

I

I

QU

OMN

CAP

I

I

I

QU

OMN

CAP

I

PATROLOGIÆ

CURSUS COMPLETUS

SIVE

BIBLIOTHECA UNIVERSALIS, INTEGRÆ, UNIFORMIS, COMMODA, OECONOMICA,

OMNIUM SS. PATRUM, DOCTORUM SCRIPTORUMQUE ECCLESIASTICORUM

QUI AB ÆVO APOSTOLICO AD USQUE INNOCENTII III TEMPORA
FLORUERUNT;

RECUSIO CHRONOLOGICA OMNIUM QUÆ
EXISTITERE MONUMENTORUM CATHOLICÆ TRADITIONIS PER DUODECIM
PRIORA ECCLESIAE SÆCULA;

IUSTA EDITIONES ACCURATISSIMAS, INTER SE CUMQUE NONNULLIS CODICIBUS MANUSCRIPTIS COLLATAS, PERQUAM
DILIGENTER CASTIGATA;

DISSERTATIONIBUS, COMMENTARIIS LECTIONIBUSQUE VARIANTIBUS CONTINENTER ILLUSTRATA;

OMNIBUS OPERIBUS NON NISI POST AMPLISSIMAS EDITIONES QUÆ TRIBUS NOVISSIMIS SÆCULIS DEBENTUR ABSOLUTAS,
DETECTIS, AUCTA;

INDICIBUS PARTICULARIBUS ANALYTICIS, SINGULOS SIVE TOMOS, SIVE AUCTORES ALICUJUS MOMENTI
SUBSEQUENTIBUS, DONATA;

CAPITULIS INTRA IPSUM TEXTUM RITE DISPOSITIS, NECNON ET TITULIS SINGULARUM PAGINARUM MARGINEM SUPERIOREM
DISTINGUENTIBUS SUBJECTAMQUE MATERIAM SIGNIFICANTIBUS, ADORNATA;

OPERIBUS CUM DUBIIS TUM APOCRYPHIS, ALIQUA VERO AUCTORITATE IN ORDINE AD TRADITIONEM
ECCLESIASTICAM POLLENTIBUS, AMPLIFICATA;

DUOBUS INDICIBUS GENERALIBUS LOCUPLETATA: ALTERO SCILICET RERUM, QUO CONSULTO, QUIDQUID
UNUSQUISQUE PATRUM IN QUODLIBET THEMA SCRIPSERIT UNO INTUITU CONSPICIATUR; ALTERO
SCRIPTURÆ SACRÆ, EX QUO LECTORI COMPERIRE SIT OBIIVM QUINAM PATRES ET IN
QUIBUS OPERUM SUORUM LOCIS SINGULOS SINGULORUM LIBRORUM SCRIPTURÆ
TEXTUS COMMENTATI SINT.

EDITIO ACCURATISSIMA, CETERISQUE OMNIBUS FACILE ANTEPONENDA, SI PERPENDANTUR: CHARACTERUM NITIDITAS,
CHARTÆ QUALITAS, INTEGRITAS TEXTUS, PERFECTIO CORRECTIONIS, OPERUM RECUSORUM TUM VARIETAS
TUM NUMERUS, FORMA VOLUMINUM PERQUAM COMMODA SIHIQUE IN TOTO OPERIS DECURSU CONSTANTER
SIMILIS, PRETII EXIGUITAS, PRÆSERTIMQUE ISTA COLLECTIO, UNA, METHODICA ET CHRONOLOGICA,
SEXCENTORUM FRAGMENTORUM OPUSCULORUMQUE HACTENUS HIC ILLIC SPARSORUM, PRIMUM
AUTEM IN NOSTRA BIBLIOTHECA, EX OPERIBUS AD OMNES ÆTATES, LOCOS, LINGUAS
FORMASQUE PERTINENTIBUS, COADUNATORUM.

SERIES PRIMA

IN QUÆ PRÔDEUNT PATRES, DOCTORES SCRIPTORESQUE ECCLESIAE LATINÆ
A TERTULLIANO AD GREGORIUM MAGNUM.

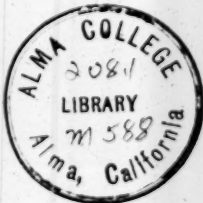
ACCURANTE J.-P. MIGNE, *Cursuum Completorum* IN SINGULOS SCIENTIÆ
ECCLESIASTICÆ RAMOS, EDITOR.

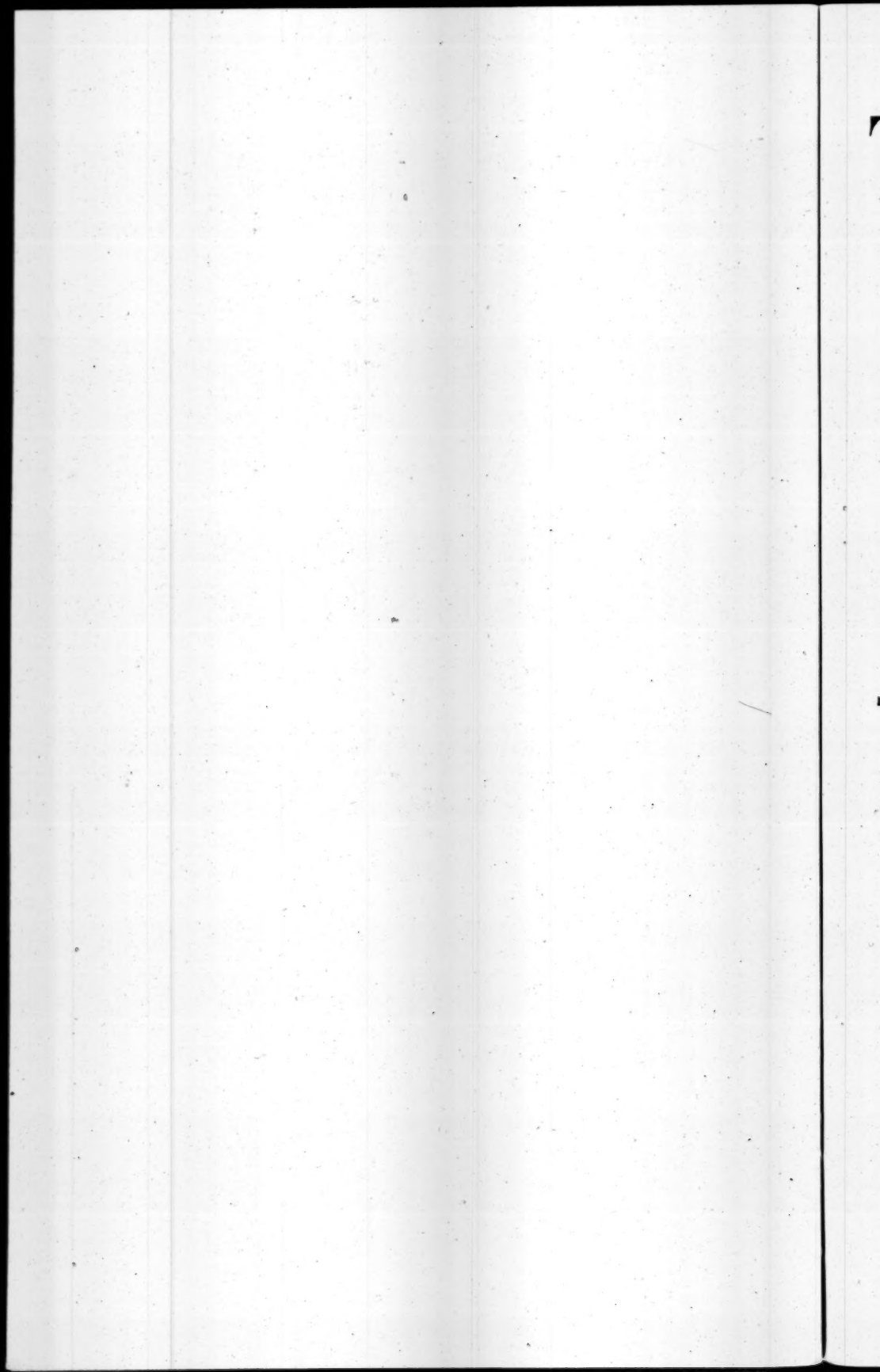
TOMUS SECUNDUS.

PARISIIS, EXCUDERAT MIGNE,

IN VIA DICTA: D'AMBOISE, PRÈS LA BARRIÈRE D'ENFER,
OU PETIT-MONTROUGE.

1844.

QUINTI SEPTIMI FLORENTIS
TERTULLIANI

PRESBYTERI CARTHAGINIENSIS

OPERA OMNIA

CUM

SELECTIS PRÆCEDENTIUM EDITIONUM LECTIONIBUS

VARIORUMQUE COMMENTARIIS.

— *Thal. II. 573* —

PARS SECUNDA.

LIBRI AB AUCTORE MONTANISTA SCRIPTI QUIBUS PRÆMITTITUR LIBER INSIGNIS
DE PRÆSCRIPTIONIBUS ADVERSUS HÆRETICOS,

IN QUINQUE AC SUBNECTUNTUR APPENDICIBUS CARMINA TERTULLIANO ADSRIPTA, FRAGMENTUM
DE EXECRANDIS DIIS E BIBLIOTHECA VATICANA ERUTUM, OPERUM QUORUMDAM
GRÆCORUM VEL DEPERDITORUM FRAGMENTA ET NOTULÆ, NEC NON ET D. CORBINIANI
THOMÆ ADNOTATIONES ET DISSERTATIO IN DUOS DE BAPTISMO
ET POENITENTIA LIBROS. ACCEDUNT INDICES DUO : UNUS TERTULLIANÆ
LATINITATIS, CURA CHR. SCHUTZII DIGESTUM; ALTER AUCTORUM
VETERUM QUORUM MENTIO IN TERTULLIANO.

— — —
TOMUS SECUNDUS.
— — —

PARISIIS

EXCUDEBAT MIGNE,

IN VIA DICTA : D'AMBOISE, PRÈS LA BARRIÈRE D'ENFER,

OU PETIT-MONTROUGE.

—
1844.

ELENCHUS RERUM

QUÆ IN HOC VOLUMINE CONTINENTUR.

Liber de Præscriptionibus adversus hæreticos. 9-74.

SERIES PRIMA.

SCRIPTA TERTULLIANI MONTANISTÆ POLEMICA.

De Corona militis.

De Fuga in persecutione. 103

Adversus Gnosticos Scorpiae.

Adversus Praxeam. 153

Adversus Hermogenem. 195

Adversus Marcionem libri quinque. 246

Adversus Valentinianos.

Adversus Judæos.

De Anima adversus philosophos. 646

De Carne Christi. 754

De Resurrectione carnis.

SERIES SECUNDA.

SCRIPTA TERTULLIANI MONTANISTÆ MORALIA.

De velandis Virginibus. 887

De Exhortatione Castitatis.

De Monogamia. 929

De Jejunis.

De Pudicitia. 980

De Pallio.

APPENDICES.

APP. I. CARMINA TERTULLIANO ADSRIPTA.

Adversus Marcionem libri V.

Genesis.

Sodoma.

Ad Senatorem.

De Jona et Ninive.

De Ligno vitæ.

APP. II. Fragmentum de execrandis Diis, e bibliotheca Vaticana erutum a Joh. Mar. Suaresio Avenionensi.

APP. III. Græcorum operum fragmenta et notula.

APP. IV. Deperditorum operum fragmenta et mentio.

APP. V. In libros de Baptismo et Pœnitentia adnotationes R. P. D. Corbiniani Thomæ, monachi O. S. B., cum ejusdem dissertatione de affinitate inter Baptismum et Pœnitentiam apud Tertullianum.

Indices.

Index generalis in Tertulliani opera t. III, 1509

R

QUINTI SEPTIMII FLORENTIS

TERTULLIANI

LIBER DE

PRÆSCRIPTIONIBUS

ADVERSUS HÆRETICOS ^(a).

PROOEMIUM.

Etsi Tertulliani de Præscriptionibus libram, inter A omnia ejus opuscula longe præstantissimum esse, eo- que uno telo cunctas omnium temporum hæreses pro- stratas pessumdari, nemo ierit inficias, cuique tamen nota est ardua, quæ ab ipso operis occursum suboritur, controversia, quoniam nempe potissimum tempore, an ante, postve Auctoris ad Montanistas discessum, li- bellus iste vel fuerit editus, vel exaratus.

Porro communis est Catholicorum sententia hoc opus eximium crescere intra hæreseos septa nequi- visse: viros doctissimos, amplissimosque recenseas velim huic opinioni suffragantes, videlicet Baronium (ad annum 197, n° 41), Tillemontium (*Mémoires pour servir à l'Histoire ecclésiastique*, t. III, note 6 sur Tertullien, p. 300 et suiv.), D. Remig. Cellerium (*Histoire des auteurs ecclésiastiques*, t. II, ch. 28, art. VI, p. 395), Fleury (*Histoire ecclésiastique*, t. II, liv. V, n° 28), J. A. Moehler (*Patrologie oder christliche literar geschichte*) ejus utpote recentioris, ac proinde exterorum plenius sensus referentis verba hic laudare non pigebit: « Ea est, inquit, hujusce libri mens, eo per integrum contextitur modo, quo pateat catholici auctoris sinceritas. Ubi enim in Montanistarum placita totus semel abierit, palamque ab Ecclesia discesserit, jam non licuisset eo rerum verborumque pondere et integritate asserere palmare hoc præscriptionis argu- mentum, quo deinceps a Catholicis ipsemet fuit agi- tatus vehementer ac perfoctus. »

Eosdem insuper ad id sentiendum triplex aliud mo-

vet argumentum: 1° nihil in hoc libro contineri quod apertam redolet hæresim; 2° imo haud dubiis liquere signis Auctorem fuisse tunc temporis cum Ecclesia romana communione consociatum; 3° nullibi vel minime de quodam Artemone, nequissimo hære- siarcha, Christo divinitatem abjudicante, meminisse: unde inferre licet, ante Artemonis tempora, ac proinde a Tertulliano nondum lapso librum fuisse conscriptum.

Hæc et his similia afferre solent, nec tamen com- mode planeque oppugnant ipsiusmet Tertulliani tes- timonium post lapsum asseverantis, in libris adversus Marcionem, hunc de Præscriptionibus nondum fuisse editum, uti fusius videre est in dissertatione D. Lam- per ad hujusce editionis frontem apposita.

Detur igitur necesse est, perpensis hinc inde mo- mentis, media inter utramque sententiam semita, qua tuto coeant convenientque dissidentes, nobisque ita videntur utrinque impelli, ut jam non ambigatur hoc opus alio fuisse conscriptum tempore, alioque in lu- cem editum.

Ac primo, Tertullianum arbitramur hunc librum concepisse primisque tabulis exaravisse, cum, Romæ versatus, fide adhuc integer ac veluti æstu novitio ferox et superbiens, omnes hæreses undique Sedem Apostolicam unanimi impetu obsidentes, ad Petram uno traditionis ictu allisas, conspexerit; ac simul cum summis viris qui in Urbe, eadem tempestate florebant, necessitate conjunctus, nempe cum Caio presby- tero, Hippolytoque, illustribus præ cunctis S. Irenæi

COMMENTARIUS.

(a) De Præscriptione hæreticor. Talis est in vetu- TERTULLIANI II.

stiss. exemplari hujusce libri titulus, quem et ab (Unc.)

discipulis, ab ipsis tanti magistri libros acceperit, A ab hisdem expeditissimam ad novatores quoslibet absque acie nec pugna debellandos, tutissimamque traditionum et præscriptionum viam, indagaverit, tenuerit, expertamque habuerit; indeque penitus in niente hoc infixum repositum consilium, novos nempe veritatis hostes ad iudicium rapiendi, eosque, nec re perpensa, nec caussa agitata, vi quarundam duntaxat exceptionum, ab omni lite expellendi, damnatosque remittendi. (Cf. *Eus., Hist. Eccl., l. II, c. 2, p. 41; Tertull. de Cultu F., l. I, c. 6.—Hier. Vir. Illustr., c. 55.*)

Quo consilio jam pene peracto, vel ad metam properante, subiit, sive ex clericorum romanorum invidia, sive ex impotentis Septimii ingenio, acerrimamque viri africani animo, lugenda sane procella, quæ eum ab navi Ecclesiæ et portu fidei catholice in infelices Montanistæ scopulos abripuit. Interdum vero remansit Tertullianus veritatis aliquatenus indefessus assertor, et cum jam ultimam ætatis suæ partem totam in certamina impenderet, non respuit exantillatos antea labores, ac in lucem emisit præclarum illud Præscriptionis catholice monumentum.

Hinc nobis satius visum est hoc opus medium inter catholici, montanistæque Tertulliani libros seponere, ratis nimirum hunc ad utramque ejus ingenii faciem, ambasque vite ipsius partes respicere ac eodem titulo pertinere.

ARGUMENTUM.

Hunc librum licet in duas scindere partes, quarum prior prævia quædam quinque perpendet momenta quæ viam ad præscriptiones sternunt, posterior vero novem præcipuos adversus hæreses præscribendi modos exponit. Hinc

Partis prioris

Propositio prima: oportere et hæreses esse, et plurimum valere, multumque in subvertendas animas proficere. . . . . I—III.

Prop. II. Fugiendas esse hæreses, utpote dissensionibus et persecutionibus peiores. . . . IV—V.

Prop. III. Hæresim esse electionem, et in quo sit electio, inde damnationem. . . . . VI.

Prop. IV. Cunctas hæreses ab alterutro fonte, sive secularis sapientiæ sive prurientis curiositatis, dimanare. . . . . VII—XII.

Prop. V. Integram servandam esse fidei regulam, nec in litem unquam easse discerpendam. XIII—XIV.

Partis posterior

Hanc PRIMAM exhibet præscriptionem, hæreticos

LECTIONES VARIANTES.

(1) *Jun. et Paris. inserunt fratres. coll. c. 29.*

ad disputandum de Scriptura non esse audientes. . . . . XV—XIX.

SECUNDAM. Ab ipso Christo Apostolos, ab Apostolis ecclesias sanam disciplinam posteris transferendam accepisse, nec aliunde ullam esse accipiendam. XX—XXVII.

TERTIAM. Ideo veram Ecclesiæ doctrinam, quia unam; falsam vero hæreticorum, quod diversam.

QUARTAM. Illud verum et divinum, quod prius traditum. . . . . XXIX—XXXI.

QUINTAM. Firmum esse veræ Ecclesiæ testimonium continuum ab Apostolis episcoporum successionem. . . . . XXXII.

SEXTAM. Vera est disciplina nostra, quæ ab Apostolis utique non damnatur, imo defenditur; falsa vero quælibet alia, utpote Apostolis aliena vel incognita. . . . . XXXIII—XXXV.

SEPTIMAM. Ad inveniendam veritatem consulendas esse ecclesias apostolicas ac præ omnibus felicem ecclesiam cui totam doctrinam Apostoli cum sanguine suo profuderunt. . . . . XXXVI—XXXVII.

OCTAVAM. Jus nullum in Sacras Scripturas hæreticis competere. . . . . XXXVIII—XL.

NONAM. Nullam veritatem inesse cum perversa hæreticorum conversatione; ubi vero metum in Deum, ibi gravitatem honestam, et communicationem deliberatam, et promotionem emeritam, et subjectionem religiosam, et apparitionem devotam, et processionem modestam, et Ecclesiam unitam, et Dei omnia. . . . . XLI—XLV.

Subjiciuntur ultima capita quæ catalogum hæreticorum continent, de cuius *adversus* vide sis annotationem his capitibus annexam. EDD.

ARGUMENTUM PER JACOBUM PAMELIUM.

Adversus hæreticos, sive hæreses tum temporis grassantes, scripturus Tertullianus, videns disputationibus sive nihil aut parum profici, certis præscriptionibus, sive doctrinarum retractatu (ut ipse alibi loquitur), revincendos existimavit.

CAPUT PRIMUM.

Priusquam autem ad propositum veniat, docet non oportere nos admirari super hæreses, eo quod prænuntiatae fuerint.

Conditio præsentium temporum (1) etiam hanc admonitionem provocat nostram: non oportere nos mirari super hæreses istas, sive quia sunt, future enim prænuntiabantur, sive quia fidem quorundam subvertunt, ad hoc enim sunt, ut fides, habendo tentationem, habeat (2) etiam probationem. Vane ergo et inconsiderate plerique hoc ipso scandalizantur,

COMMENTARIUS.

Auctore inditum fuisse arbitramur. Præscriptionem hæreticorum dicit, quia præscribimus hæreticis hoc ipso quod sint hæretici, quibus hanc unam exceptionem opponimus, quod adversus regulam dogmata proferant: itaque, ut minime audiendos, ab omni disputatione submovemus. Non agitur hic de alia præscriptione. Ipse Tertullianus, primo adversus Marcionem libro, Alius, inquit, libellus hunc gradum sustinebit, adversus hæreticos etiam sine tractatu doctrinarum revincendos, quod hoc sint de præscriptione novitatis. Ergo præscriptio hæreticorum est præscriptio novitatis, et minus recte editum hactenus fuit, *De Præscriptionibus adversus hæreticos*. Ea loquendi forma dixit præscriptionem hæreticorum, qua juris auctores, præscriptionem doli, præscriptionem fori, præscriptionem temporis, præscriptionem rei judicatæ. Ric. — *De præscriptione*. Nescio an hic explicare debeam quod ab aliis ante nos excusum est. Præscriptio ex usu

narum revincendos, quod hoc sint de præscriptione novitatis. Ergo præscriptio hæreticorum est præscriptio novitatis, et minus recte editum hactenus fuit, *De Præscriptionibus adversus hæreticos*. Ea loquendi forma dixit præscriptionem hæreticorum, qua juris auctores, præscriptionem doli, præscriptionem fori, præscriptionem temporis, præscriptionem rei judicatæ. Ric. — *De præscriptione*. Nescio an hic explicare debeam quod ab aliis ante nos excusum est. Præscriptio ex usu

quod tantum hæreses valeant. Quantum (a), si non fuissent (1) ! Cum quod (2) sortitum est, ut (3) omnimodo sit, sicut (4) causam accipit ob quam sit, sic (5) vim consequitur (6) per quam sit, nec (7) esse non possit (8).

CAPUT II.

Sed abominandas potius et præcavendas, quam mortem æternam afferentes, nihil virium habentes, nisi apud eos qui in fide infirmi sunt.

Febrem denique, inter cæteros mortiferos et cruciarios (9) exitus (b) erogando (10) homini deputatam, neque quia est miramur, est enim; neque quia erogat hominem, ad hoc enim est. Proinde hæreses, ad languorem et interitum fidei productas, si expavescimus hoc eas posse, prius est, ut expavescamus (11) hoc eas esse: quæ, dum sunt, habent posse; et dum possunt, habent esse. Sed enim febrem, ut malum et de causa et de potentia sua, ut notum est, (c) abominamur potius quam miramur, et, quantum in nobis est, præcavimus, non habentes abolitionem ejus in nostra potestate; hæreses vero, mortem æternam et majoris ignis ardorem inferentes, (12) malunt quidam mirari quod hoc possint, quam devitare ne possint, cum habeant devitandi potestatem. Cæterum nihil valebunt, si illas tantum valere non mirentur. Aut enim (13), dum mirantur, in scandalum subministrantur; aut, quia scandalizantur, ideo mirantur, quasi, quod tantum valeant, ex aliqua ve-

niat veritate. Mirum scilicet, ut malum vires suas habeat; nisi (14) quod hæreses apud eos multum valeant, qui in fide non (15) valent. In pugna pugilum et gladiatorum, plerumque non quia fortis est vincit quis, aut quia non potest vinci, sed quoniam ille, qui victus est, nullis viribus fuit; adeo idem ille victor bene valenti postea comparatus, etiam superatus recedit. Non aliter hæreses de quorundam infirmitatibus habent quod valent, nihil valentes, si in bene valentem fidem incurrant.

CAPUT III.

Neque scandalizari quemquam oportere si episcopus, si diaconus, si vidua, si virgo, si doctor, si etiam martyr lapsus a regula fuerit, quia ex personis non probatur fides, sed ex fide persone.

Solent quidem isti miriones (16) etiam de quibusdam personis, ab hæresi capitis, ædificari in ruinam: quare ille vel ille, fidelissimi, prudentissimi, et usitatissimi (17) in Ecclesia, in illam partem transierunt? Quis, hoc dicens, non ipse sibi respondet, neque prudentes, neque fideles, neque usitatos æstimandos, quos hæreses potuerint demutare? Et hoc mirum (opinor) ut probatus aliqui retro, postea excidat? Saul, bonus præ cæteris, livore postea evertitur. David, vir bonus secundum cor Domini, postea cædis et stupri reus est. Salomon, omni gratia et sapientia donatus a Domino, ad idololatriam a mulieribus inducitur. (d) Soli enim Dei Filio serva-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Quantum sint *Seml. Pam. Utriusvis delendum censet C Heuman.*
 (2) Quid *Venet. Pam. Rig.*
 (3) Ut *supprim. Seml.*
 (4) Sicut *supprim. Venet. Rig.*
 (5) Hæc pro sic *Venet. Rig.*
 (6) Consequitur *Jm. Wouw.*
 (7) Ne *Venet. Gourcy, Rig. Pam.*
 (8) Necesse est ut possit *Wouw.*
 (9) Cruciatorios alii voluit.

- (10) Egrotando, et paulo post egrotat, in exemplari *leger. Le Pr. Venet.*
 (11) Expavescamus alii; alii vero expavescantur.
 (12) Inferentes *Rig. Pam. Venet.*
 (13) Eteulm *Franeq.*
 (14) Mirum pro nil *Heuman.*
 (15) Parum *alii.*
 (16) Infiriores *Rig. Venet. ex Agobardi exemplari antiquissimo.*
 (17) Vetustissimi *Seml. ex antiquis exemplaribus.*

COMMENTARIUS.

forensi usurpatur, significatque resolutionem qua qui postulatur, adversarii accusationem disjicit, aut in eum retorquet (*V. Ulpian. D. ad l. Juliam de adult.*). Sic frequens in iure accusationem disjicere, excipere, producere. Putarem quoque hic legendum adversus hæreticos, aut hæreses, non hæreticorum. *Le Pa.*

Dubitari non potest quin illud, adversus hæreticos, sit vera lectio Auctoris, qui in conclusione hujusce libri sic habet: *Generaliter actum est a nobis adversus hæreses omnes certis, et justis, et necessariis præscriptionibus.* Locus ipse quem refert Rigaltius e lib. I adv. Marc. in gratiam suæ sententiæ, nobis etiam favet: *Alius libellus hunc gradum sustinebit adversus hæreticos, etiam sine retractatu doctrinarum revincendos, quod hoc sint de præscriptione novitatis.* Neque enim dicit Noster: *præscriptione hæreticorum*, sed: *præscriptione novitatis... adversus hæreticos*; præterea quod locutio *præscriptio hæreticorum* ambigua foret, et haberi melius posset de hæreticis præscribere adversus nos volentibus, quam de nobis, quibus præscribere adversus quoscunque proprio jure fas est.

Epp. ex opere de Gouarcy.

CAP. I.—(a) *Quantum si non fuissent!* Si mirantur, inquit, quod tantum hæreses valeant; quantum mirarentur, si omnino hæreses non fuissent! Quod sane majore multo admiratione dignum foret, cum Spiritus Sanctus futuras prædixerit, nec falli potuerit. Ilunc

locum, antea depravatissimum, emendavimus opè exemplaris Agobardi, cui consonat etiam divionense.

Le Pa.

CAP. II.—(b) *Erogando homini.* Hanc lectionem, quæ est Rigaltii, et vera videtur, servare libet. Verbum *erogo* adhibuit Tertullianus pluribus in locis eodem, ut patet, sensu quem interim exprimeret; ut, v. g., *tot innocentes erogamur* (*Apologet.*, cap. 44), *caro supplicii erogatur* (*de carnis Resurr.*, cap. 8), *virginis erogatore* (*de Pudicitia*, cap. 16). *Edd. ex oper. D. de Gouarcy.*

(c) *Abominamur potius quam miramur.* Mirum non est tot hæreses exstare: et quemadmodum, si febris contingat, non miramur, sed ejus depellendæ modum querimus; ita de hæresi agendum, et modis omnibus evitandum ne subolescat. Attende aurea verba Augustini (lib. III contra Jul., cap. 3): *Mira sunt, quæ dicitis, o Pelagiani; nova sunt, quæ dicitis; falsa sunt, quæ dicitis: mira stupemus, nova cavemus, falsa convincimus.*

Le Pa.

CAP. III.—(d) *Soli enim Dei Filio servabatur sine delicto permanere.* Non mirum si nec beatissimam Virginem hic addiderit Christo, qui, libro de Carne Christi, de ea scripserit minus consentanea sequentium ætatum theologis. Laudabili sane affectu Augustinus lib. de Natura et Gratia adversus Pelag. dixit: *De sancta virgine Maria, propter honorem Domini, nullam pror-*

datur sine delicto permanere. Quid ergo, si episcopus, si diaconus, si vidua, si virgo, si doctor, si etiam martyr lapsus a regula (a) fuerit, ideo hæreses veritatem videbuntur obtinere? Ex personis probamus fidem, an ex fide personas? Nemo sapiens est, nisi fidelis: nemo maior, nisi christianus: nemo autem christianus, nisi qui ad finem usque perseveraverit (Matth., X, 22). Tu, ut homo, extrinsecus unumquemque nosti: putas, quod vides; vides autem, quousque oculos habes. Sed oculi, inquit, Domini alti. Homo in faciem, Deus in præcordia contemplatur (I Reg. XVI, 7). Et ideo, cognosci Dominus qui sunt ejus (II Tim., II, 19); et plantam quam non plantavit Pater, eradicant (Matt., XV, 13); et de primis novissimos ostendit (Matt., XX, 16); et ventilabrum (1) in manu portat ad purgandam aream suam. (Matt., III, 12). Avolent quantum volent (2) paleæ levis fidei quocumque afflatu tentationum; eo purior massa frumenti in horrea Domini reponetur. Nonne ab ipso Domino quidam discipulorum scandalfati deverterunt? Nec tamen propterea ceteri quoque discedendum a vestigiis ejus putaverunt; sed, qui scierunt illum vitæ esse Verbum (b) et a Deo venisse, perseveraverunt in comitatu ejus usque ad finem, cum illis, si vellent et ipsi discedere, placide obtulisset. Minus est, si et apostolum ejus aliquis Phygellus, et Hieromogenes (c), et Philetus, et Hymenæus (d) reliquerunt (II Tim., I, 15; I Tim., I, 20): ipse traditor Christi de Apostolis fuit. Miramur de Ecclesiis ejus, si a quibusdam deseruntur, cum ea nos ostendant Christianos, quæ patimur ad exemplum ipsius Christi: Ex nobis, inquit (I Joan., II, 19), prodierunt, sed

A non fuerunt ex nobis; si fuissent ex nobis, permansissent utique nobiscum.

CAPUT IV.

Quin potius memores simus tam dominicarum pronuntiationum quam apostolicarum litterarum, quæ futuras hæreses prænuntiant, et fugiendas præfiniunt.

Quin potius memores simus tam dominicarum pronuntiationum (3), quam apostolicarum litterarum, quæ nobis et futuras hæreses prænuntiant, et fugiendas præfiniunt; et sicut esse illas non expavescimus, ita posse id, propter quod fugiendæ sunt, non miremur. (e) Instruit Dominus multos esse venturos, sub pellibus ovium, rapaces lupos. Quenam istæ sunt pelles ovium, nisi nominis christiani extrinsecus superficies? qui lupi rapaces, nisi sensus et spiritus subdoli, ad infestandum gregem Christi extrinsecus delitescentes? qui pseudoprophetae sunt, nisi falsi prædicatores? (f) qui pseudapostoli, nisi adulteri evangelizatores? qui (g) antichristi interim et semper, nisi Christi rebelles? Nunc sunt (4) hæreses, non minus doctrinarum perversitate Ecclesiam lacerantes, quam tunc Antichristus persecutionum atrocitate persequetur: nisi quod persecutio et martyras facit, hæresis apostatas tantum. Et ideo hæreses quoque oportebat esse, ut probabiles quique manifestarentur (I Cor., II, 19), tam qui in persecutionibus steterint, quam qui ad hæreses non exorbitaverint (5). Neque enim eos probabiles intelligi juvat (6), qui in hæresim fidem demutant: sicut ex diverso sibi interpretantur, quia dixit alibi: (h) Omnia examine,

LECTIONES VARIANTES.

(1) Palam. Franeq. Paris. et probat Junius coll. lib. de Fuga in persecut., sic et Irenæus, Augustinus ad Macrob. Arnob. innotat et Juvenius.
(2) Volunt Semler.

(3) Prænuntiationum Rig. Venet.
(4) Hoc erunt Seml. Pam.
(5) Exhoritaverunt Seml.
(6) Juvat Seml.; jubet Rig. Venet.

COMMENTARIUS.

sus, cum de peccatis agitur, habere volo questionem. Ric. — Eadem exceptio una est œcumenica Tridentina synodus. Edd. ex opere D. DE GOURCY.

(a) A regula. Id est, a symbolo, a fide catholica. SEMLER.

(b) Qui scierunt illum vitæ esse verbum. Diversum paulo sensum exhibet textus originalis (Joan., VI, 69), quem fideliter retulit Vulgata nostra, nec non variae versiones Orientalium. Pro verba vitæ æternæ habes, Noster vitæ esse Verbum Christum dicere maluit. Atqui notavit La Cerda, in comment., hunc locum Scripturæ plures Patres non aliter ac Tertullianum interpretatos esse. Edd. ex op. D. DE GOUR.

(c) Phygellus et Hieromogenes. Scis hoc quod aversi sunt a me omnes, qui in Asia sunt, ex quibus est Phygellus et Hieromogenes. Hæc Paulus, II ad Tim. I, et de illis Ambrosius: fallacia plenè erant; simulabant enim amicitias cum apostolo, ut adherentes ei addiscerent, unde illi calumniam facerent, aut per alios junmitterent. Tertull., lib. de Resurr. carnis, cap. 24, hunc Hieromogenem recenset inter hæreticos carnis resurrectionem abnegantes. Ric.

(d) Et Philetus et Hymenæus. Paulus, II ad Timoth., cap. II: Et sermo eorum ut cancer serpit, ex quibus est Hymenæus et Philetus, qui a veritate exciderunt dicentes resurrectionem esse jam factam, et subvertunt quorundam fidem. Ric.

CAP. IV.—(e) Instruit Dominus, etc. Ad verbum fere hunc locum imitatur B. Cyprianus, lib. ad Novatianum hæreticum: Prædixerat quidem, inquit, Dominus, multos esse venturos, sub pellibus ovium, rapaces lupos. Qui sunt isti rapaces lupi, nisi sensus subdoli? PAM.

(f) Qui pseudapostoli. Prius illud ex dominicis prænuntiationibus; hoc, et quod sequitur, ex apostolicis literis sumpsit. II Cor., XI, et I Joan. II. PAM.

(g) Antichristi. Hæreticos vocat antichristos, quia ut verus Antichristus fingit miracula, ita isti. Lucas Teudensis legendus de hæretic. Fraudibus, lib. III, cap. 2. LAC.

(h) Omnia examine. Hæretici, inquit Quintinus, nunquam non prætexerunt, modoque non prætexunt, opinionibus suis, a solita Patrum regula variantibus, id quod ipse Christus Christique discipuli faciendum præmonuerunt. Ille snis dicebat: Attendite a falsis prophetis..... Carete a Scribis..... A sermone Pharisæorum et Sadducæorum cave..... Videte ne quis vos seducat, etc. (Matth., VII, 15; Marc. VIII, 15, XIII, 5), subinde suos Apostoli monebant: Probate (discutite, dignoscite, dijudicate) quid sit beneplacitum Deo (ad Eph. V, 10).

Item: Prophetias (interpretationes puta Scripturæ divinæ, ac declarationes fidei vestræ) nolite spernere, sed omnia probate.... (I Thess., V, 21). Præterea: Nolite omni spiritui credere, sed probate an spi-

quod bonum est tenete (1 Thess., V, 21). Quasi non A liceat, omnibus male examinatis, in electionem (1) alicujus mali impingere per errorem.

CAPUT V.

Fugiendas hæreses præfinitum non modo dissensionum et schismatum, sed etiam ipsarum hæreseon nomine.

Porro, si dissensiones et schismata increpat, quæ sine dubio mala sunt, et incontinenti (a) hæreses subiungit (1 Cor., XI, 18). Quod malis adjungat (2), malum utique proficitur, et quidem majus; cum ideo (3) credidisse se dicat de schismatibus et dissensionibus, quia sciret etiam hæreses oportere esse. Ostendit enim, gravioris mali prospectu (4), de (5) levioribus se facile credidisse; certe, non ut ideo de malis crediderit, quia hæreses bonæ essent; sed uti de peioris quoque notæ tentationibus præmoneret non esse mirandum, quâs diceret tendere (6) ad probabiles quosque manifestandos, scilicet quos non potuerit depravare. Denique si totum capitulum ad unitatem continendam, et separationes coercendas sapit (7), hæreses vero non minus ab unitate divellunt, quam schismata et dissensiones; sine dubio et hæreses in ea conditione reprehensionis constituit, in qua schismata et dissensiones. Ac per hoc, non (8) eos probabiles facit, qui in hæreses diverterint, cum maxime diverti ab ejusmodi objurgat, edocens (9) unum omnes loqui et idipsum sapere (1 Cor., I, 10), quod etiam hæreses non sinunt.

CAPUT VI.

Quippe cum, Epistola ad Titum, Apostolus hæreticum describens, hæreses dictas insinuet græca voce ex interpretatione electionis, qua quis sive ad instituendas, sive ad suscipiendas eas utitur.

Nec diutius de isto (10), si idem est (11) Paulus, qui et alibi hæreses inter carnalia crimina numerat, scribens ad Galatas (V, 20), et qui Tito suggerit (III, 10 et 11), hominem hæreticum post primam correptionem recusandum, quod perversus sit ejusmodi et delinquit, ut a semetipso damnatus. Sed et in omni peno epistola de adulterinis doctrinis fugiendis inculcans, hæreses taxat, quarum opera sunt adulteræ doctrinæ, hæreses dictæ græca voce (b), ex interpretatione electionis qua quis, sive ad instituendas, sive ad suscipiendas eas utitur. (c) Ideo et sibi damnatum dixit hæreticum, quia et in quo damnatur, sibi elegit. Nobis vero nihil ex nostro arbitrio inducere licet, sed nec eligere (12) quod aliquis de arbitrio suo induxerit. Apostolos Domini habemus auctores, qui nec ipsi quidquam ex suo arbitrio, quod inducerent (13), elegerunt; sed acceptam a Christo disciplinam fideliter nationibus assignaverunt. Itaque etiamsi angelus de caelis aliter evangelizaret, (d) anathema diceretur a nobis (I, 8). Proviserat jam tunc Spiritus Sanctus futurum (e) in virgine quadam Philumene angelum seductionis, transfigurantem se in angelum lucis, cuius signis et prestigiis Apelles inductus, novam hæresin induxit.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Iniectione Seml.; iniectione suspiciuntur Junius; electione Novae.
- (2) Adjugat Jun.
- (3) Idem Seml.
- (4) Despectu Seml.
- (5) De abest Paris.
- (6) Impendere Rhen. Jun. Par.
- (7) Aptes Seml.; apit vel apat Jun., id est, uno quasi

vinculo aptum constringit et continet.

- (8) Nos Venet.
- (9) Objurgans, et docens Seml. Pam.
- (10) Disputo add. Heuman.
- (11) Et Seml.
- (12) Indulgere Seml.
- (13) Inducere Venet.

COMMENTARIUS.

ritus ex Deo sint..... (I Joan., IV, 4). Sic modo curiosi quidam male feriat ratiocinantur de sacramentis omnibus Ecclesiæ, prisca sint ea necne, de ritibus et formis rixantes, et explorare se velle dicunt (ut olim dicebant) utrum vera proferant, omnium scilicet hinc inde rationibus discussis. Aiunt enim scriptum esse: Omnia probate. Sic sensim per superbiam nostram nimis facili et lubrico assensu delabimur in hæreses..... Christiane lector, haud quibusvis illud, omnia probate, cæteraque superiora dicta fuere. Non enim puto idcirco quempiam, si velit ambulare caute, posse hoc implere præceptum: quia sapientibus, et non insipientibus, imperatum est. Hæc et alia eodem pertinentia Hieronymus interpretans illud (ad Eph., V, 15): Videte quomodo caute ambuletis. Amb. quoque legendus in illud ad Thess. mandatum: Omnia probate. Pam.

CAP. V.—(a) Et incontinenti hæreses subiungit. Incontinenti, id est statim. Justinus solet dicere ex continenti, ceu lib V, ut ex continenti Alcibiadem ducem Conone duce mutarent. Et lib. VII, teneri non potuit, quin ex continenti acie decerneret. Rhen.

CAP. VI.—(b) Græca voce. αἵρεσις scilicet idipsum significat. Edd. ex opere D. de Gourey.

(c) Ideo et sibi damnatum dixit hæreticum. Paulo prius dixit, ut a semetipso damnatus. Pro quo legitur

hodie apud Apostolum: proprio judicio condemnatus. Verum illud et legit etiam et declarat sic (uti etiam annotavit Quintinus) B. Hieronymus. Hæreticus a semetipso damnatus esse dicitur, propterea quod adulter, fornicator, homicida, et cætera vitia per sacerdotes ab Ecclesia propelluntur; hæretici autem in semetipsos sententiam ferunt, arbitrio suo de Ecclesia recedentes; quæ recessio, propriæ conscientie videtur esse damnatio. Pam.

(d) Anathema diceretur a nobis. Proviserat jam tunc Sp. S. hic locus ab Hieronymo citatur, in cap. I ad Galat. Eleganter, inquit, in hoc loco vir doctissimus Tertullianus, adversus Apellem et ejus virginem Philumene, quæ angelus quidam diabolici spiritus et perversus impleverat, hunc esse scribit angelum, cui, multo antequam Apelles nasceretur, Spiritus Sancti ratiocinio sit anathema per Apostolum prophetatum. Ric.

(e) In virgine quadam Philumene. Philumene puella fuit alexandrina, quæ familiari demone obsessa multa mentiebatur. Hanc postea compressit Apelles, adeoque hujus impudicæ mulieris amore cæcus fuit, ut libram scripserit hoc titulo, Philumene Prophetia et Phanerosa. Vide Euseb., lib. V Hist. et B. Aug. de Har. ad Quodvultdeum. Cæteri fere omnes consulto impuram hanc mulierculam silentio obstruere conati sunt. LE PA.

CAPUT VII.

Ipsa denique hæreses cum a philosophia subornentur, eo et curiositatis nomine etiam caveri oportere ab Apostolo præscriptum.

(a) Hæ sunt doctrina hominum et dæmoniorum, prurientibus auribus (II Tim., IV, 3) patre de ingenio sapientia secularis (1), quam Dominus stultitiam vocans, stulta mundi in confusionem (2) etiam philosophia ipsius elegit (I Cor. I, 27). Ea est enim materia (3) sapientia secularis, temeraria interpret divinae naturæ et (4) dispositionis. Ipsa denique hæreses a philosophia subornantur. Inde æones, et formæ nescio quæ, et trinitas hominis (5), apud Valentinum; platonici fuerat (6). Inde Marcionis Deus melior de tranquillitate: a Stoicis venerat. Et ut anima interire dicatur, ab Epicureis (7) observatur. Et ut (8) carnis restitutio negetur, de una omnium philosophorum schola sumitur. Et ubi materia cum Deo requatur, Zenonis disciplina est; et ubi aliquid de igneo deo allegatur (9), Heraclitus intervenit (10): Eadem materia apud hæreticos et philosophos voluntatur, iidem (11) retractatus implicantur. Unde malum, et quare? et unde homo, et quomodo? et, quod proxime Valentinus proposuit; unde Deus? Scilicet

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Sæculi Fræneg.
- (2) Confusio Semi.
- (3) Mater suspicatur Heuman.
- (4) Et abest a Semi.
- (5) Nescio quæ infinitæ hominis Rig. ex Agobardi H. bro. Cf. de Anima, c. 21.
- (6) Furor Jun. ex quibusd. mss.
- (7) Epicurus, pro ab Epicureis, al.
- (8) Ut abest a Venet.
- (9) Alligatur Semi.

CAP. VII.—(a) Hæ sunt doctrina hominum. Doctrinæ diabolicæ, nate et inventæ his, qui pruriunt auribus; hominibus, videlicet, qui desideris variis et carnalibus aguntur, quique audire nova, et curiosa, et mollia appetunt. Unde sibi magistros querunt, non qui verbo mordeant, et obstant vitis, sed qui sibi et suis concupiscentiis blandiantur, et scalant aures, dum mellia prædicant, et vulgo plausibilia: isti sunt quos prædixit Paulus, II ad Tim. 4.

Lac.

(b) Ectromate. Hieronymus, in Amos prophetam primo commentario, scribit, Valentinum ex æonibus suis extremum, hoc est trigesimum, Christum vocare et expressum, hoc est abortivum.

Rhen.

(c) Miserum Aristotelem. Gregorius Bæticus, lib. de Fide, ed. rom.: Noli, infelix, adversus Christum Dominum totius creaturæ Aristotelis artificiosa argumenta colligere, qui te christianum qualitercumque proferis, nec adversus piam confessionem innarrabilitæ de Deo sacramenti, ut talculo calumniatore, quasi ex disciplina terrena supputationis circumscriptor advenias. Idem: Ubi sunt nunc illa impia vestra sophismata, quæ Aristotelis, episcopi vestrî, magisterio didicisti? Non est trivialis auctor ille Bæticus episcopus Eliberitanus: censetur inter scriptores ecclesiasticos catalogo Hieronymiano. Scripsit autem ad Gallum Placidium, Theodosii filium, adversus Arianos, et sane miror hominem, cætera satis ingenuum, ne semel quidem Septimum nostrum nominasse, cum ab eo passim habeat multa. Rig.

(d) Hinc et illa fabula. Propter Judæos, inquit Quintinus, hoc admonitum putarunt, qui continue progenitoribus suis Abraham, Isaac, Jacob et aliis gloriabantur. Inutilis certe gloriatio, sed quæ nullam gigne-

A de enthymesi, et ectromate (b). Miserum (12) Aristotelem (c) qui illis dialecticam instituit, artificem struendi et destruendi, versipellem in sententiis, coactam in conjecturis, duram in argumentis, operariam contentiohum (13), molestam etiam sibi ipsi, omnia retractantem (14), ne quid omnino tractaverit. Hinc illæ fabulæ (d) et genealogiæ interminabiles (e), et quæstiones instructuosa, et sermones serpentes velut cancer (I Tim. I, 4; ibid., III, 4; II Tim. II, 17-23); a quibus pos Apostolus retræpans, nominatim philosophiam contestatur (15) caveri oportere, scribens ad Colossenses (II, 8): Videat ne quis vos circumveniat (16) per philosophiam et inanem seductionem, secundum traditionem hominum, præter providentiam Spiritus Sancti. Fuerat Athenis, et istam sapientiam humanam, affectatricem (17) et interpolatricem veritatis, de congressibus noverat, ipsam quoque in suas hæreses multipartitam varietate sectarum invicem repugnantium. Quid ergo Athenis et Hierosolymis? quid Academiæ et Ecclesiæ? Quid hæreticis et Christianis? Nostra institutio de Porticu (f) Salomonis est, qui et ipse tradiderat Dominum in simplicitate cordis esse querendum (Sap. I, 4). Viderint, qui stoicum et platonicum (g) et dialecticum Christianissimum (18) protulerunt. Nobis curiositate opus non

LECTIONES VARIANTES.

- (10) Invenit suspicatur Heuman.
- (11) Idem Venet.
- (12) Sequitur, pro miserum, Semi.
- (13) Contentione Semi.
- (14) Tractantem Semi.
- (15) Contestatus Semi. Venet.
- (16) Sit circumveniens vos Semi.
- (17) Affectatricem Venet.
- (18) Christianis Paris. ex Gortensi; christianismo præstulerunt volebat Rhen.

COMMENTARIUS.

bat quæstionem, neque fabulas habebat. Nam verum suum quisque genus et majores suos inter Judæos habebat notissimos, et citra controversiam. Nonnulli gentiles reprehendi hic dixerunt cum sua theogonia. Tertullianus hæreticos æonum fabricatores notari credidit. In cellas enim varias distinguebant illi æonas suos, ostendentes quis a quo gigneretur, quibus omnem contineri divinitatem fabulabantur. Apostolorum cœvi Cerdon et Valentinus erant, qui non fingendis istis quæstionibus supra modum turbabant infideles. Inter quos ab Apostolo nominatur Hymenæus, Alexander, Phileus. Et meo iudicio, totus ille locus ad hæreticorum confusionem spectat. Epiphanius etiam sic intelligit: Pro more calumniari mihi videtur, qui locum detorquet ad cæremonias et hominum constitutiunculas (ut loquitur) et quæstiones scholasticas. Pan.

(e) Et genealogiæ interminabiles. In græco vox adhibetur ἀειπαροῦς (I Tim. I, 3). Judæorum notat deheria et ridicula commenta quæ iis ræd dicebantur. Basilidiani vero et Valentiniani qui gnosticæ pravitatis erant veluti rami, æonas usurparunt, pro illis Judæorum fabulis. Qui Plutarchum legerit in Iside, tales fuisse Persarum Magos compertit. Ls Pa.

(f) De Porticu Salomonis. Opponit Noster Porticum Salomonis Porticui scilicet Stoicorum. Constat enim ex Evangelio et Actibus Apostolorum tam Christum, cum Apostolos in templo ejusque porticu sæpius docuisse, quæ porticus Salomonis dicebatur, ideo sane quia ruinis porticus Salomonis superstructa erat (V. Joan. X 23; Act. Apost. c. III et V). Edd. ex opere D. de Gouarcy.

(g) Et dialecticum Christianissimum. Non leve certe

est, post Christum Jesum; nec inquisitione, post Evangelium. Cum credimus, nihil desideramus ultra credere. Hoc enim prius credimus, non esse quod ultra credere debeamus.

CAPUT VIII.

Nihil autem obstar illud : QUÆRITE ET INVENIETIS ; id enim dictum ad eos quibus nondum agnitus Christus.

Venio itaque ad illum articulum, quem et nostri prætendunt ad inmundam curiositatem, et hæretici inculcant ad importandam scrupulositatem (1). Scriptum est (inquiunt): *Quærite et invenietis* (Matth., VIII, 7). Quando hæc vocem Dominus emisit, recordemur. Puto in primitiis ipsis doctrinæ suæ, cum adhuc dubitaretur apud omnes, an Christus esset, et cum adhuc nec Petrus illum Dei Filium pronuntiasset; cum etiam Joannes de illo certus esse desiisset (a) (2). Merito ergo tunc dictum est (3), *Quærite et invenietis*, quando querendus adhuc erat, qui adhuc agnitus non erat (4). Et hoc quantum ad Judæos; ad illos enim pertinet totus sermo suggillationis istius, qui habebant ubi quærere Christum. (b) *Habent*, inquit, *Moysem et Heliam* (Luc., XVI, 29), id est legem et prophetas Christum prædicantes, secundum quod et alibi (Joan., V, 39), *Scrutamini*, inquit, *Scripturas in quibus salutem speratis; illæ enim de me loquuntur*. Hoc (5) erit, *QUÆRITE ET INVENIETIS*; nam et sequentia in Judæos competere manifestum est: *Pulsate et aperietur vobis*. Judæi retro penes Deum fuerant; debinc ejeeti ob delicta, extra Deum esse cœperunt. Nationes vero nunquam penes Deum, nisi stillicidium de aiula, et pulvis ex area, et foris semper (Isai, XL, 45). Itaque

A qui foris semper, quomodo pulsabit eo ubi nunquam fuit? quam (6) januam novit, in quam (7) nec receptus, nec ejectus aliquando? an (8) qui scit se intus fuisse et foras actum, is potius pulsabit (9) et ostium novit (10)? Etiam, PETITE ET ACCIPIETIS ei competit, qui sciebat a quo esset petendum (11), a quo et erat aliquid repromissum; a Deo scilicet Abraham, Isaac et Jacob, quem nationes non magis noverrant, quam ullam repromissionem ejus. Et ideo ad Israel loquebatur: *Non sum*, inquit (Matth., X, 15), *missus nisi ad oves perditas domus Israel* (12). Nondum canibus jactabat panem filiorum, nondum in viam (13) nationum ire mandabat (Matth., XXVIII, 19); siquidem in fine præcepit, ut vaderent ad decendas et linguendas nationes, consecuturi mox Spiritum Sanctum Paracletum, qui illos deducturus esset in omnem veritatem (Joan., XVI, 13). Et hoc erga illos (14) fecit (15). Quod si nationibus (16) destinati doctores, Apostoli ipsi quoque doctorem consecuturi erant Paracletum, multo magis vacabit (17) erga nos QUÆRITE ET INVENIETIS, quibus ultro erat obventura doctrina per Apostolos, et ipsis Apostolis per Spiritum Sanctum. Omnia quidem dicta Domini omnibus posita sunt, quæ (18) per aures Judæorum ad nos transierunt; (c) sed pleraque in personas directa, non proprietatem admonitionis nobis constituerunt, sed exemplum.

CAPUT IX.

Nobis autem, qui jam credidimus, aliud non querendum.

Cedo nunc sponte de gradu isto: omnibus dictum sit, QUÆRITE ET INVENIETIS; tamen et hic expedit (19) sensu (20) certare (21) (d) cum interpretationis gu-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Curiositatem Semler.
- (2) Quæsisset Heuman.
- (3) Merito ergo tunc dictum est abest a Seml.
- (4) Qui adhuc agnitus non erat abest a Seml.
- (5) Ric Seml.
- (6) Quomodo Heuman.
- (7) Qua Seml.
- (8) Annon Heuman.
- (9) Pulsavit Venet.
- (10) Ad ostium quod novit Heuman.
- (11) A quo esset petendum abest a Seml.

- (12) Israelis Seml.
- (13) Gentium vel inserit Semler.
- (14) Ergo illo Venet. post Rig.; ergo illos Semler.
- (15) Ita Junius; alii leg. facit.
- (16) Erga illos si vacat, qui nationibus Heuman.
- (17) Ita Heuman; alii volent vacabat.
- (18) Ita Paris. post Pam. quæ abest a Venet. Rig.
- (19) Expendit Venet.
- (20) Sensus Seml. Paris. Fran.
- (21) Certæ Paris. Fran.

COMMENTARIUS.

argumentum, Christianis exosas esse debere sophisticas quæstiones et captiunculas logicæ, quibus religionis et theologiæ puritas conspueatur. Quorsum enim a Platone aut Aristotele pendebis ut christianus sis? qui, cum ethnici ambo fuerint, et a veritate alieni, nihil nisi figmenta et imposturas tradere possunt. Quorsum illorum opiniones aut errores cum christianis dogmatis permiscebis? An nescis infelicem pictoris illius exitum, quem refert Zonaras? Is cum Christum Dominum eodem habitu armisque effingere vellet quibus Jovem suum depinxerat, illius statim manus in tabula exaruit, in qua tantam impietatem adumbrare voluerat. Caveas sedulo ne duas has res omnino contrarias infelici conatu conjungas. LE PA.

CAP. VIII.—(a) Cum etiam Joannes de illo certus esse desiisset. Hoc est, etiam post excessum Joannis. Ric.—Recte sic interpretatur Macereus de Joanne Baptista, qui de Christo certus, utpote voce audita de cælis: *Hic est Filius meus dilectus, in quo mihi bene complacui* (Matth., III, 17), jam esse desiderat, id est obierat, decollatus ab Herode. Sed magis placet sensus, quem indicat Latinus in Lib. seq. de Baptismo, ut sit idem quod ibi (c. 10) de Joanne legitur: *Usque adeo spiri-*

tum prophetia in illo post totius spiritus in Dominum translationem defecisset; ut quem prædicaverat, quem ipse designaverat, postmodum an ipse esset scienciam miserit (Matth., XI, 2). Cui simile est et illud (Lib. IV, Adv. Marc.): *Ipsa jam Domino virtutum, Sermonem et Spiritu Patris, operante in terra et prædicante, necesse erat portionem Sancti Spiritus jam abscedere a Joanne*. PAM.—Revera videtur Tertullianus lib. de Baptismo, impigisse in tam absurdum errorem. Cæterum fatendum est tempore primitiarum doctrinæ Christi Joannem Baptistam nondum esse desiisse, ut interpretatus est Macereus. Edd. ex opere D. DE GOURCY.

(b) *Habent et Moysem et Heliam*. Etiam hic amplius quid legit quam habeatur Lucæ XVI, ubi solum legitur græce et latine: *Habent Moysem et prophetas*; Fortassis cogitans, cum hæc scriberet, super apparitione Mosis et Heliz in monte Thabor. PAM.

(c) *Sed pleraque in personas directa*. Judæorum, scilicet. Ric.

CAP. IX.—(d) *Cum interpretationis gubernaculo*. Id est, cum ratione, cum disciplinæ rationis, quæ sane omnem interpretationem gubernare debet, et in ea semper

bernaculo. (a) Nulla vox divina ita dissoluta est et A diffusa, ut verba tantum defendantur, et ratio verborum non constituitur. Sed in primis hoc propono: unum utique (1) et certum aliquid (b) institutum esse a Christo, quod credere omnimodo debeant nationes, et idcirco querere, ut possint, cum invenerint, credere. Unius porro et certi instituti infinita inquisitio non potest esse, querendum est donec invenias, et credendum ubi inveneris; et nihil amplius, nisi custodiendum quod credidisti: dum hoc insuper credas, aliud non esse credendum, ideoque nec requirendum, cum id inveneris et credideris quod ab eo institutum est, qui non aliud tibi mandat inquirendum, quam quod instituit. De hoc quidem si quis (2) dubitat, constabit penes nos (c) esse id, quod a Christo institutum est. Interim ex fiducia probationis praevenio, (3), admonens quosdam nihil esse querendum ultra quod (4) crediderunt id esse (5), quod querere debuerunt; ne (6) QUERITE ET INVENIETIS sine (7) disciplina rationis interpretentur.

CAPUT X.

Alioqui si semper querimus, nunquam inveniemus, nunquam credemus.

Ratio autem dicti huius in tribus articulis constitit, in re, in tempore, in modo: in re, ut quid sit querendum consideres; in tempore, ut quando; in modo, ut quousque. Igitur querendum est quod Christus

instituit; utique, quando non invenis (8); utique (9) donec invenias. Invenisti autem, cum credidisti: nam non credidisses, si non invenisses; sicut nec quæsis- ses, nisi ut invenires. Ad hoc ergo quæris, ut invenias; et ad hoc invenis, ut credas. Omnem prolationem (d) querendi et inveniendi credendo fixisti: hunc tibi modum statuit fructus ipse querendi (10); hanc tibi fossam determinavit ipse, qui te non vult aliud credere, quam quod instituit, ideoque nec querere. Cæterum, si quia et alia tanta ab aliis sunt instituta, propterea in tantum querere debemus in quantum possumus invenire, semper quæremus, et nunquam omnino credemus. Ubi enim erit finis querendi? (e) ubi statio credendi? ubi expunctio inveniendi? apud Marcionem? Sed et Valentinus proponit: QUERITE ET INVENIETIS. Apud Valentinum? Sed et Apelles hac me pronuntiatione pulsabit; et Hebion et Simon, et omnes ordines non habent aliud, quo se mihi insinuantes, me sibi addicant. (11) Erit itaque (f) nusquam, dum ubique convenior (12), QUERITE ET INVENIETIS (g), et velut (13) si nusquam et quasi qui nunquam apprehenderim illud quod Christus instituit, quod queri oportet, quod credi necesse est.

CAPUT XI.

Nemo enim querit, nisi qui aut non habuit, aut perdidit.

Impune erratur nisi delinquatur (quamvis errare, de-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Itaque *Seml. Jun.*
- (2) Qui *Venet.*
- (3) Prævertio *Latinius*; prævento, *Semler.*
- (4) Quæ *Venet.*
- (5) Est *Rhen.*
- (6) Ne *rejecerat Rhen. et Wron.*
- (7) In d. r. interprete *legerat Rhen.*
- (8) Quamdiu non invenisti *Jun.*

- (9) Utique *rej. Semler.*
- (10) Credendi *Rig.*
- (11) Eritaque *Agobardi liber.* Ero itaque, *Rig. Venet. Pam.* Ergo itaque *Heuman.*
- (12) Convenio *Rig.*
- (13) Et velint me sic esse nusquam *Pam.* et velint sic nusquam, quasi *Seml. Rhen.* et velim sic nusquam *Jun. Delenda censet W.* et velut si nusquam *Heuman.*

COMMENTARIUS.

regnare. Hunc locum eodem sensu tractaverat Irenæus lib. II, cap. 46 *Rig.*

(a) Nulla vox divina. Similem locum allegat ad marginem Quintinus, qui in Decretis citatur I, q. 1, c. Marc. Non putemus in Scripturarum verbis esse Evangelium, sed in sensu; non in superficie, sed in modula; non in sermonum foliis, sed in radice rationis. *PAM.*

(b) Unum utique et certum aliquid. Recte hoc interpretatur Macerens de una regula seu symbolo fidei, cuius unusquisque articulus unus est, certus et determinatus. Neque enim Ecclesia post Apostolos novum aliquem fidei articulum credendum proposuit. Etsi enim clarius explicuerit quosdam obscuriores, qui ob sui aut obscuritatem, aut ambiguitatem, possent contentionis causa esse inter fideles, et distinxerit in plures, qui prius in uno generali articulo comprehendebantur: non propterea censendi sunt plures reipsa articuli fidei, sed distinctione et explicatione duntaxat. Quod enim veteres in genere cognoverunt, nos distinctius et particulatim, crescente in dies hominum (hæreticorum nempe qui fidem impugnant) curiositate, et gratia Dei in Scripturis explicandis; juxta illud Apost. (Ephes. III, 5) Quod aliis generationibus non est cognitum filiis hominum, sicuti nunc revelatum est

sanctis Apostolis ejus et prophetis in spiritu. *PAM.*

(c) Nos. Id est, Catholicos. *SEMLER.*

CAP. X.—(d) Prolationem. Id est, continuationem, durationem. *SEMLER.*

(e) Ubi statio. Tota periculis allegorica est, a re castrensi sumpta, ac si dicat: fixisti palos tentorii et stationis tuæ; ne ergo ulterius proferantur. Pervenisti ad fructum querendi, quæ ob hanc determinationem tibi Deus imperavit, nec ultra debes querere. Est enim statio, ubi solent consistere militares et confabulari. *LAC.*

(f) Erit itaque. Hæc mihi fiducia est sensum hunc esse: Dum tot ac tantis assentior querendum esse, querendi finem non faciam, quod maxime optant hæretici, uti queram semper cum eis quasi nondum repererim quod Christus instituit, quod queri, quod credere necesse est. *ALBASP.*

(g) Querite et invenietis. In textu objecto nihil est quod faveat liberi examinis assertoribus, sed agitur tantum de precibus cum fiducia ad Patrem qui in cælis est attollendis, quia profecto, siquidem nos, cum simus mali, novimus bona data dare filiis nostris, multo magis Pater noster, qui in cælis est, dabit bona petentibus se (Matth., VII, 11). Neque dissimilem exhibent sensum loca Ev. Luc. ibidem objecta. *EDD. ex opere D. DE GOURCY.*

linquere est) : impune, inquam, vagatur, qui nihil deserit. Atenim si quod debui credere credidi, et aliud denuo puto requirendum, spero utique et aliud esse inveniendum; nullo modo speratur istud, nisi quia aut non credideram qui videbar credidisse, aut desii credidisse. Ita fidem meam deserens, (a) negator invenior. Semel dixerim: nemo quaerit, nisi qui, aut non habuit, aut perdidit. Perdidit unam ex decem drachinis anus illa (*Luc.*, XV, 8), et ideo quaerebat; ubi tamen invenit, quaerere desijt. Panem vicinus non habebat (*Luc.*, XI, 5), et ideo pulsabat; ubi tamen apertum est ei, et accepit, pulsare cessavit. Vidua a iudice petebat audiri (*Luc.* XVIII, 3), quia non admittebatur; sed ubi audita est, hactenus instituit. Adeo finis est et quaerendi, et pulsandi, et petendi. *Petenti enim dabitur, inquit, et pulsanti aperietur, et quaerenti inveniatur* (*Luc.* XI, 9). Viderit, qui quaerit semper, quia non invenit: illic enim quaerit, ubi non inveniatur. Viderit, qui semper pulsat, quia nunquam aperietur: illic (4) enim pulsat, ubi nemo est. Viderit qui semper petit, quia nunquam audietur (2). Ab eo enim petit, qui non audit.

CAPUT XII.

Si tamen adhuc quaerendum sit, non apud hæreticos, ad quos vetamur accedere, sed a nostris, et de nostro quaeramus.

Nobis et si quaerendum esset adhuc et semper, ubi tamen quaeri oportet? apud hæreticos? ubi omnia extranea et adversaria nostræ veritatis, ad quos vetamur accedere? Quis servus cibaria ab extraneo, ne dicam

A ab inimico domini sui sperat? quis miles ab infederatis, ne dicam ab hostibus regibus, donativum et stipendium capiat, nisi plane deserit, et transfuga, et rebellis? Etiam anus illa intra tectum suum drachnam requirebat; etiam pulsator ille vicini (5) januam tundeat; etiam vidua illa non inimicum, licet durum iudicem interpellabat. Nemo inde instrui (4) potest, unde destruitur: nemo ab eo illuminatur, a quo contenebratur. Queramus ergo in nostro, et a nostris, et de nostro; idque (5) duntaxat, quod, salva regula fidei, potest in quaestionem devenire.

CAPUT XIII.

Regulam enim (seu symbolum) fidei nobis præscriptam, ut jam hinc, quid credamus, profiteamur.

B Regula est autem fidei (b), ut jam hinc quid defendamus (6) profiteamur, illa scilicet quæ creditur, unum omnino Deum esse, nec aliam præter mundi conditorem; qui universa de nihilo produxerit, per Verbum suum primo omnium emissum (7); id Verbum, Filium (8) ejus appellatum, in nomine Dei varie visum a Patriarchis, in Prophetis semper auditum, postremo delatum ex Spiritu Patris Dei et virtute in virginem Mariam, carnem factum in utero ejus, et ex ea natum (c) egisse (9) Jesum Christum; exinde prædicasse novam legem, et novam promissionem regni cælorum; virtutes fecisse; fixum cruci, tertia die resurrexisse; in cælos ereptum (d) sedisse ad dexteram Patris; misisse vicariam vim Spiritus Sancti, qui credentes agat, venturum cum claritate, ad sumendos sanctos in vitæ æternæ et promissorum

LECTIONES VARIANTES.

(1) Illic *Venet. Pam. Rig.*

(2) Audiat *Semler.*

(3) Illi vici *Venet. Illi vicini, Rig.*

(4) Strui *Semler. et Pam.*

(5) In quo duntaxat *Seml. in quo? Junius.*

(6) Credamus olim *legebatur.*

C (7) Demissum *Venet. post Rig.*

(8) Filius *Semler.*

(9) Existisse *Wouw. exisse Rig., ex libris Urain. hominem et esse Paris. Pam. Nil mutem; ut postea: qui credentes agat.*

COMMENTARIUS.

CAP. XI. — (a) *Negator invenior.* Negator est qui tritam veritatis viam semel inventam, Christique fidem cum Catholicis acceptam, postea deserit coram hominibus, innovat aut immutat. Hunc etiam Christus deserturus ac negaturus est coram Angelis. Propterea negatores ab Ecclesiæ communicatione depellebantur, quia non sustinui sent in finem, sed ad gentes aut hæreticos defeccissent; quod ipse Tertullianus adstruit in lib. de Monog.; vixque recipiebantur, dum poenitentes postea redirent: quæ res in Ecclesiæ prisca fecit olim controversiam maximam. Quamobrem Tertullianus hic tanquam probrum grande, non tantum deficiantibus ad hæreticos plene, sed ab hæreticis aliquid addiscere volentibus obijcit, quod sint negatores. *PAM.*

CAP. XIII. — (b) *Regula fidei.* Fides, *Καὶνὴ τῆς ἀληθείας*, Corpusculum veritatis, *Συμπύκνωσις τῆς ἀληθείας*, *Irenæo.* Quia scilicet in symbolum digesti sunt velut in unum corpus articuli, ex quibus constat Christianus. Hic autem sequitur regula, in qua notandum mentionem non fieri sepulture: neque descensus ad inferos, uti nec in ea quam edidit initio libri de *Velandis virginibus*, neque item apud *Irenæum*; quasi mentio crucis, hoc est, mortis, et sepulture et descensus ad inferos includat. Cæterum, lib. *adversus Praxeam*, inter ejusdem regulæ articulos legitur: *Hunc passum, hunc mortuum et sepultum.* Augustinus, lib. imperf. de *Genesi* ad litteram, c. 1: *Crucifigi, sepeliri et resurgere.* *Ric.* — *Regula est autem fidei.* Regulam hic vocat quod

vulgo Apostolorum symbolum vocamus. Dubitant nonnulli eruditi an symbolum istud esset Apostolorum. Verum non satis caute; nam certissimum est, Sanctos Apostolos certam regulam fidei tradidisse, quam secundum numerum Apostolicum duodecim sententiis comprehensam, symbolum vocarunt, ait B. Aug. serm. 181. de Tempore; quodque aliis in locis testatur, et cum eo multi veteres. At certum quoque ab his temporibus jugi traditione derivatum illud quod hodie recitamus symbolum, quodque credendum præcipit Ecclesiæ. *PAM.*

(c) *Egisse Jesum Christum.* Hoc est, eam hominis personam induisse, omniaque egisse quæ de Jesu Christo fuerant prædicta. *Ric.*

(d) *Sedisse ad dexteram Patris.* Nec ideo tamen quasi humana forma circumscriptum esse Deum Patrem arbitrandum est, ut de illo cogitantibus dextrum aut sinistrum latus animo occurrat: aut ipsdum quod sedere Pater dicitur, flexis poplitibus fieri putandum est, ne in illud incidamus sacrilegium, in quo execeratur Apostolos eos qui commutaverunt gloriam incorruptibilis Dei in similitudinem corruptibilis hominis. Tale enim simulacrum Deo nefas est christiano in templo collocare, multo magis in corde nefarium est. Sedere ergo quod dicitur Deus, non membrorum positionem, sed judicariam significat potestatem. Ad dextram, vero, hoc est, in summa

coelestium fructum, (a) et ad profanos adjudicandos A
(1) igni perpetuo, facta (b) utriusque partis resusci-
tatione cum carnis restitutione (3).

CAPUT XIV.

*Hanc regulam a Christo institutam nullas apud nos
habere questiones, nisi quas haerese inferunt, et quae
haereticos faciunt.*

Hae regula a Christo, ut probabitur, instituta,
nullas habet apud nos questiones, nisi quas haerese
inferunt, et quae haereticos faciunt. Caterum, ma-
nente forma ejus in suo ordine, quantum libet que-
ras et tractes, et omnem libidinem curiositatis effun-
das; si quid tibi videtur, vel ambiguitate pendere,
vel obscuritate obumbrari, est utique frater aliquis (3)
doctor gratia scientiae dopatus, est aliquis inter
exercitatos conversatus, aliquis (4) tecum, curiosius (5)
tamen, quarens; novissime, ignorare melius est, ne
quod non debeas noris, quia quod debeas nosti (6)
Fides, inquit, tua te salvum fecit (Luc., XVIII, 42);
non exercitatio Scripturarum. Fides in regula posita
est: habes legem, et salutem de observatione legis:
exercitatio autem in curiositate consistit, habens
gloriam solum de peritiae studio. Cedat curiositas
fidei; cedat gloria saluti. Certe aut non obstrepant,
aut quiescant. Adversus regulam nihil scire, omnia
scire est. Ut non inimici essent veritatis haeretici, ut
de refugiendis eis non praemoneretur, quale est
conferre cum hominibus qui et ipsi adhuc se querere
profiteantur? Si enim adhuc vere querunt, nihil
adhuc certi repererunt (7); et ideo, quaecumque C
videntur interim tenere, dubitationem suam osten-

dunt, quamdiu querunt. Itaque tu qui perinde que-
ris, spectans ad eos qui et ipsi querunt, dubius a
dubilis, incertus ab incertis, caecus a caecis in foveam
deducaris necesse est (*Matth.*, XV, 14). Sed, cum
decipiendi gratia praetendunt se adhuc (8) querere,
ut nobis per sollicitudinis injectionem tractatus suos
insinuent; denique, ubi adierint (9) ad nos, statim,
quae dicebant querenda esse, defendunt: jam illos sic
debemus refutare (10), ut sciant nos (11) non Christo,
sed sibi negatores esse. Cum enim querunt adhuc,
nondum tenent; cum autem non (12) tenent, nondum
crediderunt, non sunt christiani. At, cum tenent
quidem et credunt, querendum tamen dicunt, ut
defendant. Antequam defendant, negant, quod confi-
tentur se nondum credidisse, dum querunt. Qui ergo
nec sibi sunt christiani, quanto magis nobis? Qui per
fallaciam veniunt, qualem fidem disputant? Cui veri-
tati patrocinantur, qui eam a mendacio inducunt (13)?

CAPUT XV.

*Porro ad propositum veniens Tertullianus, praescribit
non admittendos haereticos ad ullam de Scripturis
disputationem.*

Sed ipsi de Scripturis agunt, et de Scripturis sua-
dent. (c) Aliunde scilicet loqui (14) possent de rebus
fidei, nisi ex literis fidei? (d) Venimus igitur ad pro-
positum: huc (15) enim dirigebamur, et hoc (16)
praestuebamus allocationis (17) praefatione (18), ut
jam hinc de eo congregiamur, de quo adversarii
provocant. Scripturas obtundunt, et hae sua audacia
statim quosdam movent; in ipso vero congressu
firmos quidem fatigant, infirmos capiunt, medios eum

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Judicandos *Semler. Pam.*
(2) Resurrectione *al.*
(3) Aliqui d. g. s. d. e. aliqui in. e. e. aliqui *Venet. Rig.*
Paris.
(4) Aliquid *La Cerd. Seml.*
(5) Curiosus *Venet. Rig. Paris. Pam. et iterum statim*
addunt tecum.
(6) Quia quod debeas nosti *delevit Seml.* quia quod de-
beas nosti *legit La Cerd.*
(7) Deprehenderunt *Paris. pro certe Jun. certi vere*
confer. legendum. Pam. inserit adhuc ultra.
(8) Ad hoc *Paris.*

- (9) Adierunt *Seml.*
(10) Reputare *Venet. Rig.*
(11) Vos *Venet.*
(12) Non delendum *cons. Seml. et post tenent legendum*
et nondum credunt.
(13) Inducunt *Seml.*
(14) Suadere non *Seml.*
(15) Hoc *Seml. Rig.*
(16) Hoc *delevit Seml.*
(17) Ad locutionis *al.*
(18) Praefationem *Seml.*

COMMENTARIUS.

beatitudine, ubi iustitia et pax et gaudium est. Verba
sunt Augustini, lib. de Fide et Symb. cap. VII, 14.
Ric. emendantibus Eob.

(a) Et ad profanos adjudicandos, etc. Meminit ignis
Tertullianus, qui hic trebellime in inferno statuitur.
Beza et Calvinus volunt, non esse ignem in inferno;
sed per illam designatum esse miserum statum
damnatorum. Sed certe ita frequens mentio est in
Scriptura huius ignis, ut necessarium debeamus fateri
ignem esse in inferno. *La C.*

(b) Utriusque partis resurrectione. Piorum et im-
piorum. *Ric.*

CAP. XV.—(c) Aliunde scilicet loqui possent de rebus
fidei. Omnes hae verba ita accipiunt, quasi negot ex aliis
literis haereticos fidem suam probare posse, quam ex
utroque Testamento: mihi vero alia subijci cogitatio,
nempe hae eadem negative posita non esse, neque
aliud quidquam his Auctorem intendere, quam haere-
ticos penitusque etiam argumenta ex Scripturis
arcescere, quamvis in probationem suae opinionis
philosophorum scripta ducere possint, ex quibus

commenta sua hauerunt, uti probavit cap. 8. Ad
confirmationem huiusce explicationis, quam tuemur,
referri potest, nulla hae interrogationis nota scribi;
quam qui ex diverso interpretantur, coguntur affigere;
fateri tamen cogor legentium animos longe
facilius occupare contrariam, sed si quis Auctoris in
dicendo veniens et solertiam repetat, et sibi proponat,
eam adulteram esse deprehendat. *ALBASP.*

(d) Venimus igitur ad propositum. Tertullianus,
inquit Quintinus, hoc unum loco suo libro docendum
proposuit, non esse de Scripturis cum Gnosticis alie-
candum, sed neque loquendum. Nam disputationes
hujusmodi vexant in fide infirmos, conturbant, et
vacillare faciunt, et alio saepe transferunt medios, in
haeresi vero deturbant infirmos. Hae veris veriora
si non sunt, adversus haereticos alterari, scribere
non cessemus, neque jejunemus et oremus in eos,
interim tamen et ubique memores, quod hoc genus
demoniorum non ejicietur, nisi in oratione et jejunio.
PAM.

scrupulo dimitunt. (a) Hunc igitur potissimum gradum obstruimus, non admittendos (1) eos ad ullam de Scripturis disputationem. (b) Si hæ sunt illæ vires (3) eorum, ut eas habere possint (3), dispici debet cui competat possessio Scripturarum, ne is admittatur ad eas, cui nullo modo competit.

CAPUT XVI.

Primum, quod fides nostra obsequium Apostolo debeat, disputationem prohibenti, dum post unam correptionem convenire hæreticum interdixit.

Hoc de consilio diffidentiae, aut de studio aliter ineundæ constitutionis induxerim (c), nisi ratio constiterit, in primis illa, (4) quod fides nostra obsequium Apostolo debeat, prohibenti questionem intrare, novis vocibus aures accommodare (1 *Tim.*, VI, 4), hæreticum post unam correptionem convenire (*Tit.*, III, 10), non post disputationem. Adeo interdixit disputationem, correptionem designans causam hæretici conveniendi; et hoc unam (d), scilicet, quia non est christianus; ne more christiani, semel et iterum, et sub duobus aut tribus testibus (*Math.*, XVIII, 15, 16) castigandus videretur; cum ob hoc sit castigandus, propter quod non sit cum illo disputandum.

CAPUT XVII.

Deinde quod nihil proficiat congressio Scripturarum; cum hæreses quasdam non recipiant, et si quas recipiant, adjectionibus et detractionibus intervertant, aut

- (1) Admittendi *Seml.*
- (2) Sintne illæ juris *Latin.* pro illæ, ullæ proponit *Seml.*
- (3) Ut eas habere possent *del. Heuman.*
- (4) Qua *Venet.* ex lib. *Agobardi.*
- (5) Vanæ *Jun.*

(a) Hunc igitur potissimum gradum. Dissuadet, ne cum hæreticis certamen ineamus; non, quod ecclesiasticæ causæ ut dubiæ diffidat, absit; sed quod hæretici procaciter in suas blasphemias sanctorum Scriptura, et ejus legitimo sensu abutantur; ex quo victoria sit dubia, audientium vero, qui eos meras Scripturas crepare audiunt, discrimen certissimum. Tantum ergo abest, ut in his frequens sanctorum Scripturarum petatio sit veræ religionis indicium, ut potius sit ab eis magnopere timendum, ne quod ipsi habent, id est, blasphemiarum spurcitias Scripturarum divinarum contextas involucris, nobis intorqueant. Vide Clementem Alex. lib. contra Hæreticos. LAC.

(b) Si hæ sunt illæ vires eorum. Sensus est, an his armis uti possint, sive an Scripturæ sint arma eorum.

ALBASP.

CAP. XVI.—(c) Induxerim. Id est, videri poterim inducere. *SEML.*

(d) Hoc unam. At contra, non jubet Apostolus devitari hæreticum hominem, nisi post unam et secundam correptionem (*Tit.* III, 10). Originalis etiam vocula, *revertens*, meram monitionem, vel consilium aut suasionem, si bene observes, significat. Græco textui consonant, tum griacæ, tum arabicæ versiones; Vulgatæ autem et arabica. Verum enimvero omnes lectiones in eo concordant, ut non vitetur persona hæretici, nisi post plures monitiones. V. *Polglot.*, tom. V, Londini, 1637. Charitas enim, atque etiam prudentia, dictant admonitionibus, suasionibus, obtestationibus minime parcendum, quicumque sit ille, et quocumque in

non recipiant integras, et si aliquatenus integras, diversas expositiones comminiscantur.

Deinde, quoniam nihil proficiat congressio Scripturarum, nisi plane ut stomachi quis ineat eversionem, aut cerebri. Ista hæresis non recipit quasdam Scripturas: etsi quas recipit, non recipit (a) integras: adjectionibus et detractionibus ad dispositionem instituti sui intervertit: et si aliquatenus integras præstat, nihilominus diversas expositiones commentata convertit. Tantum veritati (f) obstreperit adulter sensus, quantum et corruptor stylus. Variæ (5) præsumptiones necessario nolunt (6) agnoscere ea, per quæ revincuntur (g); his nituntur quæ ex falso composuerunt, et quæ do ambiguitate ceperunt (7). Quid promovebis, exercitissime Scripturarum, cum si quid defenderis, negatur ex diverso, si quid negaveris, defendatur? Et in quidem nihil perdes, nisi vocem in contentione; nihil consequeris, nisi bilem de blasphematione (8).

CAPUT XVIII.

Ille etiam, cujus causa in congressum Scripturarum descendis, incertior discedet, de pari altercatione negandi et defendendi.

Ille vero, si quis est, cujus causa in congressum descendis Scripturarum, ut eum dubitantes confirmes, ad veritatem, an magis ad hæreses derverget? Hoc ipso motus, quod te videat nihil promovisse, æquo gradu negandi et defendendi diversa (9) parte statuto (10), certe pari, altercatione incertior discedet, nesciens quam hæresin judicet. (h) Hæc utique et ipsi

LECTIONES VARIANTES.

C

- (6) Volunt *Semler* ex *Agobard.* et *divin.* *exempl.*
- (7) Ceperunt *Seml. Pam.*
- (8) Vilem d. h. laudem *Seml.*
- (9) Adversa *Venet. Rigoll.*
- (10) Statutum *Seml. Pam.* statu. *Rigoll. Venet.*

COMMENTARIUS.

errore versetur. Hoc fuit Evangelii, hæc divini ejus auctoris consilium, utpote qui suis pressius nihil intimaverit, quam ut mites, ut longanimes, ut misericordes forent. Tertullianum vero longe alio animo fuisse, nimis certo constat. Edd. ex notis de GOURCY.

CAP. XVII.—(e) Et si quas recipit non recipit integras. Non potuit elegantius adumbrari hæreticorum nostrorum protervia, qui Scripturam admittunt, et statim rejiciunt si quid eis obstat. Atque etiam explicationes suas addunt, ut in suos sensus detorqueant, nihilque aliud passim asserunt quam agrorum somnia, aut somniorum interpretamenta. LE PA.

(f) Obstreperit adulter sensus, etc. Hoc est perversa interpretatio. Adulterare hoc in significatu est corrumpere et *καταλείπει λόγον τῷ Θεῷ*. Sic B. Paulus, II ad Corinth. V. LE PA.

(g) Necesario nolunt agnoscere ea per quæ revincuntur. Sic infra: Quibus fuit propositum aliter docendi, eos necessitas coegit aliter disponendi instrumenta doctrinæ. RIC.

CAP. XVIII.—(h) Hæc utique et ipsi habent. Quod Catholici, inquit Quintinus, vere dicunt in hæreticos, scilicet, ipsos non intelligere, sed corrumpere Scripturas, id ipsum Catholicis obijciunt hæretici. Quæ potest igitur disputationis cum talibus utilitas esse? enim (quod ab Hieronymo verissime dictum fuit in fine libri contra Luciferianos) hæretici quidem facile vinci possunt, persuaderi non possunt. Itaque disputans verba certe perdes, et auditoris animam fortasse, audiesque demum hæreticus. Res autem nova non est Christi

habent in nos retorquere. Necesse est enim et illos A determinare, quamdiu in terris agebat, ipse pronundicare a nobis potius adulteria Scripturarum et expositionum (1) mendacia inferri, qui proinde sibi defendant veritatem.

CAPUT XIX.

Illud itaque solum disputandum, quibus competat fides, cujus sint Scripturæ, a quo, per quos, et quibus sit tradita disciplina qua christiani funt.

Ergo non ad Scripturas provocandum est: nec in his constituendum certamen, in quibus aut nulla, aut incerta victoria est, aut par incertæ (2). Nam etsi non ita evaderet conlatio Scripturarum, ut utramque partem parem siseret, ordo rerum desiderabat illud prius proponi, quod nunc solum disputandum est: Quibus competat fides ipsa? Cujus sint Scripturæ? A quo, et per quos, et quando, et quibus sit tradita disciplina qua sunt christiani? (a) Ubi enim apparuerit esse veritatem et disciplinæ et fidei christianæ, illic erit veritas Scripturarum, et expositionum, et omnium traditionum christianarum (3).

CAPUT XX.

Aliqui a Christo unam ejusdem fidei doctrinam Apostolis traditam, qui eam nationibus promulgaverunt, et Ecclesias apud unamquamque civitatem condiderunt, a quibus cæteræ Ecclesiæ quotidie mutantur ut Ecclesiæ fiant; ita ut tot ac tantæ Ecclesiæ, una sit illa ab Apostolis prima, ex qua omnes.

Christus Jesus Dominus noster permittat dicere Interim, quisquis est, cujuscumque Dei Filius, cujuscumque materiæ homo et Deus, cujuscumque fidei præceptor, cujuscumque mercedis repromissor, quid esset, quid fuisset, quam Patris voluntatem administraret, quid homini agendum

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Eorum addit Seml.
(2) Parum incerta, ex antiquæ script. vestigiis, parum certa, Seml. Pam.
(3) Christianorum Seml. Gourey.
(4) Regrediens Semler. Pam.

COMMENTARIUS.

fidem et religionem ab adversariis hæresin vocari per ignominiam: quod Hieronymus attestatur, in cap. III, ad Tit. Pam.

CAP. XIX. — (a) Ubi enim apparuerit esse veritatem. Locus insignis pro Catholicis, quod apud eos sit veritas Scripturarum et expositionum, et omnium traditionum christianarum. Pam.

CAP. XX. — (b) Destinatos nationibus magistros. Nulla etenim terrarum orbis pars fuit, vel locorum spatio tam remota, vel morum feritate tam barbara, quo non gloriosissime pervaserit gloria Christi: qua de re satis egerunt Irenæus, Justinus, Clemens, Origenes. Huc perinet quod Isaias admirabundus exclamavit, cap. LXVI: Quis audivit talia, etc., et Vates regius: In omnem terram exivit sonus eorum. Lac.

(c) Primo per Judæam. Nemo refragatur Ecclesiam conditam prius Hierosolymis ex Judæis, unde apud profanos nullum fere discrimen Judæos inter et Christianos. Le Pa.

(d) A quibus traducem fidei. Qui de re rustica, inquit Quintianus, scripsere, traducere appellant in vitibus maxime, quando ramusculi plures ex uno trunco, vel uno vitis brachio diffunduntur, et in alium locum deducuntur invicem connexi: non viden-

tiabat, sive populo palam, sive discentibus seorsum; ex quibus duodecim præcipuos lateri suo adlegerat destinatos nationibus magistros (b). Itaque, uno eorum decusso, reliquos undecim, digrediens (4) ad Patrem post resurrectionem, jussit ire et docere nationes, intinguendas (5) in Patrem et in Filium et in Spiritum Sanctum. Statim igitur Apostoli (quos hæc appellatio missos interpretatur), assumpto per sortem duodecimo Matthia in locum Judæ, ex auctoritate prophetiæ, quæ est in psalmo David, consecuti promissam vim Spiritus Sancti ad virtutes et eloquium primo per Judæam (c) contestata fide in Jesum Christum et ecclesiis institutis, dehinc in orbem profecti, eandem doctrinam ejusdem fidei nationibus promulgaverunt, et proinde ecclesias apud unamquamque civitatem condiderunt, (d) a quibus traducem fidei et seminæ doctrinæ, cæteræ exinde ecclesiæ mutatae sunt, et quotidie mutantur ut ecclesiæ fiant: ac per hoc et ipse apostolicæ deputantur (6), ut soboles apostolicarum ecclesiarum. Omne genus ad originem suam censetur necesse est. Itaque tot ac tantæ ecclesiæ, una est illa ab Apostolis prima, ex qua omnes. Sic omnes prima (7), et apostolicæ, dum una omnes probant unitatem; dum est illis (8) communicatio pacis, et appellatio fraternitatis, et (e) contesseratio hospitalitatis: quæ jura non alia ratio regit, quam ejusdem sacramenti una traditio (f).

CAPUT XXI.

Hanc itaque dirigit alteram præscriptionem: non alios recipiendos prædicatores, quam quos Christus instituit; et proinde eam doctrinam recipiendam, id sine dubio tenentem, quod Ecclesia ab Apostolis tam viva voce quam per Epistolas, Apostoli a Christo, Christus a

- (5) Tinguendas Seml. intinguendas Pam.
(6) Deputabuntur Seml.
(7) Primæ Seml. Pam.
(8) Dum est illis delet Pam. Seml.

tur a propaginibus admodum differre. Per metaphoram elegantem sane, Tertullianus hic vocat traducem fidei, translationem fidei de una ecclesia in aliam. Ecclesiæ nempe mutuo, quasque per manus, apostolicam doctrinam sibi tradidere. Pam.

(e) Et contesseratio hospitalitatis. Eleganter a tessera novator vocabulorum Tertullianus verbum finxit contesserare, unde contesseratio. Id significat conjunctionem familiariorem, quæ per signum fiat. Nam tessera apud veteres erat signum hospitale, cujus ostensionem si quem obisset contigisset, statim agnoscebatur. Rhen.

(f) Ejusdem sacramenti una traditio. Hoc est, ejusdem symboli, seu regulæ, ejusdem fidei. Ric. — Plurimum interest observare non eum hanc vocem in Tertulliano referre intellectum, qui exprimitur ab interpretibus; pro regula enim fidei, atque pro Christi mandatis, et omnibus christianæ religionis ritibus et disciplina, non autem pro juramento ponitur: itaque ait omnes ecclesiæ inter se communicare, et eodem jure uti, quia scilicet in ea fide durarunt, quæ ab Apostolis est tradita, quamque fideliter conservatam posteris tradiderunt. Albas.

Deo suscepit; hoc itaque testimonium veritatis doctrinæ nostræ quod cum ecclesiis apostolicis communicemus.

Hinc igitur dirigimus præscriptionem: si Dominus Jesus Christus Apostolos misit ad prædicandum, alios non esse recipiendos prædicatores, quam Christus instituit; quia nec alius Patrem novit nisi Filius, et cui Filius revelavit, nec alius videtur revelasse Filium, quam Apostolis quos misit ad prædicandum, utique quod illis revelavit. Quid autem prædicaverint, id est, quid illis Christus revelaverit, et hic præscriptionem non aliter probari debere, nisi per easdem ecclesias, quas ipsi Apostoli condiderunt, ipsi eis prædicando, tam viva, quod aiunt, voce, quam per epistolas postea. Si hæc ita sunt, constat proinde omnem doctrinam quæ cum illis ecclesiis apostolicis, matricibus et originalibus fidei, conspiret, veritati deputandam, sine dubio tenentem quod Ecclesiæ ab Apostolis, Apostoli a Christo, Christus a Deo accepit; reliquam vero omnem (1) doctrinam de mendacio præjudicandam, quæ sapiat contra veritatem Ecclesiarum, et Apostolorum, et Christi, et Dei. Superest ergo uti demonstremus, an hæc nostra doctrina, cujus regulam supra edidimus, de Apostolorum traditione censeatur, et (2) hoc ipso, an cæteræ de mendacio veniant. Communicamus cum ecclesiis apostolicis, quod nulli (3) doctrina diversa: hoc est testimonium veritatis.

CAPUT XXII.

Apostolos autem (quidquid in contrarium soleat dicere diversa pars) omnia et scisse et tradidisse; quibus et omnes Scripturas edisserere Christus dignatus est, et Spiritum Sanctum misit, qui eos deduceret in omnem veritatem.

Sed quoniam tam (4) expedita probatio est, ut si

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Omnem vero, pro reliquam vero omnem, *Venet. Rig.*
- (2) Ex hoc ipso *Pam. Seml.*
- (3) Nulla *Pam. Seml.*
- (4) Tum *Seml.*

COMMENTARIUS.

CAP. XXII.—(a) *Ac si prolata.* Id est, perinde ac si prolata.

(b) *Non omnia Apostolos scisse:* De Patribus hoc ipsum hæretici nostri temporis affirmant. Hyp. enim (in *Methodo*) multa eos necessario ignorasse. Wittacherus ait, eos in multis insigniter errasse. De Apostolis nemo, quod sciam, diserte asseveravit. Quin potius Catholicis id impingit Kimedon (*de verbo Dei*), quo jure, viderit, sed tamen haud absimilia istæ larvæ, ut cum ait Bullengerus in *decad. Germ. Non habuisse Apostolos plenariam potestatem. Lac.*

(c) *Qua rursus convertunt.* In exemplari Agob. legitur, *Qua susum rursus.* Et confirmatur cod. Divionensi. Augustinus in *Epist. Joannis, Tract. 8: Quod susum, facias jusum; quod deorsum, facias sursum. Jusum vis facere Deum, et te susum? Præcipitaris, non elevaris, ille enim semper sursum est,* et *Tract. 10: Susum me honoras, jusum calcas.* Itaque hic legendum, *Eadem agitati dementia qua susum jusum convertunt. Ric.*

(d) *Latuit aliquid Petrum.* Simon Bar-jona dictus est a Domino Petrus, quod primus agnito Christo

A statim proferatur, nihil jam sit retractandum; (a) ac si prolata non sit a nobis, locum interim demus diversæ parti, si quid putant ad infirmendam hanc præscriptionem movere se posse. Solent dicere, non omnia Apostolos scisse (b), eadem agitati dementia qua susum jusum (5) convertunt (c), omnia quidem Apostolos scisse, sed non omnia omnibus tradidisse; in utroque Christum reprehensioni subjicientes (6), qui aut minus instructos, aut parum simplices Apostolos miserit. Quis (7) igitur integræ mentis credere potest aliquid eos ignorasse, quos magistros Dominus dedit, individuos habens (8) in comitatu, in discipulatu, in convictu; quibus obscura quæque seorsim disserebat, illis dicens datum esse cognoscere arcana, quæ populo intelligere non liceret? Latuit aliquid Petrum (d), edificandæ Ecclesiæ petram dictum (*Matth., XVI, 18, 19*), claves regni cælorum consecutum, et solvendi et alligandi in cælis et in terris potestatem? Latuit et Joannem (e) aliquid, dilectissimum Domino, pectori ejus incubantem, cui soli Dominus Judam traditorem præmonstravit, quem loco suo filium Mariæ demandavit? Quid eos ignorasse voluit, quibus etiam gloriam suam exhibuit, et Moysen et Heliam, et insuper de cælo Patris vocem? non quasi cæteros reprobandos, sed quoniam in tribus testibus stabit omne verbum (*Matth., XVIII, 16*). Ignoraverunt itaque et illi, quibus post resurrectionem quoque in iungere omnes Scripturas edisserere dignatus est? Dixerat plane aliquando: *Multa habeo adhuc vobis loqui, sed non potestis modo ea sustinere* (*Jean, XVI, 12, 13*): tamen adjiciens: *Cum venerit ille Spiritus veritatis, ipse vos deducet in omnem veritatem*, ostendit illos nihil ignorasse, quos omnem veritatem consecuturos per Spiritum veritatis repromiserat; et utique implevit repromissum, probantibus Actis Apostolorum descensum Spiritus Sancti. (f) *Quam Scripturam qui non reci-*

(5) Rursus pro susum jusum *Seml. Pam.*

(6) Injicientes *Seml.*

(7) Qui *Venet.* quis enim *Pam. Seml.*

(8) Habitos *Seml. Pam.*

pronuntiavit: *Tu es Christus Filius Dei viventis.* Quæ vox professio fuit veræ fidei; unde Petrus meruit audire, sive petra super quam ædificaret Ecclesiam Christus: hic enim idem est Petrus et petra. *Ric. emendantibus Edd.*

(e) *Latuit et Joannem.* Hieronymus, præf. in *Matth.:* «Ultimus Joannes Apostolus et Evangelista, quem Jesus amavit plurimum; qui supra pectus Domini recumbens, purissima doctrinarum fuenta potavit, et qui solus de cruce meruit audire: *Ecce mater tua.* Ric.

(f) *Quam Scripturam qui non recipiunt.* Manichæi, inquit Quintinus, prorsus eum Novi Testamenti librum, qui Actus Apostolorum inscribitur, non recipiebant. In suum nempe Archimanicheum, non in Apostolos Christi, asserabant venisse de cælo Spiritum Sanctum veritatis doctorem, quem Dominus missurum se suis Apostolis promiserat; indeque mundo fuisse communicatum per illum suum Manem, qui sub Aureliano, veniens e Perside, primum cæpit insanire, hoc est, annis pene trecentis, certe ant. plusquam ducentis sexaginta post illam stupendam, et admirandam missionem, de qua in cap. II dictorum Act. Apostolic. Dumque Scriptura manifesto coargue-

pium, nec Spiritus Sancti esse possunt, qui necdum (1) Spiritum (2) possint agnoscere discentibus missum, sed nec Ecclesiam defendere, qui, quando et quibus incunabulis institutum est hoc corpus, probare non habent. (a) Tanti est enim illis non habere probationes eorum quæ defendunt, (b) ne pariter admittantur traductiones eorum quæ mentiuntur.

CAPUT XXIII.

In Petro enim non reprehensam ignorantiam aliquam a Paulo, sed conversationem.

Proponunt ergo ad suggillandam ignorantiam aliquam Apostolorum, quod Petrus, et qui cum eo, reprehensi sint a Paulo. Adeo, inquit, aliquid eis defuit; ut ex hoc etiam illud siruant, potuisse postea pleniorē scientiam supervenire, qualis obvenit Paulo reprehendendi antecessores. Possumus et hic Acta Apostolorum repudiantibus dicere: prius est tibi ostendatis quis iste Paulus; et quid ante Apostolum, et quomodo Apostolus: quatenus et alias ad quæstiones plurimum eo utuntur. Neque enim, si ipse se apostolum de persecutore profiteatur, sufficit uniuscuique examine (3) credenti; quando nec Dominus ipse de se testimonium dixerit. (e) Sed credant (4) sine Scriptoris, ut credant adversus Scripturas; tamen doceant, ex eo quod allegant Petrum a Paulo reprehensum, aliam Evangelii formam a Paulo superductam, citra eam quam præmiserat Petrus et cæteri. Quia (5), demutatis in prædicatorem de persecutore, deducitur ad fratres a fratribus, ut unus ex fratribus, et ad illos ab illis qui ab Apostolis fidem inderant. Dehinc, sicut ipse enarrat, ascendit in Hierosolyma cognoscendi Petri causa, ex officio et

A jure scilicet ejusdem fidei et prædicationis. Nam et illi non essent mirati de persecutore factum prædicatorem, si aliquid contrarium prædicaret; nec Dominum præterea magnificassent, quia adversarius ejus Paulus obvenerat. Itaque et dexteram dederunt, signum concordie et convenientie; et inter se distributionem officii ordinarunt, non separationem Evangelii; nec ut aliud alter, sed ut aliis alter prædicarent, Petrus in Circumcisionem, Paulus in Nationes (d). Cæterum, si (e) reprehensus est Petrus, quod cum convixisset ethnicis, postea se a convictis eorum se parabat personarum respectu; utique conversationis fuit vitium, non prædicationis. Non enim ex hoc alius Deus, quam Creator; et alius Christus, quam ex Maria, et alia spes quam resurrectio annuntiatur.

CAPUT XXIV.

Idque reprehensionis usurpatum fuisse pro temporibus, personis, et causis.

Non mihi tam bene est, imo non mihi tam male est, ut Apostolos committam. Sed quoniam perversissimi isti illam reprehensionem ad hoc obtulerunt, ut suspectam faciant doctrinam superiorem, respondebo quasi pro Petro: ipsum Paulum dixisse, factum se esse omnibus omnia, Judæis judæum, non judæis non judæum, ut omnes lucrificaret (6). Adeo pro temporibus et personis et causis quædam reprehendebant, in quæ et ipsi æque pro temporibus et personis et causis committebant: quemadmodum si et Petrus reprehenderet Paulum, quod prohibens circumcissionem, circumciderit ipse Timotheum. Vide-
C rint qui de Apostolis judicant. (f) Bene quod Petrus

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Spiritus Sancti esse possunt, qui necdum desunt in Pamela.
(2) Sanctum add. Pam. Seml.
(3) Examinare Venel. Sufficit nil absque examine Hen-

man.

- (4) Credent al. sane pro sine Jun.
(5) Atque Pam. Atque Seml.
(6) Lucrificaret Seml.

COMMENTARIUS.

ret impudens istorum mendacium, negabant illud unquam scriptum fuisse, librumque damnabant. Augustinum lege, cap. 3. lib. de Utilitate credendi contra Manichæos. Montanus idem prius fecerat, imo se Paracletum nominabat. Ebion, Cerinthus, Marcion, et alii Tertulliano priores non recipiebant. Pam.

(a) Tanti est enim illis, etc. Explicanda verba quæ tam involuta sunt, ut eorum sententiam interpretes expiscati non sint. Ait igitur multa ab hæreticis doceri defendique, quæ tametsi veræ fidei consentanea sint, ad ea tamen stabilienda, Scripturæ auctoritate et præsidio eos uti nolle, ne scilicet ex iisdem Scripturæ locis aut libellis eorum mendacia convellantur, et in lucem exponantur: ita fieri ut libellum quo Acta Apostolorum continentur, maximo cum commodo recuset (illud enim tanti hoc iste significat), quia hoc uno Ecclesiæ origo, et formatio, quam factentur, demonstrari potest. Per traductiones enim cave depravationes intelligas cum Rhenano, sed traductio apud Tertullianum, id est illustratio, demonstratio, detectio. Nam apud eundem traducere est in lucem exponere, aperire, detegere. ALBASP.

(b) Ne pariter admittantur traductiones eorum quæ mentiuntur. Hoc est ne pariter admittere cogantur, quod mendacia sua traducant in vulgus. RUG.

CAP. XXIII.—(c) Sed credant sine Scripturis. Qui non recipiunt Acta Apostolorum, credunt tamen Paulum

de persecutore factum apostolum; quod, Actis repudiatis, nulla jam Scriptura authentica contestatum habent. Nam si fidem habere se dicant Paulo ita scribenti, non erit Paulus ipse sibi testis, quando nec Dominus ipse de se testimonium dixerit. Sed fidei sint adeo perversæ, et quædam sine Scripturis credant, ut alia credant adversus Scripturas: tamen doceant, et eo quod allegant Petrum a Paulo reprehensum, aliam Evangelii formam a Paulo superductam, etc. RUG.

(d) Petrus in Circumcisionem, Paulus in Nationes. Sane apostolus Circumcisionis et alter ille Gentium ad utrumvis populum singulari modo missi erant, non ita tamen ut unus alterum finibus propriis excluderet. Beatus enim Petrus etiam universalis Ecclesiæ pastor et apostolus erat, beatusque Paulus omnibus omnia factus est, Judæis pariter et Gentibus, ut omnes Christo lucrificaret. Ebb. ex op. D. DE GOURCET.

(e) Reprehensus est Petrus. Romanæ sedis hostes reprehensionem illam B. Petri mirifice extollunt; inde enim confectum putant, Summum Pontificem reprehensionis esse vere obnoxium. Quod in rebus saltem fidei falsissimum. In iis enim illa xpi Ecclesiæ errare nullo modo potest. Hoc vero in causa, error, si quis tamen fuit, de facto erat, non de fide. LE PR.

CAP. XXIV.—(f) Bene quod Petrus Paulo et in marty-

Paulo et in martyrio adequatur. Sed etsi (a) in tertium usque cælum ereptus Paulus, et in paradysum delatus audiret quædam illic, non possunt videri fuisse quæ illum in aliam doctrinam instructiorem præstarent, cum ita fuerit conditio eorum, ut nulli hominum proderentur. Quod si ad alicujus conscientiam manavi nescio quid illud, et hoc se aliqua hæresis sequi affirmat, aut Paulus secreti proditori reus est, aut et alius postea in paradysum ereptus debet ostendi, cui permissum sit eloqui, quæ Paulus mutire non liquit.

CAPUT XXV.

Neque vero occultum aliquod evangelium prædicasse Apostolos.

Sed ut diximus, eadem dementia est, cum conflentur quidem, nihil Apostolos ignorasse, nec diversa inter se prædicasse; non tamen (1) omnia volunt illos omnibus revelasse: quædam enim (2) palam, et universis; quædam secreto, et paucis demandasse: quia et hoc verbo usus est Paulus ad Timotheum: *O Timothee, depositum custodi* (3). Et rursum: *Bonum depositum serva*. Quod hoc depositum est tacitum (4), ut alteri doctrinæ deputeretur? An illius denuntiationis, de qua ait: *Hanc denuntiationem commendo apud te, fili* (5) *Timothee*. Item illius præcepti, de quo ait: *Denuntio tibi ante Deum*, (b) *qui vivificat* (6) *omnia, et Jesum Christum, qui testatus est sub Pontio Pilato bonam confessionem, castodias præceptum* (1 Tim., VI, 13) Quod autem præceptum, et (7) quæ denuntiatio? Ex supra et infra scriptis intelligetur (8) non nescio quid subostendi hoc dicto de remotiore doctrina (9), sed potius inculcari de non admittenda illa præter eam, quam audierat ab ipso, et, puto, palam (10). *Coram multis*, inquit, *testibus* (II Tim., II, 2). Quos multos testes si nolunt (11) Ecclesiam intelligi, nihil interest, quando nihil tacitum fuerit, quod sub multis testibus proferebatur. Sed nec quia voluit illum hæc fidelibus hominibus demandare, qui idonei sint et alios

A docere (II Tim., II, 2) id quoque ad (12) argumentum occultum alicujus Evangelii interpretandum est. Nam cum dicit, hæc; de eis dicit, de quibus in præsentis scribebat; de occultis autem, ut de absentibus apud conscientiam, non hæc, sed illa dixisset.

CAPUT XXVI.

Quæquam non passim, nec inconsiderate omnibus prædicaverint Apostoli.

Porro consequens erat, ut cui demandabat Evangelii administrationem, non passim, nec inconsiderate administrandam, adjiceret secundum dominicam vocem, ne margaritam porcis, et sanctum canibus jactaret (Matth., VII, 6). Dominus palam edixit, sine ulla significatione alicujus tecti (13) sacramenti. Ipse præceperat, si quid in tenebris et in abscondito audissent, in luce et in tectis prædicarent (Matth., X, 27). Ipse per similitudinem præfiguraverat, (c) ne unam minam, id est unum verbum ejus, sine fractu in abdito (Luc., XIX, 20) reservarent. Ipse docebat, lucernam non sub modio (14) abstrudi (15) solere, sed in candelabrum constitui, ut luceat omnibus qui in domo sunt (Matth., V, 15). Hæc Apostoli, aut neglexerant, aut minime intellexerunt (16), si non adimplerunt abscondentes aliquid de lumine, id est, de Dei verbo et (17) Christi sacramento. Neminem quod scio verebantur, non Judæorum vim, non ethnicorum; quo magis utique in Ecclesia libere prædicabant, qui in synagogis et in locis publicis non tacebant. Imo neque Judæos convertere, neque ethnicos inducere potuissent, nisi quod credi ab eis volebant ordine (18) exponerent: multo magis jam credentibus Ecclesiis nihil subtraxissent, quod aliis paucis seorsum demandarent. Quæquam, etsi quædam inter domesticos, ut ita dixerim, disserebant, non tamen ea fuisse credendum est, quæ aliam regulam fidei superducerent, diversam et contrariam illi, quam Catholicæ (d) in medium proferebant; ut alium Deum

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Sed non *pan. Seml.*
- (2) *Enim dele. Semler.*
- (3) *Serva Rigalt.*
- (4) *Tam tacitum Fran. Paris. tam idoneum Seml.*
- (5) *Filiolæ Semler.*
- (6) *Qui justificat al.*
- (7) *Et abest Fran. Paris.*
- (8) *Intellegerat Seml. intelligere erat confic. Rhenan.*
- (9) *Remotioris doctrinæ Rhen.*

- (10) *Palam dele. Seml. post pan.*
- (11) *Voluit Paris. monet Pan. Seml.*
- (12) *Ad dele. Pan. Semler.*
- (13) *Tacti pan. Seml.*
- (14) *Modium Rig. Venet.*
- (15) *Obstrui Seml. abstrui pan. Fran. Rhen. Jun.*
- (16) *Illæ pars, aut minime intellexerunt, in Rhen. edit. deficit.*
- (17) *De Semler.*
- (18) *Ordinari Seml. ordinarie Rhen.*

COMMENTARIUS.

rio adequatur. Ne putes hæc directe proferri ab erudito viro; id enim quasi per concessionem dicere videtur, quod solus evincit contextus, quasi diceret: concedatur (quod tamen concedendum non est) Petrum et Paulum pares non fuisse, sive dispari extitisse sententia; tamen æquales omnino fuisse fatendum in martyrio, quod pro Christo fortiter passi sunt. LE PA.

(a) *In tertium usque cælum ereptus Paulus.* Hoc etiam innuotuerat Lucianico Triephtonli. Nam haud dubie Paulum describit his verbis: *ἄνθρωπος δὲ μοι Γαλιλαῖος ἐκ τῆς ἀνατολῆς, ἐκ τῆς ἑβραίων, εἰς τρίτον οὐρανόν, κεραιβατικός, καὶ τὰ κάλλιστα ἐκμαθηκώς*, etc. Rig.

CAP. XXV. — (b) *Qui vivificat omnia.* Ex usu græcō: *ζωοποιεῖν*. Alii codices habent, *qui justificat*, veluti ac si haberetur *δικαιοῦντες*. LE PA.

CAP. XXVI. — (c) *Ne unam minam.* Annotat hic Marcereus minam, sive minam, valuisse decem coronatos, quod ex Buddæo sumpsit. Plin. lib. XXI, c. 27, minā, inquit, quam nostri minam dicunt, pendet drachmas atticas centum. Videtur vero uterque evangelista, et Lucas, qui *μνᾶν* legit, et Matthæus, qui talentum, non pro certo aliquo genere nummorum intellexisse, sed in genere; cum talentum, eodem Buddæo teste, 60 minas valuerit, quæ 60 coronatos valent. PAN. — Minā, ut legimus in notis ad versionem gallicam optimi viri de Gourcy, valuit tribus et nonaginta fere francis. EDD.

(d) *Diversam et contrariam illi, quam catholicæ in medium proferebant.* Ita scribitur in antiquis exemplaribus. Sed arbitror verius scribi adverbialiter,

in ecclesia dicerent, alium in hospitio; aliam Christi substantiam designarent in aperto, aliam in secreto; aliam spem resurrectionis apud omnes annuntiarent, aliam apud paucos: cum ipsi obsecrarent (1) in Epistolis suis, ut *ipsi* et unum loquerentur omnes, et non essent schismata et dissensiones in Ecclesia (1 Cor., I, 10), quia sive Paulus, sive alii, eadem prædicarent. Alioquin meminerant: (a) *Sit sermo vester, est, est; non, non; quod amplius, hoc a malo est* (Matth., V, 37); ne scilicet (2) Evangelium in diversitate tractarent.

CAPUT XXVII.

Unam etiam regulam fidei eos instituisse, tam ad ecclesias correptas postea emendatas, quam ad eas quas commendaverunt.

(b) Si ergo incredibile est, vel ignorasse Apostolos plenitudinem prædicationis, vel non omnem ordinem regulæ omnibus edidisse, videamus ne forte (3) Apostoli quidem simpliciter et pleno (4), Ecclesie autem suo vitio aliter acceperint quam Apostoli proferebant. Omnia ista scrupulositatis incitamenta invenias præterendi ab hæreticis. Tenent correptas ab Apostolo Ecclesias: *O insensati Galatæ, quis vos fascinavit? et: Tam bene* (5) *currebatis, quis vos impedivit? ipsumque principium: Miror quod sic tam cito transferemini ab eo qui vos* (6) *vocavit in gratia, ad*

(1) Observarent Jun. Seml.

(2) Scilicet del. Semler.

(3) Forte del. Semler.

(4) Plane alii.

(5) Item Jun.

aliud evangelium. Item ad Corinthios scriptum, quod essent adhuc *carnales*, qui lacte educarentur, nondum idonei ad pabulum; qui putarent se scire aliquid, quando nondum scirent *quemadmodum* scire oporteret. Cum correptas ecclesias opponunt, credant emendatas. Sed et illas recognoscant, (c) de quarum fide et scientia et conversatione Apostolus gaudet, et Deo gratias agit: quæ tamen hodie cum illis correptis unius institutionis jura miscent.

CAPUT XXVIII.

Quod autem apud multos unum invenitur, non censeri erratum, sed traditum.

Age nunc, omnes erraverint; deceptus sit Apostolus de testimonio reddendo quibusdam (7); nullam respexerit Spiritus Sanctus, uti *eam in veritatem deduceret* (Joan., XIV, 26), ad hoc missus a Christo, ad hoc postulatus de Patre, ut esset *doctor veritatis* (Joan., XV, 26); neglexerit officium Dei villicus, Christi vicarius, sinens Ecclesias aliter interim intelligere, aliter credere, quam (8) ipse per Apostolos prædicabat: equid verisimile est, ut tot ac tante in unam fidem erraverint? (d) Nullus inter multos eventus unus est exitus: variasse debuerat error (9) doctrinæ Ecclesiarum. Cæterum, quod apud multos unum invenitur, non est erratum, sed traditum (10). Audeat ergo aliquis dicere illos errasse qui tradiderunt?

LECTIONES VARIANTES.

(6) Soos Venet. Rig.

(7) Quibusdam del. Rig. Venet.

(8) Quod Venet. Jun.

(9) Ordinem Rhen. Jun. Seml.

(10) Sed traditum suppr. Rhen. Seml.

COMMENTARIUS.

Catholicæ hoc est, in Ecclesia. Ait enim, Apostolos non aliam regulam domesticæ, sive in hospitio tradidisse, aliam catholicæ, sive in Ecclesia; neque aliam in secreto, aliam in aperto. Sic libro de Fuga, Persecutionem catholicæ fieri, quam Ecclesia non ex parte, sed omnis et universam concutitur, vexatur. Sic lib. II, adversus Marcionem; Catholicam bonitatem, toto orbe diffusam. Et lib. IV: Catholicam Hierusalem, pro universa Ecclesia christiana. Sic etiam profani scriptores catholica dixere, universalis, ut Plinius. catholica siderum errantium, et catholica fulgurum. Ric.

(a) *Sit sermo vester, Est, est, Non non.* Christi verba sunt Matth. V, vetantis jurare, atque omni quidem non, sive per cælum, sive per terram, sive per caput. *Sit autem sermo vester, inquit, Est est, Non non.* Quæ verba etsi generaliter ad Judæorum turbam, non specialiter ad illos duodecim dicta sint; nihilominus tamen etiam discipulos, sive apostolos, iisdem verbis admonitos fuisse ait Septimius noster, ne scilicet Evangelium in diversitate tractarent. Sed quid ad Evangelii tractationem formula affirmandi; *Est, est, ad negandi; Non, non?* sane hoc sensisse videtur Septimius, Christum non simplicem affirmandi negandive formulam præscripsisse, verum hoc etiam significasse, omnium quidem Christianorum sermones, multo autem magis Apostolorum, præcipua veritatis sinceritate commendari, si nihil in se habeant quæsitæ subtilitate dubium, nihil in ancipitem defensionem rectorum: Neque ille dicat: *Est, ille, Non:* sed omnes pariter, *Est, est; Non, non.* Neque vero permisceant unquam *Est et Non;* sed liquido dicant, *Esse quod est, et non esse quod non est.* Nan quod

amplius est, quod præterea artificiose adtexitur, a malo esse, dolum esse, aut proximum dolo. Hoc sensu locuste tractatur etiam lib. de Carne Christi, et adversus Prætean. Ric.

CAP. XXVII.—(b) *Si ergo incredibile est.* Attingit notam veræ et apostolicæ doctrinæ, quæ est antiquissima nota Ecclesie; ideo ait, *incredibile est ignorasse Apostolos*, quasi dicat: Illa est antiquissima doctrina, quam Apostoli scierunt; reliquæ novellæ sunt omnes et adulteræ, ut quas Apostoli ignorarunt; ideo infra, cap. 5: *Tamen in eadem fide conspirantes*, etc. Quia videlicet doctrinam retinent, qui in eadem fide conspirant, quam Apostoli retinuerunt, quasi consanguinei sint Apostolis. Unde Sozomenus, lib. VII, laudat Theodosium, qui principes sectarum jussit conveniri; deinde petit, an existimarent antiquos Patres, qui Ecclesias rexerant, ante dissidium illud quod de religione ortum fuerat, recte consensisse, et vere sanctos et apostolicos fuisse: quod cum illi concessissent, subiunxit rationem, qua compesceret hæreticos, hanc scilicet: *Examinemus ergo doctrinam vestram ad illorum scripta; et si cum illis consenserit, retineatur; sin minus, abiciatur.* LAC.

(c) *De quarum fide et scientia, et convers.* De fide quidem et dilectione, quam hic conversationem vocat, commendat Apostolus Romanos, Ephesios, Philippenses, suarum Epistolarum initio. De scientia vero peculiariter Romanos, ad quos ait cap. XV: *Quoniam et ipsi pleni estis dilectione, repleti omni scientia.* PAM.

CAP. XXVIII.—(d) *Nullus inter multos eventus unus est.* Casus in multis dispersus non uno eodemque modo ab omnibus excipitur. RIC.

CAPUT XXIX.

Hæreses potius errasse, quæ vera doctrina sunt posteriores.

(a) Quoquo modo sit erratum; tandiu utique regravavit (1) error, quamdiu hæreses non erant (2). Aliquos Marcionitas et Valentinianos liberanda veritas expectabat: interea perperam evangelizabatur, perperam credebatur (3), tot millia millium perperam tincta, tot opera fidei perperam administrata (4), tot virtutes, tot charismata (b) perperam operata, tot sacerdotia, tot ministeria (5) perperam functa, tot denique martyria in vacuum coronata (6). Aut si nec perperam, nec in vacuum (7), quale est ut antea res Dei currebant (8), quam cuius Dei notum esset; ante Christiani, quam Christus inventus, ante hæresis, quam vera doctrina? Sed enim in omnibus veritas imaginem antecedit; post rem similitudo succedit. Cæterum satis ineptum, ut prior in doctrina (9) hæresis habeatur; vel quoniam ipsa est quæ futuras hæreses et cavendas prænuuntiavit (10). Ad ejus doctrinæ Ecclesiam scriptum est, imo ipsa doctrina ad Ecclesiam suam (11) scribit: *Etsi Angelus de celo aliter evangelizaverit citra quam nos, anathema sit* (Gal., I, 8).

CAPUT XXX.

Marcionem enim et Valentinum, in catholicam primo doctrinam apud Ecclesiam romanensem sub episcopatu Eleutherii credidisse; donec ob inquietam curio-

A *sitatem semel et iterum ejecti, novissime in perpetuum dissidium relegati, venenu doctrinarum suarum disseminarunt. Atque idem de aliis iudicium, qui virtutibus et miraculis novos se apostolos esse probare nequeunt.*

Ubi tunc Marcion, ponticus nauclerus, stoicæ studiosus? Ubi Valentinus platonice sectator? Nam constat illos, neque adeo olim fuisse, Antonini fere principatu, et (c) in catholicæ primo (12) doctrinam credidisse apud Ecclesiam romanensem, sub episcopatu (d) Eleutherii benedicti (e), donec (13) ob inquietam semper eorum curiositatem, qua fratres quoque vitabant (14) (f) semel et iterum ejecti (g), Marcion quidem cum ducentis sestertiis quæ Ecclesiæ intulerat, novissime in perpetuum dissidium (15) relegati (16), venena doctrinarum suarum disseminaverunt. Postmodum idem Marcion, pœnitentiam confessus (h) cum conditioni (17) datæ sibi occurrit (i), ita pacem recepturus, (j) si ceteros quos perditioni erudisset, Ecclesiæ restitueret, morte præventus est. *Oportebat enim hæreses esse* (I Cor., II, 19). Nec tamen ideo bonum hæreses, quia eas oportebat, quasi non et malum oportuerit esse. Nam et Dominum tradi oportebat; sed vix traditori (Marc., XIV, 21)? ne quis (18) etiam hinc hæreses defendat (19). Si (20) et Apellis stemma retractandum est, tam non vetus et ipse quam Marcion institutor et præformator ejus: sed lapsus in fœminam (21) desertor (k) continentiar

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Erravit Jun. Seml.
 (2) Errant Junius.
 (3) Perperam credebatur, neglig. Seml.
 (4) Ministrata, Semler unus contra omnes.
 (5) Mysteria, Rig., ex lib. Agobardi.
 (6) Perperam et in vacuum (omisso coronata), Semler.
 (7) perperam coronata Pan. Rig.
 (8) Aut si nec perperam, nec in vacuum, omis. Seml. non perperam, Venet. Gourey.
 (9) Carent Semler.
 (10) Prior illius doctrinæ Jun. prior doctrina Wouw. e
 vet. cod.

- (10) Prænuuntiabat Venet.
 (11) Suam abest. Rig. Venet.
 (12) In catholicam pene Seml.
 (13) Donec abest Franeg.
 (14) Quam fratres quoque vitabant Rig.
 (15) Dissidium Wouw.
 (16) Relegatus Seml. itemque disseminavit.
 (17) Conditione subaud. pœnitentiæ, Seml.
 (18) Quid Semler.
 (19) Defendat Venet.
 (20) Si Semler.
 (21) Fœmina, id.

COMMENTARIUS.

CAP. XXIX.—(a) Quoquo modo sit erratum. Possum autem optima ratione idipsum nostri temporis aristarchis respondere, qui hactenus errasse Ecclesiam non verentur dicere: Si aliquos Lutheranos aut Calvinistas aut Anabaptistas, liberanda veritas expectabat, etc. PAM.

(b) Tot virtutes, tot charismata. Nulla hic de virtute aut charitate mentio, sed de potestate edendi miracula, et Spiritus Sancti donis. ALBASP.

CAP. XXX.—(c) In catholicam primo doctrinam credidisse. Hæc scriptura est codicis antiquissimi. Doctrinam catholicæ, nempe Ecclesiæ; doctrinam toto orbe christiano, id est, universa Ecclesia christiana receptam, catholicæ nomine ab hæreticorum doctrina distinctam. Etenim apud Christianos hæresis vocatur, quod est alieni libitum credere adversus conscientiam fidemve publicam, seu communem gentium christianarum sententiam. ALBASP.

(d) Apud Ecclesiam romanensem sub episcopatu Eleutherii. Sic habet vetus exemplar, et veterum auctorum, atque in primis istius scripta etiam cum hallucinationibus suis representari interest, neque soli Septimius exactissime reddere quæ ab auctoribus sumit. ALBASP.

(e) Eleutherii benedicti. Etiam dum viverent, benedicti vocabantur. De Pudic.: *Benedictus Papa concionarius*. ALBASP.

TERTULLIANI II.

(f) Quam fratres quoque vitabant. Sic omnino est in exemplari, ut sit sensus, eorum curiositatem etiam plebi christianæ odiosam fuisse, ut jam communi fratrum voto pellerentur, cum ab episcopo sunt ejecti. Ric.

(g) Semel et iterum ejecti. Qui scilicet septa pœnitentia perfide et inconstanter utere. cuiusmodi D aliquid significare videtur etiam Irenæus, ubi de Cerdone hæretico. Ric.

(h) Pœnitentiam confessus. Id est, cum publice testatus esset se pœnitere. ALBASP.

(i) Cum conditioni datæ sibi occurrit. Cum in eo esset, ut datæ sibi pœnitentiæ satisfaceret. Cum aggredditur satisfacere conditioni. Ric.

(j) Si ceteros quos perditioni. Facilius in Ecclesiam hæretici quam ceteri peccatores revocabantur, verum hereiarchæ non aliter pace donabantur, quam si ceteros quos corrumperant Ecclesiæ reddere niterentur. D. Cypr. ep. ad Ant. de Troph. Euseb., lib. VI, cap. 35. ALBASP.

(k) Continentiæ Marcionensis. Non quod continenter vixerit Marcio, profligatis enim erat moribus, sed quod nuptias prohiberet. LE PR.

(Dux.)

marcionensis, ab oculis sanctissimi magistri Alexandriam recessit; inde post annos (1) regressus non melior, nisi tantum qua jam non marcionites, in alteram sceminam impegit, illam virginem Philumen, quam supra edidimus, postea vero immane prostibulum et ipsam, cujus energemate circumventus, quas (2) ab ea didicit *phanerozeis* scripsit. Adhuc in saeculo supersunt qui meminerint eorum, etiam proprii discentes et successores ipsorum, ne se (3) posteriores negare possint. Quanquam et de operibus suis, ut dixit Dominus, *revincentur* (*Matth.*, VII, 16). Si enim Marcion Novum Testamentum a Vetere separavit, posterior est eo quod separavit; quia separare non posset, nisi quod unitum fuit. Unitum ergo ante quam separaretur, postea separatum, posteriorem ostendit separatorem. Item Valentinus, aliter exponens, et sine dubio emendans, hoc omnino quicquid emendat, ut mendosum retro, antieris fuisse demonstrat (4). Illos ut (5) insigniores et frequentiores adulteros veritatis nominamus. Ceterum et Nigidius nescio quis (6), et Hermogenes, et multi alii qui (7) adhuc ambulant pervertentes vias Dei (8), ostendunt mihi ex qua auctoritate prodierunt. Si alium Deum praedicant, quomodo ejus Dei rebus et litteris et nominibus utuntur adversus quem praedicant? si eundem, quomodo aliter? (a) Pro bent se novos apostolos esse: dicant Christum iterum descendisse, iterum ipsum docuisse, iterum crucifixum, iterum mortuum, iterum resuscitatum: sic enim Apostolos solet facere (9), dare illis praeterea virtutem eadem signa edendi, quae et (10) ipse. (b) Volo igitur (11) et virtutes eorum proferri; nisi quod agnosco maximam virtutem eorum, qua Apostolos in perversum aemulantur: illi enim (c) de mortuis viros faciebant (12), isti (d) de vivis mortuos faciunt.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Aliquos, *add. Wouo.*
- (2) Quae *Seml.*
- (3) *Se delet idem.*
- (4) Alterius fuisse demonstrat *Seml.*
- (5) Utique *Seml.*
- (6) Qui *Fran. Seml.*
- (7) Qui, *del. Seml.*
- (8) Cupis, *inserit Semler.*
- (9) Sic enim apostolos descripsit. Solet facere, daret praeterea virtutem eodem signa edendi, quae et ipse; haec fert in hoc loco Agobardi liber juxta Rigaltium.
- (10) Ipsi *Seml.*

COMMENTARIUS.

(a) Pro bent se novos apostolos esse, dicant Christum iterum descendisse. Optatus lib. III: At nunquid est alter redemptor? Qui prophetae nuntiaverunt alterum esse venturum? Quis Gabriel iterum ad alteram Mariam locutus est? Quae virgo iterum peperit? Quis virtutes novas aut alteras fecit? Ric.

(b) Volo igitur et virtutes eorum proferri. Virtutes, hoc est, miracula. Edd.

(c) De mortuis vivos faciebant, isti de vivis, etc. Id Calvino contigisse Genevae testatur in ejus Vita Bolseus, ut scilicet de vivo mortuum redderet. Illud enarrat multus Bellarminus, de Notis Eccl. cap. 14, lib. IV, contr. t. II. Le Pa.

(d) De vivis mortuos faciunt. Fidelium infirmiores evertunt. Sic lib. de Scorpiace: Atque ita semel infirmitas quae percussa est, sanctam fidem vel in haeresim, v l in saeculum expirat. Ric.

CAPUT XXXI.

Id itaque esse verum et dominicum, quod prius sit traditum; falsum, quod posterius.

Sed ab excessu (e) revertar ad principalitatem veritatis (13), et posteritatem mendacitatis (14) disputandam, ex illius quoque parabole patrocinio, quae bonum semen frumenti a Domino seminatum in primore constituit (15), avenarum autem sterilis feni adulterium (16) ab inimico diabolo (*Matth.*, XIII, 37, 39) postea superducit. Proprie (17) enim doctrinarum distinctionem figurat, quia et alibi verbum Dei seminis similitudo est. Ita ex ipso ordine manifestatur, id esse dominicum et verum, quod sit prius traditum; id autem extraneum et falsum, quod sit posterius immissum. Ea sententia manebit adversus posteriores quasque haereses, quibus nulla constantia de conscientia competit (18) ad defendendam sibi veritatem.

CAPUT XXXII.

Si interim quaedam sint haereses etiam inde ab aetate apostolica; praescribendum uti evolant ordinem episcoporum suorum, ita per successiones ab initio decurrentem, ut primus ille episcopus aliquem ex Apostolis aut apostolicis viris habent antecessorem, quemadmodum Smyrnaeorum et Romanorum Ecclesiae; quod cum probare non possim, in communicationem non recipiantur.

Ceterum, si quae audent interserere se aetati apostolicae, ut ideo videantur ab Apostolis traditae, quia sub Apostolis fuerunt, possumus dicere: Edant ergo origines Ecclesiarum suarum: evolant ordinem episcoporum suorum, ita (f) per successiones ab initio decurrentem (19), ut primus ille episcopus aliquem ex Apostolis, vel apostolicis viris, qui tamen cum Apostolis perseveraverit (20), habuerit auctorem et antecessorem. (g) Hoc enim modo Ecclesiae apostolicae (h) cen-

- (11) Et *del. Seml.*
- (12) Suscitabant *Seml.*
- (13) Veritati *Franeg.*
- (14) Mendacitati deputandam, *Seml.*
- (15) Primo constituit, *Paris. Fran.* in primo reconstituit, *Semler.*
- (16) Adulterum *Venet.*
- (17) Pro parte *Seml.*
- (18) Et conscientiam concedit *Seml.* constantiae conscientia concedit *Jon.*
- (19) Decurrente *Seml.*
- (20) Perseveraverint *Fran.*

CAP. XXXI. — (e) Revertar ad principalitatem veritatis, et posteritatem mendacitatis. Principalitatem dicit, quod statim a principio fuit; posteritatem, quod postea subrepsit. Ric.

CAP. XXXII. — (f) Per successiones. Nihil clarius in tota veterum doctrina, successione rom. pontificum; cuius rei rationem discas a S. Epiphanio, haer. 27, quaest. Carpocratianorum. Le Pa.

(g) Hoc enim modo Ecclesiae apostolicae census suos deferunt. Census suos, hoc est, origines suas. Sic lib. I adversus Marcionem, apostolici census Ecclesiam dixit; et libro de Monogamia, Census noster transferunt in Christum. Ric.

(h) Census suos deferunt. Interpretes hic per census, auctoritatem atque dignitatem intelligendam esse censent; ego vero originem significari, ut ex variis locis et hisce verbis, omne genus ad originem suam censea-

sus suos deferunt : (a) sicut Smyrnæorum Ecclesia (1) Polycarpum ab Joanne conlocatum refert : (b) sicut Romanorum, (c) Clementem a Petro ordinatum edit (2) ; proinde (3) utique et cæteræ exhibent quos ab Apostolis (4) in episcopatum constitutos apostolici seminis traduces habeant (5). Confligant tale aliquid hæretici. Quid enim illis post blasphemiam illicitum est? Sed etsi confinxerint, nihil promovebunt. Ipsa enim doctrina eorum cum apostolica comparata, ex diversitate et contrarietate sua pronuntiabit, neque apostoli alicujus auctoris esse, neque apostolici; quia sicut Apostoli non diversa inter se docuissent, ita et apostolici non contraria Apostolis edidissent, nisi illi qui ab Apostolis didicerunt (6) aliter prædicaverunt. Ad hanc itaque formam probabuntur (7) ab illis ecclesiis, quæ licet nullum ex Apostolis, vel apostolicis, auctorem suum proferant, ut multo posteriores, quæ denique quotidie instituuntur; tamen in eadem fide conspirantes, non minus apostolicæ deputantur, (d) pro consanguinitate doctrinæ. Ita omnes hæreses ad utramque formam nostris Ecclesiis provocatæ, probent se quaquā putant apostolicas. Sed adeo nec sunt, nec probare possunt quod non sunt, nec recipiuntur in pacem et communicationem ab Ecclesiis quoquo modo apostolicis, scilicet (e) ob diversitatem sacramenti nullo modo apostolicæ.

CAPUT XXXIII.

Quid quod jam tum ab Apostolis et demonstratæ et ejeratæ fuerint, ex quibus et reliquis hæreses omnes sua semina sumpsisse.

Adhibeo super hæc ipsarum doctrinarum recognitionem, quæ tunc sub Apostolis fuerunt, ab iisdem Apostolis et demonstratæ et (8) ejeratæ. Nam et sic facilius traducentur, dum, aut jam tunc fuisse deprehenduntur, aut ex illis quæ jam tunc fuerunt, semina

A sumpsisse. Paulus, in prima ad Corinthios (XV, 12), notat negatores et dubitatores resurrectionis. Hæc opinio propria (9) Sadducæorum; partem ejus usurpat Marcion, et Apelles, et Valentinus, et si qui alii resurrectionem carnis infringunt. Et ad Galatas scribens (V, 2), invehitur in observatores et defensores circumcisionis et legis: Hebionis hæresis (10) est. Timotheum instruens (I Tim., IV, 3.), nuptiarum quoque interdictores suggillat: ita instituunt Marcion et Apelles ejus secutor. Æque tangit eos, qui dicerent *factam jam resurrectionem* (II Tim. II, 5): id de se (11) Valentiniani asseverant. Sed et cum *genealogias indeterminatas* nominat (I Tim. I, 4), Valentinus agnoscitur; apud quem Æon ille nescio qui novi, et non unius nominis, generat e sua Charite (12) Sensum et Veritatem; et hi æque procreant duos, Sermonem et Vitam; dehinc et isti generant Hominem et Ecclesiam: estque hæc prima ogdoas (13) æonum. Exinde decem alii, et duodecim reliqui æones miris nominibus oriuntur, in meram (14) fabulam triginta æonum. Idem apostolus, cum improbat elementis servientes, aliquid Hermogenis (15) ostendit, qui, materiam non natam introducens, Deo non nato eam comparat, et ita matrem elementorum deam faciens, potest ei servire quam Deo comparat. Joannes vero, in Apocalypsi, *idolothya edentes et stupra committentes* jubet (16) castigare: sunt et nunc alii nicolaitæ, Caiana (17) hæresis dicitur. At in epistola eos maxime antichristos vocat, qui Christum negarent in carne venisse, et qui non putarent Jesum esse Filium Dei: illud Marcion, hoc Hebion vindicavit. Simonianæ autem magiæ disciplina, angelis serviens, utique et ipsa inter idololatrias deputabatur, et a Petro Apostolo in ipso Simone damnabatur.

CAPUT XXXIV.

Atque adeo cum habeant cum illis consortium suæ præ-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Habens, *add. Fran. Paris.*
- (2) Idem *Venet.* id et *Seml.*
- (3) Perinde *Venet.*
- (4) Apostoli *Seml.*
- (5) Habent *Latin. Jun.*
- (6) Desciverunt et *Seml. Gourcy.*
- (7) Provocabuntur *Seml.*
- (8) Ejeratæ *Fran.*
- (9) Prima *Semler. Pann.*

- (10) Sic, *add. Semler.*
- (11) Sic se *Semler.*
- (12) Et sua charitate *Semler.*
- (13) Prima hæc ideo deas *Seml.* prima ogdoas *Paris. Fran.* de qua prima hæc est ogdoas, *adhuc Seml.*
- (14) Miram, *alii.*
- (15) Aliquem Hermogenem *Seml.*
- (16) Jubetur *Paris. Venet. Fran. Rig.*
- (17) Caiana *Semler.*

D

COMMENTARIUS.

tur, licet colligere. *Adv. Marc.*, lib. IV, c. 3: *Quarum si consensu requiras.* ALBASP.

(a) Sicut Smyrnæorum, etc. Irenæus lib. III Polycarpum ab Apostolis in ea quæ est Smyrnæorum ecclesia constitutum fuisse tradit. Ric.

(b) Sicut Romanorum Clementem. Hieronymus Catal. script. eccles.: *Clemens quartus post Petrum Romanæ episcopus. Siquidem secundus Linus fuit, et tertius Cletus: tametsi plerique latinorum secundum post Petrum apostolum putent fuisse Clementem.* Irenæus sic tradiderat, beatos Apostolos Lino episcopatum administrandæ Ecclesiæ commendasse; successisse autem Lino Anacleto, post eum tertio loco ab Apostolis episcopatum Clementi delatum. Ric.

(c) Clementem a Petro ordinatum. Quasi etiam vivente Petro episcopatum Romæ gesserit Clemens, et Apostolis apostolatu suo fungentibus, viri apostolici

passim in varios episcopatus fuerint tributi. Et tamen post passionem Domini statim Jacobum apostolum fratrem Domini ab ipsis Apostolis Hierosolymorum episcopum fuisse constitutum legitimus, Petro jam apostolatum principaliter exercente. Hoc vero sic evenisse ait Chrysostomus, propterea quod Petrum Christus ordinasset *ἡγεμῶνα τῆς ἐκκλησίας* (hom. in Joan., cap. XXI). Ille Tertulliani locus aperte indicat non esse Tertulliani versus, unde nonnulli successiones episcoporum romanorum constitui certo posse arbitrantur. Ric.

(d) Pro consanguinitate doctrinæ. Consanguineæ sunt doctrinæ quæ ab uno eodemque auctore sunt traditæ, quasi ab uno parente. Sic ipse, lib. I de Cultu Fœm., *consanguineas materias* dixit. Sic Chalcidius, *domesticas et consanguineas rationes.* Ric.

(e) Ob diversitatem sacramenti. Similiter ab inter-

ditionis, habere etiam damnationis consortium, A maxime cum ab Apostolis prænuntiata fuerint.

Hæc sunt, ut arbitror, genera doctrinarum adulterinarum, quæ sub Apostolis fuisse ab ipsis Apostolis discimus; et tamen nullam invenimus institutionem, inter tot diversitates (1) perversitatum, quæ de Deo creatore universorum controversiam moverit. (a) Nemo alterum Deum ausus est suspicari. Facilius de Filio quam de Patre hæsitabatur, donec Marcion præter Creatorem alium Deum solius bonitatis induceret; Apelles creatorem angelorum (2) nescio quem gloriosum superioris Dei, faceret Deum legis et Israelis, illum igneum affirmans; Valentinus æonas suos spargeret, et unius æonis vitium in originem deduceret Dei creatoris. His solis, et his primis revelata est veritas Divinitatis, majorem scilicet dignationem et plenioram gratiam a diabolo consecutis, qui Deum sic quoque voluerit æmulari, ut de doctrinis venenorum, quod Dominus negavit, ipse faceret discipulos super magistrum. Eligant igitur sibi tempora universæ hæreses, quæ quando fuerint, dummodo (3) intersit quæ quando, dum (4) de veritate non sint. Uti quæ ab Apostolis nominatæ non (5) fuerunt, sub Apostolis (6) fuisse non possunt: si enim fuissent, nominarentur et ipsæ, ut et ipsæ coercendæ. Quæ vero sub Apostolis fuerunt, in sua nominatione damnantur (7). Sive ergo eadem nunc (b) sunt aliquanto expolitiores, quæ sub Apostolis rudes, habent suam exinde damnationem; sive aliæ quidem fuerint, aliæ autem postea obortæ (8), quidam ex illis (9) usurpaverunt, (c) habendo cum eis consortium prædicationis, habeant necesse est etiam consortium

damnationis; præcedente illo fine (10) supradicto posteritatis, quo, etsi nihil de damnatis participarent (11), de ætate sola præjudicarentur; tanto magis adulteræ, quanto nec ab (12) Apostolis nominatæ. Unde firmitus constat, has esse, quæ adhuc tunc nuntiabantur futuræ.

CAPUT XXXV.

Nullam autem e contrario dictarum præscriptionum competere adversus nostram disciplinam.

His definitionibus provocatæ a nobis et revictæ hæreses omnes, sive quæ (13) posteræ, sive quæ coætaneæ Apostolorum, dummodo diversæ; sive generaliter, sive specialiter notatæ ab eis, dummodo prædamnatæ; audeant respondere et ipsæ aliquas ejusmodi præscriptiones adversus nostram disciplinam. Si enim negant veritatem ejus, debent probare illam quoque hæresin esse (14), eadem forma revictam, qua ipsæ revincuntur; et ostendere simul ubinam quærenda sit veritas, quam apud illas non esse jam constat. Posterior nostra res non est, imo omnibus prior est: hoc erit testimonium veritatis, ubique occupantis principatum. (15) Ab Apostolis utique non damnatur, imo defenditur: hoc erit indicium proprietatis. Quam enim non damnant (16), qui (17) extraneam quamque damnaverunt (18), suam ostendunt, ideoque et defendunt.

CAPUT XXXVI.

Percurrenti enim Ecclesias apostolicas, apud quas adhuc ipsæ cathedræ apostolorum suis locis præsentantur, et inter eas Romanam, unde nobis quoque auctoritas præsto est (ubi Petrus et Paulus coronati) constabit eandem ab Apostolis suam potasse fi-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Ut diversitates *Seml.*
- (2) Angelum *Semler.*
- (3) Dum non *Rhen.* tum non *Jun.* non *Wome.*
- (4) Dum *abest Rhen.*
- (5) Sub apostolis non *Rhen.*
- (6) Eas dicere *add. Fran.* sub Apostolis *desunt Rhen.*
- (7) Dignantur *Rhen.*
- (8) *Add. sunt et Fran. Paris.*
- (9) Quosdam ex illis *Rhen.*

- (10) Fune *Jun.*
- (11) Participarentur *Rhenan.*
- (12) Ab *deest Paris.*
- (13) Qua *Rhen.*
- (14) Esse *deest Rhen.*
- (15) præfigitur quod *Fran. Paris.*
- (16) Enim damnant *Seml.*
- (17) Quasi *Wome.*
- (18) Extraneam quamque non damnaverunt *Fran. Paris.*

COMMENTARIUS.

pretum sententia recedam, cum aiunt per sacramentum intelligi iuramentum, quod fideles, paulo antequam lavarentur, in limine Ecclesiæ dicerent. Nam sacramentum sexcentis pene locis pro fide ac religione christiana accipitur. **ALBASP.**

CAP. XXXIV.— (a) *Nemo alterum Deum*, etc. Hæreticorum provecum, inquit Quintinus, sive progressum vides, de quibus illud philosophica schola dicitur quam verissime: *Parvus error in principio, maximus est in fine.* Bis in synodo Gangrensi declarare conabamur, vulpes istas invicem caudis colligari, scilicet, unus alicujus hæreseos reum, paulatim fieri reum cæterarum, totumque demum comburi; sunt enim concatenatæ. **PAM.**

(b) *Sunt aliquando expolitiores. Audis, inquit Quintinus, hæreses rudes primum, deinde factas expolitiores.* Ab annis quadraginta sic etiam novari cœperunt hæreses, ut quanto quis in græcitate et latinitate nescio qui peritior extiterit hæreticus, tanto plausibilior atque receptor fuerit: pure, et torse, et munde loquitur. Inde sectatores istius eloquentiæ colligunt. Ergo pura, tersa, munda est hæresis. Admodum re-

prehensibile est graves etiam theologos istis sapientiæ humanæ verbis, et elegantioris efferrî. Num bona sit dictio, querunt. Atqui meminisse nos oportet, quod nulla est in aliquo christiano bona dictio, quæ pariter non sit in Christo Jesu benedictio. Bonas istas dictiones, et rhetoricationes relinquamus Cresconio grammaticis, ut fecit Augustinus. Sacra sincere tractantibus non conveniunt, ut neque matronæ cerussa, neque bovi ceroma. **PAM.**

(c) *habendo cum eis consortium.* Gelasius primus, inquit idem Quintinus, afer, etiam simile cum Tertulliano scribit, iniquis: Quicunque in hæresim semel damnatum labitur, ejus damnatione seipsum involvit, 24, q. 1 c. 1. Eodem pertinent definitiones concilii Chalcedonensis et aliorum, ubi expresse cavetur, de semel definitis amplius dubitare non licere, sed cum illis quorum sectantur hæresin esse condemnandos, et participationem, uti loquitur auctor, cum damnatis hæresibus, id est, uti interpretatur Quintinus, jam damnatis, ut fictitium, quod fictum est, donatitium, dedititium, conductitium. **PAM.**

d. m. per quam aqua signat, Spiritus Sanctus vestit, A teris miscet, et inde potat (10) fidem; eam (11) Eucharistia pascit.

Age jam, qui voles curiositatem melius exercere in negotio salutis tue, (a) percurre Ecclesias apostolicas, apud quas (b) ipsæ adhuc cathedræ Apostolorum suis locis præsentant (1); apud quas (c) ipsæ authenticæ litteræ eorum recitantur, sonantes vocem et (d) representantes faciem uniuscujusque (2). Proxima (3) est tibi Achaia? habes Corinthum. Si non longe es a Macedonia, habes Philippos, habes Thessalonicenses (4). Si potes in Asiam tendere, habes Ephesum. Si autem Italiæ adjaces (5), habes Romam (6), (e) unde nobis quoque auctoritas præsto est (7). Ista quam felix (8) Ecclesia! (f) cui totam doctrinam Apostoli cum sanguine suo profuderunt; (g) ubi Petrus passioni Dominicæ adæquatur; ubi Paulus Joannis (h) exitu coronatur; ubi Apostolus Joannes, posteaquam, in oleum igneum demersus, nihil passus est, in insulam relegatur; videamus quid didicerit, quid docerit, cum Africanis quoque Ecclesiis contesserat (9). Unum Deum novit, creatorem universitatis, et Christum Jesum ex virgine Maria Filium Dei creatoris, et carnis resurrectionem; Legem et Prophetas cum evangelicis et apostolicis li-

teris miscet, et inde potat (10) fidem; eam (11) (i) aqua signat, (j) Sancto Spiritu vestit, eucharistia pascit, ad martyrium (12) exhortatur, et ita adversus hanc institutionem neminem recipit. Hæc est institutio, non dico jam quæ futuras hæreses prænuntiabat, sed de qua hæreses prodierunt. Sed non fuerunt ex illa (13), ex quo factæ sunt adversus illam. Etiam de olivæ nucleo mitis et optimæ (14) et necessaria (15) asper oleaster oritur; (k) etiam de papavere ficius gratissimæ et suavissimæ ventosa et vana caprificus exsurgit (16). Ita et hæreses de nostro frutice, non nostro genere; veritatis grano, sed mendacio sylvæ estres (17).

CAPUT XXXVII.

B Cum igitur iis veritas adjudicetur quicumque in regula incedimus, quam Ecclesia ab Apostolis accepit; constare propositum suum non esse admittendos hæreticos ad ineundam de Scripturis provocationem, cum christiani non sint, et proinde exherediti a possessione christianarum litterarum.

Si hæc ita se habent, ut veritas nobis adjudicetur, quicumque in ea regula incedimus quam Ecclesia ab Apostolis, Apostoli a Christo, Christus a Deo tradidit (18), constat ratio propositi nostri, definientis non es-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Præsentantur Rhen.
- (2) Et... uniuscujusque *delev. Seml. post Rhen.*
- (3) Proxima *Fræq.*
- (4) Habes Thessalonicenses *delev. Seml. post Rhen.*
- (5) Adjaceas Rhen.
- (6) Romanam Rhen.
- (7) Statuta *add. Rhen. ista quam desunt apud eund.*
- (8) Statu felix *Fran. statu tam lelix Seml.*
- (9) Contestatur Rhen. contesseratur *Pithæus.*
- (10) Importat *Wom. plantat Seml. portat Rhen.*
- (11) Fidem eam *Paris. Fran. eam negl. Rhen.*

- (12) Martyrio *Fran. Paris. Pam. martyrium Rig. Venet. Rhen. Seml.*
- (13) Non omnes ex illa *Rhen.*
- (14) Optimæ *Rhen.*
- (15) Suavissimæ *Rhen.*
- (16) Suavissimæ, ventosa et vana caprificus exsurgit *Rhen. nec amplius aliud.*
- (17) De nostro fructificaverunt, non nostræ: degeneres varietatis grano, et mendacio sylvestres *Rhen. degeneres vanitatis grano Jun.*
- (18) Accepit *Pam.*

COMMENTARIUS.

CAP. XXXVI. — (a) *Percurre Ecclesias apostolicas.* Hoc etiam præcipit Augustinus (lib. II de Doctrina christ. 8): *In canonicis, inquit, Scripturis Ecclesiarum catholicarum quamplurimum auctoritatem sequamur; inter quas sane illæ sunt, quæ apostolicas sedes habere et epistolam accipere meruerunt.* Ric.

(b) *Ipsæ adhuc cathedræ Apostolorum suis locis præsentant.* Et est sane venerationis argumentum, ipsas adhuc cathedras Apostolorum suis locis in memoriam et honorem Apostolorum prædesse, successoribus infra sedentibus. Sed verius, mea quidem sententia, fuerit, cathedras Apostolorum dici principales ecclesias, ab ipsis videlicet Apostolis constitutas, quæ adhuc ætate Tertulliani suis locis præsidebant, tanquam aliarum matricem; qualis in Achaia Corinthus; in Macedonia Philippi, Thessalonica; in Asia, Ephesus; in Italia, Roma. Ric.

(c) *Ipsæ authenticæ litteræ eorum recitantur.* Lingua scilicet eadem qua fuerant ab Apostolis conscriptæ, sonantes vocem uniuscujusque. Sic ipse, lib. de Monog., ad græcum authenticum Pauli provocat. Ric.

(d) *Representantes faciem uniuscujusque.* Quantum scilicet imaginari fas est cogitantibus. Ric.

(e) *Unde nobis auctoritas præsto est.* Sic lib. IV ad Marcionem: *Quid etiam Romani de proximo sonent.* Ric. — *Unde nobis quoque auctoritas.* Convinceret hic locus hæreticos, qui universalem Pontificis rom. auctoritatem adimunt, ut intra præfecti urbis jurisdictionem quæ intra C. L. clauderetur, adstringant. Dicam hæc de re alio loco: moneo tantum infinitis in locis a SS. Patribus dictum, B. Petrum ordinatum fuisse *τὸς ἀποστολικῆς διακονίας*; ita Chrysost., hom. in

cap. XXI Joan. Deinde synodus Chalcedon., act. 16: *ἡ ἐκκλησία τοῦ αἵματος πάντων τῶν ἐκ τῆς ἀποστόλου. Ecclesia romana primas semper tenuit.* Le Pa.

(f) *Cui totam doctrinam Apostoli cum sanguine suo profuderunt.* Totam doctrinam dicit, summam totius doctrinæ christianæ, quam in martyrio pro Christi nomine fortiter obeundo consistere toties prædicat, ut videlicet animam illi tam bene merenti nostram reponamus, qui suam pro nobis, non immerentibus tantum, verum et male meritis posuit ac prodegit. Le Pa.

(g) *Ubi Petrus passioni Dominicæ.* Hæc sane Petrum Romam vidisse testantur, ut Paulum et Joannem, quorum hic etiam sit mentio. Omnes autem invicem adæquantur martyrii constantia. Tertull. hoc libro de Præscrip. hæc: *Bene quod Petrus Paulo et in martyrio adæquatur.* Irenæus (lib. III, cap. 1) Petrum et Paulum Romæ evangelizasse et fundasse Ecclesiam assertit; et cap. 3, magnificentem Ecclesiam rom. adscribit elogium: *maximæ et antiquissimæ et omnibus cognitæ, a gloriosissimis duobus apostolis Petro et Paulo Romæ fundata et constituta Ecclesia.* Le Pa.

(h) *Joannem.* Scilicet, Baptistæ, capite abscisso. SEMLER.

(i) *Aqua signat.* Baptismo, fidei signaculo. Le Pa. (j) *Sancto Spiritu vestit.* Ipse, libro de Monog.: *Nos autem Jesus summus sacerdos et magnus Patris de suo vestiens (quia qui in Christo tinguntur, Christum induerunt) sacerdotes Deo Patri suo fecit; et lib. de Baptismo: Obsignatio baptismi, vestimentum fidei.* Le Pa.

(k) *Et jam de papavere ficus.* Ficus pomum dicere, etiam in senatu Cato non dubitavit. Postea tamen

se admittendos hæreticos ad ineundam (1) de Scripturis provocationem, quos sine Scripturis probamus ad Scripturas non pertinere. Si enim hæretici sunt, christiani esse non possunt, non a Christo habendo quod de sua electione sectati hæreticorum nomine (2) admittunt. Ita non christiani, nullum jus capiunt christianarum litterarum. Ad quos merito dicendum est: Qui estis? quando, et unde venistis? quid in meo agitis, non mei? quo denique, Marcion, jure syllavam meam cædis? qua licentia, Valentine, fontes meos transvertis? qua potestate, Apelles, limites meos commoves (3)? Quid hic cæteri ad voluntatem vestram seminatis et pascitis? Mea est possessio; olim possideo (4): habeo origines firmas, ab ipsis (5) auctoribus quorum fuit res. Ego sum hæres Apostolorum. Sicut caverunt testamento suo, sicut fidei commiserunt (6), sicut adjuraverunt, ita teneo. Vos certe exheredaverunt semper et abdicaverunt, ut extraneos, ut inimicos. Unde autem extranei et inimici Apostolis hæretici, nisi ex diversitate doctrinæ, quam unusquisque de suo arbitrio adversus Apostolos, aut protulit, aut recepit?

CAPUT XXXVIII.

Maxime cum illis non possit succedere corruptela doctrinæ sine corruptela instrumentorum, usurpata in Scripturis detractio, vel adjectione, vel transmutatione, et interpolatione, qua alius manu Scripturas, alius sensus expositione intervertit.

Illic igitur et Scripturarum et expositionum adulteratio deputanda est, ubi diversitas doctrinæ invenitur. Cuius fuit propositum aliter docendi, eos necessitas coegit (7) aliter disponendi instrumenta doctrinæ. Alias enim non potuissent aliter docere, nisi aliter haberent per quæ docerent (8). Sicut illis non potuisset succedere corruptela doctrinæ sine corruptela instrumentorum (9) ejus; ita et nobis (10) integritas doctrinæ non competisset sine integritate eorum, per quæ

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Ad eandem *Paris.* adeundam *Rhen.*
- (2) Nomina *Rig.* nomen *Jun.*
- (3) Mea est possessio, *add. Rig. Fran. Paris. Venet.*
- (4) Prior possideo, *add. in iisdem.*
- (5) Et ipsis *Rhen.*
- (6) Fidei commiserunt, una voce *marulli Jun. ex jure-* *consult. uni.*
- (7) Instituit *Rhen.*
- (8) Hæresim, *add. Fran. Paris.*
- (9) Sine corruptela instrumentorum non leg. in *Rhen. edit.*
- (10) Et a nobis *add. Rig. Venet.*
- (11) Et in Scripturis *Rhen.*

inter auctores juris hæsitatum fuit, an pomorum appellatione venirent ficus. Grossos dici et litteris quidem sacris, minime ignoravit Septimius; sed Pliniane descriptionis historię nonnihil a fructu differentes. Itaque maluit usurpare nomen papaveris, cui sane et forma et colore, et seminalibus granis, et lacte persimilis est nondum matura ficus. RIGALTUS.

CAP. XXXVIII. — (a) *Neque enim si Valentinus.* Diverse sunt, inquit Quintinus, istorum duorum hæresiarum sententię circa biblicas et sanctas Scripturas admittendas. Marcion de Veteri Testamento nihil recipiebat, et de Novo quædam decerpserat, ac in duos libros descripsit, ex Evangelio Lucę, rejectis

A doctrina tractatur. Etenim quid contrarium nobis in nostris? quid de proprio intulimus, ut aliquid contrarium ei quod esset (11) in Scripturis deprehensum, detractio, vel adjectione, vel transmutatione remediarem? Quod sumus, hoc sunt (12) Scripturę ab initio suo; ex illis sumus, antequam aliter fuit (13), antequam a vobis interpolarentur. Cum autem omnis interpolatio posterior credenda sit, veniens utique ex caussa amulationis, quę neque prior, neque domestica unquam est ejus quod æmulatur, tam incredibile est sapienti cuique, ut nos adulterum styllum intulisse videamur Scripturis, qui sumus et primi et ex ipsis (14), quam illos non intulisse, qui sunt et posteri et adversi. Alius manu Scripturas, alius sensus expositione intervertit. Neque enim si Valentinus (a) integro instrumento uti videtur, non callidior ingenio, quam Marcion, manus intulit veritati (15). Marcion enim exerte et palam (b) machara, non stylo usus est; quoniam (c) ad materiam suam eadem Scripturarum confecit. Valentinus autem pepercit: quoniam non ad materiam Scripturas, sed materiam ad Scripturas excogitavit: et tamen plus abstulit, et plus adjecit, auferens proprietates singulorum quoque verborum, et adjiciens dispositiones non comparantium rerum.

CAPUT XXXIX.

In eo comparandi illis qui Virgiliocentonas et Homero-centonas composuisse leguntur.

Hæc sunt (16) ingenia de spiritalibus nequitie, cum quibus luctatio est nobis, fratres, merito contemplanda, fidei (17) necessaria, ut electi manifestentur, ut reprobi detegantur. Et ideo habent vinum, et (18) excogitandis intrinseque erroribus facilitatem (19), non adeo mirandam, quasi difficilem et inexplicabilem, cum de sæcularibus quoque scripturis exemplum præsto sit ejusmodi facilitatis. Vides hodie (20)

- (12) Hæc sunt. Inde scriptura *Rhen.* hoc sunt. Unde scripturę; *Jun.* hoc sunt Scripturę jam inde ab initio suo, ex illis *Woue.*
- (13) Antequam nihil aliter fuit *Rhen.* antiquum nihil aliter fuit *Jun.*
- (14) Sumus a principio et primi, quam *Rig. Venet.*
- (15) Manus intulit veritati non leg. in *Rhen. edit.*
- (16) Erant *Rig. Venet.*
- (17) Contemplandę fidei *Rhen.*
- (18) In *add. Rig. Venet.*
- (19) Felicitatem, *Rig. Venet.*
- (20) Quo jus hodie *Rhen.* vis hodie *Fran. Par.* qui vis hodie *Jun.* ejus hodie *antiq. manus.*

COMMENTARIUS.

aliis, et ex aliquibus epistolis Pauli apostoli, resecans ex ipsis quidquid suę non conveniebat. Hoc est omnia sine dubio negare. PAN.

(b) *Machara non stylo usus est.* Machara, cultrum Gręcis significat. Nam de instrumento sacro, Acta Apostolorum, Apocalypsin, Evangelii Lucę partem, et partem Paulinaram Epistolarum resecavit. RREN.

(c) *Ad materiam suam eadem Scripturarum confecit.* Convenienti quidquam dici non potuit adversus recentiores hæreticos, quam hæc in Marcionem; eadem enim Scripturarum in illis videas, sed variam atque pro libitu oscitantis aut imperiti hominutionis discrepantem. Quamvis enim Ecclesia toties canon-

ex Virgilio (a) fabulam in totum aliam componi (1), A materia secundum versus, versibus secundum materiam concinnatis. (b) Denique Ovidius (2) Geta Medeam tragœdiam (c) ex Virgilio plenissime exsuxit (3). Meus quidem propinquus ex eodem poeta inter cætera styli sui otia (d) Pinacem Cebetis explicuit. (e) Homero-centones etiam vocari solent, qui de carminibus Homeri propria opera more centonario ex multis hinc inde compositis in unum sarcini corpus. Et utique fecundior divina litteratura ad facultatem cuiuscunque (4) materiæ. Nec periclitor dicere ipsas quoque Scripturas sic esse ex Dei voluntate dispositas, ut hæreticis materiis subministrarent, cum legam oportere hæreses esse, quæ sine Scripturis esse non possunt.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Componit Jun.
(2) Ovidius Geta *Fran.* Ovidius Geta *Paris.* Ovidius Ita Jun. Hosidius Geta *Rig. Venet.*
(3) Expressit Rhen.
(4) Cuiusque *Rig. Venet.*
(5) Sed quitur Rhen.
(6) Interpretetur *Rig. Venet.*

cos libros numeraverit, ii tamen omnino surdi sunt. Imo Calvinus (*lib. 1 Instit. cap. 7, § 1, 2, 4*) scribit Ecclesie non esse iudicare qui libri divinæ sint auctoritatis; sed hoc pertinere ad arcanum spiritus testimonium. Impias voces! Le Pa.

CAP. XXXIX. — (a) *Fabulam in totum.* Est figura græca, cum dicit, totum aliam, id est, secundum totum, vel in toto aliam. Rhen.

(b) *Denique Hosidius Geta.* Liber Agobardi, *Vosidius*: Ursini, *Ovidius*. Apud Dionem scribitur *Γαῖος ὁ Σιδεὺς* legendum *Γ. Οὐδιδεὺς*. Fertur senatus-consultum sub Claudio Cæs. factum Cn. Hosidio Geta L. Vagellio Coss. erutum Neapoli anno Chr. MDC. III. C adversus eos qui negotiandi causa emissent quod ædificium, ut diruendo plus acquirerent quam quanti emissent, et cruentissimo genere negotiationis inimicissimum in pace faciem inducerent ruinis domuum villarumque. Ric. — *Hosidius Geta.* Huius poetæ stolidum opus ad nostra usque pervenit tempora; constat porro 461 versibus in manuscriptis a Salmasio reperiis, partimque editis a p. Scriverio. in *Collectaneis vet. Tragic.*, post Senecum, p. 187, 190, universum vero a Burmanno in *Anthologia lat.*, t. I, p. 148, 186. Nonnulli autem perperam putaverunt tragœdiam istam eandem esse cui titulum similem inscripsit Ovidius, unde Quintilianus, *Inst. Orat.* VIII, 5, desumpsit versiculum hunc:

Servare potui: perdere an possim rogas!

Atque propterea commentiti sunt legendum esse in Tertulliano nostro *Ovidium*, potiusquam *Hosidium* aut *Ovidium*. Sed in ejusmodi errorem non impigissent, si modo advertere voluissent, ex citato a Quintiliano versu Medeam Ovidii iambis præsertim concinnatam fuisse, hanc vero quæ exstat hexametris constare. Alii etiam fluxerunt Hosidium Getam de quo nobis poeta sermo est, consulem subrogatum fuisse sub Claudio principe, anno 48 post Christum natum, eundem scilicet de quo nonnulla conscripsit Dio, l. IV, et quem memorat Reinesius ex inscriptione quodam (*Inscrip.*, pp. 475, 477), nominat quoque Doni (*Marmi*, p. 84); sed verba quibus Tertullianus usus est unum ex ejus coarvis potius designant. Præterea vix crediderim sub Claudio jam principe, quo tempore adhuc florebat romanæ litteræ, centones fuisse usurptos (*Burmann*, loc. cit.). Ludus enim iste puerilis, quem æque ut cætera notasse scholica nugalia videtur censura sua auctor vetus in hunc modum:

Turpe est difficiles habere nugas,
Et stultus labor est ineptiarum,

CAPUT XL.

Fieri hæc autem eodem diaboli instinctu, qui ipsas quoque res sacramentorum divinarum in idolorum mysteriis æmulatur; exempli gratia, qui quosdam tinguit, expiationem delictorum de lavacro repromittit, signat in frontibus, celebrat et panis oblationem.

Sequitur (5), a quo intellectus intervartur. (6) eorum quæ ad hæreses faciant? A diabolo scilicet, cujus sunt partes (7) intervertendi veritatem, qui ipsas quoque res sacramentorum divinarum, (8) idolorum mysteriis æmulatur. Tingit et ipse quosdam, utique credentes et fideles suos; (f) expositiorem (9) delictorum de lavacro repromittit; et si adhuc (10) memini (11), (g) Mithra (12)(h) signat illic in

- B (7) Pares Rhen.
(8) In præfig. Rhen. Pam.
(9) Expiationem Rhen. Pam.
(10) Sic adhuc *Fran. Paris.*
(11) Memini deest *Fran. Paris.*
(12) Mithra, Rhen. *Fran. Paris.*

COMMENTARIUS.

non alias vixit profecto quam cum depravata jam essent litteræ.

Et vero exemplis a Tertulliano adhibitis complura alia postmodum addi poterunt. Ducentis fere post ipsum annis, matrona quædam Proba Falconia nomine, Adelphi proconsulis uxor, Hortæ nata in antiquo Italiæ oppido, poema edidit latinum ad nos utique transmissum, in universum, Medeam Osidianæ instar, Virgiliti versibus constans aut saltem hemistichiiis. Versatur autem circa Veteris Testamenti historiam (*Fabricius, Biblioth. med. et inf. lat. tom. II, p. 142 et seq. ed. Mansii*). Ausonius, circa eadem tempora, epithalamium lascivia refertum consecravit cui titulum dederat, *Centio nuptialis*, eadem omnino ratione. Permulti poetæ modernæ latinitatis *Centones virgilianos* et ipsi composuerunt. Sed quoniam omnes eos referre nimis longum esset, adeat Fabricius lector, si velit, *Bihot. lat.*, t. I, pp. 584, 586, edit. Ernesti, quamquam et ille silentio omiserit Stephanum Plurreum domus S. Victoris canonice regularem, auctorem poematis de Vita Jesu Christi, cujus fragmentum reperias in art. *Centon. Dictionarii de Trévoux*.

Edd. ex opere DE GOURCY.

(c) *Medeam tragœdiam ex Virgilio plenissime exsuxit.* Ea tragœdia exstat penes Cl. Salmasium, unde aliquot versus editi a P. Scriverio in *Collectaneis veterum Tragic.* Ric.

(d) *Pinacem Cebetis.* Cebes Thebannus secta pythagoræ, si Pamelio fidem adhibeas, scripsit dialogos tres, e quibus primus *Pinax vitæ humane* seu Tabula inscriptus, jam olim in Italia, Gallia et Germania excusus, et in pictura etiam expressus, in quo depingitur iter ad virtutem et voluptatem, et domus utriusque: opus, ait clarissimus abb. de Gourcy, stoica sapientia plenum. Edd.

(e) *Homero-centones qui de carminibus Homeri propria opera.* Hujusce artis centonaræ vetus exemplum exstat apud Irenæum (*lib. I adversus hæres.*). Ric.

CAP. XL. — (f) *Expositionem delictorum.* Sic habet liber Agobardi. Expositionem dixit pro depositione. Atque ita etiam Cyprianus, epist. ad Jubalannum: *Peccata antiqua non exposuerit, hoc est, non deposuerit.* Ric.

(g) *Mithra signat illic in frontibus.* Illic, in castris scilicet tenebrarum, seu Satanæ. Ric.

(h) *Signat in frontibus milites suos.* Emulatione scilicet signaculi jam ævo Tertulliani inter Christianos usitatissimi. Sic enim lib. de Corona: *Quæcumque nos conversatio exercet, frontem crucis signaculo terimus.* Itaque adeo perflusorie adhiberi cepit, ut etiam ii qui Circo non abstinebant, hujusce tamen

frontibus milites suos; celebrat et panis oblationem, A et imaginem resurrectionis inducit, et (a) sub gladio redimit coronam. Quid? quod et summum Pontificem unus nuptiis (1) statuit, habet et virgines, habet et continentes. (b) Cæterum, si Numæ Pompilii superstitiones revolamus, si sacerdotalia officia, insignia, et privilegia, si sacrificalia (2) ministeria, et instrumenta, et vasa ipsorum sacrificiorum, ac piaculorum et votorum, curiositates consideremus, nonne manifeste diabolus (c) morositatem illam judaicæ legis imitatus est? Qui ergo ipsas res, de quibus sacramenta Christi administrantur, tam æmulanter affectavit exprimere in negotiis idololatriæ, utique et idem et eodem ingenio gestit et potuit instrumenta quoque divinarum rerum (d) et sanctorum christianorum, sensum de sensibus, verba de verbis, parabolas de parabolis profanæ et æmulæ fidei attentare (3). Et ideo, neque a diabolo immissa esse spiritualia nequitiae, ex quibus etiam hæreses veniunt, dubitare quis debet, neque ab idololatria distare hæreses, eum et auctoris et operis ejusdem sint, ejus et idololatria. Denique, aut fingunt alium adversus Creatorem, aut, si unicum Creatorem confitentur, aliter eum disserunt, quam in vero est. Itaque omne mendacium quod de Deo dicunt, quoddammodo genus est idololatriæ (4).

CAPUT XLI.

Non omittendam denique, qua contra eos præscribamus,

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Pontificem nuptiis Rhen. in unius nuptiis Hirsang. C
ex vetere exempl. teste Rhenano. in unius nuptiis Fran.
(2) Sacrificantia Rhen. sacrificantium et vasa ipsorum
si sacrificiorum ex libro Ursini Rig.
(3) Attemperare, Rig. Venet. Fran. Paris.

ipsius etiam hæreticæ conversationis descriptionem; ubi quis catechumenus, quis fidelis, incertum; pariter enim advenit, pariter audiunt, pariter orant; qui pacem cum omnibus miscent; quorum mulieres audeant exorcismos agere, forsitan et tingere; quorum ordinationes temerariæ, et alius hodie episcopus, cras alius, hodie diaconus, qui cras lector, hodie presbyter qui cras laicus, nam et laici sacerdotalia munera injungere.

Non omitam ipsius etiam conversationis hæreticæ descriptionem, quam futilis, quam terrena, quam humana sit, sine gravitate, sine auctoritate, sine disciplina, ut fidei suæ congruens. In primis quis catechumenus, quis fidelis, incertum est; pariter advenit, pariter audiunt, pariter orant; etiam ethnici si super- B venerint, (e) sanctum canibus, et porcis margaritas, licet non veras, jactabunt. Simpliciter volunt esse prostrationem disciplinæ, ejus penes nos curam lenocinium vocant. Pacem quoque passim cum omnibus miscent: nihil enim interest illis, licet diversa tractantibus, dum ad unius veritatis expugnationem conspirent. Omnes tument, omnes scientiam pollicentur. Ante sunt perfecti catechumeni, quam edocti (5). Ipsæ mulieres hæreticæ, quam procaces! quæ audeant docere, contendere, exorcismos agere, curationes repromittere, forsitan (6) et tingere. Ordinationes eorum temerariæ, leves, (f) inconstantes: nunc (7)

COMMENTARIUS.

signaculi religione teneri viderentur. Quam multos enim, inquit Augustinus, hodie fratres nostros cogitamus et plangimus ire in vanitates et insanias mendaces, negligere quo vocati sunt: qui, si forte in ipso Circo aliqua ex causa expavescent, continuo se signant, et stant illic portantes in fronte, unde abscederent, si hoc in corde portarent, etc., Enar. in Psalm. I. Cæterum opinari etiam liceat Mithram sive Satanam signasse in frontibus milites suos, æmulatione unctionis christianæ. Ric.

(a) Sub gladio redimit coronam. Martyrii mimo. Quod pluribus explicavit sub finem operis De Corona. Ric.—Et sub gladio redimit coronam. Ad intellectum hujus quod habet lib. de Corona mil. (versus finem) in hunc modum: Mithræ miles... cum initiat in spilio... in castris vere tenebrarum, coronam interposito gladio sibi oblatam, quasi minum martyrii, dehinc capiti suo accommodatam, monetur obvia manu a capite pellere et in humerum, si forte, transferri, dicens Mithram esse coronam suam; atque exinde nunquam coronatur. Idque in signum habet ad probationem suam, sicuti tentatus fuerit de sacramento, statimque creditur Mithræ miles, si dejecerit coronam, si eum in Deo suo esse dixerit. Ebd.

(b) Cæterum si Numæ Pompilii. Pulchra est hic annotatio Audeberti Maceri, quam adeo ex gallico idiomate transferendam duximus. Quidam, inquit, libro quodam non ita nuper excuso, cujus titulus: Brevis commentarius de signis sacris, sacrificiis et sacramentis a Deo institutis, a creatione mundi, nobis obijcit, nostras ceremonias majore ex parte desumptas a Numæ Pompilio, et proinde rejciendas et sub-

- (4) Ita omne mendacium de Deo, vel natio quodammodo
sexus, est idololatriæ Rhen.
(5) Educati Paris.
(6) Fortasse an Rhen.
(7) Tunc Rhen.

sannandas. Fefellit eum, inquit idem, quod non considerat astutiam sui patris et magistri. Diabolus enim eas mutavit ex Veteri Testamento, et Numæ tradidit, ut per eas ab illo et suis honoraretur et adoraretur. Quod ad nos attinet, quibus ad manum est Vetus illud Testamentum, etiamsi omitamus traditionem Patrum, magis credibile est desumpsisse nos inde, quam e libris Pompilii. Interim etiam illud considerandum, quod talium caeremoniarum observatio Deo grata sit, quandoquidem eas tam studiose affectet et æmuletur diabolus. Pam.

(c) Morositatem illam judaicæ legis. Morositatem dicit, morum et rituum judaicorum scrupulositatem. Pam.

(d) Et sanctorum christianorum. Horum sensus ex D iis quæ in cap. 44 sequuntur hauriendus est. Apostolorum autem Acta et Epistolæ vocat instrumenta sanctorum christianorum. ALBASP.

CAP. XLI.—(e) Sanctum canibus. Nec ista quidem a nobis negligenter transibunt, quibus eucharistiam existimamus intelligi, de qua libro de Spectaculis ita loquitur, cap. 25, Ex ore quo Amen in sanctum protuleris. ALBASP.

(f) Inconstantes. Omnes ecclesiastici, cujusque tandem essent ordinis, certis locis erant addicti, neque fiebant episcopi, aut sacerdotes, honoris aut vivendi gratia; sed pro loci aut populi necessitate, et usu ordinabantur. Quibus uti non licebat alio convolare, et sedes mutare; ita neque ab officio ex eo loco, ubi ordinati et addicti erant, sine causa amoveri poterant: sed apud hæreticos pro arbitrio sedes mutabantur, et ut dicit, alius hodie episcopus, cras alius. ALBASP.

neophytos conlocant, nunc (a) sæculo obstrictos, nunc apostatas nostros, ut gloria eos obliget, quia veritate non possunt. Nusquam facilius proficitur, quam in castris rebellium, ubi ipsum esse illic, promereri est. Itaque alius hodie episcopus, cras alius; hodie diaconus, qui cras lector; hodie presbyter, qui cras laicus: nam et laicis (1) sacerdotalia munera inungunt.

CAPUT XLII.

In verbi quoque administratione negotium illis esse non ethnicos convertendi, sed nostros evertendi; nec suis præsidiis reverentiam præstent: et hinc apud eos schismata non parere, quantumvis tamen a regulis suis inter se varient et etiam ab auctoribus suis.

(b) De verbi autem administratione quid dicam, cum hoc sit negotium illis, non ethnicos convertendi (2), sed nostros evertendi? Hanc magis gloriam captant, si stantibus ruinant, non si jacentibus elevationem operentur; quoniam et ipsum opus eorum non de suo proprio ædificio venit, sed de veritatis destructione. Nostra suffodiunt, ut sua ædificent. (c) Adime illis legem (5) Moysi, et Prophetas, et creatorem Deum, accusationem eloqui non habent. Ita fit ut ruinas facilius operentur stantium ædificiorum, quam extructiones jacentium ruinarum. Ad hæc solummodo opera humiles, et blandi, et summissi agunt. Cæterum, nec suis præsidiis reverentiam noverunt. Et hoc est quod schismata apud hæreticos fere non sunt; quia, cum sint, non parent. (d) Schisma est

A unitas ipsis (4). Mentior si non etiam a regulis suis variant inter se, dum unusquisque proinde suo arbitrio modulatur quæ accepit, quemadmodum de suo arbitrio ea composuit ille qui tradidit. Agnoscit naturam suam, et originis suæ morem, profectus rei. Idem licuit Valentinianis quod Valentino, idem Marcionitis quod Marcioni, de arbitrio suo fidem innovare. Denique penitus inspectæ hæreses omnes in multis cum auctoribus dissentientes deprehenduntur. Plerique nec Ecclesias habent, sine matre, sine sede, orbi fide, extorres, sine lare (5) vagantur.

CAPUT XLIII.

Notata etiam fuisse eorum commercia cum magis, circulatoribus, astrologis, philosophis; adeo ut doctrinæ ipsorum non veræ index sit disciplina non bona.

B Notata (6) sunt etiam commercia hæreticorum cum magis quampluribus: cum circulatoribus, cum astrologis (e), cum philosophis, curiositati scilicet deditis: QUÆRITE ET INVENIETIS, ubique meminerunt. Adeo et de genere conversationis qualitas fidei æstimari potest: (f) doctrinæ index (7) disciplina est. Negant Deum timendum; itaque libera sunt illis omnia et soluta. Ubi autem Deus non timetur, nisi ubi non est? Ubi Deus non est, nec veritas ulla est; ubi veritas nulla est (8), merito et talis disciplina est. At ubi Deus, ibi metus in Deum, qui est initium sapientiar. Ubi metus in Deum, ibi gravitas honesta (9), et (g) diligentia attonita, et cura sollicita, et (h) allectio (10) explorata, et (i) communicatio deliberata, et (j) promotio emerita,

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Laici Rhen.
- (2) Evertendis Jun. convertendis al.
- (3) In lege Paris.
- (4) Ipsa Sent.
- (5) Quasi sibi late Fran. Jun. sibi late Paris. sibilatæ, Rhen.

- (6) Nota *forum legendum foret. Edd.*
- (7) Juxta Rig. Venet. inde Rhen. doctrina index discipline Paris.
- (8) F. ubi veritas nulla est *desunt in Rhen. edit.*
- (9) Honestas Rhen.
- (10) Adjectio Rhen.

COMMENTARIUS.

(a) *Sæculo obstrictos.* Eos intelligit qui præfectura aliqua inter gentiles fungebantur; plerique enim Christianorum dignitatem aliquam aut militiæ gradum adepti, eorum honorum munia nihilominus obibant, quos Ecclesiæ honoribus ordinare æquum non videbatur. ALBASP.

CAP. XLII. — (b) *De verbi autem administratione.* De ea quæ in Ecclesiis fiebat non existimari eum loqui, cum ab ea gentiles arcerentur; verum de ea quæ domi aut alibi familiariter habebatur: nihil enim Christianis majori erat curæ quam gentilibus Christi præcepta sensim obtrudere, ut eos ad fidem traherent. ALBASP.

(c) *Adime illis legem Moysi, et Prophetas, et Creatorem Deum, accusationem eloqui non habent.* Notat Cerdonem, et Marcionem, et Apellem, ausos etiam ista christianæ religionis fundamenta convellere. Nam in Catalogo hæreticorum, ubi de Cerdone, *Hic Prophetas, inquit, et Legem repudiat; Deo Creatori renuntiat.* Cerdonis autem discipulus fuit Marcio, Marcionis Apelles. Ait igitur hæreticorum ingenia sic instituta esse, ut diruant, non ut ædificent. Adime illis legem Moysi, et Prophetas, et Creatorem Deum, nullo jure causam tibi propterea dicent; non erit quod possint conqueri. Etenim jam pridem hæc ad se minime pertinere testati sunt. Ric.

(d) *Schisma est unitas ipsis.* Sic habet liber Ursini. Verissime. Sunt quidem apud hæreticos schismata; sed ea minus advertimus ob communem et concordissimam ipsis nobiscum discordiam. Ric.

CAP. XLIII. — (e) *Cum magis quampluribus, cum circulatoribus, cum astrologis.* Neminus ignotum in histo-

ria ecclesiastica tantisper versato, priores hæreticos magis infames fuisse aut cum Magis commercium habuisse. Tales fuerunt Gnostici, Carpocratiani, et alii. Ab Ecclesiæ communionem semotos eosdem magos indubitatum quoque, ut mimos, ludiones, circulares, agyrtas, comedos: contra quos Augustinus et Cyprianus multis in locis, et concilia. L. E. Pa.

(f) *Doctrinæ index disciplina est.* Disciplina in hoc auctore, semper pro rebus fidei, sacramentis aut eorum usu, ritibus et caeremoniis, cæterisque quæ ex præceptis Christi observamus, nonnunquam etiam pro ipsamet fide usurpatur. ALBASP.

(g) *Diligentia attonita.* Diligentiam attonitam dicit quæ semper est in metu ne peccet. Ric.

(h) *Allectio explorata.* Allegendorum scilicet in ordinem ecclesiasticum. Hos enim ante ordinationem prædicari mos erat. Prædicatio autem fiebat nominibus eorum propositis, admonito populo, ut si quis adversus eos quid haberet criminis, probaret manifestis rebus. Quod ut fieret in provinciarum rectoribus ordinandis, exemplo Christianorum suasisse Alexandrum Severum narrat Lampridius. Talis igitur apud Ecclesiam fuit allectio explorata: ut contra, apud hæreticos ordinationes temerariæ notantur supra. Ric.

(i) *Communicatio deliberata.* Communicationem intelligit quam ipse in Apologetico describit, nempe orationis et conventus et omnis sancti commercii. Ad eam vero non admittebantur nisi deliberatione prius habita probatissimi. Ric.

(j) *Promotio emerita.* Ipse sul interpret es eodem

et (a) subjectio religiosa, et (b) apparitio devota, et (c) A processio modesta (1), et Ecclesia unita, et Dei omnia.

CAPUT XLIV.

Postremo si forte præscriptionibus his non moveantur, ad futuri iudicii metum, et hæreticos provocat, et eos qui aures hæreticis accommodant.

Proinde hæc (d) pressioris (2) apud nos testimonia disciplinæ ad probationem veritatis accedunt; a qua divertere nemini expedit, qui meminerit futuri iudicii quo omnes nos necesse est apud Christi tribunal astare reddentes rationem in primis ipsis fidei. Quid ergo dicent qui illam stupraverint adulterio hæretico, virginem traditam a Christo? Credo, allegabunt, nihil unquam sibi ab illo vel ab apostolis ejus, (e) de seris (3) et perversis doctrinis futuris prænuntiatum, et de cavendis abominandisque (4) præceptum. Agnoscant (5) suam potius culpam quam illorum, qui nos tanto ante (6) præstruxerunt. Adjiciunt præterea multa de auctoritate cujusque doctoris hæretici; illos maxime doctrinæ suæ fidem confirmasse, (7) mortuos suscitasse, debiles reformasse, futura significasse, uti merito apostoli crederentur (f). Quasi nec hoc scriptum sit, venturos multos qui etiam virtutes maximas ederent (8), ad fallaciam muniendam corruptæ prædicationis. Itaque veniam merebuntur? Qui (9) vero memores dominicarum et apostolicarum denuntiationum in fide integri (10) steterint, credo de venia periclitabuntur, respondente Domino: «Præ-

nuntiaveram plane futuros fallaciæ magistros in meo nomine et Prophetarum et Apostolorum etiam; et discentibus meis eadem ad vos prædicare mandaveram; semel evangelium et ejusdem regulæ doctrinam apostolis meis delegaveram; sed cum vos non crederetis, (11) libuit mihi postea aliqua inde mutare (g): resurrectionem promiseram etiam carnis; sed recogitavi ne implere non possem: natum me ostenderam ex virgine; sed postea turpe mihi visum est: patrem dixeram qui solem et pluvias fecit, sed alius me pater melior adoptavit: prohibueram vos aurem accommodare hæreticis, sed erravi...? Talia (12) capit opinari eos qui exorbitant, et fidei (13) veritatis periculum non cavent.

CAPUT XLV.

Porro hoc institutum simul aggressus etiam specialiter, initio facto a judaismo, hæreticos omnes ad sua usque tempora recenset, et imprimis Dositheum, Sadducæos, Phariseos.

(h) Sed nunc quidem generaliter actum est a nobis adversus hæreses omnes, certis et justis, (i) et necessariis. præscriptionibus repellendas a conlatione Scripturarum. De reliquo, si Dei gratia annuerit, etiam specialiter quibusdam respondebimus (j). Hæc in fide veritatis cunctis legentibus pax et gratia Domini nostri Jesu Christi in æternum.

(a) CONTRA HÆRETICOS EXPLICIT.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) moderata Paris.
- (2) Pressiora Rhen. utrumvis abest Fran. Paris.
- (3) Sævis Rhen. sævis Jun.
- (4) Quid Rhen.
- (5) Agnoscunt Rhen. agnoscunt Semler.
- (6) Verè. tanto deest in Rhen. ed. non ante leg. Paris. Fran. suos ante Jun.
- (7) Maxima doctrinæ suæ confirmasse Rhen.

- C (8) Ediderunt Rhen.
- (9) Si Rhen.
- (10) Integra Rhen.
- (11) V. Sed cum vos non crederetur, in Rhen. ed. præfiguntur vocibus semel Evangelium, etc.
- (12) Alia Rhen.
- (13) Fide conj. Jun. sed pessime nostra sententia.

COMMENTARIUS.

Apologetico: *Præsentem probati quique seniores; honorem istum non pretio, sed testimonio adepti.* Ric.

(a) **Subjectio religiosa.** Propter Ecclesiæ honorem, inquit (lib. de Bapt.), quo salvo, salva pax est. Subjectus dicitur qui morem alteri gerit, ut filius patri. Sic in Apolog.: *Filium jam subjectum pater retro patiens abdicavit.* Ric.

(b) **Apparitio devota.** Apparent episcopis presbyteri, di. con. Apparent magistratibus scribæ, præcones, accensi. Glossæ Philoxeni, Apparitores, *Εκκλησιασται*. Eisdem δὲ διατάττει τοὺς ἀρχαίους προσεπύθευε. Apparitio, *Εκκλησιαστικὴ*. Eo sensu dicit Septimius noster (libro de Spectaculis), aures et oculos apparere spiritui. Cum spiritui apparent aures et oculi; nec possit mundus præstari, cujus apparitores inquinantur. Ric.

(c) **Processio modesta.** Procedebant in publicum Christiani modesto habitu vultuque. Sic (lib. II de Cultu feminar.): *Vobis autem nulla procedendi causa non tetra. Aut inbecillus aliquis ex fratribus visitatur, aut sacrificium offertur, aut Dei sermo ministratur, etc.* Ric.

CAP. XLIV. — (d) **Pressioris disciplinæ.** Hoc est quod in Apologetico dixit: *Disciplinam præceptorum inculcationibus densamus.* Hinc etiam illa quæ sæpe occurrunt, disciplina timenda, disciplina custodita, disciplinæ terror, disciplinæ tenor. Sic contra, disciplina mollissima, laxissima. Ric.

(e) **De seris et perversis doctrinis.** Sic optime liber Ursini. Antea sævis nullo sensu. Seras doctrinas dicit

Antichristi, cujus tempora excipiet consummatio sæculi. Tria tempora in Tertulliani scriptis cunctas hominum vias dividunt, Naturæ, Legis et Evangelii. Itaque ultimum est Evangelii tempus, subrepente Antichristo et sæculi fine. Ric.

(f) **Uti merito apostoli crederentur.** Hic nonnisi commentitia miracula, sive præstigias dæmonum insecutatur Tertullianus; agnoscitenim hoc in eodem opere, c. præsertim 30, vera miracula argumentum certum efficere divinæ missionis, tum cum provocat hæreticos hæc victrici interpellatione: *Proberet se novos apostolos esse; dicant Christum iterum descendisse, iterum ipsum dormisse, iterum crucifixum, iterum mortuum, iterum resuscitatum: sic enim apostolos solet facere.* Edd. ex opere DE GOURCY.

(g) **Mutare.** Ironice dictum intelligas. Edd.

CAP. XLV. — (h) **Sed nunc generatius actum est adversus omnes hæreses.** Ipse libro de Carne Christi. *Sed plenius hujusmodi præscriptionibus adversus omnes hæreses alibi jam usi sumus.* Edd.

(i) **Et necessariis præscriptionibus.** Necessarias præscriptiones dicit, quia secundum eas necesse est judicium quoscunque agere volentes repellere. Ric.

(j) **Etiam specialiter quibusdam respondebimus.** Hoc vero præstitit libris adversus Marcionem, adversus Valentinianos, adversus Praxeam, etc.; minime autem sequenti opusculo, nam eo tantum indicantur hæreses, non confutantur. Ric.

(a) **Contra hæreticos explicit.** In codice Agobardi

Sequentia non leguntur in vetustissimo codice Agobardi.

Quorum hæreticorum, ut plura præteream, pauca perstringam. (b) Taceo enim judaismi hæreticos, Dositheum inquam Samaritanum, qui primus ausus est prophetas, quasi non in Spiritu Sancto locutos, repudiare. Taceo Sadducæos, qui ex hujus erroris radice surgentes, ausi sunt ad hanc hæresim etiam resurrectionem carnis negare. Prætermitto Pharisæos, qui additamenta quædam legi adstruendo a Judæis divisi sunt: unde etiam hoc accipere ipsum quod habent nomen, digni fuerunt: cum his etiam Herodianos, qui Christum Herodem esse dixerunt.

CAPUT XLVI.

Deinde eos recenset, qui ex Evangelio hæretici esse voluerunt, Simonem magum, Menandrum, Saturninum, Basilidem, Nicolaum.

(c) Ad eos me converto qui ex Evangelio hæretici esse voluerunt: (d) ex quibus est primus omnium Simon Magus, qui in Actis Apostolorum condignam meruit ab apostolo Petro justamque sententiam. Hic ausus est summam se dicere virtutem, id est, summum Deum, mundum autem ab angelis suis institutum, (e) a dæmone se oberrante (1), quid esset sapientia, descendisse querendum apud Judæos, se in phantasmate Dei non passum, sed esse quasi passum. Post hunc Menander discipulus ipsius, similiter magus, eadem dicens quæ Simon ipse: quicquid se Simon dixerat, hoc se Menander esse dicebat, negans habere posse quemquam salutem, nisi in nomine suo baptizatus fuisset. Secutus est post hæc et Saturninus, et hic similiter dicens, innascibilem (2)

LECTIONES VARIANTES.

(1) Aberrante Paris. ad dæmonem suum errantem Jun. ad Enneaus se aberrantem, quæ (pro quid) Seml. ex Irenæi 1, 25.

(2) Innobilem, Jun. in summis illis et, Jun.

(3) Illis et Jun.

(4) Interiores Seml.

(5) Similitudinem illius luminis, et nihil intermedium, Seml.

COMMENTARIUS.

non ultra pergit liber de Præscriptione hæreticorum. neque ulla fit mentio sequentis opusculi quod incipit, *Quorum hæreticorum ut plura præteream*, etc. Et jacebit *ἀνεκλόγητος*, nisi dicimus sic a Tertulliano adnexum fuisse operi de Præscriptione hæreticorum, ut eo absoluto, cum aliquis adscripisset, *Explicit de Præscriptione hæreticorum*, idem, quisquis ille fuerit, ejus avi scriptor pro titulo sequentis opusculi subjecerit, *Quorum hæreticorum*: daturus scilicet catalogum eorum, quos generali præscriptione submovendos censeret, ac deinde incipiat opusculum, *Taceo enim judaismi hæreticos*: quod idcirco portio ac sequela præcedenti habetur, propterea quæ nullibi citatum ab auctore separatim reperitur. Stylus certe non absimilis videtur Septimiano. In quibusdam vero exemplaribus præcedit librum de Præs. hæreticorum. Ric.

(b) Taceo enim judaismi hæreticos. Hæc legerat Hieronymus, cum adversus Luciferianos agens, Taceo, inquit, de judaismi hæreticis, qui ante adventum Christi legem traditam dissiparunt, quod

A virtutem id est Deum, in summis et illis (3) infinitis partibus et in superioribus manere, longe autem distantes ab hoc angelos inferiorem (4) mundum fecisse: et quia splendor quidam luminis desursum in inferioribus refulsisset, ad similitudinem illam superiorem propter illius luminis (5) angelos hominem insitnere, angelos curasse: hunc super terram jacuisse repantem: cujus lumen illud et virtutem misericordiam (6), scintillam salvam esse, cætera (7) hominis perire. Christum in substantia corporis non fuisse, et phantasmate tantum quasi passum fuisse: resurrectionem carnis nullo modo futuram esse. Postea Basilides hæreticus erupit: hic esse dicit summum Deum nomine Abraxan, ex quo mentem creatam, quam græce νοῦν appellat. Inde Verbum. Ex illo providentiam, ex providentia virtutem, et sapientiam: ex ipsis inde principatus, et potestates, et angelos factos, deinde infinitas angelorum editiones et probolas: ab istis angelis trecentos sexaginta quinque cælos institutos, et mundum in honore Abraxæ, cujus nomen hunc in se habebat numerum computatum. In ultimis quidem angelis, et qui nunc fecerunt mundum, novissimum ponit Judæorum Deum, id est, Deum legis et prophetarum; quem Deum negat, sed angelum dicit. Huic sortito obigiisse semen Abraham, atque ideo hunc de terra Ægypti filios Israel in terram Chanaan transulisse. (f) Hunc turbulentiorum præ cæteris angelis, atque ideo et seditiones frequenter (8) et bella concutere, sed et humanum sanguinem fundere. Christum autem, non ab hoc qui fecerit mundum, sed ab illo Abraxa missum venisse in phantasmate: sine substantia carnis fuisse: huic passum a Judæis non esse, sed vice ipsius Simonem

(6) Verba modo neglecta hic inserit Semler eo modo: virtutem illam superiorem propter miser. Junius vero sic habet: cui lumen illud et virtutem illam superiorem propter misericordiam vitæ scintillam immisisse; hanc scintillam salvam esse; cæterum hominis perire.

(7) Cæteram Rhen.

(8) Frequentare suspicatur Semler.

Dositheus Samaritanorum princeps prophetas repudiavit, etc. Ric.

CAP. XLVI.—(c) Ad eos me converto. Hieronymus, eod. : Ad eos venio hæreticos, qui Evangelia laniaverunt. Ric. — Adeos me converto, etc. Aggreditur jam ad dicendum de hæreticis, qui a Christo nato extiterunt, quique insanie suæ argumenta posterioribus hæreticis reliquerunt. Le Pr.

(d) Ex quibus est primus omnium Simon magus. Primum omnium numerat Simonem magum cum Irenæo, Epiphonio, etc.

(e) A dæmone se oberrante quid esset sapientia descendisse querendum apud Judæos. Hæc sunt corruptissima, nec juvant manuscripti. Legendum tamen videtur: Ad oves aberrantes se, qui esset sapientia, descendisse querendum. Apud Judæos se in phantasmate, etc. Hieronymus, Indiculo hæres. : Ideoque se descendisse, inquit, ut orem salvaret perditam. Christum apud Judæos non esse passum. Ric.

(f) Hunc turbulentiorum præ cæteris. Indiculos Hieronymi: Illic angelus protervitate sua exaltavit se supra cæteros angelos. Ric.

crucifixum esse; unde nec in eum credendum esse qui sit crucifixus, ne quis confiteatur in Simonem credidisse. Martyria negat esse facienda. Carnis resurrectionem graviter impugnatur, negans salutem corporibus repromissam. Alter (1) hæreticus Nicolaus emersit; (a) hic de septem diaconis, qui in Actis Apostolorum allecti sunt, fuit. Ille dicit tenebras in concupiscentia luminis, et quidem fœda et obscena, fuisse: ex hac permixtione pudor est dicere quæ fœtida et immunda sunt.

Æones enim refert (b) quosdam turpitudinis natos (2), et complexus, et permixtiones execrabiles, (c) obscenasque conjunctas, et quædam ex ipsis adhuc turpiora: natos præterea dæmones, et deos, et spiritus septem, et alia satis (3) sacrilega pariter et fœda: quæ referre erubescimus, et jam præterimus. Satis (4) est nobis quod totam istam hæresim Nicolaitarum, Apocalypsis Domini gravissima sententiæ auctoritate damnavit, dicendo: (d) Quia hoc tenes, odisti doctrinam Nicolaitarum, quam et ego odi.

CAPUT XLVII.

Quibus adjungit Ophitas, Cainæos, Sethoitas.

Accesserunt his hæretici etiam illi, qui Ophite nuncupantur. Nam serpentem magnificent in tantum, ut illum etiam ipsi Christo præferant. Ipse enim, inquit, scientiæ nobis boni et mali originem dedit. Hujus animadvertens potentiam et majestatem Moyses, inquit, æreum posuit serpentem: et quicumque ipsum

aspexerunt, sanitatem consequenti sunt. Ipse, aiunt præterea, Christus in Evangelio suo imitatur serpentis ipsius sacram potestatem, dicendo (5): Et sicut Moyses exaltavit serpentem in deserto, ita exaltari oportet filium hominis: (e) ipsum introducunt ad benedicenda Eucharistia sua (6). Sed tota istius erroris et scena et doctrina inde fluxit. Dicunt enim de illo summo primario æone complures alios æones extitisse inferiores; omnibus tamen istis æonem antistare, (f) cujus sit nomen Jaldabaoth. Hunc autem conceptum esse ex altero æone æonibus inferioribus permixto: seque postea, cum in superiora voluisset eniti, gravitate materiæ permixta sibi, non potuisse ad superiora (7) pervenire, in medietate relictum, extendisse (8) totum, effecisse sic cælum.

Jaldabaoth tamen inferius descendisse, et fecisse sibi filios septem: quem occlusisse superiora dilatatione; ut quia angeli quæ superiora essent, scire non possent, ipsum solum Deum putarent. Virtutes igitur illas et angelos inferiores hominem fecisse: et quia ab inferioribus et mediocribus virtutibus institutus esset, quasi vermem jacuisse replantem. Illum vero æonem ex quo Jaldabaoth processisset, invidia commotum, (g) scintillam quamdam jacenti homini immisisse quæ excitatus per prudentiam saperet, et intelligere posset superiora. Sic rursum Jaldabaoth istum in indignationem conversum ex semetipso edidisse virtutem, et similitudinem serpentis: et hanc fuisse virtu-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Aliter Jun.
(2) Sunt et cætera obscena. Omnes enim refert quosdam turpitudinis notas Seml. Pro æones vel omnes Latin. legit communes.
(3) Satis tollit Jun.

- C (4) Si etiam præterimus, satis proponit Semler.
(5) Docendo Semler.
(6) Eucharistia Fran.
(7) Superna Seml. atque occlusisse superiora Jun.
(8) Se addendum dicit Semler.

COMMENTARIUS.

(a) Hic de septem diaconis. Nicolaitarum hæresis hic attingitur cujus præcipuum dogma erat, quod matrimonium institutum esset mere humanum, nec conscientias obligaret, atque etiam quod vesci liceret immolatiis sine ullo discrimine. Illi autem hæretici significantur Act. XX, his verbis, λαλοῦντες διωκόμενα. Auctorem hujus dogmatis faciunt Nicolaum, unum e septem diaconis, Tertullianus hoc in loco, sanctus Epiph., hæ. 25, Clemens Alex., str. 2 et 3, sanctus Hieronymus, epist. de Fabiano, et ad Ctesiphontem, Eusebius, lib. III, Philastrius Brixianensis, lib. de Hæ. Theodoretus, hæret. Fab. lib. III, August., hæ. 5, et alii innumeri. Post tantam vero sanctorum Patrum consensionem hæc in materia, nescio an dubitandi locus superesse possit: facit tamen sanctus Ignatius ut hic dubius hæream, credamque auctorem illius sectæ fortasse non fuisse Nicolaum diaconum. Ignatius enim, epist. ad Trallianos: ὁ ὄντως καὶ τοῦ ἀκαθάρτου νικολαΐτου, τοῦ ψευδοῦντος, ἵνα γινώσκωτε ὅτι οἱ νικολαῖται οὐκ ἐστὶν ἐκ τῆς ἐκκλησίας. Unde nuper monuit vir eruditiss. legendum; Æones enim refert quosdam turpitudinis natos, etc. Ric.

(b) Æones enim refert quosdam turpitudinis. Epiphanius, Kai ἐκ τούτου τοῦ αἵματος τοῦ αἰσχροῦ καὶ τῆς μιαιφάνειας γινώσκωμεν θεοῦ τε, καὶ τοῦ ἀγγέλου, καὶ δαίμονος: Et ex hujus æonis pudendis ortos esse deos et angelos et dæmonas. Unde nuper monuit vir eruditiss. legendum; Æones enim refert quosdam turpitudinis natos, etc. Ric.

(c) Obscenasque conjunctas. Hoc est, conjunctio-

nes. Hieronymus adversus Lucif. de hoc ipso hæretico: Die nocturne nuptias faciens, obscenos et auditu quoque erubescendos coitus commisit. Ric.

(d) Quia hoc tenes, odisti doctrinam Nicol. Indiculus Hieronymi: Spiritus autem Sanctus hæresim appellans, dicit ad Ecclesiam: Sed hoc habes, quia odisti facta Nicolaitarum. Ric.

CAP. XLVII. — (e) Ipsum introducent ad benedicenda Eucharistia sua. Atque ita etiam Indiculus Hieronymi: Et ipse illis Eucharistia sanctificat. Ric.

(f) Cujus sit nomen Jaldabaoth. Vocabulum istud e Nicolaitarum penudepromptum est de quo sic sanctus Epiphanius, hæ. 25: Ἐστὶν δὲ τῶν προειρημένων ἰαλδαβαὺθ ὁ ἐξάρχων, ὁ ἀκρινεὶς, αὐτὸν τίνος πρῶτον ὡς τὴν βαρβαρίαν, καὶ διὰ τούτου παρὶ θεῶν ἄγειν αὐτὸν τὴν τιμὴν, ὅτι πολλὰ ἀπεκάλυψεν. ὅθεν καὶ βεβλήσιναι ἐξ οὐρανοῦ τοῦ ἰαλδαβαὺθ πνευμάτων δυνάμεων: Alii a prædictis Jaldabaoth potissimum venerantur, asserentes esse primogenitum Barbelonis, adeoque tribuendum ipsi honorem, ut aiunt, quoniam multa detexit; unde libros quosdam sub Jaldabaoth nomine circumferant. Plurima sunt ejusmodi spurciæ vocabula a Nicolaitis confecta, quorum nonnulla apud sanctum Epiphanium referuntur. Sed violente, pudor, cum in his diutius immoror.

LE PR.

(g) Scintillam quamdam jacenti homini immisisse. Indiculus Hier.: Itaque superna mater volens evacuare virtutem Jaldabaoth, operata est scintillam virtutis descendere in hominem, et continuo erexit eum, ut staret pedibus suis. Ric.

tem in paradiso, id est, istum fuisse serpentem, cui Eva quasi Filio Dei crediderat. Decerpit, inquit, de fructu arboris, atque ideo generi humano scientiam bonorum et malorum contribuit. Christum autem non in substantia carnis fuisse, salutem carnis sperandam omnino non esse. Necnon etiam erupit alia quoque hæresis, (a) quæ dicitur Cainæorum. (b) Et ipsi enim magnificant Cain, quasi ex quadam potenti virtute conceptum, quæ operata sit in ipso. Nam Abel ex inferiore virtute conceptum, procreatum, (c) et ideo inferiorem repertum. Hi qui hoc adserunt, etiam Judam proditorem defendunt, (d) admirabilem illum et magnum esse memorantes, propter utilitates quas humano generi contulisse jactatur. Quidam enim ipsorum gratiarum actionem Judæ propter hanc causam reddendam putant. Animadvertens enim, inquit, Judas, quod Christus vellet veritatem subvertere, tradidit illum, ne subverti veritas posset. Et alii sic contra disputant et dicunt: Quia potestates hujus mundi nolebant pati Christum, ne humano generi per mortem ipsius salus pararetur, saluti consulens generis humani, tradidit Christum, ut salus, quæ impediebatur per virtutes, quæ obsistebant ne pateretur Christus, impediri omnino non posset: et ideo per passionem Christi non posset salus humani generis retardari. Sed et illa hæresis processit, (e) quæ dicitur Sethoitarum (1). Hujus perversitatis doctrina hæc est: duos homines ab angelis constitutos, Cain et Abel; propter hos magnas inter angelos contentiones et discordias extitisse; ob hanc causam illam (f)

A virtutem quæ super omnes virtutes esset, quam matrem pronuntiant, dum Abel interfectum dicerent, voluisse concipi et nasci hunc Seth loco Abelis, ut evacuerentur angeli illi, qui duos priores illos homines condidissent, dum hoc semen mundum moritur et nascitur. Permixtiones enim dicunt angelorum et hominum iniquas fuisse: ob quam causam illam virtutem, quam (sicut diximus) pronuntiant matrem, ad vindictam etiam cataclysmum inducere, ut et illud permixtionis semen tolleretur: et hoc solum semen, quod esset purum, integrum custodiretur. Sed enim illos qui seminis illos prioris (2) instituissent, occulte et latenter, et ignorante illa matre Virtute, cum illis octo animabus in arcam misisse etiam semen Cham (3), quo semen malitiæ non periret, sed cum cæteris conservatum, et post cataclysmum terris redditum, exemplo cæterorum excresceret, et effunderetur, et totum orbem et impleret et occuparet. De Christo autem sic sentiunt, ut dicant illum tantummodo Seth, et pro ipso Seth ipsum fuisse (4).

CAPUT XLVIII.

Præterea Carpocratem, Cerinthum, Hebionem.

(g) Carpocrates præterea hanc tulit sectam. Unam esse dicit Virtutem in superioribus principalem, ex hac prolatis angelos, atque virtutes: quos distantes longe a superioribus virtutibus (5), mundum istum in inferioribus partibus condidisse; Christum non ex virgine Maria natum, sed ex semine Joseph, hominem tantummodo genitum, (h) sane præ cæteris ju-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Sethitarum *manuli Jun.*

(2) Quo seminis illos priores *Seml.* Quo seminio illos priores *Jun.*

(3) Cain *Fræn. Paris.*

COMMENTARIUS.

(a) Quæ dicitur Cainæorum. Certe etiam istos *Caianos* vocant Philastrius, Epiphanius, Augustinus ac Damasceus. Denique Hieronymus, adv. Lucif., dum conjungit Ophitas, *Caianos*, Carpocratem, Cerinthum, Hebionem, Auctorem, quantum apparet, imitatus; Clemens vero Alex., Strom. 7, *Caianitas*; Irenæus magis proprie, uti et Theodoretus, *Cainos*, quia nomen uno consensu inde omnes derivant. *Pam.*—*Cainæorum*. Sunt ita appellati, quod Cain fratricidam primogenitum patris nostri ac beati Adæ protoplasti, colant et venerentur, eum dicentes fuisse virtutis fortissimæ: et ex altera quidem virtute, nempe diaboli, Cain factum; ex altera autem, id est, Dei, Abel beatissimum natum: et virtutem majorem, quæ erat in ipso Cain, ita invaluisse, ut suum interficeret fratrem. Adorant similiter Judam proditorem, eum arbitantes aliquid divinum esse, adeo quidem, ut ejus detestandum scelus ingens beneficium reputent, eum asserentes præcivisse quantum esset generi humano Christi passio profutura, ideoque illum Judæis ad occidendum tradidisse. Perhibentur quoque et Sodomitas colere. Item Core, Dathan et Abiron, propterea quod cum schisma in primo Dei populo fecissent, terra dehiscente perierint. Adeo quidem, ut quantumlibet aliqui fuerint aliquando scelesti aut flagitiosi, nunquam illis defuerint a quibus laudarentur, et eorum scelus commendaretur. Blasphemant denique il legem, et Deum legis auctorem, carnisque resurrectionem negant. Omnes denique Marcionis errores illis tribuunt Irenæus et Augustinus: ex quo facile creditur est, *Caianos* hæreticos a Marcione ortum habuisse. *Lac.*

C (4) Non pro nobis tantummodo, sed et pro ipso se ipsum fuisse *Rhen.* Sed et pro ipso, se ipsum fuisse *Seml.*

(5) Virtutum *Seml.*

(b) Et ipsi magnificant Cain. Indiculus Hier., *Sanctificant. Ric.*

(c) Et ideo inferiorem repertum. Indiculus Hier.: *Et ideo illum esse occisum. Ric.*

(d) Admirabilem illum et magnum esse memorantes. Indiculus Hier.: *Omnium apostolorum fuisse doctorem. Ric.*

(e) Quæ dicitur Sethoitarum. Sethiani, vel, ut Tertull. placet, Sethoite, a Seth, Adæ filio natu tertio dicti sunt, quem Judæi quidam venerari dicebantur, quemadmodum est auctor Augustinus (*lib. de Hær. cap. 19*). Dicebant enim illi, Seth de suprema matre natum fuisse, eam asserentes cum supremo patre convenisse, unde divinum illud semen nasceretur tantquam filiorum Dei. Apud eos enim masculi et femine dii deæque esse putantur. *Lac.*

(f) Virtutem quæ super omnes virtutes esset. In Indiculo Hier. vocatur Trivirtus. *Ric.*

CAP. XLVIII.—(g) Carpocrates præterea, etc. Gnosticorum parentem fuisse Carpocratem, manifestum est. Ejus autem errores in cunis extincti sunt. Is inter cætera commenta Testamentum Vetus rejiciebat. An idem fuerit auctor Gnosticorum et Carpocratianorum non expendo. Constat sociam aut inventricem tot scelerum fuisse quandam mulierculam Marcellinam, quæ Christi, Pauli, Homer, et Pythagoræ imagines promiscue colebat; quem etiam cultum ridicule profanis numinibus cum sacris adhibuisse fertur imp. Alex. Severus, qui in sacratio Abrahami et Orphei, Christi et Apollinis statuas asservabat. *Le Pa.*

(h) Sane præ cæteris justitiam cultu. Indiculus Hier.: *Habuisse autem illum spiritum prophetalem. Ric.*

stillic cultu, vitæ (1) integritate meliorem: hunc A apud Judæos passum: solam animam ipsius cælo receptam, eo quod et firmior et robustior cæteris fuerit: ex quo colligeret, tentata (2) animarum sola salute, nullas corporis resurrectiones. Post hunc Cerinthus hæreticus erupit, similia docens. Nam et ipse mundum institutum esse ab illis dicit: Christum ex semine Joseph natum proponit, hominem illum tantummodo sine divinitate contendens, ipsam quoque legem ab angelis datam perhibens: Judæorum Deum non Dominum, sed angelum promens. (b) Hujus successor Hebion fuit, Cerintho non in omni parte consentiens, quod a Deo dicat mundum, non ab angelis factum: (c) et quia scriptum sit, Nemo discipulus super magistrum, nec servus super dominum. Legem B etiam (3) præponit, scilicet ad excludendum Evangelium, et vindicandum Judaïsimum.

CAPUT XLIX.

Valentinum deinceps, ac ejus sequaces Ptolomæum, Secundum, Heracleonem.

Valentinus autem hæreticus multas introducit fa-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Vitæ tollit *Seml.*
 (2) Colligere est retenta *Jun.*
 (3) Esse *Seml.*
 (4) Circumdicens *Seml.* circumducens *Latin.* circumcidens *Rhen.*
 (5) Nomen tollit *Ciacconius.*
 (6) Hæc *Seml.*

bulas, has ego circumducens (4) breviter expediām. Introducit enim Pleroma et Æones triginta: exponit autem hos per syzygias, id est, conjugationes quasdam. Nam dicit in primis, esse Bythōn et Silentiū; ex his processisse semen (5), Mentem et Veritatem: ex quibus erupisse Verbum et Vitam: de quibus rursum creatum hominem et Ecclesiam. Sed enim ex his quoque processisse duodecim æonas: de Sermone autem et Vita, æonas alios decem: hanc (6) esse æonum triacontada, quæ sit (7) in Pleromate ex octoade et decade, ac dyodecade. (d) Tricesimum autem æonem, Bythōn illum videre voluisse, et ad videndum illum ausum esse in superiora Pleromatis conscendere. Et quoniam ad magnitudinem ipsius videndam capax non fuit, in defectione fuisse, et pene dissolutum esse, nisi quia missus (8) ad constabillendum illum, ille quem appellant Horon, confirmasset illum dicto Iao (9). (e) Hoc pronuntiat Iao Apelles (10). Istum autem Æonem in defectionem factum Achamoth dicit in passionibus desiderii quibusdam fuisse, et ex passionibus materias edidisse. Expavit enim, inquit, et extimuit, et contristata (11)

(7) Sit *Seml.* fiat *Jun.*

(8) Misisset *S. ml.*

(9) Iao tollit *Seml.*

(10) Hoc pronuntiatio appellat *Rig.* quæ omnia *Seml.* tollenda videntur.

(11) Contristatus, *Seml.* subaud. æon.

COMMENTARIUS.

(b) Hujus successor Ebion fuit. Is fuit impius qui B. Virginem hominem non Deum peperisse dixit, qui Evangelium tantum Hebr. recipiebat; contra quem S. Joannes; apostolus idem et evangelista, suum Evangelium novissimus scripsit. B. Pauli Epistolas non admittit, Apostolum enim apostatam vocabat. Quoniam vero de Christo primum humiliter sentiebant et loquebantur Ebionæi, sive quo ingeniis egestatem sua hæresi proderent, eorum auctor nescio quo casu mendicis dictus est. Nam Hebræis Ebion idem ac mendicis. LE PR.

(c) Et quia scriptum sit, Nemo discipulus super magistrum. Induculus Hieron., Carpocras, Cerinthus et Hebion, hi tres sibi successerunt, docentes omnia secundum legem, circumcidi, observare sabbata et dies festos judæicos, Christus enim hæc omnia observavit. Sufficere dicentes ita esse doctorem ut magistrum. Unde manifestum est hæc ita esse distinguenda. Et quia scriptum sit, Nemo discipulus super magistrum, nec servus super dominum, legem etiam proponit, etc. RIG.

CAP. XLIX.—(d): Tricesimum autem Æonem. Induculus Hier. Tricesimum itaque rotulum, quod est sapientia, concepit Patrem videre. LE PR.

(e) Hoc pronuntiatio appellat. Videtur aliquid deesse, quod suppleri possit ex his que leguntur lib. adversus Valentinianos: Tam importune filia occurrisset, ut etiam inclamaris in eam: Iao, quasi: Porro Quidrites! aut, Fidem Cæsaris! Inde invenitur Iao in scripturis. RIG.—Hoc pronuntiat Iao Apelles. Perobsecrum hunc locum ita restituiamus, rationibus patrum ducti quas P. Harduinus, e soc. Jesu, in *Collectaneis* (*Mémoires de Trévoux*, avril, 1724, p. 842 et suite) explicuit, quamquam non Apelles, sed Apella, potius putaverit legendum. Verum memoria, si minus judicio, lapsus videtur famosus auctor: contendit enim ad Valentinum utpote natione judæum alludendi consilium fuisse Tertulliano Apellam appellativo sensu nominanti, id est, circumcisum, juxta illud Horatii

(I, sat. 5, v. 100):

Credat Judæus Apella,

Non ego.

At vero Valentinus ne Judæus quidem, sed ægyptius fuit, secundum quod S. Irenæus enarrat l. I, c. 1 (*Cf. Max. Biblioth. SS. Patrum anc. Margarino de la Bigne*, t. XXV, f. 110), et referunt omnes historici lexicographi. Apelles autem, Marcionis discipulus et ipse hæresiarcha, cœvæus Tertulliano erat, ut hoc ipso ex libro, c. 41, patet, et sane posuit io pro Iao pronuntiare, ut, perinde atque Heracleon, de quo infra hoc capite XLIX, novitate pronuntiationis videretur alia sentire. Alterum in errorem impigit plane similem eruditus jesuita, inducendo (p. 815 cit. operis) Tertullianum de Heracleone tanquam de judæo homine verba facientem: neque enim alterum judæum, sed alterum hæreticum Heracleonem Noster dixit. Præterea, parum verisimile videtur Judæorum e gente Heracleonem fuisse, cum in partibus Siciliæ docere inchoaverit (*Consule Max. Biblioth. SS. Patrum*, t. XXVII, fol. 547).

His igitur positis exceptionibus, æquidem cum Harduino censeo vocem io, perinde atque ia, nomen Dei Hebræis fuisse, diverso tamen modo pronuntiatum. Nomen enim Dei non tantum sub ea forma ia, ut in *alleluia*, sed etiam per io, ut in *Johannes*, *Josedec*, invocari apud ipso semper licitum fuit. Nemo autem ignorat, quamvis id quoque P. Harduinum fefellerit, vetitum fuisse Judæis Dei nomen in propria forma usurpare, idque nominis non fuisse simpliciter io, ut volebat Harduinus (nam si res ita se habuisset, pronuntiandum fuisset ie potius, quam io aut ioo vel ia), sed totis litteris ייִהוָה, id est, JEROHAN: quapropter usu fuisse inter illos ad abbreviatam formam ia vel io recurrere, quo magis religio nominis servaretur (*Cf. Buxtorf*, v. ייִהוָה). Sed Valentinus quidem Iao dicere maluit, forsitan quia ea forma ægyptiaca esset; Apelles autem io, ex hebraico nimirum

est, et ex his passionibus concepit et edidit. Hinc fecit cælum et terram et mare, et omnia quæcumque sunt in eis, ob quam causam omnia infirma esse et fragilia, et caduca, et mortalia quæcumque sunt ab ipso facta: quoniam quidem ipse fuerit (a) de aporiatione conceptus atque prolatus: hunc tamen instituisse istum mundum ex his materiis, quas Achamoth, vel pavendo, vel timendo, vel contristando, vel sudando præstiterat. Nam ex pavore, inquit, tenebræ factæ sunt: ex timore et ignorantia, spiritus nequitie et malignitatis: ex tristitia et lacrymis, humida fontium, fluminum materia, marisque. Christum autem misum ab illo propatore qui est Bythos. Hunc autem in substantia corporis nostri non fuisse, sed spiritale nescio quod corpus de cælo deferentem, quasi aquam (1) per fistulam, sic per Mariam virginem transmeasse, nihil inde vel accipientem, vel mutantem. Resurrectionem hujus carnis negat, sed alterius (2). Legis et prophetarum quædam probat, quædam improbat: id est, omnia improbat, dum quædam reprobat. Evangelium habet etiam suum, præter hæc nostra. Post hunc exiit (b) Ptolomæus et Secundus hæretici, qui cum Valentino per omnia consentiunt. In illo solo differunt. Nam cum Valentinus Æonas tantum triginta finxisset, isti addiderunt alios complures. Quatuor enim primum, deinde alios quatuor aggregaverunt. Et quod dicit Valentinus Æonem trigessimum (3) excessisse de pleromate, ut in defectionem, negant isti. Non enim ex illa triacontade fuisse hunc, qui fuerit in defectionem, propter desiderium videndi propatoris. Exiit præterea Heracleon alter hæreticus, qui cum Valentino paria sentit, sed novitate quadam pronuntiationis vult videri alia sentire. Introducit enim in primis (c) illud fuisse quod pronuntiat, et deinde ex illa monade duo, ac deinde reliquos Æonas, deinde introducit totum Valentinum.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Aqua Seml.
(2) Sed non alterius Latin. hujus carnis, sed alterius legis Jun. alterius partis, scilicet animæ, maruit Seml.
(3) Tricesimum al. triginta Seml.

- (4) Addendum in censet Seml.
(5) Habere, Seml.
(6) Alphabetum Seml.
(7) Ita ad ferre Seml.

COMMENTARIUS.

more; Heracleon vero demum, alio forte etiam ignoto vocis sono, scilicet, ut videretur alia sentire. At P. Harduinus (p. 846) conflinxit per ΑΠΟΝΑΙ nomen ΙΤΤΙ (Jehovah) pronuntiatum esse; sed quo fundamento innixus istud asseruerit, ipsum, puto, quoque latet, quanquam neminem ex eruditissimis prætereant Deum Adonai, loco Jehovah, religionis gratia sæpe sæpius fuisse dictum. Deinde (p. 847) affirmavit vir quamvis eruditissimus nominis ΙΑΟ (JEHOVAH. credo, voluit dicere) genuinam originem esse ΝΥΤΤΙ, hoc est, DEUS IPSE. Imo vero quis nescit, modo sit in hebraicis litteris tantisper versatus, vocem ΙΤΤΙ formam esse 3. personæ singularis numeri futuri temporis verbi ΙΤΤΙ (havah) εἶναι esse significantis, neque usquam litteram N huic nomini adjunctam esse? Reliqua scriptoris ejusdem in huic locum, et circa vocem ΙΑΟΘΗ præsertim deliramenta (p. 848 et 849) refutare, vel prætermittimus omnino, vel ad usque, dum S. Irenæus (Deus minam velit) edamus opera, lectorem remittimus. (Cf. Tertull. l. adv. Valent. c. 14; Origen. l. IX contra Celsum; Diodor. Sicul. l. I, p. 84; Euseb., l. I. Præpar. Evang., versus finem; S. Iren., l. I, c. 4 et 18; Clem. Alex., etc.). EDD.

CAPUT L.

Marcum item et Colarbasum.

Non defuerunt post hos Marcus quidam et Colarbasus, novam hæresin ex Græcorum alphabeto componentes. Negant enim veritatem sine istis posse litteris inveniri; imo totam plenitudinem et perfectionem veritatis in istis litteris esse dispositam. Propter hæc enim causam Christum dixisse: Ego sum A et Ω. Denique (4) Jesum Christum descendisse, id est, (d) columbam in Jesum venisse, quæ græco nomine cum ΠΕΡΙΤΕΡΑ pronuntietur, habeat (5) secundum numerum, DCCCL. (e) Percurrunt isti ω, φ, χ, ρ, υ, τ, totum usque ad Alpha Beta (6), et computant ogdoadas et decadas, ita ut adferre (7) illorum omnes vanitates ineptum sit et otiosum, quod tamen non tantum jam vanum, sed etiam periculosum sit. Alterum Deum fingunt præter creatorem. Christum in substantia negant carnis fuisse. Negant carnis resurrectionem futuram.

CAPUT LI.

Post hæc Cerdonem, Marcionem, ejusque discipulos Lucanum et Apellem.

Accedit his Cerdon quidam; hic introducit Initia duo, id est duos deos, unum bonum, et alterum sævum; bonum superiorem, sævum hunc mundi creatorem. Ille prophetias et legem repudiat, Deo creatori renuntiat, superioris Dei Filium Christum venisse tractat, hunc in substantia carnis negat, in phantasmate solo fuisse pronuntiat, nec omnino passum, sed quasi passum: nec ex virgine natum, sed omnino nec natum. Resurrectionem animæ tantummodo probat, corporis negat. Solum Evangelium Lucæ, nec tamen totum recipit. Apostoli Pauli neque omnes, neque totas Epistolas sumit. Acta Apostolorum et Apocalypsin quasi falsa rejicit. (f) Post hunc

(a) De aporiatione conceptus atque prolatus. Aporiatio, hesitatio, metus, confusio: Irenæus, Dehinc expavisse et aporiatam, id est, confusam. LE PA.

(b) Ptolomæus et Secundus. Hi Valentini successores fuerunt, ut et Heracleon, de quorum fabulis et anilibus commentis pauca seu potius nihil dicemus, cum eorum dogmata plenissime excutiantur apud S. Epiphanium. LE PA.

(c) Illud fuisse quod pronuntiat. Hic etiam deesse videtur aliquid vocabuli. RIC.

CAP. L.—(d) Columbam in Jesum venisse. An hisce nugis immorari liceat, adhuc dubito; ne tamen hoc sine monito prætereamus, α et ω, apud Græcos eundem numerum consuevit ac vox ΠΕΡΙΤΕΡΑ: numerus autem est 801, ut hic apponitur. Unde grammaticales nugæ Marciorum et Colarbasiorum. LE PA.

(e) Percurrunt isti. Hæc aliter referuntur apud Epiphanium hæc. 34 ex Irenæo, sed vanus labor est ineptiarum. RIC.

CAP. LI.—(f) Post hunc discipulus ejus emersit Marcion. Is a patre proprio ob stuprum Ecclesia pulsus est. Pater enim episcopus fuit, cumque multis supplicationibus in Ecclesiam admitti ab eodem non potuisset, Ro-

discipulus ipsius emersit (a) Marcion quidam nomine, ponticus genere, episcopi filius, propter stuprum ejusdam virginis ab Ecclesie communicatione abjectus. Hic ex occasione qua dictum sit, Omnis arbor bona bonos fructus facit, mala autem malos, hæresin Cerdonis approbare conatus est, eadem dicere, quæ ille superior hæreticus ante dixerat. Exiit post hunc (b) Lucanus quidam nomine, Marcionis sectator atque discipulus: et hic per eadem vadens blasphemie genera, eadem docet quæ Marcion et Cerdon docuerant. Post hos subsequitur Apelles, discipulus Marcionis, qui posteaquam in carnem suam lapsus est, a Marcione segregatus est. Hic introducit unum Deum infinitis superioribus partibus. Hunc potestates multas, angelosque fecisse: propterea et aliam virtutem quam dicit, Dominum dicit, sed angelum ponit. Hoc vult videri mundum institutum ad imitationem mundi superioris, cui mundo permiscuisse poenitentiam; quia non illum tam perfecte fecisset, quam ille superior mundus institutus fuisset. Legem et prophetas repudiat. Christum neque in phantasmate dicit fuisse, sicut Marcion, neque in substantia veri corporis, ut Evangelium docet; sed eo quod e superioribus partibus descenderet, ipso descensu sideream sibi carnem et æream contextuisse: hunc in resurrectione singulis quibusque elementis, quæ in descensu suo mutata fuissent, in ascensu reddidisse, et sic dispersis quibusque corporis sui partibus, in celo spiritum tantum reddidisse. Hic carnis resurrectionem negat; solo utitur et Apostolo, sed Marcionis, id est non toto. Animarum solum dicit salutem. Habet præterea privatas, sed extraordinarias lectiones suas, quas appellat phaneroeis Philumenes ejusdam puellæ, quam quasi prophetissam sequitur. Habet præterea suos libros, quos inscripsit Syllogismorum, in quibus probare vult, quod omnia quæcumque Moyses de Deo scripserit, vera non sint, sed falsa sint.

CAPUT LII.

Tatianum inde, et eos qui secundum Phrygas dicebantur,

mam petiit, ubi ab apostolicis viris pari ratione ejectus. Quæ cum animadverteret, in Cerdonis deliramenta jurare cepit, et illius imposturas amplecti. De eodem ferunt, cum, sub Aniceto pontifice Romæ B. Polycarpo occurreret, ab eo petiisse, an eum nosset, respondisse B. Polycarpum, *Novi primogenitum Satanae*. LE PR.

(a) *Marcion episcopi filius propter stuprum ejusdam virg.* Hæc etiam narrat Epiphanius. Septimius tamen libro de Præscript. hereticorum, et libris adversus ipsum Marcionem, ubi de ejecto Marcione, ac de ejus flagitiis plurima disserit, stupratæ virginis non meminit. Unde opinari liceat, hunc Catalogum hereticorum non esse Tertulliani. Nam et lib. de Præscript. hereticorum, Marcionensem continentiam laudat, et Marcionem castratorem carnis nuncupat in principio librorum adversus ipsum. Irenæus quoque notat Marcionis discipulos continentium nomen usurpasse, nuptias damnasce. RIC.

(b) *Lucanus quidam, etc.* Hic de suo nomine Lucianus habuit. Est autem alter Lucianus nomine Mar-

A *xxx Proclum, ad secundum Æschinem, Montanistas.*

His hæreticis omnibus (c) accedit Tatianus quidam alter hæreticus. Hic Justinus martyris discipulus fuit, post hunc diversa sentire cepit. Totus enim secundum Valentinum sapit, adjiciens illud, Adam nec salutem consequi posse: quasi non, si rami salvi fiant, et radix salva sit. Accesserunt alii hæretici, qui dicuntur (d) secundum Phrygas; sed horum non una doctrina est. Sunt enim qui *xxx Proclum* dicuntur, sunt qui secundum Æschinem pronuntiantur. Ili habent aliam communem blasphemiam, aliam blasphemiam non communem, sed peculiarem suam: et communem quidem illam, qua in Apostolis quidem dicant Spiritum Sanctum fuisse, Paracletum non fuisse: et qua dicant Paracletum plura in Montano dixisse, quam Christum in Evangelium protulisse, nec tantum plura, sed etiam meliora atque majora.

CAPUT LIII.

Denique Blastum, Theodotum utrumque, Praxean et Victorinum.

Privatam autem blasphemiam illi qui sunt *xxx Æschinem*, hanc habent, qua adjiciunt etiam hoc, ut dicant Christum ipsum esse Filium et Patrem. Est præterea his omnibus etiam Blastus accedens, qui latenter judaismum vult introducere. Pascha enim dicit non aliter custodiendum esse, nisi secundum legem Moysi, XIV. mensis. Quis autem nesciat, quoniam evangelica gratia evacuat, si ad legem Christum rediget? (e) Accedit his Theodotus hæreticus byzantius: qui posteaquam Christi pro nomine comprehensus negavit, in Christum blasphemare non desinit. Doctrinam enim introduxit, qua Christum hominem tantummodo diceret, Deum autem illum negaret; ex Spiritu quidem Sancto natum ex virgine, sed hominem solitarium, atque nudum, nulla alia præ cæteris, nisi sola justitiæ auctoritate. Alter post hunc Theodotus hæreticus erupit, qui et ipse introduxit alteram sectam, et ipsum hominem Christum tantummodo dicit ex Spiritu Sancto, ex virgine Maria conceptum pariter et natum; sed hunc inferiorem esse

COMMENTARIUS.

cionis discipulus, a quo Lucianistæ hæretici. LE PR.

CAP. LII. — (a) *Accedit Tatianus quidam.* Fuit hic Justinus martyris discipulus, ac quandiu magister ipsius vixit, de religione ac fide optime sentire visus est; D eodem autem mortuo, æonas et Valentini impia dogmata secutus est. LE PR.

(d) *Secundum Phrygas.* Unico vocabulo Cataphrygæ dicuntur hæretici, quoniam in Phrygia (inferiori, Edd.) potissimum grassati sunt. Illius hæreseos auctores ex ea fuerunt provincia, Apelles, Montanus, et ipsius prophetissa Prisca, seu Priscilla, et Maximilla. Imperante Commodus, et pontifice Sotere floruerunt. LE PR.

CAP. LIII. — (e) *Accedit his Theodotus, hæreticus byzantius.* Corarius hic fuit byzantius. Differt autem ab alio Theodoto de quo mox loquitur Tertullianus, qui Melchisedecianorum auctor fuit. Dicebant autem hi hæretici Christum ipso Melchisedech inferiori fuisse, quoniam Melchisedech sine patre et matre fuisse dicitur, Christum vero matrem habuisse evangelistæ omnes et universa Scriptura ac traditio testantur. LE PR.

quam Melchisedech, eo quod dictum sit de Christo: *Tu es sacerdos in aeternum secundum ordinem Melchisedech* (Ps. CIX; 4). Nam illum Melchisedech præcipue gratiæ cælestem esse virtutem: eo quod agat Christus pro hominibus, deprecator et advocatus ipsorum factus. Melchisedech facere pro cælestibus angelis atque virtutibus, nam esse illum usque adeo Christo meliorem, ut apator sit, amator sit, agenealogetus sit,

cujus neque initium, neque finis comprehensus sit aut comprehendi possit. Sed post hos omnes etiam Praxeas quidam hæresim introduxit, quam Victorinus corroborare curavit. Hic Deum Patrem omnipotentem Jesum Christum esse dicit; hunc crucifixum passumque contendit et moriturum: præterea seipsum sibi sedere ad dexteram suam, cum prophana et sacrilega temeritate proponit (a).

COMMENTARIUS.

(a) Cum in hujusce editionis decursu firmus ratusque nobis sit animus, fragmenta quotquot et ubicumque exstant, dummodo vera vetustatis nota commendentur, in lucem ne pereant, servare iterumque colligere, hæc igitur ultima libri Præscriptionum capita, seu hæreticorum catalogum, quidquid viri summi clarissimique de ejus *sub-recte* secus senserint,

eo loci omittere periculo duximus. De hujus fragmenti auctoritate consulendi sunt Tillemont, in notis ad Tertullian. ad calcem, t. III, p. 659, operis notissimi (*Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique*); P. Tournemine, in *Ephemerid. Trivultian.*, an. 1703, jub., aug., p. 311. Edd.

SERIES PRIMA.

LIBRI POLEMICI,

AB AUCTORE MONTANISTA SCRIPTI.

DE CORONA MILITIS.
DE FUGA IN PERSECUTIONE.
ADVERSUS GNOTICOS SCORPIACE.
ADVERSUS PRAXEAM.
ADVERSUS HERMOGENEM.
ADVERSUS MARCIONEM, lib. quinque.

ADVERSUS VALENTINIANOS.
ADVERSUS JUDÆOS.
DE ANIMA.
DE CARNE CHRISTI.
DE RESURRECTIONE CARNIS.

QUINTI SEPTIMI FLORENTIS TERTULLIANI

DE CORONA^(b).

ARGUMENTUM. — Inter eos quos in Montanismo exaravit B Tertullianus libros, primum locum obtinet liber de Corona, anno Christi CCI editus, quemadmodum, perdoctum secutus Noesseltum, in sua proœmiali dissertatione Lumper luculenter demonstravit. Occasionem scribendi hujus tractatus auctori præbuit militis factum infra in exordio eleganter enarratum, quod cum christianorum nonnulli reprehenderent, militique Ecclesiam longa pace fruientem temere periculo exponendam improperarent, de cætero asserentes hanc

coronam gestare, esse ornamentum sua natura nec bonum, nec malum, solus Tertullianus, pro aspero suo ingenio, libro de Corona scripto militis causam propugnavit; acriterque pastores in pace leones, in prælio cæros insectatus, quia sic coronari idololatriæ signum esset, interrogantibus quonam scripturæ loco tales coronas gestare prohiberetur, ait sufficere traditionem. In hoc itaque libro traditionem et consuetudinem non mediocriter extollit, pluraque profert de cæremoniis exempla notata digna, quæ ex traditione

COMMENTARIUS.

(b) De corona. Sic inscribitur hic liber in cod. TERTULLIANI II.

Agobardi, non ut vulgo, De corona militis. Et veterem (Trois.)

recepta esse contendit. Quam opima sit in eo libro A rerum memorabilium, vetustarumque consuetudinum copia, pateat ex ipsomet totius libri synoptico conspectu.

Cum igitur præfracte sanxit coronam gestare contra morem esse et traditionem christianorum, obiter describit baptismi caeremonias, SS. Eucharistiae sacramenta, oblationem pro defunctis, pro natalitibus martyrum, dominicam diem, jejunium, crucis in fronte signum.

Tum, ad suum scopum rediens, totus in coronæ usum invehitur, quem vult vel natura prohiberi, imo originem redolere superstitionem, saltem insugetum esse patriarchis, prophetis, levitis, nec non et templo Dei, arcæ testamenti, tabernaculis martyris; demum nulla utendum esse coronam, sive militari, sive triumphali, sive castrensi, sive laurea, auræque magistratibus concessa, sive coronam lætitiae, aut nuptiarum, libertorumve vel agonisticae palæstræ, quippe cum certum spinarum subiit Christus, Christianisque sit in caelis reposita corona. Eod.

LECTIONES VARIANTES.

(1) Ita Rhen. et Gelen. ex auctoritate cod. Gorgiensis. Jminus e ms. facta liberalitate etc. Mtram scripturam protulit Rig.: proxime factum est... liberalitas — expungebatur in castris — milites laureati adibant.

Proxime facta est liberalitas præstantissimorum imperatorum (1) (a); expungebantur (b) in castris milites laureati. Adhibetur quidam illic magis Dei miles, cæteris constantior fratribus, qui se duobus dominis (c) servire posse præsumperant, solus libero capite, coronamento in manu otioso (d). Vulgata jam et ista disciplina Christianorum relucebat (2). Denique singuli designare, et eludere eminus, infrendere cominus. Murmur tribuno deferitur (e), et persona jam ex ordine accesserat. Statim tribunus: Cur, inquit, tam diversus habitus? Negavit ille cum cæteris sibi licere; causas exposcitur, Christianus sum, respondit. O militem in Deo gloriosum! Suffragia exinde, et res ampliata, (f) et reus ad præfertos. Ibidem gravissimas penulas (g) posuit, relevari auspicatus, speculatoriam morosissimam (h) de pedibus absolvi, terræ sanctæ insistere incipiens, gladium nec dominicæ defensioni necessarium (i) reddidit (Math. XXVI, 52): (j) laurea et de manu (3)

COMMENTARIUS.

manum eo libentius sequimur, quod etsi ab militibus ejusdam facinore Septimius occasionem scribendi sumserit; tamen haud solos milites, sed omnem omnino Christianum ab coronæ gestamine depellit. Ric.

CAP. I. — (a) Præstantissimor. imp. Videlicet L. Septimii Severi patris, et M. Aurelii Antonini Caracallæ filii, sub quibus Tertullianum floruisse D. Hieronymus auctor est in illustrib. Ecclesiae viris. Rhen.

(b) Expungebantur. Subaudi, donativo. Nam liberalitas facta est mentio: hoc est donativum promissum militibus solemniter exsolvebatur, sive præstatur. Ric.

(c) Duobus dominis servire posse præsumperant. Deo et Cæsari. Ric.

(d) Coronamento in manu otioso. Otiosum dicit inutiles et ineptum. Sic ad uxorem: Nobis otiosum est liberos serere, hoc est, Christianis inutile est et ineptum liberos serere, dum sævit in Christianum nomen tyrannus. Ric.

(e) Murmur Tribuno deferitur. Sic habet exemplar Agabardi. In codice Divionensi, et vulgatis editionibus legitur: Continuo murmur Tribuno deferitur. Sunt qui malint distinguere: Continuo murmur Tribuno deferetur. Sed bis idem dici videbitur; nam infrendere cominus est murmur. Ric.

(f) Et res ampliata, et reus ad præf. Vetus exemplar sic omnino habet: Et res am.... ta et reus ad præf. Unde opinari liceat Tertullianum scripsisse: Et res ampliata et reus ad præf. Res ampliari dicitur, cujus cognitio in aliud tempus, vel ad aliud tribunal rejicitur aut remittitur. Itaque rei in judiciis damnantur, absolvuntur, ampliuntur, amburantur. Damnati vel absoluti occurrunt passim. Ampliatorum exempla sunt apud Livium in lib. XIII, ubi de M. Titinnio: Bis ampliatus, tertio absolutus est reus. Et paulo post, de P. Furio, Phillo et M. Martieno: Gravissimis criminibus accusati ambo ampliati. Ambustorum, hoc est eorum qui in discrimen capitis adducti, neque damnati, neque absoluti sunt, exempla quoque reperiri-

tur; ut L. Æmilii Pauli, apud eundem Livium in lib. XXII: Æmilium Paulum, qui cum M. Livio Cos. fuerat, et damnatione collegæ et sua prope ambustus evaserat, infestum plebi, diis ac multum recusantem, ad petitionem compellit. Et apud Valer. Maximum, ambustæ dæ memorantur, inexplicabili cunctatione, questionibus modo translatis, modo dilatis. Ric.

(g) Gravissimas penulas posuit relevari auspicatus. Notavimus in Apologeticum, pag. 7, penulas gravitate sua fuisse odiosas. Hinc igitur Septimius occasione sumpta, ait militem illum in Deo gloriosum, gravissimo militæ gentilis onere deposito, jam exinde relevari cœpisse, simul atque onus Christi subiit, quod esse leve Christus ipse docuit. Ric.

(h) Speculatoriam morosissimam de pedibus absolvi. Hæc pertinent ad caligam militarem, præsertimque militis illius qui inter speculatores militaverat, quæ militia erat valde, inquit, morosa et aspera, cum huc illuc cursitando, explorando, nuntiandoque vagaretur. Is igitur de caligato speculatore factus Christianus, absolvit de pedibus suis morosissimam illam et molestissimam caligam speculatoriam, et simul cœpit terræ sanctæ insistere, hoc est, in ipso vestigio mortem pro Christi nomine fortiter oppetere, vitam agere sanctam et innocentem, longe abhominem speculatoriæ, quæ et carnificinam ad tribuni nutum plerumque agebat. Ric.

(i) Gladium nec dominicæ defensioni necessarium. Alludit ad illud Christi ad Petrum: Mitte gladium tuum in vaginam. De quo etiam Augustinus, Epist. ad Vincentium: Petri gladius in vaginam revocatur a Christo, et ostenditur non debuisse de vagina eximi, nec pro Christo. Nempe, ut ait Tertullianus lib. de Patientia, pag. 160: Patientia Domini in Malcho vulnerata est. Itaque Dominus et gladii opera maledixit in posterum. Exarmato Petro, omnem Christianum discinxit. Ric.

(j) Laurea et de manu claruit. Nam coronam in manu gerebat, idcirco laurea de manu claruit, id est, clare visa est, et non de capite, quod liberum erat. Rhen.

corruit (1). Et nunc (a) russatus sanguinis sui spe, calceatus (b) de Evangelii paratura, succinctus acutior verbo Dei, totus de Apostolo armatus (Eph. VI, 14) et de martyrii candida melius coronandus, donativum Christi in carcere exspectat. Exinde sententiae super illo, nescio an Christianorum, non enim alia: ethnicorum, ut de abrupto, et praecipiti, et mori cupido, qui de habitu interrogatus nomini negotium fecerit: solus scilicet fortis, inter tot fratres commilitones solus Christianus. Plane superest ut etiam martyria recusare meditentur, qui prophetias ejusdem Spiritus sancti respuerunt. Mussitant denique (c), tam bonam et longam sibi pacem periclitari. Nec dubito quosdam Scripturas emigrare, sarcinas expedire, fugae accingi de civitate in civitatem; nullam enim aliam Evangelii memoriam curant. Novi et pastores (d) eorum, in pace leones, in praelio ceros. Sed de questionibus confessionum alibi ducebimus. At nunc quantenus et illud opponunt: Ubi autem prohibemur coronari? Hanc magis localem substantiam causae praesentis aggrediari, ut et qui ex sollicitudine ignorantiae quaerunt, instruantur; et qui in defensionem (2) delicti contendunt, revineantur; ipsi vel maxime Christiani laureati, quibus id solum quaestio est; quasi aut nullum aut incertum saltem haberi possit delictum quod patiat questionem. Nec nullum autem nec incertum, hinc interim ostendam.

CAPUT II.

Neminem dico fidelium coronam capite (3) nosse alias extra tempus tentationis ejusmodi. Omnes ita observant, a catechumenis usque ad confessores et martyras, vel negatores. Videris unde auctoritas moris, de qua nunc maxime quaeritur. Porro cum quaeritur cur quid observetur, observari interim constat. Ergo nec nullum nec incertum videri potest delictum, quod committitur in observationem suo jam vindicandam nomine, et satis auctoritatem consensus patroci-

nio; plane, ut ratio quaerenda sit; sed salva observatione, nec in destructionem ejus, sed in reedificationem (II Cor., XIII, 10) potius, quo magis observes, cum fueris etiam de ratione securus. Quale est autem, ut tunc quis in questionem provocet observationem, cum ab ea excidit? et tunc requirat unde habuerit observationem, cum ab ea desit? quando et si ideo velit videri ad questionem vocare, ut ostendat se non deliquisse in observationis destitutione, nihilominus deliquisse in observationis praesumptione. Si enim non deliquit hodie suscepta corona, deliquit aliquando recusata. Et ideo non ad eos erit iste tractatus, quibus non competit quaestio, sed ad illos qui studio discendi, non questionem deferunt, sed consultationem. Nam et semper quaeritur de isto, et laudo fidem quae ante credidit (4) observandum esse quam didicit (Isa. VII, 9). Et facile est statim exigere, ubi scriptum sit, ne coronemur. At enim ubi scriptum est (e), ut coronemur? Expostulantes enim Scripturae patrocinium in parte diversa, praedjudicant suae quoque parti (5) Scripturae patrocinium adesse debere. Nam si ideo dicitur coronari licere, quia non prohibeat Scriptura, aequo retorquebitur ideo coronari non licere, quia Scriptura non jubeat. Quid faciet disciplina? utrumque recipiet, quasi neutrum prohibitum sit? an utrumque rejiciet, quasi neutrum praecceptum sit? Sed quod non prohibetur, ultro permissum est. Imo prohibetur quod non ultro est permissum.

CAPUT III.

Et quamdiu per hanc lineam serram reciprocabimus habentes observationem inveteratam, quae praeveniendo statum fecit? Hanc si nulla Scriptura determinavit, certe consuetudo corroboravit, quae sine dubio de traditione manavit. Quomodo enim usurpari quid potest, si traditum prius non est? Etiam in traditionis obtenta exigenda est, inquis, auctoritas scripta. Ergo quaeramus an et traditio, nisi (6) scripta, non

LECTIONES VARIANTES.

(1) Corruit *Wouw.* clarui *Jun.*(2) Defensione *Semi.*(3) Capiti, *MS. Wouw.*(4) Credit *Fran. Paris.*(5) Partis *Semi.*(6) Non *Fran. Paris.*

COMMENTARIUS.

(a) *Russatus sanguinis sui spe.* Haec scriptura est antiquissimorum exemplarium. Tunica militares erant russatae, *ῥωσσοὶ χιτῶνες*. Hic miles factus Christianus, pro tunica russata, sanguinis sui spe, hoc est sperata martyrii purpura, russatus dicitur. *Russatae militares*, apud Trebell. et apud Juvenalem, *russatus: Lacerta.*

Rix.

(b) *De Evangelii paratura.* Natura substantive, ceu supra multis in locis: hoc est, gladium qualem solet Evangelium apparere, nempe spiritalem. *Rux.*

(c) *Mussitant denique... nec dubito quosdam Scripturas.* Fortissimi hujusce militis facinus ab commilitonibus etiam Christianis, tamquam imprudentis ac praecipitis et intemperatae fortitudinis exemplum, vituperabatur, deque eo sermones ferebantur, ut de abrupto et praecipiti, et mori cupido, qui de habitu interrogatus nomini christiano invidiam fecisset ac periculum creasset, pacemque tam bonam et longam qua tum Christiani fruebantur, temeritate sua prope evertisset. Has voces graviter increpat Septimius. *Mussitant*, inquit, tam bonam et longam sibi pacem periclitari: nec

dubito quosdam etiam mussitare Scripturas sacras jam emigrare, sarcinas expedire, fugae accingi de civitate in civitatem. Vulgo legitur: *Nec dubito quosdam Scripturas emigrare, sarcinas colligere.* At in cod. vetustissimo: *Nec dubito quosdam Scripturas emigrare, sarc. collig.*, unde procul dubio legendum: *Nec dubito quosdam Scripturas emigrare, sarcinas colligere.* Verbum de praecedentibus repetendum est: *Nec dubito quosdam Scripturas mussitare.* *Rix.*

(d) *Novi et pastores, etc.* Notat episcopos orthodoxi populi, qui damnationi pseudoprophetae Montani subscripserant, ceu molliculos, et qui persecutionis tempore primi fugiant, qui audacter nimis asseruerunt hoc Montani dogma esse, quod falsum et mera calumnia. Nam Montanus, auctore Eusebio, lib. V Hist., contraria quaedam traditioni primus proposuisse fertur. *Le Pa.*

debeat recipi? Plane negabimus recipiendam, si nulla exempla præjudicent aliarum observationum, quas sine ullius scripturæ instrumento (a), solius traditionis titulo, et exinde consuetudinis patrocinio vindicamus. Denique, ut a baptismo ingrediar (b), aquam adituri, ibidem, sed et aliquanto prius in Ecclesia sub antistitis manu contestamur (c) nos renuntiare diabolo, et pompæ, et angelis ejus: dehinc ter mergimur (d), amplius aliquid respondentes, quam Dominus in Evangelio determinavit. Inde suscepti, lactis et mellis concordiam prægustamus: exque ea die, lavacro quotidiano per totam hebdomadam abstinemus. Eucharistiæ sacramentum (e), et in tempore victus, et omnibus mandatum (f) a Domino, etiam antelucanis cœlibus, nec de aliorum manu quam præsentium sumimus: oblationes pro defunctis (g), pro natalitiis annua die (h) facimus: die Dominico jejunium nefas ducimus, vel de geniculis adorare (i). Eadem im-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) De tollit Seml.
(2) Crucis abijcit Seml.
(3) Fidei Rhen.

COMMENTARIUS.

CAP. III. — (a) Sine ullius Scripturæ instrumento, solius traditionis titulo. Totum hunc sermonem exsuxi Hieronymus adversus Luciferianos: *Etiam si Scripturæ auctoritas non subesset, inquit, totius orbis in hanc partem consensus instat præcepti oblineret. Nam et multa alia, quæ per traditionem in Ecclesiis observantur, auctoritatem sibi scripturæ et legis usurpaverunt, velut in lavacro ter caput mergitare, deinde egressos lactis et mellis prægustare concordiam, etc.* Ric.

(b) Denique ut a baptismo ingrediar. In codice Agobardi tantum legitur: *Denique ut baptisma ter ingrediar aquam, aditur ibidem.* Ric.

(c) Aliquanto prius in Ecclesia sub antistitis manu contestamur. Auctor Quæst. Veteris et Novi Testamenti, quæst. 102: *Qui volunt Christiani fieri, accedunt antistitem, dicunt ei vota sua. Ille facit verba juris ecclesiastici. Si vera vota sunt, suscipiuntur a iudice.* Ric.

(d) Ter mergimur. Ipse adversus Praxeam, pag. 659: *Nam nec semel, sed ter, ad singula nomina in personas singulas tingimur. Quem ritum in usu fuisse etiam ætate sua Chrysostomus indicat, ad ea verba Lucæ, Act. Apost. X, 16, ubi visio narratur oblata Petro, τοῦτο ἐστὶν θεῖον πρῶτον. Chrysost.: τὸ ἐπὶ τὸν τῶντο γινώσκει, τὸ βάπτισμα διὰ τῶν. Ammonius ad Joan. cap. 21, ubi ter Christus interrogat Petrum: Simon Jona, amas me? ὁὗτος δὲ φησὶν ἐκ τούτου, inquit, τρεῖς ἐμβολοῦντες ἀτακτοῦσθαι τοὺς μέλλοντας βαπτισθῆναι. Inde illa formula, quam Stephanus II. PP. rusticam vocat, resp. 14: *In nomine Patris mergo, et Filii mergo, et Spiritus sancti mergo.* To. II Concilior. Gall. sic unius ejusdemque ritus originem alii ad personas sanctissimæ Trinitatis, alii ad trinam visionem, alii ad trinam interrogationem referunt. Sic incertæ sunt hominum mentes, postquam a principii simplicitate deflexere. Ric.*

(e) Eucharistiæ sacramentum, etc. Hæc innunt Eucharistiæ sumendæ tempus ævo Tertulliani, tantum abfuisse a tempore victus, quo tempore a Domino fuerat instituta, ut etiam antelucanis horis sumeretur. Non pugnabo tamen adversus eos qui sumptum fuisse dicent horis etiam extra antelucanas, modo ante omnem cibum. Hoc enim significare videtur lib. ad uxorem II: *Non sciet maritus quid secreto ante omnem cibum gustus?* nisi magis videatur etiam ante sæculum Tertulliani, indensum hoc fuisse, et pro cujusque religione varie facilitatum. Exigua certe est et obscura

A munitate a die Paschæ in Pentecosten usque gaude-
mas. Calicis aut panis etiam nostri (i) aliquid decuti
in terram anxie patimur (j). Ad omnem progressum
atque promotum, ad omnem aditum et exitum, ad
calcium, ad lavacræ, ad mensas, ad lumina, ad cu-
bilia, ad-sedilia, quæcumque nos conversatio exercet,
frontem crucis (2) signaculo terimus.

CAPUT IV.

Harum et aliarum ejusmodi disciplinarum si legem
expostules Scripturarum, nullam invenies: traditio tibi
præcendetur auctrix, consuetudo confirmatrix, et fides
(3) observatrix. Rationem traditioni (k), et consuetu-
dini (4), et fidei patrocinaturam aut ipse perspicies,
aut ab aliquo qui perspexerit disces; interim nonnullam
esse credes, cui debeat (5) obsequium. Adijce unum
adhuc exemplum, quatenus et de veteribus docere
conveniet. (l) Apud Judæos tam solemne est fœminis
eorum velamen capitis, ut inde noscantur. Quæro

- (4) Traditio consuetudini Fran. Paris.
(5) Præbeatur Jui.

mentio cœnæ Dominicæ inter Apostolos celebratæ, et
si celebratam quidem et sæpissime fuisse nemo so-
brius negaverit, sed ut ait Tertullianus, in tempore
victus, adeoque fractione illa panis, quæ sæpenumero
occurrit, includi. Hanc insententiam ducimur gravis-
sima illa Pauli increpatione ad Corinth. I, II. Ric.

(f) Omnibus mandatum a Domino, etc. nec de alio-
rum manu quam Præsentium sumimus. Consimilis est
locus de Præsentium honore, lib. de Bapt. p. 263.
Proinde et baptismus æque Dei census, ab omnibus
exerceri potest, etc. Opera pretium erit contulisse,
nam et lucem sibi mutuo afferant præclaram. Ric.

(g) Oblationes pro defunctis. Magdeburgensium quo-
que commentum doctrinam hæc Tertulliani desump-
tam ex Montano. Pro hujus autem ritus fundamento
asserere possem contra hæreticos quæ vulgo afferuntur,
tot nimirum orationes SS. Patrum in funeribus tum
amicorum, cum consanguineorum, tum etiam sum-
morum in Ecclesia Dei virorum: Non tamen locum
prætermittam ex epist. 66. Cypriani, qui suo et Car-
thaginensis concilii nomine, in Episcoporum memo-
riam revocat, decretum quo, si quis frater clericum
tutorem nominasset, non offerretur pro eo, nec sacri-
ficium pro dormitione ejus celebraretur. Novum ita-
que non est oblationes fieri, et sacrificia pro mortuis
in Ecclesia Dei. Le Pa.

(h) Pro natalitiis annua etc. Per natalitia intelligit
solemnitates fieri solitas in honorem martyrum, quo
scilicet die mundo mortui, cœlo nati sunt. Unde annua
die id est quotannis facimus. Le Pa.

(i) Aut panis etiam nostri. Etiam non eucharistici,
etiam profani. Ric.

(j) Aliquid decuti in terram, etc. Augustinus: Quan-
ta sollicitudine observamus, quando nobis corpus
Christi ministratur, ut nihil ex ipso de nostris mani-
bus in terram cadat, etc. citatur apud Gratianum, I,
q. 1. Interrogo. Ric.

CAP. IV. — (k) Rationem traditioni patrocinatu-
ram. Etenim absque ratione vana esset traditio. Sic
etiam Hieronymus, loco supradicto: *Multaque alia quæ
scripta non sunt, rationabilis sibi observatio vindicavit.*
Nec Apostolus obsequium exigit, nisi rationabile. Ric.

(l) Apud Judæos tam solemne est. De velandis fœmi-
nis omnibus cujuscumque generis, ordinis, conditionis,
ætatis, dignitatis, ex Apostolo, extat liber integer
Auctoris quem suspicio hoc posteriorem, eo quod hic
subdat, Quæro legem, Apostolum differo. Nam illic id

legem. Apostolum differo (I Cor., XI, 5). Si Rebecca A jam præcepti instar obtinuit de rationis divinæ patrocínio. Hanc nunc expostula, salvo traditionis respectu, quocumque traditore censetur; nec auctorem respicias, sed auctoritatem, et imprimis consuetudinis ipsius: quæ propterea colenda est, ne non sit rationis interpres, ut, si et hanc Deus dederit, tunc discas an non observanda sit tibi consuetudo.

(1) Velatæ Seml.
(2) In pomario alii.
(3) Habitu Seml.
(4) Ipsum Rhen.
(5) Dictum Seml.
(6) Consuetudo sed, Venet.

legem. Apostolum differo (I Cor., XI, 5). Si Rebecca A jam præcepti instar obtinuit de rationis divinæ patrocínio. Hanc nunc expostula, salvo traditionis respectu, quocumque traditore censetur; nec auctorem respicias, sed auctoritatem, et imprimis consuetudinis ipsius: quæ propterea colenda est, ne non sit rationis interpres, ut, si et hanc Deus dederit, tunc discas an non observanda sit tibi consuetudo.

(1) Velatæ Seml.
(2) In pomario alii.
(3) Habitu Seml.
(4) Ipsum Rhen.
(5) Dictum Seml.
(6) Consuetudo sed, Venet.

LECTIONES VARIANTES.

- (7) Exigitur Fran.
(8) Defendat H. ouu.
(9) Estimavit Seml. existimavit Rig.
(10) Hominis ministrantia, munerum divinorum ab anima deducuntur ad sensus Venet.

COMMENTARIUS.

potissimum probat auctoritate Apostoli (I Cor. II).

PAM.

(a) In stadio mariti. Intelligit stadii nomine hyætriam, hoc est subdivalem ambulationem, quam et xystum appellamus, quæ etiam arboribus consita esse solebat, umbræ gratia. Ric. — In stadio, etc. Legi posset stibadio. Nam ita vocantur in hortis sedilia herbacea, et ex floribus; sed nihil muto, nam omnia loca amœna, et ex arboribus consita, dici queunt stadia. Lac.

(b) Consuetudo autem etiam, etc. Monuit jam Heraldus (lib. II Digress., c. 3) esse idem cum Ulpiani illo, Diuturnam consuetudinem pro jure et lege in his quæ non ex scripto descendunt, observari solere; et rationem adducit ex Juliano, l. 1. qui Nam quid interest, suffragio populus voluntatem suam declarat, an rebus ipsis et factis. Adjungo Gregorium Nyss. (lib. de Virg., cap. 9, non abhorrentem a verbis Ulpiani. Lac.

(c) Sed et ipse spiritum Dei habens. Etiam hinc colligere est, scriptum hunc librum ante illum de velandis Virgin. Nam ibi in solo Montano agnoscit com-

pletum illud (Joan. 16): Cum veneris ille spiritus veritatis, deducet vos in omnem veritatem. Hic vero in apostolo Paulo eundem spiritum Dei agnoscit. Ita miser paulatim ex uno errore in alium, ac demum in hæresin prolapsus est. PAN.

CAP. V.—(d) Illas etiam natura etc. Et sane leges omnes anteceduntur; unde qui peccant, contra naturam peccant; sic Tarquinium contra legem naturæ sempiternam peccavit in Lucretiam, licet nulla adhuc lex Julia exstaret, nulla de stupro, ex Tull. lib. II de Leg. Le Pa.

(e) Contactum in manibus extimavit. Hoc est, contactum, extremum sive extimum sensum, in manibus collocavit, et quidem extimis: nam extrema digitorum tactuum differentias maxime percipiunt ac sentiunt. Hic autem extimum dicit pro extremo, ut lib. II de Cultu sem., pag. 179, extimationem pro extremitate. Ric.

(f) Per hæc exterioris hominis ministrantia, munerum divinorum ab anima deducuntur ad sensus.

ut plures simul portes, ut omnibus pariter utaris, A jam vero et in sinum conde, si tanta munditia est: in lectulum sparge, si tanta mollitia est: et in poculum crede, si tanta innocentia est, tot modis frui, quot et sentis. Ceterum in capite quis sapor floris (a)? quis coronæ sensus? nisi vinculi tantum: quo neque color cernitur, neque odor ducitur, nec teneritas commendatur. Tam contra naturam est florem capite sectari, quam sonitum naræ. Omne autem quod contra naturam est, monstri meretur notam penes omnes (b), penes nos vero etiam elogium sacrilegii in Deum (c), naturæ dominum et auctorem.

CAPUT VI.

Quæris (1) igitur Dei legem? habes communem istam in publico mundi, in naturalibus tabulis, ad quas et Apostolus solet provocare, ut cum in velamine femine, *Nec natura vos, inquit, docet* (I Cor., XI, 14)? ut cum ad Romanos (II, 14), natura facere dicens nationes ea quæ sunt legis, et legeni naturalem suggerit, et naturam legalem. Sed et in priore epistola (d), naturalem usum conditionis in non naturalem masculos et feminas inter se demutasse affirmans ex retributione erroris in vicem pœnæ, utique naturali usui patrocinatur (2) (e). Ipsum Deum secundum naturam prius novimus, et Deum appellantes decorum, et bonum præsumentes, et iudicem invocantes: quæris an conditioni ejus fruendæ natura nobis debeat præire (f), ne illa rapiamur qua Dei æmulus universam conditionem certis usibus homini mæcipalam, cum ipso homine corrupti, unde eam C

et apostulus invitam ait (g) vanitati succedisse (Rom., VIII, 20), vanis primum usibus, tum turpibus, et injustis, et impiis, subversam? Sic itaque et circa voluptates spectaculorum infamata conditio est ab eis qui natura quidem, Dei omnia sentiunt, ex quibus spectacula instruuntur; scientia autem deficiunt illud quoque intelligere (h), omnia esse a diabolo mutata. Sed et huic materiæ (i) propter suavitudines nostros (j) græco quoque stylo satisfecimus.

CAPUT VII.

Proinde coronarii isti agnoscant interim (k) naturæ auctoritatem, communis sapientiæ (3) nomine, qua homines, sed propriæ religionis pignora (l) (4), qua Deum naturæ de proximo (5) colentes: atque ita, velut ex abundantia cæteras quoque rationes dispiciant, quæ nostro privatim capiti coronamentis, et quidem, omnibus interdiciunt. Nam et urgemur a communione naturalis disciplinæ, converti ad proprietatem christianæ totam jam defendendam, per cæteras quoque species coronarum, quæ aliis usibus prospectæ videntur, ut (6) aliis substantiis structæ; ne, quia non ex floribus constant, quorum usum natura signavit (ut ipsa hæc laurea militaris) non credantur admittere sectæ interdictionem, quia evaserint naturæ præscriptionem. Video igitur et curiosius et planius agendum ab originibus usque ad profectus et excessus rei. Literæ ad hoc sæculares necessariae; de suis enim instrumentis secularia probari necesse est. Quasulas attingi, credo sufficient. Si fuit aliqua Pandora, quam primam fœminarum memorat Hesio-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Quæres *fran. Paris.*(2) Naturalibus patrocinatur *vet. cod. Rig.*(3) Patientiæ *Rhen. parentis fran. Paris.*(4) Pignore *Jun.*(5) Proxime *Lat.*(6) Ex *add. Rhen. Fran.*

COMMENTARIUS.

Tertulliani sententia est: per hæc organa, aurium scilicet, oris, oculorum, narium, ac denique manuum, quæ omnia exteriori homini, id est corpori, adfuntulantur et administrant, rerum naturalium, quæ sunt a Deo hominum gratia conditæ, adsensum sive approbationem ab anima deduci. Nempe anima est quæ audit, anima est quæ videt, anima est quæ sentit. Ab anima sentienti, recte adsentire dicuntur aures, oculi, manus, per quæ anima audit, videt, tangit. Ric.

(a) *In capite qui sapor floris?* Ideoque Diogenes iungendo sibi pedes ungens, dictitabat, odorem a capite in aerem evanescere, à pedibus autem ad nases pervenire. Ric.

(b) *Monstri meretur notam penes omnes.* Hæc verba, penes omnes, non habebitur in exemplari, et omitti quidem possunt eleganter. Ric.

(c) *Elogium sacrilegii.* Cum ad aspectu ad elogia et titulos reorum, de quibus capite 1. de *Idol.* Itaque notat Tertull. crimen sacrilegii: Sæpe enim vox ista in malam partem: conc. Hispanen. secundum cap. 5: *Etiā cum ad aspectu ad vos, non consecrationis titulum, sed ignominie elogium, Lac.*

CAP. VI. — (d) *Sed et in propria epistola.* Liber Ursini, in *primore.* Sic lib. de *Præscr. hereticor.* pag. 343: *Semen frumenti a Domino seminatū in primore constituit.* Ric.

(e) *Utique naturali usui patrocinatur.* Vetus exemplar: *Naturalibus patrocinatur.* Quod verum esse arbitror. Ric.

(f) *An conditioni ejus fruendæ natura nobis debeat præire.* Hoc est, An rebus quas Deus condidit, frui sic debeamus, ut naturam ducem sequamur. Conditionem dicit quod alii creaturam. Sic lib. I de *Cultu sem.* pag. 173: *Dei conditio est ista, hoc est, Thus a Deo conditum creatumque est Ric.*

(g) *Vanitati succedisse.* Id usurpat, inquit Rhen., ut aliis libris sæpenumero, pro succubuisse, vel subiectum esse, uti transtulit noster interpret, Rom. VIII. Legimus autem paulo post iterum ex ms. Vat., cod. Paterniacensi et Hirsaugiensi, *qui natura quidem, Dei omnia sentiunt.* Nam Dei sustulerat Rhenanus. PAM.

(h) *Scientia autem deficiunt illud quoque intelligere.* Deficiunt intelligere, hoc est non intelligunt. Deficiunt scientia qua intelligunt. Ric.

(i) *Sed et huic materiæ.* Alludit haud dubie ad librum *Spectaculorum*, non modo latino, sed et græco stylo a se scriptum. PAM.

(j) *Suavitudines nostros.* Sic vocat qui ex christianis adhuc spectaculorum oblectamentis tenerentur: intelligit autem duos libros de *Spectaculis.* RHEN.

CAP. VII. — (k) *Agnoscant interim.* Hæc vocata in Tertulliano non accipienda est vulgari sensu, ut notet aliquid supponi non probatum: errabis enim sæpissime hoc putare: nam hic nihil interim supponit, nam enim læuenter probavit auctoritatem naturæ: sed interim idem est quod jam nunc. Lac.

(l) *Proprie religionis pignora.* Rescribit Junius pignora, et alienissimo explicat, fortasse quia noluit

us, hoc primum caput coronatum est a Charitibus, A cum ab omnibus muneretur unde Pandora. Nobis vero (a) Moyses propheticus, non poeticus pastor (b), principem scēminam Evam facilius pudenda foliis, quam tempora floribus, incinctam describit. Nulla ergo Pandora. Sed et de mendacio erubescenda est coronæ origo. Jam nunc et de veritatibus suis Certe enim Græcos (c) (1) fuisse constat auctores rei vel illuminatores. Saturnum Pherecydes ante omnes refert coronatum, Jovem Diodorus (2) post devictos Titanas (d); dat et Priapo tēnias (e) idem, et (f) Ariadnæ sertum ex auro et Indicis gemmis, Vulcani opus, Liberi munus, ac postea sidus. Junoni vitē Callimachus induxit. Ita et Agis signum ejus palmitē redimitum, subjecto pedibus ejus corio leonino, insulantem (3) ostendit (4) novercam de exuviis utriusque privigni. Hercules nunc populum capite præfert, nunc oleastrum, nunc apinm. Habes tragediam Cerberi, habes Pindarum, atque Callimachum, qui et Apollinem memorat, interfecto Delphyne dracone (5) (g), lauream induisse (h): Liberum, eundem apud Ægyptios Osirin, Harpocraton industria, hederatū argumentatur (i), quod hederæ natura sit cerebrum ab heluco defen-

sare (j). Sed et alias Liberum principem coronæ planie laureæ, in qua ex Indicis triumphavit, etiam vulgus agnoscit, cum dies in illum solemnes magnam appellat coronam. Si et Leonis Ægyptii scripta evolvas (k), prima Isis repertas spicas capite circumtulit, rem magis ventris. Plura querentibus omnia exhibebit præstantissimus in hac quoque materia commentator Claudius Saturninus (l). Nam est illius de Coronis liber, et origines, et causas, et species, et solemnitates earum ita edisserens, ut nullam gratiam floris, nullam lætitiā frondis, nullum cespitem aut palmitem, non alicujus capiti invenias consecratum. Quo satis instrumur, quam alienum judicare debeamus coronati capitis institutionem ab eis prolatam, et in eorum deinceps honorem dispensatam, quos sæculum deos credidit. Si enim mendacium divinitatis diabolus operatur in hac etiam specie, a primordio mendax, sine dubio et eos ipse prospexerat, in quibus in mendacium divinitatis ageretur. Quale igitur habendum est apud homines veri Dei, quod a candidatis diaboli introductum, et ipsis a primordio dicitur est, quodque jam tunc idololatriæ initiabatur ab idolis, et idolis adhuc vivis? non quasi aliquid (m) sit

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Certos cod. *Wouu. cæcos Latin. cæteros Fran.*
 (2) Hoc munere a cæteris honoratum *ingerit Seml.*
 (3) Exultantem *Jun.*

- (4) Ostentans *Rhen.*
 (5) Qua supplicium erant enim supplicis coronarii apud veteres *inserit Semler.*

COMMENTARIUS.

sanctos agnoscere, neque illos coli sparsione florum, sed videat consimilem periodum initio seq. cap. jam enim audio dici, etc. *LAC.*

(a) Nobis vero Moyses, etc. Mosen pastorem fuisse indicant Exodi verba cap. 4: Moyses autem pascebat oves soceri, etc. Porro per poeticum pastorem intelligit Hesiodum, qui ad Heliconem paternarum ovium custodem agens, cum Musas conspexisset, et ab eis ad Hippocrenen, id est caballinum fontem deductus fuisset, statim excellentissimus poeta factus est. unde illud Ovid.:

Non mihi sunt visæ Clio, Clusve sorores
 Servanti pecudes vallibus, Ascrea, tuis. *Rhen.*

(b) Moyses propheticus, non poeticus pastor. Moses et Hesiodus ambo fuere pastores: ille propheticus, hic poeticus. *Ric.*

(c) Certe græcos. Sic legendum arbitramur: etsi in antiquissimo exemplari legatur, cæteris, in Ursini cod. certos. Ait Tertullianus Græcos fuisse auctores vel illuminatores rei coronariæ; quod ita esse sequentia demonstrant. *Ric.*

(d) Post dictos Titanas. In libris editis, atque etiam in exemplaribus antiquis additur, hoc munere a cæteris honoratum. Quod ab Tertulliano esse non videtur. *Ric.*

(e) Dat et Priapo tēnias. In cod. Agobardi legitur, temianias. *Ric.*

(f) Ariadnæ sertum ex auro et indicis gemmis. Hyginus, ubi de Corona: Hæc existimatur Ariadnæ fuisse, a Libero patre inter sidera collocata. Idem paulo post: Dicitur etiam a Vulcano facta ex auro et Indicis gemmis. Germanicus: Coronam Vulcani opere factam ex auro et gemmis pretiosis. *Ric.*

(g) Delphyne dracone. Hujus scripturæ vestigia apparent in codice Agobardi. Helychius: Δελφίς, ὁ ἐν δελφοῖς δράκων. *Ric.*

(h) Lauream induisse. In editionibus et libris etiam mss. sequitur, qua supplicem. Erant enim supplices coronati apud veteres. Verum hæc Tertulliani esse non

puto. Reddo tamen, si quis ablata repetitum veniat. *Ric.*

(i) Hederatū argumentatur. Plinius lib. XVI, c. 5: Fuerunt primum omnium Liberum patrem inposuisse capiti suo ex hederā. Item cap. 24: Alexandrum vero ob raritatem ita coronato exercitū, victorem ex India rediisse exemplo Liberi patris, etc. *Rhen.*

(j) Ab heluco defensare. Significat helucus, auctorem Sexto Pompeio, languidum et semisomnum, et hesternino vino languentem, sic dictum ab hiato oris et oscitatione. Quamquam Tertullianus pro ipsa potius affectione capitis videtur usurpare, qua proclives in somnum reddimur, quam Græci χαρβαρίας appellant. De hederæ vi frigoris multa sunt apud auctores. *Rhen.*

(k) Si et leonis Ægyptii scripta evolvas. Hunc Leonem Augustinus ex Alexandro magnum antistitem vocat sacrorum Ægyptiorum, lib. VIII, de Civ. Dei, cap. 5 et 27. Hyginus in Ariete, res ægyptias conscripsisse ait. Idem Hyginus passim fabulis suis, et Callinachi, et Pherecidis, et aliorum qui hic a Septimio citantur, commeminit. *Ric.*

(l) Claudius Saturninus. Hujus opera nulla exstant, sed credo librum Tertulliani hunc de Corona mil. esse plane epitomen illius libri. *LAC.*

(m) Non quasi aliquid sit idolum. Ait Tertullianus idololatriam esse mendacium divinitatis, quod jam a primordio mendax diabolus operatus est, ita ut providerit sibi ac prospexerit homines in quibus id mendacium ageretur. Etenim dii gentium ex hominibus fuere, quos gentes vita functos, vel aduipadi studio, posteris eorum forte petentibus, vel beneficiorum memoria, pro diis habuere. Hic fuit vetustissimus referendi bene merentibus gratiam mos, ut tales numinibus adscriberentur. Neque aliter de diis avi sui Plinius opinabatur. Hosce igitur homines, quos sibi prospexit diabolus, ex quibus idola, seu divinitatis furta atque mendacia fierent, diaboli candidatos vocat Tertullianus, qui cum adviverent, jam idola esse, et sibi statuas poni et coli ambitiose affectaverint. At-

idolum, sed quoniam quæ idolis alii faciunt, ad dæmones pertinent. Porro, si quæ alii (a) idolis faciunt, ad dæmones pertinent (1 *Cor.*, X, 20), quanto magis quod ipsa sibi idola fecerunt cum adviverent? Ipsi scilicet sibi procuraverunt dæmones, per eos in quibus esurierunt (1) ante quod procuraverunt (b) (2).

CAPUT VIII.

Tene interim hanc fidem, dum incursum questionis(c) exentio. Jam enim audio dici: Et alia multa ab eis prolata, quos sæculum deos credidit; tamen in nostris hodie usibus, et in pristinorum sanctorum, et in Dei rebus, et in ipso Christo deprehendi, non alias scilicet hominem functo, quam per communia ista instrumenta exhibitionis humanæ (d). Plane ita sit, nec antiquius adhuc in origines disceptabo. Primus literas Mercurius enarraverit; necessariis confitebor et commerciis rerum et nostris erga Deum studiis. Sed et si nervos idem in sonum strinxit, non negabo et hoc ingenium cum sanctis fecisse, et Deo ministrasse, audiens David. Primus medelas Æsculapius exploraverit; memini et Isaïam Ezechiae tangenti aliquid medicinale mandasse (*Is.*, XXXVIII, 21). Scit et Paulus stomacho vinum modicum prodesset (1 *Tim.*, V, 23). Sed et Minerva prima molita sit navem; videbo navigantem Jonam (5) (*Jon.*, I, 3) et apostolos (*Luc.*, VIII, 2). Plus est (*Act.*, XIII, 4), quod et Christus vestietur: habebit etiam penulam Paulus (II *Tim.*, IV, 13). Si et uniuscujusque supel-

lectilis et singulorum vasculorum aliquem ex diis sæculi auctorem nominant, agnoscant necesse est et recumbentem in lectulo Christum (e), et cum pelvim discipulorum pedibus offeri (*Joan.*, XIII, 5), et cum aquam ex urceo ingerit, et cum linteo circumstringitur, propria Osiridis veste (f). Hujusmodi questionis sic ubique respondeo, admittens quidem utensilium communionem, sed provocans eam ad rationalium et irrationalium distinctionem, quia passivitas (4) fallit (g), obumbrans corruptelam conditionis, qua subjecta est vanitati (*Rom.*, VIII, 28). Dicimus enim ea demum et nostris, et superiorum usibus, et Dei rebus, et ipsi Christo competisse, quæ meras utilitates, et certa subsidia, et honesta solatia necessariis vitæ humanæ (h) procurant: ut ab ipso Deo inspirata credantur priore prospectore, et instructore, et oblectatore, si forte, hominis sui. Quæ vero hunc ordinem excederint, ea non conveniunt usibus nostris, præsertim quæ propterea scilicet, nec apud sæculum, nec in Dei rebus, nec in conversationibus Christi recognosci est.

CAPUT IX.

Quis denique patriarches, quis prophètes, quis levites, aut sacerdotes, aut archon, quis vel postea apostolus, aut evangelizator, aut episcopus invenitur coronatus? Puto nec ipsum Dei templum, nec arca testamenti, nec tabernaculum martyrii (i), nec altare, nec candelabrum (III *Reg.*, VI et VIII): quibus uti-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Esurierant *Fran. Paris.*(2) Antequam procuraverant *Pam.*C (3) Jonam *ceteri omnes.*(4) Passibilitas *Rhen.*

COMMENTARIUS.

quæ hæc omnia Christianis, veri Dei cultoribus, abhorrenda esse ait, non quasi aliquid sint idola vel statuae; sed quoniam cultus ille quem homines idolis statuisve tribuunt, ad dæmones, æmulos Dei, pertinet. Deinde adjicit: Quod si ea quæ homines idolis faciunt, ad dæmones pertinent, quanto magis quod ipsa sibi idola fecerunt, cum adhuc essent in vivis? *Ric.*

(a) Porro si quæ alii, etc. Videtur esse sensus: Porro si ea quæ gentiles faciunt, in idolis suis, alii, pcta Mercurio vel Jovis. Loquitur autem de sacrificiis et immolatione. *Rhen.*

(b) Ipsi scilicet sibi procuraverunt dæmones, per eos in quibus esurierunt ante quod procuraverunt. Ait dæmones procurasse sibi idola, et statuas, et thura, et nidorem sacrificiorum, per eos homines quorum adhuc inter mortales agentium animis ita insederant, ut iis et per eos ipsi vivere, atque inter homines esse viderentur. Itaque jam ante ipsi dæmones in iis hominibus esurierant, et appetierant omnem illum idololatricæ apparatus. Esuriendi verbum hic usurpat pro vehementis desiderii ardore: quemadmodum et in Scorpiaeo, ubi de sanctis qui jam in carcere tormenta quædam erant passi: Degustata, inquit, in carcere martyria esurimus. *Ric.* — Ipsi scilicet sibi procuraverunt dam. Sic ipse lib. de Spectaculis; pag. 95, ait: Dæmones ab initio prospicientes sibi, inter cætera idololatriæ, etiam spectaculorum inquinamenta, quibus hominem a Deo avocarent, et suo honori obligarent, prosperasse. *Ric.* — Ipsi scilicet sibi procuraverunt dæmones. Procurare cum dativo, ut lib. I ad Marcionem. Emulatio autem liberando homini procurat, et multis aliis in locis. *Rhen.*

CAP. VIII.—(c) *Incursum questionis.* Impetum. *Ric.*

(d) *Exhibitionis humanæ.* Hoc est vitæ humanæ. Quemadmodum et juris auctores dicunt, *Onera exhibenda uxoris, et parentes a filiis exhibendos.* *Ric.*

(e) *Recumbentem in lectulo Christum.* Tractat hunc locum Sirmundus noster in ep. 2, lib. I Sidonii, aitque ideo, quia Christus recubuit, Joannem qui per sætatem fortasse ultimus erat, Christi proximum in ejus sinu accubuisse. Etenim sic disposita erat res in stibadio, ut Christo primus locus daretur, deinde ceteri accumberent, et ultimo loco esset Joannes, ac propterea in sinu Christi acquiesceret, ita videlicet erat cœna Christi, non ut nunc volunt pictores, in medio Christus, stipantibus Apostolis hinc inde latera; sed vere in dextro cornu, et circumdabant reliqui, et claudebat agmen illud sacrum Joannes, qui propterea recubuit ad latus Christi. *Lac.*

(f) *Propria Osiridis veste.* Auctor est Herodotus ne fas apud Ægyptios fuisse laneas vestes in ædes sacras inferre, proinde lineis utebantur. *Rhen.*

(g) *Quia passivitas fallit.* Passivitas, id est, vulgus. *Ric.*

(h) *Necessariis vitæ hum.* Hoc est, necessitatibus. *Ric.*

CAP. IX.—(i) *Tabernaculum martyrii.* Ut in Veteri Testamento testimonii tabernaculum, ita et in Novo; testimonium quippe est *μαρτυρίον* (septuaginta int.). Pro martyrum basilicis ea quoque vox usurpatur, sic coacta fuit synodus Chalcedonensis ἐν τῇ μαρτυρίᾳ τῆς ἁγίας καὶ ἀλλοτρίου μάρτυρος Εὐφροσύνης, in basilica sanctæ et invictæ martyris Euphemiæ, ut habetur act. 4 ejusdem syn. Le Pa.

que et in prima dedicationis solemnitate, et in secunda restitutionis (1) gratulatione competisset coronari, si dignum Deo esset (I Esdr., V, 11; I Cor., X). Atquin, si figuræ nostræ fuerunt (nos enim sumus et templa Dei, et altaria, et luminaria, et vasa), hoc quoque figurate portendebant, homines Dei coronari non oportere. Imagini veritas respondere debebit. Si forsitan opponis ipsum Christum coronatum, ad hoc breviter interim audies: Sic et tu coronare, licitum est. Tamen nec illam impietatis contumeliosæ coronam populus conscivit (a). Romanorum militum commentum fuit, ex usu rei secularis, quem populus Dei nec publicæ umquam lætitiæ, nec ingenitæ luxuriæ nomine admisit; facilius cum tympanis et tibiis et psalteriis revertens de captivitate Babyloniz, quam cum coronis (I Esdr., II et III): et post cibum et potum exurgens ad ludendum sine coronis (Exod., XXIII). Nam neque lætitiæ descriptio, neque luxuriæ denotatio de coronæ decore aut dedecore tacuisset. Adeo et Isaias (XXIV. 9): *Quoniam, inquit, cum tympanis et tibiis et psalteriis bibunt vinum: dicturus esset etiam cum coronis, si umquam hic usus fuisset in Dei rebus.*

CAPUT X.

Ita cum idcirco proponis deorum sæcularium ornamenta etiam apud Deum deprehendi, ut inter hæc coronam quoque capitis communi usui vindices; ipse tibi jam præscribis non habendum in communionem usus (2), quod non inveniatur in Dei rebus. Quid enim tam indignum Deo (b), quam quod dignum idolo? quid autem tam dignum idolo, quam quod et mortuo? Nam et mortuorum est ita coronari (c): quoniam et ipsi idola statim flunt et habitu et cultu consecrationis, quæ apud nos secunda idololatria est. Igitur qui sensu careant, illorum erit perinde uti ea re cujus careant sensu, atque si abuti ea vellent, si sensu non carerent. Nulla vero distantia est abutendi, cum ve-

ritas cessat utendi, cessante natura sentiendi; quæ vult quis abutatur, cum non habeat quæ utatur? Nobis autem abuti apud apostolum non licet, facilius non uti docentem, nisi quod nec abutuntur quæ nihil sentiunt. Sed vacat totum, et est ipsum quoque opus mortuum, quantum in idolis; vivum plane quantum in demoniis, ad quæ pertinet superstitio. *Idola nationum, inquit David (Ps. CXIII, 4), argentum et aurum: oculos habent, nec vident, nres, nec odorantur, manus, nec contrectant.* Per hæc enim floribus frui est. Quod si tales edicit futuros qui idola fabricantur, tales jam sunt qui secundum idolorum ornatum quid utuntur. Omnia munda mundis (Tit. I, 15), ita et immunda omnia immundis: nihil autem immundius idolis. Cæterum substantiæ munda, ut Dei res, et hæc sua conditione communes'usui: sed ipsius usus administratio interest. Nam et ego mihi gallinaceum macto, non minus quam Esculapio Socrates (d): et si me odor alieni loci offenderit, Arabiæ aliquid incendo (e); sed non eodem ritu, nec eodem habitu, nec eodem apparatu, quo agitur apud idola. Si enim verbo nudo (f) conditio polluitur, ut apostolus docet: Si quis autem dixerit: Hoc idolothyum est, ne contigeris (g); multo magis cum saltitaveris (h) habitu, et ritu et apparatu idolothytorum, contaminatur. Ita et corona idolothyum efficitur. Hoc enim ritu, et habitu, et apparatu idolo immolatur auctoribus suis: quorum eo vel maxime proprius est usus, ne in communionem possit admitti, quod in Dei rebus non invenitur. Propterea apostolus inelamat: *Fugite idololatriam* (I Cor. X, 14); omnem utique et totam. Recogita silvam, et quantæ latitant spinæ. Nihil dandum idolo, sic nec sumendum ab idolo. Si in idolo recumbere alienum est a fide, quid in idoli habitu videri? quæ communio Christo et Belizæ (h)? et ideo fugite. Longum enim divortium mandat ab idololatria; in nullo proxime agendum. Draco etiam terrenus (i) de longinquo homines spiritu absorbet. Alius

LECTIONES VARIANTES.

(1) Præstitutionis Paris.

(2) Apud nos inserit Seml.

(3) Saltitaveris abest a Pam. Leop.

COMMENTARIUS.

(a) Tamen nec illam impietatis contumeliosæ coronam populus conscivit. Populus, hoc est, Judæi. Ric.

CAP. X. — (b) Quid enim tam indignum Deo? Hujus argumenti forma collectior est in exemplari: Quid enim tam indignum Deo, quam quod dignum idolo? quam quod et mortuo? Ric.

(c) Mortuorum est ita coronari. Scribit enim Plinius coronas sepulcrorum et manium honorem fuisse.

RHEN.

(d) Quam Esculapio Socrates. Hoc jussit quoniam in carcere esset, paulo post bibiturus venenum.

RHEN.

(e) Arabiæ aliquid incendo. Cum de se loquitur, etiam vocabulo *thuris* uti reformidat. Dixit autem, Arabiæ aliquid incendo; hoc est, aliquid thuris vel odoris arabici. Et libro adversus Judæos, spolia Arabiæ interpretatur, aurum et odores. Vetus auctor apud Festum: *Arabice olet*, id est, ex odoribus arabicis. Ric.

(f) Verbo nudo. Credo virum peritissimum in jure, alluisse ad formulas quæ in jure sunt, ubi frequenter leges: *nuda possessio, nuda proprietas, nuda ratio, nuda traditio*: videlicet possessio cui non pro-

prietas admixta: proprietas a qua abest usufructus: ratio, ubi aliquod debitum in rationes refertur, cum tamen nulla causa præcesserit debiti: traditio quæ non habet justam et idoneam causam transferendi domini. Sic ergo nudum verbum erit, quo quis admonetur ab homine in quo nulla auctoritas admonendi, quasi tale sit nudum omni auctoritate et fulcro. LAC.

(g) Hoc idolothyum est, ne contigeris. Istud ex Apost., I Cor., X, 28, ubi retinuit vocem græcam *idolothuton*, pro eo quod interpres noster vertit *immolatum idolis*. Mirum est autem quomodo legat: *Non contigeris*, cum græce sit *μὴ ἅβητε*, quod non aliter transferri potest quam sicuti noster interpres, *ne manducaris*. PAM.

(h) Quæ communio Christo, etc. Dilatat cognatis aliis Drogon episcop. Hostien. Aliis Cassianus, Collat. XII, cap. 16. LAC.

(i) Draco etiam terrenus de longinquo homines spiritu absorbet. Pamelius edidit: *Draco etiam terrenus de longinquo non minus spiritu absorbet alites*. Quæ sumpta videntur ex iis quæ de basilisco refert Isidorus, draconi minime convenientia. Longe aliter edi-

Joannes: *Filioli, inquit, custodite vos ab idolis* (1 Joann. V, 21); non jam ab idololatria quasi ab officio, sed ab ipsa effigie eorum. Indignum enim ut imago Dei vivi, imago idoli et mortui fias (1). Usque adhuc proprietatem istius habitus et ex originis censu, et ex superstitionis usu idolis vindicamus, ex eo præterea quod, dum in rebus Dei non refertur, magis magisque imago illorum deputatur, in quorum et antiquitatibus, et solemnitatibus, et officiis convenitur. Ipsæ denique fores, et ipsæ hostiæ et aræ, ipsi ministri et sacerdotes (a) eorum coronantur (*Baruch*, VI, 9). Habes omnium collegiorum sacerdotalium coronas apud Claudium. Sed et illam interstruximus distinctionem differentie rationalium et irrationalium, eis occurrentem qui communionem in omnibus de quorumdam exemplorum occasione defendunt. Ad hanc itaque partem causas jam ipsas coronarias inspicere perest, ut dum ostendimus extraneas, imo et contrarias disciplinæ, nullam earum rationis patrocinio fultam probemus, quo possit habitus hujusmodi, usus quoque communioni vindicari: etsi sunt quidam quorum exempla nobis objectantur.

CAPUT XI.

Etenim, ut ipsam causam coronæ militaris aggreddiar, puto prius conquerendum (b) an in totum Christianis militia conveniat. Quale est alioquin de accidentibus retractare, cum a præcedentibus culpa sit? Credimusne humanum sacramentum (c) divino superduci licere, et in alium dominum respondere post Christum? et ejerare (d) patrem ac matrem, et omnem proximum, quos et lex honorari et post

A Deum diligere (*Exod. XX; Levit. XIX*) præcipit (e), quos et Evangelium (*Matth. XXVI, 11*) solo Christo pluris non faciens, sic quoque honoravit (f) (1 Cor. VI; *Matth. V; 1 Cor. VIII*)? Licebit in gladio conversari, Domino pronuntiante, gladio periturum! qui gladio fuerit usus? Et prælio operabitur filius pacis, cui nec litigare conveniet (g)? Et vincula et carcerem et tormenta et supplicia ministrabit, nec suarum ultor injuriarum? Jam stationes, aut alii magis faciet quam Christo? aut et Dominico die, quando nec Christo? et excubabit pro templis, quibus renuntiavit? et cœnabit illic ubi apostolo non placet? et quos interdum exorcismus fugavit, noctibus defensabit, incumbens et (h) requiescens super pilum (2) quo per-
B fectum est latus Christi (*Joann. XIX, 34*)? vexillum quoque portabit æmulum Christi? et signum postulabit a principe, qui jam a Deo accepit? mortuus etiam tuba inquietabitur æneatoris, qui excitari a tuba angelis expectat? et cremabitur ex disciplina castrensi Christianus, cui cremare non licuit (i), cui Christus merita ignis indulsit? Quanta alia in delictis circumspici possunt castrensium munium, transgression interpretanda? Ipsum de castris lucis in castra tenebrarum nomen deferre, transgressio est (j). Plane, si quos militia præventos fides posterior invenit, alia conditio est, ut illorum quos Joannes admittebat ad lavacrum (*Luc III, 3*), ut centurionum fidelissimorum, quem Christus probat (*Matth. VIII*), et quem Petrus catechizat (*Act. X*): dum tamen, suscepta fide
C atque signata, aut deserendum statim sit (k), ut a multis actum, aut omnibus modis cavillandum, ne

LECTIONES VARIANTES.

(2) *Luncho Fran. Paris.*

COMMENTARIUS.

derat Rhensius: *Draco etiam terrenus de longinquo hominis spiritus absorbet*. Quod proxime accedit ad veram lectionem quam restituiamus et codice Agobardi: *Draco etiam terrenus de longinquo, homines spiritus absorbet*. Nam hic agit Tertullianus de fugienda idololatria, ex Pauli ad Corinthios præcepto, et fugiendam esse ait quam longissime; quia Draco terrenus, nempe Satanas infernus, spiritu et afflatu suo homines absorbet, etiam de longinquo. deinde adjicit ex prima Joannis: *Altius Joannes: Filioli, custodite vos ab idolis*. Hoc est, Joannes rem altius repetit, et non solum fugiendam esse idololatriam pronuntiat, verum etiam fugienda idola ipsa. Ric.

(a) *Ipsi ministri et sacerdotes*. Tradit Plinius coronas primum inter sacra tantum et bellicos honores suum nomen vindicasse. Rhen.

GAP. XI.—(b) *Conquerendum an in totum Christi*. Qui non permittit ut Christianus ethico belligeranti navel operam, an permissurus est ut Christianus Christiano, hoc est fratres persecuturo semilitem adjungat? haud dubie numquam credidit futurum Tertullianus ut Christiani mutuis armis concurrerent. Rhen.

(c) *Credimus ne humanum sacramentum*. Alludit ad sacramentum et responsonem sive contestationem fidei in baptismo factam. Pam.

(d) *Et ejerare patrem ac matrem, etc.* Vox illa ejerare idem est atque abdicare seu renuntiare. Sensus auctoris est, baptismi sacramento non allud esse superinducendum sacramentum militare. Cum enim castrensi sacramento se obstringit Christianus, ejerare videtur Dei legem qua secundum Deum paren-

tes diligere jubentur. Le Pa.

(e) *Quos et Evangelium solo Christo pluris non faciens sic quoque honoravit*. Vetus exemplar: *Quos et Evangelium solo Christum pluris. . . . quoque honoravit*. Unde, sive legamus, *Solum Christum pluris faciens*; sive, *Solo Christo pluris non faciens*, idem erit sensus. Ric.

(f) *Sic quod honoravit*. Hoc est: Evangelium non minus parentes et omnem proximum honorari præcepit quam lege Moisaica præscriptum fuerat. Etenim lex eos proxime post Deum, Evangelium, proxime post Christum honorare jussit. Ric.

D (g) *Cui nec litigare conveniet?* Alludit ad illud 1 Cor. VI, 7: *Jam quidem omnino delictum est quod judicium habebis inter vos*. Quare non magis injuriam accipitis? Atque adeo non male Rhen. *litigare*, vocem jurisconsultorum, interpretatur actionem vel in personam vel in rem apud judicem suscipere. Verum advertendum quod continuo subjungit ibidem Apostolus: *Sed vos injuriam facitis, etc.* Pam.

(h) *Requiescens super pilum*. Libri hactenus editi, *super luncho*. T. Livius, l. XLIV: *Scuto præ se erecto stare gelentos: deinde ubi fessi sunt, innixos pilo, capite super marginem scuti posito sopitos stare*. Ric.

(i) *Cui cremare non licuit*. Thura, videlicet, idolo. Glossæ Isidori, *Cremutium, Holocaustum*. Ric.

(j) *Transgressio est*. Cod. Agobardi, *Transgressio nis est*. Ric.

(k) *Suscepta fide atque signata aut deserendum statim sit*. Hoc est, deserenda militia. Ric.

quid adversus Deum committatur, quæ nec ex militia permittuntur (a); aut novissime perpetuandum pro Deo, quod æque fides pagana condixit (b). Nec enim delictorum impunitatem, aut martyriorum immunitatem militia promittet. Nusquam Christianus aliud est. Unum Evangelium, et idem Jesus, negaturus omnem negatorem, et confessorus omnem confessorem Dei, et salvam facturum animam pro nomine ejus amissam, perditurus autem de contrario adversus nomen ejus lucri habitam (*Matth. X, 39*). Apud hunc tam miles est paganus fidelis, quam paganus est miles infidelis. Non admittit status fidei necessitates (c). Nulla est necessitas delinquendi, quibus una est necessitas non delinquendi. Nam et ad sacrificandum et directo negandum necessitate quis premitur tormentorum sive poenarum: tamen nec illi necessitati disciplina convivet, quia potior est necessitas timendæ negationis et obundi martyrii, quam evadendæ passionis et implendi officii. Cæterum subvertit totam substantiam sacramenti causatio ejusmodi, ut etiam voluntariis delictis sibi laxet. Nam et voluntas poterit (1) necessitas contendendi, habens scilicet unde cogatur. Vel ipsam præstruxerim et ad cæteras officialium coronarum causas, quibus familiarissima est advocatio necessitatis: cum idcirco aut officia fugienda sint, ne in delictis incidamus; aut et martyria toleranda sint, ut officia rumpamus. De prima specie quæstionis etiam militiæ ipsius illicitæ, plura non faciam (d), ut secunda reddatur, ne si omni ope expulero militiam, frustra jam de corona militari provocarim.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Poterat *Seml*.
 (2) Minerva *Fran*.
 (3) Quin et olea militiam coronari a Minerva non solum artium, sed armorum quoque dea: et pacem cum Neptuno

COMMENTARIUS.

(a) *Quæ nec ex militia permittuntur.* Quod in exemplari legitur, *Extra militiam*, minus esse videtur ad mentem Tertulliani. Nam hoc sibi vult: Christiano quem fides in militia deprehendit, aut statim suscepta fide deserendam esse militiam, quod ex militia, id est per militiæ leges non licet; aut modis omnibus cavendum ne quid adversus christianam fidem committat, quod item ex militiæ romanæ legibus vix liceat; aut extrema quæque perpetienda pro Deo, quod omnis Christianus Christo fide dicta condixit. Ric.

(b) *Quod æque fides pagana condixit.* Mortem, scilicet. Nam hoc Christianus paganus, id est non miles, æque Christo condixit ac miles. Hanc interpretationem suggerunt sequentia. Ric.

(c) *Non admittit status fidei necessitates.* At extra statum fidei admittuntur (*Apolog. XLV, de Exhort. cast. VI*). Necessitas ad excusationem deputatur (*De Idolol. X*). Opponitur necessitas quasi deprecatrix (*Apolog. IV, VII*), et hic paulo post: *Familiarissima est advocatio necessitatis.* Ric.

(d) *Plura non faciam.* Liber Agobardi, *Plura non faciunt.* Ursini, *Plura non faciunt.* Ric.

CAP. XII. — (e) *Illi ut Deo telorum.* Huc pertinet quod a Platone Apollo dicatur ἀπὸ τοῦ πάλλειν, id est a jaculando, unde etiam factum ut cum arcu et sagittis ejus simulacra formari soleant. PAM.

(f) *Cum et myrto.* Myrto bellicis quoque rebus inservit, triumphausque de Sabinis Posthumius Tubertus in consulatu, qui primus omnium ovas urbem ingressus est, quoniam rem leviter sine cruore ges-

CAPUT XII.

Putat denique licere militiam usque ad causam coronæ. Sed et de corona prius dicamus. Laurea ista Apollini vel Libero sacra est: illi, ut deo telorum (e); huic, ut deo triumphorum. Sic docet Claudius cum et myrto (f) ait milites redimiri solere. Veneris enim myrtum, matris Æneæ, non laurum, etiam amiculæ Martis, per Iliam et Romulos Romanis. Sed ego Venerem non credo ex hac parte cum Marte Romanam (g), qua pellicis dolor est. Quum et olea militia coronatur, ad Minervam (2) est idololatria, armorum æque deam, sed et (h) paci cum Neptuno initæ ex hac arbore coronatam (3). In his erit serti militaris superstilitio polluta et polluens, omniaque jam polluentur et caussis. Ecce annua votorum nuncupatio quid videtur? prima in principiis, secunda in capitulis. Accipe post loca et verba: TUNC TIBI, JUPITER, BOVE CORNIBUS AURO DECORATIS VOVIMUS ESSE FUTURUM (i). Cujus sententiæ vox est? utique negationis. Etiam si tacet illic Christianus ore, coronatus capite respondit. Eadem laurea in donativi dispensatione denuntiatur plane non gratuita idololatria, aliquibus aureis venditans Christum, ut argenteis Judas (*Matth. XXVI*). Hoc erit, *Non potestis Deo servire et mammonæ* (*Matth. XVI, 24*): mammonæ manum tradere, (4) et a Deo absistere? Hoc erit, *Reddite quæ sunt Cæsari Cæsari, et quæ Dei Deo* (*Matth. XXII, 21*): nec hominem Deo reddere (j), et denarium Cæsari auferre? Triumphus laurea foliis struitur, an cadaveribus? lamnis ornatur (k), an bustis? unguentis delibui-

solissa ex hac arbore, etc. *Fran. Paris.* Sed et pæce cum Neptuno initæ ex hac arbore coronatam. *Jun.*

(4) Est *Leop.*

serat, myrto veneris victricis coronatus incedit, optabilemque arborem etiam hostibus fecit. Hac postea ovantium fuit corona. RHEN.

(g) *Sed ergo Venerem non credo ex hac parte cum Marte Romanam.* Martem, inquit, Romanum crediderim ex ea parte qua Romulos ex Iliā suscepit. At Venerem ex ea parte qua Iliam sibi pellicem sensit et indoluit, romanam esse non arbitror. Ric.

(h) *Paci cum Neptuno.* Quoniam Minerva cum oleaginea corona pacem init cum Neptuno, ideo pacis nota est olea. LE PA.

(i) *Tunc tibi, Jupiter, bove cornibus auro decoratis vovimus esse futurum.* Hæc est veteris codicis scriptura, quæ firmari etiam possit inscriptione antiqua Fratrum Arvalium, quæ sic habet: BOVE. AURATO. VOVIMUS. ESSE. FUTURUM. Ric.

(j) *Nec hominem Deo reddere.* Qui tamen est numisma et imago Dei. Ait igitur Christianum, cum sit et miles et coronatus, non reddere hominem Deo quia cum ornatu incedit idolis dicato, et denarium auferre Cæsari, quia refert ab Cæsare donativum; itaque non reddere quæ sunt Dei Deo, neque etiam quæ sunt Cæsaris Cæsari. Significat militiæ prælorumque negotia non convenire Christiano, Prælia relinquenda Cæsari, coronam sæculo et Satanae: hominem ipsum, imaginem Dei, reddendum Deo, sed purum, sed liberum, nullius servum, nullius militem, præter Dei. Ric.

(k) *Lamnis ornatur.* Vetus exemplar, *Lemniscis.* Ric.

tur (1) an lacrymis conjugum et matrum? Fortasse quorundam et Christianorum: (a) et apud barbaros enim Christus. (b) Qui hanc portaverit in capite caussam, nonne et ipse oppugnavit? Est et alia militia regiarum familiarum. Nam et castrenses appellantur munificæ (c), et ipsæ solemnium Cæsarianorum. Sed et tu proinde miles ac servus alterius es: et si duorum, Dei et Cæsaris, certe tunc non Cæsaris, cum te Deo debes, etiam in communibus, credo, potiori.

CAPLXIII.

Coronant et publicos ordines laureis publicæ causæ, magistratus vero insuper aureis (2). (d) Superferuntur etiam illis Hetrusæ. Hoc vocabulum est coronarum, quas gemmis et foliis ex auro quercinis ob Jovem insignis (e) ad deducendas thesas cum palmaris togis sumunt. Sunt et provinciales aureæ, imaginum jam, non virorum, capita majora quærentes. Sed tui ordines et tui magistratus, et ipsum curiæ nomen Ecclesia est Christi. Illius es (f) conscriptus in libris vitæ (Phil. IV; Apoc. XIII). Illic purpuræ tuæ sanguis Domini et clavus latus in cruce ipsius (Matth., XXVII); illic securis ad caudicem (3) arboris posita (Matth., III, 10), (g) illic (Is., XI, 1) virgæ ex Jesse. Viderint et publici equi cum coronis suis. Dominus tuus, ubi secundum Scripturam (Matth., XXI) Jerusalem ingredi voluit, nec asinum habuit privatum. Isti in curribus et isti in equis, nos autem in nomine Domini Dei nostri invocabimus (Ps. XIX).

LECTIONES VARIANTES.

(1) Hinc adversus lemniscis, inauratur lammulis, unguentis, Paris. foliis struitur, adornatur lemniscis, C. Wouu. Triumphali laurea foliis instruitur hinc adversus lemniscis, hinc auratur lammulis; unguentis delibuitur. Jam. ex MS.
(2) Ut Athenis, ut Romæ inserit Semler., et forte, inquit,

COMMENTARIUS.

(a) Et apud Barbaros enim Christus. Idem respondit Triphon Lucianicus interroganti Critia: an Scytharum res curæ essent Deo? Omnino, inquit, si τὸ ζῷον καὶ Χριστὸς καὶ ἐν ἑσθῇ. Ric.

(b) Qui hanc portaverit in capite caussam. Coronam triumphalem, caussam cadaverum, bustorum, lacrymarum. Ric.

(c) Munificæ et ipsæ solemnium Cæsarianorum. Apud Festum legimus munifices vocatos milites, qui non vacabant, sed munus principi faciebant: qui vacabant appellabantur beneficiarii. Sed et Vegetio munifices sunt milites, qui munus faciunt a quo liberi sunt immunes qui dicuntur. Expone ergo munificæ, id est ad munus solemnium Cæsarianorum adstrictæ et obligatæ. Posterior ætas munificum pro munifice usurpavit. Nam et Paulus Jurec. in cap. Munus de verb. signif., etiam officium significare docet, unde munera militaria, et quosdam milites munifices vocari. Rhen.

CAP. XIII.—(d) Superferuntur etiam illis Hetrusæ. Sic habet vetus exemplar, superferuntur illis, hoc est, etiam aureis nobiliores habentur. Ric.

(e) Ad deducendas thesas. Tensam Festus docet esse vehiculum argenteum, quo exuvie deorum ludis circensibus in circum ad pulvinar vehabantur. Rhen.

(f) Conscriptus in libris vitæ. De istis quoque libris inaudierat aliquid Tryphon Luciani. Ait enim ad Critiam: ὁρῶ ἑαυτὸν ἀναγνῶσθαι καὶ οὐ καὶ ἐν ταῖς ἀποκαλύψε-

A Ab ipso incolatū Babylonis illius in Apocalypsi Joannis submovemur (Apoc., XVIII), nedum a suggestu (4). Coronatur et vulgus nunc ex principalium prosperitatum exultatione, nunc ex municipalium solemnitatum proprietate: et est omnis publicæ lætitiæ luxuria captatrix. Sed tu peregrinus mundi hujus, civis supernæ Jerusalem. Noster, inquit (Phil., III, 20), municipatus in cælis. Habes tuos sensus (h), tuos fastos: nihil tibi cum gaudiis sæculi; imo contrarium debes: Sæculum enim gaudet, vos vero lugebitis (Joan. XVI, 20). Et puto, felices ait lugentes (Matth., V, 5), non coronatos. (i) Coronant et nuptiæ sponso, ideo non nubamus ethnicis, ne nos ad idololatriam usque deducant, a qua apud illos nuptiæ incipiunt: B habes legem a Patriarchis quidem (Gen., XXIV. 3; Gal., III), habes apostolum in Domino nubere jubentem (I Cor., VII). Coronat et libertas sæcularis. Sed tu jam redemptus es a Christo, et quidem magno. Servum alienum quomodo sæculum manumittit? Etsi libertas videtur (5), sed et servitus videbatur. Omnia imaginaria in sæculo, et nihil veri. Nam et tunc liber hominis eras redemptus a Christo: et nunc servus es Christi, licet manumissus ab homine. Si veram putes sæculi libertatem, ut et corona (6) consignes, redisti in servitutem hominis, quam putes libertatem; amisisti libertatem Christi, quam putas servitutem. (j) Numquid et agonisticæ causæ disputabuntur, quas statim tituli sui damnant? et sacras et funebres scilicet, hoc enim superest ut C Olympius Jupiter, et Nemæus Hercules, (k) et mi-

ab interprete quodam adjecta sunt.

(3) Ad radices Jun.

(4) Ad suggestum Jun.

(5) Videatur cod. Wouu.

(6) Coronam Latin. Rhen. Frum.

βίβλιν τοῦ ἀγαθοῦ ἀποκαλύπτου. Ric.

(g) Illic virgæ ex radice Jesse. Virgas dicit, alludens ad fasces Romanorum magistratum, et sic legitur in cod. Agobardi. Ric.

(h) Tuos fastos. Fasti erant libri continentes totius anni rationem et celebritates: cum respectu ad hos loquitur Tertullianus. In Ecclesia quoque sunt fasti, ne tu municipiorum fastos et solemnitates cura. Notandum sane locus ad morem Ecclesiæ, quæ conferebat natalitia, id est obitus martyrum, in fastos; quos fastos ecclesiastico nomine vocamus martyrologia. Hujus rei est locus elegans Cypriani epist. 85. Lac.

(i) Coronant et nuptiæ sponso. Huc pertinet quod sponsa ad virum iter parans, ex verbena quæ Veneri dicata est, et floribus herbisque a se lectis corollam texere soleat, eamque secum deferre: nam emptia gestare sarta vitio dabatur. Item quod sponsus domi illam operiens, paratu magno januam coronare, multaque lauro exornare soleat, quemadmodum auctor est Alexander ab Alex. PAM.

(j) Numquid et agonisticæ causæ disputabuntur. Id est agones. Numquid etiam agones in controversiam venient, inquit, ut de his etiam queratur, vitandi sint christiano, necne? Ric.

(k) Et miscellus Archemorus. Archemorus Lycurgi filius a serpente læsus adhuc infans perierat, ex incuria nutritrix suæ Hyppisylæ, quæ illum in graminibus reliquerat, ostensura Græcis laborantibus siti Langiam

cellus Archemorus, et Antinous infelix (a) in Christiano coronentur, ut ipse spectaculum fiat, quod spectare debet (1). Universas, ut arbitror, causas enumeravimus. Nec ulla nobiscum est: omnes alienæ, profanæ, illicitæ, semel jam in sacramenti testatione ejeratæ. Hæc enim erant pompæ diaboli et angelorum ejus officia, sæculi honores, solemnitates, popularitates, falsa vota, humana servitia, laudes vanæ, gloriæ turpes: et in omnibus istis idololatria, in solo quoque sensu coronarum quibus omnia ista redimita sunt. Præfabitur quidem Claudius etiam cælum sideribus apud Homeri carmina coronatum; certe a Deo, certe homini, igitur et homo ipse a Deo coronandus est. Cæterum a sæculo coronantur et lupanaria (b), et latrinæ, et pistrina, et carcer, et ludus, et ipsa amphitheatra, et ipsa spoliaria, ipsæque libitinæ. Quam sacer sanctus, quamque honestus (c) ac mundus sit habitus iste, noli de uno poetico cœlo, sed de totius mundi commerciis æstimare. At enim Christianus nec januam suam laureis infamabit, si norit quantos deos etiam ostiis diabolus affllexerit, Januam a janua, Limentinum a limine, Forculum (d) et Cardam a foribus et cardinibus et apud Græcos Thyreum Apollinem et Antelios dæmonas.

CAPUT XIV.

Tanto abest ut capiti suo munus inferat idololatriæ,

LECTIONES VARIANTES.

(1) Spectari non debeat *Rhen.*

COMMENTARIUS.

fontem. In ejus pueri memoriæ annuus agon institutus est: et quia perit adhuc infans, misellum vocat, non miserum. *RHEN.*

(a) *Antinous infelix.* Hunc Adrianus Cæsar habuit in deliciis, et tam tenere dilexit, ut ab illo civitatem Ægypti cognominaret, ubi et agonem illi quotannis instituit. Quam rem in litteras pulchre retulit Hege-sippus, referente B. Hieronymo. *RHEN.*

(b) *Coronantur et lupanaria.* Videtur intelligere coronas quibus lares publici vel privati in singulis domibus coronabantur, atque adeo et in lupanariis, etc. *PAM.*

(c) *Quam sacer sanctus, quamque honestus.* Placet codicis Divionensis scriptura: *Quam sacer sanctusque, quam honestus, etc. RIC.*

(d) *Forculam.* Alii, *Foreculum.* *RIC.*

CAP. XIV. — (e) *Multo magis coronatos fortasse tunc illos coronatos scandalizaverit.* Alludit ad vigintiquatuor illos seniores coronis aureis coronatos, Apoc., IV, 4. Si nudo capite mulier scandalizat angelos, multo magis capite coronato scandalizaverit illos seniores coronatos. *RIC.*

(f) *Et quod magis usui est centenariis quoque rosis de horto Midæ lectis.* Prima editio *Rhenani* scripturam codicis Divionensis repræsentavit: *Centauriis quoque rosis et hortomi delectis*; quam esse mendosam nemo ambigit. Codex Agobardi hac parte erosus tantum servavit, et quod magis v..... narint quoque rosis de horto lectis. Cui quidem scripture fidem potius adhiberi par est, cum sit membranarum longe Divionensibus illis vetustiorum. Itaque *Rhenani* conjecturam sequimur, legendumque arbitramur: *Centenariis quoque rosis de horro Midæ lectis*: quod ad veterem illam scripturam propius accedit. Centenarias autem rosas dixit Tertullianus, a centum foliis, quemadmodum in Apologetico, p. 7. *centenarias cecenas a centenis sestertiis, et lib. de Pallio, pag. 138, Centenarii ponderis lances.* Convenientissime autem dixit coronam ex rosis, quæ spectaculi et spiraculi

imo jam dixerim Christo, siquidem caput viri Christus est (I Cor. XI, 3), tam liberum quam et Christus: ne velamento quidem obnoxium, nedum obligamento. Porro et quod obnoxium est velamento, caput fœminæ, hoc ipso jam occupatum, non vacat etiam obligamento; habet humilitatis suæ sarcinam. Si nudo capite videri non debet propter angelos, multo magis coronatos (e) fortasse tunc illos coronatos scandalizaverit (I Cor., XI, 10). Quid enim est incapite fœminæ corona, quam formæ lena, quam summa lasciviæ nota, extrema negotio verrecundiæ, conflatio illecebræ? Propterea nec ornabitur operosius mulier ex Apostoli prospectu, ut nec erinium artificio coroneatur. Qui tamen et viri caput est, et fœminæ facies (I Tim., II, 5), vir Ecclesiæ Christus Jesus, quale oro te, sertum pro utroque sexu subiit (*Matth., XXVII, 29*)? Ex spinis opinor et tribulis, in figuram delictorum quæ nobis protulit terra carnis, abstulit autem virtus crucis, omnem aculeum mortis in Domini capitis tolerantia obtundens (*Isa., LIII, 5*). Certe præter figuram, contumelia in promptu est, et turpitudinem et dedecoratio, et his implexa sævitia, quæ tunc Domini tempora et fœdaverunt et lancinaverunt; uti tu nunc laurea, et myrtho, et olea, et illustri aliqua fronde, et quod magis usui est (f), centenariis quoque rosis de horto Midæ lectis, et (g)

res est, hoc est, oculos colore et nares odore delectat, magis usui esse, quam de laurea, myrto, olea, aut quavis alia illustri fronde, quæ oculos tantum pascit. *RIC.*

(g) *Et utrisque liliis.* Albis et purpureis. De quibus sunt apud Ovidium versus præclari, *Metam. X*, ubi de Hyacintho:

Tyroque nitentior ostro
Flos oritur, formamque capit quam lilia, si non
Purpureus color his, argenteus esset in illis.

Itaque lilia purpurea poetæ nata de cruore Hyacinthi fabulantur: præterea vero luctus et querelarum inscripta syllabis *AI, AI.* Quod autem vulgo traditur, ea lilia significari notissimo illo Virgilii versu, *Dic quibus in terris, etc.* hoc falsum esse, si tantulum digredi liceat, demonstrabimus. Quidni autem liceat coronario Tertulliani opusculo lemniscos intexere? Sane rideo grammaticos hærentes cruci, quam ipsis olim abs se positam fuisse Virgilius Asconio Pediano inter jocandum prodidit. Et quis non rideat Servium istud ex Asconio tradentem, semetipsum nugis exquisitisimis perperam cruciare? Sunt autem pastoritii lusus Eclogæ III, ubi Dametas et Menalcas inter sese quid carmine uterque valeat vicissim experiuntur, ac tandem certando fessi, litem Palæmonis arbitrio dirimendam jocosa altercatione concludunt. Querit ex Menalca Dametas:

Dic quibus in terris, et eris mihi magnus Apollo,
Tres pateat cœli spatium non amplius ulnas?

Damcetam Menalcas consimili quæstione repercutit:

Dic quibus in terris inscripti nomina regum
Nascantur flores; et Phyllida solus habeto.

Querierat Dametas ubinam terrarum cælum tres tantum ulnas pateret, quod certe nusquam datur, neque per mundi naturam fieri potest, ut alieni terrarum cœli supra terras amplitudo trium ulnarum spatio contineatur. Itaque Menalcas propositam quæstionem non solvit, sed quæstione alia refellit, Dic,

utrisque liliis, et omnibus violis coroneris / etiam A amuleris, quæ postea ei obvenit, quia et favos post geminis forsitan et auro, ut et illam Christi coronam fella gustavit (Luc. XXIV, 42); nec ante rex gloriæ a

COMMENTARIUS.

Inquit, ubinam terrarum nascentur flores inscripti nominibus regum? Romuli scilicet, Numæ, Tulli, Tarquinii et aliorum. Cujusmodi flores nullibi sane nascuntur. Hoc Tuscum jurgium dici ait Augustinus, contra Academicos tertio, cum questionem intentatæ non ejus solutio, sed alterius obiectio videtur mederi. Prior jocus, *ἐκ τῶν ἀδυνάτων*, posteriore *ἐκ τῶν οὐκ ὄντων*, lepide confutatur. Eademque fortasse opera Virgilii reipublicæ romanæ nuper erectæ, cujus etiam reddendæ consilia agitas Augustum, Tranquillus auctor est, desiderium, simplicibus rusticorum jocis celatum protulerit, sub hoc videlicet colore: flores inscriptos nomine regum, quos populus romanus odio tyrannicæ libidinis execrabatur, haud verius nasci, quam terræ plagam reperi, ubi cæli spatium tres tantum ulnas pateret. Non est quod hic aliquid studiosius occultari suspicemur; nec sum credulus grammaticorum commentis, quasi Virgilius ipse Cornificio Asconiove mentem suam aperuerit hanc fuisse, ut eo versu,

Tres pateat cæli spatium non amplius ulnas,

Cælium quemdam Mantuanum perstringeret; non puto venisse unquam in Virgilii mentem tam frigidum scœmma; et quos adducunt historiæ de Cælio suæ testes, eorum de Virgilio scripta intercidere, nimirum Asconii Cornificique. At citantur a Philargyrio; citantur a Servio. De Philargyrio mox disputabimus: certe in Servianis quæ exstant, hæc omnino in hunc modum leguntur: *Asconius Pedianus dicit se Virgilium dicentem audisse, in hoc loco se grammaticis crucem fixisse, volens experiri quis eorum studiosior inveniretur; volens intelligi de Cælio Mantuano*. Primum igitur, quæ fides grammatico hæcæ nugæ una cum solœcisimis obtrudenti? Deinde, quam absurdum? *Volens experiri quis eorum studiosior inveniretur*. Quis credat sic locutum unquam fuisse Asconium? Imo ex Philargyrianis legendum: *Pedianus ait se audisse Virgilium dicentem in hoc loco se grammaticis crucem fixisse, quæsiturus eos si quid studiosius occultaretur*. Hæc sane quidem Asconius; nec præterea quidquam. Sed aliquis statim grammaticaster addidit de suo: *Dicit autem poeta Cælium Mantuanum*. In Servianis quoque ab eadem manu additum, *volens intelligi de Cælio Mantuano*. Jam, Philargyriana quæ habemus, puriora quidem plerumque sunt Servianis, sed hic certe nihilo fuere prudentius interpolata. Nam ad hunc versum, *tres pateat cæli spatium*, etc., nota sic habet: *Apud antiquos fuit altissimus puteus, in quem descendebant ad sacra celebranda: cujus putei orbis, id est summus circulus quo cognoscerent anni proventus, non amplius quam trium ulnarum habebat*. Quæ sunt mera deliria et somnia regroti; nec saniora sequuntur de specu apud Ætnam; vel, cælium pro toto mundo; vel, cæli spatium pro clypeo Achillis. Post hujusmodi nugæ, quis sibi meliora deinceps promittat? Subjungitur: *Dicit Cornificius ab ipso Virgilio audisse, quod Cælium Mantuanum quemdam tetigit, qui consumptis omnibus facultatibus nihil sibi reliquit, nisi locum trium ulnarum ad sepulcrum*. Item Ovidius Naso torificium tantum cælium patere videtur, quantum torificium patet. Non video quid boni ex istis ineptiarum quisquiliis concinnari possit. Quin potius amplector sententiam existimantium nihil hic esse Cornificii, verum id nominis irrepsisse ex consonantia vocabuli paulo post sequentis, *torificii*, vel *orificii*. Et jam demonstravimus ex Servianis et Philargyrianis, qualiacumque illa sint, non recte colligi Asconium aliquid de Cælio Mantuano tradidisse ab Virgilio acceptum. Quid? an hoc Cornificio innotuit, non etiam Asconio, qui fuit inter eximii poetæ familiares, qui librum

adversus ejus obtretractores edidit? Explodamus igitur rancidam illam de Cælio Mantuano fabulam, admissa tantum postrema illa Philargyrii nota: *Asconius Pedianus ait se audisse Virgilium dicentem, in hoc loco se grammaticis crucem fixisse, quæsiturus si quid studiosius occultaretur*. Quæ sequuntur, *Dicit autem poeta Cælium Mantuanum*, jam non sunt Asconii, sed inepti alicujus glossographi. Hæc de cæli spatio. Quod attinet ad *flores inscriptos nomina regum*, grammatici quoque allucinantur, etsi multo simplicius; nam in eo consentiunt omnes, ut existiment florem hyacinthum intelligi, natum ex cruore primo Hyacinthi illius quem adamavit Apollo, deinde Ajacis. Hos accipiunt pro regibus, etsi neuter ad regum nomenclaturam respondeat. Hoc primum. Deinde, nemo unquam poeta eo venit aduaciæ fabularis, ut diceret in flore illo scriptum fuisse nomen Hyacinthi, *Ἀναγνώστω τὸν Ὑάκινθον*, inquit Philostratus, *γράφεται γὰρ*. Quid vero in eo legitur? nomen regis? nomen hyacinthi? minime. Sed proœmium luctus et querelæ, *Αἰ, Αἰ*. Sic Ovidius, ubi de Apolline puerum lugente.

Ipse suus gemitus foliis inscribit, et *Αἰ Αἰ*

Flos habet inscriptum, funestaque littera ducta est.

Moschus in Epitaphio Bionis:

Νῦν, Ὑάκινθε, λάλει τὰ σπέρματά σου, καὶ κλῆρον Αἰ, Αἰ
Ἀλφειὸς τοὺς κτελέσσῃ.

Constat igitur in hyacintho flore non legi nomen Hyacinthi, sed lugubris iniitium carminis, *πρὸς ἡμῖν τὰς καταγραφὰς* ut ait Palæphatus, *τὰ ἐπὶ τῷ θριψὶ γράμματα*, ut Hæusanias. Unde hoc Virgiliano versu,

Dic quibus in terris inscripti nomina regum,
Nascentur flores,

qui nomina Hyacinthi et Ajacis significari volunt, jam unus sibi de suis regibus nomen expungi patiantur necesse est, ita ut deinceps Ajace solo se tueantur, dicantque Virgilium nomina regum posuisse, pro nomine regio, et regem nuncupasse, qui rex numquam fuerit; quod Virgilianum esse, parum mihi videtur probabile: quid si autem et Ajacis istius nomen de flore expungimus? Obstat videtur Ovidius, cum ait, mediis foliis inscriptam esse litteram communem Hyacintho et Ajaci, pueri viroque, litteram scilicet funestam, seu lugubre epigramma, *Αἰ, Αἰ*, ut Hyacintho quidem sit nota seu litera querelæ, Ajaci, nominis. Sed objectionem hanc amovere haud difficile fuerit cogitantibus eas litteras luctum querelamve denotasse prius quam Ajacem; imo, nec pro Ajace quidem in floribus istis usurpari, nisi per luctum; nomine ipso Ajacis luctum significante, atque inde Ovidio natam occasionem vaticinandi, fore tempus quo fortissimus heros lugubre suum nomen addat in hunc florem jam lugubrem. Sic autem fieri, ut in Hyacintho nihil lugubre legatur, certe nihil regium. Plinius cap. 11, lib. XXI: *Hyacinthum comitatur fabula luctuum ejus quem Apollo dilexerat, et Ajacis: ita discurrēntibus venit, ut græcarum litterarum figura, Αἰ, Αἰ, legatur inscriptum*. De nomine Ajacis lugubri, ipse Ajax apud Sophoclen;

Αἰ Αἰ, τίς ἐν ποτ' αὐτ' ὄδ' ἔκτανον
Τοῦ πᾶν ἑνὸς αὖτις τοὺς ἡρώς ἀνέσσει;
Νῦν γὰρ πέποιεν καὶ δις αἰάξων ἦτορ
Καὶ τῆς

Sic apud Theocriti interpretem, *Idyll. X*, Euphron in luctu *Æaciæ* purpuream hyacinthum alloquitur *γράφαινα χαλκίδευσαν*: nempe in hyacintho legebat nomen *Æaciæ*, sed lugubre carmen, *Αἰ Αἰ*. Nec alio sensu accipiendas puto easdem litteras, *Αἰ*, in gemma veteri, quæ humanæ figuræ in florem transeuntis imaginem exhibet, servaturque penes virum præstantissimum Nic. Fabrum Peirescium. Atque ex his, opinor, manifestum fiet satis vanam eorum esse conjecturam,

coelestibus salutatus est, quam rex Judæorum proscriptus cruci; minoratus primo a patre modicum quid citra angelos, et ita gloria et honore coronatus (Ps. VIII, 6; Heb. II, 7). Si ob hæc caput ei tuum obdes, tale si potes ei repende, quale suum pro tuo obtulit: aut nec floribus coroneris, si spinis non potes, quia non floribus potes.

CAPUT XV.

Serva Deo rem suam intaminatam. Ille eam, si velit, coronabit; imo et vult; denique invitat: *Qui vicerit, inquit, dabo ei coronam vitæ. Esto et tu fidelis ad mortem* (Apoc. II, 10). Decerta et tu bonum agnomem, cujus coronam et Apostolus repositam sibi merito confidit (II Tim. IV, 7, 8). Accipit et angelus victoriæ coronam procedens in candido equo, ut vinceret (Apoc. VI, 2). Et alius iridis ambitu ornatur (Apoc. X, 1), coelesti prato (a). Sedent et presbyteri coronati (Apoc. IV, 4): eodemque auro et ipse Filius hominis supra nubem micat (Apoc. XIV, 14). Si tales imagines in visione, quales veritates in representatione? illas aspice, illas odora. Quid caput strophilioli aut dracon-

COMMENTARIUS.

qui quod in lilio purpureo, poetarum hyacintho, græcis literis legitur inscriptum *Al Al*, nomina regum esse arbitrantur, pastoris Virgiliani versiculo subintellecta. Ric. — *Utriusque liliis et omnibus violis*. Sic in fine libri de *Spectac.*, *spectacula dixit utraque cavea et omni stadio gratiora*. Alba lilia sunt confessorum, purpurea martyrum. Ric.

CAP. XV. — (a) *Et alius iridis ambitu ornatus coelesti prato*. Sic habet vetus exemplar. Eleganter autem et apposite Septimius iridem nuncupavit coeleste pratum, ob speciem smaragdi instar viridantem. Sic enim in Apocal. describitur: *καὶ ἵρις κυκλῶν τοῦ θρόνου ὁμοία ἑστέρισμαρμαδίνοις*. Ric.

(b) *Caput in strophilioli aut dracontario*. Tenuioribus scilicet coronis utebantur antiqui, inquit Plinius, strophia appellant, unde strophiliola. Porro dracontarium videtur ejus sæculi vocabulum fuisse pro co-

rolla. Rhen. — Ego vero puto dracontarium coronam intelligi confectam, aut ex dracontia herba antidoto adversus venena, cujus meminit Plinius lib. XXIV, cap. 19, aut ex gemmis draconilibus de quibus idem Pl. lib. XXXVII, c. 10. Pam. — *Aut dracontario*. Catenule sunt dracontaria ex auro argenteo aut etiam alia materia in modum draconis effictæ. Monilia vocat dracones Lucianus, τοὶ κατὰ τὰς ἀνθρώπων ἀνδραγαθίας. Le Pr. (c) *Nam et reges nos Deo et Patri suo fecit*. Hoc sapissime ingerit Septimius, sublinem christianæ familiaris dignitatem, quam et præclare extulit Justinus adversus Tryphonem Jud. ἀρχιερατικὸν τὸ ἀληθινὸν γινώσκων τοῦ Θεοῦ. (d) *Quem et bonus miles*. Loquitur de milite isto qui coronam in manu, non in capite, gestaverat, ob eam rem in carcerem raptus. Rhen.

QUINTI SEPTIMII FLORENTIS TERTULLIANI

LIBER DE FUGA IN PERSECUTIONE.

ARGUMENTUM. — Liber de Fuga in persecutione, hac jam fervente anno 202 scriptus, Tertulliani ingenii valde præfrecti etiamnum signum est, in quo Pa-ractetum Montani palam adstruit: nondum tamen in Catholicos velut Psychicos insultat. Non inepte recentiores critici arbitrantur hunc tractatum eundem esse quem in lib. de Corona, cap. 1, se editurum promisit de Quæstionibus Confessionum, utique contra pastores tempore persecutionum gregem suum deserentes. Orta inter Christianos contentione an persecutionis tempore fugere, aut auro argenteo vexationem redimere sit licitum, Tertullianus, cum de hac quæstione ore tenus non nihil dissereret, interrogatus a Fabio quodam familiari, demum hunc tractatum exaravit, in quo late contra orthodoxos probare conatur, ministris Dei in persecutione nec fugiendum esse, nec persecutio-

nem numerata pecunia redimendam, inter cætera ita disserens: Si constat a quo persecutio eveniat, possumus jam consultationem signum inducere, et determinare ex hoc ipso pertractatu fugiendum in persecutione non esse. Si enim persecutio a Deo evenit. Sicut duplex ratio offendit, quia neque debet devitari neque evadi possit, quod a Deo evenit. Non debet devitari, quia bonus; necesse est enim bonum esse omne quod Deo visum est. — Cætera, quæ in suæ sententiæ confirmationem addit pluribus persequi piget; quisque enim facile intelligit, insinuire ibidem Tertullianum tam inepta argumentatione, cui Christi exemplum, atque Evangelium quo persecutionis tempore fuga præcipitur et sanctorum virorum auctoritas apertissime adversantur. Lump.

CAPUT PRIMUM.

Quæsisisti proxime, Fabi frater (a), fugiendum necne sit in persecutione, quod nescio quid annuntiaretur. Ibidem ego oblocutus aliquid pro loco ac tempore, et quarundam personarum importunitate, semitratatam materiam abstuli mecum, plenius eam de stylo nunc renuntiaturus, utpote quam mihi (1) et tua consultatio commendarat, et conditio temporum suo jam nomine iniunxerat. Quanto enim frequentiores imminet persecutiones, tanto examinatio procuranda est, quomodo eas excipere fides debeat. Procuranda autem examinatio penes vos, qui (2), si forte, Paracletum non recipiendo deductorem omnis veritatis, merito adhuc etiam aliis quæstionibus obnoxii estis. Igitur consultationi tuæ ordinem quoque induimus, animadvertentes ante determinari oportere de statu ipsius persecutionis, utrum a Deo obveniat (3), an a diabolo, quo facilius de obitu ejus constare possit. Omnis enim rei inspectio, auctore cognito, planior. Satis est quidem præscribere (4) nihil fieri sine Dei voluntate. Sed non statim hac sententia cæteris retractatibus (5) locum dabimus, ne a præsentis articulo avocemur, si quis responderit: Ergo et malum a Deo, et delictum a Deo; nihil jam in diabolo, nihil etiam in nobis ipsis. De persecutione nunc quæritur. Circa hanc interim dixerim nihil fieri sine Dei voluntate, respiciens eam in primis dignam Deo esse, et, ut ita dixerim, necessariam, ad probationem scilicet servorum ejus sive reprobationem. Quis est enim exitus persecutionis, quis effectus alius, nisi probatio et reprobatio fidei, qua suos utique Dominus examinavit? Hoc omne (6) judicium est persecutio per quam quis aut probatus aut reprobatus judicatur. Porro judicium soli Deo competit. Hæc pala illa (b), quæ et nunc Dominicam aream purgat, Ecclesiam scilicet, confusum acervum fidelium eventilans, frumentum martyrum (7) et paleas negatorum. Hæc enim (8), scilicet quas somniat Jacob, aliis ascensum in superiora, aliis descensum ad inferiora demonstrantes. Sic et agonem intelligi capit persecutionem. A quo certamen edicitur, nisi a quo corona et præmia proponuntur? Legis edictum agonis istius in Apocalypsi, quibus præmiis ad victoriam invitet, vel maxime illos qui proprie vicerint in persecutione, vincendo luc-

A tali, revera non adversus carnem et sanguinem, sed adversus spiritalia (Ephes., VI, 12) nequitia. Ita agnosces ad eundem agonis belam pertinere certaminis arbitrium, qui invitat ad præmium. Totum quod agitur in persecutione, gloria Dei est probantis et reprobantis, imponentis et deponentis. Quod autem ad gloriam Dei pertinet, utique ex voluntate illius eveniet. Sed quando Deus magis creditur, nisi cum magis timetur, nisi (9) in tempore persecutionis? Tunc Ecclesia in attonito est; tunc et fides in expeditione sollicitior et disciplinatio in jejuniis et stationibus, et orationibus, et humilitate, in alterutra diligentia et dilectione (c), in sanctitate et sobrietate. Non enim vacatur nisi timori et spei. Adeo et ex hoc ipso ostenditur nobis non posse diabolo depulari eam, quæ meliores efficit Dei servos.

CAPUT II.

Si quod (10) iniquitas a Deo non est, sed a diabolo, persecutio autem ex iniquitate consistit (quid enim iniquus quam veri Dei antistites, omnis (11) sectatoris veritatis, nocentissimorum more tractari?), ideo videtur persecutio a diabolo evenire, a quo iniquitas agitur, ex qua constat persecutio: scire debemus, quatenus nec persecutio est sine iniquitate diaboli, nec probatio fidei sine persecutione, propter probationem fidei necessariam iniquitatem, non patrocinium præstare persecutioni, sed ministerium; præcedere enim Dei voluntatem circa fidei probationem, quæ est ratio persecutionis, sequi autem diaboli iniquitatem ad instrumentum persecutionis, quæ ratio est probationis. Nam et alias, in quantum justitia: iniquitas æmula est, in tantum materia est ad testimonia ejus, cujus est æmula; ut sic justitia in iniquitate perficiatur, quomodo virtus in infirmitate perficitur (II Cor., XII, 9). Nam infirma mundi electa sunt a Deo, ut confundantur fortia; et stulta ejus, ut confundantur sapientia (I Cor., I, 27). Ita et iniquitas adhibetur ut justitia probetur, confundens iniquitatem. Igitur quod ministerium non est arbitrii, sed servitii (arbitrium enim Domini, persecutio, propter fidei probationem, ministerium (12) autem iniquitas diaboli, propter persecutionis instructionem); ita eam per diabolum, si forte, non a diabolo evenire credimus.

D Nihil Satanæ in servos Dei vivi licebit, nisi permise-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Quam ei Seml. Oberth. quam mihi et Rhen.; quam et

Jun.

(2) Qui deest Seml. Oberth.

(3) Obvenit Fran.

(4) Præscribere Seml. Oberth.

(5) Retractavimus Seml. Oberth. Retractaverimus,

Fran.

(6) Domini Seml. Oberth. Leop. Nomen Rhen.

(7) Maturum Rhen.

(8) Hæc etiam Seml. Oberth. Leop.

(9) Nisi cum — persecutionis Ecclesia Latin.

(10) Quoniam Latin.

(11) Omnes Seml. Oberth. Leop.

(12) Verba ministerium — instructionem nescio qua de causa omisit Seml. ejusque sequax Oberth.

COMMENTARIUS.

CAP. I.—(a) Fabi frater. Communi Christianorum nomine fratrem hic vocat. Quis autem fuerit, incertum.

LE PR.

(b) Hæc pala illa. Recte Rhenanus interpretatur palam instrumentum rusticum; alludit enim ad illud Matth. III, juxta similem B. Cypriani versionem; quia veniet dominus ferens palam in manu sua, et

mundabit aream suam. PAM.

(c) In alterutra diligentia et dilectione. His verbis significat: quæcumque sunt christianæ pietatis erga Deum et proximum officia, quales fidelium inter se, diligentium et dilectorum affectus, etiam ethnici laudabant, et mirabantur, in Apologet. Ruc.

rit Dominus, ut aut ipsum destruat per fidem electorum in tentatione victricem (1): (a) aut homines ejus fuisse traducat, qui defecerint ad illum. Habes exemplum Job, cui diabolus nullam potuit inentere tentationem, nisi a Deo accepisset potestatem, nec in substantiam quidem ejus, nisi Dominus, *Ecce*, dixisset, *omnia quæ sunt ei, in manu tua do, in ipsum autem ne extenderis manum (Job, I, 12)*. Denique nec extendit, nisi posteaquam et hoc postulanti Dominus, *Ecce*, dixisset, *trado tibi illum, tantum animam ejus custodi (Job, II, 6)*. Sic et in Apostolos facultatem tentationis postulavit, non habens eam nisi ex permissu. Siquidem Dominus in Evangelio ad Petrum: *Ecce*, inquit, (b) *postulavit Satanas uti cerne- ret vos velut frumentum: verum ego rogavi pro te, ne deficeret fides tua (Luc, XXII, 31)*: id est, ne tantum B diabolo permitteretur, ut fides periclitaretur. Quo ostenditur, utrumque apud Deum esse, et concussio- nem fidei, et protectionem, cum utrumque ab eo peti- tur, concussio a diabolo, protectio a Filio. Et utique cum Filius Dei protectionem fidei habet in sua pote- state quam a Patre postulat, a quo omnem accipit po- testatem in cælis et in terris (Matth. XXVIII, 18), quale est ut concussio- nem fidei diabolus in manu sua ha- beat? (c) Sed in legitima Oratione cum dicimus ad Patrem: *Ne nos inducas in tentationem (Matth. VI, 13)* (quæ aut major tentatio quam persecutio?); ab eo il- lam profitemur accidere, a quo veniam ejus deprecamur: hoc est enim quod sequitur: *Sed erue nos a ma- ligno (ibid.)*; id est, ne nos induxeris in tentationem, permittendo nos maligno. Tunc enim erui- mur diaboli C manibus, cum illi non tradimur in tentationem. Nec in porcorum gregem diaboli legio habuit potestatem, nisi eam de Deo impetrasset, tantum abest ut in oves Dei habeat. Possum dicere, porcorum quoque setas tunc numeratas apud Deum fuisse; nedum capillos sanctorum. Habere videtur diabolus propriam jam potestatem, si forte in eos qui ad Deum non perti- nent, semel in *stillam situlae (Is. XL, 15)*, et in *pulve- rem areæ (d)*, et in *salivam nationibus deputatis* a Deo, ac per hoc diabolo expositis in vacuum quo- dammodo possessionem. Ceterum, in domesticos Dei nihil illi licet ex propria potestate; quia quando liceat, id est, ex quibus causis, exempla in Scripturis signata demonstrant. Aut enim ex causa probationis, conceditur ei jus tentationis provocato vel provocan- D ti, ut in superioribus: aut ex causa reprobationis

A traditur ei peccator quasi carnifici in pœnam, ut Saul: *Et abscessit, inquit, spiritus Domini a Saule, et conculcabat eum spiritus nequam a Domino, et suffo- cabat (II Reg. XVI, 2)*. Aut ex causa cohibitionis (2), ut Apostolus refert (II Cor. 17, 7) (e) datum sibi sudem angelum Satanæ ut colaphizetur: nec hanc speciem permitti diabolo in sanctos humiliandos per carnis vexationem, nisi simul ut et virtus tolerantia scilicet in infirmitate perfici possit; nam et ipse Apostolus Phigellum et Hermogenem tradidit Sata- næ, uti emendantur, ne blasphement (II Tim. I, 15). Vi- des jam et a servis Dei facilius diabolum accipere potestatem, tanto abest ut eam ex proprietate possideat.

CAPUT III.

Cum ergo et hæc exempla magis in persecutioni- bus eveniant, siquidem magis tunc probamur vel re- probamur, et magis tunc humiliamur vel emenda- mur, ab eo permittatur vel imperetur necesse est ca- tholice fieri hæc, a quo et ex parte, scilicet ab illo qui dicit: *Ego sum qui facio pacem, et condo mala (Is. XLV, 7)*, id est bellum. Hoc est enim contrarium paci. Nostræ autem paci quid (3) est bellum, quam persecutio? Si persecutionis vel maxime exitus aut vitam afferunt aut mortem, aut plagam aut sanatio- nem, habes auctorem ejusdem: *Ego percutiam, et sanabo; ego vivificabo, et mortificabo (Dent. XXXII, 39)*. *Uram, inquit, illos, sicut uritur argentum (3); et pro- babo, impuid, illos, sicut probatur aurum (Zach. XIII, 9)*. Cum enim exurimur persecutionis ardore, tunc probamur de fidei tenore. Hæc erunt *ignem jacula (Eph. III)* diaboli, per quæ fidei usio et conflatio administratur; ex Dei tamen voluntate. De isto quis dubitare possit ignoro, nisi plane frivola et frigida si- des, deprehendens eos qui timide conveniunt in Ec- clesiam. Dicitis enim (3), Quoniam incondite conve- nimus, (6) simul convenimus, et complures concu- rimus in Ecclesiam, quærimus a nationibus, et timemus ne turbentur nationes. Annon (7) scitis quod Deus omnium sit Dominus? Et si vult Deus, tunc persecutionem patieris; si vero noluerit, sile- bunt nationes. Credas utique; si tamen in eum Deum credis, sine cujus voluntate nec passer unius assis cadit in terram (Matth. X, 29). Nos autem, puto, multis passeribus antistamus.

CAPUT IV.

Igitur si constat a quo persecutio eveniat, possu-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) In tentationem victricem. *Seml. Oerth.*
- (2) Cohabitationis *Seml. Oerth.*
- (3) Quod *Pam. Seml. Oerth.*
- (4) Argentum aur. *Franeq.*

- (3) Inquit addit *Rigalt.*
- (6) Et add. *Seml. Oerth.*
- (7) Non *Rhen.*

COMMENTARIUS.

(a) Aut homines ejus fuisse traducat. Ostendat, de- monstrat homines fuisse diaboli, qui deserto Deo de- fecerint ad diabolum. Ric.

(b) *Postulavit Satanas, uti cerne- ret vos*. Cernere pro- cribare, quod vox græcæ *ειδέναι*, Luc. XXII, signi- ficat, etiam Plinio usitatum est lib. XVIII, cap. 11. *Pam.*

(c) *Sed in legitima oratione*. Orationem legitimam dicit, quam nobis dictavit Christus cœlestis juris pe-

ritus. Sic *precem legitimam* dixit Augustinus, Serm. 125, de Temp. Ric.

(d) *Et in salivam nationibus deputatis*. Despectum conspuendis. Ric.

(e) *Datum sibi sudem*. Palum, *ἐξόλοντα τὰ σαρξί*. Sic lib. V adv. Marc. Creatorem dicit angelum Satanæ colaphizando apostolo suo applicuisse. Ric. — *Datum sibi sudem*. Stimulum, *ἐξόλοντα*. Le Pa.

(Quatre.)

mus jam (a) consultationem tuam inducere, et deter- A
minare ex hoc ipso prætractatu, fugiendum in per-
secutione non esse. Si enim persecutio a Deo evenit,
nullo modo fugiendum erit quod a Deo evenit. Sicut
duplex ratio defendit (1), quia neque debeat evita-
ri, neque evadi possit quod a Deo evenit. Non debet
evitari, quia bonum. Necesse est enim bonum esse
omne quod Deo visum est. Et numquid ideo in Ge-
nesi sic positum est: *Et vidit Deus quia bonum est*
(Gen. I, pass.); non quod ignoraret bonum esse,
nisi vidisset; sed ut hoc sono portenderet bonum
esse, quod Deo visum est? Multa quidem sunt, quæ
a Deo eveniant, et alicujus malo eveniant. Imo bo-
num est ideo, quia a Deo evenit, ut divinum et ra-
tionale. Quid enim divinum non rationale, non bo-
num? Quid bonum non divinum? Si autem sensui B
cujusque videtur, non sensus hominis præjudicat (2)
statui, sed status sensui. Status enim uniuscujus-
que (3) certum quid est, et dat (4) sensui legem, ita
sentienti statum, sicuti est. Si autem statu quidem
bonum quod a Deo venit (nihil enim a Deo non bonum,
quia divinum, quia rationale), sensui vero malum vi-
detur, erit status in tuto (5), sensus in vitio. Statu
optima res pudicitia, et veritas, et justitia, quæ a
multorum sensu displicent. Nunquid ideo status sen-
sui addicitur? Ita et persecutio statu bona est, quia
divina et rationalis dispositio; sensui eorum vero
quorum malo venit, displicet. Vides etiam illud ma-
lum rationem (6) apud Deum habere, cum quis in
persecutione evertitur de salute, sicut et illud bo-
num ratione contingere, cum quis ex persecutione C
proficit in salute? Nisi si irrationaliter quis aut perit
apud Dominum, aut salvus est: is non poterit
persecutionem malum dicere, quæ etiam in mali (7)
parte bonum est (8), dum ratione administratur. Ita si
bonum persecutio quoquo modo, quia de statu con-
stat, merito definimus, quod bonum est, vitari non
oportere: quia delictum sit, quod bonum est recusa-
re; eo amplius, quod Deo visum est: jam vero nec
posse vitari, quia a Deo evenit, cujus voluntas non
poterit evadi. (b) Igitur qui putant fugiendum, aut
malum exprobrant Deo, si persecutionem uti malum
fugiant; bonum enim nemo devitat; aut fortiores se
Deo existimant, qui putant se evadere posse, si Deus
tale aliquid voluerit evenire.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Dependit Pam. Seml. Oberth.
- (2) Præjudicavit Fran.
- (3) Unusquisque Rhen.
- (4) Sed dat Seml. Oberth.
- (5) In toto Rhen. Rig. Venet.
- (6) Rationale Seml. Oberth.
- (7) Et jam in malis Pam.
- (8) In malis par bonum est Rhen. Seml. Oberth.

COMMENTARIUS.

CAP. IV.—(a) *Consultationem tuam inducere*, etc. Inducitur, inquit Rhen., proprie quod deletur, hic consultationem inducere, est tollere dubium consultationis: exponit autem scipsum, cum addit, et determinare. Insequentibus est egregia ejusdem recognitio. Pam.

- (9) Præsumendo Rigalt.
- (10) Si cum Rhen.
- (11) Educere Pam. Seml.
- (12) Ad constandum Rhen.
- (13) Quanto Rhen.
- (14) Misericordia, Rhen.
- (15) Ea Cod. Wouw.

(b) *Igitur qui putant fugiendum*. In codice Divionensi, *Eo ad igitur*. Ibidemque in margine, *Eo ad, id est, adeo*. Ric.

CAP. V.—(c) *Rutilius sanctissimus martyr*. Passus est in Africa cum Silvano et Maximo, ut ex martyrologio patet, in quo male, *Rutilus*. Le Pr.

CAPUT V.

Sed, Quod meum est, inquit, fugio, ne peream si negavero; illius est, si voluerit, etiam fugientem me reducere in medium. Hoc mihi prius responde: Certus es te negaturum si non fugeris, an incertus? Si enim certus, jam negasti; quia præsumendo (9) te negaturum, id despondidisti, de quo præsumpsisti; et vane jam fugis ne neges, qui si negaturus es, jam negasti. Si vero incertus es, cur non ex æqualitate incerti metus inter utrumque eventum, etiam confiteri te posse præsumis, et salvum magis fieri quominus fugias, sicut (10) negaturum te præsumis, ut fugias? Jam nunc aut in nobis est utrumque, aut totum in Deo. Si in nobis est confiteri aut negare, cur non id præsumimus quod est melius, id est, confes-
suros nos? nisi, si vis confiteri, pati non vis. Nolle autem confiteri, negare est. Si vero in Deo totum est, cur non totum relinquimus arbitrio ejus? agnoscences virtutem et potestatem, quod possit nos sicut fugientes reducere (11) in medium; ita et non fugientes, imo et in medio populo conversantes obumbrare. Quale est, ut ad fugiendum Deo honorem reddas, qui possit te etiam fugientem producere in medium, ad contestandum (12) autem inhonores illum, desperans potentiam protectionis ab illo? Quare (13) non magis, ex hac parte constantie et fiducia in Deum, dicis: Ego, quod meum est, facio, non discedo: Deus si voluerit, ipse me proteget: hoc potius nostrum est, stare sub Dei arbitrio, quam fugere sub nostro? (c) *Rutilius sanctissimus martyr*, cum totiens fugisset persecutionem de loco in locum, etiam periculum (ut putabat) nummis redemisset, post totam securitatem quam sibi prospexerat, ex inopinato apprehensus, et præsidii oblatus, tormentis dissipatus, credo pro fugæ castigatione, dehinc ignibus datus, passionem, quam vitarat, misericordie (14) Dei retulit. Quid aliud voluit Dominus nobis demonstrare hoc documento, quam fugiendum non esse, quia nihil fuga prosit si Deus nolit?

CAPUT VI.

Imo, inquit, quia præceptum adimplevit, fugiens de civitate in civitatem. Sic enim voluit quidam, sed et ipse fugitivus, argumentari, et qui proinde nolunt intelligere sensum Domini illius pronuntiationis, ut eam (15) ad velamentum timiditatis suæ utantur, cum

et personas suas habuerit et tempora et causas: Cum A discipulis magnopere deprecantibus, ne se Hierosolyma committeret, passurus illic quæ Agabus prophetaverat, sollicitudini eorum non subscripsit; sed e contrario: *Quid, inquit, facitis lacrymantes et conturbantes cor meum? Ego enim non modo vincula pati optaverim, sed etiam mori Hierosolymis pro nomine Domini mei Jesu Christi.* Atque ita omnes aierunt: *Fiat voluntas Domini* (Act. XXI, 17). Quæ erat voluntas Domini? utique non fugiendi jam persecutionem. Cæterum, poterant et priorem Domini voluntatem proposuisse qua fugere mandaverat, qui illum persecutionem vitasse maluerant. Igitur, cum etiam sub Apostolis ipsis temporale fuit fugæ præceptum, sicut et reliquorum præscriptorum, non potest apud nos perseverare quod apud doctores nostros concessavit, etsi non proprie ad illos fuisset emissum: aut si perseverare illud Dominus voluit, deliquerunt (9) Apostoli qui non usque in finem fugere curaverunt.

B

et personas suas habuerit et tempora et causas: Cum discipulis magnopere deprecantibus, ne se Hierosolyma committeret, passurus illic quæ Agabus prophetaverat, sollicitudini eorum non subscripsit; sed e contrario: *Quid, inquit, facitis lacrymantes et conturbantes cor meum? Ego enim non modo vincula pati optaverim, sed etiam mori Hierosolymis pro nomine Domini mei Jesu Christi.* Atque ita omnes aierunt: *Fiat voluntas Domini* (Act. XXI, 17). Quæ erat voluntas Domini? utique non fugiendi jam persecutionem. Cæterum, poterant et priorem Domini voluntatem proposuisse qua fugere mandaverat, qui illum persecutionem vitasse maluerant. Igitur, cum etiam sub Apostolis ipsis temporale fuit fugæ præceptum, sicut et reliquorum præscriptorum, non potest apud nos perseverare quod apud doctores nostros concessavit, etsi non proprie ad illos fuisset emissum: aut si perseverare illud Dominus voluit, deliquerunt (9) Apostoli qui non usque in finem fugere curaverunt.

et personas suas habuerit et tempora et causas: Cum discipulis magnopere deprecantibus, ne se Hierosolyma committeret, passurus illic quæ Agabus prophetaverat, sollicitudini eorum non subscripsit; sed e contrario: *Quid, inquit, facitis lacrymantes et conturbantes cor meum? Ego enim non modo vincula pati optaverim, sed etiam mori Hierosolymis pro nomine Domini mei Jesu Christi.* Atque ita omnes aierunt: *Fiat voluntas Domini* (Act. XXI, 17). Quæ erat voluntas Domini? utique non fugiendi jam persecutionem. Cæterum, poterant et priorem Domini voluntatem proposuisse qua fugere mandaverat, qui illum persecutionem vitasse maluerant. Igitur, cum etiam sub Apostolis ipsis temporale fuit fugæ præceptum, sicut et reliquorum præscriptorum, non potest apud nos perseverare quod apud doctores nostros concessavit, etsi non proprie ad illos fuisset emissum: aut si perseverare illud Dominus voluit, deliquerunt (9) Apostoli qui non usque in finem fugere curaverunt.

et personas suas habuerit et tempora et causas: Cum discipulis magnopere deprecantibus, ne se Hierosolyma committeret, passurus illic quæ Agabus prophetaverat, sollicitudini eorum non subscripsit; sed e contrario: *Quid, inquit, facitis lacrymantes et conturbantes cor meum? Ego enim non modo vincula pati optaverim, sed etiam mori Hierosolymis pro nomine Domini mei Jesu Christi.* Atque ita omnes aierunt: *Fiat voluntas Domini* (Act. XXI, 17). Quæ erat voluntas Domini? utique non fugiendi jam persecutionem. Cæterum, poterant et priorem Domini voluntatem proposuisse qua fugere mandaverat, qui illum persecutionem vitasse maluerant. Igitur, cum etiam sub Apostolis ipsis temporale fuit fugæ præceptum, sicut et reliquorum præscriptorum, non potest apud nos perseverare quod apud doctores nostros concessavit, etsi non proprie ad illos fuisset emissum: aut si perseverare illud Dominus voluit, deliquerunt (9) Apostoli qui non usque in finem fugere curaverunt.

CAPUT VII.

Videamus nunc an et cætera Domini edicta congruant perpetuo fugæ præcepto. Primo quidem, si a Deo persecutio est, quale est ut idem fugiendam eam mandet, qui et infert? quam si evadi vellet, melius non immitteret, ne voluntate prævaricari videretur. Aut pati enim nos voluit persecutionem, aut fugere. Si fugere, quomodo pati? si pati, quomodo fugere? Jam vero quanta inæqualitas sententiarum jubentis fugere, et invitantis ad passionem, contrariam fugæ? *Qui confessus fuerit in me, et ego confitebor in illo coram Patre meo* (Matth. X, 31). Quomodo confitebitur fugiens? quomodo fugiet confitens? *Qui me confusus fuerit, et ego confundar eum coram Patre.* (Marc. VIII, 38; Luc. XIX, 26). Si devito passionem, confundo confessionem. *Felices qui persecutionem passi fuerint causa nominis mei* (Matth. V, 41). Infelices ergo qui fugiendo ex præcepto non erunt passi. *Qui sustinuerit in finem, iste salvabitur* (Matth. X, 22). Quid ergo, me jubens fugere, vis in finem sustinere? Tanta diversitas sententiarum si non congruit divinæ gravitati, apparet ex his quoque præceptum fugæ suam tunc habuisse rationem quam ostendimus. Sed infirmitatem, inquit, quorundam prospiciens Dominus, pro sua humanitate nihilominus et portum fugæ demonstravit: non enim idoneus erat etiam sine fuga tam turpi et indigno, et servili præsidio salvos facere in persecutione, quos sciret infirmos. Atquin non sovet, sed recusat semper infirmos; primum docens non fugiendos esse persecutores, sed potius non timendos. *Nolite timere eos qui corpus occidere possunt, animæ autem nihil valent facere. Sed timeate eum qui et corpus et animam perdere potest in gehennam* (Matth. X, 28). Atque exinde quæ timidus præfinit? *Qui plures fecerit animam suam quam me, non est me dignus; et: Qui*

LECTIONES VARIANTES.

(1) Persona Pam. Rhen.

(2) Verba viciis inclusa Pamel. addidit recepitque Rig.

(3) Si Rhen.

(4) Apud nos venet.

(5) Elidendum. Rhen. Seml. etc.

(6) Pro nomine Jm.

(7) Statum Rhen. Jun.

(8) Doctrinam suam Pam.

(9) Dereliquerunt quidam mule.

non tollit crucem suam et sequitur me, non potest esse A
meus discipulus (Luc. XIV, 26). Postremo, in Apocalypsi non fugam timidus offert, sed inter ceteros reprobos particulam in stagno sulphuris et ignis, quod est mors secunda (Cap. XXI, 8).

CAPUT VIII.

(a) Refugit et ipse vim interdu, sed eadem ratione qua Apostolis fugere præceperat; donec scilicet doctrinam suam impleat; qua consummata, non dico stetit, sed nec auxilium a Patre angelorum exercituum desideravit, increpito etiam Petri gladio, professus quidem et ipse esse animam anxiam usque ad mortem et carnem infirmam; ut tibi ostenderet, primo, in se utranque substantiam humanam fuisse, ex proprietate anxietatis animæ, et imbecillitatis carnis; ne aliam (ut quidam nunc induxerunt) aut carnem aut animam Christi interpretareris; dehinc, ut demonstratis conditionibus earum, scires illas nihil valere per semetipsas sine spiritu. Et ideo præponit, *Spiritus promptus* (Matth. XXVI, 41), ut utramque conditionem substantiæ utriusque respiciens, intelligas in te esse etiam fortitudinem spiritus, quomodo et infirmitatem carnis; ac jam hinc scias quid unde facias, et quid cui subicias; infirmum scilicet fortitudo, ut nunc facis, de carnis quidem infirmitate cau-
seris, de spiritus autem firmitate dissimules. Postulavit et ipse a Patre: Si fieri posset, transiret ab illo calix passionis. Postula et tu, sed stans ut ille, sed postulans tantum, sed subjungens et reliqua: *Verum non quod ego volo, sed quod tu* (Matth. XXVI, 29). Fugiens autem quomodo hoc postulabis, ipse tibi præstans calicis translationem, nec quod Pater vult faciens, sed quod tu?

CAPUT IX.

Omnia Apostoli secundum Deum utique docuerunt, omnia evangelizare (1) voluerunt. Ubi illos ostendis præceptum fugiendi de civitate in civitatem restaurasse? quia nec potuissent tale quid constituere tam contrarium exemplis suis, ut fugam mandarent; qui cum maxime de vinculis vel insulis, quibus ob confessionem, non ob fugam nominis, continebantur, ad Ecclesias scribebant. Infirmos sustinere jubet Paulus; utique enim non fugientes (quomodo enim sustinebantur absentes?) An patientia dicit sustinendos, sicubi per infirmitatem fidei suæ offenderint? Sic et pusillanimes consolari, non tamen in fugam mitti. Sed cum admonet: *Ne locum malo demus* (Ephes. IV, 27), non fugæ suggerit consilium, sed iracundiæ docet temperamentum. Et si redimendum tempus dicit (Ephes. V, 16), quia dies nequam sunt; non per fugam, sed per sapientiam conversationis, (b) lucrari nos vult commeatum. Cæterum, qui lucere nos jubet

LECTIONES VARIANTES.

(1) Evangelii revolverunt Ed. 1. Rhen. prob. Jun.

COMMENTARIUS.

CAP. VIII.—(a) *Refugit et ipse vim interdum*. Variis rationibus et exemplis, etiam Christi Domini fuga, quam eleganter explicat, fugiendum non esse probat. LE PR.

CAP. IX.—(b) *Lucrari nos vult commeatum?* Commeatum sæculi dicit, moram in sæculo nostram. Lu-

velut filios lucis, non jubet fuga abscondi ut filios tenebrarum. Stare immobiles præcipit, utique nec fuga mobiles, et accinctos, in fugam an in occursum Evangelii? Arma quoque demonstrat, quæ fugitivis non essent necessaria, inter quæ et clypeum, quo possitis tela diaboli extinguere (Eph. VI, 16), resistentes sine dubio, et excipientes omnem vim illius. Proinde et Joannes pro fratribus quoque animas ponendas docet (1 Joan. III, 16), nedum pro Domino. Ille a fugientibus non potest adimpleri. Denique memor Apocalypsis suæ, in qua timidorum exitum audierat, de sensu admonet et ipse timorem rejiciendum. *Timor*, inquit, *non est in dilectione*. *Sed enim perfecta dilectio foras mittit timorem*; quia timor supplicamentum habet, utique ignem stagni. Qui autem timet, non est perfectus, in dilectione Dei scilicet. Porro, quis fugiet persecutionem, nisi qui timebit? Quis timebit, nisi qui non amavit? Spiritum vero si consulas, quid magis sermone illo Spiritus probat? Namque omnes pene ad martyrium exhortatur, non ad fugam, ut et illius commemoeretur: *Publicaris*, inquit, *bonum tibi est*. Qui enim non publicator in hominibus, publicatur in Domino. Ne confundaris, justitia te producit in medium. Quid confunderis, laudem serens? Potestas fit, cum conspiceris ab hominibus. Sic et alibi: *Nolite in lectulis, nec in aborsibus et febribus molibibus optare exire, sed in martyriis*; ut glorificetur qui est passus pro vobis.

CAPUT X.

Seu omisiss quidam divinis exhortationibus, illum magis Græcum versiculum sæcularis sententiæ sibi adhibent: *Qui fugiebat, rursus præliabitur* (c); ut et rursus forsitan fugiat. Et quando vincet, qui, cum fugerit, victus est? Bonum militem Christo imperatori suo præstat, qui tam plene ab Apostolo armatus, tuba persecutionis audita, diem deserit persecutionis? Respondebo et ego de sæculo aliquid:

Usque adeone mori miserum est?

(Virg. Æn. XII, 646.)

Moriatur quoquo modo, aut victus, aut victor. Nam etsi negando ceciderit, cum tormentis tamen præliatus. Malo miserandum quam erubescendum. Pulchrior est miles in prælio amissus, quam in fuga salvus. Times hominem, christiane, quem timeri oportet ab angelis, siquidem angelos judicaturus es; quem timeri oportet a dæmoniis, siquidem et in dæmonas accepisti potestatem; quem timeri oportet ab universo mundo, siquidem et in te mundus judicatur. Christum indutus es, siquidem in Christum tinctus es. Qui fugis diabolum, depreciaisti Christum, qui in te est. Fugitivum cum diabolo te reddidisti. Sed Dominum fugiens, exprobras omnibus fugitivis sui vanitatem consilii. Fugerat et quidam animosus pro-

crari autem nos vult commeatum, hoc est, pro lucro nobis poni diem, quemcumque innocenter, sive, ut ait, sapientem conversatione, transigimus. RIG.

(c) Ἀντὶς φεύγων καὶ πάλιν μάχισται;

phetes Dominum, trajecerat ab Joppe Tarsum, quasi a Deo transfretaret; sed illum non dico in mari et in terra, verum in utero etiam bestiae invenio, in quo nec mori per triduum potuit, nec vel sic Deum evadere. Quanto melius Dei servus? qui sive inimicus Dei imminet, non fugit eum; sed potius contemnit, confidens scilicet de tutela Domini; sive Deum reformidat, quanto magis sub oculis ejus astitit, dicens: Dominus est, potens est: omnia illius sunt: ubi ubi fuero, in manu ejus sum; faciat quod vult, non discedo; et si perire me volet, ipse me perdat, dum me ego servo illi. Malo invidiam ei facere per voluntatem ipsius pereundo, quam bilem, per meam evadendo.

CAPUT XI.

Hoc sentire et facere omnem servum Dei oportet, etiam minoris loci, ut (a) majoris fieri possit, si quem gradum ex persecutionis tolerantia ascenderit. (b) Sed cum ipsi auctores, id est, (c) ipsi diaconi, presbyteri et episcopi fugiunt, quomodo laicus intelligere poterit, qua ratione dictum (Matth. X, 23), *Fugite de civitate in civitatem*? Itaque (d) cum duces fugiunt, quis de gregario numero sustinebit ad gradum in acie figendum suadentes (1)? Certe quidem bonus pastor animam pro pecoribus ponit; ut Moyses, non Domino adhuc Christo revelato, etiam in se figurato, ait (Exod. XXXII, 32): *Si perdis hunc populum, inquit, et me pariter cum eo disperde*. Ceterum, Christo confirmante figuras suas, malus pastor est, qui viso lupo fugit, et pecora diripienda derelinquit (Joan. X, 12): projicietur de villa pastor hujusmodi: (e) detinebuntur illi missionis (2) suae mercedes (3) in compensationem (4); imo et de C priore peculio ejus exigetur detrimenti dominici restitutio. Etenim qui habet, dabitur ei; ab eo autem qui non habet, etiam quod videtur habere auferetur (Matth. XIII, 12). Sic Zacharias (XIII, 7) commipatur: *Exsurge romphæa in pastores, et evellite oves, superducam manum meam in pastores*. In quos et Ezechiel (Ezech. XXXIV, 2) et Hieremias iisdem minis perorant, quod non tantum de pecoribus improbe vescantur, pascentes potius semetipsos, verum quod (5)

A *dispersum gregem faciant in pradam esse omnibus bestiis agri, dum non est pastor illis*. Quod nunquam magis fit, quam cum in persecutione destituitur Ecclesia a Clero. Si et Spiritum quis agnoverit, audiet et fugitivos denotantem. Porro, si eos qui gregi praesunt, fugere, cum lupi irruunt, nec decet, imo nec licet (qui enim talem pastorem malum pronuntiavit, utique damnavit, omne autem quod damnatur, illicitum factum est sine dubio), ideo praepositos Ecclesiae in persecutione fugere non oportebit. Ceterum, si grex fugere deberet, non deberet praepositos gregis stare, sine causa staturus (6) ad tutelam gregis, quam grex non desideraret, ex licentia fugae scilicet.

CAPUT XII.

B Quod pertineat, frater, ad tuum problema, habes sententiae nostrae responsionem et exhortationem. Porro, qui quaerit, an persecutio fugienda sit, sequentem quoque questionem jam prospiciat necesse est, an, si fugienda non est, redimenda certe sit. Ultro igitur et de hoc tibi suggeram, definiens persecutionem, quam constat non esse fugiendam, proinde nec redimendam. Pretium interest. Ceterum, sicut fuga redemptio gratuita est, ita redemptio nummaria fuga est. Certe et hujus timiditatis (7) consilium est. Quod times, redimis; ergo fugis. (f) Pedibus stetit, cucurristi nummis. Hoc ipsum quod stetit ex redemptione, fugisti. Ut autem redimas hominem tuum nummis, quem sanguine suo redemit Christus, quam indignum Deo et dispositione ejus, qui *Filio suo non pepercit pro te*, ut fieret maledictum pro nobis; quia maledictus qui pependerit in ligno; qui tanquam ovis ad victimam ductus est, et tanquam agnus ante tendentem, sic non aperuit os; sed posuit dorsum suum in flagella, maxillas autem in palmas, et faciem non avertit a sputaminibus, et inter iniquos deputatus est (Is. LIII), et traditus est in mortem, mortem autem crucis: totum hoc, ut nos a peccatis lucraretur! (g) Sol cessit diem emptionis nostrae. Apud inferos emancipatio nostra est, et stipulatio nostra in caelis. Sublevatae sunt

LECTIONES VARIANTES.

(1) Suadere Rhen. Semler. figendam suadere Pam.

(2) Missionis Latin.

(3) Vel inser. Lat.

(4) Suae in compensatione Pam.

(5) Et Seml. Rhen.

(6) Debere praepositos g. s. s. c. staturus Rhen.

D (7) Timiditas cod. Wouur.

COMMENTARIUS.

CAP. XI. — (a) *Ut majoris loci fieri possit*. Sic libro de Baptismo, majores dicit eos, qui in ordinem ecclesiasticum sunt adlecti. Ric.

(b) *Sed cum ipsi auctores*. Auctores dicit Ecclesiae praepositos et magistros, quos penes est Ecclesiae habenda auctoritas. Et in Glossis Philoxeni, *Auctor, ἀρχηγός, αὐθόρτης*, et in Agrimensorum libris auctores absolute ponuntur pro doctoribus et magistris. Ric.

(c) *Ipsi diaconi, presbyteri et episcopi fugiunt*. Hoc dedecus exprobat lib. de Corona: *Novi et pastores eorum, in pace leones, in praelio cervos*. Ric.

(d) *Cum duces fugiunt*. Ille est auctores, ut modo dixit, et pastores, qui in pace leones, in praelio cervi esse solent, ut exprobat de Cor. mil. c. I. Ad quos adduco illud Aristophanis: *Οἶκος μὲν λέοντες, ἐν μάχῃ δὲ αἰώματα*. Domi quidem leones, in pugna vulpes. LE PA.

(e) *Detinebuntur illi missionis suae mercedes in compensationem*. Pecoris scilicet a lupo direpti per negligentiam aut perfidiam pastoris, cujus fidei vigilantiaque commissum fuerat pacta commissionis mercede. Ric.

CAP. XII. — (f) *Pedibus stetit, cucurristi nummis*. Hæc propter Libellaticos qui iudicibus libellum offerebant, quo se christianos esse profitebantur, adeoque sibi non licere profanorum sacris contaminari; penam vero numerata pecunia redimebant. Iis autem non multo mitior fuit Ecclesia quam lapsis, sive ἐπιστάτοις εἰδωλῶς. LE PA.

(g) *Sol cessit diem emptionis nostrae*. Apud inferos emancipatio nostra, et stipulatio nostra in caelis. Solem dicit representasse emptionis nostrae diem, quo die Christus Dominus surrexit a mortuis. Itaque cessit dies Solis in diem redemptionis nostrae. Christi

portæ sempiternæ, ut introiret rex gloriæ, Dominus virtutum (Ps. XXIII, 9), hominem de terris, imo ab inferis, mercatus in cælis. Quis est nunc qui adversus illum relucatur, (a) imo depretiat (1), et mercedem ejus tam magno comparatam, pretiosissimo scilicet sanguine, commaculat? Jam ergo melius fugere quam fieri viliores, si non tanto sibi constabit homo, quanti constitit Domino. Et Dominus quidem illum redemit, ab angelis mundiis et potentatibus, a spiritalibus nequitie, a tenebris hujus ævi, a judicio æterno, a morte perpetua. Tu autem pro eo pacisceris cum delatore, vel milite, vel furunculo aliquo præside, sub tunica et sinu (quod alunt) a furtivo, quem coram toto mundo Christus emit, imo et manu misit! Nunc ergo liberum pretio æstimabis, et pretio possidebis, nisi eodem, quanto (ut diximus) Domino constitit, sanguine suo scilicet? (b) Ut quid ergo de homine Christum redimis in homine, in quo Christus est? Non aliter et Simon facere tentavit, cum pecuniam Apostolis obtulit pro spiritu Christi. Audiet ergo et iste, qui se redimens, Christi spiritum redemit: *Pecunia tua tecum sit in interitum, quoniam gratiam Dei pretio consequendam putasti* (Act. ap. VIII, 20). Quis talem abnegatorem spernat (2)? Quid enim dicit ille concussor? Da mihi pecuniam. Certe ne cum tradat; siquidem non aliud venditat, quam quod præstaturus est præmio tuo. Cum das, utique ne tradaris voluisti. Non traditus autem (3), traduci habebas. Ergo dum nolendo tradi non vis traduci, nolendo negasti, quod te esse traduci voluisti. Imo, inquis, dum nolo traduci quod sum, sum confessus id esse quod nolo traduci, id est, christianum. Potes itaque te martyrem vindicare? constanter ostendisse Christum? Redimens, non ostendisti. Apud unum si forte confessus es, ergo et apud plures nolendo confiteri, negasti. Ipsa salus judicabit hominem excidisse, dum evadit. Excidit ergo qui maluit evasisse. Negatio est etiam martyrii recusatio. Christianus pecunia salvus est; et in hoc nummos habet ne patiatur, dum adversus Deum erit dives. Atenim Christus sanguine fuit dives pro illo: *Felices itaque pauperes, quia illorum est, in-*

quit (Matth. V), regnum cælorum, qui (c) animam solam in confiscato habent. Si non possumus Deo servire et mammonæ, possumus a Deo redimi et a mammona? Quis enim magis serviet mammonæ, quam quem mammonas redemit? Postremo, quo exemplo uteris in redemptionem traditionis? Apostoli (4) persecutionibus agitati (d), quando se pecunia tractantes (5) liberaverunt? quæ illis utique non deerat, ex prædiorum pretiis ad pedes eorum depositis; certe multis locupletibus credentibus viris ac fœminis, qui his etiam refrigeria subministrabant. Quando Onesiphorus, aut Aquila, aut Stephanus, hoc modo eis in persecutione succurrerunt? Paulus quidem, cum Felix præses pecunias accepturum se pro eo a discipulis sperasset, de quo B et ipse in secreto tractavit cum ipso, neque ipse pro se, neque discipuli pro eo numerarunt. Illi utique discipuli, qui sentes quod (6) Hierosolymam tendere perseveraret, et persecutiones prædicatas illic non præcaveret, postremo inquit: (e) *Fiat voluntas Dei* (Act. XXI, 14). Quæ ista voluntas? Utique ut pateretur pro nomine Domini, non ut redimeretur. Oportet enim, quomodo Christus animam suam posuit pro nobis (I Joann. III, 16), ita fieri pro eo et a nobis; nec tantum pro ipso, imo etiam pro fratribus propter ipsum. Quod Joannes docens, non et fratribus numerandum, sed moriendum potius pronuntiavit. Nihil interest, si quem christianum redimere non debeas, aut emere. Et adeo voluntas Dei sic est. Aspice (7) regnorum et imperiorum utique a Deo dispositum statum (8), in cuius manu cor regis (Prov., XXI, 1): tanta quotidie ærario augendo prospectiuntur remedia censuum, vectigalium, collationum, stipendiorum: (f) nec unquam usque adhuc ex Christianis tale aliquid prospectum est, sub aliquam redemptionem (9) capitis et sectæ redigendis, cum tantæ multitudinis nemini ignotæ fructus ingens meti posset. Sanguine empti, sanguine munerati (10), nullum nummum pro capite debemus; quia caput nostrum Christus est. Non decet Christum pecunia constare. Quomodo et martyria fieri possent in glo-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) De pretio *Seml.*
 (2) Tamen abnegatorem *Rhen. Pam. Seml.* ab negatore *rem Lat.* spernat *Seml.*
 (3) Ne *addit. Latin.*
 (4) Tractantes *add. Rhen. Seml.*
 (5) Tractantes *hic abest Rhen. Seml.*

- D (6) Neque *add. Rhen. Seml. Oberth.*
 (7) Ab apice *Pam. Paris. Fran.*
 (8) Dispositio *statu Pam. Fran. Paris.*
 (9) Aliqua redemptione *Rhen. Seml. Oberth.*
 (10) Numerati *Rhen. Seml. Oberth.*

COMMENTARIUS.

morte emancipatio nostra celebrata est. Emptor familie Christus moriens. Emptor ipse et pretium. Merx et familia homo. Stipulator in cælis Deus. Emptionis nostræ sponsor et pretium Christus ad Patrem regrediens, summæ totius arrhabonem intulit celo. Ric.

(a) Imo depretiat mercem. Capiens redemptam villibus nummis. Mercedem vocat hominem Christi sanguine redemptum. Ric.

(b) Ut quid ergo de homine Christum redimis in homine in quo Christus est? Hoc sibi vult Septimius: Quid ab homine ethnico, delatore scilicet vel milite, vel furunculo præside christianæ sectæ licentiam tibi redimis, tibi, inquam, christiano, qui si christianus es, Christum in te habes, quid pecunia redimis spiri-

tum Christi, hoc est, ut tibi vivere liceat christiano? Itaque mox dicit Septimius: Non decet Christum pecunia constare. Ric.

(c) Animam solam in confiscato habent. Verbo confiscatum usus est Suetonius, ubi pecuniam dicens confiscatam intelligit asservatam in fiscis. Le Pa.

(d) Apostoli tractantes, persecutionibus agitati quando se pecunia liberaverunt? Hæc ita restituebat Pithæus, Apostoli persecutionibus agitati, quando se pecunia tractantes liberaverunt? Ric.

(e) Fiat voluntas Dei, Justinus, Apologia II, pro Christ.: *Ὁ πλὴν τῶ Θεοῦ, τοῦτο γινώσκων.* Ric.

(f) Nec unquam usque adhuc ex Christianis tale aliquid prospectum, etc. Sed paulo post factum fuisse colligitur ex iis, quæ apud Cyprianum leguntur de libellaticis. Ric.

riam Domini, si tributo licentiam sectæ compensaremus? Itaque qui eam præmio paciscitur, dispositioni divinæ adversatur. Cum igitur nihil nobis Cæsar indixerit in hunc modum stipendiariæ sectæ, sed nec indici unquam tale quid possit, (a) Antichristo jam instante, et in sanguinem, non in pecuniâ hiant Christianorum, quomodo mihi proponere potest (1) Scripturam esse: *Reddite quæ sunt Cæsaris Cæsari*? Miles me, vel delator, vel inimicus concutit, nihil Cæsari exigens, imo contra faciens, cum christianum, legibus humanis reum, mercede dimittit. Alius est denarius, quem Cæsari debeo, qui ad eum pertinet, de quo tunc agebatur, tributarius; a tributariis scilicet, non a liberis debitus. Aut quomodo reddam quæ sunt Dei Deo? Utique proinde (b) imaginem et monetam ipsius, inscriptam nomine ejus, id est, hominem christianum. Quid autem Deo debeo, sicut denarium Cæsari, nisi sanguinem, quem pro me Filius fudit ipsius? Quod si Deo quidem hominem, et sanguinem meum debeo; nunc (2) verò in eo sum tempore, ut quod Deo debeo expostuler; utique fraudem Deo facio, id agens, ne quod debeo solvam. Bene observavi præceptum, Cæsari reddens quæ sunt Cæsaris, Deo vero quæ sunt Dei abnegans?

CAPUT XIII.

Sed et omni petenti me dabo (Matth., V, 42). In causa eleemosynæ, non in concussuræ. Petenti, inquit. Porro, qui concutit (3), non petit. Qui comminatur, si non acceperit, non postulat, sed extorquet. Non eleemosynam expectat, qui non miserandus, sed timendus venit. Dabo igitur misericordiæ (4), C

A scam et inimicum (5). Sed inimicitie alios habent titulos. Non tamen dixit traditorem, aut persecutorem, aut concussorem. Nam huic quanto magis carbonem acervabo super caput, si non me redemero? Proinde, inquit, qui tibi tunicam sustulerit, vel etiam pallium concede, ad eum pertinet, qui rem, non qui fidem meam eripere quæsierit. Concedam et pallium non minanti traditionem. Si minatus fuerit, etiam tunicam reposcam. Omnium jam nunc dominicarum pronuntiationum (6) sui (7) sunt et causæ et regulæ termini, non in infinitum, nec ad omnia spectant. Atque adeo qui omni petenti dari jubet, ipse signum petentibus non dat. Alioquin si omnibus passim petentibus dandum putas, tu mihi videris, non dico vinum febricitanti, sed etiam venenum, aut gladium mortem desideranti daturus. Facite autem vobis amicos de mammona (Luc. XVI), quomodo intelligendum sit, parabola præmissa doceat, ad populum judaicum dicta, qui commissam sibi rationem Domini cum male administrasset, deberet de mammonæ hominibus, quod nos eramus, amicos sibi potius prospicere, quam inimicos; et revelare nos a debitis peccatorum, quibus Deo detinebamur, si nobis de dominica ratione conferrent; ut cum cepisset ab hujus deficere gratia, ad nostram fidem refugientes, recipere in tabernacula æterna. Quamvis nunc puta aliam interpretationem parabolæ et sententiæ istius, dum scias verisimile non esse ut concussores nostri in amicitiam redacti per mammonam, recipiant tunc nos in tabernacula æterna. Sed quid non timiditas persuadebit? quasi et fugere Scriptura permittat, et redimere præcipiat. Parum denique est, si unus aut alius ita eruitur. (e) Massaliter totæ ecclesiæ tributum sibi irrogaverunt. Nescio dolendum an erubescendum sit, cum in matricibus (f) beneficiariorum et curiosorum

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Potes Jun.
(2) Cum Oberth. Seml. Rhen.
(3) Incutit Oberth. Seml. Pam. Rhen.
(4) Misericordiam Rhen.

- (5) Ita Rig. de reatu irascor et inimicum. Pam.
(6) V. pronuntiationum inseruit Rigalt.; abest a Pam. Rhen. cogitando suppleri jubet: sententiarum.
(7) Sive Pam.

COMMENTARIUS.

(a) Antichristo jam instante. Haud aliter Judas opus suum in hebdomadas Danielis usque ad decimum Severi annum produciens, adventum Antichristi eo tempore prædixisse videtur. Refert. B. Hieronymus in Catal. script. et Niceph., lib. V, c. 35. In quo (inquit ibid. B. Hieron.), erroris arguitur; sed hoc ideo scripsit, quia magnitudo persecutionis præsentem mundi imminabat occasum. Pam.

(b) Imaginem et monetam ipsius, id est, hominem christianum. Ignatius epist. ad Magnesianos: ὁ θεοῦ εἰκὼν ἀνθρώπου, ἡμῶν ὑπὸ τοῦ θεοῦ χαραχθέν. Ric.

CAP. XIII. — (c) Prædam suam aspiciens dicit, De reatu est. Concussor scilicet aspiciens nummos, quibus acceptis christianum jam comprehensum dimisit: Hoc de reatu est, inquit. Hæc merces, inquit, dimissi a me scelerati. Hoc prædium meæ prævaricationis perfidique.

(d) Pascam et inimicum. Verba sunt christiani tractaturi super redemptione persecutionis, et oblaturi nummos militi, vel delatori, vel inimico concutienti. Hæc autem antea erant corruptissima. Restituimus ex lib. Ursini. Ric.

(e) Massaliter totæ ecclesiæ tributum sibi irrogave-

runt. Serie capitum juncta massam fecere vectigalium christianorum. Sic Optatus, lib. II, sub finem: Et tamen has plebes coegistis flectere et inclinare cervices, et serie capitum juncta massam penitentium facere. Ric.

(f) Beneficiariorum et curiosorum. Beneficarii dicebantur milites beneficio Principis assumpti ad officia seu ministeria certa. Itaque apparebant Principi, mandatis exsequendis. Ex eorum schola seu corpore erant curiosi, cursus publici curæ præpositi, qui et stationarii dicebantur, per stationes dispositi. Iis autem inter cetera hoc numeris injungit lex prima, C. de Curiosis, ut crimina judicibus nuntianda meminerint. Ergo reorum nomina requirebant, ac deferrebant, ipsos reos sistebant tribunalibus et judicio. Vetus historia passionis Fructuosi episcopi: Direxerunt beneficiarii in domum ejus; et paulo post: Cui milites dixerunt: Veni, Præses te accersit, etc. Scriptor anonymus vitæ Chrysostomi apud Suidam: διέβηντες ὑπὸ τῶν Κορυφαίων τὰς πόλεις; et apud Euseb. Iustor ecclesiast. lib. IX, c. 9: Βενεφικαρίων ὁρεῖς καὶ σκαυοὶ; hujusmodi autem officia tandem in prævaricationes et rapinas et concussiones degeneravere, conniven-

rum, (a) inter tabernarios, et lanios, et (b) fures balnearum, et aleones, et lenones, Christiani quoque vectigales continentur. Hanc episcopatus formam Apostoli providentius condiderunt (c) ut regno suo securi frui possent sub obtentu procurandi (1). Scilicet enim (d) talem pacem Christus ad Patrem regrediens, mandavit a militibus per saturnalia redimendam.

CAPUT XIV.

(e) Sed quomodo colligemus, inquis, quomodo dominica solemnia celebrabimus? Utique quomodo et Apostoli; fide, non pecunia tuti; quæ fides si montem transferre potest, multo magis militem. Esto sapientia, non præmio cautus. (f) Neque enim statim et a populo eris tatus, si officia militaria redemeris. Una ergo tibi et fide, et sapientia, ad tutelam opus est: quibus non adhibitis, et redemptionem tuam potes perdere; adhibitis, haud redemptionem desiderare. Postremo si colligere interdum non potes, (g) habes noctem, luce Christi luminosa (2)

LECTIONES VARIANTES.

(1) A. Neander conj. v. pacem hic excidisse ac restituendam esse.

A adversus eam. Non potes discurrere per singulos: sit tibi et in tribus Ecclesia. (h) Melius est turbas tuas aliquando non videas, quam addicas. Serva Christo virginem sponsam. Nemo quæstum de ea faciat. Hæc tibi, frater, dura forsitan et intolerabilia videntur. Sed recita Deum dixisse: *Qui capit, capiat* (Matth. XXIX, 42); id est, qui non capit, discedat. Non potest qui pati timet, ejus esse qui passus est. At qui pati non timet, iste perfectus erit in dilectione, utique Dei. *Perfecta enim dilectio foras mittit timorem* (Joan. IV, 18). *Et ideo multi vocati, pauci electi* (Matth. XXII, 14). *Non queritur qui latam viam sequi paratus sit, sed qui angustam* (Matth. VII, 13; Luc., XIII, 24). Et ideo Paracletus necessarius deductor omnium veritatum, exhortator omnium tolerantiarum: quem qui receperunt, neque fugere persecutionem, neque redimere noverunt, habentes ipsum qui pro nobis erit, sicut locuturus in interrogatione, ita juvaturus in passione.

(2) Luce Christi luminosi nhen. — Noctem luce Christi luminosam cod. Urs. et Wome.

COMMENTARIUS.

tibus plerumque hominum pessimorum improbitati beneficiariis et curiosis. Nam et ipsi pensionibus annuis aut mensuris corrupti, tabernariorum, ganeonum, furum, lenonum scelera dissimulabant; ita ut domi servarent matriculas turpium hujusmodi pactionum. Cum igitur et in Christianos mandata principum sive proconsulum aut præsidum tanquam in facinorosos atrociter exsequerentur, tandem et istis Christiani quoque pecunias pacis pensionibus numerare cœperunt. Hoc Septimius nomini christiano turpe ac pudendum esse ait, in matricibus beneficiariorum et curiosorum, inter ganeones et fures, et tabernarios, et lenones, Christianos quoque vectigales censi. Ric.

(a) *Inter tabernarios, et lanios.* Laniorum tabernæ in scriptorum monumentis reperiuntur. Et lanios in matricula tabernariorum censitos nemo ambigit. Itaque mendosum esse videatur, quod hic separatim notantur. Certe in exemplaribus antiquis scriptum fuisse *janeos* et *juneos*, testatur Rhenanus; quasi ganeos dixerit Septimius pro ganeonibus. Sic enim lib. II ad Uxorem, tabernæ adjunxit ganeam: *Audiat sane, inquit, audiat aliquid de scena, de taberna, de ganea*, quod in vulgatis editionibus depravatum antea legebatur, de *geenna*. Et Ammiani Marcellini lib. XXVIII, ubi legitur, *per Janos et fora clamitant*, legendum, *per ganeas et fora*. Verumtamen, cum illius ævi Christianos tantum ab sanguine et cruore abhorruisse sciamus, ut etiam botulis et cæteris hujusmodi eduliis studiosissime abstinerent, facile mihi persuaderi patiar, Tertullianum hoc loco lanios ab generali tabernariorum appellatione exemisse, quo magis negotii, de quo agitur, fœditatem extolleret. Ric.

(b) *Fures balnearum*: Apol. 44, dicuntur *lavan-tium prædones*. Infamis habebatur miles in furto balneario deprehensus, l. fin. D. de fur. noct. vel baln. Contra illas injurias adhibebantur servi qui *Capsarii* sive *ἱματιοφύλακες* dicuntur, quique aliis etiam usibus serviebant. Paull., l. III, de off. præf. vig. Unde Lucianus Hippias, *Τὸ ἔν σοι ἐπὶ τοῦτο λήγοιμι, παλαίστρας,*

καὶ τὰς κοινὰς τῶν ἱματιοφυλάκων κατὰ τὰς ὥρας, quid referam præterea palestras, et communes capsariorum apparatus? Legunt hic nonnulli *balneariorum*, quod idem est, quam visin Gloss. fur balnearius, *βαλυντοφύλακας*. Lx Pa.

(c) *Ut regno suo securi frui possent sub obtentu procurandi.* Jam episcopatus in regnum surgebat, si credimus Septimio, adversus Ecclesiam romanam sive catholicam scribenti. Sane Ammianum Marcellinum minime audire, talibus orta principiis libro XXVII narrantem, nisi Sulpicii Severi supremis Historiæ sacra verbis etiam atrociora traderentur. Ric.

(d) *Talem pacem Christus mandavit a militibus per saturnalia redimendam.* Aut scribendum saturnalia, aut dicendum saturnalia munera significari, quæ saturnalia: celebritatis occasione militibus sive officia lib. proconsulis aut præsidis Christiani mittebant, ut eos haberent æquiores et clementiores.... Saturnalia munerum et sirenarum dies fuere. Unde illud Martialis, IV:

Saturnalia fructuosiora
Annis non habuit decem Sabellus.

CAP. XIII. — (e) *Sed quomodo colligemus?* Πῶς συν-
ἄξομεν; Irinæus, lib. III, cap. 3: *Confundimus omnes eos qui quoquo modo vel per sui placentiam malam, vel vanam gloriam, vel per cæcitatem et malam sententiam, præterquam oportet colligunt.* Optatus lib. II: *Non enim grex aut populus appellandi fuerant pauci, qui inter quadraginta et quod excentis basilicas, locum ubi colligerent non habebant.* Ric.

(f) *Neque enim statim et a populo tutus eris, si officia militaria redemeris.* Etsi nummis oblatis concussos illos, beneficiarios et curiosos placaveris, pacemque ab iis redemeris, non statim et a populi furentis rabie tutus eris. Ric.

(g) *Habes noctem luce Christi luminosam.* Sic liber Ursini. Quod sequitur, *adversus eam*, prave insertum detrahi velim. Ric.

(h) *Melius est turbas tuas aliquando non videas, quam addicas.* Nempe tributariæ servitutis. Ric.

QUINTI SEPTIMII FLORENTIS TERTULLIANI

ADVERSUS GNOSTICOS SCORPIACE (a).

ARGUMENTUM.

Gnosticos adoritur, qui martyrium tollebant: illius utilitatem necessitatemque probat. Scorpiace sive Scorpiacum liber hic vocatur, quoniam Scorpionum in morem latenter simplicioribus imponent, dicebantque Deum sanguinem Christianorum non sitire, nec Christum de morte nostra salutem expectare.

EDIT. VENET.

CAPUT PRIMUM.

Magnum de modico malum (b) scorpiorum (1) terra suppurat: tot venena, quot genera (2); tot pernicies, quot et species; tot dolores, quot et colores (c), Nicander scribit et pingit: et tamen (d) unus omnium violentiæ gestus nocere de cauda; quæ cauda erit, quodcumque de postumo corporis propagatur, et verberat. Proinde (3) scorpium series illa nodorum, venenata intrinsecus venula subtilis, ar-

A cuato impetu surgens (e), hamatile spiculum in summo tormenti ratione (f) stringit; unde et bellicam machinam, retractu tela vegetantem (g), de scorpione nominant. Id spiculum (h), et fistula est, patula tenuitate in (4) vulnus et virus, quæ figit effundit (i). Familiare periculi tempus æstas (5); Austro et Africo sævitia velificat (6). In remediis naturalia plurima (7); aliquid et magia circumligat, medicina cum ferro et poculo occurrit. Nam et (8) præbunt quidam (9), festinando tutelam; sed concubitus exhaurit (j), et denuo sitiunt. Nobis fides præsidium, si non et ipsa percutitur diffidentia signandi statim et adjurandi (k), et urgendi (l) (10) bestiæ calcem: hoc denique modo (m) etiam ethnicis sæpe subvenimus; donati a Deo ea potestate (n), quam Apostolus dedicavit (Act., XXVIII), cum morsum viperæ spreuit. Quid ergo promittit sty-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Scorpionum Pam. Rhen. Seml.
(2) Ingeia, Pam. Rhen. Seml. et genera, Petr. Ciacconius ex Isidoro.
(3) Pericula ut Rhen. Seml. proinde scorpionum Jun.
(4) Id Rhen. Seml.
(5) Aestas Pam. Franeg.
(6) Velificabat Fran.

- (7) Naturalia plurimum Pam. Fran. naturalium plurimum Seml.
(8) Jam et Jun.
(9) Quedam Wonn.
(10) Urgendi Seml. Signando statim et adjurando et unguendo cod. Wonn.

COMMENTARIUS.

(a) Scorpiace. In codice illo Agobardi, librum de C Præscriptione hæreticorum proxime sequitur Scorpiace, qui liber in vulgatis editionibus inscribitur, Adversus Gnosticos Scorpiacum, de bono Martyrii. Nos veteres membranas secuti appellavimus Scorpiacen, sive de Scorpiace. Nam et ita inscribitur, ut, De præscriptione hæreticorum: et, De exhortatione castitatis; cum reipsa sit et Scorpiace, et Præscriptio hæreticorum, et Exhortatio castitatis. Tertullianus huic opusculo, sane eleganti, titulum fecit Scorpiacen, Græcorum more, qui et σκορπιακὴν ἀντίδοτον dicunt. Apud Hieronymum, in vulgatis quidem editionibus, legitur Scorpiacum lib. adversus Vigilantium: Scribit adversum hæresim tuam, quæ olim erupit contra Ecclesiam, Tertullianus, vir eruditissimus, insigne volumen, quod Scorpiacum vocat rectissimo nomine, quia arcuato vulnere in Ecclesiæ corpus venena diffudit. Ric.

CAP. I.—(b) Scorpiorum terra suppurat. Hæc de alimentis scorpionum et terra ductorum intelligenda mihi non videntur. Verum ex eo explicanda sunt, quod scorpionum non modo ex sese generentur, sed etiam procreantur et putredine, lignis putrefactis et terra etiam; unde Nicandri scholiastes in Ther.: Πικρὸν δὲ οἱ σκορπίου τὸ μένιν ἐξ ἀλλήλων, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ σαρκαμένων ξύλων καὶ παγιδέων: Nascuntur scorpiones non tantum alii ex aliis, verum etiam putrefactis lignis et caneris. Le Pr. et Edd.

(c) Quot colores. Plures sunt scorpionum species, quæ a colore potissimum denominantur; has Nicander in Theriacis octo enumerat. Le Pr.

(d) Unus omnium violentiæ gestus nocere de cauda. Plinius, Semper cauda in ictu est: nulloque momento meditari cessat, ne quando occasione desit. Ric.

(e) Arcuato impetu surgens. Hoc imitatus est Hiero-

nymus præmio in Joëlem: Insurgat licet scorpiorum, et arcuato vulnere ferire conetur. Ric.

(f) Tormenti ratione. Hoc est, in modum tormenti. Ric.

(g) Unde et bellicam machinam retractu tela vegetantem. Ea describitur ab Ammiano, lib. XXIII. Ric.

(h) Id spiculum et fistula est. Sic de Calice, tubam pariter et lanceam, lib. de Anima, et lib. I. advers. Marc. Ric.

(i) Quæ figit, effundit. Hæc attingit Isidorus more suo negligenter: Scorpiorum est sagitta venenata, arcu vel tormentis excussa, quæ dum ad hominem venerit, virus quod figit, infundit. Ita ad sagittam transtulit, quæ de machina et animali Septimius dixerat. Ric.

(j) Sed concubitus exhaurit. Quod scilicet præbuerunt remedia, veneris ardore exhauritur. Perstringere videtur Psychicos suos prurigas, de quibus initio lib. de Monog. Ric.

(k) Diffidentia signandi statim et adjurandi. Expressimus scripturam codicis Agobardini. Etsi minime displiceat quod in Ursino legitur: Nobis fides præsidium, si non et ipsa percutitur diffidentia, signando statim et adjurando, etc. Ric.

(l) Urgendi bestiæ calcem. In Agobardino legitur, unguendi. Manum Tertulliani scripsisse puto, urgendi. Urgere bestiæ calcem, idem est atque urgere bestiam calce. Ipse mox dicit: At tu, fides si rigilat, ibidem scorpiorum pro solea anathema illidit. Illidero scorpiorum soleam, est urgere bestiæ calcem. Ait autem Christus, Lucæ X: Ecce dedi vobis potestatem calcandi supra serpentes et scorpiones. Ric.

(m) Hoc denique modo etiam ethnicis subvenimus. Signando statim et adjurando. Ric.

(n) Donati a Deo ea potestate. Calcandi scorpiones, urgendi bestias calce. Ric.

las iste, si fides de suo tuta est? Ut et (1) alias de suo tuta sit, (a) cum suos scorpis (2) patitur. Acerba mediocritas et istis (b), et genus varium, et uno modo armantur, (c) et certo tempore subornantur, nec alio quam ardoris. Hoc apud Christianos persecutio est. Cum igitur fides aestuat, et Ecclesia exurit de figura rubi, tunc Gnostici erumpunt, tunc Valentini proserpunt, tunc (d) omnes martyriorum refragatores ebulliunt, (e) calentes (5) et ipsi offendere, figere, occidere. Nam quod sciant multos simplices ac rudes, tum infirmos, (f) plerosque verò in ventum, et (4) si placuerit, christianos, nunquam magis adeundos sapiunt (g), quam cum aditus animæ formido laxavit; præsertim cum aliqua atrocitas fidem martyrum coronavit. Itaque primo (h) trahentes adhuc caudam de affectibus applicant (i), aut quasi in vacuum flagellant. (j) Hæcine pati homines innocentes? ut putes (5) fratrem, aut de melioribus ethnicum? Siccinè tractari sectam nemini molestam? Dehinc adigunt, perire homines sine causa. Perire enim, et sine causa (k), prima fixura. Exinde jam cædunt. Sed nesciunt simplices animæ, quid, quomodo scriptum sit, ubi, et quando, et eoram quibus confitendum, nisi quod nec simpli-

cit as ista, sed vanitas, imo dementia, pro Deo mori. Et: Quis me salvum faciat (l), si is occidet, qui (6) salvum facere debebit? Semel Christus pro nobis obiit, semel occisus est ne occideremur. Si vicem repetit, nunc et ille salutem de mea nece exspectat? An Deus hominum mundi sanguinem flagitat, maxime si *taurorum et hircorum* (Ps., LIX, 13) recusat? Certe peccatoris penitentiam mavult quam mortem (Ezech. XVIII, 23). Et quomodo non peccatorum (7) desiderat mortem? Hæc, et si quæ alia (m) admenta (8) hæreticorum venenorum, quem non vel in scrupulum figant, si non in exitum (9)? vel in hilem, si non in mortem? At tu, fides si vigilat, ibidem scorpis pro solea anathema illidit, et relinquit in suo sopore (10) morientem. Cæterum, (n) si plagam satiaverit, intumescit virus, et properat in viscera; statim omnes pristini sensus retorpescent, sanguis animi gelascit, (o) carne (11) spiritus exolescit, nausea nominis (p) inaccrescit (12). Jam et ipsa mens sibi quo vomat querit. Atque ita semel infirmitas quæ percussa est (13), sanciatam fidem vel in hæresim (q), vel in sæculum expirat. Et nunc præsentia rerum est medius ardor ipsa canalicula persecutionis: (r) ab ipso scilicet cynocephalo. Alios ignis, alios gladius, alios

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Sit, ut et Rhen. Seml. sit, et Pam. Fran.
(2) Cum suo scorpis mediatur acerba, mediocritas et istis cod. Woum.
(3) Calientes Pam. Fran.
(4) Et abest Pam. Fran.
(5) Puta Pam. Fran.
(6) Ut qui me s. f. si is occidet, quis Rhen. Semler, et quis m. s. f. si is occidet, qui salvum cod. Woum.

- (7) Peccatorum non Pam. Fran.
(8) Adinventio, Rhen. Seml.
(9) Exitum Pam. Fran.
(10) Pure Jun.
(11) Caro Rhen. Seml.
(12) Ingrescit, cod. Agob.
(13) Infirmitate quoque percussa, Rhen. Seml.

COMMENTARIUS.

(a) Cum suos scorpis patitur. Hæreticos significat, C sunt a Septimii persona diligenter distinguendæ. Rhen.

(b) Acerba mediocritas et istis. Jam incipit hæreticos cum scorpis comparare: et quemadmodum de scorpis dixit, *Magnum de modico malum*, ita hic de hæreticis, *Acerba mediocritas et istis*. Ric.

(c) Et certo tempore subornantur, nec alio quam ardoris. Plinius: *Venenum omnibus medio die, dum incandescere solis ardoribus*. Ric.

(d) Omnes martyriorum refragatores. Gnosticos et alios hæreticos assecclas notat, qui martyria tollere conabantur, atque adversus ea dimicabant. LE PA.

(e) Calentes et ipsi offendere. Verissima scriptura. Etenim scorpis incalcescentibus venenum inardescit. Ric.

(f) Plerosque vero in ventum, et si placuerit christianos. In ventum, hoc est, vento ferente, vento secundo, prout ventus tulerit; prout temporis occasio dederit, suaserit. Et, si placuerit, nimirum Cassari, Proconsuli, Præsidi, etc. Ric.

(g) Nunquam magis adeundos sapiunt, quam cum aditus animæ formido laxavit. Alludit ad illud Juvenalis:

Et trepidum solvunt tibi cornua ventrem
Cum lituis audita.

Ita ut formido non solum ventrem, sed et animum solvat. Ric.

(h) Trahentes adhuc caudam. Nondum arcuato impetu surgentes; nondum figentes spicula; nondum fundentes virus. Ric.

(i) Applicant. Blande ac molliter accedunt. Ric.

(j) Hæcine pati homines innocentes. Hæc dicuntur sub persona gnosticorum, accedentium ad fideles simplices et formidantes; ac deinceps tales personæ

(k) Perire enim, et sine causa. Verba sunt Tertulliani Gnosticorum dicta cum indignatione examinantis. Etenim dicebant perire qui martyria subirent, et, perire sine causa. Quasi perirent qui Deo impendebantur! Aut quasi sine causa, qui pro Christi nomine! Ric.

(l) Et quis me salvum faciat, si is occidet qui salvum facere debebit? Hujusce commatis principium in codice Agobardi vetustatis injuria delevit. Scriptum fuisse videtur, *Et quis me salvum faciat, si is occidet qui salvum facere debebit?* Ric.

(m) Admenta hæreticorum venenorum. Admentum in veteribus Glossis, Ammentum, ἀμμολόγημα, λόγος ὁτις ὁδὸν ἀποβλέπει εἰς λόγῳ. Hinc illud, quod supra notavimus: *Admentavit hanc sententiam*. Ric.

(n) Si plagam satiaverit. Si jaculum penetravit adactum in vulnus. Ric.

(o) Carne spiritus exolescit. Carne, hoc est, vite mortalis amore pravo. Ric.

(p) Nausea nominis inaccrescit. Cod. Agob. inagrescit: ἀγρίαζεις. Hesyehus ἀκρίβειαι. Horatius dixit: *inamarescunt epulæ*. Hoc est, inaccessit. Sic in Apolog. *Accessit aer ructantibus decariis*; et lib. I. adverb. *Marc. totam fidei massam hæretico acore decepit*. Et Plinius dixit, *aceti perfidiam, nequitiam*. Eo acore provocari nauseam nominis christiani ait Septimius. Ric.

(q) Sanciatam fidem vel in hæresim, vel in sæculum expirat. Hoc est, de christianis fratribus nostris sunt hæretici vel ethnici. Ric.

(r) Ab ipso scilicet cynocephalo. Diabolo, canina invidia genus humanum vexante. Ric.

bestiæ Christianos probaverunt. Alii fustibus interim et unguis insuper (1) degustata martyria in carcere esuriunt (a). Nos ipsi ut (2) lepores, destinata venatio, de longinquo obsidemur, et hæretici ex more grassantur. Itaque tempus admonuit adversus nostrates bestiolas (3) (promptam) mederi theriacam (b) stylo temperare; qui legeris, biberis. Non amarum potio (4). Si eloquia Domini dulcia super mella et favos (Ps. XVIII, 7), inde pigmenta sunt; si lacte et melle promissio Dei manat, hoc sapiunt quæ illuc faciunt. Væ autem qui dulce in amarum, et lumen in tenebras convertunt (Is. V, 20). Perinde enim et qui martyriis refragantur, salutem perditionem interpretantes, tam dulce in amarum, quam lucem in tenebras reformant, atque ita miserrimam hanc vitam illi beatissimæ prævertendo, tam amarum pro dulci, quam tenebras pro luce supponunt.

CAPUT II.

Sed nondum de bono Martyrii, nisi debito (5) primum; nec ante de utilitate ejus, quam de necessitate discendum (6). Auctoritas divina præcedit, an tale quid voluerit atque mandaverit Deus, (c) ut qui negant bonum, non suadeantur accommodum (7), nisi cum subacti fuerint. (d) Ad officium (8) hæreticos compelli, non illi dignum est. Duritia vincenda est, non suadenda. Et utique satis optimum præjudicabitur, quod probabitur a Deo constitutum atque præceptum. Sustineant Evangelia paulisper, dum radicem eorum ex primo Legem; dum inde

A elicio Dei voluntatem, unde et ipsum recognosco. *Ego sum, inquit (Exod. XX), Deus tuus (9) qui te eduxi de terra Ægypti. Non erunt tibi dii (10) alii præter me. Non facies tibi simulacrum eorum quæ in cælo, et quæ in terra deorsum, et quæ in mari infra terram. Non adorabis ea, neque famulaberis eis. Ego enim sum (11) Dominus Deus tuus. Item in eadem Exodo: Ipsi vidistis quod de cælo locutus ad vos sim. Non facietis vobis (12) deos argenteos, et deos aureos non facietis vobis. Secundum hæc (13) et in Deuteronomio (VI): Audi, Israel, Dominus Deus tuus (14) unus est, et: Diliges Dominum Deum tuum ex toto corde tuo, et ex tota anima tua, et ex totis viribus tuis; et rursus: Ne obliviscaris Domini Dei tui, qui te eduxit de terra Ægypti et (15) domo servitutis. Dominum Deum tuum timebis, et illi famulaberis soli, et illi adglutinaberis; et in nomine ejus dejerabis. Non ibitis post deos alienos ex diis (16) nationum quæ circum vos, quia æmulatur Deus (17) tuus in te: ne (18) iratus indignetur, et exterminet te a facie terræ. Sed et proponens benedictiones et maledictiones: Benedictiones, (19) inquit (Deut. XI, 27), si audieritis præcepta Domini Dei vestri, quæcumque ego præcipio vobis hodie, (20) et non (21) erraveritis de via, quam mandavi vobis, ut abeuntes serviatis diis (22) aliis, quos non scitis. De quibus omnifariam extirpandis: Perditione perdetis, inquit, omnia loca, in quibus servierunt nationes diis suis, (23) quas vos possidebitis hereditate: subter (24) montes et colles, et sub arbores*

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Degustato martyrio Rhen. Seml.
- (2) Ipsius Rhen. Seml. Oberth.
- (3) Bestiolas nostrate scorpiacum Seml.
- (4) Nec amarum potio Rhen. Seml. nec amara enim potio Latin.
- (5) De debito Ciaccon. Jun.
- (6) Dicendum Lat.
- (7) Ad commodum Rhen. Seml. Oberth.
- (8) Fuerint ad officium. Hæreticos Jun.
- (9) Dominus Deus tuus Pam. Fran.
- (10) Di abest Rhen. Seml.
- (11) Sum omitt. Oberth.
- (12) Inibi Rhen. Seml.
- (13) Vobis secundum hæc Rhen. Seml. Oberth.

- C (14) Dominus add. Jun.
- (15) E Jun.
- (16) Deos aliorum et deos Rhen. Seml. Oberth.
- (17) Et Deus æmulator Dominus Rhen. Seml. Oberth.
- (18) Et ne Seml. Ut ne Jun.
- (19) Benedictionem et maledictionem: benedictionem Pam. Fran.
- (20) Maledictionem si err. Pam. Fran.
- (21) Hodie: et maledictionem si non audieritis præcepta Domini Dei nostri, quæcumque ego præcipio vobis hodie, et erraveritis de via Jun.
- (22) Deis Venet.
- (23) Suis abest Pam. Fran.
- (24) Super Rhen. Seml. Oberth.

COMMENTARIUS.

(a) Degustata martyria in carcere esuriunt. Hoc est, exoptant martyria consummare, quæ tantum degustaverint, fustibus vel unguis verberati lacera-
tione; quasi extrema tantum cute perstricta. Ric.

(b) Adversus nostrates bestiolas promptam mederi theriacam. Sic restitimus, secuti exemplaris vestigia hujusmodi: Adversus nostrates bestiolas..... in mederi theriacam stylo temperare. Nostrates bestiolas dicit scorpiunculos hæreticos perniciosissimos de non veris christianis prognatos, de quibus supra dixit, *Magnum de modico malum, et Acerbam medicritatem*. Et in serpentum genere, scorpium sunt modici et mediocres. Et rem parvam Tertullianus medicrem dicere amat. Ric.

CAP. II.—(c) Ut qui negant bonum, non suadeantur accommodum, nisi cum subacti fuerint. Hæc omnino est scriptura cod. Agod. Ait Tertullianus, eos qui negant bonum esse martyrium, non prius suaderi debere bonum esse et commodum, quam divinarum Scripturarum auctoritate subacti fuerint credere, necessarium esse ad salutem martyrium. Nam hoc evicto, facile obtineri ut credant, non modo bonum esse, sed et commodum atque utile. Ric.

(d) Ad officium hæreticos compelli, non illi dignum est. Gnostici, martyria nec bona nec utilia apud Deum esse dicebant, adeoque non appetenda Christianis. Septimius adversus id genus hæreticos sic agendum sibi non esse ait, ut blandis, at subtilibus rationum illecebris suadeantur utilia esse martyria, sed in ipso jam limine disputationis vim adhibendam, qua compulsi coactique, sentiant necessaria esse: etenim ea fortiter obiri Deum velle; Deum jubere: itaque verbi divini auctoritatem, vires et copias divinas, arma cælestia intentat: aciem Scripturarum instruit. His gladiis compellit hæreticos ad officium: his crucibus atque tormentis duritiam eorum frangit ac subigit. Et consentanea loquitur iis quæ ad Scapulam dixit, *Religionis non esse cogere religionem*; quæ sponte suscipi debeat; non vi. Nimirum eo sermone vim abdicandam esse contendit; quæ corpus hominis vexat, aut necat; eamque vim, in hujusmodi negotiis absurdam atque inutilem, ideo damnat, quod hypocritas quidem faciat, minime autem religiosos, nedum christianos. Ric.

densas quasque (1) effodietis aras earum, evertetis et A comminuetis stacula earum, et excidietis lucos earum, et scalpilia ipsorum deorum (2) concremabitis igni, et disperdetis nomen eorum de loco illo. Adhuc ingerit cum introissent terram promissionis, et exterminassent nationes ejus: Cave tibi ne sequaris eas posteaquam exterminatae fuerint a facie tua, ne requisieris deos illarum, dicens: quemadmodum faciunt nationes deis suis, (3) et ego ita faciam. Sed et id (4): Si prophetae, inquit (Deut. XIII), exsurrexerit in te, aut somnium somnians, et dederit tibi signum vel ostentum, et ceciderit (5), et dixerit: eamus, et serviamus deis aliis, quos non scitis: ne audiat sermonem prophetae, aut somniiator illius; quia tentat vos Dominus Deus vester, an (6) ex toto corde vestro, et ex tota anima vestra timeatis (7) eum. Post Dominum Deum vestrum (8) abibitis, et hunc timebitis, et praecepta ejus custodietis, et vocem ejus audietis, et illi servietis, et illi adjiciemini. Prophetes autem et somniiator ille morietur: locutus est enim ad seducendum te a Domino Deo tuo. (a) Sed et alio capitulo (9): Si autem rogaverit te frater tuus ex patre vel matre, aut filius tuus, aut filia tua, aut mulier, quae in gremio tuo est, aut amicus qui animae tuae pars est, clam dicens: eamus, et serviamus deis aliis, quos non scis, nec patres tui, ex deis nationum quae circum te proxime sunt, aut longe; ne velis ire cum illo, et ne audieris eum. Non parcat (10) oculus tuus super eum, (b) nec misereberis, nec celabis (11) eum: annuntians annuntiabis de eo; manus tuae erunt in eum in primis ad occidendum, et manus omnis populi (12) in novissimis, et lapidabitur illum, et morietur, quoniam quaesivit avertere te a Domino Deo tuo. Subjicit etiam de civitatibus, si quam ex his constitisset suavis iniquorum hominum transiisse ad deos alios, ut interficerentur omnes incolentes eam, et devotamenta fierent universa ejus, et colligerentur omnia spolia ejus in omnes exitus ejus, et igni cremarentur cum omnibus vasis suis, et cum omni populo in conspectu Domini Dei. Et non erit habitabilis, inquit, in aeternum, non reedificabitur amplius, nec adhærebit quidquam manibus tuis ex devotamento ejus, uti avertatur Dominus ab indignatione irae suae. Maledictionum

quoque ordinem ab idolorum execratione commisit: Maledictus homo qui fecerit sculptile aut fusile, aspernamentum Domino, opus (13) manuum artificis, et collocaverit illud in abscondito (Deut. XXVII, 15). In Levitico vero (XIX, 4): Non sequemini (14), inquit, idola, et deos fusiles non facietis vobis. Ego Dominus Deus vester. Et alibi: Filii Israel famuli pueri mei; hi sunt quos eduxi de terra Aegypti. Ego Dominus Deus vester. Non facietis vobis manu facta, nec scalpille (15) staticulum statuetis vobis, nec lapidem scopum ponetis in terra vestra. Ego Dominus Deus vester. Et hæc quidem prima per Moysen dicta (16) sunt a Domino, utique pertinentia quoscumque Dominus Deus Israelis perinde de Aegypto superstitionisissimi sæculi, et de domo humanæ servitutis eduxerit. Sed et deinceps B omne os Prophetarum ejusdem Dei vocibus sonat, eandem legem suam eorumdem præceptorum instauratione cumulantis, nec aliud primum tam principaliter denuntiantis, quam ab omni factura atque cultura idolorum cavere; ut per David: Dei nationum argentum et aurum; oculos habent, nec (17) vident; aures habent, nec audiunt; nares habent, nec odorantur; os, nec loquuntur; manus, nec contrectant; pedes, nec ingrediuntur. Similes erunt illis qui faciunt ea (18), et qui fidunt in illis.

CAPUT III.

Nec putem disceptandum, an digne Deus prohibeat nomen et honorem suum mendacio addici, an digne quos ab errore superstitionis avulserit, rursus in Aegyptum regredi nolit; an digne a se non patitur absistere quos sibi allegit. Itaque (19) nec illud expectabit (20) retractari a nobis, an observari voluerit disciplinam quam voluit instituire, et an merito ulciscatur desertam, quam voluit observatam: quando frustra instituisset, si observari eam noluisset; et frustra observari voluisset, si vindicare noluisset. Sequitur enim ut has definitiones Dei adversus superstitiones, (c) tam evictas (21) quam etiam vindicatas probem, quoniam ex his tota martyriorum ratio constabit. Aberrat apud Deum in monte Moyses, cum populus tam necessariam absentiam ejus impatiens, deos sibi producere querit, quos potius (22) ipse per-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Et sub arbore densa quaque Jun.
- (2) Deorum ipsorum Fran. Deorum ipsorum Pam.
- (3) Ut add. Rhen. Seml. Oberth.
- (4) Id omitt. Rhen. Seml. Oberth.
- (5) Venerit Rhen. Seml. Oberth.
- (6) Ut sciat si add. Pam. Fran.
- (7) Ametis Jun.
- (8) Dominum omitt. Rhen. Seml. Oberth.
- (9) Titulo Rig.
- (10) Pascet Rhen. Seml. Oberth.
- (11) Nec desiderabis, nec salvabis eum Rhen. Seml. Oberth.

- (12) Manus populi tui Rhen. Seml. Oberth.
- (13) Aspernatum opus Seml. Oberth.
- (14) Sequimini Rhen. Seml. Oberth.
- (15) Nec add. Pam. Fran.
- (16) Dei scita sunt ad omnes Seml. Oberth.
- (17) Et non Seml. Oberth.
- (18) Ea Abjicit Seml. post Rhenam.
- (19) Ita, Seml. Oberth.
- (20) Expectabitur, cod. Womw.
- (21) Edictas cod. Womw.
- (22) Quo se potius Jun.

COMMENTARIUS.

(a) Sed et alio capitulo. Quod semel annotasse sufficiat, vel hinc patet longe aliam fuisse caput distinctionem in bibliorum editionibus ætate Tertulliani, atque nunc, cum istud eodem cap. hodie reperiat; neque id novum videbitur, qui commentarios veterum Patrum et maxime Rhabani Mauri in Scripturas pene universas, quæ apud me MSS. exstant, inspexerit. Nata est vero laud dubie varia distinctio,

eo quod in capita initio distinctæ Scripturæ non fuerint, sed in libros duntaxat. PAM.

(b) Nec misereberis, nec celabis eum. Diversæ aliquis scripturæ vestigia exhibent membranæ, Ne desideras... vabis eam. Ric.

CAP. III.—(c) Tam evictas, quam etiam vindicatas. Sic legitur in codice Agobardi; in lib. Ursini, edictas. Ric.

diderit. Urgetur Aaron, et jubet in aures fœminarum A suarum in ignem conferri. Amisuri enim erant in judicium sibi vera ornamenta aurium, Dei voces. Sapiens ignis effigiem vituli defudit illis (1), suggillans illic cor habentes, ubi et thesaurum, apud Ægyptum scilicet inter cætera animalia bovis etiam cujusdam consecratricem; itaque tria millia hominum a parentibus (2) proximis cæsa, quia tam proximum parentem Deum offenderant, transgressionis et primordia et merita dedicaverunt. (a) In Arithmis (Num. XXV), cum divertisset Israel apud Sethim, abeunt libidinatam ad filias Moab, invitantur ad idola, ut et spiritu fornicarentur; edunt denique de pollutis eorum: dehinc et adorant deos gentis, et Beelphegor initantur. Ob hanc quoque idololatriam, nœchiæ sororem, viginti tria millia domesticis obruncata gladiis divinæ iræ litaverunt. Defuncto Jesu Nave (Jud. II), derelinquunt Deum patrū suorum, et servant (b) idolis Baalim et Astartis; et iratus Dominus tradidit eos in manibus diripientium; et diripiebantur ab illis, et venundabantur inimicis, nec poterant omnino subsistere a facie inimicorum suorum; quocumque processerant, manus erat super illos in mala, et compressati sunt valde. Post quæ (3) instituit super illos Deus Critas, quos *censores* intelligimus, sed nec istis obaudire perseverarunt: ut quis Critarum obierat, illi ad delinquendum supra quam patres eorum, abeundo post deos alienorum et serviendo et adorando eos (4). Itaque Dominus iratus: Quoniam quidem, ait, (c) transgressa est (5) gens ista pactum meum, quod disposui patribus eorum, et non audierunt (6) vocem meam, et ego non advertam ad auferendum virum a facie eorum ex nationibus quas relinquit decedens Jesu. Atque ita per omnes pene annales critarum et deinceps regum, reservatis gentium circumcolarum viribus, bello et captivitate et jugo allophyolorum iram dispensavit Israel, quotienscumque ab illo maxime in idololatriam (7) exorbitaverunt.

CAPUT IV.

Hanc igitur (d) si a primordio constat et prohibitam de tot tantisque præceptis, et nunquam im-

pune commissam, de tot tantisque documentis, nec ullum tam superbum crimen apud Deum deputari, quam hujusmodi transgressionem, ultro intelligere debemus divinarum et denuntiationum et executionum intentionem, jam tunc martyriis patrocinatam, non modo non dubitandis, verum etiam sustinendis, quibus scilicet locum fecerat prohibendo idololatriam: aliter enim martyria non evenirent; et utique auctoritatem suam præstruxerat, volens ea evenire quibus locum fecerat. Nunc enim de Dei voluntate compungimur, et (8) ingeminat scorpis plagam, hanc negans, hanc accusans voluntatem, ut aut alium Deum insinuet, cujus hæc non sit voluntas; aut nostrum nihilominus destruat, cujus talis sit voluntas; aut omnino neget voluntatem Dei, si ipsum negare non poterit. Nos autem de Deo alibi dimicantes, et de reliquo corpore hæreticæ ejusque doctrinæ, nunc in unam speciem congressionis certas prædicimus lineas, non alterius Dei, quam Israelis, eam defendentes voluntatem, quæ martyriis locum fecerit, tam ex præceptis prohibita semper, quam ex judiciis puniunt idololatriæ. Si enim præceptum observatum (9) vim patitur, hoc erit quodammodo observandi præceptum, ut id patiar per quod potero observare præceptum: vim scilicet quæcumque mihi imminet caventi ab idololatria. Et utique qui imponit præceptum, extorquet obsequium. Non potuit ergo voluisse ea evenire, per quæ constabit obsequium. Præscribitur mihi ne quem alium Deum dicam; ne, vel dicendo, non minus lingua quam manu Deum fingam; ne quem alium adorem, aut quoquo modo (10) venerer, præter unicum illum qui ita mandat; quem et jubeor timere, ne ab eo deserar; et de omni substantia diligere, ut pro eo moriar. Huic sacramento militans ab hostibus provocor, par sum illis si (11) manus dederō; hoc defendendo depugno in acie, vulneror, concidor, occidior. Quis hunc militi suo exitum voluit, nisi qui tali eum sacramento consignavit?

CAPUT V.

Habes igitur Dei mei voluntatem: occursum est

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Diffundit illos *cod. Worm.*
- (2) Et *deest Venet.*
- (3) Postquam *Rhen. Seml.*
- (4) Orando *Rhen. Seml.*
- (5) Transgressi sunt *cod. Agobardi.*
- (6) Obaudierunt *Rhen. Seml.*

- (7) Idololatria *Seml.*
- (8) Et abjicit *Seml. post Rhenan.*
- (9) Observando *Pam. Rhen. Seml. Oberth.*
- (10) Quomodo *Rhen. Seml. Oberth. Pam. quo modo, Jm.*
- (11) Si illis *Rhen. Pam. Seml. Oberth. nisi illis Latin.*

COMMENTARIUS.

(a) In Arithmis. Vocem græcam retinuit, pro in D Numeris, ut paulo post Critas habet, pro Judices.

LE PR.

(b) Idolis Baalim et Astartis. Baalim sunt hic dii gentium seu idola; aliquando Baal pro loco sumitur. Astarte de qua plurima fit mentio in libris Reg. dea erat Sidoniorum. Id testatur Cedrenus, ubi narrat Salomonem exstruxisse Moabitum idolo et Astartæ Sidoniorum templum; et Achilles Tatiuss initio Amorum Clitoph. et Leucip.: *Ἰδὺν τῇ τῶν παυσίων καλοῦσιν αὐτὴν Ἀστάρτην εἰ Σιδώνιοι: Δεὰ Phenicum ἀνὰ κέρων: Ἀστάρτην ἡν ὀνομαζομένην Σιδωνίαν.* Abominandum vero illud idolum Venerem Græcorum fuisse ait Suidas. *Ἀστάρτη ἡ πρὸ Ἑλλήνων Ἀφροδίτη λεγόμενη θεὸς*

Σιδωνίων. Idem apud Cedrenum reperies. LE PR.

(c) Transgressa est gens ista pactum meum. In Agobardino legitur, Transgressi sunt gens ista pactum meum, et paulo post, et non audierunt vocem meam: quo modo scriptum a Tertulliano fuisse non dubito. Sed mutare qui magistellorum scepra metuebant.

RIC.

CAP. IV.—(d) Si a primordio constat et prohibitam. Vetitum fuisse tanquam summum scelus idololatriam certo certius est. Unde Tertullianus in eo crimine cuncta comprehendit probat lib. de Idolol., quem his verbis orditur: *Principale crimen generis humani, etc.* A cujus sententia non discedit Gregor. Nazianz. Orat. 38 de Idolol. *Ἐργατοὶ τῶν κακῶν καὶ πρῶτοι.* LE PR.

huic plagæ. In (1) alium ictum consideremus, de voluntatis qualitate. Longum est ut Deum meum bonum ostendam, quod jam a nobis didicerunt Marcionitæ. Deum interim sufficit dici, ut necesse sit bonum credi. Malum enim Deum qui (2) præsumperit, constare in utroque non poterit: aut Deum negare debebit, quem malum existimavit; aut bonum dicere, quem Deum pronuntiavit. Bona igitur erit et voluntas ejus, qui nisi bonus, non erit Deus. Probat hoc etiam ipsius rei bonitas, quam Deus voluit; martyrii dico: quia bonum non nisi bonus voluit (3). Bonum contendo martyrium apud eundem Deum, a quo et (4) prohibetur et punitur idololatria. Obnititur enim et adversatur idololatriæ martyrium. Malo autem obniti et adversari (5) nisi bonum non potest. Non quasi negemus esse æmulationem, tam malorum inter se, quam et bonorum. Sed alia conditio est hujus tituli. (a) Martyrium enim non de communi aliqua malitia (6) certat cum idololatria, sed de (7) sua gratia; liberat enim ab idololatria. Quod a malo liberat, quis non bonum pronuntiabit? quid aliud est adversatio (8) idololatriæ atque martyrii, quam mortis et vite? In tantum vita martyrio deputabitur, quantum (9) mors (b) idololatriæ (10). Vitam qui malum dixerit, habet mortem quam bonum dicat. Est et hæc perversitas hominum; salutaria excutere, exitiosa suscipere, periculosa quærere (11), medica male vitare; mori denique citius, quam curari desiderare. Nam et medicinæ præsidium plures (12) refugiant: plures enim (13) stulti, plures timidi, et male verecundi. Et est plane quasi sævitia medicinæ (14), de scalpello, deque cauterio, (c) de sinapis incendio; non tamen secari, et (15) inuri, et extendi (16), id-

A circo malum, quia dolores utiles affert: nec quia tantummodo contristat, recusabitur; sed quia necessario contristat, adhibebitur. Horrorem operis fructus excusat. Ululans denique ille, et gemens, et mugiens inter manus medicæ, postmodum easdem mercede cumulabit, artifices optimas prædicabit, et sævas jam negabit. Sic et (17) martyria deserviunt, sed in salutem; licebit et Deo in vitam æternam per ignes et gladios et acerba quæque curare. Sed medicum quidem (18) miraberis etiam in illo, quod ferme pares adhibet qualitates medelarum adversus qualitates querelarum: cum quasi de perverso auxiliatur, per ea subveniens per quæ laboratur. Nam et calores caloribus amplius onerando compescit, et ardores siti potius macerando restinguit (19), et B fellis excessus amarum quibusque potuunculis (20) colligit (21), et sanguinis fluxus defusa insuper venula revocat. Deum vero, et quidem zelotem, culpandum existimabis, si voluit certasse cum causa, et injuriæ æmulando prodesse, mortem morte dissolvere, occisionem occisione dissipare, tormentis tormenta discutere, supplicia supplicii evaporare, vitam auferendo conferre, carnem lædendo juvare, animam eripiendo servare. Perversitas quam putas, ratio est; quod sævitiam existimas, gratia est: ita (d) Deo de momentaneis æterna medicante (22). Magnifica bono tuo Deum tetrum: incidisti in manus ejus, sed feliciter incidisti; incidit et ille in ægritudines tuas. Homo semper medico prior negotium facit: denique sibimetipso periculum mortis attraxit. C Acceperat a Domino suo, ut a medico, satis utilem disciplinam secundum legem vivendi, ut omnia quidem ederet, ab una solummodo arbuscula tempera-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Nec *Latin.*
(2) Quis *Pam. Rhen. Seml. Oberth.*
(3) Bonum non nisi bonus voluit, *alii.*
(4) Et *abj. Rhen. Seml. Oberth.*
(5) Observari *Fran.*
(6) Militia *Pam. Rhen. Seml. Oberth.*
(7) Cum *Venet. Seml.*
(8) Adversario *Rhen. Seml. Venet.*
(9) In quantum *Latin.*
(10) Quantum morti idololatria *Rhen. Pam. Venet. Seml. Oberth.*
(11) Quæque *Seml.*

- (13) Qui inserit *Seml.*
(15) Enim *abj. Seml.*
(14) Medicina *Seml.*
(15) Et *abj. Seml.*
(16) Morderique *add. Rhen. Pam. Seml. Oberth.*
(17) Et si *Seml.*
(18) Quoque *Seml.*
(19) Restrigit *Rhen. Pam. Seml. Oberth.*
(20) Potuunculis *Rhen. Pam. Seml. Oberth.*
(21) Corrigit *Latin.*
(22) Meditante *Rhen. Pam. Seml. Oberth.*

COMMENTARIUS.

CAP. V.—(a) Martyrium enim non de communi aliqua militia certat cum idololatria, sed cum sua gratia. In exemplari legitur, malitia, dein vero in vulgatis editionibus, sed de sua gratia; itaque emendationis partem debemus antiquis illis Agobardi membranæ, partem libris vulgatis. Sic enim existet vera lectio si legimus, Martyrium enim non de communi aliqua malitia certat cum idololatria, sed de sua gratia: liberat enim ab idololatria. Ait Tertullianus, martyrium esse bonum, quia malo; quod est idololatria, adversatur, nec adversari malo possit, nisi bonum. Non quasi neget adversationem seu pugnam æmulationemque esse vitiorum seu malorum inter se; quippe interdum experimur, rapacitatem certare cum crudelitate, gulam cum libidine, nam tunc utrimque sunt mala et vitia. Sed aliam esse ait conditionem sermonis quem instituit de certamine martyrii cum idololatria. Et enim martyrium non certare cum idololatria de communi aliqua malitia, quasi esset certamen inter duo mala, utrum sit potentius, imo certare de sua gra-

tia, de suo bono, quod ab idololatria liberat. Ric.

D (b) Quantum morti idololatria, sic est in libro Agobardi; at in libro Ursini, quantum mors idololatriæ. Ric.

(c) De sinapis incendio. Describitur a Plinio sinapis ignei effectus, saluberrimum corpori. Eidem tribuitur vis caustica et urigo. Ric.

(d) Deo de momentaneis æterna medicante. Sic vetus exemplar. Ait Tertullianus, Deum, bono nostro crudelem atque tetrum, qui homines etiam per martyriorum cruciatu ad felicitatis æternæ gloriam evadere velit, nobis esse colendum amandumque, multo magis quam medicum, qui corporis nostri valetudinem non nisi urendo secundoque restituit. Dein explicat et emollit, quod alias durum ac tetrum videbatur. Hunc locum imitari voluit Lucifer Calaritanus lib. de Contem. morte pro Christo: Quod enim licet medicus secet, cauterio urat, sinapis incendio ad omnem dolorem agrum deducat: tamen nec secari, inuri, exedi, morderique esse inimicum, etc. Sed longa est inter artifices differentia. Ric.

ret, quam ipse medicus importunam interim nove-
rat: audit ille quem maluit, et abstinentiam rupit,
edit illicitum, et transgressionem saturatus, (a) in
mortem crudavit (1), dignissimus bona fide in to-
tum perire (2), qui voluit. Sed Dominus sustentata
fervura (3) delicti, donec tempore medicina tem-
peraretur (4), paulatim remedia composuit, omnes
fidei disciplinas, et ipsas æmulas vitio, verbum mor-
tis verbo vitæ rescindentes, auditum transgressionis
auditum devotionis limantes, ita et cum mori præ-
cipit medicus ille, veterum mortis excludit. Quid
gravatur pati nunc homo ex remedio, quod non est
tunc gravatus pati ex vitio? displicet occidi in salu-
tem, cui non displicuit occidi in perditionem? nau-
scabit ad antidotum, qui haviat ad venenum?

CAPUT VI.

Sed si (5) certaminis nomine Deus nobis marty-
ria proposuisset (6), per quæ cum adversario ex-
periremur, ut a quo liberet homo elisus est, cum
jam constanter elidat, hic quoque liberalitas magis,
quam acerbitas Dei præest. Evulsus enim homi-
nem (b) de diaboli gula per fidem, jam et inculcato-
rem ejus voluit efficere per virtutem; ne solummodo
evasisset, verum etiam evicisset (7) inimicum. Ama-
vit, qui (8) vocaverat in salutem, invitare et ad glo-
riam; ut gaudeamus (9) liberati, exultemus etiam co-
ronati. Agonas istos, contentiosa solemnitas et super-
stitiosa certamina græcarum et religionum et vo-
luptatum, quanta gratia sæculum celebret, etiam
Africæ liquit (10). (c) Adhuc Carthaginem singulæ
civitates gratulando inquietant, donatam pythico
agone post stadii senectutem. Ita ab ævo dignissi-
mum creditum est stadiorum (11) experimentum,
committere artes, corporum et vocum præstantiam

A exprimere (12), præmio indice, spectaculo iudice,
sententia voluptate: (d) qua nulla sunt prælia, non
nulla (13) vulnera (e), pugni quassant, (f) calces
arietant, cestus dilaniant, flagella diflaccrant: nemo
tamen agonis præsidem suggillaverit, quod homines
violentiæ objectat, injuriarum actiones extra sta-
dium, sed quantum livores (14) illi et cruores et vibi-
ces negotiantur intendet (15): coronas scilicet, et glo-
riam, et dotem, privilegia publica, stipendia civica
(16), imagines, statuas, et qualem potest præstare
sæculum de fama æternitatem, de memoria resur-
rectionem. Pycetes ipse non queritur dolere se, nam
(17) vult, corona premit vulnera, palma sanguinem
obscurat; (g) plus victoria tumet quam injuria (18).
Hunc tu læsum existimabis, quem vides lætum? Sed

B nec victus ipse de agonotheta casum suum expro-
brabit. Deum dedecabit artes et disciplinas suas
educere in medium, in hoc sæculi spatium, in spe-
ctaculum hominibus et angelis et universis potesta-
tibus? carnem atque animam probare de constantia
atque tolerantia? dare huic palmam, huic honorem,
illi civitatem, illi stipendia? etiam quosdam repro-
bare, et castigatos cum ignominia summovere? Ni-
mirum præscribes Deo, quibus temporibus, aut mo-
dis, aut locis de familia sua iudicet, quasi non et
præjudicare iudici congruat. Quid nunc, si non (19)
certaminis nomine in martyria fidem exposuisset,
sed et (20) proprii profectus; nonne oportebat illam
habere aliquem spei cumulum, cui studium suum
cogeret, votumque suspenderet, quo enteretur as-
cendere, cum (h) terrena quoque officia in gradus
æstuent? aut quomodo multæ mansiones apud Pa-
trem, si non pro varietate meritorum? quomodo et
stella a stella distabit in gloria (1 Cor. XV), nisi pro

LECTIONES VARIANTES.

(1) Eructavit Rhen. Pam. Seml.

(2) Perisse Pam. Seml.

(3) Sustentato fervore Seml.

(4) Temperatur Rhen. Seml. Oberth.

(5) Et Pam. Seml.

(6) Proponit Pam. Seml.

(7) Devicisset Pam. Seml.

(8) Quæ Pam. Seml. quos Latin.

(9) Ut qui gaudeamus Pam. Seml. gaudemus Jun.

(10) Licuit Seml.

(11) Stadiorum Rhen. Pam. Seml.

(12) Expendere Rhen. Pam. Seml. Oberth.

(13) Sunt inserit Seml.

(14) Livoris Seml.

(15) Intendis Rhen. Pam. Seml. Oberth.

(16) Stipendia, civitatem Latin.

(17) Non Rhen. Seml.

(18) Plus victoriarum est quam injuriarum Lat. Jun. plus

victoriarum est quam injuriarum Rhen. Pam. Seml.

(19) Qui si non Rhen. Seml. Oberth.

(20) Et abj. Seml.

COMMENTARIUS.

(a) In mortem crudavit. Post pabulum illicitum labo-
ravit mortifera cruditate. Eodem verbo utitur lib. de je-
juniis, usque ad choleram ortygomeras cruditando. Ric.

CAP. VI.—(b) De diaboli gula. Sic lib. de Spectac.:
Diaboli ex alto præcipitati gula, et libro de Pudicitia:
Cui etiam conditio gratior quæque de gula erepta est. Ric.

(c) Adhuc Carthaginem, etc., donatam pythico ago-
ne, etc. Huic occasionem accepisse videtur Auctor
scribendi libri de Spect. quod indictus esset Cartha-
gini pythicus agone, idque post stadii senectutem, id
est, postquam stadium, id est, locus ad agones de-
putatus, jam senectutem quandam passus esset, ut-
pote a multis annis minime frequentatus. Atqui py-
thicum agoneum vocat eum qui in ludis pythicis, id est
Apollini Pythio dedicatis celebratur. Pycetes enim, pro
pugile, notior vox est quam ut pluribus sit opus. Pam.

(d) Qua nulla sunt prælia. Etenim agones celebran-
tur etiam in alta pace. Sic libro de Spectaculis, athle-
tas dixit homines utiles propter otium Græciæ. Ric.

(e) Nonnulla vulnera. Hæc ita sunt distinguenda:

D nam hoc ait: Nulla sunt prælia, quia nullus hostis;
sed tamen non sunt nulla vulnera, quia strenue ac
fortiter decertant et vulnerantur. Ric.

(f) Calces arietant. Faber, Agonist. lib. II, c. 9, legi
vult, calceæ. Nihil mutandum censeo. Vox vero, arie-
tant, aliis etiam usitata. Plinius lib. II, cap. 82, de
ædificiis terræ motu sese collidentibus: Innoxium, et
cum concurrentia tecta contrario ictu arietant, quoniam
alter motus alteri renititur. Elsi vero de arietibus, ex
vocis etymo, id intelligi tantum videatur, de tauris
tamen Virgilius lib. XII:

Cum quo conversis inimica in prælia tauri
Fronibus incurrunt.

De damis etiam Martialis, lib. IV, epigr. 35. Le Pa.
(g) Plus victoria tumet, quam injuria. Sic legen-
dum suavit liber Agobardi. Nec dubito, quin Terul-
lianus ipsissima scripserit. Ric.

(h) Terrena quoque officia in gradus æstuent. Hoc
est, contendant pro dignitate gradus, ut primum ob-
tineant locum. Ric.

diversitate radiorum? Porro, et si fidei propterea congruebat sublimitatis et claritatis (1) aliqua prolatio, tale quid esse oportuerat illud emolumenti, quod magno constaret (2) labore, cruciatus, tormento, morte. Sed respice compensationem: cum caro et anima dependitur, quibus in homine carius nihil est; alterum manus Dei, alterum status (3); ipsa dependi in profectu (4), quorum est profectus; ipsa erogari, quæ lucrantur (5); eadem pretia, quæ et merces. Prospexerat et has Deus imbecillitates conditionis humanæ, adversarii insidias, rerum fallacias, sæculi retia, etiam post lavacrum periclitaturam fidem, perituros plerosque rursum post salutem, qui vestitum obsoletassent (6) nuptialem, qui faculis oleum non præparassent, qui requirendi per montes et saltus, et humeris essent reportandi. Posuit igitur secunda solatia, extrema præsidia, dimissionem martyrii, et lavacrum sanguinis exinde securum. De cuius felicitate David: *Beati quorum dimissa sunt delicta, et quorum operæ sunt iniquitates (Ps. XXXII, 1).* *Beatus vir cui non imputaverit Deus delictum.* (a) Proprie enim martyribus nihil jam reputari potest, quibus in lavacro ipsa vita deponitur. Sic dilectio operit multitudinem delictorum (1 Petr. IV, 8), quæ Deum scilicet diligens ex totis viribus suis, quibus in martyrio decertat, ex tota anima sua (Math. XXII, 37), quam pro Deo ponit, hominem martyrem excudit. Hæc tu remedia, consilia, iudicia, spectacula (b) etiam Dei atrocitatem iudicabis (7)? sanguinem hominis Deus concipiscit? Et tamen ausim dicere, si et homo regnum Dei, si homo certam salutem, si et (8) homo secundam regenerationem. Nulli (9) compensatio invidiosa est, in qua aut gratiæ, aut injuriæ communis est ratio.

CAPUT VII.

Incutiat adhuc scorpium, homicidam Deum ventilans: horrebo plane spurcum blasphemie statum de hæretico ore fœtentem; sed et talem Deum de fiducia rationis amplectar, qua ratione etiam ipse se plus quam homicidam pronuntiavit ex Sophiæ suæ persona, voce Salomonis: *Sophia, inquit (Prov. IX, 2), jugulavit filios suos.* Sophia, sapientia est. Sapienter utique jugulavit, dum in vitam; et rationaliter, dum in gloriam. O parricidii ingenium! o sceleris artificium! o argumentum crudelitatis, quæ idcirco occidit, ne moriatur quem occiderit! Et ideo

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Sublimitati et claritati Rhen. Pam. Seml. Oberth.
- (2) Constare Rhen. Seml. Oberth.
- (3) Adstatus Rhen. Pam. Seml.
- (4) Præfectum Jun.
- (5) Lucrificant Rhen. Seml. Oberth.
- (6) Obsoleta, Jun.
- (7) Indicabis, Jun. vocabis Vet. exempl.
- (8) Et abj. Seml.
- (9) Nulla cod. wouw.

(a) Proprie enim martyribus nihil reputari potest. Iste etiam locus pertinet ad purgatorii assertionem, et eam differentiam (de qua supra etiam apud hunc auctorem lib. de Anima cap. 35), quam apertiore ponit B. Cyprianus epist. 52 ad Antonian. Aliud, inquit, missum in carcerem non exire inde, donec solvat novissimum quadranteum, et pro peccatis longo do-

A quid sequitur? *Sophia in exitibus cantatur (10) hymnis, (Prov., I, 20); cantatur enim et exitus martyrum. Sophia in plateis de constantia (11) agit, bene enim filios suos jugulat. Super summos autem muros confisa dicit, cum quidem secundum Isaiam hic exclamat: Ego Dei sum; et hic vociferatur: In nomine Jacob; et alius scribit (12), In nomine Israelis (Is., XLIV, 5). O bonam matrem! Opto et ipse in filios ejus redigi, ut ab ea occidar. Opto occidi, ut filius fiam. Solum autem jugulat filios suos; an et torquet? Audio enim et alibi dicentem Deum: Uram illos sicuti writur argentum (13), et probabo illos sicuti probatur aurum (14) (Zach., XIII, 19). Utique per tormenta ignium et suppliciorum, per martyria fidei examinatoria. Scit et Apostolus qualem Deum adscriperit, cum scribit: Si Deus Filio suo non pepercit, sed pro nobis tradidit illum, quomodo non et cum illo omnia condonavit nobis? Vides quomodo etiam proprium suum Filium primogenitum et unigenitum Sophia divina jugulaverit; utique victurum, imo et ceteros in vitam redacturum. Possum dicere cum Sophia Dei: Christus est qui se tradidit pro delictis nostris. Jam et semetipsam Sophia trucidavit. Verba (15) non sono solo sapiunt, sed et sensu: nec auribus tantummodo audienda sunt, sed et mentibus. Crudelem Deum, qui non intelligit, credit. Quamquam et non intelligenti posita sententia est, quæ temeritatem cohibeat aliter intelligendi. Quis enim, inquit (Rom., XI, 32), cognovit sensum Dei? aut quis illi consiliarius fuit, qui eum instruat? aut viam intelligentiæ quis demonstravit illi? Sed enim Scytharum Dianam, aut Gallorum Mercurium, aut Afrorum Saturnum, hominum victimam placari apud sæculum licuit (16). Et Latio ad (17) hodiernum Jovi media in urbe humanus sanguis ingustatur; nec quisquam retractat, aut non rationem præsumit aliquam, aut inestimabilem Dei sui voluntatem. Si nos quoque Deus propriæ hostiæ nomine martyria sibi depostulasset, quis illi exprobrasset funestam religionem, et lugubres ritus, et aram rogum, et pollinctorem sacerdotem? et non beatum amplius reputasset, quem Deus comedisset?*

CAPUT VIII.

Unum igitur gradum insistimus, et in hoc solum provocamus, an præcepta sint a Deo martyria, ut credas ratione (18) præcepta, si præcepta cognoveris, quia nihil Deus non ratione præceperit. Siquidem honorata est apud illum mors religiosorum ipsius, ut canit

- (10) Canitur Rhen. Pam. Seml.
- (11) Constantiam Pam. Fran.
- (12) Inscritbit Rhen. Pam. Seml.
- (13) Aurum Rhen. Seml. Oberth.
- (14) Argentum Rhen. Seml. Oberth.
- (15) Verbo, Rhen. Seml. Oberth.
- (16) Liquit, Pam. Fran.
- (17) In Pam.
- (18) Natione Venet.

COMMENTARIUS.

lore cruciatum emundari et purgari diu igne, et pendere in die iudicii ad sententiam iudicis; aliud statim ad gloriam pervenire, fidei et virtutis accipere mercedem, peccata omnia passione purgasse, et Domino coronari. Pam.

(b) Etiam Dei atrocitatem iudicabis? Vetus exemplar, vocabis. Ric.

David (*Ps. CXV*); non opinor ista communis et omnium debitum : (a) atqui justa, etiam ignominiosa est ex elogio (1) transgressionis et merito damnationis ; sed illa quæ in ipso auditur (2) ex testimonio religionis, et prælio confessionis, pro iustitia et sacramento ; sicut Esaia (*LVII, 1*) : *Videte* (3), inquit, *quomodo perit iustus, et nemo excipit corde; et viri iusti auferuntur, et nemo animadvertit : a facie enim iniustitiæ perit iustus, et erit honor sepultura* (4) *eius*. Habes hic quoque et prædicationem et remunerationem martyriorum. A primordio enim iustitia vim patitur. Statim ut coli Deus cæpit, invidiam religio sortita est : qui Deo placuerat, occiditur, et quidem a fratre ; quo proclivius impietas alienum sanguinem sectaretur (5), a suo (6) auspiciata est. Denique, non modo iustorum ; verum etiam et prophetarum. David exagitur, Elias fugatur, Jeremias lapidatur, Esaias secatur, Zacharias inter altare et ædem trucidatur, perennes cruoris sui maculas silicibus adsignans. Ipse clausula Legis et Prophetarum ; nec propheta, sed angelus dictus, contumeliosa cæde truncatur (b) in puellæ palticæ (7) lugar. Et utique qui spiritu Dei agebantur, ab ipso in martyria dirigebantur, ut et jam (8) patientiæ quæ et prædicassent. Proinde et trina fraternitas, cum dedicatio imaginis regiæ urbem (9) urgeret officio, non ignoraverunt quid fides, quæ sola in illis captiva non fuerat, exigeret ; moriendum scilicet adversus idololatram. (c) Meminerant enim et Jeremiæ scribentis ad eos (*Baruch, VI*), quibus illa captivitas imminerebat : *Et nunc videbitis deos Babyloniorum aureos et argenteos et ligneos portari super humeros, ostentantes nationibus timorem. Cavete igitur ne et vos consimiles sitis Allophylis, et timore capiamini, dum aspiciatis turbas adorantes retro eos et ante ; sed dicite in animo vestro : Te, Domine, adorare debemus*. Itaque dixerunt a Deo concepta fiducia, quando vigore animi conditionales minas regis exequunt (*Dan., III, 16*) : *Non habemus necessitatem respondendi huic tuo impe-*

rio. Est enim Deus noster quem colimus, potens erueri nos de fornace ignis, et ex manibus tuis ; et tunc manifestum fiet tibi, quod neque idolo tuo famulabimur, nec imaginem tuam auream, quam statuisti, adorabimus. O martyrium et sine passione perfectum ! Satis passi, satis exusti sunt, quos propterea Deus texit, ne potestatem ejus mentiri viderentur. Nam et (d) Daniel nullius præter Dei supplicem, et ideo a Chaldeis delatum ac depositum, statim utique conclusa et usitata feritas leonum devorasset, si Darii digna præsumptio de Deo falli debuisset. Cæterum, pati oportebat omnem Dei prædicatorem atque cultorem qui ad idololatram provocatus negasset obsequium, secundum illius quoque rationis statum, quæ (10) et presentibus tunc et posteris deinceps commendari veritatem oportebat, pro qua fidem diceret passio ipsorum defensorum ejus ; quia nemo voluisset occidi, nisi compos veritatis. Talia a primordio et præcepta et exempla debitorum martyrii fidem ostendunt.

CAPUT IX.

Superest, (e) ne antiquitas (f) suum quoque habuerit sacramentum, novitatem christianam recense-re, quasi et de Deo aliam, ac proinde disciplina quoque æmulam, cujus sophia filios suos jugulare non norit. Plane alia in Christo et (11) divinitas et voluntas et schola, (12) martyria aut nulla in totum, aut aliter intelligenda mandati, qui neminem ad hujusmodi discrimen hortetur, qui pro eo passis nihil repromittat, quia pati eos nolit. Et ideo præceptorum principia deducens : *Beati*, inquit (*Matth., V, 10*), *qui persecutionem patiuntur ob justitiam, quoniam illorum est regnum cælorum*. Hoc quidem absolute ad omnes, dehinc proprie ad Apostolos ipsos : *Beati eritis cum vos dedecoraverint, et persecuti fuerint, et dixerint adversus vos omnia mala propter me ; gaudete et exultate, quoniam merces vestra plurima in cælo : sic enim faciebant et prophetæ patres eorum* (*ibid., V, 11*). Ut

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Elogio Jun.
- (2) Auditor sent.
- (3) Vide sent.
- (4) Sepulture Pam. Rhen. Sent.
- (5) Insectaretur Sent.
- (6) Inscitata inserit Sent.

- (7) Salticæ sent.
- (8) Etiam sent.
- (9) Turbam Jun.
- (10) Quia sent.
- (11) Et devit sent.
- (12) Et addit sent. qui cod. Wouar.

COMMENTARIUS.

(a) Atquin ista etiam ignominiosa est ex elogio transgressionis. Ille dicit ex sententia Catholicorum omnium, ex perpetua traditione et Scripturæ testimonio existimantium ideo mori homines, quia adversus velut de arbore gustaverant, quam in medio paradisi positam Deus exceperat. Ric, emendant. Edd.

(b) In puellæ palticæ lugar. Mittit Dn. Latinus ad Festum. Ubi Josephus Scaliger hunc Tertulliani locum citans, lugar appellari dicit mercedem saltatorum quam *θεαριον* appellant Charisius et Glossographi ; qua significatione etiam Tacitus, Annal. I. I, dixerit lugar histrionum coercitum temporibus Tiberianis, et Livius, lib. III. Lucaris meriti donum, quod Pythio Apollini mitti jubebatur. Idque eleganter, utpote cum caput B. Joannis Bapt. datum sit in puellæ saltatricis (quam salticam sua voce nuncupat) præmium. Pam.

(c) Meminerant enim et Jeremiæ, etc. Jeremiæ olim adscriptum a Patribus quiddam hodie libro Ba-

TERTULLIANI II.

Baruch continetur, atque adeo etiam de ejus scripturæ auctoritate canonica, quibus consentit hic auctor, citans Jeremiæ nomine, quod invenitur Baruch. VI. Pam.

(d) Daniel nullius præter Dei supplicem. Historiam hanc attigit cap. 5 de Idololatria, qui locus non adeo cum hoc consonat. Nam hic dicitur Daniel nullius nisi Dei supplex, ibi vero cætera Darii subnixus, hoc est, morigerus. Quod tamen obtemperandi genus sæculare fuit, cum hic de religione et veri Dei cultu agatur. Le Pn.

CAP. IX.—(e) Ne antiquitas suum quoque habuerit sacramentum. Ille est, Ne quis putet Veteri Testamento ordinata fuisse martyria, non Novo, Lege, non Evangelio. Itaque sacramentum martyrii dicit. Ric.

(f) Suum sacramentum. Ille est proprium et peculiare antiquitati, nimirum Judæis, non etiam communicandum novitati christianæ. Ric.

(Cinq.)

etiam prophetaret quod et ipsi occidi haberent ad exemplum prophetarum. Quamquam et si omnem hanc persecutionem conditionalem in solos tunc Apostolos destinasset, utique per illos cum toto sacramento, cum propagine nominis, cum traduce Spiritus Sancti in nos quoque spectasset etiam persecutionis obeunda disciplina, ut in hereditariis discipulos, et apostolici seminis frutices. Nam et rursus ad Apostolos dirigit (Matth., X, 16): *Ecce ego mitto vos tanquam oves in medio luporum*; et (v. 17): *Caveat ab hominibus; tradent enim vos in consessum, et in synagogis suis flagellabunt vos, et ad praesides et reges perducimini, mei causa, in testimonium illis et nationibus, etc.* Cum autem subicit (v. 21): *Tradet autem frater fratrem, et pater filium in mortem, et insurgent filii in parentes, et mortificabunt eos*; manifeste iniquitatem istam in ceteros pronuntiavit, quam in Apostolis non invenimus. Nemo enim eorum aut fratrem aut patrem passus est traditorem, quod plerique jam nostri. Dehinc ad Apostolos revocat (v. 22), *Et eritis odio omnibus propter nomen meum*. Quanto magis nos, quos a parentibus quoque tradi oportet? Ita, ipsa hac permissione nunc ad Apostolos, nunc ad omnes disponendo, eundem in universos nominis exitum effudit, in quibus condescendit nomen cum odii sui lege. Qui autem sustinuerit usque in finem, iste salvus fiet (ibid.). Quid sustinendo, nisi persecutionem, nisi traditionem, nisi occisionem? Nec enim aliud est sustinere in finem, quam pati finem. Et ideo: *Non est discipulus super magistrum* (ib., v. 25). Statim sequitur: *Nec servus super dominum suum*; quia cum magister et dominus ipse perpassus sit persecutionem et traditionem et occisionem, multo magis servi et discipuli eandem expendere debebunt, ne quasi superiores exempti de iniquitate videantur; quando hoc ipsum sufficere eis ad gloriam debeat, aequari passionibus Domini et Magistri; ad quarum tolerantiam aedificans monet (ibid., v. 28), *non eos timendos, qui solum corpus occidunt, animam autem interficere non valeant: sed illi potius metum conserendum, qui et corpus et animam occidere et perdere possit in gehenna*. Quinam hi solius corporis interemptores, nisi praesides et reges supradicti? homines opinor. Quis etiam animae dominator, nisi Deus solus? Quis iste ignium comminator, nisi is, sine cuius voluntate nec passerum alter in terram cadit; id est, nec altera ex duabus substantiis hominis, caro aut anima? Quia et capillorum apud eum regestus est numerus (ibid., v. 41). Nolite

A *ergo metueret cum super dicit, multis passeribus antistat; non frustra, id est, non sine emolumento casuros in terram repromittit; si magis ab hominibus quam a Deo occidi eligamus. Omnis igitur qui in me confessus fuerit coram hominibus, et ego confitebor in illo coram Patre meo qui in caelis est. Et omnis qui negaverit me coram hominibus, et ego negabo illum coram Patre meo qui in caelis est (ibid., v. 33).* Manifesta, ut opinor, definitio et ratio est (1) tam confessionis quam negationis, etsi dispositio diversa est. Qui se christianum confitetur, Christi esse testatur. Qui Christi est, in Christo sit necesse est. Si in Christo est, in Christo utique confitetur, cum se christianum confitetur. Hoc enim non potest esse, nisi sit in Christo. Porro, in Christo confitendo, Christum quoque B confitetur qui sit in Christo, dum et ipse in illo est, utpote christianus. Nam et si (2) diem dixeris, lucis rem ostendis (3) quae diem praestat, licet non dixeris lucem, ita, etsi non directo pronuntiavit, « qui me confessus fuerit »; non est diversus actus quotidianae confessionis, a sensu Dominicae pronuntiationis. Quod enim est qui (4) se confitetur, id est christianum, etiam id per quod est confitetur, id est Christum. Proinde qui se negavit christianum, in Christo negavit, negando se in Christo esse, dum negat se christianum, et Christum autem in se negando, dum se in Christo negat, Christum quoque negabit. Ita et qui in Christo negaverit, Christum negabit. Et qui in Christo confessus fuerit, Christum confitebitur. Sufficisset igitur et si de confitendo tantummodo Dominus pronuntiasset. Ex forma enim confessionis, contrario quoque ejus praediceretur, id est negationi; perinde negationi (5) negationem rependi a Domino, quemadmodum confessioni (6) confessionem. Et ideo cum in forma confessionis, etiam negationis conditio intelligatur, apparet ad alium modum negationis pertinere, quod de ea aliter Dominus pronuntiavit, quam de confessione, dicendo: *Qui me negaverit*; non, « Qui in me ». Prospexerat enim et hanc vim plerumque in expugnatione nominis subsecuturam; (a) ut qui se christianum negasset, ipsum quoque Christum compelleretur blasphemando negare. (b) Sicut non olim pro... spice (7) cum (8) tota fide quorundam collectatum hoc modo horruimus. Itaque frustra erit dicere, « Etsi me negavero christianum, non negabor a Christo; non enim ipsum negavi. » Ex illa enim negatione tantundem tene-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Est et definitio et ratio Seml.
- (2) Ut si cod. Womo.
- (3) Ostendisti Seml.
- (4) Cum Seml.
- (5) Negatione Seml.

- (6) Confessione Seml.
- (7) Auspice Pam. at vero desunt quaedam litterae in cod. Agobardi.
- (8) In add. Pam.

COMMENTARIUS.

(a) Ut qui se christianum negasset, ipsum quoque Christum compelleretur blasphemando negare. Tale quiddam narratur a Plinio, nominatos ab indice qui se christianos dicere, comprehensos negasse, tantum et Christo maledixisse. Ric.

(b) Sicut non olim pro... spice cum tota fide quo-

rumdam collectatum hoc modo horruimus. In codice Agobardi litterae aliquot intercidere. Non placet quod in vulgatis editionibus legitur, pro auspice cum in tota fide quorundam. Certe nihil hic deesse videtur nisi nomen loci. Ric.

bitur, qua se christianum negando, Christum in se A
negans, etiam ipsum negavit. Plus est autem, quod
et confusioni confusionem comminatur : *Qui me
confusus fuerit coram hominibus, et ego confundar
eum coram Patre meo qui in caelis est.* Sciebat enim
a confusione vel maxime formari negationem : men-
tis statum in fronte consistere; priorem esse pudoris,
quam corporis plagam.

CAPUT X.

Qui vero non hic, id est, non intra hunc ambitum
terræ, nec per hunc comitatum vitæ, nec apud
homines hujus naturæ communis confessionem pu-
tant constitutam, quanta præsumptio est adversus
omnem ordinem rerum in terris istis, et in vita ista,
et sub humanis potestatibus experiendarum ?
Nimirum cum animæ de corporibus excesserint, et
per singula tabulata cælorum (a) de præcepto (1) di-
spici cæperint, et interrogari arcana illa hæreticorum
sacramenta, tunc confitendum apud veros potestas
et (b) veros homines, Theletos scilicet et Abascantos
et Acinetos (2) Valentini. Nostrates enim, in-
quunt, nec ipse Demiurgus constanter homines proba-
bat veros esse (3), quos *stillicidium situlæ et pulve-
rem arcæ et apertamen et locustas* deputavit; etiam
irrationalibus jumentis adæquavit. Plane ita scriptum.
Non tamen ideo aliud hominis genus intelligendum
præter nos : quos (4) quia constat esse, et comparatio-
ne (c) (3) potuit induere, salva et proprietate generis,
et singularitate. Neque enim si vita vitata est, ut de-
spectui judicata despectis compararetur, statim natu-
ra sublata est, ut alia in nomine ejus deputaretur. C
Atquin servatur natura, etsi suffunditur vita, nec alios
novit Christus homines, quam de quibus dicit :
Quem me aiunt esse homines? et : *Quomodo vultis ut
faciant vobis homines, et ita vos facite illis.* Nam ad
servaverit genus, a quibus et testimonium sui exspec-
tet, et in quos justitiæ vicem mandat. Illos autem
cælestes homines si ex postulem mihi ostendi, faci-

lius (d) Aratus Persea, et Cephea, et Erigonam, et
Ariadnam inter sidera deliniabit. Qui autem probi-
buit Dominum illic etiam confessionem hominum
faciendam manifeste (6) determinare, ubi suam fu-
turam aperte pronuntiavit? ut ita (7) esset posi-
tum : *Qui in me confessus fuerit coram hominibus in
cælis, et ego in illo confitebor coram Patre meo qui
in cælis est?* Eripere me debuit ex isto terrenæ
confessionis errore, quam suscipi noluit (8), si
cælestem præcepisset, quia nullos alios homines no-
veram præter incolas terræ; ne ipso quidem ad-
huc tunc in cælis homine conspecto. Quæ porro
fides rerum, ut post excessum ad superna subleva-
tus (9), illic probarer (10), quo non nisi jam
probatum imponeretur? (e) illic de præcepto (11) exa-
minarer, quo nisi admittendus pervenire non pos-
sem? Christiano cælum ante patet quam via; quia
nulla via in cælum, nisi qui patet cælum; quod
qui attigerit, intrabit. Quas mihi potestates janitri-
ces affirmas juxta romanam superstitionem (f) Ja-
num quemdam (12) et Forculum et Limentinum? quas
a cancellis ordinas potestates? Si unquam legisti apud
David (Ps. XXIV, 7), *auferite portas principes
vestras* (13), *et subleventur portæ æternæ, et intrabit
rex gloriæ.* Si item audisti apud Amos (IX, 6) : *Qui
assensum illum suum ædificat in cælos, et profusio-
nem suam fundat in terras;* scito et ascensum illum
exinde complanatum vestigiis Domini, et introitum
exinde reseratum viribus Christi, nec ullam mor-
ram aut questionem in limine Christianis occur-
suram, qui non dignosci habeant illic, sed agnosci;
nec interrogari, sed admitti. Nam et si adhuc clausum
putas cælum, memento claves ejus hic Dominum Pe-
tro, et per eum, Ecclesiæ reliquisse, quas hic unus-
quisque interrogatus atque confessus feret secum.
Sed asseverat diabolus illic confitendum, ut suadeat
hic negandum. (g) Pulchra videlicet documenta præ-
mittam, (h) bonas mecum claves feram, timorem

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Recepto Rig. respecto vet. exempl. receptu La-
lin.
- (2) Aginetos Seml. Egratos cod. Wouwer. Rig.
- (3) Ipsi eadem jurgiis constantes homines probat
Seml.
- (4) Quod Seml.
- (5) Esse e comparatione Seml.
- (6) Manifeste demit Seml.

- (7) At ita Jan.
- (8) Noluisset Seml.
- (9) Sublatus Seml.
- (10) Prober Seml.
- (11) Recepto Venet. receptu Seml.
- (12) Cardum quemdam Seml. Cardeam quamdam Fran.
- (13) Vestri Rig. Venet.

COMMENTARIUS.

CAP. X.—(a) De præcepto dispici cæperint. De præce- D
pto dispici, est inquiri et examinari an præcepto Chri-
sti paruerimus... an fuerimus constantes in confessione
nominis Christi coram potestatibus. Ric.

(b) Veros homines, Teletos scilicet et Abascantos et
Acinetos Valentini. In Agobardino hæc ita se habent :
*Veros homines... letos scilicet et aginetos et abascantos
Valentini.* In Ursini libro legitur, *ageratos*, ejusmodi
autem vocabula reperiuntur inter nugas Valentiniano-
rum, quibus significabant homines veros, perfectos,
infaucibiles, constantes, *τελειους, ἀβασκάντους, ἀκινε-
τους.* Ric.

(c) Comparatione potuit induere. Sic liber Agobardi.
Liber Ursini, innuere. Ric.

(d) Aratus Persea, et Cephea, et Erigonam, etc. Vi-
deantur Arati *Phænomena*, quem sequitur etiam Ci-
cero, lib. II de Nat. Deor., ubi Cepheum et Perseum

post minorem Septentrionem collocat. De Erigone
sic Arnobius lib. VII : *Erigone suspensa de laqueo est,
ut virgo inter astra ignita sit.* De Perseo et Ariadne da-
nique (quem imitari solet Auctor), Justinus martyr,
Apolog. I, ubi postquam illum inter Jovis liberos re-
censuit : *Quid dicamus, inquit, Ariadnen, et quos iti-
dem atque illum inter sidera receptos esse aiunt.* PAM.

(e) Illic de præcepto examinarer. Sic habet vetus
exemplar : quæ scriptura confirmat quod supra nota-
vimus, de præcepto dispici. Ric.

(f) Janum quemdam et Forculum et Limentinum.
In exemplari legitur, *Barnum quemdam.* Ric.

(g) Pulchra documenta. Quasi causæ nostræ instru-
menta. Sic, lib. XXIX, c. de Donationibus, *Docu-
menta idonea.* Ric.

(h) Bonas claves mecum feram. Fidei christianæ
constantiam. Nam quod sequitur de timore, per deri-

eorum, qui solum corpus occidunt, (a) animæ autem nihil faciunt: commendatus ero hujus præcepti deservitione; honeste in cælestibus stabo, (b) qui in terrenis stare non potui; sustinebo majores potestates, qui minoribus cessi; merebor denique admitti, jam exclusus. Suppetit adhuc dicere: si in cælestibus constitendum, et hic (1) negandum est; nam (2) ubi alterum, ibi (3) utrumque; æmula enim quæque concurrunt. Etiam persecutionem in cælis agitari oportebit, quæ confessionis negationisve materia est. Quid itaque cessas, audacissime hæretice, totum ordinem christianæ concussiois in superna transferre, et in primis, ipsum nominis odium illic collocare, ubi ad Patris dexteram præsidet Christus? Illic constitutes (4) et synagogas Judæorum, fontes persecutionum, apud quas Apostoli flagella perpassi sunt; et populos nationum cum suo quidem circo, ubi facile conclamant, (c) « Usquequo genus tertium? » Sed et fratres nostros et patres et filios et socrus et nurus et domesticos nostros ibidem exhibere debebis (5), per quos traditio disposita est: item reges et præsidēs et armatas potestates, apud quos causa purganda (6) est. Erit certe etiam carcer in cælo, carens sole, aut ingratissimus, et vincula fortasse de zonis, et equuleus axis ipse qui torquet: tum si lapidandus christianus, grandines aderunt; si urendus, fulmina præ manu sunt; si trucidandus, Orionis armati manus (7) operabitur; si (d) bestiis finiendus, (e) ursas septemtrio emittet, zodiacus tauros et leones. Hæc qui sustinuerit in finem, iste erit salvus. Ergone et finis in cælis, et passio, et occisio, et prima confessio? Et ubi caro, omnibus istis necessaria? ubi corpus? quod solum ab hominibus habet occidi. Hæc nobis etiam ludicrum in modum certa ratio mandavit, nec ullus obicem præscriptionis istius extrudet, ut non omnem ordinem persecutionis, omnem ejus causæ firmam paraturam illuc transferre cogatur, ubi confessioni forum dederit. Siquidem confessio a persecutione deducitur, et persecutio in confessione finitur. Nec

A possunt non una sequi, quæ et aditum et exitum (8), id est, initium finemque disponunt. Porro et odium nominis hic erit, et persecutio hic erumpit, et traditio hic producit, et interrogatio hic compellit, et carnificina hic deservit, et totum hunc ordinem in terris confessio vel negatio expungit. Igitur si cætera hic, nec confessio alibi; si confessio alibi, nec cætera hic. Enimvero non alibi cætera; itaque nec confessio in cælo. Aut si aliam volunt esse rationem interrogationis et confessionis cælestis, utique et ordinem suum illi struere debebunt alium longe, et ab ista dispositione diversum, quæ Scripturis notatur, et possumus (9) dicere, Viderint, dum hic ordo terrene interrogationis et confessionis, ex materia decurrens persecutionis et discordiæ publicæ in nomen, salvus sit suæ fidei; ut ita credendum sit sicut et scribitur (10), ita intelligendum sit sicut auditur. Hic omnem ordinem sustinco, ipso Domino non aliam regionem mundi destinante. Quid enim post confessionis et negationis terminum subiungit? *Ne putaveritis (11) venisse me ut pacem mittam in terram; non veni, sed ut machæram, certe in terram. Veni enim dividere hominem adversus patrem suum, et filium adversus matrem suam, et socrum adversus nurum suam: et inimici homini domestici sui. Sic enim efficitur, ut tradat frater fratrem in mortem, et pater filium, et insurgant filii in parentes, et mori eos faciant. Et qui sustinuerit in finem, hic salvus erit (Matt., X, 34 et seq.).* Adeo totus hic ordo dominicæ machære, non in cælum missæ, sed in terram, illic constituit etiam confessionem, quæ in finem sustinendo passura est mortem.

CAPUT XI.

Eadem igitur forma, cætera quoque ad martyrii pertinere defendimus. Qui pluris, inquit (Luc. XIV), fecerit etiam animam suam quam me, non est me dignus; id est, qui maluerit vivere me negando, quam mori confitendo. Qui animam suam invenerit, perdet illam; qui vero perdidit mei causa, inveniet illam. Proinde enim invenit (12) eam (13), qui negarit lucri-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Vel *Seml.*
(2) *Næ Seml.*
(3) *Ibidem cod. Wom. Jun.*
(4) *Constituas Seml.*
(5) *Debetis Rhen. Seml. Oberth.*
(6) *Pugnanda Rhen. Seml. Oberth.*
(7) *Murus Seml. Jun.*

- (8) *Quæ demit Seml. post Rhen.*
(9) *Possimus Rig.*
(10) *Ut demit Seml. ex Rhen.*
(11) *Putaverit Seml. post Rhen.*
(12) *Inveniet Fran.*
(13) *Illo Seml. illam Fran.*

D

COMMENTARIUS.

sum adjicitur. Ipse Tertullianus lib. de Anima: *Tota paradisi claris tuus sanguis est. Ric.*

(a) *Animæ autem nihil faciunt.* Sic loqui solet Tertullianus, ut jam observavimus libro adversus Valentin. Ric.

(b) *Qui in terrenis stare non potui.* Dejectus scilicet de fide. Ric.

(c) *Usquequo genus tertium.* Liber Ursini, *tetrum.* At exemplar Agobardi, *tertium.* Quod rectissimum esse docet ipse Tertullianus, lib. I ad Nat. *Plange, inquit, tertium genus dicimur. Si qua apud vos saltem ratio est, edatis velim primum et secundum genus, ut ita de tertio constet. Ric.*

(d) *Bestiis finiendus.* Cui scilicet ad bestias damnato, mors obeunda, vita finienda. Dies finitionis, inscriptio quadam inter collectanctas Gruteri, ex Apia-

no. *Si permanserit usque in diem finitionis suæ, quod de vidua dicitur. Finiendus, consumendus. Fabius, declamat. 19: Filium verberibus ignibusque consumpsi.* Ulpianus, lib. VI, § sed et si quis: Non tunc cum consumptus est, sed cum sententiam passus est. Et lib. III De poenis: Prægnantis mulieris consumenda pœna differtur; quod vulgo adjicitur, *dammatæ*, interpretamentum est. Ric.

(e) *Ursas Septentrio emittet.* Expendit diligenter signa illa quæ mathematici tantopere observant. Ursas hic vocat quæ Septemtriones dicuntur. Duæ sunt, major et minor, quæ ob dispositionem stellarum triones et Septemtriones appellantur, Græcis *πλευστρά ἀρκταί*. Sic Aratus in *Phænomen.*

Ἄρκτος ἡρα τρεῖς ὄντι, τὸ δὲ καλεῖται Ἀρκταί.

LE PR.

faciendo vitam; sed (1) perdet in gehennam, qui se A putat negando lucrificare (2) eam. Perdet autem eam ad præsens, qui confessus occiditur; sed inventurus eam in vitam æternam. Ipsi denique præsides, cum hortantur (3) negationi, (a) *serua animam tuam*; dicunt, et *noli animam tuam perdere*. Quo modo (4) loqueretur Christus, nisi quo modo (5) tractaretur (6) christianus? Sed cum prohibet meditari responsionem ad tribunal, famulos suos instruit, Spiritum Sanctum re-ponendum reponit (Math. X, 20); et cum in carcere fratrem vult visitari (Matth., XXV), confessoris imperat curam; et cum Deum vindictam facturum electorum suorum affirmat (Matth., XV), passiones consolatur illorum: etiam (b) in parabola seminis (7) post cespitem arefacti, persecutionum (8) figurat ardorem. Hæc si non ita accipiuntur quemadmodum pronuntiantur, sine dubio præterquam sonant sapient; et aliud in vocibus erit, aliud in sensibus; ut allegoriæ, ut parabolæ, ut ænigmata. Quemcumque igitur conceperint ventum (9) argumentationis scorpionum isti, quocumque se acumine impeerint, una jam linea est: ad ipsas res provocabuntur, an secundum Scripturas transigantur. Siquidem tunc aliud significabitur in Scripturis, si non idipsum reperiatur in rebus. Quod enim scriptum est, hoc evenire oportebit. Porro, tunc eveniet quod est (10) scriptum, si non aliud (11) eveniet. *Ecce autem et odio habemur ab omnibus hominibus*, (c) *nominis causa*, quomodo et scriptum est; et tradimur etiam a proximis, quomodo et scriptum est; et perducimur ad potestates, et interrogamur, et torquemur, et confitemur, et trucidamur, C quomodo et scriptum est (Matth., X). Sic Dominus edixit. Si aliter edixit hæc, cur non aliter eveniunt, quam (12) edixit, id est, quemadmodum edixit? Atquin non aliter eveniunt quam edixit: ergo sicut eveniunt, ita (13) edixit, ita eveniunt. Nam nec licuisset aliter evenire, quam edixit; nec ipse aliter edixisset, quam evenire voluisset. Ita, non aliud significabunt Scripturæ (14), quam in rebus recognoscimus. Aut (15) si nondum aguntur illa quæ prædicantur, quomodo

hæc aguntur (16) quæ prædicata non sunt? Non sunt enim hæc prædicata quæ aguntur, si alia sunt quæ prædicantur, et non hæc quæ aguntur. At nunc, quia (17) ipsa sunt in rebus, quæ (18) in vocibus, aliter dicta creduntur; quid fieret si aliter facta (19) invenirentur? Sed hæc est (20) perversitas fidei, probata non credere, non probata præsumere. Cui perversitati illud quoque opponam, ut si hæc quæ sic aguntur quemadmodum scripta sunt, non erunt ipsa quæ prædicantur, illa quæ non debeant sic agi quemadmodum scripta sunt, ne et ipsa horum exemplo periclitentur, excludi siquidem aliud in vocibus, aliud in rebus est; et (21) relinquatur nec prædicata videri cum evenierint, si aliter prædicantur quam evenire habent. Et quomodo credentur quæ non erunt prædicata, quia non ita erunt prædicata quomodo eveniunt? Ita hæretici quæ prædicantur non ut probata sunt credendo, ea quæ nec prædicata sunt, credunt.

CAPUT XII.

Quis nunc medullas Scripturarum magis nosset, quam ipsa Christi schola? quos et sibi discipulos Dominus adoptavit, omnia utique edocendos; et nobis magistros adornavit, omnia utique docturos. (d) Cui potius figuram vocis suæ declarasset, quam cui effigiem gloriæ suæ revelavit, Petro, Jacobo, Joanni, et postea Paulo, quem (e) paradisi quoque compotem fecit ante martyrium? An et illi aliter quam sentiunt scribunt, fallaciæ magistri, non veritatis? Petrus quidem ad Ponticos: *Quanta enim, inquit (1 Petr. II), gloria, si non ut delinquentes puniamini, sustinetis! Hæc enim gratia est, in hoc et vocati estis, quoniam et Christus passus est pro nobis, relinquens vobis exemplum semetipsum, ut ardeamini vestigia ipsius*. Et rursus (1 Petr. IV): *Dilecti, ne expavescatis ulationem, quæ agitur in vobis in tentationem, quasi novum accidat vobis: etenim secundum quod communicatis passionibus Christi, gaudete, uti et in revelatione gloriæ ejus gaudeatis exultantes*. Si dedecoramini in (22) nomine Christi, beati estis, quoniam gloria et Dei spiritus requiescit (23) in vobis, dum ne quis vestrum patiat, ut homicida, aut fur,

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Ut Jun.
- (2) Lucrificare Seml.
- (3) Cohortantur Rhen. Seml. Oberth.
- (4) Quomodo alii.
- (5) Quomodo Rig. Seml.
- (6) Tractatur alii.
- (7) Sermonis Rig.
- (8) In persecutione Rig. e libro veteri.
- (9) Quocumque igitur conceperint venenum Jun.
- (10) Et Seml.
- (11) Aliter Seml.
- (12) Quæ Jun.

- (13) Ergo sicut eveniunt, ita demit. Venet. substituit vero et sicut.
- (14) Istæ add. Seml.
- (15) At Seml.
- (16) Aguntur demit Seml. post Rhen.
- (17) Cum Ciacc.
- (18) Et add. Seml.
- (19) Acta Seml.
- (20) Erit Seml.
- (21) Ita Jun.
- (22) In demit Seml.
- (23) Requiescet Rhen. Seml. Oberth.

COMMENTARIUS.

CAP. XI.—(a) *Serva animam tuam*. Consimiles Paterni proconsulis ad Cyprianum voces occurrunt in historia passionis fortissimi martyris, quas et Augustinus exagitat serm. de eodem Cyp. Ric.

(b) *In parabola seminis post cespitem arefacti*. In exemplari legitur, *In parabola sermonis post cespitem arefacti in persecutionum figurat ardorem*. Ric.

(c) *Nominis causa*. Istud satis excusum est in Apolog., ubi ostendimus ex antiquis responsum esse, e

nomine neque laudem, neque vituperium sperari debere. LE PN.

CAP. XII.—(d) *Cui potius figuram vocis suæ declarasset*. Sermonis sui mysteria, sacramenta, cum scilicet recedunt a litteris suis sensus, ut ipse loquitur hoc ipso opere, cap. 15. Ric.

(e) *Paradisi quoque compotem facit ante martyrium*. Dum scilicet raptus ad usque tertium cælum, ea vidit

aut maleficus, aut (a) alieni speculator. Si autem ut christianus, ne erubescat; glorificet autem Dominum in nomine isto. Joannes vero, ut etiam pro fratribus nostris animas ponamus, hortatur, negans timorem esse in dilectione (I Joan. IV, 18): *Perfecta enim dilectio foras abijcit timorem: quoniam timor pœnam habet; et qui timet, non est perfectus in dilectione.* Quem timorem intelligi præstat, nisi negationis auctorem? Quam dilectionem perfectam affirmat, nisi fugatricem timoris, et animatricem confessionis? Quam pœnam timore punia, nisi quam negator relaturus est, cum corpore et anima occidendus in gehenna (1)? Quod si pro fratribus, quanto magis pro Domino moriendum docet, satis de Apocalypsi quoque sua instructus hæc suadere! Mandaverat etenim spiritus ad angelum ecclesie Smyræorum (Apocal. II, 10): *Ecce diabolus ex numero tuo conficiet (2) in carcerem, ut tentemini diebus decem. Esto fidelis ad mortem usque, et dabo tibi vitæ coronam.* Item ad Pergamenorum de Antipa fidelissimo martyre interfecto in habitatione Satane. Item ad Philadelphenorum, quod a tentatione ultima liberaretur, qui Domini nomen non negarat (b). Exinde victori cuique promittit nunc arborem vitæ, et mortis veniam secundæ: nunc latens manna cum calculo candido, et nomine ignoto: nunc ferreæ virgæ potestatem, et stellæ matutine claritatem: nunc albam vestiri, nec deleri de libro vitæ, et columnam fieri in Dei templo, in nomine Dei et Domini, et Jerusalem cœlestis inscripta, nunc residere cum Domino in throno ejus, quod aliquando Zebedæi filiis negabatur. Quinam isti tam beati victores, nisi proprie martyres? Illorum etenim victoriæ, quorum et pugnæ; eorum vero pugnæ, quorum et sanguis. Sed et interim (c) sub altari martyrum animæ placidum quiescunt, (d) et fiducia ultionis patientiam pascunt, et indute stolis, candidam (3) claritatis usurpant, donec et alii consortium illarum gloriæ impleant. Nam et rursus innumera multitudo albi et palmis victoriæ insignes revelantur; scilicet de Antichristo triumphantes (4), sicut unus ex presbyteris; *Illi sunt, ait (Apoc. VII, 14), qui veniunt ex illa pressura magna, et laverunt vestimentum suum, et candidaverunt ipsum in sanguine agni:* vestitus enim animæ, caro. Sordes quidem baptismate abluntur, macule vero martyrio

A candidantur. Quia et Esaias (Is. I, 18) ex russeo (5) et coccino niveum et laneum repromittit. Magna etiam Babylon cum describitur ebria sanctorum cruore, sine dubio ebrietas ejus martyriorum poculis ministratur, quorum formido quid relatura sit, æque ostenditur. Inter omnes enim reprobos; imo ante omnes. Timidis autem, inquit, dehinc cæteris, particula in stagno ignis et sulphuris. Sic timor ejus in Epistola ejus (I Joan. IV, 18), quem dilectio foras abijcit, habet pœnam.

CAPUT XIII.

Paulus vero Apostolus de persecutore (Act. IX), qui primus Ecclesiæ sanguinem fudit, postea gladium stylo mutans, et convertens machæram in aratrum; lupus rapax Benjamin, dehinc ipse afferens (6) escam secundum Jacob, qualiter martyria, jam et sibi optabilia, commendat! cum de (7) Thessalonicensibus gaudens: *Uti, inquit (II Thessal. I, 3, 4), gloriemur in vobis in Ecclesiis Dei pro tolerantia vestra et fide, in omnibus persecutionibus et pressuris, quibus (e) sustinetis ostentamen justi judicii Dei, ut digni habeamini regno ejus, pro quo et patimini.* Sicut et ad Romanos (Rom. V, 11): *Non solum autem, verum etiam exultantes in pressuris; certi (8) quod pressura tolerantiam perficit, tolerantia vero probationem, probatio autem spem, spes vero non confundit.* Et rursus (Rom. VIII, 17): *Quod si filii, et hæredes; hæredes quidem Dei, co-hæredes vero Christi: siquidem compatimur (9), uti et cum illo glorificemur. Reputo enim passiones hujus temporis non esse dignas ad gloriam, quæ in nobis revelabitur (10).* Et ideo postmodum: *Quis, inquit (Rom. VIII, 35), separabit nos a dilectione Christi? pressura, an angustia, an fames, an nuditas, an periculum, an machæra, secundum quod scriptum est: tui (11) causa mortificamur tota die, deputati sumus ut pecora jugulationis; sed in omnibus istis supervincimus pro eo qui nos dilexit. Persuasum enim habemus, quod neque mors, neque vita, neque virtus, neque sublimitas, neque profundum, neque alia conditio poterit nos a dilectione Dei separare, quæ est in Christo Jesu Domino nostro.* Sed et Corinthiis passiones suas enumerans (II Cor. XI, 33), patiendum utique præfinivit: *In laboribus abundantius, in carceribus plurimum, in mortibus sæpius; a Judeis quinquies quadragenas citra*

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Gehennam Seml.
(2) Conficiet Rhen. Seml. Oberth.
(3) Animæ patientiam pascunt, et indute stolis candidam alii. fiducia ultionis candidam Seml. pluribus demptis.
(4) Triumphales Seml.
(5) Ruso Seml.

- (6) Ipse etiam escam Rhen. Seml. Oberth.
(7) De abest Venet.
(8) Arte Rhen. Seml. Oberth.
(9) Compatiamur alii.
(10) Habeat revelari Rhen. Seml. Oberth.
(11) Tua cod. Agobardi.

COMMENTARIUS.

quæ nullus narrare potest aut exprimere, aut etiam D cogitatione comprehendere. LE PR.

(a) *Alieni speculator.* Alienas scilicet agens curas. LE PR.

(b) *Domini nomen non negarat.* Ex Apoc. (III, 10) et I Cor. (X, 13) conferendum; et alibi, *tempus diaboli breve.* SEML.

(c) *Sub altari martyrum animæ placidum quiescunt.* Altaris vocabulo significari videtur terra, quæ fuit

instar altaris martyrum immolationi. RIC.

(d) *Et fiducia ultionis patientiam pascunt et indute stolis.* Hæc supplevimus ex membranis Agobardi. Eleganter aut; martyrum animas sub altari depositas in spem resurrectionis placidum quiescere, ac velut in refrigerii prato fiducia ultionis patientiam pascere. RIC.

CAP. XIII. — (e) *Sustinetis ostentamen justi judicii.* Expectatis a venturo, exhibitionem judicii. RIC.

unam accepi, ter virgis cæsus, semel lapidatus, et reliqua. Quæ si magis incommoda quam martyria videntur, tamen rursus : Propter quod, inquit (II Cor. XII, 10), boni ducio in infirmitatibus, in injuriis, in necessitatibus, in persecutionibus, in angustiis pro Christo. Etiam in superioribus (II Cor. IV, 8) : Qui in omnibus tribulemur, sed non coangustemur; et indigeamus, sed non perindigeamus; quoniam (1) persecutionibus agitemur, sed non derelinquamur; qui deficiamus, sed non pereamus : semper mortificationem Christi Jesu in corpore nostro circumferentes. Sed etsi, inquit, exterior homo noster vitiat, caro scilicet, vi persecutionum; sed interior renovatur die et die; anima scilicet, spe promissionum. Nam quod ad præsens, temporale et leve pressuræ nostræ per supergressum in supergressum (2) æternum pondus gloriæ perficit (3) nobis, non intuitibus quæ videntur, sed quæ non videntur. Quæ enim videntur, temporalia, de incommodis dicens; quæ vero non videntur, æterna, de præmiis (4) spondens. Thessalonicensibus (5) vero de vinctulis scribens (a), utique beatos affirmavit, (Phil. I, 29), quibus donatum esset non tantum credere in Christum, sed etiam pro ipso pati : Eundem, inquit, agonem habentes quem in me vidistis, et nunc audistis (6). Nam et si labor super sacrificium, gaudeo et congaudeo omnibus vobis, perinde et vos gaudete et congaudete mihi (ibid., II, 17). Vides quam martyrii definitur felicitatem, cui de gaudio mutuo acquirit solennitatem. Ut proximus denique voti sui factus est, qualiter de prospectu ejus exsultans Timotheo scribit (7) (II Tim. IV, 6, 7) ? Ego enim jam labor, et tempus disjunctionis instat (8). Agonem bonum decertavi, cursum consummavi, fidem custodivi; superest corona, quam mihi Dominus illa die reddet, scilicet passionis. Satis et ipse supra allocutus (II Tim. II, 11; II Tim. I, 8) : Fidelis sermo : si enim commortui sumus Christo, et convivemus; si sufferimus, et conregnabimus;

A si negaverimus, et ille nos negabit; si non credimus, ille fidelis est, negare se non potest. Ne ergo confundaris martyrio Domini nostri, neque me vinctum ejus; quia prædixerat : Non enim dedit nobis Deus spiritum timoris, sed virtutis et dilectionis et sanæ mentis. Virtute enim patimur ex dilectione in Deum, et sana mente, cum ob innocentiam patimur. Sed et sicubi tolerantiam præcipit, quibus magis eam quam passionibus prospicit? sicubi ab idololatria divellit, (b) quid ei magis quam martyria prævellit?

CAPUT XIV.

Plane monet Romanos (Rom. XIII, 4-7) omnibus potestatibus subijci, quia non sit potestas nisi a Deo, quia non sine causa gladium gestet, et quia ministerium (9) sit Dei; sed et ultrix, inquit, in iram ei qui malum fecerit. Nam et præmiserat : Principes enim non sunt timori bono operi, sed malo. Vis autem non timere potestatem? fac bonum, et laudem ab ea reseres. (c) Dei ergo ministra est tibi in bonum. Si vero malum facias, time. Ita, non in occasione frustrandi martyrii jubet te subijci potestatibus, sed in provocatione bene vivendi, etiam sub illarum respectu, quasi adiutricum justitiæ, quasi ministrarum divini iudicii, hic etiam de nocentibus præjudicantis. Dehinc et exequitur quomodo velit te subijci potestatibus, reddere jubens, cui tributum, tributum; cui rectigal, rectigal; id est (Matt. XXII, 21) quæ sunt Cæsaris, Cæsari, et quæ Dei, Deo; solius (10) autem Dei homo. (d) Condixerat scilicet Petrus, regem quidem honorandam; ut tamen tunc rex honoretur, cum suis rebus insistit, cum a divinis honoribus longe est; quia et pater et mater diliguntur (11), cum Deo non comparabuntur. Cæterum, super Deum diligi nec animam licebit.

CAPUT XV.

Num ergo et (e) Apostolorum litteræ mobiles (12)?

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Qui etiam Jun.
- (2) Insuper per Rhen. Seml. Oberth.
- (3) Perficiet alii.
- (4) Promissis cod. Agobard.
- (5) Philippensis Frac.
- (6) Auditis Rhen. Seml. Oberth.

D

- (7) Exsultat dicens Timotheo Rhen. Seml. Oberth.
- (8) Deversionis insistit Rhen. Seml. Oberth.
- (9) Ministra Rhen. Seml. Oberth.
- (10) Solus Rhen. Seml. Oberth.
- (11) Diligenter Frac. Pam.
- (12) Nobiles Pam. nobiles Jun.

COMMENTARIUS.

(a) Thessalonicensibus vero de vinctulis scribens. Castigandus hic locus et leg. Philippensibus, tum quia additur de vinctulis et quibus scripta est prior illa, neutra vero ad Thessalonicenses; tum quod inveniuntur Philipp. I, 7, et quæ sequuntur Scripturæ testimonia : in quorum priori ex græco retinuit vocem agonem; in posteriori confirmat lectionem latinorum emendationum codicum, qui legunt immolator supra sacrificium, pro eo quod alii æmulator. Pam.

(b) Quid ei magis quam martyria prævellit? Ait Tertullianus: Sicubi homines Deus ab idololatria divellit, quid magis idololatriæ prævellit, quod prævultum statim ipsi opponat, quam martyria fortium christianorum? Ric.

CAP. XIV.—(c) Dei ergo ministra est. In Agobardino, Dei ergo minister... Ex quibus vestigiis apparet scriptum fuisse, Dei ergo ministerium est, ut supra. Ric.

(d) Condixerat scilicet Petrus. Condixerat, hoc est, cum Paulo dixerat, consentanea Paulo dixerat Petrus, Sic lib. de Corona. Quod æque fides pagana condixit. Ric.

CAP. XV.—(e) Apostolorum litteræ mobiles. Hæc scriptura est exemplaris Ursini, quam secuti sumus editione prima quasi litteras mobiles Septimius dixisset, quæ sapienter præterquam sonarent, et aliud esset in vocibus, aliud in sensibus. Nunc mutare sententiam nobiscum liceat, quibus non aliud erit studium quam veri. In Agobardi libro Septimius ait, Num ergo et Apostolorum litteræ nobiles? Quæ lectio retinenda est. Etenim posteaquam probavit auctoritate prophetarum et Evangelii, martyria fortiter obeunda esse Christianis, atque hoc esse præceptum sive mandatum a Domino, id etiam probat citatis Apostolorum litteris, et subiungit, Num ergo et Apostolorum litteræ nobiles?

(a) et nos usquequaque simplices animæ, (b) et so- A lummo columbæ, (c) libenter errantes? credo vi-
vendi cupiditate. Ita vero sit, ut recedant a litteris
suis sensus. Quæ tamen passos Apostolos scimus,
manifesta doctrina est; hanc intelligo solam Acta
decurrens; nihil quæro; carceres illic, et vincula, et
flagella, et saxa, et gladii, et impetus Judæorum, et
cæcus nationum, et tribunorum elogia (1), et regum
auditoria, et proconsulum tribunalia, et Cæsaris
nomen interpretem non habent. Quod (d) Petrus
cæditur (2), quod (e) Stephanus opprimitur, quod (f)
Jacobus immolatur, quod (g) Paulus distrahitur (h), ip-
sorum sanguinescripta sunt. (i) Et si fidem Commen-
tarii (3) voluerit hæreticus, instrumenta imperii
loquentur, ut lapides Jerusalem. Vitas Cæsarum legi-
mus; orientem fidem Romæ primus Nero cruentavit. Tunc Petrus ab altero cingitur, cum cruce adstrin-
gitur. Tunc Paulus civitatis romanæ consequitur
nativitatem, cum illic martyrii renascitur generosi-
tate. Hæc ubicumque jam legero, pati disco; nec mea
interest quos sequar martyrii magistros, sensusne an

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Ellogia *Jm.*
(2) Editur (*ἐκδίδωμι*) *Rig.*
(3) Commentarii *Rhen. Seml. Oberth.*
(4) Scissent *cod. Agobard.*

- (5) Tentaverunt *Rhen. Seml. Oberth.*
(6) Conandum *Rhen. Seml. Oberth.*
(7) Homines, quod nec *Seml.*

COMMENTARIUS.

Hoc est: Nonne sunt omnibus notæ, clare, mani-
festæ? Et sane sunt. Mox ingerit: Ita vero sit, ut
recedant a litteris suis sensus? nec tam clare illæ
sint et manifestæ, quin admittant interpretationis
alienius benignitatem. Veniamus ad res ipsas. Vide-
amus quid ipsimet Apostoli, suarum litterarum inter-
pretes, fecerint. Vitam certe ipsi suam martyrio
impendere non dubitaverunt, de Dominico scilicet
præcepto nihil ambigentes. Ric.

(a) Et nos usquequaque simplices animæ. Hæc sunt
dicta, vel potius aculei scorpionum, cuiusmodi supra.
Ric.

(b) Et solummodo columbæ. Non etiam prudentia
serpentes, alludit ad illud Christi apud Matth.: *Estote
prudentes sicut serpentes, et simplices sicut columbæ.*
Ric.

(c) Libenter errantes. Incauta simplicitate aberran-
tes, et volantes ab dominicis acibus. Ric.

(d) Petrus cæditur. Sic habet vetus exemplar Ago-
bardi. Verumtamen cum hoc loco mortes Apostolo-
rum per suppliciorum genera designentur, Petri
passionem significantiore verbo descriptam fuisse
arbitramur, et mendosum esse quod hic legimus,
cæditur. Itaque legendum editur, quod est, sustolli-
tur et suspenditur, edita et erecta cruce, *ἐπαύρει*.
quod vulgata versio dixit, exaltatur. Joan. c. XII:
ὅτι ὑψωθείς ἐκ τῆς γῆς; verba sunt Christi significantis
qua morte esset moriturus: *Si exaltatus fuero a terra.*
Sulpitius Severus: *Petrus in crucem sublatus est.*
Ric.

(e) Stephanus opprimitur. Impetu saxorum, lapi-
datione. Ric.

(f) Jacobus immolatur. Frater Domini, an frater
Joannis? Fratrem Joannis Herodes interemit gladio;
Lucas, Act. XII: *Ἀρτεὶ δὲ Ἰάκωβον, τὸν ἀδελφὸν Κυρίου,*
μαχαίρῃ; quod in martyrologiis accipitur pro decol-
latione, et minime convenit immolationi. Itaque di-
cendum hic designari Jacobum fratrem Domini,
quem Eusebius, Epiphanius, Hieronymus, fuste ful-

lonis in cerebro percussum interiisse tradunt; sed ex
Hegesippi narratione, satis inepta et futili, quæ
tamen, quantum ad genus mortis, firmari videatur,
hisce Septimii nostri verbis: ut Jacobum fratrem
Domini immolatum fuisse dixerit, fuste fulonis,
tanquam popæ malleo seu clava, mactatum. Ric.

(g) Paulus distrahitur. Capite separato et ab cer-
vice reciso. Separationem opus esse machinæ ait
Septimius, lib. IV ad ver. Marc. et Lucas *διεκτερίσας*
dixit quod Matth. *μαχαίρῃ*. Itaque distrahitur Paulus
decollatione, principalem corporis partem auferente.
Nam hoc accidit iis qui tali supplicio plectuntur, ut
non eadem integri, nec jaceant cadavere toto. Etenim
decollatorum capita pilo fere aut hastæ præfixa.
Ric.

(h) Cæditur, opprimitur, immolatur, distrahitur.
Ludit Septimius in antithesi. Petro Stephanum op-
ponit. Etenim Petrus in cruce editus et sublimis, at
Stephanus acervo saxorum obrutus. Jacobum vero
opponit Paulo. Etenim Paulus truncato capite duas
in partes distractus est; at Jacobus immolatus, ictu
fustis afflictus terræ, concidit integer. Victimariorum
disciplina erat, hostiis ita cadere et exanimi ire, ut
non reluctarent, sed quasi sponte procumberent.
Ric.

(i) Et si fidem commentarii voluerit hæreticus. Hoc
est, Si ex publicorum etiam archivorum fide doceri
voluerit. Sic lib. de Idololatria: *Volunt scilicet tempus
persecutionis, et locum tribunalis, etc. Ric.*

(j) Non in terris esse confitendum apud homines. Hi
quoque sunt aculei scorpionum, ut supra.

(k) Quod audierat a Domino diabolus. Imo, ipse Pe-
trus, Matth., XVI, 25. Sed aliquis erga Petrum affectu
Matthæi narrationem sic accipi voluit, quasi ea
verba, propter quæ Petrum Christus increpat, non
tam ipse Petrus protulisset, quam per os Petri dia-
bolus. Enimvero Chrysostomus, ut in manifesta re,
aperte contradicit: *ὅτι εἶπεν, ὁ Σατανᾶς ἐπιθήκετο διὰ
τοῦ, ἀλλ' ὅπως ἔλεγον μου, Σατανᾶ, καὶ γὰρ ἐπέσπευσε
τοῦ ἀνταγινώσκου, τὸ μὴ καθίεν τὸν Χριστόν.* Ric.

mihî es; (a) scriptum est: Dominum Deum tuum adorabis, etc. rabis, et illi soli servies (Matt. XXVI, 23; IV, 10). Sed et nunc audire debebit, quatenus multo post, venena

A ista (1) suffudit; (b) nulli infirmorum facile nisi (2) nocitura, si qui non hanc nostram ex (3) fide præberit, vel etiam superbiberit potionem.

LECTIONES VARIANTES.

(1) Illa Fran.

(2) Nisi inser. Rig.

(3) Ea Fran.

COMMENTARIUS.

(a) Scriptum est: Dominum Deum tuum adorabis, etc. Hæc ita se habent in exemplari, quæ tamen haud faciunt quicquam ad Tertulliani propositum, et opinamur in-ita fuisse eadem manu, qua præcedens incre-

patio detorta in diabolum, ablato nomine Petri. Rig.

(b) Nulli infirmorum facile nisi nocitura. Nulli facile nisi, pro, Nulli non facile nocitura. Sic loqui placuit Septimio. Rig.

QUINTI SEPTIMI FLORENTIS TERTULLIANI LIBER ADVERSUS PRAXEAM.

ARGUMENTUM. — Praxeas Phryx ex Asia oriundus, B fidei causa in carcerem conjectus olim, ob cuius acrimias, non admodum memorandas, animo multum intumuerat; de Ecclesia tamen egregie meritus erat; cum enim Pontifex (Eleutherius aliis, aliis Victor dicitur) Montanistas, qui in transmissa fidei professione catholicos se ferebant, jamjam communionis litteris donare vellet, Praxeas ex Asia tum adventans vulgatus ea in provincia Montanistarum errores aperuit, effecitque, ne homines illi pontifici optimo illuderent, suis demum fastus miserum perdidit: dum enim martyris titulis nunquam non gloriatur, communem eum superbis omnibus sortitus est exitum, novæ sectæ infelix conditor; unum enim Deum ita agnovit, ut omnem personarum distinctionem tolleret, asseverare ausus, ipsum Patrem carnem sumpsisse, in crucem actum, et ad suam hodie dexteram considerare. Sectatores illius Patropassiani aut Monarchici dicti, quod unam duntaxat sanctissimæ Trinitatis personam statuerent.

Præstantissimum, quod certe post lapsum suum scripsit, est illud contra Praxeam, quo fidem Trinitatis suscipit defendendam, de hac etenim Montanistæ ab Ecclesia catholica non dissidebant. Vo- D cabulo Trinitatis hoc in opere Septimius expresse utitur, et fraudem patefacit hæreticorum monarchiæ nomen usurpantium ut unicum omnipotentem mundi creatorem se vindicare rudioribus suadeant, dum interim de unico hæresin faciunt. Ut Patris et Filii personarum distinctionem evincat, oportet, inquit, totum de Filio examinari, an sit, et qui sit, et quomodo sit... Ante omnia Deus erat solus... quia nihil aliud extrinsecus præter illum. Cæterum ne tunc quidem solus; habebat enim secum rationem suam, verbum, sapientiam; quam postea ad extra emisit, et factus est sermo exterior. Sermonem appellandum

censet Verbum Dei Tertullianus, solum post extrinsecam ejus prolationem, seu manifestationem in universi creatione factam juxta antiquissimorum theologorum loquendi phrasin et modum; fatetur tamen Sermonem in primordio apud Deum fuisse. Nam etsi Deus nondum Sermonem suum miserat, proinde enim cum ipsa et in ipsa ratione intra semetipsum habebat, tacite cogitando et disponendo secum, quæ Sermonem mox erat dicturus. Ex quo patescit quo in sensu alibi dixerit: Fuit autem tempus, cum et delictum et Filius non fuit, videlicet quantum ad externam per creationem rerum manifestationem, præsertim cum dixit: Fiat lux: nam quantum ad generationem ad intra semper fuit cum Deo Patre Filius ejus verbum et sapientia. Ostendit insuper Tertullianus, Filium ex Patris esse substantia et Spiritum Sanctum a Patre per Filium procedere; Verbum, quod ab omni æternitate erat apud Deum, quodque quasi ex eo ad creandum et regendum mundum exiit, personam esse subsistentem, quæ tamen et varia a Patris substantia non est; inde non sequi duos esse Deos et duos Dominos; Filium, non Patrem, factum hominem, nec desiisse Deum esse, adeo ut naturæ humanæ idiomata in Christo inventa fuerint. Uno verbo, perspicue in hoc tractatu Ecclesiæ fidem de Trinitatis necnon Incarnationis mysteriis explanat. LUMP.

CAPUT PRIMUM.

Varie diabolus zelatus est veritatem. Affectavit illam aliquando defendendo concutere. Unicum Dominum vindicat omnipotentem mundi conditorem, ut et de unico hæresim faciat. Ipsum dicit Patrem descendisse in Virginem (1), ipsum ex ea natum, ipsum passum, denique ipsum esse Jesum Christum. Excidit sibi coluber, quia Jesum Christum post baptismum Joannis tentans, ut Filium Dei aggressus est;

LECTIONES VARIANTES.

(1) Virgine Seml.

certus filium Deum habere, vel ex ipsis Scripturis de A quibus tunc tentationem struebat: *Si tu es filius Dei, dic ut lapides isti panes fiant*; item: *Si tu es filius Dei, deice te hinc: scriptum est enim, quod mandavit (1) angelis tuis super te (utique Pater) ut te manibus suis tollant, necubi ad lapidem pedem tuum offendas. (Matth. IV, 3-6; Ps. XC, 11).* Aut numquid mendacium Evangelistis exprobravit (2), dicens: « Viderit Matthæus et Lucas: cæterum, ego ad ipsum Deum accessi, ipsum omnipotentem cominus tentavi. Ideo et accessi, ideo et tentavi. Cæterum, si filius Dei esset, nunquam illum fortasse (3) dignarer? » Sed enim ipse potius *a primordio mendax est* (1 Joan. III, 8); et si quem hominem de suo subornaverit (4), ut Praxean. Nam iste primus ex Asia hoc genus per-versitatis (a) intulit Romæ; homo et (5) alias inquietus, insuper de jactatione martyrii inflatus, ob solum et simplex et breve carceris tedium; quando et si corpus suum tradidisset exurendum, nihil profecisset, dilectionem Dei non habens (1 Cor., XIII, 5), .cujus charismata quoque expugnavit. Nam idem tunc (b) episcopum romanum, agnoscentem jam prophetias Montani, Priscæ, Maximillæ, et ex ea agnitione pacem Ecclesiis Asiæ et Phrygiæ inferentem, falsa de ipsis prophetis et ecclesiis eorum asseverando, et præcessorum ejus auctoritates defendendo, coegit et litteras pacis revocare jam emissas, et a proposito

recipiendorum charismatum concessare. Ita duo negotia (c) diaboli Praxeas Romæ procuravit, prophetiam expulit, et hæresim intulit; Paracletum fugavit, et Patrem crucifixit. *Fructificaverant* (6) *avenæ* praxeanae, hic quoque *superseminatae, dormientibus multis* (Matth., XIII, 26) in simplicitate doctrinæ; traductæ dehinc per quem Deus voluit, etiam evulsæ videbantur. (d) Denique caverat pristinum doctor de emendatione sua; et manet chirographum apud Psychicos (7), apud quos tunc gesta res est, exinde silentium. Et nos quidem postea agnitio Paracleti, atque defensio, disjuncta a Psychicis. Avenæ vero illæ utique (8) tunc semen excusserant. Ita aliquamdiu per hypocrisin subdola vivacitate latitavit, et nunc denno erupit. Sed et denno eradicabitur, si voluerit Dominus, in isto comæatu; si quo (9) minus, die suo colligentur omnes adulteræ (10) fruges, et cum cæteris scandalis igni inextinguibili cremabuntur (ibid.).

CAPUT II.

Itaque post tempus Pater natus, et Pater passus: ipse Deus, Dominus omnipotens, Jesus Christus prædicatur. Nos vero et semper, et nunc magis, ut (e) instructiores per Paracletum deductorem scilicet omnis veritatis, unicum quidem Deum credimus: sub hac tamen dispensatione, quam œconomiam dicimus, (f) ut unici Dei sit et filius sermo ipsius, qui ex ipso processerit, per quem omnia facta sunt, et

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Mandavit alii.
- (2) Exprobravit *Fran. Paris.*
- (3) Tentasse *Wagæ.*
- (4) Subornavit *Rhen. Seml. Oberth.*
- (5) Intulit homo. Et *Rhen. Seml. Oberth.*

- (6) Fructificaverant *Rhen. Seml. Oberth.*
- (7) Physicos, item *infra* physicos alii, sed vitiose.
- (8) Ubique *Rhen. Seml. Oberth.*
- (9) Quo si *Jun.*
- (10) Adulæ *Petr. Ciaccon.*

COMMENTARIUS.

CAP. I. — (a) *Intulit Romæ, homo, etc.* Intellegit provincias urbi Romanæ viciniores. Alioqui ipsa Asia partim romanum agnoscebat imperium. *RHEN.*

(b) *Episcopum romanum agnoscentem jam prophetias Montani.* Hæreses Tertulliani quæ dicuntur, eæ vix aliud præcipiebant quam martyria fortiora, jejunia siciora, castimoniam sanctiorem, nuptias scilicet unas, aut nullas. In quibus quicquid peccavit, id omne virtutis amore vehementiore peccasse videatur. Illud certe gravius, quod Montani Paracletum agnovit atque defendit. Sed Montani schola, sicut et Baronius observat, aliquamdiu stetit innoxia, discipulos habuit adeo morum sanctitate commendabiles, benefica miraculorum potentia reverendos, martyriorum constantia fortes, ut nemo præsentiores alibi numinis vires agnosceret. Et vero recte doctissimus cardinalis censuit Anicetum tunc pontificem romanum in hominibus nihil adhuc a fidei regula dissentientibus hæc divini Spiritus charismata agnovisse, eorum ecclesiis pacem intulisse, atque, ut ait Tertullianus, pacis litteras misisse, neque est quod suspicemur Tertullianum, virum gravem, etsi tunc Montani partibus addictum, in historia tam recenti tanque manifesta, inque opere quod adversus Praxean hæreticum pro fidei catholice articulo inter præcipuos nobili, componebat, mentiri voluisse; cum præsertim mendacio splendido, ac statim facile confutando, pretium nullum. Ergo Praxeas ille, qualis a Tertulliano depingitur, fictus apud pontificem causis, adeoque imminuta auctoritatis pontificiæ criminatibus, Montani discipulos onerare non destitit, donec pacis seu communicationis litteræ jam, ut diximus, emissæ revocarentur. Quare nonnulli forte an plus æquo of-

fensi indignatique, Montanum suum in tantum extollere ac prædicare cœperunt, ut dicerent, in Apostolis quidem Spiritum Sanctum fuisse, Paracletum non fuisse; et Paracletum illum suum plura in Montano dixisse, quam in Evangelio Christi; nec tantum plura, sed etiam meliora atque majora. Hæc nimirum de iis legimus, qui secundum Phrygas dicuntur in Catalogo hæreticorum, qui Tertulliani libro de Prescriptione vulgo annexi solet. Quæ satis arguant, Phrygas istos Montano suo multa, quæ ipse sibi nonquam arrogaverit, tribuisse. Unde verosimile fiat, Montani dogma, quale extitit, primordio quidem sui christianis austerioribus probabili, Tertullianum tenuisse; non quale postea, cum sequacium quorundam imposturis et fraudibus, seu phrygia interpolatum, ab Ecclesiis passim catholicis despuj cœpit. Denique Tertullianum secundum Phrygas despuisse unquam, scripta ejus quæ extant non persuadent; quæ autem intercedere, ea cum extarent, neque Cypriano, neque Hieronymo persuasisse videntur. *RIC.*

(c) *Negotia.* Ludit circa nomen *Praxeas*, quod a græco *πράξαις* derivari potuit: ita *Schler. Edd.*

(d) *Denique caverat pristinum doctor de emendatione sua.* Praxeas mutata sententia pristina doctrinam, hoc est, veterem et veram colebat, adeoque docebat; imo et per chirographum de emendatione sua caverat. *Pristinum doctor, ut cætera Grævis. RIC.*

CAP. II. — (e) *Instructiores per Paracletum:* Recte annotat *Rhenanus* loqui illum de Paraclete Montani, cui etiam perperam applicat illud *Joan. XVI, 13: Deductorem omnis veritatis. PAM.*

(f) *Ut unici Dei sit et filius sermo ipsius, qui ex ipso processerit.* Procedendi verbum Filio tribuit, quod

sua quo factum est nihil (Joan., 1, 3): hunc missum a Patre in virginem, et ex ea natum hominem et Deum, filium hominis et filium Dei, et cognominatum Jesum Christum: hunc passum, hunc mortuum et sepultum secundum Scripturas, et resuscitatum a Patre, et in cœlos (1) resumptum, seclere ad dexteram Patris, venturum judicare vivos et mortuos, qui exinde miserit, secundum promissionem suam, a Patre Spiritum Sanctum Paracletum, sanctificatorem fidei eorum qui credunt in Patrem et Filium et Spiritum Sanctum. Hanc regulam ab initio Evangelii decurrissse, etiam ante priores quosque hæreticos, nedum (a) ante Praxeam hesternum, probabit tam ipsa posteritas omnium hæreticorum, quam ipsa novellitas Praxeæ hesterni. Quo peræque adversus universas hæreses jam hinc præjudicatum sit, (b) id esse verum, quodcumque primum; id esse adulterum, quodcumque posterius. Sed salva ista præscriptione, utique tamen propter instructionem et munitionem quorundam, dandus est etiam retractatibus locus: vel ne videatur unaquæque perversitas, non examinata, sed præjudicata damuari, maxime hæc, quæ se existimat meram veritatem possidere, dum unicum Deum non alias putat credendum, quam si ipsum eundemque et Patrem et Filium et Spiritum Sanctum dicat: quasi non sic quoque unus sit omnia, dum ex uno omnia, per substantiæ scilicet unitatem; et nihilominus custodiatur œconomiae sacramentum, quæ unitatem in trinitatem disponit, tres dirigens, Patrem, et Filium, et Spiritum Sanctum. Tres autem non statu, sed gradu; nec substantia, sed forma; nec potestate, sed specie: unus autem substantiæ, et unus status, et unus potestatis; quia unus Deus, ex quo et gradus isti et formæ et species, in nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti deputantur. Quomodo autem (2) numerum sine divisione patiuntur, procedentes retractatus (3) demonstrabunt.

CAPUT III.

Simplices enim quique, ne dixerim imprudentes et idiote, quæ major semper credentium pars est, quoniam et ipsa regula fidei a pluribus diis sæculi

ad unicum et Deum verum transfert; non intelligentes unicum quidem, sed cum sua œconomia esse credendum, expavescent ad œconomiam. Numerum et dispositionem trinitatis, divisionem præsumunt unitatis; quando unitas ex semetipsa derivans trinitatem, non destruat ab illa, sed administretur. Itaque duos et tres jam jactitant a nobis prædicari, se vero unius Dei cultores præsumunt, quasi non et unitas irrationaliter collecta, hæresim faciat; et trinitas rationaliter expensa, veritatem constituat. (c) Monarchiam, inquit, tenemus. Et ita sonum (4) vocaliter exprimunt etiam Latini, (d) etiam Opici (5), ut putes illos tam bene intelligere monarchiam, quam enuntiant. Sed monarchiam sonare student Latini, œconomiam intelligere nolunt etiam Greci.

At ego, si utriusque linguæ præcerpsi, monarchiam nihil aliud significare scio, quam singulare et unicum imperium: non tamen præscribere monarchiam, ideo, quia unus sit, eum (6) cujus sit, aut filium non habere, aut ipsum se sibi filium fecisse, aut monarchiam suam non per quos velit administrare. Atquin nullam dico dominationem ita unius sui esse, ita singularem, ita monarchiam (7), ut non etiam per alias proximas personas administretur, quas ipsa prospexerit officiales sibi. Si verò et filius fuerit ei, cujus monarchia sit, non statim dividi eam, et monarchiam esse desinere, si particeps ejus assumatur et filius: sed (8) proinde illius esse principaliter a quo communicatur in filium; et dum illius est, proinde monarchiam esse, quæ a duobus tam unicus continetur. Igitur si et monarchia divina per tot legiones et exercitus angelorum administratur, sicut scriptum est: *Millies millia* (9) *assistebant ei, et millies centena millia apparebant ei*: nec ideo unus esse desiit, ut desinat monarchia esse, quia per tanta millia virtutum procuratur: qualem est ut Deus divisionem et dispersionem pati videatur in Filio et in Spiritu Sancto, secundum et tertium sortitus locum, tam consortibus substantiæ Patris, quas (10) non patitur in tot angelorum numero, et quidem tam a substantia alienis (11). Membra, et pignora, et instrumenta, et ipsam vim,

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Cœlo Rhen. Seml. Oberth.
- (2) Autem denis Seml. post Rhen.
- (3) Tractatus Seml.
- (4) Solum Seml. Rhen. Jun.
- (5) Et tam opifice Seml. etiam opifices fig.
- (6) Ejus Rhen.

- (7) Monarchiam Jun.
- (8) Se Fran. Paris.
- (9) Millies centies centena millia Seml. millies millia centena millia Latin.
- (10) Quod Latin.
- (11) Substantia patris Seml. add. alienorum Fran.

COMMENTARIUS.

Ecclesia Spiritui Sancto proprium fecit. Ric.

(a) Ante Praxeam hesternum. Sic Persius dixit, *Hesternus Quirites*, hoc est, novos, nuperos. Ric.

(b) Id esse verum quodcumque primum. Nempe principio sumpto unde cœpit veritas. Sic, libro de *Præscr. hæreticor.*: *Ita ex ipso ordine manifestatur id esse dominicum et verum, quod sit prius traditum.* Ric.

CAP. III.—(c) *Monarchiam, inquit, tenemus.* *Μοναρχίαν*, hoc est, Deum unicum afferimus, jure id quidem, nam alias, incidimus *εἰς τὴν ἀδελφὴν καὶ ἀδελφότητα*. Hier., l. de *Ser. Eccles.* auctor est librum ab Irenæo fuisse compositum hoc titulo, de *Monarchia*, sive, *Quod Deus non sit auctor malorum.* Ipse Tertullianus *Monarchiæ*

vocabulo Deum significavit, lib. II de *Cultu sceminarum*: Hanc incorruptibilitatem habemus induere ad novam domum, quam monarchia pollicetur. Ric.

(d) Etiam opici. Id est barbari, quod opice, id est barbæ, loquerentur, non latine, juxta Plin., l. XXIX, c. 1. PAM.—Scio Juvenalem, satira 6, dixisse:

Nec curanda viris opicæ castigata micæ
Verba.

Sed hic in exemplari legitur. Et ita sonum ipsum vocaliter exprimunt etiam Latini, etiam opificis, quod videatur convenientissimum sequentibus istis, ut putes illos tam bene intelligere monarchiam, quam enuntiant. Sic vero loquitur Septimius in *Apologetico*: *Deum*

ac totum censum monarchiae, eversionem deputas ejus: non recte. Malo te ad sensum rei, quam ad sonum vocabuli exerceas. Eversio enim monarchiae illa est tibi intelligenda, cum alia dominatio suae conditionis et proprii status, ac per hoc æmula, superducitur; cum alius Deus inferatur adversus Creatorem. Tunc male, cum plures, secundum (a) Valentinus et Prodicos: (1) tunc in monarchiae eversionem, cum in Creatoris destructionem.

CAPUT IV.

Cæterum, qui filium non aliunde deduco, sed de substantia Patris, nihil facientem sine Patris voluntate, omnem a Patre consecutum potestatem, quomodo possum de fide destruere monarchiam, quam, a Patre Filio traditam, in Filio servo? Hoc mihi et in tertium gradum dictum sit, quia Spiritum non aliunde puto, quam a Patre per Filium. Vide ergo ne tu potius monarchiam destruas, qui dispositionem et dispensationem ejus evertis in tot nominibus constitutam, in quot Deus voluit. Adeo autem manet in suo statu, licet trinitas inferatur, ut etiam restitui habeat Patri a Filio. Siquidem Apostolus scribit de ultimo fine: cum tradiderit regnum Deo et Patri. Oportet enim eum regnare usque dum ponat inimicos ejus Deus sub pedes ipsius: scilicet secundum Psalmum: Sede ad dexteram meam, donec ponam inimicos tuos scabellum pedum tuorum. Cum autem subjecta erunt illi omnia, utique (2) absque eo qui ei subiecit omnia, tunc et ipse subjecietur illi, qui ei subiecit omnia, ut sit Deus omnia in omnibus. Videmus (3) igitur non obesse monarchie Filium, etsi hodie apud Filium est; quia et in suo statu est apud Filium, et cum suo statu restituetur Patri a Filio. Ita eam nemo hoc nomine destruet, si Filium (4) admittat, cui et traditam eam a Patre, et a quo quandoque restituendam Patri constat. Hoc uno capitulo (b) Epistolæ apostolicæ potuimus jam et Patrem et Filium ostendisse duos esse, præterquam ex nominibus Patris et Filii, etiam ex eo quod qui tradidit regnum, et cui tradidit, item qui subjecit, et cui subiecit (5), duo sint necesse est.

CAPUT V.

Sed quia duos unum volunt esse, ut idem Pater et Filius habeatur, oportet et totum de Filio examinari, an sit, et qui sit, et quomodo sit; et ita res ipsa formam suam Scripturis et interpretationibus earum patrocinantibus vindicabit. Aiant quidem (6) et Ge-

nesim in hebraico ita incipere: (c) *In principio Deus fecit sibi filium.* Hoc ut firmum non sit, alia me argumenta deducunt ab ipsa Dei dispositione, qua fuit (d) ante mundi constitutionem, adusque Filii generationem. Ante omnia enim Deus erat solus, ipse sibi et mundus et locus et omnia. Solus autem, quia nihil aliud (7) extrinsecus præter illum. Cæterum, ne tunc quidem solus; habebat enim secum, quam habebat in semetipso, rationem suam scilicet. Rationalis etiam Deus, et ratio in ipso prius; et ita, ab ipso omnia. Quæ ratio, sensus ipsis est. Hanc Græci λόγος dicunt, quo vocabulo etiam sermonem appellamus. Ideoque jam in usu est nostrorum, per simplicitatem interpretationis, Sermonem dicere in primordio apud Deum fuisse; cum magis rationem competat antiquiorem haberi; quia non sermonalis a principio, sed rationalis Deus etiam ante principium; et quia ipse quoque sermo ratione consistens, priorem eam ut substantiam suam ostendat. Tamen et sic, nihil interest. Nam etsi Deus nondum sermonem suum miserat, proinde eum cum ipsa et in ipsa ratione intra semetipsum habebat, tacite cogitando et disponendo secum, quæ per sermonem mox erat dicturus. Cum ratione enim sua cogitans atque disponens, sermonem eam efficiebat, quam sermone tractabat. Idque quo facilius intelligas, ex te ipso ante (8) recognosce, ut ex imagine et similitudine Dei, (Gen., 1, 26) quam (9) habetas et tu in temetipso rationem, qui es animal rationale, a rationali scilicet artifice non tantum factus, sed etiam ex substantia ipsius animatus. Vide cum tacitus tecum ipse congrederis, ratione hoc ipsum agi intra te, occurrente ea tibi cum sermone ad omnem cogitatus tui motum, et ad omnem sensus tui pulsum. Quodcumque cogitaveris, sermo est; quodcumque senseris, ratio est. Loquaris illud in animo necesse est; et dum loqueris, conlocutorem pateris sermonem, in quo inest hæc ipsa ratio, qua cum eo cogitans loquaris, per quem loquens cogitas. Ita secundum quodammodo in te est sermo, per quem loqueris cogitando, et per quem cogitas loquendo. Ipse sermo alius est. Quanto ergo plenius hoc agitur in Deo, cujus tu quoque imago et similitudo censeris, quod habeat in se etiam tacendo rationem, et in ratione sermonem? Possum itaque non temere præstruxisse, et tunc Deum ante universitatis constitutionem solum non fuisse, habentem

LECTIONES VARIANTES.

(1) Prodiges Seml. Proelos Paris.

(2) Utique demit Rhen. Seml. Oberth.

(3) Videtur Venet.

(4) Destruet. Filium Rhen. Seml. Oberth.

(5) Et cui subiecit deerat in rhenan.

(6) Quidam Petr. Cincon.

(7) Aliud abest Rhen. Seml. Oberth.

(8) A me Seml.

(9) Quo Seml.

COMMENTARIUS.

quilibet opifex christianus et invenit et ostendit. Ric.

(a) Valentinus et Prodicos. Melius quam Proelos, ut habet Rheuanus, quamvis Proclianitas ex Philastrio et Augustino adducat, creatores animarum angelos dicentes ex igne et spiritu, quod etiam Seleucianorum fuit dogma. Le Pa.

CAP. IV. --- (b) Capitulo. Hoc est, dicto, juxta Semler. Edd.

CAP. V. --- (c) In principio Deus fecit sibi filium. Do-

cuit me beatus Hieronymus statim ab exordio quest. hebr. in Gen. hunc locum, quem ibidem citat, magis secundum sensum quam secundum verbi translationem, de Christo accipi posse. Nam. LXX interpretes, et Symmachus, et Theodotion transtulerunt in Principio, et in hebr. עשרת ימים, quod Aquila interpretatur, in Capitulo; et non בראש, quod interpretatur in filio. Le Pa.

(d) Qua fuit. Scilicet, Deus. Seml.

tem in semetipso proinde rationem, et in ratione A sermonem, quem secundum se faceret agitando se.

CAPUT VI.

Hæc vis et hæc divini sensus dispositio, apud Scripturas etiam in Sophiæ nomine ostenditur. Quid enim sapientius ratione Dei, sive sermone? Itaque Sophiam quoque exaudi, ut secundam personam conditam, Primo, Dominus (Prov. VIII, 22) creavit me initium viarum in opera sua, priusquam terram faceret, priusquam montes collocarentur: ante omnes autem colles generavit me; in sensu suo scilicet condens et generans. Dehinc assistentem eam ipsa separatione cognosce; Cum pararet, inquit, cælum, aderam illi simul (1); et cum fortia faciebāt super ventos quæ sursum nubilæ; et cum tutos ponebat fontes ejus quæ sub cælo, ego eram cum illo compingens; ego eram ad quem (2) gauderet: quotidie autem oblectabar in persona ipsius. Nam ut primum Deus voluit ea quæ cum sophiæ ratione et sermone disposuerat intra se, in substantias et species suas edere, ipsum primum protulit sermonem, habentem in se (a) individuas suas, Rationem et Sophiam (3); ut per ipsum fierent universa, per quem erant cogitata atque disposita; imo et facta jam, quantum in Dei sensu. Hoc enim eis deerat, ut coram quoque in suis speciebus atque substantiis cognoscerentur et tenerentur.

CAPUT VII.

Tunc igitur etiam ipse sermo speciem et ornatum suum sumit, sonum et vocem, cum dicit Deus: Fiat lux. Hæc est natiuitas perfecta sermonis, dum ex Deo procedit: conditus ab eo primum ad cogitatum in nomine Sophiæ: Dominus condidit me initium viarum. Dehinc generatus ad effectum: Cum pararet cælum, aderam illi simul. Exinde eum parem sibi faciens, de quo procedendo Filius factus est, primogenitus (Col. I, 15), ut ante omnia genitus; et unigenitus (I Ioan., IV, 9), ut solus ex Deo genitus: proprie de vulva cordis ipsius, secundum quod et Pater ipse testatur: Eructavit cor meum sermonem optimum (Ps. XLIV, 1). Ad quem deinceps gaudens proinde gaudentem (4) in persona illius (Ps. II, 7): Filius meus es tu, ego hodie genui te. Et: Ante luciferum genui te. Sic et Filius ex sua persona proflitetur Patrem in nomine Sophiæ: Dominus condidit me initium viarum in opera sua. Ante omnes autem colles generavit me. Nam si hic quidem Sophia videtur dicere conditam se a Domino in opera et vias ejus; alibi autem per sermonem ostenditur omnia facta esse, et sine illo nihil factum; sicut et

rursum (Ps. XXXIII, 6): Sermone ejus cæli confirmati sunt, et spiritu ejus omnes vires eorum; utique eo spiritu qui sermoni inerat: apparet unam eandemque vim esse nunc in nomine Sophiæ, nunc in appellatione Sermonis; quæ initium accepit viarum in Dei opera; et quæ cælum confirmavit; per quam (5) omnia facta sunt, et sine qua (6) nihil factum est (Joan. I, 3). Nec diutius de isto, quasi non de ipso sit sermo, et in sophiæ, et in rationis, et in omnis divini animi et spiritus nomine, qui filius factus est Dei, de quo prodeundo generatus est. Ergo inquis, das aliquam substantiam esse Sermonem, spiritu et Sophiæ traditione constructam? Plane. Non vis enim eam substantivum habere in re per substantiæ proprietatem, ut res et persona quedam videri possit, et ita capiat secundus a Deo constitutus duos efficere, Patrem et Filium, Deum et Sermonem. (b) Quid est enim, dices, sermo, nisi vox et sonus oris, et (sicut Grammatici tradunt) aer offensus, intelligibilis auditu; ceterum, vacuum nescio quid, et inane, et incorporale? At ego, nihil dico de Deo inane et vacuum prodire potuisse, ut non de inani et vacuo prolatum; nec carere substantia, quod de tanta substantia processit, et tantas substantias fecit, fecit enim et ipse quæ facta sunt per illum. Quale est ut nihil sit ipse, sine quo nihil factum est? ut inanis solida, et vacuus plena, et incorporalis corporalia sit operatus? Nam etsi potest aliquando quid fieri diversum ejus per quod sit, nihil tamen potest fieri per id quod vacuum et inane est. Vacua et inanis res est Sermo Dei, qui Filius dictus est, qui ipse Deus cognominatus est, Et Sermo erat apud Deum, et Deus erat Sermo (Joan. I, 1)? Scriptum est (Exod. XX, 7): Non sumes nomen Dei in vanum. Illic certe est, qui in effigie Dei constitutus, non rapinam existimavit esse se æqualem Deo (Philip., II, 6). In qua effigie Dei? utique in alia, non tamen in nulla. (c) Quis enim negabit (7) Deum corpus esse, etsi Deus spiritus est? Spiritus enim corpus sui generis in sua effigie. Sed et (8) invisibilia illa quæcumque sunt, habent apud Deum et suum corpus et suam formam, per quæ soli Deo visibilia sunt; quanto magis quod ex ipsius substantia (9) missum est, sine substantia non erit! Quæcumque ergo substantia Sermonis fuit, illam dico personam, et illi nomen Filii vindico; et dum Filium agnosco, secundum a Patre defendo.

CAPUT VIII.

Hoc (10) si qui (d) putaverit me προβολῖν aliquam

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Simul abest al.
- (2) Quem Rhen.
- (3) Rationes sophiam Rhen.
- (4) Gaudenti Seml.
- (5) Quem Franeq.

- (6) Quo Franeq.
- (7) Negavit Rhen. Seml. Oberth.
- (8) Si add. Seml. Oberth.
- (9) Substantiæ Ihen.
- (10) Hic Lat.

COMMENTARIUS.

CAP. VI.—(a) Individuas suas. Comites scilicet. Ut lib. de Patientia sub finem: Cum ergo spiritus Dei descendit, individua patientia comitatur eum. RIC.

CAP. VII.—(b) Quid est enim dices sermo, nisi vox et sonus oris, et aer offensus? Sic libro de Resurrectione carnis, ubi de dentibus, quos accepisse hominem ait, ad vocis articulos effusione signandos. RIC.

(c) Quis enim negabit Deum corpus? V. In hunc locum D. Le Nourry in Tertulliani Apologet. Dissert., c. VII, art. 3, t. I. hujusce edit., p. 841 seqq. Edv.

CAP. VIII.—(d) Putaverit me προβολῖν aliquam. Per hanc vocem seu prolationem id explicat quod SS. Patres generationem vocant, ubi de Filio seu Verbo loquuntur, qui γενεῶς, cum Spiritus Sanctus sit ἀπο-

introducere, id est, prolationem rei alterius ex altera, quod fecit Valentinus, alium atque alium Æonem de Æone producent; primo quidem dicam tibi, non ideo non utitur (1) et veritas vocabulo isto, et re ac censu ejus, quia et hæresis potius ex veritate accepit, quod ad mendacium suum strueret. Prolatus est sermo Dei, annon? Hic mecum gradum fige. Si prolatus est, cognosce probolam veritatis, et viderit hæresis si quid de veritate imitata est. Jam nunc quaeritur, quis quomodo utatur aliqua re, et vocabulo ejus. Valentinus probolas suas discernit et separat ab auctore; et ita longe ab eo ponit, ut Æon patrem nesciat. Denique, desiderat nosse, nec potest; imo et pene devoratur, et dissolvitur in reliquam substantiam. Apud nos autem solus Filius Patrem novit (*Matt. XI, 27*), et sinum Patris ipse exposuit (*Joan. I, 18*), et omnia apud Patrem audit et vidit, et (2) quæ mandatus est a Patre, ea et loquitur (*Joan. VIII, 26*). Nec suam, sed Patris perfecit voluntatem (*Joan. VI, 38*), quam de proximo, imo de initio noverat. Quis enim scit quæ sint in Deo, nisi spiritus qui in ipso est (*I Cor. II, 11*). Sermo autem spiritu structus est, et ut ita dixerim, sermonis corpus est spiritus. Sermo ergo et in Patre semper, sicut dicit: *Ego in Patre* (*Joan. XIV, 11*). Et apud Deum semper, sicut scriptum est: *Et Sermo erat apud Deum* (*Joan. I, 1*). Et nunquam separatus a Patre, aut alius a Patre, quia, *Ego et Pater unum sumus* (*Joan. X, 30*). Hæc erit probola veritatis, custos unitatis, qua prolatus dicimus Filium a Patre, (a) sed non separatim (3), Profulit enim Deus Sermonem, quemadmodum etiam Paracletus docet, sicut radix fruticem, et fons fluvium, et sol radium. Nam et istæ species probolæ sunt earum substantiarum, ex quibus prodeunt. Nec dubitaverim Filium dicere, et radicis fruticem, et fontis fluvium, et solis radium; quia omnis origo patens est; et omne quod ex origine profertur, progenies est, multo magis Sermo Dei, qui etiam proprie nomen Filii accepit: sed frutex tamen a radice, nec fluvius a fonte, nec radius a sole discernitur, sicut nec a Deo Sermo. Igitur secundum horum exemplorum formam, profiteor me duos dicere, Deum et Sermonem ejus, Patrem et Filium ipsius. Nam et radix et frutex, duæ res sunt, sed conjunctæ. Et fons et flumen duæ species sunt, sed indivisæ. Et sol et radius duæ formæ sunt, sed coherentes. Omne quod prodit ex aliquo, secundum sit ejus necesse est de quo prodit, non ideo tamen est separatim. Secundus autem ubi est, duo sunt. Et tertius ubi est, tres sunt. Tertius enim

A est spiritus a Deo et Filio, sicut tertius a radice fructus ex frutice. Et tertius a fonte, rivus ex flumine. Et tertius a sole, apex ex radio. Nihil tamen a matrice alienatur, a qua proprietates suas ducit. Ita trinitas per consertos et connexos gradus a Patre decurrens, et monarchiæ nihil obstrepit, et œconomice statum protegit.

CAPUT IX.

Hanc me regulam professum, qua inseparatos ab alterutro Patrem et Filium et Spiritum testor, tene ubique; et ita, quid quomodo dicatur, agnosces. Ecce enim dico alium esse Patrem, et alium Filium, et alium Spiritum. Male accipit idiotæ quisque aut per-versus hoc dictum, quasi diversitatem sonet, et ex diversitate separationem protendat (4), Patris et Filii et Spiritus. Necessitate autem hoc dico, cum eundem Patrem et Filium et Spiritum contendunt, ad-versus œconomiam monarchiæ adulantes, non tamen diversitate alium Filium a Patre, sed distributione; nec divisione alium, sed distinctione; quia non sit idem Pater et Filius, vel modulo alius ab alio. Pater enim tota substantia est: (b) Filius vero derivatio totius et portio, sicut ipse proficitur, *Quia Pater major me est* (*Joan. XIV, 28*). A quo et minoratus (5) canitur in Psalmo (*VIII, 6*), *Modicum* (6) *quid citra angelos*. Sic et Pater alius a Filio, dum Filio major; dum alius qui generat, alius qui generatur; dum alius qui mittit, alius qui mittitur; dum alius qui facit, alius per quem fit. Bene quod et Dominus usus hoc verbo in persona Paracleti, non divisionem significavit, sed dispositionem: *Rogabo enim*, inquit (*Joan. XIV, 16*), *Patrem, et alium advocatum mittet vobis, Spiritum veritatis*. Sic alium a se Paracletum, quomodo et nos a Patre alium Filium, ut tertium gradum ostenderet in Paracleto, sicut nos secundum in Filio, propter œconomice observationem. Ipsum quod Pater et Filius dicantur, nonne aliud ab alio est? Utique enim omnia quod vocantur, hoc erunt: et quod erunt, hoc vocabuntur: et permiscere se diversitas vocabulorum non potest omnino, quia nec rerum, quarum erunt vocabula. *Est est, non non: nam quod amplius est, hoc a malo est* (*Matth. V, 37*).

CAPUT X.

Ita aut Pater aut Filius est, et neque dies eadem et nox, neque Pater idem et Filius, ut sint ambo unus et utrumque alter: quod (c) vanissimi isti monarchiani volunt. Ipse se, inquit, Filium sibi fecit. Atquin Pater Filium facit, et Patrem Filius. Et qui ex alterutro fiunt, a semetipsis sibi fieri nullo

LECTIONES VARIANTES.

(1) Utatur *Fran. Paris.* utetur *Lat.*(2) Ad inser. *Latin.*(3) Paratum *Seml.*(4) Pertendat *Jun.*(5) Minor natus *Rhen. Seml. Oberth.*(6) Modico *Rhen. Seml. Oberth.*

COMMENTARIUS.

periss. Ric.

(a) *Sed non separatim.* Unde tot quæstiones utrum sit aliud a Patre; quod non conceditur, quamvis sit alius. *Ric.*

CAP. IX. — (b) *Filius vero derivatio.* Recte annotavit ad marginem Rhenanus caute hic legi debere Tertul-

lianum, utpote qui, cum jam dudum ante hæresim Arianæ scripserit, non usque adeo verba sua trutinaverit. Sententia vero ejus, quod ejusdem sint substantiæ Pater et Filius et Spiritus manifesta sit, tum ex præcedentibus, tum ex sequentibus hujus libri cap. *Pam.*

CAP. X. — (c) *Vanissimi isti monarchiani.* Nonnulli praxeam Trinitatem negare videbantur: contendebant

modo possunt, ut Pater se sibi Filium faciat, et Filius se sibi Patrem præstet. Quæ instituit Deus, etiam ipse custodit. Habeat necesse est Pater Filium, ut Pater sit; et Filius Patrem, ut Filius sit; aliud est autem habere, aliud esse. Verbi gratia, ut maritus sim, habeam oportet uxorem, non ipse mihi ero uxor. Sic etiam, ut pater sim, filium habeo; non ipse mihi ero filius. Et ut filius sim, patrem habeo, non ipse mihi ero pater. Quæ enim me faciunt si habuero, tunc ero pater, si filium habeam; filius ero, si patrem. Porro si ipse ero quid eorum, jam non habeo quod ipse ero: nec patrem, quia ipse ero pater; nec filium, quia ipse ero filius. In quantum autem alterum ex his habere me oportet, alterum esse; in tantum si utrumque fuero, alterum non ero, dum alterum non habeo. Si enim ipse ero filius qui et pater, jam non habeo filium, sed ipse sum filius. Non habendo autem filium, dum ipse sum filius, quomodo pater ero? Habere enim filium debeo, ut pater sim. Non sum ergo filius, quia patrem non habeo, qui facit filium. Æque si ipse sum pater qui et filius, jam non habeo patrem, sed ipse sum pater; non habendo autem patrem, dum ipse sum pater, quomodo filius ero? Habere enim patrem debeo, ut filius sim. Non ergo ero pater, quia filium non habeo, qui facit patrem. Hoc erit totum ingenium diaboli, alterum ex altero excludere, dum utrumque in unum sub monarchiæ favore concludens, neutrum haberi facit. Ut et pater non sit, qui scilicet filium non habet; et filius non sit, qui æque patrem non habet. Dum enim pater est, filius non erit. Sic monarchiam tenent, qui nec patrem nec filium continent. Sed nihil Deo difficile. Quis hoc nesciat? et impossibilia apud sæculum, possibilia apud Deum (Matth. XIX, 26) quis ignoret? Et stulta mundi elegit Deus, ut confundat sapientiam (1 Cor. I, 27) (1): legimus omnia. Ergo, inquit, difficile non fuit Deo, ipsum se et patrem et filium facere, adversus traditam formam rebus humanis, nam et sterilem parere, contra naturam, difficile Deo non fuit, sicut nec virginem. Plane nihil Deo difficile. Sed si tam (2) abrupte in præsumptionibus nostris hac sententia utamur, quidvis de Deo confingere poterimus, quasi fecerit, quia facere potuerit. Non autem quia omnia potest facere, ideo utique (3) credendum est illum fecisse, etiam quod non fecerit; sed an fecerit, requirendum. Potuit (4), ita salvus sim, Deus pennis hominem ad volandum instruxisse, quod et milvis præstitit; non tamen, quia potuit, statim et fecit. Potuit et Praxeam, et omnes pariter hæreticos statim extinxisse; non tamen, quia potuit, extinxit. Oportebat enim et milvos esse, et hæreticos: oportebat et Patrem crucifigi. Hac ratione erit aliquid et difficile Deo; id scilicet

A quocumque non fecerit, non quia non potuerit, sed quia noluerit. Dei enim posse, velle est; et non posse, nolle; quod autem voluit, et potuit, et ostendit. Ergo quia si voluit semetipsum sibi Filium facere, potuit; et quia si potuit, fecit: tunc probabis illum et potuisse et voluisse, si probaveris illum fecisse.

CAPUT XI.

Probare autem tam aperte debebis ex Scripturis, quam nos probamus illum sibi Filium fecisse Sermone suum. Si enim Filium nominat, Filius autem non alius erit quam qui ex ipso prodiit; Sermo autem prodiit ex ipso, hic erit Filius, non ipse de quo prodiit. Non enim ipse prodiit ex semetipso. Porro, qui eundem Patrem dicis et Filium, eundem et protulisse ex semetipso facis, et prodidisse quod Deus est. Si potuit fecisse, non tamen fecit. Aut exhibe probationem quam expostulo meæ similem; id est, sic Scripturas eundem Filium et Patrem ostendere, quemadmodum apud nos distincte Pater et Filius demonstrantur; distincte, inquam, non divise, sicut ego profero dictum a Deo: *Eructavit cor meum Sermone optimum* (Ps. XLIV, 1). Sic tu contra opponas, alicubi dixisse Deum, *Eructavit cor meum sermonem optimum*, ut ipse sit qui et eructavit, et quod eructavit; et ipse qui protulerit, et qui prolatus sit, si ipse est et Sermo et Deus. Ecce ego propono Patrem Filio dixisse: *Filius meus es tu, ego hodie generavi te* (Ps. II, 7). Si velis ut credam ipsum esse Patrem et Filium, ostende sic pronuntiatum alibi, *« Dominus dixit ad se, Filius meus sum ego, ego hodie generavi me »*, proinde et: *« Ante luciferum generavi me »* (Ps. CIX, 3), et *« Dominus condidit me initium viarum in opera mea; ante omnes autem colles generavi me »* (Sap. VIII, 22); et si qua alia in hunc modum sunt. Quem autem verebatur Deus Dominus universitatis ita pronuntiare, si itares erat; an verebatur ne non crederetur, si simpliciter se et Patrem et Filium pronuntiasset? Unum tamen veritas est, mentiri. Veritas autem semetipsum et suam veritatem. Et ideo veracem Deum credens, scio illum non aliter quam disposuit pronuntiasse, nec aliter disposuisse quam pronuntiavit. Tu porro eum mendacem efficias et fallacem et deceptorem fidei hujus, si cum ipse esset sibi Filius, alii dabat Fili personam, quando Scripturæ omnes et demonstrationem et distinctionem trinitatis ostendant. A quibus et præscriptio nostra deducitur, non posse unum atque eundem videri qui loquitur, et de quo loquitur, et ad quem loquitur: quia neque perversitas, neque fallacia Deo congruat: ut cum ipse esset ad quem loquebatur, ad alium potius, et non ad semetipsum loquatur (5). Accipe igitur et alias voces Patris de

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Sapientia Rhen. Seml. Oberth.
(2) Difficile sensi. Tam Seml.
(3) Ideoque Rhen. Seml. Oberth.

- (4) Si voluisset add. Rhen.
(5) Loquebatur Rhen. Seml. Oberth. loqueretur Jun.

COMMENTARIUS.

quippe Deum Patrem Filium se fecisse, quod Dei *μὴν* ap-

χ'ας appellabant, unde nomen sortiti sunt. LE PA.

Filio per Isaiam (Is. XLII, 1) : *Ecce filius meus quem elegi, dilectus meus in quem bene sensi. Ponam spiritum meum super ipsum, et iudicium nationibus annuntiabit. Accipe et ad ipsum (Is. XLIX, 16) : Magnum tibi est ut voceris filius meus ad statuendas tribus Jacob, et ad convertendam dispersionem Israelis. Posui te in lucem nationum, ut sis salus in extremum terrarum. Accipe nunc et Filii voces de Patre (Is., LXI, 1) : Spiritus Domini super me, quapropter unxit me, ad evangelizandum hominibus. Item ad Patrem in Psalmo, de eodem : Ne dereliqueris me, donec annuntiem brachium tuum civitati universae venturae (Ps. LXXI, 8). Item in alio (Ps. III) : Domine, quid multiplicati sunt qui comprimunt me? Sed et omnes pene Psalmi Christi personam sustinent; Filium ad Patrem, id est, Christum ad Deum verba facientem representant. Animadvertite etiam Spiritum loquentem ex tertia persona de Patre et Filio : Dixit Dominus Domino meo, sede ad dexteram meam, donec ponam inimicos tuos scabellum pedum tuorum. (Ps. CX, 1). Item per Isaiam : Haec dicit Dominus Domino meo Christo (XLV, 1). Item per eundem ad Patrem de Filio : Domine, quis credidit auditui nostro? Et brachium Domini cui revelatum est? Annuntiavimus de illo, sicut puerulus, sicut radix in terra sitiens, et non erat forma ejus, nec gloria (Is. LIII, 4, 2). Haec pauca de multis. Nec enim affectamus universas Scripturas evolvere, cum et in singulis capitulis plenam majestatem et auctoritatem contestantes, majorem congressum in retractatibus habeamus (1). His itaque paucis, tamen manifesto distinctio Trinitatis exponitur. Est enim ipse qui pronuntiat, Spiritus, et Pater ad quem pronuntiat, et Filius de quo pronuntiat. Sic et caetera quae nunc ad Patrem de Filio, vel ad Filium, nunc ad Filium de Patre, vel ad Patrem, nunc ad Spiritum pronuntiantur; unamquamque personam in sua proprietate constituunt.*

CAPUT XII.

Si te adhuc numerus scandalizat Trinitatis, quasi non connexae in unitate simplici, interrogo quomodo unicus et singularis pluraliter loquitur : *Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram* (Gen. I, 26); cum debuerit dixisse, *Faciam hominem ad imaginem et similitudinem meam* : utpote unicuique et singularis? Sed et in sequentibus : *Ecce Adam factus est tanquam unus ex nobis*, fallit aut ludit; ut cum unus, et solus, et singularis esset, numerose loqueretur : aut numquid angelis loquebatur, ut Judaei interpretantur, quia nec ipsi Filium agnoscunt? An quia ipse erat Pater, Filius, Spiritus, ideo pluralem se praestans (2), pluraliter sibi loquebatur? Imo quia jam adhaerebat illi Filius, secunda persona,

A Sermo ipsius; et tertia, Spiritus in Sermone, ideo pluraliter pronuntiavit, *faciamus*, et, *nostram*, et, *nobis*. Cum quibus enim faciebat hominem, et quibus faciebat similem? Cum Filio (3) quidem, qui erat induturus hominem; Spiritu vero, qui erat sanctificaturus hominem, quasi cum ministris (4) et arbitris, ex unitate Trinitatis loquebatur. Denique, sequens Scriptura distinguit inter personas : *Et fecit Deus hominem, ad imaginem Dei fecit illum* (Gen. I, 27). Cur non, suam, si unus qui faciebat, et non erat ad cujus faciebat? Erat autem ad cujus imaginem faciebat : ad Filii scilicet, qui homo futurus certior et verior, imaginem suam fecerat dici hominem qui tunc de limo formari habebat, imago veri (5) et similitudo. Sed et in antecedentibus operibus mundi quomodo scriptum est? Primum quidem, nondum Filio apparente, *Et dixit Deus : Fiat lux, et facta est* : ipse statim Sermo lux vera, quae illuminat hominem venientem in hunc mundum, et per illum mundialis quoque lux. Exinde autem in Sermone Christo assistente et administrante Deus voluit (6) fieri, et Deus fecit. Et dixit Deus : *Fiat firmamentum, et fecit Deus firmamentum* (Gen. I, 7 - 16); et dixit Deus : *Fiant luminaria, et fecit Deus luminare majus et minus*; sed et caetera utique idem fecit qui et priora, id est Sermo Dei, per quem omnia facta sunt, et sine quo factum est nihil. Qui ipse Deus est, secundum Joannem (I, 1), *Deus erat Sermo*. Habes duos, alium dicentem ut fiat, alium facientem. Alium autem quomodo accipere debeas, jam professus sum; personae, non substantiae nomine; ad distinctionem, non ad divisionem. Caeterum, etsi ubique teneo unam substantiam in tribus cohaerentibus, tamen alium dicam oportet ex necessitate sensus, eum qui jubet, et eum qui facit. Nam nec juberet, si ipse faceret, dum juberet fieri (7) per eum. Tamen jubebat, haud sibi jussurus si unus esset; aut sine jussu factorus, quia non expectasset ut sibi juberet.

CAPUT XIII.

Ergo, inquit, si Deus dixit, et Deus fecit; si alius deus dixit, et alius fecit, duo dii praedicantur. Si tam durus es, puta interim : et ut adhuc amplius hoc putes, accipe in Psalmo (XLIV, 7, 8) duos deos dictos : *Thronus tuus, Deus, in aevum, virga regni tui : dilexisti justitiam, et odisti iniquitatem, propterea unxit te Deus, Deus tuus*. Si ad Deum loquitur, et unctum Deum a Deo affirmat, scilicet hic duos deos proponit (8). Inde et Esaias (Is. XLV, 14) ad personam Christi : *Et sabaim* (9), inquit, *virii elati ad te transibunt, et post te sequentur vincti manibus, et te adorabunt, quia in te Deus est. Tu enim es Deus noster, et nesciebamus, Deus Israelis*. Et hic enim dicendo, *Deus in te, et, tu Deus*, duos proponit : qui erat, et in quo erat; (10) Christum, et Spi-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Habemus Rhen. Seml. Oberth.
- (2) Praeferebat *ii* oue.
- (3) Similem? Filio Rhen. Seml. Oberth.
- (4) Commiistris Jm.
- (5) Vero Rhen. Pam. Seml. Oberth.
- (6) Voluerit Rig. Venet.

(7) Dum juberet enim, fieri Lat. Rig. dum juberet. Fieri per eum tamen jub. Jm.

(8) Sed hic duos deos pro virga regni tui Seml. Pam. affirmat et hic duos Deos Lat.

(9) Sabaim Fran. Seboim Seml.

(10) Qui erant in Chr. Rhen. Seml. Oberth.

ritum. (1) Ipsum plus est, quod in Evangelio totidem A invenies; *In principio erat Sermo, et Sermo erat apud Deum, et Deus erat Sermo* (Joan. I, 4). Unus qui erat, et alius penes quem erat. Sed et nomen Domini in duobus lego; *Dixit Dominus Domino meo. Sede ad dexteram meam* (Ps. CIX, 4). Et Esaias hæc dicit: *Domine, quis credidit auditui nostro? et brachium Domini cui revelatum est?* (Is. LIII, 4.) *Brachium enim tuum* (2), non Domini dixisset, si non Dominum Patrem et Dominum Filium intelligi vellet. Etiam adhuc antiquior Genesis: *Et pluit Dominus super Sodomam et Gomorram sulphur et ignem de celo a Domino* (Gen. XIX, 24). Hæc aut nega scripta, aut quis es, ut non putes accipienda quemadmodum scripta sunt, maxime quæ non in allegoriis et parabolis, sed in definitionibus et (3) certis et simplicibus habent sensum? Quod si ex illis es qui tunc Dominum non sustinebant Dei se Filium ostendentem, nec enim Dominum crederent, recordare tu cum illis scriptum esse: *Ego dixi, Vos dii estis, et filii Altissimi* (Ps. LXXXII, 6). Et: *Stetit Deus in ecclesia deorum*; ut si homines, per fidem filios Dei factos, deos Scriptura pronuntiare non timuit, scias illam multo magis vero et unico Dei Filio Dei nomen jure contulisse. Ergo, inquis, provocabo te, ut hodie quoque ex auctoritate istarum Scripturarum constanter duos deos et duos dominos prædices. Absit. Nos enim qui et tempora et causas Scripturarum per Dei gratiam inspicimus, (a) maxime Paracleti, non hominum discipuli, duos quidem definimus, Patrem et Filium, et jam tres cum Spiritu sancto, secundum rationem œconomiae, quæ facit numerum: ne, ut vestra perversitas infert, Pater ipse credatur natus et passus; quod non licet credi, quoniam non ita traditum est. Duos tamen Deos et duos Dominos nunquam ex ore nostro proferimus: non quasi non et Pater Deus, et Filius Deus, et Spiritus sanctus Deus, et Deus unusquisque; sed quoniam retro et duo dii et duo domini prædicabantur; ut, ubi venisset Christus, et Deus agnosceretur, et Dominus vocaretur, quia Filius Dei et Domini. Si enim una persona et Dei et Domini in Scripturis inveniretur, merito Christus non esset admissus ad nomen Dei et (4) Domini. Nemo enim alius præter unus Deus et unus Dominus prædicabatur, et futurum erat ut ipse Pater descendisse videretur, quia unus Deus et unus Dominus legebatur; et tota œconomia ejus obumbraretur, D

quæ in materiam fidei prospecta atque dispensata est. At ubi venit Christus, et cognitus est a nobis, quod ipse sit (5) qui numerum retro fecerat, factus secundus a Patre, et cum Spiritu tertius, et jam Pater per ipsum plenius manifestatus, redactum est jam nomen Dei et Domini in unionem; ut, (6) quia nationes a multitudine idolorum transirent ad unicum Deum, et (7) differentia constitueretur inter cultores unius, et plurimæ divinitatis. Nam et lucere in mundo Christianos oportebat ut filios lucis, lumen mundi unum et Deum et Dominum colentes, et nominantes. Ceterum, si ex conscientia qua scimus Dei nomen et Domini et Patri et Filio et Spiritui convenire, deos et dominos nominarem, extinxissemus facies nostras etiam ad martyria timidiore, quibus evadendi quoque (8) pateret (9) occasio jurantibus statim per deos et dominos, ut quidam hæretici, (b) quorum dii plures. Itaque deos omnino non dicam, nec dominos; sed Apostolum sequar, ut si pariter nominandi fuerint Pater et Filius, Deum Patrem appellem, et Jesum Christum Dominum nominem. Solum autem Christum potero Deum dicere, sicut idem Apostolus: *Ex quibus Christus, qui est, inquit, Deus super omnia benedictus in ævum omne* (Rom. I, 7). Nam et radium solis seorsum solem vocabo; solem autem nominans cujus est radius, non statim et radium solem appellabo. Nam etsi soles duos non faciam, (10) tamen et solem et radium ejus tam duas res, et duas species unius indivisæ substantiæ numerabo, quam (11) Deum et Sermonem ejus, quam Patrem et Filium.

CAPUT XIV.

Adhuc et illa nobis regula adstipit duos vindicantibus Patrem et Filium, quæ (12) invisibilem Deum determinavit. Cum enim Moyses (Exod. XXXIII, 43, 29) (c) in Ægypto desiderasset Domini conspectum, dicens: *Si ergo inveni gratiam coram te, manifesta mihi te, ut cognoscerem viderem te: Non potes videre, inquit, faciem meam; non enim videbit homo faciem meam, et vivet; id est, morietur qui viderit. Invenimus enim et a multis Deum visum, et neminem tamen eorum, qui eum viderant, mortuum. Visum quidem Deum secundum hominum capacitatem, non secundum plenitudinem divinitatis: nam patriarchæ Deum vidisse referuntur, ut Abraham et Jacob, et prophetae, ut Isaias, ut Ezechiel; et tamen mortui non sunt.*

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Spiritum s. Plus Latin. in Christo ex S. Plus Jun.
(2) Enim suum non dixisset, si Seml.
(3) Et abest Seml.
(4) Ad add. Seml.
(5) Sit abest Seml.
(6) Et Seml.

- (7) Ut Seml.
(8) Quaque Seml.
(9) Patet Seml.
(10) Duos faciam Seml.
(11) Qua Seml.
(12) Quem Seml.

COMMENTARIUS.

CAP. XIII. — (a) Maxime Paracleti, non hominum discipuli. Sentit, ni fallor, de Paraceto novæ prophetiæ. Jactabant vero Montani sectatores, se non hominum discipulos, sed Paracleti. RHEN.

(b) Quorum dii plures. Propter Æonum deorum immensam farraginem Valentinianos subindicat, qui Gnosticorum velut surculi, et rami ex corrupta radice. LE PR.

TERTULLIANI II.

(c) Moyses in Ægypto desiderasset Domini conspectum. At neque in Ægypto, sed in Sina Arabiæ monte Moyses ipse refert ejusmodi se colloquium cum Deo habuisse. Mirandum ideo nobis videtur, quod ne ullus quidem interpres sive commentator hunc Tertulliani errorem, quantumvis obivium, ad nostra usque tempora observaverit. EDD.

(Six.)

Igitur aut mori debuerant; si enim viderant; *Deum* A enim *nemo videbit, et vivet*; aut si Deum viderunt, et mortui non sunt, Scriptura mentitur, Deum dixisse, *Faciem meam homo si viderit, non vivet*; aut Scriptura mentitur, cum invisum, aut cum visum Deum profert. Jam ergo alius erit qui videbatur, quia non potest idem invisibilis definiri, qui videbatur; et consequens erit, ut invisibilem Patrem intelligamus, pro plenitudine majestatis; visibilem vero Filium agnoscamus, pro modulo derivationis: sicut nec solem nobis contemplari licet, quantum ad ipsam substantiae summam quae est in caelis; radium autem ejus toleramus oculis pro temperatura portionis quae in terram inde porrigitur. Hic ex diverso volet aliquis etiam Filium invisibilem contendere, ut sermonem, ut spiritum; et dum unicam (1) conditionem Patris et Filii vindicat, unum potius atque eundem confirmare Patrem et Filium. Sed diximus Scripturam differentiae patrocinari, per visibiles et invisibiles distinctionem. Nam et illud adiciunt ad argumentationem: Quod si Filius tunc ad Moysen loquebatur, ipse faciem suam nemini visibilem pronuntiaret, quia scilicet ipse invisibilis Pater fuerit in Filii nomine. Ac per hoc, sic eundem volunt accipi visibilem et invisibilem, quomodo eundem Patrem et Filium: quoniam et paulo supra, antequam faciem Moysi negasset, (2) scriptum sit, Dominum ad Moysen locutum coram, velut si quis loquatur ad amicum suum, non minus quam et Jacob: *Ego vidi*, inquit (Gen. XXXII, 30), *Dominum facie ad faciem*. Ergo visibilis et (3) invisibilis idem. Et quia idem utrumque, ideo et ipse, qua Pater, invisibilis; et qua Filius, (4) visibilis. Quasi non expositio Scripturae quae fit a nobis, Filio competat, Patre seposito in sua invisibilitate. (5) Dicimus enim et Filium suo nomine eatenus invisibilem, qua sermo et spiritus Dei ex substantiae conditione jam nunc, et qua (6) Deus, et sermo, et spiritus: visibilem autem fuisse ante carnem eo modo quo dicit (Num. XII, 2.) ad Aaron et Mariam; *Et si fuerit Propheta in vobis, in visione cognoscet illi, et in somnio loquetur illi, non quomodo Moysi. Os ad os loquetur illi in specie*, id est in veritate; et non in aenigmate, id est, non in imagine. Sicut et Apostolus: *Nunc videmus tanquam per speculum in aenigmate, tunc autem facie ad faciem* (I Cor. XIII, 12). Igitur cum Moysi servat conspectum suum et colloquium facie ad faciem in futuro (nam hoc postea adimpletum est in montis secessu, sicut legimus in Evangelio (Luc. IX, 30.) visum cum illo Moysen colloquentem);

apparet retro semper in speculo, et aenigmate, et visione, et somnio Deum, id est, Filium Dei, visum tam Prophetis et Patriarchis, quam et ipsi adhuc Moysi. Et ipse quidem Dominus si forte coram ad faciem loquebatur, non tamen ut est, homo faciem ejus videret, nisi forte in speculo et in aenigmate. Denique, si sic Moysi locutus est Dominus, ut et Moysae faciem ejus cominus sciret, quomodo statim atque ibidem desiderat faciem ejus videre quam, quia viderat, non desideraret. Quomodo aequae et Dominus negat videri faciem suam posse, quam ostenderat, si tamen ostenderat? Aut quae est facies Dei, cujus conspectus negatur, si erat quae visa est? *Vidi*, inquit Jacob, *Deum facie ad faciem, et salva facta est anima mea* (Gen. XXXII, 30). Alia debet esse facies, quae si videatur, occidit. Aut numquid Filius quidem videbatur, et sic facies, sed ipsum hoc in visione, et somnio, et speculo, et aenigmate, quia sermo, et spiritus, nisi imaginaria forma videri non potest. (a) Faciem autem suam dicit invisibilem Patrem. Quis enim Pater? non facies erit Filii, nomine auctoritatis, quam genitus a Patre consequitur? Non enim et de aliqua majore persona congruit dicere: facies mea est ille homo; et: faciem mihi praestat. *Pater*, inquit, *major me est* (Joan. XIV, 28). Ergo facies erit Filii Pater. Nam et Scriptura quid dicit? *Spiritus personae ejus, Christus Dominus* (Thren. IV, 20). Ergo si Christus personae paternae spiritus est, merito cujus spiritus persona erat, id est Patris, eum faciem suam, ex unitate scilicet, pronuntiavit. Mirarer plane, an facies Filii Pater accipi possit, qui est caput ejus: *Caput enim Christi Deus* (I Cor. II, 5).

CAPUT XV.

Si hunc articulum quaestionibus Scripturae veteris non expediam, de Novo Testamento sumam confirmationem nostrae interpretationis; ne quodcumque in Filium reputo, in Patrem proinde defendas. Ecce enim et in Evangeliiis et in Apostolis visibilem et invisibilem Deum deprehendo, sub manifesta et personali distinctione conditionis utriusque. Exclamat quodammodo Joannes; *Deum nemo vidit unquam* (Joan., I, 18). Utique nec retro. Ademit enim temporis quaestionem, dicendo Deum nunquam visum. Confirmat et Apostolus de Deo: *Quem nemo vidit hominum, sed nec videre potest* (I Tim. VI, 18); scilicet, quia morietur qui viderit (b). Idem ipsi Apostoli et vidisse se Christum, et contrectasse testantur. Porro si ipse est Christus et Pater et Filius, quomodo visus est, et in-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Unam Seml.

(2) Et inserit Seml.

(5) Et abest Fran. Paris.

(1) Quia et filius Seml. pater visibilis antehac Jun.

(5) Visibilitatis Seml.

(6) Quia Seml. quae Deus ut Jun. quae etiam Rig.

COMMENTARIUS.

CAP. XIV. — (a) *Faciem autem suam*, etc. Istud adfert auctor tanquam argumentum Praxeorum; nam et refutat verbis illis, *Quis enim pater?* etc. ostendens filium potius faciem patris dici debere, idque ex Scrip., Thren. IV. PAM.

CAP. XV. — (b) *Idem ipsi Apostoli*, etc. Apostolis plurali numero adhibuit, quod solus Joannes scribit, Epist. I, c. 1, et mox citatur; ea de causa, quantum

apparet, quod pluraliter ille dixerit: *Quod vidimus, quod audivimus, oculis nostris vidimus, et manus nostrae contrectaverunt, ac Sermonem vitae*. Ubi et rursum paulo post verborum ordinem immutat, cum legatur hodie et graece et latine: *quod audivimus, quod vidimus oculis nostris, quod prospeximus, et manus nostrae contrectaverunt*. PAM.

visus? Ad hanc diversitatem visi et invisī in unum conferendam, quis ex diverso non argumentabitur, recte utrumque dictum: visibilem quidem in carne, invisibilem vero ante carnem; ut idem sit Pater invisibilis ante carnem, qui et Filius visibilis in carne? Atquin, si idem ante carnem invisibilis, quomodo visus etiam retro invenitur ante carnem? Æque si idem post quem et retro visum in ænigmate, plenius visibilem carō effecit; sermo scilicet, qui et caro factus, est alius, quem nunquam quisquam vidit, nisi Pater, scilicet cuius est sermo. Denique, inspiciamus quem Apostoli viderint. Quod vidimus, inquit Iohannes (I Joan. I, 1), quod audivimus, oculis nostris vidimus, et manūs nostræ contrectaverunt de Sermone vitæ. Sermo enim vitæ factus, et auditus, et contrectatus, quia carō, qui ante carnem Sermo tantum in primordio apud Deum Patrem, non Pater apud Sermonem. Nam etsi Deus Sermo, sed apud Deum, quia ex Deo Deus, quia cum Patre apud Patrem. Et vidimus gloriam ejus, tanquam unigeniti a Patre (Joan. I, 14); utique Filii, scilicet visibilis, glorificati a Patre invisibili. Et ideo quoniam (1) Sermonem Dei Deum dixerat, ne (2) adjuvaret adversariorum præsumptionem, quasi Patrem ipsum vidisset, ad distinguendum inter invisibilem Patrem, et Filium visibilem, superdicit ex abundantia, Deum nemo vidit unquam (Joan., I, 18). Quem Deum? Sermonem? Atquin, Vidimus, et audivimus, et contrectavimus, de Sermone vitæ prædictum est. Sed quem Deum? Scilicet Patrem, apud quem Deum (3) erat Sermo, unigenitus scilicet (4) Filius, qui in sinum (5) Patris ipse disseruit. Ipse et auditus, et visus, et ne phantasina crederetur, etiam contrectatus. Hunc et Paulus conspexit, nec tamen Patrem vidit. Nonne, inquit, vidi Jesum (I Cor. IX, 1)? Christum autem et ipse Deum (6) cognominavit: Quorum patres, et ex quibus Christus secundum carnem, qui est super (7) omnia Deus benedictus in ævum (Rom. IX, 5). Ostendit et ipse (8) visibilem Dei Filium, id est Sermonem Dei, quia caro factus est, Christus dictus est. De Patre autem ad Timotheum: Quem nemo vidit hominum, sed nec videre potest (I Tim., VI, 16). Exaggerans amplius (ibid.): Qui solus habet immorta-

litatem, et lucem habitat inaccessibilem. De quo et supra dixerat (a): Regi autem sæculorum, immortalī, invisibili, soli Deo: ut et contraria ipsi Filio adscriberemus, mortalitatem (9), accessibilitatem; quem mortuum contestatur secundum Scripturas (I Cor. XV, 5); et a se novissime visum, per accessibilem utique lucem: quanquam et illam neque (10) ipse sine periculo luminis expertus est, (b) neque Petrus et Joannes et Jacobus sine rationis (11) et amentia; qui si non passuri Filii gloriam, sed Patrem viderent, credo, morituri ibidem. Deum enim nemo videbit, et vivet. Si hæc ita sunt, constat eum semper visum ab initio, qui visus fuerit in fine; et eum nec in fine visum, qui nec ab initio fuit visus; et ita duos esse, visum et invisum. Filius ergo visus est semper, et Filius conversatus est semper, et Filius operatus est semper, ex auctoritate Patris et voluntate; quia Filius nihil a semetipso potest facere, nisi viderit Patrem facientem; in sensu scilicet facientem (12). Pater enim sensu (13) agit. Filius vero quod (14) in Patris sensu est videns perficit. Sic omnia per Filium facta sunt, et sine illo factum est nihil.

CAPUT XVI.

Nec putes sola opera mundi per Filium facta, sed et quæ a Deo exinde gesta sunt. Pater enim qui diligit Filium, et omnia tradidit in manu (15) ejus; utique a primordio diligit, et a primordio tradidit. Ex quo, a primordio Sermo erat apud Deum, et Deus erat Sermo (Joan., I, 1), cui data est omnis potestas a Patre in cælis et in terra (Math., XXVIII, 8). Non judicat Pater quemquam; sed omne judicium tradidit Filio (Joan., V, 22); a primordio tamen. Omnem enim dicens potestatem, et omne judicium, et omnia per eum facta, et omnia tradita in manu ejus, nullam exceptionem temporis permittit: quia omnia non erunt, si non omnis temporis fuerint. Filius itaque est qui (16) ab initio judicavit, turrim superbissimam elidens, linguasque dispersiens (17), orbem totum aquarum violentia puniens, pluens super Sodomam et Gomorham ignem et sulphurem (18); Dominus (19) a Domino (Gen., XIX, 24). Ipse enim et ad humana semper colloquia descendit, ab Adam usque ad Patriarchas et Prophetas, in visione, in somnio (20), in

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Quomodo Seml.
- (2) Ut Seml.
- (3) Deus Seml.
- (4) Scilicet abest Seml.
- (5) Est in sinu Seml.
- (6) Ipsum Dominum Seml.
- (7) Per Seml.
- (8) Ipse abest Seml.
- (9) Et inser. Jun.
- (10) Et add. Seml.
- (11) Rationes Seml. Irratione Fran. erratione Rhen. et

Jun. rationis ex amentia Woww.

- (12) Sentientem Seml.
- (13) In sensu Jun.
- (14) Qui Venet. Rhen.
- (15) Sicut Rhen.
- (16) Et add. Seml.
- (17) Dispersdens Seml.
- (18) Sulphur Jun.
- (19) Deus a Deo Seml.
- (20) Somno Seml.

COMMENTARIUS.

(a) Regi autem sæculorum immortalī, invisibili, etc. Hic annotatu dignum, quod non modo BB. Ambr. Hieron. et August. hunc locum Apost. I Tim. I, citantes, sed et hic Auctor, non aliud legant quam soli Deo, ex quo colligitur, quod quidam ex græcis hodiernis exemplaribus interponunt sapienti, adjectum esse ex calce Epist. ad Rom.

Quare etiam in illo nimis libera Clarii castigatio. PAV. (b) Neque Petrus et Joannes et Jacobus sine rationis et amentia. Hoc est, neque sine periculo rationis, neque sine amentia. Periculum rationis dicit, ut supra Periculum luminis, hoc est, damnum. Liber Ursini, sine rationis et amentia; Pitheci, sine ratione et amentia. RIG.

speculo, in enigmate, ordinem suum praestruens ab initio semper, quem erat persecuturus in finem (1). Ita semper ediscebat (a), et Deus in terris cum hominibus conversari non alius potuit (2) quam Sermo, qui caro erat futurus. Ediscebat autem, ut nobis fidem sterneret, ut facilius crederemus Filium Dei descendisse in saeculum, si (3) et retro tale quid getum cognosceremus. Propter nos enim sicut scripta sunt, ita et gesta sunt, in quosavorum fines decurrerunt. Sic etiam affectus humanos sciebat jam tunc, suscepturus etiam ipsas substantias hominis, carnem et animam; interrogans Adam quasi nesciens, *Ubi es Adam? pœnitens quod hominem fecisset*, quasi non praeiens; *tentans Abraham*, quasi ignorans quid sit in homine; offensus, reconciliatus eisdem. Et si qua haeretici apprehendunt quasi Deo indigna, ad destructionem Creatoris, ignorantes hæc in Filium competisse, qui etiam passiones humanas, et sitim, et esuriem, et lacrymas, et ipsam nativitatem, ipsamque mortem erat subiturus: *Propter hoc minoratus a Patre modicum quid* (4) *citra angelos* (Ps. VIII, 6). Sed haeretici quidem nec Filio Dei deputabant convenire, quæ in ipsi (5) Patri inducis, quasi ipse se denominaverit propter nos; cum Scriptura alium dicat ab alio minoratum, non ipsum a semetipso. Quid si et alius qui coronabatur gloria et honore (6), alius qui coronabat, utique Filium Pater? Cæterum, quale est, ut Deus omnipotens ille invisibilis, quem nemo vidit hominum, nec videre potest: ille qui *inaccessibilem lucem habitat*: ille qui *non habitat in manufactis*; a cuius conspectu terra contremiscit, montes liquescent ut cera; qui totum orbem manu apprehendit velut nidum; cui caelum thronus, et terra scabellum; in quo omnis locus, non ipse in loco; qui universitatis extrema linea est: ille Altissimus, in paradiso ad vespertinam deambulaverit, quaerens Adam; et arcam post introitum Noe clausurit; et apud Abraham sub quercu refrigeraverit; et Moysen de rubo ardenti vocavit; et in fornace Babylonii regis quartus apparuerit (quantum Filius hominis est dictus), ni hæc in imagine (7), et speculo, et animato fuissent? Scilicet et hæc nec de Filio Dei cre-

denda fuisse (8), si scripta non essent; fortasse non credenda de Patre, licet scripta, quem isti in vulvam Mariæ deducunt, et in Pilati tribunal imponunt, et in monumento (9) Joseph concludunt. Hinc igitur apparet error illorum. Ignorantes enim, a primordio omnem ordinem divinx dispositionis per Filium decurrisse, ipsum credunt Patrem et visum, et congressum, et operatum, et sitim et esuriem passum, adversus Prophetam dicentem: *Deus æternus non sitiet, nec esuriat omnino* (quanto magis nec morietur, nec sepeliatur!); et ita unum Deum semper egisse, id est Patrem, quæ per Filium gesta sunt.

CAPUT XVII.

Facilius existimaverunt Patrem in Filii nomine egisse, quam Filium in Patris; dicente ipso Domino: *Ego veni in Patris mei nomine* (Joan. V, 43). Item ad ipsum Patrem: *Nomen tuum manifestari hominibus* (Joan. XVII, 6). (b) Condicente etiam Scriptura: *Benedictus qui venit in nomine Domini* (Matt. XXI, 6), utique Filius in Patris nomine. Sed et nomina (10) Patris, Deus omnipotens, Altissimus (11), Dominus virtutum, Rex Israelis, Qui est. Quatenus ita scripturæ docent, hæc dicimus et in Filium competisse, et in his Filium venisse, et in his semper egisse, et sic ea in se hominibus manifestasse. *Omnia, inquit, Patris mea sunt*. Cur non et nomina? Cum (12) ergo legis Deum omnipotentem, et Altissimum, et Deum virtutum, et Regem Israelis, et (c) Qui est; vide ne per hæc Filium etiam demonstretur, suo jure Deus omnipotens (13), qua Sermo Dei omnipotentis, quaque omnium accipit potestatem; Altissimus, qua *dextera Dei exaltatus*, sicut Petrus in Actis (II, 22) concionatur; Dominus virtutum, quia omnia subjecta sunt illi a patre; Rex Israelis, quia ille proprie exiit (14) sors gentis istius; item, Qui est, quoniam multi filii (15) dicuntur, et non sunt. Si autem volunt et Christi nomen Patris esse, audient (16) suo loco. Interim, hic mihi promotum sit responsum adversus id quod et de Apocalypsi Joannis proferunt: *Ego (17) Dominus qui est* (18), *et qui fuit, et venit omnipotens*; et sicubi alibi Dei omnipotentis appellationem non putant etiam Filio convenire: quasi qui venturus est, non sit (19)

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Quem erat persecuturus infinita Seml.
- (2) Potuit abest Seml.
- (3) Si abest Seml.
- (4) Quid abest Seml.
- (5) Ipse Seml.
- (6) Gloriam et honorem Seml.
- (7) Dictus, et in imagine Seml.
- (8) Fuissent Jun.
- (9) Monumentis Seml.
- (10) Nomi: et nomen patris Seml.

- (11) Altissimus abest Seml.
- (12) Cur Fran. Paris.
- (13) Omnipotens abest Seml.
- (14) Accidit Jun. propria exiit Latin.
- (15) Dii conjic. Claccon.
- (16) Audunt Seml.
- (17) Ergo Seml.
- (18) Et qui erat add. Seml. et qui erat et qui venit Jun.
- (19) Est, non abest Seml.

COMMENTARIUS.

CAP. XVI. — (a) Ita semper ediscebat. Sic in libro de Carne Christi: « Et liberare, inquit, et judicare humanum genus ediscebat in carnis habitu non natæ adhuc. » Rursum, de Ressur. car. « Immunitatem carnis ediscunt. » Et hic mox: « Ediscebat autem. » In libello ad Martyres: « Etiam in pace, inquit, labore et incommodis bellum pati jam ediscunt. » RHEN.

CAP. XVII. — (b) Condicente etiam scriptura. Condicere

nove usurpat pro similiter dicere, sive assentiri. RHEN.

(c) Qui est. *ὁ ὢν εἶμι ἐγώ*, dicit Dominus Deus; et alio loco: *Qui est me misit*, etc.; ad cuius vocis interpretationem subjicitur statim, qui est, quoniam multi filii dicuntur, et non sunt. Quæ explicatio an vera sit non ausim dicere. Ibi enim significari quis crederet nomen tetragrammaton Jehova, in quo tot mysteria latent ut tradunt rabbini et Cabalistar. LE PR.

omnipotens, cum et Filius omnipotentis tam omnipotens sit (1), quam Deus Dei Filius.

CAPUT XVIII.

Sed hanc societatem nominum paternorum in Filio ne facile perspiciant, perturbat illos Scriptura, si quando unicum Deum statuit; quasi non eadem et deos et dom̃nos duos proposuerit, ut supra ostendimus. Ergo quia duos et cum, inquit, invenimus, ideo ambo unus atque idem, et Filius et Pater. Porro, non periclitatur Scriptura, ut illi de tua argumentatione succurras, ne sibi contraria videatur. Habet rationem, et cum unicum Deum statuit, et cum duos Patrem et Filium ostendit; et sufficit sibi. Filium nominari ab ea constat. Salvo enim Filio recte unicum Deum potest determinasse, cujus est Filius. Non enim desinit esse qui habet Filium ipse unicus, suo scilicet nomine, quotiens sine Filio nominatur; sine Filio autem nominatur, cum principaliter determinatur ut prima persona, quæ ante Filii nomen erat proponenda; quia Pater ante cognoscitur, et post Patrem Filius nominatur. Igitur unus Deus Pater, et alius absque eo (2) non est. Quod ipse inferens (3), non Filium negat, sed alium Deum: cæterum alius a Patre Filius non est (4). Denique, inspicere sequentia huiusmodi pronuntiationum, et invenies fere ad idolorum factitatores atque cultores definitionem earum pertinere; ut multitudinem falsorum deorum unio divinitatis expellat, habens tamen Filium quanto individuum et inseparatum a Patre, tanto in Patre reputandum, etsi non nominatum. Atquin si nominasset illum, separasset, ita dicens, « Alius præter me non est, nisi Filius meus. » Alium enim etiam Filium fecisset, quoniam de aliis exceperet. Puta solem dicere: « Ego sol, » et alius præter me non est, nisi radius meus, » nonne denotasses (5) vanitatem (6), quasi non et radius in sole deputetur? Itaque præter (7) semetipsum non esse alium Deum, hoc propter idololatriam nationum quam Israelis, etiam propter hæreticos, qui, sicut nationes manibus, ita et ipsi verbis idola fabricantur, id est, alium Deum, et alium Christum. Igitur et cum se unum pronuntiabat, Filio Pater procurabat, ne ab alio Deo Christus venisse credatur, sed ab illo qui prædixerat: *Ego Deus, et alius absque me non est*; qui se unicum, sed cum Filio ostendit, cum quo cælum solus extendit.

CAPUT XIX.

Quin (8) et hoc dictum ejus, in argumentum singula-

ritatis arripient: *Extendi, inquit, cælum solus*. Quantum ad cæteras virtutes, solus, præstruens adversus conjecturas hæreticorum, qui mundum ab angelis (a) et potestatibus diversis volunt structum; qui et ipsum Creatorem aut angelum faciunt, aut ad alia (9) quæ extrinsecus, ut opera mundi, ignorantem quoque subornatum. Aut si sic solus cælum extendit, quomodo isti præsumunt in perversum hæretici, quasi singularis non admittatur Sophia illa dicens: *Cum pararet cælum (10) ego aderam illi simul (11)*. Et si dixit Apostolus: *Quis cognovit sensum Domini, et quis illi consilio fuit (1 Cor. II, 15)?* (b) utique præter Sophiam ait (12), quæ illi aderat. In ipso tamen et cum illo universa compingebat, non ignorante quid faceret. Præter Sophiam autem, præter Filium dicit, qui est Christus, Sophia et Virtus Dei secundum Apostolum, solus B sciens sensum patris: *Quis enim scit quæ sunt in Deo nisi spiritus qui in ipso est?* Non qui extra ipsum (13). Erat ergo qui non solum Deum faceret, nisi a cæteris solum. Sed et (14) Evangelium recusetur, quod dicat omnia per Sermonem a Deo facta esse, et sine eo nihil factum. Nisi enim fallor, et alibi scriptum est: *Sermone ejus cæli firmati sunt, et spiritu oris (15) ejus omnes virtutes eorum*. Et Sermo autem, Virtus et Sophia, ipse erit Dei Filius. Ita si per Filium omnia, cælum quoque per Filium extendens, non solus extendit, nisi illa ratione qua a (16) cæteris solus. Atque adeo statim de Filio loquitur: *Quis alius defecit signa ventriloquorum, et divinationes a corde, avertens sapientes retrorsum, et consilium eorum insatiatus?* Sistens verba Filii sui, discendo scilicet: *Hic est Filius meus dilectus; hunc audite*. Ita Filium subjungens ipse interpretator est, quomodo cælum solus extenderit, scilicet cum Filio solus, sicut cum Filio unum. Proinde et filii erit vox, *Extendi cælum solus*; quia *Sermone cæli confirmati sunt*. Quia Sophia, id est (17), Sermone assistente, paratum est cælum, et omnia per Sermonem sunt facta, competit et Filium (18) solum extendisse cælum, quia solus operationi Patris ministravit. Idem erit dicens: *Ego primus, et insuper ventura (19) ego sum*. Primum scilicet omnium, Sermo: *In principio erat Sermo*; in quo principio prolatus a Patre est. Cæterum Pater non habens initium, ut a nullo prolatus, ut innatus, non potest videri. Qui solus fuit semper, ordinem habere non potuit. Igitur si propterea eundem et Patrem et Filium credendum putaverunt, ut unum Deum vindicent, salva (20)

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Dei filius add. Seml.
- (2) Absque eo alius Seml.
- (3) Inscereus Seml.
- (4) Deus add. Jun.
- (5) Denotasset Seml.
- (6) Unitatem alii.
- (7) Per Seml.
- (8) Qui Seml.
- (9) Adilla Jun.
- (10) Cælum Seml.

- (11) Simul abest Seml.
- (12) Fuit Seml.
- (13) Ipsum erat. Ergo Seml.
- (14) Et abest Seml.
- (15) Oris abest Seml.
- (16) A abest Seml.
- (17) Sophia in sermone Seml.
- (18) Filio Wouæ.
- (19) In superventura Seml. In abest Fran.
- (20) Salvus Seml.

COMMENTARIUS.

CAP. XIX. — (a) Qui mundum ab angelis, etc. Notat Valentinianos et similes alios, et Procli sectatores ac Seleucianos. RREN.

(b) Utique præter Sophiam. Sensus est: cum Pau-

lus dicit, « quis illi consilio fuit? » intelligit: quis præter Sophiam consilio fuit, quæ Sophia illi aderat? RREN.

est unio ejus, qui cum sit unus, habet (1) et Filium, A et ipsum eisdem Scripturis comprehensum. Si Filium nolunt secundum a Patre reputari, ne secundus duos faciat deos dici, ostendimus etiam duos deos in Scriptura relatos, et duos dominos; et tamen ne de isto scandalizentur (2), rationem reddidimus, qua Dei non duo dicantur, nec Domini (3), sed qua Pater et Filius duo; et hoc non ex separatione substantiæ, sed ex dispositione, cum individuum et inseparatum Filium a Patre pronuntiamus; nec statu, sed gradu alium; qui etsi Deus dicatur, quando nominatur singularis, non ideo duos deos faciat, sed unum, hoc ipso quod et Deus ex unitate Patris vocari habeat.

CAPUT XX.

Sed argumentationibus eorum adhuc retundendis opera præbenda est, si quid de Scripturis ad sententiam suam excerpent, cætera nolentes intueri, quæ et ipsa regulam servant, et quidem salva unione divinitatis, et monarchiæ sonitu. Nam sicut in veteribus nihil aliud tenent quam, *Ego Deus, et alius præter me non est* (Ps. XLV, 5); ita in Evangelio, responsionem Domini ad Philippum tinentur, *Ego et Pater unum sumus* (Joan. XIV); et, *Qui me viderit, videt* (4) *et Patrem*; et, *Ego in Patre, et Pater in me*. His tribus capitulis totum instrumentum utriusque Testamenti volunt cedere (5), cum oporteat secundum plura intelligi pauciora, sed proprium hoc est omnium hæreticorum. Nam quia pauca sunt quæ in sylva inveniri (6) possunt, pauca adversus plura defendunt, et posteriora adversus priora suscipiunt. Regula autem omni rei semper (7) ab initio constituta ex prioribus et ex pluribus in posteriora præscribit, utique et in pauciora (8).

CAPUT XXI.

Adspice itaque (a) quanta præscribat (9) tibi etiam in Evangelio, ante Philippi consultationem, et ante omnem argumentationem tuam. Et in primis, ipsa statim præfatio Joannis Evangelizatoris demonstrat, quod retro fuerit, qui caro fieri habebat: *In principio erat Sermo* (Joan. I, 1), *et Sermo erat apud Deum, et Deus erat sermo. Hic erat in principio apud Deum. Omnia per ipsum facta sunt, et sine ipso factum est*

nilhil. Nam si hæc non aliter accipi licet, quam quomodo scripta sunt, indubitanter alius ostenditur, qui fuerit a principio, alius apud quem fuit: alium Sermonem esse, alium Deum (10) (licet et Deus Sermo, sed qua Dei Filius, non qua Pater); alium per quem omnia, alium a quo omnia. Alium autem quomodo dicamus, sæpe jam edidimus; quo alium dicamus necesse est, ne eundem; alium autem, non quasi separatum, sed dispositione (11) alium, non divisione. Hic ergo factus est caro, non ipse cujus erat Sermo. Hujus gloria visa est (b) tanquam unicus a Patre, non tanquam Patris. Hic unus (12) sinum Patris disseruit, non sinum suum Pater. Præcedit enim: *Deum nemo vidit unquam*. Idem et (13) agnus Dei ab Joanne designatur, non ipse cujus est dilectus. Certe Filius Dei semper, sed non ipse cujus est Filius. Hoc cum Nathanael statim sensit, sicut et alibi Petrus: *Tu es Filius Dei*. (Joan. I, 50; Matt. XVI, 16). Hoc et ipse recte sensisse illos confirmat, Nathanaeli (14) quidem respondens: *Quia dixi* (15), *Vidi te sub ficu, ideo credis* (Joan. II, 50); Petrum vero beatum affirmans, cui non caro, neque sanguis revelasset (quod et Patrem senserat), *sed Pater qui in cælis est* (Matt. XVI, 17). Quo dicto utriusque personæ constituit distinctionem, et Filii in terris, quem Petrus agnoverat Dei Filium, et Patris qui (16) in cælis, qui Petro revelaverat quod Petrus agnoverat Dei Filium Christum. Cum in templum (17) introit, *ad eum Patris appellat*, ut Filius. Cum ad Nicodemum dicit: *Ita dilexit Deus mundum, ut Filium suum unicum dederit, in quem omnis qui crediderit, non pereat, sed habeat vitam æternam* (Joan. III, 16). Et rursus (Ibid. 17): *Non enim misit Deus Filium suum in mundum, ut judicet mundum, sed ut salvus sit mundus per eum. Qui crediderit in illum, non judicatur; qui non crediderit in illum, iam judicatus est, quia non credidit in nomine unici Filii Dei*. (18) Joannes autem cum interrogaretur quidde (c) Jesu contingeret: *Pater, inquit, diligit* (19) *Filium, et omnia tradidit in manu ejus. Qui credit* (20) *in Filium, habet vitam æternam; qui non credit in Filium* (21) *Dei, non videbit Deum, sed ira Dei manebit super eum* (Joan. III, 35, 36). Quem vero Samaritidi ostendit? Si Messiam qui dicitur Christus, Filium uti-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Habeat Seml.
- (2) Scandalizarentur alii.
- (3) In qua Domini cod. Womw.
- (4) Vidit Fran., Paris., Rig.
- (5) Credere Seml.
- (6) Invenire Jan.
- (7) Semper adest Seml.
- (8) In prioribus, et in posteriora præscribit utique et in paucioribus Rhen.
- (9) Præscribant Seml.
- (10) Dei, alium Dominum Seml.
- (11) Necesse est non eundem autem, non quasi separa-

tum, dispositione Seml. Necesse est non eundem, non autem quasi Jan.

- (12) Unius Seml.
- (13) Inde etsi Seml.
- (14) Nathanael Rhen.
- (15) Dixit Rhen.
- (16) Qui omitt. Jan.
- (17) Templo Seml.
- (18) De omitt. Ciaccon.
- (19) Diligit Seml.
- (20) Creditit Seml.
- (21) Creditit in filio Seml.

COMMENTARIUS.

CAP. XXI.—(a) Quanta præscribant tibi. Quanta pro quam multa, ut ante in superioribus plus semel.

(b) Tanquam unicus a patre, *μονογενὴς ἀπὸ πατρὸς*. Per vocem unici quippe reddidit quod habetur. Joan. I. Le Pa.

(c) Joannes autem cum interrogaretur. Joannem Baptistam intelligit, cujus sunt verba etiam Joan. 3, quæ sequuntur, *Pater diligit Filium, etc.*; sic enim castigavius, pro, dilexi. L'An.

que se, non Patrem demonstravit, qui et alibi Christus Dei Filius, non Pater dictus est. Exinde discipulis : *Meum est, inquit, ut faciam voluntatem ejus qui me misit, ut consummum opus ejus.* Et ad Judæos, de paralytici sanitate : *Pater meus uaque modo operatur, et ego operor* (Joan. V, 17). Pater et ego, Filius dicit. Denique, propter hoc magis Judæi illum interficere volebant, non tantum (1) quod solveret sabbatum, sed quod patrem suum Deum diceret, æquans se Deo. Tunc ergo dicebat ad eos : *Nihil Filius facere potest a semetipso, nisi viderit (2) Patrem facientem* (Joan. V, 19). *Quæ enim ille facit, eadem et Filius facit. Pater enim diligit Filium, et omnia demonstravit illi quæ illa fecit, et majora istis (3) opera demonstravit illi, ut vos miremini.* Quomodo enim suscitavit mortuos et vivificavit, ita et Filius quos vult vivificat (4). Neque enim Pater judicat, sed omne judicium dedit Filio, uti omnes honorant Filium, sicut honorant Patrem. Qui non honorat Filium, non honorat Patrem, qui Filium misit. Amen, amen dico vobis, quod qui audit (5) sermones meos (6), et credit ei qui me misit, habet vitam æternam; et in judicium non venit (7), sed transit (8) de morte in vitam. Amen dico vobis, quod veniet hora, qua mortui audient vocem Filii Dei; et cum audierint, vivent. Sicut enim Pater habet vitam æternam (9) a semetipso, ita et Filio dedit vitam æternam habere in semetipso, et (a) judicium dedit illi facere in potestate, qua filius hominis est; per carnem scilicet, sicut et Filius Dei per spiritum ejus. Adhuc adjicit : *Ego autem habeo majus quam Joannis testimonium* (Joan. V, 36. 37). Opera enim quæ Pater mihi dedit consummare, illa ipsa de me testimonium perhibent, quod me Pater miserit. Et qui me misit Pater, ipse testimonium dixit de me. Subjungens autem : *Neque vocem ejus audistis unquam, neque formam ejus vidistis; confirmat retro non Patrem, sed Filium fuisse, qui videbatur et audiebatur.* Denique dicit : *Ego veni in Patris mei nomine, et non me recepistis* (Joan. V, 43). Adeo semper Filius erat in Dei et Regis et Domini, et (10) Omnipotentis, et Altissimi nomine. Interrogantibus autem quid facere debeant, respondit : *Ut credatis in eum quem Deus misit* (Joan. VI, 29). Panem quoque se affirmat, quem Pater præstaret de cælo (Joan. VI, 32). Ergo omne quod ei daret Pater ad se venire, nec rejecturum se, quia de cælo descendisset, non ut suam, sed ut Patris faceret voluntatem : voluntatem autem Patris esse, uti qui viderit Filium, et crediderit in eum, vitam et resurrectionem consequatur (Joan. VI, 35) : neminem porro ad se ve-

nire posse, nisi quem Pater adducat (b) : omnem qui a Patre audisset et didicisset, venire ad se (Joan. VI, 14). Non quasi Patrem aliquis viderit, adjiciens et hic, ut ostenderet Patris esse Sermonem per quem doctifant. At cum discedunt ab eo multi (Joan. VI, 66), et Apostolis spūs offert, si velint discedere et ipsi, quid respondit Simon Petrus? Quo discedimus (11)? verba vitæ habes, et nos credimus quod tu sis Christus. Patrem illum esse, an Patris Christum?

CAPUT XXII.

Cujus autem doctrinam dicit ad quam mirabantur? suam, an Patris? Æque ambigentibus inter se, ne ipse esset Christus, utique non Pater, sed Filius : *Neque (12) me scitis, inquit* (Joan. VII, 28), unde sim, et non veni a meipso; sed est verus qui me misit, quem vos non nostis. Ego novi illum, qui ab illo sum (13), et ille me misit : Non dixit, quia ipse sum, et ipse me misit; sed : ille misit. Item, cum misissent ad invadendum eum Pharisei : *Modicum adhuc temporis, ait, vobiscum sum; et vado ad eum qui me misit.* At ubi se negat esse solum? Sed ego, inquit, et qui me misit Pater; nonne duos demonstrat, tam duos quam inseparatos? imo totum erat hoc quod docebat, inseparatos duos esse. Siquidem et legem proponens duorum hominum testimonium confirmantem, subjungit : *Ego testimonium dico de me, et testimonium dicit de me, qui me misit Pater.* Quod si unus esset, dum idem est et Filius et Pater, non uteretur legis patrocinio fidem imponentis, non unius testimonio, sed duorum. Item, interrogatus ubi esset Pater, neque se, neque Patrem nolum esse illis respondens, duos dixit ignotos; quod si ipsum nossent, Patrem nossent, non quidem quasi ipse esset Pater et Filius, sed quia per individuitatem neque agnosci, neque ignorari alter sine altero potest. Qui me, ait, misit, verax est; et ego qui ab eo audiui, en et loquor in mundum. Interpretante extrinsecus Scriptura, non cognovisse illos quod de Patre dixisset, cum scilicet cognoscere debuissent sermones Patris in Filio esse, legendo apud Hieremiam (Jerem. I, 9) : *Et dixit mihi Dominus, « Ecce dedi sermones meos in os tuum; »* Et apud Isaiam (Is. I, 4) : *Dominus dat mihi linguam disciplinæ ad cognoscendum quando oporteat dicere sermonem.* Sicut ipse rursus : Tunc, inquit (Joan. VIII, 28), cognoscetis quod ego sim, et a memetipso nihil loquar; sed sicut me docuit, ita et loquor; quia et qui me misit, mecum est. Et hoc ad testimonium individuorum duorum. Item, in altercatione Judæorum, exprobrans quod occidere eum vellent : Ego,

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Tamen Seml.
- (2) Videat Seml.
- (3) Ista Seml.
- (4) Vivificabit alii.
- (5) Quod et qui audierit Latin.
- (6) Meos abest Seml.
- (7) Veniet Seml.

- (8) Transiit al. Transiit, al. venit cod. Wouu.
- (9) Æternam abest Rhen.
- (10) Et abest Seml. et domini abest cod. Wouu.
- (11) Discedemus Fran.
- (12) Atque Jun.
- (13) Quia apud illum sum Seml. Quia ab illo sum Jun.

COMMENTARIUS.

(a) Judicium dedit illi facere in potestate qua Filius hominis est. Fere omnes codices et interpretes proponunt quia, quod intellectu facilius est. Nam S. Chrysostomus illam non adhibuit distinctionem; eo quod ea uteretur Paulus Samosatenus. Le Pa.

(b) Nisi quem Pater adducat. Septem hisce capitibus a vigesimo Monarchianos impellit, probatque e Scriptura Filium alium esse a Patre, ideoque Patrem non se filium fecisse. Le Pa.

inquit, *quæ vidi penes Patrem meum, loquor; et vos A* quod vidistis penes patrem vestrum, id facitis: et nunc vultis occidere hominem veritatem vobis locutum, quam audivit a Deo; et: *Si Deus esset pater vester, dilexissetis me. Ego enim ex Deo exivi et veni* (et tamen non separantur (1), licet exisse dixerit, ut quidam arripunt hujus dicti occasionem; exivit autem a Patre, ut radius ex sole, ut rivus ex fonte, ut frutex ex semine). *Ego demonium non habeo, sed honoro Patrem meum; et: Si ego me ipse glorificem, nihil est gloria mea. Est qui me glorificet Pater, quem vos dicitis Deum esse vestrum, nec nostis illum, at ego novi eum. Et si dicam, « Non novi, » ero similis vestri mendax; sed novi illum, et sermonem ejus servo.* Ac cum subiungit: *Abraham diem meum vidit, et lætatus est;* nempe demonstrat Filium Abraham retro visum, non Patrem. Item, super cæcum illum *Patris opera dicit se facere oportere.* Cui post restitutionem luminum: *Tu, inquit (Joan. IX, 35), credis in Filium Dei?* et interroganti quis esset iste, ipse se demonstrans, utique Filium demonstravit, quem credendum esse dixerat. Dehinc, cognosci se proficitur a Patre, et Patrem a se. Et ideo se diligere a Patre, quod animam suam ponat; quia hoc præceptum accepisset a Patre. Et interrogatus a Judæis, si ipse esset Christus (utique Dei (2), nam usque in hodiernum Judæi Christum Dei, non ipsum Patrem sperant, quia nunquam Christus Pater scriptus est venturus): *Loquor, inquit, vobis, et non creditis. Opera quæ ego facio in nomine Patris, ipsa de me testimonium dicunt. Quid testimonium? ipsum scilicet esse, de quo interrogabant, id est Christum Dei. De ovibus etiam suis, quod nemo illas de manu ejus eriperet: Pater enim quod mihi dedit, majus est omnibus (3); et (a): Ego et Pater unum sumus.* Hic ergo jam gradum volunt figere stulti, imo cæci, qui non videant, primo, *Ego et Pater*, duorum esse significationem; dehinc in novissimo, *sumus*, non ex unius esse persona, quod pluraliter dictum est; tum quod, *unum sumus*, non, « unus sumus. » Si enim dixisset, « unus sumus, » potuisset adjuvare sententiam illorum. Unus etiam singularis numeri significatio videtur. Adhuc cum duo, masculini generis. Unum dicit, neutrali verbo, quod non pertinet ad singularitatem, sed ad unitatem, ad similitudinem, ad conjunctionem, ad dilectionem Patris, qui Filium diligit; et ad obsequium Filii, qui voluntati Patris obsequitur. *Unum sumus, dicens, ego et Pater, ostendit duos esse, quos aequat*

et jungit. Adeo addit etiam multa se opera a Patre ostendisse, quorum nihil lapidari meretur. Et ne putarent ideo se illum lapidare debere, quasi se Deum ipsum, id est Patrem voluisset intelligi; quia dixerat, *Ego et Pater unum sumus*, qua Filium Dei Deum ostendens, non qua ipsum Deum. *Si in lege, inquit, scriptum est, « Ego dixi, vos dii estis, » et non potest solvi Scriptura; quem Pater sanctificavit, et misit in mundum, vos eum blasphemare dicitis, quia dixi (4), Filius Dei sum? Si non facio opera Patris mei, nolite credere; si vero facio, et mihi credere non vultis, vel propter opera credite. Et scitote quod ego in Patre sim, et Pater in me.* Per opera ergo erat Pater in Filio, et Filius in Patre; et ita per opera intelligimus unum esse Patrem et Filium (5). Adeo totum hoc perseverabat inducere, ut duo tamen crederentur in una virtute; quia aliter Filius credi non posset, nisi duo crederentur.

CAPUT XXIII.

Post hæc autem Martha Filium Dei eum confessa, non magis erravit, quam Petrus (Math. XVI, 16) et Nathanael; quanquam etsi errasset, statim didicisset. Ecce enim, ad suscitandum fratrem ejus a mortuis, ad cælum et ad Patrem Dominus suspiciens: *Pater, inquit (Joan. XI, 42) [utique Filius], gratias ago tibi, quod me semper exaudias.* (6) Propter istas turbas circumstantes dixi, ut credant quod tu me miseris. Sed et in conturbatione animæ: *Et quid dicam? Pater, salvum me fac de ista hora. Atquin propter hoc veni in istam horam. Verum, Pater, glorifica nomen C* trum (Joan. XII, 27). In quo erat et (7) Filius. *Ego, inquit, (Joan. V, 45), veni in Patris nomine.* Inde scilicet suffecerat Filii ad Patrem vox. Ecce ex abundantia (8) respondet (9) de cælo Pater, Filio contestatur (Math. XVII, 5): *Hic est Filius meus dilectus, in quo bene sensi, audite illum.* Ita et in isto, *Glorificavi, et glorificabo rursus* (10), quot personæ tibi videntur, perversissime Praxeæ, nisi quot et voces? habes Filium in terris, habes Patrem in cælis. Non est separatio ista, sed dispositio divina. Cæterum, scimus Deum etiam intra abyssos esse, et ubique consistere, sed vi et potestate. Filium quoque, ut individuum, cum ipso ubique. Tamen in ipsa œconomia, Pater voluit Filium in terris haberi, se vero in cælis; quo (11) et ipse Filius suspiciens, et orabat et postulabat a Patre, quo et nos erectos docebat orare: *Pater noster qui es in cælis* (Math. VI, 9), et cum (12) sit et ubique, hanc (13) sedem suam voluit Pater; *minora-*

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Separamus Seml.
- (2) Deus Seml.
- (3) Pater enim qui major est omnibus dedit mihi alii;
- (4) Dixit Seml.
- (5) Et Filium abest Seml.
- (6) Sed add. Lat.

- (7) Et omitt. Seml.
- (8) Ex abundantia Latin.
- (9) Respondit Fran.
- (10) Glorificabo, rursus Seml. Venet.
- (11) Quod Seml.
- (12) Cælis: cum Seml.
- (13) Utique, hanc alii.

COMMENTARIUS.

CAP. XXII. — (a) *Ego et pater unum sumus.* Hæc eadem verba quæ ex Joan. 10, assumpsit, retulit cap. 20, superius. Illa autem detorquebant hæretici

monarchiani, qui inde factum putabant ut constaret alium non esse Filium a Patre; cum tamen unitatem essentiae dicant, non personarum. LE PR.

vit (1) *Filium modico citra angelos* (Ps. VIII, 6), ad A terram demittendo; gloria tamen et honore coronaturus illum, in caelos resumendo. Hæc jam præstabat illi, dicens, *Et glorificavi, et glorificabo*. Postulat Filius de terris, Pater promittit a cælis. Quid mendacem faciet et Patrem et Filium, si aut (2) Pater de cælis loquebatur ad Filium, cum ipse esset Filius apud terras; aut Filius ad Patrem precabatur, cum ipse esset Pater apud cælos? Quale est ut Filius item postulare (3) a semetipso, postulando a Patre, si (4) Filius erat Pater; aut iterum Pater sibi ipsi promitteret, promittendo Filio, si Pater erat? ut sic duos divisos diceremus, quomodo jactitatis, tolerabilius erat duos divisos, quam unum Deum versipellem prædicare. Itaque ad istos tunc (5) Dominus pronuntiavit (Joan. XII, 30): *Non propter me ista vox venit, sed propter vos; ut credant hi, et Patrem et Filium, in suis quemque nominibus, et personis, et locis*. Sed adhuc exclamat Jesus et dicit: *Qui credit in me, non in me credit; sed in eum credit qui me misit* (quia per Filium in Patrem creditur, et auctoritas credendi Filio, Pater est); *et qui conspicit me* (6), *conspicit eum qui me misit*. Quomodo? *Quoniam scilicet a semetipso non sum locutus; sed qui me misit Pater, ipse mihi mandatum dedit quid dicam, et quid loquar*, Dominus enim dat mihi linguam disciplinæ, ad cognoscendum quando oporteat dicere sermonem quem ego loquor (Is. IV, 4). Sicut mihi Pater dixit, ita et loquor (Joan. XII, 50). Hæc quomodo dicta sint, Evangelizator et uique tam clarus discipulus Joannes magis, quam Praxeas, noverat (7); ideoque ipse de suo sensu: *Ante autem solemnitatem Paschæ* (a), inquit (Joan. XIII, 1), *sciens Jesus omnia sibi tradita a Patre esse, et se ex Deo exiisse* (8), *ad Deum vadere*. Sed Praxeas ipsum vult Patrem de semetipso exiisse, et ad semetipsum abiisse, ut diabolus in cor Judæ, non Filii traditionem, sed Patris ipsius immiserit. Nec diabolo bene, nec hæretico; quia nec in Filio bono suo diabolus operatus est traditionem. Filius enim traditus est Dei, qui erat in filio hominis, sicut Scriptura subjungit: *Nunc glorificatus est filius hominis, et Deus glorificatus est in illo*. Quid

Deus? utique non Pater, sed Sermo Patris, qui erat in filio hominis, id est in carne, in qua et glorificatus jam; virtute vero et sermone, et ante Jesum (9): *Et Deus, inquit, glorificavit* (10) *illum in semetipso*, id est, Pater Filium (11) in semetipso habens, etsi porrectum ad terram, mox per resurrectionem glorificavit (12), morte devicta.

CAPUT XXIV.

Erant (13) plane qui et tunc non intelligerent. Quoniam et Thomas aliquandiu incredulus: *Domine enim, inquit* (Joan. XVI, 5), *non scimus quo eas, et quomodo riam novimus?* Et Jesus: *Ego sum via, veritas et vita. Nemo venit ad Patrem nisi per me. Si cognovissetis me, cognovissetis et Patrem: sed* (14) *abhinc nostis illum, et vidistis illum*. Et pervenimus jam ad Philippum, qui spe excitatus videndi Patris, nec intelligens quomodo visum Patrem audisset: *Ostende, inquit, nobis Patrem, et sufficit nobis*. Et Dominus: *Philippe, tanto tempore vobiscum sum, et non cognovistis me?* Quem dicit cognosci ab illis debuisset (hoc enim solum discuti oportet), quasi Patrem, an quasi Filium? Si quasi Patrem, doceat Praxeas, tanto tempore Christum cum eis conversatum, Patrem aliquando, non dico intelligi, verum vel æstimari potuisse. (b) Nobis omnes Scripturæ, et veteres Christum Dei, et novæ Filium Dei præfinitunt (c). Hoc et retro prædicabatur, hoc et ab ipso Christo pronuntiabatur; imo jam et ab ipso Patre coram de cælis Filium proficiente, et Filium glorificante: *Hic est Filius meus*, et: *Glorificavi et glorificabo*. Hoc et a discipulis credebatur, hoc et a Judæis non credebatur, hoc se volens credi ab illis, omni hora Patrem nominabat, et Patrem præferebat, et Patrem honorabat. Si ita est, ergo non Patrem tanto tempore secum conversatum ignoraverant, sed Filium. Et Dominus eum se ignoranti exprobrans, quem ignoraverant, eum utique agnoscere volebat, quem tanto tempore non agnoscere exprobraverat, id est Filium. Et apparere jam post quomodo dictum sit, *Qui me videt, videt* (15) *et Patrem*. Scilicet quo et supra, *Ego et Pater unum sumus* (Joan. XIV, 6). Quare? quia, *Ego ex Deo exivi et veni*; et, *Ego sum*

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Voluit. Pater minoravit Seml.
- (2) Autem Seml.
- (3) Postulet Seml.
- (4) Si omitt. Seml.
- (5) Nunc Seml.
- (6) Me abest Rhen.
- (7) Nominat Seml.
- (8) Esse Seml.

D

- (9) Jesus Seml.
- (10) Glorificabit Jnn.
- (11) Quem add. Seml.
- (12) Glorificabit omitt. Seml.
- (13) Devicta erant Paris.
- (14) Et add. Seml.
- (15) Vidit alii.

COMMENTARIUS.

CAP. XXIII. — (a) *Ante autem solemnitatem Paschæ*. Hæc verba Joan. 13, transposito citat ordine; alioqui cum reliquis consentit, legens etiam cum vulgato interprete, quantumvis græce sit ἐν αὐτῷ, in semetipso. PAM. Hæc vox, ἐν αὐτῷ, non reperitur in nostro certe exemplari, Parisiis edito, an. 1549, sed multo rectius, ἐν ἑαυτῷ, id est, in semetipso, ut in Vulgata (xxiv. Διαδ., p. 177, l. 11). Potuit igitur Tertullianus lectionem nostræ similem habuisse præ oculis etiam græcam, cui Vulgata in posterum accommodata fuerit. EDD.

CAP. XXIV. — (b) *Nobis omnes Scripturæ et veteres, etc.* Alludit ad omnes Scripturas eas veteres, in quibus *Christus Dei* appellatur, utpote Psal. II, Isai. XLV, Threnor. IV, et Dan. IX. PAM.

(c) *Et novæ filium Dei præfinitunt*. Scripturas ejusmodi novi Testamenti habes initio Evangeliorum Marci, Lucæ ac Joan. et alibi apud eosdem. Math. IV. Act. II et IX, et Epist. ad Roman., Galat., Ephes. et Hebr.; denique et Apocal. II. PAM.

via (Joan. X, 30) : *nemo ad Patrem venit, nisi per me*; A et, *Nemo ad me venit, nisi Pater eum adduxerit*; et, *Omnia mihi Pater tradidit*; et, *Sicut Pater vivificat, ita et Filius*; et, *Si me cognovistis, et Patrem cognovistis* (Joan. VI, 40). Secundum hæc enim, vicarium se Patris ostenderat, per quem Pater et videretur in factis, et audiretur in verbis, et cognosceretur in Filio, facta et verba Patris administrante; quia invisibilis pater, quod et Philippus didicerat in lege, et meminisse debuerat: *Deum nemo videbit et vivet*. Et ideo suggillatur Patrem videre desiderans quasi visibilem, et instruitur visibilem eum in Filio fieri ex virtutibus, non ex personæ representatione. Denique, si Patrem eundem Filium vellet intelligi, dicendo, *Qui me videt, Patrem videt*: quomodo subjicit, *Non creditis* (1) *quia ego in Patre, et Pater in me est*? Debuerat enim subjunxisse, B Non creditis (2) *quia ego sum Pater*? Aut quo exaggeravit, si non illud manifestavit quod voluerat intelligi, se scilicet Filium esse? Porro dicendo, *Non creditis* (3) *quia ego in Patre, et Pater in me*: propterea potius exaggeravit, ne quia dixerat, *Qui me videt, et Patrem videt* (4), Pater existimaretur: quod nunquam existimari se voluit, qui semper se Filium, et a Patre venisse profitebatur. Igitur et manifestam fecit duarum personarum conjunctionem, ne Pater seorsum quasi visibilis in conspectu desideraretur, et ut Filius repræsentator Patris haberetur. Et nihilominus hoc quoque interpretatus est, quomodo Pater esset in Filio, et Filius in Patre: *Verba, inquit, quæ ego loquor vobis, non sunt mea*; utique quia Patris. *Pater autem manens in me, facit opera*. C Per opera ergo virtutum, et verba doctrinæ manens in Filio Pater per ea videtur, per quæ manet, et per eum in quo manet: ex hoc ipso apparente proprietate utriusque personæ, dum dicit: *Ego sum in Patre, et Pater in me*. Atque adeo: *Credite*, ait. Quid? Me patrem esse? Non puto scriptum esse; sed: *Quia ego in Patre, et Pater in me*. Si quominus, vel propter opera credite. Ea utique opera, per quæ Pater in Filio, non visu, sed sensu videbatur.

CAPUT XXV.

Post Philippum, et totam substantiam quæstionis istius, quem (5) in finem Evangelii perseverant (6) in eodem genere sermonis, quo Pater et Filius in sua proprietate distinguuntur (7), Paracletum quoque a Patre se postulaturum, cum ascendisset ad Patrem, D et missurum reppromittit, et quidem alium, sed jam

præmissimus quomodo alium. Cæterum: *De meo sumet* (Joan. XVI, 4), inquit: sicut ipse de Patris (a). Ita connexus Patris in Filio, et Filii in Paracleto, tres efficit coherentes, alterum ex altero, qui tres unum sint, non unus. Quo modo dictum est (Joan. X, 30): *Ego et Pater unum sumus*; ad substantiæ unitatem, non ad numeri singularitatem. Percurre adhuc, et invenies quem Patrem credis, vice Patris dictum. Et Patrem agricolam, utique (8) in terra tu putas fuisse. Hunc rursus in cælis a Filio agnoscere, cum illuc respiciens, discipulos suos Patri tradit (9). Sed et si in isto Evangelio non esset (10) revelatum: *Deus meus, ad quid me dereliquisti* (Math. XXVII, 46)? et, *Pater, in tuis manibus pono spiritum meum*; tamen post resurrectionem et devictæ gloriæ (11) mortis, exposita necessitate (12) omnis humilitatis, cum jam Patrem se posset ostendere tam fideli femine, ex dilectione, non ex curiositate, nec ex incredulitate Thomæ, tangere eum aggressæ: *Ne, inquit, (Joan. XX, 17), contigeris me, nondum ascendi ad Patrem meum; vade autem ad fratres meos* (quin et in hoc se Filium (13) ostendit; filios enim appellasset illos, si Pater fuisset), *et dices eis: Ascendo ad Patrem meum et Patrem vestrum, Deum meum et Deum vestrum*. Pater ad Patrem et Deus ad Deum; an Filius ad Patrem, et Sermo ad Deum? Ipsa quoque clausula Evangelii propter quid consignat hæc scripta, nisi: *ut credatis*, inquit, *Jesum Christum Filium Dei*? Igitur quæcumque ex his putaveris ad demonstrationem ejusdem Patris et Filii proficere tibi posse, adversus definitivam Evangelii sententiam niteris. Non ideo enim scripta sunt, ut Patrem credas (14) Jesum Christum, sed ut Filium.

CAPUT XXVI.

Propter unum Philippi sermonem, et Domini responsionem ad eum, videmus (15) Joannis Evangelium decurreris, ne tot manifeste pronuntiata, et ante et postea unus sermo subvertat secundum omnia potius, quam adversus omnia, etiam adversus suos sensus interpretandus. Cæterum ut alia Evangelia non interponam, quæ de nativitate Dominica idem (16) confirmant, sufficit eum (17) qui nasci habebat ex virgine, ab ipso annuntiari angelo, Filium Dei determinatum: *Spiritus Dei superveniet in te, et virtus Altissimi obumbrabit te: propterea quod nascetur ex te sanctum, vocabitur Filius Dei* (Luc. 1, 35-5). Volent quidem et hic argumentari, sed veritas prævalebit.

LECTIONES VARIANTES.

(1) *Credis Seml.*(2) *Id.*(3) *Id.*(4) *Vidit Seml.*(5) *Quæ Seml.*(6) *Evangelia perseverant Seml.*(7) *Distinguitur Seml.*(8) *Et quem Jun.*(9) *Tradidit Seml.*(10) *Est Seml.*(11) *Gloria Seml.*(12) *Necessitatem Seml.*(13) *Quia et in hoc filium Seml.*(14) *In inserit Rhen.*(15) *Videmur Rhen.*(16) *Fidem Rhen.*(17) *Enim Rhen.*

COMMENTARIUS.

CAP. XXV. — (a) *Sicut ipse de Patris*. Defectiva oratio, qualiter in superioribus sæpe locutus est, subauditur de eo, quod est Patris. Sic infra: *Non scitis*, inquit,

quod in Patris mei me esse oportet? ubi subauditur rebus. Rhen.

Nempe, inquit, Filius Dei Deus est, et virtus Altissimi Altissimus est. Nec pudet illos injicere, quod, si esset, scriptum fuisset. Quem enim verebatur, ut non aperte pronuntiaret, « Deus superveniet, et Altissimus obumbrabit te? » Dicens autem *Spiritus Dei*, etsi *Spiritus* (1) Dei Deus, tamen non directo Deum nominans, portionem totius intelligi voluit, quæ cessura erat in Filii nomen. Hic spiritus Dei, idem erit Sermo. Sicut enim Joanne dicente, *Sermo caro factus est*, spiritum quoque intelligimus in mentione Sermonis; ita et hic Sermonem quoque agnoscimus in nomine spiritus. Nam et spiritus substantia est sermonis, et sermo operatio spiritus, et duo unum sunt, Cæterum, alium Joannes profitebatur carnem factum, alium angelus carnem futurum, si non et spiritus sermo est, et sermo spiritus. Sicut ergo Sermo Dei non est ipse cujus est, ita nec Spiritus; et si Deus dictus est, non tamen ipse est cujus est dictus. Nulla res alienius, ipsa est cujus est. Plane enim quid ex ipso est, et sic ejus est dum ex ipso sit, potest tale quid esse, quale et ipse ex quo est, et cujus est. Et ideo spiritus Dei (2) Deus, et sermo Dei (3) Deus, quia ex Deo, non tamen ipse ex quo est. Quod si (4) Deus Dei tanquam substantiva res, non erit ipse Deus, sed hactenus Deus, quia (5) ex ipsius Dei substantia, qua (6) et substantiva res est, et ut portio aliqua totius. Multo magis virtus Altissimi, non erit ipse Altissimus, quia (7) nec substantiva res est quod est spiritus, sicut nec sapientia, nec providentia; et hæc enim substantiæ non sunt, sed accidentia uniuscujusque substantiæ. Virtus spiritui accedit, nec ipsa erit spiritus. His itaque rebus quodcumque sunt, spiritu Dei et sermone et virtute collatis in virginem, quod de ea nascitur, Filius Dei est. (8) Hoc se et in istis Evangelicis ipse testatur statim a puero: Non scitis, inquit (*Luc. 11, 49*), quod in Patris mei me esse oportet? Hoc et Satanæ eum in tentationibus novit: Si Filius Dei es. Hoc et exinde demonia confitentur: Scimus qui sis, Filius Dei. Patrem et ipse adorat. Christum se Dei a Petro agnitus non negat. Exultans (9) in spiritu ad Patrem: Confiteor, inquit, tibi, Pater, quod absconderis hæc a sapientibus (*Matth. XI, 25*). Hic quoque Patrem nemini notum nisi Filio affirmat. Et Patris Filium confessurum confessores, et negaturum negatores suos apud Patrem; inducens parabolam filii, non patris, in vineam missi post aliquot servos, et occisi a malis rusticis, et a Patre defensi; ignorans et ipse diem et horam ultimam soli Patri notam; disponens re-

Agnum discipulis, quomodo et sibi dispositum dicit a Patre; habens potestatem legiones angelorum postulandi ad auxilium a Patre si vellet; exclamans quod se Deus reliquisset, in Patris manibus spiritum ponens; et post resurrectionem spondens missurum se discipulis promissionem Patris; et novissime mandans ut tingerent in Patrem et Filium et Spiritum Sanctum, non in unum. Nam nec semel, sed ter, ad singula nomina in personas singulas tingimur.

CAPUT XXVII.

Et quid ego in tam manifestis moror (10), cum ea aggredi debeam, de quibus manifesta obumbræ querunt? Undique enim obducti distinctione Patris et Filii, quam manente conjunctione disponimus, ut solis et radii, et fontis et fluvii, per individuum tamen numerum duorum et trium, aliter eam ad suam nihilominus sententiam interpretari conantur, ut æque in una persona utrumque distinguant, Patrem et Filium, dicentes Filium carnem esse, id est hominem, id est Jesum; Patrem autem spiritum, id est Deum, id est Christum. Et qui unum eundemque contendunt Patrem et Filium, jam incipiunt (a) dividere illos potius quam unare. Si enim alius est Jesus, alius Christus; alius erit Filius, alius (11) Pater; quia Filius Jesus, et Pater Christus. Talem monarchiam apud Valentinum fortasse didicerunt, duos facere, Jesum et Christum. Sed hæc injectio eorum ex prætractatis (12) jam retusa est, quod Sermo Dei, vel spiritus Dei et virtus Altissimi dictus sit, quem Patrem faciant. Non enim ipsæ sunt cujus dicuntur, sed ex ipso, et ipsius. Et aliter tamen in isto capitulo revincuntur.

« Ecce, inquit, ab angelo prædicatum est: Propterea quod nascitur Sanctum, vocabitur Filius Dei; caro itaque nata est, caro utique (13) erit Filius Dei. Imo de spiritu Dei dictum est. Certe enim de Spiritu Sancto virgo concepit; et quod concepit, id peperit; id ergo nasci habebat, quod erat conceptum, et pariendum; id est spiritus, cujus et vocabitur nomen Emmanuel, quod est interpretatum, nobiscum Deus. Caro autem Deus non est, ut de illa dictum sit, quod nascetur sanctum, vocabitur (14) Filius Dei; sed ille qui in ea natus est, Deus de quo et psalmus (LXXXVI, 5): Quoniam Deus homo natus est in illa, et ædificavit eam voluntate patris. Quis Deus in ea natus? Sermo et spiritus, qui cum sermone de Patris voluntate natus est. Igitur Sermo in carne, dum et de hoc (15) querendum, quomodo Sermo caro sit factus; utrumne quasi transfiguratus in carne, an indutus carnem? Imo indutus. Cæterum, Deum immutabilem et informabilem credi ne-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Spiritum Fran.
- (2) Dei omitt. Rhen.
- (3) Id.
- (4) Si omitt. Seml.
- (5) Qua Lat.
- (6) Quæ Rhen.
- (7) Qui Seml.
- (8) Si add. Rhen.

- (9) Insultans Venet.
- (10) Morabor Rhen.
- (11) Alius deest in Rhen.
- (12) Retractatis Rhen.
- (13) Itaque Rhen.
- (14) Vocabitur sanctum Rhen.
- (15) Denique hoc Latin.

COMMENTARIUS.

CAP. XXVII. — (a) Dividere illos potius quam unare. Unare, inquit Rhenanus, simplex verbum usurpat, unde nos adunare dicimus et coadunare. Quanquam

vero tres Mss. Vaticani cod. legant *unire*, tamen retinimus *unare*, quod Africanam magis phrasin redolect. P. M.

cesse est, ut æternum. Transfiguratio autem interemptio est pristini (a). Omne enim quodcumque transfiguratur in aliud, desinit esse quod fuerat, et incipit esse quod non erat. Deus autem neque desinit esse, neque aliud potest esse. Sermo autem Deus; et sermo Domini manet in ævum, perseverando scilicet in sua forma. Quem si non capit transfigurari (1), consequens est, ut sic caro factus intelligatur dum fit (2) in carne, et manifestatur, et videtur, et contractatur per carnem: quia et cetera sic accipi exigunt. Si enim Sermo ex transfiguratione et demutatione substantiæ caro factus est, una jam erit (3) substantia Jesus ex duabus, ex carne et spiritu mixtura quidam, ut electrum ex auro et argento; et incipit nec aurum esse, id est spiritus, neque argentum, id est, caro, dum alterum altero mutatur, et tertium quid efficitur. Neque ergo Deus erit Jesus. Sermo enim desiit esse, qui caro factus est; neque caro, id est homo (4), caro enim non proprie est, qui (5) Sermo fuit. Ita ex utroque neutrum est; aliud longe tertium est, quam utrumque. Sed enim invenimus illum directo et Deum et hominem expositum, ipso hoc psalmo suggerente, *quoniam Deus homo natus est in illa*, (6) *ædificavit eam voluntate Patris*; certe usquequaque Filium Dei et filium hominis, cum Deum et hominem sine dubio secundum utranque substantiam in sua proprietate disantem: quia neque Sermo aliud quam Deus, neque caro aliud quam homo. Sic et Apostolus (Rom. I, 37) de utraque ejus substantia docet: *Qui factus est, inquit, ex semine David*. Hic erit homo et filius hominis, qui definitus est Filius Dei secundum spiritum. Hic erit Deus, et Sermo Dei filius. Videmus duplicem statum non confusum (b), sed conjunctum in una persona, Deum et hominem Jesum. De Christo autem differo (7). Et adeo salva est utriusque proprietas substantiæ, ut et spiritus res suas egerit in illo, id est virtutes et opera et signa, et caro passionem suam functa sit, esuriens sub diabolo, sitiens sub Samaritide, flens Lazarum, anxia usque ad mortem; denique et mortua est. Quod si tertium quid esset ex utroque confusum ut electrum, non tam distincta documenta paterent utriusque substantiæ. Sed et spiritus carnalia, et caro spiritalia

egissent (8) ex translatione; aut (9) neque carnalia, neque spiritalia, sed tertiæ alicujus formæ, ex (10) confusione: imo aut sermo mortuus esset, aut caro mortua non esset, si sermo conversus esset in carnem; aut caro enim immortalis fuisset, aut sermo mortalis. Sed quia substantiæ ambæ in statu suo quæque distincte (11) agebant, ideo illis et opera et exitus sui occurrerunt. Disce igitur cum Nicodemus, (Joan., III, 6) *Quia quod in (12) carne natum est, caro est; et quod de spiritu spiritus est*. Neque caro spiritus fit, neque spiritus caro. In uno plane esse possunt. Ex his Jesus constituit, ex carne homo, ex spiritu Deus, quem tunc angelus ex ea parte qua spiritus erat, Dei Filium pronuntiavit, servans carni filium hominis dici. Sic et Apostolus etiam Dei et hominum appellans sequestrem (I Tim., II, 5), utriusque substantiæ confirmavit. Novissime qui Filium Dei carnem interpretaris, exhibe qui sit filius hominis. Aut nunquid spiritus erit? sed spiritus Patrem ipsum vis haberi; quia Deus spiritus, quasi non et Dei spiritus: sicut et sermo Deus, et Dei sermo.

CAPUT XXVIII.

Itaque Christum facis Patrem, stultissime, qui nec ipsam vim inspicias nominis hujus, si tamen nomen est Christus, et non appellatio potius; unctus (13) enim significatur. Unctus autem non magis nomen est, quam vestitus, quam calceatus, accedens nomini res. An tu (14), si ex aliquo argumento vestitus quoque vocaretur Jesus, quomodo Christus ab unctionis sacramento, æque Jesum Filium Dei diceres, vestitus vero Patrem crederes? Nunc de Christo. Si Pater Christus est, Pater unctus est, et utique ab alio. Aut si a semetipso, proba. Sed non ita docent Acta Apostolorum, in illa exclamatione Ecclesiæ (15) ad Deum: *Convenerunt enim (Act. IV, 27) universi in ista civitate adversus sanctum Filium tuum Jesum* (16), *quem unxisti*, Herodes et Pilatus cum Nationibus; ita et Filium Dei Jesum contestati sunt, et Filium a Patre unctum. Ergo Jesus (17) idem erit Christus, qui a Patre unctus est, non Pater, qui Filium unxit. Sic et Petrus (Act. II, 36): *Firmissime itaque cognoscat omnis domus Israel, quod et Dominum et Christum, id est unctum, fecerit eum Deus hunc Jesum, quem vos crucifixistis*. Joannes autem (I Joan., II, 22) etiam

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Configurari Rhen.
- (2) Sit Fran.
- (3) Erat Rhen.
- (4) Neque homo caro Rhen.
- (5) Quia Rhen.
- (6) Et inser. Rhen.
- (7) Dissero Seml.
- (8) Egisset Seml.
- (9) Ut Rhen.

- D (10) Ex deest Venet., Fran., Paris., Nig.
- (11) Distinctæ Paris.
- (12) De Lütin.
- (13) Potius enim unctus Rhen.
- (14) At tu Rhen.
- (15) Ecclesiæ deest Rhen.
- (16) Jesum deest Rhen.
- (17) Dominus Seml.

COMMENTARIUS.

(a) Transfiguratio autem interemptio est pristini. Facit hic locus pro transsubstantiatione, quam catholici in sacramento Eucharistiæ asserunt, in assumptione vero humanitatis Christi negant: utpote qui juxta symbolum B. Athanasii, unus non conversione divinitatis in carnem, sed assumptione humanitatis in

Deum. PAM.

(b) Non confusum, sed conjunctum in una persona, etc. Conjunctus nimirum Deus et homo, salva utriusque substantiæ proprietate, cūxi de συζυγισμός τῆς οὐσίας. Quæ a symbolo B. Athanasii non adeo videntur recedere. LE PA.

mendacem notat eum, qui negaverit Jesum esse Christum: A scriptum est. Nam et Apostolus, non sine onere pronuntians Christum mortuum, adjecit, (7) *secundum Scripturas*; ut duritiam pronuntiationis Scripturarum auctoritate molliret, et scandalum auditori everteret. Quanquam cum duæ substantiæ censeantur in Christo Jesu, divina et humana, constet autem immortalem esse divinam, sicut mortalem (8) quæ humana sit, apparet, quatenus eum mortuum dicat, id est, qua carnem et hominem et filium hominis, non qua spiritum et Sermonem et Dei Filium. Dicendo denique, Christus mortuus est, id est unctus, id quod unctum est, mortuum ostendit, id est carnem. Ergo, inquis, et nos eadem ratione Patrem mortuum (9) dicentes qua vos (10) Filium, non blasphemamus in Dominum Deum: non enim ex divina, sed ex humana B substantia mortuum dicimus. Atquin (14) blasphematis non tantum quia mortuum dicitis Patrem, sed et quia crucifixum. Maledictione enim crucifixi, quæ ex lege in Filium competit (quia Christus pro nobis maledictio (12) factus est, non Pater), Christum in Patrem convertentes, in Patrem blasphematis. Nos autem dicentes Christum crucifixum, non maledicimus illum, sed maledictum legis referimus; quia nec Apostolus hoc dicens blasphemavit. Sicut autem, de quo quid capit dici, sine blasphemia dicitur; ita quod non capit, blasphemia est si dicatur. Ergo nec compassus est Pater Filio; sic enim (13) directam blasphemiam in Patrem veriti, diminui eam hoc modo sperant, concedentes jam Patrem et Filium duos esse; si Filius quidem (14) patitur, Pater vero compatitur. Stulti et in hoc. Quid est enim compati, quam cum alio pati? Porro, si impassibilis Pater, utique et impassibilis. Aut si compassibilis, utique passibilis. Nihil ei vel hoc timore tuo (15) præstas. Times dicere passibilem, quem dicis compassibilem. Tam autem impassibilis (16) Pater est, quam impassibilis etiam Filius ex ea conditione qua Deus est. Sed quomodo (17) Filius passus est, si non compassus est et Pater? Separabatur (18) a Filio, non a Deo. Nam et fluvius si aliqua turbulentia contaminatur, quanquam una substantia de fonte decurrat, nec secernatur a fonte, tamen fluvii injuria non pertinebit ad fontem. Et licet aqua fontis sit quæ (19) patitur in fluvio; dum non in fonte patitur, sed in fluvio, non fons patitur, sed fluvius qui ex fonte est. Ita, et si (20) spiritus Dei D quid pati posset (21) in Filio, quia tamen non in Patre pateretur, sed in Filio, Pater passus non videretur. Sed sufficit nihil spiritum Dei passum suo nomine; quia si quid passus est, in Filio quidem passus est,

CAPUT XXIX.

Obmutescat, obmutescat ista blasphemia, sufficiat Christum Filium Dei mortuum dici; et hoc quia ita

LECTIONES VARIANTES.

(1) Totum instrumentum *Rhen.*(2) Filius *Rhen.*(3) Christus *add. Rhen.*(4) Solummodo deest et Jesus *Rhen.*(5) Christi nomen patri *Seml.*(6) Tanquam alius *Rhen.* Utique alius *cod. v. omne.*(7) Adjicit *alii.*(8) Eam mortalem *Jun.* Cum mortalem *Rhen.*(9) Patrem mortuum *omni. Seml.*(10) Nos *Rhen.*(11) At cum *Seml.*(12) Maledictione *Fran., Paris., Rig.*(13) Sicut *Rhen.*(14) Siquidem *Rhen.*(15) Veluti mortuo *Seml.*(16) Compassibilis *Seml.*(17) Quando *cod. Wome., lib. Ursin.*(18) Separatur *Rhen.*(19) Utique vel æque *Latin.*(20) Et, *Seml.*(21) Possit *Seml.* Ita et qui patitur *Paris.*

in quo erat et (1) Pater, cum Filius (2) pateretur in carne; quia hoc retractatum (3). Nec quisquam negabit, quando et nos pati pro Deo non (4) possumus, nisi (5) spiritus Dei sit in nobis qui et loquitur de nobis quæ sunt confessionis; non ipse tamen patiens, sed pati posse præstans.

CAPUT XXX.

Alioquin si ultra pergas (6), potero tibi durius respondere, et te cum ipsius Domini pronuntiatione committere, uti dicam: Quid de isto quæris? Habes (7) ipsum exclamantem in passione: *Deus meus, Deus meus, ut quid me dereliquisti?* Ergo aut Filius patiebatur a Patre derelictus, et Pater passus non est, qui Filium dereliquit; aut si Pater erat qui patiebatur, ad quem Deum exclamabat? Sed hæc vox carnis et animæ, id est hominis, non Sermonis, nec spiritus, id est non Dei, propterea emissæ est, ut impassibilem Deum ostenderet, qui sic Filium dereliquit, dum hominem ejus tradidit in mortem. Ille et Apostolus sensit, scribens (*Rom.*, VIII, 32): *Si Pater Filio non pepercit. Ille et Esaias (Is., LIII, 6) prior pronuntiavit: Et Dominus eum tradidit pro delictis nostris.* Sic reliquit, dum non parci; sic reliquit, dum tradidit (8). Cæterum, non reliquit Pater Filium, in cujus manibus Filius spiritum suum posuit. Denique posuit, et statim obiit: Spiritu enim manente in carne, caro omnino mori non potest. Ita, relinqui a Patre, mori fuit Filio. Filius igitur et moritur (*I Cor.*, XV, 3 et seq.) et resuscitatur a Patre, secundum Scripturas. Filius ascendit in superiora cælorum, qui et descendit in interiora (9) terræ: hic sedet ad dexteram Patris, non Pater ad suam. Hunc videt (10) Stephanus cum lapidatur (11), adhuc stantem ad dexteram Dei, ut

exinde sessurum, donec (*Ps. CIX, 2*) ponat illi Pater omnes inimicos sub pedibus suis. Hic et venturus est rursus super nubes (*I Cor.*, XV) cæli, talis qualis et ascendit. Hic interim acceptum a Patre munus effudit, Spiritum Sanctum, tertium nomen (12) divinitatis, et tertium gradum majestatis (13), unius prædicatorem monarchiæ, sed et œconomix interpretatorem, si quis (a) sermones novæ prophetiæ ejus admiserit, et deductorem (14) omnis veritatis, quæ est in Patre et Filio et Spiritu Sancto, secundum christianum sacramentum.

CAPUT XXXI.

Cæterum judicæ fidei ista res (15), sic unum Deum credere, ut Filium adnumerare ei nolis, et post Filium, Spiritum. Quid enim erit inter nos et illos, nisi differentia ista? Quod opus Evangelii, quæ est substantia Novi Testamenti, statuens Legem et Prophetas usque ad Joannem, si non exinde Pater et Filius et Spiritus, tres crediti, unum Deum sistunt? Sic Deus voluit novare sacramentum, ut nove unus crederetur per Filium et Spiritum, ut coram jam Deus in suis propriis nominibus et personis cognosceretur, qui et retro per Filium et Spiritum prædicatus non intelligebatur. Viderint igitur antichristi, qui negant Patrem et Filium. Negant enim Patrem, dum eundem Filium dicunt; et negant Filium, dum eundem Patrem credunt, dando illis quæ non sunt, auferendo quæ sunt. Qui vero confessus fuerit Christum Filium Dei non Patrem, Deus in illo manet, et ipse in Deo. Nos credimus testimonio (16) Dei, quo testatus est de Filio suo: *Qui filium non habet, nec vitam habet* (*I Joan.*, V, 12). Non habet autem Filium, qui eum alium quam Filium credit.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Quidem erat ut Pater *semper*.
- (2) Filio *id*.
- (3) Retractus *id*.
- (4) Non deest *semel*.
- (5) Si *semel*.
- (6) Pergens *semel*.
- (7) Habet *semel*.
- (8) Tradet *semel*.

- (9) Inferiora *affli*.
- (10) Vidit *Fran*.
- (11) Lapidaretur *ihen*.
- (12) Nomen *paris*.
- (13) Et tertium gradum majestatis *omitt. semel*.
- (14) Deductoris *ihen*.
- (15) Instares *conjec. semel*.
- (16) Testimonium *semel*.

D

COMMENTARIUS.

CAP. XXX.— (a) *Sermones novæ prophetiæ.* Montani vaticinia, quibus occæcatus Tertullianus, hic ab eodem innuuntur. LE PA.

QUINTI SEPTIMII FLORENTIS TERTULLIANI LIBER ADVERSUS HERMOGENEM.

Argumentum.

Hermogenes iste natione fuit afer, professione pictor, alius omnino ab eo de quo, cum Phygello seu Phileto, loquitur Apostolus, II ad Timoth. 1. Chris-

tianum se primum professus, vafritem et subdolum nationis animum testatus est, cum in gentiliū philosophiam degener incurrit, et Stoicorum deliria se-

culus est. Hermogenes adhuc vivens docebat dari materiam æternam, hoc innixus principio, bonum et optimum esse Deum, qui bona atque optima tam velit facere, quam scit, imo nihil non bonum, atque optimum et velle eum, et sapere.... inveniri autem et mala ab eo facta utique non ex arbitrio et voluntate; oportere igitur ex vitio alicujus rei factum ex materia esse sine dubio. Cui reponerat Tertullianus Hermogenem duos Deos inferre, dum materiam parem Deo inserit. Deum autem unum esse oportet, unicum autem esse non poterit, cui aliquid adequabitur, adequabitur autem Deo materia, cum æterna censetur. Similiter nec omnipotens Deus, qui materiæ indiguit, et materia egenti Deo se præstitit minori, et invalido, et minus idoneo de nihilo facere, quæ velit. Præterea si materia mala, et æterna, profecto malum inevitabile, et necessarium; si mutabilis in bonum, ergo non æterna, et hic auctor mali Deus, qui cum debuisset omnia ex materia protulisse, aut tantum bona, protulisset etiam mala, utique aut volens esse mala, si poterat efficere ne essent, aut non volens efficere omnia bona, si voluit, et non fecit. LUMP.

CAPUT PRIMUM.

Solemus hæreticis compendii gratia de posteritate præscribere. In quantum enim veritatis regula prior, quæ etiam futuras hæreses prænuntiavit (1), in tantum posteriores quæque doctrinæ hæreses præjudicabantur, quia sunt quæ futuræ veritatis antiquiore regula prænuntiabantur. Hermogenis autem doctrina tam novella est, denique ad hodiernum homo in sæculo, et natura quoque hæreticus etiam turbulentus, qui (a) loquacitatem facundiam existimet, et impudentiam constantiam deputet, et maledicere singu-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Renuntiavit Seml.
(2) Licito Rhen. Jun. Seml. Jun. interpretatur licenter s. licentiose.
(3) Christum Dominum non alium videtur, sed aliter

COMMENTARIUS.

CAP. I. — (a) Loquacitatem facundiam existimet. Errantium vulgare vitium est, ut sua loquacitate necent auditores, dum facundi haberi volunt. Natura rerum est, inquit Symmachus, lib. I, epist. 76, ut qui balbutiunt plus loquantur; affectant enim copiam pudore defectus. Le Pa.

(b) Pingit illicite. Hermogenes erat pictor. Pingebat autem illicite, quia post susceptum christianum nomen, nihilominus pingebat simulacra deorum, utique falsorum. Ric.

(c) Nubit assidue. Mutatis subinde conjugiiis, etenim polygamie favebat. Ric.

(d) Legem Dei in libidinem defendit. Libidini suæ præterditi legem Dei, Crescite et multiplicamini. Ric.

— Legem Dei in libidinem defendit, etc. Is polygamiam, quam exosam habebat Septimius, tuebatur, ut inde criminibus suis patrocinaretur; atque in hanc rem Dei legem adhibebat, quam turpissimarum rerum pictura contaminabat, sequæ prævaricationis hoc pacto ut falsarium convincebat. Le Pa.

(e) In artem contemnit. Eandem scilicet legem arte sua contemnit, pingens simulacra, quod lex vetabat, Non facies idolum. Ric.

(f) Bis falsarius, cauterio et stylo. Falsarius, cauterio suo pictorio, discolorēs ceras inurens exprimendis falsorum numinum simulacris. Falsarius etiam, scripturis stylo hæretico depravatis. Ric.

(g) Cauterio. Quia ceris pingebat, et picturam

lis, officium bonæ conscientie judicet. Præterea pingit illicite (b) (2), nubit assidue (c); legem Dei in libidinem defendit (d), in artem contemnit (e); bis falsarius (f), et cauterio (g) et stylo; totus adulter, et prædicationis et carnis (h) siquidem ethnobentium contagio fœtet (i), nec ipse apostolicus Hermogenes (j) in regula perseveraverit. Sed videtur persona, cum doctrina mihi quæstio est. Christum Dominum non alium (3) videtur aliter cognoscere, alium tamen facit quem aliter cognoscit: imo totum quod est Deus aufert, nolens illum ex nihilo universa fecisse. A Christianis enim conversus ad Philosophos, de Ecclesia in Academiam et Porticum, inde sumpsit a Stoicis materiam cum Domino ponere, quæ ipsa semper fuerit neque nata, neque facta, nec initium habens omnino nec finem, ex qua Dominus omnia postea fecerit.

CAPUT II.

Hanc primam umbram plane sine lumine pessimus pictor illis argumentationibus coloravit, præstruens aut (4) Dominum de semetipso fecisse cuncta, aut de nihilo aut de aliquo: ut cum ostenderit neque ex semetipso fecisse potuisse, neque ex nihilo (k), quod superest exinde confirmet, ex aliquo eum fecisse, atque ita aliquid illud materiam fuisse. Negat illum ex semetipso facere potuisse: quia partes ipsius fuissent, quæcumque ex semetipso fecisset Dominus. Porro in partes non devenire, ut indivisibilem et inde mutabilem, et eundem semper qua Dominus. Cæterum, si de semetipso fecisset aliquid, ipsius fuisset aliquid. Omne autem et quod fieret, et quod faceret, imperfectum habendum; quia ex parte fieret, et ex parte faceret: aut si totus totum fecisset, oportuisset

cognoscere cod. Vatican. Christum Dominum, non alium, videtur aliter cognoscere, alium tamen Fran. Jun.

(4) Ait Jun. male.

inurebat cauterio. Quod genus picture, encaustica, sive encaustum, dicebatur. Plinius XXXV, 2. Vitruvius VII, 9; Marcianus lib. XVII. De instr. vel instrum. leg. Ric.

(h) Totus adulter, et prædicationis et carnis. Adultera Hermogenis caro, quæ assidue nubebat. Quæ toties nubit, non nubit, adultera lege est. Adultera quoque Hermogenis prædicatione, quia hæresi sua fidem pacemque Ecclesiæ corrumperat. Ric.

(i) Siquidem et nubentium contagio fœtet. Explicat quod supra dixit, Hermogenem esse carnis adulterum, siquidem et ipse inter frequentium nuptiarum contagia subando fœteret. Ric.

(j) Nec ipse apostolicus Hermogenes. Fuit e comitibus Pauli Hermogenes Septimiano cognominis, postea desertor Pauli, atque inde Christi. Ideoque Septimius Hermogeni hæretico apostolici Hermogenis nomen inculit ut apostatam significet, quia nec ipse in fidei regula perseveravit, sicuti nec ille Paulinus in fide. Ric.

CAP. II. — (k) Neque ex nihilo, etc. Gentilium sapientia, summa fatuitas est; e Stoicorum enim schola hauserat Hermogenes materiam æternam fuisse, Deumque proinde cuncta non fecisse e nihilo. Quod non miraberis in gentili philosopho, nam ut infra habetur hæreticorum patriarchæ philosophi, ubi loquitur de iis, qui ethnicorum placitis mordicus adherent.

Le Pa.

illum simul et totum esse, et non totum; quia oportet et totum esse, ut faceret semetipsum; et totum non esse, ut fieret de semetipso. (1) Porro difficillimum. Si enim esset, non fieret, esset enim: si vero non esset, non faceret, quia nihil esset. Eum autem qui semper sit, non fieri, sed esse illum in ævum ævorum. Igitur non de semetipso fecisse illum qui non ejus fuerit (2) conditionis, ut de semetipso facere potuisset. Proinde ex nihilo non potuisse eum facere, sic contendit, bonum et optimum defluens Dominum, qui bona atque optima tam velit facere quam sit; imo nihil non bonum atque optimum et velle eum et facere. Igitur omnia bona, omnia ab eo bona et optima oportuisse fieri secundum conditionem ipsius. Inveniri autem et mala ab eo facta; utique non ex arbitrio, nec ex voluntate: quia si ex arbitrio et voluntate, nihil incongruens et indignum sibi faceret. Quod ergo non arbitrio suo fecerit, intelligi oportere ex vitioalicuius rei factum, ex materia esse sine dubio.

CAPUT III.

Adjicit et aliud: Deum semper, Deum (3) etiam Dominum fuisse, nunquam non Deum. Nullo porro modo potuisse illum semper Dominum haberi, sicut et semper Deum, si non fuisset aliquid retro semper, cujus semper Dominus haberetur, fuisse itaque materiam semper Deo Domino. Hanc conjecturam ejus jam hinc destruere properabo, quam hactenus propter non intelligentes adjecisse duxi, ut sciant, cætera quoque argumenta tam intelligi quam revinci. Dei nomen dicimus semper fuisse apud semetipsum, et in semetipso, Dominum vero non semper: diversa enim utriusque conditio. Deus (4) substantiæ ipsius nomen, id est divinitatis; Dominus vero non substantiæ, sed potestatis substantiam semper fuisse cum suo nomine, quod est Deus, postea Dominus, accedentis scilicet rei mentio (5). Nam ex quo esse cœ-

A perunt in quæ potestas Domini ageret, ex illo per accessionem potestatis et factus et dictus est Dominus: quia et pater Deus est, et judex Deus est; non tamen ideo pater et judex semper, quia Deus semper. Nam nec pater potuit esse ante filium, nec judex ante delictum. Fuit autem tempus (a), cum et (6) delictum et illius non fuit, quod judicem, et qui patrem Dominum (7) faceret. Sic et Dominus non ante ea (8) quorum Dominus existeret, sed Dominus tantum futurus quandoque, sicut Pater per Filium, sicut judex per delictum; ita et Dominus per ea, quæ sibi servitura fecisset. Argumentari tibi videor, Hermogenes (9). Naviter Scriptura nobis patrocinatur, quæ utrumque nomen ei distinguit, et suo tempore ostendit. Nam Deus (10) quidem quod erat semper, statim nominat: *In principio fecit Deus cælum et terram*. Ac deinceps quamdiu faciebat quorum dominus futurus erat, Deus solummodo ponit: *Et dixit Deus, et fecit Deus, et vidit Deus, et nusquam adhuc Dominus*. At ubi universa perfecit, ipsumque vel maxime hominem, qui proprie Dominum (11) intellecturus erat, Dominus etiam cognominatur (12). Tunc etiam Dominus nomen adjunxit: *Et accepit Deus (b) Dominus hominem quem finxit. Et præcipit (13) Dominus Deus*. Ac exinde Dominus qui retro Deus tantum, ex quo habuit ejus esset. Nam Deus sibi erat; rebus autem tunc Deus, cum et Dominus. Igitur in quantum putabit ideo materiam semper fuisse, quia (14) Dominus semper esset, in tantum constabit nihil fuisse, quia constat Dominum non semper fuisse. Adjiciam et ego propter non intelligentes, quorum Hermogenes (c) extrema linea est, et quidem (d) epinoemata (15) illius retorquebo adversus illum. Cum enim neget materiam natam aut factam, sic quoque invenio Domini nomen Deo non competisse in materiam; quia libera fuerit necesse est, quæ originem non habendo, non habuit aucto-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Id porro *Jun.*
 (2) Fieret *seml. Oberth. prob. a Jun.*
 (3) Deum semper Deum et jam semper Dominum fuisse; nunquam non Dominum *Jun.*
 (4) Sed Deus *seml.*
 (5) Accidentis scil. rei mentione *Jun. merito Lat.*
 (6) Et *seml. Oberth.*
 (7) Deum *Latin. alii.*
 (8) Antea *seml.*

- (9) Argutari tibi videor hermogenes, naviter. Scriptura an *Jun.*
 (10) Dominus *seml.*
 (11) Dominus et intellecturus erat *seml.*
 (12) Cognominaturus *seml. Oberth.*
 (13) præcepit *seml.*
 (14) Qua *Venet.*
 (15) Ex penitentia illius retorquebo advers. ill. *seml. D oberth.*

COMMENTARIUS.

CAP. III. — (a) *Fuit autem tempus cum, etc.* Hoc in loco errore cavendum omnes facile agnoscent, nimirum Arianismum. Notum quippe est eorum verbum *ὃν ἔτε ὡς ἔτε*, quæ voces idem sonant omnino. LE PA.

(b) *Et accepit Deus*. Verum quidem est, quod adnotat Auctor, Dominum non vocari Deum, nisi ubi universa perfecit, ipsumque vel maxime hominem; sed etiam ante scripturam hic citatam, statim initio II cap. *Non enim plura: Dominus Deus, et plantavit Dominus Deus paradisum*; tum vero demum istud, *Et accepit Dominus Deus hominem*. PAM.

(c) *Quorum Hermogenes extrema linea est*. Quam esse finem omni rei dicit hoc ipso opere. Ait insipientiam Hermogenis finem esse omnium insipientiarum, hoc est, supremam, supra quam nulla. RIC. — *Quorum Hermogenes extrema linea est*. In spatiis olim in quibus cursus publice fiebat, initium et finis

lineis notabantur. Hinc quidquid postremum est, extrema linea proverbialiter dici cepit. Ergo cum Tertullianus Hermogenem hic vocat, *non intelligentium extremam lineam*, inperitissimum accipe. Horatius epistolam ad Quintium sic claudit:

Mors ultima linea rerum est.

Simul tacite alludit ad artem Hermogenis penicillo lineas ducere soliti, nam pictor erat. Sic ipsa de materia loquens: *Si in loco, inquit, ergo intra locum; si intra locum, ergo determinatur a loco intra quem est; si determinatur, habet lineam extremam, quam quantum proprie pictor agnoscit finem esse omni rei, cujus linea extrema est, etc.* In lib. adv. Praxeam, vocal Deum *extremam lineam universitatis*. RHEN.

(d) *Epinoemata*. Sic emendavimus ex libro Ursini. RIC.

rem, quod erat, nemini serviens (1). Itaque ex quo A
Deus potestatem suam exercuit in eam, faciendo ex
materia, ex illo materiam Dominum Deum passa, de-
monstrat hoc illum tamdiu non fuisse, quamdiu
fuit (2). Ilinc denique incipiam de materia retracta-
re, quod eam Deus sibi compararet proinde non natam,
proinde non factam, proinde aeternam, sine initio,
sine fine propositam (3). Quis enim alius Dei census,
quam aeternitas? quis alius aeternitatis status, quam
semper fuisse et futurum esse, ex prerogativa nul-
lius initii et nullius finis? Hoc si Dei est proprium,
quia etsi alii (4) adscribatur, jam non erit Dei proprium,
sed commune cum eo cui et adscribitur. Nam, etsi
sunt qui dicuntur dei sive in caelo, sive in terra, no-
mine; ceterum, unus Deus pater, ex quo omnia
(1 Cor. VIII, 5) : quo magis apud nos solius Dei esse
debeat, quod Dei proprium est : et, ut dixi, jam non
proprium esset, quia alterius esset. Quod si Deus est,
unicum sit necesse est, ut unus sit (5) : aut
quid erit unicum et singulare, nisi cui nihil
adaequabitur? quid principale, nisi quod super
omnia, nisi quod ante omnia, et ex quo omnia? (a) Haec
Deus solus habendo est, et solus habendo, unus
est (6). Si alius habuerit, tot jam erunt dei, quot
habuerint quae dei sunt. Ita Hermogenes duos deos
infert. Materiam parem Deo infert (7). Deum autem
unum esse oportet, quia quod summum sit, Deus
est : summum autem non erit, nisi quod unicum fue-
rit : unicum autem esse non poterit, cui aliquid ada-
equabitur; adaequabitur autem Deo materia, cum
aeterna censetur (8).

CAPUT V.

Sed Deus, Deus est; materia, materia est : quasi
diversitas nominum comparationi resistat, si status
idem vindicetur. Sit et natura diversa, sit et forma
non eadem, dummodo (9) ipsius status una sit ratio.
Innatus Deus, an non et innata materia? semper
Deus, annon semper et materia? Ambo sine initio,

LECTIONES VARIANTES.

(1) Non habuit rem quod erat, nemini serviens *Rhenan.*
Fran. Paris. non habuit auctorem, quod erat *Wouwer.*
Ven. non habuit rem quod erat, ideoque nemini serviens.
cod. Vat. non auctorem quod erat ideoque, nemini ser-
viens *Jun.*

(2) Haec *Jun. Latin.* fuit. *Rigall. Ven. rectius.*

(3) Proposita *Jun. c. rel.*

(4) Sed quia si et alii *Rhen. Seml. Oeberth.* quia si et alii
Wouwer. Rig.

(5) Etenim, ut dixi, jam non proprium esset, quia alter-
ius esset quod, si Deus unus est, unicum sit necesse est,
ut unus sit *Jun.* quod si deus, unicum *cod. Wouwer.*

(6) Haec Deus solus habendo unus est. *Seml. Oeberth.*

ambo sine fine, ambo etiam auctores universitatis,
tam qui fecit, quam de qua fecit. Neque enim potest
non et materia auctrix omnium deputari, de qua
universitas consistit. Quomodo respondebit (10)? Non
statim materiam comparari Deo, si quid Dei habeat,
quia non totum habendo non concurrat in plenitu-
dinem comparationis? Quid Deo reliquit amplius, ut
non totum Dei, materiae dedisse videatur? Vel qua,
inquit, et sic habente materia, salva sit Deo et aucto-
ritas (11) et substantia, qua solus et primus auctor
est, et Dominus omnium censeatur. Veritas autem
sic unum Deum exigit defendendo, ut solius sit quid-
quid ipsius est. Ita enim ipsius erit, si fuerit solius :
et ex hoc alius deus non possit admitti, dum nemini
licet habere de Deo aliquid. Ergo, inquis, nec nos
habemus Dei aliquid. Imo habemus, et habebimus,
sed ab ipso, non a nobis. Nam et dei (12) erimus, si
meruimus illi esse de quibus praedicavit : *Ego dixi :*
Vos Dei estis; et, *stetit Deus in ecclesia deorum* (Pa.
LXXXI, 4) : sed ex gratia ipsius, non ex nostra
propriate, quia ipse est : solus qui deos faciat. Ma-
teria (13) autem proprium facit quod cum Deo ha-
bet : aut si a Deo accepit, quod est Dei, ordinem dico
aeternitatis, potest credi et habere illam cum Deo ali-
quid, et deum illam non esse. Quale est autem, cum
confitetur ille aliquid cum Deo habere, et vult so-
lius Dei esse quod materiam non negat habere?

CAPUT VI.

Dicit saluum Deo esse (b), ut et solus sit, et primus,
et omnium auctor, et omnium dominus, et nemini
C comparandus; quae mox materiae quoque adscri-
bit (14). Ego quidem Deus (15), contestabitur Deus,
et juravit nonnumquam per semetipsum, quod alius
non sit qualis ipse (*Deut. XXXII, 39, 40*) : sed mendacem
eum faciet Hermogenes. Erit enim et materia qualis
Deus, infecta, innata, initium non habens, nec finem.
(c) Dicit Deus : Ego primus (*Is. XLI, XLIV, XLVIII*)?
et quomodo primus, cui materia coetanea est? Inter
coetaneos autem et contemporales ordo non est, aut

(7) Infert dum materiam *Jun.*

(8) Quam aeterna censebitur *Jun. conj. forte pro cum.*

(9) Dum nomini ipsius *Seml.*

(10) Signum interrog. abest in *ed. Rhen. Seml. et rectius.*

(11) *Rhen. conjiciebat* salva sit ratio; alii (*teste et compro-
batoe Jun.*) salva sit deo et auctoritas et substantia, qua
solus et primus auctor est, et dominus omnium censeatur.

(12) Dei alii.

(13) Materia *Seml.*

(14) Comparandus, per quae nec est. Materiae quoque ad-
scribit *Rhen. Seml. Oeberth.*

(15) Ille quidem Deus apud eosd.

COMMENTARIUS.

(a) Haec Deus solus habendo est. Horum Deus solus
compos est, haec solus habet. *Rig.*

CAP. VI. — (b) Dicit saluum Deo esse, ut et solus sit,
etc. Contrarium suo dogmati sensum et *ἀντιπαρῶν*; in
Hermogene ostendit, qui Deum solum et primum esse
affirmit; cum tamen materiam illi coetivam et coe-
ternam dicere non vereatur. Quod impium et phi-
losophiae ethicae peni depromptum. Duo quippe
rerum principia, Deum et materiam, Platonem admi-

sisse, me docuit Laertius. Id autem in eo miror, licet
in ceteris insolens mihi non videatur. *Le Pa.*

(c) Dicit Deus : Ego primus. Ter istud habe-
tur apud Isaiam, c. XLI, XLIV et XLVIII, in haec verba,
*ego primus et novissimus. Illud autem, extendi caelum
solus, secundum LXX, reperitur Isaiæ XLIV, ubi editio
ex hebraeo habet extendens, cui praemittitur, ego Dominus
complens aut faciens omnia. Ad quod etiam hic allu-
dit Auctor, cum Deum omnium auctorem facit. Pa.*

(Sept.)

et materia prima est. (a) *Extendi, inquit, cælum solus* (Is. XLIV) : atquin non solus, cum ea enim extendit de qua et extendit. Cum proponit salvo Dei statu fuisse materiam (1); vide ne ei reddatur (2) a nobis, proinde salvo statu materiæ fuisse Deum, communi tamen statu amborum. Salvum ergo erit et materiæ, ut et ipsa fuerit, sed cum Deo, quia et Deus solus, sed cum illa. Et ipsa prima cum Deo, quia et Deus primus cum illa : sed et illa incomparabilis cum Deo, quia et Deus incomparabilis cum illa, et auctrix cum Deo, et domina cum Deo. Sic aliquid et non totum materiæ habere, ita illi nihil reliquit Herimogenes, quod non et materiæ contulisset : ut non materia Deo, sed Deus potius materiæ comparatur. Atque adeo, cum ea quæ (3) propria Dei vindicamus, semper fuisse, sine initio, sine fine, et primum fuisse, et solum, et omnium auctorem, materiæ quoque competant; quæro quid diversum et alienum a Deo, ac per hoc privatum materia possederit, per quod Deo non comparatur? In qua omnia Dei propria recensentur, satis præjudicant de reliqua comparatione.

CAPUT VII.

Si minorem et inferiorem materiam Deo, et idcirco incomparabilem illi, contendit, ut majori, ut superiori, præscribo non capere ullam diminutionem et humiliationem, quod sit æternum et innatum : quia hoc et Deum faciat tantum, quantus est, nullo minorem, neque subjectiorem, imò omnibus majorem et sublimiorem. Sicut enim cætera quæ nascuntur, aut finiunt, et idcirco æterna non sunt, semel opposita finit, quæ et initio admittunt ea quæ Deus non capit, diminutionem dico interim et subjectionem, quia nata et facta sunt : ita et Deus ideo ea non capit, quia nec natus omnino, nec factus est. Materiæ autem (4) status talis est. Igitur et duobus æternis, ut innatis, ut infectis, Deo atque materiæ (5), ob eandem rationem communis status, ex æquo habentibus id quod neque eliminari, nec subijci admittit, id est æternitatem : neutrum dicimus altero esse minorem, sive majorem, neutrum altero humiliorem, sive superiorem, sed stare ambo ex pari magna, ex pari su-

blimia, ex pari solidæ et perfectæ felicitatis, quæ censetur æternitas. Neque enim proximi erimus opinionibus nationum, quæ si quando coguntur Deum confiteri, tamen et alios infra illum volunt. Divinitas autem gradum non habet, utpote unica; quæ si et in materia erit, ut proinde innata et infecta et æterna, aderit utrobique, quia minor se nusquam poterit esse. Quomodo ergo discernere andebit Herimogenes, atque ita subijcere Deo materiam, æternam æterno, innatam innato, auctricem auctori? dicere audentem, et, Ego prima, et, Ego ante omnia, et, Ego a quo omnia : pares fuimus, simul fuimus, ambo sine initio, sine fine : ambo sine auctore, sine Deo? Quis me Deus (6) subijcit contemporali, coetaneo? Si quia Deus dicitur, habeo et ego meum nomen. Aut ego sum Deus, aut ille materia (7) : quia ambo sumus quod alter est nostrum. Pulas itaque materiam Deo non comparasse, quam scilicet subijciat illi?

CAPUT VIII.

Atquin etiam præponit illam Deo, et Deum potius subijcit materiæ, cum vult eum de materia cuncta fecisse. Si enim ex illa usus est ad opera mundi, jam et materia superior invenitur, quæ illi copiam operandi subministravit, et Deus subjectus materiæ videtur, cujus substantiæ eguit. Nemo enim non eget eo (8) de cujus utitur : nemo non subijcitur ei cuius eget, ut possit uti : sic et nemo de alieno utendo non minor est eo de cujus utitur. Et nemo qui præstat de suo uti, non in hoc superior est eo cui præstat uti. Itaque materia ipsa quidem Deo non eguit, sed egenti se Deo præstitit (8), divitem et locupletem et liberalem minori, opinor, et invalido et minus idoneo de nihilo facere quæ velit. Grande revera beneficium Deo contulit, ut haberet hodie per quem Deus cognosceretur, et omnipotens vocaretur : nisi quod jam non omnipotens, si non et hoc potens, ex nihilo omnia proferre. Sane et sibi præstitit aliquid materia, ut et ipsa cum Deo possit agnoscere coæqualis Deo, imo et adjutrix : nisi quod solus eam Herimogenes cognovit, et (c) hæreticorum patriarchæ philosophi. Prophetis enim et apostolis usque adhuc latuit, puto et Christo (9).

LECTIONES VARIANTES.

(1) Salvo statu materiæ fuisse Deus *Rhen. Seml.* ; salvo statu materiæ fuisse Deum *habet cod. Wom. approbante Jun.*

(2) Vide ne irrideatur a nobis *Rhen. Seml. Oerber.*

(3) Cum ea propria Dei *apud ead.*

(4) Et materiæ autem *Rhen. etc.*

(5) Deo atque materiæ *Rhen. et tñdem al., ut solet.*

(6) Forte Deo *Jun.*

(7) Et ille materia *Jun.*

(8) Sed eguisse se deo pr. *Lat.* sed egenti se deo pr. *Jun.* Sed egenti se deo p. divitem et locupletem et liberalem *Cod. Wom. forte sed egenos ed. p. divite (scil. se).*

(9) Puto et Christo. *Fran. Paris. rig. At Jun. prophetas, apostolos, Christum.*

COMMENTARIUS.

(a) *Extendi, inquit, cælum solus.* Sic apud Isaiam, c. XLIV : *Extendi cælum et terram, et cælum et terram non creavit manus mea.* Et Psal. CIV : *Et cælum et terram non creavit manus tua.* Quæ sunt etiam ab externis citata. Sic enim ad Crisostomum Triphon : *Et cælum et terram non creavit manus tua, sed tuus es creator.*

CAP. VIII. — (1) *De cujus utitur.* Defectiva locutio : subauditur *rebus*, aut aliquid simile. Hujusmodi formula sermonis etiam in superioribus libris usus est. *Adversus Marcionem* lib. V : *Si in creatoris, inquit, accipitur. Eodem libro : Et a nostra, inquit, partis possit opponi. Rursum mox sequitur, non minor est eo de*

cujus utitur. Græcorum est imitatio. *RHEN.*

(c) *Hæreticorum patriarchæ philosophi.* Ex professo istud tractatum habetur, supra ab auctore lib. de *Præscript. adv. har.* cap. 7. *PAM.* — *Hæreticorum patriarchæ.* In epistola ad Ctesiphontem hunc Tertullianum locum citat divus Hieronymus. Idem in Nahum prophetam exponens illud, *exiliet quasi attelabus*, « Omnia enim, inquit, dogmata eorum (loquitur de hæreticis) cum frigeant, et volare non possint, sedem sibi et requiem inter Aristotelis et Chrysippi spineta reperunt. » *RHEN.*

CAPUT IX.

Non potest dicere Deum ut Dominum materia usum ad opera mundi : Dominus (1) enim non potuit esse substantiæ cœqualitas. Sed precario forsitan usus est. (a) Et ideo precario, non dominio, ut cum ea mala esset (2), de mala tamen sustinuerit uti, scilicet ex necessitate mediocritatis suæ, qua non valebat ex nihilo uti ; non ex potestate, quam si habuisset omnino ut Deus in materiam, quam malam norat, ante eam in bonum (3) convertisset ut dominus et bonus, ut ita de bono, non de malo uteretur. Sed quia bonus quidem, Dominus autem non, ideo, qualem habuit, tali usus, necessitatem suam ostendit cedentem conditioni materiæ : quam si Dominus fuisset, emendasset. Sic enim Hermogeni respondendum est, cum ex dominio defendit Deum materia usum, et de re non sua, scilicet non facta ab ipso. Jam ergo malum ab ipso, qui est malus, si non auctor, quia non effector, certe permissor, quia dominator. Si vero materia non et ipsius, qua malum Dei non est (4) : de alieno ergo usus, aut precario usus est, qua egenus ejus ; aut et injuria, qua prævalens ejus. His enim tribus modis aliena sumuntur, jure, beneficio, impetu ; id est, dominio, precario, vi. Dominio non suppetente (5) eligat Hermogenes, quid Deo congruat, (b) precario an vi de materia cuncta fecisse (6). Non ergo melius censuisset Deus nihil omnino faciendum, quam precario aut vi faciendum, et quidem de malo ?

CAPUT X.

Nonne, etiamsi materia optima fuisset, æque indècorum sibi existimasset, de alieno, licet bono ? Fatue satis, si ita (7) gloriæ suæ causa molitus est mundum, ut debitorem se alienæ substantiæ ostenderet, et quidem non bonæ. Ergo, inquit, ex nihilo faceret, ut mala quoque arbitrio ejus impulerentur ? Magna,

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Deus *Seml. Oberth.*
 (2) Non esset *Seml. Oberth.* Non abest *Fran. Paris. Rig. rectius.*
 (3) In bono *Seml. Oberth.*
 (4) Qua malum, Dei non est *Seml. Oberth.*
 (5) *Disjungit Rhen. nec approb. Seml.*
 (6) Fecisset *Fran.*
 (7) Fatue satis. Itaque *Rhen. Seml. Oberth.* ; fatue satis est *aque Jun.*
 (8) Assessor *conficit Jun.*

A bona fide (c), cæcitas hæreticorum pro hujusmodi argumentatione, cum ideo aut alium Deum bonum et optimum voluit credi, quia mali auctorem existiment Creatorem ; aut materiam cum Creatore proponunt, ut malum à materia, non à Creatore deducant : quando nullus omnino deus liberetur ista questione, ut non auctor mali videri proinde possit, quisquis ille est qui malum etsi non ipse fecit, tamen a quocumque et unde unde passus est fieri. Audiat igitur et Hermogenes, dum alibi de mali ratione distinguimus, interim se quoque nihil egisse hac (d) sua injectione. Ecce enim, etsi non auctor (e) sed assentator (8) mali invenitur Deus, qui malum materiæ tanto sustinuit de bono ante mundi constitutionem, quam ut bonus et mali æmulus emendasse debuerat. Aut enim B potuit emendare, sed noluit : aut voluit quidem, verum non potuit inhius Deus. Si potuit et noluit, malus et ipse, quia malo favit ; et sic jam habetur (9) auctor ejus, quod licet non instituerit, quia (10) tamen si noluisse illud esse, non esset, ipse jam fecit esse, quod noluit non esse : quo quid est turpius ? Si id voluerit esse, quod ipse noluit fecisse, adversum senectipsum egit, cum et voluit esse quod noluit fecisse, et noluit fecisse quod voluit esse. Quasi bonum voluit esse, et quasi malum noluit fecisse. Quod non faciendo, malum judicavit, id sustinendo, bonum pronuntiavit (11), malum pro bono sustinendo et non potius eradicando, assertor ejus inventus est (12) : male, si per voluntatem, turpiter, si per necessitatem. Aut famulus erit mali C Deus, aut amicus ; cum materiæ malo conversatur (13), nedum etiam de malo ejus operatus.

CAPUT XI.

Et tamen unde nobis (14) persuadet Hermogenes (f) malam esse materiam ? Non enim poterit non

- (9) Auctor ejus : hæc *vb. ab aliis ommissa, addita sunt in Venet et mss. Wonic.*
 (10) Qui solus hab. *Rhen.* et post eum *Seml. Oberth.*
 (11) Pronuntiavit omnes. *Junius* evidentius esse dicit : prænuñtiavit.
 (12) *Contra plingitur in Seml.*
 (13) Conversatus *Seml.*
 (14) Unde nobis ? omnes rectius quam *Seml.* qui habet : non de nobis.

COMMENTARIUS.

CAP. IX. — (a) Et ideo precario, non dominio. Precario, dominio, vi, sumere aliena, verba sunt jurisconsultis. Legum autem civilium peritiam in Tertuliano permagnam fuisse, non hic tantum locus ostendit. *RHEN.*

(b) Precario an vi. Precario aliquid fieri dicitur, cum precibus extorquetur, interdum enim flagitationi et importunæ assiduitati conceditur, quod alias negaretur. *LE PA.*

CAP. X. — (c) Bona fide. Id est, serio : sic Petronius in Satyr. : Sed nihil jam queror, nihil jam meum, si bona fide penitentiam emendas. Et alio loco, antea nimirum, osculique bona fide exactis. Aliquando idem est ac juste et cum æquitate, et in hunc sensum optima fide dicitur etiam : idem Petr. : Non repugnabit

ille, sed postquam optima fide partiti manibus sumus. *LE PA.*

(d) Sna injectione. Objectione seu argumento in contrarium tortorio. *LE PA.*

(e) Sed assentator mali. Quasi assessor, seu mavis, dissimulato, Deus scilicet malam esse materiam cum agnoscat, ea tamen utitur (quod erat Hermogenis dogma) illiusque pravitatem vel adstruit, vel saltem dissimulat. *LE PA.*

CAP. XI. — (f) Malam esse materiam ? Respondet modo objectis ab Hermogene, tamquam si vera esse concederet : hic vero in eum insurgit, postulati- que demonstret malam esse materiam, et a quo id sumpserit, ostendat. *LE PA.*

malum dicere cui malum adscribit. Nam definimus diminutionem (1) et subjectionem capere non posse quod sit æternum (2), ut alii coæterno inferius deputetur. Ita et nunc nec malum dicimus competere illi, quia nec subijci ex hoc possit, quod nullo modo potest subijci, quia æternum est. Sed cum alias summum bonum constet esse quod sit æternum ut Deus, per quod solus est Deus, dum æternus est, et ita bonus, dum Deus; quomodo materiæ inierit malum, quam ut æternam, summum bonum credi necesse est? Aut, si quod æternum est poterit et mali capax esse, poterit hoc et in Deum credi: et sine causa gestivit malum a Deo transferre, si competit et æterno, competendo materiæ. Jam vero, si quod æternum est, malum potest credi invincibile, et insuperabile erit malum ut æternum: et ita (3) nos frustra laboramus de auferendo malo ex nobis ipsis, tum et Deus (4) hoc frustra mandat et præcipit: imo et iudicium frustra constituit Deus (a), iniustitia (5) utique puniturus. Quod si tunc erit mali finis (6), cum præses ejus diabolus obierit in ignem, quem præparavit illi Deus et angelis ejus (Matth., XXV), (b) prius in puteum abyssi relegatus (Apocal., XX), (c) cum revelatio filiorum Dei (d) redemerit conditionem a malo, utique (e) vanitati subjectam (7) (Rom. VIII); cum restituta innocentia et integritate conditionis, (f) pecora condixerint (8) bestiis (g) et (9) parvuli de serpentibus luserint (1s. XI, 6, 7); cum Pater Filio posuerit inimicos sub pedes (Ps. CIX), utique (10) operarios mali. Utique si finis malo competit, necesse est competierit initium, erique (11) materia habens initium, habendo et finem mali. Quæ C

enim malo deputantur, secundum mali statum computantur.

CAPUT XII.

Aganunc, malam ac pessimam credamus esse materiam, utique natura; sicut Deum bonum et optimum credimus, proinde natura: porro naturam certam et fixam haberi oportebit tam in malo perseverantem apud materiam, quam in bono apud Deum inconvertibilem et indemutabilem. (12) Scilicet quia, si demutabitur natura in materia de malo in bonum, demutari poterit et in Deo de bono in malum. Hoc loco dicit aliquis: Ergo de lapidibus filii Abraham non suscitabuntur, et genimina viperarum non facient penitentiae fructum (Luc. III, 7, 8), et filii iræ non fient filii pacis (Ephes. II, 3), si natura mutabilis non erit. Temere ad ista exempla respicies, o homo; non enim competunt ad causam materiæ, quæ innata est, ea quæ nata sunt, lapides, et viperæ, et homines: horum enim natura habendo institutionem, habere poterit et cessationem. Materiam vero tene semel æternam determinatam, ut infectam, ut innatam; et ideo indemutabilis et incorruptibilis naturæ credendam, ex ipsius etiam sententia Hermogenis, quam opponit (13), cum Deum negat ex semetipso facere potuisse; quia non demutetur quod sit æternum, amissurum scilicet quod fuerat, dum sit ex demutatione quod non erat, si non esset æternum: Dominum vero æternum aliud esse non posse, quam quod est semper. Ilac et ego definitione merito illum reperiunt: Materiam æque reprehendo, cum ex illa mala pessima, etiam bona atque optima a Deo sunt: Et vidit Deus quia bona, et benedixit ei Deus (Gen. I,

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Definimus diminutionem Jun.
(2) Posse, quod sit æternum omnes præter Seml. et Oberth. qui legunt: quod si ita erit.
(3) Et ita Rig.; Jun. et tantum non frustra. At cod. Wome. sic: et tum nos frustra... ipsis, tum et deus... puniturus. Quod si, etc.; Ithen. Seml. Oberth.: et tamen nos frustra.
(4) Cum Seml. quin et Deus hoc frustra Lat.
(5) Iniustitia Rig. rectius quam Ithen. in qui habet iniustitia.

- (6) Ita Rig. cod. Wome. quibus contra malum finis Pam. Seml. Oberth.
(7) A malo, utique vanitati subjectam Fran. ex Rom. VIII.
(8) Convixerint Lat.
(9) Nec Seml.
(10) Itaque Seml. Oberth.
(11) Erit Ithen. Seml. Oberth.
(12) Scilicet qui si demutabitur natura in materia, de malo in bonum demutari poterit, et in Deo de bono non in malum Seml. Oberth.
(13) Apponit Jun.

COMMENTARIUS.

(a) Imo et iudicium frustra constituit Deus. Cum frequentissime Scriptura meminerit iudicii Dei, videtur tamen proprie alludere ad Matth. cap. XXV, cum sequantur illa verba, quæ præparavit illi Deus et angelis ejus. Sunt autem verba illa obscurissima quibus contra malum finis, quibus mederi non licuit, quod hic adhuc deesset tertio variarum lectionum Vaticanis codicis. PAM. — Cf. textum Pamellii cum nostro. EDD.

(b) Prius in puteum abyssi, etc. Alludit ad illud Apoc. XX, Et apprehendit draconem, serpentem antiquum, qui est diabolus et Satanas, et ligavit eum per annos mille, et misit eum, sive relegavit, ut hic auctor loquitur, in abyssum; sive, secundum auctorem, in puteum abyssi. Nisi malit quis referre ad illud ejusdem capituli, Et diabolus qui seducebat eos, missus est in stagnum ignis. PAM.

(c) Cum revelatio filiorum Dei, etc. Hic illum locum respicit Rom., VIII: Nam expectatio creaturæ revelationem filiorum Dei expectat; vanitati enim creatura subjecta est non volens. Quam enim interpretes latini creaturam, Tertullianus conditionem vocat more

suo, non aliter atque dixit cap. 6 de Cor. mil.: Universam conditionem invitam vanitati successisse. PAM.

(d) Redemerit conditionem a malo. Conditionem dicit condita et creata quæque. Paulus, ad Rom. VIII, 19: ἢ γὰρ ἀνοσιπλοῦνται τὰς κτίσεις τὸ ἀνοσιπλοῦν τῶν υἱῶν τοῦ Θεοῦ ἀνοσιπλοῦνται. Τὰ γὰρ παραστῆται ἡ κτίσις ὑπεράνα, οὐχ' ἐκείνη, ἀλλὰ διὰ τὴν ὑπεράνα. Ἐν ἡμετέροις καὶ αὐτὴ ἡ κτίσις ἀνοσιπλοῦνται ἀπὸ τῆς δουλείας τῆς πλεονεξίας εἰς τὴν δουλείαν τῆς δόξης τῶν υἱῶν τοῦ Θεοῦ. Conditionem dicit Tertullianus, creaturam, hominem creatum; Paulus, κτίσις, Primasius Uticensis: «In ipsa carne vicit peccatum Christus, ut naturam quæ fuerat, bona per conditionem, et per transgressionem est vitata, per suam gratiam reformaretur.» Ric.

(e) Vanitati subjectam, παραστῆται. Præclare hunc Pauli, adeoque Tertulliani locum explicavit Grotius annotationibus ad Epistolam Pauli. Ric.

(f) Pecora condixerint bestiis. Ut communis umbra seu commune tectum claudat oves et lupos, ut eodem quasi ad conditum amice conveniant. Ric.

(g) Et parvuli de serpentibus luserint. Pertinet hoc ad illud cap. XI Isaie: Et puer parvulus in cavernam

3, 31), utique qua optima, non certe qua mala ac pessima. Demutationem igitur admisit materia, et si ita est, statum aeternitatis amisit: mortua est denique sine sua forma. Sed aeternitas amitti non potest: quia, nisi amitti non possit, aeternitas non est. Ergo nec demutationem potuit admittere: quia, si aeternitas est, demutari nullo modo potest.

CAPUT XIII.

Et quaeritur: Quomodo ex ea bona facta sint, quae ex demutatione nullo modo facta sunt? Unde in mala ac pessima boni atque optimi semen? Certe nec bona arbor fructus malos edit, quia nec Deus nisi bonus: nec mala arbor, bonos, quia nec materia est nisi pessima. Aut si dabimus illi aliquid etiam boni germinis, jam non erit uniformis naturae, id est malae in totum, sed et tantum duplex, id est (1) bonae et B malae naturae. Et quaeretur iterum, an in bono et malo poterit convenire luci et tenebris, dulci et amaro. Aut si potuit utriusque diversitas boni et mali concurrere, et duplex natura fuisse materiae, amborum ferax fructuum, jam nec bona ipsa Deo deputabuntur, ut nec mala illi imputentur: sed utraque species de materiae proprietate sumpta, ad materiam pertinebit. Quo pacto, neque gratiam bonorum Deo debebimus, nec invidiam malorum, quia nihil de suo operatus ingenio.

CAPUT XIV.

Per quod probabitur manifeste materiae deservisse. Nam etsi dicatur, licet ex occasione materiae, suo tamen arbitrio bona protulisse, quasi nactus bonum materiae, quamquam et hoc turpe sit, certe cum ex C eadem etiam mala proferi, vel haec utique non de suo arbitrio proferendo, servit materiae, aliud non habens facere quam ex malo proferre; invitus utique qua bonus, ex necessitate ut invitus, et ex servitute ut ex necessitate. Quid ergo dignius, ex necessitate eum condidisse mala, an ex voluntate? Si quidem, ex necessitate condidit, si ex materia: ex voluntate, si ex nihilo. Jam enim sine causa laboras, ne malorum auctor constituatur Deus: quia, etsi de materia fecit, ipsi deputabuntur qui fecit, proinde quatenus fecit. Plane sic interest unde fecerit, ac si de nihilo fecisset: nec interest unde fecerit, ut inde fecerit, unde eum magis deceat. Magis autem eum deceat ex voluntate fecisse, quam ex necessitate, id est, ex nihilo potius quam ex materia. Dignus est D Deum etiam malorum auctorem Nherum credere,

A quam servum. Quaecumque potestas ei, quam pusillitas competit. Si et sic concedimus materiam quidem nihil boni habuisse. Dominum vero, si quid boni edidit, sua virtute edidisse, aliae aequae oboriantur quaestiones. Primo, (a) si bonum in materia omnino non fuit, non ex materia bonum factum est, quod materia scilicet non habuit. Dehinc, si non ex materia, jam ergo ex Deo factum. Si nec ex Deo, jam ergo ex nihilo factum. Hoc enim superest secundum Hermogenis dispositionem.

CAPUT XV.

Porro si bonum, neque ex materia factum est, quia non erat in illa, ut in mala; neque ex Deo, quia nihil potuit ex Deo fieri, sicut definit Hermogenes: invenitur bonum jam ex nihilo factum, ut ex nullo factum, ut neque ex materia, neque ex Deo. Et si bonum ex nihilo, cur non et malum? imo cur non omnia ex nihilo, si aliquid ex nihilo? nisi si insufficiens fuit divina virtus omnibus producendis, quae aliquid protulerit ex nihilo. Aut si ex materia mala bonum processit, quia neque ex nihilo, neque ex Deo, sequetur ut ex conversione (2) processerit materiae, contra denegatam (3) aeterni conversionem. Ita unde bonum constituit, jam negabit Hermogenes inde illud constare potuisse. Necesse est autem ex aliquo eorum processerit, ex quibus negavit procedere potuisse. Ceterum, si ideo malum non ex nihilo, ne Dei fiat, de cuius arbitrio videbitur, sed ex materia, ut ipsius sit, de cuius substantia erit factum: et hic, ut dixi, auctor mali habebitur Deus, qui cum eadem virtute et voluntate debuisset omnia bona (4) ex materia protulisse, aut tantum bona, non omnia tamen bona (5), protulisset etiam mala; utique aut volens esse mala, si poterat efficere ne essent; aut non valens efficere omnia bona, si voluit et non fecit: dum nihil intersit per infirmitatem Dominus auctor mali existerit, an per voluntatem. Aut quae fuit ratio, ut cum bona fecisset quasi (6) bonus, etiam mala protulisset quasi non bonus, cum non congruentia sibi solummodo edidit. Quid necesse erat, suo opere prolato, etiam materiae negotium curare, proinde et malum proferendo, solus ut cognosceretur bonus de bono (7), materia autem ne (8) cognosceretur mala de malo? Plus bonum florisset sine mali adflatu. Nam et Hermogenes expugnat quorundam argumentationem bonorum, ex contrariis intelligendorum.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) In Venet. absunt, haud dubio errore typographiae, verba: male in totum, sed et tantum duplex, id est.
(2) Confessione Venet. nullae.
(3) Contra denegatam omnes, praeter Seml. Oberth.
(4) Rig. et Venet. inserit bona e cod. 11000.
(5) Aut tantum bona (non omnia tamen bona) protulis-

set; aut etiam mala Jam; sed non opus est.

(6) Qua bonus, qua non b. Lat.

(7) Hoc signum interrog. in rel. ponitur demum post malo.

(8) Ut cognosceretur Jam.

COMMENTARIUS.

aspidium, etc., manum immittet. Ubi tamen videtur legisse aliquid amplius, quam hodie graeco legatur, et magis consentire cum hebraea B. Hieronymi ac chaldaica interpretatione, quae legit, et delectabitur parvulus super foramine aspidium. PAM.

CAP. XIV.—(a) Si bonum in materia omnino non fuit. Quoniam arbor bona malos fructus non facit, et vice versa, qua ratione et materia quam facit malam, haeretice, bonum aliquid factum esse probabis? L. Pa.

Ergo aut nec propterea locus mali proferendi fuit, A Deum omnia ex nihilo fecisse constet. Videbimus an et mala, cum apparuerit quæ mala, et an mala (9) interim ea quæ putas. Dignius enim de suo arbitrio produxit, hæc quoque producendo de nihilo, quam de præiudicio alieno, si de materia produxisset. Libertas, non necessitas, Deo competit: malo voluerit mala a semetipso condidisse, quam (10) non potuerit non condidisse.

CAPUT XVI.

Igitur in præstructione huius articuli, et alibi forsitan retractandi, equidem diffinio, aut Deo adscribendum et bonum et malum quæ ex materia fecit, aut materiæ ipsi, ex qua fecit; aut utrumque utriusque, quia ambo sibi obligantur qui fecit et de qua fecit: aut alterum alteri; tertius enim, præter materiam et Deum, non est. Porro si Dei (3) erit utrumque, videbitur Deus etiam mali auctor: Deus autem ut bonus, auctor mali non erit; si materiæ (4) utrumque, videbitur materia etiam boni matrix; mala autem in totum materia boni non erit matrix; si utriusque erit, utrumque; in hoc quoque comparabitur Deo materia, et partes erunt ambo, ex æquo mali ac boni adfines; æquari autem Deo materia non debet, ne duos deos efficiat; si alterum alterius, utique Dei bonum (5), et materiæ malum; neque malum Deo, neque materiæ bonum adscribitur: et bona autem et mala Deus, de materia faciendo, cum ea facit. Ille si ita sunt, nescio qua possit evadere sententia Hermogenis (6), qui Deum (7), quoquo modo de materia malum condidit, sive voluntate, sive necessitate, sive ratione, non putet mali auctorem. Porro, si mali auctor est ipso qui fecit (a), plane socia materia per substantiæ suggestum, excludis (8) jam causam materiæ introducendæ. Nihilominus enim, et per materiam Deus auctor mali ostenditur, si ideo materia præsumpta est, ne Deus mali auctor videretur. Exclusa itaque materia, dum excluditur causa ejus, superest uti

CAPUT XVII.

Unici Dei status hanc regulam vindicat: (b) non aliter unici, nisi quia solius: non aliter solius, nisi quia nihil cum illo: sic et primus erit, quia omnia post illum: sic omnia post illum, quia omnia ab illo: sic ab illo, quia ex nihilo, ut illi quoque Scripturæ ratio constet: *Quis cognovit sensum Domini? Aut quis illi consiliarius fuit? aut quem consultatus est? aut viam intelligentiæ et scientiæ quis demonstravit illi? quis tradidit, et retribuetur ei* (Rom. XI, 34, 35)? Nemo utique: quia nulla vis, nulla materia, nulla natura substantiæ alterius aderat illi (11). Porro, si de aliquo (12) operatus est, necesse est ab ea ipsa acceperit et consilium et tractatum dispositionis, ut (13) viam intelligentiæ et scientiæ. Pro qualitate enim rei operari habuit et secundum ingenium materiæ, non secundum suum arbitrium: adeo ut et mala pro natura, non sua, sed substantiæ, fecerit.

CAPUT XVIII.

Si necessaria est Deo materia ad opera mundi, ut Hermogenes existimavit, habuit Deus materiam longe digniorem et idoneiorem, non apud philosophos æstimandam, sed apud prophetas intelligendam, (c) Sophiam suam scilicet: hæc denique sola cognovit sensum Domini. Quis enim scit quæ sunt Dei, et quæ in ipso, nisi spiritus qui in ipso (1 Cor. II, 11)? Sophia autem spiritus, hæc illi (14) consiliarius fuit, via intelligentiæ et scientiæ ipsa est (Prov. VIII). Ex hac fecit, faciendo per illam, et faciendo cum illa. *Cum pararet cælum, inquit, aderam illi; et cum fortia faciebat (super ventos) quæ sursum nubila, et cum firmos ponebat fontes* (15) *ejus quæ sub cælo est, ego eram compingens cum ipso. Ego eram ad quam gaudebat, quotidie autem*

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Cum inseritur in cæteris; melius, ait Seml. qui et mittit.
(2) Cum abest hic ab omnibus.
(3) Deus Seml. Oberth. *fig. Wouw.* Dei fuerit *Jun.*
(4) Materia Seml. Oberth.
(5) Utiq. Dei, ita *trouæ. recte.* Utiq. Deus Seml. Utiq. Dei *fig.*
(6) Hermogenes Seml.
(7) Qui, Deus *then.*

- (8) Excusas. *then.*
(9) Interim et quæ putas *then. cum punct. sign. ante interm.*
(10) Inserit Lat. quib.
(11) Aderit. Seml.
(12) De aliqua *Jun.*
(13) Et viam *Jun.*
(14) Illis *Paris. Fran. illi prob. a Jun.*
(15) Montes *then. Seml. Jun.*

COMMENTARIUS.

CAP. XVI. — (a) *Plane socia materia per substantiæ contextum.* Utilit non raro hac voce, aliquando pro ornamento seu decoris additione, ut hoc in loco, et de *Cultu femîn.*, cap. II, *jam non tantum conficit et elaborata libidinis suggestum recusandum a vobis sciatis, sed etiam, etc.* Aliquando pro compagine seu contextu, de *Fallio*, cap. I, *ubi sacer suggestus.* Glossæ non abjiciunt ab hoc significato, suggestum enim redditur *εἰς, εἰς, εἰς.* Et alio loco *εἰς, εἰς, εἰς.* *textura.* Et *Apolog.*, cap. 16, *imaginum suggestus.* *Le Pa.*

CAP. XVII. — (b) *Non aliter unici.* Regulam hanc a Tertulliano sume aliis communem: Deus aut unus est, aut nullus. Impium enim et damnable aliquid Deo æqua-

le cogitare: solus ipse Creator ac servator, solus Dominus et arbiter rerum omnium, et si liceat profanum illud in re omnium gravissima usurpare, *ὁὗτος ὁ θεὸς τοῦ παντός.* *Le Pa.*

CAP. XVIII. — (c) *Sophiam suam scilicet.* Dei sapientiam, intelligit, quæ adeo hominum mentes et cogitationem superat, ut universa mundi sapientia stultiia summa sit apud Deum. Unde Sophiam illam non apud philosophos, sed Prophetas querendam docet. De Deo enim recte loqui non potest, qui Deum non novit, ut philosophi, qui gloriæ animalia Septimio sunt; verum propheta et sacer ejusdem summi Dei Spiritu afflatus. *Le Pa.*

oblectabar in persona ejus (*Ibid.*) : quando oblectabatur cum perfecisset orbem, et inoblectabatur in filiis hominum. Quis non hanc potius omnium fontem et originem commendat, materiam vero materialium (1), non sibi subditam, non statu diversam, non motu inquietam, non habitu informem, sed insitam et propriam et compositam et decoram, quali Deus (2) potuit eguisse, sui magis quam alieni egens? Denique, ut necessariam sensit ad opera mundi, statim eam (3) condit et generat in semetipso: Dominus, inquit, condidit me initium viarum suarum in opera sua: ante secula fundavit me, prius quam faceret terram, prius quam montes collocarentur; ante omnes autem colles generavit me; prior autem (4) abysso genita sum (*Ibid.*) (5). Agnoscat ergo Hermogenes idcirco etiam Sophiam Dei natam et conditam prædicari, ne quid innatum et inconditum præter solum Deum crederemus. Si enim intra Dominum quod ex ipso et in ipso fuit, sine initio non fuit: Sophia scilicet ipsius ex indenata et condita, ex quo in sensu Dei ad opera mundi disponenda coepit agitari: multo magis (a) non capit sine initio quicquam fuisse quod extra Dominum fuerit. Si vero Sophia eadem Dei sermo est sensu sophia (6), et sine quod factum est nihil (*Joan.* I, 3), sicut et dispositum sine sophia, quale est ut filio Dei sermone unigenito et primogenito aliquid fuerit præter Patrem antiquius: et hoc modo utique generosius, nedum quod innatum (7) nato fortius, et quod infectum facto (8) validius? quia quod ut esset nullius eguit auctoris, multo sublimius erit eo quod, ut esset, aliquem habuit auctorem: proinde, si malum quidem innatum est, natus autem (9) sermo Dei: Eructavit enim, inquit, sermonem optimum (*Ps.* XLIV, 1), non scio an bono malum possit adduci, validius ab infirmo, ut innatum a nato. Ita et hoc nomine materiam Deo præponit Hermogenes, præponendo eam Filio. Filius enim sermo, et Deus sermo (*Joan.*, I, 1); et: Ego et Pater unum sumus (*Joan.*, X,

A 10): nisi quod sustinebit æquo animo filius eam præponi sibi, quæ Patri adequatur.

CAPUT XIX.

Sed et ad originale instrumentum Moysi provocabo, unde et diversa pars suspiciones suas ingratias (10) fulcire conatur, ne scilicet non inde instrui videretur unde oportet. Itaque occasiones sibi (11) sumpsit quorundam verborum, ut hæreticis fere mos est simplicia quæque torquere. (b) Nam et ipsum principium, in quo Deus fecit cælum et terram, aliquid voluit fuisse quasi substantivum et corpulentum, quod in materiam interpretari possit. Nos autem unicoque vocabulo proprietatem suam (12) vindicamus, principium initium esse, et compellisse ita poni rebus incipientibus fieri. Nihil enim, quod fieri habet, sine initio esse, quin initium sit illi ipsum dum incipit fieri. (c) Ita principium sive initium, incæptionis esse verbum, non alienius substantiæ nomen. Jam nunc, si principalia Dei opera cælum et terra sunt, quæ ante omnia Deus fecit snorum (13) esse proprie principium, quæ priora sunt facta, merito sic præfatur Scriptura (14): *In principio fecit Deus cælum et terram* (*Gen.* I, 1); quemadmodum dixisset: *In finem Deus fecit cælum et terram*: si post universa fecisset. Aut si principium aliqua substantia est, erit et finis aliqua materia. Plane licebit etiam substantivum aliquid principium esse alii rei, quæ ex ipso sit futura, ut argilla principium testæ, ut semen principium herbæ. Sed cum ita utimur vocabulo principii quasi originis, non quasi ordinis nomine, adjicimus et mentionem ipsius rei specialiter, quam volumus principium alterius rei. De cætero si sic ponamus, verbi gratia: *In principio fecit figulus pelvim vel urnam*; jam non materiam significabit (15) principium: non enim argillam nominavi principium, sed ordinem operis; quia figulus ante cætera primum pelvim et urnam fecit, exinde facturus et cætera; ad ordinationem operum principii vocabulum pertinebit, non ad originem substantia-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Materialium abest in lib. Pithæi. Rig. Jun. legit: materiam vero materialium non sic subditam ex Hirsang. cod. Rhen. fide.

(2) Quæli Deo potuit eguisse? sui magis quam alieni Senl. Oberth. Alienis genus cod. Hirsang.; unde Rhen. voluit: Suis magis quam alienigenis.

(3) Ea Venet.

(4) Prior item abysso Jun.

(5) Genita sum. Cum agnoscat. Rhen. Oberth. Semler D inritus et improban.

(6) Sermo est, sensus Sophia Jun. Sensus et Sophia lib. Pithæi.

(7) Nato inseritur Fran.

(8) Factum Senl. Oberth.

(9) Innatum est, id est Sermo Dei Senl. Oberth.

(10) Ingratilis Jun.

(11) Occasiones ibi Jun.

(12) Proprietatem cum vindicamus Senl.

(13) Universum Lat. In impressa Correct. habet universorum C. Macro Jun.

(14) Merito sic præfatur Scriptura alii. Esse proprie principium, quo priora sunt facta, meritoque sic præfatur Scripturam: *In principio Jun.*

(15) Significabit edd. omnes et Jun.

COMMENTARIUS.

(a) Non capit sine initio quicquam fuisse. Usum hujus impersonalis verbi, capit, quod græcis est ἀνέχεται, apud Tertullianum in libris præcedentibus discies ubique et sæpe. Ille tantum valet, non capit quicquam fuisse, ac si dicit: Fieri non potest. Rhen.

CAP. XIX. — (b) Nam et ipsum principium, in quo Deus fecit cælum et terram. Omnes istas trias facile expedire videtur qui verba Mosis, *In principio creavit Deus cælum et terram*, sic interpretatur: *Quo existerunt initio cælum et terra, eo Deus illa creavit*. Hoc enim voluit Moses; cæli ac terræ nominibus mundum universum significavit a Deo creatum. Deinde explicat quo

ordine et modo præcipua quæque sint creata. Rig. — Quidquid dixerint Tertullianus et ejus adnotatores, nihilominus multi inveniuntur Ecclesiæ doctores qui illud Genes. I, 1, *In principio*, de Verbo Dei accipiunt; sic Basilius, Ambrosius, etc. Alii alium sensum his verbis tribuunt, ut videre est apud Corn. a Lapide, vel in *Curs. compl. Script. sacræ*. Edd.

(c) Ita principium sive initium, etc. Verisimile est, ut hanc significationem principii indicaret auctor, propterea alibi ab eo verti solere, cum dictam scripturam citat, *in primordio fecit Deus cælum et terram*, sicuti supra, lib. de Baptismo, cap. 5, 5. Pam.

ruin. Possum et aliter (1) principium interpretari, A
non alio tamen: (a) nam et in græco principii vo-
cabulum, quod est ἀρχή, non tantum ordinativum,
sed et potestativum capit principatum. (b) Unde et AR-
CHONTAS (c) dicunt principes et magistratus. Ergo se-
cundum hanc quoque significationem, principium pro
principatu et potestate sumetur. In principatu enim
et in potestate Deus fecit cælum et terram.

CAPUT XX.

Sed ut nihil aliud significet græca vox, quam prin-
cipium, et principium nihil aliud capiat, quam initium,
habemus etiam illam initium agnoscere, quæ
dicit: Dominus condidit me (2) initium viarum sua-
rum in opera sua. Si enim per Sophiam Dei omnia
facta sunt; et cælum ergo et terram Deus faciens in
principio, id est initio, in Sophia sua fecit. Denique
si principium materiam significaret, non ita Scriptura
inscripsisset (3): In principio Deus fecit, sed ex
principio. Non enim in materia, sed ex materia fecis-
set. De Sophia autem potuit dici, in principio. In So-
phia enim primo fecit, in qua cogitando et dispo-
nendo jam fecerat; quoniam etsi ex materia facturus
fuisset, ante in Sophia cogitando et disponendo jam
fecerat. Quoniam etsi erat initium viarum (4), quia
cogitatio et dispositio prima Sophiæ sit operatio de
cogitatu viam operibus instituens, hanc et inde auctori-
tatem Scripturæ mihi vindico, quod et Deus qui fe-
cit, et ea quæ fecit ostendens, unde fecerit non
proinde testatur. Nam cum in omni operatione tria
sint principalia: qui facit, et quod sit, et ex quo sit;
tria nomina sunt edenda in legitima operis enarra- C
tione: persona factoris, species facti, forma materiæ.
Si materia non edetur, ubi et opera et operator
edentur, apparet ex nihilo eum operatum. Proinde
enim ederetur ex quo, si ex aliquo fuisset operatus.
Denique Evangelium ut supplementum instrumenti

veteris adhibendo (5), in quo vel eo magis debue-
rat ostendi Deus ex aliqua materia universa fecisse,
quod illic etiam per quem omnia fecerit revela-
tur: (d) In principio erat sermo, in quo principio scilicet
Deus fecit cælum et terram. Et sermo erat apud Deum,
et Deus erat sermo. Omnia per ipsum facta sunt, et
sine illo factum est nihil (Joan. 1, 4). Cum igitur et hic
manifestetur et factor, id est Deus: et facta, id est
omnia: et per quem, id est sermo; nonne et unde
omnia facta essent a Deo per sermonem, excisisset
ordo profiteri, si ex aliquo facta essent? Ita quod non
fuit, non potuit Scriptura profiteri, Et non profitendo
satis probavit non fuisse, quia profiteretur si fuisset.

CAPUT XXI.

Ergo, inquis, si tu ideo præjudicias ex nihilo facta
omnia, quia non sit manifeste relatum de materia
precedenti factum quid, vide (e) ne diversa pars
ideo contendat ex materia omnia facta, quia proinde
non aperte significatum sit, ex nihilo quid factum.
Plane retorqueri quædam facile possunt: non statim
et ex æquo admitti, ubi diversitas causæ est. Dico
enim, etsi non aperte Scriptura pronuntiavit ex nihilo
facta omnia, sicut nec ex materia, non tantam fuisse
necessitatem aperte significandi de nihilo facta omnia,
quanta esset, si ex materia facta fuissent. Quoniam
quod sit ex nihilo, eo ipso dum non ostenditur ex ali-
quo factum, manifestatur ex nihilo factum: (f) et
non periclitatur ne ex aliquo factum existimetur, quan-
do non demonstratur ex quo sit factum. Quod autem
ex aliquo sit, nisi hoc ipsum aperte declaratur ex ali-
quo factum, dum illud ex quo factum sit non ostendi-
tur (6), periclitabitur primo videri ex nihilo factum,
quia non editur ex quo sit factum. Dehinc, etsi ea sit
conditio, ut non possit videri non ex aliquo (7),
proinde periclitabitur, ex alio longe factum videri,
quam ex quo factum est, dum non proponitur unde

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Possunt et aliter Seml. Oberth.
(2) Initium viarum suarum abest a Seml. Oberth. Mss.
non habent, inquit Junius, et abesse potest, etc.
(3) Instruxisset, Seml. Oberth.
(4) Disponendo jam fecerat; et sic erat initium viarum,
quia cogitatio et dispositio prima Sophiæ sit operatio, de
cogitatu viam operibus instituens. Hanc exinde auctori- D

tem, etc. Ita legit Junius et lectionem suam pluribus ver-
bis defendit.

(5) Adhibebo Seml. Oberth.

(6) Non deest Rhen. Seml. Oberth.

(7) Videri ex aliquo Seml. Oberth. Jun. leg. ut nunc possit
videri ex aliquo.

COMMENTARIUS.

(a) Nam et in græco principii vocabulum, quod est
ἀρχή. Consentium etiam Tertulliano in significatione
ἀρχῆς pro principatu. Xenophon. lib. I de Imperio,
Aristoteles, Politic. I, et Plato, de Republica. PAM.

(b) Unde et ἀρχόντες dicunt principes et magistratus.
Hoc adnotatu dignum, quod ubi græca est
ἀρχόντες, eam vocem in translatione scripturarum re-
tineri soleat auctor; sicuti supra adv. Judæos, cap. 9,
et infra, lib. III, adv. Marc. Nam et ἀρχόντες (inquit,
Issaiam citans, cap. I) Sodomorum appellat archontas
vestros. Item lib. de Resurrectione carnis, cap. 20,
aliud locum Isaie III, sic vertit, Venturum in judi-
cium cum presbyteris et archontibus populi. PAM.

(c) Archontas dicunt principes et magistr. Non potuit
vir antiquitatis peritus non emittere hoc verbum de
Atheniensium regimine; apud hos enim moriente
Codro extincta est regum successio, resque publica
commissa fuit prætoribus primum perpetuis seu ma-

gistratibus qui archontes appellati sunt numero 13.
Creati postea decennales septem, ac demum anni
constituti sunt. Primus archon fuit Medon, ut narrat
Pausanias in Achaïcis, qui cum pede altero esset de-
bilis, frater ejus Neleus principem illum creati Athe-
nis non posse sustinuit. Quod cum ad Apollinem de-
latum esset, secundum Medontem pronuntiavit. LX PA.

CAP. XX. — (d) In principio erat sermo, etc. Non so-
lum auctori istud et B. Cypriano usitatum fuit, ut sermo
Dei potius quam verbum Dei appellaretur filius. Hinc
illud hujus lib. II Testimon. adversus Jud., c. 5: Quod
Christus idem sit sermo Dei, ubi id probat ex variis
scripturis. PAM.

CAP. XXI. — (e) Ne diversa pars. Supra, Unde et
diversa pars suspensiones suas fidei conatur. RIC.

(f) Et non periclitatur ne ex aliquo, etc. Hanc locu-
tionem per verbum periclitatur etiam affibi usurpat, imi-
tatione Græcorum, qui verbo ἀντιβολῶ sic utuntur.

sit factum. Ita, si ex nihilo Deus cuncta fecisse non A potuit, etsi (1) Scriptura non adiecisset illum ex nihilo fecisse (II Mach. VII, 28); ex materia cum fecisse omni modo debuit edixisse, si et ex (2) materia fecisset, quia illud in totum habebat intelligi, etsi non significaretur: at istud in dubio, nisi significaretur.

CAPUT XXII.

Atque adeo Spiritus Sanctus hanc Scripturæ suæ rationem constituit, ut cum quid ex aliquo sit, et unde sit referat. (a) *Fructifecit* (3), inquit, *terra herbam fœni, seminantem semen secundum genus, et secundum similitudinem, et lignum fructuosum faciens fructum, cujus semen in ipso in similitudinem. Et factum est sic. Et produxit terra herbam fœni seminantem semen secundum genus, et lignum fructuosum faciens fructum, cujus semen in ipso in similitudinem. Et rursus: Et dixit Deus: (b) Producant aquæ repentina animarum vivarum, et volatilia volantia super terram per firmamentum cæli. Et factum est sic. Et fecit Deus celos magnos, et omnem animam animalium repentium, quæ prodixerunt aquæ secundum genus ipsarum. Item post hæc: Et dixit Deus: Producat terra animam viventem secundum genus, quadrupedia et repentina, et bestias terræ, secundum genus ipsarum (Genes., cap. I, v. 11 et seqq.). Si ergo ex jam factis rebus, alias res Deus proferens, ostendit per prophetam, et dicit quid unde protulerit (quamquam possumus unde (1) illas prolatae æstimare (5), dum ne ex nihilo; jam enim facta erant quædam, ex quibus prolatae videri possent): si tantam curam instructionis nostræ insumpsit Spiritus sanctus, ut sciremus quid unde processerit, nonne proinde nos et (c) de cælo et de terra compotes reddidisset, significando unde ea esset operatus, si de aliqua materia origo constaret illorum? ut tanto magis ex nihilo ea videretur operatus, quanto nihil ad-*

huc erat factum, ex quo operatus videretur. Ita- que sicut ea quæ de aliquo prolata sunt, ostendit unde prolata sint: ita quæ non ostendit unde prolata sint, ex nihilo prolata confirmat. Igitur in principio Deus fecit cælum et terram. (d) Adoro Scripturæ plenitudinem, quæ (6) mihi et factorem manifestat et facta. In Evangelio vero amplius et ministrum atque (e) arbitrum rectoris invenio sermonem. An autem de aliqua subjacenti materia facta sint omnia, nusquam adhuc legi. Scriptum esse doceat Hermogenis officina. Si non est scriptum, timeat (f) vix illud, adjicientibus aut detrahentibus destinatum (Apoc. XXII, 18, 19).

CAPUT XXIII.

Sed ex sequentibus argumentatur, quia scriptum sit: Terra autem erat invisibilis et incom- B posita. (g) Nam et terræ (7) nomen redigit in materiam (8), quia terra sit quæ facta est ex illa. Et erat in hoc dirigit, quasi quæ semper retro fuerit innata et infecta. (h) Invisibilis autem et rudis, quia informem et confusam et inconditam vult fuisse materiam. Has quidem opiniones ejus singillatim (9) revincam, sed interim volo sic ei respondere. Putamus (10) his articulis materiam demonstrari. Numquid tamen, quia erat ante omnia, et tale aliquid esse ex ea factum Scriptura significat? Atquin nihil tale significat. Fuerit licet materia, quantum sibi licet, vel potius Hermogeni: potuit et fuisse, et tamen nihil Deus ex illa fecisse, vel quia non decebat Deum aliquis eguisse, certe quia nec ostenditur quicquam ex materia fecisse. Sine causa ergo esset, inquis. Non C plane adeo sine causa. Nam etsi mundus non est factus ex illa, sed hæresis facta est, et quidem hoc impudentior, quod non ex materia facta est hæresis, sed materiam ipsam potius hæresis fecit.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Etsi deest Seml. Oberth.
- (2) Licet ex Seml. Oberth.
- (3) Fructificet Seml. Oberth.
- (4) Unde unde sig. Wouw. Lat.
- (5) Existimare sig. e cod. Divion.

- (6) Quæ omnes alii, teste Jun.
- (7) Et in terræ Rhen. conjicit.
- (8) In deest Fram. Paris. sig.
- (9) Sigillatim alii.
- (10) Putamus conjicit Jun.

COMMENTARIUS.

Non periclitatur, hoc est, abest, non est periculum.

RHEN.

CAP. XXII. — (a) *Fructifecit*, inquit, *terra herbam, etc.* Sic iterum legimus tum hic, tum infra c. 29, ex admonitione Latini, pro eo quod Rhenanus substituerat, *fructificet*, idque eo magis, quod vox græca *πλασσομαι* germinare et fructificare significet, non fructificare, quomodo etiam voces hebrææ et chaldææ. Rectius autem verit auctor *lignum fructuosum*, pro eo quod græce est *καρπιδεν*, quam latinus LXX interpret *pomifera* um. PAM.

(b) *Producant aquæ repentina*. Putavit sine dubio melius reddi *repentia* *improvisæ* quam *reptilia*, ut codex vulgatus, quamquam melius putarem *reptilia*. LE PA.

(c) *De cælo et de terra, etc.* Id est Spiritus sanctus qui cæli arcana nos docebat, monuisset de cælo a quo res create fuissent. Idem quoque Spiritus docuisset de terra ex qua crearentur: sicque nos de cælo et de terra compotes reddidisset. LE PA.

(d) *Adoro Scripturæ plenitudinem*. Venerationem aliquam tribuisse sacro textui auctorem hunc, nullum puto fore qui neget, quædam tamen principia de

suo in explicanda Scriptura jacit a quibus cavendum.

LE PA.

(e) *Arbitrum rectoris invenio sermonem*. Scribendum, ut est in codice Divionensi, *Arbitrum factoris invenio sermonem*. RIC.

(f) *Vix illud adjicientibus, etc.* Sacræ scripturæ addere vel detrahere summa esset audacia. Verum illius interpretatio, non ex hominacionum cerebro, sed ex Ecclesiæ placitis et SS. Patrum lucubrationibus tantum eruenda est. Quod adjicio, ut hæreticorum protervia obviis occurrat, qui ex hoc loco aliquid eruere posse crederent ad salutatum subsidium.

LE PA.

CAP. XXIII. — (g) *Nam et terræ nomen*. Propius hic Hermogenis errorem tangit, cujus originem ex eo fuisse docet, quod per terræ nomen materiam designari crederet.

LE PA.

(h) *Invisibilis autem et rudis*. Dixerat modo, *incomposita*, pro eo quod est in græco *ἀπαρασκευαστος*, hic rudis dicitur, ut Ovidio I *Metamorph.* — *Rudis inægestaque moles*. LE PA.

CAPUT XXIV.

Revertor nunc ad singulos articulos, per quos putavit significatam esse materiam. Et primo de nominibus expostulabo. Horum enim alterum legimus, quod est terræ: alterum non invenimus, quod est materię. Quæro ergo, cum materię nominatio non existet in Scriptura, quomodo ei etiam terrę appellatio accommodetur in alio jam genere substantię nota? Quo magis materię quoque nominatio existisse debuerat, consecuta etiam terrę appellationem, ut scirem terram commune cum materia esse nomen, ne illud ei soli substantię vindicare, ejus et proprium, in qua magis notum est (1), vel ne illud in quancumque aliam speciem, nec utique omni materię communicare possem, si vellem. Cum enim non exstat proprium vocabulum ejus rei cui commune vocabulum adscribitur, quanto non comparet cui adscribitur, cuiusque alii poterit adscribi. Ita Hermogenes, etsi materiam ostenderet nominatam, deberet eandem probare terram quoque cognominatam, ut ita utrumque illi vocabulum vindicaret.

CAPUT XXV.

Vult igitur duas proponi terras in ista scriptura: unam, quam in principio Deus fecit; aliam, materiam, ex qua fecit, de qua dictum sit: *Terra autem erat invisibilis et rudis*. Utique si quæram ex duabus quæ, cui nomen terrę accommodare debeat (2), dicetur, hanc quæ facta sit ex illa ex qua facta est, vocabulum derivasse, quia verisimilius sit ab origine sobolem potius, quam originem a sobole vocitari. Hoc si ita est, alia nobis obvolvitur quæstio, an competat terram hanc quam Deus fecit, ex illa ex qua fecit, cognomentum derivasse. Audio enim apud Hermogenem cæterosque materiales hereticos, terram quidem illam informem et invisibilem et rudem suis-

A se: hanc vero nostram proinde et formam, et conspectum, et cultum, a Deo consecutam. Aliud ergo factam quam erat ea ex qua facta est. Porro aliud facta, non potuit cum ea denominatione (3) sociari, a ejus conditione desciverat. Si nomen proprium materię illius fuit terra, hæc quæ non est materia, aliud scilicet facta, terrę quoque non capit nomen alienum, ei statu suo (4) extraneum. Sed materia facta, id est terra (5), habuit cum sua origine consortium nominis, sicut et generis. Non adeo (6). Nam et testam, licet ex argilla confectam (a), jam non argillam vocabo, sed testam: (b) et electrum, licet ex auro et argento federatum, (c) nec argentum tamen nec aurum appellabo, (d) sed electrum: a cuius habitu quid (7) divergit, pariter et a vocatu ejus recedit, appellationis, sicut et conditionis proprietate. Quam autem transierit de statu terrę illius, id est materię, ista terra, vel eo palam est, quod hæc apud Genesim testimonium boni accipit: *Et vidit Deus quia bonum*: illa autem apud Hermogenem in originem et causam malorum deputatur. Postremo, si ideo hæc terra, quia et illa, cur non et materia hæc quoque, quia illa? Imo jam et cælum et omnia, si ex materia constant, et terrę et materię vocari debuerunt. Satis ista de terrę nomine (in quo materia (8) intelligi voluit) quod nomen unius elementi omnes sciunt, natura primum, deinde (9) Scriptura docente, (e) nisi et (10) Sileno illi apud Midam regem adseveranti de alio orbe, credendum est, (f) auctore Theopompo. Sed et deos multos idem refert.

CAPUT XXVI.

Nobis autem unus Deus et una est terra, quam in principio Deus fecit, ejus ordinem incipiens Scriptura decurrere, primo factam eam edicit, dehinc qualitatem ipsius edisserit, sicut et cælum primo

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Notum est Oberth. Seml. post Rhen. sane suspicantem legendum esse: notum est.
(2) Omititur debeat apud Seml. et Oberth., qui addunt id. Junius legit: ex duobus, quæ cui nomen terrę accommodari debeat.
(3) Ea de nomine Seml. Oberth.
(4) Et status sui Lal.

- (5) Ex terra Seml. Oberth.
(6) Non audio Pamel. Parisin. Franeq. non a Deo Rigall. Semler. Oberth.
(7) Quid Par. Fran. Rig. Al Jun. qui. Seml. quod.
(8) Materiam Seml.
(9) De hinc Rhen. Seml.
(10) Nisi si addit. Rhen. Seml.

COMMENTARIUS.

CAP. XXV. — (a) Jam non argillam vocabo, sed testam. Etenim ignis argillæ nomen excussit. Ric.

(b) Et electrum licet ex auro et argento federatum. Conflati utriusque metalli confusione. Plinius, lib. IX, 40: *Nec habuit finem vitia, juvatque ludere impendio, et luxur geminare miscendo, iterumque et ipsa adulterare adulteria nature; sicut argentum auro confunderet, ut electra fiant; addere his æra, ut Corinthia*. Idem ait, ubicumque quinta argenti portio est, electrum vocari. Ric.

(c) Nec argentum tamen nec aurum appellabo, sed electrum. Etenim sit species novi corporis, ut ait Caius, liv. VII de Adqnit. rer. dom. Fit tertium quid, ex utroque confusum. Sic lib. adversus Præzeam. Ric.

(d) Sed electrum. Plinius, lib. XXXIII Hist. nat., 4: *Omni auro inest argentum: ubicumque quinta argenti portio est, electrum vocatur, sit et cura electrum argento addito, quod si quintam portionem excessit, incudibus non resistit.* » PAM.

(e) Nisi et Sileno illi apud Midam, etc. Simile est illud supra cap. 2, lib. de Pallio: *Viderit si quis uspiam alius (orbis nempe), ad Meropas, ut Silenus penes aures Midæ blattit, aptas sane grandioribus fabulis; et quod habet Maximus Tyrinus serm. 30 (si modo recte citatur a Gyrardo de diis gentium), Silenum ebrium laqueis et vinculis constrictum Midæ prædixisse varia et diversa*. Unde etiam facile colligere est poetam Virgilium Eclogæ Sileni argumentum sumpsisse, et in proverbium quoque abisse, Silenis Alcibiadeis magis ridiculum, quali nomine, ob grandiores fabulas, Rhenanus alicubi Valentinianorum somnia appellat. PAM.

(f) Auctore Theopompo. Non unus fuit Theopompos: alter fuit historicus, alter poeta comicus qui fabulæ cupiam nomen Sileni dedit. An idem fuerit poeta et historicus incertum habeo. Tota autem illa Midæ fabula ex Theopompo eruitur. Quinquam revera Silenus a Midæ captus fuit in hortis antenis quos in Macedonia habebat. Lx Pa.

factum professus : *In principio fecit Deus cælum*, de hinc dispositionem ejus superinducit : (a) *Et separavit inter aquam quæ erat infra firmamentum* (Gen. I, 7), et quæ super firmamentum, et vocavit Deus firmamentum cælum, ipsum quod in primordio fecerat. Proinde et de homine : *Et fecit Deus hominem : ad imaginem Dei fecit illum* (Ibid. 27). Dehinc qualiter fecerit reddit : *Et finxit Deus hominem de limo terræ, et adflavit in faciem ejus statum vitæ, et factus est homo in animam vivam* (Gen. II, 7). Et utique sic decet narrationem inire, primo præfari, postea prosequi, nominare, deinde describere. Alioquin vanum, si ejus rei cujus nullam præmiserat mentionem, id est materiæ, ne ipsum quidem nomen, subito formam et habitum promulgavit (1) : ante enarrat qualis esset, quam an esset ; ostendit figuram deformati, nomen abscondit. At quanto credibilis secundum nos ejus rei dispositionem Scriptura subjunxit, cujus institutionem simulque nominationem præmisit. Quam denique integer sensus est : *In principio Deus fecit cælum et terram, terra autem erat invisibilis et rudis* (Gen. I, 4, 2), quam Deus scilicet fecit, de qua Scriptura cum maxime ediderat (2). Nam et autem ipsum, velut fibula conjunctivæ particulæ ad connexum narrationi oppositum est (3), *terra autem*. Hoc enim verbo revertitur ad eam de qua supra dixerat, et alligat sensum. (b) *Adeo aufer hinc autem*, et soluta compago est, ut tunc possit de alia terra dictum videri, *Terra erat invisibilis et rudis*.

CAPUT XXVII.

(c) Sed tu supercilia (4) capitis, notu (5) digiti accommodato, alius tollens, et quasi retro jactans : *Erat*, inquis (6), quasi semper fuerit, scilicet innata et infecta, et idcirco materia credenda. At ego sine ullo lenocinio pronuntiationis simpliciter respondebo, de omni re posse dici *erat*, etiam de ea quæ facta, quæ nata sit, quæ aliquando non fuerit, et quæ materia non sit. Omne enim quod habet esse, unde habeat (7), sive per initium, sive sine initio (8),

LECTIONES VARIANTES.

(1) Habitum promulgavit ante : enarrat qualia esset, antequam an esset, ostendit : figuram deformat, nomen abscondit : *Jun. ita legend. censet.*

(2) Edixerat *Seml. Oberth.*

(3) Adpositum *Seml. Oberth.*

(4) Supercilio *Seml. Oberth.* Supercilio et capitis notu D digitis accommodato *Jun.*

(5) Et notu *Seml. Oberth. Pamel.*

(6) Inquit *Jun.*

(7) Habet *Seml. Habeat Fran.*

A hoc ipso quod est, etiam erat dicitur. Col competit prima verbi positio in definitionem, ejusdem etiam declinatio verbi decurret in relationem. *Erat*, definitionis caput ; *erat*, relationi facit (9). Hæ sunt argumentæ et subtilitates hæreticorum, simplicitatem communium verborum torquentes in questionem (10). Magna scilicet questio est, si erat terra, quæ facta est. Sane discutiendum an ei competat invisibilitas et rudem fuisse quæ facta est, an ei ex qua facta est, ut ejusdem sit *erat*, cujus et quod erat (11).

CAPUT XXVIII.

Atquin non tantum probabimus istum habitum huic terre competisse, sed et illi alii non competisse. Nam si nuda materia (12) Deo subiacebat, nullo scilicet elemento obstruente, si quidem nondum quicquam erat præter ipsam et Deum ; utique invisibilis esse non poterat. Quia etsi tenebras volet in substantia fuisse materiæ (cui articulo respondere debebimus suo ordine), etiam homini tenebræ visibiles sunt. Hoc enim ipsum quod sunt tenebræ, videtur, nedum Deo. Et utique si invisibilis esset, nullo modo cognosceretur qualitas ejus. Unde ergo compertus est Hermogenes informem et confusam et inconditam (13) illam fuisse, quæ ut invisibilis latebat : (d) aut si hoc a Deo revelatum est, probare debet. Sic et an rudis dici potuerit, expostulo. Certe enim rude illud est quod imperfectum est. Certe imperfectum non potest esse, nisi quod factum est. Quod enim minus factum est, imperfectum est. Certe, inquis. Ergo materia quæ facta non erat in totum imperfecta esse non potuit. Quæ imperfecta non fuit, etiam rudis non fuit. Initium non habens quia facta non fuit, caruit et rudimento. Initium enim accidens est rudimentum. Terra vero quæ facta est, meruit et rudis dici. Statim enim ut facta est, habuit imperfectæ locum, ante perfectionem.

CAPUT XXIX.

Si quidem omnia opera sua Deus ordine consummavit, incultis (14) primo elementis (e), depalans

(8) Sine abist *Seml.*

(9) Relationis *Jun.*

(10) In questionem magnam *Seml.*

(11) *Ita omnes. Suspiciatur Hailensis legendum* cujus ex quo erat.

(12) Si nuda sit materia, Deo *Seml. Oberth.* Si nuda sit *Jun.*

(13) Inquietam *Seml. Oberth.* Incultam *suspici. Jun.*

(14) Incultum scil. mundum *Jun. minus bene.*

COMMENTARIUS.

CAP. XXVI. — (a) *Et separavit inter aquam, quæ erat infra firmamentum.* Infra omnino hic accipit auctor, pro subter, aut sub, neque enim aliter accipi potest ; quod græce est, ὑπὸ τῷ φερμένῳ, maxime cum illud Hebr. II, transferatur : *sub pedibus ejus*, sicut hic ab aliis interpretibus, *sub firmamento*. PAM.

(b) *Adeo aufer hinc autem, etc.* Pulchra interpretatio, quid particula *autem* in Scripturis sacris addita significet. Adnotatur autem a Rhenano similis locus, ex lib. de Resurrect. carnis, infra, cap. 40 : *Ita vocabulum, homo, consertarum substantiarum duarum quodammodo fibula est.* PAM.

CAP. XXVII. — (c) *Sed tu supercilia capitis notu digiti*

accommodato. In editionibus Rhenani et codice Divionensi legitur : *Sed tu supercilio capitis et notu digiti accommodato, etc.* Ric.

CAP. XXVIII. — (d) *Aut si hoc a Deo revelatum est.* Locis adnotandis adversus hæreticos, quos spirituales quidam nuncupant, aut exstaticos, qui etiam, Scriptura contempta, solis revelationibus nitendum docent : in quo non credendum illis docet hic auctor, nisi probent id a Deo revelatum. PAM.

(e) *Depalans quodammodo mundum.* Depalans, hoc est, manifestans, palam ostendens. *Adversus Narcionem*, lib. V, Apostolum vocat depalatorem disciplinæ divinæ, id est enarratorem, promulgatorem.

quodammodo mundum; (a) dehinc exornatis velut A dedicans. Nam et lumen non statim splendore solis implevit, et tenebras non statim solatio lunæ temperavit, et cælum non statim sideribus stellisque signavit, et maria (1) non statim helluis frequentavit, et ipsam terram non statim varia fecunditate dotavit: sed primo esse ei contulit; dehinc non in vacuum esse supplevit. Sic enim et Isaias: *Non in vacuum, ait, fecit illam, (5) sed inhabitari* (Is. XLV, 18). Postea ergo quam facta est, futura etiam perfecta, interim erat invisibilis et rudis. Rudis quidem, hoc quoque ipso quod invisibilis, ut nec visui perfecta, simul et ut de reliquo nondum instructa. Invisibilis vero, ut adhuc aquis, tamquam munimento (2) genitalis humoris, obducta: qua forma, etiam adfinis ejus caro nostra produciuntur. Nam et B David ita canit: *Domini est terra et plenitudo ejus, orbis terræ (c), et omnes qui habitant in illa. Ipse super maria fundavit eam, et super flumina præparavit eam* (Ps. XXIII, 1, 2). Segregatis enim aquis in cavationem (3) sinuum, (d) emicantior facta est arida, quæ antehac aquis tegebatur. Exinde itaque et visibilis efficitur, dicente Deo: *Congregetur aqua in congregationem (4) unam, et videatur arida. Videatur inquit, non, fiat. Jam enim facta erat, (e) sed invisibilis usque tunc videri sustinebat. Arida autem, quod erat futura ex divorio (5) humoris, tamen terra. Et vocavit Deus aridam terram, non materiam. Sic et perfectionem postea consecuta, desinit rudis haberi, cum pronuntiat Deus: (6) *Fructet terra herbam feni seminantem semen secundum genus, et secundum similitudinem, et lignum fruticosum faciens fructum, cujus semen in ipso in similitudinem. Item: Producat terra animam vivam secundum genus, et quadrupedia, et repentia, et bestias terræ secundum genus. Implevit igitur ordinem suum Scriptura divina. Quam enim**

A prædixit invisibilem et rudem, ei et visionem reddidit et perfectionem. Non alia autem materia erat invisibilis et rudis. Ergo (7) materia erit postea visibilis et perfecta. Volo itaque videre materiam; visibilis enim facta est. Volo et perfectam eam recognoscere, ut ex illa etiam fœni herbam, et ex illa decerpam lignum fruticosum (8); et ex illa animalia usui meo famulentur. Sed materia quidem nusquam: terra vero, hæc (9), id est coram. Hanc video, hæc perfuor, ex quo invisibilis et rudis esse desiit, de qua manifestissime Isaias: *Hæc dicit Dominus qui fecit cælum* (Is. XLV, 18). Iste Deus qui demonstravit terram, et fecit illam. Certe eandem demonstravit. quam et fecit. Quomodo demonstravit? Utique dicendo: *Videntur arida. Quare videri jubet, nisi quia* B *retro non videbatur? ut si quoque eam non in vacuum fecisset faciendo visibilem, et ita habilem* (10). Et sic per omnia probatur nobis hanc quam incolimus, eandem et factam esse a Deo et ostensam, nec aliam fuisse rudem et invisibilem, quam quæ et facta et ostensa est; atque ita, *terra autem erat invisibilis et rudis*, ad eam pertinet quam Deus cum cælo separavit.

CAPUT XXX.

Sic et sequentia conjecturam Hermogenis instruere videbuntur: *Et tenebræ super abyssum, et spiritus Dei super aquas ferebatur* (Gen. I, 2); quasi et hæc confusæ substantiæ, massalis illius molis argumenta portendant. Atquin singillatim definiens tenebras, abyssum, spiritum Dei, aquas, nihil confusum, nec in confusione incertum æstimari facit tam divisa (11) relatio certorum et distinctorum elementorum. Hoc quidem C amplius, cum situs proprios eis adscribit, tenebras super abyssum, spiritum super aquas, negavit confusionem substantiarum, quarum demonstrando dispositionem; demonstravit etiam distinctionem. Vanissimum (12) denique (f), ut materia quæ informis

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Materiam Rhen. male edidit.
- (2) Munimento Rhen.
- (3) Cavatiorem sinum Rhen.
- (4) In congregatione Rhen.
- (5) Jun. legit: ex devotio.
- (6) Fructificet Paris.
- (7) Vet. cod. Wotm. inserit nec.
- (8) Rhen. Seml. lignum fructum, et ex illa. Rhen. confi-

ciebat ligni fructum: at Fran. et Paris. legunt lignum fruticosum faciens fructum; Rig. vero lignum fruticosum et ex alia.

- (9) Hic Fran. Paris. Pamel.
- (10) Et habitabilem Latin.
- (11) Diversa Jun. ex cod. Vatic.
- (12) Vanitimum Rhen. Jun. Seml. qui quid græcum latere suspicatur.

COMMENTARIUS.

que. Nam depalare Tertulliano est propalare. RHEN. D CAP. XXIX. — (a) *Dehinc exornatis velut dedicans.* Sic in lib. de Carnis resurr.: « De materia potius subjacent, quit, voluntabillo universitatem dedicatam; » et in de Carne Christi. Iterum de Carnis resurr. et lib. I adv. Marcionem. PAM.

(b) *Sed inhabitari.* Ad verbum vertit illud Isaiæ XLV, *אֲלֵךְ וַיִּשְׁכְּנוּ בָהֶן* pro ut inhabitaretur. PAM.

(c) *Orbis terræ et omnes qui habitant in ea.* Veterem Psalmorum editionem veram esse, quam edidit Faber in Psalterio quintuplici, vel hinc patet. eamque ad verbum ex græca LXX ubi legitur *ὁ κόσμος*, et mox utrobique *ἀνθρώπων* pro eo quod B. Hieronymus, in utraque edit. ex hebræa et chaldaica, in eo, et mox bis in eum. Sive autem legatur cum Tertulliano, *orbis terræ*, sive cum aliis, *orbis terrarum*, perinde est, nam unica vox græca *κοσμος* ad utranque est indifferens. PAM.

(d) *Emicantior facta est arida.* Sic libro de Anima, ut probabiles enique emicarent. Ovidius,

Emicuit summaque locum sibi legit in arce. RIO.

(e) *Sed invisibilis usque tunc videri sustinebat.* Hoc est, expectabat. RIO.

CAP. XXX. — (f) *Vanissimum denique*, etc. Vatic. Mss. cod. et Editio legunt, *vanitimum*, sed quia nusquam eam vocem reperi, placet vulgata lectio. Quas autem mox vocat *species*, paulo post *formas* dicit, quare non arridet Vatic. cod. varia lectio, *formam*, et legendum cum Latinio interrogative, *Si non habebat, agnoscitur*. PAM. — Hallensis editor, sub Rhenani lectione quam ipse Juniusque teneant, latere quid græcum suspicatur: index latinitatis Tertullianæ ad hanc vocem eam esse antiquam monet, a vano dictam, ac designare quod magnopere ad vanitatem idolorum debet referri. EDD.

inducitur, de tot formarum vocabulis informis adseveretur, non edito quid sit illud corpus confusionis, quod unicum utique credendum est, si informe est: uniforme etenim quod informe est. Informe autem, quod ex varietate confusum est, unam habere necesse est speciem; quod non habet (1) speciem, dum ex multis unam habet speciem. Cæterum, aut habebat in se species istas materia, de quarum vocabulis intelligenda esset (2), tenebras dico, et abyssum, et spiritum, et aquas, aut non habebat. Si enim (3) habebat, quomodo inducitur non habens formas? Si non habebat quomodo agnoscitur (4).

CAPUT XXXI.

Sed et illud utique captabitur: de cælo solo et de terra ista Scripturam (5) significasse, quod eam in principio Deus fecerit, de speciebus autem supra-
B dictis nihil tale: et ideo eas quæ factæ non significantur, ad infectam materiam pertinere. Respondemus huic quoque scrupulo. Scriptura divina satis dissereret (6), si summas ipsas rerum a Deo factas commendasset cælum et terram, habentes utique suggestus suos proprios, qui in ipsis summis intelligi possent. Suggestus autem cæli et terræ primo tunc fuerint tenebræ, et abyssus, et spiritus, et aquæ. Nam terræ quidem suberat abyssus et tenebræ. Si enim abyssus infra terram, tenebræ autem super abyssum, sine dubio et tenebræ et abyssus infra terram: Cælo vero spiritus et aquæ subjacebant: nam si aquæ super terram, quæ eam texerant, spiritus autem super aquas, pariter et spiritus et aquæ super terram. Quæ vero super terram, ea utique in-
C fra cælum. Et sicut terra abyso et tenebris, ita et cælum spiritui et aquis incubabat, et complectebatur (7). Et ita novum non est, ut id solum quod continet nominetur, quia summale: in isto autem intel-

A ligatur et quod continetur, quæ portionale. Ecce, si dicam, Civitas exstruxit theatrum et circum: scena autem erat talis et talis, (a) et statua super Euripum (b), et obeliscus super omnia (c) ferebatur: quia non et has species edixerim factas a civitate, non erunt ab ea cum circo et theatro? an ideo non adjecti factas has quoque species, quia inerant eis quæ facta prædixeram, et inesse quibus inerant, intelligi poterant? Sed vacet hoc exemplum, ut humanum: aliud de auctoritate Scripturæ ipsius arripiam. *Fecit, inquit, Deus hominem de terra, et adflavit in faciem ejus flatum vitæ, et factus est homo in animam vivam.* Faciem quidem ejus hic nominat, sed nec ipsam factam a Deo dixit: *costam* vero (8) et *ossa*, et *carnem*, et *oculos*, et *sudorem*, et *sanguinem* (Gen. II, 21, 25; III, 5, 29; IV, 10) postea loquitur, quæ nec tunc facta a Deo significavit. Quid respondebit Hermogenes? Numquid et membra hominis ad materiam pertinebunt, quia non nominatim facta referuntur? An et hæc in hominis facilitatione (d) censentur? Proinde membra erunt (9) cæli et terræ abyssus et tenebræ, spiritus et aquæ. In corporibus enim membra sunt facta: in corporibus et membra sunt nominata. Nullum elementum non membrum est ejus elementi quo continetur: omnia autem elementa cælo aut terra continentur.

CAPUT XXXII.

Hæc responderim pro scriptura præsentī, quatenus hic solorum corporum facilitationem commendare (10) videtur cæli et terræ. Scivit (11) esse qui ultro in corporibus et membra cognoscerent, et ideo compendio
C usa est. Providit tamen et hebetes et insidiosos, qui dissimulato tacito intellectu, ipsis quoque membris verbum facilitationis significatorium (12) exigenter. Itaque et propter istos singulas species factas docet aliis in locis (13). Habes Sophiam, *Prior autem abyso*

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Habet Jun.
(2) Intelligendas esse tenebras dico Rhen. Seml.; Rig. melius ex cod. Wome.
(3) Si autem Jun.
(4) Agnosceatur Rhen. Seml. Pamel.
(5) Ita Rhen. Seml. Oberth. Scripturarum Rigalt. Venet.
(6) Rhen. conficiebat legend. esse: disserit, et mox: commendans et cælum. Melius alii ad Jun. si summas.
(7) Contempta dantur alii, teste Junio, et cod. Vat.

- (8) Rhen. cui tam vero; conficiebat enim vero et ossa. Sed Paris. cutem vero; et Fran. Rig. Jun. Pamel. costam vero.
(9) Erant alii.
(10) Rhen. suspicabatur commentari; commendare legunt Fran. Paris. Rig. commentari Seml.
(11) Scitit Fran. Pamel. scivit Rig. Lat. Scit Seml. Oberth.
(12) Significatorium Seml. Oberth.
(13) Aliis in locis habere Sophiam Seml. Oberth. absque D nullo sensu legit: aliis in locis. Habere Sophiam.

COMMENTARIUS.

CAP. XXXI.—(a) Et statua super Euripum. Euripus, fretum quod est ad Chalcidem, nomen dedit ob similitudinem fossæ erant quibus ludi circumdabantur septorum loco. Factum deinde est, ut pro qualibet fossa aut canali cœperit Euripus usurpari. Plinius nepos in epist. ad Caninium Rufum: *Quid Euripus viridis et gemmeus? Vitruvius lib. VII: Pinguntur enim portus promontoria, littora, flumina, fontes, euripi, sana, luci, montes, pecora, pastores.* Rhen.

(b) Super Euripum. Euripus in ludis Circensibus stagnum erat aut fretum. Hesychius enim auctor est his verbis aquarum esse receptaculum: *Εὐρίπος ὁ κατὰ τὸν Ἰσθμὸν* Cassiodorus lib. III, Epist. 51: *Euripus maris vitæ reddit imaginem, unde illud: Delphini æquoris aquas interfluunt.* Nova littora, et ficta flumina Euripi dicuntur Manilio lib. IV Astronom. vide Suetonium in Julio, cap. 59. Le Pr.

(c) Et obeliscus super omnia. In circo fuisse columnam illam quæ obeliscus dicitur nemo dubitat. Augustus obeliscum erexit in circo a Semneserte rege excisum, 125 ped. altum et dodrante, præter basim illius lapidis. Alter fuit in campo Martio, novem pedibus minor a Sesostride excelsus. Insignis hodie est obeliscus ille vaticanus Romæ, ex lapide ophite, cujus altitudo est pedum 170, præter basim quæ pedes continet 37. Is opera Dominici Fontane Comensis e sinistro Vaticani templi latere in mediam plateam translatus est an. 1586. Porro lib. de Spectac. cap. VIII, *Obelisci enormitas* dicitur. De hoc Plin. lib. XXXVI, c. 9. Le Pr.

(d) In hominis facilitatione. Facilitationis vocabulum a verbo frequentativo deductum neminem moveat. Nam et in præced. lib. non solum in hoc opere facilitationem pro creatione sive conditione

genita sum, dicentem : ut credas abyssum quoque genitam, id est factam, quia et filios facimus, licet generemus. Nihil interest facta an nata sit abyssus, dum initium detur illi, quod non daretur si materie subjecta esset (1). De tenebris vero ipse Dominus per Isaiam : *Ego qui struxi lucem et feci tenebras* (Is. XLV, 7). De spiritu aque Amos : *Qui solidat tonitruum et condit spiritum, et annuntiat in homines Christum suum* (Amos, IV, 13) : eum spiritum conditum ostendens, qui in terras conditas deputabatur, qui super aquas ferebatur, librator, et adflator, et animator universalis : non, ut quidam putant, ipsum Deum significari spiritum, quia Deus spiritus. (a) Neque enim aquae Dominum sustinere sufficerent ; sed eum spiritum dicit de quo etiam venti constiterunt, ut ait per Isaiam : *Quia spiritus a me exivit et statum omnem ego feci* (Is. LVII, 26). Item de aquis eadem Sophia : *Et cum firmos ponebat fontes* (2) *ejus quae sub caelo est, ego eram modulans cum ipso* (Prov. VIII, 28, 29). Cum ergo et eas species probamus a Deo factas, etsi in Genesi tantummodo nominantur sine facilitationis mentione, respondebitur fortasse ex diverso : Plane factas eas, sed ex materia : ut stylus quidem Moysi, *Et tenebrae super abyssum, et spiritus Dei super aquas ferebatur*, materiam sonet : ceterae vero Scripturae, quae ex materia factae sint (3) species, in disperso demonstrate. Ergo sicut terra de terra, ita et abyssus ex abysso, et tenebrae ex tenebris, et spiritus et aquae ex spiritu et aquis (4) constiterunt. Et sicut supra diximus, non potuit informis fuisse materia, si species habebat, ut et aliae ex ea sint confectae ; nisi quod non aliae, sed ipsae ex semetipsis : si quidem non capit diversas fuisse quae iisdem nominibus eduntur, quo jam operatio divina otiosa videri possit, si quae (5) erant fecit : cum generosior es-

set (6), quae non erant facta, si fierent. Igitur ut concludam, aut materiam tunc significavit Moyses (7) cum scribit : *Et tenebrae super abyssum, et spiritus Dei super aquas ferebatur* : aut cum hae species alibi postea demonstrantur factae a Deo, debuerunt aquae demonstrari ex materia, quam Moyses praemiseraat, facite : aut si species istas, et non materiam significavit Moyses, ubi materia demonstrata sit quaero.

CAPUT XXXIII.

Sed dum illam Hermogenes inter colores suos invenit (inter Scripturas enim Dei invenire non potuit (8)), satis est quod omnia et facta a Deo constat, et ex materia non constat : quae etiam si fuisset, ipsam quoque a Deo factam credidissemus, quia nihil innatum praeter Deum praescridentes, obtineremus. In hunc usque articulum locus est retractatus, donec ad Scripturas provocata deficiat exhibitio materiae. Expedita summa est : nihil inventio factum nihil ex nihilo, quia quod factum invenio, non fuisse cognosco. Etiam si quid ex aliquo factum est, ex facto habet censum, ut ex terra herba, et fructus, et pecudes, et figuratio hominis ipsius, ut ex aquis natatiles et volatiles animae. Huiusmodi origines rerum ex his prolatarum ; potero materias appellare ; sed factas a Deo et ipsas.

CAPUT XXXIV.

Ceterum, omne ex nihilo constituisse, illa postremo divina (9) dispositio suadebit, quae omnia in nihilum redactura est. Si quidem et caelum convolvatur ut liber (Is. XXXIV, 4), imo nusquam fiet cum ipsa terra, cum qua primordio factum est (Matth. XXIV, 21, 35). *Caelum et terra praeteribunt*, inquit. (b) *Caelum primum, et terra prima abierunt, et locus non est inventus illis* (Apocal. XXI, 1), quia scilicet quod et finit, locum amittit. Sic et David, *Opera manuum tuarum*

LECTIONES VARIANTES.

(1) Si materiae subiciatur, esset de tenebris *Seml.* qui propositi legere : subiciatur esse.

(2) *Rhenanus* legi volebat : fontes aqua reum quae sub. *Pamel.* *Fran.* fontes quae sub caelo est : alii, teste Junio, qui sub caelo.

(3) Sunt *Rhen.* *Seml.*

(4) Ex aquis *Seml.* *Oberth.*

(5) Si qua ferant *Seml.* ex *Rhen.* cuius conjecturam : Si

quae erant *receptorum omnes.*

(6) Generosiora essent scrib. *Fran.* *Paris.* post *Rhen.* conjecturam.

(7) Moyses scribit. *Rhen.* *Seml.* dum scribit *Paris.*

(8) Non potuerit. *Rhen.* *Pamel.* *Seml.* Non potuerat *Paris.* non potuerit satis *Fran.*

(9) Divina abest *Venet.*

COMMENTARIUS.

accipit. Adversum valet, ergo et factum, inquit, intelligebat, et facilitatorem laei esse quemcumque.

RHEN.

CAP. XXXII. — (a) *Neque enim aquae Dominum sustinere sufficerent.* Probat hoc loco sententiam existimantium Dei spiritum ipsum Dominum significari. Quasi vero, inquit, Dei spiritum super aquas ferri conveniret, ob fluxum et instabilem aquarum naturam : nec potuerit Deus aquas ipse ligere, ut starent ; quod praestitit Israeli transducendo, aut solidare, ut calcarentur, quod fidei discipulorum erudienda confecit. Et tamen vulgate illi sententia favet impensius, lib. de Baptismo, cum ait : *Solus liquor, semper materia perfecta, lata, simplex, de suo pura dignum vectaculum : Deo subiciebat.* Sic autem solet Septimius : arripit omnem Scripturam adificationi habilem ; tamquam divinitus inspiratam. Adeoque hunc colorem dicit lib. de Cultu foeminarum prima, ubi excusat citatum abs se librum Enoch. et libro de Spectaculis, late semper Scripturam divinam dividi ait, ubicumque secundum praesentis rei sen-

sum etiam disciplina munitur. Ceterum, verissima omnium interpretatio videatur, his verbis, *Spiritus Dei ferebatur super aquas*, significari, aquis tum primum creatis adfuisse vim quandam vitalem, non fuisse simpliciter aquam, sed aquam vivam ; quae non torpesceret iners stupore pigro : sed quae perenni spiritu vegetata semper trepidaret ne quando quiescere diceretur. Hoc certe innuit Noster pagina libri de Baptismo supra citata. Chrysostomus autem apertissime Homil. in Genes. CXI. *Ti pibleras touro to ei pibiton, pibiton, pibiton, touro dnapiteto dntano tou vdatos ; Equis egredi touro pibiton, dnt dnpiton tis fwtich pntos tou vdatos, kai odu ti dntois dntois dntois kai dntois. dntois pntois, kai fwtich tou vdatos tou vdatos. Rig.*

CAP. XXXIV. — (b) *Caelum primum et terra prima abierunt.* Transtulit hoc latine magis quam ad verbum, quia Apoc. XXI, legitur *apierunt*, id est, abiit, deinde legit, et locum non est inventus illis, pro eo quod graece et latine : *Et mare jam non est.* RHE.

celi et ipsi peribunt (Ps. CI, 26, 27). Nam etsi mutabit (1) illos velut opertorium, et mutabuntur; sed mutari, perire est pristino statui, quem (2) dum mutantur, amittunt, (u) Et stellæ quidem de celo ruent, sicut (b) fici arbor, cum valido commota vento, acerba sua amittit (Apoc. VI, 13). Montes vero tamquam cera liquecent a conspectu Domini (Ps. XCVII, 5); cum surrexerit scilicet confringere terram (Is. II, 19). Sed et paludes, inquit, arefaciam; et quærent aquam, nec invenient (Is. XCI, 17; XCII, 15); etiam mare hæcenus (5) (c). Quæ omnia etsi alter putaverit spiritualiter interpretanda, non tamen poterit auferre veritatem ita futurorum, quomodo scripta sunt. Si quæ enim figuræ sunt, ex rebus consistentibus fiant necesse est, non ex vacantiis: quia nihil potest alii similitudinem de suo præstare (4), nisi sit ipsum quod tali similitudine præstet. Revertor igitur ad causam, deficiente omnia ex nihilo edita, in nihilum perventura. Ex æterno enim, id est ex materia, nihil Deus interibile fecisset, nec ex majoribus minorâ condidisset, cui magis congruat ex minoribus majora producere, id est ex interibili æternum, quod et carni nostræ pollicetur, cuius virtutis et potestatis suæ (5) hunc jam arriabonem voluit in nobis collocasse, ut credamus etiam illum universitatem ex nihilo velut emortuam, quæ scilicet non erat (6), in hoc ut esset, suscitasse.

CAPUT XXXV.

De cætero vero statu materiæ, etsi non est retractandum, prius enim erat ut eam esse constaret, tamen ac si constituerit, persequendus est ordo: quo magis eam non esse constet, cuius nec reliquis status consistat, simul ut contrarietates suas agnoscat Hermogenes. Prima, inquit, facie videtur nobis incorporalis esse materia: exquisita autem ratione recta, invenitur neque corporalis, neque incorporalis. Quæ est ista ratio recta, quæ nihil recti renuntiat, id est nihil certi? Nisi fallor enim, omnis res aut

LECTIONES

- (1) Et sic mutabit. *Jun.*
 (2) Quæ dum Seml. Oberth.
 (5) Mare Oceanus *Fran. Pamel. Paris.* Post vero *Rhenanum. Rigalt.* servat hæcenus: ita omnes decipies.
 (4) Nihil potest ad similitudinem de suo præstare *Rhen. Seml. Oberth.*
 (5) Virtutes et potestates suas *Rhen. Pamel. Oberth.*
 Virtute et potestate sua *Jun.*

COMMENTARIUS.

(a) Et stellæ quidem de celo ruent, sicut fici arbor. Verba hæc ex Apocalypsi desumpta sunt, ubi sic legitur: καὶ οἱ ἀστέρες τοῦ οὐρανοῦ ἵκταις εἰς τὴν γῆν, ὡς συκὴ πᾶσαι τοῦ ἀνέμου ἀφίεντες ὅταν ἰσχυρὸς ἀνέμος αὐαίῃ, hoc est, et stellæ de celo ceciderunt, sicut ficus abijci grossos suos cum a magno vento movetur. Porro δένδρον græcis sunt quos Latini grossos vocant, hoc est fici nondum maturæ. Tertullianus pro grossis veritit, acerba sua: editio Vulgata habet grossos suos, est autem eadem propemodum interpretatio, quod veritit Tertullianus. Nam nihil aliud est δένδρον sive grossus, quam ficus dura adhuc atque acerba. Theodorus Gaza in opere de plantis δένδρον vocal caprificum. *RHEN.*

(b) Fici arbor acerba sua amittit. Grossos suos. *Ric.*

(c) Et jam mare hæcenus. Hoc est, Non erit amplius.

A corporalis aut incorporalis (7) sit necesse est (ut concedam interim esse aliquid incorporeale de substantiis duntaxat, cum ipsa substantia corpus sit rei cuiusque) certe post corporale et incorporale nihil tertium. Age nunc sit et tertium, quod illa recta ratio Hermogeniana compererit, quæ neque corporalem neque incorporalem materiam facit: ubi est? quid est? quid vocatur? quid describitur? quid intelligitur? Tantum hoc ratio renuntiavit, nec corporalem materiam nec incorporalem.

CAPUT XXXVI.

Sed ecce contrarium subjicit, aut alia fortasse ratio ei occurrit, ex parte corporalem renuntians materiam, et ex parte incorporalem. Jam ergo ne neutrum sit, utrumque materia censenda est? Erit enim B corporalis et incorporalis adversus renuntiationem rectæ rationis (8) illius, plane rationem non reddentis sententiæ suæ, sicut nec alia reddit. Corporale enim materiæ vult esse, de quo corpora edantur: incorporale vero, inconditum motum ejus. Si enim, ait, corpus tantummodo esset, nihil ei incorporale appareret, id est motus. Si vero in totum incorporalis fuisset, nullum corpus ex ea fieret. (d) Quanto hæc rectior ratio! nisi quod si tam rectas lineas ducis, Hermogenes, quam ratio ista (9), pletor te hardior non est. Quis enim tibi concedit motum in secundam partem substantiæ deputare? cum substantiva res non sit, quia nec corporalis; sed accidens si forte, substantiæ et corporis, ut actus, et pulsus, ut lapsus, ut casus; ita et motus. Nam sive a semetipso quid moveatur, actus ejus est motus, certe pars substantiæ non est sicut tu motum substantiæ facis materiæ incorporalem. Omnia denique moventur, aut a semetipsis, ut animalia; aut ab aliis, (e) ut inanimalia (10): tamen nec hominem, nec lapidem et corporalem et incorporalem dicemus, quia et corpus habet et motum, sed unam omnibus formam solius corporalitatis, quæ substantiæ res est: si qua incorporalia (11) eis ad-

VARIANTES.

- (6) Erit *Rhen. Seml.*
 (7) Duo verba ultima desunt *Rhen. et se macibus ejus.*
 (8) *Pamel. Fran. Paris. Rigalt. sic legunt;* alii male, reciprocatationis, reparationis.
 (9) Rationi satis *Rhen. Seml. et Oberth. vel mendorum sequax;* alii ratiocinariæ *Jun.* Ratio ista est alii.
 (10) Inanimata *Pam. l. et cod. Vatic.*
 (11) Incorpora *Rhen. Seml. Oberth.*

D

Sic supra, de celo, Nusquam fiet. Sic lib. de Pallio, Hæcenus Sodoma. *Ric.* — Etiam mare hæcenus. Alii pro hæcenus habent Oceanus, sensus tunc esset, etiam Oceanus iis deerit, sed non insolens ea vox est hæcenus Tertulliano, qua ulitur pro, jam non est, aut erit. *Le Pa.*

CAP. XXXVI. — (d) Quanto hæc rectior ratio? nisi quod si tam rectas lineas ducis, Hermogenes. Ubi est una notanda proverbialis formidula, a pictorum arte, qualis erat Hermogenes mutata, rectos lineas ducere, qualis est etiam illa, ultra finem. *PAM.*

(e) Ut inanimalia. *Vatic. cod. Mss. inanimata* sed illud nolui immutare, quod eadem reperiantur infra cap. XCIV, et ejusmodi obsoletis vocibus uti soleat auctor, qualis est etiam illa, corporalitatis, et incorporata. *PAM.*

sunt, aut actus, aut passiones, aut officia, (a) aut libidines eorum, non portiones deputamus. Quo ergo facit, portionem materiae in motum disponere, qui non ad substantiam pertinet, sed ad substantiae habitum? Quid enim si immobilem placuisset tibi inducere materiam, numquid immobilitas secunda pars formae videretur? Sic itaque nec motus: (b) sed de motu et alibi licebit (1).

CAPUT XXXVII.

Nunc enim video te ad aliam (2) rursus rationem reverti, quae tibi nihil certi renuntiare consuevit. Nam sicut (3) nec corporalem nec incorporalem infers (4) materiam, ita nec bonam nec malam allegas (5): et proinde superargumentans (6): « Si enim, inquis, esset bona quae semper hoc fuerat, non desideraret compositionem Dei: si esset natura mala, non accepisset translationem in melius: nec quicquam compositionis suae applicuisset illi Deus tali natura: in vacuum (7) enim laborasset. » Verba haec tua sunt: quorum te et alibi meminisse oportuerat, ne quid his contrarium inferres. Sed quoniam de mali et boni ambiguitate super materiam in praeteritis aliquid tractavimus (8), nunc ad praesentem et solam propositionem ei argumentationem tuam respondebo. Nec dicam, et hic te certum aliquid debuisse pronuntiasse aut bonam, aut malam (9), aut tertium aliquid: sed de his (10) quod tibi libuit pronuntiasse, custodisse. Rescindis enim quod pronuntiasti nec bonam nec malam: quia cum dicis: Si esset bona, non desideraret componi a Deo, malam portendis: et cum apponis: Si esset mala natura, non admitteret in melius translationem, bonam subostendis (11): atque ita et boni et mali offinem constituisti (12), quam nec bonam nec malam pronuntiasti. Ut autem (13) argumentationem, qua putasti te propositionem tuam confirmaturum, retundam, oppono etiam illud: Si bona fuisset materia semper, quare non desiderasset in melius reformari?

- (1) Liquebit *Rhen.*
 (2) Illam *Rhen.*
 (3) Sicut *Fran. Par.*
 (4) Infert *Seml.*
 (5) Adlegasset.
 (6) Superargumentasset *Seml. Oberth.* Superargumentas. Sed cum si *Rhen.*
 (7) In vanum *Fran.*
 (8) Retractavimus *Rhen. Seml.*
 (9) Aut bona, aut mala *idem.*
 (10) Nec hic *Rhen. et sequentes.*
 (11) Apponens ostendit editi *Rhen. eodem sensu.*

A Quod bonum, non desiderat, aut non optat, aut non capit (14) profectum? ut fiat de bono melius. Aequae, si mala natura fuisset, quare non potuerit a Deo converti, ut a potentiore, ut ab eo qui lapidum quoque naturam convertere valeat in filios Abraham (Matth., IV)? Nempe ergo non tantum comparas Deum (15) materiae, sed et subjicis, a quo natura materiae devinei et edomari (16) in melius non potuisset. Sed et quam hic non vis natura malam, alibi te confessum negabis.

CAPUT XXXVIII.

De situ materiae id tracto, quod et de motu (17), ut perversitatem tuam traducat. Subjacentem facis Deo materiam, et utique locum illi qui sit infra Deum. In loco ergo materia. Si in loco, ergo intra locum: si intra locum, ergo determinatur a loco, intra quem est: si determinatur, habet lineam extremam, quam (c), quantum proprie pictor, agnoscis finem esse omni rei, cujus linea extrema est. Non ergo erit infinita materia, quae dum in loco est (18), a loco (19) determinatur, et dum determinatur ab illo, extrema eum linea patitur. At tu infinitam facis, dicens: Infinita est autem, eo quod semper est. Et si quis discipulorum tuorum voluerit argumentari, quasi infinitatem (20) zero, non modo (21) corporis intelligi velis: atquin corporaliter infinitam, corporaliter (22) immensam et incircumscriptam, sequentia ostendunt. Unde, inquis, nec tota fabricatur, sed partes ejus. Adeo corpore infinita, non tempore est. Et obduceris (d), corpore eam infinitam faciens, cum locum ei adscribens, intra locum et extremam loci lineam includis. Sed tamen, cur non totam eam formaverit Deus, non scio nisi qua aut invalidus, aut invidus. Itaque (23) dimidium ejus quae non tota formata sit quæro, ut qualis tota fuerit agnoscam. Debuerat enim Deus ut exemplarium (e) antiquitatis ad gloriam operis palam fecisse.

CAPUT XXXIX.

Sit nunc definitiva, sicut rectius tibi videtur, per de-

LECTIONES VARIANTES.

- (12) Et additur *Rhen. Seml. et aliis.*
 (13) Si autem *Rhen. Seml. Oberth.*
 (14) Cupit male cod. *Womo.*
 (15) Dominum *Rhen. Seml. Pamel.*
 (16) Melius potuisset *Rhen. Seml.*
 (17) De motu *Rhen. Seml. Oberth.*
 (18) In loco quo *Rhen. et alii seqq.*
 (19) In quo est addit *Jun.*
 (20) Infinitam *Rhen. Pamel.*
 (21) Zero, non motu *Fran.*
 (22) Ut corporaliter *Rhen. Fran.*
 (23) Ut additur a nonnullis.

COMMENTARIUS.

(a) Aut libidines eorum. Libidines vocat appetitus et inclinationes. Sic in lib. de Patientia, ut cum, inquit, interese variis aectarum libidinibus et sententiarum amulationibus discordent. Libidinibus, id est, studiis. *RHEN.*

(b) Sed de motu et alibi licebit. Subauditur disputare, nisi est licebit, pro liquebit, ut in praecedentibus lib. licuit, pro, liquit, id est, liquidum evasit. *RHEN.*

CAP. XXXVIII. — (c) Quam quantum proprie pictor. Sic omnino hic locus; nam quantum capitur pro in quan-

tum, ut nihil sit opus eam vocem praetermittere. *PAW.*

(d) Et obduceris. Monuimus ante non semel, obducere et obduci Tertulliano esse refellere et refelli, sive contraria, ac inter se pugnantia asserentem caput teneri vel tenere. *RHEN.* — Et obduceris. Ita ut evadere non possis. *RIC.*

(e) Exemplarium antiquitatis. Intelligit exemplar. Sic paulo post: Et vis meliora deteriorum exemplarium ferre. Non aliter adversus Valentinianum usurpat sigillarium pro sigillari. *RIC.*

mutationes suas et translationes : sit et comprehensibilis, ut quæ fabricatur, inquis, a Deo, quia et convertibilis, et demutabilis, et dispartibilis. Demutationes enim ejus, inquis, dispartibilem eam ostendunt (a). Et hic a lineis tuis excidisti (b), quibus circa personam Dei usus es, præscribens Deum (1) illam non ex semetipso fecisse, quia in partes venire non posset qui sit æternus et manens in ævum, ac per hoc immutabilis et indivisibilis. Si et materia eadem æternitate censetur, neque initium habens neque finem, eadem ratione non poterit pati dispartitionem et demutationem, qua (2) nec Deus. In æternitatis consortio posita, participet cum illo (3) necesse est et vires, et leges et conditiones æternitatis. Æque (4) cum dicis : Partes autem ejus omnia simul ex omnibus habent, ut ex partibus totum dignoscatur : utique eas partes intelligi vis, quæ ex illa prolatae sunt, quæ hodie videntur a nobis. Quomodo ergo omnia ex omnibus habent, utique ex pristinis, quando quæ hodie videntur, aliter habent quam pristina fuerunt?

CAPUT XI.

Dicis in melius reformatam materiam, utique (5) de deterioribus : et vis meliora deteriorum exemplarium ferre. Confusa res erat, nunc vero composita est : et vis ex compositis incomposita præberi. Nulla res speculum alterius rei (6), id est non coequalis. Nemo se apud tonsorem (c) pro homine malum inspicit, nisi si qui putat in hac exstrukione mundi, dispositæ jam et completæ (7), informem et incultam materiam respondere. Quid hodie informe in mundo, quid retro (8) speciatum in materia, ut speculum sit mundus materiæ? Cum ornamentî nomine sit penes Græcos *mundus* (9), quomodo inornatæ materiæ ima-

ginem refert (10), ut dicas totum ejus partibus cognosci? Certe ex illo toto erit etiam hoc, quod non venit in supraditionem. Et supra edidisti non totam eam fabricatam (11). Igitur vel hoc rude et confusum et incompositum (12) non potest in expolitum et distinctum et compositum recognosci, quæ nec partes materiæ appellari convenit, cum a forma ejus ex mutatione divisa recesserunt.

CAPUT XII.

Revertor ad motum, ut ubique te lubricum ostendam. Inconditus, et confusus, et turbulentus fuit materiæ motus. Sic enim et olæ undique ebullientis similitudinem apponis (13). Et quomodo alibi alius a te affirmatur? cum enim vis materiam nec bonam nec malam inducere. Igitur, subjacens materia æqualis momenti habens motum, neque ad bonum, neque ad malum plurimum vergit. Si æqualis momenti, jam non turbulentus, nec cacabacius (14), sed compositus et temperatus (15); scilicet, qui inter bonum et malum suo arbitrio agitalis, in neutram tamen partem pronus et præceps, mediæ, quod aiunt, aginæ (d) (16) æquilibrato impetu ferebatur. Hæc, inquis, non est, hæc turbulentia (17) et passivitas (e) non est; sed moderatio, et modestia, et justitia motationis (f) (18) neutram in partem inclinantis (19). Plane, si hæc et illuc, aut in alterum magis proclinarer (20), tunc inconcinnitatis, et inæqualitatis, et turbulentia denotari mereretur. Porro, si neque ad bonum, neque ad malum pronior erat motus, utique inter bonum et malum agebatur : ut ex hoc quoque materiam determinabilem adpareat, cujus motus nec malo nec bono pronus (g), eo quod in neutrum vergebat (21), intra utrumque ab utroque pendeat (22),

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Deum illum *Rhen. Seml.*
- (2) Quam volebat *Rhen.*
- (3) Eum illi *Rhen. Seml.*
- (4) Atque *Rhen. Seml. Pam.*
- (5) Utique deterioribus *Rhen. Jun.*
- (6) Est alterius, i. e. *Rhen. Seml.*
- (7) Disposita jam et contempta *Rhen. qui legendum putabat concepta.*
- (8) Tetrum *Rhen. Seml. Oberth.*
- (9) *ἀνέπος* annotavit. *Seml.*
- (10) Profert *Rhen. solus cum seqq.*
- (11) Fabricatam *ibid.*
- (12) Et confugi et mihi computum *Rhenanus, qui mendum*

- agnoscit ac proposuit lectionem quam omnes sumi fecerunt.*
- (13) Oppones *Rhen. Seml. Oberth.*
- (14) Cacabacius *Paris; cacabacius Fran.*
- (15) Temperatur *ms. Jun.*
- (16) Præceps mediæ quod aiunt ginoten *Rhen. Seml. Oberth. contra omnes.*
- (17) Turbulenta *Rhen. contra omnes Semler conficit delenda esse verba.*
- (18) Motationis *Jun. mutationis Rhen.*
- (19) Judicantis *Seml. Oberth.*
- (20) Proclivarum *Seml. contra omnes.*
- (21) Vertebat *Rhen. Seml.*
- (22) Censebat *Rhen. et ejus seqq. contra omnes.*

COMMENTARIUS.

(a) *Dispartibilem eam ostendunt.* Hoc est divisibilem, quod tamen cum superioribus Hermogenis verbis non congruit. Dicebat enim Deum materiam ex seipso fuisse, qui tamen æternus erat et indivisibilis; nunc vero materiam illam divisibilem putat, atque secum ita pugnat. *Le Pa.*

(b) *A lineis tuis excidisti.* A scopo faberrasti. Neque uto allussisse hic ad artem pictoris illius; cum enim id intelligi queat satis commodè non recurrendo ad illam allusionem, crederem id Tertullianum indignum in eo semper immorari. *Le Pa.*

CAP. XL.—(c) *Nemo se apud tonsorem, etc.* Ad morem respicit, quo speculo uti solent tonsores; nam et addit, ut speculum sit *mundus materiæ*, a quo etiam novam vocem, *speciatum* derivavit auctor, pro eo quod in speculo speciei um apparet; *Nam et speculum*, inquit Varro de ling. lat. lib. IV. a *speciando*, quod ibi

TERTULLIANI II.

aspectant. *Pam.*

CAP. XII.—(d) *Mediæ, quod aiunt, aginæ.* Is motus scilicet qui adeo temperatus ut nullam in partem vergat, parque nulla præponderet. Est enim, ut docet Festus, agina foramen cui inseritur et in quo vertitur scapus trolicæ. *Le Pa.*

(e) *Hæc turbulentia et passivitas.* In vetustis exemplaribus legitur *turbulenta*. Verum magis placet *turbulentia*. Quid passivum vocet Tertullianus, multis in locis, prout res tulit, annotavimus. Hic *passivitatem* vocat dissolutionem, sive inordinationem atque confusionem. *Rhen.*

(f) *Justitia motationis.* Sic initio Libri de Pallio, *Justitiam pallii* dixit. *Ric.*

(g) *Nec malo nec bono pronus.* Hoc est, neque ad malum, neque ad bonum pronus. Pronus cum dativo. *Rhen.*

(Huit.)

et hoc nomine ab utroque determinabatur. Sed et bonum et malum in loco facis, cum dicis motum materiae in neutrum eorum fuisse propensum: materia enim quae in loco erat, neque huc neque illuc divergens, in loca non deergebat in quibus erat bonum et malum. Dans autem locum bono et malo, corporalia ea facis, faciendo localia; quia quae locum habent, prius est ut corporalia sint. Denique incorporea proprium locum non haberent, nisi in corpore, cum corpori accidunt. Ad bonum autem et malum non divergente materia, ut aut corporalia aut localia non deergebat. Bonum ergo et malum, erras, si substantias eas vis. Substantias enim facis quibus loca assignas. Loca autem assignas, cum materiae motum ab utraque regione suspendis.

CAPUT XLII.

Dispersisti omnia, ne de proximo quam contraria sibi sint relucere. At ego colligam singula, et conferam. Inconditum adseveras motum materiae, eamque adiacere sectari informitatem: dehinc alibi, desiderare componi a Deo. Desiderat formationem quae sectatur informitatem, aut sectatur informitatem quae desiderat formationem? Non vis videri Deum aequari materiae, et subicis habere illam cum Deo communionem. Impossibile enim, inquis, non habentem illam commune aliquid cum Deo, ornari eam ab ipso. Atquin, si commune aliquid habebat cum Deo, non desiderabat exornari ab ipso, pars scilicet Dei per communionem. Aut et Deus poterat ornari a materia; habendo cum illa aliquid et ipse commune; et jam in hoc necessitati subicis Deum, si fuit aliquid in materia propter quod eam formaret. Commune autem inter illos facis, quod a semet ipsis (1) et semper moventur. Quid minus materiae quam Deo adscribis? Totum consortium divinitatis hoc erit, libertas et aeternitas motus. Sed Deus compositus, materia incondite moventur. Tamen divinum proinde, motu proinde libero et aeterno. Atquin plus materiae das, cui licuit sic moveri quomodo Deo non licuit.

CAPUT XLIII.

De motu et illud notaverim. Nam, secundum ollae similitudinem, sic erat (2), inquis, materiae motus,

A antequam disponderetur, concretus; inquietus, inapprehensibilis, praeter nimietate certaminis. Dehinc subicis: Stetit autem in Dei compositionem, et inapprehensibilem habuit conditum (3) motum, praeter tarditate inconditi motus. Supra certamen motui (4) adscribis, hanc tarditatem. Nam de natura materiae quoties cadas, accipe (5). Supra dicis: Si autem esset materia natura mala, non accepisset translationem in melius, nec Deus aliquid compositionis accommodasset illi; in vacuum enim laborasset. Finisti igitur duas sententias, nec materiam natura malam, nec naturam ejus a Deo potuisse converteri. Horum immemor, postea infers (6): At ubi accepit compositionem a Deo et ornata est, cessavit a natura. Si in bonum reformata est, utique de malo reformata est; Et si B per compositionem Dei cessavit a natura mali, natura cessavit ergo, et mala fuit natura ante compositionem, et desinere, potuit a natura post reformationem.

CAPUT XLIV.

Sed et qualiter operatum facias Deum, sequitur ut ostendam. Plane a philosophis recedis, sed tamen et a prophetis. Stoici enim volunt Deum sic per materiam decurreris, quomodo mel per favos. At tu: Non, inquis, pertransiens illam facit mundum, sed solummodo apparens et appropinquans ei, sicut facit qui decor (a) solummodo apparens, et magnes lapis solummodo appropinquans. Quid simile. Deus fabricans mundum, et decor vulnerans animum, aut magnes adtrahens ferrum? Nam etsi apparuit Deus materiae, sed non vulneravit illam, quod decor animam: et si adpropinquavit, sed non cohaesit illi, quod magnes ferro. Puta nunc exempla tua competere. Certe, si apparendo et appropinquando materiae, fecit ex illa Deus mundum, utique ex quo apparuit fecit, et ex quo appropinquavit. Ergo quando non fecerat retro, nec apparuerat illi, nec adpropinquaverat. Et cui credibile est, Deum non apparuisse materiae? vel qua consubstantiali suae per aeternitatem? ab ea longe fuisse quem credimus ubique esse, et ubique apparere (7)? cui etiam (b) inanimalia et incorporea laudes canunt apud Danielelem (Dan., III.). Quantum hic locus, in

LECTIONES VARIANTES.

- (1) *Rhen. adjicit bisque legit moventur.*
(2) *Erit Rhen. Seml.*
(3) *Inconditum Rhen. Seml. Oberth.*
(4) *Motus Rhen. et deo sequaces.*

- D (5) *Accipis supra judices Rhen. Seml. Oberth.*
(6) *Inserens Rhen., contra omnes.*
(7) *Undique Lat.*

COMMENTARIUS.

* CAP. XLIV.—(a) *Sicut facit qui decor.* Id est, aliquis decor. Sed hoc ab Rhenano est. Nam antea legabatur, *Facit quid decor solummodo apparens.* Quod rectum est. Decor solummodo apparens facit aliquid, hoc est, vulnerat animum, ut ipse mox dicit. Lucretius, IV:

Sed tamen esto jam quantovis oris honore,
Cui veneris membris vis omnibus exhortatur, etc.
(Rit.)

(b) *Inanimalia et incorporea.* Alludit ad hymnum trium puerorum Dan. 3, juxta editionem Theodotionis; nam in hebraeo non haberi recte annotavit B. Hieronymus. Eundem etiam citat exomologesis

titulo B. Cyprianus libris *de Lapsis et de Oratione Dominica*. Qui loci annotandi pro dicti huius canonica auctoritate, quam etiam Ecclesia illi tribuit, in qua non modo nunc in sabbatis quatuor temporum, sed ab initio nascentis Ecclesiae, semper in omni solemnitate in sacris fidelium decantatum fuisse trium puerorum hymnum, testantur Augustinus serm. 47, *de Tempore* (qui eundem etiam nominatim citat ep. 186, *de Jejunio sabbati*), et Rufinus, lib. 2., adv. Hieronymum. Cui idem Hieronymus respondet, quidquid de eo scripserat sua in Danielelem praefatione, ex sententia hebraeorum dixisse. Quid? quod idem Hieronymus epist. ad Demetriadem de Virgini-

quo Deus a materia tantum distabat, ut neque adpareret neque adpropinquaret ante mundi molitionem? Credo, peregrinatus est ad illam de longinquo, cum primum ei voluit adparere et adpropinquare.

CAPUT XLV.

At enim propheta et apostoli non ita tradunt mundum a Deo factum, apparente solummodo et adpropinquante materie, qui nec materiam ullam nominaverunt, sed primo Sophiam conditam initium (1) viarum in opera ipsius (Prov., VIII, 22) : dehinc et sermonem prolatum, per quem omnia facta sunt, et sine quo factum est nihil (Joan., I, 3). Denique sermonem ejus cœli confirmati sunt, et spiritus ipsius universæ virtutes eorum (Ps. XXXIII, 6). Illic est Dei dextera et manus ambis per quas operatus est ea quæ (2) motus est (Is., XLVIII, 13). Opera enim manuum tuarum, inquit, cœli (Ps. CII, 26) : per quas et mensus est terram, et palmo cœlum (3) (Is. XL, 12). Noli ita (4) Deo adulari, ut velis illum solo visu et solo accessu totæ tantis substantiis protulisse, et non propriis viribus instituisse. Sic enim et Jeremias commendat; Deus faciens terram in valentia sua, parans orbem intelligentiæ suæ, et suo sensui extendit cœlum (5) (Jerem., LI, 15, Ps. LXIV, 7). Hæc sunt vires ejus, quibus enixus, totum hoc condidit. Major est gloria ejus, si laboravit. Denique septima die requievit ab operibus (Gen. II, 2). Utrumque suo more. Aut si adparens solummodo et adpropinquans fecit hunc mundum, numquid cum facere desistit, rursus

A adparere et adpropinquare cessavit? Atquin magis apparere crepit, et ubique conveniri Deus, ex quo factus est mundus. Vides ergo quemadmodum operatione Dei universa consistunt (6), (a) valentia facientis terram, intelligentia parans orbem, et sensu extendentis cœlum : non adparens solummodo, nec adpropinquans, sed adhibentis tantos animi sui nixus, sophiam, valentiam, sensum, sermonem, spiritum, virtutem : quæ illi non erant (7) necessaria, si (8) adparendo tantummodo et adpropinquando profectus fuisset (9). Hæc autem sunt (b) invisibilia ejus, quæ secundum apostolum ab institutione mundi (10) de factis ejus conspiciuntur (Rom., II, 20), non materiæ nescio quæ, sed sensus ipsius. Quis enim cognovit sensum Domini? De quo exclamat (11) : O profundum divitiarum et sapientie, ut (c) inventibilia iudicia ejus, et ininvestigabiles viæ ejus? (Rom. XI, 33). Quid hæc magis sapient, quam ut ex nihilo omnia facta sint? quæ nec invenire nec investigari nisi a solo Deo possent; alioqui investigabilia, si ex materia sunt investigata et inventa. Igitur in quantum constitit materiam nullam fuisse, ex hoc etiam quod nec talem competat fuisse qualis inducitur, in tantum probatur (12) omnia a Deo ex nihilo facta, nisi quod Hieronimus eundem statum describendo materie, quo (13) est ipse, incoeditum, confusum, turbulentum, anceps et præcipit et ferri motus, documentum (14) artis suæ dum ostendit, ipse se pinxit.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Initia Rhen. Seml. Oberth.
(2) Atque motus Rhen. Seml. Oberth.
(3) Rhenan. et post cum, ut solent, Seml. Oberth. inversione legitur : cœlum et palmo terram.
(4) Non ita Rhen. Seml.
(5) Cœlos Rhen. Seml. Oberth.
(6) Universa constituit Rhen. Seml.
(7) Erunt Rhen. Seml.

- C (8) Ut apparendo Oberth. cum fin.
(9) Absesse fuisset ent. Lat.
(10) De non inser. Rhen. nec Seml., nec Oberth.
(11) Et clamat : profundum ; iidem pariter leg.
(12) Probaretur iidem contra omnes.
(13) At. quod est ipse.
(14) Documentis Rhen. Seml. Oberth.

COMMENTARIUS.

tate servanda, citet ex ipsius hymni præmissis, quæ similiter in hebræo non habentur, illud quod succensus sit ignis 49 : cubitorum. Quomodo etiam B. Augustinus, illud ex ejusdem proœmio. Quoniam justus es in omnibus quæ fecisti nobis, epist. 122. PAN.

CAP. XLV. — (a) Valentia facientis terram, etc. Hieremie 51, voces græcæ sunt τὰ ἰσχυρὰ, τὰ σοφία, τὰ νοῦς. Pro quibus transtulit et hic et paulo post auctor, valentiam, id est, fortitudinem, intelligentiam, sensum. PAN.

(b) Invisibilia ejus, etc. Pro, invisibilia Dei a mundi creatione creaturis intellecta videntur. Rom. I. LE PA.

(c) Ininvestibilia iudicia ejus, et ininvestigabiles, etc. Quando pertinaciter consentiunt exemplaria quæ vi-

dimus omnia, arbitror ininvestibilia dictum perinde ac si dicas incompetibilia, nempe quæ inveniri nequeant, et cognosci quamlibet annitatur : quemadmodum et investigabile hic significat, quod investigari non potest. Meminisse autem debemus Tertullianum in reddendis græcis duriusculum esse. Id quod in superioribus libris indicavimus. Erat autem hæc vox vulgo fortassis usitata. Nos vim græci vocabuli, quod est ἀνεξέταστοι attendentes, ininvestibilia aliquando legendum putavimus. RUEN. — Ininvestibilia iudicia ejus, etc. In græco est ἀνεξέταστοι hoc est impervia et incomprehensibilia, ut vulgus legit. Porro parum interest si legas investigabiles aut ininvestigabiles, utrumque enim reddi potest ex græco ἀνεξέταστοι. LE PA.

QUINTI SEPTIMII FLORENTIS TERTULLIANI ADVERSUS MARCIONEM LIBRI QUINQUE.

Prooemium.

SYNOPSIS HISTORICA.

Marcio Synope in Ponto natus est circa annum CXLVIII, imperante Antonino. Hic initio vitam castitatem prae se ferens monachorum instituta professus est, parente natus catholicae communionis episcopo. Postea, cum virginem adamasset, ea abusus est. Ob hunc igitur incestum Ecclesia ab ipso parente pulsus est, viro cum primis religioso, ac veritatis amore flagrantissimo, et in episcopalis muneris administratione praestantissimo. Cui cum Marcio diu, multumque supplicasset, ac poenitentiam postulasset, a patre precibus nullis obtinuit. Romam itaque se contulit, et seniores gadiens, qui ab apostolorum discipulis edocti, adhuc supererant, ut in communionem admitteretur, frustra petiit. Quamobrem exstimulatus invidia, ac ira percitus, illis dixit: Ecclesiam vestram ego dissociabo, in eamque schisma sempiternum immittam; et discedens, ad impostoris Cerdonis haeresim confugere in animum induxit (S. Epiphanius, haeres. 42). Cerdonis haec erant dogmata: Deum legis conditorem alium esse a Patre Domini nostri Jesu Christi; hunc bonum fuisse, illum malum; Jesum Christum veram nostraeque consubstantiali carnem non assumpsisse, nec de virgine Maria natum fuisse. DUPIN.

Opus adversus Marcionem conscripsit Tertullianus, postquam in Montanistarum errorem lapsus est, ut apparet ex illis verbis (cap. XXIX, lib. 4): Nubendi jam modus ponitur, Paraclete auctore, unum in fide matrimonium praescribitur, et dum novas prophetias commemorat, et de quibusdam revelationibus loquens scribit (lib. IV, cap. 22): De quo inter nos, et psychicos quaestio est; quae profecto distinctio, communionis designat diversitatem. Haec tamen minime impediunt quin opus istud Tertulliani optimum dici queat, et veluti thesaurus antiquioris theologiae. Primum opusculum hoc eodem de argumento exaraverat, sed currenti, ut aiunt, calamo, quod postea (lib. IV, cap. 1) pleniora positione resciderat, sed et istud fraude fratris apostatae sibi subreptum dicit; quam jacturam ut repararet, hocce tertium elucubravit anno XV Severi imperatoris, a Christi natali CCVII. LUMPER.

TOTIUS OPERIS CONSPECTUS.

Primo itaque loco Dei unitatem et singularitatem ostendit, cum impossibile evincat duo dari suprema entia: qui enim duo potuit admittere, idem et plura;

A post duo enim multitudo, unione jam excussa, numerus autem divinitatis summa ratione constare debet. Porro Marcion, ut bina sua adstrueret principia, dicebat Creatorem esse culpandum, quippe qui malorum auctor dicendus foret, inquam Scriptura (Is. XLV, 7): Ego formans pacem, et creans malum. At Tertullianus ostendit impium esse, blasphemum et temerarium de Deo dicere (cap. III, 4): Sic non debuit Deus, et sic magis debuit. Deinde Creatoris bonitatem patefacit in omnibus ejus operibus elocessentem, ac praesertim in primi hominis efformatione ac creatione. Deinde divinae justitiae in malorum punitione necessitatem ostendit, ad malos coercentes et ad avertenda peccata, quae contra Dei mandatum et voluntatem admittuntur (lib. II, cap. 15): Non enim sufficiebat bonum per semetipsum commendari, nisi vis aliqua praesesset timendi, quae bonum etiam nolentes appelleret, et custodire impelleret. Effrenis igitur peccandi libertas panditur peccatoribus, dum illis Deus proponitur, qui igne et tartaro punire nequit, et qui timeri non potest, et nolit (cap. 16). Quanto malum injustitia, tanto bonum justitia; bona igitur severitas, quia iusta, si bonus iudex, id est justus. Item cetera bona, per quae opus bonum currit bonae severitatis, sive ira, sive amulatio, sive sapientia, Dei videlicet volitiones, quas nos hisce vocibus significamus, omnes tamen humanas a Deo passiones procul ablegantes. Cum tamen philosophi, eorumque sectatores haeretici, ne Deum inducerent sive passionibus obnoxium, sive mutabilem, et ex consequente corruptibilem et mortalem, omnino insensibilem fingeant (cap. 16). Bene, reponerat Tertullianus, quod Christianorum est, etiam mortuum Deum credere, et tamen vivere in aëre aërorum. Stultissimi, qui de humanis divina praedicant, ut, quoniam in homine corruptoria conditionis habentur huiusmodi passiones, idcirco et in Deo ejusdem status existimantur. In quibus verbis apparet Tertulliani aëro constantem fuisse et ratum de Christi divinitate, ac trium Personarum unitate doctrinam. Dein, suum prosequens sermonem, subdit: Discerne substantiam, et suos ei distribus sensus tam diversos, quam substantiae exigunt, licet vocabulis communicare videantur. Nam et dexteram, et oculos, et pedes Dei legimus; non ideo tamen humanis comparabuntur, quia de appellatione sociantur... Prior bonitas Dei secundum naturam, severitas posterior secundum causam (cap. 13, 14). Primum igitur malum peccatum, quod poena subsequenda est, quae

malum est; at alterius generis mala, scilicet quibus A rependantur, ceterum suo nomine bona, quia iusta, et bonorum defensoria, et delictorum inimica, atque in hoc ordine Deo digna.

Ut vero mali originem detegat, humani libertatem arbitrii constituit Tertullianus, dicens: *In quo hoc ipsum imago et similitudo Dei deputaretur, arbitrii scilicet libertas et potestas.* At imago semper est originali inferior, et opus inferius artifice, propterea natura sua defectibile (cap. 10); et sicut Deus homini vitæ statum induxit, ita homo mortis statum adtraxit, et idem de angelo dicendum; Deus enim angelum fecit, qui seipsum in dæmonem commutavit. Et hoc pacto objectionem solvit, ad accusandum Creatorem ex hominis et angelorum lapsu desumptam; nimirum vel inscitie et ignorantie, si peccatum utriusque non prænovit; vel malitiæ, qui, eum præviderit, non impedivit. Nam Deus et fidem et gravitatem suam in omni opere servare debebat; conservavit igitur opus, quale considerat, id est libero prædedit arbitrio (cap. 7). Si enim semel homini permisit arbitrii libertatem et potestatem, utique frandas eas ex ipsa institutione permisit: posse autem peccare est hujus libertatis consecrarium, quod Deus permisit cum adjunctis suis, peccatis scilicet et suppliciis, quæ omnia postea in suæ gloriæ ostensionem convertit.

Postea ad Messiam missionem et incarnationem progrediens, dicit (lib. III, cap. 3) *Christum non ex solis virtutibus credendum fuisse, sed ex præviis prophetarum de illo vaticiniis; siquidem dictum erat, multos venturos, et signa facturos, et virtutes magnas edituros, nec ideo tamen admittendos.* Ubi et illud animadvertit a prophetis (cap. 5) ideo futura interdum pro jam transactis enuntiari, quia apud Deum non sit differentia temporis, apud quem uniformem statum temporum dirigit æternitas, et divinationi propheticæ familiare est quod prospicit, dum prospicit jam visum, atque ita jam expunctum, id est omni modo futurum demonstrare. Ut vero ostenderet Deum verum hominem fuisse, non umbratilem et phantasticum, dicit, si in Christo non fuisset vera humanitas, nec credendam in eo veram divinitatem (cap. 8): *Nam, si in Christo non erat quod videbatur, et quod erat mentiebatur, caro nec caro, homo nec homo, proinde Deus Christus, nec Deus.* Cur enim non etiam Dei phantasma portavit? An credam ei de interiore substantia, qui sit de exteriori frustratus? Verum autem hominem fuisse, omnia ostendunt quæ de eo in Evangelii scripta leguntur, videlicet et tetigisse, et tactum ab aliis fuisse; scriptum est enim tangendo infirmos eos liberasse, a peccatrice tactos ejus pedes ac perfuso unguento delibutos, nec non passum, mortuum, et spiritum ab eo emissum, et post resurrectionem se carnem et ossa habere demonstrasse, jubendo ut eum tangerent et palparent; alioquin, si veram non habuisset carnem, nec passus, nec mortuus fuisset, propterea nec resurrexisset; proinde inanis est fides nostra, inanis et prædicatio apostolorum, qui falsi Dei testes invenirentur.

Marcionistæ objiciebant carnem assumere indignum fuisse Christo eam enim terrenam substantiam, stercorebus insertam, cloacam uterum virginis appellabant, et partus immunda et pudenda tormenta, et puerperii spurcos, noxios, ludicros exitus late persequantur (cap. 11). At hæc omnia dicit Tertullianus sanctissima ac reverenda esse opera naturæ, quæ tamen cum Marcio indigna Deo ostenderet, nihil tamen proficiet; nam non erit indignior morte natiuitas, et cruce infantia, et natura pæna, et carne damnatio. Si vero ista passus est Christus, minus fuisset nasci (cap. 10). Ceterum, si ad certum spectemus, nulla substantia digna est quam Deus induat. Quodcumque induerit ipse, dignum facit, absque mendacio tamen; et ideo quale est ut dedecus existimaverit veritatem potius quam mendacium carnis? Verum, cum prænuntiatur foret de Christo, eum opprobriis saturandum et confusione operiendum, adeo ut vermis appareret et non homo, erubescere oportebat (lib. IV, cap. 21), ut dedecora ejus salus nostra constaret; et quoniam homo non erubuerat lapidem et lignum adorans, eadem constantia non confusus de Christo pro impudentia idololatriæ antis Deo fuerat per impudentiam fidei. Addit notum omnibus compertumque fuisse, Christum natum ex familia David, cum adhuc apud Judæos tribunal et familiarum distinctio custodiretur (lib. IV, cap. 7), et in censu reperiretur Augusti, quem testem fidelissimum Dominicæ natiuitatis Romana archiva custodiunt. Sed Filium hominis appellavit, dum sibi potestatem tribuit peccata dimittendi, ut patesceret verum Deum simul esse, et hominem verum: neque enim mentiri posset Christus, ut se Filium hominis pronuntiaret, si non vere erat; nec peccata dimittere, si verus Deus non fuisset, hominem proinde fuisse illum quem Danielis prophetia consecutum prænuntiabat judicandi potestatem. Verum de Christi regno loquens Tertullianus, apertissime ostendit se chiliastarum opinionioni adhæsisse, quod mirum non esse debet perpendenti et Montanistarum visionibus fidem adhibuisse.

Ut rerum Creatorem accusarent Marcionistæ, eo præsertim utebantur artificio et dolo, quo Novum Testamentum Veteri opponebant; et si quæ sive in lege, sive in prophetis vel dura vel abjectiora occurrebant, parvi penderent et ceu contemptibilia exaggerarent. At Tertullianus illa duo Testamenta non a diverso prodiisse auctore patefaciebat, sed ab uno eodemque, qui tamen diverso se gessit modo juxta humani generis statum et conditionem. Primo enim Deus nonnisi tenuiora pollicitus est præmia, veluti arrhabones sublimium divitiarum; quas illis reservavit. Divitias præstare Deo non incongruens dicit, per quas multa inde opera justitiæ et dilectionis administrantur, sicut et alia terrena bona data et promissa in Veteri Testamento; quæ non minus quam cælestia ad Creatorem cœli et terræ distribuere et elargiri pertinet (1). Objecta quoque diluit desumpta ex Israelitarum furto, quod in Ægyptios Deo jubente commisisse videntur Hebræi, et alia ex præceptorum contradictione deprompta, uti, quando illis (2) vetui

facere similitudinem omnium quæ sunt in cælo, et in terra, et in aquis, et simul jussit ut serpentis ænei effigiem efformarent, et Cherubim et Seraphim aurea in arca figuratum exemplum (3), ubi dicit imagines solius idololatriæ causa prohiberi. Sic et talionis legem ideo datam dicit, ut commissio injuriæ metu vicis statim occurrat: repastinaretur, et licentia retributionis prohibitio esset provocationis.

Ridebant hæretici et aspernabantur quæ in Veteri Testamento abjectiora videbantur, ejusmodi sunt cruenta sacrificia (4), abluitionum negotiosæ scrupulositates et ciborum delectus. Hæc autem omnia a Deo fuerunt præstituta, ut istis legalibus disciplinis occurrentibus ubique, ne ulli momento vacarent a Dei respectu... ut nihil de arcanis attingam significantiis, legis spiritualis scilicet et prophetiæ, et in omnibus pene argumentis figuratæ (5). Si lex, scribit, aliquid cibis detrahit, et immunda pronuntiat animalia, quæ ali- quando benedicta sunt, consilium exercendæ continentiæ intellige, et frænos impositos illi gulæ agnosce, quæ, cum panem ederet angelorum cucumeres, et pepones Ægyptiorum desiderabat. Agnosce simul et comitibus gulæ, libidini scilicet atque luxuriæ prospectum...: proinde ut et pecuniæ ardor resingueretur ex parte, de qua victus necessitate causatur, pretiosorum ciborum ambitio detracta est; postremo,

A ut facilius homo ad jejunandum Deo formaretur..., sacrificiorum quoque onera, et operationum, et abluitionum negotiosas scrupulositates nemo reprehendat...; sed illam Dei industriam sentiat qua populum proprium in idololatriam et transgressionem, ejusmodi officiis religioni suæ voluit adstringere, quibus superstilio sæculi agebatur, ut ab ea advocaret illos (6). Sed in ipsis commerciis vitæ et conversationis humanæ domi ac foris, ad usque curam vasculorum omnifariam distinxit, ut istis legalibus disciplinis occurrentibus ubique, ne ulli momento vacarent a Dei respectu... Ad hoc beneficium, non omnis legis adjuvandum prophetas ordinavit, docentes Deo digna, auferre nequitias de anima, exquirere judicium, et cætera, quæ religionis essentiam et perfectionem in virtute et bonis operibus locatam evincunt. Longius progreditur in hac exponenda doctrina, et in lege præceptam probat caritatem, et injuriarum veniam, reservata Deo vindicta, quæ necessaria est, ut scelesti homines in ordine contineantur (7). Addit Christum conditionaliter nunc facias divortii prohibitionem, si ideo quis dimittat uxorem, ut aliam ducat. Denique hanc circa fidem regulam tradit (8), nihil temere credendum, temere porro credi, quodcumque sine originis agnitione creditur.

LUMPER.

LIBER PRIMUS.

— ❧ —

Argumentum.

Cum prius opusculum suum ADVERSUS MARCIONEM pleniora postea compositione rescidisset Tertullianus, et eam frater quidam deinde apostata mendosissimum exhibuisset, necessitas illi facta est emendationis, et innovationis occasio aliquid adjicere persuasit; unde in quinque libros opus istud excrevit, quorum primi libri argumentum hic damus.

I. In primis itaque post invectivam in Marcionem Ponticum, quod nuptias abstulerit, Evangelia corrose- rit, et Deum quem invenerat, extincto lumine fidei ami- serit; jam destinandum hæreticum docet; quia, deserto quod prius fuerat, id postea sibi elegerit quod retro non erat; sicuti latius libro DE PRÆSCRIPTIONIBUS AD- VERSUS HÆRETICOS sustinuerit.

II. Deinde, duos deos illum adfuisse; Creatorem, id est nostrum; et suum ac cædonis informatorem sui; il- lum malum, hujus vero bonum.

III. Verum, Christianam veritatem districte pronun- tiasse; Deum, si unus non sit, non esse, eo quod sum- mus magnus sit, cui nihil adæquari possit.

IV. Non posse etiam duo summa magna, etiam dis- tincta suis finibus consistere.

V. Si enim duo summa magna, etiam plura admitti debere, cum Valentino, qui usque ad triginta æonum fœtus, examen divinitatis effudit.

VI. Atque adeo, non modo duo pares, sed nec dis- pares deos posse constitui.

VII. Neque vero illi patrocinari nomen Dei, etiam aliis permissum in Scripturis; quia idcirco eis non com- petit possessio summi magni.

VIII. Porro hæresin Marcionistarum vel inde probari, quod novum Deum faciant, cum verus Deus æternus sit.

IX. Idque, etiamsi solum agnitione novum dicant, quod Deus ignotus esse non potuerit, neque incertus.

X. Sed a primordio semper agnitus; quippe quem anima et conscientia, etiam ethnica, noverit.

XI. Proinde, cum Dei sint omnia, si nihil creavit, deum non esse quem Marcion statuit.

XII. Ut autem illum deum esse confiteri possemus, sine causa tamen esse cum deberemus argumentari, qui rem non haberet, cum res causa sit ut sit aliquid.

XIII. Neque vero opus esse parum dignum Deo mun- dum; ipsis testimoniis philosophorum probat.

XIV. Imo etiam minutiora animalia aut jurare aut ledere; et nec aquam Dei creatoris reprobari a deo Marcionis, qua suos abluit: nec oleum, quo suos un- guit: nec panem, quo ipsum corpus suum repræsentat (hoc est præsens ostendit) in sacramentis.

XV. Deinde addit, deo Marcionis non esse quum

caelum et mundum (de quo latius infra lib. V), tum quod A ad quindecimum usque Severi imperatoris annum (quo haec scripsisse se auctor indicat) nulla talis substantia comperita sit, tum quod aliqui novem deos assignare censebatur Marcion.

XVI. Neque illum esse invisibilia sola operatum (siculi latius etiam dicto lib. V, infra), sed ejusdem esse auctoris visibilia et invisibilia.

XVII. Et vero non sufficere illi deo unum opus liberationis hominis, cum etiam per alia opera severus Deus protulerit in notitiam.

XVIII. Revelatum item illum non recte dici, qui neque natura ex operibus, neque doctrina ex praedicationibus revelatus sit.

XIX. Neque etiam in Christo Jesu, tum quod is revelatus sit plus centum quindecim annis ante Deum B Marcionis, qui sub Antonino; tum, quod praecesserit separationem illam Legis et Evangelii, quam in antithesis Marcion primus commentus est.

XX. Frustra autem obstrepi ab diversa parte, quod Marcion regulam non innovavit, sed retro adullerantam recurrit, exemplo Pauli, qui Petrum reprehenderit, quia in illo solum conversationem reprehenderit, non fidem Creatoris.

XXI. Stetisse itaque semper fidem in Creatorem et in Christum ejus, non modo sub apostolis, sed et in apostolicis Ecclesiis: apud quas Christus, non alterius dei quam Creatoris ostenditur.

XXII. Jam vera naturaliter bonum dici non posse deum Marcionis, qui ab initio homini lapsus non succurrerit.

XXIII. Neque rationabiliter bonum, eo quod homini C (juxta Marcionem a se alieno) succurrere voluerit.

XXIV. Neque perfecte bonum, quod, juxta Marcionem, animam solam salvet, non carnem, quae tamen apud illum tinguitur, de nuptiis tollitur, et in confessione nominis sevitiā patitur.

XXV. Proinde, Deum non sola bonitate censendum.

XXVI. Verum de judicio quoque, qui vindicet peccata, et damnet.

XXVII. Alioqui peccatoribus nullum timorem fore.

XXVIII. Et sic etiam stare non posse fidei sacramentum baptisma, quod remissio est delictorum, absolutio mortis, regeneratio, consecutio Spiritus sancti, signat denique et lavat: quae conferre non potest, nisi qui a primordio creavit hominem, et animam ei contulit, et pro peccato ad mortem damnavit.

XXIX. Postremo Marcionis haeresin impugnari, qua tingui volebat nisi virgines et caelibes, tum quod conjugium benedixerit Deus, tum quod, si nuptiae non sint, sanctitas erit nulla: imo hoc erit semen totum generis humani compescere.

XXX. Denique, epologo brevi lectorem ad sequentes libros praeparat. PAM.

CAPUT PRIMUM.

Si quid retro gestum est nobis adversus Marcionem, jam hinc viderit (a). Novam rem adgredimur ex veteri. (b) Primum opusculum quasi properatum plenius postea compositione rescideram. Hanc quoque nondum exemplaris suffectam, fraude (c) tunc fratris, dehinc apostatae, amisi; qui forte descriperat quaedam mendosissime, et (d) exhibuit frequentius. Emendationis necessitas facta est. Innovationis ejus occasio aliquid adicere persuasi. Ita stylus iste nunc de secundo tertius, et de tertio jam hinc primus, hunc opusculi sui exitum necessario praefatur, (e) ne quem (1) varietas ejus in disperso reperta confundat. (f) Pontus qui dicitur (g) Euxinus (2), natura (3) negatur, nomine illudatur. Caterum, hospitalem Pontum nec de situ aestimes: ita ab humanioribus fretis nostris, quasi quodam barbariae sine pudore recessit. Gentes ferocissimae inhabitant (h), si tamen habitatur in planstro. Sedes incerta, vita cruda, libido promiscua

LECTIONES VARIANTES.

(1) Quemquam Rhen.

(2) Pontus igitur, qui Euxinus Rhen.

(3) Natura omitt. Rhen.

COMMENTARIUS.

CAP. I.—(a) Si quid retro gestum est nobis adversus Marcionem, jam hinc viderit. Dissertissime abdicat quicquid adversus Marcionem ante hosce libros composuerat. Id vero fuisse versuum aliquid, minime esse potandum ostendimus, praefatione ad poemata quae vulgo Terullianii nomine adversus Marcionem inscripta pro Septimianis obtrudi solent. Ric.

(b) Primum opusculum quasi properatum. Inchoatum et rude, qualia Origeni et Quintiliano, atque etiam Tullio quaedam excidisse in lib. ad Hieronymum, refert Hieronymus, comm. in Abdiam: Si hoc ille, tam de libris ad Hieronymum, quam de rhetoricis, quos ego vel perfectissimos pufo, ad comparationem senilis peritiae dicere potui, quanto magis ego libera profitebor et illud fuisse puerilis ingenii, et hoc maturae senectutis. In libris quoque contra Marcionem Septimianus Tertullianus hoc idem passus est; et Origenes in Cantic. canticorum, et Quintilianus in duodecim libris Institutionis Oratoriae. Ric.

(c) Tunc fratris, dein apostatae. Marcionis, qui frater fuit quamdiu vere Christianus. Liquet ex verbis antecedentibus Terullianum adversus Marcionem scripsisse. Lr Pa.

(d) Exhibuit frequentius. Hoc est, omisit in vulgus. Sic in Apologetico, frequentius montium dixit feras montium incolae. Ric.

(e) Ne quem varietas ejus in disperso reperta confundat. Hoc frustra metueret de versibus, si quos adversus Marcionem scripsisset. Nam illi satis sese ab hoc styli genere secerant procul. Ric.

(f) Pontus qui dicitur Euxinus, natura negatur. Sic emendavimus, suadente veterum exemplarium scriptura hujusmodi, Pontus qui igitur Euxinus. Voluerat Pithaeus, Pontus qui a Graecis Euxinus. Nihilominus tamen probari potest vulgata lectio, Pontus igitur qui Euxinus natura negatur, nomine illudatur. Ric.

(g) Euxinus, natura negatur. Etenim fallit mendacio cognominis, cum ob ingenium loci ac feritatem naturae, agros dici debeat. Ric. — Cum dici debnerit inhospitalis, unde Ovid.:

Quem tenet Euxini mendax cognomine pontus.

Lr Pa.

(h) Gentes ferocissimae inhabitant. Gentes illae fuere Sarmatae, Geloni, Massagetae et genus universum po-

et plurimum nuda, etiam cum abscondunt, suspensis A
de jugo phareti indicibus, ne temere quis (1) intercedat, (a) Ita nec armis suis erubescunt. Parentum cadauera, cum pecudibus casa, convivio convorant. Qui non ita decesserint, ut escatiles fuerint, maledicta mors est. Nec foeminae sexu mitigantur secundum pudorem: ubera excludunt, pensum securibus faciunt; maluit militare, quam nubere. Duritia de coelo quoque. Dies numquam patens: (b) sol numquam libens (2), unus aer, nebula; totus annus, hiernum; omne quod flaverit, Aquilo est, (c) liquores ignibus redeunt, amnes glacie negantur, montes pruina exaggerantur. Omnia torpent, omnia rigent: nihil illic nisi feritas calet, illa scilicet quae fabulas scenis dedit, de sacrificiis Taurorum, et amoribus Colethorum, et crucibus Caucasorum. Sed nihil tam barbarum ac triste apud Pontum, (d) quam quod illic Marcion natus est, Seytha tetrior, Hamaxobio instabilior, Massageta inhumanior, (e) Amazone audacior; nubilo obscurior, hyeme frigidior, gelu fragilior; Istro fallacior, Caucaso abruptior. Quidni? penes quem verus Prometheus Deus omnipotens blasphemii lancinatur (3). Jam et bestiiis illius barbariae importunior Marcion. Quis enim tam castrator carnis castor, quam qui nuptias abstulit? quis tam comesor mus ponticus, quam qui Evangelia corrosit? Nae tu, Euxine, probabilior feram philosophis edidisti, quam Christianis. (f) Nam illa (4) canicula Diogenes hominem inveire cupiebat, lucernam meridie circumferens: Marcion Deum quem invenerat, extincto lumine fidei suae amisit. Non negabunt discipuli ejus C primam illius (5) fidem nobiscum fuisse, ipsius litem

ris testibus: ut hinc jam destinari possit haereticus, qui, deserto quod prius fuerat, id postea sibi elegerit quod retro non erat. In tantum enim haeresis deputabitur quod postea inducitur, in quantum veritas habebitur quod retro et a primordio traditum est. Sed alius libellus (g) hunc gradum sustinebit adversus haereticos, etiam sine retractatu doctrinarum revincendos, quod hoc sint de praescriptione novitatis. Nunc quatenus admittenda congressio est, interdum, ne compendium praescriptionis, ubique advocatum, dissidentiae deputetur. Regulam adversarii prius praetexam, ne cui lateat in qua principalis quaestio dimicatura est.

CAPUT II.

Duos Ponticus deos affert (h), tamquam duas symplegadas naufragii sui (i): quem negare non potuit, id est (6) Creatorem, id est nostrum, et quem probare non poterit, id est suum: passus infelix hujus praesumptionis instinctum (j), de simplici capitulo Dominicae pronuntiationis (7), in homines non in deos disponentis exempla illa bonae et male arboris, quod neque bona malos, neque mala bonos proferat fructus (Matth. VIII, 18): id est, neque mens vel fides bona, malas edat operas, neque mala bonas. Languens enim (quod et nunc multi, et maxime haeretici) circa mali quaestionem, unde malum (k)? et obtusis sensibus ipsa enormitate curiositatis, inveniens Creatorem pronuntiantem (Is., LXV, 7) (8): Ego sum qui condo mala (l); quanto ipsum praesumpserat mali auctorem, et ex aliis argumentis, quae ita persuadent perverso cuique, tanto in Creatorem interpretatus malam arborum malos fructus condentem, scilicet mala; alium

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Ne quis temere Jun. ut indicibus notenter, ne quis nhen.
(2) Liguens Wouwer. liber Fran.
(3) Lancinatur alii.
(4) Illo Semler.

- (5) Illis vel illi alii.
(6) Id est omitt. Latin.
(7) Praenuntiationis alii.
(8) Praenuntiantem alii.

COMMENTARIUS.

pulorum hamaxobiorum, de quibus eorumque feritate horescent historiæ. LE PA.

(a) Ita nec armis suis erubescunt. Haec enim turpis et propatulae Veneris suae signa prostituunt. RIC.

(b) Sol numquam libens. Sic habet vetus exemplar. Dicam hanc regionem a sole haud libenter adspici, tam male illic luere. RIC.

(c) Liquores ignibus redeunt. In Pontica illa feritate, inquit, omne quod flaverit Aquilo est. Itaque liquores omnes gelu concrecant, nec nisi suppositis ignibus redeunt, hoc est, resolvantur in liquores. RIC.

(d) Quam quod illic Marcion natus est. Tetra licet et horribilia sint quae de Ponto Euxino adjacentibusque populis feruntur, nihil tamen tetrius aut horribilius cogitari potest quam quod ibi natus fuerit Marcion. LE PA.

(e) Amazone audacior. Vulgo Amazonia. Scribendum ut est in exemplari, Amazona. Amazonam dicit, ut Sirenarum pro Sirenum, et Synopae pro Cynopes, Vide Apologeticum. RIC.

(f) Nam illa canicula Diogenes, etc. Cynicus ille Diogenes dictus ob libertatem quam in carpendis tum hominibus, tum etiam diis adsumebat. Pariter Apolog., cap. 14, Romanus Cynicus Varro trecentos Joves, etc. Ut scilicet Graeco Diogeni Romanum obponeret. LE PA.

(g) Sed alius libellus hunc gradum sustinebit, etc. Citat hic haud dubie modo dictum librum de Praescriptionibus adversus haereticos; quippe quo docuit revincendos haereticos, sine tractatu doctrinarum, de praescriptione novitatis. PAU.

CAP. II.—(h) Duos Ponticus deos affert. Argumentum hujus capitis his verbis indicat auctor: De duobus diis Marcionis, quod praecipue tractatur his primo et secundo libris adversus Marcionem. De quo etiam B. Justinus apolog., II. PAU.

(i) Tamquam duas symplegadas naufragii sui. Symplegadas sunt duo scopuli, seu mavis rupes in mari ad Bosphorum Thracicum. Dicuntur petrae Cynae ab Apollonio Rhod., lib. I. Argon. et Cyanae symplegadas ab Euripide in Medea. LE PA.

(j) Passus hujus praesumptionis instinctum. Sic principio libri de Virginibus velandis: Proprium tam negotium passus mea opinio. RIC.

(k) Circa mali quaestionem, unde malum. Hoc est, languentes circa mali quaestionem. Quaestio autem illa est: Unde malum? RIC.

(l) Ego sum qui condo mala. Vatic. II Ms. cod. creo, et paulo post creantem, pro condentem. Sed illud legitur alibi ab auctore, non solum lib. de Fuga in persecut., sed etiam lib. II ad Marc. PAU.

deum præsumpsit esse debere in partem bonæ arboris bonos fructus. Et ita in Christo quasi aliam inveniens dispositionem, solius et puræ benignitatis, ut diversæ a Creatore, facile novam et hospitam argumentatus est divinitatem in Christo suo revelatam, modicoque exinde fermento totam fidei massam hæretico acore (1) decepit (a). Habuit et Cerdonem quemdam (b) informatorem scandali huius; quo facilius duos deos cæci perspexisse se existimaverunt. Unum enim non integre viderant. Lippientibus etiam singularis lucerna numerosa est. Alterum igitur deum, quem confiteri cogebatur, de malo infamando destruxit; alterum, quem commentari connitebatur, de bono proferendo construxit. Has naturas quibus disposerit articulis, per ipsas responsiones nostras ostendimus.

CAPUT III.

Principalis itaque, et (2) exinde tota congressio, de numero; an duos deos liceat induci, si forte poetica et pictoria licentia (c), et tertia jam hæretica. Sed veritas christiana dèstrictè pronuntiavit: Deus, si non unus est, non est: quia dignius credimus non esse, quodcumque non ita fuerit ut esse debeat. Deum autem ut scias unum esse debere, quære quid sit Deus, et non aliter invenies. Quantum humana conditio de Deo definire potest, id definitio quod et omnium conscientia agnosceret: (d) Deum, summum esse magnum, in æternitate constitutum, innatum, infectum, sine initio, sine fine. Hunc enim statum æternitati censendum, quæ summum magnum Deum efficiat, dum hoc est in Deo ipsa, atque ita et cætera; ut sit Deus summum magnum, et forma, et ratio, et vi, et potestate. Cum de isto conveniat apud omnes (nemo enim negabit Deum summum magnum quid esse, nisi qui poterit Deum imum, modicum quid, e contrario pronuntiare, ut Deum neget auferendo quod Dei est), quæ erit jam conditio ipsius summi magni? nempe ut nihil illi adæquetur, id est, ut non sit aliud summum magnum: quia, si fuerit, adæquabitur, et si adæquabitur, non erit jam summum

A magnum, eversa conditione, et, ut ita dixerim, lege quæ summo magno nihil sinit adæquari. Ergo unicum sit necesse est, quod fuerit summum magnum, par non habendo, ne non sit summum magnum. Ergo non aliter erit quam per quod habet esse, id est (3) unicum omnino. Proinde Deus cum summum magnum sit, recte veritas nostra pronuntiavit: Deus, si non unus est, non est. Non quasi dubitemus esse Deum, dicendo: Si non unus, non est; sed quia quem confidimus esse, id eum (4) definimus esse quod si non est, Deus non est, (5) summum scilicet magnum. Porro, summum magnum unicum sit necesse est. Ergo et Deus unicus erit. Non aliter Deus, nisi summum magnum; nec aliter summum magnum, nisi parem non habens; nec aliter parem non habens, B nisi unicus fuerit. Certe quemcumque alium Deum induxeris, non alia poteris eum forma tueri Deum, quam ut et illi proprium divinitatis adscriperis, sicut æternum, ita et summum magnum. Duo ergo summa magna quomodo consistent, cum hoc sit summum magnum, par non habere? par autem non (6) habere, cum (7) uni competat, in duobus esse nullo modo possit.

CAPUT IV.

Sed argumentabitur quilibet; posse et duo summa magna consistere distincta atque disjuncta in suis finibus, et utique advocabit exemplum: Regna terrarum tanta numero, et tamen summa magna in suis quibusque regionibus, et pulabit utique (8) humana divinis conferenda. Jam ergo, si huic argumentationi locus dabitur, quid prohibet, non deo et tertium et quartum deum inducere, verum tot jam numero quot et gentium reges? De Deo agitur, cuius hoc principaliter proprium est, nullius exempli capere comparisonem. Hoc natura ipsa, si non aliquis Isaias, vel ipse per Isaiam Deus concionabitur: (e) Cui me similabitur (Is. XL, 25)? Divinis forsitan comparabuntur humana? Deo non ita (9): aliud enim Deus, aliud quæ Dei. Denique, qui exemplo noster regis, quasi summi magni, vide ne jam non possis eo uti. Rex enim, etsi suum

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Acrore Semler, cod. Pithæi.
- (2) Est Jun.
- (3) Id et Jun. Venet. Rig.
- (4) Idem Semler, idem Fran.
- (5) Et inser. Semler.

- (6) Cum non frow.
- (7) Cum neglig. Semler.
- (8) Ubique Seml.
- (9) Nostra rhen. Dei nostro Seml.

COMMENTARIUS.

(a) Totam fidei massam hæretico acore decepit. Proprie, decepit. Est enim perfidia quædam in aceti nequitia.

(b) Habuit et Cerdonem quemdam. Cerdonis discipulus Marcion magistri doctrinam adhuc adauxit, siquæ pessimi magistri optimus fuit discipulus et imitator. Le Pa.

CAP. III.—(c) Si forte poetica et pictoria licentia. Quoniam concessa omnia videntur pictoribus atque poetis, eadem licentia Marcion uti velle se significat, ut impietatem in Deum adstruat. Neque de nihilo hic picturæ facit mentionem; nam, ut alio loco monuimus, Apelles et Hermogenes professione pictores fuerunt, antequam ad turbendam Ecclesiam animum appellerent. Le Pa.

(d) Deum summum esse magnum. Pulchra Dei defi-

nitio, quantum, ut verbis auctoris præcedentibus utar, humana conditio de Deo definire potest. Similiter autem dixit infra cap. 7: Hanc nempe Dei substantiam invenies solum innatum, infectam, solum æternam, et universitatis conditricem. Et supra lib. ad Hermogenem cap. 7: Deum æternum, sine initio, omnibus majorem et sublimiorem, nec natum nec factum, sine initio, sine fine. PAM.

CAP. IV.—(e) Cui me similabitur? Paulo aliter legitur Isaiæ 40, Cui assimilatis Dominum, juxta LXX, aut Deum, juxta versionem B. Hieronymi? Et certe ex hoc loco didicisse Sibyllam Deum dicere immensam et infinitum, tradit Clemens Alexandr., lib. III Strom., et post eum Eusebius, lib. XIII de Præpar. Evang. græce, ubi docet, quæ pulchre dicta sunt a philosophis, ex prophetarum ea libris mutuasse. PAM.

num magnum est in suo solio usque ad Deum, tam infra Deum: comparatus autem ad Deum, excidit jam de summo magno translate (1) in Deum. Hoc si ita, quomodo uteris ejus rei exemplo ad Dei comparationem, quæ, dum ad comparationem accedit, amittitur? Quid tunc, si nec inter reges plurifarum videri potest summum magnum, sed unicum et singulare; apud eum scilicet qui rex regum ob summam magnitudinis et subjectionem exterorum graduum, quasi culmen dominationis excipitur? Sed etiam alterius formæ reges, qui singulares in unione imperii præstant, si (2) minutalibus, ut ita dixerim, regnis undique conferantur in examinationem, qua constet quis eorum præcellat in substantiis et viribus regni, in unum necesse est summam magnitudinis eliquetur, omnibus gradatim per comparationis exitum de magnitudinis summa expressis et exclusis. Adeo etiam in disperso multifariam videtur summum magnum, quis viribus et sua natura et suo statu unicuique est. Proinde, cum duo dii conferantur, ut duo reges et duo summa magna, in alterum concedat necesse est unio summi magni, ex sententia comparationis, qua (3) summum ex (4) victoria sua constat, superato æmulo alio magno, non tamen summo; atque ex defectione æmuli, solitudinem quamdam de singularitate præstantiæ suæ possidens, unicum est. Ineluctabilis iste complexus in hoc sententiam constringit, aut negandum Deum esse summum magnum, quod nemo patietur sapiens, aut nulli alii communicandum.

CAPUT V.

Aut quæ ratio duo summa magna composuit? Primo enim exigam cur non plura, si duo? quando locupletior em oporteret credi substantiam divinitatis, si competeret et numeris. (a) Honestior et liberalior Valentini, qui simul ausus est duos concipere, Bythion (5) et Sigen: cum (6) usque ad triginta æonum factus, (b) tamquam Æneia (7) scrophæ, examen divinitatis effudit. Quæcumque ratio plura summa magna non patitur admitti, eadem nec duo, ut ipsa plura

(1) Translatio car. omu.

(2) In inser. Seml.

(3) Quia Seml.

(4) Ex abest Venet. Rig.

(5) Bythion Seml. Bythion Fran.

(6) Tum Latin. Semler.

CAP. V. — (a) Honestior et liberalior Valentini, de quibus latissime lib. adv. Valentini; quibus derivat Auctor novam vocem, cum subiungit, tamquam Æneia scrophæ, alludens ad scrophæ fecunditatem, quæ nonnumquam ad trecentos usque peperisse legitur porcos. Illud enim antiquissimum fuisse scribitur a M. Varro lib. II de Re rustica, cap. 4, quod sus Æneia Lavinii 50 porcos pepererit albos. Atqui recte dicit: Post unum enim numerus; et mox: Duo enim multitudo, unione jam excessu; quia unitas non numerus, sed principium est numerorum. PAg.

(b) Usque ad triginta æonum factus, tamquam Æneia scrophæ. Sic emendavimus quod vulgo legabatur, tamquam Æneia scrophæ. In codice Pithecano

A post unum; post unum enim, numerus. Quæ potuit duo admittere, eadem potuit et plura; post (8) duo enim, multitudo, unione jam excessu. Denique, apud nos vis rationis istius ipso termino plures deos credi non sinit, quod nec duos, illa regula unum Deum sistens, qua Deum id esse oporteat cui nihil adæquetur, ut summo magno; unicum autem sit, cui nihil adæquetur. Jam nunc, duo summa magna, duo paria, cui operæ pretio, cui emolumento deputarentur? quid interfuit numeri, cum duo paria non differant uno?

Una enim res est quæ eadem in duobus est. Etiam si plura essent paria, tandumdem omnia unum fuissent, nullo (9) inter se (10) differendo, qua paria. Porro, si neutrum ex duobus altero distat, jam ut ambo summa magna, qua (11) dei ambo, neutrum plus altero præstat, nullam rationem numeri sui ostendunt, præstantiam non habentes. Numerus autem divinitatis summa ratione constare deberet, vel quoniam et cultura ejus in anceps deduceretur. Ecce enim, duos intuens deos tam pares quam duo summa magna, quid facerem? Si ambos colerem, vererem ne, abundantia officii, superstilio potius quam religio existimaretur; quia duos tam pares, et in altero ambos, possem in uno demereri: hoc ipsum testimonio (12) præstans parilitati et unitati eorum, dum alterum in altero venerar, dum in uno mihi duo sunt. Si alterum colerem, æque recogitarem ne suffundere viderer numeri vanitatem, sine differentia supervacui; hoc est, tutius censerem neutrum colendum, quam alterum cum scrupulo colendum, aut C ambos vane.

CAPUT VI.

Sic adhuc videmur disputare, quasi Marcion duos pares constituat. Nam, dum defendimus Deum summum magnum unicum credi oportere, excludentes ab eo parilitatem, tamquam de duobus paribus de his retractavimus: nihilominus tamen, docendo pares esse non posse secundum summi magni formam, satis confirmavimus duos esse non posse. Alioquin certi Marcionem dispare deos constituere, alterum judi-

LECTIONES VARIANTES.

(7) Æneia Fran. Paris. Æneia Seml.

(8) Potest Rhen.

(9) Nulla conjic. Seml.

(10) A se Paris.

(11) Quæ alii.

D (12) Forte testimonium Edd.

COMMENTARIUS.

scribitur, Æneia. Omnino legendum, Æneia; alludit enim ad illam Æneæ scropham, quæ, ut est apud Virgilium:

Littoreis ingens inventa sub ilicibus suis
Triginta capium fetus enixa jacebat.

Eadem menda in illo Hieronymi, in Epistolam ad Galatas: Quæ Æneia fetus scrophæ generavit? Nam vulgo legitur, Æneia. In Mss. scriptum reperi, Æneia, quod est, Æneia. Juvenalis, in vi. Sat.:

Atque eadem scrophæ Niobe fecundior alba. Rig.

cem, ferum, belli potentem; alterum mitem, placidum, et tantummodo bonum atque optimum; dispiciamus æque et hanc partem, an diversitas saltem (1) duos capiat, si parilitas capere non potuit. Porro et hic eadem regula summi magni patrociniabit nobis, utpote quæ totum statum vindicet divinitatis. Conveniens enim et quodammodo injecta manu detinens adversarii sensum non negantis Creatorem Deum, iustissime præscribo illi diversitati locum non esse inter eos qui ex æquo deos confessus, non potest facere diversos; non quia non et homines licet sub eadem appellatione diversissimos esse, sed quia deus non erit dicendus, quia nec credendus, nisi summum magnum. Cum ergo summum magnum cogatur agnoscere quem Deum non negat, non potest admitti ut summo magno aliquam adscribat diminutionem, quæ subijciatur alii summo magno: desinit enim, si subijciatur. Non est autem Dei desinere de statu suo, id est: de summo magno. Nam et in illo deo potiore periclitari poterit summum magnum, si depretiari capit in Creatore (a). Ita, cum duo dii pronuntiantur duo summa magna, necesse est neutrum altero aut majus sit aut minus, neutrum altero aut sublimius aut dejectius. Nega deum, quem dicis de-
torem: nega summum magnum, quem credis mi-
norem. Deum vero confessus, utrumque duo summa magna confessus es. Nihil alteri adimes, aut alteri adscribes. Agnoscens divinitatem, negasti diversitatem.

CAPUT VII.

Tentabis ad hæc de nomine Dei concutere (2) retractatum, (b) ut passivo, et in alios quoque permissio, quia scriptum sit (Ps. LXXII, 1): *Deus deorum stetit in ecclesia deorum; in medio autem deos judicabit* (3). Et (ib. v. 6): *Ego dixi: Vos dii estis*; nec tamen idcirco eis competat possessio summi magni, quia dei cognominentur, ita nec Creatori. Respondebo et stulto, qui nec hoc recogitaverit, ne tantumdem et in deum Marcionis possit retorqueri ut et illum deum, nec ideo tamen summum magnum probatum, sicut nec angeli aut homines Creatoris. Si communio nominum conditionibus præjudicat, quanti nequam servi regum nominibus insultant, (c) Alexandri, et Darii, et Holofernis? nec tamen ideo regibus, id

LECTIONES VARIANTES.

(1) Leg. saltem.

(2) Convertere Franco.

(3) Djudicavit Rhen.

D (4) Et omitt. Rhen.

COMMENTARIUS.

CAP. VI.—(a) Si depretiari capit creatore. Sic verbum, capit, usurpat sæpius, sicut Greci ἀπύρα. Hic tantum valet, ac si dicas: Si conceditur, si datur, ut Creator depretiatur. Sic lib. II: quia si caperet hoc jure. Rhen.

CAP. VII.—(b) Ut passivo et in alios quoque permissio. Hic aperte seipsum interpretatur, ostendens quid intelligat per passivum, cum dicit, et (pro id est) in alios quoque permissio. Nam passivum illi commune significat et promiscuum, ab adverbio passim. Supra dixit in fine de carne Christi: Alium cæteris passivum, ignobilem, hoc est vulgare, obscurum. Rhen. — In conciliis africanis passiva corpora martyrum dicebantur, id est, promiscua, κομίστρα. SEML.

A quod sunt detrahatur. Nam et ipsa idola gentium dei vulgo; sed deus nemq̃ ea re qua deus dicitur. Ita ego non nomini Dei, nec sono, nec voce nominis hujus, summum magnum in Creatore defendo, sed ipsa substantiæ, cui nomen hoc contingit. Hanc inveniens solam innatam, infectam, solam æternam et universalis conditricem; non nomini, sed statui, nec appellationi, sed conditioni ejus summum magnum et adscribo et vindico. Et ideo quia deus jam vocari obtingit substantia cui adscribo, nomini me adscribere putas; quia necesse est per nomen ostendam cui adscribam substantiæ; scilicet quæ constat qui Deus dicitur, et summum magnum ex substantia, non ex nomine deputatur. Denique hoc et Marcion suo deo vindicans secundum statum, non secundum vocabulum vindicat. Id ergo summum magnum quod Deo adscribimus ex substantia lege, non ex nominis sorte, contendimus ex pari esse debere in duobus, qui ea substantia constant qua Deus dicitur: quia in quantum dii vocantur, id est summa magna, substantiæ scilicet merito innatæ et æternæ, ac per hoc magnæ (4) et summiæ, in tantum non possit summum magnum minus et deterius alio summo magno haberi. Si summi magni felicitas et sublimitas et integritas stabit in deo Marcionis, stabit æque et in nostro: si non et in nostro, æque nec in Marcionis. Ergo nec paria erunt duo summa magna, quia prohibet (d) disposita jam regula summi magni, comparisonem non sustinentis; nec disparia, quia et alia summi magni regula occurrit, diminutionem non admiittens. Hæsiisti, Marcion, in medio Ponti tui æstu: utrinque te fluctus veritatis involvant. Nec pares, nec dispares deos sistere potes. Duo enim non sunt, quod pertineat proprie ad numeri retractatum. Quamquam tota materia de duobus diis dimicetur, his interim lineis eam clausimus, intra quas de singularibus jam proprietatibus congrediemur.

CAPUT VIII.

Primo, supercilio stuporem suum edificant Marcionistæ, quod novum deum proferant, quasi nos veteris Dei pudeat. Inflantur et pueri novis calceis; sed a vetere pedagogo (e) calceati mox vanam gloriam vapulabunt. Novum igitur audiens deum in

LECTIONES VARIANTES.

(3) Djudicavit Rhen.

D (4) Et omitt. Rhen.

(c) Alexandri et Darii et Holofernis. In eod. Pithæi legitur, et Oloferna, ut hæc sint in secundo casu nomina servorum Alexandri, Darii, Oloferna: quæ scriptura Tertulliani esse videtur. Dixit Oloferna, quemadmodum Cynopa et Syrenorum, in Apolog. Riq.

(d) Disposita jam regula, etc. Posita ista regula seu facto fundamento de quo tribus sup. cap., duo dii esse non poterunt, quod Ponticus Marcion statuebat. LE PR.

CAP. VIII.—(e) Calceati vanam gloriam. Sic lib. III adversus Marcionem, Calceatos præparationem Evangelii pacis, et lib. de Corona, Calceatus de Evangelii paratura. Riq.

vetere mundo et in vetere ævo, et sub vetere Deo ignotum, insudatum, quem tantis retro sæculis neminem, et ipsa (1) ignorantia antiquum, quidam Jesus Christus (2), et ille in veteribus nominibus novus revelaverit, nec alius antehac; gratias ago huic gloriæ eorum, maximo adjutorio ejus hinc jam hæresim probaturus, novæ scilicet divinitatis professionem. Hæc erit novitas, quæ etiam ethnicis deos peperit, novo semper ac novo titulo consecrationis cujusque. Quis deus novus, nisi falsus? (a) Ne Saturnum quidem tanta hodie antiquitas deum prohibet, quia et illum novitas aliquando produxit, cum primum consecravit. At enim viva et germana divinitas, nec de novitate, nec de vetustate, sed de sua veritate censetur. Non habet tempus æternitas; omne enim tempus ipsa est. Quod facit, pati non potest. Caret ætate, quod non licet nasci. Deus, si est vetus, non erit; si est novus, non fuit. Novitas initium testificatur, vetustas finem comminatur. Deus autem tam alienus ab initio et fine est, quam a tempore, arbitrio et metatore initii et finis.

CAPUT IX.

Scio quidem quo sensu novum deum facitent, agnitione utique; sed et ipsam novitatis cognitionem (3), percutientem rudes animas, ipsamque naturalem novitatis gratiositatem volui repercutere, et hinc jam de ignoto deo provocare. Utique enim quem agnitione novum opponunt, ignotum ante agnitionem demonstrant. Age igitur, ad lineas rursum et in gradum; persuade deum ignotum esse potuisse. (b) Invenio planè ignotis diis aras propositas; sed attica idololatria est: (c) item, incertis diis; sed superstitione romana est. Porro, incerti dii minus noti, ut minus certi; et proinde ignoti, quia minus certi. Quem titulum incidemus ex duobus deo Marcionis? Utrumque, opinor, et nunc incerto, et retro ignoto. Sicut enim ignotum eum fecit Deus notus Creator,

ita et incertum Deus certus. Sed non evagabor ut dicam. Deus si (4) ignotus fuit latitque, illum regio latebrarum obumbravit, nova utique et ipsa, et (5) ignota, et similiter nunc quoque incerta; certe immensa aliqua, et major indubitate eo quem abscondit. Sed breviter proponam, et (d) plenissime exsequar præscribens deum ignorari nec potuisse, nomine magnitudinis, nec debuisse, nomine benignitatis, præsertim in utroque prælatiore nostro Creatore. Sed quoniam animadverto in quibusdam ad formam Creatoris provocari oportere omnis Dei novi et retro ignoti probationem, hoc ipsum ratione fieri a nobis prius commendare debebo, quo constantius ular rationis editæ patrocinio. Ante omnia quidem, quale est, ut qui Deum agnoscat Creatorem, et priorem de notitia confiteris, non eisdem modis et alium scias tibi examinandum, quibus jam in alio didicisti (6) Deum nosse? Omnis res anterior posteriori normam præministravit. Duo nunc dii proponuntur, ignotus et notus. De noto vacat quæstio: esse eum constat, quia notus non fuisset, nisi esset. De ignoto instat altercatio: potest enim et non esse; quia si esset, notus fuisset. Quod ergo quæritur quamdiu ignoratur, incertum (7) est quamdiu queritur: et potest non esse, quamdiu incertum (8) est. Habes Deum certum, quia notum; et incertum, quia ignotum. Si ita est, ecquid tibi videtur justa ratione defendi, ut ad normam et formam et regulam certorum probentur incerta? Cæterum, si ad hanc causam, et ipsam adhuc incertam, etiam argumenta de incertis adhibeantur, series implicabitur quæstionum, ex ipsorum quoque argumentorum æque incertorum retractatu, periclitantium de fide per incertum; et ibitur in illas jam indeterminabiles quæstiones, quas Apostolus (1 Tim. I, 4) non amat. Sin de certis, et indubitatis, et absolutis regulæ, partibus incertis, et dubiis et inexpectatis præjudicabunt plane, in quibus diversitas status

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Ipsum Sender.
- (2) Jesum Christum alii.
- (3) Forte novitatem cognitionis.
- (4) Si abest Fran. Paris.

- (5) Et abest Fran. Paris.
- (6) Didicistis then.
- (7) In incerto then.
- (8) Id.

COMMENTARIUS.

(a) Ne Saturnum quidem, etc. Ex novitate deorum falsitatem demonstrat, id vero Apolog. 10 cap. tractavit. Proinde Saturnum, inquit, repentino adventu utique cælestem contigit dici. Nam et terræ filios vulgus vocat, quorum genus incertum est. Taceo quod ita rudes adhuc homines agebant, ut cujuslibet novi viri aspectu, quasi divino, commoverentur. Nullius rei parabilior erat annona quam deorum apud ethnicos. Nullus autem Saturno superior iis ferebatur. Virg. VIII Æneid.

Primus ab æthereo venit Saturnus olympo,
Arma Jovis fugiens et regnis exul adeptis. Lx Pa.

CAP. IX.—(b) Invenio plane, etc. Alludit ad illud Apostoli, Act. XVII: Inveni et aram, in qua scriptum erat: ignoto Deo. Quod cum Athenis contigerit, recte atticam idololatriam vocat; atque græcam inscriptionem fuisse scribit in eum locum Oecumenius ἀγνωστῷ θεῷ, ejus duas causas afferens: alteram quod, cum Atheniensibus missis ad Lacedæmonios auxilii gratia adv. Persas, apparuisset spectrum Panis juxta Partheniam eos accusans quod, se neglecto, alios deos colerent,

victoria potiti, ne quid postea simile contingeret, non solum Panis templum erexerint, sed etiam aram ignoto Deo; alteram, quod cum peste laborantibus reliqui dii invocati nihil adjumenti afferrent, intelligentes quemdam esse Deum qui pestem immitteret, ignoto deo aram inscripserint; quo facto pestis cessaverit. PAM. Inscriptionem aræ ita conceptam fuisse notavit Hieronymus in cap. II Epist. ad Titum: Diis Asiæ, et Europæ, et Africa, diis ignotis et peregrinis. Lx Pa. (c) Item incertis diis; sed superstitione romana est. Ubi terram movisse senserant, nuntiatumve erat, ferias ejus rei causâ edicto imperabant; sed Dei nomen edicere quiescebant, ne alium pro alio nominando, falsa religione populum alligarent: eas ferias si quis polluisset, pinculoque ad hanc rem opus esset, hostiam si Deo, si Deæ immolabat. Agellius, II, cap. 28. Ipse Tertullianus ex Varrone, lib. II, ad Nat. Ric.

(d) Plenissime exequare præscribens. Cuiusmodi unum Deum esse præscribens, id est, ex usu forensi respondendo ad objecta adversariorum, eademque diluendo. Lx Pa.

invenitur, fortasse an non provocentur incerta ad formam certorum, ut liberata a reliqua comparationis provocatione per diversitatem status principalis. Cum vero duo dii proponuntur, communis est illis status principalis. Quod enim Deus est (4) ambo sunt; innati, infecti, æterni. Illic erit status principalis. Cætera viderit Marcion, si in diversitate disposuit; posteriora enim sunt in retractatu: imo nec admittentur, si de principali statu constet. Porro constat quia dii ambo, et ita de quorum statu constat communem esse, cum sub eo ad probationem devocantur; si incerta sunt, ad eorum certorum formam provocanda erunt, cum quibus de communione status principalis censentur, ut proinde et de probatione communicent. Hinc (a) itaque constantissime dirigam deum non esse qui sit hodie incertus, quia retro ignotus: quando quem constat esse, ex hoc ipso constat quod nunquam fuerit ignotus, ideo nec incertus.

CAPUT X.

Siquidem a primordio rerum, conditor earum cum ipsis pariter compertus est, ipsis ad hoc prolatis, ut Deus cognoscereetur. Nec enim si aliquando posterior Moses primus videtur in templo literarum suarum Deum mundi dedicasse, idcirco a Pentateucho natales agnitionis supputabuntur; cum totus Mosis stylus notitiam Creatoris non instituat, sed a primordio enarret a paradiso et Adam, non ab Ægypto et Mose recensendam. Denique, major (b) popularitas generis humani, ne nominis quidem Mosis compotes, nedum instrumenti, Deum Mosis tamen nortant, etiam tantam (2) idololatria (3) dominationem obumbrante; seorsum tamen illum quasi proprio nomine Deum perhibent, et Deum deorum, et, *Si Deus dederit, et, Quod Deo placet, et, Deo commendo*. Vide an noverint, quem omnia posse testantur. Nec hoc ullis Mosis libris debent. Ante anima, quam prophetia. Animæ enim a primordio conscientia Dei dos est; eadem nec alia et in Ægyptiis, et in Syris et in Ponticis. Judæorum enim Deum, dicunt (4) animæ Deum. Noli, barbare hæretice, priorem Abraham constituere quam mundum. Etsi unius familiæ Deus fuisset Creator, tamen posterior tuo non erat, etiam Ponticis ante eum notus. Accipe igitur ab antecessore formam, a certo incertus, a cognito incognitus. Numquam Deus latebit, numquam Deus deerit: semper intelligetur, semper audietur; etiam videbitur quomodo volet.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Quid enim Deus est? *Seml.*
(2) Tanta *Semler.*
(3) Idololatriæ *Rhen.*

- (4) Et *inser. Seml.*
(5) False *Rhen. Juuins.*
(6) Si *inserit Seml.* si false *Rhen.*

COMMENTARIUS.

(a) *Itaque constantissime dirigam*. Quas in nos rationes contorserunt, retorquebo. Dirigere, est lege agere, sive convenire, et actionem intendere: sic l. l. §. si ego D. si pars hæred. petatur: Et ille quoque dirigat actionem adversus exterum possessorem. *L. E. Pa.*

CAP. X. — (b) *Major popularitas generis humani*. Hoc est, gentium consensus, conscientia publica. *Ric.*

CAP. XI. — (c) *Quando error etiam orbis*, etc. Hoc latissime tractavit auctor supra, *Apolog. c. 2*, etiam

A Habet Deus testimonia, totum hoc quod sumus et in quo sumus. Sic probatur et Deus et unus, dum non ignoratur, alio adhuc probari laborante.

CAPUT XI.

Et merito, inquit; quis enim non tam suis notus est, quam extraneis? Nemo. Teneo et hanc vocem. Qvale est enim, ut aliquid extraneum Deo sit, cui nihil extraneum esset, si quis esset? quia Dei hoc est, omnia illius esse et omnia ad illum pertinere: vel ne statim audiret a nobis: Quid ergo illi cum extraneis? quod plenius suo loco audiet. At nunc satis est nullum probari ejus nihil probatur. Sicut enim Creator, ex hoc et Deus, et indubitatus Deus, quia omnia ipsius et nihil extraneum illi; ita et alius idcirco non deus, quia omnia non ejus, ideoque et extranea. Denique, si universitas Creatoris est, jam nec locum video dei alterius. Plena et occupata sunt omnia suo auctore. Si vacat aliquid spatii alicujus divinitati in creaturis, plase falsæ (5) vacabit. Potest mendacio veritas. Tanta vis idolorum, cur non recipiat alicubi deum Marcionis? Igitur et hoc ex forma Creatoris expostulo, Deum ex operibus cognosci debuisse, alicujus proprii sui mundi, et hominis, et sæculi: (c) quando etiam error orbis proptereat deos præsumperit, quos homines interdum conficitur, quoniam aliquid ab unoquoque prospectum videtur utilitatibus et commodis vitæ: ita et hoc ex forma Dei creditum est, divinum esse insitunere vel demonstrare quid aptum et necessarium sit rebus humanis. Adeo inde auctoritas accommodata (6) falsæ divinitati, unde præcesserat veræ. (d) Unam saltem cicerculam deus Marcionis propriam protulisse debuerat, ut novus aliquis Triptolemus prædicaretur. Aut exhibe rationem Deo dignam, cur nihil condiderit, si est; quia condidisset, si fuisset: illo scilicet præjudicio, quo et nostrum Deum non alias manifestum est esse, quam quia totum condidit hoc. Semel enim præscriptio statit, non posse illos et Deum confiteri creatorem, et eum quem volunt æque deum credi, non ad ejus formam probare, quem et ipsi et omnes Deum: ut quando hoc ipso nemo creatorem Deum dubitet, quia totum hoc condidit, hoc ipso nemo debeat credere Deum et illum qui nihil condidit, nisi ratio forte proferat. Duplex ista videatur necesse est, ut aut noluerit condere quid, aut non potuerit: tertium cessat. Sed non potuisse, indignum Deo est; Noluisse, an dignum volo inquirere. Dic mihi,

vanas illas esse causas comprobans, ob quas Deos orbis terræ præsumperit, quod aliquid prospererint humanis utilitatibus. *PAM.*

(d) *Unam saltem cicerculam*, etc. Legunt Ms. Vatic. 2 saltim, more veteri, sed nolui immutare. Apto autem metaphora circercule ulitur, eo quod Triptolemus primus serendi modum tradiderit. Hinc illud auctoris lib. ad Herennium: Si Triptolemus, cum omnibus semen largiretur. *PAM.*

Marcion, voluit Deus tuus cognosci se quocumque in tempore? anue (1) alio proposito et descendit, et predicavit, et passus resurrexit, quam uti cognosceretur? Et sine dubio, si cognitus est, voluit: nihil enim circa eum fieret, nisi voluisset. Quid ergo tantopere notitiam sui procuravit, ut in dedecore carnis exhiberetur, et quidem majore, si falsæ? (2) Nam hoc turpius, si et mentitus est substantiam corporis, qui et maledictum in se Creatoris admisit, ligno suspensus. Quanto honestius per aliqua propria molitionis indicia cognitionem sui praestruxisset? Maxime adversus eum cognosci habens, apud quem ex operibus ab initio cognitus non erat. Nam et quale est, ut Creator quidem ignorans esse alium super se deum, in volunt Marcionistæ, qui solum se etiam jurans (Is. XL, 8) adseverabat, tantis operibus notitiam sui armaverit, quam potuerat non ita curasse secundum singularitatis suæ presumptionem: ille autem sublimior, sciens anteriorem deum tam instructum, nullam sibi (a) prospexerit agnoscendo paratūram? Quando etiam insigniora ei superbiora (3) opera debuisset condidisse, ut Deus ex operibus cognosceretur secundum Creatorem; et ex honestioribus, potior et generosior Creatore.

CAPUT XII.

Cæterum, etsi esse eum possemus confiteri, sine causa esse eum deberemus argumentari. Sine causa enim esset, qui rem non haberet; quia res omnis causa est, ut ait aliquis cuius res sit. Porro, in quantum nihil oportet esse sine causa, id est sine re: quia si sine causa sit, perinde est atque si non sit, non habens rei causam, rem ipsam (4); in tantum Deum dignius credam non esse, quam esse sine causa. Sine causa enim est, qui rem non habendo, non habet causam. Deus autem sine causa, id est sine re, esse non debet. Ita, quoties ostendo eum sine causa esse, tamquam sit, hoc constituo non esse illum, quia, si fuisset, omnino sine causa non fuisset. Sic et ipsam fidem dico illum sine causa ab homine capere, aliter solito Deum credere ex operum auctoritate formatum (5), quia nihil tale prospexit, per quod homo Deum didicit. Nam, etsi credunt plerique in illum,

A non statim ratione credunt, non habentes Dei pignus, opera ejus, Deo digna. Itaque, hoc nomine cessationis et defectionis operum, et impudentiæ (6) (b) et malignitatis adfinis est: impudentiæ (7), qua fidem non debitam sibi capiat, cui præstruendæ nihil prospexit; malignitatis, qua plures incredulitatis reos fecit, nihil fidel procurando.

CAPUT XIII.

Cum deum hoc gradu expellimus, cui nulla conditio tam propria et Deo digna, quam Creatoris, testimonium præsignari, (c) narem contrahentes impudentissimi Marcionistæ, convertuntur ad destructionem operum Creatoris. Nimirum, inquam, grande opus et dignum Deo, mundus; Numquid ergo Creator minime Deus? Plane Deus. Ergo nec mundus Deo indignus: nihil etenim Deus indignum se fecit; etsi mundum homini, non sibi fecit, etsi omne opus inferiorius est suo artifice. Et tamen, si quale quid fecisse indignum est Deo, quanto indignius Deo est, nihil eum omnino fecisse vel indignum, quo posset etiam digniorum auctor sperari! Ut ergo aliquid et de isto hujus mundi indigno loquar, cui et apud Græcos (d) ornamentum et cultus, non sordium nomen est, indignas videlicet substantias ipsi illi sapientiæ professores, de quorum ingenis omnis hæresis animatur, deos pronuntiaverunt, ut Thales aquam, ut Heraclitus ignem, ut Anaximenes aerem, ut Anaximander universa cælestia, ut Strato cælum et terram, ut Zenon aerem et ætherem, ut Plato sidera; quæ genus deorum igneum appellat, cum de mundo. Considerando scilicet et magnitudinem, et vim; et potestatem, et honorem, et decorem, opem, fidem, legem singulorum elementorum, quæ omnibus gignendis, alendis, conficiendis reficiendisque conspirant, ut plerique physicorum, formidaverunt initium ac finem mundo dare, (8) ne substantiæ ejus, tantæ scilicet, minus dil haberentur; quæ (9) colunt et Persarum Magi, (e) et Ægyptiorum Hierophantæ, (f) Indorum Gymnosophistæ. Ipsa quoque vulgaris superstitiō communis idololatriæ, cum in simulacris de nominibus et fabulis veterum mortuorum pudet, ad interpretationem naturalium refugit, et dedecus suum ingenio obniti-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Annon? *Seml. an Fran.*
 (2) False *Rhen.*
 (3) Superiora *Claucon.*
 (4) Res ipsa *Seml.*
 (5) Formalam *Jun.*

- D (6) Forte imprudentiæ *Edd.*
 (7) *Id.*
 (8) Constare *Seml.*
 (9) Quos *Seml.*

COMMENTARIUS.

(a) *Prospexerit agnoscendo paratūram.* Hoc est ornamentum seu creationis prerogativam, qua velut proprio apparatu, propriaque gloria cognosceretur.

LE PA.

CAP. XII.—(b) *Et malignitatis adfinis est.* Particeps malignitatis. Eo enim vocabulo in eo sensu utitur Tullius pro Sylla: *Hujus adfinis suspitionis.* LE PA.

CAP. XIII.—(c) *Narem contrahentes impudentissimi Marcionistæ.* Valde deridentes et naso suspendentes aduoco. LE PA.

(d) *Notum Pythagoræ dictum.* Hinc etiam istud Aristotelis in lib. de Mundo: *Universum ipsum commode xepwv nominaveris, id est, compagem rerum com-*

positam, concinnateque ordine digestam. *Edd. post PAU.*

(e) *Et Ægyptiorum Hierophantæ.* *trōphavus* dicti, quod sacra ostenderent aut peragerent, genus sacerdotum apud Ægyptios. PAU.

(f) *Indorum Gymnosophistæ.* Apolog. 32. Gymnosophistæ Indorum pariter dixerat. Hos vero Æthiopum philosophos fuisse, Brachmanas vero Indorum statuere videtur Sidorius Apoll. Ep. 3, l. VIII: *Nunc ad Æthiopum Gymnosophistas, Indorumque Brachmanas, totus lectioni vacans, et ipse quodammodo peregrinare.* Nec abit ab ea sententia Clemens Alex. Strom. I: *κατ' ἰδίαν ἀπὸ τῶν βραχμανῶν, ἢ Brachmanis apud Indos.* LE PA.

brat, figurans Jovem in substantiam fervidam, et A Junonem ejus in aeriam, secundum sonum græcorum vocabulorum; item Vestam in ignem et Camenas in aquam, et Magnam Matrem in terram seminalia demessam, lacertis aratam, lavacris rigatam. Sic et Osiris (1) quod semper sepelitur, et in vivo quæritur, et cum gaudio invenitur, reciprocum frugum et vividorum elementorum, et recidivi anni fidem argumentantur: (a) sicut aridæ et ardentis naturæ sacramenta leones (b) Mithræ philosophantur. Et superiores quidem situ aut statu substantias sufficit facilius deos habitas, quam Deo indignas. Ad humilia deficiam. Unus, opinor, de sepihus flosculus, non dico de pratis; una cujuslibet maris conchula, non dico de Rubro; una tetraonis pinnula, taceo de pavo, sordidum artificem pronuntiabit tibi Creatorem?

CAPUT XIV.

At cum et animalia irrigis minutura, quæ maximus artifex de industria ingenii aut viribus ampliavit, sic magnitudinem in mediocritate probari docens quemadmodum virtutem in infirmitate, secundum Apostolum (II Cor., XII, 9); imitare, si potes, apis ædificia, formicæ stabula, aranei retia, bombycis stamina: sustine, si potes, illas ipsas lectuli et tegetis tuæ bestias, cantharidis venena, muscæ spicula, culicis et tubam et lanceam. Qualia erunt majora, cum tam modicis aut juvaris aut læderis, ut nec in modicis despicias Creatorem? Postremo, te tibi circumfer, intus ac foris considera hominem. Placebit

tibi vel hoc opus Dei nostri, quod tuus dominus ille Deus melior adamavit; propter quem in hac paupertina elementa de tertio celo descendere laboravit; cujus causa in hac cellula Creatoris etiam crucifixus est. Sed ille quidem usque nunc hoc aquam reprobat Creatoris, quæ suos abluit; nec oleum, quo suos unguit; nec mellis et lactis societatem; quæ suos infansat; nec panem, quo ipsum corpus suum representat (e); etiam in sacramentis propriis egens mendicitatibus Creatoris. At tu super magistrum discipulus, et servus super dominum, sublimius illo sapis, destruens quæ ille desiderat. Volo inspicere si ex hæc saltem, ut non et ipse quæ destruis; appetas: Adversaris cælum, et libertatem cæli in habitationibus captas. Despicias terram, plane inimice (2) jam tuæ carnis B matricem; et omnes medullas ejus victæ extorqueas. Reprobas et mare; sed usque ad copias ejus, quæ sanctiorem cibum deputas. Rosam tibi si obtuleris, non fastidies Creatorem. Hypocritas, ut (3) apocarteresi probes te marcionistam (d); id est repudiatorem Creatoris (nam hæc apud vos pro martyrio affectari debuisse, si vobis mundus displiceret), in quantumque materiam resolveris, substantiam (4) Creatoris inspicis. Quanta obstinatio duritia tuæ! deprettas in quibus et vivis et moreris.

CAPUT XV.

Post hæc, vel ante hæc, cum dixeris esse et illi conditionem suam, et suum mundum, et suum cælum;

LECTIONES VARIANTES.

(1) Osirin Paris. Fran.

(2) Inimice Send.

(3) Hypocritam? ut Send. hypocrita, multa Athen.

C

(4) Substantia Send.

COMMENTARIUS.

(a) Sicut aridæ et ardentis naturæ sacramenta leones Mithræ philosophantur. In sacris Mithræ sive Solis adhibebantur leonum simulacra. Erant autem sacramenta, hoc est signa seu mysteria solaris naturæ, aridæ et ardentis. Tunc enim æstus intenditur, fontes et fluvii siccantur, cum ingreditur Leonem Sol dicitur, tunc denique Cereris raptus celebratur, hoc est, messis agitur. Arati Scholiastes, Κέρως γὰρ εἶναι τὸν καρκινὲ ἀφροῦ, καὶ μεταίρε τὸν γῆν καὶ γὰρ παρ' Αἰγυπτίους κατὰ τὸν Εμφί μῦθον, ὅτι ἐν λειονεργίᾳ τὸ φῶς, ἢ τὴν Κέρως ἀπαγὰ τελευτῶται. Proserpinam enim esse fructus dicunt, et Matrem terram. Etenim apud Ægyptios mense Emphi, cum in Leone versatur sol, Proserpine raptus pergitur. Germanicus in Leone:

Hunc ubi contigerit Phoebi violentior axis,
Acoena in Cancro jam tum geminabit æstas;
Tunc lymphæ tenues, tunc est tristissima tellus,
Et densas letus segetes bene condit arator. Ebn. xxi. Rio.

(b) Mithræ philosophantur. Nemo fere est qui nesciat Mithram deum esse Persarum et quidem primum. Hesychius, μίθρης ὁ πρῶτος ἐν Πέρσῃ θεός, ubi et Solem esse ait. Pingebatur autem Leonis vultu, animalium ferventissimi, quoniam, ut docet lib. I, adv. Jovin. B. Hieronymus, ex æstu libidinis, ad eum modum, quo Erichthonius, genitus est. Unde et hic ardentis naturæ voces usurpantur. Lx. Pa.

CAP. XIV. — (c) Panem, quo ipsum corpus suum representat. Has voces, quibus abutuntur Calvinistæ, sic explicat adversus eos Bellarminus: « Verbum representandi ambiguum est: significat enim præsentem rem aliquam facere, sive reipsa, sive in signo aliquo,

vel imagine. Ac, ut omittam testimonia Ciceronis, et etiam sanctorum patrum, qui frequenter utuntur hac voce ad significandum rem aliquam vere et proprie præsentem exhiberi; Tertullianus ipse utriusque significationis exempla præbere potest, lib. IV, in Marcionem, circa medium: Itaque, inquit, jam representamus eum: Hic est Filius meus, etc., ubi dicit Deum Patrem, qui aliquando promiserat Filium, eundem representasse, cum ait in monte Thabor: Hic est Filius meus; ubi apertissime vocat representare, exhibere reipsa: et in libro contra Praxeam vocat Filium Patris representatorem, quia revera Pater est in Filio. Sed ipse idem in lib. de Penitentia distinguit adulterium reipsa commissum, ab adulterio per concupiscentiam in mente representato; ubi representare est exhibere non reipsa, sed in imagine. Cum ergo vox ambigua sit, non potest recte ullo modo colligi Tertullianum loqui de representatione in signo, et non in re; imo contra potius, quia magis proprie dicitur representari quod reipsa exhibetur, quam quod solum in signo, probabilis colligitur Tertullianum loqui de representatione, quia reipsa corpus Domini exhibetur. Quare Petrus Martyr, lib. contra Gardin., obj. 160, tractans hunc locum Tertulliani, fatetur non posse ex hoc solo loco aliquid certi concludi; sed oporteri ex aliis locis venari mentem Tertulliani (De sacr. Euch., lib. II, c. 7). » At enim doctissimus cardinalis plura Auctoris nostri referet testimonia, quibus dogma de reali præsentia mirum in modum comprobatur. Vid. præsertim lib. de Resurr. Carn., c. 8. Ebn.

CAP. XV. — (d) Ut apocarteresi probes te marcionis-

de cœlo quidem illo tertio videmus, si et ad apostolum vestrum discedendum pervenerimus; interim, quæcumque substantia est, cum suo utique deo apparuisse debuerat. At nunc quale est (a) ut Dominus anno XII. Tiberii Caesaris revelatus sit, substantia vero ad decimum quintum jam Severi imperatoris nulla omnino comperta sit, quæ frivolis Creatoris præcellens utique latere desisset, non latente jam Domino suo et auctore? Et ideo, si ipsa non potuit manifestari in hoc mundo, quomodo Dominus paruit ejus in hoc mundo? Si Dominum cepit hic mundus, cur substantiam capere non potuit, nisi Domino fortasse majorem? Jam nunc de loco quæstio est, pertinens et ad mundum illum superiorem, et ad ipsum Deum ejus. Ecce enim, si et ille habet mundum suum infra se supra Creatorem, in loco utique fecit eum, cujus spatium vacabat inter pedes suos, et caput Creatoris. Ergo et Deus ipse in loco erat, et mundum in loco faciebat; et erit jam locus ille major et Deo et mundo. Nihil enim non majus est id quod capit, eo quod capitur; et videndum (b) ne qua adhuc illic vacent subsiciva (1), in quibus et tertius aliqui (2) stipare Deus se cum mundo suo possit. Ergo jam incipe deos computare. Erit enim et locus deus, non tantum qua Deo major, sed et qua innatus et infectus; ac per hoc, æternus, et Deo par; in quo semper Deus fuerit. Dehinc, si et ille mundum ex aliqua materia subjacente molitus est, innata, et infecta, et contemporari Deo, quemadmodum et (5) de Creatore Marcion sentit, redigis et hoc ad maiestatem loci, qui et deum et materiam, duos deos, cludit. Et materia enim Deus, secundum formam divinitatis, innata scilicet, et infecta, et æterna. Aut si de nihilo molitus est mundum, hoc et de Creatore sentire cogetur, cui materiam subjicit in substantia mundi. Sed ex materia et ille fecisse debebit; eadem ratione occurrente illi quoque Deo, quæ opponeretur Creatori, ut æque Deo. Atque ita tres interim mihi deos numera Marcionis, Factorem, et Locum, et Materiam. Proinde Creatorem in loco facti, utique eadem conditione censendo; et materiam ei subjicit, utique innatam et infectam, et hoc nomine æternam, ut Domino. Amplius, et malum

A materia deputans, innatum innatæ, infectum infectæ, et æternum æternæ, quartum jam hinc deum fecit. Habes igitur in superioribus tres substantias divinitatis, in inferioribus quatuor. His enim accedunt et sui Christi, alter qui apparuit sub Tiberio, alter qui a Creatore repromittitur, manifestam jam fraudem Marcion patitur ab eis qui duos illum deos inferre præsumunt, cum novem assignet, licet nesciens.

CAPUT XVI.

Non comparante igitur mundo alio, sicut nec Deo ejus, consequens est ut duas species rerum, visibilia et invisibilia, duobus auctoribus deis dividant, et ista suo Deo invisibilia defendant. Quis autem poterit inducere in animum, nisi spiritus hereticus, ejus esse invisibilia qui nihil visibile præmiserit, quam ejus qui visibilia operatus, invisibilium quoque fidem fecerit, cum justius multo sit aliquibus exemplariis annuere, quam nullis? Videbimus et Apostolus (Col., 1, 16) cui auctori invisibilia deputet, cum et illum exploraverimus. Nunc enim communibus plurimum sensibus et argumentationibus justis, secuturæ (c) Scripturarum quoque advocacy fidem sternimus, confirmantes diversitatem hanc visibilium et invisibilium adeo (4) Creatori deputandam, sicuti tota operatio ejus ex diversitatibus constat; ex corporalibus et incorporalibus, et animalibus et inanimalibus, ex vocalibus et mutis, ex mobilibus et stativis, ex genitalibus et sterilibus, ex aridis et succidis (5), ex calidis et frigidis. Sic et hominem ipsum diversitas temporavit, tam in corpore, quam in sensu. Alia membra fortia, alia infirma: alia honesta, alia inhonesta: alia gemina, alia unica: alia comparia, alia disparia. Proinde et in sensu nunc letitia, nunc anxietas; nunc amor, nunc odium; nunc ira, nunc lenitas. Quod si ita est, ut æmula inter se conditionis universitas ista modulata sit, jam igitur et visibilibus invisibilia debentur, non alteri auctori deputanda, quam eni et æmula eorum, ipsum Creatorem diversum notantia (6), jubentem quæ prohibuit, et prohibentem, quæ jussit percutientem et sanantem. Cur in hac sola specie uniformem eum capiunt,

LECTIONES VARIANTES.

(1) Subsiciva *Fran.* subsicidiva, subsiciva *Rhen.*(2) Aliquis *Paris.*(5) Et omittit. *Sent.*(4) Deo *cod. Wouv.* a Deo creatori *Rhen.*(5) Siccis *Rhen.*(6) Notant *Pamel.*

D

COMMENTARIUS.

tam. Etsi odio Creatoris omnibus creatis abstineas, et abdicatis omnibus vitæ subsidiis intabescas, tamen in quæcumque materiam membra tua dissolvantur, in aliquam ex substantiis a Deo Creatore conditis resolvantur. *Ric.* — Est autem ἀναστροφή Græcis, auctore Snida, cum quis vel inedia, vel laqueo vitam finit, unde ἀναστροφή. Quod vocabulum in *Apolog.* quoque usurpat, sic scribens: *Lycurgus ἀναστροφῆς* optavit, quod leges ejus Lacones emendassent. Cæterum hypocritam hic appellat Marcionem, ut non bona fide, nec ex animo, sed simulate tantum res Creatoris destruentem contemnentemque. *RHEN.*

(a) *Ut Dominus a. 12 Tiberii Caesaris.* Inter errores Tertulliani hic locus recensetur. De hoc ante disseruimus. Putabat nimirum anno 12 Tiberii Christum

prædicantium initium fecisse, et mortem subisse triennio. *LE Pⁿ.*

(b) *Ne qua adhuc illic vacent subsiciva.* Subsiciva vel subsiciva sæpe occurrunt apud auctores finium regundorum. Aggenus Urbicus, *Cum autem assignatio in agro assignato fieret, non potuit omnis modus intra quatuor limites veteranis assignari: in ea remansit aliquid, quod a subsecante linea nomen accepit, subsecivum.* *Ric.*

CAP. XVI.—(c) *Scripturarum quoque advocacy.* Advocatio proprie est turba patronorum et amicorum, qui alicui in iudicio adsunt. Illic accipit pro defensione. Sic in lib. *de patientia: Itaque talibus et advocacy, et rursus promittitur pro consolatione.* *RHEN.*

visibilium solummodo et vitam et mortem, et mala et pacem (*Ecclesi.*, XI, 14; *Is.*, XLV, 7)? Et utique, si illa invisibilia maiora sunt visibilibus creaturis suo loco magnis, sic quoque congruit ejus esse maiora cujus et magna; quia nec magna, nedum maiora, ei competant cujus nec modica comparent.

CAPUT XVII.

His compressi (a), erumpunt dicere: Sufficit unicuique hoc opus Deo nostro, quod hominem liberavit summa et precipua bonitate sua, et omnibus locustis anteposenda. O Deum majorem, cujus tam magnum opus non potuit inveniri, quam in homine dei minoris! Enimvero, prius est ut cum probes esse, per quæ Deum probari oportet: per opera; tunc deinde per beneficia. Primo enim quaeritur an sit; et ita, qualis sit. Alterum de operibus, alterum de beneficiis dignoscetur (1). Cæterum, non quia liberasse dicitur hominem, ideo esse eum constat; sed si esse constituit, tunc et liberasse dicitur; ut et an liberaverit constet; quia potuerit et esse, et non liberasse. Quomodo ergo, quia liberasse dicitur, etiam esse credetur, cum potuerit et esse, et non liberasse? Nunc in isto articulo ab ignoti Dei quaestione deducto (2), satis constitit tam nihil illum condidisse, quam debuisse condidisse, uti cognoscetur, ex operibus; quia, si fuisset, cognosci debuisset, et (3) utique a primordio rerum: Deum enim non decuisset latuisse. Regrediar necesse est ad originem quaestionis Dei ignoti, ut cæteros quoque ramulos ejus excutiam. Primo enim quaeri oportebit, qui postea se protulerit in notitiam; cur postea, et non a primordio rerum? quibus utique necessariis, qua Deus, et quidem melior quo (4) necessarius, latere non debuit. Non enim potest dici non fuisse aut materiam, aut causam cognoscendi Deum, cum et homo a primordio esset in sæculo, qui nunc subvenit, et malitia Creatoris, adversus quam ut (5) bonus subvenit. Igitur aut ignoravit et causam et materiam

suae revelationis necessariae, aut dubitavit, aut non potuit, aut noluit. Omnia hæc Deo indigna, maxime optimo. Sed et hunc locum alibi implebimus, exprobratione seræ revelationis, sicut nunc sola demonstratione.

CAPUT XVIII.

Processerit, age, jam in notitiam quando voluit, quando potuit, quando hora fatalis advenit. (b) Fortasse enim anabibazon ei obstat, aut aliqua maleficia, aut Saturnus quadratus, aut Mars trigonus. Nam et mathematici plurimum Marcionite (c), nec hoc erubescens, de ipsis etiam stellis vivere Creatoris. Tractandum et hic de revelationis qualitate, an digne cognitus sit, ut constet an vere; et ita credatur esse, quem digne constitit revelatum. Digna enim Deo probabunt Deum. Nos definimus Deum primo natura cognoscendum, dehinc (d) doctrina recognoscendum: natura ex operibus, doctrina ex prædicationibus. Sed cui nulla natura est, naturalia instrumenta non suppetunt. Ergo vel prædicationibus revelationem sui debuerat operari; maxime adversus eum revelandus qui et conditionis et prædicationis operibus tot ac tantis, vix tamen (d) hominum fidem (7) impleverat. Quomodo itaque revelatus est? Si per humanam conjecturam, nega Deum (8) alias cognosci posse quam per semetipsum: nec tantum ad formam provocans Creatoris, verum et ad conditionem tam divinæ magnitudinis, quam humanæ mediocritatis: ne major Deo homo videri possit, qui (9), cum non ultro volentem cognosci, suis viribus quodammodo in publicum agnitionis extraxerit: cum humana mediocritas facilius deos fingere sibi norit secundum totius ævi experimenta, quam verum sectarii quem natura jam intelligunt. Alioquin, si sic homo Deum commentabitur, quomodo Romulus Consum, et Tattius Cloacinam, et Hostilius Pavorem, et Metellus Alburnum, et quidam ante hoc tempus Antinuum; hoc aliis licebit: nos Marcionem nauclerum novimus, non regem, nec imperatorem.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Dei dignoscitur *Pamel.*
- (2) Deducta *Seml.* deductis *Venet.* deductus *Gorziensis.*
- (3) Et *neglig. Jun.*
- (4) Qua *Jun.*
- (5) Et *Pamel.*

- (6) Deinde *Pamel.*
- (7) Hominem fide *Pamel.*
- (8) Est, si per humanam conjecturam negat Deum *Pam.* negas, Deum *Seml.* forte nego *Edd.*
- (9) Modo inserit *Latin.* qui non eum non *Pamel.*

COMMENTARIUS.

CAP. XVII.—(a) *His compressi erumpunt dicere.* D Marcionite nimirum, qui Deum Creatorem sugillabant, ut vermium, locustarum, cicicum, etc. creatorem. Arnobius lib. II contra *Gentes*: Non enim si negemus muscas, scarabæos, et cimices, mitedulas, curculiones et tineas omnipotentis esse opus Regis. Sed majori adhuc perspicuitate B. Hieronymus in Proemio comm. ad Epistolam ad Philēm: Quod si non putant eorum esse parva quorum et magna sunt, alterum mihi conditorem, juxta Valentinum, Marcionem et Apellem, formicæ, verminum, culicum, locustarum; alterum cæli, terræ, maris et angelorum debent introducere. An potius ejusdem potentia est, ingenium quod in majoribus exercueris, etiam in minoribus non negare. *Le Pa.*

CAP. XVIII.—(b) *Fortasse enim anabibazon ei obstat.* Chronocratorum planetam seu signum ascendens in horoscopo horaque natali, ut tradunt geneethliaci, impiissimum hominum genus, qui populo phaleras et

D simplicibus imponunt suis signis et falsitatibus. *Le Pa.*

(c) *Nam et mathematici plurimum Marcionite.* Prædicabant ii se vivere de stellis, hoc est stellarum motu vitam suam pendere, cum tamen stellarum illorum Creatorem nolent admittere. Hic mathematicorum nomine non tota mathesis damnatur, sed illa tantum superstitio quæ, cum non sit pars mathematicos (judiciariam dico) inter mathematicum partem adoptari vult, quod fieri nequit; cum enim nihil admittant mathematicæ disciplinæ sine demonstratione, judiciariam rejiciunt, de qua (error enim est pessimus) nulla sit demonstratio. Aliis in locis judiciariam aggressus est; vide de *Idololat.* *Le Pa.*

(d) *Hominum fidem impleverat.* Sic habet exemplar Ursini. Ferri tamen potest vulgata lectio, quæ est etiam codicis Pithæani, *Hominem fide impleverat.* *Ric.*

CAPUT XIX.

« Imo, inquit Marcionitæ, Deus noster, etsi non ab initio, etsi non per conditionem, sed per semetipsum revelatus est in Christo Jesu. » Dabitur et in Christum liber, de omni statu ejus; distingui enim materias oportet, quo plenius et ordinatius retrahantur. Interim satis erit ad præsentem gradum ita occurrere, ut ostendam Christum Jesum non alterius Dei circumlatorem, quam Creatoris; et quidem paucis. Anno quinto decimo Tiberii, Christus Jesus de cælo manare dignatus est, spiritus salutaris: Marcionis salutem (1), qui ita voluit (2), (a) quo quidem anno Antonini majoris de Ponto suo exhalaverit aura (3) canicularis, non curavi investigare. De quo tamen constat, Antoninianus hæreticus est, sub Pio impius. (b) A Tiberio autem usque ad Antoninum, anni fere centum et quindecim et dimidium anni, cum dimidio mensis: tantundem temporis ponunt inter Christum et Marcionem. Cum igitur sub Antonino primus Marcion hunc deum induxerit, sicut probavimus, statim, qui sapit, plana res est. Præjudicant tempora, quod sub Antonino primum processit, sub Tiberio non processisse; id est deum Antoniniani (4) imperii, Tiberiani non fuisse; atque ita non a Christo revelatum, quem constat a Marcione primum (5) prædicatum. Hoc nunc ut probem constare, quod superest, ab ipsis adversariis sumam. Separatio Legis et Evangelii, proprium et principale opus est Marcionis: nec poterunt negare discipuli ejus, quod in summo instrumento habent, quo denique initiantur, et indurantur (6) in hanc hæresin. Nam hæ sunt antitheses Marcionis, id est contrariæ oppositiones; quæ conantur discordiam Evangelii (7) cum Lege committere, ut ex diversitate sententiarum utriusque instrumenti, diversitatem quoque argumententur deorum. Igitur, cum ea separatio Legis et Evangelii ipsa sit quæ alium Deum Evangelii insinnaverit adversus Deum Legis, appa-

A rei ante eam separationem Deum in notitia non fuisse, qui ab argumento separationis innouit; atque ita non a Christo revelatum, qui fuit ante separationem, sed a Marcione commentatum, qui instituit separationem adversus Evangelii Legisque pacem, quam retro illesam et inconcussam, ab apparentia Christi usque ad audaciam Marcionis, illa utique ratio servavit, quæ non alium Deum et (8) Legis et Evangelii tuebatur, præter Creatorem, adversus quem tanto post tempore separatio a Pontico immissa est.

CAPUT XX.

Hæc expeditissimæ probationi defensio quoque a nobis necessaria est adversus obstrepticula diversæ partis. Aiunt enim Marcionem non tam innovasse regulam separationis Legis et Evangelii, quam retro adulteratam recurras. O Christe patientissime Domine! qui tot annis interventionem prædicationis tuæ sustinuisti, donec tibi scilicet (9) Marcion subveniret. Nam et ipsum Petrum, cæterosque, columnas Apostolatus, a Paulo reprehensos (*Gal.*, II) opponunt, quod non recto pede incederent ad Evangelii veritatem; ab illo certe Paulo, qui adhuc in gratia rudis, trepidans denique ne in vacuum cucurrisset aut curreret (*Ibid.*), tunc primum cum antecessoribus apostolis conferebat. Igitur, si ferventer, ut adhuc (10) neophytus, adversus Judaismum aliquid in conversatione reprehendendum existimavit, passivum (c) scilicet convictum, postmodum et ipse usu omnibus omnia futurus, ut omnes lucraretur, Judæis quasi Judæus, et eis qui sub lege, tamquam sub (11) lege (*I Cor.*, IX); tu illam solius conversationis, placituræ postea accusatori suo, reprehensionem suspectam (12) vis haberi etiam de prædicationis erga Deum prævaricatione. Atquin de prædicationis unitate, quod supra legimus, dexterarum junxerant, et ipsa officii distributione, (d) de Evangelii societate condixerant; sicut et alibi (*I Cor.*, XV, 11): (e) *Sive ego, inquit, sive illi, sic prædicamus.*

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Salutis *Pamel.* salutis *confic. Seml.*
- (2) Valuit *confic. Seml.*
- (3) Aula *hæc.*
- (4) Antoini, imperii *Pamel.*
- (5) Primo *Seml.* Oberth.
- (6) Indicatur *Seml.* Oberth.

D

- (7) Evangelii *omitt. Seml.*
- (8) Et Deum *Paris.*
- (9) Scilicet tibi *Pamel.* scilicet *abest Seml.*
- (10) Adhuc ut *Pamel.* adhuc *omitt. Seml.*
- (11) In *Seml.* Oberth.
- (12) Susceptam *Rhen.*

COMMENTARIUS.

CAP. XIX.—(a) *Quoto quidem anno Antonini majoris.* Quod supra lib. de Præscript. adv. hæ. simpliciter dixit, cap. 30, Antonini fere principatu, hic explicatur, cum legitur, quoto anno ejus Marcionis Christus inceptit revelari; de quo aliquid ibi diximus, quasi primum sub Antonino philosopho prodierit Marcion hæreticus, quia sub Aniceto. Verum, quia postea comperi Anicetum sedisse Romæ annis fere sex ante obitum Antonini Pii, auctori hic assentiri cogor cœpisse Marcionem sub Antonino majore, id est Pio, uti mox sequitur, a quo omnes alii aut nomen aut prænomen Antonini mutati sunt: maxime cum etiam initio Pontificatus Aniceti Romam venisse scribat Polycarpum Eusebius in *Chron.*, et *Hist. Eccl.*, lib. IV, cap. 13, idem scribat occurrisse ibi Polycarpo Marcionem. *PAM.*

(b) A Tiberio autem usque ad Antoninum anni, etc.

Si legeretur anni centum quinque, magis accederet ad veritatem historiæ ea lectio, cum toto reperiantur ab anno 15 Tiberii, cujus paulo ante meminuit, et a quo haud dubie computum suum incipere statuit, enumerans annos intermedios inter Christum, sicuti subjungit, et Marcionem. *PAM.*

CAP. XX.—(c) *Passivum scilicet convictum.* Id est promiscuum. v. c. 7. *SEML.*

(d) *De Evangelii societate condixerant.* Condixerant, pro convenerant. Condicere enim etiam denuntiare est, atque constituere. Paulo post restitimus, *Olim de hoc ipso prædicantis. RHEN.*

(e) *Sive ergo, inquit, sive illi, sic prædicamus.* Ad verbum transtulit auctor prædicamus, id quod græce est *καὶ ἡμεῖς*, quemadmodum et Ambrosius in *Comment.* et B. August. lib. II, contra Faustum Manich. cap. 2, et ipsa quoque syriaca editio ac emendatores

Sed et si quosdam falsos fratres irreperisse descripsit, A qui vellent Galatas ad aliud Evangelium transferre (*Gal.* I, 7), ipse demonstrat adulterium illud Evangelii, non ad alterius Dei et Christi fidem transferendam, sed ad disciplinam Legis conservandam (1), habuisse intentionem; reprehendens (2) scilicet illos circumcisionem vindicantes, et observantes tempora, et dies et menses et annos judaicarum caeremoniarum (*Gal.* IV, 10), quas jam exclusas agnovisse debuerant, secundum innovatam dispositionem Creatoris, olim de hoc ipso (3) prædicantis per prophetas suos, ut per Isaiam (*Is.* XLIII, 10): *Vetera transierunt*, inquit; *ecce nova quæ ego nunc facio*; et alibi (*Jerem.* XXXI, 32): *Et disponam testamentum, non quale disposui ad patres vestros, cum illos eduxissem de terra Ægypti*; sic et per Hieremiam (*Jerem.* IV, 4): *Renovate vobis notamen novum, et circumcidimini Deo vestro, et circumcidimini præputia cordis vestri*. Hanc ergo circumcisionem jam sistens Apostolus et hoc novamen, illas quoque vetustates caeremoniarum dissuadebat, de quibus idem Conditor earum quandoque cessaturis profitebatur per Osee (*Os.* II, 11): *Et avertam omnes jocunditates ejus, et dies festos ejus, et neomenias, et sabbata, et omnes caeremonias ejus*. Sic enim et per Isaiam (*Is.* I, 14): *Neomenias vestras, et sabbata, et diem magnum non sustineo: ferias et jejunium, et dies festos vestros odii anima mea*. Quod si et Creator omnia hæc jam pridem recusaverat, et Apostolus ea jam recusanda pronuntiabat, ipsa sententia Apostoli, consentanea decretis Creatoris, probat non alium Deum ab Apostolo prædicatum, quam cujus C decreta cupiebat jam agnosci; falsos et apostolos et fratres notans in hac causa, qui Evangelium Christi Creatoris transferant a novitate prænuuntiata a Creatore, ad vetustatem recusatam a Creatore (*Gal.* I, 6, seqq.).

CAPUT XXI.

Cæterum, si quasi (4) novum Deum prædicans, veteris Dei legem cupiebat excludere, quare de deo quidem novo nihil præscribit, sed de vetere lege solummodo, nisi quoniam, fide manente in Creatorem, sola lex ejus concessare debebat? ut et Psalmus ille (*Ps.* II, 5) præcinerat (5): *Disrumpamus a nobis vincula* (6) *eorum, et abijiciamus eorum jugum a nobis*: ex quo scilicet tumultuatae sunt gentes, et populi me-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Observandam alii.
- (2) Deprehendens *Pamel.*
- (3) Ipso omitt. *Semler, Oberth.*
- (4) Qua *Pamel.*
- (5) Præcinerat *Pamel.*

COMMENTARIUS.

latini Ms. codices, pro eo quod alii prædicavimus. Quibus etiam consensit auctor infra lib. IV, cap. 4, adversus Marc. PAM.

CAP. XXI. — (a) *Nam et alii de idololatriæ edendo*, etc. Alludit ad Epist. I Apostoli ad Corinthios, in qua contra ejusmodi disceptationes late disputat, de idololatriæ, cap. X, de mulierum velamento, cap. XI, de nuptiis vel repudiis cap. VII, et de spe resurrectionis, cap. XV.

(b) *Et obdixeris*. Hoc est, evinceris. RHEN. PAM.

(c) *Hoc enim cuneo veritatis*. Hoc argumentum ad ve-

ditati sunt inania: adaliterunt reges terræ, et magistratus convenerunt (7) in unum adversus Dominum et adversus Christum ejus (*Ibid.*, 1, 2). Et utique, si alius deus prædicaretur a Paulo, nulla disceptatio esset servandæ legis, necne, non pertinentis scilicet ad dominum novum et æmulum legis. Ipsa enim dei novitas atque diversitas abstulisset non modo questionem veteris et alienæ legis, verum omnem ejus mentionem. Sed hic erat totus status questionis, quod, cum idem Deus legis in Christo prædicaretur, legi ejus derogaretur. Stabat igitur fides semper in Creatore et Christo ejus, sed conversatio et disciplina nutabat. (a) Nam et alii de idololatriæ edendo, alii de mulierum velamento, alii de nuptiis vel repudiis, nonnulli et de spe resurrectionis, disceptabant; de Deo, nemo. Nam, si (b) fuisset hæc quoque questio disceptata, et ipsa apud Apostolum inveniretur, vel quanto principalis. Quod si post apostolorum tempora, adulterium veritas passa est circa Dei regulam, ergo jam apostolica traditio nihil passa est in tempore suo circa Dei regulam, et non alia agnoscenda erit traditio apostolorum, quam quæ hodie apud ipsorum Ecclesias editur. Nullam autem apostolici census Ecclesiam invenias, quæ non in Creatore christianizet. Aut si hæc erunt a primordio corruptæ, quæ erunt integræ? nimirum adversariæ Creatoris. Exhibe ergo aliquam ex tuis apostolici sensus, et obdixeris (b). Igitur, cum omnibus modis constet alium deum in regula sacramenti istius non fuisse a Christo usque ad Marcionem, quam Creatorem, satis jam et probatio nostra munita est, qua ostendimus notitiam dei hæretici ex Evangelii et Legis separatione cepisse, et definitio superior instructa est: non esse credendum deum quem homo de suis sensibus composuerit, nisi plane prophetes, id est non de suis sensibus. Quod si Marcion poterit dici, debet etiam probari. Nihil retractare oportebat, (c) hoc enim cuneo veritatis omnis extruditur hæresis, cum Christus non alterius dei quam Creatoris circumulator ostenditur.

CAPUT XXII.

Sed quomodo funditus evertitur (9) Antichristus, nisi cæteris quoque injectionibus ejus elidendis locus detur, relaxata præscriptionum defensione? Accedamus igitur jam hinc ad ipsam Dei personam, vel potius umbram et phantasma (d), secundum Christum

- D (6) Vincula a nobis *Pamel.*
- (7) Circumvenerunt *Semler, Oberth.*
- (8) Si omitt. *Semler.*
- (9) Eventetur *Rhen.*

ritatis defensionem cuncta veluti acie. Desumpta hæc disciplina militari metaphora usus est cap. 2 de Resurrect. carnis: *Quo cuneo occurrendum sit nobis*. Illud aciei genus a Philippo Macedone inventum est, ad perrumpendos hostium ordines quamvis confertissimos. Alio nomine cuneus dicitur phalanx et græcis *ῥωσλος* *ἱερὸς* et *ὄρδος*. LE PA.

CAP. XXII. — (d) *Vel potius umbram et phantasma*, etc. Alludit ad errorem Marcionis, quod Christus in phantasmate homo sit factus, contra quem supra egit libro de Carne Christi, cap. 3. PAM.

ipsius, per idque examinetur per quod Creatori præfertur. Et utique erunt regulæ certæ ad examinandam Dei bonitatem. Sed prius est ut inveniam illam, et adprehendam, et ita ad regulas perducam. Cum enim circumspectio tempora, nusquam est a primordio materialium, et (1) introitu causarum, cum quibus debuerat inveniri exinde agens quod (2) agi habuit. Erat enim jam et mors, et aculeus mortis delictum, et ipsa malitia Creatoris; adversus quam subvenire deberet alterius dei bonitas, primæ huic regulæ divinæ bonitatis occurrens, si se naturalem probaret, statim succurrens, ut causa cœpit. Omnia enim in Deo naturalia et ingenta esse debebant, ut sint æterna, secundum statum ipsius, ne obvenientia et extranea reputentur, ac per hoc, temporalia et æternitatis aliena. Ita et bonitas pereunis et jugis (3) exigitur in Deo, quæ, in thesauris naturalium proprietatum reposita et parata, antecederet causas et materias suas; et primam quamque susciperet, non despiceret et destitueret, si antecederet. Denique, non minus et hic (4) quæram cur non a primordio operata sit bonitas ejus, quam de ipso quæsimus, cur non a primordio sit revelatus? Quidni? qui per bonitatem revelari haberet, si qui fuisset. (a) Non posse quid Deo non licet, nedum naturalibus suis fungi: quæ si continentur, quo minus currant, naturalia non erunt. Et otium enim sua natura non novit: hinc censetur, si agat (5), si nec noluisse videbitur exercere bonitatem interim naturæ nomine. Natura enim se (6) non potest nolle, quæ se ita dirigit, ut si cessaverit, non sit. Sed cessavit aliquando in deo Marcionis de opere bonitas (7). Ergo non fuit naturalis bonitas, quæ potuit aliquando cessasse, quod naturalibus non licet. Et si non erit naturalis, jam nec æterna credenda, nec Deo par, quia non æterna, dum non naturalis: quæ denique nullam sui perpetuitatem, aut de præterito constituat, aut de futuro repromittat. Nam et a primordio non fuit, et in finem sine dubio non erit. Potest enim et non esse quandoque, sicut non fuit aliquando. Igitur, cum constet in primordio cessasse bonitatem Dei illius (non enim a primordio liberavit hominem), et voluntate potius eam quam infirmitate cessasse, jam voluntas suppressæ bonitatis finis invenietur malignitatis. Quid enim tam malignum,

A quam nolle prodesse cum possis? quam utilitate cruciari (8)? quam injuriam sinere? (b) Totum denique Creatoris elogium in illum rescribetur, qui sævities ejus bonitatis suæ mora juvit. Nam in cujus manu est quid ne fiat, ejus jam deputatur cum (9) sit. Homo damnatur in mortem (c), ob unius arbusculæ debilitationem, et exinde proficiunt delicta cum pœnis, et pereunt jam omnes qui paradisi nullum cespitem norunt. Et hoc melior aliqui Deus aut nescit, aut sustinet? Si (d), ut ex hoc melior inveniretur quanto Creator deterior haberetur, satis et in isto consilio malitiosus, qui et illum voluit oneratum operationibus ejus admissis (10), et sæculum in vexatione detinuit. Quid de tali medico judicabis, qui nutriat morbum mora præsidii, et periculum extendat dilatione remedi, quo pretiosius aut famosius curet? Talis et in deum Marcionis dicenda sententia est, mali permisorem, injuriæ fautorem, gratiæ lenocinatorem, benignitatis prævaricatorem, quam non statim causæ suæ exhibuit, plane, si natura bonus, exhibiturus, et non acceSSIONE, si ingenio optimus, et non disciplina, si ab ævo Deus, et non a Tiberio; imo, quod verius, (e) a Cerdone et Marcione. Tiberio nunc deus illo præstitit, ut imperio ejus divina bonitas in terris dedicaretur.

CAPUT XXIII.

(f) Aliam illi regulam prætendo; sicut naturalia, ita rationalia esse debere (11) in Deo omnia. Exigo rationem bonitatis, quia nec aliud quid bonum haberi liceat, quod non rationaliter bonum sit, nedum ut ipsa bonitas irrationalis deprehendatur. Facilius malum, cui rationis aliquid adfuert, pro bono habebitur, quam ut bonum ratione desertum non pro malo judicetur. Nego rationalem bonitatem dei Marcionis, jam hoc primo, quod in salutem processerit hominis alieni. Scio dicturos: Atquin hanc esse principalem et perfectam bonitatem, cum sine ullo debito familiaritatis, in extraneos voluntaria et libera effunditur, secundum quam inimicos quoque nostros, et hoc nomine jam extraneos, diligere jubeamur. Cum ergo non a primordio hominem respexit, a primordio extraneum, cessando præjudicavit cum extraneo nihil sibi esse. Cæterum, disciplinam diligendi extraneum

LECTIONES VARIANTES.

- (1) In inserit Sænder.
(2) Quo Sæml. Pam. Oberth.
(3) Et jugis abest in Paris.
(4) Et hic non minus Pam. et.
(5) Agatur. Sic Pam. et.
(6) Sic alii.

- D I (7) Bonitatis Paris. Rhen.
(8) Utilitatem cruciare nig.
(9) Jam inser. Pam. et.
(10) Honoratum operationibus ejus admisisse Rhen.
(11) Debere omitt. Sæml. Oberth.

COMMENTARIUS.

(a) Non posse quid Deo non licet. Sensus est: Non licet Deo ut aliquid non possit, nedum ut non possit naturalibus suis fungi. RHEX.

(b) Totum denique Creatoris elogium in illum rescribetur. Elogium dicit nomen, titulum; et rescribere, quod sequenti libro dicit transcribere. Sed et si ab homine in diabolum transcripseris mali elogium.

Ric.

(c) Homo damnatur in mortem, etc. Pulchra peccati originalis descriptio, quamquam ipse in plurali numero efferat, et exinde, prosiliunt (sive proficiunt,

ut habent Vatie. z. Ms. cod.) dicta cum pœnis, eo quod ex ipso etiam alia multa peccata oriantur. Eleganter autem dixit, qui paradisi nullum cespitem norunt, hoc est qui paradisi terram numquam ingressi sunt. Pam.

(d) Si. Sabaudi, sustinuit. Edd.

(e) A Cerdone et Marcione. Conjungit hos duos, eo quod Cerdonis discipulus fuerit Marcion. Pam.

CAP. XXIII. — (f) Aliam illi regulam prætendo. Alio argumento in ipsam utor, et regulam veritatis illi explico. LE PA.

vel inimicum, antecessit præceptum diligendi proximum tamquam teipsum (a). Quod etsi ex lege Creatoris, et tu quoque illud excipere debebis, ut a Christo non destructum, sed potius exstructum. Nam, quo magis proximum diligas, diligere juberis inimicum et extraneum. Exaggeratio est debite bonitatis, exactio inlebitæ. Antecessit autem debita indebitam, ut principalis, ut dignior ministra et comite sua, id est indebita. Prior igitur cum prima bonitatis ratio sit in rem suam exhiberi ex justitia, secunda autem in alienam, ex redundantia justitiæ super Scribarum (b) et Phariseorum, quale est secundam ei rationem referri, cui deficit prima? non habenti (1) proprium hominem, ac per hoc quoque exigua (2)? Porro, exigua quæ sum non habuit, quomodo in alienum redundavit? Exhibe (3) principalem rationem, et tunc vindica sequentem. Nulla res sine ordine rationalis potest vindicari, tanto abest ut ratio ipsa in aliquo ordinem amittat. Sit nunc et a secundo gradu incipiens ratio bonitatis, in extraneum scilicet, nec secundus illi gradus ratione constabit, alio modo destructus. Tunc enim rationalis habebitur vel secunda in extraneum bonitas, si sine injuria ejus operetur, cujus est res, quamcumque bonitatem, justitia prima efficit rationalem, sic et in principali gradu rationalis erit, cum in rem suam exhibetur, si justa sit. Sic et in extraneum rationalis videri poterit, si non sit injusta. Cæterum, qualis bonitas, quæ per injuriam constat, et quidem pro extraneo? Foras enim pro domestico aliquatenus rationalis habeatur bonitas injuriosa; pro extraneo vero, cui nec proba legitime deberetur, qua ratione tam injusta rationalis defendetur? Quid enim injustius, quid iniquius et improbus, quam ita alieno benefacere servo, ut domino eripatur, ut alii vindicetur, ut adversus caput domini suborneur, et quidem, quo indignius, in ipsa adhuc domo domini, de ipsius adhuc horreis vivens, sub ipsius adhuc plagis tremens? Talis assertor etiam damnaretur in sæculo (c), nedum plagiator (d). Non aliter deus Marcionis inrumpens in alienum mundum, eripiens Deo hominem, patri filium, educatori alumnus, domino famulum; ut eum efficiat Deo im-

A pium, patri irreligiosum, educatori ingratum, domino nequam. Oro te, si rationalis bonitas talem facit, qualem faceret irrationalis? Non (1) putem impudentiorem, quam qui in aliena aqua alii deo tingitur, ad alienum cælum alii deo expanditur (e), in aliena terra alii Deo sternitur (f), super alienum panem alii Deo gratiarum actionibus fungitur (g), de alienis bonis ob alium deum nomine elemosynæ et dilectionis operatur. Quis iste deus tam bonus, ut homo ab illo malus fiat? tam propitius, ut alium illi deum, et dominum quidem ipsius (5) faciat iratum?

CAPUT XXIV.

Sed Deus, sicut æternus et rationalis, ita opinor, et perfectus in omnibus: *Eritis enim perfecti, quemadmodum Pater vester qui in cælis est* (Matth., V, 48). B Exhibe perfectam quoque bonitatem ejus. Eisi de imperfecta satis constat, quæ neque naturalis invenitur, neque rationalis, nunc et alio ordine traducetur: nec jam imperfecta, imo et defecta, exigua et exhausta, minor numero materialium suarum, quæ in omnibus exhibetur. Non enim omnes salvi sunt, sed pauciores omnibus et Judæis et Christianis creatoris. Pluribus vero pereuntibus, quomodo perfecta defenditur bonitas ex majore parte cessatrix? paucis aliqua, pluribus nulla, cedens perditioni, partiaria exitii? Quod si plures salvi non erunt, erit jam non bonitas, sed malitia perfectior. Sicut enim bonitatis operatio est, quæ facit salvos, ita malignitatis, quæ non facit salvos. Magis autem non faciens salvos dum panes facit, perfectior erit, non juvando, quam juvando. Non poteris et in Creatorem referre bonitatem, in omnes defectionem. Quem enim judicem tenes, dispensatorem si forte bonitatis ostendis intelligendum, non profusorem; quod deo (6) tuo vindicas. Usque adeo hac sola eum præfers bonitate Creatori; quam si solam proficitur et totam, nulli deesse debuerat. Sed nolo jam de parte majore pereuntium, imperfectum bonitatis arguere deum Marcionis: sufficit ipsos, quos salvos facit, imperfectæ salutis inventos, imperfectam bonitatem ejus ostendere: scilicet anima tenus salvos (h), carne deperditos, quæ apud illum non resurgit. Unde hæc dimi-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Habentis *Pamel.*(2) Exigua *confer. Seml.*(3) Re *add. Seml.* exhibere *Pamel.*(4) Irrationalis. An *Paris.* at *Rhen. Oberth.*(5) Ipsius *omitt. Seml. Oberth.*D (6) Deo *abest Seml.*

COMMENTARIUS.

(a) Antecessit præceptum diligendi prox. etc. Istud partim desumit ex illo loco Matth. V: *Audistis quia dictum est antiquis: Diliges proximum tuum*, partim et proprie ex Levit. XIX, ad quod ibi alludebat Christus. *PAM.*

(b) Ex redundantia justitiæ super Scribarum. Super pro plusquam hic usurpari video, quod fecit Suetonius in August. Quamvis id adeo elegans non sit, est enim novitatis genus. *LE PA.*

(c) Talis assertor etiam damnaretur in sæculo. Assertor est vindex alienæ libertatis. *LE PA.*

(d) Nedum plagiator. Opponit plagiatores assertori. Est autem plagiarius, a quo plagiator, suppressio liberi hominis aut servi, sive quod, auctore Suida, fiat *πλῆγῃ* seu *ἐλλείπει*, sive ut ait Isidorus, *ἀπὸ τοῦ πλῆγῃ*. *LE PA.*

(e) Ad alienum cælum alii deo expanditur, etc. Ergo precantes Christiani ad cælum brachia extendunt. *RHEN.*

(f) Alii Deo sternitur. Hoc penitentium erat. *RHEN.*

(g) Super alienum panem alii deo gratiarum actionibus fungitur. In eundem sensum dixerat Irenæus: Quomodo autem constabit eis, cum panem in quo gratiæ actæ sunt, corpus esse Domini sui, et calicem sanguinis ejus, si non ipsum fabricatoris mundi filium dicant, id est, Verbum ejus? *RIC.* — Super alienum panem, alii Deo, etc. Istud ad sacramentum Eucharistiæ, in quo panem non remanere, sed mutari in corpus Christi certum est. *PAM.*

CAP. XXIV.—(h) Scilicet anima tenus salvos, carne

diatio salutis, nisi ex defectione bonitatis? Quid enim tam (1) perfecte bonitatis, quam totum hominem redigere in salutem, totum damnatum a Creatore, totum a Deo optimo affectum? Quod sciam (2), et caro tingitur apud illum (a), et caro de nuptiis tollitur, et caro in confessione nominis deservitur. Sed et si carni delicta reputantur, præcedit animæ reatus, et culpe principatus animæ potius ascribendus, cui caro ministri nomine occurrit. Carens denique anima caro, hactenus peccat. Ita et in hoc injusta bonitas, et sic quoque imperfecta; innocentiorē substantiam relinquens in exitum, obsequio, non arbitrio delinquentem: ejus Christus etsi non induit veritatem, ut tux hæresi visum est, imaginem tamen ejus subire dignatus est. Ipsum quod mentitus est illam, aliquid ei debuit (3) debuisse. Quid est autem homo aliud quam caro? Si quidem nomen hominis, materia corporalis, non animalis, ab auctore sortita est: *Et fecit hominem Deus, inquit (Gen., II), limam de terra*, non animam; anima enim de adflatu (b): *Et factus est homo in animam vivam*. Quis? utique qui de limo. *Et posuit Deus hominem in paradiso*, quod finxit, non quod flavit; qui caro nunc, non qui anima. Itaque, si ita est, quæ ore contendes perfectum bonitatis titulum, quæ non jam a partitione speciali hominis liberandi defectit, sed a proprietate generali? Si plena est gratia et solida misericordia quæ soli animæ salutaris est, plus præstat hæc vita, qua toti et integri fruimur. Cæterum, ex parte resurgere, mulctari erit, non liberari. Erat illud perfectæ bonitatis, ut homo liberatus in fidem Dei optimi, statim eximeretur de domicilio atque dominatu dei sævi. At nunc et febricitas, o Marcionita, et cæteros tribulos et spinas dolor carnis tux tibi edit; nec fulminibus tantum, aut bellis, et pestibus, aliisque plagis Creatoris, sed et scorpiis ejus objectus; in quo te putas liberatum de regno ejus, ejus te muscæ adhuc calcant? si de futuro erutus es, cur non et de presenti, ut perfectæ (4)? Alia est no-

stra conditio, apud auctorem, apud judicem, apud offensum principem generis. Tu tantummodo bonum deum (5) præfers. Non potes autem perfecte bonum (6) ostendere, a quo non perfecte liberaris.

CAPUT XXV.

Quod attinet ad bonitatis quæstionem, his lineis deduximus eam minime Deo adæquari, ut neque ingentiam, neque rationalem, neque perfectam; sed et improbam, et injustam, et ipso jam bonitatis nomine indignam: quod scilicet in quantum Deo congruat, in tantum Deum non esse conveniat, qui de tali bonitate etiam perferatur, nec de tali modo, verum et sola. Jam enim et hoc disciti par est, an Deus de sola bonitate censendus sit, negatis cæteris appendicibus (c), sensibus et affectibus, quos Marcionitæ quidem a deo suo abigunt in Creatorem, nos vero et agnoscimus in Creatore, ut Deo dignos. Et ex hoc quoque negabimus (7) Deum, in quo non omnia quæ Deo digna sunt, constent. Si aliquem de Epicuri schola Deum (d) affectavit Christi nomine titolare, ut quod beatum et incorruptibile sit, neque sibi, neque alii molestias præstet (hanc enim sententiam ruminans Marcion, removit ab illo severitates et judicarias vires) aut in totum immobilem et stupentem Deum concepisce debuerat; et quid illi cum Christo, molesto et Judæis per doctrinam, et sibi per sensum (8)? aut et de cæteris motibus eum agnovisse (9), et quid illi cum Epicuro, nec sibi nec Christianis necessario? Ecce enim hoc ipso quod retro quietus, qui nec notitiam sui aliquo interim opere curaverit, post tantum ævi senserit in hominis salutem, utique per voluntatem, nonne concussibilis tunc fuit novæ voluntati, ut et cæteris motibus videantur obnoxius? Quæ autem voluntas sine concupiscentiæ stimulo est? Sed et cura accedet voluntati. Quis volet (e) quod non concupiscet? Quis enim volet quid, et concupiscet, et non curabit? Igitor cum et voluit et concupivit in hominis salutem, jam et sibi et aliis negotium fecit,

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Quid erat perfectæ *Seml. Oberth.* quid enim tam perfectæ charitatis *Latin.*
 (2) Quod si jam *Pam. Seml. Oberth.*
 (3) Habuit *Jun.* debuit *alii.*
 (4) Sis *add. Seml.*

- (5) Deum *abest Fran.*
 (6) Deum *addit Rhen.*
 (7) Negamus *Jun.*
 (8) Jesum *Rhen.*
 (9) Agnovisset *Wonne.*

COMMENTARIUS.

deperditos, etc. Hoc est quod supra dixit auctor, lib. de Præscr. adv. hæret., c. 51: Resurrectionem animæ tantummodo probat, corporis negat. Contra quam hæresin late disputat lib. de Resurr. carnis. Sicut autem hic legitur, dimidiatio salutis, sic supra lib. de carne Christi, c. 1: Quid Christum dimidiat? eodem pertinet illud infra, ex parte resurgere. *PAM.*

(a) Et caro tingitur apud illum. Sic legimus more Tertullianice, pro tingitur, similiter autem supra lib. de Resurr. car., c. 8: Sed et caro abluatur, etc. Virginitas quoque et viduitas, etc. de bonis carnis Deo adolentur; hoc est enim quod hic addit, et caro de nuptiis tollitur. Quibus locis et aliis quibusdam confirmari a nuptiis continentiam, quam hodie impugnare quidam non verentur, ibid. annotavimus. et lib. de velandis Virgin. et de Cultu fæmin., c. 9. *PAM.*

(b) Anima enim de adflatu. Vulgare est etymum animam esse dictam quasi *ἀναπνεύω*. Quod forte Tertullia-

nus in mente habebat. *LE PA.*

CAP. XXV. — (c) Negatis cæteris appendicibus, sensibus, etc. Premittit hic Marcionem, adhibetque appellationes illas quas adsciscebant Marcionis discipuli, ut Deum creatorem servum dicerent. *LE PA.*

(d) Si aliquem de Epicuri schola Deum. Neimpe, uti sequitur, immobilem et stupentem, ac sicut, cap. 26, stupidissimum. Quo pertinet etiam illud de Deo, quod sequitur, negotium et sibi et aliis fecit, Epicuro nolente. *PAM.*

(e) Quis volet, quod non concupiscet, etc. Istud delictum a Rhenano, quia non habebatur in Gorziensi codice, iterum adjicimus ex Vatic. II Ms. eo quod ad explicationem pertineat. Sive autem cum iisdem bis legas, concupivit, sive cum excusis, concupivit, perinde est. Sicut autem Tertullianus officiales suas, ac nolitia, quam, inquit Rhenanus, opponit voluntati ac homini procurat. *PAM.*

Epicuro nolente, consiliario Marcione (1). Nam et adversarium sibi constituit ipsum illud adversus quod et voluit, et concupit et curavit, sive delictum, sive mortem; imprimis ipsum arbitrum eorum, et dominum hominis Creatorem. Porro, nihil sine æmulatione decurret, quod sine adversario non erit. Denique volens, et concupiscens, et curans hominem liberare, hoc ipso jam æmulatur et eum a (2) quo liberat; adversus eum scilicet sibi liberaturus; et ea de quibus liberat, in alia liberaturus. Proinde enim æmulationi concurrant (3) necesse est officiales suæ in ea quæ æmulatur, ira, discordia, odium, dedignatio, indignatio, bilis (4), nolentia, offensæ. Hæc omnia, si æmulationi adstant, æmulatio autem liberando homini procurat; liberatio autem hominis operatio bonitatis est, non poterit ea bonitas sine suis dotibus, id est sine sensibus et affectibus, per quos administratur adversus Creatorem; ne sic quoque irrationalis proscribatur, si careat et sensibus et affectibus debitis. Hæc multo plenius defendemus in causa Creatoris, in qua et exprobrantur.

CAPUT XXVI.

At hic sufficit perversissimum deum ostendi in ipso præconio solitariae bonitatis, qua nolunt ei adscribere ejusmodi motus animi, quos in Creatore reprehendunt. Si enim neque æmulatur, neque irascitur, neque damnat, neque vexat, utpote qui nec judicem præstat, non invenio quomodo illi disciplinarum ratio consistat, et quidem plenior. Quale est enim, ut præcepta constituat non executurus? ut delicta prohibeat non vindicaturus, quia non judicaturus; extraneus scilicet ab omnibus sensibus severitatis et animadversionis. Cur enim prohibet admitti, quod non defendit admissum? cum multo rectius non prohibuisset quod defensurus non esset, quam ut non defenderet quod prohibuisset: imo et permissis directo debuit, sine causa prohibitorus, ut non (5) defensurus. Nam et tunc tacite permissum est, quod sine ultione prohibetur. Et utique non aliud prohibet admitti, quam quod non amat fieri. Stupidissimus ergo qui non offenditur facto quod non amat fieri, quando offensæ comes sit frustratæ voluntatis. Aut si offenditur; debet irasci, si irascitur, debet ulcisci. Nam et ultio fructus est iræ, et ira debitum offensæ, et offensæ, ut dixi, comes frustratæ voluntatis. Sed non ulciscitur; ergo nec offenditur. Sed non offenditur; ergo nec lædit voluntas ejus, cum sit quod fieri noluit: et sit jam delictum secundum voluntatem ejus, quia non sit adversus volunta-

tem, quod non lædit voluntatem. Aut si hoc erit divinae virtutis, sive bonitatis, nolle quidem fieri, et prohibere fieri; non moveri tamen, si fiat; dicimus jam motum esse illum qui noluit: et vane non moveri ad factum, qui motus sit ad non faciendum, quando noluit fieri: nolendo enim prohibuit. Non enim et judicavit? Nolendo fieri, et idcirco prohibendo; non faciendum enim judicavit, et prohibendum pronuntiavit. Ergo et ille jam judicat. Si indignum est Deum judicare, aut si ea tenus dignum est Deum judicare, qua tantummodo nolit et prohibeat; non etiam (6) defendat admissum. Atquin nihil Deo tam indignum, quam non exequi quod noluit et prohibuit admitti. Primo, quod quaecumque sententiæ suæ et legi, debeat vindictam in auctoritatem et obsequii necessitatem. Secundo, quia æmulum sit necesse est quod noluit admitti, et nolendo prohibuit. Malo autem parcere Deum, indignus sit, quam animadvertere: et quidem Deo optimo, qui non alias plene bonus sit, nisi mali æmulus, ut boni amorem odio mali exerceat, et (7) boni tutelam expugnatione mali impleat.

CAPUT XXVII.

Sed judicat plane malum nolendo, et damnat prohibendo: dimittit autem non vindicando, et absolvit non puniendo. O Deum veritatis prævaricatorem, sententiæ suæ circumscriptorem (a): timet damnare quod damnat, timet odisse quod non amat, factum sinit quod fieri non sinit, mavult ostendere qui nolit; quam probare. Hoc (8) erit bonitas (9) imaginaria, disciplina, phantasma; (b) et ipsa transfuntoria præcepta, securæ delicta: audite, peccatores, quique nondum hoc estis, ut esse possitis: Deus melior inventus est, qui nec offenditur, nec irascitur, nec ulciscitur, cui nullus ignis coquitur in gehenna, cui nullus dentium frendor horrei in exterioribus tenebris; bonus tantum est, denique prohibet delinquere, sed literis solis. In vobis est, si velitis, illi obsequium subsignare, ut honorem Deo habuisse videamini: timorem enim non vult. Atque adeo præ se ferunt Marcionitæ, quod Deum suum omnino non timeant. Malos autem, inquit, timebitur, bonus autem diligetur. Stulte, quem Dominum appellas, negas timendum; cum hoc nomen potestatis sit, etiam timendæ. At quomodo diliges, nisi timeas non diligere? Plane nec pater tuus est, in quem competat et amor propter pietatem, et timor propter potestatem? nec legitimus dominus, ut diligas propter humanitatem, et timeas propter disciplinam? Sic denique plagiarii diliguntur, non etiam

LECTIONES VARIANTES.

(1) Marcionis alii.

(2) Cum de Rhen. Oberth.

(3) Occurrant Semler, Oberth.

(4) Indigna bilis Rhen.

(5) Non ut Seml. non et Jun.

(6) Enim Paris.

(7) Ut Semler, Oberth.

(8) Hæc alii.

(9) Bonitatis Rhen.

COMMENTARIUS.

CAP. XXVII.—(a) *Sententiæ suæ circumscriptorem.* Circumscriptorem, id est, abrogatorem, circumscribere pro circumducere et obliterare, frequens jureconsultis et auctoribus idoneis verbum. Cicero in Finibus; *Circumscriptionis igitur vis sententiis quas modo posui.* RHEN.

(b) *Et ipsa transfuntoria præcepta.* Transfuntoria vocat perfuntoria. Est autem jureconsultis perfuntorium quod levi cura sit, et aliud ageudo, dum videlicet non curamus ut aliquid bene fiat, sed tantum ut fiat: inde *perfuntoris* adverbium in crebro usu apud illos. RHEN.

timeantur. Non enim timebitur, nisi iusta et ordinaria dominatio. Diligi autem potest etiam adultera. Sollicitatione enim constat, non auctoritate; et adulatione, non potestate. Quid denique adulantius, quam delicta non exsequi? Age itaque, qui Deum non times quasi bonum, quid non in omnem libidinem ebullis? summum, quod sciam, fructum vitæ omnibus qui Deum non timeant; quid non frequentas tam solemnes (a) voluptates circi furentis (1), caveæ sævientis (b), et scenæ lascivientis (c)? quid non et in persecutionibus statim oblata acerra animam negatione lucraris? Absit, inquis, absit. Ergo jam timebimus delictum, et timendo probasti illum timeri, qui prohibet delictum. Aliud est, si eadem dei tui perversitate, quem non times, observas, qua et ille quod non vindicat, prohibet. Multo adhuc vanius, cum interrogati, quid fiet peccatori cuique die illo? respondendū (2) abjici illum quasi ab oculis. Nonne et hoc iudicio agitur? iudicatur enim abjiciendus, et utique iudicio damnationis: nisi si in (3) salutem abjiciatur peccator, ut et hoc Deo optimo competat. Et quid erit abjici, nisi amittere id quod erat consecutus, si non abjiceretur? id est salutem. Ergo salutis in detrimentum abjicietur: et hoc decerni non poterit nisi ab irato, et offenso, et exsecutore delicti, id est iudice.

CAPUT XXVIII.

Exitus autem illi abjecto quis? Ab igne, inquit Creatoris deprehendetur, Adeone nullum habet elementum, vel in hanc causam provisum, quo peccatores suos vel sine sævitia releget, ne illos dedat Creatori? Quid tunc Creator? Credo, sulphuratiorem eis gehennam præparabit (4), ut blasphemis suis scilicet: nisi quod Deus zelotes fortasse can desertoribus adversarii sui parcat (5). O Deum usquequaque perversum, ubique irrationalem, in omnibus vanum, atque ita neminem? cuius non statum, non conditionem, non naturam, non ullum ordinem video consistere;

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Circum furentes *Rhen. Oberth.*
 (2) Respondebunt *Latini*. illorum, respondent *Semler.*
 Dei illorum *Rhen.*
 (3) Nisi in *Rhen. Oberth.*
 (4) Præparavit *Seml. Jun.*

COMMENTARIUS.

(a) *Voluptates circi furentis.* Furorem et insaniam tribui circi veteres ferre omnes docent. Augustinus lib. II de Symbolo ad catechumēnos: *Quid delectat in circio? curiosis videre certantes: populos insaniam, furiam anhelantes?* B. Hieronymus ad Marcellum: *Circus insanat.* B. Gregorius Nazianz. *Orat. 27:* *περὶ τοῦδε ἐκπαιδεῖ καὶ τὰ ἄλγεα, καὶ τὰ σπείδια, καὶ τὰ θυμολογία τοῦτον μαρτυρεῖται, ὅτι τὰύτα ποιεῖται πλεον: In circensibus et spectaculis, cursu et venationibus adeo insaniebant, ut in iis vitam ageret. Idem adhuc Theologus Carm. 3 iambico. Le Pa.*

(b) *Caveæ sævientis.* Cavea sæpe pro theatro et amphitheatro ut hic sumitur. Sed hunc locum in vita S. Hilarionis expressit optime B. Hieronymus: *Non circi furoribus, non arenæ sanguine, non theatri luxuria delectabatur. Vides arenam dici pro cavea, unde Apolog. 58, arenæ atrocitas dicitur. Le Pa.*

(c) *Scenæ lascivientis.* Prohibita erant Christianis spectacula propter turpitudinem et impudicitiam; id

A jam nec ipsum fidei ejus sacramentum. Cui enim rei baptisma quoque apud eum exigitur? Si remissio delictorum est, quomodo videbitur delicta dimittere, qui non videbitur retinere? quia retineret, si iudicaret. Si absolutio mortis est, quomodo absolveret a morte, qui non devinxit ad mortem? devinxisset enim, si a primordio damnasset. Si regeneratio est hominis; quomodo regenerat qui non regeneravit? Iteratio enim non competit ei a quo quid nec semel factum est. Si consecutio est Spiritus sancti, quomodo spiritum adtribuet, qui animam non prius contulit? quia (d) suffectura est quodammodo spiritus anima. Signat igitur hominem, numquam apud se resignatum; lavat hominem, numquam apud se resignatum; lavat hominem, numquam apud se coinquinatum; (e) et in hoc totum salutis sacramentum carnem mergit exsortem salutis. Nec rusticus terram rigabit, fructum non relaturam, nisi tam vanus, quam deus Marcionis. Proinde, cur (6) tantam, sive sarcinam, sive gloriam, infirmissimæ aut indignissimæ carni imponit sanctitatem? Quid dicam autem de disciplinæ vanitate, qua sanctificet substantiam sanctam? Quid aut (7) onerat infirmam, aut exornat indignam? Quid non salute remunerat, quam onerat vel exornat? Quid fraudat mercedem operis, non rependens (8) carni salutem? Quid et honorem sanctitatis in illa mori patitur?

CAPUT XXIX.

Non tinguatur apud illum caro, nisi virgo, nisi vidua, nisi cælebs, nisi divorcio (9) baptisma mercata, C quasi non etiam spadonibus ex nuptiis nata. Sine dubio ex damnatione conjugii institutio ista constabit. Videamus an iusta: non quasi destructuri felicitatem sanctitatis, ut aliqui Nicolaitæ, assertores libidinis atque luxuriæ; sed qui sanctitatem sine nuptiarum damnatione noverimus, et sectemur, et præferamus; non ut malo bonum, sed ut bono melius. Non enim proijcimus, (f) sed deponimus nu-

- (5) Adversarii parcat? *Paris. Fran.*
 (6) Ut deus Marcionis proinde cum *Seml. Oberth.*
 (7) Autem *Semler.*
 (8) Reprehendens *Rhen.*
 (9) Divortio *Jun.*

undique clamant canones. Ipse Tertull. *Apol. 38:* *Spectacula vestris in tantum remittimus: in baptismo nimirum, unde S. Chrysostomus, Orat. 49, ad Pop. testatur non videri debere Christianos in scena et ludionum gesticulationibus, ἐν σκηνῇ καὶ μῦθῳ παιδιῶν. Le Pa.*

CAP. XXVIII. — (d) *Suffectura est quodammodo spiritus anima.* Tamquam supposita spiritui susinendo, suffecturam dicit, quemadmodum contrario significat dicimus *præfecturam*. Itaque suffecturam tribuit animæ, ut intelligamus datam spiritui præfecturam. Sic libro de Anima, animum dixit suggestum esse animæ. Ric.

(e) *Et in hoc totum salutis sacramentum carnem mergit.* Augustinus, libro I de peccatorum meritis, contra Pelag., cap. 21: *Optime, inquit, Punic Christiani baptismum ipsum nihil aliud quam salutem vocant. Ric.*

CAP. XXIX. — (f) *Sed deponimus nuptias, etc.* Nuptias equidem non damnabat, imo in iis sanctita-

ptias : nec praescribimus, sed suademus sanctitatem; A jam dicam deum Marcionis, cum matrimonium servantes et bonum, et melius pro viribus cujusque sectando; tunc denique conjugium exerte defendentes cum inimice accusatur spurcitiae nomine in destructionem Creatoris, qui proinde conjugium pro rei honestate benedixit, in erementum generis humani, quemadmodum et universum conditionis in integros et bonos usus. Non ideo autem et cibi damnabuntur, quia operosius exquisiti in gulam committunt : ut (1) nec vestitus ideo accusabuntur, quia pretiosius comparati in ambitionem tumescunt. Sic nec matrimonii res ideo despuentur, quia intemperantius diffusae in luxuriam inardescunt. Multum differt inter causam et culpam, inter statum et excessum. Ita huiusmodi non institutio, sed exorbitatio reprobanda est, secundum censuram institutoris ipsius; cujus est tam, *Crescite et multiplicamini* (Gen. I, 28), quam et, *Non adulterabis* (Exod., XX, 14), et, *Uxorem proximi tui non concupisces* (Levit. XX, 10) : morte punientis et incestam (2), sacrilegam, atque monstruosam in masculos et in pecudes libidinum insaniam. Sed et si nubendi jam motus ponitur, quem quidem apud nos spiritalis ratio, Paraclete auctore, defendit, unum in fide matrimonium praescribens; ejusdem erit modum figere, qui modum aliquando diffuderat : is colliget, qui sparsit : is cadet sylvam qui plantavit : is metet segetem, qui seminavit : is dicet, *Superest ut et qui uxores habent, sic sint quasi non habent* (I Cor. VII, 29), cujus et retro fuit, *Crescite et multiplicamini* : ejusdem finis, cujus et initium. (a) Non tamen ut (3) accusanda caedatur sylva, nec ut damnanda secatur seges, sed ut tempori suo parens. Sic et connubii res, non ut mala, securem et falcem admittit sanctitatis, sed ut matura defungi, ut ipsi sanctitati reservata, cui cadendo praestat et esse (4). Unde

ut malum et impodicitiae negotium reprobat, adversus ipsam facere sanctitatem, cui videtur studere : materiam enim ejus eradit : quia si nuptiae non erunt, sanctitas nulla est. Vacat enim abstinentiae testimonium, cum licentia eripitur; quoniam ita quaedam in diversis probantur. Sicut et *virtus in infirmitate perficitur* (II Cor. XII, 9), sic et abstinentia nubendi in facultate dinoscitur (5). Quis denique abstiniens dicitur, sublato eo a quo abstinendum est? Quae temperantia gula in fame? quae ambitionis repudiatio in egestate? quae libidinis infractio in castratione? Jam vero sementem (6) generis humani compescere in totum (7), nescio an hoc quoque optimo Deo congruat. Quomodo enim salvum hominem B volet, quem vetat nasci, de quo nascitur auferendo? quomodo habebit in quo bonitatem suam aget, quem esse non patitur? quomodo diligit, cujus originem non amat? Timet forsitan redundantiam sobolis, ne laboret plures liberando, ne multos faciat haereticos, ne generosiores habeat. Marcionitas ex Marcionitis. Non erit inhumanior (8) duritia Pharaonis, nascentium enecatix. Nam ille animas admittit, hic non dat; ille auferit de (9) vita, hic non admittit in vitam. Nihil apud ambos de homicidio differt : sub utroque homo interficitur; sub altero, jam editus, sub altero, edendus. Gratus esses, o decet heretice, si esses in dispositionem Creatoris, quod marem et feminam miscuit : utique enim et Marcion tuus ex nuptiis natus est. Satis haec de deo Marcionis, quem, C et definitiones unice divinitatis, et conditiones statuum (10) ejus omnino non esse confirmant (11). Sed et totius opusculi series in hoc utique succedit. Proinde, si cui minus quid videmur (12) egisse, speret reservatum suo tempori, sicut et ipsarum Scripturarum examinationem, quibus Marcion utitur.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Tunc *Rhen. Oberth.*
- (2) Incestam et *Jun.*
- (3) Ut *neglig. Seml. Oberth.*
- (4) Praestet esse *Seml. praestaret Rhen.*
- (5) Dignoscitur *Rig. Fran.*
- (6) Semen *Jun.*

- (7) In *delet Seml.*
- (8) Humanior *Seml. Oberth. inhumanior alii.*
- (9) A *Seml. Pamel.*
- (10) Statum *Rhen. Oberth.*
- (11) Confirmantes *Rhen.*
- (12) Videbimur *Fran.*

COMMENTARIUS.

tem commendabatur auctor, sed nuptiarum obtentu turpitudinem jam invalescenscentem rejiciebat. *Le Pa.*

(a) Non tamen ut accusanda caedatur sylva. A simili nuptias damnandas non esse docet, utique juris romani peritus erat, de sylva caedua, loquitur de qua D

frequens in jure mentio, dividiturque sylva omnis in caedua, et non caedua. Prior ideo servatur ut caedatur, posterior pastioni pecorum destinata est, et vulgo pascua dicitur. *Le Pa.*

LIBER SECUNDUS.

ARGUMENTUM. — I. Cum libro praecedenti definerit Tertullianus deum Marcionis Deum non esse, re-gulis certis praescribentibus unicam esse divinitatem; hoc libro Deum Creatorem digno Deum esse, utpote bonum, non malum, defendit.

II. Praemissa invectiva in Marcionitas, qui sua curiositate

Deo negotium faciunt, de arbitrio sensus sui Deum pensitantes.

III. In primis autem docet bonitatem Dei Creatoris aeternam esse.

IV. Praesertim ex hominis et mundi factura ac ea quam homini praescripsit lege;

V. Neque enim lapsum hominis Deo, sed libero arbitrio hominis imputandum :

VI. Et vero Dei bonitatem ac rationem hominis hoc requisivisse, ut constitueretur homo liberi arbitrii; utpote cum nec boni nec mali merces jure ei pensaretur, qui aut bonus aut malus necessitate fuisset inventus, non voluntatis :

VII. Id ipsum etiam exigere Dei gravitatem, fidem et patientiam :

VIII. Prorsus itaque homini delictum imputandum quem ad recte vivendum creaverat Deus :

IX. Neque propterea Deo id imputandum, quod affatus Dei sit anima quæ delinquit; quia habet quidem animam illas lineas Dei quæ immortalis, quæ libera sui arbitrii, quæ præscia plerumque, quæ rationalis; tamen ei in his imago dumtaxat Dei, non usque ad ipsam vim divinitatis.

X. Neque etiam in diabolum transcriberetur culpa, ut innotesceret delicti, propterea in Creatorem dirigendam, ut in auctorem diaboli, utpote qui angelus a Deo et bonus factus sit, non diabolus, id est delator.

XI. Porro, si post delictum hominis iudex et severus fuerit Deus, non ad malitiam, sed ad justitiam pertinere;

XII. Quæ justitia cum perpetuo in Deo cum bonitate conspiravit, non recte seorsum deputari Deum bonum et seorsum Deum justum;

XIII. Imo vero omne justitiæ opus bonitati Dei procurare, quippe cum timor judicii ad bonum, non ad malum, conferat :

XIV. Si quando itaque Deus legatur condens mala, de malis pæne, non culpe, intelligi :

XV. Justitiam proinde esse, atque adeo bonitatem Dei, quæ severitas videatur ;

XVI. Et judicii non exprobranda quæ justitiæ accidunt, non magis quam medico ferramenta quæ secant, inurant, amputant et constringunt :

XVII. Denique totum ordinem Dei bonitatis ex ejus misericordia in errantes, patientia in non resipiscentes, et præstantia in merentes.

XVIII. Deinde ad antitheses veniens Marcionis, etiam ad bonitatem Dei pertinere probat talionis penam, ciborum immundorum prohibitionem, et sacrificiorum onera ;

XIX. Nec minus etiam legales quasque disciplinas, ne illi momento vacarent a Dei respectu ;

XX. Imo vero etiam rapinam argenti mandatam a Deo Hebræis in Egyptios; pluri enim valuisse sexcentorum millium per tot annos, et filiorum jacturam quos mererant :

XXI. Nullam vero etiam contrarietatem esse in Deo prohibente sabbatis operari, et jubenti arcam circumferri etiam in sabbato :

XXII. Neque etiam similitudinum prohibitarum legi refragari aenei serpentis, aut Cherubin et Seraphin aureas effigies, quæ longe diversas habebant causas ab idololatria, de qua, vetans similitudinem fieri, subjicit : Non adorabitis, neque servietis eis; fuisse enim etiam rationalem Dei institutionem sacrificiorum (avocantis ab idolis), quæ tamen rursus rejecerit.

XXIII. Non recte etiam letem Deum dici, cum reprobat aliquando probatos, aut probat quandoque reprobandos; nihil enim magis bono etiam judici convenire, quam pro præsentibus meritis, et rejicere, et allegere :

XXIV. Proinde pœnitentiam apud Deum prave interpretari Marcionem, nam et in græco sono (utpote *μετάνοια*) pœnitentia nomen non ex deficit confessione, sed ex animi demutatione compositum est.

XXV. Nec absimiliter prave ab illo intelligi illud : Adam, ubi es? et illud ad Cain, Ubi est frater tuus? Item illud de Sodoma et Gomorra, Descendens videbo, etc.;

XXVI. Item etiam juramentum Dei per semetipsum, et verba illa ad Moysen, Sine me, et indignatus ira disperdam illos.

XXVII. Denique reliquas pusillitates quas Deo objiciebant Marcionitæ non tantas esse quantas etiam ipsi in Christo sentiant, cui apparitiones illæ Veteris Testamenti adscribendæ sint.

XXVIII. Postremo adversus Marcionem alias suas antitheses æmulas facit ad finem usque libri. PAM.

ARGUMENTUM.— Quidquid a Deo Patre et Creatore factum est, id sapientissime factum docet, ideoque Creatorem Deum bonum esse, non malum.

CAPUT PRIMUM.

Occasio reformandi opusculi hujus, cui quid acciderit primo libellulo (1) præfati sumus, hoc quoque contulit nobis, uti duobus diis adversus Marcionem retractandis, sui cuique titulum et volumen distingueremus pro materiæ divisione, alterum deum definiētes omnino non esse, alterum defendentes digne Deum esse : quatenus ita Pontico placuit, alterum inducere, alterum excludere. Non enim poterat edificare mendacium sine demolitione veritatis. Aliud subruere necesse habuit, ut quod vellet, exstrueret. Sic ædificat (a) qui propria paratura caret. Oportuerat autem in hoc solum disceptasse, quod nemo sit deus ille qui Creatori superducitur; ut falso deo depulso, regulis certis et unicam et perfectam præscribentibus divinitatem, nihil jam quæreretur in Deum verum : quem (2) quanto constaret esse, sic quoque dum alium esse non constat, tanto qualemcumque sine controversia haberi deceret, adorandum potius quam indicandum; et demerendum magis quam retractandum, vel quam timendum ob severitatem.

LECTIONES VARIANTES.

(1) Libello Pamel. Seml. Oberth.

(2) Quem omitt. Fran.

COMMENTARIUS.

CAP. I.—(a) Qui propria paratura caret. Paraturam, inquit Rhenanus, et hic vocat materiam. Sic lib. de Carne Christi, c. 8: Debeo, inquit, illos de sua paratura reperiunt; item lib. præced. c. 11: nullam sibi proposuit agnoscendo paraturam. Adnotat præterea

Latinus similes locos ex lib. IV adv. Marcion. sub initium, et omnem paraturam impij atque sacrilegi Marcionis; et rursus eodem lib. c. 2: habuit utique authenticam paraturam. PAM.

Quid enim amplius homini necessarium, quam cura in Deum verum, in quem, ut ita dixerim, inciderat, quia alius Deus non erat.

CAPUT II.

(a) At nunc negotium patitur Deus omnipotens, dominus et conditor universitatis; ideo tantum opinor, quia a primordio notus est, quia nunquam latuit, quia semper illuxit, etiam ante Romulum ipsum, nedum ante Tiberium: nisi quod solis hæreticis cognitum non est, qui ei negotium faciunt: propterea alium Deum existimantes præsumendum, quia quem constat esse, reprehendere magis possunt, quam negare de arbitrio sensus sui pensantes (1) Deum aliqui: proinde atque si cæcus vel (b) fluitantibus oculis, ideo alium solem præsumere velit mitiorem et salubriorem; quia quem videat, non videt. Unicus sol est, o homo, qui mundum hunc temperat; et quando non putas, optimus et utilis; et cum tibi acrior et infestior, vel etiam sordidior atque corruptior, rationi tamen suæ par est. Eam tu si perspicere non vales (2), jam nec ullius (3) alterius solis, si qui fuisset, radios sustinere potuisses, utique majoris (4). Nam qui in (5) inferiorem deum cæcutis, quid in sublimiorem? Quin potius infirmitati tuæ parcis, nec in periculum extenderis, habens deum certum et indubitatum, et hoc ipso satis visum, cum id primum conspexeris eum esse, quem non scias, nisi ex parte qua voluit ipse. Sed Deum quidem ut sciens non negas, ut nesciens retractas; imo et accusas quasi sciens; quem si scires, non accusares, imo nec retractares. Reddens nomen illi, negas substantiam nominis, id est magnitudinem, qua (6) Deus dicitur, non tantam eam agnoscens, quantam si homo omnifariam nosse potuisset, magnitudo non esset. Isaïas jam tum (7) apostolus, prospiciens hæretica corda: Quis, inquit (Is. XL, 43, 14), cognovit sensum Domini, aut quis illi consiliarius (8) fuit?

A aut ad quem consultavit? aut viam intellectus et scientiæ quis demonstravit ei? Cui et (c) Apostolus condicet: O profundum divitiarum et sapientiæ Dei! ut ininvestigabilia iudicia ejus, utique Dei iudicis, et ininvestigabiles viæ ejus! utique intellectus et scientiæ, quas ei nemo monstravit: nisi forte isti censores divinitatis, dicentes: Sic non debuit Deus; et sic magis debuit: quasi cognoscat aliquis quæ sint in Deo, nisi spiritus Dei. Mundi autem habentes spiritum, non agnoscetes in sapientia Dei per sapientiam Deum (I Cor., I, 21), consultiores sibi met videntur Deo. Quoniam, sicut sapientia mundi stultitia est penes Deum, ita et sapientia Dei stultitia est penes mundum. Sed nos scimus stultum Dei sapientius hominibus, et invalidum Dei validius hominibus (I Cor., I, 25). B Et ita Deus tunc maxime magnus, cum homini pusillus; et tunc maxime optimus, cum homini non bonus; et tunc maxime unus, cum homini duo aut plures. Quod si a primordio (d) homo animalis non recipiens quæ sunt spiritus (I Cor., II, 14), stultitiam existimavit Dei legem, ut quam observare neglexit: (e) ideoque non habens fidem, etiam quod videbatur habere ademptum est illi (Math., XIII, 12; Luc., VIII, 18), paradisi gratia et familiaritas Dei, per quam omnia Dei cognovisset, si obedisset: quid mirum si redhibitus materiæ suæ, et in ergastulum terræ laborandæ relegatus, (f) in ipso opere prono e. deverso ad terram, usurpatum ex illa spiritum mundi universo generi suo tradidit, (g) dumtaxat animali et hæretico, non recipienti quæ sunt Dei? (h) Aut quia C dubitabit ipsum illud Adæ delictum hæresin pronuntiare, quod per electionem suæ potius quam divinæ sententiæ admisit? nisi quod Adam nunquam figulo suo dixit: « Non prudenter defluxisti me. » Confessus est seductionem; non occultavit seductionem: rudis admodum (9) hæreticus fuit. Non obaudivit; non tamen blasphemavit Creatorem, nec repre-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Pensitant Latin. Jun.
- (2) Valeas affi.
- (3) Illius Seml. Oberth.
- (4) Majores affi.
- (5) In abest Rig. venet.

- (6) Magnitudinis, quæ Rhen. Venet. Pamel.
- (7) Ipse jam tunc Pam. Fran. ipse jam Rhen.
- (8) Quis consiliarius ejus Pamel. Seml. Oberth.
- (9) Adhuc olim legeb. Edd.

COMMENTARIUS.

CAP. II.—(a) At nunc negotium patitur Deus omnipotens, etc. Quasi dicere vellet Deo negotium facere Marcionitarum temeritatem et audaciam, qui Deum alium ab omnipotente sibi confinxerunt. LE PR.

(b) Fluitantibus oculis alium solem præsumere. Sic lib. 1: Lippientibus, etiam singularis lucerna numerosa est. Ric.

(c) Apostolus condicet: O profundum, etc. B. Apostolus Isaïæ consentit, dum (Rom. II) ait: O profundum! etc.: in græcis est, ὁ βάθος. LE PR.

(d) Homo animalis. ὁ ζωόν. Et statim explicat, non recipientes quæ sunt spiritus. Ric.

(e) Ideoque non habendo fidem, etiam, etc. Pulchre explicat illud Luc. VIII: Qui enim habet, dabitur ei, et qui non habet, etiam quod putat se habere auferetur ab eo. Id in simili ad Adamum referens, cui, non habendo fidem, etiam quod videbatur habere ademptum est, nempe paradisi gratia, et familiaritas Dei: per quam omnia Dei cognovisset, si obedisset. Ubi ad ver-

bum transtulit, quod videtur habere, pro eo quod est græce, ὁ δὲ καὶ τῆς ψυχῆς. PAM.

(f) In ipso opere prono et deverso ad terram. Dixerat Persius:

O prone in terras animæ, et cœlestium inanes! Ruc.

(g) Dumtaxat animali et hæretico. Itaque alios psychicos facit, alios hæreticos, ut et principio libri De Monogamia. Et tamen Adamum ipsum, quem psychicum vocat, mox appellabit hæreticum. PAM.

(h) Aut quis dubitabit ipsum illud Adæ delictum, etc. Etiam notatu dignus est hic locus, quod initium omnis hæreseos ab Adam delicto deducat, utpote, si uti sequitur, quod per electionem suæ potius quam divinæ sententiæ admisit; in quo admisit ad destinationem hæreseos, de qua late supra lib. de Præscript., cap. 6. Placeret proinde magis illud primæ editionis, rudis adhuc hæreticus fuit, pro eo quod ex Gorziensi codice substituit Rheuaanus, rudis admodum, nisi hoc reperiretur in Vatic. 2 Ms. codd. PAM.

hendit auctorem, quem a primordio sui bonum et (1) A optimum invenerat, et ipse si forte iudicem sece- rat a primordio.

CAPUT III.

Igitur oportebit ineuntes examinationem in Deum notum, si quaeritur in qua conditione sit notus, ab operibus ejus incipere quæ priora sunt homine, ut statim cum ipso comperta bonitas ejus, et exinde constituta atque præscripta, aliquem sensum sugge- rat nobis intelligendi, qualiter sequens rerum ordi- natio evaserit. Possunt autem discipuli Marcionis re- cognoscentes bonitatem Dei nostri, dignam quoque Deo agnoscere per eosdem titulos, per quos indignam ostendimus in deo illorum. Jam hoc ipsum (2) quod materia est agnitionis suæ, non apud alium invenit, sed de suo sibi fecit. Prima denique bonitas Creato- ris, qua se Deus noluit in æternum latere, id est non esse aliquid, cui Deus cognosceretur. Quid enim tam bonum, quam notitia et fructus Dei? Nam, etsi non- dum apparebat, hoc bonum esse, quia nondum erat quicquam cui appareret; sed Deus præciebat quid boni apparitum esset: et ideo (a) in suam sum- mam commisit bonitatem, apparituri boni negotia- tricem, non utique repentinam, nec obventitiæ boni- tatis, nec provocatiæ animationis, quasi exinde censendam, quo cepit operari. Si enim ipsa consti- tuit initium, exinde quo cepit operari, non habuit initium ipsa cum fecit. Initio autem facto, ab ea etiam ratio temporum nata est, utpote quibus distin- guendis et notandis, sidera et luminaria cœlestia dis- posita sunt: *Erant enim*, inquit (Gen., I, 14), *in tem- pora, et menses, et annos*. Ergo nec tempus habuit ante tempus, quæ fecit tempus; sicut nec initium ante initium, quæ constituit initium. Atque ita carens et ordine initii et modo temporis, de immensa et indeterminabili ætate censebitur, nec poterit repen- tina vel obventitia et provocatiæ reputari, non ha- bens unde reputetur, id est aliquam temporis spe- ciem; sed et (3) æterna, et Deo ingenua, et perpetua præsumenda, ac per hoc Deo digna, suffundens jam hinc bonitatem dei Marcionis, non dico initii et temporibus, sed ipsa malitia creatoris posteriorem, si tamen malitia potuit a bonitate committi (4).

- (1) Et *ebest Rig. venet.*
 (2) Ipso *olim legeb.*
 (3) Et *negl. Seml. Oberth.*
 (4) Committit *alii.*

CAP. III.—(a) *In suam summam commisit bonita- tem*. Commisit, hoc est reposuit, tempore suo sci- licet promendum. *Ric.*

C P. IV.—(b) *Eructavit*, inquit, *cor meum verbum optimum*. Eodem modo initium Ps. XLIV supra citavit lib. *adv. Hermogenem*, cap. 18, pro eo quod editiones hebr., gr. et chaldaica, et latine omnes *bonum*. *PAM.*

(c) *Blasphemie surculus*, etc. Sic recte Rhenanus, pro eo quod antea erat, *surculus*; accipitur enim pro palmitate, de quo scribitur *Joan. IV, 2*, quo adludere videtur auctor: *Mittetur foras sicut palmes, et aresecet.*

CAPUT IV.

Igitur, cum cognoscendo Deo hominem prospexisset bonitas Dei ipsius, etiam hoc præconio suo addidit, quod prius domicilium homini commentata est, ali- quam postmodum molem maximam, postmodum et majorem, ut in magna tamquam in minore proluderet atque perliceret: et ita de bono Dei, id est de magno, ad optimum, quoque ejus, id est ad majus habitacu- lum promoveretur. Adhibet operi bono optimum etiam ministrum, sermonem suum: (b) *Eructavit*, inquit, (Ps. XLIV, 1) *cor meum* (5) *sermonem optimum*. Agnoscat hinc primum fructum optimum, utique opti- mæ arboris, Marcion: imperitissimus rusticus qui- dem in malam, bonam inseruit; sed non valebit bla- sphemie surculus (c), arecet cum suo artifice, et ita se bonæ arboris natura testabitur. Adspice ad sum- mam, qualia sermo fructificaverit: *Et dixit Deus: Fiat; et factum est*, et vidit Deus quia bonum (Gen., 1): non quasi nesciens bonum, nisi videret, sed quia bonum, ideo videns, honorans et consignans, et dis- pungens bonitatem operum dignatione conspicuus. Sic et benedicebat quæ bene faciebat, ut illi totus Deus commendaretur, bonus, et dicere et facere. Ma- ledicere adhuc sermo non norat, quia nec male facere. Videbimus causas, quæ hoc quoque a Deo exegerunt. Interi mundus ex bonis omnibus constituit, satis præ- monstrans quantum boni pararetur illi, cui (6) præ- parabatur hoc totum. Quis denique dignus inco- lere Dei opera, quam ipsius imago et similitudo? Eam quoque bonitas et quidem operantior operata est, non imperiali verbo, sed familiari manu, etiam verbo blandiente præmisso: *Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram* (Gen., I, 26). Bonitas dixit, bonitas finxit hominem (7) de limo, in tantam substantiam carnis ex una materia tot quali- tatibus exstructam. Bonitas inflavit (8) animam, non mortuam, sed vivam. Bonitas præfecit universis fruendis atque regnandis, etiam cognominandis (Gen., II, 7). Bonitas amplius delicias adjecit homini, ut quamquam totius orbis possidens, in amenioribus moraretur, (d) translatus in paradisum, jam tunc de mundo in Ecclesiam. Eadem bonitas et adiutorium prospexit, ne quid non boni: *Non est enim*, inquit

LECTIONES VARIANTES.

- D (5) Verbum *add. alii.*
 (6) Illi *addit fran.*
 (7) Hominem *abest Seml. Oberth.*
 (8) In *add. Seml. Oberth.*

COMMENTARIUS.

Est vero illud Tertullianicum, *adspice ad summam*, pro eo quod vulgo dicitur, *in summa*. Retineri autem potest *fructificaverit*, aut lege cum Vatic. 1, *fructifica- vit. PAM.*

(d) *Translatus in paradisum, jam tunc de mundo in Ecclesiam*. Libro de *Pœnitentia*, dixit Ecclesiam esse in uno et altero. Ille igitur Adamum et Evam transla- tos fuisse ait in paradisum, de mundo in Ecclesiam, ad- dictum a Deo paradisum Ecclesiæ significans; Eccle- siam vero jam tunc fuisse in uno et altero. *Ric.*

(Gen., II, 18), *bonum solum esse hominem*. (a) Sciebat illi sexum Mariæ, et deinceps Ecclesiæ profuturum. Sed et quam arguis legem, quam in controversias torques, bonitas erogavit, (b) consulens homini quo Deo adhereret, ne non tam liber, quam adjectus videretur, æquandus famulis suis cæteris animalibus, solutis a Deo et ex fastidio (1) liberis; sed ut solus homo gloriaretur, quod solus dignus fuisset qui legem a Deo sumeret, utque animal rationale, intellectus et scientiæ capax, ipsa quoque libertate rationali contineretur, ei subjectus, qui subjecerat illi omnia (I Cor., XV, 28). Cujus legis observandæ consilium, bonitas pariter adscripsit: *Qua die autem ederitis, morte moriemini* (Gen., II, 17). Benignissime enim demonstravit exitum transgressionis, ne ignorantia periculi negligentiam juvaret obsequii. Porro, si legis imponendæ ratio præcessit, sequelatur etiam observandæ, ut poena transgressionis adscriberetur; quam tamen evenire noluit, qui ante prædixit. Agnosce igitur bonitatem Dei nostri interim, vel hucusque ex operibus bonis, ex benedictionibus bonis, ex indulgentiis, ex providentiis, ex legibus et præmonitionibus (2) bonis et benignis.

CAPUT V.

Jam hinc ad quæstiones omnes. (c) O (3) canes, quos foras Apostolus expellit (Apoc., XXII, 15), latrantes in (4) Deum veritatis! hæc sunt argumentationum ossa quæ obroditis. Si Deus bonus et præcius futuri, et avertendi mali potens, cur hominem, et quidem imaginem et similitudinem suam, imo et substantiam suam, per animæ scilicet census, passus est labi de obsequio legis in mortem, circumventum a diabolo? Si enim et bonus qui evenire tale quid nollet, et præcius qui eventurum non ignoraret, et potens qui depellere valeret, nullo modo evenisset, quod sub his tribus conditionibus divini majestatis evenire non posset. Quod si evenit, absolutum est e contrario Deum neque bonum credendum, neque præcium, neque potentem: siquidem in quantum nihil tale evenisset, si talis Deus, id est bonus, et præcius, et potens, in tantum ideo evenit, quia non talis Deus. Ad hæc, prius est istas species in Creatore defendere, quæ in dubium vocantur; bonitatem dico, et præscientiam,

A et potentiam. Nec immorabor huic articulo, præeunte definitione etiam ipsius Christi (Joan., X, 25): ex operibus (d) ineundæ probationes (5). Opera Creatoris utrumque testantur et bonitatem ejus, qua bona, sicut ostendimus; et potentiam qua tanta; et quidem ex nihilo. Nam, etsi ex aliqua materia, ut quidam volunt, hoc ipso tamen ex nihilo, dum non id fuerunt quod sunt. Postremo, vel sic magna, dum bona: vel sic Deus potens, dum omnia ipsius, unde et omnipotens. De præscientia vero quid dicam? quæ tantos habet testes, quantos fecit prophetas. Quamquam quis præscientiæ titulus in omnium auctore, qua universa utique disponendo præscit, et præsciendo disposuit, certe ipsam transgressionem; quam nisi præscisset, nec cautionem ejus delegasset sub metu mortis. Igitur si et fuerunt in Deo istæ facultates, præ quibus nihil mali evenire homini aut potuisset aut debuisset, et nihilominus evenit; videamus et hominis conditionem, ne per illam potius eveniret, quod per Deum evenire non potuit. Liberum et (e) sui arbitrii et suæ potestatis invenio hominem a Deo institutum, nullam magis imaginem et similitudinem Dei in illo animadvertens, quam ejusmodi status formam. Neque enim facie et corporalibus lineis, tam variis in genere humano, ad uniformem Deum expressus est; sed in ea substantia, quam ab ipso Deo traxit, id est animæ (6), ad formam Dei respondentis (7), et arbitrii sui libertate et potestate signatus est. Hunc statum ejus confirmavit etiam ipsa lex, tunc a Deo posita. Non enim poneretur lex ei qui non haberet obsequium debitum legi in sua potestate: nec rursus comminatio mortis transgressionis adscriberetur, si non et contemptus legis in arbitrii libertatem homini deputaretur. Sic et in posteris legibus Creatoris invenias, proponentis ante hominem bonum et malum, vitam et mortem (Deut., XXX, 15): sed nec alias totum ordinem disciplinæ per præcepta dispositum, avocante Deo et minante et exhortante (8), nisi et ad obsequium et ad contemptum libero et voluntario homini (9).

CAPUT VI.

Sed quoniam ex hoc jam intelligimur, eo struentes liberam hominis potestatem arbitrii sui, ut quod ei evenit, non Deo, sed ipsi debeat exprobari; ne et tu

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Fastigio Paris. Fran.
(2) Præmonitionibus Seml. Oberth.
(3) O omitt. Seml.
(4) In omitt. Fran.
(5) Probationis Seml. Oberth.

- D (6) Animam Seml. Oberth.
(7) Spondentis Seml. Pamel.
(8) Et abest Seml. exhortative Pamel.
(9) Homine Pamel. Venet.

COMMENTARIUS.

(a) Sciebat illi sexum Mariæ, et deinceps Ecclesiæ profuturum. Etenim Maria virgo peperit Christum, hominum salutem. Unde et Ecclesia virgo, sponsa Christi, parit Christianos. Ric.

(b) Consulens homini quo Deo adhereret. Præclara cogitatio, hominem ad Deum pertinere, quatenus mandatis a Deo legibus adheret religionis observantia cultuque. Ric.

CAP. V.—(c) O canes, quos foras Apostolus etc. Alludit ad illud Apoc. XXII, foris canes. Atque adeo facit hic locus contra Erasmus, et alios quosdam qui Apocalypsin audent negare Joannis Apostoli. De

quo aliquid supra diximus lib. de Præscr., et infra lib. IV adv. Marc. ac in Scorpiaco. PAM.

(d) Ex operibus ineundæ probationes. Dum hanc definitionem Christo adscribit, alludit ad illud Joan. 10: Opera quæ ego facio, in nomine Patris mei, hæc testimonium perhibent de me, et si mihi non vultis credere, operibus credite. PAM.

(e) Sui arbitrii et suæ potestatis, etc. Ea fuit hæreticorum quorundam vesania, ut liberum hominem creatum fuisse negarint. Tales fuere Marcion et Valentinus. Post peccatum vero adhuc remansisse libertatem mox probabit. Læ Pa.

hinc jam opponas, non ita illum institui debuisse si libertas et potestas arbitrii exitiosa futura esset; hoc quoque prius defendam ita institui debuisse, quo fortius commendem, et ita institutum, et digne Deo institutum, potiore ostensa ea causa quæ ita fecit institui. Bonitas Dei et ratio ejus huic quoque instituto patrocinabuntur, in omnibus conspirantes apud Deum nostrum. Nec ratio enim sine bonitate ratio est, nec bonitas sine ratione bonitas, nisi forte (a) penes deum Marcionis, inrationaliter bonum, sicut ostendimus. Oportebat Deum cognosci: bonum hoc utique et rationale. Oportebat dignum aliquid esse, quod Deum cognosceret: quid tam dignum prospici posset, quam (b) imago Dei et similitudo? Et hoc bonum, sine dubio, et rationale. Oportebat igitur imaginem et similitudinem Dei, liberi arbitrii et suæ potestatis institui, in qua hoc ipsum, imago et similitudo Dei deputaretur; arbitrii scilicet libertas et potestas: in quam rem ea substantia homini accommodata est, quæ hujus status esset, adflatus Dei, utique liberi et suæ potestatis. Sed et alias quale erat ut totius mundi possidens homo, non in primis animi sui possessione regnaret, aliorum dominus, sui famulus? Habes igitur et bonitatem Dei agnoscere ex dignatione, et rationem ex dispositione. Sola nunc bonitas deputetur, quæ tantum homini largita sit, id est arbitrii libertatem. Aliud sibi ratio defendat in ejusmodi institutionem. Nam bonus natura Deus solus (Matth., XIX, 17). Qui enim quod est sine initio habet, non institutione habet illud, sed natura. Homo autem qui totus ex institutione est, habens initium, cum initio sortitus est formam qua esset: atque ita non natura in bonum dispositus est, sed institutione; non suum habens bonus esse, quia non natura in bonum dispositus est, sed institutione, secundum institutorem bonum, scilicet bonorum conditorem. Ut ergo bonum jam suum haberet homo, emancipatum sibi a Deo, et fieret proprietas jam boni in homine, et quodammodo natura, de institutione adscripta est illi quasi libripens (1) emancipati a Deo boni (c), libertas et potestas arbitrii, quæ efficeret bonum, ut pro-

A prium, jam sponte præstari ab homine; quoniam et hoc ratio bonitatis exigeret voluntarie exercendæ; ex libertate scilicet arbitrii non favente institutioni (2), non serviente: ut ita demum bonus consisteret homo, si secundum institutionem quidem, sed ex voluntate jam bonus inveniretur, quasi de proprietate naturæ: proinde ut et contra malum (nam et illud utique Deus providebat) (3) fortior homo prætenderet (4), liber scilicet et suæ potestatis: (d) quia, si careret hoc jure, ut bonum quoque non voluntate obiret, sed necessitate, usurpabilis etiam malo futurus esset ex infirmitate servitii, proinde et malo sicut bono famulus. Tota ergo libertas arbitrii in utramque partem concessa est illi, ut sui dominus constanter occurreret, et bono sponte servando, et malo sponte vitando: quoniam et alias positum hominem sub judicio Dei, (e) oportebat justum illud efficere de arbitrii sui meritis, liberi scilicet. Cæterum, nec boni nec mali merces jure pensaretur ei qui aut bonus aut malus necessitate fuisset inventus, non voluntate. In hoc et lex constituta est, non excludens, sed probans libertatem de obsequio sponte præstando, vel transgressionem sponte committenda; ita in utrumque exitum libertas patuit arbitrii. Igitur, si et bonitas et ratio Dei invenitur circa libertatem arbitrii concessam homini, non oportet, omissa prima definitione bonitatis atque rationis quæ ante omnem tractatum constituenda est, post factis præjudicare non ita Deum instituere debuisse quia aliter quam Deum deceret evasit; sed dispecto quia C ita debuerit instituere, salvo eo quod dispectum est, cætera explorare. Cæterum facile est offendentes statim in hominis ruinam, antequam conditionem ejus inspexerint, in auctorem referre quod accidit, quia nec auctoris examinata sit ratio. Denique, et bonitas Dei a primordio operum perspecta, persuadebit (f) nihil a deo mali evenire potuisse, et libertas hominis recognoscata se potius ream ostendet (5), quod ipsa commisit.

CAPUT VII.

Hac definitione omnia Deo salva sunt; et natura bonitatis, et ratio dispositionis, et præscientiæ et po-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Libripense Rhen. Oeberth.
(2) Institutionis Pamel. arbitrii favente institutioni Wouwer. arbitrii; nam favente institutioni conjic. Seml.

- (3) Ut add. Seml. Oeberth.
(4) Pertenderet Jun.
(5) Ostendit Pamel. Seml.

COMMENTARIUS.

CAP. VI. — (a) Penes Deum Marcionis, etc. Ridiculus videbatur Marcion, qui hæc Deo denegando, de quibus modo egit, Deum faciat bonum rationem ei detrahendo. LE PR.

(b) Imago et similitudo Dei, etc. Longe aliter hic imaginem et similitudinem Dei, ad quam factus est homo, interpretatur, quam alibi solet, et præsertim lib. de Baptis. cap. 5, ubi de eo aliquid annotavimus, sicut etiam, quomodo adflatus Dei dicatur anima, ibidem. PAM.

(c) Quasi libripens emancipati a Deo boni. Abalienatio rerum mancipi, quæ scilicet jure optimo haberi ac possideri poterant, fiebat per æs et libram. Itaque adflabatur libripens quasi arbitrii emancipationis. Ejus formula exstat apud Boethium in Topica Cic. Ric. — Quasi libripens emancipati a Deo boni. Transla-

tio hæc, quam adhibet e jure, sumitur ab emancipatione, quæ imaginaria venditio erat, fiebatque per æs et libram, hoc est presentibus quinque testibus et libripende. LE PR.

(d) Quia si careret hoc jure. Mira correctorum varietas; caperet, averet, obiret, obiret, caperet, reputant, et melius legit Rigaltius careret. LE PR.

(e) Oportebat justum illud efficere. Facit etiam locus iste pro meritis operum, sicut et illud quod sequitur: Cæterum nec boni nec mali merces, etc. PAM.

(f) Nihil a Deo mali evenire potuisse, etc. Facit etiam hoc et quidquid capite præcedenti, et duobus capitibus sequentibus tractatur, contra Calvinum et alios qui Deum malorum auctorem facere non verentur. PAM.

tentia copia. Exigere tamen a Deo debes (4) et gravitatem summam et fidem præcipuam in omni institutione ejus, ut desinas querere an Deo nolente potuerit quid evenire. Tenens enim gravitatem et fidem Dei boni, sed rationalibus institutionibus ejus vindicandas, nec illud miraberis, quod Deus non intercesserit adversus ea quæ noluit evenire, ut conservaret ea quæ voluit (3). Si enim semel homini permisit arbitrii libertatem et potestatem, et digne permisit, sicut ostendimus, utique fruendas eas ex ipsa institutionis auctoritate permisit; fruendas autem quantum in ipso, secundum ipsum, id est secundum Deum, id est in bonum: quis enim adversus se permittit aliquid? quantum vero in homine, secundum motus libertatis ipsius. Quis enim non hoc præstat ei, cui quid semel frui præstat, ut pro animo et arbitrio suo fruatur? Igitur consequens erat ut Deus cederet a libertate semel concessa homini, id est contineret in semetipso et præscientiam et præpotentiam suam, (a) per quas intercessisse potuisset, quo minus homo male libertate sua frui adgressus, in periculum laberetur. Si enim intercessisset, rescidisset arbitrii libertatem, quam ratione et bonitate permisit. Denique, puta intercessisse, puta rescidisse illum arbitrii libertatem dum revocat ab arbore, dum ipsum (b) circumscriptorem colubrum a congressu femine arceat, nonne exclamaret Marcion: (c) O dominum futilem, instabilem, infidelem, rescindentem quæ instituit! Cur permisit liberum arbitrium, si intercedit? cur intercedit, si permisit? Eligat ubi semetipsum erroris notet, in institutione, an in rescissione. Nonne tunc magis deceptus ex impræscientia futuri videretur, cum obstitisset? et quod quasi ignorans quomodo evasurum esset indulserat, quis non diceret? Sed etsi præcierat male hominem institutione sua usurum, quid tam dignum Deo, quam gravitas, quam fides institutionum quallumeumque? Vidisset homo si non bene dispunxisset (3) quod bene acceperat; ut ipse (4) legi reus fuisset cui obsequi noluisse, non ut legislator ipse fraudem legi suæ faceret, non sinendo præscriptum ejus impleri. Hæc dignissime peroraturus in Creatorem, si libero arbitrio hominis ex providentia et potentia, quas exis,

A obstitisset, nunc tibi insurra pro Creatore et gravitatem, et patientiam, et fidem, institutionibus suis functo, ut et rationalibus et bonis.

CAPUT VIII.

Neque enim ad vivendum solummodo produxerat hominem, ut non ad recte vivendum, in respectu scilicet Dei legisque ejus. Igitur vivere quidem illi ipse præstiterat, facto in animam vivam; recte vero vivere demandat, admonito in legis obsequium. Ita non in mortem institutum hominem probat, qui nunc cupit in vitam restitutum, *malens peccatoris penitentiam, quam mortem* (Ezech., XVIII, 25). Igitur, sicut Deus homini vitæ statum induxit, ita homo sibi mortis statum adtraxit: et hoc non per infirmitatem, sicut nec per ignorantiam, ne quid auctori imputaretur. Nam etsi angelus qui seduxit, sed liber et suæ potestatis qui seductus est; sed imago et similitudo Dei, fortior angelo; sed adflatus Dei generosior spiritu materiali, quo angeli constituerunt. Qui facit, inquit (Ps. CIII, 5), *spiritus angelos* (Hebr., I, 7), (d) *et adparitores flammæ ignis*. Quia nec universitatem homini subjecisset infirmo dominandi, et non potiori angelis, quibus nihil tale subjecit; sic nec legis pondas imposuisset, si gravis lex invalido sustinendi; nec quem excusabilem sciret nomine imbecillitatis, cum (5) definitione mortis convenisset; postremo, non libertate, nec potestate arbitrii fecisset infirmum, sed potius defectione earum. Atque adeo eundem hominem, eandem substantiam animæ, eundem Adæ statum, eadem arbitrii libertas et potestas, victorem efficit hodie de eodem diabolo, cum secundum obsequium legum ejus administratur.

CAPUT IX.

Quoquo tamen, inquis, modo substantia Creatoris delicti capax invenitur, cum adflatus Dei, id est anima, in homine deliquit. Nec potest non ad originalem (6) summam referri corruptio portionis. Ad hoc interpretanda erit qualitas animæ. In primis tenendum, (e) quod græca Scriptura signavit, adflatum nominans, non spiritum. Quidam enim de græco interpretantes, non recogitata differentia, nec curata proprietate verborum, pro *adflatu*, spiritum ponunt, et dant hæreticis occasionem spiritum Dei delicto

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Habes Jam.
(2) Noluit Paris.
(3) Depunxisset Pamel. Seml. oberth.

- D (4) Ut ipsi rig. Latin. ut abest Pamel. Seml.
(5) Cum Pamel. Seml. Oberth.
(6) Originem Venet. rig.

COMMENTARIUS.

CAP. VII. — (a) *Per quas intercessisse potuisset*. Intercedebant tribuni senatusconsultis apud Romanos, dum obstabant ne fierent. Sic et mox, *Si enim intercessisset*. RHEN.

(b) *Colubrum circumscriptorem*. Hoc est deceptorem. Juvenalis, Sat. XV, *pupillum ad jura vocantem*.... *circumscriptorem*. Nam circumscribere, etiam circumvenire significat. RHEN.

(c) *O dominum futilem*, etc. Faciebat enim Marcion Deum irrationabiliter bonum, ut videri potest, cap. 6 hujus lib. et aliis in locis. LE PN.

CAP. VIII. — (d) *Et adparitores flammæ ignis*. Parum interest utrum ex Epist. ad Hebræos, cap. I (quod adfirmat Pamelius), an ex Psal. CIII. Licet enim

vocat Apostolus *πυρὸς πλῆθς*, seu flammam ignis, illud citat e Psalmo CIII, versu 5, ubi habetur, *et ministros tuos ignem urentem*. In græco est *πῦρ πλῆθς*. Mihi videtur hoc in loco Vulgata versio magis congruere textui, quam versio Tertulliani. Sive autem legas, *flammam ignis*, sive *ignem urentem*, periuræ est. Varietas illa nata videtur ex hebr. *אשׁ לאור*, quod *ignem urentem* seu *flammentem* recte vertes. LE PN.

CAP. IX. — (e) *Quod græca Scriptura signavit*, etc. Recte græca vox *πνεῦμα* ad marginem adnotata est a Rhenaro, ad quam hic alludit auctor; nam ea legitur, Genes. II, non vero *πνεῦμα*; quare proinde etiam interpres latinus recte transtulit *spiraculum vitæ*, quod *adflatum* auctor, non vero *spiritum*. PAM.

infuscandi, id est ipsum Deum; et usurpata jam A (I Cor., VI, 2), si in Dei lege constiterit, quod in primordio noluit. Hoc ipsum ergo potuit adflatus Dei admittere. Potuit, sed non debuit. Potuisse enim habuit, per substantiae exilitatem, qua adflatus, non spiritus: non debuisset autem, per arbitrii potestatem, qua liber, non servus; adistente amplius demonstratione non delinquendi sub comminatione moriendi, qua subtraheretur substantiae exilitas, et regeretur sententiae libertas. Itaque non per illud jam videri potest anima deliquisse, quod illi cum Deo adfine est, per adflatum: sed per illud quod substantiae accessit, id est per liberum arbitrium; a Deo quidem rationaliter adtributum; ab homine vero, qua voluit agitatam. Quod si ita se habent, omnis jam Dei dispositio de mali exprobratione purgatur. Libertas enim arbitrii non ei culpam suam respuet, a quo data est, sed a quo non ut debuit administrata est. Quod denique malum adscribes Creatori (7)? si delictum hominis, non erit Dei, quod est hominis: nec idem habendus est delicti auctor, qui invenitur interdictor, imo et condemnator. Si mors malum, nec mors comminatori suo, sed contemptori faciet invidiam, ut auctori. Contemnendo enim eam fecit; non utique futuram, si non contempsisset.

Sed, etsi (8) ab homine in diabolum (b) transcripseris mali elogium, ut in (9) instinctorem delicti; uti sic quoque in Creatorem dirigas culpam, ut auctorem diaboli, qui facit angelos spiritus: ergo quod factus a Deo est, id est angelus, id erit ejus qui fecit; quod autem factus a Deo non est, id est diabolus, id est delator, superest ut ipse sese fecerit, deferendo de Deo; et quidem falsum: primo, quod Deus illos ex omni ligno edere vetuisset, dehinc quasi morituri non essent, si edissent; tertio, quasi Deus illis invidisset divinitatem. Unde igitur malitia mendacii et fallaciae in homines, et infamiae in Deum? a Deo utique non, qui et angelum ex forma operum bonorum instituit bonum. Denique sapientissimus omnium editur, antequam diabolus; nisi malum est sapientia. Et si evolvas Ezechielis prophetiam (Ezech., XXVIII, 12), facile animadvertes tam institutione bonum angelum illum, quam sponte corruptum. In persona (10) enim principis Sor, ad diabolum pronuntiatur: *Et factus est sermo Domini ad me, dicens: Filii hominis, sume planctum super principem Sur; et dices ei* (11): *Haec dicit Dominus: Tu resignaculum similitudinis* (qui scilicet integritatem

(a) *Capit etiam imaginem spiritus dicere, etc.* Et hic vides quomodo verbo capit utatur. Hoc est, flatus significat etiam imaginem spiritus, sive potest dici *imago spiritus*. RHEIN. J

CAPUT X.

LECTIONES VARIANTES.

COMMENTARIUS.

CAP. X. — (b) *Transcripseris mali elogium*. Mali proprietates omnes diabolo tribuas; ea est enim hujus vocis notio Tertulliano. Lib. I *adv. Marcionem* ita usus est. LX Pa.

- [(1) Spiritum *Seml.* Oberth.
- [(2) Del. adflatus *Pamel.* *Seml.*
- [(3) Comparare *Ciaccon.*
- [(4) Ut *Jun.*
- [(5) Vita *conjug.* *Seml.*
- [(6) Facultatem *conjug.* *Pamel.*

- (7) Describes *Venet. Rig.* describes *Pamel.* *Seml.*
- (8) Non, insert *Seml.* nunc *Jun.*
- (9) In *abest Seml.* *Pam.*
- (10) Personam *Seml.* Oberth.
- (11) Et *add. Lat.*

imaginis et similitudinis resignaveris), *plenus sapientia* (1), *corona decoris* (hoc ut eminentissimo angelorum, ut archangelo, ut sapientissimo omnium), *in deliciis paradisi Dei tui natus es* (ille enim ubi Deus in secunda animalium figuræ formatione angelos fecerat). *Lapidem optimum indutus es; sardium, topazium, smaragdum, carbunculum, sapphirum, jaspin, lyncurium, achoten, amethystum, chrysolitum, beryllum, onychinum* (2); *et auro replesti horrea tua, et thesauros tuos. Ex qua die conditus es, cum Cherub* (a) *posui te in monte sancto Dei; fuisti in medio lapidum igneorum; fuisti invituperabilis in diebus tuis, ex qua die conditus es, donec inventæ sunt læsuræ tuæ* (a). *De multitudine negotiationis tuæ promas tuas replesti, et deliquisti*; et cætera. Quæ ad sugillationem angeli, non ad illius principis proprie pertinere manifestum est, eo quod nemo hominum in paradiso Dei natus sit; ne ipse quidem Adam, translatus potius illuc: nec cum Cherub positus in monte sancto Dei, id est, in sublimitate cælesti, de qua Satanam Dominus quoque decidisse testatur; nec inter lapides igneos demoratus, inter gemmantes siderum ardentium radios, unde etiam quasi fulgur dejectus est Satanus. Sed ipse auctor delicti, in persona peccatoris viri denotabatur; retro quidem invituperabilis a die conditionis suæ, a Deo in bonum conditus, ut a bono conditore invituperabili conditionum, et ex cultus omni gloria angelica, et apud Deum constitutus, qua bonus apud bonum: postea vero a semetipso translatus in malum. *Ex quo enim, inquit, apparuerunt læsuræ tuæ*: illi ens reputans, quibus scilicet C læsit hominem ejectum a Dei obsequio (4): et ex illo deliquit, ex quo delictum seminavit; atque ita exinde negotiationis, id est, malitiæ suæ multitudinem exercuit; delictorum scilicet et sensuum, non minus et ipse liberi arbitrii institutus, ut spiritus. Nihil enim Deus proximum sibi non libertate ejusmodi ordinasset. Quem tamen et prædaminando testatus est ab institutionis forma libidine propria conceptæ ultro malitiæ exorbitasse; et commeatum operationibus ejus admetiendo, rationem bonitatis suæ egit; eodem consilio et homo (b) eadem arbitrii libertate elideret inimicum; qua succederat illi; probans suam, non Dei culpam; et ita salutem digne per victoriam recuperaret, et diabolus amarius puniretur ab eo, quem eliserat ante devictus; et Deus tanto magis bonus D

inveniretur, sustinens hominem gloriosorem in paradisu, ad licentiam decerpendæ arboris vitæ jam de vita regressurum.

CAPUT XI.

Igitur usque ad delictum hominis, Deus a primordio tantum bonus, exinde iudex, et severus, et quod Marcionitæ volunt, sævus. Statim mulier in doloribus parere, et viro servire damnatur (Gen., III, 16): sed quæ ante sine ulla contristatione (c) per benedictionem in crementum generis audierat, *Crescite tantum et multiplicamini*: sed quæ in adiutorium masculo, non in servitium fuerat destinata. Statim et terra maledicatur (Gen., III, 18); sed ante benedicta. Statim tribuli et spinæ; sed ante fœnum, et herbæ, et arborum fructuosa. Statim sudor et labor panis; sed ante ex omni ligno victus immunis, et alimenta secura. Exinde homo ad terram, sed ante de terra. Exinde ad mortem, sed ante ad vitam. Exinde (d) in scortis vestibus, sed ante sine scrupulo nudus. Ita prior bonitas Dei, secundum naturam; severitas posterior, secundum causam. Illa ingenta, hæc accedens: illa propria, hæc accommodata: illa edita, hæc adhibita. Nec natura enim inoperatam debuit continuisse bonitatem, nec causa dissimulatam evasisse severitatem. Alteram sibi, alteram rei Deus præstitit. Incipe nunc etiam iudicis statum ut affinem mali arguere, qui idcirco alium Deum somniasi solummodo bonum, quia non potes iudicem: quanquam et illum ut iudicem ostendimus. Aut si non iudicem, certe perversum ac vanum, disciplinæ non vindicandæ, id est, non iudicandæ constitutorem. Non reprobas autem Deum iudicem, qui non iudicem Deum probas? Ipsam sine dubio iustitiam accusare debebis, quæ iudicem præstat, aut et eam in species malitiæ deputare, id est, injustitiam in titulos bonitatis adscribere. Nunc enim iustitia malum, si injustitia bonum. Porro, cum cogaris injustitiam de pessimis pronuntiare, eodem iugo urgeris iustitiam de optimis censere. Nihil enim æmulum mali non bonum, sicut et boni æmulum nihil non malum. Igitur quanto malum injustitia, tanto bonum iustitia. Nec species solummodo, sed tutela reputanda bonitatis; quia bonitas nisi iustitia regatur, ut iusta sit, non erit bonitas, si injusta sit. Nihil enim bonum, quod injustum; bonum autem D omne, quod iustum.

LECTIONES VARIANTES.

(1) Plenus sapientia abest Seml. MSS. inquit non habent. At enim in versione LXX nihil simile reperias. Insetum ex Hebræo vel Vulgata patet Jun. Edd.

(2) Onychium Paris. Fran.

(3) Cherubim Seml. cui contradicunt lectio hebr. neonon

versio græca LXX interpretum, cæteri denique editores, ut Pamel. Rig. Venet. Fran.; pro Cherub. statim omnes, et Vulgata faret.

(4) Electum ad Dei obsequium Latin. electum a Dei, Rhen.

COMMENTARIUS.

(a) *Donec inventæ sunt læsuræ tuæ.* Læsuræ sunt peccata quæ animam lædunt, græco enim habetur *ἀδίκηματα*. Lib. de Pat., cap. 7, decrecentes opes vocat læsuras, demonstrans per abjectionem divitiarum, læsuras quoque earum computandas non esse. LE PA.

(b) *Eadem arbitrii libertate elideret,* etc. Amissam non omnino fuisse libertatem post peccatum Adami

defendit hic locus, contra hæreticos. LE PA.

CAP. XI. — (c) *Per benedictionem in crementum generis.* Potest esse figura græca; per benedictionem secundum incrementum generis audierat, crescere tantum et multiplicamini. RHEN.

(d) *Exinde in scortis vestib.* Pelliceas intelligit. RHEN.

(Dix.)

CAPUT XII.

Ita (a) si societas et conspiratio bonitatis atque iustitiæ separationem earum non potest capere, quo ore constituas diversitatem duorum deorum in separatione, seorsum deputans deum bonum, et seorsum deum iustum? Illic consistit bonum, ubi et iustum. A primordio denique creator tam bonus, quam et iustus, pariter et utrumque processit. Bonitas ejus operata est mundum, iustitia modulata est (b), quæ etiam tum mundum iudicavit ex bonis faciendum, quia cum bonitatis consilio iudicavit. Iustitiæ opus est, quod inter lucem et tenebras separatio pronuntiata est, inter diem et noctem, inter cælum et terram, inter aquam superiorem et inferiorem, inter maris cælum et aridæ molem, inter luminaria majora et minora, diurna atque nocturna, inter marem et foeminam; inter arborem agitionis mortis et vitæ, inter orbem et paradisum, inter aquigena et terrigena (c) animalia. Omnia ut bonitas concepit, ita iustitia distinxit. Totum hoc iudicatum dispositum et ordinatum est. Omnis situs, habitus elementorum, effectus, motus, status, ortus, occasus singulorum, iudicia sunt Creatoris; ne putes eum exinde iudicem definendum, quo malum cœpit, atque ita iustitiam de causa mali offusces. His enim modis ostendimus eum cum auctrice omnium bonitate prodisse, ut et ipsam ingentem Deo et naturalem, nec obventitiam deputandam, quæ in Domino inventa sit arbitratrice operum ejus.

CAPUT XIII.

Atenim, ut malum postea erupit, atque inde jam cœpit bonitas Dei cum adversario agere, aliud quoque (d) negotium eadem illa iustitia Dei nacta est jam secundum adversionem dirigendæ bonitatis, ut seposita libertate ejus (e), qua et ultro Deus bonus pro meritis cujusque pensetur, dignis offeratur, indignis denegetur, ingratis auferatur; proinde omnibus æmulis vindicetur. Ita omne hoc iustitiæ opus procuratio bonitatis est, quod iudicando damnat, quod damnando punit, quod, ut dictis, sævit; utique bono, non malo proficit. Denique timor iudicii ad bonum, non ad malum confert. Non enim sufficiebat bonum

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Omnes illaberentur *Panel. Seml.*
 (2) Non inserit *Rhen.* Sed tunc omittendum negabis.
 (3) Non abest *Rhen. Fran. Lat. Jun.*
 (4) Vel pro velles *Lat. Jun.*

A per semetipsum commendari, jam sub adversario laborans. Nam etsi commendabile per semetipsum, non tamen et conservabile, quia expugnabile jam per adversarium, nisi vis aliqua præsettimendi, quæ bonum etiam nolentes appellere, et custodire compelleret. Cæterum, tot illecebris mali expugnantiis bonum, quis illud appeteret, quod impune contemneret? Quis custodiret, quod sine periculo amitteret? Legis (*Matth.*, VII, 15) mali viam latam, et multo frequentiore: nonne omnes illa laberentur (1), si nihil in illa timeretur? Horremus terribiles minas Creatoris, et vix a malo avellimur: quid, si nihil minaretur? Hanc iustitiam malum dices, quæ malo non faret? Hanc bonum negabis, quæ bono (2) prospicit? Non (3) qualem oportet (f) Deum velles (4); B qualem malles expediret? sub quo delicta gauderent? cui diabolus illuderet? illum bonum iudicares Deum, qui hominem posset magis malum facere securitate delicti? Quis boni auctor, nisi qui et exactor? Proinde, quis mali extraneus, nisi qui et inimicus? Quis inimicus, nisi qui et expugnator? Quis expugnator, nisi qui et punitor? Sic totus Deus bonus est, dum pro bono omnia est. Sic denique omnipotens, quia et juvandi et lædendi potens. Minus est, tantummodo prodesse, quia non aliud quid possit quam prodesse. De ejusmodi qua fiducia bonum sperem, si hoc solum potest? quomodo innocentie mercedem secier, si non et nocentie speciem (5)? Diffidam necesse est, ne nec alteram partem remuneretur (6), qui utramque non valuit. Usque adeo iustitia etiam plenitudo est divinitatis ipsius exhibens Deum perfectum, et patrem, et dominum: C patrem, clementia; dominum, disciplina; patrem, potestate blanda; dominum, severa; patrem, diligendum pie; dominum, timendum necessarie: diligendum, quia malit misericordiam, quam sacrificium (*Ps.* VI, 6; *Ezech.*, XXXIII, 11); et timendum, quia nolit peccatum: diligendum, quia malit poenitentiam peccatoris, quam mortem; et timendum, quia nolit peccatores sui jam non poenitentes. Ideo lex utrumque definit, *Diligens Deum*, et *Timebis Deum*. Aliud obsecutori proposuit, aliud exorbitatori (g).

- (5) Speciem *Seml. Rhen.*: nullo sensu atque etiam contra *D exemplaria.*
 (6) Remuneret *alii.*

COMMENTARIUS.

CAP. XII. — (a) Ita si societas et conspiratio bonitatis atque iustitiæ separationem earum non potest capere. Sic et emendandum censuit Latinus quod vulgo legitur, separationem earum non potest carere. In exemplari Pithecano legitur: separationem earum non potest carere. Liber Ursini, Septimii stylum exhibet. Ita, si societas et conspiratio bonitatis atque iustitiæ separationem earum non potest currere, quo ore, etc. Ric.

(b) Iustitia modulata est. Legendum crederem moderata est. Et quamvis nullis codicibus fretus, in conjiciendo tantum affirmarem. *Le Pa.*

(c) Inter aquigena et terrigena. Delectatur iis vocibus quæ Græcorum usu derivantur, quasi diceret ὑδαγενῶν et γηγενῶν. *Le Pa.*

CAP. XIII. — (d) Negotium nacta est jam secundum adversionem dirigendæ bonitatis. Iluc est, dirigende bo-

nitatis prout mentem quisque suam ad Dei bonitatem advertit. Ric.

(e) Ut seposita libertate ejus. Sic habent exemplaria, nec inconcinne explicabitur in hunc sensum: Ut seposita divinæ bonitatis liberalitate, qua et ultro Deus bonus est, jam divina illa bonitas pro meritis cujusque pensetur. Ric.

(f) Non qualem oportet Deum velles. In Pithecano legitur, Qualem oportet Deum velles? Quales malles, expediret? Ric.

(g) Aliud exorbitatori. Morigerum et rebellem sive delinquentem his vocibus, obsecutori, et exorbitatori, notat. Vocabulo exorbitare utitur in *Exhort. ad cast.*: qui de monogamia exorbitat, et *Apol.* 6: Si a nullo destituerunt? si in nullo exorbitaverunt? *Sidonius* ep. 11, lib. VIII: Vereor hujusmodi a catholica fidei regula

CAPUT XIV.

Ad omnia tibi occurrit Deus: idem percussor, sed et sanans; mortificans, sed et vivificans; humilians, sed et sublimans; condens mala, sed et pacem faciens (*Deuter.*, XXXIII, 39): ut etiam et hinc (1) respondeam hæreticis. Ecce enim, inquit, ipse se conditorem proficitur malorum, dicens: *Ego sum qui condo mala* (*Is.*, XLV, 7). Amplexi enim vocabuli communionem; duas malorum species in ambiguitate turbantem; quia mala dicuntur, et delicta, et supplicia; passim volunt eum conditorem intelligi malorum, ut malitie (2) auctor renuntiatur. Nos autem adhibita distinctione utriusque formæ, separatim malis delicti (3) et malis supplicii, malis culpæ et malis pœnæ, suum cuique parti destinamus (4) auctorem; malorum quidem peccati et culpæ, diabolum, malorum vero supplicii et pœnæ, Deum creatorem; ut illa pars malitie deputetur, ista iustitiæ, mala condentis (5) iudicii (6) adversus mala delicti (7). De his ergo creator proficitur malis, quæ congruant iudici. Quæ quidem illis mala sunt, quibus rependuntur, cæterum suo nomine bona, quia iusta, et bonorum defensoria, et delictorum inflicta, atque in hoc ordine, Deo digna. Aut proba ea iniusta, ut probes malitie deputanda, id est, iniustitiæ mala: quia si iustitiæ erunt, jam mala non erunt, sed bona; malis tantummodo mala, quibus etiam directo bona pro malis damnantur. Constituit igitur iniuste hominem divinæ legis voluntarium contemptorem id retulisse, quo noluit (8) caruisse; iniuste malitiam ævi illius imbribus, dehinc et ignibus cæsam; iniuste Egyptum fecissimam, supersticiosam, amplius hostis populi conflictatricem, decemplici castigatione pertussam. Indurat cor Pharaonis; sed (9) meruerat in exitum subministrari, qui jam negaverat Deum; qui jam legatos ejus toties superbus excusserat; qui jam populo laborem operis adjecerat; postremo, qua Egy-

A plius olim Deo reus fuerat gentilis idololatriæ, ibi et crocodilum citius colens (a), quam Deum vivum. Impetit (10) et ipsam populum, sed ingratum. Inmisit et pueris urso, sed irreverentibus in Prophetam.

CAPUT XV.

Iustitiam ergo primo iudicis dispice (11): cujus si ratio constiterit, tunc et severitas; et per quæ severitas decurrit, rationi et iustitiæ reputabuntur. Ac ne pluribus immoremur, asserite causas cæteras quoque, ut sententias condemnatis: excusate delicta, ut iudicia reprobetis. Nolite reprehendere iudicem, sed revincite malum iudicem. Nam et si (12) patrum delicta ex (13) illis exigebat, duritia populi talia remedia compulerat, ut vel posteritatis suis prospicientes legi divinæ obedirent. Quis enim non magis filiorum salutem, quam suam caret? Sed etsi beneficiis patrum semini quoque eorum destinabatur, sine ullo adhuc merito ejus; cur non et reatus patrum in filios quoque redundaret? Sicut gratia, ita et offensa. Salvo eo quod postea decerni habeat: non dicturos acidam unam patres manducasse, et filiorum dentes obstupuisse (*Jerem.*, XXXI, 20); id est, non sumpturum patrem delictum filii, nec filium delictum patris; sed unumquemque delicti sui reum futurum, ut post duritiam populi, duritia legis edomita, iustitia jam non genus, sed personas iudicaret. Quamquam si evangelium veritatis accipias, ad quos pertineat sententia reddentis in filios patrum delicta cognosces; ad illos scilicet qui hanc ultro sibi sententiam fuerant irrogaturi: *Sanguis filius super capita nostra et filiorum nostrorum* (*Matth.*, XXVII, 25). Hoc (14) itaque omnis providentia Dei censuit, quod jam audierat.

CAPUT XVI.

Bona igitur et severitas, quia iusta, si bonus iudex, id est iustus. Item cætera bona, per quæ opus

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Hic *Panel. Seml.*
- (2) Injuste *add. Fran.*
- (3) Delictis... supplicii *Seml.*
- (4) Defendimus *Seml. contra omnes.*
- (5) Condenti *Paris.*
- (6) Iudicia *Seml. Venet. Panel. Rig. sed rationem sequimur magistratam. Edd.*
- (7) Delicta *alii.*

- (8) Voluit *Paris. Rig. Fran. Panel. Venet.*
- (9) Et *Seml.*
- (10) Impedit *Venet. Rig. impedit Rhen. Seml.*
- (11) Despicie *Rhen.*
- (12) Si omitt. *Seml.*
- (13) De *Seml.*
- (14) Hac *Rhen.*

COMMENTARIUS.

exorbitaturum. Item Julius Firmicus de errore prof. relig.: Nec a salutaribus tuis legibus exorbitat nunc consul noster Posthumus. LE PA.

CAP. XIV. — (a) Ibi et crocodilum citius colens. Egyptus superstitioni olim præ cæteris gentibus deditior constat, illudque traditur Apolog. 24: nam adeo fere supersticiosi, ut variis in loca varios sibi Deos statuerint, τὸν ἄπην ἐν Μέρμυ, ... τὸν τράχον ἐν Μένδεται, τὸν κροκόδειλον ἐν τῇ Μύριδος λίμνῃ (*Lucianus de astrol.*), Apin colunt in urbe Memphis, ... Hircum in urbe Mendete, et crocodilum in palude Myriddia. Clemens Alex. paedag. III, c. 2. Ubi collatione facta ornatus muliebri cum templis Egyptiorum, describit et amplificat templorum structuram, et ornamenta quibus illustrantur: si vero intraveris, inquit, non Deus, sed risu dignum exhibetur spectaculum, οὐ γὰρ θεὸς οὐ ζῶντων ἐνδὸν ἀνιχνύεται, ἀπ' οὗ δὲ ἐκπύουμεν, αἰλῶντος δὲ ἡ

κροκόδειλος, ἡ ἀνιχνύεται ἐπὶ, ἡ τε τοιοῦτον θίγειν. Non enim ibi Deus qui requiritur, apparet, ad quem properabamus, sed felis, aut crocodilus, aut serpens indigena, aut tale quidpiam animal. Sic Diodorus Siculus, lib. I, Biblioth.: εἰ μὲν ναὶ καλλίστοις, ... ἐνδὸν δὲ ἐν ἑστέῃ τῶν ἐθνῶν, ἡ πικρὸς δόξας, ἡ δὲ τῶν, ἡ ἀλλοφροῖς. Tempia quidem pulcherrima, ... si vero Deum intus quæsieris, aut simia est, aut ibis aut hircus, aut felis. Item lib. de Decal. tradit Philo Judæus. Mitto Cyrillum Alex. hom. de festis Pasch.; Pomponium Melam, lib. I; Juvenalem, Sat. 15. Addo tantum ibi avem esse ciconiam similem, quæ locustas et angues vorat, unde ab Egyptiis superstitione collitur, et numinis loco est. Tales bestias infinitas in annalibus refert Constantinus Manasses, et Nilum ipsam Deum sibi finxisse Egyptios scribit Heliodorus, lib. IX.

LE PA.

hominum curam, bonae severitatis, sive ira, sive emulatio, sive servitio. Debita enim omnia haec sunt severitatis (1), sicut severitas debitum est iustitiae. Vindicanda erit (2) procacitas aetatis verecundiam debentis. Atque ita non poterunt (3) iudici exprobari quae iudici accidunt (4), carentia et ipsa culpa, sicut et (5) iudex. Quid enim, si medicum quidem dicas esse debere, ferramenta vero ejus accuses, quod secerni, et inurant, et amputent, et constrictient? quando sine instrumento artis, medicus esse non possit. Sed accusa male secantem, importune amputantem, temere inurentem, atque ita ferramenta quoque ejus, ut mala ministeria, reprehende. Proinde est enim, cum Deum quidem iudicem admittis, eos vero motus et sensus, per quos iudicat, destruis. Deum nos a Prophetis et a Christo, non a philosophis, nec ab Epicuro, erudimus. Qui credimus Deum etiam in terris egisse, et humani habitus humilitatem suscepisse ex causa humanae salutis, longe sumus a sententia eorum qui nolunt Deum curare quidquam. Inde venit ad haereticos quoque definitio ejusmodi: Si Deus irascitur, et emulatur, et extollitur, et exacerbat; ergo et corrumpetur, ergo et morietur. Bene autem quod Christianorum est, etiam mortuum Deum credere, et tamen viventem in aëre aëtorum. Stultissimi, qui de humanis divina praediciant (6), ut quoniam in homine corruptoriae conditionis habentur huiusmodi passiones, ideoque et in Deo ejusdem status existimantur. Discerne substantias, et suos eis distribue sensus, tam diversos, quam substantiae exigunt, licet vocabulis communicare videantur. Nam et dexteram, C et oculos (a), et pedes Dei legimus, nec ideo tamen humanis comparantur, quia de appellatione sociantur. Quanta erit diversitas divini corporis et humani, sub eisdem nominibus membrorum, tanta erit et animi divini et humani differentia, sub eisdem licet vocabulis sensuum, quos tam corruptorios efficit in homine corruptibilitas substantiae humanae, quam incorruptorios in Deo efficit incorruptibilitas substantiae divinae. Certe Deum confiteris creatorem? Certe, inquis. Quomodo ergo in Deo humanum aliquid existimas, et non divinum omne? Quem Deum non negas, confiteris non humanum. Siquidem Deum confitendo, praedicasti utique illum ab omni humanarum conditionum qualitate diversum. Porro,

A cum pariter agnosceas hominem a Deo inflatum in animam vivam, non Deum ab homine, satis perversum est, ut in Deo potius humana constituas, quam in homine divina; in hominis imagine Deum imbuas potius, quam Dei hominem. Et haec ergo imago censenda est Dei in homine, quod eosdem motus et sensus habeat humanus animus, quos et Deus, licet non tales quales Deus. Pro substantia enim, et status eorum, et exitus distant. Denique, contrarios eorum sensus, lenitatem dico, patientiam, misericordiam, ipsamque matricem earum bonitatem, cur divina praesumitis? Nec tamen perfecte ea obtinemus, quia solus Deus perfectus. Ita et illas species, irae dico (7) et exasperationis (8), non tam feliciter patimur; quia solus Deus de incorruptibilitatis proprietate felix. B Irascetur enim, sed non exacerbat (9), sed non periclitabitur: movebitur, sed non evertetur. Omnia necesse est adhibeat propter omnia; tot sensus, quot et causas: et iram propter scelestos, et bilem propter ingratos, et emulationem propter superbos, et quicquid non expedit malis. Sic et misericordiam propter errantes, et patientiam propter non respicientes, et praestantiam propter merentes (b), et quid bonis opus est. Quae omnia patitur suo more, quo eum pati concedit, propter quem homo eadem patitur, aequo suo more.

CAPUT XVII.

Haec itaque dispecta totum ordinem Dei iudicis operarium, et (ut dignius dixerim) protectorem catholice et summae illius bonitatis (c) ostendunt: quam semotam a iudicariis sensibus, et in suo statu puram nolunt Marcionitae in eodem Deo agnoscere, pluentem super bonos et malos, et solem suum oriri facientem (10) super justos et injustos (Matth., V, 45): quod alius Deus omnino non praestat. Nam etsi hoc quoque testimonium Christi in Creatorem Marcion de Evangelio eradere ausus est, sed ipse mundus inscriptus est (d), et omni a conscientia legitur; et erit haec ipsa patientia creatoris in iudicium (11) Marcionis: illa patientia, quae expectat poenitentiam potius peccatoris, quam mortem; et mavult misericordiam, quam sacrificium (Os., VI, 6); avertens jam destinatum exitum Ninivitis, et largiens spatium vitae Ezechiae lacrymis, et restituens statum regni Babylonis tyranno poenitentiam (12) functo. Illam

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Severitati Rig.
- (2) Erat Jun.
- (3) Potuerunt alii.
- (4) Accedunt Venet. Sem.
- (5) Et negl. Sem.
- (6) Praediciant Paris. Fran.

- D (7) Praedico pro ira dico Sem. mendose.
- (8) Exasperationes id.
- (9) Emulabitur inserti vult Jun.
- (10) Pluent... facienti conjic. Sem.
- (11) Iudicium Paris.
- (12) Poenitentia Sem.

COMMENTARIUS.

CAP. XVI. — (a) Nam et dexteram et oculos. B. Augustinus lib. de praesentia Dei ad Dardanum, latissime tractat quomodo Deo attribuuntur dextra, oculi et pedes. Scripturas autem, ex quibus id desumptum est, ad marginem annotavimus. Est ejusdem argumenti liber incerti auctoris, fortassis Rhabani inter opera B. Hieronymi tom. IV. PAM.

(b) Et praestantiam propter merentes. Qua scilicet

praestat praemia vel supplicia. Rig.

CAP. XVII. — (c) Catholice et summae illius bonitatis. Catholicam bonitatem proprie accipit, pro ea quae per totum orbem terrarum diffusa est, de quo nomine latius lib. de Praescript. PAM.

(d) Sed ipse mundus inscriptus est. Catholica illa et summa Dei bonitas inscripta est in mundi tabulis. Rig.

dico misericordiam, quæ et filium Saulis moriturum (a) A ex devotione populo concessit : et David, delicta in domum Uriæ confessum, venia liberavit : et ipsum Israel toties restituit, quoties iudicavit ; toties refovit, quoties et increpuit. Non solum igitur iudicem aspiciens, convertere et ad optimi exempli. Notans (1) cum ulciscitur, considera cum indulget. Repende austeritati lenitatem : cum utrumque conveniis in Creatore, invenies in eo et illud, propter quod alterum Deum credis. Veni denique ad inspectionem doctrinarum, disciplinarum, præceptorum, consiliorumque ejus. Dices forsitan, hæc etiam humanis legibus determinari. Sed ante Lycurgos et Solonas omnes, Moses et Deus. Nulla posteritas non a primordiis accipit. Tamen non a tuo Deo didicit Creator meus præscribere (2) : *Non occides ; non adulterabis ; non furaberis ; non falsum testimonium dices ; alienum non concupisces ; honora patrem et matrem ; et diliges proximum tuum ut teipsum.* Ad hæc innocentia, pudicitia, et iustitia, et pietatis principalia consulta, accedunt etiam humanitatis præscripta : cum septimo quoque anno serviitia libertate solvuntur (Levit., XXV) ; cum eodem tempore agro parcitur, egenis cedendo locum ; bovi etiam terentis vincula oris remittuntur ad fructum præsentis laboris, quo facilius in pecudibus præmeditata humanitas in hominum refrigeria erudiretur.

CAPUT XVIII.

Sed quæ potius legis bona defendam, quam quæ hæresis concupiit, ut talionis definitionem, oculum pro oculo, dentem pro dente, et livorem pro livore repetentis (Exod., XXI, 24) ? Non enim injuriæ multo exercendæ licentiam sapit, sed in totum cohibendæ violentiæ prospicit, ut quia durissimo et infideli in Deo populo longum, vel etiam incredibile videtur a Deo expectare defensam (b), edicendam postea per Prophetam : *Mihi defensam, et ego defendam, dicit Dominus (Deuter., XXXII, 35 ; Rom., XII, 19) : interim commissio injuriæ metu vicis statim occurræ repastinaretur, et licentia retributionis prohibitio esset provocationis ; ut sic improbitas astuta (3) cessaret, dum, secunda permissa, prima*

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Nota Paris. Fran.
(2) Proscribere Venet. Rig.
(3) Astuta olim legeb.
(4) Quia Jun.

(a) *Quæ et filium Saulis moriturum.* Hic loquitur de Jonatha quem populus liberavit e manibus Saulis patris, sicuti habetur I Reg. XIV. Illis autem verbis, et ipsum Israel toties restituit, quoties iudicavit, alludit ad lib. Judicum cap. III, IV, VI et X. Pam.

CAP. XVIII. — (b) *Defensam.* Id est, ultionem seu vindictam. Edd.

(c) *Comitibus gulæ, libidini scilicet atque luxuriæ.* Ejusdem sensus est inter præcepta Dionysii Catonis, *Indulgere gulæ noti, quæ penis amica est.* Rig. — Comitibus gulæ libidini scilicet atque luxuriæ. En etiam ab auctore usitata gulam et luxuriam, sicut hodie accipiuntur a scholasticis doctoribus, cum de peccatis loquuntur capitalibus. Ilud aliter autem dixit alicubi B. Hieronymus :

terretur, et prima deterrita, nec secunda committitur, qua (4) et alias facilius timor talionis per eundem saporem passionis. Nihil amarius quam (supsum pati, quod feceris aliis. Et si lex aliquid cibus deirahit, et immunda pronuntiat animalia quæ aliquando benedicta sunt, consilium exercendæ continentie intellige, et frenos impositos illi gulæ agnosce, quæ cum panem ederet angelorum, cucumeres et pepones Ægyptiorum desiderabat. Agnosce simul et (c) comitibus gulæ, libidini scilicet atque luxuriæ prospectum, quæ fere ventris castigatione frigescunt. *Manducaverat enim populus et biberat, et surrexerat ludere (Exod. XXXII, 6).* Proinde, ut et pecuniæ ardor restringeretur (5) ex parte, qua de victus necessitate causatur, pretiosorum ciborum ambitio detracta est : postremo, ut facilius homo ad jejunandum Deo formaretur, paucis et (d) non gloriosis escis assuefactus, et nihil de lautioribus esuriturus. Reprehendendus sane Creator, quod cibos potius populo suo abstulit, quam ingratiis Marcionitis. (e) *Sacrificiorum quoque onera, et operationum, et oblationum negotiosas scrupulositates nemo reprehendat, quasi Deus talia sibi proprie desideraverit, qui tam manifeste exclamat : Quo mihi multitudinem sacrificiorum vestrorum ? Et quis exquirit ista de manibus vestris (Is. I, II) ?* sed illam Dei industriam sentiat, qua populum primum in idololatriam et transgressionem, ejusmodi officiis religioni suæ voluit adstringere, quibus superstitiæ sæculi agebatur, ut ab ea evocaret illos, sibi jubens fieri quasi desideranti, ne simulacris faciendis delinqueret.

CAPUT XIX.

Sed et in ipsis commerciis vitæ et conversationis humanæ domi ac foris, adusque curam vasculorum omnifariam distinxit, ut istis legalibus disciplinis occurrentibus ubique, ne ullo (6) momento vacarent a Dei respectu. (f) *Quid enim faceret beatum hominem, quam in lege Domini voluntas ejus, et in lege Domini meditabitur die ac nocte (Ps. I, 2) ?* Quam legem non duritia promulgavit auctoris, sed ratio summæ benignitatis, populi potius duritiam edomantis, et rudem obsequio fidem operosis officiis dedolantis : ut nihil de arcanis attingam significantiis (7) legis, spiritualis

- D (5) Restringere olim legeb.
(6) Ulli Scml. illi Pamet. Fran. Rhen. ulli momenta Jun.
(7) Significantis Rig. Venet.

COMMENTARIUS.

Venter vino æstuans facile despumat in libidinem. Pam.

(d) *Non gloriosis escis assuefactus.* Gloriosas vocat escas, quibus gloriantur nonnulli, nunc ob raritatem, nunc ob pretium. Rhen.

(e) *Sacrificiorum onera.* Hæc sacrificiorum onera, atque hæc operationum et oblationum negotiosas scrupulositates in de Præscrip. hæretic. apte vocavit morositatem Judææ. Rhen.

CAP. XIX. — (f) *Quid enim faceret beatum hominem.* Usurpat Auctor hominem, pro viro : nam et græce et latine, ac hebraice, chaldaiceque voces virum significant, initio psal. I : usurpatur similiter a vulgo Gallorum. Pulchra est autem metaphora, rudem fidem operosis officiis dedolantis. Pam.

scilicet et prophetica, in omnibus pene argumentis figurata. Sufficit enim in presenti, si simpliciter hominem Deo obligat, ut nemo eam reprobare debeat, nisi cui non placet Deo servire. Ad hoc beneficium, non onus legis adiuvandum, etiam Prophetas eadem bonitas Dei ordinavit, docentes Deo digna: (a) *Auferre nequitias de anima, discere benefacere*, (b) *exquirere iudicium, iudicare pupillo, et iustificare viduam, dirigere (1) quaestiones, (c) fugere (2) improborum contactum (3), (d) dimittere conflictam (4) in integram, dissipare scripturam injustam (Is. LVIII, 1), infringere panem esurienti, et lectum non habentem inducere in domum tuam; nudum si videris, contigere, et domesticos seminis tui non despicere: compescere linguam a malo, et labia ne loquantur dolum (Ps. XXXIII, 15); declinare a malo, et facere bonum; querere pacem, et sectari eam; irasci et non delinquere (Ps. IV, 5), id est, in ira non perseverare, sive saevire; non abire in concilium impiorum, nec stare in via peccatorum, nec in cathedra pestilentium sedere (Ps. 1, 4). Sed ubi? Videt: quam bonum et quam jucundum habitare fratres in unum (Ps. CXXXII, 1), meditantes die ac nocte in lege Domini; quia bonum scilicet fidere in Dominum, quam fidere in hominem, et sperare in Dominum, quam sperare in principes (Ps. CXVII, 7—8). Qualis enim apud Deum merces homini? Et erit tanquam lignum quod plantatum est iuxta exitus aquarum, quod fructum suum dabit in tempore suo; et folium ejus non decidet, et omnia quaecumque faciet prosperabuntur illi (Ps. 1, 5). Innocens autem et purus corde, qui non accepit in vanum nomen Dei, et non juravit (5) ad proximum suum in dolo, iste accipiet benedictionem a Domino, et misericordiam a Deo salvificatore suo (6) (Ps. XXIII, 4). Oculi enim Domini super timentes eum, sperantes in*

A misericordiam ipsius, (c) ad liberandas (7) animas eorum de morte, utique aeterna, et nutriendos eos in fame (Ps. XXXII, 18), utique vitae aeternae. Multa enim pressura iustorum, et ex omnibus liberabit eos Dominus (Ps. XXXIII, 19). Honorabilis mora in conspectu Domini sanctorum ejus (Ps. CXV, 15). Dominus custodit omnia ossa eorum (8): unum ex ipsis non comminetur. Redimet (9) Dominus animas servorum suorum (Ps. XXXIII, 21—23). Pauca ista de tantis scripturis Creatoris intulimus, et nihil puto jam ad testimonium Dei optimi deest (10), quod satis et praecepta bonitatis, et promissa consignat.

CAPUT XX.

Sed enim (1) *sepia* (11) isti, quorum figura illud quod B pisculentum de cibis Lex recusavit, ut translationem sui sentiant, tenebras hinc blasphemiae intervomit, atque ita intentionem uniuscujusque jam proximam dispargunt, jactitando (12) et asseverando ea quae relucentem bonitatem Creatoris infuscent. Sed et per istas caligines sequemur nequitiam, et in lucem extrahemus ingenia tenebrarum, obijcientia Creatori vel maxime fraudem illam et rapinam auri et argenti, mandatam (13) ab illo Hebraeis in Aegyptios. Age, infelicissime haeretice, teipsum ex postulo arbitrum: cognosce in utramque gentem prius, et ita de auctore praecepti judicabis. Reposquunt Aegyptii de Hebraeis vasa aurea et argentea; (g) contra Hebraei multas petitiones instituunt, allegantes sibi quoque eorumdem patrum nomine, ex eodem scripturae instrumento mercedes restitui oportere illius operariae servitutis, pro laterinis deductis, pro civitatibus et villis aedificatis. Quid judicabis, optimi Dei elector? Hebraeos fraudem agnoscere debere, an Aegyptios compensa-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Diligere Venes.
- (2) Fortis Frangere.
- (3) Contractum Poni.
- (4) In abest Pamel. Seml.
- (5) Intravit alii.
- (6) Salutari alii.
- (7) Deliberandas Seml. liberandas Latin.

- (8) Ossa eorum, et Seml.
- (9) Redemit Seml.
- (10) Deesse Pamel. Seml.
- (11) Saepo olim legale.
- (12) Jactando Pamel.
- (13) Mandata Pamel. Seml. mandata Jun.

COMMENTARIUS.

(a) *Auferre nequitias de anima*. Citat istud secundum LXX ex Isaia cap. I, excepto quod omittit (quod tamen etiam habent hebraei, chaldaei, et latinae editiones) *liberare injuria oppressum*. Praeterquam quod addat, *diligere quaestiones*, sed potius (sicut castigo ex animadversione Joan. Harrisii angli) *dirigere*, nam hoc frequentissimum est Auctori, forte loco illius: *veniste et discipulatus*, pro quo B. Hieronymus ex Hebr.: *et arguite me*; quod interpretantur Chrysostomus et Procopius in Comment. ut audacter qui bonum opus fecerit eum Deo discipulet, quomodo etiam Auctor intelligere videtur. Si adderetur, *cum Deo*, clarius foret. PAM.

(b) *Exquirere iudicium*. Exquisito ac perspecto utriusque partis jure. Ric.

(c) *Fugere improborum contactum*. In Pithaeano cod. et Rhenani editionibus legitur *contactum*, quod sane fugiendi verbo magis convenit. Pamelius mutavit: sic rursus lapsae graeci quae apud Esaiam leguntur cap. LVIII, *evadere manus impias*. Sed illic habetur, *de terra evadere manus impias*, itaque aliud sibi voluit Septimius. Ric.

(d) *Dimittere conflictam in integram*. Sic habent

exemplaria vetera. Apud Esdras, post ea verba, *Viduam iustifica, pupillo iudica*, statim sequitur, *Confractum et debilem cura*. At Isaia dixit, *exire de domo pauperum de aedificatis*. Et haec omnia sunt a Septimio satis negligenter citata. Ric.

(e) *Ad liberandas animas eorum*. Sic legitur in Pithaeano. Ric.

CAP. XX. — (1) *Sed enim sepia isti*. Eleganter et apposite haereticos Marionitas sepia comparat. Nam ut Plinius tradit lib. 9, cap. 29, *Sepia*, piscium genus est, ubi sensere se apprehendi, effuso atramento quod pro sanguine iis est, infusata aqua absconduntur. Eodem modo haeretici Marcionitae, ubi translationem sui sentiunt, hoc est, cum erroris arguuntur convincunturque, tenebras hinc blasphemiae intervomit, ut atramentum sepiae, atque ita arguentem impediunt et avertunt, allegando quae bonitatem Creatoris infuscent obnivibulentque. RIX.

(g) *Contra Hebraeos multas petitiones instituunt*. Sic Alexander Imperator l. i. c. Rer. antioch. Non enim prius exsolvi, quod debere se constituit, equum est, quam petitioni mittere responsum fuerit. Ric.

tionem? (a) Nam et aiunt ita actum per legatos utrinque; Ægyptiorum quidem repetentium vasa, Judæorum vero reposcentium operas suas; et tandem vasis istis (b) (1) renuntiaverunt sibi Ægyptii. Hodie adversus Marcionitas amplius allegant. Hebræi, negantes compensationi satis esse quantumvis illud auri et argenti, si sexcentorum millium operæ per tot annos vel singulis nummis diurnis æstimentur. Quæ autem pars major? repetentium vasa, an incolentium villas et urbes? Querela ergo mare Ægyptiorum, (c) an gratia Hebræorum? Ut solo injuriarum judicio Hebræi Ægyptios repercuterent, liberi homines in ergastulum subacti, ut solas scapulas suas scribæ eorum apud subsellia sua ostenderet flagellorum contumeliosa atrocitate laceratas: non paucis lancibus et scyphis, pauciorum utique divitum ubique, sed totis et ipsorum facultatibus, et popularium omnium collationibus satisfaciendum Hebræis pronuntiasse (2)? Igitur si bona Hebræorum causa, bona jam et causa, id est, mandatum Creatoris, qui et Ægyptios gratos fecit nascientes, et suum populum, in tempore expeditionis angusto, aliquo solatio tacitæ compositionis expunxit. Plane minus exigi jussit: Hebræis enim (3) etiam filios Ægyptii restituere debebant.

CAPUT XXI.

Sic et in cæteris contrarietates præceptorum ei exprobras, ut mobilis et instabilis; prohibentis sabbatis operari, et jubentis arcem circumferri per dies octo, id est, etiam sabbato, in expugnatione civitatis Hiericho. Nec sabbati enim inspicis legem, opera humana, non divina prohibentem. Siquidem, Sex, inquit (Exod. XX, 9, 10), diebus operare, et facies omnia opera tua, septima autem die sabbati (4) Domino Deo tuo; non facies in ea omne opus. Quod? Utique tuum (5). Consequens enim est, ut ea opera sabbato auferret, quæ sex diebus supra induxerat: tua scilicet, id est, humana, et quotidiana. Arcem vero circumferre, neque quotidianum opus videri potest, neque humanum; sed et rarum, et sacrosanctum, et ex ipso tunc Dei præcepto utique divinum. Quod et ipse quid significaret edissererem, nisi (6) longum esset figuras argumentorum. omnium Creatoris expandere, quas forsitan nec admittis. Sed plus est, si

A de absolutis revincamini, simplicitate veritatis, non curiositate: sicut et nunc certa distinctio est sabbati, humana, non divina opera prohibentis. Ideoque qui sabbatis lignatum ierat, morti datus est: suum enim opus fecerat, lege interdictum. Qui vero arcem sabbatis circumtuleraut, impune gesserunt: non suum enim opus, sed Dei (7), ex præcepto scilicet ipsius, administraverant.

CAPUT XXII.

Proinde et similitudinem vetans fieri omnium quæ in cælo et in terra et in aquis, ostendit et causas, idololatriæ scilicet substantiam cohibentes (8). Subjicit enim: Non adorabitis, neque servietis illis. Serpentis autem venel effligies, postea præcepta Mosi a Domino, non ad idololatriæ titulum pertinebat, sed ad remediandos eos qui a serpentibus infestabantur. Et taceo de figura remedii Sic et Cherubim et Seraphim aurea in arcæ figuratum exemplum, cæteris simplex ornamentum, accommodata suggestui, longe di- versas habendo causas ab idololatriæ conditione, ob quam similitudo prohibetur, non videntur similitudinum prohibitarum legi refragari, non in eo similitudinis statu deprehensa, ob quem similitudo prohibetur. Diximus de sacrificiorum rationali institutione, advocantis (9) scilicet ab idolis ad Deum officia ea, quæ si rursus eiecerat, dicens (Ps. I, 11): Quo mihi multitudinem sacrificiorum vestrum? hoc ipsum voluit intelligi, quod non sibi ea proprie exegisset: (d) Non enim bibam, inquit (Pa. XLIX, 15), sanguinem taurorum; quia et sibi ait (Is., XL, 28): Deus æternus non esuriat, nec sitiet. Nam etsi ad oblationes Abel advertit (10), et holocausta Nos odoratus est libenter (11), quæ jucunditas sive viscerum vervecinorum, sive hidoris ardentium victimarum? Sed animus simplex et Deum metuens offerentium ea quæ a Deo habebant, et pabuli et suavis olentia gratia (12) apud Deum deputabatur, non quæ fiebant exigentis, sed illud propter quod fiebant, ob honorem scilicet Dei. Si cliens diviti aut regi nihil desideranti, tamen aliquid vilissimi munusculi obtulerit, quantitas et qualitas muneris infuscabit divitem et regem, an delectabit titulus officii? At si cliens ei munera ultro, vel etiam dicto (13) ordine suo offerat, et solemnia regis observet, non ex fide tamen, nec corde puro, nec pleno circa cætera quoque obsequia, nonne consequens ut rex ille vel

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Et tamen has justitia *Seml. Pamel.*
 (2) Hebræis pronuntiasset *Paris. Rhen.* hebræos pronuntiasse, *cod. Wom.* hebræis pronuntiasset *Seml.*
 (3) Enim *negl. Seml.*
 (4) Sabbatiza *Paris.*
 (5) Quod utique tuum *Seml. prave corrig.*
 (6) Ni minus *Seml.*
 (7) Enim, sed Dei opus *Rig. Venet.*

- D (8) Quæ substantiam cohibentes *Seml. Rhen.* substantiam cohibens *cod. Ursin.* quasi pro quæ conjic. *Seml.* cohibent pro cohibentes *Rhen.*
 (9) Avocanti *Seml.* avocante *Pamel.*
 (10) Advertit aliqui.
 (11) Libenter obest a quibusd.
 (12) Gratia *Jun. Seml.*
 (13) Edicta *Rig. Venet.* vel ex edicta *Lat. Jun.*

COMMENTARIUS.

- (a) Nam et aiunt ita actum per legatos. Alii vero Moses. *Ric.*
 (b) Renuntiaverunt sibi Ægyptii. Videtur ironia esse. Ægyptios videlicet jure renuntiasse operas Hebræorum, hoc est, mercedem pro operis debitam denegasse. *Rhen.*
 (c) An gratia Hebræorum. Quæ eis debebatur, et quam meruerant, id est merces. *Rhen.*

CAP. XXII. — (d) Non enim bibam, inquit, sanguinem taurorum. Defecit hic Tertullianus a Vulgata lectione nostra, in qua Psal. XLIX: Numquid manducabo carnes taurorum, aut sanguinem hircorum potabo? Sed nullius id momenti est. Innuebat autem Deus se non ceremoniis seu ritibus quibusdam placari, sed tantum sincero cordis affectu. *Le Pa.*

dives exclamet: *Quo mihi multitudinem munerum tuorum? plenus sum*; et: *Solemnitates, et dies festos (a), et vestra sabbata odit anima mea (1). Vestra dicendo, quæ secundum libidinem suam, non secundum religionem Dei celebrando (2), sua jam, non Dei, fecerant, conditionalem idcirco et rationalem demonstravit re- censationem eorum quæ administranda (3) præscrip- serat.*

CAPUT XXIII.

Si vero etiam circa personas levem (4) vultis intel- ligi, cum reprobat aliquando probatos; aut impro- vidum, cum probat quandoque reprobandos, quasi iudicia sua aut damnet præterita, aut ignoret futura; atquin nihil tam bono et iudici convenit, quam pro presentibus meritis et rejicere et allegere. Allegitur (5) Saul, sed nondum despector prophetæ Samuelis. Rejicitur Salomon, sed jam a mulieribus alienis pos- sessus, et idolis Moabitum et Sidoniorum mancipatus. Quid faceret Creator, ne a Marcionitis reprehende- retur? (b) Bene adhuc agentes prædamaret jam propter futura delicta? sed Dei boni non erat, nondum merentes prædamare. Proinde peccantes nunc non recusaret propter pristina benefacta? Sed justis iudiciis non erat, rescissis (6) jam bonis pristinis scelera donare. Aut quis hominum sine delicto, ut eum Deus semper allegeret (7), quem nunquam posset recu- sare? vel quis item sine aliquo bono opere, ut eum Deus semper recusare, quem nunquam posset alle- gere (8)? Exhibe bonum semper, et non recusabitur: exhibe malum semper (9), et nunquam allegetur (10). Cæterum, si idem homo, ut in utroque pro tempo- ribus, (c) in utroque dispungetur a Deo, et bono, et iudice, qui non levitate aut improvidentia sententias vertit; sed censura gravissima et providentissima, merita temporis ejusque dispensat.

CAPUT XXIV.

Sic (d) et pœnitentiam apud illum (11) prave in- terpretaris, quasi proinde mobilitate vel improvi- dentia, imo jam ex delicti recordatione pœniteat:

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Odit anima mea. Vestra omitt. Seml.
(2) Celebrant Deo quidam.
(3) Administrando Paris.
(4) Legum alii mendose.
(5) Eligitur Seml.
(6) Recisus alii.
(7) Eligetur Seml.
(8) Eligere Seml.

- (9) Semper omitt. Seml.
(10) Eligitur id.
(11) Deum Seml.
(12) Deum Seml.
(13) Plurimæ Lat.
(14) Abundantissime alii.
(15) Et inser. Seml. Jun.
(16) Etiam negl. Seml.

COMMENTARIUS.

(a) *Et vestra sabbata odit anima mea.* Non soli Ju- dæi in verbis istis comprehenduntur. Omnes fere nationes alia diem illum observarunt. Ovidius satis testatur de Romanis l. de arte:

Culta Palæstino septima festa viro.
et Macrobius, lib. I Saturnal., cap. 7:
Maxima pars Graium Saturno, et maximæ Athenæ
Conficiunt sacra, quæ Cronia esse iterantur ab illis.

Quoniam vero iis diebus genio indulgere solitum erat, Sidonius Apoll., lib. II, ep. 2, luxum sabbatarium vocat, loquens de luxu et conviviis Gothorum. Unde cynicus Antisthenes ἐστὶν γαστριμαργίας ἀρετὴν νο- cat; et apud Isidorum Pelus. οὐλλῶτατον πᾶσαν ἐστὶν γαστριμαργίαν. LE PR.

CAP. XXIII. — (b) *Bene adhuc agentes prædamna-*

ret, etc. Istud omnino legi debet interrogative, quia ex sententia loquitur Marcionitarum, cui apte respondet: *Sed Dei boni non erat, nondum merentes prædamare.* Proinde peccantes nunc non recusaret propter pristina benefacta. Neque enim præscientia meritorum causa est divinæ prædestinationis, sicuti hæretice sentiebat Pelagius; de qua re ne prolixior sim, videat lector Sixtum Senensem, Biblioth. sanctæ lib. VI. PAM.
(c) *In utroque dispungetur.* Hoc est, in utroque ei satisfiet, in utroque mercedem accipiet. RHEN.
CAP. XXIV. — (d) *Sic et pœnitentiam, etc.* Supple- vimus dictionemque deerat magno sensus incom- modo, scripsimusque, *apud illum*, hoc est, apud Crea- torem. RHEN.

quasi iudicis, secundum quam enuntiarit (*Is. XLV, 7*): *Ego sum qui condo mala*, et: (*a*) *Ecce ego emitto in vos mala* (*Jerem. XVIII, 11*), non peccatoria, sed ultoria; quorum satis diluimus infamiam, ut congruentium iudici. Sicut autem, licet mala dicantur, non reprehenduntur in iudice, nec hoc nomine suo malum iudicem ostendunt; ita et malitia hæc erit intelligenda nunc, quæ ex illis malis iudicariis deputata, cum ipsis competat iudici. Nam et apud Græcos interdum malitia pro vexationibus et læsuris, non pro malignitatibus ponuntur (*1*), sicut et in isto articulo; atque adeo, si ejus malitiæ pœnituit Creatorem, quasi creaturæ reprobandæ scilicet, et deletui (*2*) vindicandæ. Atqui nec (*3*) ullum admissum criminis reputabitur Creatori, qui iniquissimam civitatem digne meritoque decreverat abolendam. Ita, quod juste destinauerat, non male destinans, ex iustitia non ex malitia destinavit; sed pœnam ipsam malitiam nominavit, ex malo et merito (*4*) passionis ipsius. Ergo, dices, si malitiam iustitiæ nomine excusas, quia iuste exitum destinavit in Ninivitas, sic quoque culpandus est, qui iustitiæ, utique non pœnitendæ, pœnitentiam gessit. Imo nec iustitiæ, inquam (*5*), pœnitēbit Deum, et superest jam agnoscere quid sit pœnitentia Dei. Non enim, si hominem (*b*) ex recordatione plurimum delicti, interdum et ex alicujus boni operis ingratiā pœnitet, ideo et Deum proinde. In quantum enim Deus nec malum admittit, nec bonum damnat, in tantum nec pœnitentiæ boni aut mali apud eum locus est. Nam et hoc tibi eadem scriptura determinat, dicente Samuele Sauli (*I Reg. XV, 28*): *C* *Discidit Dominus regnum Israel de manu tua hodie, et dabit illud proximo tuo, optimo super te; et scindetur Israel in duas partes, et non convertetur, neque pœnitentiamaget, quia non sicut homo est ad pœnitendum.* Hæc itaque definitio in omnibus aliam formam divinæ pœnitentiæ statuit, quæ neque ex improvidentia, neque ex ulla boni aut mali operis damnatione reputetur, sicut humana. Quis ergo erit mos pœnitentiæ divinæ? Jam relucet, si non ad humanas condiciones eam referas. Nihil enim aliud intelligitur, quam simplex conversio sententiæ prioris, quæ etiam sine reprehensione ejus possit admitti, etiam in homine,

A nōdum in Deo, cujus omnis sententia caret culpa. (*c*) Nam et in græco sono, pœnitentiæ nomen non ex delicti confessione, sed ex animi demutatione compositum (*6*) est, quam apud Deum pro rerum variantium sese occursu fieri (*7*) ostendimus.

CAPUT XXV.

Jam nunc ut omnia ejusmodi expēdiam, ad cæteras pusillitates, et infirmitates, et incongruentias (ut putatis) interpretandas purgandasque pertendam. Inclamat Deus (*Gen. III*): *Adam, ubi es?* scilicet ignorans ubi esset? et caussato nuditatis pudore, an de arbore gustasset interrogat, scilicet incertus? Imo nec incertus admissi, nec ignorans loci. Enimvero oportebat conscientia peccati delitescentem, evocatum prodire (*8*) in conspectum Domini, non sola nominis inclinatione, sed cum aliqua jam tunc admissi suggillationem. Nec enim simpliciter modo, id est, interrogatorio sono legendum est, *Adam ubi es?* (*9*)? sed impresso et incusso, et imputativo, *Adam, ubi es?* id est, in perditione es; id est, jam hic non es; ut et (*10*) increpandi et dolendi exitus vox sit. Cæterum, qui totum orbem comprehendit manu velut pīdum, cujus cælum thronus, et terra scabellum, nimirum hujus oculos aliqua paradisi portio evaserat, quo minus illi ubicumque Adam ante evocationem viseretur, tam latens, quam de interdicta fruge sumens? Speculatorem vineæ vel horti tui lupus aut furunculus non laet. Deum puto de sublimioribus oculatiorem aliquid subjecti præterire non posse. Stulte qui tantum argumentum divinæ majestatis, et humanæ instructionis, naso agis. Interrogat (*11*) Deus quasi incertus, ut (*12*) et hinc (*13*) liberi arbitrii probans (*14*) hominem, in caussa aut negationis aut confessionis (*15*) daret ei locum sponte confitendi delictum, et hoc nomine relevandi (*16*), sicut de Cain seiscitatur, ubinam frater ejus; quasi non jam vociferatum a terra sanguinem Abelis audisset: sed ut et ille haberet potestatem ex eadem arbitrii potestate sponte negandi delicti, et hoc nomine gravandi; atque ita nobis conderentur exempla confitentium potius delictorum, quam negandorum: ut jam tunc initiaretur evangelica doctrina (*Matth. XII, 37*): *Ex ore tuo justificaberis* (*17*), *et ex ore tuo damnaberis* (*18*).

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Ponunt olim legeb.
- (2) Ob delictum *Rhen.* delitus *Paris.* deleta alii.
- (3) Hic inser. *Seml.*
- (4) Et inserit *Seml.*
- (5) Unquam *Rhen.*
- (6) Comparatum alii.
- (7) Regi *Venet. Rig.* rei cod. *Pithæ.* occursura, ostendimus. *Pamel. Fran.*
- (8) Prodere *Rig. Venet.*
- (9) Ubi es, *Adam alii.*

- D (10) Et abest *Paris.*
- (11) Interrogat *Seml.*
- (12) Ut abest *Pamel.*
- (13) Hic *Rig. Venet. Seml.*
- (14) Improbans *Rhen.*
- (15) Ut inser. *Seml. Pamel.*
- (16) Revelandi *Par.*
- (17) Conjustificaberis *Rhen.*
- (18) Coudemnaberis alii ex *Vulgata.*

COMMENTARIUS.

(a) *Ecce ego emitto in vos mala*, etc. Multi sunt ejusmodi loci in Scripturis, quibus legitur: *inducam super eos malum*, seu *mala*, nempe *III Reg., IX, 4*; *III Reg., II, 21*; *II Paralip., VII, 26*.

(b) *Ex recordatione plurimum delicti.* Plurimum adverbialiter, pro ut plurimum. Terentius in Phormione: *Domum ire pergami, ubi plurimum est.* Sic

etiam Noster supra locutus est. Latini minimum hoc item modo usurpant. *Rhen.*

(c) *Nam et in græco sono etc.* Vox *παράνοια*, pro quo ex græco pœnitentia transfertur, a *παύσις* derivatur, quod non delicti confessionem, sed animi demutationem significat, sicut patet ex Xenophonte, initio lib. I. *Κόπον παύσας*, et aliis græcis scriptoribus. *Pam.*

Nam etsi Adam propter statum legis deditus morti est, sed spes ei salva est, dicente Domino (Gen. III, 22): *Ecce Adam factus est tanquam unus ex nobis: de futura scilicet allectione hominis in divinitatem.* Denique, quid sequitur? *Et nunc, ne quando extendat manum, etumat de ligno vite, et vivat in ævum.* Interponens enim et nunc, presentis temporis verbum, temporalem et ad præsens dilationem vite fecisse se ostendit. Ideoque nec maledixit ipsum Adam, nec Evam, ut (a) restitutionis (1) candidatos, ut confessione relevatos, Cain vero et (2) maledixit, et capidum mortē luere delictum, mori interim vituit, ut præter admissum, etiam negationis ejus (3) oneratum. Hæc erit ignorantia Dei nostri, quæ ideo simulabitur, ne delinquens homo, quid sibi agendum sit, ignoret (4). Sed ad Sodomam et Gomorrhā descendens: *Videbo, ait (Gen., XVIII, 21), si secundum clamorem pervenientem ad me consumment (5), si vero non, ut agnoscam.* Et hic, videlicet, ex ignorantia incertus et scire cupidus? an hic sonus pronuntiationis necessarius, non dubitativum, sed comminationis exprimens sensum sub sciscitationis obtentu? Quod si descensus quoque Dei irrides, quasi aliter non potuerit perficere iudicium, nisi descendisset; vide ne tuum æque Deum pulses. Nam et ille descendit, ut quod vellet, efficeret.

CAPUT XXVI.

Sed et jurat Deus. Numquid forte per Deum Marcionis? Imo, inquit, quod multo vanius (6), per semetipsum. Quid velles (7) faceret (8), si alius Deus non erat in conscientia ejus, hoc cum maxime jurantis (9) alium absque se omnino non esse? Igitur pejerantem deprehendis, an vane dejerantem? Sed non potest videri pejerasse, qui alium esse non scivit, ut dicitis. Quod enim scit, hoc dejerans vere, non pejeravit. Sed nec vane dejerat, alium Deum non esse. Tunc enim vane dejeraret, si non fuissent qui alios deos crederent, tunc quidem simulacrorum cultores, nunc vero et hæretici. Jurat igitur per semetipsum, ut vel juranti Deo credas alium Deum omnino non esse. Hoc ut Deus faceret, tu quoque Marcion coegi.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Restitutioni *Rhen.*
- (2) Et *negl. Rig. Vcncl.*
- (3) Exemplo *Fran.*
- (4) Ignoraret *alii.*
- (5) Consumment *Pam. Venet. Scml.*
- (6) Multa vanus, quod *Seml. Pamel.*
- (7) Vellet (ut) *Seml.*
- (8) Facere *Pam. Par.*

CAP. XXV. — (a) *Restitutionis candidatos.* Primos parentes, quoniam amissam felicitatem recuperaturi erant, vocat restitutionis candidatos: pari loquendi formula alio loco utitur, cum æternitatis candidatos dicit. Candidati supplices erant et ambientes magistratus Romæ; sed et candidati alii fuerunt inter milites, qui veluti prætoriani, seu triarii, aut Principis defensores. Ammianus Marcell., lib. XXV: *Cum Julianus inter belli discrimina versaretur, clamabant hinc inde candidati, quos disjecerat terror, ut fugientem molem, tanquam ruinam male compositi coluntis, declinaret.*

Le Pa.

asti: jam tunc enim providebaris. Proinde, si et in promissionibus aut comminationibus jurat, fidem in primordiis arduam extorquens, nihil Deo indignum est, quod efficit Deo credere. Satis et tunc pusillus Deus in ipsa etiam ferocia sua, cum ob vituli consecrationem efferatus in populum, de famulo suo postulat Moyse (Exod., XXXII, 10): *Sine me, et indignatus ira (10) disperdam illos, et faciam te in nationem magnam.* Unde meliorem soletis affirmare Moysen Deo suo, deprecatorem, imo et prohibitorē iræ. *Non facies enim, inquit (11), istud, aut et me una cum eis impende.* Miserandi (12) vos quoque cum populo, qui Christum non agnoscitis in persona Mosi figuratum, Patris deprecatorem, et oblatorem animæ suæ pro populi salute. Sed sufficit, si et Moysi proprie donatus est populus ad præsens. Quod ut famulus postulare posset a Domino, id Dominus a se postulavit. Ad hoc enim famulo dixit: *Sine me, et disperdam illos, ut ille postulando, et semetipsum offerendo non sineret; atque ita disceres, quantum liceat fideli et prophete apud Deum (b).*

CAPUT XXVII.

Jam nunc ut et cætera compendio absolvam, quæcunque adhuc ut pusilla et infirma et indigna colligitis ad destructionem Creatoris, simplici et certa ratione proponam: Deum non potuisse humanos congressus inire, nisi humanos et sensus et affectus suscepisset, per quos vim majestatis suæ, intolerabilem utique humanæ mediocritati, humilitate temperaret, sibi quidem indigna, homini autem necessaria; et ita jam Deo digna, quia nihil tam dignum Deo, quam salus hominis. De isto pluribus retractarem, si cum ethnicis agerem; quanquam et cum hæreticis non multo diversa (13) congressio stet. Quatenus et ipsi Deum in figura et in reliquo ordine humanæ conditionis deversatum (14) jam credidistis, non exigetis utique diutius persuaderi Deum conformasse semetipsum humanitati, sed de vestra fide revincimini. Si enim Deus, et quidem sublimior, tanta humilitate fastigium majestatis suæ stravit, ut etiam morti subiceret (15), et morti crucis; cur non putetis nostro

- D (9) Jurans *Womv.*
- (10) Pro indignatus ira scrib. in ira *Rig. Venet.*
- (11) Inquit *negl. Seml.*
- (12) Miserrandos *Jun. miserandos Rhen.*
- (13) Nec cum hæreticis multo *Womv. deversa negl. Sem.*
- (14) Diversatum *Rig. Venet.*
- (15) Subjiceretur *alii.*

COMMENTARIUS.

CAP. XXVI. — (b) *Atque ita disceres, quantum liceat fideli, etc.* Similiter locum hunc interpretatur, quod nempe multum ponderis habeat oratio sanctorum apud Deum. B. Hieronymus, cap. 28, in Ezech. cap. XIII, et epist. ad Gaudent. Cyrillus Alex., lib. V adv. Julianum. *Atqui si Apostoli et martyres, inquit B. Hieronymus adv. Vigilantem, ubi hoc ipsum exemplum Moysis adducit, adhuc in corpore constituti, possunt orare pro cæteris, quando pro se debent adhuc esse solliciti, quanto magis post coronas, victorias et triumphos? Facit proinde locus iste pro orationibus Sanctorum pro nobis, etiam post hanc vitam; de quibus, uti et de*

quoque Deo aliquas pusillitates congruisse, tolerabiliores tamen judaïcis contumeliis et patibulis et sepulchris? An hæc sunt pusillitates, quæ jam (1) præjudicare debebunt Christum, humanis passionibus objectum, ejus Dei esse, cui (2) humanitates exprobrantur a vobis? Nam et profiteamur Christum semper egisse in Dei Patris nomine; ipsum ab initio conversatum; ipsum congressum cum Patriarchis et Prophetis, Filium Creatoris, Sermonem ejus, quem ex semetipso proferendo filium fecit, et (3) exinde omni dispositioni suæ voluntatique præfecit; diminuens illum modico citra angelos, sicut apud David (4) scriptum est (*Ps. VIII, 6*): qua diminutione in hæc quoque dispositus est a Patre, quæ ut humana reprehenditis, ediscens jam inde a primordio, jam inde hominem, quod erat futurus in fine. Ille est qui descendit; ille, qui interrogat; ille, qui postulat; ille, qui jurat. Cæterum (5), Patrem nemini visum, etiam commune testabitur evangelium, dicente (*Matth., XI, 27*) Christo: *Nemo cognovit Patrem nisi Filius*; ipse enim et Veteri Testamento pronuntiabat (*Exod., XXXIII, 20*): *Deum nemo videbit, et vivet*; Patrem invisibilem determinans, in cujus auctoritate et nomine ipse erat Deus, qui videbatur Dei Filius. Sed et penes nos Christus in persona Christi accipitur (a), quia et hoc modo noster est. Igitur quæcunque exigitis Deo digna, habebuntur in Patre invisibili incongressibilique (6) et placido, et (ut ita dixerim) philosophorum Deo. Quæcunque autem ut indigna reprehenditis, deputantur in Filio, et viso, et audito, et congresso, arbitro Patris et ministro, miscente in semetipso hominem et Deum; in virtutibus, Deum; in pusillitatibus, hominem; ut tantum homini conferat, quantum Deo detrahit: totum denique Dei mei penes vos dedecus, sacramentum est humanæ salutis. Conversabatur Deus, ut homo divine agere doceretur. Ex æquo agebat Deus cum homine, ut homo ex æquo agere cum Deo posset. Deus pusillus inventus est, ut homo maximus fieret. Qui talem Deum dedignaris, nescio an ex fide credas Deum crucifixum. Quanta itaque perversitas vestra erga utrumque ordinem Creatoris? Judicem cum designatis, et severitatem judicis (7) secundum merita caussarum congruentem pro sævitia

A exprobratis. Deum optimum exigitis, et lenitatem ejus benignitati congruentem, pro capiti medioeritatis humanæ dejectus conversatam, ut pusillitatem deprectatis. Nec magnus vobis placet, nec modicus; nec judex, nec amicus. Quid, si nunc (8) eadem et in vestro deprehendantur? Judicem quidem et illum esse jam ostendimus in libello suo; et de judice necessarie severum, et de severo sicut (9) sævum, si tamen sævum.

CAPUT XXVIII.

Nunc et de pusillitatibus, et malignitatibus, cæterisque notis, et ipse adversus Marcionem antitheses æmulas faciam. Si ignoravit Deus meus esse alium super se, etiam tuus omnino non scivit esse alium infra se. Quod enim ait Heraclitus ille tenebrosus (b), eadem via sursum et deorsum. Denique si non ignorasset, et ab initio ei occurrisset. Delictum et mortem, et ipsum auctorem delicti diabolum, et omne malum, quod (10) Deus meus passus est esse; hoc et tuus, qui illum pati passus est. Mutavit sententias suas Deus noster. Proinde qua et vester. Qui enim genus humanum tam sero respexit, eam sententiam mutavit, qua tanto ævo non respexit. Pœnituit in aliquo Deum nostrum. Sed et vestrum. Eo enim quod tandem animadvertit ad hominis salutem, pœnitentiam dissimulationis pristinae fecit, debitum malo facti. Porro malum factum deputabitur negligentia salutis humanæ, nonnisi per pœnitentiam emendata apud Deum vestrum. Mandavit fraudem Deus noster; sed auri et argenti. Quanto autem homo pretiosior auro et argento, tanto fraudulentior Deus vester, qui hominem Domino et factori suo eripit. Oculum pro oculo reposcit Deus noster; sed et vester vicem prohibens, iterabilem magis injuriam facit. Quis enim non rursus percuteat, non percussus? Nescit (11) Deus noster quales allegaret? Ergo nec vester Judam traditorem (12) adlegisset, si præcisset. Sic et mentitum alicubi dicis Creatorem: longe majus mendacium est in tuo Christo, cujus corpus non fuit verum. Multos sævitia Dei mei absumpsit? Tuus quoque Deus, quos salvos non facit, utique in exitum disponit. Deus meus (13) aliquem jussit occidi? Tuus semetipsum voluit interfici; non minus homicida in semetipsum,

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Hinc inser. *Seml.*
- (2) Cujus *Pam. Seml.*
- (3) Ut *Pam. Seml.*
- (4) Eum *Pam. Seml.*
- (5) Quia inser. *Seml. qui Jun.*
- (6) Cognoscibilique *alii.*
- (7) Judicii *Wouw.*

- D (8) Non *Seml. Pam.* enim *Lat.* quid quod nunc *Wouw.*
- (9) Scilicet *Lat.*
- (10) Omnem malum quem *Lat. Jun. Seml.*
- (11) Nescit *Seml. Pam.*
- (12) Non inser. *Seml. Pam.* et puncto dividunt vester. *Judam.*
- (13) Mens *abst. Fran.*

COMMENTARIUS.

invocatione ipsorum Sanctorum, late tractavimus adnot. nostris in epist. 57. ad Cornelium B. Cypriani. *Pam.*

CAP. XXVII. — (a) Sed et penes nos Christus in persona Christi accipitur. Sic habent exemplaria. Ait autem Septimius: Nemo homo Deum vidit vivens, in persona Patris scilicet. At viderunt homines Patrem in Filio, quia semper egit Filius in Dei Patris nomine. Pater autem et Filius unum sunt, sive unus Deus. Sic Filius ipse erat Deus, quem homines viderunt. Sic Christum nos

Christiani, non Marcionite, accipimus sive intelligimus Deum in persona Christi; quia et hoc modo noster est Deus. Nam et homo Christus. *Ric.*

C. P. XXVIII. — (b) Heraclitus ille tenebrosus. Obscuritatem affectavit adeo philosophus ille, ut inde tenebrosus sen *εστὶν ὁ*; audierit. Atque etiam imminente morte illud loquendi genus retinuit. Cum enim æqua intereunte et hydropē laboraret, sei citatus est medicos, an artis suæ industria ex imbre siccitatem facere possent. Hæc refert Laertius, lib. IX. *Le Pa.*

quam in eum (1) a quo vellet occidi, Multos autem A occidisse Deum ejus probabo Marcioni. Nam fecit homicidam, utique periturum, nisi si populus nihil deliquit in Christum. Sed expedita virtus veritatis paucis amat. Multa mendacio erunt necessaria.

CAPUT XXIX.

Cæterum, ipsas quoque antitheses Marcionis cominus cæcidissem, si operosiore destructione earum egeret defensio Creatoris tam boni quam et judicis, secundum utriusque partis et exempla congruentia Deo, ut ostendimus. Quod si utraque pars bonitatis atque justitiæ dignam plenitudinem divinitatis efficiunt omnia potentis, compendio interim possum antitheses retudisse, gestientes ex qualitatibus ingeniorum sive legum sive virtutum discernere, atque ita alienare Christum a Creatore, ut optimum a iudice, et mitem a fero, et salutarem ab exitioso. Magis enim eos conjungunt, quos in eis diversitatibus ponunt quæ Deo congruunt. Ausfer titulum Marcionis (a) et intentionem atque propositum operis ipsius, et nihil aliud præstat (2) quam demonstrationem ejusdem Dei optimi et judicis: quia hæc duo in solum Deum competunt. Nam et ipsum studium in eis exemplis opponendi Christum Creatori, ad unitatem

magis spectat. Adeo enim ipsa et una erat substantia divinitatibus (3), bona et severa, et eisdem exemplis et in similibus argumentis, ut bonitatem suam voluerit ostendere, in quibus præmiserat severitatem. Quia nec mirum erit (4) diversitas temporalis, si postea Deus mitior pro rebus edomitis, qui retro austerior pro indomitis. Ita per antitheseis facilius ostendi potest ordo Creatoris a Christo reformatus et reperiensus, et redditus potius quam exclusus, cum (5) præsertim Deum tuum ab omni motu amariore secernas, utique et ab æmulatione Creatoris scilicet. Nam si ita est, quomodo eum antitheses singulas species Creatoris æmulatum demonstrant, agnoscam igitur et in hoc per illas Deum meum zelotem, qui res suas arbusiores in primordiis (b) bona et rationali æmulatione maturitatis præcuraverit suo jure. Cujus antitheses etiam ipse mundus ejus agnosceret, ex contrarietatibus elementorum, summa tamen ratione modulatus. Quamobrem, inconsiderantissime Marcion, alium Deum lucis ostendisse debueras, alium vero tenebrarum, quo facilius alium bonitatis, alium severitatis persuasisses. Cæterum ejus erit antithesis, cuius est et in mundo.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) In eo Seml.
(2) Præstare Seml. forte præstaret: præstat est conjectura Rhenani, quam deinde amplexati sunt Pamel. Rigalti Franeg. Paris. Venet. præstabit, Jun.

- (3) Divinitatis conjic. Rhen.
(4) Erat Seml. Pamel.
(5) Cum omitt. Pamel. Seml.

COMMENTARIUS.

CAP. XXIX. — (a) Ausfer titulum Marcionis. Scripserat Antitheses seu librum sub hoc titulo ponticus ille: has cum satis impugnasse videtur hic scriptor, ait auferendas esse, dum titulum auferendum scribit. Le Pa.
(b) Qui res suas arbusiores in primordiis bona et rationali æmulatione maturitatis præcuraverit. Qui res suas arbusiores præcuraverit, hoc est, robustiores. Qui scilicet non surculos depaxterit, sed jam arbuta, eaque arbutiora, hoc est, jam grandia, quæ fru-

ctum proferunt maturius sive celerius multo quam surculi. Ric. — Elegans metaphora; arbusiores enim (sicut recte adnotavit Rhenanus ad marg., l. edit.) videtur usurpare pro ferociore, sumpta metaphora ab arbutis luxuriantibus. Arbustandi enim verbo utitur etiam Plinius. Alioquin putaretur (sed non recte) legendum, *austiores*. Comparisonem autem facit maturitatis Novi Testamenti ad acerbitatem Veteris. PAM.

LIBER TERTIUS.

ARGUMENTUM.

- I. Librum hanc tertium adversus Marcionem scriptum DE CHRISTO, imprimis Christum non alterius Dei intelligendum, quam Creatoris, præscribit, tum quod precedentibus libris determinatum sit, alium Deum non credendum quam Creatorem; tum quod probetur apostolicarum et hæreticarum ecclesiarum recensu, nullam mentionem alterius Dei aut Christi agitatam ante scandalum Marcionis.
- II. Deinde suspectum esse, quod tam subito venerit Christus Marcionis, antequam Pater de Filio testaretur, mittens de misso.
- III. Neque vero sufficere, quod se Filium Dei probaturus esset per documenta virtutum; tum quod temerariam signorum fidem ipse Christus ostendat, etiam apud pseudoprophetas facilliman, tum quod Creator jam

ante illum, et per famulos suos virtutes sit operatus.

- IV. Si autem post Creatorem, illum emendaturus, revelatus sit Christus Marcionis; debuisse non ante, sed post Christum Creatoris revelari, uti etiam illum emendaret.
- V. Jam vero Scripturis probaturus Christum Creatoris fuisse, cujus Scripturæ ab eo adimpletæ sint, præfatur, duas causas eloquii prophetici aduersarii agnoscendas; unam, qua futura interdum pro jam transactis annuntiantur; aliam, qua pleraque figurate portenduntur.
- VI. Itaque Judaicum errorem pro Marcionitis non facere, qui Christum Creatoris, tanquam extraneum interfecerint; utpote quos illum ignoraturos, Scripturis

- prædictum sit; idque, quatenus solum hominem arbitrabantur.
- VII. Convinci autem utrosque duobus Christi adventibus, duplici a prophetis habitu demonstratos; quorum priorem, obscuriorem et indigniorem, intelligere et credere non potuerunt.
- VIII. Posthæc adversus Marcionitas, et alios ipsorum errorum auctores, ab apostolo Joanne antichristos pronuntiatos, Christum defendit vere et in carne venisse, vel ex eo quod alioqui etiam christiani nominis fructus, mors Christi neganda sit, et resurrectio.
- IX. Neque ipsi suffragari angelos Creatoris, quasi illi in phantasmate putativæ carnis egerint apud Abraham et Lot; et tamen vere sint congressi et pasti; quod ad moriendum pro nobis non essent dispositi.
- X. Si autem carnem Christus tanquam indignam aspernatus est; dedignandam etiam illi fuisse illius imaginem, eo quod statim sequatur similitudo.
- XI. Et vero non recte Marcionem putativam in Christo corpulentiam asseruisse, ne nativitatem ejus agnoscere cogeretur; quia poterat etiam putativam illam nativitatem accommodasse; quarum neutrum tamen possit consistere, eo quod Deo magis competat veritas, quam mendacium.
- XII. Nihil etiam facere contra Christum Creatoris, quod ab Isaia Emmanuel vocandus scribatur; quo nomine non est editus; quia sufficit, quod significatione, non sono, nobiscum Deus fuerit Christus.
- XIII. Neque etiam per virtutem Damasci, et spolia Samaritæ, et regem Assyriorum (quæ Christo accommodat Isaïas) bellatorem illum portendi; sed figurari magos Orientales, Christum in infantia auro et thure nuntiantes.
- XIV. Nam et alibi (in Psalmis nempe et Apocalypsi Joannis) figurate arma bellica Christo adscribi.
- XV. Prosequitur deinceps, Christi nomen non competere Christo Marcionis; tum quod proprium sit unius, et tamen etiam Creatoris Christus id nomen habuerit; tum quod ungui non poterit, qui corpus non habuit, et proinde Christus, id est unctus, vocari nullo modo potuit.
- XVI. Multo minus nomen Jesu, quem Judæi non expectant, et Christo Creatoris competit, eo quod nihil commune esse debeat Christo alterius Dei cum Christo Creatoris.
- XVII. Porro iisdem pene verbis, eadem, quæ supra libro adversus Judæos, Scripturarum offert testimonia de contemptibili Christi in passione habitu.
- XVIII. Item et de exitu ejus per passionem crucis, ex Pentateucho.
- XIX. Item ex Psalmis et Prophetis.
- XX. Postremo, probat Christum Creatoris vere Christum fuisse, quod ad illum conversæ sint omnes nationes

- juxta prædictionem David, quæ tamen neque de illo, neque de filio ejus Salomone possit intelligi.
- XXI. Etenim non Judæorum modo, sed et nationum vocationem ad Christum Creatoris, pluribus scripturis prædictam esse.
- XXII. Quippe cum non alterius, sed ejusdem Dei prædicatores Apostolos, et eadem cum Christo passuros tam ipsos, quam omnes fideles, prophetatum sit.
- XXIII. Verumenimvero, quia cum Judæis negabat Christum venisse Marcion, ostendit exitum (sive exitum) ipsorum, quem ob impletatem in Christum relaturi prædicabantur, jam completum esse. Quod vane fieret, si propter Christum Dei alterius id poteretur, qui ab æmulis illius, nempe potestatibus Creatoris, in crucem actus esset; neque enim potuit Creator ulcisci, nisi suum Christum.
- XXIV. Denique occasione ejus quod Marcion dicebat, restitutam iri Judæam a Deo suo, remittens lectionem ad LIBRUM IV. ADVERSUS MARCIONEM de sinu Abraham, et ad OPUS DE SPE FIDELIUM de dicta restitutione Judææ, late hic etiam prosequitur millenarium somnium, de quo latius inter paradoxa Auctoris.
- SCRIPTURUS Tertullianus adversus opus Marcionis ex contrarietatum oppositionibus antitheses cognominatum, ad separationem Legis et Evangelii coactum, qua duos Deos diversos, alterum Veteris, alterum Novi Testamenti dividebat.
- C. I. Inprimis diversitatem præceptorum et disciplinarum non negans, in unum et eundem Deum competere demonstrat; ex eo quod ipse Deus Creator per Prophetas suos aliam legem novam, Evangelii nempe, orituram prædixerit pro Veteri, ac testamentum æternum pro temporali.

CAPUT PRIMUM.

Secundum vestigia pristini operis, quod amissum reformare perseveramus, jam hinc ordo de Christo, licet ex abundanti, post decursam defensionem unicæ divinitatis. (a) Satis etenim præjudicatum est, Christum non alterius Dei intelligendum, quam Creatoris, cum determinatum est, alium Deum non credendum præter Creatorem, quem adeo Christus prædicaverit, et deinceps Apostoli non alterius Christum annuntiaverint, quam ejus Dei, quem Christus prædicavit, id est Creatoris, ut nulla mentio alterius Dei, atque ita nec alterius Christi agitata sit ante scandalum Marcionis. Facillime hoc probatur apostolicarum et hæreticarum ecclesiarum recensu; illic scilicet pronuntiandam regulæ interversionem, ubi posteritas invenitur, quod etiam primo libello intexui. Sed et nunc congressio ista seorsus (1) Christum examinatura eo utique proficiet, ut dum Christum probamus Creatoris, sic quoque deus excludatur Marcionis. Decet veritatem totis viribus uli suis, (b) non ut laborantem.

LECTIONES VARIANTES.

(1) Seorsum in *Senl. Pamel.*

COMMENTARIUS.

CAP. I. — (a) Satis enim præjudicatum est. Libris superioribus satis aperte demonstratum Christum a Deo Creatore missum, non autem alium a Creatore sicut

somniavit Marcion. *LE PA.*

(b) Non ut laborantem. Laborat veritas cum omni falsitate opprimitur, aut veri specie obducitur. *Cou-*

Cæterum, in præscriptionum compendiis vincit. Sed A decretum est, ut gestientem ubique adversario occurrere, in tantum furenti, ut facilius præsumperit eum venisse Christum, qui nunquam sit annuntiatus, quam eum qui semper sit prædicatus.

CAPUT II.

Hinc denique gradum consero (1), an debuerit tam subito venisse. Primo, quia et ipse Dei sui Filius, hoc enim ordinis fuerat (2), ut ante Pater Filium profiteretur, quam Patrem Filius; et ante Pater de Filio testaretur, quam Filius de Patre. Dehinc et quia (3) missus, præter Filii nomen. Proinde enim præcessisse debuerat mittentis patrocinium in testimonium missi, quia nemo veniens ex alterius auctoritate, ipse eam sibi ex sua affirmatione defendit, sed ab ipsa defendi se (4) potius exspectat, præeunte suggestu ejus, qui B auctoritatem præstat. Cæterum, nec Filius agnosceretur, quem nunquam Pater nuncupavit: nec missus credetur, quem nunquam (a) mandator designavit; nuncupaturus Pater, et designaturus mandator, si fuisset. Suspectum habebitur omne, quod exorbitavit a regula; rerumque principalis gradus non sinit posterius agnosci Patrem post Filium, et mandatorem post mandatum, et Christum post Deum. Nihil origine sua prius est in agnitione, quia nec in dispositione. Subito Filius, et subito missus, et subito Christus? Atquin nihil putem a Deo subitum, quia nihil a Deo non dispositum. Si autem dispositum, cur et non prædicatum, ut probari posset et dispositum ex prædicatione, et divinum ex dispositione? Et utique tantum opus, quod scilicet humanæ saluti parabatur, vel C eatenus subitum non fuisset, qua per fidem profuturum. In quantum enim credi habebat ut prodesset, in tantum paraturam desiderabat, ut credi posset, substructam fundamentis dispositionis et prædicationis; quo ordine fides informata, merito et homini indiceretur a Deo, et Deo exhiberetur ab homine; ex agnitione debens credere quia posset, quæ scilicet credere didicisset ex prædicatione.

CAPUT III.

Non fuit, inquis, ordo ejusmodi necessarius, quia statim se et Filium, et missum, et Dei Christum rebus

A ipsis esset probatorum per documenta virtutum. At ego negabo, solam hanc illi speciem ad testimonium competisse, quam et ipse postmodum exauctoravit. Si quidem edicens (*Math. XXIV, 24*) multos venturos (b), et signa facturos, et virtutes magnas edituros, aversionem etiam electorum (c), nec ideo tamen admit- tendos; temerariam signorum et virtutum fidem ostendit, ut etiam apud pseudochristos facillimarum (d). Aut quale est, si inde se voluit probari, et intelligi, et recipi (ex virtutibus dico) unde ceteros noluit, æque et ipsos tam subito venturos, quam a nullo auctore prædicatos? Si (e) quia prior eis venit, et prior virtutum documenta signavit, ideoque, quasi locum in balneis, ita fidem occupavit, posteris quibusque præripuit, vide ne ipse in conditione posteriorum deprehendatur, posterior inventus Creatore, ante jam cognito, et proinde virtutes ante operato, et non aliter (f) præfatio non esse aliis credendum, post eum scilicet. Igitur si priorem venisse, et priorem de posteris pronuntiasse, hoc fidem eludet (g); prædamnatus erit et ipse jam ab eo quod (h) posterior est agnitus, et solius erit auctoritas Creatoris, hoc in posteros constituendi, qui nullo posterior esse potuit. Jam nunc cum probaturus sim Creatorem easdem virtutes, quas solas ad fidem Christo tuo vindicas, interdum per famulos suos retro edidisse, interdum per Christum suum edendas destinasse; possum et ex hoc merito præscribere, tanto magis Christum non ex solis virtutibus credendum fuisse, quanto illum non alterius quam Creatoris interpretari potuissent, ut respondentes (i) virtutibus Creatoris, et editis per famulos suos, et in Christum suum repromissis. Quanquam et si alia documenta invenirentur in tuo Christo, nova scilicet, facilius crederemus etiam nova ejusdem esse ejus et vetera, quam ejus tantummodo nova; egentia experimentis fidei victicis vestustatis; ut sic quoque prædicatus venire debuerit, tam prædicationibus propriis extruendis ei fidem, quam et virtutibus; præsertim adversus Christum Creatoris venturum, et signis et prophetis (j) propriis munitum; ut æmulus Christi per omnes diversitatum species reluceret. Sed quomodo a Deo nun-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Confero *Paris. Fran. Pamel.*(2) Fuerit *Seml.*(3) Qua *Seml. Pamel.*(4) Defensionem *Seml. defensione Pamel.*(5) Facillimam *Fran. Pamel.*(6) Sed *Seml. Pamel.*

D

(7) Et nominatim *Lat.*(8) Eliciet *Lat. eludet alii.*(9) Quo *Seml.*(10) Respondentibus *Seml. respondentem Pamel.*(11) Prophetis *alii.*

COMMENTARIUS.

tingit etiam non raro, ut veritatem dicere periculosum sit propter violentiam et impotentiam quorundam; quem in sensum Thucydides, lib. I hist., ἀνελκυσσε τὸν λόγον τῆς ἀληθείας dixit, id est, caret labore inquisitio veritatis. LE PR. et EOD.

CAP. II. — (a) *Mandator designavit.* Mandator est, qui aliquid agendum committit; mandatarius qui suscipit. RHEN.

CAP. III. — (b) *Si quidem edicens multos venturos.* Paraphrasticis citat illud *Math. XXIV, multi venient pseudochristi*, etc. Sic etiam B. Augustinus, lib. XIII contra Faustum, cap. 5: *Miracula non facitis; quanquam si faceretis, caveremus, per instrumentum nos Dominum, et*

dicentem: Exsurgent multi, etc. Et tract. 14 in Joan. Pontius fecerit miraculum, et Donatus oraverit, et responderit Deus de celo, primo aut falluntur, aut salunt; postremo fac illos montes transferre, si charitatem non habent, nihil sunt; sed quomodo haberent, qui dividerunt unitatem? Atqui non propter eas sensisse Auctorem veritatum signorum et virtutum apud hæreticos aliquando fuisse aut futurum, patet ex lib. de Anima, cap. 57, et lib. V adv. Marcion, cap. 16. PAM.

(c) *Aversionem etiam electorum.* Etsi non sim superstitiosus in varia lectione, censere tamen legendum *eversionem*. LE PA.

quam prædicato Christus ejus prædicaretur? Hoc est A
ergo quod exigit, nec Deum, nec Christum tuum
credi, quia et Deus ignotus esse non debuit, et
Christus agnosci per Deum debuit.

CAPUT IV.

Deignatus, opinor, est imitari ordinem Dei nostri,
ut displicentis, ut (1) cum maxime revincendi. Novus
nove venire voluit; Filii ante Patris professionem; et
missus ante mandatoris auctoritatem; ut et ipsam (2)
fidem monstrosissimam induceret, qua ante crede-
retur Christum venisse, quam sciretur fuisse. Com-
pedit mihi etiam illud retractare, cur non post Christum
venërit. Nam cum intueor dominum ejus, tanto ævo
patientissimum acerbissimi Creatoris annuntiantis
interea in homines Christum suum, quacumque id
ratione fecit, tam revelationem quam intercessionem
suam differens, eadem ratione dico illum patientiam
debuisse Creatori, in Christo quoque suo dispositiones
suas executuro, ut perfecta et expleta omni opera-
tione æmuli Dei, et æmuli Christi, tunc et ipse prop-
rijs dispositionibus superduceret. Cæterum, poenitentia
tantæ patientiæ fecit, quod non in finem rerum Crea-
toris perseveraverit. Vane sustinuit prædicari Chris-
tum ejus, quem non sustinuit exhiberi? aut sine
caussa tamdiu non intercidit? Quid illum detinuit,
quidve turbavit? Atquin in utrumque commisit, post
Creatorem quidem tam tarde revelatus, ante Christum
vero ejus tam propere. Alterum vero jamdudum de-
buerat traduxisse, alterum nondum; ne illum quidem
tamdiu sævientem sustinuisse; istum vero adhuc
quiescentem inquietasse, circa ambos excidens ab
optimi Dei titulo, certe varius et ipse et incertus; C
tepidus scilicet in Creatorem, et calidus in Christum,
et vanus utrobique (3). Non magis enim compescuit
Creatorem, quam obstitit Christo. Manet et Creator,
qualis omnino est; veniet et Christus, qualis et scri-
bitur. Quid venit post Creatorem, quem emendare
non valuit? Quid ante Christum ejus revelatus est,
quem revocare non potuerit? Aut si emendavit Crea-
torem, post illum revelatus est, ut emendanda præ-
cederent; ergo et Christum ejus æque emendaturus
expectasse debuërat, proinde et illius posterior
emendator futurus, sicut Creatoris. Aliud est, si et
ipse post illum rursus adveniet; ut primo quidem
adventu processerit adversus Creatorem, Legem et
Prophetas destruens ejus; secundo vero procedat D

adversus Christum, regnum redarguens ejus. Tunc
ergo conclusurus ordinem suum, tunc si forte ere-
dendus est; aut si jam hinc perfecta res est ejus;
vane ergo venturus est, nihil scilicet peracturus.

CAPUT V.

His præluserim (4) quasi de gradu primo adhuc,
et quasi de longinquo. Sed et hinc jam ad cer-
tum et cominus dimicaturus (a), video aliquas etiam
nunc lineas præducendas, ad quas erit dimicandum;
ad Scripturas scilicet Creatoris. Secundum eas enim
probaturus Christum Creatoris fuisse, ut postea (5)
Christo suo adimpletas, necesse habeo ipsarum quoque
scripturam formam (b), et (ut ita dixerim) naturam
demandare, ne tunc in controversiam deductæ, cum
adhibentur ad causas, et sua et causarum defensione
B commixtæ, obtundant lectoris intentionem. Duas ita-
que causas prophetici eloquii allego agnoscendas ab-
hinc adversariis nostris: unam, qua futura interdum
pro jam transactis enuntiantur. Nam et Divinitati
competit, quæcumque decreverit, ut perfecta reputare,
quia non sit apud illam differentia temporis, apud
quam uniformem statum temporum (6) dirigit æterni-
tas ipsa, et divinationi prophetice magis familiare est
id quod prospiciat, dum prospicit, jam visum, atque ita
jam (7) expunctum, id est, omni modo futurum de-
monstrare, sicut per Isaiam (Is. L. 6): *Dorsum meum*
posui in flagella, maxillas autem meas in palmas;
faciem meam vero non averti à sputaminibus. Sive enim
Christus jam tunc in semetipsum secundum nos, sive
prophetes de semetipso secundum Judæos pronuntia-
bat, nondum tamen factum pro jam transacto sonabat.
Alia species erit, qua pleraque figurate portenduntur
per ænigmata et allegorias et parabolas, aliter intelli-
genda quam scripta sunt. Nam et montes legimus dis-
tillaturos dulcorem (Joel. III, 18); non tamen ut sa-
pam de petris (c), aut defrutum de rupibus speres; et
terram audimus lacte et melle manantem; non tamen
ut de glebis credas te unquam placentas et samias (d)
coacturum: quia nec statim aquilicem et agricolam
os Dei repromisit, dicens (Is. XLI, 19): *Ponam flumi-*
na in regione sitiendi, et in solitudine cedrum et baxum.
Sicut et prædicans de Nationum conversione; *Benedi-*
cent me bestię agri, sirenes et filia passerum (Is. XLIII,
20); non itaque ab hirundinum pullis et vulpeculis,
et illis monstruosis fabulosisque cantribus fausta
D omnia relaturus est. Et quid ego de isto genere an-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Et Lat.

(2) Ipse Seml. Pamel.

(3) In utroque alii.

(4) Præluserim Rig. Jun. Venet.

(5) Post a Jun.

(6) Temporis Seml. Pamel.

(7) Ut jam Jun.

COMMENTARIUS.

CAP. V. — (a) *Ad certum et cominus dimicaturus.*
Quasi superiores disputationes velitationis inmodum
factæ essent; hic fortius pugnaturum se pollicetur, ut
quavis sponione adversarium premat. Appellat itaque
ad Scripturam, quam in Marcionem contorquet.

LE PA.

(b) *Scripturarum formam, etc.* Præmittere expli-
cando, declarando, commendando. Rig.

(c) *Sapam de petris, aut defrutum de rupibus, etc.*

Idem hæ duæ voces significant, mustum nempe coc-
tum. Discrimen est quod sapa est mustum ad me-
diam partem decoctum, defrutum autem ad tertiam:
ita M. Varro. LE PA.

(d) *Placentas et samias, etc.* Psomias legunt alii,
alii psomia, a græco ψωμια. Qui samias legunt, putō
eos intelligere de placentis samias quæ in deliciis
erant, auctoris vero nomen præferebant, qui Samius
dicebatur. LE PA.

pius? cum etiam (I Cor. IX, 9), (1) *hæreticorum* A (Is. XXIX, 44), *sapientiam sapientium illorum, et prudentiam prudentium eorum abscondam*, et (Is. VI, 10), *Aure audietis, et non audietis: et oculis videbitis, et non videbitis: Incrassatum est enim cor populi huius, et auribus graviter audierunt, et oculos concluserunt; ne quando auribus audiant et oculis videant, et corde concipiant, et convertantur, et sanem illos*. Hanc enim obtusionem (2) salutarium sensuum meruerant, labiis diligentes Deum, corde autem longe absistentes ab eo. Igitur si Christus quidem annuntiabatur a Creatore solidante tonitruum, et (Amos. IV, 15) *condente* (3) *spiritum, et annuntiante* (4) *in homines Christum suum*, secundum Amos Prophetam; si omnis spes Judæorum, ne (5) dicam etiam Gentium, in Christi revelationem destinabatur, sine dubio id demonstrabantur non agniti, et non intellecturi, ablatis agnitionis (6) et intelligentiæ viribus sapientia atque prudentia, quod annuntiabatur, id est Christum, erraturis in eum principalibus sapientibus eorum, id est scribis, et prudentibus eorum (7), id est pharisæis; pariter et populo auribus audituro, et non audituro, mihi que Christum docentem: et oculis visuro et non visuro, utique Christum signa facientem, secundum quod et alibi (Is. XLII, 19): *Et quis cæcus, nisi pueri mei? et quis surdus, nisi qui dominatur eorum?* Sed et cum exprobrat per eundem Isaiam (Is. I, 3): *Filios generavi, et exaltavi: ut illi me rejecerunt. Agnovit bos possessorem suum, et asinus præsepe domini sui: Israel autem me non cognovit, et populus me non intellexit*. Nos quidem certi, Christum semper in Prophetis locutum, spiritum scilicet Creatoris, sicut propheta testatur, (d) *Spiritus personæ ejus* (Thren. IV, 20), Christus Dominus, qui ab initio vicarius Patris in Dei nomine et auditus sit et visus; scimus (8) ipsius voces ejusmodi fuisse jam tunc Israeli exprobrantis, quæ in illum commissuri prædicabantur: *Dereliquistis Dominum, et in iram provocastis Sanctum Israel* (Is. I, 4). Si vero non (9) in Christum, sed in ipsum potius Deum volueris referre omnem judaicæ ignorantie de pristino reputationem, nolens etiam retro sermonem et spiritum, id est, Christum Creatoris despectum ab eis, et non agniti, sic quoque revinceris. Non negans enim Filium et spiritum et substantiam Creatoris esse Christi-

CAPUT VI.

Si satis constat de istis interim duabus proprietatibus judaicæ litteraturæ; memento, lector, constitisse, ut cum tale quid adhibuerimus, non retractetur de forma scripturæ, sed de statu causæ. Cum igitur hæretica dementia eum Christum venisse præsumeret, qui nunquam fuerat annuntiatus; sequebatur ut eum Christum nondum venisse contenderet, qui semper fuerat prædicatus: atque ita coacta est eum judaico errore sociari, et ab eo argumentationem sibi struere, quasi Judæi certi et ipsi alium fuisse qui venit, non modo respuerint eum ut extraneum, verum et interfecerint eum ut adversarium, agniti sine dubio et omni officio religionis persecuturi, si ipsorum fuisset. (b) Scilicet naucero illi non quidem Rhodia lex (c), sed Pontica caverat, errare Judæos in Christum suum non licere; quando etsi nihil tale prædicatum in illos inveniretur, vel sola utique humana conditio deceptui obnoxia, persuasisset, Judæos errare potuisse, qua homines; nec statim præjudicium sumendum de sententia eorum, quos C credibile fuerit errasse. Porro, cum et prædicatum sit non agnituros eos Christum, ideoque etiam perempturos; jam ergo ipse erit et ignoratus et interemptus ab illis, in quem ita admissuri prænotabantur. Hoc si probari exigit, non eas scripturas evolam, quæ interemptibilem Christum edicentes, utique et ignorabilem affirmant: nisi enim ignoratus nihil scilicet pati posset: sed reservatis eis ad causam passionem, eas prædicationes in præsentem sufficere adhibere, quæ interim ignorabilem probent Christum, et hoc breviter, dum ostendunt omnem viam intellectus ademptam populo a Creatore. *Anseram*, inquit

LECTIONES VARIANTES.

- (1) *Ethnicorum Lat.*
 (2) *Obtusionem Seml.*
 (3) *Concludente Panel. nig. Venet. Seml. sed condente præfert Latin. et fœvent hebr. græc. vulg. lat. Scripturæ lectiones. Edd.*
 (4) *Annuntiante Seml.*

- D (5) *Nedum alii.*
 (6) *Agnitionis omitt. Seml.*
 (7) *Eorum negl. Seml.*
 (8) *Et inser. Seml.*
 (9) *Israel vero si non Seml.*

COMMENTARIUS.

(a) *Hæreticorum apostolus*. Intelligit apostolum Paulum per Marcionem editum et truncatum. PAMEL. CAP. VI. — (b) *Scilicet naucero illi non quidem Rhodia lex, sed Pontica caverat*. Barbariem Ponticam exprobrat Marcioni, quasi nihil edocto præter scita quædam nautica, eaque Pontica, hoc est mere barbara, non autem Rhodia. Nam Rhodii quidem ob legum civilium curam justitiæque admirationi fuere cunctis; sed rerum quoque nauticarum peritissimi fuisse videntur, ac de omnibus ad navigationem pertinentibus æquissima jura condidisse; propterea vero maris imperium obtinuisse, atque in Romanorum amicitia floruisse Stra-

bo commemorat. Ex eorum jure nautico non pauca de jactu et sortæ de exercitoria quoque actione in Pandectas relata. PAM.

(c) *Non quidem Rhodia lex, etc.* De legibus Rhodiorum qui rei nauticæ peritissimi fuerunt, mentio fit D. ad legem Rhod. de jactu. Per ironiam hic Marcioni hæc dicit Tertullianus. LE PA.

(d) *Spiritus personæ ejus Christus Dominus*. Ita omnino legendum censeo, pro persona spiritus nostri Christus Dominus. Nam imprimis nimium variaret Auctor a LXX, Thren. IV, ubi legitur non modo juxta græcos et latinos codices: *Spiritus faciei nostræ, seu,*

stum ejus, concedas necesse est, eos qui Patrem non agnoverint, nec Filium agnoscere potuisse, per ejusdem substantiæ conditionem, cuius si plenitudo intellecta non est, multo magis portio, certe qua plenitudinis consors. His ita dispectis, jam apparet quomodo et (1) respiciunt Judæi Christum, et interemerint, non ut extraneum Christum intelligentes, sed ut suum non agnoscentes. Qui enim (2) extraneum intelligere potuissent, de quo nihil unquam fuerat annuntiatum, cum intelligere non potuissent, de quo semper fuerat prædicatum? (a) Id enim intelligi vel non intelligi capit, quod habendo substantiam prædicationis, habebit et materiam vel agnitionis, vel erroris. Quod vero materia caret, non admittit sapientie eventum. Et adeo non qua alterius Dei, Christum aversati (3) persecuti que sunt; sed qua solummodo hominem, quem planum in signis (b), et amulum in doctrinis existimabant, ut et ipsum hominem qua suum, id est Judæum, sed Judæismi exorbitatorem et destructorem, deduxerint in iudicium, et suo jure punierint, alienum scilicet non judicaturi. Tanto abest ut alienum Christum intellexisse videantur, qui nec hominem ejus ut alienum judicaverunt.

CAPUT VII.

Discat nunc hæreticus ex abundanti cum ipso licebit Judæo, rationem quoque errorum ejus, a quo ducatum mutuatus, in hac argumentatione, cæcus a cæco in eandem decidit (4) foveam. Duos dicimus Christi habiuit, a Prophetis demonstros, totidem adventus ejus prænotasse: unum in humilitate, utique primum; cum (1s. XLIII, 7 et seq.) tanquam oris ad victimam deduci habeat, et tanquam agnus ante tondentem sine voce, ita non aperiens os suum; (c) nec (5) ad spectu quidem honestus. Annuntiavimus enim, inquit, de illo; sicut puerulus, sicut radix in terra sitiens; et non est species ejus, neque gloria. Et vidimus eum, et non habebat speciem, neque decorem; sed species ejus inhonorata, deficiens citra filios hominum; homo in plagis, et sciens ferre infirmitatem, ut (1s. LIII, 44) positus

A a Patre in lapidem offensionis et petram scandali; minoratus (Ps. VIII, 6) ab eo modicum citra angelos; vermem se pronuntians (Ps. XXI, 6), et non hominem; ignominiam hominis, et nullificamen populi. Quæ ignobilitatis argumenti primo adventui competunt, sicut sublimitatis secundo; cum fiet jam non lapis offensionis, nec petra scandali; sed (d) lapis summus angularis, post reprobationem assumptus, et sublimatus in consummationem templi, Ecclesiæ scilicet; et petra sane illa, apud Danielem (c. II), de monte præcisa, quæ imaginem sæcularium regnorum comminuet et conteret. De quo secundo (6) adventu idem propheta (Dan. VII, 13): Et ecce cum nubibus caeli tanquam filius hominis veniens, venit usque ad veterem dierum, et aderat in conspectu ejus: et qui assistebant, adduxerunt illum, et data est ei potestas regia, et omnes nationes terræ secundum genera, et omnis gloria famulabunda; et potestas ejus usque in ævum, quæ non auferetur; et regnum ejus, quod non vitabitur. Tunc scilicet habiturus et speciem honorabilem, et decorem indeficientem supra filios hominum. (e) Tempestivus enim, inquit (Ps. XLIV, 3), decore citra filios hominum; effusa est gratia in labiis tuis: propterea benedixit te Deus in ævum. Accingere ense super femur tuum, potens, tempestivitate tua et pulchritudine tua; cum et Pater, posteaquam (Ps. VIII, 6) diminuit eum modicum quid citra angelos, gloria et honore coronabit illum, et subiciet omnia sub (7) pedibus ejus. Tunc et (Zach. XII, 10) cognoscent eum, qui compungerunt; et credent pectora sua tribus ad tribum; utique quod retro non agnoverunt cum in humilitate conditionis humanæ constitutum (8). Et homo est, inquit Hieremias (Jerem. XVII, 9); et quis cognoscat illum? quia et, Nativitatem ejus, inquit Isaias (Is. LIII, 8), quis enarrabit? Sic et apud Zachariam (Zach. III), in persona Jesu, imo et in ipsius (9) hominis sacramento verus summus sacerdos Patris Christus Jesus, duplici habitu in duos adventus delineatur. Primo, sordidis indutus, id est, carnis passibilis et mortalis

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Et negl. Fran.
- (2) Quia nec Rhen.
- (3) Adversati alii.
- (4) Deductus Pam. Fran. Paris.
- (5) Os, ne Rhen. Seml. Oberth.

- (6) Secundo omitt. Rhen. Seml. Oberth.
- (7) Sub omitt. Rhen. Seml. Oberth.
- (8) Constitutum omitt. Rhen. Seml. Oberth.
- (9) Ipso Rhen. Seml. Oberth.

D

COMMENTARIUS.

vultus nostri, sive, ante faciem nostram Christus Dominus, sed etiam iisdem citatur verbis in eandem sententiam a B. Iren., lib. III, cap. 11, B. Just. Mart. Apol. 2, ad Antoninum Pium, et Rufinum in Symbolum, a quibus etiam haud multum dissentit editio hebræa, quæ legit, Spiritus oris nostri, et chaldæa, spiraculum spiritus vitæ qui est in naribus nostris. PAM.

(a) Id enim intelligi vel non intelligi capit. Sæpe jam indicavimus usum verbi capit apud hunc auctorem. Simillimum est illud lib. proxime superiori: Capit etiam, inquit, imaginem Spiritus dicere statum. RHE.

(b) Planum in signis. Recte ad marginem annotavit Rhenanus: Hoc est, impostorem. Eadem significatione Plinius, l. XXXV, c. 18, loquitur de plano regio qui Ptolomæo in deliciis erat. Nam a græca voce πλανεύς in familiam latinam transivit ea vox, quam adeo etiam de impostoribus quibusdam interpretatur Eustachius Homeri interpres in Odysseam. PAM.

TERTULLIANI II

CAP. VII. — (c) Nec ad spectu quidem honestus. De tempore passionis hæc intellige propter deformitatem quam supplicia et dolores corpori sacro impresserant. Lib. Iadv. Judæos eadem fere, si bene memini, habentur. LE PA.

(d) Lapis summus angularis. Paulus, Ep. ad Ephesios, c. II, ἀπορραγμένον lapidem dixit, quem Psalmographus dixerat factum fuisse λίθον ἀνγώνιον: est autem figura, sive allegoria Christi a Judæis reprobati, et tamen editus est nuper Andegavi, de veteris ejusdum bibliothecæ quisquillis, liber itinerarius Antonini monachi, affirmantis se vidisse lapidem illum in basilica Sionis. Syrus aliquis imposturam fecit imperitæ simplicitati hominis idiotæ, ac nimium creduli. RIC.

(e) Tempestivus enim, inquit, decore. Ex ambigua significatione vocis græcæ ὀψατος. Nam vulgata melius habet, speciosus. LE PA.

(Onze.)

indignitate, cum et diabolus adversabatur ei, auctor scilicet Judæ traditoris, ne dicam etiam post baptisma tentator. Dehinc (*Zach. III, 5*), despoliatus pristinas sordes, et exornatus podere, et mitra, et cidari munda, id est, secundi adventus gloria et honore. Si enim (*Levit. XVI*) et duorum hircorum (a) qui jejunio offerebantur faciam interpretationem, nonne et illi utrumque ordinem Christi figurant? Pares quidem atque consimiles propter eundem Dominum conspectum, quia non in alia venturus est forma, ut qui agnoscere habeat, a quibus et læsus est. Alter autem (1) eorum circumdatus coccino, maledictus, et consputatus (2), et convulsus, et punctus a populo extra civitatem abjiciebatur in perditionem, manifestis notatus insignibus dominicæ passionis. Alter vero pro delictis oblatus, et sacerdotibus templi in pabulum datus, secundæ representationis argumenta signabat, quæ, delictis omnibus expiatis, sacerdotes templi spiritualis, id est Ecclesiæ, dominicæ gratiæ quasi visceratione quadam fruerentur, jejunantibus cæteris a salute. Igitur, quoniam primus adventus, et plurimum figuris obscuratus, et omni inhonestate prostratus caneatur; secundus vero et manifestus, et Deo condignus; ideoque, quem facile et intelligere et credere potuerunt (3), cum solum inuentus, id est secundum, qui est in honore et gloria (4), non immerito decepti sunt circa obscuriorem, certe indigniorem, id est primum. Atque ita in hodiernum negant venisse Christum suum, quia non in sublimitate venerit, dum ignorant etiam in humilitate fuisse venturum.

CAPUT VIII.

Desinat nunc hæreticus a Judæo, aspis (quod aiunt) a vipera mutuari (5) venenum; evomat jam hinc proprii ingenii virus, phantasma vindicans Christum. Nisi quod et ista sententia alios habebit auctores, præcoquos et abortivos (b) (6) quodammodo Marcionitas, quos apostolus Joannes (*Joan. II, 4*) antichristos pronuntiavit, negantes Christum in carne venisse; et tamen non ut alterius Dei jus constituerent, quia et de isto (7) notati fuissent; sed quoniam incredibile præsumpserant Deum carnem. Quo magis antichristus Marcion sibi eam rapuit præsumptionem; aptior scilicet ad renuendam corporalem substantiam Christi, qui ipsum Deum ejus nec auctorem carnis induxerat, nec resuscitatorem: optimum videlicet, et in isto (8) diversissimum a mendaciis et fallaciis creatoris. Et ideo Christus ejus ne mentiretur, ne falleret,

A et hoc modo creatoris forsitan deputaretur, non erat quod videbatur, et quod erat mentiebatur; caro, nec caro; homo, nec homo: proinde Deus Christus, nec Deus. Cur enim non etiam Dei phantasma portaverit? An credam ei de interiore substantia, qui sit de exteriori frustratus? Quomodo verax habebitur in occulto, tam fallax repertus in aperto? Quomodo autem in semetipso veritatem spiritus fallacia carnis confundens, negatam ab Apostolo (*II Cor. VI, 14*) lucis, id est veritatis, et fallaciæ, id est tenebrarum, commisit communicationem? Jam nunc, cum mendacium deprehenditur Christi caro, sequitur ut et omnia quæ per carnem Christi gesta sunt, mendacio gesta sint, congressus, contactus, convicius, ipsæ quoque virtutes. Si enim tangendo aliquem liberavit

B a vicio, vel tactus ab aliquo; quod corporaliter actum est, non potest vere actum credi sine corporis ipsius veritate. Nihil solidum ab inani, nihil plenum a vacuo perfici licuit. Putativus habitus, putativus actus: imaginarius operator, imaginariæ operæ. Sic nec passionibus Christi ejus fidem merebuntur: nihil enim passus est, qui non vere est passus. Vero autem pati, phantasma non potuit. Eversum est igitur totum Dei opus. Totum christiani nominis et pondus et fructus, mors Christi negatur, quam tam impresse Apostolus demandat, utique veram, summum eam fundamentum Evangelii constituens, et salutis nostræ, et prædicationis suæ: *Tradidi enim*, inquit (*I Cor. XV, 3, 4*), *vobis in primis, quod Christus mortuus sit pro peccatis nostris, et quod sepultus sit, et*

C *quod resurrexerit* (9) *tertia die*. Porro, si caro ejus negatur, quomodo mors ejus asseveratur, quæ propria carnis est passio per mortem devertentis (10) in terram, de qua est sumpta secundum legem sui auctoris? Negata vero morte, dum caro negatur, nec de resurrectione constabit. Eadem enim ratione non resurrexit, quæ mortuus non est, non habendo substantiam scilicet carnis; cujus sicut et mors, ita et resurrectio est (*I Cor. XV, 15*). Proinde resurrectione Christi infirmata, etiam nostra subversa est. Nec ea enim valebit, propter quam Christus venit, si Christus non resurrexit (11). Nam sicut illi, qui dicebant resurrectionem mortuorum non esse, revincuntur ab Apostolo ex resurrectione Christi; ita, resurrectione Christi non consistente, aufertur et mortuorum resurrectio, atque ita inanis est (12) fides nostra, inanis est prædicatione Apostolorum, inveniuntur autem etiam falsi testes Dei, quod testimonium dixe-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Unus quidem *Seml. Pamel.*
- (2) Consputus *Rhen. Seml. Oberth.*
- (3) Poterunt *Paris.*
- (4) Qui est in honore et gloria, *neglig. Seml. Jun.*
- (5) Mutuare *alii.*
- (6) Abortivos *alii.*

- (7) Justo *Par.*
- (8) Et *add. Rhen. Seml. Oberth.*
- (9) Resurrexit *Rhen. Seml. Oberth.*
- (10) Revertentis *Lat.*
- (11) Valebit *Rhen. Seml. Oberth.*
- (12) Et *add. Rhen. Seml. Oberth.*

COMMENTARIUS.

(a) Si enim et duorum hircorum, etc. Locum hunc desumpsit haud dubie Auctor ex B. Justino mart. adversus Tryphonem. *PAM.*

CAP. VIII.—(b) *Præcoquos et abortivos*, etc. Hæretici nempe alii Marcionitas antecesserunt, qui quasi

abortivi factus hæresis fuerunt et præcoques fructus. *Lib. de Pallio* Utica civitas dicitur pariter *Romana præcoqua*, quæ scilicet ante tempus Romanorum habitus gestasset, priusquam jus colonie obtinisset. *LE P.*

rint quasi resuscitaverit Christum, quem non resuscitavit, et sumus adhuc in delictis, ei, qui in Christo dormierunt, perierunt, sane resurrecturi, sed phantasmate forsitan, sicut et Christus.

CAPUT IX.

In ista questione, qui putaveris opponendos esse nobis angelos Creatoris, quasi et illi in phantasmate putativæ utique carnis egerint apud Abraham et Loth, et tamen vere sint et congressi, et pasti, et operati quod mandatum eis fuerat; primo, non admitte- ris ad ejus Dei exempla, quem destruis: nam et quan- to meliorem et perfectiorem Deum indneis, tanto non competuit illi ejus exempla, quo, nisi diversus in totum, non erit omnino melior, atque perfectior. Delinc scito, nec illud concedi tibi, ut putativa fue- rit in angelis caro, sed veræ et solidæ substantiæ hu- manæ. Si enim difficile non fuit illi, putativæ carnis veros et sensus et actus exhibere, multo facilius ha- buit veris et sensibus et actibus veram dedisse sub- stantiam carnis, vel qua proprius auctor et artifex ejus. Faus autem Deus, eo quod carnem nullam om- nino produxerit, merito fortasse phantasma ejus in- tulerit, ejus non valuerat veritatem. Meus autem Deus, qui illam de limo sumptam, in hac reformavit qualitate, nondum ex semine conjugali, et tamen car- nem æque potuit ex quacunque materia angelis quo- que adstruxisse carnem, qui etiam mundum ex nihilo in tot ac talia corpora, et quidem verbo, edificavit. Et atque si Deus tuus veram quandoque substantiam angelorum hominibus pollicetur: *Erant enim*, inquit (Luc. XX, 36), *sicut angeli*; cur non et Deus meus C veram substantiam hominum angelis accommodarit, unde unde (1) sumptam? Quia nec tu mihi respon- debis, unde illa apud te angelica sumatur, sufficit mihi hoc definire, quod Deo congruit; veritatem sci- licet ejus rei, quam tribus testibus sensibus objecit, visui, tactui, auditui. Difficilius Deo mentiri, quam carnis veritatem unde unde (2) producere, licet non nate. Caterum, et aliis hæreticis delinquentibus (a) carnem illam in angelis ex carne nasci debuisse, si vere fuisset humana, certa ratione respondemus, qua et humana vere fuerit, et innata: humana vere, pro- pter Dei veritatem, a mendacio et fallacia extranei,

A et quia non possent humanitas tractari ab homini- bus, nisi in sub-tantia humana; innata autem, quia solus Christus in carnem ex carne nasci habebat, ut nativitatem nostram nativitate sua (3) reformaret, atque ita etiam mortem nostram morte sua dissolve- ret, resurgendo in carne, in qua natus est, ut ei mori posset. Ideoque et ipse cum angelis tunc apud Abra- ham in veritate quidem carnis apparuit, sed nondum nate; quia nondum morituro; sed et (4) descensit jam inter homines conversari. Quo magis angeli, ne- que ad moriendum pro nobis dispositi, brevem car- nis comineatum non debuerint nascendo sum- ppsisse, quia nec moriendo deponendi eam fue- rant, sed unde unde (5) sumptam, et quoquo modo omnino dimissam, mentili eam tamen non sunt. Si Creator facit angelos spiritus, et apparitores suos *ig- nem flagrantem* (Ps. CIII, 4), tam verè spiritus quam et ignem; idem illos verè fecit et carnem: ut nunc recordemur, et hæreticis renuntiemus, ejus esse promissum, homines in angelos reformandi quando- que, qui angelos in homines formavit aliquando.

CAPUT X.

Igitur non admissus ad consortium exemplorum Creatoris, ut alienorum et suas habentium causas, vo- lim edas et ipse consilium Dei tui (b), quo Christum suum non in veritate carnis exhibuit. Si aspernatus est illam, ut terrenam, et, ut dicitur, stercoribus in- fersam (6), cur non et simulacrum ejus proinde de- spexit? Nullius enim dedignande rei imago dignan- da est: sequitur statum similitudo. Sed quomodo inter homines conversaretur, nisi per imaginem sub- stantiæ humanæ? Cur ergo non potius per veritatem, ut verè conversaretur, si necesse habebat conver- sari? quanto dignius necessitas fidem, (c) quam stro- pham administrasset? Satis miserum Deum instituis, hoc ipso, quod Christum suum non potuit exhibere, nisi in indignæ rei effigie, et quidem alienæ. Aliquan- tis enim indignis conveniet uti, si (7) nostris (d); sicut alienis non congruet uti, licet dignis. Cur enim non in aliqua alia digniore substantia venit, et in pri- mis sua, ne et indigna et aliena videretur egisse? Si Creator meus per rubum quoque et ignem, idem postea per nubem et globum cum homine congres-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Unde non repet. *Wonn. Pam. Par. Fran.*
 (2) Unde tantum semel *Rhen. Semh. Oberth.*
 (3) Sua abest *Par.*
 (4) Et abest *Par.*

- D (5) Unde semel *Rhen. Seml. Oberth.*
 (6) Infersam *Jun.*
 (7) Si abest *Pam. Par. Fran. sicut Rhen.*

COMMENTARIUS.

CAP. IX. — (a) Caterum et aliis hæreticis definen- tibus. Agit de Apelle, qui, sicut indicatur lib. de Carne Christi, c. 6, non modo Christi, sed et angelorum car- nem ex sideribus factam asseruisse videtur. *PAM.*

CAP. X. — (b) Velim edas et ipse consilium Dei tui. Ipse me sensus coegit, ut hic dictionem uti, verterem in tui, quo Christum suum, etc.: exemplaria vetera con- sentiunt in errore. *RHEN.*

(c) Quam stropham administrasset? Strophæ do- lum, versutiam, atque impostoriam significat, Græcis *στροφή*. *RHEN.*

(d) Aliquantis enim indignis conveniet uti si nostris. Sic legitur in exemplari Pithecano. Hæc autem sub

Marcionis persona dici videntur, ab iis verbis: *Satis miserum, usque ad, et aliena videretur egisse*. Si no- stris, inquit, membris Deus ulitur, ut nobiscum pos- sit conversari, multa sunt in corpore nostro indigna Deo, quibus tamen Deum conveniet uti, si nostris uti velit. Sed etsi digna Deo essent nostra, Deum tamen non decet uti alienis. Illa etiam quæ præcessere, *Sed quomodo inter homines conversaretur, nisi per imagi- nem substantiæ humanæ*, sub eadem persona Marcio- nis dicuntur. Et similia passim occurrunt, ubi Septi- mius disputat, quæ nisi perite distinguantur, omnem disputationem conturbant. *RHEN.*

sus est, et elementorum corporibus in representationibus sui usus est, satis hæc exempla divinæ potestatis ostendunt, Deum non egnisse aut falsæ, aut etiam veræ carnis paratura. Cæterum, si ad certum spectamus, nulla substantia digna est quam Deus inducat. Quodcumque induerit ipse, dignum facit, absque mendacio tamen. Et ideo, quale est, ut dedecus existimarit veritatem potius, quam mendacium carnis? Atquin honoravit illam fingendo. Quanta jam caro est, cuius phantasma necessarium fuit Deo superiori?

CAPUT XI.

Totas istas præstigias putativæ in Christo corpulentia (a), Marcion illa intentione suscepit, ne ex testimonio substantiæ humanæ, nativitas quoque ejus defenderetur, atque ita Christus Creatoris vindicaretur, ut qui nascibilis, ac per hoc, carneus annuntiaretur. Stultissime et hic (1) Ponticus, quasi non facilius crederetur caro in Deo non nata, quam falsa, præstuentibus vel maxime fidem istam angelis Creatoris, in carne vera conversatis, nec tamen nata. Nam et Philumene illa magis persuasit Apelli, cæterisque desertoribus Marcionis, ex fide quidem Christum circumtulisse carnem; nullius tamen nativitatis, utpote de elementis eam mutatum. Quod si verebatur Marcion, ne fides carnis nativitatis quoque fidem induceret; sine dubio qui homo videbatur, natus utique credebatur: nam et mulier quædam exclamaverat (*Luc. XI, 27*): *Beatus venter qui te portavit, et ubera quæ hausisti. Et quomodo mater et fratres ejus dicti sunt foris stare* (*Luc. VIII*)? Et videbimus de his capitulis suo tempore. Certe cum et ipse se filium hominis prædicaret, natum scilicet profitebatur. Nunc ut hæc omnia ad Evangelii distulerim examinationem, tamen quod supra statui, si omni modo natus credi habebat, qui homo videbatur; vane nativitatis fidem consilio imaginariæ carnis expungendam putavit. Quid enim profuit non vere fuisse, quod pro vero haberetur, tam carnem quam nativitatem? Aut si dixeris, viderit opinio humana, jam Deum tuum honoras fallaciæ titulo, si aliud se sciebat esse, quam quod homines fecerat opinari. Jam tunc potuisti etiam (b) nativitatem putativam illi accommodasse, ne in

A hæc quoque inpegißes questionem. Nam et mulierculæ nonnunquam prægnantes sibi videntur, aut (c) sanguinis tributo, aut aliqua valetudine inflatæ. Et utique (d) debuerat phantasmatis scenam decurrisset, ne originem carnis non desaltasset (2), qui personam substantiæ ipsius egisset. Plane nativitatis mendacium recusasti, ipsam enim carnem veram edidisti. Turpissimum scilicet Dei, etiam vera, nativitas. Age jam (e), perora in illa sanctissima et reverenda opera nature: invehere in totum quod es: carnis atque animæ originem destrue: cloacæ voca uterum, tanti animalis, id est, hominis producendi officinam: persequere et partus immunda et pudenda tormenta, et ipsius exinde puerperil spurcos, anxios, ludicros exitus (f). Tamen cum omnia ista destruxeris, ut Deo indigna (3) confirmes, non erit indignior morte nativitas, et cruce infantia, et natura pœna, et carne damnatio. Si vera ista passus est Christus, minus fuit (4) nasci. Si mendacio passus est, ut phantasma, potuit et mendacio nasci. Summa ista Marcionis argumenta, per quæ alium efficit Christum, satis opinor, ostendimus non consistere omnino, dum docemus magis utique competere Deo veritatem, quam mendacium ejus habitus, in quo Christum suum exhibuit. Si veritas fuit, caro fuit; si caro fuit, natus est. Ea enim, quæ expugnat hæc hæresis, confirmantur, cum ea, per quæ expugnat, destruuntur. Itaque si carneus habebitur, quia natus, et natus, quia carneus; quia phantasma non fuerit, ipse erit agnoscendus, qui in carne, et ex C nativitate venturus annuntiabatur a Creatoris prophetis, utpote Christus Creatoris.

CAPUT XII.

Provoxa nunc, ut soles, ad hæc Esaie comparisonem Christi, contendens illam in nullo convenire. Primo enim, inquis, Christus Esaie (*Is. VII, 14*), Emmanuel vocari habebit; dehinc virtutem sumere Damasci, et spolia Samariæ adversum regem Assyriorum. Porro (*Is. VIII, 4*) iste qui venit, neque sub ejusmodi nomine est editus, neque ulla re bellica functus est. At ego te admonebo, uti coherentia quoque utriusque capituli recognoscas. Subjuncta est enim et interpretatio Emmanuelis, *nobiscum Deus*; uti non solum sonum nominis species, sed et

LECTIONES VARIANTES.

(1) Hoc Jun.

(2) Desultasset Seml. dealtasset Rhen.

D (3) Digna Rhen. Seml. Oberth.

(4) Fuisset Seml. Pmm.

COMMENTARIUS.

CAP. XI. — (a) *Putativæ in Christo corpulentia*. Boetius lib. de fide: *Hodieque non desunt, qui negent eum nostram gestasse corpulentiam*. RIC.

(b) *Nativitatem putativam illi accommodasse*. Quasi vere natus et reipsa non fuisset. Id enim vult hæc vox *putativam*, sicut modo dicebat *putativæ in Christo corpulentia*. LE. PA.

(c) *Sanguinis tributo*. Sic lib. de Velandis virginibus, et pudor ubique vestitur, et menses tributa dependent. RIC.

(d) *Debuerat phantasmatis scenam decurrisset*. Sic dicit scenam phantasmatis, ut in *de hæresib. scenam erroris*, actum quem vocant intelligens. Sensus est:

debuerat ex toto servire scenæ et susceptam fabulam peragere Christus Marcionis, qui si putativam gessit carnem, debebat etiam putativam habere nativitatem, sic enim phantasmatis scenam decurrisset. RUEN.

(e) *Age jam perora*. Hunc locum habes in *de Carne Christi*, iisdem propemodum verbis relatum, non ita longe post initium. RUEN.

(f) *Ludicros exitus*. Videbatur mihi aliquando legendum *lubricos*, sed ipse respicit ad id quod in lib. quem modo citavimus, dicit, de infante recens edito loquens, *blanditiis deridetur*; et mox, *illum per ludibria nutritum*, etc. RUEN.

sensum. Sonps enim hebraicus, quod est Emmanuel, suæ gentis est. Sensus autem ejus, quod est *Deus nobiscum*, ex interpretatione communis est. Quare ergo, an ista vox, *nobiscum Deus*, quod est Emmanuel, exinde quod Christus illuxit, agitetur in Christo. Et puto non negabis, utpote qui et ipse dicas, *Deus-nobiscum* dicitur, id est Emmanuel. Aut si tam vanus es, ut quia penes te *Nobiscum-Deus* dicitur, non Emmanuel; idcirco nolis venisse illum, cujus proprium sit vocari Emmanuel, quasi non hoc sit et *Deus nobiscum*, invenies apud Hebræos Christianos, imo et Marcionitas, Emmanuelem nominare, cum volunt dicere, *Nobiscum-Deus*: sicut et omnis gens, quoquo sono dixerit, *Nobiscum-Deus*, Emmanuelem pronuntiabit, in sensu sonum expungens. Quod si Emmanuel *Nobiscum-Deus*, *Deus autem nobiscum* Christus est, qui etiam in nobis est: *Quotquot enim in Christum (1) tincti estis, Christum induistis*; tam proprius est Christus in significatione nominis, quod est *Nobiscum-Deus*, quam in sono nominis, quod est Emmanuel. Atque ita constat venisse jam illum qui predicabatur Emmanuel; quia quod significat Emmanuel venit, id est, *Nobiscum-Deus*.

CAPUT XIII.

Æque et sono nominum ducis, cum virtutem Damasci, et spolia Samariæ, et regem Assyriorum, sic accipias, quasi bellatorem portendant Christum Creatoris, non animadvertens quid Scriptura præmittat (*Is. VII, 4*) (2): *Quoniam priusquam cognoscat (3) vocare patrem et matrem (a), accipiet virtutem Damasci, et spolia Samariæ, adversus regem Assyriorum*. Ante est enim inspicias ætatis demonstrationem, an hominem jam Christum exhibere possit, nedum imperatorem. Scilicet vagitu ad arma esset convocaturus infans; et signa belli, non tuba, sed erepitacillo daturus: nec ex equo, vel de curru, vel de muro; sed de nutricis aut gerule suæ collo sive

A dorso hostem destinaturus, atque ita Damascum et Samariam pro mamillis subacturus. Aliud eisi penes Ponticos, barbaricæ (4) gentis infantes in prælium erumpunt, credo ad solem (5) uncti prius (b), dehinc pannis armati, et butyro stipendiati, qui ante norint lanciare, quam lancinare (c). Enimvero, si nusquam hoc natura concedit (d), ante militare quam vivere; ante virtutem Damasci sumere, quam patris et matris vocabulum nosse; sequitur ut figurata pronuntiatio videatur. Sed et virginem, inquit, parere natura non potitur, et tamen creditur prophetæ (6). Et merito. Præstruxit enim fidem incredibili rei, rationem edendo, quod in signo esset futura. *Propterea, inquit (Is. VII, 14), dabit vobis Dominus signum: Ecce virgo concipiet in utero, et pariet filium*. Signum autem a Deo (d), nisi novitas aliqua monstruosa, tam dignum (7) non fuisset. Denique et Judæi, si quando ad nos deji-ciendos mentiri audent, quasi non virginem, sed juvenulam concepturam (f) et parituram Scriptura contineat, hinc revincuntur, quod nihil signi videri possit res quotidiana; juvenctilæ scilicet prægnatus et partus. In signum ergo disposita virgo et mater merito creditur (8); infans vero bellator non æque. Non enim et hic signi ratio versatur. Sed signo nativitatæ novæ adscripto, exinde post signum, alius orlo jam infans elicitur, mel et butyrum manducaturi. Nec hoc utique in signum est malitiæ non assentatûri; et hoc enim infantia (9) est; sed accepturi virtutem Damasci, et spolia Samariæ, adversus C regem Assyriorum. Serva modum ætatis, et quære sensum prædicationis: imo, redde Evangelio veritatis, quæ posterior detraxisti, et tam intelligitur prophetia, quam renuntiatur expuncta. Maneant enim (10) orientales illi magi, in infantia Christum recentem auro et thure munerantes, et acceperit infans virtutem Damasci sine prælio et armis. Nam

LECTIONES VARIANTES.

(1) Christo *Par. Fran.*(2) Promittit *Rhen. Seml. Gberth.*(3) Puer add. *Pam. sig. Fran. Venet. non fuit in codd.*(4) Barbaria: *Venet. Pam. sig.*(5) Solium *Jun.*(6) Prophetie *Fran.*(7) Jam signum *Lat.*(8) Credetur *Par.*(9) Infantia: *Rome.*(10) Autem *Seml.*

COMMENTARIUS.

CAP. XIII. — (a) *Quoniam priusquam cognoscat puer vocare patrem*, etc. Etiam hic suppleta est vox puer, quippe quam habent editiones omnes Isaie VIII *PAM.*

(b) *Credo ad solem uncti prius*. Alludit ad *ἐκρίνθησαν* sive insolationem, quæ scilicet uncti calefebant, membris siccandis firmandisque. Persius satira 4:

Aut si unctus cesses et figas in cute solem. *RIG.*

(c) *Qui ante norint lanciare quam lancinare*. Cum dicto cap. 1, lib. I adversus Marc. reperitur verbum *lancinatur*, pro *pungitur*, videtur prima facie hic ita accipi *lancinare*, sicuti *lanciare* pro *lanceis configere*; sed putamus *lanciare* potius hic accipi, eo quod præmittitur, *butyro stipendiari*, pro *manus lancibus ad-morere*; eligat lector quod volet. Confirmatur interim hæc conjectura ex eo quod sequitur, *ante militare quam vivere*, et talibus vocibus solet Auctor delectari. *PAM.*

(d) *Si nusquam hoc naturæ concedit, sequitur ut figurata pronuntiatio videatur*. Hoc ipsum verbis iisdem

monuit libro *adversus Judæos*, neque aliter Augustinus lib. XI de *Genesi* ad lit.: *Si in verbis Dei vel cujusquam personæ in officium propheticum assumptæ dicatur aliquid quod ad literam nisi absurde non possit intelligi, procul dubio figurate dictum ob aliquam significationem accipi debet*. Et consimilia lib. III de *Doctrina Christ.* cap. 15. *RIG.*

(e) *Signum autem a Deo nisi novitas aliqua monstruosa tam dignum non fuisset*. Forte verius, *signum non fuisset*. Sic enim libro *adversus Jud.*: *Signum autem a Deo, nisi novitas aliqua monstruosa fuisset, signum non videretur*. Procopius in *Isalam*: *τὸ γὰρ σημεῖον, τὸ παρὸν τῶνδε, καὶ παρὰ λαλοῦντες τὸν ἀνθρώπου συνήθειας ἔστιν ἐκείνης*. Signum enim monstruosi casusdam, et transcendentia humanam consuetudinem, argumentum est. *RIG. et EDD.*

(f) *Sed juvenulam concepturam*. Explosa jam est fabula seu cavillatio Judæorum, qui juvenulam, non virginem scribi debere aiunt. Videatur lib. I in Jovin. B. Hieronymi. *LE PA.*

supradicta tempestivitas congruat, et gratia labio-
rum; quem tunc jam eingebar super femur apud
David; quandoque missurus in terram. Hoc est enim
quod ait, *et extende, et prosperare, et regna*. Exten-
des sermonem in omnem terram ad universarum
gentium vocationem; prosperaturus successu fidei,
qua est recepturus; et regnans exinde, qua mortem
resurrectione devicit. *Et deducet te*, inquit, *mirifice*
dextera tua; virtus scilicet gratie spiritualis, qua
Christi agnitio deducitur. *Sagittae tuae acutae*; per-
volantia ubique (1) praecepta, et minae, et (2) tra-
ductiones (3) cordis, compungentes et transfigentes
conscientiam quamque. *Populi sub te concident*, utique
adorantes. Sic bellipotens et armiger Christus Crea-
toris, sic et nunc accipiens spolia, non solius Sama-
riae, verum et omnium gentium. Agnosce et spolia
figurata, ejus et arma allegoriae didicisti. Figurata
itaque et Domino ejusmodi loquente, et Apostolo
scribente, non temere interpretationibus ejus utimur,
quarum exempla etiam adversarii admittunt: atque
ita in tantum Esaiae erit Christus qui venit, in quantum
non fuit bellator, quia non talis ab Esaia praedicatur.

CAPUT XV.

De quaestione carnis, et per eam nativitatibus, et
unius Interim nominis Emmanuelis lucusque. De
ceteris vero nominibus, et in primis Christi, quid
pars diversa respondebit? Si proinde commune est
apud vos Christi nomen, quemadmodum et Dei, ut
sicut utriusque Dei filium Christum competat dici,
sic utrumque patrem Dominum, certe ratio huic ar-
gumentationi refragabitur. Dei enim nomen, quasi
naturale divinitatis, potest in omnes communicari
quibus divinitas vindicatur, sicut et idolis, dicente
Apostolo (1 *Cor.* VIII, 5). *Nam et sunt qui dicuntur*
dii, sive in caelo, sive in terris. Christi vero nomen,
non ex natura veniens, sed ex dispositione, pro-
prium ejus efficitur, a quo dispositum invenitur. Nec
in communicationem alii deo subjacet, maxime ae-
mulo, et habenti suam dispositionem, cui et no-
mina privata debebit. Quale est enim quod diversas
dispositiones duorum commentati deorum, societa-
tem nominum admittunt in discordiam dispositio-
num? quando nulla magis probatio assisteret duo-
rum et aemulorum deorum, quam si in dispositione
eorum etiam diversitas nominum inveniretur. Nullus
enim status differentiarum nonnisi proprietatibus

A appellationum consignatur: quibus deficientibus si
quando, tunc (4) graeca catachresis de alieno abu-
tendo succurrit. Apud Deum autem deficere puto ni-
hil debet, nec de alieno instrui dispositiones ejus.
Quis hic Deus est, qui filio quoque suo nomina a
Creatore vindicat? non dico aliena, sed vetera et
vulgata, quae vel sic non competere deo novo et
incognito. Quomodo denique docet, novam plagulam
non assui Veteri Testamento (a), nec vinum novum ve-
teribus utribus credi (b), adsutus ipse et indutus no-
minum senio? Quomodo abscondit Evangelium a Lege,
tota Lege vestitus? In nomine scilicet Christi. Quis
illum prohibuit aliud vocari, aliud praedicantem,
aliunde venientem? cum propterea nec corporis sus-
ceperit veritatem, ne Christus Creatoris crederetur?

B Vane autem noluit eum se videri, quem voluit vo-
cari: quando, etsi vere corporeus fuisset, magis
Christus Creatoris non videretur, si non vocaretur.
At nunc substantiam respuit, ejus nomen (5) acce-
pit, etiam substantiam probaturus ex nomine. Si
enim Christus unctus est, ungui utique corporis pas-
sio est. Qui corpus non habuit, ungui omnino non
potuit: qui ungui omnino non potuit, Christus vocari
nullo modo potuit. Aliud est, si et nominis phan-
tasma affectavit. Sed quomodo, inquit, irreperet in
Judaeorum fidem, nisi per solenne apud eos et fami-
liare nomen? Inconstantem aut subdolum deum nar-
ras, aut diffidentiae, aut malitiositatis consilium,
fallendo quid, promoverere. Multo liberius atque sim-
plicius egerunt Pseudoprophetae, adversus Creatorem
in sui dei nomine venientes. Sed nec effectum con-
sillii hujus invenio, cum facilius aut suum crediderint
Christum, aut planum potius aliquem, quam alie-
rius dei Christum, sicut Evangelium probabit.

CAPUT XVI.

Nunc si nomen Christi, ut sportulam furunculus,
captavit, cur etiam Jesus voluit appellari, non tam
expectabili apud Judaeos nomine? Nec enim si nos
per Dei gratiam intellectum consecuti sacramentorum
ejus, hoc quoque nomen agnoscimus Christo desti-
natum, ideo et Judaeis, quibus adempta est sapien-
tia, nota erit res. Denique ad hodiernum Christum
sperant, non Jesum; et Heliam potius interpretan-
tur Christum, quam Jesum. Qui ergo et in eo no-
mine venit, in quo Christus non praesumebatur, po-
nit in eo solo nomine venisse, quod solum praesu-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Utique alii.

(2) Et negl. Seml.

(3) Praeeminantes traductionem Fran. vel forte trajeccio-

nem Seml.

(4) Nunc Rhen. Seml. Oberth.

(5) Etiam add. Paris. Fran.

COMMENTARIUS.

quae habet cap. 16 de Praescript. ubi ait, quod fides
nostra obsequium Apostolo debeat. LE PA.

CAP. XV. — (a) Novam plagulam non assui veteri
test. Lib. de Orat., cap. 4, idem habet: per plagu-
lam lacernas hic intelligit, plagula quippe a Turnebo
nostro inter vestimenta recensetur. Invenit autem ne
Novo Testamento tanquam vesti plagula assuatur; de-
formitas enim hoc pacto contrahetur, qualis explicatur
a Themistio, orat. 1: *υφάρκτειν πρὸς ἕκαστα λῆγει μὲν δὲ*
δείκναι τὸν περιστοιχισμὸν καὶ ἐπιστρεφὲς συμπεπλεγμέναι

ἐκ βαλῶν νεουργῶν ἑμα καὶ δεσπερμμένων, interpolare, ait,
minime unquam decere; sicut mendicantium lacernae,
ex plagulis novis et detritis consuuntur. LE PA.

(b) Nec vinum novum veteribus utribus credi. Loco
citato de Orat. idem habetur eisdem verbis, quibus
similis est sermo locus Cassiani, cap. 24, coll. 14:
Nemo enim in vas saeculum atque corruptum unguentum
aliquid nobile, aut vel optimum, aut pretiosum quiddam
liquoris infundit. LE PA.

mebatur. Ceterum, cum duo miscuit, speratum est A utrumque non competit in Christum Creatoris, sicut nec (5) reliquus ordo. Facienda est denique jam hinc inter nos certa ista et justa praecriptio, et utrique parti necessaria, quia determinatum sit, nihil omnino commune esse debere alterius dei Christo cum Christo Creatoris. Nam et a vobis proinde diversitas defendenda est, sicut a nobis repugnanda est: quia nec vos probare poteritis, alterius Dei venisse Christum, nisi eum longe alium demonstraveritis a Christo Creatoris; nec nos eum Creatoris vindicare, nisi talem eum ostenderimus, qualis constituitur a Creatore. De nominibus jam obdiximus. Nihil vindico Christum, mihi defendo Jesum.

CAPUT XVII.

B Reliquum ordinem ejus cum Scripturis conferamus. Quodcumque illud corpusculum sit, quoniam habitum, et quoniam conspectum fuit; si inglorius, si ignobilis, si inhonorabilis (b), meus erit Christus: talis enim habitu et aspectu annuntiabatur. Adest rursus Isaias (Is. LIII, 1-2): *Annuntiavimus, inquit, coram ipso; velut puerulus, velut radix in terra sitiens, et non est species ejus neque gloria; et vidimus eum, et non habebat speciem neque decorem; sed species ejus inhonorata, deficiens citra omnes homines*. Sicut et supra Patris ad Filium vox, (Is., LII, 14): *Quemadmodum expavescent multi super te (c), sic sine gloria erit ab hominibus forma tua*. Nam etsi tempestivus decor (d), apud David (Ps. XLIV, 5), *supra filios hominum*; sed in allegorico illo statu gratiae spiritalis, cum accingitur ense (e) sermonis, qui vere species et decor et gloria ipsius est: ceterum (e) habitu incorporabili (7) apud eundem prophetam (Ps. XXI, 7), *vermis etiam et non homo, ignominia hominis (8) et nullificamen populi*. Neque interiorum qualitatem ejus, ejusmodi annuntiant (9). Si enim plenitudo in illo spiritus constituit, agnosco virgam de radice Jesse flos ejus: mens erit Christus, in quo requievi, secundum Isaiam (Is., XC,

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Obrept Rhen. Seml. Oberth.
 (2) Id est omitt. Seml.
 (3) Praeceptis omitt. Rhen. Seml. Oberth.
 (4) Celabit Seml. Jun.
 (5) Non Rhen. Seml. Oberth.

- (6) Ense Rhen. Seml. Oberth.
 (7) In corporali Jun. incorporali alii.
 (8) Homini abest Par.
 (9) Cujusmodi annuntias Seml. ejusmodi annuntiant D Par. cod. Wouwe. adnuntiat Rig.

COMMENTARIUS.

CAP. XVI. — (a) *Incipit vocari Jesus*. Alludit ad illud Matth. ac Luc. I: *et vocabis nomen ejus Jesum*, addita etiam nominis interpretatione: *ipse enim salvum faciet populum suum a peccatis eorum*. Hoc enim est quod dicit lib. adv. Praxeas: *Nomen Jesus proprium esse, quod ab angelo impositum est*. PAM.

CAP. XVII. — (b) *Si inglorius, si ignobilis, si inhonorabilis, meus erit Christus*. Bona piaque mente sacra-vit formulam, qua Cypris Cupidinem suum vestigat:

Εἰ τις τοῦ ἑσπέρου κατακρίνων αἶθερ ἔσται.

Αποκρίθας ἄνθρωπος ἔσται. Ric. — Creditat Judaeus Apollo. EDD.

(c) *Quemadmodum expavescent multi*, etc. Locum hunc tandem reperi Is. LII, juxta LXX, seu potius veteres Patres, LIII, qui illud incipiunt eo loco: *Ecce intelliget*, etc. Imitatur vero in hoc B. Justinum Marti-rem, Apol. 2, quod locum illum de contumeliis

Christo factis in passione intelligat. Graece est *ἐκταράσσει*, quod magis proprie ab aliis veritum obtu- pescent, quam ab Auctore *expavescent*, et unica vox est ἀδελφοί, pro eo quod hic est, *sine gloria erit*. PAM.

(d) *Tempestivus decor*. Sic placuit Septimio graecum illud exprimere *ὡπαίτης τοῦ χαλκῆς*, quod in vulgata versione, *speciosus forma*. Allegoricam formositatem in- telligi debere, indicant ea quae in eodem psalmo leguntur: *Accingere gladio tuo super femur tuum*. Etenim hic gladius est allegoricus, et ad sermonem Christi refertur, allegoricus decor, allegorica arma. Satis ambiguus animi fuisse videtur Hieronymus, cum hanc prophetica attigit epist. ad Principiam vir- ginem, 140. PAM.

(e) *Habitu incorporabili*. Forma qua incorporari, sive incarnari debebat Christus. Ric. — Id est multo potius, ut nobis videtur, habitu informi. EDD.

2), *spiritus sapientiæ et intellectus, spiritus consilii et vigoris, spiritus agnitionis et pietatis, spiritus timoris Dei*. Neque enim ulli hominum diversitas spiritalium documentorum competeat, nisi in Christum: flori quidem ob gratiam spiritus adæquantur; ex stirpe autem Jesse deputatum, per Mariam inde censendum (1). Exposulo autem de proposito: si das ei omnis humilitatis et patientiæ et tranquillitatis intentionem, et ex his Isaïæ erit Christus (Is., LIII, 7): *Homo in plaga, et sciens ferre imbecillitatem; qui tanquam ovis ad victimam adductus est, et tanquam agnus ante tondentem non aperuit os; qui (Is., XLII, 2) neque contendit, neque clamavit, nec audita est foris vox ejus: qui arundinem contusaam, id est, quassam Judæorum fidem, non comminuit: qui linum ardens, id est, momentaneum ardorem gentium, non extinxit, sed lucernam magis fecit ortu luminis sui. Non potest (2) alius esse, quam qui prædicebatur. Oportet actum ejus ad Scripturarum regulam recognosci, duplici, nisi fallor, operatione distinctum, prædicationis et virtutis. Sed de utroque titulo sic disponam, ut quoniam ipsum quoque Marcionis Evangelium discuti placuit, de speciebus doctrinarum et signorum illuc differamus quasi in rem presentem: hic autem generaliter expungamus ordinem cœptum, docentes prædicatorem interim annuntiari Christum per Esaiam (Is., L, 10): *Quis enim, inquit, in vobis, qui Deum (3) metuit (a), et exaudiet (4) vocem filii ejus? Item medicatorem (Is., LIII): Ipse enim, inquit, imbecillitates nostras abstulit, et languores portavit.**

CAPUT XVIII.

De exitu plane puto diversitatem tentatis inducere, negantes passionem crucis in Christum Creatoris prædicatam, et argumentantes insuper non esse credendum, ut in id genus mortis exposuerit Creator Filium suum, quod ipse maledixerat: *Maledictus, inquit (Deuter., XXI), omnis qui penderit in ligno*. Sed hujus maledictionis sensum differo, dignæ sola prædicatione crucis, de qua nunc (5) maxime qua-

ritur, quia et alias antecedit rerum probatio rationem. De figuris prius edocebo. Et utique vel maxime sacramentum istud figurari in prædicatione oportebat, quanto incredibile, tanto magis scandalo futurum, si nude prædicaretur; quantoque magnificentius, tanto magis obumbrandum, ut difficultas intellectus gratiam Dei quæreret. Itaque in primis Isaac, cum a patre in hostiam deditus, lignum sibi ipse portaret, Christi exitum jam tunc denotabat, in victimam concessi a Patre, et lignum passionis suæ bajulantis. Joseph et ipse in (6) Christum figuratus, nec hoc solo (ne demorer cursum) quod persecutionem a fratribus passus est, et venundatus in Ægyptum (7), ob Dei gratiam, sicut et Christus a Judæis carnaliter fratribus venundatus, a Juda (8) cum traditur. Nam et (9) benedicitur (10) in hæc verba (Deuter., XXXIII, 17): *Tauri decor ejus (b), cornua unicornis cornua ejus, in eis nationes ventilabit pariter ad summum usque terræ: non utique rhinoceros destinabatur unicornis, nec Minotaurus bicornis; sed Christus in illo significabatur, taurus ob utramque dispositionem; aliis ferus, ut iudex; aliis mansuetus, ut salvator; cujus cornua essent crucis extima (11). Nam et in antenna navis (12), quæ crucis pars est, extremitates cornua vocantur (c): unicornis autem, media (13) stipitis, palus. Hac denique virtute crucis (d), et hoc more cornutus, universas gentes et nunc ventilat per fidem, auferens a terra in cælum; et tunc per iudicium ventilabit, dejiciens de cælo in terram. Idem erit et alibi taurus apud eandem scripturam, cum Jacob in Simeonem et Levi exporigens benedictionem (14), id est (15), in Scribas et Phariseos (ex illis enim deducitur census istorum) spiritaliter interpretatur. Simeon et Levi (Genes., XLIX, 6) *perfecerunt iniquitatem, ex sua heresi, quæ scilicet Christum sunt persecuti. In concilium eorum ne venerit anima mea, et in stationem eorum ne incubuerint fecora mea: quia in indignatione sua interfecerunt homines, id est Prophetas, et in concupiscentia sua cæderunt nervos**

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Censendam Rhen. Seml. Jun.
 (2) Extinxit. Non potest, nihil intermedium, Rhen. Seml. Oberth. Jun.
 (3) Dominum alii.
 (4) Exaudiat Fran. Venet. Rig.
 (5) Cum inser. Lat.
 (6) In omitt. Rhen. Seml. Oberth.
 (7) Et venund. in Ægyptum omitt. Seml.

- (8) Venund., a Juda omitt. Rhen. Seml. Oberth.
 (9) Traditur. Nam et. omitt. Seml.
 (10) A patre inserit Seml. aperte alii.
 (11) Externa Rhen. Seml. Oberth.
 (12) Antenna Rhen. Seml. Oberth. et omitt. navis.
 (13) Medius cod. Wouwer.
 (14) Export. bened. omitt. Rhen. Seml. Oberth.
 (15) Id est omitt. Fran.

COMMENTARIUS.

(a) *Quis enim in vobis, inquit, qui Deum metuit?* Ita hunc locum Is. L, citat et interpretatur B. Cyrillus Comm. in Is. ex quo etiam suppletur prior hujus scripturæ pars, quæ in exemplari, quo usus est B. Hieronymus, non reperiebatur. et tamen genuinam esse constat, utpote non hic modo citata, sed etiam lib. IV adv. Marc. cap. 23. PAM.

CAP. XVIII. — (b) *Tauri decor ejus, cornua unicornis.* Istud ipsum de Joseph a Moyse prolatum Deuter. XXXIII, non modo Justinus martyr, ex quo fere ad verbum hæc desumpsit Auctor. sed etiam B. August. quest. in Deuter. cap. LVI, et Rhabanus in comm. de Christo interpretantur. PAM.

(c) *Extremitates cornua vocantur.* Sic apud Virgilium:

Cornua velatarum obvertimus antennarum. LE PA.

(d) *Hac denique virtute crucis.* Maximam semper fuisse virtutem Crucis testantur cujuslibet temporis historia. Julianus quippe imp., licet apostata et Christianorum hostis, crucis signo se munire solebat contra spectra et nocturnos terrores. Id refert Gregorius Nazianz. orat. 1, in Julianum; et Corippus, lib. II, de Justino imp.:

Egreditur cum lege sua, frontemque serenam
 Armavit, sancti faciens signacula signi.

Veteres olim Christianos promiscue dictos fuisse Christicolas et crucicolas ob summam crucis venerationem docet Adhelmus lib. de Virg. cap. 17. LE PA.

tauro, id est Christo, quem post necem Prophetarum interfecerunt (1), et suffligendo nervos (2) ejus clavis desceverunt. Cæterum, vānū sī, post homicidia, alicujus bovis illis exprobrat carnificinam. Jam vero Moyses, quid utique tunc tantum, cum Jesus adversus Amalech prelabatur, expansis manibus orabat (3) residens; quando hi rebus tam attonitis, magis utique genibus depositis (4), et manibus cadentibus pectus, et facie humi volante, orationem commendare debuisset; nisi quia illic ubi (5) nomen Domini Jesu (6) dimicabat, dimicaturi quandoque adversus diabolum, crucis quoque erat habitus necessarius, per quam Jesus victoriam esset relaturus? Idem rursus Moyses (Num. XXI) post interdictam omnīs rei similitudinem, cur æreum serpentem, ligno impositum, pendētis habitu in spectaculum Israeli (7) salutare proposuit eo tempore quo a serpentibus exterminati sunt, nisi quod (8) et hic dominicæ crucis vim intentabat, qua serpens diabolus publicabatur, et læso cuique a spiritalibus colubris, intuenti tamen et credenti in cam sanitas morsuum peccatorum, et salus (9) exinde prædicabatur.

CAPUT XIX.

Age nunc, si legisti penes David (Ps. XCV, 10), *Dominus regnavit a ligno*, expecto quid intelligas, nisi forte lignarium alicquem regem significari Judæorum, et non Christum, qui exinde a passione ligni superata morte regnavit. Etsi enim mors ab Adam regnavit usque ad Christum, cur Christus non regnasse dicatur a ligno, ex quo crucis ligno mortuus, regnum mortis exclusit? Proinde et Isaias (Is., IX, 6): *Quoniam*, inquit, *puer natus est nobis, et datus est nobis filius* (10). Quid novi, si non de Filio Dei dicit (11)? *Cujus imperium factum est super humerum ipsius*. Qui omnino regum insigne potestatis suæ humero præfert, et non aut capite diadema, aut manu sceptrum,

A aut aliquam propriæ vestis notam; Sed solus novus rex novorum ævorum Christus Jesus, novæ gloriæ et potestatem et sublimitatem suam humero extulit, crucem scilicet, ut, secundum superiorem prophetiam, exinde Dominus regnaret a ligno. Hoc lignum et Hieremias (Jerem., XI, 9) tibi insinuat, dicturis prædicans Judæis: *Venite, mittamus* (12) *lignum in panem ejus*, utique in corpus. Sic enim Deus in Evangelio quoque vestro revelavit panem corpus suum appellans (a), ut et hinc jam eum intelligas corporis sui figuram pani (15) dedisse, cujus retro corpus in panem Prophetes figuravit, ipso Domino hoc sacramentum postea interpretaturo. Si adhuc quæris dominicæ crucis prædicationem, satis jam tibi potest facere vigesimus primus psalmus (b), totam Christi continens passionem, capentis jam tunc gloriam suam: *Foderunt*, inquit (Ps., XXI, 17), *manus meas et pedes*; quæ proprie atrocitas (14) crucis. Et rursus, cum auxilium Patris implorat: *Salvum*, inquit (ibid. 22), *fecit me ex ore leonis*, utique mortis; *et de cornibus unicornis* (15) *humilitatem*; de apicibus scilicet crucis, ut supra ostendimus. Quam crucem nec ipse David passus est, nec ullus rex Judæorum; ne putes alterius alicujus prophetari passionem, quam ejus (16) qui solus a populo tam insigniter crucifixus est. Nunc et si omnes istas interpretationes respuerit et irriserit hæretica duritia, concedam illi nullam Christi crucem significatam (17) a Creatore: quia nec ex hoc probabit alium esse qui crucifixus est, nisi forte ostenderit hunc exitum ejus a suo Deo prædicatum; ut diversitas passionum, ac per hoc etiam personarum, ex diversitate prædicationum vindicetur. Cæterum, nec ipso Christo ejus prædicato, nedum cruce ipsius, sufficit in meum Christum solius mortis prophetia. Ex hoc enim quod non est edita qualitas mortis, potuit et per crucem evenisse, tunc alii deputanda,

LECTIONES VARIANTES.

(1) Interfecerunt omitt. Rhen. Seml. Oberth.

(2) In nervos utique ruit Wouo.

(3) Orat Rhen. Seml. Oberth.

(4) Positis Fran. dispositis al.

(5) Est add. Rhen. Seml. Oberth.

(6) Jesu omitt. Seml.

(7) Israeli omitt. Rhen. Seml. Oberth.

(8) Proposuit? an et hic cætera omitt. Rhen. Seml.

(9) Sanitas Seml.

(10) Et datus est nobis filius omitt. Seml. Jun.

D (11) Et datus est nobis add. Seml.

(12) Injicimus Seml. coniciamus al.

(13) Panis Seml.

(14) Propria atrocitas Seml. proprie atrocitas Par.

(15) Unicorniorum Fran. legitur autem unicornuorum in libro adv. Judæos.

(16) Prophetari passionem, quam ejus omitt. Seml.

(17) Significare me Rhen. spolia, pro eo, cætera intermedia omitt. Seml. tanquam desumpta e libro adv. Jud.

COMMENTARIUS.

CAP. XIX. — (a) *Panem corpus suum appellans*. Quod his verbis confirmetur veritas corporis Domini in Eucharistia (juxta verba Evangelistarum et B. Pauli, ad quæ alludit Auctor) non nos modo...., sed et ipsi Magdeburchenses annotarunt, hoc loco comprobantes vere et substantialiter corpus Christi in Eucharistia distribui; in hoc duntaxat hallucinati, dum hunc locum citant ut probent panem cum corpore Domini remanere. Verum id... impugnavimus... vel eo ipso quod dicat: *Panem suum corpus appellans, aut faciens*, cum aliqui dicere debuisset, in pane vel sub pane. Neque vero obstat, quod hic additur: *Ut et hinc jam eum intelligas corporis sui figuram pani dedisse* (sic enim legimus ex Vatie. 2. pro pane, quod magis placet quam conjectura Latini, corpori suo figuram pane dedisse), quia... quodammodo et veritas corporis

Christi, et figura est in hoc sacramento.... His adde quod merito quis addubitarit, num dicta verba, *ut et hinc jam*, etc., germana sint Auctoris necne, aut saltem omnia, eod quod supra libro adv. Jud., neque in excensis legantur, neque in MS. codicibus. PAN.

(b) *Vigesimus primus psalmus totam Christi continens pass.* Similiter B. Justinus advers. Tryphonem: Istum, inquit, non in Christum conceptum esse alius, cæcipientes prorsus, neque intelligentes, neminem in gente vestra, qui unquam Rex sive Christus sit dictus, manus et pedes cum viveret perfosus, neque per mysterium hoc mortuum, hoc est in cruce suspensionem esse, extra hunc solum Jesum. Qua occasione proinde, pulcherrime psal. XXI integrum interpretatur et lausissime. PAN.

si in aliam fuisset prædicatum, nisi si nec mortem A
volet Christi mei prophetatam; quo magis erubescat,
si suum quidem Christum mortuum annuntiat, quem
negat natum: meum vero mortalem negat, quem
necabilem confitetur. Et mortem autem et sepulturam
et resurrectionem Christi mei, una voce Isaïæ volo
ostendere, dicentis (Is. LVIII, 2): *Sepultura ejus
sublata de medio est.* Nec sepultus enim esset, nisi
mortuus; nec sepultura ejus sublata de medio, nisi
per resurrectionem. Denique subiecit (Is., LIII, 12):
*Propterea ipse multos hereditati habebit et multorum
dividet spolia.* Quis enim alius, nisi qui natus est, ut
supra ostendimus? Pro eo quod tradita est anima
ejus in mortem. Ostensa est enim causa gratiæ hujus,
pro injuria scilicet mortis repensandæ: pariter os-
tensum est, hæc illum propter mortem consecu-
torum (1), post mortem utique per resurrectionem
consecuturum (2).

CAPUT XX.

Sufficit hucusque de his interim ordinem Christi
decurrerit, quo tali probatus qualiter annun-
tiatur, non alius haberi debent, quam qui talis an- B
nuntiatur; ut jam ex ista consonantia rerum ejus,
et Scripturarum Creatoris, illis etiam restituenda sit
fides ex præjudicio majoris partis, quæ ad diversas
sententias vel in dubium deducuntur, vel negantur.
Amplius nunc superstruimus ea quoque paria ex
Scripturis Creatoris, quæque post Christum futura
præcinebantur. Nec enim dispositio expuncta inveni-
retur, si non ille venisset, post quem habebat evenire.
Adspice universas nationes de voragine erroris humani
exinde emergentes ad Deum Creatorem, et (3) ad
Deum Christum; et si audes, nega prophetatum. Sed
statim tibi in Psalmis (Ps., II, 7) promissio Patris oc-
curret (4): *Filius meus es tu, ego hodie generavi te.*
Postula de (5) me, et dabo tibi gentes hereditatem tuam,
et possessionem tuam terminos terræ. Nec poteris ma-
gis David filium eum (6) vindicare, quam Christum;
aut terminos terræ David potius promissos, qui intra
unicam Judæorum gentem regnavit, quam Christo,
qui totum jam orbem Evangelii sui fide cepit. Sic et
per Esaiam (Is., XLII, 6 7): *Ecce dedi te in disposi-*
tionem generis mei (7), in lucem nationum aperire
oculos cæcorum; utique errantium; exsolvere de vincu-
lis vinctos, id est de delictis liberare; et de cella car-
ceris; id est mortis; sedentes in tenebris, ignorantia
scilicet. Quæ si per Christum eveniunt, non in
alium erunt prophetata, quam per quem eveniunt.
Item alibi (Is., LV, 4): *Ecce testimonium cum natio-*
nibus posui, principem et imperantem nationibus Na-

tionem quæ te non sciunt, invocabunt te, et populi con-
fugient ad te. Nec enim hæc in David interpretaberis,
quia præmisit: *Et disponam vobis dispositionem eter-*
nam, religiosa et fidelia David. Aliquin hinc magis
Christum intelligere debebis ex David deputatum
carnali genere, ob Mariæ virginis censum; de hoc
enim promisso juratur in psalmo (Ps., CXXXI, 11)
ad David: *Ex fructu ventris tui colloco super thro-*
num tuum. Quis iste venter est? ipsius David? Utique
non; neque enim pariturus esset David. Sed nec
uxoris ejus; non enim dixisset: *Ex fructu ventris tui;*
sed potius, *Ex fructu ventris uxoris tuæ.* Ipsius
ergo (8) dicendo ventrem, superest ut aliquem de
genere ejus ostenderit, cujus ventris futurus esset
fructus caro Christi, quæ ex utero Mariæ floruit.
Ideoque et fructum ventris tantum nominavit, ut
proprie ventris; quasi solius ventris, non etiam viri;
et ipsum ventrem ad David redegit, ad principem ge-
neris, et familiæ patrem. Nam quia viro depulpare
non poterat virginis cum ventrem (9), patri deputa-
vit. Ita, quæ in Christo nova dispositio invenitur
hodie, hæc erit quam tunc Creator pollicebatur;
B religiosa et fidelia David, jam sancta religione, et
fidelis ex resurrectione. Nam et Nathan propheta in
secundo (10) Basilium, professionem ad David faci-
cit: *Semini ejus quod erit, inquit, ex ventre ipsius*
(II Reg., VII, 12) (11). Hoc si in Salomonem simpli-
citer edisseres, risum mihi incuties. Videbitur enim
David peperisse Salomonem. An et hic Christus si-
gnificatur, ex eo ventre semen David, qui esset ex
David, id est Mariæ? Quin (12) et ad eum Dei magis
Christus edificaturus esset, hominem scilicet sanc-
tum, in quo potiore templo inhabitaret Dei Spiritus
et in Dei Filium magis Christus habendus esset,
quam Salomon filius David. Denique et thronus in
ævum, et regnum in ævum, magis Christo competit
quam Salomoni, temporali scilicet regi. Sed et (13) a
C Christo misericordia Dei non abscessit; Salomoni
verò etiam ira Dei accessit post luxuriam et idolola-
triam. Suscitavit enim illi Satan (14) hostem idu-
mæum. Cum ergo nihil horum completat in Salomo-
nem, sed in Christum, certa erit ratio interpreta-
tionum nostrarum, ipso etiam exitu rerum probante,
quas in Christum apparet prædicatas; et ita in hoc
erunt sancta et fidelia David. Hunc Deus testimonium
nationibus posuit, non David: principem et impe-
rantem nationibus, non David, qui soli Israël impe-
ravit. Christum hodie invocant nationes, quæ cum
non sciebant; et p.ulli ad Christum hodie confu-
giunt, quem retro ignorabant. Non potest futurum
dici, quod vides fieri.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Propter mortem consecuturum *rejie. Jun.*
(2) Consecuturum *Seml.*
(3) Et *omitt. Seml.*
(4) Occurrit *Rhen. Seml. Oberth.*
(5) A *Fran.*
(6) Eius *Seml.*
(7) Mei *rejie. Seml. Jun. ex LXX.*

- D (8) Autem *Rhen. Seml. Oberth.*
(9) Eum ventrem *decrant in Rhen.*
(10) Prima *Seml. primo Par.*
(11) Semen: *Luce. I. 10 Fran.*
(12) Quia *Rhen. Seml. Oberth.*
(13) Et *omitt. Seml.*
(14) Id est *add. Fran.*

CAPUT XXI.

Si nec illam injectionem tuam potes sistere ad differentiam duorum Christorum; quasi Judaicus quidem Christus populo soli ex dispersioue redigendo destinetur a Creatore, vester vero omni humano generi liberando collatus sit a Deo optimo; cum postremo priores inveniantur Christiani Creatoris, quam Marcionis; exinde vocatis omnibus populis in regno ejus, ex quo Deus regnavit a ligno, nullo adhuc Cerdone, nedum Marcione. Sed et revictus de nationum vocatione, convertere jam in proselytos. Queris qui de nationibus transeant ad Creatorem, quando et proselyti diversæ et propriæ conditionis seorsum a Propheta nominentur: *Ecce*, inquit Esaias (Is., XVI, 4), *Proselyti per me accedent ad te*; ostendens ipsos quoque proselytos per Christum accessuros ad Deum. Et (1) nationes, quod sumus nos, proinde suam habebant (2) nominationem, sperantes in Christum: *Et in nomine*, inquit (Is., XLII, 4), *ejus nationes sperabunt*. Proselyti autem, quos in nationum prædicatione substituit, non in Christi nomine sperare solent, sed in Moysi ordine, a quo institutio illorum est. Ceterum, allectio nationum a novissimis diebus exorta est. Si dem verbis Esaias (Is., II, 12): *Et erit*, inquit, *in novissimis diebus manifestus mons Domini*; utique sublimitas Dei; et *ardes Dei super summos montes*; utique Christus, catholicum Dei templum, in quo Deus colitur, constitutum super omnes (3) eminentias virtutum et potestatum: *Et venient ad eum universæ nationes*; et ibunt multi, et dicent: *Venite, ascendamus in montem Domini, et in ædem Dei Jacob*; et *annuntiabit nobis viam suam, et incedemus in ea*. Ex Sion enim exiit lex, et sermo Domini ex Hierusalem. Hæc erit via sua, novæ legis Evangelium, et novi sermonis, in Christo jam, non in Moysæ. *Et judicabit inter nationes*; de errore scilicet earum. *Et revincunt populum amplum*, ipsorum in primis Judæorum et proselytorum. *Et concident machæras suas in aratra, et sibynas in falces* (a), id est, animorum nocentium, et linguarum infestarum, et omnis malitiæ atque blasphemie ingenia convertent in studia modestiæ et pacis. *Et non accipiet gens super gentem machæram*: utique discordiæ; et *non discent amplius bellare*, id est, inimicitias perficere; ut et hic discas Christum non belli potentem, sed paciferum repromissum. Hæc aut (4) prophetata nega, cum coram videntur; aut adimplenda, cum leguntur. Aut si non negas utrumque, in eo erunt adimpleta, in quem sunt prophetata. Inspice enim adhuc etiam ipsum introgressum, atque de-

A cursum vocationis in nationes, a novissimis diebus advenientes ad Deum creatorem, non in proselytos, quorum a primis magis diebus est (5) allectio. Etenim fidem istam Apostoli induxerunt.

CAPUT XXII.

Habes et Apostolorum opus prædicatum: *Quam tempestivi pedes evangelizantium bona*? non bellum, nec mala (6). Respondit et Psalmus (Ps., XVIII, 4): *In omnem terram exiit sonus eorum, et in terminos terræ voces eorum*; circumferentium scilicet legem ex Sion profectam et sermonem Domini ex Hierusalem; ut fieret quod scriptum est (Is., XLVI, 12-13): *Longe quique a justitia mea appropinquaverunt justitiæ meæ et veritati*. Cum huic negotio accingerentur Apostoli, renuntiaverunt presbyteris, et archonibus, et sacerdotibus Judæorum. Annon vel maxime, inquit (7), ut alterius Dei prædicatores? Atquin (8) ipsius ejusdem, cujus scripturam cum maxime implebant. *Convertite, convertite*, inclamat Esaias (Is., LII, 11), *excedite illinc, et immundum ne attigeritis*; blasphemiam scilicet in Christum. *Excedite de medio ejus*, utique synagogæ; *separamini* (9) *qui dominica* (10) *vasa portatis*. Jam enim, secundum supra scripta (Ibid., 10), *revelaverat Dominus brachio suo sanctum*, id est, virtute sua Christum, *coram nationibus*, ut *viderint universæ nationes et summa terræ solutem*, quæ erat a Deo. Sic et ab ipso judaismo divertentes, cum Legis obligamenta et onera evangelica jam libertate mutarent, psalmum (Ps. II, 3) exsequebantur: *Dirumpamus vincula eorum, et abiciamus a nobis jugum eorum*: postea certe quam tumultuata sunt gentes, et populi meditati sunt inania: *astiterunt reges terræ, et principes congregati sunt in unum, adversus Dominum, et adversus Christum ejus*. Quæ dehinc possi sunt Apostoli? Omnem, inquis, iniquitatem persecutionum, ab hominibus scilicet Creatoris, ut adversarii ejus quem prædicabant. Ecquid (11) Creator, si adversarius erat Christi, non modo prædicat hoc passuros apostolos ejus, verum et exprobrat? Nam neque prædicaret alterius Dei ordinem, quem ignorabat, ut vultis; neque exprobrasset, quod ipse curasset. Videte quomodo (Is., LVII, 1) *perit justus, neque quisquam excipit corde, et viri justi auferuntur, nec quisquam animadvertit*. *A persona enim injustitiæ* (12) *sublatus est justus*. Quis, nisi Christus? *Venite*, inquirunt (Sap., II, 12), *auferamus justum, quia inutilis est nobis*. Præmittens itaque, et subiungens proinde passum etiam Christum, æque justos ejus eadem passuros, tam apostolos, quam et deinceps omnes fideles prophetavit, signatos

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Ut cod. Wouar.
- (2) Habeant Seml.
- (3) Enim add. Seml.
- (4) Autem al.
- (5) Est omitt. Seml. allectio est al. volunt.
- (6) Malum Seml.

- (7) Inquis Jon.
- (8) Inquit add. Fran.
- (9) Separamini Fran.
- (10) Domini Seml.
- (11) Et qui Par. Fran. et quæ Rhen.
- (12) Justitiam al.

COMMENTARIUS.

CAP. XXI. — (a) *Sibynas in falces*. Apud Esaiam juxta I. XX versionem graece legitur, καὶ τὰς ζιβύνας αὐτῶν εἰς ἐπίστυρα. Est autem ζιβύνα venabuli genus auctore

Tertulliano. Suidas ζιβύβριον ἀκόντιον significare scribit, hoc est telum prorsus ferreum, nonnunquam ῥόχνην σιὸν σκᾶβρον, id est lanceam vel ense. RUEN.

illa nota scilicet, de qua Ezechiel (*Ezech.*, IX, 4): *A nas*, ex quibus Dominum coronaverat; et non *judicit* Dominus ad me: *Pertransi* (1) medio portæ in media (2) Hierusalem, et da signum (3) *Tau* in frontibus virorum. Ipsa est enim littera Græcorum *Tau* (α), nostra autem *T*, species crucis, quam portendebat futuram in frontibus nostris apud veram et catholicam Hierusalem, in qua fratres Christi, filios scilicet Dei, gloriam Patri Deo relatu-ros, psalmus vigesimus primus (*Ps.* XXI, 25) canit ex persona ipsius Christi ad Patrem: *Enarrabo nomen tuum fratribus meis: in medio ecclesiæ hymnum tibi dicam*. Quod enim in nomine et spiritu ipsius hodie fieri habeat, merito a se futurum prædicabat. Et paulo infra: *A te laus mihi in ecclesia magna*. Et in sexagesimo septimo (*Ps.* LXVII, 28): *In ecclesiis benedicite Dominum Deum*; ut pariter concurreret et Malachiæ prophetia (*Malach.*, I, 10): *Non est voluntas mea, dicit Dominus, et sacrificia vestra non accipiam; quoniam ab ortu solis usque in occasum nomen meum glorificatum est in nationibus, et in omni loco sacrificium nomini meo offertur, et sacrificium mundum; gloriæ scilicet relatio, et benedictio, et laus, et hymni*. Quæ omnia cum in te quoque deprehendantur, et signaculum frontium, et ecclesiarum sacramenta, et munditiæ sacrificiorum, debes jam erumpere uti dicas, Spiritum Creatoris tuo Christo prophetasse.

CAPUT XXIII.

Nunc quia cum Judæis negas venisse Christum eorum, recognosce et exitum ipsorum, quem post Christum relaturi prædicabantur, ob impietatem qua cum et (4) despexerunt, et interemerunt. Primum enim ex die, qua secundum Esaiam (*Is.*, II, 20), *Proiecit homo aspernamenta sua aurea et argentea, quæ fecerunt adorandis vanis et noctivis* (5); id est, ex quo genus hominum, dilucidata per Christum veritate, idola projecit; vide an quod sequitur expunctum sit: *Abstulit* (*Is.*, III, 1, 2) enim Dominus *sabaôth* a Judæa, et ab Hierusalem inter cætera, et prophetam, et sapientem architectum; Spiritum scilicet Sanctum, qui ædificat Ecclesiam, templum scilicet et domum et civitatem Dei: nam exinde apud illos destitit Dei gratia. Et (*Is.*, V, 6) *mandatum est nubibus, ne pluerent imbrem super vineam Sorech*; id est, cœlestibus beneficiis, ne provenirent domui Israelis. Feecerat enim spi-

ritum, sed clamorem quo in crucem cum extorserat (6). Et ita subtrahitis charismatum roribus (7), Lex et Prophete usque ad Joannem. Dehinc, cum ex (8) perseverantia furoris, et nomen Domini per ipsos blasphemaretur, sicut scriptum est (*Is.* LII, 5): *Propter vos blasphematur nomen meum in nationibus* (ab illis enim cœpit infamia) et tempus medium a Tiberio usque ad Vespasianum (b), non penitentiam intellexissent (9), *facta est terra eorum deserta* (*Is.* I, 7), *civitates eorum exustæ igni* (10), *regionem eorum sub ipsorum conspectu extranei devorant; derelicta est* (11) *filia Sion*, (12) *tanquam specula in vinea, vel in cucumerario casula* (c); ex quo scilicet *Israel* Dominum non cognovit, et populus eum non intellexit, sed dereliquit, et in indignationem provocavit Sanctum Israelis. Sic et macheræ conditionalis comminatio (*Ps.* I, 20): *Si nolueritis, nec audieritis me, machera vos comedet*; probavit Christum fuisse, quem non audiendo, perierunt. Qui et in psalmo quinquagesimo octavo, dispersionem eis postulat a Patre (*Ps.* LVIII, 12): *Disperge eos in virtute tua*. Qui et rursus per Esaiam, in exustionem eorum perorans: *Propter me*, inquit, *hæc facta sunt vobis: in anxietate dormietis*. Satis vane, si hæc non propter eum passi sunt, qui propter se passuros pronuntiaret, sed propter Christum Dei alterius. Atquin Christum, inquam, alterius Dei dicit, a Creatoris virtutibus et potestatibus; ut ab æmulis in crucem actum. Sed ecce defensio ostenditur a Creatore (*Is.* LIII, 9): *et dati sunt pressim pro sepultura ejus*; qui scilicet spretum eum assèveraverant: et locupletes pro morte ejus; qui scilicet et a Juda traditionem redemerant, et a militibus falsum testimonium cadaveris subrepti. Igitur, aut non propter illum acciderunt ista Judæis; sed revinceris conspirante (13) sensu Scripturarum cum exitu rerum et ordine temporum; aut si propter illum acciderant, non potuit Creator ulcisci, nisi suum Christum, remuneraturus potius Judam, si adversarium Domini sui peremissent. Certe si nondum venit Christus Creatoris, propter quem hæc passuri prædicantur, cum venerit ergo, patientur. Et ubi tunc filia Sion derelinquenda, quæ nulla hodie est? ubi civitates exurendæ, quæ jam in tumultis? ubi dis-

LECTIONES VARIANTES.

(4) In add. Seml.

(5) Portæ mediam Fran.

(6) Signa Seml.

(7) Et omitt. Seml.

(8) Nocivis al.

(9) Extruserat conj. Jun.

(7) Charismatis prioribus al.; charismatum rationibus

D alii.

(8) Ea Seml.

(9) Cum penitentiam negligissent Jun. penitentia Lat.

(10) Igni omitt. Rhen. Seml. Oberth.

(11) Est omitt. Seml.

(12) Et add. Seml.

(13) Et add. Seml.

COMMENTARIUS.

CAP. XXII. — (a) Ipsa est enim littera Græcorum *Tau*, nostra autem, etc. Hoc ipsum imitati videntur patres nostri, dum in Missalibus antiquis initio canonis in littera *T*, ubi legitur: *Te igitur, clementissime Pater*, solent pictam exhibere crucem Christi: in cujus hodie locum successit ipsa crucis imago pagina proxime præcedenti. Et vero Tertullianum fere ad verbum imitatus B. Hieronymus in Comment.: *Extrema*, inquit, *Tau littera crucis habet similitudinem quæ in Christia-*

norum frontibus pingitur, et frequenti manus inscriptione signatur. PAM.

CAP. XXIII. — (b) Et Tempus medium a Tiberio, etc. Vespasianum nominat, eo quod sub illo vastata sit Jerusalem, uti ex Josephi et Philonis historiis Judaicis notius est, quam ut pluribus sit opus. PAM.

(c) In cucumerario casula. Casula diminutivum a casa quæ Græcis οἰκία. LE PA.

persio gentis, quæ jam extorris? Redde statum Judææ, quem Christus Creatoris inveniat, et alium contende venisse. Jam vero quale est, ut per cælum suum admiserit, quem in terra sua esset interempturus, honestiore et gloriosiore regni sui regione violata, ipsa aula sua et arce caleata? An hoc magis affectavit? Plane Deus (1) zelotes, tamen vicit. Erubescere, qui victo Deo credis. Quid sperabis ab eo qui se protegere non valuit? Aut enim per infirmitatem oppressus est a virtutibus et hominibus Creatoris; aut per malitiositatem, ut tantum illis sceleris patientia ingereret.

CAPUT XXIV.

Imo, inquis, spero ab illo quod et ipsum faciat ad testimonium diversitatis regnum Dei æternæ et cœlestis possessionis. Cæterum, vester Christus pristinum statum Judæis pollicetur, ex restitutione terræ, et post decursum vitæ, apud inferos in sinu Abraham refrigerium. Deum optimum! si reddit placatus, quod et abstulerat iratus. O Deum tuum qui et cædit et sanat, condit mala et facit pacem! O Deum etiam ad inferos usque misericordem! (n) Sed de sinu Abraham suo tempore. De restitutione vero Judææ, quam et ipsi Judæi, ita ut describitur, sperant, locorum et regionum nominibus inducti, quomodo allegorica interpretatio in Christum et in Ecclesiam, et habitum et fructum ejus spiritualiter competat, et longum est persequi, et (b) in alio opere digestum, quod inscribimus, *De spe fidelium*; et in præsentis vel eo otiosum, quia non de terrena, sed de cœlesti promissione sit questio. Nam et confitemur in terra nobis regnum repromissum; sed ante cœlum, sed alio statu; utpote post resurrectionem in mille annos, (c) in civitate divini operis Hierusalem cœlo delata, quam et Apostolus matrem nostram sursum designat, et politeuma nostrum, id est, municipatum in cœlis esse pronuntians, alicui utique cœlesti civitati eum deputat. Hanc et

A Ezechiel novâ (*Ezech. XLVIII*), et apostolus Joannes vidit (*Apoc. XII*), et qui apud fidem nostram est, novæ prophetiæ sermo testatur, ut etiam effugiem civitatis ante representationem ejus conspectu futuram in signum prædicarit. (d) Denique proxime (2) expunctum est orientali expeditione. (e) Constat enim, ethnicis quoque testibus, in Judæa per dies quadraginta matutinis momenti civitatem de cœlo pependisse, omni moeniorum habitu evanescente de profectu diei, et alias de proximo nullam. Hanc dicimus excipiendi resurrectione sanctis, et refovendis omnium bonorum utique spiritualium copia in compensationem eorum quæ in sæculo vel despeximus, vel amisimus, a Deo prospectam. Siquidem et justum, et Deo dignum, illie quoque exultare famulos ejus, tibi sunt et afflicti in nomine ipsius. Hæc ratio regni terreni, post ejus mille annos, intra quam cœlitem concluditur sanctorum resurrectio, pro meritis maturius vel tardius resurgentium, tunc et mundi destructione, et judicii (f) conflagratione commissa, demutati in atomum angelicam substantiam, scilicet per illud incorruptelæ superindumentum, transferentur in cœlestem regnum, de quo nunc sic ideo retractatur, quasi non prædicato apud Creatorem, ac per hoc, aliter Dei Christum probante, a quo primo et solo sic revelatum. Disce jam hinc illud et prædicatum a Creatore, et sine prædicatione credendum apud Creatorem. Quid tibi videtur, cum Abraham semen, post primam promissionem, qua (3) in multitudinem arenæ reprotur, ad instar quoque stellarum destinatur; nonne et terrænæ et cœlestis dispositionis auspicia sunt? Cum Isaac benedicens Jacob filium suum: *Det, ait (Gen. XXVII, 28), tibi Deus de rore cœli, et de opimitate terræ*; nonne utriusque indulgentiæ exempla sunt? Denique animadvertenda est hic etiam structura benedictionis ipsius. Nam circa Jacob, qui quidem posterioris et prælatoris populi figura est, id est nostri,

LECTIONES VARIANTES.

(1) Deus omitt. Seml.

(2) Proxime rejic. Rhen. Seml. Oberth.

(3) Quam Seml.

COMMENTARIUS.

CAP. XXIV. — (a) *Sed de sinu Abraham*. Alludit ad lib. de *Paradiso*, aut potius ad lib. IV. *Adv. Marc.* cap. 4, ubi tractat illud Lucæ XVI quod legitur de sinu Abraham, in quo Lazari refrigerium; et de inferis, ubi directe tormenta describuntur, ostendens aliud esse inferos, aliud sinum Abraham. PAM.

(b) *In alio opere digestum quod inscribimus. De spe fidelium*. Hoc Tertulliani opus Agobardino codice continebatur, aut eo certe exemplari unde suum describi curavit Agobardus. Nam et hodie comparat titulus inter libros viginti quatuor indice comprehensus. Istius autem operis meminit Hieronymus in *Papia Hierapolitano*, et cap. 36 *Commentariorum*, in Ezechielem, atque etiam in *Prefatione decimi octavi in Isaiam*. RIC.

(c) *In civitate divini operis Hierusalem cœlo delata*. Auream atque gemmatam in terris Hierusalem sperabant nimis creduli judaici fabulis, quas illi *Jerusalem* appellabant, decepti verbis quibusdam Ezechielis et Isaiæ perperam intellectis. Inde Papias primum, mox et Justinus, qui viros ea spe gaudentes *ἡραπολίταις κατὰ τὰν Χριστιανὴν* vocat; tum et Irenæus, et Septimius noster, et Victorinus Pictaviensis, et Lac-

tantius, et alii. Hieronymus in illa ad Isaiam præfatione, compositum fuisse ait ab Dionysio Alexandrino librum adversus Irenæum, coque libro fabulam eleganter derisam. Augustinus lib. xx de *Civitate Dei*, opinionem fuisse ait utcumque tolerabilem, si aliqua delicia spiritalis in illo sabbato, hoc est, septimo millenario annorum afflura sanctis per Domini præsentiam crederentur. Quin etiam hujusce opinionis seipsum aliquando fuisse fatetur. RIC.

(d) *Denique proxime expunctum est orientali expeditione Severi*, scilicet, adversus Parthos. RIC. — Prodigium istud hactenus reperiri apud ethnicos, imo nec apud ecclesiasticos historiarum scriptores potui, quare lectori diligenti inquirendum relinquo, an in expeditione orientali Severi Imperatoris de qua loqui videtur Auctor aliquid tale contigerit in Judæa. PAM.

(e) *Constat enim Ethnicis quoque testibus*. Atque hoc inter prodigia relato credibile est Chiliarum sive Milliariorum opinionem valde confirmatam fuisse. RIC.

(f) *Conflagratione commissa*. Igne dato. Nimirum suprema illa *καταστροφή*. RIC.

prima promissio cœlestis est roris; secunda, terrenæ opimitatis. Nos enim primo ad cœlestia invitamur, cum a sæculo avellimur, et ita postea invenimur etiam terrena consecuturi. Et (a) evangelium vestrum quoque habet: *Quærite primum regnum Dei, et hæc adjiciantur vobis* (Luc. XII. 31). Cæterum, ad Esau promittit benedictionem terrenam, et subicit cœlestem: *De opimitate terræ*, dicens (Gen. XXVII. 39), *erit inhabitatio tua, et a rore cœli*. Judæorum enim dispositio in Esau, priorum natu et posteriorum affectu filiorum, a terrenis bonis imbuta per legem, postea ad cœlestia per Evangelium credendo deducitur. Cum vero Jacob (Gen. XXVIII) somniat scalas obfirmatas in terra ad cœlum, et angelos alios ascendentes, et alios descendentes, innixum desuper Dominum, temere si forte interpretabimur, scalis his iter ad cœlum demonstrari, quo alii perveniant, unde alii decendant, Domini constitutum esse iudicio (1). Cur autem ut evigilavit, et primum loci horrore concussus est, convertitur ad interpretationem somni? Cum enim dixisset: *Quam terribilis est locus iste! non est, inquit, aliud, sed ædes Dei*, et hæc porta cœli. Christum Dominum enim viderat, templum Dei, et portam eundem, per quem aditur cœlum. Et utique portam cœli non nominasset, si cœlum non aditur apud Creatorem. Sed est et porta quæ recipit, et quæ perducit, strata jam a (2) Christo; de quo Amos (Amos, IX. 6): *Qui ædificat in cœlum ascensum suum*; utique non sibi soli, sed et suis qui cum illo erunt, et, *Circumdabis enim illos tibi*, inquit (Is. XLIX. 18), *tanquam ornamentum sponsæ*. Ita per illum ascensum ad cœlestia regna tendentes, miratur Spiritus dicens (Is.

A XXXI, 5; LX, 8): *Volant velut qui sunt milvi. Ut nubes volant et* (5) *velut pulli columbarum ad me*; scribentur simpliciter ut columbæ. Auferemur enim in nubibus (4) obviam Domino, secundum Apostolum (1 Thess. IV, 17) (illo scilicet filio hominis veniente in nubibus, secundum Danielem (cap. VII), et ita semper cum Domino erimus, eatenus dum et in terra et in cœlo qui ob utriusque promissionis ingratos, ipsa elementa etiam testatur (Is. I, 2): *Andi cœlum, et in aures percipe terra*. Et ego quidem, etiamsi nullam spei cœlestis manum mihi toties Scriptura porrigente, satis haberem hujus quoque promissionis præjudicium, quod jam terrenam gratiam teneam, expectarem aliquid et de cœlo, a Deo cœli, sicut et terræ ita credentem Christum sublimiora pollicentem, B ejus esse qui et humiliora promiserat, qui (5) experimenta majorum de parvulis fecerat, qui hoc inauditi si forte regni præconium soli Christo reservaverat, ut per famulos quidem terrena gloria, cœlestis vero per ipsum Deum annuntiaretur. At tu hinc quoque alium argumentaris Christum, quod regnum novum annuntiet. Prius est, aliquid exemplum indulgentiæ proferas, ne merito dubitem de fide tantæ promissionis, quam sperandam dicis, imo ante omnia est, ut quem cœlestia prædicas repromittere aliquod, cœlum probes ejus. At nunc vocas ad cœnam, nec domum ostendis: allegas regnum, nec regiam monstras. An quia Christus tuus cœleste regnum repromittit, non habens cœlum (b), quomodo et hominem præstitit, non habens carnem? (c) O phantasma inane (6), præ-

C aigia magna etiam promissionis!

LECTIONES VARIANTES.

(1) Iudicium Rhen. Seml. Oberth.

(2) Strata via a Chr. Lat.

(5) Qui sunt isti, qui ut nubes volant, et inserit Jam.

(4) Nubes Rhen. Seml. Oberth.

(5) Et add. Fran.

(6) Omne Seml. Pamel. Rhen. Oberth.

COMMENTARIUS.

(a) *Evangelium vestrum quoque habet*. Evangelium Martionis citat, quod in suos usus corruptum servabat. Fuisse autem Lucæ Evangelium in quod manus temerarias injecerat, conficio. Vide quæ ad cap. ult. libri sequentis. LX Pa.

(b) *Non habens cœlum*. Hæc sunt in hunc modum

continuanda: An quia Christus tuus cœleste regnum repromittit, non habens cœlum, quomodo et hominem præstitit non habens carnem? Ric.

(c) *O phantasma inane!* Sic ipse, lib. IV: *Solidi corporis veritatem, non phantasma inane tractaverit*. Ric.

LIBER QUARTUS.

Scripturus Tertullianus adversus opus Marcionis ex D c. 2. Deinde, non solum Lucæ Evangelium (quod Marcion adulteratum admitteret, nullo tamen adscripto titulo), sed etiam Joannis et Matthæi apostolorum, et Marci apostolici viri, non minus ac Lucæ, auctoritatem habere præscribit.

c. 1. In primis diversitatem præceptorum et disciplinarum non negans, in unum et eundem Deum competere demonstrat; ex eo quod ipso Deus creator per Prophetas suos aliam legem novam, Evangelii nempe, orituram prædixerit pro Veteri, ac testamentum æternum pro temporali.

c. 3. Neque verò ob stare quod apostolus Paulus ad Galatas apostolos reprehendat; non enim de Evangelii depravatione aut interpolatione, sed de conversatione tantum fuisse denotatos, imo ipsa eorum Evangelii digesta a pseudo-apostolis fuisse perverra.

c. 4. Atqui, dum disputatur de titulo Evangelii, quod

- Marcion suum, Auctor item suum, id est Lucā, affirmat adulteratum; ei præscribi auctoritatem, quod antiquius reperitur, et illi vitiationem quod posterius; maxime, cum Marcion aliquanto catholica Ecclesia crediderit, et postea in haeresim descierit.
- c. 5. Quippe, cum Lucā Evangelium auctoritatem habeat ob Ecclesiis apostolicis, apud quas quod sacrosanctum est, ab Apostolis traditum constat; et proinde etiam cetera Evangelia, Joannis, Matthæi, et Marci; sed et Apocalypsis, ex ordine episcoporum ad originem recenseo.
- c. 6. Porro ad institutum veniens Auctor, nullam esse Veteris et Novi Testamenti diversitatem, vel inde præscribit, quod Christus noster impleverit prophetias Creatoris, et repræsentaverit promissiones ejus, ac leges adjunxit.
- c. 7. Quod ipsum primum comprobatur ex capite quarto Lucæ sub finem, de dæmonio expulso in synagoga Capernaum, eo quod tria Lucæ prima capita, et initium quarti, tanquam suæ sententiæ contraria erassisset Marcion.
- c. 8. Ex eodem capite, partim ante, partim post dictam historiam (nam etiam hoc transposuerat Marcion) de doctrina Christi apud Nazareth in synagoga, et aliis dæmoniis.
- c. 9. Item ex capite quinto Lucæ, de vocatione apostolorum Simonis et filiorum Zebedæi, ac leproso mundato;
- c. 10. Ex eodem de paralytico curato, et appellatione Filii hominis.
- c. 11. De publicano allecto a Domino, et de jejuniis, ac Christo sponso, et parabola vini novi ac veteris, ex eodem capite.
- c. 12. Dein ex capite VI, de discipulis colligentibus spicas, ac sanata manu arida in sabbato.
- c. 13. Ex eodem, de ascensu et oratione nocturna in monte, apostolorum duodecim numero, mutatione nominis Petri, ac conventu gentium ad Christum.
- c. 14. De beatitudinibus, seu sermone Domini in monte, ex eodem.
- c. 15. De variis maledictionibus, quibus Vetus Pharisæis imprecatus est, ex eodem.
- c. 16. De præcepto dilectionis tam inimicorum quam proximis, ex eodem.
- c. 17. De seniore interdicto, aliisque Domini verbis pene ad finem usque ejusdem capituli.
- c. 18. Ex capite etiam VII Lucæ de fide centurionis, resuscitato filio viduæ, Joanne Baptista et muliere peccatrice.
- c. 19. Post hæc ex capite VIII Lucæ, de divitibus mulieribus adherentibus Christo, de verbis Domini ad discipulos, et de matre ac fratribus Christi.
- c. 20. De miraculis Christi, quibus ventis ac mari imperavit, legionem dæmonum eiecit, et fluxum sanguinis curavit in muliere, ex eodem.
- c. 21. Ex IX item capite Lucæ, de discipulis ad prædicandum missis, pasto populo in solitudine, confessione Petri: Tu es Christus, et prædicta persecutione fidelium.
- A c. 22. De ostensione Christi cum Moyse et Helia in recessu montis, ex eodem.
- c. 23. De verbis Domini ad Pharisæos, dilectione parvulorum, et increpatione ejus qui dixerat: Sequar te quocumque ieris, ex eodem.
- c. 24. Porro et ex capite X Lucæ, de allectione LXX discipulorum, et potestate illis data.
- c. 25. De oratione Domini ad Patrem, verbis ad discipulos, et responso facto legis doctori, ex eodem.
- c. 26. Exinde ex capite XI Lucæ, de Oratione dominica, aliisque orandi formis et parabolis eo pertinentibus; de surdo dæmonio expulso, ac de exclamatione mulieris de turba.
- c. 27. De Pharisæis signum petentibus, et aliis eorumdem increpationibus, ex eodem.
- B c. 28. Ex capite XII Lucæ, de verbis Domini variis ad discipulos, et parabola divitis blandientis sibi de proventus agrorum suorum.
- c. 29. De cura non agenda animæ de victu, et corpori de vestitu, succingendis lumbis, ac servis beatis, et igne misso in terram, aliisque verbis Domini; ex eodem capite.
- c. 30. Rursus ex capite XIII Lucæ, de curatione Sabbato facta, parabolis, aliisque verbis Domini.
- c. 31. Etiam ex capite Lucæ XIV, quales ad cenam vel prænium vocandi sint, ac de cena ad quam vocavit multos.
- c. 32. Item ex capite XV Lucæ, de ove et dragma perditis et inventis.
- c. 33. Ex capite etiam XVI Lucæ, de duobus dominis, Deo et Mammona, ac dicto Domini: Lex et Prophetæ usque ad Joannem.
- c. 34. De divortio prohibito, ac proinde conjugio approbato, et inferno ac sinu Abrahæ, ex eodem.
- c. 35. Deinceps ex cap. XVII Lucæ, de verbis Domini diversis, leprosis decem curatis, et interrogatione Pharisæorum de regno Dei.
- c. 36. Similiter ex cap. XVIII Lucæ, de parabolis judicis, ac Pharisæi et Publicani orantium in templo, verbis Domini ad adolescentem divitem, et cæco curato.
- c. 37. Ex capite etiam XIX Lucæ, de Zachæo, et servorum parabola qui secundum rationem senerat pecuniam dijudicantur.
- c. 38. Item ex cap. XX Lucæ de variis verbis Domini ad Pharisæos, Principes Sacerdotum, Sadducæos, et Scribas.
- D c. 39. Præterea et ex XXI Lucæ capite, de venturis in nomine Christi et signis ultimi finis, ac de doctrina Christi in templo et recessu in montem elæonem.
- c. 40. Idem ex cap. XXII Lucæ, de die Paschæ electo ad Passionem, venditione ac proditione Judæ, et de distributione corporis et sanguinis Christi.
- c. 41. De imprecatione illi facta, per quem traderetur Filius hominis, ac osculo traditoris; et de responso Domini ad interrogationem an ipse esset Christus, ex eodem capite.
- c. 42. Ex capite quoque XXIII Lucæ, de simili responso in domo Pilati, iudicio apud eundem Pilatum et

Herodem, crucifigione, signis in morte, expiratione, A et sepultura Domini.

CAP. XLIII. Denique ex cap. XXIV Luca, de mulieribus ad sepulcrum cum odorem paraturam, de resurrectione post biduum, de apparitionibus Christi, quae mulieribus, discipulis ac Apostolis factae sunt, et de missione Apostolorum ad praedicandum universis nationibus.

CAPUT PRIMUM.

Omnem sententiam (a) et omnem paraturam impii atque sacrilegi Marcionis ad ipsum jam Evangelium ejus provocamus, quod interpolando suum fecit. Et ut fidem instrueret, dotem quamdam commentatus est illi, opus ex contrarietatum oppositionibus, Antitheses cognominatum (b), et ad separationem Legis et Evangelii coactum, qua duos Deos dividens, proinde diversos, alterum alterius Instrumenti, vel (quod magis usui (f) est dicere) Testamenti; ut exinde Evangelio quoque secundum antitheses credendo patriocinaretur. Sed et istas proprio congressu cominus, id est, per singulas injectiones Pontici cecidissim, si non multo opportunius in ipso et cum ipso Evangelio, cui procurant, relunderentur. Quamquam tam facile est praescriptive occurrere, et quidem (2) ut accepto eas faciam, ut ratio habeam, ut nobiscum facere dicam, quo magis de cecitate auctoris sui erubescant nostrae jam antitheses adversus Marcionem. Atque confiteor alium ordinem derocurrisse in veteri dispositione apud Creatorem, alium in nova apud Christum. Non nego distare documenta eloquii, praeccepta virtutis, legis disciplinas; dum tamen tota diversitas in uno et eundem Deum compelat; illum scilicet a quo constat (3) dispositam, sicut et praedicatam. Olim concionatur Isaia (Is. II, 3), *prodituram ex Sion legem, et sermonem Domini ex Hierusalem*: aliam utique legem, aliumque sermonem. Denique: *Judicabit, inquit, inter nationes, et traducet populum plurimum*; scilicet non unius gentis Judeorum, sed nationum, quae per novam legem Evangelii et novum sermonem Apostolorum judicantur et traducuntur apud semetipsas de pristino errore, simul crediderunt, atque exinde concidunt machinas suas in aratra; et sibynas, quod genus venabulorum est, in falces, id est, feros et saevos quondam animos convertunt in sensus probos, et bonae frugis operarios. Et rursus (Is. LI, 4): *Audite me, audite me, (4) populus meus; et reges auribus intendite*

in me, quoniam lex prodibit a me, et judicium meum in lucem nationum, quo judicaverat atque decreverat nationes quoque illuminandas per Evangelii legem atque sermonem. Haec erit lex (5) apud David invituperabilis, qua perfecta, convertientissimas, utique ab idolia ad Deum. Hic erit et sermo, de quo idem Isaia (Is. X, 23): Quoniam, inquit, decisum sermonem faciet Dominus in terra. Compendiatum est enim Novum Testamentum, (c) et (6) legis laciniosis oneribus expeditum. Sed quid pluribus? cum manifestius, et luce ipsa clarius novatio praedicetur a Creatore per eundem (Is. XLIII, 18): Ne rememineritis priorum, et antiqua ne cogitaveritis. Vetera transierunt, nova oriuntur. Ecce facio nova, quae nunc orientur. Idem per Hieremiam (Jerem. IV, 3): Novate vobis novamen novum, et ne severitis in spinas, et circumcidimini praeputia (7) cordis vestri; et alibi (Jerem. XXXI, 31): Ecce veniunt (8) dies, dicit Dominus, et perficiam domui Jacob et domui Juda testamentum novum, non secundum testamentum quod disposui patribus eorum in die qua arripui dispositionem eorum, ad educendos eos de terra Aegypti. Adeo pristinum testamentum temporale significat, dum mutabile ostendit, etiam dum aeternum de postero pollicetur. Nam per Isaia (Is. LV, 3): Audite me, et vivetis, et disponam vobis testamentum; adjiciens: Sancta et fidelis David; ut id testamentum in Christo decursurum demonstraret (9). Eundem ex genere David secundum Mariae censum, etiam in virga ex radice Jesse processura figurate praedicabat. Igitur si alias leges, aliosque sermones, et novas testamentorum dispositiones a Creatore dixit futuras, ut etiam ipsorum sacrificiorum alia officia potiora, et quidem apud nationes destinavit, dicente Malachia (Mal. I, 10—11): Non est voluntas mea in vobis, inquit Dominus, et sacrificia vestra non excipiam de manibus vestris; quoniam a solis ortu usque ad occasum glorificatum est in nationibus nomen meum, et in omni loco sacrificium nomini meo offertur, et sacrificium mundum, scilicet simplex oratio de conscientia pura: necesse est, omnis demutatio veniens ex innovatione, diversitatem ineat cum his quorum fit, et contrarietatem ex diversitate. Sicut enim nihil demutatam, quod non diversum; ita nihil diversum, quod non contrarium. Ejusdem ergo deputabitur etiam contrarietas ex diversitate, cujus fuerit demutatio ex innovatione. Qui disposuit demutationem, iste instituit et diversitatem;

LECTIONES VARIANTES.

- (1) In usu Lat.
- (2) Equidem Seml.
- (3) Eam add. Seml.
- (4) Et add. Seml.
- (5) Et add. Seml.

- (6) Et a legis Seml.
- (7) Praeputia Seml.
- (8) Venient Seml.
- (9) Demonstraretur Par. Fran.

COMMENTARIUS.

CAP. I.—(a) *Et omnem paraturam.* Hoc est, omnem materiam, omnem argumentorum apparatus, ut supra. RHEN.

(b) *Antitheses cognominatum.* Liber erat Marcionis, quo Vetus Testamentum a Novo separabat, et sibi invicem opponebat: loquitur etiam hic Tertullianus de interpolatione Evangelii, de quo nos alio loco. Putant nonnulli librum editum esse a Tertulliano

Antithesium nomine, de quibus eorum judicio explicandus hic locus. Quod a sensu hujus libri et orationis alienum. Nam *Antitheses* liber erat Marcionis. LE PR.

(c) *Et legis laciniosis oneribus expeditum.* Laciniosa opera vocat multiplicia, et quae homines occupationibus distinebant, sicut impedit grossum vestis laciniosa. RHEN.

(Dousse.)

qui praeclavit innovationem, iste praeclavit (1) et contrarietatem. Quid differentiam rerum ad distantiam interpretaris potestatum? quid antitheses exemplorum distorques adversus Creatorem, quas in ipsis quoque sensibus et affectionibus ejus potes recognoscere? Ego, inquit (*Deut. XXXII. 39*), *percutiam, et ego sanabo*: Ego, inquit (*I Reg. II. 6*), *occidam, et ego vivificabo*; *condens* scilicet (*Is. XLV. 7*) *malum, et faciens pacem*; quia etiam soles illum mobilitatis quoque et inconstantiae nomine reprehendere, prohibentem quae jubet, et jubentem quae prohibet (2). Cor ergo non et antitheses ad naturalia reputasti contrarii sibi semper Creatoris? nec mundum saltem recogitare potuisti, nisi fallor, etiam apud Ponticos, ex diversitatibus structum (3) aemularum invicem substantiarum? Prius itaque debueras alium Deum luminis, alium tenebrarum determinasse, ut ita posses alium Legis, alium Evangelii adseverasse. Ceterum, praedictatum est ex manifestis, cujus opera et ingenia per antitheses constant, eadem forma constare etiam sacramenta.

CAPUT II.

Habes nunc ad antitheses (4) expeditam a nobis responsum. Transeo nunc ad Evangelii, sane non judaei, sed pontici, interim adulterali demonstrationem, praestructuram ordinem quem aggredimur. Constitutus in primis, evangelicum Instrumentum Apostolos auctores habere, quibus hoc munus Evangelii promulgandi ab ipso Domino sit impositum; si et Apostolicos (a), non tamen solos, sed cum Apostolis, et post Apostolos (3). Quoniam praedicatio discipulorum suspecta fieri posset de gloria studio, si non adistat illi auctoritas magistrorum, imo Christi, qui (6) magistros Apostolos fecit. Denique, nobis fidem ex Apostolis Joannes et Mattheus insinuant; ex Apostolicis, Lucas et Marcus instaurant, hisdem regulis exorsi, quantum ad unicum Deum attinet Creatorem, et Christum ejus, natum ex virgine, supplementum Legis et Prophetarum. Viderit enim si narrationem dispositio variavit, dummodo de capite fidei conveniat, de quo cum Marcione non convenit. Contra Marcion Evangelio, scilicet suo, nullum adscribit auctorem, quasi non legerit illi titulum quoque affingere, cui nefas non fuit ipsum corpus evertere. Et possem hic jam gradum figere, non agnoscendum contendens opus, quod non erigat frontem, quod nullam constantiam praeferat, nullam fidem repromittat de plenitudine tituli, et professione debita auctoris. Sed

A per omnia congregari malumus (7), nec dissimulamus quod ex nostro intelligi potest. Nam ex iis (8) commentatoribus quos habemus, (b) Lucam videtur Marcion elegisse, quem caderet. Porro, Lucas non apostolus, sed apostolicus; non magister, sed discipulus; utique magistro minor; certe tanto posterior, quanto posterioris apostoli sectator, Pauli sine dubio: ut, etsi sub ipsius Pauli nomine Evangelium Marcion intulisset, non sufficeret ad fidem singularitas Instrumenti, destituta patrocinio antecessorum; exigeretur enim id quoque Evangelium quod Paulus invenit, cui fidem dedit, cui mox suum congruere gessit. Siquidem (*Gal. II. 1*) propterea *Hierosolymam ascendit ad cognoscendos Apostolos* et consultandos, *ne forte in vacuum cucurrisset*, id est, ne non secundum illos credidisset, et non secundum illos evangelizaret. Denique, ut cum auctoribus contulit et convenit de regula fidei; dexteris miscuere, et exinde officia praedicandi distinxerunt, ut illi in Judaeos, Paulus in Judaeos et in nationes. Igitur si ipse illuminator Lucae, auctoritatem antecessorum (9) et fidei et praedicationi suae oplavit, quanto magis eam Evangelio Lucae expostulem, quae Evangelio magistri ejus fuit necessaria? Aliud est, si penes Marcionem a discipulatu Lucae coepit religionis christianae sacramentum. Ceterum, si et retro decucurrat, habuit utique authenticam paratorem, per quam ad Lucam usque pervenit, cujus testimonio adistente, Lucas quoque possit admitti.

CAPUT III.

Sed enim Marcion nactus epistolam Pauli ad Galatas, etiam ipsos apostolos suggillantem (*Gal. II*), ut non recto pedes incedentes ad veritatem Evangelii, simul et accusantis pseudapostolos quosdam pervertentes Evangelium Christi, conmittitur ad destruendum statum eorum evangeliorum, quae propria, et sub apostolorum nomine eduntur, vel etiam apostolicorum; ut scilicet fidem, quam illis adimit, suo conferat. Porro, etsi reprehensus est Petrus et Joannes et Jacobus, qui existimabantur columnae, manifesta causa est. Personarum enim respectu videbantur variare convictum. Et tamen, cum ipse Paulus *omnibus omnia fieret, ut omnes lucraretur* (*I Cor. IX. 19*), potuit et Petro hoc in consilio fuisse, aliquid aliter agendi quam docebat. Proinde si et pseudapostoli irreperant, horum quoque qualitas edita est, circumcisionem vindicantium et judaeicos (c) fastos (10). Adeo non de praedicatione, sed de conversatione, a Paulo denotabantur; aequae denotaturo, si quid de Deo crea-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Pronuntiavit *Par. Jun.*
- (2) Jubeat... prohibeat *cod. Wouw.*
- (3) Constructum *Seml.*
- (4) Antithesis *al.*
- (5) Apostolicos *Jun.*

- (6) Quae *Seml.*
- (7) Malumus *Seml.*
- (8) His *Seml.*
- (9) Antecessorem *Par.*
- (10) Fastos *cod. Pithae. Seml.*

COMMENTARIUS.

CAP. II. — (a) Si et apostolicos non tamen solos, etc. Ab Apostolis autem viris apostolicis solum verum evangelium conseriptum fuisse ait, ut his viam ocellat quae ex haereticorum correptis exemplaribus obici possent, veluti ex Ebionitarum, Encratitarum, Nazaraeorum Marcionitarum, etc. Le Pa.

(b) Lucam videtur Marcion elegisse quem caderet. Vides manifeste corruptum fuisse. Lucas Evangelium, ut in suorum errorum patrocinium detorqueret, ut multa temeraret, adderet, suaeque explicatione commacularet, Le Pa.

CAP. III. — (c) Judaicos fastos. Ut est Gal. IV et dies

tore, aut Christo ejus errassent. Igitur distinguenda erunt singula. Si Apostolos prævaricationis et simulationis suspectos Marcion haberi queritur usque ad Evangelii depravationem, Christum jam accusat, necusando quos Christus elegit. Si vero apostoli quidem integrum Evangelium contulerunt, de sola conviciis inæqualitate rephensi, pseudapostoli autem veritatem eorum interpolaverunt, et inde snat nostra digesta; quod erit germanum illud apostolorum instrumentum, quod adulteros passum est? Quod Paulum illuminavit, et ab eo Lucam? Aut si tam funditus delitum est, ut cataclysmo quodam, ita inundatione falsariorum obliteratum; jam ergo nec Marcion habet verum. Aut si ipsum erit verum, id est Apostolorum, quod Marcion habet solus; et quomodo nostro consonat, quod non Apostolorum, sed Lucæ refertur, aut si non statim Lucæ depatandum est, quo Marcion utitur, quia nostro consonat; scilicet adulterato etiam circa titulum, cæterum (1) Apostolorum est; jam ergo et nostrum quod illi consonat, æque apostolorum est, sed adulteratum de titulo quoque.

CAPUT IV.

Funis ergo (2) ducendus est contentions, pari hinc inde nisu fluctuante. Ego meum dico verum; Marcion suum; ego Marcionis affirmo adulteratum; Marcion meum. Quis inter nos determinabit, nisi temporis ratio, ei præscribens auctoritatem, quod antiquius reperietur; et ei præjudicans vitiationem, quod posterius revincetur (3)? In quantum enim falsum corruptio est veri, in tantum præcedat necesse est veritas falsum. Prior erit res passione, et materia emulatione. Alioquin, quam absurdum ut si nostrum antiquius probaverimus, Marcionis vero posterius; et nostrum ante videatur falsum quam habuerit de veritate materiam, et Marcionis ante credatur emulationem a nostro expertum quam est editum? Et potremo id verius existimetur, quod est serius, post tot ac tanta jam opera atque documenta christianæ religionis sæculo edita, quæ edique non potuissent sine Evangelii veritate, id est ante Evangelii veritatem? Quod ergo pertinet ad Evangelium interim Lucæ, quatenus communio ejus inter nos et Marcionem de veritate disceptat, adeo antiquius Marcione est, quod est secundum nos, ut et ipse illi Marcion aliquando crediderit; cum et pecuniam in primo calore fidei catholicæ Ecclesiæ contulit, projectam mox cum ipso postea quam in hæresim suam a nostra veritate descivit. Quid nunc si ne-

A gaverint Marcionite, primam apud nos fidem ejus, adversus epistolam quoque ipsius. Quid, si nec epistolam agnoverint? Certe antitheses non modo fatentur Marcionis; sed et præferunt (4). Ex his mihi probatio sufficit. Si enim id (5) Evangelium quod Lucæ refertur penes nos (viderimus an et penes Marcionem) ipsum est quod Marcion per antitheses suas arguit, ut interpolatum a prætoribus judaismi ad concorporationem Legis et Prophetarum, quæ etiam Christum inde confingerent (6), utique non potuisset arguere; nisi quod invenerat. Nemo post futura reprehendi quæ ignorat futura: emendatio culpam non antecedit. Emendator sane Evangelii, a Tiberianis usque ad Antonianæ tempora eversis, Marcion solus et primus obrebit; expectatus tandem a Christo penitentem jam quod apostolos præmississe properasset sine præsidio Marcionis; nisi quod humana temeritatis, non divine auctoritatis negotium est hæresis, quæ sic semper emendat Evangelia, dum visat: cum e'si discipulos Marcion, non tamen super magistrum (Mat. X, 24); et si (7) apostolus Marcion, Sive ego, inquit Paulus (1 Cor. XV, 14), sive illi, sic prædicamus. Et si prophetæ Marcion: et spiritus prophetarum prophetis erunt subditi (1 Cor., XIV, 32); non enim reversio; sed pucis. Etiam si (8) angelus Marcion, elius (Gal. I, 8) anathema dicendus quæ evangelizator, quia aliter evangelizavit. Itaque dum emendat, utrumque confirmat; et nostrum anterius, id emendans quod invenit; et id posterius, quod de nostri emendatione constitutus, suum et novum fecit.

CAPUT V.

In summa, si consistat id verius quod prius, id prius quod et ab initio, id (9) ab initio, quod ab Apostolis; pariter utique constabit, id esse ab Apostolis traditum, quod apud ecclesias Apostolorum fuerit sacrosanctum. Videamus quod hæc a Paulo Corinthiis hauserint; ad quam regulam Galatæ sint recorreciti (10); quid legant Philippenses, Thessalonicenses, Ephesii; quid etiam Romani de proximo sonent, quibus Evangelium et Petrus et Paulus sanguine quoque suo signatum reliquerunt. (a) Habemus et Joannis, aliquas ecclesias. Nam etsi Apocalypsim ejus Marcion respuit, ordo tamen episcoporum ad originem recensens; in Joannem statit auctorem. (b) Sic et cæterarum generositas recognoscitur. Dico itaque apud illas, nec solas jam apostolicas, sed apud universas, quæ illis de societate sacramenti confederantur, id Evangelium Lucæ ab initio editionis stare, quod cum maxime

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Cæterorum *Seml. Pam.*
- (2) Ergo *negl. Fran.*
- (3) Invenitur *al. utrumque abfinit conj. Seml.*
- (4) Proferunt *Lat. Jun.*
- (5) Id *abest in al.*

- (6) Confingerent *Seml.*
- (7) Si *omitt. Venet.*
- (8) Si *omitt. Jun.*
- (9) Id *omitt. Seml.*
- (10) Correciti *al.*

COMMENTARIUS.

et menses, et tempora et annos observantes. Quæ adeo interpretatio observanda venit contra modernos hæreticos, qui illum locum adducere non verentur adversus Ecclesiæ catholicæ fides. Cum discitis verbis judicis auctor interpretetur, idque non hic modo, sed etiam infra, lib. V, cap. 4, ubi hunc locum tractat. **PAM.**

CAP. V. — (a) *Habemus et Joannis plurimas ecclesias. Ecclesias intelligit quæ traditas a sancto Joanne regulas servaverunt, quemadmodum superius dixit quod hæc Corinthiis a Paulo hauserint. Le Pr.*

(b) *Sic et cæterarum generositas recognoscitur. Hoc est, genus, origo, nobilitas. Ric.*

tuemur : Marcionis vero plerisque nec notum ; nullis autem (1) notum , ut non eo (2) damnatum. Habet plane et illud ecclesias , sed suas ; tam posteras quam adulteras ; quarum si censum requiras , facilius apostolicum invenias quam apostolicum ; Marcione scilicet conditore , vel aliquo de Marcionis examine. Faciunt favos et vespe (a) : faciunt ecclesias et marcionitæ. Eadem auctoritas ecclesiarum apostolicarum cæteris quoque patrocinabitur Evangeliiis , quæ proinde per illas et secundum illas habemus , Joannis dico et Matthæi , licet et Marcus quod edidit , Petri affirmetur , cuius interpretes Marcus : nam et Lucæ Digestum Paulo adscribere solent. Capit (3) magistrorum videri , quæ discipuli promulgant. Itaque et de his Marcion flagitandus , quid (4) omissis eis , Lucæ potius institerit ; quasi non et hæc apud ecclesias a primordio fuerint , quemadmodum et Lucæ. Atquin hæc magis primordio fuisse credibile est , ut priora , quæ apostolica ; ut eum ipsis Ecclesiis dedicata. Cæterum , quale est , si nihil Apostoli ediderunt , ut discipuli potius ediderint , qui nec discipuli existere potuissent sine ulla doctrina magistrorum ? Igitur dum constet hæc quoque apud Ecclesias fuisse , cur non hæc quoque Marcion attigit , aut emendanda si adulterata , aut agnoscenda si integra ? nam et competit , ut (b) si qui Evangelium pervertebant , eorum magis curarent perversionem , quorum sciebant auctoritatem receptiorem , ideo et pseudapostoli , quod per falsum Apostolos imitarentur. In quantum ergo emendasset quæ fuissent emendanda , si fuissent corrupta , in tantum confirmavit non fuisse corrupta , quæ non putavit emendanda. Denique emendavit , quod corruptum existimavit. Sed ne hoc merito , quia non fuit corruptum. Si enim apostolica integra (5) ecurrerunt (6) ; Lucæ autem quod est secundum nos , adeo congruit regulæ eorum , ut cum illis apud Ecclesias maneat , jam et Lucæ constat integrum de-ecurrisse usque ad sacrilegium Marcionis. Denique , ubi manus illi Marcion intulit , tunc diversum et æmulum factum est (7) apostolicis. Igitur dabo consilium discipulis ejus , ut aut et illa convertant , licet sero , ad formam sui , quo cum apostolicis convenire videantur (nam et quotidie reformant illud , prout a no-

bis quotidie revineantur), aut erubescant de magistro ubique traducto , cum Evangelii veritatem nunc ex conscientia tramittit ; nunc ex impudentia evertit. Illis fere compendiis utitur , cum de Evangelii fide (8) adversus hæreticos experimur (9) , defendentibus et temporum ordinem posteritati falsariorum præscribentem , et auctoritatem Ecclesiarum traditioni Apostolorum patrocinantem : quia veritas falsum præcedat necesse est ; et ab eis procedat , a quibus tradita est.

CAPUT VI.

Sed alium jam hinc inimus gradum , ipsum (ut professi sumus) evangelium Marcionis provocantes , sic quoque probaturi adulteratum. Certe enim totum quod elaboravit , etiam antitheseis præstruendo , in hoc cogit , ut Veteris et Novi Testamenti diversitatem constituat ; proinde Christum suum a Creatore separatum (10) , ut Dei alterius , ut alienum legis et prophetarum. (c) Certe propterea contraria quæque sententiae suæ erasit , conspirantia cum Creatore , quasi ab assertoribus ejus intexta : competentia autem sententiae suæ reservavit. Hæc convenimus. Hæc amplectemur , si nobiscum magis fuerint ; si Marcionis præsumptionem percerissent , tunc et illa constabit eodem vitio hæreticæ cecitatis erasa , quo et hæc reservata. Sic habebit intentio et forma opusculi nostri , sub illa utique conditione , quæ ex utraque parte condita sit. Constituit Marcion alium esse Christum , qui Tiberianis temporibus a Deo quondam ignoto revelatus sit in salutem omnium gentium ; alium qui a Deo creatore in restitutionem judaici status sit destinatus , quandoque venturus. Inter hos magnam et omnem (d) differentiam scindit , quantam inter justum et bonum , quantam inter Legem et Evangelium , quantam inter judaismum et christianismum. Hinc et nostra præscriptio , quæ defigimus , nihil Christo Dei alterius commune esse debere cum Creatore : cæterum , Creatoris pronuntiandum , si administraverit dispositiones ejus , si impleverit prophetias ejus , si adjuverit leges ejus , si repræsentaverit promissiones ejus , si restauraverit virtutes ejus , si sententias reformaverit , si mores , si proprietates expresserit. Hujus pacti et hujus præscripti quæso te , lector , me-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Autem onit. Seml.
- (2) Eodem Seml.
- (3) Autem add. Jun.
- (4) Quod Seml.
- (5) Integre Seml.

- D (6) Decurrerunt Par. rig. Venet.
- (7) Ab inser. Par. Fran.
- (8) De evangeliiis Seml.
- (9) Expedimur Seml.
- (10) Separaturus Par. Fran. separaturum. Jun.

COMMENTARIUS.

(a) *Faciunt et favos vespe.* Vespas in sublimi e luto nidos facere , et in iis creas , tradit Plinius. Ric.

(b) *Si qui Evangelium pervertebant.* Artes vulgares tangit hæreticorum in corrumpeendis Scripturæ codicibus , iis potissimum qui ab auctoribus magni ponderis magnæque auctoritatis conscripti sunt. Observanda venit vox græcæ *pervertit* quæ habetur apud Apost. (Gal. I) , ex quo hæc desumpsit Tertullianus ; significat quippe non solum convertere , sed et corrumpere et in alium sensum trahere. LE PR.

CAP. VI. — (c) *Certe propterea contraria quæque sententiae suæ erasit.* Omnibus hæreticis id familiare est ,

ut contraria sunt sententiae eradant in Scripturis ; atque etiam adeo nostris. Sic libros duos Machabæorum rejiciunt , eo quod sanctorum post hanc vitam orationibus et sacrificiis pro defunctis suffragentur ; Epistolam Jacobi et Apocalypsin , quod faciant pro bonorum operum meritis ; Epistolam denique Petri secundam , quod suas hæreses novissimis hisce temporibus ibi predictas animadvertant. PAM.

(d) *Differentiam inter justum et bonum.* Hoc est inter severum et mitem , inter judicantem et misericordem , inter punientem et parcentem , inter Creatorem et Redemptorem. Ric.

mineris ubique, et incipe recognoscere aut Marcionis Christum, aut Creatoris.

CAPUT VII.

Anno quindodecimo principatus Tiberiani (Luc. III, 1), proponit eum (1) descendisse in civitatem Galilææ, Capharnaum (Luc. IV, 31); utique de cœlo Creatoris, in quod (2) de suo ante descenderat. Ecquid (3) ergo ordinis fuerat, ut prius de suo cœlo in Creatoris descendens describeretur? Cur enim non et ista reprehendam, quæ non implent fidem ordinariæ narrationis, deficientis in mendacio semper? Plane semel dicta sint, per quæ jam alibi retractavimus, an descendens per Creatorem, et quidem adversus ipsum potnerit ab eo admitti, et inde trahiti in terram æque ipsius. Nunc autem et reliquum ordinem descensionis expostulo tenens descendisse illum. Viderit enim scilubi apparuisse positum est. Apparere, subitum (4) ex inopinato sapit conspectum, qui semel impegerit oculos in id quod sine mora apparuit. Descendisse autem, dum sit (5), videtur, et subit oculos; de facto etiam ordinem facit. Atque ita cogit exigere, quali habitu, quali suggestu, quoniam impetu vel temperamento, etiam quo in tempore diei noctisve descenderit; præterea quis viderit descendentem, quis retulerit, quis asseveraverit rem utique nec asseveranti facile credendam. Indignum denique ut Romulus quidem ascensus sui in cælum habuerit Proculum affirmatorem, Christus vero Dei (6) descensus de cœlo suo sui non invenerit annuntiatorem; quasi non sic et ille ascenderit iisdem mendacii scalis, sicut et iste descendit. Quid autem illi cum Galilæa, si non erat Creatoris? cui ista regio destinabatur ingressuro prædicationem, dicente Isaia (Is., IX, 1-2): (a) Hoc primum bibito (7), cito facito, regio Zabulon, et terra Nephtalim, et cæteri qui (8) maritimam ad Jordanem (9), Galilæa nationum, populus

A qui sedetis in tenebris, videte lumen magnum; qui habitatis terram, sedentes in umbra mortis, lumen ortum est super vos. Bene autem quod et Deus Marcionis, illuminator vindicatur nationum: quo magis debuerit vel de cœlo descendere, etsi utique (10) in Pontum potius descendere, quam in Galilæam. Cæteram, et loco et illuminationis opere secundum prædicationem occurrentibus Christo, jam eum prophetatum incipimus agnoscere, ostendentem in primo ingressu (Matth., V, 17) venisse se non ut Legem et Prophetas dissolveret (b), sed ut potius adimpleret. Hoc enim Marcion, ut additum, erasit. Sed frustra negabit (11) Christum dixisse, quod statim fecit ex parte. Prophetiam enim interim de loco adimplevit, de cœlo statim ad synagogam, ut dici solet, ad quod venimus nos AGE. Marcion, aufer etiam illud de Evangelio: Non sum missus nisi ad oves perditas domus Israel (Matth., XV, 24), et: Non est (12) auferre panem filiis, et dare eum canibus (Matth., VII, 27); ne scilicet Christus Israelis videretur. Sufficiant mihi facta pro dictis. Detrahe voces (13) Christi mei, res loquentur. Ecce venit in synagogam; certe ad oves perditas domus Israelis. Ecce doctrinæ suæ panem prioribus offert Israelitis; certe ut filios præferat. Ecce aliis eum nondum impertit; certe ut canes præterit. Quibus autem magis impertisset, quam extraneis Creatoris, si ipse in primis non fuisset Creatoris? Et tamen quomodo in synagogam potuit admitti tam repentinus, tam ignotus; cuius nemo adhuc certus de tribu, de populo, de domo, (c) de censu denique Augusti, quem testem fidelissimum dominicæ civitatis romana archiva custodiunt? Meminerant certe, nisi circumcisi scirent, non admittendum in sancta sanctorum. (d) Sed etsi passim synagoga adiretur, non tamen ad docendum, nisi ab optime cognito et explorato et probato, jam pridem in hoc ipsum, vel

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Deum Par. Fran.
- (2) Quo Seml.
- (3) Et quid Seml.
- (4) Subito Fran.
- (5) It Par. Fran.
- (6) Dei abei Fran.
- (7) Obito Par. Rhen.

- (8) Habitatis terram add. Rhen. ex cod. Gorr.
- (9) Et Jordanis Seml.
- (10) Et (si utique) Jun.
- (11) Negavit Seml.
- (12) Bonum inser. Lat.
- (13) Vocem Seml.

COMMENTARIUS.

CAP. VII.—(a) Hoc primum bibito, cito facito. Veram esse arbitror præstantissimi Hug. Grotii super hac verborum Isaia: interpretatione conjecturam, annotationibus in Evang. Matth., cap. IV, v. 14. Ric.

(b) Non ut Legem et Prophetas dissolveret. Irenæus (Lib. IV, 13) dicit Marcionem legis contrarium.

SEML.

(c) De censu denique Augusti, etc. Quis fuerit iste census, et de quo censu id accipiendum, magnopere controversum est. Baronius in Apparatu ad Annales eundem censet eum ac de quo Evangelista. Quod non alienum mihi vero videtur. De censuaria ordinatione id explicat Casaubonus in notis ad Spartianum, nescio quo auctore. Assentire libentius Petavio, qui duplicem Quirini censum fuisse scribit, modo id certum esset. Si enim conjectura locus aliquis tribuitur, pari jure ac eruditus Petavius conjecturas meas asferrem. Putarem quippe ἀπογραφὴν illam quæ sub Sentio Saturnino facta est, eandem esse cum de-

scriptione Quirini. Præsidem fuisse Saturninum con-jicio, et Quirinum procuratorem. Justinus quippe hoc eum nomine indigitat Apol. II: τῷ Κυρίῳ τοῦ ἡμετέρου ἐν λουδαίᾳ πρῶτον γεννητοῦ ἀρχιερέως; sub Quirino vestro in Judæa primo procuratore. Id autem parum honorificum mihi obijciat aliquis, post tot adeptes honores, post dignitates summas quibus functus est. Verum id fieri potuit ex majori quam de ejus virtute conceperat fiducia Augustus, sique Saturninus, ut imperatoris voluntati quodammodo faveret obsequendo, præses nomine tenus fuit tantum. Sic enim accipiendus est Eusebius lib. 1, cap. 5, ἀπαρκοῦντος Κυρίῳ τῆς Συρίας. Ex quibus nescio an vere dixisse Petavium quis pronuntiare audeat, qui nullos tunc extitisse censet Judææ procuratores. LE PR.

(d) Sed et si passim synagoga adiretur. Nempe, etiam a proselytis et gentilibus. Nec improbat Eusebius in Ecclesia christiana etiam laicos ἐκκλησίᾳ, modo id fiat τῇ τοῦ προσκυνοῦντος ἀποστολῇ. Ric.

aliunde commendato cum hoc munere. *Stupebant* A ita dixerim, sævi Dei Filium agnoverat Jesum, non optimi illius et perdere et punire nescientis. Quorsum hunc locum præmisimus? ut Jesum et (5) a demone non alium doceamus agniti, et a semetipso non alium conformatum quam Creatoris. Atquin, inquis, increpuit illum Jesus. Plane ut invidiosum, et in ipsa confessione petulantem, et (6) male adulantem; quasi hæc esset summa gloria Christi, si ad perditionem demonum venisset, et non potius ad hominum salutem; qui nec discipulos de subactione spirituum, sed (b) de candida salutis gloriari volebat. Aut cur eum increpuit? Si quasi mentitum in totum, ergo non fuit Jesus, nec Dei sanctus omnino. Si quasi ex parte mentitum, quod cum Jesum quidem et sanctum Dei, sed Creatoris existimasset, injustissime B increpuit hoc sentientem, quod sciebat sentiendum, et hoc non existimantem, quod ignorabat existimandum (7), alium Jesum, et alterius Dei sanctum. Quod si verisimiliorem statum non habet increpatione, nisi quem nos interpretamur, jam ergo et demon nihil mentitus est, non ob mendacium increpuit: ipse enim erat Jesus, præter quem alium demon agnovisse non poterat; et Jesus enim confirmavit, quem agnoverat demon, dum non ob mendacium increpat demonem.

CAPUT VIII.

Nazæus vocari habebat secundum prophetiam Christus Creatoris: unde et ipso nomine nos Judæi Nazæos (8) appellant per eum. Nam ei nimis, de quibus est (Thren., IV, 7): *Nazæi exultati sunt super viam*. Qui scilicet retro luridati delinquentiæ maculis, et nigrati ignorantie tenebris. Christo autem appellatio Nazæi compellitur erat ex infantie latebris, ad quas apud Nazareth descendit, vitando Archelaum filium Herodis. Hoc propterea non omisi, quia Christum Marcionis oportuerat omne commercium egerasse etiam locorum familiarium Christi Creatoris, habentem tanta Judææ oppida, non ita Christi Creatoris per Prophetas emancipata (9). Ceterum, Prophetarum erit Christus, ubicumque secundum Prophetas invenitur. Et tamen apud Nazareth quoque nihil novi notatur prædicasse, dum alio merito unius proverbii (Luc. IV, 23), ejectione refertur. Hic primum manus ei injectas animadvertens, necesse habeo jam de substantia ejus corporali præfinire, quod non possit phantasma credi, qui contactum, et quidem violentia plenum, detentus et captus, et ad præcipitum usque protractus, admisit, Nam etsi per medietas evasit, sed ante jam vim expertus, et postea dimissus; scilicet soluto, uti adsolet, tumultu; vel etiam irrupto,

LECTIONES VARIANTES.

(1) Adversarentur al.

(2) Ignoto jam al.

(3) Jam alid. Jun.

(4) Extraneum sed ad quem Jun.

(5) Et omitt. al.

(6) Ut Seml.

(7) Estimandum Seml.

(8) Nazænos Seml.

(9) Manicipata Jun.

COMMENTARIUS.

(a) Quoniam in potestate erat sermo ejus. Hoc est, potens erat sermo ejus. Lucas, 22: *toti dixerunt ei exprobre. Ric.*

(b) De candida salutis. Vestem intellige, nisi mavis

cum Rhenano, candidam substantivè usurpari. A Romanis illud vulgo petitur, apud quos honorum pettores candida veste induebantur, unde dicti candidati.

LE PR.

non tamen per caliginem eluso, quæ nulli omnino A tactui succidisset, si fuisset.

Tangere enim et tangi (a), nisi corpus, nulla potest res, etiam sæcularis sapientiæ digna sententia est. Ad summam, et ipse mox tetigit alios, quibus manus imponens, utique sentiendas, beneficia medicinarum conferebat, tam vera, tam non imaginaria, quam erant per quas conferebat. Ipse igitur enim Christus et Isaiæ, remediator valetudinum. Hic, inquit (Is., LIII, 4), *imbecillitates nostras auferi, et languores portat*. Portare autem Græci etiam pro eo solent ponere, quod est tollere. Sufficit interim mihi generalis repromissio. Quodcumque curaverit Jesus, meus est. Veniens tamen et ad species curationum. Cæterum, et a dæmonis liberare, curatio est valetudinis. Itaque spiritus nequam, quasi ex forma jam prioris exempli cum testimonio excedebant vociferantes: *Tu es Filius Dei*. Cujus Dei, vel hic pareat. Sed proinde increpabantur, et jubebantur tacere. Proinde enim Christus ab hominibus, non a spiritibus impundis, volebat se Filium Dei agnosci. Ille Christus duntaxat, cui hoc congruebat; quia præmiserat per quos posset agnosci, et utique digniores prædicatores. Illius erat, præconium immundi spiritus respicere, cui sancti abundabant. Porro, qui nunquam fuerat annuntiatus, si tamen volebat agnosci (frustra autem venerat, si nolebat), non esset aspernatus testimonium alienæ et enjuseumque substantiæ, qui propriæ non habebat, qui in aliena descenderat. Jam nunc et qua destructor Creatoris, nihil magis gestisset, quam a spiritibus ipsius agnosci, et divulgari præ timore, nisi quod Marcion Deum suum timeri negat, defendens bonum non timeri, sed judicem, apud quem sint materiæ timoris, ira, sævitia, judicia, vindicta, damnatio. Sed et dæmonia timore utique cedebant. Ergo timendi Dei Filium confitebantur, occasionem habitura non cedendi, si non timendi. Et ille jussu et increpitu ea expellens, non suasu qua bonus, timendum se exhibebat. Aut numquid ideo increpabat, quia timebatur nolens timeri? Et quomodo ea volebat excedere, quod nisi timore non facerent? Cecidit ergo in necessitatem, qua disparem se naturæ suæ ageret: cum posset ut bonus semel eis parcere. Cecidit et in aliam prævaricationis notam; cum se a dæmonis quasi Filium Creatoris sustineret timeri, ut jam non propria potestate expelleret dæmonia, sed per Creatoris auctoritatem. In solitudinem procedit. Solemnis et hujusmodi regio Creatoris. Oportebat sermonem illuc quoque videri in corpore, ubi egreat aliquando et in nube. Competebat et Evangelio habitus loci, qui placuerat et Legi. *Capiat* itaque *incuratitatem solitudo*, hoc Isaias (Is., XXXV, 1) promiserat. De-

lensus a turbis: *Oportet me*, inquit (Luc., IV, 42), *aliis civitatibus annuntiare regnum Dei*. Ostendebat jam alicubi Deum suum? Non puto adhuc usque. Sed de eis loquebatur, qui alium quoque Deum noverant. Nec hoc credo. Ergo si nec ille alium Deum ediderat, nec illi noverant præter Creatorem, ejusdem Dei regnum portendebat, quem solum sciebat notum eis qui audiebant.

CAPUT IX.

De tot generibus operum, quid utique ad piscaturam respexit, ut ab illa in apostolos sumeret Simonem et filios Zebedæi? Non enim simplex factum videri potest, de quo argumentum processurum erat, dicens (Luc., V, 10) Petro trepidanti de copiosa indagine piscium: *Ne time, abhinc enim homines cras capies*. Hoc enim dicto, Intellectum illis suggerebat adimpletæ prophetiæ, se enim esse, qui per Hieremiam pronuntiabat (Jerem., XVI, 16): *Eccæ ego mittam pisces multos, et piscabuntur illos*; homines scilicet. Denique relictis naviculis secuti sunt eum; ipsum intelligentes, qui cœperat facere quod edixerat. Aliud est, si adfectavit de naviculariorum collegio allegere, habiturus apostolum quandoque nauticum Marcionem. Præstruximus quidem adversus *Antitheses*, nihil proficere proposito Marcionis, quam putat, diversitatem Legis et Evangelii, ut et hanc a Creatore dispositam, denique prædicatam in repromissione novæ legis et novi sermonis et Novi Testamenti. Sed quoniam attentius argumentatur (b) apud illum suum nescio quem *οὐραλατραπεζον*, id est commiseronem, et *συγκομινην*, id est, coodibilem, in leprosi purgationem, non pigebit ei occurrere, et in primis figuratæ legis vim ostendere; quæ in exemplo leprosi non contingendi, imo ab omni commercio submovendi, communicationem prohibebat hominis delictis commaculati; cum qualibus et Apostolus (I Cor., V, 11) *cibum quoque vetat sumere*: participari enim stigmata delictorum, quasi ex contagione, si quis se cum peccatore miscuerit. Itaque Dominus volens altius intelligi Legem, per carnalia spiritalia significantem, et hoc nomine non destruens, sed magis exstruens quam pertinentius volebat agnosci, tetigit leprosum, a quo etsi homo inquinari potuisset, Deus utique non inquinaretur, incontaminabilis scilicet. Ita non præscribitur illi quod debuerit legem observare, et non contingere immundum, quem contineus immundi non erat inquinaturus. Hoc magis meo Christo competere sic doceo, dum tuo non competere demonstro. Si enim ut æmulus legis tetigit leprosum, nihil faciens præceptum legis, per contemptum inquinamenti, quomodo posset inquinari, qui corpus non habebat quod inquinaretur? phantasma enim inqui-

COMMENTARIUS.

CAP. VIII.—(a) *Tangere enim et tangi*, etc. Illud idem, c. 5 de Anima attulit ut corpoream ibi adstrueret. Habebatur autem apud Lucertium (de rerum Nat. lib. 1), adversus cujus deliria disputat Lactantius, lib. VII

Instit. Div. Le Pa.

CAP. IX.—(b) *Apud illum suum nescio quem*, etc. E margine in textum irrepserunt interpretationes grecarum vocum. Le Pa.

nari non posset. Qui ergo inquinari non poterat ut A phantasma, jam non virtute divina incontaminabilis erit, sed phantasmatis inanitate: nec contempsisse videri potest inquinamentum, cujus materiam non habebat: ita nec legem destruxisse, qui inquinamentum ex occasione phantasmatis, non ex ostentatione virtutis evaserat. Si autem Heliseus, prophetae Creatoris, unicum leprosum Naaman syrum ex tot leprosis israelitis emendavit (IV Reg., V, 14), nec hoc ad diversitatem facit Christi, quasi hoc modo melioris, dum israelitem leprosum emundavit (1) extraneus, quem suus dominus emundare non valuerat; syro facilius emundato, significato (2) per nationes emundationis in Christo lumine earum, quae (a) septem maculis capitalium delictorum inhorrent, idololatria, blasphemia, homicidio, adulterio, stupro, falso testimonio, fraude. Quapropter septies quasi per singulos titulos in Jordane lavit, simul et ut totius (3) hebdomadis caperet (4) expiationem (5); quia unius lavacri vis et plenitudo Christo soli dicebatur, facturo in terris, sicut sermonem compendiatum, ita et lavacrum. Nam et hoc opponit Marcion, Heliseum quidem materia egnisse, aquam adhibuisse, et eam septies; Christum vero verbo solo, et hoc semel functum (6), curationem statim representasse. Quasi non audeam et verbum ipsum in substantiam Creatoris vindicare. Nullius rei non ille potior auctor, qui prior. Incredibile plane, ut potestas Creatoris verbo remedium vilius unius operata sit, quae verbo tantam mundi molem semel protulit. Unde magis dignoscitur Christus Creatoris, quam ex verbi potestate? C Sed ideo alius Christus, quia aliter quam Heliseus, quia potentior dominus famulo suo. Quid constituit, Marcion, proinde res agi a servis, quemadmodum ab ipsis dominis? Non times ne in dedecus tibi vertat, si ideo Christum negas Creatoris, quia potentior fuerit famulo Creatoris, qui ad Helisei pusillitatem major agnoscebat, si tamen major? Par enim curatio, licet distet operatio. Quid amplius praestitit tunc Christus, quam mens Heliseus? Imo, quid magnum praestitit tui Christi verbum? cum id praestiterit quod fluvius Creatoris. Secundum haec, cetera quoque occurrunt. Quantum enim ad gloriae humanae aversionem pertinebat, vetuit eum divulgare: quan-

tum autem ad tutelam legis, jussit ordinem impleri: Vade, ostende te sacerdoti, et offer munus quod praecepit Moyses. Argumenta enim figurata utpote (7) prophetiae (8) legis adhuc in suis imaginibus tuebatur, quae significabant hominem quondam peccatorem, verbo mox Dei emanatum, offerre debere munus Deo apud templum, orationem scilicet et actionem gratiarum apud Ecclesiam, per Christum Jesum catholicum Patris sacerdotem. Itaque adjecit: Ut sit vobis in testimonium; sine dubio, quo testabatur se legem non dissolvere, sed adimplere; quo testabatur seipsum esse, qui morbos et valetudines eorum suscepturus annuntiabatur. Hanc tam (9) congruentem et debitam interpretationem testimonii adulatores Christi sui Marcion, sub obtentu mansuetudinis et lenitatis queri excludere. Nam et bonus, inquit, praeterea sciens omnem, qui lepra esset liberatus, solemnia legis executurum, ideo ita praecepit. Quid tum? Perseveravitne in bonitate, id est, permissione legis, an non (10)? Si enim bonus perseveravit, nunquam (11) destructor erit legis, nec Dei alterius habebitur; cessante legis destructione per quam alterius Dei vindicatur. Si non perseveravit bonus destruendo postea legem, falsum ergo testimonium postea collocavit apud illos in curatione leprosi: deservit enim bonitatem, dum destruit legem. Malus jam, quando legis eversor, si bonus, cum legis indultor. Sed et eo quod indulsit legi obsequium, bonam legem confirmavit. Nemo enim malo obsequi patitur. Ergo et sic malus, si obsequium malae legi indulsit; et sic deterior, si bonae legis destructor advenit. Proinde si ut sciens omnem qui lepra liberatus esset ita facturum, ideo praecepit munus offerre, potuit ei non praecepisse quod sciebat nitro futurum. In vanum ergo descendit quasi legem destructurus, cum cedit obsecutoribus legis. Aliaque quasi sciens formam eorum, magis ab eis avertendos praevire debuerat, si in hoc venerat. Cur ergo (12) non tacuit, ut homo solo suo arbitrio legi obediret? tunc enim aliquatenus posset videri patientiae suae praestitisse. Sed adjecit etiam auctoritatem suam exaggeratam testimonii pondere. Cujus jam testimonii, nisi legis assertae? Certe nihil interest quomodo firmaverit legem, sive qua bonus, sive qua supervacuus, sive

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Emundat Seml.
- (2) Significat Seml.
- (3) Toties Rig. Venet.
- (4) Caperet Rig. Venet.
- (5) Et inser Seml.
- (6) Functio Seml.

- D (7) Utputa Seml.
- (8) Propheta Seml. propheta Jun.
- (9) Totam Par.
- (10) Aut non Seml.
- (11) Nusquam Seml.
- (12) Enim Seml.

COMMENTARIUS.

(a) Septem maculis capitalium delictorum. Longe aliam habes quam quae communiter traditur septem capitalium delictorum enumerationem, utpote cum hic enumerentur idololatria, blasphemia, homicidium, adulterium, stuprum, falsum testimonium, et fraus. Quorum idololatria et blasphemia possunt ad superbiam referri, homicidium ad iram, adulterium et stuprum ad luxuriam, falsum testimonium et fraus ad avaritiam; sed restabant praeterea, invidia, gula,

et aecidia. Tria autem ex his enumeratis adulterium, fraudem, homicidium, Cyprianus etiam inter mortalia crimina ponit, lib. de Bono Patientiae. Auctor denique lib. de Pudicitia, eadem ista inter graviora et exitiosa, imo et mortalia numerat, praeter falsum testimonium, cujus loco ibi negationem addit, fornicationem illic appellans, quam hic stuprum more suo. PAM.

qua patiens, sive qua inconstans, dum te, Marcion, de gradu pellam (a). Ecce præcepit legem impleri. Quocumque modo præcepit (1), eodem potuit etiam illam præmississe (Matth., V, 17) sententiam: *Non veni legem dissolvere, sed adimplere*. Quid ergo tibi fuit de Evangelio erasisse quod salvum est? confessus es enim præ bonitate fecisse illum, quod negas dixisse. Constat ergo dixisse illum, quia et fecit; et te potius vocem Domini (b) de Evangelio erasisse (2), quam nostros injecisse.

CAPUT X.

Curatur et paralyticus (Luc., V), et quidem in cœtu spectante populo. Videbit enim, inquit Esaias (Is., XXXV, 2), *populus sublimitatem Domini, et gloriam Dei*. Quam sublimitatem et quam gloriam? *Convalescite manus dimissæ, et genua dissoluta*. Hoc erit paralysis. *Convalescite, nec time*. Non otiose literans, *Convalescite*; nec vane subjungens, *Nec time*: quoniam cum redintegratione membrorum, virium quoque representationem pollicebatur: *Exsurge, et tolle grabatum tuum*; et animi vigorem, ad non timendos qui dicturi erant: *Quis dimittet peccata, nisi solus Deus?* Habes itaque jam et specialis medicinæ disponentem prophetiam, et eorum quæ medicinam sunt secuta. Pariter et dimissorem delictorum Christum recognosce apud eundem prophetam: *Quoniam* (3), inquit (Is., LIII), *in plurimis dimittet delicta eorum, et delicta nostra ipse auferi*. Nam et in priore (4) (Is., I, 18), ex ipsius Domini persona: *Etsi fuerint delicta vestra tanquam roseum, velut nivem exalbabo; et si tanquam coccinum, velut lanam exalbabo*. In roseo sanguinem ostendens prophetarum; in coccino Domini, ut clariorem. Etiam Michæas (Mich., VII, 18 et 19) de venia delictorum: *Quis Deus quomodo tu, eximens iniquitates, et præteriens injustitias residuis* (5) *hereditatis tuæ* (6)? *Non tenuit in testimonium* (c) *iram suam, quia voluit misericordiam* (7). *Avertet* (8), *et miserebitur nostri*. *Demerget delicta nostra, et demerget in profunda maris peccata nostra*. Sed etsi nihil tale in Christum fuisset prædicatum, haberem hujus benignitatis exempla in Creatore, promittentia mihi et in Filio Patris affectus. Video Ninivitas scelerum veniam consecutos a Creatore, ne dixerim tunc quoque a Christo, quia a

primordio egit in Patris nomine. Lego et Nathan prophetam agnoscenti David delictum suum in Uriam dixisse (II Reg., X, 13): *Et Dominus circumdedit delictum tuum, et non morieris*; proinde et (I Reg., XXI) Achab regem, maritum Jezabel, reum idololatriæ et sanguinis Nabuthæ, veniam meruisse, poenitentia nomine; (d) Jonatham, filium Saulis, resignati jejunii culpam deprecatione delasse (I Reg. XIV). Quid de ipso populo retexam, totiens delictorum indulgentia restituto? ab eo scilicet Deo, qui (Ezech. XXXIII, 11) mavult misericordiam quam sacrificium, et peccatoris poenitentiam quam mortem. Prius est igitur, neges Creatorem indulsisse aliquando delicta; consequens (9), ut ostendas nec in Christum suum tale quid eum prædicasse: et ita probabis novam istam Christi novi scilicet benignitatem, si probaveris, nec parem Creatori, nec prædicatam a Creatore. Sed et peccata dimittere an ejus possit esse, qui negetur tenere; et an ejus sit absolvere, cujus non sit etiam damnare; et, an congruat eum ignoscere, in quem nihil sit admissum: alibi (e) jam congressi, malumus (10) admonere, quam retractare. De filio hominis duplex est nostra præscriptio, neque mentiri posse Christum, ut se filium hominis pronuntiaret, si non vere erat; neque filium hominis constitui, qui non sit natus ex homine, vel patre vel matre: atque ita discutiendum, cujus hominis filius accipi debeat, patris an matris. Si ex Deo patre est, utique non (11) ex homine: si non et ex homine, superest ut ex homine sit matre: si ex homine, jam apparet quia ex virgine. Cui enim homo (12) pater non datur, nec vir matri ejus deputabitur; porro, cui vir non deputabitur, virgo est. Cæterum, duo jam patres habebuntur, Deus et homo, si non virgo sit mater. Habebit enim virum, ut virgo non sit; et habendo virum, duos patres faciet, Deum et hominem, ei qui et Dei et hominis esset filius. Talein, si forte, Castori aut Herculi (f) nativitatem tradunt fabulæ. Si hæc ita distinguuntur, id est, si ex matre filius est hominis, quia ex patre non est; ex matre autem virgine, quia non ex patre homine; hic erit Christus Isaie, quem concepturam virginem prædicat. Qua igitur ratione admittas filium hominis, Marcion, circumspicere non possum. Si patris hominis, negas

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Præcepit ad.
- (2) Eradicasse Seml.
- (3) Quomodo Seml.
- (4) Primore ad.
- (5) Residuas Par.
- (6) Et inser. Seml.
- (7) Voluit: et misericordem Seml. quod nec sensum ha-

D del, nec cum LXX convenit.

- (8) Avertet Jun. revertetur, secundum LXX.
- (9) Est add. Seml. Oberth.
- (10) Malumus Venet. Oberth.
- (11) Est inser. Seml. Oberth.
- (12) Homo omitt. Seml. Oberth.

COMMENTARIUS.

(a) De gradu pellam. Objectionem tuam illam dissolvam, qua bonum Deum indulsisse dicis, et malum abstulisse; disputat enim accerrime contra has inumanitates hic scriptor. Læ Pa.

(b) De Evangelio erasisse, etc. Ob corruptum B. Lucæ in omnibus fere Evangelium; et inter alia, cap. IV de quo hic questio. Læ Pa.

CAP. X.—(c) Non tenuit in testimonium. Hic, ut aliis in locis, sequitur Tertullianus versionem LXX interpretum, qui, cum legissent per *lahed* vocem hebraicam *ty*

quæ per *tehad* legi debuisset, scripserunt hoc loco, *et per tehad* (in testimonium), ubi *et* *ahed* (in æternum) scribere rectius potuissent. Epp.

(d) Jonathan filium Saulis, resignati jejunii, etc. Resignatum vocat jejunium infractum; dederat enim Jonathan occasionem violandi jejunii, cum meliori suo admovit. Læ Pa.

(e) Alibi jam congressi. Est locus Lib. I, c. 26.

(f) Castori aut Herculi: Uterque Jovis filius: Castor, ex Leda Tyndari conjuge; Hercules, ex Alcmena Amphitryonis. Rhen.

Dei filium; si et Dei, Herculem de fabula facis Christum; si matris tantum hominis, meum concedis; si neque matris (1) hominis, ergo nullius hominis est filius, et necesse est mendacium admiserit, qui se quod non erat dixit. Unum potest angustiis tuis subvenire, si audeas aut Deum tuum patrem Christi hominem quoque cognominare, quod de *Æone* (2) fecit Valentinus (a); aut virginem hominem negare, quod ne (3) Valentinus quidem fecit. Quid nunc, si ipso titulo filii hominis censetur Christus apud Daniellem? nonne sufficiet (4) ad probationem prophetie Christi? Cum enim id se appellat quod in Christum prædicabatur Creatoris, sine dubio ipsum se præstat intelligi, in quem prædicabatur. Nominum communio simplex (5), si forte, videri potest, et tamen nec Christum, nec Jesum vocari debuisse defendimus, diversitatis conditionem tenentes. Appellatio autem quod est filius hominis, in quantum ex accidenti obvenit, in tantum difficile est ut et ipsa concurrat super nominis communionem. Ex accidenti enim proprio (6) est, maxime cum causa conveniat eadem, per quam deveniat in communionem. Atque adeo si et Christus Marcionis natus ex homine diceretur, tunc et ipse caperet appellationis communionem; et essent duo filii hominis, sicut et duo Christi; et duo Jesus. Ergo cum appellatio propria est ejus, in quo habet causam, si (7) alii vindicetur, in quo est communio nominis, non etiam appellatio, suspecta jam sit communio nominis quoque in eo, cui vindicatur sine causa communio appellationis; et sequitur ut unus idemque credatur, qui et nominis appellationis capior invenitur, dum alter excluditur, qui non habet appellationis communionem, carens causa; nec alius erit capior utriusque, quam qui prior, et nomen sortitus est Christi, et appellationem filii hominis; Jesus scilicet Creatoris. Hic erat visus Babylonio regi (*Dan. III*) in fornace cum martyribus suis quartus, tanquam filius hominis; idem ipsi (8) Danieli (*Dan. VII*) revelatus directo *filius hominis*, veniens cum cæli nubibus iudex, sicut et Scriptura demonstrat. Hoc dixi sufficere potuisse de nominatione prophetica circa filium hominis. Sed plus mihi Scriptura confert, ipsius

A scilicet Domini interpretatione. Nam cum Judæi solummodo hominem ejus intuentes, necdum et Deum certi, qua Dei quoque Filium, merito retractarent non posse hominem delicta dimittere, sed Deum solum, cur non secundum intentionem eorum de homine eis respondit (*Luc. V. 24*) (9), *Habere eum potestatem dimittendi delicta*, quando et filium hominis nominans, hominem nominaret? nisi quia ideo ipsa voluit eos appellatione filii hominis ex instrumento Danielis repercutere, ut ostenderet Deum (10) et hominem qui delicta dimitteret; illum scilicet solum filium hominis, apud Danielis prophetiam consecutum judicandi potestatem, ac per eam utique et dimittendi delicta: qui enim judicat, et absolvit: ut, scandalo isto discusso per Scripturam recordationem,

B facilius eum agnoscerent ipsum esse filium hominis, ex ipsa peccatorum remissione (b). Denique, nusquam adhuc professus est se filium hominis, quam in isto loco primum, in quo primum peccata dimisit, id est, in quo primum judicavit, dum absolvit. Ad hæc quodeumque diversa pars fuerit argumentata, quale sit, dispice (11). Nam in illam necesse est amenitiam tendat, ut et filium hominis defendat, nec mendacem eum faciat; et ex homine neget natum; ne filium virginis concedat. Quod si et auctoritas divina, et rerum natura, et communis sapientia non admittunt (12) insaniam hæreticam, occasio est et hic interpellandi quam brevissime de substantia corporis adversus phantasmata Marcionis. Si natus ex homine est, ut filius hominis, corpus ex corpore est. Plane C facilius invenias hominem natum cor non habere vel cerebrum, sicut ipsum Marcionem, quam corpus, ut Christum Marcionis. Atque adeo inspicere cor Ponticii aut cerebrum.

CAPUT XI.

Publicanum affectum a Domino in argumentum deducit, quasi ab adversario legis affectum, (c) extraneum Legis, et judaismi profanum. Excidit ei vel de Petro, Legis homine, et tamen non tantum affecto, sed etiam testimonium consecuto agnitionis præstita a Patre (*Matth. XVI. 17*). Nusquam legerat lumen, et spem, et expectationem nationum prædicari Christum. Atquin probavit potius Judæos, di-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Patris *Venet. Seml. Obert.*
- (2) De eo *quec al.*
- (3) Nec *Seml. Ober.*
- (4) Sufficit *Seml. Ober.*
- (5) Duplex *San.*
- (6) Proprio *San.*

- (7) Et *inser. Seml.*
- (8) Item ipse *Seml. Obert.*
- (9) Respondebit *Venet. nig.*
- (10) Eum *al.*
- (11) Inspice *Seml. Obert.*
- (12) In *inser. Seml. Obert.*

COMMENTARIUS.

(a) Quod de *Æone* fecit Valentinus. In angustias summam redactum Marcionem sublevare videtur, subterfugiumque illi suppeditat, quasi idem ac Valentinus sentiret, qui Jesum quem et Christum vocabat ex æonibus compositum aiebat. At ex illo loco illum postea scribit deiecit. *L. Pa.*

(b) Denique nusquam adhuc professus est, etc. Loquitur Auctor de Evangelio *Luc.* solummodo, secundu quod in isto loco primum professus est se filium hominis. Nam si de Evangelis omnibus loquimur, ante hoc miraculum recenset D. *Matthæus* illud Christi:

D *Filius autem hominis non habet ubi reclinet*, quod primum repetitur *Lucæ IX.* Utrum autem prius contigerint verba illa Christi ante istud miraculum, sicuti contendunt qui Concordiam scripserunt evangelicam, an posterius, quod indicare videtur Auctor, aliis disputandum relinquo. *Pa.*

CAP. XI.—(c) *Extraneum Legis et judaismi*, etc. Extraneum ut supra cum *gentium* plus semel conjunxit. Ille etiam dixit, judaismi profanum, intelligens a Judæis rejectum velut execrabilem. *Rux.*

cendo (*Luc. V, 31*), *medicum sanis non esse necessarium, sed male habentibus*. Si enim male valentes voluit intelligi ethnicos et publicanos quos allegebat, sanos iudeos confirmabat, quibus medicum necessarium negabat. Hoc si ita est, male descendit ad Legem destruendam, quasi ad malam valetudinem remediandam, in qua qui agebant, bepe valebant, quibus medicus necessarius non erat. Quale est autem, ut similitudinem medici proposuerit, nec impleverit? Nam sicut sanis medicum nemo adhibet; ita nec in tantum (1) extraneis, quantum est homo a Deo Marcionis, suum habens et auctorem et protectorem, et ab illo potius medicum Christum. Hoc similitudo præjudicat, ab eo magis præstari medicum, ad quem pertinent qui languent. Unde autem et Joannes venit in medium? Subito Christus, subito et Joannes. Sic sunt omnia apud Marcionem, quæ suum et plenum habent ordinem apud Creatorem. Sed de Joanne cætera alibi; ad presentes enim (2) quosque articulos respondendum est. Nunc illud tuebor, ut demonstrem et Joannem Christo, et Christum Joanni convenire, utique prophetae Creatoris, qua Christum Creatoris; atque ita erubescat hæreticus, Joannis ordinem frustra frustratus. Si enim nihil omnino administrasset Joannes, secundum Esaiam (*Is. XL, 3*) vociferator in solitudinem, et præparator viarum dominicarum, per denuntiationem et laudationem poenitentiae; si non etiam ipsum inter ceteros finxisset, nemo discipulos Christi, manducantes et bibentes, ad formam discipulorum Joannis assidue jejunantium et orantium provocasset; quia si qua diversitas staret inter Christum et Joannem, et gregem utriusque, nulla esset comparationis exactio, vacaret provocationis intentio. Nemo enim miraretur, et nemo torqueretur, si diversæ divinitatis æmulae predicationes, de discipulis quoque inter se non convenirent, non convenientes prius de auctoritatibus disciplinarum: adeo Joannis erat Christus, et Joannes Christi; ambo Creatoris, et ambo de Lege et Prophetis, prædicatores et magistri. Sed et Christus rejecisset Joannis disciplinam, ut Dei alterius; et discipulos defendisset, ut merito aliter incidentes, aliam scilicet et contrariam initiatos divinitatem. At nunc humiliter reddens rationem, quod non possent jejunare filii sponsi, quamdiu cum eis esset sponsus; postea vero jejunaturos promittens, cum ablatas ab eis sponsus esset; nec discipulos defendit, sed potius excusavit, quasi non sine ratione re-

prehensos; nec Joannis rejecit disciplinam, sed magis concessit, tempori Joannis eam præstans, ut (3) tempori (4) suo eam destinans; rejecturus aliquam eam, et defensurus æmulos ejus (5), si non ipsius fuisset jam quæ erat. Teneo (6) meum Christum, etiam in nomine sponsi, de quo Psalmus (*Ps. XVIII, 5*): *Ipsæ tanquam sponsus egrediens de thalamo suo: a summo cæli projectio ejus, (a) et deversio ejus ad summum usque ejus*. Qui etiam per Esaiam gaudens ad Patrem: *Exultet, inquit (Is. LXI, 10) anima mea in Domino; induit enim me indumentum salutaris, et tunicam jucunditatis velut sponso: circumposuit mihi mitram velut sponsæ (7)*. In se enim (8) et Ecclesiam deputat, de qua idem Spiritus ad ipsum (*Is. XLIX, 18*): *Et circumpones tibi omnes eos, velut ornamentum sponsæ (9)*. Hanc sponsam Christus sibi etiam (10) per Salomonem ex vocatione gentium accersit. Siquidem legisti (*Cant. IV, 8*): *Veni, sponsa, de Libano*. Eleganter Libani utique montis mentione injecta, qui thuris vocabulum est penes Græcos (b), de idololatRIA enim sibi sponsabit Ecclesiam. Nega te nunc dementissimum, Marcion. Ecce legem tui quoque Dei impugnas: Nuptias non conjungit, conjunctas non admittit, neminem tinguat (11) nisi cælibem aut spudonem, morti aut repudio baptismæ servat. Quid itaque Christum ejus sponsum facis? Illius hoc nomen est, qui masculum et feminam conjunxit, non qui separavit. Errasti in illa etiam Domini pronuntiatione, qua videtur nova et vetera discernere. Inflatus es utribus veteribus, et excrebratus es novo vino; atque ita veteri, id est, priori Evangelio pannum hereticæ novitatis assuisti. In quo, (12) alter (13) creator (velim discere) cum per Hieremiam (*Jerem. IV, 4*) præcepit: *Novate vobis novamen novum; nonne a veteribus avertit? cum per Esaiam (Is. XLIII, 18) edicit: Vetera transierunt; ecce nova quæ ego facio; nonne ad nova convertit? Olim hæc statuimus destinationem pristinorum a Creatore potius repromissam, a Christo exhiberi, sub unius et ejusdem Dei auctoritate, cujus sint et vetera et nova. Nam et vinum novum si non committit in veteres utres, qui et veteres utres non habuerit; et novum additamentum nemo injicit veteri vestimento, nisi cui non defuerit et vetus vestimentum. Ille non facit quid, si faciendum non est, qui non habeat unde faciat, si faciendum esset. Itaque (14) si in hoc dirigebat similitudinem, ut ostenderet se Evangelii novitatem separare a Legis vetustate, suam demonstrabat, et illam a qua*

LECTIONES VARIANTES.

- (1) In quantum Jun.
- (2) Enim abest Rig. Fran.
- (3) Et Jun.
- (4) Temporis Rheu.
- (5) Destinans si non, cæteris voc. omissis, Seml. Overt.
- (6) Jamque teneo Paris. Fran.
- (7) Et velut sponsam ornavit me ornata Fran. sec. LXX.

- (8) Enim omitt. Seml. Overt.
- (9) Sponsa Fran.
- (10) Etiam omitt. Seml. Overt.
- (11) Tinguat Seml. Overt.
- (12) In quo Venet.
- (13) Aliter nonnulli.
- (14) Et inser. Seml. Overt.

COMMENTARIUS.

(a) *Et deversio ejus, etc.* Devertit et deversari, supra quoque legitur. Paulo post scripsimus: *Hanc sponsam Christus sibi etiam per Salomonem. Rheu.*

(b) *Qui thuris vocabulum est penes Græcos.* Apud Theophrastum et Dioscoridem pro thure et arbore

thurifera. Apud Diosc., lib. I, c. 38: *πύλος λεβύσσου, cortex thuriferæ arboris*. Sed et apud Hebræos thus a candore dicitur *לָבַן*, et mos Libanus *לבן*, cedris altissimis insignis est. Le Pa.

separabat, alienorum separatione non fuisse notandam, quia nemo alienis sua adjungit, ut ab alienis separare possit. Separatio per conjunctionem capit, de qua sit. Ita, quæ (1) separabat, et in uno ostendebat fuisse, sicut et fuissent, si non separaret. Et tamen sic concedimus separationem istam per reformationem, per amplitudinem, per profectum, sicut fructus separatur a semine, cum sit fructus ex semine: sic et Evangelium separatur a Lege, dum provehitur ex Lege: aliud ab illa, sed non alienum; diversum, sed non contrarium. Nec forma sermonis in Christo nova: cum similitudines objicit, cum questiones refutat, de septuagesimo septimo venit psalmo: (a) *Aperiam, inquit, in parabolam os meum*, id est similitudinem: *eloquar problemata*, id est, edisseram questiones. Si hominem alterius gentis probare voluisses, utique de proprietate loquelæ probares.

CAPUT XII.

De sabbato quoque illud premitto, nec (2) hanc questionem consistere potuisse, (b) si non Dominum (3) sabbati circumferret Christus. Nec enim disceptaretur cur destrueret sabbatum, si destruire deberet. Porro, destruire deberet, si alterius Dei esset, nec quisquam miraretur facientem quod illi congruebat. Mirabantur ergo, quia non congruebat illi Deum creatorem circumferre, et sabbatum ejus impugnare. Et ut prima quæque decidamus, ne eadem ubique novemus ad omnem argumentationem adversarii, ex aliqua nova Christi institutione nitentem; hæc jam definitio stabit, ideo de novitate institutionis cujusque disceptatum; quia de novitate divinitatis nihil erat usque adhuc editum, sicuti nec disceptatum: nec posse retorqueri ex ipsa novitate institutionis cujusque satis aliam a Christo demonstratam divinitatem, quando et ipsam novitatem pronuntiatam a Creatore consulerit, in Christo non esse mirandam. Et oportuerit utique prius alium Deum exponi, postea disciplinam ejus induci; quia Deus auctoritatem præstat disciplinæ, non Deo disciplina: nisi si et Marcion plane tam perversas non per magistrum litteras didicit, sed per litteras magistrum. Cætera de

A sabbato ita dirigo: Si sabbatum Christus intervertit, secundum exemplum fecit Creatoris. Siquidem in obsidione civitatis Hierichuntis, circumlata per muros arca Testamenti septem (4) diebus, etiam sabbato, ex præcepto Creatoris sabbatum operatione destruxit, ut putant qui hoc et de Christo existimant, ignorantes neque Christum sabbatum destruxisse, neque Creatorem, ut mox docebimus. Et tamen per Jesum tunc quoque concessum est sabbatum, ut et hoc in Christum renuntiaretur, etiamsi odio insecutus est solemnissimum Judæorum diem, ut Christus non Judæorum. De odio quoque sabbati professus, Creatorem, ut Christus ipsius, sequebatur exclamantem ore Esaiæ (Is. 1, 14): *Neomenias et sabbata vestra odit anima mea*. Sed et hæc quoque modo dicta sint, acrimus adhibendam tamen in hac specie etiam abruptam provocationem. Nunc et ad ipsam materiam disceptabo, in qua visa est destruire sabbatum Christi disciplina. Esurierant discipuli; ea die spicas decerpitas manibus effruxerant (5): cibum operati, ferias ruperant. Excusat illos Christus, et reus est sabbati læsi: accusant Pharisei, Marcion capiat status controversiæ (ut aliquid cludam cum mei Domini veritate) scripti et voluntatis (c). De Scriptura enim sumitur Creatoris, et de Christi voluntate color, quasi de exemplo David introgressi sabbatis templum, et operati cibum, audenter fractis panibus propositionis. Meminerat enim et ille hoc privilegium donatum sabbato a primordio, quo dies ipse compertus est; veniam jejuniis dico. Cum enim prohibuisset Creator in biduum legi manna, solummodo permisit in parascere, ut sabbati sequentis ferias pridiana pabuli paratura jejuniis liberaret. Bene igitur, quod et causam eandem secutus est Dominus in sabbati, si ita volunt dici (6), destructione: bene, quod et affectum Creatoris expressit in sabbato non jejunandi honore. Denique, tunc demum sabbatum destruxisset, etiam ipsum Creatorem, si discipulos sabbato jejunare mandasset, adversus statum scripti et voluntatis Creatoris. Sed quoniam (d) discipulos non constanter tuebatur, sed excusat, quoniam (e) humanam opponit

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Itaque et *Jm.*
(2) Ne *Rig. Venet.*
(3) Deum *Seml. Oberth.*
(4) Octo *Seml. Oberth.*

- D (5) Effruxerant *Rig. Seml. Venet. Oberth.* effruxerant, *Paris.*
(6) Diei *al.*

COMMENTARIUS.

(a) *Aperiam in parabolam os meum*. Hoc est, ad eptum imbecillitatis humana verba faciam. De parabolis veterum scriptorum, Seneca, epist. 59: *Illi qui simpliciter et demonstrandæ rei causam eloquebantur, parabolis referti sunt, quas existimo necessarias, non ex eadem causa qua poetis, sed ut imbecillitatis nostre adminicula sint, et ut discentem et audientem in rem præsentem adducant*. Parabolam Cicero collationem vocat. Quintilianus, lib. VIII: *In omni autem parabola aut præcedit similitudo, et res sequitur; aut præcedit res, et similitudo sequitur*. *Ric.*

CAP. XII. — (b) Si non dominum sabbati circumferret Christus, etc. Hic adludit ad illud Christi, *Dominus est filius hominis etiam sabbati*; de quo sic Epiphanius: *« Duo statim, inquit, simul, et filium hominis, et dominum sab-*

bati, seipsum Salvator constitetur; docens ut ne sabbatum alienum a sua creatione putetur. » *PAR.*

(c) *Scripti et voluntatis*. Γραμμάτων καὶ βουλῆς. *Ric.*

(d) *Discipulos non constanter tuebatur*. Non fortiter, quemadmodum Fabius Quintil., Instit. I. V, dixit: *Jam ne balare quidem, aut hinc fortiter diceremus, nisi judicio vetustatis niteremur*. *Ric.*

(e) *Humanam opponit necessitatem, quasi deprecatricem*. Excusatio quam populis ostendit Christus sabbatum non destruebat; præsentior erat cibi necessitas, quam ut colligendi tempus in aliud tempus differretur; permisit itaque, nec tamen sabbatum abrogavit. *LE PR.*

necessitatem quasi deprecatricem; quoniam potior honorem sabbati servat non contristandi, quam vacandi; quoniam David, comitesque ejus, cum discipulis suis aequat in culpa et in venia; quoniam placeat illi, quia Creator indulgit; quoniam de exemplo ejus, (1) ipse tam bonus est; ideo alienus est a Creatore. Exinde (Luc. VI, 7) observant pharisæi, si medicinas sabbatis ageret, ut accusarent eum: certe quæ sabbati destructorem, non quæ novi Dei professorem; fortasse enim hunc solum articulum ubique ingeram, alium Christum nusquam prædicatum. In totum autem errabant (2) pharisæi circa sabbati legem, non animadvertentes conditionaliter eam indicentem ferias operum sub certa specie eorum. Nam cum de die sabbati dicit (Exod. XX, 10): (a) *Omne opus tuum non facies in ea*; dicendo, tuum, de humano opere definit, quod quisque ex artificio, vel negotio suo exequitur, non de divino. Opus autem salutis et incolunitatis, non est hominis, sed Dei proprium. Sicut et rursus in lege: *Non facies*, inquit (Exod. XII, 16), *omne opus in ea, nisi quod fiet omni animæ* (b) id est in causa animæ liberandæ; quia opus Dei etiam per hominem fieri potest in salutem (3) animæ, a Deo tamen, quod facturus fuerat et Christus homo, quia et Deus. In hunc ergo sensum legis inducere volens illos per manus arefactæ restitutionem, interrogat: *Licetne sabbatis benefacere, annon? animam liberare, an perdere?* Ut id operis promittens, (4) quod pro anima facturus esset, admoneret eos, quæ opera sabbati lex prohiberet, humana scilicet; et quæ præciperet, divina scilicet, quæ fierent animæ omni; dominus sabbati dictus, quia sabbatum, ut rem suam, inebatur. Quod etiam si destruxisset, merito, quia dominus magis ille qui insitit. Sed non omnino destruxit, quia dominus; ut hinc jam apparere possit, ne tum quidem in arcæ circumlacione apud Hierichuntem, sabbatum a Creatore destructum. Nam et illud opus Dei erat, quod ipse præceperat, et quod propter animas disposuerat hominum suorum, in discrimine belli constitutas. Sed et si odium alicubi sabbatorum professus est, *vestra sabbata* dicendo (Is. I, 15), hominum (5) ea deputans, non sua, quæ sine Dei timore celebrat populus plenus delictis, labijs Deum dili-

gens non corde; suis sabbatis, id est, quæcumque disciplina ejus agerentur, alium statum fecit, quam per eundem postea prophetam (Is. LVIII, 13) vera, et delicata, et non profananda pronuntiat. Ita nec Christus omnino sabbatum rescindit, cujus legem tenuit et supra in causa discipulorum pro anima operatus; esurientibus enim solatium cibi indulgit; et nunc manum aridam curans, factis ubique ingerens (Matt. V, 17): *Non veni dissolvere legem, sed adimplere*; nec (6) Marcion hac voce os ei obstruxit. Adimplevit enim et hic legem, dum conditionem interpretatur ejus, dum operum differentiam illuminat, dum facit quæ lex de sabbati feriis excipit, dum ipsum sabbati diem benedictione Patris a primordio sanctum, benefactione sua efficit sanctiorem; in quo scilicet divina præstidia ministrabat, quod adversarius (7) alijs diebus præstitisset, ne sabbatum Creatoris ornaret, ne opera debita sabbato redderet. In quo die, si et Hælisæus propheta Sunamitis filium mortuum restituit in vitam (IV Reg. IV, 23), vides, pharisæe, tuque Marcion, olim Creatoris esse sabbatis benefacere, animam liberare, non perdere; nihil Christum novi intulisse, quod non sit ex forma, ex lenitate, ex misericordia, ex (8) prædicatione quoque Creatoris. Nam et hic specialis medicina prophetiam repræsentat. Invalescunt manus dissolutæ, sicut et genua dissoluta in paralytico.

CAPUT XIII.

Certe Evangelizat Sion et Hierusalem pacem et bona omnia: certe ascendit in montem, et illic pernoctat in oratione; et utique auditur a Patre. Evolve igitur prophetas, et ordinem totum recognosce. In montem excelsum (c), inquit Esaias (Is. XL, 9), *ascende, qui evangelizas Sion; extolle cum vigore vocem tuam, qui evangelizas Hierusalem*. Adhuc in vigore. Obstupescebant in doctrina ejus; erat enim docens, tanquam virtutem habens (Luc. IV, 32). Et rursus (Is. LII, 6): *Propterea cognoscat populus nomen meum in illa die*. Quod nomen, nisi Christi? Quod ego sum ipse qui loquebar (9). Tunc enim ipse erat qui in Prophetis loquebatur, Sermo, Filius Creatoris: *Adsum, dum hora est, in montibus, ut evangelizans auditionem pacis, evangelizans bona.* (d) Item Naum (Nah. I, 15)

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Et inser. Seml.
(2) Errabunt Seml.
(3) salute Per. Fran.
(4) Permittens cod. Wouw.
(5) Hominem Venet.

- D (6) Si Seml.
(7) Adversarius Fran.
(8) Et Fran.
(9) Loquor Oberth.

COMMENTARIUS.

(a) *Omne opus tuum non facies in ea*. Cum nusquam istud reperire potuerimus in lege Moysis, quam hic allegat, suspicor olim id lectum fuisse Exodi XXXI, ubi hodie legitur: *Omnia qui faciet in eo opus, peribit anima illa de medio populi sui*; aut potius Lev. XXIII, ubi frequentissime reperitur: *Opus servile non facietis in eo*; et, *Omnia qui faciet in eo opus, peribit anima illa de medio populi sui*; maxime cum eundem hunc locum citet etiam supra, lib. adv. Judæos, cap. 4. PAM. Forssan tuum pro tu, et in græco οὗ pro οὗ, legerat Tertullianus ad v. 10 c. XX Exod. in hunc modum: *Non facies omne opus in eo tuum*; οὗ τοιοῦτος δὲ οὗτος πᾶν

ἐργον σου (pro οὗ ut in LXX). EDD.

(b) *Nisi quod fiet omni animæ*. Legitur quidem apud LXX: καὶ ὅσα ἀνθρώπων ψυχὰς ψυχῶν; sed præterquam optime verti posset: *exceptis his quæcumque fiant ab omni anima*; lectio hebraica diserte significat, ea tantum quæ manducantur ab omni vivente, ferne ut vertit Vulgatus noster. EDD.

CAP. XIII.—(c) *In montem excelsum, inquit Esaias*, etc. Hanc prophetiam Isaia XL eodem modo de Christo in monte orante interpretatur B. Ambrosius, l. V in Lucam, cap. VI. PAM.

(d) *Item Naum ex duodecim*, etc. Nempe propheta-

ex duodecim: *Quoniam ecce veloces pedes in monte evangelizantis pacem*. De voce autem nocturnæ orationis ad Patrem, manifeste Psalmus (Ps. XXI, 2): *Deus meus, clamabo per diem, et exaudies; et nocte, et non in vanitatem mihi*; et alibi, de loco et voce eadem, Psalmus (Ps. III, 4): *Voce mea ad Dominum exclamavi, et exaudivit me de monte sancto suo*. Habes nominis representationem, habes actum (1) evangelizantis, habes locum montis, et tempus noctis, et sonum vocis, et auditum Patris (2); habes Christum Prophetarum. Cur autem duodecim Apostolos elegit, et non alium quemlibet numerum? Næ et ex hoc meum Christum interpretari possem, non tantum vocibus Prophetarum, sed et argumentis rerum prædictum? Hujus enim humeri figuras apud Creatorem deprehendo: *Duodecim fontes Elin* (Num., XXXIII); et, *Duodecim gemmas in tunica sacerdoti Aaronis* (Exod., XXVIII); et, *Duodecim lapides ab Jesu de Jordane electos* (Jos., IV) et in arcam testamenti conditos. Totidem enim Apostoli portendebantur; proinde ut fontes et amnes, rigaturi aridum retro et desertum a (3) notitia orbem Nationum; sicut et per Esaiam (Is., XLIII, 20): *Ponam in terra inagnosa flumina*; proinde ut gemmæ, illuminaturi sacram Ecclesiæ vestem, quam induit Christus pontifex Patris; proinde ut et lapides, solidi fide, quos de lavacro Jordanis Jesus verus elegit, et in sacerdotium testamenti sui recepit. Quid tale de numeri defensione competit Christo Marcionis? Non potest simpliciter factum ab illo quid videri, quod potest videri non simpliciter factum a meo. Ejus erit res, apud quem invenitur rei præparatura. Mutat et Petro nomen de Simone; quia et Creator Abraham, et Saræ, et Auzæ nomina reformavit, hunc vocando Jesum (a), illis syllabas adjiciendo. Sed et cur Petrum (b) Josab vigorem fidei, multæ materiz solidæque nomen de suo accommodarent. An quia et petra et lapis Christus? Siquidem et legimus (Is., VIII, 14; I Petr., II, 8) positum eum in lapidem offendicali, et in petram scandali. Omitto cætera. Itaque affectavit carissimum discipulorum de figuris suis peculiariter nomen communicare, puto propius (4) quam de non suis. Conveniunt a Tyro, et ex aliis regionibus multitudo etiam transmarina. Hoc (5) spectabat Psalmus (Ps. LXXXVI, 4): *Et ecce Allophyli et Tyrus, et populus Æthiopum, isti fuerunt illie. Mater Sion*

et dicit homo; et homo factus est in illa (quoniam Deus homo natus est), et edificavit eam voluntate Patris: ut scias ad eum tunc gentiles convenisse, quia Deus homo erat natus, edificaturus Ecclesiam ex voluntate Patris, ex allophyllis quoque. Sic et Esaias (Is. XLIX, 12): *Ecce isti veniunt de longinquo; isti autem veniunt ab aquilone et mari; alii autem de terra Persarum*. De quibus et rursus (ibid. 18): *Attolte per circuitum oculos tuos, et vide, omnes congregati sunt*. De quibus et infra (ibid. 21): *Vides (6) ignotos et extraneos: et dices cordi tuo: Quis istos genuit mihi? Porro, hos quis mihi educavit? At hi mihi ubi fuerunt? Hic Christus non Prophetarum? Et quis erit Christus Marcionitarum, si perversitas placet, qui non fuerit Prophetarum?*

CAPUT XIV.

Venio nunc ad ordinarias sententias ejus, per quas proprietatem doctrinæ suæ inducit ad edictum (ut ita dixerim) Christi: (b) *Beati mendici* (sic enim exigit interpretatio vocabuli quod in greco est), *quoniam illorum est regnum celorum* (7). Jam hoc ipsum quod a benedictionibus cæpit, Creatoris est, qui universa prout edidit, nulla alia voce quam benedictionis (8) dedicavit. *Eructavi enim*, inquit (Ps., XLIV, 1), *cor meum sermonem optimum*. Hic erit sermo optimus, benedictionis scilicet, qui et novi quoque Testamenti initiator agnoscitur de veteri (9) exemplo. Quid ergo mirum est (10), si et ab affectibus Creatoris ingressus est per hujusmodi dictionem, semper mendicos, et pauperes, et humiles ac viduas, et pupillos usque diligens, consolans, asserens, vindicantis? ut hanc Christi quasi privatam benignitatem, rivulum credas de fontibus Salvatoris. Revera quo dirigam nescio, in tanta frequentia ejusmodi vocum, tanquam in sylva, vel in prato, vel in nemore pomorum, passim prout incidit, res petenda est. (c) *Inclamat Psalmus (Ps. LXXXI, 3): Judicate pupillo et mendico, et humilem et pauperem juste tractate. Liberate pauperem, et mendicum de manu peccatoris eruite*. Item Psalmus septuagesimus primus: *Justitia judicabit mendicos populi, et faciet salvos filios pauperum*. Et in sequentibus de Christo: *Omnes nationes servient ei*. David autem uni genti judaicæ præfuit, ne quis in David putet dictum, quia et ille susceperat humiles et necessitatibus laborantes. Quod

D liberaverit (11), inquit, a dynastia mendicum, parceret

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Factum Ciaccon.
- (2) Pacis Rig. Venet.
- (3) r. Dei præterm. confie. Edd.
- (4) Propius Rig. Venet. Seml.
- (5) Hos Ciaccon.
- (6) Vident Luf. Jun.

- (7) Dei Seml. Oberth.
- (8) Benedictionibus Rig. Venet.
- (9) Veteris Jua.
- (10) Est omitt. Seml.
- (11) Liberavit al.

COMMENTARIUS.

tis. Reperitur enim Naum I quod citat, *Quoniam ecce veloces pedes in monte evangelizantium pacem*, præterquam quod apud LXX legatur *hai et spai*, id est *super montes*. Sed non mirum, cum ipse B. Hieronymus propterea scribat a se hic LXX interpretes differre, quod et ipsa capitula apud eos interpretationis varietate confusa sint. PAM.

(a) Hunc vocando Jesum. Idem est ac Josue. EDD.
CAP. XIV. — (b) *Beati mendici*, sic enim exigit in-

terpretatio, etc. Græce est *Lucæ VI πτωχοι*, quod proprie mendicos significat, juxta illud Aristophanis in *Pluto πτωχου* vita vivere, est nihil habentem, πτωχου autem, id est, pauperis, parce uti laboribus intendere; supra tamen, l. de Idol. c. 12, *Felices egenos* transtulit. PAM.

(c) *Inclamat Psalmus, Judicate, etc.* Istud ex psal. LXXXI in hoc variat a Vulgata edit. quod legat *juste tractate*, pro quo alii omnes ex greco *δικαιώσατε, justificate*. PAM.

mendico et pauperi, et animas pauperum salvas faciet. Ex usura et iniustitia redimet eorum ultimas, et honorum nomen eorum in conspectu ipsius (1). Item (Ps. IX, 18): Avertantur peccatores in inferos, omnes nationes quae Dei obliuiscuntur, quoniam non in finem oblivioni habebitur mendicus: tolerantia pauperum non peribit in finem. Item (Ps. CXII, 5): Quis sicut Deus noster, qui habitat in excelsis, et humilia prospectat in caelo et in terra? Qui suscitavit mendicum de terra, et de stercore exaltavit pauperem, ut sedere eum faciat cum principibus populi; utique in regno suo. Sic et retro in Basilis (a), Anna mater Samuelis, spiritu gloriam Deo reddens: Qui, inquit (1 Reg. II, 8), exaltat pauperem de terra, et mendicum, ut sedere eum faciat cum dynasti populi; utique in regno suo (2): et in thronis gloriae; utique regalibus. Per Esaiam vero (Is., III, 15), quomodo invehitur in voratores egenorum? Vos autem ad quid incenditis vineam meam, et rapina mendici in domibus deserti? Cur vos laeditis populum meum, et faciem mendicorum confunditis? et rursus (Is., X, 4): Vos qui scribitis nequitiam, scribentes enim scribitis nequam, vitantes iudicia mendicorum, et diripiētes iudicia pauperum populi mei. Quae iudicia pupillis quoque et viduis exigit, ut et ipsis egenis solatia (3). Iudicate pupillo, et iuste tractate viduam (Is., I, 17), (b) et venite conciliemur, dicit Dominus. Cui tantus affectus in omnem conditionem humilitatis Creatoris est, ejus erit et regnum quod a Christo reponitur; ad cuius affectum jam dudum pertinent illi, quibus reponitur. Nam etsi putas Creatoris quidem terrenas promissiones fuisse, Christi vero coelestes; bene quod caelum nullius alterius usque adhuc Dei apparet, nisi cuius et terra: bene quod Creator vel minora promisit, ut facilius illi et de maioribus credam, quam qui nunquam de minoribus prius fidem liberalitatis suae struxit. Beati esurientes, quoniam ipsi (4) saturabuntur. Possem hunc titulum in superiorem transmississe, quod non alii sunt esurientes, quam pauperes et mendici, si non et hanc promissionem Creator specialiter in Evangelii scilicet sui praeractionem destinasset. Siquidem per Esaiam, de eis quos vocaturus esset a summo terre, utique nationes: Ecce, inquit (Is., V, 26), velociter, et (5) leviter advenit, Velociter, qua (6) properantes sub finibus temporum; leviter, qua (7) sine oneri-

bis pristinae legis. Non esurient, neque sitient: ergo saturabuntur; quod utique nisi esurientibus et sitientibus non promittitur. Et rursus (Is., LXV, 15): Ecce, inquit, qui serviunt mihi, saturabuntur; vos autem esurietis; ecce qui serviunt mihi, bibent; vos autem sitietis. Videbimus et contraria ista, an Christo praeministrentur: interim quod esurientibus saturitatem repromittit, Dei creatoris est: Beati plorantes, quia (8) ridebunt. Decurre sententiam Esiae (Is., LXV, 15): Ecce qui serviunt mihi, exultabunt in iocunditate (9); vos autem confundemini. Ecce qui serviunt mihi oblectabuntur (10); vos autem clamabitis pro dolore cordis. Et haec contraria apud Christum recognosce. Certe oblectatio in exultatione illis promittitur, qui in diversa conditione sunt, mactis, et tristibus, et anxii, scilicet etiam Paul. CXXV: Qui aenim inquit, in lacryis, in exultatione (11) metent. Porro tam exultantibus et iocundissimem capientibus risus accedit, quam moerentibus et dolentibus fletus. Ita Creator, materia risus et fletus praedicans, risuros plorantes prior dixit. Igitur qui a (12) consolatione pauperum, et humilium, et esurientium, et fletuum exorsus est; statim se illum representare gessit, quem demonstraverat per Esaiam (Is., LXI, 1): Spiritus Domini super me, propter quod unxit me ad evangelizandum pauperibus. Beati (Luc., VI) mendici, quoniam illorum est regnum caelorum. Misit (Is., LXI, 1) me curare obrutos corde. Beati (Luc.) qui esuriant, quoniam ipsi (13) saturabuntur. (c) Advocare (Is.) languentes. Beati (Luc.) qui plorant, quoniam ridebunt. Dato (Is.) iugentibus Sionis gloriam, et (14) pro cinere unguentum iocunditatem, et gloriae habitum pro spiritu tediis. Haec si statim admissus Christus administravit, aut ipse est, qui se ad haec venturum praedicavit; aut si nondum venit qui praedicavit, ridicule, sed necessario dixerim, iortasse mandaverit Christo Marcionis: Beati eritis, cum vos odio habebunt homines, et exprobrabunt, et efficiet nomen vestrum, velut nequam (15), propterea filium hominis. Haec pronuntiatione vindebat ad tolerantiam exhortatur. Quid minus Creator per Esaiam (Is., LI, 7): Ne metueritis ignominiam ab hominibus, et nullificatione eorum ne minamini. Quae ignominia? quae nullificatio? Quae futura erat propter filium hominis. Quem istum? Qui est secundum D Creatorem. Unde probabimus? Excidio in ipsum quo-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Coram ipso Fran.
- (2) Utique in regno suo omitt. Seml.
- (3) Solatii nig. Pamel. Venet.
- (4) Ipsi omitt. Seml.
- (5) Et omitt. Seml.
- (6) Quia Seml.
- (7) Quia Seml.
- (8) Qui Venet.

- (9) Oblectabuntur Oberth.
- (10) Exultabunt in iocunditate Oberth.
- (11) Gaudio al.
- (12) Quia Rheu.
- (13) Ipsi omitt. Seml.
- (14) Et omitt. Fran.
- (15) Malum Pamel.

COMMENTARIUS.

(a) Basilis. Id est, libris Regum, quibus adnumerat Noster etiam duos primos, Samuelis dictos ab Hebraeis, atque inde a Protestantibus. Ego.

(b) Et venite conciliemur, dicit Dominus. Videtur legisse, διὰ τὸ ἀποκαταστήσαι; nam alii vertunt, discepte-

mus, legentes διὰ τὸ ἀποκαταστήσαι. E. Pa.

(c) Advocare languentes. Advocare pro consolari; et advocatum agere languentium, quem ipse vocat infra, advocatorem. Rheu.

que prædicatio; sicut per Esaiam (*Is.*, LII, 7) ad auctores odii (1) Judæos: *Propter vos blasphematur nomen meum in nationibus*. Et alibi: *Sancite (2) eum qui circumscribit animam suam, qui aspernamento habetur a nationibus, famulis, et magistratibus*. Si enim odium in illum filium hominis prædicabatur qui secundum Creatorem est, Evangelium autem nomen Christianorum, utique a Christo deductum, odio futurum contestatur propter filium hominis, quod est Christus, eum filium hominis in causa odii constituit, qui erat secundum Creatorem, in quem odium prædicabatur. Et utique, si nondum venissent, non potuisset nominis odium, quod agitur hodie, personam nominis antecessisse. Nam et sancitur (3) penes nos, et animam suam circumscribit, propter nos eam ponens; et aspernamento habetur a Nationibus. Et qui natus est, ipse erit filius hominis, propter quem et nomen nostrum recusatur.

CAPUT XV.

Secundum hæc, inquit (*Luc.*, VI), *faciebant Prophetis patres eorum*. O Christum versipellem, nunc destructorem, nunc assertorem Prophetarum! Destruerat ut æmulus, convertens discipulos eorum; sibi assererat ut amicus, sugillans insectatores eorum. Porro, in quantum non (4) congruisset Christo Marcionis assertio Prophetarum, ad quorum venerat destructionem; in tantum congruit Christo Creatoris sugillatio in insectatores Prophetarum, quos in omnibus adimplebat; vel quia magis Creatoris est delicta patrum filiis exprobare, quam ejus Dei, qui nec propria cujusque castigat. Sed non statim, inquit, Prophetas tuebatur si iniquitatem Judæorum affirmatam volebat, quod nec cum Prophetis suis ple egissent. Atquin nulla hic iniquitas exprobanda erat Judæis, laudandis potius et probandis, si eos figuraverunt, ad quorum destructionem post tantum ævi Deus optimus motus est. Sed puto jam et non optimus (a) jam aliquid et cum Creatore moratus, nec in totum Epicuri deus (b). Ecce enim demulat in maledictionem, et ostendit eum se esse qui novit offendi et irasci: *Væ* enim dicit. Sed fit nobis quæstio de verbi istius qualitate, quasi non tam maledictionis sit, quam admonitionis. Et quid causæ interest, quando et admonitio non sit sine aculeo comminatio-

nis, maxime per *Væ* amarior facta? Et admonitio autem et comminatio, ejus erunt qui norit irasci. Nemo enim admonebit, et nemo comminabitur, ne quid faciat, nisi quid factum vindicabit: nemo vindicabit, nisi qui norit irasci. Alii agnoscunt quidem verbum maledictionis, sed volunt Christum sic *Væ* pronuntiasse, non quasi ex sententia sua proprie, sed quod *Væ* a Creatore sit, et voluerit illis asperitatem Creatoris opponere, quo suam supra in benedictionibus (c) sufferentiam commendaret: quasi non Creatori competat, qua utrumque præstanti, et bonum Deum et Judicem; ut quia præmiserat in benedictionibus benignitatem, subiceret etiam in maledictionibus severitatem, amplitudinem disciplinæ utriusque instruendæ, tam ad benedictionem sectandam, B quam ad maledictionem præcavendam. Nam et ita præmiserat (*Deuter.* XXX, 19): *Ecce posui ante vos benedictionem et maledictionem*. Quod etiam in hanc Evangelii dispositionem portendeat. Alioquin, qualis est ille, qui, ut suam insinuaret bonitatem, Creatoris opposuit asperitatem (5)? Infirma commendatio (d) est, quæ de alterius (6) destructione fuleitur. Atqui (7) opponens asperitatem Creatoris, timendum eum confirmavit: si timendum, magis utique obaudiendum quam negligendum; et incipit jam Christus Marcionis Creatori docere. Tunc, si *Væ* Creatoris est, quod in divites spectat, ergo Christus non est diviti- C bus offensus, sed Creator; et ratas habet Christus divitum causas, superbiam dico, et gloriam, et æculi studia, et Dei incuriam, per quæ *Væ* merentur a Creatore. Sed quomodo non ejusdem sit divites ro- probare, qui supra mendicos probari? Nemo non contrarium ejus quod probaverit reprobat. Itaque si Creatori deputabitur maledictio in divites, ejusdem defendetur benedictio in mendicos; et totum jam opus Christi, Creatoris est. Si Deo Marcionis adscribetur benedictio in mendicos, ejusdem imponetur et maledictio in divites; et erit par jam Creatoris, tam bonus quam et Judex; nec erit jam discrimini locus, quo duo Dei sunt; sublatoque discrimine, supererit unum Deum renuntiare Creatorem. Igitur *Væ*, si et vox maledictionis est, vel alicujus austerioris inclinationis, et a Christo dirigitur in divites, debeo Creatorem divitum quoque aspernatorem probare, sicut

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Odii omitt. *Seml.*
(2) Sanctificate cod. *Lat.*
(3) Sanctificatur cod. *Lat.*
(4) Non deest in *al.*

- f (5) Dei præmitt. *Seml.* Dei alterius *Ab en.*
(6) De alterius omitt. *alii.*
(7) Atquin *Seml.*

COMMENTARIUS.

CAP. XV. — (a) Jam aliquid et cum Creatore moratus. Aliquid moratum dicit moribus quibusdam præditum, qualibus Creator, nempe odio, benevolentia, ira, misericordia, justitia, clementia. *Ric.*

(b) Nec in totum Epicuri Deus. Stupens, iners, ἀδύνατος. *Ric.* — Deum secure vivere, et sine ullo negotio curaque rerum humanarum, statuebant Epicuri, et somnia ideo rejiciebant, ne Deo negotium facerent. *Vana in totum somnia*, inquit Tertull., lib. de Anima, cap. 46, Epicureus judicavit, liberans a negotiis divinitatem. Tantisper moderatores ait Stoicos Plu-

tarchus de animi tranquill. ἀφύπνουσ' ὅταν τοῦ σώφους, ἀπείρου γὰρ τὸ καὶ ἀνθρώπων. Sapientes a negotiis vacare, nam officium etiam declinant. De ambobus meminit Seneca, de Vita beata. *Le Pa.*

(c) Sufferentiam commendaret. Sufferentia substantivum nomen, pro patientia, quam et benignitatem mox interpretatur. *Rhen.*

(d) Infirma commendatio est. Huic loco ob transpositionem dictionum depravato mederi licuit ex Gortienzi collatione, infirma commendatio, etc. *Rhen.*

probari mendicorum advocatorem, ut Christum in hac quoque sententia Creatoris ostendam, locupletantis quidem (1) Salomonem (III Reg. III), sed quia (2), permissa sibi optione, maluit ea postulare quæ sciebat Deo grata, sapientiam, et meruerat etiam divitias consequi, quas non magis voluit : quamquam et divitias præstare, non incongruens Deo sit, per quas et divites solatio juvantur, et multa inde opera iustitiæ et dilectionis administrantur. Sed accidentia vitia divitiis, illa in Evangelio quoque, *Vae divitibus*, adscribunt : (a) *Quoniam*, inquit, *recepistis advocationem vestram*; utique ex divitiis, de gloria earum, et secularibus fructibus. Itaque in Deuteronomio (*Deut. VIII, 12*) Moyses : *Ne*, inquit, *cum manducaveris, et repletus fueris, et (b) domos magnas edificaveris, pecoribus et bubus tuis multiplicatis (3), et pecunia et auro, exaltetur cor tuum, et obliviscaris Domini Dei tui*. Quem admodum et Ezechiam regem thesauris inflatum, et de eis potius quam de Deo gloriatum apud illos qui ex Perside advenerant, insilit per Esaiam (*Is. XXXIX, 6*) : *Ecce dies veniunt, et auferentur amnia quæ in domo tua sunt; et quæ patres tui congesserunt, in Babylonem transferentur*. Sic et per Hieremiam (*Jerem. IX, 22*) quoque edicit (4) : *Ne gloriatur dives in divitiis suis; et qui gloriatur, scilicet in Deo gloriatur*. Sic et in filias Sionis invehitur per Esaiam (*Is. III, 13*), cultu et divitiarum abundantia inflatas; comminatus et alibi (*Is. V, 14*) nubilibus et superbis : *Dilatavit orcus animam suam, et aperuit os suum, et descendit incliti et magni et divites (hoc erit Christi vae super divites) : et humiliabitur homo; utique exaltatus divitiis : et inhonorabitur (5) vir; utique ob substantiam honorabilis*. De quibus et rursus (*Is. X, 23*) : *Ecce Dominus virtutum conturbabit gloriosos cum valentia, et elati comminuentur, et ruent gladio sublimis : qui magis quam divites? Quia (c) receperunt (6) scilicet advocationem suam, gloriam et honorem, sublimitatem ex divitiis (7)*. A quibus avertens nos et in Psalmo quadragesimo octavo : *Ne timearis, inquit, cum dives factus fuerit homo, et cum abundabit gloria ejus; quoniam cum morietur, non tollet omnia, nec descendet cum illo gloria sua*. Item in sexagesimo primo : *Ne desideraveritis divitias; et si relucet, ne ad-*

A jeceritis (8) cor. Idipsum postremo verbum *væ*, olim per Amos in divites affluentibus deliciis destinatur : *Væ (9), inquit (Amos. VI, 4), qui dormiunt in lectis eburneis, et deliciis fiunt in thoris suis; qui edunt hædos de gregibus caprarum, et vitulos de gregibus boum lactantes, complodentes ad sonum organorum. Tamquam perseverantia deputaverunt, et non tamquam fugientia : qui bibunt vinum liquatum, et unguentis primariis unguntur. Igitur, etsi tantummodo dehortantem a divitiis ostenderem Creatorem, non etiam prædamnantem divites etiam verbo ipso quo et Christus, nemo dubitaret ab eodem adjectam in divites comminationem (10) per vae Christi, a quo ipsarum materiarum, id est, divitiarum dehortatio præcurrensset : comminatio enim dehortationis accessio est. Ingerit : *Væ etiam saturatis, quia esurient; etiam ridentibus nunc, quia lugebunt*. His respondebunt illi, quæ supra benedictionibus opposita sunt apud Creatorem : *Ecce qui mihi serviunt, saturabuntur; vos autem esurietis (Is. LXV, 12); utique quia saturati estis*. Et : *Ecce qui mihi serviunt, oblectabuntur; vos autem confundemini; utique ploraturi qui nunc ridetis*. Sicut enim in Psalmo (*Ps. CXXV, 6*), qui seminant in lacrymis, in lætitia metent : ita in Evangelio, qui in risu seminant, scilicet lætitia (11), in lacrymis metent. Hæc olim Creator simul posuit, Christus solummodo distinguendo, non mutando, renovavit : *Væ, quum vobis benedixerint homines : secundum hæc faciebant et pseudoprophetae patres illorum*. Æque Creator benedictionis et laudis humane sectatores inuasit per Esaiam (*Is. III, 12*) : *Populus meus, qui vos beatos dicunt, seducunt vos, et vias pedum vestrorum disturbant*. Prohibet et alias fidere omnino in hominem, sic et in laudem hominis, ut per Hieremiam (*Jerem. XVII, 5*) : *Maledictus homo, qui spem habet in homine*. Nam et in Psalmo centesimo decimo septimo (8, 9) : *Bonum est fidere in Dominum, quam fidere in hominem*. Et : *Bonum est sperare in Dominum, quam sperare in principes*. Ita, totum quod ab homine captatur, addixit Creator, nedum benedictionem. Pseudoprophetae autem laudatos sive benedictos a patribus eorum, tam ejus est exprobrare, quam prophetae vexatos et reclusos : sicut injuriæ prophetarum non pertinuis-*

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Quidem omit. *Pamel.*
- (2) Qui *Jun.*
- (3) Multiplicatis *Pamel.*
- (4) Edidit *Sentl.*
- (5) Honorabitur *quidam.*
- (6) Receperint *Pamel.*

- (7) Et divitias *Jun.*
- (8) Desideraveris... adjeceris *Sentl.*
- (9) Enim *add. Oberth.*
- (10) Adjectam in div. communicationem *Venet. mendose.*
- (11) Ex lætitia *sig. Venet.* et lætitia *rhén.*

D

COMMENTARIUS.

(a) *Quoniam, inquit, recepistis advocationem vestram*. Id est consolationem. Prosequitur vero verba Lucæ VI, in hoc differens, quod vocem græcam ἀνίστα veritē recepistis, tum hic tum paulo post, pro eo quod alii, habuistis, quasi volens explicare significationem illam, qua significat aliunde accipere, velut census et reditum ex arvis, quod optime hic convenit, et eodem modo vertitur a Vulgato interprete, (*Matth. VI*), mercedem suam receperunt. Sic etiam vertit Syriacus interpres. Haud multo aliter, sed magis convenienter voci græcæ, vertit interpres Irenæi

lib. III, cap. 14, percipitis. *PAM.*

(b) *Domos magnas edificaveris, etc.* Græcus codex requirit pulchras. Pecoribus hic pro ovibus usurpavit, etsi in græco περὶ οὐβῶν scribatur, id est oves transferre debuisset, ut boves multiplicatos seu fissilipedes postea adjungeret. *Le Pa.*

(c) *Receperunt scilicet advocationem suam*. Non aliud puto hic spectare quam verba Evangelii, divites et potentes increpantis : *Amen dico vobis, receperunt mercedem suam*. *Le Pa.*

sent ad Deum ipsorum; ita nec gratiæ pseudoprophetarum displicissent, nisi Deo prophetarum.

CAPUT XVI.

Sed vobis dico, inquit (Luc. VI), qui auditis; ostendens hoc olim mandatum (IV Esdr. XV, 1) a Creatore: Loquere in aures audientium. Diligite inimicos vestros, (a) et benedicite eos qui vos oderunt, et orate pro eis qui vos calumniantur. Hæc Creator una pronuntiatione clusit per Esaiam (Is. LXVI, 5): Dicite, Fratres nostri estis, eis qui vos oderunt. Si enim qui inimici sunt et oderunt, et maledicunt, et calumniantur, fratres appellandi sunt; utique et benedicti odientes, orari pro calumniatoribus iussit, qui eos fratres (1) deputari præcepit. (b) Novam plane patientiam docet Christus, etiam vicem injuriæ cohibens, permissam a Creatore (Exod. XXI, 24) (c) oculum exigente pro oculo, et dentem pro dente: contra, ipse alteram amplius maxillam offerri jubens, et super tunicam pallio quoque cedi. Plane hæc Christus adjecerit, ut supplementa consentanea disciplinæ Creatoris. Atque adeo hoc statim renuntiandum est, an disciplina patientiæ prædicatur (2) penes Creatorem. Si per Zachariam præcepit (Zach. VII, 10), ne unusquisque malitiæ fratris sui meminerit; sed nec proximi: nam et rursus: Malitiam, inquit (Ibid. VIII, 17), proximi sui unusquisque (3) ne recogitet. Multo magis patientiam indixit injuriæ, qui indixit oblivionem. Sed et cum dicit (Deut. XXXII, 35): Mihi vindictam, et ego vindicabo; proinde patientiam docet vindictæ expectatricem. In quantum ergo (4) non capit, ut idem videatur et dentem pro dente, oculum pro oculo, in vicem injuriæ exigere, qui non modo vicem, sed etiam ultionem, etiam recordationem et recogitationem injuriæ prohibet: in tantum aperitur nobis, quomodo oculum pro oculo, et dentem pro dente censuerit, non ad secundam injuriam talionis permittendam, quam prohibuerat interdicta ultione, sed ad primam coercendam, quam prohibuerat opposito talione (5), ut unusquisque respiciens licentiam secundæ injuriæ, a prima semetipsum contineret. Facilius enim vim comprimi scit representatione talionis, quam repositione ultionis. Utrumque autem constituendum fuit pro natura et fide hominum; ut qui Deo crederet ultionem a Deo expectaret, qui minus fideret (6),

A leges talionis timeret. Hanc legis voluntatem de intellectu laborantem, Dominus et sabbati et legis et omnium paternarum dispositionum Christus et revelavit, et compotem fecit, mandans alterius quoque maxillæ oblationem; ut tanto magis vicem injuriæ extingueret, quam et lex per talionem voluerat impedisse, certe quam prophetia manifeste coercuerat, et memoriam injuriæ prohibens, et ultionem ad Deum redigens. Ita si quid Christus intulit, non adversario, sed adjutore præcepto, non destruxit disciplinas Creatoris. Denique, si in ipsam rationem patientiæ præcipiendæ, et quidem tam plenæ atque perfectæ, consideremus (7), non consistet, si non est Creatoris, qui vindictam repromittit, qui judicem præstat. Alioquin, si tantum patientiæ pondus, non modo non B repercutiendi, sed et aliam maxillam præbendi; et non modo non remaledicendi, sed etiam benedicendi, et non modo non retinendi tunicam, sed amplius et pallium concedendi, is mihi imponit, qui non sit me defensurus; in vacuum patientiam præcepit, non exhibens mihi mercedem præcepti: patientiæ dico fructum, quod est ultio; quam mihi permisisse debuerat, si ipse non præstat; aut si mihi non permittebat, ipse præstare (8); quoniam et disciplinæ interest, injuriam vindicari: metu enim ultionis, omnis iniquitas refrenatur. Cæterum, passim emissâ libertate dominabitur; utrumque oculum effossara, et (d) omnem dentem excitatura (9) præ impunitatis securitate. Sed hoc est Dei optimi, et tantum boni, patientiæ injuriam facere, violentiæ januam pandere, C probos non defendere, improbos non coercere, Omni petenti te, dato; utique indigenti: vel tanto magis indigenti, si etiam et abundant. Ne quis ergo indigeat, datori paratam (10) habes Deuteronomio formam Creatoris: Non erit, inquit (Deut. XV, 4) in te indigens; uti benedicens benedicit te Dominus Deus tuus; datorem scilicet, qui fecerit non esse indigentem. Et plus hic, non enim petenti jubet dari. Sed, Non sit, inquit, indigens in te; id est, cura ultro (11) ne sit: quo magis petenti præjudicatandum, etiam in sequentibus: Si autem fuerit indigens e fratribus tuis, non avertes cor tuum, nec constringes manum tuam a fratre tuo (12) indigente. Aperiens aperies illi manum, fœnus fœnerabis illi quantum desiderarit (13). Fœnus

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Tres Venet. mendose.
- (2) Prædicat Jun.
- (3) Quisque Seml.
- (4) Fidem inser. Oerth. post Seml.
- (5) Talione opposito Seml. opposita Pamel.
- (6) Consideret al.
- (7) Considerem Pamel.

- D (8) Præstaret Pamel.
- (9) Excussura Lat.
- (10) Datori imperatam Rig. Venet. in datorem paratam Pamel. datorem imperatam Seml.
- (11) Ultra Latini.
- (12) Duo omitt. Seml.
- (13) Desiderat Oerth.

COMMENTARIUS.

CAP. XVI. — (a) Et benedicite eos qui vos oderunt, etc. Evangelii verba sensu videtur conjungere (habentur autem apud Lucam VI cap.): Qui inimici sunt et oderunt, et maledicunt, et calumniantur. LE PR.

(b) Novam plane patientiam, etc. Hæc ad mentem Marcionis, neque enim ipsius verba esse existimo. LE PR.

(c) Oculum pro oculo, etc. Eadem habentur I. de

Pal., c. 6. LE PR.

(d) Et omnem dentem excitatura. Qui excitatur, loco fere movetur. Itaque eleganter ait, pugno in maxillam incusso dentem omnem excitari. Nec inane est votum miseri illius in rixa pugnati, ut liceat paucis cum dentibus inde reverti. Lucilius Sat. 9:

Arripio rostrum labiasque hujus Zephiri atque impercutio, dentesque adversas excutio omnes.

RIG.

enim nisi petenti dari non solet. Sed de fœnore postmodum. Nunc si quid volerit argumentari, Creatorem quidem fratribus dari jussisse, Christum vero omnibus petentibus; ut hoc sit novum atque diversum: imo unum erit ex his, per quæ lex Creatoris erit in Christo. Non enim aliud Christus in omnes præcepit (1), quam quod Creator in fratres. Nam etsi maior est bonitas quæ operatur in extraneos, sed non prior ea quæ ante debetur (2) in proximos. Quis enim non diligens proximos (3), poterit diligere extraneos? Quod si secundus gradus bonitatis est in extraneos, qui in proximos primus est; ejusdem erit secundus gradus, cujus et primus; facilius quam ut ejus sit secundus, cujus non extitit (4) primus. Ita, Creator et secundum naturæ ordinem primum (5) in proximos docuit benignitatem, emissurus eam postea et (6) in extraneos; et secundum rationem dispositionis suæ, primo in Judæos, postea et in omne hominum genus. Ideoque, quamdiu intra Israeliam erat sacramentum, merito in solos fratres misericordiam mandabat. At ubi Christo dedit (Ps. II, 8) gentes (7) hæreditatem, et possessionem terminos terræ, et cæpit expungi quod dictum est per Osee (Os. I et II): *Non populus meus, populus meus; et non misericordiam consecuta, misericordiam consecuta*, natio scilicet; exinde Christus in omnes legem paternæ benignitatis extendit neminem excipiens in miseratione sicut in vocatione. Ita et si quid amplius docuit, hoc quoque in hæreditatem gentium accepit. Et sicut vobis fieri vultis ab hominibus, ita et vos facite illis (Luc. VI). In isto præcepto utique alia pars ejus subauditur: *Et sicut vobis non vultis fieri ab hominibus, ita et vos ne faciatis illis*. Hoc si novus Deus et ignotus retro, et nondum plane editus præcepit, qui ne nulla antehac institutione formaverit, quam prius scire quid deberem mihi velle vel nolle, atque ita et aliis facere, quæ (8) mihi vellem; non facere, quæ et mihi nollem, passivitate sententiæ meæ permisit, nec adstrinxit me ad convenientiam voluntatis et facti, ut id aliis faciam quod mihi velim, et id nec aliis faciam quod mihi nolum. Non enim diffinit quid mihi atque aliis debeam velle nolle, ut ad

A legem voluntatis parem factum, et (9) possim illi non præstare, quod ab alio mihi velim præstitum; amorem, obsequium, solatium, præsidium, et ejusmodi bona: proinde nec (10) alii facere, quod ab alio mihi fieri nolum, vim, injuriam, contumeliam, fraudem, et ejusmodi mala. Denique, hac inconvenientia voluntatis et facti, agunt eibici nondum a Deo (11) instructi. Nam etsi natura bonum et malum notum est, non tamen Dei disciplina: qua cognita, tunc demum convenientia voluntatis et facti ex fide, ut sub metu Dei agitur. Itaque deus Marcionis (12) cum maxime revelatus sit, tamen revelatus non potuit hujus præcepti de quo agitur, tam strictum, et obscurum, et cæcum adhuc, et facilius pro meo potius arbitrio interpretandum, compendium emittere, cujus nullam præstruxerat (13) distinctionem. At enim creator meus et (14) olim et ubique præcepit indigentes, pauperes et pupillos et viduas protegi, juvari, refrigerari: sicut et per Isaiam (Is. LVIII, 7): *Infringite esurienti (15) panem tuum (16); et mendicos (17) qui sine tecto sunt in domum tuam inducito; et nudum si videris, tegito*. Item per Ezechielem (Ezech., XVIII, 7), de viro justo: *Panem suum dabit esurienti, et nudum conteget*. Satis ergo jam tunc (18) me docuit ea facere aliis, quæ mihi velim fieri. Proinde denuntiavit: *Non occides, non adulterabis, non furaberis, non falsum testimonium dices*; docuit ne faciam aliis quæ fieri mihi nolum: et ideo ipsius erit præceptum in Evangelio, qui illud retro et præstruxit et distinxit, et ad arbitrium disciplinæ suæ disposuit: et merito jam compendio substrinxit, quoniam et alias recisum sermonem facturus in terris (Is., X, 25) Dominus, id est Christus, prædicabatur.

CAPUT XVII.

Ille nunc de fœnore cum interponit (Luc. VI): *Et si fœneraveritis a quibus speratis vos recepturos, quæ gratia est vobis? percurrite sequentia Ezechielis, de eodem viro justo: Pecuniam, inquit (Ezech. XVIII, 8), suam fœnori (19) non dedit, et quod abundaverit, non sumet; (a) fœnoris scilicet redundantiam, quod est usura*. Prius igitur fuit, ut fructum

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Præcipit *Fran.*
- (2) Deberet *Seml.*
- (3) Non diligens proximos *omitt. Seml. et Oberth.*
- (4) Existit *Pamel.*
- (5) Primum abest *Paris.*
- (6) Et *omitt. Pamel.*
- (7) In *add. Paris. Rhen.*
- (8) Et *inser. Seml. Oberth.*
- (9) Ut *Jun.*
- (10) Et *Seml.*

- D (11) Ab eo *Oberth. post Seml.*
- (12) Etsi *inser. Latin.*
- (13) Præstrinxerat *Seml. Oberth.*
- (14) Et *omitt. Oberth.*
- (15) Esurienti *omitt. Seml.*
- (16) Mendicis *add. Seml.*
- (17) Mendicis *omitt. Seml.*
- (18) Nunc *Paris.*
- (19) Fœnore *al.*

COMMENTARIUS.

CAP. XVII.—(a) Fœnoris scilicet redundantiam, quod est usura. Cave ne cum quibusdam damnatam putes tantum τὸ πλεονέκτημα sive usuram usuræ; nam omnis usura hic prohibetur, tum in locis Script. quæ adducuntur, tum ex mente Tertulliani. Tanta vero hodie usura cupiditas incessit, ut fœnus legibus quondam Romanis permixtum etiam excedant. Etsi enim usuræ centesimæ essent legitimæ, et unicuique liberum

esset centesimam stipulari (I. si pro mutuo. C. si certi. pet. et l. lecta D. de reb. cred.); si tamen aliquid supra centesimam solum erat, id in sortem imputabatur, Canone 17 Nicæno quibusdam clericis prohibebatur, hoc est usura dimidio majores quam sors principalis. Nunc vero his finibus non coercetur avaritia. Carolus Molinæus tantum crimen suis signentis adumbrare non est veritus. S. Ambrosius

lænoris eradicaret, quo facilius assuefaceret hominem ipsi quoque lænori, si forte, perdendo, cuius fructum didicisset amittere. Hanc enim dicimus operam Legis fuisse procurantis Evangelio. Quorundam tunc fidem paulatim ad perfectum discipline Christianæ nitorem, primis quibusque præceptis balbutientis adhuc benignitatis informabat. Nam et supra: *Et pignus*, inquit (*Ezech.*, XVIII, 7), *reddet* (1); utique si non sit solvendo: quia soluturo (2) utique pignus restituendum esse, utrum homo scriberet? Multo manifestius in Deuteronomio (*Deut.*, XXIV, 12): *Non dormies super pignus ejus: redditione reddes illi pallium circa solis occasum, et dormiet in pallio suo*. Adhuc clarius supra (*Deut.* XV, 2): *Dimittes omne debitum quod tibi proximus debet, et fratrem tuum non reposes: quoniam remissio Domini Dei tui invocata est*. Porro, cum debitum dimitti jubet, utique non exsoluturo, plus etiam (3) est; et, si exsoluturo, cum repositi vetat, quid aliud docet quam non exsoluturo læneremus, qui jam (4) detrimentum lænori indixit? (a) *Et eritis filii Dei*. Nihil impudentius, si ille non sibi filios faciet, (b) qui nobis filios facere non permisit, auferendo consuevit. Quomodo in id nomen allecturus est suos, quod jam erasit? Filius spædonis esse non possum, maxime cum patrem habeam eundem quem et omnia. Nam tam pater omnium qui conditor universitatis, quam spado qui nullius substantiæ conditor. Et si marem ac fœminam non miscuisset Creator, et si non universis quoque animalibus filios concessisset, hoc eram ejus ante paradisum, ante delictum, ante exilium, (c) ante duos, unum; C denuo factus filius fui statim, cum me manibus coixus est, cum de suo habitu movit. Ille me nunc rursus filium nuncupat, jam non in animam, sed in spiritum pariens. Quia ipse, inquit, *suavis est adversus ingratos et malos*. Enge, Marcion, satis ingeniose detraxisti illi pluvias et soles, ne Creator videretur. Sed quis iste suavis, qui ne cognitus quidem usque adhuc? quomodo suavis, a quo nulla beneficia præcesserunt (5)? Hoc genus suavitatis, qua soles et imbres qui læneraverat, non recepturus ab humano genere ut Creator; qui pro tanta elementorum liberalitate facilius idolis quam sibi debitum gratiæ referentes

A homines usque adhuc sustinet. Vere suavis etiam spiritalibus commodis. *Eloquia enim Domini dulciora super mel et favos* (*Ps.* XVIII, 11). Ille igitur et ingratos sugillavit, qui gratos experiri merebatur; cuius soles (6) et imbres tu quoque, Marcion, ingratus habuisti. Cæterum, tunc non poterat jam queri ingratos, qui non paraverat gratos. Misericordiam quoque præcipiens: *Estote*, inquit, *misericordes. sicut Pater vester* (7) *misertus est vestri*. Hoc erit: *Panem* (*Is.* LVIII, 7) *infringito esurienti, et mendicos* (8) *sine tecto in domum tuam inducito, et nudum si videris tegito*; et: *Judicate* (*Is.* I, 17) *pupillo, et justificate viduam*. Agnosco doctrinam ejus veterem, qui *marvult* (*Os.*, VI, 6) *misericordiam, quam sacrificium*. Aut si alius nunc misericordiam præcepit, quia et ipse misericors sit, cur tanto avo misericors mihi non fuit? *Nolite judicare, ne judicemini*. *Nolite condemnare, ne condemnemini*. *Dimittite et dimittemini*. *Date et dabitur vobis*. *Mensuram bonam, pressam ac fluentem dabunt in sinum vestrum*. *Eadem qua mensi eritis mensura, remetietur vobis* (*Luc.* VI). Ut opinor, hæc retributionem pro meritis (9) provocatam sonant (10). A quo ergo retributio? Si ab hominibus tantum, ergo humanam docet disciplinam et mercedem, et in totum hominibus obediemus. Si a Creatore, ut a iudice et disponente meritorum; ergo illi nostrum impellit obsequium, apud quem constituit retributionem captandam, vel timendam, prout quisque judicaverit, aut condemnaverit, aut dimiserit, aut mensus fuerit. Si ab ipso, ergo et ille jam judicat, quod Marcion negat. Eligant itaque Marcionitæ, ne tanti sit de magistri regula excidere, quanti (11) Christum aut hominibus aut Creatori docentem habere. Sed *cæcus cæcum ducit in foveam*. Credunt aliqui Marcioni. Sed non est discipulus super magistrum. Hoc et (12) meminisse debuerat Apelles, Marcionis de discipulo emendator. (d) *Eximat et de oculo suo trabem hæreticus, tunc in oculo Christiani, si quam putat, stipulam revincat*. Proinde et *arbor bona non proferat malum fructum*, quia nec veritas hæresim: nec mala bonum, quia nec hæresis veritatem: Sic nec Marcion aliquid boni de thesauro Cerdonis malo protulit, nec Apelles de Marcionis: multo enim hæc congruentius

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Reddes *Senl.* Oberth.
- (2) Solutori *Pamel.*
- (3) Enim *Pamel.*
- (4) Tam *Pam.* *venel.* *Senl.*
- (5) Præcesserant *Pam.*
- (6) Solem *Pam.*

- D (7) Vester *omitt.* *Senl.*
- (8) Mendicos *omitt.* Oberth.
- (9) Promeritis *al.*
- (10) Sonat *Senl.* Oberth.
- (11) Quam *Pamel.*
- (12) Et *omitt.* Oberth.

COMMENTARIUS.

lib. de Tobia, et alibi, S. Basilii passim, et S. Cyprianus lib. de Lapsis, invehuntur in ejusmodi tolliones. Le Pa.

(a) *Et eritis filii Dei*. In græco B. Lucæ est ὑψίστου Ἀλυσίμι, hic Dei vertit. Non est autem insolens in Scripturis, ut pro Deo, altissimus vertatur. Le Pa.

(b) *Qui nobis filios facere non permisit, auferendo consuevit*. Quod faciebat scilicet Marcionis deus. Sic enim supra: *Ecce legem tui quoque dei impugnas: nuptias non conjungit; conjunctas non admittit*. Ric.

(c) *Ante duos unum*. Antequam dixisset Deus, Et

erunt duo in carne una. Ric.

(d) *Eximat et de oculo suo trabem*. Apud S. Lucam est ἄκρος, hoc est stipulam, quod vulgo redditur festucam. Hæreticorum vafritiem notat, qui veluti Aristarchi de aliis ferunt iudicium, cum ipsi sint nocentissimi. Illi scilicet veluti lippientes et inunctis oculis mala sua perspicunt, cum tamen in aliorum vel levioribus erroribus notandis sint perspicacissimi. Adversus tales homines aliosque sibi valde placentes torqueri potest quod apud Plutarchum de Tranquil. animi:

in ipsos interpretabimur, quæ Christus in homines allegoravit, non in duos deos secundum scandalum Marcionis. Puto me non temere huic usque adhuc lineæ insistere, quæ definitio, nusquam omnino alium Deum a Christo revelatum. In hoc solo adulterium (1) Marcionis manus stupuisse miror (a) nisi quod etiam latrones timeant. Nullum maleficium sine formidine est (b), quia nec sine conscientia sui. Tandiu ergo et Judæi non alium Deum norant, quam præter quem neminem adhuc norant; nec alium Deum appellabant, quam quem solum norant. Si ita est, quis videbitur dixisse: *Quid vocatis* (2), *Domine, Domine?* Utrumne qui nunquam hoc fuerat vocatus, ut nusquam adhuc editus? An ille qui semper Dominus habebatur, ut a primordio cognitus? Deus scilicet Judæorum. Quis item adiecisse potuisset, *Et non facitis* (3) *quæ dico?* Utrumne qui cum maxime edocere tentabat, an qui a primordio ad illos et legis et Prophetarum eloquia mandaverat: qui et inobedientiam illis exprobrare posset, etiam si nunquam alias exprobrasset! Porro, qui ante Christum, *populus iste me labijs diligit, cor autem eorum longe absistit a me*, concionatus est (Is., XXIX, 13), veterem utique illis contumaciam imputabat. Alioquin quam absurdum, ut novus Deus, novus Christus, novæ tantæque religionis illuminator, contumaces et inobsequentes pronuntiaret, quos non potuisset experiri!

CAPUT XVIII.

Proinde extollenda fide Centurionis (Luc. VII), incredibile si is professus est talem se fidem nec in Israele invenisse, ad quem non pertinebat fides Israelis. Sed nec exinde pertinere poterat adhuc cruda ut probaretur vel compararetur, ne dixerim adhuc nulla. Sed cur non licuerit illi alienæ fidei exemplo uti? Quoniam si ita esset, dixisset talem fidem nec in Israele umquam fuisse; cæterum, dicens talem fidem debuisse inveniri (4) in Israele; quique ad hoc venisset, ut eam inveniret, Deus scilicet et Christus Israelis, quam non sugillasset, nisi exactor et sectator ejus. Annulus vero etiam maluisset eam talem inventam, ad quam infirmam et destruendam magis venerat, non ad comprobendam. Resuscitavit et mortuum filium viduæ, non novum documentum. Hoc et prophetæ Creatoris ediderant, quanto magis Filius? Adeo autem in illud usque momenti, nullum alium Dominus Christus intulerat, ut omnes illic

A Creatori gloriam retulerint dicentes: *Magnus propheta prodit in nobis, et respexit Deus populum suum.* Quis Deus? Utique ejus populus, et a quo prophetæ. Quod si illi quidem Creatorem glorificabant, Christus vero et audiens et sciens non corripuit, et quidem in tanto documento mortui resuscitati Creatorem adhuc orantes, sine dubio aut non alium circumferebat Deum, quam quem in suis beneficiis atque virtutibus honorari sustinebat: aut quale est ut illos tam diu errantes sustineret, ad hoc veniens, ut errori eorum mederetur! Sed scandalizatur Joannes (c) auditis virtutibus Christi, ut alterius. At ego rationem scandali prius expediam, quo facilius hæretici scandalum explodam. Ipso jam Domino virtutum Sermone et Spiritu Patris operante in terris, et prædicante, necesse erat portionem Spiritus Sancti, quæ ex forma prophetici moduli in Joanne egerat præparaturam viarum Dominicarum (d), abscedere jam ab Joanne redactam scilicet in Dominum, ut in massalem suam summam. Itaque Joannes communis jam homo, et unus jam (5) de turba, scandalizabatur quidem quæ homo, sed non quæ alium Christum sperans vel intelligens, qui neque eundem (6) speraret, ut nihil novi docentem vel operantem. Nemo hesitabit de aliquo, quem dum scit non esse, nec sperat, nec intelligit. Joannes autem certus erat neminem Deum præter Creatorem, vel quæ Judæus, etiam prophetæ plane facilius quasi hæsitavit de eo quem quum sciat esse, an ipse sit, nesciat. Hoc igitur metu et Joannes: *Tu es, inquit, qui venis, an alium expectamus* (7)? simpliciter inquirens, an ipse venisset quem expectabat. *Tu es qui venis;* id est (8), qui venturus es, *an alium expectamus?* id est, an alius est quem expectamus, si non tu es quem venturum expectamus? Sperabat enim, sicut omnes opinabantur ex similitudine documentorum, potuisse et prophetam interim missum esse, a quo alius esset, id est major, ipse scilicet Dominus, qui venturus expectabatur. Atque adeo hoc erat Joannis scandalum, quod dubitabat ipsum venisse quem expectabant, quem et prædicatis operationibus agnovisse debuerant, ut Dominus, per easdem operationes agnoscendum se nuntiaverit Joanni. Quæ cum constet prædicatis in Christum Creatoris, sicut ad singula ostendimus, satis perversum, ut Christus (9) non Creatoris per ea (10) se renuntiavit intelligendum, per quæ magis Christum

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Adulterio Jun.
(2) Vocas Seml.
(3) Facis Jun.
(4) Invenire Seml.
(5) Jam omitt. Oberth.

- D (6) Unde Pamel.
(7) Speramus Seml. Oberth.
(8) Vel qui venturus est Oberth.
(9) Christum Pamel.
(10) Per eas renuntiavit Seml. per ea renant. Pamel.

COMMENTARIUS.

Nil consicere tibi.

(Horat., Epist. lib. V, ep. 1.) Le Pa.

CAP. XVIII. — (c) Sed scandalizatur Joannes, etc. Id dictum est ex absurda Marcionis sententia, quod discere potes ab Epiphanio adv. Marc. Le Pa.

(d) Præparaturam viarum dominicarum. Præparatum, inquit Rhen., dixit, pro præparatione, ut paraturam sæpe. Est vero etiam phrasis Tertullianica, massalem summam, id est integrum, voce derivata a massa. PAM.

Τὴν τὴν ἀλλότριον, ἀδελφὸν παρανομήσαντα,
Καὶ τὸν ἀδελφὸν τὸν ἑῷ ἰσχυρῶς ἀποκρίσαντα.

Le Pa.

(a) Adulterium Marcionis manus stupuisse miror. Facinus intelligit inauditum, quo B. Lucæ Evangelium corruptum, ut ante diximus. Le Pa.

(b) Nullum maleficium sine formid ne est. Qui timet criminis se conscium, ferme convincitur; nam culpa premit comes, et:

..... Morus aheneus esto

Creatoris agnosce compellebat. Multo perversius, si et testimonium Joanni perhibet non Joannis Christus, propheten cum confirmans, imo et supra, ut angelum, ingerens etiam scriptum super illo : *Ecce ego mitto angelum meum ante faciem tuam, qui præparabit viam tuam* ; eleganter ad superiorem sensum scandalizati Joannis commemorans prophetiam, ut, confirmans præcursorem Joannem jam advenisse, exstingeret scrupulum interrogationis illius, *Tu es qui venis, an alium expectamus* ? Præcursore enim jam functo officio, præparata via Domini, ipse erat intelligendus, cui præcursor ministraverat, *Major* (1) quidem omnibus natis mulierum, sed non ideo subjecto ei, qui minor fuerit in regno Dei ; quasi alterius sit Dei regnum, in quo modicus quis major erit Joanne ; alterius Joannes, qui omnibus natis mulierum major sit. Sive enim de quocumque dicti modico per humilitatem, sive de semetipso, quia minor Joanne habebatur, omnibus scilicet in solitudinem concurrentibus ad Joannem potius quam ad Christum, *Quid existis videre in solitudine* ? tantundem et Creatori compellit, et Joannem ipsius esse majorem natis mulierum, et Christum vel quemque modicum, qui major Joanne futurus sit in regno æque Creatoris, et qui sit major tanto propheta, qui non fuerit scandalizatus in Christum, quod tunc Joannem minuit. Diximus de remissa peccatorum (a). Illius autem peccatricis feminæ argumentum eo pertinebit, ut cum pedes Domini oculis figeret, lacrymis inundaret, crinibus detingeret, unguento perduceret, solidi corporis veritatem, non phantasma inane tractaverit. Et ut peccatricis penitentia, secundum Creatorem meruerit, veniam præponere solitum sacrificio. Sed et si penitentia stimulus ex fide acciderat, per penitentiam ex fide justificatam, ab eo audit : *Fides tua te salvam fecit* : qui per Habacuc (*Habac.*, II, 4) pronuntiatur : *Justus ex fide sua vivet* (2).

CAPUT XIX.

Quod divites Christo mulieres adharebant, quæ et de facultatibus suis ministrabant ei, inter quas et uxor regis procuratoris (*Luc.* VIII), de prophetia est. Has enim vocat per Esaiam (*Is.*, XXXII, 9) : *Mulieres divites exsurgete, et audite vocem meam* ; ut discipulas primo, dehinc ut operarias et ministras ostenderet : *Filiæ, in spe audite sermones meos*. Dies anni memento cum labore in spe. Cum labore enim quo sequebantur, et ob spem, ministrabant. Æque de parabolis semel sufficiat probatum, hoc genus eloqui a Creatore promissum. At nunc illa quoque pronuntiatio ejus ad populum (*Is.*, VI, 10) : *Aure audietis,*

et non audietis ; dedit Christo frequenter inculcare : *Qui habet aures, audiat*. Non quasi ex diversitate auditum permitteret Christus, quem admissit Creator : sed quia comminationem exhortatio sequebatur : primo, *aure audietis* ; dehinc, *qui habet aures, audiat*. Non enim audiebant ultro, qui aures habebant ; sed ostendebat aures cordis necessarias, quibus illos audituros negarat Creator. Et ideo per Christum adjicit : *Videte quomodo audiat, et non audiat* ; non corde scilicet audientes, sed aure. Si dignum sensum pronuntiationi accommodes pro sensu ejus qui auditui suscitabat, etiam dicendo, *Videte quomodo audiat, non auditus minatur*. Sane nominatur multis Deus, quia nec judicat, nec irascitur. Hoc probat etiam subjacens sensus : *Ei qui habet, dabitur ; ab eo autem qui non habet, etiam quod habere se putat auferetur ei*. Quid dabitur ? Adjectio fidei, vel intellectus, vel salus ipsa. Quid auferetur ? Utique quod dabitur. A quo dabitur, et auferetur ? Si a Creatore auferetur, ab eo et (3) dabitur : si a deo Marcionis dabitur, ab eo et auferetur. Quoquo tamen nomine comminatur ablationem, non erit ejus Dei qui nescit comminari, quia non novit irasci. Miror autem cum lucernam negat abscondi solere, qui se tanto sæculo absconderat majus et necessarius lumen, cum omnia de occulto in apertum repromittit, qui Deum usque adhuc obumbrat, expectans, opinor, nasci Marcionem. Venimus ad constantissimum argumentum omnium qui Domini nativitatem in controversiam deferunt. Ipse, inquit, contestatur se non esse natum, dicendo : *Quæ mihi mater, et qui mihi fratres* ? Ita semper hæretici, aut nudas et simplices voces conjectoris quo volunt rapiunt ; aut rursus conditionales et rationales, simplicitatis conditione dissolvunt, ut hoc in loco. Nos contrario dicimus : primo, non potuisse illi annuntiari, quod mater et fratres ejus foris starent quærentes videre eum, si nulla illi mater et fratres nulli fuissent ; quos utique norat qui adnuntiaret, vel retro notos, vel tunc ibidem compertos, dum eum videre desiderant, vel dum ipsi nuntium mandant. Ad hanc primam propositionem nostram solet ex diverso responderi : Quid enim si tentandi gratia nuntiatum est ei ? Sed hoc Scriptura non dicit, quæ quanto significare solet ex tentatione quid factum : *Ecce* (*Luc.* X) *legis doctor assurrexi tentans eum* ; et de tribui consultatione : *Et* (*Luc.* XX) *accesserunt ad eum Pharisei tentantes eum* ; tanto ubi non facit tentationis mentionem non admittit tentationis interpretationem. Et tamen ex abundanti causas tentationis ex postulo, cui rei tentaverint illum, per nomina-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) *Majore Pamel. Fran. majori Rig. Pemet.*
(2) *Vivit Seml. Oberth.*

- (3) *Et abest Paris.*

COMMENTARIUS.

(a) *Diximus de remissa peccatorum.* Remissam pro remissione, ut S. Cyprianus lib. de Bono poi. et Epist. XIV. Unde Missa pro sanctissimo altaris sacrificio, a duplici missione dicta est : duo scilicet, explicato Evangelio, levita dicebat : *Si quis catechumenus remansit, exeat, vel catechumeni exeunto* ; et etiam in

fine, *Ite missa est.* Ex illa duplici missione seu dimissione populi et catechumenorum Missa dicta est. Vocabulum istud veluti portentosum execrantur Calvinianorum mystæ, licet apud S. Ambrosium reperitur. Ilac de re vide quæ fuisse Durantus de Ritiis.

LE PR.

tionem matris et fratrum. Si ut scirent natusse esset, A an non; quando de hoc fuit questio, quam ex ista tentatione discuterent. Quis autem dubitaret natum, quem videret hominem, quem audisset filium se hominis professum, quem de conspectu omnis humanæ qualitatis dubitarent Deum, aut filium Dei credere? propheten facilius existimantes, licet magnum aliquem, utique tamen natum. Etiam si in exploratione nativitatis tentandus fuisset, quodcumque aliud argumentum tentationi competisset, quam per earum personarum mentionem, quas potuit etiam natus non habere. Dic mihi: Omnibus natis mater advivit? omnibus natis adgenerantur et fratres? non licet patres magis et sorores habere, vel et neminem? (a) Sed et census constat actos (Luc. II) sub Augusto nunc (1) in Judea (2) per Sentium Saturninum, apud quos genus ejus inquirere potuissent. Adeo nullo modo constituit ratio tentationis istius. At vere mater et fratres ejus foris stabant. Superest et (5) dispicere sensum non simpliciter pronuntiantis, *Quæ mihi mater aut fratres?* quasi ad generis et nativitatis negationem; sed et ex causæ necessitate et conditione rationali. Tam proximas enim personas foris stare extraneis intus defixis ad sermones ejus, amplius et avocare eum a solemniori opere quaerentes, merito indignatus est. (b) Non tam abnegavit (4) quam abdicavit. Atque adeo cum præmisisset, *Quæ (5) mihi mater, et qui mihi fratres?* subjungens, *nisi qui audiunt verba mea, et faciunt ea?* (c) transtulit sanguinis nomina in alios, quos magis proximos pro fide judicaret. Nemo autem transfert quid, nisi ab eo qui habet C id quod transfert. Si ergo matrem et (d) fratres eos fecit qui non erant, quomodo negavit eos qui erant? (6) meritum scilicet conditione, non ex primorum negatione; in semetipso docens, qui patrem aut matrem aut fratres præponeret verbo Dei, non esse (Matt., X, 27) dignum discipulum. Ceterum, ex hoc

magis matrem et fratres confitebatur, quod illos non lebat agnoscere; quod alios adoptabat, confirmabat quos ex offensa negavit, quibus non ut veriores substituit, sed ut digniores. Denique nihil magnum, si fidem sanguini præposuit, quem non habebat.

CAPUT XX.

Quis autem iste est, qui et ventis et mari imperat (Luc. VIII)? Nimirum novus dominator atque possessor elementorum subacti jam et exclusi Creatoris. Non ita est. Sed agnoscit substantiæ auctorem suum, quæ famulis quoque ejus obaudire consueverant. Inspice Exodum (Exod., XIV), Marcion, aspice Mari Rubro, vastiori super omnia stagna Judææ, virgam Moysi imperantem, ut souditus proscissum, et paritrimque stupore discriminiis fixum, sicco populum B pede, intestino itinere transmitteret, rursusque sub ejusdem virgæ nutu, redeunte natura, Ægyptium exercitum undarum concordia obrueret: in quod opus et austri servierunt. (e) Lege et (Jos., III, 4) sortes familiæ dirimendæ, in transitum ejus (f) Jordanis macheram fuisse, ejus impetum atque decursum plane et Jesus docuerat prophetis transmeantibus stare. Quid ad hæc? Si tunc Christus est, non erit potentior famulis Creatoris. Sed his solis exemplis usus essem, si non etiam prædicatio marinæ Isidis expeditionis Christum antecessisset. Nam cum transfretat, Psalmus (Ps. XXVIII, 3) expungitur: Dominus, inquit, super aquas multas: cum undas freti discutit, Habacuc adimpletur: *Dispargens* (7), inquit, (Habac., III, 9) *aquas itinere*: cum ad minus ejus eliditur mare, Nahum quoque absolvitur: *Comminans*, inquit (Nah., I, 4), *mari, et arefaciens illud*; utique cum ventis, quibus inquietabatur. Unde vis meum vindicem Christum? de exemplis, an de prophetis Creatoris? Age nunc, qui militem et armatum bellatorem prædicari putas, non figurate, nec allegorice, qui bellum spiritale adversus spiritales

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Tunc Jun.
- (2) Judeam Pam.
- (3) Et omitt. Seml. Oberth.
- (4) Negavit cod. Pithæi.

- (5) Quis Seml.
- (6) Ex mar. Woune.
- (7) Disperges Pam.

COMMENTARIUS.

CAP. XIX.—(a) Sed et census constat actos sub Augusto nunc in Judeam per Sentium Saturninum. Sic legitur in exemplari. Et veterem scripturam P. Pithæi manus ad Rhenani marginem sic explicat: *Nunc, hoc est, cum illa Christus diceret nuntiantibus adesce matrem et fratres.* Ut Septimius innuat census alios ab illis quos ab Cyrenio actos dixerat ex cap. II Lucæ. Ric. — De censu diximus ad cap. VII. Census autem is factus est sine ulla pecuniæ indictione seu capitatione; sed tantum ut recenseretur orbis, et nomina civium seu subditorum imperio describerentur. Le Pa.

(b) Non tam negavit, quam abdicavit. Quis ita loquentem hodie ferat? Nam et moriens Christus adstantem Mariam nihilominus consolatur, et post mulieris appellationem, statim honorificentissima filii relatione matrem proficitur, et Joanni delegat. Ric.

(c) Transtulit sanguinis nomina in alios. Hoc est, metaphorice vocavit fratres et matrem eos qui verba sua audirent et facerent. Ric.

(d) Fratres eos fecit, qui non erant. Sanguinem suum fecit eos qui non erant: hoc est, usus figura

sanguinis seu fraternitatis, demonstravit affectus suos erga verborum suorum auditores et factores. Fratres D eos fecit, hoc est, nominavit, figurate scilicet, et allegorice. Ric.

CAP. XX.—(e) Lege et sortes familiæ dirimendæ. Sic habet exemplar. Quod explicari potest: Lege, inquit, historiam Jordanis, scies ejus macheram fuisse in transitum familiæ sorte dirimendæ; obstatisse transitui filiorum Israel tanquam aciem ingentis gladii, obstatisse transeunti familiæ sorte dirimendæ, et tamen ejus impetum atque decursum prophetis transmeantibus stetisse; prophetas arcam fœderis ferentes, cum iisque filios Israel, sicco pede transmeasse. Nimirum verbum illud, lege, respondet præcedenti, inspice. Itaque, ut supra dixit, Inspice Exodum, ita hic etiam dixisse videtur, Lege et sortes familiæ dirimendæ; quarum scilicet historia habetur Josue III et IV. Ric.

(f) Jordanis macheram. Sic Tibris arcano sacrorum vocabulo dicebatur Serra, auctore Servio ad illa Virgillii:

..... Ego sum, pleno quem flumine cernis.

hostes, spiritali militia et spiritalibus armis, spiritaliter debellaturus esset: cum invenis in uno homine multitudinem dæmonum, legionem se professam, utique spiritalem, discis et Christum expugnatorem spiritalium hostium, spiritaliter armatum, et spiritaliter bellicosum intelligendum; atque ita ipsum esse, qui cum legione quoque dæmonum erat dimicaturus; ut et de hoc bello Psalmus possit videri pronuntiasse (Ps. XXIII, 8): *Dominus validus, Dominus potens in bello* (1). Nam cum ultimo hoste morte præliatus, per tropæum crucis triumphavit. (a) Cujus autem Dei Filium Jesum legio testata (2) est? Sine dubio cujus tormenta et abyssum noverant, et timebant, nec enim videntur posse ignorasse adhuc quod novi et ignoti Dei virtus operaretur in terris; quia verisimile non est Creatorem ignorasse. Si enim alium supra se Deum ignoraverat aliquando, tamen jam infra cælum suum agentem, utique compererat. Quod autem Dominus comperisset, jam et universæ familiæ innotuisset in eodem mundo, et intra eundem ambitum cœli, quo peregrina Divinitas conversaretur. In quantum ergo et Creator scisset eam, et substantiæ ejus, si fuisset; in tantum quia nulla fuit, non alium dæmones sciebant, quam Dei sui Christum. Non deperunt (3) ab alio, quod meminissent petendum sibi a Creatore, veniam scilicet abyssi Creatoris. Denique impetraverunt. Quo merito? Quia mentiti erant? quia sævi Dei filium eum fecerant? Et qualis erit, qui mentitos juvabat, qui infamantes sustinebat? Sed enim, quia mentiti non erant, quia Deum abyssi et suum cognoverant, ita eum se et ipse confirmavit quem ad cognoverant (4) dæmones, Jesum judicem et ultoris Dei Filium. Ecce aliquid et de illis pusillitatibus et infirmitatibus Creatoris in Christo. Ignorantiam enim et ego adscribere ei volo. Permittite mihi adversus hæreticum. Tangitur (b) a femina quæ sanguine fluitabat, et nescivit a qua. *Quis me, inquit tetigit?* Etiam excusantibus discipulis, perseverat in ignorantia voce, *Tetigit me aliquis*; idque de argumento affirmat: *Sensi enim virtutem ex me profectam*. Quid dicit hæreticus? sciebatne personam? Et cur quasi ignorans loquebatur? Ut confessionem certe

A provocaret, ut timorem probaret. Sic et Adam aliquando quaesierat, quasi ignorans: *Adam, ubi es?* Habes et Creatorem cum Christo excusatum, et Christum Creatori adæquatam. Sed et hoc, qui (5) adversarius legis; ut quia lex (c) a contactu femine sanguinantis submovet, idcirco gestierit non tantum contactum ejus admittere, sed etiam sanitatem donare. O Deum non natura beneficium, sed emulationem! At enim si fidem mulieris invenimus ita meruisse, cum dicit: *Fides tua te salvam fecit*, qui es ut emulationem legis (d) interpreteris in isto facto, quod ipse Dominus ex fidei remuneratione editum ostendit? Sed hanc vis mulieris fidem constituit, qua contempserat legem. Et cui credibile, ut mulier nullius adhuc Dei conscia, nullius adhuc novæ legis (6) initiata, legem intrumperet eam cui adhuc tenebatur? Qua denique fide intrupit? in quem Deum credens? quem spernens? Creatorem? Certe enim ex fide tetigit. Si ex fide Creatoris, quæ alium Deum ignorabat, et quomodo legem ejus irrupit? Tam enim intrupit, si intrupit, quam ex fide Creatoris. Quomodo enim utrumque conveniet, ut et intruperit, et ex fide eam intruperit, propter quam intrupisse non debuit? Dicam. Fides hæc fuit primo, qua Deum suum confidebat misericordiam malle quam ipsum sacrificium, qua eum Deum certa erat operari in Christo, qua sic eum tetigit, non ut hominem sanctum, nec ut prophetam, quem contaminabilem præ humana substantia sciret; sed ut ipsum Deum, quem nulla spurcicia pollui posse præsumperat. Itaque non temere interpretata est C sibi legem, ea contaminari significantem, quæ essent contaminabilia, non Deum, quem in Christo confidebat. Sed et illud recogitavit, ordinarium et solemnem menstrui vel partialis sanguinis fluxum in lege taxari, qui veniat ex officio naturæ, non ex vitio valetudinis. Illa autem ex vitio valetudinis redundabat, cui non modum temporis, sed divinæ misericordiæ auxilium necessarium sciebat. Atque ita potest videri (7) legem non irrupsisse, sed distinxisse. Hæc erit fides, quæ contulerat etiam intellectum. *Nisi credideritis, inquit (1a. VII), non intelligetis*. Hanc fidem probans Christus ejus femine, quæ solum credebat

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Prælio alii.
- (2) Testatus Seml. Oberth.
- (3) Enim peterent Wouw.
- (4) Cognoverunt Pam.

- D (5) Qua Jun.
- (6) Nulli ... legi cod. Wouw.
- (7) Videri omitt. Seml.

COMMENTARIUS.

Stringentem ripas et pingua culta secantem,
Ceruleis Tibris. RIC.

(a) *Cujus autem Dei filium Jesum legio testata est?* Quasi aliud agens prosequitur illud: *Quid mihi et tibi est, Jean fili Dei altissimi*, et ibi veniam scilicet abyssi, id est ab abyso, sicuti supra cap. XII, *veniam jejunii*. PAU.

(b) *A femina quæ sanguine fluitabat*. Sic Hieronymus Epist. 131, ad Rusticum dixit *mulierem fluentem sanguine*, et Epist. ad Fabiolam 128: *Si quis e sacerdotibus semine fluxerit*. RIC.

(c) *A contactu femine sanguinantis submovet*, etc.

Alludit ad illud Levit. 15, sub finem cap. *Hæc est lex, etc. sanguinantis*, id est, uti B. Hieronymus, quæ jugiter fluit sanguine, mulieris, pro quo hodie perperam legitur apud LXX: καὶ ἡ γυνή, id est, semini-fluus; sed repetendum καὶ τὰ ἀπορροήων, id est sanguinifluz, neque enim egit dicto cap. de femina semini-flua, sed viro semini-fluo, et muliere sanguinante dies plures, non in tempore menstrui sui. PAU.

(d) *Emulationem legis*, etc. Emulationem accipit hic pro adversatione legis; nam paulo prius habetur *adversarius legis*, et sub finem hujus capituli *emulus legis*, eodem modo quo Plinius dixit, *emula Romæ Carthago*, lib. XV, cap. 18. PAU.

Creatorem, ejus fidei se Deum respondit, quam probavit. Nec illud omittam, quod dum tangitur vestimentum ejus, utique corpori, non phantasmati, inditum corpus quoque demonstrabatur; non quasi jam de hoc retractemus, sed quia ad presentem conspirat questionem. Si enim non erat veritas corporis, phantasma utique contaminari, qua res vacua, non posset. Qui ergo non potest contaminari prae inanitate substantiae, quomodo voluisset? Ut æmulus legis mentiebatur, qui non vere polluebatur.

CAPUT XXI.

Dimittit discipulos ad prædicandum Dei regnum (Luc. IX). Numquid vel hic edidit, cujus? Prohibet eos victui aut vestitui quid in viam ferre? Quis hoc mandasset? nisi qui et corvos alit (1), et flores agri vestit, qui bovi quoque terenti libertatem oris (Deut. XXV, 4) (a) ad veniam pabuli ex opere subinovendi (2) ante præcedit: quia dignus operarius mercede sua. Ille Marcion dealeat, dum sensui salva sint. At cum jubet pulverem excutere de pedibus in eos a quibus excepti non fuissent, et hoc in testimonium mandat fieri; nemo testatur, quod non judicio destinatur; inhumanitatem qui in testationem redigi jubet, judicem comminatur. Nullum deum novum a Christo probatum illa etiam opinio omnium declaravit, quia Christum Jesum, alii Joannem, alii Heliam, alii unum aliquem ex veteribus prophetis Herodi asseverabant. Ex quibus quicumque fuisset, non utique ob hoc est suscitatus, ut alium deum post resurrectionem prædicaret. Pascit populum in solitudine, (b) de pristino scilicet more. Aut si non eadem et (3) majestas, ergo jam minor est Creatore, qui non uno die, sed annis quadraginta, nec de inferioribus materiis panis et piscis, sed de manna coelesti, nec quinque circiter, (c) sed sexcenta millia hominum protelavit. Adeo autem ea fuit majestas, ut et pabuli exiguitatem non tantum sufficere, verum etiam exuberare, de pristino voluerit exemplo. Sic enim et in tempore famis sub Heliæ viduæ Sareptensi modica et suprema

A alimenta ex prophetæ benedictione, per totum famis tempus redundaverant (III Reg. XVII). Habes tertiam (4) Basiliarum. Si et quartam (5) resolves (6), invenies (IV Reg., IV, 42 et seqq.) totum hunc ordinem Christi circa illum Dei hominem, qui oblatos sibi viginti (7) hordeaceos panes cum populo distribui jussisset, et minister ejus proinde comparata multitudine et pabuli mediocritate, respondisset: (d) Quid ergo (8) hoc dem in conspectu (9) centum (10) hominum? Da, inquit, et manducabunt, quoniam hæc (11) dixit Dominus: Et manducaverunt, et reliquerunt (12) reliquias, secundum dictum Domini. O Christum et in novis veterem! Ille itaque quæ (13) viderat Petrus, et cum pristinis compararat, et non tantum retro facta, sed et in futurum jam tunc prophetantia recognoverat, B interroganti Domino quisnam illis videretur, cum pro omnibus responderet: (e) Tu es Christus, non potest non eum (14) sensisse Christum, nisi quem noverat in Scripturis, quem jam rescensebat in factis. Hoc et ipso confirmat usque adhuc patiens, imo et silentium indicens. Si enim Petrus quidem non poterat alium cum confiteri, quam Creatoris: ille autem præcepit, ne cui hoc diceret; utique id noluit divulgari (15), quod Petrus senserat. Imo, inquit, quia non recte senserat, noluit mendacium disseminari. Sed aliam silentii causam edixit: Quia oporteret filium hominis multa pati, et reprobari a (f) presbyteris et scribis et sacerdotibus, et interfici, et post tertium diem resurgere. Quæ cum prædicatæ sint et ipsa in Christum Creatoris, sicut suis locis implebimus, sic quoque C ipsum se ostendit esse, in quem prædicabantur. Certe etsi non essent prædicata, eam causam indicii silentii protulit quæ non Petri errorem demonstraret, (16) obeundarum passionum necessitatem. Qui voluerit, inquit, animam suam salvam facere, perdet illam; et qui perdiderit eam propter me, salvam faciet eam. Certe Filius hominis hanc sententiam emisit. Perspice igitur et tu cum rege Babylonio, fornacem ejus ardentem (Dan., III), et invenies illic tamquam Filium hominis

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Pavit Oberth.
- (2) Sumendi cod. Wouw.
- (3) Ei Rhen.
- (4) Tertium Fran. Jum.
- (5) Quartum Fran. Jum.
- (6) Et si tertiam revolvat Wouw.
- (7) Decem Seml. ex græcis quibusdam exemplis et ex Ambros. l. VI Hexaem.
- (8) Ego Paris. Fran.

- (9) In spectam Seml.
- (10) Millibus add. Pam.
- (11) Hoc Oberth.
- (12) Manducabunt et relinquent Seml. manducabunt et relinquent, et manducaverunt et reliquerunt Jun. sic LXX.
- (13) Qui Fran. Paris.
- (14) Non potest novum Latin.
- (15) Promulgari al.
- (16) Sed add. Paris. Fran.

COMMENTARIUS.

CAP. XXI.—(a) Ad veniam pabuli ex opere subinovendi. Submotum dicit ex opere bovi terenti, eadem honoris formula, qua Juris auctores dixere res amotas ex bonis mariti. Ric.

(b) De pristino scilicet more. Nimirum veteris Instrumenti seu Testamenti. Sic libro de Baptismo: Perungimur benedicta unctione de pristina disciplina, hoc est judaica. Ric.

(c) Sed sexcenta millia hominum protelavit. Ille est, sexcentis hominum millibus vitæ et virum tenorem continuavit, produxit, protulit. Ric.

(d) Quid ergo hoc dem in conspectu centum hominum? In exemplari legitur, Quid ergo hoc dem in conspectu cen-

tum hominum. Scribendum arbitror, Quid ergo hoc idem in conspectu centum hominum? Ric.

(e) Tu es Christus, etc. Propter confessionem illam, B. Petrus fundamentum est et Petra supra quam stat Ecclesia Dei: *ἡ ἐκ τῆς πέτρας ταύτης τῆς ἀπαλόους πέτρας, ἐκδοχὸς μου τὸν θεὸν ἰσχυρίαν*, ut habet S. Epiphanius Har. 59. Le Pa.

(f) Presbyteris et scribis et sacerdotibus. Maluit presbyteris retinere quam ejus vocis interpretationem vulgarem senioribus. Porro sacerdotibus non adeo mirifice cum sit *ἀρχιερεῖς*, quod Vulgatus principes sacerdotum reddit. Le Pa.

(nondum enim vere erat, nondum scilicet natus ex homine), jam tunc istos exitus constituentem. Salvas facit animas trium fratrum, qui eas pro Deo perdere conspiraverant; Chaldaeorum vero perdidit, quas illi per idolatriam salvas facere maluerant. Quæ est ista nova doctrina, cujus vetera documenta sunt? Quamquam et prædicationes martyriorum, tam futurorum, quam a Deo mercedem relatorum decurrerant. *Vide*, inquit Isaias (Is.. LVIII, 1), *quomodo perit iustus, et nemo excipit corde; et viri iusti auferuntur, et nemo considerat*. Quando magis hoc fit, quam in persecutione sanctorum ejus? (a) Utique non simplex, nec de naturæ lege communis, sed illa insignis et pro fide militaris; in qua qui animam suam propter Deum perdit, servat illam: ut et hic tamen iudicem adgnoscas (1), qui malum animæ lucrum B perditione ejus, et bonum animæ detrimentum, salute ejus remuneratur (2). Sed et zelotem Deum mihi (3) exhibet, malum malo reddentem: *Qui confusus, inquit, mei (4) fuerit, et ego confundar ejus (5)*. Quando nec confusionis materia conveniat, nisi meo Christo: (b) ejus ordo magis pudendus, ut etiam hæreticorum convitiis pateat, omnem nativitatē et educationis sordiditatem, (c) ipsius (6) etiam carnis indignitatem, quanta amaritudine possunt perorantibus (7). Cæterum, quomodo ille erit obnoxius confusioni, qui eam non capit? non vulva, licet virginis, tamen fœminæ, coagulatus; et si non semine, tamen ex lege substantiæ corporalis, (d) ex fœminæ humore: non caro habitus ante formam: (e) non pecus dictus post figuram: (f) non decem (8) mensium cruciatu C

deliberatus (9): non subita dolorum concussione (g) cum tanti temporis cæno per corporis cloacam effusus ad terram: nec statim (h) lucem lacrymis auspicatus, et primo reclinaculi sui vulnere: nec multum ablatus: nec sale et melle medicatus: nec pannis jam sepultura involucri (10) initiatus: nec exinde per immunditiam inter sinus volutatus, molestus uberibus, diu infans, vix puer, tarde (11) homo: sed de cælo expositus, semel grandis, semel totus, statim Christus, spiritus et virtus, et Deus tantum. Cæterum, ut non verus, qui non videbatur, ita nec de crucis maledicto erubescendus, ejus carebat veritate, carens corpore. Non poterat itaque dixisse: *Qui mei (12) confusus fuerit*. Noster hoc debuit pronuntiasse: *Minoratus (Ps. VIII, 6) a Patre modico citra angelos; vermis (Ps. XXI, 6), et non homo; ignominia hominis, et nullificamen populi*; quatenus illa voluit, ut (Is., LIII, 5) *livore ejus sanaremur*, ut dedecore ejus salus nostra constaret. Et merito se pro suo homine deposuit, pro imagine et similitudine sua, non aliena (13); ut, quoniam homo non erubuerat lapidem et lignum adorans, eadem constantia non confusus de Christo, (i) pro impudentia idololatriæ, sacris Deo faceret per impudentiam fidei. Quid horum christo tuo competit, Marcion, ad meritum confusionis? Plane pudere te debet, quod illum ipse finixisti.

CAPUT XXII.

Nam et hoc vel maxime erubescere debuisti, quod illum cum Moysæ et Helia in recessu montis conspici pateris, quorum destructor advenerat. Hoc scilicet intelligi voluit vox illa de cælo: *Hic est filius meus*

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Cognoscas Pam.
- (2) Remuneratur Paris. Fran.
- (3) Mihi abest Paris.
- (4) Me Seml. Oberth.
- (5) Eam Franeg.
- (6) Ipsa confic. Seml.
- (7) Perorantium codd. Wouw.

- (8) Novem Fran.
- (9) Delibratus Fran.
- (10) Involucro cod. Wouw.
- (11) Tardius Seml. Oberth.
- (12) Me Pam. Fran.
- (13) Tunc add. Seml.

COMMENTARIUS.

(a) *Utique non simplex, nec de naturæ lege communis*. Hæc non alio referri possunt quam ad ea, *Quæ est ista nova doctrina*: utique non simplex, doctrina scilicet, nec de naturæ communis lege, etc. Ric.

(b) *Cujus ordo magis pudendus*. Ordinem dicit nativitatē et educationis. Ric.

(c) *Ipsius etiam carnis indignitatem*. Carnis videlicet passibilis et mortalis, quæ sane indigna Deo videbatur. Sic adver. Jud.: *Primo sordidus indutus est, id est, carnis passibilis et mortalis indignitate*. Vel indignitatem intellige, εἰδὸς οὗ ἀγίου τυραννίδος. Ric.

(d) *Ex fœminæ humore*. Lib. de Car: Christi dixit, *humoris et sanguinis fœda coagula*. Ric.

(e) *Non pecus dictus post figuram*. Eodem vocabulo utitur Julius Firmicus lib. VII, cap. 1: *Pecus intra viscera matris artuatim concinnum a medicis proferetur*. Ric.

(f) *Non decem mensium cruciatu deliberatus*. Sic habent exemplaria; quæ si nobis integram auctoris scripturam servavere, dixerit Septimius partum deliberari, quamdiu fœtus in utero perficitur, ordine nativitatis humanæ, decem mensium spatio currente, quemadmodum in Apologetico dixit, *conceptum deliberari, dum adhuc sanguis in hominem deliberatur*. Alias, minime spernenda videretur Latini conjectura, *decem mensium cruciatu deliberatus*. Nam ejusmodi est

infantis in utero situs, ut cruciari videatur, incurvus totus ac contractus. Ric.

(g) *Cum tanti temporis cæno, etc.* Lib. de Carne Christi, cap. 4, eadem ferme habet: *Ab ipsa quidem exorsus odio habita nativitate, perora; age jam spurcitiis genitalium in utero, elementorum, humorum et sanguinis fœda coagula, carnis ex eodem cæno alenda per novem menses*. Per cœnum intelligit id quod Hippocrates lib. de nat. puer. n. 136: *Τὰ γὰρ καταμεινὰ ἐν κοιλίᾳ, οὕτως γὰρ λέγει πρὸς ταῦτα, ὡς μέλλει τὸ παιδίον γενέσθαι, Μenses non profuunt mulieri utero gestanti, si sanus puer futurus est*. Hoc in loco admirabilis humanæ originis descriptio et infirmitatis imago, quam memini me legisse fere eandem apud Plinium, qui statim exclamat: *His principibus oritur carnifex animus, etc.* Si liber esset ad manum, locum totum exscriberem. Ric.

LE PA.

(h) *Lucem lacrymis auspicatus, etc.* A miseriis, vagiti scilicet, vitam auspicatur, eandem in laboribus agit, atque ad malorum complementum mors est subeunda. LE PA.

(i) *Pro impudentia idololatriæ, satis Deo faceret per impudentiam fidei*. Idololatriæ impudentia fuit, cum non puduit adorare lapides et ligna; impudentia fidei, cum minime pudet Deum credere natum et crucifixum. Ric.

dilectus, hunc audite: id est, non Moysen jam et A Heliam. Ergo sufficiebat vox sola sine ostentatione Moysi et Heliae. Definendo (1) enim quem audirent, quoscumque alios vetuisset audiri. Aut numquid Esaiam et Hieremiam, ceterosque quos non ostendit, permisit audiri, si vetuit quos ostendit? Nunc et si presentia illorum fuit necessaria, non utique in colloquio ostenderentur, quod familiaritatis indicium est: nec in consorcio claritatis, quod dignationis et gratiae exemplum est: sed in sordibus aliquibus, quod destructionis argumentum est, imo in tenebris Creatoris, quibus discutiendis erat missus. Longe etiam discreti a claritate Christi, qui voces et literas ipsas eorum ab Evangelio suo erat separaturus. Sicin (2) alienos demonstrat illos, dum secum habet? sic relinquendos docet, quos sibi jungit? sic destruit, B quos de radiis suis extruit? Quid faceret christus ipsorum? Credo secundum perversitatem, tales eos revelasset, quales christus Marcionis debuisset; aut quoscumque alios secum, quam prophetas suos. Sed quid tam Christus Creatoris, quam secum ostendere predicatorum suos? cum illis videri, quibus in revelationibus erat visus: cum illis loqui, qui eum fuerant locuti: cum eis gloriam suam communicare, a quibus Dominus gloriae nuncupabatur: (a) cum principalibus suis, quorum alter populi informator aliquando, alter reformator quandoque; alter initiator Veteris Testamenti, alter consummator Novi? Igitur et Petrus merito (5) contubernium Christi sui agnoscens individualitate ejus, suggerit consilium: *Bonum est nos hic esse.* Bonum plane, ubi Moyses scilicet et Helias. Et: *Faciamus hic tria tabernacula, unum tibi, et Moysi unum, et Heliae unum:* sed nesciens quid diceret. Quomodo nesciens? utrumne simplici errore, an ratione (b) quam (4) defendimus in causa novae prophetiae, gratiae ecstasin, id est, amentiam convenire? In spiritu enim homo constitutus, praesertim cum gloriam Dei conspiciat; vel cum per ipsum Deus loquitur, necesse est excedat censu, obumbratus scilicet virtute divina; (c) de quo inter nos et psychicos questio est. Interim facile est amentiam Petri probare. Quomodo enim Moyses et Heliam cognovisset, nisi in spiritu? Nec enim imagines eorum vel statuas populus habuisset et similitudines, lege

prohibente, nisi quia in spiritu viderat; et ita quod dixisset, in spiritu, non in sensu constitutus, acire non poterat. Caelerum, si sic nescit quasi errans, eo quod putaret illorum esse Christum: ergo jam constat et supra Petrum interrogatum a Christo, quem se existimarent ut de Creatoris dixisset, *Tu es Christus;* quia si tunc alterius Dei illum cognovisset, hic quoque non errasset. Quod si ideo et hic erravit, quia et supra; ergo certus est in illum diem quoque nullam novam divinitatem a Christo revelatam, et usque adhuc non errasse Petrum, Christo usque adhuc nihil ejusmodi revelante; et tamdiu non alterius deputandum Christum, quam Creatoris, cujus omnem et hic ordinem expressit. Tres de discipulis arbitros futurae visionis et vocis assumit; et hoc Creatoris est, *In tribus,* inquit (*Deut.*, XIX, 15), *testibus stabit omne verbum.* *In montem accedit;* agnosco formam loci. Nam et pristinum populum apud montem et visione et voce sua Creator iniliarat. Oportebat in eo suggestu consignari Novum Testamentum, in quo conscriptum Vetust fuerat; sub eodem etiam ambitu aulis, quam nemo dubitavit de aere Creatoris conglobatam, nisi et nubes suas illo deduxerat, quia et ipse per caelum Creatoris viam ruperat, aut proinde et nubilo Creatoris precario usus est. Itaque nec nubes muta nubes fuit, sed vox salta de caelo, et Patris novum testimonium super Filio: atque in secundo (5) Psalmo, *Filius meus es tu: ego hodie genui te.* De quo et per Isaiam (*Is.*, L, 10): *Quis Deum metuens, audit vocem filii ejus?* Itaque jam representans eum: C *Hic est filius meus;* utique subauditur, quem repromisi (6). Si enim repromisit aliquando, et postea dicit, *Hic est;* ejus est exhibentis voce uti in demonstratione promissi, qui aliquando promissit; non ejus cui possit responderi, et ipse enim tu quis es qui dicas, *Hic est filius meus,* de quo non magis praemissisti, quam teipsum quod prius eras (7) revelasti? *Hunc igitur audite,* quem ab initio edixerat audiendum in nomine prophetae, quoniam et prophetae existimari habebat a populo. (d) *Prophetam,* inquit Moyses (*Deut.* XVIII, 15), *auscibabit vobis Deus ex filiis vestris* (secundum carnalem scilicet censum) (8) *tamquam me: audietis* (9) *illum.* Omnia autem qui illum non audierit, exterminabitur anima ejus de populo suo. Sic

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Definendo al.
- (2) Sic in *Rig.* Vcnct.
- (3) Meritum Seml. Oberth.
- (4) Qua Jam.
- (5) Primo Seml.

- D (6) Repromisit Oberth.
- (7) Erat Pam.
- (8) Sensum Paris. Fran.
- (9) Audieritis Pam.

COMMENTARIUS.

CAP. XXII. — (a) *Cum principalibus suis.* Vatic. I ms. cod. *cum principibus suis.* Sed illud magis Tertullianicum et Africanum stylium redolet, quos ita vocat auctor, quod Moyses et Helias praecipui fuerint prophetarum veterum, jamdudum ante illos, quos majores vocamus. PAM.

(b) *Quam defendimus in causa novae prophetiae, gratiae ecstasin, id est amentiam convenire.* Hoc fecisse videtur libris de Ecstasi, quorum meminit Hieronymus. Itic.

(c) *De quo inter nos et psychicos questio est.* Psy-

chicorum hic primum omnium facta est ab auctore mentio; quare patet initio haerescos ab auctore hunc librum conscriptum. Ric.

(d) *Prophetam,* inquit Moyses. Multo aliter hanc Scripturam citat quam hodie habetur apud LXX, sed potius secundum quod citat., Act. III et VIII, nec mirum cum bis idipsum alius priori loco magis accedit, quod habet cum apostolo Petro auctor, *auscibabit vobis;* praeterquam quod ibi est: *tibi ex posteriori vero loco desumpsit illud.* PAM.

et Isaias (Is., L, 10) : *Quis in vobis metuens, exaudiat A* *ciem visibilem se ei repromittit (9), etiam ad Aaro-*
vocem filii ejus? Quam et ipse Pater commendaturus
erat. (a) Sistens enim (1) verba filii sui, dicendo scilicet
Hic est filius meus dilectus; hunc audite, in-
quit (2). Itaque etsi facta translatio sit auditionis a
Moyse et Helia in Christo (3), sed non ut ab alio
deo, nec ad alium christum, sed a Creatore in Chri-
stum ejus, secundum decessionem Veteris, et suc-
cessionem Novi Testamenti. Non legatus, inquit
Isaias (Is., LXIII, 9), nec nuntius, sed ipse Domi-
nus (4) salvos eos fecit (5); ipse jam praedicans et
implens Legem et prophetas. Tradidit igitur Pater
Filio discipulos novos, ostensis prius cum illo Moyse
et Helia in claritatis prerogativa, atque ita dimissis,
quasi jam et officio et honore dispunctis; ut hoc
ipsum confirmaretur propter Marcionem, societatem
esse etiam claritatis Christi cum Moyse et Helia.
Totum autem habitum visionis istius habemus etiam
apud Habacuc, ubi Spiritus ex persona interdum
apostolorum (Habac., III, 2) : Domine, audivi audi-
tum tuum, et extimui. Quem magis quam vocis coele-
stis illius, Hic est filius meus dilectus, hunc audite?
Consideravi opera tua (6), et excidi mente. Quan-
do (7) magis, quam cum visa claritate ejus, nescit
quid diceret Petrus? In medio duorum animalium
cognosceris, Moyse et Heliae. De quibus et Zacharias
(Zach., IV, 3 et 14) vidit in figura duarum olearum,
et duorum ramulorum oleae. Nam hi sunt, de quibus
dictum est illi : Duo filii opinitatis adsistunt Domino
universae terrae. Et rursus idem Habacuc (Habac., III,
5) : Operuit celos virtus; utique nubilo illo. Et splen-
dor ejus ut lux erit; utique qua etiam vestitus ejus
refulsit. Et si commemoretur promissionis Moyse,
hic invenietur expuncta. Cum enim desiderasset
conspectum Domini Moyses dicens : Si ergo inveni
gratiam coram te, manifesta te mihi, ut cognoscerem
videam te; eum conspectum desiderans, in quo ho-
minem esset acturus, quod propheta sciebat. Ceterum,
Dei faciem (jam audierat) nemo homo videbit me (8), et
vivet (Exod., XXXIII). Et hunc, inquit, sermonem
quem dixisti, faciam tibi. Et rursus Moyses : Ostende
mihi gloriam tuam. Et Dominus : Similiter de futuro :
Ego praecedam in gloria mea; et reliqua. Et in novis-
simo : Et tunc videbis posteriora mea. Non lumbos,
nec suras; sed quam desideraverat gloriam in poste-
rioribus temporibus revelandam. In qua, facie ad fa-

ciem visibilem se ei repromittit (9), etiam ad Aaro-
nem dicens (Num., XII, 6) : (10) Si fuerit propheta
in vobis, in visione cognoscat illi, et in visione loquar
ad eum, non quomodo ad Moysen : os ad os loquar ad
eum (11) in specie (utique hominis, quam erat gesta-
turus), non in aenigmate. Nam etsi (b) Marcion noluit
eum colloquentem Domino ostensum, sed stan-
tem; (12) tamen et stans os ad os stabat, et faciem
ad faciem cum illo, inquit, non extra illum, in glo-
riam ipsius, nedum in conspectum (13). De qua glo-
ria non aliter illustratus discessit a Christo, quam
solebat a Creatore : proinde tunc oculos percu-
tientis (14) filiorum Israelis, quemadmodum et nunc
exerecati Marcionis, qui hoc quoque argumentum ad-
versus se facere non vidit. Suscipio in me personam
B Israelis.

CAPUT XXIII.

Stet christus Marcionis, et exclamet : *O genitura*
incredula, quousque ero apud vos? quousque sustinebo
vos (15)? Statim a me audire debet, Quisquis es
(inapexu) eperchomene, prius ede qui sis, et a quo
venias, et quod in nobis tibi jus. Usque adhuc Crea-
toris est (16) totum apud te. Plane si ab illo venis,
et illi agis, admittimus increpationem. Si vero ab
alio, dicas velim quid nobis umquam de tuo commi-
sisti, quod credere debuissimus, ut exprobes incre-
dulitatem, qui nec ipsum aliquando nobis revelasti.
Quam olim apud nos agere coepisti, ut tempus que-
raris? In quibus nos sustinisti, ut patientiam im-
putes? Asinus de Aesopi puto modo venis, et jam
exclamas. Suscipio adhuc et personam discipulorum
in quos insilit : O natio incredula, quamdiu ero vo-
biscum? quamdiu vos sustinebo? Hanc eruptionem
ejus utique hoc modo justissime repercuterem : Quis-
quis es (inapexu) eperchomene, prius ede qui sis, a
quo venias, quod tibi jus sit in nobis? Usque adhuc,
puto, Creatoris es, et ideo secuti sumus recognoscentes
omnia illius in te. Quod si ab illo venis, admitti-
mus increpationem. Si vero alii agis, oro te, dicas
quid nobis aliquando commisisti dumtaxat de tuo,
quod jam credidisse debuissimus, ut exprobes in-
credulitatem, qui nec auctorem tuum usque adhuc
edis? Quam olim autem apud nos agere coepisti, ut
tempus quoque opponas? In quibus autem nos susti-
nuisti, ut et patientiam jactes? Asinus de Aesopi
D puto modo huc apparuit, et jam exclamat. Quis non

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Inquit add. Pam.
- (2) Inquit omitt. Pam.
- (3) Christum cod. wome.
- (4) Deus Seml. Oberth.
- (5) Faciet Oberth.
- (6) Operam tuam al.
- (7) Quanto Paris. quo Fran.
- (8) Me abest rig. venet.

- (9) Repromiserat Seml.
- (10) Et inser. Oberth.
- (11) Ad eum omitt. Seml.
- (12) Et add. rig. venet.
- (13) Conspectu Oberth.
- (14) Percutere Pam.
- (15) Quousque sustinebo vos omitt. Seml.
- (16) Es Oberth.

COMMENTARIUS.

(1) Sistens enim, inquit, verba filii sui, etc. Rursum vertit auctor verba Isa. XLIV, filii sui, pro eo quod graece παῖδες σου; pro quo alii, pueri sui; quo factum ut difficillime locus hic inveniri potuerit, maxime cum B. Hieronymus ex hebreo vertat, suscians

verbum. Pam.

(b) Marcion noluit eum colloquentem Domino ostensum. Ex Evangelio B. Lucae deleverat colloquentes cum illo, verum premitur hic Marcion ex cap. XXXIV Exodi, in quo idem refertur. Lx Pa.

ita iniustitiam increpationis retulisset, si ejus eum credidisset, qui nondum queri debuisset? nisi quod nec ille eos insulisset, si non olim apud illos in Lege, in prophetis, in virtutibus et beneficiis deversatus, incredulos semper fuisse expertus. Sed ecce Christus diligit parvulos, tales esse docens debere, qui semper majores velint esse. Creator autem urso pueris immisit, ulciscens Ilicisæum propheten, convicia ab eis passum (IV Reg., II). Satis impudens antithesis, cum tam diversa committit, parvulos et pueros: innocentem adhuc ætatem, et iudicii jam capacem, quæ conviciari poterat, ne dicam blasphemare. Qua (1) ergo justus Deus, nec pueris impiis pepercit, exigens majori ætati honorem, et utique magis a minore. Qua vero bonus, adeo diligit parvulos, ut apud Ægyptium benefecerit obstetricibus protegentibus partus Hebræos periclitantes edicto Pharaonis. Ita et hæc affectatio Christi cum Creatore est. Jam nunc Deus Marcionis, qui connubium avertatur (2), quomodo videri potest parvulorum dilector, (a) quorum tota causa connubium est? Qui semen odit, fructum quoque excretur necesse est. Ne ille scior habendus Ægyptio rege: nam Pharaon educari non sinebat infantes; iste nec nasci, auferens vitam illis etiam decem mensium in utero. At enim quanto credibilis, ut ejus deputetur affectio in parvulos, qui benedicendo connubium in propagationem generis humani, ipsum quoque fructum connubii benedicendo promisit, qui de infantia primus est. Representat Creator ignium plagam Helia postulante in illo pseudopropheta (IV Reg., I). Agnosco iudicis severitatem; e contrario, Christi lenitatem increpantis (3) eandem animadversionem destinantes discipulos, super illum viculum Samaritarum. Agnoscat et hæreticus ab eodem severissimo iudice promitti hanc Christi lenitatem. *Non contendet, inquit (Is., XLII, 2), nec vox ejus in platea audietur. Arundinem quassatam non comminuet, et linum fumigans non exstinguet.* Talis utique multo magis homines non erat crematurus. (b) Nam et tunc ad Heliam (III Reg., XIX, 12), *Non*

in igni (inquit Dominus), *sed in spiritu miti.* At enim humanissimus Deus, cur recusat eum, qui se tam individuum illi comitem offert? Si quia superbe, vel ex hypocrisis dixerat: *Sequitur te quocumque ieris*; ergo aut superbiam, aut hypocrisin recusandam iudicando, iudicem gessit. Et utique damnavit, quem recusavit, non consecuturum (4) scilicet salutem. Nam sicut ad salutem vocat, quem non recusat, vel etiam quem ultro vocat; ita in perditionem damnat quem recusat: Illi autem caussato patris sepulturam, cum respondet: *Sine, mortui sepeliant mortuos suos, tu autem vade, et annuntia regnum Dei*; utramque legem Creatoris manifeste confirmavit, et de sacerdotio in Levitico prohibentem sacerdotes supremis etiam parentum interesse: *Super omnem, inquit (Levit., XXI, 1), animam defunctam sacerdos non introibit, et super parentem (5) suum non contaminabitur.* Et de devotione in Arithmis (Num., VI, 6 et 7); nam et illic, qui se Deo voverit, inter cætera jubet, ne super ullam animam introeat defunctam, ne super patris quidem, aut matris, aut fratris. Puto autem et devotioni et sacerdotio destinabat, quem prædicando regno Dei imbuerat. Aut si non ita est, satis impius pronuntiandus, qui nulla ratione legis intercedente, sepulturas parentum despici a filiis imperabat. Cum vero et tertium illum, prius suis valedicere parentem, prohibet retro respectare, sectam Creatoris exequitur. Hoc et ille noluerat fecisse quos ex Sodomia liberarat.

CAPUT XXIV.

Allegit et alios septuaginta apostolos super duodecim (Luc. X). Quo enim duodecim secundum totidem fontes in Elim, si non et septuaginta, secundum totidem arbusta palmarum? Antitheses plurimum causarum diversitas fecit, non potestatum. Sed qui diversitatem causarum non respexit, facile eam potestatem existimavit. Protectionem filiorum Israelis, Creator, etiam illis spoliis aureorum et argenteorum vasculorum, et vestium, (c) præter oneribus consparsionum (d) offarcinatam eduxit de (6) Ægypto: (e) Chri-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Qula Paris. Fm.
(2) Adversatur Rig. Venet.
(3) Reprehendens cod. Wour.

- (4) Secuturum Seml.
(5) Patrem Oberth.
(6) Ex Seml.

COMMENTARIUS.

CAP. XXIII.—(a) *Quorum tota causa connubium est.* Totam causam accipit auctor pro plerique; nam tria bona connubii adnotavit non uno in loco B. Augustinus, fidem, sacramentum, et prolem, cum interim pleque fere prolium causa matrimonium contrahant. Nam totum, inquit Nonius, quod plus putatur, non pro cuncto alicubi accipi potest. Id enim disertis verbis indicat auctor, cum paulo post subiungit: *Ipsam quoque fructum connubii benedicendo promisit, qui de infantia primus est.* PAM.

(b) *Nam et tunc ad Heliam non in igni.* Alludit ad historiam Eliæ, III Reg., XIX. Quod autem ait, *Nam et tunc ad Eliam*, hoc est, etiam in Veteri Testamento Deum esse mitem et misericordem et placabilem. Procopius: *ἔτι δὲ οὐ πῦρ πῦρ ὁ τις παλάτας δεδε, ἡλίας διδόνοντα, καὶ δι' αὐτοῦ πάντας θύει· ἀλλ' οὐδὲ αὐτὸν λανθῶ, δι' αὐτῶν δὲ λήγεται παρὰ τὴν λανθῶ.* Vide

quæ ad lib. de Pat. Ric.

CAP. XXIV.—(c) *Præter oneribus consparsionum.* Sic legitur in exemplari. Itaque hic præter adverbiascit, et significat præterea. Onera autem consparsionum dieit farinæ massam aquæ consporgine coactam. Exodi XII, 34: *ἀνέλαβὴ δὲ ὁ λαὸς τὸ σπῆλγος αὐτῶν.* Hesiychius: *σπῆλγος, πύρμα ἀλεψῶν σπῆλγος.* Glossarium vetus, *σπῆλγος, adeps.* Item, *πύρμα, massa, conspersio*, sic adversus Valentinianos, in conspersionis alvearia absconderit, donec totum confermentetur. Versio vulgata Epistolarum Pauli ad Corinth. I, 5, *Ut sitis nova conspersio, sicut estis azymii.* Ric.

(d) *Offarcinatam.* Exod. τὰ πυρῆματα αὐτῶν ἐνδείκνυνται ἐν τοῖς λυατοῖς αὐτῶν. Ric.

(e) *Christus autem nec virgam discipulis, etc.* Legerem cum Pamelio, *nec peram*; congruit enim plane lectio hæc cum Evang. B. Lucæ. Lc. Pa.

stus autem nec virgam (1) discipulis in viam ferre praecepit. Illi enim in solitudinem movebantur; hi autem in civitates mittebantur. Considera causarum offerentiam, et intelliges unam et eandem potestatem, quae secundum penuriam et copiam expeditionem suorum disposuit; proinde per civitates abundantiam circumcidens, sicut et egituram per solitudinem struxerat (2). (a) Etiam calciamenta portare vetuit illos. Ipse enim erat, sub quo nec in solitudine per tot annos populus calciamenta detrivarat. *Neminem, inquit, per viam (3) salutaveris. O Christum destructorem Prophetarum, a quibus hoc quoque accepit! Heliseus, cum Giezin puerum suum mitteret in viam ad filium Sunamitidis resuscitandum de morte, puto, sic ei praecepit (IV Reg., IV, 29): Accinge lumbos tuos, et sume bacillum meum in manum, et vade: quemcumque conveneris in via, ne benedixeris eum; id est, ne salutaveris: et qui te benedixerit, ne responderis ei, id est, ne salutaveris. Quae est enim inter vias benedictio, nisi ex occurso mutua saluatio? Sic et Dominus, in quam introissent domum, pacem ei dicere (4), exemplo eodem est. Mandavit enim et hoc Heliseus, cum introisset ad Sunamitin, diceret ei: Pax viro tuo, pax filio tuo (5). Hae erunt potius nostrae antitheses, quae comparant, non quae separant Christum. Dignus est (6) autem operarius mercede sua, quis magis pronuntiari quam Deus iudex? Quia et hoc ipsum iudicare est, dignum facere mercede operarii. Nulla retributio non ex iudicatione constituit. Jam nunc et hic lex consignatur Creatoris, etiam boves operantes dignos operarios mercede iudicantis; *Boni, inquit (Deuter., XXV, 4), terentis os non colligabis. Quis tam praestans in homines, nisi qui et in pecudes? Quod si et Christus dignos mercede pronuntiat operarios, excusavit praeceptum illud Creatoris, de vasis aureis et argenteis Aegyptiorum aufereendis. Qui enim villas et urbes operati fuerant Aegyptiis, digni utique operarii mercede, non ad fraudem sunt instructi (7), sed ad mercedis compensationem, quam alias a dominatoribus exigere non poterant. Regnum Dei, neque novum neque inau-**

ditum, sic quoque confirmavit, dum illud jubet annuntiari appropinquasse. Quod enim longe fuerit aliquando, id potest dici appropinquasse. Si autem numquam retro fuisset, antequam appropinquasset, nec dici potuisset appropinquasse, quod numquam longe fuisset. Omne quod novum et incognitum est, subitum est. Omne quod subitum est, cum annuntietur, tunc primum speciem inducens, tunc primum accipit tempus. Ceterum, nec retardare poterit, quamdiu non annuntiabatur; nec ex quo annuntiari coeperit, appropinquasse. Etiam adjicit (8), ut eis qui illos non receperint, dicerent: *Scitote tamen appropinquasse regnum Dei.* Si hoc non et comminationis gratia mandat, vanissime mandat. Quid enim ad illos si appropinquaret regnum, nisi quia cum iudicio appropinquat? in salutem scilicet eorum, qui annuntiationem ejus receperint. Quomodo? si comminatio non potest sine executione, habes Deum executorem in comminatore, et iudicem in utroque? Sic et pulverem jubet excuti in illos, in testificationem, (b) et haerentiam (9) terrae eorum, nedum communicationis reliquae. Si enim inhumanitas et inhospitalitas nullam ab eo relaturae sunt ultionem, cui rei praemittit testificationem, minas utique portendentem? Porro, cum etiam Creator in Deuteronomio (Deut., XXIII, 5), (c) Ammonitas et Moabitas prohibeat recipi in Ecclesiam, quod populum Aegypti profectum inhumane et inhospitaliter copiis defraudassent: ergo in Christum inde manasse constabit (d) communicationis interdictum; ubi habet formam: *Qui vos spernit, me spernit.* Hoc et Moysi Creator (Num., XIV, 27): *Non te contempserunt, sed me.* Tam enim apostolus Moyses, quam et Apostoli prophetae. Aequanda erit auctoritas utriusque officii, ab uno eodemque domino Apostolorum et Prophetarum. Quis nunc dabit potestatem calcandi super colubros et scorpiones? Utrumne omnium animalium Dominus, an nec unius laertiae (10) Deus? Sed bene quod Creator hanc potestatem parvulis pueris (11) per Isaiam (Is., XI, 8) repromisit, conjicere manum in cavernam aspidum, et in cubile natorum aspidum, nec

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Peram Fran.
- (2) Strinxerat notat Rhen.
- (3) In via Oberth.
- (4) Ut in q... dicerent alii.
- (5) Duo omitt. Seml.
- (6) Est omitt. Oberth.

- (7) Instincti Pan.
- (8) Dicit alii; edicet al.
- (9) Adhaerentiam Paris. adhorrentiam Fran.; horrentiam Jun.
- (10) Laertiae omitt. Seml.
- (11) Puerulis Oberth.

COMMENTARIUS.

(a) Etiam calciamenta portare vetuit illos. Non ita haec accipe, ut discipulos albis pedibus incedere voluerit Christus Dominus; sed tantum ne de calceamentis sibi providenter quibus uti possent, ubi ea quae in pedibus habebant, atrita essent. Ut enim cum Veteri Testamento illud congruat, qui Israelitas adeo salvos et incolumes per an. 40, praestitit, ut neque vestes neque calcei contererentur, idem in Novo suis eadem fiduciam praestare poterit et securitatem. Id enim contextus ipse exigit. Ls Pa.

(b) Et haerentiam terrae eorum. In exemplari scribitur: *Sic et pulverem jubet et excuti in illos in testificationem ei; haec et etiam terrae cor.* Haerentiam terrae dixisse videtur, ut explicaret quod pulveris nomine Lucas intelligi voluerat. Ric.

(c) Ammonitas et Moabitas prohibeat recipi in Ecclesiam. Ecclesiae vocabulum Septimius accommodat Judaicis temporibus. Ric.

(d) Communicationis interdictum. Sic lib. de Monogamia: *Sed illam quidem a communicatione depellunt.* Ric. — Communicationis interdictum. De interdictis Ecclesiae id explicari potest. Diligens etenim formularum forensium observator et juris Tertullianus id opposuit. Apud Juriconsultos interdictum est quod ad tempus a iudice dicitur, et glosse, διαλειψαντες τους ἀποστροφιστάς αἰσι νόμους; sic interdictum Ecclesiae est separatio a communi cœtu fidelium ad tempus, donec qui ἀποστροφιστάς est pro delictis satisfecerit. Interdictum, quasi interim dictum, ut apud Tull. lib. VII Epist. famil. ep. 52: *Urbanitatis possessionem,*

omnino lædi. Et utique scimus (salva simplicitate Scripturæ; nam nec et ipsæ bestię nocere poterant, ubi fides fuerit) figurate scorpions et colubros portendi spiritualia malitiæ, quorum ipse quoque princeps in serpentis, et draconis, et immanissimæ (1) cujusque bestię nomine deputetur penes Creatorem, largitum hanc potestatem priori Christo suo; sicut nonagesimus Psalmus ad eum (Ps. XC, 13): *Super aspidem et basiliscum incedes, et conculcabis leonem et draconem*; sicut etiam Isaias (Is., XXVII, 1): *Illā die superducent Dominus Deus macharam sanctam, magnam et fortem, Christum scilicet suum, in draconem illum colubrum magnum et tortuosum, et interficiet eum illa die*. Sed cum idem (Is., XXXV, 8): *Via munda et via sancta vocabitur, et non transibit illic immundum, nec erit illic via immunda: qui autem dispersi erunt, vadent in ea, et non errabunt; et non erit jam illic leo, nec ex bestiis pessimis quicquam ascendet in eam, nec inveniatur illic*. Cum via fidem demonstrat, per quam ad Deum pervenimus, jam tunc eidem viæ, id est fidei, hanc erogationem (2) et subjectionem bestiarum pollicetur. Denique et tempora promissionis congruere invenias, si quæ antecedunt, legas (Is., XXXV, 3): *Invalescite, nianus dimissæ, et genua resoluta. Tunc patefient oculi cæcorum, et aures exaudient surdorum. Tunc saliet claudus ut cervus, et clara erit lingua mutorum*. Igitur ubi medicinarum edidit beneficia, tunc et scorpions et serpentes sanctis suis subdidit, ille scilicet qui hanc potestatem, ut et aliis præstaret, prior acceperat a Patre, et secundum ordinem prædicationis exhibuit.

CAPUT XXV.

Quis Dominus cœli invocabitur, qui non prius factor ostenditur? *Gratias* enim, inquit, *ago et confiteor, Domine cœli, quod ea quæ erant abscondita sapientibus et prudentibus, revelaveris parvulis*. Quæ ista? et cuius? et a quo abscondita? et a quo revelata? Si a Deo Marcionis abscondita et revelata, qui omnino nihil præmiserat, in quo aliquid absconditum esset potuisset, non prophetias, non parabolas, non visiones, non ulla rerum, aut verborum, aut nominum argumenta, per allegorias et figuras, vel ænigmatum nebulas obumbrata; sed ipsam magnitudinem sui absconderat, quam cum maxime per Christum revelabat, satis inique. Quid enim deliquerant sapientes et prudentes, ut absconderetur illis Deus? ad quem cognoscendum non suffecerat sapientia atque prudentia illorum, nulla via data ab ipso per aliquam operum prædicationem; vel vestigia, per quæ sapientes atque prudentes deducerentur. Quanquam et si in aliquo

deliquissent erga Deum ignotum, pone inne (3) notum; non tamen zelotem eum experiri debuissent, qui dissimilis Creatoris inducitur. Igitur si nec materias præmiserat, a quibus aliquid occultasset; nec reos habuerat, a quibus occultasset; nec debuérat occultasse, etiam si habuisset: jam nec revelator ipse erit, qui absconditor non fuit: ita nec Dominus cœli, nec Pater Christi; sed ille, in quem competant omnia. Nam et abscondit præmissæ obscuritatis prophetice instrumento, cujus intellectum fides mereretur: *Nam enim* (Is., VII, 9) *credideritis, non intelligetis; et reos habuit* (Rom. I) sapientes atque prudentes, ex ipsius operibus tot ac tantis intelligibilem Deum non requirentes, vel perperam in illum philosophantes, et ingenia hæreticis subministrantes; et novissime, zelotes est. Denique olim hoc per Isaiam concionabatur, quod Christus gratulatur (Is., XXXIX, 14): *Perdidi sapientiam sapientium, et prudentiam prudentium celabo*. Sicut et alibi (Is., XLV, 3) tam abscondisse, quam revelatum esse significat: *Et dabo illis thesauros absconditos, invisibiles aperiam illis*. Et rursus (Is., XLIV, 20): *Quis alius discipiet (a) signa ventriloquorum, et divinationes ex corde; avertens in posteriora sapientes, et cogitationes eorum insatians?* Si autem et Christum suum illuminatorem nationum designavit (Is., XLII, 6): *Posuit te in lucem nationum*; quas interpretamur in nomine parvulorum, sensu scilicet retro parvas, et imprudentia infantes; jam vero et humilitate fidei pusillas: facillius utique credemus eundem etiam parvulis revelasse per Christum, qui et retro absconderit, et per Christum revelata a Creatore abscondita retrofuerant, patefecit; ergo jam Creatori negotium gessit, res ejus edisserens. Sed in destructionem, inquit, uti traduceret eas: ergo illis traduxisse debuérat, quibus Creator abscondidit, tionem repromiserit. Aut si Deus Marcionis, ea quæ sapientibus et prudentibus. Si enim benignitate faciebat, illis erat agnitio præstanda, quibus fuerat negata; non parvulis, quibus nihil Creator inviderat. Et tamen usque adhuc, puto, probamus extructionem potius Legis et Prophetarum inveniri in Christo, quam destructionem. (b) *Omnia tibi tradita dicit a Patre*. Credas si Creatoris est Christus, cujus omnia; qui non minori se tradidit omnia Filio Creator, quæ per eum condidit, per sermonem suum scilicet. Cæterum, si eperchomenos *ἡσυχῆς* ille, quæ sunt omnia quæ illi a Patre sunt tradita? quæ sunt Creatoris? Ergo bona sunt quæ Pater Filio tradidit; et bonus jam Creator,

LECTIONES VARIANTES.

(1) Eminentissimæ Pam.

(2) Evacuationem Pam. evocationem Paris.

(3) Nunc Seml.

COMMENTARIUS.

amabo, quibusvis interdictis defendamus. Justinianus tamen Aug. dictum esse vult, quasi inter duos dictum. LE PR.

CAP. XXV.—(a) *Signa ventriloquorum*. Veritatem ex græco *ἐνταυριζέων*, idque non hic modo, sed ubicumque B. Hieronymus veritatem *Pythones*, ita dictos, juxta Cyrilli et Isidori lexicæ, quod fingerent se Deos habere in ventre atque ideo ex ventre loquerentur,

quo sit ut mulieres pythonicæ frequentiores viris fuerint. PAM.

(b) *Omnia tibi tradita dicit a Patre*. Pergit iterum in verbis evangelicis. Atqui contra arianos facit, et quosdam arianizantes hodiernos, quod addit hic auctor, quia non minori se tradidit omnia Filio Creator. Eodem modo etiam isum locum interpretantur BB. Hilarius et Augustinus alicubi. PAM.

cujus omnia bona sunt; et ille jam non bonus. A merito vidisse non poterant, si non erant consecuti
qui in aliena bona invasit, ut Filio traderet, docens alieno abstinere. Certe mendicissimus, qui nec filium unde ditaret habuit, nisi de alieno. Aut si nihil de Creatoris traditum est ei a Patre, et quomodo hominem Creatoris sibi vindicat? Aut si solus homo ei traditus est; omnia homo non est. Scriptura autem omnium edicit traditionem Filio factam. Sed etsi omnia ad hominum genera, id est, ad omnes nationes interpretaberis, et has Filio tradidisse Creatoris est: (Ps. II, 8) *Dabo tibi gentes hereditatem tuam, et possessionem tuam terminos terræ.* Aut si habet et ipse aliqua sua, quæ omnia Filio traderet, pariter cum homine Creatoris, ostende unum aliquod (4) ex omnibus, in fidem, in exemplum; ne tam merito non credam ejus esse omnia cujus nihil video, quam merito credam, etiam quæ non video ejus esse, cujus sunt universa quæ video. Sed (Matt. XI, 27): *Nemo scit qui sit Pater nisi Filius; et qui sit Filius, nisi Pater, et cuiuscunque Filius revelaverit* (3). Atque ita Christus ignotum Deum prædica vit. (a) Hinc enim et alii hæretici fulciuntur, opposentes Creatorem omnibus notum, et Israeli, secundum familiaritatem, et nationibus secundum naturam. Et quomodo ipse testatur nec Israeli cognitum se (Is. I, 3): *Israel autem me non cognovit, et populus me non intellexit*; nec nationibus (Is. LXV, 5): *Ecce enim nec de nationibus, inquit, nemo*? Propter quod et illas sufficidium situlæ deputavit, et Sionem tanquam speculam in vinea dereliquit (Is. LVXI, 15): Vide ergo an confirmatio sit prophetica vocis, exprobrantis ignorantiam in Deum humanam, quæ fuerit ad Filium usque. Nam et ideo subtexuit, ab eo cognosci Patrem, cui Filius revelaverit (Is. XLII): quoniam ipse erat, qui positus a Patre *illuminatio Nationum* annuntiabatur, utique Deo illuminandarum etiam Israelis, utique per agnitionem Dei pleniorum. Ita non proficiunt argumenta in fidem Dei alterius, quæ Creatori competere possunt; quia quæ non competent (5) Creatori, hæc poterunt in fidem proficere Dei alterius. Si et sequentia inspicias: *Beati oculi qui vident quæ videtis: dico enim vobis, quia propheta non viderunt quæ vos (4) videtis*; de superiori sensu descendunt; adeo neminem, ut decuit, Deum cognovisse: quando nec propheta viderent quæ sub Christo videbantur. Nam si non meus esset Christus, nec prophetarum hoc in loco mentionem collocasset. Quid enim mirum si non viderant res Dei ignoti, et tanto post ævo revelati? Quæ autem fuisset felicitas eorum qui tunc videbant, quæ alii

representationem eorum quæ nunquam prædicarant, nisi quoniam (5) poterant vidisse, qui (6) Dei sui res quas etiam prædicaverant, non tamen viderant? Hæc autem felicitas erit aliorum, qui videbant, quæ alii tantum prædicaverant. Denique ostendemus, et jam ostendimus, ea visa in Christo, quæ fuerant prædicata; abscondita tamen et ab ipsis prophetis, ut absconderentur et a sapientibus et a prudentibus sæculi. In Evangelio veritatis, legis doctor Dominum aggressus: *Quid faciens, inquit, vitam æternam consequar?* In hæretico vita solummodo posita est, sine æternæ mentione, ut doctor de ea vita videatur consuluisset, quæ in lege promittitur a Creatore longæva (7); et Dominus ideo illi secundum legem responsum dedisse (8): *Diligens Dominum Deum tuum ex toto corde tuo, et ex tota anima tua, et totis viribus tuis*; quoniam de lege vitæ sciscitabatur. Sed sciebat utique legis doctor, quo pacto vitam legalem consequi posset, ut non de ea interrogasset, cujus regulas etiam docebat. Sed quia et mortui jam suscitabantur a Christo, exsuscitatus ad spem æternæ vitæ per exempla recidivæ, ne plus aliquid observationis exigeret sublimior spes (9), idcirco consultit de æternæ vitæ consecutione. Itaque Dominus ut nec ipse alius, nec aliud novum inferens præceptum, quam quod principaliter ad omnem salutem, et utramque vitam facit, ipsum caput ei legis opponit omnifariam diligendi Dominum Deum suum. Denique, si de vita longæva et ille consultit, et Christus respondit, quæ sit penes Creatorem; non de æterna, quæ sit penes Marcionis Deum, quomodo consequitur æternam? Non utique eodem modo quo et longævam. Pro differentia enim mercedum, operarum quoque credenda distantia est. Ergo non ex dilectione Dei tui consequetur vitam æternam Marcionites, sicut longævam dilector Creatoris. Sed quale est, ut non magis diligendus sit, qui æternam pollicetur, si diligendus est qui longævam repromittit? Ergo ejusdem erit utraque vita, cum eadem est utrique vitæ capianda disciplina. Quod Creator docet, id et Christo opus est diligere (10), ut præstet, interveniente et hic illa præscriptione, qua facilius apud eum debeant credi majora apud quem minora præcedunt; quam apud eum cui nullam de majoribus fidem aliqua minora præparaverunt. Viderit nunc si æternam nostri addiderunt. Hoc mihi satis est, quod Christus ille æternæ, non longæ vitæ invitator, de longæva consultus quam destruebat, non ad æternam potius exhortatus est hominem, quam inferebat.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Aliquem Pam.
- (2) Et cuiuscunque filius revelaverit *omitt.* *Sensl.* tum iterando scribit: Nemo enim scit Patrem, nisi filius, et filium nisi pater, et cuiuscunque filius revelaverit.
- (3) Competunt Pam.
- (4) Vos abest *Fran.*

- (5) Qui *add.* Pam.
- (6) Hi *enit Jun.*
- (7) *Æternæ add.* Oberth.
- (8) Dedit *Sensl.*
- (9) Spei *then.*
- (10) Diligendi Dei præceptum *cod. Woun.*

COMMENTARIUS.

(a) Hinc enim alii hæretici fulciuntur. Quales nempe fuerunt illi, qui propter frequentes revelationes in Scriptura expressas Patrem cum Filio confundebant, eum-

demque esse asserebant: in ejusmodi impia deliria impiegit Praxeas. Lz Pa.

Quid, oro te, fecisset Christus Creatoris, si qui A Creatori diligendo ædificaverat hominem, non erat Creatoris? Credo negasset diligendum Creatorem.

CAPUT XXVI.

Cum in quodam loco (*Luc. XI*) orasset ad Patrem illum superiorem, satis impudentibus et temerariis oculis suspiciens ad cælum Creatoris, a quo tam aspero et sævo, et grandine et fulmine potuisset elidi, sicut et Hierusalem suffugi (1) ab eo potuit; aggressus eum ex discipulis quidam: *Domine, inquit, doce nos orare, sicut et (2) Joannes discipulos tuos docuit*; scilicet quia alium Deum aliter existimaret orandum. Hoc qui præsumperat (3), prius est probet alium Deum editum a Christo. Nemo enim ante voluisset orare nosse, quam didicisset quem oraret. Igitur si didicerat, proba. Si nusquam usque adhuc probas, B scito illum in Creatorem formam orationis postulas, in quem etiam discipuli Joannis orabant. Sed quia et Joannes novum aliquem ordinem orationis induxerat, ideo hoc et a Christo discipulus ejus postulandum (4) non immerito præsumperat, ut et illi de proprio magistri sui instituto, non alium, sed aliter Deum orarent. Proinde nec Christus ante orationis notitiam discipulo contulisset, quam Dei ipsius. Ita et ipse in eum docuit orationem, quem discipulus usque adhuc noverat. Denique sensus orationis quem Deum sapienter recognosce. (a) Cui dicam, *Pater*? Et qui me omnino non fecit? a quo originem non traho? An ei qui me faciundo et instruendo generavit? A quo *Spiritus sanctum* (b) postulem? A quo nec mundialis spiritus præstatur? An a quo fiunt etiam angeli spiritus? cujus et in primordio spiritus super aquas ferebatur? Ejus regnum optabo venire, quem nunquam regem gloriæ audiui? an in cujus manu etiam corda sunt regum? (c) Quis dabit mihi panem quotidianum; qui nec milium mihi condidit, an qui etiam de cælo panem angelorum quotidianum populo suo præstitit? Quis mihi deficta dimittet; qui ea non judicando non retinet, an qui si non dimiserit, retinebit ut judicet? (d) quis non sinet nos deduci in tentationem; quem poterit tentator non timere, an qui a primordio tentatorem angelum prædamaavit? Hoc ordine, qui alii Deo supplicat et non Creatori, non orat illum, sed infamat. Proinde a quo petam, ut accipiam? apud quem quaeram, ut inveniam? ad quem pulsabo, ut aperiat mihi? Quis habet petenti dare, nisi cujus D omnia, cujus sum etiam ipse qui peto? Quid autem

perdidi apud Deum illum, ut apud eum quaeram et inveniam? Si sapientiam atque prudentiam, has Creator abscondit; apud eum ergo quaeram. Si salutem et vitam, et has apud Creatorem. Nihil alibi quaeretur ut inveniat, quam ubi latuit ut appareat. Sic nec aliorum pulsabo, quam unde sum functus (5). Denique, si accipere et invenire et admitti, laboris et instantiæ fructus est illi qui petit, et quaesivit, et pulsavit; intellige hæc a Creatore mandari et repro-mitti. Illegitim Deum optimus, ultro veniens ad præstandum non suo homini, nullum illi laborem, nec instantiam indixisset. Jam enim non optimus, si non ultro daret non petenti, et invenire præstaret non quaerenti, et aperiret non pulsanti. Creator autem potuit indicare ista per Christum, ut quia delinquendo homo offenderat Deum suum, laboraret, et instantia petendi acciperet, et quaerendi inveniret, et pulsandi introiret. Sic et præmissa similitudo, *nocturnum panis petitorum amicum facit*, non alienum; et *ad amicum pulsantem*, non ad ignotum. Amicus autem etiam si offendit, magis Creatoris est homo, quam Dei Marcionis. Itaque ad eum pulsat, ad quem suis illi erat, cujus januam norat, quem habere panes sciebat, cubantem jam cum infantibus quos nasci voluerat. Etiam quod sero pulsatur, Creatoris est tempus. Illius et serum, cujus sæculum et sæculi occasus. Ad Deum autem novum, nemo sero pulsasset, tantum quod luscipientem. Creator est, qui et januam olim Nationibus clauserat (6), quam olim pulsabatur Judæis; is et exurgit et dat, et si jam non quasi amico, non tamen quasi extraneo homini, sed quasi molesto, inquit. Molestum autem tam cito Deus recens neminem pati potuit. Agnosce igitur et Patrem, quem etiam appellas Creatorem. Ipse est qui scit quid filii postulent. Nam et panem petentibus de cælo dedit manna, et carnem desiderantibus emisit ortygometram, non serpentem pro pace, nec scorpionem pro ovo. Illius autem erit non dare malum pro bono, cujus utrumque sit. Cæterum, Deus Marcionis non habens scorpionem, non poterat id se dicere non daturum, quod non habebat; sed ille qui habens et scorpionem, non dat. Itaque et *Spiritus sanctum* is dabit, apud quem est et non sanctus. Cum surdum dæmonium expulisset (ut et in ista specie curationis Esaiæ (*Is. XXIX, 5*) occurrisset in Beelzebule dictus ejicere dæmonia: Si ego, inquit, in Beelzebule ejicio dæmonia, filii vestri in quo ejiciunt? Hæc quid magis portendit, quam in eo ejicere se, in quo

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Suffigi Paris.
(2) Et abest Paris.
(3) Præsumperit cod. wouw.

- (4) Expostulandum Seml.
(5) Fugatus Paris.
(6) Cluserit venet.

COMMENTARIUS.

CAP. XXVI. — (a) Cui dicam *Pater*. Recte hoc unum Auctor, quia etsi græce hodie legatur, *πατερ* *ἡμῶν* *ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς*, et similiter syriace, tamen in latinis codicibus non legitur amplius, *Lucæ II*, quam *Pater*; suspicor illud græce adjectum ex Evangelio Matthæi VI, secundum quem legitur lib. de orat. cap. II *Pater noster qui in cælis es*. PAM.

(b) *Spiritus sanctum*. Pro eo: sanctificetur nomen tuum, istud Gregor. Nyssenus habet. SEML.

TERTULLIANI II.

(c) *Quis dabit mihi panem quotidianum*. Prohibet nimirum Christus, ne de crastino solliciti simus; vita quippe nostra instabilis est. Ita explicat Conc. IV Tolet. cap. 9. Is autem panis est Christus, ut ipsemet ait. Cum autem dixit *panem quotidianum*, significavit necessitatem quam habent homines ejus auxilii, atque etiam submonuit vitam esse diariam, *ὅτις ἀνάγει ἀπὸ τοῦ* *μαρτυρ. LX PR.*

(d) *Quis non sinet nos in tentationem deduci*? Sen- (Quatorze.)

et filii eorum? In virtute scilicet Creatoris. Nam si putas sic accipiendum, Si ego in Beelzebule ejicio (a) demonia (1), filii vestri in quo? quasi illos sagittaret in Beelzebule ejicientes, resistet tibi prior sensus, non posse Satanam dividi adversus semetipsum. Adeo nec illi in Beelzebule ejiciebant; sed, ut diximus, in virtute Creatoris: quam ut intelligi faceret, subiungit: Quod si ego in digito Dei expello demonia, ergo appropinquavit in vos regnum Dei? Apud Pharaonem enim venefici illi adhibiti adversus Moysen, virtutem Creatoris digitem Dei appellaverunt (Exod. VIII): *Digitus Dei est hoc*; quod (2) significaret (3) etiam modicum, validissimum tamen. Hoc et Christus ostendens, commemorator, non obliterator vetustatum, scilicet suarum, virtutem Dei digitem Dei dixit non alterius intelligendam, quam ejus apud quem hoc erat appellata. Ergo et regnum ipsius appropinquaverat, cuius et virtus digitus (b) vocabatur. Merito igitur applicuit ad parabolam fortis illius armati, quem validior alius oppressit, principem demoniorum, quem Beelzebulem et Satanam supra dixerat, significans digito Dei oppressum, non Creatorem ab alio Deo subactum. Ceterum, quomodo adhuc staret regnum ejus in suis terminis, et legibus, et officiis, quem licet integro mundo vel sic potuisset videri superasse validior ille Deus Marconis, si non secundum legem ejus etiam Marconitæ morerentur, in terram defluendo, sepe et a scorpione docti non esse superatum Creatorem. Exclamabat (4) mulier de turba, Beatum utrum qui illum portasset, et ubera quæ illum educassent. Et Dominus: Imo, beati qui sermonem Dei audiunt, et faciunt. Quia et retro sic rejecerat matrem aut fratres, dum auditores et obsecutores Dei præfert. Nam nec hic mater assistebat illi. Adeo nec retro negaverat, ut ne (5) tam cum id rursus audit; rarsus proinde felicitatem ab utero et uberibus matris suæ transtulit in discipulos; a qua non transtulisset, si eam non haberet.

CAPUT XXVII.

Abibi malo purgare quæ reprehendunt Marconitæ in Creatore. Hic enim sufficit, si ea in Christo repe-

riuntur. Ecce inæqualis, et ipse inconstans, levis, aliud docens, aliud faciens: jubet omni petenti dare, et ipse signum petentibus non dat. Tanto evò lucem suam ab hominibus abscondit, et negat lucernam abstruendam; sed confirmat super candelabrum proponendam, ut omnibus luceat. Velat remaledicere, multo magis utique maledicere: et tæ ingerit Pharisæis et doctoribus legis. Quis est tam similis Dei mei Christus, nisi ipsius? Sæpe jam fiximus (6), nullo modo potuisse illum destructorem legis denotari, si alium Deum promulgasset. Ideo et tunc Pharisæus, qui illum vocarat (7) ad prandium, retractabat penes se, cur non prius tinctus esset quam recubisset secundum legem, qui Deum legis circumferret? Jesus autem etiam interpretatus est ei legem, dicens, *illos calicis et catini exteriora emundare; interiora autem ipsorum plena esse rapina et iniquitate*: ut significaret vasculorum munditias hominum esse intelligendas apud Deum: quia et Pharisæus de homine, non de calice illoto, apud se tractaverat. Ideo *exteriora*, inquit, *calicis lavatis*, id est carnem, *interiora autem vestra non emundatis*, id est animam, adjiciens: *Nonne qui exteriora fecit*, id est carnem, *et interiora fecit*, id est animam? quo dicto aperte demonstravit, ad eundem Deum pertinere munditias hominis exterioris et interioris, cuius uterque sit, præponentis misericordiam non modo lavacro hominis, sed etiam sacrificio (Os. VI, 6). Subiungit enim: (c) *Date quæ habetis elemosynam, et omnia munda erunt vobis*. Quod si et alius potest Deus misericordiam mandasse, non tamen antequam cognitus. Porro et hic apparet, illos non de Deo increpitos; sed de ejus disciplina, a quo illis et figurate vasculorum munditiæ, et manifeste misericordiarum opera imperabantur. Sic et oluscula decimantes, vocationem (d) autem et dilectionem Dei prætereuntes objurgat. Cujus Dei vocationem et dilectionem, nisi cuius et ritum et mentam, ex forma Legis de decimis offerebant? Totum enim exprobrationis hoc erat, quod modica curabant; ei utique, cui majora non exhibebant, dicenti (Deut., VI, 5): *Diliges Dominum Deum tuum ex toto corde tuo* (8) et ex

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Ejicio demonia omitt. Oberth.
(2) Quo Latin.
(3) Significarent Paris. Fran.
(4) Exclamat Pam.

- (5) Nec Jam.
(6) Fiximus Pam.
(7) Vocaret Paris. Rig. venet.
(8) Tuo omitt. Seml.

D

COMMENTARIUS.

sup est, Deum nos orare ne nos tentationi succumbere permittat. Lx Pa.

(a) Si ego in Beelzebub ejicio demonia. Etsi apud sanctos Marcum et Lucam legatur Beelzebub, vocis tamen etymon Beelzebub postulat בעלזבוב (Beelzebub) id est princeps muscarum. Si enim Beelzebub legis, aut nomen erit nullius significationis, aut meliora quam par esset. זבוב (Zebul) Enim habitationem significat, et aliquando coelum. Lx Pa.

(b) Cujus et virtus digitus. Elegans illa interpretatio digiti Dei, de virtute et potentia Dei, ab omnibus usurpatur. Magi autem Pharaonis, cum cinifes producere nequirent, in Dei digitem seu virtutem, quæ sibi erat impedimento, id rejiciebant. Lx Pa.

CAP. XXVII. — (c) *Date quæ habetis elemosynam*, etc. Verit Auctor recte quæ habetis, et Syrus interpres: id quod est, quod græcè τὰ ἔσθια, ac si dicat, sicuti Theo-

phylæus, non quæ rapulisti, sed quæ vestra sunt; quod adeo respexit Vulgatus interpres, transferens, quod superest, nempe ultra rapinam et iniquitatem. Quo sensu explicato, nihil opus est legere cum Erasmo et Cajetano, datis pro date. B. Cyprianus interim, lib. III. adv. Quirinum cap. 1; neutrum legit, neque etiam B. Ambrosius in Comment. aut B. Augustinus Enchirid., cap. 75. Cum autem etiam eundem sensum recipiat, ut diximus, vulgata versio, repetendum est hic, quod non semel diximus, nimis liberam esse castigationem Isidori Clarii, de iis quæ vobis suppetunt, ac si altera lectio minime tolerari posset. PAM.

(d) Vocationem. Videtur αἵρεσις (vocationem) legisse pro κρίσις (judicium), vel potius ex evangelio Marconis (qui judicium negabat Dei boni esse) usurpasse, tanquam rem confessam. JUNIUS.

tota anima tua, et ex totis viribus tuis, qui te vocavit ex *Aegypto*. Cæterum, nec tempus admisisset, ut Christus tam præcoquam, imo tam acerbam adhuc dilectionem expostularet novo et recenti Deo, ne dixerim nondum palam facto. *Primum quoque captantes locorum, et honorem salutationum*, cum incusat, sectam Creatoris administrat, ejusmodi principes Sodomorum archontas appellantis (*Is.*, I, 23), prohibentis etiam confidere in præpositos, imo et in totum miserrimum hominem pronuntiantis, qui spem habet in homine (*Ps.* CXVII, 8, 9). Quod si propterea quis affectat principatum, ut de officiis aliorum gloriatur, quia officia vetuit ejusmodi sperandi et confidendi in hominem (*Jerem.*, XVII, 5), idem et (1) affectatores principatum incerpuit. Invehitur et in doctores ipsos legis, quod onerarent alios importabilibus oneribus, **B** quæ ipsi ne digito quidem aggredi auderent: non Legis onera sugillans quasi detestator ejus: quomodo enim detestator, qui cum maxime potiora legis prætereuntes incusabat, eleemosynam et vocationem et dilectionem Dei, ne hæc quidem gravia, nedum decimas rotularum, et (2) munditias catinorum? Cæterum, excusandos potius censuisset, si importabilia portare non possent. Sed quæ onera taxat? Quæ ipsi de suo exaggerabant, docentes præcepta, doctrinas hominum, commodorum suorum causa (*Is.*, V, 23), jungentes domum ad domum, ut quæ proximi sunt auferrent, clamantes populum, amantes munera, sectantes retributionem, diripientes judicata pauperum; uti esset illis vidua in rapinam, et populus in prædam. De quibus idem Esaias (*Is.*, XXVIII, 14): *Væ qui valent in Hierusalem* (3), et rursus (*Is.*, III, 3): *Qui vos postulant, dominantur vestri*. Qui magis, quam legis doctores? Hi si et Christo displicebant, ut sui displicebant. (a) Alienæ enim legis doctores non omnino pulsasset. Cur autem vix audiant etiam, quod edificarent prophetis monumenta interemptis a patribus eorum, laude potius digni, qui ex isto opere pietatis testabantur se non consentire factis patrum; si non erat zelotes, qualem arguunt Marcionitæ, delicta patrum de filiis exigentem usque in quartam nativitatem? Quam vero clavem habebant legis doctores, nisi interpretationem legis? ad cuius intellectum neque ipsi adibant, non credentes scilicet: *Nisi enim credideritis, non intelligetis*; neque alios admittebant, utique docentes (4) præcepta potius et doctrinas hominum. Qui ergo nec ipsos introeuntes, nec aliis adiutum præstantes, increpabat, obrectator habendus est legis, an fautor? Si obrectator, placere debebant et

A præclusores legis: si fautor, jam non et æmulus legis. Sed hæc omnia ad infuscandum Creatorem ingerebat ut scævum, erga quem delinquentes, vix habituri essent. Et quis scævum non potius timeret provocare, deliciendo (5) ab eo? Tanto magis ergo demerendum docebat, quem timendum ingerebat. Sic oportebat Christum Creatoris.

CAPUT XXVIII.

Merito itaque non placebat illi hypocritis Phariseorum, (b) labiis scilicet amantium Deum, non corde: *Cavele*, inquit (*Luc.*, XII) discipulis, a sermone Phariseorum, quod est hypocrisis, non prædicatio Creatoris. Odit contumaces Patris Filii; non vult anos tales existere in illum: non in alium, in quem hypocrisis fuisset admissa, cujus exemplum a discipulis cavetur. Ita Phariseorum prohibet (6) exemplum: in eum prohibebat illud admitti, in quem admittebant Pharisei. Igitur quoniam hypocrisim eorum taxarat, utique celantem occulta cordis, et incredulitatis secreta superficialibus officiis obumbrantem; quæ clavem agnitionis habens, nec (7) ipsa introiret, nec alios sineret; ideo adjicit: *Nihil autem operum, quod non pateat; et nihil abacconditum, quod non dignoscatur*; ne quis existimet illum Dei ignoti retro et occultis, revelationem et adagnitionem intentare, cum subiciat etiam quæ inter se musitarent vel tractarent, scilicet super ipso dicentes: *Hic non expellit demonia nisi in Beelzebule*, in apertum processura, et in ore hominum futura, ex Evangelii promulgatione. Deinde (8) conversus ad discipulos: *Dico autem*, inquit, *vobis amicis meis* (9), *notite terrari ab eis qui vos solummodo occidere possunt, nec post hoc ullam in vobis habent potestatem*. Sed his erit Essias prædicans (*Is.*, LVII, 1): *Vide quemodo fustis aufertur, et nemo advertit. Demonstrabo autem vobis quem, timentis: timete eum, qui postquam occiderit, potestatem habet mittendi in gehennam*; Creatorem utique significans (10). Itaque dico vobis, hunc timeat. Et hoc in loco sufficeret mihi, si, quem timeri jubet, offendi vetat; et quem offendi vetat, demereri jubet; et qui hæc mandat, ipsius est, cui timendo, et non offendendo, et demerendo procurat. Sed habeo et de sequentibus sumere: *Dico enim vobis, Omnis qui confitebitur in me coram hominibus, confitebor in illo coram Deo*. Qui confitebuntur autem in Christo, occidi habebunt eoram hominibus, nihil utique amplius pa-suri post occisionem ab illis. Hi (11) ergo erunt quos supra præmonet, ne timeant tantummodo occidi; ideo præmittens non timendam occisionem, ut subjungeret substitu-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Et abest Paris.
- (2) Et abest Paris.
- (3) Israele Oberth.
- (4) Docebant semel.
- (5) Despicendo quidam.
- (6) Perhibet al.

- (7) In inser. Pam.
- (8) Dehinc Pam.
- (9) Meis in aliis abest.
- (10) Significans omni. Seml.
- (11) Hic Rigalt. Venet.

COMMENTARIUS.

(a) Alienæ enim legis doctores. Sæpius hic et alibi Legis doctores legisperiti et pharisæi dicuntur (græce ἱερασταί). LE. Pa.

CAP. XXVIII. — (b) Labiis scilicet amantium Deum, etc. Literam occidentem, non autem spiritum legis vivificantem sequebantur; clavem scilicet,

dam (1) confessionem : *Et omnis qui negaverit me coram hominibus, denegabitur coram Deo*; ab eo utique qui illum confitentem confessurus fuisset. Si enim confessor confitebitur, ipse est qui et negatorem negabit. Porro, si confessor est, cui nihil timendum est post occisionem, negator erit cui timendum est etiam post mortem. Itaque cum Creatoris sit quod timendum est post mortem, gehennæ scilicet pœna, et negator ergo Creatoris est. Si autem et negator, et confessor, qui post occisionem nihil ab homine passurus est, a Deo plane passurus si negaret, atque ita Christus Creatoris est, qui ostendit negatores suos Creatoris gehennam timere debere. Post deterritam itaque negationem, sequitur et blasphemiam formidandæ admonitio : (a) *Qui dixerit in filium hominis, remittetur illi; qui autem (2) dixerit in Spiritum Sanctum, non remittetur ei*. Quod si jam remissio et retentio delicti iudicem Deum sapiunt, hujus (3) erit Spiritus Sanctus non blasphemandus, non remissuri scilicet blasphemiam; sicut et supra non negandus, occisuri scilicet etiam in gehennam. Quod si et blasphemiam Christus a Creatore avertit, quomodo adversarius ei venerit, non scio. Aut si et per hæc severitatem ejus infuscat, non remissuri blasphemiam, et occisuri etiam in gehennam, superest ut et illius diversi Dei impune et Spiritus blasphemetur, et Christus negetur, et nihil intersit de cultu ejus, deve contemptu; et sicut de contemptu nulla pœna, ita et de cultu nulla speranda sit merces. Perductos (4) ad potestates, prohibet ad interrogationem cogitare de responsione : *Sanctus enim, inquit, Spiritus docebit vos ipsa hora quid eloqui debeatis* (5). Si ejusmodi documentum Creatoris est, ejus erit et præceptum, cujus præcessit exemplum. Balaam propheta in Arithmis (Num. XXII) arcessitus a rege Balach ad maledicendum Israel, cum quo prælium inibat, simul Spiritu implebatur; non ad quam venerat maledictionem, sed quam illi ipsa hora Spiritus suggerebat, benedictionem pronuntiabat, ante professus apud runtios regios (6), mox etiam apud ipsum, id se pronuntiaturum quod Deus cri ejus indidisset. Hæ sunt novæ doctrinæ novi Christi, quas olim famuli Creatoris initiaverunt. Ecce plane diversum exemplum Moysei et Christi (b). Moyses rixantibus fratribus ultro intercedit (7), injuriosum increpat : *Quid proximum*

*A tuum percussit? Et rejicitur ab illo: Quis te constituit magistrum aut iudicem super nos? Christus vero postulatus a quodam, ut inter illum et fratrem ipsius de (8) dividenda hæreditate componeret, operam suam, et quidem tam probæ causæ, denegavit. Jam ergo melior Moyses meus Christo tuo, fratrum paci studens, injuriæ occurrens. Sed enim optimi et non iudicis Dei Christus: Quis me, inquit, iudicem constituit super vos? Aliam voerem excusationis invenire non potuit, ne ea uteretur qua improbus vir, et impius frater assertorem probitatis atque pietatis excusserat. Denique probavit malam vocem, utendo ea, et malum factum, pacis inter fratres componendæ declinatione. Aut numquid indigne tulerit, hoc dicto fugatum Moysen? Ideoque in causa pari disceptantium fratum, voluit illos commemoratione ejusdem dici confudisse? Plane ita. Ipse enim tunc fuerat in Moyse, qui talia audierat, spiritus scilicet Creatoris. Puto jam alibi satis commendasse nos divitiarum gloriam damnari a Deo nostro, ipsos dynastas detrahente de solio, et pauperes allevante de sterquilino (Ps. CXII, 13). Ab eo ergo erit et parabola divitis blandientis sibi de proventu agrorum suorum, cui Deus dicit: *Stulte, hac nocte animam tuam reposescent: quæ autem parasti, cujus (9) erunt?* Sic denique rex de gazis et apothecis deliciarum suarum apud Persas gloriatus, per Esaiam male audivit (Is. XXXIX).*

CAPUT XXIX.

Quis nollet curam nos agere animæ de victu, et corporis de vestitu, nisi qui ista homini ante prospectu, et exinde præstans, merito curam eorum, tanquam æmulam liberalitatis suæ, prohibet; qui et substantiam ipsius animæ accommodavit potiorem esca, et materiam ipsius corporis figuravit potiorem tunica; cujus et corvi non serunt, nec metunt, nec in apothecis condunt, et tamen aluntur ab ipso; cujus et lilia et sænum non texunt, nec nent, et tamen vestiuntur ab ipso; cujus et Salomon gloriosissimus nec ullo tamen flosculo cultior? Cæterum nihil tam abruptum, quam ut alius præstet, alius de præstantia (c) ejus secare (10) agere mandet, et quidem derogator ipsius. Denique, si, quasi derogator Creatoris, non vult de ejusmodi frivolis cogitari, de quibus nec corvi nec lilia laborant, ultro scilicet pro sua vilitate subjectis, paulo post patebit. Interim cur illos modica fidei incusat,

: LECTIONES VARIANTES.

- (1) Sustinentam Oberth.
- (2) Illi autem qui Pan.
- (3) Cujus Seml.
- (4) Productos al.
- (5) Eloquial al.

- D (6) Regis Seml.
- (7) Et præmitt. Rhen.
- (8) De omitt. Venet.
- (9) Cui Lat.
- (10) Securus Oberth.

COMMENTARIUS.

hoc est, interpretationem legis, ut modo dixit, non habebant. Dum enim exteriora quædam aspersitiose observabant, negligebant quod erat præcipuum. LE PA.

(a) *Qui dixerit in filium hominis, etc.* Etsi non exprimat, tamen subintelligitur ab Auctore, *qui dixerit blasphemiam*, pro eo quod alii: *qui blasphemaverit*, tam ex Græco quam Syriaco, sicuti patet ex verbis sequentibus, *hujus erit spiritus sanctus non blasphemandus. PAN.*

(b) *Moyse rixantibus fratribus ultro intercedit.* Fratres vocat, qui ex eodem essent genere Israel, paulo post proprie accipit, et *injuriosum* transtulit una voce quod græce est *Exod. II, ἀνέμωτος*: pro eo, qui injuriam faciebat; et quod mirum est, magistrum transtulit, quod græce est *ἀρχοντα* pro quo ubique alibi, et proprie, *principem. PAN.*

CAP. XXIX.—(c) *De præstantia.* Præstantia idem hic significat ac præstatio, exhibitio. SEML.

id est ejus fidei? ejusne quani nondum poterant perfectam exhibere Deo, tantum quod velato (1) cum maxime discentes eum, an quam hoc ipso titulo debebant Creatori, uti crederent hæc illum ultro generi humano suministrare, nec (2) de eis cogitare? Nam et cum subjicit, *hæc enim nationes mundi quarunt*, non credendo scilicet in Deum conditorem omnium et præbitorem (3), quos pares gentium nolebat, in eundem Deum modicos fidei increpabat, in quem gentes incredulas (4) notabat. Porro cum et adjicit, *scit autem Pater opus esse hæc vobis*; prius quæram quem patrem intelligi velit Christus. Si ipsorum Creatorem demonstrat, et bonum confirmat, qui scit (5) quid filiis opus sit. Sin alium Deum: quomodo cit necessarium esse homini victum atque vestitum, quorum nihil præstitit? Si enim scisset, præstisset. Cæterum, si scit quæ sunt homini necessaria, nec tamen præstitit, aut malignitate aut infirmitate non præstitit. Professus autem necessaria hæc homini, utique bona confirmavit. Nihil enim mali necessarium. Et non erit jam depretiorum operum et indulgentiarum Creatoris, ut quod supra distuli, expunxerim. Porro, si quæ necessaria scit homini, alius et prospexit et præstat, quomodo hæc ipse repromittit (6)? An de alieno bonus est? *Quærite enim*, inquit, *regnum Dei, et hæc vobis adjicientur*. Utique ab ipso. Quod si ab ipso, qualis est qui aliena præstabit? Si a Creatore ejus et sunt, quis est qui aliena promittit? Ea si regno accedent (7), secundo gradu restituenda; ejus est secundus gradus, ejus et primus; ejus victus atque vestitus, ejus et regnum. Ita tota promissio Creatoris est parabolarum status, similitudinum peræquatio, si nec in (8) alium spectant, quam cui per omnia pariauerint (9). Id (10) sumus servi, Dominum enim habemus Deum. Succingere debemus lumbos, id est, expediti esse ab impedimentis laciniosæ vitæ et implicitæ; item, lucernas ardentes habere, id est, mentes a fide accensas, et operibus veritatis relucens; atque ita expectare Dominum, id est Christum. Unde redeuntem? Si a nuptiis: Creatoris est, ejus nuptiæ. Si non Creatoris: nec ipse Marcion invitatus ad nuptias isset, Deum suum intuens (11) detestatorem nuptiarum. Defecit itaque parabola in persona Domini, si non esset cui nuptiæ competunt. In sequenti quoque parabola satis errat, qui *furem illum, ejus horam si pater familias sciret*,

A non *sinceret suffodi* (12) domum suam, in personam disponit Creatoris. Fur enim Creator quomodo videri potest Dominus totius hominis? Nemo sua furatur aut suffodit, sed ille potius qui in aliena descendit, et hominem a Domino ejus alienat. Porro, cum furem nobis diabolus demonstret (13), ejus horam etiam in primordio si homo scisset, nunquam ab eo suffossus esset; propterea jubet ut parati sumus, quia *qua non putamus hora, Filius hominis adveniet*; non quasi ipse sit fur, sed iudex, scilicet eorum qui se non paraverint, nec caverint furem. Ergo si ipse est Filius hominis, iudicem teneo, et in iudice Creatorem defendo. Si vero Christum Creatoris in nomine *Filii hominis* hoc loco ostendit, ut eum furem portendat, qui quando venturus sit, ignoremus, habes supra scriptum, neminem rei suæ furem esse: salvo et illo, quod in quantum timendum Creatorem ingerit, in tantum illi negotium agens, Creatoris est. Itaque interroganti Petro in illos, an et in omnes parabolam dixisset; ad ipsos et ad universos qui Ecclesiis præfutura essent, proponit actorum (a) similitudinem, quorum qui bene tractaverit conservos absentia Domini (b), reverso eo omnibus bonis præponetur; qui vero secus egerit, reverso Domino qua die non putaverit, hora qua non scierit, illo scilicet filio hominis Christo Creatoris, non fure, sed iudice, segregabitur, et pars ejus cum infidelibus ponetur. Proinde igitur aut et hic iudicem Dominum opponit, et illi catechizat; aut si Deum optimum, jam et illum iudicem affirmat, licet nolit hæreticus. Temperare enim tentant hunc sensum, cum Deo ejus vindicatur: quasi tranquillitatis sit et mansuetudinis, segregare solummodo et partem ejus cum infidelibus ponere, ac si non sit vocatus, ut statui suo redditus, quasi non et hoc ipsum iudicatio fiat. Stultitia! Quis erit exitus segregatorum? Nonne amissio salutis? Siquidem ab eis segregabuntur, qui salutem consequentur. Quis (14) igitur infidelium status? Nonne damnatio? Aut si nihil patientur segregati et infideles, æque in diverso nihil consequentur retenti et fideles. Si vero consequentur salutem retenti et fideles, hanc amittant necesse est ex diverso segregati et infideles. Hoc erit iudicium, quod qui intendit, Creatoris est. Quem alium intelligam, *cadentem servos paucis aut multis plagis, et prout commisit illis, ita et exigentem ab eis, quam retributorem Deum? Cui me decet* (15) obsequi, nisi remuneratori?

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Revelata Lat.
(2) No Lat.
(3) Probatores Seml.
(4) Incredulos Seml.
(5) Sciat cod. Wouw.
(6) Promittit Pam.
(7) Accedunt Oberth.
(8) In abest Rig. Venet.

- D (9) Paria venerint, al.
(10) Id abest Rig. Venet.
(11) Metuens Lat.
(12) Effodi Par.
(13) Demonstravit al.
(14) Quid Pam.
(15) Docet Frum. Pam.

COMMENTARIUS.

(a) Actorum similitudinem. Actor, id est procurator. SEML.

(b) Quorum qui bene tractaverit conservos absentia Domini, etc. Generaliter bene tractaverit, transtulit hic Auctor, pro eo quod Lucas, τοῦ διδόντος ἐν καιρῷ τοῦ καταστρέψαι, hoc est, sicut vulgatus interpret latinus:

ut det illis in tempora tritici mensuram. Quod etsi ad omnem cibum pertineat, tamen nimis libere etiam hic castigavit Clarius, demensum. Oportebat itaque potius suam versionem nuncupasse, quam vulgati interpretis castigationem. PAW.

Proclamat Christus tuus: *Ignem veni mittere in terram*; ille optimus, nullius gehennæ Dominus; qui paulo ante discipulos, ne ignem postularent inhumanissimo viculo, coercuerat. Quando iste Sodomam et Gomorrhiam nimbo igneo exussit? Quando cantatum est: *Ignis ante ipsum procedet* (1), et cremabit inimicos ejus (Ps. XCIII, 5)? Quando et per Osee comminatus est: *Ignem emittam in civitates Judee* (Os. VIII, 14) (2)? vel per Esaiam (3): *Ignis exarsit ex indignatione mea* (Is. XXX, 27)? Non mentitur. Si non est ille qui de rubro quoque ardenti vocem suam emisit, viderit (4) quem ignem intelligendum contendat (5). Etiam si figura est; hoc ipso quod de meo elemento argumenta sensui suo sumit, meus est, qui de meis utitur. Illius erit similitudo ignis, cujus et veritas. Ipse melius interpretabitur ignis istius qualitatem, B adjiciens: *Putatis venturas me pacem mittere in terram? Non, dico vobis, sed separationem.* (a) *Machæram* quidem scriptum est; (b) sed Marcion emendat, (c) quasi non et separatio opus sit machæræ. Igitur et ignem everisionis intendit, qui pacem negavit. Quale prælium, tale et incendium. Qualis machæra, talis et flamma, neutra congruens Domino. Denique: *Dividetur*, inquit, *pater in filium, et filius in patrem; et mater in filiam, et filia in matrem; et nurus in socrum, et socrus in nurum.* Hoc prælium inter parentes, si in ipsis verbis tuba cecinit prophæta, vereor ne Michæas (Mich. VII, 6) Christo Marcionis prædicarit. Et ideo hypoeritas prohumiabat, cæli quidem et terræ faciem probantes, tempus vero illud non dinoscetes; quo scilicet adimplens omnia C quæ super ipsos fuerunt prædicata, nec aliter docens, debuerat agnosci. Cæterum, quis posset ejus tempora nosse, cujus per quæ probaret non habebat? Merito exprobrat etiam, quod *justum non a semetipsis judicarent.* Olim hoc mandat per Zachariam (Zach. VIII, 16): *Justum judicium et pacatorum judicate.* Per Hieremiam (Jerem. XXII, 5): *Facite judicium et justitiam.* Per Esaiam (Is. I, 17; V, 6): *Judicate pupillo, et justificate viduum; imputans etiam vinem*

A Sorech, quod non *judicium* fecisset, sed *clamorem*. Qui ergo docuerat ut facerent ex præcepto, is exigebat ut facerent et ex arbitrio. Qui seminaverat præceptum, ille et redundantiam ejus urgebat. Jam vero quam absurdum ut ille mandaret juste judicare, qui Deum judicem justum destruebat! Nam et *judicem qui mitti in carcerem, nec ducti inde, nisi soluto etiam novissimo quadrante, in persona Creatoris obtreactionis nomine disserunt.* Ad quod necesse habeo eodem gradu occurrere. Quotiescumque enim severitas Creatoris opponitur, totiens illius est Christus, cui per timorem cogit obsequium.

CAPUT XXX.

Quæstionem rursus de curatione sabbato facta, quomodo discussi: (d) *Unusquisque vestrum sabbatis non solvit asinum aut bovem suum a præsepi, et ducit ad potum?* Ergo secundum conditionem Legis operatus, Legem confirmavit, non dissolvit, jubentem nullum opus fieri, nisi quod fieret omni animæ (e), quanto potius humane? Parabolarum congruentiam ubique recognoscor (f) exigere. *Simile est regnum Dei*, inquit, *grano sinapis, quod accepit homo, et seminavit in orto suo.* Quis in persona hominis intelligendus? Utique Christus: quia licet Marcionis, filius hominis est dictus, qui accepit a Patre semen regni, sermonem scilicet Evangelii, et seminavit in orto suo, ulique in mundo, puta nunc in homine. Sed cum in suo orto dixerit, nec mundus autem nec homo illius sit, sed Creatoris; ergo qui in suum seminarium, nec (7) Creator ostenditur. Aut si, ut hunc laqueum evadant, converterint hominis personam a Christo, in hominem accipientem semen regni, et seminantem in orto cordis sui; nec ipsa materia alii conveniet quam Creatori. Quale est enim ut lenissimi Dei regnum significet semen (8), quod etiam judicii fervor lacrymosa austeritate subsequitur (9)? De sequenti plane similitudine vereor, ne forte alterius Dei regno portendat. Fermento enim comparavit illud, non azymis, quæ familiariora sunt Creatori. Congruit et hæc conjectura mendicantibus argumenta. Itaque et ego vanitatem vanitate

LECTIONES VARIANTES.

- (1) *Procedet Prim.*
 (2) *Justus Sem.*
 (3) *Hieremiam leg. Jun. diserta verba exstant Jeremiae*
 XV, 14.
 (4) *Videris Sem.*
 (5) *Contendat Pam.*

- (6) *Recognosce Lat.*
 (7) *Nec omitt. Pam.*
 (8) *Significet semen non habet Pam. Sed est in cod. W. om.*
 (9) *Judicium fervoris lacrymosæ austeritates, subsequitur cod. W. om.*

COMMENTARIUS.

(a) *Machæram* quidem scriptum est. In Evangelio scilicet Marcionis, hoc est, Lucæ a Marcione adulterato. Cujusmodi Evangelium provocare se dicit Tertullianus initio hujus libri, ut ex eo ipso Marcionem convincat insanire. Ric.

(b) *Sed Marcion emendat.* Etiam Lucas dixit, *diaprosopon*. Ric.

(c) *Quasi non et separatio opus sit machæræ.* Eoque sensu dixerat Matthæus *μάχαρον* quod Lucas *διαπρόσωπον*, ut jam vana sit Marcionis in Lucam emendatio. Hujusce autem non meminit Epiphanius. Ric.

CAP. XXX. — (d) *Unusquisque vestrum sabbatis non solvit asinum, etc.* Istud (in quo solum ab aliis Auctor differt, legens *sabbatis* pro *sabbato*) non urisit Epiphanius, sed (confut. 39) illud Christi quod sequitur: *Hanc*

autem filiam Abraham, quam alligavi Satanas; ex quo probat, Christum esse ejusdem Dei, cujus Abraham. Idque eo magis, uti (confut. 40) prosequitur, quod etiam resciderat illud sub finem hujus cap. Lucæ. *Cum vidertis Abraham, Isaac et Jacob, et omnes prophetas in regno Dei, legens dimittat, cum omnes justos videritis in regno Dei.* Ita quod Auctor omisit, ille fere urget. adx. Marc. Pam.

(e) *Nullum opus fieri, nisi quod fieret omni animæ.* Jam annotavimus versionem LXX interpretum, quam sequebatur Tertullianus, alio modo posse intelligi, qui cum ingenio græcæ linguæ et significatione hebraicæ lectionis magis conveniat. Vide in cap. 12 hujus libri. Edd.

depellam, fermentationem quoque congruere dicens A regno Creatoris, quia post illam elibanus vel furnus gehenna sequatur. Quoties adhuc se iudicem ostendit, et in iudicio Creatorem! Quoties ultique eiecit, et damnat rejiciendo! Sicut hic quoque: Cum surrexerit, inquit, pater familias (1). Quo, nisi quod dixit Esaias (Is., II, 19): Cum surrexerit comminatus terram? Et cluserit ostium, utique excludendis inquit, quibus pulsantibus respondebit: Nescio unde istis? Et rursus enumerantibus quod coram illo ederint, et biberint, et in plateis eorum docuerint, adjiciat: Recedite a me omnes operarii iniquitatis: illic erit fletus et frendor dentium. Ubi? Foris scilicet, ubi erunt exclusi, ostio cluso ab eo: ergo erit poena, a quo sit exclusio in poenam, cum videbunt justos introeuntes in regnum Dei, se vero detineri foris. A quo? Si a Creatore, quis erit ergo iustus recipiens justos in regnum? Deus bonus. Quid ergo illuc Creatori, ut foris detineat in poenam, quos adversarius ejus exclusit, insuperandos a se, utique magis in adversarii bilem? Sed et illo exclusurus iniquos, sciat utique Creatorem illos detenturum in poenam, aut non sciat oportet. Ergo, aut nolente eo detinebuntur, et minor est illo qui detinet, cedens et nolens; aut si vult ita fieri, ipse ita faciendum iudicavit, et non erit melior Creatore, ipse auctor infamiae Creatoris. Hæc si nulla ratione consistunt, ut alius punire, alius liberare credatur, unus erit tam iudicium quam et regnum; et dum unus est utrumque, qui et iudicat, Creatoris est.

CAPUT XXXI.

Ad prandium vel ad cenam quales vocari jubet? C Quales ostenderit per Esaiam (Is., LVIII, 7): (a) Confringe panem tuum esurienti, et mendicos, et qui sine tecto sunt, induc in domum tuam; qui scilicet humanitatis istius vicem retribuere non possint. Hanc si Christus captari velat, in resurrectione eam repro-mittens, Creatoris est forma, cui non placeant amantes munera, sectantes retributionem. Etiam invitatoris parabola cui magis parvi occurrat, expande (2). Homo quidam fecit cenam, et vocavit multos. Utique cenæ paratura vitæ æternæ saturitatem figurat. Dico primo, extaneos et nullius juris affines invitari ad cenam non solere; certe facilius solere domesticos et familiares. Ergo Creatoris est invitasse, ad quem pertinebant qui invitabantur, et per Adam qua homines, et per Patres qua Iudæi, non ejus ad quem neque natura pertinebant, neque prærogativa. Dehinc, si is mittit ad convivæ, qui cenam paravit; sic quoque Creatoris est cena, qui misit ad convivæ admonendos, ante jam vocatos per Patres, admonendos autem per Prophetas: non qui neminem miserit ad monendum, nec qui nihil prius egerit ad vocandum, sed ipse de-

scenderit subito: tantum quod innoscescens, jam invitans; tantum quod invitans, jam in convivium cogens; eandem faciens horam cenæ, et ad cenam invitandi. Excusant se invitanti. Si ab alio Deo, merito, quia subito invitati. Si non merito, ergo nec subito. Si autem non subito invitati; ergo a Creatore, a quo olim. Cujus denique declinaverant vocationem tunc primo dicentes ad Aaronem (Exod., XXXII, 1): Fac nobis deos, qui præeant nobis; atque exinde (Is., VI, 10): Auribus audientes et non audientes, vocationem scilicet Dei; qui pertinentissime ad hanc parabolam per Hieremiam (Jerem., XI, 40): Audite, inquit, vocem meam; et ero vobis in Dominum, et vos mihi in populum; et ibitis in omnibus viis meis quæcumque mandavero vobis. Ecce invitatio Dei. Et non audierunt, inquit, et non obdormierunt aurem suam. Ecce recusatio populi. Sed obdormierunt in his quæ concupierunt corde suo malo. Agrum emi, et boves mercatus sum, et uxorem duxi. Et adhuc ingerit (Jerem., VII, 34): Et emisit ad vos omnes famulos vestros Prophetas. Hic erit Spiritus Sanctus admonitor convitatorum, die et ante lucem. Et non audistis populus meus, et non intendistis auribus suis; et obdormierunt collam suam. Nunc ut patrifamilias voluntarium est, motus tunc (bene quod et motus; negat enim Marcion moveri Deum suum, ita et hoc meus est); mandat de plateis et vicis civitatis facere sublectionem. Videamus an eo sensu quo rursus per Hieremiam (Jerem., II, 31): Numquid solitudo factus sum domui Israel? aut terra in incultum derelicta? id est, Numquid non habeo quos allegam, aut unde allegam? Quoniam dixi populus meus, Non venimus ad te. Itaque misit ad alios vocandos, ex eadem adhuc civitate. Dehinc loco abundante, præcepit etiam de vili et sepius colligi, id est, nos jam de extraneis gentibus; illa scilicet temulatione, qua in Deuteronomio (Deut., XXXII, 20): Advertam faciem meam ab eis, et monstrabo quid illis in novissimis, id est alios possesuros locum eorum: quoniam gentitura perveria est, filii in quibus fides non est. Illi obamulati sunt me in non Deo, et provocaverunt in iram in idola suis; et ego obamulabor eos in non natione, in natione insipienti provocabo eos in iram; in nobis scilicet, quorum spem (3) Iudæi gerunt, (4) de qua illos gustaturos negat Dominus: derelicta Sione (Is., I, 8) tanquam specula in vinea et in cucumerario caula, posteaquam et novissimam in Christo (4) invitationem recusavit. Quid ex hoc ordine secundum dispositiones et predicationes Creatoris recensendo competere potest illi, cujus nec ordinem habet, nec dispositionem ad parabolæ conspersionem, qui totum opus semel fecit? Aut quæ erit prima vocatio ejus, et quæ secundo actu admonitio? Ante debent alii excusare, postea alii con-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Familias Pan.
(2) Expendo Pan.

- (3) Speciem Lat.
(4) Christum Pan. Fran. nig. Par.

COMMENTARIUS.

CAP. XXXI. — (a) Confringe panem tuum esurienti, et mendicos, etc. Mendicos, pro quo Vulgatus egenos, sive πτωχός. PAN.

(b) De qua illos gustaturos negat Dominus. Docet

hæc interpretatio repodiatos ob pervicaciam Iudæos, Christianosque ad cenam, seu ut explicat, ad vitæ celestis saturitatem vocatos. I. x. Pa.

venisse. Nunc autem pariter utramque partem invitare venit, de civitate, de sepibus, adversus speculum parabolæ. Nec potest jam fastidiosos judicare, quos nunquam retro invitavit, quos cum maxime aggregatur. Aut si de futuro eos judicat contemptus vocationem; ergo et sublectionem loco eorum ex gentibus de futuro portendit. Plane ad hoc secundo venturus est ut gentibus prædicet. Et si venturus est autem, puto non quasi vocaturus adhuc convivas, sed jam collocaturus. Interea qui cœnæ istius vocationem in (1) cœleste convivium interpretaris spiritalis saturitatis et jucunditatis, memento et (a) terrenas promissiones vini et olei et frumenti, et ipsius civitatis, æque in spiritalia figurari a Creatore.

CAPUT XXXII.

Orem et drachmam perditam quis requirit? Nonne qui perdidit? Quis autem perdidit? Nonne qui habuit? Quis vero habuit? Nonne cujus fuit? Si igitur homo non alterius est res, quam Creatoris; is cum habuit, cujus fuit. Is perdidit, qui habuit. Is requisivit, qui perdidit. Is invenit, qui quesivit. Is exultavit, qui invenit. Ita utriusque parabolæ argumentum vacat circa eum, cujus non est ovis neque drachma, id est homo. Non enim perdidit, quia non habuit; nec requisivit, quia non perdidit; nec invenit, quia nec requisivit; nec exultavit, quia non invenit. Atque adeo (b) exultare illius est de poenitentia peccatoris, id est, de perditæ recuperatione, qui se professus est olim male peccatoris poenitentiam quam mortem.

CAPUT XXXIII.

Quibus duobus dominis neget posse serviri, quia alterum offendi sit necesse, alterum defendi, ipse declarat, Deum proponens et mammonam. Deinde (c) mammonam quem intelligi veli, si interpretem non habes, ab ipso potes discere. Admonens enim nos, de sæcularibus suffragia nobis prospicere amicitiarum, secundum servi illius exemplum, qui ab actu summotus, dominicos debitores diminuitis (2) cautionibus revelat in subsidium sibi. Et ego, inquit, dico vobis, facite vobis amicos de mammona injustitiæ; de nummo scilicet, de quo et servus ille. Injustitiæ enim auctorem et dominatorem totius sæculi nummum scimus omnes. Cui famulatam videns Pharisæorum cupiditatem, ammentavit hanc sententiam (d): *Non potestis Deo servire et mammonæ.* Irridebant denique Pharisæi peccunia cupidi, quod intellexissent scilicet mammonam

A de nummo dictam, ne quis existimet in mammona Creatorem intelligendum, et Christum a Creatoris illos servitute revocasse. Quid? nunc potius ex hoc disce, unum a Christo Deum ostensum. Duos enim dominos nominavit, Deum et mammonam, Creatorem et nummum. Denique, *non potestis Deo servire*: utique ei, cui servire videbantur; et *mammonæ*, cui magis destinabantur. Quod si ipse alium se ageret, non duos dominos, sed tres demonstrasset. Et Creator enim Dominus, quia Deus. Et utique magis dominus, quam mammonas; magisque observandus, quia magis dominus. Quare est enim, ut qui mammonam dominum dixerat, et cum Deo junxerat, vere ipsorum dominum taceret, id est Creatorem? Aut numquid tacendo eo, concessit serviendum ei esse, si solummodo sibi et mammonæ negavit posse serviri? Ita, cum unum Deum ponit nominaturus et Creatorem, si alius esset ipse, Creatorem nominavit, quem dominum sine alio Deo non posuit. Et illud itaque relucebit, quomodo dictum: *Si in mammona injusto fideles non existitis, quod verum est quis vobis credet?* In nummo scilicet injusto, non in Creatore, quem et Marcion justum facit. Et si in alieno fideles inventi non estis, quod meum est quis (3) dabit vobis? Alienum enim debet esse a servis Dei, quod injustum est. Creator autem, quomodo (4) alienus erat Pharisæis, proprius Deus Judaicæ gentis? Si ergo hæc non cadunt in Creatorem, sed in mammonam, quis vobis credet quod verus est? et quis vobis dabit quod meum est? Non potest quasi alius dixisse de alterius Dei gratia. Tunc enim videretur ita dixisse, si eos in Creatorem, non in mammonam infideles notando, per Creatoris mentionem distinctiones fecisset Dei alterius, non commissuri suam veritatem infidelibus Creatoris. Quomodo tunc alterius videri potest, si non ad hoc proponatur, ut a te de qua agitur separaretur? Si autem et justificantes se coram hominibus Pharisæi, spem mercedis in homine ponebant, illo eos sensu increpabat, quo et propheta Hieremias (Jerem., XVII, 5): (e) *Miser homo, qui spem habet in homine.* Si et adjicit: *Scit autem Deus corda vestra*; illius Dei vim commemorabat, qui lucernam se pronuntiabat, scrutantem renes et corda. Si superbiam tangit: *Quod elatum est apud homines, perosum est Deo*, Esaiam ponit ante oculos (Is., II, 12): *Dies enim Domini sabaoth, in omnem contumeliosum et superbum, in omnem sublimem et elatum; et humiliabuntur.* Pos-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) In abest vult Claccen.
(2) Diminuit Pam.

- (3) Estis meum quis Sent.
(4) Autem alio modo Athen.

COMMENTARIUS.

(a) *Terrenas promissiones vini et olei.* Quales habentur pressissime in Veteri Testamento. LE PA.

CAP. XXXII.—(b) *Exultare illius est de poenitentia peccatoris.* Non video cur tantopere se torqueat Pamelius ut hunc locum explicet. Cum enim angelorum esse aut ex contextu evangelico, ideoque hic Deo tribuit quod de angelis dictum est, attendat sedulo ne sermionis inturbet, disjungatque; nam ordo et sensus facilis est, de eo qui dixit (Deo scilicet): *Malo poenitentiam peccatoris, quam mortem.* LE PA.

CAP. XXXIII.—(c) *Mammonam quem intelligi velis.* Quod Punicè dicunt mammon, Latine lucrum vocatur. August. Serm. XXXV de Verb. Dom. Ric.

(d) *Ammentavit hanc sententiam.* Ut jaculum intorsit. Varie scribitur in MSS. Amentum, Admentum et Ammentum. Græcum est ἀμμή. Ric.—Id est, jaculatus est, emisit: ab amento, quod lorum significat, deductum verbum amentare. Rhen.

(e) *Miser homo qui spem habet.* etc. Debit dicere maledictus, nam græce est ἐμνησάμενος. LE PA.

sum jam colligere, cur tanto ævo Deus Marcionis A fuerit in occulto. Expectabat, opinor, donec hæc omnia disceret a Creatore. Didicit ergo usque ad Joannis tempora, atque ita exinde processit annuntiare regnum Dei dicens: (a) *Lex et Prophetæ usque ad Joannem, ex quo regnum Dei annuntiatur*. Quasi non et nos limitem quemdam agnoscamus Joannem constitutum inter vetera et nova, ad quem desineret judaismus, et a quo inciperet christianismus: non tamen ut ab alia virtute facta sit sedatio Legis et Prophetarum, et initiatio Evangelii, in quo est Del regnum, Christus ipse. Nam etsi probavimus et vetera transiura et nova successura (Is., XLIII, 19) prædicari a Creatore; si et Joannes antecursor et præparator ostenditur viarum Domini, Evangelium superducturi, et regnum Dei promulgaturi; et ex hoc jam quod Joannes venit, ipse erit Christus, qui Joannem erat subsequens, ut autecursorem; et si desierunt vetera, et cœperant nova interite Joanne, non erit mirum quod ex dispositione est Creatoris: ut aliunde (1) magis probetur, quam ex Legis et Prophetarum in Joannem occasu, et exinde ortu, regnum Dei. *Transseat igitur calum et terra citius, sicut et Lex et Prophetæ, quam unus apex verborum Domini*. Verbum enim, inquit (Is., XL, 8) Esaias, *Dei nostri manet in ævum*. Nam quoniam in Esaiâ jam tunc Christus, Sermo scilicet et spiritus Creatoris, Joannem prædicarat, *vocem clamantis in deserto, parare viam Domini*, in hoc venturum ut Legis et Prophetarum ordo exinde cessaret, per adimpletionem, non per destructionem, et regnum Dei a Christo annuntiaretur; ideo subiecit, *facilius elementa transiura, quam verba sua*; confirmans hoc quoque, quod de Joanne dixerat, non præterisse.

CAPUT XXXIV.

Sed Christus divortium prohibet, dicens: Qui dimiserit uxorem suam, et aliam duxerit, adulterium committit: qui dimissam a viro duxerit, æque adulter est. Ut sic quoque prohibeat divortium, illicitum facit repudiate matrimonium. Moyses vero permittit repudium in Deuteronomio (Deut., XXIV, 1): Si sumpseris quis uxorem, et habitaverit cum ea, et eaverit non invenire eam apud eum gratiam, eo quod inventum sit in illa impudicum ne-

gotium, acribet libellum repudii, et dabit in manu ejus, et dimittet illum de domo sua. Videtis diversitatem Legis et Evangelii, Moysi et Christi? Plane. Non enim recepisti illud quoque Evangelium (Matth., XIX, 8) ejusdem veritatis, et ejusdem Christi, in quo prohibens divortium, propriam questionem ejus absolvit: *Moses propter duritiam cordis vestri præcepit libellum repudii dare; a primordio autem non fuit sic, quin scilicet qui marem et feminam fecerat, Erunt duo, dixerat, in carne una (2); quod Deus itaque junxit, homo disjunxerit (3)*? Hoc enim responso, et Moysi constitutionem protexit, ut sui; et Creatoris institutionem direxit, ut Christi ipsius. Sed quatenus ex his revincendus es, quem recepisti, sic tibi occurram, an si meus Christus. Nonne et ipse prohibens divortium, et patrem tamen gestans (4) eum qui marem et feminam junxit, excusaverit potius quam destruxerit Moysi constitutionem? Sed ecce sic tuus sit iste Christus contrarium docens Moysi et Creatori, ut si non contrarium ostendero, meus sit. Dico enim illum conditionaliter nunc fecisse divortii prohibitionem, si ideo quis dimittat uxorem, ut aliam ducat: Qui dimiserit, inquit, uxorem, et aliam duxerit, adulterium commisit, et qui a marito dimissam duxerit, æque adulter est; ex eadem ulique causa (5), qua non licet dimitti, ut alia ducatur: Illicite enim dimissam pro indimissa ducens, adulter est. Manet enim matrimonium quod non rite disceptum est. Manente matrimonio nubere, adulterium est. Ita si conditionaliter prohibuit dimittere uxorem, non in totum prohibuit; (6) et quod non prohibuit in totum, permisit alias, ubi causa cessat ob quam prohibuit. Etiam non contrarium Moysi docet, cujus præceptum alieni conservat, nondum dico, confirmat. Aut si omnino negas permitti divortium a Christo, quomodo tu nuptias dirimis, nec conjungens marem et feminam, nec alibi conjunctos ad sacramentum baptismatis et Eucharistiæ admittens, nisi inter se conjuraverint (c) adversus fructum nuptiarum, ut adversus ipsum Creatorem? Certe quid facit (6) apud te maritus, si uxor ejus commiserit adulterium? habebitne illam? Sed nec tuum apostolum sinere (7) scis conjungi prostitute membra Christi. Habet itaque et Christum assertorem (d) justitiæ divortii. Jam hinc

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Unde Pam. undeunde Lat.
(2) In carnem unam Fran.
(3) Non disjungit Fran.
(4) Testans Lat.

- D (5) Dimissam add. Oeberth.
(6) Faciet cod. Wouwer.
(7) Scis omitt. Rhen.

COMMENTARIUS.

(a) *Lex et Prophetæ usque ad Joannem, etc.* Frequentissime hæc scripturam allegavit Auctor adv. Marcionem hoc ipso libro, eo quod eam citaret pro se Marcion; sed pulchre deducit, etiam Joannis adventum prædictum a Creatore, tum hic, tum alibi. Quid? Quod Epiphanius (confut. 43) inde probet, eundem esse Deum Creatorem, et Deum Christi, quod nominans legem et prophetas, neque iniquitatem illis adscribens, eidem testimonium præbeat. Atqui Epiphanius magis clare veritatem, ex eo tempore, nam græce apud Lucam est ἀπὸ τότε et Auctor obscurius,

ex quo. Pam.

CAP. XXXIV. — (b) *Et quod non prohibuit in totum, permisit. Aliud est ubi causa cessat.* In exemplari legitur, in totum permisit. Alia subjecti causa cessat. Ex ejus scripturæ vestigiis sic emendari debere hunc locum arbitramur: *Et quod non prohibuit in totum, permisit alias, ubi causa cessat ob quam prohibuit.* Rite.

(c) *Adversus fructum nuptiarum.* Quod nempè cap. 23, fructum concubii dixit, hoc est liberorum procreationem. De his nos alibi. I.æ Pa.

(d) *Justitia divortii.* Hic videtur illorum favere

confirmatur ab illo Moyses, ex eodem titulo prohibens A
 repudium, quo et Christus, si inventum fuerit in mu-
 liere negotium impudicum. Nam et in Evangelio
 Matthæi (Matth., V, 32): *Qui dimiserit, inquit, uxo-
 rem suam præter causam adulterii, facit eam adultera-
 ri; atque ita (1) adulter censetur et ille, qui dimissam
 a viro duxerit.* Ceterum, præter ex causâ adulterii,
 nec Creator disjungit, quod ipse scilicet conjunxit,
 eodem alibi Moysæ constituite (Deut., XXII, 28)
 eum qui (a) ex compressione matrimonium fecerat,
 non posse dimittere uxorem in omne tempus. Quod
 a) ex violentia coactum matrimonium stabit, quanto
 magis ex convenientia voluntarium? sicut et prophe-
 tia (2) auctoritate (Mal., II, 15): *Uxorem juventutis
 tue non dimittis.* Habes itaque Christum ultro vestigia
 ubique Creatoris ineuntem, tam in permittendo repu-
 dio, quam in prohibendo. Habes etiam nuptiarum
 quoque velis prospectorem, quas nec separari vult,
 prohibendo repudium, nec cum macula haberi, tunc
 permittendo divortium. Erubescere non conjungens,
 quos tuus quoque Christus conjunxit. Erubescere etiam
 dijungens sine eo merito, quo diiungi voluit et tuus
 Christus. Debeo nunc et illud ostendere, unde hanc
 sententiam deduxerit Dominus, quove direxerit. Ita
 enim plenius constabit, eum non ad Moysen de-
 struendum spectasse per repudii propositionem subito
 interpositam; quia nec subito interposita est, habens
 radicem ex eadem Joannis mentione. Joannes enim
 repudiens Herodem, quod adversus legem uxorem
 fratris sui defuncti duxisset, habentis filiam ex illa,
 (non alias hoc permittente, imo et præcipiente lege
 (Deut., XXV), (b) quam si frater illiberis decesserit,
 ut a fratre ipsius et ex costa ipsius supparetur (3)
 gemis illi) coniectus in carcerem fuerat, ab eodem
 Herode (4) postmodum et occisus. Facit igitur men-
 tionem Joannis, Dominus, et utique successus exitus
 ejus, illicitorum matrimoniorum et adulterii figuras (5)
 jaculatus est in Herodem; adulterum pronuntians
 etiam qui dimissam a viro duxerit; quo magis impie-
 tatem Herodis oneraret, qui non minus morte quam
 repudio dimissam a viro duxerat; et hoc fratre ha-

bente ex illa filiam, et vel eo nomine illicite; ex libi-
 dinis, non ex legis insinactu; ac propterea prophetam
 quoque assertorem legis occiderat. Hoc mihi disse-
 ruissae proficiat, etiam (6) subsequens argumentum
 dixit apud inferos dolentis, et pauperis in sinu
 Abraham requiescentis. Nam et illud, quantum ad
 Scripturæ superficiei, subito propositum est, quan-
 tum ad intentionem sensus, et ipsum coheret men-
 tionem Joannis male tractati, et suggillanti (7) Herodis
 male meriti (8), utriusque exitum deformans,
 Herodis tormenta, et Joannis refrigeria; ut jam audi-
 ret Herodes: (c) *Habent illic Moysen et Prophetas, illos
 audiant.* Sed Marcion aliorum cogit, scilicet (9)
 utramque mercedem Creatoris, sive tormenti, sive
 refrigerii apud inferos, determinat (10) eis positam
 qui Legi et Prophetis obedierint, Christi vero et Dei
 sui celestem desinit (11) sinum et portum. Responde-
 bimus, et hac ipsa scriptura rovincente oculos ejus,
 quæ ab inferis (12) discernit Abraham sinum pauperi.
 Aliud enim inferi, ut patet, aliud quoque Abraham si-
 nus. (d) Nam et magnum ait intercedere (13) regiones
 istas profundum, et transitum utrinque prohibere.
 Sed nec allevasset dives oculos, et quidem de longin-
 quo, nisi in superiora, et de altitudinis longinquo, per
 immensam illam distantiam sublimitatis et profundi-
 tatis. Unde apparet sapienti cuique, qui aliquando
 Elysios audierit, esse aliquam localem determinatio-
 nem, quæ sinus dicta sit Abraham; ad recipiendas
 animas filiorum ejus, etiam ex nationibus; patria
 scilicet multarum nationum in Abraham censum
 deputandarum, et ex eadem fide, qua et Abra-
 ham Deo credidit, nullo sub iugo legis, nec in
 signo circumcisionis. Eam itaque regionem, si-
 num dico Abraham; etsi non celestem, sublimio-
 rem tamen inferis, interim refrigerium præbitu-
 ram animabus iustorum, donec consummatio rerum
 resurrectionem omnium plenitudine mercedis ex-
 pingat; tunc apparitura celesti promissione quam
 Marcion suo (14) vindicat, quasi non a Creatore pro-
 mulgatam. Ad quam ascensum suum Christus edifi-
 cat in celum, secundum Amos (Amos, IX, 6); uli-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Ita omitt. Seml. æque ita, Par. Fran.
 (2) Propetia Lal.
 (3) Supparetur Pam.
 (4) Herode omitt. Oberth.
 (5) Figura Pam. fulgura, Ciaccon.
 (6) Ad inser. Seml.
 (7) Suggillati Pam.

- D (8) Maritali Par. irritati, Jun.
 (9) Ut inser. Oberth.
 (10) Determinet Seml.
 (11) Desinit Seml.
 (12) Ad inferos Oberth.
 (13) Inter Seml.
 (14) Christo add. Ciaccon.

COMMENTARIUS.

sententia, qui etsi per se mala res esset divortium,
 tamen ex quo per Moysen permissum fuit, justum
 atque licitum fuisse volunt. Verum si sequentia dili-
 genter inspiciantur, illud solum intelligitur permis-
 sum, si inventum fuerit in muliere negotium impudi-
 cum, pro quo facti etiam prophetia Malachie II, quam
 mox citat juxta LXX: *uxorem juventutis tue non
 dimittis.* Cui addi potest, quod ibidem subiungit pro-
 pheta: *Sed si odio habens dimiseris eam, dicit Domi-
 nus Deus Israel, operiet impietas cogitationes tuas.*

PAM.

(a) Qui ex compressione matrimonium fecerat. Vim
 illatam aut stuprum inuit, in quibus seu adulter seu

impurus homo διαβριται τὸν θυλῆν. LE PA.

(b) Quam si frater illiberis. Quod Græcis est ἀνυλῆν.

LE PA.

(c) Habent illic Moysen et Prophetas. Addidit au-
 ctor, illic, ad majorem emphasis, nempe in syna-
 goga Judæorum, nam neque etiam græce, syriace
 aut latine legitur, neque etiam apud Epipha-
 nium qui (confut. 46) etiam istud adversus Marcio-
 nem retorquet, Moysen et Prophetas impugnantem.

PAM.

(d) Nam et magnum ait intercedere regiones istas
 profundum, βάθος; quod alii dicere crebros. RAB.

que suis, ubi est et locus æternus, de quo Isaias A (Zach., II, 8) : Qui tetigerit vos, ne ei pupillam oculi mei tangat. Idem sensus ejusdem est : peccantem fratrem jubet corripere ; quod qui non fecerit, utique delinquit, aut ex odio volens fratrem in delicto perseverare, aut ex acceptione personæ, parcens ei ; habens Leviticum (Levit., XIX, 17) : Non odies fratrem tuum in animo tuo, translatione traducens (6) proximum tuum ; utique et fratrem ; et non sumas propitium illi delictum. Nec mirum si ita docet, qui pecora quoque fratris tui, si errantia in via inveniatis, prohibet despicias (Exod. XXIII, 4), quo minus ea reducas fratri tuo (7) ; nedum ipsum sibi. Sed et veniam deo fratri in te delinquenti jubet, etiam apostolus. Parum plane. Plus est enim apud Creatorem, qui nec in modum statuit, in infinitum pronuntians (Levit. XIX, 18) : Fratris multatæ memora te ; Nec (8) petenti eam præstes mandat, sed et non petenti. Non enim dones offensam vult, sed obliviscaris. Lex leprosorum (Levit. XIII et XIV) quantæ sit interpretationis erga species ipsius vili, et inspectionis summi sacerdotis, nostrum erit scire ; Marcionis, moralitatem legis opponere, ut et hic Christum æmulum ejus afferret prævenientem solemnibus legibus etiam in curatione decem leprosorum, quos tantummodo ipse iussus ut ostenderent sacerdotibus (Luc. XVII), in itinere purgari, sine tactu jam et sine verbo, tacta potestate, ei solæ voluntate ; quasi necesse sit, semel remediato languorum et vitiorum annuntiato Christo, et de effectibus probato, de qualitatibus curationum retrahitari : aut Creatorem in Christo ad legem provocari : aliter quid aliter quam lege distinxit, ipse perfecti : cum aliter utique Dominus (9) per semetipsum operetur, sive per Filium, aliter per prophetas famulos suæ maximæ (10) documenta virtutis et potestatis ; quæ ut clariora et validiora, quæ propria, distare a vicariis fas est. Sed ejusmodi et alibi jam dicta sunt, in documento superiore. Nunc etsi præfatus est, multos tunc fuisse leprosos apud Israel in diebus Heli-sai prophetæ, et neminem eorum purgatum nisi Na-man Syrum (Luc. IV, 27) : non utique (11) numerus faciet ad differentiam deorum, in destructionem Creatoris, unum remediantis, et praelationem ejus qui decem emundavit. Quis enim dubitabit plures potuisse curari ab eo, qui unum curasset, quam ab illo decem, qui numquam retro unum ? Sed hac cōm maxime pronuntiatione diffidentiam Israelis vel superbiam pulsant ; quod enim nulli essent illic leprosi, et prophetes non deesset, etiam edito documento ; nemo decurrisset ad Deum operantem in prophetis. Igi-

CAPUT XXXV.

Conversus ibidem ad discipulos (Luc. XVII), vos dicit auctori scandalorum : expedisse (4) ei si natus non fuisset, aut si molino sauto ad collum deligato præcipitatus esset in profundum, quam unum ex illis modicis, utique discipulis ejus, scandalizasset. Astima quale supplicium comminatur illi (5). D Nec enim alius ulciscetur scandalum discipulorum ejus. Agnosce igitur et iudicem, et illo affectu pronuntiantem de cura suorum, quo et Creator retro

LECTIONES VARIANTES.

(1) Et Lat.

(2) Cœpisset Petrus Ciaccon.

(3) Sterquiliniis Pam.

(4) Expedisset Par.

(5) Ille Lat.

(6) Non traduces Sem. non abest Pam.

(7) Too omitt. Oberth.

(8) Ne Venet.

(9) Alter ut Dominus sive Lat.

(10) Maxime Rig.

(11) Et add. Send.

COMMENTARIUS.

(a) Cur non capiat sinum Abraham dici. Hoc verbum in superioribus sæpe jam nobis occurrit. Sensus hic est : cur non possit dici sinus Abraham, templi, etc. sic in de Resurr. carnis : Terram sanctam, paradisum,

quanti et patrum dici capiat. RHEM.

(b) Ac candida quædam utriusque iudicii. Candida pro sp̄ et expectatione. Vestis erat petitorum, ut supra annotavimus. RHEM.

tur, quoniam ipse erat authenticus pontifex Dei Patris, inspexit illos secundum legis arcanum, significantis Christum esse verum discipulatorem et elimatorem humanarum macularum. Sed et quod in manifesto fuit legis, præcepit; *late ostendite vos sacerdotibus*. Cur, si illos ante erat emundaturus? An quia legis illusor, ut in itinere curatis ostenderet, nihil esse legem cum ipsis sacerdotibus? Et utique viderit, si cui tam opiniosus videbatur Christus. Imo digniora sunt interpretanda, et fidei iustiora. Ideo illos remediatis, quæ secundum legem jussi abire ad sacerdotes, obaudierant: neque enim credibile est, emeruisse medicinam a destructore legis, observatores legis. Sed cur pristino leproso nihil tale præcepit? quia nec Eliseus Syro Naaman; et tamen non idecirco non erat Creatoris. Satis respondi; sed qui credit, intelligit etiam alius aliquid. Disce igitur et causas. In Samaria regionibus res agebatur, unde erat et unus interim ex leprosis. Samaria autem desciverat ab Israele, habens schisma illud ex decem (1) tribubus, quas avulsas per Achiam prophetam, collocaverat apud Samaritiam Jeroboam (III Reg. XI et XVI). Sed et alias semper sibi placentes erant Samaritani de montibus et puteis patrum; sicut in Evangelio Joannis (Joan. IV) Samaritana illa in colloquio Domini apud puteum: *Næ (2) tu major sis*, et cætera. Et rursus: *Patres nostri in isto monte adoraverunt, et vos dicitis quia Hierosolymis oportet adorare*. Itaque, qui et per Amos (3) (Amos, VI, 1), *Væ dixerit eis*, (a) *qui confiderent* (4) *in monte Samaria*; jam et ipsam restituere dignatus, de industria, jubet ostendere se sacerdotibus, utique qui non erant, nisi ubi et templum; subiciens Samaritam Judæo, quoniam ex Judæis salus Israelitæ et Samaritæ (5). Tota enim promissio tribui Judææ Christus fuit; ut scirent Hierosolymis esse et sacerdotes et templum, et matricem religionis, et fontem non puteum, salutis. Et ideo, ut vidit agnovisse illos legem (6) Hierosolymis expungendam, ex fide jam justificandos sine legis ordine remediavit. Unde et unum illum solum (7) ex decem, memorem divinæ gratiæ Samaritan miratus, non mandat offerre munus ex Lege; quia satis jam obtulerat, gloriam Deo reddens, hoc et Domino volente interpretari legem. Et tamen cui Deo gratiam reddidit Samaritan, quando nec Israelites alium Deum usque adhuc didicisset? Cui alii, quam cui omnes remediati retro a Christo? Ideo, *Fides*

A tua te salvum fecit, audit; quia intellexerat veram se Deo omnipotenti oblationem, gratiarum scilicet actionem, apud verum templum et verum pontificem ejus Christum facere debere. Sed nec Pharisei possunt videri de alterius Dei regno consuluisse Dominum, quando venturum sit, quamdiu alius a Christo editus Deus non erat, nec ille de alterius regno respondisse, quam de cuius consulebatur. *Non venit*, inquit, *regnum Dei cum observatione*; nec dicunt, *Ecce hic, ecce illic*; *Ecce enim regnum Dei intra vos est* (Luc. XVII, 20, 21). Quis non ita interpretabitur, *intra vos est*, id est in manu, in potestate vestra, si audiat, si faciat Dei præceptum? Quod si in præcepto est Dei regnum, propone igitur contra, (b) secundum nostras antitheses, Moysen, et una sententia est. *Præceptum*, inquit (Deut. XXX, 14-14), *excelsum non est, nec longe a te*. *Non est in cælo*, ut dicas: *Quis ascendet* (8) *in cælum*, et deponet (9) *nobis illud*, et *auditum illud faciemus*? nec *ultra mare est*, ut dicas: *Quis transfrebit et sumet illud nobis*, et *auditum illud faciemus*? Prope te est verbum, in ore tuo, et in corde tuo, et in manibus tuis facere illud. Hoc erit, *Non hic, nec illic*; ecce enim intra vos est regnum Dei. Et ne argumetur audacia hæretica, de regno Creatoris, de quo consulebatur, non de suo respondisse eis Dominum, sequentia obsistunt. Dicens enim, *Filius hominis ante multa pati*, et reprobati oportere, ante adventum suum, in quo et regnum substantialiter revelabitur, suum ostendit et regnum de quo responderat, quod passiones et reprobationes ipsius expectabat. Reprobati autem habens et postea agnosci et assumi et extolli, etiam ipsum verbum reprobari, inde decerpit (10), ubi in lapidis enigmate utraque revelatio ejus apud David (Ps. CXVII, 21) canebatur; prima recusabilis, secunda honorabilis: *Lapis*, inquit, *quem reprobaverunt edificantes, iste factus est in caput anguli*. A Domino factum est hoc. Vanum enim, si credidimus Deum de contumelia aut gloria scilicet alicujus prædicasse, ut non (11) eum portenderet, quem et in lapidis, et in petrae, et in montis figura (Is. VIII, 4) portenderet (12). Sed si de suo loquitur adventu, cur eum diebus Noe et Loth comparat tetricis et atrocibus Deus et lenis et mitis? Cur admonet meminisse uxoris Loth, quæ præceptum Creatoris non impune contempsit, si non cum judicio venit vindicandorum præceptorum suorum? Etiam si vindicat ut et ille, si judicat me, non debuit per

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Novem Oberth.
- (2) Ne Seml.
- (3) Isaiam Ahen.
- (4) Confident Venet.
- (5) Samaritanæ Venet.
- (6) Legem illos Seml.

- (7) Solum Wouwer.
- (8) Ascendit Seml.
- (9) Deponit Oberth.
- (10) Excerptit al.
- (11) Non ut Seml.
- (12) Portenderat Oberth.

COMMENTARIUS.

CAP. XXXV.—(a) *Qui confiderent in monte Samaria*. Historiam illius schismatis supra attigit, in quo Jeroboam decem tribus ab aliis avulsas Samaritiam deduxit, ubi rex creatus est. Reliquæ dux, nempe Judæa et Benjamin, sub Roboamo permanserunt. Id refertur III Reg. Le Pa.

(b) *Secundum nostras antitheses*. Antitheses compegerat Marcion in quibus legem Moysi Evangelio opposebat. Tertullianus alias antitheses iis opposuit, in quibus legem veterem cum nova conciliabat.

Le Pa.

ejus documenta formare quem destruit, ne ille me A formare videatur. Si vero et hic non de suo loquitur adventu, sed de judaei Christi, expectemus etiam nunc ne quid de suo praedicet, illum interim esse credentes, quem omni loco praedicat.

CAPUT XXXVI.

Nam et orandi perseverantiam et instantiam (Luc. XVIII) mandans, parabolam judicis ponit, coacti audire viduam, instantia et perseverantia interpellationum ejus. Ergo judicem Deum ostendit orandum, non se, si non ipse est judex. Sed subjunxit, facturum Deum vindictam electorum suorum. Si ergo ipse erit judex, qui et vindex. Creatorem ergo meliorem Deum probavit, quem electorum suorum clamantium ad eum die ac nocte vindicem ostendit. Et tamen, cum templum Creatoris inducit, et duos adorantes diversa mente describit Phariseum in superbia, Publicanum in humilitate; ideoque alterum reprobatum, alterum justificatum descendisse (Luc. XVIII); utique docendo qua disciplina sit orandum, cum et hic orandum constituit, a quo relaturi essent eam orandi disciplinam, sive reprobatricem superbiae, sive justificatricem humilitatis. Alterius Dei nec templum, nec oratores, nec judicium invenio penes Christum, nisi Creatoris. (a) Illum jubet adorare in humilitate, ut allevatorem humilium; non in superbia, ut destructorem superbiorum. Quem alium adorandum mihi ostendit? qua disciplina? qua spe? Neminem opinor. Nam et quam docuit orationem, Creatori probavimus convenire. Aliud est si etiam adorari qua Deus optimus et ultro bonus non vult. Sed quis optimus, nisi unus, inquit Deus? Non quasi ex duobus diis unum optimum ostenderit; sed unum esse optimum Deum solum, qui sic unus sit optimus, qua solus Deus. Et utique optimus, qui pluit super justos et injustos, et solem suum oriri facit super bonos et malos, sustinens et alens et juvens etiam Marcionitas. Denique interrogatus ab illo quodam: *Præceptor optime, quid faciens vitam æternam possideo?* De præceptis Creatoris an ea sciret, id est faceret, exposulavit, ad contestandum præceptis Creatoris vitam acquiri sempiternam. Cumque ille principaliora quæque affirmasset observasse se ab adolescentia: *Unum, inquit, tibi deest. Omnia quæcumque habes vende, et da pauperibus, et habebis thesaurum in cælo, et veni, sequere me.* Age Marcion, omnesque jam commisiones et coodibiles ejus heretici, quid audebitis di-

cere? Resciditne Christus priora præcepta, non occidendi, non adulterandi, non furandi, non falsum testandi, diligendi patrem et matrem? An (1) et illa servavit, et quod deerat, adjecit? quamquam et hoc præceptum largitionis in egenos ubique diffusum sit in Lege et Prophetis, uti gloriosissimus ille observator præceptorum pecuniam multo chariorem habiturum traduceretur. Salvum est igitur et hoc in Evangelio (Matth. V, 17), *Non veni dissolvere Legem et Prophetas, sed potius adimplere.* Simul et cætera dubitatione liberavit, manifestando unius esse et Dei nomen et optimi, et vitam æternam, et thesaurum in cælo, et semelipsum; cujus præcepta supplendo et conservavit et auxit: secundum Michæam quoque hoc loco recognoscendus, dicentem (Mich. VI, 8): *Si annuntiavi tibi homo quid bonum, aut quid a te Dominus exquirat, quam facere judicium, diligere misericordiam, et paratum esse sequi Dominum Deum tuum?* Et hanc enim Christus annuntians quid sit bonum; scientiam legis: *Præcepta, inquit, scis? facere judicium: Vende, inquit, quæ habes; diligere (2) misericordiam: Et da, inquit, egenis; paratum esse ire (3) cum Deo (4). Et veni, inquit, sequere me.* Tam distincta fuit a primordio Judæa gens per tribus et populos et familias et domos, ut nemo facile ignorari de genere potuisset, (b) vel de recentibus Augustianis censibus adhuc tunc fortasse pendentibus. Jesus autem Marcionis et natus non dubitaretur, qui homo videbatur; utique qua non natus nullam potuerat generis sui in publico habuisse notitiam, (c) sed erat unus aliqui deputandus ex iis, qui quoquo modo ignoti habebantur. Cum igitur prætereuntem illum cæcus audisset, cur exclamavit: *Jesu fili David, miserere mei, nisi quis filius David, id est, ex familia David non temere deputabatur, per matrem et fratres, qui aliquando ex notitia utique annuntiati ei fuerant. Sed antecedentes increpabant cæcum, uti taceret.* Merito, quoniam quidem vociferabatur, non quia de David filio mentiebatur. Aut doce increpantes illos scisse, quod Jesus non esset filius David, ut ideoque silentium cæco indixisse credantur. Sed etsi doceres, facilius illos ignorare præsumeretur (5), quam Dominum falsam in se prædicationem sustinere potuisse. Sed patiens Dominus; non tamen confirmator erroris, imo etiam detector Creatoris; ut non prius hanc cæcitatem hominis illius enubilasset, ne ultra Jesum filium David existimaret. Atquin, ne patientiam ejus infamaretis,

LECTIONES VARIANTES.

(1) Anne rhen.

(2) Dilige Seml.

(3) Paratum si, inquit, ire Oberth.

(4) Domino Seml.

(5) Præsumeret Rhen.

COMMENTARIUS.

CAP. XXXVI. — (a) *Illum jubet adorare in humilitate, etc.* Alludere mihi videtur ad illud Christi: omnis qui se humiliat allevabitur, et qui se exaltat humiliabitur; sive ad aliud canticum Mariæ: *Deposuit potentes de sede (hoc est enim destruere) et exaltavit (sive allevavit) humiles.* PAM.

(b) *Vel de recentibus Augustianis censibus adhuc tunc fortasse pendentibus.* Tunc, id est, cum diceret cæcus, *Jesu fili David.* Pendentibus, scilicet tabulis census: nimirum, sicut supra notavimus, haud semel acti

census fuisse videntur sub Augusto. Et Septimius ipse libro adversus Judæos, addubitare videtur an Christus adscriptus fuerit censui statim ut natus est. RIC.

(c) *Sed erat unus aliqui deputandus ex iis, etc.* Unus aliqui pro aliquis, ut in principio lib. seq. unus aliqui discipulus. Sensus hic est, erit terræ filius, vel unus quilibet e turba, sive unus de multis, quod Græci dicunt *ἐκ τοῦ πολλοῦ ἀνθρώπων, καὶ τὸν πολλοῦ ἐκ τοῦ τοῦ* RHE.

neque (1) ullam rationem dissimulationis illi asserere-
tis, nec filium David negaretis, manifestissime con-
firmavit cæci predicationem, et ipsa remuneratione
medicinæ, et testimonio fidei. *Fides*, inquit, *tua te*
salvum fecit. Quid vis cæcum credidisse? Ab alio (2)
Deo descendisse Jesum ad dejectionem (3) Creatoris?
ad destructionem Legis et Prophetarum? non illum
esse, qui ex radice Jesse et ex fructu lumborum
David destinabatur (Ps. CXXXII, 11), eorum quo-
que remunerator? Sed nondum puto ejusmodi tunc
cæci erant, qualis Marcion, ut hæc fuerit cæci illius
fides, qui crediderit in voce, *Jesu fili David*. Qui
hoc se, et cognovit, et ab omnibus cognosci (4) vo-
luit, fidem hominis, etsi melius oculatam, etsi veri
luminis competentem, exteriore quoque visione donavit,
ut ei nos regulam simulque mercedem fidei discere-
mus. Qui vult videre Jesum, David filium credat per
virginis consensum. Qui non ita credit, non audiet ab
illo: *Fides tua te salvum fecit*. Atque ita cæcus ro-
manebit, ruens in antithesim, ruentem et ipsam
antithesim. Sic enim cæcus cæcum deducere solet.
« Nam si aliquando (II Reg. V) Davidem in recupe-
ratione Sionis offenderant cæci resistentes, quo-
minus admitteretur » (in figuram populi proinde
cæci, non admitturi quandoque Christum filium Da-
vid), ideo Christus ex diverso capite subvenit, ut hinc
et se ostenderet non esse filium David, et ex animi
et diversitate bonus cæcis, quos ille jusserat cædi.
« Et cur fidei, et quidem prave, præstitisse se dixit? »
Atquin et hoc filius David, antithesim de suo retun-
dendam. Nam et qui David offenderant, cæci: nunc
vero ejusdem carnis (5) homo supplicem se obtulit
filio David, ideoque ei satisfaciendi quodammodo
placatus filius David, restituit lumina cum testimo-
nio fidei, qua hoc ipsum crediderat, exorandum sibi
esse filium David. Et tamen David audacia hominum
puto offenderat, non valetudo.

CAPUT XXXVII.

Consequitur (Luc. XIX) et Zachari domus salutem.
Quo merito? Numquid vel ille crediderat Christum
a Marcione venisse? Atquin adhuc in auribus erat
omnium vox illa cæci, *Miserere mei, Jesu fili David*;
et omnis populus laudes referebat Deo, non Marcionis,
sed David. Enimvero Zachæus etsi allophylus for-
tassee, tamen aliqua notitia Scripturarum ex com-
mercio judaico affatus; plus est autem (6), et igno-
ras Isaiam (Is. LVIII, 7) præcepta ejus impleverat.

- (1) Ne Ciaccon.
(2) Illo Oberth.
(3) Dilectionem Seml.
(4) Cognosci ab omnibus Oberth. ab hominibus cognosci
al.; ab omnibus abest Par.
(5) Indecoris Par. Fran.

CAP. XXXVII. — (a) Dissolvens violentiorum contrac-
tum obnoxus. Illa vox composita est a voce nexus, iure-
consultis usitatissima. Hinc illud apud Papinianum l. si
pater fam. D. familie erciscundæ nexus pignoris, apud
Ulpianum, l. si non saltem, § adeo ut. de condict.
indeb. nexus venditi. Unde et Cicero pro Muræna
nexus obligare, et apud Tacitum, lib. III, exsoluti legis
nexus. Eodem pertinent lex nexus, et l. pecunia quæ

A Confringito, inquit, panem tuum eaurienti; et non ha-
bentes tectum, in domum tuam inducito; hoc cum
maxime agebat, exceptum domo sua pascens Domi-
num. Et nudum si videris, contegito; hoc cum maxime
promittebat, in omnia misericordiae opera dimidium
substantiæ offerens; (a) dissolvens violentiorum con-
tractum obnoxus (7), et dimittens conflictatos in
laxamentum, et omnem conscriptionem iniquam dis-
sipans, dicendo: Et si cui quid per calumniam eripui,
quadruplum reddo. Itaque Dominus: Hodie, inquit,
salus huic domui. Testimonium dixit, salutaria esse
quæ præceperat prophetae Creatoris. Cum vero dicit:
Venit enim Filius hominis salvum facere quod perierat (8),
jam non contento cum venisse ut salvum faceret
quod perierat, cuius fuerat, et cui perierat quod
salvum venerat facere; sed in alterius questionis
gradum dirigo. De homine agi nulla dubitatio est.
Hic cum ex duabus substantiis constet, ex corpore et
anima, querendum est ex qua substantiæ specie
perisse videatur. Si ex corpore, ergo corpus perie-
rat, anima non. Quod perierat, salvum facit filius
hominis: habet igitur et caro salutem. Si et anima
perierat, animæ perditio salutis destituitur: caro quæ
non perit, salva est. Si totus homo perierat et utra-
que substantia, totus homo salvus fiat necesse est;
et elisa est sententia hæreticorum negantium carnis
salutem. Jam et Christus Creatoris confirmatur, qui
secundum Creatorem totius hominis salutem (9) pol-
licebatur. Severiorum quoque parabola, qui secundum
rationem feneratora pecunie dominice dijudicantur,
C judicem ostendit Deum, etiam ex parte severitatis,
non tantum honorantem, verum et auferentem quod
quis videatur habuisse. Aut si et hic Creatorem
sinxerit austerum tollentem quod non posuerit, et
metentem quod non severit: hic quibuscum ille
instruit, cuius pecuniam ut fenerem edocet.

CAPUT XXXVIII.

Sciebat Christus baptismum Joannis (Luc. XX) unde
esset, et cur quasi nesciens interrogabat. Sciebat non
responsuros sibi Phariseos, et cur frustra interroga-
bat. An ut ex ore ipsorum judicaret illos, vel ex
corde? Refer ergo et hæc ad excusationem Creatoris,
et ad comparisonem Christi; et considera jam quid
secuturum esset, siquid Pharisei ad interrogationem
renuntiassent. Pute illos renuntiassent humanum Jo-
annis baptismum, statim lapidibus efusi fuissent. Exi-
steret aliqui Marcion (b) (10) adversus Marcionem, qui

LECTIONES VARIANTES.

- (6) Si inserit Rhen.
(7) Obnoxius Seml.
(8) Perierat al.
(9) Salutem abest Rlg.
(10) Aliquis Marcion Seml. aliqui Marcionis Venet.

COMMENTARIUS.

per nexum obligatur, nempe per genus quoddam obli-
gationis civilis, quæ, ut Bodæus ait, corpus æque at-
que pignus nexu afficiebatur. Pam.

CAP. XXXVIII. — (b) Existeret aliqui Marcion, id
est, si emergeret, exoriretur, exsurgeret. Sic enim
hoc verbum apud Ciceronem interpretatur Asconius
Pedianus. Rhen, f

diceret : O Deum optimum ! o Deum diversum a Creatoria exempla ! Sciens præcepit utros homines, ipse illos in præruptum (1) imposuit. Sic enim et de Creatore, in orberis lego, tractatur. Sed de cælis fuit baptisma Joannis. Et quare, inquit Christus, non credidistis ei ? Ergo qui credi voluerat Joanni, in præruptum quod non credidissent, ejus erat ejus sacramentum Joannes administrabat. Certe nolentibus renuntiare quid saperent, cum et ipse vicem opposuit. Et ego non dico vobis in qua virtute hæc facio ; malum pro malo reddit (2). Reddit quæ Cæsaris Cæsari, et quæ sunt Dei Deo. Quæ erunt Dei ? quæ similia sunt despicio Cæsaris, imago scilicet et similitudo ejus. Hominem igitur reddi jubet Creatori, in cujus imagine et similitudine et nomine et materia expressus est. Querat sibi monetam deus Marcionis. Christus denarium hominis suo Cæsari jubet reddi, non alio ; (a) nisi quod necesse est qui suum denarium non habet. Iusta et digna præscriptio est in omni questione ad propositum interrogationis pertinere debere sensum responsionis. Cæterum, aliud consulenti, aliud respondere demeritis est. Quo magis absit a Christo, quod ne homini quidem convenit. Sadducei resurrectionis negatores, de ea habentes interrogationem, proposuerant Domino ex lege materiam mulieris, quæ septem fratribus ex ordine defunctis secundum præceptum legale nupiasset, ejus viri deputanda esset in resurrectione. Hæc fuit materia questionis, hæc substantia consultationis. Ad hoc respondisse Christum necesse est. Neminem timuit, ut questionis aut declinasse videatur, aut per occasionem earum, quod alias palam non docebat subostendisse. Respondit igitur : *Hujus quidem avi filius nubere*. Vides quam pertinenter ad causam. Quia de ævo venturo quærebatur, in quo neminem nubere definiturus (3), præstuxit, hic quidem nubi, ubi sit et mori ; quos vero dignatus sit Deus, illius avi possessione et resurrectione a mortuis, neque nubere, neque nubi ; quia nec morituri jam sint, cum similes angelorum sint (4) ; Dei et resurrectionis filii facti. Cum igitur sensus responsionis non ad aliud sit dirigendus, quam ad propositum interrogationis ; si hoc sensu responsionis,

ad propositum absolvitur interrogationis, non (5) aliud responsio Domini sapit ; quam quo questione absolvitur. Habes et tempora permissarum et negatarum nuptiarum, non ex sua propria, sed ex resurrectionis questione. Habes et ipsius resurrectionis confirmationem, et totum quod (6) Sadducei sciscitabantur, non de alio Deo interrogantes, nec de propria nuptiarum jure quærentes. Quod si ad ea facti respondere Christum, de quibus non est consultus, negas eum de quibus interrogatus est respondere potuisse, Sadduceorum scilicet sapientia captum. Ex abundantia nunc et post præscriptionem, retractabo adversus argumentationes coherentes. Nati enim Scripturæ textum, ita in legendis decurrerunt : Quos autem dignatus est Deus, illius avi, illius avi Deus adiungunt, quo alium Deum faciant illius avi ; cum sic legi oporteat : Quos autem dignatus est Deus, et facta hic distinctio post Deum, ad sequentia pertineat illius avi, id est, quos dignatus sit Deus, illius avi possessione et resurrectione. Non enim de Deo, sed de statu illius avi consulebatur, ejus ætate futura esset post resurrectionem in illo ævo. Sic et de ipsa nuptiis responsum subvertunt : *Ut filii hujus avi nubant et nubuntur*, de hominibus dictum est Creatoris, nuptias permittentis, se autem quos Deus illius avi, alter scilicet, dignatus sit resurrectione, jam ei hic non nubere, quia non sint filii hujus avi : quando de nuptiis illius avi consultus, non de hujus, eas negaverat de quibus consulebatur. Itaque qui ipsam vim et vocis et pronuntiationis et distinctionis exceperant, nihil aliud senserunt, quam quod ad materiam consultationis pertinebat. Atque adeo scribit : *Magister*, inquit, *bene dixisti*. Confirmaveras enim resurrectionem, formam ejus edendo adversus Sadduceorum opinionem. Denique testimonium eorum qui ita eum respondisse præsumperant, non recusavit. Si autem Scribæ Christum filium David existimabant, ipse autem David Dominum eum appellat ; quid hoc ad Christum ? (c) Non David errorem Scribarum obtundebat, sed honorem Christo David procurabat, quem Dominum Christum (6) magis quam filium David confirmabat ; quod non congrueret destructori Creatoris. At ex nostra parte, quam conve-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Præruptum ma.
(2) Malum malum reddidit Pam.
(3) Diffiniturus al.

- D. (4) Fiant Seml.
(5) Ad add. alii.
(6) Christum abest Pam. Fran.

COMMENTARIUS.

(a) Nisi quod necesse est, qui suum denarium non habet. Necesse est, inquit Septimius, quærat sibi monetam deus Marcionis, qui suum denarium non habet. Querat sibi hominem alienum, qui nullum habet suum qui nullam scilicet creavit. Ric.

(b) Sadducei resurrectionis negatores. Epiphonius (Har. 14) : *ΜαρCIONΙ ΠΙΣΤΙΣ ΕΙΝΑΙ ΟΤΙ ΟΙ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΔΟΚΙΜΑΣΙΑΝ, ΉΤΑΝ ΕΝΑΝΘΡΩΠΙΟΙΣ ΠΡΟΕΔΡΟΙ : ΜΟΡΤΟΥΝΤΟΙ ΕΝΙΝΑΝ ΡΕΣΥΡΕΣΙΝΗΝ ΝΕΓΑΡΑΝΤ, ΕΑΔΕΜ ΚΥΝ ΣΑΜΑΡΙΤΙΣ ΣΕΝΤΙΕΝΤΕΣ. ΝΕΚΕ ΤΑΝΤΟΥ ΡΕΣΥΡΕΣΙΝΗΝ, ΣΕΤ ΕΤΙΑΝ ΑΝΙΜΕ ΙΜΜΟΡΤΑΛΙΤΑΤΕΜ ΣΥΣΤΙΛΕΡΑΝΤ, ΟΤ ΤΕΣΤΑΤΟΡ ΙΟΣΕΦΟΥΣ, ΑΝΤΙΓ. ΙΟΥΔ. ΛΙΒ. ΧΥΙΙΙ. Α ΔΟΣΙΘΕΟ ΠΡΟΠΑΓΑΤΑΜ ΗΥΣΣΕ, ΤΟΜ ΣΑΔΔΟΥΚΕΩΝ, ΤΟΜ ΣΑΜΑΡΙΤΑΝΩΝ ΗΑΡΕΣΙΝ ΔΟΕΤ Β. ΗΙΕΡ., ΔΙΑΛ. ΚΟΝΤΡΑ ΛΟΥΚΙ. ΤΑΕΟ, ΙΝΚΙΤ, ΔΕ ΙΟΥΔΑΙΣΜΟ*

hæretici, qui ante adventum Christi legem traditionem dissiparunt ; quod Dositheus, Samaritanorum principes, prophetas repudiavit, quod Sadducei ex illius radice unacentes etiam resurrectionem carnis negaverant. Dicit sunt Sadducei a Saddoko Antigoni discipulo ; is autem Antigonus discipulus fuerat Simeonis Justii, ut refertur in Pirke avoth, cap. 1. La Pa.

(c) Non David errorem Scribarum. Ne res confuse tractentur, advertendum est Scribarum duo fuisse genera, alii enim γραμματεῖς τῶν γραφῶν extiterunt, et alii γραμματεῖς λαῶν. Scribæ populi actorarii sive auctores publici fuerunt, neque tamen hæretici ; cum certum sit alios fuisse hæreticos. Videtur Scalligerum in Ezech. La Pa.

niens interpretatio ! Nam qui olim a cæco illo filius A David fuerat invocatus, quod tunc retineat, non habens in præsentia scribas, nunc ultro coram eis de industria protulit : ut se, quem cæcus secundum scribarum doctrinam filium tantum David prædicarat, Dominum quoque ejus ostenderet ; remunerata quidem fide cæci, qua filium David crediderat illum ; pulsata vero traditione (1) Scribarum, qua non et Dominum eum norant. Quodcumque ad gloriam spectaret Christi (2) Creatoris, sic (3) non alius tueretur, quam Christus Creatoris.

CAPUT XXXIX.

Olim (Luc. XXI) constitit de nominum proprietate, ei illam competere (4), qui prior et Christum suum in homines annuntiaret, et Jesum transnominaret. Constat itaque et de impudentia ejus, qui multos B dicat venturos in nomine ipsius ; quod non sit ipsius, si non Christus et Jesus Creatoris est, ad quem proprietas nominum pertinet ; amplius, et prohibeat eos recipi, quorum et ipse par sit, ut qui proinde in nomine venit alieno, si non ipsius erat a mendacio nominis prævenire discipulos, qui per proprietatem nominis possidebat veritatem ejus, Venient denique illi, dicentes : Ego sum Christus. Recipies eos, qui consimilem recepisti. Et hic enim in nomine suo venit. Quid nunc quod et ipse venit nomen Dominus Christus et (5) Jesus Creatoris ? Rejicies illum ? Et quam iniquum, quam injustum, et optimo Deo indignum, ut non recipias eum in nomine suo venientem, qui alium (6) in nomine ejus recepisti ! Videamus et quæ signa temporibus imponat, Bella, opinor, C et regnum super regnum, et gentem super gentem, et pestem, et fames, terræque motus, et formidines, et prodigia de celo : quæ omnia severo et atroci Deo congruunt (7) : hæc cum adjicit (8) etiam oportere fieri, quem se præstat, destructorem an probatorem Creatoris ? cujus dispositiones confirmat impleri oportere, quas ut optimus tam tristes quam (9) atroces abstulisset potius quam constituisset, si non ipsius fuissent. Ante hæc autem persecutiones eis prædicat et passiones venturas, in martyrium utique et in salutem. Accipe prædicatum in Zacharia (Zach. IX, 15) : Dominus, inquit, omnipotens proteget eos ; et

consument illos, et lapidabunt lapidibus fundæ, et bibent sanguinem illorum velut vinum, et replebunt pateras quasi altaris (10) ; et salvos eos faciet Dominus illo die, velut oves, populum suum, quia (11) lapides sancti voluntant. Et ne putes hæc in passiones prædicari, quæ illos tot bellorum nomine ab allophyllis manebant, respice ad species. Nemo in prædicatione bellorum legitimis armis debellandorum, lapidationem enumerat popularibus cæcibus magis et inermi multui familiarem. Nemo tanta in bello sanguinis flumina paterarum capacitate metitur, aut unius altaris cruentationi (12) adequat. Nemo oves appellat eos qui in bello armati, et ipsi et (13) eadem feritate certantes cadunt ; sed qui in sua proprietate atque patientia dedentes, potius semetipsos quam vindicantes trucidantur. Denique, (a) quia (14) lapides, inquit, sancti voluntant, non quia (15) milites pugnant. Lapidem enim sunt et fundamenta, super quæ nos ædificamur : exstructi, secundum Paulum (Eph. II, 21) super fundamentum Apostolorum, qui lapides sancti oppositi omnium offensui voluntant. Et hic igitur ipse velat cogitari ; quid responderi oporteat apud tribunalia, qui et Balaam (16) quod non cogitaverat, imo contra quam cogitaverat suggestit (Num. XXII), et Moysi causato linguæ tarditatem, os repromisit ; et sapientiam ipsam, cui nemo resisteret, per Isaiam (Is. XLIV, 5) demonstravit : Ille dicit : Ego Deus sum, et clamabit in nomine Jacob, et alius inscribetur (17) in nomine Israelis. Quid enim sapientius et in contradicibilis confessione simplici et exerta in martyris nomine cum Deo invalescentis ? (b) quod est interpretatio Israelis. Nec mirum si is cohibuit (18) præcogitationem, qui et ipse a Patre excepit pronuntiandi tempestive subministrationem : Dominus mihi (Is. L, 4) dat linguam discipline, quando debeam proferre sermonem. Nisi Marcion Christum non subiectum Patri infert. A proximis quoque persecutiones et nomine ex odio utique blasphemiam prædicatam, non debeo rursus ostendere. Sed per tolerantiam, inquit, salvos facietis nosmetipsos ; de qua scilicet Psalmus (Ps. IX, 19) : Tolerantiam, inquit, justorum non peribit (19) in finem. Quia et alibi (Ps. CXV, 5) : Honorabilis mors justorum ; ex tolerantia sine du-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Translatione al.
(2) Christi omitt. Jun.
(3) Si Fenet.
(4) Olim c. d. n. p. ei i. e. inser. Rig. et al. post eum e cod. nonn.
(5) Christus et omitt. Obert.
(6) Alienum Paris.
(7) Congruum Fenet.
(8) Dicit al.
(9) Tam Jun.

- D (10) Quasi pateras altari. Fran.
(11) Qui Seml.
(12) Cruentatione Pan.
(13) Et Jun.
(14) Qui Seml.
(15) Quin Paris. Fran.
(16) Balæ Oberth.
(17) Inscribet al.
(18) Prohibuit al.
(19) Periet Seml.

COMMENTARIUS.

CAP. XXXIX. — (a) Quia lapides sancti voluntant. Hæc etiam Zachariæ citantur juxta editionem septuaginta volulant, *voluntas dei eis est*. Rig.

(b) Quod est interpretatio Israelis. De hujus vocis significato sanctus Hieronymus (in Quæst. ad Genesim) multis probat Israel proprie idem esse ac principem seu directum Dei : Illud vero, inquit,

quod in libro Nominum interpretatur Israel rir videns Deum, sive mens videns Deum, omnium pene sermone detritum, non tam vere quam videnter mihi interpretatum videtur. Quærendum igitur manet ultra interpretatio, princeps Dei, an directus Dei, admittenda potius sit. Hanc vero questionem indirecte solvit Hieronymus ipse, cum ait : Nos magis Scripturæ et angeli, vel Dei, qui ipsum Israel vo-

bio, quia et Zacharias (*Zach. VI, 14*): *Corona autem A* erit eis qui toleraverint. Sed ne audeas argumentari apostolos, ut alterius Dei præcones, a Judæis vexatos; memento prophetas quoque eadem a Judæis passos, tamen non alterius Dei apostolos fuisse, quam Creatoris. Sed monstrato dehinc tempore excidii, cum capisset vallari exercitiis Hierusalem, signa jam ultimi finis enarrat, solis et lunæ siderumque prodigia, et in terra angustias nationum obstupescensium velut a sonitu maris fluctuantis pro expectatione imminentium orbi malorum. Quod et ipsæ vires calorum concuti habeant, accipe Joelem (*Joel. II, 30*): *Et dabo prodigia in cælo et in terra, sanguinem et ignem, et fumi vaporem. Sol convertetur in tenebras, et in sanguinem luna, priusquam adveniat (1) dies magnus et illustris Domini. Habes et Habacuc (Haba., III, 9): B* *Fluminibus dirumpetur terra; videbunt te, et parturient populi; disperges (2) aquas gressu (3). Dedit abyssus sonum suum; sublimitas timoris ejus elata est; sol et luna constitit in suo ordine, in lucem coruscationis (4) tuæ ibunt in fulgorem; fulgur scutum tuum, in communicatione tua diminues terram, et in indignatione tua depones nationes.* Conveniunt, opinor, et Domini pronuntiationes et prophetarum, de concussionibus mundi et orbis, elementorum et nationum. Post hæc quid Dominus? Et tunc (a) videbunt Filium hominis venientem de cælis cum plurima virtute. Cum autem hæc fient, erigitis vos, et levabitis capita, quoniam appropinquabit (5) redemptio vestra. In tempore scilicet regni, de quo subjectarit (6) ipsa parabola. Sic et vos cum videritis omnia hæc fieri, scitote appropinquasse regnum Dei. Hic erit dies magnus Domini et illustris, venientis de cælis filii hominis secundum Danielem (*Dan. VII, 3*): *Ecce cum cæli nubibus tanquam filius hominis adveniens, etc. Et data est illi regia potestas, quam in parabola postulaturus exierat relicta pecunia servis, quæ seneraretur (7). Et universæ nationes, quas promiserat ei in psalmo Pater (Ps. II, 8): Postula de me, et dabo tibi gentes hereditatem tuam. Et gloria omnis serviens illi et potestas ejus æterna, quæ non auferetur, et regnum ejus quod non corrumpetur: quia nec morientur in illo, nec nubent, sed erunt sicut angeli. De eodem adventu filii hominis et fructu (8) ejus apud Habacuc (Habac. III, 15): Existi in salutem populi ad salvos faciendos christos tuos; erecturos scilicet se, et capita*

levaturos in tempore regni redemptos (9). Igitur cum et hæc, quæ sunt promissionum, proinde convenient sicut et illa quæ sunt concussionum, ex consonantia prophetarum et dominicarum pronuntiationum, nullam hic poteris interstruere distinctionem, ut concussiones quidem referas ad Creatorem, ære vitæ scilicet Deum, quas nec sinere, nedum exspectare deberet Deus optimus; promissiones vero Deo optimo deputes, quas Creator ignorans illum non prophetasset. Aut si suas prophetavit, non distantes a promissionibus Christi, par erit in libertate optimo Deo; nec plus videbitur a Christo tuo repromitti, quam a meo filio hominis. Ipsum decursum Scripturæ evangelicæ, ab interrogatione discipulorum usque ad parabolam fici, ita invenies contextu sensus filio hominis hinc atque illinc adhærere, ut in illum compingat et tristia et læta, et concussiones et promissiones, nec possis separare ab illo alteram partem. Unius enim filii hominis adventu constituto inter duos exitus, concussionum et promissionum, necesse est ad unum pertineant filium hominis, et incommoda nationum, et vota sanctorum: quia (10) ita positus est in medio, ut communis exitibus ambobus, alterum concludens adventu suo, id est, incommoda nationum; alterum incipiens, id est, vota sanctorum; ut sive mei Christi concesseris adventum filii hominis, quo mala imminetia ei deputes quæ adventum ejus antecedunt, cogaris etiam bona ei adscribere, quæ ab adventu ejus oriuntur; sive tui malueris, quo bona ei adscribas quæ ab adventu ejus oriuntur (11), cogaris mala quoque ei deputare, quæ adventum ejus antecedunt. Tam enim mala coherent adventui filii hominis antecedendo, quam et bona subsequendo. Quære igitur quem ex duobus Christis constituas in persona unius filii hominis, in quem (12) utraque dispositio referatur. Aut et Creatorem optimum, aut (13) Deum tuum asperum dedisti naturæ. In summa ipsius parabolæ considera exemplum: *Adspice ficum, et arbores omnes, cum fructum protulerint, intelligunt homines ætatem appropinquasse. Sic et vos, cum videbitis hæc fieri, scitote in proximo esse regnum Dei.* Si enim fructificationes arbuscularum signum æstivo tempori præstant, antecedendo illud; proinde et (14) conflictationes orbis, signum prænotant regni, præcedendo illud. Omne autem signum ejus est cuius est (15) res, cuius est signum. Et omni rei

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Adveniet *Rig. Venet.*
- (2) Dispergens *Rhen. Seml.*
- (3) Gressus *Venet.*
- (4) Coruscationes *Franeq. circumstantiones al.*
- (5) Appropinquabit *Rhen. Seml. Oberth.*
- (6) Subjecta erit *Rhen. Seml. Pam.*
- (7) Foverarentur *Latini.*
- (8) Fructus *Paris. Frani.*

- (9) Redemptus *Rhen. Seml. Oberth.*
- (10) Qui *Pam. Rhen. Seml. Oberth.*
- (11) Sive tui malueris, quo bona ei adscribas quæ ab adventu ejus oriuntur *omit. Rhen. Seml. Oberth.*
- (12) Quam *Pam. Rhen. Seml. Oberth.*
- (13) Et add. *Rhen. Seml. Oberth.*
- (14) Et *omit. Rhen. Seml. Oberth.*
- (15) Et cod. *Wouvi.*

COMMENTARIUS.

« cavit, auctoritate duemur, quam cujuslibet elo-
« quentiæ secularis. » Atqui Deus ipse, seu angelus,
nomen Israel neutro quem dixit Hieronymus,
modo, sed, ut optime Tertullianus noster, *invalescen-*
tem cum Deo interpretatus est: » Nequaquam, inquit,
« Jacob appellabitur nomen tuum, sed Israel: quo-

TERTULLIANI II.

« niam si contra Deum fortis fuisti, quanto magis
« contra homines prævalebis? » Eod.

(a) Videbunt Filium hominis venientem. Secundum
hic adventum Christi ex infinitis locis probat contra
Marcionem. Le Pa.

(Quinze.)

ab eo imponitur signum, cujus est res. Ita si conflictationes signa sunt regni, sicut fructificationes aëstis; ergo et regnum Creatoris est, cujus (1) conflictationes deputantur, quæ signa sunt regni. Præmiserat oportere hæc fieri tam atrocia, tam dira, Deus optimus, certe a Prophetis et a Lege prædicata; adeo Legem et Prophetas non destruebat, cum quæ prædicaverant, confirmat perfici oportere. Adhuc ingerit, *Non transiturum cælum ac terram, nisi omnia peragantur*. Quanam ista? Si quæ a Creatore sunt (2), merito sustinebant elementa Domini sui ordinem expungi. Si quæ a Deo optimo, nescio an sustineat cælum et terra perfici quæ æmulus statuit. Hoc si patietur Creator, zelotes Deus non est. Transeat age nunc terra et cælum, sic enim Dominus eorum destinavit, dum *Verbum ejus manet in ævum*: sic enim B et Esaias prænuntiavit (Is. XL, 8). Admoneantur et discipuli, ne quando *graventur corda eorum crapula et (a) ebrietate, et secularibus curis*; et insistat eis *repentinus dies ille, velut laqueus*; utique oblitis Deum ex plenitudine et cogitatione mundi; Moysi erit admonitio (Deut. XXXII, 15). Adeo is liberabit a laqueo diei illius, qui hanc admonitionem retro intulit. Erant et loca alia apud Hierusalem ad docendum, erant extra Hierusalem secedendum; sedenim per diem in templo docebat, ut qui per Osee prædixerat (Os. XII, 4): *In templo meo me invenerunt, et illic disputatum est ad eos. Ad noctem vero in elæonem (b) secedebat*: sic enim Zacharias demonstrat (Zach. XIV, 4): *Et stabunt pedes ejus in monte elæone*. Erant horæ quoque auditorio competentes: diluculo conveniendum erat, quia per Esaiam cum dixisset (Is. L, 4): *Dominus dat mihi linguam disciplinam*; adjecit (5): *Apposuit mihi mane aurem ad audiendum*.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Cui Latin.
(2) Fiant Rhen. Seml. Oberth.
(3) Adject abest Par.
(4) Et Rhen. Seml. Oberth.
(5) Elegerit Venet. egit Rhen. Seml. Oberth.

COMMENTARIUS.

(a) *Ebrietate et secularibus curis*. Quæ duo hic in discipulis prohibentur, eadem in clericis, tum presbyteris, tum etiam episcopis prohibentur, posterius can. ap. 6, et 80, can. 6. Conc. Carth. et L. Generaliter 52, C. de Clericis et Ep. Prius vero can. ap. 41, et an. 24, quo cujuslibet ordinis clericis interdicitur *ut non bibant vinum*. Quæ omnia apud veteres contra clericorum intemperantiam et luxum passim habentur: lege epist. B. Bernardi ad Fulconem, qui Lingonensis postea factus est Archidiaconus. LE PR.

(b) *Elæonem*. Id est, olivetum, a voce græca *ελαιον*. EDD.

CAP. XL. — (c) *Id est, figura corporis mei*. Hæc verba non intelligenda sunt ut voluit Calvinista, quibus hoc loco, et alias præterea, nimum fuit Rigaltius, sed quemadmodum ea intelligi postulat ipsorum contextus, et explicaverunt theologi polemici, inter quos doctissimi cardinales Perronius et Bellarmius primas obtinent. Posterioriorem citasse sufficiat: Sequitur (tertius) locus ex lib. IV contra Marcionem, ubi sic legimus: *Acceptum panem, et distributum discipulis, corpus suum illud fecit*. Hoc est corpus meum dicendo, id est, *figura corporis mei*. *Figura autem non fuisset, nisi veritatis esset corpus*. — Respondeo: priora verba hujus

A Si hoc est prophetias dissolvere, quid erit adimplere?

CAPUT XL.

Proinde (Luc. XXII) scit et quando pati oporteret eum, cujus passionem lex figurat. Nam e (4) tot festis Judæorum *Pascha diem* elegit (5). In hoc enim sacramentum pronuntiavit Moyses (Levit. XXIII): *Pascha est Domini*. Ideo et affectum suum ostendit: *Concupiscentia concupivi Pascha edere vobiscum antequam patiar*. O legis destructorem, qui concupierat etiam Pascha servare! Nimirum vervecina illum judaica delectaret? An ipse erat, qui (Is. LIII) *tantum ovis ad victimam adduci habens, et tanquam ovem coram tonante sis os non aperturus*, figuram sanguinis sui salutaris implere concupiscebat? Poterat et ab extraneo quolibet tradi; ne dicerem (6) et in hoc Psalmum (Ps. XL, 10) expunctum: *Qui mecum panem edis, levabit in me plantam*. Poterat et sine præmio tradi: quanta enim opera traditoris circa eum, qui populum coram offendens, nec tradi magis potuisset quam invadi? Sed hoc alii competisset Christo, non qui prophetias adimplebat. Scriptum est enim (Am. II, 6): *Pro eo quod venundedere (7) justum*. Nam et quantitate et exitum pretii postea Juda penitente revocati, et in emptionem dati agri figuli, sicut in Evangelio Matthæi (Matt. XXVII) continetur, Hieremias (Jerem. XXXII) præcavit: *Et acceperunt triginta argentea (8) pretium appretiat vel honorati, et dederunt ea (9) in agrum figuli*. Professus itaque se concupiscentia concupisse edere Pascha ut suum [indignum enim ut quid alienum concupisceret Deus], acceptum panem, et distributum discipulis, corpus illud suum (10) fecit, *Hoc est corpus meum* dicendo, (c) id est, *figura corporis mei*. Figura autem non fuisset, nisi veritatis esset corpus. Cæterum, vacua

- (6) Dicerent non cod. wouu. ni dicerem et in hoc Jun.
(7) Vendiderunt al.
(8) Argentæ al.
(9) Eos Paris. Fran.
(10) Suum illum Rhen. Seml. Oberth.

testimonii, quod omnes sacramentarii tanquam Achilem quemdam in prima acie constituunt, pro nobis maxime faciunt: posteriora autem nihil obsunt causæ nostræ. Illud enim: *Acceptum panem corpus suum fecit dicendo, Hoc est corpus meum*, aperte indicat panis realem mutationem in corpus Christi; illud autem: *Id est, figura corporis mei*, non significat (ut Sacramentarii credunt) panem Eucharistiae esse figuram corporis Domini, sed quod fuit olim figura in Testamento Veteri, nunc in corporis veritatem esse mutatum. Conjungitur enim illud, *figura corporis mei*, non cum voce proxime præcedente, *corpus meum*, sed cum pronomina *Hoc*, ut sit hic sensus: *Acceptum panem corpus suum fecit, dicendo: Hoc, id est, panis, est qui olim fuit figura corporis mei, nunc est corpus meum*: ubi pronomen *Hoc*, demonstrat panem, non qui manet, sed qui mutatur, ut supra diximus. — Id autem ita esse probatur primo ex illis verbis sequentibus: *figura autem non fuisset, nisi veritatis esset corpus*. Si enim per figuram intelligeret Eucharistiam, non diceret, *non fuisset*, sed *non esset*, loquitur igitur de figura Testamenti Veteris, quæ sine dubio vera figura non fuisset, nisi corpus verum ei responderet. — Secundo idem patet ex verbis paulo infra sequen-

res, quod est phantasma, figuram capere non posset. Aut si propterea panem corpus sibi finxit, quia corporis carebat veritate, ergo panem debuit tradere pro nobis. Faciebat ad vanitatem Marcionis, ut panis crucifigeretur. Cur autem (a) panem corpus suum appellat, et non magis peponem, quem Marcion cordis loco habuit? Non intelligens veterem fuisse istam figuram corporis Christi dicentis per Hieremiam (*Jerem. XI, 19*): *Adversus me cogitaverunt cogitatum dicentes, Venite, conficiamus lignum in panem ejus*; scilicet crucem in corpus ejus. Itaque illuminator antiquitatum quid tunc voluerit significasse panem, satis declaravit, corpus suum vocans panem. Sic et in calicis mentione testamentum constituens sanguine suo obsignatum, substantiam corporis confirmavit. Nullius enim corporis sanguis potest esse, nisi carnis. Nam et si qua corporis qualitas non carnea opponetur nobis, certe sanguinem nisi carnea non habebit. Itaque consistit probatio corporis de testimonio carnis; probatio carnis, de testimonio sanguinis. Ut autem et sanguinis veterem figuram in vino recognoscas, adierit Esaias (*Is. LXIII, 4*): *Quis, inquit, qui advenit ex Edom? (b) rubor vestimentorum ejus ex Bosor*. Sic (1) decorus in stola violenta cum fortitudine? Quare rubra vestimenta tua? et indumenta sicut de foro torcularis pleno conculcato? Spiritus enim propheticus velut jam contemplabundus Dominum ad passionem venientem, carne scilicet vestitum, ut in ea passum, cruentum habitum carnis in vestimen-

torum rubore designat, conculcatæ et expressæ passionis, tanquam de (2) foro torcularis; quia exinde quasi cruentati homines de vini rubore descendant. Multo manifestius Genesis in benedictione Judæ, ex cuius tribu carnis census Christi processurus, jam tunc Christum in Juda delineabat (3). *Lavabit, inquit (Gen. XLIX, 11), in vino stolam suam, et in sanguine uvæ amictum suum*; stolam et amictum carnem demonstrans, et vinum sanguinem. Ita et nunc sanguinem suum in vino consecravit, qui tunc vinum in sanguine figuravit.

CAPUT XLI.

Væ, ait, per quem traditur filius hominis. Ergo jam *Væ* constat imprecationis et comminationis inelationem intelligendam, et irato et offenso deputandam: nisi ai Judas impune erat tantum sceleris re-laturus. Aut si impune, vacat *Væ*. Si non impune, utique ab eo puniendus, in quem scelus traditionis admisit. Porro, si sciens passus est hominem, quem ipse comitatu suo adseverat, in tantum scelus ruere, noli jam de Creatore circa Adam retractare, quæ in tuum quoque Deum retorquentur, aut ignorasse illum qui non ex providentia obstitit peccato, aut obistere non potuisse, si ignorabat; aut noluisse, si et sciebat et poterat; atque ita infortiosum judicandum, qui passus sit hominem suum ex delicto perire. Sna-deo igitur agnosce potius et in isto Creatorem, quam parem illi Deum optimum adversus sententiam tuam facias. (c) Nam et Petrum præsumptorie aliquid elo-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Sed Paris.
(2) In Rhen. Seml. Oberth.

- C (3) Declinabat Rhen. Seml. Oberth. delineabat Franeq.

COMMENTARIUS.

tibus: Cur, inquit, panem corpus suum appellat, et non magis peponem, quem Marcion cordis loco habuit, non intelligens veterem fuisse istam figuram corporis Christi, dicentis per Hieremiam: *Venite conficiamus lignum in panem ejus, scilicet crucem in corpus ejus*? Itaque illuminator antiquitatum quid tunc voluerit significasse panem, satis declaravit, corpus suum vocans panem. Ubi Tertullianus dicit, Christum vocasse corpus suum panem, non peponem, aut aliquem alium cibum, ut implet figuram Hieremiæ, qui nomine panis significaverat Christi corpus: non ergo Christus instituit in Eucharistia figuram corporis sui, ut adversarii volunt, sed implevit figuram veterem ex pane conficiendo corpus suum. — Tertio ex verbis aliis sequentibus, ubi explicans prophetiam Jacob (*Gen. XLIX*): *Lavabit in vino stolam suam, et in sanguine uvæ pallium suum*; *Stolam*, inquit, carnem demonstrans, et vinum sanguinem. Ita et nunc sanguinem suum in vino consecravit, qui tunc vinum in sanguine figuravit. Ubi notandum, quod sicut apud Hieremiam panis significabat corpus, quia corpus Domini est cibus fidelium, ut supra diximus; ita vinum apud Jacobum patriarcham significat sanguinem Domini, quia sanguis Domini est potus fidelium. Christus autem ut explicaret istas figuras, seu vaticinia, corpus sub specie panis, et sanguinem sub specie vini nobis tradidit: et sane si non verum corpus et sanguinem reipsa dedisset, non recte explicuisset, vel impleisset vaticinia. Nam tam Hieremias pro panem verum corpus, quam Jacob per vinum verum sanguinem prænuuntiavit, ut Tertullianus dicit. Illa autem verba Tertulliani: *Qui tunc vinum in san-*

guine figuravit, referuntur ad illa verba Jacobi, *In sanguine uvæ pallium suum*. Vult enim dicere: per sanguinem uvæ intelligi vinum, sed per vinum intelligi sanguinem Domini, ut ipse explicat, cum ait per stolam carnem, per vinum sanguinem demonstrari. — Quarto denique, idem patet ex progressu totius libri. Nam propositum ejus erat ostendere Christum in Evangelio non destruxisse Testamentum Vetus, sed illud implisse. Itaque percurrit Tertullianus plurima Christi opera, ac demonstrat Christum in omnibus illis dedisse operam, ut implet figuram legis: igitur hoc etiam loco non inducit figuram institutam in Testamento Novo, sed impletionem tantum veterum figurarum. — Hactenus Bellarminus (*de sacramento Eucharistiae, lib. II, c. 7*). Edd.

(a) Panem corpus suum appellat. Locus pro veritate corporis Christi insignis, cui adde ex cap. 10 lib. adv. Judæos: *Christus panem corpus suum appellat*; cap. 2 de orat. etc. Justinus Martyr testimonium hac de re habet luculentum (Apol. 4). Alios hic non allego. Le Pa.

(b) Rubor vestimentorum ejus ex Bosor. Aut purpura tyria intelligitur, sive carthaginiensis, aut per Bosor rubredinem explicare debemus, בֶּזֶזֶן enim hebr. est omphax sive uva imminuta, legendumque esset Bosor pro bosor. Le Pa.

CAP. XLI. — (c) Nam et Petrum præsumptorie atiquid elocutum. Sic paucissimis expressit Auctor colloquium Christi de negatione S. Petri predicta, quod laus prosequitur lib. de Fuga in persec. omissis iis quæ intermedia sunt apud Lucam. Pan.

cutum, negationi potius destinando, zelotem Deum A tibi ostendit. *Debuit etiam osculo tradi* (a) propheticus scilicet Christus, ut ejus scilicet filius, qui *labiis a populo diligebatur* (Is. XXIX). Perductus in conses- sum, an ipse esset Christus interrogatur. De quo Christo Judæi quasissent, nisi de suo? Cur ergo non vel tunc alium eis prodidit? Ut pati posset, inquis. Id est, ut ille optimus ignorantes adhuc in seculum mergeret. Atquin et si dixisset, passurus esset. Si dixero enim, inquit, vobis, non credetis (1). Porro non credituri, perseverassent in necem ejus. Et cur non magis passurus esset, si alterius Dei, ac per hoc, adversarium Creatoris (2) manifestasset? Ergo non pateretur, alium se tunc quoque supersedit ostendere: ut sed quoniam (3) ex ore ejus confessionem extor- quere cupiebant, nec confesso tamen credituri, qui B eum ex operibus Scripturas adimplentibus agnovisse debuerant; ita ejus fuit occultasse se, cui ultro debebatur agnitio. Et tamen adhuc eis manum porri- gens: *Abhinc, inquit, erit Filius hominis sedens ad dexteram virtutis Dei*. Suggesterat enim se ex Danie- lis (Dan. VII) prophetia Filium hominis, et e psalmo (Ps. CIX) David, sedentem ad dexteram Dei. Itaque ex isto dicto et Scripturæ comparatione illumi- nati quem se vellet intelligi: *Ergo, inquit, tu Dei Filius es?* Cujus Dei, nisi quem solum noverant? Cujus Dei, nisi quem in psalmo meminerant dixisse filio suo: *Sede ad dextram meam?* Sed respondit: *Vos dicitis quia ego sum* (4). Atquin confirmavit id se esse quod illi dixerant, dum rursus interrogant. Unde autem probabis interrogative, et non ipsos confirmative pronuntiassent: *Ergo tu Filius Dei es?* Ut quia oblique ostenderat se per Scriptu- ras Filium Dei intelligendum, sic senserint (5), *Ergo tu Dei es Filius*, quod te non vis aperte dicere; æque (6) ita et ille, *Vos dicitis*, confirmative respon- dit; et adeo sic fuit pronuntiatio ejus, ut persevera- verint in eo, quod pronuntiatio sapiebat.

CAPUT XLII.

Perductum (7) (Luc., XXIII) enim illum ad Pi- latum onerare cœperunt, quod se regem diceret; Christum sine dubio Dei Filium, scssurum ad Dei dexteram. Caterum, alio eum titulo gravassent, in- certi an Filium Dei se dixisset, nisi (8) *Vos dicitis* sic pronuntiasset, hoc se esse quod dicerent. Pilato

LECTIONES VARIANTES.

(1) Creditis Rhen. Seml. Ober.

(2) Se add. Jun.

(3) Quomodo Rhen. Seml. Oberth.

(4) Quasi non ego Jun.

(5) Senserunt cod. Wome. Rig. Venet.

(6) Atque Rhen. Seml. Oberth.

(7) Productum al.

D (8) Si Rhen. Seml. Oberth.

(9) Veniet Fran.

(10) A inser. Rhen. Seml. Oberth.

(11) Partim add. Lat.

(12) Meos omitt. Rhen. Seml. Ober.

(13) Habes Rhen. Latin.

COMMENTARIUS.

* (a) *Debuit etiam osculo tradi*. Epiph., confut. 66, hanc etiam veritatem corporis Christi probat ex his verbis Lucæ, atque hic auctor alludit: *Et appropin- quavit ut oscularetur eum Judas*. Qui confut. 67, ad- dit rescidisse etiam Marcionem in sequentibus. quod fecit Petrus quando percussit et abscidit auriculam servi Pontificis, et quantum apparet, totam historiam negatio- nis Petri; quippe quam hic etiam auctor omisit. PAM.

A quoque interroganti, *Tu es Christus?* proinde, *Tu dicis*; ne metu potestatis viderentur amplius respon- disse. Constitutus est igitur Dominus in judicio. Et statuit in judicio populum suum. Ipse Dominus in ju- dicio venit (9) cum presbyteris et archontibus populi, secundum Esaiam (Is., III, 13). Atque exinde omne scriptum passionis suæ implevit. *Tumultuatae sunt ibidem nationes, et populi meditationi sunt inania* (Ps. II, 1). *Astiterunt reges terræ, et archontes congregati sunt in unum adversus Dominum, et adver- sus Christum ejus*: nationes, Romani qui cum Pilato fuerant; populi, tribus Israelis; reges, in Herode; archontes, in summis sacerdotibus. Nam et Herodi velut manus a Pilato missus, Osee vocibus fidem reddidit; de Christo enim prophetaverat (Os., X, 6): *Et vinctum eum ducent, ænium regi*. Delectatus est denique Herodes viso Jesu, nec vocem ullam ab eo audivit. *Tanquam agnus enim coram tundente, sic non aperuit os suum* (Is., XIII, 7); quia Dominus dederat illi linguam disciplinæ, ut sciret quomodo eum oporteret proferre sermonem (Is., L, 4). Illam scilicet linguam, quam in Psalmo (Ps. XLVI) agglu- tinatam gutturi suo tunc probabat, non loquendo. Et Barrabas quidem nocentissimus, vita ut bonus donatur; Christus vero justissimus, ut homicida morti expostulatur. (b) Sed et duo scelesti circumfiguntur illi, ut inter iniquos scilicet deputaretur. Vestitum plane ejus (10) militibus divisum (11), partim sorte concessum, Marcion abstulit, respiciens Psalmi pro- phetiam (Ps. XXI, 19), *Dispertiti sibi sunt vesti- menta mea, et in vestitum meum sortem miserunt*. Aufer igitur et crucem ipsam. Idem tamen psalmus de eo non tacet: *Foderunt manus meas et pedes meos* (12). Totus in illo exitus legitur: *Circumdederunt me can- nes, synagoga maleficorum circumvallavit me. Omnes qui spectabant me, naso irridebant me. Locuti sunt la- biis, et capita moverunt. Speravit in Deum, liberet eum*. Quo jam testimonium vestimentorum habe (13) falsi tui prædam, totus psalmus vestimenta sunt Christi. Ecce autem et elementa concutiuntur. Do- minus enim patiebatur ipsorum. Caterum, adversa- rio læso, cælum luminibus floruisse, magis sol ra- diis insultasset, magis dies stetitset, libenter spectans pendente in patibulo Christum Marcionis. Hæc ar- gumenta quoque mihi competissent, etsi non fuis-

CAP. XLII. — (b) *Sed et duo scelesti circumfiguntur illi*. Græce est *κατασφραγίζονται* apud Lucam, pro quo recte vertit, *scelesti*. Et magis ea versio respondet pro- phetæ Isaie I. III, quam hic affert, quasi repetens quod apud Lucam habetur cap. XXII: *Et inter iniquos depu- tatus est*, græce apud evangelistam, *μετὰ τῶν ἀνόμων*.

PAM.

sent prædicata. *Cælum*, inquit (*Is.*, L, 3) *Esaias*, *A* hæc non credat in recogitata mulierum illarum *vo-*
vestiam tenebris. Ille erit dies, de quo et *Amos* (*Am.*,
VIII, 9) : *Et erit illa die, dicit Dominus, occidet sol*
meridie (habes et horæ sextæ significationem), et
contenebrabit super terram. Scissum est et templi ve-
lum, angeli eruptione, derelinquentis *filiam Sionis*
(*Is.*, I, 8) *tangam in vinea speculam, et in cucume-*
rario casulam. O quantum perseveravit etiam trige-
simo psalmo Christum ipsum reddere? Vociferatur
ad Patrem, ut et moriens ultima voce prophetas
adimpleret. Ille dicto expiravit. Quis? spiritus se-
metipsum, an caro spiritum? Sed spiritus semetip-
sum expirare non potuit. Alius est qui expirat, alius
qui expiratus. Si spiritus expiratur, ab alio expi-
retur necesse est. Quod si solus spiritus fuisset, dis-
cessisse potius diceretur, quam expirasse. Quis igitur
expirat spiritum, nisi caro? quæ et spirat, quando
illum habet; et ita eum, cum amittit, expirat. Deni-
que, si caro non fuit (1), sed phantasma carnis,
phantasma autem spiritus fuit, spiritus autem semetip-
sum expiravit, et expirando discessit, sine dubio
phantasma discessit, cum spiritus, qui erat phan-
tasma, discessit, et nusquam comparuit phantasma
cum spiritu. Nihil ergo remansit in ligno? nihil pe-
pendit etiam post expirationem? nihil de Pilato
postulatum? nihil de patibulo detractum? nihil sin-
done involutum? nihil sepulcro novo conditum? At-
quin non nihil. Quid igitur illud fuit? Si phantasma,
adhuc ergo inerat et Christus. Si discesserat Christus,
ergo abstulerat phantasma. Superest impudentiæ
hæreticæ dicere, phantasma illic phantasmatis re-
mansisse. Sed sic (2) et Joseph corpus fuisse nove-
rat, quod tota pietate tractavit, ille Joseph, qui non
consenserat in scelere Judæis: *Beatus vir qui non*
abit in consilio impiorum, et in via peccatorum non
stetit, et in cathedra pestium (3) non sedit; oportue-
rat etiam sepulchrum Domini prophetari, ac jam tunc
merito benedicere.

CAPUT XLIII.

Sic (4) nec mulierum illarum officium (*Luc.*,
XXIV) præterit prophetia, quæ ante lucem conve-
nerunt ad sepulchrum cum odorum paratura. De hoc
enim per Osee (*Os.*, VI, 4) : *Ut querant, inquit,*
faciem meam, ante lucem vigilabunt ad me, dicentes,
Eamus, et convertamur ad Dominum, quia ipse eripuit,
et curabit nos; percussit, et miserebitur nostri; sanabit
nos post bidnum, in die tertia resurgemus. Quis enim

B edidisse, quam prophetatum. Nam cum duo ex illis
iter agerent, et Dominus eis adhæsisset, non compa-
rens quod ipse esset, etiam dissimulans de conscien-
tia rei gestæ: *Nos autem putabamus, inquit, ip-*
sum esse redemptorem Israelis; utique suum Chris-
tum, id est Creatoris. Adeo nec alium se ediderat
illis. Cæterum, non existimarent eum Creatoris; et
cum Creatoris existimaretur, non sustinisset hanc
de se existimationem, si non is esset qui existimaba-
tur (5): aut ipse erit auctor erroris, et prævaricator
veritatis adversus Dei optimi titulum. Sed nec post
resurrectionem alium se eis ostendit, quam quem (6)
existimatum sibi dixerant. Plane invecus est in il-
los: *O insensati et tardi corde, in non credendo om-*
nibus quæ locutus est ad vos! Quæ locutus non alte-
rius se Dei esse probat, sed ejusdem Dei (7). Nam
eadem et angeli ad mulieres: *Rememoramini quæ lo-*
cutus sit vobis in Galilæa, dicens, quod oportet (8)
tradi filium hominis, et crucifigi, et tertia die resur-
gere. Et quare oportebat, nisi quia ita a Deo Crea-
tore scriptum? Igitur increpavit (9) illos, ut de sola
passione scandalizatos, et ut dubios de fide resur-
rectionis annuntiata sibi a fœminis, per quæ non
crediderant ipsum fuisse quem existimarent. Itaque
quod existimaverant, id volens credi se, eum se
confirmabat quem existimaverant, Creatoris scilicet
Christum redemptorem Israelis. De corporis autem
veritate quid potest clarius? cum hæsitantibus eis
ne phantasma esset, imo phantasma credentibus:
Quid turbati estis, inquit, et quid cogitationes subeunt
in corda vestra? Videte manus meas et pedes, quia ego ipse
sum; quoniam spiritus ossa non habet, sicut me habent-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Fuisse al.; alterutrum omitt. Rhen. Seml. Oberth.
(2) Si al.
(3) Pestilentia al.
(4) Si al.; alterutrum del. Jun.
(5) Existimatur Rig. Venet. Seml.

- (6) Quæ Paris. Fran.
(7) Ex minus de Deo Seml. et manus de Deo Rhen.
(8) Oporteret cod. W. oiw.
(9) Increpavit al. juxta Seml.

COMMENTARIUS.

CAP. XLIII.—(a) *Tot fere laterensibus.* Laterenses,
stipatores, quod latus claudant. RHEN.

(b) *Reverentes quoque a sepulcro mulieres.* Etiam
hic evangelistam convenire ostendit cum eo quod
est *Is.* XVII: *Mulieres venientes a visione venisse;*
ubi omittimus quod priori loco legabatur: *Venite,*

quod neque apud LXX hodie aut olim, neque apud
B. Hieronymum, Cyrillum, Procopium in Comm.
neque apud Origenem in Math. aut Rufinum in Sym-
bolum inter opera B. Cypriani, amplius quam semel
legatur. PAM.

tem videtis (1). Et Marcion quædam contraria sibi, illa credo industria eradere de Evangelio suo noluit, ut ex his quæ eradere potuit, nec erasit, illa quæ erasit, aut (2) negetur erasisse, aut merito erasisse dicatur. Nec parcat nisi eis quæ non aliter interpretando, quam delendo, subvertit. Vult itaque sic dictum, quasi, *Spiritus ossa non habet, sicut me videtis habentem*, ad spiritum referatur, *sicut me videtis habentem*; id est non habentem ossa sicut et spiritus. Et quæ ratio tortuositatis istius? cum simpliciter pronuntiare potuisset: *Quia spiritus ossa non habet, sicut me videtis non habentem*. Cur autem inspectui eorum manus et pedes suos offert, quæ membra ex ossibus constant, si ossa non habebat? Cur adjicit:

LECTIONES VARIANTES.

(1) Videtis habere Rhen, Seml. Oberl.

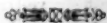
(2) Nec Seml.

COMMENTARIUS.

(a) *Christus enim Jesus in evangelio tuo, meus est.* Corruptum et depravatam fuisse Evangelium a Marcione tum hic locus probat, tum cap. ult. libri præcedentis: *Et Evangelium vestrum, etc.*, tum etiam lib. hoc cap. 29. Habuisse autem Tertullianum codicem illum Marcionis corruptum testatur S. Epi-

phanius. An Lucæ fuerit corruptum Evangelium, non est dubitandi locus legenti hujusce librum; ubique enim id fit manifestum. Citatur etiam corrupte versus 25 cap. XXIV B. Lucæ, *O insensati Galatæ, etc.* Illud enim non ex recepto Evangelio, sed ex evangelio Marcionis citatur. LE PR.

LIBER V.

ARGUMENTUM. — Sicuti libro præcedenti ex Evangelio B. Lucæ, quod sibi usurpaverat Marcion, sic nunc ex Epistolis Pauli (quas ille mutilatas in librum Apostolicum suo titulo editum diversæ ordine redegerat, exceptis iis quæ sunt ad Timotheum et Titum, et ad Hebræos) probat Tertullianus non alium Deum prædicari ab Apostolo quam Creatoris.

C. I. Imprimis autem id vel ex eo manifestum facit, quod nulla auctoritas apostolo Paulo probetur, nisi de Instrumento Væteri Creatoris, et Actis Apostolorum, quæ Marcion rejiciebat.

C. II. Deinde tum per argumentum et verba Apostoli, de Epistola ad Galatas, ex cap. I.

C. III. Item ex ejusdem Epistolæ cap. II et III.

C. IV. Ex ejusdem etiam cap. IV, V, VI.

C. V. Deinde per verba Apostoli, de Epistola ad Corinthios prima, ex cap. I.

C. VI. Etiam ex Epistolæ ejusdem cap. II et III.

C. VII. Ejusdem quoque ex cap. IV, V, VI, VII, VIII, IX et X.

C. VIII. Item cap. XI, XII, XIII et XIV.

C. IX. Ex cap. etiam XV priori parte.

C. X. Et ex ejusdem cap. XV secunda parte.

C. XI. Rursum per verba Apostoli, de Epist. II ad Corinth. ex cap. I, II et III.

C. XII. Item ex cap. V, VII, XI, XII et XIII.

C. XIII. Porro etiam per verba Apostoli, de Epist. ad Rom. ex cap. I, II, III, V, VI et VII.

LECTIONES VARIANTES.

(3) Cum omitt. Jun.

COMMENTARIUS.

CAP. I. — (b) *In albo apostolorum.* Album hic est catalogus apostol. nam apud Jureconsultos album

C. XIV. Ex ejusdem etiam Epistolæ cap. VIII, X, XI, XII, XIII et XVI.

C. XV. Nec minus per verba Apostoli, de Epist. ad Thessalonicenses.

C. XVI. Et de Epist. ad Thessalonicenses secunda.

C. XVII. Dein per verba Apostoli, de Epist. ad Laodicenos (sive ad Ephesios) ex cap. I et II.

C. XVIII. Ex ejusdem etiam Epistolæ cap. III, IV, V et VI.

C. XIX. Denique per verba Apostoli de Epist. ad Colossenses.

C. XX. De Epist. ad Philippenses.

C. XXI. Postremo de Epist. ad Philemonem. PAMEL.

CAPUT PRIMUM.

Nihil sine origine, nisi Deus solus: quæ quantum præcedit in statu omnium rerum, tantum præcedat necesse est etiam in retractatu earum, ut constare de statu possit. Quia nec habeas dispicere quid quale sit, nisi certus an sit, cum (3) cognoveris unde sit. Et ideo ex opusculi ordine ad hanc materiam devotus, apostoli quoque Pauli originem a Marcione desidero, novus aliqui discipulus, nec ullius alterius auditor, qui nihil interim credam, nisi nihil temere credendum. Temere porro credi quodcumque sine originis agnitione creditur, quique dignissime ad sollicitudinem redigam istam inquisitionem, cum is mihi affirmatur apostolus, quem (b) in albo apo-

stolorum apud Evangelium non deprehendo. Denique audiens postea eum a Domino allectum jam in caelis quiescente, quasi improvidentiam existimo, si non ante scivit illum sibi necessarium Christus; sed jam ordinato officio apostolatus, et in sua opera dimisso, ex incursu, non ex prospectu adiiciendum existimavit; necessitate, ut ita dixerim, non voluntate. Quamobrem, Pontice naclere, si nunquam fortivas merces vel illicitas (a) in acatos tuas recepisti; si nullum omnino onus avertisti vel adulterasti, cautior utique et fidelior in Dei rebus, edas velim nobis quo symbolo susceperis apostolum Paulum? quis illum tituli caractere percusserit? quis transmiserit tibi? quis imposuerit, ut possis eum constanter exponere? ne illius probetur, qui omnia apostolatus ejus instrumenta protulerit. Ipse se, inquit, apostolum est professus (*Gal. I, 1*), et quidem non ab hominibus, nec per hominem, sed per Jesum Christum. (b) Plane profiteri potest semetipsum quivis. Verum professio ejus alterius auctoritate conficitur: alius scribit, alius subscribit, alius obsignat, alius actis referi. Nemo sibi et professor et testis est. Præter hæc utique legisti (*Luc. XXI, 8*), multos venturos qui dicant: Ego sum Christus. Si est qui se Christum mentiat, quanto magis qui se apostolum prædicet Christi? Adhuc ego in persona discipuli et inquisitoris conversor, ut jam hinc et fidem tuam obtundam, qui unde eam probes non habes; et impudentiam suffundam, qui vindicas, et unde possis vindicare non recipis. Sit Christus, sit (1) Apostolus, ut alterius dum non probantur nisi de instrumento Creatoris. Nam (2) mihi Paulum etiam Genesis olim repromisit. Inter illas enim figuras et prophetas super filios suos benedictiones, Jacob cum ad Benjamin direxisset (3), Benjamin, inquit (*Gen. XLIX, 27*), lupus rapax, ad matutinum comedit adhuc, et ad vespertinam dabit escam. Ex tribu enim Benjamin oriturum Paulum providebat, lupum rapacem, ad matutinum comedentem, id est, prima ætate vastatarum pecora Domini, ut persecutorem Ecclesiarum; dehinc ad vespertinam escam daturum, id est, devertente jam ætate oves Christi educaturum, ut doctorem nationum. Nam et Saulis primo asperitas insectationis erga David, dehinc pœnitentia

et satisfactio, bona pro malis recipientis, non aliud portendebat quam Paulum in Saule, secundum tribus; et Jesum in David, secundum virginis censum. Hæc figurarum sacramenta si tibi displicent, certe Acta apostolorum (*Act. IX*) hunc mihi ordinem Pauli tradiderunt, a te quoque non negandum. Inde apostolum ostendo persecutorem, non ab hominibus, neque per hominem; inde et ipsi credere inducor; inde te a defensione ejus expello; nec timeo dicentem: Tu ergo negas apostolum Paulum? non blasphemio quem tueor. Nego, ut te probare compellam. Nego, ut meum esse convincam. Aut si ad nostram fidem spectas, recipe quæ eam faciunt. Si ad tuam provocas, ede quæ eam præstunt. Aut proba esse, quæ credis; aut si non probas, quomodo credis? Aut qualis es adversus eum credens, a quo solo probatur esse quod credis? Habe nunc et apostolum de meo, sicut et Christum; tam meum apostolum, quam et Christum. (c) Iisdem et hic dimicabimus lineis, in ipso gradu provocabimus præscriptionis, oportere scilicet et apostolum qui Creatoris negetur, imo et adversus Creatorem proferatur, nihil docere, nihil sapere, nihil velle secundum Creatorem, et in primis tanta constantia alium Deum edicere, quanta a lege Creatoris abrupti. Neque enim versimile est, ut avertens a judaismo, non pariter ostenderet in ejus Dei fidem averteret: quia nemo transire posset a Creatore, nesciens ad quem transeundum sibi esset. Sive enim Christus jam alium Deum revelaverat, sequebatur etiam apostoli testatio; vel ne non ejus Dei apostolus haberetur, quem Christus revelaverat; et quia non licebat abscondi ab apostolo, qui jam revelatus fuisset a Christo. Sive nihil tale de Deo Christus revelaverat, tanto magis ab apostolo debuerat revelari, qui jam non posset ab alio; non credendus sine dubio, si nec ab apostolo revelatus. Quod ideo præstruximus, ut jam hinc profiteamur nos proinde probaturos, nullum alium Deum ab apostolo circumlatum, sicut probavimus, nec a Christo; ex ipsis utique Epistolis Pauli, quas proinde mutilatas etiam de numero, forma jam hæretici Evangelii præjudicasse debebit.

CAPUT II.

(d) Principalem (*Gal. I*) adversus judaismum epi-

LECTIONES VARIANTES.

D (3) Dixisset Rhen. Seml. Ober.

COMMENTARIUS.

est matricula, seu particula decurionum, unde alibi proscriptio l. Herennius 10, D. de decur. et fil. Ea ferme ratione album Senatorum dixit λεύκωμα τῶν βουλευόντων Dion., lib. LV, et album cithæredorum Suetonius in Nerone cap. 20. LE PR.

(a) In acatos tuas. Acatus sive ἀκᾶτος et ἀκᾶτιον navigii genus est, quod velis, non autem remis agebatur. LE PR.

(b) Plane profiteri potest seipsum quivis. Loquitur de professione quæ fit apud acta. Nam profiteamur, dum publice et apud acta aliquid ultro denuntiamus, veluti cum profiteamur merces ne in vectigali pendendo Republicæ fraus fiat. Unde merces improfessas Marcianus in Pandectis vocat, quarum nomine nullum

vectigal solutum est. Item profitebantur filios natos sibi apud acta veteres: quæ res tum certam, tum facilem ætatis faciebat probationem, si quando hujusmodi dubium incidisset. In hunc sensum eleganter dicit Seneca, profiteri æs alienum. Id quod candidati facere cogebantur et rei, de Benef. lib. VI. Livius profiteri frumentum, lib. IV, dec. 4, ubi in pervulgatis exemplaribus mendose legitur confiteri cogendo frumentum. RHEN.

(c) Iisdem et hic dimicabimus lineis. Linearum proverbialiter lubens meministi, ut, rursus ad lineas, præducere lineas. RHEN.

CAP. II. — (d) Principalem adversus judaismum, etc. Quod ex margine in contextum irrepserat, iterum in

(1) Sic... sic al.

(2) Non Rhen. Seml. Oberth.

stolam nos quoque confitemur, quæ Galatas docet. A Amplectimur etenim omnem illam legis veteris ab-
 olitionem, ut et ipsam de Creatoris venientem dispo-
 sitione, sicut sæpe jam in isto ordine tractavimus, de
 prædicata novatione a prophetis Dei nostri. Quod si
 Creator quidem vetera cessura promissit, novis scilicet
 orituris; Christus vero tempus distinctionis istius
 (*Lex et Prophetæ usque ad Joannem*) terminum in
 Joanne statuens inter utrumque ordinem, desinen-
 tium exinde veterum et incipientium novorum; ne-
 cessario et Apostolus in Christo post Joannem reve-
 lato vetera infirmat, nova vero confirmat, atque ita
 non alterius Dei fidem curat quam Creatoris, apud
 quem et vetera decessura prædicabantur. Igitur et Legis
 destructio, et Evangelii ædificatio, pro tunc faciunt in
 ista quoque Epistola, ad eam Galatarum præsumptio-
 nem pertinentes, qua præsumebant Christum utputa
 Creatoris, salva Creatoris lege credendum: quod adhuc
 incredibile videretur, legem a suo auctore deponi.
 Porro, si omnino alium Deum ab Apostolo audissent,
 ultro utique scissent abscedendum sibi esse a lege
 ejus Dei quem reliquissent, alium secuti. Quis enim
 expectaret diutius discere, quod novam deberet
 sectari disciplinam, qui novum Deum receperat?
 Imo, quia eadem quidem divinitas prædicabatur in
 Evangelio, quæ semper nota fuerat in Lege, disciplina
 vero non eadem, hic erat totus questionis status, an
 lex Creatoris ab Evangelio deberet excludi in Christo
 Creatoris. Denique, aufer hunc statum, et vacat quæ-
 stio. Vacante autem questione, ultro omnibus agnos-
 centibus discendum sibi esse ab ordine Creatoris
 per fidem Dei alterius, nulla Apostolo materia com-
 petisset, id tam presse docendi, quod ultro fides ipsa
 dictasset. Igitur tota intentio Epistolæ istius nihil aliud
 docet, quam Legis discessionem (1) venientem de
 Creatoris dispositione, ut adhuc suggeremus. Si item
 nullius novi Dei exerit mentionem, quod nusquam
 magis fecisset, quam in ista materia, ut rationem
 scilicet ablegandæ Legis unica hac et sufficientissima
 definitione proponeret novæ divinitatis, apparet quo-
 modo scribat: *Miror vos tam cito transferri, ab eo
 qui vos vocavit in gratiam, ad aliud evangelium: ex
 conversatione aliud, non ex religione; ex disciplina,
 non ex divinitate. Quoniam quidem Evangelium
 Christi a Lege evocare deberet ad gratiam, non a
 Creatore ad alium Deum. Nemo enim illos moverat
 a Creatore, ut viderentur sic ad aliud Evangelium
 transferri, quasi dum ad Creatorem transferuntur.
 Nam et adiciens, quod aliud Evangelium omnino non
 esset, Creatoris confirmat id, quod esse defendit. Si*

A enim et Creator Evangelium repromittit, dicens per
 Easiam (*Is., XL, 9*): *Ascende in montem excelsum,
 qui evangelizas Sioni; extolle vocem in valentia tua,
 qui evangelizas Hierusalem.* Item (*Is., LII, 7*) ad apo-
 stolorum personam: *Quam tempestivi pedes evangeli-
 zantium pacem, evangelizantium bona; utique et na-
 tionibus evangelizantium; quoniam et: In nomine
 ejus, inquit (Is., XLII, 4), nationes sperabunt, Christi
 scilicet; cui ait: Posui te in lumen nationum.* Est (2)
 autem Evangelium etiam Dei novi, quod vis, tunc ab
 Apostolo defensum. Jam ergo duo sunt Evangelia
 apud duos Deos, et meritum erit Apostolus, dicens
 quod aliud omnino non est, cum sit et aliud; cum
 sic suum Evangelium defendere potuisset, ut potius
 demonstraret, non ut unum determinaret. Sed for-
 tasse ut fugias hinc; et ideo (3), dices, subxit:
*Licet angelus de cælo aliter evangelizaverit, anathema
 sit; quia et Creatorem sciebat evangelizaturum.* Rur-
 sus ergo te implicas. Hoc est enim quo astringeris.
 Duo enim Evangelia confirmare, non est ejus qui
 aliud jam negarit. Tamen lucet sensus ejus qui suam
 præmisit personam. *Sed et si nos aut angelus de cælo
 aliter evangelizaverit; verbi enim gratia dictum est. Cæ-
 terum, si nec ipse aliter evangelizaturus, utique nec
 angelus.* Ita angelum ad hoc nominavit, quo multo
 magis hominibus non esset credendum, quando nec
 angelo, nec apostolo; non angelum ad Evangelium
 referret Creatoris. Exinde, decurrens ordinem conver-
 sionis suæ de persecutore in apostolum; scriptura-
 ram Actorum (4) Apostolicorum confirmat, apud quam
 ipsa etiam Epistolæ istius materia recognoscitur, in-
 tercessisse quosdam (a), qui dicerent circuncidi oportere,
 et observandam esse Moysi legem: tunc apo-
 stolos de ista questione consultos, ex auctoritate
 spiritus renuntiassent, non esse imponenda onera ho-
 minibus, quæ patres ipsi non potuissent sustinere.
 Quod si et ex hoc congruunt Paulo apostolorum Acta,
 cur ea respuatis jam apparet, ut Deum scilicet
 non alium prædicantia quam Creatorem, nec Chris-
 tum alterius quam Creatoris, quando nec promissio
 Spiritus Sancti aliunde probetur exhibita, quam de
 instrumento Actorum. Quæ utique verisimile non
 est, ex parte quidem Apostolo convenire, cum or-
 dinem ejus secundum ipsius testimonium ostendunt;
 ex parte vero dissidere, cum divinitatem in Christo
 Creatoris annuntiant; ut prædicationem quidem
 apostolorum omnino sit (5) secutus Paulus, qui for-
 mam ab eis dedocendæ legis accepit.

CAPUT III.

Denique (*Gal., II et III*), ad patrocinium Petri exte-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Decessionem Rhen. Send. Oberth. discessionem Pam.

(2) Esto fortlem legendum esset.

(3) Hinc video Lut.

(4) Actorum omitt. Jun.

(5) Apostolorum non sit Pam.

COMMENTARIUS.

marginem, tum hoc loco, tum ubique infra, rejeci-
 mus. Titulum nempe hujus capituli: *Epistola ad Gala-
 tas*, eni adjecimus ex cap. Atqui facit adversus hære-
 ticos hodiernos illud principalem adversus judaismum
 Epistolam, quisensum verborum Apostoli perverten-

tes, non adversus judaismum, sed adversus ecclesias-
 ticas festorum dierum observationes, hujus Epistolæ
 verba cap. IV non verentur allegare. PAMEL.

(a) Intercessisse quosdam, etc. Ille est intervenisse,
 opposuisse se quosdam. RREN.

rorumque apostolorum ascendisse Hierosolimam post annos quatuordecim, scribit, ut conferret cum illis de Evangelii sui regula, ne in vacuum tot annis cucurrisset, aut curreret; si quid scilicet citra formam illorum evangelizaret. Adeo ab illis probari, et constabili desiderarat (1). Quod si quando vultis (2) judaismi magis affines subintelligi (3), cum (4) nec (5) Titum dicit circumcisum; jam incipit ostendere solam (6) circumcisionis questionem ex defensione adhuc Legis concussam ab eis, quos propterea falsos et superinductitios (7) fratres appellat, non aliud statuere pergentes quam perseverantiam Legis, ex fide sine dubio integra Creatoris; atque ita pervertentes Evangelium, non interpolatione Scripturæ (a), qua Christum Creatoris effingerent, sed retentione veteris disciplinæ, ne legem Creatoris excluderent. Ergo, *Propter superinductitios*, inquit, *falsos fratres, qui subintraverant ad speculandam libertatem nostram, quam habemus in Christo, ut nos subigerent servituti, nec ad horam cessimus subjectioni*. Intendamus enim et sensui ipsi, et causæ ejus, et apparebit vitio scripturæ, cum præmittit: *Sed nec Titus, qui mecum erat, cum esset græcus, coactus est circumcidi*: dehinc subjungit: *propter superinductitios falsos fratres*, et reliqua: contrarii utique facti incipit reddere rationem, ostendens propter quid fecerit; quod nec fecisset, nec ostendisset, si illud propter quod fecit, non accidisset. Denique, dicas velim, si subintroissent falsi illi fratres ad speculandam libertatem eorum, cessissent subjectioni? non opinor. Ergo cesserunt, quia fuerunt (8) propter quos cederetur, hoc enim rudi fidei et adhuc de legis observatione suspensæ competeat, ipso quoque apostolo, *ne in vacuum cucurrisset aut curreret*, suspecto. Itaque frustrandi erant falsi fratres, speculantes libertatem christianam, ne ante eam in servi utem abducerent judaismi, quam Paulus sciret se non in vacuum cucurrisset, quam dexteræ ei darent antecessores, quam ex censu eorum in nationes prediandi munus subiret (9). Necessario igitur cessit ad tempus. Sic ei ratio constat, Timotheum circumcidendi, et raso introducendi in templum, quæ in Actis (Act. XVI, 21) edicuntur, adeo verâ, ut Apostolo consonent prolenti (I Cor. IX, 20): *Factum se Judæis judæum, ut Judæos lucrificaret, et sub Lege agentem, propter eos qui sub Lege agerent*: sic et propter superinductitios (10) illos, et omnibus novissime omnia factum,

ut omnes lucraretur. Si hæc quoque intelligi ex hoc postulant, id quoque nemo dubitavit (11), ejus Dei et Christi prædicatorem Paulum, cujus legem, quamvis excludens, interim tamen pro temporibus admiserat, statim amoliendam si novum Deum protulisset. Bene igitur quod et dexteræ Paulo dederunt Petrus et Jacobus et Joannes; et de officii distributione pepigerunt, ut Paulus in nationes, illi in circumcisionem; tantum ut meminissent egenorum, et hoc secundum legem Creatoris, pauperes et egenos fovendis, sicut in Evangelii vestri retractatu probatum est. Adeo constat de Lege sola fuisse questionem, dum ostenditur quid ex Lege custodiri conveniret. (b) Sed reprehendit Petrum, non recto pede incedentem ad Evangelii veritatem. Plane reprehendit; non ob aliud tamen, quam ob inconstantiam victus, quem pro personarum qualitate variabat, *timens eos qui erant ex circumcisione*; non ob aliquam divinitatis perversitatem, de qua et aliis in faciem restitisset, qui de minore causâ conversationis ambiguit Petro ipsi non pepercit. Sed quomodo Marcionitæ volunt credi? De cætero pergat Apostolus, negans ex operibus Legis justificari hominem, sed ex fide, ejusdem tamen Dei, cujus et Lex. Nec enim laborasset fidem a lege discernere, quam diversitas ultro ipsius divinitatis discrevisset, si fuisset. Merito non rædificabat quæ destruxit. Destruam autem Lex habuit, ex quo vox Joannis clamavit (Luc. III) in eremo: *Parate vias Domini*; ut fierent rivi et colles et montes repleti et humiliati, et tortuosa et aspera in rectitudinem et in campos, id est, Legis difficultates in Evangelii facilitates. Meminerat jam et Psalmi (Ps. II) esse tempus: *Dirumpamus a nobis vincula eorum, et abjiciamus a nobis jugum ipsorum*: Ex quo tumultuatae sunt gentes, et populi meditati sunt inania, astiterunt reges terræ, et magistratus congregati sunt in unum adversus Dominum et adversus Christum ipsius; ut jam ex fidei libertate justificetur homo, non ex legis servitute: Quia (Hebr. X, 38) *justus ex fide vivit*. Quod si prophetae Habacuc (Habac. II, 4) prænuntiavit, habes et apostolum Prophetas confirmantem, sicut et Christus. Ejus ergo Dei erit fides in qua vivet justus; cujus et lex, in qua non justificatur operarius. Proinde, si in lege maledictio est, in fide vero benedictio; utrumque habes propositum apud Creatorem: Ecce posui, inquit (Deut. XI, 26), ante te maledictionem et benedictionem. Non potest distantiam vindicare; quæ etsi rerum est, non ideo auc-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Desiderabat Lat.

(2) Quos si quando vult Lat.

(3) Intelligi Lat.

(4) Vero add. Rhen. Seml. Oberth.

(5) Nec omitt. Lat.

(6) Et add. Fran.

(7) Superductitios Rhen. Seml. Oberth.

(8) Cessissent ne subjectioni? Opinor. Ergo cesserant, quia fuerant eod. Wom.

(9) Obiret Lat.

(10) Superinductos Rhen. Seml. Oberth.

(11) Dubitabit Rhen. Seml. Oberth.

COMMENTARIUS.

CAP. III. — (a) Interpolatione Scripturæ. Interpolator seu corruptor est hæreticus qui detorquet; detruncat, imminuit, additive sacræ Scripturæ. LE PA.
(b) Sed reprehendit Petrum non recto pede incedentem. In græco est ἀπὸ τοῦ οὐροῦ. Notandum tamen in illa reprehensione, id quod habet Eusebius hist. lib.

cap. 12, ubi alium fuisse Cephama B. Petro, ait ex S. Clemente: ἐνὰ θὰν γὰρ γέννηται τῶν ἰδὲ μὲν ἀντιμαθητῶν, ὁμώνυμον Πέτρου τοῦδε τοῦ ἀποστόλου, Ὀνιον fuisse ait ex septuaginta discipulis B. Petro apostolo cognominem. LE PA.

torum; quam ab uno auctore proponitur. Cur autem A est hoc humanitas dictum: non enim exemplum est, sed veritas. Quis enim parvulus, utique sensu, quod sunt nationes, non elementis subjectus est mundi, quæ pro Deo suspicit (3)? Illud autem facit (4), quod cum secundum hominem dixisset, tamen testamentum homini nemo spernit aut superordinat. Exemplo enim humani testamenti permanenti, divinum tuebatur. Abraham dictæ sunt promissiones, et semini eius. Non dedit seminibus, quasi pluribus; sed semini, tanquam uni, quod Christus est. Erubescat spongia Marcionis, nisi quod ex abundantia retractio quæ abstulit, cum validius sit illam ex his revinci quæ servavit. Cum autem evenit impleri tempus, misit Deus Filium suum; utique is, qui etiam ipsorum temporum Deus est, quibus sæculum constat; qui signa quoque temporum ordinavit, soles, et lunas, et sidera, et stellas; qui Filii denique sui revelationem in extremis temporum et disposuit et prædicavit (Is. II, 2): In novissima diebus erit manifestus mons Domini, et (Joel, II, 28): In novissima diebus effundam de spiritu meo in omnem carnem, secundum Joëlem. Ipsius erat sustinuisse tempus impleri, cuius erat etiam finis temporis sicut initium. Cæterum Deus ille otiosus, nec operationis, nec prædicationis utilis, atque ita nec temporis alienius, quid omnino egit quod efficeret tempus impleri, etiam (5) implendum sustineri? Si nihil, satis vanum est ut Creatoris tempora sustineret serviens Creatori. Cui autem rei misit Filium suum? Ut eos qui sub lege erant, redimeret: hoc est, ut efficeret (Is. XL, 4) tortuosam (6) in viam rectam, et asperam in viam lenem (7), secundum Esaiam: ut vetera transirent, et nova occurrerent. Læves nova ex Sion, et sermo Domini ex Hierusalem (Is. II, 5): et ut adoptionem filiorum acciperemus, utique nationes, quæ filii non eramus. Et ipse enim lux erit nationum, et in nomine ejus nationes sperabunt. (b) Itaque, ut certum esset nos filios Dei esse, misit Spiritum suum in corda nostra, clamantem, Abba, Pater. In novissimis enim, inquit (Joel, II, 28), diebus effundam de meo Spiritu in omnem carnem. Cujus gratia, nisi ejus et promissio gratia? quis Pater, nisi qui et factor? Post hæc itaque divitias, non erat revertendum ad infirmam et mendicam elementa. Elementa autem apud Romanos quoque etiam primæ litteræ solent dici. Non ergo per mundialium elementorum derogationem a Deo eorum avertere cupiebat; etsi dicendo supra: Si erga his qui non natura sunt Dei servitis; phy-

torum; quam ab uno auctore proponitur. Cur autem A est hoc humanitas dictum: non enim exemplum est, sed veritas. Quis enim parvulus, utique sensu, quod sunt nationes, non elementis subjectus est mundi, quæ pro Deo suspicit (3)? Illud autem facit (4), quod cum secundum hominem dixisset, tamen testamentum homini nemo spernit aut superordinat. Exemplo enim humani testamenti permanenti, divinum tuebatur. Abraham dictæ sunt promissiones, et semini eius. Non dedit seminibus, quasi pluribus; sed semini, tanquam uni, quod Christus est. Erubescat spongia Marcionis, nisi quod ex abundantia retractio quæ abstulit, cum validius sit illam ex his revinci quæ servavit. Cum autem evenit impleri tempus, misit Deus Filium suum; utique is, qui etiam ipsorum temporum Deus est, quibus sæculum constat; qui signa quoque temporum ordinavit, soles, et lunas, et sidera, et stellas; qui Filii denique sui revelationem in extremis temporum et disposuit et prædicavit (Is. II, 2): In novissima diebus erit manifestus mons Domini, et (Joel, II, 28): In novissima diebus effundam de spiritu meo in omnem carnem, secundum Joëlem. Ipsius erat sustinuisse tempus impleri, cuius erat etiam finis temporis sicut initium. Cæterum Deus ille otiosus, nec operationis, nec prædicationis utilis, atque ita nec temporis alienius, quid omnino egit quod efficeret tempus impleri, etiam (5) implendum sustineri? Si nihil, satis vanum est ut Creatoris tempora sustineret serviens Creatori. Cui autem rei misit Filium suum? Ut eos qui sub lege erant, redimeret: hoc est, ut efficeret (Is. XL, 4) tortuosam (6) in viam rectam, et asperam in viam lenem (7), secundum Esaiam: ut vetera transirent, et nova occurrerent. Læves nova ex Sion, et sermo Domini ex Hierusalem (Is. II, 5): et ut adoptionem filiorum acciperemus, utique nationes, quæ filii non eramus. Et ipse enim lux erit nationum, et in nomine ejus nationes sperabunt. (b) Itaque, ut certum esset nos filios Dei esse, misit Spiritum suum in corda nostra, clamantem, Abba, Pater. In novissimis enim, inquit (Joel, II, 28), diebus effundam de meo Spiritu in omnem carnem. Cujus gratia, nisi ejus et promissio gratia? quis Pater, nisi qui et factor? Post hæc itaque divitias, non erat revertendum ad infirmam et mendicam elementa. Elementa autem apud Romanos quoque etiam primæ litteræ solent dici. Non ergo per mundialium elementorum derogationem a Deo eorum avertere cupiebat; etsi dicendo supra: Si erga his qui non natura sunt Dei servitis; phy-

CAPUT IV.

Adhuc, inquit (Gal., III, IV, V. et VI); secundum hominem dico, dum essemus parvuli, sub elementis mundi eramus passivi, ad deservingendum eis. Atque non

LECTIONES. VARIANTES.

(1) Deputat Lat.

(2) Eius abest Par.

(3) Eius abest Lat.

(4) Fuit Jun.

(5) Aut jam Lat.

(6) Tortuosam viam Fran.

(7) Læves Jun.

COMMENTARIUS.

(a) Quid supra hæretica industria eraserit; mentionem scilicet Abraham. Subindicat erasisse Marcionem tum initio hujus capituli, tum ante dicta jam verba veris aliquot præcedentes: quod ipsum repetit cap. sequenti, idque non solum de Abraham mentione, sed etiam de illo, tamen testamentum hominis non spernit, aut superordinat. PAW.

CAP. IV. — (b) Itaque ut certum esset nos filios Dei

esse. Sic explicat illud Apostoli: Quoniam autem estis filii Dei Confirmatur omnium latinorum lectio qui Dei addunt, quod juxta constantem græcorum patrum lectionem; apud eos desideratur, at viciissim legitur. Aut corda nostra, juxta quod græce est πνεύμα, consentientibus etiam BB. Ambr. et Hieron. in Communi pro eo quod alii deura. Porro recte in subintelligitur Rhenanus, cum cum dicit Auctor, ejus gratia. PAW.

sic, id est, naturalis superstitionis elementa pro Deo habentis sugillabat (1) errorem, nec sic tamen elementorum Deum taxans. Sed quæ velit intelligi elementa, primas scilicet litteras legis, ipse declarat: *Dies observantia, et menses, et tempora, et annos, et sabbata, ut opinor, et (a) cœnas puras, et jejunia et dies magnos*. Cessare enim ab his quoque, sicut et circumcisione oportebat ex decretis Creatoris, qui et per Esaiam (Is. I, 14): *Neomenias vestras et sabbata et diem magnum non sustinebo: jejunium et serias et ceremonias vestras odit anima mea*; et per Amos (Am. V, 21): *Odi, rejeci ceremonias vestras, et non odorabor* (2) in frequentis vestris. Item per Osee (Os. II, 11): *Avertam universas iucunditates ejus, et ceremonias ejus, et sabbata, et neomenias ejus, et omnes frequentias ejus*. Quæ ipse constituerat, inquit, erasit? Magis quam alius: aut (3) si alius, ergo ille adjuvit sententiam Creatoris, auferens quæ et ille damnaverat. Sed non hujus loci questio, cur leges suas Creator infregerit. Sufficit quod infracturum probavimus, ut confirmetur nihil Apostolum adversus Marcionem determinasse, cum et ipsa amolito (4) Legis a Creatore sit. Sed ut (5) furibus solet aliquid excidere de præda in iudicium, ita credo et Marcionem novissimam Abraham mentionem dereliquisse, nullam magis auferendam, eisi ex parte convertit (6). Si enim Abraham duos liberos habuit, unum ex ancilla, et alium ex libera: sed qui ex ancilla, carnaliter natus est; qui vero ex libera, per

rapromissionem; quæ sunt allegorica, id est, alim portendentia: hæc enim duo testamenta, sive duas ostensiones, sicut invenimus interpretatum: nunc a monte Sina, in synagogam Judæorum, secundum legem, generant in servitutem; aliud (7) super omnem principatum, generant vim, dominationem, et omne nomen quod nominatur, non tantum in hoc ævo, sed in futuro; quæ est mater nostra, in quam repromissimus sanctam Ecclesiam; ideoque adjicit; Propter quod, fratres, non sumus ancillæ filii, sed liberi. Utque manifestavit et christianismi generalitatem in filio Abraham ex libera nato allegoriam habere sacramentum, sicut et iudaismi servitutem legalem in filio ancillæ; atque ita ejus Dei esse utramque dispositionem, apud quem invenimus utriusque dispositionis delineationem (8). Ipsum quod ait, *Quæ libertate Christus nos manumissit*, nonne eum constituit manumissorem, qui fuit Dominus? (9) Alienos enim servos ne Galba quidem (9) manumissit, facilius liberos soluturos. Ah eo igitur præstabitur libertas, apud quem fuit servitus legis. Et moritur. (c) Non decebat manumissos rursum iugo servitutis, id est, legis adstringi, jam Psalmo (Ps. II) adimpleto: *Dirumpamus vincula eorum, et abiciamus a nobis iugum ipsorum*; postquam archontes congregati sunt in unum adversus Dominum, et adversus Christum ipsius. De servitute igitur exemptos, ipsam servitutis notam ceradere perseverabat, circumcisionem; ex prædica-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Sugillat Rhen. Seml. Oberth.

(2) Adorabor Rhen. Seml. Oberth.

(3) Al. Pur.

(4) Abolito al.

(5) Et Par.

(6) Convertit Lat.

(7) Alium Rhen. Seml. Oberth. alterum Lat.

(8) Delineationem Prim. declinationem Jun.

(9) Nec galba Jun. sine quidem.

COMMENTARIUS.

(a) *Cœnas puras*. Parascovas. de q̄ v̄r̄q̄ v̄r̄q̄ v̄r̄q̄. Sic interpretatur Irenæus, lib. I, cap. 10, Glossæ, Cœna pura, ἀπαύλατος, Rie.

(b) *Alienos enim servos ne Galba quidem manumissit*. Sic omnino legunt exemplaria, neque मतandum quicquam. In ea fuit hæresi Marcion, ut diceret Christum non esse Filium Dei Creatoris; aliumque esse Deum Veteris Testamenti, sive Legis, alium Novæ Evangelii. Deum Legis esse Creatorem, tracent et solum; Evangelii vero Deum, nihil erasse; tantummodo esse bonum et indulgentissimum, qui nos per Christum suum truculenti illius ac tyrannici Dei iugo liberavit. Hæc sententiam Tertullianus multis argumentis refellit, atque hoc inter cætera, quod Christum Paulus, Epistola ad Galatas, manumissorem nostrum esse dicit. Quam Epistolam nec Marcion quidem rejecit. Inde autem necessario sequi, nos aliquando fuisse in servitute apud illum Deum Creatorem, Christumque esse Dei illius Creatoris Filium: cum nec dici nec esse possit manumissor, nisi qui fuit Dominus; nec libertus, nisi qui justam servitutem servivit apud manumissorem. Nos igitur, quod eadem Epistola docet, servos aliquandiu fuisse sub Lege Veteris Testamenti; postea vero Christi beneficio liberatos ea servitute Legis, nec jam sub Lege esse, verum sub Evangelio, itaque, sic colligit Tertullianus: Si manumissorem agnoscerimus Christum, necessario agnoscere debemus eundem esse Christum Creatoris illius, cujus fuit ea Lex qua soluti sumus, adepta libertate. Etenim nisi Christus esset Creatoris, non jure nos ea servitute liberasset, quam serviebamus apud Creatorem, sub illius legis duritia.

Serviebamus apud Creatorem: oportuit ergo manumissorem a Creatore venisse. Alienos enim servos qui manumittit, nihil agit. Hic vero more suo Tertullianus aliquid salis adspexit. Alienos enim servos, inquit, ne Galba quidem manumissit, facilius liberos soluturos. Legerat apud Suetonium Tranquillum, auctorem sibi familiarem, nec amplius se citatum, eadem Neronis tantum gaudium publice præbuisse, ut plebs pileata tota urbe discurreret, quasi liberati tristi servitutis iugo: Galbam vero Neronis successorem hæc sui principatus auspiciis auspiciis, cum quod manumissioni vacaturus tribunal conscendisset, ac propositis ante se damnatorum occisorumque a Nerone quam plurimis imaginibus temporum statum deplorare cœpisset; in eoque habitu sive actu, ab circumstantibus consalutatum fuisse Imperatorem. Ait igitur Tertullianus, ne Galbam quidem, ea rerum facie, servos alienos manumississe. Addit, *Facilius liberos soluturos*, reddita videlicet libertate civibus Romanis, qui sedam sub Nerone servitutem serviebant. Rie.

(c) *Non decebat manumissos rursum iugo servitutis*. Verba hæc ex c. V, ad Galatas iuxta editiones omnes desumpta sunt. Atqui recte adstringi veritatem quod græce est ἀναγκασται. Ibi autem ipsam servitutis notam evadere perseverabat circumcisionem, alludit ad id quod sequitur ibidem: *Ecce ego Paulus dico vobis, quoniam si circumcidamini, Christus vobis nihil proderit*, etc. usque ad vers. 6. Epiphanius, quod est in termedium: *Testor autem rursum, quod homo circumcissus debitor est ut totam legem impleat*, adducit in Marcionem confut. 3, ex Ep. ad Gal. PAMELIUS.

tionis scilicet propheticæ auctoritate; memor dictum per Iheremiam (*Jerem. IV, 4*): *Et circumcidimini præputia (1) cordis vestri*. Quia et Moyses (*Deut. X, 16*): *Circumcidetis duricordiam vestram*, id est, non carnem. Denique, si circumcisione ab alio Deo veniens excluderet, cur etiam præputiationem negat quidquam valere in Christo, sicut et circumcisionem? præferre enim debebat remulam ejus, quam expugnabat, si ab æmulo circumcisionis Deo esset. Porro, quia et circumcisio et præputatio uni Deo deputabantur, ideo utraque in Christo vacabat, propter fidei prælationem; illius fidei, de qua erat scriptum (*Is. XLII, 4*): *Et in nomine ejus nationes credent*; illius fidei, quam dicendo per dilectionem perfici, sic quoque Creatoris ostendit. Sive enim dilectionem dicit quæ in Deum, et hoc Creatoris est (*Deut. VI*): *Diliges Deum ex toto corde tuo, et ex tota anima tua, et ex totis viribus tuis*; sive quæ in proximum: *et proximum tuum tanquam te*, Creatoris est. Qui autem turbat vos, judicium feret. A quo Deo? Ab optimo? Sed ille non judicat. A Creatore? Sed nec ille damnabit assertorem circumcisionis. Quod si non erit alius qui judicet nisi Creator, jam ergo non damnabit Legis defensores, nisi qui ipse eam cessare constituit. Quid nunc, si et confirmat illam ex parte qua debet? *Tota enim*, inquit, *Lex in (2) vobis adimpleta est: Diliges proximum tuum tanquam te*. Aut si sic vult intelligi, *Adimpleta est*, quasi jam non adimplenda, ergo non vult ut diligam proximum tanquam me, ut et hoc cum lege cessaverit; sed perseverandum erit semper in isto præcepto. Ergo lex Creatoris etiam ab adversario probata est; nec dispendium, sed compendium ab eo consecuta est, redacta summa in unum jam præceptum. Sed nec hoc alii magis competit, quam auctori. Atque adeo cum dicit: *Onera vestra invicem sustinete, et sic adimplebitis legem Christi*; si hoc non potest fieri, nisi quis diligat proximum suum (3) tanquam se, apparet, *Diliges proximum tuum (4) tanquam te*, per quod auditur: *Invicem onera vestra portate*, Christi esse legem, quæ sit Creatoris; atque ita Christum Creatoris esse, dum Christi est lex Creatoris. Erratis, Deus non deridetur. Atquin derideri potest Deus Marcionis, qui nec irasci novit, nec ulcisci. Quod enim seminaverit (5) homo, hoc et metet. Ergo retributionis et judicii Deus intentat. Bonum autem facientes non fatigemur; et: *Dum habemus tempus, operemur*

A bonum. Nega Creatorem bonum facere præcepisse, et diversa doctrina sit diversæ divinitatis. Porro, si retributionem prædicat, ab eodem erit et corruptionis messis et vilæ. *Tempore autem suo metemus*; quia et Ecclesiastes (6), *Tempus*, inquit (*Eccles. III, 17*), *erit omni rei*. Sed et mihi famulo Creatoris mundus crucifixus est; non tamen Deus mundi; et ego mundo, non tamen Deo mundi. Mundum enim, quantum ad conversationem ejus posuit cui renuntiando mutuo transfigimur, et invicem morimur, persecutores vocat Christi; cum vero adjicit, (a) *Stigmata Christi in corpore suo gestare se* (utique corporalia competunt), jam non putativam, sed veram et solidam carnem professus est Christi, cujus stigmata corporalia ostendit.

CAPUT V.

Præscriptio superioris Epistolæ ita duxit, ut de titulo ejus non retractaverim, certus et alibi retractari eum posse; communem scilicet, et eundem in Epistolis omnibus: quod non utique salutem præscribit eis quibus scribit, sed gratiam et pacem. Non dico quid illi cum judæico adhuc more, destructori judaismi; nam et hodie Judæi in pacis nomine appellant, et retro in Scripturis sic salutabant. Sed intelligo illum defendisse officio suo prædicationem Creatoris (1). (2) *Quam maturi pedes evangelizantium bona, evangelizantium pacem*! Evangelizator enim bonorum, id est, gratiæ Dei, paci eam præferendam sciebat. Hæc eum a Deo Patre nostro, et Domino Jesu annuntians, communibus nominibus utatur, competentibus nostro quoque sacramento, non puto dispici posse quis (7) Deus Pater, et Dominus Jesus prædicetur, nisi ex accidentibus, cui magis competant. Primo quidem Patrem Dominum præscribo: non alium agnoscendum, quam et hominis et universitatis Creatorem et institutorem. Porro, Patri etiam Domini nomen accedere ob potestatem, quod et Filius per Patrem capiat. Dehinc, gratiam et pacem non solum ejus esse, a quo prædicabantur, sed ejus qui fuerit offensus. Nec gratia enim sit nisi offensæ; nec pax, nisi belli: et populus autem per discipline transgressionem, et omne hominum genus per naturæ dissimulationem et deliquerat, et rebellaverat adversus Creatorem. Deus autem Marcionis et quia (8) ignotus, non potuit offendi, et quia (9) nescit irasci. Quæ ergo gratia a non offenso? quæ pax a non rebellato? (b) *Aut crucem Christi stultitiam esse perituris,*

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Præputio al.
(2) In abest Fran.
(3) Sibi Rhen. Seml. Oberth.
(4) Tibi Rhen. Seml. Oberth.
(5) Severi Rhen. Seml. Ober.

- (6) Ecclesiasticus Rhen. Seml. Oberth.
(7) Car Fran.
(8) Quæ Latin.
(9) Quæ Latin.

COMMENTARIUS.

(a) *Stigmata Christi in corpore suo portare se*, etc. Ex eo quod, ut probet veram et solidam carnem Christi, adjungit, cujus stigmata corporalia ostendit; videtur accipere Auctor stigmata, non per nudis notis, quælibet servi a dominis notabantur et ab illis dignoscerentur; sed pro talibus, quas etiam in se Christus corporaliter portavit, tanquam diceret, se fisdem

passionibus affectum fuisse quibus Christus. In hoc autem differi, quod legebat Christi pro quo alii, Domini Jesu. PAN.

CAP. V. — (b) *Aut crucem Christi stultitiam esse perituris, virtutem autem*, etc. Etiam hic ab Apostolo variat Auctor fortassis Marcionem secutus. Apud illum enim habetur imprimis: *Verbum crucis Christi*,

virtutem autem et sapientiam Dei, salutem consecuturis. Et ut ostenderet unde hoc eveniret, adjicit (1): *Scriptum est enim: Perdam sapientiam sapientium, et prudentiam prudentium irritam faciam.* Si hæc Creatoris sunt, et quæ (2) ad causam crucis pertinent stultitiæ deputatæ (3); ergo et crux, et per crucem Christus ad Creatorem pertinebit, a quo prædicatum est quod ad crucem pertinet. Aut si Creator, qua æmulus, idcirco sapientiam abstulit, ut crux Christi, scilicet adversarii, stultitiæ deperiret; et quomodo potest aliquid ad crucem Christi non sui Creator pronuntiassæ, quem ignorabat cum prædicabat? Sed et cur apud Dominum optimum, et profusæ misericordiæ, alii salutem referunt, credentes crucem virtutem et sapientiam Dei esse; alii perditionem, quibus Christi crux stultitiæ reputatur, si non Creatoris est aliquam et populi et humani generis offensam detrimento sapientie atque prudentie multasse? Hoc sequentia confirmabunt, cum dicit: *Nonne infatuavit Deus sapientiam mundi?* Cumque et hic adjicit, quare: *Quoniam in Dei sapientia non intellexit mundus per sapientiam Deum* (4), (a) *boni duxit Deus per stultitiam predicationis salvos facere credentes.* Sed prius de mundo disceptabo, quatenus subtilissimi hæretici hic vel maxime mundum per Dominum mundi interpretantur; nos autem hominem qui sit in mundo intelligimus ex forma simpliciter loquellæ humanæ, qua plerumque id quod continet, ponimus pro eo quod continetur. Circus clamavit et Forum locutum est, et Basilica fremuit; id est, qui in his locis rem egerunt. Igitur, quia homo, non Deus mundi, in sapientia non cognovit Deum, quem cognoscere debuerat, et Judæus in sapientia Scripturarum, et omnis gens in sapientia operum: ideo Deus idem, qui in sapientia sua non erat agnitus (5), statuit sapientiam hominum stultitiæ repercutere, salvos faciendo credentes quosque in stultam crucis predicationem. *Quoniam Judæi signa desiderant,* qui jam de Deo certi esse debuerant; et *Græci sapientiam querunt;* qui suam scilicet, non Dei sapientiam sistunt. Cæterum, si novus Deus prædicaretur, quid deliquerant Judæi signa desiderantes quibus crederent? aut Græci sapientiam sectantes, cui magis crederent? Ita et remuneratio ipsa in Judæos et Græcos, et zelotem Deum confirmat et judicem, qui ex retributione æmula et judice infatuaverit sapientiam mundi. Quod si ejus sunt et causæ, cuius adhibentur Scripturæ, ergo de Deo tractans Apostolus non intellecto, de Creatore utique docet intelligendum,

A etiam quod scandalum Judæis prædicat Christum, prophetiam super illo consignat Creatoris dicentis per Esaiam (Is., XXVIII, 15): *Ecce posui in Sion lapidem offensionis, et petram scandali: petra autem fuit Christus, etiam Marcion servat.* Quid est autem stultum Dei sapientius hominibus, nisi crux et mors Christi? Quid infirmum Dei fortius homine, nisi natiuitas et caro Dei? Cæterum si nec natus ex virgine Christus, nec carne constructus, ac per hoc neque crucem, neque mortem vere perpassus est, nihil in illo sit (6) stultum et infirmum; nec jam stultia mundi elegit Deus, ut confundat sapientiam (7); nec infirma mundi elegit Deus, ut confundat fortia; nec inhonestas et minima et contemptibilia, quæ non sunt, id est, quæ non vere sunt, ut confundat quæ sunt, id est, quæ vere sunt. Nihil enim a Deo dispositum est (8) et vere modicum, et ignobile, et contemptibile, sed quod ab homine: apud Creatorem autem etiam vetera (9), stultitiæ, et infirmitati, et inhonestati, et pusillitati, et contemptui deputari possunt. Quid stultius, quid infirmius, quam sacrificiorum cruentorum, et holocaustorum nidorosorum a Deo exactio? Quid infirmius, quam vasculorum et grabatorum (10) purgatio? Quid inhonestius, quam carnis jam erubescens alia dedecoratio? Quid tam humile, quam talionis indictio? Quid tam contemptibile, quam ciborum exceptio? Totum, quod sciam, Vetus Testamentum omnis hæreticus irridet. *Stultia enim mundi elegit Deus, ut confundat sapientiam* (11). Marcionis Deus nihil tale. Quia nec amulatur contraria contrariis redarguere, ne gloriatur omnis caro; ut, quemadmodum scriptum est, qui gloriatur, in Domino gloriatur. In quo? utique in eo qui hoc præcepit: nisi Creator præcepit, ut in Deo (12) Marcionis gloriatur.

CAPUT VI.

Igitur (I Cor., II et III) per hæc omnia ostendit, ejus Dei sapientiam loquatur inter perfectos: ejus scilicet qui sapientiam sapientium abstulerit, et prudentiam prudentium irritam fecerit; qui infatuaverit sapientiam mundi, stulta eligens ejus, et disponens in salutem. Hanc dicit sapientiam in occulto fuisse, quæ fuerit in stultis et in pusillis et inhonestis; quæ latuerit etiam sub figuris, allegoriis et ænigmatibus, revelanda postmodum in Christo, posito in lumen nationum a Creatore promittente per Esaiæ vocem, patefactorum se thesauros invisibiles et occultos. Nam ut absconderit aliquid is Deus, qui nihil egit omnino in quod aliquid abscondisse existimaretur,

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Aliquid Rhen. Seml. Oberth.
- (2) Quæ omitt. Rhen. Seml. Ober.
- (3) Stultitiæ deputat Pam.
- (4) Dominum Rhen. Seml. Oberth.
- (5) Adagnitus al.
- (6) Fuit Rhen. Seml. Oberth.

- (7) Sapientia Par.
- (8) Est abest in quibusd.
- (9) Vera Lat.
- (10) Gabatarum Claccon. Jun.
- (11) Sapientia Par.
- (12) Deum Rhen. Seml. Ober. —

COMMENTARIUS.

deinde: *pereuntibus, et iis qui salvi sunt nobis;* neque habet, et sapientiam. Ubi autem adjicit Auctor ex Apostolo, *prudentiam irritam faciam,* græce est *ἐκτρέφω*, pro quo interpres vulgatus, et Epiphanius quoque, *reprobabo.* Nam etiam hoc vibrat ille in Marcio

nem confut. 1, ex Ep. ad Cor. Pam.

(a) *Boni duxit Deus.* Sic verit. quod græce est *ἐκτρέφω* 3 *θεοῦ*. Quemadmodum enim auctores dicunt boni consulere, et, æqui bonique facere, sic ipse dixit, Boni ducere. Rhen.

satius incredibile. Ipse si esset, latere non posset, nedum aliqua ejus sacramenta. Creator autem tam ipse notus, quam et sacramenta ejus; palam scilicet decurrentia apud Israel; sed de significantiis obumbrata, in quibus sapientia Dei desitescerebat *inter perfectos*, narranda suo in tempore, *proposita vero in proposito Dei ante secula*. Cujus et secula, nisi Creatoris? Si enim et secula temporibus structa sunt; tempora autem diebus et mensibus et annis compinguntur; dies porro et menses, et anni solibus et lunis et sideribus Creatoris, signantur, in hoc ab eo positis: (a) *Et erant enim*, inquit (*Genes. I.*), *in signa mensium et annorum*: apparet et secula Creatoris esse; et omne quod ante secula propositum dicatur, non alterius esse, quam ejus et secula. Aut probet Dei sui secula Marcion, ostendat et mundum ipsum, in quo secula deputentur, vas quodammodo temporum, et signa aliqua, vel ortum eorum (1). Si nihil demonstrat, reverior ut et illud dicam. Cur autem ante secula Creatoris proposuit gloriam nostram? posset videri eam ante secula proposuisse, quam introductione seculi revelasset. At cum id facit pene jam totis seculis Creatoris productis (2), vane ante secula proposuit, et non magis intra secula, quod revelaturus erat pene post secula. Non enim ejus est festinasse in proponendo, cuius et retardasse in revelando. Creatori autem competit utrumque, et ante secula proposuisse, et in fine seculorum revelasse; quia et quod proposuit et revelavit, medio spatio seculorum in figuris et aenigmatibus et allegoriis praeeministravit (3). Sed quia subijcit de gloria nostra, quod *cum nemo ex principibus hujus aevi scierit: ceterum, si scissent, nunquam Dominum gloriae crucifixissent*; argumentatur haereticus, quod principes hujus aevi Dominum, alterius scilicet Dei Christum, cruci confixerint, ut et hoc in ipsum recidat (4) Creatorem. Porro, *etiam supra ostendimus* (5), quibus modis gloria nostra a Creatore sit deputanda, praedictum esse debet, eam quae in oculo fuerit apud Creatorem, merito ignotum etiam ab omnibus (6) virtutibus et potestatibus Creatoris; quia nec famulis liceat consilia nosse dominorum, nedum illis apostatis angelis, ipsique principi transgressionis diabolo, quo magis extraneos fuisse conderim ob culpam ab omni conscientia dispositionem in Creatoris. Sed jam nec mihi competit principes hujus aevi virtutes et potestates interpretari Creatoris, quia ignorantiam illis adscribit Apostolus:

A Jesum autem et (b) secundum nostrum Evangelium (*Math. IV*) diabolus quoque in tentatione cognovit; et secundum commune instrumentum (*Luc. IV, 34*), spiritus nequam sciebat eum sanctum Dei esse, et Jesum vocari, et in perditionem eorum venisse. Etiam parabola fortis illius armati, quem alius validior oppressit, et vasa ejus occupavit (*Luc. XI*), si in Creatorem accipitur apud Marcionem, jam nec ignorasse ultra potuit Creator Deum gloriae, dum ab eo opprimitur; nec in crocem eum figere, adversus quem valere non potuit; et superest ut secundum me quidem credibile sit scientes virtutes et potestates Creatoris Deum gloriae Christum suum crucifixisse, qua desperatione et malitia redundantia servi quoque scelestissimi dominos suos interficere non dubitant. Scriptum est enim apud me (*Luc. XXII, 3*), *Satanam in Judam introisse*. Secundum autem Marcionem, nec Apostolus hoc loco patitur ignorantiam adscribi virtutibus Creatoris in gloriae dominum, quia scilicet non illas vult intelligi principes hujus aevi. Quod si non videtur de spiritalibus dixisse principibus, ergo de secularibus dixit; de populo principali utique non inter nationes, de ipsis archontibus ejus, de rege Herode, etiam de Pilato, et quo major principatus hujus aevi romana dignitas praesidebat. Ita et cum destruuntur argumentationes diversae partis, nostrae expositiones aedificantur. Sed vis adhuc gloriam nostram Dei tui esse, et apud eum in oculo fuisse, et quare adhuc eodem et Deus instrumentum et Apostolus nititur (7)? Quid illi cum sententiis Prophetae ubique? *Quis enim cognovit sensum Domini? et quis illi consiliarius fuit?* Esaias est (*Is., XL, 13*). Quid illi etiam eum exemplis Dei nostri? Nam quod *architectum se prudentem affirmat*, hoc invenimus significari depalatore disciplinæ divinæ a Creatore, per Esaiam (*Is., III, 2*): *Auferam enim* (8), inquit, *a Judaea inter cetera et sapientem architectum*. Et numquid (9) ipse tunc Paulus destinabatur, de Judaea, id est, de judaismo, auferri habens in dedicationem christianismi, positurus unicum fundamentum, quod est Christus? quia et de hoc per eundem prophetam Creator: *Eccae ego*, inquit (*Is., XXVIII, 15*), *in jacio in fundamenta Sion lapidem pretiosum, honorabilem; et qui in eum crediderit, non confundetur*. Nisi si (10) structorem se terreni operis Deus profitebatur, ut non de Christo suo significaret, D qui futurus esset fundamentum credentium in eum, super quod prout quisque superstruxerit, dignam scilicet

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Ortaneorum Rhen. Seml. Obert. notas eorum Wouu. ortum eorum. Jun.
(2) Productis al.
(3) Praemonstravit Jun.
(4) Redigat Rhen. Seml. Oberth.
(5) Ostenderimus Rhen. Seml. Ober.

- (6) Hominihus Rig. Penet.
(7) Utitur Lul.
(8) Eliam Par.
(9) Non al.
(10) Si abesi Par.

COMMENTARIUS.

CAP. VI. — (a) *Et erant enim, inquit, in signa mensium et annorum*. Hoc est, lunae et solis motus, dies, annus, secula, tempora distinguunt. Hoc loco Genes. I, abutuntur qui in astrologia defensionem illum assumunt, facique contra eos haec interpretatio. Le Pa.

(b) *Secundum nostrum Evangelium*. Ut distinguat a depravato Marcionis codice. *Math. IV*, haec referuntur, et paulo post: *Scriptum est enim apud me, Satanam in Judam introisse*. Qui locus est *Luce XXII*, ex quo Marcion apud me reseuerat. Le Pa.

vel indignam doctrinam, si opus ejus per ignem probabitur, (a) si merces illi per ignem rependetur, Creatoris est; quia per ignem judicatur (1) vestra superedificatio, utique sui (2) fundamenti, id est sui Christi: necis quod templum Dei sitis, et in vobis inhabitet spiritus Dei? Si homo, et res, et opus, et imago, et similitudo, et caro per terram, et anima per afflatam Creatoris est; totus (3) ergo in alieno habitat Deus Marcionis (4), si non (5) Creatoris sumus templum. Quod si templum Dei quis violaverit, violabitur, utique a Deo templi. Ultraeque intentans, Creatorem intentabit (6). Stultus estote, ut sitis sapientes. Quare? Sapientia enim hujus mundi stultitia est penes Deum. Penes quem Deum? Si nihil nobis et adhuc sensuum (7) pristina praejudicaverunt, bene quod et hic adstruit: Scriptum est enim: Deprehendens sapientes in nequitia illorum. Et rursus: Dominus scilicet cogitationes sapientium, quod sint supervacuae. In totum enim praescriptum a nobis erit, nulla illum sententia uti potuisse ejus Dei, quem destruere deberet, si non illi doceret. Ergo, inquit, nemo gloriatur in homine. Et hoc secundum Creatoris disciplinam (Jerem. XVII, 5) Miseram hominem, qui spem habet in hominem; et (Ps. CXVII) Bonum est fidere in Deo, quam fidere in homine (8): ita et gloriari (I Cor. IV, X).

CAPUT VII.

Et occulta tenebrarum ipse illuminabit, utique per Christum, qui Christum (9) illuminationem repromisit (1a. XLII, 6); se quoque lucernam pronuntiavit, scrutantem corda et renes (Ps. VII, 10). Ab illo erit et laus unicuique, a quo et contrarium laudis ut a iudice. Certe, inquit (10), vel hic mundum Deum mundi interpretatur, dicendo: Spectaculum facti sumus mundo, et angelis, et hominibus. Quia (11) si mundum homines mundi significasset, non etiam homines postmodum nominasset. Imo ne ita argumentareris, providentia Spiritus Sancti demonstravit quidnam (12) dixisset, Spectaculum facti sumus mundo; dum angelis qui mundum ministrant, et hominibus quibus ministrant. Verebatur nimirum tante constantia vir, de dicam Spiritus Sanctus, praesertim ad filios scribens, quos in Evangelio generaverat, libere Deum mundi nominare, adversus quem, nisi exerie, non posset videri predicare. Non defendo secundum legem Creatoris displicuisse

illum, qui mulierem patris sui habuit, communis et publicae religionis seculis sit disciplinam. Sed cum eum damnat dedendum Salanae, damnatoris Dei praeceptum est. Viderit et quomodo dixerit in interitum carnis, ut spiritus salvus sit in die Domini, dum et de carnis interitu, et de salute spiritus judicabit; et exteriori jubens malum de medio, Creatoris frequentissimam sententiam commemoraverit, Expurgate vetus fermentum, ut sitis nova conspersio sicut estis azymi. Ergo azymi figurae erant nostrae apud Creatorem. Sic et pascha nostrum immolatus est Christus. Quare pascha Christus, si non pascha figura Christi, per similitudinem sanguinis salutaris, et peccoris Christi? Quid nobis et Christo imagines induit (13) solennium Creatoris, si non erant nostrae? Asertens autem nos a fornicatione, manifestat carnis resurrectionem. Corpus, inquit, non fornicationi, sed Domino, et Domino corpori; ut templum Deo, et Deus templo. Templum ergo Deo peribit, et Deus templo. Aequum vides, Qui Dominum suscitavit, et nos suscitabit, in corpore quoque suscitabit; quia corpus Domino, et Dominus corpori. Et bene quod aggerat: Nescitis corpora vestra membra esse Christi? Quid dices haereticus? Membra Christi non resurgunt, quae nostra jam non sunt? (b) Empti enim sumus pretio (14) magno. Plane nullo, si phantasma fuit Christus, nec habuit ullam substantiam corporis, quam pro nostris corporibus deberet. Ergo (15) Christus habuit quo nos redimeret; et si aliquo magno redemat haec corpora, in qua eadem committenda (16) fornicatio non erit, ut in membra jam Christi, non nostra: utique sibi salva praestabit, quae magno comparavit. Jam nunc quomodo honorabimus? quomodo tollemus Deum in corpore perituro? Sequitur de nuptiis congreddi, quas Marcion constantior Apostolo prohibet. Etenim Apostolus, etsi bonam continentiam praefert, tamen conjugium et contrahi permittit, et tui esse, et magis retineri quam disjungi suadet. Plane Christus vetat (Matth. V, XIX) divortium, Moyses vero permittit. Marcio totum concubitum auferens fidelibus (videri enim catechumeni ejus) repudium ante nuptias (17) jubens, cuius sententiam sequitur, Moysi an Christi? Atquin et Christi Apostolus (18), cum praecipit mulierem a viro non discedere, aut si discesserit, manere innuptiam, uti rationem viro; et repudium permittit, quod non in to-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Inducitur Par. Fran.
- (2) Super inser. Rhen. Seml. Oberth.
- (3) Tuus Par. Fran.
- (4) Marcion Par. Fran.
- (5) Nos Rhen. Seml. Oberth.
- (6) Intentabis Rhen. Seml. Ober.
- (7) Ad hunc sensum Par. Fran.
- (8) Hominibus Rhen. Seml. Oberth.
- (9) Christus Venet. Christi cod. Wome.

- (10) Inquit ill.
- (11) Qui Pam.
- (12) Quomodo Rhen. Seml. Oberth.
- (13) Imbuat Rhen. Venet.
- (14) Pretio omitt. Rhen. Seml. Oberth.
- (15) Et add. Rhen. Seml. Ober.
- (16) Admittenda Ciaccon.
- (17) Nuptias Rhen. Seml. Oberth. nuptis Jun.
- (18) Christus Rhen. Jun. Seml. Oberth.

COMMENTARIUS.

(a) Si merces illi per ignem rependetur. De igne Purgatorii explicant hunc locum Apostoli fere omnes, inter quos Franciscus Turrianus et S. I. Iussimus id expendit in defens. canonum Apost. Le Pa.

CAP. VII. — (b) Empti enim sumus pretio magno.

Ubi probet Marcionem veram carnem indidisse Christum, ait, nos pretio magno aut nullo redemptor; nullo, si phantasma, tantum fuit; magno, si ipse in corpore suo delicta nostra portavit. Le Pa.

tum prohibuit, et matrimonium confirmavit, quod primo vetuit disjungi, et si forte disjunctum, voluit reformari: Sed et continentia quas ait causas? *Quia tempus in collecto est.* Putaveram, quia Deus alius in Christo; et tamen a quo est collectio temporis, ab eo erit et quod collectioni temporis congruit. Nemo alieno tempori consulit. Pusillum Deum adfirmas tuum, Marcion, quem in aliquo coangustat tempus Creatoris. Certe praescribens, *Tantum in Domino esse nubendum*; ne qui fidelis ethnicum matrimonium contrahat, legem tueretur Creatoris, allophyolorum nuptias ubique prohibentis. Sed, etsi sunt, qui dicuntur Dei, sive in caelis, sive in terris; apparet quomodo dixerit, non quasi (1) vere sint (2), qui dicantur quando non sint: de idolis enim cepit, de idolothitis disputaturus: *Scimus quod idolum nihil sit.* Creatorem autem et Marcion Deum non negat; ergo non potest videri Apostolos Creatorem quoque inter eos posuisse, qui dicitur, et tamen non sint; quando etsi fuissent, nobis tamen unus esset Deus Pater ex quo omnia (3). Ex quo omnia nobis, nisi cuius omnia? Quenam ista? Habes in praeteritis: *Omnia vestra sunt, sive Paulus, sive Apollo, sive Cephas, sive mundus, sive vita, sive mors, sive praesentia, sive futura.* Adeo omnium Deum Creatorem facit, a quo et mundus, et vita, et mors; quae alterius Dei esse non possunt. Ab eo igitur inter omnia et Christus. Ex labore suo unumquemque docens vivere oportere (4), talis exempla praemiseraat militum, pastorum, rusticorum; sed divina illi auctoritas deerat. Legem igitur opponit Creatoris ingratia (5), quam destruebat: sui enim Dei nullam talem habebat. Bovi, inquit, terenti es non obligabis; et adjicit: *Nunquid de bobus perfluit ad Dominum?* etiam et (6) bobus propter homines benignum? Propter nos enim scriptum est, inquit. Ergo et legem allegoricam secundum nos probavit, et de Evangelio viventibus patrocinantem; ac propter hoc, non alterius esse Evangelizatores, quam cuius lex, quae prospexit illis, eam dicit, Propter nos, enim (6) scriptum est. Sed noluit uti legis potestate, quia maluit gratis laborare. Hoc ad gloriam suam retolit, quam negavit quemquam evocaturum; non ad Legis destructionem, qua alium probavit usurum. Ecce autem et in petram offendit caecus Marcion, de qua bibebant in solitudine patres nostri. Si enim petra illa Christus fuit, utique Creatoris, cuius et populus. Cui rei (b) figuram extranei sacramenti interpretatur? An ut hoc ipsum doceret, figurata fuisse vetera in Christum ex illis recensens-

dum? Nam et reliquum exitum populi decursurus, praemittit: *Hae autem exempla nobis sunt, facta.* Dic mihi, a Creatore alterius quidem ignoti Dei hominibus exempla sunt facta? an alius Deus ab alio mutuatur exempla, et quidem aemulo? De illo me terret sibi, a quo fidem meam transfert? Meliorem me illi adversarius faciet? Jam si deliquero eadem quae et populus, eademne passurus sum, annon? Atquin si non eadem, vane mihi timenda proponit, quae non sum passurus. Passurus autem a quo ero? Si a Creatore, qualia infligere ipsius est? et quale erit, ut peccatorem aemuli sui puniat magis, quam e contrario foveat Deus zelotes? Si ab illo Deo, atquin punire non novit. Ita, tota ista propositio Apostoli nulla ratione consistit, si non ad disciplinam Creatoris est. Denique et in clausula praefationi respondet. *Hae autem quemadmodum evenerunt illis, scripta sunt ad nos commonendos, in quos fines avorum decurrerunt.* O Creatorem et praescium jam et admonitorem alienorum Christianorum! Praetereo, si quando paria eorum quae retraciata sunt, quaedam et breviter expungo. Magnum argumentum Dei alterius, permissio omnium obsoniorum, adversus Legem; quasi non et ipsi confiteamur Legis onera dimissa, sed ab eo qui imposuit, qui novationem repromisit; ita et cibos qui abstulit, reddidit, quod et a primordio praestitit. Ceterum, si quis alius Deus fuisset destructor Dei nostri, nihil magis suos prohibuisset, quam de copiis adversarii vivere. (1 Cor., XI, XIV).

CAPUT VIII.

Caput viri Christus est. Quis Christus, qui non est viri auctor? Caput enim ad auctoritatem posuit, auctoritas autem non alterius erit, quam auctoris. Cujus denique viri caput est? Certe de quo subiicit: *Vir enim non debet caput velare, cum sit Dei imago.* Igitur si Creatoris est imago (ille enim Christum Sermonem suum intuens hominem futurum, *Faciamus, inquit, hominem ad imaginem et similitudinem nostram*), quomodo possum alterum habere caput, non eum cuius imago sum? Cum enim imago sum Creatoris, non est in me locus capitis alterius. Sed et quare mulier potestatem super caput habere debet? Si quia ex viro, et propter virum facta est secundum institutionem Creatoris, sic quoque ejus disciplinam Apostolus curavit, de cuius institutione causas disciplinae interpretatur. Adjicit etiam, *Propter angelos.* Quos? id est, cuius? Si Creatoris apostatas, merito, ut illa facies quae eos scandalizavit, notam quamdam referat de habitu humilitatis, et obscuracione decoris. Si

LECTIONES VARIANTES.

(1) Quia al.

(2) Sed quia sint add. Seml. Sed quia sit Fran.

(3) Ex quo omnia seml. legitur venit.

(4) Ingratilis Jun.

(5) De Pam.

(6) Enim omitt. Fran.

COMMENTARIUS.

(a) Ex labore suo unumquemque docens vivere. Hic variis exemplis probat, unumquemque victum debere sibi comparare ex labore suo. Sic B. apostolus dicebat omnem manus sibi ministrasse quae opus ei erant. Qui Evangelio serviunt, ex eodem vivere debent.

LE PR.

(b) Figuram extranei sacramenti. Poterit exponi, figuram ejus qui sit extraneus a sacramento. Nam solet extraneus construere cum genitivo, ut supra adv. Marc. lib. II: Quis mali extraneus, nisi qui et inimicus? Ruz.

vero propter angelos Dei alterius, quid veretur, si nec ipsi Marcionitæ foeminas appetunt? Sæpe jam ostendimus hæreses apud Apostolum inter mala ut malum poni, et eos probabiles intelligendos, qui hæreses ut malum fugiant. Proinde panis et calicis sacramento jam (*Luc.*, XXII) in Evangelio probavimus corporis et sanguinis dominici veritatem (a), adversus phantasma Marcionis. Sed et omnem iudicii mentionem Creatori competere, ut Deo iudici, toto pene opere tractatum est. Nunc de spiritualibus dico, hæc quoque in Christum a Creatore promissa, sub illa præscriptione iustissima, opinor, qua non alterius credenda sit exhibitio, quam cujus probata fuerit repromissio. Pronuntiavit Esaias (*Is.*, XI, 1): *Prodibit virga de radice Jesse* (1), et *flos de radice ascendet, requiescet super eum spiritus Domini*. Dehinc species ejus enumerat: *Spiritus sapientiæ et intelligentiæ, spiritus consilii et valentiæ, et spiritus agnitionis et religionis; spiritus eum replebit timoris Dei*. Christum enim in floribus signa ostendit oriturum ex virga profecta de radice Jesse, id est virgine generis David filii Jesse, in quo Christo consistere haberet tota substantia spiritus; non quasi postea obventura illi, qui semper spiritus Dei fuerit, ante carnem quoque; ne ex hoc argumenteris prophetiam ad eum Christum pertinere, qui ut homo tantum ex solo censu David, postea consecutus sit Dei sui spiritum. Sed quoniam exinde quo floruisse in carne sumpta ex stirpe David, requiescere in illo omnis haberet operatio gratiæ spiritualis, et concessare et finem facere quantum ad Judæos; sicut et res ipsa testatur, nihil exinde spirante penes illos spiritu Creatoris, ablato a Judæa sapientia et prudentia architecto, et consiliario, et propheta (*Is.*, III, 2); ut hoc sit, *Lex et Prophetæ usque ad Joannem* (*Luc.*, XVI, 16). Accipe nunc quomodo et a Christo in cælum recepto charismata obventura pronuntiavit. *Ascendit in sublimitatem*, id est, in cælum; *captivum duxit captivitatem*, id est, mortem, vel humanam servitutem; *dona dedit* (2) *filiiis hominum*, id est donativa, quæ charismata dicimus. Eleganter filiis hominum ait, non passim hominibus; nos ostendens filios hominum, id est, vere hominum, Apostolorum. *In Evangelio enim*, inquit, *ego vos generavi*. Et (*Gal.* IV, 19): *Filii mei, quos parturio rursus*. Jam nunc et illa promissio Spiritus absolute facta per Joelem (*Joel.* II): *In novissimis diebus* (3) *effundam de meo spiritu in omnem carnem, et prophetabunt filii filiaque eorum; et super servos et ancillas meas de meo spiritu effundam*. Et utique si in

A novissimos dies gratiam spiritus Creator repromisit, Christus autem spiritualium dispensator, in novissimis diebus apparuit, dicente Apostolo (*Gal.* IV, 4): *At ubi tempus expletum est, misit Deus Filium suum*; et rursus (*I Cor.*, VII, 29): *Quia tempus jam in collecta est*; apparet et de temporum ultimum prædicatione, hanc gratiam Spiritus ad Christum prædicatoris pertinere. Comparo denique species Apostoli et Esaiæ (*Is.* XI): *Alii*, inquit, *datur per Spiritum sermo sapientiæ*; statim et Esaias spiritum sapientiæ posuit. *Alii sermo scientiæ*; hic erit sermo intelligentiæ et consilii. *Alii fides in eodem spiritu*; hic erit spiritus religionis et timoris Dei. *Alii donum curationum, alii virtutum*; hic erit valentiæ spiritus. *Alii prophetia, alii distinctio spirituum, alii genera linguarum, alii interpretatio linguarum*; hic erit agnitionis spiritus. Vides Apostolum et in distributione faciendâ unius spiritus, et in spiritualitate (4) interpretandâ, Prophetæ conspirantem. Possum dicere, ipsum qui corporis nostri per multa et diversa membra unitatem charismatum variorum compagini adequavit, eundem et corporis humani, et Spiritus Sancti Dominum ostendi, qui meritum (5) charismatum voluerit esse in corpore spiritus, quæ nec in corpore humano collocavit, qui de dilectione quoque, omnibus charismatibus præponenda, Apostolum instruxerit principali præcepto, quod probavit et Christus: *Dilige Dominum de totis præcordiis, et totis viribus, et tota anima tua, et proximum tibi* (6) *tanquam teipsum* (7). Quod, etsi in lege scriptum esset, commemorat in aliis linguis, et in aliis labiis locuturum Creatorem, cum hac commemoratione charisma linguarum confirmat, nec hic potest videri alienum charisma Creatoris prædicatione confirmasse. Æque præscribens silentium mulieribus in Ecclesia, ne quid discendi (8) duntaxat gratia (9) loquantur, cæterum prophetandi jus et illas habere jam ostendit, cum mulieri etiam prophetanti velamen imponit, ex lege accipit subjiciendæ foeminae auctoritatem, quam ut semel dixerim, nosse non debui, nisi in destructionem. Sed ut jam a spiritualibus recedamus, res ipsæ probare debebunt, quis nostrum temere Deo suo vindicet; et an (10) nostræ parî possit opponi, hæc, etsi Creator repromisit in suum Christum nondum revelatum, ut Judæis tantum destinatum, suas habitura in suo tempore, in suo Christo, et in suo populo operationes. (b) Exhibeat itaque Marcion Dei sui dona, aliquos prophetas, qui tamen non de humano sensu, sed de Dei spiritu sint locuti, qui et futura

LECTIONES VARIANTES.

- (1) De virga add. *Pam.*
- (2) Dedit data *Pam.*
- (3) Temporibus *Seml.*
- (4) Specialitate *venet.*
- (5) Merita *Rhen.*

- (6) Tuum *Fran.*
- (7) Ipsum omitt. *Ober.*
- (8) Docendi *Rhen.* dicendi *Pam.*
- (9) Gloria *Seml.*
- (10) Quia *Par. Fran.* a *Rhen.*

COMMENTARIUS.

(a) Probavimus corporis et sanguinis dominici veritatem. Lib. scilicet superiore; id autem factum contra perversam Marcionis opinionem, qui carnem Christi phantasticam dicebat. *LE PA.*

TERTULLIANI II.

(b) Exhibeat itaque Marcion Dei sui dona. Vaticinia sua de Deo suo proferat, modo Dei spiritu agitati fuerint illi prophetae, iis sane obtemperabo. *LE PA.*

(Seize.)

prænuntiari, et cordis occulta traduxerint. Edat aliquem psalmum, aliquam visionem, aliquam orationem, duntaxat spiritalem, in ecclasi, id est amentia, si qua linguae interpretatio accessit. Probet mihi, etiam (1) mulierem apud se prophetasse, (a) ex illis suis sanctioribus feminis, magnificam (2). Si hæc omnia facilius a me proferuntur, et utique conspirantia regulis et dispositionibus et disciplinis Creatoris, sine dubio Dei mei erit et Christus, et Spiritus, et Apostolus. Habet professionem meam, qui vulneri eam exigere.

CAPUT IX.

Interim Marcionites nihil huiusmodi (3) (I Cor. XV) exhibebit, qui timet jam (4) pronuntiare, cujus (5) magis Christus nondum sit revelatus. Sicut meus expectandus est, qui a primordio prædicatus est, illius ideo non est, quia non a primordio sit. Melius non credimus in Christum futurum, quam hæreticus in nullum. (b) Mortuorum resurrectionem quomodo quidam tunc negant, prius dispiciendum est. Utiq; eodem modo quo et nunc. Siquidem semper resurrectio carnis negatur. Cæterum, animam et sapientiam plures divinam vindicantes, salvam repromittunt; et vulgus ipsam ea præsumptione defunctos colit, qua animas eorum manere confidit. Cæterum, corpora aut ignibus stantim, aut feris, aut etiam diligentissime condita, temporibus tamen aboleri manifestum est. Si ergo carnis resurrectionem negantes Apostolus retundit, utique adversus illos tuetur, quod illi negabant, carnis scilicet resurrectionem. Habes compendio responsum. Cætera jam ex abundantia. Nam et ipsum quod mortuorum resurrectione dicitur, exigit defendi proprietates vocabulorum. Mortuum (6) itaque vocabulo non est, nisi quod amisit animam, de cujus facultate vivebat. Corpus est quod amittit animam, et amittendo fit mortuum: ita mortui vocabulum corpori competit. Porro, si resurrectio mortui est, mortuum autem non aliud est quam corpus, corporis erit resurrectio. Sic et resurrectionis vocabulum non aliam rem vindicat, quam quæ cecidit. Surgere enim potest dici et quod

A omnino non cecidit, quod semper retro jacuit; resurgere autem non est nisi ejus quod cecidit. Iterum enim surgendo quia cecidit, resurgere dicitur. Re enim syllaba iterationi semper adhibetur. Cadere ergo dicimus corpus in terram per mortem, sicut et res ipsa testatur, ex Dei lege; corpori enim dictum est (Gen. III, 19): *Terra es et in terram ibis*. Ita quod de terra est, ibit in terram. Hoc abit, quod in terram ibit (7); hoc resurgit, quod cadit. *Quia per hominem mors, et per hominem resurrectio*. Hic mihi et Christi corpus ostenditur in nomine hominis, qui constat ex corpore, ut sæpe jam docuimus. Quod si sic in Christo vivificamus omnes, sicut mortificamur in Adam: quando (8) in Adam corpore mortificamur, sic necesse est et in Christo corpore vivificemur. Cæterum, similitudo non constat, si non in eadem substantia mortificationis in Adam, vivificatio concurret in Christo. Sed interposuit adhuc aliquid de Christo, et propter præsentem disceptationem non omittebam. Tanto magis enim probabitur carnis resurrectio, quanto Christum ejus Dei ostendero, apud quem creditur carnis resurrectio. Cum dicit: *Oportet enim regnare eum, donec ponat inimicos ejus sub pedes ejus*; jam quidem et ex hoc ultorem Deum edicit, atque exinde ipsum qui hoc Christo repromiserit (Ps. CIX): *Sede ad dexteram meam, donec ponam inimicos tuos scabellum pedum tuorum*; *Virgam virtutis tuæ emitte Dominus ex Sion, et dominabitur* (9) *in medio inimicorum tuorum*; tecum, et cætera (10). Sed necesse est, ad meam sententiam pertinere defendam eas Scripturas, quas (c) et Judei nobis avocare conantur. Dicunt denique hunc Psalmum (Ps. CIX) in Ezechiam cecinisse, quia is sederit ad dexteram templi, et hostes ejus averterit Deus et absumpserit (IV Reg. XIX); propterea igitur, et ante luciferum ex utero generavi te, in Ezechiam convenire, (d) et in (11) Ezechiae nativitatem. (e) Nos edimus Evangelia, de quorum fide aliquid utique jam (f) in tanto opere istos confirmasse debemus, nocturna nativitate declarantia Dominum, ut hoc sit ante luciferum, et ex stella Magis intellecta, et ex tes-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Etiam mihi Pam.
(2) Magni ducam Venet.
(3) Eiusmodi Venet.
(4) Etiam Lat.
(5) Cujusnam Lat.
(6) Mortuorum Par.; itaque vocabulo omit. Seml.

- D (7) Cadit q. i. t. abt Claccon.
(8) Quomodo Lat.
(9) Dominaberis Fran. et dominare al.
(10) Et cætera omit. Seml.
(11) Ante eod. Pithæ.

COMMENTARIUS.

(a) Ex illis suis sanctioribus feminis. Maximillam forsitan Montani assecram notat; quanquam non temere dixerim hic perstringere multas, ut Simonis Magi Helenam, Apellis Philumenem, Carpoeratis Marcellinam, et Marcionis ipsius feminam illam, quam Romam miserat ut sibi domum præpararet.

LE PA.

CAP. IX. — (b) Mortuorum resurrectionem quomodo quidam tunc negant. Sadduceos intelligit, de quibus superiores egimus satis fusc. LE PA.

(c) Judei nobis avocare conantur. Rabbinii scilicet, ut suam perniciam tueantur, et manibus nostris locum illum extrahere conantur, dominabitur in medio inimicorum tuorum, explicantes de Ezechia. LE PA.

(d) Et in Ezechiae nativitatem. Recte istud refutat adversus Ebionicos, hæc. 50. B. Epiphanius, probans ex Scripturis Ezechiam, cum prædiceret Isaias cap. VII. Ecce virgo concipiet, natum fuisse an. 41. B. Justino sufficit dicere quod Ezechias ex virgine non fuerit natus. PAN.

(e) Nos edimus Evangelia, etc. Hic protestatur quod Marcion tum Evangelii Lucæ tria priora capita, tum totum Matthæi Evangelium rejiciebat, afferre volens ex c. II Lucæ et IV Matthæi testimonia, quæ ipsa etiam paulo prius allegat B. Justinus. PAN.

(f) In tanto opere istos confirmasse debemus. Istos, nimirum Judeos. RIC.

limonio angeli, qui nocte pastoribus annuntiavit natum esse cum maxime Christum; et ex loco portus: In diversorium enim ad noctem convenitur. Fortasse an et mystice factum sit ut nocte Christus nasceretur, lux veritatis futurus ignorantie tenebris. Sed nec generari te edixisset Deus, nisi filio puero (1). Nam etsi de toto populo ait (Is. I): *Filios generavi*; sed non adjecit: *Ex utero*. Cur autem adjecit *Ex utero*, tam vane, quasi aliquis hominum ex utero natus dubitaretur, nisi quia curiosus voluit intelligi in Christum: *Ex utero generavi te*, id est, ex solo utero, sine viri semine, (a) carni deputans ex utero spiritus? Quod et in (2) ipso hic accedit: *Tu es sacerdos in ævum*. Nec sacerdos autem Ezechias, nec in ævum, etsi fuisset. *Secundum ordinem*, inquit, *Melchisedech*. Quid Ezechias, ad Melchisedech Altissimi sacerdotem, et quidem non circumcisum, qui Abraham circumcisum jam accepta decimarum oblatione benedixit? At in Christum conveniet ordo Melchisedech, quoniam quidem Christus proprius et legitimus Dei antistes, præputiati sacerdotii pontifex, tum in nationibus constitutus, a quibus magis suspici habebat, (3) cognituram se quandoque circumcisionem, et Abrahæ gentem, cum ultimo venerit, acceptione et benedictione dignabitur. Est et alius Psalmus (Ps. LXXI) ita incipiens: *Deus judicium tuum regi da*, id est, Christo regnatori: *Et justitiam tuam filio regis*, id est, populo Christi. Filii enim ejus sunt, qui in ipso renascuntur. Sed (4) et hic Psalmus Salomoni canere dicitur; quæ tamen soli competant Christo, docere non potuerunt etiam cætera non ad Salomonem, sed ad Christum pertinere? *Descendit*, inquit, *inquam imber super vellus*, et *velut stillæ destillant in terram*. Placidum descensum ejus et insensibilem describens

A de celo in carnem. Salomon autem etsi descendit alicunde, non tamen sicut imber, quia non de celo. Sed simpliciora quæque proponam. *Dominabitur*, inquit, *a mari ad mare, et a flumine usque ad terminos terræ*. Hoc soli datum est Christo. Cæterum, Salomon uni et modicæ Judææ imperavit. *Adorabunt illum omnes reges*; quem omnes, nisi Christum? *Et servient ei omnes nationes*; cui omnes, nisi Christo? *Sis nomen ejus in ævum*; cujus nomen in æternum, nisi Christi? *Ante solem manebit nomen ejus*, ante solem enim Sermo Dei, id est Christus. *Et benedicentur in illo universæ gentes*; in Salomone nulla natio benedicitur, in Christo vero omnis. Quid nunc si et Deum eum (5) Psalmus iste demonstrat? *Et beatum eum dicent*; quoniam *benedictus Dominus Deus Israelis, qui facit mirabilia solus*. *Benedictum nomen gloriæ ejus, et replebitur universa terra gloria ejus*. Contra, Salomon, audeo dicere, etiam quam habuit in Deo gloriam amisit, per mulierem in idololatriam usque pertractus. Itaque cum in medio psalmo illud quoque positum sit: *Inimici ejus pulverem lingent*, subjecti utique pedibus ipsius, ad illud pertinebit, propter quod hunc psalmum et intuli, et ad meam sententiam defendi, ut confirmaverim et regni gloriam, et inimicorum subjectionem, secundum dispositionem Creatoris, consecuturus (6), non alium credendum, quam Creatoris.

CAPUT X.

Revertamur nunc ad resurrectionem, cui et alias quidem proprio volumine (b) satisfacimus omnibus hæreticis resistentes; sed nec hic desumus propter eos qui illud opusculum ignorant. *Quid*, ait, *facient* (c) *qui pro mortuis baptizantur, si mortui non resurgunt* (I Cor., XV)? (d) *Viderit institutio ista*. Kalendæ si forte Februarie respondebunt illi, (e) *pro mortuis*

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Vero Ciac. prob. Jun.
(2) Quod ex ipso. Huc Ober.
(3) Et add. Semi.

- (4) Sic inser. Lat. Semi Oberth.
(5) Meum Rheu. cum Fenet.
(6) Consecuturum Pam.

COMMENTARIUS.

(a) *Carni deputans ex utero spiritus*. Spiritus Sanctus in eo psalmo verba hæc: *Ex utero*, carni significanda deputavit. Ric.

CAP. X. — (b) *Proprio volumine*. Est liber de Resurrectione carnis. SEMI.

(c) *Qui pro mortuis baptizantur*. Scio quosdam non de baptismo viventis pro mortuo explicare, sed de absolutione corporis propter sordes quas contraxerit ex contactu mortui. LE PA.

(d) *Viderit institutio ista*. Kalendæ si forte februarie respondebunt illi, *pro mortuis petere*. Hæc scriptura est exemplaris Ursini. Nunc vero talem Tertulliani fuisse non existimo. Nam interroganti Apostolo: *Quid facient qui pro mortuis baptizantur, si mortui non resurgunt?* Absurde responsum fuisset, *Kalendæ februarie pro mortuis petere*. Etenim nihil propterea juvaretur institutio illa, quam ævo Apostolorum fuisse apud quosdam Septimius credidit, baptizari pro mortuis. Nempe hoc interrogatione Apostoli ponitur, mortuos non resurgere. Itaque dicenti, mortuos non resurgere, quis adeo stolidè respondisset, Kalendas februaris pro mortuis petituras? Pro mortuis videlicet non resurgentibus tam absurda et inutilia fuissent februa, quam Baptismus. Videamus ergo quænam fuerit mens Septimii. Profert Apostoli verba: *Quid facient qui pro mortuis baptizantur, si mortui non re-*

surgunt? Quibus verbis significari putat fuisse tunc a quibusdam institutum, ut pro mortuis baptizarentur. Deinde ait: *Viderit institutio ista an ratione aliqua nitatur*. Et statim comparat illi morem ethnicum: *Kalendæ*, inquit, *februarie respondent et comparari possunt illi, pro mortuis petere*, τῶν ἀποβάντων ἡμέρῃ τῶν νεκρῶν, illi scilicet ritui sive institutioni, nempe baptizari, seu petere pro mortuis, Nam et februa celebrantur pro caris cognatorum mortuis, atque hinc nomen inditum mense februario, et Kalendis februaris. Ovidius,

Vota deo Diti Februa mensis habet.

Item: *Post superum cultus vicino Februa mense dat Numa cognatis Manibus inferas.*

Hancce attem scripturam, *respondebunt illi pro mortuis petere*, servavit codex Divionensis, servavero et codices, quibus usus est Rhenanus. Ric.

(e) *Pro mortuis petere*. Idem mihi videtur pro mortuis petere, ac februa poscere, de quibus l. b. II Fast. Ovid.

Ipse ego flaminiam pascentem februa vidi,

Februa poscepti plena virga data est.

Hoc est sacra februa sive expiationem postulare pro mortuis, sive propter eandem, sive propter defectum exequiarum. LE PA.

petere (1). Noli ergo Apostolum novum statim auctorem aut confirmatorem ejus denotare, ut tanto magis sisteret carnis resurrectionem, quanto illi qui vane pro mortuis baptizarentur, fide resurrectionis hoc facerent. Habemus illum alicubi (Eph., IV, 5) unius baptismi definitorem (2). Igitur et pro mortuis lingui, pro corporibus est lingui; mortuum enim corpus ostendimus. Quid facient qui pro corporibus baptizantur, si corpora non resurgunt? Atque adeo recte hunc gradum figimus, ut et Apostolus secundam disceptationem æque de corpore induverit. Sed dicent quidam: *Quomodo mortui resurgent? quo autem corpore venient?* Defensio etenim resurrectione quæ negabatur, consequens erat de qualitate corporis tractare, quæ non videbatur. Sed de ista cum aliis congregari convenit. Marcion enim in totum carnis resurrectionem non admittens, et soli animæ salutem reponit, non qualitatē, sed substantiæ facit questionem. Porro et ex his manifestissime obducitur, quæ Apostolus ad qualitatem corporis tractat propter illos qui dicunt, *Quomodo resurgent mortui? quo autem corpore venient?* (jam enim prædicavit resurrectionem esse corpus) (3) de corporis qualitate tractari. Denique si proponit exempla *grani tritici, vel alicujus ejusmodi, vel quibus dei corpus Deus prout volet*; si unicuique *seminum, proprium aut esse corpus*; et (4) *aliā quidem carnem hominum, aliā vero pecudum et volucrum; et corpora cælestia atque terrena; et aliā gloriā solis, et lunæ aliā, et stellarum aliā*: nonne carnalem et corporalem portendit resurrectionem, quam per carnalia et corporalia exempla commendat? nonne etiam ab eo Deo eam spondet, a quo sunt et exempla? Sic et resurrectio, inquit. *Quomodo?* sicut et *granum corpus æritur, corpus resurgit*. Seminationem denique vocavit dissolutionem corporis in terram, quia *æritur in corruptela, resurgit in honestatem et virtutem*. Cujus ille ordo in dissolutione, ejus et hic in resurrectione corporis, scilicet sicut et granum. Cæterum, si auferas corpus resurrectioni, quod dedisti dissolutioni, ubi consistet diversitas exitus? Proinde etsi *æritur animale, resurgit spiritale*. Et si habet aliquod proprium corpus anima vel spiritus, ut possit videri corpus animale animam significare, et corpus spiritale spiritum; non ideo animam dicit in resurrectione spiritum futurum (5), sed corpus, quod cum anima nascenti, et per animam vivendo, animale dici capit, futurum spiritale, dum per spiritum surgit in æternitatem. Denique, si non anima, sed caro seminatur in corruptela dum dissolvitur in terram, jam non anima erit corpus animale, sed caro, quæ fuit corpus animale. Siquidem de animali efficitur spiritale, sicut et

A infra dicit: *Non primum quod spiritale*. Ad hoc enim et de ipso Christo præstruit: *Factus primus homo Adam in animam vivam; novissimus Adam in spiritum vivificantem*; (a) licet stultissimus hæreticus noluerit ita esse. Dominum enim posuit novissimum, pro novissimo Adam; veritus scilicet ne si et Dominum novissimum haberet Adam, et ejusdem Christum defenderemus in Adam novissimo, ejus et primum. Sed falsum relucet. Cur enim primus Adam, nisi quia et novissimus Adam? Non habent ordinem inter se nisi paria quæque, et ejusdem vel nominis, vel substantiæ, vel auctoris. Nam etsi potest in diversis quæque esse aliud primum, aliud novissimum; sed unius auctoris. Cæterum, si et auctor alius, et ipse quidem potest novissimus dici. Quod tamen intulerit, primum est; novissimum autem, si primo par sit. Par autem primo non est, quia non ejusdem auctoris est. Eodem modo et in homine hominis revinctur. Primus, inquit, *homo de humo terrenus; secundus, dominus de cælo*. Quare secundus, si non homo, quod et primus? aut numquid et primus dominus, si et secundus? Sed sufficit, si Evangelio Filium hominis adhibet Christum et hominem, et in nomine Adam, eum negare non poterit. Sequentia quoque eum comprimunt. Cum enim dicit Apostolus: *Qualis qui de terra, homo scilicet, tales et terreni*, homines utique; ergo et qualis qui de cælo, homo, tales et qui de cælo, homines. Non enim poterat hominibus terrenis non homines cælestes opposuisse, ut statum ac spem studiosius distingueret in appellationis societate. C Statu enim ac spe dicit terrenos atque cælestes homines; tamen ex pari, qui secundum exitum aut in Adam aut in Christo deputantur. Et ideo jam ad exhortationem spei cælestis: *Sicut portavimus, inquit, imaginem terreni, portemus et imaginem cælestis*; non ad substantiam ullam referens resurrectionis, sed ad præsentis temporis disciplinam. *Portemus enim, inquit, non portabimus; præceptive, non promissive, volens nos sicut ipse incessit, ita incedere, et a terreni, id est, veteris hominis imagine abscedere, quæ est carnalis operatio. Denique, quid subjungit? Hoc enim dico, fratres, quia caro et sanguis regnum Dei non possidebunt; opera scilicet carnis et sanguinis, quibus et ad Galatas (Gal., V, 19-21) scribens, abstulit Dei regnum, solius et alias substantiam pro operibus substantiæ ponere; ut cum dicit, Eos qui in carne sunt, Deo placere non posse; quando enim placere Deo poterimus, nisi dum in carne hac sumus? Aliud tempus operationis nullum, opinor, est. Sed si in carne quamquam constituti, carnis opera fugiamus; (b) tum non erimus in carne, dum non in substantia carnis non sumus, sed in*

LECTIONES VARIANTES.

(1) Petroni Wome.

(2) Diffiniorem al.

(3) Id mser. Pm. ideo Ciaccon.

(4) Ut Seml.

(5) Futuram Ober.

COMMENTARIUS.

(a) Licet stultissimus hæreticus. Is est Marcion, qui hoc encomio celebratur hic, ut apud S. Hieronymum Vigilantibus, Jovinianus, aliique veris coloribus depin-

guntur, dum talibus titulis decorantur. Le Pa.

(b) Tum non erimus in carne. Si quamdiu vitam hanc egimus carnis opera seu peccata evitemus, non

culpa. Quod si in nomine carnis opera, non substantiam carnis jubemur exponere; operibus ergo carnis, non substantiæ carnis, in nomine carnis (1) denegatur Dei regnum. Non enim id damnatur, in quo male sit, sed id quod sit. Venenum dare, scelus est; calix tamen in quo datur, reus non est. Ita et corpus carnalium operum vas est, anima est autem quæ in illo venenum alicujus mali facti temperat. Quale (2) autem, ut si anima auctrix operum carnis merebitur Dei regnum, (a) per expiationem eorum quæ in corpore admisit, corpus ministrum solummodo, in damnatione permaneat? Venefico absoluto, calix erit puniendus? Et tamen non utique carni defendimus Dei regnum, sed resurrectionem substantiæ suæ, quasi januam regni per quam aditur. Cæterum, aliud resurrectio, aliud regnum. Primo enim resurrectio, dehinc regnum. Resurgere itaque dicimus carnem, sed mutatam consequi regnum. *Resurgent enim mortui incorrupti*; illi scilicet, qui fuerant corrupti, dilapsis corporibus in interitum. *Et nos mutabimur in atomis, in oculi momentaneo motu. Oportet enim corruptionem hoc* (tenens utique carnem suam dicebat Apostolus) *induere incorruptelam, et mortale hoc immortalitatem*; ut scilicet habilis substantia efficiatur regno Dei. *Erimus enim sicut angeli.* Hæc erit demutatio carnis (3) resuscitæ. Aut si nulla erit, quomodo induet incorruptelam et immortalitatem? Aliud igitur facta per demutationem, tunc consequetur Dei regnum; jam non caro nec sanguis, sed quod illi corpus Deus dederit. Et ideo recte Apostolus: *Caro et sanguis regnum Dei non consequentur*; demutationi illud adscribens, quæ accedit resurrectioni. Si autem tunc fiet verbum, quod scriptum est apud Creatorem: *Ubi est, mors, victoria tua, vel* (4) *contentio tua? Ubi est, mors, aculeus tuus? Verbum autem hoc Creatoris est, per Prophetam; ejus erit et res, id est regnum, cujus et verbum fiet in regno. Nec alii Deo gratias dicit, quod nobis victoriam, utique de morte, referre præstiterit, quam illi a quo verbum-insultatorium de morte et triumphatorium accepit* (II Cor., I, III et IV).

CAPUT XI.

Si Deus commune vocabulum factum est vitio erroris humani, quatenus plures dei dicuntur atque creduntur in sæculo, benedictus tamen Deus Domini nostri Jesu Christi Pater non alius quam Creator intelligitur, qui et universa benedixit, habes Genesim

(Gen., I); et ab universis benedicitur, habes Daniellem (Dan., III). Proinde si pater potest dici sterilis Dei nullius magis nomine quam Creatoris; *misericordiarum tamen pater* idem erit, qui misericors, et miserator, et misericordiam plurimum est dictus: habes apud Jonam (Jon., III, IV) cum ipso misericordiae exemplo, quam Ninivitis exorantibus præstitit, facili et Ezechiae (IV Reg., XX) fletibus fleci, et Achab marito Jezabelis deprecanti sanguinem ignoscere Nabuthæ (III Reg., XXI), et David agnoscenti delictum statim indulgere (II Reg., XII); malens scilicet poenitentiam peccatoris, quam mortem, utique ex misericordiae affectu (Os., VI). Si quid tale Marcionis Deus edidit vel edixit, agnoscam patrem misericordiarum. Si vero ex eo tempore hunc titulum ei adscribit, quo revelatus, quasi exinde sit pater misericordiarum, quo liberare instituit genus humanum; atquin et nos ex eo tempore negamus illum, ex quo dicitur revelatus: non potest igitur aliquid ei adscribere, quem tunc ostendit, cum aliud (5) ei adscribit. Si enim prius constaret eum esse, tunc et adscribi ei potest. Accidens enim est quod adscribitur: accidentia autem antecedit ipsius rei ostensio cui accident; maxime cum jam alterius est, quod adscribitur ei, qui prius non sit ostensus, tanto magis negabitur esse, quanto per quod affirmatur esse, ejus est, qui jam ostensus est. Sic et Testamentum Novum non alterius erit, quam qui illud repromisit; etsi non littera, at ejus spiritus, hoc erit novitas. Denique, qui litteram *tabulis lapideis* inciderat, idem et de spiritu edixerat (Joel. III, 28): *Effundam de meo spiritu in omnem carnem, Et si littera occidit, spiritus vero vivificat*, ejus utrumque est qui ait (Deut. XXXII, 39): *Ego occidam, et vivificabo; percutiam, et sanabo.* Olim duplicem vim Creatoris vindicavimus (6), et judicis et boni; (b) littera occidentis per Legem, et spiritu vivificantis per Evangelium. Non possunt duos deos facere, quæ etsi diversa, apud unum recenseri præveniant. Commemoratur et de velamine Moysi, quod faciem tegebant in contemplabilem filius Israel. Si ideo ut claritatem majorem defenderet Novi Testamenti, quod manet in gloria, quam veteris, quod evacuari habebat; hoc et meæ convenit fidei, præponenti Evangelium legi. Et vide ne magis meæ. Illic enim eris superponi quid, ubi fuerit et illud cui superponitur. At cum dicit: *Sed obtusi sunt sensus mundi*; non utique Creatoris, sed populi qui in mundo est, De Israele (7) enim di-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Carnis hic omitt. Seml.
(2) Est add. Obert.
(3) Sed add. Seml.
(4) Ubi at.

- (5) Aliquid Pan.
(6) Vindicamus Seml.
(7) Israel Obert.

COMMENTARIUS.

ideo in carne fuisse dicemur. Neque enim substantiæ carnis, Dei regnum denegatur, sed peccato. LE PA.

(a) Per expiationem eorum quæ in corpore admisit. Non abs re de purgatione post mortem subeunda, accurata quidem et diligenti, hæc intelligi poterunt. LE PA.

CAP. XI.—(b) Littera occidentis per legem. Pauli verba sunt II ad Cor. III, 6: *Littera occidit, Spiritus vivificat.* Li-

teram vocat Leges mosaicas, Spiritum Evangelium. Lex Mosaica per Evangelium abrogata, jam nihil est quam littera, corporeum aliquid quod oculis nostris legendum exhibetur. Et quamdiu stetit, corporeum aliquid præstabat. Etenim violata mortem interebat; observata, præmium felicitatis alicujus corporeæ sive terrene. Verba autem Christi Evangelio comprehensa spiritus sunt et vita. Etenim poenitentibus reus effe-

cit: *Ad hodiernum usque velamen id ipsum in corde eorum.* Figuram ostendit fuisse velamen faciei in Moyse, velaminis cordis in populo, quia nec nunc apud illos perspicitur Moyses corde, sicut nec facie tunc. Quid est ergo adhuc velatum in Moyse quod pertineat ad Paulum, si Christus Creatoris a Moyse prædictus nondum venit? Quomodo jam aperta et velata adhuc denotantur corda Judæorum, nondum exhibitis prædicationibus Moysi, id est de Christo, in quo enim intelligere deberent? Quid ad apostolum Christi alterius, si Dei sui sacramenta Judæi non intelligebant, nisi quia velamen cordis illorum ad cæcitatem, quia non perspexerant Christum, Moysi pertinebat? Denique, quod sequitur: *Cum vero converteritis ad Deum, auferetur velamen;* hoc Judæo proprie dicit, apud quem et est velamen Moysi: qui cum transierit in fidem Christi, intelligit Moysen de Christo prædicasse. Cæterum, quomodo auferetur velamentum Creatoris in Christo Dei alterius, cujus sacramenta velasse non potuit Creator, ignoti videlicet ignota? Dicit ergo, *nos jam aperta facie, utique cordis, quod velatum est in Judæis, contemplantes Christum, eadem imagine transfigurari a gloria* (qua scilicet et Moyses transfigurabatur a gloria Domini) *in gloriam:* ita corporalem Moysi illuminationem de congressu Domini, et corporale velamen de infirmitate populi proponens et spiritalem claritatem in Christo superinducens, *tantum a Domino,* inquit, *spiritum* (1), totum ordinem Moysi, figuram ignorati apud Judæos, agniti vero apud nos Christi fuisse testatur. Scimus quosdam sensus ambiguitatem pati posse, de sono pronuntiationis, aut de modo distinctionis, cum duplicitas earum intercedit. Hanc Marcion captavit sic legendo, *In quibus (a) Deus ævi hujus;* ut Creatorem ostendens Deum hujus ævi, alium suggerat Deum alterius ævi. Nos contra, sic distinguendum dicimus: *In quibus Deus;* scilicet: *ævi hujus excæcavi mentes infidelium;* in quibus, Judæis infidelibus, in quibus opertum est aliquibus Evangelium adhuc sub velamine Moysi. Illis enim Deus (Is. XXIX, 13), *labiis diligentibus eum, corde autem longe absistentibus ab eo,* minatus fuerat (Is. VI, 10): *Aure audietis, et non audietis; oculis videbitis, et non videbitis;* ei (Is. VII, 9): *nisi credideritis, nec intelligetis;* ei (Is. XXIX, 14): *auferam sapientiam sapientium, et prudentiam prudentium irritam faciam.* Hæc autem non utique de Evangelio Dei ignoti abscondendo minabatur. Ita, non (2) hujus ævi Deus, sed infide-

lium hujus ævi excæcat cor, quod Christum ejus non ultro recognoverint de Scripturis, intelligendum. Et positum in ambiguitate distinctionis hactenus tractasse, ne adversario prodesset, contentus victoriæ, ne ultro (3) possum et in totum contentionem hanc præteris e simpliciori responso. Præmanu erit scilicet (4) hujus ævi dominum diabolum interpretari, qui dixerit, propheta referente (Is. XIV, 14): *Era similis Altissimi, ponam in nubibus thronum meum;* sicut et tota hujus ævi superstitio illi mancipata est, qui excæcet infidelium corda, et in primis, apostata Marcionis. Denique, non vidit occurrentem sibi clausulam sensus: *Quoniam Deus, qui dixit ex tenebris lucem lucescere, reluxit in cordibus nostris ad illuminationem agnitionis suæ, in persona Christi.* Quis (5) dixit: *Fiat lux?* Et de illuminatione mundi, quis Christo ait (Is. XLII, 6): *Posui te in lumen nationum,* sedentium scilicet in tenebris, et in umbra mortis? Cui respondet Spiritus in psalmo, ex providentia futuri (Ps. IV, 7): *Significatum est, inquit, super nos lumen personæ tuæ, Domine.* Persona autem Dei, Christus Dominus. Unde et apostoli supra: *Qui est imago, inquit, Dei.* Igitur si Christus persona Creatoris dicentis, *Fiat lux;* et Christus, et Apostoli, et Evangelium, et velamen et Moyses, et tota series secundum testimonium clausulæ Creatoris est Dei hujus ævi, certe non ejus qui nunquam dixit: *Fiat lux.* Prætereo hic et de alia Epistola, quam nos ad Ephesios præscriptam habemus, (b) hæretici vero ad Laodicenos. Ait enim (Eph. II, 12) meminisse nationes, quod illo in tempore *eum essent sine Christo, alieni ab Israele, sine conversatione, et testamentis, et spe promissionis, etiam sine Deo* (6) *essent,* in mundo utique, etsi de Creatore. Ergo si nationes sine Deo dixit esse, Deus autem illis diabolus est, non Creator, apparet dominum ævi hujus eum intelligendum, quem nationes pro Deo receperunt, non Creatorem quem ignorant. Quale est autem ut non ejusdem habeatur thesaurus in fictilibus vasis nostris, cujus et vasa sunt? Nam si gloria Dei est in fictilibus vasis tantum thesauri haberi; vasa autem fictilia Creatoris sunt; ergo et gloria Creatoris est, cujus vasa eminentiam virtutis Dei sapiunt, et virtus ipsa. Quia propterea in vasa fictilia commissa sunt, ut eminentia ejus probaretur. Cæterum, jam non erit alterius Dei gloria, ideoque nec virtus, sed magis dedecus et infirmitas, cujus eminentiam fictilia et quidem aliena ceperunt. Quod

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Spiritu al.
(2) Etsi Venet.
(3) Nec ultra Lat.

- (4) Scilicet omitt. Venet.
(5) Sic add. Seml.
(6) Domino Ober.

COMMENTARIUS.

runt misericordiam et gratiam delictorum, et vitam æternam; quæ celestia sunt, non terrena. RIC. — *Littera occidentis.* Menander:

ἡμεῖς ὑποκρίνομεν, ὁ δὲ θεὸς ἡμῶν
ὁ καὶ ὑποκρίνομεν, καὶ ὁ θεὸς, καὶ ὁ θεός.

De littera Moysi. Chrysostomus, ὁ ὡς; τὰς λέξεις ποιεῖ, ἀναγράφει καὶ τὴν λέξιν ποιεῖ; τὴν λέξιν ὡς ἐν ἀσθενείᾳ οὐκ ἔχοντα ὁ ὡς, καὶ ὁ θεός. RIC.

(a) *Deus ævi hujus.* Cacodæmonem notat; quia dii gentium dæmonia, ut habetur in Psal. et apud Apostolum: *quorum Deus ventis est.* LE PR.

(b) *Hæretici vero ad Laodicenos.* De hac epistola adversus marcionitas etiam produciunt testimonia cap. XVII infra, ubi explicatur etiam illud, *meminisse nationes,* etc., sed longe aliis verbis magis Apostolo congruentibus. PAN.

si hinc sunt *fictilia vasa* in quibus tanta nos pati dicit, A
in quibus etiam mortificationem circumferimus Domini (1); satis ingratus Deus et injustus, si non et hanc substantiam resuscitaturus est (2), in qua pro fide ejus tanta tolerantur, in qua et mors Christi circumfertur, in qua et eminentia virtutis consecratur. Sed enim proponit: *Ut et vita Christi manifestetur in corpore nostro*, scilicet sicut et mors ejus circumfertur in corpore. De qua ergo Christi vita dicit? Qua nunc vivimus in illo? Et quomodo in sequentibus non ad visibilia, nec ad temporalia, sed ad invisibilia et ad aeterna, id est, non ad praesentia, sed ad futura exhortatur? Quod si de futura vita dicit Christi, in corpore eam dicens apparituram, manifeste carnis resurrectionem praedicavit, exteriorem quidem hominem nostrum corrumpi dicens, et non quasi aeterno interitu post mortem, verum laboribus et incommodis, de quibus praemisit, adjiciens: *Et non deficiemus*. Nam et *interiorem hominem nostrum renovari de die in diem* dicens, hic utrumque demonstrat, et corporis corruptionem ex vexatione tentationum, et animi renovationem ex contemplatione promissionum.

CAPUT XII.

Terreni (a) domicilii nostri (II Cor. V, VI, VII, XI, XII et XIII) (3): Non sic ait *habere nos domum aeternam, non manu factam in caelis* (4), quia quae manu facta sit Creatoris, intereat, in totam dissoluta post mortem. Haec enim ad mortis metum, et ad ipsius dissolutionis consolationem consolandam retrahens etiam per sequentia manifestius, eum subjicit: *Ingenere nos de isto tabernaculo corporis terreni, quod de caelo est superindui* (5) *cupientes; siquidem et despoliati non inveniemur* (6) *nudi; id est, recipiemus quod despoliati sumus, id est corpus. Et rursus: Etenim qui sumus in isto tabernaculo corporis, ingeminus quod gravemur, nolentes exui, sed superindui*. Hic enim expressit, (a) quod in prima Epistola strinxit, *Et mortui resurgent incorrupti*, qui jam obierunt; et nos mutabimur, qui in carne fuimus deprehensi a Deo. Et illi enim resurgent incorrupti, recepto scilicet corpore, et quidem integro, ut et hoc sint incorrupti: et hi propter temporis ultimum jam momentum, et propter merita vexationum Antichristi, compendium mortis; sed mutati consequentur (7), superinduti magis, quod de caelo est, quam exui corpus. Ita si hi super corpus induent coeleste illud, utique et mortui recipient corpus, super quod et ipsi induant incorruptelam de caelo: quia et de illis ait: *Necessitas est corruptivum istud induere incorruptelam, et mor-*

tale istud immortalitatem. Illi induunt, cum receperint corpus; isti superinduant, quia non amiserint corpus. Et ideo non temere dixit: *Nolentes exui corpore, sed superindui*; id est, nolentes mortem experiri, sed vitam praeveneri; ut devoretur mortale hoc a vita, dum eripietur morti per superindumentum demutationis. Ideo quia (8) ostendit hoc melius esse, ne contristemur mortis si forte praeventu, et arrhabonem nos spiritus dicit a Deo habere, quasi pignoratos in eandem spem superindumenti, et abesse a Domino, quando in carne sumus, ac propterea debere boni ducere abesse potius a corpore, et esse cum Domino, ut et mortem libenter excipiamus. Atque adeo, omnes aut nos oportere manifestari ante tribunal Christi, ut recipiat unusquisque quae per corpus admisi, sive bonam, sive malam. Si enim tunc retributio meritorum, quomodo jam aliqui eam Deo poterunt deputari? Et tribunal autem nominando, et dispositionem boni ac mali operis, utriusque sententiae iudicem ostendit, et corporum omnium representationem confirmavit. Non enim poterit, quod corpore admissum est, non corpore vindicari (9). Iniquus enim Deus, si non per id puniatur quis aut juvatur, per quod operatus est. (b) Si qua ergo conditio nova in Christo, caetera transierunt, ecce nova facta sunt omnia, impleta est Esaeae propheta (Is. XLIII, 19). Si etiam jubet ut *mundemus nos ad inquinamento carnis et sanguinis*, non substantium (10) capere regnum Dei, si et virginem sanctam destinat Ecclesiam assignare Christo, utique ut sponsam sponso; non potest imago conjungi inimico veritatis rei ipsius. Si et pseudapostolos dicit operarios dolosos, transfiguratores sui, per hypocrisin scilicet, conversationis, non predicationis adulterate reos taxat; adeo de disciplina, non de divinitate dissidebatur. Si transfiguratur Satanus in angelum lucis, non potest hoc dirigi in Creatorem. Deus enim, non angelus, Creator; in Deum lucis, non in angelum transfigurare se dictus esset, si non eum Satanam significaret, quem et nos et Marcion angelum novimus. De paradiso suus stylus est ad omnem quam patitur questionem. Hic illud forte mirabor, si proprium potuit habere paradysum Deus, nullius terrene dispositionis, nisi si etiam paradiso Creatoris precario usus esset, sicut et mundo. Et tamen hominem tollere ad caelum Creatoris, exemplum est in Helia (IV Reg. II). Magis vero mirabor Dominum optimum, percutiendi et saevienti alienum, nec proprium saltem, sed Creatoris angelum Satanam colaphizando Apostolo suo applicuisse, et ter ab eo obsecratum

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Dei Seml.
- (2) Est omitt. Ober.
- (3) Forte terrenum domicilium nostrum ex Pam.
- (4) Caelo Seml.
- (5) Superinducere Ober.

- (6) Inveniamur Pam.
- (7) Mortis mutati consequantur Lat.
- (8) Ideo qui ad. ideoque Ciaccon.
- (9) Judicari Venet. sed vindicari Lat.
- (10) Substantiam caeteri omnes nullo sensu.

COMMENTARIUS.

CAP. XII. — (a) Quod in prima Epistola strinxit. Loquitur de I Epist. ad Corinth. Annotat autem Rhebanus, accipi strinxit pro perstrinxit, hoc est obiter indicavit, vel leviter attingit. Pam.

(b) Si qua ergo conditio nova in Christo. Conditio

more Tertulliano, accipitur pro creatura, graece *κτίσις*. Consensit vero etiam cum interprete vulgato Latino vertens, Si qua, pro eo quod Isidorus clarius coin Erasmo nimis libere, Si quis. Pam.

non concessisse. Emendat igitur et deus Marcionis secundum Creatorem, elatos emulantes, ut deponentem scilicet de solo dynastis. Aut numquid ipso est qui et in corpus Job dedit Satanæ potestatem, ut virtus in infirmitate comprobaretur? Quid et formam Legis adhuc tenet Galatarum castigator, in tribus festibus præfinitis statutorum omne verbum? Quid et non parum se peccatoribus comminatur, leuissimi Dei prædictor? Imo et ipsam durius agendi in præsentia potestatem a Domino datam sibi adfirmat. Nega nunc, hæretice, timere Deum tuum, cujus Apostolus timebatur.

CAPUT XIII.

Quando opusculum profligatur, breviter jam retractanda sunt quæ rursus occurrunt; quedam vero iramittenda quæ sæpius occurrerunt. Piget de Lege adhuc congregari, qui toties (1) probaverim concessionem (2) ejus nullum argumentum præstare diversi Dei, in Christo prædicatam scilicet, et repromissam in Christum apud Creatorem, quatenus et ipse Apostolus (3) legem plurimum videtur excludere (Rom. I, II, III, V, VI, VII). Sed et iudicem Deum ab Apostolo circumferri sæpe jam ostendimus, et in iudice ultorem, et creatorem in ultore. Itaque et hic cum dicit: *Non enim me pudet Evangelii; virtus enim Dei est in salutem omni credenti, Judeo et Græco, quia iustitia Dei in eo revelatur, ex fide in fidem; sine dabo et Evangelium et salutem justo Deo deputat, non bono, ut ita dixerim, secundum hæretici distinctionem, transferent ex fide Legis in fidem Evangelii; suæ utique Legis, et sui Evangelii. Quoniam et iram (4) dicit revelari de celo super impietatem et injustitiam hominum, qui veritatem in injustitia detinent* (5). Cujus Dei ira? utique Creatoris. Ergo et veritas ejus erit ejus et ira, quæ revelari habet in ultionem veritatis. Etiam adjiciens: *Schæus autem iudicium Dei secundum veritatem esse; et iram ipsam probavit, ex qua venit iudicium pro veritate, et veritatem rursus ejusdem Dei confirmavit, ejus iram probavit probando iudicium. Aliud est, si veritatem Dei alterius in iustitia detentam Creator iratus ulciscitur.* (a) Quantas autem foveas in ista vel maxime Epistola Marcion fecerit, auferendo quæ voluit, de nostri Instrumenti integritate patebit. Mihi sufficit quæ proinde eradenda non vidit, quasi negligentias et cæcitates ejus accipere. Si enim iudicabit Deus occulta hominum, tam eorum qui in lege deliquerunt, quam eorum qui sine lege, quia et hi legem ignorant, et natura faciunt quæ sunt legis;

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Congredi, quoties *Seml.*
- (2) Cessionem *Fran.*
- (3) Quamvis et ipsa Epistola *Lat.*
- (4) Dei *add. Fran.*
- (5) Detineant *Ober.*
- (6) Ignorantes natura *Claecon.*

utique is Deus iudicabit, cujus sunt et lex, et ipsa natura (6) quæ legis est instar ignorantibus legem. Judiciali autem quomodo? *Secundum Evangelium, inquit, per Christum.* Ergo et Evangelium et Christus illius sunt, cujus et lex et natura, quæ per Evangelium et Christum vindicabuntur, adeo illo iudicio Dei quod et supra, secundum veritatem. Ergo qua defendenda reveletur de celo ira, non nisi a Deo ira; ita et hic sensus pristino coherens, in quo iudicium Creatoris edicitur, non potest in alium Deum referri, qui nec iudicat, nec irascitur; sed in illum, cujus dum (7) hæc sunt, iudicium dico et iram (8), etiam illa ipsius sint necesse est, per quem hæc habent transigi, Evangelium et Christus, et ideo vehitur in transgressores Legis, *docentes non furari, et furantes, ut homo Dei legis, non ut Creatorem ipsum his modis tangens, qui et furari vetans, fraudem mandaverit in Ægyptios auri et argenti, quemadmodum et cætera in illo retorquet.* Scilicet Apostolus verebatur iudicium Deo palam facere, a quo non verebatur, divertisse? Adeo autem Iudæos incesserat, ut ingesserit prophetica increpationem. *Propter ros nomen Dei blasphematur.* Quam ergo perversum, ut ipse blasphemaret eum, cujus blasphemandi causa malos exprobrat! Præfert et circumcisionem cordis præputiationi: apud Deum (9) Legis, est facta circumcisio cordis, non carnis; spiritu, non littera. Quod si hæc est circumcisio Hieremie (Jerem. IV, 4): *Et circumcidemini præputia cordis, sicut et Moyses (Deut. X, 16) (10): Circumcidemini duricordiam vestram; ejus erit spiritus circumcidens cor, ejus et littera metens carnem ejus; et Iudæus qui in occulto, ejus et Iudæus in aperto; quia nec Iudæum nominare vellet Apostolus, non Iudæorum Dei servum. Tunc lex, nunc iustitia Dei per fidem Christi.* Quæ est ista distinctio? Servivit Deus tuus dispositioni Creatoris, dans ei tempus et Legi ejus; an ejus tunc, cujus et nunc? ejus lex, cujus et fides. Christi distinctio dispositionum est, non deorum. (b) Monet justificatos ex fide Christi, non ex lege, pacem ad Deum habere. Ad quem? Cujus nunquam fuimus hostes, an ejus legi et naturæ rebellavimus? Nam si in eum competit pax cum quo fuit bellum, ei et justificabimur, et ejus erit Christus, ex ejus fide justificabimur, ad ejus pacem competit redigi hostes ejus aliquando. *Lex autem, inquit, subintroivit, ut abundaret delictum. Quare? Ut superabundaret, inquit, gratia.* Cujus Dei gratia, si non ejus et lex? nisi si Creator ideo (c) legem (11)

COMMENTARIUS.

CAP. XIII. — (a) Quantas autem foveas in ista vel maxime Epist. Indicat se dumtaxat tractare, quæ Marcion eradenda non videt, cum tamen absterulerit quæ voluit; hinc factum, ut paucissimos locos Epistolæ prolississime in medium producat, sicut etiam B. Epiph. Eodem pertinent quæ habet cap. seq.: Satis

et hic amplissimum, etc. *PAM.*

(b) Monet justificatos ex fide, etc., pacem ad Deum habere. In his verbis initio cap. V, omisso toto cap. IV Epistolæ ad Romanos legit Auctor *ἡσυχίας*, pro eo quod alii *ἡσυχίας*, habemus. *PAM.*

(c) Legem intercalavit. Id est, inquit, Rhenanus, in-

- (7) Dum abest *Par.*
- (8) Ira *Seml.*
- (9) Enim *add. Fran.*
- (10) Moyses *Pam.*
- (11) Legem *deest Rhen.*

intercalavit, ut negotium procuraret gratia Dei A
alterius, et quidem æmuli, ne dixerim ignoti;
ut quemadmodum apud ipsum regnaverat peccatum in
mortem, ita et gratia regnaret in justitia in vitam per
Jesum Christum, adversarium ipsius. Propter hoc,
omnia concluserat lex Creatoris sub delictum, et to-
tum mundum deduxerat in reatum, et omne os ob-
struxerat, ne qui gloriaretur per illam; ut gratia
servaretur in gloriam Christi, non Creatoris, sed
Marcionis. Possum et hic de substantia Christi præ-
sternere, ex prospectu questionis subsecuturæ. *Mor-
tuos enim nos inquit Legi (a).* Ergo corpus Christi;
et (1) potest corpus contendere, non statim caro.
Sed et quæcumque substantia sit, cum ejus nomi-
nat corpus, quem subjicit ex mortuis resurrexisse,
non potest aliud corpus intelligi, quam carnis, in
quam lex mortis est dicta. Ecce autem et testimo-
nium prohibet legi, et causa delicti eam excusat.
Quid ergo dicemus? Quia lex peccatum? Absit. Er-
ubescere, Marcion. *Absit.* Abominatur Apostolus crimi-
nationem legis. *Sed ego delictum non scio, nisi per le-
gem.* O summum ex hoc præconium legis, per quam
liquuit (2) delictum latere (3)! Non ergo lex
adnoxit, sed peccatum per præcepti occasionem. Quid
Deo imputas Legis, quod Legi ejus Apostolus impu-
tare non audeat? Atquin et accumulatur: *Lex sancta, et
præceptum ejus justum et bonum.* Si taliter veneratur
legem Creatoris, quomodo ipsum destruat nescio.
Quis discernit duos deos, justum alium, bonum
alium; cum is utrumque debeat credi: ejus præ-
ceptum et bonum et justum est? Si autem et spirita-
lem confirmat legem, utique et propheticam, utique
et figuratam. Debeo enim et hinc constituere Chri-
stum in lege figurate prædicatum, quo nec a Judæis
omnibus potuerit agnosci.

CAPUT XIV.

(Rom. VIII, X, XI, XII, XIII, XIV) Hunc si Pater
nisi in similitudinem carnis peccati, non ideo phan-
tasma dicitur caro quæ in illo videbatur. Peccatum
enim carni supra adscripsit, et illam fecit legem pec-
cati habitantem in membris suis, et adversantem le-
gi sensus. Ob hoc igitur missum Filium in similitudi-
nem carnis peccati, ut peccati carnem simili substan-
tia redimeret, id est carnea, quæ peccatrici carni si-

millis esset, cum peccatrix ipsa non esset, nam et hæc
erit Dei virtus, in substantia pari perficere salutem.
Non enim magnum, si spiritus Dei carnem remedia-
ret; sed si caro consimilis peccatrici, dum caro est,
sed non peccati. Ita similitudo ad titulum peccati
pertinebit, non ad substantiam mendacium. Nam nec
addidisset peccati, si substantiæ similitudinem vellet
intelligi, ut negaret veritatem. Tantum enim carnis
posuisset, non et peccati. Cum vero tunc sic struxerit
(4), carnis peccati, et substantiam confirmavit,
id est carnem, et similitudinem ad vitium substan-
tiæ retulit, id est ad peccatum. Puta nunc similitudi-
nem substantiæ dictam, non ideo negabitur sub-
stantiæ veritas. Cur ergo similis vera? Quia vera
quidem, sed non ex semine; de statu similis, sed (5)
vera de censu, non vero dissimilis (6). Cæterum,
similitudo in contrariis nulla est. Spiritus non
diceretur carnis similitudo, quia nec caro similitudi-
nem spiritus caperet; sed phantasma diceretur, si
id quod non erat; videbatur. Similitudo autem dicitur,
cum est quod videtur. Est enim, dum alterius
par est. (b) Phantasma autem (7), quia (8) hoc
tantum (9) est, non est similitudo. Et hic autem ip-
se edisserens, quomodo noli esse nos in carne, cum
simus in carne; ut scilicet non simus in (10) operi-
bus carnis, ostendit hac ratione scripsisse (1 Cor.,
XV, 50); *Caro et sanguis regnum Dei consequi non
possunt; non substantiam damnans, sed opera ejus;*
quia possunt non admitti a nobis in carne ad-
huc positis, non ad reatum substantiæ, sed ad con-
versationis pertinebunt. Item, *si corpus quidem mor-
tuum propter delictum* (adeo non animæ, sed corporis
mors est), *spiritus autem vita propter justitiam;* et
utique obvenit vita propter justitiam, cui mors ob-
venit propter delictum, id est corpori. Non enim ali-
cui restituitur quid, nisi quid aliud amisit; et ita erit
resurrectio mortuorum, dum est corporum. Nam
et (11) subiungit: *Qui suscitavit Christum a mortuis,
vivificabit et mortalia corpora vestra.* Adeo et carnis
resurrectionem confirmavit, absque qua nec corpus
aliud dici capit, nec mortale aliud intelligi, et Chri-
sti substantiam corporalem probavit. Siquidem proinde
vivificabuntur et mortalia corpora nostra, quem-
admodum et ille resuscitatus est, non alias proinde

LECTIONES VARIANTES.

(1) Legi per corpus Christi. Ergo Ciaccon.

(2) Licuit Seml. Oberth.

(3) Latens Ciaccon.

(4) Tunc sic struxit Seml. utramque substruxerit Lat.

(5) Et Lat.

(6) Vera de simili Lat.

D (7) Autem negl. al.

(8) Quia al.

(9) Pro hoc tantum vult Lat. contentum.

(10) Ex Seml.

(11) Et omil. Pan.

COMMENTARIUS.

terjecit, interposuit, interseruit, medium immisit: nam
hic id significat intercalare. Ejus verbi meminit Macro-
bius, etiam de ratione intercalandi abunde disserens.
Julius Cæsar instituit ut unus dies quarto quoque an-
no intercalaretur, hoc est insereretur; unde bissex-
tilem annum Plinius intercalarem vocat, et Livius
mensem dixit intercalarium. Græci ἀπὸ τοῦ μηνὸς appel-
lant et ἀπὸ τοῦ μηνός. PAN.

(a) Mortuos enim nos inquit Legi. Etiam hoc ex

persona Marcionis, et ex corrupta ejus scriptura,
quippe qui verterit, *mortuos nos legi*, ubi Apostolus
dicit, *mortuos peccato*. Rom. VI, sub initium cap. Sed
recte eum confutat ex sequentibus verbis, ubi subjicit
Christum ex mortuis resurrexisse. PAN.

CAP. XIV.—(b) Phantasma autem. De quo pluribus
ante disseruit contra Marcionem, Christo carnem
phantasticam et phantasma, non verum corpus tri-
buentem. LE PA.

de, nisi quia (1) in corpore. Salio et hic amplissimum abruptum intereisa Scriptura; sed apprehendo testimonium perhibentem Apostolum Israeli quod zelum Dei habeant, sui utique, non tamen per scientiam. Deum enim, inquit, ignorantes, et suam iustitiam sistere quærentes, non subiecerunt se iustitiæ Dei. Finis enim legis Christus in iustitiam (2) omni credenti. Hic erit argumentatio hæretici, quasi Deum superiorem ignoraverint Judæi, qui adversus eum iustitiam suam, id est, legis suæ constituerint, non recipientes Christum finem legis. Cor ergo et zelo eorum erga Deum proprium testimonium perhibet, si non et inscientiam erga eundem Deum eis exprobat? quod zelo quidem Dei agerentur, sed non per scientiam; ignorantes scilicet eum, dum dispositiones ejus in Christo ignorant consummationem legi statuturo (3), atque ita suam iustitiam tuerentur adversus illum. Atque adeo ipse Creator et ignorantiam erga se eorum contestatur (Is. I, 3): *Israel me non agnovit, et populus meus me non intellexit*; et quod iustitiam suam magis sisterent, docentes doctrinas præcepta hominum (Is. XXIX, 13), nec non et (Ps. II, 2) congregati essent adversus Dominum, et adversus Christum ipsius, ex inscientia scilicet. Nihil igitur potest in alium Deum exponi, quod compellit in Creatorem, quia et alias immerito Apostolus Judæos de ignorantia sugillasset erga Deum ignotum. Quid enim deliquerant, si iustitiam Dei sui adversus eum sistebant, quem ignorabant? Atquin exclamat: (a) *O profundum divitiarum et sapientiae Dei, et (b) investigabiles viae ejus!* Unde illa (4) eruptio? Ex recordatione scilicet Scripturarum, quas retro revolverat, ex contemplatione sacramentorum, quæ supra disseruerat in fidem Christi, ex lege venientem. Hæc si Marcion de industria non (5) erasit, quid apostolus ejus exclamat, nullas intoens divitias Dei tam pauperis et egeni quam qui nihil condidit, nihil prædicavit, nihil denique habuit, ut qui in aliena descendit? Sed enim et opes et divitiæ Creatoris olim absconditæ, nunc resecratae reprimiserat (Is. XLV, 3): *Et dabo illis thesauros occultos, invisibiles aperiam eis*. Inde ergo exclamatum est: *O profundum divitiarum et sapientiae Dei!* cujus jam thesauri patebant. Id Esaiæ, et (6) sequentia de ejusdem prophete instrumento (Is. XL, 13): *Quis enim cognovit sensum Domini; aut quis consiliarius ejus fuit? Quis porrexit ei, et retribuetur illi?* Qui tanta de Scripturis ademisti, quid ista servasti, quasi non et hæc Creatoris? Plane novi Dei præcepta

A videamus. Odio, inquit, habentes malum, et bono adherentes. Aliud est enim apud Creatorem. Auserte malum de vobis, et (Ps. XXXIII, 14) *declina a malo, et fac bonum. Amore fraternitatis invicem affectuosi*. Non enim id ipsum est: *Diliges proximum tanquam te? Spe gaudentes; utique Dei: Bonum est enim (Ps. CXVII) sperare in Dominum (7), quam sperare in magistratus. Pressuram sustinentes: Exaudiet enim (Ps. XIX, 1) te Dominus in die pressura. Habes Psalmum. Benedicite, et nolite maledicere; quis hoc docebit, quam qui omnia benedictionibus condidit? Non altum sapientes, sed humilibus assentantes (8), ne sitis apud vos sapientes; vos enim audiuistis per Esaiam (Is. V, 21). Malum pro malo nemini retribueritis; et (Levit. XIX, 18): *Maltitia fratris vestri ne memineritis* (9). *Nec vosmetipsos ulciscentes: Nihil enim (Deut. XXXII, 35) vindictam, et ego vindicabo, dicit Dominus. Pacem cum omnibus (10) hominibus habetote*; ergo et legalis talio non retributionem injuriæ permittebat, sed inceptionem metu retributionis comprimebat. Merito itaque totam Creatoris disciplinam principali præcepto ejus conclusit: *Diliges proximum tanquam te*. Hoc Legis supplementum si ex ipsa Lege est, quis sit Deus Legis jam ignoro (metuo ne deus Marcionis); si vero Evangelium Christi hoc præcepto adimpletur, Christi autem non est (11) Creatoris, quo jam contendimus? Dixerit Christus, an non: *Ego non veni legem dissolvere, sed implere (Matt. V, 17)?* Frustra de ista sententia neganda (c) Ponticus laboravit. Si Evangelium Legem non adimplevit, ecce Lex Evangelium adimplevit. Bene autem quod et in clausula tribunal Christi comminatur, utique iudicis et ultoris, utique Creatoris; illum certe constituens promerendum, quem intentat timendum, etiamsi alium prædicaret.*

CAPUT XV.

Brevioribus quoque Epistolis non pigebit intendere: est sapor et in paucis. *Occiderant Judæi prophetas suos*. Possum dicere: Quid ad apostolum Dei alterius, et quidem optimi, qui nec suorum delicta damnare dicatur, quique et ipse prophetas eosdem destruendo quodammodo perimat? Quid enim (12) mali admisit apud illum Israel, si occidit quos et ille reprobat? si prior inimicam in eos sententiam statuit? Deliquit autem apud Deum ipsorum. Is (13) exprobravit iniquitatem, ad quem pertinet læsus; certe quivis alius, quam adversarius læsi. Sed nec onerasset illos, imputando etiam Domini necem, qui et Dominum inter-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Qua Jun.
- (2) Justitia Seml. Oberth.
- (3) Staturo Rig. staturo Venet.
- (4) Enim Lat. ista Jun.
- (5) Non omitt. Pam. sed est in cod. Wom.
- (6) Patebant de Isaiæ, ut Lat.
- (7) Domino Oberth.

- (8) Adsectantes Venet.
- (9) Memineris Jun.
- (10) Omnibus omitt. Seml.
- (11) Et Lat.
- (12) Enim omitt. Seml.
- (13) Et add. Seml.

COMMENTARIUS.

(a) *O profundum divitiarum.* à πᾶσι; pro quo Vulgata: *O altitudo*. Le Pr.

(b) *Investigabiles.* Quoniam in græco est ἀνεξετάστοι id est, non restigabiles, bene multi legendum censent

investigabiles, id est qui investigari nequeunt. Le Pr.

(c) *Ponticus laboravit.* Optime coniecit Rhenanus legendum Ponticus, pro Pontus, hoc est Marcione Ponto oriundus. Le Pr.

fecerunt, dicendo, et prophetas suos; licet suos ad-
 jectio sit haeretici. Quid enim tam acerbum, si alte-
 rius Dei predicatorem Christum interemerunt, qui
 sui Dei prophetas contrucidaverunt? Status autem
 exaggerationis, quod et Dominum et famulos ejus per-
 emissent. Denique, si alterius Dei Christum, alte-
 rius prophetas peremerunt, aequavit impietates, non
 exaggeravit. Equanda autem non fuit; ergo exag-
 gerari non potuit, nisi in eundem Dominum com-
 missa, ex utroque titulo. Ergo ejusdem Dei Christus
 et prophetae. Quam autem sanctitatem nostram volun-
 tatem Dei dicat, ex contrariis quae prohibet, agnos-
 ceres. Abstineret (1) inquit, a stupro, non a matri-
 monio. Scire unumquemque suum vas in honore tractare.
 Quomodo? Dum non in libidine, qua gentes; libido
 autem nec apud gentes matrimonio adscribitur, sed
 extraordinariis, et non naturalibus et portentosis.
 Sanctitas luxuriae est turpitudini (a) quoque et immun-
 ditiae (2) contraria, quae non matrimonium exclu-
 dat, sed libidinem; quae vas nostrum in honore ma-
 trimonii tractet. Hunc autem locum, salva alterius,
 id est, plenioris sanctitatis praelatione, tractaverim, con-
 tinentiam et virginitatem nuptiis anteponeis (3), sed
 non prohibitis; destructores enim Dei nuptiarum,
 non sectatores castitatis retundo. Alii eos qui rema-
 neant in adventum (5) Christi, cum eis qui mortui in
 Christo primi resurgent, quod in nubibus auferentur in
 aera (4) obviam Domino. Agnosco his jam tunc pro-
 spectis mirari substantias celestes ipsam Hierusalem
 quae sursum est (Gal. IV, 26), et per Esaiam (Is.
 LX, 8) pronuntiare; Quinam hic velut nubes volant,
 tanquam columbae cum pulis ad me? Hunc ascensum
 si Christus nobis praeparavit, erit ille Christus de
 quo Osee (5) (Am. IX, 6): Qui ascensum suum
 aedificat in caelos, utique sibi et suis. Exinde, a quo
 sperabo nunc, nisi a quo haec audivi? Quem spiritum
 prohibet extinguere? et quas prophetias vetat nihil (6)
 haberi? utique non Creatoris spiritum, nec Creatoris
 prophetias secundum Marcionem; quae enim des-
 truxit, ipse jam exstinxit, et nihil fecit, nec potest
 prohibere quae nihil fecit. Ergo inenimbit Marcioni
 exhibere hodie apud Ecclesiam suam exinde spiritum
 dei sui qui non sit exstinguendus, et prophetias quae
 non sint nihili habendae. Et si exhibuit quod putat,
 sciat (7) nos quodcumque illud ad formam spiri-
 talis et propheticae gratiae atque virtutis provocaturos,

A ut et futura praenuntiet, et occulta cordis revelet, et
 sacramenta edisserat. Cum nihil tale protulerit ad
 probandum, nos proferemus et spiritum et prophetias
 Creatoris, secundum ipsum praedicantes. Atque ita
 constabit Apostolus (8) de quibus dixerit, de eis
 scilicet quae futura erant in Ecclesia ejus dei, qui
 dum est, spiritus quoque ejus (9) operatur, et
 promissio celebratur. Ago nunc, qui salutem car-
 nis abnuitis, et si quando corpus in huiusmodi prae-
 nominatur, aliud nescio quid interpretamini illud,
 quam substantiam carnis; quomodo Apostolus omnes
 in novis substantiis, certis nominibus distinguit, et
 omnes in uno voto constituit salutis, optans ut spi-
 ritus noster et corpus et anima sine querela in adven-
 tum Domini et saluificatoris nostri Christi conserven-
 tur? Nam et animam posuit et corpus, tam diuis res
 quam diversas: licet enim et anima corpus alii
 quod suae qualitatis, sicut et spiritus; cum tamen et
 corpus et anima distincte nominantur, habet ani-
 ma (10) suum vocabulum proprium, non egens com-
 muni vocabulo corporis; id relinquitur carni, quae
 non nominata proprio, communi utatur necesse est.
 Etenim aliam substantiam in homine non video post
 spiritum et animam, cui vocabulum corporis accom-
 modetur, praeter carnem. Hanc totiens in corporis
 nomine intelligens, quotiens non nominatur; multo
 magis hic, cum quae dicitur corpus, suo nomine ap-
 pellatur.

CAPUT XVI.

(In Ep. II ad Thess.) Cogimur quaedam identidem
 iterare, ut cohaerentia eis confirmemus. Dominum et hoc
 retributorem utriusque meriti, dicimus circumferri
 ab Apostolo, aut Creatorem, aut (quod nolit Marcion)
 parem Creatoris, apud quem (c) iustum sui afflictio-
 ribus nostris rependi afflictionem, et nobis qui afflic-
 temur requiem, in revelatione Domini Jesu venientis
 a caelo cum angelis virtutis suae, et in flamma ignis. Sed
 flammam et ignem delendo (d) haereticus exstinxit,
 ne scilicet nostratem Deum faceret. Lucet tamen
 vanitas liturae. Cum enim ad ultionem venturum scri-
 bat Apostolus Dominum exigendam de eis qui Deum
 ignorent, et qui non obaudiant Evangelio, quos ait po-
 enam (11) luituros, exitialem, aeternam, a facie Do-
 mini, et a gloria valentiae ejus; aequitur ut flammam
 ignis inducat, scilicet veniens ad puniendum; ita ut
 D in hoc, nolente Marcione, crematoris Dei Christus

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Enim add. Ober. post Semi.
- (2) Portentosis-Luxuria est, turp. q. et im. non Athen.
- (3) Adventu Semi.
- (4) Acre Ober.
- (5) Amos vult sur., et merito.
- (6) Nihil Pam.

- (7) Scias Venet.
- (8) Apostolum Pam.
- (9) Eis Semi. mendose.
- (10) Animam Venet. mendose.
- (11) Poenam quos ait Lat.

COMMENTARIUS.

CAP. XV.—(a) Sanctitas luxuriae est turpitudini, etc.
 Non adeo textui consentiunt qui legunt luxuria, et
 qui adeo notam Tertulliano impingunt male habitum
 matrimonii; nam quae sequitur particula, non, du-
 bium omne tollit. LE PR.

(b) Continentiam et virginitatem nuptiis anteponeis.
 Qui virginitatis vota et continentiae insectantur haec-

retici, ad hunc locum advertant, aliisque plurimos
 apud hunc scriptorem, de Cultu fem., de Virg. vel.,
 et lib. I ad Uxor. LE PR.

CAP. XVI.—(c) Iustum sui afflictionibus nostris. Sic
 istud verbum II Thessal. I. Græce δὲ ἀποδοῦναι τοῖς δικαίοις
 ἀμείν. PAM.

(d) Sed flammam et ignem delendo. Vel hinc patet

est (1), et in illo Creatoris est, quod etiam de ignorantibus Dominum ulciscitur, id est de ethnicis. Secus enim posuit *Evangelio non obdientes*, sive christianos peccatores, sive Judæos. Porro de ethnicis exigere pœnas, qui Evangelium forte non norint, non est Dei ejus qui naturaliter sit ignotus, nec usquam nisi in Evangelio sit revelatus, non omnibus scibilis. Creatori autem etiam naturalis agnitio debetur ex operibus intelligendo, et exinde in pleniorē notitiam requirendo. Illius est ergo etiam ignorantes Deum plectere, quem non liceat ignorari (2). Ipsum quod ait: *A facie Domini et a gloria valentia ejus*, verbis usus Esaiæ (Is. II, 19): ex ipsa causa eundem sapit Dominum consurgentem, ut comminuat terram. Quis autem est (a) *homo delicti, filius perditionis, quem revelari prius oportet ante Domini adventum, extollens se super omne quod Deus dicitur, et omnem religionem; confessus* (3) in templo Dei et Deum se jactaturus? Secundum nos quidem Antichristus, ut docent veteres et novæ prophetiæ: ut Joannes apostolus, qui jam antichristos dicit (I Joan. IV, 1, 2) processisse in mundum, præcursores Antichristi spiritus, negantes Christum in carne venisse, et solventes Jesum, scilicet in Deo Creatore. Secundum vero Marcionem, nescio, ne Christus sit (4) Creatoris: nondum enim (5) venit apud illum. Quisquis est (6) autem ex duobus, querro, cur veniat in omni virtute et signis et ostentis mendacii? Propterea, inquit, quod dilectionem veritatis non susceperint, ut salvi essent; et propter hoc erit (7) eis instinctum fallaciæ, ut judicentur omnes qui non crediderunt veritati, sed consenserunt iniquitati. Igitur si Antichristus est (8) secundum Creatorem (9), Deus erit Creator, qui eum mittit ad impingendos eos in errorem, qui non crediderunt veritati ut salvi fierent, ejusdem erit veritas et salus, qui ex submissis erroris ulciscitur, id est Creatoris, cui et competit zelus ipse errore decipere quos veritate non cepit. Si vero non est antichristus secundum nos, ergo Christus est Creatoris secundum Marcionem. Et quale erit ut ad ulciscendam veritatem suam, Christum Creatori (10) submittat? Sed et si (11) de Antichristo consenti, proinde dixerim,

A quale est, ut illi *Satanas* angelus Creatoris sit necessarius, et occidatur ab eo, habens fallaciæ operatione fungi Creatori? In summa, si indubitatum est ejus esse et angelum, et veritatem, et salutem, ejus et ira, et emulatio, et fallaciæ immissio adversus contemptores et desultores, etiam adversus ignorantes (ut jam et Marcion de gradu cedat, Deum quoque zeloten concedens), quis dignus irasecetur? Puto, qui a primordio rerum naturam (12) operibus, beneficiis, plagis, prædicationibus (13), testibus ad agnitionem sui præstruxit, nec tamen agnitus est; an (14) qui semel unico (15) Evangelii instrumento, et ipso incerto, nec palam alium Deum prædicante, productus est? Ita cui competit vindicta, et competit materia vindictæ: Evangelium dico, et veritas, et salus. B Jubere autem operari eum qui velit manducare, ejus disciplina est qui bovi trituranti os liberum jussit.

CAPUT XVII.

Ecclesiæ quidem veritate Epistolam istam ad Ephesios habemus emissam (In Ep. ad Eph. I et II), non ad Laodicenos (b); sed Marcion ei titulum aliquando interpolare gestiit, quasi et in isto diligentissimus explorator. Nihil autem de titulis interest, cum ad omnes Apostolos scripserit, dum ad quosdam; certe tamen enim Deum prædicans in Christo, cui competunt quæ prædicantur. Cui ergo competent secundum boni existimationem, quam proposuerit in sacramento voluntatis quæ, in dispensationem adimplentionis temporum (ut ita dixerim, sicut verbum illud in græco sonat) recapitulare (id est, ad initium redigere, vel ab initio recensere) omnia in Christo, quæ in cælis, et quæ in terris; nisi ejus erunt omnia ab initio, etiam ipsum initium, a quo et tempora et temporum adimplentiones (16), dispensatio, ob quam omnia ad initium recensentur in Christo? Alterius autem Dei, quod initium, id est unde, ejus opus nullum? quæ tempora sine initio? quæ adimpletio sine temporibus? quæ dispensatio sine adimplentione? denique, quid in terris egit jam olim, ut longa aliqua temporum adimplendorum dispensatio reputetur, ad recensenda omnia in Christo, etiam quæ in cælis? Nec in cælis autem res ab altero actas existimabimus quæcumque

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Est omitt. Pam.
- (2) Ignorare Pam.
- (3) Consecuturus al.
- (4) Nisi sit Christus Wouw. ne Christus sit Seml.
- (5) Enim omitt. Pam.
- (6) Est omitt. Fran.
- (7) Dabit Lat.
- (8) Et Pam.

- (9) Secundum nos, et Deus cod. Wouw.
- (10) Creatoris cod. Wouw.
- (11) Si omitt. Pam.
- (12) Naturæ cod. Wouw.
- (13) Prædicationum Pam.
- (14) Nec cod. Wouw.
- (15) Unico cod. Wouw.
- (16) Et inser. Jun.

COMMENTARIUS.

verum esse quod scribit B. Epiphanius adversus Marcionem nihil se etiam tractare de hac Epistola, quod nimum jam pervertit. Pam.

(a) *Homo delicti*. Satis explicat statim qui sit homo delicti, Antichristus scilicet; quo nomine Marcionitas appellat, qui eadem perpetrasset videntur quæ de Antichristo prædicta sunt. Le Pa.

CAP. XVII.—(b) *Non ad Laodicenos*. Errant sano qui putant Epistolam fuisse ad Laodicenos scriptam, quam hic innuere videtur ex Marcione Tertullianus; nam quæ fragmenta citantur habentur cap. IV Epist. ad Ephes.

Errorem dedit interpretatio parum accurata IV ad Coloss. ubi habetur *τῶν ἐκ Λαοδικείας*, verterunt enim eam quæ est ad Laodicenses, cum vertendum esset eam quæ ex urbe Laodiceæ. Epistola illa quæ hodie circumfertur, apocrypha videtur et supposititia. Beatus Hieron. de Epist. illa ad Laod. falsa et explorenda loquitur: putantque nonnulli primam esse ad Timotheum quæ Laodicæ scripta est. Inscripterat autem Marcion Epistolam ad Laodicenos, quæ nobis est ad Ephesios. Le Pa.

sunt, quam ab eo, a quo et in terris acta (1) omnibus constat. Quod si non capit alterius omnia ista deputari ab initio quam Creatoris, quis credet ab alio ea recenseri in Christum alium et non a suo auctore, et in suum Christum? Si Creatoris sunt, diversa sint necesse est a diversa Deo. Si diversa, utique contraria. Quomodo ergo contraria recenseantur in eum a quo denique destruuntur? Nam et sequentia quem renuntiant Christum, cum dicit, *Ut simus in laudem gloriæ nos qui (a) præspervimus in Christum?* Qui enim præspervasse potuerunt, id est, ante sperasse in Deum, quam venisset; nisi Judæi, quibus Christus prænuntiabatur ab initio? qui ergo prænuntiabatur, ille et præspervabatur. Atque adeo hoc ad se, id est, ad Judæos refert, ut distinctionem faciat, conversus ad nationes: *In quo et vos cum audissetis sermonem veritatis, Evangelium, in quo credidistis, et signati estis Spiritu promissionis ejus sancto. Cujus promissionis? Factæ per Joëlem (Joel. II): In novissimis diebus effundam de meo spiritu in omnem carnem; id est, et in nationes. Ita et Spiritus et Evangelium in eo erit Christo, qui præspervabatur, dum prædicabatur. Sed et Pater gloriæ ille est, cujus Christus rex gloriæ canitur in Psalmo ascendens (Ps. XXIII, 10): Quis est iste rex gloriæ? Dominus virtutum ipse est rex gloriæ. Ab illo spiritus sapientiæ optatur, apud quem hæc quoque spiritualium species enumerantur inter septem spiritus per Esaiam (Is. XI): Ille dabit illuminatos cordis oculos, qui etiam exteriores oculos luce ditavit, cui displicet cæcitas populi (Is. XLII, 19): Et quis cæcus, nisi pueri mei? Et: Ecce cæci sunt famuli Dei. Apud illum sunt et divitiæ hereditatis in sanctis, qui eam hereditatem ex vocatione nationum repromisit (Ps. II, 8): Postula de me, et dabo tibi gentes hereditatem tuam. Ille inoperatus est in Christum valentiam suam, suscitando eum a mortuis, et collocando eum ad dexteram suam, et subjiendo omnia, qui et dixit (Ps. CIX): Sede ad dexteram meam, donec ponam inimicos tuos scabellum pedum tuorum. Quia et alibi spiritus ad Patrem de Filio (Ps. VIII, 7): Omnia subjecti sub pedibus ejus. Si ex his alius deus et alius christus infertur quæ recognoscuntur in Creatore, queramus jam Creatorem. Plane puto invenimus, cum dicit: Illos delictis mortuos, in quibus ingressi erant, secundum ævum mundi hujus, secundum principem potestatis aeris hujus (2), qui operatur in filiis incredulitatis. Sed mundum non potest et hic pro Deo mundi Marcion interpretari. Non enim simile est creatum creatori, factum factori, mundus Deo. Sed nec princeps potestatis aeris dicitur, qui est princeps potestatis sæculorum. Numquam enim præ-*

ses superiorum de inferioribus notatur, nec et inferiora ipsi deputentur. Sed nec incredulitatis operator videri potest, quam ipse potius a Judæis et a nationibus patitur. Sufficit igitur, si hæc non cadunt in Creatorem. Si autem et est in quem magis competant (3), utique magis hoc Apostolus scilicet. Quis iste? Sine dubio ille, qui ipsi Creatori filios incredulitatis obstruit, aere isto potitus, sicut dicere eum propheta (4) refert (Is. XIV, 14): *Ponam in nubibus thronum meum, ero similis Altissimo.* Hic erit diabolus, quem et alibi, (si tamen ita et Apostolum legi volunt) *Deum ævi hujus agnoscemus.* Ita enim totum sæculum mendacio divinitatis implevit. Qui plane si non fuisset, tunc hæc in Creatorem spectasse potuissent. Sed et in judaismo conversatus (5) Apostolus, non quia interposuit de delictis, in quibus et nos omnes conversati sumus, ideo delictorum dominum et principem aeris hujus Creatorem præstat intelligi; sed quia in judaismo unus fuerat de filiis incredulitatis, diabolus habens operatorem, cum persequeretur Ecclesiam et Christum Creatoris. Propter quod et *iracondiæ filii fuimus, inquit, sed natura.* Ne, quia filios appellavit Judæos Creator, argumentetur (6) hæreticus dominum iræ Creatorem. Cum enim dicit: *Fuimus natura filii iracondiæ;* Creatoris autem non natura sunt filii Judæi, sed adlectione patrum; *ira filios ad naturam retulit, non ad Creatorem.* Ad summam subjungens: *Sicut et cæteri;* qui utique filii Dei non sunt. Apparet communi naturæ omnium hominum et delicta et concupiscentias carnis, et incredulitatem, et iracondiam reputare (7), (b) diabolo tamen captante naturam, quam et ipse jam infecit delicti semine inlato: *Ipse inquit, sumus factura conditi in Christo.* Aliud est enim (8) facere, aliud condere. Sed utrumque uni dedit. Homo autem factura Creatoris est. Idem ergo condidit in Christo, qui et fecit. Quantum enim ad substantiam, fecit; quantum ad gratiam, condidit. Inspice et coherencia: *Memores vos aliquando nationes in carne fuisse, (9) appellabamini præputinum ab ea quæ dicitur circumcisio in carne manu facta, quod essetis illo in tempore sine Christo, alienati a conversatione Israelis, et peregrini testamentorum et promissionis eorum, spem non habentes, et sine Deo in mundo.* Sine quo autem Deo fuerunt nationes, et sine quo Christo? Utique eo, cujus erat conversatio Israelis, et testamenta, et promissio. At nunc, inquit, in Christo, vos qui eratis longe, facti estis prope in sanguine ejus. A quibus erant retro longe? A quibus supra dixit: a Christo Creatoris, a conversatione Israelis, a testamentis, a spe promissionis, a Deo ipso. Si hæc ita sunt, ergo his prope fiunt nunc nationes in Chri-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Actas vult Jun.
(2) Hujus omitt. Semler. Oberth.
(3) Competit Pam.
(4) Profert et Pam.
(5) Fuerat add. Lat.

- (6) Hoc add. Jun.
(7) Reputari Pam.
(8) Eam omitt. Seml.
(9) Qui inser. Ober.

COMMENTARIUS.

(a) *Præspervimus in Christum.* Ad verbum ex græco προσηύχατο. LE PA.

(b) *Diabolo tamen captante naturam.* Sic Dionysius Cato in dist. dixit *captare denarii formam avaræ.* RIC.

sto, a quibus tunc longe fuerant. Si autem conversatio Israelis, quæ est in religione Dei Creatoris, et testamentis, et promissioni, et ipsi Deo eorum, proximi sumus facti in Christo, ridiculum satis, si nos alterius Dei Christus de longinquo admovit Creatori. Meminerat Apostolus ita prædicatum de nationum vocatione ex longinquo vocandarum (1s. XLVI, 12): *Qui longe erant a me, appropinquaverunt justitiæ meæ.* Tam enim justitia, quam et pax Creatoris in Christo annuntiabatur, ut sæpe jam ostendimus. Itaque ipse est, inquit, pax nostra, qui fecit duo unum, judaicum scilicet populum, et gentilem, quod prope, et quod longe, *soluta medio pariete inimicitiae, in carne sua.* Sed Marcion abstulit sua, ut inimicitiae daret carnem, quasi carnali vitio, non Christo a mulz. Sicubi (1) alibi dixi, et hic, (a) non Marrucine, sed Pontice, cujus supra sanguinem confessus es, hic negas carnem. Si legem præceptorum sententiis vacuum fecit, adimplendo certe legem (vacat enim jam *Non adulterabis*, cum dicitur: *Nec videbis ad concupiscendum*: vacat *Non occides*, cum dicitur: *Nec maledices*); adversarium legis de adjutore non potes facere. *Ut duos conderet in semetipso*; qui fecerat, idem condens, secundum quod et supra: *Ipsius enim factura sumus, conditi in Christo.* In unum novum hominem faciens pacem. Si xere novum, vere et hominem, non phantasma. Novum autem ei nove natum ex virgine, Dei spiritu: ut reconciliet ambos Deo; et Deo, quem utrumque genus offenderat, et Judaicum et Gentile (2); In uno corpore, inquit, cum interfecisset inimicitiam in eo per crucem. Ita et hic caro corpus in Christo, quod crucem pati potuit. Hoc itaque adjuvante pacem iis qui prope, et iis qui longe, accessum consecuti simul ad Patrem, jam non sumus peregrini, nec advenæ, sed concines sanctorum, sed domestici Dei; utique ejus, a quo sugra ostendimus alienos fuisse nos, et longe constitutos. Superaddidit super fundamentum apostolorum. Abstulit hæreticus, et prophetarum, oblitus Dominum possuisse in Ecclesia sicut apostolos, ita et prophetas. Timuit scilicet ne (3) et super veterum prophetarum fundamenta, ædificatio nostra constaret in Christo; cum ipse Apostolus ubique nos de prophetis extruere non cesset. Unde enim accepit summum lapidem angularem dicere Christum, nisi de Psalmi significatione (Ps. CXVII): *Lapis quem reprobaverunt ædificantes, iste factus est in summo anguli*? De manibus hæretici præcedentis non miror, si syllabas subtrahit, cum paginas totas plerumque subducit (4).

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Sicuti *Frm.*
(2) Gentilem populum, in *Pap.*
(3) Si nonne *then.*
(4) Subducit *Pan.*

COMMENTARIUS.

(a) Non Marrucine, sed Pontice. Marrucini populi fuerunt Ferentanis et Vestinis vicini in Italia extra Latium, adeoque barbari et inculti, unde Marrucinus id est *ἀπαρτὸς καὶ ἀκαλλύτος*, nam convicium eo nomine stupidis fieri solebat. Rupices idem ac Marrucinos significare ferme putaverim, ea autem ulitur voce

CAPUT XVIII.

(In Ep. ad Eph. III-VI) *Datum inquit sibi Apostolus gratiam novissimo omnium, illuminandi omnes; quæ dispensatio sacramenti occulti ab avis in Deo, qui omnia condidit.* Rapuit hæreticus in præpositionem, et ita legi fecit: *Occulti ab avis Deo, qui omnia condidit.* Sed emicat falsum. Infert enim Apostolus: *Ut nota fiat principatibus et potestatibus, in supercaelestibus, per Ecclesiam, multifaria sapientia Dei.* Cujus dicit principatibus et potestatibus? Si Creatoris, quale est ut principatibus et potestatibus ejus ostendi volnerit Deus ille sapientiam suam, ipsi autem non? quando nec potestates sine suo principe potuissent quid cognoscere. Aut si ideo Deum non nominavit hic, quasi in illis et princeps ipse reputetur, ergo et occultatum sacramentum principatibus et potestatibus ejus qui omnia condidit, pronuntiasset; proinde in illis deputans ipsum. Quod si illis dicit occultatum, illi (5) debebat dixisse manifestum; ergo non Deo erat occultatum, sed in Deo omnium conditore; occultum autem principatibus et potestatibus ejus (1s., XL, 13): *Quis enim cognovit sensum Domini, aut quis consiliaris ei fuit?* (b) Hic captus hæreticus fortasse mutavit, ut dicat Deum suum suis potestatibus et principatibus notam facere voluisse dispensationem sui sacramenti, quam ignorasset Deus conditor omnium. Et quo competeat prætereundum ignorantiam creatoris extranei, et longa separatione discreti, cum domestici quoque superioris Dei nescissent? Tamen et Creatori notum erat futurum. Annon utique notum, quod sub coelo (6) in terra ejus habebat revelari? Ergo ex hoc confirmatur quod supra struximus. Si enim Creator cogniturus erat quandoque occultum illud Dei superioris sacramentum, et ita Scriptura habebat: *Occulti Deo, qui omnia condidit*; sic inferre debuerat: *Ut nota fiat illis multifaria sapientia Dei*, tunc et potestatibus et principatibus ejusqueque Dei, cum quibus sciturus esset Creator. Adeo subtrahenda constat, quod et sic veritati suæ salvum est. Volo nunc et ego tibi de allegoriis Apostoli controversiam necitare. Quas novus (7) in prophetis habuisset formas? *Captivam, inquit, duxit captivitatem.* Quibus armis? quibus præliis? de ejus gentis vastatione? de ejus civitatis eversione? quas feminas, quos pueros, quosque regulos catenis victor inseruit? Nam et eum apud David (Ps. XLIV, 4) Christus canitur *zucinctus gladio super femur*, aut apud Esaiam (1s., VIII) *spolia accipiens Samarie et virtutem Damasci*, vere

- (5) Ille *Seml.* illis *then.*
(6) Et add. *Ober. secutus Seml.*
(7) Novas *Jun.* novimus in prophetis habuisse *cod. vatic.*

Tertull. bis cap. 4 lib. de Pallio. Juvenalis, sat. 2, vocal:

Montanum positus audiret vulgus aratris. Le Pa.

CAP. XVIII. — (b) Hic captus hæreticus. Marcion, qui locus non indiget mea explicatione. Le Pa.

eum et visibilem excondis prælatorem; agnosce A igitur jam et armaturam et militiam ejus spiritalem, si jam didicisti esse captivitatem spiritalem, ut et hanc illius agnosceas: vel quia et captivitatis hujus mentionem de Prophetis Apostolos sumpsit, a quibus et mandata. *Deponentes mendacium, loquimini veritatem ad proximum suum (1) quisque. Et trascinimini, et nolite delinquere, ipsis verbis quibus Psalmus (Ps., IV, 5) exponeret sensus ejus. Sol non occidat super iracundiam vestram. Nolite communicare operibus tenebrarum. Cum justo enim justus eris, et cum perverso perverseris (Ps. XVII, 27). Et, (I Cor. V, 13), Auferte malum de medio vestrum. Et (II Cor. VI, 17), Exite de medio eorum, et immundum ne attigeritis. Separamini, qui fertis vasa Domini (Is., LII, 11). Sic et, inebriari vino dederi (2) inde est, ubi sanctorum inebriatores inerepantur: Et potum dabitis sanctis meis vinum (Amos II, 12), quod prohibitus erat potare et Aaron sacerdos, et filii ejus, cum adirent ad sancta (Deut. XXII). Et Psalmis et hymnis Deo canere docere illius est, qui cum tympanis potius et psalteriis vinum bibentes incusari a Deo (Is., XI, 12) norat. Ita, cujus inventio præcepta et semina præceptorum vel augmenta, ejus apostolum agnosco. Cæterum, mulieres viris subjectas esse debere, unde confirmat? Quia vir, inquit, caput est Ecclesiæ. Similiter et cum dicit: *Carnem suam diligit, qui uxorem suam (3) diligit sicut et Christus Ecclesiam. Vides comparari operi Creatoris Christum tuum, et Ecclesiam tuam. Quantum honoris caridatur in Ecclesiæ nomine! Nemo, inquit, carnem suam odio habet, nisi plane Marcion solus: sed et nutrit et fovet eam, sicut et Christus Ecclesiam. At tu solus eam odisti, auferens illi resurrectionem. Odissè debebis et Ecclesiam, quia proinde diligitur a Christo. Atenim Christus**

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Suum omitt. Seml.
(2) Dedecor Rig. Fenet. mendose.
(3) Suam omitt. Ober.
(4) Hanc Reml.

jamavit et carnem sicut Ecclesiam. Nemo non diligit B maginem quoque sponsæ, imo et servabit illam, et honorabit, et coronabit. Habet similitudo cum veritate honoris consortium. Laborabo ego nunc eundem Deum probare masculi et Christi, mulieris et Ecclesiæ, carnis et spiritus: ipso Apostolo sententiam Creatoris adhibente, imo et disserente: *Propter hoc (4) relinquet homo patrem et matrem, et erunt duo in carnem unam (5). Sacramentum hoc magnum est. Sufficit inter ista, si Creatoris magna sunt apud Apostolum sacramenta, minima apud hæreticos. (a) Sed ego autem dico, inquit, in Christum et Ecclesiam. Habet interpretationem, non separationem sacramenti. Ostendit figuram sacramenti ab eo præministratum, cujus erat utique sacramentum. Quid videtur Marcioni? Creator quidem ignolo Deo figuras præministrare non potuit; etiam quia adversario. Si noto, Deus superior ab inferiore, et ad destruendum potius, mutuari nihil debuit. Obstant et parentibus filii. Nam et si Marcion abstulit, Hoc est enim primum in promissione præceptum. Lex loquitur (Exod., XX); Honora patrem et matrem. Et: Parentes, enutrite filios in disciplina et correptione Domini. Audisti enim et veteribus dictum: Narrabitis hæc in auribus filiorum vestrorum, et filii vestri æque in auribus (6) filiorum suorum. Quo jam mihi duos Deos, si una est disciplina? et si duo sunt, illum sequar qui prior docuit. Sed adversus munditeneantes luctatio si nobis, o quanti jam Dei creatores! Cur enim non et hoc vindicem, unum munditeneantem nominari debuisse, si Creatorem significabat, cujus essent quas præmisit potestates? Porro, cum supra quidem induere nos jubeat armaturam, tu quia stemus ad machinationes diaboli, jam ostendit diaboli esse, quæ diabolo subjungit, potestates et munditeneantes tenebrarum istarum, quæ et nos diabolo deputamus. Aut si diabolus creator est, quis erit diabolus apud creatorem? An sicut (7) duo Dei, ita et duo diaboli, et pluraliter potestates et (b) munditeneantes?*

- (5) Carne una Ober.
(6) Aures Pam.
(7) Si Seml.

COMMENTARIUS.

(a) *Sed ego, inquit, dico in Christum et Ecclesiam.* Verba sunt Pauli ad Ephesios V, ubi agit de amore conjugali, et matrimonium ait esse sacramentum, et quidem magnum, sed continuo, subjungit, *ὡς δὲ ἡ ἕνωσις Χριστοῦ καὶ τῆς Ἐκκλησίας.* *Mysterium, inquit, hoc magnum est; ego autem dico in Christum et Ecclesiam.* Innuens conjunctionem illam viri et mulieris magnum esse sacramentum, quia magnum aliquid significat et figurat, quod extenditur in Christum et Ecclesiam. Hortatur Apostolus conjuges, ut se invicem diligant, eo scilicet amore, quo fiat unum et duobus: ita ut ambo una sint caro, una anima. Hanc vero dilectionem, figuram esse ait et sacramentum, sive typum et imaginem et speculum amoris Christi erga Ecclesiam, quæ sic adhærere et agglutinari sponso suo debeat, ut unum fiat ex duobus, et ambo unum sint; adeoque illa non alio spiritu, quam Christi, animata vivat et regatur, ut in ipsa vivat Christus, et ipsa in Christo. Res igitur agit Aposto-

lus duas. Viri et mulieris conjugium a Deo institutum esse ostendit, ut fiat unum ex duobus: itaque non debere hominem separare quod Deus conjunxit, nec fieri inter conjuges divortium; nam si conjux a conjuge divortat, jam alterutrum separare quæ sunt a Deo conjuncta. Hoc primum agit Paulus. Deinde vero adjicit, sanctam et castam esse debere inter conjuges concordiam; quandoquidem ex ea sumat Christus exemplum, et sacramentum et similitudinem dilectionis erga Ecclesiam suæ, qualis esse debet sponsi erga sponsam: quæ dilectio repensari debeat eodem exemplo dilectionis, qualis est sponsæ erga sponsum. Hanc vero comparisonem Paulus ait magnum esse mysterium. Quod sane doceat pastores *τῶς καὶ ἡμεῖς ὡς ὁ Χριστὸς ἡ Ἐκκλησίαν*, usque et usque fidelium mentibus inculcare. Ric.

(b) *Adversus munditeneantes.* Vulgata habet mundi rectores; sed quoniam clypeum servat non sine superpositione aliqua, ita verum quod græce est *κορυμ-*

Sed quomodo creator et diabolus et Deus idem? cum diabolus non idem et Deus et diabolus. Aut enim ambo et Dei, si ambo (1) jam diaboli; aut qui Deus hic et non diabolus, sicut nec diabolus Deus. Ipsum vocabulum diaboli, quæro ex qua delatura competat Creatori? Fortasse detulit aliquam Dei superioris intentionem, quod ipse ab archangelo passus est, et quidem mentito. Non ideo enim interdixerat illius arbusculæ gustum, ne Dei fierent, sed ne de transgressionem morerentur. Nec spiritalia autem nequitia ideo Creatorem significabant (2), quia adiecit, in cælis. Sciebat enim et Apostolus in cælis operata esse spiritalia nequitia angelorum scandalizatorum in filias hominum (Gen. VI). Et quale erit (3), ut ambiguitatibus, et per æmignata nescio quæ, Creatorem taxaret: qui in catenis jam constitutus, ob libertatem prædicationis, constantiam manifestandi sacramenti in apertione oris, quam ibi expostulare a Deo mandabat, Ecclesie utique præstabat?

CAPUT XIX.

(In. Ep. ad. Coloss.) Soleo in præscriptione adversus omnes, de hæreses testimonio temporum compendium figere, priorem vindicans regulam nostram omni hæretica posteritate. Hoc nunc probabit et Apostolus dicens: *De spe reposita in cælis, quam audistis in sermone veritatis Evangelii, quod pervenit ad vos sicut et in totum mundum.* Nam si jam tum traditio Evangelica ubique manaverat, quanto magis nunc! Porro, si nostra est quæ ubique manavit, magis quam omnis hæretica, nedum Antoniniani (4) Marcionis, nostra erit apostolica. Marcionis autem, cum totum impleverit mundum, ne tunc quidem se defendere poterit de Apostolica. Eam enim et sic constabit esse, quæ prior mundum replevit, illius scilicet Dei Evangelio, qui et hæc cecinit de prædicationibus ejus (Ps. XVIII, 4): *In omnem terram exiit sonus eorum, et in terminis orbis verba eorum. Invisibilis Dei imaginem ait Christum.* Sed nos enim invisibilem dicimus Patrem Christi, scientes Filium semper retro visum, si quibus visus est in Dei nomine, ut imaginem ipsius: ne quam et hinc differentiam scindat Dei visibilis et invisibilis, cum olim Dei nostri sit definitio (Exod.

A XXXIII, 26): *Deum (5) nemo videbit, et vivet.* Si non est Christus primogenitus conditionis, ut Sermo Creatoris per quem omnia facta sunt, et sine quo nihil factum est; si non in illo condita sunt universa in cælis et in terris, visibilia et invisibilia, sive throni, sive dominationes, sive principatus, sive potestates; si non cuncta per illum et in illo sunt condita (hæc enim Marcioni displicere oportebat), non utique tam nude posuisset Apostolus: Et ipse est ante omnes. Quomodo enim ante omnes, si non ante omnia? Quomodo ante omnia, si non (a) primogenitus conditionis? si non Sermo Creatoris? Unde ante omnes probabitur fuisse, qui post omnia apparuit? Quis scit priorem fuisse, quem esse nescit? Quomodo item (6) boni duxit omnem plenitudinem in semetipso habitare? Primo enim, quæ est ista plenitudo, nisi ex illis quæ Marcion detraxit, conditis in Christo, in cælis et in terris, angelis et hominibus, nisi ex illis invisibilibus et visibilibus? nisi ex thronis, et dominationibus et principatibus, et potestatibus? Aut si hæc pseudapostoli nostri et judaici evangelizatores de suo intulerint, et ad plenitudinem Dei sui Marcion qui nihil condidit: cæterum, quale est ut plenitudinem Creatoris, æmulus et destructor ejus, in suo Christo habitare voluerit? Cui denique reconciliat omnia in semetipsum, pacem faciens per crucis suæ sanguinem, nisi quem offenderant una ipsa (7), adversus quem rebellaverant per transgressionem, ejus novissime fuerant? Conciliari enim extraneo posset; reconciliari vero, non alii quam suo. Ita et nos quondam alienatos et inimicos sensu in malis operibus, Creatori redigit in gratiam, cujus admiseramus offensam, colentes conditionem adversus Creatorem. Sicubi autem et Ecclesiam corpus Christi dicit esse, ut hic ait, *Adimplere se reliqua pressuram Christi in carne, pro corpore ejus quod est Ecclesia*; non propterea et in totum mentionem corporis transferes a substantia carnis. Nam et supra reconciliari nos ait in corpore ejus per mortem; utique in eo corpore, in quo mori potuit per carnem; mortuus est, non per Ecclesiam, plane propter Ecclesiam; corpus commutando pro corpore, carnale pro spiritali. At cum monet (b) cavendum a subtililoquentia et philosophia et (8) inani seductione, quæ sit (9) secun-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Ambo omnia. Ober.
- (2) Significabant Semel.
- (3) Erat Ober.
- (4) Antoniani nig.
- (5) Dominum Rhen.

- D (6) Autem Semel.
- (7) Universa Ober.
- (8) Ut Pam.
- (9) Fit Par.

COMMENTARIUS.

χράσις. Demoneum autem significat, illos autem munditeneantes spiritalia mox nequitia pro πλεονεξία et πονηρία. Le Pa.

CAP. XIX. — (a) Primogenitus conditionis. Hoc est primogenitus omnium a Deo conditorum et creatorum. Ric.

(b) Cavendum a subtililoquentia et philosophia. Non uno in loco, licet aliter, hunc locum Apostoli citavit; nam lib. de Præscript., cap. 7, de hac vanitate philosophica loentus est, et alio loco hæreticorum patriarchas vocat philosophos. Quænam autem sit illa philosophia, dubium esset, nisi peripateticam Patres indi-

carent, quæ licet prava consuetudine apud Catholicos involuerit, Carpocratiosis tamen et Gnosticis arma ad turbandam veritatem ministravit. Sanctus Ambrosius in offic. et Origenes contra Celsum Epicuri dogmatis perniciosiorem sectam demonstrant. Atque etiam regnante Philippo Augusto, coacto contra Almarici hæresim concilio, cremata fuisse Aristotelis metaphysica nuper in Galliam et Græcia advecta testatur Rigordus, lib. de Gestis Ph. Aug. Atque, quod in gratiam Peripateticorum observandum est, nemini me legere apud Alexandrum Necam Aegelum lib. de rerum natura, in ea fuisse tunc sententia viros eruditos, ut libenter pronuntiarent solum Antichristum

dum elementa mundi; non secundum cælum aut terram dicens, sed secundum literas sæculares; et secundum traditionem, scilicet hominum subtililoquorum et philosophorum: longum est quidem et alterius operis ostendere, hac sententia omnes hæreses damnari, quod omnes ex subtililoquentiæ viribus et philosophiæ regulis consent. Sed Marcion principalem suæ fidei terminum de Epicuri schola agnoscat, Dominum inferens hebetem, ne timeri eum dicat, collocans et cum Deo Creatore materiam, de portu Stoicorum: negans carnis resurrectionem, de qua proinde nulla philosophia consentit. Cujus ingeniis tam longe abest veritas nostræ, ut et iram Dei excitare formidet, et omnia illum ex nihilo protulisse confidat, et carnem eandem restitutum repromittat, et Christum ex vulva virginis natum non erubescat, ridentibus philosophis et hæreticis et ethnicis ipsis. Stulta enim (1 Cor., 1) mundi elegit Deus, ut confundat sapientes: ille sine dubio, qui ex respectu hujus suæ dispositionis perditurum se sapientiam sapientium præminabatur. Hac simplicitate veritatis contraria subtililoquentiæ et philosophiæ, nihil perversi possumus sapere. Denique si nos Deus cum Christo vivificat, donans delicta nobis, non possumus credere ab eo delicta donari, in quem admissa non fuerint, ut retro ignotum. Age jam, cum dicit: Nemo vos judicet in cibo et potu, et in parte diei festi et neomeniæ et sabbati, quæ est umbra futurorum, corpus autem Christi; quid tibi videtur, Marcion? De lege jam non retractamus, nisi quod et hic quemadmodum exclusa sit edocet, dum scilicet de umbra transferitur in corpus, id est, de figuris ad veritatem, quod est Christus. Ergo et umbra ejus, cujus et corpus: id est et lex (1) ejus, et Christus. Segrega alii (2) Legem, et alii Deo Christum, si potes aliquam umbram ab eo corpore, cujus umbra est, separare. Manifeste Legis est Christus, si corpus est umbræ. Si autem et aliquos taxat, qui ex visionibus angelicis dicebant cibis abstinendum, ne attigeris, ne gustaveris, volentes in humilitate sensus incedere, non tenentes caput; non ideo Legem et Moysen pulsat, quasi de angelica superstitione constituerit interdictionem quorundam eduliorum. Moysen enim a Deo accepisse Legem constat. Denique, hanc disciplinam, secundum præcepta, inquit, et doctrinam hominum deputavit in eos, qui caput non tenebant, id est, ipsum; in quo omnia recensentur, in Christum ad initium revocata, etiam indifferentia escarum. Cetera præceptorum, ut eadem, satis sit jam alibi docuisse quam a Creatore manarint; qui cum vetera predicaret transitura, nova facturus universa, man-

A dans etiam (Jerem., IV, 3): Novate vobis novamen novum; jam tunc docebat deponere veterem hominem, et novum induere (In Ep. ad Philipp.).

CAPUT XX.

Cum prædicationis enumerat varietatem, quod alii ex fiducia vinculorum ejus, audentius sermonem enuntiant; alii per invidiam et contentionem; quidam vero et per sermonis existimationem (3), plerique ex dilectione, nonnulli ex æmulatione, jam aliqui et ex simulate Christum prædicarent; erat utique vel hic locus taxandæ ipsius prædicationis de diversitate sententiæ, quæ tantam efficeret etiam animorum varietatem. Sed causas solas animorum, non regulas sacramentorum in diversitate proponens, unum tamen Christum, et unum ejus Deum, quocumque consilio prædicatum confirmat; et ideo: Nihil mea, inquit, sive causatione, sive veritate Christus annuntietur; quia unus annuntiabatur, sive ex causatione, sive ex veritate fidei. Ad fidem enim prædicationis retulit mentionem veritatis, non ad regulæ ipsius: quia una quidem erat regula, sed fides prædicantium quorundam vera, id est simplex, quorundam ubiuis docta. Quod cum ita sit, apparet cum Christum prædicatum, qui semper annuntiabatur. Nam si alius longe ab Apostolo induceretur, fecisset diversitatem novitas rei. Nec enim defuissent, qui prædicationem evangelicam nihilominus in Christum Creatoris interpretarentur; cum et hodie major pars sit omnibus in locis sententiæ nostræ, quam hæreticæ: quo nec hic (1) Apostolus de diversitatis denotatione et increpatione tacuisset. Ita cum diversitas ne taxatur quidem, novitas non probatur. Plane de substantia Christi putant et hic Marcionitæ suffragari Apostolum sibi, quod phantasma carnis fuerit in Christo, cum dicit, quod in effigie Dei constitutus, (a) non rapinam existimavit parari Deo; sed exhausti semetipsam, accepta effigie servi, non veritate; et in similitudine hominis, non in homine; et figura inventus homo, non substantia, id est non carne: quasi non et figura, et similitudo, et effigies substantiæ quoque accedant. Bene autem quod et alibi Christum imaginem Dei invisibilis appellat. Numquid ergo et hic qua (5) in effigie eum Dei collocat? Æque non erit Deus Christus vere, si nec homo vere fuit in effigie hominis constitutus. Utroque enim veritas necesse habet cludi, si effigies et similitudo et figura (6) phantasmati vindicabitur. Quod si in effigie et imagine, qua Filius Patris vere Dei prædicatus est (7), etiam in effigie et imagine hominis, qua filius hominis, vere hominem inventum, nam et inventum ratione posuit, id est

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Lux Pam.
(2) Deo add. Sent.
(3) Boni existimationem Lat.
(4) Quo ne Pam. quia nec Lat. quin nec al.

- (5) Quia al.
(6) Cura Ven. mendose.
(7) Præjudicatus Over.

COMMENTARIUS.

posse capere libros Aristotelis quibus uteretur ad confutandos eos qui contra se disputaturi essent.

LE PA.

CAP. XX. — (a) Non rapinam existimavit parari Deo. Si phantasticum fuisset Christi corpus, hæc

omnia illi non contigissent, neque mortem subiisset. Quod hic locus late probat, et paulisper a Vulgata recedit, nam parari est parum esse, id est ita, et exhausti semetipsam, hoc est abiecit, ex verbo latronis, seipsum exinanivit. LE PA.

(Dix-sept.)

TERTULLIANI II.

certissime hominem: quod enim invenitur, constat esse. Sic et Deus inventus est per virtutem, sicut homo per carnem; quia nec morti subditi pronuntiasset, non in substantia mortali constitutum. Plus est autem quod adjecit: *Et mortem crucis*. Non enim exaggerat (1) atrocitatem, extollendo virtutem subjectionis (2), quam imaginariam phantasmate scisset, fristrato potius eam, quam experto; nec virtute functo in passione, sed lusu. *Quæ autem retro luciduxerat*, quæ et supra numerat, gloriam carnis, notam circumcisionis, generis hebræi ex hebræo censum, titulum tribus Benjamin, pharisææ candidæ dignitatem; hæc modo detrimento sibi deputat, non Deum, sed stuporem Judæorum. Hæc ac si stercora existimat, præ comparatione agnitionis Christi, non præ rejectione Dei Creatoris, habens justitiam, non suam *fam quæ ex Lege, sed quæ per ipsum, scilicet Christum, ex Deo*. Ergo, inquis, hæc disinctione Lex non ex Deo erat Christi. Subtiliter satis. Accipe itaque subtilius. Cum enim dicit: *Non quæ ex lege, sed quæ per ipsum*; non dixisset, *per ipsum*, de alio, quam cuius fuit lex. *Noster*, inquit, *municipatus in cælis*. Agnosco veterem ad Abraham promissionem Creatoris (Gen., XXII, 17): *Et faciam semen tuum tanquam stellas in cælo*. Ideo et stella a stella differt in gloria. Quod si Christus adveniens de cælis, transfigurabit

corpus humilitatis nostræ, conformale corpori gloriæ suæ; resurget ergo corpus hoc nostrum quod humiliatur in passionibus, et in (3) ipsa lege mortis in terram dejectum. Quomodo enim transfigurabit (4), si nullum erit? Aut si de eis dictum, (a) qui in adventu Dei deprehensi in carne deputari (5) habebunt, (b) quid facient qui primi resurgent? Non habebunt de quo transfigurentur? Atquin, cum illis, dicit, *simul rapiemur in nubibus obviam Domino*. Si cum illis sublatis, utique cum illis et transfigurati.

CAPUT XXI.

(In Ep. ad Philem.). Soli huic Epistolæ brevitatis sua profuit, ut falsarias manus Marcionis evaderet. Miror tamen, cum ad unum hominem literas factas receperit, quid ad Timotheum duas, et unam ad Titum, de ecclesiastico statu compositas recusaverit. Adfectavit, opinor, etiam numerum Epistolarum interpolare. Memento, inspector, quod ea quæ pertractata sunt, retro de Apostolo quoque probaverimus; et si qua in hoc opus dilata erant, (c) expunxerimus; ne aut hic supervacuam existimes iterationem, qua confirmavimus spem pristinam, aut illic suspectam habeamus dilationem, qua eruius tempora ista. Si (6) totum opusculum insexperis, nec hic redundantiam, nec illic dissidentiam iudicabis.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Exaggeraret Lat.
- (2) Collectionis Rhen.
- (3) In delet Ciacæ.
- (4) Transfiguravit Venet. transfiguraverit Rig. transfigu-

- rabitur Pan.
 (5) Demutari af. demutati Lat.
 (6) Sed Fran.

COMMENTARIUS.

(a) Qui in adventu Dei deprehensi, in carne deputari habebunt. Imo demutari, quod mox dicit transfigurari. Ric.

(b) Quid facient qui resurgent primi. Consimili schemate, quo Paulus dixit, Quid facient qui baptizan-

tur pro mortuis? Ric.

CAP. XXI. — (c) Expunxerimus. Hoc est, Ex debito absolverimus, præstiterimusque. Sic lib. IV præcedente: *Et si commemoremur*, inquit, *promissionis Moysi, hic invenitur expuncta*. Rhen.

QUINTI SEPTIMI FLORENTIS TERTULLIANI ADVERSUS VALENTINIANOS LIBER.

Prooemium.

Hæresim Valentini erupisse sub Antonio Pio, imperium D adepto anno 158, affirmant Tertullianus (De Præscript., cap. 50) ac Theodoretus (De Hæretic. fab., lib. 1). Fuit autem Valentinus Phræbonites patria, ex maritima Egypti ora, platonica sectator philosophiæ, imbutus Græcorum artibus, ac figmentis, atque, ut sui iactabant (Apud Orig. in Dial. adv. Marcion.), auditor Theodadis, discipuli Pauli apostoli. Natum Valentinum censet Massuetus (Dis-

sert. in Iren., hum. 7) anno Christi 83, denatum vero 158. Scripsisse fertur Valentinus psalmos nonnullos, epistolas item a Clemente Alexandr. in II et III Stromatum libris laudatas, quarum epistolarum una inscribitur ad Agathopodem diaconum antiochenum, ut opinantur Græbui et Caveus. Edidit Valentinus etiam homilias atque opus inscriptum: Πόθεν τὰ πνεύματα, id est, Unde mala, cuius operis fragmenta existant apud laudatum Clementem, lib. VI, et

Epiphanium, hæres. XXXI. Evangelium scripsisse A proprium nemo nisi auctor posteriorum capitulum libri de Præscriptione refert. Ab Ecclesia catholica desecit, quoniam episcopatum, cujus ardebat desiderio, consequi non valuit, uti adversus eundem Valentinum, cap. IV, tradit Tertullianus. Relicta Alexandria Valentinus Romam venit, sedente Hygino, ibique commoratus est usque ad Anicetum. Præter D. Irenæum, Tertullianum, Epiphanium ac Theodoretum, plura de Valentinianis scribunt Massuetus (Dissert. cad., ibid.), Natalis Alexander (in Hist. Eccles. sæcul. II, cap. 2, art. 6), Beausobre (in Hist. Manichæorum, part. II, lib. V), Semlerus (L. Band der Polemik der Baumgartens), nec non Valchens (Ketzergeschichte, I, Band), et Ittig. (Diss. de hæresiarchis, sect. II, cap. 5, et ejusdem Dissert. B appendice ad sect. II, cap. 5). Ac denum recentius Matter (Hist. du Gnosticisme, t. II). Etsi vero fabulosa Valentini hæresis sola descriptione sui apparent absurdissima, fuisse tamen nonnulli qui ipsum Valentinum orthodoxum existimaverunt, ut abbas Faydit, qui edidit Dilucidationem doctrinæ priorum sæculorum; multaque ad Valentini systema emolliendum Manichæorum historia inseruit etiam Beausobre (Lumper, Histor. theolog. critica de Vita, Scriptis atq. Doctr. SS. Patrum, part. III, sect. IV, cap. 5, Dissert. præv. art. 1).

Porro certo certius est Tertullianum, dum suum adversus Valentinianos librum elucubravit, eam præ oculis habuisse sancti Irenæi, episcopi Lugdun., librorum adversus hæreses interpretationem latinam, C veterem et vulgatam, quam, ad usque tempora nostra servatam, Irenæo ipso vel adhuc in vivis superatite, vel nuper erepto, editam fuisse constat. Quisquis Irenæum latinum cum Tertulliano contulerit, in promptu deprehendet hunc adeo vestigia illius premere, adeo verbis ipsis, verborumque figuris et ordini adherere, ut id unum sibi proposuisse videatur eandem paucioribus contrahere; iisdem sæpe servatis verbis, immixtis tamen pro more dictionis quadam afri ingenii proacitate propolatis (Conf. Iren., lib. I, cap. 11, num. 3, cum Tertull., cap. 25, et Iren., num. 5, cum Tertull., cap. 25, etc. Vide Massueti dissertation. II, in Iren. lib., num. 55, p. 89, 90).

Hæc plurima hinc et inde loca similia sedulo colligenda, ac ut facilis ea lector conferre queat, in D notis adponenda curavimus. Nec jam, ni fallor, nemini ambiguum erit prævisse Tertulliano Irenæum, ac proinde perperam en in dubium revocasse, et inter

aperta repudiasse Johann. Salomon. Semlerum, rivum, si quis unquam, ad omnia fere veneranda antiquitatis monumenta ex auctoritate sua deficienda profecto natum; hic enim in Historica Jagogo ad Baumgartenii Polemicam (Vol. II, p. 131), in Pro- lusione de cavenda molestia seculitatis sacra ad corrigendas quasdam Irenæi et Tertulliani sententias (Edit. Halæ, 1772), et in Dissertatione de varia et incerta indole horum librorum Tertulliano Halensi adjecta (Vol. V, p. 245-290, ed. Halæ Magdeburg., 1828), fidem Irenæi minime ejusque libros in suspicionem vocat; adducere tentavit: ut defensionem illorum suscepit celeberr. Valchius, theologus gottingensis, in novis commentariis Societatis Regiæ Scientiarum Gottingensis (T. V, part. 100, ann. 1774-1775; Lumper., lib. cit., cap. II, art. 4, p. 218.) EDD.

Cæterum Tertulliani esse librum hunc adversus Valentinianos vel inde constat, quod cap. XVI, nominatim libri adversus Hermogenem meminerit, quem ejus esse constat. Et vero scripsisse illum adversus Valentinianos lucenti sunt testes B. Optatus Milevitanus, lib. I, adversus Parmenian. Donatistam, et Vincentius Lirinensis, lib. de Prophan. hæres. novitate. Visus fuit etiam jam olim MS. a Trithemio et Politiano, et inter primos a Rhenano editus primum scholiis, deinde et annotationibus ita illustratus, ut nusquam diligentior fuerit. Non contemnendam tamen esse nostram postremam hæc recognitionem, idque ex B. Irenæi, lib. I, cap. 1, et aliquot sequentibus, eoque tam græco apud Epiphanium, quam latino juxta versiones varias, et tribus Vatiæ MS. exemplaribus, colliget facile lector, ex iis quæ majoris adhuc lucis gratia adjecimus annotationibus, Argumento, tmo et Catalogo Æonum ac situs ipsorum delineatione apertioribus. PAMELIUS.

Opportunior sane se dabit occasio de immensa sarragine ΤΝΩΣΕΩΣ in genere ac de arduo themate Valentiniano in specie uberius disserendi, ubi de præstantissimis Irenæi adversus hæreses libris dicendum erit. Nobis igitur, pro more, moduloque nostro, sufficiat hæc pauca, proamii instar, prælibasse, pauculaque addere hinc inde desumpta, sive ex Pamelio, sive ex Massueto, addere, quibus, antequam librum hunc, obscurum sane et intellectu impervium, aggrediamur, lectori prælucent tum interpretatio nominum Æonum Valentini, tum synlogma gnosteos ex ejusdem hypothesi concinnatum. EDD.

NOMINA ÆONUM ET DEORUM VALENTINI, IMO CRIMINUM POTIUS QUAM NUMINUM, ALIORUMQUE EODEM PERTINENTIUM. :

(EX EDIT. PAMELII.)

De his nominibus infra, c. 6, sic Tertullianus: Quorundam (inquit) de græco interpretatio non occurrit, quorundam nec de sexu genera conveniunt, quorundam nsitatio in græco notitia est. Itaque plurimum græco ponemus, significantiæ per paginarum limites aderunt; nec latinis quidem decurrunt græca, sed in lineis desuper notantur.

Hactenus ille. Quod tamen cum in MS. codicibus neque Rhenanus, neque ego factum intenerimus, expediebat ad intellectum majorem, hunc Nominum Catalogum præfigere. Quem nunc et locupletavi, et in ordinem congruum redegi, adjecto majoris explicationis gratia capitum numero, ubi de singulis ipsorum agi ur. Annotavi etiam quæ hic aut alibi Tertulliano usitata, quæ Irenæo Latino lib. I adv. hæres., c. I, quæ denique Epiphânio Græco hæres. XXXI, aut ejus Interpreti Latino; e quibus etiam nomina aliquot castigata sunt. Pam.

GENERALIA NOMINA, AD PRODUCTIONEM, CONJUGIA, ET NUMERUM ÆONUM PERTINENTIA, EX
CAP. VII, VIII, XII, XIII, XXX ET XXXI.

SERIES NOMINUM LATINA.	SERIES NOMINUM GRÆCA.	NOMINUM INTERPRETATIO.
Æon, Tertull. Iren.	αἰών, Epiph.	Sæculum, Int. Epiph.
Æones.	αἰώνες.	Sæcula.
Syzygia.	συζυγία.	Conjugatio, Tertull. Copulatio, Tertull. Nuptiarum domus.
Nymphôn.	νυμφών.	Thalamus.
Probolê.	προβολή.	Emissio, Tertull.
Ogdoas.	ὀγδοάς.	Octonarius, Tertull. Octonarius, Iren. Quaternarius, Int. Epiph.
Tetras, Tertull. Iren.	τετράς, Epiph.	Quadrige, Tertull. Quaternatio, Iren.
Decas.	δεκάς.	Denarius.
Dodecas.	δωδεκάς.	Duodenarius.
Triacostas.	τριᾶκοντάς.	Tricenarius.
Ectrôma.	ἐκτρομή.	Partus abortivus.

XXX. ÆONUM NOMINA.

OGDOAS, SEU QUADRIGA DUPLEX, ÆONUM. CAP. VII.

I.	Bythos, Tertull. Iren.	βύθος, Epiph.	Profundam, Int. Epiph.
	Æon telios.	αἰών τελίος.	{ Sæculum perfectum. Æon perfectus, Iren.
	Archê.	ἡ ἀρχή.	{ Initium, Iren. Principium.
	Proarchê.	προᾶρχή, Iren.	Prior principio.
	Propatôr.	προπάτωρ, Epiph.	{ Primus Immensus } Pater, Tertull.
	Pater.	πατήρ.	Pater.
	Pater pantôn.	πατήρ πάντων.	Pater omnium.
	Proôn.	πρόων.	{ Præexistens. Qui ante fuit, Iren.
	Autopatôr, Epiph.	αὐτοπάτωρ.	Ipsæ per se pater.
	Anarchos, Iren.	ἀναρχος.	Carens principio.
	Risa, Epiph.	ρίζα.	Radix.
	Sigê, Tertull. Iren.	σηγή, Epiph.	Silentium, Int. Epiph.
	Ennoea.	ἐννοία.	{ Intelligentia. Cogitatio.
	Charis.	χάρις.	Gratia.
II.	Mater.	μήτηρ.	Mater.
	Nus.	νῦς.	Mens.
	Monogenes.	μονογενής.	Unigenitus.
	Protophysis, Tertull.	πρωτογενής.	Prior genitus, Tertull.
III.	Pater, Tertull. Iren.	πατήρ.	Pater.
	Archê tôn pantôn.	ἀρχὴ τῶν πάντων.	Initium omnium.
IV.	Alêtheia.	ἀλήθεια.	Veritas.
	Logos, Iren.	λόγος.	{ Sermo, Tertull. Verbum.
V.	Zôê, Tertull. Iren.	ζωή.	Vita, Tertull.
VII.	Anthrôpos, Iren.	ἄνθρωπος.	Homo, Tertull.
VIII.	Ecclesia, Tertull. Iren.	ἐκκλησία.	Ecclesia, Tertull. Iren.

DECAS ÆONUM. CAP. VIII.

IX.	Bythos, Tert. Iren.	βύθος, Epiph.	Profundus, Int. Epiph.
X.	Mixis.	μίξις.	Mixtio.
XI.	Agêratos.	ἀγήρατος.	Non senescens.
XII.	Hênôsis.	ἡνωσις.	Unio.
XIII.	Autophyes.	αὐτοφυής.	Per se naturalis.
XIV.	Hêdonê.	ἡδονή.	Voluptas.
XV.	Akinetos.	ἀκίνητος.	Immobilis.
XVI.	Syncrasis, Tertull.	σύνκρσις.	Cominixtio.
XVI.	Homosyncrasis, Iren.	ὁμοσύνκρσις.	Similis commixtio.
XVII.	Monogenes.	μονογενής.	Unigenitus.

XVIII.	Macaria	μακαρία	{ Fortunata, <i>Tertull.</i> Felicitas, <i>Int. Iren.</i>
--------	-------------------	-------------------	--

DODECAS ÆONUM, EODEM. CAP. VIII.

XIX.	Paracletus, <i>Tertull. Iren.</i>	παράκλητος, <i>Epiph.</i>	Paracletus, <i>Int. Epiph.</i>
XX.	Pistis	πίστις	Fides.
XXI.	Patricos	πατριός	Paternus.
XXII.	Elpis	ἐλπίς	Spes.
XXIII.	Métricos	μητρικός	Maternus.
XXIV.	Agapé	ἀγάπη	Caritas.
XXV.	Ainos, <i>Epiph.</i>	αἶνος	Laus.
	Ainus, <i>Epiph.</i>	αἶνος	Semper mens.
XXVI.	Synesis	σύνεσις	Intelligentia.
	Phronesis, <i>Billio.</i>	φρόνησις, <i>Bill.</i>	Prudentia, <i>Bill.</i>
XXVII.	Ecclesiasticus	ἐκκλησιαστικός	Ecclesiasticus.
XXVIII.	Macariotes	μακαριότης	Beatitudo.
	Teletus, <i>Tert.</i>	τελετός	Perfectus, <i>Tertull.</i>
XXIX.	Philetus, <i>Tert.</i>	φιλητός	Amabilis, <i>Tertull.</i>
	Theletus, <i>Iren.</i>	θελητός, <i>Iren.</i>	{ Voluntarius, <i>Int. Epiph.</i> Voluntarius, <i>Int. Theod.</i>
XXX.	Sophia	σοφία	Sapientia.

CUSTODIS PLEROMATIS HORI EX BYTHO SOLO PRODUCTI NOMINA, CAP. IX ET X.

Horos, <i>Tertull. Iren.</i>	ὅρος, <i>Epiph.</i>	Terminus, <i>Int. Epiph.</i>
Stauros, <i>Iren.</i>	σταυρός	Cruz, <i>Tertull.</i>
Lytrōtes	λυτρωτής	Redemptor.
Carpistes	καρπιστής	Traductor.
Metagegeus	μεταγωγέως	Circumductor, <i>Tertull.</i>
Horothetēs	ὁροθέτης	{ Finitor, <i>acu</i> Finitum designator.

ECTROMATIS, SIVE ABORTIVI FORTUS NOMINA, CAP. IX-XIV ET XII.

Enthyesis, <i>Tertull. Iren.</i>	ἐνθύσις, <i>Epiph.</i>	{ Animatio, <i>Tertull.</i> Cogitatio, <i>Tertull.</i>
Achamoth, <i>Tertull. Iren.</i>	ἄχαμὸθ, <i>Epiph.</i>	חַכְמָה Sapientia.
Sophia	σοφία	Sapientia.
Ogdoas	ὀγδοάς	Octonarius.
Gē	γῆ	Terra.
Mater	μήτηρ	Mater.
Pneuma hagion	πνεῦμα ἁγίου	Spiritus sanctus.
Hierusalem, <i>Iren.</i>	ἱερουσαλὴμ	Hierusalem.
Kyrios	κύριος	Dominus.

NOVORUM EX PRIMO MONOGENE DUORUM ÆONUM NOMINA, CAP. XI.

Christus, <i>Tertull. Iren.</i>	χριστός, <i>Epiph.</i>	Christus, <i>Int. Epiph.</i>
Pneuma hagion	πνεῦμα ἁγίου	Spiritus sanctus.

ÆONIS EX OMNIBUS ÆONIBUS CONCINNATI NOMINA, CAP. XII.

Iesus, <i>Tertull. Iren.</i>	ἰησοῦς, <i>Epiph.</i>	Iesus, <i>Int. Epiph.</i>
Sōēr	σωτήρ	Salvator.
Christus	χριστός	Christus.
Logos	λόγος	Verbum.
Paracletus	παράκλητος	Paracletus.
Problema, <i>Iren.</i>	πρόβλημα	Problema.

ANGELORUM EX IISDEM PRODUCTORUM NOMINA, EODEM CAP. XII.

Angeli, <i>Tertull. Iren.</i>	ἄγγελοι, <i>Epiph.</i>	Angeli, <i>Int. Epiph.</i>
Doryphori, <i>Epiph.</i>	δορυφόροι	Satellites.

TRINITATIS GENERUM EX ACHAMOTH NOMINA, CAP. XVII AC XVIII.

Ilylicum, <i>Iren.</i>	ἱλίκον, <i>Epiph.</i>	Materiale, <i>Tertull.</i>
Psychicum	ψυχικόν	Animale.
Pneumaticum	πνευματικόν	Spirituale.

DEMIURGI EX ACHAMOTH ET ANIMALI SUBSTANTIA NOMINA, CAP. XVIII, XIX ET XX.

Demiurgus, <i>Tertull. Iren.</i>	δημιουργός, <i>Epiph.</i>	Opifex, <i>Int. Epiph.</i>
Métropatōr	μετροπάτωρ	Mater et pater.
Apatōr	ἀπάτωρ	Sine patre.
Pater	πάτηρ	Pater.
Pasileus	βασιλεὺς	Rex.
Hebdomas	ἑβδομάς	Septenarius.
Archangelus, <i>Tertull.</i>	ἀρχάγγελος, <i>Tertull.</i>	Archangelus, <i>Tertull.</i>
Angelus, <i>Iren.</i>	ἄγγελος	Angelus, <i>Int. Epiph.</i>
Pantocrator, <i>Epiph.</i>	παντοκράτωρ	Omnipotens.
Ctistes	κτίστης	Creator.

CHRISTI FILII DEMIURGI NOMINA, CAP. XXVI ET XXVII.

Christus, <i>Tertull. Iren.</i>	χριστός, <i>Epiph.</i>	Christus, <i>Int. Epiph.</i> . . . . .
Iesus, <i>Epiph.</i>	ἰησοῦς	Iesus . . . . .
Soter	σωτήρ	Salvator . . . . .
Phōt	φῶς	Lux . . . . .
Logos	λόγος	Verbum . . . . .
Nus	νῦς	Mens . . . . .

ARCUM QUIDUS SINGULI AEONES COLLOCATI SUNT, NOMINA, CAP. XXIII, XXIV, XXV.

TRICENARIA ALIORUMQUE ALIQUOT AEONUM SEDIS NOMINA.

Plérōma, <i>Tertull. Iren.</i>	πλήρωμα, <i>Epiph.</i>	Universitas, <i>Tertull.</i>	Plenitudo, <i>Tertull. Iren.</i>	Complementum, <i>Int. Epiph.</i> . . . . .
--	----------------------------------	--	--	--

ACHAMOTH LOCUS.

Cenōma, <i>Iren.</i>	κένωμα, <i>Epiph.</i>	Vacuum, <i>Iren. Tertull.</i> . . . . .
Mesoëtōs topos, <i>Epiph.</i>	μεσοῦτος τόπος	Locus } medialis.
Tabulatum.	medium, <i>Tertull.</i>	Regio } medialis.
	secundum, <i>Tertull.</i>	

DEMIURGI LOCUS SUPER SEPTEMPlici COELO.

Sabbatum, <i>Tertull. Iren.</i>	σάββατον, <i>Epiph.</i>	Sabbatum, <i>Int. Epiph.</i> . . . . .
Solium Demiurgi, <i>Tertull.</i>		<i>Tertull.</i> . . . . .
Topos ouranios, <i>Epiph.</i>	οὐράνιος τόπος, <i>Epiph.</i>	Subcelestis locus, <i>Iren.</i> . . . . .

DIABOLI ET HOMINIS LOCUS.

Kósmos, <i>Tertull.</i>	κόσμος, <i>Epiph.</i>	Mundus, <i>Tertull. Iren.</i> . . . . .
-----------------------------------	---------------------------------	---

CREATURARUM A DEMIURGO ET ACHAMOTH CONDITARUM NOMINA, CAP. XX, XXII XXV.

SPIRITUALIUM.

Hebdomas ouranōn, <i>Epiph.</i>	ἑβδομάς οὐράνιος	Calorum } septemplex scena, <i>Tertull.</i>	septenarius, <i>Iren.</i> . . . . .
Ourani, <i>Epiph.</i>	οὐράνιος, <i>Epiph.</i>	Caeli, <i>Tert. Iren.</i>	
Angeli, <i>Tertull. Iren.</i>	ἄγγελοι	Angeli, <i>Int. Epiph.</i>	
Paradisus	παράδεισος	Paradisus	
Angelus	ἄγγελος	Angelus	
Archangelus quartus, <i>Tertull.</i>			
Diabolus, <i>Tertull. Iren.</i>	διάβολος, <i>Epiph.</i>	Diabolus, <i>Int. Epiph.</i>	
Cosmocrator	κοσμοκράτωρ	Mundi dominus	
Daemonia	δαίμονες	Munditenens, <i>Tertull.</i>	
Pneumatica ponērias	πνευματικὰ πονήρια	Daemonia	
		Spiritualia nequitiae, <i>Tert. Iren.</i>	

MATERIALIUM.

Hylē, <i>Epiph.</i>	ἕλη, <i>Epiph.</i>	Materia, <i>Tertull. Iren.</i> . . . . .
Cosmos, <i>Tertull.</i>	κόσμος	Mundus . . . . .
Stoicheia, <i>Epiph.</i>	στοιχεῖα	Elementa . . . . .
Pyr	πῦρ	Ignis . . . . .
Aēr	ἀήρ	Aēr . . . . .
Hydor	ὕδωρ	Aqua . . . . .
Gē	γῆ	Terra . . . . .

ANIMALIUM.

Anthrōpos, <i>Epiph.</i>	ἄνθρωπος, <i>Epiph.</i>	Homo, <i>Tertull. Iren.</i> . . . . .
Zōa	ζῷα	Animantia . . . . .

TRINITATIS, SIVE TRIUM GENERUM HOMINIS NOMINA, CAP. XXVI.

Choiens, <i>Tertull. Iren.</i>	χοϊκός, <i>Epiph.</i>	Terrens, <i>Int. Epiph.</i> . . . . .
Psychicus	ψυχικός	Animalis . . . . .
Pneumaticus	πνευματικός	Spiritualis, <i>Tertull. Iren.</i> . . . . .

ALTERIUS BYTHI CONJUGIS SECUNDUM QUOSDAM NOMEN, CAP. XXXIII.

Telēsīs, <i>Iren.</i>	θελήσις, <i>Epiph.</i>	Voluntas, <i>Tertull.</i> . . . . .
---------------------------------	----------------------------------	-------------------------------------

OGDOADIS ALTERIUS SECUNDUM QUOSDAM BYTHO ANTERIORIS NOMINA, CAP. XXXV.

Froarchē, <i>Tertull. Iren.</i>	προαρχή, <i>Epiph.</i>	Prior principio, <i>Int. Epiph.</i> . . . . .
Anennoētos	ἀεννοήτος	Incohabitabilis . . . . .
Arrhētos	ἄρρητος	Inenarrabilis . . . . .
Aoratos	ἀόρατος	Arcanus . . . . .
Archē	ἀρχή	Invisibilis . . . . .
Acatlēptos	ἀκατάληπτος	Principium . . . . .
Anonomastos	ἀνώνματος	Incomprehensibilis . . . . .
Ager rētos	ἀγέρητος	Innominatus . . . . .
		Ingenitus . . . . .

TETRAS ÆONUM, QUOS ALII OMNIUM ÆONUM PARENTIS FACIUNT NOMINA, XXVII.

Monotēs, Tert. Iren.	μὴνός, Epiph.	Singularitas, Tertull.
Hen tēs	ἑνίτης	Unitas.
Monas.	μὴνᾱς	Solitas.
Hen.	ἓν	Unum.

SCHEMA GNOSTICUM

EX VALENTINI EJUSQUE DISCIPULORUM FABULIS.

CURANTIB. EDD. DESCRIPTUM.

PLEROMA XXX ÆONUM.	OGDOAS PRIMIGENA ÆONUM SERIES.	TETRAS OMNIUM RADIX ET SUBSTANTIA.	I. BYTHOS, Æonum caput, rerum principium. II. ENNOEA, Bytho sociata, conjugis iustar.
		TETRAS SECUNDA.	EX ENNOEA, Suscepto a BYTHO semine.
	DECAAS SECUNDA ÆONUM SERIES.	TETRAS SECUNDA.	III. NOPS, Æonum pater unigenitus. IV. ALETHEIA. V. LOGOS. VI. ZOE. VII. ANTHRŌPOS. VIII. ECCLESIA.
			IX. BYTHIOS. X. MIXIS. XI. AGERATOS. XII. HENOSIS. XIII. AUTOPHYES. XIV. HEDONE.
	DODECAS ULTIMA XXX ÆONUM SERIES.	AS HOMINE ET ECCLESIA.	XV. ARINETOS. XVI. SYNCRASIS. XVII. MONOGENES. XVIII. MAKARIA. XIX. PARACLETOS. XX. PISTIS. XXI. PATRIKOS. XXII. ELPIS. XXIII. METRICOS. XXIV. AGAPE.
			XXV. AINOS. XXVI. SYNEISIS. XXVII. ECCLESIASTICOS. XXVIII. MAKARIOTES. XXIX. TELETOS. XXX. SOPHIA.

BYTHOS, SUPREMUUS PATER PER NOUN UNIGENITUM EMITTIT NOVUM PAR ÆONUM

XXXI. CHRISTOS, cum Angelis custodibus. | XXXII. PNEUMA HAGION.

Ex toto Pleromate nascitur sidus veluti Æonum ac perfectissimus fructus

XXXIII. IHSOUS.

XXXIV. Extra pleroma relegatur sophia
ENTHYMESIS seu ACHAMOTH

חכמה

ex ejus passione	ex ejus conversione	ex ejus imaginatione
MATERIA SUBSTANTIA.	ANIMALIS SUBSTANTIA.	SPIRITUALIS SUBSTANTIA.

XXXV. EX ACHAMOTH ET ANIMALI SUBSTANTIA

oritur DEMIURGOS;
unde KOSMOS

XXXVI. Æon et ultimus.

I COELUM. II COELUM. III COELUM. IV COELUM. V COELUM. VI COELUM. VII COELUM.

I HOMO CHOICUS seu damnandus	II HOMO GNOSTICUS perfectus	III HOMO SPIRITUALIS et perficiendus.
---------------------------------	--------------------------------	--

HOROS, CUSTOS PLEROMATIS AC VERITATIS, EX SOLO BYTHO PRODUCTUS.

Argumentum.

Adversus Valentinianos hæreticos scripturus Tertullianus, differens congressionem, solam proficitur errorum, seu potius fabularum, cum risu narrationem.

Imprimis autem narrat, quod Valentiniani, frequentissimum sane inter hæreticos collegium, nihil magis curent, quam occultare quod prædicant. Cap. I.

Deinde cum illi simplices nuncuparent Catholicos, Scripturis simplicitatem probari docet. Cap. II.

Quantumvis interim se abscondant (cum veritas e contrario non erubescat) acirg tamen simplices Christianos omnes eorum fabulas et genealogias, quas damnat Apostolus, indeterminatas, quas proinde solummodo demonstrare, destrucere sit. Cap. III.

Notam etiam esse Valentinianorum originem a Valentino; licet ab eo abscesserint Ptolomæus, Heracleon, Secundus, Magnus Marcus, ac Theotinus, ita ut nusquam jam Valentinus, et tamen Valentiniani ab illo; cum solas integras ejus regulas custodiret Antiochia Axionicus quidam. Cap. IV.

Sibi interim cum Archetypis esse discepcionem, idque non confictis materiis, utpote quas ipsius hæresiarum contemporaneis instructissimis voluminibus prodiderint et retulerint, Justinus martyr, Niliades, Irenæus, et quidam Proculus. Cap. V.

Deinde verbis partim initio hujus Argumenti adductis, partim illi infra subiectis, demonstrationem solam arcani ipsorum promittens, methodum indicat qua uti statuit. Cap. VI.

Porro a prima ogdoade Æonum Valentinianorum sive tetrade duplici, auspicatur, in qua ex Bytho ac Sige C orti Nus et Veritas, Sermonem et Vitam procrearint, e quibus homo et Ecclesia. Cap. VII.

Inde ex secunda illa tetrade, Sermonem et Vitam decuriam Æonum simul judicasse, hominem et Ecclesiam duodenarium numerum, quo sic implecretur tricenaria divinitatis Pleroma seu plenitudo. Cap. VIII.

Jam vero fecunditate tota deficiente, a novissimo Æone Sophia confirmata ab Iloro ne dissolveretur, ex vi passionis, nulla opera conjugii, abortivum sætum Enthymesi expositam esse. Cap. IX.

Tota interim propinquitate supplicante Sophiam conjugio suo Telecto restitutam, Enthymesi vero extra Pleroma relegatam. Cap. X.

Ne qua igitur ejusmodi rursus concussio contingeret, Nun illum novam edidisse copulationem, Christum et Spiritum Sanctum. Cap. XI.

Deinde ex omnibus simul Æonibus compactum esse perfectum Pleromatis fructum Jesum, quem et Soterem, et Christum, et Sermonem nuncupant; et satellites ejus angelos. Cap. XII.

Atque hæcenus (inquit ludens auctor) prima tragediæ actus; alia jam extra Pleroma cothurnatio. Cap. XIII.

Nam Enthymesi, sive jam novo et interpretabili no-

mine Achamoth, in inane illud Epicuri explosam, quamquam a Christo non sine Spiritu Sancto e superioribus misso jam formatam; quia tamen ad lumen illud Pleromatis non potuit attingere, ab Iloro custodiendo extremam ejus lineam exclusa, afflictam dolore, metu, consternatione, ignorantia. Cap. XIV.

Atque ex his originem traxisse materiam, quam Pythagorici. Stoici et Plato ipse innatam volunt, et elementa ipsa. Cap. XV.

Conversam inde ad preces, cum ad se missus esset Paracletus Soter Jesus, eam denno confirmatam, et ab omnibus injuriis passionis expunicatam, ex conversione illa animales corpulentias produxisse. Cap. XVI.

Præ gaudio abhinc ex contemplatione illa Soteris et angelicorum qui una venerant luminum, spiritales produxisse, et sic factam trinitatem generum. Cap. XVII.

Ex animali autem substantia productum deinde Demiurgum, Deum hunc nostrum, regem universorum. Cap. XVIII.

Quamquam hæc de re inter eos non conveniat. Cap. XIX.

Porro a Demiurgo, extra Pleromatis limites constituto, hunc mundum conditum ex animalibus et materialibus substantiis, ex incorporalibus vero septemplex celorum scenam. Cap. XX.

Quibus interdum interserit varia Achamoth sive Sophiæ secundæ nomina. Cap. XXI.

Quid? quod et dinobolus opus Demiurgi faciant, Munditinentem appellantes. Cap. XXII.

Inde singularum potestatum situm interserens, etiam ignem his omnibus corporibus et elementis inflabellatum addit. Cap. XXIII.

Demiurgum post hæc ad hominem manus contulisse, et carnem ei creasse, non limo terræ, sed materia illa philosophica. Cap. XXIV.

Cui cum animam Demiurgus mox de asslatu suo communicaret, etiam ab Achamoth pariter in illum derivatum semen spiritale, quod nuncupabant Ecclesiam. Cap. XXV.

Hinc tria hominum genera describit, sive trinitatem hominis, et quem exitum sortiantur. Caput XXVI.

Emisisse etiam Demiurgum Christum Filium suum naturalem per virginem, non ex virgine editum; et super hunc devolasse Soterem in specie columbe, eumque mansisse in Christo impassibilem, passum vero animale Christum. Cap. XXVII.

Animas quoque meliores allegi in prophetas, sacerdotes ac reges. Cap. XXVIII.

Nominum vero tria genera ab eis constitui: choicum, animale, spiritale. Cap. XXIX.

Spiritualibus autem (quos se esse jactitant) operationes non necessarias, sed nobis utpote psychicis, id est ani-

malibus hominibus, martyrii quoque necessitatem A Quosdam qui ex patre Bytho, et Eanæa matre, integram ogdoendem illam uno partu exclusam.

Cap. XXX.
Et vero in consummatione ita dispensari mercedem, ut Achamoth de medio tabulati in Pleroma transferatur, excepta a Sotere compactitio illo sponso, et Demurgum de hebdomade sua cælesti in vacuum matris locum. Cap. XXXI.

Humanam vero gentem in exitu tales ituram: choicæ quidem et materialis notæ animas intrinsecas; psychicarum vero justorum animas (id est nostras) in medietatis illius receptacula transmitti; spiritualium denique, ipsorum nempe, ad Pleromatis palatium tractatas, in sponsum angelorum assumi. Cap. XXXII.

Ab Valentino vero in hoc dissentire emendatores Ptolomæi, quod Bytho duas affingant conjuges; Cogitationem et Voluntatem, atque ex Cogitatione ortam Veritatem, ex Voluntate Monogenem. Cap. XXXIII.

Alios etiam qui aut nullum sexum Bytho deputant, aut hermaphroditum faciunt. Cap. XXXIV.

Esse item qui Bytho non principatum, sed postumatum defendat, post ogdoendem primam ex tetradē quidem et ipsam, sed aliis nominibus derivatam. Cap. XXXV.

LECTIONES VARIANTES.

(1) Valentini collegium Crojus in Grab. Fran.

(3) Qui Oberth. solus, forsam typograph. lapsus.

COMMENTARIUS.

CAP. I.—(a) A prima hujus capitis fronte occurrunt intricatissima, si quæ fuerunt, Tertulliani verba, multa adductum reserpa caligine, crebris licet doctissimorum virorum illustrata commentis, innumericis lectionum variarum tentaminibus emendata. Textum equidem resarcire ac sanare sumus, ut potuimus, enixi, ex collatis Rhenani, Scaligerii, Pamelii, Casauboni, Petavii, Salmasii, Rigaltii, Priorii, Junii, Latini, Franequanzæ, Parisinæ, Venetæ, Hallensis, Wicburgensis editionum recensione, necnon et usum duplici correctione quas CL. viri Lobeck et Seguiet de Saint-Brisson inseruerunt, ille quidem in suo præclaro Aglaophamo, t. I, lib. 1, § V, hic vero in opere recenti, sat paucis eruditio noto, cui titulus: *Essai sur le polythéisme*, t. II, p. 105 et seqq. At omnia, vel saltem inferius remissa, textum quem exhibuimus indagatione, et seclusa nimia molesti commentarii mole, nobis visum est quam citius festinandum ad planiorem, sanioioremque Septimii in hoc præcæm sensum breviter exponendum, quem porro sic se habere arbitramur:

Valentiniani (quorum frequentissimum plane debet esse collegium inter hæreticos, tum quia plurima retinuit ejusmodi fidei dogmata, tum quia ad vulgares fabulas facile pronumque est, tum quia asperiori disciplina non deterretur), nihil magis curant quam occultare quod prædicant, si tamen ii prædicant aut predicare dici queunt, qui occultant. In iis enim, sollicitum arcane custodiæ officium, merito habendum est conscientie male sanæ officium seu indicium. Et morum turpium confusio prædicatur, dum ab iis religio adseveratur vel adseveratur, sive proferatur, sive taceatur. Nam et inter illa elusiva sacra (quæ hæresis sunt et ipsa ex antiq. superstitionis fonte derivata), quod tacet epopæia seu sacris initiati, pudor est. Idcirco aditum, id est adeuntes sive discentes, per amalgames et experimenta cruciant et pene enecant; hinc diutius inquit quam consignant, plus temporis conterunt in præparanda quam in pericienda initiatione; cum et ante portas ad probandum eos qui epopæia fieri cupiant, quinquennium instituunt; ideo n. ingentem opinionem, favente diuturno suspensio arcane cognitionis, adstruant et ædificant: atque ita tantam in ab-

ditis sacris majestatem exhibere videantur ac *explicata*, quantum præstruxerunt cupiditatem, animumque ad magna ominanda erexerunt. Ad hæc sequitur jam silentii lex et officium; adiente quippe custoditur, quod tarde invenitur. Cæterum tota addita in adytis divinitas, tot siparia portarum talis affixa, totum hoc secreti signaculum linguae impressum, in turpia desinit, et consummata tam morosa initiatione, sedum duntaxat, pro pudor! simulacrum membri virilis revelatur. Sed natura venerandum nomen præ se ferens, inaniquæ commenta allegorica turpium fabularum dispositio præterdens, favente patrocinio coactæ et insulsa figura, sacrilegium obscuro, immittit, repudiat, et convicium falsi fœdique signamenti manifestum ementitis istiusmodi simulacris excusat.

Quibus *cap. portu*; expolitis, hanc exiguum opus nobis incumbere videretur, nempe ut illa Tertulliani verba sigillatim commentarentur, sive geminam tuendo auctoritatem textus, quem post t. emendationes edere ausi sumus, sive hoc præcæm cum cæteris ejusdem argumenti testimoniis conferendo, multaque indè ad veteres religiones explicandas eruendo documenta. Huic facile ingens exsurgeret disertatio de sæpessimis trita, densis licet etiam tunc tenebris obsita, mysteriorum Eleusiniorum disciplina, quam, utpote ab aliis bene multis et longe doctrina præstantioribus propædæm exhaustam omittere satius est. Duobus tantum tribusve hujus præcæm punctis aliquid lucis asseremus, nonnullas subinde variorum notis adnotationes subnectendas curantes. Quæ si uberius et tanquam ex professo tractari cupias, videsis Warburton, *De div. legat. Moyis*, lib. II, sect. IV; Michael Maier, *Symbol. aureæ mensæ*, lib. III, et in *Hieroglyph.* lib. IV; Plessing, *Memonium*, t. II; Barthélemy, *Anachars.*, t. V; Payne Knight, *Inquiry into the symb. lang. in Dmro Classico*, t. XXVI; Ouyaroff, *Essai sur les mystères d'Eleusis*; Lobeck, *Aglaophamus sive de Theologia mysticæ Græcorum causis*, lib. I; Sainte-Croix, *Recherches histor. et critiq. sur les myst. du pagan.*, deuxième édit. de Sacy, t. I, 3, 4, 5 sect.; Villosion, *De triplici Theol.*; Seguiet de Saint-Brisson, *Essai sur le Panthéisme*, t. II, p. 3. Textum vero Tertulliani emendavere alii codicum

terretur, (a) nihil magis curant, quam occultare, quod prædicant: (1) si tamen prædicant, qui occultant. Custodiæ officium, conscientie officium (2) est. Confusio (b) prædicatur, dum religio adseveratur (3). Nam et illa Eleusinia (hæresis et ipsa (c) attice

A superstitionis) (1) quod tacent (5), pudor est. Idcirco et aditum (d) prius cruciant (6). Datius initiant, quam (7) consignant (8) (e), cum et ante portas (9) (f) quinquennium (g) instituunt (10); ut opinionem suspensio cognitionis ædificent: atque ita tantam ma-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Hæc verba. uincinis inclusa, omnino repudiatur ut spiria Lobeck, contra omnes edit. et mss. codices. Hæc uincinis non includunt Rhen. Pam. Par. Venet. Seml. Oberth. Includunt vero, et merito, Paris. Welchel. 1868 et D. Segnier de S. Brissou, loc. infr. cit.
(2) Indicium proponit ibid. D. Segnier.
(3) Adseveratur Welchel. Jun. D. Segnier.
(4) Uincinis includit D. Segnier quod plerique alii commentibus distinguunt.
(5) Tacet Lobeck, latent Welchel.

- (6) Aditum Jun. aditu Salmas.
(7) Cruciant Distinguant Welchel. Panel. Segnier.
(8) Linguam Rig. quem Jun.
(9) Resignant Segnier, os signant Salmasius.
(10) Et portas ante Rhen. Seml. Oberth. Welchel. Panel. Epoptas Scaliger Rig. Paris. Casaubon. Wome. Lobeck. Ante portas optime correxit D. Segnier. Ad portas... instituunt. Petar. in Themist.
(11) Instruant Lat.

COMMENTARIUS.

collatione nisi, alii proprio ingenio plus minusve tuto confidentes: Scaliger in Emendat. temp., lib. V, p. 393; Salmasius ad Spartian. Adrian., p. 53 sqq. Casaubon. ad Athen. VI, cap. 15; Wouwer, ad Petron., c. 17; Petavius, ad Themist., p. 414; Guthrie, De Jure Pontific. 1, c. 23; Crolius, in Specim. observant., p. 15, in Grabii Irenæo; P. Halloix, notat. ad Vit. Quadrat., c. IV, p. 695. sqq. Panielius, de Cistophoria, p. 84; Petit, ad Legg. att., p. 69; Van dale, Dissert. agon., p. 608; Lobeck, Aglaopham., t. I, p. 32 sqq. Segnier de Saint-Brissou, Lib. citat., p. 105-109. Edd.

(a) Nihil magis curant, quam occultare quod prædicant. Ab exordio ducem sequitur Tertullianus B. Irenæum, qui in proemio lib. I, hæc habet: ἡ γὰρ αἰὼν καὶ ἀβύσσος οὐκ ἐκτείνονται, τὰ μὲν γινώσκοντα ἡνίκαι κατὰ πορὶς ἡ πόλις καὶ περιέχεται πανόργως κορυμνίζονται, καὶ αὐτὰς τῆς ἀληθείας ἀληθεύσαντες αὐτὴν περιέχοντες παύονται διὰ τῆς ἡλικίας παντοίας τοῖς ἀπειροπατοῖς: Error enim secundum semetipsum non ostenditur, ne, denudatus, fiat comprehensibilis, nasiorum autem cooperimento subdole adornatus, et ipsa veritate (ridiculum est et dicere) vitiorem semetipsum præfert, ut decipiat exteriori phantasmate rudiores. Veterem interpretationem, quæ, ut nonnullis visum est, adeo est antiqua, ut forsân ipsiusmet Tertulliani oculis subjecta fuerit, præ aliis in hoc notarum decursu deinceps afferendam curabimus. Cf. Apologet. VII, sup. 1, p. 6. Edd.

(b) Confusio. Id est, turpitudine. Hieronym. comm. in Isaiam, cap. II, p. 27, edit. BB. et iisdem verbis ad Amos, cap. IV, p. 1597: Ogne appellatus est Basan, et interpretatur αλεχόμενος, hoc est ignominia, quam si confusionem transferre volumus, magis αἰσχύνω significat. Glossæ græc. lat. Αἰσχύνω. — Confusio. Lobeck.

(c) Hæresis et ipsa attice superstitionis. Ea fuisse videtur Tertulliani sententia: eleusina epoptas defecisse a communi Atheniensium superstitione, ac velut hæreticos, peculiarem sibi selegisse doctrinam, vulgarique dogmata vel novis auxisse, vel delectu minuisse, vel pro ingenii ludibrio mutasse. Hinc inferit D. Segnier, adversus Lobeckii Aglaophamum, nonnulla fuisse, ad mentem Tertulliani, in Eleusiniis sacris mysticæ disciplinæ arcana. Edd.

(d) Aditum prius cruciant. Nimirum σκληροπρωγία, victu tristiore, silentio, humicubatione, castimonia, aliisque hujusmodi rigidioris disciplinæ institutis. Rig.

(e) Datius initiant quam consignant. Hoc est, πλεονεκτοῦν μόνον ἢ τοῖς ἄλλοις: Plus temporis in præparando, quam in docendo et consummando conterunt. Consignare est ἀποσφραγίζω, τίλλω ἀποσφραγίζω. Sicut ἁρπάγης et ἐκλειψίς pro Baptismo; vid. Segar ad Clement. Quis dices salv. p. 380, consignare seu obsignare Baptismo, idem quod ἐκλειψίς; vid. Milles. ad Cyrilli. cateches. II, p. 33, et de mysteriis ipsi element. Cohort. p. 94. Lobeck. — Consignati dicebantur μεμυσμένοι et ὀπποῦντες. Philo, de Mon.; Iren. lib. I, cap. 24; Pru-

B dent. in Martyr S. Romani; Arnob. lib. III. Le Pa.

(f) Ante portas. Primus ausus est Scaliger, tacentibus mss. codicibus, in hunc textum Epoptas intrudere. Casaubon. ad Athen. VI, c. 15, Wouwer ad Petron. c. 17, Scaligeri emendationem probant. In eam recto pede abiit Rigaltius, eamque huc illuc ad ceteras editiones transmisit. Jam vero illud Scaligeri inventum improbat doctissimus Petavius, eo præter codicum silentium insuper usus argumento, thrones posse institui et fuisse institutos, minime vero nec fuisse nec potuisse Epoptas, eos nempe qui ad ultimum initiationis gradum pervenerant: quinque enim gradus, alii vero alio nomine distinguunt. Olympiodorus in Phædon. cap. XIII, hæc habet: Ἐν τοῖς ἑπταῖς ἡρώδης ἐν μὲν καθάρσις πάνθ' ὅσων, ἐπὶ δὲ τούτοις οἱ ἀποσφραγίζοντες, μετὰ ταῖς εὐαγγελίαις, καὶ ἐπὶ τούτοις μυσταῖς, ἐν τῇ δ' ἐκπύρσι. Similiter quinque numerat Theon. Smyrnenensis, licet diverso ordine et nomine distinctos, nempe καθάρσις, τήληξ, ἐκπύρσις, τίλλος τῆς ἐκπύρσεως, seu initiationis consummationem, summum denique bonum, seu vite perfectionem. Edd.

(g) Quinquennium instituunt. Celebris est inde exorta eruditorum controversia inter se disceptantes quanto tempore, an quinque, vel uno aut paucioribus annis perseveraverit præparatio ad sacra Eleusinia suscipienda. Non defuere qui sententiam Tertulliani quinquennium institutum fuisse asseverantis præfracte impugnarent, inter quos D. Petavius et recentissime Lobeck in Aglaophamo. Quorum præcipua momenta saltem obiter hic attingere lubet. 1º Opponunt verba Herodoti, lib. VIII, c. 45, qui et ipse Dicæum quandam inducit cum Demarato rege, de Sacrorum Eleusiniarum celebratione disputantem, et hæc inter plura dicentem: Τὸν ἑσπέρην τούτων ἀγώνων Ἀθηναῖος ἀνὰ πάντα ἔτακτο τῇ Μητρὶ καὶ τῇ Κόρῃ καὶ εὐδίων τοῖς βουλευμένοις τῶν ἄλλων Ἑλλήνων μυσταῖς. Quid vero, quod manifestum eo loci occurrit sphalma? Si enim dicere voluisset Herodotus sacra quotannis agi, revelari, sane scripsisset: ἀνὰ πᾶσι ἔτος. — Fit ergo per se certum loco, πάντα, legendum esse πέντε, quod mirum in modum nostri Septimii sententiæ suffragatur.

2º At aperte asserit Socrates revelari quotannis mysteria: καὶ τὰ μυστήρια ἔτι καὶ νῦν κατ' ἐκαστον ἡμετέρον διακινεῖται. Quid vero, si vult hæc vox ultima, an reipsa magna Mysteria quotannis redeunda, an parva duntaxat, an tantum danda quotannis candidatis documenta, an demum revelanda inter Thesmophorias Cereri sacras τὰ ἀποσφραγίζοντα? Certe nihil inde certum.

3º Nec etiam Tertulliano nostro rectius opponenda sunt quædam ævi posterioris exempla quibus constat aliquando spretam fuisse antiquam quinquennii legem: quod infeliciter accidisse scimus, dum Demetrius Poliorcetes urbem Athenarum obsideret, dum tyrannidem in eam affectarent Philippus Macedonius rex, Persi pater; Sylla, urbe expugnata; Antonius triumphans, Augustusque de toto orbe post Actiacam pugnam triumphaturus. Quo plura darentur legis violatæ testimonia, eo clarior emerit ipsius auctoritas ac inde-

jestatem exhibere videantur, quantum praestruxerunt
cup ditatem. Sequitur jam silentii officium; adente
custoditur quod tarde invenitur. Ceterum tota in

A adytis divinitas, tot (1) siparia (2) (a) portarum (3),
totum signaculum linguae, simul et membrum viri-
lis 4) revelatur (b). Sed naturae venerandum nomen

LECTIONES VARIANTES.

(1) Tota *Rig. Lobeck.*

(2) Suspiria *Rhen. Seml. Oberth. Lobeck. Paris. Latin.*
Jun. Petar. Suspicia, id est suspiria; Crojus in Jun.

(3) Epoptarum *Rig. Par. Lobeck. Portarum legerunt*

Rhen. Jun. Welchel. Pamel. Seml. Oberth. Sequier.

(4) Membri virilis populi transmissio. *Jun. membri mulieris*
Sequier.

COMMENTARIUS.

clinanda notitia. Cf. Otfried Muller: *Gottische Gelehrte*
Anzeigen. Janv. 1850; Segnier, t. II, p. 110-115.

4° A D. Lobeck objectis alia perplura obsit-
tunt testimonia pro quinquennio; afferenda forent
verba magis etymologici ad vocabulum *εποπτεω*, Pol-
licis lib. VIII, c. 107; Theophrastus in 3° Caractere
ἀσπιδος; Theon Smyrnenensis et Artemidorii, de
quibus supra, et fusius D. Segnier, op. cit. p. 115-
120. Edd.

(a) Tot siparia portarum. Quamquam consentiunt
exemplaria quae vidimus omnia, tamen ausi sumus
pro *suspiria* scribere *siparia*: sunt autem *siparia*,
vela quibus utebantur in scenis fabularum actores,
auctore Festo. De hac voce plura dicam infra cap. 13,
locum illum explicaturus: *alia autem trans siparium*
cothurnatio est. Ceterum sacerdotes Eleusine Cereris
portas adytis multiplicibus velis obtegabant. De hac
sipariorum oppansione hic loquitur. Rhen.

(b) Simulacrum... revelatur. — Id semper fuit
Apologetis christianis ratum, omnino quoque compertum,
secretos mysteriorum cunctis belluandis et scortandi
caussa tum ab initio congregatos, tum in poste-
rum relentos fuisse. Miris tamen modis neote-
rici quotquot sacrorum Eleusiniorum exploratores
curiosissimi suum ingenium vexare, trahere, ac
fatigare maluerunt, ut obdita quaedam summae,
honestissimaeque doctrinae semina in eis mysteriis
relegerent. Hinc ibidem celari vult artem hermeticae
praecepta Michael Maier, *Symbol. aureae mensae* lib. III,
p. 105, et in hieroglyphic. lib. IV, p. 183.

Deus ab initio fuisse homines aperte Epoptas
didicisse contendit Warburton, de *div. Legat. Moys.*
Sect. IV, p. 210, et post eum Villosion, de *Triplici Theo-*
logia, p. 48. Meiners, *Vermischte Schriften*, t. III, p. 299.
Barthélemy, *Anach.* t. V, p. 68. Abstrusas tantum ce-
lari doctrinas Pythagorae, Platonicaeque, asserit
Plessing in *Memoria* t. II, p. 91. Nihil nisi diluvia
quaedam, cyclos et calendaria in iis dogmatibus in-
esse, ut et in tota retro antiquitate sibi uni tantum
revelata putida arrogantia jactat, plaudente Voltario
tam exiguae veterum disciplinarum peritiae, impius
Boulanger, *Antiquité dévoilée*, lib. III, c. 5. Audacior
vero seu insanior, tribus anticyris insanabile caput,
Dupuis, cui compertum videbatur in praeiis mysteriis
gentium altiora longe et puriora abscondi documenta
prae omnibus Religionis Christianae documentis, *Orig.*
des Cultes, p. 1, t. IV, p. 369. Alter turpium arcanorum
praeceptor Payne Knight in iis adinventis intellectualem
ad veluti transcendentelem Dei naturae cognitionem,
Inquiry into the symb. lang. in Diario classico, t. XXII,
p. 4. Nec isti opposita fronte refragatur ductiss.
Heeren, qui haec obiter induganti illusisse videtur
quaedam vera Deorum notiones physicae et symboli-
cae, *Ideen über die Politik*, t. III, p. 90, quod simul
arridere debuit magno mythorum parenti ac symbo-
licarum nubium consanatori Creuzer, qui, teste
D. De Sacy in not. ad Sainte-Croix op. t. 1, p. 448,
nec longius ab eadem sententia exulante, agi ibidem
voluit tum de primigenia rerum compositione, ac ve-
tere cosmogonia, tum de animorum ascesi ac morum
exercitationis, tum de rei rusticae praeceptis ac lau-
dibus, tum de Deo uno, aeternoque, tum de hominis
simul et mundi fine. Hic demum accessit in speciali
tractatu cui titulus: *Essai sur les mystères d'Eleusis*,
Ouvraro, ex hyperborea plaga in palaestram acade-

micam, haud absque laude, ingressus, qui voluit et
ipse in Eleusine disciplinae tuto fuisse commissam
quasi *Primitivae Patriarcharum Revelationis Summam*
ac *veneranda quaedam de homine lapsa et reparanda va-*
lentiniana. Ista sunt praecipua recentiorum de Eleusinis
arcanis fragmenta. Quod si ad veteres redire animus
est, varias inter ipsorum sententias erit ut anceps
haereas. Ilaud enim inficiari velim ex illis plures,
Iliadarum videlicet, Platonem, Ciceronem, Epi-
cletum, sacra Cereris Eleusinia magnis excepisse
laudibus ac posteris commendasse; nec facile quem-
quam adduci posse ad credendum tot et tantos viros,
nobili mentis et animi haud secus ac ingenii praes-
tantia insignes, caeca hallucinatione, turpia pro ho-
nestis habuisse, et unanimi collusione ad hunc erro-
rem fovendum ex industria conspirasse, nec omnino
proinde nulla causa est cur censeas adusque quem-
dam temporis lapsus, aliquatenus ab initio fuisse
pia Cereris sacra. Undenam igitur omnes, nemine
excepto, Patres sanctissimi, ac praecipue vetustis-
simi Apologetici uno ore de mysteriis infandis concla-
matum vulnere, ac certatim in ipsa verbis in-
vehi religioni duxere? Verum enim vero Justinus,
Athenagoras, Tatianus affirmant nihil nisi Jovis in-
cestum in Eleusiniis oscentari. Acriter ac totius animi
impetu in ea invehitur Clemens Alexandrinus, Jovis-
que cum Cerere et filia concubium exprobrat, cista-
rum mysticarum, papaverum, apium secreta, ceterasque
evolvit quisquilias, tum horret referens inter
Themidis symbola *αἰετὸς γυναικὸς* effligim in phalla-
gogia ferri, postremo Hierophantas et Daduchos in-
crepat, eosque qui puerum misere dilaniatum, et mu-
lierculam ejulantem, et corporis partes pudendas ve-
nerentur, atheorum in numero habendos esse judicat
(S. Clem. Alex. *Protrept.* p. 19, 30). Eadem haud
minus vehementi exprobratione prolata habent Arnob.
adv. Gent. lib. V, p. 176, ed. Maire, August. in *quest. e*
vel. et nov. Testam. mixt. p. 100 D in appendice t. III,
p. 11, ed. BB. Chrysost. *Orat. de S. Babyla* in Jul. t. II,
p. 558; Asterius, *Encom. in SS. marty. Biblioth. PP.*
auctar. II, 195. coll. t. XVIII, ed. Combefis; Epiphon.
adv. haeres. lib. III, § 41, t. II, p. 1095. — Quinam
igitur ex utraque parte stent testes velim recenseas:

hinc porro gentium sapientes vates, legislatores, inde
vero Ecclesiae Patres, Doctores, Pontifices: nec est
ut ad facilius inter illos litum componendum, id tibi
forsan dicas, duplicem distinguendum esse Eleusini-
orum aetatem: unam priscae vetustate fuliginosam,
in qua sacra pio cultu prosequiebantur, alteram ro-
centii superstitionum colluvie fadam, et a Patribus
merito vapulantem; nec etiam remanet ultimum an-
cipitis animi perfugium, illud tibi intra te cogitant,
Patres asperiori in gentium sacra contemptu et ira
servidiore abreptos ultra aequae critices limites transi-
lisse. Etenim non desunt vel priscae aetatis et ethni-
cae, vel aevi christiani Patrumque coetanei, testes
gentiles, ex quibus in qualibet tempestate eosdem
ritus fuisse infamatos innotescat. In Caecilii fabula legi-
tur Titithe fr. 1, *Per mysteria hic inhoneste eam gravi-*
davit stupro. — Plaut. *Aulul. prolog.* 56: *Illam stupra-*
vit Cereris vigiliis. In iis frequentes affuisse meretri-
culas patet ex Alciphron ep. fragm. IV. Ex Athen.
XIII, 591; F. Themistius aliquis multat qui quod
cytharissam Rhodiam *ἑστὸς τοῖς θεοῖς*. Diuarch.
contra Demosth. p. 95. Plutarch. istius modi probra

allegorica dispositio prætendens, patrocinio (a) coacte figura sacrilegium obscurat, et convicium falsi (1) simulacris excusat (b). Proinde quos nunc destinamus hereticos (c), sanctis nominibus et titulis et argumentis veræ religionis, vanissima atque turpissima signamenta configurantes, facili caritati (d), ex divinæ copię occasione (e), quia de multis multa succedere (2) est: Eleusinia (3) Valentiniana fecerunt lenocinia, sancta silentio magno, sola taciturnitate cœlestia. Si bona fide quæras, concreto vultu, suspensio supercilio, *Altum est*, aiunt (f). Si subtiliter tentes, per ambiguitates bilingues communem fidem affirmant (g). Si scire te subostendas, negant quidquid agnoscent (h). Si cominus (4), certes tuam (5) simplicitatem sua cæde dispergunt (i): Ne discipulis quidem propriis ante committunt, quam suos fecerint. Habent arificium, quo prius persuadeant (6) quam edoceant. Veritas autem docendo persuadet, non suadendo docet.

CAPUT II (j).

Ideoque simplices notamur apud illos, ut hoc tantum, non etiam sapientes: quasi statim deficere co-

LECTIONES

- (1) Salacis simulacri *Segnier*, falsis simulacris *Pam.*
- (2) Succidere *suspiciat Rig.*
- (3) Eleusinia Valentiniani *Rig. Prior movuli. Jun. eleusinia an valentiniani.*
- (4) Certe *Rhen Seml. Oberth.*
- (5) Statuam *Rhen Seml. Oberth. cum distinctionis commate fatuam Rig. par.*
- (6) Persuadeant *Par.*
- (7) Cogitar *Rhen Seml. Oberth.*

refert, *Sympos. II, 2, 73: ἐν θεωρίᾳ μὲν τὰ μυστήρια τὰ ἀποκρυφύλατα ἀποκαλύπτει. Cf. de Isid. et Os. § 56. Nec in eo capite a sua dicacitate abstinent Lucianus, uti videre est in *Alex. seu Pseudo amant. § 59, t. V. opp. p. 99-100. Ed. Bipont. Cf. Diod. Sicul. lib. 1, § 22. Plotin. Ennead. III, lib. VII, c. 9. Habemus igitur confutantes reos, nec obstantibus aliorum testimonium sacra laudantium encomiis, æquo jure sancendum est vel in ethnicæ superstitionis sapientibus defecisse honesti sensum; imo magis desipuisse recentiores qui, prælucente traditionis face ac Evangelii lumine, hæc fœda tenebrarum opera demirati sunt, symbolisque insulsis ac inanibus fabulis, quo minus horrores incedant, intexere conati sunt. Standum proinde huic acerbo Tertulliani in Eleusinia dieterio, merito sale respo: *Tota in adytis divinitas, tot siparia portarum, totum signoculum linguae, simulacrum Phallagogicæ revelatur. Edo.***

(a) Patrocinio coacte figure. Allegoria scilicet obsecui illius rerum naturam significantis. *Ric.*

(b) Et convicium falsi simulacris excusat. Eleusiniarum antistites ad illud membri virilis simulacrum, velut ad divinitatem, adorantium habitu accedunt. Itaque falsi crimine tenentur, qui aliud oculis colunt, aliud mente. Etenim aiunt colli abs se non simulacrum, sed rerum Naturarum eo simulacro expressam. Quod est accusationem falsi simulacris excusare, mendacium mendacio diluere, falsum falso; quid enim aliud est simulacrum, nisi falsum? *Ric.*

(c) Proinde, quos nunc destinamus hereticos, etc. Hæc ita conjunguntur sequentibus: Proinde Valentiniani, quos nunc destinamus hereticos sanctis nominibus et titulis, Eleusinia fecerunt lenocinia, etc. *Ric.*

(d) Facili caritati. Fratrum scilicet, sive Fidelium. Caritas facilis, ut Virgilio, *Faciles Nymphae*, et, *Faciles Napææ*. Vel potius caritas facilis, quæ omnia suffert, omnia credit, I Cor. XIII. *Ric.*

(e) Ex divinæ copię occasione. Sacrarum Scriptura-

rum (7) a simplicitate sapientia, Domino utramque jungete: *Estote prudentes ut serpentes, et simplices ut columbae (Matth., X, 10).* Aut si nos propterea insipientes, quia simplices; num ergo et illi propterea non simplices, quia sapientes? Nocentissimi autem qui non simplices, sicut stultissimi qui non sapientes. Et tamen malim in eam partem meliori sumi vitio, si forte (8) præstat minus sapere quam pejus, errare quam fallere. Porro, *facies Dei spectat (9) in simplicitate quærentes (Sap. 1) (10), ut docet ipsa Sophia (11), non quidem Valentinii, sed Salomonis. Deinde (k) infantes testimonium Christi sanguine litaverunt. Pueros vocem qui crucem clamant? nec pueri erant, nec infantes, id est, simplices non erant. Repuerascere nos et Apostolus jubet secundum Deum (I Cor., XIV, 20), ut matitia infantes per simplicitatem ita demum sapientes sensibus (l); simul dedi (12) in sapientiæ ordinem de simplicitate manantis (13). In summa Christum columba demonstrare solita est, serpens vero tentare. Illa et a primordio divinæ pacis præco; ille a primordio divinæ imaginis prædo. Ita facilis simplicitas sola Deum, et agnoscere*

VARIANTES.

- (8) Malim in eam partem melior sume se vitio, si forte. *Præstat Jun.*
- (9) Expectat *Seml. Oberth.*
- (10) Quærendi *Rhen. Seml. Oberth.*
- (11) Ita sapientia alii. Alii *græcum nomen præferunt.*
- (12) Simus, divinæ sapientiæ ordinem *Fræm. Par.*
- (13) Amando *Fræm. Par. Jun. retinet; manando movuli Semler; Minandi est, nil, verbum eorum qui jumenta ducunt.*

COMMENTARIUS.

rum copiam significat, sive ut ipse loqui amat, latitudines. Quo sensu lib. de Spectaculis: *Late tamen semper Scriptura divina dividitur, ubicunque secundum præsentis rei sensum etiam disciplina munitur. Et lib. de Præscript. Et utique secundum divinam literaturam ad facultatem ejusque materiam. Ric.*

(f) *Altum est aiunt.* Auctor est Irenæus non fuisse Valentinianis cum candorem, ut portentosas nugæ omnibus facile communicarent. Eos enim docebant, qui habebant quod numerarent. Sic enim scribit: *Quæ etiam, inquit, convenienter videntur mihi non omnes velle manifesto docere, sed solos illos, qui etiam grandes mercedes pro talibus mysteriis præstare possunt. Non enim jam dicunt similia illis, de quibus Dominus dixit: Gratis accepistis, gratis date. Sed separata et portentosa et alta mysteria, cum magno labore exquisita fallacibus. Rhen.*

(g) *Communem fidem affirmant.* Irenæus: *Similia quidem nobis loquentes, dissimilia vero sentientes. Ric.*

(h) *Negant quidquid agnoscent.* Quicquid scilicet agnoscent scire te de ipsorum mysteriis. *Ric.*

(i) *Tuam simplicitatem sua cæde dispergant.* Vocabulum *cardis*, et *cadendi* verbum, in eundem sensum usurpat, ut cum in libro quem pro Martyribus scripsit, cap. 2: *Non clamoribus, inquit, spectaculorum, atrocitate vel furore, vel impudicitia cæbrantium cederis.* Imitatus, Tertullianum D. Hieronymus in vita Hilarionis Eremitæ dixit: *cæde manus. Iratus itaque sibi, inquit, et pectus pugnis verberans, quasi cogitationes cæde manus posset excludere. Pam.*

CAP. II. — (j) Vide ultimam notam hujus libr., col. 594.

(k) *Infantes testimonium Christi sanguine litaverunt.* Eodem omnino sensu dixit Augustinus lib. X de Genesi ad lit. cap. XXIII: *Habet et illa parva ætas magnum testimonii pondus, quæ prima pro Christo meruit sanguinem fundere. Pam.*

(l) *Ita demum sapientes sensibus, simul dedi in sa-*

poterit, et ostendere; prudentia sola conculcare potius A et prodere.

CAPUT III.

Abcondat itaque se serpens quantum potest, totamque prudentiam in latebrarum ambagibus torqueat, alte habitat, in cæca detrudatur, per anfractus seriem suam evolvat, tortuose procedat, nec semel totus, lucifuga bestia. Nostræ colimbæ (1) etiam domus simplex, in editis semper et apertis et ad lucem. Amat figura (2) Spiritus Sancti Orientem (a) (3), Christi figuram. Nihil veritas erubescit, nisi solummodo abscondi: quia nec pudebit illum aures ei dedere, cum Deum recognoscere, quem iam illi natura commisit, quem quotidie in operibus omnibus sentit, hoc solo minus notum, quod unicuique non potavit, quod in numero nominavit (4), quod in aliis adoravit. B Alioquin a turba eorum et aliam frequentiam suadere, a domestico principatu ad incognitum transmovere, a manifestis ad occultum retorquere, de limine fidem (5) offendere est. Jam si et in totam fabulam inihiatur, nonne tale aliquid dabitur te in infantia inter somni difficultates a nutricula audisse, Lamia: turres (b), et pectines solis? Sed qui ex alia conscientia venerit fidei, si statim inveniat tot nomina Aeonum, tot conjugia, tot gemina (6), tot exitus, toteventus, felicitates, infelicitates, dispersæ atque concisæ divinitatis, dubitabitne ibidem pronuntiare (c) has esse fabulas et genealogias indeterminatas, quas Apostoli spiritus, bis jam tunc pullulantibus seminibus hæreticis, damnare prævenit? Merito itaque non simplices,

merito tantummodo prudentes, qui talia neque facile producant, neque exerte defendunt, sed nec omnes quos edocent, perdocent; utique astute, ut pendenda: cæterum inhumane, si honesta. Et tamen simplices nos (7), omnia scimus. Denique hunc primum cuneum congressionis armavimus, detectorem et designatorem totius conscientie illorum, primamque hanc victoriam (8) aspicimur: quia quod tanto impendio absconditur, etiam solummodo demonstrare, destruere est.

CAPUT IV.

Novimus, inquam, optime originem quoque ipsorum, et scimus (9), cur Valentinianos appellemus, licet non esse videantur. Abscesserunt enim a conditore, sed minime origo deletur; et si forte mutatur, testatio est ipsa mutatio. Speraverat episcopatum Valentinus, quia et ingenio poterat et eloquio. Sed alium ex martyrii prerogativa loci positum indignatus, de Ecclesia authentica regulæ abruptus (d), ut solent animi pro prioratu exciti presumptionis ultionis accendi, ad expugnandam conversus veritatem: et cujusdam veteris opinionis semen nactus (e), Colarbaso (10) viam deliniavit. Eam postmodum Ptolomæus instravit, nominibus et numeris Aeonum distinctis in personales substantias, sed extra Deum determinatas, quas Valentinus in ipsa summa divinitatis, ut sensus, et affectus et motus incluserat. Deduxit et Heracleon inde tramites quosdam, et Secundus, et magus Marcus (f) (11). Multum circa imagines Legis Theotimus operatus est. Ita nusquam jam Valenti-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Etiam omitt. Seml. Oberth.
(2) Figuram Rhen. Seml. Oberth.
(3) Orientem Christi figuram Seml. Oberth.
(4) In numeros nominavit Jun.
(5) Fidem omitt. Rhen. Seml. Oberth.
(6) Gemina Rhen. prima ed. Seml. Oberth.

- C (7) Nos omnes sumus Rhen. prima ed. Seml. Oberth.
(8) Hinc conjicit Seml.
(9) Et omitt. Venet.
(10) Nactus colubroso viam Rhen. Seml. semini, actu colubroso Lat.
(11) Magnus alii male, sig. Prior. Venet.

COMMENTARIUS.

pietia ordinem. Hunc locum in omnibus editionibus corruptissimum emendavimus ex cod. Pithæano. Reperascere, inquit, nos et Apostolus jubet secundum Deum ut malitia infantes, simul dedi in sapientia ordinem de simplicitate manantis. In cod. Ms. legitur, manandi, mendose. Ric.

CAP. III. — (a) Orientem Christi figuram. Orientis vocabulo Christus sæpe intelligitur in sacris literis, ut apud Zachariam: Ecce ego adducam seriem meum orientem, et paulo post apud eundem: Ecce vir Oriens nomen ejus. Oriens autem appellatur, quia in diebus ejus orta est justitia, et hinc habes, Christianos veteres ad orientem versus precari solitos, quod etiamnum observamus. Rhen.

(b) Lamia: turres et pectines Solis? Fabellæ pueriles apud Carthaginem tempore Tertulliani. Mox scriptissimas, tot gemina; et paulo post, et tamen simplices nos omnia scimus, ex Gorziensi collatione. Nos, hoc est, orthodoxi. Ric.

(c) Has esse fabulas et genealogias indeterminatas. Irenæus principio libri adversus Valentinianos: Quatenus veritatem refutantes quidam inducant verba falsa et genealogias infinitas, etc. Græca apud Epiphanium, ἡνολογίας παραπλοίας. Apostolus dixerat, ἡνολογίας ἀπαραπλοίας. I Timoth. I. Ric.

CAP. IV. — (d) De Ecclesia authentica regulæ abruptus. Notaverat Pithæus, quasi maluisset, De Ecclesia authentica regulâ erupit. Ric.

(e) Cujusdam veteris opinionis semen nactus Colarbaso viam deliniavit. Sic emendandum censuit Latinius cum antea legeretur, Cujusdam opinionis semini actu colubroso viam deliniavit. Qua de lectione abdicanda quo magis addubitem, facit veterum exemplarium auctoritas. faciunt etiam quæ de serpente supra Septimius dixit: Alte habitat, in cæca detrudatur, per anfractus seriem suam evolvat, tortuose procedat, etc. His enim apte respondet actus iste colubrosus. Denique Irenæus et Epiphanius, imo ipse auctor Catalogi hæreticorum, Colarbasum Ptolomæo atque Secundo posterioriorem censuere. Ric.

(f) Magnus Marcus. De isto vide in doctissimis D. Massueti dissertationibus præviis ad opp. Irenæi Dissert. I, art. 11, § VI, p. 50. Eadem fere compendiose exponit quæ hic habet Rhenanus: Marcum Valentini magistri sui emendatorem tradit Irenæus, magicæ imposturæ peritissimum fuisse, per quam cum viros multos, tum fœminas non paucas seduxerit, ad se conversos velut scientissimum et perfectissimum, virtutemque maximam ab invisibilibus Logis habentem. Ille vero totum hoc Anaxilæ præstigiis et magicæ vanitate conficiebat, verus Antichristi præcursor. Nos unum et alterum hominis perditissimi præstigiis ex eodem auctore prodemus exemplum. Mixto vino pro calice simulans se gratias agere, sive εὐχαριστῆν, quod hodie consecrare dicimus, post longam intecationem, purpureum et rubeum appa-

tinus; et tamen Valentiniani, qui per Valentinum. A Solus ad hodiernum Antiochia Arionicus (1) memoriam Valentinii integra custodia regularum (2) ejus consolatur: Alioquin (a) tantum se huic hæresi suadere permissum est, quantum lupæ fœminæ formam quotidie supparare (3) solemne est. Quidni? cum spiritali illud semen suum sic in unoquoque recenseat. Si aliquid novi adstruxerint, revelationem statim appellant præscriptionem, et charisma ingenium; nec unitatem, sed diversitatem. Ideoque prospicimus, reposita illa solempni dissimulatione sua, plerosque dividi quibusdam articulis, etiam bona fide dicturos (4); Hoc ita non est; et, Hoc aliter accipio; et, Hoc non

agnosco. Varietate enim innovatur regularum facies; habet etiam colores ignorantiarum.

CAPUT V.

Mihi autem cum archetypis erit limes principalem magistrorum (b). non cum affectatis duribus passivorum discipulorum (c). Nec undique dice-mur ipsi vobis fluxisse materias, quas tot jam viri sanctitate et præstantia insignes, nec solum nostri antecessores, sed ipsorum hæresiarcharum contemporales, instructissimis voluminibus, et prodiderunt, et retulerunt: ut Justinus philosophus et martyr (d), ut Miltiades Ecclesiarum sophista (e), ut Irenæus omnium doctrinarum curiosissimus explorator (f), ut

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Arionicus cod. vatic. teste Jun.
(2) Regularo Rhen. Seml. Oberth.

- B (3) Superare Rhen. Seml. Oberth.
(4) Dicturus, si fallor, primi generis est lectio. Edd.

COMMENTARIUS.

vere faciebat, ut putarent simpliciores divinitus in illius calicem distillasse sanguinem, et ideoque cupere omnes ex eo poculo gustare, gratiæ celestis sic futuri participes. Alterum impostura genus. Exhibebat mulieri calicem mixtum, ipam gratias agere juleans. Mox capacius poculum proferens, in id transfundebat minorem illum calicem, qui erat Eucharistia factus, magno valentium miraculo, cum major non solum impleteretur, sed etiam superflueret. Præterea demonem paremulum habebat, vulgus spiritum familiarem hodie vocat. Mulieres honesto loco natas, et opulentas maxime, circumveniebat, reddens eas prophetidas, his verbis: Sume a me sponsum, et cape eum, et capere in eo. Ecce gratia descendit in te, aperiatur tuum, et propheta. Multarum pudori etiam illudit. Certe quod constat, diaconi cujusdam in Asia uxorem formæ haud quotidianæ clanculum abduxit. Quæ post multum temporis reversa, non mente modo, verum etiam corpore se a Marco isto corruptam asseruit, reliquumque vitæ in exomologesi perpetua consumpsit. Unde quidam sanctus vir, quem citat Irenæus hujusmodi verbis præstigiatorem istum redarguit: Idolorum fabricator Marce, et portentorum inspector, astrologiæ cognitor et magica artis, per quæ confirmas erroris doctrinas, signa ostendens his qui a te seducuntur, apostolicæ virtutis operationes, quæ tibi præstat tuus pater, Satanas per angelicam virtutem Azazel, habens te præcursorem contrariæ adversus Deum nequitia. Hic Marcus somniis Valentinii numerorum mysteria accommo-dasse se gloriabatur. Porro de Theotimo nulla apud aliquem auctorem quem hactenus vidi mentio; fortassis legendum: Tatiana; nam de illo scripsit supra lib. de Præscript. adv. hæc. cap. 52 (Hæc. XX), quod totus secundum Valentinum sup. Massuor.

(a) Tantum se huic hæresi suadere permissum est. Irenæus, Suadenter quidem illicunt per bonorum morem simpliciores ad requirendi modum. Et paulo post: Snaasorio cooperimento subdole adornatus. Ric.

CAP. V. — (b) Mihi autem cum archetypis erit limes principalem magistrorum. At se stringere stylum adversus origines ipsas et authentica ipsa principalem magistrorum: atque hos sibi limites proponere, quos ultra noli ingredi. Archetypi magistri sunt principes magistri, vetustiores. Atilius Fortunatianus in Arte: Veteres lege, id est, ut ait Lucilius, archetypus, unde hæc sunt omnia nata, Archetypos amicos dixit Marcialis. Ric.

(c) Passivorum discipulorum. Id est, vulgariarum. Ric.

(d) Ut Justinus Philosophus, et Martyr. Alludit, quantum opinor, ad lib. Justinii contra omnes hæreses, cujus facit mentionem (inquit Hieronymus, Catal.

Script. Eccl.) in Apologetico, quem dedit Antonino Pio, his nempe verbis: Est autem nobis liber contra sectas et hæreses compositus. PAM.

(e) Ut Miltiades Ecclesiarum sophista. Hic scripsit adversus Montanum, Priscillam, Maximillamque, adversus Gentes, adversus Judæos, et pro Christianis Apologetico Commodæ et Severo Caesaribus obtulit: auctor Hieronymus. Vocat autem sophistam Ecclesiarum non probroso nomine, sed quod disputando de quibuslibet rebus et sacre Scripturæ locis multum posset. Nam hoc veteribus Sophista fuit. Hieronymus epist. ad Anton. de modestia: Contra Sophistas quoque sæculi, inquit, et sapientes mundi Petrus et Jacobus piscator mittuntur. Hujusmodi Ecclesiarum sophista fuit olim Beda presbyter ille anglosaxo, cujus tot exstant in omni disciplinarum genere monumenta, quæ sacra, quæ profana, tametsi magis sacris deditus fuit.

RHEN.

(f) Irenæus, omnium doctrinarum curiosissimus explorator. Inter multa maximi pretii documenta quæ ex hoc Tertulliani in Valentinianos opusculo accepimus, illud præ cæteris memoratu dignum est testimonium de magno pontifice nostro, doctore nec non et martyre, Beatissimo Irenæo, quem hæresiarcharum vere contemporalem, sanctitate et præstantia insignem, instructissimorum voluminum auctorem, omnium doctrinarum curiosissimum exploratorem, curiosior et ipse Septimius, aut saltem æque studiosus, judicat, cæteroque dignus sane qui tantum veritatis assertorem indicet, laudibus efferat ac sæculo futuro recommendet. Hinc nemo satis poterit mirari undenam tanta quibusdam auctoribus novis et novaturientibus audacia venerit, ut, sprete tot sæculorum canitie, eversa tot sibi succedentium præconiorum majestate, oppressa tantorum a Tertulliano testimonio voce, unus aut duo, vix nomine innotescerent, dicere ausi fuerint, nequaquam in rerum natura ante Tertullianum extitisse Irenæi opera adversus hæreses omnes nonquam satis laudanda, evolunda et amplectenda. Porro hanc portento similem sententiam sibi jure proprio vindicet Jac. Salom. Semler, qui ex hoc ipsomet Septimii in Valentinianis libro argumenta ad omnem D. Irenæo fidem, auctoritatemque depromendum, desumpsit et contorsit. Quæ ut apprimere retundantur, nihil nobis satius visum est, quam ut genuina ipsamet Irenæi verba prope Septimiano textui, æquo pede et una fronte incedenda conferendaque curemus. Inde enim certo certius fiet, nec ullum hominem falli fas erit, Tertulliano suum libellum scribenti præluxisse non tantum sanctissimi martyris opera vera, non tantum in græca veritate exarata, verum et jam latina versione translata: et, quo id clarius emineat, singula veteris in-

Proculus noster (a), virginis senectæ, et christianæ eloquentiæ dignitas: quos in omni opere fidei, quemadmodum in isto, optaverim assequi. Aut si in totum hæreses non sunt, utqui eas pellunt, finissee credantur, mentietur Apostolus prædicator illarum (I Cor., II, 19). Porro si sunt, non aliter erunt quam quæ retractantur. Nemo tam otiosus fertur stylo, ut materias habens, fingat.

CAPUT VI.

Igitur hoc libello, (1) quo demonstrationem solum promittimus illius (2) arcani, ne quem ex nominibus tam peregrinis, et coactis, et compactis, et ambiguis, caligo (3) suffundat, quomodo eis usuri simus, prius demandabo. Quorumdam enim de græco interpretatio non occurrit ad expeditam proinde nominis formam, quorumdam nec de sexu genera conveniunt, quorumdam usitatio in græco notitia est: Itaque plurimum græca ponemus; significantiæ per paginarum limites aderunt (b), nec latinis quidem deerunt græca, sed in lineis desuper notabuntur, ut signum hoc sit personarum nominum, propter ambiguitates (4) eorum quæ cum alia significatione communicant. Quæquam autem distulerim congressionem, solam interim professus narrationem, sicubi tamen indignitas meruerit suggillari, non erit delibatione transpunctoria (5) ex-

(1) Quod Venet.

(2) Promittimus solius *Fran.* præmittentes solius *Rhen.*

(3) Calido Venet mendose.

Oberth. Seml.

(4) Ambiguitatem alii.

(5) Transpunctoria *ven.* Deliberatione transpunctoria *Pam.*

LECTIONES VARIANTES.

Fran. Par. Deliberatione transpunctoria *Jun. e manus.*

(6) Haud pugnam *Paris. alii*, an pugnā; *alii* aut pugnam.

(7) Adornentur *Jun.*

(8) E latī situs *Rhen. Seml.*

(9) Feliculam *deest in Seml. Oberth.*

COMMENTARIUS.

interpretationis Irenæi verba quibus vel unus est, vel allusit Tertullianus, distincto caractere in lucem proferemus; imo vel cetera verba haud ita septimiano textui con-iniilia, ad rem nostram facient; quippe quibus constet Tertullianum multis usum auctoribus ab eo laudatis, Justino nempe philosopho, Miltiade Ecclesiarum sophista, nec non et suo Proculo, more videlicet colligentis et sua aliena sibi propria efficiētiis, modo Irenæum elucidasse, vel explicasse, modo nonnulla de ejus plenitudine detraxisse, modo hinc et inde quædam mutasse parumper, nec tamen cuiquam negare permisisse Irenæum fuisse, ut ipse testatur, antecessorem ac ducem sumi, eademque omnino, quæ et nos, ipsum ante oculos opera habuisse. Cæterum ad rem funditus exincendam, conferenda sunt C. W. Franc. Walch. Comment. de Authentia libror. Irenæi; in nov. commentat. soc. reg. Götting. V, 2, 3 et seqq. Contra I. Sal. Semleri Isagog. histor. ad Baumgartenii Polemicam Prolog. de cavenda molesta sedulitate sacra ad corrigendas quasdam Irenæi et Tertulliani sententias et disert. final de varia et incerta indole librorum Tertulliani. Edd.

(a) Ut Proculus noster, virginis senectæ et christianæ eloquentiæ dignitas. Pacianus ad Symphon. de Cathol. nom. Ipsi illi Phryges nobiliores qui se animatos nuntiuntur a Lencio, institutos a Proculo gloriuntur. Ric.

CAP. VI. — (b) Significantia per paginarum limites aderunt. Quas hic indigitat Tertullianus marginales notas, et interlineares, earum nullus vel vetustissimus codex quælibet vestigia servavit. Edd.

(c) Non erit delibatione transpunctoria expugnatio. Hoc est, suggillabimus quidem et libabimus, sed non transpungemus. Suggillatio pungi, Expugnatio transpungi. Hic igitur non erit de suggillatione aut libatione transpunctoria expugnatio. Sic legitur in antiquis

A pugnatio (c). Congressionis lusionem deputa (d), Lector, ante pugnam (6). Ostendam, sed non imprimam vulnera. Si et ridebitur alicubi, materiis ipsis satisfiet: multa sunt sic indigna revinci, ne gravitate adorentur (7). Vanitati propriæ festivitas cedit. Congruit et veritati ridere, quia lætans; de armulis suis ludere, quia secura est. Curandum plane ne risus ejus rideatur, si fuerit indignus. Cæterum ubicunque dignus risus, officium est. Denique hoc modo incipiam.

CAPUT VII.

Primus omnium Ennius poeta romanus, *Cæcnacula maxima cæli* simpliciter pronuntiavit, de latī situs nomine (8), vel quia Jovem illic epulantem lgerat apud Homerum. Sed hæretici quantas supernitates superlatum, et quantas (e) sublimitates sublimitatum in habitaculum dei sui cujusque suspenderint, extulerint, expanderint, mirum est. Etiam creatori nostro Enniana cæcnacula (f) in ardicularum disposita sunt forma, aliis atque aliis pergulis superstructis, et unicuique deo per totidem scalas distributis, quot hæreses fuerint. Meritorium factus est mundus. Insulam Feliculam (g) (9) credas tanta tabulata cælorum; (h) nescio ubi. Ille enim Valentinianorum Dens ad summas tegulas habitat. Hunc substantialiter quidem ΑΙΩΝΑ ΤΕΛΕΙΩΝ ap-

C exemplaribus, et verissimam esse lectionem declarant quæ sequuntur: Ostendam, sed non imprimam vulnera. Quasi diceret, Pungam, non perfodiam. Ric.

(d) Congressionis lusionem deputa, lector, ante pugnam. Sic habent libri veteres. Sed nihilominus legendum, Congressioni. Alludit ad prælusiones gladiatorum, quæ fiebant radibus. Etenim luso ante pugnam est prælusio. At igitur, Ilanc lusionem ante pugnam, Lector, deputa congressioni et vero certamini. Ric.

CAP. VII. — (e) Sublimitates sublimitatum. Irenæus, In invisitilibus et inenarrabilibus altitudinibus. Ric.

(f) Cæcnacula. Cæcnacula sunt superiora domus. Vitruvius Architecturæ lib. II: Cum enim, inquit, anteo mirum in modum Romano populo, necesse fuisset in cæcnaculis habitari (nam ante cum per laxitatem urbis licebat, unius tantum contignationis erant ædificia), ad ædificiorum altitudines decerunt et ædium frequentiam. Rhen.

D (g) Insulam feliculam credas. Insulæ nomine appellantur aedes quæ non junguntur parietibus cum vicinis. Hæc igitur fuit insigne aliquod meritum, in quo tabulata quamplurima, nomen domino fortean inditum Felici. Is vero Feliculæ suæ tabulatum supremum habitabat. Est in Arriani Epictetici servi nomen, Felicio, Ric. — Insulam Feliculam. Sic scriptum, quando consentiunt exemplaria Mss. Dicuntur autem per translationem insulæ etiam domus nuptiæ, circumquaque via publica cluctæ: hæc fere solent tabernæ insititorias per omne latus habere. Ille genus aliquam suspicor Romæ celebrem, aut certo Carthaginiis. Feliculam apparet dictam a Felice insulæ domino, nisi navis a copia rerum venaliū. Rhen.

(h) Nescio ubi. Hæc reperiuntur in codicibus aut quis, sed nihilo magis probanda, Ric.

pellant, personaliter vero (a) ΠΡΟΑΡΧΗΝ et THN APXHN, (b) etiam Bythion (1); quod in sublimibus habitanti minime congruebat. Innatum, immensum, infinitum, invisibilem, æternumque definiunt: quasi statim probent esse, si talem definiant qualem scimus esse debere, ut sic (2) et ante omnia fuisse dicatur. Sed ut sit expostulo (c): nec aliud magis in huiusmodi denoto (d), quam quod post omnia inveniantur, qui ante omnia fuisse dicuntur, (e) et quidem non sua. Sit itaque Bythos iste infinitis retro ævis in maxima et altissima quiete, in otio plurimo, placide ei, ut ita dixerim, stupentis divinitatis, qualem iussit Epæurus. Et tamen quem solum volunt, dant ei secundam in ipso et cum ipso personam, Eunæan, quam et Charin et Sigen insuper nominant. Et forte accedunt in illa commendatissima quiete, monere (5) eum de proferendo tandem initio rerum a semetipso. Hoc vice seminis in Siges sue, veluti genitalibus (4) vulvæ locis, collocat. Suscipit illa statim, et prægnans efficitur, ei parit utique silentio Sige, ei quem parit Nus est, simillimum patri et parem per omnia. Denique solus hic capere sufficit immensam illam et incomprehensibilem magnitudinem patris. Ita et ipse

- (1) Bythion Rhen. Seml. Oerth.
 (2) Ut abest a Rhen. et alii.
 (3) Movere Rhen. Pam. et alii.
 (4) Velut in genitalibus Rhen. et alii.
 (5) Agnascitur Fran.
 (6) Cui veritas Rhen. et al. cui veritas nomen Jun. ca et nomen ab aliis absunt.

LECTIONES VARIANTE.

A Pater dicitur, et initium omnium, et proprie Monogenes. Atquin non proprie, siquidem non solus agnoscitur (5). Nam cum illo processit et sæmina, Veritas (6), Monogenes, quia prior genitus, quanto congruentius Protopogen vocaretur! Ergo Bythos et Sige, Nus et veritas, (f) prima quadriga defenditur Valentinianæ factionis, matrix et origo cunctorum. Namque ibidem Nus simul ac cepit (7) prolationis suæ officium, emittit et ipse ex semetipso Sermonem et Vitam, quæ si retro non erat, utique nec in Bytho. Et quale est, ut in Deo vita non fuerit! Sed et hæc soboles, ad initium universitatis, et formationem (8) Pleromatis totius emissa, facit fructum, Hominem et Ecclesiam procreat. Habes Ogdoadem, Tetradem duplicem, (g) ex conjugationibus (9) masculorum et foeminarum; cellas, ut ita dixerim, primordialium Æonum: fraterna connubia valentinianorum deorum: census omnis sanctitatis et maiestatis hæreticæ: nescio criminum an numerum turbam, certe fontem reliquæ fecunditatis (h).

GAPUT VIII.

Ecce enim secunda Tetras, Sermo et Vita, Homo et Ecclesia, quod in Patris gloriam fructicasset. Hinc (10)

COMMENTARIUS.

(a) ΠΡΟΑΡΧΗΝ et THN APXHN. Vetux exemplar Pithoi, ΑΠΡΟΑΡΧΩ ΠΡΑΡΧΗΝ, etiam Bythion. Ex cuius scripturae vestigiis legendum videtur, ΠΡΟΑΡΧΗΝ et ΠΡΟΑΡΧΗΝ, etiam Byth. Irenæus: Hunc autem et Proarchen et Propatora et Bythion vocant Græci, apud Epiphanius, habent tantum ΠΡΟΑΡΧΗΝ et Bythion. RIG.
 (b) Etiam Bythion. Bythion dicunt Græci profundum. Qui autem a profundo convenit nomen habere summum Valentinianorum Deum, habitantem non in profundo, sed in sublimibus, et ad summam celestium cœnaculorum tegulas, ut iocans scribit. Tertullianus Bythion Irenæus vocat, Tertullianus Bythion. RHEN.
 (c) Sed ut sit expostulo. Id est, hoc etiam adversus eos contendo: Deum ante omnia fuisse; quod tamen ipsi negant qui cœtaneam Deo comitem tribuant Eunæan sive Sigen. RIG.
 (d) Nec aliud magis in huiusmodi denoto. In huiusmodi, scilicet Æonum fabula. RIG.
 (e) Et quidem non sua. Sit itaque Bythos. Ita scripsit Rhenanus; cum antea legeretur, Et quidem non suase. Itaque Bythos, etc. RIG.
 (f) Prima quadriga. Alludit ad quatuor factiones agnitorum. RIG.
 (g) Ex conjugationibus masculorum et foeminar. Aliiter Irenæus; sed eodem sensu: Esse enim illorum unumquemque masculo foeminam. Epiphanius, ἀβελόγηλον RIG.
 (h) Ab hoc septimo capite suam Semlerus instituit collationem Irenæum inter et Tertullianum; eidem post eum tramitis insistentes, utriusque sub uno conspectu edimus textum, et græco fonti Irenæi addimus latinam veterem translationem, ut pateat vera et certa operis Tertullianicæ indoles; tunc, supra dictis obsecantes, ut singula verba vel membra consimilia illoris italicis sedulo edantur, ac apertius in medium proferantur, curabimus. Αἰῶνις γὰρ τινὲς εἶναι ἐν ἀρχαῖς καὶ ἀκατασχεύτως ὑφάρμεται, τίλλειν αἰῶνα

C πρὸτα· τοῦτον δὲ καὶ.... Προπάτερ· καὶ Βυθὸν καλεῖσιν.... ὑπάρχοντα δ' αὐτὸν ἀχώρητον καὶ ἀόρατον, αἰῶνα τε καὶ ἀγέννητον, ἐν ἑσυχίᾳ καὶ ἡρώϊᾳ πολλῇ γυνήσας ἐν ἀκατασχεύτως χρόνῳ. Συντάττειν δ' αὐτὸς καὶ Εὐναιας, ἃς δὲ καὶ Χάριν καὶ Σὴν ἐνομήσους· καὶ ἑνωθῆναι πρὸς αὐτοῦ προέλθαι τὸν Βυθὸν τοῦτον ἀρχὴν τῶν πάντων· καὶ κατὰ τὴν ἐπίστασιν τὴν προελθὼν ταύτην (ἢν προέλθῃ· αἰῶνα) καὶ καλεῖσθαι, ὡς ἐν μήτρᾳ, τὴ συνπαρχύῃ αὐτοῦ Σὴν. Ταύτην δὲ ὑπολαμβάνειν τὸ σπέρμα τοῦτο, καὶ ἐκδομένη γυνήσας ἀκατασχεύτως Νῦν, ἑμὴν τε, καὶ μὴν χωρίζουσαν τὸ μέγεθος τοῦ πατρὸς. Τὸν δὲ Νῦν ταύτην καὶ Μαννῆν καλεῖται, καὶ πατέρα καὶ ἀρχὴν τῶν πάντων, συμπροέλθουσαν δὲ αὐτῇ Ἀλφειαν· καὶ εἶναι ταύτην πρῶτην καὶ ἀρχαίαν ὑποαρχαίαν τετρακτύον, ἢν καὶ ἔβλεπεν τῶν πάντων καλεῖται. Ἐστὶ γὰρ Βυθὸς καὶ Σὴν, ἑπ' ἣν Νῦν καὶ Ἀλφεία. Αἰσθημένην τε τὴν Μαννῆν· τὴν αὖτε ἐπ' αἰς προέλθῃ, προελθὼν καὶ ἐνδὲν Ἀλφειν, καὶ Ζεῖν, πατέρα πάντων μετ' αὐτὸν ἐνομήσαν, καὶ ἀρχὴν καὶ μέγιστον πατέρα τοῦ Πλερώματος· ἃς δὲ τὸν Αἰῶνα καὶ τὴν Ζωὴν· πρὸ ἐλθῇ· ἀκατασχεύτως ἡν' ὥσπερ καὶ Ἐκκλησίαν· καὶ εἶναι ταύτην ἀρχαίαν Ὀγδοάδα, ἔβλεπεν καὶ ὑπερταύτην τῶν πάντων, κ. τ. λ.

D Interpretatio vetus.—Dicunt esse quendam in invisibilibus et inenarrabilibus altitudinibus perfectum Æonem, qui ante fuit: hunc autem et Proarchen et Propatora et Bythion vocant: esse autem illum invisibilem, et quem nulla res capere possit. Cum autem a nullo caperetur et esset invisibilis, sempiternus, et ingenuus, in silentio et in quiete multa fuisse in immensis Æonibus. Cum ipso autem fuisse et Eunæan, quam etiam Charin et Sigen vocant: et aliquando voluisse a semetipso emittere hunc Bythum, initium omnium (et velut semen prolationem hanc præmitti voluit), et cum depositis quasi in vulva ejus, quæ cum eo erat, Sige. Hanc autem suscepisse semen hoc, et prægnantem factam generasse Nun, similem et æqualem ei qui emiserat, et solum capientem magnitudinem Patris.—Nun autem hunc et Unigenitum

numero gestientes et ipsi tale quid Patri de suo offerre, alios ebulliunt feius, proinde conjugaleis, (1) per copulam utriusque naturæ: Hac Sermo et Vita decuriam Æonum simul fundunt: illac Homo et Ecclesia duos amplius, æquiparando parentibus, quia et ipsi duo cum illis decem tot efficiunt, quot ipsi procreaverunt. Reddo nunc nomina, quos decuriam dixi: Bythos et Mixis: Ageratos et Henosis: Autophyes (2) et Hedone: Acinetos et Synerasis: Monogenes et Macaria. Contra, duodenarius numerus hi erunt: Paracletus et Pistis: Patricos et Elpis: Metricos et Agape: Ainus et Synesis: Ecclesiasticus et Macariotes: Theletus et Sophia. Cogor hic, quid ista nomina desiderent, proferre de pari exemplo. In scholis (3) carthaginiensibus (a) fuit quidam frigidissimus (4) rhetor latinus, Phosphorus (5) nomine: B

cum virum fortem peroraret: Venio, inquit, ad vos optimi cives, de prelio, cum victoria mea, cum (6) felicitate vestra, amplius, gloriosus, fortunatus, magnus, triumphalis. Et scholastici statim (b) Familia Phosphori: (7) Φω (c) Audisti (8) Fortunatam, et Hedonem, et Acinetum, et Theletum, acclama: Familia Ptolomæi Φω! (9) Hoc erit Pleroma illud æcanum, divinitatis tricenarie plenitudo. Videamus quæ sint istorum privilegia numerorum, quaternarii, et octonarii, (10) et duodenarii. Interim, in tricenario secunditas tota deficit; castrata est vis et potestas et libido genitalis Æonum. Quasi non et humorum tanta adhuc coagula superessent, et nulla alia (11) de pædagogio nomina. Quare enim non et quinquaginta et centum procreantur? (d) quare non et stercolæ (12) et syntrophî nominantur (e)?

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Conjugalis Rhen. antiqua terminatione eis pro es.
- (2) Ageratos et Henosis: Autophyes omittit. Rhen. Seml.
- (3) Isclis vetl. edit. et codd. conjecturam Rhen. In scholis recepit Fran., alibi solis. Jun. retinet isclis.
- (4) Rigidissimus Rhen. Seml.
- (5) Jun. Macroli Phosphorius et postea Phosphorii.
- (6) Tum Jun.

- (7) Phosphorice Rhen. qui suspicabatur Phosphorice.
- (8) Audis tu Lat.
- (9) Ptolomæice Rhen. Seml. Oberth.
- (10) Et denarii addendum esse Jun. suspicatur.
- (11) Forte et mille alia Jun.
- (12) Alii stercolæ, inde sterceæ, vel sterceæ Rhen. Rig. vel sterceæ: Quæ scripturæ omnes Jun. probantur.

COMMENTARIUS.

vocant et Patrem et initium omnium.—Una autem cum eo emissam Veritatem et hanc esse primam et primogenitam Pythagoricam quaternationem, quam et radicem omnium dicunt. Est enim Bythys et Sige, deinde Nus et Aletheia sentientem autem Unigenitum hunc in quæ, prolatus est, emisisse et ipsum logon et Zoen, patrem omnium eorum qui post se futuri essent, et initium et formationem universi Pleromatis. De Logo autem et Zoe emissum secundum conjugationem Hominem et Ecclesiam et esse hanc primogenitam octonationem radicem et substantiam omnium. Edd.

CAPUT VIII.—(a) In scholis Carthaginiensibus. In antiquis exemplaribus legitur, In isclis. Quod fortasse est vocabulum Africanum. Ric.

(b) Familie Phosphori. Id est sectatores Rhetoris illius Carthaginiensis, et paulo post, familie Ptolomæi, familia enim hic pro familiare, ut apud Græcos οἰκία, Le Pa.

(c) Φω adclamant. Gratulantium (uti idem adnotat) atque laudantium, et ad tantam præceptoris sui eloquentiam obstupescientium scholasticorum hic vox præ. Apud Græcos præ non solum dolentis est, sed et admirantis. Aique etiam hic alludit ad verba Iren. lib. 1, cap. 5. In In, Pheu Pheu, Tragicum enim dicere oportet super hanc nominum fictionem. Quod illustrat Epiphani. addita hæc paraphrasi. Sed et sacer (inquit) Irenæus deridens ipsos ob prædicta, Tragicum illud in medium adduxit In In, et Pheu Pheu. Tragicum enim hoc revera ob tantam calumnitatem licet proferre eorum, qui ridicula hæc nominum signimenta descripserunt, et ejus qui tanta audacia citra omnem ruborem mendacio suo nomen imposuit. Ita autem legi debere apud Iren. (immo etiam meo judicio apud Epiphani. græce et latine) comprobatur Fouardentius ex Aristophane in Avibus, et Ajace Sophoclis. PAMEL.

(d) Quare non et stercolæ et syntrophî nominantur? Quæ præcessere, satis indicant accipienda hæc esse de pædagogio, hoc est, de cuniarum curatoribus et alumnorum contactaetis et confusoribus. Cogitavimus de custodiibus septi domestici, quos Græci dicunt, ἐπίτροποι: ut Hercium Jovem et Hercio: Lares, nec displicebat, quod vir doctissimus proposuit, οὐκ ἐκ τούτων. Verum hæc omnia longius abeunt ab veteris scripturæ vestigiis, quæ tamen quantum fieri potest premeunda sunt, etiam cum inquinamenti periculo. Sic

igitur habent libri veteres: Sterceæ et Syntrophî. Alii, Sterceæ; duo Vaticani, Stercojæ. Quod postremum quam proxime ad veritatem accedit. Manus antiquiorum sæpenumero sic peccant, ut scribant, pro I. Stercojæ, pro Stercolæ. Nempe joculari Septimius, et querit ab Auctoribus Æonum, qui varias cessas in multiplicibus illis tabulatis et sexuum conjugia comminisciebantur, unde sit ut tota secunditas tricenario comprehendatur, quasi non supersint alia quamplurima de pædagogio nomina. Quare, inquit, non et Stercolæ et Syntrophî nominantur? Stercolas dicit, nutrices quæ cunas purgant aut motant, eadem forma qua Stercolum, qui stercoreandis agris præsit. Ric.

(e) Nominantur. Quæ cum hoc Tertulliani capite apud Irenæum conveniunt, hic ex integro, ut supra, apponenda volumus, et conferenda a studioso lectori qui haud ægre digito sentiet uter alteri præviret.

Irenæi. adv. hæres. lib. I, cap. 1, n. 2, § 2. — Τούτους δὲ τοὺς Λίαντας εἰς δέξαν τοῦ πατρὸς προβαλόμενους, βουλομένους καὶ αὐτοὺς διὰ τοῦ ἰδίου δόξαι τοῦ πατρὸς, προβαλεῖν προβαλὼς ἐν συζύγι· τὴν μὲν Λίαν καὶ τὴν Ζωὴν μετὰ τὸ προβαλόμενος τὴν Ἀνθρωπίνην καὶ τὴν Εκκλησίαν, ἄλλους δὲ καὶ Λίαντας ὡς τὰ δῶματα λίγων ταῦτα. Βύθιος καὶ Μίξις, Ἀγίρατος καὶ Ἑνωσις Ἑνωσις. Ἀδερφὸς καὶ Ἠδονὴ καὶ Μακαρία· οὗτοι δὲ καὶ Λίαντες, οἳ καὶ πρόσθεν ἐκ Λίαν καὶ Ζωῆς προβαλόμενοι· τὸν δὲ Ἀνθρωπίνην καὶ αὐτὴν προβαλὼς μετὰ τῆς Εκκλησίας Λίαντας δόξα καὶ ταῦτα τὰ δῶματα χορηγώντας, Παράκλητος καὶ Πίστις, Μετρικὴ καὶ Ἐλπίς, Μετρικὴ καὶ Ἀγάπη, Αἰνὸς καὶ σύνσις, Εκκλησιαστικὸς καὶ Μακαριώτης, Θιλακὸς καὶ Σοφία.

§ 3. Οὐτοὶ δὲ οὐκ ἴσμεν αὐτῶν τῆς πλήρους αὐτῶν τοῦτο τὸ ἄριστον καὶ ἐνομαστικὸν κατ' αὐτοὺς πλῆρμα πρὸς δισταμίνην εἰς δῶματα καὶ διὰ τὰ, καὶ διὰ τὰ α. τ. λ.

Interpretatio vetus. — § 2. Hos autem Æonas in gloriam Patris emissos, volentes et ipsos de uno clarificare Patrem emississe emissiones in conjugatione; Logon quidem et Zoen, posteaquam emissus est Homo et Ecclesia, alteros decem Æonas quorum nomina dicuntur hæc: Bythius, et Mixis; Ageratos et Henosis, Autophyes et Hedone, Acinetos et Synerasis, Monogenes et Macarias. In decem Æones quos dicuntur ex Logo et Zoe emissos. Anthronon autem et ipsum emississe cum Ecclesia Æonas duodecim, quibus nomina hæc donant: Paracletus et Pistis, Patricos et Elpis, Metricos

(Dix-huit)

CAPUT IX.

Sed et hoc exceptio personarum est, quod solus ille Nus ex omnibus immensi patris fruitur notione, gaudens et exultans, illis utique morientibus (1). Plane Nus, (2) quantum in ipso fuit, et voluerat et tentaverat exteris quoque communicare quæ norat, quantus et quam incomprehensibilis pater: sed intercessit mater Sige, illa scilicet, (a) quæ et ipsis hæreticis suis tacere præscribit: etsi de patris nutu non factum, (b) volentis omnes in desiderium sui accendi. Itaque dum macerantur intra semetipsos, dum tacita cupidine cognoscendi patrem uruntur, pene scelus factum est. Namque ex illis duodecim Æonibus, quos Homo et Ecclesia ediderant (3) novissima natu Æon (viderit solæcismus). Sophia enim nomen est, incontinentia sui, (c) sine (4) conjugis Phileti societate (5) prorumpit in patrem inquirere, et genus contrahit vitii, quod exorsum quidem

A fuerat in illis aliis qui circa Nun, in hunc autem, id est (6) in Sophiam derivarat, ut solent vitia in corpore alibi connata (7), in aliud membrum perneciem suam efflare. Sed enim sub prætexto (8) dilectionis in patrem, æmulatione superabat in Nun solum de patre gaudentem. Ut vero impossibilia contendens Sophia frustrarat (9), et vincitur difficultate, (d) et extenditur affectione, modico absuit prævi dulcedinis (10) et laboris devorari, et (e) in reliquam substantiam dissolvi, nec alias quam pereundo cessasset, nisi bono fato in Horon incursasset (11), (quædam et huic vis est, fundamentum, universalitatis illius extrinsecus custos) quem et Crucem (12) appellant, et Lytrotē, et Carpiēten. Ita Sophia periculo exempta, et tarde persuasa, declinata (13) B investigatione patris conquevit, et (f) totam Enthymēsin, id est, animationem cum Passione quæ insuper acciderat, (g) exposuit (14).

LECTIONES VARIANTES.

(1) Morientibus Rhen. Seml. Oberth.

(2) Et addit Rhen. Seml. et Oberth.

(3) Ediderunt idem.

(4) Sive Par. sine al. sive coniugis, sui sive Lat.

(5) Societate Rhen. e Gorziensl.

(6) Vel in sophiam Rhen. et alii.

(7) Conata Jun. e Vatic.

(8) Prætextu Par.

(9) Frostra erat forte Jun

(10) Osce Jinis alii post Jun.

(11) Hic conata ponit Rhen. et verba quædam... custos vicini includuntur Par. Fran. Jun. autem legi in Horon incursasset quendam (et hic vis est, fundamentum universalitatis, illius extrinsecus custos) quem, etc.

(12) Et quem Rhen. et alii.

(13) De inclinata Rhen. quam lectionem Jun. ad Trenet similitudinem magis putat accedere.

(14) Deposuit alii.

COMMENTARIUS.

et Agape, Ænos et Synesis, Ecclesiasticus et Macariotes Theletus et Sophia.

§ 3. Hi sunt triginta erroris eorum Æones qui latecentes et non agnoscuntur, hoc invisibile et spirituale secundum Pleroma, tripartite divisionem in octonationem, et decada et duodecena, etc. EDD.

CAP. IX. — (a) Quæ et ipsis hæreticis suis tacere præscribit. Valentiniānus scilicet, quorum lenocinia sunt sancta silentio magno, sola taciturnitate cælestia, ut dixit supra. Ric.

(b) Volentis omnes in desiderium sui accendi. Græca Irenæi quæ apud Epiphaniū leguntur, expressit Septimius: δὴ τὸ θέλειν πάντας αὐτοῦ εἰς ἑωσταν καὶ πόθον ζητοῦντος τοῦ προσηργημένου πατρὸς αὐτῶν ἀγαγόν. Nam aliud sonant Latina: Continuit autem eum Sige voluntate patris, quoniam nollet omnes hos intellectum et desiderium expositionis patris sui adducere. Idem.

(c) Sine conjugis Phileti societate. Iren. Sine complexu conjugis Theleti. Idem. — Malim ego retinere Phileti quam Theleti. Sensui magis convenit. Amatoriam enim vult significare. Le Pr.

(d) Et extenditur affectione. Irenæus, Cum extendetur semper in priora ad ultionem ejus. In quibus verbis, aut mendum aliquod latet, ita ut legendum sit, ad dulcionem ejus, est enim apud Epiphaniū, τὰς ὑπὸ γλυκύτητας αὐτοῦ. aut ultionem dixit pro ulteriore conatu, seu potius dilectione; quod proxime antecedit. Barbare quidem utrumque, sed hominis, ut ipse de se ait, apud Celtas commorantis; in barbarum sermonem plerumq. avocari. Græca certe faciliora sunt: καὶ τὸν πρὸς αὐτὸν στεφφὴν λατρεύοντα αἰεὶ ἐπὶ τὸ ἀπρόσθεν ὑπὸ τῆς γλυκύτητας αὐτοῦ. Ric.

(e) In reliquam substantiam dissolvi. Ita ut quidquid substantiæ sibi reliquum erat dissolveretur. Irenæus: Absorptum fuisset et resolutum in universam substantiam. Ric.

(f) Totam Enthymēsin exposuit. Hoc est, deposuit Irenæus, Deposuisse pristinam intensionem cum ea quæ acciderat passione. Ric.

(g) Iren. adv. hæres. lib. 1, cap. 2, § 1. — Τὸν μὲν οὖν

προπάτορα αὐτῶν γενόμενον μόνον ἀγαγόντα τῷ ἑξ αὐτοῦ γονεῖτι Μονογενεῖ, τοῦτ' ἐστὶ τὸ Νῦν· τοῖς δὲ λοιποῖς οὐδὲν ἄρσενος καὶ ἀσθῆνης ὑπάρχον· μόνος δὲ ὁ Νόος καὶ αὐτοῦς ἐλπίσσει τοῦτον τὸν Πατέρα, καὶ τὸ μέγας τὸ ἀκαταλήπτου αὐτοῦ κρατὸς ἡγάλλεται, καὶ διανοεῖται καὶ τοῖς λοιποῖς ἁΐωνι ἀνακρινώσασθαι τὸ μέγας τοῦ Πατρὸς ἡλικίας τε καὶ ὄψεως ὑπάρχει, καὶ ὡς ἔν ἄναρχος τε καὶ ἀρχηγός, καὶ οὐ καταλήπτου ἰδὲν, κατέλκει δὲ αὐτὸν ἡ Σοφία, βουλόμενη τὸν Πατέρα, διὰ τὸ θέλειν πάντας αὐτοῦ εἰς ἑωσταν καὶ πόθον ζητοῦντος τοῦ προσηργημένου πατρὸς αὐτῶν ἀγαγόν, καὶ οἱ μὲν λοιποὶ ἁΐωνις ἁΐωνις ἡσυχά πᾶς ἐκτεθῶντος τὸν ἀποβόλην τοῦ πνεύματος αὐτῶν ἰδὲν, καὶ τὴν ἀναρχὴν βίβαν ἱεραποιᾶν.

§ 2. Προπάτορ δὲ πόθῳ ἐκτεθῶντος καὶ νεώτερος νεώτερος τῆς δουλείας, τῆς ὑπὸ τοῦ Ἀνθρώπου καὶ τῆς Εὐαγγελίας προσβληθείσης ἁΐων, τοῦτ' ἐστὶν ἡ Σοφία, καὶ ἐκείνη πάρος ἄνθρωπος ἐκτεθῶντος τοῦ Σοφίου τοῦ Θελοῦ· ὁ ἐνέφρατος μὲν ἐν τοῖς πρὶ τὸν Νόον, καὶ τὴν Ἀλήθειαν, ἀπίσταντος δὲ εἰς τοῦτον τὸν παραπαισιντα, πρόφρων μὲν ὄντως, τὸ μὲν δὲ διὰ τὸ μὴ κοινωνήσας τῷ Πατρί τῷ τελείῳ, πάθος καὶ ὁ Νόος· τὸ δὲ πάθος εἶναι ζήτησιν τοῦ πατρὸς· ἥ ἐστὶ γὰρ, ὡς λέγεται, τὸ μέγας αὐτοῦ καταλήπτου· ἔν τῃ μὴ συνήκει, διὰ τὸ ἀδυνατεῖν ἐπιβαλὼν πρᾶγματι, καὶ ἐν πολλῇ πάντο ὀργῇ γενόμενος κ. τ. λ. Εκτεθῶντος αἰεὶ ἐπὶ τὸ πρόσθεν, ὑπὸ τῆς γλυκύτητας αὐτοῦ τελευτᾷ ἐν κατακρίσει, καὶ ἀκαταλήπτως εἰς τὴν ἄλην οὐσίαν ἐν μὴ τῇ στεφφῶσιν, καὶ διὰ τὴν ἀρχὴν μυστικῶς πυλασσοῦσα τὰ ἐξ οὐρανοῦ δοκῶν· αὐτοῦ δὲ τὴν δύναμιν καὶ ὄψιν κατέλπει, κ. τ. λ. Καὶ μόνος ἐκτεθῶντος εἰς ἑωσταν... ἀποβόλην τὴν προτέραν ἐν ὁμοίᾳ τὸν τῷ ἐκτεθῶντος πάθος δὲ τοῦ ἀπρόσθεντος ἐκτεθῶντος.

Interpretatio vetus. — § 1. Et Propatorem quidem eorum cognosci soli dicunt ei qui ex eo natus est, Monogeni, hoc est, No: Reliquis vero omnibus invisibilem et incomprehensibilem esse. Solus autem Nus secundum eos delectabatur videns Patrem et magnitudinem immensam ejus considerans exultabat et ex cogitabat reliquis quoque Æonibus participare magnitudinem Patris; quantus et quemadmodum erat sine initio, et incapabilis et incomprehensibilis ad videndum. Continuit autem eum Sige voluntate Patris, quoniam vellet

CAPUT X.

Sed quidam exitum Sophiæ, et restitutionem, aliter somniaverunt. Post irritos conatus et spei dejectionem, deformatam eam pallore credo, et macie et incuria formæ, uti quæ patrem non minus denegatum dolebat quam amissum. Dehinc illo mœrore ex semetipsa sola, nulla opera conjugii concepit, et procreat feminam. Miraris hæc? Et gallina sortita est de suo parere. Sed (a) et vultures feminas tantum aiunt: et tamen sine masculo mater (1). Primo (b) quidem contristari propter inconsummationem generationis: metuere postremo ne finis quoque insisteret: hærrere de ratione casus: curare de occultatione. Remedia nusquam. Ubi (c) enim jam tragœdiæ et comœdiæ, a quibus forma mutaretur exponendi, quod citra pudorem (2) erat natum? Dum in malis res est, suspicit, convertit ad patrem, sed incausum enisa, et (3) vires deserebant, in preces succidit (4). Tota etiam

A propinquitat pro ea supplicat, (d) vel maxime Nus quidni? causa mali tanti. Nullus tamen Sophiæ exitus vacuit (5), omnes ærumnæ ejus operantur. Siquidem et illa tunc conflictatio in Materie originem peruenit, ignorantia, pavor (6), mœrore, substantiæ sunt. Ibi demum pater aliquando motus, per Monogenen Nun, quem supra diximus Horon, in hæc promittit (7) in imagine sua (e) femina mare (8), quia de patris sexu ita variant. Adjiciunt autem, Horon, etiam Metagoge (id est circumductorem) vocari, et Horotheten. Hujus prædicant opera, et repressam ab illicitis, et purgatam a malis, et deinceps confirmatam Sophiam, et conjugio restitutam, et ipsam quidem in Pleromatis censu remansisse. (f) Enthymesin vero ejus (g) et illam appendicem Passionem ab Horo relegatam et crucifixam, et (h) extra eum (9) factam, Malum, quod aiunt, foras: spiritalem tamen substantiam illam, ut naturalem quemdam impetum Æonis (i),

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Matres Jun.
- (2) Circa pudorem Rhen. et Seml.
- (3) Ut Jun.
- (4) Succedit Rhen. et alii.
- (5) forte potuit Jun.

- (6) Pavor et. Jun, antea pavorem.
- (7) Per Monogenem Nun in hæc promittit. Rhen. et alii præmittit mendose Jun.
- (8) Feminamare Par. Fram. Rig.
- (9) Ævum Rhen Seml.

COMMENTARIUS.

omnes hos in intellectum et desiderium exquisitionis Patris sui adducere. Et reliqui quidem Æones omnes tacite quodammodo desiderabant prolatorem seminis sui videre, et eam, quæ sine initio est, radicem contemplari.

§ 2. Præstiliit autem valde ultimus et junior de duodecada ea quæ ab anthropo et Ecclesia emissa fuerat, Æon, hoc est, Sophia; et passa est passionem sine complexu conjugis Theleti: quæ exorsa quidem fuerat in iis qui sunt erga Nun et Alethiam; derivavit autem in hunc Æonem, id est, Sophiam, demutatam sub occasione quidem dilectionis; temeritatis autem, quoniam non communicaverat Patri perfecto, quemadmodum et Nus. Passionem autem esse exquisitionem Patris: voluit enim, ut dicunt, magnitudinem ejus comprehendere. Dehinc cum non posset, quoniam impossibilem rem aggredieretur, in magna agonia constitutum propter magnitudinem altitudinis et propter quod investigabile Patris est et propter eam, quæ erat erga eum dilectionem, cum extenderetur semper in priora, a dulcedine ejus novissime forte absorptum fuisse et resolutum in universam substantiam, nisi ei quæ confirmat et extra inenarrabilem magnitudinem custodit omnia, occurrisset virtuti. Hanc autem virtutem et Horon vocant a qua abstentum et confirmatum, vix reversum in semetipsum, et credentem jam quoniam incomprehensibilis est Pater, deposuisse pristinam intentionem, cum ea, quæ acciderat, passione ex illa stuporis admiratione. Ebd.

CAP. X. — (a) Sed et vultures feminas tantum aiunt. Sic vetus exemplar. Qui parere inserunt, dictionis Tertullianicæ acumen non capiunt. Ric.

(b) Primo quidem contristari propter inconsummationem generationis. Irenæus iisdem verbis, Primo quidem contristatum propter inconsummationem generationis. Unde manifestum est latine Irenæi versata esse manibus Tertulliani. Sed et rursus occurrunt alia quæ persuadeant ipsum etiam vidisse Græcæ, quæ apud Epiphaniū leguntur. Ric.

(c) Ubi enim jam tragœdiæ et comœdiæ. Etenim allic narrantur expositi infantes de pulendis et lurtivis amplexibus nati. hæc vero ἀγῶγες de suo pepererat. Ric.

(d) Vel maxime Nus. Hoc non habent latina Irenæi.

næi; Græca sic habent: ἐντέλειαν δὲ ἀδελφὴ καὶ τοῖς λοιποῖς αἰῶνας· μάλιστα δὲ τῷ νῦν. Sed ex his emendanda sunt latina: Una autem cum ea rogasse et reliquos Æonas, maxime autem Nun. Hinc dicunt primum initium habuisse, etc. Vulgo legitur: Cum ea rogasse et reliquos Æonas, maxime autem hinc dicunt, etc. Ric.

(e) Feminamare. Iren. Masculo femina. Durioscula est ejusmodi compositio, Græcis est elegans, Latinis non item; quasi diceret: masculo-femina, ἀρρενοθελος id significat Græcis. Ita Tullius hermæclæas et hermæclæas ait icunculas, lib. I epist. ad Atticum. LE PA.

(f) Enthymesin. Iren. Concupiscentiam cum passione. LE PA.

(g) Et illam appendicem passionem. Hoc habet Septimius ab Irenæo Latino. Ric.

(h) Extra ævum factam, legitur in antiquis exemplaribus. Attamen scribendum: Et extra cum factam. Nam ipsissima verba sunt Irenæi Latini. Et in Græco legitur, ἐκτὸς αἰῶνος γινώσκον. Ric.

(i) Æonis. Tertullianus in præcedentibus capitibus cum Irenæo conferri non potuit quin aperte se non tantum imitantis, sed legentis, lectaque edentis morem aperte profleret. Idem iterum, iterumque ex asserendis infra Irenæi verbis, luce meridiana clarius emicabit. Nonnulla præsertim in præsentī capite, prorsus prævia non indigere animadversione, ut oculos vel cæca incredulitate oculos perstringant, argumentoque sint hæc ipsamet quæ habemus Irenæi opera fuisse fontem unde plenis haustibus Septimius accipere non dubitaverit. Hæc porro sunt notatu dignissima: 1° Tertullianus in iisdem ac interpres mendis ipsis terminis labitur: hinc uterque legit τὴν προτέλειαν, finem quæ est interpretatus; 2° Eadem uterque verbo ad verbum habet sub hujus capituli finem, nempe: ut naturalem quemdam impetum Æonis, sed informem et sine specie; aut pro suo more audaciori Tertullianus, inspectatam, etc.; 3° eadem ad litteram verba habent optima Tertulliani ac Irenæi editiones paulo supra, versus ejusdem capituli initium: primo quidem contristari propter inconsummationem generationis metuere. Hæc ultima, sola Rhenani editione imperfecta nixus, Semlerus omittere non dubitavit; cætera autem, quæ illum non minus ac ista confodiunt,

sed informem et (a) inspeciatam, quatenus nihil apprehendisset : ideoque fructum infirmum, et foeminam pronuntiatam.

CAPUT XI.

Igitur post Enthymesin extorrem, et matrem ejus Sophiam conjugi reducem, ille iterum Monogenes, ille Nus, otiosus plane de patris cura atque prospectu, (b) solidandis rebus, et Pleromati muniendo, jamque (1) figendo, ne qua ejusmodi rursus concussio incuteret (2), novam excludit copulationem, Christum et Spiritum Sanctum : turpissimum par duorum masculorum : aut foemina erit Spiritus Sanctus : et vulneratur a foemina masculus (c). Numen his datur unum, procurare concinnationem (3) Aeonum. Et ab ejus officii societate, duæ scholæ protinus, duæ ca-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Etiamque *Jun.*

(2) Incurreret *Fram. Par.*

(3) Consummationem *reponerat Pam.* concinnationem *B defendit Lat.*

(4) Christi enim erat docere Aeonas *Jun. sic et Irenæus* docuisse.

(5) Quam rem *pam Fram. Par.*

A thedræ, inauguratio quædam dividendæ doctrinæ Valentini. (d) Christi erat (4) inducere Aeonas naturam conjugiorum (vides quam rem plane (5). et innati conjectationem, et idoneos efficere generandi in se agnitionem patris, quod capere cum non sit neque comprehendere, non visu denique : non auditu compotiri ejus, nisi per Monogenem. (e) Et tamen tolerabo quod ita discunt (6) patrem nosse ne noscent (7). Illam magis doctrinæ denotabo perversitatem, quod docebantur incomprehensibile quidem patris, causam esse perpetuitatis ipsorum : comprehensibile vero ejus, generationis illorum et formationis esse Rationem. Ilac enim dispositione illud opinor insinuat, expedire (8) Deum non apprehendi : siquidem inapprehensibile ejus, perpetuitatis est

(6) Discedunt *Rhen. Seml. Oberth.*

(7) Nosse ne nos illud magis *Rhen. Seml.* Illud magis doctrinæ *Rig.* Illam magis doctrinæ *Fram. Par.* Illud magis denotabo, doctrinæ perversitatem : quod doceantur *Jun. e* nos.

(8) Experire *Rhen. Seml. Oberth.*

COMMENTARIUS.

dare debuit imo et confiteri hinc et inde ea esse prorsus consimilia. Totum vero hoc Irenæi caput ex integro hic subiiciendum est :

Lib. I, cap. 1, § 3. — Εἰς αὐτὸν πᾶς τὸ πάθος τῆς Σοφίας, καὶ τὸν ἀποστολὴν μολογόντων ἀδυνάτου καὶ ἀκαταλυσίου πράγματι αὐτὸν διαχειρίσασαν, καὶ τὸν οὐρανὸν ἀμειψίν, οὐρανὸν εἶναι, θεοθελεῖν τῶν αὐτῶν καὶ κατανύσσων, πρὸς τὸν μὴ λυγρὸν, διὰ τὸ ἀεὶ τῆς γενέσεως, ἵνα ταυτοποιῇται μετὰ αὐτοῦ, τὸ εἶναι τῆς αὐτοῦ ἐκείνην εἶτα ἀποστῆναι καὶ ἀποστῆναι ζήτουσαν τὴν αἰτίαν, καὶ ἐκείνην τρόπον ἀποκρίσθαι τὸ γεγονός. Εὐχαριστοῦμεν δὲ τοῖς πάσι, ὅτι αὐτὸν ἀποστῆναι, καὶ ἐπὶ τὸν Πατέρα ἀναδραμεῖν πειρασθῆναι, καὶ μέχρι τούτου τοῦ μυστήριου. Ἐξασθενῆσαι. καὶ ἰατρὸν τοῦ Πατρὸς γενέσθαι συντελεσθῆναι δὲ αὐτῇ καὶ τοῖς λοιποῖς Αἰώνων, μέλλοντα δὲ τὸν Νεὺν ἀντιθεῖν λέγουσι πρὸς τὸν ἀρχὴν ἀρχαῖαν τὴν οὐσίαν, τῆς οὐκ ἐκ τῆς ἀρχαίας, καὶ τῆς ἰδίας, καὶ τοῦ οὐρανοῦ, καὶ τῆς ἐκτὸς οὐρανοῦ.

§ 4. Οὗ δὲ πατὴρ τὸν προειρημένον ὅρον ἐπὶ ταῖς διὰ τοῦ Μονογενεὺς προβάλλεται ἐν αἰνέσει ἰδίᾳ κ. τ. λ. Τὸν γὰρ πατέρα πᾶσι μετὰ συζυγίας τῆς Σοφίας, πᾶσι δὲ καὶ ὑπὲρ ἁπάντων, καὶ ὑπὲρ ὅσων εἶναι θέλουσι. Τὸν δὲ ὅρον ταῦτον καὶ Σουλπικίαν, καὶ καρπὸν τὸν καὶ ὁμοῖον, καὶ Μετρωγίαν καλεῖται. Διὰ δὲ τοῦ ὅρου ταύτου παρὶ ἀκατάβηται, καὶ ἀπικατασταθῆναι τὴν συζυγίαν χωριθεῖσιν γὰρ τῆς Εὐθυμίας ἀπ' οὐρανοῦ, οὐ τὴν ταυτοποιῇται πατρί, οὐδὲν μὲν ἔντος Πλερώματος εἶναι, τὴν δὲ ἐκτὸς αὐτοῦ οὐ τὴν πατρί, ὑπὸ τοῦ ὅρου ἀποστῆναι, καὶ ἀποστῆναι, καὶ ἐκτὸς αὐτοῦ γενεῖσθαι, εἶναι μὲν πτωματικὴν οὐσίαν, πτωτικὴν τὴν Αἰὶνός ἐκ μὲν ταυτοποιῇται, ἀμειψίν δὲ καὶ ἀντιθεῖν διὰ τὸ μὴ τὴν καταβῆναι καὶ διὰ τοῦτο καρπὸν ἀσθενῆ καὶ θίλιν αὐτὸν λέγουσι. κ. τ. λ.

Interpretatio vetus. — § 3. Quidam autem ipsorum hujusmodi passionem et reversionem Sophiæ velut fabulam narrant : impossibilem et incomprehensibilem rem eam aggressam, peperisse substantiam informem, qualem naturam habebit foemina parere : in quam cum intendisset, primo quidem contristatam, propter inconsummationem generationis : post deinde timuisse, ne hoc ipsum finem habeat : dehinc expavisse et aporiatam, id est, confusam, quærentem causam, et quemadmodum absconderet id, quod erat natum. In iis autem passionibus factam, accepsit regressionem et in Patrem regredi conari : et aliquandiu ausam, tamen defecisse, et supplicem Patris factam. Una autem cum ea cognasse et reliquos Aeonas, maxime autem Nun. Hinc dicunt primum initium habuisse substantiam materiam, de ignorantia et lædō et timore et stupore.

§ 4. Pater autem prædictum Horon super hac per Monogenem præmittit in imagine sua, sine conjuge

masculo foemina. Patrem enim aliquando quidem cum conjuge Sige, modo vero et pro masculo et pro foemina esse volunt. Horon vero hunc et Stauroon et Lytrotē et Carpistē et Horothēten et Metagogeā vocant. Per Horon autem hunc dicunt mundatam et confirmatam Sophiam et restitutam conjugi. Separata enim intentione ab ea, cum appendice passione ipsam quidem infra Pleroma persequeretur, concupiscentiam vero ejus, cum Passione ab Horo separatam et crucifixam, et extra eam factam, esse quidem spiritalem substantiam, ut naturalem quendam Aeonis impetum, informem vero et sine specie, quoniam nihil apprehendisset. Et propter hoc fructum ejus invalidum et foeminum dicunt. Edd.

CAP. XI. — (a) Inspeciatam. Irenæus, Sine specie, ἀνιδεον. Ric.

(b) Solidandis rebus, et pleromati muniendo. Illic expressa sunt Græca Irenæi, ἡς πᾶσιν καὶ σταυροῦν τοῦ πλερώματος, quæ non apparent in Latinis. Ric.

(c) Et vulneratur a foemina masculus. Offenditur masculus foemina sua, pari secum potestate officioque prædita. Hoc sequentia suggerunt. Ric.

(d) Christi erat inducere Aeonas naturam conjugiorum. Hoc sibi vult, ducere Aeonas in naturam conjugiorum. Irenæus dixit : docuisse eos conjugationis naturam. Alludit Septimius ad lenonias artes, quarum est inducere ac perducere. Et in Apologetico, perductiores conjungit aquariolis. Nempe isti Valentiniani spurcis fabularum suarum allegoriis sanctissima Christi munia contaminabant. Apage perditissimorum deliria nebularum. Ric.

(e) Et tamen tolerabo quod ita discunt Patrem nosse ne noscent : illam magis doctrinæ denotabo perversitatem. Sic postremo editit Rhenanus, et rectum esse persuasit Pameliō. At nihilominus scriptorum veterem redliberi velim. Ea fuit hujusmodi : notabo tantum, discabant, pro discabant. Et tamen tolerabo quod ita discant Patrem nosse, ne nos et illud magis. Denotabo doctrinæ perversitatem, etc. De Dei Patris agnitione sic trahant Valentiniani, Quod capere enim non sit, neque comprehendere : non visu denique, non auditu compotiri ejus, nisi per Monogenem. Quæ doctrina consentanea jam tum erat catholica et authentica regulæ. Itaque ait Tertullianus, hoc se libenter tolerare, quod ita discant Patrem nosse, ne nos et illud magis. Hoc est, ne nos Catholici melius istud dicamus, scilicet Patrem nosse, qui nimirum hodie de Deo scire potissimum debeamus, hu-

caussa : apprehensibile autem, non perpetuitatis, sed natiuitatis et formationis, egentium perpetuitatis. Filium autem constituunt apprehensibilem patris. Quomodo tamen apprehendatur, tum prolatus Christus edocuit. Spiritus vero Sancti propria, ut de doctrina studio omnes peraequali, (a) gratiarum actionem prosequi nosset, et veram induceretur quietem (b).

CAPUT XII.

Itaque omnes forma et sapientia (1) peraequantur, facti omnes quod unusquisque : nemo aliud, (c) quia alteri omnes. Refunduntur in Nus (2), in Sermones (3), in Homines (4), in Philetos (5). Aequae (6) feminae in Sigas (7), in Zoas, in Ecclesias, in Fortunatas (8) : ut Ovidius Metamorphoseis suas delevisset, si hodie maiorem cognovisset. Exinde relecti sunt, et constabili sunt, et in requiem ex veritate (9) compositi, magno cum gaudii fructu hymnis patrem concinunt. Diffundebatur et ipse laetitia, utique bene cantantibus filiis et nepotibus. Quidni diffunderetur omni jocunditate, (d) Pleromate liberato? Quis nau-

A clerus non etiam cum dedecore latator? (e) Videmus quotidie nauticorum lascivias gaudiorum. Itaque ut nautae (f) ad symbolam (10) semper exultant; tale aliquid et Aëones; unum jam omnes, etiam forma, nedum sententia; convenientibus ipsis quoque novis fratribus (11) et magistris Christo et Spiritu Sancto, quod optimum atque pulcherrimum unusquisque (12) florebat, conferunt in medium. Vanè opinor. Si enim unum erant omnes ex supradicta peraequatione, vacabat symbolae ratio, quae ferme ex varietatis gratia constat. Unum omnes bonum conferebant, quod omnes erant. De modo forsitan fuerit ratio, aut de forma ipsius jam peraequationis. Igitur ex (g) aëre collatio (13), quod dunt, in honorem et gloriam patris, pulcherrimum Pleromatis sidus fructumque perfectum compingunt, Jesum. Eum cognominant Soterem, et Christum, et Sermonem, de patribus (14). Et Omnia jam, ut ex omnium desolatione constructum, Graculum Aësopei (h), Pandoram Hesiodi, Acci Patinam (15), Nestoris Coetum, Miscellaneam

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Sententia Fran. Iren. sententia *ῥήματα*.
 (2) Noas Iren. noas vet. inter. Non Rhen. Seml. Oberth. Nov. Jun. Non Par. quae addit sermones.
 (3) Sermones omitt. Rhen. Seml. Oberth.
 (4) Omnes in homines Rhen. et tit.
 (5) In Christos Fran. hoc non hab. Iren.
 (6) Et quae Rhen. et alii.
 (7) In Alceias Fran.
 (8) In spiritus Fran. Nihil ejus generis habet Iren. sive graec. sive latin.
 (9) Forte ex varietate, sicut postea ex varietatis gratia.
 (d) Ad perfectum vet. int. Seml. *ῥήματα*.

- (10) Cymbalam Par. vitiose ut patet ex Iren. Jun.
 (11) Novis non hab. Seml.
 (12) Uniuscujusque Lat. unicuique Mavalt Jun. aut sic transponenda verba quod opt. atque pulch. florebat, unusquisque confer...
 (13) Collocatio Rhen. Seml. Oberth. collatio *nl.* collocatio vet. exempl.
 (14) Graece *καταρτισμοί*, patronymice Iren.
 (15) Jun. ita ordinat. : Pandoram Hesiodi, graculum Aësopei : tragici patinam ut de utroque Aësope fabularum scriptore et histrione sermo sit.

COMMENTARIUS.

manis ingeniis minime comprehendi posse. Deinde sequitur : Denotabo doctrinae perversitatem quod docebantur, etc. Jam enim sanam doctrinam perflida consequentia depravabant. Ric.

(a) Gratiarum actionem prosequi nosset. Irenaeus : Eos omnes gratias agere docuit. *ὑποχρεωτὴν ἰδιδάξει*. Ric.

(b) Iren. adv. haeres. lib. I, cap. 4, § 5. — *Μετὰ δὲ τὸ ἀπορρίψαι ταύτην ἰδέειν τὸ πνεῦμα τῶν Αἰώνων. τὴν τὴν Μητέρα αὐτὴς ἀποκαταστήσαι τῇ ἰδίᾳ συζυγίᾳ, τὸν Μονογενὲς τάλιν ἑστῆαι προβάλλεται συζυγίαν, κατὰ προμήθειαν τοῦ Πατρὸς ἵνα μὴ ὁμοίως ταύτῃ πάθῃ τις τῶν Αἰώνων, Χριστὸν καὶ Πνιύμα Ἅγιον, εἰς πᾶξ καὶ στασιμὴν τοῦ πληρωματος, ὅς ᾗ καταρτισθῆναι τοῦς Αἰῶνας : τὸν μὲν γὰρ Χριστὸν δεικνύει αὐτοῦς συζυγίᾳ ὄντιν, ἀγεννητοῦ κατὰ φύσιν γενέσθαι ἱκανοῦς εἶναι, ἀναρρίπτει δὲ ἐν αὐτοῖς τὴν τοῦ Πατρὸς ἰδιότητα, ὅτι τὸ ἀχώρητόν ἐστι, καὶ ἀκατάληπτόν, καὶ οὐ ἔστιν οὕτως ἰδόν, οὕτως ἀκούσαι αὐτόν, ὅ δὲ μόνον τοῦ Μονογενέως γινώσκεται. Καὶ τὸ μὲν αὐτὸν τῆς αἰωνίου διακονῆς τοῖς λοιποῖς τὸ πρῶτον καταλήγοντον ὑπάρχον τοῦ Πατρὸς, τῆς δὲ γενέσεως αὐτοῦ, καὶ μετὰ ταῦτα, τὸ καταλήγοντον αὐτοῦ, ὅ δὲ ἴσως ἐστὶ. Καὶ ταῦτα μὲν ὁ ἄρτι προειρημένος Χριστός : ἐν αὐτοῖς δὲ ἀποκαταστήσεται.*

§ 6. Τὸ δὲ ἐν Πνιύμα τὸ ἄγιον ἐξιστοῦντες αὐτοῦς πάντας ὑποχρεωτὴν ἰδιδάξει καὶ τὸν ἀληθινὸν ἀνάστατον ἡγήσεται.

Interpretatio vetus. — § 5. Postea vero quam separata sit extra Pleroma Aëonum, et mater ejus rediversa sit conjugationi, Monogenem iterum alteram emisisse conjugationem, secundum providentiam Patris, Christum et Spiritum Sanctum, a quibus consummatos esse dicunt Aëonas. Christum enim docuisse eos conjugationis naturam, innati comprehensionem cognoscentes, sufficientes, sive idoneos esse : declarasse quoque in eis Patris agnitionem, quoniam incapabilis est et incomprehensibilis, et non est neque videre, neque audire eum nisi per solum Monogenem. Et causam quidem aeternae perseverationis iis omnibus incompre-

C hensibile Patris esse : generationis autem et formationis, comprehensibile ejus, quod quidem filius est. Et haec quidem, qui nunc emissus erat, Christus in eis operatus est.

§ 6. Spiritus vero Sanctus adequatos eos omnes, gratias agere docuit et veram requiem induxit. Ebd.

CAP. XII. — (c) Quia alteri omnes. Haec et sequentia edidimus uti sunt in codice Pithaei. Omnes sunt alteri, non aliud, hoc est : omnes sunt Sermones, omnes Homines, omnes Phileti, omnes Sigae, omnes Zoae. Itaque primus est Philetus, secundus alter Philetus, tertius alter Philetus; et sic de ceteris. Sic enim omnes alteri, ideoque non aliud. Ric.

(d) Pleromate liberato. Nam Aëones Pleroma concusserant, Bytho negotium facessituri. Nunc vero ordinatis et compositis, ac per Christum et Spiritum sanctum institutis Aëonibus, nullum amplius periculum erat Pleromati. Effectum enim constabat, propter quod venerat, nempe solidata res, et pleroma munitum atque confirmatum, ne qua similis concussio rursus incurreret. Rhen.

(e) Videmus quotidie nauticorum. Ex hoc loco vides Tertullianum maris fuisse accolam, ut in Carthaginiensi agro versantem. Rhen.

(f) Ad symbolam. Collationem symbola significat, quoties scilicet a singulis aliquid in commune confertur. Hinc asymbolus, qui nihil in medium confert. Rhen.

(g) Aëre collatio. Quod in antiquis exemplaribus legitur, collatio, mendosum esse satis arguit Irenaeus cum ait, Unumquemque eo quod habebat in se optimum florissimum conferentes, collationem fecisse. Ric.

(h) Graculum Aësopei. De hoc exstat apologus inter

Ptolomæi. Quam propius (1) fuit (a) de aliquibus Atticis curis (b) Pancarpon (2), vocari, a tam otiosis auctoribus nominum? Ut autem tantum siggillarium extrinsecus quoque inornarent (3), satellites ei angelos proferunt: par genus. Si inter se, potest fieri: si vero Soteri consubstantivos (ambigue enim positum inventi), quæ erit eminentia ejus inter satellites coequalles (c)?

CAPUT XIII.

Continet hic igitur ordo primam processionem patris et nascentium, et nubentium, et generantium Æonum: Sophiæ ex desiderio patris, periculosissimum casum, Flori opportunissimum auxilium, Enthymeseos et conjunctæ Passionis expiatum, Christi et Spiritus Sancti pædagogatum, Æonum tutelarem reformatum, Soteris pavoninum ornatum, (d) angelorum comparativum antistatum. Quod superest, inquit, vos valete et plaudite. Imo quod superest, inquam, vos audite et projicite. Cæterum, hæc intra cæterum Pleromatis decurreris dicuntur: prima tragœdiæ scena. Alia autem trans si parium cothurnatio est, extra Pleroma dico: et tamen si talis sub sinu patris intra ambitum Flori custodis, qualis extra jam in libero, ubi Deus non erat?

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Quin propius al.
(2) Locus hic mire depravatus de aliquibus hostias curis Pancarpon Nitapion Rhen. Seml. De officiis curis carparum vocari Fran. Par. Jun. ita restituit: miscellaneam Ptolomæi philonius: quam propius fuit de Atticis historiis Pancarpi, pancarpium vocari, a tam, etc.
(3) Inornassent Seml.
(4) Interpretabit Fran.
(5) Devestiva Seml. Oberth.
(6) Jun. hunc locum ita distinguit: miserabilis etiam de

Namque Enthymesi, sive jam Achamoth (e) (quod alhinc scriptum, hoc solo ininterpretabili (4) nomine) ut cum vitio individua Passionis explosa est in loca luminis aliena, quod Pleromatis res est, in vacuum atque inane illud Epicuri, miserabilis etiam de loco est. Certe nec forma nec facies ulla, defectiva (5) scilicet et abortiva gentura (6). Dum ita rerum habet, fleetur a superioribus Christus (7), deducitur per Iloron, aborsum ut illud informet de suis viribus solius substantiæ non etiam scientiæ forma. Et tamen cum aliquo peculio relinquatur (8) interim odor incorruptibilitatis, quo compos casus sui, potius desiderio suppararetur. Hæc misericordia functus non sine Spiritus Sancti societate, re-
B currit Christus in Pleroma. Usus est rerum, ex liberalitatibus quoque nomina accedere. Enthymesis de actu fuit: Achamoth unde, adhuc queritur; Sophia de Patre (9) manet; Spiritus Sanctus ex angelo apud (10) Christum (11), a quo derelicta statim senserat (12) desiderium. Itaque prosiluit et ipsa lumen ejus inquirere; quem si omnino non noverat, ut invisibiliter operatum, quomodo lumen ejus ignotum cum ipso requirebat? Tamen tentavit, et fortasse appre-

loco est certe, nec forma nec facie ille, devestiva scilicet et abortiva.

- (7) E super. Christus deducitur J. n.
(8) Cum aliquo peculio relinquatur iterato, odore, etc. Jun. interit odor incorr. Lal.
(9) Sophia de matre Rhen. Seml.
(10) Apud omni. codices.
(11) Christi Fran.
(12) Se statim senserit Rhen. Seml. Oberth.

COMMENTARIUS.

eos qui Æsopo tribuantur, unde Græcis natum proverbium κλωπῆς κλέιδε, hoc est, Æsopius græculus, dici solitum in eos qui aliena pro suis ostentant.

RHEN.

(a) Quam propius fuit de aliquibus Atticis scurris Pancarpon vocari. Sic edidimus, secuti vestigia cod. Pithecani, de aliquibus hostia scurris. Quæ sunt depravata quidem. Sed ex his tamen sic verum tantum elicimus. Quam propius fuit de aliquibus Atticis curis. Curas Atticas dicit libros Græcorum, qui ob titulos hujusmodi ambitiosa festivitate conceptos merito sunt Pliniana ad Vespasianum præfatione derisi. Ric.

(b) Pancarpon. Vetust exemplar, Pancarpiannirapion. Septimius fortean scripserat, ΠΑΓΚΑΡΠΗΝ, ΠΤΟΒΑΝ. Etenim Atticas inter curas istos etiam titulos fuisse notat Agellius, cap. ultimo, lib. XX, uti locus ille descriptus est in optimo codice Biblioth. Reg. Est præterea qui Pratum. Est item qui Pancarpon. Est qui TO HAN. Sunt item multi, etc. Ric.

(c) Iren. adv. hæres. lib. I, cap. 1, § 6. — Οὕτως τε παρρη, καὶ γινώμῃ Ἰησοῦ καταταβήσας τοῦς Αἰῶνας ἰκνύμεν, παντας γινώμεν Νεῖς, καὶ πάντας Αἰῶνας καὶ πάντας Ἀνθρώπους, καὶ πάντας Χριστοὺς, καὶ τὰς θείας ἑαυτοῦ πάσας Αἰωνίους, καὶ πάντας Ζωὲς, καὶ Πνεύματα καὶ Ἐκκλησίας, στερεωμένα ἐν τοῦ τοῦ δία, καὶ ἀκατασφάλματα τέλει, μετὰ μεγάλῃ χαρῇ πρὸς ἡμᾶς τὸν Προπάτορα, πολλὰς εὐχαρίας μεταστέοντα. Καὶ ὑπὲρ τῆς εὐδοκίας ταύτης βουλὴ μὲν, καὶ γινώμῃ, τὸ πᾶν πλεονεξία τῶν Αἰῶνων συνευδαιμόνους, τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ πνεύματος, τοῦ δὲ πατρὸς οὐδὲν συνευχαριστοῦμεν, ὅτι ἕκαστος τῶν Αἰῶνων, ὅταν εἴχον ἐν ἑαυτῷ κλέιδον καὶ ἀνεκρότους συνευχαριστοῦς, καὶ ἐκνύουμην, καὶ ταῦτα ἀρμυδῶς πλέξαντας, καὶ ἡμᾶς

ἐκνύοντας, προβαλίσθαι προβλήματα εἰς τὴν καὶ δόξαν τοῦ βουλῆς τελεῖσθαι, καὶ ἅλλως τε καὶ ἅρπον τῷ πλεονεξίᾳ, τίλειν καρπὸν τὸν Ἰησοῦν, ὃν καὶ Σωτῆρα, προσεγερθεῖν, καὶ Χριστὸν καὶ Αἶον πατρωνυμικῶς, καὶ (κατὰ) πάντα, διὰ τὸ ἅτῃ πένοντο εἶναι ἐκπορεύουσι τὸ αὐτῶν εἰς τὴν τὴν αὐτῶν ὁμολογίᾳ ἡγῆσαι συνευχαριστοῦσθαι. κ. τ. λ.

Interpretatio vetust. — § 6. Et sic forma et sententia similes factos Æonas dicunt, universos factos Nons et Logos, et omnes Anthropos, et omnes Christos. Et feminas similiter omnes Alebias et Zonas, et Spiritus et Ecclesias. Confirmata quoque in hoc omnia et requiescentia ad perfectum, cum magno gaudio discunt hymnizare Propatorem, magnæ exultationis participantem. D Et propter hoc beneficium, una voluntate et sententia universum Pleroma Æonum, consentiente Christo et Spiritu, unanquaque Æonum, quod habebat in se optimum et florentissimum conferentes, collationem fecisse; et hæc apte compingentes et diligenter in unum adoptantes, emississe problema et in honorem et gloriam Bythi perfectissimum decorem quemdam et sidus pleromatis, perfectum fructum Jesum quem et Salvatore, vocari et Christum et Logon, patronymice, ac Omnia, quoniam ab omnibus esset. Satellites quoque ei in honorem ipsorum, ejusdem generis angelos cum eo prolatos. Epp.

CAP. XIII. — (d) Angelorum comparativum antistatum. Antistatur Angelorum dicti, Angelos apparitores Soteris, ante ipsum stantes, sive apparentes ei ad obeunda ministeria. Comparativum vero, quia genus eorum comparari poterat substantiæ Soteris. Ric.

(e) Achamoth .. hoc solo ininterpretabili. Audaciores

hendisset, si non idem Horos, qui matri ejus tam prospero venerat, nunc tam importune filiae occurrisset (a), ut etiam inclamarit in eam, Jao, quasi (b) Porro Quirites, (c) aut, *Fidem Caesaris*, (d) inde invenitur Jao in Scripturis. Ita depulsa quominus pergere, nec habens supervolare Crucem, id est Horon, quia nullum (e) Catulli Laureolum fuerit exercitatum, ut destituta Passioni illi suae in trica multiplici atque per-

A plexa (1), omni genere ejus coepit affligi: mœrore, quod non perpetrasset inceptum: metu, ne sicut luce, ita et vita orbaretur (2); consternatione, tum ignorantia. Nec ut mater ejus. Illa enim Acon: at hanc pro conditione deterius: insurgente adhuc et alio fluctu (3) conversionis scilicet in Christum, a quo vivificata fuerat, et in hanc ipsam conversionem impetrata (f).

LECTIONES VARIANTES.

(1) In trica multiplici perplexa *Frmi.* ut destituta passionis illi suae in trechea multiplici *Jun.*

(2) Tum consternatione addit *Jun.*

(3) Add. scilicet *Frmi.* quod delet *Jun.*

COMMENTARIUS.

Tertulliano, nisi hebraicae linguae peritiores, recentes Patrum interpretes qui hujus vocabuli originem ab hebraicis fontibus deduxere. Feuardentius enim recte, ut doctis videtur, illud derivat a הכח *Hochma*, Sapientia, cujus radix הכח *Hacham*, sapiens fuit: Achamoth vero, שחית *Shachit* idem nomen est adhibitum in plurali numero sit istiusmodi argumentum, in apice suffixum, vocula nempe hebraica linguae, quam constat nondum fuisse a barbaris idiomatibus sejunctam, nec Romanos inter et Graecos jure civitatis donatam, nec, nisi sero, praesertim Patribus latinae Ecclesiae excultam radicibus, intusque et cute notam. Edd.

CAP. XIV — (a) *Ut etiam inclamarit in eam Jao.* *Isid.* *surgens* et *ἵσταται* interpretatur Eusebius in fine libri IV *Demonstr. Evang.*, Chrysostomus in *Matth.*, C cap. I, τοῖς ἱεροῦς ὁμοῦν τῇ τῶν ἱερῶν φωνῇ οὐκ ἔστιν ἀλλοτρίως Cyrillus: *Isid.* *τιν* *σουργῶν* *ἱερῶν* *ἄλλοτρίως*. Et fuisse notum etiam profanis nomen indicat Appollinis Clarii versus:

ὄφρα τοὺς τῶν ἱερῶν ὅσων ὅσον ἱερῶν *Isid.* *Rig.*

(b) *Porro Quirites.* Sic bajuli inclamabant populum, ut quisque sibi caveret, ne cui imprudentes sarcinam impingerent. *Rhen.*

(c) *Aut fidem Caesaris.* Fortassis, inquit Tertullianus, hoc sibi vult incognitum illud vocabulum, quasi Horos ille custos Pleromatis videns entymesin tanta temeritate irruere, dum lumen illud amicum exquirat, cum in summo periculo non superasset aliud remedium, inclamaverit fidem Caesaris, quae non solet implorari, nisi in atroci casu. *Rhen.*

(d) *Iude invenitur Jao in scripturis.* An saceris? Non satis memini quibus, nisi depravatum hoc fuerit de nomine Jova, aut Jehova. Certe sanctissimum aliquod Horos ille custos Pleromatis videns entymesin tanta temeritate irruere, dixisse Jao; fallor, nisi hoc velit, Coercentem eam ne ulterius in adversum tenderet, καὶ δυνάμει αὐτῆς τὴν ἐν τὴν ἀντιπρῶτον ἵσταται. *Rig.*

(e) *Quia nullum Catulli laureolum fuerit exercitatum.* Pharsis tertullianica: exercitata laureolum. Atqui (inquit *Rhenan.*) Nævius poeta Laureolum fabulam, et Leontem in carcere scripsisse fertur. Post hunc Catullus Mimographus, qualis Laberius quoque fuit, duos Mimos composuit, quorum unum Phasmati nomen fuit, alteri Laureolo. Utriusque meministi Juvenalis satira 8, his versibus:

Consumptis opibus vocem, Damasippe, locasti
Sipario, clamosum ageres ut Phasua Catulli.
Laureolum velox etiam bene lentulus egit,
Iudice me dignus vera cruce...

Sic Laberius Mimum quemdam, ut auctor est Gell. Cophinum inscripsit, alium Alexandriam, alium Fullonem. Ergo in Laureolo Mimi iudex agebatur in crucem: idque apud populum fiele representabatur. At Domitianus sentem quemdam capitalis noxae convictum ac damnatum serio jussit in crucem suffigi, atque ab ura postea discerpi, spectaculum rei vera populo exhibens. De quo facto perquam elegans Epigramma apud Martial. exstat, lib. I. id est hujusmodi.

Qualiter in Scythia religatus rupe Prometheus

Assiduum vivo pectore pavit aevum;

Nuda Calydoulo sic pectora praebuit urso,

Non falsa pendens in cruce, Laureolum.

Vivebant laceri membris stillantibus artus,

Inque omni nusquam corpore corpus erat.

Denique supplicium dederat necis ille paterne,

Vel domini jugulum foderat ense nocens:

Templa vel arceo demens spolierat auro,

Subdiderat sevas vel tibi Roma faces:

Vixerat antiquae sceleratus crimina famae,

In quo, quae fuerat fabula, poena fuit.

Laureoli Mimi Romae representati Suetonius mentionem facit in C. Caligula, Laureatum Mimum vocans: sic enim in quibusdam codicibus legitur. Et cum in Laureato Mimo, inquit, in quo actor propriens se ruina, sive potius prorepens e ruina, sanguinem vomuit, ut plures secundarum certatim experimentum artis darent, cruore scena abundavit. Josephus, Antiquitatum lib. XIX, C. Caligula mortem describens, velut explicat argumentum Laureoli Mimi, dum inquit: In illo siquidem spectaculo, duo ei anguria provenerunt. Mimus namque est introductus, quo actum est, ut iudex deprehensus crucifigeretur. Et Pantomimus fabulam saltavit Cynire, in qua et ipse occisus, et ejus filia Myrrha videbatur, atque sanguis Mimica arte diffusus, et circa iudicem crucifixum, et circa Cyniram atque Myrrham. Porro Tertulliani, qui omnis antiquitatis peritissimus fuit, sensus hic est: *Entymesin* non fuisse exercitatum in scena, in agenda fabula illa quam Catullus Mimigraphus Laureolum inscripsit, in qua iudex in crucem agebatur. Alioqui si illam sceniconum histrionum in representanda in crucem acti praesidis fabula dexterritatem habuisset, fortassis crucem supervolasset, id est, Horon. *Pam.*

(f) *Temperata.* Totum Irenaei 3 caput brevissima tantum epitome contraxit Tertullianus in suo capite 13. Fusius et presso vestigio Irenaeum sequitur in hoc 14 capite: nonnulla quidem, cavillantis more et jocantis, addit; nonnulla vero, pro libitu dividit, transfert vel omittit; aperte tamen, ut antea, ipsomet confitente Semlero, graeca Irenaei praeculis habuisse ostendit.

Iren. contra haeres. cap. 4, § 1.—Τὴν ἐνδοξασιν τῆς αὐτοῦ Σοφίας, ἣν καὶ Ἀρχαῖοι καλεῖσιν, ἀπορριπτέον τοῦ Πληρώματος, οὐκ ἐν πᾶσι, λέγουσιν ἐν σαῖς, καὶ ἀνόματος· τῶν τοιούτων ἐκδοκῶν κατὰ ἀνάγκην, ὅτι γὰρ οὐκ ἐστὶν ὁμοῦν, καὶ Πληρώματος ἀμάρτυρος, καὶ ἀκρίτου, ὡς περὶ ἐκτρομα, διὰ τὸ μὴ εἶναι κατεῖρηται. Οὐκ ἐστὶν ἀνάγκη τὴν αὐτῆς

CAPUT XV.

Age: nunc discant Pythagorici, agnoscant Stoici, Plato ipse, unde materia (1), quam innatam voluit, et originem, et substantiam traxerit in omnem hanc stridem mundi, quod nec Mercurius ille Trismegistus magister omnium Physicorum recogitavit. Audisti Conversionem, genus aliud Passionis; ex hac omnis anima hujus mundi (2) dicitur constituisse, etiam ipsius Demetrii, id est Dei nostri. Audisti maerorem et timorem; ex his initiata sunt cætera. Nam ex lacrymis

LECTIONES VARIANTES.

(1) Materiam Rhen. Semi.

(2) Hujusmodi Rhen. et pauci contra cæter.

A ejus universa aquarum natura manavit. Hic testiman-
dum, quem exitum duxerit, quantis lacrymarum ge-
neribus immaduit. Habuit et falsas, habuit et amaras,
et dulces, et calidas, et frigidas guttas, et (a) bitumi-
nosas, et ferruginantes, et sulphurantes, utique et
venenatas, ut et Nonacris inde sudaverit quæ Alexan-
dram occidit, et Lyncestarum inde defluerit quæ
ebrios efficit, (b) et Salmacis inde se solverit quæ
masculos molles (3). (c) Cælestes imbres pipiavit (d)
Achamoth (e); et nos in cisternis etiam alienos luctus et

(5) Mollescit Par. molles facit Fran. mollescit Rh. Sem.

COMMENTARIUS.

τὸν Χριστὸν, καὶ διὰ τοῦ Σταυροῦ ἐπεκταθέντα, τὰ ἴδια δι-
νάμει μέρμεραι μέρμερον τὴν κατ' οὐσίαν μόνον, ἀλλ' οὐ τὴν
κατὰ ὄψιν. Καὶ πρῶτον τοῦτο, ἀνθρώπου, συντετακτα
αὐτοῦ τὴν δύναμιν, καὶ καταλίνον (ἐντὶν), ὅπως ἀποδείξῃ
τοῦ περὶ αὐτὴν πάθους διὰ τὴν ἀπαλλαγὴν τῶν πληρώματος,
ὅτι οὗ τὸν διαρίπτων, ἔχοντα τινὰ δόξαν ἀρραγίας, ὅ-
καταλείβουσιν τοῖς ἀποστόλοις ὀνόματι καλεσθῆναι. Σοφίαν
τε πατριάρχαι; (ὁ γὰρ πατὴρ αὐτοῦ Σοφία λέγεται.), καὶ
πνεῦμα ἄγιον, ἀπὸ τοῦ περὶ τὸν Χριστὸν πνεύματος. μέρ-
μερινὰ τε αὐτὴν, καὶ ἔμπροκα γενήσεως, παρὰ τὴν αὐτὴν
καὶ κενώσεως ἀπορίτου αὐτῇ συνδότης Ἀγγίου, τοῦτ' ἐστὶ τοῦ
Χριστοῦ, ἐπὶ ὧν ἐκτείνετο τοῦ καταλίνοντος αὐτὴν πνεύ-
ματος, καὶ μὴ δύνασθαι καταλείβει αὐτὸν, διὰ τὸ καλῶναι
ἐν τῷ ὄρει. Καὶ ἐπειδὴ τὸν ὄρον καλῶντα αὐτὴν τῆς
εἰς τοῦτο ἀπορίτου ὅπως εἰπεῖν ἴατο. Ὅθεν τὸ ἴατο ὅπως γε-
νησθαι πνεύματος. μὴ δύνασθαι δὲ διαδοῦναι τὸν ὄρον διὰ τὸ
συνεκρίσθαι τῷ πάθει, καὶ μόνον ἀπολείβουσιν ἑαυτὸν, παντὶ
μὴν τοῦ πάθους ὑποπερὶν πολυμυρίων, καὶ σολωμοῦ
ὁπαγόντων, καὶ παθόντων, λόγον μὴν, ὅτι οὐ κατέλαβεν τὸν δὲ
μὴ κατέλαβεν αὐτὸν τὸ πνεῦμα, οὕτως καὶ τὸ ζῆν ἐν αὐτῇ, ἀπορίτου
τε ἐπὶ τοῦτο. Εἰς ὅσον δὲ τὰ πάντα καὶ οὐ κατέλαβεν ἡ
μὴν αὐτῆς ἡ πρῶτη Σοφία καὶ Αἰὼν, ἐπερίσσει ἐν τοῖς
πάθεσιν αὐτῆς, ἀλλὰ ἰσχυρότερα. Εἰς τοῦτο δὲ αὐτῇ
καὶ ἑτέροις δίδωσιν, τὸν τῆς διαπορεύσεως ἐπὶ τὸν ζωοποι-
σαντα, κ. τ. λ.

Interpretatio vetus. — §1. Enthymesis illius superioris
Sophia, quam et Achamoth vocant, separatam a supe-
riore Pleromate, cum passione dicunt, in umbra vacui-
tatis locis deferuisse per necessitatem; extra enim lumen
facta est et extra Pleroma, informis et sine specie, quasi
abortiva, ideo quia nihil apprehendit. Miserum autem
ejus superiorem Christum et per crucem extensum, sua
virtute formasse formam, quæ esset secundum sub-
stantiam tantum, sed non secundum agnitionem; et
hæc operatum recurrere, subtrahentem suam virtu-
tem et reliquias illam: uti sentiens passionem, quæ
erga illam esset per separationem pleromatis, concupiscat
eorum, quæ meliora essent, habens aliquam odorationem
immortalitatis relictam in semetipsa a Christo et Spiritu
Sancto. Quapropter et ipsam duobus nominibus vocari,
Sophiam paternaliter (Pater enim ejus Sophia voca-
tur), et Spiritum Sanctum, ab eo qui esset erga Christum
spiritus. Formam autem eam et sensatam faciam,
statim autem evacuatam ab eo qui invisibiliter cum ea
erat verbo, hoc est, Christo, in exquisitionem egressam
eius luminis, quod se dereliquisset et non potuisse ap-
prehendere illud, quoniam coerceretur ab Horo. Et sic
Horo coercentem eam, ne antieris irrueret, dixisse
Iou: unde et Iou nomen factum dicunt. Et cum non
posset pertransire Horon, quoniam complexa fuerat pas-
sionem, et sola fuisset derelicta foris, omni parti passionis
succubuisse, multifarie et varie existentis: et passam
eam tristitiam, quoniam non apprehendit; timorem au-
tem ne quemadmodum eam lumen, sic et vita relinqueret,
consternationem autem super hæc: ignorantia autem
omnia. Et non quemadmodum mater ejus prima Sophia
Abon, demutationem in passionibus habuit, sed contra-
rietatem. Super hæc autem evenisse ei et alteram affec-
tionem conversionis ad eum, qui vivificavit. Eod.

CAP. XV. — (a) Bituminosas et ferruginantes. Ridet
hæc mugas Irenæus, et credibile esse ait, Achamoth
in tanta consternatione non flevisse tantum, sed et
sudasse. Itaque fluxisse aquas, ex lacrymis quæ
salsas: at ex sudore dulces. Quin et vesicam ejus pa-
vore nimio solutam minxisse acidas, bituminosas, etc.
Ric.

(b) Et salmactis inde se solverit, quæ masculos molles.
Verissima est hæc antiqui exemplaris scriptura. Etienim
præcessit verbum, efficit, quod hic debeat tacendo
repeti. Lyncestarum fons ebrios efficit, Salmactis
masculos molles. Ric. — Et salmactis inde se solverit,
quæ masculos molles. Atqui ob hunc (inquit Rhenan.)
effectum Ovidius obscenam vocat his carminibus,
l. XV Metamorph.

Quodque magis mirum, sunt qui non corpora tantum,
Verum animos etiam valeant mutare liquores.
Cui non audita esset obscenæ Salmactis unda,
Æthiopesque lacus? quos si quis faucibus hausit,
Aut furit, aut potitur mirum gravitate soporem.

Hujus rei causam reddens Seneca: Similem (inquit)
habet vim mero, sed vehementiorem. Nam quemadmodum
ebrietas, donec exsiccet, dementia est, et nimia gra-
vitate deferitur in somnum; sic aqua hujus sulphure vis
habet quoddam acris ex aere noxio virus, quod mentem
aut furore moeret, aut sapore opprimit. Cæterum unde
Salmactis dicta sit molles et impudicos reddere, qui
ex ea biberint, quod hic Tertull. vocat, masculos
molles facere, docet M. Vitruvii Architectura lib. II.
Is, inquit (de Salmactidis fonte loquitur), falsa opi-
nione putatur venereo morbo implicare eos, qui ex eo
biberint. Sed hæc opinio quare per orbem terrarum falso
rumore sit propagata, non pigebit exponere. Non enim
quod dicitur molles et impudicos ex ea aqua fieri, id po-
test, esse; sed est ejus fontis potestas perniciosa, saporque
egregius. Cum autem Melas et Arevinas ab Argis et
Træzene coloniam communem eo loci deduxerunt, Bar-
baros Curas et Lelegias ejecerunt. Hi autem ad montes
fugati se congregantes discurrebant, et ibi latrocinia
facientes crudeliter eos vastabant. Postea de colonis, unus
ad eum fontem propter bonitatem aquæ, questus causa,
inbernaculis omnibus copiis instruxit, eamque exercendo
eos Barbaros allectabat. Ita singillatim discurrentes, et
ad cælos convenientes, e duro feroque more commutati
in Græcorum consuetudinem et svariati suam voluptate
reducabantur. Ergo ea aqua non impudico morbi vitio,
sed humanitatis dulcedine mollitis animis Barbarorum,
eum famam est adeptæ, hæc Vitruvius. Ubi interim id
quod adjicitur ex Ovidio et Seneca, de aquis Sulpha-
reis, quæ furore aut sapore opprimit, non ad Sal-
mactin pertinet, sed ad quosdam Æthiopiarum lacus. Pam.

(c) Cælestes imbres pipiavit Achamoth, et nos in
cisternis, etc. Achamoth ipsa spiritalis ploravit imbres
cælestes, et nos in cisternis, hoc est, in carne nostra,
quæ sane linus et terra est, luctus non solum nostros
colibere curamus, verum et alienos. Tanta est cunctis
quotidie causis plorandi; nec tamen ploramus, sed
alio: a ploratu dehortamur. Ric.

(d) Pipiavit. Scribit Festus (inquit Rhenan.) pipia-

lacrymas servare curamus. Proinde ex consternatione et povere corporalia elementa ducta sunt. Et tamen in tanta circumstantia solitudinis, (a) in tanto circumsepto (1) destitutionis, ridebat interim, qua conspecti Christi recordans, eo de gaudio risu lumen (2) effulsit. Cujus hoc providentiæ beneficium, quale (3) illam ridere cogeat, idcirco ne semper nos in tenebris moraremur? Nec obstupescas, qui lætitia ejus tam splendidum elementum radiaverit mundo, cum mœstitia quoque ejus tam necessarium instrumentum defluerit (4) seculo? O risum illuminatorem! o sletum rigatorem! Et tamen poterat remedium jam agere cum illius loci horrore. Omnem enim obscuritatem ejus discussisset, quoties ridere voluisset, vel ne cogeretur desertores suos applicare (b) (5).

CAPUT XVI.

Conversatur enim ad preces et ipsa more materno. Sed Christus, quem jam pigeat rursus (6) extra Pleroma proficisci, vicarium præfecit (7) Paracletum. Soterem (hic erit Jesus, largito ei patre universorum Æonum summam potestatem (c), subjiciendis eis (8)

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Circumspectu Rhen. Seml. Oberth. circumspecto Fr.
- (2) Eo de gaudii risu lumen Jun. Eodem gaudio risu lumen Rhen. Seml.
- (3) Quæ Rhen. et alii.
- (4) Defuerit in mss. defuerit conj. Rig.
- (5) Supplicare Rhen. Seml. Oberth.
- (6) Rursus rejicitur a Jun.
- (7) Præfecit Rhen. Seml. præficiens Jun.
- (8) Ei melius legit Massuet.
- (9) Condescenderetur Rhen. Seml. melius condescenderetur ex græco ἀναβή.
- (10) Adeamque mittit Jun.
- (11) Ibidem Rhen. Seml.
- (12) Ita Fran. rar. Contemplata eum fructiferumque C Jun. Rig.

A omnibus; uti in ipso secundum Apostolum omni conderentur) (9) ad eam emittit (10) (d) cum officio atque comitatu cœlestium angelorum; (e) credas et cum duodecim fascibus. Ibi demum (14) adventu pompatico ejus concussa Achamoth, protinus velamentum sibi obdixit, ex officio primo venerationis et verecundiæ: dehinc contemplatur eum, (f) fructiferumque (12) suggestum. Quibus inde conceperat viribus occurrit illi, Κύριε! Χαίρει! Ille opinor susceptam ille confirmat, atque conformat (13) agnitione jam (14), et ab omnibus (g) injuriis Passionis expungit, non eadem (15) negligentia in exterminium (16) discretis, quæ acciderat in casibus matris. Sedenim exercitata vitia, et usu (h) viriosa (17) confudit: atque ita massaliter solidata, delixit (18) seorsum in materiæ corporealem (19) paraturam, commutans ex incorporali passione indita habilitatem atque naturam (20), qua pervenire mox posset in æmulas equiparantis corpulentiarum, ut duplex substantiarum conditio ordinaretur: de vitilis, pessima; de conversione, passionalis. Hæc erit materia quæ nos commisit cum Hermogene, cæterisque

- (13) Confirmat atque confirmat. Rhen. et alii, conformat melius ex Iren. παρασκευάζει τὴν ἐκείνην.
- (14) Agnitione eam Jun.
- (15) Non ea demum Jun.
- (16) Exterminium ad ἀναβή: a D. Iren. pertinet.
- (17) Viriosa Fran. Paris. viriosa sane lectio rejicitur a græco: ἀναβή δὲ τὴν, viriosa.
- (18) Deluxit Lat.
- (19) Male legit Tertull. in Iren. ἡς συμπαροῦς pro ἡς ἀναπαροῦς, incorpoream debet scribere.
- (20) Hac Jun. ita distinguit atque ita — corporalem paraturam commutans ex incorporali passione indita habilitate. Lat. conjecturæ deluxit seorsum et indidit hilaritatem Jun. non probatur.

COMMENTARIUS.

tionem esse clamorem plorantis, lingua Oscorum. Pipiavit ergo cælestes imbres Achamoth, id est: pipiando et plorando emisit. Factitium verbum est ut sone plorantium pi, pi. Similiter dixit Auctor lib. de Monog. infantes pipiantes. PAN.

(a) In tanto circumsepto destitutionis. An verius, In tanto circumsepto destitutionis? Ludit in antichetis, et hic proxime dixit: In tanta circumstantia solitudinis.

RIC.

(b) Applicare. Quo ulterius in γένεσι descriptione progreditur Tertullianus, eo liberius, effusioribusque habenis vagatur, ac petulantius Valentini hariolationes exagitat. Nec ita jocando ducem deserit Irenæum, qui asperum, ut decet judicis tot mœnias infamantis, supercilium interdum ponens, lepide diluvium novum ex Sophia lacrymis ac sudoribus in orbem immisum deridet. Pauca igitur singillatim conferantur.

Iren. adv. hæres. cap. 4, § 2. — Ταύτην εὐστασίαν καὶ οὐσίαν τῆς ὕλης γενεῖσθαι λέγουσιν, ἃς δὲ δὴ οὐ κόσμος συνέστηκεν. Ἐκ μὲν γὰρ τῆς ἀπαιτομένης τῆν τοῦ κόσμου καὶ τοῦ δημιουργοῦ πάσαν φύσιν τὴν γένεσιν εἰσέρχεται, ἐκ δὲ τοῦ πρῶτου καὶ τῆς λύτης τὰ λοιπὰ τῶν ἀρχῶν ἐκτελεῖται. Ἀπὸ δὲ τῶν διαρρῶν αὐτῆς γενεῖσθαι πάσαν ἑσθρον οὐσίαν ἀπὸ δὲ τοῦ γένεστος, τὴν συντίθηται. Ἀπὸ δὲ τῆς λύτης καὶ ἐκτελεῖται, τὰ σωματικὰ τοῦ κόσμου στοιχεῖα. Ποτὶ μὲν γὰρ ἐλάττω καὶ ἀνωτέρω, ὡς λέγουσι, διὰ τὸ καταλείπεσθαι μόνον ἐν τῷ αἵματι καὶ τῷ κενώματι ποτὶ δὲ εἰς ἐνοσίχθωνον τοῦ καταλείποντος αὐτὴν ποτὶ δὲ, διεχίρην καὶ ὅλην κ. τ. λ.

Interpretatio vetus. — § 2. Eam collectionem et substantiam fuisse materiæ dicunt, ex qua hic mundus constat. De conversione enim mundi et Demiurgi omnem animam genesin accepisse: de timore autem et tristitia, reliqua initium habuisse. A lacrymis enim ejus

factam universam humidam substantiam: a risu autem lucidam, a tristitia autem et povere, corporalia mundi elementa. Aliquando enim plorabat et tristis erat, quomodo dicunt, quod derelicta sola esset in tenebris et vâco: aliquando autem in cogitationem veniens ejus, quod dereliquerat eam lumen, diffundebatur et ridebat, etc. Edd.

CAP. XVI. — (c) Potestatem. Græbius, D. Massuet, Semlerusque notarunt a Tertulliano minus recte verba Irenæi eo loci fuisse accepta, quasi Jesu Paracleta suprema potestas omnium, etiam Æonum, non autem ab Æonibus data fuerit. Edd.

(d) Cum officio. Jureconsultis officium cœtus ipse est eorum qui magistratui inserviunt: unde apud eosdem, officium deponere, et officio trahere; in quem sensum et hic usurpat Tertullianus. Rhen.

(e) Credas et cum duodecim fascibus. In exemplaribus manu descriptis mendose legitur fascibus. Nos reposuimus fascibus. Hujusmodi namque pompa consules romani incedebant. Duodecim fascies et totidem securas cum lictoribus L. Jun. Bruto et L. Tarquinio Collatino primis eoss. post exactos reges sunt additi: ita tamen ut penes unum tantum essent, qui propterea major consul vocabatur. Rhen.

(f) Fructiferumque suggestum. Irenæus, Universam fructificationem, εὐν δὲ τῇ καρποφορίᾳ αὐτοῦ. Tertullianus verbis nequitie probro conspargitur Achamoth. Ric.

(g) Injuriis passionis in exterminium discretis. Irenæus, Curationem passionum scisse ejus, separantem eas ab ea. Quod Septimius dicit. In exterminium discernere, Latinus Irenæus dixerat, Exterminare: Græcus, ἀφαιρῶντάς. Ric.

(h) Viriosa. Eodem sensu libro de Anima, de vite

qui Deum ex materia, non ex nihilo operatum cuncta, A
presumunt (a).

CAPUT XVII.

Ab hinc Achamoth expedita tandem de malis omnibus, ecce jam proficit, et in opera majora frugescit. Præ gaudio enim tanti ex infelicitate successus concalescens, simulque contemplatione ipsa angelicorum luminum, ut ita dixerim, subfermentata, pudet, sed aliter exprimere non est, (b) quodammodo subavit (1) intra se ipsa in illos, et conceptu statim intinuit spiritali (2), ad imaginem ipsam, quam vis letantis et lætitia prurientis intentionis imbibat, et sibi intimat. Peperit denique, et facta (3) exinde trinitas generum (4) est, ex trinitate caussarum. Unum materiale, quod ex passione: aliud animale, quod ex

conversione: tertium spiritale, quod ex imaginatione (c).

CAPUT XVIII.

Hac auctoritate (d) trium scilicet liberorum agendis rebus exercitiis (5) facta, formare singula genera constituit. Sed spiritale quidem non ita potuit attingere (6), ut et ipsa spiritalis. Fere enim paria et consubstantia, in alterum valere societas naturæ negavit. Eo animo, (7) unum ad animale convertit; prolatis Soteris disciplinis. Et primum (quod cum magno horrore blasphemiz et pronuntiandum, et legendum est et audiendum) Deum flagit (8) hunc nostrum et omnium, præter hæreticorum, patrem, et (9) Demiurgum, et regem universorum quæ post illum. Ab illo enim omnia (10), si tamen ab illo, et non

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Substruit *Seml.* cubavit *Par.* subavit *Fran.* subavit *B*
intra se ipsa *Lat. Jun. Rhen.* subavit *Rig.*
(2) Spirituali *Rhen. Seml.*
(3) Est abest *Par.* ponitur alibi aliis.
(4) Trinitas generis mutat *Jun.*
(5) Legi posset exercitior *Jun.*

- (6) Effingere *Lat. idque melius videtur Jun.*
(7) Si unum *Rhen. Seml.* manum ad animale *Jun.*
(8) Deum fingi adhuc *Rhen. Seml.*
(9) Deum demiurgum *Rhen. Seml.*
(10) Ab illo enim, si... *Seml.* omisit omnia, foram lapsa
typographico.

COMMENTARIUS.

dixit, Ambibit viriosius, hoc est, fortius, et vi majore.
Ric.

(a) Præsumunt. *Iren. advers. hæres. cap. 4, § 5.*

..... Εἰς ἱεροῦ τραπέζης τοῦ κατελόντος αὐτὸν φωτός, τοῦτ' ἐστὶ τοῦ Χριστοῦ, λέγουσιν· δι' ἀνέλεον μὲν εἰς τὸ Πνεῦμα, αὐτὸς μὲν, εἰς δὲ ὅτι ἔσθλην ἐκ δευτέρου κατελόντος, τὸν Παράκλητον δι' ἐξέπλησιν πρὸς αὐτὸν, τοῦτ' ἐστὶ τὸν Σωτῆρα, ἐδόντες αὐτῷ πᾶσαν τὴν δύναμιν τοῦ Πατρὸς, καὶ πᾶσι οἱ ἱεροὺς παραδόντες, καὶ τὸν Λόγον διέμοντας, ὅπως ἐν αὐτῷ τὰ πάντα κτισθῇ, καὶ ἑρᾶται καὶ τὰ ἄεστα, Θέοντες, Θεογονοί, κυριοῦντες. Εκπιμπεται δὲ πρὸς αὐτὸν, μετὰ τὸν ἀλκιωτὸν αὐτοῦ τὸν ἄγγελον. Τὴν δὲ Ἀχαμὸθ διαπραγματεύσας αὐτὸν, λέγουσι πρῶτον μὲν κάλυμμα περιβάλλει δι' αἰδᾶ, μετὰ τὴν δὲ ἰδοῦσαν αὐτὸν οὖν ἐλθὲν τῇ καρποφορίᾳ αὐτοῦ, προσδραμίσιν αὐτῷ, ἑδοῦμαι λαβιδύσαν ἐκ τῆς ἐπιφανείας αὐτοῦ. Καί τινος μέρους αὐτὸν μέρους τὴν κατὰ γλῶσσαν, καὶ ἴσως τὸν κατὰ συνένοιαν αὐτῆς, χωρίζοντα δι' αὐτὰς οὐδὲς, μὴ ἀμειλίσσοντα δι' αὐτὸν, οὐ γὰρ ἦν δύναται ἀφανισθῆναι, ὡς τὰ τῆς σαρτρῆς, διὰ τὸ ἐκτικὰ ἦν καὶ δύναται ἐκκλῆναι. Αὐτὴ ἀπαχρίσθη χάρις συγγένειαι καὶ τῆς, καὶ ἐξ ὁμομάτου πάθους εἰς ἀσάρκον τὴν ὄλην μεταβαλεῖν αὐτὰ· τὴν οὕτως ἐπιτελειώσαντα, καὶ ὅσων ἐμπροσθεν αὐτοῖς, ὥστε εἰς συμπλέκοντα, καὶ σώματα ἵδεναι, πρὸς τὸ γενέσθαι ἰδοῦσας, τὴν παύλιν τὴν παύλιν, τὴν τε τῆς ἐπιστορῆς ἐπαθῆς· καὶ διὰ τοῦτο δύναται τὸν Σωτῆρα διδουμένη γενέσθαι· κ. τ. λ.

Interpretatio vetus. — § 5. Cum igitur peragrasset omnem passionem mater... ad obscurationem conversa est ejus luminis, quod dereliquerat eam, hoc est, Christi, dicunt: qui regressus in Pleroma, ipse quidem, ut datur intelligi, pigritatus est secundo descendere. Paralelismum autem misit ad eam, hoc est, Salvatorem, præstante ei virtutem omnem Patre et omnia sub potestate tradente: et Aeonibus autem similiter, uti in eo omnia conderentur, visibilia et invisibilia, Throni, Divinitates, Dominationes, militur autem ad eam cum coelestis suis angelis. Hanc autem Achamoth reveritiam eum, dicunt primoquidem cooperationem imposuisse propter reverentiam: deinde autem cum vidisset eum cum universa fructificatione sua accurrisse ei, virtute accepta de visu ejus. Et illum formasse eam, formationem, quæ est secundum agnitionem et curationem passionum scisse ejus, separantem eas ab ea et non eum neglexisse. Nec enim erat possibile eas exterminari, quemadmodum prioris, eo quod jam habitia et possibilia essent: sed segregantem separatim commiscuisse et conglasse et de

incorporali passione in incorporalem materiam transulisse. Et sic aptabilitatem et naturam fecisse in eis, ut in congregationes et corpora venirent: uti fierent dum substantia, una quidem mala ex passionibus, altera autem conversionis, passibiles: et propter hoc virtute Salvatorem fabricasse dicunt. Edd.

CAP. XVII. — (b) Quodammodo subavit intra et ipsa in illos. Sic edidit Rhenanus. At in exemplaribus antiquis legitur, Substruit. Unde verior emendatio videtur: Et quodammodo substruit et ipsa in illos. Ric.

(c) Imaginatione. *Iren. adv. hæres. cap. 4, § 5.*— Τὴν τε Ἀχαμὸθ ἐκτὸς πάθους γινωσκόν, καὶ συλλαβούσαν τὴν χάριν τὸν ἐν αὐτῷ πᾶσαν τὴν δύναμιν, ταῦτα τὸν ἄγγελον τὸν μετ' αὐτοῦ, καὶ διαπραγματεύσας αὐτοῦ, κατεκάλυψε κατὰ τὴν εἰκόνα διδάσκουσι κῆρυκα πνευματικῶν καὶ ἐμψύων, κ. τ. λ.....

Cap. 5, § 4. Τριῶν μὲν οὖν ἦδη τοῦτων ὑποκειμένων, κατ' αὐτοῦ, τοῦ μὲν ἐκ τοῦ πάθους, δ' ἦν ὄλη· τοῦ δὲ ἐκ τῆς ἐπιστορῆς, δ' ἦν τὸ φύγιον· τοῦ δὲ δ' ἀπεκλῆσαι, τοῦτ' ἐστὶ τὸ πνευματικὸν οὗτος ἐπάγει ἐπὶ τὸν μέρους αὐτοῦ.

Interpretatio vetus. — Cap. 4, § 5. Hanc autem Achamoth extra passionem factam concepisse de gratulatione eorum, quæ cum eo sunt, luminum visionem, id est Angelorum qui erant cum eo, et delectatam in conspectu eorum peperisse fructus secundum illius imaginem docent, partum spiritualem secundum similitudinem factum satellitum salvatoris. — Cap. 5, § 4: Trina igitur hæc cum subsistant, secundum eos, unum quidem expressione, quod erat materia, alterum vero de conversione, quod erat animale: alterum vero quod emisa est, quod est spirituale, sic conversa est in formationem ipsorum. Edd.

CAP. XVIII. — (d) Trium scilicet liberorum. De jure trium liberorum multa sunt passim in constitutionibus veterum imp. Vetus interpres, hoc est expositor codicis Theod. qd multus exstat, cap. de legitimis hæred. lib. V, docet matrem habere jus trium liberorum, si ingenua tres partus vivos, et libertina quatuor ediderit. Hoc privilegium etiam illis qui nullos sustulerant liberos, interdum principum favore concedebatur. Jus trium liberorum Suetonio Tranquillo parum felix matrimonium experto tribuit Trajanus Cæsar, id rarissime facere solitus, nec numerum excedens, quem apud amplissimum senatum, sibi suffecturum dixerat. Porro multum valebat jus trium liberorum ad hæreditates adeundas. Rhen.

ab ipsa potius Achamoth, a qua occulto nihil sentiens A ejus, et velut (a) sigillario (1) extrinsecus ductu, in omnem operationem movebatur. Denique ex hac personarum in operibus ambiguitate, nomen illi Metropatoris miscuerunt, distinctis appellationibus ceteris secundum status et situs operum : ut animalium quidem substantiarum quas ad dexteram commendant, patrem nuncupant : materialium (2) vero quas ad levam delegant, Demiurgum nominant : Regem autem communiter in universitatem (3).

CAPUT XIX.

Sed nec nomen proprietatis competit proprietati operum, de quibus nomina omnia, cum deberet illa hæc omnia vocitari, a qua res agebantur, nisi quod jam nec ab illa. Cum enim dicant Achamoth in honorem Æonum imagines commentatam, rursus hoc in Sotere auctorem detorquent, qui per illam sit operatus : ut ipsam quidem, imaginem patris invisibilis et incogniti daret; incognitam scilicet et invisibilem Demiurgo, eundem autem Demiurgum Non filium effingeret, Archangeli vero Demiurgi opus, reliquos Æonas exprimerent. Cum imagines audio tantas trium, quæro, non vis nunc ut imagines ideoam perversissimi

pictoris illorum? Fæminam Achamoth, imaginem patris? et ignarum matris Demiurgum, multo magis patris (3)? Imaginem Nus ignorantis patrem? et angelos famulos simulacra dominorum? (c) Hoc est mulum de asino pingere, et Ptolomæum describere de Valentino (d).

CAPUT XX.

Igitur Demiurgus extra Pieromatis limites constitutus, in ignominiosa æterni exilii vastitate novam provinciam condidit, hunc mundum : repurgata confusione, et distincta diversitate duplicis substantiæ illius, (e) de strue (4) animalium et materialium. Ex incorporalibus corpora ædificat, gravia, levia, sublimitia atque vergentia, cœlestia atque terrena; tum ipsam cælorum septemplex scenam solio desuper suo finit; unde et sabbatum dictum (5), ab hebdomade sedis suæ; et Ogdoas mater Achamoth, ab argumento Ogdoadis primogenitalis (6). (f) Cœlos autem noeros (7) deputant, et interdum angelos eos faciunt, sicut et ipsum Demiurgum : sicut et Paradisum, archangelum quartum, quoniam (8) et hunc supra cælum tertium pangunt, ex cuius virtute sumpserit Adam, diversatus illie (9) inter nubesclæ (10) et arbusculas. (g) Satis

LECTIONES VARIANTES.

(1) Sigillario Jun.

(2) Maternorum Rhen. Seml. forte materiorum Jun.

(3) Multo magis patris uncinis includit Jun.

(4) Detrusæ Par. destruxæ Rhen. Seml.

(5) Est Habent al. Et sabbatum dictus Jun.

(6) Primogenitalis Fran. primigenium Par.

(7) Noetos Rhen. Seml.

(8) Alfi quomodo.

(9) Deversatus illuc al.

(10) Nuculos Jun.

COMMENTARIUS.

(a) Singillario extrinsecus ductu. Sic habent veteres quidem libri sed falso. Omnino legendum, sigillario dictum. Sic libro de Anima, Sigillario motu superficiem intus agitante. Glossæ veteres, Sigillari, Νευρώπιατοι. Marcus Antoninus, initio lib. VII, dixit συγγραμματα νευρώπιατοι. Ric.

(b) Universitatem. In hoc capite, ut in præcedenti simul et sequenti, Tertullianus, ad moderatum et grave genus argumenti reversus, jocosque paulisper renuntiatis, non solum datam ab Irenæo Γυνεως descriptionem refert admissim et in suam ipsius loquelam, scribendique propriam institutionem refricat, sed et evoluit luculenter et uberius enarrat.

Iren. adv. hæres. cap. 5, § 1. .... ἀλλὰ τὸ μὲν πνευματικὸν μὴ δύνασθαι αὐτὴν μέρησαι, ἀπειδὴ θεοσύνης ὑπάρχον αὐτῇ. Τετράρχει δὲ ἐν τῷ μέρῳ τὴν γενεήν, καὶ τῆς ἐπιστροφῆς αὐτῆς ψυχικῆς οὐσίας, πρὸς αὐτὴν τὰ παρὰ τοῦ Σωτῆρος μέγιστα. Καὶ πρῶτον μνημονεύεται αὐτῆς ἐκ τῆς ψυχικῆς οὐσίας λέγουσι τὸν ποτίρα καὶ βουλήν πάντων τῶν τε θεοσύνων αὐτῇ.... καὶ ἡγεῖται κινεῖσθαι ὑπὲρ τῆς μητρὸς, ὅθεν καὶ Μητροπάτορα.... καὶ Δημιουργὸς αὐτῶν καὶ Πατὴρ καλοῦται τῶν μὴ θεῶν πᾶσι θεοσύνης αὐτῶν τοῦτ' ἐστὶ τῶν ψυχικῶν. Τῶν δὲ ἀρτεριῶν τοῦτ' ἐστὶ τῶν ὑλικῶν Δημιουργὸς, συμπάσιον δὲ πατὴρ.

Interpretatio vetus. — § 1. Sed spiritale quidem non potuisse eam formare (docent) quoniam ejusdem substantiæ ei erat (notemus illud vocabulum θεοσύνης quod Tertullianus nove et fortiter expressit scribendo : consubstantiva) conversam autem in formationem ejus, quæ facta erat de conversione ejus, animalis substantiæ, emisisset quoque a salvatore doctrinas. Et primo quidem formasse eam de animalis substantia dicunt Deum Patrem et Salvatorem et Regem omnium ejusdem substantiæ ei.... Ea enim quæ post eam sunt, eam dicunt formasse latenter motum a matre sua : unde et Metropatorem... et Demiurgum et Patrem vocant. Dextrorum quidem, Patrem dicentes enim, id est, psychicorum; sinistrorum vero, id est, hylicorum, Demiurgum omnium

autem regem. Ebd.

CAP. XIX. — (c) Hoc est mulum de asino pingere. Vice proverbii usurpat, Mulum de asino pingere, id est ad exemplar ineptiarum, similitum ineptiarum exemplum representare, aut ad mendacia nova mendacia confingere. Nam subjicit, et Ptolomæum describere de Valentino. Portentosas istas nugæ prior Valentinus commentus est, Ptolemæus aliquid de suo adjecit ab auctore nonnihil varians. Ergo Valentino hæreseos istius auctori, nomen Asini competit, ut muli Ptolemæo discipulo. Ex asino et equa mulus gignitur mense 12, ait Plin. lib. VIII. Rhen.

(d) Valentino. Iren. adv. hæres. cap. 5, § 2. — Τὸ γὰρ ἐν ὕψει ταύτης βουλῆσθαι εἰς τὴν τῶν Αἰώνων τὰ πάντα ποιῆσαι, εὐλογεῖ λέγουσι ποιοῦνται αὐτῶν, μᾶλλον δὲ τὸν Σωτῆρα δὲ αὐτῆς; καὶ αὐτῶν μὲν ἐν ἑαυτοῖς τοῦ Σωτῆρος τετραρχίαι, μὴ γινώσκοντες ὑπὲρ τοῦ Δημιουργοῦ τοῦτον δὲ τοῦ Μουσίου υἱοῦ, τῶν δὲ λοιπῶν Αἰώνων τοῦτον δὲ ταῦτα γενεῶντες ἀρχαγγέλους τε καὶ ἄγγελους.

Interpretatio vetus. — § 2. Hanc enim Euthymesium volentem in Æonum honorem omnia facere, imagines dicunt fecisse ipsorum, magis autem salvatorem per ipsam. Et ipsam quidem in imagine invisibilis patris conservasse incognitam a Demiurgo : hunc autem unigeniti filii : reliquorum vero Æonum eos, qui ab hoc facti sunt angeli et archangeli. Ebd.

CAP. XX. — (e) De strue animalium et materialium. Sic emendavimus, etsi veteres libri constanter, destruxæ. Struem dicit animalium et materialium, quod Irenæus, duas substantias confusas, hylicorum et psychicorum. Ric.

(f) Cœlos autem noeros deputant. Irenæus Latinus, Intellectuales, græcus, Νοητός. Ric.

(g) Satis meminert Ptolemæus. Videtur Ptolemæus Valentini sectator, id commentus esse de Paradiso, Archangelo quarto supra cælum tertium extenso. Vocat autem puerilia discipula, fabulas pueriles, quæ solent pueris a nutricibus recitari aut aniculis. Rhen.

meminerat Ptolemæus puerilium dicibulorum, in mari A pomia nasci, et in arbore pisces: sic et in cœlestibus nuceta (a) præsumpsit. Operatur Demiurgus ignorans, et ideo fortasse non scit (b) arbores in sola terra institui oportere. Plane mater sciebat. Quidni suggerebat? quæ et effectum suum ministrabat. Sed tantum fastigium filio extruens per ea opera quæ illum et patrem, et deum, et regem, ante Valentinianorum ingenia testantur, cur sibi quoque ista noluit esse nota, postea quæram (c).

CAPUT XXI.

Interim tenendum, Sophiam cognominari et Terram et Matrem, quasi Matrem terram, et quod magis rideas, etiam Spiritum Sanctum. Ita omnem illi honoris contulerunt fœminæ, puto et barbam, ne dixerim cætera. Alioquin Demiurgus adeo rerum non erat compositus, (d) de animalibus scilicet censu (1) inva-

letudinis spiritalia accedere, ut se solum, ralus, concionaretur: *Ego Deus, et absque me non est* (Esa. XLV, 6): certe tamen non fuisse se retro sciebat. Ergo et factum intelligebat, et factiorem facti esse quemcumque. Quomodo ergo solus sibi videbatur, etsi non certus, saltem suspectus de aliquo factiatore (e)?

CAPUT XXII.

Tolerabilior infamia est apud illos in diabolum, vel quia origo sordidior capit; ex nequitia enim mœoris illius deputatur, ex qua angelorum et dæmonum et omnium spiritalium malitiarum genituras notant. Et tamen diabolus quoque opus demiurgi affirmant, et munditeneantem (2) appellant, et superiorum magis gnarum defendunt, ut spiritalem naturam, quam Demiurgum, ut animalam. Meretur ab illis prælationem, cui omnes hæreses procurantur (f).

LECTIONES VARIANTES.

(1) *Legendum omnino, de animalium censu Seml.*

(2) *Mundi-tenentem cosmocratora Iren.*

COMMENTARIUS.

(a) *Nuceta.* Nucetum locus est nucibus arboribus consitus, a nucē; ut lauretum a lauro, Quercetum a quercu. RHEN.

(b) *Et ideo fortasse non scit.* Jocus est in Demiurgum, quem Valentiniani fabulantur putasse omnia a semetipso fecisse, cum ea fecisset Achamoth. Cælum enim fecisse nescientem cælum, et hominem plasmasse ignorantem hominem; terram autem ostendisse non scientem terram, et in omnibus sic dicunt ignorasse eum figuras eorum quæ faciebat, et ipsam etiam ignorasse matrem, ac semetipsum putasse omnia esse. RHEN.

(c) *Quæram.* Iren. adv. hæres. cap. 5, § 2. — Πατέρα αὐτὸν καὶ θεὸν λέγουσιν αὐτὸν γενέσθαι τοῦ ἐκτός τοῦ Πνεύματος ποιητὴν θεοῦ πάντων φύσιν τε καὶ ὕλην. Διακρίναντα γὰρ τὰς δύο οὐσίας συγκαταμίξαι, καὶ ἐξ ἀνωμάτων συνάμεινον, δεικνύμενοι καὶ τὴν ἐκτὴν καὶ τὴν γῆν, καὶ γενέσθαι ὕλην καὶ φύσιν. Δεῖξιν καὶ ἀριστερὸν δημιουργὸν, κυρίων καὶ βαρίων ἀναρρῶν, καὶ καταρρῶν. Ἐκτὴς γὰρ οὐρανὸς καταρρῶν καὶ, ὡς ἐκτὴν τὴν δημιουργὸν εἶναι λέγουσι. Καὶ διὰ τοῦτο Ἐδοξάδα καλεῖται αὐτὸν, τὴν δὲ μητέρα τὴν Ἀχαμὸθ, Οὐδοάδα, ἀποσφύζουσαν τὴν ἀριμὴν τοῦ ἀρχαίου εὐ, καὶ πρώτης τοῦ πνεύματος Οὐδοάδης· τοῦτε δὲ ἐκτὴ οὐρανὸς οὐκ εἶναι νητοῦς πασι, ἀγγέλους δὲ αὐτοῦ ἐκπορεύεσθαι, καὶ τὴν δημιουργὸν δὲ καὶ αὐτὴν Ἀγγέλου θεοῦ διακρίνα· ὅς καὶ τὴν παράδοξον ὑπὲρ τρίτον οὐρανὸν θεοῦ, τέταρτον Ἀγγέλου λέγουσι ὑπάρχειν, καὶ ἀπὸ τούτου τὸ εἰρηθῆναι τὴν Ἀδὰμ δικτητῶντα ἐν αὐτῷ.

Interpretatio vetus. — § 2. Itaque patrem eum, ac Deum eorum quæ extra Pleromam sunt, exitisse dicunt, ut po'e omnium tam psychicorum quam hyllicorum effectorem distinctis duabus illis essentialis ante confusis, atque ex incorporeis in corporeis immutatis, tam cœlestia quam terrestria condidisse et hyllicorum et psychicorum, et dextrorum et sinistorum fabricatorem, lenium et gravium, sursum advolantium et deorsum devorantium. Septem quoque cœlos fecisse, super quos Demiurgum esse dicunt. Et propter sic hebdomadam vocant eum, matrem autem Achamoth, sereneant numerum primogenitæ et primariæ Pleromatis ogdoadis. Septem autem cœlos quos intellectualem esse dicunt, angelis autem eos tradunt et Demiurgum et ipsum angelum, Deo autem similem, quemadmodum et Paradisum supra tertium cælum existentem virtute archangelum quartum dicunt esse, et ab hoc aliquid acceperisse Adam conuerant in eo. EDD.

CAP. XXI — (d) *De animalibus scilicet, censu invaliditatis spiritalia agnoscere.* Supra notavit horrendam Valentinianorum blasphemiam, quod Demiurgum dicerent animalis esse substantiæ. Nunc igitur fatuus sententiæ illorum consequentiis ridens, ait, Demiurgum, ab ea substantia animalis, censu invaliditatis, traxisse aliquid invalidi; sui se autem in valetudinem accedere spiritalia, hoc est, Esse propterea invalidum accedere spiritalia, ad spiritalia accedere non valere, non posse. Irenæus Grace dixit, διὰ τοῦτο ἀνεπίστατον αὐτὸν ὑπάρχειν πρὸς τὸ γινώσκειν τὰ πνευματικά. Ex quibus Latino-barbara sic legenda videantur. Et propter hoc subterfocem eum existentem perscire quæ sunt spiritalia. RHEN.

(e) *Faciliatore.* Iren. contra Hæres. cap. 5, § 2. .... τούτων δὲ τὴν μητέρα καὶ Οὐδοάδα καλεῖται, καὶ Σόφίαν, καὶ Γέν.... καὶ ἄνθρωπον Ἰνδύμα....

§ 4. .... διὰ τοῦτο ἀνεπίστατον αὐτὸν ὑπάρχειν πρὸς τὸ γινώσκειν τὰ πνευματικά, αὐτὸν πνευματικῶς μόνον εἶναι θεόν, καὶ διὰ τὸν Προφῆτην εἰρηθῆναι· Ἐγὼ θεός, πλὴν ἑαυτοῦ οὐδὲς.

Hanc autem matrem et Ogdoadem vocant et sophiam et terram... et Spiritum Sanctum... et propter hoc superiorem eum existentem præscribere quæ sunt spiritalia et se putasse solum Deum, et per prophetas dixisse: *Ego Deus et præter me nemo.* — Sensus ad jocus vapulandam Irenæi. Noster dilabitur, nec, ut opinatur Semler, misera sunt quæ Irenæo, refutandi causa, addit, nec insulsa quibus inanem et turpem philosophiam irridet. Eo enim insanie devenerant Gnostici, ut fœdissimum mulieri cultum exhiberent omnemque illi honorem conferrent, puto et barbam, ait Septimius, ne dixerim cætera... EDD.

CAP. XXII. — (f) *Procurantur.* Iren. cont. hæres. cap. 5, § 4. — Ἐκ δὲ τῆς ὁδοῦς τὰ πνευματικά τῆς παντοφίας διδάσκουσι γενέσθαι· ὅθεν τὸν διὰβολον τὴν γένεσιν δογματίζουσι, ὅς καὶ Κοσμοκράτορα καλεῖται, καὶ τὰ δαίμονια, καὶ τοὺς Ἀγγέλους, καὶ πᾶσαν τὴν πνευματικὴν τῆς παντοφίας ὑπόστασιν.... τὸν δὲ Κοσμοκράτορα γινώσκουσιν τὰ ὑπὲρ τὸν θεὸν πνεύμα ὅτι τῆς παντοφίας. Τὸν δὲ δημιουργὸν ἀπὸ φύσεως ὑπάρχειν.

Interpretatio vetus. — § 4. *De tristitia autem spiritalia malitiæ docent facta.* Unde et Diabolus genesis habuisse (quem et Cosmocratorem vocant) et daemonia et omnem spiritalem malitiæ substantiam S..., et Cosmocratorem intelligere ea quæ sunt supra eum, quoniam sit spiritalis malitia. Demiurgum vero ignorare, eum sit animalis.

CAPUT XXIII.

Singularium autem potestatum arces his finibus collocant. In summis summitatibus presidet tricenarius Pieroma, Iloro signante lineam extremam. Inferius illum metatur medietatem Achamoth, filium calcans: subest enim demiurgus in hebdomade sua, magis diabolus, in isto nobiscum communi mundo coelementato et concorporificato, ut supra editum est, ex Sophiæ utilissimis casibus, qua nec aerem haberet recipiendi spiritus spatium, teneram omnium corporum vestem, colorum omnium indicem (1), organum temporum, si non et istum Sophiæ mœstitia collasset; sicut animalia metus, sicut conversio ejus, ipsum demiurgum. His omnibus elementis atque corporibus ignis inflabellatus est: cujus originale Sophiæ passionem, quia nondum ediderunt, ego interim argumentabor motuiculis ejus excussum. Credas enim illam in tantis vexationibus etiam fabricitasse (a).

CAPUT XXIV.

Cum talia de Deo vel de deis, qualia de homine figmenta! Molitus enim (2) rēndum demiurgus, ad hominem manus confert, et substantiam non ei capit, non ex ista, iniquit, arida quam nos unicam novimus terram (3) quasi non etsi arida postmodum, adhuc tamen (5) tunc aquis ante segregatis, superstitie limo siccaverit, sed ex invisibili corpore materię illius, scilicet philosophicę, de fluxili et fusiū ejus: quod unde fuerit, haud queo æstimare, quia

- (1) Indicem Seml.
- (2) Ergo Jun.
- (3) Tantum quod Lat.
- (4) Materiali Seml.

CAP. XXIII. — (a) *Fabricitasse*. Iren. contra hæres. cap. 5, § 4. .... Οὐκ ἐν δὲ τὴν ὑπερταύτην αὐτῶν τῆς τὴν ὑπερταύτην τῶν. τοῦτ' ἐστὶν ἐν τῇ μακροτέρῃ τὴν ἀκριβοῦς δὲ τῆς τὴν ὑπερταύτην τῶν, τοῦτ' ἐστὶν ἐν τῇ ἐξομῇ τὴν δὲ παντοκράτωρ. ἐν τῇ καὶ ἡμῶς λέγομεν.

Interpretatio vetus. — § 4. *Habitare Matrem quidem ipsorum in eo qui sit celestis locus, hoc est in medietate, Demiurgum vero in eo qui sit in cœlo locus, hoc est, hebdomade: Cosmocratorem vero in eo, qui sit secundum nos, mundo. Edd.*

CAP. XXIV. — (b) *Quasi non etsi arida postmodum*. Ipse libro de Baptismo, hominis figulandi opus sic explicat: *De terra materia contenti; non tamen habilis, nisi humecta et succida, quam scilicet ante quartum diem segregatae aque in stationem suam superstitie humore limo temperant. Ric.*

(c) *Pelliceam tunicam*. S. Hieronymus confutans errores Joan. Hierosolymitani, in eo arguit, quod per pelliceas tunicas corpora humana interpretaretur, quibus nimirum primi parentes nuditatem suam velaverunt, statimque rei facti sunt. Le Pa.

CAP. XXIV. — (d) *Sensui*. Iren. contra hæres. loc. cit. § 5. — Διευκρινίσαντα δὲ τὸν λόγον περὶ τοῦτο καὶ τὸν ἀνθρώπου τὸν γινώσκοντα ὅτι ἀπὸ ταύτης δὲ τῆς ἐξ ἧς γὰρ, ἀλλ' ἀπὸ τῆς ἀσάτου οὐσίας, ἀπὸ τοῦ καὶ γινώσκοντος καὶ φρονεῖν τῆς ὕλης λαβόντα, καὶ τῆς τοῦτον ἀφυσίσεως τὸν ψυχικὸν διορίζοντα. Καὶ τοῦτον εἶναι τὸν κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοιωτὶν γινώσκοντα.... ὁτι πρὶν δὲ περὶ τῆς οὐσίας λέγουσιν αὐτῶν τὸν ἀφυσίον γινώσκοντα τοῦτο δὲ τὸ αἰσθητὸν σάφην εἶναι λέγουσι.

Interpretatio vetus. — *Cum fabricasset igitur mundum fecit et hominem choicum, non autem ab hac arida terra, sed ab invisibili substantia et ab effusibili et*

ausquam est. Si enim fusile et fluxile liquoris est qualitas, liquor autem omnis de Sophiæ stibibus fluxit sequitur ut limum ex pituitis et gravis Sophiæ constitisse credamus, quæ lacrymarum proinde sunt feces, sicut aquarum quod desidat, limus est. Figulat ita hominem demiurgus, et de afflatu suo animat: sic erit et choicus et animalis, ad imaginem et similitudinem factus: quadruplex res: ut imago quidem choicus deputetur, materialis (4) scilicet; etsi non ex materia demiurgus: similitudo autem animalis; hoc enim et demiurgus. Habes duos. Interim carnalem superficiem postea aiunt choico supertextam, et hanc esse (c) pelliceam tunicam obnoxiam sensui (d).

CAPUT XXV.

B Inerat autem in Achamoth (e) ex substantia Sophiæ matris, peculium quoddam seminis spiritalis: sicut et ipsa Achamoth in filio demiurgo sequestraverat, ne hoc quidem gnaro. Accipe industriam clandestinæ providentiæ hujus. (f) Ad hoc enim et deposuerat et occultaverat, ut cum demiurgus animam mox de suo afflatu in Adam communicaret, pariter et semen illud spiritale quasi per canalem (5) derivaretur in choicum: atque ita (g) foeturalum in corpore materiali, velut in utero, et aditum illic, idoneum inveniretur (h) suscipiendo quandoque sermoni perfecto. Ita que cum demiurgus traducem animæ suæ committit (6) in Adam, (i) latuit homo spiritalis flatu (7) insertus, et pariter corpori inductus, quia non magis

LECTIONES VARIANTES.

- C (5) Animam add. Pam. Seml. Oberth. Forte anima Jun.
- (6) Commisit Jun.
- (7) Jesus addit Seml. Ipsius Jun.

COMMENTARIUS.

fluida materia accipientem: et in hinc insufflasse psychicum desinit. Et hunc esse secundum imaginem et similitudinem factum.... Post deinde circumdatum (substantiam ejus) dicunt ei dermutinam tunicam: hanc autem sensibilem carnem esse voluit. Edd.

CAP. XXV. — (e) *Ex substantia Sophiæ matris*. Vergit illud ad errorem de anima; hujus autem opinionis dogma plenius recenset et expicat lib. de Anima cap. 41. Le Pa.

(f) *Ad hoc enim et deposuerat et occultaverat*. Idem prodit Irenæus his verbis. Partum vero matris ipsorum, inquit, quæ est Achamoth, quem secundum inspectionem eorum angelorum qui sunt erga Salvatorem, generavit, existentem ejusdem substantiæ matris suæ spiritalis, et ipsum enim ignorasse Demiurgum dicunt, et latenter depositum esse in eum nesciente eo: uti per eum in eam qua ab eo esset animam seminatam, et in materiale hoc corpus, gestatum quoque velut in utero; in his et ampliatum, paratum fiat ad susceptionem perfectæ rationis. RUGA.

(g) *Fœturalum in corpore materiali velut in utero*. Irenæus, Gestatum quoque velut in utero, Κωπορηθὲν, Ric.

(h) *Suscipiendo quandoque sermoni perfecto*. Irenæus, Ad susceptionem perfectæ rationis. Ric.

(i) *Latuit homo spiritalis*. Irenæus, Latuit igitur, inquit, quemadmodum dicunt Demiurgum, conseminatus in sufflatione ejus a Sophiā, spiritalis homo, innarrabili virtute et providentia. Atque hoc ultimum est quod Tertullianus mox dicit, Accipe industriam, inquit, clandestinæ providentiæ hujus. RUGA.

semen novat matris demiurgus, quam ipsam. Hoc semen Ecclesiam dicunt, (a) Ecclesie supernae speculum (1), et hominis censum: proinde cum ab Achamoth deputantes, quemadmodum animalem a demiurgo: choicum, substantia *αφ' ἑαυτῆς*: carnem, materia (2). Habes novum, id est quadruplum Geryonem (3).

CAPUT XXVI.

Sic et exitum singulis dividunt. Materiali quidem, id est carnali, quem et sinistram vocant, indubitatum interitum; animali vero, quem et dextrum appellant, dubitatum eventum, utpote inter materialem spiritalemque nutanti, et illac debito qua plurimum adnuerit. Ceterum spiritalem emitti in animalis comparationem, (c) et erudiri cum eo et exerceri in conversationibus possit (3). Indignisse enim anima-

lem etiam sensibilibus disciplinarum; in hoc et paraturam mundi prospectam; in hoc et Soterem animalem (4) in mundo representatam, in salutem scilicet animalis. Alia adhuc compositione monstruosum, volunt illum (d) proficias (5) earum substantiarum induisse, quarum summam saluti esset redactus; ut spiritalem quidem susceperit ab Achamoth, animalem vero, quem mox a demiurgo induit (6), Christum: ceterum corporalem, ex animali substantia, sed miro et inenarrabili rationis ingenio constructum (7), administrationis causa (8) vim (9) contulisse (e), quo congressui, et conspectui, et contactui (10), et (f) defunctui (g) ingratis subjaceret. Materiale autem nihil in illo fuisse, utpote salutis alienum, quasi aliis? fuerit necessarius, quam egenibus salute. Et totum hoc, ut carnis nostrae habitum alienatum a Christo, a spe etiam salutis expellant (h).

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Exemplum Iren.
- (2) Choicum, substantia carne, a materia Iun.
- (3) Potuit Rhen.
- (4) Animalem ejicitur Iun. Seml. Obert.
- (5) Prospicientias Fran. Par. Proficias Cince. Primitias Pam. *ἀπερίστα, ἀπορίστα*.
- (6) Quam... induerit Iun.

- (7) Constructam Pam.
- (8) Causa abest a Fran. Par. causam Seml. Obert. Porro forte via Jun.
- (9) Vi Rhen. Seml. Obert. Pam. Rig. volebat circumtulisse Seml. administrationis causa ei contulisse.
- (10) Contractui Seml.

COMMENTARIUS.

(a) Ecclesia supernae speculum. Iren. Exemplum superioris Ecclesiae. Ric.

(b) Geryonem. Iren. contra haeres. Ibid. § 6. — Τὸ δὲ κτήμα τῆς μήτρης αὐτῆς τῆς Ἀχάμωθ, ὃ... ἀπὸ κτήματος ἐκείνου τῇ μητρὶ πνευματικῶν καὶ αὐτὸν ἡγουμένην τὸν δαμιουργὸν λήγουσι καὶ διὰ τὴν κατατίθεσθαι εἰς αὐτὸν, μὴ εἰδότες αὐτοῦ, ἵνα δι' αὐτοῦ εἰς τὴν ἀπ' αὐτοῦ ψυχὴν σπάρῃ, καὶ εἰς τὸ ὕλην τοῦτο σῶμα, κυριεύσῃ, ἐν τούτῳ καὶ ἀδελφῶν, ἵνα μὴ γίνῃται εἰς ὑποδοχὴν τοῦ τελείου. Ἐλθὼν οὖν, ὡς πατὴρ, τὸν δαμιουργὸν ὡς πατέρα τῆς ἀφ' ἑαυτοῦ αὐτοῦ ὑπὸ τῆς Σοφίας πνευματικῆς ἀνδρόγατον ἀδελφὸν προτίθεται. Ὡς γὰρ τὴν μητέρα ἡγουμένην, οὕτως καὶ τὸ σπέρμα αὐτῆς, ὃ δι' αὐτὴν ἑκκλήσιας εἶναι λήγουσι, ἀντιτίθενται τῇ ἀπὸ ἑκκλήσιας. Καὶ τότε ἵνα ἐν αὐτοῖς ἀδελφῶν, ὥστε ἔχον αὐτοῦ τὴν μὴ ψυχὴν ἀπὸ τοῦ δαμιουργοῦ, τὸ δὲ σῶμα ἀπὸ τοῦ χόου, καὶ τὸ σπέρμα ἀπὸ τῆς ὕλης.

Interpretatio vetus. — § 6. Partum vero matris ipsorum quae est Achamoth, quem generavit existentem, ejusdem substantiae matri suae, spiritalem et ipsam, ignorasse Demiurgum dicunt: et latenter depositum esse in eum, nesciente eo, uti per eum in eam, quae ab eo esset animam seminatum et in materiale hoc corpus, gestatum quoque velut in utero in his et amplificatum, paratum fiat ad susceptionem perfectae rationis. Latuit igitur, quemadmodum dicunt, Demiurgum consensu in insufflatione ejus a Sophia spiritalis homo, inenarrabili virtute et providentia. Quemadmodum enim matrem suam ignoravit, sic et semen ejus, quod etiam ipsum Ecclesiam esse dicunt, exemplum superioris Ecclesiae: et hunc esse in semetipsis hominem voluit, uti habeant animam quidem a Demiurgo, corpus autem a limo et carnem a materia, spiritalem vero hominem a matre Achamoth. Ebd.

CAP. XXVI. — (c) Et erudiri cum eo, et exerceri in conversationibus possit. Irenaeus, Ut formetur coaraditum ei in conversatione. Qui locus apertissime declarat Irenaei Latina quae nunc habemus in manibus, ipsissima esse quae vidit Septimius. Ric.

(d) Proficias earum substantiarum induisse. Mendose in cod. Pithaeo legitur, *Prospicias*, et, *Invidisse*. Prosicias dicit, quod Irenaeus *Primitias*. *ἀπερίστα* Glossae veteres, *Prospicias*, *ἀπερίστα*, αὶ τῶν δωμάτων ἀπερίστα. Festus, *Proficium*, proscutum. Ric.

(e) Contulisse. In codice Pithaeo legitur, *incontulisse*: unde arbitror emendandum, *circumtulisse*, ut sit quod

ab Irenaeo dicitur, *circumdatum corpus*. Ric.

(f) Defunctui. Passioni, morti. Sic reddidit Irenaei Passibile. Ric.

(g) Ingratis. Ingratis, Etiam nolens. Ric.

(h) Huc usque Tertullianus, Irenaeum pone secutus, jam liberius progreditur, multaque partim tacet, partim sequentibus capitulis obvolvitur, ac multa superaddit, quae descriptam ab Irenaeo Gnostico-rum delineationem perficiunt, eximiamque nobis representant quae Tertullianus habuit prae oculis et nunc desiderantur Justini Philosophi et Millidae Ecclesiastiarum Sophistae adversus Valentinianos scripta. Ceterum sole clarius est, fatente Semlero, Tertullianum in hoc cap. 26 ex graecis copiosioribus reddidisse parcius.

Iren. adv. haeretic. Ibid. cap. 6, § 1. — Τριῶν οὖν ὄντων, τὸ μὴ ὕλην, ὃ καὶ ἀρρετὴρ καλεῖται, κατὰ ἀνάγκην ἀπὸλλυμένη λήγουσι, ἀπὸ μητρὸς ἐκτελεσθῆναι πρὸς ἀφάρσεις ἐκείνων· τὸ δὲ ψυχικόν, ὃ καὶ δεξιὸν προσηγορεύουσι, ἀπὸ μὲν ἐν τοῦ τοῦ πνευματικοῦ, καὶ ὕλην, ἐκείνῳ χωρὶς, ὅπου οὐ καὶ τὴν πρόσκαιρον πειρασμῶν· τὸ δὲ πνευματικὸν ἐκπεπληρωμένον, ὅπου ἐνδεὲς τῇ ψυχικῇ συζυγίᾳ μερῶν, συμπληροῦν αὐτῇ ἐν τῇ ἀναστροφῇ. .... ἵνα γὰρ τὸν ψυχικὸν καὶ αἰσθητὸν παιδεύουσιν· δι' ὃν καὶ κτήμα κατασκευάσθαι λήγουσι, καὶ τὸν Σωτῆρα δι' ἐπὶ τούτῳ παραγγέλλονται τὸ ψυχικόν, ἵνα καὶ ἀντιτίθενται ἑαυτοῖς, ὅπως αὐτὸ σώσῃ· ὃν γὰρ ἡμεῖς σῶζομεν, τὰς ἀπαρχὰς αὐτῶν εὐλαβήτως φάσκουσιν· ἀπὸ μὲν τῆς Ἀχάμωθ τὸ πνευματικόν, ἀπὸ δὲ τοῦ δαμιουργοῦ ἐκτελεσθῆναι τὸν ψυχικόν, ἀπὸ δὲ τῆς οἰκονομίας περιτελεσθῆναι σῶμα ψυχικὸν ἔχον ὁμοίαν κατασκευασμένην δι' ἀδελφῶν τέχνην, πρὸς τὸ καὶ ἀφάρτην καὶ ἀφάρτητον, καὶ ἀπὸ τῶν γενησῶν καὶ ὕλην δι' οὗτ' ἐκείνῳ εὐλαβήτως λήγουσι αὐτὸν· μὴ γὰρ εἶναι τὴν ὕλην ἐκτελεσθῆναι πειρασμῶν.

Cap. 7, § 2. Εἰς δὲ αὐτὸ λήγουσι, προβαλῆναι αὐτὸν καὶ Χριστὸν ὡς ἴδιον, ἀλλὰ ψυχικόν, περὶ τούτου διὰ προηγουμένων λελεχθῆναι. Εἰς δὲ τούτων διὰ Μαρίας διεδοῦσθαι καὶ ἄλλῃ ὅπου διὰ οὐλῆς ὁδοῦν. Καὶ εἰς τούτων ἀπὸ τοῦ βαπτίσματος κατελθεῖν ἐκείνων τὸν ἀπὸ τοῦ πληρώματος ἐκ πάντων Σωτῆρα, ἐν εἰδὲς περιστρεφῶν. Εἰργίνονται δὲ ἐν αὐτῇ καὶ τὸ αὐτὸ τῆς Ἀχάμωθ σπέρμα πνευματικόν. Τὸν οὖν Κύριον ἡμῶν ἐκ τούτων τούτων συνέλκοντες γενησῶν φάσκουσιν, ἀποδείκνυναι τὸν τῶν τῆς ἀρχαίου καὶ πρώτης τετρακτύος, ἢ τὴν τοῦ πνευματικοῦ, ὃ ἦν ἀπὸ τῆς Ἀχάμωθ, καὶ ἐκ τοῦ ψυχικοῦ, ὃ ἦν ἀπὸ τοῦ δαμιουργοῦ, καὶ ἐκ τῆς οἰκονομίας, ὃ ἦν κατασκευασμένην ἀδελφῶν τέχνη καὶ ἐκ τοῦ Σωτῆρος, ὃ ἦν

CAPUT XXVII.

Nunc reddo de Christo : (a) in quem tanta licentia Jesum inserunt quidam, quanta spiritale semen animali cum inflatu infuleiunt, fartilia nescio quæ comementi, et hominum et deorum suorum. Esse enim (1) Demiurgo suum Christum filium naturalem. Denique animale prolatum ab ipso, promulgatum Prophetis; in Præpositionum questionibus positum, id est per virginem, non ex virgine editum quia delatns in virginem transmetorio potius quam generatorio more processerit; per ipsam, non ex ipsa; non matrem eam, sed viam passus. Super hunc itaque Christum (b) devolasse tunc in baptismatis sacramento Soterem (2) per effigiem columbæ. Fuisse autem et in Christo etiam ex Achamoth spiritualis seminis condimentum, ne marcesceret scilicet reliqua farsura. Nam in figuram principalis Tetradis, quatuor eum substantiis stipant, spiritali Achamothiana, animali Demiurgina, corporali inenarrativa (3), et illa sote-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Etiam Rhen. Scnd. Obert.
 (2) Jeu rel lem in Mss. Jesum Par.
 (3) Ine enarrativa Rhen. Seml. Oberth. Jesuaciano Pam. Frm. Par.
 (4) Ivisibilis leg. Jun. ex Iren.

COMMENTARIUS.

καταλύσα τις αὐτὸν πρὸς τὴν γῆν.

Interpretatio vetus. — Cap. 6, § 1. Cum sint igitur tria, alterum (materiale, quod etiam sinistrum vocant) ex necessitate perire dicunt, quippe cum nullam spirationem incorruptelæ recipere possit; animale vero, (quod etiam dextrum appeblant) cum sit medium spiritalis et materialis, illuc redigi, quocunque declinaverit : spiritale vero emissum esse, uti hic animalis conjunction formetur, coeruditum ei in conversatione. Opus erat enim animali sensibilibus disciplinis. Ob quam causam et mundum fabricatum dicunt, et saluatorem ad hoc venisse animale, quia suæ potestatis est, ut id solvet. Quæ enim saluaturns erat, eorum primitias eum suscepisse dicunt : ab Achamoth quidem spiritale, a Demiurgo autem indutum Psychicum (id est, animale) Christum a dispositione autem circumdatum corpus, animale habens substantiam, paratum vero inenarrabili arte, ut et visibile et palpabile, et passibile fieret. Et hylicum autem nihil omnino suscepit : non enim esse hylicum capacei salutis.

Cap. 7, § 2. — Sunt autem qui dicunt emisisse eum et Christum filium suum sed et animale et de hoc per prophetas locutum esse. Esse autem hunc qui per Mariam transierit, quemadmodum aqua per tubum transit, et in hunc in baptismo descendisse illum, qui esset de Pleromate ex omnibus, Salvatorem in figura columbæ : fuisse autem in eo et illud quod est ab Achamoth, semen spiritale. Dominum igitur nostrum ex quatuor iis compositum fuisse dicunt, servantem typum primogenitæ et primæ quaternionis de spiritali, quod erat ab Achamoth : et de animali, quod erat de Demiurgo, et de dispositione, quod erat factum inenarrabili arte, et de Salvatore, quod erat illa, quæ descendit in eum, columba. Edd.

CAP. XXVII. — (a) In quem tanta licentia Jesum. Nos ab exemplaribus nihil adjuti, scripsimus, in quem, etc. Porro Valentiniiani inserunt Jesum illum ex omnium æonum defloratione constantem Soterem, in animale Demiurgi Christum, fartilem Christum constituentes, et semen spiritale eodem modo in animale infuleiunt. Rhen.

(b) Devolasse tunc in baptismatis sacramento Soterem. Vetus exemplar non habet Soterem, sed Jeu, quod depravatum est ex antiquiore, in quo erat scriptum I H M; sive Ihm, quod in Mss. passim significat Je-

A riciana, id est columbina. Et Soter quidem permansit in Christo, impassibilis, inextensibilis (4), inapprehensibilis. Denique cum ad apprehensiones venit (5), discessit ab illo in cognitione Pilati. Proinde nec matris semen admisit injurias, æque insubditivum, et ne ipsi quidem Demiurgo compertum. Patitur (c) vero animalis et carneus Christus, in delineationem (6) superioris Christi, qui ad Achamoth formandam substantiæ non agnitionali forma, Cruci, id est Horo fuerat innixus. (d) Ita omnia in imagines urgent, plane et ipsi imaginarii Christiani (e).

CAPUT XXVIII.

Interea Demiurgus omnium adhuc nescius, etsi aliquid et ipse per Prophetas concionabitur, ne hujus quidem operis sui intelligens (dividunt enim et prophetiale (f) patrocinium (7) in Achamoth, in semen, in Demiurgum) : ubi adventum Soteris accepit, (g) propere et ovanter accurrit (8), cum omnibus viribus suis, Centurio de Evangelio. Et de omnibus inlu-

- (3) Veniretur Jun.
 (6) Delineationem Jun.
 (7) Præconium Jun.
 (8) Occurrit al.

sum. Neque aliter hic legendum, etsi Soterem posuerit Irenæus. Rhen.

(c) Patitur vero animalis et carneus. Hanc sententiam clare exponit Irenæus, sic scribens. Passus est autem, inquit, secundum hos, Animalis Christus, et ille qui ex dispositione fabricatus in mysterio, ut ostendat per eum mater typum superioris Christi, illius qui extensus est cruci, et formavit Achamoth, formationem secundum substantiam. Omnia enim hæc exempla illorum esse dicunt, expone ergo in delineationem superioris Christi, id est, in typum, in exemplum. Rhen.

(d) Ita omnia in imagines urgent. Irenæus, Omnis enim hæc exempla, illorum esse dicunt. Græcus habet, τύπους. Ric.

(e) Christiani. Iren. contra hæres. Cap. 7, § 2. — Καὶ τοῦτο μὴ ἀνάγκη διαμαρτυρεῖσθαι (ὃ γὰρ ἐνδεχέτο παθεῖν αὐτὸν, ἀρπάξαι καὶ ἀράσαι ὑμᾶς) καὶ διὰ τοῦτο ἔχεται. προσπαροῦντος αὐτοῦ τῷ Πιλάτῳ, τὸ εἰς αὐτὸν κατατεθεῖν τὸ ὄνομα Χριστοῦ· ἀλλ' οὐδὲ τὸ ἀπὸ τῆς μητρὸς σπέρμα πικρὸν εἶναι λέγουσιν· ἀπ' αὐτῆς γὰρ καὶ αὐτὸς, τὸ πνεῦμα καὶ ἀράται, καὶ αὐτὸς τῷ ἀναισθητῷ. ἵνα δὲ δεικνύει, καὶ αὐτοῦ, ὁ ψυχικὸς Χριστός·..... ἵν' ἐνδεχέσθαι, εὐδοκίᾳ ἢ μίσει τὸν τύπον τοῦ ἀνα Χριστοῦ, εὐδοκίαν τοῦ ἀποκατεστῆκε τῷ Σταυρῷ, καὶ μωροῦντος τὸν Ἀχάμωθ μὴ ἀρπάσαι τὸν καὶ οὐδὲν. Πάντα γὰρ ταῦτα τύπους ἐκείνων εἶναι λέγουσι.

Interpretatio vetus. — Et hunc quidem impassibilem perseverasse (non enim possibile erat pati eum, cum esset incomprehensibilis et invisibilis) : et propere hoc oblatum esse, cum traheretur ad Pilatum, illum qui depositurus erat in eum spiritus Christi. Sed ne id quidem, quod a matre erat semen, possum esse dicunt, impassibile enim et illud, quippe spiritale et invisibile etiam ipsi Demiurgo. Passus est autem secundum hos animalis Christus... ut ostendat per eum Mater typum superioris Christi, illius qui extensus est cruci, et formavit Achamoth formationem secundum substantiam. Omnia enim hæc exempla illorum esse dicunt. Edd.

CAP. XXVIII. — (f) Patrocinium in Achamoth. Quid hæc vox toties repetita, ad tedium usque significet, non ita compertum. Conjectura est ab hebræa voce derivari מַצָּחַת sapientia, sique tantisper in Achamoth deflectit. Le Pa.

(g) Propere et ovanter accurrit cum omnibus viribus

minatus, ab illo etiam spem suam discit, quod successurus sit in locum matris. Ita exinde securus, dispensationem (a) mundi huius, vel maxime Ecclesiae protegendae nomine, quanto tempore oportuerit, insequitur (b).

CAPUT XXIX.

Colligam nunc ex disperso, ad concludendum, quae de totius generis humani dispositione disserant. Triformem naturam primordio professi, et tamen inunitatem (1) in Adam inde jam dividunt per singulares generum proprietates, nati occasione distinctionis huiusmodi ex posteritate ipsius Adae, moralibus quoque differentibus tripartitae. Cain, Abel, et Seth, fontes quodammodo generis humani, in totidem derivant argumenta, naturae atque essentiae. (c) Choicum, (d) salutis degeneratum, ad Cain redigunt: Animale, (e) mediae spei deliberatum (2), ad Abel component: Spiritale, certae salutis praedictum, in Seth recondunt, Sic et animas ipsas duplici proprietate discer-

A nunt, bonas et malas: secundum choicum statum ex Cain, et animale ex Abel (3), spiritalem ex Seth. De obvenientia superducunt jam non naturam, sed indulgentiam, ut quos Achamothe in (4) superioribus (f) in animas bonas depluat, id est animali cen sui inscriptas. Choicum enim genus, id est malas animas nunquam capere salutaria, immutabilem enim et irreformabilem (5) naturam pronuntiant. Id ergo granum seminis spiritualis modicum et parvulum jactu, (g) sed eruditum huius fides angelum atque provehitur, cen (6) supra diximus: animarumque hoc ipso ita ceteris praevertunt, ut Demiurgus tunc ignorans magni eas fecerit. (h) Ex earum ergo laterculo, et in reges, et in sacerdotes allegere consueverat: quae nunc quoque si plenam atque perfectam notitiam apprehenderint istarum natiarum (7), naturificatae jam spiritualis conditionis germanitate, certam obtinebunt salutem, imo omnimodo debitam (i).

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Unitam et.
(2) Deliberatum Jun.
(3) Et add. Jun.
(4) Qua Achamothe de Jun.

- (5) Naturae add. Fran. Par.
(6) Cen abest a Rhen. Seml. Oberth. cen praediximus Paris. Rig.
(7) Nympharum conjicit Seml.

COMMENTARIUS.

anis. Irenaeus obscure admodum dixerat, Et in gaudium ei cessasse cum omni virtute sua. Ric.

(a) Dispensationem mundi huius. τὴν κατὰ τὸν κόσμον οἰκονομίαν. Itaque dispensationem hic dici, quod supra, dispositionem. Ric.

(b) Insequitur. Iren. contra haeres. cap. 7, § 3. — Τὰς δὲ... ψυχὰς... αἰεὶ τὸν ἄλλον ἀπαρτίζονται τοῦ ἀνθρωποῦ, μὴ εἰδότες τὴν αἰτίαν, ἀλλὰ παρ' αὐτοῦ λογισμοῦ εἶναι τὰς αἰτίαι. Διὸ καὶ εἰς Προφῆτας παρὶν ἱεράτων αὐτοῦ, καὶ ἱερεῖς καὶ βασιλεῖς, καὶ πολλὰ ἑκ τῶν ἐκκλησιαστικῶν εἰρηθεῖαι τῶν προφητῶν, καὶ λοιποὺς τίθενται τὰς προφητείας, τὸ μὲν τι ἀπὸ τῆς μητρὸς εἰρηθεῖαι θύοις, τὸ δὲ τι ἀπὸ τοῦ σπέρματος, τὸ δὲ τι ἀπὸ τοῦ ἀνθρωποῦ.

§ 4. Τὸν δὲ ἀνθρωποῦ... διαπορεύονται ἀπὸ τῆς πατρὸς τοῦ κοίτου· εἰδότες δὲ τοῦ σωτῆρος, μεταίτιον αὐτὸν παρ' αὐτοῦ πάντα λήγουσι, καὶ ἀναγινώσκουσιν αὐτὸν, μὴτὰ πάσης τῆς δουλείας αὐτοῦ, καὶ αὐτὸν εἶναι τὸν δὲ τῷ Εὐαγγελίῳ ἐκκοινοῦντες... αὐτὸν τὴν κατὰ τὸν κόσμον οἰκονομίαν μέχρι τοῦ θύοτος· καίτοι, μέλλοντα δὲ διὰ τῶν τῆς ἐκκλησίας ἐπιμελειῶν, ἀλλὰ καὶ διὰ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐκκοινοῦντες αὐτὸν ἐκείνου, οὗτις εἰς τὸν τῆς μητρὸς τὸ πᾶν χωρεῖται.

Interpretatio vetus. — § 3. Eas vero..... animas..... dicunt plus dilectas a Demiurgo, non scientes causam, sed a semetipso putante eas esse tales quapropter et in Prophetas, nunt, distribuat eas et Sacerdotes et Reges et multa de hoc semine dicta per Prophetas exponunt: quippe cum altioris naturae esset. Multa autem et matrem de superioribus dixisse dicunt, sed et per hunc et per eas quae ab hoc factae sunt animae. Ac deinceps dividunt Prophetas, aliquid quidem a matre dictum docentes; aliquid a semine, aliquid autem a Demiurgo.....

§ 4. Demiurgum autem..... Sic ignorantiam conservasse usque ad adventum salvatoris. Cum venisset autem Salvator, didicisse eum ab eo omnia dicunt et in gaudium ei cessasse cum omni virtute sua et enim esse illum in Evangelio centurionem..... Perfecturum autem eum cum quae secundum ipsum est mundi creationem, usque ad id tempus quod oportet maxime autem propter Ecclesiae diligentiam atque curam et propter agnitionem preparati praemii, quoniam in locum ma-

tris transibit. Edd.

CAP. XXIX. — (c) Choicum salutis degeneratum. Sicut degenerem appellamus eum qui generosus non est, ita degeneratum salutis vocat, quod ad salutem non est generatum. Rhen.

(d) Salutis degeneratum. Irenaeus, In corruptelam abire Ric.

(e) Mediae spei deliberatum. Hoc est, libertati arbitrio suo traditum. Mediam spem dici, quod supra, Dubitatum eventum. Interea tamen alludit ad regionem medietatis, ubi Valentiniani justorum animas refrigerare dicebant. Ric. — Deliberatum. Liberatum. Sic ipse adversum Marcionem, IV. Decem mensium cruciatu delibatur, id est, liberatus. Ric.

(f) In animas bonas depluat. Irenaeus, Spiritum in vero insemnat Achamothe. Ric.

(g) Sed eruditum huius fides, etc. Sic infra pro probatione prolatum usurpat, id quod Tacito etiam Nolenne et Livio. Rhen.

(h) Ex earum laterculo. Est laterculum libri nomen, in quo dignitatem omnium tam militarium quam civilium cognitio continebatur, hic erat primicerium Notariorum. Rhen.

D CAP. XXIX. — (i) Debitum. Iren. contra haeres. cap. 7, § 5. — Ἀνθρώπων δὲ τρία γένη ὑπάρχοντα, πνευματικόν, χοϊκόν, ψυχικόν, καθὼς διέγνω Κάιν Ἄβελ, Σέθ, καὶ ἐκ τούτων τὰς τρεῖς φύσεις, εὐαγγέλιον καὶ ἄλλο κατὰ γένος καὶ τὸ μὲν χοϊκὸν εἰς πλοῦτον χωρεῖν καὶ τὸ ψυχικὸν εἰς τὴν βασιλίαν εἰσέρχαι, ἐν τῷ τῆς μεσότητος τῶν ἀνθρώπων εἶναι... τὰ δὲ πνευματικὰ, δὲ ἐν κατανάλειν ἢ ἀχαρῶν, ἐκείνους τοῦ πᾶν δικαίου ψυχῆς παιδεύονται κ. τ. λ. — Καὶ αὐτοὶ μὲν τὰς φύσεις καὶ ὡς ἀνταρτίοντες λήγουσι. ὅτι μὲν φύσις ἀρχαῖος δὲ δὲ φύσις νεώτερος. .... τὰς δὲ φύσεις ἀνταρτίοντες, μηδὲ ποτε ἂν ἀντιδίστανται αὐτὸν τὸ σπέρμα.

Cap. 6, § 2. ὡς γὰρ τὸ χοϊκὸν ἀδύνατον σωτηρίας μετασχεῖν.

Interpretatio vetus. — Cap. 7, § 5. Hominum autem tria genera dicunt, spiritale, choicum psychicum: quoniam admodum fuit Cain, Abel, Seth; ut ostendant et ex his tres naturas jam non secundum unumquemque, sed secundum genus. Et choicum quidem in corruptelam abire: animale vero, si meliora elegerit, in loco medietatis refrigeratum..... spiritum vero insemnat Achamothe ex illo tempore usque nunc

CAPUT XXX.

Iteoque nec operationes necessarias sibi existimant, nec ulla disciplinae munia observant; (a) martyrii quoque eludentes necessitatem qua volunt interpretatione. Hanc enim regulam animali semini praestitutam, ut salutem quam non de privilegio status possidemus, de suffragio actus elaboremus. Nobis enim inscriptura (1) huius seminis (b), qui imperfectae essentiae sumus, quia amoribus Phileti, et utique abortui deputamur, quod mater illorum. Sed nobis quidem vae, si excesserimus in aliquo disciplinae jugum: si obtorpuerimus in operibus sanctitatis atque iustitiae: (c) si confitendum alibi, nescio ubi, et non sub potestatibus istius saeculi, apud tribunalia praesidum (2) optaverimus. Illi vero et (d) de passivitate vitae, et (e) diligentia delictorum, generositatem suam vindicant, blandiente suis Achamoth, quoniam et ipsa delinquendo (3) profecit. Nam et honorandorum conjugiorum supernorum gratia (f) dicitur apud illos, meditandum atque celebrandum semper sacramentum,

LECTIONES VARIANTES.

- (1) In scriptura Semel. Pam.
(2) Praesidem Pam. Riq.
(3) Delinquendo Semel. blandiendo Pam.
(4) Subito Achamoth totam massam Semel.
(5) Salutaria Rhen. Semel. Oberth.
(6) Consequentetur Rhen. Semel. Oberth.

COMMENTARIUS.

propter quod et animae erudicuntur quidem hic..... Et ipsas autem animas rursus. Subdidentes, dicunt quasdam quidem natura malas.... (illas) vero natura nequam, nequam capere illud semen.

Cap. 6, § 2.... quomodo enim choicum impossibile est salutem percipere...

Multa in hoc capite Tertullianus, ut ipse ait, collegit ex disperso; multaque, ut ei mos, inserit et pro suo libitu disponit. Quibus et sequentibus mirum in modum, *propter* in sua domestica politia et practica agendi consuetudine introspicitur. Vide haec luculenter explanata a D. Massuet. in S. Iren., Dissert. 1 art. 1, n. 74 et seqq. p. 46. Edd.

CAP. XXX. — (a) *Martyrii quoque eludentes necessitatem*. Tam amans fuit martyrii Tertullianus, quod omnibus ubique persuadere nititur, non fugiendum, sed animose et constanter christiano sustinendum, ut a piis hic etiam alio calculo notari meruerit, propter necessitatem quam ferventius quam cautius adstruebat. Hinc illa martyrii non uno in loco commendationes, et fuga in persecutione detestatio. Rhen.

(b) *Inscriptura huius seminis*. Quia scilicet, ut supra dixi, inscripti sumus animali censui. Itaque inscriptura huius seminis est regula animali semini praeconstituta. Rhen.

(c) *Si confitendum alibi, nescio ubi, etc.* De hac questione latius disserit in Scorpiae. Rhen.

(d) *Illi vero de passivitate vitae*. Irenaeus: *In quibuscumque fuerint facta*. Passivitate vitae dicit, vitam inestodite ac pro libidine transactam. — Passivitate vitae vocat incompositam et licentiosam vitam libertatem, qua Valentiniianos fuisse notabiles auctor est Irenaeus. Rhen.

(e) *Diligentia delictorum*. Prona ad delinquendum libidine. Diligentiam hic usurpat eo sensu qui proxime supra notavimus usurpatum ab Irenaeo. Ric. — *Et diligentia delictorum*. Diligentiam delictorum vocat affectum et studium ad delinquendum sive peccandum. Rhen.

(f) *Conjugiorum supernorum sacramentum*. Inenarrabiles et inominabiles illius desursum syzygiae mysterium. Iren. Rhen.

TERTULLIANI II.

A comiti, id est foeminae adherendo; alioquin degenerem, nec legitimum veritatis, qui diversatus in mundo non amaverit foeminam, nec se si junxerit. Et quid facient spadones, quos videmus apud illos?

CAPUT XXXI.

Superest de consummatione, et dispensatione mercedis. Ubi totam messem Achamoth (4) seminis sui presserit, dein colligere in horreum coeperit, vel cum ad molas delatum, et defarinatum, in conspersione alvearia (5) absconderit, donec totum confermentetur (6), tunc consummatio urgebit. Igitur in primis ipsa Achamoth, de regione medietatis, de tabulato secundo in summum transfertur, restituta Pleromati: et statim excipit (g) compactitius (7) ille Soter, sponsus scilicet: ambo conjugium novum. Et (8) hic erit in scripturis sponsus et sponsa, et sponsale Pleroma. Credas (h) enim, ubi de loco in locum transmigratur, (i) leges quoque Julias intervenire, (c) sicut et cenam (9). Et Demiurgus tunc de hebdomade sub coelesti (10) in superiora muta-

- (7) Comparcivus Rhen. Semel. Oberth. comparcivus Jun.
(8) Novum fiet. Ille Pam. Rhen. Semel. fiet praef. Jun. et Hoc.
(9) Cainam Pam. Rhen. Semel. Oberth. canuleiam Jun. m-s. III, vatic. caniam.
(10) Coelesti Rhen. Semel. Oberth. Jun.

CAP. XXXI. — (g) *Compactitius ille Soter*. Sic emendavit Rhenanus quod in antiquis exemplaribus legitur, *comparcivus*. Compactitium vocat Septimius Soterem, cujus ornatum pavonium supra dixit. Irenaeus dixerat, *Recipere sponsum suum Salvatorem, qui est omnibus factus*. Noster paulo post dicit, *Ex omnium Aeonum flosculis constructum*. Ric.

(h) *Credas enim ubi de loco in locum transmigratur, leges quoque Julias intervenire, sicut et Cainam*. Legendum puto, *sicut et cenam*. Sed explicatione opus est. Aeonum Valentini-morum fabula tota est in suadendi amoribus, quod facile declarant quae in opere isto passim occurrunt copulationum, conjugationum, conjugiorum et concinnationum vocabula, et ne alia commemorem, quae Septimius indignatione percussus protulit pene cum iactura pudoris. Sic autem illi nugabantur: superum illud suum Pleroma frequentari *συζυγίας*, ipsamque Achamoth Sophiae filium de medio tabulato tandem in summum translatae ac restitutam Pleromati, statim exceptam fuisse amplexibus sponsi, quem Soterem vocitant, ut conjugium fieret Soteris et Sophiae, hoc vero esse quod in Scripturis sacris legimus, Sponsus et Sponsa; nec aliud intelligendum Pleroma, quam Nymphas et Sponsale. Ille igitur Septimius jocando, sed animo semper in nuptias infesto. Credas enim, inquit, ubi de loco in locum transmigratur, leges quoque Julias intervenire, quae caelibem esse quemquam non permittunt, adeoque omnibus hinc in caelum migraturis tam in promptu fore conjugem, quam cenam hospitibus adventoriam. Ric.

(i) *Leges quoque Julias*. Leges intelligi de adultariis et stupris, et de vi publica ac privata de his c. lib. 9, tit. 9 et 12. Advertes interum in hisce titulis promiscue adulterium ac stuprum usurpari, cum adulterium in naptam, stuprum in viduam aut puellam committatur. Le Pa.

(j) *Sicut et Cainam*. Nescio, inquit Rhenanus, an significet legem Caii Pompeii Strabonis, qua veteribus incolis Transpadanis, jus Latii dedit, quod ceterae coloniae Latinae habebant, ut petendi magistratus, et civitatis rom. jus adipiscerentur. Ceterum Achamoth

(Dix-neuf.)

bit, in vacuum jam cœnaculum matris, (a) sciens jam A nec videns illam. Nam si ita erat, semper (1) ignorare maluisset (b).

CAPUT XXXII.

Humana vero gens (c) in hoc (2) exitus ibit; choica et materialis note, in (3) totum interitum (4): quia omnis caro sœvum, et anima (5) mortalis apud illos, nisi quæ salutem fidē invenerit. Justorum animæ, id est nostræ, ad Demiurgum in mediætatē receptacula, transmittentur. Agimus gratias, contenti erimus cum Deo nostro deputari, quo ascensus (6). Nihil animale in Pleromati palatium admittitur, nisi spiritale examen Valentini. Illic itaque primo despoliantur homines ipsi, id est interiores. Despoliari autem est, deponere animas, quibus induti videbantur, easque Demiurgo suo reddent, quas ab eo averrant (7). Ipsi autem spiritus in totum fient intellectuales, neque detentui, neque conspectui obnoxii: atque ita invisibiliter in Pleroma recipiuntur. Furtim, si ita est, quid deinde? Angelis distribuuntur satellitibus Soteris. In filios putas? Non. Sed in apparitores?

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Quam, si ita erit semper Jun.
- (2) Hos Jun.
- (3) In abest a Rhen. Seml. Oberth. Jun.
- (4) Interitum Jun.
- (5) Animalia Venet. Mendose.
- (6) Qua census Seml. Rhen. Pam. Oberth.
- (7) Averterant Rhen. Seml. Oberth.

COMMENTARIUS.

de exteriori inferiorique tabulato, quod sub Pleromate C erat constitutum, intra ipsum Pleroma transiens, indigebat certe privilegio aliquo, ut sublimioris digniorisque loci fieret capax. Alioqui pœna Legis Viscellæ ei timenda erat, de qua habes c. lib. 9 tit. ad Legem Viscell. Pam.

(a) Sciens jam, nec videns illam. Dixit supra, Demiurgum a matre Achamoth in omnem operationem ductum ac permotum fuisse, tanquam *καρποπαγος* et nervis alienis mobile lignum, quia videlicet nihil ejus sentiebat: hoc est, ignorabat se a matre moveri, atque abs se ipso fieri omnia putabat. Jam vero postquam fuit in matris cœnaculum translatus, scire se quiddid fecerat, a matre sua esse per ipsum facta. Septimius igitur fatuam Valentinianorum sententiam ridens: Nam si ita erat, inquit, semper ignorare maluisset. Ric.

(b) Maluisset. Iren. contra hæres. cap. 7, § 4. *Ὅταν δὲ τὸν τὸ ἐνὶ τῇ ἐκκλησίᾳ τὸν μὲν ἀγαπᾷ τὸν μητρὶν αὐτὸν μεταβιβᾷ τὸν τῆς πατρὸς τὸν αὐτοῦ ἀγαπᾷ, καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ αὐτὸν εἰσάγει, καὶ ἀποκαθίστη τὸν νομὸν αὐτοῦ τὸν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τὸν αὐτοῦ ἀγαπᾷ, ὡς ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τὸν αὐτοῦ ἀγαπᾷ, καὶ τῆς ἐκκλησίας τὸν ἀγαπᾷ, καὶ τοῦτο αὐτὸν νομὸν καὶ νομὸν, νομὸν δὲ τὸ πᾶν ἡλικίαν.*

Cap. 5, § 4, circa finem: *Τὸν ἀγαπᾷ δὲ εἰς τὸν νομὸν αὐτοῦ τὸν αὐτοῦ ἀγαπᾷ (scil. αὐτὸν).*
Cap. 7, § 1: *Τὸν δὲ ἀγαπᾷ μεταβιβᾷ καὶ αὐτὸν εἰς τὸν τῆς πατρὸς νομὸν αὐτοῦ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ.*

Interpretatio vetus. — Cap. 7, § 1: Cum autem universum semen perfectum fuerit, Achamoth quidem matrem ipsorum transire de mediætatē loco dicunt et intra Pleroma introire et recipere sponsum suum salvatorem, qui est ex omnibus factus, uti syzygia fuit Salvatoris et Sophia, quæ est Achamoth, et hoc esse sponsum et sponzam, nymphonem vero universum Pleroma.

Cap. 5, § 4. Demiurgum vero in eo qui sit in cœlo locus, hoc est in hebdomade (habitare).

Nec istud quidem. Sed in imagines? (d) Utinam vel hoc. In quid ergo, si non pudet dicere? In sponsas. Tunc illi Sabinas raptas inter se de matrimoniis plaudunt (8). Hæc erit Spiritualium merces, hoc præmium credendi. Fabulæ tales utiles, ut Marcus, aut Caius in hanc carnem (9) barbatus, et hæc omnia (10); severus maritus, pater, avus, proavus, certe quod sufficit masculus, in Nymphone (11) Pleromati ab angelo, tacendo jam dixi (e) et forsitan parias aliquem Onesimum Æonem. His nuptiis recte deducendis, pro face et flammeo, (f) tunc credo ille ignis areanus erumpet, et universam substantiam depopulatus; ipse quoque decineratis omnibus in nihilum finietur; (g) et nulla jam fabula. Sed nunc ego temerarius, qui tantum sacramentum etiam inludendo B prodiderim. Verendum mihi est, ne Achamoth, quæ se nec filio agnitam voluit, insaniat; ne Philetus irascatur, ne Fortuna acerbetur. Et tamen hominum Demiurgi, illuc habeo devertere, ubi post excessum (h) omnino non obnubitur (12): ubi superdu^l potius (13) quam despoliari: ubi etsi despolior sexui meo, (i) deutor angelis; non angelus, non

(8) Laudet Seml. Rhen. Oberth. raptas jure matrimonii plaudunt Pam. Rhen. Pam.

(9) In hac carne Jun. pro barbatus forsam barbarus Sem.

(10) Hæc anima Rhen. Seml. Oberth. hac anima Jun.

(11) Symphone Rhen. Seml. Oberth.

(12) Non nubitur Rhen. Seml. Oberth. Pam.

(13) Potuit Rhen. Seml. Oberth.

Cap. 7, § 4. Demiurgum vero transire et ipsum in matris suæ Sophia locum, hoc est, in mediætatē. Ebo.

CAP. XXXII. — (c) In hoc exitus. Sic habet vetus exemplar, hoc est, In hunc exitum. Ric.

(d) Utinam vel hoc. Ut iis scilicet imagines tantum essent nequitia, non nequitia ipsa. Ric.

(e) Et forsitan parias aliquem Onesimum Æonem. Alludit ad Onesimum Philemonis, quem Paulus in vinculis genuit, ut ipse ad Philem. scribit, sed partu plane cœlesti factum scilicet de gentili christianum, de fugitivo probum. Expectamus, inquit ridendo Septimius, ut tu qui Marcus es aut Caius, certe quod sufficit masculus, in istis infandis angelorum Valentinianorum vinculis sive amplexibus parias; sed quid parias? aliquem scilicet Onesimum Paulinum? imo prodigiosum aliquem Satanae mastigiam. Hoc enim vult intelligi. Ric.

(f) Tunc credo ille ignis areanus erumpet. Irenæus: *His autem factis ita, qui latet in mundo ignis, ἐκρηγῶν τοῦ κόσμου πυρὶ: exarscens et comprehendens universam materiam consumit, et ipsum simul consumptum, abire in id ut jam non sit. Ric.*

(g) Et nulla jam fabula. Suprema hæc, inquit, omnia fient ad verum. Non erit fabula. Ric.

(h) Omnino non obnubitur. Unico verbo utrumque expressit; *ὅτι γὰρ μυστὸν, ὃ γὰρ μυστὸν. Marci XII, et Luca XX. Ric.*

(i) Deutor Angelis; non Angelus, non Angela. Hoc est, similis fio Angelis, neque jam censor masculus nec femina. Resurgunt mortui cum sexu quisque suo, sed erunt officia sexuum nulla, quia nec amplius erit nasci nec mori. Augustinus in psal. XXVI. ad illud Eccles. Sustine Dominum viriliter age: Ergo qui perdidit sustentiam, effeminatus est, perdidit vigorem. Hoc viri, hoc feminae audeant, quia in uno viro vir et femina. Talis in Christo, nec vir nec femina est. Ric.

(quod aiunt) missa, semel octojugem istam ex Patre et (1) Enneada ejus exclusam. Ex ipso denique ejus motu nomina gerunt. Cum, inquit, cogitavit proferre, hoc Pater dictus est. Cum protulit, quia vera protulit, hic Veritas appellata est. Cum semetipsum voluit probare, hoc homo pronuntiatus est. Quos autem praecogitavit cum protulit, tunc Ecclesia nuncupata est. Sonuit homo sermonem, et hic est primogenitus filius: et sermoni accessit vita, et Ogdoas prima conclusa est. Sed hoc tridium non (2) pusillum (v).

CAPUT XXXVII.

Accipe (b) alia ingenia Currucae (3) Enniani, insignioris (c) apud eos magistri, qui et (4) pontificali sua auctoritate in hunc modum censuit. Est, inquit, ante omnia Proarche, inexcogitabile, et inenarrabile, et innominabile (5), quod (d) ego nomino Monoteia.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Et ex parte Rhen. Seml. Oberth. Semler qui tamen omnino legendum, Patre, amovet.
- (2) Non abest a Pam. Frm. Par.
- (3) Circuriana Seml. Oberth. Cicuria Enniana Pam. Fr. Jen. Lyncuriana Rhen. Cercutiana Lat.
- (4) Ex Pam. Frm. Par.
- (5) Et innominabile abest a Rhen. Seml. Oberth.

COMMENTARIUS.

(a) Pusillum. Iren. contra haeres. cap. 12, § 2. Τὸ πρότερον ὁμοῦ καὶ κατ' ὁμοίαν ἄλλον ὑπὸ ἄλλου λίαν προεβλεβήκει, ἀλλ' ἄνω καὶ εἰς ἄπασιν τὴν τὴν ἐξ Αἰώνου προεβλεβήκει τὸν πρῶτον καὶ ἑνὸς αὐτοῦ τριῶν. ὡς αὐτὸς μαρτυρῶν, διαβέβαιονται. .... ὅτι ἐπὶ ἐννοίᾳ προεβλεβήκει ὁ Πρωτότερος. τοῦτο πατὴρ ἐλεῖν. ἐπὶ δὲ ὁ προεβλεβήκει ἄλθια ἦν, τοῦτο Ἀλθία ἀνομήτης. ὅτι οὗ ἡ ἰσχυρία ἐκείνη αὐτῶν, τοῦτο Ἀρπύριος ἀλγῶν. εἰς δὲ προεβλεβήκει ὅτι προεβλεβήκει, τοῦτο ἑκκατὴς ὁ ἀρχαῖος καὶ ὁ Ἀνθρῶπος τὸν Ἀλγόν, οὗτος ἐστὶν ὁ πρωτότερος υἱός. ἐκκατὴς αὐτῶν δὲ τὸν Ἀλγόν καὶ ὁ Ζών. καὶ οὗτος πρῶτος Οὐρανός. ἀνατελλέτω.

Interpretatio vetus. — Qui autem prudentiores putantur illorum esse primam octonariem non gradatim, alterum ab altero Aeonem emissum dicunt, sed simul et in unum Aeonem emissionem a Propatore et Enneade ejus, cum crearentur. ipsi se obstetricasse affirmant... Quando cogitavit aliquid emittere Propator, hoc Pater vocatus est; et ubi quae emisit vera fuerunt, hoc Alethia vocatum est. Cum ergo voluit semetipsum ostendere, hoc Anthropos dictus est. Quos autem praecogitaverat, posteaquam emisit, hoc Ecclesia vocata est. Locutus est Anthropos Logon, hic est primogenitus filius. Subsequitur autem Logon Zoc, et sic prima octonatio completa est. Ede.

CAP. XXXVII. — (b) Accipe alia ingenia. Latinus emendandum censuit. Accipe alia ingenia, cercuriana. Cercurus, inquit, dicitur navis Asiatica praegrandis. Ita quidem Festus tradidit. Sed hoc frigidum nimis, praesoliditate ac vesania Valentiniani, quem Tertullianus explodit. Haec autem est veterum exemplarium scriptura constantissima: Accipe alia ingenia circuriana. Unde conjicimus Auctorem nostrum scripsisse, Accipe alia ingenia Currucae Enniani, insignioris apud eos magistri, etc. Currucae, stupidi enim dum mino-ri nomen fuit, ut discimus ex veteri Juvenalis interprete ad hunc versum e Satyra sexta:

Tu tibi nunc Currucae places, stetumq. libellis
Exsorbes,

Quod certe laetius aliquis describitur. Hujusce autem Currucae aptam ridiculis personam, primus, ut videtur, Ennius introduxit. Unde Tertullianus hoc loco aliquem e proceribus valentinianis deliramenta sua tanquam effusa pontificali verbis ad factum compositis pronuntiantem, Currucae Enniani nuncupavit. Tertullianum vero imitatus Hieronymus, libro adversus

A Cum hac erat alia virtus, quam et ipsam appello Henoteia. Monotes et Henotes, id est Solitas et Unitas, cum unum essent, protulerunt non preferentes initium omnium intellectuale, innascibile, invivibile, quod sermo Monada (6) vocavit. Huic adest consubstantiva virtus, quam appellat Unio. Haec igitur virtutes Solitas, Singularitas, Unitas (7), Unio, ceteras prolationes Aeonum propagarunt. O differentia! Mutetur Unio et Unitas, Singularitas et summa Solitas (8), (c) quamquam (9) designaveris, unum est (f).

CAPUT XXXVIII.

Humanior jam Secundus, ut brevior, Ogdoadem in duas Tetradas dividens, in dextram et sinistram, in lumen et tenebras; tantum quod desultivum et defectivum illam virtutem non vult ab aliquo deducere triginta (10) Aeonum, sed a fructibus de substantia eorum venientibus (g) (11).

(6) Monada abest ab exempli. Rhen.

(7) Singularitas, unitas non hab. Rhen. Seml. Oberth.

(8) Et summa, et solita Rhen. Seml. Oberth.

(9) Quamquam Pam.

(10) Triginta abest a Rhen. Seml. Oberth.

(11) De substantia veniant Rhen. Seml. Oberth.

Roslinum secundo, dixit: Didymi interpretaris scholion, in quo ille casu labore conatur alium laborem defendere, quod origines bene quidem dixerit, sed nos simplices homines et Currucae Enniani, nec illius sapientiam nec suam; qui interpretatus es, intelligere possumus. Etenim sic etiam emendandum, quod illic depravate legitur, Ciques Enniani. Carterum, eo conjectura nostra firmari etiam videatur, quod Irenaeus in valentinianum istum quem Septimus Currucae vocat, sub vocabulis peponis et cucurbitae et cucumeris ludit. Ric.

(c) Insignioris apud eos magistri. Irenaeus: Alius vero quidam, qui et clarus est magister ipsorum, in majus sublime, et quasi in majorem agnitionem extensus. Ric.

(d) Ego nomino monoteia. Vocabula confringit sibi soli propria, hanc vocem postea per solitatem explicat. LE PR.

(e) Quamquam designaveris. Id est, quamlibet ex iis, sive Unionem, sive Unitatem, sive Singularitatem, sive Solitatem, nihil aliud quam Unum dicis. Ric.

(f) Unum est. Iren. contra haeres. lib. I, cap. 11, § 3. ... ὅτι τις πρὸ πάντων προαρχῆ, προανυπόστατος, ἀρχὴς τε καὶ ἀνομήματος, ὃν ἐνὶ μονάτῃ ἐρρημύ- ταυτη τῇ μονάτῃ συνυπάρχει δύναμις, ὃν καὶ αὐτὸν ἀνομήτως ἐκείνη. Αὕτη ἡ ἐκείνη, ἡ τε μονάτης, τὸ δὲ αὐτοῦ, προέκκω μὴ προέκκω ἀρχὴν ἐπὶ πάντων νικῆν, ἐκτα- τῆς τε καὶ ἀερέτης, ὃν ἀρχὴν ὁ λόγος μονάτης καί τῃ τῇ μονάτῃ συνυπάρχει δύναμις ἀνομήτως αὐτῇ, ἡ καὶ αὐτὴν ἀνομήτως τῇ αὐτῇ αἱ δυνάμεις, ἡ τε μονάτης καὶ ἐκείνης, μονάτης τε καὶ τῇ, προέκκω τῆς δυνάμεις προεβλεβήκει τὸν Αἰῶνα.

Interpretatio vetus. — Est quidem ante omnes Proarche, Proamnenoeos (cogitationem omnem superans) et innominabilis, quam et ipsam voco Henotetem. Haec autem Henotes et Monotes, cum sint unum, emisunt, cum nihil emisunt, principium omnium, Nocton et Agenneton, et Aoraton, quam Archem sermo Monada vocat. Cum hac Monade est virtus ejusdem substantiae ei quam et eam voco Hen. Haec autem virtutes, id est, Monotes et Henotes, et Monas et Hen emittunt reliquas emissiones Aeonum.

CAP. XXXVIII. — (g) Veniant. Iren. contra haeres. cap. 11, § 2. Σκευδός λέγει εἶναι τὴν ἀπὸ τῶν ὁμοειδῶν, παρὰ δὲ ἑαίρων, καὶ παρὰ δὲ ἀρραγῶν, οὕτως παρὰ τοὺς καὶ τοὺς, τὸν μὲν πρὸς τῷ, τὸν δὲ ἄλλῳ αὐτοῦ, τὸν δὲ

CAPUT XXXIX.

De ipso jam Domino Jesu (1), quanta diversitas scinditur? (a) Illi ex omnium Aeonum flosculis eum construunt, illi ex solis decem constituisse contendunt, quos Sermo et Vita protulerunt; inde et in ipsum Sermo: is et Vita concurrunt oculi: isti (2) ex duodecim (3) potius, ex Hominiis et Ecclesiae facti: ideoque Filium hominis aiunt (4) pronuntiatum; alii a (5) Christo et Spiritu Sancto constabill-

- (1) Ien rhen. Seml. Oberth.
- (2) Flosculi. Ille Pam.
- (3) Christo Rhen. Seml. Oberth.
- (4) Avite Rhen. Seml. Pam. Obert.
- (5) Alia rhen. Seml. Oberth.

LECTIONES VARIANTES.

- (6) Conversati Rhen. Seml. Oberth.
- (7) Et in se Rhen. Seml. Oberth. et esse Jun.
- (8) Quoniam Jun.
- (9) Insolescentes Rhen. Seml. Obert. Pam.

COMMENTARIUS.

ἀποσπασάς τε καὶ ὑπερέχοντας ὁδοῦναι μὴ εἶναι ἀπὸ τῶν πρεσβυτέρων Αἰώνων, ἀλλὰ ..

Interpretatio vetus. — Secundus autem primam ogdondem sic tradidit, dicens, quaternionem esse dextram, et quaternionem sinistram, et lumen et tenebras, et discedentem autem et destitutam virtutem non a triginta Aeonibus dici fuisse, sed a fructibus eorum.

CAP. XXXIX. — (a) Ex omnium aeternum flos n'is. Su mmam hie spurcissimorum hominum adverte blasphemum. Jesum Servatorem nostrum et vindicem ex universo pleromate sui ex omnibus aeternis generatim pronuntiant.

O tribus antycticis caput insanabile! Le Pa.

(b) Praenupserint. cap. 12, § 4. Πόλλοι δὲ μάχην τὰς αὐτοῖς καὶ περὶ τοῦ Σωτῆρος· οἱ μὲν γὰρ αὐτὸν ἐκ πέντε ἡγεῖσθαι λέγουσι· οἱ δὲ ἐκ μύρου τῶν δεκά Αἰώνων, τῶν ἀπὸ Αἰῶνος καὶ ζωῆς, προεβλήθησαν αὐτὸν ἡγεῖσθαι τὰ προγενέστερα ὁδοῦναι (τὰ) διασώζοντα· οἱ δὲ ἐκ τῶν δεκάδων Αἰώνων, τῶν ἐκ τοῦ Ἀνθρώπου καὶ ζωῆς γενομένων, καὶ διὰ τούτου οὐδὲν Ἀνθρώπου ἐμολογῶν, ὁρῶντες ἀνθρώπον Α. ὁρῶντες· οἱ δὲ ἰσὺ τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος· οἱς ἐπὶ τῇ τοῦ Πνεύματος γενέσει λέγουσι αὐτὸν, καὶ διὰ τούτου Χριστὸν λέγουσιν αὐτὸν, τὸν τοῦ Πατρὸς... διασώζοντα πρὸς τὸν ἄλλον δὲ... τὸν δὲ αὐτὸν βασιλεὺς τοῦ πνεύματος, ... Ἀνθρώπον λέγουσι καλεῖσθαι· καὶ τοῦτ' εἶναι τὸ μάχην καὶ ἀπορροπὴν μυστήριον, ὅτι ἡ ὑπερ τὰ δεκά ὁδοῦναι, καὶ περιεχέει τὸν πάντων Ἀνθρώπων καλεῖσθαι.

Interpretatio vetus. — Multa autem pugna apud eos etiam de Salvatore. Quidam enim eum ex omnibus generatim dicunt. Quapropter Beneplacitum vocant, quoniam universum pleroma bene sensit per eum glorificare Patrem. Alii autem ex solis decem Aeonibus, qui sunt a Logo et Zoe emissi; et propter hoc Logo et Zoen dici eum parentum nomina eusodientem. Alii autem ex duodecim Aeonibus his qui sunt ab Anthrope et Ecclesia facti: et propter hoc Filium, velut postgenitum Anthrope. Alii a Christo et Spiritu Sancto, ad firmamentum pleromatis factum eum dicunt et propter hoc Christum vocari eum dicunt, Patris sui . . . custodientem appellationem. Alii autem sunt qui ipsum propatorem omnium anthronon dicunt vocari, et hoc esse magnum et absconditum mysterium, quoniam quae est super omnia virtus et continet omnia, Anthropon vocat Edo.

(c) Conclusio. — Iluc usque igitur sole clarus est in toto libelli sui decursu Tertullianum pressis vestigiis Irenaeum fuisse secutum; multa quidem vel tacuit, vel produxit, vel aliis involvit verbis; multis vero et apertis indicibus prodidit nullum antiquiorem, praestantiorum, diligentiorum sibi proposuisse ducem, cujus, ut vidimus, nec solum opera graeca, sed et latinam veterem translationem plenius haustibus, manibusque sibi comparaverit. Unde susdeque riunt insana Senleri paradoxa de incerta Irenaei et Tertulliani librorum indole et origine. — Nec firmiori insidet fundamento frequens Senleri in veteres Apologetas accusatio eos nempe ignorasse veram

A dae universitati (6) provisio, confictum: et jure (7), paterne appellationis heredem. Sunt qui filium hominis aliunde conceperint dicendum: quamquam (8) ipsum Patrem pro magno nominis sacramento Homines appellasse praesumpserint (b), ut quid amplius speres de ejus Dei fide cui nunc adaequaris? Talia ingenia superfructuant apud illos ex materni seminis redundantia. Atque ita insolescentes (9) doctrinae Valentiniarum, in silvas jam exoleverunt Gnosticorum (c).

B Gnosticorum disciplinam, sententiasque eorum probas et perfectioris cognitionis indices, quo facilius derideri queant, corripisse. Haec et his similia quasi peculiari studio in nostrum Irenaeum, ejusque fidem interpretem Septimum semel et iterum injicit exaggeratque. Eas porro disciplinas Gnosticorum, sententiasve, undenam amabo, habes, nisi ex Irenaeo, nisi ex Tertulliano? Quae si eos ignorasse vis, ignorare et nos quanto certius est! Eos nempe coetaneos, haereticis commixtos, eum his cominus conversantes, concionantes, compungentes, nos vero ultimis repositos temporibus, ac longe remotiores doctrinis, animis, totius vite ratione et moribus. Jacent ergo aeternumque jaceant invidicti Irenaei et Tertulliani telis confossi, Gnostici quotquot, sive veteres et mortui, sive redivi et recentiores. Neminem enim latet quantam inter se connexionem habeant tum eadem antiquae Ecclesiae delramenta, tum recentiora scientiae novae tentamenta ac imprimis passim in Germaniae palatris scaturientia audacium doctorum mystarum, mythicorum, symbolistarum ratiocinia. Inde in Irenaeum simul et Tertullianum ire, maxime vero in Irenaeum, qui praeter haec, ingentia sibi innoxit crimina, cum Romanam sedem tanti exultit laudibus, ac Ecclesiae catholicae Regiam, hominum Advocatam praecentis tam eximisi celebravit. Quidquid si, in neotericis animi vel ire nondum exoleverunt argumenta Patrum, et ab illis etiam nunc accipienda sunt arma quibus fusa fugataque abeant haec hostium agmina nebulis ac pulvere obrita, qui novam rerum divinarum, humanarumque institutionem fabulis, allegoritisque refertam somniant, omnia, inquit optime Septimius, in imagines urgentes, plane et ipsi imaginarii christiani. Edo.

CAP. II. col. 314. — Recentibus rerum gnosticarum indagatoribus prorsus vium est ratum et incomperturn in hoc et in ceteris libelli sui capitibus frequenter allusisse Tertullianum libris ipsiusmet Valentini, ejusque palmare volumen, cui inscriptus erat titulus: Sophia, in manibus et praec oculis aperte habuisse. Porro plurima isto alter Ecclesiae parens editit opera, quorum exstant fragmenta nonnulla passim in Clement. Alex. Stromat. disiecta, nempe quaedam epistolarum Valentini fragmenta in lib. I, p. 975; I. 409; III. 450; tum homiliarum lacinia in Strom., lib. IV, p. 641; demum fragmentum avulsam ab ejusdem tractatu de amicis, p. 509. Praeterea Dissertatunculam de mali origine Claris. Grabinus recognovit et emendavit ex Bodleianae Biblioth. codd. Mss. duobus, 2040 et 2584, in Spicileg. haeretic. saeculi II, p. 55. Haec omnia reperitur iterum edita in appendice ad quinque Irenaei libros contra haeres., p. 552 et seqq., ed. D. Massuet, Paris, 1710. — Luo, nec etiam nunc omnino amissum foret insigne de Sophia volumen, si qua fides Woide, anglo ultimi saeculi philologo, qui inter codd. mss. a D. Askew collectos unum reperit, membranulis pergamenti confectum, in forma in-4°, literis graecis uncialibus summe vetustatis

exaratum, lingua Coptorum ægyptiaca ab integro a cæscriptum, nullum in fronte titulum, hæc vero ad calem secundæ partis exhibentem verba: *tomus secundus fidelis Sophiæ*, hunc esse Valentini librum cui interdum alludit Tertullianus sibi persuasum habuit, cum in eo codice contineri vidit XIII Psalmos penitentiales Sophiæ, XIII Canticos ad laudem Christi Sophiam redimentis, quasdam confabulationes Christi cum discipulis et mulieribus evangelicis. Porro in his ipsis ednotationibus, Woide ansam dedit dubitandi falsone an merito hæc Valentino tribuerentur; nam verisimile minime est Valentini opus suum maximum in lingua ægyptiaca conscripsisse, nec pauca quæ Woide eruit ac interpretatus est redolent hujus operis versionem. Nihil enim sive Valentini, sive ejus sequelam aperte designat, imo Woidii sententia obsunt quedam Valentino prorsus aliena, videlicet *Barbelo*, *Jaldabaothar* duodecim saluatores, et

A'ia de Apostolorum dignitate, de animarum origine. Præterea libro de *Sophia* perperam tribuerentur psalmi vel cantici; quanto magis Christi seminationes, quibus apertius declaratur hæc desumi ab Evangelio secundum Ægyptios apocrypho. Nec id infirmatur ex titulo *Sophiæ fidelis*, unde tantum inferre licet eo in libro agi de re Gnostica. — Cui rei referendus est similiter alter ab eodem Woide descriptus codex, in eadem ægyptiaca lingua, in dialecto Sahidico exaratus, 76 foliis in forma in-4to compactus in duas divisus partes, quarum prior inscribitur: *Evangelium* liber. — Posterior vero: liber Magni *Λογὸς κατὰ Μυστήριον*. Eum ab Oriente in Angliam attulit celeberr. viator *Brucius*, nec parum doctorem desideris satisfecit quicunque vetustatis explorator qui hæc sibi daret provinciam in lucem hunc librum emittendi. Cf. *Matter., Hist. du Gnosticisme*, t. II, 106, 107. Edd.

QUINTI SEPTIMII FLORENTIS TERTULLIANI LIBER ADVERSUS JUDÆOS.

— INDEX —

ARGUMENTUM. — Disputatione habita inter christianum B et proselytum judæum (de se, quantum apparet, in tertia persona sermonem faciens) Tertullianus, quod per concentum obstrepentium spectatorum minus plene potuit dilucidari, stylo retrahit, pugnas adversus Judæos solidissimis rationibus: et ex sacre Scripturæ fundamentis: idque pæce Ecclesiæ adhuc durante ante bellum Britannicum, eo tempore quo Mauri a Romanis obsidebantur.

Primum autem etiam gentibus gratiam Dei vindicat, posse eis ad Dei legem admitti comprobans. Cap. I. Quippe cum lex primordialis matrix omnium præceptorum Adæ et Ewæ in paradiso data sit; ac legem C Moysi scriptam, legis naturalis justitia in Noe et Abraham, quin et sacerdotium in Melchisedech, præcesserit. Cap. II.

Et datam quidem Abraham circumcisionem carnalem ad tempus, sed in signum, unde Israel in novissimo tempore dinosceretur, quando secundum sua merita in sanctam civitatem ingredi prohiberetur: nunc vero spiritalium circumcisionem in salutem esse populo obedienti. Cap. III.

Sabbati quoque observationem temporalem fuisse, Sabbati æterni figuram: utpote quod neque a prædictis patriarchis ante legem Moysi, neque post eandem ab omnibus perpetuo observatam, exemplis constat *Jean Nave* et *Machabeorum*. Cap. IV.

Quid? quod etiam ipsa sacrificia terrenarum oblationum Abel et Cain, in Levitico conscripta, spiritalium sacrificiorum prædicta fuisse ex *Malachia* et *Psalmis* manifestum sit. Cap. V.

Atque adeo ex prædictis concludi, legem novam superenturam; id itaque querendum, an expectetur novæ legis lator, an vero jam venerit. Cap. VI.

Venisse autem, primum ex prophetis commonstrari de regno ejus super gentes, eoque æterno. Cap. VII.

Deinde ex temporibus natiuitatis ducis Christi, et pas-

sionis, et exterminii Jerusalem a Daniele prædictis. Cap. VIII.

Quin etiam prædictionibus variis, quibus a prophetis nuntiata est Christi natiuitas. Cap. IX.

Item ex iis quæ de passione Christi in cruce prædicta sunt, et signis ejusdem. Cap. X.

Rursum ex cladis Jerusalem prædictione, non modo per Danielem, sed et per Ezechielem prophetam. Cap. XI.

Insuper et repetitione quorundam Scripturæ sacræ locorum de gentium ad Christum conversione. Cap. XII.

Denique præscriptione aliarum Scripturarum, e quibus jam venisse convincitur. Cap. XIII.

Postremo ex abundantia erroris Judæorum convinci, ex secundo Christi adventu in sublimitate post priorem illum in humilitate; circa quem illi decepti sunt, quia non in sublimitate venerit, dum ignorant in humilitate fuisse venturum. Cap. XIV.

Cæterum, præterquam quod libro tertio adversus Marcionem iisdem pene verbis repetit Tertullianus non nihil fusius, quæ hic contractius tractet, unde ejusdem utrumque auctoris nemo dubitare possit; et quod B. Cyprianus libris duobus prioribus Testimoniorum ad Quirinum adversus Judæos, hunc ita sit imitatus librum, ut multa decerpserit; similiter Julianus Pomerius lib. tribus contra Judæos: certe Eusebius in Chronico sententiam Tertulliani de natiuitate Christi ex hoc libro nominatim recenset, et Pomerius in librum suum primum, ac B. Hieronymus bonam IX capitis partem suo in Danielem commentario transcripserunt. Disertis item verbis scripti hujus meminerunt Vincētiū Lirinensis, abbas Thirēmius, et Politianus, antequam prælo committeretur a Rheno. Qui et secundam castigatorem edidit ex Gorziensi codice, additis aliquot scholiis; verum quod cum in britannico codice Lelandi non haberetur, a Gelenio

non sit recognitus, nondum pristinam faciem receperat. Quare et nobis in eo recurando laborandum fuit, ad quod subsidio fuerunt MS. Vaticanum unum libri istius, et duo libri tertii adversus Marcionem exemplaria, item dictus B. Hieronymi commentarius et loci aliquot a Lulinio utrobique observati: uti ex nostris adnotationibus videre est. PAMELIUS.

CAPUT PRIMUM.

Proxime (a) accidit; disputatio habita est christianis (b) et proselyto judæo. Alternis vicibus contentioso fune (c) uterque diem in vespem traxerunt: obstrepentibus etiam quibusdam ex partibus (1) singulorum (2), nullo quodam veritas obumbrabatur. Placuit ergo (d) quod per concēntum disputationis minus plene potuit dilucidari, inspicere curiosius, et lertionis (3) stylo questiones retractatas terminare. Nam occasio quidem defendendi etiam gentibus sibi (4) divinam gratiam, habuit hinc prerogativam, quod (e) sibi vindicare Dei legem instituerit homo ex gentibus, nec de prosapia Israelitum judæus. Hoc enim sat esse (5), posse gentes admitti ad Dei legem, ne Israel adhuc superbiat, quod gentes velut stillicidium situle, aut pulvis ex arena deputentur (Is. XL, 15). Quamquam habeamus ipsum Deum idoneum pollicitatorem et fidelem sponsorem, qui Abrahæ promiserat quod in semine ejus benedicerentur omnes nationes terre (Gen., XXII, 18), et quod ex utero Rebeccæ duo populi et duæ gentes essent processuræ (Gen., XXV, 23): utique Judæorum, id est Israël; et Gentium, id est noster. Uterque ergo et (6) populus et gens est appellatus, ne de nominis appellatione privilegium gratie sibi quis audeat defendere. Duos etenim populos et duas gentes processuras ex unius fœminæ utero Deus destinavit, (f) nec discrevit gratiam in

LECTIONES

- (1) Ex partibus abest a Pam. Oberth. Seml.
- (2) Quibusdam spectantibus (pro spectatoribus Rhen.) sibi lorum nullo quodam jurgiorum Lat.
- (3) Lectionibus Oberth. Seml.
- (4) Sibi abest a Jun.
- (5) Est Oberth. Seml.
- (6) Et abest a Pam. et Par.
- (7) Temporum (de Rebeccæ, de duobus populis) intelligitur. Namque parenthesis quasi a glossemate profectam expungit Lat. Rig. Jun. autem arbitralur e sequentibus huc esse transponendam; Seml. nempe post prior et major. Oberth. Temporum de Rebeccæ, de duobus populis, intelligitur id

COMMENTARIUS.

CAP. I. — (a) Sed ubi et quando? quis ille christianus? SEML.

(b) Et proselyto judæo. Hæc vox in Scriptura occurrit sæpe; significat autem apud Judæos hominem advenam seu adventitium, qui cum non sit Judæus, ad eorum tamen legem ex gentilibus accessit. LE PA.

(c) Contentioso fune. Proverbialiter dixit, alternis vicibus contentioso fune, uterque diem in vespem traxerunt, sic in libro de Resurrectione carnis: Modo nunc, inquit, contentioso fune deducere, hac an illac hominem perditio depostulet. RHEN.

(d) Scilicet mihi. SEML.

(e) Sibi vindicare. Vatic. codex vendicare, perinde est; nam et vindicare quod a vindiciis derivatur, est rem controversam sibi adserere. PAM.

(f) Nec discrevit gratiam. Codex Fuldensis, Nec discrevit gratia. Quod rectius est. RIC.

(g) Et annulis virorum. Similiter B. Ambrosius

nominis appellatione, sed in partus editione; ut qui prior esset de utero processurus, minori subiceretur, id est posteriori. Sic namque ad Rebeccam Deus locutus est, dicens: Duæ gentes in utero tuo sunt, et duo populi de ventre tuo dividuntur, et populus populum superabit, et major serviet minori (Ib.). Itaque cum populus seu gens in Judæorum anterior sit tempore, et major per gratiam primæ dignationis in lege, noster vero minor ætate temporum (7) intelligatur, utpote in ultimo sæculi spatio adeptus (8) notitiam divinæ miserationis, procul dubio secundum edictum (9) divinæ locutionis, prior et (10) major populus, id est Judæus, serviat necesse est minori; et minor populus, id est Christianus, superet majorem. Nam et secundum Scripturarum divinarum (11) memorias populus Judæorum major (12), id est antiquior, derelicto Deo, idolis servivit, et divinitate abrelucta, simulacris fuit deditus, dicente populo ad Aaron: Fac nobis deos qui nos antecedant (Exod., XXXII, 23). Quod cum ex monilibus fœminarum (g) et annulis virorum aurum (13) fuisset igne conflatum, et processisset eis babulum caput, huic fimento universus Israel, relicto Deo honorem dederunt, dicentes: Hi sunt dei (14) qui nos eiecerunt de terra Egypti. Sic namque posterioribus temporibus, quibus reges eis imperabant, (h) et cum Hieroboam vacæas aureas et lucos colebant, et Bahali se nanciabant: unde probatur (15) eos semper idololatriæ crimine reos designatos ex instrumento divinarum Scripturarum. Noster vero populus minor, id est posterior, relicto idolis quibus ante deserviebat, ad eundem Deum conversus est a quo Israel, ut supra memoravimus, abscesserat. Sic namque populus minor, id est posterior, populum majorem superavit, dum gratiam divinæ dignationis consequitur, a qua Israel est repudiatus.

VARIANTES.

- posse. Hyperbaton est locus iste qui corruptus, cui ex MS. mederi non licuit. PAM.
- (8) Adeptos Rhen. Oberth.
  - (9) Dictum Rhen.
  - (10) Et abest a P. m. Oberth.
  - (11) Divinarum Scripturarum abest a Pam. Rhen. Oberth. Memorias usurpat pro Scripturis sacris Pam.
  - (12) Major abest a Pam. et Rhen.
  - (13) Aurum delet Jun.
  - (14) Dii Oberth. Seml.
  - (15) Putabatur alii.

epist. 56, ad Romulum: Conectus igitur Aaron petiit annulos eorum et in aures mulierum. Cum autem istud neque græce hodie legatur, neque latine in editione B. Hieronymi reperiat, oportet diversam fuisse septuaginta virorum editionem quibusdam in locis ab ea quæ nunc exstat, quod confirmatur ex verbis quæ mox ab Auctore citantur. PAM.

(h) Et cum Hieroboam vacæas aureas, etc. Judaicam superstitionem et idololatriam insectatur, cui proclivior fuit gens illa. Notatur hic præcipue rex Hieroboam primus, qui, cum in regem creatus esset, veritus ne, si Israelitæ Hierosolymam remearent ad sacra, illos caderet divortii quod tum fecerant, ut haberent apud se quod colerent, vitulos aureos erexit, in Dan unum, et alterum in Bethel, quibus sacrificulos addidit, vitulique ne Israelitæ Hierosolymam deinceps commearent. Habetur historia III Reg. XII. LE PA.

tem in hominis salutem (1). Denique, qui contendit et sabbatum adhuc observandum quasi salutis medicinam, circumcisionem octavi diei propter mortis comminationem, doceat in prateritum justos sabbatizasse aut circumcidisse, et sic amicos Dei effectos. Nam, si circumcisio purgat hominem, Deus Adam incircumcismum cum faceret, cur eum non circumcidit, vel posteaquam deliquit, si purgat circumcisio? Certe in paradiso constituens eum incircumcismum, colonum paradisi prefecit. Igitur, cum neque circumcismum neque sabbatizantem Deus Adam instituerit, consequenter quoque sobolem ejus Abel offerentem sibi sacrificia, incircumcismum nec sabbatizantem laudavit, accepto ferens quæ offerebat in simplicitate cordis, et reprobens sacrificium fratris ejus (2) Cain, qui non offerebat, non recte dividebat (Gen. IV). B Noe quoque incircumcismum Deus, sed et non sabbatizantem, de diluvio liberavit (Gen. VI, seqq.). Nam et Enoch justissimum non circumcismum, nec sabbatizantem, de hoc mundo transtulit (Gen. V, 22); qui necdum mortem gustavit, ut æternitatis candidatus,

A jam nabis ostenderet nos quoque sine legis onere M.ysi, Deo posse placere. Melchisedech quoque *summi Dei sacerdos* (Gen. XIV, 18) incircumcismus, et non sabbatizans, ad sacerdotium Dei allectus est. Probat (3) et Loth frater Abrahæ, quod pro meritis justitiæ suæ (4) sine legis observatione de Sodomitæ incendio sit liberatus.

CAPUT III.

Sed Abraham, inquit (5), circumcismus est. Sed ante Deo placuit quam circumcideretur, nec tamen sabbatizavit. Aceperat enim circumcisionem, sed quæ esset in signum temporis illius, non in salutis prærogativam. Denique sequentes Patriarchæ incircumcisi fuerunt, ut Melchisedech; qui (a) ipsi Abrahæ jam circumciso (6), revertenti de prælio, *panem et vinum obtulit* (Ibid.) incircumcismus. Sed et filius, inquit, Moysi tum (7) ab angelis prælocatus fuisset, si non Soffra mater ejus calculo præputium infantis circumcidisset (Exod. IV, 24, 25). Unde, inquit, (8) maximum periculum est, si præputium carnis quis non circumciderit. (b) Et ideo (9) si salutem circum-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Salute *Seml.*
(2) Ejus abest a *seml.* et Obert.; apud Pam. ponitur post Cain.
(3) Et probatus Loth Pam. Rhen. Obert.
(4) Suæ abest a Pam. *fram. Rigg. venet.*

- (5) Inquit Obert. Rhen.
(6) Incircumciso *Jur.*
(7) Cum *Seml.*
(8) Circumcisionis maximum Pam. *Seml.*
(9) Atquin *col. Fuld. Rigg.*

COMMENTARIUS.

CAP. III.—(a) Melchisedech ipsi Abrahæ revertenti de prælio, panem et vinum obtulit. Locus est Genes. XIV. Vulgata versione latina intricatissimus, panis et vini oblatione in ambiguo posita, Deo an Abrahæ. Hic autem apertissime Tertullianus, Melchisedechum obtulisse panem et vinum Abrahæ revertenti de prælio. Unde sequeretur offerendi verbum hic loco minime ad sacrificium pertinere. Quis enim ferret Melchisedechum, sacerdotem Altissimi, sacrificantem Abrahæ? Sed et Septimius noster, lib. adversus Marcionem V, Melchisedechum rem sacerdotis fecisse ostendit cum Abrahæ benedixit, cum ab eo decimas accepit. Ipse autem sacerdos Altissimi, cum esset etiam rex Salem, convenientissimam quoque regis magnificentiam rem fecit, qui Abrahæ exercitum de prælio rebus forlitter ac feliciter gestis reducenti obviam egressus, ipsum et copias victrices pane et vino excepit, hoc est cunctis ad curanda corpora, bello videlicet fatigata, necessariis. Atque huc sane sensum contradicit Septuaginta seniorum versio græca: *Καὶ Μελχισεδεκ βασιλεὺς Σάλην ἔφεινε ἄρτον καὶ οἶνον ὃν δὲ ἔπειθ' τοῦ Θεοῦ τοῦ ὑψίστου καὶ εὐλόγησε*, etc. Præclare autem D Josephus: *Ἐρχόμενος δὲ οὗτος ὁ Μελχισεδεκ εἰς τὸν Ἀβραάμου στρατὸν ἔφεινε, καὶ πολλὸν ἄρτον καὶ τὸν διατεταμένον πᾶσι πρᾶξι.* Et tamen longe alium hujus historie sensum tradidere antiquissimi sanctissimique Patres; nempe, Melchisedechum sacrificio panis et vini mysterium dominici corporis et sanguinis expressisse, ac nullo post futurum Domini sacramentum ante signasse. Verba sunt Hieronymi Epist. ad Demetriadem, et consentanea scripserunt Chrysostomus, Augustinus, alique, Ric. — Nescio quid hic tam intricatum repetat Rigaltius, Deo factam hanc oblationem alii asserunt, inter quos B. Hieronymus epist. 17, ad Marcelinam, ubi saltem ait regem Salem in typo Christi panem et vinum obtulisse, et mysterium christianum in Salvatoris sanguine et corpore dedicasse. Alii Abrahæ, inter quos etiam occurrit B. Hieronymus, epist. 126, ad Evagrium, in qua totam illam historiam refert. In ea autem animadvertendum scribi in Genesi regem illum obtulisse decimas Abrahæ ex omnibus rebus;

cum tamen idem B. Hieronymus præfato loco de spoliis tantum hostium decimas obtulisse asserat. Factum vero istud Eucharistiam significasse tradunt autem omnes; quibus, præter eos quos habet Rigaltius, addo Clementem Alexandr. Strom. VI. Dicitur Melchisedech rex fuisse, quia apud varias gentes reges ipsi sacerdotes erant et sacrificuli. De Romanis certissimum; ad quem morem respiciens Virgilius, Æn. III, ait:

Rex Anius, rex idem hominum, Phæbique sacerdos,
LE PR.

(b) Et ideo si salutem circumcisio. Datam fuisse circumcisionem in signum Baptismi tunc nonnulli; hic vero Auctor illud cum aliquo discrimine asserit. In circumcisione quidem remittebatur originis peccatum, sed non per circumcisionem ut per baptismum, quia tunc id fiebat ex vi pacis a Deo initii cum Judæis. In quo Tertullianus sequitur Apostolum ad Rom. IV. LE PR. — Errat fortasse Le Prieur asserens Tertullianum in eorum fuisse sententia, qui circumcisioni baptismi tribuunt effectus salutares, licet cum aliquo discrimine, ut ipse ait. Attente enim caput hoc tertium perlegenti patebit Auctorem potius existimasse ritum hunc in laicum ubi ad salutem conferre circumcisionem inquires a Deo datum in signum, non, in salutem; paulo superius dixerat: *« Aceperat (Abraham) circumcisionem in signum... non in salutis prærogativam. »* Eandem opinionem amplexati sunt omnes ecclesiastici scriptores qui ante Augustinum floruerunt. Primus enim inter omnes hipponensis Episcopus a circumcisione deleri peccatum originis affirmavit. Illum S. Doctorem secuti sunt Gregorius Magnus (Moral. in Job, lib. IV, cap. 3), S. Fulgentius, Venerabilis Beda, S. Bernardus (passim), Innocentius III, et theologi vri non pauci. In oppositam abierunt sententiam S. J. Chrysostomus (in Gen. Hom. 39), S. Epiphanius (Hæres. 50), S. Hieronymus (Lib. I in Epist. ad Galat.), S. Joannes Damascenus (De Fide Orthod., lib. IV, cap. 25), atque alii theologi: periti, nota non inferioris nec numero despiciendi. Addi potest quod, si peccatum originale dele-

cisio omni modo adferret (1), etiam ipse Moyses in illo suo non intermisisset, quominus octava die circumcideret eum, quando constet Scythiam coactam ab angelo id fecisse in itinere. Consideremus itaque quod non potuerit unius infantis coacta circumcisio omni populo praescribere, et quasi legem hujus praecepti condere. Nam providens Deus quod hanc circumcisionem in signum, non in salutem esset daturus populo Israel, Idcirco filium Moysi ducis futuri instigat circumcidi, ut cum coepisset per eum populo dare praeceptum circumcisionis, non aspernaretur populus, videns exemplum istud in ducis filio (2) jam celebratum. Dari enim habebat circumcisio, sed in signum: unde Israel in novissimo tempore dignosci haberet, quando secundum sua merita in sanctam civitatem ingredi prohiberetur, per verba prophetarum dicentium: *Terra vestra deserta, civitates vestrae igni exustae, regionem vestram in conspectu vestro alieni comedent, et deserta et subversa a populis extraneis, derelinquetur filia Sion sicut casa in vinea, et sicut custodiarium in cucumerario, et quasi civitas quae expugnatur* (Is. 1, 7, 8). Et ideo subsequens sermo prophetae exprobrat eis dicens: *Filios generavi et exaltavi, ipsi autem spreverunt* (Ibid. 2) (5). Et iterum: *Et si extenditis manus, avertam faciem meam a vobis: et si multiplicaveritis preces, non exaudiam vos: manus enim vestrae sanguine plenae sunt* (Ibid. 15). Et iterum: *Vae, gens precatrix, populus plenus peccatis, filii scelerati, dereliquistis Deum, et in indignationem misistis* (4) *Sanctum Israel* (Ibid. 4). Haec igitur Dei providentia fuit dandi circumcisionem Israel in signum unde dignosci posset, cum adveniret tempus quo meritis suis supra dictis in Hierusalem admitti prohiberetur: quod et quia futurum erat, nuntiabatur, et quia factum videmus, cognoscimus. Sicut ergo circumcisio carnalis, quae temporalis erat, tributa est in signum populo contumaci, ita spiritalis data est in salutem populo obaudienti, dicente propheta Hieremia: *Innovate vobis novitatem* (5), *et nolite seminare in spinis. Circumcidimini Deo, et circumcidite praeputium cordis vestri* (Hier. IV, 3, 4). Et alio loco dicit: *Ecce enim dies veniunt, dicit Dominus, et disponam domui Juda et domui Jacob testamentum no-*

rum, non tale quale jam dedi patribus eorum in die quo eos eduxi de terra Aegypti. Unde intelligimus et priorem circumcisionem tunc datam cessaturam, et novam legem, non talem qualem jam dederat patribus processuram, annuntiari, sicut Esaias praedicavit dicens, quod in novissimis diebus manifestus futurus esset mons Domini, et domus Dei super vertices montium: *et exultabitur, inquit, super colles, venient super illam omnes gentes, et ambulabunt multi, et dicent: Venite, ascendamus in montem Domini, et in domum Dei Jacob* (Is. II, 2, 3): non in Esau prioris filii (6), sed in Jacob sequentis, id est populi nostri, cuius mons Christus est sine manibus coincidentium praecisus, implens omnem terram, apud Daniele ostensus (Dan. II, 34, 37). Denique, ex hac domo Dei Jacob, etiam legem novam processuram sequentibus verbis annuntiat Esaias dicens: *De Sion enim exiet* (7) *lex, et verbum Domini ex Hierusalem, et iudicabit inter gentes* (Is. II, 3, 4), id est inter eos qui ex gentibus sumus vocati: *et coincident, inquit, gladios suos in aratra, et lanceas suas in falces, et non accipiet gentem super gentem gladium, et jam non discent* (8) *praelinari* (Ibid.). Igitur intelliguntur alii quam nos, qui, nova lege edocti, ista observamus, obliterata veteri lege, cuius abolitionem futuram actus ipse demonstrat (9)? Nam vetus lex ultione gladii se vindicabat, et oculum pro oculo eruebat (Exod. XXI, 24; Levit. XXIV, 20; Deut. XIX, 21), et vindictam injuriae retribuebat: nova autem lex (10) clementiam designabat, et belli pristina in amulos legis et hostis (a) executionem (11), in pacificos actus (12) arandae et colendae terrae reformabat. Igitur, sicut supra ostendimus, quod vetus lex et circumcisio carnalis cessatura pronuntiata est, ita et novae legis et spiritalis circumcisionis observantia, in pacis obsequia eluxit. Populus enim, inquit, quem non noveram, servivit mihi, in obauditu auris obaudivit me (Ps. XVII, 29), Prophetae adnuntiaverunt. Quis autem et populus qui Deum ignorabat, nisi noster, qui retro Deum nesciebamus? et quis in auditu auris audiit, nisi nos, qui, relictis idolis, ad Deum conversi sumus? Nam Israel qui Deo fuerat cognitus, quique ab eo in Aegypto exaltatus fuerat, (b) et per Erythraeum pelagum trans-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Adfert Pam. Rhen.
- (2) Judicis filium Rhen. Obert.
- (3) Reprobaverunt me cod. Fuld.
- (4) Ad indignationem provocastis cod. Fuld.
- (5) Novitatem abest a cod. Fuld.
- (6) Populi Obert. Seml.
- (7) Erit Pam.

- (8) Dicerent Obert. Seml.
- (9) Iunctum interrogans abest a Seml. et Obert.
- (10) Lex abest a Rhen et Obert.
- (11) Belli et pristinum, et amulos, et hostem executione cod. Fuld.
- (12) In pacificis actus cod. Divion.

COMMENTARIUS.

ret circumcisio, alii nihilominus praesto erant ritus aequae efficaciae, v.g. fides parentum, sacrificia; alioquin actum esset de salute foeminarum omnium, ac etiam masculorum qui ad diem octavum non pervenissent. Epp.

(a) *Et hostis executionem.* « Executionem, inquit Rhenanus, pro persecutionem; » sicut lib. I adversus Marcionem: « Quid denique adulantius quam delicta non exsequi? » id est non persequi. Et ibidem, paulo ante, « executione mali: » ac postea, « exsecutore delicti, » id est iudice. Pam.

(b) *Et per Erythraeum pelagum,* etc. Disputant multi an mare Erythraeum seu Rubrum colore differat a

mari vicino aut alio quolibet. Quod nonnulli putant, caussasque quas possunt comminiscuntur, propter scilicet coralli abundantiam in fundo adherentis, propter terrae rubrae vicinitatem qua littora complentur, et fluentibus aquis sorbetur suoque colore aquas illas inficit; mitto alias caussas ut non minus his probabiles, atque Erythraeum mare ejusdem coloris cum alio mari puto, locumque ex Q. Curtio adduco, lib. VIII: *Ab Erythro rege inditum est nomen, de mari Erythraeo seu rubro loquitur, propter quod ignari rubere aquas credunt.* Et lib. X, statim ab initio: *Cetera incolis crediderant: inter quae Rubrum mare,*

vectus est (*Exod. XIV, 23*), quique in eremo manna cibatus (*Exod. XVI, 15, sqq.*), quadraginta annis ad instar æternitatis reductus, nec humanis passionibus contaminatus, aut sæculi hujus cibi pastus, sed angelorum panibus (*Ps. LXXVII*) manna cibatus, satisque beneficiis Deo obligatus, Domini et Dei sui oblitus est, dicens ad Aaron: *Fac nobis deos qui nos præcedant: Moyses enim ille, qui nos eiecit de terra Ægypti, dereliquit nos, et quid illi acciderit nescimus* (*Exod. XXXII, 1*). Et ideo nos, qui non populus Dei retro, facti sumus populus ejus, accipiendo novam legem (1) supra dictam, et novam circumcisionem ante prædictam.

CAPUT IV.

Sequitur itaque, ut, quatenus circumcisionis carnalis, (a) et legis veteris abolitio expuncta suis temporibus demonstratur, ita sabbati quoque observatio temporaria (2) fuisse demonstretur. Dicunt enim Judæi quod a primordio sanctificaverit Deus diem septimum, requiescendo in eo ab omnibus operibus suis quæ fecit, et inde etiam Moyses dixisse ad populum: *Mementote diem sabbatorum; sanctificate eum. Omne opus sereile non facietis in eo* (*Exod. XX, 8*), præterquam quod ad animam pertinet. Unde nos intelligimus magis sabbatizare nos ab omni opere servili semper debere, et non tantum septimo quoque die, sed per omne tempus. Ac per hoc querendum nobis quod sabbatum nos Deus vellet custodire. Nam sabbatum æternum, et sabbatum temporale Scripturæ designant. Dicit enim Esaias propheta: *Sabbata vestra odit anima mea*. Et alio loco dicit: *Sabbata mea prophanastis* (*Ezech. XXII, 8*). Unde dignoscimus sabbatum temporale esse humanum, et sabbatum æternum censi divinum, de quo per Esaiam prædicat: *Et erit, inquit, mensis ex mense, et dies de die, et sabbatum de sabbato, et veniet omnis caro adorare in Hierusalem, dicit Dominus* (*Isa. LXVI, 25*). Quod intelligimus adimpletum temporibus Christi, quando omnis caro, id est omnis gens, adorare in Hierusalem venit Deum Patrem, per Jesum Christum Filium ejus, sicut per Prophetam præ-

dictum est: *Ecce proselyti per me ad te ibunt* (*Isa. LII (b)*). Sic igitur ante hoc sabbatum temporale, erat et sabbatum æternum præcostensum et prædictum, quomodo et ante circumcisionem carnalem fuit et spiritalis circumcisio præcostensa. Denique docent, sicuti jam prælocuti sumus, Adam sabbatizasse; aut Abel hostiam Deo sanctam offerentem, sabbati religione placuisse; aut Enoch translatus sabbati cultorem fuisse; aut Noe arce fabricatorem propter diluvium immensum, sabbatum observasse; aut Abraham in observatione sabbati Isaac filium suum obtulisse; aut Melchisedech in suo sacerdotio legem sabbati acceperisse. Sed dicturi sunt Judæi, ex quo hoc præceptum datum est per Moysen, exinde observandum fuisse. Manifestum est itaque, non æternum, nec spiritale, sed temporale fuisse præceptum, quod quandoque cessaret. Denique adeo non in vacatione sabbati, id est diei septimi, hæc solemnitas celebranda est, ut Jesus Nave, eo tempore quo Hiericho civitatem depellebat, præceptum sibi a Deo diceret, uti populo mandaret, ut sacerdotes arcam testamenti Dei septem diebus circumferrent in circuitu civitatis; atque ita septimi diei circuitu peracto, sponte ruerent muri civitatis (*Jos. VI, 4, sqq.*). Quod ita factum est; et finito spatio diei septimi, sicut prædictum erat, ruerunt muri civitatis. Ex quo manifeste ostenditur in numero istorum dierum septem incurrisse diem sabbati: septem enim dies undecumque initium acceperint, sabbati diem secum concludant necesse est, quo die non tantum sacerdotes sint operati, sed et in ore gladii præda facta sit civitas ab omni populo Israel. Nec dubium est opus servile eos operatos, cum prædas belli agerent ex Dei præcepto. Nam et (c) temporibus Machabæorum sabbatis pugnando fortiter fecerunt, (d) et hostes allophylos expugnaverunt, legemque paternam ad pristinum vitæ statum pugnando sabbatis revocaverunt. Nec putem aliam legem eos defendisse, nisi in qua de die sabbatorum meminerant esse præscriptam. Unde manifestum est ad tempus et præsentis causæ necessitatem hujus-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Et addit Rhen. Obert.

(2) Temporalis Rhen. Obert.

COMMENTARIUS.

non a colore undarum, ut plerique crederent, sed ab Erythro rege appellari. LE PR. — Plinius, uti solet, imitatus, qui Erythraem mare nuncupat (*Lib. VI, cap. 25*) quod nos Rubrum dicimus, sicuti Dionysius De situ Orbis. PAM.

CAP. IV. — (a) Legis veteris abolitio expuncta suis temporibus demonstratur. Sequor Rhenani interpretationem, qui idem esse censet ac adimpleta. Expuncta nempe fuit lex vetus, nova superveniente. Est autem metaphora forsitan ducta ab antiquis feneratoribus, qui dissoluta nomina in tabulis ceratis seu diariis verso stylo expungebant. LE PR.

(b) Ecce proselyti per me ad te ibunt. Citat eandem Scripturam lib. III advers. Marc., et paulo latius explicat, nominatim Isaie adscribens, apud quem reperiri juxta Septuaginta interpretes (*cap. LII*) annotarunt quidam, sed ibidem hactenus non reperi. PAM. — Intendebat forte Tertullianus *cap. LV Isa. v. 5: Gentes quæ te non cognoverunt, ad te current*

propter Dominum; vel sane, *cap. LX. Ebd.*

(c) Temporibus Machabæorum. Quandoquidem Machabæorum hic historiam citet in re fidei, non dubium quin illam pro canonica Scriptura cognoverit. Neque enim mirum si in canone Hebræorum libri illi non habeantur; quandoquidem plusquam sæculo post illum ab Esdra editum conscripti sunt. Nam inter Cyrum Darii successorem sub quo Esdras claruit, et Antiochum Epiphanem, sub quo Machabæi, anni intercesserunt ut minimum 180. PAM.

(d) Et hostes allophylos. Ἀλλοφύλοι Græci biblicorum interpretes, inquit B. Hieronymus (*in Isaiæ cap. II*) sunt interpretati, pro Philistini, quæ est hodie gens Palestina: quod ipsum comprobatur, et in editione latina Septuaginta, ex titulo Psalmi LV. Verum hic id refert Tertullianus ad Græcos, contra quos Machabæi dimicabant, eo quod vox græca alienigenas significet in genere. PAM.

moli præcepta valuisse (1), et (2) non ad perpetui A
temporis observationem huiusmodi legem eis Deum
ante dedisse.

CAPUT V.

Sic et sacrificia terrenarum oblationum et spiri-
tualium sacrificiorum prædicata (3) ostendimus. Et
quidem a primordio maioris filii, id est Israel, ter-
renâ fuisse in Cain præstensa sacrificia; et minoris
filii Abel, id est populi nostri, sacrificia diversa de-
monstrata. Namque major natu Cain de fructu terræ
obtulit munera Deo, minor vero filius Abel de fructu
ovium suarum. Respexit Deus in Abel et in munera
ejus, in Cain autem et in munera ejus non respexit. Et
dixit Deus ad Cain: Quare concidit vultus tuus?
nonne si recte quidem offeras, non recte autem divides,
peccasti? quiesce: ad te enim conversio tua, et ipse
tui dominabitur. Et tunc dixit Cain ad Abel fratrem
suum: Eamus in campum. Et abiit cum eo illic, et
interfecit eum. Et tunc dixit Deus ad Cain: Ubi est
Abel frater tuus? Et dixit: Nescio: numquid custos
fratris mei sum ego? Et dixit ei Deus: Vox sanguinis
fratris tui clamat ad me de terra: propter quod, maledicta
terra, quæ aperuit os suum ad excipiendum san-
guinem fratris tui. Genens et tremens eris super terram.
Et dixit Cain ad Dominum: Majus delictum meum,
quam ut revolvitur mihi; et ejicies me hodie a facie
terre, et a facie tua abscondar, et ero gemitus et tre-
mens super terram, et omnis qui me invenerit, occidet
(Gen. IV). Ex hoc igitur duplicia duorum populorum
sacrificia præstensa jam tunc a primordio animad-
vertimus. (a) Denique, cum per Moysen in Levitico
lex sacerdotalis conscriberetur, invenimus præ-
scriptum populo Israeli, ut sacrificia nullo in loco of-
ferrentur Deo quam in terra repositionis, quam
Dominus Deus daturus esset populo Israeli et fratri-
bus eorum: ut, introducto Israel, illic celebrarentur
sacrificia et holocausta tam pro peccatis quam
pro animabus, et nusquam alibi nisi in ter-
ra sancta (4) (Deut. XII). Cur itaque postea per
prophetas prædicat Spiritus futurum ut in omni
terra aut in omni loco offerantur sacrificia Deo, sic-

ut per Malachiam (b) angelum, unum ex duodecim
prophetis dicit: Non recipiam sacrificium de manibus
vestris, quoniam ab oriente sole usque ad occidentem
nomen meum clarificatum est in omnibus gentibus, dicit
Dominus omnipotens. Et in omni loco offeruntur sa-
crificia munda nomini meo (Malach. 1, 10, 11). Item
in Psalmis David dicit: Adferre Deo, patriæ gentium
(Psalm. XCVI, 7). Indubitate quod in omnem terram
exire habebat (Psalm. XVIII, 5) prædicatio Apostolo-
rum. Adferre Deo claritatem et honorem, adferre Deo
sacrificia nominis ejus. Tollite hostias, et introite in
atria ejus (Psalm. XCVI, 8). Namque (c) quod non ter-
renis sacrificiis, sed spiritualibus Deo litandum sit,
ita legimus ut scriptum est: Cor contribulatum et
humiliatum hostia Deo est (Psalm. L, 19). Et alibi: Sa-
crificen Deo sacrificium laudis, et redde Altissimo vota tua
(Psalm. XLIX, 14). Sic itaque sacrificia spiritualia laudis de-
signantur, et cor contribulatum acceptabile sacrificium
Deo demonstratur. Itaque quomodo carnalia sacrificia
reprobatâ intelliguntur, de quibus et Esaias loquitur,
dicens: Quo mihi multitudinem sacrificiorum vestrorum?
dicit Dominus (Isa. 1, 11). ita sacrificia spiritualia ac-
cepta prædicantur, ut Prophetæ annuntiant. (d) Quo-
niam etsi adulteritis, inquit, mihi similes, tantum sup-
plementum, exceraementum mihi est (Ibid). Et adhuc
dicit: Holocaustamenta et sacrificia vestra, et adipem
hircorum, et sanguinem tanrorum nolo: nec si venitis
rideri mihi; quis enim exquisivit hæc de manibus ves-
tris (Ibid. 12)? De spiritualibus vero sacrificiis addit,
dicens: Et in omni loco sacrificia munda offerentur
nomini meo, dicit Dominus.

CAPUT VI.

Igitur, cum manifestum sit et sabbatum temporale
ostensum, et sabbatum æternum prædictum, circum-
cisionem carnalem prædictam, et circumcissionem spi-
ritalem prædicatam, legem quoque temporalem et
legem æternalem denuntiata, sacrificia carnalia et
sacrificia spiritualia præstensa; sequitur, ut præce-
dent tempore datis omnibus istis præ-epitis carnaliter
populo Israel, superveniret tempus quo legis antiquæ
et ceremoniarum veterum præcepta cessarent, et novæ

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Convaluisse Pam. Rhén. Obert.
(2) Ut... dedisset idem.

- (3) Prædicta idem.
(4) Terram sanctam Ven.

COMMENTARIUS.

CAP. V.—(a) Denique cum per Moysen in Levitico. Vel
ex hoc loco patet subinde memoria lapsam Auctorem
in citandis Scripturarum locis, cum hoc præscriptum
nusquam in Levitico reperitur, sed Deuteronomio XII.
Eodem pertinet quod supra, c. 5, dixit: Et ideo sub-
sequens sermo prophetæ, etc. Cum præcedat ea scrip-
tura illam quæ prius citata est, non subsecutur; et
infra: et alibi dicit, cum eodem cap. continueatur. Quod
semel adnotasse sufficit contra sciolos quosdam, qui
nolunt admittre in patribus ἀναρχία καὶ ἀνεπιστολική. PAM.
— In Levitico. A glossemate profecta hæc verba putat
Latinus: sunt enim in Deuteronomio. SEML.

(b) Angelum. Malachias angelus seu nuntius inter-
pretatur. Quod subjunxit, unum ex 12 prophetis, de
minoribus est intelligendum. EOD.

(c) Quod non terrenis sacrificiis, sed spiritualibus Deo
litandum. Hinc illa in Apologetico: Offero optimam et

D majorem hostiam, quam ipse mandavit, orationem de
carne pudicæ, de anima innocentis, de Spiritu Sancto pro-
fectam, etc. Et libello ad Scapulum: Sacrificamus
quomodo præcepit Deus, pura prece. Et lib. de Ora-
tione, ubi de orationibus sacrificiorum, in quibus
accipitur corpus Domini. Et lib. de Juniis: Hæc
erit statio sera, quæ ad vespem jejuniis, pinguiorem
orationem Deo immolat. Cæterum observare est hæc
Tertulliani non per omnia convenire cum illis quæ
apud Irenæum leguntur lib. IV, cap. 33 et 34. RIC.

(d) Quoniam etsi adulteritis, inquit, mihi similes.
Simila sive similitudo est farina et tritico communi
facta. Hebræis simila est כֹּמֶץ Græcis est σιμιδάλις in
versione latina sacrificium habetur in hoc loco, licet
similæ nomen aliis in locis usurpetur, nimirum in
Gen. cap. XVIII, et Lev. cap. II. LE PA.

legis promissio et spiritualium sacrificiorum agnitio, et Novi Testamenti pollicitatio superveniret, fulgente nobis lumine ex alto, qui sedebamus in tenebris et in umbra mortis detinebamur (1) (*Luc. II, 78, 79*). Itaque necessitas nobis incumbit, ut, quoniam prædicatam novam legem a prophetis prædiximus, et non talem (2) qualis jam data esset patribus eorum eo tempore quo eos (a) de terra Ægypti produxit, ostendere et probare debeamus tam legem illam veterem cessasse, quam legem novam promissam nunc operari. Et quidem in primis querendum an expectetur novæ legis lator, et Novi Testamenti hares, et novorum sacrificiorum sacerdos, et novæ circumcisionis purgator, et æterni sabbati cultor, (b) qui legem veterem compescat, et Novum Testamentum statuatur, nova sacrificia offerat, et caeremonias antiquas reprimat, et circumcisionem veterem cum suo sibi sabbato compescat, et novum regnum quod non corrumpatur aduniet. Nam etiam (3) novæ legis lator, sabbati spiritualis cultor, sacrificiorum æternorum antistes, regni æterni æternus dominator, querendum an jam venerit (4), necne. Et si jam venit, serviendum est illi: si necdum venit, sustinendus est, dummodo manifestum sit adventu ejus comprimere (5) legis veteris præcepta, et operari debere novæ legis exordia; et in primis definiendum est non potuisse cessare legem antiquam et prophetas, nisi venisset is qui per eandem legem, et per eosdem prophetas venturus annuntiabatur.

CAPUT VII.

Igitur in isto gradum (6) conferamus, an qui venturus Christus annuntiabatur (7), jam venerit, an venturus adhuc speretur. Quod ipsum ut probari possit, etiam tempora sunt nobis requirenda, quando

venturum Christum prophetæ annuntiaverunt; ut si in ista tempora recognoverimus venisse eum, sine dubio ipsum esse credamus quem venturum prophetæ canebant, in quem nos, gentes scilicet, credituri annuntiabamur: et cum constiterit venisse, indubitate etiam legem novam ab ipso datam esse credamus, et Testamentum Novum in ipso et per ipsum nobis dispositum non diffiteamur. Venturum enim Christum nec Judæos refutare scimus, utpote qui in adventum ejus spem suam porrigant. Nec de isto pluribus querendum, cum retro omnes prophetæ de eo præcinnuerint (8), ut Esaias dicit: (c) *Sic dicit Dominus Deus Christo meo* (9) *Dominio, cujus tenni dexteram, ut exaudiant illum gentes: fortitudines regum distrumpam, aperiam ante illum portas, et civitates non clauduntur illi* (*Isa. XLV, 1, 2*). Quod ipsum adimpletum videmus. (d) Cui enim dexteram tenet pater Deus, nisi Christo filio suo? quem exaudierunt omnes gentes, id est cui omnes gentes crediderunt, cujus et prædicatores Apostoli in psalmis David ostenduntur: *In universa, inquit, terra exiit sonus corum, et usque ad terminos terre verba eorum* (*Psalm. XVIII, 5*). In quem enim alium universæ gentes crediderunt, nisi in Christum qui jam venit? Cui enim et alie gentes crediderunt? (e) *Parthi, Medi, Elamitæ, et qui inhabitant Mesopotamiam, (f) Armeniam, Phrygiam, Cappadociam; et incolentes Pontum, et Asiam, et Pamphyliam; immorantes Ægyptum, et regionem Africæ quæ est trans Cyrenem inhabitantes, Romani* (10) *et incolæ; tunc et in Hierusalem Judæi* (*Act. II, 9, 10*), et cæteræ gentes: ut jam (11) Gentilium varietates, et Maurorum multi fines, Hispaniarum omnes termini, et Galliarum diversæ nationes, et Britannorum inaccessa Romanis loca, Christo vero subdita, et Sarma-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) *Orietur lumen addunt Rhen. Obert.*
 (2) *Eam et non talis Rhen. Seml. eoque non talem Obert.*
 (3) *Hic nam etiam Rhen. Obert. hic inquam novæ Paris.*
 (4) *An nec de Rhen. Obert.*
 (5) *Cum primæ fidem, comprimere Fran. Paris.*
 (6) *Gradu id.*

- (7) *Qui venturus est Christus, jam venerit iid.*
 (8) *Præcaverunt Fran.*
 (9) *Uncto meo Cyro est vera lectio; sed Latini plures s legébant. Seml.*
 (10) *Romani Obert. Seml.*
 (11) *Etiā iidem.*

COMMENTARIUS.

CAP. VI. — (a) *De terra Ægypti produxit.* Pro exiit. Mirum autem qua ratione adversus Judæos argumentatur, ut finem Mosaicæ legis et Evangelicæ adventum demonstraret, quæ veritatem continet ejus adventus figura erat quæ in caeremoniis seu ritibus quibusdam et cultu exteriori continebatur; cum nova iis ritibus non contenta, perfectius aliquid exigit, et spiritum ad Dei contemplationem amoreque attrahat.

LE PA.

(b) *Qui legem veterem compescat.* Id est abroget, et novam subinducat. LE PA.

CAP. VII. — (c) *Sic dicit Dominus Deus.* De erronea hæc lectione, tamen jam olim inveterata, vide annotationes nostras in Cyprianum, lib. I. Testimon. adversus Judæos cap. 21, n. 60. PAM.

(d) *Cui enim dexteram tenet pater.* Alludit haud dubie ad locum Scripturæ præcedentem, sicuti etiam in illo quem exaudierunt omnes gentes. PAM.

(e) *Parthi, Medi, Elamitæ.* Comprobanz Auctor quod jam tunc omnes gentes in Christum crediderant, primum atque verbis Scripturæ de iis, qui, ubi in festo

Pentecostes audierant Apostolos suis quibusque linguis loquentes, ad Christum conversi sunt. Ubi ex instituto videntur conjuncti *Parthi, Medi et Elamitæ*, non *Ælomitæ*, id est *Persæ*, sic ab Elam filio Sem, teste Josepho (*Antiq. lib. I, cap. 7*), nuncupati, eo quod sibi invicem vicini sunt. Aliqui confirmatur Auctoris sententia a Bl Sophronio (*Catal. græc. vir. illustrium, inter opera Hieronymi*), qui B. Thomam apostolum prædicasse dicit Evangelium Christi *Parthis, Medis et Persis*, Carmanis quoque, Ilircanis, Bactris et Magis, Indis denique, apud quos in civitate Calamina martyrium passus sit. PAM.

(f) *Armeniam.* Hujus quidem in Actis Apostolorum provincia non fit mentio: sed jam tum etiam Christi fidem apud eos viguisse, vel inde manifestum est, quod non ita multo post Armenii bellum Maximo tyranno indixerint, antea socii Romanorum, christianæ fidei et religionis ergo, a qua illos ad idololatram revocabatur abducere. Testis est ejus rei Nicéph. *Eccl. Hist. lib. VII, cap. 28.* PAM. — Eandem attestatur Augustinus contra epist. Manichæi. *Africæ* habet et Augustinus, nos *Lybiam.* SEML.

tarum, et Dacorum, et Germanorum (4), et Scytharum, et additarum multarum gentium, et provincialium et insularum multarum nobis ignotarum, et quæ enumerare minus possumus? In quibus omnibus locis Christi nomen, qui jam venit, regnat; utpote ante quem omnium civitatum porte sunt apertæ, et cui nullæ sunt clausæ: ante quem serræ ferreæ sunt comminutæ, et valvæ æreæ sunt apertæ (1) (*Is.* XLV, 1, 2). Quamquam et ista spiritaliter sint intelligenda, quò præcordia singulorum variis modis a diabolo obsesta, fide Christi sint reserata; attamen perspicue sunt adimpleta, utpote in quibus omnibus locis populus nominis Christi inhabitat (2). Quis enim omnibus (3) regnare potuisset, nisi Christus Dei Filius? Qui omnibus in æternum gentibus (4) regnaturus (*Psalm.* XLVI, 2, 9; *LXXXV*, 9; *Is.* II, 4; *XLIX*, 6) nuntiabatur. Nam si Salomon regnavit, sed in finibus Judæ tantum, a Bersabee usque Dan termini ejus regni signantur (5). Si vero Babylonis et Parthis regnavit Darius, (6) non habuit in omnibus gentibus potestatem. Si Ægyptiis Pharaon, vel quisque ei in hereditate regni successit; illic tantum potius est regni sui dominium. Sic (6) Nabuchodonosor cum suis regulis ab India usque Æthiopiam habuit regni sui terminos. Sic Alexander Macedo nunquam Asiam universam et cæteras regiones, posteaquam devicerat, tenuit. Sic Germani adhuc usque limites suos (7) transgredi non sinuntur. Britanni (8) intra Oceani sui ambitum conclusi. Maanorum gens et Getulorum barbaries a Romanis obsidentur, ne regionum (9) suarum fines excedant. Quid de Romanis dicam, qui de legionum suarum præsidis imperium suum muniunt, nec trans istas gentes porrigere vires regni sui possunt? Christi autem regnum et nomen ubique porrigitur, ubique creditur, ab omnibus gentibus supra enumeratis colitur,

A ubique regnat, ubique adoratur, omnibus ubique tribuitur æqualiter; non regis apud illum major gratia; non barbari alienigenæ inferior (10) lætitia, non dignitatum aut natalium cujusquam discreta merita; omnibus æqualis, omnibus rex, omnibus iudex, omnibus Deus et Dominus est. Nec dubites credere quod asseveramus (11), cum videamus fieri.

CAPUT VIII.

Itaque requirenda tempora prædictæ et futuræ civitatis Christi, et passionis ejus, et exterminii civitatis Hierosalem, id est, vastationis ejus. Dicit enim Daniel et civitatem sanctam et sanctum exterminari cum duce venturo, et destrui pinnaculum usque ad interitum. Venturi itaque Christi ducis sunt tempora requirenda, quæ investigabimus in Daniele: quibus computatis, probabimus venisse cum, etiam ex temporibus præscriptis, et ex signis competentibus, et ex operationibus (12) ejus: quæ (13) probamus (14) ex consequentibus quæ post adventum ejus futura adnuntiabantur, ut tam adimpleta omnia quam prospecta (15) credamus. Sic igitur de eo Daniel prædicavit, ut et quando et quo in tempore gentes esset liberaturus, ostenderet, et quoniam post passionem Christi ista civitas exterminari haberet. Dicit enim sic: *In primo anno sub Dario filio Assueri ex semine Medorum, qui regnavit super regnum Chaldaeorum, ego Daniel intellexi in libris numerum annorum. Et adhuc me loquente in oratione, ecce vir Gabriel, quem vidi in visione in principio, volans, et tetigit me, quasi hora sacrificii vespertini, et intelligere fecit me, et locutus est mecum, et dixit: « Daniel, nunc exivi imbuiere te intelligentia, in principio obsecrationis (16) tuæ exivit sermo. Et ego veni ut annuntiem tibi, quia vir desideriorum tu es, et cogita in verbo, et intellige in visione. » (c) Septuaginta hebdomadæ breviate sunt super plebem tuam,*

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Ruptæ Jui.
- (2) Christiani habitet Paris.
- (3) Gentibus addunt Rhen. Oberi.
- (4) Gentibus abest a Rhen. et Oberi.
- (5) Non habuit potestatem ulterius, ultra fines regni sui non habuit in Rhen. Oberi.
- (6) Si idem.
- (7) Suos abest a Rhen. et Oberi.
- (8) Britanniæ... conclusæ sunt Rhen. Oberih.

- (9) Religionum Rhen.
- (10) Imperiosi Oberih. Seml.
- (11) Asseveras Rhen.
- (12) Operibus Par.
- (13) Quin probabimus Jui.
- (14) Et add. Rhen.
- (15) Perspecta Rhen.
- (16) Observationes Rhen. Oberih.

COMMENTARIUS.

(a) Germanos et Irenæus nominat; incertum quo d jure. Seml.

(b) Termini regni ejus signantur. III Reg. IV, 21, legimus: Salomon autem erat in ditione sua, habens omnia regna a flumine terræ Philistinum usque ad terram Ægypti. Et II Paralip. IX, 26: Exercit etiam (Salomon) potestatem super cunctos reges a flumine Euphrate usque ad terram Philistinorum, et usque ad terminos Ægypti. Fortassis terminos imperii Salomonis legit Auctor in III Reg. IV, 25, qui sic habet: habitabatque Juda et Israel absque timore ullo, unusquisque sub vite sua et sub fide sua, a Dan usque Bersabee, cunctis diebus Salomonis. Edd.

CAP. VIII.—(c) Septuaginta hebdomadæ breviate sunt super plebem tuam, etc. Illustris locus adversus Judæos ad probandum Messie adventum, qui locus habetur Danielis IX, et vulgo in hanc rem adducitur a theologis. Conformis huic loco alter e Geneseos cap. XLIX; hoc est celebre vaticinium Jacobi patriarchæ.

Non auferetur sceptrum de Juda, et dux de femore ejus, donec veniat qui mittendus est. In hebræis codicibus est donec veniat shilo. At Shilo est Messias; quod demonstratur adversus Judæos haud difficile, cum illud testentur veteres Judæi. Triplex etiam paraphrasis Chaldaica, Onkeli, Jonathanis et Hierosolymitana pro Shilo habet rex Messias. In libro etiam perveltuto et magnæ auctoritatis qui Bereschitrabla dicitur, בְּרֵשִׁית שִׁלֹה; hoc est shilo est rex Messias. E recentioribus idem sentiunt R. Selomoh, R. Kimchi, et R. Bechai: unde facile ex hoc loco fatuitatis suæ et pervaciis impietatis convincuntur hodieque Judæi. In græco vero contextu habetur: ὅτι ἀδελφεὶς ἐξ Ἰούδα τὸς ἀδελφῶν ὁ ἀντιχριστός: non deficiet imperator ex Juda, donec veniat cui repositum est; id est, ut interpretatur S. Epiphanius, cui repositum est ut sit Christus; heresi mirum Herodianorum, qui ideo ita dicti, quod Herodem Christum esse profiterentur. Le Pr.

et super civitatem sanctam, quoadusque inveteretur delictum, et signentur peccata, et exorentur injustitiæ, et inducatur justitia æterna, ut et (1) signetur visio et prophetes, et ut ungatur Sanctus sanctorum. Et scies, et perspicies et intelliges a projectione sermonis, integrando et reedificando Hierusalem usque ad Christum ducem, hebdomadas septem et dimidiam, et septuaginta duas et dimidiam: et convertet, et ædificabitur in lætitiā, et convallationem, et innovabuntur tempora: et post hebdomadas has septuaginta duas, et exterminabitur unctio, et non erit: et civitatem et sanctum exterminabit cum ducē adveniente, et concidentur quomodo in cataclysmo usque ad finem belli, quod concidetur usque ad interitum. Et confirmabit testamentum in (2) multis. Hebdomada una et dimidia hebdomadis, auferetur menum sacrificium et libatio, et in sancto excretatio vastationis, et usque ad finem temporis consummatio dabitur super hac vastatione. Animadvertamus igitur terminum, quomodo in vero prædixit (3) septuaginta hebdomadas futuras, in quibus si receperint eum, ædificabitur in latitudinem et in longitudinem, et innovabuntur tempora. Providens autem Deus quid esset futurum, et quoniam non tantum non recipient eum, verum et insequentur, et tradent eum morti, et recapitulavit, et dixit: In sexaginta duabus hebdomadibus nasci illum et ungi Sanctum sanctorum; hebdomadas autem vii et dimidia eum impleantur, pati habere, et civitatem exterminari post unam et dimidiam hebdomadam, quo scilicet (4) tempore septem et dimidia hebdomadæ completæ sunt. Dicit enim sic: Et civitatem et sanctum exterminari cum ducē venturo, et concidentur sicut in cataclysmo, et destruet pinnaculum usque ad interitum. (a) Unde igitur ostendimus (5) quoniam venit Christus intra LXII, et dimidiam hebdomadas? Numerabimus autem a primo anno Darii, quomodo (6)

A in ipso tempore ostenditur Danieli visio ipsa. Dicit enim: Et intellige, et conjice ad perfectionem (7) sermonis respondente (8) me tibi hæc. Unde a primo anno Darii debemus computare, quando hanc visionem vidit Daniel. Videamus igitur anni quomodo (9) impleantur usque ad adventum Christi. Darius enim regnavit annis xix; Artaxerxes regnavit annis xl: deinde rex Ochus, qui et Cyrus, regnavit annis xxiv; Argus (b) anno uno; alius Darius, qui et Melas nominatus est, annis xii; (c) Alexander Macedo annis duodecim. Deinde post Alexandrum, qui et Medis et Persis regnarat, quos revicerat (10), et in Alexandria regnum suum firmaverat, quando et nomine suo eam appellavit. Postea (11) regnavit illic in Alexandria Soter annis xxxv; cui succedens Philadelphus, regnavit annis triginta novem (d). Huic succedit Evergetes, annis xiv; deinde Philopator annis xvii; post hunc Epiphanes annis xxiv; item alius Evergetes, annis xxx, Soter annis xxxviii, Ptolemæus annis xxxviii, Cleopatra annis xx, mensibus vi. Item adhuc Cleopatra conregnavit Augusto annis xiii, post Cleopatram Augustus aliis annis xliii. Nam omnes anni imperii Augusti, fuerint anni lvi. Videmus autem quoniam quadragésimo et primo anno imperii Augusti (e), quo (12) post mortem Cleopatæ imperavit, nascitur Christus. Et supervixit idem Augustus, ex quo nascitur Christus, annis xv. (f) Et erunt reliqua tempora annorum in diem nativitatis Christi anni xli. Efficiuntur autem anni cccxxxvii, menses vi. Unde adimplentur LXII hebdomadæ et dimidia, quæ efficiunt annos cccxxxvii, menses vi, in diem nativitatis Christi. Et manifestata est justitia æterna, et natus est Sanctus sanctorum, id est Christus; et signata est visio et prophetia, et dimissa sunt peccata, quæ per fidem nominis Christi, omnibus in eum credentibus remittuntur (13).

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Et ut fidem.
- (2) In abest Fran.
- (3) In verbo quas dixit Rhen. Oberth.
- (4) Tempore omitt. Pam.
- (5) Ostendimus alii habent.
- (6) Quoniam cod. Divion. et Hieron. in Dem. IX.
- (7) A projectione Rhen. Oberth. A prophetatione sermonis hujusmodi a primo, etc. cod. Divion. A prophetatione

- sermonis hujusmodi a primo, etc. cod. Divion. A prophetatione legitur et apud Hieron.
- (8) Respondere fid.
- (9) Quoniam Fran.
- (10) Devicerat Hieron. Jun.
- (11) Postea abest a Ven.
- (12) Qui Hieron.
- (13) Tribuantur Rhen.

COMMENTARIUS.

(a) Unde igitur ostendimus quoniam venit Christus intra septuagesimum et dimidiam hebdom. Auctor Quæst. ex vet. Test. quæ adjectæ sunt Tom. IV Operum Augustini: A tempore primi anni Darii regis Persarum usque ad nativitatem et passionem Domini, et et exiditum Hierusalem quod factum est per Vespasianum imperii romani principem, impletæ sunt hebdomadæ septuaginta, quæ sunt anni cccxc, qui computus per regna et per successiones imperii manifestus est, quomodo a Tertulliano computatum invenitur in libro quem scripsit adversus Judæos: quod ne ad injuriam ejus proficeret, quia bene computavit prætermisimus. Et quis ambigit de hoc numero, cum trecenti circiter anni nunc super hunc numerum inveniantur? Ex quibus verbis colligitur ætas hujus scriptoris aliquanto superior Augustino. Ric.

(b) Argus anno uno. Ab Eusebio nuncupatur iste Arses, a Sulpicio Arse, cui interim ab illis aut 4 aut 5 anni tribuuntur, Dario 6 duntaxat. Pam.

(c) Alexander Macedo, annis duodecim. Ita hæud dubie legendum ex B. Hieronymo (in II cap. Danielis),

Beroso, et Sulpicio Severo (Hist. sacræ, lib. II), et Glossa ordinaria pro eo quod antea, et hic et apud Pomærium decem. Et possunt concordari cum Eusebio anni sex duntaxat, quia ille successor Ptolemæo Lago [qui hic et Josepho Antiq. lib. XII, cap. 4 Soter vocatur], tribuit Annos 40, auctor vero duntaxat 35, ita ut solum in uno anno differant. Pam.

(d) Regnavit annis xxxix. Hieron. Cui successit Philadelphus regnans ann. triginta octo. Ric.

(e) Videmus autem quoniam xl et i anno Augusti. Citatur hic locus in Eusebio Chronicis, examinaturque Animadversione Jos. Scaligeri ad num. mxxv. Irenæus, lib. cap. 25. Circa primum, et quadragésimum annum Augusti imperii. Ric.

(f) Et erunt reliqua tempora annor. in diem nativitatis Christi. In Fuldensi legitur. In diem nativitatis Christi annum xli, post mortem Cleopatæ xx et vii. Augusto, efficiuntur anni cccxxx et vii, menses v, in diem nativit. Apud Hieronymum vero enunciatum: Et erunt reliqua tempora annorum in diem nativitatis Christi, in annum Augusti quadragésimum primum post

mus David, (a) non pusillum vobis certamen cum hominibus, quoniam Deus præstat certamen: propter hoc ipse Deus dabit vobis signum: (b) Ecce virgo concipiet in utero et pariet filium, et vocabitis nomen ejus Emmanuel, quod interpretatur Nobiscum Deus. Butyrum et mel manducabit. Quoniam, priusquam cognoscat infans vocare patrem aut matrem, accipiet virtutem Damasci, et spolia Samaritarum adversus regem Assyriorum. (Isa. VII, 13-16). Itaque dicunt Judæi: Provoceamus istam prædicationem Esaiæ, et faciamus comparationem, an Christo qui jam venit, competat illi primo nomen quod Esaias prædicavit, et insignia ejus quæ de eo nuntiavit. Equidem Esaias prædicat eum Emmanuelem vocari oportere, debinc virtutem sumpturum Damasci et spolia Samaritarum adversus regem Assyriorum. Porro, inquit, iste qui venit, neque sub ejusmodi nomine est editus, neque re bellica functus. At nos e contrario admonendos eos existimavimus, uti coherentia quæque hujus capituli recognoscant: subjuncta est enim et interpretatio Emmanuel, Nobiscum Deus, uti non solum sonum nominis species (1), sed et sensum. Sonus enim hebraicus, quod est Emmanuel, suæ gentis est; sensus autem ejus, quod est Deus nobiscum, ex interpretatione communis est (c). Quæro (2) ergo an ista vox, Nobiscum Deus, quod est Emmanuel, exinde quo Christus inluxit, agitur in Christo? Et puto, ex toto non negabis. Nam qui ex Judaismo credunt Christo, ex quo in eum credunt, Emmanuel cum volent dicere, nobiscum Deum esse significant. Atque ita constat jam venisse illum qui prædicabatur Emmanuel, quia quod significat Emmanuel, venit, id est Nobiscum Deus. Æque et sono nominis indu-

A cuntur, cum virtutem Damasci, et spolia Samaritarum adversus regem Assyriorum, sic accipiunt, quasi bellatorem portendant Christum, non animadvertentes quid Scriptura præmittat: Quoniam priusquam cognoscat puer vocare patrem aut matrem, accipiet virtutem Damasci et spolia Samaritarum adversus regem Assyriorum. Ante est enim inspicias (3) a-tatis demonstrationem, an virum jam Christum exhibere ista ætas possit, nedum imperatorem; scilicet vagitu ad arma esset convocaturus infans; et signum belli, non tuba, (d) sed crepitacillo daturus; nec ex equo vel de muro, sed de nutricis et gerulæ suæ dorso sive collo hostem destinaturus; atque ita Damascum et Samariam pro mammis subacturnis. Aliud est, si penes vos infantes in prælium erumpunt, credo ad solem (4) (e) unci prius, dehinc pannis armati, et butyro stipendiati, qui ante norint lanceare quam lancinare. (f) Enim vero si nusquam hoc natura concedit, (g) ante militare quam virum facere, ante virtutem Damasci sumere quam patrem nosse, sequitur ut ligurate pronuntiatum videatur. Sed et virginem, inquit, parere natura non patitur, et tamen credendum est propheta. Et merito. Præstruxit enim fidem incredibili rei, dicendo quod signum esset futurum. Propterea, inquit, dabitur vobis signum: Ecce virgo concipiet in utero et pariet filium. Signum autem a Deo, nisi novitas aliqua monstruosa fuisset, signum non videretur. (h) Denique, si quando ad deificandos aliquos ab hac divina prædicatione, vel convertere singulos simplices quosque gestitis, mentiri audetis, quasi non virginem, sed juvenculam concepturam et parituram Scriptura contineat; hinc quoque revincimini, quod nihil signi videri possit res quotidiana, ju-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Expectes Rhen. Oberth.

(2) Quare Seml.

(3) Enim. Inspeciamus Jun.

(4) Solium Jun. Seml. Oberth.

COMMENTARIUS.

conformat; si modo liber hic sit B. Cypriani. LE PA. — Octavo kal. april. hinc in primis confirmatur eorum patrum sententia, qui eodem die, nempe vii kal. april., passum scribunt Christum, quo B. Virgini annuntiatum: deinde Latinorum omnium conformis expositio Evangelistarum trium, Matth. XXVI, Marc. XIV, Luc. XXII, quod xiv luna, primo asyriorum die, jam vesperi incipiente, celebravit pascha Christus cum discipulis. PAM.

CAP. IX. — (a) Non pusillum vobis certamen. Esaiæ locus est cap. 7: verum, ut hæc interpretatio latina conveniat græcis, atque etiam Vulgatæ scripturæ, legendum: Nam pusillum vobis certamen cum hominibus? dein sequatur: Quoniam Deus præstat certamen; hoc est, qui etiam adversus Deum certamen certatis, etiam Deo molesti estis. Symmachus dixit: Non sufficit vobis molestiam exhibere hominibus: quoniam molesti estis etiam Deo meo. Septuaginta xxi πῶς xύριος πᾶσι πληγὰς ἀποδόν. Auctor interpretationis quam secuti sunt Septimius et Cyprianus, legisse videtur in græcis: xxi πῶς xύριος πᾶσι πληγὰς ἀποδόν. RIC.

(b) Ecce virgo concipiet. In græca versione corrupta est ἡ ἀνὴρ, adolescentula, non, παρθένος, virgo, ut in versione Septuaginta virorum. In Hebræo discrimen est aliqnod, de quo B. Hieronymus in Quæst. hebr. LE PA. — Sic constanter ubique Tertullianus, tum paulo post, et loco citato, tum etiam lib. de Carne Christi; quare addimus, in utero, maxime cum legatur etiam a

B. Cypriano utroque loco mox citato, de quo latius ibidem in adnot. nostris ad Ep. 6, num. 16, et lib. Adversus Jud. PAM.

(c) Sensus autem ejus, quod est Deus nobiscum, etc. Verba hæc, teste Semler, in Paterniensi codice ad marginem sunt adscripta, sed sic ut viderentur referenda in contextum: ea tamen expunxit Semler, etsi invenerit apud Pam., Rhen. et Rigalt. EDD.

D (d) Sed crepitacillo daturus. Crepitacillum ex Indicis puerilibus est, forma diminutiva, a crepitaculo deductum, sicut a speculo specillum. Apæ vero diminutivo utilis, de infans loquens. RAZ.

(e) Ad solem. Solium magis aridit Seml., qui totus interpretatur: vas in quo sedentes ungebantur. EDD.

(f) Ante lanceare quam lancinare. Infantes dentitione exasperati, mammas inter sugendum lancinant. RIC.

(g) Ante militare quam virum facere. Ante pubertatem vix legitur miles: et natura virum facit, cum puberem demonstrat. Eandem sententiam Tertullianus lib. III, adversus Marcionem, sic edidit: Nusquam hoc natura concedit, ante militari quam vivere. Nempe infantem viam virum facit. RIC.

(h) Denique si quando ad deificandos aliquos. Brevis et expeditus adversus Marcionem III: Denique et Judæi, si quando ad nos deificandos mentiri audent, quasi non virginem, etc. RIC.

(Vingt.)

TERTULLIANI II.

vencule scilicet pręgnatus et parius. In signum ergo nobis posita virgo mater merito creditur, infans vero bellator non æque. Non enim (1) et hic signi ratio versatur, (2) sed signo nativitatıs novę adscripto, exinde post signum alius jam ordo infantis edicitur, mel et butyrum manducaturi. Nec hoc utique in signum est, (3) et hoc enim infantie est; sed accepturum virtutem Damasci, et spolia Samarię adversus regem Assyriorum, hoc est mirabile signum. Servate modum ætatis, et querite sensum prædicationis: immo reddite veritati, quę credere non vultis, et tam intelligitur prophetia, quam (a) renuntiat (4) expuncta. Accepit Christus infans virtutem Damasci et spolia Samarię. (b) Maneant enim orientales illi Magi, (c) infantiam Christi recentem (5) auro et thure (6) munerantes, et acceperit (7) infans (d) virtutem Damasci sine prælio et armis. Nam, præter quod omnibus notum est, Orientis virtutem, id est vires, (8) auro et odoribus pollere solitam, certum est (9), et ex divinis Scripturis, virtutem quoque cæterarum gentium aurum constituere; sicut per Zachariam dicit: *Et Judas pertendet Hierusalem* (10), et congregabit omnem valentiam populorum per circuitum, aurum et argentum (Zach. XIV, 14). Nam de hoc auri munere etiam David disit: *Eidabitur illi de auro Arabiæ* (Psal. LXXI, 15). Et iterum: *Reges Arabum et Saba munera afferent illi* (Ibid. 70) (e). Nam et Magos reges fere habuit Oriens, et Damascus Arabiæ retro deputabatur, antequam transcripta esset in Syrophœnicem ex distinctione Syriarum, cujus tunc virtutem Christus accepit, accipiendo insignia ejus, aurum scilicet et odores: spolia autem Samarię, ipsos magos, qui cum illum cognovissent et muneribus ho-

norassent, et genu posito adorassent, quasi dominum (11) et regem sub testimonio indicis et ducis (12) stellę spolia sunt facti Samarię, id est idololatrię, credentes videlicet in Christum. Idololatriam enim Samarię nomine notavit, ut ignominiosę ob idololatriam, quę desciverat tunc a Deo sub rege Hieroboam. (f) Nec hoc enim novum Scripturis divinis, figurate uti translatione nominum ex comparatione criminum: nam et archontas Sodomorum (Is., I, 10) appellat archontas vestros, et populum vestrum populum Gomorrhę (Ibid.) vocat; cum jam olim essent civitates istę extinctę. Et alibi per prophetam ad populum Israel: *Pater, inquit, tuus Amorrhęus, et mater tua Cethea* (Eze. XVI, 3); quorum ex genere procreati non sunt, sed ob consimilem impietatem; quos aliquando etiam filios suos dixerat per Isaiam Prophetam: *Filios generari et exaltari* (Is., I, 2). (g) Sic et *Ægyptus* (Is., XIX, 1) nonnumquam totus orbis intelligitur apud illum, superstitutionis et maledictionis elogio. (h) Sic et *Babylon* (Apoc., XVII, 5) apud Joannem nostrum, Romanę urbis figura est, proinde et magnę, et regno superbię, et sanctorum debellatrici. Hoc itaque modo magos quoque Samaritanorum appellatione titulavit, et despoliatos, quod habuerant cum Samaritis, ut diximus, idololatriam. Adversus regem autem Assyriorum, adversus diabolum, qui ad hoc se regnare putat, si sanctos a religione Dei deturbat. Adjuvabitur autem hæc nostra interpretatio, dum et alibi bellatorem Christum Scripturę designant ob armorum quorundam vocabula et ejusmodi verba. Sed ex reliquorum sensuum comparatione convincitur Judæi: *Accingere*, inquit David, *ensem supra femur* (Psal. XLIV, 4). Sed quid supra legis de

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Non æque? et hic *Rhen. Oberth.*
- (2) Versatur. Sed *idem.*
- (3) Et hoc utique in signum infantie est *Par. Pro utique legit Pam. utriusque.* Nec hoc utique in signum est, infantia est *Oberth. Seml.*
- (4) Prophetia renuntiat, quā creditur expuncta *Oberth. Rhen. Tum... quom Jun.*
- (5) Ut regem *Pam. Rhen. Oberth.*

- (6) Et myrrha *idem.*
- (7) Accepit *idem.*
- (8) Id est vires *abest a cod. Wouw.*
- (9) Certe est creatori *Pam. Rhen. Oberth.* Creatoris *Fran. videtur ex corde est ortum. Seml.*
- (10) Præteridit Israel *Rhen. Oberth.*
- (11) Deum *Fran.*
- (12) Judicis et indicis *Rhen. Oberth.*

COMMENTARIUS.

- (a) *Renuntiat expuncta.* Hoc est, eventu adimplenda. *Ric.*
- (b) *Maneant enim Orientales Magi.* Maneant, pro expectent. Quo significatu Terentius Phorm. mansurus patrem dixit. *Pam.*
- (c) *Infantiam Christi recentem auro et thure munerantes.* Hanc scripturam omnibus aliis prætuli, auctoris menti convenientissimam, atque ipsi etiam usurpatam, libro mi adversus Marcionem: *Maneant enim, inquit, Orientales illi Magi in infantia Christum recentem auro et thure munerantes.* *Ric.*
- (d) *Virtutem Damasci.* Mox dicit *virtutem Orientis*, id est abundantiam et vires. Servius ad illa Virgilii *Æn. XII, movet arma leo*: vires suas experitur, nam arma sunt uniuscujusque rei possibilitas. Sic Columella, principio lib. 7, dixit honorem Arcadię, asellos, quę maxime commendantur Arcadię. *Ric.*
- (e) *Nam et magos reges fere habuit Oriens.* Ex hoc loco inferri non potest Persarum reges magos fuisse, verum fere magos: cum enim magorum præceptis imbuerentur, aliquid inde retinebant. Qui magi apud Persas dicebantur, ii erant regum pædagogi; testis Tull.

lib. III de Nat. Deor. et Apul. in Apol. atque eodem Apulejo, Magus idem ac sacerdos lingua Persica. *LE Pa.*

(f) *Nec hoc enim novum divinis Scripturis.* Libro adversus Marcionem III: *Nec hoc enim novum Creatori figurate uti translatione.* *Ric.*

(g) *Sic et Ægyptus nonnumquam totus orbis intelligitur.* Alludit fortasse ad Isaie cap. 19, in quo cum pleraque ad Ægyptum pertineant, quedam tamen non solum veteres, sed et Judæi interpretantur de mundo Ægyptiis tenebris involuto, et nominatim illud de Ecclesia per totum mundum dispersa: *In illa die erit altare Domini in medio terra Ægypti.* *Pam.*

(h) *Sic et Babylon.* Expungenda quę ad marginem adscripta fuit annotatione *Babylon Rom.*; quod haud dubie ab hostibus Romanę Ecclesię addita sit; quippe cum hunc locum contra eam detorquere non verentur, qui tamen non de Ecclesia, sed urbe Roma agit, eaque eo tempore quo sanctorum debellatrix in Christianos persecutionem movebat, per suos antistites seu idolorum pontifices. *Pam.*

Christo (1)? *Tempestivus decore super filios hominum; effusa est gratia in labiis tuis* (Ibid., 3). Valde autem absurdum est, si quem ab bellum ense cingebat, ei de tempestivitate decoris et laborum gratia blandiebatur, de quo subjungens, dicebat: *Extende, et prospera, et regna* (2) (Ibid., 5). Et adjecit: *Propter lenitatem et justitiam tuam* (Ibid.). (a) Quis enim ense operabitur (3), et non contraria lenitati et justitiæ exercet? id est dolum et asperitatem et injustitiam, propria scilicet negotia praeliorum. Videamus ergo an alius sit ensis ille, cujus est alius actus (6), id (4) est Dei sermo divinus, his acutus (5) (Hebr., IV, 12) duobus testamentis, legis antiquæ et legis novæ, acutus sapientiæ suæ equitate, reddens unicuique secundum actum suum. Licuit (6) ergo et Christo Dei in Psalmis sine bellicis rebus ense sermonis Dei præcingi figurato, cui prædicta tempestivitas congruat cum gratia laborum, quem tunc cingebatur super femur apud David, quando venturus in terras ex Dei patris decreto nuntiabatur: *Et deducet, inquit, te magnitudo dexteræ tuæ* (Psal., XLIV, 5), virtus scilicet gratiæ spiritalis, de qua Christi agnitione deducitur: *Sagittæ tuæ, inquit, acutæ* (Ibid., 6), per voluntaria utique (7) Dei præcepta, minantes: (c) traductionem uniuscujusque cordis, compungentes et transigentes (8) conscientiam quamque (9). *Populi sub te cadent*, utique adorantes. Sic bellipotens et armiger Christus est, sic recipiet (10) spolia, non solius Samariæ, verum et omnium gentium. Agnosce et spolia figurata cujus et arma allegorica didicisti.

Atque ita in tantum Christus (11) qui venit (12), non fuit bellator, quia non talis ab Esia prædicabatur. Sed si Christus, inquit, qui venturus creditur, non Jesus dicitur (13), quare is qui venit, Jesus Christus appellatur? Constabit autem utrumque nomen in Christo Dei, in quo invenitur etiam Jesus appellatus. Disce erroris tui morem. Dum Moysi successor destinaretur Auses filius Nave, transfertur certe (14) de pristino nomine, et incipit vocari Jesus (d). Certe, inquit (15). Hæc prius dicimus figuram futuri fuisse. Nam quia Jesus Christus secundum populum, quod sumus nos, nationes in sæculi deserto (16) commemorantes antea, introducturus esset in terram repositionis, melle et lacte manantem, id est in vitam æternæ possessionem (17), qua nihil dulcius: idque (18) non per Moysen, id est, non per legis disciplinam, sed per Jesum, id est per novæ legis gratiam, provenire habebat circumcisis nobis petrina acie, id est Christi præceptis, *petra enim Christus* (1 Cor., X, 4) multis modis et figuris prædicatus est: ideo is vir qui in hujus sacramenti imaginem parabatur, etiam nominis Domini inauguratus est figura, ut Jesus nominaretur. Nam qui ad Moysen loquebatur, ipse erat Dei filius, qui et semper videbatur (e). Deum enim patrem nemo vidit unquam, et vixit (Exod., XXXIII, 20): et ideo constat ipsum Dei filium Moysi esse locutum, et dixisse ad populum: (f) *Ecce ego mitto angelum meum ante faciem tuam*, id est populi, *qui te custodiat in itinere, et introducat in terram quam præparavi tibi; intende illi,*

LECTIONES VARIANTES.

- (1) *ἡμετέρας τῆς χάριτος* add. Oberth. Seml.
- (2) Et prosperare, prospera et regna Fran. Et prosperare et regna Jun.
- (3) Quis ense accingetur? Rhen. Oberth.
- (4) Is Jun.
- (5) Ut addunt Rhen. Oberth.
- (6) Libet Ibidem.
- (7) Ubique Ibidem.
- (8) Et compungentis et transigentis Rhen.
- (9) Conscientiam. Namque populi Rhen. Oberth.
- (10) Accipiet Pam. Rhen. Oberth.

- (11) Erat addit. Jun.
- (12) Inquantum Lat.
- (13) Est Oberth. Seml. Non etiam Jesus a Judæis creditur Seml.
- (14) Morem, dum... destinaretur Auses filius Nave, transfertur certe Oberth. Seml.
- (15) Inquis, hæc Oberth.
- (16) In sæculo, in deserto Oberth. Seml. In sæculo deserto Par.
- (17) Repromissione Seml.
- (18) In quam Rhen. Oberth. Id quod cod. Woun.

COMMENTARIUS.

(a) *Quis enim ense operabitur, et non contraria lenitati et justitiæ exercet?* Tertulliani scripta vix indulgent militiam Christianis. Libro de Patientia, Domini patientiam dicit in Malcho vulneratam fuisse; itaque Domini gladii opera maledixisse in posterum. Et lib. de Corona, gladium nec Dominicæ defensioni necessarium fuisse. Et generaliter lib. de Idololatria: *«Quomodo, inquit, etiam in pace militabit sine gladio, quem Dominus abstulit?»* Ric.—Christianis omnibus ubique militia interdixit auctor, quod ante me observatum. B. Hieronymus ad Gerontium: *«Illo tempore bellatoribus dicebatur: Accingere gladio super femur tuum, potentissime; modo audis Petrus: Conde gladium tuum in vaginam.»* Et si vero multi Christianorum, multi martyres exercituum imperatores fuerint, illud tamen improbatur vetustissimo doctore, atque etiam aliis. M. Aurelius imperator epistola quam ad senatum ex Germania scripsit pro Christianis, ait bellare eis esse velitum, *ὅτι οὐκ ἔστιν αἰὲν τὸ πολεμεῖν τοῖς ἐκείνοις, διὰ τὴν ἡσθεῖαν, ἐν πολεμῶνι κτλ.* quoniam istud illis contrarium propter Deum, quem gerunt in pectore: habetur hæc epistola apud Justinum martyrem post Apolog. II. Rationem aliam non possum afferre, quam militiam tunc temporis, ut plurimum gentiliū ritibus et impietatibus fuisse addictam et

scelerum officium. Martyres vero et Christiani, qui in armis floruerunt, ab illo cæno immunes evaserunt.

Le Pa.

(b) *Id est Dei sermo divinus.* Loco sapissime citato interserit ipsam scripturam Apocalypsis apostoli Joannis, ad quam hic alludit (Apocal. I). Juxta quem etiam omnia voce, ut superflua, legimus, *his acutus duobus testamentis.* Le Pa.

(c) *Traductionem cordis.* Significat vim gratiæ spiritalis, quæ divinarum præceptorum sagittis conscientiam fidelis cujusque transadigit. Ric.

(d) *Et incipit vocari Jesus.* Ita ex Mss.... Alludit autem ad id quod habetur Num. XIII, 17: *Vocavitque (Moyses) Osee, filium Nuu, Josue....* quod transtulit B. Augustinus (ex græca versione) lib. XVI contra Faustum, cap. XIX: *Et cognominavit Moyses Ausen, filium Nave, Jesum.* Pam.

(e) *Qui et semper videbatur.* Videtur hoc pertinere etiam ad errores Tertulliani, quasi senserit idem quod Maximinus Ariani, *filium Dei semper visum esse hominibus*, contra quem late disputat B. August. lib. III, cap. 26. Porro, quod sequitur, *Deum enim patrem nemo vidit unquam et vixit*, similiter etiam prorsus lib. ad Praxeam. Pam.

(f) *Ecce ego mitto angelum.* Adjecimus ego ex Mss.

est, cornua extremitates (1) vocantur: (a) unicornis autem media stipitis palus. Hac denique virtute crucis, et hoc more cornutus, universas gentes et nunc ventitat per fidem, auferens a terra in cœlum, et tunc ventilabit per iudicium, deficiens (2) de cœlo in terram. Idem erit et alibi taurus apud eandem Scripturam, cum Jacob in Simeonem et Levi porroxit benedictionem, de Scribis et Phariseis prophetat; ex illis enim deducitur census illorum. Interpretatur enim spiritaliter sic: (b) Simeon et Levi perfecerunt iniquitatem ex sua secta, qua scilicet Christum sunt persecuti. In concilium eorum ne venerit anima mea, et in stationem eorum ne incubuerint jecora (3) mea: quoniam indignatione sua interfecerunt homines, id est, prophetas; et in concupiscentia sua subnervaverunt taurum (Gen. XLIX, 6), id est Christum, quem post necem prophetarum interfecerunt, et nervos ejus suffigendo clavis desæviverunt. Cœterum vanum, si post homicidium jam ab eis commissum, alienius bovis (4) ipsis exprobrat carnificinam. Jam vero Moyses, quid utique tunc tantum cum Jesus adversus Amalec præliabatur, (c) expansis manibus orabat residens (Exod. XVII, 11); quando in rebus tam attonitis magis utique genibus positus, et manibus cadentibus

A pectus, et (d) facie humi volutata, orationem commendare debuisset? nisi quia illic ubi nomen Jesu dimicabat, dimicaturi quandoque adversus diabolum, crucis habitus quoque erat necessarius, per quam Jesus victoriam esset relatūrus. Idem rursus Moyses post interdictam omnis rei similitudinem, cur æneum serpentem ligno impositum, pendentis habitu in spectaculum Israeli salutare proposuit, eo tempore quo a serpentibus post idololatriam exterminabantur (Num. XXI, 9), nisi quod hic Dominicam eracem intentabat, qua serpens diabolus publicator (5), et læso cuique ab ejusmodi colubris, id est angelis ejus, a delictorum peccantia ad Christi crucis sacramenta intento, salus efficiebatur. Nam qui in illam tunc respiciebat, a morsu serpentium liberabatur. Age nunc, si legisti penes prophetam in Psalmis; Deus regnavit a ligno (Ps. XCV, 40) (e), expecto quid intelligas, ne forte lignarium aliquem regem significari putes, et non Christum, qui exinde a passione Christi (6) superata morte regnavit. Proinde et Esaias: Quoniam puer, inquit, natus est nobis, et datus nobis est filius (Isa. IX, 6). Quid novum, si non est de filio Dei, dicit: Filius natus est nobis, cuius imperium (7) factum est super humerum ipsius (Ibid.)? Quis omnino

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Hujus addit *Seml.*
(2) Descendens *Oberi. Seml.*
(3) Viscera *Oberi. Rhen.*
(4) Aliis et non ipsis *Rhen. Oberi.*

- (5) Designatur *Oberi. Seml.*
(6) Christi tollitur a *Latv. aut substituitur ligni.*
(7) Initium addit *Seml.*

COMMENTARIUS.

Quod apertissime indicat Persii versus,

Cornua velatarum olivertinus antennarum.

Servius ad V. Æneid. Cornua, antennarum extremitates. Ric.

(a) Unicornis autem media stipitis palus. Sic edidit Pamelius. Rhenanus ediderat, Unicornis autem media stipite palus. Atque ita scriptum in codice Divionensi. Sed hæc sunt experti hominis sensus. Qui Fuldensem inspexerunt, in eo se legisse testantur, Unicornis autem media stipata palus. Quod aliquam veri speciem præbet; ut cornua sint crucis extima sive patibuli extremitates, manibus figendis ligandisque, unicornis autem medio stipata palus sive stipes, qui libro ad Nationes I dicitur sedilis excessus. Ric.

(b) Simeon et Levi perfecerunt iniquitatem ex sua secta. Ad verbum translata illud quod græce est ἡ ἀπειρία αὐτῶν, pro eo quod latina Septuaginta interpretum editio, sui propositi. Pam.

(c) Expansis manibus orabat. Sic habuit exemplar Ursini. Et verissimum esse scripturam declarant quæ sequuntur, Dimicaturi adversus diabolum crucis habitus quoque erat necessarius. Sic lib. de Oratione, Orantes expanduntur et Dominica passione modulantur. Ric.

(d) Facie humi volutata. In codice Divionensi legitur, volutate. Unde fit ut existimem verissimam esse scripturam quoniam exemplaria servare libro III, adversus Marcionem, Facie humi volutante. Sic in Apolog. Nos vero jejuniis aridi, in sacco et cinere volutantes. Ric.

(e) Dominus regnavit a ligno. Sic ex Mss. et excussis; infra, pro regnabit, nam illud legitur græce et latine. Stetit etiam illud, a ligno, recte addit ab auctore tum hic, et iterum cap. XIII, tum lib. III adversus Marcionem, non modo in editione Romana, ex qua versus ille paschalis in Ecclesia decantatur, sed etiam Gallica, saltem juxta emendatior sive codices latinos, et inter cæteros, Donatianicum Bibliorum

C Ms., quem aureum vocat Erasmus, ob aureas capitales litteras. Et alii veteres idipsum legunt nominatim, inter Græcos Justinus martyr contra Tryphonem, et ex Latinis, auctor libri De monte Sina et Sion, inter Opera B. Cypriani, Arnobius in Psalmos, ac Theodul. (aurelianensis Episcopus, vel potius Fortunatus Pictaviensis antistes), carmine de Passione, in hæc verba:

Impleta sunt quæ cecili
David fidei carmine,
Dicens: In nationibus
Regnavit a ligno Deus.

Quomodo legit Ms. hoc loco, nempe Deus, sed illud, Dominus, retinimus. Usque adeo ut non possum assentiri Jacobo Fabro (Comment. in quinquplex Psalterium); qui putat paraphrasticos tantum esse adjectum propria alicujus devotione; sed e contrario sentio genuinam esse lectionem, maxime cum etiam ipse eam lectionem agnoscat in veteri Psalterii editione ante B. Hieronymi ætatem. Nec quid obstat quod in hebraeis codicibus non legatur, quia potuit a Judæis expungi, sicut alia multa, quemadmodum latius prosequitur... D. Guillelmus Lindanus, episcopus Ruremundensis. Pam. — Plura non mediocri auctoritatis omisit Pamelius testimonia, quæ hic recensere utile duximus. In eadem igitur sententia fuisse constat Augustinum (Enarrat. in Psal.), S. Leonem Magnum (Serm. IV in Pass. Domini), S. Gregorium Magnum (in Ezech. lib. I, Hom. VI; in I Reg. V), Cassiodorum (in Psalm.), S. Petrum Damianum (Dialog. inter Judæum et Christianum), S. Bernardum (Serm. I de Resurrect.). Eadem etiam lectio reperitur in veteri Italica versione, a beato Josepho Tommasi cardiale, dein a D. Petro Sabatier, monacho Benedictino et congregat. S. Mauri, in lucem edita; atque in perantiquissimis Psalteriis S. Germani Parisiensis episcopi, et canonii S. Petri Carnotensis. Ebd.

regum insigne potestatis suæ humero præfert, et non aut capite diadema, aut in manu sceptrum, aut aliquando propriæ vestis notam (1). Sed solus novus rex sæculorum Christus Jesus, novæ gloriæ (2) et potestatem et sublimitatem suam in humero extulit, crucem scilicet, ut secundum superiorem (3) prophetiam exinde Dominus regnaret a ligno (4). De hoc enim ligno etiam Deus insinuat per Hieremiam quod essetis dicturi: *Venite, mittamus in panem ejus lignum, et conteramus eum a terra vivorum, et nomen illius non memorabitur amplius (Jer. XI. 19)*. Utique in corpus ejus lignum missum est. Sic enim Christus revelavit, (a) panem corpus suum appellans, (b) cujus retro corpus in panem prophetes figuravit (4). Si adhuc quæres Dominicæ crucis prædicationem, satis jam poterit tibi facere vicesimus primus Psalmus, totam Christi continens passionem, canentis jam tunc gloriam suam: *Foderunt, inquit, manus meas et pedes (Ps. XXI, 17)*. Quæ propria est atrocitas crucis. Et rursus, cum auxilium Patris imploraret: *Salvum me fac, inquit, ex ore leonis, utique mortis, et de cornibus unicornum humilitatem meam (Ps. XXI, 22)*; (c) de apicibus scilicet crucis, ut supra ostendimus: quam crucem nec ipse David passus est, nec ullus regum Judæorum, ne putetis alterius alicujus prophetari passionem, quam ejus qui solus a populo tam insigniter crucifixus est. Nunc, etsi omnes interpretationes istas respuerit et inriserit duritia cordis vestri, probavimus sufficere posse mortem Christi prophetatam, ut ex hoc quod non esset edita qualitas mortis (5), intelligatur per crucem evenisse, nec alii deputandam fuisse passionem crucis, quam cujus mors prædicabatur. Nam mortem ejus et passionem et sepulturam una voce Esaiæ volo ostendere: *A facinorosis, inquit, populi mei perductus est ad mortem, et dabo malos pro sepultura ejus, et divites pro morte ejus; quia scelus non fecit, nec dolus in ore ejus inventus est, (d) et Deus voluit eximere a morte animam ejus (Isa. LIII, 8, 9, 10)*, etc. Dicit etiam adhuc: *Sepultura ejus sublata est e medio (Ibid.)*. Nec sepultus enim est nisi mortuus, nec sepultura ejus sublata est e medio

(6), nisi per resurrectionem ejus (7). Denique subiungit: *Propterea ipse multos in hereditatem habebit, et multorum dividet spolia (Isa. LIII, 12)*. Quis enim alius, nisi qui natus est, ut supra ostendimus, pro eo quod traditus est in mortem anima ejus? Ostensa enim causa gratiæ ejus, pro injuria scilicet mortis repensanda, pariter ostensum est hæc illum propter mortem consecuturam; post mortem utique (8) resurrectionem consecuturam. Nam quod in passione ejus accidit, ut media dies tenebresceret, Amos propheta annuntiat, dicens: *Et erit, inquit, in die illa, dicit Dominus, (e) occidet sol media die, et tenebrescet super terram dies luminis, et convertam dies festos vestros in luctum, et omnia cantica vestra in lamentationem, et imponam super lumbos vestros saccum, et super omne caput cultitum, et ponam eum quasi luctum dilecti (9), et eos qui cum illo quasi diem mæroris (Amos, VIII, 9, 10)*. Hoc enim et Moyses initio primi mensis novorum factorum vos prophetavit, cum omne vulgus filiorum Israel ad vespæram agnum esset immolaturus (10): et hanc solemnitatem diei hujus, id est Paschæ azymorum, cum amaritudine manducatorum præcanebat: et adjecit, *Pascha esse Domini (Exod., XII)*, id est passionem Christi. Quod ita quoque adimpletum est, ut prima die azymorum interficeretis Christum (*Math., XXVI*), et ut prophetiæ adimplerentur, peperavit (11) dies vespæram facere, id est tenebras efficere; quæ media die factæ sunt: atque ita dies festos vestros convertit Deus in luctum, et cantica vestra in lamentationem. Post passionem enim Christi etiam captivitas vobis et dispersio obvenit, prædicata per Spiritum sanctum.

CAPUT XI.

Nam et pro istis meritis vestris, cladem vestram futuram Ezechiel nuntiat: et non solum in isto sæculo, quæ jam evenit, sed in die retributionis, quæ subsequetur. Quæ clade nemo liberabitur, nisi qui passione Christi, quem respuitis, fuerit obsignatus. Sic enim scriptum est: *Et dixit Dominus ad me: Fili hominis, vidisti quæ seniores Israel faciunt unusquis*

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Aliqua proprietate usus nova Rhen. Obert.
- (2) Novam gloriam Idem.
- (3) Priorem Idem.
- (4) Nuntiavit Obert. Seml.
- (5) Editæ, qualis mors Rhen. Obert.
- (6) E medio. Quomodo nisi, etc. Obert. Seml.

- D (7) Ejus abest a Pann. Rhen. Obert.
- (8) Per addit Obert. Seml.
- (9) Delicti Obert. Seml.
- (10) Immolaturum Pann. Rhen. Obert.
- (11) Prophetabit Seml.

COMMENTARIUS.

(a) *Panem corpus suum appellans*. Videtur alludere ad verba illa Evangelistarum et B. Pauli: *Accipit Jesus panem, etc.*, et ait: *Accipite, et comedite; hoc est corpus meum*. Quare magis vera esset marginalis adnotatio ista: *panem suum corpus appellat*, quam quæ nescio a quo irrepsit, *corpus in panem*. PAN.

(b) *Cujus retro corpus in panem prophetes figuravit*. Lib. de Oratione, *Tum quod et corpus ejus in pane censetur*. Idem vero Hieremias locus aliquanto etiam explicatius tractatur libro III adversus Marcionem. RIC.

(c) *De apicibus crucis*. Apices dicit, quæ supra dixit cornua. RIC.

(d) *Et Deus voluit eximere, etc.* Istud paraphrasticòs transtulit ex iis quæ sequuntur; nam primum habe-

tur græce et latine apud Septuaginta interpretes: *Et Dominus vult mundare eum a plaga; et paulo post, et vult Dominus in manus ejus conferre dolorem animæ ejus*. Plagam itaque et dolorem mortem interpretatur. PAN.

(e) *Occidet sol media die*. Prophetæ Amos cap. IX vaticinium attingit: hujus autem obscuracionis mentionem fecit cap. 21 Apolog., loquens de morte Christi Domini: *Eodem momento, dies, medium orbis signante sole, subducta est. Deliquimus utique, etc.* Quo testimonio usi sumus aliquando ut sub Eusebii Romani nomine, in animadversionibus nostris, probarem præadamitis toto orbe contigisse deliquimus sen solis obscuracionem. LE PA.

que eorum in tenebris, unusquisque in cubiculo ab aëroscro; quoniam dixerunt: Non videt nos Dominus, dereliquit Dominus terram. Et dixit ad me: Adhuc conversus videbis facinora majora quæ isti faciunt. Et introduxit me ad limina januæ domus Domini quæ aspicit ad aquilonem, et ecce illic mulieres sedentes (a), et plangentes Thamnuz; et dixit Dominus ad me: Fili hominis, vidisti? Nunquid modica domui Juda, ut faciant facinora quæ fecerunt: et adhuc visurus es adfectiones majores eorum. Et introduxit me in eadem domus Domini interiorem, ecce in liminibus templi Domini, inter medium clam et inter medium altaris, quasi viginæ quinque (1) viri posteriora sua dederunt ad templum Domini, et facies suas contra Orientem, hi adorabant solem; et dixit ad me: Vides, fili hominis? Nunquid pusilla domui Juda, ut faciant facinora quæ fecerunt hic (2). Quoniam impleverunt impietates suas, et ecce ipsi quasi subsannantes. Ego faciam cum indignationibus meis, non parces oculus meus, neque miserebor. Exclamabunt ad aures meas voce magna, et non exaudiam eos, sed neque miserebor (Ezech., VIII, 12-18) (b). Et clamavit in aures meas voce magna dicens: Adproximavit vindicta civitatis hujus, et unusquisque habuit vasa exterminii in manu sua. Et ecce arx viri veniebat ad viam portæ altæ, quæ respiciebat ad aquilonem, et uniuscujusque bipennis dispersionis erat in manu ejus. Et unus vir in medio eorum indutus podere, et zona saphiri in lumbis ejus. Et introierunt, et steterunt in proximis altaris aerei, et claritas Dei Israel ascendit a Cherubin quæ fuit (3) super ea (c) in subdival domus. Et vocavit hominem qui indutus erat podere, qui habuit super lumbos suos zonam, et dixit ad eum Dominus (d): Transi per mediam Hierusalem, et scribe signum tau in frontibus virorum qui genuunt et dolent super omnia facinora quæ fiunt in medio eorum. Et in his dixit ad audientem: Ille post eum in civitatem, et concidite, et nolite parcere oculis vestris, et ne misereamini seniores, aut virginis; et parvulos et mulieres interficite omnes, ut perdeantur. Omnes autem super quos est tau signum, ne accesseritis. Et a sanctis meis incipite (Ezech., IX, 1-6).

Hujus autem signi sacramentum variis modis prædictum est, in quo vita hominibus præstuebatur, in quo Judæi non essent credituri; (e) sicut Moyses ante nuntiabat in Exodo dicens: *Efficiamini de terra in quam introibitis, et in nationibus illis non eritis in requiem. Et non erit stabilitas vestigio pedis tui, et dabit tibi Deus cor lædians, et tabescentem animam, et oculos deficientes, ut non videant; et erit vita tua pendens in ligno ante oculos tuos; et non credes vitæ tuæ* (Dent., XXVIII, 64, 65). Itaque, quoniam impleta est prophetia per adventum ejus, id est per nativitatem, quam supra memoravimus, et passionem, quam evidenter ediximus, propterea et Daniel signari visionem et prophetiam dicebat, quoniam Christus est signaculum omnium prophetarum, adimplens omnia quæ retro erant de eo nuntiata: post enim adventum ejus et passionem ipsius jam non visio neque prophetes. Unde firmissime dicit adventum ejus signare visum et prophetiam. Itaque ostendentes et numerum annorum, et tempus LXII et dimidiæ hebdomadarum adimpletarum, probavimus tunc venisse Christum, id est natum: (f) et septem dimidiæ hebdomadarum, quæ sunt subdivisæ in abscissionem priorum hebdomadarum, intra quæ tempora passum ostendimus Christum; atque ita LXX hebdomadibus conclusa, et civitate exterminata, et sacrificium et unctionem exinde cessare. Sufficit lucusque de his interim ordinem Christi decurrisset, quo talis probatur qualis adnuntiabatur, etiam ex ista consonantia Scripturarum, quæ (5), ex præjudicio majoris partis adversum Judæos, eloquenti sumus. Neque enim in dubium deducant vel negent, quæ scripta proferimus: ut ex hoc quoque paria esse Scripturis divinis negare non possint; ut quæ post Christum futura præcanebantur, adimpleta cognoscantur. Neque enim dispositio expuncta inveniretur (6), nisi ille venisset post quem habebant expungi quæ nuntiabantur, quæ completa esse (7) etiam probarentur.

CAPUT XII.

Adspice universas nationes, de voragine erroris humani exinde emergentes ad Dominum Deum crea-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Quinque abest a Rhen. et Obert.
(2) Hi Rhen. Obert.
(3) Fuerunt idem.
(4) Eam idem.

- D (5) Qua Pam. Rhen. Obert.
(6) Neque enim dispositio expuncta inveniretur abest a Seml. et Obert.
(7) Sunt Obert. Seml.

COMMENTARIUS.

CAP. XI.—(a) Et plangentes Thamnuz. Ita et græce est, pro quo latinius in hebr. interpretes vulgatus veritit Adonidem; videtur autem bis legisse, cum in græcis hodie exemplaribus semel dumtaxat reperiat. Deinde hic et paulo post ubi legitur, *Nunquid modica* (seu ut mox loquitur, *pusilla*, græce *μικρά*) domui Jude: cum græce legatur, malui sequi lectionem Ms., domus. PAM.

(b) Et clamavit in aures. Continuatio quidem est verborum Ezechielis prophete, sed non capitis initium. Rectius autem transferretur ab auctore bipennis pr. vii. 10, sed hodie græce non exstat dispersionis, sed quod veritit latinus LXX interpret, exterminationis, et t. Hieronymus ex hebr. interfectionis. PAM.

(c) In subdival domus. Pro subdivis: est autem idem ac subdivum, nam Glossæ subdivum *ὑποδιῶνον*,

subdival *ὑποδιῶνον*, at voces illæ græcæ idem significant, nimirum clarum et apertum, subdivum enim domus est serenitas extra tectum, *αἰθρὸς ὕψος τοῦ ἀέρος ὑψιστοῦ*, ait Hesychius. LE PA.

(d) Transi per mediam Jerusalem. Citat etiam scripturam illam de signo Tau infra, lib. III, adv. Marc. LE PA.

(e) Sicut Moyses ante nuntiabat in Exodo. Cum non in Exodo, sed Deuteronomio XXVIII habentur Scripturæ verba quæ citat, etiam hic lapsus est memoria Tertullianus, aut legendum contra codicum omnium fidem: in Deuteronomio. LE PA.

(f) Et septem dimidiæ hebdomadarum. Nempe tempus. Ita vero necessario legendum, non et quatuor, sicuti corruptissime legebatur, plus satis manifestum est supra, cap. 8, non semel. PAM.

tozem (a) et ad Deum (4) Christum ejus; et si au-
des, nega (2) prophetam. Siatim tibi promissio patris
occurrit in Psalmis dicens: *Filius meus es tu, ego
hodie genui te. Pete a me, et dabo tibi gentes heredi-
tatem tuam, et possessionem tuam terminos terræ*
(Psalm. II, 7, 8). Nec poteris cum magis (3) David
filium dicere, quam Christum; aut terminos terræ
David potius promissos, qui intra unicum Judæam
regnavit, quam Christo, qui totum jam orbem Evan-
gelii sui fide cepit, sicut per Esaiam dicit: *Ecce
dedi te in dispositionem generis mei in lucem gentium,
aperire oculos cæcorum, utique errantium, exsolvere de
vinculis victos, id est de deliciis liberare: et de domo
carceris, id est mortis, sedentes in tenebris* (Is.,
XLII, 6, 7), ignorantia scilicet. Quæ si per Christum
eveniunt, non in alium erunt prophetata, quam per
quem (4) expuncta consideramus.

CAPUT XIII.

Igitur, quoniam filii Israel affirmant nos errare
reiciendo Christum, qui jam venit, præscribamus
eis ex ipsis Scripturis jam venisse Christum qui præ-
dicabatur; quamvis ex temporibus Danielis prædi-
cantis probaverimus jam venisse Christum, qui nun-
tiabatur. Nasci enim eum oportuit in Bethlehem
Judæ; sic enim scriptum est in propheta (b): *Et tu
Bethlehem, non minima es in ducibus Juda: ex te enim
exiit dux qui pascet populum meum* (Mich., V,
4). Si autem adhuc natus non est qui processurus dux
de tribu Juda ex Bethlehem nuntiabatur, oportet
enim eum de tribu Juda et a Bethlehem procedere; C
animadvertimus autem nunc neminem de genere
Israel in civitate Bethlehem remansisse, et exinde
quod interdictum est ne in confinio ipsius regionis
demoretur quisquam Judæorum, ut hoc quoque esset
adimpletum per prophetam: *Terra vestra deserta, ci-
vitates vestre igni exustæ, id est quod belli tempore eis
eveniret; regionem vestram in conspectu vestro exteri
concedent, et deserta et subversa erit a populis alienis*
(Is., I, 7). Et alio loco sic per prophetam dicitur:
Regem cum claritate videbitis, id est Christum facien-

tem virtutes in gloria Dei patris, et oculi vestri ride-
bunt terram de longinquo (Is., XXIII, 17): quod
vobis pro meritis vestris post expugnationem Iherusa-
lem, prohibitis ingredi in terram vestram, de longin-
quo eam oculis tantum videre permissum est. Anima,
inquit, vestra medietur timorem (Ibid., 13), scilicet
quo tempore excidium sui passi sunt. Quomodo igitur
nascetur dux de Judæa, et quatenus procedet de
Bethlehem, sicut divina prophetarum volumina nun-
tiant, cum nullus omnino sit illic in hodiernum de-
relictus ex Israel, cujus ex stirpe possit nasci Chris-
tus? Si enim, secundum Judæos, adhuc non
venit (3), cum venire cœperit, unde ungetur? (c)
Lex enim præcepit, in captivitate non licere unctionem
chrismatis regalis confici. Si autem jam nec unctio
B (6) est illis, ut Daniel prophetavit; dicit enim:
Exterminabitur unctio (Dan., IX, 27): ergo jam non
est illic unctio, quia (d) nec templum ubi erat cornu
de quo reges ungebantur. Si ergo non est unctio,
unde ungetur dux qui nascetur in Bethlehem? aut
quomodo procedet de Bethlehem, cum de germinis (7)
Israel nullus omnino sit in Bethlehem? Itero deni-
que ostendamus, et jam Christum secundum propheta-
tas, et passum, et in cælis jam receptum, et inde
venturum secundum prædicationes prophetarum.
Nam post adventum ejus, secundum Danielem, quod
ipsa civitas exterminari haberet legimus, et ita fac-
tum recognoscimus. Dicit enim Scriptura: *Sic et ci-
vitatem et sanctum signum exterminari cum duce* (Ibid.),
indubitate, qui de Bethlehem et de tribu Juda esset
processurus. Unde et manifestum est quod civitas
simul eo tempore exterminari deberet, cum ducator
ejus in ea pati haberet, (e) secundum scripturas
prophetarum, dicentium: *Expandi manus meas tota
die ad populum contumacem contradicentem mihi, qui
ambulant viam non bonam, sed post peccata sua*
(Is., LXV, 2). Et in Psalmis dicit: *Extermina-
verunt manus meas et pedes, dinumeraverunt omnia
ossa mea. Ipsi autem contemplantur sunt et viderunt me:*
et, *In siti mea potaverunt me aceto* (Psalm. XXI, 69,
92). Ille David passus non est, ut de se merito di-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Deum abest a Seml. et Obert.
(2) Negare Obert. Seml.
(3) Magis abest a Rhen. et Obert.
(4) Aliquem Seml.

- (5) Christus. Secundum Judæos... cœperit. Unde Obert.
Seml. — Possit nasci? Christus secundum, etc. Latin.
(6) Non addit Seml., nec non omittens.
(7) De semine alti.

COMMENTARIUS.

CAP. XII.—(a) Et ad Deum Christum ejus. Sic ex-
sepe dicto lib. III, *adv. Marcion.*, pro quo erat dum-
taxat: et Christum ejus. Porro de Christo quod Deus
fuerit, aut illic aut alibi dabitur latus tractandi
ocasio contra quosdam nostræ tempestatis sectarios,
qui id negare non verentur. PAM.

CAP. XIII.—(b) Et tu Bethlehem non minima es. Sic
ex Ms. et græcis B. Matth. fontibus pro Judæ; quem-
admodum etiam pascat pro pascet, græce enim est
pascit. Quod cum veritat latinus vetus interpret regat,
illic et eandem vocem idem Joannis ultimo, sicuti hic
auctor; patet antiquitus acceptam a patribus pascere
pro regere. Quod adnotatu dignum contra eos qui
omnem regendi potestatem ab Ecclesia tolli volunt.
Videtur autem in eo quod sequitur hyperbatos. Sive
autem exteri legas paulo post, ut excusi, sive externi

ut Ms., perinde est; supra enim vertit alieni. PAM.

(c) Lex enim præcepit, etc. Nescio ad quem locum
alludat, nisi forte ad cap. XXVIII. Deuter., ut para-
phrasticus ex aliquot commatis hanc sententiam de
more suo decerperit, aut fortassis alia etiam editione
aut Aquilæ, aut Theodotionis sit usus, quo casu oporteret
accipi præceptum pro prædictum. PAM.

(d) Nec templum ubi erat cornu. Alludit ad illud III
Reg. I, 30: *Sumpsitque Sadok sacerdos cornu olei de
tabernaculo, et unxit Salomonem; et undecolligitur in
templo observatum fuisse.* PAM.

(e) Secundum Scripturas prophetarum. Rursum
Scripturas adfert, quibus prædictum est (uti B. Cy-
prius hunc locum imitatus, scribit lib. II, *adv. Jud.*,
cap. 20) quod cruci illum fixuri essent Judæi. PAM.

xippe videatur, (a) sed Christus qui crucifixus est. Manus autem et pedes non exterminantur, nisi ejus qui a ligno suspenditur. Unde et ipse David regnatorum ex ligno Dominum dicebat (*Psal. XCV, 10*): nam et alibi propheta ligni hujus regnum prædicat dicens: *Terra dedit benedictiones suas (Psal. LXVI. 7)*. Utiq; illa terra virgo (b) nondum pluvis rigata, nec imbris fœcundata, ex qua homo tunc plurimum plasmatus est, ex qua nunc Christus secundum carnem noster virgine natus est. *Et lignum, inquit, adtulit fructum suum (Joel. II, 22)*. Non illud lignum in paradiso, quod mortem dedit protoplastis, sed lignum passionis Christi, unde *vita pendens a vobis credita, non est (Deut. XXVIII, 66)*. Hoc enim lignum tunc in sacramento erat, quo Moyses aquam amarā induleavit; unde populus, qui siti peribat in eremo, bibendo revixit (*Exod. XV, 23-26*): sicuti nos qui de sæculi calamitatibus extracti, in quo commoramur, siti pereuntes, id est verbi divini potu privati (1), ligno passionis Christi aquam edulcatam baptismatis potantes, sive quæ est in eum, reviximus; a qua fide Israel exiit, secundum Hieremiam dicentem: *Mittite, et interrogate nimis si facta sunt talia: Si mutabunt gentes deos suos, et isti non sunt dii. Populus autem meus mutavit gloriam suam, ex quo nihil proderit eis. Expandi cælum super isrl (Jer. II, 10, 11)*. Et quemodo et quando expandit? Indubitate quando passus est Christus: *Et horruit, inquit, plurimum nimis, et sol media die tenebravit (Amos. VIII, 9)*. Et quando horruit nimis, nisi in passione Christi, cum terra quoque contremuit, et velum templi scissum est, monumenta dirupta sunt (*Matth. XXVII, 51*)? Quoniam duo hæc mala fecit populus meus: me, inquit, dereliquerunt fontem aquæ vitæ, et foderunt sibi lacus contritos, qui non poterunt aquam continere (*Jer. II, 13*). Indubitate non recipiendo Christum, fontem aquæ vitæ: lacus contritos cœperunt habere, id est synagogas in dispersiones gentium, in quibus jam Spiritus sanctus non immoratur, ut in præteritum in templo commemorabatur ante adventum Christi, qui est verum Dei templum. Nam et istam sitim divini Spiritus eos passuros dixerat propheta Esaias, dicens: *Ecce qui serviunt mihi, manducabunt; vos autem esurietis: servientes mihi potabuntur, vos autem sitietis, et a contributione (2) spiritus ululabitis. Remittetis enim nomen vestrum, in societatem electis meis; vos autem interficiet Dominus*

A *Eis autem qui serviunt mihi, nomen nominabitur novum, quod benedicitur in terra (Is. LXV, 15-15).* Adhuc hujus ligni sacramentum (3) in Regnorum legitimus celebratur. Nam cum filii prophetarum super flumen Jordanem lignum securibus caderent, exiit ferrum, et mersum est in flumine, atque ita Heliseo propheta superveniente, petunt ab eo filii prophetarum ut ferrum flumini quod (4) mersum fuerat crueretur. Atque ita Heliseus accepto ligno, et misso in eum locum ubi submersum fuerat ferrum, statim supernavit, et lignum mersum est, quod receperunt filii prophetarum (III Reg. VI, 4-7). Ex quo intellexerunt quod Helie spiritus in eum sit representatus. Quid manifestus hujus ligni sacramento? quod duritia hujus sæculi merita in profundo erroris, et a ligno Christi, id est passionis ejus, in baptismo liberatur, ut quod perierat olim per lignum in Adam, id restitueretur per lignum Christi. Nobis igitur (5) qui successimus in loco prophetarum, ea sustinentibus hodie in sæculo, quæ semper passi sunt prophetæ propter divinam religionem. Alios enim lapidaverunt, alios fugaverunt, plures vero ad mortis necem tradiderunt, quod negare non possunt. Hoc lignum sibi et Isaac filius Abraham ad sacrificium ipse portavit, cum sibi cum Deus hostiam fieri præcepisset (Gen. XXII, 6). Sed quoniam hæc fuerant sacramenta, quæ temporibus Christi perficienda servabantur; et Isaac cum ligno reservatus est, ariete oblato in vepre cornibus hærentem et Christus suis temporibus lignum humeris suis portavit, in hærens cornibus crucis, corona spinea in capite ejus circumdata. Hunc enim oportebat pro omnibus gentibus fieri sacrificium, qui tamquam oris ad victimam ductus est, et velut agnus coram tondente se sine voce, sic non aperuit os suum (Is. LIII, 7). Ille enim Pilato interrogante nihil locutus est (Joh. XIX, 9): in humilitate enim iudicium ejus sublatum est. (c) *Nativitatem autem ejus quis enarrabit (Is. LIII, 8)?* quia nullus omnino hominum nativitatis Christi fuit conscius in conceptu, cum virgo Maria verbo Dei prægnans inveniretur. Et quia tolleretur a terra vita ejus (Ibid.); cum utique post resurrectionem ejus a mortuis, quæ (6) die tertia effecta est, cæli eum receperunt, secundum prophetiam Osee emissam hujusmodi: *Ante lucem surgent ad me dicentes: Eamus et revertamur ad Dominum Deum, quoniam ipse eripiet et liberabit nos, post biduum die tertia (Ose. VI, 1-3) (d).*

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Verbo divino propinati *Oberi. Seml.*
(2) Ad contributionem *idem.*
(3) Etiam addit *Seml.*

- (4) Quo alii.
(5) Nos utique Wouwer.
(6) Quia Obert. Seml.

COMMENTARIUS.

(a) *Sed Christus qui crucifixus est.* Barbara illa Judaeorum natio Christum Domini violentia suffragium in crucem dedit postulavit, ut cap. 21 Apolog.; quam in rem Cyrillus Alex. hom. IV. de fer. Pasch. *γεννησαυ προσηλυτισμεν οι ανθρωποι τον ιουδαϊον λαον, οτι τον υιο του ελπιουεντες ελεησει, τι ουκ επι δεχεται, ουδεν παρακαλεσμεν.* Audacissima Judaeorum natio crucifixi, et omni supplicii aequo ignominiae genere affectum mortis multavit. Lx Pa.

(b) *Illa terra virgo. γῆ παρθένα; etiam Irenaeus sic dicit. SEMI.*

(c) *Nasritiam autem ejus quis enarrabit?* Non dubium quin ita legendum sit, juxta editiones omnes Isaie, non autem *enarravit*, maxime cum illud etiam legat B. Cyprianus, lib. II, *adv. Judaeos*, cap. 15, et infra lib. III, *adv. Marcionem* Tertullianus. PAM.

(d) *Post biduum, die tertia.* Sic emendavimus punctuationem ex Vulgatæ lectione, licet excusi omnes

quæ est resurrectio ejus gloriosa, de terra in caelos A
quæ recepta, unde et venerat ipse spiritus ad virgi-
nem; cujus neque nativitatem, neque passionem Ju-
dæi agnoverunt. Igitur, quoniam adhuc contendunt
Judæi necdum venisse Christum eorum (1) quem tot
modis adprobavimus venisse, recognoscant Judæi exitum
suum, quem post adventum Christi relaturi (a)
præcinebantur ob impietatem, quæ eum et despece-
runt et interfecerunt. Primo enim ex qua die, secun-
dum illud dictum Esaïæ, *proiecit homo abominamen-
ta sua aurea et argentea quæ fecerunt adorandis vanis
et noctuis* (Is. II, 20): id est, ex quo gentes, nos,
dilucidata per Christum veritate (2), projecimus ido-
la (videant Judæi) (3), et quod sequitur, expunctum
est. *Tulit enim Dominus sabaoth a Judæis et ab Hieru-
salem, inter cætera, et sapientem architectum* (Is. III, B
1, 5), qui ædificat Ecclesiam Dei templum, et civita-
tem sanctam, et domum Domini. (b) Nam exinde de-
stitit apud illos Dei gratia. *Et mandatum est nubibus ne
pluerent imbrem super vineam Sorech* (Is. V, 6), id est
coelestibus beneficiis, ne provenirent domui Israel.
Fecerat enim spinas (Ibid. 4), ex quibus Christum
coronaverat: et non justitiam, sed clamorem (Ibid. 8),
quo in crucem eum extorserat: et ita subtractis cha-
rismatis (4) prioribus, *lex et prophete usque ad Joan-
nem* (Luc. XVI, 16) fuerunt; et piscina Bethesda
(Joan. V, 2) (5) usque ad adventum Christi, curando
invaletudines (6) ab Israel, desitit a beneficiis deinde
(7), cum ex (8) perseverantia furoris sui nomen Do-
mini per ipsos blasphemaretur; sicut scriptum est:
Propter vos nomen Dei blasphematur in gentibus (Is. C
LII, 5; Ezech. XXVI, 2). (c) Ab illis enim incipit (9)
infamia, et tempus medium a Tiberio usque ad Ves-
pasianum. Quæ (10) cum ita commisissent, nec intelle-

xissent Christum in tempore suæ visitationis inve-
niendum, *facta est terra eorum deserta, et civitates eo-
rum igni exustæ: regionem ipsorum in conspectu eorum
extranei devorantes: derelicta est filia Sion tanquam
specula in vinea, vel ut in cucumerario casula* (Is. I,
7, 8); ex quo scilicet Israel Dominum non cognovit,
et populus eum non intellexit, sed dereliquit magis, et
ad indignationem provocavit sanctum Israel (Ibid. 3, 4).
Sic et (11) machærae conditionalis comminatio, *Si no-
ineritis, nec obaudieritis, gladius vos comedet* (Ibid. 20),
probavit Christum (12) fuisse quem non audiendo pe-
rierunt; qui et in Psalmo (d) dispersionem ejus po-
stulat a Patre, dicens: *Disperge illos in virtute tua*
(Psal. LVIII, 12); qui et rursus per Esaïam exosti-
onem eorum orat: *Propter me, inquit, hæc facta sunt
vobis, in anxietate dormietis* (Is. L, 11). Hæc igitur
cum pati prædicentur Judæi propter Christum, et
passos eos esse inveniamus, et in dispersionem de-
morari cernamus, manifestum est propter Christum
Judæis ista accidisse, conspirante sensu Scripturarum
cum exitu rerum et ordinis (15) temporum. Aut si
nondum venit Christus, propter quem hæc passuri
prædicantur, cum venerit ergo patientur. Et ubi
tunc filia Sion relinquenda, quæ nulla (14) hodie est?
ubi civitates exurendæ, quæ jam in tumulis exustæ
sunt? ubi dispersio gentis, quæ jam extorris? Redde
statum Judææ quem Christus inveniat, et aliam can-
tende venire.

CAPUT XIV.

Discite nunc ex abundantia erroris vestri duratum.
C Duos dicimus Christi habitus a prophetis demonstra-
tos, totidem adventus ejus prænotasse (15): unum in
humilitate, utique primum, cum *tanquam ovis ad
victimam duci habebat, et (e) tanquam agnus ante ton-*

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Eorum abest a Rhen. et Obert.
(2) Delucidata pectore, per Christi veritatem Obert.
Semi. — Delucidato pectore cod. Fuld.
(3) Idola. Videant Judæi, etc. Obert. Semi.
(4) Charismatum roribus Paris.
(5) Bethesda Jun.
(6) Valetudines Obert. Semi.
(7) A beneficiis. Deinde Jun.
(8) Ex abest a Rhen. et Obert.

- (9) Coepit Latin.
(10) Qui alii.
(11) Sicut Rhen. Obert.
(12) Comedet. Ex quo probamus machæram Christum
fuisse Obert. Semi.
(13) Ordine Jun.
(14) Invidia Obert. Semi.
(15) Prænotatos idem.

COMMENTARIUS.

phrasim aliam incipiant ab his verbis: *Post biduum; D*
quasi die tertia in caelos receptus esset Christus, non
autem diebus quadraginta peractis post ejus resur-
rectionem (Act. 1, 3, 9). Ad hanc correctionem nos
mover sensus auctoris, qui hanc Osee prophetiam ad-
hibet ut Christi resurrectionem demonstraret factam
post triduum a morte ejus. Eod.

(a) *Præcinebantur ob impietatem.* Non semel hoc
epitheto utitur, nam lib. de Spectaculis, cap. 3: *Si
enim pauculos tunc Judæos impiorum concilium voca-
vit, etc.* Eodem impii elogio erga Judæos utitur B.
Aug. Epist. 54. B. Joan. Chrysostomus in *act. pav* tri-
buit Orat. II, adv. ipsos, et *περὶ πάντων πολεῖται, vivendi
ritum enormem*: et veteres fere omnes patres, atque
etiam concilium Trullanum, cap. 1, ubi de Nestorio
loquitur: *καὶ τὴν ἰουδαϊκὴν ἀναγιγνώσκοντες διδασκαλίαν, et
Judaicam renovante impietatem.* L. c. Pa.

(b) *Nam exinde destitit apud illos Dei gratia.* Ju-
dæus dilectus olim populus a gratia excidit propter
pervicacem impietatem et atrocitatem, quæ in orbis

universi Redemptorem usi sunt. Dicti sunt ab hoc
auctore, Apol. XVIII, *gens Dei domestica.* At insiti
fuerunt Christiani in hac agresti arborē, et inoculati.

LE PA.

(c) *Ab illis enim incipit infamia.* Sic lib. I, ad Na-
tiones, cap. 14, ubi etiam de Judæis: *Quod enim aliud
genus seminarium est infamie nostræ? Ric.*

(d) *Dispersionem ejus postulat, etc.* Quin dispersi
fuerint propter abominationem supplicii et infamiam
quam Christo Domino irrogarunt, nullus dubitat. Non
modo dispersi et errantes, verum etiam exosi omni-
bus, adeo ut concilium modo a nobis citatum,
can. XI, prohibeat: *Nullus ecclesiastici ordinis, vel
laicus nympha apud Judæos comedat, aut cum his versetur,
vel in morbis adveniat, medicinamque ab his acci-
piat, aut cum hisdem in balneo laetetur.* Si quis vero id
facere presumat, si clericus, deponatur: si vero laicus,
communione privetur. L. c. Pa.

(e) *Et tanquam agnus ante ton-*derunt hanc loquendi formulam veteres, *agnus, perus,*

dentem sine voce, sic non aperuit os suum (Is. I, III, 7.) (a) ne aspectu quidem honestus: Adnuntiatus enim, inquit, de illo, sicut puerulus, sicut radix in terra sitiens, et non erat ei species, neque gloria. Et vidimus eum, et non habebat speciem neque decorem, sed species ejus inhonorata, deficiens citra filios hominum, homo in plaga, sciens ferre infirmitatem (Ibid. 2-4): scilicet ut positus a Patre in lapidem offensionis (Is. VIII, 14): et minoratus ab eo modicum citra angelos (Ps. VIII, 6), vermem se pronuntiat, et non hominem, ignominiam hominis, et abjectionem populi (Ps. XXI, 7). Quæ ignobilitatis argumenta, primo adventui competunt, (b) sicut sublimitatis secundo: cum flet, jam non lapis offensionis, nec petra scandali, sed lapis summus angularis, post reprobationem adsumptus, et sublimatus in consummationem (Is. XXVIII, 16): et petra sane illa apud Danielem de monte præcisâ, quæ imaginem sæcularium regnorum comminuet et conteret (Dan., II, 34 seq.). De quo secundo adventu idem (1) Daniel dixit: Et ecce cum nubibus cæli tamquam filius hominis veniens, venit usque ad Veterem dierum, et aderat in conspectu ejus. Et qui adstebant, adduxerunt (2) illum: et data est ei potestas regni, et omnes nationes terræ secundum genus, et omnis gloria servient illi: et potestas illius æterna, quæ non auferetur, et regnum ejus quod non corrumpetur (Dan., VII, 13, 14). Tunc scilicet speciem honorabilem et decorem habiturus est indeficientem supra filios hominum: tempestivus enim decore citra filios hominum. Effusa est gratia, inquit, in labiis tuis, propterea benedixit te Deus in sæcula. Accingere ensam tuam circa femur tuum, potens tempestivitate et pulchritudine tua (Ps. XLIV, 3-5): cum et Pater postea, cum diminuit illum modicum quid citra angelos, gloria et honore coronavit illum, et subiecit omnia sub pedibus ejus (Ps. VIII, 6-8; Hebr., II, 7). Et tunc cognoscet eum, quem pupugerunt. Et cadent pectora sua tribus ad tribunal (Zach., XII, 10; Joan., XIX, 37), utique quod retro non agnoverint eum, in humilitate conditionis humanæ constitutum. Hicere-

as inquit: Et (3) homo est, et quis cognoscat illum (Jer. XVII, 7, ser. LXX)? quia et nativitatem ejus, inquit Esaias, quis enarrabit? Sicet apud Zachariam (4) (c. XII) in persona ipsius, imo et in ipsius nominis sacramento, verus (5) summus sacerdos patris Christus Jesus (6) duplici habitu in duos adventus delineatur. Primosordidus (7) indutus est, id est carnis passibilis et mortalis indignitate, cum et diabolus adversabatur ei, auctor scilicet Judæ traditoris, qui eum etiam post baptismum tentaverat. Dehinc spoliatus pristinas sordes, exornatus podere et mitra et cidari munda (8), id est secundiadventus: quoniam gloriam et honorem adeptus demonstratur. Nec poteritis eum Josedech (9) filium dicere, qui nulla omnino veste sordida, sed semper sacerdotali (Zach., VI, 11) fuit exornatus, nec umquam sacerdotali munere privatus. Sed Jesus iste Christus Dei patris summus sacerdos qui primo adventu suo humana forma et passibilis venit in humilitate usque ad passionem; ipse etiam effectus hostia per omnia pro omnibus nobis, qui post resurrectionem suam indutus podere, sacerdos in æternum (Ps. CIX, 4; Hebr., V, 6) Dei patris nuncupatus est. Sic enim et duorum hircorum, qui jejunio offerebantur (Levit., XVI), faciam interpretationem. Nonne et illi utrumque ordinem nominis Christi, qui jam venit, ostendunt? Pares quidem atque consimiles, propter eundem Domini conspectum, qui non alia venturus est forma, ut qui agnosci (10) habet a quibus et læsus est. Unus autem eorum circumdatus coccino, maledictus, et consputatus, et convulsus, et compunctus, a populo extra civitatem abjiebat in perditionem, manifestis notatus (11) insignibus Christi passionis; (c) qui coccinea circumdatus veste; et consputatus, et omnibus contumeliis afflictus, extra civitatem crucifixus est. Alter vero pro delictis oblat, et sacerdotibus tantum templi in pabulum datus, secundæ representationis argumenta signabat, qua delictis omnibus expiati (12) (d) sacerdotes templi spiritalis, id est Ecclesiæ, (e) Dominicæ gratiæ quasi

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Eiusdem Seml. Obert.
- (2) Abduxerunt Fren.
- (3) Et abest Seml. Obert.
- (4) Alt inser. Seml. Obert.
- (5) Verissimus iidem.
- (6) Jesus abest Seml. Obert.

- (7) Sordibus iidem.
- (8) Cidarim mundum iidem.
- (9) Joseph iid.
- (10) Ut quia cognosci iid.
- (11) Notis, insignibus Seml.
- (12) Expiatus Fren. expiatis alii.

D

COMMENTARIUS.

agnus, enim de Christi prodicione loquuntur; synodus Trullana can. I, 6. *ὁ θεὸς ὁ θυσιάζων*: Deus qui immolatur. Lx Pa.

(a) Ne aspectu quidem honestus. Hoc est, quod lib. de Patientia dixit: Et insuper contumeliosus sibi est. Ric. — Hæc accipit Rigaltius, ita ut credat idem esse ac quod lib. de Patientia dixit: Et insuper contumeliosus sibi est. Sed eo loci verba illa meo iudicio intellige de de Christi silentio quod ei vitio vertebatur, tamquam homini parum decore et splendido, quique non audeat loqui; aut, si mavis, de facie sanguine et ictibus perfluyente ac confusa. Lx Pa.

(b) Sicut sublimitatis secundo. De secundo Christi adventu non idem iudicandum ac de primo, ibi enim servilem formam induit, et humanam infirmitatem ubique assumens, injuriis et cruciatibus omnis generis opportunus fuit. Hic vero Dei filium ostendit, et

gloriæ suæ excellentia status depressioris quo olim obrutus erat, contemptum extollit. Lx Pa.

(c) Qui coccinea circumdatus veste. Coccinea vestis eadem ac purpurea seu sanguinea, tineta cocci grano: is color et caedum est; unde, ut Christi supplicium acerbissimum demonstret, vestem sanguine respersam ait et coccineam. Is color lib. de Pallio, cap. 4, Galaticus rubor dicitur, quoniam uberissimus est illius grani in Galatia proventus. Lx Pa.

(d) Sacerdotes templi spiritalis, id est Ecclesiæ. Ecclesiæ dicit Christianos, qui a delictis omnibus per Christum expiati, sacerdotes sunt templi spiritalis. Ric.

(e) Dominicæ gratiæ quasi visceratione. Eucharistiam significat, datam Ecclesiis, hoc est fidelibus Christianis, quasi in viscerationem et pabulum. Ric. — Visceratio, uti ad marginem adnotavit Rhena-

visceratione quadam fruerentur, (a) jejunantibus ceteris a salute. Igitur, quoniam primus adventus et plurimis figuris obscuratus, (b) et omni inhonestate prostratus, caneatur, secundus vero et manifestus et Deo condignus; idcirco quem facile et intelligere et credere potuerunt, eum solum intuentes, id est secundum, qui est in honore et gloria, non immerito decepti sunt circa indigniorem, certe obscuriorem, id est primum. Atque ita in hodiernum negant venisse Christum suum, quia non in sublimitate venerit, dum ignorant in humilitate primo fuisse venturum. Sufficit huc usque de his interim ordinem Christi decurrisse quo talis probatur quali adiutabatur, ut jam ex ista consonantia Scripturarum divinarum intelligamus, et quæ post Christum futura prædicabantur, ex dispositione divina credantur expuncta. Nisi enim ille venisset post quem habebant expungi, nullo modo evenissent (1) quæ in adventum ejus futura prædicabantur. Igitur si universas nationes de profundo erroris humani exinde emergentes ad Deum creatorem et Christum ejus cernitis (2), prophetatum

A non audeatis negare; quia, etsi negaretis, statim vobis in Psalmis, sicuti jam prælocuti sumus promissio Patris occurreret, dicentis: *Filius meus es tu, ego hodie genui te; pete a me, et dabo tibi gentes hereditatem tuam, et possessionem tuam terminos terræ* (Ps. II, 7, 8); nec poteritis in istam prædicationem magis David filium Salomonem vindicare, quam Christum Dei filium dicere (3); nec terminos terræ David filio promissos, qui intra unicum Judæam regnavit, quam Christo filio Dei, (c) qui totum jam orbem Evangelii sui radiis inluminavit. Denique et thronus in ævum magis Christo Dei filio competeit, quam Salomoni, temporali scilicet regi, qui soli Israel regnavit. Christum enim hodie invocant nationes quæ eum non sciebant, et populi hodie ad Christum confugiant, quem retro ignorabant. Non potes futurum contendere, quod videtur fieri. Hæc aut prophetata nega, cum coram videntur; aut adimpleta cum leguntur: aut si non negas utrumque, in eo erunt adimpleta in quem sunt prophetata.

LECTIONES VARIANTES.

(1) Venissent *Seml. Obert.*

(2) Quod add. *Seml. Obert.*

(3) Dicere *abest aliis.*

COMMENTARIUS.

mus, distributio erat carnis, quæ fieri solebat, vel in solemnibus sacrificiis, vel in funere excellentis alicujus.

PAM.

(a) *Jejunantibus ceteris a salute.* Nempe ethnicis, infidelibus. RIC.

(b) *Et omni inhonestate.* Inhonestatem (inquit, tum hic, tum infra lib. III *adv. Marc.*, Rhen.) accipit pro deformitate, sicuti paulo prius *honestus* pro *formoso*. Supra autem lib. *ad Scapulam*, cum dixit, *quanti honesti viri*, honoratos viros intelligi ibidem ibi adnotavit. PAM.

(c) *Qui totum jam orbem, etc.* Etsi in primo adventu spernendo cultu visus fuerit, secundo nihilominus rex apparebit; regesque omnes et dynastæ ac imperatores erucem, quæ infantiæ nota erat, adorabunt. Quoniam ipse est rex regum et dominus dominantium, et alio in loco, *Adorent eum omnes gentes, etc.* Quæmodum autem prædictum fuerat ipsum venturum, ita et regnaturum; si itaque, ut probat contra Judæos (quod Christianis omnibus certissimum), venit, ut adimpleatur prophetarum vaticinium, regnat quoque super orbem universam. LE PA.

QUINTI SEPTIMII FLORENTIS TERTULLIANI

LIBER DE ANIMA.

Scripterat Tertullianus, ut ipse ait, contra Hermogenem librum de censu seu origine animæ; qui liber, hodie desideratus, quantum datur, mentionem habet in sectione sequenti: nunc autem in hoc tractatu, Auctor, jam montanista, de animæ statu et reliquis ad eam pertinentibus questionibus, adversus philosophos dimicat, cui tamen falsa inspersit principia, variosque errores ipse Tertullianus inseruit.

I. In primis autem docet non a Socrate immortalitatem animæ, sed a Deo descendam.

II. Etsi enim a natura pleraque suggerantur, aut etiam ex prophetis hausta fuerunt, tamen philosophi multa mixta veris falsa tradiderunt.

III. Utinam, nulla hæresi existente, nihil omnino cum philosophis, patriarchis hæreticorum, experiendum fo-

ret: nec essent tum illa quibus a philosophia hæretici capiuntur, destruenda, tunc hæc quibus fideles ab hæresi concutiuntur, retundenda.

IV. Deinde ad insitutum accedens, primum adversus Platonem animam natam et factam dicit, utpote ex Dei statu.

V. Plures etiam philosophos, etsi Aristotele et Platone corpulentiam ei auferentibus, corpus animæ vindicasse.

VI. Quod paradoxon etiam Auctor hic secutus, Platonum argumenta, quibus incorporealem animam asserbant, satis frivole refellit.

VII. Imo corporatitatem animæ ex Evangelio perperam probare nititur.

VIII. Ad alia iterum Platoniorum argumenta respondens.

IX. Quid? quod effigiem quoque non vereatur anima quantumvis immortalis offingere, cumque coloris aerei et fucidi.

X. Rectius deinceps unum esse docet animam et spiritum, vivere et spirare, vel ex eo quod ad statum fidei pertinet, simplicem animam determinare secundum Platonem.

XI. Ita tamen spiritum animam dici, ut neque Dei spiritus sit, quod videbatur Hermogenes sentire, neque spiritale nescio quod semen Valentinianorum animæ collatum sit.

XII. Animum item ab anima non separari, utpote qui non aliud quam suggestus, sive ornatus sit animæ quod sapit: idque contra Anaxagoram et Aristotelem, quorum

XIII. Quod etiam inde probat, quod principalis animæ, non animo tribuatur; etiam animam Deus semper alloquatur, non animum.

XIV. Cum autem dividitur anima in partes a Platone aut aliis, vires et efficacias et operas diversas intelligi, sicuti de quibusdam etiam Aristoteles indicavit, utpote etiam ipse cum aliis plerisque unitatem animæ agnoscens.

XV. Hegemonicon interim, id est, summum in animæ gradum sapientialem, contraquam sentiebant Asclepiades et Dicaearchus, cum Platone et Aristotele agnoscere etiam a Christianis, idque in recessu cordis.

XVI. Ad fidem quoque pertinere, quod Plato partem animam per rationalem et irrationalem; ita tamen ut naturæ primæ deputetur rationale, irrationale vero transgressionis; non tamen placere irrationalis distinctionem in indignitatem et concupiscentiam, quod utrumque etiam Christo et rationali animæ competat.

XVII. Etiam in hoc non probari Platonem et Academicos, quod sensualitatem quinque sensuum irrationalem pronuntiant: neque enim licere sensus istos in dubium revocare, ne et in Christo de fide eorum delibere.

XVIII. Neque audiendos hæreticos, qui non aliter quam suas Plato Idæas, intellectualia faciunt veritates, sensualia vero imagines veritatis dumtaxat, sed perinde animam per corpus corporalia sentire, quemadmodum per animum incorporalia intelligit; sic tamen ut etiam sentiat, cum intelligit.

XIX. Atque adeo intellectum semper animæ inesse, ut etiam reliqua animæ naturalia.

XX. Etiam autem uniformis anima, factu tamen ingeniorum multiformem, pro conditione cæli et soli, pro ratione operis et curæ, pro temporum eventu, pro licentia casuum, et corporis etiam valetudine; ut ne de fari necessitate quid dicatur, de qua suo titulo disserit.

XXI. Proinde etiam animam, contraquam sentiunt Valentiniani, convertibilem fuisse liberi arbitrii potestate, juxta quod Narcioni jam et Hermogeni ostendit.

XXII. Quocirca animam definiri: Dei statu natam, immortalem, corporalem (en iterum paradoxon Auctoris) effigiatam, substantiam simplicem, de suo patientem, varie procedentem, liberam arbitrii, accidentis obnoxiam, per ingenia mutabilem, rationalem, dominatricem, divinatricem.

XXIII. Dum deinceps quaeritur unde anima, hæreticos quosdam non recte eam e cælis deferre, atque eodem indubitata redituram asserere, quorum omnium condimentarium Plato.

XXIV. Norum itaque Platonis argumentum elidit: discitias reminiscencias esse, hoc est, venientes e cælo animas oblivisci eorum in quibus fuerint prius, dehinc ex his visibilibus recordari eorundem.

XXV. Agit deinde adversus Stoicos, et ipsum interdu Platone, qui post partum corpori animam inducunt, ex aeris frigidi pulsu, aut prima spiratione.

XXVI. Eorum sententiam, etiam ex Scripturarum christianarum fundamento, impugnans.

XXVII. Definens simul ambas animæ corporisque substantias, et concipi, et confici, et perfici.

XXVIII. Porro etiam Platonis secundum Pythagoram temerarium mendacium *μετεμψύχως* impugnari, id est, recidivatum animarum, revolvibilem ex alterna mortuorum et vivorum suffectione.

XXIX. Etiam enim ex vivis fiant mortui, non tamen ideo ex mortuis vivos.

XXX. Dein, si ex mortuis semper vivi, unum omnino et eundem oportere fuisse hominum numerum; cum e contrario inveniamus paulatim humanum genus exuberare.

XXXI. Etiam si ita sit, singulas animas in singula corpora reverti oportere; eadem ætate, eisdem institutis, ingeniis, artibus, et ex omni gente, sexu, dignitate; quod tamen ipse Pythagoras non admisit.

XXXII. Delirare vero magis Empedoclem, qui *μετεμψύχως* induxerit, bestias ex hominibus, et homines ex bestiis revolventem.

XXXIII. Negligie vero etiam iudicii nomine vindicare hoc dogma; evacuari enim, si crimina non aliter puniuntur, aut merces non alia bonis detur, quam in animalia restitutio.

XXXIV. Eadem repercussione cædi, etiam Simonis samaritanæ hæretici similem opinionem de sua Helena, quam per alios atque alios habitus sæmoneos volutam, etiam illam fuisse aiebat Priamo perniciosissimam.

XXXV. Imo etiam Carpoeratis animarum reformationem, qua toties volebat animam in corpora revocari, quoties minus de delictis satisfecisset; qui etiam Helia reditum frustra pro se interpretatus sit.

XXXVI. Reversas inde ad prius institutum, etiam sexum animæ et corporis simul oriri tradit.

XXXVII. Omnem autem hominis paratam aliquam potestate divinæ voluntatis ministra (ab angelo nempe aliquo) modulari; simul etiam crescere et proficere, animam ingenio et sensu, corpus modulo et habitu.

XXXVIII. Puberalem quoque, uti in corpore, ita et anima, simul exurgere suggestu sensuum; et etiam ciborum concupiscentiam esse in anima, sed necessitate

corporis, non sui proprietate, ne quis hinc mortalem A credat.

XXIX. Item nullam ferme animam sine daemonio esse, saltem in ethnicis, donec in Christo nascantur.

XL. Tandem enim animam ex carnis societate in Adam immundam censi; et peccatricem tam animam, quam carnem dici.

XLI. Atque adeo, malum animam non solum ex obventu spiritus nequam superstrui, sed et ex origine; quo obfuscatum bonum ejus prius, donec reformetur per secundam ejus natalitatem ex aqua et superna Spiritus Sancti virtute: a quo ibi excipitur, sicuti a profano spiritu in pristina.

XLII. Atquin mortis quoque tractatum ad nos pertinere (secus quam Epicurus sentit) in qua anima consummat.

XLIII. Proinde etiam somnum mortis speculum; quem non supernaturalem, sed naturalem esse, tum aliis rationibus, tum Scripturis sacris probat.

XLIV. Nam quod de Hermotimo scribunt, anima illum in somno caruisse, id subornatum; uti somnus, non otium animae, sed secessio crederetur.

XLV. De somniis quoque, et accidentibus somni, quatenus ab extasi differunt, dicendum; quibus significatur anima perpetuo negotiosa, quod immortalitatis est ratio; in quibus interim non magis ob stupri visionem damnabimur, quam ob marijrii coronabimur.

XLVI. Neque enim vana esse in totum somnia (uti judicabat Epicurus) multis exemplis probari; et varios esse commentatores, ac in hanc rem affirmatores.

XLVII. Christianam vero eam esse sententiam: a daemoniis plurimum inculi somnia, etiam vera interdum; Deo interim depulanda, si quae honesta, sancta, prophetica, revelatoria, edificatoria, vacatoria; quaedam etiam sibi metipsi animam fingere ex intentione circumstantiarum; reliqua denique extasi separanda.

XLVIII. Atque adeo ex ingenio magis quam constantia, somnia a Platone aestimari, tanquam certiora ab extimo noctis, certis anni temporibus, quietis situ, aut ciborum distinctione, aut derogatione.

XLIX. Et vero etiam infantes ac atlantes somniare; cum et somnia a Deo sint, nullaque jam gens Dei sit extranea, in omnes terminos orbis Evangelio coruscante.

L. Nunc ad mortem quod attinet, debitum esse toto humano generi naturae finem, quantumvis Epicurus id neget, et Menander haereticus ad suo baptismo initiatos

pertinere neget, apud quem nec pro Deo mori lex est; nam etiam Enoch et Heliam morituros, et Joannem jam obiisse.

LI. Opus autem mortis esse separationem corporis et animae; quantumvis quidam philosophi crediderint, post mortem quasdam animas haerere corporibus.

LII. Atque omnem mortem, sive ordinariam, sive extraordinariam, non ex natura esse, sed ex culpa, nec ipsa naturali.

LIII. Excedere porro animum, non deficere, dilabentibus paulatim corporis instrumentis, jam clariorem obtutu, ac si de somno emergentem instante morte; utpote, quae tum exsultat aut trepidat, prout paraturam deversorii sui sentit, de ipsius angeli facie evocatoris ammarum.

B LIV. Quo autem deducantur animae, varias esse philosophorum sententias; inter quos Stoici prudentum animas in supernis mansionibus collocant, reliquas apud inferos; quos inferos Christiani non in gremio terrae, ut Plato, sed in intimis visceribus collocant.

LV. Suam vero eam esse sententiam (quae interim ab Ecclesia non probatur) quod in sinum Abraham seu paradisi (de quo librum ediderit) martyrum solae animae commigrent, reliquae vero ad inferos.

LVI. Atqui vanas eas esse opiniones, quibus putabant, tantisper in terris animas detineri, donec justa perceperint; aut immatura morte praeventas, isthic vagari, donec reliquatio compleatur aetatis.

LVII. Neque vero ab inferis animas ex imperio daemonum per magicam (cujus species aliquot recenset) aut ex arbitrio huc redire.

LVIII. Atqui illic, interim dum corpus exspectant, animas innocentium gaudere, et nocentium dolere ac puniri; vel ob cogitatus solos, quos censura divina persequitur; maxime, cum etiam modica delicta ad no vissimum usque quadrantem illic luenda, ex Evangelio intelligatur.

CAPUT PRIMUM (a)

De solo censu animae congressus Hermogeni, quatenus et istum ex materiae potius suggestu, quam ex Dei statu constituisse praesumpsit, nunc ad reliquas conversus quaestiones, plurimum videbor cum philosophis dimicaturus. Etiam in carcere Socratis de animae statu velitatum est. (b) Nescio jam hoc primum, an opportuno in tempore magistri (1), etsi nihil de loco interest. Quid enim liquido sapere? (c)

LECTIONES VARIANTES.

(1) In tempore, Magistri disting. Rig.

COMMENTARIUS.

(a) Hic liber in exemplari Agobardi passim inscribitur, *De censu Animae*; sed falso. Nam, ut ex istius operis principio patet, is fuit titulus alterius libri quem adversus Hermogenem Septimius noster composuerat, ut ostenderet quid censi anima deberet. Etenim constare ex Dei statu, non, ut Hermogenes dicebat, ex materiae suggestu, hoc tantum eo libello, qui hodie desideratur, adversus haereticum disputaverat. Nunc de animae statu, ac de quaestionibus reliquis ad eam pertinentibus, agit adversus philosophos. Itaque receptissimum jam vulgatis editionibus titulum generalem *De Anima* retinimus. Ric.

(b) Nescio jam hoc primum an opportuno in tempore, Magistri. Alloquitur magistros, hoc est philosophos: Nescio, inquit, jam hoc primum, magistri, an opportuno in tempore de animae statu velitatum sit in carcere Socratis; etsi nihil de loco interest, etc. Haec igitur scribenda ac distinguenda sunt hoc modo: Etiam in carcere Socratis de animae statu velitatum est. Nescio jam hoc primum an opportuno in tempore, Magistri, etsi nihil de loco interest. Ric.

(c) Anima tunc Socratis. Platonis Phaedonem subindicat; in quo recensetur disputatio, quam mori-

anima tunc Socratis, jam sacro navigio regresso, (a) A sapientissimus Socrates secundum Pythii quoque dæmonis suffragium, scilicet negotium navantis socio suo, quanto dignior atque constantior christianæ sapientiæ assertio, cuius adlatui tota vis dæmonum cedit? Ille sapientia de schola cœli deos quidem sæculi negare liberior, quæ (e) nullum Æsculapio gallinaceum reddi iubens prævaricaretur, nec nova inferens dæmonia, sed vetera depellens; nec adolescentiam vitians, sed omni bono pudoris informans, ideoque non unius urbis, sed universi orbis iniquam sententiam sustinens pro nomine veritatis, tanto scilicet perosioris quanto plenioris, ut et mortem non de poculo per habitum jocunditatis absorbeat, sed de patibulo et vivicomburio per omne ingenium crudelitatis exhauriat, interea in isto tenebrosiore carcere sæculi inter suos Cebetas et suos Phædonas, si quid de anima examinandum est, ad Dei regulas dirigit. Certe nullum alium potiorum animæ demonstratorem quam auctorem reperiet; a Deo discat (4), quod a Deo habeat (5); aut nec ab alio, si nec a Deo. Quis enim revelabit quod Deus texit? Inde sciscitandum est, unde et ignorare tutissimum est: præstat per Deum nescire, quia non revelaverit, quam per hominem scire, quia ipse præsumperit.

Quid autem aliud saperet vir quilibet injuria damnatus, præter injuriæ solamen, nedum philosophus, gloriæ animal, cui nec consolanda injuria, sed potius insultanda? Denique, post sententiam, obviæ confugi et muliebriter iuculanti: Injuste damnatus es, Socrates; jam et de gratulatione responderat: Volebas autem juste? Nihil mirandum, si et in carcere lemniscatas (1) Anyti et Meliti palmas gestiens infringere, ipsa morte coram, immortalitatem vindicaret (2) animæ necessaria presumptione ad injuriæ frustrationem. (b) Adeo omnis illa tunc sapientia Socratis de industria venerat consultæ æquanimitatis, non de fiducia compertæ veritatis. Cui enim veritas comperta sine Deo? cui Deus cognitus sine Christo? cui Christus exploratus sine Spiritu Sancto? cui Spiritus Sanctus accommodatus sine fidei sacramento? Sane Socrates facilius diverso spiritu agebatur. Si quidem alius dæmonium illi a puero adhesisse, pessimum revera pædagogum, etsi post deos et cum deis dæmonia deputantur penes poetas et philosophos. Nondum enim christianæ potestatis documenta processerant, (c) quæ vim istam perniciosissimam, nec unquam bonam, antiqui erroris (3) artificem, omnis veritatis advocatricem (d) sola traducit. Quod si idcirco

erroris, etc. *Jun.*
(4) Auctorem a Deo discat *Seml.*
(5) Quod a Deo habeat *Seml. Oberth.* quod a Deo discat *Venet. cod. Wome.*
(6) Eventus *Ven. Rig.*

CAPUT II.

Plane non negabimus aliquando philosophos iusta nostra sensisse; testimonium est veritatis etiam inventus ipsis (6). Nonnunquam et in procella confusis vestigiis cœli et freti aliqui portus offenditur, prospero errore: nonnunquam et in tenebris aditus quidam et exitus deprehenduntur, cæca felicitate; sed et natura pleraque suggeruntur, quasi de publico sensu, quo animam Deus dotare dignatus est. Illic

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Indiscatas *Par.* et lemniscatas *Lat.* miniclatas, vel, nunculatatas *Jun.*
(2) Vindicans *Par.* immortalem vindicans animam *alii.* *Lat.* reposuit vindicat.
(3) Antiqui hominis additur *Par.* bonam homini, antiqui

COMMENTARIUS.

turus, hausta cicuta, habuit Socrates de animæ rationalis immortalitate. *Le Ph.*

(a) Jam cicutis damnationis exhaustis. Non simpliciter cicutas dicit, quæ non intrinsece Socrati nisi sub solis occasum fuere, sed cicutas damnationis, quas illi sub solis ortum nuntiaverant Undecimviri. Admissis enim subinde amicis, nobilis ille de anima sermo habere cœperat. Jam cicutis damnationis exhaustis, hoc est, jam audita damnationis suæ sententia, quasi ab eo temporis momento mortem Socrates bibere cœpisset, cum ab eo quonque iudices vitam custodiis admissæ censeantur, ex quo mortis sententiam dixerat. *Ric.*

(b) Adeo omnis illa tunc sapientia Socratis. Puto hic reddi sensum verborum Platonis in Phædone: Εἰ μὴ τοῦτο δὲ ἀληθὲς ἦν, ὅτι ἂν ἴσμεν, καὶ οὐδὲν ἴσμεν, εἰ δὲ μὴ οὗτοί ἐστιν τελευτῶντες, ἀλλ' αὖν τοῦτο γὰρ τὸν χρόνον τὸν ἐπὶ τοῦ θανάτου ἔσται τοῖς παροῦσι τὰ ἡδύτατα διδύματα: ἢ δὲ ἀγνοῖα μοι αὐτῶν οὐ συνδράσκει, καὶ οὐ γὰρ ἂν ἦν, ἀλλ' ἄλγος ὄντα οὐκ ἀπολαύσειν. Si vera sunt quæ dico, bene est quod crediderim. Si vero post mortem nihil superest, tamen tempus illud quod est ante mortem, minus mihi molestum erit; ignorantia autem illa mihi diuturna non est (malum quippe esset quoddam), verum paulo post interibit. *Le Ph.*

(c) Quæ vim istam perniciosissimam. Dæmonas soli

Christiani traducunt, abigunt, migrare cogunt, excutunt de hominibus, adjungendo scilicet, unde verbum exorcizare, etiam juris civilis auctoribus ethnicis notum. Illoce autem officio Christiani fangebantur, non per fraudes aut imposturas, sed nominis Christi potestate, qua præditus erat quilibet christianus, ut Septimius in Apolog. testatur. *Jussus*, inquit, a quolibet christiano loqui spiritus ille, tam se dæmonem confitetur de vero, quam alibi Deum de falso. Itaque tralatitium et vulgare fuisse apud christianos exorcistarum munus etiam Sulpitii Severi sæculo, ex eo discimus, quod de Martino refert, quem Hilarius Pictunum episcopus, tentandi hominis gratia, exorcistam agere jusserat. *Quam ille*, inquit, ordinationem, ne despicisse tanquam humiliorum videretur, non repudiavit. *Ric.*

(d) Sola traducit. Eandem vero potestatem concessam fuisse Judæis etiam ævo suo refert Irenæus, lib. II, cap. 6, credo, ob familiarem illis veri Dei notitiam. Et propter hoc, inquit, Judæi usque nunc huc ipsa invocatione dæmonia effugant. *Ric.*

(e) Nullum Æsculapio gallinaceum reddi iubens prævaricaretur. Socrates deos qui vulgo colebantur non esse docuerat, et tamen moriens gallinaceum se debere Æsculapio dixit. Quare prævaricatum esse ait Septimius, qui de doctrinæ suæ tenore exciderit. *Ric.*

nata philosophia ad gloriam propriae artis inflavit, praestudio [non mirum si istum ita dixerim] eloquii quidvis struere eruditi, magisque dicendo persuadentis, quam docendo. Formas rebus imponit, eas nunc peraequat (a), nunc privat, de certis incerta praedjudicat, provocat ad exempla, quasi comparanda sint omnia (b); omnia praescribit, proprietatibus (1) etiam inter similia diversis; nihil divinae licentiae servat, leges naturae opiniones suas facit; ferrem, si naturalis ipsa, ut compos naturae de conditionis consortio probaretur. Visa est quidem sibi et ex sacris quas putant, literis hausisse, quia plerosque auctores etiam deos existimavit antiquitas, nedum divos, ut Mercurium Aegyptium, cui praecipue Plato ad-suevit: ut Silenum Phrygem (c), cui a pastoribus perducto ingentes aures suas Midas tradidit: (d) ut Hermotimum (2), cui Clazomenii mortuo templum contulerunt; (e) ut Orpheum, (f) ut Musaeum, (g) ut Pherecydem, Pythagorae magistrum. Quid autem, si philosophi etiam illa incurnaverunt quae penes nos apocryphorum confessione damnantur, certos nihil recipiendum quod non conspiret germanae et ipso jam aetate propheticae paraturae, quando et pseudoprophetarum meminimus, et multo prius (h) apostatarum spirituum, qui huiusmodi quoque ingeniorum calliditate omnem faciem saeculi instruxerunt? Postremo, si etiam ad ipsos Prophetas adisse credibile est indagatorem quique sapientiae ex negotio curiositatis, tamen plus diversitatis invenias inter philosophos quam societatis, cum et in ipsa societate diversitas eorum deprehendatur. Siquidem vera quae-

A que et consonantia Prophetis aut aliunde commen-dant, aut aliorum subornant, cum maxima injuria veritatis, quam efficiunt aut adjuvari falsis, aut patrocinar. Hoc itaque commiserit nos et philosophos in ista praesentim materia, quod interdum communes sententias propriis argumentationibus vestiant, contrariis alicubi regulae nostrae; interdum sententias proprias communibus argumentationibus muniant, consentaneis alicubi regulae illorum; (i) ut prope sit exclusa veritas a philosophia per venesicla in illam suam, et ideo utroque titulo societatis adversario veritatis urgemur, et communes sententias ab argumen-tationibus philosophorum liberare, et communes argu-mentationes a sententiis eorum separare, revocando quaestiones (3) ad Dei literas, exceptis plane quae sine laqueo alicuius praedicii ad simplex testimonium flebit adsumere: quia et ex amulis nonnunquam testimonium necessarium, si non annulis prosit. Nec ignoro quanta sit sylvae materiae istius apud philoso-phos pro numero etiam ipsorum commentatorum, quot varietates sententiarum, quot palestrae opinionum, quot propaggines quaestionum, quot implicationes expeditio-num. Sed et (j) medicinam inspexi, sororem, ut aiunt, philosophiae, sibi quoque hoc negotium vindicantem, ut ad quam magis animae ratio pertinere videatur per corporis curam, unde et plurimum sorori refragatur, quod animam quasi coram in domicilio suo tractando magis norit. Sed viderit utriusque praesentiae ambitio. Habuit et philosophia libertatem ingenii, et medicina necessitatem artificii ad exten-dendos de anima retractatus: late quaeruntur incerta,

LECTIONES VARIANTES.

(1) Quasi comparanda, omnia praescribit, propria aetatibus Fran.

(3) Hermippum Par.
(5) Quaestioni Par.

COMMENTARIUS.

(a) *Nunc privat.* Privat et proprias adsignat. Ric.
(b) *Omnia praescribit.* Praescriptis definitionibus omnia comprehendit. Ric.
(c) *Cui a pastoribus perducto ingentes aures suas Midas tradidit.* Cujus per aures mentem ceperat Silenus philosophus. Notum illud Zenonis ad Craterem: *Auribus teneri possum, non pallio.* *Δαδὰ πρὸς ὅσους ἐκείνους ἡ δὲ τὰς αὐτῶν.* Aures tradidit, eodem sensu dictum quo supra, *Adamum nondum aures debentem Eve.* Ric.
(d) *Ut Hermotimum, qui Clazomenii, etc.* Plinius, lib. VII. cap. 52, Hermotimum Clazomenium nominat, verum Plutarchus Hermodorum sustinuit lib. de So-cratibus demonio, ubi falsum esse ait Hermodori Clazomenii animam, relicto corpore, dies noctesque per loca plurima vagari solitam, iterum corpus repetisse. Urbs illa Clazomene quae erat Ioniae, dicta fuit olim Gryna, eratque ibi templum Apollinis oraculo longe celeberrimum; unde Apollo Grynaeus. Le Pr.
(e) *Ut Orpheum.* Illustris est Orpheus, qui a Graecis Oeagri et Calliope filius censetur:

Ὀρφεὺς Κάλειος τε καὶ Ὀϊωνος γένεσσι.

Atque idem ait Apollonius Rhod. lib. I, *Argonaut.*

... Τὸν γὰρ πρὸς αὐτῷ
Καλλίπυρ ὅστις παύσσειν ἀνέστηκεν.
Ὀϊωνος.

An idem sit ille cujus opuscula habemus, vehementer dubito. Le Pr.

TERTULLIANI II.

(f) *Ut Musaeum.* De Musaeo illo late Meursius lib. II, *lect. antiq.*, plurimosque hoc in loco reconset. Eumolpi filius fuit, et Orphei discipulus. Claruit Athenis, et *Ὀρχήστριον* habuit Linum apud Thebanos. Le Pr.

(g) *Pherecydem, Pythagorae magistrum.* Mirum grati animi testimonium Pythagorae erga Pherecydem narrat Jamblichus, lib. de vita Pythagorae. Cum enim phthiriasi seu morbo pediculari laboraret, ex Italia in insulam Delum solvit Pythagoras ut eum curaret, atque apud eum mansit donec mortuo parentasset. Le Pr.

(h) *Apostatarum spirituum.* Angelos innuit qui de caelo ad filias hominum ruerunt, ut ipse ait lib. XI, de Cultu fem. Iren. lib. I, cap. 2, dixit Spiritualia nequitiae, et Angelos transgressos atque apostatas factos. Ric.

(i) *Ut prope sit exclusa veritas a philosophia.* Quasi fascinare veritatem intuitus et acumen humanum, et rationibus ex industria nostra fugaretur, velut excluduntur spiritus magicis venesiclis, aut quia praesumptio propriae ratiocinationis venenum sit ad per-dendam veritatem. Lac.

(j) *Medicinam inspexi sororem, ut aiunt, Philosophiae.* Hanc disputationem de anima ut propriam suae speculationi tractarunt medicorum principes: citat aliquos Auctor in hoc opere. Nam licet considerati animae ad Philosophos spectet, jure cognationis inter medicinam et philosophiam, Medici usurpant. Multi citant Aristotelem, Platonem, et Galenum dixisse, philosophiam et medicinam sorores esse: alteram animi, alteram corporis conservatricem. Certissime

(Vingt et une.)

latius disputantur praesumpta. Quanta difficultas pro-
bandi, tanta operositas suadendi: ut merito (a) He-
raclitus ille tenebrosus vastiores caliginis animad-
vertens apud examinatores animae, tædio quaestionum
pronuntiavit, terminos animae nequaquam invenisse
omnem viam ingrediendo. Christiano autem paucis ad
scientiam huius rei opus est: nam et certa semper
in paucis; et amplius illi querere non licet, quam
quod inveniri licet; infinitas enim quaestiones Apo-
stolus prohibet. Porro non amplius inveniri licet,
quam quod a Deo discitur; quod autem a Deo discitur,
totum est.

CAPUT III.

Atque utinam nullas haereses oportuisset existere,
ut probabiles quique emicarent (1 Cor. II, 19), nihil
omnino eius philosophis super anima quoque expe-
riri, patriarchis, ut ita dixerim, haereticorum. (b) Siquidem et ab Apostolo jam tunc philo-
sophia con-
cussio veritatis praevidebatur (1). Athenis enim
expertus linguatam civitatem, cum omnes illic (2)
sapientiae atque facundiae caupones degustasset, inde
concepit praeceptorum illud edictum. Proinde enim
et animae ratio, per philosophatas doctrinas hominum
niscientes aquas vino. (c) Alii immortalem negant
animam, alii plusquam immortalem adfirmant: alii
de substantia, alii de forma, alii de unaquaque dispo-
sitione disceptant: hi statum ejus aliunde ducunt, hi
exitum aliorum abducunt, prout aut Platonis honor,
aut Zenonis vigor (3), aut Aristotelis tenor, aut Epi-
curi stupor, aut Heracliti mæror, aut Empedoclis
furor persuaserunt. Deliquit, opinor, divina do-
ctrina, ex Judæa potius quam ex Græcia oriens.
Erravit et Christus, piscatores citius quam sophis-
tas ad præconium emittens. Si qua igitur in hunc
modum de nidoribus philosophiae candidum et pu-

A rum aerem veritatis infuscant, ea erunt Christia-
nis enubilanda, et percutientibus argumentationes
originales, id est philosophicas, et opponentibus de-
finitiones ecclésiæ, id est dominicas: ut et illa quibus
ethnici a philosophia capiuntur, destruantur, et hæc
quibus fideles ab hæresi concutuntur, retundantur.
Una jam congressione decisa adversus Hermogenem,
ut præfati sumus; quia animam ex Dei flatu, non ex
materia vindicamus; muniti et illic divinæ determi-
nationis inobscurabili regula: *Et flavit, inquit, Deus
flatum vitæ in faciem hominis, et factus est homo in
animam vivam*, utique ex Dei flatu: de isto nihil am-
plius revolvendum: habet suum titulum, et suum
hæreticum. Cæteris hinc exordium inducam.

CAPUT IV.

B Post definitionem census, quaestionem status pa-
titur. Consequens enim est, ut ex Dei flatu animam
proferri, initium ei deputemus (4). (d) Hoc Plato ex-
cludit, innatam et infectam animam volens; et natam
autem docemus, et factam, ex initii constitutione. Nec
statim erravimus, utrumque dicentes; quia scilicet
aliud sit natum, aliud factum; utpote illud animalibus
competens. Differentiæ autem, sua habendo loca et
tempora, habent aliquando et passivatis com-
mercium. (e) Caput itaque et facturam dici generari,
pro in esse poni, siquidem omne quod quoquo
modo accipit esse, generatur. Nam et factor ipse
parens fieri potest dici; sic et Plato utitur. Igitur
quantum ad fidem nostram factæ natæque animæ, de-
pulsæ est philosophi opinio auctoritate prophetiæ
quoque.

CAPUT V.

Accerserit (f) Eubulum aliquem et (g) Critolaum
et (h) Xenocratem, et isto in loco amicum Platonis Ari-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Prævidebatur Semi.
(2) Illis Fran.

- (3) Rigor Jui.
(4) Deputaremus Pam.

COMMENTARIUS.

id dixit Joannes Alex. in commentariis in lib. here-
seon. Sed inter vetustiores id invenio scripsisse De-
mocritum epistola ad Hippocratem. Lac.

(a) Heraclitus ille tenebrosus. Haud absimiliter B.
Hieronymus initio lib. I. adv. Jovinianum. Heraclitum
vocat *ερακλειτον*, quem sudantes philosophi vix intelli-
gunt. Ipse enim Laertio teste de industria librum
suum de Natura, obscurius scripsit, ut soli illum
eruditi legerent: unde et Craten quemdam, cum
illum librum Græcis inverteret, dixisse: Delio aliquo
natalore opus esse, qui in illo non suffocaretur. Pam.

(b) Siquidem et ab Apostolo, etc. Nullam hic certam
scripturam citat, sed alludit ad illud Coloss. II: *Ne
quis vos deprædetur, seu concutiat per philosophiam*.
Pam.

(c) Alii immortalem negant animam, alii plusquam
immortalem. Quales erant Valentiniani, Sadducæi,
Epicurus, Democritus et alii. Posterioribus verbis no-
tantur Priscillianistæ, qui animas ejusdem cum deo
substantiæ dicebant, et Gnostici qui deo coæternas
afferebant. Quod etiam nugabantur Manichæi Gnostico-
rum discipuli, auctor est Epiphanius hærr. 66. Le Pa.

(d) Hoc Plato excludit. Initium nempe animæ: ipse
enim, in Phædro de immortalitate animæ disputans,
quemadmodum a Cicerone translatus est Tusc. q. 1. et
Repub. lib. VI, sic inquit: Si una est ex omnibus

anima quæ seipsam moveat, atque adeo principium
motus sibi ipsi sit, neque nata certe, et æterna est.
Neque enim esset id principium, quod oriretur aliunde.
Pam.

(e) Caput itaque et facturam dici generari, pro in esse
poni. Caput, hoc est, licet, fas est. Facturam de
anima dicit, quod alias diceret Creationem. Rog.

(f) Eubulum aliquem. Eubulus Alexandrinus fuit
Pyrrhonianus, ut Laertius in Timone testatur, de quo
scribit: *Εὐβούλου δὲ ἐκ τῶν Εὐβούλου ἀλεξανδρείας*.
Enphranorem auditur Eubulus Alexandrinus. Sed
Suidas aliter scribit, *Εὐβούλου Κερύρας ἀγαυῆς πό-
λεως ὑπάρχοντος*. Eubulus, Kettius Atheniensis, Enphranoris
filius. Colligit hic Auctor per gradationem classes
philosophorum, qui animam incorporalem fecerunt.
Lac.

(g) Critolaum. Critolaus Phaselites fuit auditor Ly-
conis et peripateticus, ut hoc eodem capite dicitur.
Neque puto duplicis Critolai hic meminisse Tertul-
lianum, ut mox videbimus; sed unius tantum, qui
animam putabat iustar puncti incorporæam esse, ut
Marsilius Ficinus confirmat. Meminit Tullius lib. V
Tusc. Critolai et Xenocratis, quorum de virtute tes-
timonia citat. Lac.

(h) Xenocratem. Hic fuit Platonis discipulus, testo

stotelem. Fortassean extrinseus magis ad auferendam animæ corpulentiam, si non alios e contrario inspererint, et quidem plures corpus animæ vindicantes, nec illos dico solos qui eam de manifestis corporalibus effluunt, ut Hipparchus et Heraclius ex igni, ut Hippon et Thales ex aqua, ut Empedocles et Critias ex sanguine, ut Epicurus ex atomis, (a) si et atomi corpulentias de coitu suo cogunt, ut Critolaus, et peripatetici ejus, ex quinta nescio qua substantia, si et illa corpus, quia corpora includit; sed etiam Stoicos allego, qui spiritum prædicantes animam, pene nobiscum, qua proxima inter se status et spiritus, tamen corpus animam facile persuadebunt. Denique Zeno constituit spiritum definitus animam, hoc modo instruit: Quo, inquit, digresso animal emoritur, corpus est; consito autem spiritu digresso, animal emoritur; ergo consitus spiritus corpus est: consitus autem spiritus anima est; ergo corpus est anima. Vult et Cleanthes non solum corporis lineamentis, sed et animæ notis similitudinem parentibus in filios respondere, de speculo scilicet morum et ingeniorum et affectuum: corporis autem similitudinem et dissimilitudinem capere et animam: itaque corpus similitudini vel dissimilitudini obnoxium. Item corporalium et incorporearum passionum inter se non communicare. Porro et animam compati corpori, cui læso ictibus, valneribus, ulceribus condolescit; et corpus animæ, cui afflicte cura, angore, amore, coagrescit (1), per detrimentum scilicet vigoris, cuius pudorem et pavorem rubore atque pallore testatur. Igitur anima corpus, ex corporalium passionum communione. Sed et Chrysippus manum ei porrigit, constituens corporalia ab incorporeis derelinqui omnino non posse, quia nec contingantur ab eis; (b) unde et Lucretius:

Tangere enim et tangi, nisi corpus, nulla potest res; derelicto autem corpore ab anima, affici morte. Igitur corpus anima, quæ, nisi corporalis, corpus non derelinqueret.

CAPUT VI.

Hæc Platonici, subtilitate potius quam veritate, conturbant. Omne, inquit, corpus, aut animale sit

A necesse est, aut inanimale. Et siquidem inanimale est, extrinsecus movebitur; si vero animale, intrinsecus. Anima autem nec intrinsecus movebitur, ut quæ non sit inanimalis; nec extrinsecus, ut quæ ipsa potius moveat corpus. Itaque non videri eam corpus, (c) quæ non corporalium forma (d) ex aliqua regione moveatur. Ad hoc nos mirabimur incongruentiam primo definitionis provocantis ad ea quæ in animam non conveniunt (e). Non enim potest anima animale corpus dici, aut inanimale; cum ipsa sit quæ aut faciat corpus animale, si adsit; aut inanimale, si absit ab illo. Itaque quod facit, non potest esse ipsa, ut dicatur animale vel inanimale. Anima enim dicitur substantiæ suæ nomine. Quod si non capit animale corpus dici aut inanimale quod est anima, quomodo provocabitur ad animalium et inanimalium corporum formam? Dehinc, si corporis est moveri extrinsecus ab aliquo; ostendimus autem supra moveri animam et ab alio cum vaticinatur, (2) cum foris, utique extrinsecus, cum ab alio: merito quod movebitur extrinsecus ab alio, secundum exempli propositionem, corpus agnoscam. Enimvero, si ab alio moveri corporis est, quanto magis movere aliud? Anima autem movet corpus, et conatus ejus extrinsecus, foris parent. Ab illa est enim impingi et pedes in incessum, et manus in contactum, et oculos in conspectum, et linguam in effatum, velut (f) sigillario motu superficiem intus agitante. Unde hæc vis (3) incorporealis animæ? unde vacuæ rei solida propellere? Sed quomodo divisi videntur in homine sensus corporales et intellectuales? Corporalium aiunt rerum: utilitates, ut terræ (4), ut ignis, corporalibus sensibus renuntiari, ut tactu, ut visu (5): incorporearum vero intellectibus conveniri, ut benignitatis, vel malignitatis. Itaque incorporealem esse animam constat, cujus qualitates non corporalibus, sed intellectualibus sensibus comprehendantur. Plane, si non hujus definitionis gradum excludere. Ecce enim, incorporealis ostendo corporalibus sensibus subjici, sonum auditui, colorem conspectui, odorem odorati: quorum exemplo etiam anima corpori accedit, ne dicam ideò ea per corpo-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Coagrescit Lat.

(2) Moveri animam et ab alio; cum vaticinatur, cum foris, utique extrinsecus ab alio, etc. Jun.

(3) Visio Rheu. Seml. Oberth.

(4) Terra Par.

(5) Tactus... visui Rheu. et alii.

COMMENTARIUS.

Laertio. Dedit ejus sententiam de anima Tullius lib. I Tusce. Xenocrates animi figuram, et quasi corpus esse negavit, verum numerum dixit esse, cujus vis, ut jam ante Pythagoræ visum erat, in natura maxima esset, et lib. IV Acad. An, ut Xenocrates, mens nullo corpore? Aristoteles, lib. I de anima, cap. II et IV, meminit ejus placiti. Lac.

(a) Si et atomi corpulentias de coitu suo cogunt. Atoms Quintilianus lib. x. Instit. dixit Figuram. Ric.

(b) Unde Lucretius. Epicuri sociator Lucretius lib. I, de Rerum Natura, magistri ad exemplum, præstat res illas esse corporas quæ ad sensus usque perveniunt, ut odores, calor, frigus, voces. Hunc delirasse ait Lactantius, cap. VI, de Opific. et contra eum disputat lib. VII, Instit. div. Le Pr.

(c) Quæ non corporalium forma. Hoc est, rerum

corporalium lege, natura. Ric.

(d) Ex aliqua regione moveatur. Hoc est, aliquo regione. Ric.

(e) Non enim potest anima, etc. Inter propositiones contradictorias medium statuit Septimius; quod est tamen Aristotelicæ doctrinæ minus congruens. Neque enim Platonici male argumentari in hoc mihi videntur: Omne corpus, etc. Ric.

(f) Sigillario motu. Si legeremus singulari motu, veluti privato, quid inde accederet? Sed sigillario si retinemus, motum interiore dicemus seu automatum, qui artificio quodam et viriute organica perficitur. Sigillaria icunculas et exiguas leorum imagines fuisse notum est, unde Arnobius lib. VI: Quinimo Dedit esse sigillaria ipsa consensit. Le Pr.

rales renuntiarī sensus (1), quia corporalibus accedant. Igitur si constat incorporalia quoque a corporalibus comprehendī, cur non et anima, quæ corporalis, ab incorporalibus renuntietur? Certe definitio exclusasit. De insignioribus argumentationibus erit etiam illa, quod omne corpus corporalibus aliū iudicant; animam vero ut incorporalem, incorporalibus, sapientiæ scilicet studiis. Sed nec hic gradus stabilit, etiam (a) Sorano methodicæ medicinæ instructissimo auctore respondente animam corporalibus quoque ali; (b) denique, deficientem eam cibo plerumque fulciri. Quidni, quo adempto, in totum dilabitur ex corpore? Ita etiam ipse Soranus plenissime super anima commentatus quatuor voluminibus, et cum omnibus philosophorum sententiis expertus, corporalem animæ substantiam vindicat, etsi illam immortalitate fraudavit. Non enim omnium est credere, quod Christianorum est. Sicut ergo Soranus ipse rebus ostendit animam corporalibus ali, proinde et philosophus exhibeat illam incorporalibus pasci. Sed nemo unquam cunctanti de exitu animæ mulsam aquam de eloquio Platonis infudit; aut (b) micas de minutiloquio Aristotelis inserit. Quid autem facient tot ac tantæ animæ (d) rupicum et barbarorum (3), quibus alimenta sapientiæ desunt, tamen indoctæ (3) prudentia pollent, et sine academiis et porticibus atticis, et carceribus Socratis, denique jejunantes philosophia (4), nihilominus vivunt. Non enim substantiæ ipsi alimenta proficiunt studiosiorum,

A sed disciplinæ; quia nec opiniorem animam efficiunt, sed ornatorem. Bene autem, quod et artes Stoici corporales adfirmant. Adeo sic quoque anima corporalis, si et artibus ali creditur. Sed enormis intentio philosophiæ solet plerumque nec prospicere pro pedibus: (e) sic Thales in puteum. Solet et, sententias non intelligendo, valetudinis corruptelam suspicari: (f) sic Chrysippus ad elleborum. Tale aliquod, opinor, ei accidit, cum duo in unum (5) corpora negavit, alienatus (6) a prospectu et recogitatu præquantum, quæ non singula quotidie corpora, sed et bina et terna (7) in unius uteri ambitu perferunt (8). (g) Inventitur etiam (h) in iure civili græca quedam quinionem enixa filiorum, semel omnium mater, micel foetus parens multiplex, (i) unici uteri puerpera numerosa, quæ tot stipata corporibus, pene dixerim populo, sextum ipsa corpus fuit. (j) Universa conditio testabitur, corpora de corporibus processura jam illic esse, unde procedunt: secundum sit necesse est, quod ex alio est: nihil porro ex alio est, nisi dum gignitur: sed tunc (9) duo sunt.

CAPUT VII.

Quantum ad philosophos, satis hæc; quia quantum ad nostros, ex abundantia, quibus corporalitas animæ in ipso Evangelio relucebit. Dolet apud inferos anima ejusdam, punitur in flamma, et cruciatur in lingua, et de digito animæ felicioris implorat solatium roris. (k) Imaginem existimas exitum illum pauperis latentis

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Censum Par.
(2) Baronum Rig. ren.
(3) Indocta rhen. Seml. Oberth.
(4) A philosophia apud eod.
(5) Duo unum corpora Rig.

- C (6) Alienata Jun. alienate Rhen.
(7) Terrena Par.
(8) Præferunt Par.
(9) Sed tunc abest Rig.

COMMENTARIUS.

(a) Sorano methodicæ medicinæ instruct. Fuit hic Soranus Ephesus, ut docet Suidas, Menandri et Phœbes filius *ἰατρικῆς καὶ τραπεζῆς καὶ ἀδριανῶν πάσι* *ἡμεῖς* quæ medicinam fecit imp. Trajano et Adriano. Plurima volumina composuit, quæ citat Suidas, atque etiam existant hodie fragmenta excusa olim ab Hadriano Turnebo: quibus adde Isagogen medendi cum Plinio, Oribasii, et Apuleii opusculis referri. Soranus duos extitisse constat, seniore et juniore, ambo vero de affectionibus mulierum scripserunt. Supposititia esse fragmenta Sorani medici pro Cleopatra quilibet fatetur. Hæc quoniam turpitudinem attingunt, exposuit rei Veneræ diligens scrutator Scioppus. Lx Pn.

(b) Denique deficientem eam cibo plerumque fulciri. Horatius:

Protinus accedat stomacho futura ruenti.

Ric.

(c) Micas de minutiloquio Aristotelis inserit. Micas et minutiloquium dicit *λεπτολογία*, scribendi genus subtile, concisum, quale est Aristotelis *Irenæus*, lib. XI, ubi adversus Valentinianos dixerat: *Et minutiloquium autem, et subtilitatem circa quæstiones, cum sit aristotelicum, inferre Fidei conatur*. Unde etiam noster Septimius, supra de Prescr. Hæc. *Miserum Aristotelem, qui illis Dialecticam instituit, artificem struendi ac destruendi, versipellem in sententiis, etc.* Glossæ veteres, *λεπτολογία καὶ πρᾶγματος, subtilitas*. Ric.

(d) Barbarorum rupicum et baronum. Placuit Pithæo; ex Luciliano versu:

Baronum et rupicum squalosa incondita rostra.

At in codice Agohardi legitur, *Barbarorum*. Ric.

(e) Sic Thales in puteum. Laetius sic *πίπτος*. Ric.
(f) Sic Chrysippus ad elleborum. Lucianus. *ἐκ τῆς ἐλλεβορίδας*. Ric.

(g) Inventitur etiam in iure civili græca quedam quinionem enixa. Non arbitror Septimium hoc habere ex Julio Paulo, cum is diversum numero foetum referat, lib. III. Si pars hered. pet., nimirum quinquies quaternos enixam in Peloponeso. In cujus numeri mentione Paulus a Plinio discrepat. Etenim in VII. *Nat. hist.* sic legimus: *Reperitur et in Peloponeso quinos quater enixa*. Quod ex Aristotele sumptum esse minime adfirmaverim, quamvis dixerit, *ἐν τῇ πέλοπονῳ, καὶ τὰ πέντε αὐτῶν ἕξ τετρας*. Etenim Peloponensi non meminit. Sed et Strabo etiam ex eodem Aristotele aliter narrat, in XV; aliter Agellius in X. Denique Aristoteles ipse, libro quem supra citavimus, eadem de re alio se loco dixisse commemorat, qui locus hodie non apparet. Gaius lib. I *Fideicommissor.* ut refertur in lib. III De reb. dubiis, et Julianus lib. XXXVI De solutionib. idem omnino de alexandrina muliere tradunt, quod hic Septimius noster de græca. Ric.

(h) In iure civili. In Jurisconsultorum libris, quos ita citare solet etiam veteres grammatici. Auctor Quæst. CXV: *Legitur namque cautum in quodam juris libello aliquando mulierem quinquæ peperisse*. Ric.

(i) Unius uteri puerpera numerosa, quæ tot stipata corporibus, pene dixerim populo. Sic Manilius Astron. I. de tergemini. Horatius dixit, *Tota acies parius*. — Nam ita legendum exemplaria testantur. Ric.

(j) Universa conditio. Quidquid a Deo conditum creatumque est. Ric.

(k) Imaginem existimas. Parabolam. Ric.

et divitis merentis? (a) Et quid illic Lazari nomen, si non in veritate res est? Sed etsi imago credenda est, testimonium erit veritatis. Si enim non haberet anima corpus, non caperet imago animæ imaginem corporis: nec mentiretur de corporalibus membris Scriptura, si non erant. Quid est autem illud quod ad inferna transfertur post divortium corporis? quod detinetur? quod in diem iudicii reservatur? ad quod et Christus moriendo descendit? puto ad animas Patriarcharum. Sed quamobrem, si nihil anima sub terris? (b) Nihil enim, si non corpus: incorporeitas enim ab omni genere custodiæ libera est, immunis a pœna et a fœvela. Per quod enim punitur aut fovetur, hoc erit corpus; reddam de isto plenius et opportunius. Igitur si quid tormenti sive solatii anima præcepit (1) in carcere seu diversorio inferum, in igni, vel in sinu Abrahæ, probata erit corporalitas animæ. Incorporeitas enim nihil patitur, non habens per quod (2) pati possit: aut si habet, hoc erit corpus. In quantum enim omne corporale, passibile est; in tantum, quod passibile est, corporale est.

CAPUT VIII.

(c) Abruptum alioquin et absurdum, idcirco quid de corporalium eximere censu, quia cæteris corporalibus exemplis non adequet; ubi proprietatum privata discrimina, per quæ magnificentia auctoris ex operum eorumdem diversitate signatur; ut sint tam discreta quam paria, tam amica quam et æmula. Siquidem et ipsi philosophi ex contrariis universa constare condicunt, (d) secundum

A corporalia incorporealibus obijacent, ipsa quoque inter se differunt, ut differentia species eorum amplius, non genus mutet: ut sint corporalia, sic multa in Dei gloriam (3), dum varia; sic varia, dum diversa; dum his alii qualitatum sensus, alii illis; dum his alia alimenta, alia illis; dum hæc invisibilia, illa visibilia; dum hæc gravia, illa levia. Aliunt enim et idcirco animam incorporealem renuntiandam, quia, digressa ea, graviora efficiantur corpora defunctorum, cum leviora esse deberent, unius corporis pondere exempto, si anima corpus. Quid enim, inquit Soranus, si mare negent corpus, quia extra mare immobilis et gravis navis efficitur? Quanto ergo validius corpus animæ, quod tanti postea ponderis corpus levissima mobilitate circumfert? Cæterum est (4) invisibilis anima, et pro conditione corporis sui, et pro proprietate substantiæ, et pro natura etiam eorum quibus invisibilis esse sortita est. Solem nocturne nesciunt oculi; aquilæ ita sustinent, ut natorum suorum generositatem de pupillarum audacia iudicent; alioqui non elucubunt, ut degenerem, quem solis radius averterit. Est adeo alteri quid invisibile, alteri non, quod non ideo incorporeale sit, quia non ex æquo vis (5) valet. Sol enim corpus, siquidem ignis; sed quod aquila conflatur, neget nocturnus; non tamen præjudicans aquilæ: tantumdem et animæ corpus invisibile carni si forte, spiritus vero visibile: sic Johannes, in spiritu Dei factus, animas martyrum conspiciit (Apoç. VI, 20).

CAPUT IX.

Cum (e) animæ corpus adserimus (f) propriæ quali-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Præcepit *Rig. Ven.*
(2) Per omni. *Ven.*
(3) In Dei gloria *Rhen.*

- (4) Etsi invisibilis *Rhen. Seml. Oberth. Jun. Mavult.* Etsi invisibilis anima: a: pro conditione.
(5) Visus *Jun.*

COMMENTARIUS.

(a) Et quid Lazari nomen In cod. Agobardi legitur, *Elaazri*. Cæterum eodem ex historia Lazari argumento Irenæus, circa corporeum quemdam animæ habitum ejusdem cum Septimio nostro sententiæ esse videtur lib. II, cap. LXII et LXIII. Et tamen solus vapulat Septimius. Credo, quod eloquio disortiore notabilem se fecit. Ric. — Perperam hic Irenæo tribuitur error, quo Tertullianus sibi effugit animabus inherescere quamdam corporis delineationem, umbratilesque sensus ac colores aërios; voluit tantum Irenæus, idemque et multi posterum volunt inesse in mentibus humanis, etiam in cœlo degentibus, certos quosdam caracteres et certum quemdam ordinem corpori persisterem, quibus ab aliis spiritibus, nempe ab angelis animæ humanæ distinguantur. Ipsi sunt est quod vocat Irenæus *characterem corporis et hominis figuram*. Hæc fusius D. Massuet ad loc. citat. ac præsertim in dissert. sua III, art. XI. Edd.

(b) Nihil enim anima, si non corpus. Augustinus notat: Denique Tertullianus corpus animam esse credidit, non ob aliud, nisi quod eam incorpoream cogitare non potuit, et ideo timuit ne nihil esset, si corpus, etc. Libro X, de Genesi ad lit. sub finem. Ric.

(c) Abruptum alioquin et absurdum, idcirco quid de corporalium eximere censu, quia cæteris corporalibus exemplis non adequet, ubi proprietatem privata discrimina. Est quod miremur Augustinum post hæc verba Septimio nostro nihilominus acerbè succensere: Quia

sane, inquit, quoniam acutus est, interdum contra opinionem suam visa veritate superatur. Quid enim verius dicere potuit, quam id quod ait quodam loco: Omne corpus passibile est? Debit ergo mutare sententiam, qua paulo superius dixerat etiam Deum corpus esse. Neque enim arbitror eum ita desipuisse, ut etiam Dei naturam passibilem crederet. Profecto enim hoc voluit Septimius, animas quidem, ac Deum ipsum esse corpora, sed corpora sui generis, hoc est, cum suarum proprietatum privato discrimine. Quo sane significavit talia se corpora intelligere, quæ nec animæ dignitati, nec majestati divinæ quicquam officiant. Itaque nec propterea Dei naturam esse passibilem, quamvis propterea sit animæ natura passibilis. Etenim esse animæ corpus sui generis per quod patitur; esse autem Deo quoque corpus sui generis, hoc est divini, adeoque passionis expers. Ric.

(d) Secundum amicitiam et inimicitiam Empedoclis. Empedocles versus hæc de re sic habent:

Ἄλλοτε εἰς πόλιντι ἀνθρώπων εἰς τὸ δαίμων,
Ἄλλοτε δ' αἰδὼς ἱερὰν ποσειδάωνος ἔχου. Ric.

(b) Cum animæ corpus adserimus. Ex præcedentium capitulum absurda suppositione de corporalitate animæ, trahitur in aliud absurdum: instar annulorum catenata venient omnia ad unius lationem; probat deinceps effugiem esse animæ corporalem. Ric.

(c) Propriæ qualitatis et sui generis. Plinius, etsi

tuus et (a) sui generis, jam hæc conditio proprietatis (b) A in spiritu patitur; conversatur enim angelis, aliquando etiam cum Domino, (h) et videt et audit sacramenta, (i) et quorundam corda dignoscit, et medicinas desiderantibus submittit (4). Jam vero, prout Scripturæ leguntur, aut Psalmi canuntur, aut (k) adlocutiones proferuntur, aut petitiones delegantur, ita inde materie visionibus subministrantur. Forte nescio quid de anima disserueramus, cum ea soror in spiritu esset. Post transacta solemnia, dimissa plebe, quo usu solet nobis renuntiare quæ viderit (nam et diligentissime digeruntur, ut etiam probentur): Inter cætera, inquit, ostensa est mihi anima corporaliter, et spiritus videbatur, sed non inanis et vacua qualitatis, imo quæ etiam teneri repromitteret, tenera, et lucida, et aerei coloris (5), et forma per omnia humana.

B Hoc visio, (6) et Deus testis, et Apostolus charismatum in Ecclesiæ futurorum idoneus sponsor; tu, nec si (7) res ipsa de singulis persuaserit, (8) credas! Si enim corpus anima, sine dubio inter illa quæ supra sumus professi. Proinde et coloris proprietas omni corpori adhæret; quem igitur alium animæ æstimabis colorem, quam aerium ac lucidum? Non ut aer sit ipsa substantia ejus, etsi hoc *Ænesidem* visum est et *Anaximeni*, puto secundum quosdam, et *Heraclito*; nec ut lumen, etsi hoc placuit pontico *Heraclidi*. Nam et *Cerauneis* gemmis non ideo substantia ignita est, quod coruscant rutilato rubore; nec *beryllis* ideo aquosa materia est, quod fluctuant colato nitore.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Quia corpus ostendamus *Rhen. Pam. et alii*.
 (2) Distinctum *P. C. Warr.* distinctivum vel distinctivum *Lat.* distinctum longitudinem, latitudinem et sublimitatem *Cod. Agobard.*
 (3) Quam immortalē—quam indissolubilem *Rhen. et alii*.

- C (1) Summi *Par.*
 (2) Etherii coloris *Par.* et aerei coloris *Jam. maxuli*.
 (3) Hoc visio delent *Rhen.* hæc visio est *Pam.*
 (4) Nisi *Pam.*
 (5) Ne inser. *Pam.*

COMMENTARIUS.

non optimus harum rerum doctor, postquam de Deo dixit, *Totus est sensus; totus est vians, totus auditus, totus anima, totus animi; addidit, totus sui.* Ric.

(a) *Corpus sui generis.* Sic etiam loquitur lib. de Car. Chr. Ric.

(b) *De cæteris accidentibus corpulentie præjudicavit.* Sæpe in suo significatu, utitur verbo præjudico, pro, iudicium prævium dare, aut præmonstrare. Sensus hujus elausula est: conditio proprietatis corporea jam erit conspicuum quoddam indicium ad iudicandum de cæteris corpulentie accidentibus. Lac.

(c) *Quid nunc, quod et effigiem animæ damus.* Irenæus lib. 11. *Hominis figuram; et, Characterem corporis in quo adaptatur.* Lac.

(d) *Platone nolente.* Platonis verba citat Clemens Alex. lib. V. *Strom.* Plato in *Phædone* fecit animam experienti totius figure et coloris: neque enim cum effigie constare poterat incorporalitas animæ, neque cum incorporalitate immortalitas, quam ibi fulei, et probat sub Socratis persona, in *Timæo* quoque dicit substantiam simplicem, facultatis multiplicem, et tanquam tabulam rasam, quod docuit Aristoteles, et præcipue eo opere, quo cum Platone maxime sentit, de divina sapientia secundum *Egyptios* lib. II, cap. III, et Alcino in *instit.* Plat. Lac.

(e) *Ex constantia gratie.* Constantiam gratiæ dicit, gratiam de qua certissime constat. Ric.

(f) *Nam quia spiritualia charismata agnoscimus.* Horum meminit etiam Irenæus lib. V, cap. 8, ubi perfectos interpretatur eos qui perceperunt Spiritum Dei, et omnibus linguis loquuntur per Spiritum Dei: *Quemadmodum, inquit, et multos audivimus fratres in*

Ecclesiæ prophetica habentes charismata, et per Spiritum unicusquisque linguis loquentes. Ric.

(g) *Est hodie soror apud nos.* Existimavit Jac. Pamelius sororem hanc fuisse Priscillam: quod respuit, post Junium, Lacerda. Putavit Junius revelationes illas a Deo non esse, sed phantasma laborantis melancholici, aut illudentis demonis: quod rejecit quoque Lacerda. Loqui videtur de sorore seu privata persona; erat tamen publica Priscilla, ex quo sacerdotium et docendi munus assumpsit, ut Lib. de Præc. crip. habetur. Revelatio item corulium, et morborum curatio suadent, ea non contigisse melancholicæ vitio. Le Pa.

D (h) *Et videt et audit sacramenta.* Parabolas, ænigmata, figuras, mysteria; ejusmodi sunt quæ ostenduntur aut suggeruntur per somnia, quibus Dei voluntas significatur sive aperitur. Sic lib. de *Jejunio*, agnitionem sacramentorum dixit a Deo tributam Danieli somniorum interpretandorum peritiam. Et lib. 1 adversus Marcionem: *Leones aride et ardentis naturæ sacramenta;* hoc est, signa, figuras. — *Videt et audit sacramenta.* Mysteria. Audivit Paulus in illo sui raptu, *æp̄ta fr̄p̄ta*. Irenæus latine dixit, *Sermones inenarrabiles*, lib. V, cap. VII. Ric.

(i) *Et quorundam corda dignoscit.* Quales perfecti illi apud Irenæum, loco supradicto, *abacorum hominum in manifestum produciunt ac utiti tem:* τὰ ἀπορὰ τῶν ἀβύσσων εἰς πασιπύροντες ἐν τῷ συμπόρει: quæ verba leguntur apud Euseb. lib. V, cap. 7. Ric.

(k) *Adlocutiones proferuntur.* Ipse in Apolog. Cœlius ad litterarum divinarum commemorationem, si quid præsentium temporum qualitas aut præmonere cogit, aut recognoscere, etc. Ric.

Quanta enim et alia eolor sociat, natura dissociat! Sed quoniam omne tenue atque perlucidum aeris remulum est, hoc erit anima, qua flatus est et spiritus tradux. Siquidam, præ ipsa tenuitatis subtilitate, de fide corporalitatis periclitatur. Sic et effigiem de sensu jam tuo concipe non aliam animæ humanæ deputandam præter humanam, et quidem ejus corporis, quod unaquæque circumtulit. Hoc nos sapere interim primordii contemplatio inducat. Recogita enim, cum Deus *flasset in faciem hominis statum vitæ*, et *factus esset homo in animam vivam*, totum ulique per faciem statim statum illum in interiora transmissum, et per universa corporis spatia diffusum, simulque divina aspiratione densatum, omni intus linea expressum esse, quam densatus impleverat, et velut in forma gelasse. Inde igitur et corpulentia animæ ex densatione solidata est, et effigies expressione formata. Ille erit homo interior, alius exterior, dupliciter unus: habens et ille oculos et aures suas, (a) quibus populus (1) Dominum audire et videre debuerat; habens et cæteros artus, per quos et in cogitabilis utitur, et in somniis (2) fungitur. Sic et diviti apud inferos lingua est, et pauperi digitus, et sinus Abraham. Per has lineas et animæ martyrum sub altari intelliguntur. A primordio enim in Adam concreta et configurata corpori anima, ut totius substantiæ, ita et conditionis istius semen effecit (3).

CAPUT X.

Pertinet ad statum fidei, simplicem animam determinare, secundum Platonem, id est, uniformem dumtaxat substantiæ nomine. Viderint artes et disciplinæ, C non videntur, etsi non adprehendantur pro medio-

crinitate: hoc magis credas, si (g) Deum recogites tantum artificem in medicis, quantum et in maximis. Si vero non putas capere tam minuta corpuscula Dei

A quod fiat a spiritu: nam et animalibus non omnibus utrumque adesse. Pleraque enim vivere solummodo, non etiam spirare, eo quod non habeant organa spiritus, pulmones et arterias. Quale est autem, in examinatione humane animæ, culicis atque formicæ argumenta respicere? quando et vitalia, pro cuiusque generis dispositione, omnibus propria animalibus temperavit artifex Deus, ut nulla inde conjectura capienda sit. Nam neque homo, si pulmonibus et arteriis structus est, ideoque aliunde spirabit, aliunde vivet: neque formica, si membris hujusmodi careat, ideoque negabitur spirare, quasi solummodo vivens. Cui vero tantum patuit in Dei opera, ut alicui hæc deesse præsumperit? (c) Herophilus ille, medicus aulanius, quis excentos exsecuit ut naturam scrutaretur, qui hominem odit ut nosset, nescio an omnia interna ejus liquido exploravit, ipsa morte mutante quæ vixerant, et morte non simplici, (d) sed ipsa inter artificia exsectionis errante. Philosophi pro certo renuntiaverunt, culicibus et formicis et tineis deesse pulmones et arterias. Dic mihi, inspector curiosissimo, oculos habent ad videndum? Atquin et pergunt quo volunt, et vitant et adpetunt quæ videndo sciunt; designa oculos, denota pupulas. Sed et exedunt tineæ; demonstra mandibulas (3), deprome genuinos. Sed et personant culices, (e) ne in tenebris quidem aurium cæci: (f) tubam pariter et lanceam oris illius ostende. Quodvis animal, unius licet puncti, aliquo alatur necesse est; exhibe pabuli transmittendi, decoquendi, defæcandique membra. Quid ergo dicemus? Si per hæc vivitur, erunt hæc in omnibus utique quæ vivunt, etsi non videntur, etsi non adprehendantur pro medio-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Paulus V. C. Wouw.

(2) Somniis rhen. Seml. Oberth. Pam.

(3) Effecit Pam.

(1) Mandibula alii.

COMMENTARIUS.

(a) Quibus populus Dominum audire et videre debuerat. Exemplar Agobardi, Quibus populus duo. and. et v. d. Omnino legendum ex cod. Fut. Ursini, Quibus Paulus Dominum audire et videre debuerat. Inuit enim raptum illum Pauli cuius ipse Paulus meminit II ad Cor. cap. III, ubi se raptum fuisse ait in paradisu, sed ne cire, et ex obsequio et ex dicitur et obsequio. Septimii sententiam refellit Augustinus loco supra citato: Ecce, inquit, quibus auribus et quibus oculis debuit audire et videre Deum Paulus, quibus anima in somniis fungitur. Cum si ipsum Tertullianum quisquam videret in somniis, nunquam se dicere ab eo visum; et cum eo locutum, quem vicissim ipse non vidisset, etc. Qui locus, uti vulgo legitur, eodem laborat mendo, quo Septimianus. Et enim his illic legitur populus, ubi legendum, Paulus. Ric.

CAP. X.—(b) Aliud sit vivere quod venit ab anima, aliud spirare quod fiat a spiritu. Philosophis ratio ex respiratione sumpta magni fuit ponderis: distinguebant enim hoc pacto animam a spiritu, sive animam nihil aliud quam spiritum dicebant seu ventum. Anima quousque secundum Isidorum lib. II Orig. Patribus non item placuit illa ratio, sed frivola visa est. Le Pa.

(c) Herophilus ille, medicus aulanius. Anatomia, quæ et celebris magnoque in pretio fuit apud ethnicos, a veteribus Christianis odio quam maximo affi-

ciebatur. Quamvis hic dictum lanium Herophilum constet, quod vivos homines dissecaret. Id autem solitus facere Erasistratum, Dioclem et Herophilum docet Claudius Gal. VIII de plac. et II anat. aduim. Pœniquit sæculo proxime elapso virom eruditum et anatomicæ rei peritissimum Vesalium vivum hominem anatomia lacerasse, id enim christianum non sapit. Le Pa.

(d) Sed ipsa inter artificia exsectionis errante. Itaque etiam vivos Herophilus ille laniabat. Ric.

(e) Ne in tenebris quidem aurium cæci. Etiam in tenebris discernunt aures. Nam sunt præsentium auribus infesti. Itaque potissimum appetunt tubæ truceleutæ spiculo. Ric.

(f) Tubam pariter et lanceam. Sic habet exemplar Agobardi. Antea legebatur, hiancem, depravatissime. Os culicis tuba est pariter et lancea. Plinius, XI, 2: Quæ subtilitate pennas adæquavit, prælongare pedum crura disposuit? ubi illam avidam sanguinis, et potissimum humani sicut accendit; telum vero perfodiendo tergori quo speculavit ingenio, ut fodiendo acuminatum pariter sorbendoque fistulosum esset? Ric.

(g) Deum recogites tantum artificem in medicis. Sic decuit ad Naturæ Auctorem referre, quæ non nisi Naturæ tribuit Plinius. Nusquam spectatiore, inquit, Naturæ artificio. In magnis siquidem corporibus, aut certe majoribus, facilis officina, sequaci materiæ, fuit. In

ingenium, sic quoque magnificentiam ejus agnosceas, quod modicis animalibus, sine necessariis membris nihilominus vivere instruxerit, salvo etiam visu sine oculis, et esu sine denticulis, et digestu sine alveis: quemadmodum et incedunt quidam sine pedibus, manante impetu, quod angues; et insurgente conatu, quod vermes; et spumante reptatu, quod (a) limaces. Ita et spirari cur non putes sine pulmonum foliis, et sine fistulis arteriarum? ut pro magno amplectaris argumento, idcirco animæ humanæ spiritum accedere, quia sint quæ spiritu careant; et idcirco ea spiritu carere, quia naturalibus artibus structa non sint. Vivere sine spiritu existimas aliquid, spirare sine pulmonibus non putas? Quid est, oro te, spirare? flatum, opinor, ex semetipso agere. Quid est non vivere? flatum, opinor, ex semetipso non agere. Hoc enim respondere debet, si non idem est spirare quod vivere. Sed mortui erit non agere flatum: ergo viventis est agere flatum. Sed et spirantis est agere flatum: ergo et spirare viventis est. Utrumque si sine anima decurrere potuisset, non fuis et animæ spirare, sed solummodo vivere. Atenim vivere spirare est, et spirare vivere est. Ergo totum hoc, et spirare et vivere, ejus est, ejusque et vivere, id est animæ. Denique, si separas spiritum et animam (1), separa et opera: agant in discreto aliquid ambo, seorsum anima, seorsum spiritus: anima sine spiritu vivat, spiritus sine anima spiret; alterum relinquat corpora, alterum remaneat, mors et vita convenient. Si enim duo sunt, anima et spiritus, dividi possunt, ut divisione eorum, alterius discedentis, alterius immanens, mortis et vitæ concursus eveniat. Sed nullo modo eveniet: ergo duo non erunt, quæ dividi non possunt; quæ dividi possent, si fuissent. Sed licet et duo esse concreta. Sed non erunt (2) concreta, si aliud est vivere, aliud spirare. Distingunt substantias opera: et quanto nunc firmitus est, ut unum

A credas, cum distantiam non das, ut ipsa sit anima spiritus, dum ipsius est spirare, ejusque et vivere! Quid enim, si diem aliud habere velis, aliud lucem quæ accadat diei? cum dies ipsa lux sit. Plane erunt et alia genera lucis, ut ex ignium ministerio. Erunt enim et aliæ spiritus species, ut ex Deo, ut ex diabolo. Ita cum de anima et spiritu agitur, ipsa erit anima spiritus, sicut ipsa dies lux. Ipsum est enim quid, per quod est quid.

CAPUT XI.

Sed ut animam spiritum dicam, præsentis questionis ratio compellit, quia spirare alii substantiæ ascribitur: hoc dum animæ vindicamus, quam uniformem et simplicem agnosimus, spiritum necesse est certa conditione dicamus; non status nomine, sed B actus; nec substantiæ titulo, sed opere; quia spirat, (b) non quia spiritus proprie est: nam et flare, spirare est. Ita et animam, quam flatum ex proprietate defendimus, spiritum nunc ex necessitate pronuntiamus. Cæterum adversus Hermogenem, qui eam ex materia, non ex Dei flatu contendit, flatum proprio tuemur. Ille enim, (c) adversus ipsius Scripturæ fidem, flatum in spiritu vertit: (d) ut dum incredibile est, spiritum Dei in delictum, et mox in iudicium devenire, ex materia potius anima credatur, quam ex Dei spiritu. Idcirco nos et illic flatum eam defendimus, non spiritum, secundum Scripturam, et secundum spiritus distinctionem: (e) et hic spiritum ingratum pronuntiamus, secundum spirandi et flandi communionem. Illic de substantia questio est: spirare enim substantiæ actus est. Nec diutius de isto, nisi propter hæreticos, qui nescio quod spiritale semen insulciant animæ, de Sophiæ matris occulta liberalitate conlatum, ignorante factore, cum Scriptura factoris magis Dei sui conscia (3), nihil amplius promulgaverit, quam (f) Deum flatem, in faciem hominis flatum vitæ, et hominem factum in animam

LECTIONES VARIANTES.

(1) Spiritum, naturam Rhen.

(2) Quæ div. poss. si f. Sed l. et d. e. c. Sed n. erunt uniti. Ponn. ex Gelenio. Dividi non possent, et fuissent, sed

licet duo esse concreta, etc. Gagneus.

(3) Magis conscientia cod. Agobardi.

COMMENTARIUS.

his vero tam parvis atque tam nullis, quæ ratio! quantumvis! quam inextricabilis perfectio! Ric.

(a) Limaces. Limax est cochlea nuda. LE. Pa.

CAP. XI. (b) Non quia spiritus proprie est. Sci licet non quia spiritus seorsim, et per se peculiaris res diversa sit ab anima, ita commode, et mitius licet mollire Tertullianum; neque tamen nimium succensebo, si paradoxum aliquod hic observo, quasi neget Tertullianus animam spiritum proprie esse, quia si es et spiritus, corpus non esset. LAC.

(c) Adversus ipsius Scripturæ fidem flatum in spiritu vertit. Secuti sunt Hermogenem alii tum in versione, tum in sententia, quos notat Augustinus lib. XIII de Civit. cap. 25, ubi observat adversus illos et Hermogenem, non esse scriptum *spiritum*, sed *verbum*, ut excludat eorumdem interpretationem de Spiritu Sancto, et non de anima. LAC.

(d) Ut dum incredibile est. Non fecit hoc Hermogenes, ut auctoritatem veteri Scripturæ demeret, quam alii hæretici ejus ævi contenebant; nam non negavit ipse fidem libro Genesios; sed interpretabatur illud spiritum de Spiritu Sancto, supponens jam animam

in homine, ut inde originem animæ argutare posset, non ex Deo fuisse, sed ex materia. Ita Philastrius lib. D L. LAC.

(e) Et hic spiritum ingratum pronuntiamus. Ingratis, hoc est, invitis. Supra dixit, Ex necessitate pronuntiamus. Ric.

(f) Deum flatem in faciem hominis flatum vitæ. Alludit ad illud Gen. II supra citatum c. 3, et lib. adv. Hermog. c. 31: Et flevit Deus flatum vitæ in faciem hominis, et factus est homo in animam vivam; flatum vitæ animam utrobique interpretatur; quam explicationem veram esse supra ostendimus, I. de Baptismo, c. 5. Quibus addere visum est illud Theodoretii in Epis. di. dogmat. Nonne flatum non intelligimus partem aliquam essentiae divini, secundum Cerdonem et Marcionis rabiem; sed animæ naturam per id denotari, quod anima spiritus sit rationalis et intellectualis. Cui consentit etiam Prudentius in Hamartigenia. et ante Tertullianum B. Irenæus I. V, c. 7. Quare male inter hæreses recenset Philastrius, animam Dei flatum dicere, PAU.

vivam, per quam exinde et vivat et spirat: satis A ita non aliunde spirantem quam ex substantia sua declarat differentias spiritus et animæ, insequentibus instrumentis, ipso Deo pronuntiante (*Is. LVII, 46*): (a) *Spiritus ex me prodivit, et statum omnem ego feci*. Et anima enim status factus ex spiritu. Et rursus (*Is. XLII, 5*): *Qui dedit statum populo super terram, et spiritum calcantibus eam* (b). Primo enim anima, id est status, populo in terra incedenti, id est in carne carnaliter agentis, postea spiritus eis qui terram calcant, id est opera carnis subigunt: quia et Apostolus (*I Cor. XV, 46*): *Non primum quod spiritale est, sed quod animale, postea spiritale*. Nam etsi Adam statim prophetavit magnum illum sacramentum in Christum et Ecclesiam (*Eph. V, 30, 31*): *Hoc nunc os ex ossibus meis, et caro ex carne mea; propter hoc relinquet homo patrem et matrem, et adglutinetur se uxori* (1) *sue, et erunt duo in carnem unam*; accidentiam spiritus passus est: cecidit enim ecstasis super illum, Sancti Spiritus vis, operatrix prophetiæ. Nam et malus spiritus accidens res est. Denique Saulam tam Dei spiritus postea vertit in alium virum, id est in propheten, cum dictum est (*I Reg. X, II*): *Quid hoc filio Cis? an et Saul in prophetia?* quam et malus spiritus postea vertit in alium virum, in apostatam scilicet. Judam quoque aliquandiu cum electis deputatum usque ad loculorum officium, et, si jam fraudatorem, traditorem tamen (2) nondum, postea diabolus intravit. Igitur si neque Dei, neque diaboli spiritus ex nativitate conferitur animæ, solam eam constat ante eventum spiritus utriusque: si solam, et simplicem et uniformem substantiæ nomine, atque

sorte.

CAPUT XII.

Proinde, et animum, (c) sive mens est, *ut* apud Græcos, non aliud quid intelligimus quam suggestum animæ ingenitum et insitum, et nativitas proprium, quo agit, quo sapit, quem secum habens ex semetipso se commoveat in semetipsa, atque ita moveri videatur ab illo tanquam substantia alia, ut volunt (d) qui etiam universitatis motatorem animum, decernunt, (e) illum deum Socratis, illum Valentinii Monogenem ex patre Bytho et matre Sige (5). (f) Quamvis (4) Anaxagoræ turbata sententia est: initium enim omnium commentatus animum, et (g) universitatis oscillum illius axe suspendens, purumque cum affirmans, et simplicem et incommiscibilem, hoc vel maxime titulo segregat ab animæ commixtione; et tamen eundem alibi animæ addidit (h). Hoc etiam Aristoteles denotavit, nescio an sua paratior implere, quam aliena inanire (5). Denique et ipse definitionem animi cum differret, interim alterum animigenus pronuntiavit, illum divinum, quem rursus et impassibilem subostendens, abstulit, et ipse cum a consortio animæ. Cum enim animam passibilem constet eorum quæ sortita est pati; aut per animum et cum animo patietur, si concreta est animo (non potest animus impassibilis induci); aut si non per animum nec cum animo patietur anima, non erit concreta illi, cum quo nihil, et qui nihil patitur (6). Porro si nihil per illum et cum illo anima patietur, jam nec sentiet, nec sapiet, nec movebitur per illum, ut volunt.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Multiori cod. Agobard.
(2) Tandem Rhen. Seml. Oberth.
(3) Et matre divisa Fran. Pam. *ἀπὸ τοῦ Πατρὸς αὐτῆς* *ἐκπορεύεται*.
(4) Quam Rig. Venet.

- C (5) Damare ad.
(6) Cum qua nihil, et cui nihil patitur Fran. cum quo nihil et per quem nihil patitur Juv.

COMMENTARIUS.

(a) *Spiritus ex me prodivit*. Supra lib. adv. Hermogenem, cap. 32, nullam facit, citans hanc scripturam *Is. 57, spiritus et spiritus differentiam*: imo per eam spiritum intelligi dicit, de quo etiam venti constituerunt: hic vero spiritum pro spiritu sancto, statum pro anima, imitatus Irenæum lib. V *adversus hæres.* cap. 12, fere de verbo ad verbum, per citationem non solum hujus, sed et sequentium scripturarum. Pam.

(b) *Qui dedit statum populo super terram, et spiritum calcantibus eam, etc.* Etiam hic fere ad verbum imitatur B. Irenæum ubi supra, qui post recitata eadem *Isaie XLII* verba addit: «Ad statum quidem communiter omni qui super terram est populo dicens daturum, spiritum autem his qui conculcant terrenas concupiscentias.» Consentit etiam B. Basilus l. de S. Spiritu.. c. 21. Pam.

CAPUT XII. (c) *Sive mens est* *ut* apud Græcos. Cum animus græce, uti recte hic Tertullianus, *ut* apud Græcos dicatur, anima vero *ψυχή*, non possum illis adsentire, ut hoc obiter adnotem, qui libris Aristotelis *ἡ ἀπὸ τοῦ πνεύματος*, titulum dant, *De animo*, non, *De anima*, uti vulgatum est. Pam.

(d) *Qui etiam universitatis mot. animum decernunt*. Inligere videtur Thaletem, qui, Aristot. teste (l. I de anima, c. 5), totum universum dicebat animatum, et animam ejus Deum. Item Zenonem, qui (uti ipse Auctor inquit *Apolog.* c. 21) *facilitatorem universitatis determinabat, et Deum vocari, et animum Jovis*. A quibus etiam non dissentiebat Pythagoras, qui, Lac-

tant. testo (l. I, c. 5), Deum animam dicebat, qui per universas mundi partes omnemque naturam commens atque diffusus; ex quo omnia quæ nascuntur animalia vitam capiunt. Et vero Aristotelis, Thaletis, Anaxagoræ, Diogenis, Heraclitii, Alemaeonis similes opinionibus recenset (l. I de Anima, c. 2). Pam.

(e) *Illum Deum Socratis*. Quod Plato de Deo ex sententia Socratis scripsit, non modo Auctor, sed etiam B. Justinus (in *Apolog.*) Socrati tribuit; at ille, in *Timæo*, Jovis animam per universum mundum diffusam etiam sentit; quem ipsum parentem et opificem universorum inventu difficilem pronuntiavit: quemadmodum B. Augustinus citato lib. *XIII de Civit. Dei*, c. 17. Quo etiam pertinet illud Auctoris supra *Apolog.* c. 47: *Platonici Deum intra mundum collocant, qui gubernatoris exemplo intra illud maneat quod regat*. Neque est quod obstat animæ mundi appellatio apud Platonem; quia certum est, apud eum *κόσμος* et *ψυχή* frequenter pro iisdem accipi. Pam.

(f) *Quamvis Anaxagoræ turbata sententia est*. Anaxagoras Clazomenius Thaletis Milesii fuit sectator, dixitque Deum esse mentem infinitam, quæ a se ipsa movetur, divinumque animum rerum omnium effectorem esse. Le Pr.

(g) *Universitatis oscillum de illius axe suspendens*. De hac phrasi vide supra l. de Pallio, c. 4, ad illud: *in oscillum penduli impetus*. Pam.

(h) *Hoc etiam Aristoteles denotavit*. Alludit haud dubie ad Aristot. l. I de Anima, c. 2, ubi iisdem pene verbis Anaxagoræ sententiam deducit. Pam.

(a) Nam et sensus passiones facit Aristoteles. Quidni? A et sentire enim pati est, quia pati sentire est. Proinde et sapere sentire est, et moveri sentire est: ita totum pati est. Videmus autem nihil istorum animam experiri, ut non et animo deputetur, quia per illum et cum illo transfigatur. Jam ergo et commiscibilis est animus, adversus Anaxagoram; et passibilis, adversus Aristotelem. Ceterum, (b) si discretio admittitur, ut substantia duæ res sint, animus atque anima, alterius erit et passio, et sensus, et sapor omnis, et actus, et motus: alterius autem otium, et quies et stupor, et nulla jam causa; et aut animus vocabitur, aut anima. Quod si constat ambobus hæc omnia reputari, ergo unum erunt utrumque, et Democritus obtinebit, differentiam tollens, et quaeretur quomodo unum utrumque, ex duarum substantiarum confusione, an ex unius dispositione. Nos autem animum ita dicimus animæ concretum, non ut substantia (1) alium, sed ut substantiæ officium.

CAPUT XIII.

Ad hoc dispicere superest, principalitas ubi sit, id est, qui (2) cui præest, ut cuius principalitas apparuerit, illa sit substantiæ massa; id autem cui massa substantiæ præerit, officium naturale substantiæ deputatur. Enimvero, quis non animæ dabit summam omnem, cuius nomine totius hominis mentio titulata est? (c) Quantas animas pascio, ait dives, non animos; et animas salvas optat gubernator, non animos; et rusticus in opere, et in prælio miles, animam se, non animum ponere adfirmat. Cuius nominatoria pericula aut vota sunt, animi an animæ? Quid autem agere dicuntur moribundi, animum an animam? Ipsi postremo philosophi, ipsique medici, quamvis de animo quoque disputaturi, faciem tamen operis frontemque materiæ

LECTIONES VARIANTES.

(1) Substantiæ *Fran.*(2) Quid *Rig. Venet.*(3) Dividitur *Pam. Seml.*

de anima nunsquisque proscripsit. Ut autem et a Deo discas, (d) animam Deus semper adloquitur; animam compellat atque advocat, ut animum sibi advertat. (e) Illam salvam venit facere Christus, illam perdere in gehennam comminatur, illam pluris fieri vetat, illam et ipse bonus pastor pro pecudibus suis ponit. Habes animæ principalitatem, habes in illa et substantiæ unionem, cuius intelligas instrumentum esse animum, non patrocinium.

CAPUT XIV.

Singularis alloquin et simplex, et de suo tota est; non magis instructilis aliunde, quam divisibilis ex se, quia nec dissolubilis. Si enim structilis, et dissolubilis; si dissolubilis, jam non immortalis. Itaque, quia non mortalis, neque dissolubilis, neque divisibilis. Nam et dividi dissolvi est, et dissolvi mori est. Dividitur (3) autem in partes (f), nunc in duas a Platone, nunc in tres a Zenone, nunc in quinque et in sex a Panætio, (g) in septem a Sorano, etiam in octo penes Chrysippum, etiam in novem (h) penes Apollonphanem, sed in decem apud quosdam Stoicorum, et in duas amplius apud Posidonium, quia a duobus exorsus titulis, principali, quod aiunt *ἡγεμονικόν*, et a rationali, quod aiunt *λογικόν*, in duodecim (4) exinde prosecuit: ita in (5) alias ex aliis species dividunt animam. Huiusmodi autem, non tam partes animæ habebuntur, quam vires et efficacia et operæ, sicut de quibusdam et Aristoteles iudicavit. Non enim membra sunt substantiæ animalis, sed ingenia: ut motorium, ut actorium, ut cogitatorium, et si qua in hunc modum distinguunt; ut et ipsi illi quinque notissimi sensus, visus, auditus, gustus, tactus, odoratus. Quibus omnibus, etsi certa singulis domicilia in corpore determinaverunt, (i) non ideo hæc quoque distri-

(4) Decem et septem *Par. Decem Jun.*(5) Ita aliae *venet.*

COMMENTARIUS.

(a) Nam et sensus passiones, etc. Habet istud idem Aristoteles lib. de anima cap. 5: « Fit itaque, inquit, sensus cum moveatur atque patitur aliquid; nam ipse sensus, alteratio quædam esse videtur. » Quod si verum est, inquit Auctor, cum nihil istorum anima patitur sine animo, jam ergo passibilis est animus, contra quam sentit Aristoteles. *PAM.*

(b) Si discretio admittitur. Proferantur eorum deinceps rationes qui animum et animam discrepare ac differre dicunt: has habet et proponit Lactantius, lib. 18 de opif. Dei. *LE PA.*

CAP. XIII. — (c) Quantas animas pascio, ait dives. Istud ex Plauti *Pluto*, aut alio quopiam comico, desumptum est. In eo autem quod addit: animam agere, videtur imitari Ciceronem, l. I *Tuscul. quæst.* ubi ait: « Animam autem, etiam animum fere nostri declarant nominari; nam et agere animam dicimus. Ipse autem animus ab anima dictus est. » *PAM.*

(d) Animam Deus semper adloquitur. Adludit ad eas scripturas frequentiss. in libris *Levitiici* et *Num.* ac alibi de anima quæ peccaverit, et similes. Item ad illud psalm. 34: *Die anime meæ: Salus tua ego sum.* *PAM.*

(e) Illam salvam venit facere Christus. Reliquæ scripturæ, quas hic citat, satis notæ sunt: *Luc. II, Matth. X, et Joan. X.* Illud vero, illam pluris fieri vetat, paraphrasticas vertit, pro eo quod, *Luc. XIV*, iubetur christianus odisse animam suam, hoc est, non

pluris facere quam Deum. *PAM.*

CAP. XIV. — (f) Dividitur autem in partes. Se ipse explicat paulo post Auctor, cum dicit: *Huiusmodi autem non tam partes animæ habebuntur, quam vires, et efficacia, et operæ.* Unde et Nyssenens l. IV *Philos. C. 8*: « animam, inquit, in virtutes, vel species, vel partes dividunt. » *PAM.*

(g) In septem a Sorano. Desunt libri quatuor de Anima, quos composuit Soranus, quos supra allegavit Auctor. Quare certum quid de huius sententia statuere nequeo, imo nec nisi cæca possunt conjectura duci. Fortasse, ut Panætius ad divisionem in quinque sensus adjecit *τὸ ἡγεμονικόν*, teste Nemesio; Soranus, ut medicus, addidit *τὸ διαγνωτικόν*; sed adhuc levem hanc suspicionem non affirmo, etsi plauserit Junius. Porro Seneca septem partes tantum dissidens a suis Stoicis distinxit, cap. 92. *LAC.*

(h) Penes Apollonphanem. An medicus ille est de quo Plin. lib. XXII, c. 11, an philosophus, qui de physicis scripsit, teste Diogene Laert.; an etiam Apollonphaus qui B. Dionysium comitabatur in Ægypto, et in urbe Hieropoli cum eo obscurationem solis patienti Christo Domino conspexit, de quo B. Dionys. epist. ad Polycarpum? *LE PA.*

(i) Non ideo hæc quoque distributio animæ ad animæ sectiones pertinebit. Sic omnino legitur in exemplari. Neque est quod offendamur repetitione voca-

Intio an'me ad animæ sectiones pertinebit; quando A
ne ipsum quidem corpus ita dividatur in membra,
ut isti volunt animam. Atquin ex multitudine mem-
brorum unum corpus efficitur, ut coneretur sit po-
tius ipsa divisio. Specta portentosissimam Archime-
dis munificentiã, (a) organum hydraulicum dico,
tot membra, tot partes, tot compagines, tot itinera
vorum, tot compendia sonorum, tot commercia mo-
dorum, tot acies tibiarum, et una moles erunt om-
nia. Sic et spiritus, qui illic de tormento aquæ anhe-
lat, non ideo separabitur in partes, quia per partes
administratur, substantia quidem solidus, opera
vero divisus. Non longo hoc exemplum est a Stratone
et Enesidemo et Heraclito: nam et ipsi unitatem
animæ tuentur, quæ in totum corpus defusa (4), et
ubique ipsa, velut status in calamo per cavernas, ita
per sensuaria variis modis emicet, non tam concisa
quam dispensata. Hæc omnia quibus titulus nuncu-
pentur, et quibus ex se divisionibus detineantur (2),
et quibus in corpore metatationibus sequestrentur,
medici potius cum philosophis (3) considerabunt,
nobis pauca convenient.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Diffusa Pam. Seml. Oberth.
(2) Deriventur Pam. Seml. Rhen. Oberth.
(3) Tum philosophi Pam.

- (4) Aliquid venet.
(5) Aliqui Jun.
(6) Amissus cum suis sedibus Rig.

COMMENTARIUS.

buli animæ; cujus vires, efficacie, ingenia, ceteri
distribuantur in certas corporis partes, ipsa nihilomi-
nus totum corpus implet, nec propterea dissectatur in
partes. Itaque hæc animæ distributio, sive in certas,
sive in singulas corporis partes, ad ipsius animæ
sectiones non pertinebit. Ric.

(a) *Organum hydraulicum.* Huius organi inventor
Ctesibius Alexandr.; illud autem absolutissimum red-
didit Archimedes ac perfecti: vide Heronem in *Spiri-
tali*. Fuerunt et aliæ machine celebres Archimedis,
speculum, sphaera, de quibus omnibus passim scrip-
tores. Le Pa.

CAP. XV. — (b) *Messenius aliquis Dicæarchus.*
Dicæarchus [inquit Cicero *Tuscul. Quæst.* lib. 1] in
eò sermone, quem Corinthi habitum tribus libris ex-
ponit, doctorum hominum disputantium, primo lib.
multos loquentes facit, duobus Pherecratem quem-
dam Phitotam senem, quem ait a Deucalione ortum,
dissentient inducit, nihil omnino esse animum, et hoc
esse totum nomen inane, frustra que et animantia et
animantes appellari, neque in homine inesse animum
vel animam, neque in bestia. Et vero ejus eandem
fuisse sententiam paulo post indicat ibidem Cicero:
quod de Dicæarcho dicam, qui nihil omnino animum
et licet esse? Messenium autem hunc fuisse etiam
Suida testatur, Aristotelis discipulum, cujus Plutar-
chus, Quintilianus, *Musica* citant, Gellius *Pythago-
ram*, Athenæus libros complures, B. Hieronymus,
lib. 2. *adv. Jovin.*, ex antiquitatum libris *descriptio-
nem Græciæ*; denique Cicero alibi librum de *divi-
nat. et somniis*. Pam.

(c) *Amisso cum suis.* Amisso illo principali cum
suis, capite vimirum et corde. *Cum suis*: quasi cum
omni familia et comitatu, apparitione. Ric.

(d) *Adversus Andream.* Andreas medicus frequenter
citatur a Plinio, non modo inter auctorum nomina,
et quibus multa desumpsit, sed etiam lib. XXII. c. 25,
et lib. XXXII. c. 5, ubi in quibusdam tamen exem-
plaribus perperam legitur *Andrias* pro *Andreas*; nam
etiam a Dioscoride et Galeno citatur liber ejus de
Plantis. Pam.

CAPUT XV.

In primis an sit aliquis (4) summus in anima gradus
vitalis, et sapientialis, quod *ἀντικεινὸν* appellant, id est
principale, si negetur, totus animæ status periculi-
tatur. Denique, qui negant principale, ipsam prins ani-
mam nihil censuerunt. (b) Messenius aliquis (5) Dic-
æarchus, ex medicis autem Andreas et Asclepiades,
ita abstulerunt principale, dum in animo ipso vo-
lunt esse sensus, quorum vindicatur principale. As-
clepiades etiam illa argumentatione vectatur, quod
pleraque animalia, ademptis eis partibus corporis,
in quibus plurimum æstimatur principale consistere,
et insuper vivunt aliquatenus, et sapiant nihilomi-
nus, ut muscæ, et vespe, et locustæ, si capita decide-
ris; ut capræ et testudines, et anguille, si corda de-
traxeris: itaque principale non esse: quod si suis et,
(c) amisso cum suis (6), vigor animæ non perire-
raret. Sed plures et philosophi adversus Dicæarchum,
Plato, Strato, Epicurus, Democritus, Empedocles,
Socrates, Aristoteles; et medici (d) adversus Andream
(e) et Asclepiadem, Herophilus, Erasistratus (f), Dio-
cles (g), Hippocrates, et ipso Soranus; juncque omni-
bus plures christiani, qui apud Deum de utroque

(c) *Et Asclepiadem.* De Asclepiade medico pri-
siensi, præterquam quod ex eo multa se desumpsisse
testatur inter auctorum nomina, peculiariter agit
Plinius l. XXVI. c. 3; citatur etiam quidam ejus
scripta ab Aetio et Galeno, qui interim duos ejus
nominis commemorat. Ridet autem emi his verbis
paulo post Auctor: *Ut vel, inquit, ab istis relictus
Asclepiades capras suas querat sine corde volantes, et
muscas suas abigat sine capite volantes*; tacite signi-
ficans absurditatem, qui illarum exemplo etiam ab
homine hegemonium auferre voluerit. Meminit iterum
Auctor Asclepiadis c. 25 infra. De eodem Asclepiade
multa refert etiam Apul. l. IV de *Asin.* Aur. Pam.

(f) *Erasistratus.* Erasistratum quinto loco inter me-
dicos ponit Plinius, ubi supra, ante Herophilum et
Asclepiadem; item l. XIV. c. 7, vixisse scribit
CCCCI. an. U. Romæ, et scholæ ejusdem meminit
lib. XX. c. 9; denique lib. XXIX. c. 2, Chrysippi,
cujus max mentio, discipulum facit, Aristotelis
filii genitum, qui, rege Antiocho curato, cen-
tum talentis donatus sit a Ptolemæo ejus filio. Cu-
jus rei meminit etiam Suidas, et plures ejus librorum
citât l. citato Galenus. Citatur iterum ab Auctore c.
25. Pam.

(g) *Diocles.* Diocles Caristinus medicus, secundus ab
Hippocrate ætate famaque, Plinio celebratur l. XXVI.
c. 2. Qui præterea ab eodem citatur l. XX. c. 3 et
5, et l. XXI. et in catalogo medicorum quorum ope-
ra usus est; item a Galeno, Plutarcho, Scholiaste
Nicandri, Athenæo, Paulo Egineta. Pam.

(h) *Qui apud Deum de utroque ducimur.* Sic habet
exemplar Agobardi. Jamque omnibus, inquit, et phi-
losophis et medicis plures christiani, qui de utro-
que, hoc est, de illo animæ principali, deque loco
et positione illius principalis, statuendum quid sit
investigantes, apud Deum ducimur. atque ex sacris
paginis addiscimus. Sic igitur veteres christiani etiam
cum Ethnicis disputantes, sacrarum litterarum auctori-
tatem proferebant. Illi divina dictata, nisi rationibus
humana, hoc est, mere philosophicis probarentur,
respebant. Hac cæcitate Galenus adversus Archige-

ducimur (1), et esse (a) principale in anima, et a ta loricæ pectoris ut Epicurus. sed quod et (5) certo in corporis recessu consecratur. Si enim *scrutatorum et dispectorem cordis* (Sap. 1; Prov. XXIV) Deum legimus; si etiam propheta ejus occulta cordis traducendo probatur (Ps. CXXXVIII): si Deus ipse recogitatus cordis in populo prævenit (Matt. IX): *Quid cogitatis in cordibus vestris nequam?* si (2) et David (Ps. 1): *Cor mundum conde in me Deus;* et Paulus (Rom. X) corde ait *credi in justitiam;* et Joannes (I Joan. III) corde ait *suo unumquemque reprehendi;* si postremo (Matt. V), *qui viderit sæminam ad concupiscendum, jam adulteravit in corde;* simul utrumque dilucet, et esse principale in anima, quo (3) intentio divina conveniat, id est, vim sapientialem atque vitalem (quod enim sapit, vividum est), et in eo thesauro corporis haberi, ad quem Deus respicit: ut neque extrinsecus agitari putes principale istud secundum Heraclitum, neque per totum corpus ventilarum secundum Muscionem, neque in capite concludi secundum Platonem, neque in vertice potius præsidere secundum Xenocratem, neque in cerebro cubare secundum Hippocratem; sed nec circa cerebri fundamentum ut Herophilus, nec in membranulis (4) ut Strato et Erasistratus, nec in superciliorum medullis ut (b) Strato Physicus, (c) nec in to-

ta loricæ pectoris ut Epicurus. sed quod et (5) *Ægyptii* (d) renuntiaverunt, et (6) qui (e) divinarum commemoratores videbantur, (f) ut et ille versus Orphei vel Empedoclis; *Namque homini sanguis circumcordialis est sensus.* Etiam (g) Protagoras, (h) etiam Apollodorus (i) et Chrysippus hæc sapiunt; ut vel ab istis relictus Asclepiades capras suas quærat sine corde balantes, et muscas suas abigat sine capite volitantes; et omnes jam sciant se potius sine corde et cerebro vivere, qui dispositionem animæ humanæ de conditione bestiarum præjudicant.

CAPUT XVI.

Est et illud ad finem (7) pertiens, (j) quod Plato bifariam parit animam, per rationale et irrationale. Cui definitioni et nos quidem applaudimus, sed non ut naturæ deputetur utrumque. Naturale enim rationale credendum est quod animæ a primordio sit ingenuum, a rationali videlicet auctore. Quid enim non rationale, quod Deus jussu quoque ediderit, nedum id quod proprie adflatu suo emisit? Irrationale autem posterius intelligendum est, ut quod acciderit ex serpentis instinctu, ipsorum (8) illud transgressionis admissum, atque exinde inoleverit et coadoleverit in anima (k) ad instar jam naturalitatis, quia statim in naturæ primordio accidit (l). Ceterum, cum idem

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Deducimur, *Rhen. Seml. Oberth. Pam.* deducimus *Jun.*
- (2) Sic *Par.*
- (3) Quod *Pam. Rhen.*
- (4) Membranula ejus *Jun.*

- (5) Et quod *Rhen. Pam. Seml.*
- (6) Et *Pam. Rhen. Seml. li cod. Wozw.*
- (7) Fidem *Pam. Seml.*
- (8) Ipsum *Pam. Rhen. Seml. Oberth.*

COMMENTARIUS.

nem vectatur, hoc interdicto: « Non auditurum et se Νέμους ἀνατολάτους, quibus fere uti solent et Μουσών και Χρυσέων διατεπίει ἀργαλούς. » Galeni verba sunt libro de Diff. puls. secundo. Ric.

(a) *Principale in anima.* Hieronymus ad Fabiolam, ep. 128: *Quæritur ubi sit animæ principale. Plato in cerebro, Christus monstrat in corde: Beati mundo corde, etc. Ric.*

(b) *Strato Physicus.* Istud etiam ex Plutarcho. Vocatur autem Strato Physicus, tum ad distinctionem superioris Stratonis medici, tum quod, Suida teste, præ ceteris naturæ contemplationi deditus fuerit; qui lampacenum facit, Theophrasti filium, et multos libros scripsisse tradit. *PAM.*

(c) *Nec in tota lorica pectoris.* Græce conformiter apud Plutarchum legitur, *ἐν ὅλῳ τοῦ θώρακος. PAM.*

(d) *Renuntiaverunt.* Renuntiare, pro attribueret, accipere hic videtur Auctor, eadem significatione de qua infra latius lib. de Carn. Chr. c. 1. *PAM.*

(e) *Divinarum commemoratoria.* Intelligere videtur Mercurium Trismegistum, Anebonem et Amehonem, quos plerumque secuti sunt Plotinus, Jamblichus et ipse Plato. *PAM.*

(f) *Ut et ille versus Orphei vel Empedoclis.* Citatur versus a Porphyrio ex Empedocle:

Αἷμα γὰρ ἀσπλάγχνος περιεσπλάγχνον ἔστι νοῦον.

Chalcidius: *Empedocles quidem principalem animam vim constituit in corde, sic dicens:*

Sanguine cordis enim noster viget intellectus. Ric.

(g) *Protagoras.* Etsi apud Laetium reperiatur Protagoras philosophus abderites auditor Democriti; quia tamen inter libros ejus de anima nullus recensetur, et hic videtur iterum medicos alios committere cum Asclepiade, censeo quidem legi debere *Protagoras*: sed sine cod. MS. ope id in contextu mutare nolui. Certe Protagoras medicus a Plinio celebratur tertio loco dicti lib. XXVI, c. 2, etc. *PAM.*

(h) *Etiam Apollodorus.* Similiter et hic, quamvis a Laetio recenseatur Apollodorus atheniensis, epicureus philosophus, puto tamen potius loqui Auctorem de Apollodoro altero illorum medicorum, de quibus Plinius l. XX, c. 4. *PAM.*

(i) *Et Chrysippus.* Hic quoque de Chrysippo medico potius loqui censeo Auctorem, quam de philosopho, cujus supra facta est mentio c. 5; nam citatur is ipse a Plinio frequenter. *PAM.*

CAP. XVI. — (j) *Quod Plato bifariam, etc.* Similiter supra dixit cap. 14: *Dididit autem in partes, nunc in duas a Platone.* Habet autem istud Plato dial. 4. de *Repub*: non itaque absurde, inquit, duplices has partes, et inter se diversas esse, ita ut alteram qua ratiocinatur [utpote quæ sit ratiocinii gubernatrix tanquam benigna et studiosa mater, viam vitæ rectam commonstrans] rationalem animæ partem appellemus; alteram qua amat, et esurit, et sitit, et circa alias cupiditates velut consternata adficitur, irrationalem. *PAM.*

(k) *Ad instar jam naturalitatis.* Per naturæ vitium et deformitatem. Facit hic locus pro peccato originali. Consulto dixit Auctor *ad instar naturalitatis*, quia nec vitium, nec peccatum originis est ipsa natura, aut substantia, aut forma nostra, ut putavit Illyricus, sed accidit naturæ: nam ut optime insinuat Tertullianus, si peccatum esset substantia aut natura nostra, cum omnis substantia a Deo creata sit, sequeretur peccatum a solo Deo creatum esse, et inditum Adæ et posteris. *LAC.*

(l) *Primordio accidit.* Notante illustrissimo Bossuet (Tomo II, Défense de la Tradition et des Saints Pères, livre VIII, chap. XXIX, pag. 148), in vocabulo Tertulliani *ad primordium* non solum initium ab ordine temporum, sed initium etiam a principio et origine intelligendum est; et per hoc intelligitur ingens illa, quæ in corpore nostro et in anima nostra ab initio et in origine generis humani accidit, mu-

Plato solum rationale dicat, ut in anima Dei ipsius, si nos etiam irrationale naturæ adscribimus (1) quam a Deo anima nostra sortita est, æque irrationale de Deo erit, utpote naturale, quia naturæ Deus auctor est. Sed enim a diabolo immissio delicti; irrationale autem omne delictum: igitur a diabolo irrationale, a quo et delictum; extraneum a Deo, a quo est irrationale alienum. Proinde diversitas horum ex distantia auctorum. Proinde, cum Plato, soli Deo segregans rationale, duo genera subdividit ex rationali, indignativum quod appellant *οἰσινος*, concupiscentivum quod vocant *καταφροντικός*, ut illud quidem commune sit nobis et leonibus, istud vero cum muscis, rationale porro cum Deo; video et de hoc mihi esse retractandum, propter ea quæ in Christo deprehenduntur. Ecce enim (a) tota hæc trinitas et in domino: rationale quo docet, quo (2) disserit, quo salutis vias sternit; indignativum, quo invehitur in Scribas et Phariseos; et concupiscentivum, quo pascha cum discipulis suis edere concupiscit. Igitur apud nos non semper ex irrationali censenda sunt indignativum et concupiscentivum, quæ certi sumus in Dominum (3) rationaliter decurrisse. (b) Indignabitur Deus rationaliter, quibus scilicet debet, et concupiscet Deus rationaliter quæ digna sunt ipso. Nam et malo indignabitur, et bono concupiscet salutem. Dat et Apostolus nobis concupiscentiam (1 Tim., III, 1): Si quis episcopatum concupiscit, bonum opus concupiscit; et bonum opus dicens, rationalem concupiscentiam ostendit. Concedit et indignationem; quidni, quam et ipse suscepit? (c) Utinam et præcendantur, inquit (Gal., V, 12), qui vos subvertunt! Rationalis et indignatio, quæ ex affectu discipline est. At cum dicit (Eph., II, 3): Fuimus aliquando natura filii iræ, irrationale indignativum suggillat, quod non sit ex ea natura quæ a Deo est,

A sed ex illa quam diabolus induxit, dominus et ipse dictus (Math., VI, 24) sui ordinis: Non potestis duobus dominis servire; pater et ipse cognominatus (Joan., VIII, 44): Vos ex diabolo patre estis: ne timeas et illi proprietatem naturæ alterius adscribere, posterioris et adulteræ, quem legis (Math., XIII) avenarum superseminatorem, et frumentariæ segetis nocturnum interperatorem.

CAPUT XVII.

Contingit nos illorum etiam quinque sensuum questio, quos in primis literis discimus, quoniam et hinc aliquid hæreticis procreatur. Visus est, et auditus, et odoratus, et gustus, et tactus. Horum fidem Academici durius damnant; secundum quosdam, et Heraclitus, et Diocles, et Empedocles; certe Plato in Timæo, irrationalem pronuntians (4) sensualitatem, et opinioni complicitam. Itaque mendacium visui obijcitur, quod remos in aqua inflexos vel infractos adseverat adversus conscientiam integritatis, quod turrem quadrangulatam de longinquo rotundam persuadeat, quod æqualissimam porticum angustiorē in ultimo infamet, quod cælum tanta sublimitate suspensum mari jungat. Perinde audius fallaciz rus: ut cum cæleste murmur putamus, et plaustrum est; vel tonitru meditante, pro certo de plastro credimus sonitum. Sic et odoratus et gustus arguuntur; siquidem eadem unguenta, eandemque vina, posteriore quoque usu depretiantur. Sic et tactus reprehenditur; siquidem eadem pavimenta manibus asperiora, pedibus læviora creduntur; et in lavacris, idem calidæ lacus ferventissimus primo, dehinc temperatissimus renuntiatur. Adeo, inquit, sic quoque fallimur sensibus, dum sententias vertimus. (d) Moderantius Stoici non omnem sensum, nec semper, de mendacio onerant. Epicurei constantius parem omnibus atque perpe-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Adscripserimus Pam. Rhen. Seml.

(2) Quæ Fran. Pam.

(3) Domino Pam. Fran.

(4) Pronuntiat Pam. Rhen.

COMMENTARIUS.

tatio quam S. Augustinus contra Pelagianos defensum ibat. Neque melius explicari potest illud *in quo* Epistolæ ad Romanos, neque disertius exprimi, quod omnes in Adamo peccaverimus, quam dicendo, quod peccatum Adam in nostram transierit naturam; atque naturalem hujus principii sequelam agnoscit Tertullianus, ubi fatetur quod infantes etiam fidelium nascentur impuri; quapropter Christus dixit: Nisi quis renascatur ex aqua et Spiritu Sancto, non potest introire in regnum celorum; itaque omnis anima eousque in Adam censetur, donec in Christo recenseatur: tandiu immunda, quamdiu recenseatur. Jam vero in Adam recenseri, non tantum est esse in miseria et pœna, sed insuper etiam in maledicto, in damnatione, in perditione, in peccato; atque propterea subiungit: omnis anima est peccatrix, quia immunda, et tandiu manet immunda, donec per baptismum regenerata sit. Sacramentum hoc non tollit mortem, non radicem concupiscentiæ. Si igitur baptismus auferat animæ maculam, eam utique peccati, quam illa dicente Tertulliano per unionem cum carne contraxit, causa concupiscentiæ inordinatæ, qua caro concupiscit contra spiritum, quæve facit carnem peccatricem, antequam esse possit. En omnem theologiam de peccato originali clarissime expositam: cu primum peccatum in omnium hominum

naturam transmissum: en propagationem illius per concupiscentiam carnis: en remissionem illius in Baptismo! Quid ulterius adjungi potest? Lema.

(a) Tota hæc trinitas. Scilicet rationantis, irascentis et concupiscentis animæ triplex munus in Evangelio indicator: Rationalis et docentis, Math. VII et XII; indignantis seu irascentis, Math. XXIII; desiderantis sive concupiscentis, Lucæ XXII. LAC.

(b) Indignabitur Deus rationaliter. Si intelligatur istud hypotheticè, sicut Scriptura loquitur, quod indignatio Dei pro vindicta Dei sumatur, nihil obstat eam Deo attribui: alicubi tamen adnotavimus inter paradoxa Tertulliani collocandum, quod iram proprie Deo videatur tribuere. Pam.

(c) Utinam et præcendantur. Hoc in Judæos torquet Paulus Epist. ad Galatas, cap. V: Utinam, inquit, qui vos ad circumcissionem, et cætera mosaica revocant, non tantum circumcendantur, sed et præcendantur: *ἐπὶ καὶ κατακόψαντες*. Chrysostomus, *πὺρ ἀπὸ τοῦ καυτῆρος καὶ ἀπὸ τοῦ πυρὸς*. Et apud Primasium Uticensē: Non solum circumcendantur, sed etiam abscindantur, si exspoliatio membri proficit. Ric.

(d) Moderantius Stoici. Sensus veros esse Stoici pronuntiant; phantasias vero alias veras esse, alias falsas, ut monet Platarchus cap. 9, lib. IV de placiis, Epicurus phantasiā omnem sensusque omnes veros

tuam defendunt veritatem, sed alia via: non enim sensum mentiri, sed opinionem; sensum enim pati, non opinari; animam enim (1) opinari. Absciderunt et opinionem a sensu, et sensum ab anima. Et unde opinio, si non a sensu? Denique nisi visus rotundam senserit turrem, nulla opinio rotunditatis. Et unde sensus, si non ab anima? Denique carens anima corpus, caret et sensu. Ita et sensus ex anima est, et opinio ex sensu, et anima totum. Ceterum optime proponitur, esse utique aliquid, quod efficiat aliter quid a sensibus renuntiari, quam sit in rebus. Porro si potest id renuntiari quod non sit in rebus, cur non perinde possit per id renuntiare quod non sit in sensibus, sed in eis rationibus quae interveniant nobis? Atque adeo licebit eas recognosci. (a) Nam ut in aqua remus inflexus vel infractus appareat, aqua in causa est. Denique extra aquam integer visui remus. Teneritas autem substantiae illius, qua speculum ex lumine efficitur, prout icta seu mota est, ita et imaginem vibrans, evertit lineam recti. Item ut turris habitus eludat, intervalli conditio compellit in aperto: aequalitas enim circumfusi aeris, pari luce vestiens angulos, obliterat lineas. Sic et uniformitas porticus acutum in fine, dum acies in concluso stipata, illic tenuatur quo et extenditur. Sic et caelum mari unitur, ubi visio absomitur; quae quamdiu viget, tamdiu dividit. Auditum vero quid aliud decipit, quam sonorum similitudo? Et, si postea minus spirat unguentum, et minus sapit vinum, et minus lacus ferveat, in omnibus ferme prima vis tota (2) est. Ceterum, de scabro ac laevi merito manus ac pedes, tenera scilicet et callosa membra, dissentiant. Igitur hoc modo, nulla sensuum frustratio causa carebit. Quod si causae fallunt sensus, et per sensus opiniones, jam nec in sensibus constituenda fallacia est, qui causas sequuntur, nec opinionibus, quae a sensibus diriguntur, sequentibus causas. Qui insaniunt, alios in aliis vident, ut Orestes matrem in sorore, et Ajax Ulyssem in armento, ut Athamas et Agave in filiis bestias. Oculisne hoc mendacium exprobrabis, an furis? (b) Qui redundantia fellis auruginant, amara sunt omnia. Num ergo gustui

A praevocationem exprobrabis, an valetudinem? Omnes itaque sensus evertuntur, vel circumveniuntur ad tempus, ut proprietate fallaciae careant. Imo jam ne ipsis quidem causis adscribendum est fallaciae elogium. Si enim ratione hae accidunt, ratio fallacia perhiberi non meretur. Quod sic fieri oportet, mendacium non est. Itaque si et ipsae causae infamia liberantur, quanto magis sensus, quibus jam et causae libere praecunt! cum hinc potissimum et veritas et fides et integritas sensibus vindicanda sit, quod non aliter renuntiant, quam quod illa ratio mandavit, quae efficiat aliter quid a sensibus renuntiari, quam sit in rebus. Quid agis, Academia procacissima (3)? totum vitae statum evertis, omnem naturae ordinem turbas, ipsius Dei providentiam excæcas, qui cunctis operibus suis intelligendis, incolendis, dispensandis, fruendisque fallaces et mendaces dominos praefecerit sensus. Annon istis universa conditio subministratur? Annon per istos secunda quoque mundo instructio accessit? tot artes, tot ingenia, tot studia, negotia, officia, commercia, remedia, consilia, solatia, victus, cultus ornatusque omnia? Totum vitae saporem condierunt, dum per hos sensus solus omnium homo animal rationale dignoscitur, intelligentie capax et ipsius Academiae. Sed enim Plato, ne quod testimonium sensibus signet, propterea et in *Phaedro* ex Socratis persona negat se cognoscere posse semetipsum, ut monet Delphica inscriptio; et in *Theaeteto* admittit sibi scire, atque sentire; (c) et in *Phaedro*, post mortem differi sententiam veritatis, posthumam scilicet; et tamen, nondum mortuus, philosophabatur. Non licet, non licet (4) nobis in dubium sensus istos devocare, ne et in Christo de fide eorum deliberetur (5); ne forte dicatur, quod falso Satanam prospectari de caelo praecipitatum (*Luc.* X, 18), aut falso vocem Patris audierit de ipso testificatam (*Math.* III, 17); aut deceptus sit cum Petri socerum tetigit (*Math.* VIII, 15); aut alium postea unguenti senserit spiritum, quod in sepulturam suam acceptavit, alium postea vini saporem, quod in sanguinis sui memoriam consecravit. Sic enim et Marcion phantasma eum maluit credere, totius corporis in illo designatus veritatem.

LECTIONES VARIANTES.

(1) Enim del. Jun. non add. sig. ven.

(2) Totum Jun.

(3) Academicæ procacissime Pam. Rhen.

(4) Non licet semel scrib. Pam. Rhen.

D

(5) Delibretur Jun.

COMMENTARIUS.

esse asseruit; opiniones vero alias veras, alias non item; sensus apud Clementem Alex. sunt *ἐκδοχαί τῆς ψυχῆς*. Le Pa.

(a) Nam ut in aqua remus inflexus. Si quando remus aque immersus fractus videatur, aut turris quadrata appareat rotunda, id vitio et errori sensibus tribui non debet, sed intellectui: sensus enim facultas est rationis expertus, unde illa apparentia fucina facere non potest, cum tamen de intellectu non idem accidat. Rationis enim particeps est intellectus, atque cum sensationem factam sentit, non ulterius progreditur ad illius examen, sed iudicium præceps exerceat, unde error omnis ipsi tribuendus est, quoniam ea non expendit quae sui muneris sunt. Le Pa.

(b) Qui redundantia fellis auruginant. Hunc etiam

locum tractavit adversus Arianos Georgius Bæticus, ubi de sapientia Dei. Nihil in illa sincerissimi decoris aspiciunt, inquit, sicut et lippientibus oculis nulla est visio veritatis, quandoquidem aliter eorum renuntiat aspectus, quam in fide rerum est. Sed et cui saporem proprium redundans sui fellis amaritudinem vitiauit, si dulcia mella degustet, ut amarum dulcedinem mellis infamat, non recognoscens malum proprie amaritudinis. Le Pa.

(c) Et in *Phaedro* post mortem differi. Peculiaria quidem verba apud Platonem in *Phaedro* reperire non potui, sed eo pertinere mihi videtur, quod ibi philosophatur de animabus, quae post hanc vitam in supercaelesti loco, id quod revera est, sive ipsam veritatem, intueri merentur, et his quae revera sunt

Atquin ne in Apostolis quidem ejus ludificata natura est. Fidelis fuit et visus et auditus in monte (*Matth.*, XVII): (a) fidelis et gustus vini illius, licet aqua ante, in nuptiis Galilæe (*Joan.*, II): fidelis et tactus exinde creduli Thomæ (*Joan.*, XX). Recita Joannis testationem: (b) *Quod vidimus, inquit (I Joan., I, 1), quod audivimus, oculis nostris vidimus, et manus nostræ contrectaverunt de Sermone vitæ. Falsa utique testatio, si oculorum, et aurium, et manuum sensus natura mentitur.*

CAPUT XVIII.

Convertor ad intellectualium partem; quemadmodum illam Plato a corporalibus separatam hæreticis commendaverit, agnitionem ante mortem consequutus. At enim in Phædone (1): Quid tum erga ipsam prudentiæ possessionem? Utrumne impedimentum erit corpus, annon, si quis illud socium adsumpserit in quæstione? Tale quid dico, habetne veritatem aliquam visio et auditio hominibus, annon? Annon etiam poetæ hæc nobis semper obmussant, quod neque audiamus certum, neque videamus? Meminerat scilicet et Epicharmi Comici: (c) *Animus cernit, animus audit, reliqua surda et cæca sunt.* Itaque rursus, illum ergo ait supersapere, qui mente maxime sapiat, neque visionem proponens, neque ullum ejusmodi sensum attrahens animo, sed ipsa mente sincera utens in rero gitando, ad capiendum sincerum quodque rerum, segregatus (2) potissimum ab oculis et auribus, et, quod dicendum sit, a toto corpore, ut turbante, ei non permittere animæ possidere veritatem atque prudentiam, quando communicat. Videmus igitur adversus sensus corporales aliam portendi paraturam, ut multo idoniorum, vires scilicet animæ, intellectum operantes ejus veritatis, (d) *cujus res non sint coram, nec subjaceant corporalibus sensibus, sed absint longe a communi conscientia, in arcano, et in superioribus,*

A et apud ipsum Deum. Vult enim Plato (e) esse quasdam substantias invisibiles, incorporeales, supermundiales, divinas et æternas, quas appellat Ideas, id est formas, exempla, et causas naturalium istorum manifestorum, et subjacentium corporalibus sensibus; et illas quidem esse veritates, hæc autem imagines earum. Relucens jam hæretica semina Gnosticorum et Valentinianorum? Hinc enim arripiunt differentiam corporaliū sensuum, et intellectualium virium, quam etiam parabola decem virginum (*Matth.* XXIV) adtemperant: ut quinque stultæ sensus corporales figuraverint, stultos videlicet, quia deceptui faciles; sapientes autem intellectualium virium notam expresserint, sapientiam scilicet, quia contingentium veritatem illam arcanam et supernam, et apud pleroma constitutam, B hæreticarum idearum sacramenta: hoc enim sunt et rationes, et genealogiæ illorum. Itaque et sensum dividunt: et intellectualibus quidem, a spiritali suo semine; sensualibus vero, ab animali, quia spiritalia nullo modo capiat; et illius quidem esse invisibilia, hujus vero visibilia, et humilia, et temporalia, quæ sensu conveniantur, in imaginibus constituta. Ob hæc ergo præstruximus neque animum aliud quid esse, quam animæ suggestum et structum; neque spiritum extraneum quid, quam animæ suggestum et structum; neque spiritum extraneum quid, quam quod et ipsa per flatum. Cæterum accessioni deputandum, quod aut Deus postea, aut diabolus adspiraret. Et nunc ad differentiam sensualium et intellectualium, non aliud admittimus, quam rerum diversitates, C corporalium et spiritalium, visibilium et invisibilium, publicarum et arcanarum; quod illæ sensui, istæ intellectui adtribuantur; apud animam tamen et istis et illis obsequio deputatis, quæ perinde per corpus corporalia sentiat, quemadmodum per animum incorporea intelligat, salvo eo, ut etiam sentiat dum intelligit. Non enim et sentire intelligere est, et in-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Phædro Par. al.

(2) Si egressus Ihen.

COMMENTARIUS.

Και νόσος ὁφεί, καὶ δόλος, καὶ δ' αἴτις καὶ τοῦτο. LE PA.

inspectis, rursus apud internam cœli partem revertuntur, et quidem multo studio omnes teneri videndi campum veritatis, ubinam sit. PAZ. — Et in Phædro. Minimum abest quin in Phædone legendum existimem, ut in cap. sequenti, ubi testimonium affert. Voces etiam attende post mortem differt. Moriturus enim Phædonem composuit, et philosophatus est Socrates, sumpto veneno. LE PA.

(a) *Fidelis et gustus vini illius, licet aqua ante.* Apagæ igitur Nicephorum illum nugatorem, qui de primo Christi miraculo sic verba facit, ut præstigitur imposturam fuisse aliquis putet: *καὶ ἀκούων, inquit, ἁκούων ὁφεί, καὶ δόλος, καὶ δ' αἴτις καὶ τοῦτο.* Imo, *καὶ ἀκούων ὁφεί.* Ric.

(b) *Quod vidimus, inquit, quod audivimus.* Paulo aliter fortassis, ut sensuum visus et auditus ordinem servaret, et clarius citat Auctor hunc locum, quam græce aut latine aut syriace legitur; nempe: *Quod audivimus, quod vidimus oculis nostris, quod perspeximus.* PAZ.

(c) *Animus cernit, animus audit, etc.* Epicharmi verum esse multi consentiunt; habetur tamen apud Plutarchum opusculo de Fortuna, sed sine auctoris nomine;

(d) *Cujus res non sint coram.* Imitat Auctor cur assertæ a Platone ideas, de quibus mox; nec est longe ab Aristotelis mente, qui I et II *Metaph.* asserit Platonem cum Cratilo versatum, et imbutum opinione Heracliti, qui volebat omnia, quæ sub sensum cadunt, fluere, quorum scientia nulla esse poterat; idcirco constituisse ideas, quibus se habentibus semper eodem modo, definitiones scientiaque constarent; quam rationem ut futilem eludit ipse, sicut et opinionem idearum irridet I *Ethic.* cap. 6. Lac.

(e) *Esse quasdam substantias invisibiles, etc.* Piorimi et Patribus ideas admittunt. Qui vero eas repudiant, eas repudiant prout a Gnosticis et Valentinis sectatoribus accipiebantur. Hi enim hæretici Platonem sequi videntur in multis; quamvis etiam damnatas a multis Patribus legerim, eo sensu quo Aristoteles dicit: nimirum Platonem admisisse ideas quasdam naturas universales separatas, quarum participatione singularia producerentur. Hæc imposturam facit, aut patitur Aristoteles; id enim e platonis libris erui nequit. LE PA.

telligere (1) sentire est? Aut (2) quid erit sensus, nisi ejus rei quæ sentitur intellectus? Quid erit intellectus, nisi ejus rei quæ intelligitur sensus? Unde ista tormenta cruciandæ simplicitatis, et suspendendæ veritatis? Quis mihi exhibebit sensum non intelligentem quod sentit, aut intellectum non sentientem quod intelligit, ut probet alterum sine (3) altero posse? Si corporalia quidem sentiuntur, incorporalia vero intelliguntur, rerum genera diversa sunt, non domicilia sensus et intellectus, id est, non anima et animus. Denique, a quo sentiuntur corporalia? Si ab animo, ergo jam et sensualis est animus, non tantum intellectualis: nam dum intelligit, sentit; quia si non sentit, nec intelligit. Si vero ab anima corporalia sentiuntur, jam ergo intellectualis est vis animæ, non tantum sensualis: nam dum sentit, intelligit; quia si non intelligit, nec sentit. Proinde, a quo intelliguntur incorporalia? si ab animo, ubi erit anima? si ab anima, ubi erit animus? Quæ enim distant, abesse invicem debent, cum suis numeribus operantur. Putabis quidem abesse animum ab anima, si quando animo ita afficimur, ut nesciamus nos vidisse quid, vel audisse, (a) quia alibi fuerit animus; adeo contendam, imo ipsam animam nec vidisse, nec audisse, quia alibi fuerit cum sua vi, id est, animo. Nam et cum dementit homo, dementit anima, non peregrinante, sed compatiante tunc animo. (b) Cæterum, animæ principaliter casus est. Hoc inde firmatur, quod, anima digressa, nec animus in homine inveniat: ita illam ubique sequitur, a qua nec in fine subremanet. Cum vero sequitur et addicitur, perinde intellectus animæ addicitur, quam sequitur animus cui addicitur intellectus. Sit nunc et potior sensu intellectus, et potior cognitor sacramentorum: dummodo et ipse propria vis animæ, quod et sensus, nihil mea interest, nisi cum idcirco præferitur sensui intellectus, ut ex hoc quoque separatio habeatur,

A quo potior adfirmatur. Tunc mihi post differentiam, etiam prælatio retundenda est, perventuro (4) usque ad (c) potioris Dei persuasionem. (d) Sed de Deo, suo quoque campo, experiemur cum hæreticis. Nunc de anima titulus, et intellectu non insidiosè præferendo locus. Nam etsi potiora sunt quæ intellectu attinguntur, ut spiritalia, quam quæ sensu, ut corporalia, rerum erit prælatio, sublimiorum scilicet adversus humiliores, non intellectus adversus sensum. (e) Quomodo enim præferatur sensui intellectus, a quo informatur ad cognitionem veritatum? Si enim veritates per imagines adprehenduntur, id est invisibilia per visibilia noscuntur, quia et Apostolus nobis scribit (Rom. I, 20): *Invisibilia enim ejus a conditione mundi de facitamentis intellecta visuntur*; et Plato hæreticis: *Facies occultorum, ea quæ apparent*; et necesse est omnino hunc mundum imaginem quamdam esse alterius alicujus. (5) Videtur intellectus duce uti sensu, et auctore, et principali fundamento, nec sine illo veritates posse contingi: quomodo ergo potior erit eo per quem est, quo eget, cui debet totum quod attingit? Ita utrumque concluditur: neque præferendum sensui intellectum; per quem enim quid constat, inferius ipso est; neque separandum a sensu: per quod enim quid est, cum ipso est.

CAPUT XIX.

Sed ne illi quidem prætereundi, qui vel modico temporis viduant animam intellectu. Proinde enim viam sternunt postea inducendi ejus, sicut et (6) animi, a quo scilicet (7) proveniat intellectus. Volunt infantiam sola anima contineri, qua tantummodo vivat, non ut pariter sapiat; quia nec omnia sapiant quæ vivant: denique, arbores vivere, nec tamen sapere, secundum Aristotelem, et si quis alius substantiam animaleam (f) in universa communicat, quæ apud nos in homine privata res est, non modo

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Non inser. Worm.
- (2) At Rhen. Pam.
- (3) Ex cod. Agobard.
- (4) Perventura quoque Seml. Pam.

- (5) Et quod sibi add. Fran. quod sibi Pam.
- (6) Et del. Jnn.
- (7) Sic ut anima scilicet Fran.

COMMENTARIUS.

(a) *Quia alibi fuerit animus.* Huc pertinet ex parte illud B. Gregorii Nyss. lib. IV *Philos.* cap. 5: « Vel cum mens aliis intendit, ut dum proposuit quis amicum convenire, et jam allocuturus præterit eum, eo quod mens aliis distrahitur, neque hic est error visus, sed intellectus. » Pam.

(b) *Cæterum animæ principaliter casus est.* Verba hæc ex eorum sententia adferre videtur, qui ab anima animum distinguebant, sicut etiam illa, *quod anima digressa*, etc. Verum etiam illud argumentum suæ opinionis accomodat sequentibus verbis: *cum vero sequitur*, etc. Pam. — *Animæ principaliter casus est.* Non ex eorum sententia loquitur, qui animum ab anima distinguebant omnino, ut putavit Pamellius, sed ex sua adversus illos: nam anima incolunt animum et mente n. pririo dicebant, et posse cadere; Tertullianus vero vult quod animam sequatur animus, et pereunte anima et cadente, ut principaliori, corruat tunc etiam animus subnixus animæ. Lac.

(c) *Potioris Dei persuasionem.* Perstringit Marcionitas et alios Gnosticorum, qui plures Deos confingentes, unum alteri præferebant, bonum malo. De

his tamen copiose ad libros contra Marcionem. Lac.

(d) *Sed de Deo suo quoque campo cum hæret.* Videtur indicare libros suos adv. Marcionem, quos jam meditabatur, qui infra habentur. Nam primus et secundus peculiariter de Deo disserunt. Pam.

(e) *Quomodo enim præferatur sensui.* Solet artificiose Tertullianus ex fiducia ingenii, ut persuadeat quod rectum est, in contrariam et obliquam partem vergere, ut qui curvam virgam dirigunt, in oppositum torquent: ita hic peræquare videtur sensum intellectui adversus eos, qui nimium illum deprimebant, hunc extollebant. Verum licet facultatibus in se collatis invicem, sensui præstet intellectus; relatis ad primam radicem et originem, ut hoc capite retulit, neutra præstat, cum utriusque fons et domicilium originale eadem res sit, nempe anima: non anima et animus ut res diversæ, uti contrarii fuerant arbitrati. Eo etiam referri possunt probationes quas subdit Tertullianus, ut necessitas sensuum quam habet intellectus, argumentum sit unitatis principii et radicis, ac proinde aequalitatis originis. Lac.

CAP. XIX. — (f) *Substantiam animaleam.* Substan-

ut Dei opus, quod et cætera, sed ut Dei flatus, quod hæc sola, quam dicimus (a) cum omni instructu suo nasci. Et si ad arbores provocamur, amplectemur exemplum: siquidem et illis, necdum arbusculis, sed stipitibus adhuc, et surculis etiam nunc, simul de scrobibus oriuntur, inest propria vis animæ. Verum pro temporis ratione remoratur, coalescens et coadulescens (1) robori suo, donec ætas impleat (2) habitum quo natura fungatur. Aut unde mox illis et frutices inoculantur, et folia formantur, et germina infantur, et flosculi inornantur, et succi conduntur; si non in ipsis omnis paratura generis quiescit, et partibus promota grandescit? Inde igitur et sapiunt unde vivunt, tam vivendi quam sapiendi propieate, et quidem ab infantia et ipsæ sua. Video enim et vitem adhuc teneram et impuberem, intelligentem tamen jam opera sua, et volentem alicui adhaerere, cui innisa (3) et innexa proficiat; denique non expectata rustica disciplina, sine arundine, (b) sine cervo (4), si quid attingit, ultro ambibit, et quidem viriosius de suo ingenio, quam de tuo arbitrio: properat esse secura. Video et hederas, quantum velis primas, statim ad superna conari, et, nullo præeunte, suspendi; quod maluit parietibus invehiri, textili sylva, quam humi teri, voluntaria injuria. Contra, quibus (c) de ædificio male est, ut crescendo recedunt: ut refugiant (5)! Sentias ramos (6) aliorum destinatos (7) et animationem arboris de divortio parietis intelligas; (d) contenta est (8) parvitate, quam ex primordio providentissimi fruticis edidit, timens (9) etiam ruinam. Has ego sapientias et scientias arborum, cur non contendam? Vivant ut philosophi volunt; sapiant ut philosophi nolunt; intelligat et infantia (10) ligni; quo magis hominis, cujus anima,

velut surculus quidam ex matrice Adam in propaginem deducta, et genitalibus fœminæ foveis commendata cum omni sua paratura, pullulabit tam intellectum quam et sensu? Mentior, si non statim infans ut (e) vitam vagitu salutavit, hoc ipsum se testatur sensisse atque intellexisse, quod natus est, omnes simul ibidem dedicans sensus, et luce visum, et sono auditum, et humore gestum, et aere odoratum, et terra tactum. Ita prima illa vox de primis sensuum, et de primis intellectuum pulsibus cogitur. Plus est, quod (f) de prospectu lacrymabilis vitæ quidam augurem incommodorum vocem illam flebilem interpretantur; quo etiam præcursus habenda sit ab ingressu nativitatæ, nedum intelligens. (11) Exinde et matrem spiritu probat, et nutricem spiritu examinat, et gerulam spiritu agnosci, fugiens extranea ubera, et recusans ignota cubilia, et neminem appetens nisi ex usu. Unde illi iudicium novitatis et moris, si non sapit? unde illi et offendi et demulceri, si non intelligit? Mirum satis, ut infantia naturaliter animosa sit, non habens animum; et naturaliter adfectiosa sit, non habens intellectum. Atenim Christus ex ore lactentium et parvulorum experiendo laudem, nec pueritiam, nec infantiam hebetem pronuntiavit: quarum altera (Matt. XXI), cum suffragio occurrens, testimonium ei potuit offerre; altera (Matt. II), pro ipso truncata, utique vim sensit.

CAPUT XX.

Et hic itaque concludimus, omnia naturalia animæ, ut substantiva ejus, ipsi inesse, et cum ipsa procedere atque proficere, ex quo ipsa censeatur, sicut et (g) Seneca sæpe noster: « (h) Insita sunt nobis omnium artium et ætatum

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Et coadulescens omitt. Seml. Obert.
 (2) Adimpleat Pam. Rhen.
 (3) Innixa Pam. Rhen.
 (4) Corno Pam. Fran. orno al.
 (5) Refugium Rhen. Pam. Seml.
 (6) Ramis al. destinatis Jun.

- (7) Destinatum Par.
 (8) Contentæ sua Pam. Rhen. Seml.
 (9) Timens Pam. Rhen. Seml.
 (10) Intelligant et infantiam Pam. Rhen.
 (11) Non enim inser. Pam. Rhen. Seml.

COMMENTARIUS.

Uiam animalem pro potentia animali seu vegetativa accipit. Pam.

(a) Cum omni instructu suo. Quasi cum omni instructio et instrumento, cum omni censu, cum omnibus suis. Sic enim supra; atque in hunc significatum locutiones istas apud Africanos præsertim fuisse indicat Augustinus libro II Quæst. in Exod. quæst. 47: Græcus, inquit, ἀποσκευὴν habes, ubi substantiam latinus interpretatur est, quod aliquando censum interpretantur nostri, sicut nunc instructum dicere volumus. Itaque sic etiam legendum in Septimii nostri Apologetico: De habitu, victu, instructu, censu, ipso denique sermone proavis remanentis. Ric.

(b) Sine cervo. Maluit Rigaltius servare vocem cervo quam corno aut orno reponere. Ille enim de vitis pedamentis, non de arboribus vitis amicis agitur, quales sunt ornus et cornus. Sunt autem Cervi bacilla furcillata habentia figuram literæ v, a similitudine cornuum cervi; quod docet M. Varro lib. IV. Le Pa.

(c) De ædificio male est. Sic lib. de Pallio: A celo bene est. Ric.

(d) Contenta est parvitate. Cod. Agobardi, Contentia est par. Ric.

(e) Ut vitam vagitu salutavit. Hæc primordia et hominum principia satis infelicia tractat Plin. lib. VII, in præfatione. Le Pa.

(f) De prospectu lacrymabilis vitæ. Quid illa vita defendendum magis, quæ a miseris incipit vagitibus, dolore, fame, siti et mille aliis incommodis, quæ in iisdem atque majoribus exigitur, quæque mortem habet pro termino? Le Pa.

CAP. XX.—(g) Seneca sæpe noster. Quia sæpe secundum Christianos sentit. Ric. — Seneca sæpe noster. Id est qui nobiscum facit in multis. An Senecæ ad B. Paulum, itemque B. Pauli Epistolæ extiterint, non auiam affirmare, quamvis S. Hieronymus id testetur; si quæ enim fuerunt, eæ supposititiæ fuerunt. Nec obijciat quis emunctæ hæris hominem S. Hieronymum haud facile decipi potuisse. Cum enim continentissimæ vitæ Senecam ait, quis deceptum non agnoscat? Le Pa.

(h) Insita sunt nobis omnium artium et ætatum semina; magisterque ex oraculo Deus producit ingenia. Verba sunt Senecæ, cap. 6 lib. IV, De Beneficiis. Le Pa.

remina: magisterque ex occulto Deus producit ingenia. Ex seminibus scilicet insitit, et oculis per infantiam, quæ sunt et intellectus. Ex his enim producuntur ingenia. Porro, ut (1) frugum seminibus una cuiusque generis forma est, processus tamen varii, alia integro statu evadunt, alia etiam meliora respondent, alia degenerant pro conditione cœli et soli, pro ratione operis, et curæ, pro temporum eventu, pro licentia casuum: ita et animam licebit semine uniformem, fructu multiformem: nam et hic etiam de locis interest. (a) Thebis hebetes et brutos nasci relatum est; (b) Athenis sapiendi dicendique acutissimos; ubi penes Colytum pueri mense citius eloquuntur, præcoce lingua. Siquidem et Plato in *Timæo*, Minervam adfirmat, cum urbem illam moliretur, nihil aliud quam regionis naturam prospexisse, talia ingenia pollicitam. Unde et ipse, in *Legibus*, Megillo et Clinie præcipit condende civitati locum procurare. Sed Eupodocles causam argutæ indolis et obtusæ in sanguinis qualitate constituit; perfectum ac perfectum de doctrina disciplinaque deducit. Tamen vulgata jam res est gentilium proprietatum. Comici Phrygas timidos illudunt; Sallustius vanos Mauros, et feroces Dalmatas pulsat; (c) mendaces Cretas etiam Apostolus (*Tit.* I, 12) inurit. Fortassean et de corpore et de valetudine aliquid accedat: opimitas sapientiam impedit, exilitas expedit; paralysis mentem prodigit, pthisis servat. Quanto magis de accidentibus habebuntur, quæ, citra (2) corpulentiam et valentiam, vel acunt, vel obtundunt! Acunt doctrinæ, disciplinæ, artes, et experientia, negotia, studia; obtundunt inscitia, ignavia, desidia, libidines, inexperientia, otia, vitia; super hæc, si et alia, quæ præsent potestates. Eumvero præsent, secundum nos quidem, Deus Dominus, et diabolus æmulus; secundum communem autem opinionem providentiæ (3) fatum et necessitas, et fortuna (4) et arbitrii libertas. Nam hæc, et philosophi distinguunt, et nos secundum fidem disserenda suo jam vivimus titulo.

(1) Et Pam. al.

(2) Circa Pam. Seml. Oberth

(3) Et providentia et Pam. Seml. Rhen.

(4) Fortunæ Rig. Ven.

(a) Thebis hebetes et brutos nasci relatum est. Thebas Bæotice intelligit. Usque adeo autem id verum est, ut ex pinguedine ingenii quidam Bæotos dictos putent, et in proverbium abierint sus bæotica, auris bæotica, et quod proprius huc accedit, bæoticum ingenium, de quibus late Erasmus in Chiliadibus, qui etiam inde derivatum putat, quod hebetes et brutos homines germanica et britanica lingua *Bot*, id est Bæotos appellemus. Pam.

(b) Athenis sapiendi dicendique acutissimos. Huc pertinet illud Ciceronis in orat. pro Flacco: *Adsumt Athenienses, unde humanitas, doctrina, religio, fruges, jura, leges ortæ atque in omnes terras distributæ putantur.* Item quod a Platone, in *Protagora*, Athenæ prytaneum sapientiæ appellantur. Denique quod idem, dial. I de *Legibus* vocet civitatem eloquentiæ, et multi sermonis studiosam. Pam.

(c) Mendaces Cretas. Mendacii nomine male audierunt Cretenses. Scholiastes Callimachi in Jovis hym-

A Apparet quantæ sint quæ unam animæ naturam varie collocarint, ut vulgo naturæ deputetur, quando non species sint, sed sortes naturæ et substantiæ unius; illius scilicet, quam Deus in Adam contulit, et matricem omnium fecit: atque adeo sortes erunt, non species substantiæ unius, ut et varietas ista moralis quantæ nunc est, tanta non fuerit in ipso principe generis Adam. Deluerant enim fuisse hæc omnia in illo, ut in fonte naturæ, atque inde cum tota varietate manasse, si varietas naturæ fuisset.

CAPUT XXI.

Quod si uniformis natura anima ab initio in Adam, ante tot ingenia, ergo non multiformis (5) per tot ingenia; jam nec (6) triformis, ut adhuc (d) trinitas valentiniana cadatur, quæ nec ipsa in Adam recognoscitur. Quid enim spiritale in illo? Si quia prophetavit magnum illud sacramentum in Christum et Ecclesiam (*Gen.* II): *Hoc os ex ossibus meis, et caro ex carne mea, vocabitur mulier; propterea relinquet homo patrem et matrem, et adglutinetur mulieri suæ, et erunt duo in carnem unam;* hoc postea obvenit, (e) cum in illum Deus amentiam immisit, spiritalem vim qua constat prophetia. Si et malum in eo apparuit transgressionis admissum, nec hoc naturale deputandum est, quod instinctu serpentis operatus est (*Gen.* III), tam non naturale, quam nec materiale; quia et materiæ fidem jam exclusimus. Quod si nec spiritale, nec quod dicitur materiale proprium in illo fuit; nam si (7) ex materia fuisset mali semen, superest ut solum in illo et unicum fuerit naturale, quod censetur animale; C quod statu simplex et uniforme defendimus. De hoc plane relinquitur queri an demutabile debeat credi, quod naturale dicatur. Iidem enim convertibilem negant naturam, ut trinitatem suam in singulis proprietatibus figant: quia arbor bona malos non ferat fructus, nec mala bonos; et nemo de spinis metat ficus, et de tribulis uvas. Ergo si ita est, neque de lapidibus filios Abrahæ suscitare (*Matt.* III) poterit Deus, nec gemina viperarum facere pœnitentiæ fructus; et erra-

LECTIONES VARIANTES.

(5) Quia uniformis add. Rhen. Pam.

(6) Nec qua Rig. Ven. nec quadriformis cod. Agobard.

(7) Et si Seml. Oberth.

COMMENTARIUS.

D num, ex quo loco B. Apostolus citat verba I ad Titum I, ait: *παρὰ τὸ ἐπὶ τὸ ἀκαταστάτον τὸ πνεῦμα τοῦ θεοῦ ἐν αὐτοῖς, ἀπὸ ἰδομένης τῆς κατὰ τὴν φύσιν ὁμοιοῦσιν τοῖς ἑλλήσιν τὰ ἁρπᾶς, λίαν τὰ, κατὰ τὸ εὐαγγέλιον.* In adagium abiit Cretisare, hoc est mentiri; ab Idomeneo Cretæ natum, qui cum Trojæ spolia Græcis divisurus esset, meliora sibi reservavit. Le Pa.

CAP. XXI.—(d) Trinitas Valentiniana. Trinitas illa est hominis non Dei, faciebant enim ii hæretici hominem spiritalem, animale sive carnalem, terrestrem sive materiale. Le Pa.

(e) Cum in illum Deus amentiam immisit. Supra, Accidentiam spiritus passus est, cecidit enim ecstasis super illum, Sancti Spiritus vis, operatrix prophetiæ. Rig — Amentiam immisit. Ex LXX Interp. qui (*Gen.* II) habent *ἐμψυχοῦν*. Sic ipse Auctor, cap. XI, somnum Adamæ ecstasim appellavit, neque aliud per amentiam intelligit. Lac.

vit Apostolus scribens (Eph. V) : *Eratis et eos aliquando tenebræ*; et (Eph. II) : *Finimus et nos aliquando natura filii iræ*, et (I Cor. VI) : *In his res quoque fuistis, sed abluti estis*. Sed nunquam discordabunt sapientie sanctiæ. Non dabit enim (Luc. VI) arbor mala bonos fructus, si non inseratur; et bona mala dabit, si non colatur; et lapides filii Abraham sient, si in fidem Abraham formentur, et genimina viperarum fructum poenitentiae facient, si venena malignitatis experient. Ille erit vis divinae gratiæ, potentior utique natura, habens in nobis subjacentem sibi liberam arbitrii potestatem, quod *ἀνθρώπου* dicitur; quæ cum sit et ipsa naturalis atque mutabilis, (1) quoquo veritatur, natura convertitur. (a) Inesse autem nobis *τὸ ἀνθρώπου* naturaliter, jam et Marcioni ostendimus et Hermogeni. Quid nunc, si et (2) naturæ conditio sic erit definienda, ut duplex determinetur, naturam et innaturam, factorum et infectorum? Atque ita quod natum factumque consisterit, ejus natura capiet demutationem: et renasci enim poterit, et refici. Innatum autem et infectum immobile stabit. Quod cum soli Deo competat, ut soli innato et infecto, et idcirco immortalis et inconvertibilis, absolutum est, ceterorum omnium naturam atque factorum convertibilem et demutabilem esse naturam; ut etsi trinitas animæ adscribenda esset, ex mutatione accidentiæ, non ex institutione naturæ deputaretur.

CAPUT XXII.

Cetera animæ naturalia jam a nobis audiit Hermogenes, cum ipsorum defensione et probatione per quæ Dei potius quam materiæ cognoscitur. Ille solummodo nominabuntur, ne præterita videantur. De dimis enim illi et libertatem arbitrii, ut supra scripsimus, et dominationem rerum, (b) et divinationem interdum, seposita quæ per Dei gratiam obvenit

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Et add. *Rhen. Seml.*
(2) Et omitt. *Seml. ihen.*
(3) Forte et, pro ex. *Edd.*
(4) Sapientem *Rig. Ven.*

- (5) Accidentis *Fræn.*
(6) Israelis *Pam. Rhen.*
(7) Aquæ vel easque *Lat.*

COMMENTARIUS.

(a) *Inesse autem nobis τὸ ἀνθρώπου*. Ita liberum arbitrium apud Patres et Philosophos appellatur. A Nanzano dicitur homo *τὸ ἀνθρώπου τινάδης*, libero arbitrio honoratus. *Lac.*

CAP. XXII. — (b) *Et divinationem*. Nempe naturalem, seu per insomnia, sive per alias prænotiones. Carneades enim disputavit pluribus rationibus adversus divinationem. Tertullianus tamen præcipue notat spontaneos animorum impulsus, qui manifesti omnibus sunt, cum scilicet mens, velut præscia futuri mali, vel boni, prius afficitur mœrore vel gaudio, quam sensus corporei id deprehendant certis iudiciis; nam, ut Seneca ait,

Instat mentis fera tempestas,
Cum sine vento tranquilla tument.

Quem præsciendi modum in Thyeste scite describit ante cenam ferali Atræi; ideo et præcordia saluti, et defluunt lacrymæ insidii, stimulo et monitu arcano intus excitante. *Lac.*

(c) *Ut ordinem ejus expungam*. Il est, absolvam, et perficiam, uti magrem habet in *Apol.* cap. 3, et sapientie. *Lac.*

(d) *Immortalem*. Etsi istud ex professo non tractat, quod esset tum temporis extra controversiam, frequens tamen ejus hoc libro mentio, nempe cap. 2,

ex (3) prophetia. Itaque jam ab isto dispositionis tractatu recedam, (e) ut ordinem ejus expungam. Definimus animam Dei statu natam, (d) immortalem, (e) corporalem, (f) effigiatam, substantia simplicem, de suo patientem (4), varie procedentem, liberam arbitrii, (g) accidentis (5) obnoxiam, per ingenia mutabilem, rationalem, dominatricem, divinatricem, ex una redundantem. Sequitur nunc, ut quomodo ex una redundet consideremus, id est, unde, et quando, et qua ratione sumatur.

CAPUT XXIII.

Quidam de cælis devenisse se credunt, tanta persuasionem, quanta et illic indubitate regressuros promittunt; ut Saturninus Menandri simoniani discipulus induxit, hominem affirmans ab angelis factum, primoque opus futile, et invalidum, et instabile, in terra vernis instar palpasse, quod consistendi vires decissent; dehinc ex misericordia summæ potestatis, ad cufus effigiem, nec tamen plene perspectam, tenere straciis fuisset, scintillalam vite consecutum quæ illud exsuscitavit et erexerit, et constantius animavit, et post decessum vitæ ad matricem relatura sit. Sed et Carpocrates tantumdem sibi de superioribus vindicat, ut discipuli ejus animas suas jam et Christo, nedum Apostolis, et perirent, et cum volunt præferant; quas perinde de sublimi virtute conceperint, despectrice mundi potentium principatum. Apelles sollicitas refert animas terrenis cæcis de supercelestibus sedibus ab igneo angelo Deo Israel (6) et nostro, qui exinde illis peccatricem circumfuxerit carnem. Examen Valentini semen Sophiæ infulcit animæ, (h) per quod historias, atque (7) milesias Æonum suorum ex imaginibus visibilibus recognoscunt. Doleo bona fide, (i) Platonem omnium hæreticorum condimentarium factum. Illius est enim et

3, 6, 9, 14 et infra, c. 24, 38, 45, 51, 53 et 54. *Pam.*

(c) *Corporalem*. De anima quod corporalis sit, quamquam ad paradoxa ejus istud pertineat, tractavit late supra cap. 5, 6, 7, 8. *Pam.*

(f) *Effigiatam*. Quod effigata sit, alterum paradoxon tractatum etiam habes supra cap. 9. *Pam.*

(g) *Accidentis obnoxiam*. Alludit ad id quod paulatim proficiat anima in sapientia. *Pam.*

CAP. XXIII. — (h) *Per quod historias, atque milesias*. Illi striores fabulæ milesiæ dicuntur, sive a vantage Milesiorum ob oraculum Apollinis, quæ de re Sirab. lib. XIV *Geograph.*, sive a rosis milesiis, quæ in pretio fuerunt. *Le Pa.*

(i) *Platonem omnium hæreticorum condimentarium*. Philosophiam antiquam fuisse veluti penam et fontem hæresum sepe calumniatur Auctor, ut cap. 7 de *Præscript.* Inde cap. 8 ad *Hermog.* vocat philosophos hæreticorum patriarchas: quas vero hæreses infirmaverit Plato ex hoc uno dogmate de animarum origine observat Joannes Bapt. Crispus lib. II qu. 1: nam Menandriani, Saturnini, Euhysistæ, Carpocratitæ, Valentini, Apellitæ, Seleuciani, Messalini, Axiceana et Raimundus Lullius ex doctrina Platonis decepti videntur circa animarum exordium. *Lac.*

in *Phaedone*, quod animæ hinc euntes sint illuc, et inde huc; item in *Timæo*, quod genimina (1) Dei, delegata sibi mortalium genitura, accepto initio animæ immortalis, mortale ei circumgelaverint corpus: tum quod mundus hic imago sit alterius alicujus. Quæ omnia ut fidei commendat (2), (a) et animam retro in superioribus cum Deo egisse in commercio idearum, et inde huc transvenire, et hic quæ retro norit de exemplaribus recensere, novum elaboravit argumentum, *ὑποθήκῃ ἀναμνηστικῇ*, id est, (b) discentias reminiscencias esse: venientes enim inde huc animas oblivisci eorum in quibus prius fuerint, dehinc ex his visibilibus odoctas recordari. Cum igitur hujusmodi argumento illa insinuentur a Platone, quæ hæretici mutantur, satis hæreticos repercutiam, si argumentum Platonis elidam.

CAPUT XXIV.

Primo quidem oblivionis capacem animam non cedam, quia tantam illi concessit divinitatem, ut Deo adequetur: innatam eam facit, quod et solum armare potuissem ad testimonium plenæ divinitatis: adjicit immortalem, incorruptibilem, incorporealem, quia hoc et Deum credidit, invisibilem, ineffabilem, uniformem, principalem, rationalem, intellectualem. Quid amplius proscriberet animam, si eam Deum nuncuparet? Nos autem qui nihil Deo appendimus, hoc ipso animam longe infra Deum expendimus, quod natam eam agnoscimus, ac per hoc dilutioris divinitatis, et exilioris felicitatis; ut flatum; non ut spiritum; et si immortalem, ut hoc sit divinitatis, tamen passibilem, ut hoc sit nativitatis: ideoque et a primordio exorbitationis capacem, et inde etiam oblivionis affinem. Satis de isto cum

A Hermogene (c). Cæterum, quæ, ut (3) haberi merito possit ex peræquatione omnium proprietatum deus, nulli passioni subiacebit; ita nec oblivioni, cum tanta sit injuria oblivio; quanta est gloria ejus, cujus injuria est, memoria (4) scilicet: quam et ipse Plato sensuum et intellectuum salutem, et (d) Cicero thesaurum omnium studiorum prædicavit. Nec hoc in dubium deducetur, an tam divina anima memoriam potuerit amittere; sed an quam amiserit, recuperare denno possit. Quæ enim non debuit oblivisci, si oblita sit, nescio an valeat recordari. Ita utrumque nec animæ, non platonice congruet. Secundo gradu opponam: natura compotem animam facis idearum illarum, annon? Imo natura, inquis. Nemo ideo concedet naturalem scientiam naturalium excidere artium. Excidet studiorum, excidet doctrinarum, disciplinarum, excidet fortasse et ingeniorum, et affectuum: quæ naturæ videntur, non tamen sunt, quia, ut præmisimus et pro locis, et pro institutionibus, et pro corpulentis, ac valetudinibus, et pro potentibus dominatricibus, pro libertatibus arbitrii, ex accidentibus constant. Naturalium vero scientia ne in bestiis quidem deficit. Plane obliviscetur feritatis leo, mansuetudinis eruditione præventus, et (e) cum toto suggestu jubarum (5), delictum fiet Berenices aliæ reginæ, lingua genas ejus emaculans; mores bestiam relinquent: scientia naturalium permanebit. Non obliviscetur idem naturalium pabulorum, naturalium remedium, naturalium terrorum; etsi de piscibus, etsi de placentis regina ei obtulerit, carnem desiderabit; etsi (f) languenti theriacam composuerit, simiam leo requiret: et si nullum illi venabulum obfirmabit, (g) gallum tamen formidabit. Perinde et ho-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Germina Pam. Rhen.
(2) Commendat Par.
(3) Deus hic add. Fran.

- (4) Memoriae Jun.
(5) Tubarum Fran.

COMMENTARIUS.

(a) Et animam retro in superioribus. Non potui aliud reperire in *Timæo* Platonis huc pertinens, quam quod Deus summus opifex, constituto universo, divisit animas aequali cum sideribus numero, et singulas singulis assignavit, et velut in vehiculum impositis universi naturam ostendit, et leges fatales ipsis exposuit, quodque origo prima quidem futura esset ordinata una omnibus, oporteret autem ipsas seminat in singula convenientia singulis temporibus instrumenta (corpora nempe), producere animal divino cultui deditissimum. Quo libro cum nusquam dicit, animam hic quæ retro norit de exemplaribus recensere, magis puto istud ad *Phædonem* referri, cujus etiam paulo prius memini, ubi utrumque reperire est. PAM.
(b) Id est discentias reminiscit. Locus iste haud dubie ex *Phædone*, non ex *Timæo* Platonis desumptus est. Sic enim ibi legitur: sed et secundum illum sermonem, inquit Cebes, si verus est, o Socrates, quem tu frequenter referre soles, *ἐν ᾧ καὶ ἡ μνήμη οὐκ ἔλλοι τε ἢ ἀνάμνησις τοῦ γενομένου ποτε*, id est, si ad verbum cum Tertulliano vertamus, quod nobis discentia nihil aliud sit quam reminiscencia; pro quo interpres Platonis vertit: quod discere nihil aliud sit nobis, quam recordari: et secundum hunc, inquam, necesse est nos in priore quodam tempore didicisse ea quæ nunc recordamur. Hoc autem fieri non posse, si non fuisset alicubi anima nostra, priusquam in hanc speciem

deveniret. Atqui mox et Simmias id ipsum ibidem constituit, et multis rationibus non modo Cebes, sed et Socrates ipse paradoxon hoc confirmare nituntur; verum egregie confutat Auctor cap. prox. PAM.

CAP. XXIV.—(c) Satis de isto cum Hermogene. Alludit ad librum de *Censu Animæ adversus Hermogenem*, cujus fragmenta habentur. PAM.

(d) Cicero thesaurum omnium studiorum prædicavit. lib. I de Oratore vocat thesaurum rerum omnium memoriam, Cassiodorus, V Var., epist. 22, et lib. de Anima cap. 12. Lac.

(e) Cum toto suggestu jubarum. Id est cum toto ornatu: forsitan alludit ad signum cæleste Leonis, cujus ad caudam sunt septem stellæ, quas crines seu comam Berenices nuncupant astrologi. Lac. — Cum toto suggestu jubarum. Delictum Berenices. Non semel adnotavimus suggestum pro ornatu accipi ab Auctore. Atqui quod ab alicujus Berenices reginæ mansuetudine eruditus leo delictum fuerit, tradit *Ælianus* l. V de Animalibus, c. 59. Addit autem alicujus tum pro more loquendi suo, tum quod plures ejus nominis fuerint. PAM.

(f) Languenti theriacam composuerit. Alludit ad Plinii verba lib. VII, cap. 40. «Ægri tudinem fastidii tantum sentit, in qua medetur ei contumelia, in rabiem agente annexarum lascivia siniarum.» PAM.

(g) Gallum tamen formidabit. Etiam hoc ex Plinio

nini omnium forsitan obliuissimum inobliterata per-
seuerabit sola scientia naturalium, ut sola scilicet
naturalis; memor semper manducandi in esurie, et
bibendi in siti, et oculis videndum, et auribus au-
diendum, et naribus odorandum, et ore gustandum,
et manu contrectandum. Hi sunt certe sensus, quos
philosophia depretat intellectualium prælatione. Igi-
tur si naturalis scientia sensualium permanet, quo-
modo intellectualium, quæ potior habetur, intercudit?
Uide nunc ipsa vis obliuionis antecedentis recorda-
tionem? (a) Ex multitudine, ait, temporis. Satis
improspecte. Quantitas enim temporis non pertinebit
ad eam rem quæ innata dicitur, ac per hoc potissi-
mum æterna credatur. Quod enim æternum est, eo
quia et innatum est, neque initium, neque finem tem-
poris admittendo, nullum modum temporis patitur;
cui temporis modus nullus est, nec ulla demutatione
tempori (1) subest, nec ea de multitudine tempori
vis est (2). Si tempus in causa est obliuionis, cur,
ex quo anima corpori inducitur, memoria delabitur,
quasi exinde tempus anima sustineat, quæ sine dubio
prior corpore, non fuit utique sine tempore? Ingressa
vero corpus, statimne obliuiscitur, an aliquanto post?
Si statim, et quæ erit temporis nondum supputandi
multitudo? infantia scilicet. Si aliquando post, ergo
illo in spatio ante tempora obliuionis memor adhuc
aget anima, et quale est, ut postea obliuiscatur, et
rursus postea recordetur? Quoquo autem tempore
illam obliuio irruerit, quantus hic etiam habebitur
modus temporis? tota opinor vitæ decursio satis non
erit ad evertendam (3) memoriam tanti ante corpus
ævi. Sed rursus Plato causam demutat in corpus.
Quasi et hoc fide dignum, ut nata substantia innata
vim exstinguat. Magis autem et multe differentię
corporum, pro gentilitate, pro magnitudine, pro ha-
bitudine, pro ætate, pro valetudine. Num ergo et obli-
uionum (4) differentię æstimabuntur? Sed uniformis
obliuio est; ergo non erit corporalitas multiformis
in causa exitus uniformis. Multa item documenta,
teste ipso Platone, diuinationem animæ probave-
runt, quæ proposuimus jam Hermogeni. Sed nec

A quisquam hominum, non et ipse aliquando præagam
animam suam sentit, aut ominis, aut periculi, aut
gaudii augurem. Si diuinationi non obstrept corpus,
nec memoriæ, opinor, officiet. In eodem certe cor-
pore, et obliuiscuntur animæ, et recordantur. Si qua
corporis ratio incutit obliuionem, quomodo contra-
riam ejus admittit recordationem? quia et ipsa post
obliuionem recordatio, memoria recidiva est. Quod
primæ memoriæ adversatur, cur non et secundæ re-
fragatur (5)? Postremo, qui magis reminiscerentur
quam pueruli, ut recentiores animæ, ut nondum im-
mersæ domesticis ac publicis curis, ut ipsis solis de-
dite studiis, quorum discentiæ reminiscentiæ sunt?
Imo cur non ex æquo omnes recordamur, cum ex
æquo omnes obliuiscamur, sed tantummodo Philoso-
phi? Ne hi (6) quidem omnes. Plato scilicet solus
in tanta gentium sylvæ, in tanto sapientium præto,
idearum et oblitus et recordatus est (b). Igitur si nullo
modo consistit argumentatio ista præcipua, totum
illud pariter eversum est, cui accommodata est, ut
animæ et innatæ, et in cælestibus conversatæ, et con-
sciæ divinorum illiæ, et inde delatæ, et hic recordatæ
crederentur, ad occasiones plane hæreticis submini-
strandis.

CAPUT XXV.

Jam nunc regrediar ad causam hujus excessus,
ut reddam quomodo animæ ex una redudent, quan-
do, et ubi, et qua ratione sumantur: de qua specie
nihil refert, a philosopho, an ab hæretico, an a vulgo
questio occurrat. Nulla interest professoribus veritatis
de adversariis ejus, maxime tam audacibus quam
sunt primo isti qui præsumunt (c) non in utero con-
cipi animam, nec cum carnis figuratione compingi
atque produci; sed (7) effuso jam partu, nondum
vivo infanti (d) extrinsecus imprimi: ceterum, se-
men ex concubitu muliebribus locis sequestratum,
motuque naturali vegetatum compinguescere in solam
substantiam carnis; eam editam, et de uteri fornace
fuantem, et calore solutam, ut ferrum ignitum, et
ibidem frigide immersum, ita aeris rigore percussam,
et vim animale rapere, et (e) vocalem sonum red-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Temporis *Pam. Rhen.*
(2) Nec eadem multitudine temporis vis est *Pam. Rhen.*
in multitudine *Lat.*
(3) Vertendam *Pam. Rhen. Seml. Oberth.*

- (4) Obliuionem *Venet. mendose.*
(5) Refragatur *Rhen. Pam.*
(6) Nec it *Lat.*
(7) Et add. *Pam. Rhen.*

D

COMMENTARIUS.

ibidem: « Atque hoc, inquit, tale, tamque sævum
animal, rotarum orbes circumacti, currus inanes,
et gallineorum criste, cantusque etiam magis ter-
rent. » *PAM.*

(a) *Ex multitudine, ait, temporis.* Alludit ad verba
illa Platonis in *Phædone*: « Nonne recordatio est,
maxime ubi alicui acciderit circa illa, quorum per
tempus, et eo quod diu non conspexit? » pro quo
transulit Auctor, *ex multitudine temporis.* Verum
etiam istud pulchre Auctor refutat, ex eo quod innatam
Plato animam dixerit; et proinde æternam, sine
temporis initio. *PAM.*

(b) *Idearum et oblitus et recordatus est.* Locus est
in Platone, qui primus idearum somnia in lucem
emisit, scripto ejus argumenti dialogo, quem *Parme-
nidem* inscripsit, et frequentissima alibi earum men-

tione injecta, quemadmodum etiam supra adnotavi-
mus. *PAM.*

CAP. XXV.—(c) *Non in utero concipi animam, etc.*
Stoicis tribuit hanc opinionem Tertullianus: at *Ælius*
adjungit Diogenem et Hermophilum, imo et Empedo-
clem lib. de *hist. philosophica.* *LAC.*

(d) *Extrinsecus imprimi.* Lucretius, lib. III, ex sen-
tentia Stoicorum, quos mox allegat Tertullianus pro
hoc placito:

Quod si forte putas extrinsecus insinuatam
Permanere animam nobis per membra solere.

Ut hantur voce imprimi, vel insinuari, ne dicerent
animam nasci (*Lactant. lib. III, cap. 18.*) *LAC.*

(e) *Et vocalem sonum reddere.* Putarent aliqui ani-
mam, deturbatam cælesti domicilio, tunc cæpisse

dere. Hoc Stoici cum *Ænesidemo*, et ipse interdum Aristoteli, cum dicit, perinde animam extraneam alias, et extorem uteri, prima adspiratione hanc centis infantis adduci, sicut ex spiratione novissima educi (1). Videbimus an sententiam fluxerit (2). Ne ex medicis quidem deficit (a) *Hiciesius*, et naturæ et artis suæ prævaricator. Pudit, opinor, illos hoc statuere, quod fœminæ agnoscerent. At quanto (b) ruboratio (3) exitus, a feminis revivui, quam probari? In ista namque specie nemo tam idoneus magister, arbiter, testis, quam lexus ipsius. Respondete, matres, vosque prægnantes, vosque puerperæ; steriles et masculitaceant; vestræ naturæ veritas queritur, vestræ passionis fides convenitur; an aliquam in fœtu sentiat vivacitatem, alienam de vestro? de quo palpitent illa, micent latera, (c) tota ventris ambitio pulsetur, ubique ponderis regio mutetur? an hi motus gaudia vestra sint, et certa securitas, quod ita infantem et vivere confidatis, et ludere? an si desierit iniquis ejus, illi prius pertimescat? an et (4) audiat jam in vobis, cum ad novum sonum exultit? An et ciborum varietates (5) illi desideretis, illi etiam fastidiatis? an et valetudinibus invicem communicetis? Ille quidem usque eo, de (6) contusionibus vestris, quibus et ipse intus per eadem membra signatur, sapiens sibi injurias matris. Si fvor ac rubor sanguinis passio est, sine anima non erit sanguis: si valetudo animæ (7) accessio est, sine anima non erit valetudo: si alimonia, inedia, clementia, decremenda, pavor, motus, tractatio est animæ, his qui fungitur, vivet. Denique desinit vivere, qui desinit fungi. Denique et mortui soluntur; quomodo, nisi et vivi? Qui autem et mortui, nisi qui prius vivi? Atquin et in ipso adhuc utero infans trucidatur, necessaria crudelitate, cum in exitu obliquatus denegat partum; matricida, ni mo-

riturus. Itaque et inter arma medicorum et organon (8) est quo prius patescere secreta coguntur, tortili temperamento, cum anulocultro (9) quo intus membra caduntur, anxio arbitrio; cum hebete uero, quo totum facinus (10) extrahitur violento puerperio. Est etiam aneum speculum, quo jugulatio ipsa dirigitur, cæco latrocinio: *ἡλκιστὸν ἄκρον* (11) appellant, de infanticidii officio, utique viventis infantis peremptorium. Hoc et Hippocrates habuit, et Asclepiades, et Erasistratus, et majorum quoque prosector Herophilus, et minor ipse Soranus, certi animal esse conceptum, atque ita miseri infelicissimæ hujusmodi infantia, ut prius occidatur, ne viva lanietur. De qua sceleris necessitate nec dubitabat credo Hiciesius, jam natis animam superducens ex aeris frigidi pulsu, quia et ipsum vocabulum animæ penes Græcos de refrigeratione respondeat (12). Num ergo Barbaræ Romanæque gentes aliter animantur, quia animam aliud quid, quam *ψυχή* cognominaverunt? Quante vero nationes sub ferventissimo axe censentur, colorem quoque excoctæ? unde illis anima, quibus aeris rigor nullus? Taceo cubiculares astus, et omnem illic caloris paraturam ententibus necessariam, quas adflari vel maxime periculum est. In ipsis pene balneis fœtus elabitur, et statim vagitus auditur. Ceterum, si aeris rigor thesaurus est animæ, extra Germanias, et (d) Alpes, et Argæos nemo debuit nasci. Atquin et populi frequentiores apud orientalem et meridientem temperaturam, et ingentia expeditiora, omnibus Sarmatis etiam mento torpentibus. Et apini enim de rigoribus scitiores provenirent, si animæ de frigusculis evenirent: cum substantia enim et vis. Illis ita præstructis, possumus illos quoque recogitare, qui exsecto matris utero vivi aerem hauserunt, (e) Liberi aliqui et

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Duci Fran.
- (2) Sententia fluxerit vulg. Rig.
- (3) Ruboratio Pam. Rhen.
- (4) Et omitt. alii.
- (5) Vanitates Rhen. Pam. Rig.
- (6) Usque eo omitt. Lat. eo de omitt. Rhen. Pam.
- (7) Omnis Fran.

- (8) Organa Fran.
- (9) Anulo cultro Rhen. Pam.
- (10) Pectus Fran. Pam. item adrahitur.
- (11) *ἡλκιστὸν ἄκρον* Lat. *ἡλκιστὸν ἄκρον* Pam. *ἡλκιστὸν ἄκρον* alii. *ἡλκιστὸν ἄκρον* Cod. Agobard.
- (12) Respondens Rhen. Pam.

COMMENTARIUS.

inhabitare terrenum corpus, ac propterea infantem cogi, dolere et flere, ut refert Alexander Aphrodisæus Problem. 61. dum respondet questioni: Cur infantes, ut primum eduntur, flent? Cujus hæc solutio: Quia sensus eorum atque natura veluti peregrinatur. Nam e calido, mollique ipsius matricis corpore, in æra frigidum exiunt. Fortasse tamen et a lumine exherentur, non ut quidam aiunt, quod anima cælestium regionum exterioris terrenum corpus inhabitet, atque ideo flere infantes cogantur. Similem causam fletus infantilis putat Soranus ephesius *Isagoges*. 17. Lac.

(a) *Hiciesius* et *utera et artis suæ prævaricator*. Hiciesius medicus negabat in utero concipi animam, dicebatque effuso jam partu, nondum vivo infanti extrinsecus imprimi, prima scilicet adspiratione. Hunc naturæ et artis suæ prævaricatorem esse ait Septimius. Naturæ, quia fœtum in utero vivere jam animatum prægnantes adfirmant, et signa certissima demonstrant, artis; quia medici ipsi, quoties necesse est conceptum utero infantem extrahere violento puerperio, non prius detruncare membra solent,

quam jugulaverint, viventem jam utique et animatum. Ric.

(b) *Ruboratio exitus*. Exitum ruborationem dicit eventum, ex quo plus ruboris ac pudoris incutitur. Ric.

(c) *Tota ventris ambitio*. Eodem significantu Hieronymus, epist. ad Principiam dixit: Interiora membra obvolvuntur Ecclesie, et tota uteri tegitur ambitio, hoc est totus uterus, totus venter. Ric.

(d) *Alpes et Argæos*. Cum Alpibus jungit Argæum sive Argæos montes in Cappadocia, quoniam perpetuis nivibus, sicuti Alpes, mons iste obducitur. Le Pr.

(e) *Liberi aliqui et Scipiones*. Scipio Africanus prior cæso Pompeiæ matris utero natus est. Liber e Jovis semine exsectus quoque dicitur, unde fabula. Quamquam per Liberi gentis aut familie Romanæ nomen quidam explicant. Cæsares a cæso pariter matris utero dictos nemo non putat, cum tamen ante Cæsarem gentem Claudium Cæsarem existisse dicat ante bellum Samnitium Plinius. Cæsones quoque di-

Scipiones. Quod si qui, (a) ut Plato, perinde non putat duas animas in unum convenire, sicut nec corpora, ego illi non modo duas animas in unum congestas ostendissem, sicut et corpora in foetibus, verum et alia multa cum anima cōserta, daemones scilicet, nec unius, ut in Socrate ipso; verum et septenarii spiritus, ut in Magdalena; et legionarii numeri, ut in Geraseno, quo facilius anima cum anima cōseretur (1) ex societate substantiarum, quam spiritus nequam ex diversitate naturae. At idem in recto *Legum*, monens cavere ne vitatio seminis ex aliqua vititate concubitus labem corpori et animae sineret, nescio de pristinis (2) magis, an de ista sententia sibi exciderit. Ostendit enim animam de semine induci, quod curari monet, non de prima aspiratione nascentis. Unde, oro te, similitudine animae quoque parentibus de ingeniis respondemus, secundum Cleanthis testimonium, si non ex animae semine educimur? Cur autem et veteres astrologi genturam hominis ab initio conceptus digerebant, si non exinde et anima est, ad quam aequae pertinet si quid est status (3)?

CAPUT XXVI.

Sed omnis inaequalitas sententiae humanae usque ad Dei terminos (b) : in nostras jam lineas gradum colligam, ut quod Philosophis Medicisque respondi, Christiano probem. (c) De tuo, frater, fundamento fidem aedifica (4) : (d) Aspice viventes uteros sanctissimarum foeminarum, nec modo spirantes jam illic infantes, verum etiam prophetantes. (e) Ecce (*Gen.*, XXV) viscera Rebecca inquietant, et longe adhuc partus, et aeris nullus impulsus. Ecce duplex foetus in locis matris tumultuantur, et nusquam adhuc populi duo. Portentosa forsitan petulantia infantiae, ante certantis quam viventis, ante animosae quam animatae, si tantummodo matrem subsultando tur-

A basset. At cum partus aperitur, et numerus inspicitur, et auguratus recognoscitur, puto, jam non animae solummodo probantur infantium, sed et pugnae. Detinebatur qui praevenerat nasci a praevento, nec dum plenius edito, tantum manu nato. Et si ipse animam (f) de prima aspiratione (5) potabat platonico more, aut (g) de aeris rigore carpebat stoica forma, quid ille qui expectabatur, qui adhuc intus detinebatur et foris jam detinebat? Nondum opinor spirans plantam fratris invaserat, etiam nunc calens matre, se priorem prodisse cupiebat. O infantem et amulum, et validum, et olim contentiosum? Credo quia vivum. (h) Aspice (*Luc.* I) etiam singulares conceptus, et quidem monstrosiores, steriles et virginis, quae vel hoc ipso imperfectos edere potuissent pro eversione naturae, ut altera semini (6) stupida, altera intacta. Decebat, si forte, sine anima nasci, qui fuerant non rite concepti; sed et illi vivunt, in suo quisque utero. Exultat Elizabeth, Joannes intus impulerat: glorificat Dominum Maria, Christus intus instinxerat. Agnoscunt matres suos invicem foetus, agnita mutuo ab ipsis utique viventibus, qui non tantum animae erant, verum et spiritus. (i) Sic et ad Hieremiam legis Dei vocem (*Jerem.*, I) : *Prius quam te in utero fingerem, novi te. Si (7) fingit Deus in utero, et afflat ex primordii forma (Gen. I) : Et finxit Deus hominem, et flavit in eum flatum vitae; nec nosset autem hominem Deus in utero, nisi totum : Et priusquam exires de vulva, sanctificavi te : et mortuum adhuc corpus? Utique nequaquam; Deus enim (Matt., XXII) vivorum, non mortuorum.*

CAPUT XXVII.

Quomodo igitur animal conceptum? simulne conflata utriusque substantia corporis animaeque, an altera earum praecedente? imo (j) simul ambas et concipi, et confici, et perfici dicimus, sicut et

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Censeretur *Seml. Rhen. Oberth. cod. Ursini.*
 (2) Pristina *Rhen. Pam.*
 (3) Status *cod. Woon.*
 (4) Aedificem *Pam. Rhen. Gagne.*

- (5) Spirazione *Pam. Rhen.*
 (6) Seminis *Pam. Fran.*
 (7) Forte sic, pro si, legendum. *Edd.*

COMMENTARIUS.

cebantur qui caeso matris utero nascebantur, ut Scipio. *Le Pr.*

(a) *Ut Plato, perinde non putat, etc.* Unicam simplicemque animam cuique corpori inesse, affirmabat Plato, neque duas in eodem simul homine admittebat. Chrysippos illud tribuit Tertull. superius. *Le Pr.*

CAP. XXVI. — (b) *Sed omnis inaequalitas sententiae humanae usque ad Dei terminos.* Quasi diceret: Sed fuerunt inaequales, incertae et inconstantes hominum de anima sententiae usque ad divina testimonia. *Ric.*

(c) *De tuo frater fundamento fidem aedifica.* Jam alloquitur christianum, cuius fundamentum appellat Sacram Scripturam; cui pro fundamento Sacrarum Scripturarum testimonia suggerit. *Ric.*

(d) *Aspice viventes uteros.* Galeus quoque eadem probatione argumentum capit, sed intra suas lineas, ex profanis exemplis confirmans foetum animatum in utero, libro quem scripsit, *An animal sit quod in utero est.* *LAC.*

(e) *Ecce viscera Rebecca.* Late prosequitur historiam *Gen. XX*, de Rebecca et duobus ejus filiis, tum

in utero, tum in partu, qui nisi jam animali non potuissent pugnas illas intentare. *PAM.*

(f) *De prima aspiratione potabat platonico more.* Alii portabat. Alludit ad dicta capite praeced. ubi Platoni imputavit animam primum trahi spiratione. *LAC.*

(g) *De aeris rigore carpebat stoica forma.* Etiam recipit ea, quae superiori capitulo Stoicis tribuit, post natum puerum rapere animam aeris rigore percussam. *LAC.*

(h) *Aspice etiam singulares conceptus.* Similiter etiam hic conceptus Joannis Baptiste et Christi, et mutuum agitationem infantium adhuc in utero, de quibus Lucas, II c. *PAM.*

(i) *Sic et ad Hieremiam, etc.* Ad ejusdem rei comprobationem, etiam Hieremiae prophetae ex cap. I testimonium adfert, idipsum conferens cum sapissime citato loco *Genes. I. PAM.*

CAP. XXVII. — (j) *Simul ambas et concipi et confici, etc.* Hic plenius et cap. 36 paradoxum suum effundit Tertullianus, quod supra, cap. 9 et 22, insinuaverat de propagatione animarum simul cum se-

promi, (a) nec ullum intervenire momentum in conceptu, quo locus ordinatur. Recogita enim de novissimis prima, (b) si mors non aliud determinatur, quam disjunctio corporis animæque; contrarium morti vitæ non aliud deficietur, quam conjunctio corporis animæque. Si disjunctio simul utriusque substantiæ accidit per mortem, hoc debet conjunctionis forma mandasse pariter obvenientis per vitam utriusque substantiæ. Porro (c) vitam a conceptu agnoscimus, quia animam a conceptu vindicamus. Exinde enim vita, quo anima: pariter ergo in vitam compinguntur, quæ pariter in mortem separantur. Tunc (d) si alteri primatum damus, alteri secundatum, seminis quoque discernenda sunt tempora, pro statu ordinis; et quando collocabitur corporis semen, quando animæ; imo si tempora seminum dividuntur, et materiæ diversæ habebuntur, ex distantia temporum. Nam etsi duas species constitemus seminis, corporalem et animalem, indiscretas tamen vindicamus, et hoc modo contemporales, ejusdemque momenti. Ne itaque pudeat necessaria interpretationis: natura veneranda est, non erubescenda. (d) Concupitum libido, non conditio fœdavit. Excessus, non status est impudicus. Siquidem benedictus status apud Deum (Gen. II): *Crescite, et in multitudinem proficite*. Excessus vero maledictus, adulteria, et stupra, et lupanaria. In hoc itaque solemnem sexuum officio, quod marem ac feminam miscet, in concubitu dico communi, scimus et animam et carnem simul fungi: animam concupiscentia, carnem opera: animam instinctu, carnem actu. Unico igitur impetu utriusque, toto homine concusso, (e) despumatur

A semen (2) totius hominis, habens ex corporali substantia humorem, ex animali colorem. Et si frigidum nomen est anima Græcorum (f), quare corpus, exempta ea, friget? Denique, ut adhuc verecundia magis periclitetur quam probatione, (g) in illo ipso voluptatis ultimo actu quo genitale virus expellitur, nonne aliquid de anima quoque sentimus exire, atque adeo marcescimus et devigescimus cum lucis detrimento? Hoc erit semen animale protinus (h) ex animæ destillatione, sicut et virus illud corporale semen ex carnis defecatione. Fidelissima primordii exempla. De limo caro in Adam: quid aliud limus, quam liquor optimus? Inde erit genitale virus. Ex adflatu Dei anima: quid aliud adflatus Dei, quam vapor spiritus? Inde erit, quod per virus illud effluamus. Cum igitur B in primordio duo diversa atque divisa, limus et flatus, unum hominem coegissent, confusæ substantiæ animæ jam in uno semina quoque sua miscuerunt, atque exinde generi propagando formam tradiderunt; ut nunc duo, licet diversa, etiam unita pariter effluant, pariterque insinuata sulco et arvo suo pariter hominem ex utraque substantia effructent, in quo rursus semen suum insit secundum genus, sicut omni conditioni genitali præsistutum est. Igitur ex uno homine tota hæc animarum redundatia agitur (3), o servante scilicet natura Dei edictum: *Crescite, et in multitudinem proficite*. Nam et in ipsa præfatione operis unius (Gen., I): *Faciamus hominem*, universa posteritas pluraliter prædicata est: *Et præsent pisces maris*. Nihil mirum, repromissio segetis in C semine.

LECTIONES VARIANTES.

(1) Tunc abest Paris.

(2) Despumat in semen Fran. Pam.

(3) Agitur abest Par.

COMMENTARIUS.

mine ex Adami traduce. In eandem opinionem cogit Rufinus Lactantium, dubius et ipse Rufinus. Cujus sententia per compendium collecta ex Hieronymo Apolog. 2. in Rufinum. Lac.

(a) Nec ullum intervenire momentum in conceptu, etc. Hoc est, non posse in conceptu inter animam et corpus existendi ordinem constitui, aut affirmari, prior illa extiterit, necne; primum illa locum obtineat, an eundem; præcedat illa corpus, an adsequatur. Ipse Tertull. lib. de Resurrect. Car.: *Caro atque anima simul sunt sine calculo temporis, contemperant factu, coactant natu*. Ric.

(b) Si mors non aliud determinatur. Non inducitur ex hoc argumento animas cum corpore seminatæ, sed solum conjunctas; quod fieri potest per creationem. De argumento isto iterum Tertullianus, cap. 42. Lac.

(c) Vitam a conceptu agnoscimus, quia animam, etc. Falsissimum hoc esse commentatur Pamelius, qui secundum physicorum medicorumque sententiam non nisi quadragesima die animatur masculus, femina vero die 80. Non tamen ita falso Tertullianus, quin multi verum crediderint, adeo lentam et pigram naturam non credentes in beneficio vitæ conferendo. Lac. — Opinionem Tertulliani amplexi sunt, post S. Basilium et Congiamilani, plerique recentiores, inter quos P. J. C. D. Bryene, in opere cui titulus: *Essai sur la Théologie morale considérée dans ses rapports avec la Physiologie et la Médecine*. Edd.

(d) Concupitum libido, non conditio, fœdavit. Non

semper incumbit Septimius isti sententiæ, quamquam verissimæ. Itaque odio nuptiarum interdum prævariari videtur. Theano, uxor Pythagoræ, mulierem dicebat operatam viro, si quidem proprio, puram statim esse; at si alieno, nunquam fore. Ric. — Concupitum libido, non conditio fœdavit. Pulcherrimus locus, de matrimonii statu benedictus apud Deum, de quo latius sub finem lib. I adv. Marc. Pam.

(e) Despumat semen totius hominis. Metaphora illa, a spuma ducta, non insolens est philosophis ac medicis. Aristoteles, lib. II de gener. anim., cap. 2: *οὗτος δὲ υἱὸς ὁ ἀπὸ τοῦ σπέρματος τὰς λευκοῦς, ὡς αὐτὸς φησὶν, ὡς αὐτὸς φησὶν, ὡς αὐτὸς φησὶν, ὡς αὐτὸς φησὶν*, veluti spuma sit crassius et album. Pythagoras dicebat apud Plutarchum, lib. V de Plac. Phil., cap. 3: *ἀπὸ τοῦ σπέρματος τοῦ ὕδατος, σπῆμα ἐστὶν ὡς αὐτὸς φησὶν*. Omitto Galeum, cap. 9, lib. XIV, de Usu partium. Le Pr.

(f) Frigidum nomen est anima Græcorum. Enimvero deducit Tertullianus nomen Græcum ψυχή, anima, ab hoc altero ψύξις, quod frigus latine sonat. Edd.

(g) In illo ipso voluptatis ultimo actu. Augustinus, lib. XIV de Civ. Dei, cap. 16: *Momentis ipso temporis, quo ad ejus pervenitur extremum, pene omnes acies et quasi rigilia cogitationis obruitur*. Ric.

(h) Ex animæ destillatione. Eadem apparet Epicuri sententia, quam nuper transcripsimus. Consentire Tertullianus videtur iis qui undique ex omnibus viventis partibus derivari semen putarunt, quod etiam de corporeis S. Macarius habet, et ex prisca philosophia nonnulli. Lac.

CAPUT XXVIII.

Quis (a) ille nunc vetus sermo apud memoriam Platonis de animarum reciproco cursu, quod hinc abeunt e vita abeant, rursus ex mortuis effici vivos? Pythagoricus, ut volunt, quia et (1) divinus, ut (b) Albinus existimat, aut Mercurii forsitan Ægyptii. Sed nullo sermo divinus, nisi Dei unius, quo Prophetæ, quo Apostoli, quo ipse Christus intonuit. Multo (c) antiquior Moyses etiam Saturno, nongentis circiter annis, nedum proneptibus ejus; certe divini-
 or multo, qui decursus generis humani ab exordio mundi quoque (2) per singulas natiuitates nominatim temporatimque digessit, satis probans divinitatem operis ex divinatione vocis. (d) Si vero Samius Sophista Platoni auctor est animarum de recidivatu revolvibili semper ex alterna mortuorum atque viventium suffectione, certe ille Pythagoras, etsi bonus cætera, tamen ut hanc sententiam exstrueret, non turpi modo, verum etiam temerario mendacio incubuit. Cognosce qui nescis, et crede nobiscum. Mortem simulat, subterfaneo latitat, septenni se illic patientia damnat, interea quæ de posteris defunctis ad fidem rerum esset relaturus, ab unica conscia et ministra matre cognoscit: ut satis sibi visus est corpulentiam interpolasse ad omnem mortui veteris horrorem, de adytis fallacie emergit, ut ab inferis redditis. Quis non crederet revixisse, quem crederiderat obisse? audiens præsertim ab eo quæ de posteris mortuis nisi apud inferos non videretur cognoscere potuisse, sic ex mortuis vivos effici senior sermo est. Quid enim, si et junior? Neque veritas desiderat vetustatem, neque mendacium devitat novellitatem. Teneo plane

- (1) Quidam Pam. Rhen.
 (2) Quosque Jun.
 (3) Ephalidem Paris. alii.

CAP. XXVIII. (a) Quis ille nunc vetus sermo apud memoriam Platonis. Sic ait Socrates apud Platonem in Phædone: Παλαιὸς μὲν οὖν ἐστὶ τῆς ὁ λόγος οὗτος οὗ μνηστέον, ὃς εἰς τὸν δόξαν ἔδωκεν ἀπὸ τῆς ψυχῆς, καὶ πάλιν πρὸς τὸν σώματος ἀναστρέφεται, καὶ γίνονται δὲ τὰς ταυτέων, etc. Ric.
 (b) Ut Albinus existimat. Albinus Platonici libellus Isagogicus in Platonis Dialogos exstat in Bibliotheca Regia. Et Cassiodorus senator Albinus de musica librum se in bibliotheca Romæ ante gentilem incursionem habuisse commemorat. Ric.

(c) Multo antiquior Moyses etiam Saturno, nongentis circiter annis. Si quis consideret quod habet Terullianus Apolog. c. 19, non mirabitur quod hic Moysen Saturno 900 circiter annis antiquiorem dicat; ibi enim habet, Moysen mille circiter ann. cladem Priami antecessisse. Nam uti jam olim respondi ad epistolam hac de re Francisci Balduini I. C. Eusebio, Beda, ac Hermannino Contracto testibus, non nisi 150 annis ante Æneæ in Italiam adventum Saturnus regnasse legitur. Si itaque mille ann. cladem Priami antecessit, Moyses Saturno profecto antiquior est 900 circiter annis. Scio quidem quosdam alios in alia esse sententia; verum a Josepho hæc sumpsisse nostrum auctorem, adnotavimus in Apolog. Pam.

(d) Si vero Samius sophista. Samius epitheton est Pythagoræ a Samo insula, ubi clauvit, et Italicam disciplinam asportavit in Græciam alteram. Sophistam

A falsum, antiquitate generosum; quidni falsum, cuius testimonium quoque ex falso est? Quomodo credam non mentiri Pythagoram, qui mentitur ut credam? Quomodo mihi persuadebit Æthalidem (3), et Euphorbum, et Pyrrhum piscatorem, et Hermotimum (1) se retro ante Pythagoram fuisse, ut persuadeat vivos ex mortuis effici, qui iterum se Pythagoram pejeravi? Quanto enim credibilis ipse ex semetipso semel (5) redisset in vitam, quam totiens alius atque alius, tanto et in durioribus sefellit, qui molliora mentitus est. (e) Sed clypeum Euphorbi olim Delphis consecratum recognovit, et suum dixit, et de signis vulgo ignotis probavit. Re-pice ad hypogeum ejus, (f) et, si capit, crede. Nam qui talem commentus est stropham, cum injuria bonæ valetudinis, cum fraude vitæ septennio excruciatæ infra terram inedia, ignavia, umbra; cui tanti fuit fastidium celi; quam non accesserit temeritatem? Quam non tentaverit curiositatem, ut ad notam clypei illius perveniret? Quid autem, si in historiis aliquibus occultioribus reperit? quid, si defectæ jam traditionis superstites aliquas famæ auras hausit? quid, si ab auditu redempta clam inspectione cognovit? Scimus etiam magis licere explorandis oculis (g) per catabolicos, (h) et paredros, et pythonicos spiritus. Non enim et Pherceydes, Pythagoræ magister, his forsitan artibus divinabat, ne dicam somniabat? Quid si idem dæmon in illo fuit, qui et in Euphorbo res sanguinis gessit? Denique, qui se Euphorbum ex argumento clypei probabat, cur neminem Trojanorum commilitonum aequè recognovit? Nam et illi jam revixissent, si vivi ex mortuis fierent.

CAPUT XXIX.

Mortuos (i) quidem ex vivis effici constat, non ideo

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Hermippum Pam.
 (5) Semel omitt. Pam.

COMMENTARIUS.

vero nominat illum fortasse non contemptus causa; nam mox honorifice illum appellat, bonumque dicit: auditum enim sophistæ nomen non semper male, sed interdum ut significaretur excellens vir ingenio, et sapientissimus quisque: quapropter primum omnium appellatum Solonem sophistam scribit Isocrates. Lac.

(e) Sed clypeum Euphorbi. Præter Diogenem et Lactantium, hujus etiam meminere Jamblichus et Philostratus, et Auctor sæpe, c. 51, ubi hæc refutat, et cap. 54; cap. 1 de Resurr. carnis. Peculiaris hæc fabulam descripsit Max. Tyrius sermone 28. Lac.

(f) Et si capit, crede. Hoc est: Si capit credere, crede. Eleganti reticentia alterum subduxit. Ric.

(g) Per catabolicos. Docuit me eruditissimus Turnebus in advers. Catabolicos inauspicatos genios esse et infames, qui fanaticos prosternunt atque ad terram addigunt. Le Pa.

(h) Et paredros. Dæmones, qui perpetuo comitantur aliquos. Talem habuit Simon Magus. Le Pa. — Et Pythonicos. Pythones sen ὑπερπυθωνες, a dæmone correptos. Le Pa.

CAP. XXIX. — (i) Mortuos quidem ex vivis effici constat. In hoc cap. argumentatur adversus Platonem in Phædone, cuius consequentiam hic negat Terullianus. Plato enim arguebat mortuos ex vivis effici, ergo et ex mortuis vivos juxta regulam philosophorum con-

tamen et ex mortuis vivos. Ab initio enim, vivi priores; unde ab initio æque mortui posteriores, non aliunde quam ex vivis. Illi habuerunt unde potius orirentur, dum ne ex mortuis; isti non habuerunt unde magis deducerentur, nisi ex vivis. Igitur si ab initio vivi non ex mortuis, cur postea ex mortuis? Delecerat ille quicumque est origini fons? An formæ penituit? et quomodo in mortuis salva est? Non quia ab initio mortui ex vivis, idcirco semper ex vivis? Aut enim in utraque parte formam initii perseverasset, aut in utraque mutasset. Si vivos ex mortuis postea fieri oportuerat, proinde oporteret etiam non ex vivis effici mortuos. Si non peracquare deberet fides institutionis, non usquequaque contraria ex contrariis reformari alternant. Et nos enim opponemus contrarietates nati et innati, visualitatis et cæcitat, juventæ et senectæ, sapientiæ et insipientiæ; nec tamen ideo innatum de nato provenire, quia contrarium ex contrario fiat; nec visualitatem iterum ex cæcitate, quia de visualitate cæcitas accidit; nec juventam rursus de senectæ reviviscere, quia ex juventæ senectæ marcescat; nec insipientiam ex sapientiâ denuo obtundi, quia ex insipientiâ sapientiâ acuitur. Hæc et Albinus Platoni suo veritus, subtiliter querit contrarietatum genera distinguere: quasi non et hæc tam absolute in contrarietatibus posita sint, quam et illa quæ ad sententiam magistri sui interpretatur, vitam dico et mortem; nec tamen ex morte vita reddatur, quia ex vita mors deleatur.

CAPUT XXX.

Quid autem ad cætera respondebimus? Primo enim, si ex mortuis vivi, sicut mortui ex vivis, unus omnino et idem numerus semper hæssisset omnium, ille scilicet numerus qui primus vitam introisset, priores enim mortuis vivi, dehinc mortui ex vivis, et rursus ex mortuis vivi. Et dum hoc semper ex lisdem, ita totidem semper qui ex lisdem; neque plures aut pauciores exissent, quam redirent (1). Invenimus autem apud commentarios etiam humanarum antiquitatum, paulatim humanum genus exuberasse, (a) dum

A aborigines, vel vagi, vel extorres, vel gloriosi quique occupant terras, ut Scythæ Parthicas (2), ut Amyclæ (3) Peloponesum, ut Athenienses Asiam, ut Phryges Italiam, ut Phœnices Africam, (b) dum solennes etiam migrationes, quas ἀπομιμίς (4) appellant, consilio exonerandæ popularitatis, in alios fines examina gentis eruciant. Nam et aborigines (5) nunc in suis sedibus permanent, et alibi amplius gentilitatem fœneraverunt. Certe quidem ipse orbis in promptu est, cultior de die, et instructor pristino. Omnia jam pervia, omnia nota, omnia negotiosa; solitudines famosas retro fundi amœnissimi obliteraverunt; sylvas arva domuerunt; feras pecora fugaverunt; arenæ seruntur, saxa panguntur, paludes eliquantur; tantæ urbes jam (6), quantæ non casu quondam. Jam nec insulæ horrent, nec scopuli terrent; ubique domus, ubique populus, ubique respublica, ubique vita. Summum testimonium frequentiæ humanæ, onerosi sumus mundo, vix nobis elementa sufficiunt, et necessitates actiores, et querelæ apud omnes, dum jam nos natura non sustinet. Revera lues, et fames, et bella, et voragines civitatum, pro remedio deputanda, tanquam tonsura inolescentis generis humani; et tamen cum ejusmodi secures maximam mortalium vim semel cædant, nunquam restitutionem ejus (c) vivos ex mortuis reducentem, (d) post mille annos, semel orbis expavit. Et hoc enim sensibile fecisset æqua vis amissionis et restitutionis, si vivi ex mortuis fierent. Cur autem mille annis post, et non statim, ex mortuis vivi? cum si non statim supparetur quod erogatur (7), in totum absumi periclitetur, præveniente restitutionem defectione, quia nec pariasset comæatus hic vitæ milliaria temporis, longe scilicet brevior, et idcirco facilius ante extinguere quam redaccendi. Igitur quæ hoc modo intercidisset, si vivi ex mortuis fierent, quando non intercidit, non erit credendum vivos ex mortuis fieri.

CAPUT XXXI.

Jam vero si ex mortuis vivi, utique singuli ex singulis. Singulorum ergo corporum animas, ut sin-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Redissent *al.*
(2) Parthiam *Woun. Parthiam. lib. Ursini.*
(3) Amyclæ *Woun. semenide Jam.*
(4) Μερομιν; *Pam. Rhen.*

- (5) Origines *Pam. Rhen.*
(6) Jam omitt. *Pam. Rhen.*
(7) Erogatum *Pam. Rhen.*

D

COMMENTARIUS.

trarium ex contrario fieri. Quod, universim acceptum, evidentibus exemplis refutat auctor. LAC.

CAP. XXX. — (a) Dum aborigines vel vagi vel extorres vel gloriosi quique occupant terras. Scimus aborigines dici ἀρχαίους, ἀρχαίους. Scimus quoque non raro in veteribus libris scriptum, ab origine, ubi omnino scribi debuit, aborigines, quo modo hic etiam ex libro Ursini quidam legunt, et legi posse non negamus. Sed cum ferri et explicari commodè queat quod in vetustissimo illo exemplari Agobardino legitur, ab origine, hoc est, ἀπὸ ἀρχαιογενείας, non arbitramur querendum esse aliquid abstrusius. RIC. — Dum aborigines. Vagis opponit aborigines; quare non intelligit antiquos Italici populi Latinos dictos, sed qui a Græcis dicuntur ἀρχαίοι, sive ἀρχαίγενες, sive ἀρχαίοι, ut utitur Ambrosius in *Hexamer.*, nempe primi progenitores, et cultores urbium et indigene, qui aborigines dicti,

quasi absque origine aliena. De quibus Thucyd. lib. 1, Dionysius Halicarnass. lib. 1, LAC.

(b) Solennes migrationes. Coloniarum deductiones, sed solennes, hoc est, quæ ex solennitate fiebant sen lata lege publica, seu ex mandato imperatoris, non autem colonias quæ fortuito, ex casu, sive cupiditate victorum, absque authoritate alia, riuoque necessario.

LE PA.

(c) Vivos ex mortuis reducentem post mille annos. Eo respexit Manilius, Astron. 1, cum ait,

Sive individuis, in idem reditura, soluta
Principis natura manet post secula mille. RIO.

(d) Post mille annos. Adhuc ad mille annorum iter, quod Plato recenset post hanc vitam, dial. X de *Repub.* et in *Phædro*, quos cum hic tanquam fabulas refutat Auctor, mirum est quomodo postea in Millenariorum paradoxon inciderit. *PAM.*

gulas in singula corpora reverti oportuerat. Porro si et binæ et trinæ et quinæ usque uno utero resumuntur, non erunt ex mortuis vivi, quia non singuli ex singulis. Et hoc autem modo (a) primordii forma singulatur, cum et nunc plures animæ de una proficiuntur. Item, cum variâ ætate decedant animæ, cur una revertuntur? omnes enim ab infantia imbuuntur. (1) Quale est autem ut senex defunctus, infans revertatur? si decrescit foris anima retrograda ætate, quanto magis erat ut progressior reverteretur mille post annis? Certe vel coætanea suæ mortis, ut avum quod reliquisset, iterum recepisset. Sed etsi eadem semper revolverentur, licet non corporum quoque formas easdem, tamen vel ingeniorum et studiorum et adfectionum pristinas proprietates secum referre deberent; quoniam temere eadem haberentur, carentes iis per quæ eadem probarentur. Unde scias, inquit, an ita quidem fiat occulte, sed conditio militarii avi interim facultatem recensendi, quia ignotæ tibi (2) reverantur? Atquin scio non ita fieri, cum Pythagoram, Euphorbum mihi opponis. Ecce enim Euphorbum militarem et bellicam animam satis constat vel de ipsa gloria clypeorum consecratorum; Pythagoram vero tam residem et imbellem, ut prælia tunc Græciæ vitans, Italia maluerit quietem, geometricæ et astrologiæ et musicæ devotus, alienus studio et adfectu Euphorbi. (b) Sed et Pyrrhus ille fallendis piscibus agebat; (c) Pythagoras contra nec edendis, ut animalibus abstinentis. Æthalides (3) autem et C

Hermetimus (d) fabam quoque in pabulis communibus inruerat; Pythagoras vero (e) ne per fabalia quidem transeundum discipulis suis tradidit. Quomodo ergo eadem animæ recuperantur, quæ nec ingenis, nec institutis jam, nec victibus eadem probabuntur? Jam nunc; de tanto Græciæ censu quatuor solæ animæ recensentur. Sed et quid utique de solo Græciæ censu, ut non ex omni gente, ex omni ætate ac dignitate, ex omni denique sexu, et *παρὰ φύσιν* *παρὰ φύσιν* quotidie existant, cur solus Pythagoras alium atque alium se recognoscat, non et ego? aut si privilegium philosophorum est, et utique græcorum, quasi non et scythæ et indi philosophentur, cur neminem se (4) retro meminit Epicurus, neminem Chrysippus, neminem Zeno, ne ipse quidem Plato, quem forsitan Nestorem credidissemus, ob mella facundia?

CAPUT XXXII.

Sed enim (f) Empedocles, quia se deum delirarat, idcirco, opinor, designatus aliquem se heroum recordari: (g) Thamus et piscis sui, inquit, cor non magis et pepo, tam insulsus, (h) et characleon, tam inflatus? Plane ut piscis, ne aliqua sepultura conditiore putesceret (5), assum se maluit, in Æthiam præcipitando. Atque exinde in illo finita sit metempsychosis, ut æstiva cœna post assum. Perinde igitur et hic dimitemus necesse est adversus portentosiorum præsumptionem, bestias ex hominibus, et homines ex bestiis revolvem. Viderint thami. (i) Licebit et raptim (6), ne plus ridere quam docere cogamur. Dicimus animam

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Qua infans revertatur add. Pam. Rhen. Lat. revertitur Jun. navult.
(2) Qua ignorata et ibi Pam. Rhen.
(3) Æthalides Par.
(4) Et Seml.

- (5) Patesceret Womer. conditio reputesceret Pamel. Rhen.
(6) Lapathi Pam. Rhen. Pam. lapti Paris. licet bis elati Lat. et lapque Jun.

COMMENTARIUS.

CAP. XXXI. — (a) Primordii forma singulatur. Sic habet exemplar Agobardi: Imo, inquit, vera humani primordii forma singulatur, cum et nunc ex uno et singulari homine plures generantur. Hoc modo singularitas humani primordii fervatur, cum et nunc plures animæ de una proficiuntur. Ric.

(b) Sed et Pyrrhus ille. Fuit Pyrrhus, quem se etiam fuisse pridem Pythagoras mentiebatur, piscator delius. Lac.

(c) Pythagoras contra nec edendis. Cur ab animalibus abstineret Pythagoras, alibi causam reddit Auctor, Apologet. c. 48: Ne forte bubulam quis de aliquo proavo suo obsonet. Iluc pertinet etiam illud B. Hieronymi, lib. II adv. Jovin.: Et probabo non Empedocles et Pythagoræ nos dogma sectari, qui, propter *παρὰ φύσιν*, omne quod movetur et vivit edendum non putant. Quod Lactantius, lib. III, c. 19, mitius interpretatur. Pam.

(d) Fabam quoque in pabulis. Quid notius quam præceptum Pythagoræ *καὶ φάβαν ἀπέχεσθαι*, a fabis abstinere. Jamblichus id scribit prohibitum propter multas causas tum sacras, tum naturales, et ad animum pertinentes, quibus auctores sunt pleni. Lac.

(e) Ne per fabalia quidem transeundum disc. Etiam cum discrimine vitæ observatum præceptum illud Pythagoræ *καὶ φάβαν ἀπέχεσθαι*, ne fabas attingendas esse, scribit Jamblichus, cap. 31, ubi narrat quosdam Pythagoræ discipulos fugientes milites Dionysii tyranni incidisse casu in fabalia, qui decreti maiores, et illud violare nolentes, subistere, minime ausi transire per fabalia, sed potius elegerunt trucidari et

obruari. Solus Myllius captus, et ad tyrannum ductus, non minoris fortitudinis specimen dedit: nam rogatus a Dionysio, cur socii maluerint mori, quam fabas conculcare, respondit: Illi quidem substiterunt, ne fabas conculcarent; ego potius mortem elegero, quam injus tibi causam exponam, quam ob rem fabas conculcare nolimus. Ipsum quoque Pythagoram, ut scribit etiam Suidas, cum incensæ domo persequerentur eum hostes, ubi ad campum fabis consitum venisset, constitit et jugulatus est. Lac.

CAP. XXXII. — (f) Empedocles, quia se deum delirarat. Delirium et hominis cupiditatem cum historicis demiror, Empedocles enim hic refertur versus:

Χαίρει ἔγω γὰρ θεὸς εἶμι καὶ ἀθάνατος οἷον ἐν θεοῖσι.

hoc est: Salute, vobis enim deus sum immortalis, nec amplius homo. LE PA.

(g) Thamus et piscis sui. Ipse igitur apud Athenæum, lib. VIII, et apud Laertium ait:

Ἰδὼς γὰρ μοι ἔγω γινώσκων ἀνθρώπων ἐν ἀνθρώποις, θνητὸν ἢ θνητὸν εἶναι, καὶ αὐτὸν ἀθάνατον ἔγωγε.

Chalcidii versionem, hactenus fœde corruptam, restitui debere arbitramur in hunc modum:

Namque ego jamdudum vixi puer et solida arbor, Ales, et ex undis animal, tum lactea virgo.

In posteriore autem versu Cyrillus, lib. VIII adversus Jul., legi se videtur *καὶ αὐτὸν αὐτὸν εἶναι* *ἐξ ὧν*. LE PA.

(h) Et characleon tam inflatus. Empedocles arrogantiam et *εὐφροσύνην* *εὐφροσύνην* plerique veterum notavere. LE PA.

(i) Licebit et raptim. Hoc est: Sufficiet obiter per-

humanam nullo modo in bestias posse transferri, A etiam si secundum philosophos ex elementis substantiis censeretur. Sive enim ignis anima, sive aqua, sive sanguis, sive spiritus, sive aer, sive lumen, recogiare debemus contraria quæque singulis speciebus animalia: igni quidem ea quæ rigent, colubros, stelliones, salamandras; etiam quæcumque de æmulo producentur elemento, de aqua scilicet, perinde contraria, utique (1) illa, quæ arida et exsiccata: denique siccitatibus gaudent locustæ, papinnculi, chamaeleontes. Item contraria sanguini, quæ carent purpura ejus, cochleas, vermiculos et majorem piscium censum. Spiritui vero contraria, quæ spirare non videntur, carentia pulmonibus et arteriis, culices, formicas, lineas, et hoc genus minutalia. Item aeri contraria, quæ semper subterraneum et subaqueum viventia, carent haustu ejus. Res magis, quam nomina noveris (2). Item contraria lumini, quæ cæca in totum, vel solis tenebris habent oculos, talpas, (n) vespergines, noctuas. Hæc, ut ex apparentibus et manifestis substantiis doceam. Ceterum, si et atomes Epicuri tenerem, et numeros Pythagoræ viderem, et ideas Platonis offenderem, et entelechias Aristotelis occuparem, invenirem fors his quoque speciebus animalia, quæ nomine contrarietatis opponerem. Contendo enim, ex quacumque substantia supradicta constitisset humana anima, non potuisse eam in tam contraria unicuique substantiæ animalia reformari, et censum eis de sua translatione conferre, a quibus excludi ac respuī magis haberet, quam admitti et capi; nomine hujus primæ contrarietatis, quæ C substantiis diversitatem committit, tunc et reliquæ per consequentem ordinem cujusque naturæ. Nam et sedes alias humana anima sortita est, et victus, et instructus, et sensus, et affectus, et concubitus, et fœtus; item ingenia; tum opera, gaudia, lætædia, vitia, cupidines, voluptates, valetudines, medicinas; suos postremo, et vitæ modos, et exitus mortis. (b) Quomodo igitur illa anima quæ terris inhærebat, nullius sublimitatis, nullius profunditatis intrepida, ascensu etiam scalarum fatigabilis, submersu etiam piscinarum strangulabilis, aeri postea

insultabit in aquila, aut mari postea desulabit in anguilla? Quomodo item pabulis liberalibus et delicatis atque (3) curatis educata, non dico paleas, sed spinas, et agrestes amaritudines frondium, et bestias sterquiliniorum, vermium (c) etiam venena ruminabit, si in capram transierit, vel in coturnicem: imo et cadaverinam, imo et humanam, sui utique memor in urso et leone? Sic et cetera ad incongruentiam rediges (4), ne singulis perorandis immoremur. Ipsius animæ humanæ quisquis modus, quæcumque mensura, quid faciet in amplioribus longe vel minoribus animalibus? Necesse est enim et corpus omne anima compleri, et animam omnem corpore obducī. (d) Quomodo ergo anima hominis complebit elephantum? quomodo item obducetur in B culice? Si tantum extendetur aut contrahetur (5), profecto periclitabitur. Et ideo adjicio, si nulla ratione capax est hujusmodi translationis in animalia, nec modulis corporum, nec cæteris naturæ suæ legibus adæquantia, numquid ergo demutabitur secundum qualitates generum, et vitam eorum contrariam humanæ vitæ, facta et ipsa contraria humanæ per demutationem? Enimvero si demutationem capit amittens quod fuit, non erit quæ fuit; et si quæ fuit, non erit, soluta est metempsychosis, non adscribenda scilicet ei animæ, quæ si demutabitur, non erit. Illius enim metempsychosis dicitur, quæcumque eam in suo statu permanendo pateretur. Igitur si nec mutari potest, ne non sit ipsa, nec permanere in statu, quia contraria non capit, quæro adhuc causam aliquam fide dignam hujusmodi translationis. Nam etsi quidam homines bestiis adæquantur, pro qualitatibus morum, et ingeniorum, et adfectuum, quia et Deus: Assimilatus est, inquit, homo irrationalibus jumentis (e); non ideo milvi ex rapacibus sient, et canes ex spurcis, et pantheræ ex acerbis, aut oves ex probis, et hirundines ex garrulis, et columbæ ex pudicis; (f) quasi eadem substantia animæ ubique naturam suam in animalium proprietatibus repetat. Aliud est autem substantia, aliud natura substantiæ. Siquidem substantia propria est rei cujusque, natura vero potest esse communis. Suscipe exemplum. Substantia est

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Aquæ Jun.
(2) Noverim Paris. Gelen. Jun.
(3) Aquæ Fran.

- D (1) Redige Rhen. Seml. Oberth.
(5) Extenderetur aut contraheretur Pam. Rhen.

COMMENTARIUS.

strinxisse. Etenim tam ridicula sunt, ut vel in transcurso tantum indicata satis reflantur. Sic igitur emendavimus quod vulgo legebatur: *Licetbit et lapathi*. In codice Agobardi legitur: *Licebit et lapiti*.

Ric.

(a) *Vesperugines*. Hoc est Vespertilioes, qui a Lucifero seu Vesperugine stella Veneris nomen habuerunt, eo quod caveis suis non excedere priusquam stella illa appareat vulgo credantur. Le Pr.

(b) *Quomodo igitur illa*, etc. Ex varietate ciborum demonstrat, transmutationes animarum et metempsychoses fieri non posse. Le Pr.

(c) *Etiā venena ruminabit*. Ideo forte, quia scribit Plinius, lib. X, c. 23: Coturnices veneno nutrirī. Le Pr.

(d) *Quomodo ergo anima hominis complebit elephantum?* Difficultatem metempsychoseos ex corporis inæqualitate et disconvenientia arguit. Quomodo enim qui elephantus fuit culx esse poterit? Le Pr.

(e) *Assimilatus est*, inquit, *homo irrationalibus jumentis*. Græce est *ἁρμόζον*. Noster autem interpres ad verbum potius transtulit *insipientibus*, quam Auctor, *irrationalibus*: nam Græce est *ῥησιμον*. Pam.

(f) *Quasi eadem substantia animæ*. Utrum Plato metempsychosis substantialem statuerit, an tantum moralem, lis est. Defendunt illum plerique platoniorum, ut tantum moralem intelligeret; sed contrarium pluribus conatur evincere Crispus, distrib. III, lib. I, omnino videndus: qui tamen, licet damnet Platonem, defendit Pythagoram. Lac.

lapis, ferrum; duritia lapidis et ferri, natura substantiæ est. Duritia communicat, substantia discordat. Mollitia læne, mollitia plumæ, pariant naturalia earum; substantiva non pariant. Sic et si sæva bestia vel proba vocetur homo, sed non eadem anima. Nam et tunc naturæ similitudo notatur, cum substantiæ dissimilitudo conspicitur. Ipsum enim, quod hominem similem bestiæ iudicas, confiteris animam non eamdem (1); similem dicendo, non ipsam. Sic et divina pronuntiatio sapit, pecudibus adæquans hominem natura, non substantia. Cæterum, nec Deus hominem hoc modo notasset, si pecudem de substantia nosset.

CAPUT XXXIII.

Etiā (a) cum iudicii nomine vindicator hoc dogma, quod animæ humanæ pro vita et meritis genera animalium sortiantur, jugulandæ quæque in occisoriis, et subigendæ quæque in famulatoriis, et fatigandæ in operariis, et fœdandæ in immundis, perinde honorandæ, et diligendæ, et curandæ, et adpetendæ in speciosissimis, et probissimis, et utilissimis, et delicatissimis. Et hic dicam: Si mutantur, non ipsæ disponentur quæ merebuntur; evacuabitur ratio iudicii, si meritum deerit sensus; deerit autem sensus meritorum, si status verterit animarum; vertit autem status animarum, si non eadem perseveraverint: æque si (2) perseveraverint in iudicio, quod et Mercurius Ægyptius novit, dicens animam, digressam a corpore, non refundi in animam universi, sed manere determinatam, uti rationem (inquit) Patri reddat eorum quæ in corpore gesserit. Volo iudicii utique divini iustitiam, gravitatem, maiestatem, dignitatem recensere; si non sublimiore fastigio præsidet humana censura, pœ-nior utriusque sententiæ honore, pœnarum et gratiarum, severior in ulciscendo, et liberalior in largiendo. Quid putas futuram animam homicidæ? Ali-

A quod, credo, pecus laniens et macello destinatum, ut perinde juguletur, quia et ipsa jugulaverit; perinde decorietur, quia et ipsa despoliaverit; perinde in pabulum proponatur, quia et ipsa bestiis objecerit eos (3) quos in sylvis et aviis trucidaverit (b). Si ita iudicabitur, nonne illa anima plus solatii quam supplicii relatura est? quod funus inter coecos (4) pretiosissimos invenit, quod condimentis apicianis et luronianis humatur, quod mensis ciceronianis inferitur, quod lancibus splendidissimis sylanis effertur, quod exsequias convivium patitur (c), quod a cœqualibus devoratur potius quam a milvis et lupis, ut in hominis corpore tumultata, et in suum genus regressa, resurrexisse videatur, exsultans adversus humana iudicia, si ea experta est. Namque illa sicarii variis et exquisitis, etiam (3) præter naturam eruditissimis feris dissipant (d), et quidem viventem, imo nec facile morientem (e), curata mora finis ad plenitudinem pœnæ: sed et si anima præfugerit (f) ultimo gladio, ne corpus quoque evaserit ferrum, nihilominus (6) jugulo ventreeque confossis (7), costisque transfixis, compensatio proprii facinoris exigitur; inde in ignem datur, ut et sepultura poniatur (g): aliter denique non licet. Nec tamen tanta est rogi cura (h), ut reliquias aliæ bestiæ inveniant (i). Certe nec ossibus parcitur (j), nec cineribus indulgetur, nuditate plectendis. Tanta est apud homines homicidii vindicta, quanta ipsa quæ vindicator natura. Quis non præferat sæculi iustitiam, quam et Apostolus non frustra gladio armatam contestatur (Rom., XIII), quæ pro homine sæviendo religiosa est? Si cæterorum quoque scelerum mercedem cogitemus, patibula, et vivicumbria, et culeos, et uncas, et scopulos, cui non expedit apud Pythagoram et Empedoclem sententiam pati? Nam et qui laboribus atque servitiis puniendi, in asinos utique et mulos reincorporabuntur, quantum

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Similem rursus add. Pom.
(2) Non inser. Wome.
(3) Infeceit os Pam. Rhen.
(4) Cocos Paris. Rig. ven.

- (5) Et jam Rig. ven.
(6) Nihil minus cod. Agob.
(7) Utrouque confossis Pam. Rhen. utroque confosso Wome.

COMMENTARIUS.

CAP. XXXIII. — (a) Cum iudicii nomine. Carpiunt Plato sæpius affirmans pro meritis bonis aut malis detrudi animas in corpora animalium, in Timæo.

LAC.

(b) Quia et ipsa bestiis objecerit eos quos in sylvis et aviis trucidaverit. Quod vulgo legebatur, Quia et ipsa bestiis inferret obliquas in sylvis et arvis trucidaverit. In libro Ursini legitur, Quia et ipsa bestiis objecerit eos quos. Exemplar Agobardi: Quia et ipsa bestiis fecerit eos quos in sylvis et aviis trucidaverit. Perinde, inquit, in pabulum proponatur, quia et ipsi bestiis fecerit pabulum eos quos in sylvis trucidaverit. Ric.

(c) Quod exsequias convivium patitur. Quod convivio inferitur, non sepulcro; quod cœnæ impenditur, non funeri. Ric.

(d) Et jam præter naturam eruditissimis feris. Nempe in schola bestiarum, hoc est, circo, amphitheatro. Ric.

(e) Imo nec facile morientem. Liber Agobardi, Imo facile nec morientem. Plerisque apud Sepulchrum locis, facile, significat sæpe. Ric.

(f) Sed et si anima præfugerit ultimo gladio. Hoc est, si forte anima inter ferarum laniatus et corpore

excesserit priusquam ultimo gladio pelleretur, etc. Itaque hæc sicarii pœna fuit. Bestiis objiciebatur laniandus; sic tamen curata supplicii mora, ut lassatis

D longa laniens bestiis, tandem confoderetur, gladio in guttam et genitalia atque etiam trans costas in præcordia adacto. Sed et si bestiis asperitate laniatum mori contingeret, nihilominus mortui guttam, inguina, costas gladio confodi mos erat, ut compensatione ac representatione proprii facinoris noxium corpus etiam ferro percuteretur, quo cives percuterant. Ric.

(g) Ut et sepultura puniatur. Ignea videlicet sepultura. Summam ignium pœnam dixit lib. ad Martyras. Ric.

(h) Nec tamen tanta est cura rogi. Maligno rogo ustulata corpora relinquuntur. Ric.

(i) Ut reliquias aliæ bestiæ inveniant. Canes, lupi, etc. Ric.

(j) Certe nec ossibus parcitur, nec cineribus indulgetur, nuditate plectendis. Hæc quoque propria sicariorum fuit pœna. Nam alias eorum etiam corpora, qui exurendi damnabantur, peci poterant, scilicet ut ossa et cineres collecta sepulturae tradi possent, inquit Ulpianus, lib. De Cadaveribus Punitor. Ric.

sibi de pistrinis et aqilegis rotis gratulabuntur (a), si metallorum, et ergastulorum, et operum publicorum, ipsorumque carcerum, licet otiosorum, recordentur. Perinde qui integre morali commendaverint iudici vitam, quero præmia; sed potius invenio supplicia. Nimirum magna merces bonis in animalia quacumque restitui? Pavum se meminit Homerus (b), Ennio somniantem; sed poetis nec vigilantibus credam. Etsi pulcherrimus pavus, et quo velit colore cultissimus; sed tacent pinnæ (1), sed displicet vox; et poete nihil aliud quam captare maluit. Damnavit esse igitur Homerus in pavum, non honoratus. Plus de sæculi remuneratione gaudebit, pater habitus liberalium disciplinarum, ut malit famæ suæ ornamenta, quam taudæ (2). Age nunc, ut poete in pavos vel in cygnos transeant, si vel cynis decora vox est; quod animal inducs viro justo Æaco (3), quam bestiam integre femina Didoni? quam volucrum patientia, quam pecudem sanctimonia, quem piscem innocentia sortientur? Omnia famula sunt hominis, omnia subiecta, omnia mancipata. Si quid horum futurus est, dominatur (4). Illic ille, cui ob merita vitæ imagines, statuas, et tituli, honores publici, privilegia respondentur? cui curia, cui populus suffragiis immolat? O iudicia divina post mortem humanis mendaciora (5), contempnibilia de penis, fastidibilia de gratiis, quæ nec pessimi metuant, nec optimi cupiant; ad quæ (6) magis scelesti, quam sancti quique properabunt: illi, ut iustitiam sæculi citius evadant; isti, ut tardius eam capiant? Bene, philosophi, docetis, utiliter suadetis, leviora post mortem supplicia vel

A præmia; cum al quod iudicium animas manet, gravius debeat credi in disputatione vitæ, quam in administratione: quia nihil plenius, quam quod extremus; nihil autem plenius, quam quod divinus. Deus itaque iudicabit plenius (c), quia extremus, per sententiam æternam tam supplicii quam refrigerii, nec in bestias, sed in sua corpora reverentibus animalibus: et hoc semel, et in eum diem quem solus Pater novit, ut pendula expectatione sollicitudo fidei probetur; semper diem observans, dum semper ignorat; quotidie timens, quod quotidie sperat.

CAPUT XXXIV.

Nulla quidem in (7) hodiernum dementiae huiusmodi sententia eripit sub nomine hæretico, quæ humanas animas relingat in bestias. Sed necessario hanc quoque speciem intulimus et exclusimus, ut superioribus coherentem, quo perinde in pavo retinere-deretur Homerus, sicut in Pythagora Enphorbus; atque ita hæc etiam metempsychosi sive metempsychotomati repereussa, illa rursus caderetur quæ aliquid hæreticis subministravit. Nam et Simon samaritanus in Actis Apostolorum redemptor Spiritus Sancti, posteaquam damnatus ab ipso cum pecunia sua in (8) interitum, frustra flevit (d) conversus ad veritatis expugnationem, quasi pro solatio ultionis, fultus etiam artis suæ viribus, ad præstigias virtutis alicujus Helenam quamdam tyriam de loco libidinis publicæ (e) eadem pecunia redemit, dignam sibi mercedem pro Spiritu Sancto (f). Et se quidem finxit (9) summum parem, illam vero injectionem suam primam (g), quæ iniecerat angelos et archangelos condere: hujus eam propositi

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Pennæ Rig. Ven.
(2) Gaudia Rhen. Seml. gaudeat Pam. Fran.
(3) Deloco Par. de joci Lat. de joco Pam. Fran.
(4) Diminoratur Pam. Rhen. Rig. Ven. Seml. Oberth.
(5) Mendiciora Rhen. Seml. Oberth.

- C (6) Atque Fran.
(7) Ad Pam. Rhen.
(8) In ordit. Fran.
(9) Fingit Rhen. Seml.

COMMENTARIUS.

(a) *Aqilegis rotis*. Jumenta, muli, et asini qui hisce machinis volvendis occupabantur, si quando in homines mutari contigerit, de sua sibi conditione gratulabuntur; vertendis enim hisce rotis non insudabunt. Vitruvius illas describit; erant autem instrumenta quæ situlis et vasis quibusdam aquam hauriebant, atque effundebant. L. 1. p. 1.

(b) *Pavum se meminit Homerus, Ennio somniantem*. Perierant illa Ennii verba quibus in pavum mutatum ait Homerum; duo putasse somnia Ennii, de quibus auctores. Ad eam rem pertinere illa Persii sat. 6, putarim:

Cor jubet hoc Enni, postquam destertuit, esse
Mæcides, quintus pavone ex Pythagoræ. L. 1. p. 1.

(c) *Deus itaque iudicabit plenius, quia extremus*. Nimirum extremo ac supremo iudicio. Ric.

CAP. XXXIV. — (d) *Frustra flevit*. Hoc est, frustra perituit. Etenim Lucas in Actis Apostolorum tradit Simonem istum samaritanum dicti sui certe sacerdoti penitentia ductum, obsecrasse Petrum ceterosque apostolos in hæc verba: *Deprecamini pro me apud Dominum, ne quid horum quæ adversum me dixistis eveniat*. Ac de Simone Lucas præterea nihil. Septimius ait, frustra eum flevisse. Quod etiam ita accipi potest, ut frustra flevisse dicatur, qui cum ad fidem christianam accessisset, testatus, ut verisimile est, se magicas artes ejerare, ac penitere fraudum pristinarum, postea tamen ad easdem fallacias et imposturas perinde revertisset. Ric.

(e) *Helenam quamdam tyriam de loco libidinis publicæ*. Irenæus, lib. 1, cap. 20, questurarius dixit. Ric. — *Helenam quamdam tyriam*. Tum hic, tum cap. sequenti, Helenen sive Helenam retinimus, tum quod Simon ille magnus hanc eandem fuisse diceret Helenam trojanam illam, tum quod etiam sic appelletur a B. Justino martyre Apolog. 11, et post eum ab Eusebio græco Hist. Eccl., lib. 11, cap. 42, seu 15; B. Hieronym., epist. ad Ctesiphontem adv. Pelag.; Epiph., hæc. 21, non semel; Theodoro hæret. Fab. lib. 1, et Damasc. lib. de Hæres. Apud Irenæum variant codices, quoniam plures *Selenen* legant, quomodo etiam B. August. lib. de Hæres., Rufinus versione sua Eusebii, Cyrillus alicubi, et ante omnes hos Clemens Papa in Recognit. ubi a luna quæ græce *selena* dicitur, appellatum vult. Verisimile itaque est utroque nomine appellatam. Pam.

(f) *Dignam vero mercedem*. Sic etiam legitur in exemplari Agob. Emendatus tamen, ut opinor, scribetur, *mercedi*. Dignam, inquit, mercedem redemit sibi Simon Helenam illam eadem pecunia qua Spiritum Sanctum redimere voluerat. Ric.

(g) *Illam vero injectionem suam primam*. Clarius B. Justinus martyr, primam quamdam mentem seu intelligentiam; Iren. mentis conceptionem matrem omnium, per quam initio mente concepti angelos facere et archangelos, sicuti micissim illud, *quis eam propositi computam*, etc., facit ad Iren. intellectum. Pam.

compotum exilisse de patre, et in inferiora desul-
tasse; atque illic prævencio patris propositio, angeli-
cas potestates genuisse, ignaras patris, artificis
mundi hujus; ab his vero per invidiam (1) retenta-
m (a), ne digressa ea alterius genimina viderentur;
et idcirco omni contumelia addictam, ut nusquam
discedere depretiatam liberet, humanæ quoque for-
mæ succidisse, velut vinculis carnis coerendam; ita
multis ævis per alios atque alios habitus fœmininos
volutam, etiam illam Helenam fuisse, exitiosissi-
mam Priamo, et Stesichori postea oculis (b), quem
et excecasset ob convicium carminis, dehinc relu-
minasset ob satisfactionem laudis; proinde migran-
tem eam de corporibus in corpora, postrema dede-
coratione (2), sub titulo prostituisse Helenam vilio-
rem: hanc igitur esse ovem perditam, ad quam de-
scenderit (3) pater summus, Simon scilicet, et pri-
mum recuperata ea et reventa, nescio humeris an fœ-
minibus (c), exinde ad hominum respexit salutem,
quasi per vindictam liberandorum ex illis angelicis
potestatibus; quibus fallendis, et ipse configuratus
æque, et hominibus hominem euentitus, in Judæa
quidem filium, in Samaria vero patrem gesserit.
O Helenam inter poetas et hæreticos laborantem!
tunc adulterio, nunc stupro infamem! nisi quod de
Troja gloriosus eruitur, quam de lupanari: mille
navibus de Troja, nec mille denariis forsitan de lu-
panari. Frutesce, Simon, tardior in requirendo,
inconstantior in retrahendo. At Menelaus statim
insequitur amissam, statim repetit creptam, de-
cenni prælio extorquet, non latens, non fallens,
non cavillabundus. Vereor ne ille magis pater fuerit,
qui circa Helenæ recuperationem et vigilantius et au-
dentius et diutius laboraverit.

CAPUT XXXV.

Sed non tibi soli metempsychosis hanc fabulam in-
struxit. Inde etiam Carpoerates nuntur (d) pariter ma-

gnus, (e) pariter fornicarius, etiam Helena minus, quid-
ni? cum propter omnimodam divinæ et humanæ dis-
ciplinæ eversionem constituendam, re corporari ani-
mas adseveraverit: nulli enim vitam istam rato fieri,
nisi universis, quæ arguant eam, expunctis, quia
non natura quid malum habeatur, sed opinione, ita-
que metempsychosin necessarie imminere, si non
in primo quoque vitæ hujus commætu omnibus in-
licitis satisfiat: scilicet facinora tributa sunt vitæ:
cæterum totiens animam revocari habere, quotiens
minus quid intulerit, reliquatricem delictorum, quæ-
nec exsolvat novissimum quadrantem (Matt. V), de-
trusa identidem in carcerem corporis. Hunc enim
temperat totam illam allegoriam Domini, certis in-
terpretationibus relucens: et primo quidem sim-
pliciter intelligendam; nam et ethnicus homo adver-
sarius non ter est, incedens eandem viam vitam com-
munis. Cæterum, oportebat nos de mundo exire (I
Cor. V), si cum illis conversari non liceret. Huic er-
go bonum animi præstes jubet (Luc. VI): *Dirigite
inimicos vestros*, inquit, et orate pro maledicentibus
vos, ne aliquo commercio negotiorum injuria provo-
catus, abstrahat te ad suum judicem, et in custodiam
delegatus ad exsolutionem totius debiti arteris. Tum
si in diabolum transferitur adversarii mentio ex obser-
vatione comitante, cum illo quoque moneris eam inire
concordiam, quæ deputetur ex fidei conventiones:
pactus es enim renuntiare ipsi, et pompæ, et angelis
ejus. Convenit inter vos de isto. Hæc erit amicitia
observatione (4) sponsionis, ne quid ejus postea
resumas ex his quæ egerasti, quæ illi reddidisti, ne te
ut fraudatorem, ut pacti transgressorem iudici Deo
objiciat, sicut enim legimus alibi (Apocal. XII, 40)
sanctorum criminatorem, et de ipso etiam nomine
diaboli (5) delatorem, et iudex te tradat angelo
executionis, et ille te in carcerem mandet infernum,
unde non dimittaris, (f) nisi modico quoque delicto

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Ab his per invidiam *Lat.* ab his perinde animo *Pam.*
Seml.
(2) Postremo de decoratione *cod. Wouw.*

- (3) Descendit *Rig. Ven.*
(4) Observatio *Pam. Rheu.*
(5) Diaboli omitt. *Rig. Ven.*

COMMENTARIUS.

(a) Ab his vero per invidiam retentam. Irenæus: *Hæc detenta est ab ipsis propter invidiam, quoniam
nollent progenies alterius cujusdam putari esse. Ex
quibus manifestissimum sit corrupta esse quæ in vul-
gatis editionibus, atque etiam in exemplaribus anti-
quis leguntur, Ab his vero perinde animo retentam. Et,
Ab his non perinde animam retentam. Ric.*

(b) Stesichori postea oculis. Fabula illa multis
scripta. Is enim cum oculis privatus esset propter vi-
tuperationes suas in Helenam, falsa esse quæ de ipsa
dixerat, edito poemate quod palinodiam vocavit, tes-
tatus est, statimque visum recuperavit. *Læ. Pa.*

(c) Nescio humeris an fœminibus. Alludit Septimii
stylus ad parabolam boni Pastoris, ludens in Helena
meretrice. *Ric.*

CAP. XXXV. — (d) Pariter magnus. Uno verbo dixit quod
latius Irenæus de Carpoerate et ejus discipulis, ac post
eum Eusebii (Hist. Eccles. l. IV, c. 7) et Epiphanius:
« Artes enim, inquit, magicas operantur ipsi et in-
cantationes, philtæ quoque *ἁπορρυγία* [id est ama-
toria, ut interpretes Eusebii vertunt], et paredros

(e) [sive assessores], et oniroppos [sive somnia
mittentes], et reliquas malignationes, seu, sicuti
et interpretes Epiphani, præstigas. » Pariter fornicar-
ius. Hoc addit Auctor, quoniam, juxta Irenæum,
Marcellin, quæ Roman sub Aniceto venit, cum esset
hujus doctrine, multos exterminavit. Quod ipsum
repetit Epiphanius, addens eos in luxu degere, et
omnia ad corporis voluptatem operari solere, usque
adeo ut Eusebius istas potissimum discipulis Gnos-
ticis imputet suspitionem illam, quam de Christianis
omnibus ipso-rum causa conceperant ethnici, destu-
pris promittens, et exerrando infanticidio; a quibus
criminibus latissime sapra in Apologetico sese defen-
dit Tertullianus. *Pam.*

(f) Pariter fornicarius, etsi Helena minus. Etsi He-
lenam non haberet. *Ric.* — Etsi Helena minus. Quan-
vis fornicarius, non tamen aquavit Helenam, quæ
excidii Trojani causa fuit, ob vitæ turpitudinem, et
calamitatum plurimarum funus. *Læ. Pa.*

(g) Nisi modico quoque delicto mora resurrectionis
expenso. Id est, interim vel antequam resurgamus,

mora resurrectionis expenso. Quid his sensibus ap-
tius? quid his interpretationibus verius? Cæterum,
apud Carpocratem, si omnium facinororum debetrix
anima est, quis erit inimicus et adversarius ejus in-
telligendus? Credo, mens melior, quæ illam in aliquid
innocentiæ impleverit, adgendum rursus ac rursus in
corpus, donec in nullo rea deprehendatur bonæ vitæ.
Hoc est ex malis fructibus bonam arborem intelligi
(a), id est, ex pessimis præceptis doctrinam veritatis
agnosci. Spero hujusmodi hæreticos Helix quoque
invadere exemplum, tanquam in Joanne sic (1) re-
presentati, ut metempsychosi patrocinetur pronun-
tiationi (2) Domini (Matt. XVII): *Helias jam venit, et*
non cognoverunt eum. Et alibi (Matt. XI): *Et si vultis*
audire, hic est Helias qui venturus est. Numquid ergo
et Judæi ex opinione pythagorica consulebant Joan-
nem (Joan. I): *Tu es Helias?* et non ex prædicatione
divina (Malach. IV): *Et ecce mittam vobis Heliam*
thesbiten? Sedenim metempsychosis illorum, revo-
catio est animæ jam pridem morte functæ, et in aliud
corpus iteratæ. (b) Helias autem non ex decessione
vitæ, sed ex translatione venturus est; nec corpori
restituendus, de quo non est exemptus (IV Reg. II);
sed mundo reddendus, de quo est translatus; non ex
postliminio vitæ, sed ex supplemento prophetiæ;
idem et ipse, et sui nominis et sui hominis. Sed quo-
modo Helias Joannes (c)? Habes angeli vocem (Luc.
I) *Et ipse, inquit, præcedet coram populo in virtute et*
spiritu Helix, non in anima ejus, nec in carne. Hæ
enim substantiæ sui cuiusque sunt hominis. Spiritus
vero et virtus extrinsecus conferuntur ex Dei gratia.

LECTIONES VARIANTES.

(1) Sic omitt. Rig. Ven.

A ita et transferri in alterum possunt ex Dei voluntate,
ut factum est retro de Moyse spiritu.

CAPUT XXXVI.

In has quæstiones inde, opinor, excessimus, quo
nunc revertendum est. (d) Constitueramus animam
in ipso, et ipso seri homine, et unum esse a primor-
dio semen, sicut et carnis in totum generis examen.
(e) propter amulas scilicet opiniones philosophorum
et hæreticorum, et (f) illum sermonem Platonis ve-
ternosum. Nunc ordinem sequentium exinde tracta-
tum teximus. Anima in utero seminata pariter cum
carne, pariter cum ipsa soritur et sexum, ita pa-
rity in causa sexus neutra substantia teneatur. Si
enim in seminibus utriusque substantiæ aliquam inter-
capedinem eorum conceptus admitteret, ut aut caro,
B aut anima prior seminaretur, esset etiam sexus pro-
prietatem alteri substantiæ adscribere per tempora-
lem intercapedinem seminum; ut aut caro animæ,
aut anima carni insculperet sexum: quoniam et
Apelles, non pictor, sed hæreticus (g), ante corpora
constituens animas viriles ac muliebres, sicut ab Phi-
lumen didicit, utique carnem, ut posteriorem, ab ani-
ma facit accipere sexum. Et qui animam post partum
carni superducunt, utique ante formatæ, marem aut
femina de carne sexum præjudicant animæ. Utrius-
que autem substantiæ indiscreta semina, et unita suf-
fusio eorum, communem subeunt generis eventum,
qua lineas duxerit (h), quæcumque illa est ratio natu-
ræ. Certe et hic se primordiorum forma testatur,
cum masculus temporibus effingitur. Prior enim
C Adam; femina aliquanto serius: posterior enim E a.

(2) Patrocinentur prænuntio Rig. Ven.

COMMENTARIUS.

non quod ipsa dilatio resurrectionis sola sit expiatio,
et purgatio venialium culparum; sed quod in pur-
gatorio, purgemur variis pœnis post hanc vitam
et antequam resurgamus. Cæterum interpretationem
istam tertullianicam facere pro purgatione animarum
post hanc vitam a modicis quibuscumque delictis, at-
que ideo pro purgatorio, adnotavit Pamelius, adjunctis
aliis testimoniis S. Cypriani. Lac.

(a) Hoc est ex malis fructibus bonam arborem intelli-
gi. Ironia est, qua ridet interpretationem Harpocra-
tis; et etiam accipitur vox spero, quæ sequitur. pro-
timeo; sicut supra non semel; tanquam si timeret
ne posset respondere argumentis propositis. PAM.

(b) Helias autem non ex decessione, etc. Irenæus lib.
V cap. 7, ubi de paradiso in Eden, hoc de Elia re-
fert acceptum a presbyteris Apostolorum discipulis,
translatum esse in paradysum iustis hominibus præ-
paratum, in quem et Paulus apostolus adspoliatus
audivit sermones inenarrabiles, quantum ad nos in
præsentem; et ibi mansurum usque ad consummatio-
nem sæculi: interea conservari incorruptum. Ric.

(c) Sed quomodo Helias Joannes? Similiter prorsus
locos hos Scripturæ interpretatur B. Augustinus
[Tr. XIV in Joan. c. 1, et l. V de Trinitate, c. 14].
Qui interim neutri legi illud, coram populo, quod
Auctori proinde peculiare est. Posteriori vero loco
etiam interpretatur spiritum Helix, pro spiritum Mo-
sei, sicut hic Auctor, qui una voce translatus spiritum
Mosei dicit, eo quod dicitur auferri a Mose et
dari 70 senioribus. PAM.

CAP. XXXVI. — (d) Constitueramus animam in ipso
et ex ipso, etc. Hoc suum paradoxum statuit Tertul-
lanus cap. 25, 26, 27, ubi asseruit animam simul

cum carne in utero proseminari, et ex traduce Ada-
mi omnes derivari animas per semen. quod rursus
in hoc capite inculcat. Lac.

(e) Propter amulas scilicet opiniones philosoph. et
hæret. Cap. 23, antequam suam sententiam de prose-
minatione animarum efflueret, recensuit opiniones
hæreticorum varias circa originem animæ amulan-
tium, philosophica placita, maxime platonica, conce-
denda animabus originem cœlestem, ubi ostendit Va-
lentinum, Saturninum, Carpocratem, Apellem amu-
los, et discipulos Platonis fuisse. Lac.

(f) Illum sermonem Platonis veterinosum. Non vocat
sermonem Platonis veterinosum, quod dixerit discen-
tias reminiscencias, veluti profectas ex veterino som-
no, sed alludens ad veterem sermonem apud Plato-
nem de reciproco animarum discursu, de quo cap. 28:
quis ille nunc vetus sermo apud memoriam Platonis,
etc. Non sine lepore ludit vocabulo, ut ostendat ser-
monem illum veterem mere somnium, et sine ullo
cerebro esse, et neque veterinosum esse ac veterem.
Arnobius quoque veterinosum dixit pro veterem, lib. I.
Lac.

(g) Apelles non pictor, sed hæreticus. Ἀπelles, lati-
ne Apelles et Apella. Horatius... *Credunt Judæus*
Apella. Is vero fortean recutitus, quia judæus, sed
Apella græcum est Ἀπelles, nec significat recutitum
aut verpum. Apelles et Apella, quemadmodum Pyetes
et Picta. Prophetes et Propheta, Evergetes et Ever-
geta, etc. Ric.

(h) Qua lineas duxerit. Quia pictoris mentionem
paulo prius fecit, etiam hanc proverbialiem formulam
ab illis desumpsit. PAM.

ita diu caro informis est, qualis ex Adæ latere de-
cerpta est; animal tamen et ipsa jam, quia et illam
tunc Adæ portionem animatam (1) agnoscat. (a) Cæ-
terum, et ipsam Dei afflatus animasset, si non
ut carnis, ita et animæ ex Adam tradux fuisset in
fœmina.

CAPUT XXXVII.

Omnen autem hominis in utero serendi, struendi,
figendi paraturam aliqua utique potestas divinæ vo-
luntatis ministra modulatur (b), quacumque illa ra-
tionem agitare sortita. Hæc æstimando, etiam super-
stitio romana deam finxit Alemonam (c), alendi in
utero fœtus; Et Nonam et Decimam, a sollicitioribus
mensibus; et Partulam, quæ partum gubernet; et
Lucinam, quæ producat in lucem. Nos officia divina
angelos credimus. Ex eo igitur fœtus in utero homo,

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Animal Pam. Rhen. animam cod. Agobard.
(2) Oborsus Fran.
(5) Et sic adhuc cum Jun.

- B (4) Parentum Pam. Rhen. Sent.
(5) Nativitatis Rig. Ven.

COMMENTARIUS.

(a) Cæterum, et ipsam dei afflatus animasset. Ad
hunc locum videtur respondere August. lib. 4 de
anima, cum ait: « Qui propaginem adserunt anima-
rum, hinc se putant invictius suam munire senten-
tiam, quia cum scriptum sit detraxisse Deum costam
de latere viri, eamque edificasse in mulierem, non
est additum, quod in ejus faciem sufflaverit spiri-
tus vite, ideo, inquit, quia de viro jam fuerat
animata. » Pro quo dixit auctor: animal jam et ipsa.
Verum respondet, nihil per hoc eorum sententiam adju-
vari: Si enim, inquit, scriptum esset, Insufflavit
et flatum vite in faciem mulieris, nec sic esset conse-
quens, ut non propagaretur ex parentibus anima,
nisi etiam de filio hoc scriptum reperiretur. Quia
vero tacitum est, non negatum neque adfirma-
tum. » Pam.

CAP. XXXVIII. — (b) Aliqua utique potestas divinæ
voluntatis ministra modulatur. Quæ sit hæc potestas
paulo post explicat, cum dicit: Nos officia divina (id est,
phrasi jureconsultorum, ministros Dei) angelos credi-
mus. Facit itaque locus iste ad confirmationem dogma-
tis catholici de angelis peculiaribus homini cuique de-
putatis, de quibus est elegans B. Hieronymi sententia
in illud Matt. XVIII: Angeli eorum semper vident fa-
ciem Patris mei: « Magna, inquit, dignitas anima-
rum, ut unaquæque habeat ab ortu nativitatis in cu-
stodiam sui angelum deputatum. » De iisdem exstat
quæst. 50 apud Justin. marty. lib. Quæst. et resp.;
et id ipsum adfirmant BB. Hilarius in Ps. CXXXIII.
Basilius in Ps. XLVIII et alibi, Augustinus in Soli-
loq. c. 27. Eodem pertinet quod, inter opera B. Cy-
priani, Prologo operis de Gardin. Christi Operibus vo-
centur Angeli salutis nostræ ministeriales, et quod
Rufinus in Expositione Symboli scribit, ab initio præ-
fectas quasdam virtutum cœlestium potestates, qui-
bus regebat et dispensaretur mortalium genus. Vide
etiam Origensem, Hom. 15 ou 35 in Luc. et hom. 11
in Numeros. Pam.

(c) Etiam romana superstitio deam finxit Alemonam.
De Alemona vide Gyraldum, de Diis Gentium. De aliis
tribus (sicuti etiam ante me adnotavit Turnebus,
Adv. lib. XVIII, c. 34), in hæc verba Gellius: « Due
Parce a Latinis, una a partu novi mensis Nona,
et altera ab enixu decimi mensis Decima dicebatur.
Accedebat tertia, quæ Parce dicebatur, quasi Par-
ta, mutato t in c. » Eam hic auctor Partulam vocat,
quod partum gubernet. Porro de Lucina infra latius c.
39. Pam.

(d) Nam et Moysis lex tunc aborsus reum, etc. Lex
illa habetur Exodi 21, juxta LXX. Decretum autem

a quo forma completa est. (d) Nam et Moysis lex
(Exod. XXI, 22) tunc aborsus (2) reum talionibus
judicat, (e) cum jam hominis est causa, cum jam illi
vitæ et mortis status deputatur, cum et fœto jam inscri-
bitur, (f) etsi adhuc (3) in matre vivendo, cum ma-
tre plurimum communicat sortem. Dicam aliquid et
de temporibus animæ nascentis, ut ordinem decur-
ram. (g) Legitima nativitas ferme decimi mensis in-
gressus est. Qui numeros ratiocinantur, et decuria-
lem numerum (h) ut exinde reliquorum parentem (4)
colunt, denique perfectiorem nativitatis humanæ.
(i) Ego ad Deum potius argumentabor hujusmodi
temporis, ut decem menses Decalogo magis inaugu-
rent hominem, ut tanto temporis numero nascamur,
quanto disciplinæ numero renascimur. (j) Sed et
cum septimo mense nativitas (5) plena est,

ibi est, ut si quis mulierem prægnantem percuss-
erit, si infans figuratus non fuerit, reus erit et damnatus
secundum viri illius mulieris voluntatem, cum quo li-
tem componet; si vero figuratus fuerit infans, hoc est
animatus, dabit animam pro anima: reus enim erit
homicidii. Aborsus autem dicitur juxta quosdam pri-
mis prægnationis mensibus, abortus vero cum immi-
net puerperium. Le Pa.

(e) Cum jam hominis est causa. Ille est, hominis
appellatio et titulus. Jam formato fœtu, ut ait Hiero-
nymus ad Algasiam, quæst. 4: Tandem non reputa-
tur homo, donec elementa confusa suas imagines mem-
braque assumpiant. Ric.

(f) Etsi adhuc in matre vivendo, cum matre pluri-
mum communicat sortem. Hoc habet ex disciplina Ju-
ris, quæ partum antequam edatur, mulieris portio-
nem esse ait vel viscerum. l. 1. De iuspic. ven. Ric.

(g) Legitima nativitas ferme decimi mensis ingressus
est. Etsi nonus mensis hodie partibus tribuatur, il-
lud tamen consentit cum veterum regulis qui decimi
mensem statuebant. Turnebus noster illud ideo
fieri ait, quia breviores erant veterum menses, utpo-
te lunares, nostri vero ad solis motum accommodati
sunt, suntque adeo longiores. Apud Jureconsultos
decimi mensis partus legitimus habetur. Potest etiam
hæres institui nepos ex filio mortuo, vel neptis, modo
decimo mense nascatur a morte patris ex l. Gallus
29, D. de liberis, vel Posthumis hæred. inst. i. ult. C
depostum. Post decem menses id fieri non potest, ex
l. 6. de iis qui sunt sui. Licet scripserit Angelus Adria-
num imperatorem decrevisse undecimi mensis par-
tum legitimum esse. Le Pa.

(h) Decuriale numerum. Decurialis nove ab Auc-
tore pro denario numero accipitur. Huc autem per-
tinet quod Athenagoras (Orat. pro Christian.) decen-
narium numerum maximum dicat secundum Pytha-
goricos, qui et quaternarius sit, et tum arithmeticum
numerum, tum musica harmonicæ ut concentus ratio-
nis complectatur. Continet enim numerandi genera
universa, numerorum est fons et principium, ex uno,
duobus, tribus, et quaternario constans. Pam.

(i) Ego ad Deum potius argumentabor. Ingeniose
quidem, sed superstitionem superstitionibus revin-
cit. Ric.

(j) Sed et cum septimo mense. Septimestris partus
adeo legitimus est ut matri prosit, cum sit pleni tem-
poris L. septimo. D. de stat bon. Qua de causa octi-
mestris non idem faciat partus, sepienarii numeri
virtuti tribuendum censent quidam; sed adeunda erit

(Vingt-trois.)

facilius quam octavo, honorem sabbati agnoscam, ut A
quo (1) die dedicata est (2) Dei conditio, eo (3)
mense interdum producatui Dei imago. Concessum
est propter nativitatē, et tam idonee occurrere
in hebdomadem, in auspiciis resurrectionis, et re-
quiescit et regni. Ideo (a) octavo nos non creat: tunc
enim nuptiæ non erunt. Societatem carnis atque
animæ jamdudum commendavimus a concretione (4)
seminum ipsorum usque ad filamenti perfectionem.
Perinde nunc, et a nativitate (5) defendimus, im-
primis quod simul crescunt, sed diversa (6) ratione
pro generum conditione; caro modico, anima inge-
nio, caro habitu, anima sensu. Cæterum, (b) animam
substantia crescere negandum est, ne etiam decre-
scere substantia dicatur, atque ita et defectura cre-
datur. Sed vis ejus, in qua naturalia peculia consita
retinentur, salvo substantiæ modulo quo a primordio
inflata est, paulatim cum carne producit. (c) Con-
stitutum certum pondus auri vel argenti, rudem adhuc
massam; collectus habitus est illi, et futuro interim
minor, tamen continens intra lineam moduli totum
quod natura est auri vel argenti; dehinc, cum in la-
minam massa laxatur, major efficitur initio suo, per
dilatationem ponderis certi, non per adjectionem;
dum extenditur, non dum augetur. Etsi sic quoque
augetur, dum extenditur; licet enim habitu augeri,
cum statu non licet. Tunc et splendor (7) ipse pro-
vehitur (8) auri vel argenti, qui fuerat quidem et
in massa, sed obscurior, non tamen nullus, tunc et
alii atque alii habitus accedunt pro facilitate materiæ
qua duxerit eam qui agit, (9) nihil conferens mo-
dulo nisi effigiem. Ita et animæ crementa reputanda,
non substantiva, sed proactiva (10).

(1) Onoto *Fran.*

(2) Est *omitt. Seml.*

(3) Toto *Fran.*

(4) Congregatione *cod. Agobard.*

(5) Et nativitatem *cod. Agob.*

(6) Divisa *Rig. Ven.*

CAPUT XXXVIII.

Quamquam autem et retro præstruxerimus, omnia
(d) naturalia animæ ipsi substantiæ inesse pertinen-
tia ad sensum et intellectum, et ex ingenito animæ cen-
su, sed paulatim per ætatis spatia procedere, et va-
rie per accidentia evadere, pro artibus, pro institutis,
pro locis, pro dominatricibus potestatibus: quod ta-
men faciat ad carnis animæque propositam nunc so-
cietatem, pubertatem quoque animalem cum carnali
dicimus convenire, pariterque et illam suggestu
sensuum, et istam processu membrorum exurgere,
a quarto decimo fere anno: non quia Asclepiades inde
sapientiam supputat, (e) nec quia jura civilia ab
hinc agendis rebus adtemperant; sed quoniam et
hæc de primordio ratio est. Si enim Adam et Eva et
agnitione boni et mali pudenda tegere senserunt, ex
quo idipsum sentimus, agnitionem boni et mali pro-
fitemur. Ab his autem annis, et suffusior et vestitior
sexus est, et concupiscentia oculis arbitris ulitur,
et (f) communicat placitum, (g) et intelligit quæ sint,
et (h) fines suos ad instar ficulneæ contagionis pruri-
gine accingit, et hominem de paradiso integritatis
educit, exinde scabida etiam in cæteras culpas, et
delinquendi (i) non naturales, cum jam non ex
instituto natura, sed ex vitio. Cæterum, propriæ na-
turalis concupiscentia unica est, alimentorum solum-
modo, quam Deus et in primordio contulit: *Ex omni
ligno, inquit (Gen. III), edetis*; et secundæ post dilu-
vium genituræ supermensus est (*Gen. II*): *Ecce de-
di vobis omnia in escam, tanquam olera fani*; prospec-
tans (12) non tam animæ quam carni, etsi propter
animam. Auferenda est enim argumentatoris occa-
sio, qui quod anima desiderare videatur alimenta,

LECTIONES VARIANTES.

(7) Exsplendor *Rig. Ven.*

(8) Perhibetur *alii minus bene.*

(9) Agat *Par. alii auget Jam.*

(10) Provocativa *omnes præter Jam.*

(11) Delinquenti *Jam.*

(12) Prospectum *Pam. Rhen.*

COMMENTARIUS.

B. Ambrosii epist. 59 ad Horontianum. Hippocrates, lib. 2. *epid. sect. 3*, ad vitalem partum dies nume-
rat 280. *Le Pa.*

(a) *Octavo nos non creat.* Alludit ad mensem oc-
tavum, quo fere mense partus vitales non sunt. Præ-
terea vero alludit ad octavum diem, quo transacta
hebdomade recurrit dies Solis, quem Dominicum ju-
re dicimus, ob resurrectionem Domini nostri, quo
etiam die futurum supremi judicii, ac proinde resur-
rectionis nostræ diem. Tunc vero, quod Matthæus
affirmat, nulla nobis amplius nuptia. *Ric.*

(b) *Animam substantia crescere negandum est, ne
etiam decrescere substantia dicatur, atque ita defectura
credatur.* Augustinus: *Timuit videlicet, ne deficeret
etiam minando si cresceret, et non timuit ut deficeret
rarescendo cum cresceret.* Sed cum animam Septimius
dixerit substantia non crescere, atque ita nec decre-
scere nec deficere, satis cavisse videtur ne rarescen-
do deficeret, cum substantia non rareseat, quemad-
modum nec substantia decrescat, sed pro modulo
corporis vires suas exserat, et peculia proferat. De-
nique corpus animæ tribuit, sed corpus sui generis,
hæc est, quale conveniat animæ, cui, cum sit immor-
talis, non conveniat substantia crescere aut deficere.
Verum de his hactenus, quorum nos dies una faciet
compotes et certos, quæ Deo sistet immortales. *Ric.*

(c) *Constitutum certum pondus auri vel argenti.* De hoc
loco sic Augustinus: « Quis hunc crederet cum isto
corde tam disertum esse potuisse? Sed tremenda
sunt ista, non ridenda; ad hoc enim nunquam co-
geretur, si aliquid cogitare potui set, quod sit, et
corpus non sit. Quid autem absurdius, quam putare
massam ejuspiam metalli ex aliqua parte crescere
posse, dum tunditur, nisi decrescat ex altera parte?
vel augeri latitudine, nisi compressitudine minuat?
aut ullum esse corpus manente naturæ suæ quantitate,
quod undique crescat, nisi rareseat? » etc. (*Lib. X
de Gen. ad litt. c. ult.*). *Pam.*

CAP. XXXVIII. — (d) *Naturalia animæ.* Peculia
scilicet, ut supra. *Ric.*

(e) *Nec quia jura civilia, etc.* Rerum suarum ad-
ministratiōneque legibus civilibus impubes habere non
poterat, neque testamentum condere. Tempus autem
pubertatis definitur. I. I, a qua ætate 1. D. qui testam.
fac. poss. *Le Pa.*

(f) *Communicat placitum.* Jam communi complexus
et commissionis cupidine. *Ric.*

(g) *Et intelligit quæ sint.* Jam uterque sexus intel-
ligit quæ illa sint agere et pati nata. Desunt utriusque
sexus vocabula. Et consimili aposiopesi turpe verbum
involvit sub finem libri adversus Valentinianos. *Ric.*

(h) *Fines suos ad instar ficulneæ contagionis pruri-*

hinc quoque mortalem eam intelligi cupit, quæ cibis sustineatur, denique derogatis eis evigescat, postremo substractis interdicat. Porro non solum proponendum est, quisnam ea desideret, sed et cui; et si propter se, sed et cur, et quando, et quonam usque; tum quod aliud natura desideret (1), aliud necessitate, aliud secundum proprietatem, aliud in causam. Desiderabit igitur cibos anima, sibi quidem ex causa necessitatis, carni vero ex natura proprietatis. Certe enim domus animæ caro est, et inquilinus carnis anima. Desiderabit itaque inquilinus, ex causa et necessitate hujus nominis, profutura domui, toto inquilinatus sui tempore; non ut ipse substruendus, nec ut ipse loriciandus (2), nec ut ipse tibiciandus; sed tantummodo continendus: quia non aliter contineri possit, quam domo fulta. Alioquin licebit animæ, dilapsa domo, ex destitutione propriorum subsidiorum incolumi abire, habenti sua firmamenta, et propriæ conditionis alimenta, immortalitatem, rationalitatem, sensualitatem, intellectus alitatem, arbitrii libertatem.

CAPUT XXXIX.

Quæ omnia natiuitas animæ enlata, idem qui in primordio invidit, nunc quoque obumbrat atque depravat, quominus aut ultro prospiciantur, aut qua oportet administrentur. Cui enim hominum non adhærebit spiritus uequam, ab ipsa etiam janua natiuitatis animas (3) aucupabundus, vel qua invita-

tas, (a) tota illa puerperii superstitione? Ita omnes idololatria obstetrice nascuntur, dum ipsi, adhuc uteri infusis apud idola confectis redimunt, genimina sua dæmoniorum candidata profitentur; (b) dum in partu Lucinæ et Dianæ ejulatur; (c) dum per totam hebdomadam Junoni mensa proponitur; dum ultima die facta scribunda (4) advocatur; dum prima etiam constitutio (5) infantis super terram (d) Statinæ deæ sacrum est. Quis non exhæde (e) aut totum filii (f) caput reatui vovet, aut aliquem excipit crinem, aut tota (g) novacula prosecrat, aut sacrificio obligat, aut sacro obsignat, (g) pro gentica, pro avita, pro publica aut privata devotione? Sic igitur et Soeratem puerum adhuc spiritus dæmoniorum inventi. Sic et omnibus genti deputantur, quod dæmonum nomen est. Adeo nulla ferme natiuitas munda est, utique ethnicorum. Hinc enim et Apostolus ex sanctificato alterutro sexu sanctos procreari ait, tam ex seminis prerogativa, (7) quam ex institutionis disciplina: Cæterum, inquit (1 Cor. VII, 14), immundi nascerentur; (h) quasi designatos tamen sanctitati, ac per hoc etiam saluti, intelligi volens fidelium filios; ut hujus spei pignore (8) matrimonii, quæ retinenda censuerat, patrocinaretur (9). Alioquin meminerat dominicæ definitionis (Joan. III): Nisi quis nascetur ex aqua et spiritu, non ibit in regnum Dei, id est, (i) non erit sanctus.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Aliud est natura desiderari Fran. Gagn.
- (2) Gloriciandus Fran.
- (3) Animæ Jun.
- (4) Scribunda Jun.
- (5) Constitutione Jun.

C

- (6) Totum Jun.
- (7) Procreativa lib. Agobard.
- (8) Pignora Seml.
- (9) Patrocinarentur Seml.

COMMENTARIUS.

gine accingit. Significat pubem, et cætera in corpore humano spatia contexta velamine ficulnearum *νερυκάρων*. Quasi primi parentes, Adamus et Eva, ungues usque ad extremos perpruriscerent, cum ex ficu folia carpere, atque inde totam arborem virus infercerit, succi videlicet, sive humoris illius exalbidit, quem de fracta ficu stillare cernimus. Sic lib. de Pudicitia: Facile quid speciosum viderat concupiscens, et ad inferiora respiciens, et de ficulneis foliis pruriginem retinens. Ric.

CAP. XXXIX. — (a) Tota illa puerperii superstitione. Superstitionem illam et gentiliū absurditatem describit S. August. cap. 21, lib. IV, de Civ. In puerperio eum deos advocabant innumeros deasque: Lucinam, Opem, deum Vagieanum, deam Cuninam, Ruminam, Adeonam, Abeonam, deum Statilium, Volumnum, deam Volumnam, aliosque de quibus hic silere mens est. Læ Pa.

(b) Dum in partu Lucinæ. Lucina ita dicta, uti supra cap. 37 dixit Auctor, quod producat in lucem. Huc pertinet quod habet D. Augustinus lib. IV de Civit. Dei, cap. 12: Lucina que a parturientibus invocetur; et illud Terentii in Andria: Juno Lucina, fer opem. Cicero enim, si Vivi creditur, et Junonem et Dianam fuisse Lucinam appellatam scribit alicubi, pro quo facit conjunctio et, hic intermedia. PAM.

(c) Dum per totam hebdomadam Junoni mensa, etc. Tibullus de natali Junone:

Natalis Juno, sanctos cape thuris æcerros.

Videitur itaque, sicuti genius, ita etiam Junoni mensa proponi solere. Sicuti enim, uti mox adjungit Auctor, omnibus genti deputantur, ita etiam junones; contra quam sentiunt quidam, qui viris gentios, mulieribus junones attribui volunt. Pro nobis certe fa-

cit illud Plinii lib. X: Cum singuli ex semetipsis totidem deos faciant, gentios junonesque adoptando sibi; et illud Senecæ alicubi: singulis enim et genium et junonem dederunt. PAM.

(d) Statinæ deæ sacrum est. Ejus meminit lib. ad Nat. II: Statuendi infantis Statina. Habebant et statantes deum Statilium, cujus meminit Augustinus libro IV de Civitate Dei, cap. 21: Statilium et Statannum præsidēs puerilitatis deos apud Nonium ex Varrone legimus. Ric.

(e) Aut totum filii caput reatui vovet. Hoc est, idololatria. Ric.

(f) Caput reatui vovet, aut aliquem excipit crinem. Votum est quod in Apaturis fieri solebat. Triduo Apaturia durabant: primo die adornabatur convivium; secundo peractis sacris, puer ad aram ducebatur; tertio referebant in album civium. Adisis Herodotum in Vita Homeri; hic crinem excipit, nihil aliud innuit quam ritum veterum quo puerorum crines detondebant. Læ Pa.

(g) Pro gentica devotione. Genticam devotionem dicit, quemadmodum Tacitus morem genticum, lib. VI Annal. Ric.

(h) Quasi designatos tamen sanctitati ac per hoc etiam saluti intelligi volens fidelium filios. Hoc genus parvulos intelligi voluit libro de Baptismo, cum baptismi cunctationem utiliore esse ait, præcipue tamen circa parvulos. Etenim subjicit: Quid festinat innocens ætas ad remissionem peccatorum? Ric. — Istihne sumpsisse videtur Hieronymus quod ex libris de Monachia citavit Epist. ad Paulinum: ubi tamen pro designatis, dicit candidatos fidei, et nullis idololatriæ sordibus pollutos. Ric.

(i) Non erit sanctus. Id est, christianus. Etenim

CAPUT XL.

Ita omnis anima eo usque in Adam censetur (Rom. V), donec in Christo recensetur; tamdiu immunda, quamdiu recensetur: peccatrix autem, quia immunda, (a) recipiens ignominiam ex carnis societate. Nam etsi caro peccatrix, secundum quam incedere prohibemur, cujus opera damnantur concupiscentis adversus spiritum, ob quam carnales notantur (1), non tamen suo nomine caro infamis. Neque enim de proprio sapit quid, aut sentit, ad suadendam vel imperandam peccatam. Quidni, quæ ministerium est? et ministerium, (b) non quale servus, vel minor amicus, animalia nomina (2), sed quale calix, vel quid aliud ejusmodi corpus, non anima. Nam et calix ministerium sitientis est; nisi tamen qui sitit, calicem sibi accommodavit, nihil calix ministrabit. Adeo nulla proprietas hominis in choico; necita caro homo tanquam alia vis animæ, et alia persona; sed res est alterius plane substantiæ et alterius conditionis, addicta tamen animæ, ut supellex, ut instrumentum in officia (3) vitæ. Caro igitur increpatur in Scripturis, quia nihil anima sine carne in operatione libidinis, gula, violentiæ, sævitia, idololatriæ, cæterisque carnalibus, non sensibus, sed effectibus. (c) Denique sensus, delictorum, etiam sine effectibus, imputari solent animæ. Qui viderit mulierem (4) ad concupiscentiam, jam adulteravit in corde. Cæterum, quid caro sine anima, perinde in operatione probitatis, justitiæ, tolerantia, pudicitia? Porro quale est, ut cui nec bona documenta propria subscribas, ei crimina adpingas? Sed ea per quam delinquitur, convenitur, ut illa a qua delinquitur, oneretur, etiam in ministerii accusationem (5). Gravior invidia est in præsidem,

A (d) cum officia pulsantur. Plus creditur qui jubet, quando nec qui obsequitur, excusatur.

CAPUT XLI.

Malum igitur animæ, præter quod ex obventu spiritus nequam superstruitur, ex originis vitio antecedit, (e) naturale quodammodo. Nam ut diximus, naturæ corruptio alia natura est, habens suum deum et patrem, ipsum scilicet corruptionis auctorem; ut tamen insit et bonum animæ, illud principale, illud divinum atque germanum, et propriè naturale (f). Quod enim a Deo est, non tam exstinguitur, quam obumbratur. Potest enim obumbrari, quia non est Deus; exstingui non potest, quia a Deo est. Itaque, sicut lumen aliquo obstaculo impeditum, manet, sed non comparat, si tanta densitas obstaculi fuerit (g); ita et bonum in anima a malo oppressum, pro qualitate ejus, aut in totum vacat, occultata luce (h), aut qua datur radiat, inventa libertate. Sic pessimi et optimi quidam, et nihilominus unum omnes animæ genus. Sic et in pessimis aliquid boni, et in optimis nonnihil pessimi. Solus enim Deus sine peccato, et solus homo sine peccato (i) Christus, quia et Deus Christus. Sic et divinitas animæ in præsentia (k) erumpit, ex bono priore, et conscientia Dei in testimonium prodit: *Deus bonus! Deus videt, et, Deo commendo*. Propterea nulla anima sine crimine, quia nulla sine boni semine. Proinde cum ad fidem pervenit reformata per secundam nativitatem ex aqua et superna virtute (l), detractio corruptionis pristinae aulæ, totam lucem suam conspicit. Excipitur etiam a Spiritu Sancto, sicut in pristina nativitate a spiritu profano (m). Sequitur animam nubentem spiritui caro, ut dotale mancipium, et jam non animæ famula, sed spiritus. O beatum connubium, si non admiserit adulterium!

LECTIONES VARIANTES.

(1) Infamia add. Seml.

(2) Animalis nomine Seml.

(3) Officina Seml.

(4) Mulierem omitt. Par. ad concupiscendum alij.

(5) Accusatione Jun.

(6) Via add. cod Agobard.

(7) Occulta Fran.

(8) Præsentia Ven.

(9) Et inser. Jun.

(10) Profanos Jun.

COMMENTARIUS.

Christiani fratres, fideles, sancti. Sanctos Apostolus vocat eos, qui non sunt foris, sive extra Ecclesiam. Sanctos opponit gentibus, ethnicis. Georgius Briticus lib. de fide et Deo: placita conversatione, atque ipsius Sancti Spiritus signatione venerunt. Ric.

CAP. XL.—(e) *Recipiens ignominiam ex carnis societate*. Cum Tertullianus statim dicat carnem non suo nomine infamem, dubitari potest, num sincero sensu ignominiam animæ tribuit ex consortio carnis dumtaxat propter meram originem, an quia instrumentum habeat anima delinquendi, ut mox probat. Alioqui secundum Tertullianum ipsa anima in se trahet ex Adamo originale culpam, cum ipsam ex tra-duce Adami proseminari nectur, quod notat Magister Sentent. lib. II, dist. 31. Lac.

(b) *Non quale servus, vel minor amicus*. Minorem amicum dicit, qui longe potentiorum amicum denisse colit et observat. Amiculus dixit Horatius Epistola ad Scævam. Et majores ibidem, pro potentioribus amicis.

Et scis quo tandem pacto deceat majoribus uti.

Id est, amicis, inquit Porphyrio, sed in consuetudine majores dicimus. Ric.

(c) *Denique sensus delictorum, etc.* Nihil hoc facit ut peccatum originale animæ imputetur, quia, inquit Apost. Rom. 7, jam non ego operor illud, sed quod habitat in me, hoc est in carne mea, peccatum. P. A.

(d) *Cum officia pulsantur*. Id est, Officiales. Augustinus in Psal. 24: *Quis hic alter episcopus est de parte Donati? Respondit officium: Nos non novimus nisi Aurelium catholicum. Ric.*

CAP. XLI.—(e) *Naturale quodammodo*. Distinguit naturæ quodammodo, a naturæ corruptione sic dictum, et naturæ propriæ, cujus adhuc reliquias agnoscit, nempe boni illius quod principale erat in anima, ante lapsum hominis, in homine jam corrupto, et non tam extinctum illud quam obumbratum. P. A.

(f) *Quod enim a Deo est, non tam exstinguitur?* etc. Sumit pulchram metaphoram a luce: nam ipse faciebat animam lucidam, ut supra cap. 9. Observa obiter noluisse Tertullianum dicere, liberum arbitrium exstinctum post peccatum in homine, ut recentes nostri hæretici maxime volunt non tam imminutum, quam deletum esse. Lac.

(g) *Solus homo sine peccato*. Natura scilicet; nam et B. Virgo sine peccato fuit, sed ex gratiæ dono, non ex debito naturæ. Edd.

CAPUT XLII.

De morte jam superest, (a) ut illic materia ponat, (b) ubi ipsa anima consummat: quamquam Epicurus vulgari satis opinione negarit mortem ad nos pertinere. «Quod enim dissolvitur, inquit, sensu caret, nihil ad nos.» Dissolvitur autem et caret sensu, non ipsa mors, sed homo, qui eam patitur. At ille ei dedit passionem, cujus est actio. Quod si hominis est pati mortem, dissolutricem corporis, et peremptricem sensus; quam ineptum, ut tanta vis ad hominem non pertinere dicatur! Multo coactius Seneca: «Post mortem, ait, omnia finiuntur, etiam ipsa.» Hoc si ita est, jam et mors ad semetipsum pertinebit; si et ipsa finitur, eo magis ad hominem, in quo inter omnia finiendo, et ipsa finitur. Mors nihil ad nos: ergo et vita nihil ad nos. Si enim quo dissolvimur, præter nos, etiam quo compingimur, extra nos. Si adeptio sensus nihil ad nos, nec adeptio sensus quicquam ad nos. Sed (1) mortem quoque interimat, qui et animam. (c) A nobis, ut de postuma vita, et (2) de alia provincia animæ, ita de morte tractabitur, ad quam vel ipsi pertinemus, si ad nos illa pertinet (3). Denique, nec speculum ejus somnus, aliena materia est.

CAPUT XLIII.

De somno prius disputemus; post, mortem qualiter animia decurrat. (d) Non utique extranaturæ est somnus, ut quibusdam philosophis placet, cum ex his eum deputant causis, quæ præter naturam haberi videntur. Stoici somnum resolutionem sensualis vigoris affirmant, Epicurei deminutionem spiritus animalis, (e) Anaxagoras cum Xenophane defetiscentiam, Empedocles et Parmenides refrigerationem; (f) Strato segregationem consati spiritus, Democritus indigentiam spiritus, Aristoteles marcorem circumcordialis calor. Ego me nunquam ita dormisse præsumo, ut ex his aliquid agnoscam. Neque enim credendum est,

A defetiscentiam esse somnum, contrarium potius defetiscentiæ, quam scilicet tollit. Siquidem homo somno magis reficitur, quam fatigatur. Porro, nec semper ex fatigatione concipitur somnus, et tamen cum ex illa est, illa jam non est. Sed nec refrigerationem admittam, aut marcorem aliquem caloris, cum adeo corpora somno concalescant, ut dispensatio ciborum per somnum non facile procederet calore properabili, et rigore tardabili, si somno refrigeraremur. Plus est, quod etiam sudor (4) digestionis æstantis est index. Denique, concoquere dicimur, quod caloris, non frigoris operatio est. Proinde, deminutionem animalis spiritus, aut indigentiam spiritus, aut segregationem consati spiritus, immortalitas animæ non sinit credi. (g) Perit anima si minoratur. Superest, si forte, cum Stoicis, resolutionem sensualis vigoris somnum determinemus, quia corporis solius quietem procuraret, non et animæ. Animam enim ut semper mobilem et semper exercitam, nunquam succidere (5) quieti, alienæ scilicet a statu immortalitatis: nihil enim immortale finem operis sui admittit; somnus autem finis est operis. Denique corpori cui mortalitas competit, ei soli quies finem operis adfatur. Qui ergo de somni naturalitate dubitabit, habet quidem dialecticos in dubium deducentes totam naturalium et extranaturalium discretionem, ut quæ putaverit citra naturam esse, naturæ vindicari sciat posse, a qua ita esse sortita sunt, ut citra eam haberi videantur, et utique aut natura omnia, aut nulla natura. Apud nos autem id poterit audiri, quod Dei contemplatio suggerit, auctoris omnium de quibus queritur. Credimus enim (h) si quid est natura, rationale aliquid opus Dei esse. Porro, somnus ratio preiit, tam aptum, tam utilem, tam necessarium, ut absque illo nulla anima sufficiat; recreatorem corporum, redintegratorem virum, probatorem (6) valetudinum, pacatorem operum, medicum laborum; cui legitime fruendo dies cedit, nox

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Si et Jam.
(2) Interimat, quia et anima in nobis ut depositum habet, et ut Pam. A nobis ut depositum avita, et lib. Agob.
(3) Pertinet omitt. Rig. 1. ca.

- (4) Plus est etiam: sudor Rig. Ven.
(5) Succedere Rhen. Pam.
(6) Probatorem vel prorogatorem Lat.

COMMENTARIUS.

CAP. XLII. — (a) Ut illic materia ponat. Hoc est, ut illic desinat sermo iste de anima. Ric.

(b) Ubi ipsa anima consummat. Ubi anima, discedens a corpore, actus in eo sui singula computat, et summum colligit, tanquam pecuniam de multis nominibus confectam. Ric.

(c) A nobis ut de postuma vita et de alia provincia animæ. Elegantissime ait Septimius, a nobis, nempe Christianis, ita de morte tractari, tanquam de postuma vita. Etenim scimus æternam manere. Ad eam vero a morte transiri. Itaque esse posthumam mori. Ric.

CAP. XLIII. — (d) Non utique extranaturale est somnus, ut quibusdam philosophis placet. Somnus hic juxta naturam esse probat ex variis philosophorum dogmatibus. Variæ autem sunt de causa somni opiniones. Videndus Galenus in Hist. Philos. et Plutarchus lib. 24 et 25, de Placitis. Le Pr.

(e) Anaxagoras cum Xenophane defetiscentiam. Plutarchus, lib. 51, c. 25, de Placitis: «Anaxagoras somnum accidere putat functionibus corporis: non enim

animæ esse, sed corporis adfectionem; mortem esse animæ divulsionem. Lencippus solus corporis esse somnum: eumque ob tenuitatem partium plus justo excernitur animati caloris, eo mortem effici corporis hanc esse, non animæ adfectionem. Empedocles mortem esse ignæ naturæ secretionem ab his, ex quibus homo coaruit; ideoque communem esse animæ corporique mortem, somnum autem evenire secretionem naturæ ignæ.» Refutat hanc sententiam Aristoteles lib. de Somno et Vigilia, cap. 3. Lac.

(f) Strato segregationem consati spiritus, etc. Horum immemor Plutarchus; sed eorum opinio cognata videtur esse Epicureæ, et illi quam Empedocli tribuit Plutarchus: nempe accidere somnum segregationem ignæ naturæ. Meminit tamen aliorum Plutarchus, ut Alcæonidis et Diogenis. Lac.

(g) Perit anima si minoratur. Consati spiritum aliqui dixerunt esse animam; quare si diminuitur spiritus ille, minorabitur anima: quare mortalis esset. Lac.

(h) Si quid est natura, rationale, etc. Lactantius,

legem facit, auferens rerum etiam colorem. Quod si A
-tilitate, salutare, auxiliare somnus, nihil ejusmodi non
rationale, nihil non naturale (1). Sic et medici omne
contrarium vitali, salutare, auxiliari, extra naturae
cardiacae relegant. Nam et æmulus somno valetudines,
phreneticam atque cardiacam, præter naturam judi-
cando, naturalem somnum præjudicaverunt; etiam
in lethargo non naturalem notantes, testimonio natu-
rali respondent, cum in suo temperamento est. Om-
nis enim natura, aut defraudatione, aut enormitate
rescinditur, proprietate mensuræ conservatur. Ita
naturale erit statu, quod non naturale effici potest
decessu vel excessu. Quid si et esum et potum de natu-
rae sortibus eximas? nam et in his plurima somni
præparatura (2) est. Certe his a primordio naturæ sue
homo imbutus est. Si apud Deum dicas (a), ille fons
generis Adam, ante ebiliit soporem, quam siliit quie-
tem; ante dormiit, quam laboravit; imo, quam et
edit; imo, quam et profatus est; ut videant naturalem
inducere somnum omnibus naturalibus principalem.
Inde deducitur etiam imaginem mortis jam tunc eum
recensere. Si enim Adam de Christo figuram dabi-
bat (3), somnus Adæ mors erat Christi dormitori
in mortem, ut de injuria perinde lateris ejus vera
mater viventium figuraretur Ecclesia. Ideo et som-
nus tam salutaris, tam rationalis, etiam in publice
et communis jam moribus effingitur exemplar. Voluit
enim Deus, et alias nihil sine exemplaribus in sua
dispositione molitus, (b) paradigmate platonico ple-
nius humani vel maxime initi ac finis lineas quoti-
die agere nobiscum, manum per rrigens fidei, facilius C
adjuvanda per imagines et parabolas, sicut sermo-
num, ita et rerum. Proponit igitur tibi corpus amica
vi soporis elisum, blanda quietis necessitate prostra-
tum, immobile sito, quale ante vitam jacuit, et quale

post vitam jacebit, ut testationem plasticæ et sepul-
turae expectans animam, quasi nondum conlatam, et
quasi jam ereptam. Sed et illa sic patitur, ut elibi
agere videatur, dissimulatione presentire futuram
absentiam ediscens; et tamen interim somniat,
nec quiescit, nec ignavesceit omnino, nec natu-
ram immortalitatis servam sopori (4) addicit:
probat se mobilem semper; terra, mari, peregrina-
tur, negotiatur, agitur, laborat, ludit, dolet,
gaudet, licita atque illicita persequitur: ostendit
quod sine corpore etiam plurimum possit, quod et
suis instructa sit membris, sed nihilominus neces-
sitate habeat rursus corporis agitando. Ita cum exigi-
laverit corpus, redditum officii ejus, resurrectionem
mortuorum tibi affirmat. Ille erit somni, et ratio natu-
ralis, et natura rationalis. Etiam per imaginem
mortis, fidem initiaris, spem meditaris, discis mori
et vivere, discis vigilare dum dormis.

CAPUT XLIV.

Cæterum, de Hermotimo. Anima, ut aiunt, in
somnia carebat, quasi per occasionem vacaturi ho-
minis proficiscente de corpore. Uxor hoc prodiit.
Inimici dormientem nacti pro defuncto eremayerunt.
Regressa anima tardius, credo, homicidium sibi im-
putavit. Cives Clazomenii Hermotimum templo con-
solantur. Mulier non adit, ob notam uxoris. Quor-
um istud? Ne quia (5) facile est vulgo existimare
secessionem (6) animæ esse somnum (7), hoc quoque
Hermotimi argumento credulitas suboritur. Genus
fuerat gravioris aliquanto soporis, ut de incubone
presumptio est, (c) vel valetudinis, quam Soranus
opponit, excludens incubonem, aut tale quid vitii,
quod etiam Epimenidem in fabulam impegit,
(d) quinquaginta (8) pene annos somniculosum. Sed

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Nihil non naturali abest a Par. et aliis.
(2) Præparatura Pam. Rhen. Seml.
(3) Figurabat Pam. Rhen. Seml.
(4) So, oris Pam. Rhen. Seml.

- (5) Ut quia non Pam. Rhen. Seml. Oberth.
(6) Successionem Rhen. Seml. Oberth.
(7) Somnium Par. Rig. ven.
(8) Sexaginta Jun.

COMMENTARIUS.

Dicinar. Instit. lib. 2, cap. 9, hanc esse Senecæ sen-
tentiam testatur his verbis: *Melius igitur Seneca, om-
nium stoicorum acutissimus, qui vidit nil aliud esse na-
turam, quam Deum. Ergo, inquit, Deum non laudabimus,
cui naturalis est virtus? Nec enim illam didicist ex ullo.
Ivo laudabimus; quævis enim naturalis illi sit, sibi
illam dedit, quoniam Deus ipse natura est. Quoniam
non insolens est Tertulliano Senecam citare, putarem
facile id ex Seneca accepisse; quod et de Lactantio
censetur; nimirum id de promptum ex cap. 7, lib. IV
de Beuf.: Quid enim aliud est natura, quam Deus et
divina ratio? LE PA.*

(a) Si apud Deum dicas. Ex sacris videlicet paginis
apud Judæos, aut Christianos. LE PA.

(b) Paradigmatæ platonico plenius. Hoc iterum ex
Phædone Platonis, apud quem Socrates, per exempla
contrariorum sibi invicem succedentium, vitam morti
successarum probat. Rig.—Patetur Pamelius ne-
scire se ad quod paradigmata platonice alludit
Tertullianus; neque magis eruditus, sed sagax Junius
aliorum rem divertens, dicit per anastrophen dictum
paradigmatæ platonico plenius, id est, plenius quam
ulla mathematica demonstratione, aut paradigmate
fecerit Plato. Miror sinceriores et obviū sensum non

attigisse de ideis platonice. Allucinati fuerunt minus
communī voce; tamen divus etiam Justinus, in Cohor-
tat. ad Græcos, vocavit τὸ ἰδέσθαι τὴν γενεάν πρὸ πά-
σης, singularium rerum quæ creantur paradigmatæ. Sic
etiam eadem vocat S. Dionysius, de divin. nom. cap. 5,
τὴν ἰδέσθαι πρὸ πάσης, entium paradigmata. Ab eodem
Dionysio citatur Clemens philosophus, quem puto
fuisse S. Clementem Romanum, qui etiam πρὸ πάσης
dixit: quare sensus Tertulliani est, Deum sine exem-
plaribus nihil moliri, et hoc quidem non sensu plato-
nico, sed plenius et perfectius quam opinatus fuit
Plato, Deum omnia moliri de suis ideis et exempla-
ribus. Quod in Phædone quoque somnum et vigiliam
vitæ et mortis comparaverit Plato, parum refert ad rem
presentem. Lac.

CAP. XLIV. — (c) Vel valetudinis quam Soranus
opponit, excludens incubonem. Etenim dicebat epilep-
siae tentationem esse. Cælius Aurelianus iii, de Incu-
bone: Est autem supradicta passio epilepsiae tentatio.
Nam quod neque dens, neque semidens, neque Cupido
sit, libris cæmæstrum, quos Ætiologumenos Soranus
appellavit, plenissime explicavit. Rig.

(d) Quinquaginta pene annos. Junius suspicatur
legendum sexaginta, videlicet ad rotunditatem numeri
potius oportere: nam, inquit, omnes de annis 57

et Neronem Suetonius (a), et Thrasimedem Theopompus (b), negant unquam somniasse: nisi vix Neronem, in ultimo exitu, post pavores suos. Quid si et Hermotimus ita fuit, ut otium animæ nihil operantis in somnis divortium crederetur (1). Omnia magis conjectes, quam istam licentiam animæ sine morte fugitivæ, (c) et quidem ex forma, continuam (2). Si enim tale quid semel accidere dicatur, ut deliquitum solis (3) aut lunæ, ita et animæ: sane persuaderet divinitus factum; congruere enim hominem seu moneri, seu terreri a Deo, velut fulgure (4) rapido, momentaneæ mortis ictu; si non magis in proximo esset somnium credi, quod vigilanti potius accidere deberet, si non somnium magis credi oporteret (5).

CAPUT XLV.

Tenemur hic de somnis quoque christianam sententiam expromere, ut de accidentibus (6) somni; et non modicis jactationibus animæ, quam ediximus negotiosam, et exercitam semper ex perpetuitate motationis, quod divinitatis et immortalitatis est ratio. Igitur, cum quies corporibus evenit, quorum solatium proprium est, vacans illa a solatio alieno, non quiescit; et si caret opera membrorum corporaliū, suis utitur. Concipe (7) gladiatorem sine armis, vel aurigam sine curriculis, gesticulantes omnem habitum artis suæ atque conatum. Pugnatur, certatur; sed vacua jactatio est. Nihilominus tamen fieri videntur, quæ fieri tamen non videntur; actu enim sunt, effectu (8) vero non sunt. Hanc vim (d) ecstasi dicimus, excessum sensus, et amentie instar. Sic et in primordio, somnus cum ecstasi dedicatus (Gen. II); et misit Deus ecstasi in Adam, et obdormiit. Somnus enim corpori provenit in quietem; ecstasis animæ accessit adversus quietem; et inde

A jam forma, somnum ecstasi miscens, et natura de forma. Denique, et oblectamur, et contristamur, et conterremur in somniis, quam adfecte, et anxie, et passibiliter! cum in nullo permoveremur, a vacnis scilicet imaginibus; si compotes somniaremus. Denique et bona facta gratuita sunt in somniis, et delicta secura; non magis enim ob stupri visionem damnamur, quam ob martyrii coronamur. Et quomodo, inquis, memor est somniorum animæ, scilicet quam compotem esse non licet? Hoc erit proprietas amentie hujus, quia non sit ex corruptela bonæ valetudinis, sed ex ratione naturæ. Nec enim exterminat, sed advocat mentem. Aliud est concutere, aliud movere; aliud evertere, aliud agitare. Igitur quod memoria suppetit, sanitas mentis est; quod sanitas B mentis salva memoria stupet, amentia genus est. Ideo non dicimur furere, sed somniare: (e) ideo et prudentes, si quando sumus: sapere enim nostrum licet obumbretur, non tamen exstinguitur. Nisi quod et ipsum potest videri vacare tunc; ecstasin autem hoc quoque operari de suo proprio, ut sic nobis sapientie imagines inferat, quemadmodum et erroris.

CAPUT XLVI.

Ecce rursus urgemur, etiam de ipsorum somniorum retractatu, quibus animæ jactatur, exprimere. Et quando pervenimus ad mortem? Et hic dixerim, cum Deus dederit: nulla longæ moræ ejus quod eveniet. Vana in totum somnia Epicurus judicavit, liberans a negotiis divinitatem, et disolvens ordinem rerum, et in passivitate omnia apargens, ut eventui C exposita, et fortuita. Porro, si ita est, ergo erit aliquis et veritatis eventus, quia non capit solam eam eventui omnibus debito eximi. Homerus duas portas divisit somniis, corneam veritatis, fallaciæ eburneam. Respicere est quim, inquit, per cornu, ebur

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Crederet, ut Lat.
- (2) Continuæ Lat.
- (3) Soli Jun.
- (4) Fulgere Lat.

- (5) Si non s. m. e. oporteret omitt. Rig. ven.
- (6) Accidentibus Rhen. Semi.
- (7) Conspectu Frm.
- (8) Affectu Jun.

COMMENTARIUS.

conveniunt; cum tamen ego mirum discrimen inveniam circa annos somni Epimenidis, nam tametsi Plinius et Laertius memorent dormivisse Epimenidem 57 ann., Plutarchus illi tribuit duntaxat quinquaginta annos, lib. *an seni regenda sit Resp.* Hunc numerum Tertulliani et Plutarchi confirmat Varro, et amplectitur Sabellius lib. VII, c. 4. Alii adhuc contrahunt hoc tempus, et tantum assignant 40 annos, ut Pausanias in Atticis. Alii, ut Eudemus, dederunt 47, alii 77, et Apuleius 2 (Florida). Sed quidquid sit de annorum numero, plenius historiam Epimenidis habet Laertius, lib. I. Lac.

(a) Sed et Neronem Suetonius, etc. Habet Suetonius in Vita Neronis, cap. 46, ubi dicitur post matris cædem, nunquam antea somniasse solitus. Servus quoque somniorum infra, cap. 49, dicitur in eundem sensum. Le Pa. — Verba Suetonii, in Nerone, cap. 46, hæc sunt: « Terrebatur ab hæc evidentibus portentis somniorum, et auspiciorum, et omnium, tum veteribus, tum novis, nunquam antea somniasse solitus. » PAM.

(b) Et Thrasimedem Theopompus. Hunc Thrasimedem putat Junius fuisse filium Nestoris: sed quid

opus est conjici, ubi elare Plutarchus, qualis fuerit, scribat lib. *de defectu oracul.* Lac.

(c) Et quidem ex forma continuam. Quasi solemniter quodam ritu, atque ex edicti ejusdem formula. Ric.

CAP. XLV. — (d) Ecstasi dicimus excessum, etc. Hoc discrimen est inter somnum et ecstasi, quod per somnum functiones mentis et sensus ligantur, ut vires animæ vegetative tunc solutiones sunt et robustiores, in ecstasi vero contrarium accidit: nam actiones nutritive et sensitivæ impediuntur, mentis vero functiones tunc maxime vigent. In eo denique conveniunt sensus et ecstasis, quod sensus in utroque torpeant, sive potius ligentur. Quoad Tertullianum spectat, ecstasin interdum sinistro sensu accipit, et dixit amentie instar fuisse, ut libro de Ecstasi quem adversus Ecclesiam scripsit; ubi libertatem ademit, et cognitionem prophetie ipsius secundum Montani sensum: at supra, cap. 21, saniori sensu explicuit amentiam in ecstasi. Lac.

(e) Ideo et prudentes, si quando sumus. Ideo, inquit, et prudentes somniamus, si quando tamen prudentes dici possumus, quorum est proprium errare et labi. Ric.

autem cæcum est. (a) Aristoteles, majore sententiam mendacio recitans, agnoscit et veram (1). (b) Telmessenses nulla somnia evacuant, imbecillitatem conjectationis incusant. Quis autem tam extraneus humanitatis, ut non aliquam aliquando visionem fidelem senserit? Pauca de insignioribus perstringens, Epicuro pudorem imperabo. Astyages Medorum regnator, quod filia Mandanæ adhuc virginis vesicam in diluvionem Asiæ fluxisse somnio viderit, Herodotus refert: item anno post nuptias ejus ex hisdem locis vitem exortam toti Asiæ incubasse. Hoc etiam Charon Lampsacenus Herodoto prior tradit. Qui filium ejus tanto operi interpretati sunt, non sefellunt; siquidem Asiæ Cyrus et mersit et pressit. (c) Philippus Macedo nondum pater, Olympiadis (d) uxoris naturam obsignasse viderat annulo: leo erat signum. (e) Crediderat præclusam genituram, (f) opinor, quia leo semel pater est. (g) Aristodemus vel Aristophon conjectans, (h) imo nihil vacuum obsignari; (i) filium, et quidem maximi impetus, portendi. (k) Alexandrum qui sciunt, leonem annuli re-

cognoscunt: Ephorus scribit. Sed et Dionysii Siciliæ tyrannidem Himeræa quædam somniavit: Heraclides prodidit. Et Seleuco regnum Asiæ Laodice mater nondum eum enixa prævidit: Euphorion pro vulgavit. Mitridatem quoque ex somnio Pontipotitum a Strabone cognosco. (l) Et Baralirem (2) Illyricum a Molossis usque Macedoniam ex somnio dominatum de Callisthene disco. Noverunt et Romani veritatis hujusmodi somnia. Reformatorem imperii, puerulum adhuc et privatam loci, et Julium Octavianum tantum, et sibi ignotum, Marcus Tullius jam et Augustum, et civillum turbinum sepulchrum de somnio norat; (m) in Vitellii commentariis conditum est. Nec hæc sola species erit summarum prædicatorum potestatum, sed et periculorum et exitiorum; ut cum Cæsar in prælio (3) perduellium Bruti et Cassii Philippis æger, majus tamen alias discrimen, Artorii visione, desitit tabernaculo, evadit: ut cum Polyerati Samio filia crucem prospicit de solis unguine (n) et lavacro Jovis (o). Revelantur et honores et ingenia per quietem, præstantur et medelæ, pro-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Balardem Pam. Rhen. Seml.

(2) Prælium Pam. Rhen. Seml. Oberth.

(3) Verum Pam. Rhen. Seml. Oberth.

COMMENTARIUS.

CAP. XLVI. — (a) Aristoteles majore sententiam mendacio. Aristoteles somnia plerumque mendacia autumat, etsi non semper. Le Pa.

(b) Telmessenses, etc. Carie illi populi nulla somnia ut inanitas respiciunt, sed explicant. Le Pa.

(c) Philippus Macedo, nondum pater. Plutarchus: ὁ Περικλῆς γέννησιν πατρὸς τὴν γάμιν. Ric.

(d) Uxoris naturam obsignasse viderat. Plutarchus: Vidit per somnum ipsum imprimentem sigillum utero uxoris: Ἐίδεν θύμῳ ὑπὸ τῷ ἐκείνου σφραγισμένῳ τῷ γαστρὶ τὴν γέννησιν. Ric. et Edd.

(e) Crediderat præclusam genituram. Hoc est, sterilem fore uxoris uterum. Ric.

(f) Opinor, quia leo semel pater est. Pervasit in vulgus opinio falsa, leonem non parere, nisi semel, et unum. Quæ tamen fabula adsertorem habuit Herodotum: λέων δὲ τὸ πρῶτον, inquit, τέκεται β. Sed ab Aristotele deridetur ut μῦθος ἀπρόβουτος. Et ab Homero quidem describitur leo, καὶ οὐκ ἔστι τέκτορας, et ἄρσεν δὲ ὄνειρον. Nec facile dixerim Septimium hic nostrum sensisse cum vulgo; aut carthaginiensem ignorasse, quæ getuli et numide venatores habuere comperitissima. Quod autem ait Septimius, leonem semel esse patrem, sic audiamus necesse est, ex una scilicet femina. Nisi quis velit, tam moroso nuptiarum castigatorum placuisse etiam leones monogamos. Sed Alexandro nondum patri, quid ad præclusam genituram significationem leo semel pater? cum nec semel pater leo fiat, nisi exclusa genitura, utero jam aperto. Dicamus igitur, conjecturam Alexandro fuisse, non parituram conjugem, ab eo quod animal, cujus speciem viderat in somnis, semel edere partum existimetur. Rari autem sunt leones; ideoque raro parit leo. Quod autem sit raro, vulgus semel in vita fieri dicit. Ac semel quidem vicinum esse ac pene nunquam, observat Asconius; eoque sensu a Lucilio scriptum, semel in vita risisse Crassum, avum Crassi in Parthis intercepti. Quod absolute Plinius reddit, nunquam risisse. Ric. — Opinor quia leo semel pater est. Testantur scriptores quidam opinionem hanc in plebem incurrisse, leonem unguibus uterum sibi lacere in partu; at hæc falsa docuit Aristoteles. Alianus lib. IV, cap. 25, ait leonem quinquies parere: primum quinquies, deinde quatuor, tum tres, postea quos, ac postremo unum. Le Pa.

(g) Aristodemus vel Aristophon. Ino, neuter, si credimus Plutarcho, sed Aristander, vates et somniorum interprete s, ætate Alexandri celeberrimus, ejus et volumen de Ostentis a Plinio citatur. Ric. — Aristodemus vel Aristophon. Hic comicus erat, ille mythologus. Le Pa.

(h) Imo nihil vacuum obsignari. Plutarchus, οὐδὲν γὰρ ἀποσφραγισθέντα τῷ πνεύματι. Ric.

(i) Filium magni impetus. Plutarchus, πρῶτα θυμὸν αὐτοῦ καὶ λαόν τε ἀνδρῶν τῶν πρῶτων. Ric.

(k) Alexandrum qui sciunt. Hoc est, Alexandri historiam qui norunt. Ea passim circumferelatur ab variis varie descripta, et fabulis intexta plerumque stultissimis. Cujus farinæ est Ms. liber, quem indicavit Casaubonus ppidem, et falso Callisthenis nomen præfert. Ric.

(l) Et Baralirem Illyricum Molossis usque Macedoniam ex som. dom. Hæc omnino est scriptura codicis Agobardini, lapsu in proclive volubili scribentium Bardicem primo, aut Bardirem, mox Baradirem et Baralirem. Unde fluxit quod in vulgatis habetur Balardem. Frontini stratagematum exemplaria quinque constanter exhibent, ab Ardie illyrio, quod est, a Bardie, et proxime ad verum, Bardille. Rectam hujusce vocabuli editionem servasse videntur Græci.

(m) In Vitellii commentariis conditum est. Citantur a Suetonio nonnulla de gente Vitellia, ex libello Q. Eulogii ad Q. Vitellium Augusti quaestorem. Ric. (n) De solis unguine. Explicat istud lib. III, Herodotus, scribens Polyeratis filiam vidisse per somnium patrem sublinem in aere, qui a sole unguetur, quo prospexit in crucem actum solis ardore exsicandum. Pam.

(o) Et lavacro Jovis. Istud est quod ibidem Herodotus illam somniasse scribit, quod pater a Jove lavaretur, hoc est, pluvius et imbribus, quæ Jovi ethnici tribuebant, perlunderetur. Pam.

duntur et furta, conferuntur et thesauri. Ciceronis A
denique dignitatem, parvuli etiam nunc, gerula jam
sua (1) inspexerat, (a) Cyrenus de sinu Socratis, de-
mulcens homines, discipulus Plato est. Cleonymus py-
etes (b) ab Achille curatur in somnis. Coronam auream
cum ex arce Athenæ perdidissent, Sophocles tragicus
somniaando rediit. Neoptolemus tragicus, apud
Rhetem (2) Troja, sepulcrum Ajacis (c), monitus in
comnis ab ipso, ruina liberat; et cum lapidum
senia deponit, dives inde auro redit. Quanti autem
commentatores et adfirmatores in hanc rem! Ar-
temon, (d) Antiphon, Sirato, Philochorus, Epicharmus,
Serapion, Cratippus, et Dionysius rhodius, Hermip-
pus, tota sæculi literatura. Solus, si forte, ridebo,

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Suam Par. alii.
(2) Erythraum Par. alii, Rhæum Jun.
(3) Somniavit Jun.

- B (4) Pasiphææ Par.
(5) Berytensis Jun. Ven. lib. Agobard. Beriensis cod.
Wonn. Bergensis cod. Ursini.

COMMENTARIUS.

(a) *Cyrenus de sinu Socratis*, etc. De hoc ita Laer-
tius in *Vita Platonis*: dicitur Socrates per somnium
vidisse, se cyreni pullum inter genua habere, qui
etiam e vestigio productis alis evolarit, jucundo
clangore edito; et postridie Platonem ipsi commen-
datum esse, et ipsum dixisse hunc illum esse. PAM.

(b) *Cleonymus pyetes*. Vide Homerum. *Pyetes* au-
tem, pro pugil, vox nota est. PAM.

(c) *Apud Rhetem Troja sepulcrum Ajacis*. Sic
restituit hunc locum cum Leopardo Emen. l. 3, c. 15
et 16 pro eo quod erat: *apud Erythreum*. Nam id
in hæc verba confirmat Plinius l. V, c. 30: «Extra
sinum sunt, inquit, Rhetea littora, Rheto et Darda-
nio oppidis habitata.» Ac paulo post: «In Sigæo
fuit et Æantion Rhodiis conditum, in altero cornu
Ajacis ibi sepulcrum. PAM.

(d) *Artemon, Antiphon*, etc. Ex Artemone, quan-
tum apparet, medico quædam descripsit Plinius
l. XXVIII, c. 1. Citatur etiam Artemon clazomenius
a Suida et Æliano. — *Antiphon*. de hoc ita Suidas:
Antiphon atheniensis conjector (sive aruspex, ut alibi
idem loquitur), de interpretatione somniorum scrip-
sit. — *Sirato*. (Hunc idem de somno et de insomniis
scripsisse testatur Laertius, nempe Stratonem lamp-
sacenum. — *Philochorus*. Etiam hic, atheniensis
vates et aruspex, de divinatione partim libros IV
scripsit; atqui etiam ex somniis fletat divinatio.
De hoc iterum paulo post Auctor: *Cum Philochoro
atheniensi*. — *Epicharmus*. Epicharmi carmina quæ-
dam habes. Laertius vero scripsisse etiam eum tradit
commentarios de Natura et de Medicina. In illis
itaque verisimile est eum etiam de somniis aliquid
scripsisse. Videantur Romæ in Biblioth. Vaticana. D
Certe Auctor paulo post: *Cæterum Epicharmus*, in-
quit, etiam summum apicem inter divinationes somnia
extulit. — *Serapion*. Ex Serapione quodam Plinius se
quendam sumpsisse adnotavit ad lib. II, et iterum ad
lib. IV, ubi eum antiochenum vocat. Fuerunt vero
etiam alii Serapiones. — *Cratippus*. Cratippus, phi-
losophus peripateticus, scripsit libros de divinatione
et somniis. — *Dionysius Rhodius*. Dionysium Musonii
filium rhodium a quibusdam dici adnotavit Suidas,
qui fuerit historicus, et fani Solis sacerdos. — *Hermip-
pus*. De hoc paulo post Auctor. Hunc autem, disci-
pulum Philonis biblii, sub Adriano imperatore,
multa scripsisse tradit Suidas. PAM.

(e) *Prior omnibus Saturnus*. Quia melancholici,
quos inde *melancholici* vocant ob vehementiam ingenii,
multiplici visionum genere occupantur. Juxta Aristot.
lib. de divin. per somnium cap. 2. Lac.

(f) *Amphiarai apud Oropum*. Sic legimus cum
Leopardo, pro *Horopum*, quia Oropus oppidum in

confinio Boeotiae legitur apud Plinium l. IV, c. 7, qui
etiam Amphiarai meminit, quod apud Thebas obie-
rit una ætate ante bellum Iliacum, ejus filio Tiburte
vetustiores exstant ilices tres in ag. Tiburtino, apud
quas inauguratus traditur. PAM.

(g) *Amphilochi apud Mallum*. Legimus Amphilochi, cum
eodem Leopardo, pro Amphiloci, nam etiam Clemens
alexandrinus Amphilochum oraculum celebrat, sicuti
etiam Justinus mart. Apo. II. Mallum vero oppidum
Cilicie propinquum, ejus meminit Plinius, lib. V,
cap. 27, subintelligit. PAM.

(h) *Sarpedonis in Troade*. De hoc ita Plinius, lib. XII,
c. 15. Præterea Mutianus ter consul prodidit se legisse,
cum præsidere Lycie: *Sarpedonis a Troja*, scriptam
in templo chartam. De oraculo autem ejus vid. Philo-
stratum, in Heroicis. PAM.

(i) *Trophonii in Boeotia*. Plin. lib. XXXIV laudat
opus Eutyeratis simulacrum Trophonii ad oraculum,
de quo sic latius lib. XIII, cap. 2: «In Boeotia ad
Throponium Deum, juxta flumen Orechomenon, duæ
sunt fontes, quorum alter memoriam, alter oblivio-
nem adfert, inde numinibus inventis.» Abiit autem
hinc in proverbium: In antro Trophonii vaticinari,
de quo late Erasmus in Chiliadibus. Atqui ad istud
oraculum etiam respexit Plutarchus lib. de defe. orne.
citatus ab Eusebio lib. V, de Prepar. Evang. c. 8.
Nullibi nunc quam in Lebada Boeotie, oraculum in
illis partibus invenitur. PAM.

(j) *Mopsi in Cilicia*. Nescio cur Rigaltius Sicilia
retinuerit, cum legendum videatur Cilicia. Nam Pompo-
nius Mela de vate quodam Mopso mentionem facit, qui
Phaselin urbem condidit in sinibus Pamphyliæ. La Pa.

(k) *Hermionæ in Macedonia*. De oraculo Hermionæ
sic habet Suidas: «Hermione Peloponnesi oppidum
est, Cereis et Proserpine asylum. Ibi itaque veri-
simile est oracula pronuntiari solita. PAM.

(l) *Pasiphææ in Laconia*. Sic legendum omnino,
pro *Pasiphææ*, recte adnotavit Leopardus Emen.,
l. VIII, c. 4. Nam consentiunt Cicero, l. I, de Divi-
natione, et Plutarchus, in *Vita Agidis et Cleomenis*,
«Qui præerat, inquit Cicero, Lacedæmonis (hinc
in Laconia addit Auctor), non contenti vigilantibus
curis in Pasiphææ fano, quod est in agro propter
urbem, somnandi causa excubabant, quia vera
quietis oracula ducebant.» Consentit etiam cum
Plutarcho Pausanias in fine *Laconic*, scribens: «In
Thalamis (quam Stephanus dicit fuisse Messeniam
urbem) fuisse Jovis oraculum et fanum, in quo futura
divinantes præviderent, erecta, quæ ex ære signa in
ea fani parte quæ sub dio est, Pasiphææ (sic enim
recte etiam illum locum restituit, pro *Paphiæ*) anum,
Solis alterum.» Nec mirum, cum Solis fuerit filia

bit (a). Sed et Stoici Deum malant providentissimum A humanæ institutioni, inter cætera præsidia divinatricum artium et disciplinarum, somnia quoque nobis indidisse, peculiare solatium naturalis oraculi. Hæc quantum ad fidem somniorum a nobis quoque consignandam, et taliter (1) interpretandam. (b) Nam de oraculis etiam cæteris, apud quæ nemo dormitat, quid aliud pronuntiabimus, quam dæmoniacam esse rationem eorum spirituum, qui jam tunc in ipsis hominibus habitaverint, vel (2) memorias eorum affectaverint ad omnem malitiæ suæ scenam, in ista æque specie divinitatem mentientes, eademque industria etiam per beneficia fallentes medicinarum, et admonitionum, et prænuntiationum, quæ magis ludenti juvando, dum per ea quæ juvant, ab inquisitione veræ divinitatis abducunt, ex insinuatione falsæ. Et utique non clausa vis est, nec sacrariorum circumscribitur terminis; vaga et pervolantia, et interim libera est: quo nemo dubitaverit, domus quoque dæmonis patere; nec tantum in adytis, sed in cubiculis homines imaginibus circum venire.

CAPUT XLVII.

Definimas enim a dæmonis plurimum inculi somnia, etsi interdum vera et gratiosa, sed, de qua industria diximus, affectantia atque captantia: (c) quanto magis vana, et frustratoria, et turbida, ludibriosa, et immunda. Nec mirum, si eorum sunt imagines, quorum et res. A Deo autem, pollicito scilicet et gratiam Spiritus Sancti in omnem carnem, et sicut prophetaturos, ita et somniaturos servos suos et ancillas suas, ea deputabuntur, quæ ipsi gratiæ C comparabuntur, si qua honesta, sancta, prophetica, revelatoria, edificatoria, vocatoria, quorum liberalitas soleat et in profanos destillare, imbres etiam et soles suos peragante Deo justis et injustis; siquidem et Nabuchodonosor divinitus somniat: (d) et major pene vis hominum ex visionibus Deum discent. Sicut ergo dignatio Dei et in ethnicos, ita et tentatio Mali et in sanctos, a quibus nec interdiu

abstinit, ut vel dormientibus obrepit qua potest, si vigilantibus non potest. Tertia species erunt somnia, quæ sibi ipse ipsa anima videtur inducere ex intentione circumstantiarum. Porro, quoniam (3) non est ex arbitrio somnare (nam et Epicharmus ita sentit), quomodo ipsa erit sibi causa alicujus visionis? Num ergo hæc species naturali forma relinquenda est, servans animæ etiam in ecstasi res suas perpeti? Ea autem quæ neque a Deo, neque a dæmonio, neque ab anima videbuntur accidere (4), et præter opinionem, et præter interpretationem, et præter enarrationem facultatis, ipsi proprie ecstasi et rationi ejus separabuntur.

CAPUT XLVIII.

Certiora et colatiora somnari affirmant sub extimis noctibus, quasi jam emergente animarum vigore, B producto sopore. Ex temporibus autem anni, (e) verno magis quieta; quod æstas dissolvat animas, et hyemis quodammodo obduret, autumnus, tentator alias valetudinum, succis pomorum vinosissimis diluat. Item ex ipsis quietis situ; (f) si neque resupina, neque dextero laere decumbat, neque conresupinatis internis, quasi refectis loculis, (3) (g) statio sensuum fluitet, (h) aut compressa jecoris angina (6) sit mentis. Sed hæc ingeniose æstimari potius, quam constanter probari putem, etsi Plato est qui ea æstimavit; et fortasse casu procedant. Alioquin ex arbitrio erunt somnia, si dirigi poterunt. Nam quod et de cibis distinguendis vel derogandis (7), nunc præsumptio, nunc superstilio disciplinam somniis præscribit, examinandum est: superstilio, ut cum (i) apud oracula incubaturis jejuniis indicitur, ut castimoniam inducat: præsumptio, ut cum Pythagorici ob hanc quoque speciem fabam respuunt, onerosum et inflatum pabulum. Atquin trina illa cum Daniele fraternitas, legumine solo contenti, ne regis ferculis contaminarentur, præter sapientiam reliquam, somniorum præcipue gratiam a Deo redemerunt, et impetrandum, et disserendum. Jejuniis (8)

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Aliter *Fran. Pam.*
 (2) Ad *add. Fran. Pam.*
 (3) Cum *Rhet. Scind.* quam *Pam.* qua *vet. cod. Woun.*
 (4) Occidere *Per. alii.*
 (5) Repulsis localis *lib. Agobard.*

- (6) Sagina *alii mendose.*
 (7) Decurandis *fig. Ven. hoc est, minime curandis, decorandis alii.*
 (8) Jejuniis *Jun.*

D

COMMENTARIUS.

Pasiphae, uxor Minois Cretæ regis. *PAM.*

(a) *Sed et Stoici Deum malunt*, etc. Ut Epicurei supra rejiciebant omnia, quia divinam providentiam tollebant de medio; sic Stoici e contrario somniis credebant, quia ipsam divinam providentiam extollebant. Hanc religionem Stoicorum erga somnia confirmant Tullius, de *Divin. Deor.* lib. 1, et Plutarchus, lib. V, de *Plac.* cap. 1. *LAC.*

(b) *Nam de oraculis etiam cæteris*, etc. Hinc patet tantum ea oracula voluisse narrare Tertullianum in superioribus, quæ dormientibus respondebant per somnia. Plurima vero oracula alius vaticinii numerant Eusebius, Clemens et Lactantius. *LAC.*

CAP. XLVII.—(c) *Quanto magis vana*. Id est, mendacia; tamen si ad vanitatem superstitionum referri possent, qui diligentius ex somniis procurant futura. *LAC.*

(d) *Et major pene vis hominum ex visionibus Deum discent*. Per visa et insomnia ab Fide Christianam

vocantur. *RIC.*

CAP. XLVIII.—(e) *Verno magis quieta*. Verno tempore quietiorem fieri animam, et pacatoribus somniis exorere, tradunt fere omnes. *LE PA.*

(f) *Si neque resupina, neque dextro latere decumbat*. Facilius somnum adventare dextro latere decumbentibus observarunt philosophi, unde Aristoteles sect. 6, probl. 5, proponit, cur cum dextra corporis parte cubamus, somnus citius accedit. Dormire etiam resupinato corpore minus sanum est, ex eo quippe situ graves morbi nascuntur. *LE PA.*

(g) *Statio sensuum*. Intelligit præcordia, περιπαθίον, sanguinem circumcordialem, de quo supra. *RIC.*

(h) *Aut compressa jecoris*. Sic legitur in exemplari. Compressam dicit pro Compressione, ut pro Remissione, Remissam. *RIC.*

(i) *Apud oracula incubaturis jejuniis inducitur*. Gentiles dæmonibus suis jejuniis etiam interdum gra-

autem, nescio an ego solus plurimum ita somniem, A
ut me somniasse non sentiam. Nihil ergo sobrietas,
inquis, ad hanc partem? Imo tanto magis ad hanc,
quantum et ad omnem. Si et ad superstitionem, multo
amplius ad religionem. Sic enim et daemona expos-
tulant eam a suis somniatoribus, ad lenocinium scilicet
divinitatis, quia familiarem Dei norunt (1): (a) quia
et Daniel (*Dan. X.*) rursus trium hebdomadarum sta-
tione (b) aruit victu; sed ut Deum illiceret humi-
liationis officiis, non ut animæ somniaturæ sensum
et sapientiam strueret, quasi non in ecstasi acturæ.
Ita non ad ecstasin submovendam sobrietas proficiet,
sed ad ipsam ecstasin commendandam, ut in Deo fiat.

CAPUT XLIX.

Infantes qui non putant somnare, cum omnia p
animæ pro modo ætatis expungantur in vita, animad-
vertant succussus (2) et nutus, et rendentias
eorum per quietem, ut ex re comprehendant, motus
animæ somniantis facile per carnis teneritatem eru-
pere in superficiem. Sed et quod (c) Libyca gens
Atlantes cæco somno noctem transigere dicuntur,
animæ utique natura taxatur. Porro, aut Herodoto
fama mentita est, nonnumquam in Barbaros calum-
niosa, aut magna vis ejusmodi dæmonum in illo
climâte dominatur. Si enim et Aristoteles heroem
quemdam Sardinie notat, incubatores sani sui visio-
nibus privantem, erit et hoc in dæmonum libidinibus
tam auferre somnis quam inferre, ut Neronis quoque
seri somniatoris, et Thrasimedidis insigne inde pro-
cesserit. Sed et a Deo deducimus somnia. Quid ergo C
nec a Deo Atlantes somniant, vel quia nulla jam
gens Dei extranea est (d), in omnem terram et in

terminos orbis Evangelio coruscante? Num ergo aut
fama mentita est Aristoteli, aut dæmonum adhuc
ratio est, dum he animæ (3) aliqua natura creda-
tur immunis somniorum?

CAPUT L.

Satis de speculo mortis, id est de somno; tum
etiam de negotiis somni, id est de somniis. Nunc ad
originem hujus excessus, id est ad ordinem mortis;
quia nec ipsam sine questionibus, licet finem om-
nium questionum. Publica totius generis humani
sententia, mortem naturæ debitum pronuntiamus.
Hoc stipulata est Dei vox (*Gen. III.*), spondit
omne quod nascitur; ut jam hinc non Epicuri stupor
suffundatur, negantis debitum istud ad nos pertinere;
sed hæretici magis (4) Menandri samariiani furor
conspuat, dicentis mortem ad suos non modo
non pertinere, verum nec pervenire. In hoc scilicet
se a superna et arcana potestate legatum, ut immor-
tales, et incorruptibiles, et statim resurrectionis
compotes fiant, qui baptismi ejus induerint. Legimus
quidem plerique aquarum genera miranda. Sed
aut (e) ebriosos reddit Lyncestarum vena vinosa,
aut (f) lymphaticos efficit Colophonis scaturi-
go demonica, aut (g) Alexandro accidit Nonacris
Arcadiæ venenata. Fuit et Judææ (h) lacus medicus
(*Joan. V.*) ante Christum. (i) Plane Stygias paludes
poeta tradidit mortem diluentes. Sed et Thetis filium
plangit. Quamquam si et Menander in Stygem mer-
git, moriendum erit nihilominus, ut ad Stygem ve-
nias: apud inferos enim dicitur. Quænam et ubinam
ista felicitas aquarum, quæ, nec Joannes baptizator
præministravit, nec Christus ipse discipulis demon-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Norant Pam.

(2) Succussus Rig. Ven.

(3) Animæ obest a Pam. Rhen. Seml.

(4) Magi Rhen. Pam. Seml.

COMMENTARIUS.

tulabantur, statuebanturque sive indicebantur iis qui
oracula consulabant. LE PA.

(a) Quia et Daniel rursus trium hebdomad. Illud quod
hic affirmat Auctor de Danielis jejuniis per tres heb-
domadas, miror mirari Pamelium, virum diligentem,
alioqui et doctum maxime, cum asseveret nusquam
apud Danielelem ejus fieri mentionem, cum clarissimo
hoc inveniantur cap. 10 Danielis. In diebus illis
ego Daniel lugebam, trium hebdomadarum diebus p
panem desiderabilem non comedi, et caro et vinum non
introierunt in os meum, sed neque unguento unctus sum,
donec complerentur trium hebdomadarum dies. LAC.

(b) Aruit victu. Xerophagiam significat, quam libro
de Jejunio vocat aridum victum, et aridas escas,
cibo ab omni carne siccat et omni jumentum et avi-
dioribus quibusque pomis. Ipse Daniel: Panem desi-
derabilem non comedi. RIC.

CAP. XLIX. — (c) Libyca gens Atlantes cæco som-
no, etc. Plinius lib. V. c. 8: Libyca gens Atlantes,
degeneres humani ritus. Somnia non vident, qualia
reliqui mortales. Herodotus: ἡ ὅλη ἐν ὁδοῖς
ἔσθ' ἐν, etc. RIC.

(d) Nulla jam gens Dei extranea est. Vide de hoc
lib. adv. Jud. c. 7, ubi, post enumerationem varia-
rum gentium, sic concludit: Christi autem regnum et
nomen ubique porrigitur, ubique creditur, ab omnibus
gentibus... collitur, ubique regnat, ubique adoratur, om-
nibus ubique tribuitur æqualiter. Eodem pertinet quod

habet Auctor seq. Capite: cum contra omnes jam
nationes ascendant in montem Domini, et in ardem Dei
Jacob. PAM. — Et apud Barbaros enim Christus, Tertull.
lib. de Corona. RIC.

CAP. L. — (e) Ebriosos reddit Lyncestarum vena.
Fontem Macedoniæ auctoribus celebratum dicit; nam
Lynceste Macedoniæ sunt populi. Tanta dicitur hujus
aquis violentia, ut majorem quam vinum soporem
inducat. Seneca lib. III natur. quæst. cap. 23; Plin.
lib. II, cap. 103; Ovid. lib. I, Metam. Prope Erganeum
fluvium similem aquam foisse refert Athenæus ex
Theopompo, lib. II, Dipnos. LE PA.

(f) Lymphaticos efficit Colophonis scaturigo. Colo-
phon oppidum est huius obscurum in Ionia, Apollinis
Clarii oraculo quondam illustris, quod in loco redde-
batur, ubi fons ille celebris. LE PA.

(g) Alexandro accidit Nonacris, etc. Arcadiæ pars
est seu regio Nonacris, in qua aqua reperitur quæ
vasa omnia frangit, quæ hausta Alexandrum fuisse
intereptum scribunt quidam. LE PA.

(h) Lacus medicus ante Christum. Probatica pisci-
na. PAM.

(i) Plane Stygias paludes. Caveas sedulo ne hic
lacum Stygium Nonacridis æcelpias; sed tantum in-
ferorum paludem, a qua Coeetus et Phlegeton oriun-
tur, ut tradunt qui inferorum topographum callere
se profitentur. LE PA.

stravit? (a) Quod hoc Menandri balneum? magicum (1) A ere-lo. Sed cur tam infrequens, tam occultum, quo paucissimi lavant? Suspectam enim faciam tantam raritatem securissimi atque tutissimi sacramenti, apud quod nec pro Deo ipso mori lex est (b); cum contra, omnes jam nationes ascendant in montem Domini, et in ædem Dei Jacob, mortem per martirium quoque flagrantis, quam de Christo etiam suo exigit. Nec magis tantum dabit quisquam, ut eximat mortem, aut repasinet vitis modo vitam, ætate renovata. Hoc enim ne Medæ quidem licuit in hominem, etsi licuit in vervecem. (c) Translatus est Enoch (Gen. V), et Helias (IV Reg. II), nec mors eorum reperia est, dilata scilicet: cæterum morituri (Apocal. XI) reservantur (d), ut Antichristum sanguine suo extinguant. Oblit et Joannes, quem in adventum Domini remansurum frustra fuerat spes (Joan. XXI).

Fere enim hæreses ad nostra exempla prosiliunt, inde sumentes præsidia quo pugnant. Postremo, compendium est, (e) ubi sunt illi quos Menander ipse perfudit? quos in Stygem suam mersit? (f) Apostoli perennes veniant, assistant; (g) videat illos meus Thomas; audiat, contractet, et credat (2).

CAPUT LI.

Opus autem mortis in medio est, discretio corporis animæque. Sed quidem (3) ad immortalitatem animæ, quam quidam non a Deo edocti infirmè tuentur, ita argumentationes emendicant ut velint credi etiam post mortem quasdam animas adhærere corporibus. Ad hoc enim et Plato, etsi quas vult animas ad cælum statim expedit, in *Politia* tamen cujusdam inseputli cadaver opponit (h), longo tempore sine ulla labe, præ animæ scilicet individuitate, servatum. Ad hoc et Democritus (i) crementa unguum et coma-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Comicum Rhen. Pam. Semler. Oberth.
(2) Creditur Par. Van. Rig.

- (3) Quidam Pam. Rhen. Seml. Oberth.

COMMENTARIUS.

(a) Quod hoc Menandri balneum? Menandrum hæreticum significat samaritanum magum, Simoni magi discipulum; quem hoc ipso libro Menandrum simoniacum nuncupat. Le Pa. — Quod hoc Menandri balneum? Magicum credo. In exemplari Agobardi legitur, Comicum. Quasi ad Menandrum fabularum, sive comœdiarum, scriptorem Septimium adluserit, propterea quæ istius impostoris baptismo fabulosa Styg's nomen indiderit, quin et balneum esse dixerit, sed comicum. Nihilominus falsam esse hanc scripturam arbitramur. Etenim hic de Menandro tantum samaritano Septimium cogitasse, præcedentia indicant, sequentia plane confirmant. Et Menandro quidem illi magicis artibus infami, quem propterea Menandrum simoniacum supra dixit, bene convenit balneum magicum, quale alienum fuisse tradunt Medæ veneficæ. Nam inter cætera furoris hæretici deliramenta, hoc etiam promittebat, immortalia fore baptismosive balneo suolavantium corpora. Unde Septimius noster de magico balneo Poetarum fabulis nobili subiecit: Nec magiæ tantum licere, ut eximat mortem, aut vitam in modum vitis repasinet, ætate renovata; hoc enim ne Medæ quidem licuisse in hominem, etsi licuit in vervecem. Itaque rejecta codicis Agobardini scriptura, Septimii manum in Ursini libro servatam agnoscimus et sequimur, Quod hoc Menandri balneum? Magicum credo. Ric.

(b) Apud quod nec pro Deo ipso mori lex est. Insinuat Alexandrum unum fuisse ex martyrii refragatoribus, cum quibus disputat in *Scorpice* advers. Gnosticos. Atqui Medæ veneficæ historia omnibus nota est. Addit autem, etsi licuit in vervecem, propter subreptum ab ea vellus aureum. Pam.

(c) Translatus est Enoch. Hæc verba expresse militant adversus judaizantem Aben Esra, qui illud, transtulit illum Dominus (Gen. V), de morte intelligit; cum contra, sentiant cum Auctore Philo judæus, lib. de Vita Sap. Irenæus, lib. I, c. 5, et lib. IV, c. 50, Hieronymus adv. Pelagianos, lib. III, et Patres omnes. Imo ipse apostolus Paulus, Hebr. XI: Fide, inquit, translatus est Enoch, ne videret mortem. Pam.

(d) Morituri reservantur. Alludit ad Apocal. c. XI. Hinc patet verior tum Auctoris, tum BB. Hieronymi, ep. 148 ad Marcellum, et Augustini, in Gen. ad lit. l. VII, et de Peccatorum mer. c. 5, sententia, quod morituri reservantur, quam aut Procopii, qui immortalitatem donatos putat, aut Gregorii Nazianzeni dubia hæc de re opinio. Pam.

(e) Ubi sunt illi quos Menander ipse perfudit, etc. Baptismi verba sunt perfundere et mergere. Mersio et perfusio sive aspersio, ubi est dantis et accipientis fides integra, æque ad baptismum christianum pertinent. Illa ex ordine, fidelibus bene valentibus; ista ex necessitate, fidelibus morbo implicitis, adeoque clinicis sive grabatariis. De quibus est præclara Cypriani epistola ad Magnum, et notanda in primis est hæc sanctissimi martyris sententia: « In sacramentis salutaribus, necessitate cogente et Deo indulgentiam suam largiente, totum credentibus confere divina compendia. » Notandum autem baptismo perfundi solitos simul et mergi: ex his Tertulliani verbis observare est duplicem in baptismo ritum, perfundere et mergere. Perfusio lavationem peccatorum indicabat: mersio mortem et sepulcrum, commortuorum et consepulcorum Christo. Ric.

(f) Apostoli perennes veniant. Quos scilicet Menander baptizavit, et Styge illa sua mersos reddidit immortales. Ric.

(g) Videat illos meus Thomas, audiat, contractet; et credat. Thomam hic suum vocat quemlibet vere christianum, sed prudentem, non credulum impostori Menandro: nam adversus hæretici istius et magi præstigias opus esse incredulitatem Thomæ apostoli. Amabo christianum, inquit, et meus erit ille Thomas, qui menandricæ Stygis immortalitati non credit, nisi prius et visu et auditu et tactu diligenter explorat. Ric.

CAP. LI. — (h) In *Politia* tamen cujusdam inseputli cadaver opponit. Locus in *Politia*, id est *Republ. l. X*, habetur. « At non referem tibi, inquit, Alcinoi apologum, sed furis viri Eris ægyptii, genere pamphylis; qui aliquando in bello occisus, cum decimo dii mortui jam patefacti tollerentur, sanus quidem et integer corpore sublati est; domum vero delatus, ubi duodecimo die sepeliendus esset, in pyra positus revixit. » Vide de eodem Valer. Max. l. I, c. 8, et Macrobius, in *Somnio Scipionis*. Pam.

(i) Ad hoc et Democritus. Democritum ejus fuisse sententiæ, quod post mortem anime adhærere corporibus, fortassis ex eo colligit Auctor, quod vel Plinio teste, lib. VII, c. 55 asservari voluerit corpora hominum, eo quod reviviscenda promitteret. Argumentum autem ejus ad hanc rem de crementis comarum et unguum in sepulcris, pulchra refellit Auctor, causas naturales afferens. Pam.

rum in sepulturis aliquanti temporis denotat. Porro et aeris qualitas corpori illi potuit tutela fuisse. Quil enim, si aridior aer, et solum salsius? quid, si et ipsius corporis substantia exsuecit? quid, si et genus mortis ante jam corruptelæ materias erogarat? Ungues autem, cum exordia (1) nervorum sint, merito, nervis resolutione porrectis, provectiones, et quotidie, deficiente carne expelli videntur. Comæ quoque alimenta de cerebro, quod aliquandiu durare præstat secreta munitio. Denique, in viventibus etiam (a) pro cerebri ubertate, vel affluit capillago, vel desierit. Habes medicos. Sed nec modicum quid animæ subsidere in corpore est, decessurum quandoque et ipsum, cum totam corporis scenam tempus aboleverit. Et hoc enim in opinione quorundam est. Propterea nec ignibus funerandum aiunt, parentes superfluo animæ. Alia est autem ratio pietatis istius, non reliquis animæ adulatrix, sed crudelitatis etiam corporis nomine aversatrix quod et ipsum homo non utique mereatur, pœnali exitu impendi. Cæterum, anima indivisibilis, ut immortalis, etiam mortem indivisibilem exigit credi, non quasi immortalis, sed quasi indivisibili animæ indivisibilitatem accedentem. Dividetur autem mors, si et anima, superfluo scilicet animæ quandoque morituro (2). Ita portio mortis cum animæ portione remanebit. Nec ignoro aliquod esse vestigium opinionis istius. De meo didici. Scio fœminam quamdam (b) vernaculam Ecclesiæ, formæ et ætate integra functam, post unicum et breve matrimonium, cum in pace dormisset, et morante adhuc sepultura, interim oratione presbyteri componeretur (c), ad primum halitum (3) orationis (d) manus a lateribus dimotas in habitum supplicem conformasse,

A (e) rursumque condita pace, situi suo reddidisse. Est et alia (4) relatio apud nostros, (f) in cœmeterio, corpus corpori iuxta collocando spatium recessu (5) communicasse. Si et apud ethnicos tale quid traditur, ubique Deus potestatis suæ signa proponit, suis in solatium, extraneis in testimonium. Magis enim credam ex Deo factum, quam ex ullis animæ reliquiis: quæ si inessent; alia quoque membra movissent; et si manus tantum; sed non in causam orationis. Corpus etiam illud non modo fratri cessisset, verum et alias, mutatione situs sibi ipsi refrigerasset (g). Certe unde unde (6) sunt ista, signis potius et ostentis deputanda, naturam facere non possunt. Mors si non semel tota est, non est; si quid animæ remanserit, vita est. Non magis vitæ miscebitur mors, B quam diei nox.

CAPUT LII.

Hoc igitur opus mortis, separationem carnis atque animæ, (h) seposita questione factorum et fortuito- rum, bifariam distinxit humanus adfectus, in ordinariam et extraordinariam formam: ordinariam quidem naturæ deputans placidæ ejusque mortis; extraordinariam vero præter naturam judicans violenti ejusque finis. Qui autem primordia hominis novimus, audenter determinamus, mortem non ex natura secutam hominem, sed ex culpa, ne ipsa quidem naturali: facile autem usurpári naturæ nomen, in ea quæ videtur a nativitate ex accidentia adscribisse. Nam si homo in mortem directo institutus fuisset, tunc denuum mors naturæ adscriberetur. Porro, non in mortem institutum eum, probat ipsa lex, conditionali comminatione suspendens, et arbitrio hominis addicens mortis eventum (i): Denique, si non

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Exordia Jui.
(2) Morituræ Fran.
(3) Aditum *ἵκνω*. habitum Fran. Pam.

- (4) Illa cod. Agob.
(5) Accessu cod. Agob.
(6) Unde tantum *ἴθεν*. Pam. Seml.

COMMENTARIUS.

(a) Pro cerebri ubertate. Ex humiditate cerebri contingit, ut pili citissime oriantur, pereantque. Læ Pr.

(b) Vernaculam Ecclesiæ. Christianam christianis parentibus natam, sic Plinius libro XIV, cap. 2. Uvas peculiare atque vernaculas Italiæ nobiliores esse ait cæteris quæ advenerant Chio Thasove. Sic etiam Septimius in Apologetico: Vernaculam septem collium plebem. Et lib. 1. De Cultu Fœminarum. Anrum apud barbaros vernaculum. Ric.

(c) Oratione presbyteri componeretur. Facit etiam hoc ad vetustatem orationis pro defunctis comprobandum; cui similes locos videat lector in lib. de Orat. c. 1, ac lib. de Cor. Milit. c. 3. Hic certe proprie de oratione presbyteri, id est, juxta usum Tertulliani, sacrificio in sepultura mortuorum: nam et illa verba, ad primum halitum (seu halitum) orationis, et, rursumque condita pace, ad sacrificium magis quam ad orationem pertinere dignoscuntur; maxime cum etiam fœminam mortuam manus in habitum supplicem (quali presbyteri potius in sacrificio quam alia oratione uti solent) conformasse addat. Pam.

(d) Manus a lateribus dimotas in habitum supplicem conformasse. Hoc est, dispensas in modulum crucis, quem fuisse orantis christiani habitum sæpe significat: hodieque non pauci ejusmodi reperiuntur in Roma: subterraneis veterum christianorum monumenta. Ric.

(e) Rursumque condita pace situi suo reddidisse. Hoc est, post osculum pacis, quod erat signaculum et conclusio orationis, ut ipse ait sub finem libri de Oratione, conditam pacem proprie dixit oscula mutuo data, nempe inter Fratres seu Fideles, qui mortui componendi officio interfuerant. Condere hoc loco significat: mutuo dare, ut condicere, mutuo dicere. Ric.

(f) In cœmeterio. De cœmeteriis Christianorum (quæ extra portam fuisse olim constructa, supra diximus in lib. de Testimonio animæ, c. 4), vide annotationes nostras in B. Cyprianum. ep. 68 ad Steph. Atqui etiam apud ethnicos tale quid tradatur, inquirendum relinquo lectori curioso. Pam.

(g) Sibi ipsi refrigerasset. Simili phrasi, lib. ad Scapulam, dixit Auctor cap. 4: Indigentibus refrigeramus, id est, refrigerium afferimus. Pam.

CAP. LII. — (h) Seposita questione factorum. Non vult prolixiorem hanc de anima disputationem facere: sed sive fato modus mortis accedat, sive fortuito, prætermissa hac questione ad divisionem mortis progreditur, in ordinariam et extraordinariam. Lac.

(i) Arbitrio hominis addicens mortis eventum. Locus hic iterum facit pro hominis libero arbitrio, quod ipsum vocat mox satis nove oblationis potestatem, eo quod possit acceptare per voluntatem vitam aut mortem sibi a Deo oblatam. Pam.

deliquisset, nequaquam obliisset. Ita non erit (1) A mortis aliquid de ejuscemodi exitu interstruam, in natura, quod ex oblationis potestate accidit per voluntatem, non ex instituti auctoritate per necessitatem. Proinde, etsi varii exitus mortis, ut est multimoda conditio caussarum, nullum ita dicimus lenem, (a) ut non vi agatur. Ipsa illa ratio operatrix mortis, simplex licet, vis est. Quid enim? Quae tantam animae et carnis societatem, tantam a conceptu concretionem sororum substantiarum divellit ac dirimit. (b) Nam etsi prae gaudio quis spiritum exhalet, ut Chilon spartanus, dum victorem Olympiae filium amplectitur; (c) etsi prae gloria, ut Clidemus atheniensis, dum ab histrionibus ob praestantiam auro coronatur; etsi per somnium, ut Plato; etsi per risum, ut P. Crassus: multo violentior mors, quae per aliena grassatur, quae animam per commoda expellit, quae tunc mori adfert, cum jucundius vivere est, in exultatione, in honore, in requie, in voluptate. Vis est et illa navigiis, cum (d) longe a Caphareis saxis, nullis depugnata turbinibus, nullis quassata decumanis, adlante flatu, labente cursu, lrtante comitatu, intestino repente percussu, cum tota securitate desidunt. Non secus naufragia sunt vitae, etiam tranquilla mortis eventus. Nihil refert integram abire corpora navem, an dissipatam, cum animae navigatio everatur.

CAPUT LIII.

Sed quo deinde anima nuda et explosa divertit, sine dubio prosequemur ex ordine. Prius tamen quod est loci hujus explebimus, ne quia varios exitus mortis ediximus, expectet quis a nobis rationes singulorum, medicis potius relinquendas, propriis arbitris omnium lethalium rerum sive caussarum, et ipsarum corporalium conditionum. Plane ad immortalitatem animae hic quoque protegendam in mentione

quo paulatim ac minutatim anima dilabatur: habitum enim sustinens defectionis, abducitur, dum assumi videtur, et conjecturam praestat interitus de excessus temperatura. Tota autem in corpore et ex corpore est ratio. Nam quisquis ille exitus mortis, sine dubio aut materialium, aut regionum, aut viarum vitalium eversione est: materialium, ut fellis, ut sanguinis: regionum, ut cordis, ut jecoris: viarum, ut venarum, ut arteriarum. Dum igitur hae ex propria quaque injuriae causa vastantur in corpore, adusque ultimam eversionem, et rescissionem (2) vitalium, id est naturalium finium, situm, officiorum, necessario et anima, dilabentibus paulatim instrumentis, et domiciliis, et spatiis suis, paulatim et ipsa migrare compulsa, deducitur in diminutionis effigiem; non alio modo, quam quo et aurigam ipsum quoque defecisse praesumitur, cum vires equorum defatigatio denegavit, quantum de dispositione destituti hominis, non de passionis veritate. Perinde auriga corporis spiritus animalis, deficientis vectaculi nomine, non suo, deficit, opere decedens, non vigore; actu elanguens, non statu; constantiam, non substantiam decoquens, quia comparere cessat, non quia esse. (e) Sic et rapida quaque mors, ut cervicum messis, semel (3) tantam januam pandens, (f) ut ruinae (4) vis semel omnia vitalia (5) elidens, ut apoplexis, interior ruina, nullam animae moram praestat, nec discessum ejus in momenta disruiat. At ubi longa mors, prout deserit anima, ita et deserit; non tamen conciditur hac facie, sed extrahitur; et dum extrahitur, postremam suam partem videri facit. Non omnis autem pars statim et abscissa est quia postera est; nec quia exigua est, statim et ipsa (6) peritura est. Sequitur seriem suam finis, et

LECTIONES VARIANTES.

(1) Erat Pam. Rhen. Seml.

(2) Recussione Pam. Rhen. Seml.

(3) Ac add. Rig. Ven.

(4) Ut ruinae Rhen. Pam. Seml. Oberth. ut ruina cod.

Agob. aut ruinae Rig. Ven. lib. Ursini.

(5) Vitalia abest a Par. aliis.

(6) Ipsa abest a Par. aliis.

COMMENTARIUS.

(a) *Ut non vi agatur.* Dubitatum philosophis est num mors sit homini naturalis. Tertullianus etsi dicere videatur omnem mortem esse violentam, id dicit quia nunc semper contingit ex contraria aliqua passione: non tamen proinde negat, mortem secundum se esse secundum naturam, quamvis proprie naturalis non omnino dici queat, quia natura non intendit corruptionem. Lac.

(b) *Nam etsi prae gaudio quis spiritum exhalet, ut Chilon.* Sumpsit hoc, sicuti alia multa, Auctor ex Plin. lib. VII, cap. 32, ubi sic ait: *Quin et Junus Chilonis lacedaemonii, cum, victore filio Olympiae expirasset gaudio, tota Graecia prosecta est.* Quod ipsum non illi modo, sed et Sophocli ac Dionysio Siciliae tyranno accidisse, accepto tragicæ victoriæ signo, idem scribit cap. 53. Pam.

(c) *Etsi prae gloria, ut Clidemus atheniensis.* Clidemus cuiusdam scripta adlegant Athenæus et Plutarchus in *Aristide*. An idem sit nescio, neque enim apud alium reperire hoc exemplum mortis licuit. Pam.

(d) *Longe a Caphareis saxis, etc.* De his ita Propertius lib. III, eleg. 7, adludens, sicut et Auctor, ad clas-

sem Græcorum, quæ apud promontorium Euboeæ, versus Hellespontum; valde afflicta fuit:

Saxa triumphales fregerunt Capharea puppes.

Naufraga cum vasto Græcia tracta dolo est. Pam.

CAP. LIII.—(e) *Sic et rapida quaque mors.* Tractat hic quæstionem de qualitate mortis. Nam ad animæ immortalitatem, sive diuturnitatem post mortem plurimum conducere mortis genus, putabant philosophi præcipue, qui corpoream animam cum Tertulliano faciebant, ut Stoici, an scilicet ruina oppressas quis, an aqua obrutus, vel alio genere mortis repentinæ raperetur. Servius in t. *Æn. Ingenuit Æneus, non propter mortem, sed propter mortis genus.* Grave est enim, secundum Homerum, perire naufragio, quia anima est ignea, et extinguí videtur in mari. Lac.

(f) *Ut ruina vis semel omnia vitalia elidens.* Tria mortis genera diligentissime notat Auctor: unum ex causa extrinseca, ut decollatio; alterum a causa intrinseca, ut apoplexis; tertium ab utraque, ut ruina elidens corpus, quia propterea intestina viscera cor-rumpuntur. Lac.

mediocritas trahitur ad summa, et reliquæ universitati coherentes, expectantur ab illa, non derelinquunt. Atque ita animum dicere, totius ultimum, totum est: quia licet minus atque posterius sit, ipsius est. Hinc denique evenit, sæpe animam in ipso divortio potentius agitari, sollicitiore obtutu, extraordinaria loquacitate, dum ex majori suggestu, jam in libero constituta, per superfluum quod adhuc cunctatur in corpore, enuntiat quæ videt, quæ audit, quæ incipit nosse. Si enim (a) corpus istud platonica sententia carcer, cæterum apostolica (1 Cor. III, 16) Dei templum, cum in Christo est; sed interim animam concepto suo obstruit, et obscurat, et concretionem carnis infecat; unde illi, velut (b) per corneum specular, obsoletior lux rerum est, procul dubio cum vi mortis exprimitur de concretionem carnis, et ipsa expressione colatur, certe de oppanso corporis erumpit in apertum, ad meram et puram et suam lucem statim semetipsam in expeditione substantiæ recognoscit, et in divinitatem ipsa libertate respiscit, ut de somno emergens, ab imaginibus ad veritates: tunc et enuntiat quæ videt, tunc exsultat aut trepidat, prout paraturam deversorii sui sentit, (c) de ipsius statim angeli facie, vocatoris animarum, Mercurii poetarum.

CAPUT LIV.

Quo igitur deducetur anima, jam hinc reddimus. Omnes ferme philosophi, qui immortalitatem animæ, qualiter volunt, tamen (1) vindicant, ut Pythagoras, ut Empedocles, ut Plato, (d) quique aliquod illi tempus indulgent ab excessu usque in conflagrationem universalis, ut Stoici, suas solas, id est sapientum animas, in supernis mansionibus collo-

cant. Plato quidem non temere (e) philosophorum animabus hoc præstat, sed eorum qui philosophiam scilicet exornaverint amore puerorum. Adeo etiam inter philosophos magnam habet privilegium impunitas. Itaque apud illum in ætherem sublimantur animæ sapientes; apud Arium, in aerem (f); apud Stoicos, sub lunam. (g) Quos quidem miror, quod imprudentes animas circa terram prosternant, cum illas a sapientibus multo superioribus erudiri adfirmant. Ubi erit scholæ regio, in tanta distantia diversiorum? qua ratione discipulæ ad magistras conventabunt (2), tanto (3) discrimine invicem absentes? Quis autem illis posthumæ eruditionis usus ac fructus jamjam conflagratione perituris? Reliquas animas ad inferos deiciunt. Illos Plato velut gremium terre describit, in *Phædono*, quo omnes labes mundalium sordium confluendo, et ibi desidendo exhalant, et quasi cæno immunditiarum suarum crassiorum haustum et privatum illic aerem stipent.

CAPUT LV.

Nobis inferi non nuda cavositas, nec subdivalis aliqua mundi sentina creduntur: sed in fossa terræ, et in alio vastitas, et in ipsis visceribus ejus abstrusa profunditas. Siquidem Christum (4) in corde terræ (*Matt. XII*) triduum mortis legimus expunctum, id est in recessu intimo et interno et in ipsa terra operio, et intra ipsam clauso (5), et inferioribus adhuc abyssis superstructo. Quod si Christus Deus, quia et homo, mortuus secundum Scripturas, et sepultus secundum (6) easdem, hic (7) quoque legi satisfecit; forma humanæ mortis apud inferos functus; nec ante ascendit in sublimiora cælorum, quam descendit in inferiora terrarum (8), ut illic Patriarchas et

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Tantum *Rhen. Seml.* tanquam *Pam.*
(2) Discipula ad magistras convertentur. *Agob. mendose.*
(3) Alvo *Jun.*
(4) Christo *Rig. ven. mendose.*

- (5) Cavato *Pam. Rhen. Seml.*
(6) Secus *Rig. ven.*
(7) Hule *Rig. ven.*

COMMENTARIUS.

(a) Corpus istud platonica sententia, etc. S. Hieronymo objecit Rufinus, quod in comment. epist. ad Ephes. dixisset, corpus animæ carcerem, atque respondet ex Origenis dixisse sententia, qui ut in multis, etiam in hoc Platonem est imitatus. Facile id sibi induxit Origenes, et qui animas putarent ob delicta a summo Deo intrusas in corpora. Lac.

(b) Per corneum specular. Platonem imitatur, qui similiter in *Charmide* vocavit carnem corneum specular. Alludit uterque ad portas corneam et eburneam somniorum apud Homerum. Lac.

(c) De ipsius statim angeli, etc. Putat apparere cuiquam angelum in fine vite, sicut supra in initio, et a nativitate indicavi comitari; et angelum deductorem notat de quo Chrysostomus *hom. 29 in e. VIII Matth.* et *hom. de Lazaro ad cap. XVI Lucæ.* Lac.

(d) Quique aliquod illi tempus indulgent. Rationalis animæ incorruptibilitatem omnes ferme philosophi adstruunt; Stoici vero, licet animam post mortem remanere putent, corruptibilem tamen credunt. Unde Tullius lib. 1. *Tuscul.*: Stoici usuram nobis largiuntur tanquam cornicibus, diu mansuras animas aiunt, semper negant. *Le Pa. emendantibus.* Edd.

(e) Plato quidem non temere. Habet hoc Platonis paradoxon partim in *Phædono*, partim in *Phædono*, denique et in *Timæo*; ubi docet (quod etiam cap. seq. repetit Auctor) in ætherem (sive, uti loquitur, pu-

ram habitationem seu cælum) sublimari animas sapientes cum pueris: quod, etsi Auctor aliter interpretetur, Marsilius tamen mavult referre ad eos, qui philosophiæ institutionem puerorum conjunxerant. *Pam.*

(f) Apud Arium in aerem. Id ipsum repetit cap. seq. Quid autem aer ab æthere differat, omnibus notum est: nempe quod aer unum sit ex quatuor elementis (juxta veterum placita), æther plerumque pro cælo accipitur. Quis autem isto Arius, dispiciat diligens lector. *Pam. adnotantibus.* Edd.

(g) Apud Stoicos sub lunam. De hoc iterum cap. seq. Ilorum vero sententiam, præterquam quod sequi videatur Cicerō (*Tusc. I.*), Lucanus his complexus est versibus:

Quodque patet terras inter Lunæque meatos,
Semidei manes habitant; quos ignea virtus
Lunocuos vita patientes ætheris imi
Fecit, et æternos animum collegit in orbea. *Pam.*

CAP. LV.—(h) Descendit in inferiora terrarum. Allat hic, præter Scripturas ibi citatas (quemadmodum et BB. Hieronymus, et Irenæus, et Ambrosius), illud Ephes. IV: Quod autem ascendit (cui addit Auctor explicationis gratia, in sublimiora cælorum), quid est nisi quia descendit primum in inferiora partes terræ? pro quo apud Iren. et hic: in inferiora terrarum; qui non videtur legisse vocem *μῆτος*, quæ hodie

Prophetas (Eph. IV) compotes sui faceret, habes (1) A et regionem (2) inferum subterraneam credere, et illos cubito pellere, qui (3) satis superbe non putant (4) animas fidelium inferis dignas, servi super dominum, et discipuli super magistrum, aspernati, si forte, in Abraham sinu expectanda resurrectionis (a) solatium carpere (5). « Sed in hoc, inquit, Christus inferos adiit (b), ne nos adiremus: ceterum, quod discrimen ethnicorum et Christianorum, si carcer mortuis idem? » Quo ergo anima modo exhalabit in cælum (c), Christo illic adhuc sedente ad dexteram Patris, nondum Dei jussu per tubam archangeli au-

A dito (d), nondum illis quos Domini adventus in saculo invenerit obviam ei ereptis (6) in aerem, cum his qui mortui in Christo primi resurgent? Nulli patet cælum, terra adhuc salva, ne dixerim clausa. Cum transactione enim mundi reserabuntur regna cælorum. (e) Sed in aethere dormitio nostra, cum pueris (7) Platonis; aut in aere, cum Ario; aut circa lunam, cum Endymionibus Stoicorum (f): « Imo, inquis, in paradiso, quo jam tunc et Patriarchæ (g) et Prophetae appendices Dominicæ resurrectionis, ab inferis migraverint. » Et, quomodo Joanni in spiritu paradisi regio revelata, quæ subjicitur altari, (h)

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Habens Rig. Ven.
(2) Originem Par.
(3) Quia Par.
(4) Putent Pam. Rhen. Seml. Oberth.

- B (5) Capere Gelen. Rig. Ven.
(6) Baptis Pam. Rhen. Seml.
(7) Pueris Rig. Ven.

COMMENTARIUS.

in omnibus codicibus græcis et ex translatione in latinis legitur. Allegari præterea solent ad hujus argumenti confirmationem Scripturarum testimonia: Zach. IX; Eccli. XXIV; Act. II; Os. XIII; denique illud Jerem. quod Justinus martyr adv. Tryphon. Judeos resecessisse dicit: *Recordatus est Dominus Deus mortuorum snorum ex Israel, qui obdormierunt in terra aggeris (sive sepelitionis), et descendit ad eos ut Evangelizaret, et læto eis significaret nuntio salutare suum.* Quod ipsam cum citetur ab Irenæo loco jam citato, omnino ibi legendum, in *terra sepelitionis*, pro *stipulationis*. Patrum vero testimonia hæc citat Fenarientius in *Irenæum*: Thaddæi apud Eusebium, l. I, c. ult.; Dionysii Areop. lib. de celestis hierarchia, c. 4; Ignatii, ep. ad Thralenses; Clementis Alex. l. II et VI Strom.; Origenis, in cap. V Rom.; Basilii, in Ps. XLVIII; Gregorii Naz., Or. de Paschate; Epiphani, Hær. 61 ac 77, et in Anchor.; denique et Arnobii, in Ps. XV, LXXXVII ac CXXXVII. Quibus adde, præter Iren. Cypr. et Hieron. locis citatis, alterum BB. Hieronymi locum in *Osée* c. XIII, et Nazianzeni Or. III Theolog.; Augustin. ep. LVII ad Dardan. et ad Erod. XCIX; Greg. Nyss. Or. II de Resurr.; Fortunatum, Hymn. de Pasch. qui perperam Lactantio adscribit; ipsum Lactantium l. IV, c. 19, et German. Constantinop. de Cruce Christi. Quid? quod Augustinus etiam idipsum adstruat, ubi quintum articulum Symboli tractat, l. IV de Symbol. ad Catech., c. 6; et disertis verbis B. Cyrillus Hieros., Catech. IV, intersepultura mentionem et resurrectionis interponit (sicut nos etiam) illud: *Descendit ad inferos; imo et caussam eandem cum Auctore addens, ut ei iustos liberaret*, subjungit cum stomacho quodam: « Cur enim vellet viventes quidem frui gratia, quanvis ex his sancti non essent; qui vero cum Adam a longo tempore conclusi erant, non potiri libertate? » etc. Ne prolixiores simus, hoc addito, quod in confirmationem addeget etiam illud Matt. XI: *Tu es qui venurus es?* Ipsi interim magis videntur conjunxisse hunc articulum cum precedenti, *Et sepultus est.* Unde et Rufinus (in Symbolo) dicit, vim verbi eandem videri esse in eo, quod sepultus dicitur. Valeat itaque Erasmus cum suis Catechesibus, ubi non veretur dubitare an Thomas Aquinas prius hanc clausulam Symbolo fidei apostolico addiderit; maxime cum manifeste tria hæc conjungat Auctor: *mortuus secundum Scripturas, sepultus, ac descendit ad inferiora terrarum.* PAM. Videtur etiam quæ contra Ritualium adnotavimus in c. 43 lib. de Idololatria. EDD.

(a) In Abraham sinu expectanda resurrectionis. Possunt aliquo modo commodam interpretationem huius accipere, si dicamus Auctorem sentire, quod nondum perfecta cæli fruantur beatitudine, quam

post corporis resurrectionem plenior expectant animæ. PAM.

(b) Sed in hoc, inquit, Christus inferos adiit. Istud argumentum, quod tacite sibi objicit, non solum ab Auctore, sed nec a nobis probatur; alioqui enim inde concluderetur, eum qui semel christianus factus fuerit, inferos promereri non posse.

(c) Quo ergo anima modo exhalabit in cælum. Verba sunt refellenti sententiam existimantium animas fidelium statim ab excessu in cælum exhalari. Christus, inquit, nondum venit iudicem agere; adhuc sedet ad dexteram Patris; nondum tuba signum dedit; nondum flagrat terra; et quæ sequuntur. Augustinus in Psal. 36: *Post vitam istam parvam, nondum eris ubi erant sancti*, etc. Rig. — Nec tamen etiam istud e contrario quidquam facit pro paradoxo Auctoris; quippe cum nihil obstat Christum adhuc sedere ad dexteram Patris, et tamen aliquos in cælum recipi: nam I Petri III legitur de Christo: *Qui est in dextera Dei deglutitionis mortem, ut vitæ æternæ hæredes efficeretur, profectus in cælum.* Si autem hæredes et coheredes Christo, simul cum illo conglorificabimur, atque adeo in cælum recipiemur. Alioqui certe frustra diceret Apostolus Gal. II: *Cupio dissolvi, et esse cum Christo.*

PAM.

(d) Nondum Dei jussu per tubam Archangeli adito. Cum hæc ad tempus resurrectionis corporum pertinere constet, facit hoc etiam pro sana illa interpretatione, de qua paulo ante. PAM.

(e) In aethere cum pueris Platonis. Supra dixit, Platonem non temere philosophorum animabus hoc præstare; sed eorum qui philosophiam scilicet exornaverint amore puerorum. Rig. — Sunt rursus verba illa ex persona philosophorum et aliorum ironice dicta.

PAM.

(f) Aut circa lunam cum Endymionibus Stoicorum. Ridens Stoicos, vocat animas eorum *Endymiones*; eo quod Endymion ille poeticus longissimi temporis somniator, a Luna adamatus fertur, quod, teste Plinio (l. II, c. 7), multa ad lunæ cursum pertinentia primusprehenderit. PAM.

(g) In paradiso, quo jam tunc et Patriarchæ. Sed neque hoc probatur; quod credamus ex Ecclesie præscripto, Patriarchas et Prophetas appendices Dominicæ resurrectionis, id est, qui cum illo resurrexerunt, ab inferis migrasse in cælum, non in paradysum secundum quosdam, aut in sinum Abraham, qualem Auctor somniat. Alioqui enim verum non esset illud Psalmi LXVII: *Ascendens in altum captivam duxit captivitatem*; quod explicans Apostolus, Eph. IV, interpretatur illud, in altum, supra omnes cælos.

PAM.

(h) Paradisi regio quæ subjicitur altari. Pro Tertul-

nullas alias animas apud se præter martyrum ostendit? Quomodo (a) Perpetua fortissima martyr, sub die passionis, in revelatione paradisi, solos illic com-martyres suos vidit, nisi quia nullis romphæa paradisi janitrix cedit, nisi qui in Christo decesserint (1), non in Adam? Nova mors pro Deo, et extraordinaria pro Christo, alio et privato excipitur hospitio. Agnosce itaque differentiam ethnici et fidelis in morte. Si pro Deo occumbas, ut Paracletus monet, non in mollibus febribus et in lectulis, sed in martyriis, si crucem tuam tollas, et sequaris Dominum, ut ipse præcepit (*Matt. X*); tota paradisi clavus tuus sanguis est. (b) Habes etiam de Paradiso a nobis libellum, quo constituimus omnem animam apud inferos sequestrari in diem Domini.

CAPUT LVI.

Occurrit disceptatio, an etiam hoc ab excessu statim fiat, an quasdam animas aliqua ratio detineat hic interim, an etiam receptas liceat postea ab inferis ex arbitrio vel ex imperio intervenire: nec horum enim opinionum suavorie desunt. Creditum est, insepultos non ante ad inferos redigi, quam justa perceperint, secundum homericum Patroclum (c) funus in somnis de Achille flagitantem, quod non alias adire portas inferum posset, arcentibus eum longe animabus sepulorum. Novimus autem, præter poetica jura, pietatis quoque homericæ industriam. Tanto magis enim curam sepulturæ collocavit, quanto etiam moram ejus injuriosam animabus inculpavit; simul et ne quis defunctum domi detinens ipse amplius cum illo maceretur (d) enormitate solatii dolore nutriti. Ita querelas animæ insepultæ ad utrumque conficiit: ut instantia funeris, et honor corporum servetur, et mæror (2) adfectuum temperetur. Cæterum, quam vanum ut anima corporis justa sustineat, quasi aliquid ex illis ad inferos avehat? Multo vanius, si inju-

ria deputabitur (3) animæ cessatio sepulturæ, quam pro gratia deberet amplecti. Utique enim tardius ad inferos abstrahi malet (1), quæ nec mori voluit. Amabit impium hæredem, per quem adhuc pascitur luce: aut si qua pro certo injuria est tardius sub terram detrudi, titulus autem injuriæ cessatio est sepulturæ, per quam iniquum eam injuriæ addici, cui non imputabitur (5) cessatio sepulturæ, ad proximos scilicet pertinens. Aiunt et immatura morte præventas eousquæ vagari isthic (6), donec reliquatio (e) compleatur ætatum, quas tum (7) pervixissent, si non intempestive obissent. Porro, aut constituta sunt tempora unicuique, et constituta præripi posse non credam; aut si constituta sunt quidem, Dei tamen voluntate vel aliqua potestate mutilantur, frustra mutilantur, si jam impleti sustinent (8); aut si non sunt constituta, nulla erit reliquatio temporum non constitutorum. Adhuc addam: ecce obiit (verbi gratia) infans sub uberum fontibus, puta nunc puer investis, puta vesticæps, qui tamen octoginta annos victurus fuisset: hos præreptos ut anima ejus hic post mortem transigat, quale est? Ætatem enim non potest capere sine corpore; quia per corpora operantur ætates. Nostri autem illud quoque recogitent, corpora eadem recepturas in resurrectione animas, in quibus decesserant. lidem ergo sperabuntur et corporum modi, (f) et eadem ætates quæ corporum modos faciunt. Quo ergo pacto potest infantis anima hic transigere prærepta tempora, ut octogenaria resurgat in corpore mensis unius? Aut si hic necesse erit ea tempora impleri quæ fuerant destinata, num et ordinem vitæ quam (9) sortita sunt tempora pariter cum illis hic destinatum, pariter hic anima decurret, ut et studeat ab infantia, pueritiæ delegata; et militet ab adolescentia, juventutis (10) excitata; et censeat a juvenia, senectæ ponderata; et cœnus expri-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Decesserit *Venet. Rig. Cædit*, n. q. in Ch. decesserint *Pam. Fran.*
(2) Memoria *Rhen. Rig. Seml. Ven. cod. Agob.*
(3) Deputatur *alii.*
(4) Mallet *Seml.*
(5) Imputatur *Par. Jun.*

- (6) Isti hic *Jun. Lat.*
(7) Etatis qua cum *Pam. Rhen.*
(8) Sustineatur *Rig. Ven.*
(9) Quæ *Ven.*
(10) Juventa *Rhen. Pam.*

COMMENTARIUS.

liani sententia descendum videtur, altaris nominesignificari terram martyrum sanguine cruentatam in modum altaris. Ric. — Hic altare illud, cujus fit mentio Apocal. VI, paradysum interpretatur, in quo solos videtur collocare martyres, reliquis non concedens nisi sinum Abrahæ. Nos vero et B. Cyprian. ep. 52 ad Antonian., martyribus cælum, reliquis purgatorii locum tribuimus. Pam.

(a) *Perpetua fortissima martyr.* Perpetua, imperante Severo, in Africa martyrium pro Christi fide passa est cum Felicitate. Fortitudinem in utraque miratus est S. Augustinus, quem adfert Baronius ad Martyrolog. romanum. Tertullianum sub Severo vixisse in confesso est, siquæ dum beatissimos martyres nominat, falsi arguit eos qui sub Gallieno easdem passas fuisse scribunt. Le P.^a

(b) *Habes etiam de Paradiso a nobis libellum.* Hunc de Paradiso libellum habuit exemplar Agobardi antiquum in perniciales manus incidisset. Ric.

CAP. LVI. — (c) *Secundum homericum Patroclum.* Locus ad quem alludit reperitur Iliad. p.

TERTULLIANI II.

(d) *Enormitate solatii dolore nutriti.* Lugemus ademptum, et tamen adempti reliquias servare, in-tueri, amplecti, osculari juvat. Sic dolore nutritus reliquiarum solatio. Sic nutritus solatio dolore. Atrox et enorme solatium, quod nisi dolore non constat. Fulgentius Mytholog. 1: *Fecerat enim ille, unde luctus resurrectiones in dies acquireret, non in quo luctus solatium inveniret.* Et tamen fatendum est, inesse aliquam in eo luctu voluptatem, qualem exprimit Achilles Patroclum defunctum in somnis amplectens:

... Μοῖρῃσι δῶκεν ὀφθαλμοῖσι τε
ἰδέσθαι ὅπως τελευτῆσαντα γένον. Ric.

(e) *Donec reliquatio compleatur.* Eleganter admodum vocem illam jureconsultorum transtulit ad ætatis residuum, quod desideratur in immatura morte præventis. Nam a Paulo, l. qui nominibus D. de ad-min. et peric. tut., accipitur reliquatio pro eo quod, rationibus deductis, est reliquum. Pam.

(f) *Et eadem ætates quæ corporum.* Cave ne putes (Vingt-quatre.)

mat, et agrum urgeat, naviget, liiget, nubat, laboret, agriiudines obeat; et quaecumque illam cum temporibus manebant tristitia ac læta? Sed hæc sine corpore quomodo transigentur? vita sine vita? Sed vacua erunt tempora, solo decursu adimplenda. Quid ergo prohibet apud inferos ea impleri, ubi perinde nullus est usus illorum? Ita dicimus omnem animam, quaqua ætate decesserit, in ea stare ad eum diem, usque quo perfectum illud repromittitur ad angelicæ plenitudinis mensuram temperatum. Proinde nec (1) ex-torres inferum habebuntur, quas vi ereptas arbitrantur, præcipue per atrocitates (2) suppliciorum, crucis dico, et securis, et gladii, et feræ; nec isti porro exitus violenti, quos iustitia decernit, violentiæ vindix. « Et ideo, iniques, scelestæ quæque animæ inferis exulant. » Alterum ergo constituas compello, aut bonos inferos, aut malos. Si malos placet, et jam præcipitari illuc animæ pessimæ debent. Si bonos, cur idem, animas immaturas, et innuptas, pro conditione ætatis puras et innocuas, interim dignas inferis non (3) iudicas?

CAPUT LVII.

Aut optimum est hic retineri, (a) secundum aëros; aut pessimum, secundum bicothanos, ut ipsis jam vocabulis utar, quibus auctrix opinionum istarum magia sonat, (b) Hostanes (4) et Typhon, (c) et Dardanus, et Damigeron, et Nectabis, et Berenice. Publica jam literatura est (5), quæ animas etiam justa ætate sopitas, etiam proba morte disjunctas, etiam prompta humatione dispunctas, evocaturam se ab inferum incolatu pollicetur. Quid ergo dicemus magiam? Quod omnes pene: fallaciam. Sed ratio fallaciæ (d) solos non fugit Christianos, qui spiritalia nequitie, non quidem socia conscientia, sed inimica scientia novimus, nec invitatoria operatione, sed expugnatoria dominatione tractamus; multiformem lucem mentis humanæ, (e) totius erroris artificem, sa-

luta pariter animæque vastatricem scientiam (6) magiæ, secundæ scilicet idololatriæ, in qua se demones perinde mortuos fingunt, quemadmodum in illa deos. Quidni? cum et dii mortui. Itaque invocantur quidem aëri et bicothanati, sub illo fidei argumento, quod credibile videatur eas potissimum animas ad vim et injuriam facere, quas per vim et sævus et immaturus finis extorsit, quasi ad vicem offensæ. Sed demones operantur sub obtentu earum; et hi vel maxime, qui in ipsis tunc fuerunt cum ad-viverent, quique illas in huiusmodi impegerunt (7) exitus. Nam, et suggestimus nullum pene hominem carere demonio, et pluribus notum est demoniorum quoque opera et immaturas et atroces effici mortes, quas incursibus deputant. Hanc quoque fallaciam B spiritus nequam sub personis defunctorum delitescens, nisi fallor, etiam rebus probamus, cum in exorcismis interdum aliquem se ex parentibus hominem suis (8) affirmat, interdum gladiatorem, vel bestiarum, sicut et alibi deum; nihil magis curans, quam hoc ipsum excludere quod prædicamus, ne facile credamus animas universas ad inferos redigi, ut ei iudicii et resurrectionis fidem turbet. Et tamen ille demon postquam circumstantes circumvenire tentavit, instantia divinæ gratiæ victus, id quod in vero est, invitus confitetur. Sic et in illa alia specie magiæ, quæ jam quiescentes animas evellere ab inferis creditur et conspectui exhibere, non alia fallaciæ vis est operator. Plane quia et phantasma præstatur, quia (9) et corpus adstringitur; nec magnum illi exteriores oculos circumscribere, cui interiorum mentis aciem excæcare per facile est. Corpora denique videbantur Pharaoni et Ægyptiis magicarum virgarum dracones, sed Moysi (10) veritas mendacium devoravit (Exod., VII). Multa utique et adversus Apostolos Simon dedit (11), et Elymas magi (Act., XIII); sed plaga cæcitatibus de præstigiis non

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Nec abest a Pam. Fran.
- (2) Præcipua atrocitate Rig. Ven. Gagn.
- (3) Indignas inferis iudicas Jun. Rig. Ven.
- (4) Ostanes Par. alii.
- (5) Litera Rig. Ven.
- (6) Vastatorem. Sic etiam Fran. Pam.

- (7) Impegerant Pam. Rhen.
- (8) Sui Pam. Rhen. suis Rig. Ven. cōd. Woin.
- (9) Quia redundat Jun. præstat et Woin.
- (10) Moysis Rig. Mosis Sander.
- (11) Dedit abest a Rig. Ven.

D

COMMENTARIUS.

Tertullianum voluisse dicere infantes; sed reliquum ætatis adimpletum tunc exiturum dicit, adeo ut nihil a Theologis discrepare videatur, qui resurrecturos homines sanciant eadem ætate qua Christus resurrexit. Qui cæci, claudi, ac debiles fuere, corpori debitam integritatem assument, eruntque tunc in eo statu quem habuissent, si incorrupta et integra mansisset natura. Le Pa.

CAP. LVII. — (a) Secundum aëros, etc. Aëri dicuntur (ἀέροι) qui morte immatura pereunt; Bicothanati, qui violentia: hoc autem mortis genus illi Bicothanati optimum asserabant. Le Pa.

(b) Hostanes et Typhon, etc. Hostanes magus fuit insignis de quo Minutius in Oct., Plin. lib. XXX, cap. 1; Augustinus lib. VI de Baptismo contra Donatistas cap. ult.: Magorum tamen præcipuus Hostanes, et formam veri Dei negat conspici posse, et Angelos veros sedi ejus dicit assistere. Apud Persas Hostanas Magos olim appellatos refert Phavorinus. Typhon al-

ter magus sua infamia, sicut cæteri, celebris; de hoc Herodotus in Euterpe, et Synesius lib. I, de Provid. Le Pa.

(c) Et Dardanus et Damigeron, etc. Recenset hic nominatissimos in magicis homines. Dardani mentionem plurimi faciunt: Clemens Alex. in protrept.; Euseb. II, de Præp.; Arnobius lib. I; Apuleius in apol., ab eo magica ars Dardania dicta est. Solebat autem arte magica horrea exinuire, et frumenta in sua granaria atrabere. Damigeronis meminit Arnobius lib. I. — Nectabis, forte Nectanebus rex ægyptius. — De Berenice, an vir, an femina fuerit nescio, neque enim credo Berenicem illam fuisse matrem Ptolemæi Philadelphi. Le Pa.

(d) Solos non fugit Christianos. Solis nota est Christianis. Ric.

(e) Totius erroris artificem, etc. Magia ideo infamis, et Christianis prohibita tanta olim severitate, quia

fuit. Quid novi æmulatio veritatis a spiritu immundo? A Ecce hodie ejusdem Simonis hæreticos tanta præsumptio aris extollit, ut etiam prophetarum animas ab inferis movere se spondeant. Et credo quia mendacio possunt; nec enim pythionico tunc spiritui (a) minus licuit animam Samuelis effingere (I Reg., XXVIII), post Deum mortuos consulente Saule. Absit alioquin ut animam cujuslibet sancti, nedum prophetæ (II Cor., XI), a dæmonio credamus extractam, edocti quod ipse Satanas (II Thess., II) transigaretur in angelum lucis, nedum in hominem lucis (Matth., XXIV), etiam deum se adseveraturus in fine (1), signaque portentosiora editurus, ad ever-tendos, si fieri possit, electos. Dubitavit, si forte, tunc prophetam se Dei asseverare, et utique Sauli, in quo jam ipse morabatur? Ne putes alium fuisse qui phantasma administrabat, alium qui commendabat; sed eundem spiritum, et in pseudopropheta, et in apostata facile mentiri, quod fecerat credi, per quem Saulis thesaurus illie erat, ubi et cor ipsius, ubi scilicet Deus non erat. Et ideo per quem visurum se credidit, vidit; quia per quem vidit, et credidit. Si et de nocturnis imaginibus opponitur, sæpe non frustra mortuos visos (nam et Nasammonas (b) propria oracula apud parentum sepulchra mansitando captare, ut Heraclides scribit, vel Nymphodorus, vel Herodotus; et Celtas apud virorum sortium busta eadem de causa abnoctare, ut Nicander affirmat), non magis mortuos vere patimur in somnis, quam vivos, sed eadem ratione mortuos qua et vivos, et omnia quæ videntur. Non enim quia videntur, vera sunt, sed quia adimplentur. Fides somniorum de effectu, non de conspectu renouatur. Nulli autem animæ omnino inferos patere, satis Dominus in argumento illo pauperis requiscentis, et divitis ingemiscentis, ex persona Abraham sanxi (Luc., XVI), non posse inde relegari renuntiatorem dispositionis infernæ; quod vel tunc licere potuisset, ut Moysi et Prophetis crederetur. Sed etsi quasdam revocavit

in corpora Dei virtus, in documenta Juris sui, non idcirco communicabitur fidei, et audaciæ magorum, et fallaciæ somniorum, et licentiæ poetarum. Atquin in resurrectionis exemplis, cum Dei virtus, sive per Prophetas, sive per Christum, sive per Apostolos in corpora animas representat, solida et contrectabili, et satiata veritate, præjudicatum est hanc esse formam veritatis, ut omnem mortuorum exhibitionem incorporalem præstigas judices.

CAPUT LVIII.

« Omnes ergo animæ penes inferos? » inquis. Velis ac nolis, et supplicia jam illie, et refrigeria. Habes pauperem et divitem. Et quia distuli nescio quid ad hanc partem, jam opportune in clausula reddam. (c) Cur enim non putes animam, et puniri, et foveri in infernis interim sub expectatione utriusque judicii, in quadam usurpatione et candida ejus? « Quia salvum debet esse, inquis, (2) judicio divino negotium suum, sine ulla prælibatione sententiæ. Tum quia et carnis operienda est restituito, ut consortis operarum atque mercedum. » Quid ergo fiet in tempore isto? dormiemus? Atenim animæ nec in viventibus dormiunt: corporum enim est somnus, quorum et ipsa *mors cum speculo suo somno*. Aut nihil vis agi illie, quo universa humanitas trahitur, quo spes omnis sequestratur? Delibari putas judicium, an incipi præcipitari, an præministrari? Jam vero, quam iniquissimum etiam apud inferos, si et nocentibus adhuc illic bene est, et innocentibus nondum? (d) Quid? ampliationem (3) vis esse post mortem, confusa spe et incerta expectatione ludemem, an vitam recensens jam et ordinationem judicii inhorrentem? Semper autem expectat anima corpus, ut doleat, aut gaudeat? Nonne et de suo sufficit sibi ad utrumque titulum passionis? Quotiens, illezo corpore, anima sola torquetur bile, ira, tædio, ple-rumque nec sibi noto! quotiens item corpore afflictio furtivum sibi anima gaudium exquirat, et a corporis importuna tunc societate secedit! Menior, si

LECTIONES VARIANTES.

(1) In fine Fuld. Ursin. insigne Wouw. utrumvis neglig. Sem.

(2) In inserunt omnes præter Wouw.
(3) Amplius Fran. Pam.

COMMENTARIUS.

mater est idololatriæ, quæ crimen olim fuit principale. Le Pa.

(a) Minus licuit animam Samuelis effingere. Questio est non de nihilo, an Pythonissa vere Samuelem exhibuerit, an vero dæmonem, qui Sauli sacum fecit et præstigas. Primum asserunt quidam; posterius affirmant cum Septimio Justinus martyr in respons. ad quest. 52 questionum Christian. qui ait id contigisse dæmonis opera spectatorum oculos fascinantibus: *παρά τῶν διαπλητῶν τῶν δαίμονων, τῶν τὰς ὁφθαλμοὺς ἐκτρέφοντων*; B. Augustinus non uno in loco et alii. Obtinuit tamen scriptorum multitudo, qui veram animam Samuelis apparuisse autumant. In hunc etiam sensum prior videtur ante relatus August. cap. XV de cura pro mort. agen. vide cap. XLVI Ecclesiastici, et expende voces. Memini etiam me legisse libellum M. autographum Guillelmi Postelli in quo fusa hæc historia tractatur. Le Pa.

(b) Nasammonas. Nasammonas collocat Plinius (I. V, c. 5) in ora Syrtis, quos Græci Mesammones

D adpellant ab argimento loci, medios inter arenas sitos. Pam.

CAP. LVIII. — (c) Cur enim non putes animam, etc. Inter errores et paradoxa Tertulliani recense, qui animas cælum non intrare usque in diem judicii, et in inferi degere statuit. Unde cap. LV dixit, *aspernati, si forte, in Abraham sinu, expectanda resurrectione solatium capere*. Illud vero Tertulliano commune est cum aliis multis, in quibus hæresis esse non potest, cum nihil statuisset Ecclesia. Neque enim puto illos negasse gloriam visionis beatificæ, Sanctosque integra beatitudine non fruituros nisi post resurrectionem. Cum iis et Tertulliano multas agendum, qui forsitan Dei gloriam videre non inficiati sunt. Le Pa.

(d) Quid? ampliationem vis esse post mortem. Eleganter ait interrogando, Quid? ampliationem vis esse post mortem? Ex more judiciorum, ampliari reus dicitur, de quo nihil prouentiat, sed ob confusas et incertas iudicium sententias in aliud sive tempus, sive tribunal differatur. Luc.

non de ipsis cruciatibus corporis et gloriari et gaudere sola consuevit. (a) Respice ad Mutii animam, cum dexteram suam ignibus solvit. Respice (b) ad Zenonis, cum illam Dionysii tormenta prætereunt. Morsus ferarum ornamenta sunt juventutis, ut (c) in Cyronsi cicatrices. Adeo novit et apud inferos anima et dolere et gaudere sine carne; quia et in carne illasa si velit dolet, et lassa si velit gaudet. Hoc si ex arbitrio suo in vita, quanto magis ex judicio Dei post mortem! Sed nec omnia opera cum carnis ministerio anima partitur; nam et solos cogitatus et nudas voluntates censura divina persequitur (Matth., V): *Qui vidit ad concupiscendum, jam adulteravit in corde*. Ergo (1) propter hoc congruentissimum est animam, licet non expectata carne, puniri, quod non sociata carne commisit. Sic et ob cogitatus pios et benevolos, in quibus carne non eguit, sine carne recreabitur. Quid nunc, si et in carnalibus prior est,

quæ concipit, quæ disponit, quæ mandat, quæ impellit? Et, si quando invita, prior tamen tractat, quod per corpus actura est. Nunquam denique conscientia posterior erit facto. Ita huic quoque ordini competit, eam priorem pensare mercedes, cui priori debeantur. In summa, cum carcerem illum, quem Evangelium demonstrat, inferos intelligamus, et novissimum quadrantem modicum quodque delictum (d) mora resurrectionis illic luendum interpretemur (2); nemo dubitabit animam aliquid pensare penes inferos, salva resurrectionis plenitudine per carnem quoque. Hoc etiam Paracletus frequentissime commendavit, si quis sermones ejus ex agnitione promissorum charismatum admisit. Ad omnem, ut arbitror, humanam super anima opinionem, ex doctrina fidei congressi, justæ dumtaxat ac necessarie curiositati satisfacimus (3). Enormi autem et otiose tantum deerit discere, quantum libuerit inquirere.

LECTIONES VARIANTES.

(1) Vel add. *Par. Gelen. Jun.*

(2) Intelligimus — interpretatur *Rhen. Pan.*

(3) Satisfecerimus *cod. Wour.*

COMMENTARIUS.

(a) *Respice ad Mutii animam.* Mutii Scævola.

Le Pr.

(b) *Ad Zenonis.* Zeno hic est Eleates, qui contemptum mortis e philosophia contingere, cum assereret apud Dionysium, ab eodem tormentis immanibus cruciatus, responsionis suæ veritatem sua constantia comprobavit. Le Pr.

(c) *In Cyro ursi cicatrices.* Tradit illum Xenophon,

lib. 1, inter venandum cum urso congressum fuisse Cyrum minorem, quem idem Cyrus acceptis vulneribus interimit. Le Pr.

(d) *Mora resurrectionis illic luendum interpretemur.* In mora resurrectionis purgari animas, et modicum quodque delictum eluere, quid aliud quam purgatorii poena? Le Pr.

QUINTI SEPTIMII FLORENTIS TERTULLIANI DE CARNE CHRISTI.

Argumentum.

De carnis Christi veritate disputaturus Tertullianus, C. imprimis scripti occasionem significat; quod, qui resurrectionis fidem inquietarent, etiam carnem Christi questionibus distraherent. Cap. I.

Ad institutum autem veniens, adversus Marcionem, qui ejus historiam ex Evangelio auferebat; traditionis apostolicæ præscriptione Christi nativitatem probat. Cap. II.

Deinde neque impossibile fuisse aut inconvenientem Deo. Cap. III.

Neque etiam Deo indignam, neque stultam. Cap. IV. Non itaque in phantasmate, sed vere crucifixum et mortuum (quantumvis etiam id negaret Marcion), vere quoque natum Christum. Cap. V.

Jam adversus Apellem deducit, Christum de sideribus et substantiis superioris mundi carnem non esse mutatum. Cap. VI.

Interferens, nihil pro illis facere illud Christi: Quæ mihi mater, et qui mihi fratres? Cap. VII.

Addens, angelum illum igneum Apellecianorum, secundum eos etiam cælestia ex poenitentia delicti instituisse; atque adeo si de sideribus structa, peccatricem fuisse carnem Christi. Cap. VIII.

Et vero, omnia veræ carnis signa in Christo fuisse. Cap. IX.

Rursum, adversus alios quosdam, neque animale fuisse Christi carnem deducit. Cap. X.

Neque etiam carnalem. Cap. XI.

Venisse etiam Christum, non ut animam seipsam cognosceret, sed ut ipsam salvam faceret. Cap. XII.

Fuisse item in Christo diversas substantias, carnem, et animam. Cap. XIII.

Solum etiam Christum fuisse salificatorem, non angelum. Cap. XIV.

Adversus autem Valentinum, Christi carnem spiritalem non fuisse, prosequitur. Cap. XV.

Sicuti etiam adversus Alexandrum quendam, peccatri-

cem non fuisse carnem Christi, et, etiamsi non ex semine, veram tamen. Cap. XVI.

Obliter probans ex scripturis Christum de virgine nasciturum. Cap. XVII.

Non competere etiam ex semine humano Dei Filium nasci; ne si esset totus filius hominis, juxta Hebionis opinionem, non crederetur Dei filius. Cap. XVIII.

Neque tamen Valentino favere illud ab eo adulteratum: Non ex sanguine, nec ex carnis voluntate, nec ex viri, sed ex Deo natus est. Cap. XIX.

Porro adversus eosdem non per virginem, sed ex virgine natum Christum, latissime ex Scripturis demonstrat. Cap. XX, XXI.

Proinde adimpleri in his omnibus propheticam vocem Simeonis de Christo: Ecce hic positus est in signum cui contradicetur. Cap. XXII, XXIII.

Et suggillatos esse hæreticos illos omnes, prædictosque in Scripturis. Cap. XXIV.

Denique epilogi vice repetens quid hoc libro probaverit, ad sequentem DE RESURRECTIONE CARNIS librum transitum facit. Cap. XXV.

Cæterum Tertullianus, præterquam quod librum jam dictum de Resurrectione Carnis citat infra lib. V adv. Marcionem, in illo etiam argumenti et tituli hujus fit mentio. Propterea, inquit c. II, et nos volumen præmisimus DE CARNE CHRISTI, quo eam et solidam probamus adversum phantasmatis nativitatem, et humanam vindicamus adversus qualitatæ proprietatem. Et rursum: Igitur quantum ad hæreticos, demonstravimus, quo cuneo occurrendum sit a nobis, et occursum est jam suo quoque titulo DE CARNE DOMINI ADVERSUS HÆRESES; ad hanc maxime questionem præstruendam. Præterquam autem, quod MS. viderunt olim hunc librum Trithemius abbas et Politianus locis sæpe citatis; edidit primus in lucem ex Hirsaugiensi et Paterniacensi Rhennanus cum scholiis, deinde et annotationibus illustratam castigavit ex Gorsienſi codice. Interea vero, quod desideraretur in Lælandi britannico codice, cum a Gelonio non sit recognitus, operæ pretium fuit

conferre cum tribus MS. vaticanis Codicibus, e quibus non paucos locos restituiimus; additis etiam, argumento novo, et annotationibus nostris. PAM.

Christum humanam assumpsisse carnem demonstrat, contra hæreticos quatuor, Marcionem, Apellem, Valentinum et Basilidem, seu potius adversus quatuor hæreses scribit, primam Marcionitarum, secundam Apellis, tertiam et quartam Valentinianorum. VENET.

Qui fidem resurrectionis, ante istos (a) Sadducæorum propinquos sine controversia moratam (b) (1), student inquietare, ut eam spem negent etiam ad carnem pertinere, merito Christi quoque carnem questionibus distrahunt, tanquam aut nullam omnino, aut quoquo modo aliam præter humanam; ne si humanam consisterit fuisse, præjudicatum sit adversus illos eam resurgere omni modo, quæ in Christo (2) resurrexit. Igitur unde illi destrunt carnis vota, inde nobis (3) erunt præstruenda. Examinemus corporalem substantiam Domini: de spiritali enim certum est. Carnis (4) queritur veritas, et qualitas ejus (c) retractatur (5), an fuerit, et unde, et cujusmodi fuerit. (d) Renuntiatio ejus, dabit legem nostræ resurrectioni. Marcion, ut carnem Christi negaret, negavit etiam nativitatem; aut ut nativitatem negaret, negavit et carnem: (e) scilicet, ne invicem sibi testimonium redderent et responderent (6) nativitas et caro; quia nec nativitas sine carne, nec caro sine nativitate. Quasi non eadem licentia hæretica et ipse potuisset, aut, admissa carne, nativitatem negare, ut Apelles discipulus, et postea desertor ipsius; aut et (7) carnem et nativitatem confessus, aliter illas (8) interpretari, ut condiscipulus et condessor ejus Valentinus. Sed et qui carnem Christi putativam introduxit, æque potuit nativitatem quoque phantasma (9) confingere, ut et conceptus, et prægnatus (f), et parvus virginis, et ipsius exinde infantis ordo, (g) et (10) doctus haberentur (11): eosdem oculos, eosdem sensus fecerant, quos carnis opinio elnsit.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Ista add. Rig. Venet.
- (2) Christum Paris Rhen. Pam.
- (3) Nobis abest a Rig. Venet.
- (4) Caro Seml. Rig. Ven.
- (5) Retractantur Seml.
- (6) Responderent n'oune delet. et abest a Par. redde-

rent et abest a lib. Ursini.

- (7) Et abest a Rig.
- (8) Illis Seml. Rhen.
- (9) Nativitatis q. phantasmata Pam. Rhen.
- (10) et movit Jun.
- (11) Haberet Pam. Rhen.

COMMENTARIUS.

CAP. I. — (a) Sadducæorum propinquos. Hæreticos significat Marcionem, Apellem et Valentinum, qui longo intervallo Sadducæorum hæresim sequebantur. Sive propinquos Sadducæos vocat quoslibet hæreticos de anima male sentientes. Controversia est an Sadducæi dicti sint ab hebr. שָׁדֻצַּי, justus, quod credere videtur S. Hieronymus, an a Sadock hæresiarcha qui sub Alexandro Magno floruit. Sic R. Abraham in Cabala hist., et Helias levita in Tisbi. LE PA.

(b) Moratam. Moratam fidem vocat stabilem ac firmam, atque inconcussam. PAM.

(c) Retractatur. Retractare, pro tractare, præterquam alibi, etiam hoc libro non semel usurpat Auctor. PAM.

(d) Renuntiatio ejus. Renuntiantur magistratus cum

eliguntur; renuntiatur amicitia quæ dissolvitur. Hic renuntiatio demonstratio est et definitio. RHEX.

(e) Scilicet ne invicem sibi testimonium redderent. Asyntheson est; nam solet omittere connexivas particulas, quæ res obscuritatem sermoni nonnunquam parit, ceu monimus ante. RHEX.

(f) Prægnatus. Prægnatus sub forma quæritæ inflexionis usurpat pro impregnatione, gaudens hujus terminationis vocalibus. RHEX.

(g) ΤΟ ΔΟΚΕΙΝ. Synechdochica locutio est. Subauditur præpositio κατὰ, κατὰ τὸ δοκεῖν, hoc est, secundum existimationem, ut videlicet ita videretur, licet reipsa non esset. RHEX. — Hieronymus, liv. II adv. Pelag.: Carnis infirmitas Deo habitatore gaudebat, et tamen mensuram fragilitatis suæ excedere non potuit.

CAPUT II.

Plane natiuitas a Gabriele annuntiat: quid illi cum angelo Creatoris? Et in virginis uterum (1) conceptus inducitur: quid illi cum Esaiâ propheta (2) Creatoris? Odit moras, qui subito Christum de cœlis deferrebat. «Aufer (3) hinc, inquit (a), molestus semper Cæsaris census, et diuersoria angusta, et sordidos pannos, et dura præsepia. (b) Videris angelica multitudo, Dominum suum noctibus honorans. Serrent potius pecora pastores. Et Magi ne fatigentur de longinquo; dono illis aurum suum. Melior sit et Herodes, ne Hieremias gloriatur (c). Sed nec circumcidatur infans, ne doleat; nec ad templum deferatur, ne parentes suos (4) oneret sumptu oblationis (5); nec in manus tradatur Simeoni (6), ne senem moriturum exinde contristet (7). Taceat et anus illa, ne fascinet puerum. » His, opinor, consiliis tot originalia instrumenta Christi delere Marcion ausus est (8), ne caro ejus probaretur. (d) Ex qua, oro te (9), auctoritate? Si propheta es, prænuntia aliquid; si apostolus, prædica publice; (e) si apostolicus, cum apostolis seuti; si tantum (10) christianus es, crede quod traditum est (f); si nihil istorum es, merito dixerim, morere: nam et mortuus es, qui non es christianus, non credendo quod traditum (11) christianus facit. Et eo magis mortuus es, quo magis (12) non es christianus: (g) qui (13) enim fuisses, excidisti; (h) rescindendo quod retro credidisti; sicut et ipse confiteris in quadam epistola, et tui non negant, et nostri probant. Igitur rescindens

A quod credidisti, jam non credens rescidisti: non tamen quia credere desisti, recte rescidisti. Atque in rescindendo quod credidisti, probas, antequam rescinderes, aliter fuisse quod credidisti. Aliter illud, ita erat traditum: porro, quod traditum erat, id erat verum, ut ab eis traditum, quorum fuit tradere; ergo quod erat traditum rescindens, quod erat verum rescidisti, nullo jure fecisti. Sed plenus ejusmodi præscriptionibus aduersus omnes hæreses, alibi jam uti sumus (14). Post quas nunc ex abundanti retractamus desiderantes rationem, qua (15) non putaveris natum esse Christum.

CAPUT III.

Necesse est, quatenus hoc putas arbitrio tuo licuisse, aut ut impossibilem, aut inconvenientem Deo existimaveris natiuitatem. Sed Deo nihil impossibile, nisi quod non vult. An ergo voluerit (16) nasci (quia si voluit, et potuit (17), et natus est) consideremus. Ad compendium decurro. Si enim nasci se Deus nolisset quacumque de causa, nec hominem se videri præstitisset. Nam quis, hominem videns, eum negaret natum? Ita quod noluisse esse, nec videri omnino (18) voluisset. Omnis rei displicentia etiam opinio reprobat. Quia nihil interest, utrum si quid, an non sit, si, cum non sit, esse præsumitur. Plane interest illud (19), ut falso (20) non patiat, quod vere non est. «Sed satis erat illi, inquis, conscientia sua. Viderint homines, si natum putabant, quia hominem videbant. » Quanto ergo dignius, quantoque constantius humanam sustinisset existimationem vero natus,

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Et virginis utero *Pan. Par. Fran.*
 (2) Propheta omitt. *Seml.* cum essentia creatoris *Paris. Fran. Pam.*
 (3) Aufers *Seml.*
 (4) Suo *Fran.*
 (5) Obligationis *Rhen. cod. Agob.*
 (6) Simeonis *Pam.*
 (7) Senex moriturus ex inde contristet *Rig. Ven.*
 (8) Et *Rhen. Pam.*
 (9) Exhibe *adil. cod. Agob.* auctoritatem.
 (10) Tantummodo *Fran. Pam.*

- C (11) Creditum *Rig. Pam. Par. Fran.*
 (12) Es, qui non *Rhen.*
 (13) Quod *Wome. lib. Ursini.*
 (14) Simus *ven.*
 (15) Quia *ven.*
 (16) Voluerit *Seml. Rig. ven.*
 (17) Et potuit omitt. *Rhen. Seml.*
 (18) Homini *lib. Agob.*
 (19) Illud abest a *Rig. ven.*
 (20) Falsum *Pam. Rhen.*

COMMENTARIUS.

ut non eo dicitur, juxta veteres hæreticos, sed vere Dei Filius hominis Filius crederetur. *Ric.*

CAP. II. — (a) *Aufer hinc, inquit.* Verba hæc ex persona Marcionis afferri recte adnotavit Rhenanus (quæ finiuntur ibi: *his opinor*): nam illo ex Evangelio Lucæ, quod solum agnoscebat, capita illa prima, quibus hæc continentur, rescindebat, uti mox et lib. IV *adv. Marcion.* fusius dicitur. Omnia autem hæc ironicas dicta sunt. *PAM.*

(b) *Videris angelica multitudo.* Festive dictum per ironiam, quod nocturnum tempus aptum sit ad fallendum, quasi et angeli decipi poterint. Commemorata Lucæ res est in initio historie sue Evangelicæ. *RHEN.*

(c) *Ne Hieremias gloriatur.* Ac si dicat, ne interfecerit Herodes parvulus in Bethleem, ne Hieremias (sen Michaelis) de sua propheta, quæ citatur etiam *Matth. II*, gloriatur tanquam jam completa. Est autem etiam illud ironicas dictum: ne fascinet puerum; nam fascinare ad incantamenti genus spectat. *PAM. emendantibus. EDD.*

(d) *Ex qua, oro te, auctoritate.* Recte infra subjungit: *Sed plenus ejusmodi præscriptionibus aduersus hæreses alibi jam uti sumus*; alludens nempe ad ejus

tituli librum mox citatum, præsertim, c. 20, 21, 31, 32, 35 et 36. *PAM.*

(e) *Si apostolicus.* Si apostolorum disciplinam doctrinamque hausisti. *LE PA.*

D (f) *Credo quod traditum est.* Puleher locus contra eos, qui cum neque apostoli sint, neque apostolici, perpetuo tamen de fide et Scripturis disputant, cum sufficere eis debeat traditio, de qua latissime lib. de *Corona mil.*, c. 3. *PAM.*

(g) *Qui enim fuisses excidisti.* Adnotandus etiam hic locus contra eos, qui hæreticos christianos dicere non verentur; eum eo nomine noli Auctor adpellari, qui resciderunt quod retro crediderunt, et (uti infra de eodem Marcione loquitur) ab Ecclesia et fide recesserunt. Quo pertinet etiam illud infra cap. 15: *Hæretici credendo non credunt.* Atque de hoc Marcionis a fide et Ecclesia recessu, vide lib. de *Præscriptionibus* c. 30. *PAM.*

(h) *Rescindendo quod retro credidisti.* Abrogando nimirum. Ex usu forensi vox sumpta est; nam in variis formulis adhibetur, ut in testamentis, de rescindendis testamentis, hoc est pactum istud solvere et invalidare. *LE PA.*

eandem existimationem etiam non natus subiturus cum injuria conscientiae suae! (a) quam tu ad fiduciam reputas, ut non natus, adversus conscientiam suam natum se existimari sustineret. Quid tanti fuit, edoce, ut consciens (1) Christus quid esset, id (2) se quod non erat, exhiberet? Non potes dicere: (3) Si natus fuisset, et hominem vere induisset, Deus esse desisset, amittens quod erat, dum assumit (4) quod non erat. Periculum enim status sui Deo nullum est. Sed ideo, inquis, nego Deum in hominem vere conversum, ita ut et nasceretur, et carne corporaretur (5); quia qui sine fine est, etiam inconvertibilis sit necesse est: converti enim in aliud, finis est pristini: non competit ergo conversio (6), cui non competit finis. Plane natura convertibilium ea lege est, ne permaneant in eo quod convertitur in eis; et ita non permanendo pereant (7), dum perdunt convertendo quod fuerunt. Sed nihil Deo par est: natura ejus ab omnium rerum conditione distat. Si ergo quae a Deo distant, (8) a quibus distat, cum convertuntur, amittunt quod fuerunt; ubi erit diversitas divinitatis a ceteris rebus, nisi ut contrarium obtineat (9), id est, ut Deus et in omnia converti possit, et qualis est, perseverare? Alioquin par erit eorum, quae conversa amittunt quod fuerunt; quorum utique Deus in omnibus impar (10) non est, si nec in exitu conversionis. Angelos Creatoris conversos in effigiem humanam, aliquando legisti, et credidisti, et tantam corporis gestasse veritatem, ut et pedes eis laverit Abraham, et manibus ipsorum ereptus sit Sodomitis Loti; conluctatus quoque homini angelus toto corporis pondere dimitti desideravit ab eo (11) a quo detinebatur. Quod ergo angelis inferioribus Deo licuit, uti, conversi in corpulentiam humanam, angeli nihilominus permanerent, hoc tu potentiori Deo auferis (12), quasi non valuerit Christus, vere hominem indutus,

A Deus perseverare? Aut numquid et angeli illi phantasmata (13) carnis apparuerunt? Sed non audebis hoc dicere. Nam si sic apud te angeli Creatoris, sicut et Christus, ejus Dei (14) erit Christus, cujus angeli (15) tales qualis et Christus. Si Scripturas opinionioni tuae resistentes non de industria alias rejecisses, alias corrupisses, confudisset te in hac specie (16) Evangelium Joannis, praedicans Spiritum columbae corpore lapsum (17) desedisse (18) super Dominum. Qui Spiritus cum hoc esset, tam vere erat et columba, quam et Spiritus (b), nec interfecerat substantiam propriam, assumpta substantia extranea. Sed quaeris, corpus columbae ubi sit, resumpto Spiritu in caelum. Aequae et angelorum (19), eadem ratione interceptum est, qua et editum fuerat. Si vidisses, cum de nihilo proferebatur, scisses, cum in nihilum subducebatur. Si non fuit initium visibile, nec finis. Tamen corporis soliditas erat, quo (20) momento corpus videbatur. Non potest non fuisse quod scriptum est.

CAPUT. IV.

Igitur si neque ut impossibilem, neque ut periculosam Deo repudias corporationem, superest ut quasi indignam rejicias et accenses. Ab ipsa quidem exorsus (21) nativitate, (c) perora, age jam, spurcitas genitalium in utero elementorum, humoris et sanguinis foeda coagula, carnis ex eodem ceno alende per novem menses. Describe utrum de die in diem (22) inolescentem (23), gravem, anxium, nec somno tutum (24), incertum (d) libidinis fastidii et gulae. Invehere jam et in ipsum mulieris entis pudorem, vel pro periculo honorandum (25), vel pro natura religiosum. Horres utique et infantem, cum suis impedimentis profusum utique et oblitum. Designaris (26), quod pannis dirigitur (27), quod vinetionibus (28) formatur, quod blanditiis de-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Edoce ut cum sciens *Rhen. Seml.*
- (2) Esse *Rhen. Pam.*
- (3) Ne inser. *Rig. Ven.*
- (4) Fit *Rig. Ven.*
- (5) Operaretur *Rig. Ven.*
- (6) Ejus add. *Rig. ven.*
- (7) Pareat *Rig. ven.*
- (8) Aut inser. *lib. Ursin.*
- (9) Contineat *Pam. Par. Fram.*
- (10) Par *Rhen. Seml. Pam.*
- (11) Adeo *Rig. Ven. Seml. Rhen.*
- (12) Auferes *Rig. Ven. Par.*
- (13) Phantasma *Sem. Pam.*
- (14) Ejusdem substantiae *Pam.*
- (15) Angeli repet. *Pam.*

- (16) Te hinc *Pam. Rhen.*
- (17) Delatum *Rig. Ven.*
- (18) Descendisse *Pam. Vatic. cod.*
- (19) Angelorum et *Rhen. Seml.*
- (20) Quoquo *Rig. Ven.*
- (21) Odio habita add. *Pam.*
- (22) In diem omitt. *Rig. Ven.*
- (23) Inolescentem *Pam. Seml.*
- (24) Nexum, totum *Pam. Seml. nixum totum lib. Urs. cod. Womo. nec sono totum cod. Agob.*
- (25) Vel pro periculo honorandum omitt. *Seml.*
- (26) Dedignaberis *Pam. Seml.*
- (27) Ducitur alii.
- (28) Unctionibus *Rig. Ven. Seml. Rhen.*

COMMENTARIUS.

CAP. III. — (a) *Quam tu ad fiduciam reputas.* Dixerat, sed satis erat illi, inquis, conscientia sua. Marcionis enim excusatio erat, nihil interesse Deum videri hominem, dummodo vere non esset, quia salva conscientia sua sidenter et constanter ferre posset existimationem, qua judicabatur homo. licet inconveniens et indignum Deo videretur. Ita assererat Marcion, et addebat hanc opinionem falsam reputari a Deo ad fiduciam, id est, judicabat Deus satis esse, ut cum fortitudine et fiducia falsam et indignam famam sustineret. LAC.

(b) *Tam vere erat et columba, quam et spiritus.* Consentit in hac hujus loci expositione Tertulliano

auctor libri de Agone Christiano (inter opera B. Augustini), c. 22. Sed ipse Augustinus, ep. 102 ad Evod. et lib. de Trinitate, c. 5, contra sentit: cui consentiunt etiam BB. Ambros., lib. 1 de Sacram., c. 5; Chrysost., hom. 12 in Matth., id colligentes ex verbis illis, quasi columba, et, in specie columbae.

CAP. IV. — (c) *Perora age jam spurcitas genitalium in utero elementor.* Consimilia sunt istis ea quae libro adversus Marcionem tertio: *Age jam, perora in sanctissima et reverenda opera naturae.* RIC.

(d) *Libidinis fastidii et gulae.* Libidines vocat quaslibet inclinationes et appetitus. LAC.

ridetur. (a) Hanc venerationem (1) naturæ, (2) Mar-
 rion, despons; et quo modo natus es? Odisti nascentem
 hominem; et quo modo diligis aliquem? Te quidem
 plane non amasti, cum ab Ecclesia et fide Christi
 recessisti. Sed videris, si tibi displices, aut si aliter
 es natus (3). Certe Christus dilexit hominem illum
 in immonditiis, in utero coagulatum, illum per pu-
 denda prolatum, illum per ludibria nutritum: propter
 eum descendit; propter eum prædicavit; propter eum
 omni se humilitate dejecit usque ad mortem, et mor-
 tem crucis (Philip. II). Amavit utique, quem magno (4)
 redemit. Si Christus Creatoris (5) est, suum merito
 amavit; si ab alio Deo est, magis adamavit, quando
 alienum redemit. Amavit ergo cum homine etiam
 natiuitatem, etiam carnem ejus. Nihil amari potest
 sine eo, per quod est id quod est. (6) Aufer natiui-
 tatem, et exhibe hominem; adime carnem, et præsta
 quem Deus redemit. Si hæc sunt homo, quem Deus
 redemit, tu hæc erubescenda illi facis, quæ redemit,
 et indigna, quæ, nisi dilexisset, non redemisset?
 Natiuitate reformata (7) regeneratione cælesti, car-
 nem ab omni vexatione restituit, leprosam emaculat,
 cæcam perluminat (8), paralyticam redintegrat,
 hæmoniacam expiat (9), mortuum resuscitat; et
 nasci in illam erubescit (10)? Si revera de lupa, aut
 sue, aut vacca prodire voluisset, et feræ aut pecoris
 corpore indutus, regnum cælorum prædicaret, tua,
 opinor, illi censura præscriberet, turpe hoc Deo, et
 indignum hoc Dei Filio, et stultum propterea qui (11)
 ita credat. Sit plane stultum, si (12) de nostro sensu
 judicemus Deum. Sed circumspice (I Cor., I, 27), C
 Marcion, si tamen non delesti: *Stulta mundi elegit
 Deus, ut confundat sapientes* (13). Quænam hæc stulta
 sunt? conversio hominis ad cultum (14) veri Dei?
 rejectio erroris? disciplina justitiæ, pudicitia, pa-

tientia, misericordia, innocentia? Omnia hæc qui-
 dem stulta non sunt. Quære ergo de quibus dixerit;
 et si te presumpsit invenisse, non erit tam (15)
 stultum, quam (16) credere in Deum natum, et qui-
 dem ex virgine, et quidem carneum, qui per illas
 naturæ contumelias voluntatus sit. Dicat hæc aliquis
 stulta non esse, et alia sint, quæ Deus in æmulationem
 elegerit sapientiæ sæcularis. Et tamen apud illam
 facilius creditur Jupiter taurus factus aut cyncos,
 quam vere homo Christus, penes Marcionem.

CAPUT V.

Sunt plane et alia tam stulta, quæ pertinent ad
 contumelias et passiones Dei; aut prudentiam di-
 cant (17) Deum crucifixum. Aufer (18) hoc (19)
 quoque, Marcion, imo hoc potius. Quid enim indi-
 gnus Deo? quid magis erubescendum, nasci an mori?
 carnem gestare, an crucem? circumcidi, an suffigi?
 educari, an sepeliri? in præsepe deponi, an in mo-
 numento recondi? Sapientior eris, si nec ista credi-
 deris. Sed non eris sapiens, nisi stultus (20) sæculo
 fueris, Dei stulta credendo. An ideo passiones a
 Christo non rescidisti, quia ut phantasma vacabat a
 sensu (21) earum? Diximus retro æque illum et na-
 tivitatis et infantie imaginariæ (22) vacua ludibria
 subire potuisse. Sed jam hic (23) responde, (b) in-
 terfector veritatis. Nonne vere crucifixus est Deus (c)?
 nonne vere mortuus, ut (24) vere crucifixus? nonne
 vere resuscitatus, ut vere scilicet mortuus? Falso
 ergo (25) statuit inter nos scire Paulus tantum
 Jesum (26) crucifixum? falso sepulchrum ingressi?
 falso resuscitatum inculcavit? Falsa est igitur et fides
 nostra, et phantasma est (27) totum quod speramus
 a Christo? Scelestissime hominum, qui (d) interempto-
 res excusas Dei. Nihil enim ab eis passus est Christus,
 si nihil vere est passus. Parce unica spei totius

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Venerationem Rhen. Seml.
- (2) O inser. Pam. Rhen.
- (3) Aliter natus es Pam. aliter natus. Et Rhen.
- (4) Pretio add. Pam. vatic. 3 cod.
- (5) Creator ejus Pam. Rhen.
- (6) Aut add. Pam. Rhen.
- (7) Natiuitatem reformata a morte Rig. Ven.
- (8) Reluminat alii.
- (9) Capitat Rig. Ven.
- (10) Et nos illam erubescemus? alii.
- (11) Quia Rig. Ven.
- (12) Si abest a Rig. Ven.
- (13) Sapientia Rig. Ven. sapientiam Pam. Fran.
- (14) Hominum ad cultum verum alii.

- (15) Jam Pam. Rhen.
- (16) Quam abest a Pam. Rhen.
- (17) Dicam Rhen. Seml.
- (18) Aufers Rhen. Seml.
- (19) Hæc Pam. Paris. Fran.
- (20) In inser. Rig. Ven.
- (21) Ad sensum Rhen. Seml.
- (22) Imaginaria et Pam. Seml. imaginariæ imaginariæ
 Rhen.
- (23) Hinc Rig. Ven.
- (24) Et Seml.
- (25) Ergo abest a Rhen. Seml.
- (26) Jesum abest a Rhen. Seml.
- (27) Erit Rig. Ven.

D

COMMENTARIUS.

(a) Hanc venerationem naturæ. Intelligit venerationem quæ naturæ debetur. Sensus est, Quod venerari debueras, tu despons, sic lib. III adv. Marcionem. Sanctissima, inquit, et reverenda opera naturæ.

Rhen.

CAP. V. — (b) Interfector veritatis. Hæreticos olim gravioribus verbis notatos nemo est qui dubitet. Non semel Auctor hic; nam lib. I adv. Marcionem, hæreticum illum veris coloribus effligit, et tetriciorem omni immanitate proficitur, quæ in ipsius patria occurrit. Non absimili sensu epist. ad Trallianos S. Ignatius vocat hæreticos: *καὶ τὰς ἀποκαταστάσεις, ἡμιπύρροντες*. S. Prosper carn. de ingratis, de Pelagio:

Pestifero vomit coluber sermone britannus.
 De B. Hieronymo norunt omnes hæreticos acriter insectatum fuisse. Lx Pa.

(c) Nonne vere mortuus, ut vere crucifixus? Christi ortus ex morte probatur. Ideo autem infamem mortem elegit, et spectaculum ignominie plenum, ut ab omnibus veritas agnosceretur, nullus de vera morte dubitaret, nullusque resurrectionem in dubium revocaret. Abstineo a citandis Patribus: allego tantum seu indicio S. Ignat., epist. ad Trall., ubi fuse de hæc materia. Lx Pa.

(d) Interemptores excusas Dei. Marcion, quem vehementer urget Tertullianus, prædicabat Christum non vere hominem fuisse, sed putative, nihilque de homine assumpsisse. Si igitur certum esset carnis nostræ substantiam non accepisse, neque verum fuisse hominem, certe vere mortuus non fuisset, sicque Judæos carnifices impio illo et venenato dogmate excusaret. Lx Pa.

orbis. (a) Quid (1) destruis necessarium dedecus fidei? Quodcumque Deo indignum est, mihi expedit. Salvus sum, si non confundar de Domino meo. Qui mei (3), inquit, *confusus fuerit, confundar et ego eius* (4). Alias non invenio materias confusionis, quæ me per contemptum ruboris probent bene impudentem et feliciter stultum. Natus est Dei Filius; non pudet, quia pudendum est: et mortuus est Dei Filius; prorsus credibile est, quia ineptum est: et sepultus, resurrexit; certum est, quia impossibile. Sed hæc quomodo in illo vera erunt, si ipse non fuit verus, si non vere habuit in se quod figeretur, quod moreretur, quod sepeliretur et resuscitaretur, carnem scilicet sanguine suffusam, ossibus structam, nervis intestam, venis implexam, quæ nasci et mori novit? Humana (5) sine dubio, ut nata (6) de homine; ideoque (7) mortalis hæc erit (8) in Christo, quia Christus (9) homo et filius hominis. Aut cur homo Christus et filius hominis, si nihil hominis et nihil ex homine? nisi si (10) aut aliud est homo quam caro, aut aliunde caro hominis, quam ex homine; aut aliud (11) Maria, quam homo, (b) aut homo (12) deus Marcionis (13). Aliter, non diceretur homo Christus, sine carne; nec hominis filius, sine aliquo parente homine: sicut nec Deus, sine Spiritu Dei; nec Dei Filius, sine Deo patre. Ita utriusque substantiæ census hominem et Deum exhibuit: hinc natum, inde non natum; hinc carneum, inde spiritalem; hinc infirmum, inde præfortem; hinc morientem, inde viventem. Quæ (14) proprietas conditionum, divinx et humanæ, æqua utique naturæ utriusque (15) veritate (16) dispuncta est,

eadem fide, et spiritus et carnis (17). Virtutes spiritum Dei, passiones carnem hominis probaverunt. Si virtutes non sine spiritu, proinde (18) et passiones non sine carne: si caro cum passionibus ficta, et spiritus ergo cum virtutibus falsus. (c) Quid dimidias mendacio Christum? Totus veritas fuit. Maluit, crede, nasci, quam ex aliqua (19) parte mentiri, et quidem in semetipsum; ut carnem gestaret sine ossibus duram, sine musculis solidam, sine sanguine cruentam, sine tunica (d) vestitam, sine fame esurientem, sine dentibus edentem, sine lingua loquentem; ut phantasma auribus fuerit sermo ejus per imaginem vocis. Fuit itaque phantasma etiam post resurrectionem, cum manus et pedes suos discipulis inspiciendos offerret (20): *Aspicite, inquit (21), quod ego sum, quia spiritus ossa non habet, sicut me habentem videtis* (Luc. XXIV), sine dubio manus et pedes et ossa, quæ spiritus non habet, sed caro. Quomodo hanc vocem interpretaris, Marcion, qui (22) a Deo optimo, et simplici, et bono tantum, infers Jesum? Ecce fallit et decipit, et circumvenit omnium oculos, omnium sensus, omnium accessus et contractus. Ergo jam Christum non de cælo deferre debueras, sed de aliquo circulatorio cœtu; nec Deum præter hominem, sed magum hominem; nec salutis pontificem, sed spectaculi artificem; nec mortuorum suscitatore, (e) sed vivorum advocatorem. Nisi quod et si magnus fuit, natus est.

CAPUT VI.

Sed quidam (23) discentes Pontici illius (f), supra magistrum sapere compulsi, concedunt Christo car-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Qui Pam. Rhen.
- (2) Decus Pam. Rhen.
- (3) Me Pam. Rhen.
- (4) Eum Pam. Fran.
- (5) Humanam Pam. Rhen.
- (6) Natam Pam. Rhen.
- (7) Quia Rhen. Seml.
- (8) Est Seml. Pam.
- (9) Quia Christus abest a Rhen. Seml.
- (10) Si abest a Rig. ven.
- (11) Est add. Pam. Fran. Par.
- (12) Aut homo omitt. Pam. Rhen.

- (15) Deus, Marcion Pam. Denique, Marcion. Hand Fran. lib. Ursin. Deus Marcionis aut Rhen. Seml.
- (14) Qua Jun.
- (15) Utriusque abest a Rhen. Pam.
- (16) Cujusque add. Pam.
- (17) Fide spiritus et caro codd. Ursin. et Divion. Seml.
- (18) Perinde Rig. ven.
- (19) Se add. Pam. Par. Fran.
- (20) Offert Rhen. Seml.
- (21) Dicens Pam. Rhen. Seml.
- (22) Quia Rhen. ven.
- (23) Quid jam. Rhen. Paris.

COMMENTARIUS.

(a) Quid destruis necessarium dedecus fidei? Hoc dici potest etiam iis qui adversus Tertulliani et omnium veterum scriptorum traditionem, Christum statura vultuque formosissimum sibi imaginantur. Sic enim omnino legendum est, non ut vulgo, *decus*. Nam hoc adversus Marcionem probare instituit, omnia ista, Deum nasci, Deum crucifigi, Deum mori, Deum sepeliri, quæ secundum sensum humanum pudenda, stulta, fatua iudicantur, quæque Marcio destruebant, tamquam indigna Deo: hæc omnia, inquam, a Deo electa fuisse, ut sapientia secularis confunderetur. Ait igitur Septimius hæc dedecora quæ putamus, non esse apud Deum dedecora, imo necessaria esse fidei christianæ. Quid destruis, inquit, *dedecus necessarium fidei*? Georgius Bæticus, lib. de Fide: «Vides quam pulchrum, quamve decorum nostræ salutis sacramentum. In eo quod filius est, minoratus ostenditur. Quomodo ergo ad offuscandam divinitatem ejus improperas, quod exsequitur ad decorem?» Ric.

(b) Aut homo deus Marcionis. Homo scilicet imaginarius et falsus. Sic enim mox ipse declarabit:

Ut carnem gestaret sine ossibus duram, sine musculis solidam, sine sanguine cruentam, sine tunica vestitam, sine fame esurientem, sine lingua loquentem, ut phantasma fuerit sermo ejus per imaginem vocis. Ric.

(c) Quid dimidias mendacio Christum? totus veritas est. Ignatius, ep. ad Trallianos: Ἐγὼ δὲ οὐ τὴ δοκίμῃ ἔχω τὰς ἀπὸ τῆς ἐνὶ τῷ ἰσθμῷ ἀποθανόντος, ἀλλὰ τὴ ἐν τῇ ἀληθείᾳ γὰρ ἀλλότριον τὸ φέρον: Ego vero non opinione tantummodo spem in eo habeo, qui pro me mortuus est, sed revera: omne enim mendacium alienum a veritate est, id est, a Christo. Lac.

(d) Sine tunica. Tunicæ vocabulo cutem intelligit. Rhen.

(e) Sed vivorum advocatorem. Qui vivos advocat a vita ad mortem, a recta fide ad hæresim, a Deo ad Satanam. Ric. — Vivorum advocatorem. Frustratorem intelligit et deceptorem; neque insulse ludit vocabulo, quoniam mortuorum animæ advocari dicuntur. Lac.

CAP. VI. — (f) Sed quidam discentes pontici illius. Discipulos intelligit Marcionis, inter quos antea-gnanus erat Apelles. Ponticus Marcion dicitur, ut et

nis veritatem, sine præiudicio tamen renuente nati-
vitatibus. Hæberit, inquit, carnem, dum omnino (1)
non natam. Pervenimus (2) igitur de calcaria, quod
dici solet, in carbonariam, a Marcione ad Apellem,
qui posteaquam a disciplina Marcionis in mulierem
carne (3) lapsus, et (4) dehinc (a) in virginem Phi-
lumenem spiritu (5) eversus est, solidum Chri-
sti corpus, sed (6) sine nativitate, suscepit ab ea
prædicare (7). Et angelo (8) quidem (9) illi Philume-
nes (10) eadem voce Apostolus respondit, qua (11)
ipsum illum jam tunc præcinebat, dicens (Gal. 1, 8):
Etiam angelus de celis aliter evangelizaverit vobis,
quam nos evangelizavimus, anathema sit. His vero quæ
(12) insuper argumentantur, nos resistemus (15). Con-
sistentur (14) vero corpus habuisse Christum. Unde
materia, si non ex ea qualitate, in qua videbatur?
unde corpus, si non caro corpus? unde caro, si non
nata? quia nasci haberet, ea futura quæ nascitur. De
sideribus, inquit, et de subtilis superioris
mundi mutatus est carnem: et utique proponunt
non esse mirandum corpus sine nativitate, cum et
apud nos angelis licuerit nulla uteri opera in
carnem (15) processisse. Agnoscimus quidem ita
relatum; sed tamen quale est, ut alterius regulæ
fides ab ea fide quam impugnat instrumentum ar-
gumentationibus suis mutetur (16)? Quid illi cum
Moyse, qui Deum Moyse (17) rejicit? Si alius Deus
est, aliter sint res ejus. Sed (18) utantur hæretici
omnes Scripturis ejus, cujus utuntur etiam mundo:
erit illis hoc quoque in testimonium (19) iudicii, quod
de exemplis ipsius blasphemias suas instruunt. Fa-
cile est veritati etiam nihil tale adversus eos præscri-

A benti obtinere. Agitur, qui carnem Christi ad exem-
plum proponunt angelorum, non natum dicentes,
licet carnem (20), comparent velim et causas tam
Christi quam (21) angelorum, ob quas in carnem (22)
processerint (23). Nullus umquam Angelus ideo de-
scendit, ut crucifigeretur, ut mortem experiretur, ut
a morte resuscitaretur (24). Si nunquam ejusmodi
fuit causa Angelorum corporandorum, habes causam
cur non nascendo acceperint carnem. Non ve-
nerant mori; ideo nec nasci. At vero (b) Christus mori
missus, nasci quoque necessario habuit, ut mori pos-
set. Non enim mori solet, nisi quod nascitur. Mu-
tuum debuit est inter se nativitati cum mortali-
tate. (c) Forma moriendi, causa nascendi est. Si
propter id quod moritur mortuus est Christus, id
autem moritur quod et nascitur, consequens (25)
erat, imo præcedens, ut æque nasceretur propter id
quod nascitur; quia propter id ipsum mori habebat,
quod, quia (26) nascitur, moritur. Non compete-
bat non nasci, pro quo mori compete-
bat. Atque (27) tunc quoque inter illos Angelos (28) ipse Dominus
apparuit Abrahæ (d) sine nativitate eum carne.
Scilicet, pro eadem causa diversitate. Sed vos hoc
non recipitis, non eum Christum recipientes, qui (29)
jam tunc et adloqui, et liberare, et judicare huma-
num genus ediscebat in carnis habitu, non natæ ad-
huc, quia nondum morituræ, nisi prius et nativitas
ejus et mortalitas adnuntiarentur. Igitur probent an-
gelos illos (30) de sideribus accepisse (31) substan-
tiam carnis (32). Si non probant, quia nec scriptum
est, nec Christi caro inde erit, cui angelorum accom-
modant exemplum. Constat angelos carnem non pro-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Dominus *cod. Agob. Pithæ.*
- (2) Parvulus *cod. Agob. Pithæ. Rhen. Jun. parvulus*
alii.
- (3) Muliere lapsum *Rhen. Seml.*
- (4) Et abest a *Rig.*
- (5) Spiritus *Ven.*
- (6) Et *Pam. Rhen.*
- (7) Prædicans *Pam. Rhen.* susceptum ab eo prædicat
cod. Woune.
- (8) Ut angelus *cod. Woune. Pam. Rhen.*
- (9) Quidam *Lat. Illius Pam. Fram.*
- (10) Philumenes abest a *cod. Woune. Philomenes alii.*
- (11) Quia *Rhen. Seml.*
- (12) Qui *Pam. Rhen.*
- (13) Resistimus *Rhen.*
- (14) Consistentis *Pam.*
- (15) Carol *Rig. Ven.*

- (16) Mutentur *Rig. Ven.*
- (17) Mose q. D. Mose *Seml.*
- (18) Et *Rhen. Seml.*
- (19) Illius hoc quoque testimonium *cod. Agob.*
- (20) Scilicet carnem *Pam. Rhen.*
- (21) Et add. *Pam. Rhen.*
- (22) In carne *Rig. Ven.*
- (23) Venerunt *Pam. Fram. Par.* processerunt *Rh. Seml.*
- (24) Resuscitaretur *Rig. Ven.*
- (25) Autem add. *Rhen. Seml. item Pam. Fram. Par.*
- (26) Id quod add. *Rhen. Pam.*
- (27) Atque *Seml.*
- (28) Angelos illos *Rig.*
- (29) Quia *Rhen. Seml.*
- (30) Carnem add. *Rig. Ven.*
- (31) Concupisse *Rig. Ven.*
- (32) Substantiam carnis abest a *Rig. Ven.*

D

COMMENTARIUS.

initio lib. I adv. eundem, *mus ponticus*; fuit enim
patria Sinopensis in Ponto. *Le Pa.*

(a) *In virginem Philumenem spiritu eversus est.* Se-
ductus nempe a demone, quo infame prostibulum in-
tercipiebatur. *Le Pa.*

(b) *Christus mori missus, nasci quoque necessario*
habuit ut mori posset. Nondum bene christianus erat
Marius Victorinus, cum in I *Rhetoricorum* Ciceronis
ita scriberet: «Tantum inter homines potest neces-
sarium, quantum secundum opinionem humanam
valet; alioqui secundum Christianorum opinionem,
non est necessarium argumentum: si peperit, cum
viro concubuit; neque hoc rursus: si natus est, mo-
rietur. Nam apud eos manifestum est sine viro natum,
et non mortuum.» Imo Dominum nostrum, quem vere
natum scimus, hunc vere mortuum fatemur, hunc

vere quoque resurrexisse dicimus. *Ric.*

(c) *Forma moriendi causa nascendi est.* Qui dixit
mutuum fuisse debitum inter vitam et mortem, modo
ait formam esse causam nascendi. Forma igitur mu-
tui est veluti quedam formalis in mutuo qualitas,
in eo recludi. Sensus ergo Tertulliani est: De pacto
et conditione morimur, ut non nisi quia nati adstrin-
gamur hac lege mortis, quasi conditio mortis esset
velut finalis nascendi causa; quia non nascimur,
nisi sub conditione moriendi, et contractus vitæ fa-
ctus est sub hac conditione. Sic Seneca de *Remed.*
fortunii. Lac.

(d) *Atque tunc quoque inter angelos illos ipse Domi-*
nus apparuit Abrahæ. Hæc interpretatio, quæ ortum
inde habere videtur, quod legatur *Gen. III:* Tres vidit,
unum adoravit; a B. Augustino non probatur, quem

pram gestasse (a), utpote (1) naturas (2) substantiarum spiritualis, et, si corporis alienius, sui tamen generis; in carnem autem humanam transfigurabiles ad tempus, ut (3) videri et congruere cum hominibus possent (4). Igitur, cum relatum non sit unde sumpserint carnem, relinquunt intellectui nostro non dubitare, hoc esse proprium angelicæ potestatis, ex nulla materia corpus sibi sumere. «Quanto magis, inquis, ex aliqua certum est!» Sed nihil de eo constat, quia Scriptura non exhibet. Cæterum, qui (5) valent facere semetipsos quod natura non sunt, cur non valeant etiam (6) ex nulla substantia (7) facere? Si sunt quod non sunt, cur non ex eo fiant quod non est? Quod autem non est, cum sit, ex nihilo est. Propterea nec requiritur, nec ostenditur, quid postea factum sit corporibus illorum (b). Quod de nihilo fuit, nihil factum est. Possunt nihil ipsum convertere in carnem, qui semetipsos potuerunt convertere in carnem. Plus est naturam demulare, quam facere materiam. Sed et (8) si de materia necesse fuisset (9) angelos sumpsisse carnem, credibilius utique est de terrena materia, quam de ullo genere celestium substantiarum; cum adeo terrena qualitas extiterit, ut terrenis pabulis pasta sit. Fuerit (10) nunc (11) quoque sidera eodem (12) modo terrenis pabulis pasta, quando terrena non esset; quo terrena celestibus pasta est, quando celestis non esset (legimus enim manna esui populo fuisse: *Panem*, inquit (Ps. LXXVII), *angelorum edit homo*); non tamen infringitur semel separata conditio Dominicæ carnis, ex causa alterius dispositionis. Homo vere futurus usque ad mortem eam carnem oportebat ut (13) indueret, cuius est mors: eam

A porro carnem, cuius est mors, nativitas antecedit.

CAPUT VII.

Sed quotiens de nativitate contenditur, omnes qui respuunt eam ut præjudicantem de carnis in Christo veritate, ipsum Deum volunt negare esse natum, quod dixerit (*Matt. XII, 48*): *Quæ mihi mater, et qui mihi fratres?* Audiat igitur et Apelles, (c) quid jam responsum sit a nobis Marcioni eo libello, quo (d) ad (14) Evangelium ipsius provocavimus, considerandam scilicet materiam pronuntiationis istius. Primo quidem, nunquam quisquam adnuntiasset illi matrem et fratres ejus foris stare (15), qui non certus esset (16) habere illum matrem et fratres, et ipsos esse, quos tunc nuntiabat, vel retro cognitos, vel tunc ibidem compertos (17), licet propterea abutulerint hæreses ista (18) de Evangelio, quod et creditum patrem ejus Joseph fabrum, et matrem Mariam, et fratres et sorores ejus optime notos sibi esse dicebant, qui mirabantur doctrinam ejus. «Sed tentandi gratia nuntiaverant (19) et matrem et fratres, quos non habebat.» Hoc quidem Scriptura non dicit, alias non tacens, cum quid tentationis gratia factum est circa (20) eum: *Eccce*, inquit (*Matt. XXII*), *surrexit legis doctor, tentans eum*. Et alibi (*Matt. XIX*): *Et accesserunt ad eum Pharisei, tentantes*. Quod nemo prohibebat hic quoque significari, tentandi gratia factum. (e) Non recipio quod extra Scripturam de tuo inferis. Dehinc, materia tentationis debet subesse. Quid tentandum putaverunt in illo? Utiq;e, natusne esset, an non; si enim hoc negavit responsio ejus, hoc captavit nuntiatio tentatoris. Sed nulla tentatio tendens ad agnitionem ejus, de quo dubitando tentat, ita subito procedit, ut non ante præcedat quæ-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Utpote *Pam. Rhen.*
 (2) Natura *Rh. Seml.* a natura *cod. Agob.* naturæ *Pam.*
Paris.
 (3) Ut *omitt. Rig. ven.*
 (4) Posse *Rig. ven.*
 (5) Quia *Rhen. Seml. Oberth.*
 (6) Et *Rhen. Seml. Oberth.*
 (7) Substantiam *Rhen. Seml. Oberth.*
 (8) Et abest a *Rhen. Pam.*
 (9) Fuit *Rig. ven.*
 (10) Fuerit *omitt. Rhen. Seml.*

- (11) Si *add. Rhen.*
 (12) Eadem *Rhen.*
 (13) Ut *omitt. Rhen. Seml.*
 (14) Ad *omitt. Pam. Rhen.*
 (15) Stantes *cod. Agob.*
 (16) Et *add. Rig. ven.*
 (17) Repertos *alii.*
 (18) Istæ *Rhen. Seml.*
 (19) Nuntiaverunt *Fram.*
 (20) Erga *cod. Agob.*

COMMENTARIUS.

ideo videat lector lib. II de Trin. cap. 17. Porro legimus iterum ex Ms. 3. Vatic. Atquin pro atqui. D

PAM.

(a) *Constat Angelos carnem non propriam gestasse.* Scilicet non esse carnes omnino, et proprie ut nos, nec pondere corporis graves. Illud propriam appellat supra Angelos, nempe propriam sibi, non supra carnem. Nam et statim indicat, et alibi docet, Angelos illos propriam carnem præ se tulisse, sed assumptam non sibi propriam et naturalem, ut in hoc Augustinus et Bernardus citandi aliquando ambigunt. LAC.
 (b) *Quid postea factum sit corporibus illorum.* Latissime dictum. Id est, quo pervenerint. Subauditur de præposito. Sic Cicero in Verreia: *Quid te futurum est? quo confugies?* Plautus: *Quid argento factum est quod dedi.* Rursum Cicero pro Cluentio: *Quid est, etc. Rhen.*

CAP. VII. — (c) *Quid jam responsum sit a nobis Marcioni.* Intelligit haud dubie libros IV adv. Marc. ibi enim etiam iisdem pene, sed paulo paucioribus hanc scripturam explicat verbis, paulo post adlegan-

dis. Proinde etiam hinc constat verum esse eodem pene tempore scriptos hunc et sequentem lib. ac lib. IV primos adv. Marcionem: his vero absolutis, tum demum esse conscriptum quintum lib. adversus eundem. PAM.

(d) *Ad Evangelium ipsius provocavimus.* Utitur aliquando Tertullianus evangelio Marcionis adv. eundem: retorquet nimirum, ut quavis sponsione ipsam premat. B. Lucæ Evangelium, rejectis aliis tribus, in multis recusabat, et quintum solum fatuitati congruens et conforme commentus est. De hoc agitur. Lx Pa.

(e) *Non recipio quod extra Scripturam.* Inter articulos quadraginta ab hæreticis superiori sæculo exaratos, unus est; quo se nihil credere aut docere profiteantur, nisi in sacris codicibus reperiantur; ut scilicet traditiones ecclesiæ amandarent. Lx Pa. — Ne forte quis istud detorqueat contra traditiones ecclesiasticas, meminerit Auctorem docuisse, I. de Cor. mil. c. 3. etiam traditionem non scriptam debere recipi. PAM.

silo, quæ, dubitationem inferens, cogat tentationem. Porro, si nusquam de nativitate Christi volutatum est, quid tū argumentaris, voluisse illos per tentationem sciscitari quod nunquam prodixerunt in questionem? Eo adiecimus (1): etiam tentandus esset de nativitate, non utique hoc modo tentaretur, earum personarum adnuntiatione, quæ poterant, etiam nato Christo, non fuisse. Omnes nascimur, et tamen non omnes aut fratres habemus aut matrem. Adhuc potest et patrem magis habere quam matrem, et avunculos magis quam fratres. Adeo non competit tentatio nativitatis, quam licebat et sine matris, et sine fratrum nominatione constare. Facilius plane est, ut, ceri illum et matrem et fratres habere, divinitatem potius tentaverint ejus, quam nativitatem: an intus agens, sciret quid foris esset, mendacio petitus (2) præsenta (3) eorum, qui in præsenti (4) non erant: nisi quod, etsi (5) vacuisset (6) tentationis ingenium, poterat evenire, ut quos illi nuntiabant foris stare, (a) ille eos sciret absentes esse, vel valetudinis (7), vel negotii, vel peregrinationis nota (8) jam necessitate. Nemo tentat eo modo, quo posse se sciat ruborem tentationis referre. Nulla igitur materia tentationis competente, liberatur simplicitas nuntiatoris (9), quod vere mater et fratres ejus supervenissent. Sed, quæ ratio responsi, matrem et fratres ad præsens negantis, discat etiam Apelles. Fratres Domini non crediderant (10) in illum, sicut et in (11) Evangelio ante Marcionem edito continetur. Mater æque non demonstratur adhæsisse illi (b), cum Martha et Maria alia (12) in commercio ejus frequententur. Hoc denique in loco apparet incredulitas eorum: cum is (13) doceret viam vitæ, cum Dei regnum prædicaret, cum languoribus et vitis medendis operaretur,

A extraneis defixis in illum, tam (14) proximi aberant. Denique superveniunt, et foris subsistunt, nec introeunt, non computantes scilicet quid intus ageretur; nec sustinent saltem, (c) quasi necessarius aliquid adferrent eo quod ille tum maxime agebat; sed amplius interpellant, et a tanto opere revocatum volunt. Oro te, Apelles, vel tu, Marcion, (d) si forte tabula ludens, vel de histrionibus, aut aurigis contendens, tali nuntio ayocareris, nonne dixisses: Quæ mihi mater, aut qui fratres? Deum prædicans et probans Christus, Legem et Prophetas adimplens, tanti retro ævi caliginem dispargens, indigne usus est hoc dicto ad percutiendam incredulitatem foris stantium, vel ad excutiendam importunitatem ab opere revocantium? Cæterum, ad negandam nativitatem, alius B necessarius (15) fuisset et locus, et tempus, et ordo sermonis, non ejus qui posset (16) pronuntiari etiam ab eo, cui et mater esset et fratres, cum indignatio parentes non neget, sed objurget (17). Denique, potiores fecit alios, et meritum prælationis ostendens, (e) audientiam scilicet verbi, demonstrat quæ conditione negaverit matrem et fratres. Quia enim alios sibi adoptavit, qui ei adhærebant, ea abnegavit illos, qui ab eo abstinebant. Solet etiam id implere (18) Christus, quod alios docet. Quale ergo erat, si docens non tanti facere matrem aut fratres, quanti Dei verbum, ipse Dei verbum, nuntiata matre et fraternitate, desereret? Negavit itaque parentes, quomodo docuit negandos pro Dei opere. Sed alias figura est synagoge in matre abjuncta (19), et Judæorum C in fratribus incredulis. Foris erat in illis Israel; discipuli autem novi intus audientes, et credentes, et coherentes Christo, Ecclesiam delineabant (20), quam potiore matrem, et digniorem fraternitatem, recusato carnali genere, nuncupavit (21). Eodem

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Adiecimus Pam. Fran. Par.
- (2) Potius Rhen. Seml.
- (3) Adnuntiata add. Rig. Ven.
- (4) Præsenta Rig. Ven.
- (5) Sic cod. Agob.
- (6) Valuisset Par.
- (7) Valetudine Rig. Ven.
- (8) Note Rig. Ven.
- (9) Nuntiationis Rig. Ven.
- (10) Crediderunt Pam. Fran. Par.
- (11) Et in omitt. Rig. Ven.
- (12) Marthæ et Mariæ alie Rig. Ven. Rhen. Seml.

- (13) His cod. Agob.
- (14) Tum Jun.
- (15) Necessarius abest a cod. Agob. Rig. Ven. necessarius cod. Ursin.
- (16) Possit Pam. Rhen.
- (17) Parentes negat, non negat, sed objurgat Rig. Ven. auctore Cujacio ad cap. ex litteris l. III Decretal.
- (18) Etiam adimplere Seml.
- (19) Adjuncta Pam.
- (20) Delineabant Jun.
- (21) Nuncupant Rhen. Seml. nuncupat Pam. Par. nuncupat Pam.

COMMENTARIUS.

(a) Ille eos sciret absentes esse. De matre et consanguineis Christi est questio, quos aut sprevisse, aut neglexisse dicebant illi vitiligatores. Probat vero hic ex B. Luca Tertullianus contumeliosum in parentes nunquam fuisse, sed semper morigerum et subditum. Le Pa.

(b) Mater æque non demonstratur adhæsisse illi. Illud potest intelligi de adhæsiōe perpetua in Christi concionibus, quas frequentabant Martha et Maria. Deinde id quod sequitur, incredulitas eorum, ad fratres Domini, non ad Mariam, referri debet. Pam.—Vel dicendum est hic, ut quandoque alias, dormitasse bonum Tertullianum. Annon enimvero Christo filio adhærebat, et quæ usque ad crucem compatiens prosequabatur, et postquam ascenderat in cælum, ipsa cum Apostolis in cœnacula manens et in oratione perseverans, promissionem Patris, quam ipsa quoque

per os ejus audiverat, exspectabat? Atqui hæc singula ex Evangelio Joannis et Actibus Apostolorum nullo negotio demonstramus. Edo.

(c) Quali necessarius aliquid, etc. Necessarius dixit, magis necessarium. Rhen.

(d) Si forte tabula ludens. Tabulam lusoriam intelligit, seu latrunculariam. in qua tesseri et calculis ludebatur. Qui tabulam fritillum explicant, forte minus bene. Nam fritillum est alveolus in quem tesserae seu cubi conjiciuntur agitanturque, a forma oblonga pyrgus dicitur, πυργος. Sic Horatio mittere in pyrgum talos. Martialis alveolum hunc turriculam vocat. Le Pa.

(e) Audientiam scilicet verbi. Audientia vox latina est qua et usus Tullius de Senect. Facitque persæpe ipsa sibi audientiam, etc. Le Pa.

sensu denique et illi exclamationi respondit, non malis utrum et ubera negans, sed feliciores designans, qui verbum Dei audiunt.

CAPUT VIII.

Solis istis capitulis, quibus maxime instructi sibi videntur (1) Marcion et Apelles, secundum veritatem integri et incorrupti Evangelii interpretatis, satis esse debuere ad probationem carnis humanæ in Christo per defensionem nativitatis. Sed quoniam et isti Apelleciani (2) carnis ignominiam prætendunt maxime, quam volunt ab igneo illo præside mali sollicitatis (3) animabus adstructam (4), et ideoque indignam Christo, et ideoque de sideribus illi substantiam competisse, debeo illos de sua paratura (a) repercutere. Angelum quemdam inelytium nominant, qui mundum hunc instituerit, et instituto eo penitentiam admiscuerit (5). Et hoc suo loco tractavimus: nam est nobis adversus illos libellus (b), an qui spiritum et voluntatem et virtutem Christi habuerit ad ea opera, dignum aliquid penitentia fecerit, cum angelum etiam de figura erratica ovis interpretentur. Teste igitur penitentia institutoris sui, delictum erit mundus; siquidem omnis penitentia confessio esse delicti (c), quia locum non habet nisi in delicto. Si mundus delictum est quia (6) corpus et membra, delictum erit proinde (7) et cælum, et cælestia cum cælo. Si cælestia (8), et quicquid inde conceptum prolatumque est, mala arbor malos

fructus edat necesse est (*Matth. VIII*). Caro igitur Christi de cælestibus structa, de peccati constituit (9) elementis, peccatrix de peccatorio censu (10), et par (11) jam (12) erit ejus substantiæ, id est nostræ, quam ut peccatricem Christo dedignantur inducere (13). Ita si nihil de ignominia interest, aut aliam purioris notæ materiam excogitent Christo, quibus displiceat nostra, aut eandem agnoscant (14), qua etiam cælestis melior esse non potuit. Legimus plane (1 *Cor. XV*): *Primus homo de terra limo; secundus homo de cælo*. Non tamen ad materiam differentiam spectat, sed tantum terrenæ retro substantiæ carnis primi hominis, id est Adæ, cælestem de spiritu substantiam opponit secundi hominis, id est Christi. Et adeo ad spiritum, non ad carnem, cælestem hominem refert: ut quos sic (15) comparat, constet in hac carne terrenæ cælestes fieri, spiritu scilicet. Quod si secundum carnem quoque cælestis Christus, non compararentur (16) illi non (17) secundum carnem cælestes. Si ergo qui (18) sunt cælestes, qualis et (19) Christus, terrenam carnis substantiam gestant; hinc (20) quoque confirmatur, ipsum etiam Christum in carne terrenam fuisse cælestem, sicut (21) sunt qui ei adæquantur.

CAPUT IX.

Præteridimus adhuc, nihil quod ex alio acceptum sit, ut aliud sit quam id de quo sit acceptum, ita

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Videntur sibi *Rhen. Pann.*
 (2) Apelleiaci *lib. Agob. Rig. Ven.* Apelleiaci *lib. Ursini.* Apelleciani *lib. Pithæ.* appellationi *cod. Diction.* Apelleciani *Rhen.*
 (3) Societatis *Pam. mendose.*
 (4) Abstructis *Seml.*
 (5) Admiserit *Pam. Rhen.*
 (6) Quam *Rig. Seml. Ven.*
 (7) Periode *Rig. Ven.*
 (8) Cum cælo. Si cælestia non habet *cod. Agob. nigali.*
 (9) Constat *Rig. Ven.*

- C (10) Sensu *Pur. Lugdun.*
 (11) Pars *Rig. Ven.*
 (12) Jam *omit. Rhen. Pann.*
 (13) Christus dedignantur inducere *Pam. Rhen.*
 (14) Eam cognoscant *Pam. Rhen.*
 (15) Et *Rig. Ven.*
 (16) Compararentur *Rig. Ven.*
 (17) Non abest a *Rig. Ven.*
 (18) Qui abest a *Rhen. Fran.*
 (19) Est *Pam. Rhen.*
 (20) Hic *Rhen. Seml.*
 (21) Et add. *Rig. Ven.*

COMMENTARIUS.

CAP. VIII. (a) Paratura. Paraturam vocat id quod præstat materiam. RHENAN.

(b) Libellus scilicet adversus Apellecianos, qui liber hodie non exstat. SEML.—An liber iste adversus APPELLEM an adversus APPELLETIANOS inscribi debeat, aliquandiu me dubitare fecit, quod inter cæteros hæreticos, adversus quos scripsit Tertullianus, enumeret Vincentius Lirinensis Appellem; ex quo etiam hesitavimus num plures essent libelli ab Auctore adversus ipsum et discipulos ejus conscripti. Verum cum, toties facta Apellis mentione atque nullius aliorum, nullam tamen libri cuiuspiam adversus eundem mentionem præterquam hoc loco faciat, sit mihi credibile, et unicuique esse ab eo conscriptum, et adversus APPELLETIANOS inscriptum: maxime, cum etiam Apellecianos B. Cyprianus nuncupet Apellis discipulos, ep. 73, ad Jubaian. Atqui obscuriora quidem sunt verba Tertulliani; sed hoc sibi vult, argumentum libri adversus apellecianos potissimum fuisse, an angelus ille igneus mali præses, qui et mundum hunc (juxta illos) instituerat, et sollicitatis animabus carnem adstruxerat, ad quod tamen spiritum, et voluntatem, et virtutem Christi habuerit, dignum aliquid penitentia fecerit. Utpote qui dicerent, sicuti legitur *lib. de Prescript. adv. heret. C. 31*, illum mundo inferiori permiscuisse penitentiam, quia non illum tam perfecte

fecisset, quam superior mundus institutus fuisset. Quod ipsum interim pulchre contra illos retorquet, illic ubi loquitur, de sua paratura repercutiens..... De sollicitatis autem animabus ab igneo illo deo, angelo juxta Appellem, vide l. de Anima, c. 25. De mundo ab illo instituto *lib. de Prescript.*, c. 34 et 51. De carne hominis proinde ab eodem exstructa, insuper *lib. de Resurr. carn.*, c. 5. De Christi denique carne, non ab illo angelo creata, sed ex cælestibus sideribus structa, contra Appellem late disputavit Auctor hujus libri, c. 6, et lib. III, *adv. Marcionem*. Consentit in his omnibus Epiphanius, præterquam quod inferiorem deum nuncupet, quem Auctor angelum igneum: quem interim agnoscunt B. Augustin. *lib. 23*, Isidorus *lib. adv. Marc.* Rabanus noster, B. Honorius et Gratianus in *Catalogo hæretic.* Hoc peculiare Auctori quod de penitentia angeli creatoris jam dictum est: sicuti et illud: quod figuram erraticæ ovis (*Luc. XV*) de illo interpretati sint, quasi gaudium fuerit in cælo apud angelos Dei de illo uno peccatore ad penitentiam converso, quam contra maloit Auctor interpretari de homine lapsu, et per Christum requisito, sicuti etiam alii veteres omnes. *PAM.*

(c) Omnis penitentia confessio est delicti. Non ergo sufficit Lutheranorum definitio: Penitentia, nova vita. *PAM.*

aliud (1) esse (2), ut non suggerat (3) unde sit acceptum: Omnis materia sine testimonio originis suae non est, etsi demutetur in novam proprietatem. Ipsum certe corpus (4) nostrum, quod de limo sigulatum (5) etiam (6) ad fabulas nationum (a) veritas transmisit, utrumque originis elementum (7) constituit: carne, terrenum (8); sanguine, aquenum (9). Nam (10), licet alia sit species qualitatis, hoc etiam, quod (11) ex alio aliud sit, ceterum, quid est sanguis, quam rubens humor? quid caro, quam terra conversa in figuras suas (12)? Considera singulas qualitates, (b) musculos ut glebas, ossa ut saxa, (c) etiam circum papillas calculos quosdam; aspice (d) nervorum tenaces connexus, ut traduces radicum et venarum ramosos discursus, ut ambages rivorum, et lanugines ut muscos, et comam ut caespitem, et ipsos medullarum in abdito thesauros, ut metalla carnis. Hae omnia terrenae originis signa et in Christo fuerunt: haec (13) sunt quae illum Dei Filium celavere, non alias tantummodo hominem existimatum, quam ex humani (14) substantia corporis. Aut edite ali- quid in illo caeleste (e) de Septemtrionibus, et

A Vergiliis (15), et Saeulis emendicatum. Nam quae enumeravimus, adeo terrene testimonia carnis sunt, ut et nostrae. Sed nihil novum, nihil peregrinum deprehendo. Denique, verbis tantummodo et factis, doctrina et virtute sola Christi, homines (16) obstupescabant. Notaretur (17) etiam carnis in illo novitas miraculo habita. Sed carnis terrene non mira conditio: ipsa erat, quae cetera ejus miranda faciebat. Cum dicerent: Unde huic doctrina et signa ista? Etiam despicientium formam ejus haec erat vox. (f) Adeo nec humanae honestatis corpus fuit, nedum caelestis claritatis. Tacentibus apud nos (18) quoque Prophetis de ignobili aspectu ejus, ipsae passiones, ipsaeque contumeliae loquuntur: passiones quidem, humanam carnem; (g) contumeliae vero, inhonestam probare (19). An ausus esset aliquis ungue summo perstringere (h) corpus novum, (20) sputaminibus contaminare faciem, nisi merentem (i)? Quid dicis caelestem carnem, quam unde caelestem intelligas, non habes? Quid terrenam negas, quam unde terrenam (21) agnoscas, habes? Esurit sub diabolo, sicut sub Samaritide, lacrymatus est super Lazarum, trepidavit (22) ad mortem.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Aliud omitt. Seml. in totum praemitt. Pam. Rhen.
(2) Est Rhen. Pam. Jun.
(3) Quia suggerat Jun. ut suggerat Seml. cui non suggerat Rhen. Pam.
(4) Hoc add. Rhen. Seml.
(5) Est add. Seml.
(6) Ut Jam Lat.
(7) Utriusque originem elementi Rig. Ven. Seml.
(8) Terram Rig. Ven. Pam. Rhen. Seml.
(9) Sic cod. Ursin. wovv. Aquam Rig. Ven. aquanum Pam. Rhen. Seml.
(10) Nam omitt. Rhen. Pam. Seml.

- (11) Quo Jun.
(12) Terra in figura sua alii.
(13) Et Rig. Ven.
(14) Exstantem humana Rig. Ven. ex humana cod. Pithui.
(15) Virgiliis Seml.
(16) Christum hominem Rig. Ven.
(17) Autem add. Rig. Ven.
(18) Vos Rhen. Seml.
(19) Probare omitt. Rig. Ven.
(20) Illam add. Jun. ullam Rhen.
(21) Terrenam aberat a cod. Agob.
(22) Lacrymatur s. L. trepidat Rhen. Pam.

COMMENTARIUS.

CAP. IX. (a) Ad fabulas nationum. Promethei fabulam. Invenit Japeti filium, qui homines primum e luto formavit. De hoc Satyra 13 Juvenalis Ovid. lib. 1. metam. Horat. lib. 1. carm. Lx Pk.

(b) Musculos ut glebas. Optime musculos comparat glebis; nam sicut haec non sunt adeo solidae, ut lapides, nec adeo fluxae, ut terra pulverea; ita musculi medium est inter ligamentum, quod durum, et nervum, qui mollior, ut expendit Galenus lib. 1 de usu part. et Vesalius lib. 2 de corporis humani fabrica; nam aliter musculi, qui organa voluntarii motus, commode cedere humana nequissent. Lac.

(c) Etiam circum papillas calculos quosdam. Attrectata papilla, Septimius grumulis glandularum duriusculis imperi sibi manum senserat. Sic lib. II ad Nationes dixit, Ubera lapilliscere. Ric.

(d) Nervorum tenaces connexus. Syndesmata seu ligamenta solidissima humani corporis notat, qui ab aliquibus nervi vocantur, sed non stricte, de quib. Galen. lib. 3. de locis affect. Lac.

(e) De Septemtrionibus, et Vergiliis, et Saeulis. Stellas illas dicit, quae prope Ursam minorem plaustrum figuram referunt, quae Septemtriones, sive a forma bovis junctorum qui triones, quasi teriones, sive a septem trionibus, quoniam tria trigona representant. Vergiliae, quae et Pleiades dicuntur, septem sunt stellae ante Tauri genua, una tamen occultatur, ex ineunte vero apparent, unde Vergiliae dicuntur. Saeulae, quae Hyades, eodem tempore oriuntur, suntque etiam septem in fronte Tauri. Lx Pa.

(f) Adeo nec humana honestatis corpus fuit. Sic libro adversus Judaeos: ne aspectus quidem honestus. Quae verba emittunt quod supra notavimus, numisma visum Romae penes Laetium Pasqualinum, doin

penes Card. Attempsum, ad lib. de Patientia. Gregorius Batiscus, sive quis alius auctor lib. De fide, Isaias verba sic reddit: Non est species ei, neque honor forma: ei vidimus eum, et non habebat speciem neque decorem, sed species ejus sine honore. Ric.

(g) Contumelia vero inhonestam. Rigatius ad cap. 5 hujus libri deformem Christum putat, et item nonnulli alii hoc loco abutuntur. Quibus passionis dominicae memoris os obturare posset, si hoc a Tertulliano dici animadvertent de tempore dolorum. Nam formosum fuisse plurima argumenta convincunt. Mitto picturas a B. Luca exaratas. Sanctus Hieronymus epist. 140 ad Principiam: Nisi enim habuisset et in vultu quiddam oculisque viderem, nunquam eum statim secuti fuissent Apostoli; nec qui ad comprehendendum eum venerant, corruissent. B. Chrysostomus hom. 28 in Matth.: Non ut sciendis signis erat mirabilis, sic risu gratiosissimus fuisse traditur. Bonaventura in Spec. citat Augustini verba in hunc sensum. Deformitatem quam inter patiendum contraxit, optime explicat B. Bernardus, tract. de Pass. Lx Pa.

(h) An ausus esset aliquis ungue summo perstringere corpus novum? Corpus inusitatae alicujus pulchritudinis, aut caelestis claritatis. Augustinus in Psal. CXXVII: Et nisi sedum gutarent, non insisterent, non flagellis caderent, non spinis coronarent, non sputis inhonestarent. Mirabilis forma exarmasset fortiores, alique etiam sine voce remissionem impetrasset.

(i) Sputaminibus contaminare faciem, nisi merentem? Quis non exhorreat adiaciam dei? faciem Christi merentem conspici! dignam quae sputaminum jaculis contaminaretur! Da veniam, Christe. Hoc deformem tuum deosculamur supplices. Et prosiit nobis dixisse nostrum esse, quod debita nostra fecere. Ric.

Caro enim, inquit, infirma. Sanguinem fudit postremo (1). *Hæc sunt, opinor, signa cœlestia. Sed quomodo, inquam* (2), *contemni et pati posset, sicut et dixi, si quid in illa carne de* (3) *cœlesti generositate radiasset? Ex hoc ergo convincimus nihil in illa de cœlis fuisse, propterea ut contemni et pati posset.*

CAPUT X.

Convertor ad alios (4) æque sibi prudentes, qui carnem Christi animale affirment, quod anima caro sit facta, ergo et caro anima, et sicut caro animalis, ita et anima carnalis. Et hic itaque causas requiro. Si, ut animam salvam faceret, in semetipso suscepit animam Christus, quia salva non esset nisi per ipsum, dum in ipso; non video cur eam carnem fecerit animale, induendo carnem, quasi aliter animam salvam facere non posset, nisi carnem factam. Cum enim nostras animas non tantum non carneas, sed etiam a (5) carne disjunctas salvas præstet; quanto magis illam, quam ipse suscepit, etiam non carnem redigere potuit in salutem! Item cum præsumant (6) non carnis, sed animæ nostræ (a) solius liberandæ causa processisse Christum; primo, quam absurdum est, ut animam solam liberaturus, id genus corporis eam fecerit, quod non erat liberaturus! Deinde, si animas nostras per illam, quam gestavit, liberare suscepit, illam quoque, quam gestavit, nostram gestasse debuerat, id est, nostræ formæ, cujuscumque formæ est in occulto anima nostra, non tamen carneæ. Cæterum, non nostram animam liberavit, si carnem habuit; nostra enim carnea non est. Porro si non nostram liberavit, quia carnem liberavit (7), nihil ad nos (8); quia non nostram liberavit. Sed nec liberanda erat, quæ non erat nostra, ut scilicet carnea; non enim periclitabatur, si non erat nostra, id est, non carnea. Sed liberatam constat illam. Ergo non fuit carnea; et fuit nostra, si ea (9) fuit quæ liberaretur, quoniam (10) periclitabatur. Jam ergo, si anima non fuit carnalis in Christo, nec caro potest animalis fuisse.

CAPUT XI.

Sed aliam argumentationem eorum convenimus, exigentes, cur animale carnem subeundo Christus, animam carnalem videatur habuisse. Deus enim, inquit (11), gestivit (12) animam visibilem hominibus exhibere, faciendo eam corpus, quæ retro invisibilis

A extiterit, natura nihil, nec semetipsam videns, pro impedimento carnis hujus, ut etiam disceptaretur, nata (13) anima an non, mortalis ne sit, an non (14). Itaque animam corpus effectam in Christo, ut eam et nascentem et morientem, et, quod sit amplius, resurgentem videremus. Et (15) hoc autem quale erat (16), ut per carnem demonstraretur anima sibi aut nobis, quæ per carnem non poterat agnoscī: ut sic ostenderetur, dum id sit, cui latebat, id est caro? tenebras videlicet accipit, ut lucere posset (17). Denique, adhuc (18) prius retractemus, an isto modo ostendenda fuerit anima, an in totum invisibilem eam retro allegent; utrum quasi incorporealem, an etiam habentem aliquod genus corporis proprii. Et tamen cum invisibilem dicant, corporealem eam constituunt, habentem quod invisible sit. Nihil enim habens invisibile, quomodo potest invisibilis dici? Sed ne esse quidem potest, nisi (19) habens per quod sit. Cum autem sit, habere necesse est aliquid, per quod est. Si habet (20) aliquid per quod est, hoc erit corpus ejus. Omne quod est, corpus est sui generis: nihil est incorporeale, nisi quod non est. Habente igitur anima invisibile corpus, qui visibilem eam facere suscepit, utique dignus id ejus visibile fecisset, quod invisibile habebatur, quia nec hic mendacium, aut infirmitas Deo competit: mendacium, si aliud animam, quam quod erat, demonstravit; infirmitas, si id quod erat demonstrare non valuit. Nemo ostendere volens hominem, cassidem aut personam ei inducit. Hoc autem factum est animæ, si in carne (21) conversa (22) alienam induit (23) superficiem. Sed et si incorporalis anima depletur, ut aliqua vi rationis occulta sit quidem anima, corpus tamen non sit, quidquid est anima; proinde impossibile Deo non erat, et proposito ejus congruentius competeat, nova aliqua corporis specie eam demonstrare, quam ista communi omnium, alterius (b) jam notitiæ; ne sine causa visibilem ex invisibili facere gestisset animam, istis scilicet questionibus opportunam, per carnis in illam (24) humanæ defensionem. Sed non poterat Christus inter homines nisi homo videri. Redde igitur Christo fidem suam; ut qui homo voluerit incedere, animam quoque humanæ conditionis ostenderit, non faciens eam carnem, sed induens eam carnem.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Postremo fudit cod. Agob.
- (2) Inquitis cod. Agob.
- (3) De omitt. Rhen. Seml.
- (4) Mos cod. Agob. Rhen. Seml. Oberth.
- (5) In Rhen. Seml. Oberth.
- (6) Præsumat Rhen. Seml. Oberth.
- (7) Quia carnem liberavit absunt a Rhen.
- (8) Carnea non est, add. Rhen.
- (9) Non inser. alii.
- (10) Quomodo alii.
- (11) Inquit Rhen.
- (12) Gestavit Rig.
- (13) Est add. Rhen.

- D (14) Mortalis ne sit annon absunt a Vatic. codd. et ed. 1. Rhen. abjicit etiam Jun.
- (15) Ex Rhen. Par. Pam.
- (16) Erit Rhen. Pam. Seml.
- (17) Possit Pam. Rhen. Seml.
- (18) Ad hoc Rhen. Seml. Oberth.
- (19) Nihil alii.
- (20) Habet absit a Rhen. Seml.
- (21) Carnem alii.
- (22) Conversam Pam. Rhen. Seml.
- (23) Induit Pam.
- (24) In illam aberut a cod. Pithæi.

COMMENTARIUS.

CAPUT X. — (a) Non carnis, sed animæ nostræ. Hactenus exemplar Agobardi. Itaque res deinceps agitur tantum cum codicibus Ursini et Pithæi. Rig.

CAPUT XI. — (b) Alterius, Alterius dicit, pro aliis, id est diversæ. RHEMAN.

CAPUT XII.

Ostensa est nunc anima per carnem, si constiterit illam ostendendam quoquo modo (1) fuisse, id est (a) incognitam sibi et nobis. Quamquam in hoc vana distinctio est; quasi nos seorsum ab anima simus, (b) cum totum, quod sumus, anima sit. Denique sine anima nihil sumus, ne hominis quidem, sed cadaveris nomen. (c) Si ergo ignoramus animam, ipsa se ignorat. Itaque (2) superest hoc solummodo inspicere, an se anima hic (3) ignorarit, ut nota quoquo (4) modo fieret. Opinor, sensualis est animæ natura. Adeo, nihil animale sine sensu; nihil sensuale sine anima. Et ut impressius (5) dixerim, animæ anima sensus est. Igitur cum omnibus anima sentire præstet, et ipsa sentiat omnium etiam sensus, (d) nedum qualitates, qui (6) verisimile est, ut ipsa sensum sui ab initio sortita non sit? Unde illi, scire quod interdum sibi sit necessarium, ex naturalium (7) necessitate, si non scit suam qualitatem, cui quid necessarium est? Hoc quidem in omni anima recognoscere est; notitiam sui dico; sine qua notitia sui nulla anima se (8) ministrare potuisset. Puto autem magis hominem, animal solum rationale, compotem et animam esse sortitum, quæ illum facit (9) animal rationale, ipsa in primis rationalis. Porro, quomodo rationalis, quæ efficit hominem rationale animal, si ipsa rationem suam nescit, ignorans semetipsam? Sed adeo non ignorat, ut auctorem, et arbitrum, et statum suum norit. Nihil adhuc de Deo discens, Deum nominat: nihil adhuc de iudicio ejus admit- tens, Deo commendare se dicit (10). Nihil magis audiens, quam spem nullam esse post mortem, (e) et bene et male defuncto cuique imprecatur. Plenius hæc prosequitur libellus quem scripsimus de Testimonio animæ. Alioquin, si anima semetipsam ignorans erat ab initio, nihil a Christo cognovisse debu- erat, nisi qualis esset. Nunc autem non effugiem suam discit (11) a Christo, sed salutem. Propterea

A Filius Dei descendit, et animam subiit; non ut ipsa se anima cognosceret in Christo, sed ut Christum in semetipsa; non enim se ignorando de salute periclitatur, sed Dei Verbum. Vita, inquit, (1 Joan. 1, 2) manifestata est; non anima, etc.: Veni, inquit (Luc. IX, 56), animam salvam facere: non dixit, ostendere. Ignorabamus nimirum animam, licet invisibilem, nasci et mori, nisi corporaliter exhiberetur. Ignoravimus plane resurrectionem cum carne. Hoc erit quod Christus manifestavit. Sed et hoc non aliter in se, quam in Lazaro aliquo, cujus caro non erat animalis, ita nec anima carnalis. Quid ergo amplius innotuit nobis de animæ ignorata retro dispositione? Quid invisibile ejus fuit, quod visibilitatem per carnem desideraret?

CAPUT XIII.

B Caro facta est anima, ut anima ostenderetur. Num- quid ergo et caro anima facta est, ut caro manifes- taretur? Si caro anima est, jam non anima est, sed caro. Si anima caro est, jam non caro est, sed ani- ma. (f) Ubi ergo caro, et ubi anima est, alterutrum facta est. Imo si neutrum sunt, dum alterutrum alter- um fiunt, certe perversissimum, ut carnem nomi- nantes, animam intelligamus, et animam significan- tes, carnem interpretemur. Omnia periclitabuntur aliter accipi quam sunt, et amittere quod sunt, dum aliter accipiuntur, si aliter quam sunt, cognominan- tur. Fides nominum, salus est proprietatum. Etiam cum demittantur qualitates, accipiunt vocabulorum possessiones. Verbi gratia, argilla excocta testæ vo- cabulum suscipit; nec communicat eum (12) voca- bulo pristini generis, quia nec cum ipso genere. Proinde et anima Christi, caro facta, non potest non id esse quod facta est, et id non esse quod fuerit, aliud scilicet facta. Et quoniam proximum adhibui- mus exemplum, plenius eo utemur. Certe enim testa ex argilla unum est corpus, unumque vocabulum, unius scilicet corporis. Nec potest (13) dici et argilla;

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Quomodo Rhen. Seml.
- (2) Ita Seml.
- (3) Hic abest a Rhen. Seml.
- (4) Quomodo Rhen. Seml.
- (5) Pressius Rhen.
- (6) Cui Pam. Fran.
- (7) Naturali Pam. Fran. Par.

- (8) A se Fran. Par. Pam.
- (9) Faciat Rhen. Seml.
- (10) Didicit Rhen. Seml. dicit Ven.
- (11) Didicit Rhen. Seml.
- (12) Cum abest a Pam. Rig.
- (13) Testa add. Pam. Rhen.

D

COMMENTARIUS.

CAPUT XII. — (a) Incognitam sibi et nobis. Ratio- nem insinuat, cur dicerent Valentiniiani ostendendam animam, quasi esset incognita, perinde est incognita atque ostendenda. LAC.

(b) Cum totum quod sumus anima sit. Fuit Plato- nicorum et Pythagoreorum placitum animam solam esse hominem. Ita Plato in Alcibiade, ubi probat corpus non esse hominem, sed homini; externa vero non esse hominis, sed fortunæ. Adversus quem hanc questionem agit Joannes Crispus lib. IX. De ethni- cis philos. Præterea illud refutat Adrianus Sasbout Delphius hom. 3 super Genesim, juxta Platonis sen- tentiam. LAC.

(c) Si ergo ignoramus animam, ipsa se ignorat. Ve- rum hoc est, nam vis intellectiva in anima est, nec aliter quam intellectu percipi potest anima; materia- lia cum sensus non attingit rem spiritalem. Unde si

animam non cognoscimus, neque anima se cognos- cit. LAC.

(d) Nedum qualitates. Qualitates vocat, non quod rigide philosophi mere accidentia, sed proprietates licet essentielles rerum, nempe qualiter et quæ sint, ut postea ait de anima: Si non scit suam qualitatem. LAC.

(e) Et bene et male defuncto cuique imprecatur. Crudelitatis et immanitatis fuit mortuos conviciis afflicere, unde notum illud pietatis erga mortuos si- guum S. T. T. L. Terram gravem enim oplare im- precatio quædam erat. Le Pa.

CAPUT XIII. — (f) Ubi ergo caro, etc. Tertulla- nus nihil habet propositi aliud, quam ut ostendat in Christo carnem et animam diversæ fuisse substan- tiæ. Le Pa.

quia quod fuit, non est; quod autem non est, omnino (1) non adhæret. Ergo et anima caro facta, uniformis, solidata: scilicet (2) singularitas tota (3) est, et indiscreta substantia. In Christo vero invenimus animam et carnem simplicibus et nudis vocabulis editas, id est (a) animam animam, et carnem carnem; nusquam animam carnem, aut carnem animam: quando ita nominari debuissent, si ita fuissent: sed etiam sibi quamque substantiam divise pronuntiatas ab (4) ipso, utique (5) pro duarum qualitatum distinctione, seorsum animam, et seorsum carnem. Quid (6) *anxia* est, inquit (*Matt. XXVI, 38*), *anima mea* naque ad mortem? et (*Joan. VI*) (b): *Panis quem ego dedito pro salute mundi*, caro mea est. Porro, si anima caro fuisset, unum esset in Christo carnea anima, aut caro animalis. At cum dividit species, carnem et animam, duo ostendit: si duo, jam non unum; si non unum, jam nec anima carnalis, nec caro animalis; unum enim est anima caro, aut caro anima. Nisi et seorsum aliam gestabat animam; præter eam quæ caro erat, et aliam circumferebat carnem, præter illam quæ anima erat. Quod si una caro, et una anima; illa tristis usque ad mortem, et illa panis pro mundi salute; solus est numerus duarum substantiarum, in suo genere distinctum, excludens carneæ animæ unicam speciem.

CAPUT XIV.

Sed angelum, aiant, gestavit Christus. Quæ ratione? Quæ et hominem. Eadem ergo est et causa, ut hominem gestaret Christus: salus hominis fuit causa; scilicet, ad restituendum quod perierat. Homo perierat; hominem restitui oportuerat. (c) Ut angelum gestaret Christus, nihil tale de causa est. Nam etsi angelis perditio reputatur, in ignem præparatum diabolo et angelis ejus, (d) nonquam tamen illis restitutio repromissa est. Nullum mandatum de salute angelorum suscepit Christus a Patre. (e) Quod Pater neque repromisit, neque mandavit, Christus administrare non

A potuit. Cui igitur rei angelum quoque gestavit, nisi ut satellitem fortem, cum quo salutem hominis operaretur? Idem enim non erat Dei Filius, qui solus hominem liberaret, a solo et singulari serpente dejectum? Ergo jam non unus Deus, nec unus salutificator, si duo salutis artifices, et utique alter altero indigens. An vero, ut per angelum liberaret hominem? Cur ergo descendit ad id quod per angelum erat expecturus? Si per angelum, quid et ipse? Si per se, quid et angelus? Dictus est quidem magni consilii angelus, id est nuntius; officii, non naturæ vocabulo. Magnum enim cogitatum Patris, super hominis scilicet restitutione, annuntiaturus sæculo erat. Non idem tamen sic angelus intelligendus ut aliqui (7) Gabriel aut Michael. Nam et filius a domino vineæ mittitur ad cultores, sicut et famuli, de fructibus petunt. Sed non propterea unus ex famulis deputabitur filius, quia famulorum successit officio. Facilius ergo dicam, si forte, ipsum filium angelum, id est nuntium patris, quam angelum in filio. Sed cum de filio ipso sit pronuntiatum (*Ps. VII*): *Ministi cum medicum* (8) *quid citra angelos*, quomodo videbitur angelum induisse, sic infra angelos diminutus, dum homo sit (9), quæ caro et anima et filius hominis? quæ (10) autem spiritus Dei et virtus altissimi (*Luc. I*), non potest infra angelos haberi, Deus scilicet et Dei Filius. Quanto ergo, dum hominem gestat, minor angelis factus est, tanto non, dum (11) angelum gestat. Poterit hæc opinio Ilebioni convenire, qui nudum hominem, et tantum ex semine David, id est, non (12) et Dei filium, constituit Jesum, plane Prophetis aliquo (13) gloriosiore, ut ita in illo (14) angelus (15) fuisse dicatur (16); quemadmodum in aliquo Zacharia. Nisi quod a (17) Christo nunquam est dictum: (*Zach. I*) *Et ait mihi angelus qui in me loquebatur*; sed nec quotidianum illud omnium Prophetarum: *Hæc dicit Dominus*. Ipse enim erat Dominus coram, ex (18) sua auctoritate pronuntians (*Is., I*): *Ego autem dico*

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Non est et non adhæret, et anima *Pam. Rhen.*
- (2) Sed *Pam. Rhen.*
- (3) Tuta *Pam. Rhen.*
- (4) Pronuntiata sub *Pam. Rhen.*
- (5) Ubique *cod. Wouw.*
- (6) Et *add. Lat.*
- (7) Aliqui *abest a Par.*
- (8) Modico *Rhen. Seml.*
- (9) Sit *Rig. Ven.*

- (10) Quia *Rhen. Seml.*
- (11) Nondum *Pam. Seml.*
- (12) Natum, non item *Pam. Fran. non idem Seml.*
- (13) Modo *add. Lat.*
- (14) Nonnullis *add. Fran. Pam.*
- (15) Angelum *Rhen. Seml.*
- (16) Edicat *Rhen. Seml.*
- (17) A *omitt. Rhen. Seml.*
- (18) Et *Pam. Fran.*

D

COMMENTARIUS.

(a) *Animam animam, et carnem carnem*. Simpliciter hic affectat, ut amphibologiam vitet. Le Pa.

(b) *Panis quem ego dedito pro salute mundi*. Frivola est quorundam objectio, qui effusum sanguinem dicunt *ἀντι πλίστου*, non *ἀντι πάντων*, si hic locus spectetur. Vertit autem: pro salute mundi, cum deberet dicere: pro mundi vita. Le Pa.

(c) *Ut angelum gestaret, nihil tale de causa est*. Id est: non fuit causa, cur angelum gestaret. Observandum unionem hypostaticam, ad restaurandam aliquam naturam, oportere fieri in eadem natura. Rationem hinc tenet lib. III, cap. 20. Lac.

(d) *Nunquam tamen illis restitutio repromissa est*. Prævertit hic Origenistas et demoniacos recentiores, qui restitutionem de demonibus aliquando pollicentur, et pro demonibus possum Christum dixerunt. Unde

TERTULLIANI II.

licet præcedentibus verbis, in illis ignem deficiat reparationem, hic supplet, quoniam nunquam illis restitutio repromissa est. Causas, cur angeli non restituendi, appingit Damasc. lib. II, de fide orthod., cap. 3 et 4; D. Thomas I p. quest. 63, art. 2. Causa scilicet theologica est: nam quod hominibus mors est, Angelis est casus; et sicut hominibus omnis spes resipiscendi sublata est post mortem, ita Angelis post casum. Hinc Lactantius lib. VII, c. 26. Lac.

(e) *Quod Pater neque repromisit, neque mandavit, Christus administrare non potuit*. Quasi dicat: Dehinc administrare quæ Pater repromisit et mandavit, ut videas commendatam obedientiam Christi. Ad rem Clemens Alex. lib. I Padag. cap. 12, ubi mandata esse veluti characteres divinos, quibus potentia velut infunditur ad perficiendum aliquid: *χαρὰ τῶν ἐνταύθα τῶν*

(Vingt-cinq.)

vobis. Quid ultra? adhuc Esaiam exclamantem audi (*Is. LXIII*): *Non angelus, neque legatus, sed ipse Dominus saluos eos fecit.*

CAPUT XV.

Licuit et Valentino, ex privilegio hæretico, carnem Christi spiritalem comminisci. Quidvis eam fingere potuit, quisquis humanam credere noluit; quando (quod ad omnes dictum est) si humana non fuit, nec ex homine, non video ex qua substantia ipse (1) se (2), Christus hominem et filium hominis pronuntiarit (*Joan.*, VIII, 40): *Nunc autem vultis occidere hominem veritatem ad vos locutum;* et (*Luc.*, VI, 5): *Dominus est sabbati filius hominis.* De ipso enim Esaias (*Is. LIII, 5*): *Homo in plaga, et sciens ferre inbecillitatem;* et Hieremias (*Jerem.*, XVII): *Et homo est, et quis cognosceret (3) illum?* et Daniel (*Dan.*, VII): *Et super nubes tanquam filius hominis.* Etiam Paulus apostolus (*I Tim.*, II): *Mediator Dei et hominum, homo Christus Jesus.* Item Petrus in Actis Apostolorum (*Act.*, I): *Jesus Nazarenus, (a) virum vobis a Deo destinatum, utique hominem.* Illic sola sufficere vice præscriptionis debuerunt ad testimonium carnis humane, et ex homine sumptæ, et non spirituales; sicut nec animalis, nec sideræ, nec imaginariæ; si sine studio et artificio contentionis hæreses esse potuissent. Nam ut penes quemdam ex Valentini factione (4) legi, primo non putant terrenam et humanam (5) Christo substantiam informatam, ne deterior angelis Dominus deprehendatur, qui non terrena carnis existerent (6); dehinc, quod oportere similem nostri carnem similiter nasci, non de spiritu, nec de Deo, sed ex viri voluntate. (b) Et cur non de corruptela, sed de incorruptela? Et quare non, sicut et illa resurrexit, et in cælo resumpta est, ita et nostra, par ejus, statim assumitur? aut cur illa, par nostræ, non æque in terram dissoluta est? Talia et (7) ethnici volutabant (8): Ergo Dei Filius in tantum humilitatis exhaustus? Et, si resurrexit in exemplum spei nostræ, cur nihil tale de nobis probatum est?

(1) Ipse abest a Par.

(2) Se abest a Rhen. Seml.

(3) Cognovit Rhen. Seml.

(4) Natiõe rig. Ven. ratione Rhen.

(5) Et humanam omitt. Rhen. Seml.

A Merito ethnici talia, sed merito et hæretici. Numquid enim inter illos distat, nisi quod ethnici non credendo credunt, at hæretici credendo non credunt? Legunt denique (*Ps. VIII*): *Minorasti eum modico citra angelos, et negant inferiorem substantiam Christi; nec hominem se, sed vermem pronuntiantis (Ps. XXI); qui (Is., LIII) nec formam habuit, nec speciem; sed forma ejus ignobilis, despecta (9) citra omnes homines; homo in plaga, et sciens ferre inbecillitatem. Agnoscunt hominem Deo mixtum, et negant hominem. Mortuum credunt, et quod est mortuum, ex incorruptela natum esse contendunt; quasi corruptela aliud sit a morte. Sed et nostra caro statim resurgere debebat. Exspecta: nondum inimicos suos Christus oppressit, ut cum amicis de iniunctis triumphet.*

CAPUT XVI.

Insuper, argumentandi libidine, ex forma ingentis hæretici, locum sibi fecit Alexander ille, quasi nos affirmemus, idcirco Christum terreni census indidisse carnem, ut evacuet in semetipso carnem peccati. Quod etsi diceremus, quacunque ratione mutiremus sententiam nostram, dum ne tanta amentia, qua putavit, tanquam ipsam carnem Christi opinemur, ut peccatricem, evacuatam in ipso: cum illam et ad dexteram Patris in cælis præsidere meminerimus, et venturam inde, suggestu paternæ claritatis, prædicemus. Aden, ut evacuatam non possumus (10) dicere, ita nec peccatricem; nec evacuatam, in qua dolus non fuit. (c) Defendimus autem, non carnem peccati evacuatam esse in Christo, sed peccatum carnis; non materiam, sed naturam; nec substantiam, sed culpam: secundum Apostoli auctoritatem dicentis (*Rom.*, VIII, 3): *Evacuavit peccatum in carne.* Nam et alibi (*Ibid.*): *in similitudine, inquit, carnis peccati fuisse Christum.* Non quod similitudinem carnis acceperit, quasi imaginem corporis, et non veritatem; sed similitudinem peccatricis carnis vult intelligi; quod ipsa non peccatrix caro Christi, ejus fuit par, cujus erat

LECTIONES VARIANTES.

(6) Extiterint Rhen.

(7) Et omitt. Rhen. Seml.

(8) Volutabant Pam. Rhen.

(9) Defecta Fran. Pam.

D

(10) Possumus Jam.

COMMENTARIUS.

ἐντολὰς οὐδὲ, τὰς αὐτὴν δυνάμεις: mandata ut characteres insinuat Deus, ut ipsa perficere possimus. LAC.

CAP. XV. — (a) Virum vobis a Deo destinatum. Vulgata: approbatum. Ortum discrimen ab exemplaribus græcis: nam aliqui habent ἀποδεργµένον, quod vulgatus approbatum vertit, quedam vero ἀποδεργµένον, quod est declaratum, exhibitum, demonstratum, sive ut reddidit Tertullianus, destinatum. LAC.

(b) Et cur non de corruptela. Hæ sunt argutiæ Valentianorum, quæ Alexander ille conscripserat. Questio hæc postea renovata in Oriente: utrum scilicet Christi caro corruptibilis vel incorruptibilis fuerit, ut monuit Reginus comes, epist. ad Fulgent. cujus meminist Ferrandus Diaconus in Paranetico. LAC.

CAP. XVI. — (c) Defendimus autem. Integrum hoc caput apologia est pro Christianis contra calumnias Alexandri, qui imponebat illis existimare peccatricem

carnem Christum habuisse. Miror Baronium, an Christi CCIX, hoc caput non intellexisse; tribuit enim Alexandro huic diversissimam hæresim ab ea quam habuit. Itæ enim Alexandrum exprobrans exclamatur: *Carnem Christi, sui ortu, pro scelus! impie dicebat infectam fuisse peccato.* Non enim id dicebat Alexander, sed dicebat nos Catholicos id dicere, in quo egregie mentiebatur. Ac propterea ipse carnem Christi, ve diceret infectam fuisse peccato, spiritalem fingebat. Id colligi ex Tertulliano potest, non aliud. Ac propterea duo agi in hoc capite: primum, purgat Catholicos ab hac impostura; alteram, explicat quomodo, licet caro Christi fuerit ac nostra, tamen non peccatrix fuerit. Quamobrem titulus capitis (in vet. edit.), qui obscurus est, potuit decipere Baronium, erit itaque hic clarior: *Responsio pro Catholicis, quod caro vera Christi peccatrix non fuerit.* LAC., adnotantibus EDD.

peccatum; genere, non vitio Adæ: quando hinc etiam confirmamus eam fuisse carnem in Christo, cujus natura est in homine peccatrix; et sic in illa peccatum evacuatum, quod in Christo sine peccato habebatur, quæ in homine sine peccato non habebatur. Nam neque ad propositum Christi faceret evacuatum peccatum carnis, non in ea carne evacuare illud, in qua erat natura peccati, neque ad gloriam. Quid enim magnum, si in carne meliore, et alterius, id est non peccatrici naturæ, nævum (1) redemit? Ergo, inquis, si nostram induit, peccatrix fuit caro Christi. Noli constringere explicabilem sensum. Nostram enim induens, suam fecit; suam faciem, non peccatricem eam fecit. Cæterum (quod ad omnes dictum sit, qui ideo non putant carnem nostram in Christo fuisse, quia non fuit ex viri semine) recorderentur Adam ipsum in hæc carnem, non ex semine viri factum. Sicut terra conversa est in hæc carnem sine viri semine, ita et Dei Verbum potuit sine coagulo in ejusdem carnis transire materiam.

CAPUT XVII.

Sed remisso Alexandro eum suis syllogismis, quos in argumentationibus torquet, (a) etiam cum psalmis Valentini, quos magna impudentia quasi idonei alicujus auctoris interserit, ad unam jam lineam congregationem dirigamus, an carnem Christus ex virgine acceperit, ut hæc præcipue modo humanam eam constet, si ex humana matrice substantiam traxit. Quamquam liquit (2) jam et de nomine hominis, et (3) de statu qualitatibus, et de sensu tractationis, et de exitu passionis humanam constituisse. Ante omnia autem commendanda erit ratio quæ præfuit, ut Dei Filius de virgine nasceretur. Novæ nasci debebat novæ nativitatis dedicator, de qua signum daturus Dominus ab Esaiæ prædicabatur. Quod (4) est istud signum? *Eccæ virgo concipiet in utero, et pariet filium (Is., VII).* Concepti igitur virgo et peperit Emmanuelem, Nobiscum Deum. Hæc est nativitas nova, dum homo nascitur in Deo;

A in quo hominē Deus natus est, (b) carne antiqui seminis suscepta, sine semine antiquo, ut illam novo semine, id est, spiritaliter reformaret exclusis antiquitatis sordibus, expiatam. Sed tota novitas ista, sicut et in omnibus, de veteri figura est, rationali per virginem dispositione (5) Domino nascente. Virgo erat adhuc terra nondum opere compressa, nondum sementi subacta; ex ea hominem factum accepimus (6) a Deo in animam vivam. Igitur si primus Adam de terra (7) traditur, merito sequens, vel novissimus Adam, ut Apostolus dixit, proinde de terra, id est, carne nondum (8) generationi resignata, in spiritum vivificantem a Deo est prolatus. Et tamen, ne (9) mihi vacet incursum nominis Adæ (c), unde Christus (10) Adam ab Apostolo (11) dictus est, si terreni non fuit census homo ejus? Sed et hic ratio defendit, quod Deus (12) imaginem et similitudinem suam, a diabolo captam, æmula operatione recuperavit. In virginem enim adhuc Evam irrepsit verbum edificatorium mortis (d); in virginem æque introducendum erat Dei Verbum extractorium vitæ: ut quod per ejusmodi sexum abierat (13) in perditionem, per eundem sexum redigeretur in salutem. Crediderat Eva serpenti: credidit Maria Gabrieli. Quod illa credendo deliquit, hæc credendo delevit. Sed (14) Eva nihil tunc concepit in utero ex diaboli verbo, immo concepti. Nam exinde ut abjecta pareret, et in doloribus pareret, verbum diaboli semen illi fuit. Enixa est denique diabolus fratricidam. Contra, Maria enim edidit, qui carnalem fratrem Israel, interemptorem summi, salvum quandoque præstaret. In vulvam ergo Deus Verbum suum detulit, bonum fratrem, ut memoriam mali fratris eraderet (15). Inde proleundum fuit Christo ad salutem hominis, quo homo jam damnatus intraverat.

CAPUT XVIII.

Nunc, ut simplicius respondeamus, non competi-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Nexum Jun.
- (2) Licuit Rhen. Seml.
- (3) Et omitt. Rhen. Seml.
- (4) Quid Rig.
- (5) Homine add. Fran. Par. Pam.
- (6) Accipimus Rhen. Pam. Seml.
- (7) Ita inser. Par.
- (8) Non Rhen. Seml.

- (9) Næ Fran. Pam. utrimque omitt. Lat.
- (10) Ad eundem Christus Rhen. Seml. in Christum pro Adæ unde Christus Pam.
- (11) Apostolis Lat.
- (12) Dei Rhen. Seml.
- (13) Abierit Fran. Rig. Ven.
- (14) Et add. Rhen. Seml.
- (15) Redderet Rhen.

COMMENTARIUS.

CAP. XVII. — (a) Cum Psalmis Valentini. Eorundem infra sit mentio cap. 20: Nobis quoque ad hæc speciem Psalmi patrocinabuntur; non quidem apostata, et heretici, et platonici Valentini, etc. Videtur autem ex posteriori loco Valentini una cum Nicolaitis et Gnosticis (quibus eum errorum adscribit Philastrius) non agnovisse Psalmos David. Quos postea imitatus Paulus Samosatensis, teste Euseb. *Histor. Eccl. lib. VII. cap. 24.* Psalmos qui in Dominum Jesum dicebantur, cessare fecit, sicut neotericos et nuper inventos; a se vero compositos, diebus Paschæ, in medio Ecclesiæ, mulieres canere jussit; ita ut horresceret si quis audiret. Quæ verba ideo in medium adduxit, ut agnoscerent quos auctores imitentur nostri moderni Maroticorum potius, quam Christi psalmorum cantores et cantatrices, idque tali cum boatu, ut animus au-

dientium perhorrescat. PAM.

(b) *Carne antiqui seminis suscepta, sine semine antiquo.* Licet enim Christus carnem assumpsit peccati macula deformem, non tamen deformitatem illam induit, peccatum non assumpsit. Assumptione quippe illa antiquis sordibus expiatam accepit. LE PA.

(c) *Ne mihi vacet incursum nominis Adæ.* Hoc est, ne elabi sinam occasionem argumentandi ex nomine Adæ. Incursum dicit argumentationis impetum. HIC.

(d) *In virginem enim adhuc Evam, etc.* Conferre hic Eva cum Beatissima Virgine. Antitheses vero ille non insolentes sunt Patribus: Etiam in Mariam transfusum dixit S. Bernardus. Sergius Hierapolita de natali Virginis dixit illum esse *ἀντὶ τοῦ τῆς Ἐβæ, reparationem Evæ.* Cæso in eo talis communi. LE PA.

bat ex semine humano Dei Filium nasci, ne si (1) A dit, si et in credentes ejus. Si ergo et Loc ad ipsum, totus esset filius hominis, non esset et Dei filius, nihilque haberet amplius Salomone (a), et amplius Jona; et de Heblionis opinione credendus erat. Ergo, jam Dei Filius ex Patris (b) Dei semine, id est spiritu, ut esset et (2) hominis filius, caro ei sola (3) erat ex hominis carne sumenda, sine viri semine. Vacabat enim viri semen (4), apud habentem Dei semen. Itaque, sicut novum natus ex virgine, patrem Deum habere potuit sine homine matre (5); atque, cum de virgine nasceretur, potuit matrem habere hominem (6) sine homine patre. Sic denique homo cum Deo, dum caro hominis cum spiritu Dei. Caro sine semine, ex homine; spiritus cum semine, ex Deo. (c) Igitur si fuit dispositio rationis super Filium Dei ex virgine profectum, cur non ex virgine accepit corpus, quod de virgine proliit? Quia aliud est quod a Deo sumpsit. Quoniam, inquit, Verbum (Joan., 1) caro factum est. Vox ista quid caro factum sit contestatur; nec tamen periclitatur, quasi statim aliud sit factum caro, et non Verbum. Si ex carne factum est verbum caro, aut si ex semine ipso (7) factum est, Scriptura dicat. Cum Scriptura non dicat, nisi quod sit factum, non et unde sit factum; ergo ex alio, non ex semine ipso (8) suggerit factum. Si non ex semine ipso (9), sed ex alio, jam hinc tracta, ex quo magis credere congruat, carnem factum Verbum, nisi ex carne, in qua et factum est, vel quia ipso Dominus sententialiter et definitive pronuntiavit (Joan., IV): *Quod in carne natum est, caro est*, quia ex carne natum est. Sed si de homine tantummodo dixit, non et de semetipso, plane nega hominem Christum, et ita defende non et in ipsum competisse. Atquin subiicit (ibid.): *Et quod de spiritu natum est, spiritus est*. Quia Deus spiritus est, et de Deo natus est. Hoc utique vel eo magis in ipsum ten-

cur non et illud supra? Neque enim dividere potes hoc ad ipsum, illud supra ad ceteros homines, qui utramque substantiam Christi, et carnis et spiritus, non negas. Ceterum, si tam carnem habuit, quam spiritum, cum de duarum substantiarum condicione pronuntiatur, quas et ipse gestat, non potest videri de spiritu quidem suo, de carne vero non sua determinasse. Ita, cum ipse sit de spiritu Dei, et spiritus Deus est, et Deus (10) ex Deo natus ipse est, et ex carne hominis, homo in carne generatus.

CAPUT XIX.

Quid est ergo, non ex sanguine, neque ex voluntate carnis, neque ex voluntate viri, sed ex Deo natus sunt (11)? Hoc quidem capitulo ego potius utar, (d) cum adulteratores ejus obduxero. Sic enim scriptum esse continent: *Non ex sanguine, nec ex carnis voluntate, nec ex viri, sed ex Deo natus est*, quasi supra dictos credentes in nomine ejus designet, ut ostendat e se (e) semen illud (12) arcanum electorum, et spiritualium (13), quod sibi imbuunt. Quomodo autem ita erit, cum omnes qui credunt in nomine Domini, communi lege generis humani, ex sanguine, et ex carnis, et ex viri voluntate nascantur, etiam Valentinus ipse? Adeo singulariter, ut de Domino scriptum est: *Et ex Deo natus est*. Merito, quia Verbum Dei, et cum Verbo Dei spiritus, et in spiritu Dei virtus, et quicquid Dei est Christus. Quia caro autem, non ex sanguine, nec ex carnis et viri voluntate: quia ex Dei voluntate Verbum caro factum est. Ad carnem enim, non ad C verbum pertinet negotiatio (14) formalis nostrae natiuitatis, quia caro sic habebat nasci, non verbum. Negans autem ex carnis quoque voluntate natum, cur non negavit etiam ex substantia carnis? Neque enim, quia ex sanguine negavit, substantiam carnis remittit, sed materiam seminis, quam constat sanguinis esse

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Nisi Rhen.
- (2) Et omitt. Pam. Rhen.
- (3) Et sola quae Rhen. Seml.
- (4) Semen viri Rhen. Seml.
- (5) Matre omitt. Rhen.
- (6) Hominem omitt. Rhen.
- (7) Semetipso Pam. Rig.

- (8) Semetipso Par. Rig. Ven.
- (9) Semetipso Par. Rig. Ven.
- (10) Et Deus abest a Rhen. Par. Fran. Pam.
- (11) Natus est Pam. Rhen.
- (12) Illius Rhen. Seml.
- (13) Spiritualium Par. Fran. Pam.
- (14) Negatio Pam. Rhen. Seml.

COMMENTARIUS.

CAP. XVIII. — (a) Nihilque haberet amplius Salomone. Haeresim Heblionis, quod Christus non esset Dei Filius, ex XII Math. artificiose confutat: *ecce plus quam Jonas hic*; et *ecce plus quam Salomon hic*. Invertit ordinem, ut etiam Irenaeus lib. III, cap. 29: *Si enim Joseph filius esset, quemadmodum plus poterat quam Salomon, aut plus quam Jonas habere?* Lac.

(b) Dei semine. Libenter amplectuntur Theologi verbum istud, ut rationem suam fuleant, cur Sancti Spiritus processio filiationi non sit, uti et Verbi processio. Nempe dicunt, quia verbum ex semine Dei processit, non Spiritus Sanctus. Quodnam hoc Dei semen? Respondent, speciem intelligibilem, seu notitiam sui. Sed hoc Scholae viderint. Tertullianus id non sigillatim explicuit, sed generalius dixit: *Id est, spiritus Dei*. Lac.

(c) Igitur si fuit dispositio rationis, etc. Hoc ait, quia Valentiniani dicebant, Christum Dominum per Virginem prolatum et proditum in mundum, nec tamēa quidquam ex ea accepisse: quos item refutant

D Origenes dial. II de Christo homine; Irenaeus lib. III, contra Valent.; Euthymius, 2 p. panopl., et alii apud Canisium lib. III de Deipara, cap. 16. Lac.

CAP. XIX. — (d) Cum adulteratores ejus obduxero, etc. Adulteratores sunt *απαγοισ* seu *απαγοιστες* λέγοντες τὸν θεόν. Seu vocat haereticos scripturae adulteratores, quia eam pessimis interpretationibus corrumpebant. Le Pa. — *Obduxero*, etc. Profligavero, delevero, ut usus est cap. 46, Apolog. et lib. de Resurrect. Carnis: saepe vocat adulteratores, qui locum Joannis usurpabant pessime, ut Valentinianum somnium fuleirent; non quia vitarent lectionem ipsam. Lac.

(e) Semen illud arcanum. Somnium illud perstringit de semine animali et spiritali Valentinianorum, quae electis inducuntur a Demiurgo et Achamoth, ut cap. 25 adversum Valentin. narrat ipse, volebant illud ex Deo hoc semen notare. Ceterum, alii legunt *semen illius*. Lac.

calorem, ut despumatione mutatum in coagulum sanguinis foeminae. Nam ex coagulo in casen vis est substantiae, quam medicando constringit, id est factis. Intelligentius ergo, ex concubitu nativitate Domini negatam, quod sapit voluntas viri et carnis, non ex vulvae participatione. Et quid utique tam exaggeranter inculcavit, non ex sanguine, nec ex carnis voluntate, aut viri, natum; nisi quia ea erat caro, quam ex concubitu natam nemo dubitaret? Negans porro ex concubitu, non negavit ex carne; imo confirmavit ex carne, quia non proinde negavit ex carne, sicut ex concubitu negavit. Oro vos, si Dei spiritus (1) non de vulva carnem participaturus descendit in vulvam, cur descendit in vulvam? potuit enim extra eam fieri caro spiritalis simplicius multo, quam intra vulvam fieret extra vulvam (2). Sine causa eo se intulit, unde nihil extulit. Sed non sine causa descendit in vulvam: ergo ex illa accepit. Quia si non ex illa accepit, sine causa in illam descendit, maxime ejus qualitatibus caro futurus, quae non erat vulvae, id est spiritalis.

CAPUT XX.

Qualis est autem tortuositas vestra, ut ipsam ex syllabam, prae-positionis officio adscriptam, auferre quarratis, et alia magis uti, quam in hac specie non invenitur penes Scripturas sanctas? Per virginem dicitis natum, non ex virgine; et in vulva, non ex vulva. Quia et angelus in somnis ad Joseph: *Nam quod in ea natum est, inquit (Matth., I), de Spiritu Sancto est; non dixit ex ea.* Nempe tamen, et si ex ea dixisset, in ea dixerat: in ea enim erat, quod ex ea erat. Tantumdem ergo, et cum dicit, *in ea, et ex ea* consonat; quia ex ea erat, quod in ea erat. Sed bene, quod idem dicit Matthaeus, originem Domini decurrens ab

Abraham usque ad Mariam: *Jacob, inquit, genuit Joseph, virum Mariae, ex qua nascitur Christus.* Sed et Paulus grammaticis istis silentium imponit: *Nisi, inquit (Gal., IV, 4), Deus Filium suum factum ex muliere.* Numquid per mulierem, aut in muliere (3)? Hoc quidem impressius, quod factum potius (4) dicit, quam natum: simplicius enim enuntiasset natum. Factum autem dicendo, et verbum caro factum est consignavi, et carnis veritatem ex virgine factae (5) asseveravit. Nobis quoque ad hanc speciem Psalmi patrocinabuntur, non quidem apostatae, et haeretici, et (6) platonici Valentini, sed sanctissimi et receptissimi prophetae David. Ille apud nos canit Christum, per quem se cecinit ipse Christus. Accipe Christum, et audi Dominum Patri (7) Deo colloquentem (8) (Ps., XXI): *Quia tu es qui avulsisti me ex utero matris meae: ecce unum. Et spes mea ab uberibus matris meae; super te sum projectus ex vulva: ecce aliud: Et ab utero matris meae Deus meus es tu: ecce aliud (9).* Nunc ad sensus ipsos decertemus. *Avulsisti me (10), inquit, ex utero.* Quid avelliur, nisi quod inhaeret, quod infixum, innexum est ei, a quo, ut auferatur, avelliur? Si non adhuc utero, quomodo avulsus est? si adhuc qui avulsus est, quomodo adhuc inhaeret, nisi (a) dum ex utero est (b) per illum nervum umbilicarem, quasi folliculi sui traducem (c), adnexum (11) (d) origini vulvae (e). Etiam cum quid extraneum extraneo agglutinatur, ita concarnatur et consecratur cum eo cui agglutinatur, ut cum avellitur, rapiat secum ex corpore aliquid a quo avelliur, (f) quasi sequentem quamdam abruptae unitatis, et (g) productis (12) mutui coitus. Caeterum quae ubera matris suae nominat? Sine dubio, quae hausit. Respondeant obstetri-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Filius Fran. Par. Pam. Rhen.

(2) Extra vulvam abest Fran. Pam.

(3) Mulierem Pam. i Rhen.

(4) Potius omitt. Seml.

(5) Factam Pam. Ven.

(6) Et abest a Par.

(7) Accipe et David Domino Rhen. accipe Christum et

David Domino Jun.

(8) Eloquentem Rhen. Seml.

(9) Aliter Rhen. Seml.

(10) Me omitt. Rhen. Pam.

(11) Adnexum Rhen.

(12) Traducem Fran. Par. traducem Pam. producem Rhen. Seml.

COMMENTARIUS.

CAP. XX. — (a) *Dum ex utero est.* Hoc est, dum ad uterum pertinet, quasi pars et portio uteri. Ric.

(b) *Per illum nervum umbilicarem.* Nervum umbilicarem dicit venarum et arteriarum compaginem, quatenus collatis in umbilicum fibris coeunt. Ric. — Nervus umbilicaris est vena illa quae dependet in uterum, et contingit illum, nervus ille tradux vocatur etiam, quoniam per eum traducatur cibus ad foetum.

LE PR.

(c) *Quasi folliculi sui traducem.* Folliculum vocat, quem Hippocrates sive Polybius *ὄλκον, τὸν περιέχοντα τὸν γένν.* His autem verbis *χόριν* describi ait Galenus involucrem foetus. Hesychio, *Κάλυμμα τὸ σπυγμύριον ἐκ τῆς κοιλίας*: Latini dixere Secundas. In his autem sunt venae, quibus tanquam traducibus traducitur sanguis ad foetus umbilicum, ideoque Septimius nervum quem appellat umbilicarem, folliculi traducem esse ait. Folliculum dici vulvam notat Servius III Georg. *Genitali arvo*, inquit, pro muliebri folliculo, quem scilicet vulvam vocant, ut etiam Plinius docet. Nam folliculus ante dicebatur. Ric.

(d) *Adnexum origini vulvae.* Reddo veterem exemplarum scripturam, *annexum origini vulvae*. Foetus, inquit, portio viscerum matris dicitur, et ex utero esse intelligitur per illum nervum umbilicarem an-

nexum origini vulvae. Etenim venae et arteriae per quas a matre sanguis et spiritus ad foetum feruntur, originem ducunt ab venis et arteriis uteri seu vulvae, quarum extrema in interiorem vulvae regionem delinunt. Neque aliter foetus cum matre intercedit communicatio. Galeni verba sunt, libro de foetus formatione. *ἡ δὲ ἀρχὴ τῆς γένεως τὴν ἀγγέλιον τοῦτον ἐκ τῆς κοιλίας τῆς μητρὸς ἀναρτῶνται καὶ πλεον. ὅθεν τὴν ἀρχὴν χόριν τῆς μητρὸς ἀναρτῶνται τὰ πλεον. καὶ διὰ τοῦτον μόνον ἡ κοιλία τῆς μητρὸς ἐστὶν ἀρτῶν πρός τὰς κοιλίας.* Ric.

(e) *Origini vulvae.* Non vulva originem dicit; sed originem quam de vulva sumit nervus umbilicaris. Ric.

(f) *Quasi sequentem quamdam abruptae unitatis.* Bene hoc Septimius, cum vid extraneum extraneo agglutinatur. Nam quod ad foetum spectat, negant medici sic pertinere ad matrem aut ad vulvam, ut ambo aliqua sui parte in unitatem coalescant. *Υάρ, ἡ μητρὶς, ἀνὸν σπυγμύριον,* inquit Galenus de foetu. Ric.

(g) *Et productis mutui coitus.* Sic legitur in codice Pithoei. *Producem* dicit quemadmodum supra, *traducem*. Igitur unitatem mutuo coitu productam dicit esse producem mutui coitus. Ric.

ces, medici et physici, de uberum natura, an aliter manare soleant, sine vulvæ genitali passione, suspendentibus (1) exinde venis sentinam illam inferni (2) sanguinis (3), et ipsa translatione decoquentibus in materiam lactis lactiorem (4). Inde adeo fit, ut uberum tempore, menses sanguinum vacent. Quid si Verbum caro ex se factum est, non ex vulvæ communicatione, nihil operata vulva, nihil funela (5), nihil passa; quomodo fontem suum transfudit in ubera, quæ, nisi habendo, non mutat? Habere autem sanguinem non potuit lacti subministrando, si non haberet causas sanguinis ipsius, avulsionem scilicet suæ carnis. Quid fuerit novitatis in Christo ex virgine nascendi, palam est: scilicet, solummodo hoc, quod ex virgine, secundum rationem quam edidimus; et ut virgo esset regeneratio nostra, spiritaliter ab omnibus inquinamentis sanctificata per Christum, virginem et ipsum, etiam carnaliter, ut ex virginis carne.

CAPUT XXI.

Si ergo contendunt hoc competisse novitati, ut quemadmodum non ex viri semine, ita nec ex virginis carne caro fieret Dei Verbum; quare non hoc sit tota novitas, ut caro non (6) sensive nata (7), carne processerit? Accedant (8) adhuc cominus (9) ad congressum: Ecce, inquit, *virgo concipiet in utero*. Quidnam? utique Dei Verbum, non viri semen (10): certe ut pareret filium. Nam, *Et pariet*, inquit, *filium*. Ergo, ut ipsius fuit concepisse, ita ipsius est quod peperit; licet non ipsius fuerit quod concepit. Contra si Verbum ex se caro factum est, jam ipsum se concepit, et peperit, et vacat prophetia. Non enim virgo concepit, neque peperit, si non quicquid (11) peperit ex verbi concepto, caro ipsius est. Sola hæc autem prophetia vox evacuatur? an et angeli, conceptum et partum virginis annuntiantis? an et omnis jam Scri-

ptura, quæcumque matrem pronuntiat Christi? Quomodo enim mater, nisi quia in utero ejus fuit? Sed nihil ex utero ejus accipit, quod matrem eam faceret, in cuius utero fuit. Ille nomen non debet caro extranea (12). Matri uterum non appellat, nisi filia uteri, caro. Filia uteri porro non est, si sibi nata est. Tacebit (13) igitur et Elizabeth prophetam portans (14) jam Domini sui consensum infantem, et insuper Spiritu Sancto adimpleta. Sine causa enim dicit (*Luc. 1*): *Et nunc mihi, ut mater Domini mei ad me veniat* (15)? si Maria non filium, sed hospitem in utero gestabat Jesum. Quomodo dicit: *Benedictus* (16) *fructus uteri tui*? Quis hic fructus uteri, qui non ex utero germinavit; qui non in utero radicem egit; qui non ejus est, ejus est uteris? Et qui utique fructus uteri? Christus. An quia ipse est filius de virga prosecta (17) ex radice Jesse; radix autem Jesse, genus David; virga ex radice, Maria ex David? Flos ex virga, filius Mariæ, qui dicitur Jesus Christus, ipse erit et fructus. Flos enim fructus: quia per florem, et ex flore, omnis fructus eruditur in fructum. Quid ergo? negant et fructui suum florem, et flori suam virgam, et virgæ suam radicem, quo minus suam (18) radix sibi vindicat per virgam proprietatem ejus quod ex virga est, floris et fructus. Siquidem omnis gradus generis ab ultimo ad principalem recensetur, ut jam nunc carnem Christi, non tantum Mariæ, sed et David per Mariam, et Jesse per David, sciant adherere. Non (19) hunc fructum ex lumbis David, id est, ex posteritate carnis ejus jurat illi Deus concessurum in throno ipsius. Si ex lumbis David, quanto magis (a) ex lumbis Mariæ, ob quam in lumbis David!

CAPUT XXII.

Deleant igitur et (b) testimonia demonum filium David proclamantia (20) Jesum: sed testimonia Apostolorum delere non poterunt (21), si demonum in-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Pendentibus Lat. pendentibus Pan. Rhen.
- (2) Infernis cod. Wouar. interni Pam. Fran. Par.
- (3) In mamillam add. Pan. Rhen.
- (4) Lactiorem Rhen. Leml.
- (5) Nihil juncta Rhen. Seml.
- (6) Ex inser. Pan. Rhen.
- (7) Nata delet Lat.
- (8) Accedam Rig. Ven.
- (9) Communius Rhen. cod. Pithæ.
- (10) Semine Rhen.
- (11) Quid cod. Pithæ.

- (12) Extranea Lat.
- (13) Tacebat Rhen. Seml.
- (14) Predicans Rhen.
- (15) Veniat ad me Rhen. Seml.
- (16) Beatus Rhen. Seml.
- (17) Projecta Rhen. Rig. Seml. Ven.
- (18) Suam abest a Rhen.
- (19) Adherere Deo Paris. Rhen.
- (20) Ad inser. cod. Pithæ.
- (21) Potuerunt Rhen. Seml.

D

COMMENTARIUS.

CAP. XXI. — (a) Ex lumbis Mariæ. Hic, lumbos pro utero accipit; nam quod Psal. 131 dicitur, *De fructu ventris tui posui super thronum tuum*, Aclor. II, interpretatus Petrus, dicit, *de fructu lumbi ejus*. Ubi est *et de fructu*, quod illic *et de fructu*. Quamvis illud de fructu ventris, non careat mysterio, et opponatur lumbis, ut acute considerat Irenæus lib. III, cap. 27.

Lac.

CAP. XXII. — (a) Testimonia demonum. Quæ sunt hæc testimonia demonum, dubitat Pamelius: nam in Evangelio, demones clamant filium Dei, vel Jesum Nazarenum, nunquam filium David. Quid si cæcorum? sed nihil muto. Ut exitum inveniret Pamelius quæstioni, Tertullianum arguit obliivionis; quod verba Chananice Matth. XV, *Miserere mei, fili David*, illic ejus demoniacæ adsumpsit. Ego non multum laboro de hæc re: cum severa demonia clamant filium Dei,

potuit Tertullianus mutare filium Dei in filium David. Tamen, ut ineptus ego, non refero ad testimonia, quæ sunt in Scriptura, sed ad ea, quæ alibi multa sunt, quæ est illud Augustini lib. I de Consensu Evangel., cap. 15: *Quid? quod isti vani landatores, et christianæ religionis obliqui obrectatores, propterea non audent blasphemare Christum, quia quidem philosophi eorum, sicut in libris suis Porphyrius Siculus prodidit, convincerunt deos suos, quid de Christo responderent, illi autem oraculis suis Christum laudare compulsi sunt. Nec mirum, cum in Evangelio legamus enim demones fuisse confessos. Hi enim illi Gentilium verissimi erant demones, et laudant Christum. Eandem etiam confessionem Cyriacus indicat, de idol. vanit. Et si velis dolare multis hanc paginam, adi Phitarchum, Cur oracula si fuerint. Lac.*

digna sunt. Ipse imprimis Matthæus, fidelissimus Evangelii commentator, ut comes Domini, non aliam ob causam, quam ut nos originis Christi carnalis compotes faceret, ita exorsus est: *Liber genituræ Jesu Christi, filii David, filii Abraham.* His originis fontibus genere manante, cum gradatim ordo deducitur ad Christi nativitatem (1); quid aliud quam caro ipsa Abraham et David, per singulos traducem sui faciens, in virginem usque describitur inferens Christum, imò ipse Christus proditur (2) de virgine? Sed et Paulus, utpote ejusdem Evangelii et discipulus et magister, et testis, qua (3) ejusdem ipsius (4) Christi apostolus, confirmat Christum ex semine David secundum carnem, utique ipsius. Ergo ex semine David caro Christi. Sed secundum Mariæ carnem, ex semine David: ergo ex Mariæ carne est, dum ex semine est David. Quocumque detorseris dicium, aut ex carne est Mariæ, quod ex semine est David; aut ex David semine est, quod ex carne est Mariæ. Totam hanc controversiam dirimit idem Apostolus, ipsum definiens esse Abraham semen. Cum Abraham, utique multo magis David, quasi recentioris. Retetens enim promissionem benedictionis nationum in nomine Abraham: *Et in semine tuo benedicentur omnes nationes: non, inquit, dixit, Seminibus, tanquam de pluribus; sed Semine (5), tanquam de uno, quod est Christus.* Qui hæc legimus et credimus, quam debemus et possumus agnoscere in Christo carnis qualitate? Utique non aliam, quam Abraham; siquidem semen Abraham Christus: nec aliam quam Jesse, siquidem ex radice Jesse flos Christus: nec aliam, quam David, siquidem fructus ex lumbis David, Christus: nec aliam quam ex Maria, siquidem ex Mariæ utero, Christus. Et adhuc superius: nec aliam quam Adam, siquidem secundus Adam, Christus. Consequens ergo est, ut aut illos spiritalem carnem habuisse contendat, quo eadem conditio substantiæ deducatur in Christo: aut concedant carnem Christi spiritalem non fuisse, quæ non de spiritali stirpe censetur.

CAPUT XXIII.

Sed agnoscimus adimpleri propheticam vocem Si-

A meonis, super adhuc recentem infantem Dominum pronuntiatam (Luc. II): *Eccè hic positus est in ruinam et constructionem multorum in Israel, et in signum quod (6) contradicetur.* Signum enim nativitatis Christi, secundum Esaiam: *Propterea dabit vobis Dominus ipse signum: ecce virgo concipiet in utero, et pariet filium.* Agnoscimus ergo signum contradicibile, conceptum et partum virginis Mariæ; de quo Academici isti, Peperit, et non peperit; Virgo, et non virgo: quasi non, etsi ita dicendum esset, a nobis magis dici conveniret. Peperit enim, quæ ex sua carne; et non peperit, quæ non ex viri (7) semine. Et virgo, quantum a viro; (a) non virgo, quantum a partu. Non tamen ut ideo, peperit, et (8) non peperit; et (9) ideo, Virgo, quæ non virgo, quia non de visceribus suis mater. Sed apud nos nihil dubium, nec retortum in ancipitem defensionem. Lux, lux; et tenebræ, tenebræ, et Est, est; et, Non, non. Quod amplius, hoc a malo est (10). Peperit, quæ peperit. Et si virgo concepit, in partu suo nupsit (11), ipsa patefecit corporis lege (b), in quo nihil interfuit, de vi masculi admissi, an emissi, (c) idem (12) illud sexus resignaverit (13). Hæc denique vulva est propter quam et de alijs scriptum est: *Omne masculinum adaperiens vulvam, sanctum vocabitur Domino.* Quis vere sanctus, quam Dei (14) Filius? Quis proprie vulvam adaperuit, quam qui clausam patefecit? Cæterum, omnibus nuptiæ patefaciunt. Itaque magis patefacta est, quia magis erat clausa. Utique magis non virgo dicenda est, quam virgo, salu quodam mater ante, quam nupta. Et quid ultra de hoc retractandum est, cum hac ratione Apostolus, non ex virgine, sed ex muliere editum Filium Dei pronuntiavit, agnovit adaperit vulvæ nuptialem passionem? Legimus quidem (d) apud Ezechielem de vacca illa quæ peperit, et non peperit. Sed videte, ne vos jam tunc (15) providens Spiritus Sanctus notarit hac voce, disceptaturos super uterum Mariæ. Cæterum, non contra illam suam simplicitatem, pronuntiasset dubitative, Esaiæ dicente (Is., VI): *Concipiet, et pariet.*

CAPUT XXIV.

Quod enim Esaias jaculatur insuggillatione he-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) A Christi nativitate Rhen.
- (2) Producitur Pam. Fran Paris.
- (3) Quia alii.
- (4) Ipsius abest a Rhen. Seml.
- (5) Semini Fran. Pam.
- (6) Cui Pam. Fran.
- (7) Virili Rhen. Seml.
- (8) Ideo Par. Rhen. non tamen et ideo peperit, quia

non ex carne sua peperit, et Pithe.

- (9) Non peperit et delet Pithe.
- (10) Est abest a Rhen. Seml.
- (11) Non nupsit add. Par. cod. Ursin.
- (12) Id est Rhen. Pam.
- (13) Resignavit Pam. Rhen.
- (14) Sancti alii.
- (15) Nos jam nunc Rhen. Seml.

COMMENTARIUS.

CAP. XXIII. — (a) Non virgo quantum a partu. Error hic gravissimus est. Tertullianus quippe falso dixit non virginem fuisse, quantum a partu, ut hic docet Iuse. Can. III Concilii Lateranensis sub Martino I decrevit Beatissimam Virginem incorruptibiliter enixam. Lx Pa.

(b) Ipsa patefacti corporis lege. Legem mox recitat, Omne masculinum adaperiens vulvam, etc. Ric.

(c) Idem illud ævus. Vulvam significat. Sic autem legitur in Ursini libro. Ric.

(d) Apud Ezechielem, etc. Cum in Ezechiele propheta nusquam mentio fiat illarum vocum: Vacca peperit, et non peperit, merito dubitant interpretes quæ sit hujus loci explicatio. Pamellus et alii putant id esse quod habetur Jobi XXI: *Vacca peperit, et non est privata seini suo.* Etsi hæc non habeantur in prophetia Ezechielis, ea perire potuerunt, licet Tertulliani temporibus adhuc exstarent. Vel potuit esse Ezechiel Justorum quidam tragedus, et non ille cujus habemus vaticinium. Lx Pa.

relicorum ipsorum, et imprimis (*Is.*, V) : *Vae qui faciunt dulce amarum, et tenebras lucem*; istos scilicet noiat, qui nec vocabula ista in luce proprietatum suarum conservant; ut anima non alia sit, quam quæ vocatur, et caro non alia quam quæ videtur (1), et Deus non alius, quam qui prædicatur. Ideo etiam Marcionem prospiciens : *Ego sum*, inquit (*Is.*, XLV), *Deus, et alius absque me non est*. Et cum in (2) alio (3) idipsum eodem modo dicit : *Ante me Deus non fuit*, nescio quas illas Valentinianorum Aeonum genealogias pulsat. Et, *Non ex sanguine, neque ex carnis et viri voluntate, sed ex Deo* (*Joan.*, 1) *natus est*, Hebioni respondit. *Æque, Etiam si angelus de capto* (4) *aliter evangelizaverit vobis quam nos, anathema sit* (*Gal.*, 1), et ad energema Apelleiæ virginis Philomenes Aluum (5) dirigit. Certe, qui negat Christum in carne venisse, hic antichristus est (1. *Joan.*, IV). Nudam et absolutam et simplici nomine naturæ suæ pronuntians carnem, omnes deceptatores ejus ferit. Sicut et definiens ipsum quoque Christum unum, multiformis (6) Christi argumentatores quatit, qui alium faciunt Christum, alium Jesum; alium clapsum de mediis turbis, alium detentum; alium in secreta montis, in ambitu nubes sub tribus arbitris clarum; alium cæteris passivum, ignobilem; alium magnanimum, alium vero trepidantem; novissime,

alium passum, alium resuscitatum; per quod suam quoque in alia carne resurrectionem adseverant. Sed bene, quod idem venit de cælis, qui est passus; idem omnibus apparebit, qui est resuscitatus. Et videbunt et agnoscent, qui eum confecerunt (*Zach.*, XI; *Joan.*, XIX): utique ipsam carnem, in quam servierunt; sine qua, nec ipse esse poterit, nec agnoscitur. Ut et illi erubescant, qui affirmant carnem in cælis vacuum sensu, ut vaginam exemplo Christo sedere; aut qui carnem et animam tantumdem, aut tantummodo animam, carnem vero non jam.

CAPUT XXV.

Sed hactenus de materia præsentis satis. Jam enim arbitror instructam esse carnem in Christo, et ex virgine natæ, et humane probationem. Quod et solum discussum sufficere potuisset, (7) citra singularum ex diverso opinionum congressionem; quam et argumentationibus earum, et scripturis quibus utuntur, provocavimus ex abundanti, uti eo, quod probavimus, quid et unde fuerit Christi caro, quid non fuerit, adversus omnes præjudicavimus (8). Ut autem clausulam (9) de præfatione communi faciat resurrectio carnis nostræ (10), alio libello defendenda, hic habebit præstructionem (a); manifesto jam, quale fuerit quod in Christo resurrexit (11).

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Alia sit qua videtur Pam.
- (2) In abest a Rhen. Seml.
- (3) Cum alias Fran. Pam.
- (4) Cælis Rhen. Seml.
- (5) Filium Pam. Rhen.
- (6) Multiformes Fran.

- (7) Sed inser. Rhen. Seml.
- (8) Prædicaverimus Par. præcaverimus Hig. Leop. Ven.
- (9) Clausula Rhen. Seml.
- (10) Nostra abest a Rhen. Seml.
- (11) Resurrexerit Rhen. Seml.

COMMENTARIUS.

CAP. XXV. — (a) Ut autem clausulam de præfatione communi faciat resurrectio carnis nostræ. Hæc clausula respondet verbis illis quæ in hujusce præfatione operis leguntur: Qui fidem resurrectionis stu-

dent inquietare, merito Christi quoque carnem questionibus distrahunt. Ric.

(1) Manifesto jam. Subauditur, existente, ut græce ἐκ τοῦ ὄντος. RHEN.

QUINTI SEPTIMII FLORENTIS TERTULLIANI DE RESURRECTIONE CARNIS.

ARGUMENTUM. — De resurrectione carnis scripturus D Auctor, imprimis tradit eam etiam sæculo, et præsertim Platonici ac Pythagoræis non ignotam fuisse. Cap. I.

Hæreticos vero, etsi cum Sadducæis non agnoscant, revinci tamen tum libro præmisso DE CARNE CHRISTI, tum DE DEO CARNIS AUCTORE, ET CHRISTO CARNIS REDEMPTORE, libris ADVERSUS MARCIONEM scriptis; quod animæ resurrectionem non negent, præter solum Lucanum; contra quem animæ immortalitatem libro DE ANIMA testatus sit. Cap. II.

Proinde hæreticos non debere vulgi in ea denegantia ignorantiam sequi. Cap. III.

Neque enim obstarè carnis quam prætendunt ignobilitatem. Cap. IV.

Primum, quod a Deo facta sit. Cap. V.

Item, quod Dei manu extracta. Cap. VI.

Quod jam limus in carnem reformatus et immutatus sit. Cap. VII.

Quod apud christianos caro abluatur, unguntur, signetur, manus impositione adumbretur, corpore et sanguine Christi vescatur denique post conflictationes animæ, jejunia, virginitatem, viduitatem, pro nominis Christi fide moriatur. Cap. VIII.

Quod Christus carnem, etsi infirmam et peccatricem, dilexerit. Cap. IX.

Quod denique Scripturis caro illustretur. Cap. X.
 Neque vero Dei potentiam excedere resurrectionem
 carnis. Cap. XI.
 Deline enim potentiae exemplum esse diei ac noctis,
 hyemis et æstatis, veris ac autumnii vicissitudines.
 Cap. XII.
 Phœnicem etiam, Orientis alitem, qui semetipsum fune-
 rans renouat. Cap. XIII.
 Atqui et causam restitutionis carnis idoneam subesse
 Dei in bono remunerando et malo puniendo iudicium.
 Cap. XIV.
 Cum enim operarum inter se anima et caro societatem
 habeant, oportere etiam, aut pœnæ, aut gratiæ com-
 municare mercedem. Cap. XV.
 Et si enim vas animæ caro appelletur, non tamen
 propterea, non et meritis animas communicare. B
 Cap. XVI.
 Atque adeo, cum animæ facta per carnem administren-
 tur, non sufficere animam foveri aut cruciari, sine
 carne, pro operibus carnis. Cap. XVII.
 Deinde apud omnes edictum Dei pendere: resurre-
 ctionem mortuorum. Cap. XVIII.
 Quam quidam male in imaginariam significationem
 distorquent. Cap. XIX.
 Non omnia enim prophetas per imagines concionatos;
 tum quod, si omnia figuræ, quid erit illud cuius
 figuræ? tum quod in ipsum Christum insigniora quæ-
 que luce clarius, vere, non figurate, adimpleta sint.
 Cap. XX.
 Tot quoque esse instrumenta divina, ita aperte corpora-
 lem contestantia resurrectionem, ut nullam admittant C
 figuratæ significantiæ suspicionem. Cap. XXI.
 Respicendum esse denique ad illas Scripturas, quæ non
 sinunt credere, resurrectionem aut jam factam, aut
 ab excessu statim vitæ fieri. Cap. XXII.
 Et si autem Apostolus, ad Colossenses, spiritualiter nos
 resuscitados dicat, non negare tamen, etiam corpora-
 liter resurrecturos. Cap. XXIII.
 Quippe cum ipse, Epistolis suis ad Thessalonicenses,
 resurrectionem aperte confirmet. Cap. XXIV.
 In Apocalypsi similiter Joannis, ipsa tempora resurre-
 ctionis indicari. Cap. XXV.
 Quid? quod liceat etiam corporalem resurrectionem de
 patrocinio figurati eloquii prophetici vindicare.
 Cap. XXVI.
 Tum terræ, tum vestimentorum nomine. Cap. XXVII.
 Imo, sicut vocibus, ita et rebus ac factis prophetatam
 resurrectionem. Cap. XXVIII.
 Manifestissimam denique esse de eadem Ezechielis de-
 terminationem. Cap. XXIX.
 Eamque talem, ut figurate aut allegorice non possit
 intelligi. Cap. XXX.
 Cum aliis quoque manifestis prophetarum probetur tes-
 timoniis. Cap. XXXI.
 Iisque ejusmodi, quibus prædicatur etiam corporum
 insepulcorum resurrectio. Cap. XXXII.
 Porro etiam in Evangeliiis, non omnia in parabolis a
 Domino pronuntiata. Cap. XXXIII.
 Imo in omni resurrectionis mentione, corporalitatem

A carnis a Domino proprie significari, totamque homi-
 nem esse a Deo elevandum, quem diabolus totum
 elisit. Cap. XXXIV.
 Utrumque proponi corpus et animam distincte ad gehē-
 nam et ad vitam æternam. Cap. XXXV.
 Hinc susdeque vertitur Sadducæorum sententia.
 Cap. XXXVI.
 Quanquam adeo carnem Christus dicat nihil prodesse,
 ex materia dicti sensum esse dirigendum. Cap.
 XXXVII.
 Maxime, cum etiam factis mortuos resuscitando, futu-
 ram resurrectionem significarit. Cap. XXXVIII.
 Resurrectionem quoque Apostolicorum Actorum instru-
 menta testari. Cap. XXXIX.
 Perperam proinde suo etiam more hæreses pro se in-
 terpretari interiorē et exteriorē hominē, quasi
 per corruptionem, exterioris carnis corruptelam in-
 telligat. Cap. XL.
 Sicuti etiam illud de domo tabernaculi nostri quæ
 dissolvitur. Cap. XLI.
 Sed demolari duntaxat cadavera, non morte devorari;
 cum gigantum antiquissimorum crates adhuc super-
 sint, sicuti etiam dixerit Auctor alibi. Cap. XLII.
 Neque vero etiam peregrinationem a corpore pro ipsis
 facere, quod addat Apostolus, reportare debere per
 corpus secundum quæ gessit quis, bonum sive ma-
 lum. Cap. XLIII.
 Item etiam inde quod dicat: Vitam Jesu manifestandam
 in corpore. Cap. XLIV.
 Alia etiam cæcitate eos impingere in veterem et novum
 hominem. Cap. XLV.
 Sicuti idem Apostolus carnem damnare rideatur; carnis
 opera damnare. Cap. XLVI.
 Carni enim salutem repromittere. Cap. XLVII.
 Apertissime denique, I Cor. XV, resurrectionem carnis
 ab illo confirmari. Cap. XLVIII.
 Atque adeo ex antecedentibus disci, quali conditione ex-
 hæredaverit a regno Dei carnem et sanguinem, nempe
 carnis opere. Cap. XLIX.
 Imo, omnis ejusmodi interpretationibus, ipsas quoque
 substantias carnis et sanguinis, non aliter quam sunt,
 intellectas, licere resurrectioni vindicare. Cap. L.
 Vel per Christum idipsum probari, qui carnem et san-
 guinem secum vexerit in cælum. Cap. LI.
 Et vero, etiam eodem corpore venturos mortuos, dis-
 putare Apostolum. Cap. LII.
 Neque enim corpus animale posse animam intelligi, sed
 carnem. Cap. LIII.
 Nec etiam, ut supra attingit, carnem a vita devorari, sed
 id quod in ea mortale est. Cap. LIV.
 Aliud insuper esse demutationem, aliud perditionem
 carnis. Cap. LV.
 Alioqui absurdum esse, aliam substantiam, nempe
 carnis, operari; aliam, nempe animæ, mercede dis-
 pungi. Cap. LVI.
 Oportere etiam resurrectionem integram credere, Scrip-
 turis id affirmantibus. Cap. LVII.
 Et carnem itaque et animam, sententiam salutis aut pœ-
 næ subituram. Cap. LVIII.

In ævo futuro aliam non fore dispositionem hominis A
in quod substantiam. Cap. LIX.

Sexu etiam et membris saltem hominem resurrecturum;
etsi vacent a solitis officiis vitæ necessariis. Cap. LX.

Præsertim cum quædam illorum officia, quibus Deum lau-
damus et prophetamus, remansura sint; et etiam in
hac vita vacent cibis jejuno functi; et sexum a geni-
tura subducant spadones voluntarii, et Christo mari-
tate virgines. Cap. LXI.

Futuros denique nos, non angelos, sed sicut angelos
Dei, Cap. LXII.

Quocirca concludi, resurrecturam carnem, et quidem
omnem, et quidem ipsam, et quidem integram. Cap.
LXIII.

CAPUT PRIMUM.

(a) Fiducia Christianorum, resurrectio mortuorum.
Illa (1) credentes sumus; hoc credere veritas cogit.
Veritatem Deus aperit; sed vulgus irridet, existimans
nihil superesse post mortem; et tamen (b) defunctis
parentant, et quidem impensissimo officio, pro mor-
tibus eorum, pro temporibus esculentorum; ut quos
begant (2) sentire quicquam, escam (3) desiderare
præsumant (4). At ego magis ridebo (5) vulgus, tunc
quoque, cum ipsos defunctos atrocissime exurit,
quos postmodum gulosisime nutrit, li-dem ignibus
et promerens et offendens. O pietatem de crudelitate
ludentem! sacrificat, an (6) insuliat, (c) cum crema-
tis cremat? Plane cum vulgo interdum et sapientes
sententiam suam (7) jungunt. Nihil esse post mor-
tem Epicuri schola est. (d) Ait et Seneca, omnia
post mortem finiri, etiam ipsam. Satis est autem, si
non minor philosophia Pythagoræ et Empedocli. Sed
et (8) Platonici immortalem animam e contrario re-
clamant; imo adhuc proxime etiam in corpora re-

memabilem asserunt; etsi non in eadem, etsi non in
humana tantummodo; ut Euphorbus in Pythagoram,
Homerus in pavum recenseantur. Certe recidiuum
animæ corporem pronuntiaverunt; tolerabilius mu-
tata (9), quam negata qualitate: (e) pulsata sal-
tem (10), licet non adita (11) veritate. Ita æculum
resurrectionem mortuorum, nec cum errat, igno-
rat.

CAPUT II.

(f) Si vero et apud Deum aliqua secta est, Epi-
cureis magis affinis quam prophetis, sciemus quid
audiant a Christo Sadducei. Christo enim servaba-
tur, omnia retro occulta nudare, dubitata dirigere,
prælibata supplere, prædicata representare; mor-
tuorum certe resurrectionem, non modo per semet-
ipsum, verum etiam in semetipso probare. Nunc
autem (g) ad alios sadduceos præparamur, partiaris
sententiæ illorum. Ita dimidium agnoscunt resurre-
ctionem, solius scilicet animæ; aspernati carnem,
sicut et ipsum Dominum carnis. Nulli denique alii
salutem corporali substantiæ invident, quam aliterius
divinitatis hæretici. Ideoque et Christum aliter dispo-
nere coacti, ne creator carnis habeatur (12), in ipsa
prius carne ejus erraverunt; aut nullius veritatis
contentendæ eam, secundum Marcionem et Basili-
dem; aut propriæ qualitatis, secundum hæreses Va-
lentini, et Apellem. Atque ita sequitur, ut salutem
ejus substantiæ excludant, cujus Christum consor-
tem (13) negant; certi (14) illam summo præjudicio
resurrectionis instruetam, si jam in Christo resur-
rexit (15) caro. Propterea et nos volumen præmissi-
mus *De Carne Christi*, quo eam et solidam probamus,
adversum phantasmatis vanitatem (16) (h), et huma-
nam vindicamus, adversus qualitatis proprietatem;

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Illam *Pam.*
- (2) Negat *Rhen.*
- (3) Etiam *Pam. Rhen. Seml.*
- (4) Præsumat *Rhen.*
- (5) Rideo *alii.*
- (6) Cui *alii.*
- (7) Suam *abest a Rhen.*
- (8) Et *abest a Rhen.*

- (9) Immutata *alii.*
- (10) Salute *Rhen. Pam.*
- (11) Addita *Rhen. Seml.*
- (12) Creatoris habeatur *cod. Womv. Urs.*
- (13) Consortem *abest a Rhen.*
- (14) Certe *Rig. Ven.*
- (15) Resurrexit *Rhen. Seml.*
- (16) Nativitatem *Fran. Pam.*

COMMENTARIUS.

CAP. I. — (a) *Fiducia Christianorum*, etc. Resur-
rectionem magnam Christianis omnibus spem et
fiduciam præbere. priscis Ecclesiæ temporibus, atque
etiam a B. Paulo demonstratum est. S. Cyrillus
Hierosol. *Catech. XVIII*: *ἐλπίς τῆς ἀναστήσεως ἡ τῆς
ἀθανάτου ἐλπίς*: Resurrectionis spes, radix est cujus-
libet boni operis; et S. Euphаний in *Anchor.*: *πᾶν
εὐσεβὲς λογισμὸν ἀπὸ τῆς ἐλπίδος*: Totius rationis fundamentum.
Nihil itaque antiquius habebant gentiles quam ut
fiduciam illam et fundamentum convellerent. *Lx Pa.*
(b) *Defunctis parentant, et quidem impensissimo
officio.* Illos quidem ethnici. Sed et Christianos Au-
gustini ævo quibusdam in locis talia facilitasse arguit
oculatus sanctissimi viri liber *De Civitate Dei*, cap. 27.
Epulas suas ad Martyrum memorias deferebant, ora-
bant et offerebant ut vescerentur, vel ex eis etiam
indigentibus largiebantur. *Quod quidem*, inquit, a
Christianis melioribus non fit, ut in plerisque terrarum
nulla talis est consuetudo. *Ric.*

(c) *Cum crematis cremat.* Hoc est, cum mortuis
sacrificat. Utitur verbis, quæ morem ostendant magis
vindiculum. *Ric.*

(d) *Ait et Seneca, Omnia post mortem finiri, etiam
ipsam.* Hoc jam notavit libro *de Anima*; sic autem et
in *Troade*, choro XI: *Post mortem nihil est, ipsaque
mors nihil.* *Ric.*

(e) *Pulsata saltem, licet non adita veritate.* Sic
visum Latino. Sed vulgatum lectionem reddi placet,
pulsata salute. Nam et convenit Septimiano sermioni,
et veterum exemplarium auctoritate firmatur. Pulsa-
vere salutis januam Platonici, vindices immortalita-
tis animarum, sed qualitatem et modum immortalita-
tis ignorare, non adita veritate. *Ric.*

CAP. II. — (f) *Si vero et apud Deum aliqua secta
est.* Hoc est, apud Judæos vel Christianos, in sacris
videlicet Scripturis. Sic lib. *de Testim. animæ*: *Et
licet soli illum noverint Christiani, vel quicumque apud
Dominum secta.* *Ric.*

(g) *Ad alios Sadduceos.* De his sæpe fit mentio.
Negabant animæ resurrectionem et immortalitatem,
erantque secta Judæi; nunc sadduceos alios indigitat
Marcionem, Apellem, Valentinum, Basilidem, Satur-
ninum, etc. *Lx Pa.*

(h) *Et humanam vindicamus adversus, etc.* Lib. *de*

cujus conditio (1) Christum et hominem, et filium A
hominis inscripserit. Carneum enim atque corporeum
probatum cum, (a) proinde et obducimus prae-
bendo nullum alium credendum Deum praeter Crea-
torem, dum talem (2) ostendimus Christum, in quo
dignoscitur Deus, qualis promittitur a Creatore.
Obducti dehinc de Deo carnis auctore, et de Christo
carnis redemptore, jam et de resurrectione carnis
revincentur. Congruenter scilicet (3). Et hoc ferme
modo dicimus ineundam cum haereticis discipula-
tionem. Nam et ordo semper a principalibus deduci
exposcit, ut de ipso prius constet, a quo dicatur
dispositum esse, quod queritur. Atque adeo et haere-
tici, ex conscientia infirmitatis, nunquam ordinarie
traciant. Certi enim, quam laborent in alterius divi-
nitatis insinuatione adversus (b) Deum mundi om-
nibus naturaliter notum de testimoniis operum; certe
et in sacramentis priorem, et in praedicationibus ma-
nifestiorem; sub obtentu quasi urgentioris causae, id
est, ipsius humanae salutis ante omnia requirenda, a
questionibus resurrectionis incipiunt: quia durius
creditor resurrectio carnis, quam una divinitas:
atque ita tractatum, viribus ordinis sui destitutum, et
serupulis potius oneratum depretantibus carnem,
paullatim (4) alterius divinitatis temperant sensum,
ex ipsa spei concussione et demutatione. Dejectus
enim unusquisque vel motus de gradu ejus spei quam
susceperat apud Creatorem, facile jam declinat ad
alterius spei auctorem etiam ultro (5) suspicandum.
Per diversitatem enim promissionum, diversitas in-
sinuatur deorum. Sic multos inreptos videmus, dum
ante de resurrectione carnis eliduntur, quam de
unionem divinitatis elidunt. Igitur, quantum ad haere-
ticos, demonstravimus quo cuneo occurrendum (6)
sit a nobis; et occursum est jam (7) suo quoque
titulo, de Deo quidem unigenito, et Christo ejus, adver-
sus Marcionem; de carne vero Domini, etiam ad-
versus quatuor haereses; ad hanc maxime questio-

nem praestruendam, nisi nunc de sola carnis resurre-
ctione ita digeramus (8), tanquam penes nos incertum,
dum sit quoque certum (9) penes Creatorem. Nam et
multi rudes, et plerique sua fide dubii et simplices;
plures, quos instrui, dirigi, muniri oportebit; quia et
hoc latere unio divinitatis defenditur. Sicut enim
negata carnis resurrectione, concutitur; ita vindicata,
constabitur. Animae autem salutem credo retracta
carere. Omnes enim fere haeretici eam quoque modo
(10) velint (11), tamen non negant. Viderit unus aliqui
Lucanus, nec huic quidem substantiam parens, quam
secundum Aristotelem dissolvens, aliud quid pro ea
subijci, quasi sit tertium (12) quiddam resurrecturum,
neque anima, neque caro, id est non homo, (c) sed
ursus forsitan, qua (13) Lucanus. Habet et iste a no-
bis plenissimum de omni statu animae stylium, quam
imprimis immortalem tuentes, (d) solius carnis et de-
fectionem agnoscimus, (e) et refectionem cum maxi-
me asserimus; reductis in ordinarium materiam cor-
pus, si qua et alibi pro causarum incursione praestri-
cta (14) distulimus. Nam ut quidam praebere solemne
est, ita differri necesse est, dummodo et prelibata sup-
pleantur suo corpore, et dilata reddantur suo nomine.

CAPUT III.

Est quidem et (f) de (15) communibus sensibus sa-
pere in Dei rebus; sed in testimonium veri, non in
adjutorium falsi; quod sit secundum divinam, non
contra divinam dispositionem. Quaedam enim et
natura nota sunt, ut immortalitas animae pe-
nes plures, ut Deus noster penes omnes. (g)
Utar ergo et sententia Platonis alicujus pro-
nuntiantis: Omnis anima immortalis. Utar et con-
scientia populi, contestantis Deum deorum. Utar et
reliquis communibus sensibus, qui Deum judicem
praedicant: Deus videt; et: Deo commendato. At cum
aiunt: Mortuum, quod mortuum; et: Vive, dum (16)
vivas; et: Post mortem omnia finiuntur, etiam ipse;
tunc meminero, et cor vulgi cinerem a Deo deputatum

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Editio alii.
- (2) Tale Ven.
- (3) De Deo carnis auctore et de Christo carnis redem-
ptore rursus add. Rh. Pam.
- (4) Ad haec. Fran. Pam.
- (5) Ultra Pam. Fran.
- (6) Decurrendum Rhen. Seml.
- (7) Etiam Rhen. Seml.
- (8) Digerendum sit Pam. Fran.

- (9) Nos quoque incerta, id est Fran. Pam.
- (10) Quomodo Rhen.
- (11) Volunt Rhen. Pam.
- (12) Quasi sit tertium absumt a Rhen
- (13) Tanquam Rhen. Semler.
- (14) Perstricta Fran. Pam.
- (15) De omni. Rhen. Seml.
- (16) Vivendum cod. Pith. Rhen

D

COMMENTARIUS.

Carne Christi, scilicet, in quo probavit contra Mar-
cionem Christi carnem veram esse. Apelles et Va-
lentinius veram carnem fatebantur, sed non humanam,
sideream nempe, caelestem, animale confingebant.

LE PR.

(a) Proinde et obducimus. Obducere pro evincere,
ut mox, Obducti dehinc de Deo (sic enim distinguimus,
exponente sensu) pro convicti Rhen.

(b) Deum mundi naturaliter notum. Aden haec opi-
nio bonorum omnium animis inhæsit, ut Athenienses
sophistae ejusdem Pythagorae librum composuerint,
qui in principio continebat, An Deus sit? Sic Can-
tabriensis Academiae fundator, cum olim illac trans-
iret, audissetque disputantes theologos an Deus sit,
penitit ipsum fundatorem illius academiae, in qua de

re naturali cognitione clara, adhuc dubitabatur, LE PR.

(c) Sed ursus forsitan, qua Lucanus. Lucanus Mar-
cionitae haereticum ridet. Nam ursus vox est Lucanus;
hoc est Lucaniae provinciae quae nunc Basilicata dicitur.
LE PR. — Allusio est ad gentis nomen (Lus, lu-
pus). Rhen.

(d) Solius carnis defectionem. Hoc est, mortem. R. G.

(e) Et refectionem. Hoc est, resurrectionem. R. G.

CAP. III. — (f) De communibus sensibus. Sensus
communes sunt extra sensus seu notiones, omnium
fere sensu et consensu comprobatae. LE PR.

(g) Utar ergo et sententia Platonis. Nam dubie do-
bet istud intelligi de omni anima rationali; nam de
illa, et in Phaedone, et alibi loquitur Plato, quod
cumque immortalem animam pronuntiat. Pam.

et ipsam sapientiam sæculi stultitiam pronuntia-
tam. Tum si et (1) hæreticus ad vulgi vitia, vel sæ-
culi ingenia confugerit: Discede, dicam, ab ethnico,
hæretice; etsi unum estis omnes, qui Deum fingitis
(2), dum hoc tamen in Christi nomine facis, dum
christianus tibi videris, alius ab ethnico es: redde
illi suos sensus, quia nec ille de tuis instruitur. Quid
exco duci inniteris, si vides (3)? Quid vestiris a nu-
do, si Christum indisti? Quid alieno uteris clypeo,
si ab apostolo armatus es? Ille potius a te discat
carnis resurrectionem confiteri, quam tu ab illo dif-
fiteri: quia si et (4) a christianis negari eam oporteret,
sufficeret illis de sua scientia, non de vulgi ignoran-
tia instrui. Adeo non erit christianus, qui eam nega-
bit, quam confitentur Christiani, et his argumentis
negabit, quibus utitur non christianus (5). Aufer (6)
denique hæreticis quæ cum ethnicis (7) sapient; ut
de Scripturis solis questiones suas sistant (8), et stare
non poterunt. Communes enim sensus simplicitas
ipsa commendat, et compassio sententiarum (a), et
familiaritas opinionum; eoque fideliores existimantur,
quia nuda et aperta et omnibus nota definiunt.

CAPUT IV.

Itaque hæretici inde statim incipiunt, et inde præ-
struunt; dehinc interstruunt, unde sciunt facile capi-
mentes, de communionem favorabili sensum. (b) An
aliud prius vel magis audias tam (9) ab hæretico, quam
ab ethnico? Et non protinus, et non ubique convi-
cium carnis, in originem, in materiam, in casum (10),
in omnem exitum ejus? Immundæ a primordio ex
fecibus terræ, immundioris deinceps ex seminis sui
limo, (c) frivola, infirmæ, criminosa, onerosæ,

A molestæ, et (d) post totum ignobilitatis elogium (11),
caduer in originem terram (12), et cadaveris nomen,
et (e) de isto quoque nomine perituræ in nullum inde
jam nomen, (f) in omnis jam vocabuli mortem?
Hanc ergo vis, sapiens, et visui et contactui et re-
cordatui tuo ereptam, persuadere (13) quod se recep-
tura quandoque sit in integrum de corrupto, in soli-
dum de casso, in plenum de inanito, in aliquid om-
nino de nihilo? Et utique redhibentibus eam ignibus
et undis, et alvis ferarum, et rumis alitum, et lacri-
bus (14) piscium, (g) et ipsorum temporum (15) propria
gula? Adeone autem eadem sperabitur quæ interci-
dit, ut claudus, et luscus, et cæcus, et leprosus, et
paralyticus revertantur, ut redisse non libeat ad pri-
stinum? An integri, ut iterum talia pati timeant?
B Quid tum de consequentiis carnis? Rursusne om-
nia necessaria illi, et imprimis pabula atque pota-
cula, et pulmonibus natandum, et intestinis resuan-
dum, et pudendis non pudendum, et omnibus mem-
bris laborandum? Rursus, ulcera et vulnera, et febris,
et podagra (16), et mors redoptanda (17)? Nimirum hæc
erunt vota carnis recuperandæ, iterum cupere de ea
evadere. Et nos quidem hæc aliquanto honestius pro
styli pudore. Cæterum, quantum etiam spurciloqui
licet (18) illorum in congressibus experiri, tam ethni-
corum, quam hæreticorum!

CAPUT V.

Igitur quoniam et rudes quique de communibus
adhuc sensibus sapient, et dubii et simplices per eos-
dem sensus denuo inquietantur; et ubique primus (19)
iste in nos aries temperatur, quo carnis conditio
quassatur; necessario et a nobis carnis primum con-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Et abest a Rhen. Seml.
- (2) Fugitis alii.
- (3) Videris Rhen. Seml.
- (4) Et abest a Fran. Pam.
- (5) Utuntur non Christiani alii.
- (6) Auferat Rhen. Seml.
- (7) Quæcumque ethnici Rhen. Jun.
- (8) Instruant Lat.
- (9) Tam abest a Rhen.
- (10) Causam alii.

- (11) Illogium Jun.
- (12) Terream Jun.
- (13) Persuadere Jun. Rhen.
- (14) Jactibus Seml.
- (15) Temporum abest a Rhen.
- (16) Podagra abest a Rhen.
- (17) Redoptanda alii.
- (18) Spurciloqui liceat Rhen. Pam.
- (19) In primis Rhen.

COMMENTARIUS.

(a) *Compassio sententiarum.* Inter eos scilicet qui-
buscum intercedit communis sententiæ commune ne-
gotium. Sic contra, libro *de Virg. velandis*, jam se
propriam opinionibus suis negotium passum esse præ-
fatur. Ric.

CAP. IV. (b) *An aliud prius, etc.* Hæretici isti ad-
versus quos agit Tertullianus malam dicebant carnem
nostram, ut factam a Deo malo, sic etiam et gentiles
(Epiphanius in *Achorato*) Epicurei et alii philosophi in
carnem nostram et generationem multis invehantur,
ut constat ex Clemente Alex. lib. III *Strom.*, et Lac-
tantiæ lib. III *de Opificio*. Lac.

(c) *Frivola.* Ob nuditatem, quia infans non nativo
vestitu, ut alia animalia, sed nudus, tremulusque
prodit, quod optime Sidonius expendit lib. VII epist.
4, et Lactantius lib. III *de Opificio* cap. 5. Lac.

(d) *Post totum dignitatis elogium.* Id est recessio-
nem in bonam et in malam partem accipitur elo-
gium. Sic infra: *Religionem publico odio et hostili elo-
gio obnoxiam.* Ruen.

(e) *De isto quoque nomine perituræ.* Post cadaveris
nostri corruptionem, nullum est destinatum nomen,
quo materia illa, quæ fuerat humani corporis, signe-

tur. Hoc vocat *mortem vocabuli*. Nam cadaver facessit
in terram, vel alia animalia. Lac.

(f) *In omni jam vocabuli mortem.* Etenim mortui
desinunt esse quicquid dum viverent vocabantur, et
jam sunt nulli. Plinius lib. XI *Hist. nat.* ubi de natu-
ra terre. Ric.

(g) *Et ipsorum temporum propria gula.* Alludit ad
Vedii Pollionis gulosam sævitiam, et sævientem gu-
lam; nam is damnata mancipia vivariis murenarum
immergebat, non tantum ut totum hominem pariter
distrahi spectaret, quod Plinius prodit, verum etiam
ut humana carne in piscibus vesceretur, quod docet
Tertullianus in *de Pallio*, his verbis: *Immergo aquæ
scalpellum, inquit, acerbitati quæ Vedius Pollio servos
murenis invadendos objectabat. Nova scilicet sævitia
delectato terræ bestiæ exedentulæ et exanguis, et
excornis, de piscibus placuit feras cogere, utique sta-
tim coquendis, ut in visceribus earum aliquid de ser-
vorum suorum corporibus et ipse gustaret. Hæc illic.*
Ergo non sine causa hic dicit: *Et ipsorum propria
gula redhibente*; subandi. quæ devoraverat de carne
humana.

ditio muniatur. Vituperationem laudatione depellas (1). Ita nos rhetoricari (a) quoque provocant hæretici, sicut etiam philosophari. Futile et frivolum illud corpusculum (b), quod malum denique appellare non horrent, etsi angelorum fuisset operatio, (c) ut Menandro et Marco placet; etsi ignei alicujus exstructio, æque angeli, ut Apelles docet; sufficeret ad auctoritatem carnis secundæ divinitatis patrocinium. Angelos post Deum novimus. Jam nunc, quisquis ille summus Deus hæretici cujusque est, non immerito ab ipso quoque deducere carnis dignitatem, a quo voluntas producenda ei adfuisse. Ulisque enim prohibuisset fieri, quam fieri scisset, si fieri noluisset. Ita et secundum illos, æque caro Dei res. Nihil operis non ejus est, qui passus est esse. Bene autem, quod plures et duriores quoque doctrinæ totam hominis figurationem Deo nostro cedunt. Quantus hic sit, satis nosti, qui unicum credidisti. Incipiat jam tibi caro placere, cujus artifex tantus est. Sed et mundus, inquit, Dei opus est, et tamen præterit habitus hujus mundi, Apostolo quoque auctore (1 Cor. VII): nec ideo restitutio mundi præjudicabitur (2), quia Dei opus est. Et utique si universitas irreformabilis post decessum, quid portio? Plane, si portio universitati adequatur. Ad distantiam enim provocamus. Primo quidem, quod omnia sermone Dei facta sunt, et sine illo nihil. Caro autem et sermone Dei constituit propter formam, ne quid sine sermone: *Faciamus enim hominem*, ante præmisit. Et amplius, manu, propter prælationem, ne universitati compararetur. Et finxit, inquit, *Deus hominem*. Magnæ sine dubio differentie ratio, pro conditione scilicet rerum. Minora enim quæ fiebant, eo cui fiebant. Siquidem homini fiebant, cui mox a Deo addicta sunt. Merito igitur, (d) ut famula, jussu et imperio, et sola vocabili (3) potestate universa processerant. Contra, homo, ut dominus eorum, in hoc ab ipso Deo exstructus est, ut dominus esse posset, dum sit a Domino.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Vituperatione laudatione dipulsa *Rhen. cod. Pith.*
(2) Præjudicatur *Rhen.*
(3) Vocali *Pum. Rhen.*
(4) Dedicatum *Rhen. Seml.*

D

COMMENTARIUS.

CAP. V.—(a) *Ita nos rhetoricari*. Minime libenter antiqui Patres philosophiæ et eloquentiæ rivos vertebant, quos modestia sua continebant, ac propterea Simon magus (II *recogn. B. Clem.*) et Julianus, et Porphyrius apud Eusebium, objiciebant Christianis philosophiæ et eloquentiæ imperitiam; sed quam falso, convincunt elegantissima et disertissima Patrum volumina, qui ab hæreticis coacti plena fluentia fuderunt. Lac.

(b) *Corpusculum, quod malum denique*. Puto Auctorem respicere ad Marcionis hæresin: quippe qui, eo ipso quo dicebat, corpus creatum a malo Deo et ex materia mala, indirecte concludebat etiam corpus malum esse. Verum apertius eum errorem postea secuti sunt Manichæi. Pam.

(c) *Ut Menandro et Marco placet*. Angelos mundum creasse, et proinde etiam humanam carnem, Menandri fuit cum Simone Mago suo magistro communis hæresis, sicuti supra videre est lib. de *Præscript. adversus hæreticos* cap. 46. Pam.

(d) *Ut famula, jussu et imperio*. Aente hic Tertullianus, quasi jam tunc in rerum creatione eas ipsas in-

A Hominem autem memento carnem proprie dici, quæ prior vocabulum hominis occupavit: *Et finxit Deus hominem limum de terra*. Jam homo, qui adhuc limus. *Et insusflavit in faciem ejus flatum vitæ; et factus est homo, id est limus, in animam vivam. Et posuit Deus hominem, quem finxit, in paradiso*. Adeo homo figmentum primo, dehinc totus. Hoc eo commendari, uti quicquid omnino homini a Deo prospectum atque promissum est, non soli animæ, verum et carni scias debitum; ut si non ex consortio generis, certe vel ex privilegio nominis.

CAPUT VI.

Persequar itaque propositum; si tamen tantum possim carni vindicare, quantum contulit ille qui eam fecit, jam tunc gloriantem, quod illa pusillitas, limus in manus Dei, quæcumque sunt, pervenit, satis beatus, etsi solummodo contactus. Quid enim, si nullo amplius opere, statim figmentum de constitutu Dei constitisset? Adeo magna res agebatur, quæ ista materia extruebatur. Itaque totiens honoratur, quotiens manus Dei patitur, dum tangitur, dum decerpitur, dum deducitur, dum effingitur. Recogita totum illi Deum occupatum ac deditum (4), manu, sensu, opere, consilio, sapientia, providentia, et ipsa imprimis affectione, quæ linamenta ducebat (5). Quodcumque enim limus exprimebatur, (1) Christus cogitabatur homo futurus, quod et limus, et caro sermo (6), quod et terra tunc. Sic enim præfatio Patris ad Filium: *Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram. Et fecit hominem Deus*. Id utique quod finxit, ad imaginem Dei fecit illum, scilicet Christi. Et Sermo enim Deus, qui in effigie Dei constitutus, (g) non rapinam existimavi parari (7) Deo. Ita limus ille, jam tunc imaginem induens Christi futuri in carne, non tantum Dei opus erat, sed et pignus. Quo nunc facit, ad infuscandam originem carnis, nomen terræ ven-

- (5) Ducebat *Pam. Frm.* decebat *Rhen.* dictabat *alii.*
(6) Sermo caro *Frn. Pam.*
(7) Par *Rhen.* paria *Gelen.* parem esse *alii.*

auguraret, seu instrueret Deus servituti, hominis imperio. Et jussu facta sunt; secus homo, qui dominus futurus esset, non imperio factus, sed ad imaginem Dei, qui imperans est, summus factus est ab ipso Domino. Nam esse imaginem Dei hominem, juxta aliquos Patres, in rerum omnium imperio stetit. Isidorus Pelus. lib. III, epist. 95. Lac.

(c) *Homo, id est limus*, « Adam, homo, sive terrenus, aut indigena, vel terra rubra, » ait B. Hieronymus, de *Nom. Hebr.* Ebd.

CAP. VI.—(f) *Christus cogitabatur homo futurus quod et limus, et caro sermo, quod et terra tunc*. Hæc apertiora videntur distinctionibus adhibitis, ut in exemplari Pithœano: *Christus cogitabatur homo futurus quod et limus et caro; sermo quod et terra tunc*. Ric.

(g) *Non rapinam existimavi parari Deo*. Nam Dei et Domini, hoc est Patris et Filii ex æquo divinitas est, inquit Gregor. Bæticus lib. de *Fide*; deinde adjicit: Dei enim voluntas et cujuslibet, non tamen Dei, parari non potest. Ric.

tilare, ut sordentis, ut jacentis elementi? cum etsi alia materia excludendo (1) homini competisset, artificis lastigium recogitari oporteret, qui illam et (2) eligendo dignam iudicasset, et tractando fecisset. Phidias manus, (a) Jovem Olympium ex ebore molire, adorantur (5); nec jam bestiar, et quidem insulsiſſimæ, dens est, sed summum sacculi nomen; non quia elephantis, sed quia Phidias tantus: Deus vivus, et Deus verus, quamcumque materiæ vilitatem non de sua operatione purgasset, et ab omni infirmitate sanasset? An hoc supererit, ut honestius homo Deum, quam hominem Deus fluxerit? Nunc, etsi scandalum limus, alia jam res est. Carnem jam teneo, non terram: licet et (4) caro audiat, *Terra es, et in terram ibis*; origo recensetur, non substantia revocatur. Datam esse aliquid (5) origine generosius, et demutatione felicius. Nam et aurum terra, quia de terra; hactenus tamen terra: ex quo aurum, longe alia materiâ, splendidior atque nobilior, de obsoletiore (6) matrice. (b) Ita et Deo licuit, carnis aurum, de limi, quibus putas, sordibus excusato censu, eliquasse.

CAPUT VII.

Sed (7) dilutior videatur auctoritas carnis, quia non ipsam proprie manus divina tractavit, sicut limum. Quando in hoc tractavit limum, ut postmodum caro fieret ex limo, carnis (8) utique negotium gessit. Sed adhuc velim discas, quando et quomodo (9) caro fuerit (10) ex limo (c). Neque enim, ut quidam volunt, illæ pellicis (11) tunicæ, quas Adam

A et Eva, paradisum exiit, induerunt, ipse erunt carnis ex limo reformatio; cum aliquanto prius et Adam, substantiæ suæ traducem in femina (12) jam carnem (13) recognoverit (14): *Hoc nunc os ex ossibus meis, et caro ex carne mea*; et ipsa delibatio masculi in feminam carnis suppleta sit, limo, opinor, supplenda, si Adam adhuc limus. Obliteratus igitur et devoratus est limus in carnem. Quando? eum factus est homo in animam vivam, de sui statu, vapore (15) scilicet idoneo (16) torrere quodammodo limum in aliam qualitatem; quasi in testam, ita in carnem. Sic et signo licet argillam temperato ignis adflatu in materiam robustiorem reëorporare, et in aliam ex alia fingere (17) speciem, aptiorem pristina, et sui jam generis ac nominis. Nam etsi scriptum est (*Rom. IX*): B *Numquid argilla dicit (18) figulo? id est, homo Deo; et si Apostolus, In testaceis, ait (II Cor. IV. 7), vasculis*; tamen et argilla homo, quia limus ante; et testis caro, quia ex limo per (19) adflatu divini vaporem (d), quam postea pellicis tunicæ, id est, cutis superductæ, vestierunt. Usque adeo, si detraxeris cutem, nudaveris carnem. Ita, quod hodie spoliū effueit, si detrahatur, hoc fuit indumentum cum superstruebatur. Hinc et Apostolus, circumcisionem despoliationem carnis appellat, tunicam cutem confirmavit (20). Hæc cum ita sint, habes et limum de manu Dei gloriosum, et carnem de afflatu Dei gloriosiorum, quo pariter caro et limi rudimenta deposuit, et animæ ornamenta suscepit. Non es diligentior Deo, ut tu quidem scythicas et indicas gemmas, et rubentis

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Excedendo Rhen.
- (2) In add. alii.
- (3) Molitur et adoratur Pam. Rhen.
- (4) Et deest aliis.
- (5) In inser. cod. Pith.
- (6) Obsoletiore Rhen. Jun.
- (7) Ne add. alii.
- (8) Carni Rhen.
- (9) Quomodo et quando Rhen.
- (10) Fluxerit alii.

- C (11) Pellicem Seml. Pam.
- (12) Fomine Rhen. Seml.
- (13) Carne Rhen. Seml.
- (14) Cognoverit Pam.
- (15) Vaporeo Rhen.
- (16) Et inser. Rhen. cod. Pith.
- (17) Stringere Rhen. Seml.
- (18) Dicit alii.
- (19) Per deest fig. Ven.
- (20) Adfirmavit Rhen. Seml.

COMMENTARIUS.

(a) *Jovem Olympium ex ebore*, etc. Philus lib. 34 cap. 8: Minoribus simulacris signisque, inquit, innumera prope artificum multitudo nobilitata est; ante omnes tamen Phidias Atheniensis, Jove Olympio facto, ex ebore quidem, sed et ex ære signa fecit.

Rhen.

(b) *Ita et Deo licuit carnis aurum, de limi quibus putas sordibus excusato censu, eliquasse.* Excusatus dicitur, extra causam legis, queris aut criminis positus. Qui scilicet docuit in ea se causa non esse, ut onere aliquo sive accusatione aliqua premi, sive lege aliqua censeri aut teneri debeat. Sic *Os cibo excusatus*, hoc est, abstinemus, et Cervicem nostram a tanto iugo excusant. Sic etiam hic, carnis census dici videatur excusatus sordibus limi, quasi sordium exors limosorum, et libro de Virg. velandis, *Flos virgineus excusat humanam libidinem*, hoc est, recusat humanæ libidinis maculas. Verumtamen Septimio nostro mentem fuisse aliam credimus; et aurum et carnem de terra esse ait; utrumque autem manibus artificis perfectum transire in materiam longe aliam, splendidiorum atque nobiliorem de obsoletiore matrice, ut jam non amplius terra, sed aurum et caro dicantur. Itaque ut licuit artificii aurum de terra excudere, et eundem violentis coctum adeo purgare, ut tandem

in perfectissimam proficiat bonitatem; ita etiam vultu summo omnium artificum Deo, carnis nostræ aurum de limo excudere, ac virum divinarum formicibus excocum et aliquantum in nobilissimæ materiæ censum referre, pristino illo terræ seu limi censu sordibus excusato. Censum materiam dixit, qualescumque censatur. Excusatum vero, excusum, ab eo quod est eudere et excedere, unde *Cusare* et *Excusare*, quemadmodum ab eo quod est quætere, jacere, premere, dicimus quas sære, jacere, pressare, unde et quassatum, jactatum, pressatum, quod alias quassum, jactum, et pressum. Ric.

CAP. VII. — (c) *Neque enim ut quidam volunt, illæ pellicis tunicæ, quas Adam et Eva paradisum exiit induerunt, ipse erant carnis ex limo reformatio.* Carpit sententiam Valentinianorum, qui hominem a Deo creatum fuisse dicebant spiritualis substantiæ censu, postea vero de paradisi regione ejecto carnalem superficiem superextant, ut ait, adversus Valentin. Vel ut Irenæus adversus eosdem dixerat, circumdatam fuisse dermatinam tunicam, *dermatinon xitikon*. Sic appellabant carnem obnoxiam censui, *caro et xitikon*, *caro et xitikon*, inquit apud Epiphanium Irenæus. Ric.

(d) *Caro, quam postea pellicis tunicæ, id est, cutis*

maris, grana candentia; non plumbo, non ære, non ferro, (a) ne argento quoque oblaquees; sed electissimo et insuper operosissimo descrobes auro; vinis item (1) et unguentis pretiosissimis quibusque vasculorum prius congruentiam cures; proinde (b) perfectæ (2) ferruginis (3) gladiis vaginarum adæques dignitatem: Deus vero animæ suæ umbram, spiritus sui auram, oris sui operam, vilissimo (c) alicui commiserit capulo, et indigne collocando utique damnaverit. Collocavit autem, an potius inseruit et immiscuit carni, tanta quidem concretionem, ut incertum haberi possit utrumne caro animam, an carnem anima circumferat; utrumne animæ caro, an anima appareat (4) carni. Sed et (5) magis animam inveni atque dominari credendum est, ut magis Deo proximam. Hoc quoque ad gloriam carnis exuberat, quod proximam Deo et continet, et ipsius dominationis compotem præstat. Quem enim naturæ usum, quem mundi fructum, quem elementorum saporem, non per carnem anima depascitur? quidni? per quam omni instrumento sensum fulta est (6), visu, auditu, gustu, odoratu, tactu; per quam divina potestate respersa est, nihil non sermone perficiens vel tacite præmisso. Et sermo enim de organo carnis est; artes per carnem; studia, ingenia, per carnem; opera, negotia, officia, per carnem: atque adeo (d) totum vivere animæ carnis est, (e) ut non vivere animæ nihil aliud sit, quam a carne devertere: sic etiam ipsum mori carnis est, cuius et vivere. Porro, si universa per carnem subjacent animæ, carni quoque subjaceant (7), per quod utaris (8), necesse est. Ita caro, dum ministra et famula animæ

A deputatur, consors et cohæredes invenitur. Si temporalium, cur non et æternorum?

CAPUT VIII.

Et hæc quidem, velut de publica forma humanæ conditionis in suffragium (9) carni procuraverim. Videamus nunc de propria etiam christiani nominis forma, quanta huic substantiæ, frivole ac sordidæ, apud Deum prærogativa sit: et si sufficeret illi, quod nulla omnino anima salutem possit adipisci, nisi dum est (10) in carne crediderit: adeo caro salutis est cardo. Denique (11) cum anima Deo allegitur, ipsa est quæ efficit ut anima allegi possit. Scilicet (12) caro abluitur, ut anima emaculetur; caro ungitur, ut anima consecratur; caro signatur, ut et anima muniatur; caro manus impositione adumbratur, ut et anima spiritu illuminetur; caro corpore et sanguine Christi vescitur, ut et anima Deo saginetur (f). Non possunt ergo separari in mercede, quas opera conjungit. Nam et sacrificia Deo grata, conflictationes dico animæ, jejunia, et seras et aridas escas, et (g) appendices hujus officii sordes, caro de proprio suo incommodo instaurat (13). Virginitas quoque et viduitas, et (h) modesta in occulto matrimonii dissimulatio, et una notitia ejus, de bonis carnis Deo adolentur (14). Age jam, quid de ea sentis, cum (i) pro nominis fide in medium extracta, et odio publico exposita, decertat; cum in carceribus maceratur, teterrimo lucis exilio, penuria mundi, squalore, pædore, contumelia victas; ne somno quidem libera, quippe ipsis etiam cubilibus victa ipsisque stramentis lacinata; cum jam et in luce omni (j) tormentorum machinatione laniatur; cum

LECTIONES VARIANTES.

(1) Vinis item non leguntur in Pith. Rhen.

(2) Perspectæ Fran. perfecte Rhen.

(3) Ferruginis Rhen.

(4) Pareat Rhen. Seml.

(5) Elsi Pam. Fran.

(6) Fulciatur Rhen.

(7) Subjacent Rig. ven. Seml. Forsan subjacent. Edo.

(8) Cum eo utaris add. Pam. Rig. ven.

(9) Suffragia Rhen. Seml.

(10) Est omitt. alii.

(11) De qua Rhen.

(12) Sed et Rhen. Pam.

(13) Instauratur Rhen.

(14) Adolantur Rhen. Seml.

COMMENTARIUS.

superductæ vestierunt. Itaque Septimius pellicias tunicas cutes fuisse censet, non, ut Valentiniani, carnem ipsam. Ric.

(a) Ne argento quoque oblaquees. Ita recte divinavit legendum Rhenanus, qui illud oblaquees interpretatur, id est, circumdes, cingas, includas, ut sit a lacu deductum verbum oblaqueo, cujusmodi et quod sequitur D descrobes, id est, inseras, a scrobe, id est a fovea. Est autem adnotanda Angl. ms. Vaticanæ antiqua lectio, ferruginis pro ferruginis. Pam.

(b) Perfectæ ferruginis gladium. Sic emendavimus ex Pithæano codice, quod antea legebatur, perspectæ ferruginis. Perfectam ferruginem dicit perfectæ bonitatis ferrum, cujus est acies mera; nec solum ingenio venæ præstans, sed et factura, sed aquæ nobilitate, cui subinde candens immergitur. Ric.

(c) Alicui commiserit capulo. Corpus capulum animæ vocat, id est receptaculum. Rhen.

(d) Totum vivere animæ carnis est. Verissime dictum, dum est unita corpori animæ, quia nihil operatur nisi per organa carnis, imo intellectio ipsa, quæ ipsius veluti animæ peculium est, non fit nisi cum dependentia specierum materialium et phantasmatis. Lac.

(e) Ut non vivere animæ nil aliud sit, etc. Etiam hoc dictum auctoris illo sensu verum est. Nam, nisi per ministeria corporalia nil operatur anima et velut

mortua est, ideo cum organa carnis materialia impediantur, torpet anima, ut nil operari possit. Hæc enim lex sive societas lata est, dum sunt unitæ caro et anima, ut hæc absque subsidio illius nil efficiat. Præterea Tertullianus per vivere et vitam animæ hic intelligit informationem animæ, et vitam quam causat informatione sua in corpus. Lac.

CAP. VIII. — (f) Caro abluitur, caro ungitur, caro signatur, etc. Strictim hoc loco recensuit, sed appositissime declaravit Baptismum, unctionem, Signaculum crucis, Manuum impositionem, Eucharistiam. Ric.

(g) Appendices hujus officii. Alibi dixit horrorem cineris et asperitudinem sacci. Quibus etiam addebant hæc Lacillana, illuviem, imbalnitium, imperfundiem, incuriam. Ric.

(h) Modesta in occulto matrimonii dissimulatio. Significat ipsa matrimonii secreta, quæ libro ad Uxor. II, penes sanctos esse ait officia sexus, ac debere cum honore ipsius necessitatis, tamquam sub oculis Dei, modeste ac moderate transigi. Ric.

(i) Pro nominis fide. Non semel adnotavimus a Tertulliano et B. Cypriano usitatum nomen pro christiano nomine. Sic etiam, cap. 40, supplicia nominis causam: Tertullianicæ sunt etiam voces. Pam.

(j) Tormentorum machinatione laniatur. Fertilem et ingeniosam tyrannorum sevitiam in adinveniendis

denique supplicis erogatur, enisa reddere Christo A benignitas, gratia, misericordia, omnis vis Dei benedicta, vacuisset (5).

CAPUT X.

Tenes Scripturas, quibus caro infusatur; tene etiam, quibus illustratur. Legis, cum (6) caro deprimatur: adigo oculos, et cum (7) caro relevatur (8). *Omnis caro fanum* (1a., XLl); non hoc (9) solum pronuntiavit Esaias; sed et: (9) *Omnis caro videbit salutem Dei* (Ibid.). Notatur in Genesi dicens Deus (Gen., VI): *Non manebit Spiritus meus in hominibus istis, quia caro sunt*; sed et auditur per Joelem (Joel., II): *Effundam de Spiritu meo in omnem carnem*. Apostolum quoque ne de uno stylo noris, quo carnem plerumque compungit. Nam, etsi negat habitare boni quicquam in carne sua; etsi adfirmat eos qui in carne sint, Deo placere non posse, quia concupiscat adversus spiritum; et, si qua alia ita ponit, ut carnis non tamen substantia, sed actus inhonoretur: dicemus quidem alibi nihil proprie carni exprobari oportere, nisi in anime sугillationem, quae carnem ministerio sibi subigit (10). Verum interim (4) et in illis literis Paulus est, cum stigmata Christi in corpore suo portat; cum (11) nostrum, ut Dei templum, vitari vetat; cum corpora nostra membra Christi facit; cum monet tollere et magnificare Deum in corpore nostro. Itaque, si ignominia carnis resurrectionem ejus expellunt, cur non dignitates potius inducent? Quoniam Deo magis congruit in salutem redigere, quod reprobari interdum, quam in perditionem dedere, quod etiam aliquando (12) probavit.

CAPUT XI.

Hucusque de praenatio carnis adversus inimicos, et nihilominus amicissimos ejus. Nemo enim tam carnaliter vivit, quam qui negant carnis resurrectionem. Negantes enim ejus (13) poenam, despiciunt et disciplinam. De quibus luculenter et (4) Paracletus per

igitur, ut retexam quam Deus manibus suis ad imaginem Dei struxit, quam de suo adfatu ad similitudinem suae vivacitatis animavit, quam incolatui, fructui, dominatui, totius suae operationis praeposuit, quam sacramentis suis disciplinisque vestivit: ejus munditias amat, ejus castigationes probat, ejus passionibus sibi adpretat; haecine non resurget tollens Dei? Absit, absit (5), ut Deus manuum suarum operam ingenii sui curam, adfatus sui vaginam, (6) molitionis suae reginam, liberalitatis suae heredem, (c) religionis suae sacerdotem, testimonii sui militem, (d) Christi sui sororem, in aeterna destituat interitum! Bonum Deum novimus; (e) solum optimum a Christo ejus (4) addiscimus; qui dilectionem mandans, post suam, in proximum, faciet et ipse quod praecipit: diligit carnem, tot modis sibi proximam, etsi infirmam (Matth. XXVI, 41); sed virtus in infirmitate perficitur (II Cor., XII, 9); etsi imbecillam; sed medicum non desiderant, nisi male habentes (Matth. XXII); etsi inhonestam; (f) sed inhonestioribus majorem circumdamus honorem (II Cor., XII); etsi perditam; sed ego, inquit, veni ut quod perit saluum faciam (Luc., V); etsi peccatricem; sed malo mihi, inquit, salutem peccatrici, quam mortem (Ezech., XVIII); etsi damnatam; sed ego, inquit (Deut., XXXII), percutiam, et sanabo. Quid ea exprobras carni, quae Deum expectant, quae in Deum sperant, quae honorantur ab illo, quibus subvenit? Ausim dicere, si haec carni non accidissent,

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Par esse Lat. pariare Ciaccon.
- (2) Quo Pam. Fran.
- (3) Absit semel. Rhen.
- (4) Ejus abest a Rhen. Seml.
- (5) Vacuisset alii.
- (6) Quando Rhen.
- (7) Quando Rhen.

- (8) Revelatur alii.
- (9) Hoc abest a Pam. Fran.
- (10) Subjicit alii.
- (11) Corpus add. Rhen. Seml.
- (12) Aliquando deest Rhen.
- (13) Ejus deest Rhen. Seml.

D

COMMENTARIUS.

supplicis tangit. De variis illis et inauditis poenis videndus Eusebius. Lx Pa.

(a) *Quae potest apud Christum Dominum parere debita tanto*. Sic habent exemplaria; nec puto mutandum esse quicquam, etsi maluerit Ciacconius *pariare*. Appellanti creditor pareat debitor, cum satisfacit. Jubet qui exigit, pareat qui praestat quod promissit. Ric.

CAP. IX. — (b) *Molitionis suae reginam*. Molitionem dicit creationem. Creavit autem Deus hominem tamquam regem omnium quae in terra, quae in mari. Ric.

(c) *Religionis suae sacerdotem*. Laudes et gratias immolantem Deo. Ric.

(d) *Christi sui sororem*. Quia cognatae et congeneris cum carne Christi, non ut perique haereticorum illorum, adversus quos digladiatur auctor, putabant carnem Christi diversae rationis fuisse, aut phantasticae, aut siderae, aut animalis, aut spiritualis, de quorum haeresibus lib. preced. Lac.

(e) *Solum optimum a Christo ejus, etc.* Operibus

gratiae optimus Deus agnitus est. Contra Marcionistas etiam dictum est hoc, qui cum duos deos distinguerent, deum malum creatorem, et deum bonum, hunc dicebant fuisse Deum ad quem Christus pertinebat, et per Christum notam ejus bonitatem. Lac.

(f) *Sed inhonestioribus majorem circumdamus honorem*. Quae cum nominari necesse est, honorem praefari solent. Ric.

CAP. X. — (g) *Omnis caro videbit salutem Dei*. Infra cap. 59, eadem haec Scripturae fides pene verbis citantur. Legitur autem id secundum LXX, pro eo quod beatus Hieronymus verbum dimittat, et videbit omnis caro pariter: quam utramque lectionem eodem recidere, pulchre deducit Leo de Castro in Isaiam. Lx Pa.

(h) *Et in illis literis Paulus est*. Hoc est, et in illis Scripturae testimonio Pauli vox auditur. Ric.

CAP. XI. — (i) *Paracletus per prophetidem, etc.* Paracletum vocat Montani spiritum, cui jam haeredit auctor, cum hunc tractatum scripsit. Prisca vero alias

prophetidem Priscam: «Carne sunt, et carnem oderunt.» Quam si tanta auctoritas munit, quanta illi ad meritum salutis patrocinari possit, numquid etiam Dei ipsius potentiam, et potestatem, et licentiam recensere debemus, an tantus sit qui valeat dilapsum, et devoratum, et quibuscumque modis ereptum (1) tabernaculum carnis reedificare atque restituere? An et aliqua nobis exempla hujus sui juris (a) in publico naturæ promulgavit (2), ne qui forte (b) adhuc nesciant (3) Deum nosse, qui non alia lege credendus est, quam ut omnia posse credatur? Plane (c) apud Philosophos habes, qui mundum hunc innatum infectumque defendant: sed multo melius, quod omnes fere hæreses natum et factum mundum annuentes, conditionem Deo nostro adscribunt. Igitur confide (4) illum totum hoc ex nihilo protulisse, et Deum nosti, fidendo quod tantum Deus valeat. Nam et quidam, infirmiores hoc prius credere, de materia potius (5) subjacenti volunt ab illo universitatem dedicatam (d) secundum philosophos. Porro, etsi ita in vero haberetur, cum tamen longe alias substantias, longeque alias species ex reformatione materiæ diceretur protulisse, quam fuisset ipsa materia; non minus defenderem ex nihilo eum protulisse, si ea protulerat, quæ omnino non fuerant. (e) Quo enim interest, ex nihilo quid proferri, an ex aliquo, dum quod non fuit, fiat? quando etiam non fuisse, nihil sit fuisse. Sic et fuisse e contrario, non nihil est fuisse. Nunc, etsi interest, tamen utrumque mihi applaudit. Sive enim ex nihilo Deus molitus est cuncta, poterit et carnem, in nihilum perductam (6), exprimere de nihilo. Sive de materia modulatus (7) est alia, poterit et carnem quocumque dehaustam evocare de alio. (f) Et utique idoneus est reficere, qui fecit; quanto plus est fecisse, quam re-

A cisse, initium dedisse, quam reddidisse, ita restitutionem carnis faciliorem credas institutione.

CAPUT XII.

Aspice nunc ad ipsa quoque exempla divinæ potestatis. Dies moritur in noctem, et tenebris usque, quaque sepelitur: (g) funestatur mundi honor; omnis substantia denigratur; sordent, silent, stupent cuncta; ubique justitium est (8). Ita lux amissa logetur; et tamen rursus cum suo cultu, cum dote, cum sole, eadem et integra et tota universo orbi reviviscit; interficiens mortem suam, noctem; resurgens sepulchram suam, tenebras; hæres sibi metipsum existens, donec et nox reviviscat, cum suo et illa suggestu. Holacenduntur enim et stellarum radii, quos matutina succensio (9) exstinxerat: reducuntur et siderum absentiæ, quas temporalis distinctio exemerat: redonantur (10) et specula lunæ, quæ mensuræ numerus adtriverat: revolvuntur hyemes et æstates, (11) verna et autumnus, cum suis viribus, moribus, fructibus. Quippe etiam terræ de cælo disciplina est arbores vestire post spolia, flores denuo colorare, herbas rursus imponere, exhibere eadem quæ absumpta sint semina, nec prius exhibere quam absumpta. Mira ratio! De fraudatrice servatrix, ut reddat, intercipit; ut custodiat, perdit; ut integret, vitiat; ut etiam ampliet, prius decoquit. Siquidem uberiora et cultiora restituit, quam exterminavit, revera honore interitu, et injuria usura, et luero damno. Semel dixerim, universa conditio recidiva est. Quodcumque conveneris, fuit: quodcumque amiseris, nihil non iterum est. C Omnia in statum redeunt, cum abscesserint: omnia incipiunt, cum desierint: ideo finuntur, ut fiant: nihil deperit, nisi in salutem. Totus igitur (h) hic ordo revolubilis rerum, testatio est resurrectionis mortuo-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Exemplum Jui.
- (2) Promulgaret Rhen. promulget alii.
- (3) Sitiant Rhen. Seml. sciunt Pam. Fran.
- (4) Confidet Rig. Yen.
- (5) Totius cod. Worm.
- (6) Productam Pam. Rhen.

- (7) Moderatus Rhen. Seml.
- (8) Quies rerum add. Pith.
- (9) Suggestio Rhen. Pith.
- (10) Redonantur Rhen.
- (11) Et inser. Rhen. Seml.

COMMENTARIUS.

Priscilla, cujus meminit Auctor *adv. Praxean*, et lib. *de jejunii*, Montani prophetissa fuit. Lac.

(a) *In publico naturæ.* In publicis naturæ tabulis. D Ipse, lib. *de Corona*: *Quæris igitur Dei legem? Habes communem istam in publico mundi, in naturæ tabulis, ad quas et Apostolus solet provocare.* Ric.

(b) *Ne qui forte adhuc nesciant Deum nosse.* In Philoano legitur, *sitiant.* Quæ forma loquendi Septimo familiaris. Sitiant nosse Deum, qui nondum norunt, adeoque nesciunt. Sic *Nihilominus tamen ipsius simplicitatis suæ sitiant interpretationem.* Ric.

(c) *Apud philosophos habes qui mundum hunc innatum.* Vulgatum est illud, *Ex nihilo nihil fit*: ex quo æternum fuisse mundum futurumque putat Aristoteles, *Physic.* I, et lib. *de cælo.* Verum si vera principii illius ac germana explicatio attendatur, Deus dixit: *Ego sum qui sum*: ergo ab existente illo Deo omnia profluxisse, mundumque creatum conicere est. Aristotelem opinionem hanc retractasse putant nonnulli. LE PN.

(d) *Secundum philosophos.* Plato, uti attestantur Athanasius, lib. *de Incarn. Verbi*, in princip. et Epi-

phan. *hæc.* 6, Deum dixit ex materia præjacente et infecta mundum condidisse. Quamvis Marsilius Ficinus in comp. *Timæi* platonici, cap. 9 et seq. conetur excusare illum ab hoc errore, et tantum voluisse Platonem materiam fuisse a Deo immediatius factam, quam res alia. Lac.

(e) *Quo enim interest, etc.* Non asseveranter hæc inquit Auctor, non audens contemnere statas philosophiæ leges probatas Patribus, ut ad rem de qua agimus Gregor. hom. 20, in Ezech. Lac.

(f) *Et utique idoneus est reficere, qui fecit.* Manichei, Cerdoniani, Marcionitæ, negabant illam resurrectionem, seu resurrectionem; cum tamen longe difficilius videatur e nihilo creare quam reficere. LE PN.

CAP. XII. — (g) *Funestatur mundi honor.* Solem innuit qui *ἀσπαστοὶ τὸ ἀπρόσπονον θυμῷ*, mundi caratilis oculus, Orpheo dicitur, et Proclo Lycio hym. 1, *ὡλλὰ θῶν ἄπιστα, κυριότητι, δδῆς δαίμων*: at deorum optime, qui igne cinctus, potens demon. LE PN.

(h) *Hic ordo revolubilis rerum.* E perpetua rerum vicissitudine, et fluxu continuo ac volubilitate resurrectionem demonstrat; ex illa quippe rerum natu-

rum. Operibus eam præscripsit Deus ante, quam A
litteris : viribus prædicavit ante, quam vocibus. Præ-
misit tibi naturam magistratam, submissurus et pro-
phetiam, quo facilius credas prophetie, discipulus
naturæ; quo statim admittas, cum audieris quod
ubique (1) jam videris; nec dubites Deum carnis etiam
resuscitatore, quem (2) omnium noris restitutore.
Et utique si omnia homini resurgunt, cui procurata
sunt, porro non homini, nisi et carni, quale est ut
ipsa depercat in totum, propter quam et cui nihil
deperit?

CAPUT XIII.

Si parum universitas resurrectionem figurat, si
nihil tale conditio signat, quia singula ejus non tam
mori, quam desinere dicantur, nec redanimari, sed
reformari existimentur, accipe plenisimum (3) atque
firmisimum hujus spei specimen. Siquidem animalis
est res, et vite obnoxia, et morti: illum dico alitem
orientis peculiarem, de singularitate famosum, de
posteritate monstruosum; (a) qui semetipsum libenter
funerans renovat, natali fine decedens atque succe-
dens; iterum phoenix, ubi jam nemo; iterum ipse,
qui non jam; alius idem. Quid expressius atque
signatius in hanc causam? aut cui alii rei tale docu-
mentum? Deus etiam Scripturis suis: (b) *Et florebit* (4)
enim, inquit (*Ps.*, XCI, 13), *velut phoenix*; id est,
de morte, de funere; (c) uti credas, de ignibus
quoque substantiam corporis exigi posse. *Mul-
tis passeribus antistare nos Dominus pronuntiavit*: si
non et phoenixibus, nihil magnum. Sed (5) homines se-
mel interibunt, avibus Arabiæ de resurrectione se-
curis?

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Utique *Fran.*
- (2) Qui *Rhen. Jun.*
- (3) Plenisimum *alii.*
- (4) *Florebit Rhen. effloret alii.*
- (5) Scilicet *Jun.*
- (6) Et *Rhen. et sic Jun.*
- (7) Quia, puto *Jun.*

- (8) *Suz. add. Fran. Pam.*
- (9) Dominus *lib. Ursin. Woun.*
- (10) Quod dominus... quod auctor *desunt lib. Ursin. Woun.*
- (11) De *inser. Woun.*
- (12) Non *inser. Rhen.*
- (13) Et auctorem suum *desunt cod. Woun.*

COMMENTARIUS.

ralium serie sapientiores philosophi istud snodorati
sunt, ut Plato in *Timæo* et *Phædone*, ut Seneca
epist. 55: *Mors quam pertimescimus, et accusamus,
intermittit vitam, non eripit; venit iterum qui hos in
lucem reponat dies.* Idem ep. 40, 92, 102, et ad Mar-
ciam, cap. 26. *Le Pa.*

CAP. XIII. — (a) *Qui semetipsum libenter funerans
renovat.* Clemens ad Corinthios sic refert: Phœnicem,
cum se morti proximum sentit, e thure ac myrrha
ceterisque hujusmodi odoribus struere sibi *sepulchrum*
(Plinius nidum); eo mox alitem conditum mori. Ex
mortui carne, nasci prino ceu vermiculum, inde fieri
pullum. Hanc nobis a Deo resurrectionis imaginem
dari. *Ric.*

(b) *Et florebit enim, inquit, velut phoenix.* *Id. ps. 102,
ut palma, Ps. XII.* Deceptus Auctor vocis græcæ am-
biguitate. *SEML.* — Sic solet Septimius Scripturam ad
propositum suum latissime interpretari. Itaque hic
phœnicis vocabulum inter alitem et arborem ambi-
guum, pro phœnice alite positum voluit; et verbum
florebit ad resurrectionem accommodavit. *Ric.*

(c) *Uti credas de ignibus quoque substantiam corporis
exigi posse.* Hæc indicia sunt Tertullianum in phœnicis
historia seculum esse, quæ fuerant varie ab variis tra-
dita; sumpsisse autem ab his, quæ, tractationi suæ

CAPUT XIV.

Talia interim divinarum virium linimenta non
minus parabolis operato Deo, quam locuto, veniamus
et ad ipsa edicta atque decreta ejus, quo cum maxime
divisionem istam materiæ ordinamus. Exorsi enim
sumus ab auctoritate carnis, an ea sit cui dilapsæ sa-
lus competeat: dehinc, prosecuti de potentia Dei, an
tanta sit quæ salutem conferre dilapsæ rei soleat:
nunc, si probavimus utrumque, velim etiam de cau-
sa requiras an sit aliqua tam digna, quæ resurrec-
tionem carnis necessariam, et rationi certe omnimodo
debitam vindicet, quia subest dicere, etsi caro capax
restitui, etsi divinitas idonea restituendi, sed (6) cau-
sa restitutionis præesse debet. Accipe igitur et caus-
sam, qui apud (7) Deum discis, (d) tam optimum,
quam et justum; de suo optimum, de nostro ju-
stum. Nisi enim homo deliquisset, optimum solum-
modo Deum nosset, ex naturæ proprietate; at nunc
etiam justum eum patitur, ex causæ (8) necessitate;
tamen et hoc ipso optimum, dum et justum. Et bono
enim juvando, et malo puniendo, justitiam exhibens,
utramque sententiam bono præstat: hinc vindicans
istud, inde remunerans illud. (e) Sed cum Marcione
plenius discas, an hoc sit Dei totum. Interim talis est
noster; merito iudex, quia Dominus; merito Domi-
nus, quia auctor; merito auctor, quia Deus. Hinc et
ille nescio quis hereticorum, merito non iudex,
non enim Deus (9); merito non Dominus, non enim
auctor: nescio jam si Deus (f), qui nec auctor, quod
Deus, nec Dominus, quod auctor (10). Igitur si (11)
Deo et Domino et (12) auctori congruentissimum est,
judicium in hominem destinare, de hoc ipso an Do-
minum et auctorem suum (13) agnoscere et observare

facere plurimum vidit. Et Clementis epistola, de pu-
trescente phœnicis carne, non de cremata, phœnicem
renasci tradiderat. Ergo ut corporum restitutionem
etiam in eo mortis genere, quo magis aboleri spes
restitutionis videbatur, confirmaret, ad eos se con-
vertit qui de cineribus cremati phœnicis novum resti-
tuti scriperant. *Uti credas, inquit, de ignibus quoque
substantiam corporis exigi posse.* Quod et citato Psalmi
versiculo subiungit, quasi fuerit in mente Psalmio-
graphi de phœnice cremato historia. *Ric.*

CAP. XIV. — (d) *Tam optimum quam et justum.*
Marcionitas ferit, qui in uno Deo justitiam et boni-
tatem non compingebant, sed discidentes divinam
substantiam in duos Deos, alium bonum dicebant,
alium malum et justum. Hunc Marcionis errorem re-
tulit cum suis rationibus Theodoretus lib. V de *Decr.
divin.* *Lac.*

(e) *Sed cum Marcione plenius discas:* Remittit
lectorem ad libros, quos adversus Marcionem scrip-
psit. *RHEN.*

(f) *Nescio jam si Deus, etc.* Sensus esse videtur:
Nescio an Deus hæreticorum Deus sit, quando nec
auctor est, quod tamen verus, id est noster Deus esse
scitur; nec item dominus est, quod esse debebat si
auctor esset. *RHEN.*

curari (1), an non utique (2) iudicium resurrectio expunget. Hæc erit tota causa, imo necessitas resurrectionis (a); congruentissima scilicet Deo destinatio iudicii: de cuius dispositione dispicias, an utrique substantiæ humanæ dijudicanda censura divina præsideat, tam animæ quam ei carni. Quod enim congruet iudicari, hoc competet etiam resuscitari. Dicimus plenum perfectumque credendum iudicium Dei, ut ultimum jam atque exinde perpetuum: ut sic quoque iustam, dum non in aliquo minus: ut sic quoque Deo dignum, dum pro tanta ejus patientia, plenum atque perfectum: itaque (3) plenitudinem perfectionemque iudicii, non nisi de totius hominis representatione constare. Totum porro hominem ex utriusque substantiæ concrezione (4) parere (5); idcircoque in utraque exhibendum, quem totum oporteat iudicari: qui nisi totus, atque non vixerit. Qualis ergo vixerit, talem iudicari, quia de eo quod vixerit, habeat iudicari. Vita est enim causa iudicii: per tot substantias dispungenda, per quot et functa est.

CAPUT XV.

Age jam, scindant adversarii nostri carnis animæque contextum, prius in vitæ administratione, ut ita sudeant scindere illud etiam in vitæ remuneratione. (b) Negent operarum (6) societatem, ut merito possint etiam mercedem negare. Non sit particeps in sententiâ caro, si non fuerit et in causa. Sola anima revocetur, si sola decedit (c). Atenim non magis sola decedit, quam sola decurrit illud unde decedit: vitam hanc dico. Adeo autem non sola (7) anima transigit vitam, ut nec cogitatus, licet solos, licet non ad effectum (8) per carnem deductos, auferamus a collegio carnis. Siquidem in carne, et cum carne, et per carnem agitur ab anima, quod agitur in corde. Hanc denique carnis speciem, arcem animæ, etiam Dominus in suggillationem cogitatum (9) taxat: *Quid cogitatis in cordibus vestris nequam (Matth. IX)?* et: *Qui conspexerit mulierem ad concupiscendum, jam adulteravit in corde (Matth. V).* Adeo et sine opere et

A sine effectu cogitatus, carnis est actus. Sed etsi in cerebro, vel in medio superciliorum discrimine, vel ubi ubi (10) philosophis placet, principalitas sensuum consecrata est, quod hegemonicon appellatur, (d) caro erit omne animæ cogitatorium. Nunquam anima sine carne est, quamdiu in carne est. Nihil non cum illa agit, sine qua non est. Quære adhuc an cogitatus quoque per carnem administrantur (11), qui per carnem dinoscuntur extrinsecus. Voluit aliquid anima, vultus operatur indicium (12): facies intentionum omnium speculum est (e). Negent factorum societatem, cui negare non possunt cogitatorium. Et illi quidem delinquentias carnis enumerant: ergo peccatrix tenebitur supplicio. Nos vero etiam virtutes carnis opponimus: ergo et bene operata tenebitur premio. Et si anima est quæ agit et impellit in omnia, carnis obsequium est, Deum non licet aut iniustum iudicem credi, aut inertem: iniustum, si sociam bonorum operum a præmiis arceat; inertem, si sociam malorum a suppliciis secernat: cum humana censura eo perfectior habeatur, quo etiam ministros facti ejusque deposcit, nec parcens, nec invidens illis, quominus cum auctoribus, aut pœnæ, aut gratiæ communicent fructum.

CAPUT XVI.

Sed cum imperium animæ, obsequium carni distribuiamus, prospiciendum est, ne et hoc alia argumentatione subvertant, ut velint carnem sic in officia animæ collocare, non quasi ministram, ne ex hoc (13) sociam cogantur agnoscere. Dicent enim ministros et socios habere arbitrium ministrandi atque sociandi, et potestatem suæ voluntatis in utrumque, homines scilicet et ipsos; idcirco cum auctoribus merita communicare, quibus operam sponte accommodant (14); carnem autem, nihil sapientem; nihil sentientem per semetipsam, non velle, non nolle de suo habentem, (f) vice potius vasculi apparere animæ, ut instrumentum, non ut ministerium. Itaque animæ solius iudicium præsidere, qualiter usa sit vasculo carnis; vasculum vero ipsum non esse sententiæ obnoxium: quia nec ca-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Curaret Rhen. Seml.
- (2) Itaque Seml. Rhen. id quoque Pam.
- (3) Perfectam add. Pam. Fron.
- (4) Congregatione Rhen.
- (5) Parari Lat.
- (6) Operum alii.
- (7) Solum Rhen. Seml. Oberth.

- (8) Adfectum Rhen.
- (9) Suggillatione cogitatum Pam.
- (10) Ubi semel Rhen. Seml.
- (11) Administrantur Rhen. Seml.
- (12) Iudicium Rhen. Seml.
- (13) Ne et Rhen. Seml.
- (14) Accommodantur Rhen. Seml.

COMMENTARIUS.

(a) *Congruentissima scilicet Deo destinatio iudicii.* Ita legendum, siquidem præcedit iudicium in hominem destinare, et infra: *Denique hæc erit ratio in ultimam finem destinati iudicii.* RHEN.

CAP. XV. — (b) *Negent operarum societatem, etc.* Ratio hujus capitis desumpta est ex bono et æquo, et congruo, ac nisi sunt illa quotquot de resurrectione carnis post Tertullianum scripserunt. LAC.

(c) *Sola decedit. Decedere non accipit, pro interire omnino, nam anima immortalis persistit, sed pro decedere ab hac vita dependenti ministeriis carnis.* LAC.

(d) *Caro erit omne animæ cogitatorium.* Cogitatorium a Tertulliano dicitur locus in corpore, sive pars cor-

poris ubi anima cogitat. RIC.

(e) *Facies intentionum omnium speculum est.* In vultu notari solent animi affectiones; adeo ut tristitia, hilaritas, amor, odium aliique affectus facile e vultu dijudicentur; unde a volendo vultum dixerunt Grammatici. Animi signa in vultu observari ipse etiam dixit Tullius in Pisonem: *Oculi, supercilia, frons, vultus denique totus, sermo quidam tactus mentis est.* LE PA.

CAP. XVI. — (f) *Vice potius vasculi apparere.* Apparere, id est, ministrare, famulari, inservire, et est, ut Asconius docet, minoris ad majorem; unde apparitores dicti viatores, qui iudicibus præsto sunt, et jussa utique eorum expectant. RUZ.

licem damnari, si quis eum veneno temperarit; nec (a) A gladium ad bestias pronuntiari, si quis eo latrecinium fuerit operatus. Jam ergo innocens caro, ex ea (1) parte qua non reputabuntur illi operæ malæ: et nihil prohibet innocentie nomine salvam eam fieri. Licet enim nec bonæ operæ (2) reputentur illi, sicut nec malæ (3); divina tamen benignitati magis competit innocenties liberare: beneficis enim debet; optimi est (4) autem, etiam quod non debetur (5) offerre. Et tamen calicem, non dico venenarium, (b) in quem mors aliqua ructarit (6), sed (c) fetricis (7), vel archigalli (8), vel gladiatoris, aut carnificis spiritu infectum, quæro an minus damnes, quam oscula ipsorum? Nostis quoque sordibus nubilum, vel non pro animo temperatum, elidere solemus, quo magis puero irascamur: gladium vero (9) latrocinii ebrum quis non a domo tota, nedum a cubiculo, nedum (d) a capitis sui officio relegabit (10), præsumens scilicet, nihil aliud se quam inludia (11) animarum somnatarum, urgentium et inquietantium (e) sanguinis sui concubium? At enim et calix bene sibi conscius, et de diligentia ministerii commendatus, de (12) coronis quoque potatoris sui inornabitur (13), aut aspergine florum honorabitur: et gladius bene de bello cruentus, (f) et melior homicida, laudem suam consecratione pensabit. Est (14) ergo et in vascula et in instrumenta (g) sententiam figere, ut dominorum et auctorum meritis et ipsa communicent; ut huic quoque argumentationi satisfecerim, licet ab exemplo vacet diversitas rerum. Omne enim vas vel instrumentum aliunde in usus venit, extranea omnino materia a substantia hominis; caro autem ab exordio

uteri consata (15), conformata, congenita animæ, etiam in omni operatione miscetur illi. Nam etsi vas vocatur apud Apostolum, quam jubet in honore tractari (16), eadem tamen ab eodem homo exterior appellatur: ille scilicet limus, qui prior titulo hominis incensus est, non calicis, aut gladii, aut vasculi ullius. Vas enim capacitatis nomine dicta est, qua animam capit et continet; homo vero, de communione naturæ, quæ eam non instrumentum in operationibus præstat, sed ministerium. Ita et ministerium tenebitur iudicio, etsi (17) de suo nihil sapiat; quia portio est ejus quæ sapit, non supellex. Hoc et Apostolus sciens, nihil carnem agere per semetipsam, quod non animæ deputetur, nihilominus peccatricem iudicat carnem, ne eo B quod ab anima videtur impelli, iudicio liberata credatur. Sic et cum aliquas laudis operas carni indicit (1 Cor. XV): *Glorificate, inquit, et (18) tollite Deum in corpore vestro*, certus et hos comatus ab anima agi; ideo tamen et carni eos mandat, quia et illi fructum repromittit (19). Alioquin nec exprobratio competisset in alienam culpæ, nec adhortatio in extraneam gloriæ: et exprobratio enim, et exhortatio vacarent erga carnem, si vacaret et merces, quæ in resurrectione caplatur.

CAPUT XVII.

Simplicior quisque fautor sententiæ nostræ putabit, carnem etiam ideo repræsentandam esse iudicio, (h) quia aliter anima non capiat passionem tormenti seu refrigerii, utpote incorporalis: hoc enim vulgus existimat. Nos autem animam (i) corporalem C et hic profitemur, et in suo volumine probamus, ha-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Ea neglig. Pam. Fram.
(2) Bona opera Rhen. Seml.
(3) Mala Rhen. Seml.
(4) Beneficus enim est atque optimus. Debet Rhenan. Seml.
(5) Deberetur Rhen. Seml.
(6) Ructaret Rhen.
(7) Fetricis Rhen. Seml. fascinatricis lib. Ursin. cod. Worms.
(8) Thraxis vel galli Ciaccon. archithreys vel archigalli Conerus.
(9) Vel Rhen. Seml.

- (10) Relegarit Pam. Fram. Rig. Ven.
(11) Invidia Rhen. cod. Pithæ. invidiam conjic. R'g.
(12) De omit. Rhen.
(13) Inornabitur Seml. Rig. Ven. ornabitur Rhen. coronabitur alii.
(14) Ne add. Rhen. Seml.
(15) Consita Rhen. Seml.
(16) Tractare Rhen. Seml.
(17) Ut Rhen. Seml.
(18) Inquit, et abest a Rhen. ait ille Jun.
(19) Repromittunt Rhen. Seml.

COMMENTARIUS.

(a) Gladium ad bestias pronuntiari. Ad bestias damnare, hoc est ad pugnandum cum belluis, in usu fuisse apud Romanos norunt omnes, ut et ad metalla, ad lapidinas, ad insulas. Le Pa.

(b) In quem mors aliqua ructarit. In quem aliquis celeritate veneni correptam animam inter sorbendum eum ructu efflaverit. Ric.

(c) Sed fetricis vel archigalli. Legendum esset forsitan fetricis, sicut locutus esset Tertullianus de populis quæ fetricis illæ propudio æ mulieres, seu eunuchi eum osculo sorbeant. Le Pa. — Fetricis vel archigalli. Archigalli principes sunt gallorum sive exsectorum, auctore Julio Firmico. Venus in decimo ab horoscopo loco, facit eunuchos et archigallos. Ceterum hoc hominum genus velut inauspicatum, exosum esse solet, et propter eos qui tales habent in deliciis, etiam turpe et flagitiosum. Rhen.

(d) A capitis sui officio. A cervicalis. Ric.

(e) Sanguinis sui concubium. Quasi cæcorum sanguinis incubet, qui gladium cæcorum sanguine tinctum cervicali supposuit suo. Ric.

(f) Et melior homicida. Gladium de bello cruentum homicidam vocat, sed meliorem, ut cogitare liceat pejorem esse homicidam gladium de latrocinio cruentum. Ait igitur illum esse meliorem, sed tamen homicidam. Etenim bella gerere nolebat Christianus. Ric.

(g) Sententiam figere. Hoc est, intrepide et constanter asserere. Ric.

CAP. XVII. (h) Quia aliter anima non capiat passionem tormenti, etc. Adeo olim etiam facessit negotium hoc argumentum, quo pacto spiritus igni corporeo torquerentur, ut et Tertulliano non leve fieri, atque in suum paradoxum de corporalitate animæ præsertim impelleret, et Augustinus videatur aliquantulum hæsitasse seu non penitus refellisse obidem argumentum Dæmones corporeos esse, quamvis demum consiliit hæc sententia, ut spiritus possent torqueri illo igne. August. lib. 21 de Civ. cap. 10. Lac.

(i) Corporalem et hic profitemur. De hoc Tertullianus novo D. August. cap. 89, de hæres. ad Quod vulgum, et D. Thom. II contra Gentes, cap. 86. Lac.

edictum Dei pendet, resurrectio mortuorum. Duo verba expedita, decisa, detersea. Ipsa convertam, ipsa discentiam, cui se substantiae addicant. Cum audio resurrectionem homini imminere, quæram necesse est quid ejus cadere sortitum sit. Siquidem nihil resurgere expectabit, nisi quod ante succiderit. Qui ignorat carnem cadere per mortem, potest eam nec stantem nosse per vitam. Sententiam Dei natura pronuntiat: *Terra es, et in terram ibis*. Et qui non audivit (1), videt. Nulla mors non ruina membrorum est (2). Hanc corporis sortem Dominus quoque expressit, cum (3) ipsa substantia indutus: *Diruite, inquit (Joan. 11), templum istud, et ego illud triduo reedificabo*. Ostendit enim ejus sit dirui, ejus elidi, ejus jacere, ejus (4) et relevari (5), et resuscitari: quamquam et animam circumferret (6) trepidantem usque ad mortem, sed non cadentem per mortem. Quia et Scriptura: *De corpore, inquit, suo dixerat*. Atque adeo caro est, quæ morte subruitur, ut exinde a cadendo cadaver renuntietur (7). Anima porro, nec vocabulo cadit, quia nec habitu ruit. Atquin ipsa est, quæ ruinam corpori inferi, cum elata est: sicut ipsa est, quæ illud de terra suscitabit ingressa. Non potest (8) ruere, quæ elidit (9) egressa. Aretius dicam, ne in somnum quidem cadit anima cum corpore, ne tum quidem sternitur cum carne. Etenim (10) agitur in somnis et jactatur; quiesceret autem, si jaceret; et jaceret, si caderet (11). Ita nec in veritatem (12) mortis cadit, quæ nec in imaginem (13) ejus ruit. Sequens nunc vocabulum *mortuorum* æque dispice, cui substantiæ insidat: quamquam in hac materia admittamus, interdum (a) mortalitatem animæ assignari ab hæreticis: ut, si anima mortalis resurrectionem consecuturæ est, præjudicium sit et carni non minus mortali resurrectionem communicatoræ. Sed nunc proprietas vocabuli vindicanda est: suæ

A sorti. Jam quidem, eo ipso quod resurrectio caducæ rei est, id est carnis, eadem erit et in nomine mortui: quia caducæ rei est resurrectio, quæ dicitur mortuorum. Sic et per Abraham patrem fidei, divini familiaritatis virum, discimus. Postulans enim Saræ humanæ locum de filiis Chet (14): *Dare ergo, inquit (Gen. XXIII), mihi possessionem sepulcri vobiscum, et humabo mortuum meum* (15), carnem scilicet. Neque enim animæ humanæ spatium desiderasset, et si anima mortalis crederetur, et si mortuus dici mereretur. Quod si mortuus corpus est, corporum erit resurrectio, cum dicitur mortuorum.

CAPUT XIX.

Et hæc itaque disceptio tituli, et præconi ipsius, fidem utique defendens vocabulorum, illuc (16) proficere debet, ut si quid (17) pars diversa turbat obtentu signarum et ænigmatum, manifestiora quæque prævaleant, et de incertis certiora prescribant. B Nacti enim quidam solemnissimam eloquii prophetici formam, allegorici et figurati plerumque, non tamen semper, resurrectionem quoque mortuorum manifeste annuntiatam, in imaginariam significationem distorquent; asseverantes ipsam etiam mortem spiritualiter intelligendam. Non enim hæc esse in vero, quæ sit in medio, dissidium carnis atque animæ: sed ignorantiam Dei, per quam homo mortuus Deo, non minus in errore jacuerit quam in sepulcro. Itaque et (b) resurrectionem eam vindicandam, qua quis adita (18) veritate redanimatus et revivificatus Deo, ignorantie morte disensa, velut de sepulcro veteris hominis eruperit: quia et Dominus Scribas et Phariseos sepulcris dealbatis (19) adæquaverit. Exinde ergo, resurrectionem fide consecutos, cum Domino esse, cum eum in baptismo (20) inderint. Illos denique ingenio etiam in colloquiis sæpe nostros decipere consueverunt, quasi et ipsi resurrectionem carnis admittant. Væ, inquit, qui non in hac carne resurrexerit: ne

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Audit Rhen. Seml.
- (2) Est abest a Rhen. Seml.
- (3) Cum abest a Par.
- (4) Cujus Rhen. Rig. Ven. Seml.
- (5) Revelari Ven.
- (6) Circumferat Rhen. Par.
- (7) Enumetur Par. Jun.
- (8) Cadere, quæ suscitavit ingressa. Non potest omitt. Rig. Ven.
- (9) Eligat Rhen. Seml.
- (10) Sederam Rhen. Seml.

- (11) Et jaceret, si caderet abest a Rhen. Seml.
- (12) Veritate Rhen. Seml.
- (13) Imaginæ Rhen. Seml.
- (14) Beth Rhen. Seml. eodem sentu.
- (15) Mortuum meum Rig. Ven.
- (16) Illic Fran.
- (17) Quæ Rhen. Seml. Oberth.
- (18) Adita Rhen. Seml.
- (19) Dealbatis abest a Rig. Ven.
- (20) Cum baptismo Rhen. cum eam baptismo vel baptismo Jun.

COMMENTARIUS.

plicationi Rigaltii, nisi quod album, tabulam seu chartam puram et nitidam fuisse docuit me eruditus Cujacius, non vero tabulam literis albis notatam ut censuit Theophilus. Qui chartam illam seu tabulam ex alia etiam materia corripisse convincebatur, in eum actio extra ordinaria puniebatur, pœna legis Cornelie de falsis. Id collige ex l. si quis id quod D. de Jurisp. et l. pec. D. l. Cornel. de fal. Le Pa.

(a) Mortalitem animæ assignari ab hæreticis, etc. Qui immortalitatem substituunt, rem de qua agitur minime considerant. Puto enim Tertullianum hæreticos illos notare, qui in Arabia exorti sunt temporibus Origenis, qui animas cum corporibus simul corrumpi et interire dicebant, ac cum iisdem affinibus in vitam

reditura corpora. Eusebius id refert *Hist. Eccl.*, lib. 6, cap. 30. Le Pa.

CAP. XIX. (b) Resurrectionem eam vindicandam. Nugæ sunt et sophismata quibus utebantur Hymenæus et Phileus, lique hæretici qui spiritualiter ipsam etiam mortem intelligendam asseverabant. Abutebantur verbis Apostoli Rom. 6: *An ignoratis fratres, quia quicumque baptizati sumus in Christo Jesu, in morte ipsius baptizati sumus? Consepulti enim sumus cum illo per baptismum in mortem, ut, quonodo Christus resurrexit a mortuis, etc.* cap. seq. ea refutat. Illi autem hæretici, Hymenæum dico et Philetum, qui a veritate exciderant, resurrectionem jam factam affirmabant teste B. Apostolo, 2. Tim. 2, procreationem liberorum resurrectionem appellabant. Le Pa.

statim illos percutiant, si resurrectionem statim ab-
nuerint. Tacite autem, secundum conscientiam suam,
hoc sentiant: Vae qui non, dum in carne est, (a)
cognoverit arcana haeretica: hoc est enim apud illos
resurrectio. Sed et plerique ab excessu animae resur-
rectionem vindicantes, de sepulcro exire, de saeculo
evadere interpretantur: quia et saeculum mortuorum
sit habitaculum, id est, ignorantium Deum. Vel etiam
de ipso corpore, quia et corpus vice sepulcri conclu-
sam animam, in saecularis vitae morte detineat (1).

CAPUT XX.

Ob hujusmodi igitur conjecturas, primam prae-
structionem eorum depellam, qua volunt omnia Prophe-
tas per imagines concionatos: quando si ita esset,
ne ipsae quidem imagines distingui possissent, si non
et veritates praedicatae fuissent, ex quibus imagines
deliniarentur (2). Atque adeo, si omnia figurae, quid
erit illud, cujus figurae? quomodo speculum obtendes,
si nusquam est facies? Adeo autem non omnia ima-
gines, sed et veritates; nec omnia umbrae, sed et cor-
pora: ut in (3) ipsum quoque Dominum insigniora
quaque luce clarius praedicarentur. Nam et virgo
concepit in utero, non figurate; et peperit Emmanue-
lem, nobiscum Deum (4) Jesum, non oblique; et si
oblique acceptum virtutem Damasci, et spolia Samu-
riæ (Is., VIII, 4), sed manifeste venturum in iudicium
cum presbyteris et archontibus (5) populi (Is., III, 14).
Nam et tumultuatae sunt gentes (Ps., II) in persona
Pilati, et populi meditati sunt inania in persona Israel.
Assiterunt reges terræ, Herodes: et archontes congre-
gati sunt in unum, Anna et Caipha: adversus Domi-
num, et adversus Christum ejus, qui et (Is., LIII) tan-
quam ovis ad jugulationem (6) adductus est, et tanquam
agnus ante tondentem (7), scilicet Herodem, sine voce,
sic non aperuit os suum, dorsum suum ponens ad fla-

A gella, et maxillas ad (8) palmas, et faciem non averte-
ns a sputaminum jaculis (9); deputatus etiam inter im-
quos; per os ossis (Ps., XXI) manus et pedes; sortem
passus in vestimento, et polus amarus, et capillum irri-
dentium nutus; triginta argenteis (Zach., XI, 12)
adpretiatus a proditore. Quae hic figurae apud Esaiam?
quae imagines apud David? quae ængnata apud Hiere-
miam (b), ne virtutes quidem ejus per parabolas profa-
tos (10)? Aut numquid nec (Es., XXXV, 6) oculi pa-
tefacti sunt caecorum, nec inclamavit lingua mutorum?
nec manus aridae et genna dissoluta revaluerunt, nec
claudi (11) salierunt ut cervus? (c) Quae etsi ipsi (12)
spiritaliter quoque interpretari solemus, secundum
comparationem (d) animalium vitiorum a Domino
remediarum; cum tamen et carnaliter adimpleta
B sunt, ostendunt prophetas in utramque speciem prae-
dicasse; salvo eo quod (13) plures voces eorum nude
et simplices, et ab omni allegoria: nubilo pura de-
fendi possint (14): ut cum exitus gentium (e) et ur-
bium resonant (Is., XIII), Tyri, et Egypti, et Baby-
lonis, et Idumææ, et Carthaginiensium navium; ut
cum ipsius Israelis plagas aut venia, captivitates, res-
tutiones, ultimæque dispersionis exitum perorant.
Quis hæc interpretabitur magis, quam recognoscere?
Res in literis tenentur, ut literæ in rebus legun-
tur (15). Ita non semper, nec in omnibus allegorica
forma est prophetici eloqui, sed interdum et in
quibusdam.

CAPUT XXI.

Si ergo interdum et in quibusdam, inquis, cur non
C et in edicto resurrectionis spiritaliter intelligendæ?
Quoniam quidem plurima ratio intercedit. Primo
enim, quid facient tot ac alia (16) instrumenta divina,
si aperte corporalem contestantia resurrectionem, (f)
ut nullam admittant figuratæ significantiæ suspicien-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Detinebat Par.
- (2) Delinearentur Jun.
- (3) In abeat a Rig. Ven.
- (4) Dominum Ihen. Seml.
- (5) Principibus Rhen. Seml.
- (6) Victimam Fran.
- (7) Se add. alii.
- (8) In alii.
- (9) Fœditate sputaminum cod. Pi.h. Pam. Fran. a spu- D

aminum maculis Jun. fœditate sputorum Paris.

- (10) Praelatos alii.
- (11) Clodi Fran.
- (12) Et ipsi Fran. Rig. ipsi deest Seml.
- (13) Quo Rig. Ven.
- (14) Possunt Rhen. Seml.
- (15) Ligantur Pam. Fran. Rig. Ven.
- (16) Ac talia Fran. Pam. tot alia Rhen. Seml.

COMMENTARIUS.

(a) Cognoverit arcana haeretica. Quoniam haeretici magis
oderunt lucem quam tenebras, arcana traditione
et tenebrosa utuntur, veritatem, si turpitudinem suam
revelent, commenta sua abeant in fumos. Qui vero ar-
cana illa semel detexerit, victoriam adeptum se con-
fidat: haereses enim demonstrasse vicis-e est, id Ter-
tullianus docet cap. 3, lib. adv. Valentinianos. Le Pa.

(b) Apud Hieremiam. Hic profecto Hieremias ponitur
pro Zacharia; in iis enim quae praecedunt nulla
verba citantur Jeremiae, sed mentio fit triginta argen-
teorum, de quibus Zacharias. Eadem licentia usus est
B. Mattheus evangelista, cujus festum hodie colimus.
Edb.

(c) Quae etsi spiritaliter quoque interpretari solemus.
Sic interpretatus est Paulus ad Hebr. 12, alludens ad
locum Isaiae, cap. 53: Propter quod remissas manus,
etc. Ubi non sine metaphora stadii, cui plerumque
instat Apostolus, et crudite Faber in suo agonistico:
non enim loquitur, imo nec alludit ad debilitatem

ex morbo, sed ex pagna et lassitudine, adhortans, ut
id faceremus, quod sireni agonistae, qui quantumvis
fatigati, sortes et interitii persistebant. Lac.

(d) Animalium vitiorum, φονισμο. Rac.

(e) Ut enim exitus gentium, etc. Intelligit haud dubie
Isaiam, ubi exitus sive exitia praedicuntur, Tyri,
cap. 23, et Egypti, cap. 20, et Babylonis cap. 13, et
Idumææ cap. 24, et navium Carthaginiensium, quod
lego ex angl. cod. pro Carthaginiensium, dicto
cap. 23, ubi juxta LXX. legitur ελθὺν ταρχηδόνες, id est,
naves Carthaginiis, pro eo quod apud Ihebr. naves
Tharsis, id est, maris, juxta B. Hieronymum: quam
vocem etiam solent mare reddere LXX, praequam
hoc solo capite, idque non semel, sed etiam tertio.
Pam.

CAP. XXI.—(f) Ut nullam admittant figuratæ si-
gnificantiae, etc. Suspicionem dicit, ut supra nubium
allegoriae. Est enim suspicari in occultis, obscuris et

nem. Et utique æquum sit, quod et supra demandavimus, incerta de certis, et obscura de manifestis præjudicari: vel ne inter discordiam certorum, et incertorum, manifestorum et obscurorum, (a) fides dissipetur, veritas periclitetur, ipsa divinitas ut inconstans denotetur: tum (4) quod verisimile non est, (b) ut ea species sacramenti, in quam fides tota committitur, in quam disciplina tota conmittitur, ambigue annuntiata (2), et obscure proposita videatur: quando spes resurrectionis, nisi manifesta de periculo et præmio, neminem ad ejusmodi præsertim religionem, publico odio et hostili clugio obnoxiam, persuaderet. Nullum opus certum est mercedis incertæ. Nullus timor justus est periculi dubii. Et merces autem et periculum in resurrectionis pendet eventum. Sed (5) etsi temporalia, et localia, et personalia Dei decreta atque judicia in urbes, et gentes, et reges, tam aperte (4) prophetia jaculata est, quale est, ut æternæ dispositiones ejus et universales in omne hominum (5) genus, lucem sui fugerint? quæ (6), quanto majora, tanto clariora esse deberent, ut majora crederentur. Et puto Deo nec livorem, nec dolorem, nec inconstantiam, nec lenocinium adscribi posse, (c) per quæ fere promulgatio majorum cavillatur.

CAPUT XXII.

Post hæc, ad illas etiam Scripturas respiciendum est, quæ non sinunt resurrectionem (d) secundum animales istos, ne dixerim spiritales, aut (e) hic jam

A in veritatis agnitione præsumi, aut ab excessu statum vitæ vindicari. Cum enim et tempora totius sæculi fixa sint sacrosancto stylo, nec liceat eam aule constitui, quam (7) in adventum (8), opinor, Christi, (f) vota nostra suspirant in (9) sæculi hujus occasum, in transitum mundi quoque ad diem Domini magnum, diem iræ et retributionis, diem ultimum, et occultum, nec ulli præter quam (10) Patri notum, et tamen signis atque portentis, et concessionibus elementorum, et conflictationibus nationum prænotatum. Evolverem prophetias, si Dominus ipse tacuisset: nisi quod et prophetiæ vox erant Domini: sed plus est (11), quod illas suo ore consignat. (g) Interrogatus a discipulis, quando eventura essent, quæ interim de templi exitu eruperant (12), ordinem temporum, primo Judæicorum usque ad exilium Hierusalem, dehinc communium, usque ad conclusionem (13) sæculi, dirigit (14). Nam posteaquam edixit: *Et tunc erit Hierusalem conculcata nationibus*, donec adimpleantur tempora nationum, allegandarum (15) scilicet a Deo, et congregandarum cum reliquiis (16) Israelis; inde jam in orbem et in sæculum prædicat, (h) secundum Joëlem, et Danielelem, et universum concilium prophetarum, futura signa in sole et in luna et in stellis, conclusionem (17) nationum cum stupore; sonitus maris, et motus frigescientium (18) hominum, præ metu et expectatione eorum quæ immineant orbi terræ. *Virtutes enim*, inquit (*Matt.*, XXI), *cælorum commovebuntur: et tunc videbunt Filium hominis venientem in*

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Tunc Rhen. Seml.
- (2) Annuntiata Rhen. Seml. annuntiata vel annuntata Jm.
- (3) Sed abest a Seml.
- (4) Aperta Pam. Rhen.
- (5) Humanum alii.
- (6) Quæ abest a Rig. Ven.
- (7) Aque alii, utrumvis abest a Seml. Rhen.
- (8) Adventu Rhen. Seml.
- (9) In abest a Rhen. Seml.

- C (10) Quam abest a cod. Pith. Rig. Ven.
- (11) Est abest a Rhen. Seml.
- (12) Eruperat Rhen. Seml.
- (13) Consummationem alii.
- (14) Digerit lib. Ursin.
- (15) Allegandarum Fran. Pam.
- (16) Reliquo Par.
- (17) Confusionem alii.
- (18) Perfrigescentium alii, arescentium alii.

COMMENTARIUS.

mysticis. Sic Georgius Bætiens, lib. de Fide: *Adhuc si non intelligis de tot supra editis dictionibus, vel ex consequentibus animadverte, omnes suspensiones impiæ interpretationis exclusas. Ric.*

(a) *Fides dissipetur, veritas periclitetur*, etc. Si discordi sensu acciperentur, quæ de resurrectione sunt prædicta, ut conspicua et aperta testimonia, quæ de corporum resurrectione palam loquuntur, non cogere ea quæ obscuriora sunt interpretari de corporali resurrectione, sed hæc ambigua detorquerentur ad resurrectionem tantum animarum, aperte sequuntur hæc absurda, nam Deus inconstans haberetur, cum in manifestis locis prædixisset corporalem resurrectionem, et in aliis animarum tantum, ut adversarii volebant, quare et veritas periclitaretur: nam cum contraria fuissent vaticinia, periculum incurrisset errandi, assentiendo prophetiæ falsæ, et fides dissiparetur: nulla enim prædicenti fides omnis merito negaretur. Lac.

(b) *Ut ea species sacramenti*. Hoc est, fidei christianæ caput, carnis resurrectio.

(c) *Per quæ fere promulgatio majorum cavillatur*. Majorum, hoc est, potentiorum, magistratuum, potestatum. Ric.

CAP. XXII.—(d) *Secundum animales istos*. Maluit hic Valentiniianos animales dicere quam spiritales: licet enim Scripturæ loca de resurrectione spiritali-

ter interpretarentur: animales tamen hic dicuntur, quia Scripturæ loca ad resurrectionem animarum tantum detorquebant. Le Pr.

(e) *Hic jam in veritatis agnitione*, etc. Cum mortem dicerent hæretici fuisse ignorantiam, ut constat cap. 19, consecretarie agnitio veritatis fuisset resurrectio. Sic dicebant hic in hac vita et sæculo factam resurrectionem, cum quis pervenerit ad veritatis agnitionem, ad quod, ut Paulus dixit, desiderat Deus homines universos venire. Lac.

(f) *Vota nostra suspirant*. Aliter igitur ad gentes, aliter ad christianos. Nam ad gentes in apolog. *Oramus*, inquit, *pro mora finis*, finem vero sæculi intelligit, et lib. de orat. *Quomodo quidam protractum quemdam sæculo postulabant? cum regnum Dei, quod ut adveniat oramus, ad consummationem sæculi tendat?* Ric.

(g) *Interrogatus a discipulis*. Quia sequentia ex solo asserti Luca evangelista, duntaxat adnotavimus ad marginem, Luc. 21, atque adeo de verbis Evangelistæ lectorem remittimus ad lib. IV, adv. Marc. ubi explicatur hoc cap. 21, latius. Pam.

(h) *Secundum Joëlem et Danielelem*. Joëlis cap. 2, locus infra loco dicto citatur, sicuti etiam Danielis, cap. 7, ad quem hic etiam adludere Auctorem constat ex verbis utrobique citatis, tum de portentis in cælo: tum de filio hominis venturo in nubibus. Pam.

inhibitus cum plurimo potentatu et gloria. Ubi autem *capserint ista fieri, emergetis (1), et elevabitis capita vestra, quod redemptionis vestrae appropinquavit (2).* Et tamen adpropinquare eam dixit, non, adesse jam; et cum *capserint ista fieri, non, cum facta fuerint; quia cum facta fuerint, tunc aderit redemptionis nostra, quæ eo usque appropinquare dicitur, erigens interim et excitans animos ad proximum jam spei fructum.* Cuius etiam parabola subiecitur tenebrosorum arborum in caulem floris, et dehinc florem, frugis antecursorem: *Ita et vos cum videritis omnia ista fieri, scitote in proximo esse regnum Dei. Vigilate ergo omni in tempore, ut digni habeamini effugere omnia ista, et stetis ante filium hominis: utique per resurrectionem, omnibus ante transactis.* Ita, etsi in agnitione sacramenti fructat (3), sed in Domini representatione *florescit atque frugescit, Quis ergo Dominum tam in tempestive, tam acerbe excitavit jam ad dexteram Dei, ad confringendam terram secundum Esaiam, quæputo adhuc integra est? quis inimicos Christi jam subiecit pedibus ejus, secundum David, quasi velocior Patre, omni (a) adhuc popularium cœtu clamante (4), (b) Christianos ad leonem? quis cœlo descendentem Jesum talem conspexit, qualem ascendentem Apostoli viderant, secundum angelorum constitutum? Nulla ad hodiernum tribus ad tribum pectora ceciderunt, agnoscens quem pupugerunt: nemo adhuc excepit Heliam: nemo (c) adhuc fugit antichristum: nemo adline Babylonis exitum flevit. Et (5) est jam qui resurrexerit (6) nisi hæreticus? (d) Exiit plane jam de corporis sepulcro, (e) etiam nunc febribus et ulce-*

bens (Col. 1, 29), mortuos fuisse nos aliquando alienatos, et inimicos sensus (7) Domini, cum in operibus pessimis agebamus; dehinc, consepultos Christo in baptismate, et conresuscitados in eo per fidem efficaciam Dei, qui illum suscitavit (8) a mortuis. Et vos cum mortui essetis in delictis et præputiatione (9) carnis vestræ, vivificavit cum eo, donatis vobis omnibus delictis. Et rursus: Si cum Christo mortui estis ab elementis mundi, quomodo quidam, quasi (10) viventes in mundo, sententiam fertis? Sed cum ita nos mortuos faciat spiritualiter, ut tamen et corporaliter quandoque morituros agnoscat, utique et resuscitados proinde spiritualiter deputans, æque non negat etiam corporaliter resurrecturos. Denique: Si resurrexistis, inquit, cum Christo, ea quæ sursum sunt querite, ubi est Christus in dextera Dei residentis: ea quæ sursum sunt sapite, non quæ deorsum. Ita animo ostendit resurgere, quo solo adhuc possumus celestia attingere; quæ non quereremus (11), nec saperemus, si possideremus. Subiecit etiam: *Mortui enim estis, scilicet delictis, non vobis; et (12) vita vestra (13) abscondita est cum Christo in Deo.* Nondum ergo apprehensa est, quæ abscondita est. Sic et Joannes: *Et nondum, ait, manifestatum (14) est, quid futuri simus (15). Scimus quia si manifestaverit (16), similes ejus (17) erimus.* Tanto abest, ut simus jam quod nescimus: utique scituri, si jam essemus. Adeo contemplatio est spei in hoc spatio per fidem, non representationis (18), nec possessio, sed expectatio. De qua spe et expectatione Paulus ad Galatas (Gal. V): *Nos enim spiritu ex fide spei justitiæ expectamus: non aut, tenemus. Justitiæ autem Dei dicit, ex iudicio, quo judicabimur (19) de mercede. Ad quam pendens et ipse, cum Philippensibus scribit (Philip. III): Si qua (20), inquit, concurrat in resurrectionem (21) quæ est a mortuis: non, quia jam accepi, aut consum-*

CAPUT XXIII.

Docet quidem Apostolus, Colossensibus scri-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Evergetis cod. *Wom.*
- (2) Adpropinquaverit *Rhen. Seml.*
- (3) Fructificasset *Rhen. fructificat alii.*
- (4) Reclamanti *Rhen. Seml.*
- (5) Et abest a *Rhen. Seml.*
- (6) Resurrexit *alii.*
- (7) Sensus *confic. Edd.*
- (8) Suscitavit *alii.*
- (9) Præputio *alii.*
- (10) Quasi quidem *Fran. Pam. quid quasi Jun.*
- (11) Queremus *Ven.*

- (12) Nobis, sed *Seml. Rhen.*
- (13) Nostra *Paris.*
- (14) Manifestum *Rhen. Seml.*
- (15) Sumus *Rhen. Seml.*
- (16) Manifestatus fuerit *alii.*
- (17) Ei *Rhen. Seml.*
- (18) Præsentatio *Rhen. Seml.*
- (19) Judicabitur *Rhen. Seml.*
- (20) Quomodo *alii.*
- (21) Resurrectionem *Pam. Fran.*

D

COMMENTARIUS.

(a) *Omni adhuc popularium cœtu clamante, etc.* Hoc est, universo populo, toto circo. Et lib. *de Spectac. Discrimina popularium*, hoc est, populus pro cuiusque conditione et statu distinctus. Juvenalis—*Quemlibet occidunt populariter.* Ric.

(b) *Christianos ad leonem.* Quos odio implacabili prosequantur olim gentiles, hos ad bestias, ad leones destinabant. Christiani, tanquam natio exosa, eo afficiebantur supplicio. Eusebius in Martyrio Polycarpi refert dictum τῶν Ἰουδαίων λέγεται. Vidē Cyprianum ep. 55. *Le Pa.*

(c) *Nemo adhuc fugit Antichristum, etc.* Prius istud disertis verbis non habetur in Apocal., sed satis innuitur cap. 12, ubi dicitur mulier, quod est Ecclesia, fugisse in solitudinem a facie draconis, et maxime

cap. 18, ubi jubetur populus exire de Babylone, et insuper legitur: *Et flebunt et plangent se super illum reges terræ: quare et solum hunc locum ad marginem adnotavimus. Pam.*

(d) *Exiit plane jam de corporis sepulcro.* Ironia est ista de Christo, qui (mea quidem sententia) opinionem eorum hæreticorum irridet, qui Christum resurrexisse quidem fatebantur, sed adhuc mortalem, alindens interea tacite, tum ad illud Ephes. 6: *Nobis colluctatio est adversus mundi rectores, sive ut ipse vertit, mundi potentes, quod græce est κοσμοκράτορες, et ad illud Math. 22: Reddite quæ sunt Cæsaris, Cæsari. Pam.*

(e) *Etiam nunc febribus et ulceribus.* Sensus est, quia hæretici nagabantur resurrectionem jam factam,

matus sum. Et utique crediderat, et (a) omnia sacramenta cognoverat, vas electionis, doctor nationum; et tamen adjicit: Persequor autem si (1) apprehendam in quo sum apprehensus a Christo. Eo amplius: Ego me, fratres, non puto apprehendisse. Unum plane: oblitus posteriorum, in priora me extendens, secundum scopum persequor (b) ad palmam incriminationis, per quam concurrerem: utique in resurrectionem a mortuis; suo tamen tempore, sicut ad Galatas (Gal. VI): Bene autem facientes ne taceat: tempore enim suo metemur (2). Sicut et ad Timotheum (II Tim. I) de Onesiphoro: Det illi Dominus invenire misericordiam in illo die. In quem diem ac tempus, et ipsi praecepit (I Tim. VI) custodire mandatum immaculatum, irreprehensibile, in apparentiam Domini Jesu Christi, quam suis temporibus ostendet beatus et solus potentator, et rex regnantium, et dominus dominantium; de Deo dicens. De quibus temporibus et Petrus in Actis (Act. III): Pœniteat itaque vos, et respiciate ad abolenda delicta vestra, ut tempora vobis superveniant refrigerii ex persona Dei, et militat prœdesignatum vobis (3) Christum; quem oportet accipere caelos, adusque tempora exhibiticnis omnium, quæ locutus est Deus, ore sanctorum prophetarum.

CAPUT XXIV.

Quæ hæc (4) tempora, cum Thessalonicensibus disce. Legimus enim (I Thess. I): Qualiter conversi sitis ab idolis, ad serviendum vivo et vero Deo, ad expectandum e (5) ælis Filium ejus, quem suscitavit ex mortuis, Jesum. Et rursus (I Thess. II): Quæ enim spes nostra, vel gaudium, vel exultationis corona, quam et (6) vos coram Domino nostro Jesu Christo, in adventu ipsius? Item (I Thess. II): Coram Deo et Patre nostro, in adventu (7) Domini nostri Jesu Christi, cum universis sanctis ejus. De quorum dormitione minus mœrenda (8) docens, simul et tempora

A resurrectionis exponit dicens (I Thess. III et IV): Si enim credimus quod Jesus mortuus sit, et resurrexerit; sic et Deus eos qui dormierunt, per Jesum adducet cum ipso. Hoc enim dicimus vobis in sermone Domini (9), quod nos qui vivimus, qui remanemus in adventum Domini nostri, non præveniemus eos qui dormierunt. Quoniam ipse Dominus in jussu et in voce archangeli et tuba Dei descendet de caelo, et mortui in Christo primi resurgent; deinde nos qui vivimus; qui simul cum illis tollemur in nubibus obviam Christo (10) in aerem, et ita semper cum Domino erimus. Quæ vox archangeli, quæ tuba Dei audita jam? nisi forte in cubiculis hæreticorum. Nam etsi tuba Dei evangelizans sermo dici potest, qui illos jam vocaret (11); sed aut mortui erunt jam corporaliter, ut resurrexerint; et quomodo B vivunt? aut in nubes erepti; et quomodo hic sunt? miserrimi revera, ut Apostolus pronuntiavit, qui in ista tantum vita sperantes habebantur, excludendi (12). dum præcipiant, quod post illam repromittitur; frustrati circa veritatem, non minus quam Phygellus et Hermogenes. Et ideo majestas Spiritus Sancti perspicax ejusmodi sensuum, et in ipsa (13) ad Thessalonicenses Epistola suggerit (I Thess. V): De temporibus autem et temporum spatiis, fratres, non est necessitas scribendi vobis: ipsi enim certissime scitis quod dies Domini, quasi fur nocte, ita adveniet. Cum dicent, pax, et tuta sunt omnia, tunc illis repentinus insidet interitus. Et in secunda, pleniore sollicitudine ad eodem (II Thess. II): Obsecro autem (14) vos, fratres, per adventum Domini nostri Jesu Christi, et congregationem nostram ad illum, ne cito commoveamini animo, neque turbemini, neque per spiritum, neque per sermonem, scilicet pseudoprophetarum (15), neque per epistolam, scilicet pseudapostolorum (16). ac si per nostram, quasi insinat (17) dies Domini. Ne quis vos seducat ullo modo: (c) quoniam nisi veniat abscissio

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Quo modo add. alii.
- (2) Metemur Pam. Fran. Rig. Ven.
- (3) Nobis Rhen. Seml.
- (4) Hæc abest a Rhen. Seml.
- (5) A Rhen. Seml.
- (6) Quam ut et alii, qua et Seml.
- (7) Adventum Rhen. Seml.
- (8) Miseranda alii.
- (9) Dei Rhen. Seml.

- (10) Domino Fran.
- (11) Vocarit alii.
- (12) Excludendo Rhen. Seml. Rig. Ven.
- (13) Forte prima Seml.
- (14) Autem abest a Rhen. Seml.
- (15) Pseudapostolorum Rhen. Seml.
- (16) Pseudoprophetarum Rhen. Seml.
- (17) Insuat Ven.

COMMENTARIUS.

per vitam spiritalem, et quamdam remotionem et separationem a corpore, quod sepulcrum dicebant, cum anima a corporis legibus, et pondere quodammodo se assereret et absolveret (neque enim tantum loquebantur, de emersione a corpore, quæ sit naturali morte), argute et ironice inquit Auctor, bene, exeat de corporis sepulcro hæreticis suscitatus, et quomodo febribus et ulceribus obnoxius, quæ sarcinam corporis arguant. Lac.

CAP. XXIII. (a) Omnia sacramenta cognoverat. Sacramenta vocat quidquid ad veram seu christianam fidem pertinet. Supra dixit, veritatis agnitionem, et infra mox dicit, agnitionem sacramenti. Ric.

(b) Ad palmam incriminationis. Sic igitur apud Apostolum legit Septimius, ἐπὶ τῇ ἀπαθείᾳ τῆς ἀντιπαράστατος, non ut hodie legimus, τῆς ἀποκατάστατος. Ric.

(c) Quoniam nisi venerit abscissio primo, hujus utique regni Pauli sententia est I Epist. ad Cor. VII, ἡ ἀποκοπή τοῦ σώματος τοῦ σώματος τοῦ σώματος. Unde Tertullia-

nus transulsi suum illud, Tempus est in collecto. Nec alio sensu posteriore sua Petrus affirmat, non tardare diem Domini, qui sanctis promissa gaudia repræsentet. Hujusce autem admonitionis interpretatio quorundam e plebe Thessalonicensium christiana mentes ambiguas sic tenuit, ut jam inciperent, velut expectando fessi, spes suas inanes dicere, ac de adventu Domini desperare, adeoque sollicitantibus ad defectionem imposturis aures præbere. Quis non suspexit, homines ipsius Apostoli divina mandata ministrantis sermonibus formatos, bene concepta non continere. tam futilis? Ergo periculose laborantibus succurrit Paulus, rogatque ne temeraria levitate fidem suam labefactari patiantur, memores eorum quæ coram illis de fine sæculi, deque supremi judicii die discipulaverat. Non adfore diem illum Domini priusquam acciderit discessio primus, ac subinde hominis peccati, hominis perditionis, factio manifesta. Ait igitur Apostolus, non esse quod illi commoveant-

primo, hujus utique regni, et reveletur delinquentia homo, id est Antichristus, filius perditionis, qui (1) adversatur et superextollitur in omne quod Deus dicitur, vel religio; uti sedeat in templo Dei, adfirmans Deum se. Nunc meministis, quod cum apud vos essem, hæc dicebam vobis? Et nunc quid (2) detineat (3) scitis, ad revelandum eum in suo tempore. Jam enim arcum iniquitatis agitur; (a) tantum qui nunc tenet, teneat, donec de medio fiat. Quis, nisi romanus

status? cujus abscissio in decem reges dispersa Antichristum (4) superducat. Et tunc revelabitur iniquus, quem Dominus Jesus interficiet spiritu oris sui, et evacuabit (b) apparentia sui; (c) cujus est adventus secundum operationem satanæ in omni virtute et signis atque portentis mendacii, et in omni seductione iniquitatis eis qui pereunt.

CAPUT XXV.

Etiam (d) in Apocalypsi Joannis (5), ordo tempo-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Quia Fran. Pam.
(2) Qui Rhen.
(3) Teneat Rhen. Seml.

- (4) Antichristi Rhen. Seml.
(5) Joannis abest a Rhen. Seml.

COMMENTARIUS.

tur, quasi mendacibus promissis delusi. Etenim processura duo, defectionem, et hominem illum peccati. De dubiis istis multa verba collegisse Paulum cum Thessalonicam venisset, ex eo colligere est, quod increpat velut oblitos ac parum tenaces. Dein obscure ac per enigmata mentionem suggerit eorum de quibus apertius apud eos egerat. Nam, *Mysterium*, inquit, jam operatur iniquitatis, tantum ut qui nunc tenet, teneat, donec de medio fiat. Dixerat supra, scilicet ordinatum esse Domini regni adventum, ut præcedere oporteat discessionem primum, deinde hominem peccati. Et hunc quidem peccati hominem mysterium iniquitatis jam tunc operari dicit, impostores innuens, et falsos fratres ac perversos christianos, qui selementem apostolicam sterilibus avertis et infelici lolo suffocatum irent furim et clanculum. Ille nimirum canabula Antichristi, jam pone Apostolorum vestigia subrepentis, nec manifesto latrocinio grassatur, nisi facta prius defectione. Tantum ut qui tenet, teneat, donec de medio eat. Quæ profecto tam diligerenter haud involvisset Apostolus, nisi aliquid significaret, quod apertius declaratum vel sibi ipsi, vel etiam Thessalonicensium, ecclesie nocuisset. Tenebras igitur iterum ac tertio quaesivit. Etenim posteaquam dixit non venturum diem Domini, nisi venerit discessio primum, addidit, *Quid detineat scitis*. Ac deum caliginem superfundit: *quod vultis interpretes, quantum in se fuit, obscurioribus adhuc latebris mersit: Tantum ut qui tenet, teneat, donec de medio fiat*. Verum hæc ignorata quidem fuerint iis a quibus ignorari Christianorum quieti conducebat. Minime autem crediderim obscura fuisse Thessalonicensibus, quibusum Apostolus ea de re coram verba fecerat. Minime item succedentibus proximæ Apostolorum traditioni Christianis, a quibus Tertullianus accepisse videtur, quæ libro de Resurrectione Carnis, Apostoli verbis interseclatissima tandem luce. Verba ipsa refert, quibus ostenditur diem Domini non instare, neque venturum, nisi veniat abscissio primo: *Hujus utique regni*, inquit, aperte Romanum significans, et reveletur delinquentia homo, id est Antichristus, filius perditionis, qui adversatur et superextollitur omne quod Deus dicitur, vel religio, uti sedeat in templo Dei, adfirmans Deum se. Nunc meministis quod, cum apud vos essem, hæc dicebam vobis? Et nunc quid detineat scitis, ad revelandum eum in suo tempore. Jam enim arcum iniquitatis agitur; tantum qui nunc tenet, teneat, donec de medio fiat. Quis, nisi Romanus status, cujus abscissio in decem reges dispersa Antichristum superducat, et tunc revelabitur iniquus? Tanti viri, tanquam Apostolorum temporibus propinqui interpretationem, ut rei de qua agebatur convenientissimam, communi omnium postea scriptorum consensu comprobata fuisse animadvertimus, præterquam Augustini ac Theodoret. Plane Augustinus libro de Civitate Dei vigesimo, prorsus quod dixerit Apostolus se ignorare fatetur. Et tamen continuo discretissime subijcit suspensionem, uti vocat, existimantium: propterea Paulum

B noluisse id aperte scribere, ne calumniam videlicet incurreret, quod Romano imperio male optaret, eum speraretur æternum. Quam certe suspicionem seu potius sententiam Chrysostomus adeo veritati congruam censuit, ut ceteris interpretationibus neglectis, hanc unam Ecclesie suæ pro certissima tradiderit, laudato sanctissimi Apostoli consilio, deviantis odia quæ non tantum absque ullo rei Christianæ commodo, verum maximo cum periculo suscepisset. Etenim epistola semel intercepta, compertoque defectio- nis, imperio Romano perniciosæ, vaticinio, quis non continuo Apostolum ipsum, ut ducem et antesignanum, cunctosque ideo fideles, ut consocios scelestissimæ conjurationis olivis-et? D: Theodoret, miror tam accommodata interpretatione repudiata, frigidissimam sectari: nempe illis verbis, *quid detineat scitis*, et, *tantum qui tenet teneat*, significari decreta Dei prohibentis Antichristi imperium asque dum orbe toto prædicatum fuerit Evangelium. Nam qui vetabat hæc apertissime scribi? quid erat quod tantopere inumbraretur quasitissima obscuritate? Itaque contenti simus hoc nostro Tertulliano, in cujus sententiam Augustinus ipse tandem concedere videtur. *Illud tamen*, inquit, *quod ait Apostolus, Tantum qui modo tenet, teneat, non absurde de ipso Romano imperio creditur dictum, tanquam dictum sit: Tantum qui modo imperat, imperet; donec de medio fiat, id est, de medio tollatur*. Quam sententiam Hieronymus in Epist. ad Philipp. et Quæst. XI, ad Algasiam, tam accurate et copiose explicavit, ut ambigendi locum reliquerit nullum. Ric.

(a) *Tantum qui nunc tenet teneat*. Consimili enigmate vatem Alexandro Severo imperium promissæ narrat Lampridius. *Te manet imperium, quod tenet imperium*. Ex quo intellectum est, inquit, Romanum illum imperii principem futurum, nam, ubi est imperium, nisi apud Romanos, quod tenet imperium? Ric.

(b) *Apparentia adventus sui*. Quasi *invenit*. Etenim Satanam ut aculeum Domini sepe describit. Ric.

(c) *Cujus est adventus*. Cujus, scilicet Antichristi. Ric.

CAP. XXV. — (d) *In Apocalypsi Joannis*. Notat cap. 20. Ex quo occasione sumperunt bene multi, ut Chiliasarum seu Millenariorum sententiam amplecterentur. Credebant autem justos per annos mille in terra duraturos, ut centuplum acciperent, pro his quæ ob Christum deseruerant; id promittente Domino. Fuerunt pluri heretici olim ejusmodi inter quos insignis fuit Cerinthius, a quo tamen dissidet Tertullianus, licet Chiliasarum errorem hiansse videatur. Quod illi cum antiquis Patribus quibusdam commune Papiam dico episcopum Hierapolitanum, et B. Justinum dial. contra Tryphonem. Quæ sit Justinus auctoritas docet Eusebius, lib. IV. hist. cap. 17: *ὁ δὲ τῶν ἐκ τῆς πόλεως ἑστῶς ἄλλος καὶ τῶν παλαιῶν ἑστῶς οὐ τῶνδε λέγει, ὅς τῶν χίλιων ἀποκαταστήσει αὐτοὺς πάλιν: Τῶν ἀσινάβαντων ἡμῶν οὐκ ἔστι, ἡμῶν ἀσινάβαντων, ὡς τῶν χίλιων ἀποκαταστήσει αὐτοὺς πάλιν, ὡς τῶν χίλιων ἀποκαταστήσει αὐτοὺς πάλιν, ὡς τῶν χίλιων ἀποκαταστήσει αὐτοὺς πάλιν*. Tanti astinabantur hujus viri, Justinus, scripta a veteribus, ut *Interdum ejus verba refert*. Post Tertullianum alii secuti sunt errorem; excusatur tamen

rum sternitur, quem martyrum quoque animæ sub altari ultionem et iudicium flagitantes sustinere didicerunt; ut prius et orbis de pateris angelorum plagas suas cibabat, et prostituta illa civitas a decem regibus dignos exitus referat, et bestia Antichristus (a) cum suo pseudopropheta certamen Ecclesiæ Dei inferat, atque ita diabolo in abyssum interim relegato (1), primæ resurrectionis prerogativa (b) de solis ordinetur, dehinc et igne (2) dato, universalis resurrectionis censura (c) de libris iudicetur. Cum igitur et status temporum ultimarum Scripturæ notent, et (d) totam Christianæ spei frugem in exodio (3) sæculi collocent; apparet, aut (1) tunc adimpleri totum quodcumque nobis a Deo repromittitur; et vacat quod hic jam ab hæreticis vindicatur; aut si et (e) agnitio sacramenti, resurrectio est, (5) salva utique illa creditur, quæ in ultimo prædicatur; et sequitur, ut eo ipso, quo (6) hæc spiritalis vindicetur (7), illa corporalis præiudicetur: quia si nulla tunc annuntiaretur, merito sola hæc, et tantummodo spiritalis, vindicaretur; cum vero et in ultimum tempus edicatur (8), corporalis agnoscitur, quia non et tunc spiritalis annuntiatur. Cur enim iterum annuntiaretur resurrectio ejusdem conditionis, id est spiritalis; cum aut nunc eam deceret expungi sine ulla differentia temporum, aut tunc sub omni clausula (9) temporum. Ita nobis magis competit etiam spiritalis defendere resurrectionem ab ingressu fidei, qui plenitudinem ejus agnoscimus exitum (10) sæculi.

CAPUT XXVI.

Unum adhuc respondebo ad propositionem priorem allegoricarum scripturarum, licere et nobis corporem resurrectionem de patrocinio figurati proinde eloquii prophetici vindicare. Ecce enim, divina in (11) primordio sententia, terram hominem pronuntiando, *Terra es, et in terram ibis*, secundum sub-

stantiam scilicet carnis, quæ de terra erat sumpta, et quæ prior homo fuerat appellata, sicut ostendimus, dat mihi disciplinam in carnem quoque interpretandi, si quid iræ vel gratiæ in terram Deus statuit; quia nec proprie terra iudicio ejus obnoxia est, quæ nihil boni seu mali admisit: *maledicta* quidem, quæ (12) *hauerit sanguinem* (Gen., IV); sed et hoc ipsum in figuram carnis homicidæ. Nam etsi iuari seu lædi habet terra, id (13) quoque propter hominem, et ille iuветur, sive lædatur per (f) consistorii sui exitus; quo magis ipse pensabit, quæ propter illum etiam terra patietur. Itaque et cum comminatur terræ Deus, carni potius comminari eum dicam; et cum quid terræ pollicetur, carni potius polliceri eum intelligam. Ut apud David (Ps. XCVI): *Dominus regnavit, exultet* (14) *terra*, id est, caro sanctorum, ad quam pertinet regni divini fructus. Dehinc subiungit: *Vidit, et concussa est terra; montes sicut cera liquefacti sunt a facie Domini*; caro scilicet prophanorum; et (Zach., XII, 10): *Videbunt enim eum in quem* (15) *confixerunt*. Atque adeo si simpliciter de terræ (16) elemento utrumque existimabitur pronuntiatum, quomodo congruet et concuti et liquefieri eam a facie Domini, quæ supra regnante exultavit? Sic et apud Esaiam: *Bona terræ edetis*; bona carnis intelligentur, quæ illam manent in regno Dei reformatam et angelificatam, et consecuturam quæ *nec oculus vidit, nec auris audivit, nec in cor hominis ascenderunt* (1 Cor., II). Alioquin, satis vanum, ut ad obsequium Deus fructibus agri, et cibariis vitæ hujus invitet, (g) quæ etiam in religiosis et blasphemis, semel homini addicta conditione, communicat; *pluens super bonos et malos, et solem suum emittens* (17) *super justos et injustos* (Matth., V). Felix nimirum fides, si ea consecutura est (18), quibus hostes Dei et Christi non modo utuntur, verum etiam abutuntur, (c) ipsam conditio-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Religato Rhen. Seml.
- (2) Igni Pam. Fran.
- (3) Exordio Pam. Rhen.
- (4) Autem Rhen. Seml.
- (5) Est abest a Rhen. Seml.
- (6) Quod Rhen.
- (7) Vindicatur Rig. Ven.
- (8) Educitur Rhen. Seml.
- (9) Clausura Paris. et abest temporum.

- (10) Exitu Fran.
- (11) In abest a Rhen. Seml.
- (12) Quod Rhen. Seml.
- (13) Id abest a Rhen. Seml.
- (14) Exultavit Rhen. Seml.
- (15) Eum qui Fran. eum quem Jun.
- (16) Terra Fran. Rig. Ven.
- (17) Mittens Rhen. Seml.
- (18) Sunt Rhen. Rig. Ven.

COMMENTARIUS.

ipse a B. Augustino cap. 7. lib. XX. de civ. Dei. D

Le Pa.

(a) Cum suo pseudopropheta. Satanam significari dicerem, nisi proxime sequeretur, atque ita diabolo in abyssum interim relegato. Superest igitur ut dicamus significari præsidem antichristiani furoris agentem in sæculo, iniquum. Ric.

(b) De solis. De thronis Apocal. XX. Ric.

(c) De libris. τὰ βιβλία μνησθῆναι ἐν τοῖς βιβλίοις. Ibid. Ric.

(d) Totam Christianæ spei frugem in exodio sæculi collocent. Hoc est, in fine sæculi. Exodium, Exitus, Finis, Glossæ veteres, ἔξοδος, Ἐξsequies. Lucilius:

Principio exitus dignus, exodiumque sequetur.

Juvenalis Sat. III:

.... Tandemque redit ad pulpita notum

Exodium.....

Vetus Interpres, exodiarius apud veteres in fine ludorum intrabat, et quicquid lacrymarum atque

tristitiam coegissent ex tragicis affectibus, hujus spectaculi risus detergebat. Argute igitur Septimius finem sæculi nuncupavit exodium. Tunc enim adierit tempus, quo fidelibus Christianis omnium laborum et ærumnarum tristitia vertetur in gaudium, quale Septimius describit sub finem libri de Spectaculis. Ric.

(e) Agnitio sacramenti. Fidei christianæ veritatis. Ric. CAP. XXVI.—(f) Consistorii sui exitus. Vocat consistorium terram a consistendo, nam in hac consistit homo. Alioquin consistorium vocamus locum in quo causæ cognoscuntur. Rhen.

(g) Quæ etiam in religiosis et blasphemis semel homini addicta conditione communicat. Hunc locum eximie tractavit Seneca lib. IV de Benef., cap. 28: *Deus quædam in universum humano generi dedit, a quibus excluditur nemo, etc.* Ric.

(h) Ipsam conditionem colentes. Mundum a Deo conditum. Ric.

nem colentes adversus conditorem. Bulbos et tubera A

in terræ (1) bonis deputabis, Domino pronuntiante, ne in pane quidem victurum hominem. Sic Judei, terrena solummodo sperando, cœlestia amittunt, ignorantes et panem de cœlesti reppromissum, et (a) oleum divinæ unctionis, et aquam spiritus, et vinum (2) animæ vigorantis ex vite Christi. Sicut et ipsam terram sanctam, judaicum proprie solum, reputant carnem potius Domini interpretandam, quæ exinde et in omnibus Christum indutis, sancta sit terra: vere sancta (b) per incolatum Spiritus Sancti; vere lacte et melle manans, per suavitatem spei ipsius; vere Judæa, per Dei familiaritatem: non enim qui in manifesto, Judæus; sed qui in occulto. Ut et templum Dei (3) eadem sit, et Hierusalem, audiens ab Esaia (Is., I, 1): *Exurge, exurge, Hierusalem, induere* B (4) *fortitudinem brachii tui; exurge sicut in primordio diei* (5); scilicet in illa integritate quæ (6) fuerat ante delictum transgressionis. Quæ enim in eam Hierusalem voces ejusmodi competerent (7) exhortationis et advocacy, quæ occidit prophetas, et lapidavit ad se missos, et ipsi postremo Dominum suum confixit? Sed nec ulli omnino terræ (8) salus repromittitur, quam oporteret cum totius mundi habitu præterire. Etiam, si quis audebit terram sanctam paradisum potius argumentari, quam et (9) patrum dici capiat, Adæ scilicet et Evæ: proinde et in paradisum restitutioni carni videbitur repromissa, quæ eum incolare et custodire sortita est, ut talis ille homo revocetur, qualis inde pulsus (10) est.

CAPUT XXVII.

Habemus etiam vestimentorum in Scripturis mentionem ad spem carnis allegorizare, quia et Apocalypsis Joannis (Apocal., III et IV): *Hi sunt, ait, (c) qui vestimenta sua non coinquinaverunt cum mulieribus; virgines scilicet significans, et qui semetipsos castraverunt propter regna cœlorum. Itaque in albis erunt vestibus, id est, in claritate (d) innubæ carnis. Et in Evangelio, indumentum nuptiale sanctitas carnis agnoscere potest. Itaque Esaïas docens, quale jejunium elegerit Dominus, cum subjecit de mercede bonitatis: (e) *Tunc, inquit (Is., LVIII), lumen tuum temporaneum erumpet, et vestimenta tua citius orientur: non subsericam (11) utique, nec pallium, sed carnem volens accipi, ortum carnis resurrectionis de mortis occasione prædicavit. Adeo nobis quoque suppetit allegorica defensio corporalis resurrectionis. Nam et cum legimus (Is., XXVI): *Populus meus, introite in cellas promas quantum, donec ira mea prætereat, sepulcra erunt cellæ promæ, in quibus paulisper requiescere habebunt, qui in finibus sæculi, sub ultima ira, per Antichristi vim excesserint. Aut cur cellarum promarum potius vocabulo usus est, et non alicujus loci receptorii, nisi quia (f) in cellis promis caro salita et usui reposita servatur, depromenda illinc suo tempore? Proinde enim et corpora medicata condimentis sepultura, mausoleis et monumentis sequestrantur, processura inde cum jusserit Dominus. Quod cum ita intelligi congruat; et quæ enim ab ira Dei (g) C cellariorum nos refugia servabunt? hoc ipso quod (12)***

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Terra Rhen. Seml.
(2) Vinum spiritus, et aquam Ven. Rigalt. cod. Pithe.
Aquam spiritus et abest Fran.
(3) Dei abest a Rhen. Seml.
(4) Iudæe Rhen. Seml.
(5) Diei abest a Rhen. Seml.
(6) Qua Rhen. Seml.

- (7) Competent Pam. Rhen.
(8) Terræ abest a Rig. Ven.
(9) Etiam Pam. Fran.
(10) Depulsus alii.
(11) Subsericam Rhen. subserivam Jun.
(12) Quo Fran.

COMMENTARIUS.

(a) *Oleum divinæ unctionis*, etc. Delicias Ecclesiæ recenset, tria nimirum sacramenta, Eucharistiam, Extremam unctionem, Baptismum. Easdem recenset lib. I adv. Marcionem, cap. 14: *Sed ille quidem usque nunc nec aquam reprobavit, qua suos obluit, nec oleum quo suos ungit, nec panem quo ipsum corpus suum representat. Accepit animam vigorantem per vigorem accipientem, passivum significatum pro activo, ut solet aliquando. Lac.*

(b) *Per incolatum Spiritus Sancti*. Incolatus est urbs, cujus quis non civis, sed incola est. Modestinus l. XXXIV, d. de mu. hon. *incolam vero domicilium facit* l. III, c. de incol. Verum ut Alciatus de verborum signifi. inquit, *Incola proprie est, qui, cum advena esset, in aliquam civitatem ea mente habitatum venit, ut ibi perpetuo sit, summamque rerum suarum ibi habeat*. Merito igitur S. Spiritus incolatus fuit Christus; perpetuum siquidem domicilium nunquam intermissum in eo deposuit pleno fluente. Lac.

(c) *Qui vestimenta sua non coinquinaverunt*. Miscet Scripturæ diversa, ut solet nonnunquam, loca, vel potius alludit ad diversa loca ex quorum verbis compingit tertiam sententiam explicans verba unius loci per alterius verba. Lac.

(d) *Innubæ carnis*. Virginæ, codex Pith. Ric.

(e) *Tunc, inquit, lumen tuum temporaneum erumpet*.

Vertit Auctor Isaia LVIII *temporaneum*, pro eo quod alii *matutinum*. Græca vox *πρόπαιον* præcox significat. Deinde legit *ἱμάτια*, id est vestimenta, pro eo quod græci codices hodierni, et quidam veterum *ἰατρικα*, id est curationes. Duplex est hujus loci lectio, etiam apud Græcos; nam consentiunt Tertulliano, non modo B. Cyprianus, lib. de elemos. et operibus, sub principium, ac lib. de orat. domin. sub finem, et B. Augustinus serm. 172: sed etiam Chrysostomus, hom. 55, in cap. XVI Matth. De quo vide plura apud Leonem Castrum in Isaïam; ubi etiam eos qui aliter legunt, locum hunc ostendit de resurrectione interpretari. Pam.

(1) *In cellis promis caro salita*. Quas hic cellas mox dicit cellaria, quo vocabulo Sulpitius Severus utitur lib. II Hist. sac., ubi de Episcopis Ariminum convocatis: *Quibus omnibus, inquit, annonas et cellaria dare Imperator præceperat*. Ric.

(g) *Cellariorum*. Cellarium proprie est, in quo colliguntur ministeria mensurarum, vel quæ victui necessaria supersunt. Sed ad rem Tertulliani observatum est discrimen, inter promptuarium et cellarium, quod in hoc deponantur quæ paucorum dierum sunt; in promptuario vero quæ longi temporis. Quare non diuturnam fore mortem per cellarii vocabulum admonuit Tertullianus. Vocis cellarii meminuit S. Gregorius Mag. lib. II, dial., cap. 28: *Monachus, qui cella-*

an, donec ira praeceat, quae extinguet Antichristum, post iram ostendit processuram carnem de sepulcro (1), in quo ante iram fuerit illata. Nam et de cellariis non aliud essetur, quam quod inferitur; et post Antichristi eradicationem agnabitur re-urrectio.

CAPUT XXVIII.

Scimus autem, sicut vocibus, ita et rebus prophetarum, tam pictis, quam et factis praedicatur resurrectione. Cum Moyses manum in sinum condit, (a) et emortuam profert, (b) et rursus insinuat, et vividam explicat, nonne hoc de toto homine portendit? Si quidem trina virtus Dei, per illa trina signa denotabatur (2) cum suo ordine: primo diabolum serpentem, quamquam formidabilem, subactura homini; dehinc carnem de sinu mortis retractura (3), atque ita omnem sanguinem executura (4) iudicio. (c) De quo spud eundem prophetam (5) (Gen., IX): Quoniam et restructum, inquit Deus, sanguinem exquiram de omnibus bestiis, et de manu hominis, et de manu fratris exquiram eum. Porro nihil exquiriitur, nisi quod reposcitur; nihil reposcitur, nisi quod et reddetur. Et utique reddetur quod ultionis nomine reposcetur et exquiretur. Neque enim vindicari poterit quod omnino non fuerit. Erit autem dum restituitur, uti vindicetur. In carnem itaque dirigitur, quicquid in sanguinem praedicatur, sine qua non erit sanguis. Caro suscitabitur, ut sanguis vindicetur. Sunt et quaedam ita pronuntiata, ut allegorice quidem nullo careant, nihilominus tamen ipsius simplicitatis suae sitiant interpretationem: (d) quale est apud Esaiam, Ego occidam, et vivificabo. Certe posteaquam occiderit, vivificabit. Ergo per mortem occidens, per resurrectionem vivificabit. Caro est autem quae occiditur (6) per mortem; caro itaque et vivificabitur per resurrectionem. Certe, si occidere carni animam eripere est, vivi-

care, contrarium ejus, carni animam referre est; caro resurgat necesse est, cui anima per occisionem erepta, referenda est per vivificationem.

CAPUT XXIX.

Igitur, si et (e) allegorice scripturae, et argumenta rerum, et simplices voces, resurrectionem carnis, quamquam sine nominatione ipsius substantiae, subradiant (7); quanto magis, quae hanc speciem (8) in ipsas substantias corporales speciali mentione determinant, non erunt deducende in questionem? Accipe Ezechielem (Ezech., XXXVII): Et facta est, inquit, super me manus Domini, et extulit me in spiritu Domini, et posuit me in medio campi: is erat ossibus refectus, et circumdaxit me super ea per circuitum; et ecce multa super faciem campi, et ecce arida satia. Et ait ad me: Fili hominis, si viderent, ossa ista? Et dixi: Adonai Domine, tu scis. Et ait ad me: Propheta in ossa haec, et dices: Ossa arida, audite sermonem Domini. Haec dicit Dominus Adonai ossibus istis: Ecce ego afferro in vos spiritum, et vivetis, et dabo in vos spiritum, et reducam in vos (9) carnes, et circumdabo vobis (10) eam, et dabo in vobis spiritum, et vivetis (11), et cognoscetis quod ego Dominus. Et prophetavi secundum praeceptum, et ecce vox, dum propheto, et ecce motus, et accedebant ossa ad ossa. Et vidi, et ecce super ossa nervi, et caro ascendit, et circumpositae sunt eis carnes (12), et spiritus in eis non erat, et ait ad me: Propheta ad spiritum, fili hominis; propheta, et dices ad spiritum: Haec dicit Dominus Adonai: A quatuor ventis veni spiritus, et spira in istis interemptis, et vivant. Et prophetavi ad spiritum, sicut praecepit mihi, et introivit in ea spiritus, et vixerunt, et constiterunt (13) super pedes suos valentia magna satis (f). Et ait ad me: Fili hominis, ossa ista omnis domus Israel est. Ipsi dicunt: Exaruerunt ossa nostra, et perit spes nostra, avulsi su-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Sepulcris Fran.
- (2) Notabatur Par.
- (3) Retractura Rig. Ven.
- (4) Exquisitura Jun.
- (5) Prophetam Pam. propheta Ven. mend.
- (6) Occiderit Rhen.
- (7) Obdiant alii.

- (8) Spem Pam. Rhen.
- (9) Vos in Rhen. Seml.
- (10) In vobis Rhen. Seml.
- (11) Et dabo i. v. s. et r. i. v. c. etc. c. v. c. et d. i. v. s.
- (12) Vivetis absunt a Venet.
- (13) Carnes Rhen. cod. Pithae.
- (14) Steterunt Rhen. Seml.

COMMENTARIUS.

rium tenebat, audivit quidem jubentis Benedicti verba, sed implere distulit. Pam.

CAP. XXVIII. — (a) Et emortuam profert. Exodi IV referitur haec historia, et solum *ἐπελάμβανεν τὴν ἄρσεν* λα-
prosa, et facta est manus ejus leprosa, habetur. Verum infra, cap. 55, nitidius rem explicat: *mutatur*, inquit, *Moyse manus, et quidem ad instar emortuae, ex sanguis, etc.* Hic enim similitudine quadam emortuam dicit, non re ipsa. S. Hieronymus contra Joan. Hieros. eodem utitur testimonio ad probandam resurrectionem. *Manus Moyse mutata est in candore nivis et deinceps colori pristino restituta in utraque diversitate manus fuit.* Le Pa.

(b) Et rursus insinuat. Quod modo dixit, in sinum condit. Le Pa.

(c) De quo apud eundem prophetam. Nempe Moysen, tacite innuens eum esse auctorem et Exodi et Geneseos, ex quibus haec testimonia citat, atque adeo et totius Pentateuchi. Certe de Exodo et Deuter. id ipsum patet ex Scripturae verbis Exod., XXIV, et Deuter., XXXI; et de toto opere id asserunt Philo, lib. de mundo, ac Josephus alicubi. Pam.

(d) Quale est apud Esaiam, etc. Verba quae ex Isaiam D refert Tertullianus in tota prophetia ad idem non reperiuntur; colligi tamen possunt ex his locis in quibus Deus potentiam suam ostendit ex eo quod populum in angustias mortis dejicere possit, et a morte revocare. Clarius habentur haec I Reg., II: *Dominus mortificat et vivificat*, et in psal. Etsi Isaiam XXXVIII scriptum legatur: *Corripies me et vivificabis me.* Le Pa.

CAP. XXIX. — (e) Allegorice scripturae et argumenta, etc. *ἀποφασίζων* instituit testimoniorum, quibus resurrectio mortuorum demonstratur. Le Pa.

(f) Super pedes suos valentia magna satis. In primo casu est vox isihæc, non in sexto. Grace: *καὶ ἕστησαν ἐπὶ τοῦ ποδῶν αὐτῶν καὶ συναγαγὼν πολλὰ ὄπλῃα*. Vulgatus: *Steteruntque super pedes suos exercitus grandis nimis valde*. Per valentiam intelligit Tertullianus potentiam magnam copiarum et exercitus congregati, secutus translationem Aquilae et Theodotionis, qui habet, *ὄπλῃα μὲν ἄλλα, ἰσὺς magna*. Lac.

mus in eis. Propterea propheta ad eos : Ecce ego pate-
facio sepulcra vestra; et eueham vos de sepulcris vestris,
populus meus; et inducam vos in terram Israel; et co-
gnosceitis quod ego Dominus aperuerim (1) sepulcra
vestra, et eduxerim vos de sepulcris vestris, populus
meus; et dabo vobis (2) spiritum, et vivetis, et requies-
cetis in terra vestra, et cognoscetis quod ego Domi-
nus locutus sim et fecerim, dicit Dominus.

CAPUT XXX.

Ilanc quoque prædicationem scio qualiter concu-
tiant in allegoriæ argumentationem. quia dicendo,
Ossa ista omnis domus Israel est (3), imaginem ea
fecerit (a) Israel (4) et (5) propria conditione
transiulerit; atque ita figuratam esse, non veram
resurrectionis prædicationem. Statum enim Judæo-
rum deformari, quodam modo emortuum et exaridum
et dispersum in campo orbis. Itaque et imaginem
resurrectionis in illum allegorizari, quia recolligi
habeat et recondipi os ad os, id est, tribus ad tri-
bunum, et populus ad populum, et recorporari carni-
bus facultatum (6) et nervis regni; atque ita de
sepulcri, id est, de habitaculis captivitatis tristissimis
atque teterrimis educi, et refrigerii nomine respi-
rare, et vivere exiude in terra sua Judæa. Et quid
post hæc? Morientur sine dubio. Et quid post mor-
tem? Nulla, o inor, resuscitatio, si non hæc erit ipsa,
quæ Ezechiel revelatur. Sed enim et alias prædica-
tur resurrectio: ergo et (7) hæc erit, et te-
mere in statum eam Judaicarum rerum convertunt.
Aut si alia est illa quam defendimus, nihil mea in-
terest, dum sit et corporum resurrectio, sicut et re-
rum Judaicarum. Denique, hoc ipso quod recidiva-
tus Judaici status de (b) recorporatione et redanima-
tione (8) ossium figuratur, id quoque eventuum
ossibus probatur. Non enim posset de ossibus figura
componi, si non idipsum et ossibus eventuum esset.
(c) Nam etsi figmentum veritatis in imagine est; ima-
go ipsa in veritate est sui; necesse est esse prius

sibi quo alii configeretur: de vacuo similitudo
non competit; de nullo parabola non convenit. Ita
oportebit ossium quoque credi reviscerationem et
respirationem qualis dicitur, de qua possit exprimi
Judaicarum rerum reformatio qualis affingitur. Sed
magis religiosum est, veritatem de suæ auctoritate
(9) simplicitatis defendi, quam sensus divinæ pro-
positionis expostulat. Si enim ad res Judæicas spec-
taret hæc visio, statim revelato situ ossium, subje-
cisset, *Ossa ista, omnis domus Israel est*; et cætera
deinceps. At cum ostens- is ossibus, de propria spe-
corum quid (10) obloquitur, nondum nominato Is-
raele, et fidem tentat prophete: *Fili hominis, si
vivent ossa hæc* (11)? ut et ille responderet; *Domine,
tu scis*; non utique Deus propheta fidem de ea re
tentasset, quæ futura non esset, quam nunquam Is-
rael audisset, quam credi non oporteret. Sed quo-
niam prædabatur quidem resurrectio mortuorum,
Israel vero pro sua incredulitate dissidens, scandall-
zabatur; et aspiciens (d) habitum senescentis sepal-
turæ, desperabat resurrectionem; vel non in eam
potius animum dirigebat, sed in circumstantias suas;
idcirco Deus, et prophetam, quasi (12) et ipsum da-
bium, præstruxit ad constantiam prædicationis, reve-
lato ordine resurrectionis; et populo id credendum
mandavit, quod propheta revelavit, ipsos dicens esse
ossa quæ erant resurrectura, qui non credebant res-
urrectura. Denique in clausula: *et cognoscetis*, inquit,
quod ego Dominus locutus sim, et fecerim; id utique
facturus, quod fuerat locutus; cæterum non id factu-
rus quod locutus, si aliter facturus.

CAPUT XXXI.

Plane si et populus allegorice mussitaret ossa sua
arefacta, et spem suam perditam dispersionis exi-
tu (13) querulus, merito videretur (14) et Deus (e)
figuratam desperationem figurata promissione conso-
latus. (f) Sed cum dispersionis quidem injuria non-
dum populo accidisset, resurrectionis verò spes apud

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Aperui Rhen.
- (2) In vos alii.
- (3) Est Israel, in Rhen. Seml. Israel est, in Pan.
- (4) Israeli Seml. Israelis cod. Pith.
- (5) Sed Rhen. Seml.
- (6) Carnis facultatem Rhen. Seml.
- (7) Aut Jan.
- (8) Readunatione Fran. readunatione Pan. mendose. D

- (9) Veritate Rhen. Seml. de sua auctoritate et simplici-
tate Par.
- (10) Qui Fran.
- (11) Hæc abest a Rhen. Seml.
- (12) Quæ Rig. Ven.
- (13) Excitum Rhen. Seml.
- (14) Videtur alii.

COMMENTARIUS.

CAP. XXX. — (a) *Imaginem ea fecerit Israel*. Lo-
cus de quo hic questio meo iudicio a Tertulliano op-
time de resurrectione mortuorum explicatur; neque
enim ea mihi alluobescit interpretatio quam refellit
Auctor, quæque recentiorum est fere omnium. Pari
ratione B. Hieronymus in cap. XXXVII Ezechielis
mortuorum resurrectionem evincit, eo quod resti-
tutio Judaici populi promittitur, fulciaturque resur-
rectione, quæ si non esset, vana esset promissio; de
rebus enim non exstantibus, nullus certi quidquam
potest probare. Vide locum. Le Pr.

(b) *Recorporatione et redanimatione*. Est ἀναπόρρωσις;
male corrigitur, qui readunatione scribitur. Le Pr.

(c) *Nam et si figmentum veritatis*. Exemplum seu
potius metaphoram, aut similitudinem, vult innuere,
quæ ad fingendam seu representandam veritatem
adhibetur. Le Pr.

(d) *Habitum senescentis sepulturæ*. Venuste dictum
pro sera et diuturna mora sepulturæ, sicut et qui diu-
turna et longæva sunt vita, senescunt; sic cap. 32:
*Quam capulum, quam sepulcrum, quam senium requie-
te, atque recondite alienius sepulturæ*. Lac.

CAP. XXXI. — (e) *Figuratam desperationem*. Figu-
rata enim paræmia explicabant suam extremam ca-
lamitatem, dicentes: *Aruerunt ossa nostra*; eoque
Deus eodem tenore solatur vaticinio illo et visione
ossium aridorum. Lac.

(f) *Sed cum dispersionis quidem injuria*, etc. Vide-
tur putasse Auctor ante calamitatem illam Israelitici
populi euidisse hoc oraculum Ezechielis; quod fal-
sum videtur, cum Ezechielis prophetia fuisset post
captivitatem. Sed potest accipi Tertullianus, non
quod voluerit omnino ante captivitatem, sed ante
plenam dispersionem, et oppressionem acerbissimam

illum sapissime cecidisset, et (1) manifestus est de corporum interitū labefactans fiduciam resurrectionis: ita et Deus eam restituebat fidem, quam populus destruebat. Quamquam etsi aliqua presentium rerum tunc conflictatione morebat (2) Israel (a), non idcirco in parabola accipienda esset revelationis intentio, sed in testationem resurrectionis, ut in illam spem erigeret illos aternæ scilicet salutis, et necessarii resurrectionis, et averteret a respectu presentium rerum. Ad hoc enim et alii prophetae (3): *Exibitis de sepulcris, veluti vituli de vinculis soluti, et conculcabitis inimicos. (Mat. IV, 3.)* Et rursus: *Gaudet cor vestrum, et ossa vestra velut herba (4) orientur (Is. LXVI), quia et herba de dissolutione et corruptela seminis reformatur.* In summa, si proprie in Israelis statum resurgentium ossium imago contenditur, cur etiam non Israelit tantummodo, verum et omnibus gentibus eadem spes annuntiatur et recorporandarum, et redanimandarum reliquiarum, et de sepulcris exsuscitandorum (5) mortuorum? De omnibus enim dictum est (Is. XXVI) (b): *Vivent mortui, et resurgent de sepulcris: ros enim qui a te est, medela est ossibus eorum.* Item alibi (Is. LXVI): *Veniet adorare omnis caro in conspectu meo, dicit Dominus.* Quando? Cum præterire cœperit habitus mundi hujus. Supra enim: *Quemadmodum cælum novum et terra nova, quæ ego facio in conspectu meo, dicit Dominus; ita stabit semen vestrum.* Tunc ergo quod subicit, implebitur: et exibunt (utique de sepulcris), et videbunt artus eorum qui imple egerunt, quoniam vermis illorum non decidet, et ignis eorum non exstinguetur, et erunt conspectui omni carni; scilicet quæ resuscitata et egressa de sepulcris, Dominum pro hac gratia adorabit.

CAPUT XXXII.

Sed ne solummodo eorum corporum resurrectio videatur prædicari, quæ sepulcris demandantur, habes scriptum (Apoc. III): (c) *Et mandabo piscibus*

A maris, et eructabunt ossa quæ sunt comesta, et faciam (6) compaginem ad compaginem, et os ad os. Ergo, inquis, et pisces resuscitabuntur, et cæteræ bestiæ (d) et alites carnivoræ, ut revomant (7) quos comederunt: quia et apud Moysen legis, exquiri sanguinem de omnibus bestiis? Non utique. Sed idcirco nominantur bestiæ et pisces in redhibitionem (8) carnis et sanguinis, quo magis exprimitur resurrectio etiam devoratorum corporum, cum de ipsis devoratoribus exactio edicitur. Puto autem huius quoque divinæ potestatis documentum idoneum Jonam, cum incorruptis utraque substantia, carne atque anima (9), de alvo piscis evoluitur (10). Et utique triduo concoquendæ carni viscera celi tam sufficissent, quam (11) capulum, quam sepulcrum, quam senium requietæ atque reconditæ (12) alienus sepulture: (c) salvo eo, quod et bestias, feros (13) in christianum vel maxime nomen homines, vel ipsos etiam iniquitatis angelos figuravit, de quibus sanguis exigetur per ultionem pensandam. Quis ergo discendi magis adfinis, quam præsumendi; et credendi diligentior, quam contendendi; et divinæ potius sapientiæ religiosus, quam saxe libidinosus, audiens aliquid a Deo destinatum in carnes, et cutes, et nervos, et ossa, aliud quid hæc commentabitur, quasi non in hominem destinetur, quod in istas substantias prædicatur? Aut enim nihil in hominem destinatur, non liberalitas regni, non severitas iudicii, non quodcumque est resurrectio aut si in hominem destinatur, necesse est in eas substantias destinetur, ex quibus homo structus est, in quem destinatur. Illud etiam de argutissimis isis demutatoribus ossium, et carnum, et nervorum, et sepulcorum requiro (f) cur si quando in animam quid pronuntiatur, nihil aliud animam interpretantur, nec transfigurant (14) eam in alterius rei argumentum; cum vero in aliquam speciem corporalem quid edicitur, omnia potius asseverant, quam quod no-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Ut Lat.
- (2) Hærebat Rhen. Seml.
- (3) Propheta Ven.
- (4) Velociter Rhen. cod. Püh.
- (5) Exsuscitandorum Rhen. Seml.
- (6) Facient Rhen.
- (7) Vomant Rhen. Seml.
- (8) Redhibitione Pan. Fran.

- (9) Utramque substantiam, carnem atque animam Rig. Ven.
- (10) Evomit Lat.
- (11) Qua vel quasi Rhen.
- (12) Condite Rhen. Seml.
- (13) Bestias feras Rhen. Seml.
- (14) Transfigant Rhen. Rig. Seml. Ven.

D

COMMENTARIUS.

Israelis vaticinatum hæc prophetam. At vero non nimium hæret huic sententiæ Auctor, cum statim alia via suam interpretationem construat, cum inquit, *Quamquam etsi aliqua presentium tunc conflictatione morebat Israel, etc.* Nam cum Ezechiel prophetavit, hæc dispersio jam erat facta. Sic Hieronymus inquit: *per resurrectionis parabolam de restitutione Israel prophetari, qui eo tempore captivus erat in Babylone.* Epiphanius, in *Vitis prophetarum*, Ezechiel tradit in captivitate vaticinatum fuisse. Lac.

(a) Non idcirco in parabola accipienda esset, etc. Probat restitutionem illam Israelitarum, non tam fuisse revelationem qua Deos illos restituere vellet, quam resurrectionis testimonium. Le Pa.

(b) Vivent mortui. In græco est, *resurgent, ἀναστήσονται.* Isai. XXVI, iuxta LXX. Le Pa.

CAP. XXXI. — (c) *Et mandabo piscibus*, etc. Apoc. XX, licet diversus locus esse videatur, sed

citant veteres quædam aliquando ex Scriptura quæ tamen non exstant. Le Pa.

(d) *Et alites carnivoræ.* Σαρκοφάγοι alites. Hæreticorum erat obiectio, fieri non posse, ut qui a belluis discepti avibusque fuissent, resurgerent. Hos hic confutat Tertullianus. Le Pa.

(e) *Salvo eo quod et bestias, feros, etc.* Non absque aliqua ironia hæc dicta a Tertulliano subindicant hanc interpretationem hæreticorum ad locum Genes. IX, quem nuper insinavit Auctor, et cap. 28, attulerat ad probandam etiam resurrectionem. Sed effugium hæreticorum statim caput retorquere in illos. Lac.

(f) *Cur si quando in animam quid pronuntiatur*, etc. Petit rationem ab hæreticis, cur ea, quæ in Scriptura dicuntur de corporali resurrectione, interpretentur de anima, et ea quæ de anima dicuntur, nullo pacto velint in corpus redundare. Lac.

minatur? (a) Si corporalia parabola, ergo et animalia; si non et animalia, ergo nec corporalia. Tam enim corpus homo, quam et anima, ut non possit altera species admittere ænigmata, altera excludere.

CAPUT XXXIII.

Satis hæc de prophetico instrumento: ad Evangelia nunc provoco. Hic quoque occursum prius eidem astutiæ eorum, qui proinde et Dominum omnia in parabolis pronuntiassent contendunt, quia scriptum est: *Hæc omnia locutus est Jesus in parabolis, et sine parabola non loquebatur ad illos*, scilicet (1) Judæos. Nam et discipuli: *Quare, aium, in parabolis loqueris?* et Dominus: *Propterea in parabolis loquor ad eos, ut videntes non videant, et audientes non audiant*, secundum Esaiam. Quod si ad Judæos in parabolis, jam non ad omnes; si non ad omnes in parabolis (2), jam non semper, nec omnia parabola; sed quedam, cum ad quosdam; ad quosdam autem, dum ad Judæos, nonnunquam plane et ad discipulos. Sed quomodo referat Scriptura, considera: *Dicebat autem et parabolam ad eos*; ergo et non parabolam dicebat, quia non notaretur cum parabolam loquebatur, si ita semper loquebatur. Et tamen nullam parabolam (3) non, aut ab ipso invenias edisseratam, ut de seminatore in verbi administratione; aut a commentatore Evangelii præluminatam, ut iudicis superbi, et viduæ instantis ad perseverantiam orationis; aut ultro conjectandam, ut arboris fici dilatæ in spem, ad instar judaice infirmitutis. Quod si nec parabola obumbrant (4) Evangelii lucem; tanto abest, ut sententiæ et definitiones, quarum aperta natura est, aliter quam sonant sapiant. Definitionibus autem et sententiis Dominus edicit, sive iudicium, sive regnum Dei, sive resurrectionem: (b) *Tolerabilis erit*, inquit (Matth. XI), *Tyro et Sidoni in die iudicii*; et (Matth. X):

Dicite illis, quod appropinquaverit regnum Dei; et (Luc. XIV): *Retribuetur tibi in resurrectione iustorum*. Si nomina absoluta (5) sunt rerum, id est, iudicii, et regni Dei, et resurrectionis, ut nihil eorum in parabolam comprimari possit; nec ea in parabolis compellantur, (c) quæ ad dispositionem (6), et transactionem, et passionem regni, iudicii, et resurrectionis prædicantur; atque ita corporalia defendantur (7), ut corporalibus destinata, id est, (d) non spiritualia, quia non figurata. (e) Nam et ideo præstruximus (8), tam corpus animæ, quam et carnis, obnoxium esse mercedibus pro communi operatione pensandis, ne corporalitas animæ occasione subministrans figurarum, corporalitatem carnis excludat; cum utramque participem et regni, et iudicii, et resurrectionis oporteat credi. Et nunc eo pergitur, ut corporalitatem carnalem proprie demonstramus a Domino significari in omni resurrectionis mentione, salva animali (f), quam et ipsam pauci receperunt.

CAPUT XXXIV.

Imprimis, cum ad hoc venisse se dicit, ut quod perit, salvum faciat, quid dicas (9) periisse? Hominem, sine dubio. Totumne, an ex parte? Uti-que totum: siquidem transgressio, quæ perditionis humanæ causa est, tam animæ insinuat ex concupiscentia, quam et carnis actu ex degustatione commissæ, (g) totum hominem elogio transgressionis inscripsit, atque exinde merito perditionis implevit. Totus itaque salvus fiet, qui perit (10) totus delinquendo (11): nisi si et ovis illa sine corpore amittitur, et sine corpore revocatur. Nam si caro quoque ejus cum anima (quod pecus totum est) humeris boni pastoris advehitur, ex utraque utique substantia restituendi hominis exemplum est. Aut quam indignum Deo, dimidium hominem redigere in salutem? Pene

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Ad add. Rig.
(2) Jam n. a. omnes; si n. ad o. in parabolis absunt a Ven.
(3) Parabolam abest a Par.
(4) Adumbrant Rhen. Seml.
(5) Absolute Rhen. Seml.

- (6) Dispensationem Rig.
(7) Defendentur Pam. Rhen.
(8) Præstrinximus Rhen.
(9) Dicis Rhen. Seml.
(10) Perit Rhen. Rig. Ven. Seml.
(11) Totus add. Pam. Fran.

COMMENTARIUS.

(a) Si corporalia parabola. Si quæ de corpore prædicuntur, sunt parabola: pud hæreticos, ea interpretantes figurate et parabolice, cur non et ea, quæ de animæ resurrectione dicuntur, extendunt ad corpus?

LAC.

CAP. XXXIII. — (b) *Tolerabilis, inquit, erit Tyro, etc. Matth. XI.* Vox græca ἀνεκτόν, tolerabilis, sicuti vertit Auctor, et remissius, veluti Vulgata editio, significat. PAM.

(c) *Quæ ad passionem resurrectionis prædicantur.* Ut libro de Virginibus velandis passionem nuptiarum, ita hic passionem resurrectionis dicit, ut significet vim illam plane divinam, inferendam corporibus animarum ad ipsa reditu. RIC.

(d) *Non spiritualia, quia non figurata.* Ut e contrario figurata sunt, quæ sic de corpore dicuntur, ut de spiritu intelligenda sint. Verba quæ loquor, ait Christus, spiritus sunt et vita, figurata ergo sunt: sapient præterquam sonant. Liniamenta Christi, imago Christi, sanctitas, justitia, veritas. Paulus,

TERTULLIANI. II.

I ad Corinth., XV: sicut portavimus imaginem terreni, portemus imaginem celestis. RIC.

(e) *Nam et ideo præstruximus, tam corpus animæ, etc.* Cap. 16, præstruxit Auctor utrumque, et animam et corpus obnoxium esse vel supplicio vel præmio, et cap. 17, quoniam anima fuisset corporea, juxta suum placitum, corpus sui generis habens, torqueri etiam probavit sine carne in inferno, ideo ait hic tam corpus animæ quam carnis, quia et animæ dedit corpus. LAC.

(f) *Salva animali.* Id est, inconcussa corporalitate animæ; ita enim vult ad corporalitatem carnis referri, quæ de resurrectione prædicantur, ut non obinde negent animam habere suum corpus speciale, sed statim ostendit paradoxum hoc placitum, cum subit, quam et ipsam pauci receperunt; nempe corporalitatem animæ. LAC.

CAP. XXXIV. — (g) *Totum hominem elogio transgressionis, etc.* Elogium est criminis et sententiæ publica et legitima manifestatio, quæ interdum fiebat voce

(Vingt-sept.)

minus facere, cum etiam (a) *secularium principum* plena semper indulgentia vindicetur. Diabolus validior in hominis injuriam intelligitur, totum eum elidens; deus infirmior renuntiabitur, non totum eum relevans? Atquin et Apostolus suggerit (*Rom. V.*), ubi delictum abundaverit, illic gratiam superabundasse. Quomodo denique salvus habebitur, qui poterit et perditus dici, carne scilicet perditus, anima vero salvus, nisi quod jam et anima in perditio constituitur necesse est, ut salva effici possit? Id enim salvum effici oportebit, quod perditum fuerit. Porro autem recipimus animæ immortalitatem, ut perditam non in interitum credatur, sed in supplicium, id est, in gehennam. Et, si ita est, jam non animam spectabit salus; salvam scilicet sua natura per immortalitatem; sed carnem potius, quam interibilem constat apud omnes. Aut si et anima interibilis, id est non immortalis, quod et caro; jam et carni forma illa ex æquo proficere debet, preinde mortali et interibili; quia (1) id quod perit, salvum facturus est Dominus. (b) Nolo nunc contentioso fune deducere, hæc an illac hominem perditio depostulet (2), dum utrimque eum salus destinet, in ambas substantias peræquata. Ecce enim, ex quacunque substantia hominem perisse præsumperis, ex altera non perit. Salvus ergo erit jam ex qua non perit, et salvus nihilominus fiet ex qua perit. Ilabes totius hominis restitutionem; dum et quodcumque ejus perit, salvum facturus est Dominus; et quodcumque non perit, utique non erit perditurus. Quis ultra de utriusque substantiæ securitate dubitabit (3), cum altera (4) salutem consecutura sit, altera amissura eam non sit? Et tamen adhuc sensum rei exprimit Dominus, ego, dicens, *veni, non ut meam, sed ut Patris, qui misit me, faciam voluntatem*. Quam oro te? *Ut omne quod dedit mihi, non perdam ex eo quicquam, sed resuscitem illud in novissima die*. Quid a Patre Christus acceperat, nisi quod et induerat? Hominem sine dubio, carnis animæque texturam. Neutrum ergo eorum, quæ accepit, perire

A patietur; imo nec quicquam utriusque; imo nec modicum. (c) Quod si modicum caro, ergo nec carnem, quia nec modicum: nec quicquam, quia nec quicquam (5). Atquin, si non et carnem resuscitabit novissima die, jam non modicum patietur perire de homine; sed, pro tanta dixerim parte, prope totum. Ingerens amplius: (d) *Hæc* (6) *est Patris voluntas, ut omnis qui videt* (7) *Filium, et credit in eum, habent vitam æternam, et suscitent illum novissima die*; plenitudinem exstruit resurrectionis: distribuit enim utrique substantiæ per officia propriam (8) mercedem salutis, et carnis per quam filius (9) aspicebatur, et animæ per quam credebatur. Ergo, dices, illis erit promissa res, a quibus Christus videbatur. Sit plane ita, ut et ad nos eadem spes inde manaverit. Nam si videntibus, et ideo credentibus, fructuosa tunc fuerunt opera carnis atque animæ, multo magis nobis. Feliciores enim, inquit, qui non viderunt (10), et credunt; quando etsi illis negaretur carnis resurrectio, certe felicioribus competisset. Quomodo enim felices, si ex parte perituri?

CAPUT XXXV.

Sed et præcipit, *eum potius timendum, (e) qui corpus et animam occidit in gehennam, id est Dominum solum; non qui corpus occidant, animæ autem nihil nocere possint*, id est, humanas potestates. Adeo hic et anima immortalis natura recognoscitur, quæ non possit occidi ab hominibus; et carnis esse mortalitatem, cujus sit occisio; atque ita resurrectionem quoque mortuorum carnis esse, quæ in gehennam, nisi resuscitata, non poterit occidi. (f) Sed quoniam et hic de interpretatione corporis quæstio cavillatur, ego corpus hominis non aliud intelligam, quam omnem istam struem carnis, quoquo genere materialium concinnatur atque variatur (11), quod videtur (12), quod tenetur, quod denique ab hominibus occiditur. Sic et parietis corpus non aliud admittam quam camenta, quam saxa, quam lateres.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Quæram.
- (2) Postulet Rig. Ven.
- (3) Dubitavit Pam. Fran.
- (4) Alterutra Rhen.
- (5) Quia nec quicquam absunt a Rhen. Seml.
- (6) Hoc Rhen. Seml.

- (7) Aspicit Rhen. Seml.
- (8) Priora Par.
- (9) Hominis add. Rhen.
- (10) Vident Rhen. Seml.
- (11) Varietur Venet. mendose.
- (12) Quod videtur absunt a Ven.

COMMENTARIUS.

præconis, interdum titulo quodam inscripta tabella. Lac.

(a) *Secularium principum plena semper indulgentia*, etc. Hoc verbum usurpare ea ætas vulgo cepit. Sic infra: *Sed non omnem lacrymarum imbrem indulgentiæ divina siccaret*. Rhen.

(b) *Nolo nunc contentioso fune deducere*. Proverbialiter dictum de argumentis cum prolixis, tum perplexis. Rhen.

(c) *Quod si modicum caro*, etc. Alludit hic ad contemptum horum hæreticorum in carnem nostram, qui eam despiciebant, ut vilem, frivolum, et nullius dignitatis, et supra satis est insinuat; nam etsi ita esset, ut caro adeo vilis et modica fuisset, ut hi hæretici conviciantur, adhuc suscitanda esset, nec enim modica sunt opera per carnis ministerium facta ut negligantur a Deo, et propterea resuscitanda est caro ad judicium Dei, ut argumentatur Athenagoras

de resurr. Lac.

(d) *Hæc est Patris voluntas*. Hoc est voluntas; Joann. VI, 40: τοῦτο ἐστὶν θέλησις τοῦ πατρὸς, Rig.

CAP. XXXV. — (e) *Qui corpus et animam occidat*, etc. Vocis græcæ ἀποκτείνω aliam significationem hic et sub finem cap. reddidit, vericens occidere, pro eo quod cap. præced. aliam, nempe perdere, cum interprete vulgato, dum de anima dicit, *ut perditam credatur in gehennam*. Pam.

(f) *Sed quoniam et hic de interpretatione corporis*, etc. Insinuat effugium hæreticorum, ut ei derent auctoritatem illam Evangelii, qui vocem corpus in alienam et absurdam significationem distrahebant novis cavillationibus, et sophisticis commentationibus. S. Hieronymus adv. Joan. Hierosolymit., ad Pammachium, severe in illo criminatur ludicram usurpationem vocis corporis, ut negaret nostram carnem resurrectionem. Lac.

Si quis areanum aliquod corpus inducit, ostendat, A revelet, probet ipsum esse etiam quod occidatur ab homine, et de illo erit dictum. Item si animæ corpus opponitur (1), vacabit astutia. Cum enim utrumque proponitur, corpus atque animam, occidi in gehennam, distinguitur corpus ab anima, et relinquitur intelligi corpus id quod in promptu sit; caro scilicet, quæ sicut occiditur (2) in gehennam, si non magis a Deo timuerit occidi, ita et vivificabitur in vitam æternam, si maluerit ab hominibus potius interfici. Proinde si quis occisionem carnis atque animæ in gehennam ad interitum et finem utriusque substantiæ arripit, non ad supplicium, quasi consumendarum, non quasi puniendarum, recorderetur ignem gehennæ æternam prædicari in pœnam æternam, et inde æternitatem occisionis agnoscat, propterea humane, ut temporali, prætinendam. Tunc et æternas substantias credet, quarum æterna sit occisio in pœnam. Certe cum post resurrectionem corpus cum anima occidi habeat a Deo (3) in gehennam, satis de utroque constabit, et de carnali resurrectione, et de æterna occisione. Absurdissimum alioquin, si idcirco resuscitata caro occidatur in gehennam, uti fingitur, quod et non resuscitata pateretur. In hoc scilicet reflicietur, ne sit, cui non esse jam evenit. Eidem nos spei fulciens passerum quoque subiungit (4) exemplum, quod ex duobus non cadat unus (5) in terram sine Dei voluntate: ut et carnem, quæ ceciderit in terram, proinde credas et resurgere posse per ejusdem Dei voluntatem. Nam etsi passeribus hoc non licet, sed nos multis passeribus anti-

C bus et pedibus, utpote qui cum corpore surrexit. Sic ergo et recumbere ipsum in Dei regno, et sedere in thronis (9) Christi, et assistere tunc ad dexteram (10) vel sinistram, et edere de ligno vitæ, corporalis dispositionis fidelissima indicia sunt.

CAPUT XXXVI.

Videamus nunc an et Sadducæorum versutiam elidens, nostram magis sententiam erexerit. Causa, opinor, quæstionis, fuit destructionis resurrectionis. Si quidem Sadducæi (a), neque animæ, neque carnis admittunt salutem; et ideo ex qua vel maxime specie resurrectionis fides labefactatur, ex ea (11) argumentum problemati suo accommodaverunt: (b) de carnis scilicet obtentu, nupturæ, necne, post resurrectionem, sub ejus mulieris persona, quæ septem B fratribus nupta, in dubio haberetur, cui eorum restitueretur. Porro, serventur sensus tam quæstionis quam responsionis, et controversiæ occursum est. Si enim Sadducæi quidem respuebant resurrectionem, Dominus autem (c) eam confirmabat (12), et Scripturarum ignarus increpans, earum scilicet quæ resurrectionem prædicassent, et virtutis Dei incredulos, idoneæ utique mortuis resuscitandis, postremo sub-

iciens: Quoniam (13) autem (d) mortui resurgant, sine dubio et confirmando esse quod negabatur; id est, resurrectionem mortuorum apud Deum (14) vivorum, talem quoque eam confirmabat, esse, qualis negabatur, utriusque scilicet substantiæ humanæ. Neque enim si nupturos tunc negavit, ideo nec resurrecturos demonstravit (15). Atquin filius resurrectionis appellavit (16), per eam quodammodo nasci habentes, post quam non nubent, sed resuscitati, similes enim erunt angelis; (e) qua non nupturi, quia nec morituri; sed qua transitori in statum angelicum, per indumentum illud incorruptibilitatis, per substantiæ, resuscitatæ tamen, demutationem. Cæterum, nec quæreretur, nupturi sive morituri, necne, rursus essemus, si non ejus vel maxime substantiæ restitutio in dubium vocaretur, quæ propriæ et morte et nuptiis fungitur, id est carnis. Habes igitur Dominum confirmantem adversus hæreticos Judæorum, quod et nunc negatur apud (f) Sadducæos Christianorum, solidam resurrectionem.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Opponit Pam. Fran.
- (2) Occiditur Rig. Ven.
- (3) A Deo omitt. Rhen. Seml.
- (4) Subiungit Rig. Ven.
- (5) Alter omnes præter Jun.
- (6) Enumeratos Rig. Ven.
- (7) Adfirmat Rig. Ven.
- (8) Ex add. Rhen. Seml.
- (9) Duodecim add. Fran.

- D (10) Ad dexteram tunc Rig. Ven.
- (11) Ex quo vel m. spes resurrectionis labefactatur, ex eo Paris.
- (12) Confirmat Rhen. Seml.
- (13) Quam Rhen. Seml.
- (14) Domidium Rhen. Seml.
- (15) Negabit... demonstrabit Rhen. Seml.
- (16) Appellat Rhen. Seml.

COMMENTARIUS.

CAP. XXXVI. — (a) Si quidem Sadducæi, neque animæ. etc. De illis hæreticis non semel hoc in opere, et aliis monij alienbi animæ immortalitatem, et corporum resurrectionem negasse. Le Pa.

(b) De carnis scilicet obtentu. Quoniam decernit ad probanda commenta rationes legitime, fictas obtendebant Sadducæi, quærebantque a Christo de uxore maritorum septem, cujus esset uxor in resurrectione; quod frivolum non modo, sed ridiculum. Le Pa.

(c) Eam confirmabat. Non male forsitan legeretur

confirmat, hoc magis placeret; id enim pressius loquitur et vehementius. Le Pa.

(d) Mortui resurgant. Legerem resurgunt, vel resurgent. Le Pa.

(e) Qua non nupturi, quia nec morituri. Post resurrectionem nuptiarum usus non exstabit; cum enim ad generis tantum humani propagationem institutæ sint, ubi cessat illa moriendo necessitas, cessat quoque illa propagationis forma. Le Pa.

(f) Sadducæos Christianorum. Ut Sadducæi Judæo-

minus facere, cum etiam (a) *saecularium principum* plena semper indulgentia vindicetur. Diabolus validior in hominis injuriā intelligitur, totum eum elidens; Iteus infirmior renuntiabitur, non totum eum relevans? Atquin et Apostolus suggerit (*Rom. V.*) ubi delictum abundaverit, illuc gratiam superabundasse. Quomodo denique salvus habebitur, qui poterit et perditus dici, carne scilicet perditus, anima vero salvus, nisi quod jam et anima in perditio constituitur necesse est, ut salva effici possit? Id enim salvum effici oportebit, quod perditum fuerit. Porro autem recipimus animae immortalitatem, ut perditā non in interitum credatur, sed in supplicium, id est, in gehennam. Et, si ita est, jam non animam spectabit salus; salvam scilicet sua natura per immortalitatem; sed carnem potius, quam interibilem constat apud omnes. Aut si et anima interibilis, id est non immortalis, quod et caro; jam et carni forma illa ex aequo proficere debebit, proinde mortali et interibili; quia (1) id quod perit, salvum facturus est Dominus. (b) Nolo nunc contentioso fune deducere, hae an illac hominem perditio depostulet (2), dum utrimque eum salus destinet, in ambas substantias peraquata. Ecce enim, ex quacunque substantia hominem perisse praesumpseris, ex altera non perit. Salvus ergo erit jam ex qua non perit, et salvus nihilominus fiet ex qua perit. Habes totius hominis restitutionem; dum et quodcumque ejus perit, salvum facturus est Dominus; et quodcumque non perit, utique non erit perditurus. Quis ultra de utriusque substantiae securitate dubitabit (3), cum altera (4) salutem consecutura sit, altera amissura eam non sit? Et tamen adhuc sensum rei exprimit Dominus, ego, dicens, *veni, non ut meam, sed ut Patris, qui misit me, faciam voluntatem*. Quam oro te? *Ut omne quod dedit mihi, non perdam ex eo quicquam, sed resuscitem illud in novissima die*. Quid a Patre Christus acceperat, nisi quod et induerat? Hominem sine dubio, carnis animaeque texturam. Neutrum ergo eorum, quae accepit, perire

A patietur; imo nec quicquam utriusque; imo nec modicum. (c) Quod si modicum caro, ergo nec carnem, quia nec modicum: nec quicquam, a quo nec quicquam (5). Atquin, si non et carnem resuscitabit novissima die, jam non modicum patietur perire de homine; sed, pro tanta dixerim parte, prope totum. Ingerens amplius: (d) *Hae (6) est Patris voluntas, ut omnis qui videt (7) Filium, et credit in eum, habent vitam aeternam, et ascient illum novissima die*; plenitudinem exstruit resurrectionis: distribuit enim utrique substantiae per officia propriam (8) mercedem salutis, et carnis per quam filius (9) aspicietur, et animae per quam credetur. Ergo, dices, illis erit promissa res, a quibus Christus videbatur. Sit plane ita, ut et ad nos eadem spes inde manaverit. Nam si videntibus, et ideo credentibus, fructuosa tunc fuerunt opera carnis atque animae, multo magis nobis. Feliciores enim, inquit, qui non viderunt (10), et credunt; quando etsi illis negaretur carnis resurrectio, certe felicioribus competisset. Quomodo enim felices, si ex parte perituri?

CAPUT XXXV.

Sed et praecipit, eum potius timendum, (e) qui corpus et animam occidit in gehennam, id est Dominum solum; non qui corpus occidant, animae autem nihil nocere possint, id est, humanas potestates. Adeo hic et anima immortalis natura recognoscitur, quae non possit occidi ab hominibus; et carnis esse mortalitatem, cuius sit oecisio; atque ita resurrectionem quoque mortuorum carnis esse, quae in gehennam, nisi resuscitata, non poterit occidi. (f) Sed quoniam et hic de interpretatione corporis quaestio cavillatur, ego corpus hominis non aliud intelligam, quam omnem istam struem carnis, quoque genere materialium concinnatur atque variatur (11), quod videtur (12), quod tenetur, quod denique ab hominibus occiditur. Sic et parietis corpus non aliud admittam quam cimenta, quam saxa, quam lateres.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Quae Fran.
- (2) Postulet Rig. Ven.
- (3) Dubitavit Pam. Fran.
- (4) Alterutra Rhen.
- (5) Quia nec quicquam absint a Rhen. Seml.
- (6) Hoc Rhen. Seml.

- (7) Aspicit Rhen. Seml.
- (8) Priora Par.
- (9) Hominis add. Rhen.
- (10) Vident Rhen. Seml.
- (11) Varietur Venet. mendose.
- (12) Quod videtur absint a Ven.

D

COMMENTARIUS.

praecois, interdum titulo quodam inscripta tabella.

Lac.

(a) *Saecularium principum plena semper indulgentia*, etc. Hoc verbum usurpare ea aetas vulgo cepit. Sic infra: *Sed non omnem lacrymarum imbrem indulgentiae divina siccat*. RHEM.

(b) *Nolo nunc contentioso fune deducere*. Proverbialiter dictum de argumentis cum prolixis, tum perplexis. RHEM.

(c) *Quod si modicum caro*, etc. Alludit hic ad contemptum horum haereticorum in carnem nostram, qui eam despiciunt, ut vilem, frivolum, et nullius dignitatis, et supra satis est insinuatum; nam etsi ita esset, ut caro adeo vilis et modica fuisset, ut hi haeretici conviciantur, adhuc suscitanda esset, nec enim modica sunt opera per carnis ministerium facta ut negligantur a Deo, et propterea resuscitanda est caro ad iudicium Dei, ut argumentatur Athenagoras

de resurr. Lac.

(d) *Hae est Patris voluntas*. Hoc est voluntas; Joann. VI, 40: *totus est iter ad vitam, hic*.

CAP. XXXV. — (e) *Qui corpus et animam occidit*, etc. Vocis graecae ἀποκτείνω aliam significationem hic et sub finem cap. reddidit, vertens occidere, pro eo quod cap. praeced. aliam, nempe perdere, cum interprete vulgato, dum de anima dicit, ut perditā credetur in gehennam. PAM.

(f) *Sed quoniam et hic de interpretatione corporis*, etc. Insinuat effugium haereticorum, ut ei derent auctoritatem illam Evangelii, qui vocem corpus in alienam et absurdam significationem distrahebant novis cavillationibus, et sophisticis commentationibus. S. Hieronymus adv. Joan. Hierosolymit., ad Pamachium, severe in illo criminatur ludicram usurpationem vocis corporis, ut negaret nostram carnem resurrectionem. Lac.

Si quis arcannum aliquod corpus inducit, ostendat, A
revelet, probet ipsum esse etiam quod occidatur ab
homine, et de illo erit dictum. Item si animæ corpus
opponitur (1), vacabit astutia. Cum enim utrumque
proponitur, corpus atque animam, occidi in gehennam,
distinguitur corpus ab anima, et relinquitur
intelligi corpus id quod in promptu sit; caro scilicet,
quæ sicut occiditur (2) in gehennam, si non magis
a Deo timuerit occidi, ita et vivificabitur in vitam
æternam, si maluerit ab hominibus potius interfici.
Proinde si quis occisionem carnis atque animæ in
gehennam ad interitum et finem utriusque substan-
tiæ arripit, non ad supplicium, quasi consumenda-
rum, non quasi puniendarum, recordetur ignem ge-
hennæ æternum prædicari in pœnam æternam, et
inde æternitatem occisionis agnoscat, propterea hu-
manæ, ut temporali, prætimendam. Tunc et æternas
substantias credet, quarum æterna sit occisio in
pœnam. Certe cum post resurrectionem corpus enim
anima occidi habeat a Deo (3) in gehennam, satis
de utroque constabit, et de carnali resurrectione, et
de æterna occisione. Absurdissimum alioquin, si
idecirco resuscitata caro occidatur in gehennam, ut
finiatur, quod et non resuscitata pateretur. In hoc
scilicet reficietur, ne sit, cui non esse jam evenit.
Eidem nos spei fulciens passerum quoque subjun-
git (4) exemplum, quod ex duobus non cadat unus
(5) in terram sine Dei voluntate: ut et carnem, quæ
ceciderit in terram, proinde credas et resurgere
posse per ejusdem Dei voluntatem. Nam etsi passe-
ribus hoc non licet, sed nos multis passeribus anti-
stamus, eo quod cadentes resurgamus. Quorum do-
minique capillos capitis omnes numeratos (6) affir-
mans (7), salvos utique repromittit. Perituros enim
quæ ratio in numerum redeisset, nisi quia hoc est, ut
omne quod Pater mihi dedit, non perdam ex eo quic-
quam (Joan. VI), id est, nec capillum, sicut nec ocu-
lum, nec dentem? Cæterum unde erit fletus, et
dentium frendor in gehenna, nisi ex oculis et (8)
dentibus? occiso scilicet etiam corpore in gehennam,
et detruso in tenebras exteriores, quæ oculorum pro-
pria sunt tormenta, si quis in nuptiis minus dignis
operibus fuerit indutus, constringendus statim mani-

bus et pedibus, utpote qui cum corpore surrexit. Sic
ergo et recumbere ipsum in Dei regno, et sedere in
thronis (9) Christi, et assistere tunc ad dexte-
ram (10) vel sinistram, et edere de ligno vitæ, cor-
poralis dispositionis fidelissima indicia sunt.

CAPUT XXXVI.

Videamus nunc an et Sadducæorum versutiam
elidens, nostram magis sententiam erexerit. Causa,
opinor, questionis, fuit destructio resurrectionis. Si-
quidem Sadducæi (a), neque animæ, neque carnis ad-
mittunt salutem; et ideo ex qua vel maxime specie
resurrectionis fides labefaciatur, ex ea (11) argu-
mentum problemati suo accommodaverunt: (b) de
carnis scilicet obtentu, nuptura, necne, post resur-
rectionem, sub ejus mulieris persona, quæ septem
B fratribus nupta, in dubio haberetur, cui eorum resti-
tueretur. Porro, serventur sensus tam questionis
quam responsionis, et controversiæ occursum est.
Si enim Sadducæi quidem respuebant resurrectionem,
Dominus autem (c) eam confirmabat (12), et Scriptu-
rarum ignarus inerepans, earum scilicet quæ resur-
rectionem prædicassent, et virtutis Dei incredulos,
idoneæ utique mortuis resuscitandis, postremo sub-
jiciens: Quoniam (13) autem (d) mortui resurgant,
sine dubio et confirmando esse quod negabatur; id
est, resurrectionem mortuorum apud Deum (14)
vivorum, talem quoque eam confirmabat esse, qualis
negabatur, utriusque scilicet substantiæ humanæ.
Neque enim si nupturos tunc negavit, ideo nec resur-
recturos demonstravit (15). Atquin filios resur-
C rectionis appellavit (16), per eam quodammodo
nasci habentes, postquam non nubent, sed resus-
citati, similes enim erunt angelis; (e) qua non nup-
turi, quia nec morituri; sed qua transituri in statum
angelicum, per indumentum illud incorruptibilitatis,
per substantiæ, resuscitæ tamen, demutationem.
Cæterum, nec quæreretur, nupturi sive morituri,
necne, rursus essemus, si non ejus vel maxime sub-
stantiæ restitutio in dubium vocaretur, quæ proprie
et morte et nuptiis fungitur, id est carnis. Habes
igitur Dominum confirmantem adversus hæreticos
Judæorum, quod et nunc negatur apud (f) Sadducæos
Christianorum, solidam resurrectionem.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Opposit Pam. Fran.
- (2) Occiditur Rig. Ven.
- (3) A Deo omitt. Rhen. Seml.
- (4) Subjunct Rig. Ven.
- (5) Alter omnes præter Jun.
- (6) Enumeratos Rig. Ven.
- (7) Adfirmat Rig. Ven.
- (8) Ex add. Rhen. Seml.
- (9) Duodecim add. Fran.

D (10) Ad dexteram tunc Rig. Ven.

(11) Ex quo vel m. spes resurrectionis labefaciatur, ex eo Paris.

(12) Confirmat Rhen. Seml.

(13) Quam Rhen. Seml.

(14) Domidium Rhen. Seml.

(15) Negabit... demonstrabit Rhen. Seml.

(16) Appellat Rhen. Seml.

COMMENTARIUS.

CAP. XXXVI. — (a) Siquidem Sadducæi, neque
animæ etc. De illis hæreticis non semel hoc in opere,
et aliis monji alieni animæ immortalitatem, et cor-
porum resurrectionem negasse. Le Pa.

(b) De carnis scilicet obtentu. Quoniam decrevit ad
probanda commenta rationes legitime, fictas obtin-
debant Sadducæi, quærebantque a Christo de uxore
maritorum septem, cujus esset uxor in resurrectione;
quod frivolum non modo, sed ridiculum. Le Pa.

(c) Eam confirmabat. Non male forsitan legeretur

confirmat, hoc magis placeret; id enim pressius lo-
quitur et vehementius. Le Pa.

(d) Mortui resurgant. Legerem resurgunt, vel resur-
gent. Le Pa.

(e) Qua non nupturi, quia nec morituri. Post resur-
rectionem nuptiarum usus non exstabit; cum enim ad
generis tantum humani propagationem instituta sint,
ubi cessat illa moriendi necessitas, cessat quoque illa
propagationis forma. Le Pa.

(f) Sadducæos Christianorum. Ut Sadducæi Judæo-

CAPUT XXXVII.

Sic, etsi (1) carnem ait nihil prodesse, ex materia dicti dirigendus est sensus. (a) Nam quia durum et intolerabilem existimaverunt sermonem ejus, quasi vere carnem suam illis edendam determinasset; ut in spiritu (2) disponderet statum salutis, prænisiit: Spiritus est qui vivificat; atque ita subjunxit: (b) Caro nihil prodest; (5) ad vivificandum scilicet. Exsequitur etiam quid velit intelligi spiritum: Verba quæ locutus sum vobis, spiritus sunt, vita sunt; sicut et supra: Qui audit sermones meos, et credit in eum qui me misit, habet vitam æternam, et in judicium non veniet, sed transiet (4) de morte ad vitam (Joan., V, VI). Itaque sermonem constituens vivificatorem, quia spiritus et vita sermo, eundem etiam carnem suam dixit, quia et sermo caro erat factus, proinde in causam vitæ appetendus, (r) et devorandus auditu, et ruminandus intellectu, et fide digerendus (5). Nam et paulo ante, carnem suam panem quoque cælestem pronuntiavit, urgens usquequaque per allegoriam necessarium pabulorum (6) memoriam patrum, qui panes et carnes Ægyptiorum præverterant divinæ vocationi. Igitur conversus ad recogitatus illorum, quia senserat dispergendos (7): Caro, ait, nihil prodest. Quid hoc ad destruendam carnis resurrectionem? Quasi non liceat esse aliquid, quod etsi nihil prosit, aliud tamen ei prodesse possit. Spiritus prodest, vivificat enim. Caro nihil prodest, mortificatur enim. Itaque, secundum nos magis collocauit (8) utriusque propositionem. Ostendens enim quid prosit, et quid non prosit, pariter illuminavit, quid cui prosit, Spiritum scilicet carni mortificatæ vivificatorem. Veniet enim hora, inquit, cum mortui audient vocem Filii Dei; et qui audierint, vivent.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Licet si Rhen.
- (2) Spiritu Pam. Fran.
- (3) Sed inuic. Rhen. Seml.
- (4) Transit alii; transiit alii; transibit alii.
- (5) Dirigendus Rhen.
- (6) Populorum Rig. Ven.

A Quid mortuum, nisi caro? et quid vox Dei, nisi sermo? et quid sermo, nisi spiritus? Merito carnem resuscitaturus, quod factus est ipse; et ex morte, quam passus est ipse; et ex sepulcro, quo illatus est ipse. Denique cum dicit: Ne miremini, quod veniet hora, in qua omnes qui in monumentis sunt, audient vocem Filii Dei; et procedent, qui bona fecerunt, in vitæ resurrectionem; qui mala, in resurrectionem judicii; nemo jam poterit aliud mortuos interpretari, qui sint in monumentis, nisi corpora et carnem; quia nec ipsa monumenta aliud, quam cadaverum stantia. Siquidem et ipsi homines veteres, id est, mortui per ignorantiam Dei, quos monumenta intelligendos argumentantur hæretici, de monumentis processuri in judicium, aperte prædicantur. Cæterum, quomodo de monumentis monumenta procedent?

CAPUT XXXVIII.

Post dicta Domini, facta etiam ejus quid sapere credamus, de capulis, de sepulcris, mortuos resuscitantis? Cui rei istud? Si ad simplicem orientationem potestatis, aut ad præsentem gratiam redaminationis, non adeo magnum illi demo mortuiros suscitare (9). Enimvero, (d) si ad fidem potius sequestrandam futuræ resurrectionis, ergo et illa corporalis præscribitur, de documentis sui forma. Nec susinebo dicentes, idcirco tunc resurrectionem animæ soli desiniam in carnem quoque præcurrens (10), quia non potuisset aliter ostendi resurrectio animæ invisibilis, nisi per visibilis (11) substantiæ resurrectionem. Male Deum norunt, qui non putant illum posse, quod non putant; et tamen sciunt potuisse, si (e) instrumentum Joannis norunt. Qui enim animas adhuc solas martyrum, sub altari quiescentes, con-

- (7) Dispergendos Rhen. Seml.
- (8) Collocavit Lat.
- (9) Resuscitari Rhen. Seml.
- (10) Præcurrere Rig. Ven.
- (11) Invisibilis Rig. Ven.

COMMENTARIUS.

rum erant hæretici, ita hæreticos sui temporis Christianorum Sadduceos nominat. Le Pa.

CAP. XXXVII. — (a) Nam quia durum et intolerabilem existimaverunt sermonem ejus, quasi vere carnem suam illis edendam determinasset. Præclare omnem hujusce dicti duritiem emoluit Theodorus Heracleota: Σκληρὸς ὡς ἀληθὺς ὁ λόγος ὑμῶν ἐμὸν πρὸς τὸν ἑαυτοῦ καὶ ἐμὸν πρὸς τοὺς ἀκούοντας ἀποτελεῖν. τοῖς δὲ πρὸς μακρὸς τὰ τὸ ὑμῶν ἐκλογισμένον, οὐδὲν ἰσχύοντο εὐλογεῖν. ἀλλὰ ἐμὸν πρὸς τὸν ἑαυτοῦ καὶ τὸν ἀκούοντα ὁ λόγος πρὸς τὸν ἑαυτοῦ. Vid. Aug., lib. IV de Doct. chr., cap. 15. Ric.

(b) Caro nihil prodest. Sic et materna propinquitat nihil Mariæ profuisset, nisi felicius Christum corde quam carne gestasset. Augustinus, lib. de sancta Virginitate. Ric.

(c) Et devorandus auditu. Metaphora hæc insolens ex eo ducitur, quod cum Christus sit Dei Verbum, et caro ejus panis, auditu devorari dicatur, ut panis ore devoratur. Le Pa.

CAP. XXXVIII. — (d) Si ad fidem potius sequestrandam resurrectionis. Sequestrare est aliquid apud sequestrum deponere, ut in tuto sit. Unde res sequestrata Jurecon-ultis. Expone igitur ad fidem futuræ

resurrectionis sequestrandam, id est, ut ita dicam, certificandam, et securitati vindicandam. Quod verbum etiam supra legitur, ni fallor. Porro cum paulo post dicit, ne aliter documenta præmiseris, quam rem deposuisse videntur, explicat quid ante per fidem sequestrandam intellexerit. Rhen. — Non abendum ab interpretatione Rhenani; addo solum, sequestrum esse apud quem plures eandem rem, de qua controversia est, deposuerunt, l. 209, D. de verb. signif.; inanis tamen hac in lege videtur grammaticorum observatio, qui a sequeundo dictum volunt. Sequestrer in Basil. προϋντες dicitur, suntque tres species.

Le Pa.

(e) Instrumentum Joannis norunt. Apud juris antistites instrumenta dicuntur tabulæ publicæ, quibus propter absentiam personarum fit probatio. Pariter Evangelium Joannis instrumentum dicitur. Quoniam religionis tradit mysteria, probat, et instruit; nam ab instruendo instrumentum dicitur l. argentarius, § edi. de edendo: familiare est Tertulliano sacram Scripturam vocare instrumentum, ut cap. 2 de Carne Christi, Tot originia instrumenta, et hoc libro plurie, sequenti et alibi. Le Pa.

spectui subdidit, posset utique et resurgentes oculis A exhibere sine carne. At ego Deum malo decipere non posse, de fallacia solummodo infirmum, ne aliter documenta præmissis, quam rem disposuisse videatur: imo, ne si exemplum resurrectionis sine carne non valuit inducere, multo magis plenitudinem exempli in eadem substantia exhibere non possit. Nullum vero exemplum majus est eo, cujus exemplum est. Majus est (1) autem, si animæ cum corpore resuscitabantur (2) in documentum sine corpore resurgendi, ut tota hominis salus dimidiæ patrocineretur; quando exemplorum conditio illud potius expeteret, quod minus haberetur, animæ dico solius resurrectionem, velut gustum carnis etiam (3) resurrectione suo in tempore. Atque adeo (4), secundum nostram veri (5) æstimationem (6), exempla illa morinorum a Domino suscitatorum commendabant quidem et carnis et animæ resurrectionem, ne cui substantiæ negaretur hoc donum; quæ tamen exempla eo minus aliquid edebant (non enim in gloriam, nec incorruptibilitatem, sed in mortem aliam suscebantur), quam ediderit Christus.

CAPUT XXXIX.

Resurrectionem apostolica quoque instrumenta testantur. Nam et Apostolis nullum aliud negotium fuit, dumtaxat apud Israel, quam (a) veteris Testamenti resignandi, et novi consignandi, potius jam Dei in Christo concionandi. Ita et de resurrectione nihil novi intulerunt (7), nisi quod et ipsam in gloriam Christi annuntiabant; de cætero, simpli et nota jam fide receptam, (b) sine ulla qualitatibus questione, solis reſurgantibus Sadduceis. Adco facilius fuit negari in totum mortuorum resurrectionem, quam aliter intelligi. Habes Paulum, apud summos sacerdotes sub tribuno inter Sadduceos et Phariseos fidei suæ professorem: *Viri, inquit, fratres, ego pharisæus sum, filius pharisæorum; de spe nunc et de resurrectione judico apud vos; utique communi; ne quia jam transgressor legis videbatur, de præcipuo fidei totius articulo, id est de resurrectione, ad Sadduceos sapere existimaretur. Ita, quam volebat*

- (1) Esset cod. Wouwe.
- (2) Resuscitarentur cod. Wouwe.
- (3) Etiam abest a Frm.
- (4) Ideo cod. Wouwe.
- (5) Vero Ven.
- (6) Existimationem Frm. Pam.

CAP. XXXIX. — (a) *Veteris Testamenti resignandi et novi consignandi.* Optima metaphora notat Apostolos explicuisse vetus Testamentum, et novum confirmasse. Testamenti enim est aperiri signatione, et consignatione stabiliri. Labor igitur predicationis apostolicæ fuit veteris explicatio, et novi Testamenti confirmatio. I. ac.

(b) *Sine ulla qualitatibus questione.* Id est, absque ulla controversia qualis fuisset, nempe an corporis vel animæ; nam cum Sadduceis non erat dissidium ultra resurrectionem futura esset animæ an carnis, ut contra hæreticos disputat Auctor, sed de substantia resurrectionis, quam absolute et integre negabant Sadducei. Lac.

(c) *Per totum pene instrumentum.* B. Pauli Epistolas

videri rescindere, fidem resurrectionis utique confirmabat secundum Phariseos, respuens negatores ejus Sadduceos. Proinde et apud Agrippam, nihil se ait proferre, citra quam prophetæ annuntiassent. Ergo servabat resurrectionem quoque, qualem prophetæ annuntiabant. Nam et de resurrectione mortuorum apud Moysen scriptum commemorans, corporalem eam norat; in qua scilicet sanguis hominis exquiri habebit. Itaque talem prædicabat, qualem et Pharisei susceperant, et Dominus ipse defenderat, et Sadducei, ne talem quoque crederent, in totum esse noluertant. Sed nec Athenienses aliam intellexerant a Paulo portendi: denique irriserant, non irrisuri omnino, si animæ solius restitutionem ab eo audissent; suscepissent enim vernacula suæ philosophiæ frequentiorum præsumptionem. At ubi nationes præconium resurrectionis, inaudite retro, ipsa novitate concussit, et digna incredulitas rei tantæ questionibus fidem torquere (8) cœpit, tunc et Apostolus (c) per totum pene instrumentum fidem hujus spei corroborare curavit, et esse eam ostendens, et nondum transactam, et (de quo magis quærebatur) corporalem, et (quod insuper dubitabatur) non aliter corporalem.

CAPUT XL.

Nihil autem mirum, si et ex ipsius instrumento capientur argumenta, cum oporteat hæreses esse; quæ esse non possent, si non et perperam Scripturæ intelligi possent. Nactæ (9) denique hæreses duos homines ab Apostolo editos, interiorem, id est animam, et exteriorem, id est carnem; salutem quidem animæ, id est interiori homini, exitium vero carni, id est exteriori, adjudicaverunt; quia scriptum sit Corinthiis: *Nam etsi homo noster exterior corrumpitur, sed interior renovatur de (10) die et die.* Porro, nec anima per semetipsam homo, quæ figmento jam homini (11) appellato postea inserta est; nec caro sine anima homo, quæ, post exitium animæ, cadaver inscribitur. Ita vocabulum homo consertarum substantiarum duarum quodam modo sibi est: sub quo vocabulo, non possunt esse nisi (12) coherentes. (d) Porro, Apostolus interiorem hominem, (e) non

LECTIONES VARIANTES.

- (7) Intulerant Rhen.
- (8) Extorquere Rhen. Semi.
- (9) Nactæ Rhen.
- (10) De omitt. Rig. Ven.
- (11) Homine Rhen.
- (12) Nisi abest a Rhen.

COMMENTARIUS.

indicat teste Rhenano, in quibus validæ resurrectionis probationes afferuntur. Vides hoc in capite non semel Scripturam instrumentum dixisse. Lac. Pa.

CAP. XL. — (d) *Porro Apostolus interiorem, etc.* Diverse accipit Apostolus interiorem, atque exteriorem hominem, cap. VII ad Rom. ac in II Cor. IV: nam illic exterior homo est concupiscentia, interior charitas et spiritus; scilicet homo concupiscentis, et homo spiritu renovatus. At hic homo exterior est ipse corporalis homo quatenus sensibilis, tangibilis, et denique sensibilis et patibilis, et qui injurias extrinsecus suscipere possit: interior vero, quatenus mente invisibili constat, quæ corporis afflictiones fortiter et egregie sustinet. Lac.

(e) *Non tam animam quam mentem et animum, etc.*

tam animam, quam mentem atque animum intelligi mavult, id est, non substantiam ipsam, sed substantiam saporem. Siquidem Ephesius scribens, in interiorem hominem habitare Christum (a), sensibus utique (b) intimandum (1) Dominum significavit. Denique adjuvit (Eph. III) : *Per fidem*, et *In cordibus vestris*, et *In dilectione*; fidem quidem et dilectionem, non substantiva animæ ponens, sed conceptiva. In cordibus autem dicens, quæ substantiva sunt carnis, jam et ipsum interiorem hominem carni deputavit, quem in corde constituit. Inspice nunc quomodo exteriorem quidem hominem corrumpi allegari, interiorem vero renovari de (2) die ac die. Nec illam corruptelam carnis asseres, quam ex die mortis in perpetuum defectura patitur : sed quam in istius vitæ spatio, ante mortem, et usque ad mortem, vexationibus et pressuris, tormentis atque suppliciis, nominis causa experietur. Nam et homo interior hic utique renovari habebit per suggestionem spiritus, proficiens fide et disciplina de (3) die ac die, non illic, id est, non post resurrectionem, ubi non utique de (4) die ac die renovari habemus, sed semel ad summam. De sequentibus disce : *Quod enim ad præsens est*, inquit (II Cor. IV), *temporale et leve pressuræ nostræ (c)*, per *supergræssum*, in *supergræssum* (5), *æternum gloriæ pondus perficiet in* (6) *nobis, non intuitibus quæ videntur, id est passiones; sed quæ non videntur; id est mercedes : quæ illorum videntur, temporalia sunt; quæ vero non videntur, æterna sunt* (7). Pressuras enim et læsuras, quibus corrumpitur homo exterior, ut leves et temporales, ideoque contemnendas asserit, præferens mercedum æternarum, invisibilium, et gloriæ pondus, in compensationem laborum, quos hic caro patiendo corrumpitur. Adco non illa est corruptio, quam in perpetuum carnis interitum ad resurrectionem expellendam exteriori homini adscribitur. Sic et alibi : *Siquidem*, ait (Rom. VIII), *(d) compatimur, uti et conglorificemur*;

A reputo enim non dignas esse passiones hujus temporis ad futuram gloriam, quæ in nos habet revelari. Et hic minora ostendit incommoda præmissis. Porro, si per carnem compatimur, cuius est proprie passionibus corrumpi, ejusdem erit et quod pro compensatione reprimatur. Atque adeo carni adscribit pressurarum proprietatem, (e) ut et supra dicat (8) : *Cum venissemus autem in Macedoniam, nullam remissionem habuit caro nostra*. Dehinc, ut (9) animæ daret compensationem : (f) *In omnibus*, inquit (II Cor. VII), *compressi : extrinsecus pugna, debellantes scilicet carnem; intrinsecus timor, afflicti scilicet animam*. Adeo etsi corrumpitur homo exterior, non ut amittens resurrectionem, sed ut sustinens vexationem, corrumpi intelligitur (10). Et hoc non sine interiore. Ita amborum erit etiam conglorificari, sicut et compati. Secundum collegia laborum, consortia etiam (14) decurrant necesse est præriorum.

CAPUT XLI.

Eandem adhuc sententiam exequitur, remunerationes vexationibus præferens. Scimus enim, inquit (II Cor. V), *quoniam, etsi terrena domus nostra hujus (12) tabernaculi dissolvetur, habemus domum non manufactam, æternam in cælis; id est, per hoc quod dissolvetur caro nostra per passiones, (13) domicilium consecuturi sumus in cælis*. Meminerat Evangelicæ designationis (14) (Matth. V) : *Beati qui persecutionem patientur propter justitiam, quia illorum est regnum cælorum*. Non tamen carnis restitutionem negavit, si compensationem mercedis opposuit; cum ipsi compensatio debeat, cui dissolutio deputatur (15), scilicet carni. Sed quia domum dixerat carnem, eleganter voluit et in mercedis comparatione vocabulo domus uti; ipsi domui, quæ dissolvetur per passionem, meliorem domum reprimittens per resurrectionem; nam et Dominus *multas mansiones*, quasi domus, apud Patrem reprimittit (Joan. XIV) : quamquam et (16) de domicilio mundi (g) potest intelligi, quo disso-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Intimandum *Rig. Ven.*
- (2, 3, 4) De abesi *Athen. Rig. Ven. Seml.*
- (5) In supergræssum *omitt. Athen. Seml. Pam.*
- (6) Perficiet *Athen. Seml.*
- (7) Sunt abesi *Rig. Ven.*
- (8) Dicit *Athen. Seml.*
- (9) Et add. *Rhen. Seml.*

- (10) Intelligeretur *Athen. Seml.*
- (11) Quoque *Athen. Seml.*
- (12) Nostri *Athen. Seml.*
- (13) Quod add. *Rhen.*
- (14) Designationis *Athen. Seml.*
- (15) Reputatur *Athen. Seml.*
- (16) Nec *Rig. Ven.*

D

COMMENTARIUS.

Discrimen inter animam et animum Philosophi, vel notant, vel supponunt. Animus enim pro mente accipitur, scilicet prout fungitur intellectualibus officiis; anima vero prout corpus vegetat, et officinas sensuum et membrorum munia procurat. Hæc accipitur pro natura et substantia rei, ille pro egregia dispositione. Lac.

(a) *In interiorem hominem habitare Christum*. Etiam hic expressit quod græce est : *εἰς τὸν ἴσω ἀνθρώπου*, conjungens interim illud sequentibus, cum alia editiones omnes, etiam Syriacæ, conjungant præcedentibus. Pam.

(b) *Intimandum*. Vocabulum ejus ætatis vulgo frequens. Intimare pro intimum reddere. Rux.

(c) *Per supergræssum in supergræssum*. Sic legitur in exemplaribus. Expressit autem græca Pauli : *καὶ ὑπερβαλὼν εἰς ὑπερβαλὼν*. Sic infra, *supergræssum supra gravavit sumus circa vires*, quod Paulus dixit : *καὶ ὑπερβαλὼν*.

εἰς τὸν ἴσω ἀνθρώπου. Ric.

(d) *Compatimur, uti et conglorificemur*. Hic etiam transferi proprie voces græcas *συμπαύω*, *συδοξάζομαι*, *conglorificemur*. Item *συμπαύω*, *reputo*. Compati autem accipitur, pro simul pati, et proinde etiam sic intelligenda, quam mox habet Auctor vox, *compassio*. Pam.

(e) *Ut et supra dicat* (nempe Paulus) : *Cum venissemus, etc.* Auctor pro illud, *supra*. Intelligit iterum Epist. II ad Corinth. de ejus potissimum locis hoc cap. tractat; nam reperitur hæc scriptura II Corinth. Nisi forte malit quis eum sequi ordinem Marcionis in libris adv. eundem observatum, qui pe qui Epistolam ad Romanos. ex qua inmediate ante testimonium produxerat, posipouat Epistolam ad Corinthios. Pam.

(f) *In omnibus, inquit, compressi*. Etiam hoc ad verbum ex græco : *ἐν παντί θλίβεσθαι*. Pam.

CAP. XLI. — (g) *Quamquam et de domicilio*

luto, æterna sedes repromittatur in cælis; quia et A qua deprehendemur; quia gravari nos ait, qui sumus (11) in tabernaculo; quod nolimus exui, sed potius superindui; uti devoretur mortale a vita, scilicet dum demittatur (12), superinduendo quod est de cælis. Quis enim non desiderabit, dum in carne est, superinduere immortalitatem, et continuare vitam, lucrifacere mortem per vicariam demutationem, ne inferos experiatur, usque novissimum quadrantem exacturos? Ceterum, demutationem etiam post resurrectionem consecutus est, inferos jam expertus. Abhinc enim desinimus, carnem quidem omni modo (13) resurrecturam, atque illa (14) ex demutatione superventura, habitum angelicum suscepturam. Aut si in his solis qui inveniuntur in carne, demutari eum oportebit, uti devoretur mortale a vita, id est raro ab illo superindumento cælesti et æterno; ergo qui mortui deprehenduntur, vitam non consequuntur, privati jam materia, et, ut ita dixerim, esca vite, id est carne. Aut necesse est recipiant eam et illi, ut et in ipsis mortale devorari possit a vita, si vitam sunt consecuturi. Sed in mortuis, inquit, jam devoratum erit mortale istud. Non utique in omnibus. Quantos enim licebit vel pridianos inveniri, tam recentia cadavera, ut nihil in (15) illis devoratum videri possit! Utique enim devoratum non aliud existimas, quam interceptum, quam abolitum, quam omni sensu ereptum, quod comparere omni genere cessaverit. Nec gigantum autem antiquissima cadavera devorata constabit, quorum crates adhuc vivunt. Diximus jam de isto alibi. Sed et proxime in ista civitate, (b) cum Odei (16) fundamenta, tot veterum sepulchrorum sacrilega (c), collocarentur, quingentorum fere annorum ossa (d), adhuc succida, (e) et capillos olentes populus exhorruit.

CAPUT XLII.

Horum demutationem ad Corinthios (1 Cor. XV) reddit (7), dicens: Omnes quidem resurgemus, non autem omnes demutabimur, in atomo, in momentaneo molis oculi, in novissima tuba; sed illi scilicet soli, qui inveniuntur in carne. Et mortui, inquit, resurgent primi, et (8) nos demutabimur. Hac ergo prius dispositione (9) prospecta, reliqua revocabis ad superiorem sensum. Nam cum adjicit: Oportet enim corruptivum istud induere incorruptelam, et mortale istud induere immortalitatem; hoc erit istud domicilium de cælo, quod gementes in hac carne superinduere (10) desideramus; utique super carnem, in

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Non Rhen. Seml. Pam.
- (2) In hoc ingemiscimus Pam. Fran.
- (3) Exui Seml.
- (4) Angeli Rhen. Seml.
- (5) Simul abest a Rhen. Seml.
- (6) Christo Rhen. Seml.
- (7) Dedti Pam. Fran.
- (8) Primi, et non hab. Rhen. Seml.

- (9) Positione Rhen. Seml.
- (10) Superindui Pam. Fran.
- (11) Sinus Rhen. Seml.
- (12) Demutamus alii.
- (13) Omni modo quidem Rhen. Seml.
- (14) Illam Pam. Fran.
- (15) In abest a Rhen. Seml.
- (16) Hodie Rhen. dei alii eo die cod. Wour.

COMMENTARIUS.

mundi, etc. Humanum corpus duobus metaphoris significat, domicilii et indumenti, domicilii in hac vita, et indumenti glorie in altera. Seneca ipse profanus utramque agnoscere videtur, primam epist. 120, alteram epist. 92. Le Pa.

(a) Deprehenduntur in carne. Ille loquitur de adventu secundo Domini, in quo iudex omnium expendet et excutiet delicta. Qui deprehenduntur in carne, hoc est, viventes, eadem cum carne coram Domino sistent se; qui in carne non deprehenduntur, carnem assument: erit enim iudex vivorum et mortuorum. Id exponit, quæst. 109. B. Justinus: οὐ πάντες ἀναστρέψονται. ἀπὸ τῆς αὐτῆς ζωῆς μὴν, τοὺς τότε ζῶντας, καὶ οὐκ ἐκ τῆς ἀναστρέψουσιν ἐκ τῶν νεκρῶν. Non omnes dormientes, iudicabit itaque viventes qui tunc erunt, mortuos vero qui a mortuis resurrexerit. Le Pa.

CAP. XLII. — (b) Cum odei fundamenta. Varia Romæ fuere odea, sive loca in quibus aliquando sese recipiebant spectatores et theatrum, si pluvia supervenisset, nam ibi porticus erant. Hoc in loco recitabantur etiam poemata, ac venalia frumenta exponi

solebant. In eo etiam causæ frumentariæ agitabantur. Sic Pollux, lib. VIII: τὰς δὲ ἐν τῷ οἴκῳ ὄλεας ἐν τῷ οἴκῳ ὄλεας οἴκῳ δὲ ἐν τῷ οἴκῳ ὄλεας. Canans cibaria in oedeo dicebantur; cibus vero est quodlibet alimentum. Le Pa.

(c) Veterum sepulchrorum sacrilega, etc. Cum jacerentur Odei fundamenta (novum quippe Oleum cathaginis extractum fuerat, de quo hic forte loquitur), eruta sunt ossa innumera nondum corrupta aut absumpta, etiam gigantum, quæ portentosa erant. Illud vero sacrilegium affine erat: nam violati sepulcri facinus sacrilegium, et actio in violatorem irrogat infamiam. Nec mirum, si id non oblitus fuerit Tertullianus in iure veratissimus, de quo monimus alibi. Le Pa.

(d) Quingentorum fere ann. Quis Hier. Cardano ædem dabit, qui patris corpus ob varias exercitationes et exactam vivendi rationem integrum mansisse per viginti annos refert? Le Pa.

(e) Et capillos olentes. Idem Cardanus scripto prodidit in lib. variar. VIII, c. 4. Tullio Cicero's cor-

an quia (a) divini thesauri conditorium est, extolletur? Atquin, si lumen ipsum (1) illud verum, quod est in persona Christi, vitam in se continet, eaque vita cum lumine committitur in carnem; peritura est, in quam vita committitur? Plane, si periturus et ipse thesaurus: perituris enim peritura creduntur; sicut veteribus utribus, novum vinum. Cum item subiicit: *Semper mortificationem Christi Jesu circumferentes in corpore nostro*; qualis ista res est, quæ post Dei templum, jam et sepulcrum Christi potest dici? Cur autem mortificationem Domini circumferimus in corpore? *Uti et vinum* (2), inquit, *manifestetur*. Ubi? *In corpore* (3). In quo? In *mortali*. Ergo in carne, plane mortali secundum culpam, sed et vitali secundum gratiam. Vide quantum: *Ut in illa vita Christi manifestetur*. In re ergo aliena salutis (4) in substantia perpetuæ dissolutionis, manifestabitur vita Christi æterna, jugis, incorrupta, jam et Dei vita? aut ejus temporis vita Domini manifestabitur in corpore nostro? Illa quidem quam (5) vixit usque in passionem; quæ non modo apud Judæos in manifesto fuit, verum etiam omnibus nunc gentibus prodita est. Adeo cam significat, quæ portas adamantinas mortis, et æneas seras inferorum infregit, quæ exinde jam nostra est. Denique, manifestabitur in corpore. Quando? Post mortem. Quomodo? Dum resurgimus in corpore, sicut et Christus. Ne enim quis argumentetur, nunc habere manifestari vitam Jesu in corpore nostro per disciplinam sanctitatis, et patientiæ, et justitiæ, et sapientiæ, quibus Domini vita floruerit, providentissima Apostoli intentio ingerit: *Si enim nos qui vivimus, in mortem tradimur propter Jesum, ut vita ejus manifestetur in corpore nostro mortali*; Ideo (6) defunctis nobis hoc ait futurum in corpore nostro. Quod si tuæ, quomodo, nisi resuscitato eo? Proinde et in

A clausula: *Scientes, aut, quod qui suscitavit Jesum, et nos suscitabit cum ipso, quia jam resurrexit* (7) *a mortuis*; nisi quia cum ipso sicut ipsum sapit? Si vero sicut ipsum, non utique sine carne.

CAPUT XLV.

Sed et rursus alia cæcitate in duos homines impingunt, in veterem et in novum, monente Apostolo (Eph. IV), *deponere nos veterem hominem* (b) *qui corrumpitur per concupiscentiam seductionis*; *renovari autem spiritu sensus, et induere novum hominem, qui secundum Deum conditus est in justitia et religione veritatis*; ut et hic ad duas substantias distinguendo, vetustatem ad carnem, novitatem ad animam, corruptionem perpetuam veteri defendat, id est carni. Porro, si secundum substantias, nec anima novus homo, quia posterior; nec caro ideo vetus, quia prior. Quantum enim temporis inter manum Dei et adflatum; ausim dicere, etiamsi multo prior anima quam caro, eo ipso quod anima impleri se expectavit, priorem eam fecit. Omnis enim consummatio atque perfectio, (c) etsi ordine postumata, effectu tamen (8) anticipat. Magis illud prius est, sine quo priora non possunt. Si caro vetus homo, quando istud? a primordio? atquin Adam novus totus, et ex novo vetus nemo. Nam et exinde a benedictione genitura, caro atque anima simul sunt, sine calculo temporis: et (9) quæ simul (10) in utero etiam seminantur (11), quod docuimus in *Commentario animæ*, contemporant foetu, coætant (12) natu (d) duos istos homines, sane ex substantia duplici, non tamen et ætate. Sic unum edunt, dum prior neuter est. Citius est, totos nos (13) aut veteres aut novos esse: quæ enim alterum possimus esse, nescimus. Sed Apostolus veterem hominem manifeste notat: *Expone* (14) enim, inquit, *secundum pristinam conversationem*

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Dei add. Pam. Fran.
- (2) Jesu add. Pam. Fran.
- (3) Nostro add. Pam. Fran.
- (4) Saluti Rhen. Seml.
- (5) Qua Rhen. Seml.
- (6) Adeo Pam. Fran.
- (7) Resurrexit Rhen. Seml.

- (8) Tamen neglig. Rhen. Seml.
- (9) Ut Pam. Rhen. Seml.
- (10) Simul quæ Pam.
- (11) Figurantur Pam. Fran.
- (12) Coætaneant Pam. Par. Rig.
- (13) Non Rhen. Ven.
- (14) Exponentes Pam. Fran. exponens Jun.

COMMENTARIUS.

CAP. XLIV. — (a) *Divini thesauri conditorium*. Vocat carnem conditorium divini thesauri, non sine allusione ad ritus antiquos, et vulgatum sermonem philosophorum. Vocabant enim carnem sepulcrum, ut ex Platone jam dedi, et ipse Tertullianus capulum et sepulcrum vocavit; atqui in sepulcris olim thesauros condabant, quo nihil notias. Ejusmodi igitur sepulcrum est caro, ut thesaurum divinum includat simul cum anima. Porro conditorium sepulcrum est. Petronius arbiter: *In conditorium etiam prosecuta est defunctum, positumque in hypogæo, græco more, custodire cepit*. LAC.

CAP. XLV. — (b) *Qui corrumpitur per concupiscentiam seducti*. Quod hic per, vertit infra secundum, quod magis sonat vox græca *αὐτῶν*. Est interim peculiare Auctori, et post eum Hilario, lib XII de Trin., illud *concupiscentiam seductionis*, singulari numero, pro eo quod alie omnes editiones plurali non ero id legant Ephes. IV, tam syriaca et græca, quam latina. Atqui legimus omnino secundum tres Vat. cod. Ms. *renovari*

autem spiritu sensus, pro sensu spiritus: tum quia sic etiam legit B Cyprianus, lib. III, *epist. ad Quirin.* cap. 2; tum quod græce sit *τῷ πνεύματι τοῦ νοῦ*; quod spiritu mentis transtulit latinus interpret. PAM.

(c) *Et si ordine postumata*. Scribendum *postumata*, non *posthumata*, et supra lib. *adv. Valentinianos*, cap. 55, et in *Scorpiaco adv. Gnost.* patet ex antiquis monumentorum inscriptionibus apud Aldum in Orthographia. Idipsum etiam adnotavit Gullielmus Canterus novat. lect. lib. II, cap. 10, addens deduci *postumum* non tanquam *post humatum patrem*, uti Rhen. et plerique censent, sed ab adverbio *post*, velut ab *extra exitum*, et a *citra citum*, atque adeo indifferens esse, tam ad eum qui postremo loco, quam qui post patris obitum natus sit, quod ipsum alicubi habet Cujacius. PAM.

(d) *Contemporant foetu, coætant natu*. Inusitata hæc verba formavit, quoniam contemporaneus et coætaneus voces sunt latine. Sed plus æquo sibi arrogat. Le Pa.

veterem hominem, non secundum alicujus substantie senium. Neque enim carnem precipit deponamus, sed quæ et alibi carnalia ostendit; opera, non corpora accusans, de quibus et hic subjicit: *Deponentes mendaciam, loquimini veritatem unusquisque ad proximum suum, quoniam membra alterutrum sumus. Irascimini autem, et nolite delinquere. Sol non occidat super iracundiam vestram. Neque dederitis locum diabolo* (1). *Qui furabatur* (2), *jam non furetur, imo potius laboret, operando manibus, uti habeat impartire indigentibus. Omnis sermo turpis non procedat ex ore vestro, sed qui sit optimus ad edificationem fidei, ut gratiam audientibus præstet. Et nolite contristare Spiritum Dei Sanctum, in quo signati estis, in redemptionis die. Omnis amaritudo, et ira, et clamor, et blasphemia, et indignatio* (3) *auferatur a vobis, cum omni malitia. Estote autem in alterutrum benigni, misericordes, donantes invicem, sicut et Deus vobis donavit in Christo. Igitor qui carnem veterem hominem existimant, cur non mortem sibi properant, ut, veterem hominem deposito, præceptis Apostoli occurrant? Nos enim qui totam fidem in carne administrandam credidimus, imo et per carnem, cujus est et os ad proferendum optimum quemque sermonem, et lingua ad non blasphemandum, et cor ad non indignandum, et manus ad operandum et largiendum; jam vetustatem hominis, quam novitatem, ad moralem, non ad substantialem differentiam pertinere defendimus. Atque ita, pariter agnoscimus, hominem qui secundum pristinam conversationem vetus fuerit, eundem et corrumpi ita dictum secundum concupiscentiam seductionis, quemadmodum et veterem secundum pristinam conversationem, non secundum carnem per interitum perpetuum; cæterum, carne tam saluum quam eundem, utpote vitiosam disciplinam, non corpulentiam exutum.*

CAPUT XLVI.

Talem ubique Apostolum recognoscas, ita carnis opera damnantem, ut carnem damnare videatur; sed ne ita quis existimet, ex aliorum vel coherentium sensuum suggestu procurantem. Nam et dicens (Rom. VIII), *vos qui in carne sunt* (4), *Deo placere non posse*, statim de pravo intellectu ad integrum revocet, adjiciens: *Vos autem non estis in carne, sed in spiritu. Eos enim quos in carne esse constabat, negando in carne esse, in operibus carnis non esse monstrabat; atque ita* (5) *illos demum Deo placere non posse, non qui in carne essent, sed qui carna-*

liter viverent; placere autem Deo illos, qui in carne positi, secundum spiritum incederent. Et rursus: *Corpus quidem, ait, mortuum, sed* (a) *propter delinquentiam*; sicut *spiritum vitam propter justitiam*. Vitam autem mortui opponens in carne constitutæ, sine dubio illic et vitam repromisit ex justitia, ubi mortem determinavit ex delinquentia. Cæterum frustra opposuit vitam mortui, si non est illic ubi est et ipsa, cui eam opposuit, excludendæ utique de corpore. Porro, si vita mortem de corpore excludit, non potest id perficere, nisi illuc (6) penetret, ubi est quod excludit. Et quid ego nodosius, cum Apostolus absolutius? Si enim, inquit, *spiritus ejus qui suscitavit Jesum, habitat in vobis; qui suscitavit Jesum a mortuis, suscitabit* (7) *et mortalia corpora vestra, propter inhabitantem spiritum ejus in vobis*; ut et si animam quis corpus mortale præsumperit, cum hoc ei carnem negare non possit, carnis quoque resurrectionem cogatur agnoscere, secundum ejusdem status communionem. Ex sequentibus adhuc discas, opera carnis damnari, non ipsam: *Itaque, fratres, ait, debiores sumus, non carni, ut* (8) *secundum carnem vivamus: si enim secundum carnem vixeritis, futurum est ut moriamini; si vero spiritu carnis actus mortificaveritis, vivetis*. Porro, ut ad singula quæque respondeamus, si in carne constitutis, secundum spiritum tamen degentibus, salus reponitur; jam non caro adversatur saluti, sed operatio carnis. Operatione autem carnis exclusa, quæ causa est mortis, salva jam caro ostenditur, causa carens mortis. *Lex enim, inquit, spiritus vitæ* (b) *in Christo Jesu manumissit me a lege delinquentiæ et mortis*; certe quam præmisit *habitare in membris nostris* (9). Ergo jam membra nostra lege mortis non tenebuntur, quia nec delinquentiæ, a quibus manumissa sunt. *Quod enim invalidum erat legis, in quo infirmabatur per carnem, misso Deus Filio suo in simulacro carnis delinquentiæ, et per delinquentiam* (10) *damnavit delinquentiam in carne*, non carnem in delinquentia; neque enim domus cum habitatore damnabitur. Habitare enim peccatum dixi in corpore nostro. Damnata autem delinquentia, caro absoluta est: sicut, indemnata ea, legi mortis et delinquentiæ obstricta est. Sic et (11) sensum carnis, mortem appellavit; debinc et inimicitiam ad Deum, sed non carnem ipsam. Cui ergo, diccas, reputabitur sensus carnis, si non substantiæ ipsi? Plane, si probaveris aliquid carnem de suo sapere. Si vero sine anima nullius est sensus, intellige sensum carnis ad

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Diabolo locum Rhen. Seml.
- (2) Furatur Rhen. Seml.
- (3) Et indignatio non hab. Rhen. Seml.
- (4) Sint Rhen. Seml.
- (5) Ita omitt. Rig. Yen.
- (6) Illud Pam. Rhen. Seml. ille cod. wouu.

- (7) Vivificabit Pam. Fran.
- (8) Ad vivendum si Rhen. ad vivendum secundum carnem. Si Jan.
- (9) Vestris Rhen. Seml.
- (10) Carnem Rhen. Seml.
- (11) Etsi Rhen. Seml.

COMMENTARIUS.

(a) CAP. XLVI. — *Propter delinquentiam*. Vox hæc multoties usurpatur ab hoc auctore pro peccato; ubi enim Apostolus peccatum dicit, *delinquentiam* vocat. *Lex Pa.*

(b) *In Christo Jesu manumissit me*. Servi eramus omnes et Salanae municipati, sed Christi lex jugum

servitutis a nostris cervicibus excussit. Hic manumissionis nomine utitur Jurisconsultis solemni, qui tres manumissionis species observant, per censum, per vindictam, et per testamentum. Tribus autem modis illis nos manumisit Christus. *Lex Pa.*

animam esse referendum, carni interdum deputatum (1), quia (2) per carnem administratur; et ideo lalutare ait delinquentiam in carne, quia et anima, a qua (3) delinquentia inducitur, inquinata est carnis, mortificata quidem, sed non suo, verum delinquentiæ nomine. Nam et alibi: *Quomodo, inquit, etiam nunc, velut viventes in mundo, sententiam feritis? non ad mortuos scribens, sed ad eos qui desuere deberent mundialiter vivere.*

CAPUT XLVII.

Hæc enim erit vita mundialis, (a) qua (4) veterem hominem dixit confixum esse Christo, non corporalitatem, sed moralitatem (5). Cæterum, si non ita accipimus, non est corporalitas nostra confixa, nec crucem Christi caro nostra perpessa est; sed quemadmodum adjecit: *Uti (b) evacuatur corpus delinquentiæ: per emendationem vite, non per interitum substantiæ; sicut ait: Uti faciemus delinquentiæ serviamus, et ut, hac ratione commortui (6) Christo, credamus quod etiam cœvivamus (7) illi. Sic enim, inquit, et vos reputate mortuos quidem vos; cuius? carni? Non, sed delinquentiæ. Ergo salvi erunt carni; viventes autem deo in Christo Jesu; per carnem utique, cui mortui non erunt; delinquentiæ scilicet (8) mortui, non carni. Nam et adhuc ingerit: Ne ergo regnaverit in corpore vestro mortali delinquentia, ad obediendum illi, et ad exhibendum membra vestra arma iniustitiæ, delinquentiæ: sed exhibete vosmetipsos deo, velut ex mortuis vivos; non velut vivos, sed velut ex mortuis vivos; et membra vestra, arma iustitiæ. Et rursus: Sicut exhibuistis (c) membra vestra famula immunditiæ et iniquitatis (9) ad iniquitatem; ita et nunc exhibete membra vestra famula iustitiæ, in sanctificum (10). Cum enim servi caecitiae delinquentiæ, liberi eratis iustitiæ. Quem ergo fructum habebatis super his, de quibus nunc confundimini? finis enim (11) illorum mors. Nunc vero*

A liberi facti a delinquentia, famulati autem deo, habetis fructum vestrum in sanctificum (12); finem autem, vitam æternam. (d) Stipendia enim delinquentiæ, mors; donativum autem dei, vita æterna in Christo Jesu domino nostro. Ita, per totam (13) hanc sensuum seriem, ab iniustitia et delinquentia membra nostra divellens, et iustitiæ et sanctimoniæ adjungens, et transferens eadem a stipendio mortis ad donativum vite æternæ, carni utique compensationem salutis repromittit, cui nullam omnino competisset imperari propriam sanctimoniæ et iustitiæ disciplinam, si non ipse esset et præmium disciplinæ: sed nec ipsum baptisma committi, si (14) per regenerationem, non etiam restitutioni inauguraretur, hoc quoque apostolo ingerente: An ignoratis, quod quicumque in Christum
B Jesum (15) tincti sumus, in mortem ejus tincti sumus? Consepulti ergo illi sumus per baptismum in mortem, uti quemadmodum surrexit Christus a mortuis, ita et nos in novitate vite incedamus. Ac ne de ista tantum vita putes dictum, quæ ex fide per baptismum in novitate vivenda (16) est, providentissime adstruit: Si enim complantati (17) fuerimus simulacro mortis Christi, ita et resurrectionis erimus. (e) Per simulacrum enim morimur in baptismo, sed per veritatem resurgimus (18) in carne, sicut et Christus: Ut, sicut regnavit in morte delictum, ita et gratia regnet per iustitiam in vitam sempiternam per Jesum Christum dominum nostrum. Quomodo ita (19), si non etque in carne? Ubi enim mors, ibi et vita post mortem; quia et vita ibi ante, ubi postea mors. Nam si regnum mortis nihil operatur, quam carnis dissolutionem; proinde vitam, contrariam morti, contrarium oportet operari, id est, carnis redintegratio: em; uti sicut devoraverat mors invalescendo, ita et mortali devorato ab immortalitate, audire possit: (f) Ubi est, mors, aculeus tuus? ubi est, mors, contentio tua? Sic enim et gratia

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Deputandum Rhen. Jun.
- (2) Propter carnem et add. Rhen. Seml.
- (3) Animæ Rhen. Seml. abest a qua.
- (4) Quam Rhen. Seml.
- (5) Mortalitem Pam. Frm. Rig. Ven.
- (6) In iner. Rhen. Seml.
- (7) Convivimus Pam. Frm.
- (8) Scilicet abest a Rhen. Seml.
- (9) Iniquitatem olim.
- (10) Sacrificium Rhen. Seml.

- (11) Ergo Rhen. Seml.
- (12) Sacrificium Rhen. Seml. Ven.
- (13) Portam olim.
- (14) Si omitt. Rhen. Seml.
- (15) Jesum omitt. Rhen. Seml.
- (16) Incedenda Pam. Par. Frm.
- (17) Consati Pam. Par. Frm.
- (18) Resurgemus Pam. Frm.
- (19) Ista Rhen. Seml.

COMMENTARIUS.

CAP. XLVII. — (a) *Qua veterem hominem.* Existebant olim nonnulli veterem hominem esse corpus, novum vero animam; ut interpretatio illa non admittitur. Nam apostolus, Rom. VI, nihil aliud per veterem hominem intelligit, quam vitam anteaquam in peccatis; per novum autem reformationem illam quæ a Christo facta, dum scelera nostra sanguine suo abluit, ut, evacuato illo vetere homine, in veram nos assereret libertatem. Le Pa.

(b) *Evacuatur corpus delinquentiæ.* De hac voce postrema jam monuimus. Vulgata versio: *ut destruitur corpus peccati.* Propius ad sensum græcæ vocis καταργεῖν vertisse mihi videtur Tertullianus. Le Pa.

(c) *Membra vestra famula immunditiæ.* Morè suo græcam vocem δουλεύω exprimit. Famulantia dixit B. Hieronymus ad Pamm. contra Joann. Hierosol. Le Pa.

(d) *Stipendia enim delinquentiæ, mors; donativum autem dei, etc.* Stipendium merces erat militum qui merebant; donativum autem donum erat militibus ab imperatore erogari solitum. Quemadmodum igitur voce castrensi stipendium ex B. Pauli interpretatione usus fuerat, apic hanc vocem in eadem metaphora persistens usurpavit. Le Pa.

(e) *Per simulacrum enim morimur in baptismo.* Baptizamur pro mortuis. Mergimur quasi mortem subeamus. Emergimus, ut reviviscentes. Ric. — Ne responderent hæretici eodem modo resurrecturos eum Christo, sicut et mortui sumus, scilicet quia mystice et figurate tantum mortui eum Christo sumus in baptismo, sic etiam resurrecturos solum mystice et spiritaliter, non vere; observat Tertullianus typum et mysterium esse dumtaxat in morte nostra, non in resurrectione, nam vere resurgemus. LAC.

(f) *Ubi est mors aculeus tuus? Sic leg. cap. 51*

illie superabundabit (1), ubi et iniquitas abundavit (2). Sic et virtus in infirmitate perficitur, (a) quod perit (3) salvum faciens, quod mortuum est vivificans, quod percussum est sanans, quod languit medicans, quod ereptum est redimens, quod famulatum est liberans, quod seductum est revocans, quod elisum est suscitans; et quidem de terra in cælum, ubi nostrum municipium Philippenses quoque ab Apostolo discunt: Unde et salificatorem nostrum expectamus Jesum Christum, qui transfigurabit (4) corpus nostræ humilitatis, conformale corpori gloriæ suæ; sine dubio post resurrectionem, quia nec ipse Christus glorificatus est ante passionem. Hæc erunt corpora nostra, quæ Romanos obsecrat exhibere hostiam vivam, sanctam, placibilem (5) Deo. Quomodo vivam, si peritura sunt? quomodo sanctam, si prophana sunt? quomodo placibilem (6), si damnata sunt? Age jam, quod ad Thessalonicenses (7) ipsius soli radio putem scriptum, ita claret, qualiter accipiant lucifragæ isti Scripturarum? Ipse autem Deus potius sanctificet vos totos. Non sufficit, sed (8) sequitur: Et integrum corpus vestrum, et anima, et spiritus sine querela conserrentur in præsentia Domini. Habes omnem substantiam hominis saluti destinatam, nec alio tempore quam in adventu Domini qui clavis est resurrectionis.

CAPUT XLVIII.

Sed caro, inquis, et sanguis regnum Dei hereditate possidere non possunt. Scimus hoc quoque scriptum; sed de industria distulimus hucusque, ut, quod adversarii in prima statim acie obstruunt, in ultima congressione prosterneremus, omnibus questionibus, quasi auxiliis ejus, ante dejectis. Sed et nunc expectent (9) præcedentia recognosci, ut et huic sensui sua origo præjudicet. (10) Opinor, Apostolus, (b) disposita ad Corinthios omni distinctione ecclesiasticæ disciplinæ, summam et sui Evangelii et fidei illorum in Dominicæ mortis et resurrectionis demandatione concluderat; (c) ut et nostræ spei regulam inde deduceret, unde constaret. Itaque subjicit (1 Cor., XV):

Si autem Christus prædicatur, quod a mortuis resurrexit (11), quomodo quidam dicunt in vobis resurrectionem mortuorum non esse? quæ si non est, nec Christus resurrexit. Si autem (12) Christus non resurrexit (13), inanis est prædicatio nostra (14): inveniemur enim (15) falsi testes Dei, qui testimonium diximus (16) quod resuscitaverit Christum, quem non resuscitavit. Nam si mortui non resurgunt, nec Christus resurrexit. Si Christus non resurrexit, vana est fides vestra; quia adhuc in delictis vestris estis: et qui in Christo dormierunt, perierunt. Per hæc cui nos rei credendæ videtur exstruere? Resurrectioni, inquis, mortuorum, quæ negabatur. Certè sub exemplo Dominicæ resurrectionis volens eam credi? Certè, inquis. Exemplum porro ex diversitate, an ex paritate componitur? Utique, inquis, ex paritate. Quomodo autem Christus resurrexit? in carne, annon? sine dubio, si mortuum, si sepulchrum audis secundum Scripturas, non alias quam in carne, æque resuscitatum in carne concedis. Ipsum enim quod cecidit in morte (17), quod jacuit in sepultura, hoc et resurrexit, non tam Christus in carne, quam caro in Christo. Igitur, si ad exemplum Christi resurgemus, qui resurrexit in carne, jam non ad exemplum Christi resurgemus, si non in carne et et ipsi resurgemus; quia per hominem, inquit, mors, et per hominem resurrectio: ut separaret (18) quidem auctores, mortis Adam, Christum resurrectionis; ejusdem autem constitueret substantiæ resurrectionem, cujus et mortem, per ipsorum auctorem in nomine hominis comparisonem. Si enim, sicut in Adam omnes moriuntur, ita et in Christo omnes vivificabuntur; carne vivificabuntur in Christo, sicut in Adam carne (19) moriuntur. Unusquisque autem in suo ordine, scilicet quia et in suo corpore. Ordo enim non aliud, quam meritum dispositor (20). Merita autem cum corpori quoque adscribantur, ordo quoque corporum disponatur necesse est, ut possit esse meritum. Si autem et baptizantur quidam (21) pro mortuis, videbimus an ratione; certe illa præsumptione hoc eos instituisse contendit (22), quia alii etiam carni,

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Superabundavit Rhen. Seml.
- (2) Abundavit Pam. Fran.
- (3) Erit Rhen. Seml.
- (4) Transfiguravit Rhen.
- (5) Placibilem Rhen. Seml.
- (6) Placabilia Rhen. Seml.
- (7) Ut add. Pam. Par. Fran.
- (8) Quod Rhen. Seml.
- (9) Expectent Rhen. Seml.
- (10) Ut inser. Rhen. Seml.
- (11) Resurrexerit Rhen. Seml.
- (12) Autem abest a Rhen. Seml.
- (13) Resurrexerit Rhen. Seml.

- (14) Vacua est et fides vestra add. Pam.
- (15) Inveniemur autem Pam. Fran.
- (16) Dixerimus Rhen. Seml. Adversus Deum add. Pam. Fran.
- (17) Mortem Pam. Fran.
- (18) Separet Pam. Rhen. Seml.
- (19) Omnes Fran.
- (20) Ordo enim meritum dispositorum nomine disponetur cod. Pith. pro dispositorum legendum dispositor horum censet Rig.
- (21) Quidem Rhen.
- (22) Portendit Rhen. Seml.

D

COMMENTARIUS.

et 53, pro victoria, quod habet Vulgatus, substituens contentio, nam in quibusdam græcis posuit *victoria*, esse, sive *victoria*, id est, victoria; in aliis *victoria* id est, iurgium, altercatio, rixa, sive *litigium*, id est, forensis causa, jus, sententia, et poena: vox nimirum est forensis. Lac.

(a) Quod perit aulem faciens. Ezech. XXXIV, sic est: Quod perierat requiram, et quod obiectum erat reducam, et quod confractum fuerat, alligabo, et quod infirmum fuerat, consolidabo; et quod vinque et forte

custodiam. Lac.

CAP. XLVIII. — (b) Disposita ad Corinthios omni distinctione Ecclesiasticæ disciplinæ. Fecit id capitulum anteed., cap. XV, cui modo insistit Tertullianus; plura enim documenta ad Ecclesiasticam disciplinam Paulus dederat. Lac.

(c) Ut et nostræ spei regulam inde deduceret, unde constaret. A resurrectione Christi deduxit, cum inde constaret. Dedimus ad cap. I, de carne Christi non-

ut (1) vicarium baptismi (a) profuturum existima-
rent ad spem resurrectionis; quæ nisi corporalis,
non alias hic (2) baptismate corporali obligarentur.
Quid et (3) ipsos baptizari, ait, si non quæ baptizan-
tur corpora resurgunt? Anima enim, non lavatione,
sed responsione sancitur. Quid et nos, inquit, omni
hora periclitamur? Ultrique per carnem. Quotidie morior,
utique periculis carnis, per quam et depugnavit ad
bestias Ephesi; illas scilicet (b) bestias Asiaticæ
pressuræ, de qua in secunda ad eosdem: *Nolumus*
enim vos ignorare, fratres, de pressura nostra apud
Asiam, quod superquam supragravati (4) *sumus citra*
vires, uti de vita hæsitareremus. Omnia hæc, nisi fallor,
eo enumerat, ut, nolens vanam credi carnis conflictationem,
indubitato velit credi carnis resurrectionem.
Vana enim habenda est conflictatio ejus, cujus nulla
erit resurrectio. Sed dicit quis: Quomodo resurgent
mortui? quo autem corpore venient? Jam hic de qua-
litate corporum disserit; an eadem ipsa, an alia
resumantur. Sed cum ejusmodi quæstio posterior
habeatur, sufficiet interim ex hoc quoque corporalem
definiri resurrectionem, cum de qualitate corporum
quæritur.

CAPUT XLIX.

Ventum est nunc ad carnem et sanguinem revera
totius quæstionis, quas (5) substantias, quali con-
ditione exhiberiderit Apostolus a Dei regno; æque
de antecedentibus discere est. Primus, inquit, homo
de terra choicus, id est limacius, id est Adam; secun-
dus homo de cælo, id est sermo Dei, id est Christus;
non alias tamen homo, licet de cælo, nisi quia et ipse
caro atque anima, quod homo, quod Adam; nam
et (6) supra novissimus Adam dictus (7), de con-
sortio substantiæ commercium nominis traxit; quia
nec Adam ex semine caro, quod et Christus. Qualis
ergo choicus, tales et choici; qualis cælestis, tales et
cælestes. Substantia tales? an primo disciplina, de-
hinc et dignitate, quam et disciplina caplavit? Atquin,
substantia nullo modo separabuntur choici atque cæ-
lestes, semel ab Apostolo homines dicti. Si enim et
Christus solus vere cælestis, imo et supercælestis,
homo tamen, qua (8) caro atque anima, nihilo ex
ista substantiarum conditione a choica qualitate dis-

A cernitur: proinde et qui cælestes secundum illam,
non de substantia præsentis, sed de futura claritate
cælestes prædicati intelliguntur; quia et retro, unde
distinctio ista manavit de dignitatis differentia, non
cassa est alia supercælestium gloria, alia superterrenorum,
et alia solis, alia lunæ, alia stellarum; quia et stella
a stella differt in gloria, non tamen in substantia:
Denique, præmissa differentia dignitatis in eadem
substantia et nunc sectandæ et tunc capessendæ, sub-
jungit etiam exhortationem, ut et hic habitum Chri-
sti sectemur ex disciplina, et illic fastigium conso-
quamur ex gloria: Sicut portavimus imaginem choici,
portemus etiam imaginem supercælestis. Portavimus
enim imaginem choici per collegium transgressionis,
per consortium mortis, per exilium paradisi. Nam
etsi (9) in carne hic portatur (10) imago Adæ, sed
non carnem monemur exponere (11). Si non car-
nem, ergo conversationem, ut proinde et cælestis
imaginem gestemus in nobis; non jam dei (12), nec
jam in cælo constituti; sed (c) secundum linimenta
Christi incedentes in sanctitate, et iustitia, et veri-
tate. Atque adeo ad disciplinam totum hoc dirigit, ut
hic dicat portandam imaginem Christi in ista carne,
et in isto tempore disciplinæ. Portemus enim præcep-
tivo modo, dicens, huic tempori loquitur, in quo ho-
mo nulla alia substantia est, quam caro et anima; aut
si (13) quam aliam, id est, cælestem substantiam
hæc fides spectat, huic tamen repromissa sit, cui ad
illam elaborare mandatur. Cum igitur imaginem et
choici et cælestis in conversatione constituat, illam
C ejerandam (14), hanc vero sectandam; dehinc ad-
jungat (15): Hoc enim dico, id est, propter ea
quæ (16) supra dixi (conjunctio est enim sensus supple-
mentum antecedentibus reddens), quod caro et san-
guis regnum Dei hereditati possidere non possunt; ni-
hil aliud intelligi mandat (17) carnem et sanguinem,
quam supradictam imaginem choici: quæ si in con-
versatione censetur vetustatis, conversatio autem vo-
tustatis non capit (18) Dei regnum, proinde caro et
sanguis, non capiendi Dei regnum, ad conversatio-
nem rediguntur vetustatis (19). Plane, si nunquam
Apostolus pro operibus substantiam posuit, nec hic
ita utatur. Si vero in carne adhuc constitutos, nega-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Ut abest a Pam. Par. Fran.
(2) Nonnisi alias Rhen. Seml. non alias sic Pam. Paris. D
Fran. non alias in cod. Wouw.
(3) Qui Rhen. Seml.
(4) Supragravati ali.
(5) Quasi Pam. Fran.
(6) Etsi Rhen. Seml.
(7) Dicit Rhen. Seml.
(8) Quam Rhen. Seml.
(9) Si et Pam. Par.

- (10) Sic putatur Rhen. Seml.
(11) Ponere Pam. Par. Fran.
(12) Dii forte melius. Edd.
(13) Aut et si Rhen. Seml.
(14) Gerendam Rhen. Seml.
(15) Adjungit Rhen. Seml.
(16) Quæ? quæ Rhen.
(17) Mandant Pam. Par. Fran.
(18) Capiat Rhen. Seml.
(19) Veritatis Rhen. Seml.

COMMENTARIUS.

nulla, ut robor consequentiæ divi Pauli a resurre-
ctione Christi ostenderetur. Lac.

(a) Vicarium baptismi. Sic vicariam mortem dixit
Fabius Declam. 19. Ric.

(b) Bestias asiaticæ pressuræ. An per has bestias
intelligat seditionem Ephesi a Demetrio argentario
concitatam, non facile dicere; pace tamen eruditio-
rum hominum dixerim; nam cum bestiis pugnasse
certum est; sed pugna illa Ephesi contigit post scrip-

tam epistolam hanc, quam scripsit Ephesi. Le Fr.

CAP. XLIV. — (c) Secundum linimenta Christi in-
cedentes. Imitantes conversationem, quam Christus
gessit in carne. Bernardus serm. in psal. XC. Unde scribi-
cet agnoscendus præ cæteris Christus, sanctitate,
iustitia, veritate. Sic, libro ad Marcionem II, lucas
Dei habere anima dicitur, qua immortalis, qua libera
et sui arbitrii, qui præscia plerumque, capax intelle-
ctus et scientiæ. Ric.

vit esse in carne, in operibus carnis negans esse, formam ejus subruere non debes, non substantiam, sed opera substantias alienantis a Dei regno. Quibus etiam ad Galatas manifestatis, prædicere se et prædixisse proficitur (*Gal. V*), quod qui talia agunt (1), regnum Dei non sunt (2) hereditate consequuturi, non portantes scilicet imaginem cælestis, sicut portaverunt (3) choici, ideoque ex vetere conversatione, nihil aliud deputandi (4), quam caro et sanguis. Nam et si subito in hanc definitionem erupisset Apostolus, eliminandam carnem et sanguinem a Dei regno, sine ullius supra sensus præstructione, nonne duas istas substantias proinde hominem veterem interpretaremur (5) carni et sanguini deditum, id est, esui et potui; cujus sit dicere adversus fidem resurrectionis: *Manducemus et bibamus, cras enim moriemur?* Et hoc enim infuleiens Apostolus, carnem et sanguinem de fructibus ipsorum, manducandi et bibendi, suggillavit.

CAPUT L.

Sed et (6) omissis hujusmodi interpretationibus carnis et sanguinis opera taxantibus, (a) ipsas quoque substantias, non aliter quam sunt intellectas, licebit resurrectioni vindicare: non enim resurrectio carni et sanguini directo negatur (7), sed Dei regnum, quod obvenit resurrectioni; (b) (est autem et in judicium resurrectio); lino et confirmatur carnis resurrectio generalis, cum specialis excipitur. Dum enim in quem statum non resurgat edicitur, in quem resurgat subauditur. Atque ita dum pro meritis distinctionem resurrectionis opus substantiæ, non genus, patitur, apparet hinc quoque carnem et sanguinem, nomine culpæ, non substantiæ, arceri a Dei regno; nomine tamen formæ (c) resurgere in judicium, quia non resurgant in regnum. (d) Adhuc dicam: *Caro et sanguis regnum Dei hereditate possidere non possunt.*

- (1) Agunt *Rhen. Seml.*
- (2) Sunt *Rhen. Seml.*
- (3) Portaverant *Rhen. Seml.*
- (4) Existimandi *alii.*
- (5) Interpretamur *Frsm.* interpretaretur *Rhen. Seml.*
- (6) Et omitt. *Frsm.*
- (7) Denegatur *Pam. Frsm.*
- (8) Illis *Pam. Frsm.*
- (9) Ex eo quo *Rhen. Seml.*

A Merito sola, et per semetipsa; ut ostenderet adhuc spiritum illis necessarium: *Spiritus enim est qui vivificat in regnum Dei, caro nihil prodest.* Prodesse tamen illi (8) aliud potest, id est spiritus, et per spiritum, opera quoque spiritus. Resurgunt itaque ex æquo (9) omnis caro et sanguis in qualitate sua. Sed quorum est (10) adire regnum Dei, inducere (11) oportebit vim incorruptibilitatis et immortalitatis, sine qua regnum Dei adire non possunt, antequam consequi eam possint. Merito ergo caro et sanguis, ut diximus, sola regnum Dei capere deficient. Jam vero cum devorari habere corruptivum istud ab incorruptibilitate, id est caro, et mortale istud, ab immortalitate, id est, sanguis post resurrectionem ex demutatione; merito, non (12) demutata ac devorata caro et sanguis, regnum Dei hereditate (13) possidere non (14) possunt, non tamen (15) resuscitata. Sunt qui carnem et sanguinem (e) *Judaismum* velint accipi propter circumcisionem, alienum et ipsam a Dei regno; quia et ille vetustati deputetur, et hoc titulo jam et alibi ab Apostolo denotetur, qui post revelatum in se Filium Dei, ad evangelizandum eum in nationibus, statim (f) *non retuleris ad carnem et sanguinem* (*Gal. I*), id est ad circumcisionem, id est ad *Judaismum*, sicut ad Galatas scribit.

CAPUT LI.

Sed pro omnibus jam stabilit, quod in (16) clausulam reservavimus, etiam pro Apostolo ipso revera maxime inconsiderantiz revincendo, si tam abrupte, ut quidam volunt, clausis, quod alunt, oculis, sine distinctione, sine conditione, omnem passim carnem et sanguinem a regno Dei extrusit (17), utique et ab ipsa regia colorum; cum illic adhuc sedeat Jesus ad dexteram Patris, homo, etsi Deus; Adam novissimus, etsi Sermo primarius; caro et sanguis, etsi nostris

LECTIONES VARIANTES.

- (10) Est non hab. *Rhen. Seml.*
- (11) Inducere *Rhen. Seml.*
- (12) Non abest a *Rhen. Seml.*
- (13) Hereditati *Rhen. Seml. ven.*
- (14) Non abest a *Paris.*
- (15) Non abest a *Rhen. Seml.*
- (16) In omitt. *Seml.*
- (17) Extruxit *Rhen.*

D

COMMENTARIUS.

CAP. L. (a) — *Ipsas quoque substantias, non aliter quam sunt intellectas, etc.* Alio tramite occurrit hæreticis, ut probet ex eo loco, qui ab illis in pretio est, ad refellendum resurrectionis carnalis assertores, nihil evinci; nam etsi caro et sanguis stricte et rigide a Paulo acciperentur, non pro operibus carnalium hominum, nihilominus infringi nequit resurrectionis corporalis fides. Sic et Irenæus duplici quoque responsione ad eundem locum occurrit hæreticis. LAC.

(b) *Est autem et in judicium resurrectio.* Parenthesi hoc comma inclusimus, ad sensum apertorem; quo alludit ad illud *Joan. VI*: *Et procedent qui bona fecerunt in resurrectionem vite; qui vero mala egerunt, in resurrectionem judicii.* *PAM.*

(c) *Nomine tamen forma.* Formam perinde ac substantiam nuper accepit. Sensus est, si quidem propter culpam non resurgant ad gloriosam resurrectionem et vitam, tamen ratione suæ substantiæ resurgent saltem ad judicium. LAC.

(d) *Adhuc dicam.* Liberalius agit, et dat hæreticis, non solum Apostolum loqui de ipsis substantiis strictè accepta voce *Carnis et sanguinis*; sed et impossibile esse, regnum Dei hereditare carnem et sanguinem. LAC.

(e) *Sunt qui carnem et sanguinem Judaismum, etc.* Prior interpretatio fuit, quod caro et sanguis, etsi non in resurrectionem vite resurgant, resurgent tamen in judicium. Posterior, hæc, quod carnis et sanguinis nomine Judaismus intelligatur, quemadmodum accipitur ab Apost. *Gal. I. PAM.*

(f) *Non retulit ad carnem et sanguinem.* Magis expressit sic Auctor, quod græce est *ἐπιστάλας*, quam alii vertendo, non acquievi. Rectè autem interpretatur Auctor Judaismum carnem et sanguinem, ac si dicat: neque se retulisse ad Judæos, neque ad antecessores suos apostolos; ut non sit necesse laborare ad diluendam calumniam, qua apostolos vocaverit carnem et sanguinem. *PAM.*

puriora (a); idem tamen et substantia et forma, qua A
 ascendit; talis etiam descensus, ut angeli asserunt;
 (b) agnoscendus (1) scilicet eis qui illum convul-
 neraverunt. Ille *sequester Dei atque hominum*
 (1 Tim. II) appellatus, ex utriusque partis deposito
 commisso sibi, carnis quoque depositum servat in
 semetipso, arrhabonem summæ totius. Quemad-
 modum enim nobis *arrhabonem spiritus* (II Cor.
 V) reliquit, (c) ita et a nobis arrhabonem carnis
 accepit, et vexit in cælum pignus totius sum-
 mæ illuc quandoque redigendæ. Securi (2) estote,
 caro et sanguis; (d) usurpastis et cælum et regnum
 Dei in Christo. Aut si negent vos in Christo, negent
 et in cælo Christum, qui vobis cælum negaverunt
 ita nec *corruptela*, inquit, (3) *incorruptelam hereditati*
habebit; non ut carnem et sanguinem existimes cor-
 ruptelam, quando ipsa sint potius obnoxia corruptelæ
 per mortem scilicet (siquidem mors est, quæ carnem
 et sanguinem non modo corrumpit, verum etiam
 consumit); sed, quoniam opera carnis et sanguinis
 non posse consequi regnum Dei edixerat, quo magis
 hoc exaggeraret, ipsi quoque corruptelæ, id est morti,
 cui carnis et sanguinis opera proficiunt, hereditatem
 incorruptelæ ademit. Nam et paulo post, ipsius mor-
 tis quodam modo mortem expressit: *Devorata est*
mors, dicens (I Cor. XV), in contentionem (4). *Ubi est,*
mors, aculeus tuus? ubi est, mors, contentio (5) *tua?*
Aculeus autem mortis delinquentia; hæc erit corrupte-
 la: *virtus autem delinquentiæ, lex*: illa alia sine
 dubio, quam (e) constituit in membris suis militantem
 adversus legem animi sui, ipsam scilicet vim delin-
 quendi contra voluntatem. Nam et (6) *supra novissi-*

ma *inimicum, mortem, evacuari* ait. Hoc modo, nec
 corruptela hereditatem (7) incorruptelæ conseque-
 tur (8), id est, nec mors perseverabit (9). Quando,
 et quomodo defectura? *Cum in atomo, in momentaneo*
oculi motu, in novissima taba et mortui resurgent in-
corrupti. Qui hi, nisi qui ante corrupti, id est, cor-
 pora, id est, caro et sanguis? Et nos *demutabimur*
 (10). De qua habitudine, nisi in qua deprehende-
 mur? *Oportet enim corruptivum istud induere incor-*
ruptionem, et mortale istud induere immortalitatem.
 Quid mortale, nisi caro? quid corruptivum, nisi san-
 guis? Ac ne putes (11) aliud sentire Apostolum pro-
 videntem tibi, et, ut de carne dictum intelligas, labo-
 rantem, cum dicit, *istud corruptivum, (f) et, istud*
mortale, eam ipsam tenens, dicit. Certe *istud* nisi
 B de subiecto, nisi de comparanti pronuntiasset non pò-
 tuit. Demonstrationis corporalis est verbum. Aliud
 autem (12) corruptivum, aliud corruptela; et aliud
 mortale, et aliud mortalitas. Aliud enim quod pati-
 tur, aliud quod pati efficit. Ita, quæ patiuntur cor-
 ruptelam et mortalitatem, caro scilicet et sanguis, ea
 necesse est patiantur et incorruptelam et immortalitatem (13).

CAPUT LII.

Videamus (14) jam nunc quo corpore venturos (g)
 mortuos disputet. Et bene, quod erupit statim ostend-
 ere, quasi quis ejusmodi querat. *Stulte*, inquit, *in quod*
seminas, non (15) vivificatur (16), nisi diuturnum fuerit.
 Hoc ergo jam de exemplo seminis constet, non aliam
 C vivificari carnem, quam ipsam quæ erit mortua, et
 ita sequentia relucebunt: nihil enim adversus regu-
 VARIANTES.

- (1) Agnoscendi Rhen.
- (2) Securæ Pap. Fran. Par. Ven.
- (3) In inser. Rhen. Seml.
- (4) Contentione Rhen. Seml.
- (5) Potentia Rhen. Seml.
- (6) Elsi Seml.
- (7) Hereditatem abest a Seml.
- (8) Consequitur Seml.

- (9) Perseveravit Rhen. Seml.
- (10) Demutatur Rhen. Seml.
- (11) Aliquid add. Pan. Fran.
- (12) Erit add. Rhen. Seml.
- (13) Mortalitem Fran. Ven.
- (14) Videmus Rhen. Seml.
- (15) Nonne Rhen. num cod. Wovv.
- (16) Vivificabitur Fran. Ven.

COMMENTARIUS.

CAP. LI. — (a) *Caro et sanguis, etsi nostris pu-*
riora. Hoc pertinet quod scholastici doctores tradunt,
 Christum conceptum ex purissimis B. Virginis Mariæ
 sanguinibus. PAN.

(b) *Agnoscendus scilicet eis qui illum convulnera-*
runt. Supra cap. 20, et de Carne Ch. c. 44, confixe-
 runt habet. Agnoscendus igitur est Christus ab iis,
 qui illum vulneraverunt: in eorumdem vulnerum
 stigmatibus, servat adhuc Christus vulnera sua; ex-
 plicuit sic S. Epiph. *serm. de Ascens. Lac.*

(c) *Ita et a nobis arrhabonem carnis accepit*. Com-
 mutationem quamdam et commercium notat, inter
 nos et Deum, inter cælum et terram, ut caro nostra,
 quæ in cælo non erat, commutaretur pro spiritu Dei,
 qui in terra non erat, ut sic et caro in cælis, et spi-
 ritus in terris esset. Hoc commercium obligatis arrhis
 utriusque, Christus velut divinus proxenetæ sollicitu-
 vit et consummavit: cum cælum ascendit, tunc et
 spiritum ad nos demisit, et carnem nostram in cælum
 introduxit. Lac.

(d) *Usurpastis et cælum et regnum in Christo*. Carnem
 dixit usurpare in hoc commutationis commercio;
 quia non servetur juris et justitiæ æqualitas. Excedit
 spiritus carni et celestia terrestribus, et quoniam pro
 inæquali et exigua reddetur eximium donum, usurpa-

lio potius videtur quam commutatio. Lac.

(e) *Constituit in membris suis*. Hoc est, constitutam
 ait et stabilitam, adeo ut radicatus inhaereat, nisi illam
 extirpet gratia Christi. Le Pa.

(f) *Et, istud mortale, eam ipsam tenens, dicit*.
 Numquid non corpus suum quodammodo contin-
 gentis, et digito palantis est vox? inquit Rosinus in
Expositione Symboli. Notandumque obiter quod ab
 eodem traditur, Ecclesiam Aquileiensem articulo
 Symboli, quo resurrectionem carnis confitemur, addi-
 disse *Hujus*, ut pronuntiantes, *Hujus carnis resurre-*
ctionem, certiores fierent etiam carnem ipsam, qua sese
 ipsi portarent, resurrecturam. Ric.

CAP. LII. — (g) *Videamus jam nunc in quo corpore*
venturos. Ab hoc capite præcipue Valentinianus pungi-
 tur, qui non hujus, sed alterius carnis resurrectionem con-
 cedeant, ut ex lib. de *Præscript.* constat. Alii quo-
 que in eandem existimationem venerant propter ar-
 gumenta posita c. 15 de cadaveribus devoratis a feris,
 et assumptis igni, qui sibi videbantur corpus tam var-
 rie dispersum, redire idem ipsum non posse. Cui
 objectioni in sequentibus satis respondet, eamque di-
 luit. Nyssenus ex similitudine sementis, quam in
 hoc cap. ex D. Paulo examinat et fulcit Auctor. Læu.

lam exempli licebit intelligi. Nec, quia (1) sequitur, *Et quod seminas, non corpus quod futurum est, seminans*, idcirco aliud resurrectorum corpus, quam quod moriendo seminatur, existimes; ceterum, excidisti ab exemplo. Nunquam enim, frumento seminato, et in terra dissoluto, hordeum crumpit, et non idipsum genus grani eademque natura, et qualitas (2), et forma. Denique, unde, si non idipsum? Et corruptela enim ipsum est, dum ipsius est. Non enim et suggerit, quomodo non quod futurum est corpus seminetur (3), dicens: *Sed nudum granum, si forte, frumenti, aut (4) alienus ejusmodi; Dens autem datur illi corpus, prout vult*? Certe ei grano, quod nudum seminari ait. Certe, inquis. Ergo salvum est, cui dare habet Deus corpus. Quomodo autem salvum est, si nusquam est, si non resurgit, si non idipsum re-urget? Salvum non est. Si non est et salvum, accipere corpus a Deo non potest. Sed enim salvum, omni modo constat. Ad quid ergo dabit illi Deus, prout vult, corpus, habenti utique proprium corpus illud nudum, nisi ut jam non nudum resurgat? Ergo additum (5) erit, quod corpori seperstruitur; nec exterminatum (6) illud, cui superstruitur, sed angetur. Salvum est autem quod augetur. Scratur enim solummodo granum sine folliculi veste, sine fundamento spicae, sine munimento aristae, sine superbia culmi; exurgit autem copia fœneratum, compagine ædificatum, ordine structum, cultu munitum, et usquequaque vestitum. Hæc sunt ei corpus a Deo aliud: in quod, non abolitione, sed ampliatione mutatur. Et unicuique seminum (a) suum corpus deputavit; non suum, id est pristinum, ut tunc et illud suum sit quod extrinsecus a Deo acquirit. Servi igitur exemplo, et conserva speculum ejus carni, eandem credens fructificatam, quam sit seminata; ipsam, etsi plenior (7); non aliam, etsi aliter reversionem (8). Accipiet enim (b) et ipsa suggestum et ornatum, qualem illi Deus voluerit superducere secundum merita. Sine dubio ad hoc dirigit (9), *non omnis caro, eandem caro*; non ad denegandam substantiæ communionem, sed prærogativæ prærogationem; corpus honoris, non generis, in differentiam redigens. In hoc et figurata subjicit exempla animalium et elementorum. *Alia*

caro hominis, id est, servi Dei, qui vere homo est; (c) *alia jumentis*, id est, ethnici, de quo et Propheta: *Adsimilatus est, inquit, homo irrationalibus jumentis; alia caro volucrum* (10), id est, maritum, qui ad superiora conantur; *alia autem (11) piscium*, id est, quibus aqua baptismatis sufficit (d). Sic et de supercælestibus corporibus argumenta committit (12). *Alia solis gloria*, id est, Christi; et *alia lune*, id est, Ecclesiae; et *alia stellarum*, id est, seminis Abrahæ; et *stella enim a stella differt in gloria*; (e) *corpora terrena et celestia*, Judæus scilicet et Christianus. Ceterum, si non figurate, satis vano mulorum et mulorum carnes, et corpora cælestium luminum apposuit (13) humanis, non pertinentia ad conditionis comparisonem, sicut nec ad resurrectionis consecutionem. Postremo, cum per hæc differentiam gloriæ, non substantiæ, conclusisset: *Sic, inquit, et resurrectio mortuorum. Quomodo (14)?* Non de alio aliquo, sed de sola gloria differens. Rursus enim resurrectionem ad eandem substantiam revocans, et ad granum denuo spectans: *Seminatur, inquit, corruptela, resurgit incorruptela; seminatur in dedecoratione, resurgit in gloria; seminatur in infirmitate, resurgit in virtute; seminatur corpus animale, resurgit spiritale*. Certe non aliud resurgit, quam quod seminatur; nec aliud seminatur, quam quod dissolvitur humi; nec aliud dissolvitur humi, quam caro: hanc enim sententia Dei elisit (Gen., III): *Terra es, et in terram ibis*; quia et de terra erat sumpta. Hinc et Apostolus concepit seminari eam dicere, cum redhibetur in terram, quia et seminibus sequestratorum terra est, illic deponendis, et inde repetendis. Ideoque et reassignat (15) imprimens, sic enim (16) scriptum est; ne aliud existimes esse seminari, quam *in terram ibis, ex qua es sumptus*: sic ne alterius quam carnis, sic enim scriptum est.

CAPUT LIII.

Sed corpus animale animam quidem argumentantur, ut illum a carne avocent recidivatum (17). Porro, cum constet, fixumque sit, illud resurrectorum corpus, quod fuerit seminatum, ad ipsius rei exhibitionem provocabuntur. Aut ostendant animam seminatam

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Ne quia *Pam. Ven. Fran. Rig. qua Rhen. Seml.*
- (2) Qualitate *Pam. Fran.*
- (3) Seminatur *Pam. Fran. Rig. Ven.*
- (4) Vel *Rhen. Seml.*
- (5) Additum *Pam. Fran.*
- (6) Exterminatur *Pam. Rhen.*
- (7) Plenior est *Rhen. Seml.*
- (8) Reverentem *Pam. Par. mendose.*
- (9) Direxiti *Rhen. Seml.*

- (10) Volatilium *Rhen. Seml.*
- (11) Autem abest a *Rhen. Seml.*
- (12) Argumentari convenit *Rhen. Seml.*
- (13) Opposuit *Pam. Fran.*
- (14) Quoniam *Rhen. Seml.*
- (15) Consignat *Rhen. Seml.*
- (16) Sicut affi.
- (17) Illam a. c. a. recidivam *Par. Rhen.*

COMMENTARIUS.

(a) *Suum corpus*. Melius græcæ vocem *ἰδίον* proprium reddit Latinus Interpres, nisi dicas suum idem esse. *Le Pa.*

(b) *Et ipsa suggestum, et ornatum*. Suggestus est hic synthesis sive ornamentum. *Le Pa.*

(c) *Alia jumentis*. Jumenta animalia sunt quæ dorso dominantur, ut equi, muli, asini, quæ ob hanc rem dosuaria jumenta vocantur a Varrone. Elephantique quoque et camelus, boves etiam, oves et capræ, et armenti genus omne sub hoc nomine jumentis continetur. *Le Pa.*

Le Pa.

(d) *Quibus aqua baptismatis sufficit*. Facit etiam hic locus pro baptismo aquæ, quem quidam impugnare non verentur; verum de eo latius lib. de Bapt. cap. 1. *Par.*

(e) *Corpora terrena et celestia, Judæus, etc.* Terra nomine judæi, cæli autem Christiani significantur, quoniam terrena tantum Judæis promisit Deus, Christianis autem cælum pollicitus sit. *Le Pa.*

post mortem, id est mortuam, id est humi elisam, disiectam, dissolutam, quod in illam a Deo decretum non est; proponant corruptelam ejus, et dodecorationem, infirmitatem, ut ipsius sit etiam exurgere (1) in incorruptelam, et in gloriam, et in virtutem. (a) Sed enim in Lazaro, præcipuo resurrectionis exemplo, caro jacuit in infirmitate, caro pene computruit in dedecorationem, caro interim putuit in corruptionem; et tamen Lazarus caro resurrexit, cum anima quidem, sed incorrupta, quam nemo vinculis lineis strinxerat, nemo in sepulcro collocarat, nemo jam foetere senserat, nemo quatrinduo viderat semiuatam. Totum habitum, totum exitum Lazari, omnium quoque caro hodie experitur (2), anima vero nullius. In qua ergo stylus Apostoli comparat, de qua eum loqui constat, ea erit et corpus animale, cum seminatur, et spiritale, cum suscitatur. Nam ut ita intelligas (3), manum adhuc porrigit, æque de ejusdem Scripturæ auctoritate, factum relexens primum hominem Adam in animam viventem (4). Si Adam homo primus, caro autem homo ante animam, sine dubio caro erit facta in animam viventem (5); facta porro in animam (6), cum esset corpus, utique (7) animale corpus est facta. Quid eam appellari velint, quam quod per animam facta est, (b) quam quod ante animam non fuit, quam quod post animam non erit, nisi cum resurgit? Reccepta enim anima, rursus animale corpus efficitur, ut fiat spiritale: non enim resurgit, nisi quod fuit. Ita, unde carni competit corpus animale dici, inde animæ nullo modo competit. Caro enim ante corpus, quam animale corpus. Animata enim, postea facta est corpus animale. Anima vero, etsi corpus, tamen, quia ipsa est corpus non animatum, sed animans potius, animale corpus non potest dici, nec fieri quod facit (8). (c) Alii enim accidens facit illud animale; non accidens autem alii, quomodo se faciet animale? Sicut ergo ante (9) animale corpus, caro recipiens animam; ita et postea spiritale, induens spiritum.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Consurgere Rhen. Seml.
- (2) Experitur Fran. Ven.
- (3) Intelligat Pam. Fran.
- (4) Vivam Pam. Fran.
- (5) Viventem abest a Rig. Ven. vivam Pam. Fran. Facta abest a Pam. Pam.
- (6) Inanimum Seml.
- (7) Ad inser. Rhen. Seml.
- (8) Fecit Seml.

- (9) Ante abest a Rhen. Seml.
- (10) Quidni quæ in animam facta est alii rursus.
- (11) Et quid Rhen. Ven.
- (12) Utraque Pam. Par. Fran.
- (13) Scilicet et carnis et anima, sed carnis Paris. Fran. Pam. scilicet et carnis et anima (sed carnis — sunt — homo) ex illa Jan.
- (14) Adam add. Fran. Pam.

D

COMMENTARIUS.

CAP. LIII. — (a) Sed enim in Lazaro, etc. Hic de altero Lazaro loquitur, quam supra cap. 17; nempe de quo Joan. XI, ubi quæ vertit instituta noster interpretes, Auctor vincula lineæ appellat. Græcæ est *αἰτίαι*. Accipitur autem mox *comparat* pro *manifestatus* est.

PAM.

(b) Quam quod ante animam non fuit? Fuerat olim in Ecclesiis controversia, ut testatur Nyssenus lib. de opif. cap. 28, an anima fuisset prior corpore, an corpus et caro nostra prior anima; illud Origeniste tuebatur, contra quos alii carnem præferebant animæ ob iniquitatem suam. Utrumque plene impugnât Nyssenus: prius cap. 28, adversus Origenem; posterius cap. 29, ubi sententiam hanc verissimam Tertulliani philosophice conatur probare, eamque existimationem veram putat in formationibus omnium hominum in

utero, neque aliquod corpus vegetativum, vel deinde sensibile, seu animale præcedere infusioni rationalis animæ, ut plerumque ferunt philosophi, qui embryonem prius vegetativa plantarum vita, deinde sensitiva vivere ante animæ rationalis adventum arbitrantur. Sed animam rationalem putat Nyssenus adesse a principio cujusvis animationis foetus, et ante organisationem illius, quam organisationem sibi lavere ipsam animam. Verba Nysseni vide. Lac.

(c) Alii enim accidens. Non stricte sumit accidens, sed latiori modo prout substantialibus formis eam congruit, id est, *adjacens*; quam vocem Philosophi non negant rebus substantialibus. Vel accidens fortasse hoc scripsit Auctor, vel accidens est idem quod contingens, quia materiæ contingit hæc vel illa forma.

Lac.

(Vingt-huit.)

TERTULLIANI. II.

Ut querendum sit, quomodo corpus animale dicatur seminari. Plane accepit et hic spiritum (1) caro, sed arrhabonem; animæ autem non arrhabonem, sed plenitudinem. Itaque etiam propterea majoris substantiæ nomine animale corpus nuncupata est, in qua seminatur, futura proinde per plenitudinem spiritus insuper spiritale, in qua resuscitatur. Quid mirum, si magis inde vocitata est, unde conferta est, quam unde respersa (2)?

CAPUT LIV.

Ita de vocabulorum occasionibus plurimum questionibus subornantur, sicut et de verborum communio- nibus. Nam, quia et illud apud Apostolum positum est: *Uti devoretur mortale a vita*; caro scilicet; devo- rationem quoque ad perditionem, scilicet carnis, arri- piunt: quasi non bilem et dolorem dicamur devorare, id est, abscondere, ac tegere (3), et intra nosmet- ipsos continere. Denique, cum et illud scriptum sit: *Oportet mortale hoc induere immortalitatem*; ostenditur quomodo mortale devoretur a vita, dum indutum im- mortalitate absconditur, et tegitur, et intus continetur; non dum absumitur, et amittitur. Ergo et mors, in- quis, salva erit, cum fuerit devorata. Ideo discerne pro sensibus communionem verborum, et (a) integre intelliges (4). Aliud enim mors, et aliud mortale. Aliter itaque devorabitur mors, et aliter mortale. Mors non capit immortalitatem, mortale autem capit. Denique et scriptum est, quod *necesse sit mortale hoc induere immortalitatem*. Quomodo ergo capit? Dum de- voratur a vita. Quomodo devoratur a vita? Dum reci- pitur, et redigitur, et (b) includitur in ipsam. Cæte- rum, mors merito in interitum (5) devoratur, quia et ipsa in hoc devorat. (c) Devoravit, inquit, mors invalescendo, et ideo devorata est in contentionem. (d) *Ubi est, mors, aculeus tuus? ubi est, mors, contentio tua?* Proinde et vita, mortis scilicet æmula, per con- tionem devorabit in salutem, quod per conten- tionem (6) devoraverat mors in interitum.

CAPUT LV.

Quamquam igitur resurrectionem carnem probantes,

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Ex fide ut quer. sit, quom. corp. anim. dic. semi-
nari. Plane acc. et hic spiritum repetit *Seml. mendose.*
(2) Dispersa est *Rhen. Smel.*
(3) Adtegere *Rhen.*
(4) Intelligis *Rhen. Seml. Venet.*
(5) Interitum *Rhen. Seml.*
(6) Tuam add. *Rhen. perperam.*
(7) Quosque alii.
(8) Demutationem *Rhen. Seml.*
(9) Ac abest a *Rhen. Seml.*

A hoc ipso (e) non aliam resurrectionem probemus, quam de qua agitur; tamen singulæ questiones, et causæ earum, proprios quoque (7) flagitant congressus, licet aliunde jam cæse. Interpretabimur itaque ple- nius et vim et rationem demutationis, quæ ferme sub- ministrat alterius carnis resurrectionis præsumptionem; quasi demutari, desinere sit in totum, et de pristino perire. (f) Discernenda est autem demutatio ab omni argumento perditionis. Aliud enim demutatio, aliud perditio. Porro non aliud, si ita demutabitur caro, ut pereat. Peribit autem demutata, si non ipsa per- manserit in demutatione (8), quæ exhibita fuerit in resurrectione. Quemadmodum enim perit, si non re- surgit; ita, etsi resurgit quidem, verum in demuta- tionem subducitur, æque perit. Æque enim non erit, B ac (9) si non resurrexerit. Et quam ineptum, si in hoc resurgit, ut non sit! quæ potuit non resurrexisse, nec esse; quia non esse jam cœperat. Non (10) mi- scebuntur omnino diversa; mutatio atque perditio, operibus utique diversa: perdit hæc, illa mutat. Quomodo ergo, quod perditum est, mutatum non est; ita quod mutatum est, perditum non est. Perisse enim, est in totum non esse quod fuerit; mutatum esse, aliter esse est. (11) Porro, dum aliter est, id- ipsum potest esse: habet enim esse quod non perit. Mutationem enim passum est, non perditionem. Atque adeo potest et demutari quid, et ipsum esse nihilominus; ut et totus homo in hoc ævo substantia quidem ipse sit, multifariam tamen demutetur, et habitu, et ipsa corpulentia, et valetudine, et condi- C tione, et dignitate, et ætate, studio, negotio, artificio, facultatibus; sedibus, legibus, moribus; nec quicquam tamen amittat hominis. (12); nec ita alius (13) effi- ciatur (14), ut cesset idem esse: imo nec alius effi- ciatur (15), sed aliud. Hanc formam demutationis divina etiam documenta testantur. Mutatur Mosi ma- nus et quidem ad instar emortuæ, exsanguis; et ex albida (16) frigida; sed ei recepto calore, et refuso colore, eadem caro et sanguis est. Mutatur postea et facies ejusdem, incontemplabilis (17) claritate. Sed Moses erat (18) proinde, qui non videbatur. Sic et

- (10) Nonnisi *Franc.*
(11) Sed inser. *Rhen. Seml.*
(12) Admittat hominis *Seml.*
(13) Aliud *Franc. Pom.*
(14) Efficitur alii.
(15) Efficitur *Rhen. Seml.*
(16) Et albida *Franc. et exalbida Seml.*
(17) In contemplabili. *Paris. Franc.*
(18) Erant. *Venet.!*

COMMENTARIUS.

CAP. LIV. — (a) *Integre intelligis.* Cyprianus, epist. 28: *Integre et cum disciplina. Ruc.*

(b) *Includitur in ipsam.* Includere eo sensu accipit, quo lib. de *Penitentia* dixit nonnullos negligere inclu- dere penitentiam. Sensus igitur ejus, mortale inclu- ditur in vitam: hispanice exprimi potest, *engastose en la vida.* Lac.

(c) *Devoravit, inquit, mors invalescendo.* Nescio quem locum Scripturæ respiciat Auctor; nisi forte respiciat cap. V Rom.: *In omnes homines mors per- transiit*, ut putat l'amelius. Credo legendum potius

invadendo, quam invalescendo. Lac.

(d) *Ubi est mors aculeus tuus?* Illud idem habet cap. 47, ubi ut hoc in loco scribit, *ubi est mors con- tentio tua?* Melius tamen vertit vulgatus interpres vic- toria, *vel* *vel*; grace. Le Pa.

CAP. LV. — (e) *Non aliam resurrectionem proba- mus,* etc. Valentinianus urget hic; hujus tantum car- nis, resurrectionem negabant, non autem alterius. Le Pa.

(f) *Discernenda autem est demutatio,* etc. Negaban- tur Marcionitæ demutari idem esse ac perire, ideoque

Stephanos angelicum jam fastigium induerat, sed non alia genia lapidationi (1) succiderant. Dominus quoque in secessu montis etiam vestimenta luce mutaverat, (a) sed liniamenta Petro agnoscibilia servaverat: ubi etiam Moyses et Helias, (b) alter in imagine carnis nondum receptæ, alter in veritate nondum defunctæ, eandem tamen habitudinem corporis etiam in gloria perseverare docuerunt. De quo exemplo instructus et Paulus: *Qui transfigurabit* (2), inquit, *corpus humilitatis nostræ, conformale corpori gloriæ suæ*. Quod si et (3) transfigurationem et conversionem in transitum substantiæ (c) ejusque defendis, ergo et Saul in alium virum conversus, de corpore suo (4) excessit, et ipse Satanas, cum in angelum hieis transfiguratur, qualitatem suam amittit: non opinor. Ita et in resurrectionis eventum (5) mutari, converti, reformari licebit cum salute substantiæ.

CAPUT LVI.

Etenim quam absurdum, quam vero et iniquum (6), utrumque autem quam Deo indignum, aliam substantiam operari, aliam mercede (7) dispungi; ut hæc quidem caro per martyria lanietur, alia vero coronetur; item e contrario, hæc quidem caro in sparcitiis volutetur, alia vero damnetur! Nonne præstat omnem semel fidem a spe resurrectionis abducere, quam de gravitate atque justitia Dei ludere? Marcionem pro Valentino resuscitari! quando neque mentem, neque memoriam, neque conscientiam hominis hodierni credibile sit aboleri per indumentum illud mutatorium immortalitatis et incorruptelæ, vacaturo scilicet emolumento et fructu resurrectionis, et statu divini utrobique iudicii. Si non meminerim me esse qui merui, quomodo gloriæ Deo dicam? quomodo canam illi novum canticum, nesciens me esse qui gratiam Deo (8) debeam? Cur autem solus carnis demutatio excipitur, non et animæ simul, quæ in omnibus præfuit carni? quale est, ut (9) eadem anima, quæ in hac carne totum vitæ ordinem decucurrit, quæ in hac carne Deum

A didicit, et Christum induit, et spem salutis seminavit, in alia, nescio qua, metat fructum? Næ illa gratiosissima caro, cui gratis vita constabit. Quod si non et anima mutabitur, jam nec animæ resurrectio est; nec ipsa enim resurrexisse credetur, si non alia resurrexerit.

CAPUT LVII.

Hinc jam illa vulgaris incredulitatis argutia (10) est: Si, inquit, ipsa eademque substantia revocatur cum sua forma, linea, qualitate, ergo et cum insignibus suis reliquis: itaque et cæci, et claudi, et paralytici, et (11) ut quis insignis excesserit (d), ita et revertetur. Quid nunc? et si ita, designaris tantam gratiam qualisemque a Deo consequi? Non enim ei nunc, animæ solius admittens salutem, dimidiatis hominibus eadem (12) adscribis? Quid est credere resurrectionem, nisi integram credere? Si enim caro de dissolutione reparabitur, multo magis de vitiatione (13) revocabitur. Minoribus majora præscribunt. Consequumque membri detruncatio, vel obtusio, nonne mors membri est? Si universalis mors resurrectione rescinditur, quid portionalis? (e) Si demutamur in gloriam, quanto magis in incolumitatem! Vitatio corporum accidens res est; integritas propria est: in hac nascimur. Etiam si in utero vitimur (14), jam hominis est passio. Prius est genus, quam casus. Quomodo vita conferitur a Deo, ita et referitur. Quales eam accipimus, tales et recipimus. Naturæ, non injuriæ reddimur. Quod nascimur, non quod lardimur, reviviscimus. Si non integros Deus suscitavit, non suscitavit mortuos. Quis enim mortuus integer, etsi integer moritur? Quis incolumis, qui exanimis? quod corpus intesum, cum interemptum, cum frigidum, cum expallidum, cum edurum, cum cadaver? (f) Quando magis homo debilis, nisi cum totus? quando magis paralyticus, nisi cum immobilis? Ita, nihil aliud est mortuum resuscitari, quam integrum fieri; ne ex ea parte mortuus adhuc sit, ex qua non resurrexerit. Idoneus Deus

LECTIONES VARIANTES.

- (1) In lapidatione Paris. Fran.
- (2) Transfiguravit Venet.
- (3) Etsi Rhen. Seml.
- (4) Suo del. Rig. Venet.
- (5) Eventu alii.
- (6) Ethnicum alii mendose.
- (7) Mercedem Rhen. Seml.

- (8) Deo del. Rhen. Seml.
- (9) Ut abest a Rhen.
- (10) Ille vulgaris in argutia alii
- (11) Etsi cæteri omnes.
- (12) Eadem Rhen. Seml.
- (13) Vexatione omnes præter Junium.
- (14) Vexemur Rhen. Rig. Venet.

COMMENTARIUS.

carne, quam habemus, fructuram non esse gloria resurrectionis, quoniam immutari debet, ut docet Apostolus. LE PA.

(a) *Sed liniamenta Petro agnoscibilia*. Transfiguratio Christi norma fuit resurrectionis nostræ: quare quicquid liniamenta et formam suam reservabit, qua cognosci queat, cuius rationes reddit Justinus quæst. 60. LAC.

(b) *Alter in imagine carnis nondum receptæ*. Hæc Tertulliani sententia probatur a S. Thoma in commentariis in Math. et 3 p. q. 45, art. 3 ad. 2; Lira in Anth. XVII, Adulensi quæst. 54 et 55. Tamen si Patrum et Interpretum plura suffragia suadeant etiam Moysen in veritate suæ carnis apparuisse, qui e mortuis ad tempus illud resurrexit. Approbat hanc sententiam Epiphanius ex Proclo et Methodio; August. lib. III de mirab. script. c. 10; Hieronymus in cap. XVII

Math. LAC.

(c) *In transitum substantiæ*. Transitum hic dicit Auctor quod antea, hoc capite, non semel perditionem; sicut transitum mortem appellare solemus. Quod confirmatur ex eo quod addit: *Ergo et Saul, in alium virum conversus, de corpore suo excessit*. PAM.

CAP. LVII. — (d) *Ut quis insignis excesserit*. Vox insignis pro deformi nonnunquam usurpatur, perinde ac græcis *εὐνομος*. LE PA.

(e) *Si demutamur in gloriam, quanto magis in incolumitatem*. Hæc erit corporum mutatio in resurrectione, ut non quales mortui fuerint, resurgant, sed qualis erat primus parens antequam velutum cretum, attingeret. LE PA.

(f) *Quando magis homo debilis nisi cum totus?* Non est, cum totus est debilis. RIG.

reficere quod fecit. Hanc suam et potestatem et liberalitatem satis jam in Christo spondit, imo et ostendit non tantum resuscitatore carnem, verum etiam redintegratorem. Atque adeo et Apostolus: *Et mortui, inquit (I Cor., XV), resurgent incorrupti*. Quomodo, nisi integri, qui retro corrupti, (a) tam vitio valetudinis, quam et senio sepulturae? Nam et supra, utrumque proponens, oportere et corruptivum istud inducere incorruptelam, et mortale istud immortalitatem, non iteravit sententiam, sed differentiam demandavit. Immortalitatem enim ad rescissionem mortis, incorruptelam ad oblationem corruptelae dividendo, alteram ad resurrectionem, alteram ad redintegrationem temperavit. Puto autem, et Thessalonicensibus omnis substantiae integritatem repromisit. Itaque nec in posterum timebuntur corporum labe. Nihil poterit amittere (1) integritas, vel conservata, vel restituta, ex quo illaetiam, si quid amiserat, redditur. Praescribens enim adhuc (2) easdem passiones obituras carnem, si eadem resurrectura dicatur, naturam adversus Dominum suum temere defendis, legem adversus gratiam impie asseris: quasi Domino Deo (3) non liceat et mutare naturam, et sine lege servare. Quomodo (4) ergo legimus (*Matt., XIX*): *Quae impossibilia apud homines, possibilia apud Deum sunt* (5), et (*I Cor., I*), *Stulta mundi elegit Deus, ut sapientiam mundi confundat*? Oro te, si famulum tuum libertate mutaveris, quia eadem caro atque anima permancbunt, quae flagellis et compedibus, et stigmatibus, obnoxiae retro fuerant, idcirco illa (6) eadem pati oportebit? Non opinor. Atquin et vestis albæ nitore, et (b) aurei annuli honore, et (c) patroni nomine, ac tribu mensaque honoratur. Permite hanc et Deo potestatem, per vim demutationis illius (7) conditionem, non naturam reformandi, dum et passiones auferuntur, et munitiones conferuntur. Ita

A manebit quidem caro etiam post resurrectionem, eatenus passibilis qua ipsa, qua eadem; ea (8) tamen impassibilis, qua in hoc ipsum manumissa a Domino, ne ultra pati possit

CAPUT LVIII.

Jocunditas (9), inquit *Esaias (Is., XXXV), æterna super caput eorum*. Nihil æternum, nisi post resurrectionem. *Aufugit*, inquit, *dolor et moror, et gemitus, ob illis*. Proinde et Joanni Angelus (*Apoc., XVII*): *Et delebit Deus omnem lacrymam ab oculis eorum*. Utiue ex iisdem oculis qui retro fleverant, quique adhuc flere potuissent, si non omnem lacrymæ imbrem indulgentia divina siccaret. Et rursus (*Apoc., XI*): *Deus enim delebit omnem lacrymam ab oculis eorum, et mors hæcenus*. Igitur et corruptela hæcenus; proinde per incorruptelam fugata, quemadmodum mors (10) per immortalitatem. Si dolor, et moror, et gemitus, ipsaque mors ex læsuris et animæ et carnis obvenient, quomodo auferentur, nisi cessaverint causae, scilicet læsuræ carnis atque animæ? ubi casus adversi apud Deum (11), aut ubi incursum infesti apud Christum? ubi dæmonie (12) impetus apud Spiritum Sanctum, jam et ipso diabolo cum angelis suis ignibus merso? Ubi necessitas, aut quod dicitur fortuna, vel fatum? quæ resuscitatis plaga post veniam? quæ reconciliatis ira post gratiam? quæ infirmitas post virtutem? quæ imbecillitas post salutem? (d) Quod vestimenta et calciamenta filiorum Israelis quadraginta illis annis indetrata et inobsoleta manserunt; quod et in ipsis corporibus unguium et capillorum facilia crementa habilitatis et dignitatis justitia defixit, ne etiam enormitas corruptelæ (13) deputaretur: quod Babylonii ignes, trium fratrum (e) nec tiaras, nec sarabaras (14), quamquam Judæis alienas (15), læserunt; quod Jonas devoratus a bellæ maris, in cujus alvo naufragia digerebantur, triduo post incolumis expulit; quod hodie

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Admittere *Rhen. Seml.*
- (2) Ad hoc *Rhen. Seml.*
- (3) Deo omitt. *Rhen. Seml.*
- (4) Quo *Rhen. Seml.*
- (5) Sunt omitt. *Rhen. Seml.*
- (6) Illos *Fran. illas Pam.*
- (7) Illius demutationis *Rig. Venet.*
- (8) Et *Fran.*

- (9) Jocunditas *Venet.*
- (10) Mors abest. a *Rhen.*
- (11) Dominum *Rhen. Seml.*
- (12) Dæmoniaci *Rig. Venet.*
- (13) Corruptela *Rhen. Seml.*
- (14) Sarabara *Rig. Venet.* sarabaras alii. *Sarabars Rhen.*
- (15) Aliena *Rig. Venet.*

COMMENTARIUS.

(a) *Tam vitio valetudinis, etc.* Consentiens est Theologorum opinio, resurrecturos homines totos et integros; licet enim mutili mortui fuerint, mutilatio illa restaurabitur: ita Augustinus lib. XXII de Civ. cap. 19 et 20: *Nec si aliqua martyribus amputata, et oblata sunt membra, sine ipsis membris erunt in resurrectione mortuorum, quibus dictum est: capillus capitis vestri non peribit*. Porro Basilii Seleuciensis a restauratione nambi hominis, totius resurrectionem colligit orat. 14, quæ est in claudum sedentem ad portam speciosam; ubi adversus Judæos: ἀποκαταστήσει τὸν οὐρανὸν ὡς ἦν, καὶ τὸν γαίαν ὡς ἦν, καὶ τὸν θάνατον ὡς ἦν. Resurrectionem in claudum seu in imagine adumbravit, fingitque mendacibus veraces pedes opposuit. *Le Pa.*

(b) *Aurei annuli honore*. Dignitatis equestris erat prerogativa, quæ tamen adeo viluit, ut non modo liberti qui ad equestrem illum gradum evehebantur, illos annulos assumerent, verum ad infimam plebem

id sensim prolapsus est. *Le Pa.*

(c) *Patroni nomine ac tribu mensaque, etc.* Servi heros et dominos, liberti patronos vocabant, cumque manumittebantur, bis nominibus tertium patroni præfigebant: solebant etiam in tribus urbanas referri qui libertate donabantur, et mensæ assidebant patronorum, quod non nisi manumissi audebant. *Le Pa.*

CAP. LVIII. — (d) *Quod vestimenta et calciamenta filiorum Israelis, etc.* Cur, inquit, Israelitici populi vestes per an. 40 in deserto non attritæ sunt, nisi ut incorrupta viderentur, crederenturque a corruptione immunia, ita disponente Deo? De hoc miraculo egi in *animadv. in Prædicationis*, sub Eusebii Romani nomine, contra Peyrierii perversam sententiam, qui Scripturæ miracula non sine scelere et amentia deridet. *Le Pa.*

(e) *Nec Tiaras nec Sarabara*. Vox est persica Tiaras, ut Sarabara forsau Chaldaica. De hac lib. de *Pallio*, cap. 4. *Le Pa.*

Enoch et Elias nondum resurrectione disuncti, quia nec morte functi, quia tamen de orbe translati, et hoc ipso jam æternitatis candidati, ab omni vitio, et ab omni damno, et ab omni injuria et contumelia immunitatem (1) carnis ediscunt, eamque fidei testimonium signant, nisi qua credi oportet, hæc futuræ integritatis esse documenta? Figure enim nostræ fuerunt, Apostolo auctore, quæ scripta sunt, ut et Dominum potentior credamus omni corporum lege, et carnis magis utique (2) conservatorem, cujus etiam vestimenta, etiam calciamenta (3) protexit.

CAPUT LIX.

Sed futurum, inquis, ævum alterius est dispositionis et æternæ; igitur hujus ævi substantiam non æternam diversâ possidere non posse. Plane, si homo propter dispositionem futuram, et non dispositio propter hominem. Sedenim Apostolus scribens (1 Cor., III, 22): *Sive mundus, sive vita, sive mors, sive futura, sive præsentia, omnia vestra sunt*, eosdem constituit hæredes etiam futurorum. Nihil tibi largitur Essias dicens (Is., XL, 5, 6): *Omnis caro fœnum*; et alibi: *Et videbit omnis caro salutare Domini* (4). Exitus, non substantias distinxit. Quis enim iudicium Dei non in sententia duplici statuit, salutis et pœnæ? Omnis igitur caro fœnum, quæ igni destinatur; et omnis caro videbit salutare Domini (5), quæ saluti ordinatur. Ego me scio neque alia carne adulteria commisisse (a), neque nunc alia carne ad continentiam exiit. Si quis est bina pudenda circumferens, potest jam et demere fœnum carnis immundæ, et solam sibi reservare, quæ visura sit Domini (b) salutare. Sed enim idem I propheta etiam nationes ostendat, nunc deputatas velut pulverem et salivam, nunc speraturas et credituras in nomen et in brachium Domini, numquid et de nationibus fallimur? et alia quidem sunt credituræ, alia in pulverem deputatæ, ex diversitate substantiæ? (b) Sed et Christus intra oceanum, et de isto cœlo quod nobis incubat (7), verum lumen nationibus offulsit (8); et ipsi Valenti-

niani hic errare didicerunt; nec alia erit forma nationum credentium, nisi quæ et non credentium, de carne, de anima. Sicut ergo easdem nationes non genere, sed sorte distinxit; ita et carnes, quæ in ipsis nationibus una substantia est, non materia, sed mercede disjunxit.

CAPUT LX.

Ecce autem, ut adhuc controversiam exaggerent (9), carni maxime eidem, de officiis quoque membrorum argumentantur, aut et ipsa dicentes permanere debere in suis operibus et fructibus, ut eidem corpulentia adscripta; aut, quia constet discessura esse officia membrorum, corpulentiam quoque erant: cujus scilicet perseverantia credenda non ait utique sine membris, quia nec membra credenda sint sine officiis. Quo enim jam, inquit, spelunca hæc oris, et dentium statio, et gulæ lapsus, et (c) compitum stomachi, et alvi gurgis, et intestinorum perplexa proceritas, cum esui et potui locus non erit? Quo hujusmodi membra admittunt, subigunt, devolvunt, dividunt, digerunt, egerunt? quo manus ipsæ et pedes et operarii quique artus, cum victus etiam cura cessabit? quo renes conscii seminum, et reliqua genitalium utriusque sexus, et conceptuum stibula, et uberum fontes, decessuro (10) concubitu, et lætu, et educatu? postremo, quo totum corpus, totum scilicet vacaturum? Ad hæc ergo præstruximus, non oportere committi futurorum atque præsentium dispositiones, intercessura tunc demutatione: et nunc superstruimus officia ista membrorum necesse alibus vite hujus eo usque consistere, donec et ipsa vita transferatur a temporalitate in æternitatem, sicut animale corpus in spiritale, dum mortale istud induet immortalitatem, et corruptum istud incorruptum (1 Cor. XV); et ipsa autem liberata tunc vita a necessitatibus, liberabuntur et membra ab officiis; nec ideo non erunt necessaria. Licet enim officiis liberentur, (d) sed judiciis retinentur; ut quis referat per corpus, prout gessit (II Cor. V). Salyum enim ho-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Emunitatem cod. Pithæ. Rig. Venet.

(2) Et add. Rhen.

(3) Calciamenta Seml.

(4, 5, 6) Dei Pam. Fran. Rig. Venet.

(7) Incumbat Rhen. Seml.

(8) Effulsit Pam. Fran. Paris.

(9) Exaggerant Rhen. Seml.

(10) Deccessuro Rig. Venet. discessuro Rhen. Seml.

COMMENTARIUS.

CAP. LIX. — (a) *Ego me scio neque alia carne adulteria commisisse*, etc. Si de se loquatur Auctor, videtur in juvenute sua ante matrimonium continentiam non servasse: sed cum in ipso matrimonio continentem fuisse subindicaverimus supra, lib. I ad Uzorem, et usque adeo continentia amator fuerit, ut ea occasione Montano postea adhererit, videtur potius in genere loqui de quovis homine sub persona sua.

PAM.

(b) *Sed et Christus intra oceanum, et de isto cœlo quod nobis incubat*. Hoc etiam delirabant Valentitiani, quod extra hunc ambitum terre alios homines esse dicerent, ac diversæ substantiæ, eosque veros, teletos et abascantos et acinetos. Nostrates enim veros homines non esse, quos Demiurgus stillicidium situla, et pulverem areæ, et locustas deputavit. Qua de re Septimius noster apertius disputat lib. de Scorpia. Ad hæc vero deliramenta non pertinere arbitror quod legiur in prima Clementis ad Corinthios Epistola de

mundis extra oceanum positus, quos ἀνθρώποις ὄντες ait. Nam hoc viro Apostolico geographiæ potius imperitia exciderit, quam ullius dogmatis adserendi studio. Ric. — Ejusdem nobiscum nature fuit Christus; neque enim, quod hereticorum commentum, carnem e cœlo, aut mundo præter Oceani terminos, traxit.

Le Pa.

CAP. LX. — (c) *Compitum stomachi*. Compitum stomachi vocat conventiculum et receptaculum; quod in hoc videlicet conveniat quiddam eduliorum per os immittitur. Sumpta est metaphora ab iis vis compe- tentibus ac convenientibus; nam hinc compitum deducunt Grammatici. Rhen.

(d) *Sed judiciis retinentur*. Sæpissime nititur Auctor huc ratione ad fulciendam resurrectionem, præcipue cap. 14; cui licet plurimum fidant Patres, et merito, Athenagoras, qui plenius eam persequitur, minus dedit, asserti tres rationes ad probationem resurrectionis, sed huic de necessitate iudicii divini derogavit

minem tribunal Dei exigit; saluum vero sine membris non licet (1) cum, ex quorum non officiis, sed substantiis constat. Nisi forte, et navem sine carina, sine prora, sine puppi, sine compaginis totius incomunitate salvam adseverabis. (a) Et tamen navem procella dissipatam, vel carie dissolutam, relictis et recuratis omnibus membris, eandem saepe conspeximus etiam titule restitutionis gloriantem. De Dei artificio, et arbitrio, et jure, torquemur? Porro, si dives Dominus et liberalis, adfectui aut gloriæ suæ præstans solam navis restitutionem, hactenus eam voluerit operari, ideoque tu (2) negabis necessariam illi compaginem pristinam, ut exinde jam vacaturam, cum soli salutis navis sine operatione conveniat? Igitur hoc tantummodo discere sufficit, an Dominus, hominem salutem destinando, carnem destinavit, an eandem velit denno esse, quam non debebis ex (3) futura membrorum vacatione præscribere de quo esse non posse. Licet enim esse quid denno, et nihilominus vacare; nec potest autem dici vacare, si non sit. At enim si sit, poterit et non vacare: nihil enim apud Deum vacabit.

CAPUT LXI.

Sed accepisti, homo, os ad vorandum atque potandum: cur non potius ad eloquendum, ut a ceteris animalibus distes? cur non potius ad prædicandum Deum, ut etiam hominibus antistes? Denique, Adam ante nomina animalibus enuntiavit, quam de arbore decerpit; ante etiam prophetavit, quam voravit. (b) Sed accepisti dentes ad macellum corrodendum (4): cur non potius ad omnem hiatum et rictum tuum coronandum? cur non potius ad pulsus lingue temperandos (5), ad vocis articulos offensione signandos? Denique et edentulos (6) audi et vide, ut ho-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Liquet cod. Wouw. rig. Venet.
- (2) Tunc rhen.
- (3) Et rhen. Seml.
- (4) Coronandum Ms. angl. Pam.
- (5) Temporandos Fran. Pam.
- (6) Et edentulos omit. Seml.
- (7) Honorem rig. Venet. Seml.

COMMENTARIUS.

nonnihil. Verum secunda ejus ratio ex natura ipsa hominis, multo minus virium habet, neque prima ex fine, cui Deus creavit hominem, majoris ponderis est, etsi minime inefficacem censeam. Pam.

(a) Et tamen navem procella dissipatam. Alienigena quoque sententia fuit, navem, si adeo saepe reflecta esset, ut nulla tabula eadem permaneret quæ non nota fuisset, nihilominus eandem navem esse existimari. L. Proponebatur. De jud. Itaque Athenienses, quo tempore Socrati clementis miscuere, navem quoniam in Delon transmitti solitam eam ipsam esse dicebant, quæ majores suos Theseus in Cretam venerat. *rebre dres ed niores, de pæris Adæxiois, etc.*, inquit Platonicus Phædon. Ric.

CAP. LXI. — (b) Sed accepisti dentes ad macellum corrodendum. Quemadmodum Menius ille Horatians.

Pervicies et tempestas barathrumque macelli. Ric. (c) Quæ potum defruta colentur. Prima editio, quæ defluxura colentur, magnopere placet Junio, qui miratur admissam alteram lectionem, cum tamen significans sit defruta; nam potus decoctus colatur per

A nori (7) oris, et organum dentium quæras. Forata sunt inferna in viro et in femina, nimirum quæ libidines fluitant: cur non magis quæ potum defruta (8) colentur (c)? Est adhuc (9) feminis latus, quo semina congerantur: an quo sanguinis onera secedant, quem pigrior sexus discutere non sufficit? (d) Dicenda enim et hæc, quatenus, quæ volunt et quorum volunt, et qualiter volunt (10), officia membrorum ludibrose, de industria suffundendæ resurrectionis, oblatrant; non recogitantes, ipsas prius causas necessitatis tunc vacaturas, cibi famem, et potus sitim, et concubitus genituram, et operationis victum. Sublata enim morte, neque victus fulcimenta ad presidia vitæ, neque generis supparatura grayis erit membris. Cæterum, et hodie vacare intestinis et pudendis licebit. Quadraginta diebus Moses et Helias jejuniis functi, solo Deo alebantur. Jam tunc enim dedicabatur, *Non in pane vivet homo, sed in Dei verbo*. Ecce virtutis future linamenta. Nos quoque, ut possumus, os cibo excusamus; etiam sexum a congressione subducimus. Quot spadones voluntarii? quot virgines Christo maritate? quot steriles utriusque naturæ, infructuosæ genitalibus structi? Nam si et hic (11) jam vacare est et officia et emolumenta membrorum temporali vacatione, ut in temporali dispositione, nec homo tamen minus salvus est; proinde homine salvo, et quidem magis tunc, ut in æterna dispositione, magis non desiderabimus, quæ jam hic non desiderare consuevimus.

CAPUT LXII.

Sed hinc disceptationi finem Dominica pronuntiatio imponit. (e) Erunt, inquit (Matth. XXII), tanquam angeli. Si non nubendo, quis nec moriendo, utique nec ulli (f) simili necessitati succidendo corporalis

- (8) Defluxura rhen. Seml.
- (9) In add. Pam. Fran.
- (10) Et qualiter volunt, et quorum volunt Pam. rhen. Seml.
- (11) Nam abest. a Pam. Paris. Fran. nam etsi hic rhen. Seml.

infernos meatus. Defrutum enim est vinum decoctum a defervendo dictum, ut Palladius inquit, usque ad medietatem juxta Plinium: vel, juxta Nonium, dicebant defrutum, si ex duobus partibus ad tertiam redegerant defervescendo. Lac.

(d) Dicenda enim et hæc officia membrorum. Circa hujusmodi officia membrorum mira libertate luit Hieronymus libro adversus Jovinianum primo. Ric.

CAP. LXII. — (e) Erunt, inquit, tanquam angeli. Attingit hunc locum cap. 36. Hic tamen argumentum istud annexi potest antecedentibus, quasi augens vim. Dixerat in hac vita excusari homines a congressu carnali, ac propterea velut angelos cælestem vitam vivere, ut Bernardus inquit serm. 2 ad fratres. Et Cyprianus lib. de singul. cler. Quare et in alia vita poterunt homines angelico ritu conversari, ut confirmat et definit Christus: Erunt tanquam angeli. Lac.

(f) Simili necessitati succidendo. Usus est supra eodem verbo, pro succumbendo. Quoad sententiam rationem attinet, venisse Æneas Gazæus in Theophrasto. Lac.

conditionis. Quia et angeli aliquando tanquam homines fuerunt, edendo et bibendo, et pedes lavacro porrigendo: humanam enim induerant superficiem, salva intus substantia propria. Igitur, si angeli, facti tanquam homines, in eadem substantia spiritus (a) carnalem tractationem susceperunt, cur non et homines, facti tanquam angeli, in eadem substantia carnis spiritualitatem subeant dispositionem, non magis solennibus carnis obnoxii sub angelico indumento, quam angeli tunc solennibus spiritus (1) sub humano? Nec ideo non permansuri in carne, quia non et in solennibus carnis: cum nec angeli ideo non et in (2) spiritu permanserint, quia non et in solennibus spiritus (3). Denique, non dixit, *Erunt angeli*, ne homines negaret: sed, *tanquam angeli*, ut homines conservaret. Non abstulit substantiam, cui similitudinem attribuit.

CAPUT LXIII.

(b) Resurget (4) igitur caro, et quidem omnis, et quidem ipsa, et quidem integra. In deposito est ubicumque apud Deum, per fidelissimum (c) sequestrem Dei et hominum Jesum Christum, qui et homini Deum, et hominem Deo reddit, carni spiritum, et spiritui carnem. Utrumque jam in semetipso feceravit, sponsam sponso, et sponsum sponsæ comparavit. Nam et si animam quis contenderit sponsam, vel dotis nomine sequetur animam caro. Non erit anima proposita, ut nuda suscipiatur a sponso: habet instrumentum, habet cultum, habet mancipium suum carnem; ut collectanea (5) comitabitur. Sed caro est sponsa, quæ et in Christo Jesu spiritum (6) sponsum per sanguinem pacta (7) est. Hujus interitum quem putas, secussum acies esse. Non sola anima seponitur; habet et caro secessum suos (8) interitum, in aquis, in ignibus, in alitibus, in bestiis. Cum in hæc dissolvi videtur, velut in vasa transfunditur. Si etiam ipsa vasa defecerint, cum de illis quoque effugerit, in suam matricem terram quasi per amba-

ges resorbetur, ut rursus ex illa representetur Adam (9), auditurus a Domino: *Ecce Adam quasi unus ex nobis factus est*: vere tunc compos mali quod evasit, et boni quod invasit. (d) Quid, anima, invides carni? nemo tam proximus tibi, quem post Dominum diligas: nemo magis frater tuus, quæ tecum etiam in Deo nascitur. Tu potius illi exorare debueras resurrectionem; per te, si forte, deliquit. Sed nihil mirum si odisti, (e) cujus auctorem quoque respicisti; quam et in Christo, aut negare, aut mutare consuevisisti. Proinde et ipsum Sermonem Dei, qui caro factus est, vel stylo vel interpretatione corrumpens, arcana etiam apocryphorum superducens, blasphemæ fabulas. At enim Deus omnipotens, adversus hæc incredulitatis et perversitatis ingenia providentissima gratia sua effundens in novissimis diebus de suo Spiritu in omnem carnem, in servos suos et ancillas (Joel. II, 28, 29), et fidem laborantem resurrectionis carnis animavit, et pristina instrumenta manifestis verborum et sensuum luminibus, ab omni ambiguitatis obscuritate purgavit. Nam quia hæreses esse oportuerat, ut probabiles quique manifestarentur (I Cor., XI, 19); hæ autem sine aliquibus occasionibus Scripturarum audere non poterant; ideoque pristina instrumenta quasdam materias illis (10) videntur subministrasse, et ipsas quidem iisdem literis revincibiles. Sed, quoniam nec (11) dissimulare Spiritum Sanctum oportebat, quoniam et ejusmodi eloquiis superabundaret, quæ multis hæreticorum versutiis semina subspergerent, imo et veteres eorum cespites vellerent; ideoque jam omnes retro ambiguitates, et quas voluit parabolas, aperta atque perspicua totius sacramenti predicatione discussit, per novam prophetiam de Paraclete, inundantem; cujus si hauseris fontes, nullam poteris attingere doctrinam, nullus te ardor exuret questionum; resurrectionem quoque carnis usquequaque potando, refrigerabis.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Spiritibus Pam. Paris. Fran.
 (2) Ita abest. a thes. Seml.
 (3) Carnis Paris. Fran.
 (4) Resurgit Seml.
 (5) Collectanea thes. Seml. collectaneam Pam. Fran. Paris.

- (6) Spiritum abest Pam. a Paris. Fran.
 (7) Passa thes. Seml.
 (8) Suos sinus Pam. Paris. Fran.
 (9) Præsentetur thes. Seml.
 (10) Illis abest Seml. Oberth.
 (11) Necdum, Paris. Fran.

COMMENTARIUS.

(a) Carnalem tractationem susceperunt. Imo et post resurrectionem carnalem aliquando tractationem susceperunt angelos, assumpta humana figura et officiis, et solennibus humanorum membrorum comites hominibus futuros affirmant nonnulli, ut ore ad laudandum Deum, uti superiori capite notavi, et pedibus ad nectendas choreas, et castissimas gravissimasque salutationes in exultationis signum affirmant Salas, tom. I, in 1, 2, q. 5, art. 5, disp. 4, et Ægidius, lib. IV, q. 22, art. 4 et 6. Lac.

CAPUT LXIII. — (b) Resurget igitur caro. Per anacephalæosin disputationem concludit, ἀνακεφαλῶντες inquit, carnem aliquando resurrecturam, tam beatorum, quam reproborum, carnemque eandem, non aliam resurrecturam. Lx Pa.

(c) Sequestrem Dei et hominum. Mediatorem et negotium, nam sequester medius constitutus est inter auctorem et adversarium, ut litum componat ac transigat. L. ab excoet. quorum appell. Lx Pa.

(d) Quid, anima, invides carni? Marcionistas precipue et Valentinianos alloquitur istinc, qui tam male cogitabant, et pronuntiabant de carne, ac si eorum anima livore et invidia alius afficeretur. Inde etiam addit: Sed nihil mirum si odisti, cujus auctorem quoque respicisti. Quia Deum creatorem respuebat Marcion, et odio habebat. Lac.

(e) Cujus auctorem quoque respicisti. Deum creatorem rejiciebant Marcionites et alii tam gravi odio, ut a cibis interdum abstinere in detestationem rerum Creatoris. Lac.

Series secunda.

LIBRI MORALES

POST SUSCEPTUM AB AUCTORE MONTANISMUM SCRIPTI.

DE VELANDIS VIRGINIBUS.

DE EXHORTATIONE CASTITATIS.

DE MONOGAMIA.

DE JEJUNIIS.

DE PUDICITIA.

DE PALLIO.

QUINTI SEPTIMI FLORENTIS TERTULLIANI

LIBER DE VIRGINIBUS VELANDIS.

Prooemium.

Nullus fere est inter omnes Tertulliani montanisticus liber, in quo majorem vim adhibeat ad defendendam disciplinam Montanistarum a culpa novitatis, quam tractatus *de Velandis Virginibus*; hinc inter primordia temporis ab ipso apud Montanistas acti exaratum fuisse merito creditur. Arbitratur quidem perfectus Remigius Ceillierus librum *de Velandis Virginibus* omnium novissimum esse, quia in nullo alio opere, nequidem in libro *de corona*, ubi cap. 14 ipsa materia ibi pertractata id exegisse videtur, illum citat Tertullianus. Verum hæc conjectura nihil probat, eo quod liber *de Corona* ante hunc *de Velandis Virginibus* exaratus fuit, in aliis autem operibus hunc allegandi quæmpiani occasionem habuisse Tertullianum haud perspicimus; sed ut ut hæc sint, evidens saltem est, hoc opusculum in schismate scriptum fuisse; siquidem Montani genium nimis aperte sapit; mox enim cap. 4, ait: *Justitia primo fuit in rudimentis; dehinc per legem et prophetas promovit in infantiam; dehinc per Evangelium efferebat in juventutem; nunc per Paracletum componitur in maturitatem*. Occasionem hunc exarandi libellum Tertulliano dedit consuetudo ecclesiarum quarundam tum Occidentis, tum plurium aliarum Græciæ seu Orientis virgines in Ecclesia velandi, cum

e contra in Africana ecclesia pleræque virgines christianæ aperto capite incederent. Quare in hoc libro contra patriæ suæ morem, in qua solæ nuptæ velabantur, ostendit, eum contra veritatem præscribere non posse, quod quidem juxta adnotationem Cl. Dupinii verum est cum agitur de dogmate, non vero cum de disciplina parvi momenti. LUMP.

ARGUMENTUM. — Tertullianus, ob quamdam, ut videtur, cum græcis disputationem de virginibus velandis, conviciis exceptus, et pro hæretico exagitatus, in suos insectatores, consuetudinem jactitantes, ab initio invenitur, declamaturque veritati consuetudinem præscribere non posse.

Hinc asserit consuetudinem virgines velandi esse meliorem, nec in Scriptura sacra reprobam, imo ad Apostolo commendatam, disciplina Ecclesiæ confirmatam, multis sanctorum exemplis suffultam, ipsamet virginum haud velatarum periculis sancitam. EDD.

CAPUT PRIMUM.

Proprium (a) jam negotium passus meæ opinionis, (b) latine quoque ostendam, virgines nostras velari oportere, ex quo (c) transitum ætatis suæ fecerint: hoc exigere veritatem, cui (d) nemo præscribere

COMMENTARIUS.

CAP. I. — (a) *Proprium jam negotium passus meæ opinionis*. Disputatione quadam adversus Græcos, cum ei virgines velari oportere acriter forte adseruisset, Græcorum convitiis exceptus ac pro hæretico exagitatus fuisse videtur. Huc.

(b) *Latine quoque ostendam*. Conventiunt interpretes Tertullianum hujus argumenti alterum Græce antea scripsisse. LE PA.

(c) *Transitum ætatis*. Cum scilicet annos pueriles excesserent. Qua de re illud Virgilii *Ecl. 4*, in laudem Pollionis:

Hinc ubi jam firmata virum te fecerit ætas.
Cum scilicet in virum evaseris, et eris *ἄνδρα*, *ἄνδρα* *εἰς ἀνδρας ἀνελκόμενος* scribit Synesius. LE PA.

(d) *Nemo præscribere*. Multa adduxit Lacerda ut explicaret verbum *præscribere*, tanquam significans

re potest, non spatium temporum, non patrocinia personarum, non privilegium regionum, ex his enim fere consuetudo initium ab aliqua ignorantia vel simplicitate sortita, in usum per successionem corroboratur, et ita adversus veritatem vindicatur. Sed Dominus noster (a) Christus veritatem se, non consuetudinem cognominavit. Si semper Christus, et prior omnibus: æque veritas sempiterna et amiqua res. Viderint ergo quibus novum est quod sibi vetus est. Hæresim non tam novitas quam veritas revincit. Quodcumque adversus veritatem sapit, hoc erit hæresis, etiam vetus consuetudo. Cæterum suo vitio quis quid ignorat. Quod autem ignoratur, fuit tam requirendum, quam recipiendum quod agnoscitur. Regula quidem fidei una omnino est, sola immobilis, et irreformabilis, credendi scilicet in unicum Deum omnipotentem, mundi conditorem, et Filium ejus Jesum Christum, natum ex virgine Maria, crucifixum sub Pontio Pilato tertia (1) die resuscitatum a mortuis, receptum in caelis, sedentem nunc ad dexteram Patris, venturum judicare vivos et mortuos per carnis etiam resurrectionem. Hac lege fidei manente, cætera jam (b) disciplinæ et conversationis admittunt novitatem correctionis, operante scilicet et proficiente usque in finem gratia Dei. Quale est enim ut diabolo semper operante et adjiciente quotidie ad iniquitatis ingenia, opus Dei aut cessaverit, aut proficere desiiterit? cum propterea Paracletum miserit Dominus, ut quoniam humana mediocritas omnia semel capere non poterat, paulatim dirigeretur, et ordinaretur, et ad perfectum perduceretur disciplina, ab illo vicario Domini Spiritu Sancto. Adhuc, inquit, multa habeo loqui vobis, sed non dum potestis ea bajulare: cum venerit ille Spiritus veritatis, deducet vos in omnem veritatem, et supervenientia renuntiabit vobis (Jo. XVI, 12). Sed et

A supra de hoc ejus opere pronuntiavit. Quam est ergo Paracleti administratio nisi hæc, quod disciplina dirigitur, quod Scripturæ revelantur, quod intellectus reformatur, quod ad meliora proficitur? Nihil sine ætate, et omnia tempus expectant. Denique Ecclesiastes: *Tempus, inquit, omni rei* (Eccles. III, 17). Aspice ipsam creaturam paulatim ad fructum promoveri. Granum est primo, et de grano frutex oritur, et de frutice arbuscula enititur: deinde rami et frondes invalescunt, et totum arboris nomen expanditur, (c) inde germinis tumor et flos de germine solvitur, et de flore fructus aperitur; is quoque rudis aliquandiu et informis, paulatim ætatem suam dirigens, (d) eruditur in mansuetudinem saporis. Sic et justitia (nam idem Deus justitiæ et creature) primo fuit in rudimentis, natura Denm metuens: dehinc per Legem et Prophetas promovit in infantiam: dehinc per Evangelium efferbuit in juvenutem: nunc per Paracletum componitur in maturitatem. Hic erit solus a Christo magister et dicendus et verendus. Non enim ab se loquitur (2), sed quem mandantur a Christo. Hic solus antecessor, quia solus post Christum. Hunc qui receperunt, veritatem consuetudinis anteposunt. Hunc qui audierunt usque nunc non olim prophetantem (3), virgines conegunt.

CAPUT II.

Sed nolo interim hunc morem veritati (4) deputare. Consuetudo sit tantisper, ut consuetudini etiam consuetudinem opponam. (e) Per Græciam et quasdam barbarias ejus, plures Ecclesiæ virgines sine abscondunt. Est et sub hoc cælo institutum istud alcubi, ne qui gentilitati græcicæ aut barbaricæ consuetudinem illam adscribat. Sed eas ego Ecclesias proposui, quas et ipsi Apostoli vel (f) Apostolici viri condiderunt, (g) et puto ante quosdam. Habent igitur et illæ eandem consuetudinis auctoritatem, tem-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Tertio Paris.
(2) Loquetur Rhen. Seml. Leop.
(3) Ita Rig. ex auctoritate cod. Wovv. et Ursini; cod. Dicon., Rhen. et alii: usque non olim. Sed probabiliter

Rig. verb. non olim interpretandi cmissa esse adscripta, ut sola verb. usque nunc sint retinenda, confecti.

(4) Veritatis Seml.

COMMENTARIUS.

excipere seu exceptiones producere ex usu Jurisconsultorum. Ille uno verbo putarim nihil aliud esse quam nihil de veritate detrahi posse quacumque ratione, nihil illius splendorem abrogare posse aut majestatem.

LE PA.

(a) *Christus veritatem se.* Christum veritatem esse ipse testatus est infinitis locis, quæ omittit. Unde sæpe miratus sum homines nonnullos phariseorum fastum præ se ferentes, eo impietatis devenisse, ut mentitum aut saltem amphibologicæ locutum Christum dixerint octies, c. VIII Evangelii B. Joannis. Sed eam morum et disciplinæ christianæ eversionem dedere, non est hujus loci neque etiam temporis. LE PA.

(b) *Disciplinæ et conversationis.* Severa semper disciplina conversationis nomine intelligitur. Apud Theodoretum *ἀρετῆς* dicitur. S. Hieronymus, lib. I adversus Jovinianum: *armamur eadem conversatione qua Christus.* LE PA.

(c) *Inde germinis tumor.* Tumor est omne quod concipitur; germen autem et gemma idem hoc in casu. LE PA.

(d) *Eruditur in mansuetudinem saporis.* Est enim

velut sylvestris feritas succi et saporis in fructu adhuc rudi et immaturo; sed eruditur in mansuetudinem, cum paulatim coquitur in maturitatem. RIC.

CAP. II. — (c) *Per Græciam et quasdam barbarias ejus.* Barbarias Græciæ, dicit extra Græciam regiones quasdam, sed appositas Græciæ, quibuscum fuere Græcorum negotia seu bella. HORAT.:

Græcia barbarias lento collis duello.

— *Per Græciam et quasdam barbarias ejus.* Græciæ urbes quasdam aut regiones intelligi puto; quamquam alii vicinas Græciæ urbes, fluitimasque nationes notari existimant. LE PA.

(f) *Apostolici viri.* Per viros apostolicos accipe christianæ religionis primores qui aut ab Apostolis instructi institutique fuerunt, aut qui Apostolorum doctrina digna gesserunt. De solis episcopis, aut summo tantum pontifice id explicare parum conveniens videtur, cum ea vox Constantino Magno etiam tribuitur multis in locis, ut apud Theodoretum, c. 25, lib. I: *ταῖς ἀποστολικαῖς παραχρῆσιν ἐκ τῶν πρώτων ἀποστόλων, Apostolicas curas omnino versabat;* et alibi. LE PA.

(g) *Et puto ante quosdam.* Parci nominibus eorum,

pora et antecessores opponunt magis quam posteræ. Iste. Quod observabimus, quid (1) deligemus? Non possumus respuere consuetudinem, quam damnare non possumus, utpote non extraneam, quia non extraneorum, cum quibus scilicet communicamus jus pacis et nomen fraternitatis. Una nobis et illis fides, unus Deus, idem Christus, eadem spes, eadem lavacri sacramenta. (a) Semel dixerim, una Ecclesia sumus. Ita nostrum est, quodcumque nostrorum est. Ceterum dividit corpus. Tamen hic (2), sicut in omnibus varie institutis (3) et dubiis et incertis fieri solet, adhibenda fuit examinatio, quæ magis ex duabus tam diversis consuetudinibus disciplinæ Dei conveniret. Et utique ea deligenda (b) quæ virgines includit, soli Deo notas, quibus, præter quod (4) a Deo, non ab hominibus capianda gloria est, etiam ipsum bonum suum erubescendum est. Virginem magis laudando, quam vituperando confundas: quia delicti durior frons est, ab ipso et in ipso delicto impudentiam docta. Nam illam consuetudinem, quæ virgines negat dum ostendit, nemo probasset, nisi aliqui (5) tales quales virgines ipsæ. Tales enim oculi volent virginem visam, quales habet virgo quæ videri volet. Invicem se eadem (6) oculorum genera desiderant. (c) Ejusdem libidinis est videri, et videre. Tam sancti viri est subfundi, si virginem viderit, quam sanctæ virginis, si a viro visa sit.

CAPUT III.

Sed nec inter consuetudines dispicere voluerunt illi sanctissimi antecessores. Tamen tolerabilis apud nos usque ad proximè utrique consuetudini communicabatur. Arbitrio permissa res erat, ut quæque voluisset aut tegi aut prostui, sicut et nubere: quod et

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Deligemus *Seml.*
- (2) Tam hic sicut in omnibus *Seml.*
- (3) Institutus *Fran. mendose.*
- (4) Præterea *Seml.*
- (5) Alique tales *Seml.*

COMMENTARIUS.

qui etsi Apostolis et Apostolicis viris posteriores, virginum minime velandorum consuetudini auctoritatem dedisse dicebantur. Ric.

(a) *Semel dixerim, una Ecclesia sumus.* Libro de Unitate Ecclesiæ B. Cypr. dictam etiam scripturam addfert ad eandem comprobendam, et alias præterea multas, ad quem librum Lectorem remittimus. Uterque autem illud: unum corpus, unam Ecclesiam interpretatur. Pam.

(b) *Quæ virgines includit.* Velamine, Ric.

(c) *Ejusdem libidinis est videri et videre.* Id propter et hæc de re loquens Hieronymus ad Eustoch.: *Nutha*, ait, *tutus aspectus*. Quasi dicat: nec videre, nec videri tutum est. Et Ambrosius, lib. I *Offic. cap. 18*, ait: *Nec videre viros femina, nec videri velit*. Hæc præcepta eo tendunt, ut intelligat virgo quanti sit virginalls pudor. Ideo virgo dicitur a Cypriano, lib. de *Hab. virg.*, *candidata pudoris*, quasi hoc unicum ejus studium; et Manil. lib. III:

Semper amare parum est, cupient et amare videri.

LAC.

CAP. III. — (d) *Ille adversarius bonorum, multoque institutorum.* Hoc est, sed præsertim bonorum institutorum, bonarum disciplinarum. Ric.

(e) *Et ne multiinubi scandalizentur.* Omnino sic le-

ipsum neque cogitur neque prohibetur. Contenta erat veritas (7) pacisci cum consuetudine, ut facile sub consuetudinis nomine frueretur se vel ex parte. Sed quoniam cœperat agnitio proficere, ut per licentiam utriusque moris, indicium melioris partis emergeret, statim (d) ille adversarius bonorum, multoque institutorum, opus suum fecit. Ambiant virgines hominum adversus virgines Dei, nuda plane fronte in temerariam (8) audaciam excitatæ. Et virgines videntur quæ aliquid a viris petere possunt, nedum tale factum, ut scilicet æmula earum, tanto magis liberæ, quanto Christi solius ancillæ, dedantur illis. Scandalizantur, inquit, quia aliter aliæ incedunt: et malunt scandalizari, quam provocari. Scandalum, nisi fallor, non bonæ rei, sed malæ exemplum est, ædificans ad delictum. Bonæ res neminem scandalizant, nisi malam mentem. Si bonum est modestia, verecundia, fastidium gloriæ soli Deo captans placere, agnoscant malum suum, quæ de tali bono scandalizantur. Quid enim si et incontinentes dicant se a continentibus scandalizari, continentia revocanda est? (e) et ne multiinubi scandalizentur, monogamia recusanda est? Cur non magis hæc querantur scandalo sibi esse petulantiam, impudentiam (f) ostentatiuæ virginitalis? Propter ejusmodi igitur causa mundanitia, trahantur virgines sanctæ in Ecclesiam, erubescens quod cognoscantur in medio, (g) parentes quod detegantur accersite (9) quasi ad stuprum. (h) Non minus enim et hoc pati nolunt. Omnis publicatio virginis bonæ, stupri passio est. Et tamen vim carnis pati minus est; quia de officio naturæ venit. Sed cum spiritus ipse violatur in virgine, sublato velamine didicit amittere quod iuebatur. (i) O sacrilegæ ma-

- (6) Ejusdem oculorum *Seml.*
- (7) Antea quidam male paucis, si cum.
- (8) Temerarie audaciam *Seml.*
- (9) Accersitæ alii, *Jun.*

gendum, non ut ubique scriptum aique editum reperi, *Et ne multi vobis scandalizentur*. Ric.

(f) *Ostentatiuæ virginitalis.* Notat virginem ostentandam, ut quæ non sibi vivat, sed populo et spectantibus, ut loquitur Seneca, *epist. 94*, ad fin. Est enim vitiosum, non virtutis, ait ille, *monstrari et conspici*. Itaque ostentatiuæ virginitalis tota est vitiosa. Lac.

(g) *Parentes quod detegantur.* Pavor virginibus convenit, quæ ad quealibet oculi jactum trepidare debent; quæ autem denudantur, expavescent, inquit Auctor, quasi ad stuprum vocarentur. Hæc quippe disciplina illustris tunc erat, ut aliis in rebus vetas Ecclesia. Lac. Pam.

(h) *Non minus enim et hoc pati nolunt.* Et hoc, id est, publicari, detegi caput. Sed magis placet quorundam exemplarium scriptura, *Non minus enim et hoc pati volunt*, ut hoc ad stuprum referatur, quod proprius est. Ric.

(i) *O sacrilegæ manus!* Virgines iste dicatum Deo habitum induerunt, et sacrilegium fuit maximum illum attigisse. Dionysius Exiguus in Vita Pachomii, ait, sacratum esse hunc habitum, *cumque truncipiens habitu monachi consecravit*. Et Hieronymus ad Marcellam: *tunicam fusorem indula, se repente Domino consecravit*. Lac.

nus, quæ (a) dicatum Deo habitum detrahere potuerunt! Quid pejus (1) aliquis persecutor fecisset, si hoc a virgine electum cognovisset? (b) Denudasti puellam a capite, (c) et tota jam virgo sibi non est: alia est facta. Exsurge igitur, veritas, exsurge, et quasi de patientia erumpe: nullam volo consuetudinem defendas; nam jam et illa (2), sub qua te fruebaris, expungitur (3). Te esse demonstra quæ virgines tegis (4). Ipsa Scripturas tuas interpretare, quas consuetudo non novit. Si enim nosset, nunquam esset.

CAPUT IV.

Quatenus autem et de Scripturis adversus veritatem argumentari consuetudo est, statim opponitur nobis, nullam mentionem virginum ab Apostolo factam ubi de velamine præfinit, sed tantum mulieres nominatas: B etiam virginem intelligi voluit, quam (f) proprie non nominando, a muliere non separavit, et non separando conjunxit ei a qua non separavit. Novum est nunc ergo principali vocabulo uti et cætera nihilominus in eo vocabulo intelligi, ubi nulla est necessitas singulatim distinguendæ universalitatis? Naturaliter compendium sermonis et gratum et necessarium est: quoniam (g) sermo laciniosus, et onerosus et vanus est. Sic et generalibus vocabulis contenti sumus, comprehendentibus in se specialium intellectum. Ergo jam de vocabulo ipso. Naturale vocabulum est femina, (h) naturalis vocabuli generale mulier. Generalis etiam speciale, virgo, vel nupta, vel vidua, vel quot etiam ætatis nomina accedunt. Subjectum igitur est generali speciale, quia generale prius est: et C subessivum antecessivo (11), et portionale universali: et in ipso intelligitur (12) cui subicitur, et in ip-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Prius *Fran. Rig. Seml.*
- (2) Consuetudine add. *Seml.*
- (3) Expungitur *Seml. 120p.*
- (4) Ita *W. quævis rigali. et melius, judic. Seml. qui legit*
- (5) Nominatim *Jun.*
- (6) Addit non *Fran. sed eicit negationem Jun. ex*

COMMENTARIUS.

(a) *Dicatum deo habitum.* Virginum, alie quidem capiti suo velamen induxerant, alie libero capite in-
tectoque permanserant. Has Tertullianus hominum, illas Dei virgines appellat. Sed virgines intecti capitis, offensæ discrimine illo velate virginitatis, agebant querela scandali, postulabantque uti virginibus velamento interdiceretur, ne quid velata gestarent quod invidiam ficeret non velatis. Et forte annuerat episcopus postulationi. Succensuit Tertullianus tanquam sacrilego. *Quid pejus, inquit, aliquis persecutor fecisset? Denudasti puellam a capite, et tota jam virgo sibi non est.* Ric.

(b) *Denudasti puellam a capite.* Indignatur, quasi adjecturus talos ad imos. Ric.

(c) *Et tota jam virgo sibi non est.* Etenim toto corpore suffunditur, quasi devirginata spectantium oculis procæciis. Ric.

CAP. IV. — (d) *Inalteravit.* Rectum esse puto; etsi manuscripti habeant, in altera inuit. Inalteravit, indidit alteri, conjunxit, confudit, ut jam ambo una sint, ac sese mutuo contingant. Ipse paulo post: *A muliere non separavit, et non separando conjunxit ei a qua non separavit.* Ric. — *Inalteravit.* Usurpat hoc Auctor, pro non alteravit. Sicut alibi, *incriminari, pro non criminari.* PAM.

A divisa est et mulier et virgo, hic quoque patrocinabitur illa divisio, ut quidam volunt (9). Quanta enim alibi dicta non valent, ubi dicta scilicet non sunt, nisi eadem sit causa, quæ alibi, ut sufficiat semel dictum? Illa autem causa virginis et mulieris longe divisa est ab hac specie. *Divisa est, inquit, mulier et virgo* (1 Cor. VII, 32). Quare? Quoniam inuupta, id est virgo, cogitat ea quæ sunt Domini, ut sit sancta, et corpore et spiritu. Nupta autem, id est, non virgo, cogitat quomodo placeat viro. Hæc erit interpretatio divisionis illius, nullum habens locum in isto capitulo, in quo neque de nuptiis, neque de animo et cogitatione (e) mulieris (10) et virginis pronuntiatum, sed de capite velando. Cujus nullam volens esse discrepationem, Spiritus Sanctus, uno nomine mulieris, B etiam virginem intelligi voluit, quam (f) proprie non nominando, a muliere non separavit, et non separando conjunxit ei a qua non separavit. Novum est nunc ergo principali vocabulo uti et cætera nihilominus in eo vocabulo intelligi, ubi nulla est necessitas singulatim distinguendæ universalitatis? Naturaliter compendium sermonis et gratum et necessarium est: quoniam (g) sermo laciniosus, et onerosus et vanus est. Sic et generalibus vocabulis contenti sumus, comprehendentibus in se specialium intellectum. Ergo jam de vocabulo ipso. Naturale vocabulum est femina, (h) naturalis vocabuli generale mulier. Generalis etiam speciale, virgo, vel nupta, vel vidua, vel quot etiam ætatis nomina accedunt. Subjectum igitur est generali speciale, quia generale prius est: et C subessivum antecessivo (11), et portionale universali: et in ipso intelligitur (12) cui subicitur, et in ip-

hoc velari *Seml.*

(7) Sciebat alios cod. *W. nonver. et Rig.*

(8) In altera ivit *Fran. Inuit alii.*

(9) Quidam *Fran.*

(10) Muliebri *Seml.*

(11) Ut cod. *W. nonver. subessivum Paris. Venet.*

(12) Intelligitur *Seml.*

(e) *Mulieris et virginis.* Discriminant vulgo ita, ut mulier proprie sit quæ nupsit, et quæ habet liberos; virgo quæ integra est, et vere incorrupta. Ex qua distinctione locutus est Hieronymus, enarrans illud Osee, *Sponsabo te mihi, etc.* Hoc tamen discrimen tantum abest ut sit perpetuum, ut potius sub mulieris nomine virgo quoque intelligatur, ut hic Tertullianus ait, et probat infra, etc. Lac.

(f) *Proprie nominando.* Nota mihi hanc vocem, evertentem Grammaticorum distinctionem inter nomina propria et appellativa. Illic enim proprie nominare dicit Tertullianus de nomine quod ipsi vocant appellativum. Ric.

(g) *Sermo laciniosus.* Hoc est, diffusus. In libris adversus Marcionem hoc vocabulum etiam reperitur: ita in *De cultu sanctorum*: *Cætera vero corporis, laciniosis pompam, et deliciarum ineptis occupare.* Ric.

(h) *Naturalis vocabuli, etc.* Etiam apud Jureconsultos, mulierem generale vocabulum esse, patet ex Ulpiano l. quaritur. D. de Edicto. edicto. ubi mulier etiam dicitur ea, quæ virum non agnovit. PAM.

so significatur, quia in ipso continetur. Sic nec manus, nec pes, nec ullum membrorum desiderat significari, corpore nominato. Et si mundum dixeris, illic erit et cœlum, et quæ in eo, sol et luna, et sidera, et astra, et terra, et freta, omnis census elementorum. Omnia dixeris, cum id dixeris quod ex omnibus constat. Sic et mulierem nominando, quidquid est mulieris nominavit.

CAPUT V.

Sed quoniam ita mulieris nomen usurpant, ut non possent competere illud, nisi ei soli quæ virum passa sit; probari a nobis oportet, proprietatem ejus vocabuli ad sexum ipsam, non ad gradum sexus pertinere, (a) quod communiter etiam virgines censantur. Cum hoc genus secundi hominis a Deo factum est in adiutorium hominis (Gen. II, 18); femina illa statim mulier est cognominata, (b) adhuc felix, adhuc digna paradiso, adhuc virgo. *Vocabitur*, inquit, *mulier* (Gen., II, 23). Habes itaque nomen, non dico jam virgini commune, sed proprium, quod a principio virgo sortita est. Sed ingeniose quidam de futuro volunt dictum, *Vocabitur mulier*, quasi quæ hoc futura esset, cum virginitatem resignasset: quoniam et adjicit: *Propterea* (1) *relinquet homo patrem et matrem*, et (c) *conglutinabitur mulieri suæ*, et erunt duo in carne una (2). Ostendant igitur (3) primo ubi sit subtilitas ista, si de futuro mulier cognominata est quod interea vocabulum acceperit? Non potest enim sine vocabulo presentis qualitatis suæ fuisse. Cæterum quale est, ut quæ in futurum vocaretur nomine designato, in presenti nihil cognominaretur? Omnibus animalibus Adam nomina imposuit, et nemini (4) ex futura conditione, sed ex presenti institutione, cui conditio quæcumque serviret, hoc appellata, quod a primordio voluit; quid ergo tunc vocabatur? Atquin quotienscumque in Scriptura nominatur, mulier appellatur, antequam nupta, et nunquam virgo cum virgo. Hoc nomen tum unum illi fuit, et quando nihil

(d) prophetico modo dictum est. Nam cum Scriptura refert (e) fuisse nudos duos, Adam et mulierem ejus, nec hoc de futuro sapit quasi mulierem dixerit ejus in presagio uxoris, sed quoniam et innupta illius mulier, ut de substantia ipsius: *Hoc*, inquit, *os ex ossibus meis*, et (f) *caro ex carne mea vocabitur mulier*. Hinc ergo tacita conscientia naturæ, ipsa divinitus animæ in usum sermonis eduxit, nescientibus hominibus (sicut et alia multa, quæ ex Scriptura fieri et dici solere alibi poterimus ostendere), ut mulieres nostras dicamus uxores. Quanquam et improprie quædam loquamur; nam et Greci qui magis vocabulo mulieris in uxore utuntur, (g) alia habent propria vocabula uxoris. Sed malo hunc usum ad Scripturæ testimonium deputare. Ubi enim duo in unam carnem efficiuntur per (h) matrimonii nexum, caro ex carne, et os ex ossibus, vocatur secundum originem mulier ejus, ex cujus substantia incipit censi facta uxor. Ita mulier non natura nomen est uxoris, (5) sed uxor conditione nomen est mulieris. Denique mulier et non uxor dici potest, non mulier autem uxor dici non potest, quia nec esse. Constituto igitur nomine novæ femine, quod est mulier, et explicito quod prius fuit, id est nomine assignato, convertit jam ad prophetiam rationem, uti diceret: *Propter hanc relinquet homo patrem et matrem*. Adeo separatim est nomen a prophetia, quantum et ab ipsa persona, ut non utique de ipsa Eva dixerit, sed in illas feminas futuras, quas in matrice generis feminini nominavit. Alioqui, non Adam relictus erat patrem et matrem, quos non habebat, propter Evam. Ergo non ad Evam pertinet, quia nec ad Adam, quod prophetice dictum est. De maritorum enim conditione prædictum, qui ob mulierem parentes suos erant relicturi: quod in Evam cadere non potuit, quia nec in Adam. Si ita res est, apparet non propter futurum mulierem cognominatam, ad quam futurum non pertinebat. Eo accedit, quod ipse rationem ejus nominis edidit. Cum enim dixisset: *vocabitur*

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Alii add. adjicit.
(2) In carnem unam Fran.
(3) Male in Venet. existat legitur.

- (4) Neminem veneta male.
(5) Ita mulier natura nomen est uxoris, et uxor conditione Latin.

COMMENTARIUS.

CAP. V. — (a) Quod communiter etiam virgines censantur. Communi nomine mulieris comprehensæ. RIC.

(b) Adhuc felix, etc. Ita probat suam sententiam Tertullianus, cui institit Ambrosius lib. de inst. virg. c. 5: Denique virginitas primum hoc nomen, id est nomen mulieris, accepit. Nam cum sumpisset Deus unam de costis Adæ, et supplevisset carnem in locum ipsius, edificavit, inquit, eam in mulierem. Utique adhuc virum non cognoverat, et jam mulier vocabatur. IAC.

(c) Conglutinabitur mulieri suæ. Ad verbum ex græco translulit illud: καὶ προσκολληθήσεται τῇ γυναίκι αὐτοῦ, voce composita a κολλη, quod gluten significat. PAM.

(d) Prophetico modo dictum est. Nam prophetae solent de futuris seu de presentibus loqui. Sensum eundem habet, quod sequitur, ad prophetiam rationem. Item, ad prophetiam interpretetur. RUEN.

(e) Fuisse nudos duos, Adam, etc. Verba vulgaris interpretis sunt II cap. Geneseos: Erat autem uterque nudus, Adam scilicet et uxor ejus. Sed Tertullia-

nus conformis est in vertendo; nam cum in græco sit γυμνὸν, semper reddit mulier, non ut interpres, qui jam mulier, jam uxor. IAC.

(f) Caro ex carne mea vocabitur mulier. Hic prætermisit voculam græcam, αὐτῇ, et proinde sine distinctione conjunxit duo commata, cum aliter græce et latine legatur, hæc vocabitur. PAM.

(g) Alii habent propria vocabula. Huc spectat imprimis quod uxor dicatur, Platoni lib. IX, γυνὴ γαμετῆς, quemadmodum Xenophonti in Œconomicis. Deinde hæc sunt ejusdem synonyma, σύζυγος, ἀδελφεὶς, ἀδελφεὶς, παρὰ φύσιν. PAM.

(h) Matrimonii nexum. Didoni apud Poetam est vinculum jugale:

Ne cui me vincolo vellem sociare jugali,
lib. IV Æneid. Gregorius Nyss., lib. de Virg. cap. 3, ἀρακά, hoc est retia, vocat matrimonium, et ἀρρακτοὶς περὶ αὐτὴν ἔραται, id est, indissolubilibus laqueis irretiri. LE PR.

mulier, (1) addidit : quoniam ex viro suo sumpta est, A (2) et ipso adhuc virgine. Sed dicemus et de viri nomine suo loco. Nemo itaque nomen ad prophetiam interpretetur, quod ex alia significatione deductum est : praesertim cum appareat, ubi de futuro nomen acceperit, illic scilicet, ubi Eva cognominatur, personali jam vocabulo, quia naturale praecesserat. Si enim Eva mater viventium est, ecce ex futuro cognominatur, ecce uxor et non virgo praenuntiatur. Hoc erit vocabulum nupturae : ex nupta enim mater. Ita hic quoque ostenditur, non de futuro mulierem tunc nominatam, quae postmodum acceptura erat futurae conditionis suae nomen. Responsum satis est ad hanc partem.

CAPUT VI.

Videamus nunc si et Apostolus formam vocabuli B istius secundum Genesis observet (3), sexui deputans illud, sic (a) mulierem vocans virginem Mariam, quemadmodum et Genesis Evam. Scribens enim ad Galatas : *Nisi, inquit, Deus Filium suum (b) factum ex muliere (Gal. IV, 4) ;* quam utique virginem constat fuisse, licet Hebion resistat. Agnosco et angelum Gabrielem ad virginem missum ; sed cum benedicit illam, inter mulieres, non inter virgines dedit : (c) *Benedicta tu inter mulieres (Luc. I, 28).* Sciebat et Angelus mulierem etiam virginem dici. Sed et ad haec duo ingeniose quidam respondisse sibi visus est : quoniam quidem desponsata est Maria ; ideoque et ab Angelo et ab Apostolo mulierem pronuntiatam : desponsata enim quodammodo nupta : tamen inter quodammodo, et verum, satis interest duntaxat in loco : nam alibi ita sane habendum est. Nunc vero non quasi jam nuptam mulierem Mariam pronuntiaverunt,

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Vocem addidit, quam Rig. post Woun. e ms. inseruit delet. Seml. post Rhen.
(2) sit inserit Jun.
(3) Observat Seml.
(4) Pertinet Fran.
(5) Quae Seml.
(6) Maritata Seml.

sed quasi nihilominus foeminam, etiamsi non spon-am, quasi hoc a primordio dictam. Illud enim praedictum necesse est, a quo forma descendit. Caeterum quod pertineat (4) ad hoc capitulum, si hic desponsatae adequatur, ut ideo mulier dicta sit Maria, non qua (5) foemina, sed qua marita (6) ; jam ergo Christus non ex virgine natus est, quia ex desponsata, quae virgo esse desierit hoc nomine. Quod si ex virgine natus est, licet ex desponsata, tamen integra, agnosco mulierem etiam virginem, etiam integram dici. Hic certe nihil propheticum dictum videri potest, ut futuram mulierem, id est, nuptam Apostolus nominari dicendo, factum ex muliere. Non enim poterat posteriorem mulierem nominare, de qua Christus nasci non habebat, id est, virum passam : sed illa quae erat praesens, quae erat virgo, et mulier vocabatur per (7) vocabuli hujus proprietatem, secundum primordii formam, virgini, (d) et ita universo mulierum generi defensam.

CAPUT VII.

Convertamus (8) ad ipsas jam rationes recensendas, per quas Apostolus docet velari foeminam oportere, an eadem (9) etiam virginibus competant : ut ex hoc quoque vocabuli (10) communio (11) inter virgines et non virgines constet, dum eadem velaminis causae in utraque parte deprehenduntur. Si caput mulieris vir est, utique et virginis, de qua sit mulier illa quae nupsit : nisi si virgo tertium genus est monstruosum ali-quod sui capitis. Si mulieri turpe est radi sive ton-deri (1 Cor. XI, 5), utique et virgini. Proinde vide-rit (e) saeculum æmulum Dei, (f) si ita virgini caesum capillum decori mentitur (12), (g) quemadmodum et puero (13) permissum. Ergo cui aequè non convenit radi sive tonderi, aequè convenit operiri. Si gloria

COMMENTARIUS.

CAP. VI. — (a) *Mulierem vocans virginem.* Ad quod cum adferat duntaxat duos locos, alterum Lucæ I, alterum Gal. IV, licebit illis addere illud Joannis II, quid mihi tecum est mulier ? item ejusdem cap. X, 26, *Mulier ecce filius tuus.* PAM.

(b) *Factum ex muliere.* Pamelio adjuugo etiam hæc Ulpiani ff. de ædilit. edicto : *Quæ mulieribus legantur, etiam virginibus deberi certum est.* LAC.

(c) *Benedicta tu inter mulieres.* Expressior est hæc versio quam vulgata, in mulieribus, quam interim etiam habet interpres B. Hieronymus eodem c. in benedictione Eliabeth. PAM.

(d) *Et ita universo mulierum generi defensam.* Hoc est vindicatam. RIC.

CAP. VII. — (e) *Saeculum æmulum Dei.* Saeculum intel- ligit Christianum. Nam æmulum et æmulari fere in bo- nam partem accipitur ab Auctore pro imitari et imita- tore. PAM. — *Æmulum Dei.* Improbatur Auctor hic morem ethnicorum qui puellarum comas tondebant, adeoque vocat ethnicorum saeculum Dei æmulum, hoc est, quoniam permiserat Deus tonderi adolescentes, ton- deri quoque foeminas voluerunt. Intensas autem esse debere puellas, et tonsos adolescentes, nemo dubitat, atque attendendus mihi videtur can. 17 Gangrensis

- (7) Post Seml.
(8) Convertamur Seml.
(9) Eadem Seml.
(10) Vocabulo Seml.
(11) Communione Seml.
(12) Metitur Latin. nec displicet Rig.
(13) Promissum Latin.

conç. ; verba sunt : *et τριγωνισμὸν διὰ νηπιόματις ἀναστὰν ἀποκατεστὸς τῆς ἀδύτης, ὡς ἰδοὺν ὁ θεὸς αἰς ὑποταγῆς τῆς ὑποταγῆς, ὡς ἀναβύστω τὸ πρόταγμα τῆς ὑποταγῆς, ἀνα- βύστω τὸν.* Si quæ mulier ætatiorem cultum putans reddere, crines detondent, quos in subjectionis memo- riam Deus dedit, veluti subjectionis vinculum solvens, anathema sit. Repetitur id dist. 50, quæcumque. Or- namentorum nempe affectatio in mulieribus damna- batur, et focus omnis : *De consecr. dist. 5, fucare, et 33, quæst. 5, mulier.* LE PA.

(f) *Si ita virgini caesum capillum decori mentitur.* Sic habent editiones omnes, neque aliter exemplar Divionense. Sed laborat sensus in verbis, nisi ea sic explicentur : Viderit saeculum, inquit, si adeo menti- tur decori, hoc est, si tam prave decori faveat, ut caesum virgini capillum decori esse mentitur ; cum sit potius debonestamento. Alium sensum quærsivit La- tinus, litera detracta : *Si ita virgini caesum capillum decori mentitur ;* ut sit sensus : Viderit saeculum, si talem tribuat mensuram decori caesum virgini capil- lum, ut puero promissum. Quæ conjectura non displicet. RIC.

(g) *Quemadmodum et puero permissum.* Latinus scribit, *promissum.* Sed nihil est necesse, cum sit eadem utrique significatio. RIC.

virī est mulier, quanto magis virgo, quæ et gloria sibi est! Si mulier ex viro et propter virum, costa illa Adæ virgo primum fuit. (a) Si mulier potestatem habere super caput debet, vel eo iustus virgo, ad quam pertinet quod in causa est. Si enim (b) propter angelos (1 Cor. XI, 8, 10), scilicet quos legimus a Deo et cælo excidisse ob concupiscentiam feminarum; quis præsumere potest tales angelos, maculata jam corpora et humanæ libidinis reliquias desiderasse, ut non ad virgines potius exarserint, (c) quarum flos etiam humanam libidinem excusat? Nam et Scriptura sic suggerit: *Et factum est, inquit, cum capissent homines plures fieri super terram, et filia natae sunt eis; conspiciant autem filii Dei filias hominum, quod pulchrae essent, acceperunt sibi uxores ex omnibus quos elegerunt.* Hic enim nomen mulierum græcum uxores sapit, quia de nuptiis mentio est. Cum ergo filias hominum dicit, manifeste virgines portendit, quæ adhuc apud parentes deputarentur. Nam nuptiæ, maritorum nuncupantur, cum potuerit dixisse uxores hominum, æque non adulteros nominans angelos, sed maritos, dum innuptas sumunt filias hominum, quas natas supra dixit, sic quoque virgines (1) significavit supra natas. At hic angelis nuptas aliud eas nescio quam natas, et dehinc nuptas. (d) Debet ergo adumbrari facies tam periculosa, quæ usque ad cælum scandala jaculata est, ut cum Deo assistens, cui rea est angelorum exterminatorum, cæteris quoque angelis erubescat, et malam illam aliquando libertatem capitis sui comprimant, jam nec hominum oculis offerendam. Sed et si contaminatas jam feminas angeli illi appetissent, tanto magis propter angelos velari debuissent, quanto magis propter virgines angeli deliquisse potuissent. Si autem et (e) naturæ præjudicium adjicit Apostolus, quod honor sit mulieris redundantia capillorum, quia coma pro operimento

A est; utique hoc maxime virginis insigne est, quarum (2) et ornatus ipse (3) proprie sic est, ut cumulata in verticem, ipsam capitis arcem ambitu crinium contegat.

CAPUT VIII.

Horum certe omnium contraria efficiunt, ne vir caput velit: scilicet quia non sit naturaliter consecutus ambitionem capillorum, quia radi sive tonderi non sit turpe illi, quia non propter illum angeli exorbitant, quia gloria et imago Dei sit, quia caput ejus Christus (1 Cor. XI, 2, 7). Itaque cum de viro et muliere Apostolus tractet, cur illam oporteat velari, illum vero non, apparet cur et virginis silentium fecerit: eadem ratione scilicet virginem in muliere (4) intelligendam sinens, qua et puerum ut in viro deputandum non nominavit, totum ordinem utriusque sexus propriis vocabulis complexus, mulieris et viri. Sic Adam, etiam (5) adhuc integer, vir in Genesi est cognominatus: *Vocabitur, inquit, mulier, quia de viro suo sumpta est* (Gen. II, 25). Sic vir Adam ante nuptiarum congressum, quemadmodum et Eva mulier. De utraque parte satis ad universam speciem cujusque sexus Apostolus pronuntiavit, et breviter et plene, tam instructa definitione. *Omnia, inquit, mulier* (1 Cor. XI, 5). Quid est omnia, nisi omnis generis, omnis ordinis? omnis conditionis, omnis dignitatis, omnis ætatis. Siquidem omne totum est, et integrum, et nulla sui parte defectum. Pars autem mulieris et virgo est. Æque et de viro non velando: *Omnia, inquit* (1 Cor. XI, 4). C Ecce duo diversa nomina, vir et mulier, omnis uterque. Duæ leges obnoxia invicem, hinc velandi, inde nudandi. Igitur si eo quod dictum sit omnis vir, commune est nomen viri, etiam nondum viri, (f) masculi investitis: commune autem cum sit nomen secundum naturam, communis est et lex non velandi ejus,

LECTIONES VARIANTES.

(1) Significans. Supra natas: at hic *Præn. Rig. totum locum sic restituit Jun.* Cum p. d. v. hominum; æque n. a. n. angelos, sed maritos, d. i. s. f. h. q. n. s. d. sic quoque virgines significavit supra natas, at hic angelis nuptas...

(2) Quare *Seml.*
(3) Ipsa *MSS. W. Jun. Rig.*
(4) Mulierem *Seml.*
(5) Etiam *delet Seml.*

COMMENTARIUS.

(a) Si mulier potestatem habere super caput debet. Hoc est, notam potestatis, cui subiecit mulierem Deus. Ejus vero potestatis nota est velamen capitis. *Rig.*

(b) Propter Angelos. Rursum hoc ad errorem Tertulliani pertinet, cujus meministi supra libris de Idololatria, de Habitu mul. et de Cultu feminae. B. vero Ambrosius angelos episcopos interpretatur, juxta Apocalypsim B. Joan. apostoli. *Pau.*

(c) Quarum flos etiam humanam libidinem excusat. Hoc est, recusat; quemadmodum alibi dicit, exponere vestem, quod est, deponere. Excusat libidinem virgo, quæ virginitalis suæ flore gaudet, ita ut nolit decerpi; qualis ille Catulli flos intactus et illibatus:

Ignotas pecori, nullo confusus aratro,
Qui nondum tenuis carpsus defloruit ungui, etc.

Credibile est, inquit Tertullianus, talibus puellis angelos potius, quam maculatis jam corporibus exarsisse. *Rig.*

(d) Debet ergo adumbrari, etc. Id est velari. Nam

facies virginis aperta peccandi occasionem offerre posset pulchritudinem, quæ ideo Clementi Alexandr., cap. 2, lib. III *Pædag.* *perhibetur nullas pulchritudo adulterii incitatrix dicitur.* *Le Pa.*

(e) Naturæ præjudicium adjicit Apostolus. Ne putet quis parum attentus B. Paulo contradicere Septimum; quamvis enim abundans coma quasi naturale sit ornamentum mulieris, nihil tamen cisi censetur, (quamquam, ut alio loco ostendimus, consuetudo contraria fuerit), attensis enim capillis semper velanda sunt feminae, adeo ut velum capillorum vices subeat. Quod in monialibus etiam nostris temporibus fieri solet. *Le Pa.*

CAP. VIII.—(f) Masculi investitis. Ab aliis, antequam hisce annotationibus manum admoveremus, observatum vidi, investem esse impuberem, et puberem vesticipem esse. Ad eum significatum accipiendus forsitan Lucretius lib. V:

Impuberem molli pubescere veste.

qui inter viros virgo est secundum disciplinam : (a) A fieri in ecclesia loqui (1 Cor. XIV, 34; 1 Tim. II, 12), cur non præjudicatum sit proinde et mulierem virginem omnem mulierem nominata contineri consortio nominis, ut contineatur et communione legis? Si viro mulier non est, nec vir investis est. Si non operitur virgo, quia mulier non sit, operiatur investis, quia vir non sit. Ejusdem virginitalis æqua sit venia. Sicut virgines non coguntur velari, ita pueri non jubeantur revelari. Cur (b) ex parte definitionem (1) Apostoli agnoscimus absolutam circa omnem virum, nec retrahimus (2) quare non et puerum nominari: ex parte autem prævaricamur, æque absoluta ea circa omnem mulierem? Si quis, inquit, contentiosus est, nos talem consuetudinem non habemus, neque Ecclesia Dei (1 Cor. VI, 16). Ostendit contentionem aliquam de ista specie fuisse, ad quam extinguendam toto compendio usus est: neque virginem nominans, ut ostenderet dubitandum de velanda non esse, et omnem nominans mulierem, cum nominasset virginem. Sic et ipsi Corinthii intellexerunt. Hodie denique virgines suas Corinthii velant; quid docuerint Apostoli, qui didicerunt, approbantes (3).

CAPUT IX.

Videamus nunc, an, sicut naturæ et causæ argumenta virgini quoque competere monstravimus, ita etiam disciplinæ ecclesiasticæ præscripta de muliere in virginem spectent (4). (c) Non permittitur mu-

lieri in ecclesia loqui (1 Cor. XIV, 34; 1 Tim. II, 12), sed nec docere, nec tingere, (d) nec offerre, nec ullius virilis muneris, nedum (5) sacerdotalis officii sortem vindicare. Queramus an aliquid horum virgini liceat. Si virgini non licet (6), sed in omnibus eadem conditione subicitur, et necessitas humilitatis cum muliere censetur, unde illi unum hoc licebit, quod omni sœminæ non licet? Quid prærogative meretur adversus conditionem suam, si qua virgo est, et (e) carnem suam sanctificare proposuit? Idecirco velaminis venia sit illi, ut in ecclesiam notabilis et insignis introeat, (f) ut honorem sanctitatis in libertate capitis ostendat? Potuit dignius honorari aliqua prærogativa virilis aut gradus, aut officii. Plane scio aliquibi virginem (g) in viduatu ab annis nondum viginti collocatam. Cui si quid refrigerii debuerat episcopus, aliter tunc salvo respectu disciplinæ præstare potuisset, ne tale nunc miraculum, ne dixerim monstrum, in Ecclesia denotaretur: virgo vidua, hoc quidem portentuosior, quod nec qua vidua caput texit: utrumque se negans, et virginem, quæ vidua deputetur, et viduam, quæ virgo dicatur. Sed ea auctoritate illic sedet intacta (7), qua et virgo. Ad quam sedem præter annos sexaginta (1 Tim. V, 9) non tantum univiræ, id est nuptæ, aliquando eliguntur, sed et mares, et quidem educatrices filiorum, scilicet, ut experimentis omnium affectuum

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Definitionem *Seml.*
- (2) Detractamus *Seml.*
- (3) Approbant *Seml.*
- (4) Spectant *Seml.* *Leop.* forte spectant *Jm.*

- C (5) Ne duo sacerdotalis officii *Seml.*
- (6) Si virgini non liceat *Seml.*
- (7) Contexta *Seml.* forte non texta *Latin.*

COMMENTARIUS.

(a) Cur non præjudicatum sit, etc. Pergit in eo argumentandi modo, quo perpetuo hic utitur; ut mulieris nomen de virgine ac marito conjuncta promissæ usurpetur. *Le Pa.*

(b) Ex parte definitionem Apostoli. Quamobrem parti uni præcepti illius potius hæreticus quam alteri. Cum enim omnis mulier scripsit, ejusqueque generis, conditionis, et ætatis sœminas comprehendit. *Le Pa.*

CAP. IX.—(c) Non permittitur mulieri in ecclesia loqui. Moribus romanis receptum est, ut sœminæ civilibus officiis non fungantur; non quia non habent iudicium, sed ne contra pudorem sexui congruentem virilibus officiis se immisceant. Propterea vero Ecclesia quoque ab virilibus muneribus removendas censuit. Etenim Apostoli edicto conluetur: *Mulier in ecclesia loqui nolo.* Quod verbum, cum sit generale, comprehendit omnia virilia, in quibus sunt et sacerdotalia. Non permittitur mulieri in ecclesia loqui: puta nec sciscitari, nec disputare: nam hæc virilium sunt munera, et viris tantum conceduntur. Sed nec docere, nec tingere, nec offerre: quæ sane sunt officia sacerdotis, seu præsidis, aut præpositi ecclesiæ. Auctor Questionum ex veteri Test., quæst. 43, tom. IV Op. August., absurdum ait esse dicere, mulieri datum esse, ut quemadmodum vir, sic et ipsa imago Dei sit dominandi jure: *Quomodo enim potest de muliere dici, quia imago Dei est, quam constat dominio viri subiectam, et nullam auctoritatem habere? Nec enim docere potest, nec testis esse, neque fidem dicere, neque judicare; quanto magis non potest imperare! Denique, mulieri non permittuntur civilia nec virilia munera, multo autem minus sacerdotalia.* *Ric.*

(d) Nec offerre. Post Rhenanum Pamelius explicat

sacrificare; quod vix admitterem: quid enim sibi vult illa interpretatio, quæ mulieri missam celebrare non permittit? quis unquam permisit? *Offerre* intelligi debet de votis et orationibus. *Le Pa.*

(e) Carnem suam sanctificare. Infra, *Ipsam naturam consecrare.* Hæc autem apud Isidorum leguntur, sed absurdissime in alium sensum detorta, lib. II de Offic. eccl. *Ric.*

(f) Ut honorem sanctitatis in libertate capitis ostendat? Ita dictitabant, qui de virginitate gloriam captabant humanam, bona ratione factam sibi fuisse velaminis veniam; neque sibi fraudi aut invidiæ esse debere datam sanctitati prerogativam. Sic enim fieri, ut honore isto conspicuæ et insignes, cum in ecclesiam intrarent, ceteras ad opus idem sanctificandæ carnis sollicitarent. Sed ineptum illis esse huiusmodi honorem contendit Tertullianus. Atque id revincit propositis honoribus aliis; majoribus quidem, sed virgini magis adhuc ineptis; potuit, inquit, dignius honorari aliqua prerogativa virilis aut gradus aut officii. Nam hæc per derisum dici apparet ex præcedentibus: *Non permittitur mulieri muneris ullius virilis, nedum sacerdotalis officii sortem sibi vindicare.* Item ex sequentibus istis: *Adco nihil virgini ad honorem de loco permissum est, sed nec de aliquibus insignibus.* — *Ut honorem sanctitatis.* Isidorus, *honorem sanctificanti corporis.* *Ric.*

(g) In viduatu collocatam. Nempe ab episcopo; dixit autem, in viduatu quemadmodum in diaconatu. Unde colligitur in Ecclesia tunc temporis christiana ordinem sive honorem fuisse viduarum. Itaque lib. I ad *Uxorē*, viduam adlegi in ordinem, nisi univiram, non concedit. Postea vero nec ullas quidem ordinari placuit conciliis Arausicano I, et Epauensi. *Ric.*

structæ, facile norint cæteras et consilio et solatio juvare, et ut nihilominus ea decurrerint, per quæ femina probari potest. Adeo nihil virgini ad honorem de loco permissum est.

CAPUT X.

Sic nec de aliquibus insignibus. Cæterum satis humanum, si feminae quidem per omnia viris subditæ, honorigeram notam virginittis suæ præferant, qua (1) suspiciantur et circumspectantur et magnificentur a fratribus, viri autem tot virgines, tot spadones voluntarii, cæco bono suo incedant, nihil gestantes, quod et ipsos faceret illustres. Debebunt etiam et ipsi aliqua sibi insignia defendere, aut (2) pennas Garamantum, aut (a) stropulos (3) Barbarorum, aut (b) cicadas Atheniensium, aut (c) cirros Germanorum, aut (d) stigmata Britonum: aut ex diverso fiat, capite velati in ecclesiis lateant. Certi sumus Spiritum Sanctum magis masculis tale aliquid subscribere potuisse, si feminis subscripsisset, cum præter sexus auctoritatem, etiam ipsius continentie nomine masculos potius honorari oportuisset; quorum quanto sexus avidior et calidior in feminis, tanto continentia majoris ardoris laborator, ideoque dignior omni ostentatione: si ostentatio, virginittis est dignitas. Non enim et continentia virginittati antistat, sive viduorum, sive qui ex consensu (e) contumeliam communem jam recusaverunt? Nam virginittas gratia constat, continentia vero virtute. Non concupiscendi, cui concupiscendo inoleveris, grande certamen est. Cujus autem (f) concupiscendi ignoraveris fructum, facile non concupisces, adversarium non habens, concupiscentiam fructus. Quomodo ergo non magis viris aliquid tale Deus in honorem subscripsisset, vel quia familiariori, scilicet imagini suæ, vel quia plus laboranti? Si

A autem nihil masculo, multo magis feminae.

CAPUT XI.

Sed quod supra intermisimus, ex parte subsequente disputationis, ne coherentiam ejus dispergeremus, nunc responso expungemus. Ubi enim gradum diximus de Apostoli absoluta definitione, omnem mulierem etiam omnis ætatis intelligendam (1 Cor., XI, 5), responderi ex diverso habebat, ergo a nativitate et a primo nomine ætatis virginem operiri oportere. Non ita est autem, sed ex quo se intelligere cœperit, et censum naturæ suæ intrare, et de virginis (4) exire, et pati novum illud quod alterius ætatis est. Nam et principes generis Adam et Eva (Gen. II), quamdiu intellectu carebant, nudi agebant (Gen. II). At ubi de arbore agnitionis gustaverunt, nihil primum senserunt quam erubescendum. Itaque (5) sui quique sexus intellectum tegmine notaverunt. Sed et si propter angelos velanda est, sine dubio ab ea ætate lex velaminis operabitur, a qua potuerunt filie hominum concupiscentiam sui adducere, et (g) nuptias pati. Ex illo enim virgo de-init, ex quo potest non esse. Et ideo (h) penes Israel illicitum est ad virum tradere, nisi post contestatam sanguine maturitatem: ita ante hunc indicem acerba res est. Igitur si tantum virgo, quamdiu acerba est, desinit virginem cum matura (6) cognoscitur, et ut non virgo jam legi applicatur, sicut et nuptiis. Et desponsatæ quidem habent exemplum Rebecæ (Gen. XXIV, 64), quæ cum ad sponsum ignotum adhuc ignota perduceretur, simul ipsum cognovit esse, quem de longinquo prospectaverat (7), (i) non sustinuit dextere colluctationem, nec osculi congressionem, nec salutationis communicationem (8), sed confessa quod senserat, id est spiritum nuptam, negavit virginem velata ibidem. O mulierem jam de Christi disciplina! Ostendit enim

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Quasi Venet.
- (2) Forte ut Jan.
- (3) Scropulos Fran. strobilos Paris. Salmas. et Rig. legunt stropulos.
- (4) Virgineis Fran.

- (5) Ita Seml.
- (6) Natura Paris.
- (7) Perspexerat Rhen.
- (8) Communionem Franeg.

COMMENTARIUS.

CAP. X. — (a) *Stropulos Barbarorum*. In antiquis exemplaribus et Rhenani editionibus, *Scrobilos*, seu *Strubulos*. Legendum, ut monuit Salmasius, *Stropulos*. Prisci Latini *Strupos* dixere tamen et fascias. Est D autem græcum *στρόπος* et *στρόπιον*. Inde *Stropi* et *stropiola*, seu *strophiola* et *stropuli*. Ric. — *Stropulos*. Hæreo interpretationi Rigaltii; adde legi posse *crobylos*. Thueydidæ interpres in lib. I: *κροβύλος ὁ τῶν αἰῶν ἀνθρώπων τῶν τριῶν ἀπὸ ἀνθρώπων εἰς ὃν ἀνθρώπων* *crobylus* est intorti hinc et inde capilli genus, in acutum vergens. In viris *crobylus* erat, corymbus in feminis, et scorpius in pueris. Le Pa.

(b) *Cicadas Atheniensium*. Athenienses *τεττεροποδοί* crines implexos fibula in cicadam conformata neclebant. Ric.

(c) *Cirros Germanorum*. Crinibus in nodum tortis. Tacitus, de Moribus Germanorum: *Insigne gentis obliquare crinem, nodoque substringere*. Ric.

(d) *Stigmata Britonum*. Britannorum corpora variis figuris compuncta fuisse tradit Herodianus, lib. III, atque inde est quod apud Claudianum legitur:

Ferroque notatas

Perlegit exangues picto meriente figuras. Ric.

(e) *Contumeliam communem*. Pertinet illud ad novos Tertulliani, qui tanto flagrabat virginittatis et continentie amore, ut ita legitimum viri et uxoris congressum appellet hoc loco, et infra cap. 2. Pro antidoto autem hic servire poterit, quod lib. de Pud. vocet *benedictionis concubitum*. Pam.

(f) *Concupiscendi ignoraveris fructum*. Oleum et operam perdunt qui aliter quam de vetita concupiscencia explicant. Id de liberis vequit dici, licet a Didonis sorore Anna Veneris præmia nominenter apud poetam Latinum, et *ἄρ' Ἀφροδίτης* apud Homerum. Le Pa.

CAP. XI. — (g) *Nuptias pati*. Sæpe hoc verbum occurrit in Tertull. de virgine iam matura et nubili. Petron. Satyr. *annis ad patiendum gestientibus*. Lac.

(h) *Penes Israel*. Quo loci hoc scriptum in sacris bibliis, quaerit Pamelius; sed monet Junius id non haberi ex lege Dei, sed tantum ex consuetudine Judæorum fundata naturali jure, et cum aspectu ad ea quæ dicuntur Deuteron. XXII. Lac.

(i) *Non sustinuit dextra colluctationem*. Id est, non expectavit. Ric.

etiam nuptias de aspectu et animo fieri, quemadmodum stuprum. Nisi quod etiam (a) Rebeccam quidam adhuc velant. De cæteris vero, id est, quæ desponsatæ non sunt, viderit (1) parentum procrastinatio ex (b) angustis (c) vel scrupulositate descendens, viderit et ipsam (d) continentie votum. Nihil pertinet ad ætatem sua spatia currentem, suaque debita maturitati fluentem. Alia in occulto mater, natura, et alius in latenti pater, tempus, filiam suam legibus suis maritarunt. (e) Aspice nuptiam jam illam tuam virginem, et animam expectatione, et carnem transfiguratione (2), (f) cui tu secundum paras maritum. Jam et vox obsolefacta est, et membra completa sunt, et pudor (g) ubique vestitur, (h) et menses tributa dependunt (3): ac tu mulierem negas, quam mullebricia pati dicis! Si congressio viri mulierem facit, non tegantur, nisi post ipsam nuptiarum passionem. Atquin etiam apud ethnicos velatæ ad virum ducuntur. Si autem ad desponsationem velantur, quia et corpore et spiritu masculo mixtæ sunt per osculum et dexteras, per quæ primum resignant pudorem spiritus (4), per commune conscientie pignus, quo (i) totam condixerunt confusionem, quanto magis tempus illas velabit, sine quo sponsari non possunt, et quo urgente sine sponsalibus virgines desinunt esse! Tempus etiam ethnici observant, ut ex lege naturæ jura sua ætatibus reddant. Nam feminas quidem a duodecim annis, masculum vero a duobus amplius ad negotia mit-

tunt, pubertatem in annis, non sponsalibus aut nuptiis decernentes. Materfamilie vocatur licet virgo, et paterfamilie licet investis. A nobis nec naturalia (5) observantur, quasi alius sit Deus naturæ quam noster.

CAPUT XII.

Agnosce et mulierem, agnosce et nuptiam, de testimonio et corporis et spiritus, quæ patitur et in conscientia et in carne. Hæ sunt tabellæ priores naturalium sponsalium et nuptiarum. Impone velamen extrinsecus, habenti tegumen intrinsecus. Tegantur etiam superiora, ejus inferiora nuda non sunt. Vis scire quæ sit ætatis auctoritas? Propone utramque, immature compressam in habitu mulieris, et quæ maturitate progressa in virginitate daret cum suo habitu, facilius illa mulier negabitur, quam ista virgo credetur. Tanta est adeo fides ætatis, ut nec habitu obstrui possit. Quid quod etiam hæ nostræ (6) etiam habitu mutationem ætatis consentiunt, simulque se mulieres intellexerunt, (j) de virginibus educantur (7), a capite quidem ipso dependentes quod fuerunt: (k) vertunt capillum, et acu lasciviorē comam sibi inserunt, crinibus a fronte divisam apertam professæ mulieritatem. Jam et consilium formæ a speculo petunt, et faciem morosiorē lavacro macerant, fortitan et aliquo eam medicamine interpolant, pallium extrinsecus jactant, calcem stipant multiformem, (l) plus instrumenti ad balneas deferunt. Quid singula persequar? (m) Solæ (8) autem manifestæ pa-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Viderint plerique *edd.*
 (2) Expectationem transfigurationem *Seml. Rig.* ex speculatione.
 (3) Defendunt *Seml.* dependunt: hanc *Ciacconi* conjecturam auctoritate confirmatam *cod. MS. prob. Rig.*
 (4) Spiritu *Seml.*

- (5) Naturalibus *Venet.*
 (6) Quid quod et jam *Jun.*
 (7) Educantur *al.*
 (8) Solemnes *fran. Paris.* solæ enim *Latin. Jun.* solæ enim manifesta paratura *Ciacconi.* solæ in *cod. Divionensi*, quod *Rig. præfert.*

COMMENTARIUS.

(a) Rebeccam quidam adhuc velant. Hoc est, virgines quidem desponsatas nonnulli adhuc velant, minime autem cæteras. At Tertullianus et cæteras quoque velandas esse contendit. *Rig.*

(b) Ex angustis. Hoc est tennitate facultatum sive fortunarum. Nam, ut est apud Satyrographum,

Non facile emergunt, quorum virtutibus obstat
 Res angusta domi.

Hujusmodi puellæ pauperiores, difficilior etiam maritum inventiunt. *Rhen.*

(c) Vel scrupulositate. Hoc est morositate parentum, quibus nullus placet. *Rhen.*

(d) Continentiæ votum. Notetur hic locus diligentissime. Ecce enim scripor antiquissimus meminit voti continentie, jam tum mitti soliti a fidelibus. *Lac.*

(e) Aspice nuptiam jam illam tuam virginem. Virgo illa tua, inquit, jam nupta est animam expectatione mariti, nupta est, et carnem transfiguratione pubis. Nupta carnem et animam, ut, os humerosque Deo similis. *Rig.*

(f) Cui tu secundum paras maritum. Sensus est, virgo tua quam tu virginem adhuc existimas, propter ætatem desit esse virgo, non quidem a viro corrupta, sed ab ætate: proinde maritus, quem ei trades, secundus erit. *Rhen.*

(g) Et pudor ubique vestitur. Ipse libro de Anima: Vestitur sexus est. *Rig.*

(h) Et menses tributa dependunt. Sic legitur in codice Ful. Ursini. At in codice Divionensi et in editionibus *Rhena i.* defendunt. *Rig.*

TERTULLIANI II.

(i) Totam condixerunt confusionem. Quam prope dixit: Totam condixerunt contumeliæ conjugali. impudentiam! *Rig.*

CAPUT XII. — (j) De virginibus educantur. Educunt scæ virginum census. *Rig.*

(k) Vertunt capillum. Nolim affirmare idem hæc significare, ac crines intorquere. Cum enim libro lib. II de Cultu fam. cap. 6, Capillum croco vertere, illud in memoriam revocat curam mutandis tingendisque crinibus apud veteres. Hierodjanus de Antonino: *ἀέρας τε τῇ κεφαλῇ ἐκτρέφοντες ῥινέας* etiam capilli imposuit flavos, et apud Clem. Alex. *ῥινέας ἢ τὰς ῥινέας* crines flavos reddens. Capitolinus in Vero: Dicitur sane tantum habuisse curam fluentium capillarum, etc. Ea fuit flavescentis capillitii affectatio, ut Levitam admonet B. Hieronymus: ne capillum intreses. *Le Pa.*

(l) Plus instrumenti ad balneas deferant. Clemens, Predag III, 5: *τὰ τε ἀρρογισμὰ καὶ τὰ ἀπορρογισμὰ ἀπορρογισμὰς ἐστὶν τοῖς βαλανεῖσι ἀπορρογισμὰς*. *Rig.*

(m) Solæ autem manifestæ paraturæ totam circumferunt mulieritatem. Sic omnino legitur in codice Divionensi, nec dubito talem fuisse Tertulliani manum. Hæ nostræ, inquit, virgines christianæ videlicet, etiam habitu mutationem ætatis consentiunt, simulque pubertatem subnasci suam sentiunt, jam se esse mulieres, atque ex virginibus excessisse intellegunt. Itaque a capite ipso deponunt habitum virginales, vertunt capillum, acu lasciviorē comam sibi inserunt, crinibus a fronte divisam apertam professæ mulieritatem. Deinde colligit: Imo solæ virgines

(Vingt-neuf.)

raturæ totam circumferunt mulieritatem. (a) Sed A non vult, sequitur ut hominum gratia fiat: ulique virginari videntur sola capitis nuditate, (b) uno habitu negantes quod toto suggestu profitentur.

CAPUT XIII.

Si (c) propter homines habitu abutuntur, impleant illum etiam in hoc, ut et apud ethnicos caput velent. Certe in ecclesia virginitatem suam abscondant, quam extra ecclesiam celant. Timent extraneos, revereantur et fratres: aut constanter audeant, et in vicis virgines videri sicut audent in ecclesiis. Laudabo vigorem, (d) si aliquid et apud ethnicos virginitatis nundinarent. Eadem natura foris quæ et intus, eadem institutio apud homines et apud Dominum eadem libertate constat. Quo ergo foris quidem bonum suum abstrudunt, in ecclesia vero provulgant? Exposco rationem; utrumne ut fratribus suis placeant, an ut ipsi Deo? Si ut ipsi Deo: tam idoneus est ad conspicienda quæ in occulto sunt, quam justus ad remuneranda quæ soli sibi sunt. Denique præcipit, nihil debuccinemus eorum quæ apud illum mercedem merentur, nec ea ab hominibus compensemus. Quod si (e) unius victoriat, vel quancunque elemosynæ operationem, (f) sinistra conscia (1) facere prohibemur (Matth. VI), quantum tenebrarum circumfundere debemus, cum tantam oblationem Deo offerimus, ipsius corporis et ipsius spiritus nostri, (g) cum illam ipsam naturam consecramus. Ergo quod non potest videri propter Deum fieri, quia sic fieri Deus

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Sinistra conscientia Seml.
(2) In omni humilitate offert Rhen.
(3) Datum Seml.

totam circumferunt manifestæ paraturæ mulieritatem. Etenim capite incedunt nudo, principali manifestæ paraturæ muliebris parte, quam regere solent mulieres. Itaque plus exhibent manifestæ mulieritatis, quam ipsæ mulieres. Ric.

(a) Sed virginari volunt. Virgines haberi volunt, inutilis mihi videtur eorum labor ac propudiosus, qui statim explicant devirginari esse contrarium, et obscenitates mille obtrudunt ut scilicet gloriam illam aucupentur qua eruditi credantur. Adeoque rerum venerarum et antiquæ impuritatis indagatoribus illud relinquo, devirginare est *diaphephervet* imminuere, depudicare, ut glossæ docent, quæ interpretatione nihil ad hunc locum, nihil minus conveniens: sed violæ te, pudor! Le Pa.

(b) Uno habitu. Capitis videlicet aperti. Ric.

(c) Si propter homines habitu abutuntur. Totus iste locus sic est legendus ac distinguendus. Si propter homines habitu abutuntur, impleant illam etiam in hoc, et, ut apud ethnicos caput velant, certe in ecclesia virginitatem suam abscondant, quam extra ecclesiam celant. Timent extraneos, revereantur et fratres. Aut constanter audeant et in vicis virgines videri, sicut audent in ecclesiis. Christianæ virgines, quamvis in ecclesia capite essent intecto, tamen apud ethnicos et in vicis incedebant velatæ capiti. Dicebant autem se abuti habitu, hoc est, se ambulare in alieno habitu: ne scilicet in virginali suo ab ethnicis appeterentur ardentius. Laudat consilium Tertullianus; sed præterea requirit, ut in hoc etiam impleant habitum illum non suum, cum in ecclesiam ventitant; nimirum propter fratres, qui etiam homines sunt. Ric.

CAP. XIII. — (d) Si aliquid et apud ethnicos virginitatis nundinarent. Si tantum illis in sua virginitate constantia suppetit, ut ejus etiam exempla proponere

non vult, sequitur ut hominum gratia fiat: ulique primo illicitum, ut gloria libidinosum. Gloria enim illicitum est eis, quorum probatio in omni humilitatione (2) constat. Et si a Deo confertur continentia virtus; Quid gloriaris quasi non acceperis (1 Cor. IV, 7)? Si vero non acceperis, quid habes quod datum tibi non est? Hoc ipso autem constat a Deo datam (3) tibi non esse, quod illam non soli Deo prestatas. Videmus ergo quod humanum est, an firmum sit et verum.

CAPUT XIV.

Referunt aliquando dictum a quadam (4), cum primum questio ista tentata est: Et quomodo ceteras sollicitabimus (h) ad hujusmodi opus. Scilicet felices nos facient, si plures erunt, et non Dei gratia vel meritis ejusque. Virgines ecclesiam, an ecclesia virgines ornat Deo, sive commendat? Confessa est igitur gloriam (5) esse in causa. Porro (i) ubi gloria, illic sollicitatio; ubi sollicitatio, illic coactio; ubi coactio, illic necessitas; ubi necessitas, illic infirmitas. Merito itaque dum caput non tegunt ut sollicitentur gloriæ causa, (j) ventres tegere coguntur infirmitatis ruina. Emulatio enim illas, non religio producit: aliquando et (k) ipse venter Deus earum, (l) quia facile virginis fraternitas suscipit. Nec tantum autem rount, sed et funem longum delictorum sibi adtrahunt. (m) Prolatæ enim in medium, et publicato bono suo elata, et a fratribus

- C (4) Woneri MS. et Rig. quadam; ceteri quodam.
(5) idem confessa; ceteri, confessus.

COMMENTARIUS.

audeant unde ethnici sumant quod imitentur. Ric.

(e) Unius victoriat. Nummi genus ex Illyrico adveclis, qui mercis loco erat; de eo Plin., lib. XXXIII, cap. 3. Le Pa.

(f) Sinistra conscia. Reducenda veterum exemplarum scriptura hujusmodi: Sinistra conscientia. Dixit autem sinistram conscientiam, pro sinistra conscia, quemadmodum libro de Pallio, sacerdotem suggestum, pro sacerdotali suggestu. Ric.

(g) Cum illam ipsam naturam consecramus. Codex Divion. Cum illi ipsi naturam consecr. Malim, Cum illi ipsam naturam consecramus. Ric.

CAP. XIV. — (h) Ad hujusmodi opus. Intellige operationem sanctificandæ carnis et consecrandæ virginitatis. Sic operationem elemosynæ, et orationem D Jejmii. Ric.

(i) Ubi gloria, illic sollicitatio. Hæc indicio sunt, virgines illo ævo, etiam Deo fuisse conecratas, nec tamen velatas, neque reclusas. Ric.

(j) Ventres tegere coguntur. Ventres dicit, ut solent auctores juris, uteros admissio viro gravidatos. Itaque, ventres tegere, hoc est, graviditates dissimulare. Ric.

(k) Ipse venter Deus earum. Hic vulgari sensu ventrem posuit pro gula. Ric.

(l) Quia facile virginis fraternitas suscipit. Retuli ad elemosynam quia fratres christiani libenter accipiebant virgines; eo enim me ducunt verba, quæ præcedunt de ventre, ut dicat: Producit illas aliquando venter, id est, gula, quia vident fratres suppeditare cibos virginibus. Lac.

(m) Prolatæ in medium et publicato bono suo. Hæc fieri solebant in professione virginis religiosa. Ecclesia frequenter proferebatur in medium talis propositi virgo eorum præside sive præposito, ab eoque publicabatur virginis bonum, nempe bonum consecrandæ

omni honore et caritatis operatione cumulate, dum A
non latent ubi quid (1) admissum est, tantum dede-
coris cogitant, quantum honoris habuerunt. Si in-
tectum caput virginitati adscribitur, si qua virgo exci-
derit de gratia virginitalis, ne prodatur, intacto per-
manet capite : et tunc jam alieno ambulat habitu,
id est (a) quem sibi vindicat virginitalis : permanet
nihilominus in habitu, vel tunc saltem alieno, ne
scilicet mutatione prodatur. Conscientia mulieritatis (2)
jam indubitata, audent nudo capite ad Deum adire.
Sed emulatur Deus et Dominus, qui dixit : (b) *Nihil*
occultum quod non revelabitur (Matth. X, 26), ple-
rasque etiam in conspectum deducit. Non enim con-
sistebunt, nisi ipsorum infantium suorum vagitibus
prodita. Quantum autem plures, non etiam de plu-
ribus sceleribus suspectas habebis? Dicam, licet no-
lim, (c) difficile mulier semel sit (3), quæ non timet
fieri, quæque jam facta potest virginem mentiri sub
Deo. Quanta item circa uterum suum audebit, ne
etiam mater detegatur! Scit Deus (4) quod jam in-
fantes et perfici et perducere ad partum integros duxe-
rit, debellatos aliquandiu a matribus. Facillime sem-
per concipiunt, et felicissime pariunt hujusmodi
virgines, et quidem simillimos paribus. (d) Hæc
admittit flagitia coacta et invita (5) virginitalis. Ipsa
concupiscentia non latendi non est pudica, patitur
aliquid quod virginis non sit, studium placendi, uti-
que et viris. Quantum velis bona mente conetur,
necesse est publicatione sui periclitetur, dum percu-
titur oculis incertis et multis, dum digitis demons-
trantium titillatur, dum nimium amatur, (e) dum C
inter amplexus et oscula assidua concalescit. Sic

A frons duratur, sic pudor toritur, sic solvitur, sic
discitur aliter jam placere desiderare.

CAPUT XV.

Sed enim vera, et tota, et pura virginitalis nihil
magis timet quam semetipsam; etiam feminarum
oculos pati non vult; alios ipsa oculos; habet, con-
fugit ad velamen capitis, quasi ad galeam, quasi ad
clypeum, qui bonum suum protegat adversus ictus
tentationum, adversus jacula scandalorum, adversus
suspiciones, et susurros, et emulationem, (f) ipsam
quoque livorem. Nam est aliquid etiam apud ethnicos
metuendum, (g) quod fascinum vocant, infeliciorum
laudis et gloriæ enormioris eventum. Hoc nos inter-
dum diabolo interpretamur : ipsius est enim, boni
odium, interdum Deo deputamus : illius est enim
superbiae iudicium, extollentis humiles, et deprimentis
elatos. Timebit itaque virgo sanctior, vel in nomine
fascini, hinc adversarium, inde Deum : illius lividum
ingenium, huius censorium (6) lumen : et gaudebit sibi
soli et Deo nota. Sed et si cui innoverit, aspicit si
tentationibus (h) gradum obstruxerit. Quis enim au-
debit oculis suis premere faciem clausam, faciem
non sentientem, faciem, ut dixerim, tristem? Qui-
cunque malus cogitatus ipsa severitate frangetur.
Jam se etiam mulierem negat, quæ virginem celat.

CAPUT XVI.

In his consistit defensio nostræ opinionis secun-
dum Scripturam, secundum naturam, secundum
disciplinam. Scriptura legem condit, natura contes-
tatur, disciplina exigit. Cui ex his consuetudo opi-
nionis prodest, vel qui diversæ sententiæ color est?
Dei est Scriptura, Dei est natura, Dei est disciplina.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) *Lat. conj.* dummodo lateat, ubi quid admissum est.
(2) *Rig.* conscientia mulieritatis jam indubitata *Rhen. ed. I.*
conscientia mulieritatis jam indubitata, etc.
(3) *Quæ timet fieri Rhen.*

- (4) *Rhen.* quot pro quod supponit.
(5) *Non invitata ut Rhen. et cod. Divion.*
(6) *Censorum Venet. mend.*

COMMENTARIUS.

virginitatis consilium. Ac deinceps a fratribus, hoc
est, ab Ecclesia, omni honore et caritatis operatione
cumulabantur. Ric.

(a) *Id est quem sibi vindicat virginitalis, permanet*
nihilominus in habitu vel tunc saltem alieno, ne scilicet
mutatione prodatur. Hæc omnia, quamvis reperian-
tur in antiquis exemplaribus, mihi videntur impor-
tuna, atque ex aliqua forte ad libri marginem inter-
pretatione inducta. Ric.

(b) *Nihil occultum quod non revelabitur.* Græca
exemplaria imitatur, ἀποκαλυφθήσεται. Sunt nihilomi-
nus etiam exemplaria latina Ms. editionis Vulgatæ;
quæ sic legunt : *revelatur. Pam.*

(c) *Difficile mulier semel sit, quæ non timet fieri.* Vix
est ut admittat semel, quæ semel admissa non timet
fieri mulier, quæque jam facta potest virginem men-
tiri sub Deo, hoc est, in Ecclesia. Negationem repo-
nit, quæ excidit etiam antiquis exemplaribus. Ric.

(d) *Hæc admittit flagitia coacta et invita virginitalis.*
I. cod. Divionensi legitur, *Invitata*, quod respondere
videtur sollicitationi. Coactam et invitam dicit vir-
ginitatem earum, quas emulatio, non religio produxit,
et sollicitavit ad huiusmodi opus dicandæ consecran-
dæque Deo virginitalis. Male tunc quod humanæ
gloriæ studio, non sanctitatis amore susceperunt.

(e) *Dum inter amplexus et oscula assidua concalescit.*
Hoc autem faciebat fraternitas. Nam osculo se quon-
dam salutabant Christiani. Et ante dixit : *facile virgi-*

nes fraternitas suscipit; sit autem susceptio per am-
plexum. Rhen. — *Inter oscula assidua concalescit.* Cle-
mens de hoc osculo, lib. III *Pædag.* cap. 11 : *fori δὲ*
καὶ ἀλλὰ ἀσπασίῳ πλὴν καὶ ὁσίου, ἀσπασίῳ δὲ ἀκατάστατον,
est aliud osculum incestum, veneno plenum, sanctita-
tem simulans. Et post pauca : *πρὸς τὴν δὲ πόλιν*
ἀσπασίῳ δὲ ἀκατάστατον, oscula sæpe committunt virgines im-
puritatis. Atqui osculum non hac mente, religiosum
sit necesse est. Ric.

CAP. XV. — (f) *Ipsam quoque livorem.* Livorem
accipit Auctor uti et seq. patet, pro odio, et mox
lividum pro invidioso. Similiter et B. Cyprianus,
qui librum scripsit *de zelo et livore*, et B. Hier.
eundem librum citans in Epistolam apostoli ad Ga-
lat. V. *Pam.*

(g) *Quod fascinum vocant.* Invidiæ quam Auctor, uti
diximus, livorem duncupat, magnam vim ad nocendum
antiqui putabant, cum eam sola voluntate, et ipso
afflato ac contagione maleficam et venenatam esse, et
hominibus quibus male vellet obesse graviter censo-
rent. Hanc ergo ab ethnicis fascinum dictam recte
dicit auctor, et ad odium diaboli refert, atque adeo
ad instar illorum; qui varia contra fascinum, præ-
scriptum in pueris, adhibebant remedia, *velamen capitis*
virginibus proponit. Pam.

(h) *Gradum obstruxerit.* Gradum obsistere est an-
tevertere et præoccupare. Lac.

Quidquid contrarium est istis, Dei non est. Si Scriptura incerta est, natura manifesta est, et de ejus testimonio Scriptura incerta non potest esse. Si de natura dubitatur, disciplina quid magis Deo ratum sit ostendit. Nihil est illi carius humilitate, nihil acceptius modestia, nihil perosius (1) gloria, et studio hominibus placendi. Illud itaque sit tibi et Scriptura, et natura, et disciplina, quod ratum Deo inveneris, sicut juberis omnia examinare, et meliora quaeque rectari (1 *Thess.* V, 21). Superest etiam ut ad ipsa convertamur, quod libentius ista suscipiant. Oro te, sive mater, sive soror, sive filia virgo, (a) secundum annorum nomina dixerim, vela caput: si mater, propter filios: si soror, propter fratres: si filia, propter patres: omnes in te aetates periclitantur. Indue (2) armaturam pudoris, circumduc vallum veritatis, murum sexui tuo strue, qui nec tuos emittat (b) oculos, nec admittat alienos. Adimple habitum mulieris, ut statum virginis serves. Mentire aliquid ex his quae intus sunt, ut soli Deo exhibeas veritatem, quamquam non mentiris nuptiam: (c) nupsisti enim Christo: illi tradidisti carnem tuam, illi sponsasti maturitatem tuam. Incede secundum sponsi tui voluntatem. Christus est, qui et alienas sponas et maritatas (5) velari jubet, utique multo magis suas.

CAPUT XVII.

Sed et vos admonemus alterius pudicitiae, mulieres quae in nuptias incidistis, ne (4) sic a disciplina velaminis exsolescat, ne quidem in momento horae, ut

A quia rejicere illam non potestis, alio modo destruat, neque tecta, neque nuda incendentes. (d) Mitris enim et lanis quaedam non velant caput, sed colligant, a fronte quidem protecta, qua proprie autem caput est, nuda (5). Aliae modice linteolis, credo, ne caput premant, nec ad aures usque demissis circumtenus operiuntur. Misereor, si tam infirmo auditu sunt, ut per tegmen audire non possint. Sciant quia totum caput mulier est (6). Limites et fines ejus eo usque porriguntur, unde incipit vestis; quantum resoluti crines occupare possunt, tanta est velaminis regio, ut cervicem quoque ambiant. Ipse enim sunt quas subjectas esse oportet, propter quas potestas supra caput haberi debet (1 *Cor.* X, 10): velamen jugum illarum est. Judicabunt vos (7) Arabiae feminae ethnicae, quae non caput, sed (e) faciem quoque ita totam tegunt, ut uno oculo liberato, contentae sint dimidiam frui lucem, quam totam faciem prostituere, quas propterea infelicissimas ait romana quaedam regina, (f) quod adamare magis quam adamari possint, cum sint vel ex alterius infelicitatis (8), et quidem frequentioris, immunitate felices, quia facilius adamari quam adamare feminae possint. (g) Et ethnicae quidem disciplinae meracior, et, ut ita dixerim, barbarior modestia. Nobis Dominus, etiam revelationibus, velaminis spatia metatus est. Nam eundem sorori nostrae angelus in somnis cervicem quasi applauderet verberans: (h) Elegantes, inquit, cervicem, et merito nuda; bonum est usque ad lumbos a capite veleris (9),

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Operosius Rhen. Seml. Obert.
- (2) Induc Rhenm.
- (3) Maritas Rhen. Seml. Oberth.
- (4) Nec Seml.
- (5) Renudae Venet.

- (6) Mulieris Jun.
- (7) Nos Rhen. Seml. Obert.
- (8) Felicitatis Rhen. Seml. Obert.
- (9) Revelaris Jun.

COMMENTARIUS.

CAP. XVI.—(a) Secundum annorum nomina. Subinducit olim feminas christianas sorores nuncupari a fratribus, hoc est christianis, qui in nulla erant dignitate; filias vero a patribus, hoc est episcopis et presbyteris. Hinc patet nova nomina non esse in Ecclesia patrum et fratrum, item filiarum et sororum. PAM.
(b) Emitat oculos. Verbum est circensium, et metaphoram inde est sumpta Sic Statius, lib. I. Sylv.:
Vix dum emissa dies, et jam socialia praesto
Oculi.

Mire enim hic hallucinatus est Bernartius, qui emissam diem vespem intelligit; cum proculdubio matutinum tempus signetur, ut bene contra illum notat Casperius. Sic Claud. paneg. Manlii:
Emissa quidquid sol imbuat ortu.

Nec illud Virgillii aliter intelligendum est:
Emissamque hyemem sensit Neptunus.

(c) Nupsisti enim Christo. Habitum monasticæ vitæ imprimis laudat: unde manifeste colligitur hujus vitæ rationem ante hunc virum floruisse in Ecclesia. Cyprianus enim integrum librum scripsit de Habitu virginum. Vide Ambros. ep. 81. Lac

CAP. XVII.—(d) Mitris enim et lanis. Mitra capiti ornatus est muliebris, seu corona quae fasciis et redimiculis ligabatur; fasciae autem illae lanæ seu phylla vocabantur. Le Pa.

(e) Faciem quoque ita. Hieronymus ad Eustochium, ep. 22: Operta facie vix unum oculum liberant ad videndum; multo austeriores Chalcedoniis, de quibus

Plutarchus in Quæst. Græc.: αὐταὶ δὲ αὐτῶν ἑαυτὰς θεῶν διδόναι κατὰ διαστάσεις καὶ ἀφροσύνην, ἀτάκτως θάλλοντες μὲν τοῦ προσηύχοντος τῆς καλοῦσας. Ric.

(f) Quod adamare magis quam adamari possint. Uno scilicet oculo liberato videre ipsas licet quod concupiscant, et videre quidem acutius, contributa et collecta in unum oculum omni videndi facultate. Adeoque puellis tarsensibus ne totam quidem faciem velatis fidendum esse censebat Dion Chrysostomus, cum ipsis audire ea liceret quæ libidine permovebant; atque audire quidem attentius, mente tota, negatis sibi oculis omnem ad aures imaginandi vim conferente. τὴν ἑαυτῶν ἀφροσύνην βλέποντες ἐν τῷ ὀφθαλμῷ, ὡς περὶ τὴν γυναικῶν. Notum est in eam sententiam illud Persii:
Non secus aciei oculo rubricam dirigat uno.

(g) Et ethnica quidem disciplina meracior et barbarior modestia. Sensus est: Sed ethnica istius modestiæ disciplina, prorsus agrestis, iurbana, incivilis, mera barbaries. Quæ sunt per derisum dicta. Ric.
(h) Elegantes, inquit, cervicem, et merito nuda. Grave monitum, neque indignum Angelo, si animum satis advertimus. Alloquitur Christianam. Elegantes, inquit, cervicem, quas pretio tanto redemptas voluit Christus. Et merito nuda; quibus scilicet dirissima servitutis jugum ademit idem Christus. Sed bonum est usque ad lumbos a capite veleris; ne nuda pateas peccato, quo semel occupata, Sathanæ mancipium fias; ac deinceps ista tibi tanto manumissore parta cervicem libertas non prosit, vitio tuo in aeternum sub asperissima tyrannide servitium recasura. Ric.

ne et hī ista cervicem libertas non prosit. Et utique A quod qui dixeris, omnibus dixeris. Quantam autem castigationem merebuntur etiam illae, quae inter psalmos, vel in quacumque Dei mentione relectae perseverant! Meritoque (1) etiam quae (2) in oratione ipsa (a) facillime fimbriam, aut villum, aut quodlibet filum crebro superponunt, et tectas se opinantur, tantū caput suum meliuntur (3)? Aliae, (b) quibus plane major est palma omni fimbria et filo, non minus capite suo abutuntur, ut (c) bestia quaedam magis quam avis, licet pennata, brevi capite, protracta cervice, caetera altegradia. Hanc aiunt, cum

delitescendum habet, caput solum plane totum in condensum abstrudere, reliquam se in aperto relinquere. Ita dum in (4) capite secura est, nuda quae major est, (d) capitur tota cum capite. Tales erunt et istae minus, quam utile est, tectae. Oportet ergo omni tempore et omni loco memores legis incedere, paratas et instructas ad omnem Dei mentionem: qui si fuerit in pretore, cognoscetur et in capite feminarum. Haec cum bona pace legentibus, veritatem (5) consuetudini praeponebant, pax et gratia a Domino nostro Jesu redundet, cum Septimio Tertulliano, ejus hoc opusculum est.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Meritorum proponit Rigaltius.
(2) Quae omitt. Pam.
(3) Mentuntur Rhen. Seml. Obert.

- (1) In omitt. Jun.
(5) Utilitatem Rhen. Pam. Seml. Obert.

COMMENTARIUS.

(a) Facillime fimbriam aut villum. Facillime: hic accipiendum pro saepissime, ut supra, Quia facilius odamari quam adamare feminas possunt, id est saepius, ut plurimum. Ric.

(b) Quibus plane major est palma omni fimbria et filo. Longe ab recta ratione errare, qui persuaderi sibi passi sunt palmam hic aliud res e quam manum. Triplicem notat impudentiae gradum, virginibus absque velamine in ecclesiis convenientibus. Illic terius est, earum quae in oratione ipsa, vel in quacumque Dei mentione, non fimbriam aut villum si-

B lumve aliquod capiti superponebant; sed manum: quae etsi major erat omni aliarum fimbria et filo, tamen ne sic quidem dici poterant tectae; nec minus aliis capite suo abutebantur. Ric.

(c) Bestia magis, quam avis. Plinius, lib. V: Grandissimi, et pene bestiarum generis struthio cameli. Ric.

(d) Capitur tota cum capite. Idem Plinius, IX: Mungilum natura ridetur, in metu capite abscondito totos se oculantari credentium, iisdem tam incanta salacitatis, etc. Ric.

QUINTI SEPTIMII FLORENTIS TERTULLIANI

DE EXHORTATIONE CASTITATIS ^(e)

LIBER.

ARGUMENTUM. — Hic tractatus a Tertulliano Montanista exaratus est, in quo quemdam viduum fratrem, a secundis nuptiis dehortatur; quas modo discrete vermittit nec a Sancto Paulo prohibitas a sent, modo damnat et tanquam adulterium traducit. EDD.

CAPUT PRIMUM.

Non dubito, frater, te post uxorem in pace (1) praemissam, ad compositionem animi conversum, (f) de

C exitu singularitatis cogitare, et utique consilii indigere (2). Quamquam in (3) hujusmodi cum fide sua conloqui debet unusquisque, ejusque vires consulere; tamen quoniam, in ista specie, carnis necessitas cogitatum movet (4), quae fere (5) apud eandem conscientiam (6) fidei resistit, opus est fidei extrinsecus consilio, tanquam advocato (7) adversus carnis necessitates (8). Quae quidem necessitas facillime (9) circumscribi potest, si voluntas potius Dei, quam indulgentia con-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Pacem Rig. Renet.
(2) Consilium digere Rhen. Seml. dirigere Fran. Paris.
(3) De Latin. et Rhen. Seml. Obert.
(4) Monet Jun.
(5) Querere Rhen. Seml. Obert. Pam.

- (6) Quae add. Rhen. Seml. Obert. Pam.
(7) Consilium i. advocatum Rhen. Pam. Seml. Obert.
(8) Necessitatem Rhen. Seml. Obert.
(9) Facillime omitt. Rhen. Pam. Seml. Obert.

COMMENTARIUS.

(e) De exhortatione castitatis. Titulum fecit huic operi Tertullianus, De Exhortatione castitatis, eadem forma quae legimus in catalogo eorum quae vetustissimo codice Agobardi continentur, De Scorpiace, De Praescriptione haereticorum: et apud Cyprianum De Exhortatione martyrii. Quae sunt intelligenda, ut si concepta sic essent: Exhortatio ad castitatem, Scorpiace, Praescriptio ad versus haereticos, Exhortatio ad martyrium. Sic I. de Pudicitia, dixit, De exhortatione sanctimo-

niarum, pro exhortatione ad sanctimonias. Haec vero nostra hujusce libri editio tam multis locis suppleta, relecta, atque castigata est, ut jam pro nova haberi debeat. Omnium Tertulliani scriptorum pessime istum habitum fuerat. Ric.

CAP. I. — (f) De exitu singularitatis. Hoc est de tuo eventu, qui jam singularis, et superstes conjugii tui degis. Ric.

retur. Nema indulgentia ulendo promeretur, sed voluntati obsequendo. *Voluntas Dei est sanctificatio nostra.* Vult enim imaginem suam nos etiam similitudinem (1) fieri, ut simus sancti, sicuti ipse sanctus est. Id bonum, sanctificationem dico, in species distribuit (2) complures, ut in aliqua earum depriveamur. Prima species, virginitas a nativitate. Secunda virginitas, a secunda nativitate, id est (3) a lavacro, quæ aut in matrimonio purificat ex compacto, aut in viduitate perseverat ex arbitrio. Tertius gradus superest monogamia (4), cum post matrimonium unum interceptum (a) exinde sexui renuntiatur. Prima virginitas felicitatis (5) est, non nosse in totum (6) a quo postea optabis liberari. Secunda (7) virtutis est, continere cujus vim optime noris. Reliqua species hactenus nubendi post matrimonium morte disjunctum, præter virtutis (8), etiam (9) modestiæ laus est. Modestia est enim, ablatum non desiderare, et ablatum a Domino Deo; sine cujus voluntate nec folium de arbore delabitur, nec passer assis unius ad terram cadit.

CAPUT II.

Quamdenique modesta illa vox est: *Dominus dedit, Dominus abstulit* (Job, I, 21), ut Domino visum est, ita factum est: et ideo si nuptias sublatis restauremus, sine dubio contra voluntatem Dei nitimur, volentes habere rursus, quod habere nos noluit. Si enim voluisset, non abstulisset. Nisi si et hoc voluntatem Dei interpretamur, quasi et rursus nos voluerit habere quod jam noluit (10). Non est bonæ et solidæ fidei, sic omnia ad voluntatem Dei referre, et ita adulari sibi unumquemque, dicendo nihil fieri sine nutu (11) ejus, ut non intelligamus esse aliquid in nobis ipsis. Cæterum, excusabitur omne delictum, si contenderimus (12) nihil fieri in nobis sine Dei voluntate; et ibi definitio (13) ista in destructionem totius disciplinæ, etiam ipsius Dei, si aut quæ non vult de sua voluntate produci (14), aut nihil est quod Deus non vult. Sed quomodo (15) velat quædam, qui-

bus etiam supplicium æternum comminatur? nique enim (16) quæ velat non vult, a quibus et offenditur: sicut et quæ vult, præcipit, et accipit (17), et aternitatis mercede dispungit. Itaque cum utrumque ex præceptis ejus didicerimus, quid velit, et quid nolit; tamen nobis est voluntas et arbitrium (18) eligendi alterum, sicut scriptum est: *Ecce posui ante te bonum et malum* (Eccles., XV, 18), gustasti enim de arbore agnitionis. Et ideo non debemus quod nostro (19) expositum est arbitrio, in Dei referre voluntatem (20), quos vult ipse et velle (21), qui malum non vult. Ita nostra est voluntas, cum malum volumus adversus Dei voluntatem, qui bonum vult. Porro, si queris unde venit ea voluntas, qua quid volumus adversus Dei voluntatem, dicam (22): ex nobis ipsis. Nec temere; semini enim tuo respondeas necesse est: siquidem ille princeps et generis et delicti, Adam, voluit quod deliquit. Neque enim diabolus voluntatem ei (23) imposuit delinquendi, sed materiam voluntati subministravit. Cæterum, voluntas Dei in obaudientiam (24) venerat. Proinde et tu, si non obaudieris Deo, qui te, proposito præcepta, liberæ potestatis instituit, per voluntatis libertatem volens de-
verges in id quod Deus (25) non vult, et ita te putas a diabolo subversum, qui etsi quid vult te velle quod Deus non vult, non tamen facit ut ei velis; quia nec tunc istos (26) protoplastos ad voluntatem delicti subegit; imo neque invitos, neque ignorantes quid Deus nolle; nique enim nolebat fieri, cum admissa mortem destinabat. Ita diaboli opus unum est, tentare (27) quod in te est, an velis. At ubi voluisti, sequitur ut te illi subigat (28), non operatus in te voluntatem, sed nactus occasionem (29) voluntatis. Igitur cum solum sit (30) in nobis velle, et in hoc probeatur (31) nostra erga Deum mens, an ea velimus quæ cum voluntate ipsius faciant (32).

CA UT III.

Alte (33) et impresse recogitandam esse dico Dei vo-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Similitudine *Jun.*
- (2) Distribuo *Rig. Venet.*
- (3) A secunda nativitate, id est abssmt a *Rhen. Seml. Pam. Overt.*
- (4) Monogamiæ *Rhen.*
- (5) Primæ virginitatis *Jun.* Prima felicitas, primæ virginitatis — secundæ virginitatis est — rel. species hactenus non nubendi — præter virtutis etiam m. l. est, *cod. Wonne.*
- (6) In totum deest *Rhen. Seml.*
- (7) Secunda virginitatis est *Rhen. Seml.*
- (8) Virtutes *Rhen. Seml.*
- (9) Modestiæ enim laus est *Rig.*
- (10) Alit. rursus vellet in nos, *cod. Wonne.* in nobis, quod jam noluit Deus.
- (11) Al. jussione.
- (12) Continuerimus *Rhen. Seml.*
- (13) At ibi definitio istam destruction. *Rhen. Seml.* at ibi definitio *cod. Wonne.*
- (14) Producat *Rig. Ven.*
- (15) Quando *Rig. Ven.*

- (16) Utique etiam *Seml. Leop.*
- (17) Sicut a contrario. et præcipit et accepto facit *Rig. Paris. Venet.*
- (18) Et arbitrium omitt. *Pam.*
- (19) Nostri *Rhen. Seml.*
- (20) Voluntate *Rhen. Seml.*
- (21) Nos quos vult ipse et velle est *Seml.*
- (22) Del voluntatem. Ut dicam *Seml. Rhenan.*
- (23) Ejus *Rhen. Seml.*
- (24) Obodientiam *cod. Wonne. Leop.*
- (25) Volens te vergi sinit quod Deus *Rhen. Seml.* volens devergis in id quod *Fran. Paris. Pam.*
- (26) Invitos *Seml.*
- (27) Temperare *Rhen. Seml.*
- (28) Ut et sibi subjungat *Fran. Venet. Rig.*
- (29) Possessionem *Rhen. Seml.*
- (30) Erit *Rhen. Seml.*
- (31) Probat *id.*
- (32) Sapiant *id.*
- (33) A te impresse *MSS. Wonne. Paris.*

COMMENTARIUS.

(a) *Exinde sexui renuntiatur.* Sexus devoratur a virgine, inquit Hieronymus ad Principiam, epist. 3. Ric.

luntatem, quid etiam in deculo velit. Quae enim in manifestis (1), scimus omnes; eaque ipsa qualiter in manifestis sint, perspicendum est. Nam etsi (2) quedam videntur voluptatem Dei sapere, dum a Deo permittuntur, non statim omne quod permittitur, ex mera si tota voluntate procedit ejus qui permittit. (a) Ex indulgentia est, quodcumque permittitur; quae etsi sine voluntate non est, quia tamen aliquam habet causam in illo (3) cui indulgetur, quasi de invita venit voluntate, passa causam sui, quae cogit voluntatem. Vide qualis sit voluntas, ejus alter est causa. Secunda item species (4) consideranda est non (5) purae voluntatis. Vult nos Deus agere quaedam placita sibi (6). in quibus non indulgentia (7) patrocinatur, sed disciplina dominatur. Si tamen alia istis (8) praeponit, utique quae magis vult, dubium est ea nobis sectanda (9) esse, quae magis vult; cum quae minus vult, quia (10) alia magis vult, perinde (11) habenda sint atque si nolit (12)? Nam ostendens (13) quid magis velit, minorem voluntatem majore delevit. Quantaque notitia tua tiramque proposuit, tanto definit id te sectari debere, quod declaravit (14) se magis velle. Ergo si ideo declaravit ut (15) id sceleris quod magis vult, sine dubio nisi ita facis contra voluntatem ejus sapis, sapiendo contra potestorem ejus voluntatem; magisque offendis quam promereri (16), quod vult quidem faciendo, et quod mavult respicendo. Ex parte delinquis; ex parte, si non delinquis, non tamen promereri. Porro et si promereri nolle, delinquere est. Secundum igitur matrimonium, si est ex illa Dei voluntate, quae indulgentia vocatur (17), negabimus (18) meram voluntatem (19), cui indulgentia est causa; si ex ea, cui potior alia praeponitur continentiae magis appetenda, didicerimus non potestorem a potiore rescindi (20). Haec praestrinxi, ut jam Apostoli voces (21) decurram. In primis autem non videbor irre-

ligiosus, si, quod ipse profitetur, animadvertam: omnem illum indulgentiam nuptiarum, de suo, id est, de humano sensu, non de divino praescripto indulsisse. Nam et cum de viduis et (22) inuuptis definit ut nubant, si continere non possunt, quia melius sit nubere quam uri; conversus ad (23) alteram speciem: Nuptia autem denuntio, inquit, non quidem ego, sed Dominus (1 Cor., VII, 10). Ita ostendit, ex translatione (24) personae suae in Dominum, id quod supra dixerat, non ex Domini persona, sed ex sua pronuntiasse. Melius est nubere (25) quam uri. Quae vox licet ad eos pertineat, qui inuupti (26), vel vidui (27) a fide deprehenduntur; quia (28) tamen omnes eam ad (29) nubendi licentiam amplectuntur, vellem pertractare (30). (b) quale bonum ostendat, quod melius est poena: quod non potest videri bonum, nisi pessimo comparatum; ut ideo bonum sit nubere, quia deterius est ardere. Bonum haec est (31), si perseveret nomen obtinens sine comparatione, non dico mali, sed etiam boni alterius; ut et si bono alii comparatur, et alio adumbratur (32), nihilominus remaneat in boni nomine. Ceterum, si per mali conditionem (33) cogitur bonum dici, non tam bonum est quam genus mali inferioris, quod a superiore malo obscuratum ad nomen boni impellitur (34). Ausus denique conditionem comparationis, ut non dicas: melius est nubere quam uri; et quæro, an dicere audeas: melius est nubere; non adjiciens quid sit id, quod melius est. Ergo quod non melius, utique nec bonum; quia abstulisti et removisti conditionem comparationis, quae dum melius illud facit, ita bonum haberi (35) cogit. Melius est nubere quam uri; sic accipiendum est, quomodo (36) melius est uno oculo quam duobus carere: si tamen a comparatione discedas, non erit melius unum oculum habere, (37) quia nec bonum. Nemo igitur capiet ex hoc capitulo defensionem,

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Enim manifesto Rhen. Seml.
- (2) Nam si ibid.
- (3) In loco ibid.
- (4) Secunda species Rhen. Seml.
- (5) Non abest ab itid.
- (6) Vult nos Deus quaedam placita Rhen. Seml.
- (7) Operatur atrociatur itid.
- (8) Ista proposit itid.
- (9) Taxanda esse itid.
- (10) Qui alia itid.
- (11) Proinde habenda sunt itid.
- (12) Atque soli omitt. Seml.
- (13) Ostendo Seml. ostendendo Pam. Woup.
- (14) Paravit to Seml.
- (15) Totum locum sic et MS. corrigi Wouper. aliquam habet causam in illo cui — Vide quanta sit voluntas ea — consideranda ut non purae voluntatis. Vult nos Deus sibi placita facere in quibus. — Si tamen et alia — magis vult. Nec dubium est ea nobis taxanda esse, quae vult, cum ea, quae minus vult, qui magis vult, perinde habenda sint, quasi nolit. Nam ostendendo.

(16) Rhen. Seml. usque distinguunt promereri. Quod ac

simul continuo legunt respuendo ex parte.

- (17) Cogitur Rhen. Seml.
- (18) Negativum itid.
- (19) Voluntatem abest a Rhen.
- (20) Schudi Rhen.
- (21) Vocis Rhen. Seml.
- (22) Et deest in Rhen.
- (23) Aliam Rhen. Seml. Pam.
- (24) Extra rationem Rhen. Seml.
- (25) Nuli impersonaliter Rhen. Paris.
- (26) Nupti Rhen.
- (27) Viduis Rhen. Seml. a fido depreh. absumt ab itid.
- (28) Qui Pam. Rhen. Seml.
- (29) Ad abest ab itid.
- (30) Retractare Rhen.
- (31) Si per se nomen hoc obtinet Rhen. Pam. Seml.
- (32) Comparatur et ab illo adumbratur cod. Woup.
- (33) Per mali collationem Seml. Rhen.
- (34) Impellitur, auferendoque dictionem comparationis itid.
- (35) Ita bonum, ita habere cogit itid.
- (36) Ac si itid.
- (37) Quam et bonum itid.

COMMENTARIUS.

CAP. III. — (a) Ex indulgentia est. Locum scilicet Apostoli I Cor. VII detorquet, Hoc autem dico secundum indulgentiam, non secundum imperium. Quod etiam idem praestat lib. de Monog. c. 3. Le Pa.

(b) Quale bonum ostendat, quod melius est poena. Certissimum est prae illis temporibus virginatatem pluris habitam, nuptiasque, si conferrentur cum ea,

malum quoddam videri, licet revera non esset. Hujus opinionis fundus praeter inaudibilem eo tempore continentiam, locus Apostoli, melius est nubere quam uri. Quod ita a veteribus illis explicatum est, quasi dixisset Paulus, melius esse uno oculo carere quam duobus. Beatus ipse Hieronymus qui in Jovinianum stylium acuerat, eo quod inter caetera deliria virgini-

quod proprie ad innuptos et viduos (1) spectat, quibus nulla adhuc conjunctio numeratur. Quamquam ostenderim etiam illis intelligendam (2) esse permissi conditionem.

CAPUT IV.

Cæterum, de secundo matrimonio scimus plano Apostolum pronuntiasse, *Solutus es ab uxore, ne quiesceris uxorem: sed si duxeris, non delinquis*. Perinde tamen et hujus sermonis ordinem, de consilio suo, non de divino præcepto introducit. Multum autem interest inter Dei præceptum, et consilium hominis. *Præceptum Domini, inquit, non habeo; sed consilium do, quasi misericordiam consecutus a Domino fidelis esse*. Cæterum, neque in Evangelio, neque in ipsius Pauli Epistolis, ex præcepto Dei invenias permissam matrimonii separationem. Unde unum habendum confirmatur; quia quod a Domino permissum non invenitur, id ignoscitur. Adde quod et hæc ipsa humani consilii interjectio quasi jam recognitionem excessus sui passa, statim se refrænat et revocat, cum subiungit: *Veruntamen hujusmodi, precursam carnis habebant; cum parere se eis dicit; cum tempus in collectum (3) esse adjicit, quo oporteat etiam habentes matrimonia pro non habentibus agere: cum sollicitudinem inuptorum et innuptorum (4) committit*. Per hæc enim docens, cur non expediat nubere, dissuadet ali eo quod supra indubitat. Et hoc de primo matrimonio; quanto magis de secundo? (a) Cum vero nos ad exemplum suum hortatur, utique ostendens quid nos velit esse, id est continentes, pariter declarat quid nos esse nolit, id est incontinentes (5). Ita et ipse cum aliud vult, id quod non vult nec sponte nec veritate permittit. Si enim vellet, non permisisset, imo imperasset. (b) Sed ecce rursus (1 Cor. VII), mulierem marito defuncto dicit nubere posse, si cui velit, tantum in Domino. At enim felicius erit, inquit, si sic permanerit secundum meum consilium. Puto autem, et ego Dei spiritum habeo. Videmus duo consilia, quo supra nubendi veniam facit, et quo postmodum continentiam nubendi indicit (6). Cui ergo, inquis, adsentiamur? Inspice, et lege. Cum veniam facit, hominis prudentis consilium adlegat. Cum continentiam indicit, Spiritus Sancti consilium affirmat. Sequere admonitionem cui divinitas patrocinatur.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Nuptos et viduas *Rhen. Seml.*
- (2) Numerandam.
- (3) In collecto *Rhen. Seml. Pam.*
- (4) Et innuptorum, hæc verba desunt *ibid.*
- (5) Hæc ultima verba desunt apud *Rhen. et Seml.*
- (6) Inducit alios.
- (7) Quod fidelem dixerit *Rhen. Pam. Seml.*
- (8) Atque documentorum linguam.
- (9) Quasi addit *Rhen.*

tatem et nuptias pari merito donaret, eam aliquando sequi videtur hujus scriptoris mentem; is tamen epist. de monog. ad Ageruchiam fatetur secundas, atque etiam tertias nuptias, si necesse forent, ab Apostolo concessas incontinentibus. LE PA.

CAP. IV. — (a) Cum vero nos ad exemplum suum hortatur, facit etiam hic locus pro continentia B. Apostoli Pauli a nuptiis. PAM.

A Spiritum quidem Dei etiam fideles habent, sed non omnes fideles Apostoli. Cum ergo qui se fidelem dixerat (7), adjecit postea, Spiritum Dei se habere, quod nemo dubitaret etiam de fidei; idcirco id dixit, ut sibi Apostoli fastigium redderet. Proprie enim Apostoli Spiritum Sanctum habent in operibus prophetie et efficacia virtutum, documentisque linguarum (8), non (9) ex parte, quod ceteri. Ita Spiritus Sancti auctoritatem ad eam (10) speciem adire fecit, cui nos magis obsequi voluit; et factum est jam non consilium divini Spiritus, sed pro ejus maiestate præceptum.

CAPUT V.

Ad legem semel nubendi dirigendam (11), ipsa origo humani generis patrocinatur, contestans quid Deus in primordio (12) constituerit, in formam posteritati recensendam (13).

Nam cum hominem figurasset (14), eique parvam necessariam propexisset, unam de costis ejus mutatus, unam illi feminam finxit; cum utique nec artifex, nec materia defecisset, plures costæ in Adam, et insatigabiles manus in Deo, sed non plures uxores auxit Deum et ideo homo Dei Adam, et mulier Dei Eva, unis inter se nuptiis functi sunt (15). Formam hominibus Dei, de originis auctoritate, et prima Dei voluntate sanxerunt. Denique, *erunt duo, inquit, in carne una*; non tres, neque quatuor. Alioquin jam non una caro, nec duo in unam carnem. Tunc (16) erunt, si conjunctio et concretio in unitatem semel fiat. Si vero rursus aut saepius, jam una esse desinit; et erunt non duo in unam carnem, sed una plane costâ (17) in plures. At quam Apostolus in Ecclesiam et Christum interpretatur, *erunt duo in unam carnem*, secundum spiritaliter nuptias Ecclesie et Christi (unus enim Christus, et una ejus Ecclesia), agnoscere debemus duplicatam et exaggeratam esse nobis unius matrimonii (18) legem, tam secundum generis fundamentum, quam secundum Christi sacramentum. De uno matrimonio censemur utrobique, et carnaliter in Adam, et spiritaliter in Christo. Duarum natiuitatum unum est monogamiae præscriptum. In utraque degenerat, qui de monogamia exorbitat. Numerus matrimonii a maledicto viro cepit. Primus Lamech, duabus maritatus, tres in unam carnem effecit.

D

- (10) Auctoritate ad eam *Rhen. Seml.*
- (11) Dirigam *Pam. Rhen. Seml.*
- (12) Ab initio *fid.*
- (13) Recensendum *al.*
- (14) Figurasset *alii scribunt.*
- (15) Nuptiis functi formam hominibus Dei, etc. *Rigol.*
- (16) Jam non una caro tunc erunt, si conjunctio, etc. *Jm.*
- (17) Caro *Seml. Rhen.*
- (18) Legem abest a *Pam. Rhen. Seml.*

COMMENTARIUS.

(b) Sed ecce rursus, mulierem defuncto marito dicit nubere posse. Hic adhuc satis moderate agit Auctor, non prorsus prohibens digamiam, sed feliciorum probans monogamiam: quare et B. Hieronymus fatetur his verbis Apostolum secundas et tertias nuptias concedere in Domino. PAM.

CAPUT VI.

Sed (a) et benedicti, inquit, Patriarchæ non modo pluribus uxoribus, verum etiam concubinis conjugia misceverunt. Ergo propterea nobis quoque licebit (b) innumerum nubere? Sane licebit, (c) si adhuc typi futuri alicujus sacramenta supersant, quos nuptiæ tuæ figurent; vel si etiam nunc locus est vocis illius: *crecite et multiplicamini*, id est, si nondum alia vox supervenit, *tempus jam in collecto esse, restare ut et qui uxores habent, tanquam non habentes agant*; utique enim continentiam indicens, et compescens concubitus, seminarium generis, abolefecit (1) *crecite illud et multiplicamini*. Ut opinor autem, unus et ejusdem Dei utraque pronuntiatio et dispositio est: qui tum quidem in primordio sementem generis emisit, indultis conjugiorum habentis, donec mundus repleteretur, donec novæ disciplinæ materia proficeret; nunc vero sub extremitatibus temporum compressit quod emiserat, et revocavit quod indulsit, non sine ratione prorogationis in primordio, et pastinationis (2) in ultimo. Semper initia laxantur, fines contrahuntur (3). Propterea sylvam quis instituit, et crescere sinit, ut tempore suo cædat. Sylva erit velus dispositio, quæ ab Evangelio novo deputatur, in quo et (Matth. XXI) *securus ad radices arboris posita est. Sic et oculus pro oculo, et dente pro dente*, jam senuit, ex quo juvenit (Rom. XII, 17) *malum pro malo nemo reddat*. Puto autem etiam in humanas constitutiones atque decreta posteriora (4) pristinis prava-

CAPUT VII.

Cur autem de pristinis exemplis non ea potius ag-

LECTIONES

- (1) Absolescit Pam. Rhen. Seml.
- (2) Repastinationis iidem.
- (3) Fines contrahuntur absunt Venet.
- (4) Postera Rhen. Seml. Leop.
- (5) Posteris Rhen.
- (6) Unus Christo Fran. Paris. Gelen. in Christo Seml.
- (7) Strictius Rhen. Seml. strictius Fran. Lat.
- (8) Ita Rig.; Rhen. editio quos alleget; edit. Fran. quos allegi liceat; cod. Wom.; quos allegi in ord. sac. oportet; leg. fortasse: quos allegierint in ordinem sacerdotalem Leon.
- (9) Licet cum quibus non liceat excipit vani Rhen. licet,

CAP. VI. — (a) *Sed et benedicti, inquit, Patriarchæ. Libro ad martyras: Inter carnis alimenta benedicti martyres designati. Quem loquendi usum habes etiam lib. IV de Vita B. Martini.*

Et Fortunati benedicti martyris urnam. Le Pa.

(b) *Innumerum nubere. Ipse alibi dixit: Plurifariam matrimonii uti. Ric.*

(c) *Si adhuc typi, futuri alicujus sacramenta, superant. Sic legitur in exemplari, neque aliter legit Hieronymus Ep. ad Geronium de Monog. Typos sive figuras nuncupat sacramenta futurorum, signa sacra, signa a Deo præmissa futuri alicujus. Ric.*

CAP. VII. — (d) *Possum dicere, etiam illud plus esse quod semel non est. Etenim semel, ut notat Asconius II Verr., ex eodem sensu est, inquit, quod semel in vita risisse Crassum scribit Lucilius, et semel in vita pertinuisse Verrum Tullius. Ric.*

(e) *Ubi ecclesiastici ordinis non est consensus. Illic ordinem constare episcopis, presbyteris, et diaconis dixit lib. de Baptismo: itaque diaconi in tertio sacerdotio constituti; presbyteri in secundo;*

A noscimus, quæ cum posterioribus (5) communicant, de disciplina et forma vetustatis ad novitatem transmittunt? Ecce enim in veteri lege animadverto castratam licentiam sæpius nubendi. Cantum in Levitico: *Sacerdotes mei non plus nubent (Lev. XXI, 14).* (d) Possum dicere, etiam illud plus esse quod semel non est. Quod non unum est, numerus est. Denique, post unum incipit numerus. Unum autem est, omne quod semel est. Sed Christo (6) servabatur, sicut in cæteris, ita in isto quoque legis plenitudo. Inde igitur apud nos plenius atque instructius (7) præscribitur, unius matrimonii esse oportere (Tit. I, 6) qui allegantur (8) in ordinem sacerdotalem. Usque adeo quosdam memini digamos loco defectos. Sed dices: Ergo cæteris licet quos excipit (9). Vani erimus, si putaverimus quod sacerdotibus non liceat, laicis licere. Nonne et laici sacerdotes sumus? Scriptum est: *Regnum quoque nos et sacerdotes Deo et Patri suo fecit (Apoc. I, 6).* Differentiam inter ordinem et plebem constituit Ecclesiæ auctoritas, et honor per ordinis concessum sanctificatus. Adeo (10) (e) ubi ecclesiastici ordinis non est consensus, (f) et offers, et tinguis, et sacerdos es (11) tibi solus. Sed ubi tres, Ecclesia est, licet laici. Unusquisque enim (12) sua fide vivit, nec est personarum acceptio apud Deum; quoniam non auditores legis justificantur (13) a Deo, sed factores, secundum quod et Apostolus dicit (Rom. II, 14, 15). Igitur si habes jus sacerdotis in temetipso, ubi necesse est; habere oportet etiam disciplinam sacerdotis, ubi necesse sit habere jus sacerdotis. (9) C Digamus tinguis? digamus offers (14)? Quanto magis laico digamo capitale est agere pro sacerdote (15),

VARIANTES.

eum, quibus non liceat excipit Pam. licet e. q. n. l. non excipit vani rar.

(10) Adeo Rhen. sanctificatus ideo ubi cod. Wom. adeo ubi Fran. Par. Venet. a Deo Pam. Seml. sanctificatus. Adeo Leop.

(11) Sic Rig. qui est tibi Pam. Fran. Paris.

(12) De sua fide Rhen. Pam. Seml.

(13) Iustificabuntur Rhen. Pam.

(14) Tinguis offers cod. Wom.

(15) *Vitiose prima ed. Rhen. laico dicat quo apud salutem sic et Fran. ad salutem erit. Pam. habet quanto magis laico dicat quod ad salutem erit.*

COMMENTARIUS.

apices et principes omnium episcopi: unde et summi sacerdotes, et simpliciter sacerdotes. Presbyteri autem secundi sacerdotes, sive, ut est apud Sidorium, antistites ordine in secundo. Denique laici, sive plebei, sive plebs, cæteri omnes in Ecclesia nondum ulla dignitate suffulti, ut loquitur Optatus Milevitanus, lib. I, qui et lib. II ministros subijcit diaconis. Certe membra sua, inquit, habet Ecclesia: episcopos, presbyteros, diaconos, ministros, et turbam fidelium. Qui turbæ et consensui præerat, communi vocabulo dicebatur præses, sive præsidens, et præpositus, *o apostolicus. Ric.*

(1) Et offers, et tinguis, et sacerdos es tibi solus. Sic omnino habet exemplar Agobardi. Hec autem obscura videntur non advertentibus quid offereudi verbo, quid oblationum, quid orationum, quid sacrificiorum, quid denique sacramentorum vocabulis Tertullianus significare soleat. Ea vero cuncta ex Indire Glossarum colliguntur. Ric.

(g) *Digamus tinguis? Qui digami erant, Ecclesia hos non admittebat ad sacerdotium, neque etiam*

eam ipsi sacerdoti digamo facto auseratur agere sacerdotem (1) ! Sed necessitati, inquis, indulgetur. Nulla necessitas excusatur, quæ potest non esse. Noli denique digamus deprehendi, et non committi in necessitatem administrandi (2) quod non licet digamo. Omnes nos Deus ita vult (3) dispositos esse, ut ubique sacramenta ejus obeundis (4) apti simus. Unus Deus, una fides, una et disciplina (5). Uaque adeo, nisi et laici ea observent, per quæ presbyteri allegantur, quomodo erunt presbyteri, qui de laicis allegantur? Ergo pugnare (6) debemus ante laicum iussum a secundo matrimonio abstinere (7), dum presbyter esse non alius potest, quam laicus qui (8) semel fuerit maritus (9).

CAPUT VIII.

Liceat nunc denno nubere, si omne quod licet bonum est. Idem Apostolus exclamat: omnia licent, et non omnia prosunt (10) (I Cor. VI, 12). Quod non prodest, oro te, bonum potest dici? Si licita sunt et quæ non pro salute, ergo et quæ non bona sunt, licita sunt. Quid autem magis velle debebis, quod ideo (11) bonum est, quia licet, an quod ideo (11) quia prodest? Multum existimo esse inter licentiam et salutem (12). De bono non dicitur (13), licet, quia bonum permitti non expectat, sed adsumi. Permittitur autem quod, an bonum sit, in dubio est, quod potest etiam non permitti, si non habeat aliquam sui causam primam. Propter incontinentiæ periculum permittitur nubere secundo; quia nisi licentia alienius non bonæ rei subiceret, non esset in quo probaretur qui divinæ voluntati, et qui suæ potestati obsequeretur; (a) quis nostrum utilitatis presentiam (14) sectetur, et quis occasionem licentiæ amplectetur. Licentia plerumque tentatio est disciplinæ, quoniam

ali-ciplina per tentationem probatur, tentatio per licentiam operatur. Ita sit, ut omnia liceant, sed non omnia expediant; dum tentatur cui permittitur, et judicatur (15) dum in permissione tentatur (6). Licebat et Apostolis nubere, et uxores circumducere (I Cor. VI, 12); licebat et de Evangelio ali. Sed qui jure hoc usus non est in occasione, ad exemplum nos suum provocat, docens in eo esse probationem, in quo licentia experimentum abstinentiæ præstruxit (16).

CAPUT IX.

Si penitus sensus ejus interpretemur, non aliud dicendum erit secundum matrimonium, quam species stupri. Cum enim dicat, maritos hoc in sollicitudine habere, quemadmodum sibi placeant; non utique de moribus (nam bonam sollicitudinem non angustaret); et de cultu, et ornatu, et omni studio formæ, ad illecebraz movendas (17) sollicitos intelligi velit; de forma autem et cultu placere carnalis concupiscentiæ ingenium sit, quæ etiam stupri causa est: æquid videtur tibi stupri adfinem esse secundum matrimonium, quoniam ea in illo deprehendo quæ stupro competunt? Ipse (18) Dominus: Qui viderit, inquit, mulierem ad concupiscendum, jam stupravit eam in corde suo (Matth., V, 28). Qui autem eam ad ducendum viderit, minus (a) an plus fecit (19)? Quid, si etiam duxerit? quod non faceret, nisi et ad ducendum concupisset, et ad concupiscendum vidisset. Nisi si potest duci uxor, quam non videris nec concupieris (20). Multum sane interest, maritus an cæles aliam concupiscat (21). Omnis mulier etiam cælibi alia est (22), quæm dicitur aliena; nec per aliud tamen sit marita, nisi per quod et adultera. Leges videntur matrimonii et stupri differentiam facere per diversitatem illiciti, non per

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Prima Rhen. leges. sacerdoti dicitur quova facto communicatur (pro quo Lat. repositus excommunicatur) actione sacerdotis; Pam. leges.: qui eo facto communicatur actione sacerdotis.
(2) Necessitate administrantes Fran.
(3) Voluit Rhen. Pam.
(4) Sanctioni ejus obeundis al. sanctiones ejus obeund. Pam.
(5) Ita edidit Rigalt. ceteri vel omiser. vel nihil habent suu.
(6) Perferre Rhen. Fran. Paris. præferre Pam. Fran. proferre cod. Wouw.
(7) Belliere Pam. Seml. continere cod. Wouw.
(8) Qui abest a Seml.
(9) Mariatus Rhen. Seml. Pam.
(10) Pro salute Rhen. Pam. Seml.

- (11) Ergo Rhen. Pam.
(12) Utilitatem edit. Venet. ceteri salutem.
(13) Non vincis sollicit Rhen.
(14) Præstantiam forte Rig.
(15) Cui permittitur et vici ms. Wouw.
(16) Abstinentiam præstruxit Pam. præstruxerit cod. Wouw.
(17) Mollendas Seml. ed. Venet.
(18) Interim Dominus ipse Rhen. Fran. Pam. Pam.
(19) Minus perfecti Fran. Pam. minus par fecit Rhen.
(20) Esi non videris, concupieris saltem, cum ipsam ducere cæperis Rhen. Pam. et al.
(21) Maritus ab zelo non concupiscens Fran. Paris. multum sane abest maritus ab zelo Pam.
(22) Mulier ælivilra est Pam. Pam. Fran.

D

COMMENTARIUS.

ἡ γὰρ λαϊκός, hos non sinit Ecclesia providere, inquit, hic idem, lib. I ad Uxorem, c. 7. Lx. Pa.
CAP. VIII. — (a) Quis nostrum utilitatis presentiam sectetur. Forte, præstantiam, quod vocabulum alibi usurpat, cum id significat quod est conducibilis. Ric.
(b) Licebat et Apostolis nubere, et uxores circumducere. Eas habebant pro sororibus, ut Strom. III, docet Clemens Alex.: unde Lutheranorum conatus abiit in fumos, qui ex Tertulliano conjugium clericorum adstruere nituntur. Post Magdeburgenses, Callistus insignis lutheranus hoc tuendum suscepit, librumque prægrandem edidit de conjugio clericorum. In eo autem errore deprehenduntur Socrates et Sozomenus qui Nicænum concilium aiunt liberum reliquisse clericis conjugium, quod quam falsum sit docet ca-

non tertius, ἀπογορεύει καὶ λαϊκοὶ ἡ πύλας εὐνοίας πύλας ἀνοίγει, πύλας πρεσβυτέρων, πύλας διακόνων, πύλας ὁδῶν τῶν ἐν ἀληθείᾳ ἡθικῶν συνδεδεμένων ἔχειν πύλας αἱ μὴ ὅρα μὴ τὸν ἐκ δόξης, ὁ δὲ λαὸς ἐπιστολὰν αὐτῶν ὑπογράφει διακρίνους. Omnino prohibuit, magna synodus, ne episcopus, neque presbyter, neque diaconus, neque ulli ordinis ecclesiastici extraneum habere, præter matrem aut sororem aut amicum, aut eas tantum personas quæ a suspitione omni essent immunes. Idem habes can. 5. conc. Carthag. et ex jure civili, l. sacris, can. 45, c. de episc. et cler. Lx. Pa.

CAP. IX. — (c) Minus an plus fecit? In exemplari legitur, minus amplius fecit. Fortè autem vocula an cum sequenti coaluit adfinitate soni, minus an plus fecit.

conditionem rei ipsius. Alioquin quæ (1) res et viris A conditionem rei ipsius. Alioquin quæ (1) res et viris
et feminis omnibus adest (2) ad matrimonium et
stuprum? commixtio carnis scilicet, ejus concupis-
centiam Dominus (3) stupro adæquavit. Ergo, inquit,
jam et primas, id est, unas nuptias destruis. Nec
im merito, quoniam et ipsæ ex eo constant, quo et
stuprum. Ideo optimum est homini mulierem non at-
tingere, et ideo virginis principalis sanctitas, quia
caret stupri adfinitate. Et cum hæc etiam de primis
et unis nuptiis prætendi ad causam continentie pos-
sint, quanto magis secundo matrimonio recusando
præjudicabunt (4) ! Gratus esto, si semel tibi indulsit
Deus nubere; gratus autem eris, si iterum indulsisse
illum tibi nescias. Caterum, abuteris indulgentia,
cum sine modestia uteris. Modestia a modo intelligi-
tur. Non tibi sufficit de summo illo immaculato (5) B
virginitatis gradu in secundum recidis (6) nubendo;
sed in tertium adhuc devolveris, et in quartum, et
fortassis in plures; postquam in secunda statione
contineas non fuisti: quia nec prohibere plures
nuptias voluit, qui de secundis provocandis retracta-
vit. Nubamus igitur quotidie, et nubentes ab ultimo
die deprehendamus tanquam Sodoma et Gomorra:
quo die, Væ illud super prægnantes [adimplebitur]. (7)
Id est, super mris et incontinentes: de nuptiis
enim uteri, et ubera, et infantes. Et quando finis
nubendi? (a) Credo post finem vivendi.

CAPUT X.

Renuntiemus carnalibus, ut aliquando spiritalia
retractemus (8). Rape occasione, etsi non exopta-
tissimam, attamen opportunam, non habere cui de-
bitum solveres, et a quo exsolvereris: desisti esse
debitor. O te felicem! dimisisti debitorem; sustine
damnum (9). Quid si, quod diximus damnum, lu-
erum sentias? Per continentiam enim negotiaberis
magnam substantiam sanctitatis; parcimoniam carnis,
spiritum (10) adquires. Recognitemus enim ipsam
conscientiam nostram, quam alium se homo sentiat:
cum forte a sua femina cessat, spiritaliter sapit. Si

orationem facit ad Dominum, prope est celo. Si scrip-
turis incumbit, totus illic est. Si psalmum canit, pla-
cet sibi. Si demonem adjurat, confidit sibi. (b) Ideo
Apostolus temporalem purificationem orationum
commendandarum causa adiecit; ut scribimus, quod
ad tempus prodest (11) semper nobis exercendum esse,
ut semper prosit. Quotidie (12), imo omni momento
oratio hominibus necessaria est; utique et continen-
tia, postquam oratio necessaria est. Oratio de con-
scientia procedit. Si conscientia erubescat (13), era-
bescit oratio. Spiritus deducit orationem ad Deum.
Si spiritus reus apud se sit conscientie erubescens,
quomodo audet orationem ducere ab illa (14),
de qua erubescit et ipse suffunditur sanctus mi-
nister? Etenim est prophetica vox veteris Testamen-
ti: *Sancti eritis, quia Deus sanctus* (Lev., XI, 44,
sq.; XIX, 2; I Petr., I, 16); et rursus: *Cum sancto
sanctificaberis, et cum viro innocente innocens eris, et
cum electo electus* (Ps., XVIII, 26). Debemus enim
ita ingredi in disciplina Domini, ut dignum est, non se-
cundum carnis calentes concupiscentias (15). Ita enim
et Apostolus dicit, quod sapere secundum carnem mors
sit; secundum spiritum vero sapere (c) vita eterna
sit in Christo Jesu Domino nostro. Si hæc obfusio (16),
etiam cum in unis nuptiis res carnis exercetur, Spi-
ritum Sanctum avertit, quanto magis cum in secun-
do matrimonio agitur?

CAPUT XI.

Duplex enim rubor est; quia in secundo matrimo-
nio duæ uxores eundem circumstant maritum; una
spiritu, alia in carne: neque enim pristinam poteris
odisse, cui etiam religiosiorem (17) reservas affectio-
nem, ut jam recepte apud Dominum, pro ejus spi-
ritu postulas, pro qua oblationis annuus redditus. Sta-
bis ergo ad Dominum cum tot uxoribus, quot in ora-
tione commemoras? et offeres pro duabus? et com-
mendabis (18) illas duas per sacerdotem de monoga-
mia ordinatum, aut etiam de virginitate sanctum,
circumdatum virginibus ac univiris, et ascendet sacri-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Quæ abest a Pam. Rhen. Seml.
- (2) Eadem inponit, est enim et matr. Fran. Par. Pam.
- (3) Scilicet certandum ejus concupiscentia nec Pam.
- (4) Prævidebunt Rhen. Pam.
- (5) Junxere Rhen. sinceræ conficiebat id. Inuxore Pam. Par.
- (6) Deliquisse Rhen. Pam.
- (7) Hoc verb. intulit Rig.
- (8) Fructificemus Rig.
- (9) Simile damnum Rhen. Pam.
- (10) Carnis servientis Fran. Par. carni servientis Jun.
- (11) Purificationi orationem commendavit causatus id q. a. l. permiserat Pam. Par. Fran.

- (12) Cod. Womeri: Quot. imo si omni mom. Rig.: Quo-
tidie, omni mom. al.: si quot., omni mom.
- (13) Cod. Womeri: si conscientia erubescit. Rig. con-
scientie erubescit.
- (14) Cod. Agobardi: orat. deducere ab alia re. Verba de
qua — minister Rig. solus refert.
- (15) Rhen. alique: ut deodignum fructum, non sec. car-
nis ex aqua lenio conc. Rig. calentes concupiscentias Par.
f. squalentes. Jun.
- (16) Obtusio Fran. Par. Pam.
- (17) Cariorem Jun. clariorem Fran. Par.
- (18) Commemorabis Fran. Par.

COMMENTARIUS.

(a) Credo post finem vivendi. Sic legebat Hieronymus,
Epist. ad Gerontium, non ut in vulgatis editionibus,
post finem subaudi. Adhinnimus, inquit, ad omnes fa-
minas, et in exemplum Sodome et Gomorrhæ, ab ultimo
die deprehendimus vendentes et ementes; et nubentes et
nuptias tradentes, ut tunc sit finis conjugii, quando ter-
minus vite. Ric.

CAP. X. — (b) Ideo Apostolus temporalem purificatio-
nem orationum commendandarum causa adiecit. Religio-
sas nuptiarum inducias significat. Et aliquid ejusmodi

etiam apud Gentiles fuisse testatur illud Juvenalis, in
sexta sat:

Ille petit veniam, quotiens non abstinet uxor
Coocubitu, sacris observandisque diebus. Ric.

(c) Vita eterna sit in Christo Jesu Domino nostro.
Post hæc verba in antiquissimo exemplari leguntur
placula, quæ rejecta fuisse videntur, ob nimias
laudes Priscæ illius montanicae, ejus et verba
citantur. Reddimus hic tamen, quo magis visremur
hominem tantum etiam talibus decipi potuisse. Ric.

flicium tuum libera fronte? et inter cæteras voluntate bonæ mentis, postulabis tibi et uxori castitatem?

CAPUT XII.

Scio quibus causationibus coloremus insatiabilem carnis cupiditatem: præterdum necessitates administrandum, domum administrandam, familiam regendam, legulos, claves custodiendas, lanificium dispensandum, victum procurandum, curas domesticas (1). Scilicet solis maritorum domibus bene est. Perierunt cælibum familiæ, res spadonum, fortunæ militum, aut peregrinantium sine uxoriibus. Non enim nos et milites sumus? eo quidem majoris disciplinæ, quanto tanti imperatoris. Non et nos peregrinantes in isto sæculo sumus? Cui autem ita dispositus es, o christiane, ut sine uxore non possis? Nunc et consors onerum domesticorum necessaria est. Habe aliquam uxorem spiritalem, adsume de viduis, fide pulcram, paupertate dotatam, ætate signatam: bonas nuptias feceris. Huiusmodi uxores etiam plures haberi Deo gratum est. Sed posteritatem recogitant christiani, quibus crastinum non est. Hæredes Dei servus desiderabit, qui semetipsum de sæculo exheredavit? Et ideo quis repetat matrimonium, si de pristino non habeat liberos? Habebit itaque hoc primum, ut diutius velit vivere, ipso apostolo festinante ad Dominum? Certe expeditissimus in persecutionibus, constantissimus in martyriis, promptissimus in communicationibus, temperantissimus in acquisitionibus: postremo securus morietur, relictis filiis forsitan qui illi parentent. Numquid ergo huiusmodi et reipublicæ prospectu aguntur, ne civitates deficiant, si soboles non exerceantur: ne leges, ne iura, ne commercia delabantur; ne templa derelinquantur; ne non sint qui adclament: CHRISTIANI AD BESTIAS (2). Hæc enim audire desiderant, qui filios querunt. Sufficiant ad consilium viduitatis vel ista, præcipue apud nos, importunitas liberorum, ad quos suscipiendos legibus compelluntur homines; quia sapiens quique nun-

quam libens filios desiderasset. Quid ergo facies si novam (3) uxorem de tua conscientia impleveris? dissolvas medicaminibus conceptum (4)? Puto nobis non magis licere nascentem necare, quam natum. Sed fortasse illo tempore pregnantis uxoris, remedium (a) tantæ sollicitudini (5) a Deo petere audebis, quod in te positum recusasti. Aliqua, opinor, sterilis prospicietur, jam vel frigidioris ætatis. Satis consulte, et in primis fideliter. Nullam enim credidimus, Deo volente, sterilem aut anum enixam; quod adeo magis evenire potest, si quis præsumptione huius providentiæ suæ Dei æmulationem provocarit. Scimus denique quemdam ex fratribus, cum, propter filiam suam, secundo matrimonio sterilem captasset uxorem, tam iterum patrem factum, quam et iterum maritum.

CAPUT XIII.

Ad hanc meam cohortationem (6), frater dilectissime, (b) accedunt etiam sæcularia exempla, quæ sæpe nobis etiam in testimonio posita sunt, cum quid bonum, et Deo placitum ab extraneis quoque agnoscitur, et testimonio oneratur. Denique, monogamia apud ethnicos ita in summo honore est, ut et virginibus legitime nubentibus (c) univira promissa adhibeatur; et si auspicii causa, utique boni auspicii est. Item, ut in quibusdam solemnibus et officiis, prior sit univira locus. Certe flaminica non nisi univira est, quæ et flaminis lex est. Nam prior cum ipsi pontifici maximo iterare matrimonium non licet, utique monogamix gloria est: cum autem Dei sacramenta Satanas affectat, provocatio est nostra; imo suffusio, si pigri sumus ad continentiam Deo exhibendam, quam diabolo quidam præstant, nunc virginitate, nunc viduitate perpetua (7). Novimus virgines Vestæ et Junonis apud Achaia: oppidum, Apollinis apud Ephesos, et Minervæ quibusdam locis. Novimus et continentes viros (8), et quidem tauri illius ægyptii antistites. Fœminas vero Cereri Africanæ; cui etiam sponte abdicato

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Communiendas Rig.
- (2) Christianis leonem Rig.
- (3) Si nolens ux. Ciaccon. si nolis, si uxorem Pâris. Pam.
- (4) Dissoluturus es medicamine Fran. Par.
- (5) Tanta solitudine Rhen.
- (6) Contentionem Fran. Par. Pam.

- (7) Qui antistant nunc virginitate, nunc vid. evirant Fran.
- (8) Cum autem Dei sit similis tantum Satanas ad perficiendum provocatio est nostri — quia diabolo — noverimus (noverim Par.) virgines Vestæ apud Romam, et Junonis apud Achaia, et Apollinis apud Delphos, et Minervæ et Dianæ omnibus locis. Noverimus (noveram Par.) continentes viros cod. Woups.

D

COMMENTARIUS.

— Rig. in suo mscr. hæc inserta reperit, quæ non dubitat Aug. Neander quin ab ipso Tertull. sint scripta: Item per sanctam prophetidem Priscam ita evangelizatur, quod sanctus minister sanctimoniam noverit ministrare. Purificanti enim concordat, ait, et visiones vident et ponentes faciem deorsum etiam voces audiunt, manifestas, tam salutare quam et occultas.

CAP. XII. — (a) Tantæ sollicitudine a Deo petere audebis, etc. Legi hunc locum, sed immutatis tantisper verbis: tanta sollicitudine petere audebis, quod in te positum recusasti? Illud autem est quod ait Aristides de concord. ad Rhod. ἀρετὴν τοῖς θεοῖς ἀρχαίων, ἀδελφὲς διὰ τὴν φιλοθεῖαν ἀρετὴν αὐτῶν οὐκ ἔστιν ἵνα τὸν θεὸν τοῖς θεοῖς ἀδελφὲς. Ridiculum esse Deos fatigare, nolle tamen ea facere quæ in nostra potestate sita esse, Dii ipsi norunt.

Sic objurgat Græcos Demosthenes, Philipp. III, quod facerent quemadmodum ii qui gradinem jamjam cadentem spectant, ab ea incolumes se optant, cum tamen nullus de ea avertenda labore. LE PA.

CAP. XIII. — (b) Accedunt etiam sæcularia exempla. Etiam apud eos qui pecudes et boves humolabant, in summa commendatione castitatem fuisse tradidit Porphyrius, ἀγνὴν τε τὰς τὰς ἀνθρώπων τὴν λαὸν ὁλοῦ καὶ θεῶν ἀρχαίων. Rig.

(c) Univira pronuba. Pronuba, teste Donato, ex parte uxoris nuptiis præeundis et comitandis præerat: sicut auspex, cujus etiam hic meminuit Auctor, ex parte viri, sic dictus quod auspicia sint dicta quasi avispecta pro nuptiis ex volatu avium captare soletur.

PAM.

matrimonio adnascunt, aversantes exinde contactum masculorum (1), usque ad oscula filiorum. Invenit scilicet diabolus, post luxuriam, etiam castitatem perditricem (2), quo magis reus sit christianus, qui castitatem recusaverit conservatricem. Erunt nobis in testimonium et foeminae quaedam saeculares, ob univiratus obstinationem, famam consecute: ut Dido (3), quae profuga in alieno solo, ubi nuptias regis ultro optasse debuerat, ne tamen secundas experiretur, (a) maluit e contrario uri quam nubere; vel illa Lucretia quae etsi (4) semel per vim, et invita, alium virum passa est, sanguine suo (b) maculatam (5) carnem abluit, ne viveret jam non sibi univira. (c) Plura exempla curio-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Exinde adempto contactu *Fran. Par.*
 (2) Lux castitatis *Rhen. Par.*
 (3) Aliqua Dido *Rig.*
 (4) Ut *Fran. I ur. et Rhen.*
 (5) Maculata *Rhen. certo Rhen. Seml. Pam.*
 (6) Juvencium *Rhen. Seml. Pam.*
 (7) Quanto majus est *Rhen. Pam. Rig.*

sus de nostris invenias (6), et quidem tanto potiora, quanto facilius (7) est vivere in castitate, quam pro ea mori; hoc est, animae id bonum misceri, quam non vivendo separari (8). Quanti igitur et quante in ecclesiasticis ordinibus de continentia censentur, qui (9) Deo nubere maluerunt, qui carnis suae honorem restituerunt, quique (10) se jam illius a vi filios dicaverunt, occidentes in se concupiscentiam libidinis, et totum illud quod intra paradisum non potuit admitti? Unde praesumendum est hos, qui intra paradisum recipi volent, tandem debere cessare ab ea re, a qua paradisus intactus est.

- B (8) Quam vivendo separari animam a malo *Jam id bonum inseri, quam viventi separari lat. quam non vivendo separari. Quante et quae cod. Wom. quam vivendo separari animam Fran. Par.*
 (9) Quae *Fran.*
 (10) Quaque *Fran.*

COMMENTARIUS.

(a) Maluit e contrario uri quam nubere. Igne contrario scilicet amoris ignem extinxit. *Ric.*

(b) Maculatam carnem. Animus enim immaculatus restituerat adulterio. Itaque splendide ac verissime dictum illud a declamatore quodam veteri. *Duo fuerunt, et nups adulterium commisit. Praecclare autem Augustinus hujus facinoris gloriam elevans, ut vanam, ut*

humanam, ut minime christianam, non esse sit in ea specie quod tantopere laudetur. *Lucretia violata, inquit, Lucretiam castam interemit. Cum interfecit, cem innocentis et castae tanta praedicatione laudatis? Ric.*

(c) Plura exempla curiosius de nostris invenias. Totam periodum hic representamus uti est in exemplari.... Agobardino. *Ric.*

QUINTI SEPTIMII FLORENTIS TERTULLIANI DE MONOGAMIA ^(d) LIBER.

ARGUMENTUM. — Montanum hic passim Paracletum nominat, haeticumque negat, quamvis Cataphrygarum sociatorem. Mediam autem se viam tenere inter eos qui negant nuptias, et alios qui plures repetitas inducunt; adeoque Monogamiam tuetur, docetque novam non esse hanc disciplinam, sed veterem et propriam Christianorum.

CAPUT PRIMUM.

Haetici nuptias auferunt (e), Psychici (11) ingerunt (f). Illi nec semel, isti non semel nubunt. Quid agis, lex Creatoris? (g) Inter alienos spadones et (h) aurigas (12) tuos tantumdem quereris de domestico obsequio, quantum de fastidio extraneo; proinde et

LECTIONES VARIANTES.

- (11) Psychici *Rhen.*

- (12) Urigas *Priorius*; origas sive perorigas *conject Rig.*

COMMENTARIUS.

(d) Aperte hoc libro, atque item sequentibus, D Montani dogma tuetur. Credebat autem instare diem Domini, et fideles volebat esse ad martyria paratissimos. Itaque detrabenda putavit Christianis omnia vitae humanioris retinacula, quae solebant animos ad pericula reddere segiores. Cujusmodi sunt uxores et liberi, et curae ex istis multiplices. Quod consilium, alias fortean excusabile, cum etiam detortis et Dei et Apostoli verbis, unde sibi plerique nimium blandiebantur, aggredi non dubitaverit, jure est ab Ecclesia reprehensum damnatumque. *Ric.*

CAP. I. — (e) Haetici nuptias auferunt. Marcionitas hic tantum signat, qui conjugium condemnabant. *Le Pa.*

(f) Psychici ingerunt. Mediam viam tenere velle videtur, inter Marcionitas qui nuptias damnabant, et Psychicos qui nuptias repetere concedebant. Non est autem dubium quin per psychicos, orthodoxos intel-

ligat, quorum e numero fuisse se testatur lib. adv. Prax. c. 1: et nos quidem postea agnito Paracleti atque defensoris disjuncti a Psychicis. Psychicos vero, veluti animales dixit, quoniam ex quo Montani factus est assecla, spiritalem se vocavit, animalis vero homo ea non percipit quae sunt spiritus Dei ut habet Apostolus I Cor. II, *φυσικὸς δὲ ἀνθρώπος τὸ δῆγμα τὰ τοῦ πνεύματος τοῦ θεοῦ. Ric.*

(g) Inter alienos spadones. Hoc est, inter haeticos, qui nuptias auferunt. Haetici alieni et extranei sunt Catholicis. Spadones vocat osores nuptiarum. *Ric.*

(h) Et aurigas tuos. Legendum, et perorigas tuos. Varroni, lib. II de re rust. ubi de adm. sur. equorum, Peroriga dicitur quisquis admittit. Itaque acutissime Perorigas, sive praurigas, sive prurigas vocat Psychicos, qui, ut ipse ait, nuptias ingerebant, et quasi pruriginem conciliabant. Tuos, dicit, legem compellans; nam alieni ab ea non censentur etiam

te laedunt qui abutuntur, quemadmodum qui non A
utuntur. Verrum neque continentia ejusmodi laudanda,
quia haeretica est; neque licentia defendenda, quia
psychica est. Illa blasphemata, ista luxuriat. Illa de-
struit nuptiarum Deum, ista confundit. Penes nos au-
tem, quos spirituales merito dici facit agnitio (1) spi-
ritualium charismatum, continentia tam religiosa
est, quam licentia verecunda, quandoquidem ambae
cum Creatore sunt. Continentia legem nuptiarum
honorat, licentia temperat. Illa non cogitur; ista
regitur. Illa arbitrium habet, haec modum. Unum
matrimonium novimus, sicut unum Deum. Magis ho-
norem refert lex nuptiarum, ubi habet et pudorem.
Sed Psychiciis non recipientibus spiritum, ea quae
sunt spiritus non placent. Ita, dum quae sunt spi-
ritus non placent, ea quae sunt carnis placebunt,
ut contraria spiritui (2). Caro, inquit, *adversus spi-
ritum concupiscit, et spiritus adversus carnem* (Gal.,
V, 17). Quid autem concupiscet caro, quam quae
magis carnis sunt? Propter quod et in primordio
extranea spiritus facta est: Non, inquit (Gen.,
VI, 3), *permanebit spiritus meus in istis hominibus
in aeternum, eo quod caro sint.*

CAPUT II.

Itaque Monogamia disciplinam in haeresim expro-
brant (3). Nec ulla magis ex causa Paracletum negare
coguntur, quam dum existimant novae disciplinae insti-
tutorem, et quidem durissimae (4) illis, ut jam de
hoc primum consistentium sit in (5) generali retrac-
tatu. An capiat Paracletum aliquid tale docuisse,
quod aut novum deputari possit adversus catholi-
cam traditionem, aut onerosum adversus levem sarci-
nam Domini (6)? De utroque autem ipse Dominus
pronuntiavit. Dicens enim: *Adhuc multa habeo quae
loquar ad vos, sed nondum potestis portare ea: cum
venierit Spiritus Sanctus, ille vos ducet in omnem veri-
tatem* (Jo., XVI, 12), satis utique praetendit ea ac-
tutum illum quae et nova existimari possint, ut nun-
quam retro edita, et aliquanto onerosa, ut idcirco
non edita. Ergo, inquis, hac argumentatione quidvis
novum et onerosum Paracletum adscribi poterit, etsi
ab adversario spiritu fuerit. Non utique. Adversa-
rius enim spiritus ex diversitate praedicationis appa-
reret (7), primo regulam adulterans fidei, et ita or-
dinem adulterans disciplinae; quia cujus gradus prior
est, ejus corruptela antecedit, id est fidei, quae prior
est disciplina. Ante quis de Deo haereticus sit necesse
est, et tunc de instituto. Paracletus autem multa ha-

bens edocere, quae in illum distulit Dominus, secun-
dum praefinitionem, ipsum primo Christum contesta-
bitur, qualem credimus, cum toto ordine Dei Crea-
toris, et ipsum glorificabit, et de ipso commemorabit;
et sic de principali regula agnitus, illa multa
quae sunt disciplinarum revelabit, fidem dicente
pro eis integritate praedicationis, licet novis, quia
nunc revelantur; licet onerosis, quia nec nunc susti-
nentur; non alterius tamen Christi, quam qui habere
se dixit, et alia multa, quae a Paraclete edocerentur;
non minus istis onerosa, quam illis a quibus non-
dum tunc sustinebantur.

CAPUT III.

Sed an onerosa monogamia, viderit adhuc impu-
dens infirmitas carnis. An autem nova, de hoc inte-
rim constet. Illud enim amplius dicimus, etiam si to-
tam et solidam virginitatem sive continentiam Para-
cletus hodie determinasset, ut ne unis quidem tu-
piliis fervorem carnis despumare permitteret, sic
quoque nihil novi inducere videretur, ipso Domino
spadonibus aperiente regna caelorum (Matth., XIX,
12), (a) ut et ipso spadone; ad quem spectans
et Apostolus, propterea et ipse castratus, continen-
tiam mavult. Sed salvo, inquis, jure nubendi. Plane
salvo; et videbimus quousque; nihilominus jam
ex ea parte destructo, qua continentiam praefert.
Bonum, inquit, homini mulierem non contingere
(I Cor., VII, 1). Ergo malum est contingere. (b) Ni-
hil enim bono contrarium, nisi malum. Ideoque su-
peresse, ut et qui habeant uxores sic sint, quasi non
habeant; quo magis qui non habent, habere non
debeant. Reddit etiam causas cur ita suadeat; quod
innupti de Deo cogitent: *nupti vero quomodo in ma-
trimonio quis suo placeat* (I Cor., VII, 32). Et possum
contendere: non mere bonum esse, quod permittitur.
Quod enim mere bonum est, non permittitur, sed
ultra licet. Permissio habet causam, aliquando et ne-
cessitatis (8). Denique, in hac specie non est volun-
tas permittentis nubere. Aliud enim vult: *Volo vos,*
inquit, *omnes sic esse, quomodo et ego* (I Cor., VII, 7).
Et cum ostendit melius esse (9), quid utique se
velle confirmat, quam quod melius esse praemisit? Et
ita, si aliud quam quod voluit permittit, non volun-
tate, sed necessitate permittens, non mere bonum
ostendit, quod invitatus indulsit. Denique cum dicit,
Melius est nubere quam uri; quale id bonum intelli-
gendum est, quod melius est pena? quod non potest
videri melius, nisi pessimo comparatum? Bonum

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Agnitio abest Rhen. Fran.
- (2) Contraria spiritus Rhen.
- (3) Exprobrant Rhen.
- (4) Durissimae Rhen.
- (5) Ut Rhen.

- (6) Domini abest Rhen. Par.
- (7) Apparet Leop.
- (8) Necessitas Seml.
- (9) Esse quid, utique Seml.

COMMENTARIUS.

Septimio Psychici, qui et Catholici. Ric.—*Urigas tuas.*
Si legas urigas, quasi ab urendo, hoc est qui pruri-
ginem veluti movebunt, quid jurabunt illa commenta
Pameli de aurigia in Circo Rom.? Le Pa.

CAP. III.—(a) *Ut et ipso spadone.* Etsi vox illa qua
Christus Dominus significatur, parum conveniat exi-
miae illius integritati, nullus dubitat cum virginem

et ex virgine natum fuisse. Le Pa.

(b) *Nihil enim bono contrarium nisi malum.* Paulo
latius hic tractat quod praeced. lib. attigit cap. 3.
ex quorum utroque ipsa pene verba transcripsit
B. Hieronymus, lib. I *adv. Jovin.*, quae quomodo in-
telligi possunt, non ut damnetur prima nuptiae,
ostendit apolog. ad Pammachium. P.M.

illud est, quod per se hoc nomen tenet, sine comparatione non dico mali, sed etiam boni alterius; ut si et alii (1) bono comparatum adumbretur, remaneat nihilominus in boni nomine. Caterum, si per mali collationem cogitur bonum dici, non tam bonum est quam genus mali inferioris, quod ab altiore malo obscuratur, ad nomen boni impellitur. Aufer denique conditionem, ut non dicas, *Melius est nubere quam uri*; et quare an dicere audeas, *Melius nubere*; non adiciens quo melius sit. Fit ergo jam non melius; et dum non melius, nec bonum, sublata conditione, quæ dum melius illud facit alio, ita bonum haberi cogit. Melius est unum oculum amittere, quam duos: si tamen discedas a comparatione mali (2) utriusque, non erit melius unum oculum habere; quia nec bonum. Quid nunc, si omnem indulgentiam nubendi, de suo, id est, de humano sensu recommodat ex necessitate qua diximus, *Quia melius sit nubere quam uri*? Denique, conversus ad alteram speciem dicendo, *Nuptis autem denuntio, non ego; sed Dominus*, ostendit illa; quæ supra dixerat, non Dominice auctoritatis fuisse, sed humanæ æstimationis. At ubi ad continentiam reflectit animos, *Volo autem vos sic esse omnes: puto autem, inquit, et ego spiritum Dei habeo*; ut si quid indulserat ex necessitate, id Spiritus Sancti auctoritate revocaret. Sed et Joannes monens sic nos incedere debere quemadmodum et Dominus, utique etiam secundum sanctitatem carnis admonuit incedere, adeo manifeste. *Et omnis, inquit, qui spem istam in illo habet, (a) castificat se, sicut et ipse castus est* (Jo., III, 5). Nam et alibi: *Estote sancti, sicut et ille sanctus fuit* (Jo., II, 3), scilicet, carne. De spiritu enim non dixisset, quia spiritus puro sanctus agnoscitur, nec expectat sanctitatis admonitionem, quæ propria natura est ejus. Caro autem docetur sanctitatem, quæ et in Christo fuit sancta. Igitur si omnia ista oblitterant licentiam nubendi, et conditione licentiæ inspecta, et prælatione continentie imposita, cur non potuerit post Apostolos idem spiritus superveniens ad deducendam disciplinam in omnem veritatem, per gradus temporum (secundum quod Ecclesiasticus, *Tempus omni rei*, inquit), supremam jam carni fibulam imponere, jam non oblique a nuptiis advocans, sed exerte (b) cum magis nunc tempus in collecto factum sit, annis circiter 160 exinde productis? Nonne ipse apud te retractares? Vetus hæc disciplina est, præmonstrata jam tunc in carne Domini, et voluntate:

LECTIONES VARIANTES.

(1) Alio Seml.

(2) Mali omitt. Seml.

COMMENTARIUS.

(a) *Castificant se, sicut et ipse castus est.* Ex Epistola Joann., III, vertit liberius quam par est *ἀποστολὴς καθαροὶ περὶ καθίσταναι*, et *ἀποστολὴς* castus, purus enim est et mundus. Le Pa.

(b) *Cum magis nunc tempus in collecto factum sit.* In eum plane sensum beatus Hieronym. epist. ad Gerontianum: *quid ad nos, in quos fines sæculorum devenerunt?* Le Pa.

(c) *Paracletum agnoscere debes advocatum.* Adludit ad significationem vocis *παράκλητος*; quæ *advocatum* significat; sed ridicula est applicatio Auctoris. PAN.

A dehinc in Apostolorum ejus tam consiliis quam exemplis. Olim sanctitati huic destinabamur. Nihil novi Paracletus inducit. Quod præmonuit, definit: quod sustinuit, exposcit. Et nunc recogitans ista, facile tibi persuadebis multo magis unicas nuptias competiasse Paracleta prædicare, qui potuit et nullas, magisque erendum temperasse illam, quod et abstulisse decessisset, si quæ vellet Christus intelligas. In hoc quoque (c) Paracletum agnoscere debes advocatum, quod a tota continentia infirmitatem tuam excusat.

CAPUT IV.

Scedat nunc mentio Paracleti, ut nostri alicujus auctoris. Evolvamus communia instrumenta scripturarum pristinorum. Hoc ipsum demonstratur a nobis, neque novam, neque extraneam esse monogamiæ disciplinam, imo et antiquam, et propriam Christianorum; ut Paracletum restitutorem potius sentias ejus, quam institutorem. Quod pertineat ad antiquitatem, quæ potest antiquior forma proferri, quam ipse sensus generis humani? Unam feminam masculo Deus finit, una costa ejus decrepta, et utique ex pluribus. Sed et in præfatione ipsius operis: *Non est, inquit, bonum homini solum etiam esse; faciamus adiutorium illi.* Adiutores enim dixisset, si pluribus eum uxoribus destinasset. Adjecit et legem de futuro. Siquidem propheticè dictum est: *Et erunt duo in carnem unam* (Gen. II, 18, 24), non tres, neque plures. Caterum, jam non duo, si plures. Stetit lex. Denique, perseveravit unio conjugii in auctoribus generis ad finem usque; non quia non erant feminæ aliæ, sed quia ideo non erant, ne primitivæ generis duplici matrimonio contaminarentur. Alioquin, si Deus voluisset, esse potuissent: certe de filiarum suarum numerositate sumpsisset, non minus ex ossibus et ex carne sua habens Evam, si hoc pie fieret. At ubi primum scelus, homicidium, in fratricidio dedicatum, tam dignum secundo loco scelus non fuit, quam dux nuptiæ. (d) Neque enim refert duas quis uxores singulas habuerit, an pariter singulas duas fecerint. Idem numerus conjunctorum et separatorum. Semel tamen vim passa institutio Dei per Lamech, constituit postea in finem usque gentis illius. Secundus Lamech nullus existit, quomodo duabus maritatus. (e) Negat Scriptura quod non notat. Aliæ diluvium iniquitates provocaverunt, semel de genere qualescumque fuerunt; non tamen septuagies septies, quod duo matrimonia meruerunt. Sed et reformatio secundi generis humani monogamia matre

CAP. IV. — (d) *Neque enim refert duas quis uxores singulas habuerit, an pariter singulas duas fecerint.* Imo, quia plurimum refert, edicto prætoris infamia notatur, qui bina sponsalia binasve nuptias eodem tempore constitutas habuerit. Ric.

(e) *Negat Scriptura quod non notat.* Mihi primum hæc legenti, quamvis obiter et perfunctorie, durissimè visa sunt in eo scriptore qui traditionem tantopere defenderat. At ibi orthodoxus, hic vero a vero devius. Le Pa.

censetur. Iterum duo in unicis nuptiis. Etiam in ipsis animalibus monogamia recognoscitur, ne vel bestiae de necechia nascerentur. *Ex omnibus*, inquit, *bestiis*, ex omni carne, duo induces in arcam, ut vivant tecum masculus et femina. Erunt de animalibus volatilibus secundum genus, et de omnibus serpentibus terrae, secundum genus ipsorum, duo ex omnibus introibunt ad te masculos et femina. Eadem forma et septena ex binis aulegi mandat ex masculo et femina, uno et una. Quod amplius dicam? Inmundis quoque aliibus cum binis feminis introire non licuit.

CAPUT V.

Haec quantum ad primordiorum testimonium, et originis nostrae patrocinium, et divinae institutionis praedictum. Quae utique lex est, non monumentum; quoniam si ita factum est a primordio, invenimus nos ad initium dirigi a Christo: sicut in quaestione repudii, dicens illud propter duritiam ipsorum a Moysae esse permissum, ab initio autem non ita fuisse, sine dubio ad initium revocat matrimonii indivisiuitatem. Ideoque quos *Dens ab initio conjunxit in unam carnem duos, hodie homo non separabit* (Gen., II, 24). Dicit et Apostolus scribens ad Ephesios: *Deum proposuisse in semetipso ad dispensationem adimpletionis temporum, ad caput*, id est, ad initium recipere universa in Christo, *quae sunt super caelos et super terras in ipso* (Eph. I, 9, 10). Sic et duas Graeciae literas, summam et ultimam, tibi induit Dominus, initii et finis concurrentium in se figuras: uti quemadmodum *a* ad *u* usque voluit, et rursus *u* ad *a* replicatur (Apocal. I, 8; XII, 13), ita ostenderet in se esse et initii decursum ad finem, et finis recursum ad initium; ut omnis dispositio in eum desinens, per quem coepit, per Sermonem scilicet Dei, qui caro factum est, proinde desinat quemadmodum et caput. Et adeo in Christo omnia revocantur (1) ad initium, ut et fides reversa sit circumcisione ad integritatem carnis illius, sicut ab initio fuit; et libertas ciborum et sanguinis solius abstinentia sicut ab initio fuit: et matrimonii indiduitas, sicut ab initio fuit, et repudii cohibitio, quod ab initio non fuit; et postremo totus homo in paradysum revocatur, ubi ab initio fuit. Cur ergo vel monogamum illo non debeat Adam referre, qui non potest tam integrum prestare, quam inde missus est? Quantum pertinet itaque ad initii restitutionem, id a te exigit et dispositionis et spei tuae ratio, quod ab initio fuit, secundum initium quod tibi et in Adam censetur, et in Noe recensetur. Elige in quo eorum initium tuum deputes. In ambobus tibi sibi monogamiae censura defendit. Sed et si initium transmittit ad finem, ut *a* ad *u*, quomodo finis remittit ad initium, ut *u* ad *a*, atque ita census noster transfertur in Christum, animalis in spiritalem, quia non primo quod spiritale est, sed quod animale, dehinc quod spiritale: proinde

A de videamus, an idipsum debeas huic quoque censui secundo; an in eadem te forma esse conveniat, in qua novissimus quoque Adam, in qua et primus; quando novissimus Adam, id est Christus, innotuit in totum, quod etiam primus Adam ante exsilium. Sed donato infirmitati tuae carnis suae exemplo, perfectior Adam, id est Christus, eo quoque nomine perfectior qua integrior, volenti quidem tibi spado occurrit in carne; si vero non sufficis, monogamus occurrit in spiritu, unam habens Ecclesiam sponsam, secundum Adam et Eva figuram; quam Apostolus in illud magnum sacramentum interpretatur, in Christum et Ecclesiam, competisse carnali monogamiae per spiritalem. Vides igitur quemadmodum etiam in Christo novans censum, non possis eum sine monogamiae professione deferre, nisi carne sis quod spiritu illo est, licet et quod fuit in carne, aequae esse debearis. Sed adhuc nobis queramus aliquos originis principes. Non placent enim quibusdam monogami parentes, Adam et Noe, fortasse nec Christus. Ab Abraham denique provocant, prohibiti potrem alium praeter Deum agnoscere. Sit nunc pater noster Abraham, sit et Paulus. In Evangelio, inquit, *ego vos generavi* (I Cor., IV, 16). Etiam Abrahæ te filium exhibe. Non enim (a) passivus tibi census est in illo. Certum tempus est, quo tuus pater est. Si enim ex fide filii deputamur Abrahæ, ut Apostolus docet, dicens ad Galatas: *Cognoscitis nempe, quia qui ex fide, facti sum filii Abrahæ* (Gal. III, 7.); quando credidit Abraham Deo, et deputatum est ei in justitiam? Opinor, adhuc in monogamia, quia in circumcisione nondum. Quod si postea in utrumque mutatus est, et in digamiam per ancillae concubinitum, et in circumcisionem per testamenti signaculum, non potes illum patrem agnoscere, nisi tunc, cum Deo credidit; siquidem secundum fidem filius ejus es, non secundum carnem. Aut si posteriorem Abraham patrem sequeris, id est digamum, recipe et circumcissum. Si rejicis circumcissum, ergo recusabis et digamum. Duas dispositiones ejus, binis inter se modis diversas, miscere non poteris. Digamus cum circumcisione esse orsus est, monogamus cum praeputiatione. Recipis digamiam? admitte et circumcisionem. Tueris praeputiationem? teneris et monogamiae. Adeo autem monogami Abraham filius es, sicut et praeputiati; ut si circumcidaris, jam non sis filius, quia non eris ex fide, sed ex signaculo fidei in praeputiatione justificatus. Habes Aristotolum, discas cum Galatis. Proinde etsi digamiam tibi intuleris, non es illius Abrahæ filius, cujus fides in monogamia praecessit. Nam etsi postea pater multarum nationum nuncupatur, sed earum quae ex fide digamiam praecedente filii habebant deputari Abrahæ. Exinde res viderint. Aliud sunt figurae, aliud formae. Aliud imagines, aliud definitiones. Imagines

LECTIONES VARIANTES.

(1) Revocantur *Rhen*.

COMMENTARIUS.

CAP. V.—(a) *Passivus tibi census*, etc. Passivum censum, inquit *Rhenanus*, vocat censum infini-

tum, vagum, liberum, et licentem sive licentiosum. *PAM.*

transeunt adimpletæ, definitiones permanent adimplendæ. Imagines prophetant, definitiones gubernant. Quid digamia illa Abraham portendat, idem apostolus edocet, interpretator utriusque Testamenti, sicut idem semen nostrum in Isaac vocatum determinat. Si ex libera es, ad Isaac pertineas, hic certe unum matrimonium pertolitis. Isti itaque sunt, ut opinor, in quibus censor. Ceteros nescio. Quorum si exempla circumspicias, alicujus David etiam per sanguinem nuptias sibi ingerentis, alicujus Salomonis etiam uxorebus divitis; meliora sectari jussus, habes et Joseph unijugum, et hoc nomine, audeo dicere, patre meliorem; habes Moysen, Dei de proximo arbitrum; habes Aaronem, principalem sacerdotem. (a) Secundus quoque Moyses populi secundi, qui imaginem nostram in promissionem Dei induxit, in quo primo nomen Domini dedicatum est, non fuit digamus.

CAPUT VII.

Post vetera exempla originalium personarum, æque ad vetera transeamus instrumenta legalium Scripturarum, ut per ordinem (b) de omni nostra paratura retractemus. Et quoniam quidam interdum nihil sibi dicunt esse cum lege, quam Christus non dissolvit, sed adimplevit, interdum quæ volunt legis arripiunt; plane et nos sic dicimus decessisse legem, ut onera quidem ejus, quæ secundum sententiam Apostolorum nec Patres sustinere voluerunt, concesserint; quæ vero ad justitiam spectant, non tantum reservata permaneant, verum et ampliata: ut scilicet redundare possit justitia nostra super Scribarum et Phariseorum justitiam. Si justitia, utique et pudicitia. Si ergo, quoniam in lege præcipitur, ut quis fratris sui uxorem sine liberis defuncti in matrimonium adsumat, ad suscitandum fratri suo semen, idque sæpius evenire in unam personam potest secundum callidam illam questionem Sadduceorum, ideo et alias putant permissam frequentiam nuptiarum; intelligere debebunt primo rationem ipsius præcepti, et ita scient illam rationem jam cessantem ex eis esse quæ evanescunt sunt legis. Necessario succedendum erat in matrimonium fratris sine liberis defuncti. Primum, quia adhuc vetus illa benedictio decurrere habebat: *Crescite et redundate* (Gen. I, 28). Dehinc, quoniam patrum delicta etiam de filiis exigebantur. Tercio, quoniam spadones et steriles ignominiosi habebantur. Itaque, ne proinde maledicti judica-

rentur, qui non naturæ reatu, at mortis præventu orbi decessissent, ideo illis ex suo genere vicaria, et quasi postuma soboles supparabatur. At ubi et *Crescite et redundate* evacuavit extremas temporum, inducente Apostolo (I Cor. VII, 29): *Superest, ut ei qui habent uxores, sic sint, ac si non habeant, quia tempus in collecto est* (Jer. XXXI, 29); et: *Desiit ira acerba, a patribus manducata, filiorum dentes obtinuisse: unusquisque enim in suo delicto morietur*; et spadones non tantum ignominia caruerunt, verum et gratiam meruerunt, invitati in regna cælorum, sepulta lege succedendi in matrimonium fratris, contrarium ejus obtinuit non succedendi in matrimonium fratris. Et ita, ut prædiximus (1), quod cessavit valere, cessante ratione, non potest alii argumentationem accommodare. Ergo non nubit defuncto viro uxor, fratri utique nuptura si nupserit. Omnes enim nos fratres sumus: et illa nuptura in Domino habet nubere, id est, non ethnico, sed fratri; quia et vetus lex admittit conjugium allophyorum. Cum autem et in Levitico cautum sit: *Quicumque sumpserit fratris uxorem, immunditia est, turpido, sine liberis morietur* (2) (Lev. XX, 31); sine dubio, dum ille prohibetur denuo nubere, et illa prohibetur, non habens nubere nisi fratri. Quomodo ergo Apostolo conveniet et Legi, quam non in totum impugnat, cum ad epistolam ipsius venerimus, ostenditur. Interim quod pertineat ad Legem, magis nobis competunt argumentationes ejus. Denique prohibet eadem, sacerdotes denuo nubere (Lev. XXXI, 14). (c) Filiam quoque sacerdotis jubet viduam vel ejectam, si semen non fuerit illi, in domum patris sui regredi, et de pane ejus alii. Ideo, si semen non fuerit illi, non, ut si fuerit, denuo nubat: quanto magis enim non nubet, si filios habeat! sed ut, si habuerit, a filio potius alatur quam a patre, quo et filius præceptum Dei exsequatur, *Honora patrem et matrem* (Lev. XXXI, 15). Nos autem Jesus summus sacerdos et magnus Patris, de suo vitiens (quia [Gal. III, 27] qui in Christo tinguntur, Christum induerunt), (d) sacerdotes Deo Patri suo fecit secundum Joannem (Apoc. I, 6). Nam et illum adolescentem festinantem ad exequias patris ideo revocat, ut ostendat sacerdotes nos vocari ab eo, quos lex vetabat parentum sepultura adesse: (e) *Super omnem, inquit, animam defunctam sacerdos non introibit, et super patrem suum, et super matrem suam non contaminabitur* (Lev. XXII, 13). Ergo et nos hoc

LECTIONES VARIANTES.

(1) Prædicimus Venet.

(2) Morietur Fran. Venet.

COMMENTARIUS.

Auctor sequitur verba scripturæ Levit. XXII. PAM.

(d) Sacerdotes nos Deo Patri fecit. De intellectu vero hujus loci et verborum quæ sequuntur vide lib. præced. cap. 7. PAM.

(e) Super omnem, inquit, animam defunctam. Comparat etiam in hoc legem Evangelicam cum Moysi lege, quod sepelire patrem suum prohibetur sacerdos magnus, Lev. XXI. Quare etiam apud Auctorem subintelligi debet, quod paulo prius de Jesu dictum est, summus sacerdos sive magnus, nam aliqui sacerdotibus aliis licebat intrare super animam patris, matris, fratris, et sororis virginis, uti habetur initio

(Trente.)

(a) Secundus quoque Moyses. Jesum Nave significat, de cujus nuptiis nihil Scriptura tradidit. Itaque ex eo neque pro nuptiis, neque adversus nuptias, sive primas, sive secundas, quidquam colligitur. Et tamen Septimum sequitur Hieronymus lib. I adversus Jovinianum: *Ostende mihi, inquit, Jesum Nave, vel uxorem habuisse, vel filios. Rte.*

CAP. VII.—(b) De omni nostra paratura. Significat utriusque instrumenti seu Testamenti Scripturas. Rte.

(c) Filiam quoque sacerdotis, etc. Clarius beatus Hieronymus: Sacerdotalis vidua in domo jubetur sedere patris sui, nec secundum nosse matrimonium. Sed

TERTULLIANI II.

Interdictum observare debemus? non utique. Vivit enim unicus, pater noster Deus, et mater Ecclesia; et neque ipsi mortui sumus, qui Deo vivimus; neque mortuos sepelimus, quia et illi vivunt in Christo. Certe sacerdotes sumus a Christo vocati, monogamia debitores ex pristina Dei lege, quæ nos tunc in suis sacerdotibus prophetavit.

CAPUT VIII.

Nunc ad legem proprie nostram, id est, ad Evangelium, conversi, qualibus excipimur exemplis! Dum ad sententias pervenimus, ecce statim quasi in limine, duæ (1) nobis antistes christianæ sanctitatis occurrunt, monogamia et continentia: alia pudica, in Zacharia sacerdote; alia integra, in Joanne antecessore; alia placans Deum, alia prædicans Christum; alia totum prædicans sacerdotem, alia plus præferens nam propheten (2), scilicet eum, qui non tantum prædicaverit, aut demonstraverit coram, verum etiam baptizaverit Christum. Quis enim corpus Domini dignius initiaret (3), quam ejusmodi caro, qualis et concepit illud et peperit. (a) Et Christum quidem virgo enixa est, semel nuptura post partum, ut uterque titulus sanctitatis in Christi seculo dispungeretur, per matrem et virginem et univiram. At ubi infans templo exhibetur, quis illum in manus suscipit? quis in spiritu primus agnoscit? Vir justus et cautus, et utique (4) non digamus, vel ne dignius (5) mox Christus a femina prædicaretur vetere vidua et univira, quæ et templo dedita satis in semetipsa portendebat, quales spiritali templo, id est, Ecclesiæ debeant adherere. Tales arbitros infans Dominus expertus, non alios habuit et adultus. Petrum solum invenio maritum, per socrum; monogamum præsumo, per Ecclesiam, quæ super illum ædificata, omnem gradum ordinis sui de monogamis erat collocatura. Cæteros cum maritos non invenio; aut spadones intelligam necesse est, aut continentes. Nec enim si penes Græcos communi vocabulo censentur mulieres et uxores, pro consuetudinis facilitate (cæterum, est proprium vocabulum uxorum), ideo Paulum sic interpretabimur, quasi demonstret uxores Apostolos habuisse. Si de matrimoniis disputaret (quod in sequentibus facit, ubi magis Apostolus aliquod exemplum nominare potuisset), recte videretur dicere: *Non enim habemus potestatem uxores circumducendi*, D

A sicut cæteri apostoli et Cephas (1 Cor. IX)? At ubi ea subjungit, quæ de victuaria exhibitione abstinentiam ejus, ostendunt, dicentis: *Non enim potestatem habemus manducandi et bibendi?* non uxores demonstrat ab Apostolis circumductas, quas et qui non habent, potestatem tamen manducandi et bibendi habent; sed simplices mulieres, quæ illo eodem instituto, quo et Dominum comitantes, ministrabant. Jam vero si Christus reprobat Scribas et Phariseos, sedentes in cathedra Moysi, nec facientes quæ docerent, quale est ut ipse super cathedram suam collocaret (6), qui sanctitatem carnis præcipere magis, non etiam obire meminissent, quam illis omnibus modis insinuat (7) et docendam et agendam, in primis de suo exemplo, tunc (8) de cæteris argumentis; cum puerorum dicit esse regnum caelorum (Matth. XVIII, 3; XXIX, 14); cum consortes illis facit alios post nuptias pueros; cum ad simplicitatem columbæ (Matth. XXIX, 16) provocat, avis non tantum innocua, verum et pudica, (b) quam unam unum masculus novit; cum samaritane maritum negat, (c) ut adulterum ostendat numerosum maritum (Jo. IV, 17); cum in revelatione gloriæ suæ de tot sanctis et prophetis, Moysen et Helian secum mavult, alterum monogamum, alterum spadonem! Non enim aliud fuit Helias, quam Joannes, qui in virginitate et spiritu venit Helias; cum ille vorator et potator homo, prandiorum et cenarum cum publicanis et peccatoribus frequentator (Matth. X; Luc XV, 13, 19), semel apud unam nuptias cœnat multis uique nubentibus. Totiens enim voluit celebrare eas, quotiens et esse.

CAPUT IX.

Sed hæ argumentationes potius existimenter de conjecturis coacte, si non et sententiæ adstiterint, quas Dominus emisit in repudii retractatu, quod permissum aliquando jam prohibet; in primis, quia ab initio non fuit sic, sicut matrimonii numerus; tum quia quos Deus conjunxit, homo non separabit (Matth. XIX, 6, 8); scilicet, ne contra Dominum faciat. Solus enim ille separabit, qui et conjunxit; separabit autem, non per duritiam repudii, quam exprobat et compescit, sed per debitum mortis. Siquidem unus ex passeribus duobus non cadit in terram sine patris voluntate (Matth. X, 29). Igitur, si quos Deus conjunxit, homo non separabit repudio; æque consen-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Duo al.
- (2) Prophetans Rhen.
- (3) Initiavit Leop. contra omnes edd.
- (4) Uterque alii.

- (5) Indignus Fran. Obert.
- (6) Collocarat Fran.
- (7) Insinuaret Fran.
- (8) Tum Lal.

COMMENTARIUS.

ejusdem cap. Hinc etiam B. Hieronymus de magno sacerdote idipsum citat ep. 25, de obitu Blasillæ ad Paulam. PAM.

CAP. VIII.—(a) Et Christum quidem virgo enixa est, semel nuptura post partum. Hunc Tertulliani sententiam asserenti Helvidio contra dixit Hieronymus, Et de Tertulliano quidem, inquit, nihil amplius dico, quam Ecclesiæ tantum non fuisse. Quibus verbis significat Septimum nonnulla scripsisse Catholicis minime consentanea. Ric.

(b) Quam unam unus masculus novit. Istud forte e Pami lib. X, c. 34 accipit, sed falsum esse tes-

tantur rerum naturalium diligentes historici. Le Pa.

(c) Ut adulterum ostendat numerosum maritum. Istud ad hæresin pertinet Montani; quo fit ut etiam detorqueat verba Christi ad samaritanam Joann. IV, ad secundas nuptias, cum tamen ille loquatur de eo qui adharebat illi non in nuptiis, sed in fornicatione, sicuti B. August. et græci commentarii interpretantur. B. Hieronymus cum simile quid dixisset, lib. I, adv. Jovin., postea apolog. ad Pammach. sic interpretatur, ut non referatur ad secundas, imo et sextas nuptias, sed ad prostitutam. PAM.

taneum est, ut quos Deus separavit morte, homo non conjugal matrimonio; proinde contra Dei voluntatem juncturus separationem, atque si separasset conjunctionem. Hoc quantum ad Dei voluntatem non destruendam, et initii formam restruendam. Ceterum, et alia ratio conspirat; imo non alia, sed quæ initii formam imposuit, et voluntatem Dei movit ad prohibitionem repudii: *Quoniam qui dimiserit uxorem suam, præterquam ex causa adulterii, facit eam adulterari*; et: *qui dimissam a viro duxerit, adulterat utique* (Matth. X, 22). Nam et nubere legitime non potest (1) repudiata; et si quid tale commiserit sine matrimonii nomine, non capit elogium adulterii, quia adulterium in matrimonio crimen est? Deus aliter censuit, citra quam homines, ut in totum, sive per nuptias, sive vulgo, alterius viri admissio adulterium pronuntietur a Deo (2). Videamus enim quid sit matrimonium apud Deum, et ita cognoscemus quid sit æque adulterium. Matrimonium est, cum Deus jungit duos in unam carnem, aut junctos deprehendens in eadem carne, conjunctionem signavit. (a) Adulterium est, cum, quoque modo disjunctis duobus, alia caro, imo aliena miscetur, de qua dici non possit: *Hæc est caro ex carne mea, et hoc os ex ossibus meis* (Gen. II, 23). Si mel enim hoc et factum, et pronuntiatum, sicut ab initio, ita et nunc in aliam carnem non potest convenire. Itaque sine causa dices, Deum vivo marito nolle repudiatam alii viro jungi, quasi mortuo velit; quando si mortuo non tenetur, proinde nec vivo; tam repudio matrimonium dirimente quam morte, non tenebitur ei, cui per quod tenebatur, abruptum est; adeo non interest (3) vivo an mortuo viro nubat. Neque enim in illum delinquit, sed in semetipsam. *Omne delictum quod admisit homo, extra corpus est; qui autem adulteratur, in corpus suum delinquit* (I Cor. VI, 18). Adulteratur autem, sicut supra præstruximus, qui aliam carnem sibi immiscet super illam pristinam, quam Deus aut conjunxit in duos, aut conjunctam deprehendit. Ideoque abstulit repudium, quod ab initio non fuit; ut, quod ab initio fuit, nuntiaret duorum in unam carnem perseverantiam, ne necessitas vel occasio tertiæ concarnationis irrumpat, soli causæ permittens repudium, si forte præveniret, cui præcavetur. Adeo autem repudium a primordio non fuit, (b) ut apud Romanos post annum sexcente-

Asinum Urbis condita: id genus duritiæ commissum denotetur. Sed illi etiam non repudiantes adulteria commiscunt; (c) nobis, etsi repudiemus, ne nubere quidem licebit.

CAPUT X.

Video jam hinc ad Apostolum nos provocari. Ad ejus sensum facilius perspicendum, tanto instantius præcaveandum est mulierem magis defuncto marito teneri, quominus alium virum admittat. Recognoscimus enim repudium, aut discordia fieri, aut discordiam facere; mortem vero ex lege Dei, non ex hominis offensa evenire. Idque omnium esse debitum, etiam non maritorum. Igitur si repudiata quæ per discordiam, et iram, et odium, et causas eorum, injuriam vel contumeliam, vel quamlibet querelam, et anima et corpore separata est, tenetur inimico, ne dicam marito; quanto magis, illa, quæ neque suo, neque mariti vitio, sed dominicæ legis eventu, a matrimonio non separata, sed relicta, ejus erit etiam defuncti, cui etiam defuncto concordiam debet! A quo repudium non audiit, non diverit; cui repudium non scripsit, cum ipso est; quem amisisse noluit, retinet. (d) Habet secum animi licentiam, quæ omnia homini quæ non habet, imaginario fructu repræsentat. Ipsam denique interrogo sceminam: Dic mihi, soror, in pace præmissi virum tuum? Quid respondebit? An in discordia? Ergo hoc magis ei vincita est, cum quo habet apud Deum causam. Non discessit, quæ tenetur. (e) Sed in pace. Ergo perseveret in ea cum illo necesse est, quem jam repudiare non poterit, ne sic quidem nuptura si repudiare potuisset. Enim vero et pro anima ejus orat, et refrigerium interim adpostulat ei (4), et in prima resurrectione consortium, et offert annis diebus dormitionis ejus. Nam hæc nisi fecerit, vere repudiavit, quantum in ipsa est; et quidem hoc iniquius, quanto quo modo potuit, quia non potuit; et hoc indignius, quanto jam indignius, si quia non meruit (5). Aut numquid nihil erimus post mortem? Secundum aliquem Epicurum, et non secundum Christum. Quod si credimus mortuorum resurrectionem, utique tenebimur, cum quibus resurrecturi sumus, rationem de alterutro reddituri. Si autem in illo ævo neque nubent neque nubentur, sed erunt æquales angelis (Matth. XXII, 30); non ideo non tenebimur con-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Non et nubere l. potest *Frm. Rig. non abest Paris.*
 (2) A deo addit *Rhen. Pm. Seml. Leop. Overt. ovus. Rig. edit. venit.*
 (3) Cui ergo tenebitur? Nihil Deo interest vivo, etc. *Seml. Overt. Rhen. nihil adeo an Leop.*

- (4) Adpostulet offerat *Par. adpostulat enim Rhen Seml.*
 (5) *Ft. Junius locum hunc corruptum sic emend.: quanto jam iniquius, quia non potuit; et hoc indignius, quanto jam indignius, quia non meruit.*

COMMENTARIUS.

CAP. IX. — (a) Adulterium est, etc. Fornicationem hic quoque sub adulterii nomine comprehendit, veluti Græci qui sub *porneia* nomine id intelligunt. Le Pa.

(b) *Ut apud Romanos.* Servius Sulpitius, inquit Rhenanus in lib. quem composuit de *Dotibus*, tam primum cautiones rei uxoriæ necessarias esse visas scripsit, cum Sp. Carbilus, cui Ruga cognomen fuit, vir nobilis, cum uxore divorcium fecit, quia liberi, corporis vitio, ex ea non gignerentur. Anno V. C. 523, M. Attilio, P. Valerio Coss. *Pav.*

(c) Nobis, etsi repudiemus, ne nubere quidem licebit. Nobis, id est, Paracleticis. Nam apud Psychicos alias nuptias post divorcium fuisse permissas inquit principio libri I ad uxorem. *Ric.*

CAP. X. — (d) Habet secum animi licentiam, qui omnia hominibus quæ non habet imaginario fructu repræsentat. præciter hoc Septimius I etsi officia intelligantur. Quam qualia describit libro ad uxorem secundo. *Ric.*

(e) Sed in pace. Hoc respondet illi quod præcessit, An in discordia? *Ric.*

jugibus defunctis, quia non erit restitutio conjugii. Atquin eo magis tenebimur, quia in meliorem statum destinamur, resurrecturi in spiritale consortium, agniture tam nosmetipsos, quam et nostros. Cæterum, quomodo gratias Deo in æternum canemus, si non manebit in nobis sensus et memoria debiti hujus? si substantia, non conscientia reformabimur? Ergo qui cum Deo erimus, simul erimus, dum omnes apud Deum unum (licet merces varia, licet (Jo. XIV, 2). *multæ mansiones penes patrem eundem*) uno denario ejusdem mercedis operati, id est vitæ æternæ, in qua magis non separabit quos conjunxit Deus, quam in ista minore vita separari vetat. Cum hæc ita sint, quomodo alii viro vacabit, quæ suo etiam in futurum occupata est? Utrique autem sexui loquimur, etsi ad alterum sermo est; quia una disciplina præest. Alium habebit in spiritu, alium in carne? Hoc erit adulterium, unius fœminæ in duos viros conscientia. Si alter a carne disjunctus est, sed in corde remanet (1); illic (ubi etiam cogitatus sine carnis congressu, et adulterium ante perficit (2) ex concupiscentia, (a) et matrimonium ex voluntate) usque adhuc maritus est, (b) ipsum illud possidens, per quod et factus est, id est animum: in quo si et alius habitabit, hoc erit crimen. Cæterum, non est excusatus, si a viliori commercio carnis decessit (3). Non orator maritus est, quando mundior factus est.

CAPUT XI.

Ut igitur in Domino (4) nubas secundum Legem et Apostolum (si tamen vel hoc curas), qualis es id matrimonium postulans, quod eis a quibus postulas, non licet habere; ab episcopo monogamo, (c) a presbyteris et diaconis ejusdem sacramenti, a viduis, quarum sectam in te recusasti? (d) Et illi plane sic dabunt viros et uxores, quomodo buccellas. Hoc enim est apud illos: *Omni petenti te dabis*. Et conjungent vos in Ecclesia virgine, unius Christi unica sponsa. Et orabis pro maritis tuis, novo et vetere. Elige cui te adulteram præstes. Puto, ambobus. Quod si sapias, iaceas defuncto. Repudium sit illi silentium tuum, alienis (e) jam dotalibus scriptum. Hoc modo novum promereberis maritum, si veteris obliviscaris. Debes magis illi placere, propter quem Deo placere non

A maluisti. Hæc Psychici volunt Apostolum prolasse, aut in totum non recogitasse, cum scriberet: *Mulier vincta est in quantum temporis vivit vir ejus; si autem mortuus fuerit, libera est: cui vult, nubat; tantum in Domino* (1 Cor. VII, 39). Ex hoc enim capitulo defendunt licentiam secundi matrimonii, imo et plurimi, si secundi: quod enim semel esse desiit, omni obnoxium est numero. Quo autem sensu Apostolus scripserit, ita relucebit, si prius consiet, non hoc illum sensu scripsisse, quo Psychici utuntur. Constat autem, si quis ea recordetur, quæ huic capitulo diversa sunt et apud doctrinam, et apud voluntatem, et apud propriam ipsius Pauli disciplinam. Si enim secundas nuptias permittit (5), quæ ab initio non fuerunt, quomodo adfirmat omnia ab initium recolligi in Christo? Si vult nos iterare conjugia, quomodo semen nostrum in Isaac semel marito auctore defendit? Quomodo totum ordinem Ecclesiæ de monogamis disponit, si non hæc disciplina præcedit in laicis, ex quibus Ecclesiæ ordo proficit? Quomodo in matrimonio adhuc positos a fructu matrimonii avocet, dicens in collecto esse tempus, si per mortem matrimonio elapsos iterum in matrimonium revocat? Hæc si diversa sunt ei capitulo, de quo agitur, constabit, ut diximus, non hoc illum sensu scripsisse, quo Psychici utuntur. Quia facilius est, ut aliquam rationem habeat unum illud capitulum, quæ cum cæteris sapiat, quam ut Apostolus diversa inter se docuisse videntur. Eam rationem in ipsa materia poterimus recognoscere. Quæ ista materia Apostolo fuit scribendi talia? Tyrocinium novæ et cum maxime orientis Ecclesiæ, quam lacte scilicet educabat, nondum *solido cibo* (1 Cor. III) validioris doctrinæ: adeo ut, præ illa infantia fidei, ignorarent adhuc quid sibi agendum esset circa carnis et sexus necessitatem. Cujus etiam ipsas species ex rescriptis intelligimus, cum dicit: *De his autem quæ scribitis, bonum est homini mulierem non attingere; (f) propter fornicationes autem, unusquisque uxorem suam habeat* (1 Cor. VII); ostendit fuisse qui in matrimonio a fide deprehensi, verebantur ne non liceret eis matrimonio suo exinde uti, quia in carnem sanctam Christi credidissent. Et tamen secundum veniam concedit, non secundum

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Remanent Fran.
(2) Perficitur Rhen.
(3) Decessit Rhen. Seml.

- (4) Deo Rhen. Seml. Obert.
(5) Admittit al.

D

COMMENTARIUS.

(a) Et matrimonium ex voluntate, etc. Istud confirmat communem patrum et Jureconsultorum sententiam, quod etiam sine congressu carnis matrimonium faciat voluntas, sive consensus; quo adeo etiam approbatur B. Virginis et Josephi matrimonium apud August. lib. 1 de nupt. et concupisc. cap. 11 et disertis verbis etiam illud adfirmant B. Chrysost. hom. 32 operis imp. et B. Ambrosius lib. de inuit. virgin., c. 16; verum inde non sequitur quod præmisit Auctor. PAM.

(b) Ipsum illud possidens per quod et factus est maritus, id est animum. Etenim, ut aiunt jurisconsulti, nuptias consensus facit, non concubitus. RIC.

CAP. XI. — (c) A presbyteris et diaconis ejusdem sacramenti. Hoc est, Monogamis. LE PA.

(d) Et illi plane sic dabunt viros et uxores quomodo buccellas. Omnibus scilicet potentibus. Quasi etiam de conjugio sit dictum illud, *Omni petenti te dato*, quod suum habere titulum ad eleemosynam pertinentem ait libro de baptismo. Itaque hic verbis honestis nequiores significat involvit, quemadmodum in Salomonis proverbii legimus: *Sic est via mulieris adulteræ; comedit, et tergit os suum*. LE PA.

(e) Alienis jam dotalibus. Dotalia græcis *ἑταῖρῶνα* et *παράτρων* quæ mulier præter dotem constitutam secum affert. LE PA.

(f) Propter fornicationes. Ad verbum transtulit quod græce est *διὰ τῶν πορνείων*; in quo etiam Auctorem imitatus est B. Hieronymus, lib. I adv. Jovin., ter quaterve. PAM.

Imperium; id est, indulgens, non præcipiens ita fieri. Caeterum, malebat omnes id esse quod et ipse. Proinde et de repudio rescribens, demonstrat quosdam de isto quoque cogitasse: vel maxime, quia et in ethnicis matrimoniis non putabant post fidem sibi perseverandum. Querebant et de virginibus consilium (præceptum enim Domini non erat), *bonum esse homini si sic permanent*; utique quomodo a fide fuerit inventus. *Vinctus es (1) uxori, ne quæsieris solutionem. Solutus es ab uxore, ne quæsieris uxorem: si autem acceperis uxorem non deliquisti*: quia ante fidem soluto ab uxore, non numerabitur post fidem secunda uxor, quæ post fidem prima est. A fide enim etiam ipsa vita nostra censetur. Sed hic parcere se dicit illis: alioquin pressuram carnis subsecuturam, præ angustiis temporum impedimenta matrimonii recusantibus; quin potius de Domino sollicitudinem habendam promerendū (2), quam de marito. Et (3) ita revocat quod permisit. Sic ergo in eodem ipso capitulo, quo desinit unumquemque, in qua vocatione vocabitur, in ea permanere debere, adjiciens: *Mulier vincta est, quamdiu vivit vir ejus: si autem dormierit, libera est; cui volet nubat, tantum in Domino* (1 Cor. VII, 39); hinc (4) quoque eam demonstrat intellegendam, quæ et ipsa sic fuerit inventa soluta a viro, quomodo et vir solutus ab uxore; per mortem utique, non per repudium facta solutione: quia repudiatis non permitteret nubere, adversus pristinum præceptum. Itaque mulier si nupserit, non delinquet, quia

A nec hic secundus maritus deputabitur, qui (5) est a fide primus, et adeo sic est, ut propterea adjecterit: *Tantum in Domino*; quia de ea agebatur, quæ ethnicum habuerat, et amisso eo crediderat; ne (6) scilicet etiam post fidem ethnico se nubere posse præsumeret; licet nec hoc Psychici curent. (a) Sciamus plane non sic esse in græco authentico, quomodo in usum exiit (c) per duarum syllabarum aut callidam aut simplicem eversionem (7): *Si dormierit (8) vir ejus*, quasi de futuro sonet, ac per hoc videatur ad eam pertinere, quæ jam in fide virum amiserit. Hoc quidem si ita esset, in infinitum emissæ licentia, totiens virum dedisset, quotiens amissus esset, sine ullo pudore nubendi, etiam ethnicis congruente. Sed etsi ita esset quasi de futuro: *Si cujus maritus mortuus fuerit*, tantundem et futurum ad eam pertineret, cujus ante fidem morietur maritus. Quævis (9) accipe, dum cætera non evertas. Nam cum et illa sententia cedant, *servus vocatus es, ne circumcideris*: (d) *Impræputatus vocatus es, ne circumcideris*: *Circumcizus vocatus es*, (e) *ne adduxeris*; quibus concurrit: *Vinctus es uxori, ne quæsieris solutionem: solutus es ab uxore, ne quæsieris uxorem*; satis manifestum est, ad eos hæc pertinere, qui in nova et recenti vocatione constituti, de his consulebant, in quibus a fide fuerant deprehensi. Hæc erit interpretatio capituli istius de hoc examinanda, an et tempori, et causæ, et tam exemplis et argumentis præcedentibus, quam et sententiis et sensibus subsequen-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Enim Rhen. Seml.
- (2) Promendo Fran.
- (3) Et abest Fran.
- (4) Hanc Rhen.
- (5) Quia Rig. Ven.

- (6) Ne abest Ihen.
- (7) Eversionem Seml.
- (8) Autem inser. Rhen. Seml.
- (9) Quamvis Seml. Pam.

COMMENTARIUS.

(a) Sciamus plane non sic esse in græco authentico. Cum omne et veteris et novæ Scripturæ instrumentum in latinum sermonem exinde translaturum sit, multo purior manere credenda est fontis unda, quam rivus, ut ait adversus Helvidium Hieronymus. Itaque et libro de præscript. hereticor. ad ecclesias apostolicas provocat, apud quas authenticæ, inquit, literæ Apostolorum recitantur, sonantes vocem, repræsentantes faciem. Sed græci illius authentici editiones haud fuisse omnes accuratissimas jam olim observavit Gregorius Nyssenus, orat. II, de resurrectione Dom. Etenim ait, ἐν τοῖς ἀποστολικαῖς ἀντιγράφοις, Evangelium Marci non pergere ultra hæc verba, ἐπεὶ οὐκ ἔστιν ἐκ τῆς αὐτοῦ ἱστορίας, ὅτι ἡ πόλις ἡ ἐκείνη οὐκ ἔστιν ἐκ τῆς αὐτοῦ ἱστορίας, ὅτι ἡ πόλις ἡ ἐκείνη οὐκ ἔστιν ἐκ τῆς αὐτοῦ ἱστορίας. Tum altera librarii manu legitur, in quibusdam libris reperiri, ἡ πόλις ἡ ἐκείνη οὐκ ἔστιν ἐκ τῆς αὐτοῦ ἱστορίας. Merè δὲ ταῦτα καὶ ἄλλα οὐκ ἀπὸ ἀνατολῆς καὶ ἀπὸ ὤψεως ἀναπνεύσαντα δὲ ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ καὶ ἀπὸ τοῦ ἀγίου πνεύματος τῆς ἐκείνης ἐκείνης. Tum altera librarii nota, in nonnullis etiam codicibus, post illa, ἐπεὶ οὐκ ἔστιν ἐκ τῆς αὐτοῦ ἱστορίας, sequi, ἡ πόλις ἡ ἐκείνη οὐκ ἔστιν ἐκ τῆς αὐτοῦ ἱστορίας. Et cætera quæ in vulgatis editionibus Ric.

(b) In græco authentico. In græca veritate, in græca origine. Hieronymus præf. in Evang. Augustinus, lib. II, de doctrina Christ., cap. 13. Libros autem Novi Testamenti, si quid in latinis varietatibus titubet, Græcis cedere oportere non dubium est; et maxime, qui apud ecclesias doctiores et diligentiores reperiuntur. Et lib. contra Faustum Manich., II, cap. 6, ubi

de Pauli epistolis citat codicem Latinum emendatum, et codicem græcum etiam emendatum, authenticum dicit, quod est auctoritate dignius, tam in græcis quam in latinis. Nec piguit Augustinum plures inspicere codices, ut ipse testatur in psal. LXVII. Plures autem codices latini, inquit, et maxime græci, ita distinctos veras habent; et paulo post: quæ distinctione multorum codicum, et auctoritate digniorum consonanti, sine dubio præferenda, etc. Idem ad psal. eundem: Istam repetitionem non omnes codices habent, et eam diligentiores stella adposita prænotant. Ric.

(c) Per duar. syllabar. eversionem. In authentico illo suo legisse videtur, ὁ ἄνθρωπος δὲ, si dormiat, si mortuus sit, maritus scilicet, antequam uxor ad fidem vocaretur. Ut ex illo ὁ ἄνθρωπος δὲ per eversionem duarum syllabarum factum sit ὁ ἄνθρωπος, si dormierit, si mortuus fuerit. Quod etiam de futuro sonat, inquit Septimius. Quasi Apostoli sensus extendatur etiam ad eum casum, quo virum post fidem ab uxore susceptam mori contigerit: quo etiam casu liceat uxori nubere alii viro. Et tamen in membranis illis vetustissimis, quas viri docti jam pridem ex ampliss. Cl. Puteani bibliotheca laudavere, disertissime scriptum legitur, ὁ ἄνθρωπος δὲ ὁ ἄνθρωπος, quod ibidem latine quoque redditur, si vero dormitionem vir ejus acceperit. Quæ sane loquendi forma christianum maritum significare magis videtur, quam ethnicum. Ric.

(c) Impræputatus vocatus es. In præputiati, ὁ ἀπὸ τοῦ ἁγίου πνεύματος.

(d) Ne adduxeris. Præputium scilicet. Præputia ducere, dixit Juvenalis, sat. 6. Ric.

itibus; et in primis, an ipsius Apostoli et consilio A proprio congruat et Instituto: nihil enim custodiendum est, quam ne diversus sibi quis (1) deprehendatur.

CAPUT XII.

Audi et subtilissimam e contrario argumentationem. Adeo, inquit, permisit Apostolus licere communium, ut solos qui sunt in clero, monogamia iugo adstrinxerit: quod enim quibusdam praeceperit, id non omnibus praeceperit. Numquid ergo et quod omnibus praecepit, solis episcopis non praeceperit; si quod episcopis praeceperit, non et omnibus praecepit? An ideo omnibus, quia et episcopis? et ideo episcopis, quia et omnibus? Unde enim episcopi et clerici? nonne de omnibus? Si non omnes monogamiae tenentur; unde monogami in clero? An ordo aliqui seorsum debet institui monogamorum, de quo adfectio fiat in clero? Sed cum extollimur et inflamur adversus clero, tunc unum omnes sumus; tunc omnes sacerdotes; quia sacerdotes nos Deo et Patri fecit (Apocal., 1, 6, V, 10): cum ad peraequationem disciplinae sacerdotalis provocamur, (a) deponimus infulas, et impares (2) sumus: De ecclesiasticis ordinibus (3) agebatur, quales ordinari oporteret. (b) Oportebat igitur omnem (c) communis disciplinae formam sua fronte proponi, edictum quodammodo futurum universis in praeeptione (4), (d) quo magis sciret plebs enim ordinem sibi observandum, qui faceret praepositos, et ne vel ipse honor (5) aliquid sibi ad licentiam, quasi de privilegio loci blandiretur (6). Prospiciebat Spiritus Sanctus dieturos quosdam; « Omnia licent episcopis; » sicut ille (e) vester Uthinensis nec Scantinianum timuit. Quot (7) enim et digami (8) praesident apud vos, insultantes utique Apostolo, certe non erubescerent, cum haec sub illis leguntur! Age jam, qui putas exceptionem (9)

monogamia de episcopis factam, recede et a reliquis titulis disciplinae, qui cum monogamia episcopis adscribuntur. Noli esse irreprehensibilis, sobrius, bene moratus, hospitibus, docibilis; quin vero et rino deditus, et manu promptus ad candelum, et pugnam (10), et pecuniae amans, et domum non regens, nec filiorum curans disciplinam, sed nec ab extraneis bonam famam sectans (1 Tim. III, 2, seqq.). Si enim suam habent episcopi legem circa monogamiam, etiam cetera quae monogamiae accedere oportebat, episcopis erunt scripta. Laicis vero, quae monogamia non convenit, cetera quoque aliena sunt. Evasisti, Psychice, si velis, vincula disciplinae totius. Praescribe constanter non omnibus praeci, quae quibusdam sint praeci; aut si cetera quidem communia sunt, monogamia vero solis episcopis imposita est, numquid illi soli christiani pronuntiandi, in quos tota disciplina collata est?

CAPUT XIII.

Sed et Timotheo scribens, (f) vult juvenculos nubere, filios suscipere, matres familias agere (1 Tim., v. 14). Ad eas dirigit, quales supra denotat, juvenculos viduas, quae in viduitate deprehense, et aliquandiu adsectatae (11), postquam in deliciis habuerunt Christum, nubere volunt, habentes iudicium quod primam fidem resciderunt: illam videlicet, a qua in viduitate inventae, et professae eam, non perseverant. Propter quod vult eas nubere, ut primam fidem suscriptae viduitatis postea rescindant, non ut totiens nubant, quotiens in viduitate tentata (12), imo et in deliciis habita noluerint perseverare. Legimus cum et ad Romanos scribentem: Quae autem sub viro est mulier, viventi viro iuncta est; si autem obierit, evacuata est a lege viri. Neque ergo vivente viro adulterare putabitur, si iuncta fuerit alteri viro. Si vero obierit vir, liberata est a lege, quod non sit adultera facta alii viro

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Quis abest Seml.
(2) Sic Rig. e lib. Ursini Rhen. pares al. partes cod. n. o. w. impares.
(3) Ordibus abest in Cod. Divionensi Rig.
(4) In praeeptione Rig. Ven. impressione Rhen. Seml. Leop. Oberl.
(5) Sontor Rigali.

- (6) Blandiatur Seml. Oberl. Cod. Womw.
(7) Quod Rig.
(8) Et ex digamia Rhen.
(9) Aceptionem Rhen.
(10) Pugnas Rhen.
(11) Affectata Rhen.
(12) Tentanda Rhen.

D

COMMENTARIUS.

CAP. XII.—(a) Deponimus infulas, et impares sumus. Sic emendavimus ex libro Ursini. Ait igitur: Nos laici, cum ad peraequationem disciplinae sacerdotalis provocamur, deponimus personam sacerdotalem; et iam dicimus, alios esse laicos, alios sacerdotes. Ric.

(b) Oportebat igitur communis disciplinae formam sua fronte proponi. Eleganter frontem Ecclesiae vocat episcopos, presbyteros, diaconos. Oportebat, inquit, in fronte Ecclesiae Christianae proponi ac pendere formam, hoc est, Tabulas titulus disciplinae ecclesiasticae; ut sic praecederet edictum quod universi sequerentur. Sic enim legitur in divionensi codice vetusto, Edictum quodammodo futurum universis in praeeptione. Ric.

(c) Communis disciplinae formam. Legem communem significat tam laicis quam sacerdotibus dictam, totius rei peritus (Petri V). Ric.

(d) Quo magis sciret plebs enim ordinem sibi observandum, qui faceret praepositos. Ordinem monoga-

morum significat, unde sumuntur praepositi. Itaque omnem plebem volebat esse monogamos. Ric.

(e) Vester Uthinensis nec Scantinianum timuit. Uthina oppidum est Africae, colonia Romanorum. Non agnoscebat autem, ut videtur, novam Montani prophetiam Uthinensis ecclesia. Notat autem episcopum de illicita venere, cum dicit nec Scantinianum timuit. P. Scantinianus legem tulit qua pederastae gravi supplicio afficerentur. Rhen.

CAP. XIII.—(f) Vult juvenculos nubere. Locum hunc Auctor ad institutum suum detorquet, ut vix adsequi quis possit quid velit. Varia est etiam veterum expositio, inter quas placet maxime illa Epiphania contra Montanistas ut priori loco cum dicit: Juniores viduas devota, etc., loquatur de iis quae promissae, et promissae non sunt, iudicium habentes, eo quod primam fidem irritam fecerint; postea vero illis verbis: Volo ergo juvenculos viduas nubere; de iis, quibus per infirmitatem ad alteras transire nuptias permittit. PAW.

(Rom. VII, 2, 6). Sed et sequentia recognosce, quo sensus iste, qui tibi blanditur, evadat: *Itaque, inquit, fratres mei, mortificamini et vos legi per corpus Christi, ut efficiamini alteri, et scilicet qui a mortuis resurrexit, uti fructum seramus Deo. Cum enim eramus in carne, passiones delictorum, quæ per legem effiebantur in membris nostris ad fructum ferendum morti: nunc autem evacuati sumus a lege, mortui in quo tenebamur, ad serviendum Deo in novitate spiritus, et non in vetustate literæ. Igitur, si mortificari nos jubet legi per corpus Christi, quod est Ecclesia, quæ spiritu novitatis constat, non per literam vetustatis, id est legis; auferens te a lege, quæ non tenet uxorem, marito defuncto, quominus alii viro fiat, ad contrariam te redigit conditionem, ne, amisso viro, nubas; quantumque non deputeris adultera facta alteri viro post mortem mariti, si adhuc in lege agere deberes, tanto ex diversitate conditionis adulteri te præjudicat post mortem mariti alii nubentem: quia jam mortificata es legi, non potest tibi licere, cum recessisti ab ea apud quam tibi licebat.*

CAPUT XIV.

Nunc si et absolute Apostolus permisisset in fide, amisso matrimonio, nubere, proinde fecisset quemadmodum et cætera, quæ adversus formam regulæ suæ pro conditione temporum gessit, circumcidens Timotheum propter superinductitios (1) falsos fratres, et rasos quosdam inducens in templum propter observationem Judæorum (Act. XVI, 3, XXI, 24), ille qui Galatas, in Lege volentes agere, castigat. Sed ista res exigebant (2), ut omnibus omnia fieret, quod omnes lucifacerei, puritriena illos, donec formaretur Christus in ipsis, et calefaciens tanquam nutrix parvulos fidei (I Cor., IX, 20; Gal., IV, 9), docendo quædam per veniam, non per imperium, aliud est enim indulgere, aliud jubere: proinde temporalem licentiam permittens denuo nubendi propter infirmitatem carnis, quemadmodum Moyses repudiandi propter duritiam cordis (Deuter. XXIV, 1). Et hic itaque reddemus supplementum sensus istius. Si enim Christus abstulit quod Moyses præcepit, quia ab initio non fuit sic (Matt. XIX, 8), nec sic (3) ideo ab alia venisse virtute reputabitur Christus; cur non et Paracletus abstulerit, quod Paulus indulsit? Quia et secundum matrimonium ab initio non fuit, nec ideo suspectus habendus sit, quasi spiritus alienus, tantum ut Deo et Christo dignum sit quod superducitur (4)? Si (5) Deo et Christo dignum fuit duritiam cordis tempore expleto compescere, cur non dignius

A sit et Deo et Christo infirmitatem carnis tempore jam collectiore discentere? Si justum est matrimonium non separari, ultique et non literari honestum est. Denique, apud sæculum utrumque in bona disciplina deputatur, aliud concordie nomine, aliud pudicitie. Regnavit duritia cordis usque ad Christum: regnaverit et infirmitas carnis usque ad Paracletum. Nova lex abstulit repudium, habuit quod auferret. Nova prophetia, secundum matrimonium, non minus repudium prioris. Sed facilius duritia cordis Christo cessit, quam infirmitas carnis. Plus hæc sibi Paulum defendit, quam illa Moysen; tamen defendit eum indulgentem eum capiat, præscribentem recusat, quæ potiores sententias et perpetuas voluntates ejus eludit; quæ non sinit nos hoc Apostolo præstare, B quod mavult. Et quousque infirmitas ista impudentissima in expugnando meliora perseverabit? Tempus ejus donec Paracletus operaretur fuit, in quem dilata (6) sunt a Domino, quæ tunc susineri (7) non poterant, quæ jam nemini compellit portare non posse; quia per quem datur portare posse, non deest. Quamdiu causabimur carnem, quia dixit Dominus, *Caro infirma* (Matth., XXV, 1)? Sed præmisi et, *Spiritus promptus*; ut vivcat spiritus carnem, ut cedat quod infirmum est fortiori. Nam et: *Qui potest capere, capiat* (Matth., XIX, 12), inquit; id est, qui non potest, discedat. Discessit et ille divus, qui non ceperat substantiæ dividendæ egenis præceptum, et dimissus est sententiæ suæ a Domino (Matth., XIX, 16-22) Nec ideo duritia impnabitur Christo de arbitrii ejusque liberi vitio (8). Ece, inquit, *posuit ante te bonum et malum* (Deut., XXX, 15; Eccl., XV, 18); elige quod bonum est; si non potes, quia non vis (9) posse enim te, si velis, ostendit, quia tuo arbitrio utrumque proposuit, discedas oportet ab eo, cuius non facis voluntatem.

CAPUT XV.

Quæ igitur hic duritia nostra, si non facientibus voluntatem Dei renuntiamus? Quæ hæresis, si secundas nuptias, ut illicitas, justa adulterium judicamus? Quid est enim adulterium, quam matrimonium illicitum? Notat Apostolus eos, qui in totum nubere prohibebant, qui et de cibis interdicebant, quos Deus condidit (I Tim., IV, 3). Nos vero non magis nuptias auferimus, si secundas recusamus, D quam cibos reprobanus, si sapius jejunamus. Aliud est auferre, aliud temperare, aliud est legem non nubendi ponere, aliud (9) modum nubendi statuere. Plane qui exprobrant nobis duritiam vel hæresim in hac causa (10), si in tantum sistent carnis infirmi-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Superductitios Rhen.

(2) Exigebat al.

(3) Nec sic abest Fran.

(4) Superducitur al.

(5) Sed Seml. Oberl.

(6) Dilatata Rhen.

(7) Susinere Fran.

(8) Servitio Rhen.

(9) Est repetit. Rhen.

(10) Estimant add. alii.

COMMENTARIUS.

CAP. XIV.—(a) *Posse enim te, si velis, ostendit.* Pagnat hic locus pro continentia, adeo ut in nostra potestate sita videatur, modo ad Deum recurramus. S. Au-

gustinus, lib. de adult. conjug. II, c. 29: *Levis erit continentia sarcina, si Christi, erit, Christi erit, si fides aderit, quæ impetrata jubente Deo quæ iuxerit.* La Pa.

tatem, ut in nubendo frequenter sustinendam putent: A
 eum illam in alia causa neque sustinent, neque venia
 foveant, cum tormentis expugnata est in negationem?
 Utiq; enim illam magis excusari capit, quæ in præ-
 lio cecidit, quam quæ in cubiculo; quæ in equuleo
 succubuit, quam quæ in lectulo; quæ credulitati
 cessit, quam quæ libidini; quæ gemens devicta est,
 quam quæ lubens. Sed illam quidem a communica-
 tione depellunt, quia non sustinuit in finem; hanc
 vero suscipiunt, quasi et hæc sustinuerit in finem.
 Propono quid utraque non sustinuerit in finem, et
 juvenies ejus causam honestiorem, quæ severitatem,
 quam quæ pudicitiam sustinere non potuit. Et tamen
 nec eruentiam defectionem infirmitas carnis excusat,
 nedum impudiciam.

CAPUT XVI.

Rideo autem, cum infirmitas carnis opponitur, quæ
 summa fortitudo dicenda est. Iterum nubere, est res
 virinum; resurgere in opera carnis de continentie otio,
 substantia est laterum. Talis infirmitas, et tertio, et
 quarto, et usque septimo forsitan matrimonio sufficit; ut
 quæ totiens fortior, quotiens fuerit infirmior, habitura
 jam non Apostolum auctorem, sed Hieronemem ali-
 quem, plures solum mulieres ducere quam pingere,
 materia enim in illo abundat, unde et animam esse
 præsumens, multo magis spiritum a Deo non habet,
 jam nec psychicus, quia non de afflatu Dei
 psychicus. Quid, si inopiam quis causetur, ut
 carnem suam aperte prostitutam prostituatur, exhibi-
 tionis causa nubentem, oblitus (Matth., VI, 25) de
 victa et vestitu non esse cogitandum? Habet Deum
 etiam corvorum educatorem, etiam florum exul-
 torem. Quid si solitudinem domus obtendat (1)? Quasi
 una mulier frequentiam præstet homini ad fugam
 proximo: habet viduam utique, quam adsumat licebit.
 Non unam generis hujus uxorem, sed etiam (2) plures
 habere concessum est. Quid, si de posteritate quis
 cogitet lisdem animis, quibus oculis uxor Loth, ut

- (1) Ostendit Rhen.
- (2) Jam Rhen.
- (3) Estimant Rhen.
- (4) Pipantes Fran. Jan.

LECTIONES

VARIANTES.

- (5) In quo Rhen Semi.
- (6) Tam Rhen. tum Jan.
- (7) Semetipsa Fran.

COMMENTARIUS.

CAP. XVI.—(a) Si et apud Christum legibus Julius
 agere credit. Non dubium quin respexerit ad leges Julias,
 quæ cælibatus et orbitatis pœnas continebant. Quas auxit
 Augustus teste Dione lib. LV, unde lex Julia dicta est
 lex caducaria; nam cum cælibes nihil caperent ex
 testamentis nisi ex proxime junctis, orbi vero dimi-
 dum tantum. Legatum quod erat cælibi, caducum di-
 cebatur, nisi intra dies centum pareret. Sozomenus id
 diligenter notat lib. I, eccl. hist. *ἡ πόλις ἐν Ρωμαίᾳ*
καταστὰς, ἀπὸ τῆς αἰῶνος ἐκείνης τῆς τοῦ Ἰουλοῦ ἀποφάσεως
κατὰ τὸν τοῦ ἀρχαίου, ἡ ἐκείνη ἡ ἀρχαία νόμος. Lex erat antiqua apud Romanos,
 quæ cælibes ultra viginti quinque annos legatis frustra-
 bantur. Respicit autem ad pœnas illas Plutarchus de
 amore liber. *Ῥωμαίων πολλοὶ γαμοῖς, γυναικὶ, καὶ οὐδὲν*
ἀγαθόν ποιοῦντες, ἀλλ' ὅσα ἀναρπάζουσιν ὀνομαζοῦνται. Plerique
 Romanorum uxores ducunt liberosque suicipiunt, non
 ut hæredes habeant, sed ut hæredes fieri ipsi possint;
 unde Juvenalis adulterum inducit, qui hæc marito
 oggannit:

Propter me scriberis hæres.
 Legatum omne capis, necnon et dulce caducum.

A ideo quis repetat matrimonium, quia de priore li-
 beros non habuit; hæredes scilicet christianus qua-
 ret, sæculi totius exheres? Habet fratres, habet Eccle-
 siam matrem. Aliud est, (a) si et apud Christum
 legibus Julius agi credunt, et existimant (3) cælibes et
 orbes ex testamento Dei solidum non posse capere.
 Nubant igitur hujusmodi in finem usque, ut in ista
 confusione carnis; sicut Sodoma et Gomorrha, et di-
 luvii dies, ab illo ultimo exitu sæculi deprehendantur.
 Adjiciant tertium dictum (I Cor. XV, 52): *Manda-*
cemus, et bibamus, et nubamus: cras enim moriemur;
 non recogitantes Væ illud prægnantibus et lactan-
 tibus, multo gravius et amarius eventurum in con-
 cussione totius mundi, quam evenit in vastatione
 unius particulae Judææ. Satis opportunus novissimis
 temporibus fructus iteratis matrimoniis colligant,
 B ubera fluitantia, et uteros nauseantes, et (b) infantes
 pipantes (4). Parent Antichristo in quo (5) libidi-
 nosius sæviat. Adducet illis carnifices obstetrices.

CAPUT XVII.

Habebunt plane Christo quod allegent, speciosum
 privilegium, carnis usquequaque imbecillitatem. Sed
 hanc judicabunt jam (6) non Isaac monogamus pater
 noster, nec Joannes aliqui Christi spado, nec Judith
 filia Merari, nec tot alia exempla sanctorum. (c) So-
 lent ethnici judices destinari. Exsurget regina Car-
 thagini, et decernet in christianas, quæ profuga, et
 in alieno solo, et tante civitatis cum maxime forma-
 trix, cum regis nuptias ultro optasse debuisset; ne
 tamen secundas eas experiretur, maluit e contrario
 C uri quam nubere. Assidebit et illi matrona romana,
 quæ, etsi per vim nocturnam, nihilominus experta
 alium virum, maculam carnis suo sanguine abluit, ut
 monogamiam in semetipsam (7) vindicaret. Fuorunt
 et quæ pro viris mori mallerent, quam post viros
 nubere. Idolis certe et monogamia et viduitas appa-
 rent. Fortunæ muliebri coronam non imponit, nisi

Solidum enim capere de quo hic agitur est *τοῦτο ἀξιωμακόν*,
 quod idem est ac hæredem fieri ex asse, et omnem
 D illam hæreditatem adire; quod ut dixi in cælibes non
 fiebat, nam legata fiebant caduca, ibantque in fiscum.
 lib. VI, de vulg. et pupill. substit. Propter Christia-
 nos tamen *τοῦτο ἀξιωμακόν παρ' ἡμῶν καὶ ἀπαιτεῖται διὰ*
τῆς ἀρχαίας, Constantinus δ' ἐκ τῶν κατὰ τὸν Εὐσεβίου
ἀποφάσεων. Constantinus deinde cælibatus pœnas
 ausulit. Euseb. de vita Const. et Sozom. lib. I, c. LV. Pa.
 (b) Infantes pipantes. Pipiare Oseorum lingua est
 vagire: ab eo fit pipilare, quo Catullus de passeris
 garritu ulitur. Le Pa.

CAP. XVII.—(c) Solent Ethnici judices destinari. Al-
 ludit ad judicia, quæ de Christianis apud Ethnicorum
 tribunalia peragebantur. Non erit novum, inquit, Chri-
 stianos sisti pro tribunalibus Ethnicorum. Itaque et
 monogamiam suam evincere conatur etiam Ethnico-
 rum judicio, hoc est, exemplis illis toties inculcatis;
 credo, quod xvi sui pariem Fidelium majorem talibus
 capi sentiebat. Ea vero sunt Lucretiæ, Flaminiæ,
 Vestilium, et id genus aliorum exempla. Ric.

univira; sicut nec (a) matri Matutæ. (b) Pontifex Maximus et Flaminia nubent semel. Cereris sacerdotes, viventibus etiam viris et consentientibus, amica separatione viduantur. Sunt et quæ (1) de tota continentia judicent nos virgines Vestæ et Junonis Aethicæ, et Dianæ Scythicæ, et Apollinis Pythiæ. Etiam bovis illius ægyptii antistites, de continentia infirmitatem Christianorum iudicabunt. Erubescere caro, quæ Christum induisti. Sufficiat tibi semel nubere, in quod a primordio facta es, in quod a fine (2)

A revocaris. Redi in Adam vel priorem, si in novissimum non potes. Semel gustavit ille de arbore, semel concepit, semel pudenda protexit, semel Deo erubuit, semel ruborem suum abscondit, semel de paradiso sanctitatis exsolvit, semel exinde nupsit. Si in illo fuisti, habes tuam formam; si in Christum transisti, melior esse debebis. Exhibe (3) tertium Adam, et hunc digamum, et tunc poteris esse, quod inter duos non potes.

LECTIONES VARIANTES.

(1) Qui Rhen. Jun.

(2) In quod et fine Rhen. Jun.

(3) Te addit Rhen. tu Jun.

COMMENTARIUS.

(a) *Matri Matutæ*. Ino est alio nomine, inter deas marinas adscripta. Ovid. fast. VI.
Leucothoe gratis Matuta vocabere nostris.

Variis quippe nominibus insignitur. Lx Pa.

(b) *Pontifex maximus et Flaminia*. Lib. de Exhort. cast. dixit Flaminem et Flaminicam. Lx Pa.

QUINTI SEPTIMI FLORENTIS TERTULLIANI DE JEJUNIIS ⁽⁴⁾.

ARGUMENTUM. — Orthodoxi quos hic vocat psychicos, B Montani dogmata de jejuniis improbabant. Illius igitur assecla factus, jejunia montanica, xerophagias et stationes defendit.

CAPUT PRIMUM.

Mirarer Psychicos (5) (c) si sola luxuria tenderentur (6), quæ sæpius nubunt; et non etiam (d) ingluvie lacerarentur (7), quæ jejunia oderunt, monstrum scilicet haberetur libido sine gula, cum duo hæc tam unita atque cœneta sint, ut si disjungi omnino potuissent, ipsi prius ventri pudenda non adhererent. Specta corpus, et una regio est. Denique (e) pro dispositione membrorum, ordo vitiorum; prior venter, et statim cætera saginæ substructa las civia est. Per edacitatem salacitas transit. Agnosco igitur (f) animalem (8) fidem studio carnis qua tota constat, tam multivorantæ quam multinubentæ pronam; ut merito spiritalem disciplinam pro substantia amulam, in

B hac quoque specie continentie accuset, proinde gula frenos induentem (9) per nullas interdum vel seras vel aridas escas, quemadmodum et libidini per unicæ nuptias. Piget (10) jam cum (11) talibus congressi, pudet et (12) jam de eis altercari, quorum nec defensio verecunda est. Quomodo enim protegam castitatem et sobrietatem sine taxatione adversariorum? Quinam isti sint semel nominabo (g) exteriores et interiores botuli Psychicorum. Hi Paracletico controrsiam faciunt; (h) propter hoc novæ prophetiæ (13) recusantur: non quod alium Deum prædicent Montanus et Priscilla et Maximilla, nec quod Jesum Christum solvant (1 Joan. IV, 5), nec quod aliquam fidei aut spei regulam evertant; sed quod plane doceant sæpius jejunare, quam nubere. De modo quidem nubendi jam edidimus monogamiæ defensionem. Nunc de castigatione victus, secunda, vel magis prima (14) continentie pugna est. (i) Arguunt nos, quod jejunia propria custodiamus; quod stationes

LECTIONES VARIANTES.

(1) De Jejunio adv. Psychicos hic liber inscriptus est in ed. Gelen. Seml. all.

(5) Additur istos Fran.

(6) Tenerentur Rhen. Leop.

(7) Ducerentur Seml. Leop. laxarentur cod. Ursini.

(8) Wyzew.

(9) Imbuentem Seml.

(10) Pudet al.

(11) Cum reficit Seml.

(12) Et abest Rhen. Leop.

(13) Propheticiæ Seml.

(14) Secundæ vel magis primæ Seml. Leop.

COMMENTARIUS.

CAP. I.—(c) *Psychicos*. Id est, Catholicos, Montani adversarios; quos Psychicos seu animales vocat, abutendo verbis apostoli (1 Cor. II, 14). Eod.

(d) *Ingluvie lacerarentur*. Ruinperentur. Ric.(e) *Pro dispositione membrorum, ordo vitiorum*. Illic illud Hieronymi: ad Amasidum epist. 147. Pro membrorum ordine, ordo vitiorum est. Ric.(f) *Animalem fidem*. Psychic. m. Ric. (V. supra n. a). Eod.(g) *Exteriores et interiores botuli Psychicorum*. Honorem auribus merito præfatus est. Etenim botulus, interior quidem, farcininis ingluvie stipatur, ut gæneonis alicujus abdomen; exterior vero, in uteri mo-

dum inverecunde distenditur, ut Florianus ille de scelestis trunco deus,

Obscenoque ruber correctus ab linguine palus. Ric.

(h) *Propter hoc novæ prophetiæ recusantur*. Sic Praxeam queritur expulisse prophetam Roma, initio libri adversus ipsum. Et Montanistæ catholicos vocabant *ὑποπροphetὰς* (sive occisores prophetarum. Eod.), ut discere est ex Apollonii Hierapolitæ fragmentis quæ apud Nicephorum, lib. IV, cap. 5. Ric.(i) *Arguunt nos quod jejunia propria custodiamus*. Propria scilicet montanistis seu Paracleticis, ex imperio novæ discipline. Ric.—13x, aliis non usi-

plernumque in vespemam producamus; quod etiam A xerophagias observemus, siccantes cibum ab omni carne, et omni jurentia, et uvidioribus quibusque pomis, ne (1) quid vinositatis vel edamus vel potemus; lavacri quoque abstinentiam, congruentem arido vicini. Novitatem igitur abjectam, de cujus illicito præscribant, aut hæresim judicandam, si humana præsumptio est, aut pseudopphetiam pronuntiandam, si (2) spiritualis indicio est, dom quaqu (3) ex parte anathema audiamus, qui aliter adnuntiamus (Gal. I, 8).

CAPUT II.

Nam quod ad jejunia pertineat, certos dies a Deo constitutos opponunt, ut cum in Levitico præcipit Dominus Moyse decimam mensis septimi diem placationis: *Sancita, inquit, erit vobis dies, et vexabitur inimicus vestras; et omnis anima quæ vexata non fuerit illa die, exterminabitur de populo suo* (Levit. XVI, 29). (a) Certe in

- (1) Nec nhen.
(2) Sic Seml.
(3) Quaque Seml.

LECTIONES VARIANTES.

- (4) Differente Rig. Venet.
(5) Habebant Seml.
(6) Passim cod. Wouwer. : illa est antiquior forma.

COMMENTARIUS.

lala. SEML. — Arguunt nos, quod jejunia propria eua-
todianus. Non omnes hic xerophagias damari cre-
dendum est, sed eas tantum quæ ex superstitionis
Montani disciplina servabantur. Canone 80, conc.
Laudie. habet: *Et tunc et tunc xerophagias servare oportet*, oportet quadragesimam totam cum xerophagia
jejunare. Quod tamen non convenit cum iis quæ infra
cap. 15, habet Tertullianus. LE PA.

CAP. II. — (a) Certe in evangelio illos dies jejunii de-
terminatos putant, in quibus ablati sunt sponsus; et hos
esse jam solos legitimos jejuniorum. In Evangelio, hoc
est, hodie, apud Christianos. Putant, nempe Catholici,
quos Psychicos vocat. In eam vero sententiam libro de
oratione, dixit, die Paschæ communem esse et quasi
publicam jejunii religionem. Quasi apud Catholicos,
extra diem Paschæ, sive extra illos dies, in quibus
ablati sunt sponsus, non essent legitimi jejuniorum
dies, nec communis aut publicæ jejunii religio, sed
ut ipse mox docet, passive currens ex arbitrio cujus-
que. Et tamen auctoritatis esse debet maximæ, quod
Hieronymus Epistola ad Marcellam testatur, Eccle-
siam catholicam ex Apostolorum traditione unam
toto anno quadragesimam tempore congruo jejunare.
Nam quis audiat dicentem, dies illos in quibus abla-
ti sunt Sponsus, Parascavam et Sabbatum, tempus
horarum quadraginta octo, unam illam quadragesi-
mam fuisse? An verius fuerit priscos Christianos, di-
vinis et Apostolicis formatos institutis, jejunia sua ab
quadragesimali Christi jejunio Quadragesimam nuncu-
passe, ut significarent Judaica non esse, verum chris-
tiana, et abrogatas christianæ libertatis beneficio ju-
daicæ legis morositates, cœnas puras, et dies mag-
nos, et sabbatica jejunia? Itaque memores adeptæ
Dominica passionis libertatis, quæ in parascave
diem inciderat, parascavam quidem jejunio sa-
craverunt, ut esset eo die, quod ait Septimius lib. de
Oratione. communis et quasi publicæ jejunii religio.
Cujusmodi jejunium mox, declarandi luctus et domi-
nica passionis concepti studio, in sabbatum produxerunt.
Sic tamen ut et jejunia quidem alia commendandis
orationibus suis utilis servarent, sed ex arbitrio cu-
jusque diversa; maxime autem ritus illius sabbatici
jugo libera. Adeo, ne quid judaizare viderentur, pa-
rasecavæ christianæ, seu paschæ *proparascave*, et sabbati
sequentis jejunium, non parasecavam, neque sabbatum
appellavere, sed quadragesimam; ut jam esset chri-

Evangelio illos dies jejunii determinatos putant, in
quibus ablati sunt sponsus, et hos esse jam solos
legitimos jejuniorum christianorum, aboliis legalibus
et propheticiis vetustatibus. Ubi volunt enim, agnos-
cant quid sapiat *lex et propheta usque ad Joannem* (Luc.
XVI, 16). Itaque de cætero indifferenter (4) jejunandum
ex arbitrio, non ex imperio novæ disciplinæ, pro
temporibus et causis uniuscujusque; (b) sic et Apo-
stolos observasse, nullum aliud imponentes jugum
certorum et in commune omnibus obeundorum jeju-
niorum (Act. XV, 10); proinde nec stationum, quæ et
ipsæ suos quidem dies habebant (5) quaræ ferie et
sestæ (b), passive (6) lamen currant (c), neque sub
lego præcepti, neque ultra supremam diem, quando et
orationes fere hora nona concludat de Petri exemplo,
quod Actis refertur (Act. III, 8); Xerophagias vero
novum affectati officii nomen, et proximum ethnicæ
superstitioni; quales castimonie Apim, Isidem, et
magnam Matrem certorum eduliorum exceptione pa-

stianum jejunium, non parasecavæ neque sabbati, sed
quadragesimæ illius, jejunio Christi plano divino
transactæ, sacramentum. Hoc sane sensi, quod ab
catholicis etiam Tertulliani dicebatur, eos dies in quibus
ablati sunt Sponsus, esse dies jejunii determinatos, ac
de cætero indifferenter jejunandum, ex arbitrio, non ex
imperio, pro temporibus et causis uniuscujusque; sic et
apostolos observasse, nullum aliud imponentes jugum
certorum et in commune omnibus obeundorum jejunio-
rum; Hieronymi sententia confirmabitur, ad Marce-
lam scribens Ecclesiam Catholicam ex Apostolorum
traditione unam toto anno Quadragesimam tempore
congruo jejunare. Etenim quicquid Christiani jeju-
nabant, quod Irenæus apud Eusebium Hist. V., tam va-
rie ac differenter observatum fuisse tradidit, ut es-
sent qui unum sibi diem jejunandum esse crederent,
alii duos, alii plures, alii vero diem tantum essentialem
per quadraginta diurnas nocturnasque horas doce-
rent, quicquid, inquam, et quomodocumque jeju-
nabant, Quadragesimam se jejunare profitebantur. Id
vero Socrates, quinto etiam Historiarum libro, mi-
rum sibi videri ait: minus certe quod miraretur habi-
turus, si meminisset, hoc fuisse apostolis consilium,
ut oblitteratis Judæorum sabbatis, jejunia sua Chri-
stiani, quæ Domino suo tantula pro tantis offerrent,
de jejunii Domini spatio vocitarent. Ut qui minus
ea quærent assequi reapse, saltem memoria veneran-
rentur. Sic illi unus diem, alii duorum, alii plurium
jejunio Quadragesimam Christi, pacemque secum
nihilominus colebant; Hoc enim ait Irenæus: *et dispa-
ria tunc mortuæ et vivæ ecclesie ritus custodierunt*: Differ-
entia jejuniorum concordiam fidei commendat. Ric.
juxta Ebn.

(b) Sic et Apostolos observasse. Nimirum quos supra
dixit dies, in quibus ablati sunt Sponsus. Hanc enim
rationem intulit hoc ipso opere, ubi de Parasecave
dicata jejunia, quæ ab Catholicis continuata fuisse
ait in sabbatum, nunquam nisi in Pascha, jejunandum,
secundum rationem alibi traditam. Notandum in hanc
rem Augustini locus epist. ad Casulanum: in evange-
licis et apostolicis litteris videre se præceptum esse
jejunium: quibus autem diebus non oporteat jejunare,
et quibus oporteat, præcepta Domini vel apostolorum
non inveniri definitum. Ric.

(c) Passive tamen currant. Hoc est passim, et pro
arbitrio cujusque. Ric.

rificant; cum fides libera in Christo ne Judaica quidem legi abstinentiam quorundam ciborum debeat, semel in totum macellum ab Apostolo admissa, detestatore eorum qui sicut nubere prohibeant, ita jubeant cibis abstinere a Deo conditis; et ideo nos esse jam tunc prænatos in novissimis temporibus abecedentes a fide, intendentes spiritibus mundi seducioribus, doctrinis mendaciorum, inistam habentes conscientiam (1 Tim. IV, 1). Quibus oro te ignibus? credo quibus nuptias sæpe deducimus, et cœnas quotidie coquimus. Sic et cum Galatis (Gal. IV, 10) nos quoque percipiunt, observatores dierum, et mensium, et annorum. Juculantur interea et Esaiam pronuntiassent: *Non tale jejunium Dominus elegit (Is. LVIII, 4 et 5)*; id est, non abstinentiam cibi, sed opera justitiæ quæ sublexit; et ipsam Dominum in Evangelio ad omnem circa victum (1) scrupulositatem compendio respondisse, non his communicari (2) hominem, quæ in os inferantur, sed quæ ex ore proferantur (Marc. VII, 15), cum et ipse manducaret et biberet usque in notationem: *Eccè homo vorator et potator (Matth. XI, 19)*, sic et Apostolum docere, quod *esca nos Deo non commendat, neque abundantes si edamus, neque deficientes si non edamus (1 Cor. VIII, 8)*. His et hujusmodi sensibus etiam subtiliter tendunt, ut unusquisque pronior ventri possit supervacua, nec adeo necessaria, existimare (a) sublatis (3) vel diminuti (4) vel demorati cibi officia (b), præponente (5) scilicet Deo (6) justitiæ et innocentie opera. (c) Et scimus quales sint carnalium commodorum suasorie; quum (7) facile dicatur: Opus est de totis præcordiis credam, diligam Deum et proximum mihi (8); in his enim duobus præceptis tota Lex pendet et propheta, non in pulmonum et intestinorum meorum inanitate.

CAPUT III.

Itaque nos hoc prius affirmare debemus, quod occulte subui periclitatur, quantum valeat apud Deum inanis ista, et ante omnia unde ratio ipsa processerit hoc modo promerendi Deum; (d) tunc enim agnosceretur observationis necessitas, cum eluxerit rationis auctoritas a primordio recensende. Ac-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Victus Seml.
- (2) Coinquinari Seml. Leop.
- (3) Dilati Seml. delati Jun.
- (4) Diminuti Jun.
- (5) Præponentes Jun.
- (6) Deo abest Seml.
- (7) Quam Seml.

A cepit Adam a Deo legem non gustandi de arboræ agnitionis boni et mali, moriturus si gustasset. Verum et ipse tunc in psychicum reversus (9) post ecstasin spiritalem, in qua magnum illud sacramentum in Christum et Ecclesiam prophetaverat, nec jam capiens quæ erant spiritus, facilius ventri quam Deo cessit, pabulo potiusquam præcepto annuit; salutem gula vendidit. Manducavit denique, et perit: salvus alioquin, (e) si uni arbuscula jejunare maluisset (10); ut jam hinc animalis fides semen suum recognoscat, exinde deducens carnalium appetitionem, et spiritualium recusationem. Teneo igitur a primordio homicidam gulam, tormentis atque suppliciis in die puniendam, etiamsi Deus nulla jejunia præcepisset; ostendens tamen unde sit occisus Adam, mihi reliquerat intelligenda remedia offensæ, qui offensam demonstrat: uliro cibum quibus modis, quibusque temporibus potuissim, pro veneno deputarem, et antidotum famem sumerem, per quam purgarem moris a primordio causam (11) in me quoque cum ipso genere transductam, certius hoc Deum velle, ejus contrarium noluit, satisque confidens placitum illi continentie curam, a quo damnatam comperissem incontinentiæ culpam. Porro, cum et ipse jejunium inander, et animam conquassatam proprie utique cibi angustis sacrificium appellet (Ps. L, 18), quis jam dubitabit omnium erga victum (12) macerationum hanc fuisse rationem, qua rursus interdicto cibo, et observato præcepto, primordialejam delictum expiaretur, ut homo per eandem materiam causæ satis Deo faciat, per quam offenderat, id est, per cibi interdictionem; atque ita salutem semulo modo redaccenderet inedia, sicut exstinxerat sagina, pro unico illicito plura licita contemnens.

CAPUT IV.

Hæc ratio servabatur apud Providentiam Dei, pro temporibus omnia modulantis (13), ne quis ex diverso ad deiciendam propositionem nostram, Cur ergo, dicat, non statim Deus aliquam victus constituit castigationem, quinimo et auxil permissionem? Nam, in primordio quidem herbidum solummodo et arbo-

- (8) Tanquam me Seml.
- (9) Eversus Jun.
- (10) Maluisset Seml.
- (11) Casum Seml.
- (12) Victus Seml. forte ergo Jun.
- (13) Noderantis Seml.

COMMENTARIUS.

(a) *Sublati vel diminuti*. Cibi sublatis jejunio, diminuti xerophagia, demorati propter stationes quæ quoniam proindebantur, cibos morari conserverant. *La Pa.*
(b) *Demorati cibi officia*. Demorati, hoc est, dilati. Sic infra hæc opusculum: *Stella auctoritatem demorantis aspirant*. Ric.

(c) *Et scimus quales sint carnalium commodorum suasorie*. Scimus, inquit, quales soleant a Psychicis nostris declamationibus tractari commodis carnalibus suadendis. Apud Rhetores duo genera materiæ tractantur, Suasoriæ et Controversiæ. Suasoriæ, tanquam leviores, et minus prudentie exigentes, pueris delegantur, quasi rudimenta dicendi. Controversiæ, seu Judiciales, robustioribus assignantur. Ric.

CAP. III.—(d) *Tunc enim agnosceretur observationis necessitas, cum eluxerit rationis auctoritas*. Ipse, libro de Corona, consuetudinis sive observationis prolatae regulam præscripsit. Tunc videlicet colendam esse consuetudinem, cum rationi consentanea deprehenditur; et majorem effici rationem christianarum observationum, cum illas etiam natura defendit, quæ prima omnium disciplina est. Hic vero tantum rationis auctoritatem advocat. Ric.

(e) *Si uni arbuscula jejunare maluisset*. Quale jejunium? quandoquidem Adamo Deus ex omni ligno comedere iudulserat, unica tantum arbuscula excepta. Sane Adamum perdidit, non gula, sed præmature divinitatis cupido. Ric.]

reum homini pabulum addixerat : *Ecce dedi vobis omne fenum sementivum seminans semen quod est super terram; et omne lignum quod habet in semetipso fructum seminis sementivi vobis erit in escam* (Gen. IX, 29). Postea vero ad Noe enumerata subiectione omnium bestiarum terræ, et volatilium cæli, et moventium in terra, et piscium maris, et omnis viventis (1) : *Erant, inquit, vobis in escam, velut olera feni dedi vobis universa; verum carnem in sanguine animæ suæ non editis*; (Gen. IX, 3) nam et hoc ipso quod eam solam carnem esui (2) eximit, cujus anima non per sanguinem effunditur, omnis reliquæ carnis usum (3) concessisse manifestum est. Ad hæc respondemus, non competitte onerari hominem aliqua adhuc abstinentiæ lege, qui cum maximo tam levem interdictionem, unius scilicet pomi, tolerare non potuit; remissum itaque illum libertate ipsa corroborandum. *Æque* (4) post diluvium in reformatione generis humani, suffecisse unam interim legem a sanguine abstinendi, permissio (5) usu (6) cæterorum. Jam enim iudicium Dominus ostenderat per diluvium; adhuc etiam comminatus fuerat per exquisitionem sanguinis de manu fratris, et de manu bestię. (Gen. IX, 5) Omnis (7) itaque iustitiam iudicii præmiistrans, materiam libertatis emisit, per veniam supparans disciplinam; permittens omnia, ut demeret quidam; plus exacturus, si plus commisi-set; ab-tinentiam imperaturus, cum indulgentiam præmisset (8); quo magis, ut diximus, primordiale delictum expleretur majoris abstinentiæ operatione, in majoris licentiæ occasione.

CAPUT V.

Donique, ubi jam et familiaris populus allegi Deo cepit, et restitutio hominis imbuti potuit, tunc leges disciplinæque omnes impositæ: etiam quæ decerperent victum, adeptis quibusdam veluti immundis, quo facilius aliquando jejunia toleraret homo, perpetua in quibusdam abstinentia usus. (a) Nam et primus populus (b) primi hominis resculpserat crimen, prior ventri quam Deo deprehensus; cum de duritia Egyptiæ servitutis valida manu Dei et sublimi brachio ereptus Dominus ejus visus (9); et terræ la-

A ete et melle mananti destinatus; statim autem solitudinis copiosæ circumspectu scandalizatus, saturitatis Egyptiæ detrimenta (10) suspirans, in Moysen et Aaron mussitavit: *Utinam obitassemus percussus a Domino in terra Egypti, quando super ollas carniū sedebamus, et panes in plenitudinem comedebamus! Quomodo* (11) *eduxisti nos in hæc deserti ad interficiendam synagogam istam fame?* (Ex. XVI, 2) Eadem ventris prælatione deploraturus erat eosdem duces suos et Dei arbitros, quos desiderio carnis et recordata Egyptiarum copiarum exacerbabat: *Quis nos* (12) *resceret* (13) *carne? Venerunt in mentem nobis pisces quos in Egypto edebamus gratia, et cucumeres, et pepones, et porri, et cepe, et alia. At nunc anima nostra arida, nihil nisi* (14) *mannæ vident oculi nostri.* (Num. XI, 4) Ita et illis (c) xerophagiæ panes (15) angelici displicebant: allium potius et cepe quam cælum fragrare malebant. Et ideo tam ingratis gratiora et esculentiora quæque detracta sunt, puniendæ simul gulæ et exercendæ continentiæ causa, ut illa damnetur, ista erudiretur.

CAPUT VI.

Nunc si temere rationes castigati a Deo victus, et castigandi propter Deum a nobis, ad primordiorum experimenta revocavimus, conscientiam communem consulamus, ipsa natura enuntiabit, quales nos ante pabulum et potum in virgine adhuc saliva exhibere consuerit rebus duntaxat sensus (16) agendis quo divina tractantur si multo pollentioris mentis, si multo vivatioris cordis, quam cum totum illud domicilium interioris hominis, escis stipatum, vinis inundatum, decoquendis jam stercoribus æstuans (17), (d) præmeditatorum efficitur latinarum, in quo plane nihil tam in proximo supersit, quam ad lasciviam sapere. *Manducavit populus et bibit, et surrexerunt ludere* (Ex. XXXII, 6). Intellige sanctæ Scripturæ verecundiam: lusum, nisi impudicum, non denotasset. Cæterum, quod usqueque meminerit religionis, occupatis memoriæ locis, impeditis sapientiæ mbris? Nemo ita ut decet, ita ut par est, ita ut utile est, recordabitur Dei in eo tempore (e), quo ipsum sibi hominem excidere solemne est. Omnem disciplinam victus

LECTIONES VARIANTES.

- et add. cod. *Wonne. eis conj. Pam. et uncis utitur.*
 (10) Detrimento *Seml.*
 (11) Quoniam *al.*
 (12) Non *Venet.*
 (13) Pascet *Jun. Vescet Leop.*
 (14) Sine *Seml.*
 (15) Penes *Frem. panis cod. n. ovv.*
 (16) Sensu *Gelen.*
 (17) Exæstans *al.*

D

COMMENTARIUS.

CAP. V.— (a) *Nam et primus populus, etc.* Primus appellatur populus Judaicus, ad distinctionem secundi Gentium. Hic vero videtur prorsus superfluum illud, quod adeo parenthesi inelusimus, *Dominus ejus*, seu potius *eis*, visus est. *PAM.*

(b) *Primi hominis resculpserat crimen.* Augustinus in Psal. VI: *Dum enim nos convertimur, id est, mutatione veteris vitæ, resculpimus spiritum.* Rufinus in eundem Ps. *Dum convertimur, id est, dum commutatione veteris vitæ resculpimur.* *Ric.*

(c) *Xerophagiæ panes angelici.* Longe dissimiles athleticis illis aridæ hominum altitium sagitationi

provisis. *Ric.*

CAP. VI.— (d) *Præmeditatorum.* Hoc etiam imitatus B. Hieronymus: *Quale, inquit, jejunium est, aut qualis refectio post jejunium? Prædianis epulis distendimus, et guttur nostrum meditatorum, seu potius præmeditatorum efficitur latinarum.* Qui etiam adlegat Scripturam hic citatas, Exod. 31. ac Deuter. 33 et 8. Item Isai. 6. excepto quod ibi etiam legi debeat, *Deum*, quod græce sit *Dei*, et quod auctor sua utatur phrasi solidificatorie, pro salutaris. *PAM.*

(e) *In eo tempore, quo ipsum sibi hominem excidere solemne est.* Etenim per ebrietatem aliquantis per sa-

(1) Serpentis *Seml.*(2) Esui tollit *Seml.*(3) Esui *Jun.*(4) Atque *Seml. Leop.*(5) Permissa *Seml.*(6) Esu *Jun. videtur abuisse.*(7) De manu bestię omnes. Itaque *Jun. Leop.*(8) Premisset *Seml.*(9) Ereptus dominus *Seml. dominus ejus visus est Jun.*

aut occidit aut vulnerat. Mentior, si non Dominus A
ipse oblivionem sui exprobrans Israeli, causam plenitudini deputat (1): *Incrassatus est dilectus, et pinguefactus, et dilatatus est, et dereliquit Deum qui fecit eum, et abcessit a Domino salutificatore suo* (Deut. XXXII, 15). Denique in eodem Deuteronomio eandem causam præcaveri jubens: *Ne, inquit, cum manducaveris et biberis, et domos optimas ædificaveris, ovis et boves tuis multiplicatis, et argento et auro, extollatur cor tuum, et obliviscaris Domini Dei tui* (Deut., VIII, 12). Præposuit corruptelæ divitiarum odacitatis enormitatem, cui ipsæ divitiæ procurant. Per illas scilicet incrassatum erat cor populi, ne oculis videret, et auribus audiret, et corde conjiceret adipibus obstructo, quas nominatim esui abstulit, dedocens hominem saginæ studere. Cæterum, cui cor erectum (2) potius inveniiebatur quam impinguatum, (3) quadraginta diebus totidemque noctibus supra humanæ naturæ facultatem jejunium perennavit, spiritali fide virtutem subministrante; et vidit oculis Dei gloriam, et audivit auribus Dei vocem, et corde concepit Dei legem jam tunc docentis *non in solo pane vivere hominem, sed in omni verbo Dei* (Luc., IV, 4); cum quidem nec ipsum Moysen Deo pastum, in ediamque ejus nomine (4) saginatam constanter contemplari valeret pinguior populus. Merito igitur etiam in carne se Dominus ei ostendit collegæ jejuniorum suorum, non minus et Helix. Nam et Helias hoc primum quod famem fuerat imprecatus, satis jam se jejuniis voverat: C
Vivit, inquit, Dominus, cui adsisto in conspectu ejus, si erit ros istis annis et imber. (III Reg., XVII). Delinque minantem Jezabel fugiens post unicum pabulum et potum, quem ab angelo expurgatus invenerat, et ipse, quadraginta diebus et noctibus vacuo ventre, arido ore, pervenit in montem Choreb; ubi cum in spelunca (5) devertisset, quam familiari congressu Dei exceptus est! *Quid tu, Helia, hic* (III Reg., XIX, 9)? multo amior ista vox, quam, *Adam, ubi es*, (Gen., III, 9). Illa enim pasto homini minabatur, ista jejuno (6) blandiebatur. Tanta est circumscripti victus prærogativâ, ut Deum præstet homini contubernalem, parem revera pari. Si enim *Deus æternus non esuriet* (Is., I, 11), ut testatur per Esaiam, hoc erit tempus quo homo Deo adæquetur, cum sine pabulo vivit.

CAPUT VII.

(a) Processimus itaque jam ad exempla, uti revolvamus utilitatis efficacia potestates (7) istius (8) officii, quod etiam iratum Deum homini reconciliat. Deliquerat Israel, in aquatione apud Maspha (9) congregatus a Samuele, sed (10) ita statim delictum jejuniis diluit, ut periculum prælii simul fugerit (11). Cum maxime Samuel offerebat holocaustum (I Reg., VII, 9), in lullo magis procuratam audimus Dei clementiam, quam abstinentia populi. Et Allophyli prælio (12) admovebant: ibi demum (13) Dominus intonuit voce magna super Allophylas, et confusi sunt, et corruerunt in conspectu Israelis; et processerunt viri Israel ex Maspha, et persecuti sunt Allophylas, et usque Bethchor ceciderunt pastos impasti, armatos B inermes. Hæ erunt vires jejunantium Deo: cælum pro ejusmodi militat. Habes formam præsidii etiam spiritalibus bellis necessariam. Proinde cum rex Assyriorum Sennacherib, compluribus jam civitatibus captis, Israeli per Rapsacen blasphemias et minas intentaret (IV Reg., XVIII, 19), nihil aliud illum a proposito in Æthiopia avertit. Dehinc, quid aliud (14) centum et octoginta millia de exercitu ejus per angelum absumpsit, quam Ezechie regis humiliatio? Siquidem, duritia hostis annuntiata, vestem scidit, saccum induit, eodemque habitu seniores sacerdotum ad Deum per Esaiam adire jussit, utique jejuniis preces prosequente: neque enim cibi tempus in periculo, (b) nec saturitatis cultus in sacco. Semper inedia morroris sequela est, sicut lætitiæ accessio saginæ. Per hanc morroris sequelam et inediam, etiam civitas illa peccatrix, Ninive de exilio prædicato liberatur. Satis enim penitentia scelerum commendaverat (15) Deo jejuniis triduo functa, etiam pecudibus enectis, quibus iratus Deus non erat (Jon. III). Sodoma quoque et Gomorra evasisent, si jejunassent. Hoc remedium agnoscit et Achab, cum illi post transgressionem et idololatriam et necem Nabuthæ, propter vineam interempti a Jezabel, exprobrasset Helias: *Qualiter occidisti, et hereditatem possedisti? In loco, quo* (16), *sanguinem Nabuthæ canes delinierant, tuum quoque delinquent* (III Reg., XXI, 19). Destituit semetipsum, et saccum carni suæ imposuit, et jejunavit, et dormivit in sacco; et tunc sermo Domini ad Heliam: *Vidisti ut reveritus sit D Achab a facie mea? Pro eo quod reveritus est, non superducam lesuram in diebus ipsius, sed in diebus filii*

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Reputat Seml.
- (2) Evectum Fran.
- (3) Qui add. Seml. Leop.
- (4) Nunino cod. Wou. Leop.
- (5) Speluncam Jun.
- (6) Jejunio Ven.
- (7) Potestas Ven.
- (8) Ipsius Seml.
- (9) Masphat Seml.

- (10) Sed abest Frm.
- (11) Fuderit Seml.
- (12) Ut Allophyli prælium Jun. Lat. admovebantur conj. Leop.
- (13) Ibidem Fran.
- (14) Quid aliud tollit Seml.
- (15) Commendaret cod. Wou. commendaverit Seml.
- (16) In quo loco Seml.

COMMENTARIUS.

pietia moritur. Ric.

CAP. VII. — (a) Processimus itaque. Quid intemperantia præstat, docuit, ut jejunii effectus ostendat: quod variis hic exemplis exsequitur. LE PA.

(b) Nec saturitatis cultus in sacco. Saturitatis cultum dicit, quia ex saturitate lætitia, ex lætitia autem cultus delicatioris cura, cui non convenit cum horrore cineris et asperitudine sacci. Ric.

ejus superducam eam (ibid., 29), qui non erat jejunaturus. Ita jejunium in Deum reverentia opus est. Per quod Anna quoque ambiens uxor Helcanæ retro sterilis impetravit facile a Deo inanem cibo ventrem filio implere, et quidem propheta. Sed non modo naturæ mutationem, aut periculorum aversionem, aut delictorum obliterationem; verumetiam (a) sacramentorum agnitionem, jejunia de Deo merebantur. Adspice Danielis exemplum, circa somnium regis Babylonis (b) omnes turbantur sophistæ, negant ultro (c) de præstantia humana posse cognosci (c); solus Daniel Deo fidens, et sciens quod ad demerendam Dei gratiam faceret, spatium tridui postulat, cum sua fraternitate jejunat; atque ita orationibus commendatus, et ordinem et significationem somni per omnia instruitur, tyranni sophistis parcitur, Deus glorificatur, Daniel honoratur; non minorem Dei gratiam et postea quoque relatus anno primo regis Darii, cum ex recogitatione predicatorum temporum ab Hieremia, (d) dedit faciem suam Deo in jejuniis et sacco et cinere. Nam et angelus missus ad eum, hanc statim professus est causam divinæ dignationis: Veni, inquit, demonstrare tibi (e) quatenus miserabilis es; jejunando scilicet. Si Deo miserabilis, leonibus in lacu fuerat horribilis; ubi quidem illi sex diebus jejunanti prandium angelus procuravit.

CAPUT VIII.

Reddimus et cætera (2), ad nova enim nunc documenta properamus: in limine Evangelii (Luc. II, 57), Anna prophetis filia Phannelis, quæ infantem Dominum et agnovit, et multa super eo prædicavit expectantibus redemptionem Israelis, post egregium titulum veteris univæ viduitatis, jejuniorum quoque testimonio augeat, ostendens in quibus officiis assideri Ecclesie debeat, et a nullis magis intelligi Christum, quam semel nuptis, sæpe jejunis. Ipse mox Dominus baptismum suum, et in suo omnium, jejuniis dedicavit, habens efficere panes ex lapidibus, etiam Jordanem vino fortasse manare, si ita vorator et potator fuisset. Imo novum hominem in veteris suggillationem virtute fastidendi cibi initiabat. ut eum diabolo rursus

A per escam tentare quærenti, fortiorem fame tota tentaret. Præstituit exinde jejuniis legem sine tristitia transigendis. Cor enim triste quod salutare? Docuit etiam adversus diriora demonia jejuniis præliandum. Quid enim mirum, si (5) eadem operatione spiritus iniquus educitur, qua sanctus inducitur? Denique, ut in centurionem Cornelium, necdum timentum, dignatio Spiritus sancti cum charismate insuper prophetiæ festinasset, jejunia ejus legimus exaudiri. Puto autem, et Apostolus in secunda Corinthiorum inter labores suos et pericula et incommoda post famem ac sitim, jejunia quoque plurima enumerat (II Cor. XI, 27).

CAPUT IX.

B Principalis hæc species in castigatione victus, potest jam de inferioribus quoque abstinence operationibus præjudicare, ut et (4) ipsis pro modo utilibus aut necessariis. Nam exceptio edulorum quorundam, portionale jejunium est. Inspiciamus igitur et (f) xerophagiarum novitatem aut vanitatem, si non et in his tam antiquissimæ quam efficacissimæ religionis operatio est. Redeo ad Danielem et fratres ejus leguminum pabulum, et aquæ potum ferculis et cenophoris regis præferentes, atque exinde formosiores, (g) ne qui (5) de specie quoque corpusculi metnat; cæterum spiritu insuper cultos. Dedit enim Deus adolescentulis scientiam et intelligentiam in omni literatura; et Danieli in omni verbo, et in somniis, et in omni sophia (Dan. I, 17) qua hoc ipsum quoque saperet, quibus modis de Deo impetraretur agnitio sacramentorum. Anno denique tertio Cyri regis Persarum, cum in recogitationem incidisset visionis, aliam formam humiliationis prospexit. In illis, inquit, diebus, ego Daniel eum tagens, per tres hebdomadas, panem suavem non edi, caro et vinum non intulerunt in os meum; oleo unctus non sum, donec consummarentur tres hebdomades, quibus transactis angelus emissus est taliter adloquens: Daniel, homo es miserabilis; ne timearis, quoniam ex die prima quæ dedisti animam tuam recogitasti et humillationi coram Deo, exaudimur est verbum tuum, et ego introivi verbo tuo.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Ultra Jun.
(2) Reddimus vetera; ad nova nunc Lat. e. v. ad nova etiam nunc, Jul.

- D (5) Ex add. Send.
(4) Ex Send.
(5) Quis Send.

COMMENTARIUS.

(a) *Sacramentorum agnitionem.* Sic vocat peritiam interpretandi figuras et imagines sacras, nempe divinitus objectas in somniis. Sacramenta igitur, somnia a Deo immissa. Ric.

(b) *Omnes turbantur Sophistæ.* Sophistas dicit, qui alias sapientes, somniorum interpretes, conjectores. Ric.

(c) *Negant ultro de præstantia humana posse cognosci.* Humano ingenio præstari posse somniorum scilicet regionum interpretationem. Ric.

(d) *Dedit faciem suam Deo.* Conversus ad Deum. Ric.

(e) *Quatenus miserabilis es.* Quanto miserationis gratiam adeptus es. Ric.

CAP. IX.—(f) *Xerophagiarum novitatem aut vanitatem.* Improbatur abstinence a vino et carnibus, nisi continentie causa id fiat, can. Apost. 31 et 53. Lx. Pr.

(g) *Ne qui de specie quoque corpusculi metnat.* Sic lib. II ad uxorem: Latebisne tu, cum lectulum, cum corpusculum tuum signas? Hoc enim tandem loco notabimus, Septimum stoica forma sic passim loqui, ut corpusculum dicat, et lectulum, et arbusculam, et mulierculam, et caniculum, motiunculas, et porciunculas, et cætera hujusmodi, quemadmodum illi *σώματιον, οὐδένον, ἀνθρώπινον, κερπίδιον, προβάτιον, λεγόντων, δουλάριον, ἐλάειν, ἀρρυστοματίδια, ἐπ'άρια*, et cætera id genus Epictetici. Ric.

Ita xerophagiarum miseratio et humiliatio metum A expellunt, et aures Dei advertunt, et occultorum compotes faciunt. Revertor etiam ad Heliam, cum corvi illum pane et carne saturare consuescent, cur postmodum apud Bersabee Judææ excitato ei de somno quidam ille (1) angelus sine dubio panem solum et aquam obtulit? defecerant corvi qui cum liberalius pascerent? an difficile angelo fuerat aliquem alicunde de convivio regis ministrum eum instructissimo ferculo raptum ad Heliam transferre; sicut Danieli (2) in lacum leonum esurienti prandium metentium exhibitum est? Sed constitui oportet exemplum docens in tempore pressuræ, et persecutionis, et cujusque circumstantiæ, xerophagiis esse vivendum. Tali victu David exomologestiam expressit, cinerem quidem edens velut panem, id est, panem veluti cinerem aridum et sordidum, potum vero sicut miscens, utique pro vino. (Ps. Cl, 10) Habet enim et abstinentia vini suos titulos, quæ et Samuelem Deo voverat, et Aaronem consecraverat. Nani de Samuele mater. Et vinum, inquit, et ebriamen non bibet (I Reg. I, 15): talis enim et ipsa Deum orabat. Et Dominus ad Aaron: Vinum et siceram non bibetis, tu et filii tui post te (3), si quando ingrediemini tabernaculum, vel ascenditis ad altare, et non moriemini. Adeo morientur qui non sobrii (4) in Ecclesia ministraverint. Sic et Israel proximo exprobat: Et potum dabatis sanctificatis meis vinum. (a) Et hæc autem strictura potus xerophagiæ portio est. Quanquam ubi abstinentia vini aut a Deo exigitur, aut ab homine voveritur, illic intelligatur etiam pabuli pressura formam præstruens potui. Qualis enim esus, talis et potus. Verisimile non est, ut quis dimidiam gulam Deo immolet, aquis sobrius, et cibus ebrius. An autem et Apostolus xerophagiis norit, qui majora celebraverat, sitim et famem et multa jejunia, qui ebrietates et commensationes recusaverat, vel de discipulo Timotheo argumenti satis est, quem propter stomachum et assiduas imbecillitates modico vino monens uti, quo ille non ex institutione, sed ex devotione abstinerebat (ceterum, stomacho magis consuetudo pro-

desse) hoc ipso abstinentiam vini dignam Deo anasti, quam (5) ex necessitate dissuasit (Cf. Levit. X, 9; Amos. XV, 13; II Cor. XI, 27; Rom. XIII, 13; Tim. V, 23).

CAPUT X.

(b) Æque (c) stationes nostras, ut indignas; quasdam vero et in seram constitutas, novitatis nomine inculpant, hoc quoque munus et ex arbitrio obeundum esse dicentes, et non ultra nonam detinendum, de suo scilicet more. Sed quod pertineat ad interdictionis questionem, semel pro omnibus causis respondebo. Nunc ad proprium hujus speciei articulum, de modo temporis dico, de ipsis prius exposculandum, unde hanc formam nova dirimendis stationibus præscribant. Si, quia Petrus, et qui cum eo, ad horam nonam orationis templum introgressi leguntur, quis mihi probabit (6) illos ea die statione functos, ut horam nonam ad clausulam et expunctionem stationis interpretetur? Atqui facilius invenias Petrum hora sexta capiendi cibi causa, prius in superiora ad orandum ascendisse, quo magis (d) sexta diei finiri officio huic possit, quæ illud absolutura post orationem videbatur. Porro, cum in eodem commentario Lucæ, et tertia hora orationis demonstraretur, sub qua Spiritu Sancto initiati, pro ebriis habebantur; et sexta, qua Petrus ascendit in superiora; et nona, qua templum sunt introgressi, cur non intelligamus salva plane indifferentia semper et ubique et omni tempore orandi (7), tamen tres istas horas ut insigniores in rebus humanis, quæ diem distribuunt, quæ negotia distinguunt, (e) quæ publice resonant, ita et solemniores fuisse in orationibus divinis? Quod etiam suadet Danielis quoque argumentum ter die orantis, utique per aliquarum (8) horarum exceptionem, non aliarum autem quam insigniorum, exinde Apostolicorum, tertiæ, sextæ, nonæ. Hinc itaque et Petrum dicam ex vetere potius usu nonam observasse, tercio orantem supremæ orationis munere. Hæc autem propter illos, qui se putant ex forma Petri agere, quam ignorant; non quasi respuamus nonam, cui et (9) quarta sabbati, et sexta plurimum fungimur: sed quia eorum quæ ex traditione observantur, tanto magis

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Quidem illi *Seml.* illi *ms. Wöner.*
- (2) Danieli in sacra, *Lat. Daniel Seml.* in lacu *Leop.*
- (3) Ut *Rigalt.* tu et filius tuus *Leop.*
- (4) Sobrie *fran.*
- (5) Quam *Lat.*

- (6) Probat *Seml.* probet *Jun.*
- (7) Orandum *Seml.*
- (8) Aliarum *Seml.*
- (9) Quæ et *cod. Wöner.*

D

COMMENTARIUS.

(a) Et hæc autem strictura potus xerophagiæ portio est. Ait Septimius, hæc forma potus perstricta, etiam aridum pabulum significari. Ric.

CAP. X. — (b) Æque stationes nostras, ut indignas. Sensus Auctoris evincit legendum, *indictas*, ut et paulo post: Sed quod pertineat ad interdictionis questionem. Psychici, inquit, stationes nostras accusant, ut indictas, et in seram constitutas, atque hoc munus quidem esse non indiscendum, sed ex arbitrio obeundum; et non in seram constitui, sed ad nonam dirimi stationes debere contendunt. Ric.

(c) Stationes nostras ut indignas, etc. Dixit de stationibus abbi, statio autem a jejuniis differt, quamvis id non existimet Pamelius. Erat enim religiosus cultus, quod ad synaxim accedentes Christiani ad nonam usque jejunia producebant, duplex quippe

erat olim jejunium, alterum quod ad vespem tantum fiebat, quale erat quadragesimalis; alterum vero quod ad nonam tantum prorogabatur, ejusmodi erat jejunium feriæ 4 et 6. Hic autem Nonianistas non vero Catholicos impugnat, quod perperam auscult Pamelius. LE PR.

(d) Sexta diei finiri huic officio possit. Hoc est, præfiniri, determinari. Ric.

(e) Quæ publice resonant. Ergo Septimi sæculo tres horæ tantum istæ insigniores publice resonabant, signo dato tuba vel tintinnabulo. Ceterum priscis quoque Romanis eadem diei spatia significari solita, accenso ubi Prætori videbatur ad populum pronuntiant horam esse tertiam, itemque meridiem, et horam nonam, discimus ex Varronis quinto de lingua latina, Ric.

dignam rationem asferre debemus, quanto carent A Scriptura auctoritate, donec aliquo celesti charismate aut confirmetur, aut corrigantur. Et si qua, inquit, ignorantia, Dominus vobis revelabit (Phil. III, 15). Itaque, seposito confirmatore omnium istorum Paracleto, duce universae veritatis, an indignior apud vos (1) ratio asferatur in nonam observandi requiro (2), ut etiam Petro ea ratio deputanda sit, si statione tunc functus est. Venit enim de exitu Domini, quem etsi semper commemorari oportet sine differentia horarum, impressius tamen tum ei secundum ipsum stationis vocabulum addicimus (3): nam et milites nunquam inmemores sacramenti, magis stationibus parent. Itaque in eam usque horam celebranda pressura est, in qua (4) a sexta contenebratus orbis defuncto domino lugubre fecit officium, ut tunc et nos revertamur ad jucunditatem, cum et mundus recepit claritatem. Hoc si magis ad religionem sapit christianam, dum magis Christi gloriam celebrat, possum aequae serae stationis ex eodem rei ordine statum fingere, ut jejunemus ad serum, expectantes tempus Dominicae sepulturae cum Joseph postulatum detulit corpus, et condidit. Inde et irreligiosum est ante famulorum (a) carnem refrigerare (5), quam domini. Sed hoc ex (6) argumentationum provocatione commiserim, conjecturas conjecturis, et tamen (7) puto fidelioribus, reperculiens. Videamus an aliquid tale nobis de vetustatibus quoque patrocinetur. In Exodo, habitus ille Moysis adversus Amalech orationibus praecantis usque in occasum perseverans, nonne statio fuit sera? Jesum Nave debellantem Amorraeos, prandisse illa die existimamus, qua ipsis elementis stationem imperavit (8)? Stetit sol in Gabaon, et luna in Aialon: stetit (9) sol et luna instructione, donec ultus est populus de inimicis suis; et stetit sol medio caelo, et non accedebat (10) in occasum, et in finem diei unius. Non (11) fuit dies talis retro et in novissimo, atque tam prolixus; ut, inquit, exaudiret Deus hominem, parem scilicet solis, instantem (12) tamdiu in officio, stationem etiam sera longiorem. Certe Saul et ipse in praelio constitutus, manifeste munus istud indixit (I Reg. XIV, 24): *Maledictus homo qui ederit panem ad vespem usque dum ulciscer de inimico meo; et non gustavit totus populus*

ejus, et tota terra non prandebat (13). Tantam autem Deus praestitit auctoritatem edicto stationis illius, ut Jonathan filius Saulis, quanquam ignarus jejunationis in serum definite gustum mellis admiserat, et sorie (14) mox de delicto sit traductus, et vix per precem populi periculo exemptus, gulae enim, licet simplicis, reus fuerat. Sed et Daniel, anno primo regis Darii, cum jejunans in sacco et cinere exomologesin Deo ageret, et adhuc, inquit, loquente me in oratione, ecce vir quem videram in somnis initio, velociter volans adpropinquavit mihi quasi hora vespertini sacrificii. Ilac erit (15) statio sera, quae ad vespem jejunans, pinguiorem orationem Deo immolat.

CAPUT XI.

B Omnia autem ista credo ignota eis, (b) qui ad nostra turbantur, aut sola forsitan lectione, non etiam intentione comperita, secundum majorem vim imperitorum, apud gloriosissimam scilicet multitudinem Psychicorum. Propterea per singulas direximus species jejunationum, xerophagiarum, stationum, ut dum recensitis secundum utriusque Testamenti paraturam, quantum proficiant recusati, vel recisi, vel retardati pabuli officia, eos retundamus (c) qui haec velut vacantia infirmant. Item dum pariter ostendimus quo semper in ordine fuerint religionis, eos revincamus qui haec ut nova accusant; nec novum enim quod semper, nec vacuum quod utile. Sed et illud in medio est, quaedam ex his officiis a Deo homini imperata, legem constituisse; quaedam ab homine Deo oblata, votum expunxisse; tamen et votum, cum a Deo acceptum est, legem in posterum facit (16), per auctoritatem acceptoris, exinde enim faciendum mandavit, qui factum comprobavit. Itaque et hic (17) in alia specie altercatio diversae partis obducitur, cum dicunt, aut pseudopropheta est si spiritalis vox solemnitas ista constituit; aut haeresis, si humana praesumptio alinvenit. Eam enim fornam reprehendentes quae et vetera decurrerunt, et ex ea retorquentes quae (18) adversarii veterum adversus illa poterant (19) refractare; aut et illa recusare debuerunt (20), aut certe (21) ista suscipere necessario, maxime (22) cum et ista, a quocumque institutore sint, sive spiritali, sive tantum fideli, (d) eidem Deo

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Dignior apud nos *Seml.*
- (2) Require *Seml.*
- (3) Cum eis a. l. s. v. addiscimus. *Seml.*
- (4) Quam *Jun.*
- (5) Refrigerari *Wouw. Leop.*
- (6) Ut haec ex *Seml.*
- (7) Sed tamen *Lat.*
- (8) Impetravit *Seml.*
- (9) Stetit *cod. Wouw.*
- (10) Ut autem accedebat *Seml.*
- (11) In occasum, in finem diei unius, et non *Jun.*

- D (12) Instantis *Fran.*
- (13) Terra prandebat *Seml.*
- (14) Ut sorie *Jun.*
- (15) Erat *ms. Wouw.*
- (16) Sancti *Lat.*
- (17) Hinc *Seml.*
- (18) Et add. *Seml.*
- (19) Poterant *Seml.*
- (20) Potuerunt... debuerant *Lat.*
- (21) Exertia *Seml.* exerte *Fran.*
- (22) Maxime obest a *cod. Wouwer.*

COMMENTARIUS.

(a) Carnem refrigerari. Quiescere. Ric.
CAP XI.—(b) Qui ad nostra turbantur. Paracletica scilicet Montanistarum instituta. Ric.
(c) Qui haec velut vacantia infirmant. Tanquam inutilia et pretii nullius. Ric.

(d) Eidem Deo currant. Hoc est eidem Deo conveniant. De eodem Deo dicta intelligi debeant. Sic Baticus dixit de Deo: *Vannum est praecipere dare quibus homines viverent, et ipsum jam quia homo esse dignatus est, sine praecipiorum observatione cucurrisse. Ille est*

currant, cui et vetera. Indubitate enim et hæresis et A pseudopropheta divinitatis diversitate judicabuntur apud nos omnes unici Dei Creatoris et Christi ejus antistites; adeoque indifferenter hanc partem defendo, illis offerens in quo velint gradum figere. Spiritus diaboli est, dicis, o Psychice. Et quomodo Dei nostri officia indicit, nec alii offerenda quam Deo nostro? Aut contende diabolus cum Deo facere nostro, aut Satanas Paracletus habeatur. Sed hominem Antichristum adfirmas; hoc enim vocantur hæretici nomine penes Joannem. Et quomodo quisquis ille est in Christo nostro, hæc erga Dominum nostrum officia disposuit, cum et Antichristi erga Deum (1) adversus nostrum processerint Christum? Quo itaque putas laternum confirmatum apud nos spiritum, cum imperat, an cum probat quæ Deus noster et imperavit semper et probavit? Sed rursus (a) palos terminales figitis Deo, sicut de gratia, ita de disciplina; sicut de charitatibus, ita et (2) de solemnibus; ut proinde officia cessaverint, quemadmodum et beneficia ejus, atque ita negetis usque adhuc cum munia imponere, quia et hic Lex et Prophetæ usque ad Joannem: superest ut totum auferatis, quantum in vobis tam otiosum.

CAPUT XII.

Jam enim et in ista specie ditati saturatique regnatis

LECTIONES VARIANTES.

(1) Erga Deum, delet. Lat.

(3) Et delet Seml.

COMMENTARIUS.

peregisse quæ de eo ordinata et prædicta fuerant. Ric.

(a) Palos terminales figitis Deo. Auctores finium regundorum palos pro terminis in quibusdam regionibus poni docent, iliceos, oleagineos, juniperceos, etc., palos de ilice picatos. Ric.

CAP. XII. — (b) Processurus ad certamen et custodia abusus. Abusus, longo usu propemodum absumptus confectusque. Si quid juvarent exemplaria, mallum, obesus, quemadmodum vetus poeta apud Gellium, obesus dixit pro exili et gracilento. Ric.

(c) Et contra ungulas corneus. Inter tormenta erant ungulæ; ac primum quidem, ut ex vocabulo conjicere est, de ipsis bestiis decisa; dein ad earum formam ferrea: his latera miserorum deradebant, vel, ut dicere quidam, scribebant, charaxabant. Ait igitur Septimius, eutem jejuniis aridam et corneam adversus hujusmodi tormenta constantiorem fore. Ric.

(d) Præmisso jam sanguinis succo. Præmisso scilicet ad Deum, quo jam et ipse totus properat. Sic alibi dixit præmissam uxorem, præmissos liberos, jam sæculo digressos. Ric.

(e) Tanquam animæ impedimentis. Impedimenta dicit militari significat. Christianus jam plurimis emaciatus jejuniis præmisit ad Dominum hanc sui partem, sanguinem suum scilicet, tanquam impedimenta sua, tanquam vasa, tanquam suppellectilem. Quam gravis hic paracleticus ductor, cum istis jejuniis tam austeris! Sane miror in fibris exsanguibus et corneis tantum ingenii, tantum amplexitatis, tantum elegantiarum. Ric.

(f) Plane vestrum est, in carceribus popinas exhibere martyribus incertis. Principio libri adversus Valentinianos, facilem esse ait Fratrum caritatem; et l. adversus Praxeam, majoris semper credentium partem simplices et idiotas. Illic ergo hominibus id genus exprobrare videtur beneficentissimæ caritatis officia in Peregrinum illum impostorem collata, qui tandem agnitus, et christiana communione depulsi a Lu-

(1 Cor., IV, 3), non delicta incusantes, quæ jejuniis elimentur, nec revelationum scientia indigentes, quæ xerophagiis extorqueantur, nec bella propria metuentes. quæ stationibus discutiuntur. Ut ab Joanne Paricletus obtinuisset, ipsi nobis Prophetæ in hanc maxime causam extitissent: jam non dico ad exorandam Dei iram, nec ad impetrandam tutelam ejus aut gratiam, sed ad præmiuendam per nosmetipsos novissimorum temporum conditionem, indicentes omnem xerophagiam, cum carcer ediscendus, et fames ac sitis exercenda; et tam inedia quam anxii victus tolerantia usurpanda sit, ut in carcerem talis introeat Christianus, qualis inde prodisset; non penam illic possurus, sed disciplinam; nec sæculi tormenta, sed sua officia; eoque fidentior (b) processurus ad certamen et custodia abusus, nihil habens carnis, sic ut nec habeant tormenta materiam; cum sola et arida sit cute loricator, (c) et contra ungulas corneus; (d) præmisso jam sanguinis succo, (e) tanquam animæ impedimentis, properante jam et ipsa, quæ jam sæpe jejuniis mortem de proximo horri: (f) plane vestrum est in carceribus (g) popinas exhibere (h) martyribus incertis. (i) ne consuetudinem querant, ne lædeat vitæ, (j) ne nova abstinentiæ disciplina scandalizentur, quam nec ille Pristinus vester non christianus

ciano describitur, ejus etiam inter Ethnicorum exempla meminit Septimius lib. ad Martyras.

(g) Popinas exhibere. Lucianus, συνάβηδον μὲν αὐτοῦ, διαφύροντες τοὺς διαμυροβλάτας, εἴτα διῆκτα ποικίλα εὐλαμίζετο.

(h) Martyribus incertis. Quorum fides minus spectata, neque satis explorata.

(i) Ne consuetudinem querant. Ne consueti, ne sua desiderant, Ut lautius in carceribus vivant, quam domi.

(j) Ne nova abstinentiæ disciplina scandalizentur, quam nec ille pristinus vester non christianus martyr attigerat. Legendum arbitramur, pristinum vester. Hoc est quondam vester, quemadmodum initio libri adversus Praxeam dixit pristinum doctor. In hanc vero historiam quam narrat Septimius, plurima quadrant eorum quæ Lucianus de Peregrino tradidit. Nam et istum apud Christianos in fama et pretio aliquandiu fuisse refert, ac propter habitos ab eo per oppida Syriæ de Christo sermones, comprehensum, missumque in carcerem, atque ibidem Christianorum charitate ac studio diligentissime curatum, cæcis omne genus illatis, mox per humanitatem præsidis emissum carcere. Postea vero ob delicta quadam, ab christiano consortio ejectionem, varias urbes obivisse non sine gloria philosophantem, ac demum Athenis insana querendi nominis cupidine perierit, convocatam multitudinem, postquam verba multa de contemptu mortis fecisset, in ardentem rogam insiluisse, nec visum amplius. Martyrem istum qualescunque fuerit, psychicum, id est catholicum, fuisse ait Septimius, non christianum: quia tormentis adnotos Christum negaverat. Peregrinum suum Lucianus scribit in carcerem conjectum, propterea quod Christum coleret, τὸν αὐτὸν ὁρίων ἀνθρώπων ἐν παλαιότητι ἀνασκολοπιώμενον, confestim accurrissimos christianos; vii fratres, atque omnimoda solatia contulisse; quin etiam cum eo in carcere permansisse ac pernociasse, corruptis custodiis. Ric.

(Trente et une.)

martyr attingerat; quem et (a) facultate (1) custodiæ liberæ aliquandiu fartum (2) omnibus balneis quasi baptismate melioribus et omnibus luxuriæ secessibus quasi Ecclesiæ secretioribus et omnibus vitæ istius illecebris quasi æternæ dignioribus, hoc puto obligatum (3) ne mori vellet, postremo ipso tribunalis die luce summa (b) condito mero tanquam antidoto præmedicatum, ita enervastis, (c) ut paucis ungulis titillatus, hoc enim ebrietas sentiebat, quem Dominum confiteretur interroganti præsidii respondere non potuerit amplius. (d) Atque ita de hoc jam extortus (4), (e) cum singulis et ructus solos haberet, in ipsa negatione digressus (5). Ideo sobrietatis disciplinam qui prædicant pseudoprophetae, ideo hæretici qui observant. Quid ergo cessatis Paracletum, quem in Montano negatis, ~~id~~ Apicio credere? Præscribitis constituta esse solemnia huic fidei scripturis vel traditione majorum, nihilque observationis amplius adjiciendum, ob illicitum innovationis. State in isto gradu si potestis.

CAPUT XIII.

Eccē (f) enim convenio vōs et præter Pascha jejunantes, citra illos dies quibus ablatus est sponsus, et stationum semijejunia interponentes, et (g) vero (b) interdum pane et aqua victitantes, ut cuique visum est; denique respondetis hæc ex arbitrio agenda, non ex imperio. Movistis igitur gradum excedendo traditionem, cum quæ non sint (7) constituta obitis. Quale est autem ut tuo arbitrio permittas quod imperio Dei non das? plus humane licebit voluntati quam divinæ potestati? Ego me sæculo, non Deo liberum memini: sic mecum est ultro officium facere Domino, sicut (8) indicare illius est; non tantum obsequi ei debeo, sed

A et adulari; illud enim imperio ejus, hoc arbitrio meo præsto. Bene autem quod et episcopi universæ plebi manulare jejunia assolent; non dico de industria stipium conferendarum, ut vestræ captivæ est; sed interdum et ex aliqua sollicitudinis ecclesiasticæ causa. Itaque si et ex hominis edicto, et in unum omnes ~~tantis~~ ^{tantis} agitis, quomodo in nobis ipsam quoque unitatem jejunationum et xerophagiarum et stationum denotatis? nisi forte in senatus consulta, et in principum mandata cõitionibus opposita delinquimus. Spiritus Sanctus, cum in quibus vellet terris, et per quos vellet prædicaret, ex providentia imminutum, sive ecclesiasticarum tentationum, sive mundalium plagarum, qua paracletus, id est advocatus, ad exorandum judicem, hujusmodi officiorum B remedia mandabat. Puta nunc ad exercendam sobrietatis et abstinentiæ disciplinam; hunc qui recipimus, necessario etiam quæ tunc constituit observamus. Adspice ad Judaicos fastos, et invenies nihil novum: si (9) quæ patribus sunt præcepta, omnis deinceps posteritas hæreditaria religione custodit. Aguntur præterea (h) (10) per Gracias illa (11) certis in locis concilia ex universis ecclesiis per quæ et altiora quæque in commune tractantur, et ipsa representatio totius nominis christiani magna veneratione celebratur. Et hoc quam dignum fide auspicante congregari undique ad Christum! Vide quam bonum et quam jucundum habitare fratres in unum (Ps. CII); hoc tu psallere non facile nosti, nisi quo tempore cum compluribus cœnas. Conventus autem C illi stationibus prius et jejunationibus operati; dolere cum (12) dolentibus, et ita demum congaudere gaudentibus norunt. Si et ista solemnia quibus tunc præsens patrocinatus est sermo, nos quoque in diversis pro-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Quam ex facultate cod. Wouwer.
- (2) Fartum Seml.
- (3) Obligatum Seml.
- (4) Extortus Seml.
- (5) Digressus Jun.
- (6) Et vos Seml.

- (7) Sunt Seml.
- (8) Sic Seml.
- (9) Sit Jun.
- (10) Præcepta Fran.
- (11) Illas Fran.
- (12) Sum Fran. ;

COMMENTARIUS.

(a) *Facultate custodiæ liberæ.* Lucianus *ἐπιτροπὴν τῆς ἐλευθέρου διαγωγῆς*. Ric.

(b) *Condito mero, tanquam antidoto, præmedicatum.* Vino myrrhato consopitum, myrrhæ præsumptione obfirmatum. In historia passionis Fructuosi, Angurii et Eulogii, legimus oblatum illis ab fraterna charitate condimentum; admonitosque ut permixtum poculum sumerent, dixisse, nondum esse horam solvendi jejunii. Nempe agebatur hora diel quarta, feria vero quarta: qua feria illi, etiam in carcere, stationem de more celebrabant. Sed cur fraterna illa charitas feria quarta condimentum offerebat, cum sexta tantum feria ducit sint martyres, nisi quia putarent ipsa feria quarta ducebant? Cæterum, imposturam martyri fecisse videntur, qui in ipso martyrii procinctu, corpora sic curabant sua, ut cruciatus et tormenta minime sentirent. Nam quæ constantia, quæve gloria medicatæ potionis crapula consopito, sensibus interceptis? Ric.

(c) *Ut paucis ungulis titillatus, hoc enim ebrietas sentiebat.* Ita consopitus fuerat, ut ungulas admotas quasi titillantem manum pateretur. Ric.

(d) *Atque ita de hoc jam extortus.* Quod interroganti

præsidi non responderet. Peregrinum sumum Lucianus extortum fuisse non tradit, imo dimissum. Ric.

(e) *Cum singulis et ructus solos haberet, in ipsa negatione digressus.* Honestò vocabulo sedum negotium significat. Nam hic Pristinus nimia vini ac ciborum copia fartus, admotis tormentis Christum negavit, atque in ipsa negatione inter singultus et ructus, alvo perside laxata, fecit quod in Milesia fabula Lucius, cum ab asino suo carnifices abegit: seu quod moriens Claudius Cæsar, qua parte facilius, ut ait Seneca, loquebatur. Sed quomodo negavit, qui præ temulentia solos singultus et ructus haberet? Negasse Christum videtur, qui per ebrietatem eripuerat sibi martyrii sensum, et præclaræ confessionis gloriam. Ric.

CAP. XIII. — (f) *Eccē enim convenio vōs.* Quasi contraria actione. Ric.

(g) *Vero interdum pane victitantes.* Hoc est, puro et mero pane, siccantes cibum ab omni carne, et omni jumentis, ut ipse ait hoc lib. Ric.

(h) *Per Gracias.* Per varias Graciæ provincias, in quibus varia concilia coacta sunt. Legunt alii Gracias illas quod forsitan non male. Lx Pa.

vincti fungimur in spiritu invicem representati, A omnis dies etiam vulgata consecratione celebratur. (a) lex est sacramenti.

CAPUT XIV.

Horum igitur tempora observantes, et dies et menses et annos, (b) galaticamur. Plane si judaicarum caeremoniarum, si legalium solemnitatum observantes sumus : illas enim Apostolus dedocet compescens Veteris Testamenti in Christo (1) sepulti perseverantiam, et novi sistens. Quod si nova conditio in Christo jam nova et solennia esse debebant ; aut si omnem in totum devotionem temporum et dierum et mensium et annorum erasit Apostolus, cur Pascha celebramus annuo cireno in mense primo ? cur quinquaginta exinde diebus in omni exultatione decurrimus ? (c) cur stationibus quartam et sextam sabbati (d) dicamus, (e) et jejuniis parascen ? quamquam vos etiam sabbatum, si quando continuatis, nunquam nisi in Pascha jejunandum secundum rationem alibi redditam, nobis certe

Nec ergo apud Apostolum differentie ratio, distinguentem nova et vetera. Sed et hic inaequalitas vestra ridebitur, cum vetustatum formam nobis exprobratis, in quo (2) causam novitatis accusatis.

CAPUT XV.

Reprobat etiam illos qui jubebant (3) cibis abstinere, sed de providentia Spiritus Sancti (4), prae damnans jam haereticos perpetuam abstinentiam praecepturos ad destruenda et despicienda opera Creatoris : quales inveniam apud Marcionem, apud Tatianum, apud Jovem, hodiernum de Pythagoram haereticum, non apud Paracletum. (f) Quamvis est enim apud nos interdictio ciborum ? (g) duas in anno hebdomadas xerophagiarum, nec totas, exceptis scilicet sabbatis et dominicis offerimus Deo ; abstinentes ab eis, quae non rejicimus, sed differimus. Atquin ad Romanos scribens, vos nunc compungit detractatores (5) hujus officii : Ne propter pabulum solveritis,

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Sepulti perseverant *add. Seml.*
(2) Qua *Seml.*
(3) Jubeam *Seml.*

- (4) Sanctus *Seml.*
(5) Retractatores *Seml.*

COMMENTARIUS.

(a) *Lex est sacramenti.* Communionis Christiana lex est, ut nostrum sit quodcumque nostrorum est ; ceterum, dividit corpus. Sic enim ait lib. de Virginibus velandis, ubi et alia praetera de christiani corporis partium consensu. Ric.

CAP. XIV.—(b) *Galaticamur.* Insanimus ut Galatæ, sic ab ingenio Cilicum fraudulento verbum *γαλιταί* formavit Pherecrates comicus, ad fraudes et imposturas deorum gentiliū significandas : *ἀνὴρ τοῦ ἀποῦ ἐπὶ ἀλγοῦ* si *θεοῖ*, imponunt et illudunt nobis cliticam. Galaticamur, desipimus galaticam ; judaizamus ut Galatæ. Ric.

(c) *Cur stationibus quartam et sextam sabbati dicamus, et jejuniis parascen.* Ait Tertullianus, sepultis Testamenti veteris solennibus Christianos condidisse novas in Christo leges et nova solennia, abrogatis jejuniis mosaicis instituisse stationes et jejunia christiana. Et stationibus quidem, dicatas fuisse serias ejusque septimanæ quartam et sextam, excepta feria sexta quæ esset *καρπαραὶ τοῦ πάσχα*, septimanæ scilicet authenticæ in quam incideret Pascha, sive dies Paschæ, sabbatum Paschale, quod die Christus Ecclesiæ sponsus ablatus est. Etenim eo die indicta fuisse jejunia, quæ non solum a Paracleticis, verum etiam a Pythæis in sabbatum continuantur. Hic vero Tertullianus observat, sabbatum in Pascha jejunandum ; hoc est, sabbatum septimanæ in quam incidisset dies Paschæ sive Passionis Dominicæ, quæ est *viaticæ* *ἀγία*, cætera sabbata nunquam jejunanda. Ne judaizare aut galaticari videamur. Addit : *Nobis certe omnis dies etiam vulgata consecratione celebratur.* Quibus verbis consentanea sunt hæc Hieronymi Epis. 151 : *Nobis qui in Christum credimus resurgentem, jupis et æterna festicitas est, nec putare debemus alios dies festos, alios non festos.* Adepti scilicet per Christum libertate, quæ nostris cervicibus exemit jugum mosaicarum caeremoniarum et legalium solennitatum. Unde intelligimus, inquit Septimius noster adversus Jud. cap. iv, magis sabbatizare nos ab omni opere servili semper debere, et non tantum septimo quoque die, sed per omne tempus. Denique omnis tempus sabbatizat, hoc est sanctificat ; qui *capit* ad libertatem evangelicam ; ac sese abstinet ab omni opere servili, nempe observationem ac caeremoniarum judaicarum. Ric.

(d) *Quartam et sextam sabbati, etc.* Difficilis plane

locus est : nam parascen est sexta sabbati. Sensus autem esse videtur : stationes fiebant feria 4 et 6 ; feria autem quarta ad nonam jejunium fiebatolvere, unde semi-jejunium dicebatur ; at feria 6 ad nonam jejunium dicitur Tertulliano. Verum non attigisse Pamellium crediderim, qui parascen sabbatum nove appellari scribit. Lx Pa.

(e) *Et jejuniis parascen ?* Eximie nuncupat parascen quam Judæi vocabant parascen pasche. Joannis cap. XIX : *παράσεν τοῦ πάσχα*, quasi sabbati paschalis sanctitas protabbatum suum nobilitaret. Quia vero Christus ea feria sexta, sive ea parascen, comprehensus fuerat a Judæis et crucifixus, Ecclesia Christiana, Tertulliani sæculo, sextam quamque feriam stationibus sive semi-jejuniis dicaverat, hancque anno veniente Paschæ diem anteedebat, et ob luctum ex ablato Sponso conceptum indicta solidi jejunii mœstitia notabiliorem fecerat. Itaque hanc parascen sollemnissimam Tertullianus, significandi modo excellenti, Parascen vocat, jam non judaicam, sed christianam : nempe relicto aliis *καρπαραὶ* ordinis vocabulo. Unde est apertissimum, avo Tertulliani Psychicos, sic ille vocabat Romanos, et ipsos etiam Paraceticos, sive Montanistas, quartam et sextam et ejusque septimanæ feriam dicasse stationibus, quæ semiplena erant jejunia, et jejuniis parascen, sextam videlicet feriam hebdomadæ majoris sive authenticæ. Paraceticos eo fuisse Romanis anteriores, quod duas in anno hebdomadas xerophagiarum, nec tamen totas, exceptis scilicet sabbatis et dominicis, offerrent Deo. Non dicit parascen Paschæ, ut duas xerophagiarum hebdomadas Paschæ proximas : et tamen, haud aliter cum sensisset res ipsa clamat. Nam et statim de die Paschæ loquitur. Lx Pa.

CAP. XV.—(f) *Quantula est enim apud nos interdictio ciborum ? etc.* Duas hic xerophagiarum hebdomadas constituit, hoc est 14 dies, non autem hebdomadas 14, quod putat vii Pan-elius : non enim elevando tam exiguum spatium hanc proferret, *Quantula est enim, etc.* Lx Pa.

(g) *Duas in anno hebdomadas xerophagiarum.* Hieronymus ad Marcellam ; ubi de Montani, sociatoribus : Illi tres in anno faciunt quadragimas. Sic ingenua sunt mortuorum, ubi semel ab regula descivere. Itaque jam quo Hieronymi supra magistrum erant discipuli, duabus montanicarum xerophagiarum septimanis tertiam addiderant. At sic eos

inquit, opus Dei. Quod opus? de quo ait: Bonum est A carne non edere, et vinum non potare. Nam qui in istis servit, placibilis et propitiabilis Deo nostro est. Quidam credit omnia munducanda esse, quidam autem infirmus olera (1) vescitur; qui manducat, ne nullifiet (2) non manducantem. Tu quis (3) es, qui alienum servum iudicas? Et qui manducat, et qui non manducat, Deo igitur gratias. (Rom. XIV, 2, et seqq.) Cum autem humano arbitrio vetet (4) controversiam fieri, quanto magis divino! Ita sciebat quosdam castigatores et interdictores victus incensare, qui ex fastidio, non qui ex officio abstinerent; probare vero qui in honorem, non qui in convivium Creatoris. Et si claves narcelli tibi tradidit, permittens eam omnia ad constitutendam idolothytorum exceptionem, non tamen in macello regnum Dei inclusit. Nec enim, inquit, esus aut potus est Dei regnum; et, Esca nos Deo non commendat; non ut de arida dicitur putēs, sed potius de uncta et accurata. Siquidem subiciens, nec si manducaverimus, abundabimus (5); nec si non manducaverimus, deficiemus; tibi magis insonat, qui abundare te existimas, si edas, et deficere si non edas, et ideo ista detractas. Dominum quoque quam indigne ad tuam libidinem interpretaris passim manducantem et bibentem, sed puto quod etiam jejunavit (7), qui beatos, non saturatos, sed esurientes et sitientes, pronuntiavit; qui escam profitebatur, non quam discipuli existimant, sed paterni operis perfectionem, docens operari escam, quae permanet in vitam aeternam; in ordinaria etiam oratione panem mandans postulandum, non et atticis divitiis (1). Sic et Esaias, non negavit Deum elegisse jejunium, sed quale non elegerit, enumeravit. In diebus enim, inquit (Is., LVIII, 5), jejuniorum vestrorum inveniantur voluptates (8) vestrae, et omnes subjectos vobis succentis, aut convitia et lites jejunatis, et ceditis pugnis: non tale jejunium ergo elegi; sed quale subiecit, et subiciendo non abstulit, sed confirmavit. Nam etsi mavult opera justitiae, non tamen sine sacrificio; quod est animae conflictus, tata jejuniis.

CAPUT XVI.

Ille certe Deus, cui nec populus incontinens

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Olera Seml.
- (2) Nullifiet Seml.
- (3) Qui Seml.
- (4) Vitet Seml.
- (5) Abundabimus Par.
- (6) Jejunavit Seml.
- (7) Divitiis abicit Seml.
- (8) Voluntantes Fram.
- (9) Octygonetra Seml.
- (10) Conditando al. eructando Pan.

- (11) Metuerat Seml.
- (12) Diffusum al.
- (13) Ad satisfactionem Lat.
- (14) Sanctificate jejunium et orationem et nihil amplius Seml.
- (15) Et in hac re orandis Seml.
- (16) Diis add. cod. Womw.
- (17) Invidiam Venet. Rhen.
- (18) Tabernae.
- (19) Niniviticum Jun. Niniviticam credo justitiam al. leg.;

COMMENTARIUS.

quoque potamus septimanas dixisse quadragesimas, quemadmodum Hieronymus dixit: Nos unam quadragesimam secundum traditionem Apostolorum, toto anno, tempore nobis congruo jejunamus. Ric.

CAP. XVI. — (a) Sameas homo Dei. Libro tertio Regum nomen hujus prophetae non traditur, Josepho dicitur Jodon, Epiphanio Joam. Ric.

(b) Post altare diffusum. Etenim diruti altaris cineres diffusi ac dispersi. *ἐκχυμένοι, καὶ διεσπασμένοι* (II Reg. XII, 3) Ric.

gule placuit, nec sacerdos, nec prophetae. Ma-
nent adhuc monumenta concupiscentiar, ubi se-
pultus est populus carnis avidissimus usque ad cho-
leram orygometas (9) cruditando. (10) Eliditur pro
templi foribus senior Heli; filii ejus in acie mori-
entur; exspirat in partu. Hanc enim meruerat (11) a
Deo plagam domus impudens, sacrificiorum carnalium
defraudatrix. (a) Sameas, homo Dei, cum exitum
prophetasset idololatriae introductae a rege Hieroboam,
post mortem ejus regis arefactam, et statim resti-
tutam, (b) post altare diffusum (12), ob hanc signa,
et satisfactione (13) invitatus a rege, plane excusavit.
Prohibitus enim a Deo fuerat, illic cibum in totum
attingere; sed ab alio mox sene mentito prophetiam
temere pastus, secundum verbum Dei ibidem factum,
super mensam, non est in paternis sepultus: leonis
enim in via occursu prostratur, et apud externos con-
ditus, poenam deserti jejunii luit. Haec erunt exempla
et populo et episcopis, etiam spiritalibus, si quam
incontinentiam gulae admiserint. Sed nec apud inferos
admonitio cessavit, ubi in divite quidem convivia
cruciantur, in paupere vero jejunia recreantur, ha-
bentia praeceptores Moysen et Prophetas (Luc. XVI, 29).
Nam et Johel exclamavit (Joel, I, 14): Sanctite jeju-
nium, et predicate curationem (14), prospiciens jam
et tunc et alios apostolos et prophetas sancientes
jejunium, et praedicatos officia curantia Deum. Unde
et qui in idolis comendis, et in aris orandis (15), et
ad singulas horas (c) salutandis (16) adulantur, cura-
tionem facere dicuntur. Sed et omnem *ταπεινωθῆναι*
ethnici agnoscunt. Cum stupet caelum et aeternus,
nudipedalia denuntiantur, magistratus purpuras po-
nunt, fasces retro avertunt, precem indignant, hos-
tiam instaurant. Apud quasdam vero colonias praeter
ea annuo ritu saccis velati, (d) et cinere conspersi
idolis suis inediam (17) supplicem obiciunt, balnea
et (e) tabernacula (18) in nonam usque cluduntur.
Unus in publico ignis apud aras, aquae nec in lav-
aculis. Niniviticum (19) credo justitiam. Judaicum
certe jejunium ubique celebratur, cum omissis tem-
plis per omne litus quocumque in aperto aliquando
jam precem ad caelum mittunt; et licet cultu et

(c) Salutandis adulantur. Liber Ursini, Et in aris
orandis, et ad singulas horas salutandis diis adulantur.
Ric.

(d) Et cinere conspersi. Reorum hic habitus late
describitur, cui cinis inspersus erat aliquando, quo
miserabiliores fierent. Apul. lib. VII, Ambabus manibus
trahens cinerem. In sacra Scriptura illud maximo
oblivium. Le Pa.

(e) Tabernacula. Tabernae. Ric.

ornati meritis munus infament, tamen fidem abstinentie adlectant, et (a) stellæ auctoritatem (b) demorantis suspirant. Sed bene, quod (1) in nostra xerophagis blasphemias ingerens, (c) Casto Isidis et Cybeles eas adæquas. Admitto testimonialem comparationem. Hinc divinam (2) constabit, quam diabolus divinum amulatorem imitator. Ex veritate mendacium struitur, ex religione superstitio compingitur. Hinc tu eo irreligiosior, quanto ethnicus paratior. Ille denique (3) idolo gulam suam mactat, tu Deo non vis. Deus enim tibi venter est, et pulmo templum, et aquiliculus altare, et sacerdos cocus, et Sanctus Spiritus nidor, et condimenta charismata, et ructus prophetia.

CAPUT XVII.

(d) Vetus es, vera (4) si velimus dicere, tu qui tantam gulæ indulges, et merito te priorem jactitas; semper agnosco sapere Esau venatorem ferarum, ita passim indagandis turdis studes, ita de campo laxissimæ disciplinæ tuæ venis, ita spiritu destitisti, si tibi lenticulam defructo inrufatam obtuleris, (e) statim totos primatus tuos vendes; apud te (f) agape in cacabis fervet, fides in culinæ calet, spes in ferculis jacet. Sed major his (5) est agape (1 Cor. XIII, 13), qui per hanc adolescentes tui cum sororibus dormiunt. Appendices scilicet gulæ, lascivia atque luxuria (6), quam societatem et Apostolus sciens, cum præmisisset: Non in ebrietatibus, nec in comestationibus; adjunxit: nec in cubilibus et libidinibus. (Rom. XIII, 14.) Ad elogium gulæ tuæ pertinet, quod (g) duplex apud te præsentibus honor binis

A partibus deputatur; cum Apostolos duplicem honorem dederit, ut et fratribus et præpositis. Quis sanctorum inter vos, nisi convivandi frequentior, nisi obsonandi pollicibilior, nisi calicibus instructor? Merito homines solius animæ et carnis spiritualia rebusatis. Talibus si placerent prophetae, mei non erant. Cur ergo non constanter prædicatoria: Manducemus et bibamus, eras enim moriemur (1 Cor. XV, 33)? Sicut nos non dubitamus exerte mandare: jejunemus, fratres et sorores, ne forte cras moriamur. Palam disciplinas nostras (7) vindicemus. Nos certi sumus, eos qui in carne sunt, Deo placere non posse; non utique in (8) substantia carnis, sed in cura, sed in affectione, sed in operatione, sed in voluntate. Macies non displicet nobis; neque enim ad pondus Deus carnem tribuit, sicut nec spiritum ad mensuram, facilius si forte per angustiam salutis januam introibit caro exilior, citius resuscitabitur caro levior, diutius in sepultura durabit caro aridior. Saginentur pugiles et pythæ olympici: illis ambitio corporis competi, quibus et vires necessariorum. Et tamen illi quoque xerophagiis invalescunt; sed nostra alia robora, alique vires, sicut et alia certamina; quibus non est luctatio adversus carnem et sanguinem, sed adversus mundi potestates, (9) adversus spiritualia malitiæ, adversus hæc, non carne et sanguine, sed fide et spiritu robusto oportet adistere. Cæterum, saginior (10) christianus ursis et leonibus forte, quam Deo, erit necessarius, nisi quod (11) et adversus bestias maciem exercere debebit.

LECTIONES VARIANTES.

ritio et ut Junius existimat.

- (1) Tu cod. Wome.
- (2) Divina Seml.
- (3) Deo, inserit Seml.
- (4) Ructus. Prophetia vetus est vera Fran.
- (5) Is Ven.

C

- (6) Est, add. Seml.
- (7) Vestras Seml.
- (8) In tolli Seml.
- (9) Potentes Lat.
- (10) Saginatur Seml.
- (11) Quæ Seml.

COMMENTARIUS.

(a) Stellæ auctoritatem demorantis suspirant. Stellam significat, quam Plautus Vesperuginem, Ennius Vesperum, Virgilius Hesperon appellat. Auctoritatem vero præsentiam dicit. Etenim, quamvis famelicus, nullum attingere audebant cibum ante Vesperum exortum. Ric.

(b) Demorantis. Morantis, tardantis. Sic Plautinus Sosia Solem queritur obdormisse ebrium Ric.

(c) Casto Isidis et Cybeles eas adæquas. Casto, τὸ ἀγρία. Castimoniam dixit supra. Quod autem latini dicunt, in Casto Cereris esse, Græci aliquis scriptor apud Suidam dixit, τὰς Μητροφανδὲς καὶ τὰς ἀγρίας. Græco eas dixit Varro, pro Græco ritu. Ric.

CAP. XVII. — (d) Vetus es, vera si velimus dicere. Catholici adversus Montanistas eo maxime gloriabantur, quod essent veteris disciplinæ cultores, novos ritus, nova jejunia non admitterent. Septimius igitur, cum jam ad Montanum defecisset, catholicum alloquitur ludens in vetustatem illam catholicam. Vetus es, inquit, hoc sane fateamur, et ad vetera illa respicias, sed ut nobis inde exhibeas aliquem Esau venatorem fera-

rum, etc. Ric.

(e) Statim totos primatus tuos vendes. Ejus primatum dicit, ejus disciplina antedecibat tempore Montani disciplinam, ideoque supra dixit: Et merito te priorem jactitas Ric.

(f) Agape in cacabis fervet. Paull., I. XVIII. D. instr. nec multum refert inter cacabos et ænium, quod supra focum pendet: his aqua ad potandum calefit, in illis pulmentarium coquitur. Commentator Juvenalis cacabos bascaudas interpretatur ad satyr. xi, hoc est vasa in quibus calices lavabantur, nolim id optimo dictum asserere. Est enim vas quod a Romanis miliarium dicebatur. Le Pa.

(g) Duplex apud te præsentibus honor binis partibus deputatur. Binas partes intelligit ventrem et veretrum, hoc est, ingluviem et libidinem. Itaque episcopis apud Psychicos duplicem quidem honorem exhiberi ait, sed non ut fratribus et præpositis, quod Apostolus præceperit, verum ut gula et viro potentibus. Ric.

QUINTI SEPTIMI FLORENTIS TERTULLIANI

DE PUDICITIA.

- I. Pudicitia amore Tertullianus in haresim lapsus, li-
bro hoc errorem Montani prosecutus de non reci-
piendis penitentibus, saltem mæchis et fornicatori-
bus; laude pudicitia præmissa, idipsum huius libri
argumentum paucis indicat (falsus, se retro, nempe
cum librum de Penitentia scriberet, alterius fuisse
sententia); maxime cum culmen criminum teneant
mæchia et fornicatio.
- II. Atque imprimis, Scripturas Scripturas opponens, inde
colligere nititur, delicta quædam esse remissibilia,
alia irremissibilia.
- III. Non tamen propterea negligendam prorsus delicto-
rum quorundam penitentiam.
- IV. Jam vero postquam docuit, mæchiæ et fornicationis
nominæ se comprehendere omnia libidinum delicta,
- V. Mæchiam idolatriæ et homicidio comparari, ex B
Scripturis ostendit.
- VI. Et si vero in veteri Testamento exstant exempla
venia pro mæchis, inveniri etiam iudicii; et aliam
esse novi Testamenti rationem.
- VII. Deinceps late disputat de parabola ovis et drachmæ
perditæ.
- VIII. IX. Item de duorum filiorum parabola.
- X. Penitentiam enim etiam ethnicis competere.
- XI. Exinde et facta Domini peccatoribus edita describit.
- XII. Certe ab Apostolis cum idololatria et homicidio
fornicationem interdici.
- XIII. XIV. Porro et veniam fornicatori corinthio ab
Apostolo concessam examinat.
- XV. XVI. Afferens tam secundæ quam prioris ad Co-
rinthios Epistolæ locos adversus fornicatores.
- XVII. Item et similes alliarum apostoli Pauli Epistola-
rum sententias.
- XVIII. Etiam tales, tum illius, tum veteris Testamenti,
quæ communionem ecclesiasticam mæchis adimunt.
- XIX. Similes quoque locos, ex Joannis apostoli et Apo-
calypsi, et Epistola.
- XX. Ex Epistola deinde ad Hebræos olim (sententia

ipsius) Barnabæ titulo, et Levinico, quasdam Scri-
pturas affert, quamquam frustra pro suo instituto.

XXI. Atqui, non negans Apostolis competisse potesta-
tem remittendi peccata, et proinde etiam Ecclesiæ, id
sua Ecclesiæ spirituum frustra arrogat.

XXII. Denique agit contra veniam criminum et pacem,
quam martyres quidam mæchis donabant, negatoribus
negabant. PAM.

CAPUT PRIMUM.

Pudicitia flos morum, honor corporum, decor
sexuum, integritas sanguinis, fides generis, funda-
mentum sanctitatis, præjudicium omnis bonæ men-
tis; quamquam rara, nec facile perfecta, vixque
perpetua; tamen (a) aliquatenus in sæculo mora-
bitur, si natura præstruxerit, si disciplina persua-
serit, censura compresserit. Siquidem omne animi
bonum aut nascitur, aut eruditur, aut cogitur.
Sed ut mala magis vincunt, quod ultimorum tem-
porum ratio est; bona jam nec hæci licet,
ita corrupta sunt semina; nec erudiri, ita deserta
sunt studia; nec cogi, ita exarmata sunt jura. Deni-
que, de qua incipimus, couseque jam exolevit, ut non
ejuratio, sed moderatio libidinum pudicitia credatur;
isque satis castus habeatur, (b) qui minus castus fue-
rit. Sed viderit sæculi pudicitia (c) cum sæculo ipso,
cum suo ingenio si nascebatur, cum suo studio si
erudiebatur, cum suo servitio si cogebatur; nisi quod
infeliciores etiam, si stetisset, ut infuctuosa, quæ non
apud Deum egisset. Malim nullum bonum, quam va-
num (d). Quid prodest esse, quod esse non prodest?
C Nostrorum bonorum status jam exigitur (1), chris-
tianæ pudicitia ratio concutitur: quæ omnia de cælo
trahit, et naturam per lavacrum regenerationis, et
disciplinam per instrumentum prædicationis, et cen-
suram per iudicia ex utroque Testamento, et coacta
constantius ex metu et voto æterni ignis et regni.
Adversus hanc nonne (2) dissimulare potuissem? (e)
Audio etiam edictum esse propositum, et quidem pe-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Mergitur Oberth. Semi.

(2) Nunc ne Paris.

COMMENTARIUS.

CAP. I. — (a) Aliquotenus in sæculo morabitur.
Habebat in mente principium satiræ Juvenalis:

Credo pudicitiam Saturno rege morantem
In terris, visamque diu, etc. RIG.

(b) Qui minus castus fuerit. Fulvio Ursino legen-
dum videbatur, qui non nimis incestus. Certe expedi-
tior lectio fuerat, qui nimis incestus. RIG.

(c) Sed viderit sæculi pudicitia. De hac late habes

tractatum lib. I ad Uxorem, lib. de Exhortat. Castita-
tis, et lib. de Monogamia. PAM.

(d) Malim nullum bonum, etc. Vanum hic dicit quod
paulo ante infructuosum. Facit vero hoc, quod pud-
icitiam sæculi bonum vocet, contra eos qui omnia opera
infidelium peccata faciunt. PAM.

(e) Audio etiam edictum esse propositum. Si qua fuit
edicti formula, eam fuisse his tantum verbis concep-
tam crediderim: Episcopus episcoporum edicit: Ego et

potius carnis quam tormentis punire contendat, id volens eripere quod vitæ anteponat! Sed jam hæc gloria extinguitur, et quidem per eos quos tanto constantius oportuerat ejusmodi maculis nullam subscribere veniam, quanto propterea quotiens volunt, nubunt (1), ne mœchia et fornicationi succedere cogantur: quoniam *melius est nubere quam uri* (I Cor. VII, 9). Nimirum, propter continentiam incontinentia necessaria est, incendium ignibus exstinguetur. Gor ergo et criminis postmodum indulgenti pœnitentiæ nomine, quorum remedia præstitunt multoventiæ jure? Nam et remedia vacabunt, cum crimina indulgentur; et crimina manebunt, si remedia vacabunt. Itaque utrobique de sollicitudine et negligentia ludunt, præcavendo vanissime quibus parcuit, et parcendo ineptissime quibus præcaverunt; cum aut præcavendum non sit, ubi parciatur; aut parcendum non sit, ubi præcaveatur. Præcavent enim, quasi nolint admitti tale quid; indulgent autem, quasi velint admitti; quando si admitti nolint, non debeant indulgere; si indulgere velint, non debeant præcavere. Nec enim mœchia et fornicatio de modicis et (a) de maximis (2) delictis deputantur, ut utrumque competat, et sollicitudo quæ præcavet, et securitas quæ indulget. Sed cum ea sint quæ culmen criminum teneant, non capit et indulgeri quasi modica, et præcaveri quasi maxima. Nobis autem maxima aut summa sic quoque præcaveantur, dum nec secundas quidem post fidem nuptias permittitur nosse, nuptialibus et dotalibus si forte tabulis a mœchia et fornicationis opere diversas. Et ideo durissime nos infamantes Paracletum disciplinæ enormitate digamos foris sistimus, eundem limitem luminis mœchis quoque et fornicatoribus figimus, (b) jejunas pœnis lacrymas profusuris, nec amplius ab Ecclesia quam publicationem dedecoris relaturis.

CAPUT II.

Cæterum, Deus, inquit, bonus et optimus, et misericors et miserator (Psal. CXI, 4), et misericordiam plurimus (Joel II, 13), quam omni sacrificio anteponebat (I Reg. XV, 22; Ose. VI, 6; Matth. IX, 13, XII, 7); non tanti ducens peccatoris mortem, quam pœnitentiam (Ezech. XVIII, 23, 32, XXIII, 14), salvificator (3) omnium hominum, et maxime fidelium (I Tim. IV, 10). Itaque et filios Dei misericordes et pacificos esse oportebit (Matth. V, 9, 7), donantes invicem, sicut et Christus donavit nobis (Coloss. III, 13); non judicantes, ne judicemur (Matth. VII, 1). Domino enim suo stat quis

A vel cedit: tu quis es, ut servum judices alienum? (Rom. XIV, 4). *Dimitte, et dimittetur tibi* (Luc. VI, 37); (c) Talia et tanta futilia eorum quibus et Deo adulantur, et sibi lenocinantur, effœminantia magis quam vigorantia disciplinam, quantis et nos et contrariis possumus repercutere, quæ et Dei severitatem intentent, et nostram constantiam provocent? Quia, etsi bonus natura Deus, tamen et justus (Paul. VII, 12). Ex causa enim, sicut sanare novit, ita et cedere (Dent. XXXII, 30); faciens pacem, sed et condens mala (Is. XLV, 7), pœnitentiam malens (Ezech. XVIII, 23, 32), sed et Hieremie mandans, ne pro populo peccatore deprecaretur: *Quoniam si jejunaverint, inquit, non exaudiam obsecrationem eorum; et rursus: Et tu ne adoraveris pro populo, et ne postulaveris pro his in prece et oratione, quoniam non exaudiam in tempore quo invocaverint me, in tempore afflictionis suæ* (Jer. VII, 16, XI, 14, XIV, 11, 12). Et adhuc supra, idem misericordie prælator quam sacrificii: *Et tu ne adoraveris pro populo isto; et, Ne postulaveris misericordiam consequi eos. Et, Ne accesseris pro his ad me, quoniam non exaudiam utique misericordiam postulantem* (Ibid.), utique ex pœnitentia sistentes et jejunantes, et afflictationem suam offerentes Dep. *Deus enim zelotes* (Exod. X, 3, XXXIV, 14). (d) et qui naso non deridetur (Galat. VI, 7), adulantium scilicet boni alicui ejus. Et qui licet patiens (Psal. VII, 12), tamen per Esaiam commineatur patientiæ finem: *Tacui, numquid et semper tacebo, et sustinebo? quievi, velat porturiens; exurgam, et arecere faciam* (Isa. XLII, 14, 15). *Ignis enim præcedet ante faciem ipsius, et exuret inimicos ejus* (Psal. XCVI, 3), non solum corpus, verum et animas occidens in gehennam (Matth. X, 28). Cæterum, judicantibus quomodo Dominus commineatur, ipse demonstrat: *Quo enim judicio judicaveritis, judicabitur de vobis* (Matth. VII, 2). Ita non prohibuit judicare, sed docuit. Unde et Apostolus judicat, et quidem in causa fornicationis, dedendum ejusmodi hominem *Salutæ in interitum carnis* (I Cor. V, 5), increpans etiam quod fratres non apud sanctos judicarentur (I Cor. VI, 1, 4, 5). Adjiciens enim inquit: *Ut quid mihi eos qui foris sunt, judicare?* (I Cor. V, 12). Dimittis autem, ut dimittatur tibi a Deo (Luc. VI, 37). Delicta mundantur, quæ quis in fratrem, non Deum admiserit. Debitoribus denique dimissuros nos in oratione profiteamur (Matth. VI, 12). Sed non decet ultra de auctoritate Scripturarum ejusmodi funem contentiosum alterno

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Nubant Oberth. Semi.
(2) Medius Jun.

- (3) Salvificator Fran.

COMMENTARIUS.

quam ornavit nocens. Ut nemini gloriosa est levitas quæ secum adfert calamitates et damna, sic etiam nemini probrosa est levitas, ex qua sequitur utilitas ingens et honesta. Ric.

(a) De maximis delictis, etc. Modica delicta sunt quæ facile a Deo condonantur, maxima quæ difficultus, qualis est mœchia. Le Pa.

(b) Jejunas pacis lacrymas. Absque pacis spe. Sic Jejunantes philosophia. Jejunantibus cæteris a salute. Ric.

CAP. II. — (c) Talia et tanta futilia eorum. Sic edidit Rheanus. Sed quo ore Septimius futilia diceret, quæ sunt ex sacris paginis petita? etsi, ut ipse sentiebat, in pravas argumentationes detorta. Itaque malim quod ex Anglicano cod. protulerat Pamelius, *sparsilia*. Nam et in Remensi, *sparsilia* legi Pithæus notaverat. Ric.

(d) Et qui naso non deridetur. Sic reddidit Pauli verbum ad Gal. VI. οὐ μωροποιεῖται. Hesychius, Μωροποιεῖν, χλευάζει, καταγέλλει ὑπὸ τοῦ μωροῦ τοῖς μωροποιεῖ. Ric.

ductu in diversa distendere, ut hæc restringere frænos disciplinæ, illa laxare videantur, quasi incertiæ, et (1) pœnitentiæ subsidium illa prosternere per lenitatem, hæc negare per austeritatem. Porro et auctoritas Scripturæ in suis terminis stabit sine alterutra oppositione, si (2) et pœnitentiæ subsidium suis conditionibus determinatur sine passiva concessione, et ipsæ prius causæ ejus distinguantur sine confusa propositione (3). Causa pœnitentiæ delicta condicimus. Hæc dividimus in duos exitus: alia erunt remissibilia, alia irremissibilia; secundum quod nemini dubium est, alia castigationem mereri, alia damnationem. Omne delictum aut venia expungit, aut pœna: venia, ex castigatione; pœna, ex damnatione. De ista differentia jam et quasdam præmissis alterationes Scripturarum, hinc retinentium, hinc dimittentium delicta. Sed et Joannes docebit: Si quis *B* autem fratrem suum delinquere delictum non ad mortem, postulabit, et dabitur vita ei (1 Joh. V, 16); quia non ad mortem delinquit: hoc erit remissibile. Est delictum ad mortem: non pro illo dico ut quis postulet (Ibid.); hoc erit irremissibile. Ita, ubi est conditio vel ratio postulationis, illuc etiam remissionis: ubi nec postulationis, ibi æque nec remissionis. Secundum hanc differentiam delictorum, pœnitentiæ quoque conditio discriminatur. Alia erit quæ veniam consequi possit, in delicto scilicet remissibili; alia quæ consequi nullo modo possit, in delicto scilicet irremissibili. Et superest specialiter de mœchiæ et fornicationis statu examinare, in quam delictorum partem debeant redigi.

CAPUT III.

Sed prius decidam intercedentem ex diverso responsionem ad eam pœnitentiæ speciem, quam cum maxime (a) definimus venia carere. Si enim, inquirunt, aliqua pœnitentia caret venia, jam nec in totum agenda tibi est. Nihil enim agendum est frustra. Porro frustra agitur pœnitentia, si caret venia. (b) Omnis autem pœ-

nitentia agenda est. Ergo omnis veniam consequatur, ne frustra agatur; quia non erit agenda, si frustra agitur. Porro, frustra ageitur, si venia carebit. Merito (4) utique (5) ita opponunt, quoniam hujus quoque pœnitentiæ fructum, id est veniam, in sua potestate usurpaverunt. Quantum enim ad illos a quibus pacem humanam consequitur (6); quantum autem ad nos, qui solum Dominum meminimus delicta concedere (c) et utique mortalia, non frustra ageitur. Ad Dominum enim remissa et illi exinde prostrata, hoc ipso magis operabitur veniam, quod eam a solo Deo exorat (d), quod delicto suo humanam pacem sufficere non credit, quod Ecclesiæ mavult erubescere quam communicare. Adstitit enim pro foribus gins, et de notæ suæ exemplo ceteros admonet, et lacrymas fratrum sibi quoque advocat, et reddit plus utique (7) negotiata, compassionem scilicet (8) quam communicationem. Et si pacem hic non meruit, apud Dominum seminat: neq. amittit, sed præparat fructum: non vacabit ab emolumento, si non vacaverit ab officio. Ita nec pœnitentia hujusmodi vana, nec disciplina ejusmodi dura est. Denique ambæ honorant; illa nihil sibi blandiendo facilius impetrabit, ista nihil sibi adsumendo plenius adjuvabit.

CAPUT IV.

Possumus igitur, demandata pœnitentiæ distinctione, ad ipsorum jam delictorum regredi censum, an ea sint quæ veniam ab omnibus consequi possint. In primis, quod mœchiam et fornicationem nominamus, usus expostulat: (e) habet et fides quorundam nominum familiaritatem; ita in omni opusculo usum custodimus. Ceterum, si adulterium et si stuprum dixerō (f), unum erit contaminatæ carnis elogium. Nec enim interest nuptiam alienam an viduam quis incurset, dum non suam sceminam (g): sicut nec locis refert, in cubiculis an in curribus (10) pudicitia trucidetur. Omne homicidium extra sylvam

LECTIONES VARIANTES.

(1) Et abest a Rhen. Oberth. Pam.

(2) Si abest a Rhen. Oberth.

(3) Præpositione Oberth. Seml.

(4) Si venia carebit merito utique Wome. cod.

(5) Utique abest a Rhen. Seml. Oberth.

(6) Frustra agitur addit Clacc.

(7) Plusque Pam.

(8) Precibusque negotiata, compassionem elicit. Lat.

(9) Ab alienam ad sceminam delet Clacc.

(10) Tribus Lat. Rig. Ciac.

COMMENTARIUS.

CAP. III. — (a) *Definimus venia carere.* De Pœnit. cap. 4 cum adhuc catholicus, in ea non erat sententia: *Omnes ergo delictis, inquit, seu spiritum, seu factis, seu voluntate commissis, qui penam per judicium destinavit, idem et veniam per pœnitentiam spondunt.* Omnium enim peccatorum quantumvis gravium per pœnitentiam fit remissio, ut docent SS. Patres contra Novatianos. Le Pa.

(b) *Omnis autem pœnitentia agenda est.* Legendum videtur, *Omni autem pœnitentia agenda est.* Ric.

(c) *Qui solum Dominum meminimus delicta concedere.* Alludit ad illud Marc. II, 7, *Quis potest peccata dimittere, nisi solus Deus...*; verum de hoc latius infra. Pam.

(d) *Quod eam a solo Deo exorat, etc.* Contra hoc... latius etiam infra, cap. 24. Illic solum dicemus [quod videatur idem sensisse Auctor, quod de Novatiano scribit beatus Cyprianus (epist. 52 ad Antonian.).] Atque adeo posset ipsi responderi verbis ejusdem: O fratre de fraterne irrisio! O miserorum lamentantium caduca deceptio! o hæreticæ institutionis inefficax

et vana traditio! hortari ad satisfactionis pœnitentiam, et subtrahere de satisfactione medicinam! dicere fratri: plange, et lacrymas funde, et diebus ac noctibus ingemisce, et pro ablendo et purgando delicto frequenter et largiter operare; sed extra Ecclesiam, post omnia ista, morieris; quæcumque ad pacem pertinent facias, sed nullam pacem quam quæris, accipies. Etenim præmittit hic *actus publicos, pœnitentiæ* eosdem quos lib. de Pœnit. cap. 9; et tamen vult a solo Deo exorari veniam, non vero Ecclesiæ communicare. Et vero valde incerta est venia, et proinde (quantumvis id neget) pœnitentia vana, si quis a solo Deo veniam expectare debeat. Pam.

CAP. IV. — (e) *Habet et fides quorundam nominum familiaritatem.* Fidem hic dicit quam alias scetam, philosophiam, disciplinam, religionem, scilicet christianam. Supra dixit, *Habet et in Christo scientia ætates suas.* Ric.

(f) *Si adulterium, et si stuprum dixerō, etc.* De adulterio idipsum docuit, de Monogamia lib. cap. 9; de stupro, lib. de Exhortat. cap. 9: quod ipsum fre-

latrocinium est: ita et ubicumque, vel in quacumque semetipsum adulterat et stuprat, qui aliter quam nuptiis utitur. Ideo penes nos occulte quoque conjunctiones, id est non prius apud Ecclesiam professae (a) juxta mœchiam et fornicationem judicari periclitantur. Nec inde (1) consortia obtentu matrimonii crimen eludant. Reliquas autem libidinum (b) furias impias et in corpora et in sexus ultra jura naturae non modo limine, verum omni Ecclesiae tecto submovemus; quia non sunt delicta, sed monstra.

CAPUT V.

Ergo mœchia, quod etiam fornicationis est res, secundum opus criminis quanti estimanda sit sceleris (c) prima lex Dei praesto est. Siquidem post interdictam alienorum deorum superstitionem, ipsorumque idololorum fabricacionem; post commendatam salubati venerationem; post imperatam in parentes secundam a Deo religionem, nullum aliud in (d) talibus titulis firmandis monendisque subtruxit preceptum, quam: *Non mœchaberis* (Exod. XX, 14). Post spiritali enim castitatem sancitatemque, corporalis sequebatur integritas. Et hanc itaque munivit, hostem statim ejus prohibendo mœchiam. Quale delictum jam intellige, ejus prohibitionem post idololatriam (2) ordinavit. Nihil secundum longinquat a primo; nihil tam proximum primo, quam secundum: quod sit ex primo aliud, quodammodo primum est. Itaque mœchia adfinis idololatriae; nam et idololatria mœchiae nomine et fornicationis saepe populo exprobrata (Jer. III, 1, sq.; Ezech. XVI, 15, sq), etiam sorte conjungitur illi, sicut et serie; etiam damnatione cohærebit illi, sicut et dispositione. Eo amplius præ-

A mittens: *Non mœchaberis*; adiungit: *Non occides*: oneravit utique mœchiam, quam homicidio anteponit. In prima itaque (3) fronte sanctissimæ legis, in primis titulis celestibus edicti, principalium utique delictorum proscriptio signata (4), de loco modum, de ordine statum, de confinio meritum ejusque dignitas. Est et mali dignitas, quod in summo aut in medio pessimorum collocatur. Pompam quandam atque suggestum adspicio mœchie, hinc ducatum idololatriæ antecedentis, hinc comitatum homicidii insequentis. Inter duos apices facinorum eminentissimos sine dubio digna consedit, et per medium eorum, quasi vacantem locum pari criminis auctoritate complevit. Quis eam talibus lateribus inclusam, talibus costis circumfultam, a coherentium corpore divellet de vicinorum criminum nexu, de propinquorum scelerum complexu, ut solam eam secererat ad penitentiae fructum? Nonne hinc idololatria, inde homicidium, detinebunt? et si qua vox (5) fuerit, reclamabunt? Noster hic cuneus est, nostra compago? Ab idololatria metamur, illa distinguente conjungimur, illi de medio emicanti adunamur (6); concorporavit nos Scriptura divina, literæ ipsæ glutina nostra sunt, jam nec ipsa sine nobis potest. Ego quidem Idololatria sæpissime mœchiam occasione subministro. Sciunt luci mei et mei montes, et vivæ aquæ, ipsaque in urbibus templa, quantum evertendæ pudicitiae procuremus (7). Ego quoque Homicidium nonnunquam mœchie elaboro. Ut tragedias omittam (8) sciunt hodie venenarii, sciunt magi, quot pellicatus ulciscar (9) quot rivalitates defendam, quot custodes, quot delatores, quot conscios auferam.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Periclitabitur, no inde *Lut.*
(2) Idololatriam *Pam. Rhm. Oberth. Leop.*
(3) Ubique *Ms. angl. utique Rig.*
(4) Signatam. De loco *Oberth. Seml.*

- (5) Vis *Ciace.*
(6) Adulamur *Pam. Rhm. Oberth.*
(7) Procurem *Ciace.*
(8) Quod *Fran. et in seqq.*

COMMENTARIUS.

quenter usurpat, non modo pro mœchia, sed et pro fornicatione... malim autem legere: *Omne homicidium intra syleam, pro extra*; sed nolui in contextu quid immutare. *Pam.*

(a) *Non prius apud Ecclesiam professæ.* Oblatis Ecclesiae per presbyteros fidelibus conjugandis, ut communibus votis conjugio benediceretur. Hoc enim significat in fine libri II ad *Uxorem*, cum ait: *Unde sufficimus ad enarrandam felicitatem ejus matrimonii quod Ecclesia conciliat et confirmat oblatio?* Dum occultas conjunctiones interpretatur non prius apud Ecclesiam professas, mirum in modum confirmat decretum concilii Tridentini de irritis talibus conjunctionibus, eo quod de illis subjicit: *«Juxta mœchiam et fornicationem judicari periclitantur. Nec inde consortia obtentu matrimonii crimen eludant.* *Pam.* Sess. 24, de sacram. *Matrim.*, cap. 1. *Ric.*

(b) *Reliquas autem libidinum furias impias, etc.* Eleganter distinguit inter limine Ecclesiae submovere, et omni tecto Ecclesiae submovere; ac si vellet fornicatores et adulteros admissos ad limen Ecclesiae, uti cap. præced. inter penitentes (quamquam frustra, uti veniam Ecclesiae dare non possit, ut perperam adseruit); ac monstrorum illorum reos neque ibi admissos, sed prorsus exclusos fuisse. Et vero etiam hinc confirmatur vetustas excommunicationis ecclesiasticæ; de qua supra... *Apolog.* cap. 39, et alibi non semel: ad quam iterum alluditur infra, cap. 7, illis

verbis: *«Ob tale quid extra gregem datus est»* ac *«de Ecclesia expellitur»*. Plura vide cap. 14. *Pam.*

CAP. V. — (c) *Prima lex Dei præsto est.* Prima lex Dei per Moysen tradita, secunda per Christum. Alias primam seu primordiale Dei legem in principio mundi Adæ et Evæ datam fuisse ait, lib. *adversus Judæos*. Itaque convenientius interpretabimur: *Prima lex Dei præsto est*, hoc est, ante omnia occurrit lex Dei. *Ric.*

(d) *Talibus titulis firmandis monendisque.* Hoc in opere Septimiano præsentamus iter manibus, destituti veterum exemplarium loco. Aptius certe videatur, *Talibus titulis firmandis munendisque.* Etenim post paulo sequitur, *Et hanc itaque munivit.* Titulos vocat, legis divinæ capita; eodemque significatu supra, *damnationis titulos* dixit. *Ric.*

(e) *Sciunt hodie venenarii, sciunt magi.* Magos a venenariis distinguere vix poteris; nam venenarii seu venefici, cum magis, chaldeis, genethliacis, libessalique olim confundebantur, qui alios pharmacis malisque lædebant artibus, suisque incantationibus vitam etiam aliquando eripiebant. Apulejus in *apol. Amatricem* cum, *me magum et veneficum clamaret, multis audientibus.* *Lx Pa.*

(f) *Quot rivalitates defendam.* Etenim plerique amatores, amata suas ab rivalibus defendunt homicidio, rivalibus vario mortis genere extincit. *Ric.*

Sciunt etiam obstetrices, quot adulteri conceptus trucidantur. Etiam apud Christianos non est mœchia sine nobis : ibidem sunt idololatria, ubi immundi spiritus res est; ibidem est et homicidium, ubi homo, cum inquinatur, occiditur. Igitur, aut nec illis, aut etiam nobis pœnitentiæ subsidia convenient. Aut delinemus eam, aut sequimur. Hæc ipsæ res loquuntur. Si res voce deficiunt, adsistit idololatria, adsistit homicidium, in medio eorum adsistit et mœchus, pariter de pœnitentiæ officio sedent, in sacco et cinere inhorrescunt, eodem statu gemiscunt, eisdem precibus ambiunt, eisdem genibus exorant, eandem invocant matrem. (a) Quid agis, mollissima et humanissima disciplina? aut omnibus eis hoc esse debetis: *beati enim pacifici* (Matth. V, 6); aut, si non omnibus, nostra esse. (b) Idololatriam quidem et homicidam semel damnas, mœchum vero de medio excipis, idololatria successorem, homicidæ antecessorem, utriusque collegam? Personæ acceptatio est, miserabiliores pœnitentias reliquisti.

CAPUT VI.

Plane, si ostendas de quibus patrociniis exemplorum, præceptorumque cœlestium, soli mœchie, et in ea fornicationi quoque, januam pœnitentiæ expandas, ad hanc jam lineam dimicabit nostra congressio. Prescribam tamen tibi formam necesse est, ne ad vetera manum emittas, ne in terga respicias. *Vetera enim transierunt*, secundum Esaiam (Isa. XLIII, 18, 19), et *nova est jam novatio* secundum Hieremiam (Jer. IV, 5); et *obliti posteriorum, in priora porrigimur*, secundum Apostolum (Philip. III, 15); et *Lex et Prophetia usque ad Joannem*, secundum Dominum (Matth. XI, 13); nam, et si cum maxime a lege excipimus demonstrando mœchiam, merito ab eo statu legis, quem Christus non dissolvit, sed implevit (Matth. V, 17). Onera enim legis usque ad Joannem, non remedia; operum iuga rejecta sunt, non disciplinarum: libertas in Christo non fecit innocentie injuriam. Mænet lex tota pietatis, sanctitatis, humanitatis, veritatis, castitatis, justitiæ, misericordiæ, benevolentie, pudicitie. In qua lege *beatus vir qui meditabitur die ac nocte* (Psalm. I, 1). De qua idem David rursus: *Lex Domini invituperabilis, convertens animas; jura Domini directa, oblectantia corda; præceptum Domini longe lucens, inluminans oculos* (Psalm. XVIII, 8 et seq.). Sic et Apostolus: *Itaque lex quidem sancta est, et præceptum sanctum et optatum;*

A (Rom. VIII, 12), *uniquæ, Non machaberis* (Ex. XX, 14). Sed et supra, *Legem ergo evocamus per fidem? Absit, sed legem sistimus* (Rom. III, 31), scilicet in his quæ et nunc novo Testamento interdicta etiam cumulatius præcepto prohibentur. Pro *Non machaberis*: *Qui viderit ad concupiscentiam, jam machatus est in corde suo* (Matth. V, 27, 28); et pro *Non occidas*: *Qui dixerit fratri suo racha, reus erit gehennæ* (Id. XXII). Quære an salva sit lex non mœchandi, cui accessit nec concupiscendi. Cæterum, si qua vobis exempla in sinum plaudent, non opponentur huic quam defendimus disciplina. Frustra enim *lex supradicta* est, origines quoque delictorum, id est concupiscentias et voluntates, non minus quam facta condemnans, si ideo hodie concedatur mœchie venia, quia B et aliquando (1) concessa est. Cur emolumento hodie plenior disciplina coercetur, nisi ut majore forsitan lenocinio tuo indulgeatur? Dabis ergo et idololatriæ et omni apostatæ veniam, quia et populum ipsum totiens reum (c) istorum, tollens invenimus retro restitutum (Judic. III, 19). Communicabis et homicidæ; quia et Nabothæ sanguinem Achab deprecatione delevit (III Reg. XXI, 29); David Uriæ eandem, tum causam ejus mœchiam (2) confessione purgavit (II Reg. XII, 13). Jam et incesta donabis, propter Loth (Gen. XIX, 33, 35); et fornicationes cum incesto, propter Judam (Gen. XXXVIII, 18), et turpes de prostitutione nuptias, propter Osee (Osee I, 2, 3), et non tantum frequentatas, verum et sæmel plures propter patres nostros (Gen. XVI, 3, 4; XXIX, XXX). C Utique enim dignum est persequari nunc quoque gratiam circa omnia retro indulta, si de pristino aliquo exemplo venia mœchie vindicatur. Habemus quidem et nos ejusdem vetustatis exempla pro sententia nostra, non modo non indulti, verum etiam representati judicii (d) fornicationis (Gen. XIX, 24, 28). Et utique sufficit tantum numerum viginti quatuor millium populi fornicantis in filias Moab una plaga ruisse (Num. XXV, 1, seq.). Sed malo in gloriam Christi a Christo deducere disciplinam. Habuerint pristina tempora (e) omnis impudicitie, si volunt Psychici, etiam potestatem; luserit ante Christum sceleris, imo perierit antequam a Domino suo requisita est; nondum erat digna dono salutis, nondum apta officio sanctitatis. Adhuc in Adam deputabatur cum suo vitio; facile quod D speciosum viderat concupiscens, et ad inferiora respiciens, et de ficulneis foliis pruriginem

LECTIONES VARIANTES.

(1) Aliqua Pam. Rhen. Oberth.

(2) Cum causâ ejus mœchia Rhen. Pam. Oberth. Leop.

COMMENTARIUS.

(a) Quid agis mollissima et humanissima disciplina. Sic alibi dicit, *laxissimæ disciplinæ campum*. Ut contrario sensu Augustinus lib. de Fide et operibus: *Antiquum et robustum morem*. Ric.

(b) Idololatriam quidem et homicidam, semel damnas. Ipse infra: *Neque idololatria, neque sanguini pax ab Ecclesiis redditur*. Ric. — Hic calumniatur auctor in orthodoxos, tanquam si idololatriam et homicidam ad pœnitentiam non admitterent. Pam.

CAP. VI. — (c) Populum ipsum totiens reum, etc.

Ut eludere nitatur auctor, certe et his ipais nuntius B. Cyprianus, B. Pacianus et B. Hieron... in pœnitentiam omnium peccatorum quantumvis gravium confirmant adversus Novatianos; et ipse auctor quoque exemplis Achab et David, lib. V aduersus Marcionem, cap. 11. Pam.

(d) Representati judicii. Accipitur hic representati pro ad præsentiam adducti. Pam.

(e) Habuerint pristina tempora, etc. Etiam hic orthodoxos calumniatur. Pam.

retinens. (a) *Inhærebat usquequaque libidinis virus*, A et *factæ* (1) sordes non ablui (2) idoneæ, quod nec ipsæ adhuc aquæ laverant. At ubi sermo Dei des-
cendit in carnem, ne nuptiis quidem resignatam (b),
et *Sermo caro factus est* (Jo., I, 14), ne nuptiis qui-
dem resignanda; quæ ad lignum, non incontinentiæ,
sed tolerantia accederet; quæ non dulce aliquid, sed
amarum aliquid (5) inde gustaret; quæ non ad inferos,
sed ad cælum pertineret; quæ non lascivie frondi-
bus, sed sanctimonie floribus præingeretur; quæ
munditias suas aquis traderet (c); exinde caro quæ-
cumque in Christo reliquas sordes pristinas solvit,
alia jam res est, nova emergit jam, non ex seminis
imo, non ex concupiscentie limo, sed ex aqua pura
et spiritu mundo. Quid itaque illam de pristino excu-
sas? Non (d) *corpus Christi*, non *membra Christi*, non
templum Dei vocabatur (I Cor., XII, 27; VI, 15, 19;
II Cor., VI, 16), cum veniam moechie consequeretur.
Itaque, si exinde quo statum vertit, et in Christum
tincta induit Christum (Gal., III, 27), et magno rē-
dempta est (I Cor., VI, 20), sanguine scilicet Domini
et Agni (I Petr., I, 19), tenes aliquod exemplum,
sive præceptum, sive formam, sive sententiam indul-
tæ sive indulgentiæ fornicationis atque moechiæ; ha-
bes etiam temporis a nobis definitionem, ex quo de-
putetur actus questionis.

CAP. UT. VII.

A parabolis licebit incipias, ubi est ovis perditus a
Domino requisitus, et humeris ejus revectus (Luc. XV,
4 et seqq.). Procedant ipsæ (e) picturæ calicem vestro-
rum, si vel in his perlucetis interpretatio pecundis C
illius, utrumne christiano an ethnico peccatori de
restitutione continet. Præscribimus enim ex naturæ
disciplina, ex lege auris et linguae, ex mentis sani-
tate ea semper responderi, quæ provocantur, id est

LECTIONES VARIANTES.

- (1) *Lactæ (lactes) Pam. aliique.*
- (2) *Non habentes Womv. cod.*
- (3) *Aliquid delet Jun.*
- (4) *Credendus est. Ita editi fere omnes. Restitutionem*

COMMENTARIUS.

(a) *Inhærebat usquequaque libidinis virus*, et *factæ*
sordes non ablui idoneæ. De fractis scilicet foliis
exitit quasi venerem pruriginis virus. Hac vero pru-
rigine, primos homines Adamum et Evam exarsisse
innuit Septimius, statim atque impermissæ arboris
fructu degustato, intellectæ nuditati contegendæ si-
cuncta folia carpsere: hæsisse autem pendendis ipso-
rum, atque inde posterum, lactes sordes, libidinis
maclas, nec ablui potuisse, priusquam advenisset
Christus; quia scilicet nec ipsæ adhuc laverant,
nondum baptismo Christi medicata fuerant: itaque
nondum erant idoneæ sordibus id genus eluendis. Ric.
— *Prorsus obscurum*, imo mendosum est illud et *lac-
tæ sordes*. Pam. — *Factæ sordes non ablui idoneæ*. Hæc
scriptura est veterum exemplarium quæ vidit Ursinus.
Antea lege batur, et *factæ sordes non habentes idoneæ*.
Unde et Ursini exemplaria fortæ emendari sic possint,
et *lactes sordes*. Alludit enim Septimius ad humorem
qui de foliis scilicet, sive, ut mox dicet, de lascivie
frondibus exsudat. Ric.

(b) *Carnem ne nuptiis quidem resignatam*. Elegans
est Tertulliani cum illud, *carnem ne nuptiis quidem*
resignatam, de B. Mariæ carne virgine, quamquam
nupta, et ne nuptiis quidem resignanda, de carne Christi
virgine. Opponit autem Christi facta factis Eve. Pam.

Ad ea quæ provocant. Provocabat, ut opinor, quod
Pharisæi publicanos et peccatores ethnicos admitten-
tem Dominum, et cum illis de victu communicantem
indignati mussitabant (Math., IX, 11). Ad hoc Domi-
nus pecundis perditæ restitutionem cui alii configu-
rasse credendus (4) est, quam ethnico perditæ, de
quo agebatur; non de christiano, qui adhuc nemo?
aut quale est, ut Dominus quasi cavillator responsio-
nis, omissa specie præsentis quam repercutere de-
beret, de futura labore? Sed ovis proprie Christia-
nus, et grex Domini Ecclesiæ populus, et pastor bo-
nus Christus (Jo., X, 41, 44 et seqq.): et ideo
christianus in ove (5) intelligendus (6), qui ab
Ecclesiæ grege erraverit. Ergo nihil ad Pharisæorum
mussitationem respondisse vis Dominum, sed ad tuam
presumptionem. Et tamen ita eam vindicare debebis
ut neges in ethnicum competere, quæ in christianum
existimas convenire. Dic mihi, nonne omne hominum
genus unus Dei grex est? nonne universarum gentium
idem Deus et Dominus et pastor est? quis magis perit
a Deo, quam ethnicus quamdiu errat? quis magis re-
quiritur a Deo, quam ethnicus, quando revocatur a Chri-
sto? Denique, antecedit hic ordo in ethnicis, siquidem
non aliter christiani ex ethnicis fiunt, nisi prius perditæ,
et a Deo requisiti, et a Christo reportati. Ita etiam hunc
ordinem servari oportet, ut in eo tale aliquid interpre-
tentur, in quibus prius est. At tu, opinor, hoc velles (7),
ut ovem non de grege perditam faceret, sed de arca
vel de armario. Sic etsi ethnicorum reliquum nume-
rum justum ait, non ideo Christianos esse ostendit
cum Judæis agens, et illos cum maximo obtundens,
quod indignarentur spei ethnicorum (Math., XXI,
43); sed ut exprimeret adversus livorem Pharisæo-
rum suam gratiam et benevolentiam etiam circa
unum ethnicorum, præposuit unius peccatoris salu-

cum figurasset, cui alii reddendum est Rhen. Pam.

(5) *Homo Womv. cod.*

(6) *Non intelligendus Gelen. Pam.*

(7) *Velis Rhen. Oberth. Leop.*

(c) *Quæ munditias suis aquis traderet*. Hoc idem
est quod dixit supra alicubi lib. de Baptismo, *Chri-
stianum baptismo suo aquis sanctificasse*; ubi etiam late de
materia baptismi aqua pura.

(d) *Non corpus Christi*, et hoc ad calumniam per-
tinet. Pam.

CAP. VII. (e) — *Picturæ calicem vestrorum*. Eodem
pertinet quod infra dicitur cap. 10, *pastor quem in ca-
lice depingit*, etc. Unde colligitur tunc temporis calice-
ces... non solum depingi solere figuris historiæ
novi Testamenti (unde confirmatur usus imaginum in
Ecclesia...), sed etiam vitreos fuisse: hoc est enim,
frangi faciles (cap. 10). Atque hoc ipsum est quod
citari in nostris liturgiis latinorum de B. Zephe-
rino ejus ætatis romano pontifice ex Damaso,
Walafrido et Rodolpho Tungrensi, quod ille statum
fecerit ut omnia vasa ecclesiæ essent vitrea; addit
Martinus Polonus: aut statum. Verumtamen, non
multo post etiam argentea et aurea vasa in usu fuisse
patet ibid. ex passione B. Laurentii, apud B. Ambro-
sium (Offic., lib. II, cap. 18), qui passus est circiter
uno mense ante B. Cyprianum, item ex Optato mi-
levit. (lib. I contra Parmen.). Rursum autem pecundis
nomen usurpat pro ove, idque non semel. Pam. —
Per picturas intelligit figuras quæ in scriptura cali-

tem ex poenitentia, quam illorum ex iustitia. Aut A numquid non iusti Iudaei, et quibus poenitentia opus non esset, habentes gubernacula disciplinae et timoris instrumenta Legem et Prophetas? Posuit igitur illos in parabola, et si non quales erant, sed quales esse debuerant, quo magis suffunderentur, aliis et non sibi poenitentiam audientes necessariam. Proinde in drachma parabola (1), ut ex eadem materia provocata, utque ethnicum drachmam (2) interpretamur; etsi in domo amissam, quasi in Ecclesia; etsi ad lucernae lumen reperiatur, quasi ad Dei verbum. Atquin totus hic mundus una omnium domus est, in quo magis in ethnicam gratia Dei inlucet, qui in tenebris invenitur, quam christianam, qui jam in Dei luce est. Denique, et ovi et drachmae unus error adscribitur. Nam si jam in christianum peccatorem delingerentur, post B fidem perditam et iterata amissio eorum et restitutio notaretur. Decedam nunc paulisper de gradu isto, quo magis eum etiam decedendo commendem, cum sic quoque obduxero diversa partis presumptionem. Confiteo christianum jam peccatorem in parabola utraque portendi, non tamen ideo eum affirmandum, qui de facinore mœchiae et fornicationis restitui per poenitentiam possit. Licet enim periisse dicatur, erit et de perditionis genere retractare; quia et ovis non moriendo, sed errando, et drachma non intereundo, sed latitando perierunt. Ita, licet dici periisse quod salvum est. Perit igitur et fidelis elapsus (a) in spectaculum quadrigarum furoris, et gladiatorii cruoris, et scenicae seditionis, et xysticae vanitatis, in lusus, in convivia secularis solemnitatis, in officium, in ministerium alienae idololatriae aliquas artes adhibuit curiositatis; in verbum ancipitis negationis (3) aut blasphemiae impegit, ob tale quid extra gregem datus est, vel et ipse forte ira, tumore, emulatione, quod denique saepe sit, dedignatione castigationis abrupti, debet requiri atque revocari. Quod potest recuperari, non aperiri, nisi (4) foris perseveraverit. Bene interpretaberis parabola, viventem adhuc revocans peccatorum. Mœchum vero et fornicatorem, quis non

mortuum statim admissio pronuntiavit? Quo ore mortuum restitues in gregem ex parabola ejus auctoritate, quae non mortuum pecus revocat? Denique, si meministi prophetarum, cum pastores increpantur, puto Ezechielis est vox: *Pastores, ecce lac decoratis et lanis vestimini; quod forte est, occidistis; quod infirmum est, non curastis; quod comminutum est, non ligastis; quod exilium est, non convertistis; quod perit, non requisistis* (Ezech., XXXIV, 2, 3). Numquid et de mortuo exprobrat, quod non et illud in gregem rellucere curaverint? Plane ingerit quod perire oves fecerint, et a bestiis agri comedi. Neque possunt nec perire in mortem, nec comedi, si relinquuntur, ut non perdit in mortem et comestae resumantur. Juxta drachma quoque exemplum; etiam intra domum Dei Ecclesiam, licet esset aliqua delicta pro ipsius drachmae modulo ac pondere medioeria, quae ibidem delitescunt mox ibidem et reperiata, statim ibidem cum gaudio emendationis transigantur. Mœchia vero et fornicationis non drachma, sed talentum (b), quibus exquirendis, non lucernae spiculi lumine (5), sed (c) totius solis lancea (6) opus est. Simul apparuit, statim homo de Ecclesia expellitur, nec illie manet, nec gaudium confert reperitrici Ecclesiae, sed luctum; nec congratulationem advocat vicinarum, sed contristationem proximarum fraternitatum. Commissa itaque etiam haec nostra cum illorum interpretatione, eo magis in ethnicum spectabunt et ovis et drachmae argumenta, quanto nec in ejus delicti christianum competere possunt, propter quod in christianum de diversa parte coguntur.

CAPUT VIII.

Sed enim plerosque interpretes parabolarum idem exitus decipit, quem (d) in vestibus purpura oculandis saepissime evenire est; cum putaveris recte conciliasse temperantiam colorum, et credideris comparationes eorum inter se animasse (7), crudito mox utroque corpore, et luminibus expressis, errorem omnem traducta diversitas eromet (e). Eadem itaque caligine circa filiorum quoque duorum (f) parabolam (Luc. XV, 11 et seqq.), quibusdam ad praesens

LECTIONES

- D (5) Lumine delet Lat.
(6) Lanceo Pam.
(7) Amasse Pam.

COMMENTARIUS.

cum usum et ritum significant. Quod enim avertit Pamelius de calicibus vitreis, stanneis, aureis, argenteis ex decretis Pontificum, ad hunc locum minime pertinere existimo. Le Pa.

(a) In spectaculum, etc. De quatuor his generibus spectaculorum vide ad lib. de Spectac. De artibus curiositatis in ministerium alienae idololatriae: lib. de Idolol. c. 4, 5, 6, 7, 8 et 9, de ancipiti negotiatione, ibidem et de verbo blasphemiae, quando quis jurat per idola, cap. 20 ac 29. Mirum autem esset quod auctor vehementia animi blasphemiam inter remissibilia proponeret, cum infra cap. 9, et rursus 13, inter irremissibilia collocet; quare necessario illud, aut blasphemiam, praetermisimus. Pam.

(b) Non drachma, sed talentum. Etiam si talentum esset, non animadvertit Auctor aliam parabolam regis qui dimisit servo suo decem millia talentum. (Math. XVIII).

(c) Totius solis lancea. Radio. Lanceam tribuit soli,

quam opponat lucernae spiculo, quod a Julio Polluce dicitur esse οὐδὲς στρατιωτικόν. Ric. — Quae requuntur, pertinent, non ad poenitentes peccatores, sed ad eos qui non agunt poenitentiam; nisi forte de sua Montanistarum loquatur Ecclesia. Pam.

CAP. VIII. — (d) In vestibus purpura oculandis, illuminandis. Sic de sole Plinius: *Hic reliqua sidera oculat*. Proprie autem purpurae splendor seu fulgor lumen dicitur. Fabius Inst. VIII: *Afferant lumen clavus et purpurae loco insertae*. Horatius (de Arte Poet.): *Purpureus late qui splendet unus et alter*.

Arrhianus Epict., I, 2: *ὅτι δὲ πορφύρα εἶναι πύρρον, τὸ θύρον ἔχειν, καὶ στέλλειν, καὶ τοῖς ἄλλοις αἵματι τοῦ εὐαγγελίου παύειν καὶ καθά.*

(e) Errorem omnem traducta diversitas eromet. Ostendit male conciliata fuisse colorum temperamenta. Lanas dicit evanescere colores quales imbibere. Ric.

(f) Circa filiorum quoque duorum parabolam. In qua certe ipse polli. Auctor in caligine a vero lumine error-

concolorantibus figuris, a vero lumine exorbitant. A
ejus comparationis quam parabola materia prætexit.
Duos enim populos in duobus filiis collocant (a), Ju-
daicum majorem, Christianum minorem. Nec enim
possunt exinde Christianum peccatorem in filio mi-
nore disponere veniam consecuturum, nisi in majore
judaicum expresserint. Porro, si Judaicum ostendero
desicere a comparatione filii majoris, consequenter (1)
utique nec Christianum admittetur ad configuratio-
nem filii minoris. Licet enim filius audiat et Judæus,
et major, quia prior in adoptione (Rom., IX, 29); li-
cet et Christiano reconciliationem Dei Patris invi-
deat, quod vel maxime diversa pars carpit, sed non
erit Judæi dictum ad Patrem: *Ecce quot annis tibi*
sero, et præceptum tuum nunquam præterivi (Luc.
XV, 29). Quando enim non transgressor legis Ju-
dæus, aure audiens, et non audiens; odio habens tra-
ducentem in portis (b), et aspernamento (2) sermo-
nem sanctum? Sic nec patris ad Judæum erit vox:
Tu semper mecum es, et omnia mea tua sunt (Luc. XV,
31). Judæi enim apostata filii pronuntiantur; generati
quidem, et in altum elati, sed qui non computaverint
Dominum, et qui dereliquerint Dominum, et in iram
provocaverint Sanctum Israelis (Isa., I, 2, 4).
Omnia plane Judæo concessa dicemus, (c) cui etiam
conditio gratior quæque de gula erepta est, nedum
ipsa terra paternæ promissionis. Atque adeo non mi-
nus hodie Judæus, quam minor filius producta subs-
tantia Dei in aliena regione mendicat, serviens usque
adhuc principibus ejus, id est sæculi hujus. Querant
igitur alium Christiani suum fratrem; Judæum enim

parabola non recepit. Multo aptius Christianum ma-
jori, et Judæum minori filio adæquassent, secundum
fidei comparationem, si ordo utriusque populi ab utero
Rebecæ designatus (Gen. XXV, 23 seqq.) permitteret
demutationem, nisi quod et clausula refragaretur.
Christianum enim de restitutione Judæi gaudere, et
non dolere conveniet; siquidem tota spes nostra cum
reliqua Israelis expectatione conjuncta est (Rom. XI).
Ita etsi quædam faciant, sed aliis contra sapientibus
interimitur exemplorum peræquatio. Quamquam (d) et
si omnia ad speculum respondere possint, unum sit
præcipuum periculum interpretationum, ne aliorum
temperetur felicitas comparationum, quam quo para-
bolæ cujusque materia mandavit. Meminimus enim
et (e) histiones cum allegoricis gestus adcommo-
dant canticis, alia longe a præsentis et fabula et scena
et persona (f), et tamen congruentissime exprimen-
tes. Sed videtur ingenium extraordinarium (g). Nihil
enim ad Andromachiam. Sic et hæretici (h) easdem
parabolas quo volunt tribuunt (i), non quo debent
aptissime excludunt (j). Quare aptissime? Quoniam a
primordio secundum occasiones parabolarum, ipsas
materias confinxerunt doctrinarum: (j) vacavit (4)
scilicet illis solutis a regula veritatis ea conquirere
atque componere, quorum parabola videntur.

CAPUT IX.

Nos autem, quia non ex parabolis materias com-
mentamur, sed ex materiis parabolas interpretamur,
nec valde laboramus omnia in expositione torquere,
dum contraria quæque caveamus. Quare centum
oves (Luc. XV, 4)? et quid utique decem drachmæ?

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Consequetur Seml. Leop.
(2) Aspernas Wour. cod Leop.

- (3) Trahit Lat. Neand.
(4) Vacuit Pam. rhen. Oberth. Leop.

COMMENTARIUS.

biat: atque adeo etiam illi magis (sicut omnibus
etiam hæreticis) competit elegans illa metaphora,
quam orthodoxis; maxime cum ipse libro de *Pamiliis*.
cap. 8, et lib. de *Patentia*, cap. 12, hanc parabolam
ad poenitentia confirmationem adduxerit; sicut etiam
B. Dionysius Areop. epist. 8 ad *Demophil.* B. Hieron.
epist. 46 ad *Damasum*; Ambrosius lib. 1 de *Pamiliis*.
cap. 3; August. *Quest. Evang.* lib. I cap. 33.
Edd. ex Pam.

(a) Duos enim populos in duobus filiis collocant, etc.
Nullum hacenus vidi veterum qui expresse duos filios,
Judaicum majorem, Christianum minorem, interpre-
tentur; quare non est quod eam defendamus senten-
tiam, sed potius illam quæ justos et peccatores intel-
ligit. Pam.

(b) Odio habens traducentem in portis. Hoc etiam
torquet in Psychicos, qui in persecutione fugiebant,
aut sese data concussoribus pecunia redimebant. Sic
enim libro de *Fuga*: Cum das, utique ne tradaris vo-
luisti. Non traditus autem, traduci habebas. Ergo dum
nolendo tradi non vis traduci, nolendo negasti quod te
esse, traduci noluisti. Ric.

(c) Cui etiam conditio gratior quæque de gula erepta
est. Conditionem dicit edulia quæque a Deo creata et
condita. Ric.

(d) Et si omnia ad speculum respondere possint.
Speculum dicit imaginem, exemplum, parabolam. Sic
libro de *Resur. carnis*: Servi igitur exemplo, et conserva
speculum ejus carni. Ric.

(e) Histiones allegoricos gestus adcommo-
dant. Ut jam non sit opus præcone, qui prisca tem-
poribus saltante pantomimo pronuntiabat populis

Carthaginis quid saluator vellet intelligi. Augustinus
lib. II de *Doctrina Christiana*, cap. 25. Et parabola
quæ in sacris Scripturis occurrunt, allegorice sunt et
allegorica argumenta. Augustinus in *Psal.* ciii: Vi-
dete autem ne putetis nominata allegoria, pantomimi
aliquid me dixisse, etc. Ric.

(f) Et fabula, et scena, et persona. De his late, lib.
de *Spectac.*, cap. 10, 17. Pam.

(g) Sed videtur ingenium extraordinarium. Ingenium
dicere amat pro *machina*. Hic vero extraordinarium
histriosis ingenium dicit, quod minime convenit
christiano, quod est extra ordinem christianæ disci-
pline. Ideoque adjicit: Nihil enim ad Androma-
chiam. Hoc est, nihil ad Christum, nihil ad Eccle-
siam Christianam. Ric.

(h) Sic et hæretici. Non soli Psychici. Ric.

(i) Non quo debent, aptissime excludunt. Pulchrum
et istud de Scripturarum expositione apud hæreticos
solutas a regula veritatis: de quo latius lib. de *Præ-
script.* cap. 17. Est autem ibi ironia, aptissime exclu-
dunt. Quare aptissime? quoniam, etc. Sic enim prorsus
distinguebat ille locus. Et vero excludunt (metaphora
sumpta a gallinis aut avibus quæ pollos dicuntur
excludere) accipitur pro *emulcanti*, exponunt, interpre-
tantur... Atqui videtur mihi agere contra Marcum et
Colorbasum hæreticos, qui Deum suum ex numeris
conficiebant, et inter cætera (Irenæo teste, lib. I,
cap. 13) ex drachma perditam et oves. Pam.

(j) Vacavit scilicet illis solutis a regula veritatis, etc.
Hæreticos omnes hic cum Psychicis notat, non tantum
Colorbasianos qui Deum suum ex numeris conficie-
bant, ut putat Pamelius. Le Pa.

et quæ illæ scopæ (*Ibid.* 8)? Necesse erat, qui unius peccatoris salutem gratissimam Deo volebat exprimere, aliquam numeri quantitatem nominaret, de quo unum quidem perisse describeret; necesse erat ut habitus requirentis drachmam in domo, tam scoparum quam lucernæ adminiculo adeocommodaretur. Huiusmodi enim curiositates et suspecta faciunt quædam, et coactarum expositionum subtilitate plerumque deducunt a veritate. Sunt autem quæ et simpliciter posita sunt ad struendam et disponendam et texendam parabolam, ut illuc perducantur cui exemplum procuratur. Et duo utique filii illuc spectabunt, quo et drachma et ovis. Quibus enim cohererent, eandem habent causam, eandemque utique missitationem Phariseorum erga commercium Domini ethnicorum: aut, si quis dubitat ethnicos fuisse publicanos apud Judæam, usurpatam (a) jam pridem Pompeii manu atque Luculli (*Deut.* XXIII, 19), legat Deuteronomium: *Non erit vectigal pendens ex filiis Israel.* (b) Nec tam execrabile esset nomen publicanorum apud Dominum, nisi extraneum venditum ipsius cœli et terræ et maris transitus. Peccatores autem cum adiungit publicanis (*Luc.* XV, 2), non statim Judæos ostendit, etsi aliqui fuisse potuerunt. Sed unum genus ethnicorum alios ex officio peccatores, id est publicanos, alios ex natura, id est non publicanos pariter ponendo distinxit. Cæterum, nec denotaretur cum Judæis (c) communicans victum, sed cum ethnicis, quorum mensam judaica disciplina depellit. Nunc de filio prodigo id prius considerandum est quod utilis: non enim admittetur exemplorum adequatio, licet C imagini congruentissima, si fuerit saluti nocentissima. Totum autem statum salutis, in tenore disciplinæ constitutum, subverti videmus ea interpretatione quæ ex diverso affectatur. Nam, si christianus est qui acceptam a Deo patre substantiam, utique baptismatis, utique Spiritus Sancti, et exinde spei æternæ, longe evagatus a patre prodigit ethnice vivens, si exutus bonis mentis etiam principi sæculi (cui alii quam diabolus?) servitium suum tradidit, et ab eo porcis alendis, immundis scilicet spiritibus curandis, præpositus, resipuit ad patrem reverti; jam non mœchi et fornicarii, sed idololatæ et blasphemii et negatores, et omne apostatarum genus, hæc parabola patri satisfacient. Et elisa est verissime (1) hæc magis modo tota substantia sacramenti (d). Quis enim timebit prodigere quod habebit postea recuperari? quis curabit perpetuo conservare quod non perpetuo poterit amittere? Securitus delicti etiam libido est ejus. Recuperabit igitur et apostata vestem priorem, indumentum

A Spiritus Sancti, et annulum denob signaculum lavacri, et rursus illi mactabitur Christus (*Luc.* XV, 22, 23), et recumbet eo in throno de quo indigne vestiti a tormentibus solent tolli, et abijci in tenebras (*Matth.* XXII, 12, 13), nedum spoliati. Plus est igitur, si nec expedit in Christianum convenire ordinem filii prodigi. Quod si nec in Judæum integre filii imago concurret, ad propositum Domini simpliciter interpretatio gubernabitur. Venerat Dominus utique, ut quod perierat, salvum faceret, medicus languentibus magis quam sanis necessarius (*Matth.* XVIII, 11, 12, 13; *Luc.* XXIX, 10, V, 31). Hæc et in parabolis figurabat, et in sententiis prædicabat. Quis perit hominum? quis habet de valetudine, nisi qui Deum nescit? quis salvus ac sanus, nisi qui Deum novit? Has duas species de genere fraternas hæc quoque signabit parabola. Vide an habeat ethnicus substantiam in Deo Patre census et sapientiæ et naturalis agnitionis in Deum; per quam et Apostolus notat in sapientia Dei non cognovisse mundum per sapientiam Deum (1 *Cor.* I, 21), quam utique a Deo acceperat. Hanc itaque prodigit longe a Domino moribus factus inter errores et illecebras et libidines sæculi, ubi fame veritatis compulsus, tradidit se principi hujus sævi. Ille cum præfecit porcis (ut familiare id dæmonum pecus pasceret), ubi nec ille compos esset vitalis escæ, simulque alios videret in opere divino abundantes panis celesti. Recordatur patris Dei, satisfacto reddit, vestem pristinam recipit; statum scilicet eum quem Adam transgressus amiserat; annulum quoque accipit tunc primum, quo fidei pactionem interrogatus obsignat, atque ita exinde opimitate Domini corporis vescitur, Eucharistia scilicet. Hic erit prodigus filius, qui nunquam retro frugi, qui statim prodigus, quod non statim Christianus. Hunc et Pharisei de sæculo ad patris complexus revertentem, in publicanis et peccatoribus mœrebant. Et ideo ad hoc solum majoris fratris accommodatus est livor; non quia innocentes et Deo obsequentes Judæi, sed quia invidentes nationibus salutem, plane quis semper apud patrem esse oportuerat. Et utique Judæus ad primam statim vocationem Christiani gemit, non ad secundam resitutionem: illa enim etiam ethnicis relucet, hæc vero quæ in Ecclesiis agitur, ne Judæis quidem nota est. Puto me et materiæ parabolarum, et congruentiæ rerum, et totius disciplinarum accommodatioris interpretationes reddidisse. Cæterum, si in hoc gessit diversa pars ovem et drachmam, et filii luxuriam christiano peccatori configurare, ut mœchiam et fornicationem poenitentia donent, aut et cætera delicta pariter capi-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Verissime abest a Rig.

COMMENTARIUS.

Cap. IX. — (a) *De judæa usurpata.* Usurpata manu Pompeii, vid. Joseph. Antiquit., lib. XIV, cap. 8, et de *Bello judaico*, lib. I, cap. 5, atque Hegesip. de Excid. Hierosol. lib. I, cap. 14, 17. PAM.

(b) *Nec tam execrabile esset nomen publicanorum.* Belli nervos Septimius execratur, qui libro de Corona, militum christianum discinxit. Rig.

(c) *Nec denotaretur cum Judæis communicans, etc.* Etiam in hoc fallitur Auctor, quia denotatus fuit Dominus peccatriceis tactum admittens (*Luc.* VII), cum etiam judæa esset, non ethnica. PAM.

(d) *Et elisa est tota substantia sacramenti.* De baptismo intelligitur. PAM.

Italia concedi oportebit, aut paria quoque eorum mercedem et fornicationem inaccessibilia servari. Sed plus est, quod nihil aliud argumentari licet citra id de quo agebatur. Denique, si aliorum parabolas transducere liceret, ad martyrium potius dirigeremus spem illarum, quod solum omni substantia producta restituere filium poterit, et drachmam inter omnia, licet in stercore repertam, cum gaudio predicabit, et ovem per aspera quaeque et abrupta fugitivam humeris ipsius Domini in gregem referet. Sed malumus in Scripturis minus si forte sapere, quam contra. Proinde sensum Domini custodire debemus atque praeceptum. Non est levior transgressio in interpretatione, quam in conversatione.

CAPUT X.

Excusso igitur jugo in ethnicum disserendi parabolas istas, et semel dispecta vel recepta necessitate non aliter interpretandi quam materia propositi est, contendunt jam nec competere ethnicis poenitentiae denuntiationem, quorum delicta obnoxia ei non sint, ignorantiae scilicet iniputanda, quam sola natura ream Deo faciat. Porro, nec remedia sapere, quibus pericula ipsa non sapiunt, illic autem poenitentiae constare rationem, ubi conscientia et voluntate delinquitur, ubi et culpa sapiat et gratia, illum lugere, illum volutari qui sciat et quid amiserit et quid sit recuperaturus, si poenitentiam Deo immolarit, utique eam magis filiis offerenti, quam extraneis. Num (1) ergo et Jonas (Jon. III, 4) Idcirco ethnicis Ninivitis non putabat poenitentiam necessariam, cum cavillaretur in predicationis officio? an potius misericordiam Dei providens etiam in extraneos profusam, quasi destructionem praecolum, verebatur? atque adeo propter civitatem profanam nondum Dei compotem, adhuc ignorantia delinquentem, pene perit prophetes? nisi quod exemplum passus est Dominica passionis, ethnicos quoque poenitentes redempturae (Luc. XIII, 29, 30). Bene quod et Joannes Domini vias sternens, non minus militantibus et publicanis, quam filiis Abraham, poenitentiae erat praeco (Luc. III, 13 seqq.).

LECTIONES VARIANTES.

(1) Non *Pem.* nam *Obert.* *Seml.*

COMMENTARIUS.

CAP. X.—(a) *Judaei de patientia ludunt.* Toties laesa, offensis toties repetitis. Sic in III can. concil. Elib., ubi de Flaminibus post poenitentiam mœchis: *Placuit ulterius eis non esse dandam communionem, ne luisse de Dominica communione videantur*; et can. 47: *Si resuscitatus rursus fuerit mœchatus, placuit ulterius non ludere Deum communionis pacis.* Ric.

(b) *Eris iterum de mœcho christianus.* Quasi post baptismum in mœchiam lapsus deserit esse christianus. Ric.

(c) *A qua et alias initiaris.* Ab illa nimirum apocrypha et falsa Pastoris scriptura, potius quam indubitatis et receptissimis. Ric.

(d) *Prostitutorem et ipsum Christiani sacramenti.* Eucharistiae. Ric.

(e) *Et mœchia asylum post calicem subsecutura.* Scribendum est *asylum*, nam significat *ἄσυλον*.

..... Cui nomen asilo
Romanum est, æstrum Graeci vertere vocantes

A Ipse Dominus Sidoniis et Tyriis praesumpsit poenitentiam, si virtutum documenta vidisset (Matth. XI, 21). Atquin ego illam naturalibus magis peccatoribus competere contendam, quam voluntariis. Magis enim merebitur fructum ejus qui nondum eo usus est, quam qui jam et abusus est; magisque sapient remedia prima, quam exoleta. Nimirum Dominus ingratis benignus magis quam ignavis, et citius reprobatis misericors, quam nondum probatis; ut non magis irascatur contumeliis clementiae suae, quam blandiatur; et non libentius extraneis eam imperiali, quam in filiis perdidit, cum gentes sic adoptaverit, dum Judaei de patientia ludunt (a). Sed hoc volunt Psychici, ut Deus justus iudex ejus peccatoris poenitentiam malit quam mortem, qui mortem poenitentia maluit.

B Quod si ita est, peccando promeremur. Age tu, funambule pudicitiae et castitatis, et omnis circa sexum sanctitatis, qui tenuissimum filium disciplina ejusmodi veri avia pendente vestigio ingrederis, carnem spiritu librans, animam fide moderans, oculum metu temperans. Quid itaque in gradu totus es? Perge sane, si potueris, si volueris, dum tam securus et quasi in solido es. Nam, si qua te carnis vacillatio, animi avocatio, oculi evagatio de tenore decusserit, Deus bonus est: suis, non ethnicis, sinum subijci; secunda te poenitentia excipiet; (b) eris iterum de mœcho Christianus. Haec tu mihi, benignissime Dei interpret. Sed cederem tibi, si scriptura Pastoris, quae sola mœchos amat, divino instrumento meruisset incidi, si non ab omni concilio Ecclesiarum etiam C vestrarum inter apocrypha et falsa judicaretur, adultera et ipsa, et inde patrona sociorum; (c) a qua et alias initiaris; cui ille si forte patrocinabitur pastor, quem in calice depingis, (d) prostitutorem et ipsum Christiani sacramenti, merito et ebrietatis idolum, et mœchia asylum post calicem subsecutura (e), de quo nihil libentius bibas, quam ovem poenitentiae secundae (f). At ego ejus pastoris scripturas haurio qui non potest frangi: hunc mihi statim Joannes offert cum poenitentiae lavacro et officio dicentem: *Facite dignos*

D Plinius XI, 46: *Nascuntur aliquando in extremis faevae apes grandiores, quae caeteras fugant. Oestrum vocatur hoc malum. Idem: Asilo sive tabanum dici placet, aculeus in ore. Illos perussae pecudes velut in rabiem aguntur.* Atque inde est vocabulum ad venereos furores translatum. Hesychius, *ἀστρος, ἀστροειδές, ὁ δὲ φανός μύα* "μυαία ἀστροειδής, ἀστροειδής, ἰαχυσίς." Septimius igitur Catholicus qui xerophagias damnet, et mœchia poenitentibus Ecclesiam reddat, Psychicos vocat, et Pastorem in eorum calice depletum, ebrietatis idolum et libidinis æstrum, unde scilicet corpore bene curato, velut furore perciti, in adulteria et omne lasciviarum genus ruant, blanda impetrandae poenitentiae fiducia invitati. Quam sunt amarulenta haec in Catholicos convicia! Ric.

(f) *Ovem poenitentiae secundae.* Hoc est, ovem libidinosam, ovem adulteram; spem impetrandae adulterio etiam post baptismum admissio veniae. Ric.

penitentia fructus, et ne dixeritis; patrem habemus Abraham: et ne scilicet rursus blandimenta delinquentia de patrum resumerent gratia: Potest enim Deus de lapidibus istis filios suscitare Abraham (Matt. III, 8, 9). Sic et nos sequitur, (a) ut eos qui hactenus delinquant, facientes dignum penitentia fructum. Quid enim ex penitentia marescit, quam emendationis effectus? Sed etsi venia potius est penitentia fructus, hanc quoque consistere non licet sine cessatione delicti. Ita cessatio delicti radix est venia, ut venia sit penitentia fructus.

CAPUT XI.

Exinde, quod ad Evangelium pertinet, parabolarum quidem discussa jam questio est. Si vero et factis aliquid tale pro peccatoribus edidit Dominus, ut cum peccatrici foemina etiam corporis sui contactum permitit lavanti lacrymis pedes ejus et crinibus detergenti, et unguento sepulturam ipsius inanguranti (Luc. VII, 37, et seqq.); ut cum Samaritana sexto jam matrimonio, non moechae, sed prostituta (Jo. IV, 7 et seqq.), etiam, quod nemini facile, quis esset ostendit, nihil ex hoc adversarii confertur, etsi jam Christianis veniam delictorum praestitisset. Nunc enim dicimus, soli Domino hoc licet, hodie potestas indulgentiae ejus operetur. Ad illa tamen tempora quibus in terris egit, hoc definimus nihil adversum nos praedjudicare, si peccatoribus etiam Judaeis venia conferbatur. Christiana enim disciplina a novatione Testamenti et, ut praemisimus, a redemptione carnis, id est Domini passione censetur. Nemo perfectus ante repertum ordinem fide, nemo Christianus ante Christum caelo resumptum, nemo sanctus ante Spiritum Sanctum de caelo representatum ipsius disciplinae determinatorem.

CAPUT XII.

Itaque isti qui alium Paracletum in Apostolis et per Apostolos receperunt, quem nec in Prophetis proprius (1) agnitus, jam nec in Apostolis possident; age nunc, vel de apostolico instrumento maculas (b) doceant (c) carnis post baptismi respersa, penitentia dilui posse: in apostolis quoque veteris legis formam salutamus, circa moechiae, quanta sit, demonstrationem; ne forte

lenior exstimetur in novitate disciplinarum, quam in vetustate. Cum primum intonuit Evangelium, et vetera concussit, ut de legis retinenda necne statim disceptaretur, primam hanc regulam de auctoritate Spiritus Sancti Apostoli emittunt ad eos qui jam ex nationibus allegi coeperant: *Viam est, inquit, Spiritui Sancto et nobis, nullum amplius vobis adjicere pondus, quam eorum a quibus necesse est abstinere, (d) a sacrificiis, et a fornicationibus et sanguine, a quibus observando recte agitis (Art. XV, 28 et seqq.), vinctante (2) vos Spiritu Sancto. (e) Sufficit (3) et hic servatum esse moechiae et fornicationi locum honoris sui inter idololatriam et homicidium: interdictum enim sanguinis multo magis humani intelligimus. Porro qualia videri voluit Apostoli crimina, quae sola in observatione de lege pristina excerpunt, quae sola necessario abstinenda praescribunt? Non quod alia permittant, sed quod haec sola proponant utique non remissibilia, qui, ethnicorum causa, cetera legis onera remissibilia fecerunt. Cur ergo cervicem nostram a tanto jugo excusant, nisi ut illis (4) compendia ista disciplinae semper imponant? Cur tot vincula indulgent, nisi ut perpetuo ad necessaria constringant? Solverunt a pluribus, ut nocentioribus observandis obligaremur. Compensatione res acta est: Incerati sumus multa, ut aliqua praestemus. Compensatio autem revocabilis non est (f) iisdemque revocabitur, iteratione moechiae utique, et sanguinis et idololatriae. Tota enim jam lex sumetur, si venia conditio solvetur. Sed non leviter nobiscum paeas est Spiritus Sanctus, etiam ultro paeas quo magis honorandus. Sponsionem ejus nemo dissolvit nisi ingratus. Jam nec recipiet quae dimisit, nec dimittet quae retinuit. Novissimi Testamenti semper indemutabilis status est, et utique recitatio decreti consiliumque illud cum saculo desinet. Satis denegavit veniam eorum quorum custodiam elegit, vindicavit quae non proinde concessit. Hinc est quod neque idololatriae, neque sanguini, pax ab Ecclesiis redditur. De qua finitione sua Apostolos excidisse, puto, non licet credere; aut si credere quidam possunt, debellant probare.*

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Propius *Rhen. Oberth. Leop.*
(2) Vinctante *Wouw. ms.*

- (3) Spiritu Sancto, sufficit *Jun.*
(4) Illi *Rig. Ren.*

COMMENTARIUS.

(a) Ut eos qui hactenus delinquant. Hactenus, hoc dicitur, jam non amplius. *Ric.*

C.S.P. XII.—(b) Vel de apostolico instrumento doceant. non sequitur ex Actis Apostolorum (quod instrumentum apostolicum nuncupat) non docetur maculas carnis post baptismi respersa penitentia dilui, ergo peccata post baptismum non delentur penitentia, quia aliis Scriptis satis comprobatur. *PAN.*

(c) Carnis post baptismi respersa. Respersa hic posuit pro rursus sparsa et maculata, novis scilicet post pluris lavaerum sordibus. *Ric.*

(d) A sacrificiis, a fornicationibus et sanguine. Irenaeus eundem ordinem servat: Praecipuum eis ut abstineant a vanitatibus idolorum, et a fornicatione, et a sanguine, et quaecumque noluit sibi fieri aliis ne faciant. Idem paulo post, pro vanitatibus idolorum, dixit idolothytis. Illic duo vocabula, *εἰδωλόθυτον καὶ αἷμα*, va-

rias interpretationes sortita, etiam vetustos Actorum codices ambiguitate lectionum turbavere. Apertissima autem sunt quae hic et apud Irenaeum leguntur adversus tria haec *αἰσθηματα* praecipua, *εἰδωλόν, πορνεία, αἷμα*. *Ric.*

(e) Sufficit et hic servatum esse moechiae et fornicationi locum. At Lucas ipse non servavit. Etenim Actor. XV, cum primo dixisset, *τὸν εἰδωλόν καὶ τὴν πορνείαν καὶ τὸ αἷμα*, postea ea edixit, *εἰδωλόθυτον, καὶ αἷμα καὶ πορνείαν*. Itaque satis est frivolum Septimii argumentum de verborum ordine seu loco, et vana conjectura opinantium haec ita debere necti: Spiritui Sancto sufficit et hic servatum esse moechiae et fornicationi locum. Reclamat Irenaeus, neque hoc venit unquam in mentem Septimii nostri. *Ric.*

(f) Iisdemque revocabitur. Deest aliquid, quod nisi opus exemplaris sarciri pequit. Aut certe scribendum:

(Trente-deux.)

CAPUT XIII.

Novimus plane et hic suspensiones eorum. Revera enim suspicantur apostolum Paulum, in secunda ad Corinthios (II Cor. II, 5 11), (a) eidem fornicatori veniam dedisse, quem in prima dedendum Satanæ in interitum carnis pronuntiarit (I Cor. V, 3, et seqq.), impium patris de matrimonio heredem; quasque (1) ipsum postea stylium verterit scribens: Si quis autem contristavit, non me contristavit, sed ex parte, ne vos onerem omnes. Satis est talis increpatio quæ a multis fit. Ut e contrario magis vos donare et advocare, ne forte abundantiore tristitia devoretur ejusmodi. Propter quod oro vos, constitutis in eum dilectionem. In hoc enim et scripsi, ut cognoscam probationem vestram quod in omnibus obauditis mihi. Si cui autem donaveritis, et ego. Nam et ego si quid donavi, donavi in persona Christi, ne fraudemur a Satana: quoniam non ignoramus injectiones ejus (II Cor. II, 5, 11). Quid hic de fornicatore, quid de paterni thori contaminatore, quid de christiano ethnicorum impudentiam (2) supergresso intelligitur? cum profunde utique speciali venia absolvisset, quem speciali ira damnasset. Obscurius miseretur, quam indignatur; apertior est in austeritate, quam in lenitate: atquin facilius ira quam indulgentia obliqua est; magis tristiora cunctantur, quam lætiora. De modica scilicet indulgentia agebatur; quæ si forte nunc æstimaretur, quando maxima quæque non soleant etiam sine prædicatione donari, tanto abest sine significatione. Et tu quidem pœnitentiam mœchi ad exorandum fraternitatem in ecclesiam inducens; (b) conciliatum et concineratum cum dedecore et horrore compositum prosternis (3) in medium ante viduas, ante presbyteros, omnium lacinias invadentem, omnium vestigia lambentem, omnium genua delinquentem, inque cum hominis exitum quantis potes misericordiæ inlecebris, bonus pastor et (c) benedictus Papa concionaris, et in parabola ovis, capras tuas queris, tua ovis (4) ne rursus de grege exiliat, quasi non exinde jam liceat quod nec semel licuit, cæteras etiam metu complex, cum maxime indulgens. Apostolus vero sceleratam libidinem fornicationis incesto onustam tam projecte ignovisset, ut nec hunc saltem (d) habi-

atū legatum (5) pœnitentiæ quædam ab ipso didicisse deberes, ab eo exegeris, nihil de postero sit committatus, nihil de cætero allocutus? Quin imo, et nitro (6) obsecra, constitueris in eum dilectionem, quasi satisfaciens, non quasi ignoscens: et tamen dilectionem audio, non communicationem. Quod et ad Thesalonicensis: Si quis autem non obaudis sermone nostro per epistolam, hunc notate, nec commisceamini illi, ut reveretur, non quasi inimicum depulantes, sed quasi fratrem oburgantes (II Thess. III, 14). Adeo potuisset dicere et fornicatori dilectionem solummodo concessam, non et communicationem. Incesto vero nec dilectionem, quem scilicet auferri jussisset de medio ipsorum, multo magis utique de animo. Sed versabatur ne fraudarentur a Satana circa ejus personam amissionem, quem Satana ipse projecerat; aut ne abundantia mœroris devoraretur, quem in interitum carnis addixerat. Ille jam carnis interitum in officium pœnitentiæ interpretatur, quod videatur jejuniis et sordibus et incuria omni et dedita opera male tractationis carnem exterminando satis Deo facere; ut ex hoc argumententur fornicatorem, imo incestum illum, non in perditionem Satanae ab Apostolo traditum, sed in emendationem, quasi postea veniam ob interitum, id est conciliationem carnis, consecuturum, igitur et consecutum. Plane ideum apostolus Hymenæum et Alexandrum Satanae tradidit, ut emendarentur non blasphemare, sicut Timotheo suo scribit (I Tim., I, 20). (e) Sed et ipse datum sibi ait eundem, angelum Satanae, a quo colaphizaretur ne se extolleret. (II Cor., XII, 7). Si et hoc tangam ut traditos Satanae ab illo, in emendationem, non in perditionem intelligamus, quid simile blasphemia et incestum et anima ab his integra, imo non aliunde quam ex summa sanctitate et ex omni innocentia elata, quæ in apostolo colaphis si forte cohibebatur, per dolorem, ut aiunt, auriculæ vel capitis. Incestum vero atque blasphemia totos homines in possessionem ipsi Satanae, non angelo ejus tradidisse meruerunt. Et de hoc enim interest, imo et ad hoc plurimum refert, quod illos traditos ab Apostolo legimus Satanae; Apostolo vero angelum datum Satanae. Postremo, cum deprecatur Dominum Paulus,

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Quasivo Rhen. Oberth. quasi vel Leop.
(2) Ethnicum impudentia Par.
(3) Prosternens Pam. Oberth. Seml.

- D (4) Tua ovis delet Lat.
(5) Legitimum Leop. ex ms. Wouw.
(6) Ultra Oberth. Seml.

COMMENTARIUS.

Nisi denique revocabitur iteratione, mœchis utique et sanguinis et idololatriæ. Ric.

CAP. XIII. — (a) Eidem fornicatori veniam dedisse, etc. Prinæ scilicet ad Cor. V notabis fornicatorem vocari qui incesto se polluerat, unde postea paterni thori contaminatorem appellat, sique fornicationis et incestus nomine promiscue utitur. Le Pa.

(b) Conciliatum et concineratum. In ciliolo et cinere pœnitentium aqualore. Ric.

(c) Benedictus Papa concionaris. In vetustissimo hoc scriptore Papæ nomen occurrit, qui et benedictus, ut cap. 30 de Præscript., ubi Eleutherium benedictum vocat, qui et pontifex fuit romanensis et martyr. Le Pa.

(d) Habitum legatum pœnitentiæ. Hoc est, gentium

consensu delegatum, dicanturque et convenientissimum pœnitentium seu reorum mœstitiæ: vel habitum pœnitenti datum legatumque quasi per damnationem, in hæc verba: Qui mœchus, qui fornicator. Ecclesiæ pœcem sibi reddi postulaverit, in luctu et squalore, in sacco et cinere fratrum genus præsumere damnatus esto. Alias, quod proponi video, legitimum, non displiceret. Ric.

(e) Sed et ipse datum sibi ait eundem, angelum Satanae. Aliquis haud sine causa mirabitur, Tertullianum, postquam Paulinum illum angelum Satanae, latine reddidit eundem, mox opinioni accedere existimantium iis vocabulis significari dolorem auriculæ vel capitis. Ric.

quid audit? *Satis habet gratiam meam; virtus enim in infirmitate perfectior* (II Cor., XII, 9). Hoc, qui Satanæ deduntur, audire non possunt. Hymenæi autem et Alexandri crimen si et in isto et in futuro ævo irremissibile est, blasphemia scilicet; utique Apostolis non (a) adversus terminum Domini sub spe veniæ dedisset Satanæ, jam a fide in blasphemiam mersos. Unde et non fragos eos juxta fidem pronuntiavit, non habentes jam solatium navis Ecclesiæ: illis enim venia negatur, qui de fide in blasphemiam impeerunt. Cæterum, ethnici et hæretici quotidie ex blasphemia emergunt. Sed etsi dixit: *Tradidi eos Satanæ, ut disciplinam acciperent non blasphemandi*; de cæteris dixit quod, illis traditis Satanæ, id est extra Ecclesiam projectis, erudiri haberent blasphemandum non esse. Sic igitur et incestum fornicatorem non in emendationem, sed in perditionem tradidit Satanæ, ad quem jam super ethnicos delinquendo transierat, ut discerent fornicandum non esse. Denique *in interitum, inquit, carnis*, non, in cruciatum; ipsam substantiam dominans per quam excederat, quæ exinde jam perierat, (b) baptismo amisso; *ut spiritus, inquit, saluus sit in die Domini* (I Cor., V, 5). Et de hoc enim quærat si spiritus hominis ipse salvus erit. Ergo salvus erit spiritus tanto scelere pollutos, propter hoc perditia carne, ut salvus sit in pena. (c) Ergo penam sine carne censebit contrariis interpretatio, si (1) resurrectionem carnis amittimus. Superest igitur ut eum spiritum dixerit, qui in Ecclesia censetur, saluum, id est integrum, præstandum in die Domini ab immonditiarum contagione, ejecto incesto fornicatore; siquidem subiungit: *Non scitis quod modicum fermentum totum desipiat conspersionem* (Ibid. 6)? Et tamen fornicatio incesta non erat modicum, sed grande fermentum.

CAPUT XIV.

Et his itaque discussis quæ interceperant, regrediar ad secundam Corinthiorum, ut probem illud quoque Apostoli dictum, *Sufficiat ejusmodi homini increpatio ista quæ a multis* (II Cor., II, 6), non in forni-

catoris personam continere. Si enim dedendum Satanæ pronuntiaverat in interitum carnis, utique damnaverat eum magis, quam increpaverat. Alius ergo erat, cui voluit sufficere increpationem; siquidem fornicator non increpationem de sententia ejus retulerat, sed damnationem. Nam et hoc ipsum dispiciendum tibi offero, an fuerit in Epistola prima et alii qui Apostolum contristaverint incondite agentes; et contristati sint ab illo, increpationem referentes juxta sensum Epistolæ secundæ, ex quibus in ea veniam aliquis potuerit adipisci. Animadvertamus autem totam Epistolam primam, ut ita dixerim, non atramento, sed felle conscriptam, tumentem, indignantem, dedignantem, comminantem, invidiosam, (d) et per singulas causas (e) in quosdam quasi manicipes earum figuratam. Sic enim exegerant schismata, et emulationes, et dissensiones, et presumptiones, et elationes, et contentiones; ut et invidia onerarentur, et correptione retunderentur, et superbia elimarentur, et austeritate detererentur. (f) Et qualis invidia humilitatis aculeus? Deo gratias ago, quod neminem vestrum tinxerim, nisi Crispum et Gaium; ne qui dicat quod in nomine meo tinxerim (I Cor., I, 14, 15). Nec enim judicavi acire aliquid in vobis, quam Jesum Christum, et hunc crucifixum (I Cor., II, 2). Et puto, nos Deus apostolos novissimos elegit (g) velut bestiariorum; quoniam spectaculum facti sumus huic mundo, et angelis, et hominibus, et purgamenta hujus mundi facti sumus, omnium peripatema (I Cor., IV, 9, 13). Et: *Non sumus liberi, non sum apostoli, non Christum Jesum Dominum nostrum vidi* (I Cor., IX, 1)? De quali (2) contra supercilio pronuntiare compulsi est: *Mihi autem in modico est ut a vobis interrogetur aut ab humano die; neque enim conscius mihi sum* (I Cor., IV, 3, 4); et: *Gloriam meam nemo inaniat* (I Cor., IX, 15). *Non scitis quod angelos sumus judicaturi* (I Cor., VI, 8)? Cæterum libertas quam aperte objurgationis, quam exerta acies machæra spiritualis? Jam dilati estis, jam saturati estis, jam regnatis (I Cor., IV, 8). Et: *Si quis*

LECTIONES VARIANTES.

(1) Interpretatio. Sic Leop. ex ms. Womw.

(2) Vide quali Lai.

COMMENTARIUS.

(a) *Adversus terminum Domini*. Hoc est, adversus sententiam et determinationem Domini. Etenim Septimio determinare est judicare, pronuntiare, definire judicio. Ric.

(b) *Baptismo amisso*. Amisisse baptismum dicitur, qui post lavacrum in idololatriæ, vel inebriæ, vel homicidii crimen inciderit, ut contra, can. 58 canonic. Elib., *lavacrum suum integrum habere dicitur qui post adeptum baptismum, nullus fuerit horumce criminum reus*. Ric.

(c) *Ergo penam sine carne censebit contrariis interpretatio, sic resurrectionem carnis amittimus*. Erant qui Pauli verba, *Tradere Satanæ in interitum carnis, ut spiritus saluus sit in die Domini*, sic accipienda esse dicerent, nempe, carnem facinorosi illius, quem Paulus tradidit Satanæ, variis cruciatibus extortam perire, ut ita male-tus carne, spiritus salvus esset in die Domini. Ille autem interpretatio contraria sua Septimiano, quæ ne sic quoque spiritum saluum fore concedebat. At igitur opinionem contrariam suæ, penam facinoroso illi adscribere, ut sine carne esset, hoc est, ut ejus

caro non resurgeret. Ex eo vero rem absurdissimam sequi, ut carnis illius resurrectio non sit. Sic resurrectionem carnis, inquit, amittimus. Hanc enim ex libris Ursini scripturam proferri video. Unde fiat verisimile, et præcedentia, quæ sane alias perperam nobis fuisse tradita suspicarer, in illis exemplaribus ita se habere uti hic editi leguntur. Ric.

CAP. XIV. — (d) *Et per singulas causas*. Hoc est, per certa crimina. Ric.

(e) *In quosdam quasi manicipes earum*. Manicipes dicitur flagitiosorum insigues, qui potrandi impudentissime crimina redemisse videntur, addicente Satanæ, magnario illo totius improbitatis negotiatore. Ric.

(f) *Et qualis invidia humilitatis aculeus? Qualis aculeus humilitatis ad invidiam submissæ? Hoc est, adeo submissæ abjectæque, ut insidiam adversarii faciat*. Ric.

(g) *Velut bestiariorum*. Bestiarii sunt servi ad bestias damnati. Gloss. bestiarius, *επιπαιστής*; eadem voce utitur cap. 9 Apolog. Le Pa.

se putat scire, nondum scit quemadmodum oporteat eum acire (1 Cor., VIII, 2). Nonne et tunc in faciem alienjus impingens? Quis enim, inquit, te discernit? quid autem habes quod non accepisti? Si autem accepisti, quid gloriaris, quasi non acceperis (1 Cor., IV, 7)? Nonne et illos in os credit? Quidam autem in conscientia usque nunc quasi idolothytum edunt. Sic autem delinquentes, percutiendo conscientias fratrum infirmas, in Christum delinquent. Jam vero et nominatum: Aut non habemus potestatem manducandi et bibendi, et mulieres circumducendi, sicut et ceteri apostoli, et fratres Domini et Cephas (1 Cor., IX, 4, 5)? Et: Si alii de potestate vestra consequuntur, non magis nos (1 Cor., X, 12)? Aequè et illos singulari stylo figit. Propterea qui se putat stare, videant ne cadat (1 Cor., XI, 16); et: Si quis contentiosus videtur, nos talem consuetudinem non habemus, neque Ecclesia Domini (1 Cor., XI, 16). Tali clausula maledictio detexta: Si quis non annuit Dominum Jesum, sit anathema, Maranatha (1 Cor., XVI, 22), aliquem utique percussit. Sed illic magis stabo ubi Apostolus magis servet, ubi ipse fornicator aliis quoque negotium fecit: Quasi non sim venturus ad vos, inflati sunt quidem. Veniam autem citius, si permiserit Dominus, et cognoscam non sermonem eorum qui inflati sunt, sed virtutem. Non enim in sermone est regnum Dei, sed in virtute. Et quid vultis veniam ad vos, in virgine, an in spiritu lenitatis? (1 Cor., IV, 18, 21)? Quid enim suberat? Audiat in vobis in totum fornicatio, et talis fornicatio, qualis nec ingentibus, ut uxorem patris sui quis habeat. Et vos inflati estis, et non iustis potius, ut auferatur de medio vestrum qui tale facinus admisit (1 Cor., V, 1, 2)? Pro quo lugerent? Utiue pro mortuo. Ad quem lugerent? Utiue ad Dominum. Quomodo ut auferatur (55) de medio illorum? Non utique ut (a) extra Ecclesiam detur; hoc enim non a Deo postularetur, quod erat in præsidentis officio, sed ut per mortem hanc quoque communem et propriam carnis (b) ipsius, quæ jam cadaver, quæ capulum (2) esset immunditia irrecuperabili tabidosum, plenus de Ecclesia deberet auferri. Et ideo, quomodo interim potuit auferri, iudicavit dedendum ejusmodi Satanæ in interitum carnis. Maledicti enim eam sequebatur, quæ diabolo projiciebatur, ut sacramento benedictionis exactoraretur, nunquam in castra Ecclesiæ reversura. Videmus itaque hoc in loco divisam Apo-

stoli severitatem in quemdam inflatum et in quemdam incestum; in alterum virga, in alterum sententia armatum: virga quam (5) minabatur, sententia quam exquebatur; illam adhuc coruscantem, hanc statim fulminantem, qua increpabat, quoque damnabat. Certumque est exinde increpitum quidem sub intentione virgæ tremuisse, damnatum vero sub representatione poenæ perisse: statim ille timens plagam abiit, ille luens poenam. Cum ad Corinthios ejusdem apostoli literæ iterant veniam, sit (4) plane, sed incertum cui, quia nec persona nec causa proscribitur. Res cum sensibus conferam. Si incestus opponitur, ibidem erit et inflatus. Sane relatio (5) satis habetur, cum inflatus increpitus est, incestus vero damnatus est; inflato ignoscitur, sed increpito; incesto non videtur B ignotum, ut damnato. Si ei ignoscebatur, cui devoratio ex mœre nimio timebatur, devorari adhuc increpitus periclitabatur, deficiens ob comminationem et mœrens ob increpationem; damnatus vero et culpa et sententia, jam devoratus deputabatur, qui non mœrere haberet, sed pati quod ante passionem mœrere (6) potuisset. Si idcirco ignoscebatur, ne fraudaremur a Satana, in eo utique detrimentum præcavebatur quod nondum perisset: nihil de transactio præcavebatur, sed de adhuc salvo. Damnatus autem, et quidem in possessionem Satanæ, jam tunc perierat Ecclesiæ, cum tale facinus admiserat, neilum cum et ab ipsa egerabatur. Quomodo vereretur fraudem pati ejus, quem jam et ereptum amiserat, et damnatum habere non potuerat? Postremo, quid iudicem indignere conveniet, quod pronuntiatione deciderit? an quod interlocutione suspenderit? et utique eum iudicem, qui non solet ea quæ destruxit, reedificare, ne transgressor habeatur. Age jam si non tot personæ prima Epistola contristasset, si neminem increpauisset, neminem tenuisset, si solum incestum cecidisset, si nullum in causam ejus in pavorem misisset, inflatum consternasset; nonne melius suspicareris et fidelius argumentareris, aliquem potius longealium apud Corinthios tunc in eadem causa fuisse, ut increpitus et territus et mœrore jam saucius, propterea permittente modulo delicti, veniam postea ceperit, quam ut eam incesto fornicatori interpretareris? Hoc enim legisse debueras, et si non in epistola, sed (c) in ipsa Apostoli secta, a pudore clarius quam stylo ejus im-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Quomodo auferatur Pan. — Ad Dominum, ut quo D modo Lat. Leop.

(2) Captivum alii. — Quod corruptivum Lat.

(3) Qua avert. Seml.

(4) Sit nig. Leop.

(5) Rei ratio Pan. Reatio Gelen.

(6) Mœrore Gelen.

COMMENTARIUS.

(a) Extra Ecclesiam detur. Nihil hic aliud quam excommunicatio, sive censura divini, ut dixit idem cap. 39 Apol., hoc est, cum quibusdam propter scelera communione fratrum penitus interdicatur. De ea censura Act. III concilii Chalcedonensis in lit. concilii ad Dioscorum: *παλαιοὶ δὲ διατάξαντες ὑμῶν τοὺς διακόνους τοὺς ἐκκλησιαστικούς, ὡς καὶ ἀπὸ τοῦ ἁγίου πνεύματος, ἡμεῖς ἐκείνους ἀποκρίνομεν* flagitat pietas vestra, vel macta in eum ecclesiastica vivitur. LE PA.

(b) Carnis ipsius, quæ jam cadaver, quæ capulum esset in munditia irrecuperabili tabidosum. Corpus describit

quasi vaginam animæ vilissimæ, sedis scilicet criminum sordibus inquinatissimæ. RIC. — *Immunditia irrecuperabili tabidosum*. Irrecuperabilem immunditiam dicit, unde recuperari nihil possit, immunditiam scilicet arte nulla curabilem. Sic infra, ubi de lepræ immunditia sanabili, recuperationem et reformationem dicit. RIC.

(c) In ipsa Apostoli secta. Sectam pro moribus posuit. Atque ita Justinianus sub finem tituli de Legatis, ubi de legatis probrosis: *Hujusmodi, inquit, testa-*

pressum; ne scilicet Paulum apostolum Christi, doctorem nationum in fide et veritate, vas electionis, Ecclesiarum conditorem, censorem disciplinarum, tantæ levitatis inficeret, ut aut damnaverit icemere, quem mox esset absoluturus; aut temere absolverit, quem non temere damnavisset, ob solam licet fornicationem simplicis impudicitiae, nedum ob incestas nuptias, et impiam luxuriam, et libidinem parricidalem, quam nec nationibus comparat, ne consuetudini deputaretur; quam absens iudicaret, ne spatium reus lucraretur; quam advocata etiam Domini virtute damnaverit, ne humana sententia videretur. Lusit igitur et de suo spiritu, et de Ecclesiae angelo (a), et de virtute Domini; si quod de consilio eorum pronuntiaverat, rescidit.

CAPUT XV.

Si etiam sequentia illius Epistolæ ad intensionem Apostoli extendas, nec ipsa comparabuntur ad obliterationem incesti, ne et hic suffundatur Apostolus posteriorum incongruentia sensuum. Quale est enim ut cum maxime incesto fornicatori postliminium largitus ecclesiasticæ pacis, statim ingesserit de aversione immunditiarum, de amputatione macularum, de exhortatione sanctimoniarum, quasi nihil contrarium Paulo ante decreverit? Compara denique an ejus sit d'cere: *Propterea habentes ministrationem istam, secundum quod misericordiam consecuti sumus, non deficiamus, sed abdicamus occulta dedecoris* (II Cor., IV, 1, 2); qui non dedecoris tantum, sed et sceleris manifestum dedamnaverit (1)(b): an ejusdem sit (2) excusare aliquam impudicitiam qui inter titulos laborum suorum, post angustias atque pressuras, post jejunia et vigiliis, castimoniam quoque prædicavit (II Cor., VI, 5, seqq.); an ejusdem sit recipere in communicationem reprobos quoque, qui scribat: *Quæ enim societas justitiæ et iniquitatis? quæ autem communicatio luci et tenebris? Quæ consonantia Christo et Belial; aut quæ pars fideli cum infideli? Aut quis consensus templo Dei et idolis* (Ibid. 14-16)? Nonne constanter audire debet: Et quomodo discernis quæ supra incesti restitutione junxisti? illo enim concorporato rursus Ecclesiae, et justitia cum iniquitate sociatur, et tenebræ cum luce communicant, et Belial consonat Christo, et infidelis cum fidei sacramenta participat. Et viderint idola, ipse templi Dei vitiatior in templum Dei convenit. Nam et hic: *Vos enim, inquit, estis templum Dei vivi; dicit enim:*

*A Quia inhabitabo in vobis, et inambulabo, et ego Deus il-
lorum, et illi erunt mihi populus. Propter quod discedite
de medio eorum, separamini, et immundum ne attige-
ritis* (Ibid. 1, 17). Hoc quoque evolvis, o Apostole,
ut cum maxime ipse tanto immunditiarum gurgiti ma-
num tradis, et adhuc superdiciis: *Habentes igitur pro-
missionem istam, dilecti, emundemus nos ab omni iniqui-
tamento carnis et spiritus, perficientes castimoniam in
Dei* (3) timore (II Cor., VII, 1). Oro te, qui talia
insigit mentibus nostris, revocaverat aliquem fornica-
torem in Ecclesiam? an ideo scribit, ne tibi nunc re-
vocasse videatur? Hæc, sicuti et præteritis præscri-
bere, ita et sequentibus præjudicare debebant; in
finem enim Epistolæ dicens: *Ne rursus cum venero
humiliet me Deus, et luceam multis eorum qui ante
B deliquerunt, et penitentiam non egerunt super immun-
ditia quam admiserrunt, fornicatione et visitate* (II Cor.,
XII, 21); non utique recipiendos constituit, si peni-
tentiam inissent, quos in Ecclesia inventurus erat,
sed lugendos et sine dubio ejciendos, (c) ut peni-
tentiam perderent. Et cæterum non competit eam de
communicatione aliquid hic ostendisse, qui eam su-
pra luci et tenebris, justitiæ et iniquitati negarat. Sed
ignorant Apostolum omnes isti, qui aliquid contra na-
turam atque propositum hominis ipsius, contra
formam et regulam doctrinam ejus intelligunt ut
sanctitatis omnis etiam ex semetipso magistrum, im-
puritatis omnis execratorem et expiatorem, et ubique
talem, citius incesto, quam (d) alicui humaniori reo
Ecclesiam reddidisse præsumat.

CAPUT XVI.

Necesse est igitur usque illis Apostolum ostendi,
quem ego et in secunda Corinthiorum talem defendam,
qualem in omnibus literis novi, qui et in prima, pri-
mus omnium templum Dei dedicavit: *Non scitis vos
templum Dei esse, et in vobis Dominum habitare* (I Cor.,
III, 16)? qui et templo sanciendo, purificandoque
ædificando legem scripsit: *Si quis templum Dei vitia-
verit, vitabit illum Deus: templum enim Dei sanctum est
quod estis vos* (Ibid. 17). Ago jam quis omnino vi-
tium Deo redintegrit, id est traditum Sutam in
interitum carnis, cum idcirco subtruxerit: *Nemo ad-
ducit semetipsum* (Ibid. 18), id est, nemo præsumat
vitium Deo redintegrari denuo posse; sicut rursus
inter cætera, imo et ante cætera, mæchos et fornica-
tores et molles et masculorum concubitores negans
regnum consecuturos, præmisit: *Ne* (4) *eraveritis*

LECTIONES VARIANTES.

(1) Prædamnaverit Lat.

(2) Sit abest a Par.

(3) Fidei Gelen.

(4) Nec Rhen. Oberth. Leop.

COMMENTARIUS.

mentorum dispositiones valere secta meorum temporum
non patitur. Sectam igitur Apostoli dicit quod paulo
post naturam atque propositum Apostoli, formam et
regulam doctrinarum ejus. Sic supra: *ex forma Petri*.
Ric.

(a) De Ecclesiae angelo. Tanquam angelus præsit
congregationibus Ecclesiae; nisi malit quis referre ad
episcopum? Corinthiorum, eadem phrasi quam ad
septem Ecclesiarum angelos scribit B. Joannes apo-
stolus, Apo. II et III. PAM.

CAP. XV. — (b) *Dedamnaverit*. Sententiam dam-
nationis rescisserit. Infra dicit, *redintegravit, concor-
poratum rursus Ecclesiae*. Ric.

(c) *Ut penitentiam perderent*. Absque ulla spe red-
dendæ sibi unquam Ecclesiae: quales supra dixit *je-
junus parvis lacrymas*, quæ nihil amplius ab Ecclesia
sine relaturæ, quam publicationem dedecoris. Ric.

(d) *Alicui humaniori reo*. Quid quod peccavit, id
peccasse humanitus videatur. Ric.

(I Cor., VI, 9, 10), scilicet si putaveritis eos consecratos. Quibus autem regnum admittitur, utique nec vita permittitur, quæ inest regno. Etiam ingerens: Sed in hæc quidem iustitia; sed abluti estis, sed sanctificati estis in nomine Domini nostri Jesu Christi, et in spiritu Dei nostri (Ibid. 11). Quanto delicta ista ante lavacrum acceptio facit, tanto post lavacrum irremissibilia constituit; siquidem denuo ablui non licet. Agnosce et in sequentibus Paulum, columnam immobilem disciplinarum: Cibi ventri, et venter cibi; Deus et hunc et illos conficit; corpus autem non fornicationi, sed Deo (Ibid. 13). Faciamus enim hominem, ait Deus, ad imaginem et similitudinem nostram: et fecit hominem Deus ad imaginem et similitudinem Dei fecit illum (Gen., 1, 26, 27). Dominus corpori (I Cor., VI, 13); et sermo enim, caro factus est (Jo. 1, 14). Deus autem et Dominum suscitavit, et nos suscitabit per virtutem suam (I Cor., VI, 14); propter corporis scilicet nexum cum illo. Et ideo: Non actis corpora vestra membra Christi (Ibid. 15)? quia et Christus Dei templum: Exeritis templum hoc; et ego illud in triduo resuscitabo (Jo., 11, 19). Auferens membra Christi, faciam membra fornicaria? Non actis quod qui adglutinator fornicaria, unum corpus efficitur? Erunt enim duo in unam carnem. Qui autem adglutinantur Domino, unus est spiritus. Fugite fornicationem (I Cor., VI, 15-18). Si revocabilem venia, quomodo fugiam, mæchus denuo sulturus? nihil profecero, si eam fugero; unum ero corpus, cui communicando adglutinator. Omne delictum quod admisit homo, extra corpus est; qui autem fornicatur, in corpus suum peccat (Ibid. 18). Ac ne hoc dictum in licenti fornicationis invaderes, ut in rem tuam, non Dominum, delicturus, auferre tibi, et Christo, sicut disposuerat, adjicit: Et non estis vestri; statim apponens: Empti enim estis pretio, sanguine scilicet Domini; glorificate et tollite Dominum in corpore vestro (Ibid. 19, 20). Hoc qui præcipit, vide an ignoverit ei qui dedecoravit Dominum, et qui eiecerit eum de corpore suo, et quidem per incestum. Si vis omnem notitiam Apostoli elibere, ut intelligas quanta securi censure omnem sylvam libidinum cadat, et eradicet, et exaudiet, ne quidquam de redivivo (1) fruticare permittat, adspice illum a justa fruge naturæ, a matrimonii dico pomo, animas jejulare cupientem. De quibus autem acripistis, bonum est homini mulierem non contingere: sed propter fornicationem unusquisque uxorem suam habet; vir uxori, et uxor viro debitum reddit (I Cor., VII, 1, seq.). Illius boni sibilum quis illum nesciat invitum relaxasse, ut fornicationi obviam isset, quam si cui indulgit vel indulget, utique consilium remedii sui infregit, et tenebitur jam frænandis continentia conjugii, si fornicatio, ob quam permittuntur, non timebitur; non enim

A timebitur quæ ignoscetur. Et tamen ignovisse se protestatur matrimonii usum, non imperasse: vult enim omnes sibi adhærere (Ibid. 7). Si autem licita ignoscuntur, illicita quæ sperant? Inempti quoque et viduis bonum esse dicti exempla ejus perseverare; si vero defecerent, habere, quia præest (2) habere quam iri (Ibid. 8, 9). Quibus oro ignibus deterius est iri? concupiscentia, an poena? Atquin, si fornicatio habet veniam, non iri concupiscentia ejus? Apostoli autem magis est poenæ ignibus providere. Quod si poena est quæ iri, ergo veniam non habet fornicatio, quam manet poena. Interes et divortium prohibens, pro eo aut viduitatis perseverantiam, aut reconciliationem pacis dominico præcepto adversus incestum procurat, quia qui dimisit uxorem præter causam mæchum, facit eam mæchari; et qui dimissam a viro ducit, mæchatur (Matth., V, 32). Quanta remedia Spiritus Sanctus instaurat, ne id scilicet denuo admittatur, quod ignosci denuo non vult! Jam si usquequaque optimum dicit homini sic esse: Junctus es uxori; ne quavis solutionem, ut mæchie locum non des. Solutus es ab uxore, ne quaeris uxorem, ut opportunitatem tibi serves. Quod et si duxeris uxorem, et si nupsisti virgo, non peccat; pressuram tamen carnis habebunt hujusmodi (I Cor., VII, 26-28). Et hic parcendo permittit. Ceterum, tempus in collecto constituit, ut ei qui habent uxores, sic sint tanquam non habentes (Ibid. 29); præterit enim habitus hujus mundi (Ibid. 31); jam scilicet non desiderantis: Crecite et multiplicamini (Gen., 1, 28). Sic vult nos præter sollicitudinem degere, quia innupti de Domino curent, quomodo placeant Deo; nupti vero de mundo recogitent, quomodo placeant conjugio (I Cor., VII, 32-34). Sic melius facere pronuntiat virginis conservatorem, quam erogatorem (Ibid. 40); sic et illam beatorem decernit quæ, amisso viro, fidem ingressa (a), amaverit occasionem viduitatis; sic (3) hæc omnia continentia consilia ut divina commendat: Puto, inquit, et ego spiritum Dei habeo (Ibid.). Quis iste est assertor audacissimus omnis impudicitie, mæchorum et fornicatorum et incestorum plane fidelissimus advocatus, quibus honorandis suscepit hanc causam adversus Spiritum Sanctum, ut falsum testimonium recitet de apostolo ejus? Nihil tale Paulus indulsit, qui totam carnis necessitatem de probis etiam titulis obliterare conatur. Indulget sane non adulteris, sed nuptias parciat sane matrimoniis, non stupris: tentat ne naturæ quidem ignoscere, ne culpa blandiatur; studet compescere benedictionis concubitus, ne maledictionis excusetur. Hoc ei supererat, carnem vel a sordibus purgare; a maculis enim non potest. Sed est hoc solemne perversis et idiotis et hæreticis, jam et psychicis universis, alicujus capituliincipitis occasione, adver-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Reciduo Oberth. Seml.

(2) Præstat Lat.

(3) Si Oberth. Seml.

COMMENTARIUS.

CAP. XVI. — (a) Fidem ingressa. Montanizatus Tertullianus, sic reprobat nuptias ejus quæ vidua post fidei ingressum facta est. Hunc esse sensum Auctoris

patet ex libris de Exhort. Cast. et de Monog. Edd. ex PAN.

sus exercitum sententiarum instrumenti totius armari.

CAPUT XVII.

Provoca ad apostolicam aeternam; adspice Epistolam ejus; omnes pro pudicitia, pro castitate, pro sanctitate praeferunt; omnes in luxuria et lascivia et libidinis negotia jaculantur. Quid denique et Thessalonicis scribit? Advocatio enim nostra non ex seductione, nec ex immunditia (1 Thess., II, 3); et: *Hæc est voluntas Dei, sanctimoniam vestram, abstinere vos a fornicatione, scire unumquemque vas suum possidere in sanctimoniam et honore, non in libidine concupiscentiae, sicut nationes quæ Deum ignorant* (1 Thess., IV, 3-5). Quid Galatæ legunt? Manifesta sunt opera carnis. Quamvis ista? (a) In primis posuit fornicationem, immunditiam, lasciviam; quæ prædico vobis sicut prædixi, quod qui talia agunt, regnum Dei non sunt consecuturi hereditate (Gal., V, 19). Romani vero quid magis discunt, quam non derelinquere Domitium post fidem? Quid ergo dicemus? Perseverabimus (1) in delinquentia; ut superet gratia? Abiit. Qui mortui sumus delinquentes, quomodo vivemus in ea adhuc? An ignoratis, quod qui tincti sumus in Christo Jesu, in mortem ejus sumus tincti? Consepulti ergo illi sumus per baptismum in mortem: ut sicut Christus resurrexit a mortuis; ita et nos in novitate vite incedamus. Si enim consepulti (2) sumus simulacro mortis ejus, sed et resurrectionis erimus; hoc scientes quod vetus homo noster confusus est illi. Si autem mortui sumus cum Christo, credimus quod et convivemus cum illo, scientes quod Christus suscitatus a mortuis, jam non moriatur, mors non jam dominetur ejus. Quod enim mortuus est delinquentia, mortuus est semel; quod autem vivit, Deo vivit. Ita et reputate vosmetipsos mortuos quidem delinquentia; viventes autem Deo per Christum Jesum (Rom., VI, 1-11). Igitur semel Christo mortuus, nemo potest post (3) Christum mortuos delinquentia, et maxime tantæ; reviviscere: aut si possit fornicatio et mœchia deum admitti, poterit et Christus deum mori. Instat autem Apostolus; prohibens regnare delinquentiam in corpore nostro mortali (Ibid., 12), cujus infirmitatem carnis noverat. Sicut enim exhibuistis membra vestra famula immunditiae et iniquitati ad iniquitatem, ita et nunc exhibete ea famula justitiae in sanctimoniam (Ibid., 13). Nam, etsi habitare bonum in carne sua (Rom., VII, 18) negavit, sed secundum legem literæ in qua fuit; secundum autem legem spiritus, qui nos adnectit, liberat ab infirmitate carnis: Lex enim, inquit, spiritus vester manumit te a

A lege delinquentiae et mortis (Rom., VIII, 2). Licet enim ex parte ex Judaismo disputare videatur, sed in nos dirigit integritatem et plenitudinem disciplinarum, propter quos laborantes in lege per carnem miseris Deus filium suum in similitudinem carnis delinquentiae, et propter delinquentiam damnasset delinquentiam in carne; ut jus legis, inquit, impleatur in nobis, qui non secundum carnem, sed secundum spiritum incedimus. Qui enim secundum carnem incedunt, ea quæ carnis sunt capiunt; et qui secundum spiritum, ea quæ sunt spiritus (Ibid., 3-5). Scimus autem carnis mortem adfirmavit esse (Ibid., 6). Dehinc et inimicitiam et in Deum, et eos qui sunt in carne, id est in sensu carnis, Deo placere non posse (Ibid., 7). Et: Si secundum carnem vivitis, inquit, futurum est ut moriamini (Ibid., 13). Quid autem intelligimus carnis sensum et carnis vitam, nisi quodcumque pudet pronuntiare? cetera enim carnis et Apostolus nominasset. Proinde et Ephesii pristina repulsi, de futuro monent: In quibus et nos conversati sumus, facientes concupiscentias et voluptates carnis (Ephes., II, 3). Notata denique illos qui se negassent, scilicet christianos, eo quod se tradidissent in operationem immunditiae omnis: Vos autem, inquit, non sic didicistis Christum (Eph., IV, 20.). Et iterum sic dicit: Qui scabatur, jam non furetur (Ibid., 26-28). Sed et qui mœchabatur hactenus, non mœchetur; et qui fornicabatur hactenus, non fornicetur. Adjecisset enim et hæc, si talibus veniam porrigere consuesset, vel porrigi omnino voluisset, qui nec verbo pollui volens: Omnis, inquit, sermo turpis non procedat ex ore vestro (Ibid., 29). Item: Fornicatio autem et immunditia omnis ne nominetur quidem inter vos, sicut decet sanctos (tanto abest ut excusetur), hoc scientes quod omnis fornicator aut immundus non habeat Dei regnum. Nemo vos seducat inanibus verbis. Propter hoc venit fra Dei super filios incredulitatis (Eph., V, 3-5). Quis seducit inanibus verbis, nisi qui conclonatur remissibilem esse mœchismum? non intuens etiam fundamenta ejus ab Apostolo effossa; cum ebrietates et comestiones compeccit, sicut et hic: Et nolite inebriari vino, in quo est luxuria (Ibid., 18). Demonstrat et Colossensis, quæ membra mortificant super terram, fornicationem, immunditiam, libidinem, concupiscentiam malam, et turpiloquium (Coloss., III, 5). Concede jam tot ac talibus sententiis unum illud quod tenes: (b) pauca multis, dubia certis, obscura manifestis adumbrantur. Etiam pro certo Apostolus Corinthiis illi fornicationem donasset, esset aliud quod semel contra institutum suum pro ratione temporis

LECTIONES VARIANTES.

(1) Perferemus Gelen.

(2) Consati Rhen. Oberth. Leop.

(3) Post abest a Seml.

COMMENTARIUS.

CAP. XVII. — (a) In primis posuit fornicationem. Fornicationis gravitatem hic expendit, maximumque dictum probat ex Apostolo. Quo nimium testimonio convincuntur ii qui eam a peccato eximunt, ut morbo et vitio suo obsequantur. Qui quavis data occasione illud probare conatur, multiplices et ventosas verborum circuntione, neque tantum laici, verum etiam (quod

pudet dicere) episcopi. Neminem hic indicare jubet modestia. Le Pa.

(b) Pauca multis, dubia certis, obscura manifestis adumbrantur. Offuscantur, occulantur, ut jam paucæ præ multis, dubia præ certis, obscura præ manifestis minime compareant. Le Pa.

faceret (a). Circumcidit Timotheum solum, et tamen abstulit circumcissionem.

CAPUT XVII.

Sed hæc, inquit, ad interdictionem pertinebunt omnis impudicitiae (b) et additionem omnis pudicitiae, salvo tamen loco veniæ, quæ non statim denegatur, si delicta damnantur, quando veniæ tempus cum damnatione concurrat quam excludit. Sequebatur et hoc Psychicos sapere, et ideo reservavimus huic loco, quæ aperte ad communicationem ecclesiasticam causis ejusmodi negandam etiam antiquitus causa sunt. Nam et in Proverbiis Salomon, quæ *Paranias* dicimus, specialiter de mæcho nusquam expiabili: *Mæchus autem*, inquit, *per indigentiam ærumsuam perditionem animæ suæ acquirit, dolores et dehonestationes sustinet. Ignominia autem ejus non abolabitur in ævum. Plena enim zeli indignatio viro non parcat in die iudicii* (Prov., VI, 32-36). Hoc si de ethnico potaveris dictum, certe de fidelibus jam audisti. (c) per cassum (1): *Excedite de medio eorum, et separamini, et immundum ne tetigeritis* (II Cor., VI, 17). Habes statim in Psalmis *beatum virum qui non abiit in concilio impiorum, et in via peccatorum non steterit, et in cathedra penitentiae non sederit* (Psalm. I, 1). Cujus et postea vox: *Non sedi cum consensu vanitatis, et cum inique agentibus non introibo* (d) (hoc de ecclesia male agentium) *et cum impiis non sedabo: et, lavabo cum innocentibus manus meas, et altare tuum circumdabo, Domine* (Psalm. XXX, 4, 5), (e) ut solus plures (2), quoniam quidem, *cum sancto sanctus eris et cum electo electus eris, et cum perverso perversus* (Psalm. XVII, 26). Et alibi: *Peccatori autem dicit Dominus: Ut quid tu exponis justificationes meas, et assumis testamentum meum per os tuum? Si videbas furem, currebas cum eo, et cum adulteris portionem tuam ponebas* (Psalm. XLIX, 16, seq.). Hinc igitur informatus et Apostolus: *Scripti, inquit, vobis in Epistola, non commisceri fornicatoribus, non utique fornicatoribus hujus mundi, et reliqua: Cæterum, oportebat vos exire de mundo: nunc autem scribo vobis, si qui frater nominatur in vobis fornicator, aut idololatra* (quid

enim tam conjunctum?), *aut fraudator* (quid enim tam propinquum?), et cætera, *cum talibus ne cibum quidem sumere, nedum Eucharistiam. Modicum* (3) *scilicet fermentum totam desipit conspersionem* (I Cor., V, 9, seq.). Item ad Timotheum: *Munus nemini cito imponas, neque communices delictis alienis* (I Tim., V, 22). Item ad Ephesios: *Nolite ergo participes esse eorum; fuistis enim aliquando tenebræ* (Eph., V, 7, 8). Et adhuc pressius: *Nolite communicare operibus infructuosis tenebrarum, imo et revincite ea: quæ enim in occulto ab eis fiunt, turpe est edicere* (Ibid., 11). Quid turpius impudicitia? Si autem et ab otiose incedente fratre denuntiatur subduci Thessalonicensibus (II Thess., III, 6), quanto magis et a fornicatore? Hæc enim consultata (4) sunt Christi Ecclesiam diligenti, qui se pro ea tradidit uti enim sanctificet, emundans lavacro aquæ in verbo, ut sicut sibi Ecclesiam gloriosam, non habentem maculam aut rugam, nique post lavacrum, *sed sit sancta et sine opprobrio* (Eph., V, 25-27), exinde scilicet (f) sine ruga vetustatis (5), ut virgo, sine macula fornicationis, ut sponsa, sine probro vilitatis, ut emundata. Quid (6) si et hic respondere concipias adimi quidem peccatoribus, vel maxime carne pollutis, communicationem, sed ad præsens restituendam, scilicet ex penitentia ambui, secundum illam clementiam Dei qua mavult peccatoris penitentiam quam mortem (Ezech., XXXIII, 11)? hoc enim fundamentum opinionis vestrae usquequaque pulsandum est. Dicimus itaque, clementia divinæ si ita esse competisset (7) demonstrationem sui etiam post fidem lapsi, ita (8) Apostolus diceret: *Nolite communicare operibus tenebrarum, nisi penitentiam egerint; et: Cum talibus ne cibum quidem sumere, nisi posteaquam caligas fratrum voluendo deterserint; et: Qui templum Dei vitiauerit, vitiaabit illum Deus, nisi omnium focorum cineres in Ecclesia de capite suo excussarit: debeuerat enim quæ damnaverat proinde determinasse, quoniam (9) usque (10) et sub conditione damnasset, si temporali et conditionali, et non perpetua severitate damnasset. Porro, cum in omnibus Epistolis et post fidem talem prohiberi.*

LECTIONES

VARIANTES.

- (1) Per Isaiam Lat. Leop. per cassum Oberth. Seml.
- (2) Et similes plures Jun. scilicet voces Leop.
- (3) Eucharistiam medicam scilicet Fran.
- (4) Consulta Oberth. Leop.
- (5) Vanitatis Lat. veritatis Fran.
- (6) Qued Ven.

- (7) Sic emendat Lat. Si ita competisset dari restitutionem suis etiam.
- (8) Aut Lat.
- (9) Quoniam Oberth. Seml. Leop.
- (10) Usque abest a Ven.

COMMENTARIUS.

(a) Pro ratione temporis, etc. Perperam affirmat veniam corinthiis concessam, si admittamus illud pro ratione temporis factum, sicut circumcissionem Timothei; nihil enim habent inter se commune. PAN.

CAP. XVIII. — (b) Et additionem omnis pudicitiae. Addit præter, cum quid proprium alicui esse jubet.

Ric.

(c) Per cassum. Latinus, per Esaiam, valde probabilis conjectura, nisi illud, per cassum, veterum exemplarium auctoritate confirmetur, ut sit in cassum, frustra. Ric.

(d) Hoc de ecclesia male agentium. Citata Psalmi verba torquæ in Psychicos suos. Atque hoc colore suum ab Ecclesia secessionem prætexit. Ric.

(e) Ut solus plures. Iterum perstringit Catholicos;

et schisma suum consolatur, quasi ipse solus innocentia sua cinctus instar plurium sit apud Deum. Quo sensu dixit alias non semel, Ecclesiam esse in uno et altero; sic itaque se, licet cum paucis et licet solum, nihilominus, æque ac si plures, altare Domini circumdaturum. Et sic apud Theodorum Liberius Episc. Rom. altercatione adversus Constantium Cæs.: οὐ δὲκ τὸ εἶναι μὴ πᾶσι ὁ εἶς ὡς ὡς ὡς ὡς ὡς ὡς ὡς. Ric.

(f) Sine ruga vetustatis. Hoc etiam adversus Catholicos, qui de sua vetustate adversus Montani novitatem pugnabant, ut observavimus supra, eos igitur Septimius agnoscebat priores et vetustiores, sed arguit rugas vetustatis. Ric.

beat admitti, et admissum a communicatione detru-
 dai, sine spe conditionis ullius aut temporis, nostrae
 magis sententiae adstitit eam poenitentiam ostendens
 Dominum malle, quae ante fidem, quae ante baptisma
 morte peccatoris potior habeatur, semel diluendi per
 Christi gratiam, semel pro peccatis nostris morte
 sancti. Nam hoc etiam in sua persona Apostolus sta-
 tuat. Adfirmans enim Christum ad hoc venisse, ut
 peccatores salvos faceret, quorum primus ipse fuisset,
 quid adjicit? Et misericordiam sum consecutus, quo-
 niam ignorans feci incredulitate (1 Tim., I, 16). Ita
 clementia illa Dei, malentis poenitentiam peccato-
 ris quam mortem, ad ignorantes adhuc et adhuc
 incredulos spectat, quorum causa liberandorum
 venerit Christus, non qui jam Deum norunt, et
 sacramentum didicerint fidei. Quod si clementia
 Dei ignorantibus adhuc et infidelibus competit,
 utique et poenitentia ad se clementiam invitat,
 salva illa poenitentiae specie post fidem, quae aut le-
 vioribus delictis veniam ab episcopo consequi poterit,
 aut maioribus et irremissibilibus a Deo solo.

CAPUT XIX.

Sed quonam usque de Paulo, quando etiam Jo-
 nes nescio quid diversae parti supplaudere videntur?
 quasi in Apocalypsi manifeste fornicationi posuerit
 poenitentiae auxilium, ubi ad angelum Thyatirenorum
 spiritus mandat habere se adversus eum, quod tene-
 ret mulierem (1) Jezabel, quae se prophetem dicit, et
 docet atque seducit servos meos ad fornicandum et eden-
 dum de idolothytis. Et largitus sum illi temporis spa-
 tium, ut poenitentiam iniret, nec vult eam inire nomine
 fornicationis. Ecce dabo eam in lectum, et mactos ejus
 cum ipsa in maximam pressuram, nisi poenitentiam ege-
 rint operum ejus (Apoc. II, 20-22). Bene autem quod
 Apostolis et fidei et disciplinae regulis convenit. Sive
 enim ego, inquit, sive illi, sic praedicamus (II Cor., XV,
 41). Totius itaque sacramenti interest nihil credere
 ab Joanne concessum, quod a Paulo sit denegatum.
 Hanc aequalitatem Spiritus Sancti qui observaverit, ab
 ipso deducetur in sensus ejus. Haereticam enim femi-
 nam, quae quod didicerat a Nicolaitis docere suscepe-

rat, in Ecclesiam latenter introducebat, et merito ad
 poenitentiam urgebat. Cui enim dubium est haereti-
 cum institutione deceptum, cognito postmodum casu
 et poenitentia expiato, et veniam consequi, et (a) in
 Ecclesiam redigi? Unde et apud nos ut ethnicus par,
 imo et super ethnicum haereticus (b) etiam per ba-
 ptisma veritatis (c) utroque homine (2) purgatus ad-
 mittitur. Aut si certus es mulierem illam, post fidem
 vivam, in haeresin postea exspirasse, ut non quasi
 haereticae, sed quasi fidei peccatrici, veniam ex po-
 nitentia vindices (3), (d) sane agat poenitentiam, sed
 in finem mœchiae, non tamen et restitutionem conse-
 cutura. Haec enim erit poenitentia, quam et nos de-
 beri quidem agnoscimus multo magis, sed de venia
 Deo reservamus. Denique ex Apocalypsis in postero-
 ribus propudiosos et fornicatores, sicut timidos et in-
 credulos et homicidas et veneficos et idololatrias, (e)
 qui tale quid in fide fuerint (4), in stagnum ignis
 sine ulla condicionali damnatione decrevit. Non enim
 de ethnicis videbitur sapere cum de fidelibus pronun-
 tiarit: Qui vicerint, hereditate habebunt ista (5), et
 ero illis Deus, et illi mihi in filios; et ita subjunxerit:
 Timidis autem et incredulis et (f) propudiosis et forni-
 catoribus et homicidis et veneficis et idololatriis particula
 in stagno ignis et sulphuris, quod est mors secunda
 (Apoc., XXI, 78). Sic et rursus: Venit qui ex praeceptis
 agunt, ut in lignum vitae habent potestatem, et in por-
 tus ad introeundum in sanctam civitatem. Causis, vene-
 ficus; fornicator, homicida, foras (Apoc., XXII, 14,
 15); utique qui non ex praeceptis agant: illorum est
 enim foras dari qui intus fuerunt. Ceterum, quid
 mihi eos qui foris sunt iudicare? (I Cor., V, 12)? prae-
 cesserat. De epistola quoque Joannis carpunt statim.
 Dictum est: Sanguis Filii ejus emundat nos ab omni
 delicto (I Joan. I, 7). Semper ergo et omnifariam
 delinquemus, si semper et ab omni delicto emundat
 nos ille; aut si non semper, non etiam post fidem; et
 si non ab omni delicto, non etiam a fornicatione.
 Unde autem exorsus est? Lumen prae-dixerat Deum, et
 tenebras non esse in illo, et mentiri nos si dicamus
 nos communionem habere cum eo, et in tenebris

LECTIONES VARIANTES.

(1) Quod mulier Jezabel Paris.

(2) Nomine Jui. Lat.

(3) Vindictae Seml. Oberth.

(4) Foerit Fran.

(5) Hereditatem... istam Par.

D

COMMENTARIUS.

CAP. XIX. — (a) In Ecclesiam redigi. In Ecclesiam
 reductus dicitur cui Ecclesia redditur, hoc est eccle-
 siasticae pacis communicatio. Ric.

(b) Per baptismum veritatis. Etsi recte haereticum
 institutione deceptum, cognito postmodum casu et poe-
 nitentia expiato, veniam consequi asserat, tamen addit
 per baptismum veritatis purgatum, atque adeo... seque-
 batur eorum errorem qui haereticos ad Ecclesiam
 venientes baptizandos putabant. Pam.

(c) Utrouque homine purgatus. Nam ethnici ab ha-
 reticis baptizati, pro ethnicis habebantur, hoc est,
 super ethnicum haereticis. Itaque in orthodoxorum
 Ecclesiam recipi si postularent, denno baptizabantur,
 ita ut homine utroque purgarentur, ethnico illo ve-
 teri, et superducto haeretico. Ric.

(d) Sane agat poenitentiam, sed in finem mœchiae. Sic

agat poenitentiam, ut a mœchia cesset: etenim, ut
 supra dixit, cessatio delicti radix est veniae. Hujus au-
 tem delicti veniam a Deo sperandam esse ait Septi-
 mus, non ab Ecclesia, ut nec idololatriæ, nec homi-
 cidii. Hoc tam rigide, ut mœcho illo extra Ecclesiam
 projecto, fideles ceteri disciplinam habeant non mœ-
 chandi. Sic enim ipse Apostoli verba interpretatur.

Ric.

(e) Qui tale quid in fide fuerint. Hoc est, qui tale
 quid post baptismum peccaverint. Ric.

(f) Propudiosos. Propudiosus vertitur ab Auctore
 quod graece est ἀδελφισμός, pro quo Vulgatus inter-
 pres execrandis, et caute praetermisit peccatoribus et
 mendacibus, eo quod non multo post iterum quaedam
 peccata remissibilia agnoscat, et inter ea aut vere-
 cundia aut necessitate mentiri. Pam.

incedamus. Si vero, inquit, in lumine incedamus, communionem cum eo habebimus, et sanguis Jesu Christi Domini nostri emundat nos ab omni delicto (Ibid., 3, sqq.). Ergo in lumine incedentes delinquimus, et in lumine delinquentes emundabimur? Nullo pacto. Qui enim delinquit, non in lumine est, sed in tenebris. Unde et ostendit quomodo emundabimur a delicto, in lumine incedentes, in quo delictum agi non potest, adeo sic emundari nos ait, non qua delinquamus, sed qua non delinquamus. Incedentes enim in lumine, tenebris vero non communicantes, emundati agemus, non deposito, sed non admissio delicto. Hæc est enim vis Domini sanguinis, ut quos jam delicto mundavit, et exinde in lumine constituerit, mundos exinde præstet, si in lumine incedere perseveraverint. Sed subjicit, inquit: Si dicamus nos delictum non habere, adducimus nosmetipsos, et veritas non est in nobis. Si confitemur delicta nostra, fidelis et justus est ut dimittat ea nobis, et emundet nos ab omni injustitia (Ibid., 8, 9): numquid ab immunditia? Aut si ita est, ergo et ab idololatria. Sed aliud in sensu est. Ecce enim et rursus: Si dicamus, ait, nos non deliquisse, mendacem facimus illum, et sermo ejus non est in nobis (Ibid. 10). Eo amplius: Filii, hæc scripsi vobis, ne delinquatis; et si deliqueritis, advocatum habemus apud Deum Patrem Jesum Christum justum, et ipse placatus est pro delictis nostris (I Joan., II, 1, 2). Secundum hæc, inquit, et delinquere nos et veniam habere constabit. Quid ergo fiet, cum procedens aliud invenio? negat enim nos omnino delinquere, et in hoc plurimum tractat, ut nihil tale concedat, proponens semel a Christo delicta deleta, non habitura postea veniam: in quo (1) nos sensus ad admonitionem castimonie demandat. Omnia, inquit, qui habet opem istam, castigat semetipsum, quia et ille castus est. Omnis qui facit delictum, et iniquitatem facit, et delictum est iniquitas. Et scitis quod ille manifestatus sit, ut auferat delicta; utique hæcenus admittenda; siquidem subjungit: Omnis qui manet in illo, non delinquit: omnis qui delinquit, neque vidit, neque cognovit eum. Filii, nemo vos seducat: omnis qui facit justitiam, justus est, sicut et ille justus est. Qui facit delictum, ex diabolo est, quoniam diabolus a primordio delinquit. In hoc enim manifestatus est filius Dei, ut solvat opera diaboli. Nam et solvit, liberans hominem per lavacrum, donato chirographo mortis. Et ideo omnis qui ex Deo nascitur, non facit delictum, quia semen Dei manet in illo; et non potest delinquere, quia ex Deo natus est. In hoc manifesti sunt filii Dei et filii diaboli (I Joan., III, 3, 10). In quo, nisi illi non delinquendo, ex quo de Deo

nati sunt; isti delinquendo, quia de diabolo sunt; perinde atque si nunquam sint ex Deo nati? Quod si dicit: Qui non est justus, ex Deo non est, qui non pudicus, quomodo rursus ex Deo fiet, qui jam esse desiit? Juxta tenet igitur ut excidisse sibi dicamus Joannem in prima quidem Epistola (I, 8) negantem nos sine delicto esse, nunc vero præscribentem non delinquere omnino: et illic quidem aliud de venia blandientem, hic vero districte negantem filios Dei quicumque deliquerint. Sed absit. Nam nec ipsi excidimus a qua digressi sumus distinctione delictorum. Et hic enim illam Joannes commendavit, quod sint quedam delicta quotidianæ incursionis; quibus omnes simus obiecti. Cui enim non accidit, aut irasci inique, et ultra solis occasum; aut et mantum immittere, aut facile maledicere, aut temere jurare, aut fidem pacti destruere; aut verecundia aut necessitate mentiri? (a) In negotiis, in officiis, in questu, in victu, in visu, in auditu quanta tentamur, ut si nulla sit venia istorum, nemini salus competat! Horum ergo erit venia per exoratorem Patris Christum. Sunt autem et contraria istis, ut graviora et exitiosa, quæ veniam non capiant, homicidium, idololatria, fraus, negatio, blasphemia, utique et mœchia et fornicatio, et si qua alia violatio templi Dei. (b) Horum ultra exorator non erit Christus; hæc non admittet omnino qui natus ex Deo fuerit, non futurus Dei filius, si admiserit. Ita Joanni ratio constabit diversitatis, distinctionem delictorum disponenti (2), cum delinquere filios Dei nunc adnuit, nunc abnuit. Prospiciebat enim clausulam literarum suarum, et illi præstruebant hos sensus, dicturus in fine manifestus: Si quis scilicet fratrem suum delinquere delictum non ad mortem, postulabit, et dabit ei vitam Dominus; qui non ad mortem delinquit. Est enim delictum ad mortem? non de eo dico ut qua postulet (I Joan., V, 16). Meminerat et ipse Hieremiam prohibitum a Deo deprecari pro populo mortalia delinquente (Hier., VII, 16, XI, 13, XIV, 14). Omnis injustitia delictum est, et est delictum ad mortem. Scimus autem quod omnis qui ex Deo natus sit, non delinquit (I Joan., V, 17, 18); scilicet delictum quod ad mortem est. Ita nihil jam superest, quam aut neges mœchiam et fornicationem mortalia esse delicta, aut irremissibilia fatearis, pro quibus nec orari permittitur.

CAPUT XX.

Disciplina igitur Apostolorum proprie quidem instruit ac determinat principaliter sanctitatis omnis erga templum Dei antistitem, et ubique de Ecclesia eradicantem omne sacrilegium pudicitia (3), sine

LECTIONES VARIANTES.

(1) Quæ Seml. Oberth.

(2) Joannis... disponentis Womw. cod.

(3) Impudicitia Lat.

COMMENTARIUS.

(a) In negotiis, in officiis, in questu. Hinc igitur manifestum est etiam prius illos Christianos, homines fuisse, nempe humanioribus istis peccatis obnoxios. Ric.

(b) Harum ultra exorator non erit Christus. Humanior fuit Augustini sententia, lib. de Fide et operibus.

Nam et his penitentiam non negat: Qui autem opinantur, inquit, et cetera elemosynis facile compensari, tria tamen mortifera esse non dubitet excommunicatione, donec penitentia humilior sanetur, impudicitiam, idololatriam, homicidium. Ric.

ulla restitutionis mentione. Volo tamen (1) ex redundantia (a) alicujus etiam comitis Apostolorum testimonium superducere, idoneum confirmandi de proximo jure disciplinam magistrorum. Exstat enim et Barnabae titulus ad Hebraeos, adeo satis auctoritatis viro (2), ut quem Paulus juxta se constituerit in abstinentia tenere: *Aut ego solus et Barnabas non habemus hoc* (3) *operandi potestatem* (I Cor., IX, 6) (b) Et utique receptior apud Ecclesias Epistola Barnabae (c) illo apocrypho Pastore mæchorum. Monens itaque discipulos, omissis omnibus initiis, ad perfectionem magis tendere, nec rursus fundamenta penitentiae facere ab operibus moriuorum: *Impossibile est enim, inquit, eos qui semel inluminati sunt, et donum celeste gustaverant, et participaverunt Spiritum Sanctum, et verbum Dei dulces gustaverunt, occidente jam aeo cum exciderint, rursus revocari* (d) *in penitentiam, resistentes cruci in semetipsis Filium Dei et dedecorantes, Terra enim quæ bibit amplius devenientem in se humorem, et peperit herbam optimam his propter* et colitur, benedictionem Dei consequitur: *proferens autem spinas, reproba et maledictioni proxima, cuius finis in exultationem* (Hebr., VI, 4, 8). Hoc qui ab Apostolis didicit et cum Apostolis docuit, (d) nunquam mæcho et fornicatori secundam penitentiam promissam ab Apostolis norat; optime enim legem interpretabatur, et figuras ejus jam in ipsa veritate servabat. Ad hanc denique speciem discipline de leproso cautum fuit: *Si autem varietas effluerit in eum, et totam eum texerit a capite usque ad pedes per omnem conspectum, et sacerdos cum viderit, emundabit eum, quoniam convertit in album, mundus est. Qua vero die visus fuerit in ejusmodi color vivus, inquinatus est* (Levit., XIII, 12, 13). Conversum enim ho-

A minem de pristino carnis habitu in candorem fidelis, quæ vilium et macula estimatur in sæculo; et totum novatum mundum voluit intelligi, qui jam non sit varius, non sit de pristino et novo adpersus. Si vero post abolitionem in vetustatem aliquid ex ista revixerit, rursus in carne ejus quod emortuum delicto habebatur, immundum judicari, nec expiari jam a sacerdote. Ita mæchia de pristino recidiva et unitatem novi coloris, a quo fuerat exclusa, commaculans, immundabile est vilium. Item de domo: *Si quis maculas et cavositates annuntiat in parietibus sacerdoti fuisse, priusquam introiret ad inspicendam eam, jubet auferri de domo omnia, ita immunda non futura quæ domus essent. Dehinc introgressus sacerdos, si invenisset cavositates viridicantes vel rubescentes, et ad spectum earum humiliorem citra parietinam formam; extraxit ad januam et ecerneret domum illam septem diebus. Dehinc, die septima regressus, si animadvertisset diffusum in parietibus tactum illum, imperaret extrahi eos lapides in quibus lepra fuisset, et abjici extra civitatem in locum immundum, et sumi alios lapides politos et solidos, et reponi loco pristinum, et pulvere alio intinui domum* (Levit., XIV, 34-42). Oportet enim cum pervenitur ad summum sacerdotem Patris Christum, de domo hominis nostri in tempore hebdomadis auferri omnia impedimenta prius, ut munda sit quæ remanet domus, caro et anima; et ubi introierit eam sermo Dei, et invenerit maculas ruboris et viridis, extrahatim, et abjici foras sensus mortiferos et eruentes; nam et Apocalypsis viridi equo mortem, russeo autem præliatorem imposuit (Apoc., VI, 4, 8): prope illis politos et in compaginem aptos et firmos substruit lapides, (e) quales in Abraham sunt, ut ita homo habilis Deo sit. Quod si post recuperationem et refor-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Redundanti Lat.
(2) Auctoritatis viri Rom.

- (3) Hoc abest Par.
(4) Renovari Lat.

COMMENTARIUS.

CAP. XX. — (a) *Alicujus etiam comitis apostolorum.* Quasi Petrus et Paulus adeo præ cæteris fuerint apostoli, ut cæteri ipsorum comites ac discipuli censentur. Sic autem et Barnabas ipse Apostolus; a Clemente Alexandrino, lib. II. *Strom.* apostolicus nuncupatur: *αὐτὸς ἐκ τῶν ἀποστόλων*. Et lib. V. *ἐκ τῶν ἀποστόλων*. Sed et Hieronymus in Epistolam ad Galatas, hæc verba: *Paulus apostolus, non ab hominibus, neque per hominem, oblique in Petrum et in cæteros dilecti videri posse ait, quod non ab apostolis Paulo sit traditum Evangelium, sed ab ipso Jesu Christo, qui et illos Apostolos elegerat.* Ric.

(b) *Et utique receptior apud Ecclesias Epistola Barnabae.* Hæc Tertulliani de Epistola ad Hebraeos sententia refertur ab Hieronymo Catal. Script. Eccl. in Paulo. Ipse autem Hieronymus in Barnabae, scriptam fuisse ait a Barnabae Epistolam quæ ad edificationem Ecclesiæ pertineret, verum inter scripturas apocryphas relatum. Hæc ab Eusebio quoque recensetur de vit. c. 2. Et tamen pro legitima Barnabae citatur a Clemente Alex.: et ab Origene, lib. I contra Celsum; catholica dicitur. Vidimus eam græce, fere integram, penes doctissimum virum Jac. Sirmondum; cum latina quoque interpretatione antiqua. Tota autem constat argumentis iisdem quibus utitur Septimius

noster libro adversus Judæos, et lib. adversus Marcionem tertio. Ric. — Hanc autem epistolam deleverat noster Hugo Menardus inter MSS. codices moussterii Cithelensis; primusque illam publici juris fecit. Edd.

(c) *Illo apocrypho Pastore mæchorum.* Mæchos appellat psychicos, qui Pastoris librum receperant, de quo supra.

(d) *Nunquam mæcho et fornicatori, etc.* Quem Auctor perperam de penitentia secunda interpretatur locum jam citatum (Hebr., VI), alii veteres de liberatione baptismi intelligunt, et nominatim B. Anthonius, lib. de Penit., cap. 2, et in comment.; Epiphanius (Hæres., 58). Quæ etiam accedit Chrysostomus, cum aliis Græcis ejus asseclis, dum eodem modo interpretatur illud Hebr. X: *Postquam accepimus veritatis agnitionem, non relinquimus hostiam pro peccatis...* Et certe pro hac sententia inclunt phrasæ latine; eos qui semel illuminati sunt. et: rursus renovari; et græcæ voces, *παρῳδίας διακρίσεις*, quæ usurpare solent veteres de baptizatis. PAN.

(e) *Quales in Abraham sunt.* Aut mente concipiendum, aut supplendum scriptura vocabulum filios: aludit enim ad illud: *Posse Deum de lapidibus istis suscitare filios Abraham* (Matth., III, 9). Ric.

mationem (a) rursus sacerdos animaduertit in eadem domo de pristinis causis (1) aliquid et maculis (b), immundam eam pronuntiavit, et iussit deponi materias et lapides et omnem structuram ejus, et abjici in locum immundum (Levit., XIV, 43-45). Hic erit homo caro atque anima, qui post baptismum et introitum sacerdotum reformatus, denno resumpit scabra et maculas carnis, et abjicitur extra civitatem in locum immundum; deditus scilicet Satanæ in carnis interitum (I Cor., V, 4, 5); nec amplius reedificatur in Ecclesia post ruinam. Sic et de famula concubitu, quæ homini esset reservata, necdum redempta, necdum liberata: *Prospicietur, inquit, illi, et non morietur* (Levit., XIX, 20), quia nondum est manumissa cui servabatur. Nondum enim caro a Christo manumissa, cui servabatur, impune contaminabatur, ita jam manumissa non habet veniam (c).

CAPUT XXI.

Hic si Apostoli magis norant, magis utique curant. Sed et in hunc jam gradum decurram, (d) excernens inter doctrinam Apostolorum et potestatem. (e) Disciplina hominem gubernat, potestas assignat, seorsum quod potestas, spiritus autem Deus. Quid autem docebat? non communicandum operibus tenebrarum (Ephes., V, 11). Observa quod jubet. Quis autem poterat donare delicta? (f) hoc solius ipsius est. (g) Quis enim dimittit delicta, nisi solus Deus (Marc., II, 7)? et utique mortalia quæ in ipsum fuerint admissa et in templum ejus; nam tibi quæ in te reatum habeant, etiam septuagies septies juberis in-

indulgere in persona Petri (Matth., XVIII, 22). Itaque, si et ipsos beatos Apostolos tale aliquid indulgisse (2) constaret, cujus venia a Deo, non ab homine, competeret, non ex disciplina, sed ex potestate fecisse. Nam et mortuos suscitaverunt, quod Deus solus; et debiles redintegraverunt, quod nemo nisi Christus; imo et plagas inflixerunt, quod noluisset Christus. Non enim decebat eum scire, qui pati venerat. Percussus est Ananias et Elimas, Ananias morte, Elimas cecitate (Act., V, 5, XIII, 11), ut hoc ipso probaretur (3) Christum et hæc facere potuisse. Sic et prophetæ eadem et cum ea mæchiam penitentibus ignoverant, quia et severitatis documenta fecerant. (h) Exhibe igitur et nunc mihi, apostolicæ, prophetica exempla, (i) et agnoscam divinitatem, et vindica tibi delictorum ejusmodi remittendorum potestatem. Quod si disciplinæ solius officia sortitus es, nec imperio presidere, sed ministerio, quis aut quantus es indulgere? qui neque prophetam, nec apostolum exhibens, careres ea virtute cujus est indulgere? Sed habet, inquis, potestatem Ecclesia delicta donandi. Hoc ego magis et agnosco et dispono, qui ipsum Paracletum in prophetis novis habeo dicentem: Potest Ecclesia donare delictum, sed non faciam, ne et alia delinquant. (j) Quid, si pseudopropheticus spiritus pronuntiavit? Atqui magis eversoris fuisset, et semetipsum de clementia commendare, et ceteros ad delinquentiam temporare. Aut si et hoc secundum spiritum veritatis adfectare festivit, ergo spiritus veritatis potest quidem indulgere fornicatori-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Cava Lai.

(2) Si et ipsi beatis apostolis... indulgisset Par.

C (3) Ipsum probaret Par.

COMMENTARIUS.

(a) Post recuperationem et reformationem. Itaque recuperationem hic dicit pro curatione et sanatione, ut supra immunditiam dixit irrecuperabilem. Ric.

(b) De pristinis causis aliquid et maculis. Latinus scribendum monuit casis. Non temere; nam supra legitimus maculas et cavellatates. Visum tamen retineri causis, quia hoc vocabulo Septimius frequenter et lahes et vitia significat. Sic supra quas dixerat causas, explicat scismata, emulationes, dissensiones, presumptiones, etc. Ric.

(c) Jam manumissa non habet veniam. Atqui neque hic recte concludit Auctor post manumissionem non haberi veniam adulterii, eo quod illa famula reservata, id est desponsata erat alteri viro; quod non incurreret, si manumissa tantum esset; et sic nihil ad institutum Auctoris. PAM.

CAP. XXI. — (d) Excernens pro discernens. PAM.

(e) Disciplina hominem gubernat; potestas assignat, seorsum quod potestas, spiritus autem Deus. Hæc corrupta esse nemo negaverit. Quis autem absque veterum exemplarium auctoritate certi quidquam premitat? Tamen et juvabit nonnihil interim tentasse. Nam et sensus et verba redire videntur si legitimus, Disciplina hominem gubernat: potestas assignat. Seorsum, quid potestas? Spiritus, Spiritus autem? Deus. Ric. — Latinus hunc locum sic emendat: Potestas assignat; sed rursum, quid potestas, spiritus. Spiritus autem Deus est (Joan., IV, 24). Edo. — Potestas hominem assignat, demonstrat, exitum ostendit, peragat. Itaque, data Petro potestas Petri personam assignat, ut ad Petri duntaxat personam potestas pertineret. Hoc vero ait Tertullianus. Sed visum aliter Patribus ple-

risque omnibus. Ric.

(f) Hoc solius ipsius est. Dei scilicet, sive Spiritus. Ric.

(g) Quis enim dimittit delicta, nisi solus Deus? In primis non Christi, sed Phariseorum hæc fuit affirmatio (Marc., II, 7; Luc., V, 21). Deinde sibi etiam tanquam homini communicatam eam potestatem Christus asserit, cum addit: Ut autem sciatis quia Filius hominis habet potestatem in terra dimittendi peccata, etc. Et vero eandem potestatem Apostolis communicavit, Matth., XVIII, 18, et maxime Joan., XX, 23: Quorum remiseritis, inquit, peccata, remittentur eis, et quorum retinueritis, retenta sunt. Quæ veritate Auctor convictus, etsi eam scripturam ex proposito omittat, quis sibi contrariam, tamen negare non potest ipsos beatos Apostolos tale aliquid indulgisse... Sed depravat, dum adjicit: non ex disciplina, sed ex potestate fecisse; cum tamen... suæ ecclesiæ montanisticæ eam potestatem concessam fateatur. PAM.

(h) Exhibe igitur et nunc mihi, apostolicæ. Apostolicum vocat eadem forma qua supra, Pontificem maximum, et Episcopum Episcoporum, et Pastorem bonum, et benedictum Papam. Ric. — Cum haud dubie de Romano Pontifice loquatur, vel hinc Ecclesiæ Romanæ confirmat auctoritatem, quod ejus caput apostolicum roget, utpote apostolorum successorem, sicut ipse aperit lib. IV Carminum adversus Marcionem, cap. 8. Remansit autem ea appellatio in hodiernum diem. PAM.

(i) Et agnoscam divinitatem. Et agnoscam te divina virtute ac potestate assignatum. Ric.

(j) Quid si pseudopropheticus spiritus pronuntiavit?

bus veniam, sed cum plurimum malo non vult. De tua nunc sententia quero, unde hoc jus Ecclesie usurpes? Si, quia dixerit Petro Dominus: *Super hanc petram edificabo Ecclesiam meam; tibi dedi claves regni coelestis*, vel: *Quaecumque alligaveris vel solveris in terra, erunt alligata vel soluta in caelis* (Matth., XVI, 18, 19); ideo prae-sumis et ad te (a) derivasse solvendi et alligandi potestatem, id est ad omnem Ecclesiam Petri (b) propinquam; qualis es evertens atque (c) commutans manifestam Domini intentionem personam hoc Petro conferentem: *Super te, inquit, edificabo Ecclesiam meam*; et: *Dabo tibi claves, non Ecclesiae*; et: *Quaecumque solveris vel alligaveris, non quae solverint vel alligaverint*. Sic enim et exitus docet. In ipso Ecclesia exstructa est, id est per ipsum, (d) ipse clavem imbuat; vide quam: *Viri Israelitae, auribus mandata quae dico; Jesum Nazarenum virum a Deo vobis destinatum* (Act., II, 22), et reliqua. Ipse denique primus in Christi baptismo reseravit aditum coelestis regni, quo solvuntur alligata retro delicta, et alligantur quae non fuerint soluta, secundum veram salutem; et Ananiam vincit vinculo mortis; et delictum pedibus absolvit vicio valetudinis (Act., III, 7). Sic et in illa disceptatione custodienda necne legis, primus omnium Petrus Spiritu instinctus, et de nationum vocatione praefatus: *Et nunc, inquit, cur tentatis Dominum de imponendo iugo fratribus quod neque nos neque patres nostri sufferre valuerunt? Sed*

enim per gratiam Jesu credimus nos salutem consecuturos sicut et illi (Act., XV, 10, 11). Haec sententia et solvit quae omissa sunt legis, et alligavit quae reservata sunt. Adeo nihil ad delicta fidelium capitalia potestas solvendi et alligandi Petro emancipata. Cui si praeceperat Dominus etiam septuagies delinquenti in eum fratri indulgere (Matth., XVIII, 22); utique nihil postea alligare, id est retinere mandasset, nisi forte ea quae in Dominum, non in fratrem quis adverserit; praedicator enim non dimittenda in Deum delicta, cum in homine admissa donantur. Quid nunc et ad Ecclesiam, et quidem tuam, psychice? Secundum enim Petri personam (a) spiritualibus potestas ista conveniet aut apostolo, aut prophetae. Nam et Ecclesia proprie et (f) principaliter ipse est (g) Spiritus in quo est trinitas unius divinitatis, Pater et Filius et Spiritus Sanctus. Illam Ecclesiam congregat, quam Dominus in tribus posuit. Atque ita exinde etiam numerus omnis qui in hanc fidem conspiraverint, Ecclesia (t) ab auctore et consecratore censetur. Et ideo Ecclesia quidem delicta donabit; sed Ecclesia Spiritus per spiritalem hominem, (h) non ecclesia numerus episcoporum: Domini enim, non famuli est jus et arbitrium; Dei ipsius, non sacerdotis.

CAPUT XXII.

At tu jam et in martyras tuos effundis hanc potestatem, (i) ut quisque ex consensione (2) vincula induit adhuc mollia, in novo custodiae nomine, statim am-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Ecclesiae alii.

C (2) Confessione Lat. Neand. Leop.

COMMENTARIUS.

Verba sunt catholici, quem psychicum vocat. Ric.

(a) *Et ad te derivasse solvendi et alligandi potestatem*. Major fides habenda Auctori cum adhuc catholicus esset, quam nunc haereticus et contra Ecclesiam ex proposito maxime hoc capite scribenti. Proinde antidoti loco sufficient loci Auctoris quibus non semel *super Petrum* (non modo in ipso, id est per ipsum, sicut hic calumniatur) exstructam Ecclesiam facit, nempe lib. de *Prascript.*, cap. 22, et lib. IV *adversus Marcionem*; vel cum in haesim lapsus esset, lib. de *Monogamia*, cap. 8... Et vero non personaliter B. Petro donata id dictum, sed derivatum quoque in ejus successores, atque adeo Ecclesiam romanam ibidem videre est ex Patribus. Pam.

(b) *Ad omnem Ecclesiam Petri propinquam*. Hoc est, quae originem suam ad Petrum referre possit. Sed et aliae quae licet nullum ex apostolis vel apostolicis auctorem suum proferant, tamen in eadem fide conspirantes, non minus apostolica deputantur, pro consanguinitate doctrinae. Sic ipse libro de *Prascript.* haereticorum. Ric.

(c) *Communitas manifestam Domini intentionem, personam hoc Petro conferentem*: *Super te, inquit, edificabo Ecclesiam meam*. Non recte citantur a Septimio verba Christi, quae sunt apud Matth. XVI, 18. Ad ea vero sapientissima sunt observationes Chrysostomi. Ric.

(d) *Ipse clavem imbuat*. Primus serrae clavem inseruit; clave a Deo concessa uti coepit. Sic lib. de *Jejunio*: *Ubi jam restituitur homini imbuui potuit*. Ric.

(e) *Spiritualibus potestas ista conveniet*. Paracleticis, quos opponit Psychicis. Ric.

(f) *Principaliter ipse est spiritus, in quo trinitas*. Spiritus est quem Montano tribuit, et trinitatem, ut putat Pamelius, intelligit non sine stupore et dementia,

Montanum, Priscam et Maximillam. Le Pa.

(g) *Spiritus, in quo est trinitas unius divinitatis*. Haec adiectae videtur in opprobrium Pontificis Romani, quasi de Trinitate cum Praxeas sentiret. Sic enim *adversus Prax.*: *Duo negotia diaboli Praxeas Roma procuravit: prophetiam expulsi, et haereseis intulit; Paracletum fugavit, et Patrem crucifixit*. Ric.

(h) *Non Ecclesia numerus episcoporum*. Ecclesia, inquit, delicta donabit, sed Ecclesia Spiritus, hoc est Ecclesia quae Spiritu gloriatur, qui Deus est, qui solus delicta donare potest; non ecclesia quae vincta numero episcoporum. Paracleticam sive Montanicam suam paucitatem opponit multitudini Catholicorum. Sic enim ait libro de *Jejunio*, majorem vim imperitarum, apud gloriosissimam scilicet multitudinem psychicorum. Ric.

CAP. XXII. — (i) *Ut quisque ex consensione vincula induit adhuc mollia*. Notat quorundam psychicorum technas, qui ex compacto sese in carcerem dabant, et vincula inducebant, ut incepti martyrii fama simplices fidelium, seu viros, seu feminas, ob fornicationem forte ab Ecclesia relegatos, consolandi martyris affectu in carcerem ventitantes, fallerent, ac novis libidinum maculis contaminatas ab Ecclesia remitterent cum literis pacis et communicationis. Quales pacis literae ab ejusmodi nebulonibus, qui de sua ipsi pace periclitabantur? Haec Septimius de Catholicis sub psychicorum nomine, sed jam infensus auctoritati Catholicae. Ric. — Ex eo quod sequitur: *Illam Ecclesiam congregat quam Dominus in tribus posuit*, et proinde *non Ecclesia numerus episcoporum*, videor mihi colligere, etiam eo dementie venisse Auctorem, ut triam nomine in quibus consistit Ecclesia, intellexerit Montanum, Priscam et Maximillam. Pam.

biunt mœchis, statim adeunt fornicatores, jam preces circumsonant, jam lœrymæ circumstagnant maculati ejusque; (a) nec ulli magis aditum carceris redimunt, quam qui Ecclesiam perdidit. (b) Violantur viri ac feminae in tenebris plane ex usu libidinum notis, et pacem ab his quaerunt qui de sua periclitantur. (c) Alii ad metalla confugiunt, et inde communiter reuertuntur, ubi jam aliud martyrium necessarium est delictis post martyrium novis. Quis enim in terra et in carne sine culpa? quis martyr saeculi incola, (d) denarius (1) supplex, medico obnoxius et feneratori? (e) Puta nunc sub gladio jam capite (2) librato, puta in patibulo jam corpore expando, puta in stipe (f) jam leone (3) concesso, puta in axe, jam incendio adstructo (4), in ipsa, dico, securitate et possessione martyrii, quis permittit homini donare quae Deo reservanda sunt? a quo ea sine excusatione damnata sunt; quae nec apostoli, quod sciam, martyres et ipsi, donabilla judicaverunt. Denique jam ad bestias depugnauerat Paulus Ephesi (1 Cor. XV. 32), cum interitum decernit incesto (1 Cor. V. 3 sqq.). Sufficiat martyri propria delicta purgasse (g). Ingrati vel superbi est in alios quoque spargere quod pro magno fuerit consecutus. Quis alienam mortem sua solvit, nisi solus Dei Filius? Nam et in ipsa passione liberavit latronem (Luc. XXIII, 45). Ad hoc enim venerat, ut ipse a delicto purus, et omnia sanctus pro peccatoribus obiret (5). Proinde, qui illum emularis donando delicta, si nihil ipse deliquisti, plane patere pro me: si vero peccator es, quomodo oleum faculae tuae sufficere et tibi et mihi poterit? (h) Habeo etiam nunc quo probem Christum. Si propterea Christus in martyre est, ut mœchos et fornicatores martyr absolvat, occulta cordis edicat, ut ita delicta concedat, et Christus est; sic enim Dominus Jesus Christus potes-

tatem suam ostendit; Quid cogitis nequam in cordibus vestris? quid enim facilius est dicere paralitico, Dimittuntur tibi peccata, an, Surge et ambula? Igitur, ut sciatis Filium hominis habere dimittendorum peccatorum in terris potestatem, tibi dico, paralitice, Surge et ambula (Matth. IX, 4, sqq.). Si Dominus tantum de potestatis suae probatione curavit, uti traduceret cogitatus et ita imperaret sanitatem, ne non crederetur posse delicta dimittere, non licet mihi eandem potestatem in aliquo sine eisdem probationibus credere. Cum tamen mœchis et fornicatoribus a martyre expostulas veniam, ipse confiteris ejusmodi criminis nonnisi proprio martyrio diluenda, qui praesens alieno. Quod si est, jam et martyrium aliud erit baptismus. Habeo enim, inquit, et aliud baptismus (Luc. XII, 50). Unde et ex vulnere lateris Domini aqua et sanguis, utriusque laveri paratura, manavit (Joan. XIX, 34). Debeo ergo et primo lavaero alium liberare, si possum secundo (i), ingeramusque (6) in sinum necesse est. Quaecumque auctoritas, quaecumque ratio mœcho et fornicatori pacem ecclesiasticam reddit, eadem debet et homicida et idololatra poenitentibus subvenire, certe negatori, et utique illi quem in praelio confessionis tormentis collectatum sevitia deiecit. Caterum, indignum Deo et illius misericordia, qui poenitentiam peccatoris morti praeverit, ut facilius in Ecclesiam redeant, qui subando, quam qui dimicando ceciderunt. Urget nos dicere indignitas. Contaminata potius corpora revocabis quam cruenta? quae poenitentia miserrabilior, utilitatem prosternens carnem, an vero laetiam? quae justior venia in omnibus causis, quam voluntarius, an quam iustus peccator implorat? Nemo volens negare compellitur, nemo nolens fornicatur: nulla ad libidinem vis est, nisi ipsa; nescit quod libet cogi. (j) Negationem porro

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Denarius Lat.
(2) Capiti Lat.
(3) Leoni Lat.

- (4) Adstricto Seml. Oberl.
(5) Obediret Seml. Oberth.
(6) Ingeramus usque Lat.

COMMENTARIUS.

(a) Nec ulli magis aditum carceris redimunt, quam qui Ecclesiam perdidit. Maluit Latinus, Ecclesiam, ut de Ecclesia aditu intelligatur. Perdidiſſe Ecclesiam, sive Ecclesiae aditum dicuntur, qui Ecclesia sunt ejeti; ut contra, reddi Ecclesia dicitur quibus redduntur jura pacis sive communionis ecclesiasticae. Ric.

(b) Violantur viri ac feminae in tenebris. Quae ab ethnicis olim adversus Christianos jactabantur, atrociora non erant istis quae Septimius Psychicus suis infligit. Ric.

(c) Alii ad metalla confugiunt. Alii, inquit, ob mœchiam aut fornicationem ejeti, ethnicis procuratoribus metallorum corruptis, ad metalla confugiunt, ac pro Christi nomine rapioſ ad ea se fuisse simulant: unde mox, tanquam degustato martyrio, ad ecclesiasticam communionis pacem reuertuntur. Inde autem reuertuntur ubi jam aliud martyrium necessarium est, ob ea nimirum delicta quae dum apud metalla per fraudem illicita pacationis agent, forma negationis non levisima contraxere. Quis martyr in saeculo agens inter ethnicos, damnatus supplex, nempe hostibus Dei et Christi, mœcho obnoxius et fornicatori, hoc est, idolorum cultoribus, vel iisdem quoque re ipsa mœchis et fornicatoribus, a quibus tamen suam ipse cum Ec-

clesia pacem redimit! Ric.

(d) Denarius supplex, medico obnoxius et feneratori. Conjecturam protuli, quam tanti facio, quanti esse per exemplaria videbitur. Ric.

(e) Puta nunc sub gladio. Quasi diceret: Demus autem istos de quibus supra dictum est, veros esse et indubitatos martyres. Ric.

(f) Jam leone concesso. Circo videlicet conclamante Christianis leonem. Sic lib. de Spectaculis: Illis in nos quotidiani leones expostulantur. Ric.

(g) Sufficiat martyri, etc. Aut loquitur de martyribus qui suo martyrio baptizabantur, aut intelligit de omnimoda purgatione delictorum quam solis martyribus tum ipse non semel, supra, tum B. Cyprianus, Epistola 53, ad Antonianum adscribit, ita ut nihil restet post hanc vitam purgandum. PAN.

(h) Habeo nunc quo probem Christum. Hoc est, habeo nunc quo probem Christum peccata dimittere, non martyrem. Ric.

(i) Ingeramusque in sinum necesse est. In sinum Psychicorum, ut eorum contumaciam confundamus. Ric.

(j) Negationem porro quanta compellunt, etc. Quid hoc est? fornicationem idololatria majorem facere? nequa quidem peccatum est et grave et leiale; et

quantia compellunt ingenia carnificis et genera pœnarum? Quis magis negavit, qui Christum vexatus, an qui delectatus amisit? qui cum amitteret (1), doluit? an qui cum amitteret lussit? Et tamen illæ cicatrices christiano prælio insculptæ, et atque (a) invidiosæ apud Christum, quia vicissè cupierant, et sic quoque

A gloriosæ, quia non vincendo cesserunt, in quas adhuc et diabolus ipse suspirat, cum sua infelicitate, sed casta; cum pœnitentia moriente, sed non erubescente ad Dominum de venia. (b) Denno dimittitur eis qui piaculariter negaverunt; (c) solis illis caro infirma est. Atqui nulla tam fortis caro, quam quo spiritum elidit.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Averteret *Seml. Oberth.*

COMMENTARIUS.

idololatris gravissimum, pro quo tot supplicia in veteri Ecclesia, utque instituti ritus ponendi. *LE PA.*

(a) *Invidiosæ apud Christum.* Invidiam facientes Christo. Sic lib. de Fuga, *Male invidiam ei facere per voluntatem ipsius pereundo.* Diximus supra. *Ric.*

(b) *Denno dimittitur eis qui piaculariter negaverunt.* Cedat veritati pudor, et mutare sententiam nobis liceat, si negare non licet in authentico scriptum fuisse, *Denno dimittitur eis qui peculiariter negaverunt.* Nam id clausula sequens evincit. *Ludit Afer ambiguo vocabuli, et jactum torquet in Psychicos, quales supra, cum exteriores bêtulos iisdem obiecti, qui luxuria tenderentur, et nuptias repetitas prolarent: Denno, inquit, dimittitur eis qui peculiariter negaverunt.* Quasi diceret: Homines bene vasatis et bene peccatis favent Psychici, qui pœnitentiam indulgent mœchis,

vase ac peculio suo abutentibus, adeoque Christum negantibus, quoties membra sua, qua fuerat Christi, faciunt membra meretricis. Peculiariter Christum negant qui de peculio suo ludunt, adversus datam Christo fidem. *Ric.*

(c) *Solis illis caro infirma est.* Libidinosi, mœchia, fornicatores. Psychicorum disciplinam vituperat, qui de tribus delictis mortiferis, idololatria sive negatione, homicidio, et mœchia, solis mœchia Ecclesiam redderent, quæ magis reddenda videretur idololatriæ, sive negantibus, post expressam violentiam tormentorum idololatriam sive negationem pœnitentibus, cum isti, non nisi asperitate tormentorum cœssi, at mœchi et fornicatores, per libidinem et voluptatem sponte ipsi suapte, peccaverint. *Ric.*

QUINTI SEPTIMI FLORENTIS TERTULLIANI

DE PALLIO ^(d)

LIBER.

ARGUMENTUM. — Hoc opusculum pro pallio apologiam esse, satirico sale inspersam, apud Carthaginienses habitam eruditi consentiunt. Cum enim a popularibus suis reprehenderetur, quod togam pallio commutasset, hoc est, quod Christi militiæ nomen dedisset, satirica hac apologia illi occurrit: noluisse sibi inconstantiam crimen odherere, suisque semper in orbe universæ ab ipsius conditu officiorum commutationes.

CAPUT PRIMUM.

Principes semper (e) Africæ (f), viri Carthaginienses,

C ses, vetustate nobiles, novitate felices, gaudeo vos tam prosperos temporum, cum ita *venit ac juvat*, (g) habitus denotare. Pacis hæc et annona (h) otia: ab imperio et a cœlo bene est. Tamen et vobis habitus aliter olim; tunice fuisse, et quidem in fama (i) de subleminis studio, et (j) luminis concilio (3), et mensuræ temperamento; quod neque trans erant prodiga, nec intra genus inverecunda; nec brachiis paræ (7) (4), nec manibus arctæ, (k) sed nec cingulo sinus dividere (5) expeditum: (l) quadrata iustitia

LECTIONES VARIANTES.

- (2) Et annona et otia *Salmasius.*
(3) Concilio *Rhen. Francq. Paris.*

- (4) Paræ *Fræn. Par. paræ Rhen.*
(5) Dividentia expedita *Rhen. expeditum Salm.*

COMMENTARIUS.

(d) *De Pallio.* Multa in hanc rem, adeoque ad totius opusculi lucem præclara tradidit Cl. Salmasius, editione ad veterum exemplarium fidem accuratissima. Eam vero nos ubique fere hic sequimur. *Ric.*

CAP. I. — (e) *Principes semper Africæ.* Cum Tertullianus toto hoc libello de variis totius orbis, urbium, aliarumque rerum mutationibus tractare debeat, doque ipsorum etiam Carthaginiensium habitus et *modosque* mutationis, nihil tamen eos quantum ad primatum attinget mutasse, initio libelli huius statim contestatur. *SALM.*

(f) *Principes semper Africæ.* Africa principatum penes Carthaginienses solos fuisse nemo ambigit; in hunc sensum ita locutus est Apuleius, lib. III *Florid.* cap. 1, illudque bis repetit: quod forte altis observari potuit *Mzac.*

(g) *Habitus denotare.* Denotare Tertullianus usurpat pro notare sive taxare. *RHEN.*

(h) *De subleminis studio.* Commendat eas tunicas de subleminis studio, quod studiosè nimirum diligenterque textæ essent. Per subleminem fortasse totam tex-

D turam intelligit. *SALM.*

(i) *De luminis concilio.* Hoc est, ob bene commissam et comparata colorum temperamenta. Ipse apertissime interpretatur, lib. de *Pudicitia.* Lumen de purpura dicitur. Plinius, IX. ubi de purpura: *Omnia vestem illuminat, et apud Trebellium Pollionem, Chlamides veri luminis.* Concilium autem intellige conciliamentum, seu conciliationem. *Ric.*

(j) *Nec brachis paræ.* Verissimum est quod notavit Salmasius ex veteribus libris legendum, *paræ*, ut dicitur *parus* (quemadmodum, *parus*). *Ric.* — A quo adjectivo ortum esse adverbium *parum*, ut a *alms* *alium*, videtur Salmasio. *LEOR.*

(k) *Sed nec cingulo sinus dividere expeditum.* Sic veteres libri. Hoc est, Olim non expebant nec curabant Carthaginienses sinus vestis dividere. *LEOR.*

(l) *Quadrata iustitia denat in viris stabant.* Iustitiam fomicarum dicit eo sensu, quo *(advers. Hermogenem)*, iustitiam mutationis neutram in partem inclinantis. *LEOR.* — Iustitiam vocat *τὴν εὐπορίαν*. *SALM.*

beata in vivis stabant. Pallium (1), extrinsecus (2) A habitus, et ipso quadrangulus, ab utroque laterum regestas, et cervicibus circumstrictus (3), (a) in fibulae morsu (b) humeris adquiescebat. Instar ejus hodie, (c) *Æsculapio* jam vestro sacerdotium est. Sic et in proximo soror civitas (d) vestiebat, et sibi alibi (e) in Africa Tyros. At cum secularium sortium variavit urna, et (f) Romanis Deus maluit, soror quidem civitas suapte arbitrio mutare properavit, ut adpulsum Scipionem ante jam de habitu salutaret (4), (g) Romanum (5) præcoqua (h). Vobis vero post injuriæ beneficium, ut senium, non fastigium (6) exemplis, post Græci obsecra omnia, et Lepidi violenta ludibria, post trinas Pompeii aras, et longas Cæsaris moras, ubi moenia Statilius Taurus imposuit, (i) solennia Scitius Saturninus enarravit, cum concordia juvat, toga oblata est. Pro! quantum circummeavit, a Pelasgis ad Lydos, a Lydis ad Romanos, ut ab humeris sublimioris populi Carthaginienses complecteretur! Exinde tunica longiorem cinctu arbitrate suspenditis, et (j) pallii jam teretis redundantiam (k) tabulata congregatione fulcitis: et si quid præterea conditio, vel dignitas, vel (l) temporalitas vestii, pallium tamen generaliter vestrum immemores etiam denotatis. Equidem haud miror præ documento superiore. Nam et arietem, non quem La-berius reciprocicornem, lanicutem, testitrahum (7), sed trabes machina est, (m) quæ muros frangere militat, nemini unquam adhuc libratum, illa dicitur Carthago,

Studiis asperissima belli.

(Virg. *Æneid.*, lib. I, 18).

Prima omnium (n) armasse in (o) oscillum penduli impetus, commentata vim tormenti debile (8) pecoris caput vindicantis. Cum tamen ultimant tempora patriæ, et (p) aries jam Romanus in muros quondam suos audet, stupere illico Carthaginienses, ut novum, (q) extraneum ingenium:

Tantum ævi longinqua valet mutare vetustas.

(En. lib. III, v. 413).

Sic denique nec pallium agnoscitur.

CAPUT II.

Sit nunc aliunde res, ne Punicum inter Romanos aut erubescat, aut doleat. Certe habitum vertere naturæ totius solenne munus est. Fungitur et ipso mundus interim iste quem incumbimus. Viderit Anaximander, si plures putat: viderit si quis uspiam alius ad Meropas, ut Silenus, penes aures Mide blattit, aptas sane grandioribus fabulis. Sed et si quem Plato æstimat ejus imago hic sit, etiam illo habeat necesse est proinde mutare. Quippe si mundus, ex diversis substantiis officiisque constabit ad formam ejus quod mundus hic est: neque enim mundus, si non ut mundus proinde. Diversa in unum, ex demutatione diversa sunt. Denique diversitatis discordiam vices fœderant. (r) Ita mutando erit mundus omnis, qui et diversitatibus corporatus, et vicibus temperatus. (s) Nostra certe metatio, quod clausis vel in to-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Pallii *cod. mss.*
(2) Dividente atque quadrata insita in viris autem extrinsecus *fran.*, etc.
(3) Circumstructus *fran. Por.*
(4) Salutasset *Venet. Salm.*

- C (5) Romana *fran.*
(6) Fastidium *ihen.*
(7) Et lanicutem et testitrahum *Leop.*
(8) De bile *Salm.*

COMMENTARIUS.

(a) *In fibulae morsu.* In fibula morsu est per fibulae morsum. Sic Græci *ἐν τῇ φιβυλᾷ* pro *διὰ τῆς φιβυλᾷ*.

(b) *Humeris adquiescebat.* Hoc de pallio communi græcico, quod in humeris fibula nexum sedebat, et utrumque humerum advelabat. *Salm.*

(c) *Æsculapio jam vestro.* Nam prius erat Pergamenorum duntaxat. *Ric.*

(d) *Soror civitas.* Utica, quam Strabo secundum Tyrionum coloniam esse tradit. *Rhen.*

(e) *Sibi alibi.* Hoc est, si in aliqua Africa regione jacet alia Tyros. Aliam vero Tyrum præter Uticam, Adrumetum, et ipsam Tyri coloniam, significat. *Epp.*

(f) *Romanis Deus maluit.* Aliquanto enim tempore nutavit inter utrumque populum, Romanum et Carthagenicem, fuitque cum variis casibus inimicitis in æncipiti spe ac metu uterque versaretur. *Meac.*

(g) *Romanum præcoqua.* Præcoqui ac prædestinata romani habitus susceptione. *Ric.*

(h) *Præcoqua.* Quæ cum secundo bello Punico ab altero Scipione, istius avi qui Carthagenem evertit, frustra tentata expugnari non potuisset, ultro se Romanorum diloni subiecit, quantibus adhuc Africae rebus. *Meac.*

(i) *Solennia enarravit.* Hoc est, solennia effatus est inauguranda coloniae verba. *Ric.*

(j) *Pallii jam teretis.* Pallium vestrum quadratum tereti seu rotundo pallio mutavistis, hoc est, toga romana. Cui interpretationi appositissimum testem Salmasius adhibuit veterem Persii scholiasten, qui togam esse ait purum pallium forma rotunda, fusiore atque inundante sinu. *Ric.*

(k) *Tabulata congregatione.* Umbone ex pluribus tabulatis coacto, seu multiplici contabulatione ædificato. *Ric.*

(l) *Temporalitas.* Tempestas anni. *Ric.* — Quia (scilicet) aliter in pace, aliter in bello, hyeme aliter atque æstate. *Salm.*

(m) *Quæ muros frangere militat.* Cujus milita est muros frangere. *Ric.*

(n) *Carthago prima omnium,* etc. Machina illa quæ aries dicitur punicum est inventum; illud autem in oppugnatione Gaditana adinvenit. Quæ de oscillo postea Rigaltius, a Salmasio desumpta sunt. *Le Pa.*

(o) *Oscillum.* Libratio, *αἰσχύρα*, machinæ ad irosionem et impetum libratæ. Sic describitur ab Athenæo Mechanico Pephasmenei ejusdam Tyrii commentum adversus Gaditanos: *Ἰστὶν ὁράσκει, καὶ ἄλλοι δὲ αὐτὸ πλάγιον ἀπὸ τοῦ παραπλήσιου ταῖς τῶν ὑγρῶν πάλιν, ἐν τῇ τῷ ταίχῃ; ὡς αὖτε ἡ ἀντιστάσει τοῦ πλάγιου.* *Ric.* — Il est: *Malum cum erisset, et ex illo alterum transversum, phalangum libratum instat, suspendisset, murum ferire capit, modo reducens transversum illum, modo promovens.* *Epp.*

(p) *Aries jam Romanus.* Qui olim in Carthaginiensium. Eodem sensu dixit ante: *Æsculapio jam vestro*, qui nimirum antea Pergamenorum erat et Romanorum. *Salm.*

(q) *Extraneum ingenium.* *διὰ τὸ τῷ ἑαυτοῦ μηχανήματος.* *Ric.* — Scilicet, propter machinæ inusuetum genus. *Epp.*

CAP. II. — (r) *Ita mutando mundus erit omnis.* Hoc est, nisi mutaretur mundus non esset, ex diversis quippe substantiis compositis et compactus est. *Salm.*

(s) *Nostra certe metatio.* Ille mundus quem incumbimus, in quo metamur. *Salm.*

tum homericis oculis liquet, totum versiforme est. Dies et nox invicem vertunt. Sol stationibus annuis, luna modulationibus mensuris variat. (a) Siderum distincta confusio (b) interdum dejecit quid, interdum resuscitat. Caeli ambitus, nunc (c) sub divo splendidus, nunc nubilo sordidus: aut imbres rorant, aut si qua missilia cum imbribus, dehinc (d) substillum, et denuo sudum. Sic et mari (1) fides infamis, dum et flabris aequo mutantibus, (e) de tranquillo probum, (f) de flustris temperatum, et extemplo (g) de decumanis inquietat. Sic et terram si recenseas temporatim vestiri amantem, prope sis eandem negare memor viridem cum conspicias flavam, mox riuus et canam. Ceteri quoque ejus ornatus quid (2) non aliud ex alio mutant, et (h) montium scapulae decurrendo, et (i) fontium venae cavillando (3), et (j) fluminum viae obhumando (4). Mutavit et totus orbis aliquando, aquis omnibus obsitus. Adhuc maris conchas, et buccinae peregrinantur in montibus, cupientes Platoni probare etiam ardua fluisse. Sed et enatando rursus, in forma (5) mutavit rursus orbis, alius (6) idem. Mutat et nunc localiter habitus, cum

A situs laeditur; cum inter insulas nulla jam Delos, harenæ (7) Samos (k), et (si ille (l) non mendax) (8) cum (9) in Atlantico Libyam aut Asiam adaequans queritur (10); cum Italiae quondam latua, Hadria Tyrrhenoque quassantibus mediocentus inter ceptum, reliquias Siciliam facit; cum ipsa illa plaga discidium, contentiosos aequorum coetus angustis (11) (m) retorquens, novum vitii (n) mari imbuat (12), non expulcentis naufragia, sed devorantis. Patitur et continens de caelo, aut de suo. Aspice ad Palestinam, qua Jordanes amnis finium arbiter, vastitas ingens, et orba regio, et frustra ager; at (13) urbes retro, et populi frequentes, et (o) solus audiebat; dehinc, ut Deus censor est (14), impietas ignium meruit imbres. Hactenus Sodoma, et nulla Gomorrha, et cinis omnia, et (p) propinquitas maris juxta cum solo (q) mortem vivit (15). Ex hujusmodi nubilo et Tuscia Vulturnus (16) deusta, quo magis de montibus suis Campania speret, erepta (r) Pompeios. Sed absit. Ulinam et Asia secura jam sit de soli ingluvie! Ulinam et Africa semel voraginem paverit, (s) unicus castris fraudatis

LECTIONES VARIANTES.

- (1) forte maris, qui sensu dicitur mare infidum. Edd.
 (2) Si quid ven. Sent.
 (3) Ebulliendo Par. lhen.
 (4) Obumbrando France. lhen.
 (5) Infirma lhen. infima al.
 (6) Aliud Ven.
 (7) Rhene Pam.: insulam exiguum Delo vicinam, cui nomen Rhene, commemorat Stephani.
 (8) Et si ille non mendax Fran. et Sibylla non mendax C

- Semi. Ven. Rig. Leop.
 (9) Eou Fran. Pam. Leop.
 (10) Queritur nunc Fran. Leop. nunc pro cum seq.
 (11) Augustis Fran.
 (12) Imbuat Pam. Leop.
 (13) Ager est et Fran.
 (14) Esset Fran.
 (15) Bilit Fran. mortuum ivit Salm.
 (16) Add. pristinos Fran.

COMMENTARIUS.

(a) Siderum distincta confusio. Optimus erit ipse sui interpres, libro de Resurrectione Carnis: Reducuntur et stellarum globi, reducuntur et siderum absentiis, quas temporalis distinctio exemerat. Ric.

(b) Interdum dejecit quid, interdum, etc. Nihil aliud intellexit Auctor, quam ortum et occasum stellarum, quae dejici et decidere dicuntur cum occidunt, resuscitari cum oriuntur. SALM.

(c) Sub divo splendidus. Subdivum *ὐρανός*, sereneum. Ric.

(d) Substillum. Cum aqua de caelo casitat guttatim. Glossa. Substillat, *σπέρζουσι*. Ric.

(e) De tranquillo probum. Tranquillitate probum, tranquillum, ut de eo queri nemo jure possit. Ric.

(f) De flustris temperatum. Ventis agitata, modo violentis, modo remissioribus. Ric.—An flustra hic temperato mari opponuntur? nequaquam; nam flustra malaciam maris significant. SALM.

(g) De decumanis inquietat. Fluctibus decumanis inquietatur. Ipse Tertullianus, infra, De paradiso exterminat, pro exterminatur. et, Positis exuviis novus explicat, hoc est, explicatur. SALM.

(h) Montium scapulae decurrendo. Cum abrupta torrentium impetu de scapulis montium saxa in imum devolvuntur. SALM.

(i) Fontium venae cavillando. Cavillari dicuntur fontes, cum sui copiam facere desinunt, cava telluris subeundo: tunc enim circumpositos incolas fallunt, frustrantur, et fraudant. SALM.

(j) Fluminum viae obhumando. Alluvione fluminis alevus limo sive humo oppletur; ita ut, occupato alveo, flumen divertere, et viam sibi novam facere cogatur. Obhumatio igitur est alluvio, *πρόχυσσις*. SALM.

(k) Samos. Haec insula, Plinio teste, repente e mari emerasset. PAM.

(l) Ille. Scilicet Plato qui in *Timeo* scribit in mari Atlantico insulam ingentem submersam. Atqui de harum aliarumque insularum interitu ac Sicilia, insula ex continente, latius in *Apolog.* (c. 40, col. 480 et 481), ubi isdem pene verbis Tertullianus utitur. Et vero nomen vitii quod plaga illa discidium mari induit, aut (ut vatic. codex) imbuat, intelligo *Rhegium*, quippe quod graece obrutum significet (a *ρῑγρῑ*). Fretum nempe inter Siciliam et Italiam ita dictum, quod, cum antea conjuncta essent, medium illud spatium aquis obrutum esset, et per angustiam scissum, sicut ex Sallustio citat Isidor. Etym. lib. IV, in vocem: *Sicilia*, a Servio mutuatus. PAM. et EDD.

(m) Angustis, id est angustis. EDD.—Angusta dicit, sicut Graeci, *στενά*. Ric.

(n) Novum vitii. Novum vitium. Sic ipse infra, *endormidis solocem*, pro *endormidem solocem*. Ric.

(o) Solus audiebat. Ager ille qui nunc frustra est cum nihil ferat, olim in ore omnium erat ob fertilitatem, et vix de alio sermones erant. Ric.

(p) Propinquitas maris. Hoc est, mare propinquum, quod dicitur mare Mortuum. Ric.

(q) Mortem vivit. Veram putamus hanc lectionem, etsi in Carmine de Sodoma legatur: *Nec mare vivit ubi mors est maris illa quieti*. Mare illud etiam nunc vivit et vivit, sed mortuum vocatur, itaque non vitam vivit, sed mortem. Ric.

(r) Pompeios. Hanc urbem, Vesuvii obrutam cineribus, excitatam et ruinis tandem nostris prope temporibus fuisse, cuique satis notum est. EDD.

(s) Unicus castris fraudatis. Non potest ambigi quin (Trente-trois.)

expiata! Multa et alia hujusmodi detrimenta habitum orbis mutare (1), situsque movere. Bellis quoque plurimum licuisse et tristitia perget (2), non minus quam regnorum vices recensere. Quoties et ista mutaverunt (3), jam inde a Nino Beli progenie! si tamen Ninus regnaret (4) primus, (a) ut autumat superiorum profinitas: ferme apud vos ultra stylus non solet. Ab Assyriis, si forte, ævi historiarum patescunt; qui vero divinas lectitamus, ab ipsius mundi natalibus compotes sumus. Sed lata jam malo: quippe et lata mutant. Denique, si quid mare diluit, cœlum decessit, terra subduxit, gladius detoondit, (b) alias versura compensati reddit. Nam et primitus majorem ambitum (5) terra cassa, et vacans hominum, et sicubi aliqua gens occuparat, sibi soli erat. Itaque colere (6) omnia (si demum (7) intelligis alibi stipantem copiam, alibi deserentem), runcare atque (c) rustare instituit, ut inde velut ex surculis et propaginibus, populi de populis, urbes de urbibus, per ubique orbis pangerentur. Transvolare redundantium gentium examina. Scythiæ exuberant Persas: Phœniciæ in Africam eructant: Romanos Phryges pariant: Chaldaeorum semen in Ægyptum educatur; dehinc, inde cum transducitur, Judæa gens est. Sic et Herculeæ posteritas, Temeno pariter Peloponnesum occupando producant (8). Sic et Iones Nelei comites

A Asiam novis urbibus instruunt. Sic et Corinthii cum Archia mœnium Syracusas. Sed vanum jam antiquitas, quando (d) curricula nostra coram. Quantum reformavit orbis sæculum istud! quantum urbium aut produxit, aut auxit, aut reddidit præsentis imperii triplex virtus (e), Deo tot Augustis in unum favente! quot census transcripti! (f) quot populi repugnati (9)! quot ordines illustrati! quot barbari exclusi! Revera orbis, cultissimum hujus imperii rus est, eradicalo omni acenito hostilitatis, et (g) cæcto, et rubo subdolæ familiaritatis, (h) concultus et amœnus (10) (i) super Alcinoi pomelum, et Midæ roselum.

CAPUT III.

Laudans igitur orbem mutantem, quid denotas hominem? Mutant et bestiae pro veste formam: quamquam et pavo pluma (f) vestis, et quidem de cataclistis (11); imo (k) omni conchylio pressior (12), (l) qua colla florent; (m) et omni patagio inaurator, qua terga fulgent; et (n) omni symmate solutior, qua caudæ jacent; multicolor, et discolor, et versicolor; nunquam ipsa, semper alia; et si semper ipsa quando alia, toties denique mutanda, quoties movenda. Nominandus est et serpens, licet pone pavum: nam et iste quod sortitus est convertit, corium et ævum. Siquidem ut senium persensit, (o) in angustias (15) stipat, pariterque specum ingrediens, ab

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Novare *Fran.*
(2) Licuit. Sed piget tristitia *Fran. Leop.*
(3) Mutaverint *Leop.*
(4) Regnavit *Fran.* regnare *Salm.*
(5) Majore ambitu *Fran.*
(6) Colore... deserentem *Ven.*
(7) Cogitans omnia si donum *Fran.* colere omnia sibi, donum *Leop.*

- C (8) A Temeno pariter Peloponnesum o. producantur *Leop.*
(9) Repurgati *Salm.* propaginati *Fran.*
(10) Consulit et amœnum *Fran.* consultus et amœnus, *codex.*
(11) Cataclitis *Fran. Leop.*
(12) Depressior *Fran.*
(15) Angusta se *Fran.* angustias se *Leop.*

COMMENTARIUS.

ista sint capiendi de Cambysæ exercitu in Lybiciis Syrtibus, immensis arenarum cumulis cooperto atque obruto. *Plat. in Alex. SALM.*

(a) Ut autumat superiorum profinitas. De Nino, a quo Assyriorum repetenda origo, diximus olim in animadversionib. contra Præadam. De eo autem loquitur Diodorus lib. II. *ἐπάρχετον τις ἱστορίαν καὶ μνημὸν παραδεδειγμένων, Νίνος δὲ βασιλεύς τῶν ἀσσυρίων; primus omnium qui in historiam et memoriam transierint, Ninus rex Assyriorum. LE PA.*

(b) Alias versura compensati. Versura hic non est usura vel fœnus, ut perperam vulgo interpretantur, sed τὰ ἀντιστοίχων vel ἡ ἀντιστοίχη, ut Græci calculones vocant. *SALM.*—Id est, fit compensatio alia conversione. *EDD.*

(c) Rustare. Rustum seu ruscus sunt rubi et sentes; unde ruscare, sive rustare: unde et rusticaræ falces, sentibus eradendis paratæ, apud Varronem, lib. I de re rustica. Sic in Apologetico, *Edictorum securibus rusticatis et cæditis*, c. 4, col. 286. *RIC.*

(d) Curricula nostra. Sæculum nostrum, annis currentibus. *RIC.*

(e) Triplex virtus. Id est, tres imperatores seu Augusti, de quibus statim, nempe Severus pater, Antoninus et Geta filii. *RIC.*

(f) Quot populi repugnati. Florus, *Pænos mari repugnati*. *RIC.*

(g) Cæcto. Cactos folio spinoso describitur, Plinio lib. XXI, l. cap. 16, et veteribus Glossis, *Cactum, ἀκάνθης σφόδρ.* Hesychius, *κακτός ἀκανθα, ὅρ' ἔς ἱαν τὴν ἡ τέρη ἀκάνθας ἔχει τὰ ὅρτα τὴν αὐλὸς*. *RIC.*

(h) Concultus et amœnus. Conculum dicit, quod aliis simpliciter, cultum; et est contrarium inculto. *RIC.*

(i) Super Alcinoi pomelum. Pomaria Alcinoi regis in Coreyra insula celebrantur Plinio, lib. XIX, cap. 4. Meminit etiam Homerus, lib. VII Odyss., cujus verba citantur a Justino mart. adv. gen. *PAM.*

CAP. III.—(j) Vestis de cataclistis. De pretiosis ac diligentius adservatis. Sic Apuleio lib. XI: *Chorus veste nivea et cataclista prænitens*; et Sexto Empirico: *τὸ λευκὸν καὶ κατὰ κλίμαρον*. Hesych. *κατὰ κλίμαρον, ἐν ἱερῶν ἑστῶσαι τῶν, quæ scilicet vulgo minime parcerent, qualis illa Catullii.*

Servanda nigris diligentius avis. *RIC.*

(k) Omni conchylio pressior. Pressa purpura dicitur, quæ purius et meracius lucet. Etenim laus ei summa color sanguinis pressi et concreti, nigricans adspectu, idemque suspectu refulgens. *Plin. IX, 38. RIC.*

(l) Qua colla florent. Florere, de purpura dicitur. Ipse Tertull. libro de Idol.: *Qualis de humeris ejus purpura floreret*. *RIC.*

(m) Et omni patagio. Patagium, unde patagia vestis, nihil aliud est quam clavus aureus, qui ad summam tunicam assuebatur: vulgo in matronis patagium dicebatur, et clavus in viris. *LE PA.*

(n) Omni symmate solutior. Tragica vestis: inde et mulieres tragice quoque induebantur solutim et laxim. *LAC.*—Ita vocabatur a verbo græco *σῆμα*, quia a tergo fluebat et pone talos humi prostrabatur. *EPO.*

(o) In angustias stipat. Ipse, lib. ad Martyras: *Reclusus in arcæ genus stipatus*. *RIC.*

ipso statim limine erasus, exuviis ibidem relictis A novus explicat (1): cum squamis (a) et anni recusantur (2). Ilyæna, si observes, sexus annalis est; marem et foeminam alternat. Taceo cervum, quod et ipse ætatis sue arbiter, serpente pastus, veneno linguescit in juventutem. Est et quadrupes, tardigrada, agrestis, humilis, aspera; testudinem pacuvianam putas? non est: capit et (b) aliis bestiola versiculum, de mediocribus oppido, sed nomen grande; chamæleontem qui audieris, haud ante gnarus, jam timebis aliquid amplius cum leone, at cum offenderis apud vineam ferine sub pampino totum, ridebis illico (c) audaciam et (d) græciam (3) nominis; quippe nec succus est corpori, (e) quo minutioribus multo liquet (4). (f) Chamæleon, (3) pellicula, vivit: capitulum statim a dorso, nam deficit cervix; itaque durum reflecti, sed circumspectu emissitui ocelli, imò luminis puncta vertiginant: hebes, fessus yix a terra suspendit, molitur incessum stupens et promoveit, gradum magis demonstrat quam explicat, jejuni scilicet semper et indefectus (6), oscitans rescitur, (g) follicans ru-

minat, de vento cibus. Tamen et chamæleon mutare totus (7) nec alius, valet. Nam cum illi coloris proprietas una sit, ut quid accessit, inde suffunditur. Illoc soli chamæleonti datum, quod vulgo dictum est, (h) de corio suo ludere. Multa dicendum fuit, (i) ut ad hominem præstructum perveniretur. Hunc quoque primordio accipitis, nudus certe et investis sigulo suo constitit; post demum sapientiam, haud dum (j) licitum præreptam, posuit. Ibidem quod in novo corpore indebitum adhuc pudori erat, protegere festinans, in ficulneis foliis interim circumdat: dehinc cum de originis loco exterminat (k), pellitui orbi ut metallo (l) datur. Sed arcana ista nec omnium nosse. Credo jam de vestro, (m) quod Ægyptii narrant, et Alexander digerit, et mater (8) legit (n) ea tempestate Osiridis, (o) qua ad illum ex Libya Ammon facit, ovium dires. Denique cum ipsi (9) Mercurium animum forte palpati arietis mollitie delectatum, diglubasse (10) oviculum; dumque pertenuat, et (p) quod facilitas materia suadebat, tractu prosequente illum eliquat (11) in restis pristini modum, (q) quem phylæa tenuis junxerat, exisse (12).

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Novus se explicat *Leop.* nomis explicat *Seml.* novum se explicat *Pam.*
(2) Recursantur al. recurantur al.
(3) Et græci jam *Rhen.* egregiam *Salun.*
(4) Qui minutioribus multo licet *Fran.*
(5) Si inserit *Salun.*
(6) Indefessus *Paris*

- (7) Totus, nec aliud *Fran.*
(8) Afer *Fran.* — Vasis ovium.
(9) Iphis *Leop.*
(10) Deglubasse *Leop.*
(11) Eliquesse *Fran.*
(12) In restis pristinae modum, quam phylæa tenuis junxerat, texuisse *edd. vet.*

COMMENTARIUS.

(a) Et anni recusantur. Derelinquantur una cum C exuviis. Modo lectum fuit explicat, pro explicatur. Ebb.
(b) Aliis. Pro alta, usurpatum etiam Catullo. Ric.
(c) Audaciam et græciam nominis. Quid supra audaciam, nisi impudentiam? Itaque, ut etiam aliquid supra impudentiam diceret, dicit græciam. Vulgatum est illud Martialis.

Sed Græci, quibus est nihil negatum.
et Juvenalis,

Et quidquid Græcia mendax
Audet in historia. Ric.

(d) Græciam nominis. Sic legitur in codice Divionensi.

(e) Quo minutioribus multo liquet. Sic habent libri veteres, nisi quod scribunt, licet, pro liquet, nec video cur aliud mutari quicquam debuerit. Non est, inquit, chamæleontis corpori succus, quo minutioribus multo insectis plerisque liquet: hoc est, cuius liquore minutiora multo non carent. Liquet succo, impersonaliter dicitur, ut in prodigiis, pluit lacte, sanguine, etc. Ric.

(f) Chamæleon, pellicula vivit. Etsi nihil sit aliud quam pellicula, tamen vivit. Ric.

(g) Follicans. In modum foliis inflatus. Ric.

(h) De corio suo ludere. Martialis, in Cerdonem quemdam tam ambitiose fatum, ut de pecunia sarcinendis pellibus quesita gladiatores populo daret:

Ebrius es, nec enim faceres ut sobrius unquam,
Ut velles corio ludere, Cerdon, tuo. Alia.

(i) Ut ad hominem præstructum perveniretur. Præstruenda fuere multa, ut ad hominem perveniretur. Ric. — Multa dicendum fuit. Est græci-mus, sive ini-tialio formæ in verbalibus ric, a, u, adhibita: v. g. πολλά πράξεις έστι, id est, multa agenda sunt; de verbo ad verbum, multa agendum est. Ebb.

(j) Haud dum licitum. Adam enim, fructum veltum gustare volendo, sapientiam, qua ipsi nondum licitum erat potiri, præripere adtentavit. Ebb.

(k) Exterminat. Id est, exterminatur, expellitur de originis loco, nempe de paradiso. Ebb.

(l) Orbi ut metallo. Ut servus ad metalla, ita ad spinas et tribulos damnatus est protoparens. Ebb.

(m) Quod Ægyptii narrant, et Alexander digerit. Illic de Alexandro Polyhistor, quem Suidas melle-sium fuisse refert, et bello captum in Corneli Len-tuli familia pædagogum egisse, posteaque manumis-sum Cornelii nomine vocatum; scripisse autem quamplurimum, unde illi cognomentum Polyhistori. Is frequens apparet inter auctores a Plinio citatos. I-lbris Historiæ naturalis. Atque Iphesus quidem fuisse videntur libri de rebus Phrygiorum et Ægyptiorum ad matrem suam, unde hæc sumpta quæ de Mercurio Septimius hoc loco notat: Unde etiam sumpta, quæ Athenagoras in Apol., quæ Cyprianus de Idol., quæ Minutius in Octavio, quæ et Augustinus, libris de Civ. Dei, lib. VII, cap. 5 et 27, et lib. XII, cap. 10, Alexandro macedoni Magno, Philippi filio tribuunt, decepti fortasse ti ubi, Alexandri de rebus Ægyptio-rum ad matrem, quam statim interpretati sunt Olyn-piadem. Itaque is nasotior fuit Tertullianus. Ric.

(n) Ea tempestate Osiridis qua ad illum ex Libya Ammon facit. Hygyas in Ariete, ex Leone qui res Ægyptias conscripfit, Hammonem refert ex Africa venisse ad Liberrum. Liber autem apud Ægyptios (V. lib. de Corona). Ric.

(o) Qua ad illum ex Libya Ammon facit. Facit, hoc loco est accessit, iter vadit, proficiscitur. Sic lib. de Patientia, Alterum ad alterum non facit, id est non admittit. Ric.

(p) Quod facilitas materia suadebat. Materie sci-liet sequacis in illa lenitrix. Ric.

(q) Quem phylæa tenuis junxerat. Prisci illi retercy

Sed vos omnem lanicii dispensationem, structuramque A ras eorum vocemque senex jam eruditus, idem Ca-
telurum Minervae maluistis, cum penes Arachnen di- to (f) iuridicæ suo in tempore (g) humerum exer-
ligentior officina. Exinde materia; nec de ovibus dico tus, haud minus palliato habitu Græcis favit. (h) Quid
Milesiis, et Selgicis (1), et Altiis, aut quis Tarentum nunc, si est Romanitas omni salus, nec honestis ta-
vel Bætica cluit, natura colorante, sed quoniam et ar- men modis ad Græcos estis (7)? Aut, ni ita est, unde
busta vestiunt, et lini herbida post virorem lavacro gentium in provinciis melius exercitiis, quas natura
nive-cunt; (a) nec fuit salis tunicam pangere et serere, agro potius eluciendo commodavit, studia palæstræ
ni etiam piscari vestitum contigisset: (b) nam et de (i) male senescentia, et cassum laborantia, et lutea
mari vellera, quo muscosæ lanositatis (c) plautio- unctio, et pulvereæ volutatio, et (j) arida saginatio?
res (2) concha comant. Prorsus haud latet bombycem, (k) Unde apud aliquos Numidas, (l) etiam equis cæsa-
vermiculi genus est, quæ per aerem liquando (3) ara- rios, (m) juxta cutem tonsor, et cultri vertex solus
neorum horoscopia idoneis sedes tendit, dehinc de- immunis? Unde apud hirtos et hirsutos, (n) tam rapax
vorat, mox alva (4) reddere, (d) proinde si necaveris, a culo resina, (o) tam furax a mento volsella? Prodi-
animata jam stamina (5) voltes. Tantam igitur para- gium est hæc sine pallio fieri. Illius est hæc tota res
turam materiarum ingenia quoque vestificæ prose- Asiæ. Quid tibi Libya et Europa cum (p) xysticis (8)
cuta, primum legendo homini, quæ necessitas præces- munditiis, quas vestire non nosti? Revera enim quale
sit, dehinc et ornando, imo et inflando quæ ambitio B est græcatim depilari (9) magis quam amictiri?

CAPUT IV.

(q) Habitum transferre ita demum culpæ prope (10) est, si non consuetudo, sed natura mutetur. Satis refert inter honorem temporis et religionem. (r) Dei (11) consuetudo fidem tempori, natura Deo. Naturam ita-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Selgicis *Fran.*
- (2) Lautiores *Fran.*
- (3) Aliquando *Fran.*
- (4) Vacuo *Salm.* æque *Fran.*
- (5) Stamina *Fran.* nematam jam stamen evolves *Salm.*
- (6) Pelleudo urbe *Fran.* Rig.

- (7) Admodum græcis estis *Fran.* græci estis *al.*
- (8) Exotici *Fran.* rusticis *Rhen.*
- (9) Depellari *Fran.*
- (10) Cultus probum *Fran.* colæ prope *Salm.*
- (11) Religionem Dei *edd. vet.*

COMMENTARIUS.

de philyra, hoc est, de tilie membrana fasciatim dis- venit illa illa unctio, et pulvereæ volutatio, et arida
secta intorquabant. Tenus philyræ, est tenuis sen la- saginatio? Ric.

(a) Nec fuit satis tunicam pangere, ni etiam piscari vestitum contigisset. Est in hunc sensum præclara Plinij indignatio: Quid mari, inquit, cum vestibus; si tanta ventri cum eo societas, quid tergori? Parum sit, nisi qui rescimur periculis, etiam vestiamur, etc. lib. IX, cap. 35. Is tamen de muscosa ista concharum lanositate nihil. Ric.

(b) Nam et de mari vellera. Marinum vellus Græci αἰθρῶν, seu πῦρ ἀπὸ τοῦ αἵματος dicunt. Ric.

(c) Plautiores concha, κλαυράται, ad plauum aptiores: unde etiam formatum est latrans Plami nomen. Ric.

(d) Proinde si necaveris. Sequenda videtur Salmasii lectio hæc, proinde si necaveris, nematam jam, stamen evolves. Hoc est, si animalculum illud necaveris antequam acma suum reddiderit, ex ima alva postea evolves stamen quo oppletur. Le Pa.

(e) Præter urbem censebat. Ex urbe pellebat. Ric.

(f) Iuridicæ suæ tempore. Hoc est, Præture. Ric.

(g) Humerum exerit. Cinctu Gabino. Le Pa.

(h) Quid nunc si est Romanitas omni salus, etc. Hic vero ante Salmasium erant tenebræ caliginosissime. Sequimur accensa facie prænnem. Tertullianus Carthaginienses suos alloquitur: Si Romanos mores amplecti cunctis populis utile est et gloriosum, quid nunc per studia prorsus inhonestæ atque inutilia ad Græcos abitis? Aut ni sic facitis, unde gentium palæstra quæ solet effusum corpus tradere senectuti, et in cassum laborare, vestras provincias invasit melius exercitas, et ab natura telluri potius subigen- dæ comparatas? Unde gentium, nisi ex Græciâ ad nos

venit lutea illa unctio, et pulvereæ volutatio, et arida saginatio? Ric.

(i) Male senescentia. Duplex hic est interpretatio: Aut enim palæstræ studia male senescentia apud Carthaginienses dicuntur, qui cum in desuetudinem fere abirent, ea renovavit Severus. Aut ideo male senescentia dicuntur, quia raro senescunt pugiles. Le Pa.

(j) Arida saginatio. Errat vir maximus qui aridam saginationem ἄρπασις interpretatur, cum sit ἄρπαξ, quæ athletarum propria erat. Salm.

(k) Unde apud aliquos Numidas. Carthaginienses dicit esse quadamtem Numidas, quia scilicet Numidarum affines. Ric.

(l) Etiam equis cæsaratos. Quibus equina ad galeam erat cæsaries. Ric.

(m) Juxta cutem tonsor, et cultri vertex solus immunis. Barba juxta cutem rasa, acriore tonsura, solo capite intonso. Verticem pro capite ponit. Ric.

(n) Tam rapax ab ala resina. Hinc alipilarius qui resina et dropæe alas pilabat. Nam alipila resina erat, quæ alas pilabantur. Salm.

(o) Tam furax a mento volsella. Canis interceptendis, suffragandis, intervellendis. Ric.

(p) Xysticis munditiis. Athleta et palæstræ exercebantur in xystis et porticibus nudi; ideoque summa illis fuit cura corporis et munditiarum. Ric.

Cap. IV. — (q) Habitum transferre. Idem est ac si diceret, habitum transferre, ita demum in habitum probum est, atqui vestimentum vestimenti probum non est, sed hominis. Salm.

(r) Dei consuetudo fidem tempori. Præclare hæc restituit Salmasius ad sensum et manum Tertulliani. Sane debet consuetudo fidem tempori, cum ipsa nihil sit aliud quam temporis usus diuturni. Ita qui consuetudinem mutat, tempus tantum spernit. At natura fidem debet Deo, nempe auctori suo; naturam enim

que concessit Larissens heros in virginem mutando : A Centurorumque sanguis in sagittis (h) pumice speculi exindebatur, insultante luxuria, ut post monstra transfixa coronam forsitan suerent. Ne sobrie mulieris quidem aut viraginis alicujus acapulæ, sub exuvias bestie tante introire potuissent, nisi diu molli- tas, et evigoratas, et exodratas (4), quod apud Omphalon balsamo aut telino spero factum. Credo et julas pectinem passas. Ne cervicom enervem inureret (i) sciria (5) leonina, hiatus crinibus infarsus, (k) gemini inter antias adumbrati (6). Tota oris contumelia mugiret, si posset : Nemea certe, si quis loci genius, ingemebat : tunc enim se circumspexit leonem perdidisse. Qualis ille Hercules in serico Omphalea fuerit, jam Omphale in Herculis acorto designata descripsit. Sed et qui (l) ante Thyrsium accesserat B pugil Cleomachus, post Olympiæ cum incredibili mutatu (m) de masculo fluxisset, intra cui-m cecus et ultra, inter fullones jam Novianos coronandus, meritorum mimographo Lentulo in Catinensibus commem- moratus, utiquescent (n) vestigia (7) cestuum viriis (8) occupavit, ita et (o) endromidis solocem aliqua (p) multicia synthesi extruxit (9). Physconem et Sarda- napalum tacendum est, qui nbi insignis libidinum, alias reges nemo nosset. Tacendum autem, ne quid et illi de Caesaribus quibusdam vestris obmississent, pa- riter propudiosis : ne canina (10) sorte constanti man- datum sit, impuriorem Physcone, et molliorem Sar- danapalo Casarem designare, et quidem (q) Subnero- nem. Nec tepidior vis vanae quoque gloriæ mutandis

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Ustriculas *Frsm.*
(2) Alicujus clanculo *Frsm.*
(3) Statua *Frsm.*
(4) Exodratas *Frsm.*
(5) Sciria *Frsm.* circa *Send.*

- C (6) Genuinos i. a. adumbratos *Frsm.*
(7) Fastigia *Frsm.*
(8) Viriosas *Frsm.*
(9) Extruxit *Frsm.*
(10) Nec inagne *Frsm.*

COMMENTARIUS.

condidit Deus, impressa est naturæ manuum divina- rum majestas. Homo ipse est portio principalissima naturæ, ipsa igitur hominis natura fidem Deo condi- tori suo debet. Si fidem fallit, si naturam suam viri sui efformatione, aut alio quovis plagio violat fraudative, tum vero naturæ ac divinæ majestatis reus est. Ric.

(a) Unde et nominis concilium. Unde sibi nomen ad-civit et conciliavit. Ric.

(b) Apud rupicem et sylvicolum. Rupex non a rupibus, nam prima corripitur sed a Græco *ρύπαξ*, in- culcus, sic petrones a petris. SALM.

(c) Monstrum eruditorem. Hoc est, monstrum præceptorum sive doctorum. Chironem significat, ex equo et homine Centaurum. Ric.

(d) Jam histriculus. In Glossis histriculus, et hirticulus, *δαύριμας*. Ric.

(e) Clanculus fmetus. Clanculum. Ric.

(f) Stolum fundere. Id est stola fusiore uti. SALM.

(g) Strongyla, *στρογγύλη*, statua in clypeo expresso cum thorace vultu. Inde est quod apud nos etiam ple- becula usurpat, *La trogne d'un tel*. Ric.

(h) Pumice speculi exindebatur. Scio specula olim de argento atque ære fieri vulgo solita, quæ pumice tergeri, polirique recte possunt; sed non video quid similitudinis sit inter speculum et sagittas. SALM.

(i) Sciria leonina. *σκιρτά, σελάριος*, pellis leonina, quæ mihi subacta est, sed crudo gestatu exarefacta inhorruit. Ric.

(k) Genuini inter antias adumbrati. Antiae sunt comæ *οὐκ ἔστιν ὑπὸ τῶν ἀντιῶν κρυπόμεναι*, seu ut gloss. aliud habet *ἐπὶ*

Centurorumque sanguis in sagittis (h) pumice spe- culi exindebatur, insultante luxuria, ut post monstra transfixa coronam forsitan suerent. Ne sobrie mu- lieris quidem aut viraginis alicujus acapulæ, sub exu- vias bestie tante introire potuissent, nisi diu molli- tas, et evigoratas, et exodratas (4), quod apud Om- phalon balsamo aut telino spero factum. Credo et julas pectinem passas. Ne cervicom enervem inureret (i) sciria (5) leonina, hiatus crinibus infarsus, (k) ge- mini inter antias adumbrati (6). Tota oris contume- lia mugiret, si posset : Nemea certe, si quis loci ge- nius, ingemebat : tunc enim se circumspexit leonem perdidisse. Qualis ille Hercules in serico Omphalea fuerit, jam Omphale in Herculis acorto designata descripsit. Sed et qui (l) ante Thyrsium accesserat B pugil Cleomachus, post Olympiæ cum incredibili mu- tatu (m) de masculo fluxisset, intra cui-m cecus et ultra, inter fullones jam Novianos coronandus, meri- torum mimographo Lentulo in Catinensibus commemo- ratus, utiquescent (n) vestigia (7) cestuum viriis (8) occupavit, ita et (o) endromidis solocem aliqua (p) mul- ticia synthesi extruxit (9). Physconem et Sarda- napalum tacendum est, qui nbi insignis libidinum, alias reges nemo nosset. Tacendum autem, ne quid et illi de Caesaribus quibusdam vestris obmississent, pa- riter propudiosis : ne canina (10) sorte constanti man- datum sit, impuriorem Physcone, et molliorem Sar- danapalo Casarem designare, et quidem (q) Subnero- nem. Nec tepidior vis vanae quoque gloriæ mutandis

ἡς περὶ τὸν ἀνδρὸς τὸν βασιλῆα. Didici autem a Salma- sio comas alias esse *τὰς ὑπὸ τῶν ἀντιῶν* quæ capronæ dicuntur, alias *ἐπὶ τῶν ἀντιῶν* quæ antiae et renalæ ac autependulæ Apuleio, alias denique *ἀντιῶν* nutritas fuisse. LE PA.

(l) Ante Thyrsium. Auctor certe Hercules gymni- corum certaminum : sed ille vi, non arte pugillabat et luctabatur; hinc vires corporis, et genitivum robur, non artem ejus in certaminibus veteres commenda- runt. SALM.

(m) De masculo fluxisset. Pugilem significat in mu- liebris patientiæ molliem solum, unguento delibu- tum, vestitu affluentem. Ric.

(n) Vestigia cestuum viriis occupavit. Loco cestuum armillas induit brachiis. Ric.

(o) Endromidis solocem. Endromidem solocem, so- loci, hoc est, rudi et crasso filo contextam. Ric.

(p) Multicia synthesi. Dicuntur etiam multicia, ves- tes quælibet molles, delicatæ, ac pellucidæ, ut solent esse foeminarum. Quod satis innunt illa Juvenalis,

..... Sed quid

Non facient alii, cum tu multicia sumas,

Cretice ?

Et in VI :

Humida suspectis referens multitis rogis. Ric.

(q) Subneronem. Domitianum, qui portio Neronis dicitur, Apolog. col 293. Subneco. ut Submarinus, Cic. X, ep. 1. Ric. — Subneronem. Hoc est qui ad Ne- ronem proxime accederet, Domitianus enim sui tem- poris Nero dictus. Sic Tull. ep. 1, lib. X, ad Attic. Submarium dixit pro homine sua crudelitate Marium adæquante. LE PA.

indivilis, et jam viro salvo. Calor est omnis affectus: A verum cum in affectionem flabellatur, jam de incendio glorie ardor est. Habes igitur ex isto fomite arstantem magnum regem, sola gloria minorem. Vicerat Medicum gentem, et victus est Medica veste. Triumphalem (a) cataphractem amollitus, (b) in captiva sarabara decedit: pectus squamarum signaculis disculpsit, textu pellucido tegendo nudavit, et anhelum adhuc ab opere belli, ut mollius, ventilante serico extinxit. Non erat satis animi tumens Macedo, nil illum etiam vestis inflatior deiecit. Nisi quod et philosophi puto ipsi aliquid ejusmodi affectant. Audio enim in purpura philosophatum. Si philosophus in purpura, (c) cur non et in baxa? Tyrium (1) calcari nisi auro, minime graecatur. Dicit (2), atquin alius et sericatus, et crepidam aratus incescit? digne quidem, ut bacchantibus indumentis aliquid subintraret, cymbalo incescit. Quod si jam tunc locorum Diogenes de dolio latraret, non exultentis pedibus, ut rhori platonici sciunt, sed oculo totum Empedoclem (d) in adyta cloacinarum detulisset, ut qui se coelitem delirarat, (e) sorores prius suas, dehinc homines deus (3) saluaret. Tales igitur habitus qui de natura et modestia transferunt, et acie figere, et (f) digito destinare, et nota tradere merito sit. Prorsus si quis Menandrici fluxu delicatim vestem humi protrahat, audiat penes se et comicus, qualem demens iste chlamydem disperdit?

LECTIONES VARIANTES.

(1) Baxea tyria Fran.

(2) Nisi aurum minime graecatos decet Fran.

C (3) Deas Fran.

COMMENTARIUS.

(a) Cataphractem amollitus in captiva sarabara decessit. Detracto sibi cataphracte in quo triumphaverat, de fastigio illo decessit, ac pene subegit sese, cum induit captiva sarabara. Ea sunt vestimenta barbarorum, quos tunc praelio superaverat, censeratque.

LE PA.

(b) In captiva sarabara decessit. Annon ridiculi sunt interpretes, qui Alexandrum in suis braciis decessisse volunt? Ita enim hoc verbum decessit acceperunt, quisi in sarabaris suis mortuus sit. SALM.—In captiva sarabara. Putarem hic legendum saraballa, locus cuius Danielis III, habet saraballim סרבלים, hoc est chlamydes fert vel pallia. LE PA.

(c) Cur non et in baxa? Ipse lib. de Idololatria, pag. 108: Soccus et baxa quotidie inaniuntur. RIC.—Baxa genus calcamenti deaurati et muliebris. SALM.

(d) In adyta cloacinarum. In cloacas quarum praesides Cloacinae, tot igitur Cloacinae quot cloacae. At Venerem Cloacinam Plinius, non a cloacis quibus praesset, sed a cluendo, id est purgando (denominatam asserit; hic autem ideo Afer Cloacinas dixit, non Cloacinam. SALM.

(e) Sorores prius suas. Convenienter sane patido illi Deo Empedocli sorores putidissimas dedit Cloacinas deas. RIC.

(f) Digito destinare. Idem est quod directo digito aliquem monstrare ac denotare. SALM.

(g) Episcymio disperso. Supercilio minus adstricto contractoque, minus severo, quantum ad denotationem et increpationem. RIC.

(h) Subverbustus in liberalibus. Mastigas adhuc verberum quibus usi sunt vibicibus notatos, in liberalibus vestimentis vides, hoc est, hominum liberorum vestibus indutos. RIC.

Enimvero jamdudum censoriae intentionis (g) episcymio disperso quantum denotato, passivitas offeri liberrimos in equestribus (h), subverbustus in liberalibus, delitescios in ingenuis, rupies in urbanis, securas in forensibus, paganos in militaribus: vespillo, leno, lanista tecum vestiuntur. Convertite et ad feminas, habes spectare quod Caecina Severus graviter senatui impressit, matronas sine stola in publico. Denique (i) Lentuli auguris consultis, quae ita sese exactorasset, (j) pro stupro erat poena: quoniam quidem indices custodesque dignitatis habitus, ut lenocinii faciliandi impedimenta, sedulo quamdam desuefecerant. At nunc in semetipsas lenocinando, quo planius adeantur, (k) et stolam, et supparum, et crepidulam, et calicndrum, ipsas quoque jam lecticas, et sellas, quae in publico quoque domestice ac secreta habebantur, egeravere. Sed alius extinguit sua lumina, alius non sua accendit. Aspice lupas popularium libidinum nudinas, (l) ipsas quoque fectrices, et si praestat oculos abducere ab ejusmodi propudlis occisae in publico castitatis, aspice tamen (m) vel sublimis, jam matronas videbis. Et cum latrinarum antistes sericum ventilat, et (n) immundiorum loco cervicem monilibus consolatur, et amillis quas ex virorum fortium donis ipse quoque matronae temere usurpasset, omnium pudendorum conscias manus inserit, (o) impuro cruri purum aut mulleolum inducit calceum: cur istos non spectas, vel illos

o matronas seu episcymos, stigmatibus Tollio, stigmosus Plinio. LE PA.

(i) Lentuli auguris consultis. Gn. Lentulos augur, cum Publ. Lentulo priatum, iterum cum M. Crasso consul fuit Augusti tempore: ejus consulti quod de matronarum habitu sub eo factum est, nulla mentio apud Senecam et Suetonium qui de eo locuti sunt. MERC.

(j) Pro stupro erat poena. Tam feda exactorationem eadem poena, quae stupro. RIC.

(k) Et stolum et supparum, etc. Turnebus crepidulam legit, sed magis placet vulgata lectio. Nam crepidulum Festo significat ornamentum capitis, quod in capitis metu crepitu facit. Calicndrum, inquit, Turnebus, operimentum capitis significat a graeco καλυπτρον; usurpatum etiam Arnobio lib. VI adv. gentes. PAM.

(l) Ipsas quoque fectrices. Fectricem adiungit lupae, lenam meretrici. Fectrix, simulatrix, quae conciliando amori exitiove cerea simulacra fingit, venefica, lena. RIC.

(m) Vel sublimis. Oculis scilicet transversum tuentibus. RIC.

(n) Immundiorum loco cervicem monilibus consolatur. Cervices suas infelici latrinae lavandae ministerio damnatas absurdissimi latus impudentia consolatur. RIC.

(o) Impuro cruri purum, etc. Quoniam calcei apud Romanos cruris partem velabant, cothurni, unde Ovid. lib. III, de arte.

Pes malus in nivea semper caelestis alba.

Mullei autem calcei, alii perones erant, alii uncinati, qui magistratibus funeti fuerant, gestabant mulleos, milites fulmentatos, ceteri perones gerebant et calceos inaequos. LE PA.

item habitus qui novitati suae stare religionem mentiantur? cum ob cultum omnia candidatum, et (a) ob notam vittae, et privilegium galeri Cereri initiatur: cum ob diversam affectionem (b) tenebricæ vestis, et (c) tetrici supra caput velleris, (d) in Bellonæ, mentes (1) fugantur: cum (e) latioris purpure ambitio, et (f) galatice ruboris superjectio Saturnum commendat: cum ipsum hoc pallium morosius ordinatum, et (g) crepidæ græcatum (2) Æsculapio adulantur. Quanto tunc magis arguas illud, et urges oculis, etsi jam simplicis et inaffectatæ, tamen superstitionis reum? Enimvero cum hanc primum sapientiam vestit, quæ vanissimis superstitionibus renuit, tunc certissime pallium super omnes exuvias et peplos augusta vestis superque omnes apices (3) et tutulus (h) sacerdos suggestus. Deduc oculos suadeo, reverere habitum unius interim erroris tui renuntiatorem.

CAPUT V.

Tamen, inquis, ita a toga, ad pallium? quid enim si a diademate et a sceptro? an aliter mutavit Anacharsis, cum regno Scythiæ philosophiam præverit? Nulla in melius transgressi (1) sint signa, præ habitus iste quod faciat. Prius etiam (i) ad simpli-

- (1) Montes Fran.
- (2) Crepidæ græcatim Fran.
- (3) Apices et tutulus Seml.
- (4) Transgressus Fran.
- (5) Spectatiliam Fran.

LECTIONES VARIANTES.

- (6) Tiliis Fran.
- (7) Moderatorem Seml.
- (8) Uncipidem Fran.
- (9) More n. v. componitur Fran.

COMMENTARIUS.

(a) *Ob notam vittæ et privilegium galeri.* Notæ matronales, seu privilegia matronalia, vittæ et galerus, et matronarum quidem Cereri initiatarum. Galerum autem intelligit candidum. Ric.

(b) *Tenebricæ vestis.* Nigræ Ric.

(c) *Tetrici supra caput velleris.* Tetrici, Bellonæ seu Minervæ calceata furvis galeam forinis. Ipse Tertull. de Testim. An. pag. 82. Ric.

(d) *In Bellonæ mentes fugantur.* Mentem fugatur fanaticus, qui in ardore Bellonæ furore corripitur. Bellonarius, ὁ θεοποδοῦντος. Ric. — Vulgo legitur in Bellonæ montes fugantur, et antequam prima Tertulliani prodiret editio nostra, sciebamus apud Augustinum in actis purificationis Cretiliani, mentionem fieri montis Bellonæ, juxta Carthaginem, quo nonnulli sese tunc in persecutione contulerant. Sed cum aut montes Bellonæ complures, aut Bellonarios in Bellonæ montes fugatos fuisse nemo hactenus monstraverit; imo in tetricis vehementi furore in fano Bellonæ correptos, ideo Bellonarios dici auctores antiquissimi tradiderint, facile passi sumus persuaderi nobis, vulgatum lectionem hoc loco defendi nullo modo posse, adeoque legendum, in Bellonæ mentes fugantur. In Bellonæ, scilicet fano, mentes fugantur, illi nempe quæ mens et ratio per furorem eripitur, eodemque modo, mentes fugari dicuntur, quomodo et ratio fugere, et mentes vagari, alienari, moveri, precipitari, agitari, et contrario sensu redire. Salmasio placet, mentes fugantur, quæ forma Græci dicunt ἰσχυροῦς ἀπὸ τοῦ φρονέω. Mentis fugantur dixit Septimius, ut col. 1034. Campania erepta Pompeio. Le Pa.

(e) *Latioris purpure ambitio.* Saturnum ambit et vestit latior purpura. Ric.

(f) *Galatice ruboris.* Coccinei. Plinius, Coccum Galatice rubens granum. Ric.

(g) *Crepidæ græcatum.* Crepidæ græcatum, est crepida græcanica. Ric.

(h) *Sacerdos suggestus.* Sacerdotalis ornatus, sic

cem capiatelam (5) ejus, pullo tædio constat: adeo nec artificem necesse est, qui pridie rugas ab exordio formet, et inde (j) deducat in talis (6), totumque contracti umbonis signum custodibus forepibus assignet, dehinc diluculo tunica prius cingulo correpta, quam præstabat moderationem (7) texuisse, recognito rursus umbone, et si quid exorbitavit reformato, partem quidem de laevo pronittat, ambitum vero ejus ex quo sinus nascitur jam deficientibus tabulis, retrahat a scapulis, (k) et exclusa dextra in lavam adhuc congerat cum alio pari tabulo (l), in terga devoto, atque ita hominem sarcina vestiat. Conscientiam denique tuam perrogabo, quid te prius in toga sentias indutum, anne onustum? Si negabis, domum consequar, videbo quid statim a limine properes. Nullius profecto alterius indumenti expositio quam togæ gratulatur. (m) Calceos nihil dicimus, proprium togæ tormentum, immundissimam pedum tutelam, verum et falsam, quem enim non expedit in algore et ardore rigere nudi pedem, quam in calceos vincipedem (8)? magnum incessui munimentum (n) sutrinæ venetæ prospexere, perones effeminatos. At enim pallio nihil expeditus, etiam si duplex, quod Cratetis mora nusquam vestiendo cum ponitur (9): quippe (o) tota mobilitas ejus (p) ope-

Persius Sat. 4.

Ecce modo heroas sensus adferre docemus
Nugari solitos Græce,

hoc est, heroas, seu heroicos sensus. Ric.

CAP. V.—(i) *Ad simplicem capiatelam.* Sic restituit Salmasius ex veteris scripturæ vestigiis, hoc est, simplicem capiendi vestiendiue commoditatem. Noluit Tertullianus dicere *capturam*: nam hoc ad præda pertinet. Noluit *captionem*; nam hoc ad fraudes. Noluit *captum*; nam hoc ad ingenium. Quæ forma igitur alibi dicit, peccatellam, et monellam, et fovelem; quæ forma item vulgus tutelam, et cautellam, et lojuellam, maluit dicere capiatelam. Ric.

(j) *Deducat in talis.* In rugas et plicaturas, quasi scissuras. Tales et taleas dixere scriptores rerum rusticarum. Ric.

(k) *Et exclusa dextra in lavam adhuc congerat.*

Apud veteres Romanos, manus intra vestem seu togam continebantur, at vero postea factum ut toga sub brachio dextra conjiceretur, manum liberam relinqueret, de posteriori ratione hic Septimius. Ita Græciæ philosophi pallium gestabant. Le Pa.

(l) *In terga devoto.* Dedicato ac reservato in eum usum, ut citius terga orientur. Ric.

(m) *Calceos proprium togæ tormentum.* Etenim calceos simul cum toga sumebant. Itaque togam habebant in calceos vincipedes. Ric.

(n) *Sutrinæ venetæ prospexere.* Venetæ olim male legebatur; sunt autem sutrinæ venetæ, in quibus venetæ pelles ad conficiendos calceos accommodarentur. Ut enim in Venetorum tractu magna armentorum copia, ita et pellium ad calceos. Le Pa.

(o) *Tota mobilitas ejus, etc.* Philosophicum pallium uno circumjectu liberum ac solutum corpus adstringit et circumdat. Le Pa.

(p) *Operire solutum.* Ambitione soluta, uno circumjectu. Ric.

rire est solutum. Id ex uno circumjectu licet equidem nusquam inhumano, ita omnia hominis simul contegit. Numerum vélans exponit vel includit, ceteroquin numerum adheret; nihil circumfuit, nihil circumstringit, nihil de tabularum fide laborat, facile se e regit, facile reficit: etiam cum exponitur (1), (a) nulli cruci (2) in crastinum demandatur. Si quid interula subter est (3), vacat zonæ tormentum: si quid caleceus inducitur, mundissimum opus est: aut pedes undi magis, certe viriles magis quam in caleceis. Ilæ pro pallio interim, (b) quantum nomine comitiasti (4). (c) Jam vero et de negotio provocat. Ego, inquit, nihil foro, nihil campo, nihil curiæ debeo: nulli officio advigilo, nulla rostra præoccupo, nulla prætoria observo: (d) canales non odor, (e) cancellos non adoro, subsellia non contendo, jura non conturbo, causas non elatio, non iudicio, non milito, secessi de populo, (f) in me unicum negotium mihi est, nisi aliud non curo quam ne curem. Vita meliore magis in successu fruare quam in promptu, sed ignavam infamabis (5). Scilicet patriæ et imperio, relique vivendum est. Erat olim ista sententia. Nemo alii nascitur moriturus sibi. (g) Certe cum ad Epicuros et Zenonas ventum esset, sapientes vocas, totum quietis magisterium, qui eam summæ atque unice voluptatis nomine consecraverat. Tamen propemodum nihil quoque licebit in

A publicum prodesse. Soleo (h) de qualibet margine vel aræ medicinas moribus dicere, quæ felicius publicis rebus, et civitatibus et imperiis bonas valetudines conferent, quam tuæ opera. Quippe (i) si pergam ad acuta tecum, plus toge læsere rempublicam, quam lorice. Atquin nullis vitis adulor, nullis veterinis parco, nulli impetigini. Adigo canterem ambitioni qua M. Tullius quingentis millibus nummum orbem citri emit: quas bis tantum Asinius Gallus pro mensa ejusdem Mauritanæ numerat. Item quantis facultatibus æstimavere ligneas maculas! item qua lances centenarii ponderis Sulla molitur! Vereor sane ne parva sit ista trutina, cum Drusillanus, æquidem servus Claudii, (j) quingenariam promulsidem ædificat, superscriptis fortasse mensis necessariis, cui si officina B extructa est, debuit et triclinium. Immergo æque scapellum acerbitati ei qua Vedius Pollio servos murenis invadendos objectabat. (k) Nova scilicet sævitia delectato (l) terrenæ bestie, et edentulæ, et exunguis, et excornis, (m) de piscibus placuit feras cogere, utique statim coquendis, ut in visceribus earum, aliquid de servorum suorum corporibus et ipse gusti ret. Præcidam gulam, qua Hortensius orator primus parum cibi causa potuit occidere: qua Ausidius Lurco primus saguina corpora villavit, et (n) coactis alimentis in adulterium propevit saporem: qua Asinius Celer (o) nulli unius obsonium sex sea-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Reponitur Fran.
(2) Cippo Fran.
(3) Super est Fran.

- (4) Concitasti Fran.
(5) Sed ignava infamique Fran.

C

COMMENTARIUS.

(a) Nulli in crastinum cruci demandatur. Idem est quod supra dixit. Nullis forcipibus assignatur custodiis. Ric.

(b) Quantum nomine comitiasti. Quantum mihi palli nomine in comitio exprobrasti. Incomitiare dixit Plautus in Curculione, et opposuit inforare, obscuro sensu. Ric.

(c) Jam vero et de negotio provocat. Pallium deinceps loquitur, vel potius philosophus in pallio. Ric.

(d) Canales non odor. Prima editio Rhenani, canales non adoro. Recte emendavit Sahnasius, Odoro: Canales forenses dicti auctore Festo, quod, circa canales fori consisterent. Verum hæc de foro, ubi mercimonia emuntur vendunturque. Ric.

(e) Cancellos non adoro. Proba forsitan lectio, nescio tamen an pariter legi posset non adorior. Nam caudidici dum causam suscipiunt et sistunt se apud iudices, cancellos dicuntur adoriri. Le Pn.

(f) In me unicum negotium est. Totus in eo sum, ne quid peccem. Satis negotii mihi circa meipsum. Sic ille Epictetice sapientie studiosus, cavendum sibi esse novit a semetipso, tanquam ab inimico et in s' diatore, *ἐν τῷ ἑαυτοῦ, ὡς ἐπὶ τοῦ ἐχθροῦ παραπονεῖται*, *καὶ ἐν τοῦτοιοῦτο*. Ric.

(g) Certe cum ad Epicuros, etc. Meminisse oportet attentum lectorem pallium Cratetis, hoc est, cynicum ista loqui, non christianum. SALM.

(h) De qualibet margine vel aræ. Nempe hic in pallio loquitur philosophus, non christianus. Non enim puto christianum ullum adduci tunc potuisse, ut in dram saliret concionis ergo, quippe aras et sacrificia detestabantur et exsufflabantur transeuntes tunc temporis Christiani. Ric.

(i) Si pergam ad acuta. Si pergam acutis et decretoriis armis tecum pugnare, non prolusoriis et hebetibus. Ovid.

Ponite jam gladios hebetes, pugnetur acutis SALM.

(j) Quingenariam promulsidem. Lancem quingenarium libr. argenti. Lancem vocat Plinius quem hic Tertullianus promulsidem. Quantum est hodie eruditum, promulsidem voluit esse ante cœnam aut gustationem. Sed omnis antiquitas semper hoc verbi pro vase ac lance usurpavit. Ric.

(k) Nova scilicet sævitia delectato. Hanc sævitiam notat Seneca, simul et historiam narrat, III de Ira, caput 40. Fregit unus ex servis crystallinum: rapi cum Vedius iussit, nec vulgari quidem periturum morte, murenis obici jubebatur, quas ingens piscina continebat. Quis non hoc illum putaret luxuriæ causa facere? sævitia erat, etc. Plinius IX. 23. Ric.

(l) Terrenæ bestie. Terrenos pisces vocat Plinius, degentes in cavernis aquas habentibus. Rectissime conjecit, qui hæc in primo casu plurali a Septimio dici censuit, adeoque sequentia sic legenda, *exungues et excornes* Plin. 12, 23: tanquam ad hoc feris terrarum non sufficientibus, et quia in alio genere totum pariter hominem distrahi spectare non poterat. Ric.

(m) De piscibus placuit feras, etc. Includere variis piscinis, Plinius, quas ingens piscina continebat. Ric.

(n) Coactis alimentis. Sic habent libri veteres: coactis alimentis, hoc est, objectis in pastum quæ animalium natura minime appeteret. Ric.

(o) Nulli unius obsonium. Sciunt rei nummarie veteris periti, singula sesteria mille sestertius nummos æquare: sed vel duo vel nemo illud scit, cum sestertii dicuntur, subintelligi nummos: cum sestertia, subaudiri pondo: sic unum sestertium pondo duas argenti libras cum semisse valebat, ut unus sestertius assis, duos asses et semissem, et sestertius pes et similia, sed sestertius nummus postea quatuor

tertilis detulit: qua *Æsopus* histrio (a) ex avibus ejusdem pretiositatis, ut canoris et loquacibus quibusque, (b) centum (1) millium patinam confiscavit. Filius ejus post tale pulpamentum potuit sumptuosius esurire: margarita namque vel ipso nomine pretiosa dehausit, credo ne mendicinus patre cœnasset. Taceo *Necrones* et *Apicios* et *Rufos*: dabo catharticum impuritatis *Seauri*, et alex *Curii*, et vinolentiæ *Antonii*: (c) et memento istos interim ex multis togatos fuisse. Quales apud pallium? Haud facile has purulentis civitatis quis eliciet, et exsuppurabit (2), ni sermo palliatus.

CAPUT VI.

Sermone, inquit, me suassisti, medicamine sapien-
tissimi. Verum, et si eloquium quiescat aut infantia subducium aut verecundia retentum, nam et elinguis philosophia vita contenta est, ipse habitus sonat. Sic denique auditur philosophus, dum videtur. De occurso meo vitia suffundo. Quis

non æmulum suum cum videt, patitur? Quis oculis in eum potest, in quem mentibus non potest? Granio pallii beneficium est, sub cujus recogitatu improbi mores vel erubescunt. Viderit nunc philosophia quid prosit: nec enim sola mecum est. Habeo et alias artes in publico utiles. De men vestiuntur et primus informator literarum, (d) et primus edomator (3) vocis, (e) et primus numerorum arenarius, et grammaticus, et rhetor, et sophista, et medicus, et poeta, et qui musicam pulsat, (f) et qui stellarem conjectat, et qui volaticam spectat. Omnis liberalitas studiorum quatuor meis angulis tegitur. Plane post romanos equites, verum et (g) accendones, et omnis gladiatorum ignominia togata producit. Hæc nimirum indignitas erit, a toga ad pallium, sed ista pallium loquitur. At ego jam illi etiam divinæ sectæ ac disciplinæ commercium conféro. Gaude, pallium, et exulta, melior jam te philosophia dignata est, ex quo christianum vestire coepisti.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Sexcentorum *Fran.*
(2) Exvaporavit *Fran.*

- (3) Enodator *Venet.*

COMMENTARIUS.

assibus permixti cœpit, qui duobus tantum assibus et semisse olim permixtabatur. *SALM.*

(a) *Ex avibus canoris et loquacibus.* Cantu aliquo aut humano sermone vocalibus, *Plinius*. *Ric.*

(b) *Centum millium patinam confiscavit.* Centum millia in confiscato habuit, quæ pro patina illa numeraret. *Ric.*

(c) *Et memento istos interim.* Omnino legendum, sicut edidit *Rhenanus*: *Et memento istos interim ex multis togatos fuisse; quales apud pallium haud facile. Has purulentis civitatis quis eliciet et exsuppurabit ni sermo palliatus.* *Ric.*

CAP. VI.—(d) *Et primus edomator vocis.* Edomatores vocis de phonasco accipiunt, non recte, nec enim phonasco pueros olim dedisse operam crediderunt, inter prima illa rudimenta literarum, nisi si qui

cantores tragici vellet esse aut comedi. *SALM.*

(e) *Et primus numerorum arenarius.* Arithmeticum significat varias numerorum compositiones in abaco pulvere consperso discipulis suis monstrantem. *Ric.*

(f) *Et qui stellarem conjectat.* Stellarum interpretæ lib. I de Cultu form. *Ric.*

(g) *Accendones.* Sic habent veteres libri. *Accendones* dicit lanistas, qui gladiatores ad certamen accendunt. Sic *Laberius* appetones dixit, qui alienum appetant; eademque forma *Varro*, comedones; *Ammianus*, *Marcellinus*, reposcenes. Sed cur non accendones *Septimius* dixerit parasitos; qui etiam invocati accedere solent? Nam et adsecræ dicuntur et scurræ. *SALM.*

APPENDICES

AD GENUINA Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTULLIANI OPERA.

Appendix prima.

CARMINA TERTULLIANO ADSRIPTA.

Inter eruditos, nemine refragante, hodiecum receptum est supposititia esse ac perperam Tertulliani nomen præ se ferre, carmina quæ in operum ejus libro *Pamelius* inserenda censuit. Sic, inquit *Lamper*, quinque libri contra *Marcionem* carminibus conscripti, Tertulliani non sunt. 1° Indignos namque esse tam præstantis ingenii viro, satis evincit *stylus*, toties violata prosodia, reus, toties rebus tractandis impar, toties telis in hostem stringendis hebes. 2° Tertullianus ipse lib. I contra *Marcionem*, cap. 1, secundo

De tertio, adornatum a se opus contra illum *heresiarcham* præfatur, ac deinde plenioris compositionis rescissum: certe eodem orationis genere opus illud rescissum est, quo properatum fuerat. Cum itaque opus contra *Marcionem*, quo prioris compositionem Tertullianus rescidit, sit disputatio, non poema; sequitur et prius opus a disputationem fuisse properatum, non poeticam lucubrationem. 3° Versus illi fuerunt a *Fabricio*, junius codicis, ignoti quidem et obscuri, auctoritate, Tertulliano inscripti. 4° Tertullianum

Inter veteres poetas connumeravit veterum scriptorum nemo. 5. Horum librorum auctor aperie contradicit Tertulliano. Nam Tertullianus lib. *de Anima*, cap. 57, asserit non Samuelem ipsum, sed phantasma a Pythonissa fuisse malis artibus excitatum. Absit aliquis, inquit, ut animam cuiuslibet sancti, nedum prophetarum, a demonio credamus extractam, edocti quod ipse Salanas transfiguratur in angelum lucis, nedum in hominem lucis, etiam Deum se adseveraturus, etc. At contraria habet auctor libri III carminum adversus Marcionem his versibus:

Mirificus Samuel, cui reges ungere primum
Præceptum, dare christi viros ostendere christos;
Talibus in vite spatio laudabilis egit,
Ut quoque post mortem prophetica jura teneret.

Tertullianus, seriem successorum sancti Petri in Sede Romana describens lib. *de Præscriptione hæreticorum*, cap. 52, Clementem Petro successisse immediate docet. At contrarium habet auctor libri III carminum contra Marcionem his versibus:

Hæc cathedra Petrus, quæ sedit ipse locum
Maxima Roma Linum primum considere iussit.
Postquam Cletus et ipse gregem auscepit ovilis.
Hujus Anacleus successor sorte locatus,
Quem sequitur Clemens.....

Quis credat Tertullianum ita sui oblitum, ut tam contraria tamque sibi invicem repugnantia dixerit? Quis porro fuerit auctor illius poematis, incertum est. Cæterum hoc poema contra Marcionem commendari meretur ob quædam tum historica, tum dogmatica puncta. In primis æternitatem Verbi, et duplicem in Christo Jesu naturam adstruit, Apocalypsin sub nomine Joannis discipuli citat, Jesum Christum eadem die, eodemque loco, in quo Adamus lapsus fuit, passum fuisse tradit; Jesu Christo nomen Spiritus Sancti adtribuit, Hermam cognomine Pastorem fratrem Pii Papæ putat, atque denique Esdræ plenum spiritu divino deperditos Prophetarum libros adjuvante solum sua propria memoria iterum dictasse, et Canoni SS. Scripturarum restituisse.

Tertulliano etiam falso adscripta sunt poemata de C

Judicio Domini, de Genesi, et de Sodoma. Neque enim tantum virum tam iratas unquam habuisse musas, credendum est (ut elegenter ait Rigaltius). Eodem loco habendum est carmen de *Jona et Ninive*, quod ex Codice V. Cl. P. *Pithæi* edidit *Margarina Bignens* ad calcem Tom. VIII *Bibliothecæ Patrum*. Carmen tandem ad *Senatorem*, quod inter Cypriani Opera, tomo III, legitur, ante Constantinii tempora conscriptum arbitratur *Alixius*, a viris doctis omnino Tertulliano adjudicatur. Quod autem spectat librum *Genadii* de definitionibus fidei et dogmatum Ecclesiasticorum, omni Tertulliano adscriptum, nemo eruditorum hodie eidem adjudicat, cum ibi multa reperiantur sæculo tertio posteriora eidemque haud convenientia.

De supposititiis Tertulliani operibus consulendi sunt Natalis Alexandri *Hist. eccles. Sæculo secundo*; D. Rem. Collier, *Histoire des écrits ecclésiastiques*; Dupin, *Biblioth. eccl.*, t. I, p. 252 Tillemont, *Mém. Ecclésiast.* t. III, ad vii. *Tertull.*, art. 14; P. Allix, *Dissert. de vita et scriptis Tertul.* X, 31; Walchii, *Biblioth. Patrist.* cap. 4, § 46; cap. 7, § 70. P. Alixius, in *Dissert. præfata*, carmen de *Judicio* niti esse Verecundi, episcopi africani, qui circa medium sæculi VI floruit. Libros contra Marcionem idem suspicatur post Hieronymi tempora exaratos.

Prodire multoties opera Tertulliani poetica, nempe ut et plures poete christiani in Ge. Fabricii *Poetar. vetust. opp. Christ. Basilæ* 1564; Mich. Malitarii *opp. et fragment. vet. Poetar. latinor. Lond.* 1715. — In collect. *Pisaur. omn. poemat. latinor. Pesaur.* 1766. t. V. p. 1-16. Carmen de *Jona et Ninive* cum castigationibus Francisci Jureli in *Biblioth. PP.* t. VIII, et *Lips.* 1681. in-8, ad calcem Paulini Petrocorii ed. Daumianæ 1681. Tertulliani demum omnia opera poetica edid. Andreas Rivinus, ac post Pamelium, Junium, Barthium, breves notas addidit. Goth. 1651. — Non tanti momenti visa fuisse hæc poemata, quam ut ea amplius adornaremus commentariis; Pamelii igitur annotationes, utcumque exiguas et leves, satis fuit edidisse. Edd.

ADVERSUS MARCIONEM

Libri quinque.

AD LECTOREM.

Adversus Marcionem poemata quæ sequuntur, D omitti placuerat; non tantum quod parum digna Tertulliano videantur, sed præsertim quod ea minime esse Tertulliani Septimius ipse testetur. Plane indigna esse tam excellentis ingenii viro satis indicat stylus, toties violatæ prosodice reus, toties rebus tractandis impar, toties telis in hostem stringendis hebes et inficetus. Denique ipse Tertullianus principio sinarum adversus Marcionem disputationum, unde adserendis versibus istis argumenta video pei, manifeste præfatur iterum ac tertio curatum abs se opus; earum vero curarum poeticam fuisse ullam non tradit, imo nullam fuisse poeticam significat, qui primum se opusculum quasi properatum pleniore postea compositione rescidisse ait. Nam si quid versibus in Marcionem præluserat, id properatum quidem dici potuit et prælusum; sed quous plenior postea compositione rescidit, si poesis fuit, poesi plenior rescindi debuit; non rhetorica dissertatione, non disputatione

dialectica: etenim diverso scribendi genere diversa manusrit ejusdem argumenti tractatio; partes egerit suas poeta, suas dialecticus, suas rhetor. Quæ de *Virginibus velandis*, quæ de *Corona*, quæ de *Spectaculis* græco stylo vulgaverat, edidit postea latino. Latinis autem græca non rescidit, sed græcis addidit latina. Quod si græca rescindere voluisset, sane posterioribus quoque græcis priora illa retractando reformasset. Ita quicquid scriptionis adversus Marcionem suæ rescidit, disputationis fuit, non poema. Disputationem properatam, nec satis absolutam, plenior postea disputatione rescidit, et prioris exilitatem posterioris abundantia mersit. Hæc de primo ac secundo facti dixisse sufficiat: nisi hoc etiam adjecisse profuerit, quod in editione tertii Septimii necessario de tribus illis præfandum sibi esse duxit, ne quem varietas operis in disperso reperita confunderet. Quæ verba fidem sane faciunt iis quæ supra diximus, trium scilicet adversus Marcionem curarum nullam fuisse

poeticam. Nam, si ulla fuisset, ea utique de reliqua-
rum conditione excipienda fuerat, quam styli diver-
sitas ab omni confusione vindicabat. Illud etiam ob-
servandum, quod primam illam fœtorum se rescidisse
ait Septimius, nec in vulgus exisse eam queritur;
ut jam credibile non sit ejus superfuisset quicquam
præter ea quæ ipse in secundam plenorem transfudit.
Transfudisse autem poetica si credimus, hoc etiam
fateamur necesse est sic dissectum fuisse poetam, ut
jam membra ejus inveniri nequeant ulla; imo, si
quid poeticum in præclaris istis disputationibus nota-
bitur, qualis ea forte Pontii, quæ præfationem se-
quitur, descriptio, ejus vestigium in totis quinque
Carminum libris non apparet. Posremo, quod omnem
adiumat dubitationem, si prima fœtura versus in
Marcionem fudit Septimius, eam cum rescidit, versus
ipse suos pessumdedit; et frustra quarimus. Secun-
dam vero non fuisse poeticam tertia declarat, quam

A de secundæ emendatione et amplificatione compositam
Septimius profitetur. Sic igitur absolvimus: Versus
istos qualescunque Tertulliani nomine fuisse a
Fabricio, soli manuscripti codicis nescio cujus
auctoritate adducto, inscriptus. Quod quam leve ac
frivolum haberi debeat, præsertim cum neminem
codicis illius notorem satis idoneum Fabricius dederit,
sciunt hujusmodi rerum periti, quorum manibus
versata quæsitissimi auctoris exemplaria vetera nihil
poeticum renuntiavere. Sed nec veterum scriptorum
quisquam inter poetas christianos Tertullianum con-
numeravit. Cæterum, hæc poemata, quamvis inæquali
versificatore male depexa, non adeo spernimus, ut in
iis esse boni aliquid negemus: imo plerisque locis
utiliter cum Septimianis Marcionibus committi et
componi affirmamus. Itaque et hic conspici patitur
tanquam appendices. At quia certum nescimus
auctorem, damus nomen Incerti. Ed. VENER.

LIBER PRIMUS.

DE DEO UNICO.

Adjecit istud titulo, brevis instar argumenti, sicuti etiam primi libri adversus Marcionem, Pamelius, qui solus totum hocce carmen adnotavit, opuscula ista metrica Tertulliano nec abjudicanda existimavit.

EDD.

ARGUMENTUM LIBRI PRIMI, EX IPSO TERTULLIANO, AD C.
LIBRI QUINTI AUSPICIUM.

Primus erit referens inimici ex ordine verba,
Quæ refuga illicite molitus protulit auens;
Hinc etiam carnis spes et victoria Christi,
Et species breviter falsarum dicta viarum.

Cæterum libros hos quinque qui primus inter poetarum
veterum ecclesiasticorum opera christiana in lucem
edidit Georgius Fabricius, eos esse existimat (in
quo et ego non dissentio) quorum facit mentionem
Tertullianus initio libri primi adversus Marcionem
in hæc verba: *Si quid retro gestum est nobis
ADVERSUS MARCIONEM, jam hinc viderit. Novam
rem adgredimur ex celere. Primum opusculum quasi
properatum, pleniore postea compositione rescideram.* D
Hanc quoque nondum exemplaritis suffectam, fraude
tunc fratris dehinc apostatae amisi; qui forte de-
scripsit quendam mendosissimam, et exhibuit frequen-
tè. Quod ipsam de hoc opere verissimum cum Fa-
bricio confiteor; qui conqueritur, quot pene verba,
tot fuisse menda, quot versus, tot maculas, addens,
quamquam plurimos errores suslulerit e vestigiis an-
tiquæ scriptiois (vides fuisse illi MS. exemplar a
Joanne Heroldo secum communicatum), tamen in
reliquis, inquit, lector videbit quantum adhuc su-

persit quod emendatione indigeat. In quo nos etiam
aliquid conatos ex adnotationibus nostris deprehen-
det lector, et eramus plusculum aliquid facturi, si
ad manum fuisset codex aliquis MS. Addit idem:
«Tertullianus hoc opus imperfectum esse, rem
declarare. Nam impetum suum, inquit, secutus,
donec emendationis tempus daretur, multa contra
præcepta metrica fecit; quorū aliqua excusatio-
nem temporis habent, aliqua possunt excusari
grammaticorum figuris; aliqua festinationi auctoris
tribuenda sunt, qui cogitaverit opus suum quasi
delineatum sub incedem, ut dicitur, revocare.
Qualia sunt quod casuram libenter fecit, item quod
ablativum primæ declinationis corrigat, item quod
collisionibus non usitatis indulget. Imitandi itaque
gratia non proponuntur hæc carmina, sed agno-
scendi propter pietatem, quæ in isto viro singularis
et gravis fuit, et studium quod in res sacras ad
doctrinam universæ posteritatis collocavit.» Hæc
ille. Si quis licentiam poetarum veterum chri-
stianorum, atque adeo auctoris nostri desideret
nosse exactius, legat Vener. Bedæ librum *de Arte
metrica*. PAM.

CAPUT PRIMUM.

Impietas profunda mali (a), mens invida vitæ,
Seductos homines spe postquam cepit inani,

COMMENTARIUS.

CAP. I. — (a) *Impietas profunda mali, mens invida
vitæ, etc.* Caput hoc inscripsimus: *De prima hominis
seductione, deinde et ad idololatriam per diabolum;*

tum enim more Tertullianico malum appellat. Castiga-
vinus vero paulo post posse videre, pro videri.

Nudavit, suadendo nefas sibi credere falsum,
Non impune quidem; facti nam protinus ille
Ut reus, et tanti sceleris temerarius auctor
Accepit maledicta merens. Sic postea demens
Amplius aggressus, desperatissimus hostis,
Infudit mentes hominum caligine versas;
Oblitos Dominum, docuit spem linquere certam,
Idola vana sequi (a), turbam sibi fingere divum;
Sortes, auguria, stellarum nomina falsa,
Nascentum geneses constringere (b), posse videre
Extorum inspicilis, resque expectare futuras;
Terribilis magicæ refugarum (c) audacia ductos (d),
Confectam molem mirantes, spernere vitam,
Impulit in præceps, scelerata insania mersos,
Sanguine gaudentes, homicidia sæva minari,
Corpore in alterius tunc carnis vulnus amare;
Ardentes etiam, calida dulcedine capios,
Fœdera naturæ transcendere, corpora munda
Complexu infando sexum maculare virilem;
Fœmineos usus vulgi contaminare (e) mixtos
Illicitos; castosque sinus, generique dicatos,
In coitum obscenum pro luxu suasit haberi.
Talia, præterito grassatus tempore, gessit
Per latebras animæ, sepi manante veneno (f).
Non quia culparent homines, nam sponte secuti,
Ille dolo suavit, homo libertate peregit.

CAPUT II.

Hæc dum continuo per sæcula perfidus halat (g),
Consiliumque suum seductis cordibus infert;

(1) Patet. Pam. Oberi.

LECTIONES VARIANTES.

COMMENTARIUS.

(a) *Idola vana sequi*, etc. *Idolum*, Beda teste libro *de Arte metrica*, medio correpta semper. Ecclesiastici, fortassis indulgentes consuetudini vulgi, usurparunt: atque adeo est contra fidem veteris lectionis, quod quidam in Prudentio, Sedulio et Aratore loca aliquot ita mutarint, ut producantur.

(b) *Nascentum geneses constringere*, etc. Adversus Genesiblicos, qui *nascentum geneses*, id est ortus, *constringere* nituntur ad certos eventus; plures locos habes supra.

(c) *Refugarum*, etc. Similiter infra cap. 6. Terribilis refuga attribuit fera munera mortis, accipiens *refugam* pro *transfuga*, sicuti etiam Prudentius Peristephanos. Et rursum lib. II, initio, *refugis* spirantibus, et cap. 4, *refugarum* immune tropæum, ac lib. V, *quæ refuga*, etc., protulit amens.

(d) *Audacia ductos*, etc. Haud aliter paulo post, *scelerata insania mersos*, et cap. seq., *tectis sapientia verbis*; Item, *patientia pœna*, denique cap. 7, *magicæ dementia plenos*, ac cap. 9, *sua parte relicta*, etc.: *sapientia fecit et arte*, ac, *sua gloria vestit*, et frequentissime his libris quinque, corripuens ablativos in a, qui a veteribus produci solent, more christianorum poetarum, sicuti tradidit Beda, lib. *de Arte metrica*.

(e) *Contamine*, etc. Eadem voce utitur infra, lib. IX, cap. 4, *plebem contaminate plenam*, pro re contaminata, sive spurcia et ignominia.

(f) *Sepe manante veneno*, etc. *Seps*, inquit Epiph., *Hæres*. 36, est reptile quadrupes, stellioni simile, cuius morsus detrimentum pro nihilo reputatur, sputum autem in cibum ad potum ejaculatum, statim mortem sumentibus inducit. Unde aptissima est comparatio cum serpente diabolo, qui per nemi vetiti

A Sperans, heu! scelerisque viam, se stultus habere,
Ignarus qualis maneat sententia facti.

Turbæ prophetarum tectis sapientia verbis
Spiritu deque Dei (h) præsaga voce loquentum
Publice non audens Dominum maledicere nude,
Secreto ingenio sperans se posse latere;
Tandem lux animæ carnis captiva tenetur,
Desperatorum certat spes fortior hoste,
Ipse figurator, renovator corporis ipse;
Gloria vera Patris, Dei Filius, unicus Auctor,
Iudex et Dominus venit, rex inclytus orbi.
Oppressis veniam dare promptius, solvere victos,
Cuius amicitia auxilio, patientia pœna,
Et Deus et renovatus homo miscetur in unum (i).
Virgo sancta parit, patuit (1) nota janua vite;

B Dicta prophetarum factis impleta probantur;
Templa sacerdotes linquunt; stellæ quoque ductæ
Mirantur Dominum, tantum secernere partum.
In vinum vertuntur aquæ, memorabile visu;
Lumina redduntur cæcis, jussuque tremantes
Dæmones expulsi clamant, Christumque fatentur.
Omnia sanantur verbo jam tabida membra,
Jam graditur claudus, surdos spem protinus audit,
Dat dextram mancus, loquitur magnalia mutus;
Fit mare tranquillum jossu, ventique quiescunt.
Omnia cognoscunt Dominum; confunditur hostis,
Jamque triumphatus ferus armis paret iniquis.

CAPUT III.

C Omnia cum revocata videt quæ ceperat ipse (a)

sumptionem, veneno infecit hominem. Atqui ibi, non quia culparent homines, etc., obscurum est illud, culparent, nisi subintelligatur diabolum.

CAP. II. — (g) *Hæc dum continuo per sæcula perfidus halat*, etc. Titulum huic capiti dedimus, de Christo hominis lapsi redemptore. Halat vero hic accipitur pro halitu inficere et corrumpere. Atqui est hic locus mutilus ad versum illum: *Turbæ prophetarum*, etc., cum sequenti, quasi voluerit dicere auctor: Quanquam speraret hostis humani generis se sceleris viam perpetuo retenturum apud homines, primum per prophetarum verba impeditum, et cum nihilominus quod publice non audebat, secreto periret attentare, venisse Christum redemptorem.

(h) *Spiritu deque Dei*, etc. Non hic modo, sed frequenter postea in libris carminum corripit, ut litteram accipiem in fine versuum. Tale est illud lib. II, infra, c. 5, *pignusque suo de spiritu sudit*, ac, *de spiritu vita*, et lib. IV, cap. 2, *nullus locus ambitu claudii*. Quale quid et ab aliis poetis christianis usurpari annotat Beda. Ejusdem farinae est quod e in fine corripitur in voce publice, et i paulo post in illo, *Dei Filius*. Atqui ad phrasin Tertullianicam jam antiquatam pertinet: *Dominum maledicere*, tum hic, tum infra, cap. 6. Item, *figurator* mox accipitur pro eo qui figuram indidit, sicuti etiam infra, cap. 4:

Quique figuravit carnem spiramine vivam.
Et alicubi supra.

(i) *Et Deus et renovatus homo miscetur in unum*, etc. Veram de incarnatione Christi et duabus ejus naturis divinis et humana sententiam, habes supra, lib. *adv. Præzean*, cap. 27.

CAP. III. — (a) *Omnia cum revocata videt, quæ*

Cladis in interitum, mersam jam surgere carnem (b), A
In caelos hominem devicta morte levare,
Signari populos, effuso pignore sancto,
Mirandæ virtutis opus, invisæque facta;
Audit extremas flammarum in gurgite poenas
A Domino sibi perpetuas, tenebrasque paratas,
Irrevocata Dei sententia, nudus, inermis,
Damnatus, victus, periturus morte perenni,
Jam reus, et nullam veniam se certus habere;
Protinus extremum nefas ausus (c), spargere passim
Auribus horrendum verbum, neque voce loquendum
Abiectos a plebe Dei, sine luce vagantes,
Inventos sine mente viros, terrena sequentes,
Aggressus pravi pravos docet esse magistros.

CAPUT IV.

Prædicat his duos esse patres, divisaque regna (d);
Esse mali causam Dominum, qui condidit orbem,
Quique figuravit carnem spiramine vivam,
Quique dedit legem, et vatium qui voce locutus;
Hunc negat esse bonum, justum tamen esse fatetur,
Crudelem, durum, belli cui sæva voluptas,
Judicio horrendum, precibus mansuescere nullis.
Esse alium suadens, nulli qui cognitus unquam,
Qui non est usquam, falsum sine nomine nomen,
Constituens nihil, et nulla præcepta locutus;
Hunc ait esse bonum, nullum qui judicat, æque
Sed spargit cunctis vitam, non invidet ulli.
Judicium negat esse reis, dulcique cruentum
Circumfert miseris mixtum cum melle venenum.
Surgere posse negat carnem, cui caussa ruinae
Ipse fuit, quam contemptam spoliavit inique:
Propterea maledictus habet sine fine dolorem;
Hostis huic semper, vario quia vulnere vitam
Nitiur excutere, et de qua ruit ipse salutem.
Inque hoc et Christum terris venisse repente,
Sed nulla socium carnis compagine factum,
Spiritus et forma, et fictum sub imagine corpus,
Fallere vult homines, quod non est, esse videri.

(1) Cujasne. Overt.

ceperat ipse, etc. Inscriptionem huic capiti fecimus:
De hæresicon asperatione per diabolum.

(b) Mersam jam surgere carnem, etc. I tnd ad
baptismi caeremonias pertinet, de quibus supra latius,
lib. de Baptismo, sicuti et illud: signari populos, ad
confirmationis sacramentum, de quo etiam ibidem,
cap. 8, ac lib. de Præscript. adv. hæc., cap. 40.

(c) Extremum nefas ausus, etc. Peculiare est Tertul-
liano nefas ultima brevi, tum hic, tum in illo, cap. 5:

Mentiri nefas aut hominem se dicere falso.

Cui simile est initio cap. seq., duos esse patres, quale
quid de litera i in fine dictionum correpta annotavit
Beda ex Prudentio, Sedulio et Fortunato. Atqui nox
castigavimus:

Aggressus pravi, pravos docet esse magistros,
pro decet.

CAP. IV. — (d) Prædicat his duos esse patres,
divisaque regna, etc. Caput hoc inscripsimus: De
hæresibus Marcionis, utpote istis, prædicat his duos
esse patres, id est, Deos; esse mali causam Dominum;
judicium negat esse reis; contra quæ infra est liber,
de Judicio Dei, surgere posse negat carnem, denique

CAPUT V.

Hoc docet ergo Deum, caligine ludere suasos (e),
Mentiri, nefas, aut hominem se dicere falso.
Portatur, graditur, vestitur, rite quiescit,
Tractatur, patitur, suspenditur et sepelitur;
Omnia sunt hominis quæ sancto in corpore versans,
A Patre vero Deo missus, qui cuncta creavit,
Perfecit proprio, sua, non aliena requirens.
Cognitus ipso opere, populis sperantibus olim;
Perque prophetarum vocem notissimus orbi;
Et nunc errantem manifesto in limine mortis
Ignotum Dominum quærant, notumque relinquunt:
Quorum falsa fides, falsus Deus, irrita merces (f).
Falsa resurrectio, mortis devictio falsa,
Martyria et vacua, et Christi quoque nomen lumen;
Quem magice nebula similem venisse docentes,
Mendacem facti dementes esse fatentur;
Ne quidquam passum, populum sine crimine fictum.
Sic verax Deus, hi Domino referuntur honores?
Heu miseri! gratis ingrata morte perempti,
Qui cæco duce præcipient in fossa ruistis (g);
Et velut in somnis thesauri muliere dives
Exultat, manibusque tenet, spe lusus inani,
Decepti, vacuum speratis muneris umbram.

CAPUT VI.

(h) Ah! tabidi, rictus, funestave præda draconis,
Speratis pro pace truces homicidia blanda;
Audetis culpæ Deum, qui tanta creavit;
In cuius terris, nimia pietate profusa,
Immemores, largo laudatis dona ruentes,
C Ipsum factorem reprobatis, facta probantes,
Artificem mundi, cuiusve (i) opus estis et ipsi?
Qui vobis magnos parvis donavit honores,
Prosevit fruges, animalia cuncta subegit,
Tempora qui certis sæcundat mensibus anni,
Dulciores, potus varios, pingues et odores,
Jucundos flores, nemorumque umbracula grata,

LECTIONES VARIANTES.

COMMENTARIUS.

Christum, fictum sub imagine corpus, de quibus omni-
bus in genere latius supra dicto, lib. de Præscript.
adv. hæc., c. 51, hæc. 47, et peculiariter de singulis
librum V adv. Marc. Atqui paulo post castigavimus,
falsum sine nomine nomen, pro nomen.

CAP. V. — (e) Hoc docet ergo Deum, caligine ludere
suasos, etc. Titulum huic capiti imponimus: Con-
futatio hæresicon de ficto Christi corpore. Quod argumen-
tum tractavit latius supra auctor, lib. de Carne Christi.
Hic vero castigavimus quæ sancto in corpore versans,
pro versis. A patre vero Deo missus, etc., pro eo quod
erat, Deo vero, maxime cum et a Tertulliano et ab
aliis christianis poetis corripit soleat o in fine dictionis,
etiam adjectivorum.

(f) Irrita merces, etc. Pertinet hoc ad mercedem
operum, de qua supra non semel; in sequentibus
alludit ad cap. XV prioris Epist. ad Cor.

(g) Atqui illud, in fossa ruistis, recte interpretatur
Fabricius, in defossa, in sentis latentes.

CAP. VI. — (h) Ah! tabidi rictus, etc. Inscriptionem
huic capiti fecimus: Adversus hæresin de Deo malo-
rum auctore, contra quam habes supra, lib. II adv.
Marc. Necessario autem castigavimus tabidi, pro
tacidi, maxime quod illud draconis epithetum sit.

Mirificos tribuit succos pubentibus herbis,
 Fontes et fluvios diffundit dulcibus undis,
 Sideribus cælum, totumque illuminat orbem,
 Immuens solus Dominus, justusque bonusque,
 Cognitus ex opere, aspectu non cognitus ulli:
 Quem stulte quamvis gentes errore cœpta, (a)
 Florentes opibus, alieno nomine laudent,
 Factoremque tamen gnari culpæ verentur.
 Nec quisquam tantum, nisi vos, nova porta gebennæ,
 Ingrati eligitis Dominum maledicere vestrum.
 Hæc vobis per Marcionem, Cerdone magistro, (b)
 Terribilis refuga adtribuit fera munera mortis;
 Nec venit in mentem quod vos, a nomine Christi
 Seductos, ad Marcionis tulit intima nomen.
 Dicite, de multis quid vobis displicet unum?
 Quidve Deus fecit quod non sit laude vehendum?
 Aut illud, quod vos, nimium patientia larga
 Indignos, dulcem permittit cernere lucem?
 Qui legitis vera, et concisa eâ falsa docetis,
 Quæ sunt postque futura, prius hæc facta probatis:
 Aut incredibile quid differt credere vestrum?

CAPUT VII.

Nec mirum si vos versutus cepit inermes, (c)
 Persuadens duos esse patres, damnatus ab uno,
 Esse Deos, qui principio seduxerat omnes.
 Postea multiplici manantem vulnere pestem
 Distribuit multis, et inemendabile crimen.
 Infandos omni magicæ dementia plenos, (d)
 Persuasit (1) sese virtutem dicere summam;
 Fingere cum meretrice, nefas peragrare, volare,

- (1) Pervasis Pam. Oberi.
 (2) Tingi Oberi.

(a) *Cœpta* pro *coœpta*, sicuti etiam infra lib. II, cap. 1. *Hasia* mucrona *cœpta*; ac lib. V, cap. 9, *Fluctaque fretorque cœpta*; qua figura etiam in præteritis utitur lib. III, cap. 4.

Peccati votum violenta morte coperuit.

(b) *Cerdone magistro*, etc. De *Cerdonis magistri Marcionis* hæresibus vide dicti lib. de *Præscript. advers. hæc.*, cap. 51, hæc. 16.

CAP. VII. — (c) *Nec mirum si vos versutus cepit inermes*, etc. Castigavimus: *Nec mirum*, pro *nimirum*. Est autem notatu dignum quod hæresin vocet *inemendabile crimen*, quippe cum experientia quotidiana id verissimum esse comperimus in eis qui semel heretici fuerint.

(d) *Infandos omni magicæ dementia plenos*, etc. Alludit ad Simonem Magum, de quo, quod *virtutem sese summam dixerit*, vide dicti lib. de *Præscript. advers. hæc.*, cap. 46, hæc. 1: simul etiam de *Helena* ejus *meretrice*, lib. de *Anima*, cap. 54. De *volarum* autem ejus vide *Egesippum* de *excidio Hieros.*, lib. II, cap. 2, et B. Maximum serm. de SS. Petro et Paulo.

(e) *Namque Valentino*, etc. De hoc vide dictum libruin, cap. 49, hæc. 12, et integrum librum *adversus Valentinianos*.

(f) *Bis docuit tingui, transducto corpore flamma*, etc. Intelligit hæreticos quosdam qui bis baptizarent, semel in aqua, semel in igne, quorum tamen alibi nullam mentionem reperi; præterquam quod Philastrius, quamquam adhuc subobscurus, lib. de *Hæres.*, Hieriminianis et Seleucianis attribueret videntur quod non in aqua, sed in igne baptizarent prætextu illius

A Namque Valentino (e) Deus est insanus, et ævo
 Triginta tribuit cælos, patremque Profundum;
 Bis docuit tingui (2), transducto corpore flamma. (f)
 Tantos esse deos Basilidem credere jussit, (g)
 Quantos et dies annus habet; tot denique mundos.
 Marcus per numeros argumentatus acute, (h)
 Tradidit in magicæ formam violare pudicam,
 Offerri calicem, precibusque in sanguine veri.
 Hebioni Christum suasit de semine natum, (i)
 Et circumcidi docuit, legique vacare,
 Fontibus amissis elementa resumere legis.
 Extremum facinus verbis extendere nolo,
 Aut omnes causas, aut nomina dicere cuncta.
 Est per pauca satis crudelia multa notare,
 Infandosque homines atque organa sæva draconis,
 B Per quos nunc tantum sceleris sine teste loenti,
 Semper factorum mundi culpæ laborant.

CAPUT VIII.

Sed revocate pedem (j) sævi latronis ab antro,
 Dum spatium datur, et patiens pietate perennis
 Facta per errorem miseris Deus omnia donat.
 Credite vero Patri vero, qui condidit orbem,
 Verum qui Dominum misit renovare ruinam
 Imparibus legi, peccati in gurgite mersis,
 Per vates olim promissam afferre salutem.
 Qui mandata dedit, hic et peccata remittit.
 Exigit hic aliquid merito, quia credidit ante,
 Aut donat large Dominus, quasi debita servis.
 Denique conclusos populos penamque merentes
 C Deleto (5) elogio (k) cunctos jubet ipse lavari.

LECTIONES VARIANTES.

- (5) Delecto Oberi.

COMMENTARIUS.

Joannis Baptistæ, *Matth. III*: *Ille vobis baptizabit in spiritu et igne*. Substituimus autem more Tertullianico *tingui* pro *tingi*.

(g) *Tantos esse deos Basilidem credere jussit*, etc. De hac hæresi Basilidis late Epiphanius. *Hæc. 31*, ubi deos 365, *quantos et dies annus habet*, nominum enumerat. De eadem etiam aliquid supra diximus dicto lib. de *Præscript. advers. hæc.*, cap. 46, hæc. 4. Peculiare vero est illud auctori, quod addit: *tot denique mundos*.

(h) *Marcus per numeros argumentatus acute*, etc. Prorsus sic castigandum hic Marcus pro Marcion; neutrum enim de Marcione scribitur, sed de hæresi *Marci* ex *tractorum alphabetico* composita, in qua per numeros argumentatus est usque ad 888... De præstigiis vero magicæ, quibus utebatur in oblatione calicis, lib. *adv. Valent.*, cap. 4. Atqui facit pro confirmatione sacrificii christiani etiam istud, quod offerri calicem dicit auctor.

(i) *Hebioni Christum suasit de semine natum*, etc. De hac hæresi Hebionis vide supra lib. de *Carne Christi*, totæ cap. 18, et de eo quod *legem proposuerit cum Evangelio*, dicto lib. de *Præscript. advers. hæc.*, cap. 48, hæc. 11.

CAP. VIII. — (j) *Sed revocate pedem*, etc. Necessario castigavimus: *Revocate*, pro *revocare*, et dum spatium datur, pro *detur*. Usurpat deinde vero conjunctione ultima brevi, dum legitur: *Credite vero Patri vero*, et ibi, *quia credidit ante*, accipitur credere pro concedere. Videtur vero corruptum illud, *denique conclusos*. Sed emendavimus penamque merentes pro merentem, eo quod præcedat populos.

(k) *Deleto elogio cunctos jubet ipse lavari*, etc. Ac-

CAPUT IX.

Ergo totus homo credit, totusque lavatur.
 Abstinet aut patitur pro nomine vulnera vere,
 Verus surgit homo, vere mors victa silebit;
 Sed non pars hominis anima, sua parte relicta,
 Percipiet palmam, (a) socia quam carne laborans
 In stadio luctata, simul conjuncta meretur.
 Grande nefas, portare duos per vincula pondus,
 Quorum sit locuples unus atque aliter egenus,
 Et miserum sperni, felici præmia reddi.
 Non facit hoc justus, mercedis redditor æquus,
 Et bonus, et dives, quem credimus omnia posse,
 Suavis in ingratos, miserandi plena voluntas.
 Quin potius, cui major inest mortalis egestas,
 Possit ut æquari, socio præfatus, id ultro
 Quicquid eget, tribuet locuples; sic credere jussum.
 Nec velle illicite Dominum culpæ docendo
 Suscitet, aut quem animam, tanquam sit passa rui-
 [nam,
 Liberet a morte, et viventi facta maneret
 Copia de solo merito, quia fortiter egit.
 Et caro communem semper sortita laborem,
 Linquatur terræ, mortis sit præda perennis.
 Ergo hominis anima placuit Deo fortibus actis?
 Nullo sola modo potuit sine carne placere.
 Vincula tulit, pœnas, caro membris vincula gessit,
 Contempsit mortem, sed carnem morte reliquit.
 Illa dolens genuit, hæc vita a vulnere cæsa est:

A Illa petit requiem, hæc ferro in pulvere fusa,
 Piscibus, alitibus, tabo cinerique relicta est.
 Frangitur infelix laniata, sparsa liquescit,
 Surgere non meruit? quid enim committere sola
 Exanimis potuit? quæ sic caussa invida vitæ
 Impedit aut prohibet Dei dona capessere carnem,
 Cumque sua socia conjunctam vivere semper?
 Cernere quid fuerit conversa in pulvere quondam?
 Post meritos renovata ferat Deo laudis honores,
 Non ignara sui, fragilis, mortalis et ægra
 Certatis, magni possit quid vivida virtus,
 Qui bonus atque potens vitam non invidet ulli.
 Hæc captiva fuit mortis, hæc vineta peribit,
 Quam Dominus mira sapientia fecit et arie?
 Hanc virtute sua miranda suscitavit ipse,

B Hanc revocat dux ipse, et hanc sua gloria vestit.
 Ergo Dei aptavit ars et sapientia corpus,
 Quod cupit, his fieri; deest hoc virtute reduci?
 Causa potest pietati nulla resistere sanctæ;
 Ne major sit causa mali, quam summa potestas,
 Ut cognoscat homo jam nunc Dei munere salvus,
 Mortalis quondam, nunc inviolabile et ingens
 Vestitus lumen, vivus cum corpore totus,
 Immensum virtute Deum, pietate perennem,
 Per Christum regem, per quem via lucis aperta est;
 Et jam luce nova, jam dono plenus utroque,
 Fructibus et vivæ paradisi lætus amonens
 Laudet in æternum cælesti dives in aula.

COMMENTARIUS.

capit hic *elogium* ab auctore pro certa alienius rei institutione annotavit Fabricius, nec male si retineatur vetus lectio: *Deleto elogio*, sed cum locis supra citatis Apolog. c. 2, et alibi, quantum memini semper, in malam partem pro accusationum titulo, hæc vox ab auctore accipitur, putavimus potius esse legendum: *Deleto elogio*, non aliter atque ibidem lib. ad *Scapulam* c. 4, dixit: *scisso elogio*, ut alludat ad illud Apostoli *Coloss. II*: *Delens quod adversus nos erat chirographum delicti*.

CAP. IX. — (a) *Percipiet palmam*, etc. Facit istud

ad confirmandam mercedem pro meritis operum, sicuti et illud, *præmia reddi, ac mercedis redditor æquus*, et, *de solo merito*, denique, *post meritos*, etc., *honores* Atque corrupti videntur illi verus:

Nec velle illicite Dominum culpæ docendo,
 Suscitet, aut quem animam tanquam sit passa ruinam, etc.

Item et ille:

Cernere quid fuerit conversa in pulvere quondam.
 Ubi videtur locus mutilus.

LIBER SECUNDUS.

DE CONCORDIA VETERIS ET NOVÆ LEGIS.

ARGUMENTUM LIBRI II, ETIAM IPSIUS AUCTORIS.

Inde sequens conjuncta docet mysteria legis,
 Inque novo Deus quæ fœdere tradidit unus.

Porro his verbis, satis obscuris, indicat auctor scriptum esse hunc librum de consonantia veteris et novæ legis, quod adeo recens titulo adjecimus. Prout etiam castigavimus Deus, pro divisum quod non semel libris producat priorem syllabam dictionis Deus, tum quod non soleant veteres aliquos divos vocare, tum denique quod ad institutum faciat Deus unus contra plures Marcionis Deos.

CAPUT PRIMUM.

Postquam fracta fides refugis spirantibus hostis, (b)

D Et glomerata dolis, emersit pestis operata
 Sponte sua, mendax contempto Numine sensus

COMMENTARIUS.

CAP. I. — (b) *Postquam fracta fides refugis spi-*

rantibus hostis, etc. Emendavimus *emersit pestis*

Confixit plagas, fallaci tramite pallens
 Sanctorum dictis sua miscuit impia verba,
 Inque bonum semen lolium miserabile sevit.
 Inde volens omnem causam constare ruinæ
 Scilicet ut sua facta Deo subsignet iniqua
 Oculis, et possit suasos insigere pœnis;
 Veris falsa tegens, et lenibus aspera vertens;
 Et roseis seritis hastæ mucrone coperto,
 Improvise necans incautos morte suprema.
 Supremum nefas, in tantum dementia mersos
 Abruptos homines, Nomen sine fine tremendum
 Dividere in partes; Christi sublimia facta
 Falsa laude sequi, culpæque gesta priora,
 Innumerata Dei miracula, visa nec unquam, (a)
 Ante nec audita, contentaque (1) corde nec ullo.
 Tam temere scelus illicitum componere verbis,
 Adversum sese duo Testamenta sonare,
 Contra prophetarum Domini committere verba,
 Dissimili longe sententia velle probare,
 Omnem Legis (2) et infamem deducere causam;
 Sanctorumque patrum vitam reprobare priorem,
 Quos in amicitiam adiecit Deus, ad sua dona.
 Accipitur sine principio pro parte minori,
 Quattuor ex quo cum sint, ex quattuor unum;
 His tamen una placet, reprobatur tres denique partes,
 Auctoremque sui Paulum per multa capessunt.
 Necnon ex ipso furiebat in extima verba,
 Omnia quæ veteri de fœdere cumque locutus,
 Dura videntur eis, merito quia corde gravatis.
 Pondus apostolicum, fulgentis gratia verbi,
 Lumina præducit menti, neque cernere possunt;
 Spiritu lata putant hebetes, animalia digna.

CAPUT II.

Sed vos, qui nondum penitus, duce Numine falso
 Mento ipsa reprobi, penetrastis ad intima mortis,

LECTIONES VARIANTES.

(1) Contemtaque Oberi.

(2) Et non legis Oberi.

COMMENTARIUS.

opera; pro pectis; quod vitio typographico videbatur
 irrepsisse; sicuti etiam paulo post:

Improvisè necans incautos morte suprema,

pro Improvisè negans. Atqui pertinet ad phrasin Ter-
 tullianicam illud: ut sua facta Deo consignet iniqua,
 et suasos, pro persuasos, insigere pœnis, et paulo post:
 Domini committere verba.

(a) Innumerata Dei miracula, visa nec unquam, etc.
 Isit versum conjunximus:

Ante nec audita, contentaque corde nec ullo,

et post posuimus illud:

Tam temere scelus illicitum componere verbis;

eo quod illic alludat ad illud Isai. LXIV et I Cor. V: Il
 Quod oculus non vidit, nec auris audivit, nec in cor
 hominis ascendit; quo fit ut etiam castigaverimus:
 contentaque, pro contemptaque: sicuti etiam paulo
 post: quia corde gravatis, pro gravati. Porro etiam ibi
 mendum subesse videtur:

Spiritu lata putant hebetes, animalia digna;

aut lecta nullius, cui absque MS. cod. mederi non
 licuit.

CAP. II. — (b) De fonte fluvium manare perennem,

A Discite de fonte fluvium manare perennem, (b)
 Qui nutrit illum, bisseos gratia fructus,
 Exit et in terram, ventosque in quatuor orbis,
 Tot fuit in partes fontis color et sapor unus.
 Sic et apostolico decurrit Ecclesia verbo,
 Ex utero Christi, Patris omnis gloria plena,
 Sordes diluere et fata mortua vivificare.
 Quattuor in numero diffusum in gentibus unum,
 Electaque fide susceptum, doctor opimus
 Tradit Evangelium Paulus sine crimine mundum,
 Absque hoc et Galatas vetuit discedere sanctos,
 Quos falsi fratres se circumcidere suasos,
 Atque elementa sequi, nova libertate relictæ,
 Umbra futurorum veteri servire docebant.
 Has habuit Galatis causas conscribere Paulus,
 B Non ut Evangelii partem pro corpore toto
 Exciperent modicam, majori parte relictæ.
 Atque adeo non verba libri, sed missus in orbem
 Ipse Christus, Evangelium est, si cernere vultis,
 A Patre qui venit, solus bona nuntia portans
 Testificata prius; cujus ingens gloria complet,
 Ostendens opere quantus sit conditor orbis.
 Cujus facta, simul dictis conjuncta, fideles
 Illi, Mattheus, Marcus, Lucasque, Joannes,
 Conscribere, mera, non extera verba locuti,
 Spiritu sancta Dei, tanto præsentante in gistro.

CAPUT III.

Hic agnus Paschæ suspenditur hostia ligno; (c)
 Hunc Paulus phase, conscribens decreta Corinthis,
 Occisum tradit vitamque, Deumque futurum
 C Promissum patribus, quos illectaverat ante.
 Cernite quid virtus, quis paschæ possit imago,
 Sic verum quid sit poteritis pascha videre.
 Ne fidus pater, et vates (d) cui pignus et hæres
 Charus erat, quem forte Deus donaverat illi,

etc. Solemne esse, Beda teste, poetis christianis, ut
 e in fine producant, duabus in dictione altera conso-
 nantibus sequentibus; sicuti, exempli gratia, tum hic
 auctori, et non semel postmodum, tum, Juvenco, l. IV:
 Aspiciat scribas; et Prudentio Cather. cæde stupenda.
 Alludit autem ad bisseos apostolos, quorum somnis
 exivit in omnem terram et in ventos quatuor orbis, id est: in
 fines orbis terrarum, sicuti legitur Psal. XVIII. Atqui
 emendavimus: Sordes diluere, pro sordide, ubi nove
 accipit fata mortua, pro mortuis hominibus, et mox:
 Electaque fide, pro electoque.

CAP. III. — (c) Hic agnus Paschæ suspenditur
 hostia ligno, etc. Alludit ad illud I Cor. V: Pascha
 nostrum immolatus est Christus; et illud: vitamque
 Deumque futurum, refertur ad id quod sequitur:
 Promissum, ubi, sequitur vox antiqua illectaverat, et
 mox poetico more producta in penultima vox, po-
 teritis.

(d) Ne fidus pater, et vates, etc. Abrahamum intel-
 ligit, cui (Gen. XXII) pro Isaac ejus filio ad immolan-
 dum,

Connexus capite splenis ostenditur agnus,
 sicuti in eo quod sequitur:

Cujus de mort p i 1

1. Esset ut in signum,

Hunc Deo mactaret, merito tentatus amore;
 Supplicium magnum, sanctus pro sanguine sanguis
 Connexus capite spinis ostenditur agnus
 Hostia sancta Deo. Cujus de morte piati
 Esset ut in signum et vastatæ pignora gentis,
 Sanguine signantur postes et limina multa,
 Immane auxilium, caro testis creditur esca.
 Jesus transgressus Jordan terraque potitus,
 Lege dedit pascham, gaudens atque immolat agnum.
 Et reliqui magni reges sanctique prophetæ,
 Non ignorantes certæ promissa salutis,
 Ingentemque, metu pleni, transcendere legem,
 Venturam summæ virtutis imagine molem,
 Inspectam e speculo celebrarunt ordine pascham.
 Denique, si celeri primordia mente recurras,
 Invenies funesta nimis, post impia verba:
 Credulus heu! facile nudum tegmine vitæ,
 Pellibus ut tegetetur homo, suspenditur agnus,
 Aut peccata necat, aut sanguine funera delet,
 Aut coperit nudos, fovet aut suo vellere vulnus (a),
 Non pecoris sanguis humano sanguine pluri,
 Ut pro peccatis oblatum dirimat iram,
 Aut multæ plebis, veluti si carior agnus.
 Auxilium immane, tantæ tutela salutis,
 Oblatus potuit pretium satis esse redemptis. (1)
 At Deus omnipotens, cœli terræque creator,
 Immensus, vivus, perfectus, luce perennis,
 His non placatur, pecudum neque sanguine gaudet.
 Omnia mactentur pecora, grex omnis in aras
 Decremet, ut veniam vel peccati expiet unus:
 Nequaquam Domini sapiens maculata figura,
 Tam villi pretio caro fœda paravit honores;
 Sed spes et promissa fides mortalibus olim,
 Hæc operata tulit, magnæ rationis imago,
 Præmeditata Patris, nimia pietate parata
 Venturum Christum terris, hominemque futurum;
 Quem visum Joannes, baptismi primus apertor,
 Et vatum socius, necnon et apostolus ingens,
 Præcursor missus certus, testisque fidelis,
 Augustus vita, sublimi laude notatus,
 Olim pascha Dei, verum quærentibus agnum,
 Ostendit tandem venisse, piacula facti
 Qui delicta suo multorum sanguine solvat,
 Pro reprobis probus, et charus, pro vilibus unus,
 Corpore homo vitæque Deus, mactatus ut agnus,
 Acciperet nos et nobis se effunderet ipsum.

A Sic placuit Dominò mortem spoliare superbam;
 Sic poterit miserandus homo sperare salutem.
 Hunc pascham Paulus mactatum prædicat agnum;
 Nec species Domini pecoris sublimis inertis
 Consimilis patitur, quapropter dicitur agnus;
 Sed quia lanities renovata hæc corpora vestit,
 Dat tegimen multis, usquam nec deficit ipse.

CAPUT IV.

Sic Dominus virtute Patris, quos morte redemi. (b)
 Exutos sua luce tegit, quæ semper in illo est.
 Ergo Pastor ovem qui perdidit, ipse requirit.
 Is robur spinasque uvæ calcare paratus,
 Aut rabiem superare lapi, pecudumque potiri.
 Eripere fortis, contemptis dentibus ultro,
 B Objectat sese leo pello obiectus ovili,
 Decipiens habitu, rapturus sanguine fauces.
 Adam vi captum sic quærit Christus ubique,
 Ipse viam gradiens, qua mors operata ruinam est
 Omnia perlustrans veterum monumenta virorum,
 Singula perspicuens, exemplis omnibus unus,
 Ex utero incipiens inimicam expellere mortem,
 Conceptæ simul in gremio cum semine carnis
 Ætates omnes tacita sapientia lustrans,
 Debita suscipiens, cunctos mundare paratus,
 Reddere factori multos, quos sparserat unus.
 Et quia terribilis puteo demersus iniquo
 Vir cecidit, suasit virgo subducta dracone;
 Consilio placuit, tegmen cœleste reliquit;
 Arguit hos lignum nudos, mors atra coegit,
 C Ex eadem massa simili ratione refecta
 Jam renovata, reddit flos carnis, et hospita pacis (2)
 Virgine desponsa caro, non ex semine nato
 Artifici conjuncta suo, sine debito mortis
 Angelus hæc mandata Patris, per sidera desert
 Lucida, ut angelica credantur nuntia fama,
 Virginis ut virgo; carnis caro debita solvat.
 Talibus ingressus sequitur vestigia mortis
 Parvulus immanis, senior puer et juvenis vir.
 Post, ubi justa viri completa est roboris ætas,
 Paulatim solitus socia deperdere vita;
 In fœdas etiam rugas et inertia membra
 Mutari specie vacuatis sanguine venis
 Constitit, haud habitum passus veterascere carnis,
 Quæve manum extendit temere contingere lignum.
 D Qua die quove loco cecidit clarissimus Adam (c),

LECTIONES VARIANTES.

(1) *Salutis Pam. venet.*(2) *Paucis Pam.*

COMMENTARIUS.

ad Exod. c. XII, ubi sanguine agni paschalis jubentur signari postes et limina multa, pro quo malim legere muta; sed nihil immutavi. Quibus adjicit et Pascham celebratam, Jos. V. Castigavimus autem paulo post, aut sanguine funera delet, pro dolet.

(a) Fovet aut suo vellere vulnus, etc. Hic per licentiam poeticam corripitur o litera in fine dictionis suo, sicut etiam frequenter postea in hisce libris, de aliis christianis poetis idipsum vide apud Bedam. Emendavimus etiam ut pro peccatis, pro aut, ut id quod præcedit, non pecoris, sit interrogatio, et accipiat more Tertulliano, Non, pro Nonne. Porro agnum

TERTULLIANI II.

Christum probat etiam ex Evangelio Joan. I.

CAP IV. — (b) Sic Dominus virtute Patris, etc. Tertullianicum est pecudumque potiri, et eripere fortis; sic enim legimus e in fine producta, pro eo quod erat eriperet. Item, virgo subducta dracone; item non multo post sine debito mortis, sic enim castigavimus pro debita, sicuti etiam vestigia mortis, pro mortem. Rursus vero ad stylum auctoris pertinet manum extendit, etc., contingere lignum.

(c) Qua die, quove loco cecidit clarissimus Adam, etc. Sic emendavimus, pro carissimus. Atqui quod hic dicit, et mox clarius repetit his verbis:

(Trente-quatre.)

Hæc eadem redemptæ die volventibus annis
 In stadio ligni, fortis congressus athleta;
 Extenditque manus, pœnam et pro laude secutus
 Devicit mortem, quia mortem sponte reliquit,
 Exiit exuvias carnis et debita mortis;
 Serpentis spoliū, devicto principe mundi,
 Adfixit ligno, refugarum immane trophæum.
 In cuius signum Moses suspenderat anguem,
 Et quotquot fuerant multis serpentibus icti,
 Adspicerent ipsum fletum fixumque draconem
 Post, ubi secretas inferni venit ad undas,
 Atque suum victor captivum lace rexitit,
 Adstanti jussumque Patris virtute peregit,
 Sponte suum corpus quod liquerat, ipse recepit.
 Causa hæc mortis erat, eadem via facta salutis;
 Nuntius ille doli, sed pacis nuntius iste;
 Sponsa virum necuit, genuit sed sponsa leonem.
 Virgo viro nocuit, sed vir de virgine vicit.
 Cujus in exemplum, sopito corpore somno,
 Sumitur ex latere mulier, quæ costa mariti;
 Quam carnem de carne sua deque ossibus ossa,
 Evigilans dixit, præsaga mente locutus.
 Mira fides, merito Paulus certissimus auctor,
 Christum de colis Adam docet esse secundum.
 Veritas ipsa suis exemplis usa resurget;
 Nec cupit ex alieno acres ostendere gressus:
 Pauperis hoc opus est, propriæ virtutis egeni:
 Hæc Paulus docuit magnus mysteria docta,
 Scilicet in Christo esse decus, tum, Ecclesia, cer-
 [nens (a)]

Hujus de latere, ligno pendentis in alto
 Corporis exanimi sanguis manavit et humor.
 Fœmina sanguis erat, aquæ erant nova dona lavacri,
 Hæc populi vera est viventis Ecclesia mater,
 De Christi nova carne caro, deque ossibus ossum (1).
 Golgotha locus est, capitis calvaria quondam (b);
 Lingua paterna prior sic illum nomine dixit:
 Hic medium terræ est, hic est victoria signum:
 Os magnum hic veteres (2) nostri docuero repertum
 Hic hominem primum suscepimus esse sepulchrum,

(1) Ossa Venet.

(2) Veteris Obert.

Golgotha locus est, capitis Calvaria quondam, etc.
 Os magnum hic veteres nostri docuere repertum,
 Hic hominem primum suscepimus esse sepulchrum, etc.

Habes etiam apud B. Cyprianum tract. de Reaurr. Christi, ubi vide similes veterum locos in annotationibus nostris, num. 3. Auctori peculiare est quod etiam eodem die passum scribit Christum quo Adam cecidit.

(a) Scilicet in Christo esse decus, tum Ecclesia cernens, etc. Corruptus est hic versus, cui, quod deessent MS. codd., medere non potui; ubi interim prima syllaba vocis Ecclesia corripitur, quod peculiare est auctori tum supra hujus l. VI, c. 2, Decurrit Ecclesia verbo, tum hic, tum paulo post:

Hæc populi vera est viventis Ecclesia mater,
 et lib. III; infra, cap. 7.

Esse caput Christum, sunt ejus Ecclesia membra.
 Suspicio autem etiam ibi mendum subesse: fœmina sanguis erat.

A Hic patitur Christus, pio sanguine terra madescit,
 Pulvis Adæ ut possit veteris cum sanguine Christ
 Commixtus, stillantis aquæ virtute levare (5).
 Hæc ovis est upa quam se per sabbata vivam (c)
 Inferni e puteo statuit subducere pastor.
 Propterea cunctæ carnis præmortua membra
 Curabat sabbathis, aut exeti a germine nati
 Lumina, quæ nondum dederat, cernendo peregit;
 Aut hominem totum exanimem, per sabbata vivum
 Deque sepultura, præsentī plebe, vocavit;
 Ipse novi factor, veteris bonus ipse resector,
 Aut quæ defuerant supplens, aut perdita reddens.
 Hæc incunte die sancto sperantibus in se
 Facturus plene pro pacto, posse decebat.

CAPUT V.

B Quid? caro si moritur, nec spes datur ulla solu-
 [tis (d)],

Quas habuit causas hominem se fingere Christus,
 Et medicare homines, aut curam carnis habere?
 Corruptela potens liquefactum solvere corpus:
 Non poterit virtus Domini revocare solutum?
 Credunt interitu qui non sua corpora solvi,
 Non credunt Domino, sua qui vult mersa levare,
 Aut nolle præstare bonum, neque posse potentem
 Dicunt, ignari quanto de crimine lacent,
 Infirmas ausi causas præponere mori.
 In grano latet arbor, et hoc nisi terra sepulchrum
 Putrescat, non dat decoratos arbore fructus.
 Jam liquidæ stringentur aquæ; stridente rigore
 Saxa sient, et semper erunt, nisi magna potestas
 C Solverit inducto molli spirante tepore.
 Viticulæ in gracili latet ingens corpore botrus;
 Si quærās, non est: cum vult Deus, esse videtur.
 Arboribus folia, spinis rosa, germina campis
 Mortua desiciunt, et rursus viva resurgunt.
 Hæc homini Deus ante oculos revocata reformat,
 Propter quem locuples primus large omnia fecit.
 Omnia nuda cadunt, suo corpore singula vestit:
 Cur hominem solum, cui tantos fudit honores,
 Non tantum revocat sibi, quem super omnia fecit?

D (5) Levare Obert.

COMMENTARIUS.

(b) Golgotha locus est, etc. Prodegitur hic media
 hujus vocis syllaba, quæ Hymno de Pascha Domini,
 apud Cyp. corripitur:

Est locus, est omni medius quem cernimus orbe,
 Golgotha Judæi patrio cognomine dicunt.

sient etiam a Juvenco, lib. IV. Ubi ruris Golgotha no-
 men. Castigavimus autem mox: stillantis aquæ virtute
 levare, pro levare.

(c) Aut hominem totum exanimem per Sabbata vi-
 rum, etc. Peculiare est hoc auctori, quod insinuet
 resurrectionem Lazari (Joan. 11) factam in sabbato;
 nam de illo illum loqui manifestum sit ex eo quod se-
 quitur: Hæc incunte die sancto, etc.

CAP. V. — (d) Quid caro si moritur, nec spes da-
 tur ulla salutis, etc. Emendavimus: Quid? pro quod,
 et salutis, pro salutis. Est autem Tertullianicum, in-
 dicare, etc.: Non poterit, etc., pro; Nonne.

Ergo caro et sanguis Dei regno digna negatur (a),
 Tamquam sit Paulus proprie de carne locutus.
 Ille quidem magna docuit, sed inania corda.
 Carnali sermone putent; nam pristina facta
 Sanguinis et carnis voluit sub nomine dicta,
 Coelestis magni memoratus verba magistri,
 Qui per aquam de se genitis sui nomen honori
 Donavit, pignusque suo de spiritu fudit;
 Ut cujus fuerant homines virtute redempti,
 Hujus et acciperent renovati nomen honoris.
 Ergo, quia populis, nondum suo fonte renatis,
 Sordibus antiquis tectis, et debito mortis
 Ex veteri causa regnum coeleste negavit,
 Dicens humanum rursus debere renasci;
 Quod natum est de carne, caro est, de spiritu, vita.

A Radicis veteris nova germina gloria mutans
 Ablutum corpus jam non de carne vocari;
 Hoc sequitur Paulus, sic est de carne locutus,
 Denique dixit oportere superindui vestem (b),
 Hunc habitum fragilem, mortalem contegi formam.
 Non aliud corpus dari, sed prius illud inermem
 Undique regno Dei lato circumdari totum,
 Memento aspectus oculi mutabitur, inquit,
 Ut rufae ceræ facies dispaniditur herba,
 Et mutat proprium candenti sole colorem:
 Sic eadem caro fulgenti de gloria sumens,
 Gaudebit semper gaudens et morte carebit,
 Devictum clamans crudelem corporis hostem,
 Glutitam mortem, fortis victoria Christus,
 B. Ingentes Deo summa ferens ad sidera laudes.

COMMENTARIUS.

(a) *Ergo caro et sanguis Dei regno digna negatur*, etc. Pulchre interpretatur illud Apost. I Cor. IV: *Caro et sanguis regnum Dei possidere non possunt*; de quo latius supra L. de Resurr. carn. c. 48, 49, 51. Castigavimus autem mox *Carnali sermone putant*, ut derivetur a *putare*, pro *putant*, ac paulo post rursus et *debito mortis*, pro *debita*. Item *humanum* (nempe genus)

rursus debere renasci, pro *humano*.

(b) *Denique dixit: Oportere superindui carnem*, etc. De hoc Apost. II Cor., V, loco etiam supradicto lib. latius, cap. 41, 42 et 43; sicuti etiam de illo: in *Atomo*, in *momentaneo motu oculi*, ibidem. Atqui *rufam ceram* more suo *rupeam* intelligit, et *glutitam* usurpat pro *deglutitam*.

LIBER TERTIUS.

DE CONCORDIA PATRUM VETERIS ET NOVI TESTAMENTI.

ARGUMENTUM, ETIAM IPSIUS AUCTORIS.

Tertius, ingenua gentem de matre creatam,
 Valibus et patribus sacros esse ministros.

Ubi subintelligi debet TRADIT, aut quid simile: tractat enim libro tertio (quod adeo etiam titulo adjecimus) de concordia patrum veteris et novi Testamenti, occasione illius Apostoli (Gal. IV, ex Isa. c. LIV): SCRIPTUM EST ENIM: LÆTARE, STERILIS QUÆ NON PARIS; ERUMPE ET CLAMA, QUÆ NON PARTURIS, etc. Et illius: ILLA QUÆ RURSUS EST JERUSALEM LIBERA EST, QUÆ EST MATER NOSTRA. Hoc enim (est) quod in dicto argumento dicitur: INGENUA GENTEM DE MATRE CREATAM. Plura autem habet auctor initio libri V, sed ita obscura, ut præstet suo loco dumtaxat tractare.

CAPUT PRIMUM.

Jam genuit, quondam sterilis cognomine, mater (c),

Jamque novus gaudet populus de libera natus,
 Expulsa famula merito cum prole superba;
 Viventis quoque fontis aquas ingrata reliquit,
 Et tepidis errans ardenti sidere potat.
 Jam possunt gentes Abraham clamare parentem,
 Quæ vocem Domini simili ratione secutæ,
 Omnia liquerunt peregre se sistere vitæ.

C Lætare, o sterilis, promissam concipe plebem;
 Erumpe et clama, qua nulla prole beata.
 De qua dicebat per vates Spiritus olim:
 Hæc genuit gentem multis ex gentibus unam,
 Cujus principio semper pia membra laborant:

CAPUT II.

Hujus Abel justus, pastor pædumque magister,
 Fraternalis occidit quem olim violentia dextræ;
 Hujus Enoch, insigne decus, de corpore mem-
 [brum (d)]

COMMENTARIUS.

CAP. I. — (c) *Jam genuit, quondam sterilis cognomine mater*, etc., veterumque Patrum et nostra Ecclesia. (Gal. IV) in carnem redegit, ita cum subdit: *Viventis quoque fontes aquas*, etc., alludit ad illud Gen. XXI, ubi Agar legitur utre aquæ in scapulis imposito errasse in solitudine. Videtur interim alia aliqua vox substituenda pro *tepidis*, sed non licuit

D ob inopiam Cod. MS. corrigere.

CAP. II. — (d) *Hujus Enoch*, etc. Peculiare hoc est Auctori, quod scribat: *Enoch a Deo digressos populos consilio revocasse*, qui etiam per præoccupationem gigantes nuncupat impios civitatis diaboli ministros, de quibus Gen. VI sub Noe primum sit mentio in Scripturis.

A (1) Deo digressos populos facinusque sejuentes,
Deum furit in terris refugarum turba latronum;
Sacrilegum genus ut fugeret crudele gigantum,
Consilio revocabat, in omnibus ipse fidelis.
Ingenti gemitu placuit, meritoque labore
Translatum magno pignus servatur honore.
Perfectus laude et sine culpa Noe repertus (a)
Testificante Deo justus in adultera plebe,
Bis quinquagenis aetatem qui texuit annis,
Venturum excidium factis et voce ferebat;
Promeruit tantis creptus mortis ab undis,
Et cum prole sua servatus. Gente sequente
Est Abraham, cujus gnatos vos esse negatis,
Qui primus, genere et patria et genitore relicto,
Voce Dei suusus, secessit in extera regna,
Tanto Dei meruit sublimis dignus honore (2),
Gentibus ut pater et populis credentibus esset.
Cum patribus Jacob, quorum pater ipse, per omne
Vite suae spatium laetissima tempora Christi
Praecepit verbis, actu, virtute, labore.
Hunc sequitur Joseph, fide sine sorde juventa,
Carceris et durae conflictu calumnia poenae:
Gloria post gemitus, regni que secunda corona,
Inque fame panis tribuendi larga potestas.
Tam propria Christi, tam lucida lucis imago
Omnibus est manifesta, quibus sunt lumina menti,
Ut speculo vultus firmam spem cernere possint.
Judas ipse pater, regalis sortis origo,
Unde duces genti, cujus de semine reges
Nunquam defuerunt, donec ventura potestas
Gentibus expectata diu promissa veniret.

CAPUT III.

Dux populi Moses, qui limina regia liquit,
Spernens divitias florentes tempore parvo,
Maluit addictus populi portare labores
Subnixae cervicis, minis non territus ullis,
Quam sibi delicias multasque remittere poenas,
Pro magna que fide, pro tanta mirus amore,
Armatus virtute Dei magnalia gessit:
Percussit gentem plagis, terramque reliquit,
Confundit regem durum, populumque reducit;
Calcavit fluctus, hostes demersit in undis;
Fecit aquam dulcem per lignum, semper amaram,
Cum Christi populo manifeste multa locutus,
Cujus de facie lux et nitor ore refulsit;
Acceptam legem per paucos fudit in orbem,

LECTIONES VARIANTES.

- (1) A. abest. ap. Obert.
(2) Tantos honores Obert.

(a) *Perfectus laude et sine culpa Noe*, etc. Quod de Noe tradit, magis cum Scriptura convenit, ubi cum legatur: *Erunt dies illorum centum viginti annorum*, tacite interpretatur (omissis duntaxat 20. annis, forte quod in carmen non tam commode posset referri) de spatio poenitentiae impiis relicto, dum dicit:

Bis quinquagenis aetatem qui texuit annis.

CAP. IV. — (b) *Numerus Tau littera Graeca*, etc. Hoc sibi vult, *Tau litteram graecam*, exprimere numerum *tercentenarium*, quod, praeterquam quod notius sit quam ut probatione indigeat, etiam supra ostensum est ex Tertulliano, Irenaeo, et aliis lib. de *Præscript. adv. haer.*,

A *Exempla implicita propriorum certa laborum*,
Percussit petram, jussus quoque flumina fudit;
Extenditque manus, ut signo vinceret hostem.
Omnia de Christo, per Christum cuncta loquuntur.
Hic probus et magnus cum laudis pace quievit.
At Jesus Nave filius, Ausus ante vocatus,
Spiritus hunc sanctus socium sibi nomine junxit
Hinc fluvium scidit, et populum transire coegit;
Distribuit terram gratis, promissa paterna;
Solem cum luna statuit, dum vinceret hostem;
Expulit externas gentes prolemque gigantum;
Excidit lucos, aras et templa subegit;
Omnia legitima solemnina mente peregit;
Nominis exemplum Christi, virtutis imago.

CAPUT IV.

B

Quid de Jadicibus populi per singula dicam?

Quorum virtutes si conscribantur in unum,
Verborum spatio numerosa volumina complent.
Attamen ex multis paucorum dicere vitam,
Corporis explendi verborum postulat ordo.
Ex quibus ut Gedeon dux agminis, acer in hostem,
Non virtute sua tutelam acquirere genti,
Firmatusque fide signum petii excita menti,
Quo vel non posset vel posset vincere bellum,
Vellus ut in noctem positum de rore maderet,
Et tellus omnis circum siccata jaceret,
Hoc inimicorum palmam coalescere mundo;
Atque iterum solo remanenti vellere sicco (3),
Hoc eadem tellus roraret nocte liquore;

C

Hoc etenim signo praedonum stravit acervos,
Congressus populo Christi, sine milite multo,
Tercenteno equite (numerus Tau littera Graeca) (b)
Armatis facibusque et cornibus ore canentum.
Vellus erat populus ovium de semine sancto;
Nam tellus varia gentes fovebat per orbem;
Verbum quod nutrit, sed nox est mortis imago,
Tau signum crucis, et cornu praedonia vitae,
Lucentesque faces in ulychno, spiritus ardens
Scilicet hoc testamen erat virtutis imago,
Non prius angelica mortis fera praelia vinci,
Quam populo indocili merito sua culpa relicto,
Florentesque fide gentes in laude receptae.
Debbora quia mulier super omnem maxima formam,
Pro patria quae belligero subnixae labori,

D Stipite sub palmae populum vicisse canebat (c),

(3) Fuco Paris.

COMMENTARIUS.

cap. 50, haer. 15, de haeresi Marci ex Graecorum Alphabeto. Hic vero propterea huc illud affert, ut probet Gedeonem in figura *Tau signi crucis tercenteno equite* (ubi accipit equitem carminis gratia, pro omni milite. Nam Jos. VII solum legitur de 30 viris) stravisse praedonum acervos. De quo signo *Tau* plura supra lib. III advers. Marc., cap. 25 et lib. adv. Jud., cap. 11. Atqui paulo post *testamen* usurpat Auctor, pro *testamento*.

(c) *Stipite sub palmae populum vicisse canebat*, etc. Alludit ad Canticum Debbora, quo celebrat Sisaram in temporibus clavo, sive, uti habent LXX, palo tabernaculi, quos ex palma olim confici solere indicat Auctor, qui etiam istud tradit signum fuisse Christi.

Quapropter victi simul hostes terga dedere :
 Sisara dux fugit, cui non vir, nec manns ulla
 Restitit. Illic Baal Christi victoria signo
 Exemplo refuga, devicit foemina ligno.
 Jephtha fide firma, devicit vulnere votum
 Ausus mercedem belli Deo dicere grandem,
 Ille quia quæ non vult Dominus, promiserat amens.
 Occurrit primo charum sibi pectore pignus :
 Nulli sperata cecidit quod sorte repente,
 Promissum ut staret, solvit pia jura parentis,
 Peccati votum violenta mente coperuit (a)
 Immanis timor orbatæ solatæ vitæ
 Pro scelere obtinuit famam, pro crimine laudem,
 Necnon Sansonis super omnia corpora vires,
 Spiritus hoc donum capiti concessa potestas,
 Pro populo solus, nullo mucrone, nec armis,
 Os retinens asini, prostravit corpora mille :
 Vincula nulla virum victum potuere tenere ;
 Gloria sed postquam captivi mota recessit,
 Occidit, atque hostes victus sua morte redemit.

CAPUT V.

Mirificus Samuel (b), cui reges ungere primum
 Præceptum, dare chrisma viros ostendere christos
 Talibus in vitæ spatio laudabilis egit,
 Ut quaque (1) post requiem prophetica jura teneret.
 Psalmographus David, magnus rex atque propheta (c),
 Passurum Christum submissa voce canebat,
 Sponte quod ingratus populus sine lege peregit,
 Cui Deus ex utero fructum promiserat olim,
 Prolem sublimi solio suo ponere sanctam :
 Fixa fides Domini quæ sponderat, omnia fecit.
 Æmulus Ezechias, populi corrector inertis,
 Oblitis (2) legem qui restauravit iniquis,
 Hæc olim mandata Dei prior omnia jussit,
 Qui precibus bellum, non ferri cuspidem solvit.
 Ille moriens, lacrymis annos ac tempora vitæ
 Accepit, merito talem tulit actus honorem.
 Ingenti zelo Josias, rector et ipse,
 Tantum nemo supra nec postea taliter egit :
 Idola destituit, destruxit templa nefanda,
 Atque sacerdotes super aras igne cremavit,
 Ossa prophetarum falsorum cuncta refodit,

(1) Quoque obert.

(2) Ablatis venit.

A Incenditque aras adolenda cadavera lignis.
 Insignis fidei in laudem (memorable) tactus
 Nobilis Helias, qui nondum debita mortis
 Gustavit, quoniam rursus venturus in orbem est :
 Ergo infracta fides, populum regemque furentem,
 Militiam Domini qui deseruere beatam,
 Verberibus flammis castigans hostes amaris,
 Sidera conclusit, tenuitque in nubibus imbrem.
 Esse Deum ostendit cunctis, apparuit error :
 Nam madidæ partes hostiæ fluvio, super aras
 De cælo precibus, veniens vi, flamma comedit ;
 Et quotiens voluit, totiens ruit ignis ab alto :
 Divisit fluvium transgressus et avia fecit ;
 Sublatus curru paradisi vectus in aulam est.
 Hujus discipulos sortis successor Heliseus,
 B Qui duplicem Helix petiit sibi sumere sortem
 Ad castigandam violento verberare plebem ;
 Tantum pro Domino et talem spiravit amorem :
 Jordane percusso, pedibus via facta regressus,
 Demersam fluvio relevavit virga securim ;
 Mortificumque cibum in vitalem transtulit escam.
 Detinuit pluvias iterato tempore duplo ;
 Mundavitque lepras ; hostes caligine cepit :
 Cujus post obitum jam condita membra sepulchro.
 Abiectus quidam, mactatus cæde latronum,
 Mortuus ut teligit, revocata luce revixit.

CAPUT VI.

Esaias, locuples vates, cui fontes aperti,
 Tam manifesta fides, verbum Dei ore profudit,
 Largaque per Christum Patris est promissa voluntas,
 C Prætestata viam vitæ atque probata per ipsum est :
 Quem populus sectum ligno sine labe repertum,
 Immeritum demens crudeli morte peremit.
 Sanctus Hieremias quem gentibus esse prophetam
 Æterni virtus jussit, dixitque futurum ;
 Qui quoniam plebis facta inlaudanda revolvit,
 Et fore captivam, nisi poenitisset iniquos,
 In famulos fieri præsaque voce locutus,
 Vincula dura tulit, squalenti (3) carcere clausus,
 Inque luto putei fames hausit tabida membra :
 Sed postquam quæ noluerant (4) audire probavit,
 D Atque hostes victum populum duxere triumphis,

LECTIONES VARIANTES.

(3) Currere alii.

(4) Voluerant alii.

COMMENTARIUS.

victoriæ in ligno, verbis licet obscurioribus, et quantum apparet mendosis.

(a) Peccati votum violenta mente coperuit, etc. Eodem pertinet quod sequitur :

Pro scelere obtinuit formam, pro crimine laudem

de Jephthe, qui ex voto quod amens Deo promiserat, filiam suam immolavit in holocaustum. Quomodo autem crimen illi imputetur, cum tamen ab Apostolo (Hebr., II) in justorum recenseatur catalogo, tractat late auctor Quæst. et Respons. inter opera B. Justin Martyris, dicens permisisse Deum illud criminis, ut posteri documentum acciperent, ne unquam vota sua Deo indefinite noncuparent, et in justorum nomenclaturam nomen ejus esse insertum, quod pietatis

sue erga Deum observationem filia suæ mactatione declaraverit. Quale quid etiam habet B. August. Quæst. in lib. Jud., cap. XLIX, et ex parte lib. I de Civitate Dei, cap. 21. Pertinet vero etiam ad licentiam poeticam illud : coperuit, in fine carminis heroici. At qui paulo post de Samsonе castigavimus : hostes victus sua morte redemit, pro : hostis victus ; ipse enim jam victus, in vinculis utpote constitutus, hostes suos concussionem columnarum una secum peremit.

CAP. V. — (b) Mirificus Samuel, etc. Intelligit unctionem regum Saulis et Davidis, I Reg., X et XVI ; deinde alludit ad I Reg., XII, de innocentia Samuelis, et XXV, de morte ejusdem.

(c) Psalmographus David, magnus Rex, atque Propheta, etc. Paucis comprehendit omnes Davidis qua-

Horrida vix tandem caruit sua dextra catenis;
 Nulla inorte virum constat, neque cade peremptum.
 Ezechiel fidus (1), dives cui gratia verbi
 Concessa est; peccatorum secreta videre,
 Afflictus lugere suos, veniamque precari,
 Cernere vindictam sanctorum caede futuram,
 Sanctorumque locum regni, carnisque salutem
 Spiritu implicitus, gressus aditusque videre.
 Osea, Amos, et Micheas, Joel (2), Abdia, Jonas (a),
 Atque Naum Habacuc, Sophonias, Aggaeusque,
 Zacharias vim passus, et angelus ipse Malachim;
 Hi vates Domini, quorum chorus usque canentum,
 Ac pariter laudis propriam meruere coronam.
 Quam magnus Daniel! qualis vir! quanta potestas!
 Qui falsos testes ipsorum prodidit ore (b),
 Servavitque animam damnatam crimine fletu,
 Somnia secreta et regis prior ore resolvit;
 Praevitit Christum regnorum solvere membra;
 Pro Domino reus est, factus quoque praeda leonum;
 Servatisque palam cunctis, in pace quievit.
 Hujus tres socii vix digna laude canendi (c),
 Ex numero tanto decretum regis iniquum
 Contempserunt pii, quorum data corpora flammis,
 Tradere se poenis potius pro nomine magno,
 Quam genibus nixi simulacro pandere palmas:
 Jam praclara fides, jam spes super omnia fulgens
 Extinxit rabidos ignes, et vicini iniquos.
 Esdras vates, legis doctor et ipse sacerdos,
 Qui populum captum post tempora plena reduxit,
 Ignibus et multa consumpta volumina vatum (d)
 Spiritus completus, memori omnia reddidit ore.

CAPUT VII.

Grandis Joannes super omnes semine natos;
 Cujus difficile poterimus dicere laudes:
 Ablutor carnis, Domini praecursor apertus,
 Ablutor Christi, prior ipse renatus ab illo,
 Federis ille novi primus veterisque supremus,
 Proque via vera prior hostia caesus obivit.
 Ecce Deus Christus; pariter bissenia juvenus,
 Omnibus una fides, amor unus et una potestas,

(1) Sidus aii.

litates, de quo sequentem versum castigavimus:

Passurum Christum submissa voce canebat,

pro cuius se voce canebat: sicuti et de Ezechia illud,

Ablatis legem qui restitavit, iniquis,

pro obliis; per iniqua enim intelligit quae excelsa vocantur in Scripturis. Paulo post obscurum est illud de Josia:

Incenditque aras adolenda cadavera liguis,
 nisi subintelligatur: ad adolenda.

CAP. VI. — (a) Oseas, Amos et Micheas, Joel, Abdia, Jonas, etc. Similiter et hic necessario substituiamus: Joel, pro simul, utpote cum inter 12 Prophetas minores, quos commemorat, ille unus sit.

(b) Qui falsos testes ipsorum prodidit ore, etc. Etiam hinc confirmatur historia Susanna, Danielis XIII, quam cum Graecis inter prima Danielis facta recenset Autor, de cuius auctoritate latius supra tom. II, lib.

A Flos hominum, mundo lucentes lumine Christi,
 Et comites et apostolici, qui vera locuti,
 Auribus audire, oculis videre salutem,
 Tractavere manu corpus de morte receptum,
 Convixere cibo assidue, testantur ut ipsi.
 Hunc Paulus, praefectus apostolus in vice missus (e),
 In caelos raptus vidit quoque; missus ab illo,
 Barnaba cum comite, sociisque prioribus, uno
 Federe conjunctis, per gentes tradit ubique
 Esse caput Christum, sunt cuius Ecclesia membra,
 Corporis ipse salus, membrorum vita perennis;
 Ipse caro factus, pro cunctis ipse peremptus;
 Ipse resurrexit primus, spes una salutis;
 Discipulisque suis formam dedit: hi simul omnes
 Indignas varie poenas pro nomine passi.

B

CAPUT VIII.

Talia membra gerit specioso corpore mate
 Libera, quod nunquam Domini praecepta reliquit,
 Inque domo senit, Domino lectissima semper,
 Invidiam, poenas ejus pro nomine passa:
 Nam sterilis quoniam, nondum secunda futuri,
 Ediderit populum caelesti, semine natum.
 Atque suae famulae, portavit spreto dolorem,
 Hanc sterilem quondam, nunc tempus cernere matrem
 Heredem natum suae libertatis habere,
 Non similem famulae, quanquam de semine caeli
 Conceptum genuit, sibi conditione jugatum:
 Absit ut illicitis verbis, temeraria voce
 Egregios homines, ardentia sidera caeli,
 Semine conjunctos tantum, vel sanguine plebi,
 C In solidum passim famulum dicatis atrocem,
 Aut populum Domini legis mandata secutum.
 Servili specie quisquam putet esse loquendum.
 Sed peccatorum vacuum sine mente catervam,
 Qui promissa Dei, dubia spe, corde locarunt,
 Praesentis vitae misera dulcedine victos,
 Debita servitio capitis sua culpa subisset,
 Si legem plebi peccati causa jugabit.
 Nam servire Deo, totoque incumbere corde
 Intemerata fides, libertas sponte paratur.

C

LECTIONES VARIANTES.

(2) Simul Obert.

COMMENTARIUS.

D de Corona milit. cap. 4, nu. 43. Est autem obscuro, et fortassis mendosus ille versus:

Servatisque palam cunctis in pace quievit.

(c) Hujus tres socii, etc. Intellexit Ananiam, Azariam et Misaelem, de quibus ubi dicit: Tradere se penis, etc., subintelligendum: malentes, aut quid simile.

(d) Ignibus et multa consumpta volumina vatum, etc. De omni instrumento judaeae literaturae per Esdram instaurato, vide supra tom. II, lib. de Habit. mulieb., cap. 5, num. 35. Quibus adde quod id satis judicetur his verbis, I Esdr., VII: Esdras paravit cor suum ut quaereret legem Domini, et: Esdras sacerdos, scriba libri sermonum mandatorumque Domini.

CAP. VII. — (e) Hunc Paulus praefectus apostolus, etc. Sic castigavimus hunc versum, pro eo quod erat: Hinc. Loquitur enim de Christo, quem Paulus in caelos raptus vidit, item: missus ab illo. Rursum autem ibi; pro nomine, accipitur Christi nomen.

Ergo patres iusti, sancti, sine labe prophetae;
Adventum Domini multi cecinerunt futurum;
Testanturque fide celestia iussa profanis,
Cum quibus immanes satiati gloria Christi,
Consortes virtutis, verba sacra replentes
Firmavere fidem, factis predicta probando.

CAPUT IX.

Quorum discipuli, qui succedere per orbem,
Conflati virtute viri, nostrique magistri,
Coniunctos operis nobis tribuere honores.
Ex quibus electum magnum plebique probatum
Ilac cathedra, Petrus qua sederat ipse, locatum
Maxima Roma Linum, primum considerare iussit.
Post quem Cletus et ipse gregem suscepit ovilis.
Hujus Anacleus successor sorte locatus:
Quem sequitur Clemens; is apostolicis bene notus.
Evaristus ab hoc rexit sine crimine legem.
Sextus Alexander Sixto commendat ovile:
Post expleta sui qui lustris tempora tradit

A Telesphoro; excellens hic erat, martyreque fidelis;
Post illum socius legis, certusque magister;
Cum vestri sceleris socius, precursor et auctor
Advenit Romam Cerdo, nova vulnera gestans:
Detectus, quoniam voces et verba veneni
Spargebat furtim; quapropter ab agmine pulsus,
Sacrilegum genus hoc genuit spirante dracone.
Constabat pietate vicens Ecclesia Romae
Composita a Petro, cuius successor et ipse
Jamque loco nono cathedram suscepit Hyginus.
Post hunc deinde Pius, Hermas cui germinare frater
Angelicus pastor, quia tradita verba locutus:
Atque pio suscepti Anicetus ordine sortem:
Sub quo Marcion hic veniens, nova pontifica pestis,
Nondum secretum facinus suo corde reclusum,
B Passim vulgo loquens latebrosa peridus arte.
Sed postquam coepit mortis proferre sagittas,
Abiectus merito tam saevi criminis auctor,
A sanctis reprobis, patuit mirabile monstrum.

LIBER QUARTUS.

INCERTI AUCTORIS, DE MARCIONIS ANTITHESISIBUS.

Quartus et ipse refert obscura piacula Legis
Esse typum veteris, quæ paruit hostia vere.
Jamdudum exspectata piis cum semine sancto.

Quibus verbis, alias satis obscuris, indicat piacula, id est sacrificia veteris legis, fuisse typum veræ hostiæ, christi. Quæ explicatione cum antitheses Marcionis dissolvat, quas hoc libro æmulamenta nuncupat; libri hujus titulo adjecimus: DE MARCIONIS ANTITHESISIBUS.

CAPUT PRIMUM.

Hæc populo juveni, qui dives, liber et hæres (a)
Possidet æternam spem laudis jure dicatam,
Non ut doctores (solus daret omnia Christus),
Sed famulos Christi, jubet inviolata potestas
Ingenti zelo flagrantem, pacis amore
Armatis, molem belli deducere terræ
Excelsas turres, et mœnia sæva malorum,
Surgentesque minas, populi contra agmina sancti
Detrahere, vacuas voces dissolvere vento.
Quapropter merito nos æmulamenta locuti
Ipsius ex verbis, etiam monumenta salutis
Nitimur exprimere, quæ gratia larga profudit,
Prædonisque plagam sanctis aperire copertam

C Ex improvise ne quis rudis, inscius, auda
Incidat, et captus celestia dona relinquat.

CAPUT II.

Ergo Deus cunctis mortalibus unus ubique est (b).
Æternum regnum, profundæ lucis origo,
Fons vitæ, potus sapientiæ conditus omni.
Protulit ipse orbem, cuius sinus omnia cingit:
Nulla illum regio, nullus locus ambitu claudit:
Materies nulla est facta, ut si sponte pereunis,
Quæ fuerit semper, nullo facto recreata;
Cœlorum, terræ, maris infernique locator.
Spiritus aeris est divisor, conditor, auctor,
Solus perpetuus Deus est, immensa potestas.
D Hunc lex esse Deum populo monstraverat unum,

COMMENTARIUS.

CAP. I. — (a) *Hæc populo juveni, etc.* Obscurissimum est illud, et fortassis mendosum:

Non ut doctores (solus daret omnia Christus). Cor-
reximus vero:

Excelsas turres, et mœnia sæva malorum, etc.

Detrahere, pro: Detraheret. Accipit autem, uti in
argumento quoque dictum est: æmulamenta, pro

Antithesisibus: quarum frequens mentio supra, l. III,
libris quinque adv. Marcion.

CAP. II. — (b) *Ergo Deus cunctis mortalibus unus,*
etc. Hic distinximus: potus sapientiæ conditus omni,
ut sapientiæ Ablativus sit more Auctoris, correpta
ultima syllaba: ubi castigavimus: conditus, pro cre-
ditus. Legimus etiam: Ut sit sponte perennis, pro
perenni, etc.: infernique locator, pro locatur.

Cujus vox Mosi pollens in monte locuta est.
 Illius hæc virtus, sapientia, gloria, verbum,
 Filius, immenso genitum de lumine lumen,
 Per vatam voces hunc unum clamat esse.
 Ordine suscipiens Paulus, sic tradit et ipse
 Unum hunc esse Patrem, per quem sunt omnia facta;
 Atque unum Christum, per quem Deus omnia fecit,
 Ad quem se curvare genu plane omne fatetur,
 Ex quo omnis patria in celo terraque vocatur (a);
 Qui zelat populum summo pietatis amore
 Ut pater, et sancte vult omnem vivere carnem,
 Apparere sibi mundam sine crimine plebem,
 Hoc zelo nostram custodit lege salutem,
 Legitimos monet esse, jubet, castigat et instat,
 Corripit Galatas fratres et apostolus idem,
 Talem se Paulus zelum se scripsit habere

CAPUT III.

Reddidit ergo Deus gratis peccata paterna
 In cataclysmo cunctis pariter cum prole parentes;
 Genteque jam quarta genitos de stirpe nepotés,
 Cum fere nongentos hos tunc adjuverit annos.
 Judicium durum, sententia sæva videtur,
 Parvulus et Sodomis adhuc insons, mollis, inermis,
 Ut careat vita; quid enim peccaverat infans?
 Quod crudele putes, hoc est pietatis honestum
 Auctores sceleris, facinus quæ cresceret ultra,
 Exstinxit sobolemque patrum peccata sequentum.
 Sed non cum patribus pœnas innoxius infans
 Perpetuas luit; ignarus, neque criminis auctus,
 Ne fieret sceleris, consors ætatis adultæ,
 Sponte futura mala, mors immatura resolvit.

CAPUT IV.

Cur Deus ergo jubet pecorum sibi sanguine
 [fundit (b)]?
 Legeque constringit, ne quis transcederet errans
 In populo, lapidum præsentis morte minatus.
 Atque iterum hæc reprobatur, negat hæc sibi munera
 [grata,
 Corripit plebem peccati examine pressam.
 Ipse jubet verax, justus simul ipse repellit:
 Si quæris caussas, errans desiste moveri;
 Causa etenim fidei rationis imagine major.
 Aspicit per speculum fulgentis luminis umbram,
 Quid vitulis sanguis, vitulæ cinis, hircus uterque;
 Ille dimissus abit, cadii alter at hostia templo:
 Sanguine nam vituli populum, simul omnia vasa,
 Atque sacerdotes et scripta volumina legis,

A Sparat aquæ mixto vates sic jussus ab alto,
 Non (1) propriam spem, nec speciem virtute vacan-
 [tem,

Exemplo vituli passurum in corpore Christum;
 Qui juga dura ferens humeris, temonis aratro
 Fortiter abruptis sua pectora vomere ferri,
 Infundens sulcis animæ sui sanguinis undam:
 Nam templi vasa hæc designant corpora nostra.
 Ipse Dei templum verum, non ante dictum,
 Namque suo socios homines sibi sanguine fecit
 Atque sacerdotes voluit sui corporis esse (c),
 Ipse patris summi perfectus jure sacerdos.
 Auditum, visum, gressum mandavit inertem,
 Aspersitque libro testes præsaga locutus,
 Demonstrans legem suo vinctam sanguine sancto.

B Hanc et per vitulam manifestat victima caussam,
 Sanguine de ejus pro plebe piacula sumens
 Intra velamen primus levita ferebat,
 Castrorum extra fores corpus jussuque eremavit,
 Cujus de cinere mundabat corpora lapsa
 Hoc Dominus noster, qui nos sua morte redemit,
 Extra castra, volens populi vim passus iniqui,
 Implevit legem, factis prædicta probando,
 Qui vere mundat plebem contamine plenam,
 Omnia concedens, quasi dives corporis auctor,
 Intra velamen cœli cum sanguine gressus,
 Effundit quem pro multorum mortibus unus.
 Ergo sacerdotem magnum decet hostia sancta,
 Quam digne perfectus habens, offerre probetur:
 Corpus habet, hæc est mortalibus hostia viva:

C Hanc dignam magnis, pro cunctis obtulit unam,
 Hircorum species homines dicat esse repulsos
 Ex duobus populis steriles, sine fructibus ambos,
 Quos in Evangelio Dominus quoque dixit, et hædo
 Abs ovibus cerni stantes in parte sinistra,
 Esse quidem quosdam Domini pro nomine passos;
 Sic actum sterilem, fructum velasse, supremo
 Hos merito dignos aræ, decet esse prophetas;
 Abiectos alios, Lazaro ut dives iniquus,
 In sua duritie qui permansere repulsi.

CAPUT V.

Nam velum in medio pendens cernebat utrosque (d),
 Inque duas partes ædem dividerat unam.
 Interiora quidem sanctorum sancta vocata.
 Isthic ara sita effulgebat nobilis auro,
 D Testamenta simul, tabularum legis et arca,
 Pellibus agnotum cœli contexta colore,

LECTIONES VARIANTES.

(1) Nam Obert.

COMMENTARIUS.

(a) Ex quo omnis patria in celo terraque vocatur. Reservata est ab Auctore in hæc scriptura Ephes. III vox græca *πατρις*, de qua B. Hieronymus adv. Helvid. scribens fatetur Latinos paternitates vocare, quas Græci vocant *πατρίδες*, cum ex una radice multa generis turba diffunditur.

CAP. IV. — (b) Cur Deus ergo jubet pecorum sibi sanguine fundi, etc. Pulchre explicat sacrificia, vituli, vitulæ, et hirci utriusque: alludens iterum ad c. 9 Epist. ad Hebr.

(c) Atque sacerdotes voluit sui corporis esse, etc. His

verbis confirmari veritatem corporis et sanguinis Domini, supra annotavimus l. IV, adv. Marc. c. 40, nu. 662, ubi ea de re latius. Rursus autem paulo post, dum vitulæ victimam explicat, utitur voce: *contamine, pro contaminatione*. Atqui deinceps, de duobus hircis agit.

CAP. V. — (d) nam velum in medio pendens cernebat utrosque, etc. Accipitur cernebat, pro: *discernebat*; ut pote quod distingueret inter sancta sanctorum, quo solus ingrediebatur summus Pontifex, et sancta sive Tabernaculum, in quod intromittebantur cæteri sacerdotes.

Interius vestita auro, media omnia ligno.
 Hic tabulae legis, hic manna est urna repleta,
 Hic Aaron est virga, crucis quæ germina profert (a),
 Ipsi dissimilis, styracis tamen arbore nata.
 Atque super Cherubin per formam quattuor unam (b)
 Pandebant pennas, et sagmina iussa tegebant.
 Exterius velum, pars ædis aperta patebat (c),
 In faciem lato gravis aeris stabat ahenus,
 Et candelabrum bis ternis undique ramis
 Connexis medio calamo, totidemque lucernæ.
 Aurea materies complebat lumine templum.

CAPUT VI.

Ergo prior templi facies communis, aperta,
 Declarat ritum populi sub lege morantis,
 In cujus tenebris septemplex Spiritus, unus
 Lucebat sanctus semper plebemque tegebat;
 Illic candelabrum verum vivæque lucernæ.
 Per legem et vates perlucens corde subactis,
 Inde typum terræ facta ara creditur esse,
 Hic operæ populi, quas non sine sanguine semper
 Obtulit, effuso, vitam sine lege, cruore,
 In patulo passim comparuit omnibus olim;
 Isthic et Dominus pro cunctis hostia factus
 Totam designat terram, specialiter aram.
 Fœderis hinc etiam novi inenarrabilis auctor (d),
 Discipulus Joannes animas pro nomine passas
 Testatur tali sese vidisse sub ara,
 Clamantes Dei vindictam pro cæde potentis;
 Isthic interdum requies; sub corpore terræ
 In parte ignota quidam locus exstat apertus,
 Luce sua fretus, Abrahæ sinus iste vocatur (e),
 Altior a tenebris, longe semotus ab igne,
 Sub terra tamen: hæc ara vocatur ahenus,
 In qua velamen pullum memoravimus esse;
 Dividit hæc partes ambas, unaque recludit

A Dissitam ab æternâ, cultura et temporis usu.
 Non inimica sibi quamvis distantis amoris,
 Tempore divisa et spatio, et ratione ligata;
 Una domus, quamvis velo partita videtur,
 Atque adeo passo Domino, velamine rupto,
 Cœlestes patuere plagæ, cœlataque sancta
 Atque duplex quondam facta est domus una per-
 [enit.]

CAPUT VII.

Interius templum (f), populum de nomine Christi
 Cœlesti cultu, ipsa Dei mandata sequentem
 (Personæ hic propriæ vere non umbra ligatur),
 Perfectis rebus completum tradidit ordo.
 Arca, sub exemplo, corpus venerabile Christi
 Ostendit, sacro per lignum spiritum junctum.
 B Aeris pelles caro, non ex semine nata,
 Extensa in ligno, simul intus spiritus ardens
 Aurigera specie conflatus, jungitur illi,
 Ut caro pace data, cum spiritu mixta vigeret.
 Carnis et urna typum Domini fert aurea plena,
 Fœderis ipsa novi Dominum declarat aperte;
 Manna, quod est panis cœlestis verus, in illum
 Traditus a Patre, quem tribuit pro pignore sanctis,
 Perfecte dabit hunc illis, qui vincula pacis
 Semper amatores operum tenere bonorum.
 Et tabulae duplices conscriptæ legis, in arca,
 Significant simul hæc in Christo condita semper,
 Qui vetus atque novum mandatum pertulit ipse:
 Arca Patris summi, per quem dedit omnia dives.
 Et virga styracis fructus nucis adtulit ipsa
 C (Virginis hæc species, genuit quæ sanguine corpus),
 Conjuncta in ligno, sedabit mortis amarum
 Interius fructum dulcem, de Spiritu sancto,
 Sicut Esaias virgam de semine Jesse
 Prædixit Mariam, de qua flos exit in orbem.

COMMENTARIUS.

(a) Hic Aaron est virga, etc. In eo quod additur:
crucis quæ germina profert, videtur esse mendosum
 illud: *crucis*; vocem autem græcam *σταυρου*, quam Num-
 mer. XVII interpretes Vulgatus vertit ex hebræo *amyg-*
dala, auctor *styracis* nuces interpretatur. Et vero
 communis est vox græca ad utrumque: utpote qua
 omnis generis nuces significet. Quod vero significa-
 vit Mariam virginem virga Aaron, habes infra cap. 7.

(b) Atque super Cherubin per formam quattuor unam,
 etc. Alludit partim ad Cherubim duo obumbrantia propi-
 tiorum, de quibus Exod. XXV, partim ad quatuor
 animalia, Ezech. I, quæ Cherubim nuncupantur, Ezech.
 X, et quæ auctor c. 7 infra, quatuor Evangelistas in-
 terpretatur. Correximus proinde ex his Scripturæ lo-
 cis: *Pandebant pennas*, pro: *pinnas*, sicuti rursus: *et*
sagmina iussa tegebant, pro: *iussa*, quamquam interim
 vox: *sagmina*, quid sibi velit, non intelligam, neque
 enim apta est significatio verbenarum, quas *sagmina*
 vocabant, in indicendis bellis aut pace usitatarum,
 ad latera propitiatorii.

(c) Exterius velum, etc. Accipitur exterius adver-
 bialiter, pro extra. Cum autem dicit, *totidemque lu-*
cernæ, septem intelligit; nam et candelabrum bis ter-
 nis ramis constans cum medio calamo septenarii
 conficit, unde fit ut cap. seq. de spiritu septem-
 plici, candelabrum interpretetur.

CAP. VI. — (d) Fœderis hinc etiam novi inenarrabilis
 auctor, discipulus Joannes, etc. Etiam hic eidem Joanni

adscribit et Evangelium (quod *fœdus novum* nuncu-
 pat) et Apocalypsin (de qua fatus lib. IV adv. Mar-
 cion. cap. 5), utpote cum citet Apoc. cap. VI. Atqui
 hic per cesuram assumi debet litera ultima in die-
 tione *discipulus*, juxta morem christianis poetis, et
 auctori supra usitatum.

(e) Abrahæ sinus iste vocatur, etc. De hoc vide su-
 pra, l. IV adv. Marc., c. 34. Hic, præterquam quod
 etiam sinum Abrahæ ab inferni tenebris et igne longe
 semotum scribit, sicuti ibi, addit: *sub terra tamen*,
 et magis ad communem accedit theologorum senten-
 tiam in eo quod habet: *passo Domino*, ex duplici
 domo (nempe sinu Abrahæ, et æterna gloria) factam
 esse unam domum perennem, cum

Cœlestes patuere plagæ, cœlataque sancta.

Atqui adeo, cum scriberet, nondum in errorem
 millenariorum inciderat, de quo latius inter prole-
 gomena.

CAP. VII. — (f) Interius templum, etc. Illud vero:

Personæ hic propriæ vere, non umbra ligatur,

parentesi inclusimus, quamquam adhuc mendosum sit
 et mutilum. Atqui castigamus: *Aeris pelles*, pro: *Aeria*;
 nam explicat pelles agnorum, quibus cali colore arca
 contexta fuit, uti caput. 5 dictum est. Quæ denique
 de urna manna subjungi, paulo obscuriora sunt.

Ara nitens auro cælum declarat in alto,
 Quo sanctæ subière preces, sine crimine missæ :
 Hanc aram Dominus dixit, quæ munera si quis
 Offert, ut primum pacem cum fratre retractet,
 Sic demum flagrare preces ad sidera possunt.
 Hoc Christus, victor solus primusque sacerdos,
 Obtulit incensum, precibus non arbore natum.
 Nam Cherubin cum sit his binis vultibus unum,
 Est unum verbum, per quattuor ordine ductum,
 De Patre quæ Christus plenissima pertulit ipse
 Mandata sperata novi, solatia vitæ.
 Ast quater alie sex (a), veteris præconia verbi,
 Testificantis ea quæ postea facta docemur ;
 His alis volitant cœlestia verba per orbem ;
 Illis etiam Christi sanguis contextus habetur,
 Obscuræ vatū præsgo dictus ab ore.
 Alarum numerus antiqua volumina signat,
 Esse satis certa viginti quattuor ista,
 Quæ Domini cecinerunt vias et tempora pacis.
 Hæc colligere novo cum fœdere cuncta videmus :
 Sic quoque Joannes, sic pandit spiritus illi
 Tot numero solio senioribus insuper albis,
 Atque coronatis cohibentibus omnia mitra,
 Ad solium Domini, vitreum et mare, stare sub igne,
 Quattuor aligera atque oculis animalia plena
 Intus et exterius, quæ sunt arcana patere,
 Significat verbo simul omnia clausa videri ;
 Nam vitreum flammæ mixtum mare, dona lavacri

A Spiritu conflato credentibus esse tributa.
 Quæ pietas Domini ! quis tantum dicere possit,
 Ante tribunal, ante, pavimentum quæ (1) paravit
 Ut fora iudiciumque sibi anticipare volentes,
 Et fugerent, esset properanti copia lata !

CAPUT VIII.

Sic igitur Lex et miri cecinerunt propheta,
 Omnia sic conjuncta vigent, veterisque novique
 Fœderis, illa sacra et verborum immania dicta.
 Sic et apostolicæ voces testantur ubique,
 Nec quidquam veteris non est novo denique junctum.
 Sic errant, et dictorum sic facta retorquent,
 Qui falsas finxere vias ; Dominumque Deumque
 Æternum regem, qui tantum protulit orbem,
 Detrectant ; aliud quærunt sub nomine ficto ;
 Mentibus orbati, quas amiserunt furentes ;
 Externum legi Christum affirmare volentes,
 Nec mundi Dominum, carnis neque velle salutem,
 Nec virtute Patris, factorem corporis ipsum ;
 Quos obturatis fugiendum est auribus ultro,
 Ne sermone suo maculent innoxia corda.
 Nos igitur, quos tanta Dei perfudit honestas,
 Veraque doctoris cœlestia verba magistri
 Instituire bonis, recta et monumenta dedere,
 Semper honoremus Dominum, sine fine canamus,
 Gaudentes puraque fide certa que salute
 (Nati vero Deo nutrimur pane perenni)
 C Æternam toto sperantes pectore vitam.

LECTIONES VARIANTES.

(1) Pavimentumque Oberi. Paris.

COMMENTARIUS.

(a) Ast quater alie sex, etc. Rursus hic more suo ex tribus locis, sicut supra cap. 5 (uti ipsius verbis loquar), centenario more unam facit : nam illud de quater sex alis sive pennis legitur Ezech. 1. Cum au-

tem subnectit : alarum numerus, etc., adducit ad veteris Testamenti volumina viginti quatuor hebraica et græca quoque litterarum elementa.

LIBER QUINTUS.

DE VARIIS MARCIONIS HÆRESIBUS.

ARGUMENTUM.

Hic quintus nexus nodosque resolvit,
 In planum mala convolvit quæcumque latebant.

Tractat enim pene omnes Marcionis hæreses, et ad argumenta ejus paucis respondet : quo fit ut titulo adjecerimus : DE VARIIS EJUS HÆRESIBUS.

CAPUT PRIMUM.

1 Primus erat (b) referens inimici ex ordine verba,
 Quæ refuga illicite molitus protulit amens ;
 Hinc etiam carnis spes et victoria Christi,
 Et species breviter falsarum diætiarum.
 Inde sequens conjuncta docet mysteria legis,
 Inque novo Deus quæ fœdere tradidit unus.
 Tertius ingenua gentem de matre creatam,
 Vatribus et patribus sacros esse ministros,

D Quos numero bis sex de cunctis, Christie, legebas ;
 Majorum natu cum nomine tempora lustrī
 Tempora servati, sceleris cui parvit auctor
 Ignotus, sine lege, vagus, cum prole relictus.
 Quartus et ipse referi obscura piacula legis
 Esse typum veteris, quæ parvit hostia vere,
 Jamdudum expectata pils cum semine sancto.
 Illic quintus multos nexus nodosque resolvit ;
 In planum mala convolvit quæcumque latebant ;
 Argumenta trahens, sed non sine teste propheta.

COMMENTARIUS.

CAP. I. — (b) Primus erat referens, etc. Marcionem refugum non semel his libris appellat, quod a fide catholica describerit, quemadmodum latius videre est lib. de Præscript. advers. hæres. cap. 50. et lib. 1 ad Marc. Castigavimus autem tum in argumentis singulis libris præ-

fixis, tum hoc loco : Inque novo Deus quæ fœdere, etc. pro Divis, et piacula legis, pro regis. Optassemus etiam MS. exemplaria ad recognoscendum quod hic affert de libro tertio ; quod adeo cum obscurum esset, et fortassis corruptum, argumento supra non adjunxi.

Et quamvis hostes muniti fortibus armis (a)
Vincamus; tamen illicita, polluta, nefanda,
Commaculata simul, sic miscuit omnia serpens,
Caecorum sine luce viam, contamine vocem;
Ut, dum factorem mundi contendimus ipsum
Esse Deum solum, vatum quoque voce locutum,
Ignotumque alium quemquam non esse probamus;
Vix mundum linguam sermonis culpa reservet,
Complexu vario notum dum laude sequentes
Culpamusque alias ignoti tempora sera;
Sed cogunt nos multa doli celata venena,
Ancipiti quamquam cum crimine, pandere verba.

CAPUT II.

Quisnam ergo Deus? quem verum dicitis esse
Ignotum populis, alienum denique mundo?
Hunc quem nemo prius norat, hic venit ab alto?
Si sua, cur tam sera petit? si non sua, quare
Ut prædo rapit, et populum sub lege morantem
Ignotis tollens per legem vocibus opplet?
Si misereri etiam venit et succurrere cunctis,
Et relevare gravi devictos funere mortis,
Carnis et obsceno spiramen solvere vinclo,
Qui cohibetur homo interior, concisus inique,
Cur tam sero pius (1) vigilans, semperque be-
[nignus]

Qui numquam prius omnino se præbuit ulli
Transmissis numero alienos ore requirens,
Numquam expectatus, non notus, missus in orbem.

CAPUT III.

Pastor ovem querens, (b) quam non amiserat ante,
Debuit exutus carnem, quasi victor et (2) ipse
Spiritus, ut fuerat semper, talesque volebat,
Omnes expulsas animas sine corpore passim
Eripere, et carnem spoliatam linquere terræ;
Una die pariter complere cadavere mundum,
Evacuare orbem, atque animas ad tollere caelo.
Progenies hominum nasci cessasset in unum,
Et nulla posthac generis prosapia vestri
Nata foret, postemque novam fudisset in orbem.
Vel quia tunc nihil ex his factum ostenditur esse,
Debuerat finem generi statuisset futuro,
Connubii solido complexus corde repletset,
Fecisset corpore viros, sine germine fructus,
Fœminei sexus cubitus lædere dedisset,
Clausisset penitus carnis genitalia membra,

A Nulla voluntas nostro animo, neque posse facultas.
Posthæc posset et interior homo sanguine iunctis
Hæreret infusus carni, semperque periret.
Semper ovis perit, ergo nec est servare potestas?
Cum semper nascatur homo, sub crimine mortis
Quod pastoris opus, si sic inventa doceatur?
Inquesita ergo, sed non erepia probatur.
Nunc vero delectus adest connubia adire,
Ut semper fuit, quem iunxit certa propago,
Nascantur gentes et vix numerabile vulgas,
Accipiunt animas nascentium corpora viva;
Nec Paulum deceit, quamvis pro tempore quævis (3)
Hortari, velut ipse fuit, pari sorte manere,
Temporis angusti cernens instantia multa;
Nam teneras alias ætates nubere jussit,
B Nec se fraudari, sed debita reddere pacto.
Vos autem astuta quis sensit fraude manero,
Divisio prolis securos degere amore,
Crimen adulterii committere, perdere vitam?
Et quamquam perit, id falsare agnomine verbi?
Quapropter vocis tam dulcia cuncta profundit
Impavidi quidquid placeat, ut faciatis oportet,
In faciem casti, maculati crimine furtili,
Hæc causa vos connubio privavit honesta.
Sed quid plura? bene est disjunctos scilicet esse,
Expedi et mundo, ne vestri germinis ullus
Nascatur, tandem cessabunt organa mortis.

CAPUT IV.

Partem hominis, dum speratis retinere salutem,
C Totus homo vester deperdit mente prophana,
Interior simul et veterem quem diebitis hostem;
Sed et (4) homo solum spiralem dicitur esse;
Nec vetus est homo dicta caro, nec sunt inimica
Spiritus et caro, verus homo (5) sociatus in uno,
Nec sibi privatos sensus cernuntur habere,
Hæc (b) regitur, regit ille, gemit, gaudetque, do-
[letque];
Diligit, ipse suæ carni carissimus idem,
Per quam paret homo (c), cum qua commixtus ha-
[betur];
Vulneribus curas adhibet, lacrymasque profundit.
Nutrimenta tibi cupide per membra resonit,
Hanc optat secum immortalem semper habere,
D Quam frangi gemit, et dolet evacuare per artus;

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Prius Paris.
(2) Ut Obert.
(3) Quosdam Obert.

- (4) Nec Obert.
(5) Est addit Obert.
(6) Nec Obert.

COMMENTARIUS.

(a) Et quamvis hostes, etc. Pulcher locus contra eos qui libenter versantur in libris hæreticorum, cum vel in argumentis eorum confutandis, hic teste Tertuliano:

Vix mundam linguam sermonis culpa reservet.

Quo pertinet etiam illud: Ancipiti quamquam cum crimine. Sunt autem rursus Tertulianica illicita, producta ultima, et contamine.

CAPUT III.—(b) Pastor ovem querens, etc. Quasi aliud agens, adhuc persistens in absurditate, quæ oritur ex deo novo, transit ad confirmationem connu-

biorum, quæ Marcion respuebat, de quibus supr a lib. I adv. Marc. cap. p. null.

CAP. IV.—(c) Per quam paret homo, etc. Accipitur etiam hic phrasi Tertulianica paret pro apparet; cui est simile et illud infra, c. 9:

Hic patribus sanctis parens ab origine mundi.

Pertinet etiam ad licentiam poetica illud, ipse dives aperuit, sicuti etiam infra, c. 8: nox atra copernit. Est autem obscurus versus, et quantum videtur, mendosus:

Visis ab inciso, missus patiendo perogit.

Illi mors miseræ dominatur tempore certo,
 Quo renovata levi de pulvere mors inimica
 Deficiat tandem, caro cum resoluta resurgit,
 Hæc erit expectata diu victoria summa,
 Quam fecit virtute Patris venerandus in ævum
 Factus verus homo, hominis qui membra redempta
 In coelos tulit atque aditus spe dives aperuit
 Principio gentis in linguis omnibus, inde
 Hic ubi semper opus, patria pietate minister.
 Visus ab inciso, missus patiendone peregit.

CAPUT V.

Quid nunc infandæ voces? quid perditæ turba?
 Si non ipse dedit leges, (a) Deus ipse Creator,
 Ægypti de calle viam qui stravit in undis,
 Et sedes gratis dedit has quas dixerat olim;
 Ipsa cur in gente venit terraque dicata?
 Non alios populos aut altera regna petivit?
 Cur jam per vates, prædicto nomine toto,
 Non proprio suo, se vocitatum tradidit esse
 Unde etiam potuit baptismi dona benigna
 Promissa abs alio tamquam sua promere facta.
 Hæc mandata Dei transgressi, sorde reperti
 Optabant, veniamque fera de morte petebant;
 Expectata diu merito venere, sed illis
 Qui prius audita, at nunc agnovere reperta,
 Hoc dei vera manus Christi, Pater ipse Creator
 Semper ab æterno manet, et pia voce requirit;
 Quodque figuravit, fovet atque figurat et armat,
 Et jam despectum victor sua luce revestit,
 Ut maneat virtutis opus cum laude perenni.

CAPUT VI.

Quid præstare Deus, quid possit homo pati ut om-
 [nes

Agnoscant, vivant, quod fecit viva potestas?
 Sed quia nec prædicta prius, nec facta suprema
 Dementes homines possunt suadere furentes (1)
 Esse hominem factum Deum, passumque, sepultum,
 Surrexisse, ut eis tantis clamantibus olim
 Cælesti verbo complexis testibus, ambo
 Terrestri saltem rationi credere discant.
 Cum Dominus Christus caro nasci, venit in orbem
 Augusti regis Romani tempore, primum
 Decreto gentes censu numerantur ubique;
 Idem hoc rex forte tulit, quia summa voluntas
 In cujus manu, regnantis cor, legibus esset,
 Fecit primus, et in numerum scriptura redacta est.
 Tunc etiam Joseph, Maria cum conjuge foeta,
 Cælesti pariter gnato numerantur, et ipsi.

(1) Ferentes Obert.

LECTIONES VARIANTES.

(3) Detractantes Obert.

COMMENTARIUS.

CAP. V.—(a) Si non ipse dedit leges Deus ipse Creator.
 Sic castigamus, pro: Si non ipse Deus, etc. Atqui hic
 locus hoc velle videtur quod alibi non semel dixit, et
 infra prosequitur, c. 9: Christum (non Deum patrem)
 semper retro visum esse, atque adeo eundem esse
 Deum qui et in Veteri Testamento et in Novo apparue-
 rit; de quo inferius latius inter Paradoxa auctoris in Pro-
 legomenis; sicuti etiam de eo quod videtur et Christum
 appellare Deum creatorem, non solum Deum patrem.

A Hinc instrumentis humana astutia nisa
 Qui testes sancti verbi, præbere probantes
 Inquirant, vel sic invento postea victi
 Pœniteant, veniamque rogent, dum tempus habetur.

CAPUT VII.

Judæi grave qui scelus admisisse fatentur,
 Dum detractantes (2) ardent, nobisque resistant,
 Nec genus ignotum dicunt, neque dicere possunt
 Suspendisse hominem se ligno, vera locutam
 Ignari Domino carnem sine semine victam.
 Sed pro parte quidem reticent, pro parte triumphant,
 Namque Deum populis hominem vulgare laborant.
 Aspicite errorem qui vos expugnat utrosque;
 Pro nobis hic erit, dum vobis certa probamus.
 Illi Deum, vos falso hominem sine corpore corpus
 B Dicitis, et varia heu mentis vesania mergit,
 Quod qui præsumpsit, mergentes spargitis ambo;
 Namque hominem pariterque Deum, tunc facta pro-
 [babunt

Commixtum, nec pauca dabit signacula mundus.

CAPUT VIII.

Filius ipse Dei dum carnis membra requirit,
 Jam prætextatus palmarum sustinet ictus,
 Conspuunt vultus, spinis innexa corona
 Compungit caput, et ligno suffigitur ipse,
 Potatur scriblita (b) et fel miscetur aceto,
 Dividitur vestis, sortes mittuntur in illa;
 Quod rapuit sibi quisque tenet; caligine multa,
 Exspirante Deo tacite de corpore carnis,
 In tenebris tremefacta dies cum sole refugit;
 C Bis fuit una dies, mediam nox atra coperuit:
 A fundamentis montes agitantur in orbem,
 Commota est tellus, patuere sepulchra piorum,
 Cunctaque quem norunt, passum timere videre.
 Exanimatum telo miles latus haurit aperto;
 Profluit et sanguis, nec aqua minus inde secuta.
 Hæc illi pacto celant, noluntque fateri
 Admissi factum, nefas occultare volentes.
 Spiritus ergo potest gerere sine corpore vestem,
 Aut pœnam capit, aut fert violentia vulnus?
 Aut moritur, surgitque, et sanguis funditur inde
 De qua carne, quia illum vos habuisse negatis?
 Aut finxit potius, si vos dicere tutum est?
 Quamquam præcipites dicatis, plura tacendo.
 Non ergo manifesta fides, non omnia fixa
 D Ante diem, quam cum pateretur pascha celebrans,
 Discipulisque suis tradens memorabile factum;
 Acceptum panem pariter vitisque liquorem,

CAP. VIII.—(b) Potatur Scriblita, etc. Scriblita etiam
 penultima contra naturam correpta, abutitur auctor pro
 portione amara Christo a Judæis propinata, cum alioqui
 Plauto et Catoni potius sit cibi seu placenta genus. Se-
 quitur etiam græcorum lectionem, qui acetum legunt
 cum felle mixtum, pro eo quod latini plerique vinum;
 quæ varietas nata ex vicinia vocum *ἀξος* et *οἶνος*. Ruffi-
 nus in Symbolo utrumque expressit, vinum myrrha-
 tum et acetum.

Corpus ait, sanguisque meus qui funditur hic e
Pro vobis; fieri semper quod postea jussit.
Quave creatura panem vinumque putatis
Esse suum corpus cum sanguine? quæque fatenda?
Non se factorem mundi per facta probavit,
Et portare simul de carne et sanguine corpus?

CAPUT IX.

Ilic Deus, hic et homo verus, verumque locutus,
De Patre principium, genitum de lumine lumen,
Spiritus et Verbum, Patris imagine (1) virtus;
Cum Patre semper erat, unitus gloria et ævo;
Omnitenentis enim solus quia verba ministrat,
Quem capit in terris, et per quem cuncta creavit.
Filius ipse Dei, charissimus ipse minister:
Ihinc genus, hinc et nomen habet, hinc denique reg-

[num,

De Domino Dominus, fluvius de fonte perenni,
Ilic patribus sanctis parens ab origine mundi,
Teste Deo, quicumque Deum vidisse fatetur.
Promissa et memoranda Patris patefecit ab alto,
Eduxit populum, gentem percussit iniquam;
Ipse columna fuit lucis nobisque rigoris;
Siccavitque mare, et populos jubet ire per undas,
Hostibus implicitis, fluctuque fretoque copertis;
Per deserta viam fecit sua jussa secutis;
De cælo populo panem dimisit in umbris;
Eruptique petram, sitientes unda rigavit,
A Deo mandatum legis Mosique locutus
Cum tonitru cantuque tubæ, flammæque columna
Terribili visu, tremebundo corde virorum.
Post his vicenos completis mensibus annos,
Jordane diviso, patuit via, constitit unda;
Partiri que tribus terram promissa paternæ.

A Ipse prophetarum Verbum Patris ore locutus,
Esseque venturum terris, hominemque futurum
Prædixit, Christum terris manifeste profatus.

CAPUT X.

Expectatus in auxilium, spes unica vitæ,
Mundatur carnis feræ, mortisque fugator:
Tandem venit ab imperio Patris omnipotentis,
Humanis sese vestivit et artibus ille.
Adam, virgo, draco, lignum, quæ causa ruinæ,
Et via qua nos mors temeraria vicerat omnes,
Hac eadem gradiens pastor, pecudemque requirens;
Angelo, virgine, carne sua, lignique medela.
Ex quo victus homo, victos periturus obibat;
Ihinc interpositus pro captis omnibus unus.
Sustinuit patiens inimicam in corpore poenam,
B Morte sua spolians mortem, sit causa salutis,
Nec non in terris suo postquam corpore sancto
Omnia perpassus, persolvit debita nostra;
Infernum petit; hic animas pro crimine victas,
Quæ sine præsidio, conclusæ pondere legis,
Olim promissa, et sperata, et tarda rogabant,
Sanctorum in requiem dedit, et cum luce retraxit.
Tertia namque die subiens cum corpore victor,
Immani virtute Patris, via facta salutis;
Inque creatura portans hominemque Deumque,
Conscendit cælos, captivas ille reducens
Primitias, munus Domino charæque figuram;
Conseditque Patri lucis virtute recepta,
Gloria qua munitus erat, dum vinceret hostem,
Spiritu conjunctus, de nobis carne ligatus,
Hunc Pater et Dominum et Christum Regemque
C Deumque.
Judicio regnoque dato missurus in orbem est.

LECTIONES VARIANTES.

(1) Christi sub imagine Obert.

Sequentia quoque Poemata sub Tertulliani nomine vulgo traduntur. Nos tantum virum tam iratas unquam habuisse Musas non credimus. Ea tamen qualiacumque sunt, hic subijci patimur; quia lucis etiam nonnihil Tertulliano conferunt; nec paucul ab illius ævo Carthagine condita videntur. Et miratores habeat etiam cum facibus suis amphoræ Punicæ senectus. Ric.

INCERTI AUCTORIS.

DE JUDICIO DOMINI.

CAPUT PRIMUM.

Quis mihi ruricolæ aptabit carmine Musas?
Et verni roscas titulabit floribus aristas?
Æstivæque graves maturas messis aristas?
Quis dabit et tumidas autumnî vitibus uvas?
Quisve hyemi placidas semper laudabit olivas?
Recludetque ipsi renovatas fontibus undas?
Frondeutesque vago cædet de gramine flores?
Protinus ætherei modulabor luminis auras.
Jam mihi luciferas liceat contingere Musas,
Pandere secretas fluviali vertice lymphas;
Et lætas alio positas sub sidere sylvas,
Æternasque simul modulabor carmine flammæ,
Unde mare tumidum, immensa fluctuet unda,

D Quæ virtus solidas moveatque tremiscere terras,
Et lux unde novo præfulserit aurea mundo,
Quisve hominem læto potuisset fingere limo,
Unde genus vacuo potuisset crescere sæclo;
Et quæ vivendi populo sit multa cupido,
Quæve creata malo, moriendi quæve propago,
Unde bonus roseis sit odorque ruborque coronis.
Quid faciat lætis ut vitis abæstuet uvis,
Et plena e teneris tendantur ut horrea culmis,
Arbor ut in glacie nigris pubescat olivis.
Germinibus quis det varii incrementa vigoris,
Mollibus et matrem pollorum protegat umbris.
Omnia nosse bonum quæ sint miracula rerum,
Ut Dominum liceat per cuncta agnoscere verum,

Qui lucem, maria, et cœlum, terramque paravit,
Ornavitque novum variato sidere mundum;
Et pecudes primum et volucres procedere jussit,
Et dedit æquoreas compleri piscibus undas,
Et fecundatas animabus cogit arenas.
Talia compositis deducam carmina Musis,
Atque salutare exponam fontibus undas,
Et lætum placidis venientem nubibus imbrem,
Inque animas hominum penitus, ultroque fluentem,
Excipiat plenis in nostra novalia rivis.

CAPUT II.

Nunc age, securam vivamque adtingere lympham,
Et celeres vitam amissam reparare per undas
Si velit, æternæ et penas evadere flammæ,
Ignarusque Dei, venturique inscius ævi,
Et potius venturæ adipisci præmia vitæ;
Hunc unum meminisse Deum, solumque precandum,
Qui totum in libra posuit sub limine mundum,
Æternumque manens, semperque futurus in ævum,
Sæcula cuncta tenens, ante omnia sæcula solus
Ingenitus, sine fine Deus, sedemque supernam
Solut habens, solus cœlos supereminet altos,
Omnipotens solus, cui parent omnia rerum;
Qui sibi complacitum hominem formavit in ævum,
Pastorem pecudum, et dominum dedit esse ferarum;
Qui sermone tenuis potuit protendere cœlum,
Et solidam verbo potuit suspendere terram,
Et dicto citius disjunxerat æquoris undam,
Ac manibus charam dilexit fingere formam,
Atque suam voluit faciem quoque inesse decoram,
Spirituque adflavit vivendi vultibus auram.

CAPUT III.

Immemor ille Dei, temere committere tale
Non ultra monitum quidquam contingeret unum
Unde malum sciret, pariter dignoscere æquum,
Protinus illicitum vetuit contingere pomum.
Quanta Deus homini permisit munera mundi?
Et prædulce sui signavit pignus amoris?
Jusque dedit volucrum, pontumque solumque doman-

[dum,

Utilia et charæ tribuit mandata salutis.
Sub ditione dedit terras, animasque volantum,
Pennatumque genus, pecudum genus omne ferarum
Et genus æquoreum, et deformia monstra natantum.
Sed quoniam primo transgressus crimine legem,
Jamjam primus homo Domini mandata reliquit,
Conjuge quæ mala cuncta suasit, morte peribat.
Peccatique malum commisit femina primum,
Transgressaque suum decepit lege maritum,
Eva inducta dolo patefecit limina leitho,
Et sibi cum genere procreavit funera toto,
Hinc nefas incautum, mors hinc quasi semen in ævum
Spargitur, inde magis facinus percrebuit atrox,
Atque labor corruptum agitavit sævior orbem.
Callidus hoc zelo serpens inlexit in ipso,
Inde magis populi accersunt commissa malorum.
Atque nefanda malis pepererunt semina factis.

CAPUT IV.

Idcirco Dominus solus, cui summa potestas,

A Et super alta tenens summi fastigia cœli,
Altum in præcelis habitans in sæcula lumen,
Præsentisque memor, quoque præscius ante futuri,
Progeniem meriti decretum servat in ævum,
Et cunctas animas, tum corpora tarda gubernans,
Quæ ratione movent hominem per multa vagantem;
Ut primum positi membrorum pondera cedunt;
Terrenisque leves resolutis nexibus ibunt,
Ac proprias capient diversis partibus oras
Ast alias lætis revocari protinus auris,
Servari penitus decretæ ad præmia legis,
Dum motis iterum revirescant corpora membris.
Illic oculis clauduntur prava tenebris.
Tunc homines primæ pensare præmia vitæ
Incipient, crimenque suum culpasque putare,
B Et pœnis retinere, procul de morte futuris,
Judicisque Dei memores adstare piorum,
Expectare suam suorumque ex crimine pœnam;
Funditus aut pecorum sine nomine vivere vitam,
Incassumque Deo jam surdo fundere fletum.

CAPUT V.

An Deus omnipotens, cujus sub lege reguntur
Omnia, non valeat post mortem reddere vitam?
Aut aliquid Dominus rerum non posse videtur?
Si potuit tenebris pulsus extendere lucem,
Atque omnem verbo subito componere molem,
Omnia de nihilo quoque voce potente parare,
Cur non ex aliquo possit componere notam,
Quæ fuerat quondam, quam sinxerat ante, figura?
Adsimilemque sibi jubeat resurgere formam?
C Cum sint cuncta Dei, reddit magis omnia tellus,
Jussa retexet enim quidquid contexerat olim.
Si quem forte rogis abolevit flamma sepultam,
Aut aliquem cæcis disjecerit æquor in undis,
Si cujusque fame satiarent viscera pisces,
Aut fixere feræ crudelia funera membris,
Alitibus jacuit rapiato corpore sanguis,
Ultima non Domino rapient sua munera magno
Apparere Deo vivos de morte necesse est,
Resumptisque suis homines adstare figuris.
Arida sic vacuis redduntur semina terris,
Et penitus fixis putrescunt mortua sulcis,
Nonne animatur et hinc reparatis culmen aristas,
Atque iterum vivis flavescent fortia granis,
Consurguntque novæ vario cum sænore messes?
D Sidera cuncta cadunt, iterumque renata nitescunt.
Et dies in densa moritur cum lumine nocte,
Occidit et jam nox rebus mox luce relectis,
Jamque suis alia atque alia dies surgit ab astris,
Solque cadit, splendorifero qui lumine clarus;
Lux perit umbrato venienti vespere mundo
Et renovata suo vivit fulgine phoenix,
Et sua mox volucris (mirum) post busta resurgit.
Tempore nuda suis foliis quoque fruticat arbor,
Pomorumque iterum curvantur germine rami.

CAPUT VI.

Ad vocem ergo Dei mundo per cuncta tremante,
Et motis penitus virtutibus aeris alii,
Tunc fragor insolitus, tunc maxima murmura cœli,

Adveniente Deo, totius iudice mundi.
 Protinus innumeri concurrunt iro ministri,
 Convallantque Deum cum majestate superna;
 Angelica in terras descendunt agmina cœlo;
 Omnes, turba Dei, quibus est divina facultas,
 Vultibus et forma virtutis spiritus omnes.
 Igneus his vigor est, rutilantia corpora, cœli
 Vis divina micat, hinc totus murmurat orbis,
 Hinc trepidans penitus, vel quanta est, terra remugit,
 Parturiens homines, quos reddere jussa docebit.
 Omnes mirantur, turbantur denique nimbi,
 Astraque mota pavent, subitæ virtutis ab alto.
 Sic veniente Deo, sonitus cum voce potentis;
 Omnia continuo ruptis per regna sepulcris,
 Omnis humus latis effundit hiatibus ossa,
 Viventesque patens populos eruat arena,
 Hærent membra comis, nectunturque ossa medullis,
 Consortique regunt spirantia corpora nervi,
 Et simul infuso motantur sanguine venæ,
 Dimissisque cavis, animæ redduntur aperitis,
 Organa quæque sua repetunt surgentia parte.
 Proh, miranda fides, hinc omnis pullulat ætas (a);
 Pullulat antiquo mortuorum pulvere turba;
 Matres atque patres repetita luce resurgunt,
 Magnanimi juvenes, pueri, innuptæque puellæ,
 Defunctique senes animis vitentibus adstant,
 Infantumque gemens resonat vagitibus orbis
 Tam variae gentes venient de sedibus imis,
 Eorumque manus, et quas videt ultima tellus,
 Quæque colunt mediis devexo in climate mundi,
 Rhiphasque tenent argenti sideris arces.
 Omnis adest, pavidus finis cujusque; colonus,
 Rusticus, Atrides posito diademate regni,
 Pauperibus mixtus coequalis in agmine dives.
 Altus ubique tremor, precibus tunc ingemit orbis,
 Tendentesque manus populi clamore stupefunt.

CAPUT VII.

Ipsæ sedens Dominus, sublimi lumine clarus,
 Atque potens cunctis micat in virtutibus ignis,
 Excelsoque throno cœlestis sede coronat;
 Martyribus septus, numero eadem virorum,
 Delectisque suis comitatus vatibus exstat,
 Clara quibus niveis effulgent corpora stolis.
 Jamque sacerdotes nitidis in vestibus adstant,

(a) *Hinc omnis pullulat ætas*, etc. Eodem spectat D quod subjicit Auctor: *pueri*, et:

Infantumque gemens resonat vagitibus orbis.

Sed sane hæc intelligenda sunt, quod nempe etiam *pueri* et *infantes* resurgent; non tamen in eadem ætate, sed (juxta quod Apostolus scribit *Ephes. II*) in mensuram ætatis plenitudinis Christi. Quia unusquisque (inquit B. Aug. lib. XXII de Civ. Dei c. 15) suam recipiet mensuram corporis, quam vel habuit in juventute, etiam si senex obiit, vel fuerat habiturus, si ante est defunctus. *Ætas* vero erit illa, ad quam pervenit Christus, circa 30 annos.

(b) *Inde nitet Prasinus*, etc. Appellatur Plinio *Prasinus*, sive uti Auctor: *Prasinus*, e gemmarum viridanum genere, lib. XXXVII, cap. 8: at *Prasinus* colorem viridem significat. De *carbunculo* et *smaragdo* vide supra lib. II, adv. Marc. cap. 10, num. 64.

A Gestantes rufilas insigni fronte coronas;

Submissique omnes genibus veneranter adorant.
 Hagie, hagie, sancte Deus; vox omnibus una est.
 Hic Dominus geminam mandabit sistere plebem;
 Imperat et juxta numerum discernere pravos,
 Appellans placidis verbis sua jussa secutos,
 Indutosque jubet, devicta morte, vigorem,
 Semper inextinctas habitare ad luminis auras;
 Ire per antiquum semper florentia regna,
 Promissas per opes, per semper amœna vireta,
 Degere perpetuam præclaro in corpore vitam.

CAPUT VIII.

Est locus Eois Domino dilectus in oris,
 Lux ubi clara, nitens, spiratque salubrior aura,
 Æternusque dies, atque immutabile tempus;

B Est secreta Deo regio, ditissima campis,
 Atque beata nimis, sudæque in cardine sedis.
 Aer lætus ibi, semperque in luce futurus,
 Lenis et adspirans vitalia flamina ventus.
 Omnia fert fecunda, solo prædivite, tellus,
 Flores in pratis fragrant, et purpura campis
 Omnia prærutila miscet non invida luce.
 Flos alium lætus suo lumine vestit amictus,
 Roscidaque hic multo variantur semine rura,
 Et roseis nivea crispantur floribus arva.
 Nescitur quibus usque locis felicior aura,
 Quæ melior specie, vel plus præcellat honore.
 Talia florigeris nunquam nascuntur in hortis
 Lilia, nec nostris efflorent talia campis,
 Nec sic nata rubent, mox ut rosa panditur aura

C Purpura nec Tyrio sic est intincta rubore.
 Gemma coloratis fulget speciosa lapillis;
 (b) Inde nitet prasinus, illinc carbunculus ardet,
 Herbosaque viret prægrandis luce smaragdus;
 Hic et odoriferis nascuntur cinnama virgis (c),
 Et spisso lætum folio conflagrat amomum.
 Hic jacet ingenitum radiantis luminis aurum,
 Et nemora alta tenent florenti tempore cœlum,
 Virentesque gravant uberrima germina ramos.
 Porrexit similes non illis India lucos,
 Non ita densa levat in monte cacumina pinus,
 Nec sic alticoma est umbra crispata cupressus;
 Nec vernus melius floret cum tempore ramus.
 Hic abietes celso florent in vertice nigra,

COMMENTARIUS.

(c) *Hic et odoriferis nascuntur cinnama virgæ*, Et spisso lætum folio conflagrat amomum, etc. Auctorem non modo in ceteris hujus capituli, sed maxime in hoc loco videtur imitatus Laetantius carmine de Phœnice, ubi dixit:

*Cinnama dehinc, auramque proci spirantis amomi
 Congerit....*

De *Cinnamo* vero, sive *Cinnamomo*, vide Plinium lib. XII, cap. 19. De *Amomo* ejusdem lib. cap. 13. Emendavimus vero *virentesque*, etc. *ramos*, pro: *viventesque*, sicuti post aliquot lineas:

Et pulchre redolet munus medicabile Creta,

pro: *pulchra redolent*; ubi alludit ad herbarum *Cretensium* varia genera, quorum in medicinis usus est præcipuus, utipote quod in ea insula nullum venustum nascatur animal.

Æternumque virent solæ sine grandine sylvæ.
 Nulla cadunt, folia, et nullo flos tempore desit.
 Flos quoque floret ibi rubeus, ceu purpura Tarsi,
 Flos hic credo, rosa est, rubor atque odor acer in ipso,
 Sic foliis speciem præfert, sic spirat odorem.
 Arbos stat, cum flore novo, pulcherrima pomis,
 Vitalem et frugem felicia robora densant.
 Mella viridanti conflaurant pinguis canna,
 Lac etiam plenis manat potabile rivis;
 Vitam aspirat ibi quicquid pia terra virescit,
 Et pulchre redolet munus medicabile Cretæ.
 Fons illi placidis levi fluit agmine campis;
 Quattuor inde rigant partitas flumina terras.
 Ver puto semper agit vestitus floribus hortus,
 Non frigus variat hiberni sideris auram,
 Et reficit foetam meliori flamine terram.
 Nox ibi nulla, suas defendunt astra tenebras;
 Iræque insidiæque absunt, et dira cupido,
 Exclususque metus, pulsæ de limine curæ.
 Illic malus extorris, dignas exivit in oras.
 Nec velitis unquam datur huic contingere lucos,
 Illic prisca fides electa in sede quiescit,
 Insistit gaudens æterno in fœdere vita,
 Et secura salus placidis lætatur in arvis,
 Semper victura, semperque in luce futura.
 Illic quicumque pius, æquique bonique tonolus,
 Quique Deum metuit sincera mente tonantem,
 Atque suos coluit sacra pietate parentes,
 Et degit reliquam semper sine crimine vitam,
 Aut inopem fidis opibus solatus amicum est,
 Atque laboranti nimium subvenit egeno,
 Pauperis adjutor, pupillorumque patronus,
 Erui innocuos, subvenit crimine pressis,
 Hospitibus largæ tribuit sua pignora mensæ,
 Omnia divine gessit, pia munera jussit,
 Non alicui nocuit, non unquam aliena cupivit,
 Illi exultantes divinis laudibus omnes,
 Hortantesque simul referunt ad sidera voces,
 Psallentes Domino celebrant per gaudia grates,
 Innocuamque viam nentis comitantibus ibunt.

CAPUT IX.

Hæc postquam Dominus felicia dona peregit,
 Et pariter justos æterna in regna remisit;
 Tum miseranda venit, lugens sua crimina turba,
 Effundit gemitus lacrymis arentibus omnes,
 Et sua testatur crebris ululatibus acta,
 Flammas pro meritis, stagnantis tela tremiscunt.
 Corripit angelicus cœtus, prohibetque precari,
 Et prohibet seras clamando fundere voces;
 Sublata venia, fundum jaciunt in imum.
 O miseri, quoties majestas cognita volis!
 Audistis sonitus, vidistis fulgura cœli,
 Assiduas pluvias, ventorum et grandinis iras
 Experti! quoties noctesque diesque sereni
 Tempora fecundant pulcris Dei munera donis,
 Vernabantque rosæ, frugum nec defuit æstas,
 Autumnus varie fundebat mollia poma,

A Aspera hyems quamvis glaciales fregit olivas;
 Cuncta Deus tribuit, bonitas nec defuit ejus,
 Terra Deum tremuit, pontus de voce pependit,
 Et fluvius siccas trepidus refugit arenas;
 Et genitura Deum quævis per cuncta fateretur;
 Vos miseri, Dominum cœli terræque negastis,
 Præconesque Dei (horrendum) sæpe sagastis,
 Et justos potius crudeli cæde necastis,
 Et fraus in vobis post crimen semper inhesit.
 Ergo sementis fructum capietis iniquæ:
 Noscitis esse, Deumque tamen ridere soletis;
 Ibitis in tenebras ignis et sulphuris altas,
 Passuri ardentes justas (1) cruciatibus iras,
 Æternæ Deus ossa jubet descendere pœnæ,
 Ire sub ardorem rabidæ sine fine gehennæ.
 B Urgeri molem per stagna rotantia flammæ,
 In flammamque jubet converti elementa minantem,
 Atque omnem cœli descendere nubibus ignem.

CAPUT X.

Tunc avidus rapido est inclusus tartarus igne,
 Atque procellosis flamma intus fluctuat undis,
 Totaque vertentes confundit terra favillas.
 Flammeus est sulcus, dentes vertuntur aculi,
 Omnibus et torrens armabitur igneus annis.
 Impetu (2) tartareo frendent incendia mundo,
 Illic præcipiti cursu torrentur in æstu,
 Hinc fugiunt, illinc cursu referuntur acuto;
 Obvia sit sævæ flammæ fugientibus ira,
 Agnoscuntque suam jam tum de crimine pœnam.
 C Jamque vaga a nullo tellus possessa colono,
 Æquoris extremo pressa et sub fine profundo,
 Qua sol emenso radio disternit orbem,
 Et qua transacto conduntur sidera mundo;
 Æther gliscit, aëris obstrusa luce tenebris,
 Ultima secretis stagnant flammantia rivis.
 Et natura loci signatis ignea pœnis,
 Infernisque palus candens ardoribus atrox.
 Intonat horrificis facinus pœnale caminis,
 Æstuat, et rapitur lato de vortice flammæ,
 In tormenta ruens, fluctuque et gurgite sævo,
 Turbida cœnoso fundo miscetur arena.
 Huc captiva gemens mittitur turba malorum,
 Arsuumque nefas, scelerali corporis agmen,
 Magnus plangor ibi, luctus sociante boatu,
 D Et stridor rabidos, ululatus et inde dolentum.
 Exurgent flammæque procul, artusque sonori,
 Ignis inardescet gemitusque feretur ad auras.
 Tunc humana mali pendet coramissa propago,
 Incipietque suas ad cœlum tendere palmas,
 Et Dominum tunc nosse volet, quem nosse volebat
 Antea non, cum nosse illis foret utile tempus;
 Illic quisque suæ profitebitur effera vitæ,
 Injustasque manus, et sævæ crimina mentis,
 Horrescetque suæ quæ moverit impia vitæ.
 Jam primum quicumque Deum male senserit ante,
 Et vaga mentito coluisset numine saxa,

LECTIONES VARIANTES.

(1) Justis fortasse melius.

(2) Amon potius impete.

Atque cruentiferis signis sacraverit aras,
 Et picturatas timuit sine voce figuras,
 Ac falsi tenues veneratus numinis umbras,
 Et quoscumque malus seduxit protinus error.
 Si quis adulter erat, si natos ense necarat,
 Si raptor grassatus erat, si fraude clientes
 Distulerat, si mente parum versatus amica;
 Sive suas hominum macularat sanguine palmas,
 Miscerative latebrosa si morte venenum;
 Aut si vestitus scelerato pectora furo,
 Sive malo alterius, lucro et gaudebat iniquo;
 Admisit quicumque nefas quodcumque malorum;
 Ingens ardor eum, atque ignis torquebit amarus.
 Suppliciumque dabunt peracerbo funere cuncti.
 Plurima sic hominum merentum turba jacebit.

CAPUT XI.

Hoc quoties olim sancti cecinere Prophetae,
 Flatu et Saepa Dei moniti dixere futura;
 Nemo suas (miserum) nemo, eheu! praeiuit aures.
 Sed Deus omnipotens voluit sua praemia nosci,
 Atque minas positae per plurima talia legis.
 Mittendo statuit plures, et verba sonantes
 Divina; excitosque jubet prodire sepulcris
 Secum, cum fracto surrexerat ipse sepulcro.
 Obstupere quidem plures patuisse sepulcra,
 Et cerni in clara premortua corpora luce;
 Miratique pios sermones, dulcia dicta,
 Ipsa voce suas tendunt ad sidera palmas,
 Gratanturque Deo, et victori talia Christo,
 Illos non tumulos certum est repetisse silentes,
 Amplius aut terrae retineri viscere clausos;
 Reliqua sed recubat nunc turba cubilibus imis;

COMMENTARIUS.

CAP. XI. — (a) *Cuncti Dominum jam agnoscite verum.* — Castignamus vero: sua cernere luce, pro: suam cernere lucem. E more suo accipit Auctor: quam, pro: antequam, cum subiicit:

.... Quam terminus aevi,
 Obruat incautos, et nescia lumina solvat.

A Ille dies donec, completo tempore, magnus
 Adveniat. Cuncti Dominum jam agnoscite verum (a),
 Qui solus facit hanc animam sua cernere luce.
 Eandemque potest in tartara subdere poenis,
 Et cui cuncta patet vitae mortisque potestas,
 Posse Deum, nam velle sat est, factumque loquendo
 Implet, et obstando plane nihil impedit illum.
 Ille meus solus, cui credo sensibus imis.

At quoniam leto cursus concluditur omnis,
 Quicumque est hodie, secum putet omnia mente,
 Atque ideo dum vita manet, dum cernere lucem,
 Dum vitam motare licet; quam terminus aevi
 Obruat incautos, et nescia lumina solvat
 Ultimus ille dies, mortis quia lege tenetur;
 Quod pretium superest, carae invigilate salutis,
 B Et faciles certique bonum decurrite cursum.

Abstergete piis commissa piacula sacris,
 Atque vagas nimium mundi vitate procellas;
 Tum rectas et adite vias, et sancta tenete.
 Hinc laetis animis pravum depellite crimen;
 Et concreta diu prolustur pectore culpa,
 Commissasque mali labe abolete nefandas.
 Aeternisque Deum precibus placate tremendum.
 Pessima cuncta bonis cedant mortalia vivis,
 Et servate novam jamjam sine crimine vitam,
 Incipiantque bonis verisque assuescere mentes,
 Laudibus et faciles divinis reddite voces.
 Sic meliora piis flagrabunt omnia vobis,
 Sic quoque caelestis capietis munera vitae,
 Cumque Deo longum semper vivetis in aevum,
 C Aurea siderei cernentes gaudia regni.

Ultimus ille dies; ubi in eo quod aequitur, emendamus: mortis quia lege tenetur, pro: qui. Incipientes novam periodum ibi.

Quod pretium superest, carae invigilate salutis; quanquam vox: pretium, corrupta sit, nisi accipitur pro: precum.

INCERTI AUCTORIS GENESIS.

Principio Dominus caelum terramque creavit (1)
 Namque erat informis, fluctuque abscondita tellus,
 Immensusque Deus super aequora vasta meabat,
 Dum chaos et nigrae fuscabant cuncta tenebrae.
 Has dum difangi jussit de cardine, fatur:
 Lux fiat, claro et (2) nituerunt omnia mundo.
 Cum Dominus primi complexset facta diei,
 Condidit albellentem nebulis nascentibus axem,
 Accipit immensus verrentia (3) littora pontus,
 Multiplices rapiens validis cum tractibus amnes.
 Tertia lux faciem terrarum fulva retexit,
 Arida mox posito narratur nomine terrae,
 Florea ventosis consurgunt germina campis,

D Pomiferique simul procurvanti brachia rami.
 Quarta dies generat solis cum lampade lunam,
 Et stellas tremulo radiantibus lumine fingit,
 Haec elementa dedit subjecto insignia mundo,
 Tempora quae doceant varios mutanda per ortus.
 At quinta accipiunt liquentia flumina pisces,
 Et volucres varias suspendunt aere (4) pennas.
 Sexta praegelidos in spiras lubricat angues,
 Quadrupedumque greges totos diffundit in agros;
 Cunctaque multiplici mandavit crescere passim
 Germine, et immensis errare et pascere terris.
 Haec ubi constituit divina potentia jussu,
 Rectorem inspicens mundanis defore rebus,

LECTIONES VARIANTES.

(1) *Locavit*, cod. Victorinus.
 (2) *Claro*. Sic Pamelius post Fabricium. *Clari* Morel. et cod. Victor.

(3) *Errantia*, Baluz. ex cod. Vict.
 (4) *Corpore*, Morel. cod. Victor.

Illic memorat: Nostris hominem facimus ad (1) unguem A
 Vultibus adsimilem, toto qui regnet in orbe.
 Et licet hunc uno posset componere verbo,
 Ipse tamen sancta dignatus ducere dextra,
 Inspirat brutum divino a pectore pectus.
 Quem postquam effigie formatum, ceu sua (2) vidit,
 Metitur (3) solum mordaces solvere curas.
 Illicet irriguo persuadit lumina somno,
 Mollius ulvula formetur femina costa,
 Atque artus mixtu gemino substantia firmet.
 Inditur et nomen vitæ, quod dicitur Eva.
 Quapropter nati linquunt de morte parentes.
 Conjugibusque suis positus cum sedibus hærent:
 Septima quando Deus factorum, sine quævit,
 Sacrata statuens venturi gaudia (4) sæcli;
 Illicet exhibitus animantium ex ordine turbis,
 Virium (5) cunctis nomen quod permanet indit,
 Adami a Domino donata scientia (6) solers.
 Quem Deus alloquit, junctam dignatur et Evam:
 Crescite multimodo ventura in tempora partu.
 Ut polus et plenæ vestro sint germine terræ,
 Hæredesque mei, varios decerpere fructus.
 Quos nemora et pingui reddunt (7) de cespite campi.
 Hæc ubi disseruit, læta paradisi in aula
 Instruitur, primique aspectat lumina solis.
 Gignitur hæc inter, pomis letalibus arbor,
 Coniunctum generans vitæ mortisque sorem.
 Ædibus in mediis puro fluit agmine flumen,
 Quod rigat insignes liquidis de fluctibus ortus,
 Quadrifidesque secet undante ex fonte mestus.
 Phison auriferis prædives fluctuat undis,
 Conspiciusque terit rauco de gurgite gemmas;
 Prasinus huic nomen, illi est carbunculus ardens,
 Perspicuusque vadis terram prælabit Evilat.
 Post hunc Æthiops Gæzon adlapsus opinat.
 Tertius est Tigris, Euphrati adjunctus amæno,
 Assyriam celeri discretim flumine sulcans.
 Hic positus custos Adamus cum conjuge fida,
 Atque opifex, tali formatur voce Tonantis:
 Ne trepidate simul lietos præcæpere fructus,
 Quos nemus intonsum famo frondente creavit:
 Solliciti ne forte malum noxale legatis,
 Quod viret ex gemino discreto ad munia succo.
 Nec minus interea cæcos nox alta tenebat,
 Ac modo formatos nec vestis tæxerat ortus.
 Has inter sedes, et bacels mitibus ortus,
 Spumens astuto vincens animalia sensu,
 Serpebat tacite spiris frigentibus anguis;
 Livida mordaci volvens mēdæcia sensu,
 Femineo tentat sub pectore mollia corda.
 Dic mihi cur metuas felicia germina mali?
 Numquid poma Deus non omnia nota sacravit?
 E queis si studeas mellitos carpere victus,
 Aureus astrigero remeabit cardine mundus.

Ille negat, velitesque timet contingere ramos;
 Sed tamen infirmo vincuntur pectora sensu.
 Illicet ut niveo jam mitia dente momordit,
 Adfuit nulla maculatum nube serenum.
 Tum sapor illecebram mellitis faucibus indens,
 Compulsi insueto munus deferre marito.
 Quod simul ac sumpsi, deterræ nocte, nitentes
 Emicuerunt oculi, mundo splendente, sereni.
 Ergo ubi nudatum prospexit corpus uterque,
 Cumque pudenda vident, sculnis frondibus umbrant.
 Forte sub oculo Domini jam lumine solis
 Agnoscunt sonitum, trepidique ad devia tendunt.
 Tum Dominus cæli moestum compellat Adamum:
 Dic ubi nunc degas? Respondit talia supplex:
 O Domine, adfatus pavido sub corde tremisco,
 Magne, tuos; nudusque metu frigente fatigor.
 Tum Dominus; Quis poma dedit noxalia vobis?
 Tradidit hæc mulier, dum dicit lumina promptim
 Candenti perfusa die, liquidumque serenum
 Adfuisse sibi, solemque et sidera cæli.
 Protinus ira Dei turbam terreat Evam,
 Auctorem vetiti dum querit maximus acti.
 Illa sub hæc pandit: Serpentis cæsa loquentis
 Acepi, fallente dolo, blandoque rogatu;
 Nam sua vipereis intexens verba venenis,
 Hæc mihi præ cunctis narravit dulcia pomis.
 Illicet omnipotens condemnat gesta draconis,
 Præcipiens cunctis invisum visere monstrum,
 Pectore mox fuso proropere, tum sola moras
 Mandere, mansuro quæcunque in tempora bello,
 Humanos inter sensus, ipsumque labantem;
 Vertice ut abjecto pronus post crura virorum
 Serperet, ut calcet dum labens cominus instat.
 Fœmina fraudigeris misere decepta loquelis,
 Præcipitur duro discrimine ponere partum,
 Serviliumque sui studio perferre mariti.
 Tu vero cui visa fuit sententia verax
 Conjugis, immiti cessit quæ vieta draconi,
 Dessebis miserum per tempora longa laborem,
 Nam tibi triticeæ surget pro germine messis
 Carduus, et spinis multum palidus acutus:
 Ut cum visceribus lassis et pectore mæsto,
 Plurima sollicitos præsentent suspiria victus:
 Donec in occiduo venientis tempore mortis,
 Unde geris corpus terræ reddare jacenti.
 His actis, Dominus trepidis dat tædia vitæ,
 Dejectosque procul sacratis dimovet hortis,
 Obversosque locat, medioque eliminat igni,
 In quo peroceleri Cherubin evolvitur asta,
 Dum calidis deservet apex, flammæque volutat.
 Quis Dominus, pigro ne frigore membra rigerent,
 Consult evulsas pecundum de viscere pelles,
 Operiens nudos calidis de vestibus artus.
 Ergo ubi confugio sese jam fidus Adamus

LECTIONES VARIANTES.

- (1) In, Morel. cod. Victor.
 (2) Artificis formatum in imagine, editor Oxoniensis,
 Baluz.
 (3) Non patitur conjic. Baluzius.
 (4) Sacratam s. v. ad gaudia, cod. Victor. Bal.

- (5) Distinctim edit. Oxon.
 (6) Prudentia Morel. Pamel. Adamus donata sibi
 prudentia, cod. Viet.
 (7) Reddenti Viet.

Esse virum sensit, nomen genitricis amatae
Exhibet uxori. Bino qui germine factus (1)
Continuo genitor, diversis nuncupat orsis :
Atque Cain hic nomen habet, cui junctus Abelus.
Innocuas hujus servabat cura bidentes,
Ast alius curva terram vertebat aratro.
Ili cum perpetuo ferrent sua dona Tonanti,
Dissimiles fructus sensu suadente dedere.
Nam prior uberibus fuerant quæ prosata glebis,
Obtulit; ast alius mihi se devovet agno,
Extâ manu sincera gerens, adipemque nivalem;
Confestimque placet Domino pia vota tuenti.
Quod propter gelida Cain incanduit ira.
Quem Deus adloquio dignatus, talibus insit :
Dic mihi, si rectum vivas, et noxia cernas;
Degere non possis contracto a crimine purus ?

(1) *Binos g. g. factos*, cod. Vict.(2) *Fraudant*, Morel.

A Desine mordaci fratrem disperdere sensu ;
Qui tibi ceu Domino subjectus colla daturus.
Nec tamen his fractus, fratrem deducit ad arva,
Atque ubi deprehensum deserto in gramine vidit,
Elidit geminis frangens (2) pia guttura palmis.
Quod factum Dominus cœlo speculatus ab aliis;
Disquiri, quonam terrarum degat Abelus ?
Ille negat positum custodem se fore fratris.
Cui Deus effatur : Numnam (3) vox sanguinis ejus
Ad me missa sonat, celsumque ascendit ad axem ?
Nosse igitur matura tibi pro crimine tanto :
Nam modo quæ maduit germani sanguine terra,
Inviso maledicta tibi commissa negabit
Semina, et adsumptis fructum non proferet herbis,
Torpida ut multo collidens membra tremore.

B

LECTIONES VARIANTES.

(3) *Nonne* Morel.

INCERTI AUCTORIS SODOMA.

CAPUT PRIMUM.

Jam Deus omnipotens primævi tempora sæcli,
Vindice diluvio, eunctis aboleverat undis,
Quas cœlum sparsit terræ, maris exspuit æquor ;
Hactenus, haud liquido penas decernere pactus
Excidio, quoties hyemes induceret aer ;
Frœnandis varium pluvii mandaverat arcum,
Purpureo et viridi signantem nubila limbo.

CAPUT II.

Sed recidiva hominum pariter cum gente secunda
Impietas, iterumque mali nova pullulat ætas,
Excidio jam non imbres sortita, sed ignes.
Sic Sodomum meruit tellus ardentibus uri
Roribus (4) et finis portendere signa futuri.
Effera luxuries illæ, inimica pudoris,
Instar legis erat, fugeret quam præsciens hospes ;
Ante vel ad Scythicas, vel apud Busiridis aras
Exoptans per sacra necem, cæsusque crucem
Fundere Bebrycium, et Libycas satiare palestras,
Antequæ vel Cæreæ novas per pocula formas
Sumere, quam læsum Sodomis amittere sexum.
Pulsabant cœlum invidia, connubia mixta
Incesta parili, generis natura rebellis.
In sese, læsumque viri cum corpore nomen.
Tempore sed certo Deus omnia perspeculatus,
Judicat injustos patiens, ubi criminis ætas
Cessandi spatium vis nulla coegerit iræ.
Jamque diēs ultrix aderat, duo de grege missi
Angelico (5) forma juvenes, qui spiritus ambo
Diva ministerio Domini mandata ferebant,

Succedunt Sodomis; illic de stirpe piorum
Transvena Loth aderat, sapiens, justique colonus,
Unus erat, meminisse Deum; solet utilis arbor
In sylvis latitare seris (6) velut hospita fructu.
Is tunc pro porta residens (vix incærens adibant
Cœlicolæ) quanquam divinos nescius, ultro
Advocat, appellat, patrio veneratur honore,
Hospitioque vocat, longe stabulare parantes;

C Enisus longis precibus, pia pignora mensa
Officiisque probis studio dispungit amicos.
Nox requiem dederat, lux solverat altera noctem,
Et Sodoma in foribus strepiat conquesta rudendum (7).
Loth contra supplex : Ne vos nunc pacta (8) libido
Incendat, juvenes, ipsam sedare juventam;
Quo luxur gentitura vocat? quo semina frustra?
Quo nullæ nuptiæ animæ; non lustra colentes;
Non stabulis reduces, non undis subter hiantes;
Nec quæ pennarum modulis prope nubila pendent,
Nec quæ per terram protracto corpore manant.
Omne genus, luxur genus est; nisi scemina conjux
Omnibus, et nunquam cuiquam nisi scemina mater.
Nunc si fas juvenilis habet vastare pudorem,
Sunt intus natæ bifuges mihi, nubilis ætas,
D Virginitas in flore tumet, jam dedita messi,
Digna capido viris, tulerit quam vestra voluptas;
Cedo pater proque hospitibus pensabo dolorem.
Vulgus ad hæc demens: Quis nam tu, quantus, et

[unde ?

Qui nobis domineris, ait, legesque recondas,
Transvena corrector (9) Sodomorum? duplicat (10) iras:

LECTIONES VARIANTES.

CAP. II. — (4) *Flammis* Fabric. Pamel. *fascibus*
Cauchius. *fontibus* cod. Vict. *facibus* Morel at ro-
ribus Baluz. ex cod. Colb.

(5) *Angelica* duo mss. codices.(6) *Feras* alii.(7) *Cum lege pudenda* Baluz. ex cod. Colb. cum

lege rudendam Vict. *congesta rudendum* Oxon.

(8) *Pasta* ed. Oxon.(9) *Num rector* Baluz. *corrector* cod. Vict. *non rec-
tor* Colbert.(10) *Ut ingerat* Baluz. ex cod. Vict. et Morel, *atque
ingerit* ed. Oxon.

Nunc igitur tute ipse lues, quod nostra cupido est
 Pro natis, quoque hospitibus; satis unus in omnes.
 Dicta et facta simul, vulgi mora nulla furentis.
 Turbidus hiberno ut dum volvitur impete torrens,
 Rivorum in numeros (1) uno pede fertur in omnes (2),
 Si qua illic arbor rapidis offenditur undis,
 Haud mansura diu; quantum radice licet
 Crinitas durare moras, ubi subter adesant
 Perdit humum circumfosso cum caudice pendens,
 Huc illic certam differt incerta ruinam:
 Haud aliter Loth in media vertigine vulgi,
 Nutabat vinci prope jam; sed diva potestas
 Subvenit; angelici juvenes de limine raptum
 Restituunt tectis, demens sed vulgus ibidem
 Poenarum auspiciis multatior lumine diro (3).

CAPUT III.

Tunc decreta (4) Dei reserant, dignam adfore poenam
 Po coelo Sodomis, ipsam meruisse salutem
 Iustitiae titulo. Quin ergo accingeris isthinc
 Festinare fugam, pariterque educere si quid
 Gentis habes? nos exitium jam inducimus urbi.
 Loth generos citas adloquitur, sed dura hominum

[mens,

Crede despexit monitum, risitque timoreni.
 Tempore mox quo lux tenebras conscendere tentat,
 Et bicolor caeli facies de nocte dieque est,
 Instabant juvenes Chaldaeam educere gentem
 Ex Sodomis, justamque domum donare salui:
 Ela, age, Loth, exsurge tuamque adsume jugalem,
 Et natas duplices, atque hinc exterminus ito.
 Praeveniens Sodomum poenas (manibus quoque amicis
 Producunt trepidos) atque haec tibi caetera mando;
 Serva Loth animam, ne visum in terga retrorsum
 Vertere forte vellis, coeptum vel sistere gressum,
 In montem propera. Timuit Loth ardua tardo
 Ereptare gradu, coelestes ne prius irae
 Opprimerent, alios igitur deposcere portus
 Adgreditur, parvam quam contra aspexerat urbem.
 Iluc, inquit, contendo fugas, vix mœnibus (5) exstat
 Nec longe, nec magna. Illi favere potenti (6),
 Urbis et ipsius pariter gessere salutem.
 Inde Segor vico: nomen vox barbara novit.
 Tunc Loth ingreditur Segor; simul exoritur sol,
 Ultimus ille quidem, in Sodomamque incendia fervens
 Infert; nam totos radios armaverat igni,
 Aemula subsequitur caligo includere lucem
 Coeptans, atque globos confuso intexere colo;
 Fumantes coeunt nubes, novus irruit imber,

LECTIONES VARIANTES.

(1) In numeros, sic Baluz. ex cod. Colb. numeros alii.
 (2) Amnes, sic Baluz. ex cod. Vict. omnes alii, pro
 fertur, vehitur cod. Vict. Colb.
 (3) Interdum lumine mutant. Morel. et duo codices
 mss. nisi quod Victorinus habet lumina. Interdum lo-
 gendum videtur Baluzio.

CAP. III. — (4) Secreta Colbert.

(5) Fuga, si certe manibus Colb.

(6) Mibi est: favere precanti Colb. Vict. Morel,
 nisi quod iste legit, faveat.(7) Carne reservans cod. Colb. forma Morel, pro
 formam.

A Sulphura cum flammis flagrantibus aestuat aether,
 Exustus crepiat liquidis arduis aether
 Hinc habet in falso de vero fabula famam
 Solis progeniem currus optasse paternos,
 Nec valuisse levem puerum frenare superbos
 Ignis equos, arsisse orbem; tunc fulmine raptum
 Aurigam; illicitum planetum mutasse sorores.
 Viderit Eridanus, si qua illic populus albet,
 Aut si quis plumat senio modulatio ales.
 Illic aliter versae moerent miracula formae.
 Namque comes conjux, heu me, male tum quoque
 [legi]

Fœmina non patiens, divina ad murmura caeli
 Andaces oculos nequiquam sola retoresit,
 Nec habitura loqui quod viderit; et simul illic

B In fragilem mutatam salem stetit ipsa sepulcrum,
 Ipsaque imago sibi formam sine corpore serrans (7).
 Durat adhuc etenim nuda statione sub aetram,
 Nec pluvius dilapsa situ, nec diruta ventis.
 Quin etiam si quis mutilaverit advena formam,
 Protinus ex sese suggestu vulnera complet.
 Dicitur et vivens alio jam corpore, sexus
 Munificos solito dispungere sanguine menses.
 Nusquam sunt Sodomi, nusquam illorum impia
 [lucent]

Mœnia; cum dominis domus omnis inops ita nusquam
 Tota rogos regio est, hinc atro horrore favillae,
 Hincque situ cano cineres incendia signant,
 Occidit illa prior feritas (8) quam prospiciens Loth,
 Nullus arat frustra piceas fulgine glebas.

C Semiperempta etiam si qua illic jugera lætas
 Autumni conantur opes, facile optima sese
 Promittunt oculis, pira, persica, et omnia mala,
 Donec carpuntur; nam protinus indice tactum
 Solvitur in cinerem, sit vana favillaque pomum (9).
 Sic igitur caelo pariter terraque sepultis,
 Nec mare vivit ibi, mors est maris illa quieti,
 Quod nullus animal (10) per anghela volumina ductus,
 Quodquod etiam patrio nunquam suspirat ab austro,
 Quodque nequit proferre aliquam de gurgite gentem
 Squamigeram, lavive cuti vel cortice septam,
 Vel crispam concham, aut duplici compagine clausam.
 Solum illic proprio mentitur fruge bitumen,
 Exusti fulgore maris; quod vividus ardor
 Subter stagna coquens, de sulphuris et salis æstu
 D Temperat inque picem dat terræ hæerere marinam.
 Invehitur proprio cum tempore pingue cremate
 Virus aquæ, spumisque cutis super æquora nigra

(8) Occidit illa prior feritas. Obscurus versus, ubi
 si feritas pro fortitudine accipitur ratione carminis,
 constabit sensus, uti feritas a ferendo dicatur. Vox eo
 significatu nunc obsoleta. PAW.
 * Corruptum locum sic emendari et expleri posse
 putat editor Oxonensis:

Occidit illa prior species, quam prospiciens Loth
 Deservisse pii fertur commercia fratris.

BALUZ.

(9) Vacui favillaque pomi duo cod. mss.

(10) Quod nullos animal Colb. Morel. Idque anima

Textitur; appellunt queis est ea captio mercis.
 Adelinant leves laterum libramine lembos,
 Ut semel impositam doceant conscendere venam.
 Nam se sponte levans adnabit mercis ad ora
 Navigii, pretiumque dabit pro munere largo,
 Ni plaga contigerit, quam mensi fucina vestit.
 Ecce aliud monstrum pelagi de clade natus;
 Cuncta illic immissa (1) natant; natura recessit

A Mergendis data corporibus; si denique teste
 Luciferam narem insistens, qua spiritus igoi est,
 Velificavit apex, flammæ si flamma perempta est,
 Ibit subter aquas destructio naufraga lucis.
 Hæc Sodomum et Gomorum signata in sæcula poenæ,
 Gentibus injustis, queis pectora dura (2) timorem
 Deseruere Dei; de celo jura tueri,
 Inque unum rerum Decimum spectare docebunt.

LECTIONES VARIANTES.

multus Fabric. et edit. Oxon.

(1) Invita duo cod. mss.

(2) Corda obdura Baluz. cod. Colb. corpora dura
 B Morel. cod. Victor. Paulo post jura vereri Colb.

ARGUMENTUM LIBRI AD SENATOREM.

EX CHRISTIANA RELIGIONE AD IDOLORUM SERVITUTEM CONVERSUM; PER JACOBUM PAMELIUM.

*Senatorem graviter increpat, quod antea Christianus et
 Consul, Isidis seu Matris Deum sacerdos fieri non sit
 veritus; hortatur itaque ut saltem in senectute resipis-
 cat. Porro cum etiam hic quadam sint Tertullianica,
 ego illi adscribere malui quam B. Cypriano.*

AD SENATOREM

*Ex Christiana religione ad idolorum servi-
 tutem conversum.*

CAPUT PRIMUM.

Cum te diversis iterum vanisque viderem
 Inservire sacris, priscoque errore teneri;
 Obstipui (a) monitus; quia carmina semper amasti,
 Carmine respondens, properavi scribere versus;
 Ut te corripere, tenebras præponere luci.
 Quis patitur enim, te Matrem credere magnam
 Posse Deam dici, rursusque putare colendam,
 Cujus cultores infamia turpis inurit?
 (b) Namque sacerdotes tunicis mulieribus iidem
 Interius ritum cultu interiore fatentur;
 Idque licere putant, quod non licet; unde per orbem
 Leviter incedunt, mollita voce loquentes,
 Lapsatosque tenent extenso pollice lumbos,
 Et proprium mutant vulgato crimine sexum.
 Cumque suos celebrant ritus, (c) his esse diebus
 Se castos memorant; at si tantummodo tunc sunt,
 Ut perhibent, casti; reliquo jam tempore quid sunt?
 Sed quia coguntur saltem semel esse pudici,
 Mente fremunt, lacerant corpus, funduntque cruorem.
 Quale sacrum est vero, quod fertur nomine sanguis?

CAPUT II.

Nunc etiam dicis, quod te non fecerit ætas.

COMMENTARIUS.

CAP. I. — (a) Obstipui monitus, etc. Est hæc
 phrasis non modo Cypranica, qua alibi dicit: mens
 obstipuit, sed et Tertullianica, sicuti supra videre est
 lib. de Indic. Domini, cap. II, ubi legitur:

Obtipuere quidem plures, patuisse sepulchra.

Castigavimus autem monitus, pro motus.

(b) Namque sacerdotes, etc. Emendavimus iidem
 pro idem, et paulo post: reliquo jam tempore quid
 sunt, pro corpore. Atqui de sacerdotibus Isidis et ipsa
 Iside, supra non semel satis dictum est. Hic illis tribuit
 tunicas muliebres, mutatum sexum, lacerationem
 corporis, ac fusionem cruoris, calvitium, et pedes

Sed tua religio calvum, (d) caligaeque remota
 Gallica, sit pedibus molli redimita papyro.
 Res miranda satis dejectaque culmine summo.
 Si quis ab Isaeo Consul procedat in urbem,
 Risus oris erit: quis te non rideat autem,
 Qui fueris Consul, nunc Isidis esse ministrum?
 Quodque pudet primo, te non pudet esse secundo:
 Ingeniumque tuum turpes damnare per hymnos
 Respondente tibi vulgo et lacerante Senatu.
 Teque domo propria pietum cum fascibus ante,
 Nunc quoque cum sistro faciem portare caninam.
 Hæc non humilitas, sed humilitatis imago est.
 Edibus illa tuis semper monumenta manebunt,
 Rumor et ad nostras pervenit publicus aures,
 Te dixisse: Dea, erravi, ignosce, redivi.
 Dic mihi si valeas, cum talia sæpe rogaris,
 Et veniam peteres; quæ tecum verba locuta est?
 Vere mente cares, sequeris qui mente carentes.
 Hæc iterum repetis, nec te delinquere sentis.
 Quid mereare vides; minus esses forte notandus,
 Si tantum hoc scires, et in hoc errore maneres;
 At cum vericolas penetraveris ostia legis,
 Et tibi nosse Deum paucis accesserit annis;
 Cur linquenda, tenes aut cur retinenda relinquis?
 Nilque colis, dum cuncta colis; nec corde retraetas
 Vera quid a falsis, quid ab umbris lumina distant.
 Philosophum fingis, cum te sententia mutet;
 Nam tibi si stomachum popularis moverit aura;
 Et Judæus eris, totusque incertus haberis.
 Indulge dietis, sapientia non placet alta;
 Omne quod est nimium, contra cadit, unum ope-
 rantur

Gallicana papyro redimitos, denique cum sistro faciem
 caninam.

(c) His esse diebus se castos memorant, etc. D:
 Castis Isidis sacris, vide infra Tertullianum tom. V lib.
 de jejuniis adv. Psychicos. Est ante etiam ille versus
 obscurus, et forte mendosus:

Quale sacrum est vero, quod fertur nomine sanguis?

CAP. II. — (d) Caligaeque remota, etc. De millitia
 caligata, vide supra tom. II, lib. de Idolol. cap. 19,
 num. 147. Atqui corripitur etiam a in ablativo quæ
 quitur:

Gallica, sit pedibus molli redimita papyro.

Et calor et frigus; sic hoc, sic illud adurit;
 Sic tenebrae visum, sic sol contrarius auferit;
 Et pariter laedunt gelidum fervensque lavacrum;
 Esca alitur corpus, corpus corrumpitur esca;
 Vimque suam minuit, si quid protenditur ultra.
 Denique si sedeas, requies est magna laboris:
 Si multum sedeas, labor est. Naro namque poeta
 Pro poena posuit: Sedet (a), æternumque sedebit
 Infelix Theseus; semper nocet utile longum;
 Prandia longa noceant, jejunia longa fatigant;
 Sic nimium sapere stultum facit improba secta.
 Me dea sic docuit, moderamen amabile, dixit.
 Sed tu nec sectam modo, nec moderamina curas
 Mens autem stabilis nullo pervertitur æstu,
 Ipsaque simplicitas nunquam mala cogitat ulla.
 Hinc sincera fides æterna fide fruetur;
 Et contra dolus longo cruciabitur igni.

A Elige quid velis, ut digna pascula vites.
 Sic tamen hanc veniam mereatur creditor inquam;
 Ut leve crimen erit, si nolis noscere vera;
 Non leve crimen erit, si cognita vera relinquant.
 Sed te correctum forsitan matura senectus
 In melius revocat satiatum erroribus istis:
 Tempus enim mutat mala, digerit omnia tempus.
 Tunc igitur cum te consulta reduxerit ætas,
 Disce Deo servare fidem, ne forte bis unum
 Incurras lapsum, quia vere dicitur illud
 Qui pedis offensi lapidem vitare secundo
 Nescit, et incautus iterum vexaverit artus:
 Imputet ipse sibi, nec casibus imputet ullis.
 Corrige (b) delictum fidamine, corrige mentem.
 Sufficit peccare semel, desista vereri:
 Non erit in culpa, quem pœnitet ante fuisse.

COMMENTARIUS.

Castigavimus vero recens: Consul procedat in urbem, pro orbem. Et mox: Hæc non humilitas, pro Hæc tua humilitas.

(a) Sedet æternumque sedebit infelix Theseus, etc. Istud Virgilianum est ex VI Æneidos. Propterea autem

lego: Nec casibus imputet ullis.

(b) Corrige delictum fidamine, etc. Fidamen pro fiducia seu spe magis haud dubie Tertullianicam phrasin sapit quam Cyprianicam.

CARMEN DE JONA ET NINIVE,

CUM ADNOTATIONIBUS FRANCISCI JURETI.

ARGUMENTUM. — Carmen hoc nunquam antea visum nec lectum, repertum fuit in vetusto codice manuscrip- C
 to, cujus copiam mihi fecit P. Pithæus i. e. saluti priorum auctorum natus. Tertulliani vero genuinum esse opus, dum res docent: primum, quia in eodem v. c. Tertulliano tribuitur, quemadmodum etiam aliud carmen de Sodomis quod postremum olim prodijt in lucem sub nomine divi Cypriani, sed nuper assertum Tertulliano, ex conjectura, a Jac. Pamelio viro multæ lectionis et judicii. Unde obiter confirmabo sententiam ipsius Pamelii, et monebo studiosos ne amplius addubitent de vero auctore carminis de Sodomis. Deinde prorsus redeolet phrasim Tertullianicam, ut obscuram et asperam, sic etiam eruditam. Illud dolendum est quod in membranæ imperite opus descriptum exstitit ab antiquario. Proposui igitur bona fide lectionem v. c. et cunctim emendationes, ne cui fucum facerem, donec aliud exemplar manuscriptum erui possit, unde cætera labecula eluantur. Quod attinet ad titulum, inscribebatur in v. c. de Ninive. Sed cum

tota narratio pertinet ad Jonam, visum est inscribere etiam: de Jona. Suspicio tamen est Tertullianum expressisse carmine integrum historiam Jonæ, ut in sacris bibliis exstat.

Post Sodomum et Gomorum viventia funera in v. c. [vum,

Et cinerum senio signata (c) incendia, poena, Et frustra solis oculis nascentia pauca,
 Et pariter facti mortem maris (d) et solis illic
 Si quid homo est poenam mutato corpore servans:
 Pene alios ignes (e) superi decusserat imbris,
 Urbs æqui justique fuerant (f) transgressa Ninive.
 Nam quis subversæ menti metus omnia vulgo
 Poenarum documenta vacanti, ubi possidet error.
 At bonus (g), et nostri patiens, et plectere serus,
 Omnipotens Dominus nullam jaeulabitur iram,
 Ni prius admoneat, duratque pectora pulset
 Prasagos agitant angusta mente, prophetam (h)
 Namque Ninivitarum meritis mandarat Jonam
 Prasari exitium Domini; sed conscius ille

COMMENTARIUS.

(c) Cinerum senio signata. Ita correxi, pro quo erat in v. c. cinerum senios ignara. Conjecturam meam confirmat aperte alter ejusdem Tertulliani versus de Sodomis, ubi sic:

Tota rogus regio est, hinc atro horrore faville.
 Inde situ cano cineres incendia signant.

Sic enim obiter lego ex vestigiis v. c. in quo: hinc de situ; vulgo est: hincque situ.

(d) Facti mortem maris. Intelligit Mare Mortuum, de quo ipsemet in carmine de Sodomis:

Nec mare vivit ibi, mors est maris, illa quieti.

(e) Pene alios ignes. Placeat hæc emendatio, ducta conjectura P. Pithæi: accedit enim prope ad vestigia scripturæ v. c. in quo:

Pane alio ignes superis decusserat imbris.

(f) Justique fuerant. Varias recipit conjecturas; dubium enim est an auctor scripserit justique forem, vel just sinez, ut censet idem Pithæus: statim scripsi, transgressa Ninive pro quo v. c. transgressi Ninivite.

(g) At bonus. v. c. at boni.

(h) Mente prophetam. Forte prophetas, ut conjungatur, cum voce prasagos.

Parcere subjectis, et debito cedere poenae (a)
Supplicibus; facilemque boni, cessabat abire (b).
Nō vanum caneret, cessura pace minarum.
Mox fuga consilium, si qua est tamen ista facultas,
Evitare Deum, Dominique evadere dextram,
Quo subter (c) totus trepidans compescitur orbis
At ratus est (d) quod agit sancto de corde prophetae.

Littoris in labio (e) portu celeberrima fido
Urbs ora est Cilicium, contra libratur Joppen.
Inde igitur Tharsos (f) properas rate scandit Jonas.
Ejusdem fert aeta Deus, nec denique mirum,
Si Dominum in terris fugiens, invenit in undis.
Parvula nam subito maculaverat aera nubes,
Feller sulfureo de semine concita venti (g),
Paulatimque globos pariter cum sole cohesit,
Deceptumque diem (h) caliginis agmine clusit.

(a) *Debita cedere poenae.* Ita emendavi, cum corruptio esset in v. c. *debitam cedere poenam, cedere posuit pro remittere.*

(b) *Cessabat obire.* Id est, recusabat Jonas implere officium admonendi. Plane eodem colore Prudentius excusat Jonam, hymno 7 *Cathem.*, ubi hæc historia describitur:

Jonam prophetam mitis ultor excitat
Poenæ imminenti iret ut prænuñcius,
Sed nosset ille cum minime Judicem
Servare malle quam ferire ac plectere,
Tectam latenter vertit in Tharsos figuram.

Verum alii scriptores aiunt Jonam contemptum id fuisse. D. Hieronymus *comment. in Jonam*: *Conscius erat fugæ et peccati quo Domini præcepta neglexerat.* D. Gregorius lib. VI in *Jos.* c. 13: *Illic gestante bellua peruenit quo ire sponte contempsit. Ecce fugitivum Dei tempestas invenit, sors fitigant, mare suscipit, bellua includit, et quia auctori suo obedire nititur, ad locum quo missus fuerat, suo reus carcere portatur.* Isidorus lib. de *vita et morte sanctorum*, cap. 45: *Jonas ad gentium præconia mittitur, missus contemnit, contemnens fugit, fugiens dormit, etc.*

(c) *Qua subter.* Erat in v. c. *super.*

(d) *At ratus est.* Corrupte rursus in exemplari, *en rati.* Statim repousi de corde, pro quo v. c. *de corpore.* Removet auctor a propheta culpam, ut excuset factum.

(e) *Littoris in labio.* Similis phrasis Sisennæ apud Nonium Marcel. *si sitique in labro summo fluminis.* Et M. Tullius *ex portus similiter dixit*; nam sic de supplicis in Verrem: *Nam in ipso aditu atque ore portus.*

(f) *Tharsos.* V. c. *Tharros properas rate scandit.*

(g) *Concita venti.* Puto, vere ita correxi, pro quo v. c. *conotia venti.*

(h) *Deceptumque diem.* Pro *creptum* posuit.

(i) *Fluctifrago.* Alias v. c. *fluctivago.*

(j) *Antenna stridens.* Non hic dicam produci ultimam, in antenna, propter pentemimerim, sed potius observandam monebo veterum consuetudinem, qui vocalem longam faciebant cum sequerentur duæ consonantes. Quem morem tamen neoterici nec intellexerunt nec viderunt, qui sæpe locos in auctoribus corrumperunt contra fidem et consensum omnium v. c. Id ego prolatis et restitutiis testimoniis doceat ad Paulinum, Sedulium, Marium Victorem, Juvencum et ceteros. Addam tantum verba vetustissimi grammatici Terentiani Mauri, cap. de carmine heroico:

Spondæum geminæ possunt firmare sonore,
Exemplis an prava sequar, vel recta, probabo.
Quisque scire cupit, vel quisque scribere curat.
Antestare docet eum dico, et separo verbum.
Ante Stesichorum vatem natæra creavit.

A Fit speculum coeli pelagus, niger ambitus undas
Insicit, in tenebras ruit æther, et mare surgit.
Nequidquam medios fluctus dum nubila tangunt,
Gloria ventorum quos omnes turbine miscet.
Diversus furor in profugum frendebat Jonam.
Una ratis certamen erat cæloque freloque,
Tunditur hinc illinc, tremit omnis sylvæ sub lectu
Fluctifrago (i) subter concussa est spira carinæ.
Palpitat antenna stridens (j), labor horret ab alto (k),
Ipsa etiam infringi dubitans insectitur arbor.
Nauticus interea geminus clamor (l) omnia tentat,
Pro rate proque anima, spiras (m) mundare morantes
Oblaqueare mithram (n), clavorum stringere nixus,
Vel reluctantes impellere pectore gyros (o):
Pars maris interni puteum gravecolere (p) vicissim.

B Egregias rapiunt (q) tunc merces atque opus omnes

COMMENTARIUS.

(k) *Labor horret ab alto.* P. Pithæus subolei vocæ laboris hic significari vexilli seu veli speciem. Sane Gregorius Nazianzenus, *Oratione in Julian.*, ait vexillum esse quod a Latinis dicatur *labor*, quia vim habeat solvendorum laborum. Exstat in cod. Theodini, L. VI, tit. 35, de præpositis laborum, ubi sic præpositi laborum nostro et stipendiorum sudoribus promoventur. Sed et in cod. Justiniani, lib. XII, tit. 13, constantissima fide in omnibus libris manuscriptis inscribit: *De præp. laborum.* Quæ tamen scriptura quibusdam insolens visa fuit, adeo ut Accursius notet fuisse sua ætate qui pro *laborum*, reponerent *laborum* ridicule. Nunc alii putant legendum potius *labororum*, exemplo quo Constantinus imperator vexillum illud nobile quo utebatur in bello, *laborum* appellavit. Ego non temere discedendum arbitror a scriptura veterum codicum.

(l) *Geminus clamor.* Primam in clamor contraxit Tertullianus, non solus inter præcos. Nam Paulinus, libris de *vita Martini*, ea licentia usus, ... *Clamor autem in tempestate marina locum habent Ovidius lib. H. Metam.*

Quippe sonant clamore viri, stridores rudentes,
Undarum incurso gravis unda.

Sed et ipse Tertullianus paulo post subdit:

Sunt miseræ voces ad singula fragmina Ponti.

(m) *Anima spiras.* Erat in v. c. *animas spiras*, Isidorus (*Etym.* lib. IX, cap. 3) ait *spiras* funes esse quibus nautæ utuntur in tempestatibus, a Spario dictas.

(n) *Oblaqueare mithram.* Felleissima hujus loci restitutio debetur et acumini et judicio P. Pithæi. Depravate erat in v. c. *oblaquearem sistrum*, Isidorus lib. XIX, *Etym.*, cap. 4, scribit *mithram* esse funem quo navis media vincitur. Quæ vox rara est et a paucis alibi electa.

(o) *Pectore gyros.* Corruptio erat in v. c. *niggyros*, et fortassis totum verius sic melius legetur; *Veli cluciantes impellers pectore gyros.*

(p) *Puteum gravecolere.* Arbitror auctorem verbum hoc active usurpasse, et *gravecolere puteum* idem valere ac facere ut puteus gravem odorem exhalet. Intellico igitur hunc locum de sentina navis, quæ tum gravius olet cum sedimentum aquæ quiescentis movetur et exhauritur. Paulinus in carm. ad *Cytherium*:

Quo cymba militum duxerat rimis
Aquam olente sentinae lacu.

Quintilianus (lib. VIII) observat a Cicerone dictam reipublicæ sentinam, significante sordiditatem hominum; Tertullianus vero portem maris intamini vocat, quia sentinae aqua e mari est.

(q) *Egregias rapiunt.* Erat in v. c. *Egregia tunc rapiunt.*

Præcipitant, certantque pericula vincere damnis
Sunt miseræ voces ad singula fragmina ponti,
Expenduntque manus nullorum (a) ad lumina divum,
Quos maris et cæli vis non timet, haud minus il-

[los (b)]

Puppibus obtrusus irato turbine mergens.
Nescius hæc reus ipse cavo sub fornice puppis
Sternentem (c) inflata resonabat nare soporem,
Jam tunc in somno Domini formando (d) figuram.
Hunc simul undicæste qui cogit munia proræ (e),
Pace soporatum placida, requiete superbium (f)
Instituit impulsans: Quid, ait (g), discrimine in isto
Somnia re capit (h), tantoque in turbine portum
Solutus habes? non unda (i) operit, spes unica divum
[est.]

Tu quoque, quisquis tibi Deus est, dic vota precesque.
Exim quis (j) culpæ propriæ, quis caussa procellæ
Discere sorte placet, nec sors mentitur Jonam.
Tunc cogitant: quis, et unde hominum, quis denique
[rerum,
Quo populo, qua sede cluis (k)? famulum ille fatetur
Prætimidum fidumque Dei, qui sustulit altum (l),
Qui terram posuit, qui totam corpore fudit:
Ipsius sese profugum, caussasque revelat.
Dirigere metu. Quid nos (m) igitur tibi culpæ.
Quid fore nunc, quoniam placabimus æquora facto?

COMMENTARIUS.

(a) Nullorum. In v. c. ad hanc vocem recentiore quadam manu superadditum erat, *multorum*. Sed bene vocat *nullos* divos, quia gentium dii revera nulli sunt, vel quia nullius opus et auxilium. Illinc illa vox apud veteres comicos: *Nullus sum*. Et Paulinus:

Nullus eram, et faciente
Deo sum natus ut essem.

(b) *Haud minus illos*. Ita emendo, pro quo v. c. *aut minus illos puppibus obtruso Siratos*. Quibus verbis non dubito quin alludat ad morem veterum qui in navibus deos portabant, tanquam tutelares. Vi ril.

Ingentes a pupe Deos.
Laurato fulgebat Apolline puppis.
(Id. l. X. æn.)

Monte nec inferior proræ puppique recurvum
Insiliit, et pictos verberat unda Deos.
(Ovidius, l. I. Tristium.)

Auctores appellant tutelæ quasi proprio nomine, Silvius Italicus:

Tutelæque deum stulant.

Seneca *epist.* 76, eo alludit dicens: *Navis bona dicitur, etc., nec cuius tutela eboræ calata est*. Ea imitatione dicunt etiamnum hodie Venetos sanctum Marcum attollere in puppi, suæ civitatis tutelarem divum.

(c) *Sternentem*. Placet Philip. Roberto J. C. *sternentem*. Et quidem Jonæ cap. 1 ubi Vulgata editio habet: *et dormiebat sopore gravi*, D. Hieronymus ex Septuaginta vertit: *et dormiebat et stertebat*. Divus quoque Ambrosius in *Psalm.* XLIII: *de Jona legimus qui dormiebat in ventre navis et stertebat*. Et ipse Hieronymus in commentur. in *Jonam*: *Quasi securus, ait, dormiret, et profundissimum somnum ronchonare sonaret*.

(d) *Domini formando*. Erat in v. c. in *se formando*: locum autem intelligit Matthæi cap. VIII, ubi de Christo dormiente in navi et a suis excitato.

(e) *Undicæste qui cogit munia proræ*. Si quid veri anguror, ita non male emendavi depravatissimam scripturam v. c. habentis: *Undis ita qui cogit mænia*

A Namque magis multoque magis freta sæva tuebant.
Ea ego tempestas, ego tota insania mundi,
In me, inquit, vobis æther ruit, et mare surgit:
In me terra procul, mors proxima, nulla Dei spes.
Quin date præcipientem caussam, navemque levantes (n),
Unum onus hoc magnum pelago jactate volentem.
Ast isti frustra nituntur vertere cursum
In reditum, nec clavus enim torquere sinebat,
Dura nec antempe mutari libra volebat.
Postremo ad Dominum: Ne nos in mortis hiatum,
Unam animam propter, dederis, ne sanguine justî (o)
Respersisse velis, si sic tua dextera ducit.

Jamque illic imo exoriens de gurgite cætus
Squamosum et conchis evolvere corporis agmen,
Urgebat proprios concusso marmore fluctus
B Sponte sua (p) prædam rapiens, quam puppis ab arce
Provolutam limosis faucibus hausit,
Viventemque dapem longam percepit in alvum,
Cumque viro cæli rabiem pelagique voravit.
Sternitur æquoris unda, resolvitur ætheris umbra.
Huic fluctus, illinc flatus redduntur amici,
Securamque viam placida signante carina,
Candida cæruleo florent vestigia sulco,
Nautæ tum Domino læti venerando timorem
Sacrificant grates .....
Navigat et vates alio susceptus Jonas

proræ: nisi malis, *undisicæ*, facillis autem mutati,^o *undis* ita, *undisica* pro *undicæste*. Sed et potest retineri illud, *mænia*. Nam Festus Pompeius adnotat veteres dixisse *mænia* pro *officiis*.

(f) *Requiete superbium*. Sospiter Charisius lib. 1: *Quies, ait, facit quietem, requies accusativo non facit, requietem sed requiem*: licet Cicero dixerit *requietem* ad Hostilium. Idem Charisius alio loco id repetit: *Cicero, ait, aliter declinavit secutus numerum, requietem enim dixit; superbium autem vocat pertinacem in somno, qui quasi designaretur moveri clamore navitarum periclitantium, nimium securus*.

(g) *Quid ait*. Corrupte erat in v. c. *quid aiunt discriminis in isto*.

(h) *Somniare capis*. Locus hic varias recipit conjecturas: sunt verba Fr. Jureti; nos vero sequimur lectionem quam exhibet collectio Pisauricensis ac Londonsis, poetarum scilicet latinorum. Eod.

(i) *Nos unda*. Vocem nos addidi, quæ videtur desiderari.

(j) *Exim quis*. Depravatissime erat in v. c. *Indicit exim quis*.

(k) *Qua sede cluis*. Valde mihi placet hæc emendatio quam eruit P. Pithæus ex vestigiis v. c., in quo *qua sede cluis*. Vox *cluis*, non ignota apud veteres, quam restitui aliis auctoribus temere vulgo corruptam. Itaque non repetam.

(l) *Qui sustulit altum*. Redundabant verba in v. c., in quo ita scriptum reperi: *Qui cælum sustulit alto*. Videbatur quidem corruptum carmen glosa; *altum* autem pro *cælo* poni scimus; ut apud Virgilium:

Et Maia genitum cælo demittit ab alto.

Lactantius (lib II, c. 1): *Oculos suos dejiciunt soloque figunt*.

(m) *Quid nos*. V. c. *quos* vel quod,

(n) *Navemque levantes unam*. Male in v. c. *navem levantes unum*.

(o) *Ne sanguine justî*. Sic lego, pro quo v. c. *justum*, idque confirmatur textu Biblico.

(p) *Sponte sua*. Ut expletur hiatus v. c. addidi *sua* nisi malis *sponte novam*.

Navigio fluctumque secat sub fluctibus imis,
Sisara velificans, anima inspirata ferina,
Conclusus, neque tinctus aquis (a), maris intimus
[exter (b)]

A Inter semesas classes resolutaque corpora putri
Digesta, sua jam vel va... (c) funera discens.
In signum sed enim Domini quandoque futurus,
Non erat exitio, sed cœli gloria factus.

COMMENTARIUS.

(a) *Neque tinctus aquis*. Videbatur posse legi *tactus*, quod minus est. Nam et Paulinus in carm. ad Cyprianum de eodem Jona loquens:

Mensus aequore intactus undis fluctuat.

Sic Sedulius de eodem:

..... ceto sorbente voratus

In pelago non sensit aquas.

Sed tamen illud, *tinctus* retinui quia scio familiare esse Tertulliano ut eo verbo, et tinctionem usurpare pro baptismis aquis.

(b) *Maris intimus exter inter semesas classes*. V. c.

habebat *classes*. Sed superiora ut reponi debeant non satis liquet. Placet doctissimo Phil. Roberto ut legatur: *Maris inter et exter. Semesa*, etc., nisi, mutato ordine, *malis: Maris exter, et inter Semesas*, ut versus sibi cohæreant. Sic autem Paulinus exterum maris, Jonam intra mare eleganter dixit:

Nam liber undis intra mare exter maris.

(c) *Vel va*. Robertus legit *vel satis*. Quid si potius: *vel vix*?

Et quidem quæ ad emendationem corruptissimæ exemplaris proferre potui.

DE LIGNO VITÆ.

Est locus ex omni medius, quem cernimus, orbe, B
Golgotha Judæi patrio cognomine dicunt:
Hic ego de sterili succisum robore lignum
Plantatum, memini fructus genuisse salubres.
Non tamen hos illis, qui se posuere, colonis
Præbuit: externi fructus habuere beatos.
Arboris hæc species uno de stipite surgit,
Et mox in geminos extendit brachia ramos:
Sicut plena graves antennæ carbasa tendunt,
Vel cum disjunctis juga stant ad aratra juvenis,
Quem tulit hoc primo maturo æmine lapsum
Concepit tellus: mox hinc (mirabile dictu)
Tertia lux iterum, terris superisque tremendum
Extulerat ramum, vitæ fruge beatum.
Sed bis vicenis firmatus et ille diebus
Crevit in immensum, cœlumque cacumine summo
Contigit, et tandem sanctum caput abdidit alto.
Dum tamen ingenti bisseos pondere ramos
Edidit, et totum spargens porrexit in orbem:
Gentibus ut cunctis victum vitamque perennem
Præberent, mortemque mori qui posse docerent.
Expletis etiam mox quinquaginta diebus,
Vertice de summo divini nectaris haustum
Detulit in ramos, cœlestis spiritus auræ:
Dulci rore graves manabant undique frondes (1)

Ecco sub ingenti ramorum tegminis umbra
Fons erat: hic, nullo casu turbante, serenus,
Perspicuis illimis aquis, et gramina circum
Fundebant latos vario de flore colores.
Hunc circum innumeræ gentes, populique coibant. D
Quam varii generis, sexus, ætatis, honoris,
Innuptæ, nuptæque simul, viduæque, nurusque,
Infantes, puerique, viri, juvenesque, senesque!
Illic ubi multigenis flexos incumbere pomis
Cernebant ramos, avidisque attingere dextris

Gaudebant, madidos cœlesti nectare fructus:
Nec prius hos poterant cupidis decerpere palmis,
Quam lutescentia vix vestigia fœda prioris
Detererent, corpusque pio de fonte lavarent.
Ergo diu circum spatiantes gramine molli,
Suscepiunt alta pendentes arbore fructus.
Tum si quis ex illis delapsa potamina ramis,
Et dulces, multo rorantes nectare, frondes
Vescuntur, veros exoptant sumere fructus.

Ergo ubi cœlestem ceperunt ora saporem,
Permutant animos, et mentes perdere avaras
Incipiunt, dulcique hominem cognoscere sensu,
Insolitum multis stomachum movisse saporem
Vidimus, et fellis commotum melle venenum

C Rejecisse bonos turbata mente saporis:
Aut avide sumpsum non dilexisse, diuque
Et male potatum tandem evomuisse saporem.
Sæpe quidem multi, renovatis mentibus, ægros
Restituere animos: et quæ se posse negabant,
Pertulerant, fructumque sui cepere laboris.
Multi etiam sanctos ausi contingere fontes,
Discussere iterum subito, retroque relapsi,
Sordibus et cæno misti volvuntur celadem.

Multi vero bono portantes pectore, totis
Accipiunt animis, penitusque in viscera condunt.

Ergo qui sacros possunt accedere fontes,
Septima lux illos optatas (2) sisit ad undas,
Tingit et in liquidis jejunos fontibus artas.

Sic demum illuviem mentis, vitæque prioris
Deponunt labem; purasque a morte reducant
Illustres animas, cœlique ad limen iteras.
Hinc iter ad ramos, et dulcia poma salutis:
Inde iter ad cœlum per ramos arboris altæ.
Hoc lignum vitæ est cunctis credentibus. Amen.

LECTIONES VARIANTES.

(1) Frontes Oberth.

(2) Optata Oberth.

Appendix secunda.

CANDIDO LECTORI

JOSEPHUS MARIA SUARESIIUS AVENIONENSIS SALUTEM.

Candido Lector, Patet mihi facilius adhuc ad bibliothecam Vaticanam, benignitate cardinalis Amplissimi Francisci Barberini bibliothecarii, atque Maccensis mei, qui vere bibliotheca vivens vocari posset; et benevolentia Felicis Conteliorii custodis, viri scientiis omnibus instructi. Illic ego dum singula lustro, laetidi peropportuno in pervetustum codicem e membrana, perscriptum literis longobardicis, qui praefert aetatem sexcentorum aut septingentorum annorum; cumque Bedae Chronicon, et alia quae continebat, percurrissem, in calce juveni fragmentum librorum Tertulliani de execrandis gentium Divis, cujus ultimi versus fuerant erasi, et quod in Jovis elevanda divinitate solum insumitur. Id ego cum semel, iterumque perlegissem, ac deinde contulissim, assentimus cum his quae de Jove scribit idem Tertullianus in libris adversus Nationes et in

A *Apologetico*; diversum penitus reperi styllum, tamen purum putum Tertullianum et ego agnovi, et amici, quibus ostendi, omnes consenserunt. Illoc igitur, quamvis fragmentum, diutius latere nolui, et nunc in commune et in publicum emitto auspiciis Urbani Octavi Pont. max. quo in Cathedra Petri felicissimo sedente, non Musae tantum, politioresque litterae, ac disciplinae, poetis et historicis passim exundantibus et exsulantibus quasi redditae juventute revirescent; verum etiam sanctorum Patrum operibus undique prodeuntibus in lucem, orthodoxa Religio ubique terrarum caput adtollet et reslorescit. Deum precor ut ipsum, et illustrissimum cardinalem Franciscum Barberinum Atlantis tanti Herculem ad Ecclesiae suae decus diutissime sospitem esse velit. Tu, Lector, apprecare, et hoc meo munusculo gratias plere, frueri.

EX LIBRIS TERTULLIANI

DE EXECRANDIS GENTIUM DIIS

FRAGMENTUM ERUTUM E BIBLIOTHECA VATICANA,

A JOSEPHO MARIA SUARESIO AVENIONENSI.

Tantum caecitatis invasit genus humanum, ut inimicum suum Dominum vocent, et ablatorem bonorum adeo datorem sibi esse praedicent, atque illi gratias agant; vocant ergo illos nominibus humanis, non propriis, nascunt enim eorum nomina, quia sint demones intelligunt; sed historias veterum regum legunt, quorum actum cum videant fuisse mortalem, deos honorificant eos nomine. Jovem, quem vocant, quemque putant summum Deum, quando natus est, a constitutione mundi erant ad illud tempus anni ferme tria millia. Ille in Graecia nascitur de Saturno et Ope. Et ne a patre interficeretur, aut si fas est dicere, denuo pareretur, Cretam delatus, consilio matris in antro Idaeo nutritur, a Cretibus (a) hominibus natis arma quatientibus occultatur, capra ubera sugit, cujus excoriata pelle amictus utitur, nutricia sum scilicet a se interfecta: sed tres cinctos aureos ei assuit, centenum bonum singulos pretium valentes, sicut meminit auctor eorum Homerus, credere si aequum est. Ille adulta aetate cum patre annis compluribus bellum gessit, superavit, parricidio domum invasit, sorores virgines stupravit, quarum unam in connubio elegit, patrem armis fugavit: caetera autem actus illius scripti sunt. Ex connubiis alienis, aut virginibus violatis, filios sibi adulteros generavit, pueros ingenuos attaminavit, tyrannice

regalique imperio oppressit populos sine lege: hunc pater, quem initialem deum fuisse opinantur errantes, celari in insula Creta ignoravit; filius quoque, quem potentior deum credunt, fugatum a se patrem latere in Italia nescit: si erat in caelo, cor non videbat quid in Italia gereretur? Non enim in angulo est terra Italia. Quamquam si fuisset deus, latere eum nihil debebat: latuisse autem ibi, quem Itali Saturnum vocitaverunt, liquido adprobatum est, a Cujus latitatione lingua hesperia latina nominata est usque in hodiernum: sicut etiam auctor eorum Virgilius meminit (b): ergo in terra generatus dicitur, dum et non ab eo regno pellatur timet, et tamquam æmulum querit necesse, et subreptum nescit latere, et postea deus filius patrem prosequitur, interficere querit immortalis immortalem (credi potest), et intervallo pelagi fallitur, et fugisse ignorat, et cum hæc agerent inter duos deos in terris, cælum desertum est. Nemo administrabat pluvias, nemo tonabat, nemo gubernabat tantam molem orbis. Nec enim possunt dicere actum illorum et bella in caelo esse facta: hæc enim in monte Olympo fiebant, in Graecia: sed nec cælum Olympum (c) vocatur, cælum enim cælum est. De quibus ergo actibus eorum primum tractabimus, de pativitate, de latitatione, de ignorantia, de parricidio, de adulteris, de obscenis acti-

COMMENTARIUS.

(a) Cretibus. Forte Curetibus. SUAR.

(b) . . . Latium que vocari

Maluit, his quoniam latuisset tutus in oris.

Æneid. l. VIII, v. 322 et 323.

(c) Olympum. Forte Olympus. SUAR.

bus, de rebus non a Deo, sed ab hominibus immundis, et truculentissimis commissis, qui si essent in his temporibus, omnibus legibus rei subiacerent, quæ multo justiores, et severiores, quam actus illorum. Patrem armis pulsavit: lex Falcidia et Sen pro-
pria parricidam in culo cum feris ligaret. Et sorores corrupit: lex Papinia omnibus pœnis per singula membra probum puniret. Connubia aliena intrasit: lex Julia adulterum suum capite afficeret. Pueros ingenuos attaminavit: lex Cornelia transgressi foderis amissum novis exemplis novi coitus sacrilegum damnaret. Hic nec divinitatem habuisse ostenditur: erat enim homo: latuit eum fuga patris. Huic tali homini, tam nefando regi, tam obsceno tamque crudeli, Dei assignatus est honos ab hominibus, qui utique cum sit in terra natus, et per incrementa ætatum adultus, in qua omnia hæc mala admisit, et modo non sit in ea, quid putatus nisi mortuus, aut numquid putat stultus error pennas ei natas in senectute, unde ad cælum volaret? Sed possunt et hæc credere orbitali sensu homines, si tamen credunt

COMMENTARIUS.

(a) Egyptam. Forte Ægipana. Schar.

(b) Sempterni numinis. Forte filium deest. Schar.

A cum cygnum factum esse, ut generaret Castores; et aquilam, ut contaminaret Ganymedem; et taurum, ut violaret Europam; aurum, ut violaret Danaen; et equum, ut generaret Piritheum; hircum, ut generaret Egyptam (a) de capra; satyrum, ut opprimeret Antiopeam. Hæc, qui adulteria spectant, ad quæ prout sunt peccatores, ideo facile credunt, ut malefacti auctoritatis, et omnia spurcitia de fæto deo mutantur. Num cetera, quæ credi possunt actus illius, quæ et vera sunt, quæque sine transfiguratione eum aiunt gessisse, quam sint inemendata, animadvertunt: ex Semele generat Liberum, ex Latona Appolinem et Dianam, ex Maia Mercurium, ex Alcmena Herculem. At ceteras ejus corruptelas, quas ipsi consueverunt, nolo conscribere, ne rursus fœditas jam sepulta auribus renovetur; sed horum paucorum mentionem feci, quos deos et ipsæ credunt errantes, scilicet de incesto patre generatos, adulterinos, supposititios, et Deum viventem, æternum, sempiterni numinis (b), præscium futurorum, immensum, talibus cum nefandis criminibus diffuderunt.

Imo potius nihil deesse videtur, Epp.

Appendix tertia.

GRÆCORUM OPERUM FRAGMENTA ET NOTULÆ, CUM ADNOTATIONIBUS JACOBI PAMELII.

APOLOGETICI ADVERSUS GENTES PRO CHRISTIANIS GRÆCI, FRAGMENTA.

ex Eusebio Cæsariensi, cum translatione triplici.

PRÆFATIUNCULA IN FRAGMENTA GRÆCA APOLOGETICI

Tertulliani Apologeticum adversus gentes, uti paraphrasticos vertit Rufinus, sive pro Christianis, uti ad verbum ex græco transtulerunt Christophorus apud Eusebium, et Langius in Nicephoro, latine conscriptum fuisse, sed in græcum sermonem translatum disertis verbis Eusebius et Nicephorus affirmant: an vero ab auctore ipso, an alio quovis factum sit, non satis (c) quanquam priori sententiæ magis faveat,

COMMENTARIUS.

(c) Forte liquet. Edd.

I.

Ex Apologetici cap. 11, juxta Eusebium (*Hist. Eccles. lib. III*) et Nicephorum (*I. III, c. 17*).

Καὶ τοὺς εὐφραίνονται καὶ τὴν εἰς αὐτοὺς ἐπιβουλὴν ἀποκλινόμενοι. Πλίνιος γὰρ ὁ ἱστορὸς ἠγνοῦντος τῆς διακρίσεως, κατὰ κλίνας χριστιανῶν τινας, καὶ τῆς ἁγίας δεξιᾶς, ταπεινῶς ἐπὶ αὐτοῖς, ἀνέστη ἐπὶ αὐτῶν ὡς ἡγεμὸν. Τριανφὸς οὖν τῷ βασιλεὶ ἀνεκένειτο, λέγων, ἔγωγε τοῦ μὴ βουλομένου αὐτοὺς εὐδοκίαν, οὐδὲν ἀνδρῶν ἐν αὐτοῖς εὐφραίνονται. Εὐρίπιδος

RUFINI.

Persecutionem vero extrinsecus pondus urgebat Ecclesiam, et tam immensæ catervæ martyrum quotidie jugulabantur, ut Plinius secundus, qui tunc provinciam administrabat, multitudine interemptorum permotus, referret ad imperatorem, quod innumera hominum millia

CHRISTOPHORONI.

Atqui invenimus inquisitionem quoque in nos prohibitam. Plinius enim secundus, cum provinciam regeret, uamnatiss quibusdam Christianis, quibusdam gradu pulsus, ipsa tandem multitudine perturbatus, et quid de cætero ageret nescius, consuluit tunc Trajanum im-

LANGII.

Atqui, invenimus inquisitionem quoque in nos prohibitam. Plinius enim secundus, cum provinciam regeret, quibusdam Christianis damnatis, quibusdam gradu pulsus ipsa tamen multitudine perturbatus, quid de cætero ageret, consuluit tunc Trajanum imperatorem, al-

D ὁ τοῦτο, ἀποκλινόμενοι τῶν ἐπὶ αὐτοῖς ἐπιβουλῶν, καὶ τὴν εἰς αὐτοὺς ἐπιβουλὴν ἀποκλινόμενοι. Πλίνιος γὰρ ὁ ἱστορὸς ἠγνοῦντος τῆς διακρίσεως, κατὰ κλίνας χριστιανῶν τινας, καὶ τῆς ἁγίας δεξιᾶς, ταπεινῶς ἐπὶ αὐτοῖς, ἀνέστη ἐπὶ αὐτῶν ὡς ἡγεμὸν. Τριανφὸς οὖν τῷ βασιλεὶ ἀνεκένειτο, λέγων, ἔγωγε τοῦ μὴ βουλομένου αὐτοὺς εὐδοκίαν, οὐδὲν ἀνδρῶν ἐν αὐτοῖς εὐφραίνονται. Εὐρίπιδος

RUFINI.

quotidie obtruncantur, in quibus nihil omnino sceleris deprehenderetur admissum, aut aliquid contrarium humanis legibus gestum, nisi hoc solum, quod antelucanos hymnos Christo cuidam canerent Deo: adulteria vero, vel cætera huiusmodi crimina apud eos ut illicita haberi, et penitus arceri; cætera vero secundum leges eos agere communes. Ad quæ tunc Trajanus rescripti sui auctoritate decernit ut Christiani quidem non requirantur; si qui tamen inciderint, puniantur. Per quod ex parte aliqua persecutionis sedatum putabatur incendium.

CHRISTOPHORSONI.

peratorem, allegans præter obstinationem non sacrificandi, nihil se scelerati de eis reperisse. Insinians quoque et illud: Surgere atque venire summo mane christianos, et Christum tanquam Deum carminibus laudare; et ad conservandam eorum disciplinam, homicidium, adulterium, fraudem, perfidiam et cætera scelera prohibere. Ad quæ Trajanus rescripti: Christianos inquirendos non esse, oblatos autem puniendos.

LANGUI.

legans, præter obstinationem non sacrificandi, nihil aliud se de sacris eorum comperisse, quam cœtus antelucanos ad canendum Christo ut Deo, et ad conservandam disciplinam homicidium, adulterium, fraudem, perfidiam et cætera prohibentes. Tunc Trajanus rescripti: hoc genus inquirendos quidem non esse, oblatos vero puniri oportere.

II.

Ex Apologetici cap. V, juxta Eusebium (*Hist. Eccles. lib. II*) et Nicephorum (*lib. II, cap. 8*).

Ἰνα δὲ καὶ ἐκ τῆς γενέσεως διαλεχθῶμεν τὸν τοιοῦτον νόμον· οὐλοῦντο γὰρ δόγμα, μήτενα θεὸς ὑπὸ βασιλείας καθιερούμεται, πρὶν ὑπὸ τῆς συγκαλήτου δοκιμασθῆται. Μάρκος Ἀπολλωνίου οὗτος πρὶν τοῦ εἰδῶτος πεποιθήκει Ἀλεξάνδρου· καὶ τοῦτο ὑπὲρ τοῦ λόγου ἡμῶν πεποιθήκει, ὅτι παρ' ἡμῶν ἀνθρώπων δόξα ἐστὶν ἡ θεότης δίδουσι· ἐὰν μὴ ἀνθρώπων, θεός (οὗ γένεσις) οὐκ ἔστιν· οὗτος κατὰ τὸν τοιοῦτον νόμον θεὸς Θεὸς

ἔμελλε προσέχειν. Τίβεριος αὖν (ἐπ' οὗ τὸ τῶν χριστιανῶν δόγμα εἰς τὸν χρόνον ἐκλήλυθεν), ἀγγελλόμενος αὐτῷ ἐκ Παλαιστίνης τοῦ δόγματος τούτου, ἔδωκε πρῶτον ἤκατο, τῇ συγκαλήτῃ ἀνεκένευσεν αὐτόν· ὁ δὲ οὐκ ἔλαβε, ἀλλ' ἐπὶ τῷ δόγματι ἀπέμεινε· ἡ δὲ συγκαλήτος, ἐπειδὴ ἐκ αὐτῆς δεδοκαμένη, ἀπέμεινε, ὅ ἐστι δὲ τῇ αὐτοῦ ἀποράσει ἡμεῖς, ἀπειλήσαντες θάνατον τοῖς τῶν χριστιανῶν κατηγόροις.

RUFINI.

Ut de origine aliquid retractemus ejusmodi legum, vetus erat decretum, ne quis deus ab imperatore consecraretur, nisi a senatu probatus; sicut Marcus Æmilius de deo suo Alburno. Facit et hoc ad causam nostram, quod apud vos humano arbitratu divinitas pensatur. Et nisi homini Deus placuerit, deus non erit. Homo jam Deo propitius esse debet. Tiberius ergo, cujus tempore nomen christianum in sæculum intravit, adiuncta sibi ex Syria Palestina, quæ illic veritatem istius divinitatis revelaverat, detulit ad senatum, cum prærogativa suffragii sui. Senatus quia non ipse probaverat, respuit. Cæsar in sententia mansit, comminatus periculum accusatoribus Christianorum.

CHRISTOPHORSONI.

Ut de origine retractemus ejusmodi legum, vetus erat decretum, ne quis deus ab imperatore consecraretur, nisi a senatu probaretur; ut M. Æmilius de deo suo Alburno. Facit et hoc ad causam nostram, quod apud vos de humano arbitratu divinitas pensatur. Nisi homini deus placuerit, deus non erit. Homo jam Deo propitius esse debet. Tiberius, ergo, cujus tempore nomen christianum in sæculum introivit, adiunctum sibi ex Syria Palestina, quæ illic veritatem ipsius divinitatis revelaverat, detulit ad senatum cum prærogativa suffragii sui. Senatus, quia non ipse probaverat, respuit. Cæsar in sententia mansit, comminatus periculum accusatoribus Christianorum.

LANGUI.

Ut de origine aliquid retractemus ejusmodi legum, vetus erat decretum, ne quis deus ab imperatore consecraretur, nisi a senatu comprobaretur. Tiberius ergo, cujus tempore nomen christianum in sæculum introivit, adiunctam sibi ex Palestina veritatem dogmatis istius (ibi enim prima initia sumpserat), ad senatum retulit, cum prærogativa suffragii sui. Senatus, quia ipse non probaverat, respuit. Cæsar in sententia mansit, comminatus mortem Christianorum accusatoribus.

III.

Ex eodem Apologetici V cap. juxta Eusebium (*Hist. Eccles. lib. II, cap. 24*) et Nicephor. (*lib. II, cap. 37*).

Ἐντέχετι τοῖς ὑπομνήμασιν ἡμῶν· ἐκεῖ εἰρήνευσε πρῶτον Β. Τοιοῦτον τῆς ζωλάσεως ἡμῶν θρησκυῖα παυχόμεθα. Ὁ γὰρ εἰδὼς Νέρωνα τοῦτο τὸ δόγμα, ἥλικα μάλιστα ἐν Ῥώμῃ, τὸν ἀκαταστάτου, νοσήσει δύναται, ὡς οὐκ ἔστι, εἰμὲν μὴ τι ἀγαθὸν εἶναι, τοῦτο πᾶσι ὑποτάξας, ὡς αἰς πάντας, διέταξε. Ὡς Νέρωνος κατεκρίθηται.

RUFINI.

Consulte commentarios vestros, illic reperietis primum quique Neronem in hanc sectam, tum maxime Romæ orientem, cesareo gladio ferocisse. Tali dedicatore damnationis nostræ etiam gloriamur. Qui enim scit illum, intelligere potest non nisi grande aliquod bonum a Nerone damnatum.

CHRISTOPHORSONI.

Consulte vestros commentarios, illic reperietis primum Neronem in hanc sectam, tum maxime Romæ orientem, cesareo gladio ferocisse. Sed tali dedicatore damnationis nostræ gloriamur. Qui enim scit illum, intelligere potest non nisi aliquod bonum grande a Nerone damnatum.

LANGUI.

Consulte commentarios vestros, illic reperietis primum Neronem in hanc sectam, tum maxime Romæ orientem, cesareo gladio ferocisse. Sed tali dedicatore damnationis nostræ etiam gloriamur. Qui enim illud scit, intelligere potest non nisi aliquod bonum a Nerone damnatum.

IV.

Ex eodem V Apolog., juxta Euseb. (*Hist. Eccl. lib. III, c. 20*) et Niceph. (*l. III, c. 10*).

Ἡμεῖς οὐκ ἔχομεν καὶ δογματικὰς ταῦτ' οὐκ ἔχομεν, ἀλλ' οἰμαι, ὅτι ἔχωμεν τὸν Νέρωνα ἀμάρτυρον. Ἀλλ' οἰμαι, ὅτι ἔχωμεν τὸν Νέρωνα ἀμάρτυρον.

οὐκ ἔχομεν τὰς ταύτας ἐπαύσεις, ἀνεκαλεσάμενος οὐκ ἔχομεν, οὐκ ἔχομεν τὰς ταύτας ἐπαύσεις, ἀνεκαλεσάμενος οὐκ ἔχομεν.

RUFINI.

Tentavit aliquando et Domitianus simile aliquid, portio Neronis, de crudelitate. Sed quasi homo cito destitit, ita ut etiam eos quos in exilium miserat, revocaret.

CHRISTOPHOSORI.

Tentaverat et Domitianus, portio Neronis, de crudelitate. Sed qua et homo, facile coeptum repressit, restituit etiam quos relegaverat.

LANGII.

Tentaverat et Domitianus, portio Neronis, de crudelitate, eadem quam ille facere. Sed, ut opinor, aliquid habens rationis et prudentiæ, mature destitit, revocatis etiam illis quos in exilium egerat.

LIBRI DE SPECTACULIS GRÆCI CITATIO,

EX LIB. DE CORONA MILITIS (cap. 6).

Sic itaque et circa voluptates *Spectaculorum* infamata conditio est ab eis qui natura quidem, Dei omnia sentiunt, ex quibus spectacula instruuntur,

Amplissima eandem materiam tractatam habes ab ipso auctore libro latine conscripto de Spectaculis. Et vero loqui hic auctorem de dict. lib. de Spectaculis non

A scientia autem deficient. Sed et huic materię, propter suaviludios nostros, græco quoque stylo satisfacimus,

de lib. de Corona militis, etiam ante me Rhenanus adnotavit.

LIB. DE VIRGINIBUS VELANDIS GRÆCI, NOTULÆ,

EX EJUSDEM TITULI LIBRO (cap. 1).

Proprium jam negotium passus meæ opinionis, latine quoque ostendam Virgines nostras velari oportere,

Ex eo quod dicit auctor latine quoque, recte meo iudicio colligit Rhenanus, antea græce scriptum fuisse

tere, ex quo transitum ætatis suæ fecerint; hoc exigere veritatem, cui nemo præscribere potest.

librum ejusdem tituli, de Virginibus velandis.

DE BAPTISMO LIBRI MENTIO,

EX EJUSDEM TITULI LIBRO (cap. 15).

Sed circa hæreticos sane quid custodiendum sit, illis, nec unus Christus, id est idem. Ideoque nec baptismus unus, quia non idem. Quem cum rite non habeant, sine dubio non habent; nec capiti numerari quod non habetur; ita nec possunt accipere, quia non habent. Sed de quo plenius jam nobis in græco digestum est.

His verbis etiam materia præcipua commemoratur græci de Baptismo. Quandoquidem vero nos hic tractaturos polliciti sumus, quæ sit Tertulliani sententia de hæreticorum baptismo, certe negare non possumus id ipsum sensisse quod B. Cyprianus; et fortassis propterea suppressum possit quis dicere hunc libellum, cum per Nicenum concilium retractata est ea Africanorum quorundam episcoporum sententia. Nec vero mirandum si illud paradoxon amplexus sit Tertullianus cum eodem fere tempore celebratum fuisse videatur concilium illud sub Agrippino episcopo Carthaginiensi, cujus meminit B. Cyr. Epist. 71, ad

Quintum; quod ipsum quoque et coetaneos episcopos Africanos in eam pertraxit opinionem. Hæc enim satis indicare videtur ille Epist. 70, ad Januar., cum dicit sententiam illam jam pridem ab antecessoribus statutam, et apertis Epist. 75, ad Iulianum, multos dicens annos intercessisse ex quo sub Agrippino episcopi plurimi hoc statuerunt. Atqui inter tempus quo Tertullianus ante omnem hæresim librum de Baptismo conscripsit, et Africanum primum de Hæreticarum Baptismo concilium episcoporum 72 quod celebratum fuit anno Domini 255, annos intercessisse circiter 50, laus in vita auctoris comprobatur.

Appendix quarta.

—o—

OPERUM Q. S. F. TERTULLIANI

QUÆ DESIDERANTUR, FRAGMENTA, MENTIO ET NOTULÆ.

I. AD AMICUM PHILOSOPHUM DE NUPTIARUM ANGUSTIIS LIBRI,

NOTULÆ EX B. HIERON.

Et in principio libelli præfatus sum me de Angustiis Nuptiarum aut nihil omnino aut parum dicturum, et nunc eadem admonco; ut si tibi placet scire quot molestiis virgo libera, quot uxor adspecta sit, legas Tertullianum ad Amicum philosophum scribentem, et de Virginitate alios libellos, et B. Cypriani volumen egregium; et Papæ Damasi super hæc re versu ac prosa composita, et Ambrosii nostri quæ nuper scripsit ad sororem opuscula (Epist. 28. ad Eustoch.).

Non est hujus loci Nuptiarum angustias describere, et quasi in communibus locis rhetorico exsultare sermone; plenius super hæc re contra Helvidium, et in eo libro quem ad Eustochium scripsi, arbitror absolutum. Certe Tertullianus, cum adhuc esset adolescens, ludit in hæc materia, et præceptor meus Gregorius Nazianzenus, Virginitatem et Nuptias disserens græcis versibus explicavit (Adv. Joîn., l. 1).

Hactenus B. Hieronymus, cujus integras periodos adduximus in medium, tum ne quid mutilum esset, tum ut intelligat lector qui veterum de Virginitate, hodie tantopere controversa, scripserint; quocirca magnopere optarim exstare huc auctoris libellum, sive prosa conscriptam, sive potius, quod per verbum *lusi* indicari videtur, carmine. Quo sit magis, ut mihi non probetur ejusdem viri eruditi censura, qui existimabat hunc eundem esse librum, cum illo qui inscribitur **EXHORTATIO AD CASTITATEM**. Præterquam enim quod *illum adolescens scripsisse* dicitur, et hunc sub finem vitæ scriptum constet; etiam ex proposito minime tractat de *molestiis nuptiarum*. Neque vero etiam illorum placet sententia qui duos diversos libros

A Tertulliani dictis locis videri volunt, cum utrumque disertis verbis B. Hieron. inscriptum significet de *molestiis nuptiarum*. Atqui an B. Hieronymus adscribat Tertulliano etiam alios, quorum meministi de *Virginitate libellos*, poterat fortassis dubitari, juxta priores illius editiones, si legeretur: *legas Tertulliani ad amicum philosophum et de Virginitate alios libellos*. Certe ejusdem pene sunt argumenti ad *Uxorem* libri duo, ac dicta *Exhortatio ad castitatem*, et non aliud tractat liber de *Velandis Virginibus*; alios insuper de *Virginitate*, continentia et castitate servanda locos complures apud Tertullianum, ex indice nostro inveniet lector.

II. DE FATO LIBRI

MENTIO ET FRAGMENTUM EX EJUSDEM LIB. DE ANIMA (cap. 20)

et Fulgentio Placiade, de Vocibus Antiquis.

Potestates enimvero præsent. Secundum nos B. Hieron. quidem, Dominus Deus, et diabolus æmulus; secundum communem autem opinionem, et Providentia,

Hactenus auctor, cujus cum nullum exstet opus, ubi de quatuor illis tractet, mihi prorsus videtur alludere ad librum suo titulo de *Fato*, utpote quem ab eo conscriptum pateat ex citatione Fulgentii Placiadis, jam olim excusi cum Hygini Mythologiis per verba sequentia: « Nam et Tertullianus in libro quem de *Fato* scripsit, ita ait: *Redde huic fati primum problematis mancipatum, in dict. problema, lib. de Vocibus*

et *Fatum*, et necessitas, et fortuna, et arbitrii libertas. Nam hæc et philosophi distinguunt, et nos secundum fidem disserenda, suo jam novimus titulo.

Antiquis. De *Fato* præterea sub nomine Minutii Felicis olim, extitisse libellum tradit B. Hieron. *Catal. scriptis Eccles.*, sive contra *Mathematicas*; qui tamen, cum et ipse disertus sit hominis, non videtur cum stylo Octavii Dialogi ejus convenire. Fortassis is ipse liber est quem Tertullianus hic adscribimus, utpote quem non modo disertum, sed eloquentissimum alicubi nuncupat.

III. DE MUNDIS ET IMMUNDIS ANIMALIBUS QUÆSTIONUM

CITATIO EX B. HIERONYMI EPIST. 123, AD DAMASUM.

Querit Damasus inter cæteras quæstiones, quæst. III: « Si omnia Deus fecit bona valde (*Gen.*, I), quare *Noe* de mundis et immundis animalibus præcepit (*Gen.*, VIII), cum immundum nihil bonum esse possit. Et in Novo Testamento post visionem quæ Petro fuerat ostensa, dicenti: *Abst, Domine, a me, quoniam commune et immundum nunquam introivi in os meum*; vox de caelo respondit: *Quod Deus mundavit, tu ne commune dixeris* (*Act.*, X). » Respondere

B. Hieron. se scribit, duabus tantum quæstionculis prætermisiss (nempe hac et ea de qua in sequenti fragmento): « Non, inquit, quo non poterim et ad illas aliquid respondere, sed quod ab eloquentissimis viris, Tertulliano nostro et Novatiano latino sermone sunt editæ; et si nova voluerimus adferre, sit latius disputandum, etc. Nam et Origenes de mundis et immundis animalibus in Levitico plura disseruit. »

An istud referatur ad peculiarem aliquem librum ejus tituli, quod magis tamen probatur, an vero ad tractatum ea de re per aliquot lineas Tertulliani, l. II, *adv. Marc.*, c. 18, lectori liberum relinquinus judicium. Sic dumtaxat adferemus ipsam responsionis summam in hæc verba: *Et si lex aliquid cibi detrahit, et immunda pronuntiat animalia, quæ aliquando bene-*

dicta sunt, consilium exercenda continentia intellige, et frenos impositos, etc. Quod ipsum cum afferatur, sed longe aliis verbis libro de *Cibis judæicis*, vel inde constet, sicuti et ex reliquo totius libri stylo, non esse Tertulliani, sed potius *Novatiani*, utpote ad quem jam dictis verbis alludere videtur B. Hieronymus. Ubi de hac materia latius.

IV. DE CIRCUMCISIONE QUÆSTIONUM

CITATIO, EODEM B. HIERON. LOC.

Ad quæstionem Damasi penultimam: « Car Abraham fidei suæ signum in circumcisione suscepit (*Gen.*, XVII), respondet B. Hieron. verbis jam citatis altera præcedenti se illam prætermittere,

An peculiariter scripserit Tertullianus librum de *Circumcisione*, non tam constat atque de Novatiano, cui nominatim liber de *Circumcisione* inscribitur a B. Hieron. *Catal. Script. Eccles.* Atqui etiam latissimum tractatum videre est apud auctorem, tom. I, l. *adv. Jud.*, c. 3. Exstat quidem tom. IV, nunc IX. Operum B. Hieron. liber de *vera Circumcisione*, quem

D quod a Tertulliano nostro et Novatiano latino sermone sint editæ. Addens etiam Origenem in IV ad Rom. *Ἐν ὧν τὸ πρῶτον* de *Circumcisione* magnifice disputasse.

Erasmus conjicit esse Tertulliani; sed, præterquam quod stylus non correspondeat, contrarium convincitur tum ex Scripturis ibidem citatis juxta versionem B. Hieron., tum quod Manichæorum mentionem faciat; quo fit ut neque Novatiano adscribi possit, sed potius (quod vir quidam eruditissimus censuit) Paulino adscribendus sit.

V. DE VESTIBUS AARON LIBRI

MENTIO EX B. HIER. EPIST. 128, AD PABIOIAM, DE VESTE SACERDOTALI.

Fertur in indice Septimii Tertulliani liber de vestibus

Aaron, qui interim usque ad hanc diem a me non est

reperitus. Si a vobis propter celebritatem Urbis fuerit inventus, queso ne meam stillam illius fluminis com-

Vestes Aaronis octo ex cap. XXVIII Exod. recitantur, et explicantur latissime a B. Hieron. dicta Epist. de Vestē sacerdotali: quarum quatuor, feminalia nempe, linea tunica, baltheus et cidaris etiam sacer-

A paretis. Non enim magnorum virorum ingenlis, sed meis sum viribus testimandus.

dotibus erant communes; reliquæ vero propriæ Pontificum, utpote, tunica talaris hiacinthina cum tinnabulis, superhumeralis sive ephod, rationale, et lamina aurea. Quo adeo lectorem remittimus.

VI. DE TRINITATE LIBRI

NOTULA.

Scriptit, inquit B. Hieron. *Catal. Scripti. Eccles.*, Novatianus de Trinitate grande volumen, quasi inter-

An Tertullianus præter librum *adversus Praxean*, alium de Trinitate scripserit, merito dubitationem inficiunt hæc B. Hieronymi verba: cum enim *interrogatus* grandioris sit operis compendium, et Novatiani de Trinitate liber, utpote grande volumen, vel ipso teste, prolixius multo sit lib. *adv. Praxean*; oportebit, si mendosi non sint B. Hier. codices, alium de Trinitate librum a Tertulliano conscriptum confiteri. Sin vero legamus (quod lectum forte ab illo fuit) *interrogatus*, censebitur Novatiani liber, dilatio argumenti a Tertulliano tractati lib. *adv. Praxean*. Idipsum censendum erit, si legamus *interrogatus*, id est imitationem, cum Tertullianum aliquoties imitetur. Nos itaque, quia non libenter absque MS. codicibus lectionem veterum

operis Tertulliani, quod plerique nescientes Cypriani existimant.

immutamus, malimus etiam librum de Trinitate inter ea quæ desiderantur Tertulliani opera collocare: maxime, cum, etsi idem argumentum latius tractet Novatianus de Patre Deo et Deo Filio; tamen vicissim latius tractetur a Tertulliano *adv. Praxean* et Novatianos, de Filio alio a Patre, quem illi eundem faciebant; sicuti postea et Sabellius, contra quem paucioribus agit Novatianus. Deinde latius libi tractatur et verius de Spiritu sancto, utpote de quo Novatianus unicum caput habet. Uoque adeo ut, si proprie loquamur, neque *interrogatus*, quia grandius est opus, nec *imitatus*, quia in quibusdam succinctius; nec *adv. Praxean*, quia non per omnia imitatur, dici possit operis Tertulliani liber Novatiani.

VII. DE CENSU ANIMÆ

LIBRI ADVERSUS HERMOGENEM ARGUMENTUM ET FRAGMENTA,

ex Libro de Anima, cap. 1, 3, 22 et 24.

Desolo Censu animæ, inquit Tertullianus, congressus Hermogenem, quatenus et istum ex materia potius suggestu, quam ex Dei flatu constituisse præsumpsit; nunc ad reliquas conversus questiones, plurimum videbor cum philosophis dimicaturus.

Una jam congressione decisa *adversus Hermogenem*, ut præfati sumus, quia animam ex Dei flatu, non ex materia vindicamus; muniti et illic divinæ determinationis inobscurabili regula: *Et flavit, inquit, Deus statum vitæ in faciem hominis, et factus est homo in animam vitam* (Gen. II; I Cor., XV), utique ei Dei flatu. De isto nihil amplius revolvendum; habet suum titulum et suum hæreticum.

Cæterum *adversus Hermogenem*, qui eam (nempe animam) ex materia, non ex Dei flatu, contendit, statum proprie tuemur. Ille enim, adversus ipsius Scripturæ fidem statum in Spiritum verit; ut dum incredibile est Spiritum Dei in delictum, et mox in iudicium devenire, ex materia potius anima credatur,

His quinque locis auctor in primis titulum et argumentum indicat: de Censu animæ *adversus Hermogenem*, ubi censum accipi pro origine, præterquam quod priori loco, etiam vel inde patet, quod refutetur hæresis Hermogenis, qua non ex Dei flatu, sed ex materia animæ originem constituisse contendebat. Haud aliter atque mundum factum dicebat non ex nihilo, sed ex materia Deo coæterna, adversus quam hæresim supra disputat auctor, I. *adv. Hermog.* Jam vero etiam duas scripturas affert, quibus animam Dei flatum probasse se significat, Gen. II et I Cor., XV, in quibus cum ille, uti suæ hæresi videretur favere, verisisset *spiritum vitæ*, pro eo quod illi *statum*; contra Scripturæ fidem, utpote cum græco legatur *πνεῦμα*, quod plerique malunt (vel B. Aug. teste, lib. XIII, de *Christi Dei*, c. 24) interpretari *statum*,

quam ex Dei Spiritu. Idcirco nos et illic statum eam defendimus, non spiritum, secundum Scripturam et secundum spiritus distinctionem; et hic spiritum ingratum pronuntiamus, secundum spirandi et flandi conditionem; illic de substantiæ questio est, spirare enim substantiæ actus est.

Cætera animæ naturalia jam a nobis auditi Hermogenes, cum ipsorum defensione et probatione, per quæ Dei potius quam materiæ propinqua cognoscitur.

Nos autem, qui nihil adpendimus, hoc ipso animam longe infra Deum rependimus, quod natam eam agnoscimus; ac per hoc dilutioris divinitatis, exillioris felicitatis; ut statum, non ut spiritum; etsi immortalem, ut hoc sit divinitatis; tamen passibilem, ut hoc sit nativitatis; ideoque et a primordio exorbitationis capacem, et inde etiam oblivionis adinam. Satis de isto cum Hermogene.

D *inspirationem*, aut *adspirationem*, aut *animam*, quam spiritum; significat tertio loco hic citato auctor se hoc egisse dicto libro, ut *statum* potius tueretur quam spiritum. Quamquam interim alio sensu etiam spiritum agnoscens animam, a spirando, lib. de Anima, non per omnia consentiat cum Catholicorum sententia Tertullianus, qui spiritum proprie animam dicunt, non tamen Spiritum sanctum; atque adeo etiam dicto loco Genesios et alibi, *πνεῦμα* spiritum interpretantur. Verum de hoc illius paradoxo lectorem remittimus ad nostra Prolegomena... Deinde sese ad institutum propius cætera naturalia animæ pertractasse insinuat *adv. Hermog.*, ut Dei potius quam materiæ propinqua anima probaretur. Denique fortassis propterea quis animam cum Deo compararet, eam longe infra Deum defendisse se scribit dicto libro, quod nata sit,

quod passibilis, quod exorbitationis capax, et inde etiam oblivionis adfinis sit. Usque adeo ut totius pene libri argumentum, et quasi fragmenta quedam

A ipsis iisdem verbis repelita hic videri sit apud auctorem.

VIII. ADVERSUS APELLETIANOS LIBRI

CITATIO, EX LIBRO DE CARNE CHRISTI (cap. 8).

Sed quoniam et isti *Apelletiani* carnis ignominiam prætendunt maxime, quam volunt, ab igneo illo præside mali, sollicitatis animabus adstructam, et idcirco indignam Christo, et idcirco de sideribus illi substantiam competisse, debeo illos de sua paratura repercutere. Angelum quemdam inclytum nominant, qui mundum hunc instituerit, et instituto eo poenitentiam admisit. Et hoc suo loco tractavimus. Nam est nobis *adversus illos libellus*, an qui spiritum et voluntatem et virtutem Christi habuerit ad ea opera, dignum aliquid poenitentia fecerit, cum angelum etiam de figura erratica ovis interpretentur. Teste igitur poenitentia institutoris sui, delictum erit mundus, siquidem omnis poenitentia confessio est delicti, quia

locum non habet nisi in delicto Si mundus delictum est, quia corpus, et membra delictum, erit proinde et cælum, et cælestia cum cælo. Si cælestia, et quidquid inde conceptum prolaturumque est, mala arbor malos fructus edat necesse est. Caro igitur Christi de cælestibus structa, de peccati constituit elementis, peccatrix de peccatorio censu, et par erit ipsius substantiæ, id est, nostræ, quam ut peccatrici Christum designatur induere. Ita, si nihil de ignominia interest, aut aliam purioris note materiam exegit Christum, quibus displicet nostra, aut eam cognoscant, qua etiam cælestis melior esse non potuit.

An liber iste, *adversus Apellem*, an *adversus Apelletianos* inscribi debeat, aliquamdiu me dubitare fecit, quod inter ceteros hæreticos, *adversus* quos scripsit Tertullianus, enumeret Vincent. Lirinensis. Apellem, ex quo etiam hæsitavimus num plures essent libelli ab auctore *adversus* ipsum et discipulis ejus conscripti. Verum, cum toties facta Apellis mentione atque nullus alterius, nullam tamen libri cuiuspiam *adversus* eundem mentionem præterquam hoc loco faciat, sit mihi credibile, et unicum esse ab eo conscriptum, et *adversus Apelletianos* inscriptum. Maxime cum etiam *Apelletianos* B. Cyprianus nuncupet Apellis discipulos, Epist. 73, ad *Jubaianum*. Atqui obscuriora quidem sunt verba Tertulliani jam citata, sed hoc sibi vult: Argumentum libri *adversus Apelletianos* potissimum fuisse: an angelus, ille igneus mali præses, qui et mundum hunc (juxta illos) instituerat, et sollicitatis animabus carnem adstruxerat, ad quod tamen spiritum et voluntatem et virtutem Christi habuerit; dignum aliquid poenitentia fecerit. Utpote qui dicerent, sicuti legitur, lib. de *Præscript. adv. hæret.*, cap. 51, Hæres. 19: Illum mundo inferiori permiscuisse poenitentiam, quia non illum tam perfecte fecisset, quam superior mundus institutus fuisset. Quod ipsum interim pulchre contra illos retorquet, illic ubi loquitur: de sua paratura repercutiens. Verum quod vocat hunc angelum mali præsidem, sic explicat Epiph., Hæres. 44, ex sententia Apellis: «Evasit autem non bonus, et que ab ipso facta sunt, non bene facta sunt, sed secundum malam ipsius mentem ab ipso creata sunt.» De sollicitatis autem animabus ab igneo illo deo angelo juxta Apellem, vide supra, tom. III, lib. de *Anima*, c. 23 et 36, ubi addit ex consequenti auctor constituisse eum ante corpora animas viriles ac muliebres. De mundo ab illo instituto, lib. de *Præscript. adv. Hæres.*, cap. 34 et 51, Hæres. 19. De carne hominis proinde ab eodem exstructa, c. 8, lib. de *Carne Christi*, ex quo hæc verba desumpta sunt, et lib. de *Resurr. Carn.*, c. 5. De Christi denique carne, non ab illo angelo creata, sed ex cælestibus sideribus structa, contra Apellem late disputat auctor dicili lib. de *Carne Christi*, c. 6. Consentit in his omnibus Epiphanius, præterquam quod inferiorem deum nuncupet, quem auctor angelum igneum; quem interim agnoscent B. Aug.,

Hæres. 23, B. Isidor., lib. *adv. Marc.*, Rahannus noster, B. Honorius et Gratianus in Catalogis hæret. Hoc peculiare auctori, quod de poenitentia angeli Creatoris jam dictum est; sicuti et illud, quod figuram erraticæ ovis (*Lac.* XV) de illo interpretati sint; quasi gaudium fuerit in cælo apud angelos Dei de illo uno peccatore ad poenitentiam converso. Quam contra maluit auctor interpretari de homine lapsa et per Christum requisito, sicuti etiam alii veteres omnes. Hactenus de iis quæ ad intellectum hujus fragmenti faciunt.

Quia vero promissimus integram nos historiam hic edituros de Apelle et ejus hæresibus, faciemus id quam paucissimis licebit. *Apelles* itaque discipulus Marcionis, uti verbis auctor utar dicti lib. de *Præscript. adv. Hæres.*, c. 6, 30 ac 51, lapsus in feminam, desertor continentie marcionensis (quam ille simulabat) ab oculis magistri Alexandriam secessit. Inde in alteram feminam impiegit, illam virginem Philumenem, postea vero immane prostibulum; cujus signis et prodigiis inductus, librum edidit, quem *Phanerozeis Philumenes* inscripsit, quam quasi prophetissam sequebatur. Neque vero desertor duntaxat, sed et emendator Marcionis, ac discipulus supra magistrum appellatur ab auctore, lib. IV, *adv. Marc.*, c. 47: neque vero in hoc solum quod, uti illic diximus, unum Deum superiorem faceret, alterum Dominum dicat, sed angelum faciat, verum et in reliquis paulo prius recensitis hæresibus, quas seductus a Philumene novas induxit. In hoc nihil differens a Marcione, quod et Deum Moysi et legem ac prophetas repudiavit, sicuti lib. de *Præscript.* habetur, c. 51. De animarum solarum salute ac negata, resurrectione carnis quam adeo impugnat auctor lib. de *Resurr. carn.*, item quod solo Apostolo uteretur, sed Marcionis, id est non toto. De quibus plerisque videre etiam est Epiph., Theod. et Damasc. Sed hoc auctori peculiare: Habet præterea libros suos quos inscripsit *Syllogismorum*, in quibus probare vult, quod omnia quæcumque Moyses de Deo scripserit, vera non sint, sed falsa sint. Quo fit ut de iis aliud, nihil adnotandum occurrat. Hoc unum adjiciam, non mirum esse si auctor *adversus Apelletianos* scripserit quod sepedicto lib. de *Præscript. adv. Hæres.*, cap. 30, asserat adhuc superfuisset proprios discipulos et successores Apellis.

X. LIPRI DE PARADISO ARGUMENTUM,

EX LIB. DE ANIMA (cap. 55).

Sed in æthere habitatio nostra, etc. Imo, inquis, in paradiso, quo jam tunc et patriarchæ et prophætæ,

appendices Dominicæ resurrectionis, ab inferis migraverint. Et quomodo Joanni in spiritu, paradisi re-

gio revelata, quæ subjicitur altari, nullas alias animas apud se præter martyrum ostendit? quomodo Perpetua, fortissima martyr, sub die passionis, in revelatione paradisi solos illic commartyras suos vidit? nisi quia nullis romphææ paradisi janitrix cedit, nisi qui in Christo decesserint? Nos in Adam nova mors pro Deo, extraordinaria pro Christo, alio et privato excipitur hospitio? Agnosce itaque differen-

Hactenus auctor, sed saniori modo intelligendus, uti adnotavimus latius in Prolegomenis inter Paradoxa, ubi ad omnia ipsius argumenta respondebimus. Hoc hic annotandum, auctorem librum hunc conscripsisse non modo de paradiso terrestri, in quo Adam fuit conditus, et quo Enoch et Helias translati feruntur, sed etiam et magis ex proposito de paradiso spirituali, quo apostolus Paulus raptus legitur II Cor. XII. Quamquam in hoc ab aliis Patribus dissentiat, quod illi cœlestem nuncupent illum paradysum, et nominatum B. Ambr. in dicti loci Commentario, auctor vero illum non distinguit a sinu Abraham, quem sublimiorem tamen inferis constituit: verum etiam de hoc in Prolegomenis inter Paradoxa. Terrestrem vero paradysum disertis verbis de Adam loquens, agnoscit lib. *adv. Jud.* cap. 2, lib. *de Patientia*, cap. 5, et lib. *de Resurr. carn.* cap. 26, et lib. II *adv. Marc.* cap. 2 et 10. Rursus lib. *adv. Valent.*, cap. 20, ubi Ptolomæum Valent. irridens, quod paradysum archangelum quantum somniaret, sic jocat: «Quoniam et hunc supra tertium cœlum pangunt, ex cuius virtute sumpserit Adam, deversatus illic inter nubeculas et arbusculas. Satis meminerat Ptolomæus puerilium dicibulorum, in mari poma nasci, et in arbore pisces, sic et in cœlestibus nuceta præsumpsit. Operatur demiurgus ignorans, et ideo fortassis non scit arbores in sola terra institui oportere!» Omnium autem apertissime hoc ipso Tom. Carm. lib. *de Iudicio Domini*, cap. 8, et *Genes.* cap. II ac III. Eundem

etiam ethnici et fidelis in morte. Si pro Deo occumbas, etc., non in mollibus febribus et in lectulis, sed in martyriis; si crucem tuam tollas, et sequaris Dominum, ut ipse præcepit; tota paradisi clavis tuis sanguis est. Habes etiam *De Paradiso* a nobis libellum, quo constituimus omnem animam apud inferos sequestrari in diem Domini.

agnoverat jam antea etiam B. Iren. lib. III *adv. Hær.* cap. 55, et apertius lib. V, cap. 5, ubi ait dixisse presbyteros Apostolorum discipulos Enoch et Heliam translatos esse in paradysum, ubi primus homo positus fuit, de quo Scriptura (nempe Gen. II): *Et plantavit Deus Paradysum in Eden contra Orientem, et posuit ibi hominem.* Consentit etiam B. Justiq. Mart. Apol. I, ubi Homerum scribit ad paradisi imitationem a Moyse descripti, confinxisse Alcinoi hortum; Theophilus item lib. II *ad Autolyt.* et Novatianus lib. *de Trinitate*, et Lactant. Carm. *de Phœnica*, ad dicta verba Scripturæ alludentes, paradysum in Oriente constitutum referunt. Denique Epiph. in *Anchorato* et *adv. Origenistas*, ac Epist. *ad Joan. Episc. Hieros.* a B. Hieron. in latinum translata, latissime ex Scriptura (Gen. II ac III) disputat contra Origenem, paradysum de terreno ad cœlestia transferentem, idipsam probans ex quatuor illis (quorum aquam se bibisse scribit) fluminibus, ex paradiso produentibus; et sustinens, apud Apost. II Cor. XII, aliud esse cœlum tertium, aliud paradysum. Eandem hæresin attribuit B. August. lib. *de Hær. Seleucianis et Herminianis.* Quorum omnium deliramenta jubet conticescere etiam B. Hieron. *Comment. in Daniele*, alicubi. Porro ubi sit paradysus, varias diversorum sententias hic recensere superfluum existimo, quod scribat B. August. lib. II contra Pelag. et Cœlest. cap. 23, hoc ad questionem quæ sunt præter fidem, pertinere.

DE SPE FIDELIUM LIBRI

ARGUMENTUM, EX LIB. III ADV. MARC. CAP. ULT.

et B. Hieron. in cap. XXXVI Ezech. et alibi, ac Gennadio.

De restitutione Judææ, inquit Tertullianus, quam et ipsi Judæi, ita ut describitur, sperant, locorum et regionum nominibus inducti, quomodo allegorica interpretatio in Christum et in Ecclesiam, et habitum et fructum ejus, competat, et longum est persequi, et in alio opere digestum, quod inscribimus *DE SPE FIDELIUM*; et in præsentî vel eo otiosum, quia non de terrena, sed de cœlesti promissione sit questio. Nam et confitemur in terra nobis regnum repromissum; sed ante cœlum, sed alio statu; utpote post resurrectionem in mille annos (*Apor. XX et XXI*), in civitate divini operis Jerusalem cœlo delata; quam et Apostolus matrem nostram sursum designat (*Gal. IV*); et *nostrorum* nostrum, id est municipatum, in cœlo esse pronuntians (*Philipp. III*), alicui, utique cœlesti, civitati eum deputat. Hanc et Ezechiel novit (*Ezech. XLVIII*), et Apostolus Joannes vidit (*Apor. XXI*).

Neque enim, inquit B. Hieron., juxta judæicas fabulas, quas illi *deverpœntis* appellant, gemmatam et auream de cœlo expectamus Jerusalem, nec rursum passuri circumcisionis injuriam, nec oblati taurorum et arietum victimas, nec sabbati otio dormiemus. Quod et multi nostrorum, et præcipue Tertulliani liber qui inscribitur *DE SPE FIDELIUM*, et Lactantii *In-*

stitutionum volumen septimum pollicetur, et Victorini Pictabionensis episcopi crebræ expositiones, et nuper Severus noster in Dialogo cui *Gallo* nomen imposuit; et ut græcos nominem, et primum extremumque conjungam, Irenæus et Apollinaris.

Nec ignoro, inquit idem *Præfat. lib. XVIII in Isaiam*, ad eundem librum alludens, quanta inter homines sententiarum diversitas sit, etc., de repromissionibus futurorum, et qua ratione intelligenda sit Apocalypsis Joannis; quam si juxta literam accipimus, judaizandum est; si spiritualiter, ut scripta est, disserimus, multorum veterum videbimur opinionibus contraire; latinorum, Tertulliani, Victorini, Lactantii; græcorum, ut cæteros prætermittam, Irenæi tantum, Lugdunensis episcopi, faciam mentionem, adversum quem vir eloquentissimus Dionysius, Alexandrinæ ecclesiæ pontifex, elegantem scribit librum; irridens mille annorum fabulam, et auream atque gemmatam in terris Jerusalem, instaurationem templi, hostiarum sanguinem, otium sabbati, circumcisionis injuriam, nuptias, partus, liberorum educationem, epularum delicias et cunctarum gentium servitutem; rursusque bella, exercitus ac triumphos, et superatorum necem, mortemque centenarii pecca-

TERTULLIANI II.

(Tre nte-six.)

toris. Cui duobus voluminibus respondit Apollina- A répromissionibus nihil terrenum vel transitorium exspectamus, sicut Melitani sperant: non nuptiarum copulam, sicut Cerinthus et Marcus delirant; non quod ad cibum vel ad potum pertinet, sicut Papias auctori, Iræneus, et Tertullianus, et Lactantius ad- quiescunt: neque per mille annos post resurrectionem regnum Christi in terra futurum, et sanctos cum illo in deliciis regnatos speramus, sicut Nepos docuit, qui primam justorum resurrectionem et secundam impiorum confixit.

Papias, inquit idem *Catal. Script. Eccles.*, dicitur nullo amorum iudicium edidisse *Dei patris*, quem secuti sunt Iræneus et Apollinarius et ceteri, qui post resurrectionem aiunt in carne in sanctis Dominum regnaturum. Tertullianus quoque in libro de *spe fidelium*, et Victorinus Pictabionensis et Lactantius hac opinione decuntur.

In divinis, inquit Gennad. lib. de *Dogmat. Eccl.* Inter opera B. Augustini, ad eundem librum alludens,

Hactenus plura testimonia de argumento libri de *Spe Fidelium*, quorum postremum ea potissimum de causa adiecit, quod cuique auctori sua paradoxa attribuat, qua B. Hier. prima facie omnibus in genere videtur impingere: quamquam interim ipse opiniones appollet, non hæreses aut errores, reverentia gratia; in quo illum etiam imitatus est Gennadius. Verum de aliorum sententia, ne hic prolixiores simus, uti de responsione ad omnia Tertulliani quæ ex Scripturis loco hoc citat argumenta, videat lector nostra Prolegomena inter Paradoxa. Hic dumtaxat dicemus videri nobis sententiam Tertulliani esse mitiorem reliquis, nempe eam de qua scribit B. Aug., lib. XX de *Christ. Del.*, cap. 7. Hæc opinio esset utique tolerabilis, si aliquæ delicta spirituales, in illo sabbato, scilicet mille annorum, adfuturæ sanctis per homini præsentiam crederentur. « Nam etiam nos, inquit ille, hoc aliquando fuimus optimi. » Usque adeo ut potius Tertulliano competat id quod Gennadius Melitani tribuit, quod terrenum regnum Christi speraverit, et descriperit libro de *Spe Fidelium*, quam quod illi impingit de cibo et potu; quo factum fortasse, ut præ aliis Melitonem commendat auctor libris illis pro Montano scriptis, quorum fragmenta sequuntur, juxta quod libi ex B. Hieron. citabitur; utpote cum

etiam Montani fuisse hoc paradoxon ipse his verbis dicto loco significet: « Hanc, etc., et qui apud fidem nostram est novæ prophetiæ sermo testatur, ut etiam effugiem civitatis, ante representationem ejus, conspectus futuram in signum prædicarit. » Verba auctoris quibus quod dixi confirmatur, sunt in primis illa supra citata: « De restitutione Judææ, quomodo allegorica interpretatio in Christum et Ecclesiam, et habitum et fructum ejus competat; et longum est persequi, etc. » Si enim allegorica, ergo non literalis, et proinde perperam illi impingeret quis (quod in Cerinthum magis competit et Dinocrates, juxta Epiphani.) institutionem templi, hostiarum sanguinem, otium sabbati et circumcisionis injuriam. Eodem pertinet quod paulo post eodem loco subjungit: « Hanc (nempe Jerusalem civitatem cælo delatam) dicimus, excipiendæ resurrectione sanctis, et relolvendis omnium bonorum, utique spiritualium, copia, in compensationem eorum quæ in sæculo vel desepimus vel amisimus, a Deo prospectam. » Nam, si spiritualium bonorum copia, ergo non temporalium, quam alii somniant. In hoc interim cum aliis ille consentit (quamquam etiam erronee), quod consteatur, in terra quidem regnum nobis répromissum, sed ante cælum.

LIBRORUM SEX DE ECSTASI

MENTIO, EX B. HIER. CATAL. SCRIPT. ECCLES.

et Nicephoro, lib. IV Hist. eccles., cap. 22 et 34.

Ille, inquit B. Hieron. de Tertulliano, et ipsis iisdem verbis Nicephorus, cum usque ad mediam ætatem presbyter Ecclesiæ permansisset, invidia postea et contumeliis clericorum romanæ Ecclesiæ, ad Montani dogma delapsus, in multis libris novæ prophetiæ meminit; specialiter autem adversus Ecclesiam texuit volumina, de *Pudicitia*, de *Fuga in persecutione*,

de *Jejunio*, de *Monogamia*, de *ECSTASI* libros sex.

Tertullianus, inquit idem, sex voluminibus adversus Ecclesiam editis, quæ scriptis *apud Exortatione*, etc.

Melitonis, inquit idem in *Melitone*, elegans et declamatorium ingenium, laudans Tertullianus in Libris VII adversus Ecclesiam pro Montano, dicit eum a plerisque nostrorum prophetam putari.

Hactenus ille. Quorum ex posteriori loco apparet græce potius quam latine hos libros fuisse conscriptos, sicuti dicemus in sequenti fragmento latius.

Nos autem, promissis ut stemus, quid Ecstasis auctori, quidve aliis scriptoribus antiquis ecclesiasticis, pau- quide subjungendum duximus. Definitio in genere invenitur lib. de *Anima*, c. 45. « Ecstasis dicimus excessum sensus et amentia instar. Sic et in primordio somnus cum ecstasi dedicatus: Et misit Deus ecstasin in Adam (Gen., II, 21), et obdormi. Somnus enim corpori provenit in quietem, ecstasis animæ accessit adversus quietem; et inde jam forma somnum ecstasi miscens. » Et paulo post: « Ille erit proprietas amentia hujus, quia non fit ex corruptela bonæ valetudinis, sed ex ratione naturæ; non enim exterminat, sed advocat mentem. Aliud est concutere, aliud movere, aliud evertere, aliud agitare. Igitur quod memoria suppetit, sanitas mentis est; quod sanitas mentis, salva memoria, stupet, amentia genus est. Ideo non dicimur furere, sed somnare; ideo et prudentes, si quando sumus; sapere enim nostrum, licet obum-

bratur, non timen extinguitur, nisi quod et ipsum potest videri vacare tunc. Ecstasin autem hoc quoque operari de suo proprio, ut sic nobis imagines sapientia inferat, quemadmodum et erroris. » Brevior vero et instituto auctoris magis conformis est ista quæ habetur ejusdem lib. cap. 2, ubi de eodem Adam loquitur: « Cecidit, inquit, ecstasis super illum, Sancti Spiritus vis, operatrix prophetiæ, » et cap. 21: « In illum Deus amentiam intulit, spiritalem vim qua constat prophetia. » Atqui prins illud ecstaseos genus aliquo modo in Adam agnosci potuit, posterius hoc non item; utpote quod pertinere videatur ad Montani, Priscæ et Maximillæ enthusiasmos comprobandos: quos in ecstasi et ut amentes loqui solero constabantur ipsorum discipuli, et inter eos post mediam ætatem ipse Tertullianus. Iluc pertinet illud de Frisca aut Maximilla ejusdem lib. de *Anima*, c. 9: « Est hodie soror apud nos revelationum charismata sortita, quas in ecclesia, inter dominica solemnia, per ecstasin in spiritu patitur. » Ille est enim quod sibi vult lib. IV *adv. Marc.*, c. 22,

nbi explicans illud, *Luc. IX* de Petro : *Sed nesciens* A quid diceret : Quomodo, inquit, nesciens ? utrumne simplici errore, an irratione (qua significatione etiam dixi, lib. *adv. Praxeas*, cap. 15, neque Petrum et Joannem et Jacobum visionem Dei sine irratione et amentia expertos esse) quam defendimus in causa novæ prophetiæ, gratia ecstasi, id est amentiam convenire. In spiritu enim homo constituitur, præsertim cum gloriam Dei conspiciat, vel cum per ipsum Deus loquitur, necesse est excidat sensu, obumbratus scilicet virtute divina; de quo inter nos et Psychicos est questio. » Ubi (sicuti latius, lib. *de Sejuniis*, *adv. Psychicos*) per psychicos intelligit Catholicos, et ad hos sex de *Ecstasi* libros alludit, quos contra Ecclesiam scripsisse certum est. At pulchre contra Montanistas Epiph. *Har. 48*, postquam Scripturis probavit veros prophetas cum constanter ratione et intelligentia locutos ex instinctu Spiritus Sancti, sana mente et corpore, ad Montani prophetiam veniens, probat eum neque stabili mente vaticinationum, neque intelligentiam mentis habuisse, ex propriis ipsis Montani verbis. Eodem pertinere videtur quod B. Hier. *Quest. hebr. in Genesim* adnotavit, pro *ecstasi*, id est mentis excessu, in hebraeo haberi *וַחֲלוּ*, quod Aquila *αυτοπροφη*, Symmachus *αυτοπρο*, id est gravem et profundum soporem interpretati sunt. Denique sequitur : *Et dormivit*. Id ipsum verbum et in Jonæ stertentis somno positum est. Atqui nihil pro Montani insana prophetia facere illud de Petro : *Nesciens quid diceret*. Alii illud referri malunt ad locutionem inconsideratam, uti solent animo

consternati, eo quod addatur apud Marcum : *Erant enim timore exterriti*; et illud certum est, nihil libi Petrum prophetasse. Porro nimirum quidem etiam auctor ad ejusdem novæ prophetiæ confirmationem detorque locum Apost. *I Cor. XIV*, his verbis, lib. *adv. Marc.*, cap. 8 : « Edat aliquem psalmum, aliquam visionem, aliquam orationem dumtaxat spiritalem in *ecstasi*, id est amentia; si qua lingue interpretatio accesserit. Probat etiam mihi mulierem apud se prophetasse, ex illis suis sanctioribus fœminis, magnificam. » Verum, præterquam quod illud, in *ecstasi*, ibi non legatur apud Apostolum, ac quod dicatur ibidem : *Et spiritus prophetarum prophetis subjectus est*; ex proximis Apostoli verbis Montanum et proinde Tertullianum refutat B. Hieron. *Prolog. Comment. in Habacuc* : « Propheta, inquit, visio est, et; adversus Montani dogma perversum, intelligit quod videt, nec ut amens loquitur, nec in morem insanientium fœminarum, dat sine mente sonum. Unde et Apostolus jubet, ut si prophetantibus aliis, alii fuerit revelatum, taceant qui prius loquebantur. » Ex quo intelligitur, cum quis voluntate relicto, et alteri locum dat ad loquendum, posse et loqui et tacere cum velit. Qui autem in *ecstasi*, id est invitus, loquitur, nec tacere, nec loqui in sua potestate habet. Eodem pertinet etiam illud ejusdem Prologo in Nahum prophetam : « Non enim loquitur in *ecstasi*, ut Montanus et Prisca Maximillaque delirant, sed quod propheta, liber est visionis intelligentis universa quæ loquitur. »

LIBRI ADVERSUS APOLLONIUM

NOTULÆ, EX B. HIER. CATAL. ET NICEPHORO.

Specialiter autem adversus Ecclesiam, inquit illi locis supra citatis de Tertulliano, textit volumina, de *Ecstasi* libros sex, et septimum ADVERSUS APOLLONIUM.

Apollonius, inquit B. Hieron., vir disertissimus, scripsit adversus Montanum, Priscillam et Maximillam insigne et longum volumen, in quo asserit Montanum et insanas vates perisse suspendio, et multa alia. In quibus de Priscilla et Maximilla refert : « Si negant eas accepisse munera, confiteantur non esse prophetas qui accipiunt; et mille hoc testibus probabo. Sed et ex aliis fructibus probantur prophete; dic mihi, crimem fucat propheta, stibio oculos linat? propheta

vestibus et gemmis ornatur? propheta tabula ludit et tesseris? propheta fœnus accipit? Respondeant, utrum hoc fieri liceat, an non. Meum est probare (sic enim lego, pro approbare) quid fecerint. » Dicit in eodem libro quadragesimum esse annum, usque ad tempus quo ipse scribebat librum, ex quo hæresis Cataphrygarum habuerit exordium. Tertullianus sex voluminibus adversus Ecclesiam editis quæ scripsit *επι Ιερώνυμο*, septimum proprie *Adversus Apollonium* elaboravit, in quo omnia quæ ille arguit, conatur defendere. Floruit autem Apollonius sub Commodio Severoque imperatoribus.

Duobus de causis mihi persuasum est librum hunc *adversus Apollonium* cum sex præcedentibus, non modo latine, sed et primo græce editos. Primum, quod græcus fuerit et græce scripserit Apollonius, utpote alius ab eo quem deinceps B. Hieron. romanum senatorem commemorat, tum quod is græce stylum recitet *επι Ιερώνυμο*. Noluit tamen in primis fragmentis conjungere quod contra Ecclesiam scripti sint.

Porro cum asserat B. Hieron. Tertullianum omnia quæ Apollonius arguit, conatum defendere, invenimus verissimum esse quod scripsit de illo B. Aug. lib. *de Hæres. ad Quodvultdam*, quod transierit Tertullianus ad Cataphrygas, quos ante destruxerat. In primis enim supra lib. *de Præser. adv. Hæres. c. 52*, hæc, 21, disertis verbis hæreticos vocat, « qui dicuntur secundum Phrygas, etc., qui dicebant in apostolis quidem Spiritum sanctum fuisse, Paracletum non fuisse; et Paracletum plura in Montano dixisse, quam Christum in Evangelium protulisse; nec tantum plura,

sed etiam meliora atque majora. » Adversus fucos criminum et oculorum stibio infectionem, quam tamen in prophetissis istis videtur defendisse, agit nominatim lib. *de Habitu muliebri*, c. 4, et apertius lib. *de Cultu fœminarum*, c. 5, agens contra eas « quæ oculos fuliginē collinunt, » reprehendentes artificem Deum quem emendant; et cap. 6 « eas quæ croco capillum vertunt, male sibi flammeo capiti auspicantes, et cerebro perniciem afferentes. » Adversus vestium et gemmarum ornatum, quem etiam in illis tolerabat, agit idem et lib. *de Pallio*, cap. 4, et toto libro *de Habitu muliebri*, peculiariter vero de gemmis, cap. 6. Tabularum ludum et tesserarum, quem hic non reprobat, quasi aliud agens, in prophetis sive doctioribus tacite reprehendit lib. *de Carne Christi*, c. 7, in hæc verba : « O te, Apelles, vel te, Marcion, si forte tabula ludens, etc., tali nuntio avocaretis, etc. » Denique de fœnoris fructu a Christo, quod tamen accipiebat Montanus, interdicto *Luc. VI*, agit latissime lib. *IV adv. Marc.* c. 17.

OPERUM PLURIUM QUÆ DESIDERANTUR

MENTIO, EX IISDEM B. HIERONYMI ET NICEPHORI LOCIS, AC VINCENTIO.

Fertur, inquit de Tertulliano B. Hieron., vixisse usque ad decrepitam ætatem, et multa quæ non exstant, opuscula condidisse.

Sed et alii plures, inquit Nicephorus, christiano plane animo pro fide nostra decertarunt, et adversus hæreseis depugnarunt; Ecclesiæque statu ac mori-

bus receptis, aliisque quæ vel scriptis vel sine scriptis a maioribus acceperant, in literas relatis, libros plurimos posteritati reliquerunt. Quibus Caius et Tertullianus merito sunt adnumerandi, qui plurima

hactenus illi. Et vero utinam exstaret *Index Septimii Tertulliani*, cujus supra sit mentio in fragmento libri de *Vestibus Aaron*! non dubium quin multorum præterea scriptorum ejus fieret mentio. An vero plura scripserit adversus hæreticos, dubitare me fecit aliquando, quod de eo scribit Vincentius Lirinensis: «Sciunt Marciones, Apelles, Praxeas, Hermogenes, Judæi, Gentiles, Gnostici, cæterique quorum ille blasphemias multis ac magnis voluminum suorum molibus, velut quibusdam fulminibus everit. Verum, cum animadverti omissos ibi Valentianos et Quintillanos, aliosque numero 25, quorum catalogum recenset lib. de *Præscript. adv. hæret.*, a cap. 45, usque ad finem; eosque adversus quos scripsit libri de *Anima* partem posteriorem, *Simonem Samaritanum*, *Carpocratem*, *Mevandrum* et alios, persuasum habeo nihil tale hodie desiderari. Quare et B. Optatum Milevit., lib. I *advers. Parmenianum*, corruptum esse existimo, dum legitur: «*Marcio, Praxeas, Sabellius* et cæteri temporibus suis a Victorino Pictaviensi, et Zepherino Urbico, et Tertulliano Carthaginiensi usque ad Cataphrygas, et ab

A certe et pulcherrima ediderunt scripta, quæ sigillatim recensere præsentis instituti non est. Scripsit autem de *Pudicitia*, etc., et plures alios.

aliis adsertoribus Ecclesiæ catholicæ superati sunt. Sabellinus enim multo post tempore hæresin suam cepit, intermedio nempe inter Novatianos et Donatistas, quod vel ex ætate Dionysii Alexandrini manifestum sit, qui primus adversus Sabellium scripsit, B. Cyrillano cœtaneus, sed junior. Atque adeo aut aliquis alius hæreticus in locum ejus suppleri debet, aut certe castigandus sit Optatus, Praxeas, Sabellianus, eo quod Sabellius eam hæresin ex parte resuscitavit, cum contendit Patrem, Filium et Spiritum Sanctum unam divinitatis *divinam* et hypostasim fuisse. Cæterum, ut de iis libris etiam aliquid dicamus qui perperam Tertulliano adscribuntur ab Erasmo, IX tomo operum B. Hieron., in primis, cur illi adscribi non possit liber de vera Circumcisione, supra diximus in fragmentis, *Quæst. de Circumcisione*. Multo vero minus adridet stylus libri ad *amicum agrotum*, et etiam ibi Scripturæ citantur juxta editionem B. Hieronymi; denique nullum dialogum scripsisse legitur Tertullianus.

FRAGMENTUM.

In quo discrepant a Psychicis Tertullianus montanista.

Auctor libri cui titulus *Prædestinatus*, lib. I, qui est de *hæresibus*, n. 26, hæc ad verbum refert: «Scripsit contra eos (Montanistas seu Cataphrygas) librum sanctus Soter, papa Urbis, et Apollonius Ephesiorum antistes. Contra quos scripsit Tertullianus, presbyter carthaginiensis. Qui cum omnia bene et prime et incomparabiliter scripserit, in hoc solum se reprehensibilem fecit, quod Montanum defendit, agens contra Soterem, supra dictum Urbis papam, asserens falsa esse de sanguine infantis, Trinitatem in unitate deitatis, poenitentiam lapsis, mysteriis eisdem unum pascha nobiscum. Hoc solum discrepamus, inquit, quod secundas nuptias non recipimus, et prophetiam Montani de futuro judicio non reusamus. Obijciunt quidam Tertulliano, quod

animam ex traduce, id est animam dixerit ita gigni ex anima, sicut ex corporibus corpus; quod catholica fides vehementer execratur.»

C Verba Tertulliani, quæ modo exscripsimus, in operibus ejus quæ exstant non reperiuntur. Hinc concludere licet cum Daellingero (*Origin. du Christian. T. I, c. 27, trad. L. Boré*), ea excerpta fuisse ex opere quodam nostri auctoris montanistæ jampridem amisso. At quilibet, nemine mōnente, facile videt Tertullianum non fuisse Soteris Papæ impugnatores cœvum, nec, ut quidam asseruerunt, Tertullianistas fuisse a S. Papa damnatos, siquidem liquido constat, Tertullianum post triginta prope annos ab obitu Soteris hæresin Montani amplexatum fuisse. — Eob.

Appendix quinta.

IN LIBROS TERTULLIANI

DE BAPTISMO ET DE PŒNITENTIA,

ADNOTATIONES R. P. D. CORBINIANI THOMÆ, MONACHI BENEDICTINI, E CONGREGATIONE S. SPIRITUS IN BAYARIA.

MONITUM.

Domnus Corbinianus Thomas, Augustæ Vindelicorum, anno 1694. natus, monachum induit in imperiali monasterio Elchingensi, anno 1715.

Multos annos in universitate Salisburgensi, magna doctrinæ fama, mathematicas tradidit disciplinas.

D Postea sacræ theologiæ professor cooptatus, omnium, sicut prius, sibi conciliavit admirationem. Dum his rite obeundis muneribus insudaret, plurima nihilominus elegantissima doctissimaque opera diversæ generis in lucem edidit, quorum catalogum representat D. Ziegelbauer, in sua *Hist. rei liter.*

Ord. S. Bened., t. II, p. 220; t. IV, p. 263, 304, 311. Nid. etiam *Biblioth. génér. des écrivains de l'Ord. de S. Benoît*, t. III, p. 134.

Nec his contentus fuit Thomas noster; namque attendens, ut ipse ait, « quod ea (SS. Patrum lectio) clericis præsertim in omnem ætatem summe proficua ac delectabilis... esset, » Tertullianum aggressus est, et librum de *Præscriptionibus*, atque de *Baptismo et Pœnitentia* publici juris fecit (Salisburgi, 1752, 1755). Sed, « ut (1) afer ejusdem (Tertulliani) stylus velut exusta illius Carthaginis favillis nonnunquam obsitus et obscuratus est, quamquam ii quoque qui eundem carpunt, mire se ab eodem capi nonnunquam ipsi fatentur; ita pleræque ejus sententiæ lucem sibi infundi jure postulant: idque eo magis, quod hic auctor vetustissimus, ac ex latinis unus sit quem sibi ex reconditissima illa ætate prope integrum vindicavit posteritas, ex quo disciplina illorum temporum, maximeque in ecclesiis africanis, quæ primam originem suam debent Romanæ, atque adeo ab hac primitus illam acceperant, ad nostram usque notitiam profecta fuit: quæ res sane in theologia dogmatica haud parvi momenti æstimanda est. » Inde annotationes quam plurimæ, quibus Tertulliani tres hos libros adornavit D. Thomas, quasque ad calcem hujus tomi secundi rejicere debuimus, siquidem

(1) *Præfat. ad lib. de Bapt. et Pœnit.*

tardius in nostras manus pervenerunt, ut suo quoque loco insererentur. Si quis forte queratur quod notæ illæ « velut spiculo minuta quæque conquirant, » respondet D. Thomas se « non doctis hæc scripsisse, sed docendis; » quibus addit « etiam multo leviora quandoque sat negotii facessere posse. » Aliquot tamen notulas passim omisimus, brevitatis causa; at, lectoris utilitati simul et voluptati consulentes, intercalarem retinimus dissertationem ad Baptismum et Pœnitentiam spectantem, duasque alias de usu et auctoritate Tertulliani, breviores tantum ac junioriores, interdum etiam extra scopum vagantes, utcumque licuit, procæmio refundendas curavimus.

Cur autem speciatim libros de *Baptismo* et de *Pœnitentia* vulgaverit et adnotaverit D. Thomas noster, ab ipso discimus, in supra dicta præfatione: « Hunc igitur auctorem, inquit, studiosorum manibus inserere volui, tum ut quis Baptismi et Pœnitentiæ sacramentorum, ad salutem maxime necessariorum, in primitiva Ecclesia ejusque altero mox sæculo, cum traditiones adhuc recentes erant minimeque suspectæ esse poterant, usus fuerit, nonnihil accuratius perspiciant; tum ut antiquiorum Patrum scripta non cursim nimisque proptertransmittere, sed iisdem paulo magis immorari, non tamen uni eidemque penitus immori, discant; sic enim illis debita æstimatio, hisque ipsis ingens utilitas voluptasque accedet. » Edd.

ELENCHUS CAPITUM LIBRI DE BAPTISMO.

Caput I. Utilitatem et occasionem hujus scriptionis aperit. II. Increduli simplicitate Baptismi et magnitudine effectus offenduntur, quæ magis admirationi ipsis esse deberent. III. Elemento aquæ jam in mundi primordiis singularem vim et effeciam animandi insertam fuisse demonstrat. IV. Elementum aquæ præ cæteris, ut ad sanctificandam animam assumeretur, idoneum fuisse ostendit. V. Majori utique jure a Christianis, quam gentilibus, vim expiandi peccata, in aqua constitui docet. VI. In aqua per Baptismum emundatos ad majora Spiritus Sancti dona nos præparari docet. VII. De unctione post Baptismum adhiberi consueta. VIII. De impositione manuum post Baptismum, illiusque significatione. IX. Variis Baptismus figuris in Veteri Testamento præmonstratur, et in Novo confirmatur.	X. Quomodo Christi Baptismus differat a Baptismo Joannis? XI. Christum non quidem per semet, attamen per Apostolos baptizasse. XII. An Apostoli etiam ipsi, et quo Baptismo ablati fuerint? XIII. De necessitate Baptismi omnibus hominibus inducta. XIV. Quomodo intelligendum sit illud S. Pauli I Cor. c. 1, 17, Non misit me Christus baptizare, etc.? XV. Unum aquæ Baptismum esse, ac proinde iterari non posse. XVI. De Baptismo sanguinis. XVII. De ministro Baptismi, ordinario et extraordinario. XVIII. De subjecto Baptismi. XIX. De tempore Baptismi conferendi. XX. De præparatione ad Baptismum necessaria.

Notæ ad caput primum.

Aquæ nostræ. Vulgaris nimirum ac elementaris, cum idemque id in omnibus est, sed personalem quoque, ut infra cap. V.

Cæcitat. Sicut enim cæcitas est quedam mors oculi carnalis, eundem omni suo vigore ac velut vita orbans, sic e contrario per Baptismum animæ oculo, per pec-

catum exsecrato, *vivus* restituitur, isque nova gratia in se perfunditur, ut adeo de baptizatis illud Apostoli ad Eph. 5, v. 8, vere dici possit: *Eratis aliquando tenebrae, nunc autem LUX in Domino*. Unde facile intelligitur illud Clementis Alex. Lib. I *Pædagog.* cap. 6, dictum: *Βαπτισμὸς φωτισμός, φωτισμένοι υιοποιοῦμεθα, υιοποιοῦμεθα τὰς εὐαγγελίας, τὰς εὐαγγελίας ἀναβαπτίζομεθα*, i. e. Baptizati illuminamur, illuminati in filios adoptamur, adoptati perficimur, perfecti immortales reddimur. Et mox Baptismum *πύρινον*, illuminatorem, appellat, per quam, sanctam illam et salutarem lucem intuemur, hoc est, per quam id quod est divinum, percipimus; sed de hoc fortasse alibi.

Liberamur. Atque ideo hoc Sacramentum felix esse dixit, quod nos nimirum sic felices reddat.

Digestum. Substantive hic accipitur, ut apud Ictos *Digestum Vetus et Novum*; sic etiam Noster, L. IV *adv. Marc.* c. 3, *Litteras Digesta* vocat, eo quod in illis fidei nostræ Doctrina suo ordine distributa atque digesta habeatur.

Cum maxime. Seu *quam maxime*, ut apud Cic. pro Cluentio et alibi.

Formantur. Pro informantur, seu pleniori quadam mysteriorum fidei notitia imbuuntur.

Portant. Loquitur de iis qui in fide adhuc rudes sunt, neque rationes, cur credant, dare possunt, ac fontes, ex quibus fides ipsa profuit et vias traditionum, per quas ad nos veritates credendæ defluxe, ignorant: itaque fidei *intentate* (nondum satis examinate), attamen *probabili* (ab aliis, nimirum magistris suis, approbata, et re ipsa etiam a cunctis approbanda), a prima pueritia edam innutriti, per imperitiam, seu ex defectu plenioris notitiæ, *simpliciter* inhzrent.

Istic. Carthagine nimirum in Africa, ubi Tertullianus hæc scribens agebat.

Caiana hæresi. De propudiosissima hac hæresi vide Tertullianum nostrum de *Præscript.* cap. XXXIII et XLVII. Illos autem *Caianos*, seu *Caianitas*, inter alios suos errores omnem baptismi vim sustulisse, S. Aug. in L. de *Hæresi ad Quodvult.* hæc. 15, perhibet.

Venenatissima. Virulentissimum reptile, Latinis *vipera*, quasi *vivipara*, appellatum, quod non, aliorum serpentum instar, ova, sed *vivos* *fœtus* excludat: vel, ut Martinus in *Lexic.* ait, quod *vepreta* (namque *Vetres* *viperæ*, pro *vepre*, dixisse ferunt) amet: vel quod *vipari*, sobole tam laboriosi partus velut pertaca, ac ipsum prole matris uterum, quasi per summam impietatem, erodente: ut adeo Pierius L. XIII. Tit. de *Vipera*, ab Ægyptiorum sacerdotibus filios, adversus matrem conspirantes, per *viperæ* hieroglyphicam denotatos fuisse testetur. Sed et apud Græcos quidam *viperam* Iudæico *ἰχθυόνα* dictam esse volunt, *ἰχθυὸς* ἔστιν ὁ ἰσχυρὸς τῶν γυναικῶν ἀπὸ τοῦ ὕδατος: quod in utero suo factum usque ad interitum suum contineat. At nimis huic veterum credulitati experientia, ut jam olim Theophrastus advertit, reclamavit. Ceterum textum illum sic quidam, nec male, interpungunt: *vipera, venenatissima doctrina sua*, etc. Denique autem, quam *viperæ* nomine denotat, mox inferius aperte, nomine quo suo prodit.

Rapuit. Corripuit, vel ad se, suamque pestilentissimam hæresin, rapuit.

Naturam. *Viperarum* scilicet.

Fere. Alii fere, quod Junio iure displicet. Itaque fere hic pro plerumque omnino retinendum.

Aspides. *ἄσπις*, *ἄσπις*, Græcis clypeum proprie significat. Atque inde Aristophanis Scholiastes *aspides* quoddam serpentum genus dictum putat, *ἅς τὸ εἶδος αὐτῶν πολεῖται*; *ἰσχυρῶν*, propterea quod in multis circulis convoluti soleat, hacque sua convolutione orbicularem figuram, qualis tunc communiter clypeus erat, induere. Quanta autem veneni vis aspidibus sit, vel solum id documento esse potest, quod Kircherus *Mun. subterr.* L. IX, sect. 1, c. 3, de sodalium suorum quodam refert: qui cum *aspidem* in arbore sedentem perciperet, illa vel solo halitu ita percutientem et intoxicaverit, ut sideratione quadam hominum toto

triennio immobilem redderet, ex qua et, nullo remedio tali veneno pari, postmodum occubuit. Hæc ille. Sane etiam Cleopatram morsu *aspidis*, suamque manu pectori admotæ, nec jam amplius proficientibus *Psyllorum* remediis, interisse, Suetonius in *Augusto* c. 17, author est. Non igitur mirum, quod *Deut.* XXXII, v. 35, *venenum aspidum insanabile*, et *Ps.* XIII, v. 5, universim de impiis, *Linguis suis dolose agebant, venenum aspidum sub labiis eorum*, dicatur. De insuperabili huius veneni potentia vide quæ reverendiss. noster Calmetus in *Psalm.* XC, v. 13, et Bochartus in *Hierozyto* P. II, L. III, c. 5 et 14, habent.

Reguli. *Regulus* serpens, Græcis *Βασιλεὺς*, ideo dictus esse fertur, quod candida in fronte macula, velut regio quodam diademate, præfulgeat, vel quod, cum admodum parvus sit, immanitate tamen veneni, reliquos etiam maximos serpentes vincat, et hominem, ni fugerit, solo *halitu*, quia et si prior ille hunc viderit, vel aspectu enecare soleat. Et hæc veterum communis persuasio erat, ut apud *Ælian.* de *Hist. anim.* L. II, c. 5 et 7, nec minus *Plin.* H. N. L. VIII, c. 21, videre est. Certe autem Deus per Jeremiam c. VIII, v. 17, velut maximam plagam Judæis comminatur: *Ecce ego mittam vobis serpentes* (quod *Vulgata* per *regulos serpentes*, LXX vero per *ἰσχυρὰς βασανιστάς*, serpentes lethiferos, reddunt) quibus non est incantatio, seu contra quos nullum magicæ artis carmen proficit.

Ex galli gallinacei, jam annosi, ovo excludi aiunt. Exhibentur enimvero in quibusdam Museis, ut ipse non semel vidi, *basilisci*, bipedes, alati, serpentina cauda insignes, et a forma galli gallinacei non valde, nisi quod implumes sint, alieni: quos tamen alii *rajas* pisces ex minorum genere esse, ac in illam figuram artificioso dolo accommodari solere, affirmant. Certe autem a veteribus, *Plinio*, *Æliano*, *Solino*, etc., non inter *aves*, sed veros *serpentes* referri constat. Denique vero insigniores nostrorum temporum Medici et Philosophi *Basiliscos*, eorumque præcipue natales, ad fabulas amandare non ventur.

Sectantur. In arenosis enim desertis, saxosis montibus, ac maxime in veterum ædificiorum ruinis, præcipue stabularii dicuntur.

Nascitur. Inter *Sibyllina* oracula circumfertur *Sibyllæ Erythrææ*, vel, ut alii malunt, *Cumaneæ*, carmen quoddam *acrostickum*, viginti septem versibus comprehensum, cujus initium hoc est:

IXOYS.

Cum ergo *ixoyz*, Græcis *pisces* significet, quidam antiqui PP. Christum *ixoyz* appellaverunt: In quo nomine (ait S. Aug. L. XVIII, de C. D. c. 23) mystice intelligitur Christus, eo quod in huius mortalitatis abyso, velut in aquarum profunditate, *vivus*, hoc est, sine peccato, esse potuerit.

Licet autem hæc oracula ab antiquis PP. *Iustino M.*, *Theophilo Antioch.*, *Athenagora*, *Clem. Alexandr.*, *Eusebio*, *Lactantio*, etc., magni habita, atque contra Gentiles, forium telorum instar, contorta fuerint, attamen ipsis quoque gentilibus, non tantum Celso apud *Orig.* L. V *contr. cœm.*, sed et *Dionysio Halicarnass.* L. IV *Ant. Rom.* c. 70, et huic quidem Terentii Varronis authoritate nixo, illas *Sibyllarum* *acrostickas* mere supposititias esse persuasum erat: quin et longe communior jam criticorum sententia habet, diu post *Sibyllas*, et quidem circa A. C. 130 sub Hadriani imperio a quodam Christiano, ut nostram Religionem gentilibus commendaret (cujusmodi pils fraudibus nec Apostolicam ætatem caruisse ex *Euseb.* L. III H, E. c. 7, aliisque constat), afflicto *Sibyllæ* nomine procusasse. S. Aug. eod. L. XVIII, c. 45, de illis subdubitare visus est, iniquiens: Nisi forte quis dixerit, illas prophetias *Christianos* *noxasse* de Christo, quæ *Sibyllæ* nomine, vel aliorum, præferantur, etc. Similia cap. 47 habet.

Num vero, oppones, *acrostickis* hæc, jam ante Christum natum a *Cle. I. II de Diem*, laudata *Christi*

tiano adscribi possit? Respon: Equidem Tullio ejusmodi carmen, nomine *Sibylla*, nequaquam tamen illud, quod tam elare Christum, sed aliud, quod obscure nescio quem regem Romanis imperituum præsagiebat, notum fuisse, multorum opinione in *Julio Cesare*, Regis titulum tacite ambiente, implendum. Et jam percrebuerat fama (ait Sueton. in *Jul. Cæs. c. 79*) *L. Cottam XV*—*virum sententiam dicturum, ut, quoniam libris fatalibus* (Sibyllinis nempe, quorum custodiam et inspectionem uni Collegio *XV*—*virali demandalam fuisse constat)* contineretur, *Parthos, nisi a rege, non posse vinci, Cæsar Rex appellaretur;* quod idem Suet. *mox c. 80*, *luculentius confirmat*. Atqui illud ipsum carmen ejusdem Sibyllæ, divino cæstro percitæ, fuisse, Tullio incredibiliter videbatur: hoc scriptoris est, iniquenti, non furentis: adhibentis diligentiam, non insani. Atque ego quidem cæcis adulatores cæcisdam, sibi *Cæsaris gratiam aucupaturi, fuisse crediderim*. Neque autem acrostichum hoc carminis genus tunc ignotum erat, quippe jam ab *Ennio*, qui Cicerone plusquam 60 annis antiquior erat, frequentatum, atque ab eodemmet Tullio *ibid.* celebratum.

Quid vero? ais, an ab antiquis Patribus spuria illa oracula contra Judæos ac gentiles, ad persuadendum veri Messie adventum adducta, aut verius per eadem illis illusum fuisse, credamus? Resp. id bona fide, nec inepte, contra gentiles præsertim, factum fuisse, nimirum non ut auctoritatem hujusmodi oraculis conciliarent, sed ea, qua apud illos jam alias pollebant, instar argumenti, ut vocamus, ad hominem uterentur. Et denique primis illis Ecclesie Patribus, unico nimirum in Religione vera, quoquo poterant modo, propaganda defixis, non vocabat, critico examine ejusmodi scripta dijudicare. Quare et *Hystaspis*, et *Mercurii Trimegisti* libris, *Actis Pilati*, quibusdam *Evangelistis*, omnium jam judicio apocryphis, non raro usos fuisse constat. Quid miremur igitur, Tertullianum quoque ad illud putatiue ejusdem Sibyllæ acrostichum alludere, et nos *pisciculos, 12600*, nostri, velutque magni *Piscis*, Christi, amulos, ab eodem C. appellari, ad cuius exemplum Baptisma suscipimus, et in *aquis* ejus ad spiritalem animæ vitam nascimur. Cæterum, qui de Sibyllis plura vult, apud Dupin *Bibl. Not. T. I. p. m. 28. etc.*, Caveum *de Script. Eccl. v. Sibylla*, Bossiæge *ad An. ante Chr. 4*, Isaac Vossium, Blondellum, Marckium, Crassetum, aliosque plures, reperiet.

Salvi sumus. In fide, quam per Baptismum suscepimus, atque professi fuimus, perseverando; nam qui perseveraverit usque in finem, hic salvus erit. *Matth. 24. v. 13.*

Quintilla. Obscura cæteroquin mulier, nisi ejusdem venenum, nomenque ipsum, etiam viri (*Quintillani*, pro pudor! appellati) sibi alliniri passi fuissent. Cæterum *S. Epiph. Hær. 49*. *Quintillam* hanc *Priscillæ* et *Maximillæ*, *Montani* prophetissarum collegio accenset: at *Basnag. in Annal. Politico-Eccles. ad A. C. 200. n. 5*, duas ejusdem nominis feminas solerter distinguit, hancque *Montani*, in *Phrygia Asiae* *Pepusignorum* magistratam, illam vero *Tertulliani* nostri, in *sola Africa* collocat, *Caionæ* hæresis, ut supra jam monuerat, addictam.

Monstruosissima. Quippe in virorum choro principem, et jam supra *viperæ, aspidi, et regulo* comparatam.

Jus erat. Universum mulieribus hujusmodi *S. Paulus I. Cor. 14. v. 34 et seq.* garrulo huic generi, et sacros fidelium cætus nimium interturbaturo, districe silentium imponens: *Mulieres autem in ecclesia taceant; non enim permittitur eis loqui, sed subditus esse viris suis, etc. adeo ut ne integre quidem, id est, cæteroquin incorrupte, docendi, munus illis permittat*. Vide infra *Cap. XVII*, sub fin. Constat autem ex hoc loco, Tertullianum, cum hæc scriberet, nondum inter *Montanistas* fuisse, apud quos mulieribus publice prophetandi, ac viros ipsos (indignum!) docendi, facultas etiam cum plausu concessa erat; ut *Quinti-*

A Crit. V. Libro Tertulliani de Præscr. o nobis promissa, ostendimus.

Anserens. Baptismum subtrahens, sine quo tamen nemo Christianus fieri potest.

Nota ad caput 11.

Constat. Hæc sententia hæreticorum perversitatem admirantis est, proindeque *diapocrytica*; accipienda, quod scilicet ex ipsis Fidei nostræ elementis tela sibi contra nos fabricare laborent.

Obduret, i. e. pertinaces ac refractarios reddat.

In actu, seu actione ipsa, et opere exteriori.

In effectu. Interiori nempe, ac spirituali, qui est Gratia Sacramentalis, omnem totius naturæ vim, captumque exsuperans.

Repromittitur. Simpliciter pro promittitur, ut passim retractare pro tractare, aliæque ejusmodi composita, pro simplicibus Noster usurpare solet.

In aqua. In aquam putant alii; sed quid vetat retinere in aqua? Namque Tertullianus de Baptismo immersivo loquitur, tunc temporis non in Africanis solum Ecclesiis, sed sermè ubilibet usitato, in quo baptizandi non tantum in aquam immitti, sed etiam in ea demitti toto corpore solebant. Sed nos de hoc Baptismo alibi.

Tinctus. Noster perpetuo pro greco baptizare tingere ait.

Resurgit. Subita enim immersio, siquæ ex aqua Baptismi immersio, non eam, quam alias balnea solent, munditiem corpori, at multo majorem animæ conciliat.

Eo, pro enpropter.

Æternitatis. Seu *salutis æternæ*, cui per baptismum initiatur.

Solemnia. Sacrum solemne Festo (veteri Grammatico) dicebatur, quod certis temporibus annisque (unde et anniversaria, quasi anno quolibet *re-rit-ue* præcepte celebranda) fieri solebat, pro populo maxime, et publico sumptu, ut erant *Agonalia, Carmentalia, Quirinalia, etc.*

*Arcana. Sacra seculæ vocabantur veteres, Græci Μυστήρια, seu abscondita. Arcanum autem, genus quoddam Sacrorum erat, quod, teste rursus Festo, fiebat ab Auguribus, adeo remotum a notitia vulgari, ut ne literis quidem vulgaretur, sed per memoriam successorum celebraretur. Talia erant, quæ seculæ plebe celebrabantur, ut *Nyctelia*, apud *S. Augusti. L. VI de C. D. c. 9*. Item *Samothracia* *Cabirorum*, seu deorum potentium, de quibus Noster in *Apol. cap. 7*, *Eleusinia* in *Attide, etc.* ob suam torpitudinem *ἀφαντα* (insanda) dicta: quibus accenseri meretur ea, quæ apud Romanos *Bona Dea* fiebant. Inter arcana quoque erant sacra *Mithriacæ*, de quibus Noster in *L. de Corona Milit. c. ult.*, et nos in *L. de Præscript. c. XI, Not. h.* et infra *Cap. V*. Maximum autem Tertullianus hic intelligit illa sacra, ad quæ ablutionibus quibusdam sacrificantes initiari opus erat: ut erant *Dei Ægymnalia*, de quibus *Pausanias in Achaic. c. 226*, aliasque passim.*

Suggestus. Suggestus proprie est locus quidam editior, ex multarum rerum congerie aut aliarum super alias gestione, factus. Itaque demum suggestum appellabant Latini quemcunque locum editiorem, ut erat ille in *Campo Martio*, ex quo Magistratus concionabantur: imò et ipsa ejusmodi oratio suggestio nominabatur, de qua *Vopiscus c. 19: Referimus ad eos, P. C., pontificum suggestionem*. Accipitur etiam generaliter pro apparatu, ut apud Nostrum *L. de Spect. c. 7: Circensium paulo postapparatu suggestus, quibus proprie hoc nomen pompa præcedit, etc. Et ibid. c. 12: Idem de apparatibus interpretabatur, in ipso-rum honorum suggestu deputandis, etc. Item in L. de Idol. c. 18: Jam vero de solo suggestu et apparatu honoris retractandum, etc. Sic etiam Cæsarium imagines aureæ et argenteæ, quæ super hastam alia super alias affixæ legionibus præferebantur, suggestus nomine veniebant, ut rursus apud Nostrum *Apol. adv. gent. c. 16: Omnes illi imaginum suggestus imagines moribus crucium sunt. Similiter et pro ornatu muliebri in spectibus, ut in L. de Veland. Virg. c. 12: Solæ autem manifestæ paraturæ totam circumferunt mulieritatem**

..... uno habitu negantes, quod toto suggestu proficiuntur. Et in L. de Cult. Fem. c. 2: Jam non tantum conficit et elaborata libidinis suggestum recusandum a vobis sciatis, etc. Singulariter vero pro ornatu capitis, et capillorum convolutis cirrhis ponitur, ut est illud Statii, l. I, Sylv.:

..... Celsae procul acipre frontis honorem,
Suggestumque comae.

Nonnunquam etiam pro subministracione accipitur, ut rursus apud Tertull. L. adv. Hermog. c. 16: Si mali auctor est ipse, qui fecit, plane socia materia per substantiam suggestum.

Exstrunt. Indigitat autem hic praecipue immanem illum ludorum, vestium, conviviorum, etc. luxum, qui in quibusdam sacris gentiliis adhiberi consueverat.

Potestatem. Enimvero haec Dei attributa sunt, quae se invicem maxime commendant, cum in infinita Potentia tanta relucet operum Divinorum simplicitas, in tanta simplicitate infinita Potestas. Sane vero Author naturae brevissima via, nec multo instrumentorum apparatu utitur, nihil facit frustra, non multiplicat entia sine necessitate, etc., sed suam Potentiam quam paucissimis mediis adstringit; quin et ea ipsa, quae ad merum ornatum universi condita fuisse videntur, suam tamen simplicitatem habent; neque ipsius etiam ornatus Deus operibus suis plus adhibet, quam necessarium sit ad finem, a Summa Sapientia praefixum, obtinendum. At ferme contraria omnia in humanis eveniunt; nam infirmitatem potentiae vel ipse simplicitatis defectus, magnusque instrumentorum apparatus arguit. Domus quo amplior aedificanda est, eo majorem congestionem materiae, majoremque operum numerum requirit: at universa haec mundi machina ab Architecto suo sine alieno adiutorio, sine tumultuoso molimine, per unicum Fiat condita ex nihilo est. Aurum naturae tacitis simplicissimisque viis perficit: Ars, inter tot suscepta tentamina, gentium aurum (nil dicam de adamantibus, etc.) fortassis aegre raroque, aut verius nunquam, producere potuit. Viribus moritibus, ut vocant, Ars mechanica mirandum in modum, sed nonnisi per multiplicatas trochleas aliasque operosas machinas, et eo majori successus tarditate, succurrit. Quot pharmacia ad pellendam gravioris morbi pertinaciam opus est? quot morbi sunt, nulla medicorum arte expugnabiles? Atqui Christus (ut vel haec pauca commemorem) leprosum duabus voculis: Volo, munda (Matth. 8. v. 3), filiam mulieris Chanaanae per unicum Fiat (Matth. 9. v. 25), caecum a nativitate per solam Inti inunctionem, et lotionem in natatoria Sifoe (Joan. 9); socrum Petri felicitantem (Matth. 8, v. 15), duos caecos (Matth. 20, v. 34), solo tactu, et Centurionis paralyticum etiam absens (Matth. 8, v. 13), sanitati, imo Archisynagogi filiam omnino mortuam, tenens manum puella (Marc. 5, v. 41 et seq.) ipsi vitae restituit, per media nimirum penitus improporcionata.

Mortem. Quis enim humanis viribus et superinfuso lavacro mortuos unquam suscitasse legitur? At vero animam per Baptismum in aqua ubiliter obvia, simpliciter, etc. a morte peccati ad vitam gratiae resuscitare, id multo simplicius est, ac humana omni infirmitate majoris potentiae.

Non creditur. Ea enim homines admirari solemus, quae captum nostrum exsuperant: igitur haec eo magis credere debemus, quo plus Divinitatis in illis relucet, quae et quanto ab humana virtute agendique modo remotiora sunt.

Non credit. Duplex ergo admiratio est. Una orta ex fide, quando de rei existentia, proprietatibus, etc. minime quidem dubitamus, attamen quomodo illa res se habeat, aut causas ejus, seu captum nostrum superantes, interioris nosse ac perspicere volumus, et non valeamus, ut adeo nonnisi eam admirari debeamus. Atque hoc sensu admiratio (quod Aristot. alicubi dixit) est filia ignorantiae. Altera sine fide est, quando nramur, ab altero id credi, aut praedicari, quod nostram fidem

A superat, eo quod hanc alterius, imo ipsius dei auctoritati accomodare renuamus.

Vana, i. e. inania; incredulitas enim omnia ex sensibus meliori solet: quae ergo exterius simplicia apparent, talia quoque interioris esse existimant.

Impossibilia. Quae intus magnifica esse, seu magnos effectus edere dicuntur, quoniam sensibus attingi non possunt, infidelis neque fieri posse credit; etenim ut Ap. I Cor. II, 14, ait, animalis homo non percipit ea, quae sunt spiritus dei, stultitia enim est illi, et non potest intelligere. Sunt igitur rursus tales, qui ex solis sensibus, sed parum sensate judicant.

Penes Deum. Illud utique Christi apud Matth., XIX, 26, innuit: *napá ávθρωποις τοῦτο δέβηται ὅτι, napá δὲ θεῷ πάντα δύναται ὅτι.* Quae Vulgatus noster ad verbum reddit: Apud homines (id est, in hominum opinione) hoc (salvum esse, seu aeternam salutem consequi) impossibile est: apud deum autem omnia possibilia sunt. Fors autem Tertullianus in suo codice praedificilia legit, ea nimirum ratione, quia Cicero illum Platonis in Timaeo locum: *ἀδύνατον θεῷ πάντα ἀγνοεῖν*, ita transtulit: *Difficile factu est, a diis ortis (deorum filiis) fidem non habere.* Et sane quae praedificilia, seu valde difficilia sunt, moraliter, seu in aestimatione hominum, impossibilia dicere solemus. Hanc autem Tertulliani mentem ea, quae mox subjiciuntur, manifestant.

Prætereuntes eum, i. e. obiter, ac velut transeuntes considerantes.

Adversarii, seu contrarii.

Causam, i. e. esse causam, seu, si Scholasticorum more loquamur, virtutem causativam. Potest quoque accipi pro causa, seu ratione, quod sit, seu existat, id est, pro principio, seu origine. Idem modus loquendi etiam apud Nostrium in L. de Spect. c. 12, occurrit: *Necessae est, quidquid dignitatis nomine administratur, communice etiam maculas ejus, a quo habet causas.* Quamquam quid vetat, causam hic pro statu ac conditione rei accipere; hoc enim sensu etiam Cic. de Fin. usus est: *Morte qui effecti sunt, in eadem causa sunt, quante quam nati; nec minus lib. de Offic. inquit, cum vigilando necabatur, erat in meliore causa, quam si domi senex captivus, etc.*

Provoctatur, seu efficitur, ac velut ex statu possibilitatis ad ipsam existentiam evocatur. Sensus igitur est, omne opus, statum ac conditionem suam accipere ab eo, a quo progignitur, proindeque efficaciam Baptismi, non ex exteriori apparatu, sed a Sapientia ac Potentia DEI, intus ac spiritaliter operante, dimittendam esse.

Notae ad caput III.

Reformari. Per aquam reformari dicimur, cum formam gratiae Divinae, per peccatum amissae, postea in Baptismo recuperamus.

Quid. Pro cur, ut Ovid. in Ep. Oenon. ad Parid.

..... Quid arenae semina mandas?

Auctoritas. Praestantia quaedam, ac velut insita dignitas.

Exigenda est. Aliquibus tota haec sententia implexa videtur, ac propterea cum Junio ita legendum censent: .... aqua reformari tractamus, quid utique, etc. meruerit officium. Ut opinor, auctoritas, etc. At quae sic interpungendi necessitas? aut cur non potius has voculas ut opinor ironice, pro scilicet, accipimus, ut sensus sit: quasi vero deus nihil posset, quod supra vires, et exigentiam aquae, aut alterius creaturae, esset?

A primordio, ipsius mundi videlicet.

Suggestum, i. e. ornatum, seu in suas species evolutionem. Suggestus. Vid. Cap. praec. col. 1142. D.

Impolita. Seu rudia adhuc et informia.

Penes Deum. Pro apud deum seu in dei potestate ac voluntate, sita erant, quidnam ex quolibet efficere vellet; quo ferme sensu idem noster in L. de Patient. c. 4, ait: *Quod maxime bonum, id maxime penes deum, nec alius id quam qui possidet, dispensat, ut cuique dignatur.*

Quiescebant. Velut inertia adhuc, nullaue agendi facultate praedita.

Inquit. Moyses nimirum. Genes. I, v. 4.

Invisibilia. Hebr. *עוֹר*, in Vulgata inanis, Aquilae est

ἀνεμοι, inanimas: Symmacho ἀνεμοι, otiosum ac iners: A Theodotioni ἀνεμοι, vacuum; LXX vero per ἀνεμοι, invisias, seu invisibiles (meris utpote tenebris adhuc involuta) transferunt: prout idem noster Vulgatus locum quem dam Sap. II, 18, ita reddidit: *Creavit orbem terrarum ex materia invisā, ubi Græcus: ἡ ἀκρίβεια τῆς, ex informi materia, habet.*

Incomposita. Hebraicam vocem דַּת Vulgata nostra per vacua: Aquila et Theodot. per οὐδὲν, nihil: Symmachus per ἀκρίβειαν, indiscrētum seu confusum; LXX per ἀναμικταύτους, imparata, inelaborata, incomposita, seu confusa, reddunt.

Abyssum. Hebraicum אַבְּסוּם Græcis omnibus ἀβυσσος, nimirum, ut Eustachius hoc nomen interpretatur, aqua nimia infinitum habens profundum, seu fundo carens, vel, ut Corn. a Lap. exponit, moles aquarum tunc terram omnem operientium, et demum Reverendiss. Calaneo nostro aquarum materia, terræ adhuc immixta, seu limus, est.

Spiritus Dei. Quis vero hic הַרוּחַ דֵּי, SPIRITUS DEI? Non parva hæc difficultas triplicem præcipue opinionem peperit.

Prima tenet, intelligendum hic esse ventum, seu aerem super aquas vehementius commotum. Ita sentit Severianus, Gabalensis Ep. Sæc. IV Scriptor, quem Theodoretus Interrog. VIII, in Gen. disertius exponit: Verius putaverim, quod hic aerem vocet spiritum; nam cum dixisset, DEUM CREASSE COELEM (scilicet Em-pyreum, ab ἰκνη, qui Græcis est πῦρ, appellatum) ET TERRAM, et Aquarum meminisset sub nomine ΑΒΥΣΣΙ, necessario AERIS mentionem fecit, etc. Neque hæc sententia a SS. Basilio, Ambrosio, Augustino, etc. improbat. Sane autem constat, quod Hebræi, quorum lingua superlativis destituitur, inter alia ad eisdem exprimendos adminicula non raro nomen quodpiam DEI proprium adhibere soleant, ut Gen. XXXV, 8. הַרוּחַ דֵּי

הַרוּחַ דֵּי TERROR DEI (id est maximus, ac velut a DEO ipso immissus) invasit omnes. Sic Psal. XXXV, 7, habetur: *Justitia tua הַרוּחַ דֵּי Sicut fontes DEI, i. e. montes altissimi.* Et Psal. LXXXIX, 11: *Operuit montes umbra ejus, et arbuta ejus הַרוּחַ דֵּי CEDROS DEI, maxime nimirum sublimis ac proceras. Accedit quod iisdem, quibus Moyses Gen. 1, 2, etiam Isaias XL, 7, vocibus utitur: Exsiccatum est senum, quia הַרוּחַ דֵּי SPIRITUS DOMINI sufflavit in eo: quod palam est de vento intelligendum esse.*

Secunda sententia multorum est, qui per spiritum illum, teste S. Aug. de Gen. ad lit. imp. c. 4, intelligunt VITALEM CREATORAM, qua universus visibilis mundus, atque omnia corpora continentur, et moventur, etc., aut, ut S. Joan. Chrysost. Hom. III in Gen. affirmat, quod adferri efficac quædam et VITALIS OPERATIO aënis (scilicet occulta ipsis impressa fecunditas ad prognerandas viventes creaturas, pisces nempe ac volucres Gen. 1, 21), et non fuerit simpliciter aqua stans, et immobilis, sed mobilis, et VITALEM quamdam vim habens.

Tertia opinio de SPIRITU SANCTO exponit: in quam me adigit longe major SS. Patrum numerus. Verius est (ait S. Basil. Hom. II in Hexæm.), et a majoribus nostris probatum, quod spiritus ille SPIRITUS DEI SANCTUS dictus est, etc. Et S. Ambr. L. I in Hex. c. 8, inquit: Nos cum sanctorum et fidelium sententia congruentes, Spiritum S. accipimus, etc. Nec minus S. Hier. de Trad. Hebr. in Gen. affirmat, non de spiritu mundi dici, sed de Spiritu S. qui et Vivificator omnium a principio dicitur. Atque idipsum in Ep. ad Ocean. confirmat, inquit: Incompositam et invisibilem materiam abyssorum magnitudine et deformibus tenebris opprimebat: solus Spiritus DEI in aurigæ modum super aquas ferebatur, et nascentem mundum in figura Baptismi parturiebat. Quid vero S. Augustinus? Præclare et hic in L. XIII Conf. c. 3, mentem suam aperit: Tenebam, inquit, jam PATREM in Dei nomine, qui fecit hæc (coelum et terram) et FILIUM in Principii nomine, in quo fecit hæc: et TRINITATEM quærens, quærebam in

A eloquiis Scripturarum ejus: et ecce SPIRITUS tuus superferebatur super aquas, etc. Unde non mirum, quod ex tanto consensu Patrum hæc quoque sententiam adoptaverit Ecclesia in Benedictione Fontis Baptismalis ita canens: *Oras, cujus Spiritus super aquas inter ipsa mundi primordia ferebatur, ut jam tunc virtutem sanctificationis aquarum natura conciperet, etc.*

Sed quid velat, tres has opiniones quasi in unam compingere? Dicamus igitur, per SPIRITUM DEI imprimis intelligi ventum, seu aerem elementarem, et hunc singulari virtute DEI commotum, perfluendo aquas, his velut incorporatum fuisse, sicut eas ad progneranda viventia fecundasse, et Spiritum Sanctum sub hoc aëro invisibiliter latentem, easdem aquas virtute, per Baptismum olim animam sanctificandi quodammodo initiasse.

Ferebatur. Hebraicum הָרָחַץ quod LXX per ἀνεμίζω, superferebatur, exponunt, arcanioris nonnihil significationis apud Hebræos esse dicitur. Enimvero S. Basilius in Hexæm. c. 1, Syri cusdam interpretis (quem communiter putant fuisse S. Ephrem, Basilii insigne amicum) testimonium adducens, sic profatur: Illud itaque ἀνεμίζω, SUPERFEREBATUR, ait (Syrius ille), interpretatur pro συνθάλπει, CONFOVEBAT secundum similitudinem ἡ ζωὴν ANIMABAT secundum similitudinem ἡ ζωὴν οὐρανίου, OVIS INCUBANS GALLINÆ, et vitalem quamdam virtutem immittentis τοῦ οὐρανοῦ, CONCALEFACTIS, nimirum ovis illis. Consonat Diodorus Tars. in præfatum Genes. loc. ita disserens: Vult enim Hebræica dictio (הָרָחַץ) verbo ἀνεμίζω respondens, significare, quod, sicut gallina ovis incubat, alis suis ea tanquam animanda molli-ter contingens, sic etiam Spiritus aënis superferebatur, eas vitali calore imbuens. Atque hoc ipsum S. Hieron. in Ep. ad Ocean. et L. de Trad. Hebr. nec minus S. Ambr. L. I. in Hexæm. c. 8. confirmat, ut apud Natal. Alex. T. I. Et. M. I. Diss. I. Art. 2. Prop. 2. diffusius videre est. Et denique adhuc subtilius id S. Aug. de Gen. ad Lit. c. 4. explicat: Sicut superfertur voluntas artificis ligno, etc., vel etiam ipsis membris corporis sui, quæ ad operandum movet. Atque ita etiam individuum Augustini sociator S. Thomas. I. p. q. 66. a. 1. exponit.

Substantia. Subaudi sit.

Dignationem, pro dignitatem.

Sedes. Igitur Tertullianus jam Patribus illis, de quibus supra: Spiritus Dei, faciem prætulit, non minus L. IV ad Marc. XXVI; eandem sententiam insinuans: quanquam, si verum dicere velimus, parum constanter; nam. L. adv. Hermog. c. 32, in illud Amos IV, 13 (ut quidem LXX legunt) τὸ πνεῦμα ὁ ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ, qui solidat tonitruum, καὶ κτείνῃ σπινθήρα, et condit spiritum, etc., ita disserit: Eum spiritum conditum ostendit, qui in terras conditas deputabitur, qui super aquas ferebatur, librator, et adflator, et animator Universalitatis, non, ut quidam putant, ipsum DEI significari SPIRITUM (neque enim aquæ Dominum sustinere sufficerent); sed eum spiritum dicit, de quo etiam venti consistunt, etc. Aut igitur prioris suæ sententiæ immemor hæc scripsit, aut in gratiam Montani sui (tunc enim huic jam se, cheu! plene addixerat, qui ipsemet se Spiritum S. sacrilege jactasse quorundam relatione perhibetur, imo et ab ipsomet Tertull. in L. de Monog. c. 1, compellatione Paracleti salutatur, veterem suam sententiam fortasse expunxit.

Liquor. Liquidum aeris elementum.

Semper. Inde jam a primordio creationis suæ.

Læta. Opponitur tristi abyssu.

Simplex. Uniformis per omnia substantiæ.

Subjiciebat. In quo Spiritus S. aurigæ in modum super aquas veheretur, ut S. Hier. in Ep. 83 ad Ocean. explicat. Vide supra.

Modulatricibus. Modulati est rem continere, ad certum modum, seu elegantiorum modulum ac mensuram disponere. Unde modulatricæ aquæ hic vocantur, quo-

niam ex ipsis, velut modulantibus, ac prescriptis modulos cuilibet rerum speciei præbentibus, Universum hoc digestum aque coordinatum fuit.

Deo constitit. Alii a deo constitit. Quamquam non est, quod ordinariam lectionem omnino damneni. Nam et deo Græca phrasi, pro *deum*: constitit verò pro *firmiter stetit*, aut potius pro *constitutum est*, intelligi potest.

In medietate distinctis, seu in medio per hoc ipsum firmamentum separatis. Ita enim Gen. I, 6 et 7, sacer textus inquit: *Fiat firmamentum* מְדִינָה בְּיָמֵינוּ IN MEDIO AQUARUM מֵי תַּחַת וּמֵי לְעֵלָּה ET FIAT DIVISIO, vel, ut Vulg. noster habet, *dividat aquas ab aquis.* Et fecit deus firmamentum, divisitque aquas, etc. Gen. I, 6 et 7.

Suspenderet, in centro Universi nimirum; namque iohis deus appendit tribus digitis molem terræ. Is. XL, 12.

Habili, ad recipiendas ejusmodi figuras tractabiles, seu idonea.

Succida, pro succulenta, ut idem Varr. L. II, c. 11, ait: A sudore orium recens lana tonsa succida appellata est.

Limo, Græca phrasi pro in limum, in quem terra ex superstito humore aqueo emollita fuerat.

Aut gratia, ut Cic. L. II, Ep. 3, ad Quint. alii: Cætera quæ sunt in rebus nostris hujusmodi, plena dignitatis et gratiæ, id est, venustatis.

Ingenia, Ingenium de inanimitatis quoque rebus, saltem improprie, dicitur, pro vi iisdem innata, seu inhis genita, quam alias quoque indolem dicere solemus. Ego autem pro ingenia legendum ingenia i. e. ingenerata, suspicor.

Instrumentum, ad infinitos prope usus et effectus.

Parere, pro apparere, ut in L. de Spec. c. 8, idem Noster: Ante has tres Aræ trinis diis parent. Vid. et L. I adu. Marc. c. 15, et alibi.

Æternam. Ex contextu vehementer suspi cor terrenam legendum esse. Quamquam æternam tolerari posse existimem, ut sensus sit: ex cuius velut nati vita æterna dependet, etc., cum vim sanctificandi vel in ipso sui primordio quodammodo consecuta sit, ut supra dictum fuit, partimque Cap. seq. amplius exponeatur. Cæterum vero Aquam quoddam Vita æternæ symbolum esse, Christus ipse mulieri Samaritanæ Jo. IV, 10, etc. ac præsertim v. 14, præmonstravit, inquis: *Aqua; quam dubo ei, fiet in eo sors aquæ viventis in vitam æternam.*

In cælesti, i. e. per aliquid cæleste, scilicet Sacramentum Baptismi, cum medium ad salutem nostram, quam in cælis denique adipiscimur, summe necessarium.

Notæ ad caput IV.

Ipo habitu, seu, per illam, quam mox post sui creationem in se receptam habebat, initialem quamdam vim sanctificandi.

Super aquas. Ut Cap. præc. Not. Spiritus et ferebatur. Reformaturum. Ib. Not. Reformari.

Mutabatur. Sic etiam Exod. III, 2, mons Horeb, in quo apparuit Dominus Moysi in flamma ignis de medio rubi, ex præsentia dei singulari quamdam sanctitatem contraherat, atque ideo ad illum deus: *Solve, inquit, calcamentum de pedibus tuis; locus enim, in quo stas, terra sancta est.* Ib. v. 5. Simile exemplum occurrit Jos. III, 5, et alibi plura.

Rapiat. Contrahat, velut vi quadam ad se rapiens.

Invidere facilem. Hollenismus est; sic enim Grecus diceret: εὐχόμενος καὶ ἐκπαθίζοντες ἀρχαίους, cum Latinus, facile penetrantem et insidentem.

Subtilitatem. Similitudine quadam corporali, et ad sonans accommodata ut videtur; de oleis quibusdam

A ac tincturis, solidissimas etiam substantias penetrantibus. Quomodo autem substantia, aut qualitas spiritalis, in subiecto corporeo recipiatur, id enim vero Philosophis multo difficultius explicatum est.

Concepti, pro incepti fortasse: aut sensus est: vim sanctificandi concepti, i. e. in se recepti.

Ex ea parte qua, i. e. in tantum, in quantum genus quidem, etc.

In specie. Fors legendum in speciem.

Diluitur. Quidam Codices deluitur habent; veteres enim deluere pro eluere, et apud Festum deluvium pro diluvio dicebant.

In Tiberi. Romæ nimirum, quam utique per Tiberim, flumen huic Urbi interfluvium, designat. Petrus igitur Romæ fuisse illicque cum Paulo passum, Tertullianus non hoc dubitavit, sed aliis quoque locis, cum rem penitus indubitatum supponit. Sic enim L. IV adu. Marc. c. 5, ait: *Videmus, quid etiam Romani de proximo sonent, quibus Evangelium et Petrus et Paulus, sanguini suo signatum reliquerunt.* Huic gemina sunt, quæ in L. de Præscript., cap. 38, habet: *Sed et Romanorum Ecclesia Clementem a Petro (ubi nam vero nisi Romæ? nam Clemens Romanus ortu fuerat, nec Roma, nisi jam Romanorum Episcopus, et a Trajano in exilium actus, discesserat) ordinatum edit.*

Rursus autem in Scorp. c. 15, ita loquitur: *Orientem fidem Romæ primus Nero cruciatus. Tunc Petrus ab alio cingitur, cum cruci adstringitur: tunc Paulus civitatis Romanæ consequitur civitatem, cum illic martyrii renascitur generositate. Igitur jam sub initium sæculi III, hæc in Carthaginiensi Ecclesia, quin et per totam late Africam, invaluerat traditio, nemine, ne hæreticorum quidem, quos tam acriter, et ubilibet, insectatus fuerat Tertullianus, eandem quidquam convellere auso.*

Sed neque ita seclusa a Romanis erat Carthago, ut nominis tardias, ac incerto rumore, res paulo magis insignes, noviterque gestas, ultro citroque perferri coepisset; nam et a Julio Cæsare traducta illuc integra Romanorum civium colonia, et ab Augusto successore ipsa Africa Senatui potestati tradita, et eam Provincia romana per annuos Proconsules deinceps administrata, et ab Italici navibus ob framenti prope quotidianam exportationem (Africam enim Italiam horreum illis temporibus audissem, ex Tacito l. III Hist., cap. 48, ac plerisque tum Græcis, tum Latinis rerum Romanarum Scriptioribus nimis quam notum est) tum aliorum mercimoniorum causa perpetuo frequentata fuerat. Oro igitur, obtestorque, quo Authore non Carthago tantum, sed tota Africa, sibi tantum, tamque constans mendacium alliniri passa fuisset, aut quomodo veritatis ipsius, per innumeras occasiones melius explorandæ, tam incuria esse potuisset, ut non saltem Tertullianus, alias in Romanam Ecclesiam, præsertim postquam ad Montanum summi, impius desertor, transfugerat, convitiis minime parvus, traditioni illi mendacem suam larvam detraxisset, non utique cessaturus, Romano Clero hanc imposturam obijcere, si in ejus saltem suspicionem unquam perductus fuisset? Aut annon ipsi Proconsules, ac imprimis, qui, teste Tacito, Hist. l. I, cap. 7, ultimis Neronis temporibus Africæ præerat, Clodius Mater, aut qui eum consecuti sunt, Vipsianus Apronianus, Vigellius Saturninus, etc., et maxime Scapula, ad quem Africanæ Ecclesiæ per-eccitorem, Tertullianus tam animose pro Christianis scripserat, traditionem his tam gloriosam, et ad eodem in sua fide confirmandos tam validam, deprehensa falsitate evellere dubitassent? Ac deinde si Petrus alibi, an solus Apostolorum tam obscuro in loco martyrium subisse credendus est, ut ne quidem rumor illius ad Tertullianum, aut quemvis ante vel postea alium, seu Carthaginem, seu Romæ, aut ubilibet demum versantem pertigerit? Aut denique Ecclesia Romana sola tam ignota originis est, ut cum cæterarum prope omnium et longe ignobiliorum, primi fundatores et

probabili saltem notitia designentur, in Romanæ autem illius ortu assignando tota antiquitas decepta fuerit?

Itaque hæc Carthaginensis Ecclesiæ traditio non temere illic exorta, aut subdole conflictæ, sed ab iis omnibus qui *Petrum Romæ* viderant, prædicantem audierant, martyrio ejusdem oculati testes interfuerant, ad posteros propagata, *Carthagini* indeque reliquis *africanis* Ecclesiis, una cum *Evangelio*, quod hæc a *Romana Ecclesia*, ut S. Aug. in Ep. 162 testator, acceperant, illata fuisse, indubitato credi debet, tam fortiter per omnes ubivis terrarum Ecclesias stabilita, ut contra tot testium, et publicorum monumentorum, lapidum, templorum, etc., fidem nunquam deinceps vacillare poterit.

Vides ergo, vel solum hoc *Tertulliani* testimonium (nil enim jam dicam de aliorum antiquissimorum Patrum, et partim quoque ipsi Petro coævorum, accedente prorsus unanimi consensu) ad traditionem hanc ipsis a suis fontibus accersendam, et sectariorum audaciam, qua rem tam apertam, et cui ne alias quidem hæreticorum aut schismaticorum ullus ante XVI Ecclesiæ Sæc. vel minimum contradicere ausus est, in controversiam jam pertrahunt frangendam. Nimirum moderni demum nostri tam nasuti, aut nasutuli potius sunt, ut, quæ veteres omnes subolfacere non potuerant, ipsi jam odorari incipiant. Atque si mihi quidem contra hos tales pluribus agere collibitum, aut operæ pretium esset, eos etiam, qui, ut a nostris sacris maxime alieni, ita apud illos alias maxima auctoritate sunt, *Pearsonium*, *Grotium*, *Usserium*, *Chamierium*, *Blondellum*, *Petrum Molinæum*, aliosque, quorum vel solis nominibus pauculi alii, et nuper nati, facile opprimi possent, longo agmine adducerem. Nunc ex illis vel duos, *Samuelem Barnagium*, et *Gul. Caveum*, attulisse sufficiat: quorum prior, licet in *Annal. suis Politico-Eccles.*, ad an. 42, n. 8, pertinaciter neget, *Petrum Romæ Episcopum* fuisse, attamen *Romæ fuisse*, ad A. C. 64, num. 9, in hæc verba inconcussè affirmat: « Nulla unquam traditio fuit, quæ majore testium numero cingatur; ut de *Petri in Urbem adventu* dubitari non possit, qui omnia historię monumenta convellantur. » Alter vero in *Script. Ecclesiasticæ, Historia Litteraria*, p. 5, ita ait: *Petrum Romæ fuisse, sedesque in ea aliquandiu tenuisse, cum toto antiquitatis cætu intrepide affirmamus*. Postquam deinde testes produxisset omni exceptione majores, et ex ultima antiquitate petitos, *S. Ignatium Antiochenum*, ipsis *S. Petri* discipulum, *Papam Hierapolit.*, *Trenæum*, *S. Polycarpi*, Viri Apostolici, discipulum, *Dionysium Corinthium*, *Tertullianum*, *Catum*, presbyterum Romanum, et *Origenem* laudasset, ita pergit: « Post tot veneranda nomina, tam clara primæ vetustatis monumenta, quis rem, tam perspicue, tam constanter traditam, in dubium revocabit? Certe si tam densa testium nubes, tam concors veterum sententia, pro cuiusvis ingenii pruritu sit vellicanda, actum erit penitus de primorum Sæculorum memoria, nec eniquam ultra suam ætatem sapere licebit. » Ita nimirum quidam ex heterodoxis nostris, cum propria sua judicicia ubilibet pro veritate obtundant, cum tot contumeliosas contra Religionem nostram fabulas undique corradant, parim ipsi quoque excoGITANT; fidem sibi dari illico postulanti, quibus neque tota antiquitas par est, ad fidem ab illis mutuo impetrandam. Verum cum hæcenus ferme extra instituti nostri limites abrepti fuerimus, si quis insuper plura desideret, apud *Calmetum* nostrum in *Diss. peculiari de itinere Romano S. Petri* abunde inveniet.

Philippus, qui communis creditur non Apostolus, sed unus ex septem primis *Diaconis*, Act. 6, v. 5, electis, fuisse.

Fortuita, i. e. *fortuito oblata*.

Retuli. Hæc utique sententia ironiam sapit. Ceterum non hic *Tertullianus* Baptismum a *Petro* collatum cum *Baptismo Joannis*, qui priora duntaxat, prævia

A quædam figura, et quasi præcursorio fuerat, penitus æquare (manifestam enim, neque unicam, inter utrumque illum differentiam infra cap. 10, posui); sed id duntaxat confirmare voluit, quancunque aquam, per orbem hunc nostrum diffusam, utpole cum primigenia illa prorsus eandem, æque a Spiritu Sancto jam nunc adaptatam fuisse, ad salutem hominibus quocumque demum modo conferendam: etsi aliquo negandum non sit, Baptismum nostrum, utpole Sacramentum a Christo ipso institutum, longe efficacioris virtutis fuisse, quam *Baptismum Joannis*, qui non per se conferebat remissionem peccatorum, sed solum ad actus penitentię, per quos illa fiebat remissio, excitabat: qua de re Interpretes ac Theologi nostri passim videri possunt, nosque suo loco uberius confirmabimus.

Prærogativa. Participantes nimirum, velut per transfusionem, privilegium illud, et aquæ illius primitivæ indolem.

B *Sacr. sanctificationis*, seu occultam illam, ac spirituale virtutem sanctificandi animum.

Invocato Deo. Quæ invocatio fit in benedictione fontis baptismalis: quem ritum jam *Tertulliani* temporibus adhibitum fuisse, et verisimiliter ab ipsis Apostolis descendisse, vel ex solo hoc loco satis colligitur.

Aquis superest, seu super aquas est, siquæ velut aspernatat.

Combibunt. An hæc virtus sit vere realis ac physica a Spiritu S. aquis impressa, et physice causans gratiam baptismalem, an moralis duntaxat, in Tr. de Baptismo vehementer disputant Scholastici.

Ad simplicem actum, pro simplici actui, oblationis videlicet.

Vice sordium, i. e. instar; vel loco sordium.

In spiritu, seu in anima; peccatum enim sola voluntate perpetratur, et in anima maculam spiritualem, quæ Scholasticis peccatum habituale dici solet, relinquit.

Reatum. Equidem nullam caro, seu corpus, culpam proprie dictam contrahit, neque fomes ille, quo caro concupiscit aduersus spiritum (ad Gal. 5, v. 17) peccati, nisi improprie dicti, rationem habet; quia tamen, ut rursus in scholis loquuntur, actiones sunt suppositorum, ac proinde non sola anima, sed totus homo, cum ipsum suppositum, ex corpore et anima constans, in carne, ac per carnem peccat, inde etiam, propter intimam animæ cum corpore unionem nimirum, tum culpe, tum pena reatus quodammodo ad ipsum corpus, seu carnem, profunditur, adeo ut non quidem corpus per se, et propter se, sed anima in corpore, et per corpus, itaque totus homo, qui peccavit, puniatur.

Ob ministerium. Igitur antea dicta præcipue vera sunt in peccatis carnalibus, seu quæ carne, eaque quomodolibet demum concurrente, perficiuntur.

Medicatis quod aquis, i. e. virtute medica imbutis, ut in naturalibus sunt therma, et acidula. Alias etiam; sed rarius, pro venenatis sumi solet, ut *Suetonius Claudium imp. boletum medicato e visis sublatum esse* refert, et *Silius L. VI, tela medicata veneno canit*.

Interventum. Alludit ad *Piscinam probaticam*, de qua *Joan. 5*, et *Noster cap. seq. apertius*.

D *Diluitur*, scilicet propter eam culpam quam per corpus, et corporales ac sensibiles voluptates, incurrit.

Mundatur. Ab ea videlicet macula, quam in anima, sibi intime innoxia, contraxit.

Notæ ad caput V.

Spiritualium, i. e. desinita omni intellectu, etc., et nonnisi carnalia sapientes. Fors hæc sententia ita interpungi possit: extrahere ab omni intellectu, spiritualium potestatem, seu virtutem, eadem efficaciam, etc.

Subministrant, seu attribuiunt.

Viduis, i. e. inanibus, ac omni ejusmodi virtute destitutis.

Initiantur. *Initiare*, verbum in sacris præcipue usitatum, est consecrare, seu sacris imbueré, aut potius ad eandem idoneum reddere. « Erant (inquit *Caesaron*, in *Athenæi l. VI, c. 15*) quidam gradus in participatione mysteriorum observandi. Primi

omnium fuit & καθάρσις (purificatio quædam, per certas nimirum ablutiones facienda) deinde sequentur mysteria parva, quibus instituebantur et præparabantur ad majora; postremus erat actus Mysteriorum majorum, et illa, quæ dicebantur ἱερά, scilicet inspectio secretorum quorundam sacramentorum, ad quæ initiati nonnisi exacto anno admittebantur, ut Plutarch. in *l. de defect. orat.* perhibet.

Hactenus autem dicta egregie confirmat Clem. Alexandr. *l. V. Strom.*, ita disserens: Non obire ergo in mysteriis quoque, quæ sunt apud Græcos, primum locum tenent τὰ καθάρσια (purificationes, seu lustrationes) sicut etiam apud Barbaros τὰ λουτρον, Lavacrum. Post hæc autem sunt μυστήρια (parva mysteria) (quæ habent aliquod fundamentum doctrine, et ὑποκατάστασις, præparationis, seu initiationis) (sutorum, etc. *l. Strom.*, *l. VII.* inquit: Ante mysteriorum quoque, seu sacramentorum, traditionem oportere καθάρσιος τινος ἀποδοῦναι τοῖς πιστεύουσιν ἀκούουσιν, expiationes, seu purificationes, quædam adhibere iis, qui sunt initiandi, mysteriis, etc. Ciceroni autem in *ll. de LL.* ait: mysteria illa appellari initia. Imo et apud nos Christianos dici vulgo solet, SS. Ordinibus aliquem initiare, et prima tonsura quædam ad eosdem initiatio appellatur.

Isidis alicujus. *Io.* Inachi filis, post Epaphi, sui et Jove filii, partum, agente Junone zelotypa, in vacuam conversa, et, postquam humanam formam recuperasset, Apidi, Ægyptiorum Regi, sub novo Isidis nomine nupta, ob maxima beneficia huic genti impensa, post mortem, una cum marito, ab Ægyptiis in deorum numerum adscita fuit. Nonnulli credunt, perfabulosam hanc deam (quod *Isis* Cimbrica lingua EST, EST, significet), infinitam DEI SAPIENTIAM adumbratam fuisse, quæ Proverb. 8, v. 14, de se inquit: *Meum EST consilium et equitas, mea EST prudentia, mea EST fortitudo.* Certe autem in Isidis tempore sequentem olim inscriptionem repertam fuisse, Plutarchus in *l. de Osiride* et *Iside* commemorat:

Ἐγὼ εἰμι οὐκ ἔστι γένος οὐδὲ δὲ ἀνδρὶ ὁμοιωμένη.

Ego sum OMNE quod FUIT, et quod EST, et quod ERIT.

Alii credunt, sub Iside Terram, aut Lunam, aut Cuniculæ sidus (eo quod ad hujus exortum Nilus Ægyptum inundare solet), aut Cererem, aut Minervam, aut aliam ex deastris aliquam, latere; quidam vero apud illustratissimum et eruditiss. Huetium, Ep. Abrincensem, in *Demonstr. Evang.*, Prop. IV, cap. 10, num. 1. Nulla jam sexus ratione habita, cum *Osiride*, *Astarte*, *Saturno*, *Cybele*, etc., penitus confundunt. Qui autem? quod idem Huetius *Moysem* in *Osiridem*, conjugem ejus *Sephoram*, imo et sororem *Mariam*, in *Isidem*, apud idololatrias Ægyptiis migrasse contendat?

Cæterum, quæcumque hæc *Isis* fuerit, constat tamen, non a Romanis modo, aliisque multis populis, sed, ut Tacitus de *Moribus Germ.* refert, etiam a Suevis olim *Isidi* sacrificatum fuisse, idolo ejus ex Ægypto in Pontum Euxinum, indeque per Danubium illum sursum advecto. Plura apud Plutarch. in *l. de Iside*, Pitife, in *Lexic. Natal. Com. Mythol.*, *l. VIII.*, c. 48. Demeterum de *Ant. Roman.* *l. II.*, c. 22, aliisque reperies.

Quod vero jam ad *Sacra*, *Isidis* attinet, ea admodum arcana, ac nonnisi nocturna fuisse, a solis fecundis peragi solita; perhibentur. Testatur autem Herodot. in *Euterpe*, *l. II.* Sacerdotes Isidis quotidie frigida, interdum ter, noctu bis, lavari consuevisse, et inter mysteria ejus amphoram aquæ deferri solitam, Lucianus de *Dea Syria* narrat. Sed et Juvenalis, *Sat.* 6, de ejusmodi femina sacerdote Isidis, canit:

Hybernæ fracta glacie descendet in amnem,
Ter matutino Tiberi mergetur, et hinc
Vorticibus timidum caput abluet....

Et mox postea:

..... Si candidi jusserit Io,

A Merōe portabit aquas, quas spargat in arde
Isidis, antiquo quæ proxima surgit ovili.

Mithrae. Qui *Mithra* initia (seu mysteria) tradunt (ait S. Justin. M. in *dialog. cum Tryph.*) e petra eum natum esse memorant, et Spelæum nominant eum locum, ubi initiari in eum credentes perhibent. Unde in vetusto quodam marmore Rosinus in *Paralip.* ad Demetrii *Antiq. Rom.*, *l. II.*, c. 8, legit:

DEO. SOLI. MITRÆ. FL. SEPTIMIUS.
ZOSIMUS. U. P. SACERDOS. DEI. BRONTONTIS.
ET. ECATÆ. HOC. SPELEUM. CONSTITUIT.

Hæc vero Mithraica sacra, quæ in speluncis abditi fieri solebant, Persarum propria erant, qui nomine *Mithra*: ut testatur Macrobius, *l. I Saturn.*, cap. 17, Solem colere, eique bovem, ex antro cornibus eductum, inter hymnorum concentus immolare consueverant. Erat igitur hoc idolum leonis vultu cum tiara, Persico habitu, utraque manu bovis cuspide relictantis cornua comprimens, ut ex Statio *l. I B Thebaid.* discimus, ubi:

..... seu te roseum Titima vocari,
Gentis Achemeniæ ritu, seu præstat Osirim
Frugiferum, seu Persæ sub rupibus antri
Indignatis sequi torquentem cornua, mithram.

Porro de ablutionibus quæ in initiis hujus nominis adhiberi consueverant, testatur Tertul. in *l. de Coron. Mil.*, c. ult., et in *l. de Præscript.*, cap. 40, ubi nos plura in *Notis*, g.

Cæterum autem generaliter sacrificiis gentiliū præmissas fuisse ejusmodi ablutiones, veterum monumenta passim testantur. Sic enim Hesiodus:

Numquam vina Jovi, superisve, rubentia libes,
Ante manus fluvii quam pura laveris unda.

Audiendus quoque Thucydides *l. II Pelopon.*, ita loquens: *Fontes etiam Calirrhœi in maximi momenti rebus usi sunt, ac etiamnum a priscis inde temporibus aqua illa ante nuptialia, et aliis in sacris assolet adhiberi.* Sed et Pausanias in *Elicæ*, *l. I.*, cap. 164, eadem de re ita testatur: *Neque vero aut XVI Fæminæ* (erant hæc sacris et ludis Junoniis in *Elide* præfectæ) *aut ædiles Eliorum*, ullam attingunt muneri sui partem, priusquam se peculiari lue et aqua (ex *Piera* fonte hausta) lustrant. Certe autem *Timarchides* apud Natal. Com., *l. I Mythol.*, cap. 4, memorat, Asterium quemdam fulmine percussum interisse, quod manibus impuris (quia illotis) aram Jovis attigisset. Quid vero, quod nonnisi præmissis ejusmodi lotionibus preces ad deos fundi oportuerit? Apud Romanos cum sacrificandum erat (ut Dionys. Halicarn., *l. VIII Antiq. Roman.*, cap. 71, locuples testis est) lotis manibus, et lustratis aqua pura victimis, etc... POSTEA PRECATI, tum demum ministros illas mactare jubebant. Salse autem hos tales Lact. *l. V Instit.*, c. 20, irridet: *Flagitiosis*, inquit, omnibus inquinati veniunt ad precandum, et se pie sacrificasse opinantur, si eum laverint: tanquam libidines, intra pectus inclusas, ulli animæ abluant, aut ulla maria purificent.

Vide autem superstitiosi hujus ritus originem, et spiritus illos nequam ubique SPIRITUS Divini nimium legas similes! *Lavationem* hanc (ait S. Just. M. in *Apol. II.* de Baptism. nostro loquens) cum audissent dæmones per Prophetam promulgatam, effecerunt, ut et ingressuri in delubra eorum, et accessuri ad illos, etc... seipsos aqua adspersione lustrarent; quin ut toto quoque corpore laventur prodentes, priusquam ad templum, ubi illi collocati sunt, veniant, instincti suo et opera curant. Cæterum illa pars templi, in qua sacrificaturi se abluébant, seu delubant (vide cap. præc., not. in specie), proprie delubrum appellata fuit, significatione deinceps ad templum ipsum prorogata. Quanquam alii de vocis illius etymo aliter.

Effertur. Ita cum Matre deam (quam Græci, et ex his Noster, *l. de Spec.*, cap. 8, μῆτερ καὶ θεῶν, Magnam Matrem; Phryges vero Rheæ, et Cybeles; Assyrii, teste Macrobius, *Sat.*, *l. I.*, c. 25, Adergatis; Ægypti, auctore Servio in *Vili Æneid.* *Isidis*,

Afri apud S. Aug., l. II. de C. D., cap. 4. *Deo caelestis*, Germani vero apud Tacit., l. VII. Hist. c. 20. *Herthæ* (Erde) nomine appellabant ad *Almonem* fluvium facilitatem fuisse, ex Ovid., l. IV. Fast. et Lucano, l. I. de Bell. Pharsal. constat. Insignis pariter apud Tacit. l. XV. Annal. c. 44. locus est: *Propitiata Juno per matronas, primum in Capitolio, deinceps apud proximum mare. Unde hausta aqua templum et simulacrum Deo prosperum est.*

Ceterum *efferre* hic significare videtur a templo ferre idola, ac antea aquis lota in publicis supplicationibus, seu processionibus (quales gentilibus multæ erant, ac in Asia etiamnum sunt) per urbis vicos, et plateas circumferre.

Villas, *Villæ*, quasi *vehillæ*, initio dicebantur casæ quædam in agris, ad *convehendas* ac reconducendas illic fruges, recipiendis noctu colonos, et pastores cum gregibus suis, etc., nonnisi ex cespite, aut alia materia, quam necessitas imperabat, constructæ; postea cum in status rusticorum habitationes transissent, nonnihil firmitus structæ, tandem in voluptuaria quoque ac æstiva Nobilium receptacula transiere, lustralibus illius modi sacrificiis, et aspersionibus, eo solemnius deinceps inaugurari consuevit.

Huc quoque pertinebant *Festa Patilia*, mense Aprili in honorem *Patæ* dei celebrari solita, de quibus Ovid. Fast. IV. v. 735.

Pastor oves saturas ad prima crepuscula lustret,
Unda prius spargat, etc.

adhibita nimirum agresti illa et condigna apud Caton. de Re rust., c. 141, ad rusticum illum deum invocandum formula: *Uti tu morbos viros invisosque, viduæ tatem, vastitudinemque, calamitates, intemperiesque prohibeas, defendas, averruncesque, etc.* Quin pastores quoque ipsos et igne et aqua lustrari oportebat, de quibus Ovid. ib. vers. 725:

Certe ego transilui positas ter in ordine flammæ,
Virgaque rotantes laurea misit aquas.

Sed quid vetat, huc quoque reducere adpersiones illas *amburales*, inter quas *amburalis* hostia circum agros, velut *ambiens* arva, ducebatur? etc.

Domos. Vel unum hanc in rem adduco Theocritum Idyl. 24, ubi *Tiresias* vates domum *Amphitryonis* a serpentibus, quos *Hercules* in cunis utraque manu compressos suffocarat, expleri iubens, ait,

Καθὰς δὲ τρυφῶντι δόμῳ θύοις
Ἰππῶν, ἑκαστὸν δ' ὀσσεύειν (ἢ ἀνδρῶν)
ὅσα δὲ τρυφῶντι τρυφῶντι δόμῳ θύοις.

Templa. De lustratione templorum insigne rursus testimonium exstat apud Tacit., l. IV. c. 53, ubi cum *Jovis Capitolini* templum, a *Vitellianis* militibus destructum, a *Vespasiano Imp.* restaurandum erat, ut area ejus solemnî ritu dedicaretur, *Virgines Vestales* cum pueris puellisque *patrimis* matrimisque (aream illam omnem) aqua, rivis et fontibus annibusque hausta, perlucere, etc. Longe autem antiquior hic ritus ab ipso Numa rege petitur, de quo *Plutarchus* in ejus Vita inquit, *fontem, qui locum irrigat* (campum videbatur, ubi cum *Egeria* nympha versari solebat) aquam sacram *Virginiibus Vestæ* attribuisse, ut ex eo *haurentes* purificarent, et *aspergerent* sacram ædem.

Urbes. Erant et sacra *Amburbalia*, cum scilicet urbs, ejusque pomerium lustrabatur, ut apud Lucan., l. Phars., v. 595:

Mox jubet et totam pavidis a civibus urbem
Ambiri, et festo celebrari menia lustrò.
Longa per extremos pomeria cingere fines
Pontifices sacri, etc.

Fiebat autem hæc lustratio quotannis mense *Februario*, hunc enim secundum mensem *Numa* dicavit (ut ait *Macrob.*, l. I. Saturn., c. 15) *Febru* deo, qui lustrationum potens creditur; lustrari (quod antiquis erat *februari*) autem eo mense civitatem necesse erat, ut *justa diis Manibus* solveret.

A *Aspergine*. Legendum putat *Junius aspergine*. At quid hac mutatione opus? *Asperginem* dicunt politiones Latini, ut *Virgil.*, *Æn.* III:

..... Salsa spumant aspergine cautes.

Equidem in *L. 4. ff. ad leg. Rhodium de jactu*, a *Calistrato asperginem* dictum invenio; at alia significatione, scilicet pro vitio rei ex aqua, maxime pluvia, contracto: quanquam non desint, qui ibi quoque *aspergine* legant.

Apollinaribus. Hi *Judi*, cum *Hannibal* esset in Italia, monitu carminum *Martii* vatis, tam forte inventorum, primum ex *SCio* celebrati fuere, ut ex *Livio*, l. XXV. c. 12 et *Macrob.*, l. I. Saturn., c. 17, constat. Ille autem *Noster* potius sacrum illud apud *Ægyptios* celeberrimum, quod *Hero* (nam ut testatur *Herod.* in *Euterpe*, hoc nomine *Apollo* illis designabatur) ad *Butum* in insula *Chemmi* fiebat, respicit, aut *Judos Apollini Triopio a Doriensibus* sacros, de quibus idem *Herod.* in *Clio*.

Pelusia. *Pelusium*, nunc *Damietta*, ad ostium Nili maxime orientale sita est, civitas olim nobilis, a *Pelco*, *Achillis* patre, ut fertur, postquam ob interfectum fratrem *Phocum* in lacu vicino lustrari jussus, a *Furiis*, quibus ob illam causam agitabatur, ad sanam mentem rediisset, condita, ubi in honorem *Diane*, quæ *Ægyptiorum* lingua, indeque ipsa civitas alio nomine *Bubantis* dicebatur, *Judos* quondam celeberrimos quotannis actos fuisse, iterum *Herod.* in *Eut.*, c. 49, fuse memorat. Quanquam non ignoro, a *Vulg.* nostro Interprete *Ezech.*, XXX, 16 et 17. *Bubastem* inter ac *Pelusium* distingui: Quasi parturiens doloit *סין* (Sin) *PELUSIUM*, juvenes פִּיבֶסֶת (Phibaseth) *BUBESTI* gladio cadent.

Tinguntur. Dubio procul *Judos* hos, ut alios ejusmodi omnes, sacrificia, præmissis utique ablutionibus, ac lustrationibus comitabantur.

Præsumunt. Sicut rerum omnium generationem ab *Aqua*, seu primo principio, proficisci, Philosophi non postremæ olim auctoritatis, ac inter hos præcipue *Thales Milesius*, credebant, ita *perjuri*, velut ob jamjam et ubilibet imminentem deorum iratorum vindictam prope jam mortui, se ejusmodi ablutionibus, crimina illa, ut falso credebant, expiantibus, impetrata velut impunitate, ad novam vitam, ejusque securitatem redire, ac quasi regenerari sibi videbantur. Ut ergo apud Græcos magna *perjuriarum* frequentia erat, ita ante *Judos*, ne in iis, velut in illorum publicam vindictam, turpiter succumberent, maxime de diis antea per ablutiones ejusmodi propitiandis solliciti erant.

Se expiabat. Exempli rei hujus plurima apud Græcos imprimis prostant; sic apud *Herod.*, l. I, c. 7, *Adrastus*, fraticidii reus, a *Cræso*, *Lydororum* rege, expiatus fuit. *Apollinem item et Dianam*, ut *Pausan.* *Corinth.*, cap. 51, memorat. *Pythone caeso*, ut se expiaret, *Ægialam* venisse tradunt. Idem *Pausan.*, l. I, c. 74, refert: *Primo quam materni sanguinis maculam expiationibus* *Orestes* elueret, de *Trazenis* nemo cum lecto recipere voluit, etc. Sed, si *Virgilio* credimus, jam apud *Trojanos* hic ritus obtinuit; ita enim *Æneas* ad *Anchisen*, *Æneid.* II, v. 717:

Tu, genitor, cape sacra manu, patriosque penates:
Me bello et tanto digressum, et cade recenti,
Attrectare nefas, donec me flumine vivo
Abuero.....

Et *Senec.* in *Herc. fur.*, Act. IV, Sc. I, vers. 918:

..... Nate, manantes prius
Manus cruenta cade, et hostili expla.

Hunc enimvero gentilium morem ipse ridet *Ovid.*, II Fast.

Ah! nimium faciles, qui tristia crimina cade
Fluminea tolli posse putatis aqua.

Atqui constat expiationum et lustrationum nomine tunc nonnisi lotiones aqua factas intelligi consuevisse.

Singulare autem est exemplum, quod exstat apud A. Halicarn., l. V, *Ant. Rom.*, c. 58, ubi cum ex Senatus decreto publica iustaque cedens conjuratorum Romae facta fuisset, SC. *sum factum est, ut tota iustreretur civitas, quod necessitate coacta esset civitis caedis auctor fieri: cum nefas esset ad sacra accedere, et victimas immolare, antequam facinus expiatum esset, luesque iustrationibus abolita.*

Natura aqua, l. e. aquae naturalis, sacraeque naturae relicta.

Emundationis. Pro auspicio faciendae, ac feliciter, ipsoque caelo annuente, suscipiendae emundationis. Itaque non video cur cum Juno legendum sit auspicii et mundationis.

Medicari, l. e. medica virtute imbui. Quamquam et alio sensu, qui communior est, et hic melior, id intelligendum esse putem, ut l. XI *Aeneid.*:

Sed non Dardanie medicari (sanare) cuspitis letum Evahit.

Emulum Dei, Diabolum videlicet.

Sacramento. Seu mysterio, ac etiam extra usum, et applicationem aquae ad ablutiones hactenus descriptas.

Sciunt. Alii sunt, nec male; quamquam sciunt mihi elegantius esse videtur, ideoque retinendum.

Quique fontes. Fontes ex specubus, aliisque umbris locis erumpentes, aliquid divinitatis, aut diabolicae polius virtutis, habere credebantur; unde et divinus honor a caeca gentilitate ipsis impendi consueverat. De his Senec., *Ep.* 41, ait: *Magnorum fluminum capita venerantur: subita ex abdito vasto erupit aras habet: coluntur aquarum calentium fontes, et stagna quaedam vel opacitas, vel immensa altitudo sacravit.* Erat etiam Roma fons, Egeriae Nymphae, ad radices montis Aventini, sacer, de quo Livius, l. I, c. 19, refert: *Lucus erat, quem medium ex opaca specu perenni rigabat aqua: quo quis de persaepe Numa sine arbitris... inferebat, Camenis enim lucum consecravit.* Addit Plutarchus in *Numa*, fontis hujus coram Vestales virgines ab eodem praefectas fuisse, etc., ut supra *Not.* *Templa retulimus.*

Itaque fontes hujusmodi, ex horrida, nescio qua, locorum, unde scatuebant, maiestate omnino inter deos reponebant, ipsorumque adeo honoribus peculiaris quaedam sacra, ut erant Romae *Fontinalis*, III Octob. celebrari solita, aliaque multa alibi, instituebant.

Neque vero beneficiis solum, sed *malignis* quoque fontibus arcanum quoddam nomen inesse credebant, divinis cultibus propitiandum, ut exitalem illorum vim, quam tamen natura sibi inditam habebant, averterent; ejusmodi erant aquae *Ategoniae* paludis apud Pausan., in *Corinth.* ad fin., quibus innatantes ad inani fundum trahebantur: fontes item *Acidantis* fluminis, e *Lapitha*, Arcadiae monte, oriundi, atque adeo tetram odorem efflantis, ut hominibus vel solo halitu interficiendis par fuerit, teste eodem Pausan., in *Eliae*. l. Taceo plures ejusmodi alios, de quibus Polemon, in l. de *miris Siciliae*, item auctor lib. de *Mirab.*, qui vulgo *Aristoteles* creditur, Plin., lib. XXXI, Solinus, c. 51 et alii.

Rivi. *Rivus*, ait Festus, vulgo appellatur tenuis fluvi aquae, non spe, consilio factus, certum naturati suo impetu. Alii alia hoc nomen significatione usurpant.

Piscinae. *Piscinae* dicebantur non solum *hypocaustis*, seu vivaria piscium, sed etiam aquae frigidae, ad nationes aut ablutiones voluptuarias in locum satis amplum et undique clausum, velut artificialem quendam lacum, collectae, licet caeteroquin piscibus destituta. Ita vero de *Alexandro Imp.* in *Vita Lampridius*: *Uinctus lavabatur, ita ut caldarii nunquam, vel raro, piscina, semper uteretur;* et de *Arriano Olympio Victor*, *Tunhunensis Episcopus*, in *Chronico* ait: *In piscina frigida aquae vitam impie finit.* Talis quoque erat *Probatice* illa piscina, de qua *Joan.*, V, et *nativitas Simeonis* apud eundem, cap. IX; de quibus nos infra.

Porro balnea, et, quae horum pars quaedam, et nihil aliud quam balnea frigida erant, *piscinae*, diis, seu malis daemonibus, ac idolis sacras fuisse, Tertullianus ipse in lib. de *Spect.*, c. 8, perhibet: *Et plateae, et forum, et balnea, et stabula, et ipsae domus nostrae sine idolis omnino non sunt.* Totum saeculum (mundum) *Satanas* et angeli ejus repleverunt. Quin et in lib. de *Idol.*, c. 15, testatur: *Et ostia in balneis odorari videmus... Idolo feceris, quidquid ostio feceris.* Igitur inter caeteras idolorum sordes etiam balnearii, et ostiarii lares, et nescio quae alia coenosa numina, gentilibus erant, sub quorum turpissimis auspiciis lavarentur, vel verius multo foediori sorditis contaminarentur.

Euripi. *Euripis* peculiariter dictum erat fretum illud vorticosum inter *Euboeam* et *Atticam*, septies per diem, totiesque per noctem reciprocans, seu aquas per vices evomens, iterumque resorbens: cujus causas cum frustra perscrutatus fuisset *Aristoteles*, praeter morem contabuisse, aut, ut alii (sed parum vere) narrant, omnino illuc se praecipitasse fertur. Extendi postmodum haec appellatio cepit ad fossas et incilia (ut Lips. in Senec., *Ep.* 83, ait) cum aquis, qualia hortis et praetoriis ex more erant: hinc et universim aquarum ex aquaeductibus receptacula (*ναρὰ* vel *ἀγέαι*), quod per hos facile illae aquae praecipitarentur, et in tumultuosos vortices circumagerentur, aut verius, terrae cujusdam portione velut insulam circumfluere) *εὐρίπιδες* dicta sunt, de quibus *Pausanias* in *Lacon.*, cap. 96: *Campus is, in quo suas ephabi committunt pignas, euripo circumaque, non aliter, quam mari insula, cingitur.* Et *Dionys.* *Halicarn.*, l. III, c. 91. *Circum maximam, a Tarquinio constructam, ita describit: εὐρίπιδες εἰς ὁδοῦν ἐπὶ ὁδοῦν ὁδοῦν, πάθος τὰ καὶ πλάτος, διακότους.* l. e.: *Euripus ad recipiendas aquas circumfossus est, decempedali profunditate, pariterque latitudine.* De hoc item *Suetonius*, in *Julio*, c. 39: *Circensibus, spatio Circi ab utraque parte producto, et in gyrum euripo addito, quadrigas, bigasque, et equos desultorios agitaverunt nobilissimae juvenes.*

In his quoque editi ludi navales, aqua per *euripos* (sic enim etiam canales grandiores, et aquaeductus appellabantur) in ipsum circum inmissa; quin et eo excreverat quorundam Imperatorum luxuria, ut de *Heliogabalo* *Spartianus* memoret: *Fertur in euripi vino plenis navales Circenses exhibuisse.* Caeterum et hi euripi certis quibusdam diis sacri erant, ut *Tertull.*, lib. de *Spect.*, c. 10, perhibet: *Ea itaque (Nater magna, scilicet Ops, Tellus, vel Cybele) illic praesidet euripo.*

Cisternae. Ita vocantur subterranea aquae pluviae receptacula, quae Festus ita dicta putat, quod eis seu infra terram sint.

Putei. *Putei* sunt profunda aquae vivae, et ex obdolis quibusdam venis assiduo scatulentis, receptacula, quae *Aeoles* olim *πυρίπαι*, *ἀνὰ τὸν πόρον*, dicebant; unde et puteos nostros a *potu*, quasi *poteros*, l. e. saluberrimum nobis potum subministrantes, appellatos voluit: quallis erat ille puteus apud *Homer.* *Odys.* X, ex quo *Ulysses* *Tirezia* vultu manes erat ab inferis evocaturus.

Rapere. Illi nimirum, qui, ut *S. Justin. M.* in *Apol.* II, loquitur, a mortuorum manibus (seu spiritibus) *λαμβάνονται*, *καὶ βίβωται*, correpti, atque humi praecipitati, quos *δαίμονες*, *ἀπορροῦντες*, *ἀρρεπίσσιος*, et *παύσιμους*, iurentes, nominant omnes.

Nocentis. Omnibus his fontibus, rivis, piscinis, euripis, cisternis, puteis, etc., certi quidam genti a gentilibus praefecti erant, qui, quoniam muliebri specie illic daemones apparebant, hac quoque forma colebantur, atque intra illa, fontium scatebris irrigua, inhabitare credebantur. Unde *Virgil.*, l. *Aeneid.*, *Lybicum* illud:

..... scopulis pendentibus antrum,

Nympharum domum vocat. Sic etiam *Pausanias* in *Boeot.* antri cujusdam *Citharoidum Nympharum* meminit. Et in *Phocic.*, antrum *Corycium* describens

ait: *Multi hinc illic et vicia fontibus fluitant rivi. Parnassi accola sacrum Coryclarum Nympharum putant.* Sic etiam, ut idem rursus in *Bacchicis* perhibet, ad *Libethridem* fontem *Libethridis Nymphæ* colebantur. Erant quoque fontibus aliis aræ suæ, ædificiæ, aut omnino templa, *Nymphis* sacra: quæ et *Nymphææ* dicebantur, ut illud supra fontem *Cytheri* fluvii apud Pausan. in *Etiac.* II. In specie vero illæ *Nymphææ*, *fluminum*, *stagnorum*, et *puteorum* præsidæ, *Naiades*, aut *Ephyriades*, etc., dicebantur. Sed et *Comitas* apud Theocr., *Idyll.* 5, per *Nymphas* *Λυκιδας*, *palustres*, jurat. Ut autem Orpheus *Nymphas Oceanii* et *Theidos* filias appellat, ita has Virgilius, *Æneid.* VIII, *fluviorum matres* putavit, quod fluvii e mari oriuntur:

Nymphæ, *Laurentes Nymphæ*, genus annibus unde est.

Cæterum vero hæc *Nymphææ* nequaquam propitia semper habebantur numina, sed sacrificiis, ne nocerent, placanda; unde Theocrito, *Idyll.* XIII: *ὡς τὴν θεῶν ἀγῶν, δὴ τὰς ἀγῶνας, δὴ τὰς ἀγῶνας, δὴ τὰς ἀγῶνας*, ut mox videbimus. Interea si quis forte plura desideret, apud Natal. Comit. *Mythol.* I. V. c. 2, tum et Eruditiis nostrum *Monifauconium*, *L'Antiquité expliquée*, tom. I, p. II, I. IV. c. 7, reperiet.

Enectos. Laut. Valla, I. IV. c. 27, appellat *enectos*, qui non jam *enecti* sunt, atque mortui, sed qui prope-modum tales. Unde cum Noster in lib. de *Jejunio*, c. 7, de severo illo jejunio *Ninivitarum*, quod etiam *perudibus enectis* fiebat, mentionem facit, recte *Junius* hæc verba de illis non jam *mortuis*, sed fame per hoc jejuniū, quod *Dan.*, III, 7, ex edicto Regis *Ninive* ad pecora usque extendebatur, ita maceratis, ut jam mortuis propiores, quam vivis, essent, explicat, hocque proprie per verbum *enectare* significari ait.

Lymphatos. *Dan. Heinsius* in suis *Lection.* in Theocr., *Idyll.* V, ita inquit: «*Nympharum* quoties meminisset antiquitas, earum iram deprecabantur, hoc est, insaniam, seu *παρορσμον* (quibus enim deæ illæ conspiciantur, mentis statu excidisse putabantur) quod etiam vatibus accidere existimabant, quos *νυμφατοῦ* (hos autem Latini nostri non *nymphatos*, sed *lymphatos* appellare solent) dicebant.» Unde et Noster in lib. de *Anima*, c. 50, ait: *Lymphaticos efficit Colophentis scaturigo dæmonica.* De hoc Eus., in *Præp. Evang.*, lib. II, c. 5.

Hydrophobos. *Ἰδρόφοβος* appellantur *πυλὸς τὸ φοβούμενος τὸ ὕδωρ*, quod aquam timeant. Atque id maxime accidit a cane rabido admorsis, quibus id miserrimum est, extremo aque timore, parique simul sibi vexari. Terribiles morbi hujus effectus, cæteraque sine pertinentia, vide apud Kirch., *Mundi sub.*, lib. IX, sect. II, c. 5. Hæc autem omnia gentiles, malis geniiis, aquam insidentibus, olim imputabant.

Profanus. In S. Script. *שׁוֹרֵף* sanctum, et *לִי* profanum, opponi solent; *profanus* ergo hic appellatur, qui cum sanctitate nihil quidquam commune habet.

Piscinam. In Græco textu *κολυμβήθρα* est, per quam piscina, eo sensu, quo supra Not. *Aspergine*, lavacrum vel natatoria significatur.

Betsaidam. Græcus textus *Joan.*, V, 2, ita habet: *ἔστι δὲ ἐν ἱερουσολύμοις ἐν τῇ ἀρσενικῇ κολυμβήθρᾳ, ἣ ἐπελεγετο ἡ ἑβραϊστὶ Βηθσαι, πνεῦμα ἔχουσα, κ. τ. λ.*, quæ *Vulgatus* noster ita reddit: *Est autem Jerosolymis Probatica piscina, quæ cognominatur Hebraicè Bethesda, quinquæ porticus habens*, etc. Ubi notandum, piscinam hanc non appellari *probaticam* a probando, sed *ἀπὸ τοῦ πρὸς τὴν*, seu *ab ostiis*; et *πνεῦμα* enim Græcis ovem significat. *Probaticam* ergo idem hic ac *ovium aut ovium* dicere est. Vocabatur autem *piscina ovium*, quod in ea oves, aliaque animalia sacrificiis destinata, ablui, aut jam immolatorum exta detergi consueverint. Alii non ipsam piscinam, sed portam, ad quam illa sita erat (legitur enim in Græco *ἐν*, vel ut alii

A codices habent, *ἐν τῇ ἀρσενικῇ*, in vel potius apud *probaticam*, sorte eandem, quæ II *Eisd.*, III, 4, appellatur *Porta gregis*), *probaticam* appellatam fuisse aiunt. Verum hæc *ἐν τῇ ἀρσενικῇ*.

Cæterum piscina hæc, quæ in Græco textu *Bethesda* (alia Græca exemplaria habent *Bethsaida*), domus *misericordiæ*, appellatur, in latinis exemplaribus *Bethsaida*, domus *piscatus*, dicitur, sorte quod olim piscium virarium fuerit.

Commotabat. Credidere quidam hunc Archangelum fuisse *Raphael*, qui interpretatur *Medicina Dei*, ut olim peculiariter a DEO ad Tobiam a sua cæcitate liberandum missus, ita ad aliorum quoque hominum graviores infirmitates curandas destinatus. Quisquis is fuit, non visibili quadam forma descendiisse, sed solum aquam, virtute medica eidem quæsi transeunter impressa, singulari DEI jussu imbuisse, atque signum suæ presentie visibile edidisse putandum est.

Antecedunt. Figura enim semper debet esse notior, et capiti accommodatior; unde ad præfiguranda spiritualia semper solemus carnalia, seu sensibilia signa eligere, per quæ ad spiritualium rerum, altiorumque mysteriorum, quæ alias omnem captum humanum excedunt, intelligentiam velut manuducamur.

Cæterum vero piscinam hanc BAPTISMI nostri figuram fuisse, inter ceteros SS. PP. maxime S. Ambros., lib. I de *Spir. S.*, cap. 7, asserit: *Habes etiam in Evangelio, quia Angelus secundum tempus descendebat in natatoria, et movebatur aqua, et qui prior descendisset in natatoria, sanus fiebat. Quid in hoc typo Angelus, nisi descensionem S. Spiritus nuntiabat, quæ nostris futura temporibus, AQUAS (Baptismi nique) sacerdotatibus invocata precibus, consecraret? Ille ergo Angelus S. Spiritus erat nuntius, eo quod per gratiam spiritualem medicina nostris esset animi ac mentis languoribus deferenda. Et in lib. de his, qui inquit, *Myster.*, c. 4, non minus eleganter inquit: *Ille Angelus (in piscinam illam) descendebat: tibi Spiritus Sanctus. Illis creatura movebatur, tibi CHRISTUS operatur ipse, DOMINUS creatura.* Tunc curabatur unus: nunc omnes sanantur. Ergo et illa piscina in figura, ut credas, quia in hunc fontem vis Divina descendit. Denique paralitica ille expectabat hominem. Quem? nisi illam Dominum Jesum natum ex Virgine, cujus adventu jam non umbra sanaret singulos, sed veritas universos.*

Gratia Dei. Scilicet post Christum, Auctoris gratia, adventum.

Remediabant. Eodem quoque verbo Noster ad *Scapul.*, c. 4, utitur: *Quantum honesti viri aut a demoniis, aut valetudinibus remediati sunt.* Vide etiam in lib. de *Præscr.*, c. 58. Quanquam autem verbum hoc *Ciceronianum* non sit, adhuc fuisse tamen id noscitur S. Hieron. in *Vita Hilarii*.

Spiritum. Quidam legunt: *Spiritus medentur*. Sed quid velat spiritum retinere? nam et Terent. in *Phormione* habet: *Quas, cum res adversæ sint, minus mederi possis.*

Reformant. Simpliciter pro *formant*, ut scipius retractare pro *tractare*, et aliis ejusmodi compositis pro *simplicibus* vitior.

Liberabant. Singulis igitur annis nonnisi semel Angelus ille, ut censet Tertullianus, descendebat: itaque voces illas *Joan.* V, 3, *κατὰ καιρὸν*, secundum tempus, pro annua temporis revolutione accipit.

Deleta morte, spirituali scilicet animæ.
Scilicet reatus. *Reatus* (Ciceroni ignota vox, primoque a *Messala*, ut *Quintilianus*, l. 8. c. 3, testatur, usurpata) debitum aliquod, cujus nempe quis reus, seu obnoxius est, designans. A Theologia autem duplex *reatus* distingui solet, scilicet *culpa*, ad satisfactionem: et *pœna*, ad satisfactionem. Unde vulgo dicitur: *Qui non habet in ære* (quo nimirum satisfacere possit), *luat in eule*, qua satisfaciatur.

Pæna. Potest autem Noster hic dupliciter intelligi, scilicet de reatu pænæ: quo sublato utique ipsa pæna locum non amplius habet, vel quod verius arbitror, de reatu culpæ: et tunc hæc sententia nequaquam generaliter intelligenda erit; cum inter Theologos omnes certum sit, per penitentiam deleta culpa mortali nihilominus remanere reatum pænæ; attamen, cum antea æterna fuisset, nonnisi temporaliter in purgatorio persolvendæ. Uni autem Baptismo proprium est, quod sublato per eundem reatu omnis culpæ antecessoris, simul omnis reatus pænæ auferatur.

Ad imaginem Dei. Alludit sine dubio ad id, quod Deus Gen. 1. v. 26, dixit: *Faciamus hominem* בְּצַלְמֵנוּ ad imaginem nostram, et בְּדְמוּתֵנוּ ad similitudinem nostram. — Et creavit Deus hominem בְּצַלְמֵנוּ ad imaginem suam, בְּדְמוּתֵנוּ ad imaginem Dei creavit illum. Ubi omnes Interpretes Græci צֶלֶם per εἰκόνα, imaginem et דְּמוּת per ὁμοιωσιν, similitudinem, reddunt. Inter hæc duo autem, si stricte loqui velimus, discrimen intercedere, S. August. in l. LXXXIII. QQ. q. 51, pridem notavit, inquires: Sunt, qui non frustra intelligant, duo dicta esse, ad imaginem, et similitudinem: cum, si una res esset, unum nomen sufficere potuisset. Imprimis autem, ut S. Th. 1. p. q. 95. art. 9, in § explicat, similitudo consideratur ut præambulum ad imaginem, in quantum est communius, quam imago. Nam, ait in cit. q. a. 1. in §. Dicendum sicut S. Aug. dicit in l. 83. QQ. q. 74, Ubi est imago, continuo est similitudo: sed abest similitudo, non continuo est imago. Ex quo patet, pergit S. Thomas, quod similitudo est de ratione imaginis, et imago aliquid addit supra rationem similitudinis, scilicet quod sit ex alio expressa. Imago enim dicitur ex eo, quod agitur ad imitationem alterius. Unde ovum, quantumcumque sit alteri ovo simile, et æquale, quia tamen non est expressum ex illo, non dicitur imago ejus. At vero aliam quoque similitudinis significationem aperit cit. q. 95. a. 9. ita loquens: Consideratur etiam ut subsequens ad imaginem in quantum significat aliquam imaginis perfectionem: dicimus enim, imaginem alicujus esse similem, vel non esse similem ei, cujus est imago. Atque sic בְּצַלְמֵנוּ Pa. 39, v. 7, pro imagine quadam fugitiva id est imperfecta, sumitur: Verumtamen בְּדְמוּתֵנוּ in imagine pertransit homo. At vero דְּמוּתֵנוּ similitudo, apud Græcos sumi solet pro imagine, quæ presse ac velut ad unguem exprimit suum prototypum. Unde et Gen. V. v. 5, voces illæ adhibentur ad perfectam similitudinem, quæ est inter Patrem et Filium, exprimendam: Adam genuit בְּצַלְמֵנוּ בְּדְמוּתֵנוּ ad imaginem et similitudinem suam, vocavitque nomen ejus Seth.

Est igitur homo factus ad imaginem, non quoad corpus (hoc enim commune habet cum aliis animalibus, quæ tamen non ad imaginem Dei creata sunt), sed quantum ad animam, quæ natura sua est spiritualis, simplex, immortalis, intellectu et voluntate, ejusque libertate pollens, etc. Itaque anima attributa Dei in se, velut speculo quodam, relucens exhibet. Unde S. Aug. l. II de Gen. adv. Man. c. 7, pulchre observat: cum fecit Deus hominem de limo terræ, propterea non additum esse, ad imaginem et similitudinem suam, quoniam nunc de corporis formatione dicitur. Tunc autem homo interior (i. e. anima, quæ intra corpus est) significabatur, quando dictum est: Fecit Deus hominem ad imaginem et similitudinem Dei.

Atque hæc similitudo est velut imaginis illius perfectio et complementum; quoniam non Dei perfectiones duntaxat, sed ipsa quoque velut ultima earundem lineamenta exprimit, ipsiusque etiam SS. Trinitatis symbolum quoddam existit, ut eleganter explicat author Libri de Dignitate hominis, c. 2, qui alias S. Ambrosio adscriptus fuit. Ait autem: Sicut ex Patre generatur Filius, et ex Patre Filioque procedit Spiritus S., ita ex intellectu generatur voluntas, et ex his item ambobus procedit memoria, etc. Sed quid præclarior illo,

A quod S. Aug. l. XIII Conf. c. 2, habet? Trinitatem ait, Omnipotentem quis intelligit? Et quis non loquitur eam, si tamen intelligit eam? Rara anima, quæ, cum de illa loquitur, sciat quid loquitur. — Vellem ut hæc tria cogitarent in se homines, esse, nosse, velle. Sum enim, et novi, et volo; sum, sciens et volens: et scio me esse, et velle ut sim: et volo esse, et scire. Aurea confessio!

Est autem et alia imago Dei in anima, eaque longe excellentior, quia penitus supernaturalis, quæ videlicet Deo multo perfectius, quam per dotes nobis naturaliter ingentis, appropinquamus, scilicet gratia sanctificans, quæ, ut scholastici nostri ostendunt, est formalis participatio divinæ essentialis et naturæ, per quam filii Dei nominamur, et sumus: præterea autem fide intellectus noster cognoscit, et eum, ad quem spectat, charitate complectitur. Atque de hac imagine intelligendus est Apostolus ad Coloss. III, v. 9 et seq. dicens: Expoliantes vos veterem hominem cum actibus suis, et induentes novum, eum qui renovatur in agnitionem, secundum imaginem ejus, qui creavit eum. Porro de utraque imagine pulchre copioseque disserit S. Ambros. l. VI Hexæm. c. 8.

Denique vero homo singulariter factus est ad imaginem, Christi nimirum, qui, ut S. Thomas, l. p. q. 95. a. 1. ad 2 notat, Primogenitus omnis creaturæ est imago Dei perfecta, perfecte implens illum, cujus imago est, Homo, non similis Deo, sed ipse Deus; et ideo dicitur imago, et nunquam ad imaginem. Nam Apostolus ad Rom. 8. v. 29 ait: Eos autem, quos præscivit et prædestinavit, conformes fieri imagi filii sui. Itemque l. Cor. 15, v. 49, ita loquitur: Sicut portavimus imaginem terreni (Adam), portemus et imaginem Cælestis, Christi videlicet, quem mox antea v. 49 dixerat novissimum Adam in Spiritum vivificantem. Sic ergo per Baptismum ad imaginem Dei, restituitur homo, non naturalem illam (quam per peccatum in Adam amittere non potuit) sed supernaturalem Gratia, quam per peccatum Adam deperdidit.

In eternitate censetur. Imago Dei homines sumus in effigie, quamdiu videmus eum per speculum in ænigmate: similitudo efficiamur, cum facie ad faciem l. Corinth. 13. v. 12. Nam scimus (ait Jo. 1. Ep. c. 3. v. 2.) quoniam cum apparuerit, similes ei erimus; quoniam videbimus eum, sicuti est; nimirum tunc, quando nos omnes revelata facie gloriam Domini speculantes, in eandem imaginem transformamur, a claritate in claritatem, tanquam Spiritu Domini, II Cor. 3, v. 18. Atque sic demum intelligendum est istud Tertulliani: Imago in effigie, similitudo in æternitate.

De afflatu ejus. Haud dubie ad illud Genes. 2, v. 7, alludit: Formavit igitur Deus hominem de limo terræ, et inspiravit in faciem ejus (ad litteram in nares ejus, ceu præcipuum respirationis organum) נְשָׁמַת בְּנִפְחִי spiraculum vitæ, et factus est homo הָיָה חַיִּים in animam viventem. Porro per animam viventem literaliter intelligitur vita corporis; at quidam ex SS. Patribus in sensu mystico de vita animæ, quæ est gratia sanctificans, exponunt, ut S. Ambros. in l. de Paradiso c. 5: Erat autem vita, sicut Apostolus (ad Coloss. V. 3) dixit, abscondita cum Christo in Deo. Homo ergo sive in umbra vitæ erat, propter figuram futuram, etc., sive in quodam pignore vitæ erat, quia habebat insufflationem Dei, etc.

Notæ ad caput VI.

Sed angelo. Innuere videtur ministrum baptismi, alludens ad angelum illum in piscina Bethsaida, Cap. præced.

Præparantur. An non autem paulo ante dixerat, recipere nos per baptismum Spiritum S. quem per peccatum amiseramus? Verum hic sedulo notandum, in S. Scriptura sæpe inter Spiritum S. et Gratiam sanctificantem, quam per peccatum amissam in baptismo recipimus, distingui. Certum imprimis est, Apostolos ante diem Pentecostes jam baptizatos, aut certe aliunde Spiritus S. gratiam consecutos fuisse:

et tamen primum in die Pentecostes de illis, Act. II, v. 3. dicitur: *Repleti sunt omnes Spiritu Sancto, et ceperunt loqui variis linguis prout Spiritus Sanctus dabat eloqui illis.* Deinde Act. V, 14 et seq. Cum audissent Apostoli, qui erant Hierosolymis, quid recepisset Samaria verbum Dei, miserunt ad eos Petrum et Joannem. Qui cum venissent, oraverunt pro ipsis, ut acciperent Spiritum Sanctum, nondum enim in quemquam ipsorum venerat, sed baptizati tantum erant in nomine Domini. Baptizati ergo erant, et a peccatis suis per baptismum emundati, utique gratiam Spiritus S. vivificantis habebant; nondum autem Spiritum Sanctum habuisse dicuntur. Tunc imponebant manus super illos, et accipiebant Spiritum Sanctum. Apostoli igitur in die Pentecostes acceperunt Spiritum S. non quomodocunque, sed plenitudinem ejus, quæ non solum inundabat animam, sed in corpus ipsum per certa quoddam signa visibilia redundabat: *Repleti sunt Spiritu Sancto, et ceperunt loqui variis linguis, prout Spiritus Sanctus dabat eloqui illis.* Sic et Samaritæ illi Act. V, 17, jam baptizati per impositionem manuum accipiebant spiritum sanctum, id est, plenitudinem ejus.

Atque hic est ille Spiritus S. quem pecunia sibi mercari impius ille Simon voluerat, ibid. v. 18: *Cum vidisset autem Simon, quia per impositionem manus Apostolorum daretur spiritus sanctus, obtulit eis pecuniam, etc.* Ita quoque alius locus, Act. XIX, 5 et seqq. exponendus est: *His auditis baptizati sunt (Ephesiorum quidam) in nomine Domini Jesu. Et cum imposuisset illis (post Baptismum utique) manus Paulus, venit Spiritus Sanctus super eos, et loquebantur linguis, et prophetabant.*

Porro illa impositio manuum, recens baptizatis facta erat ipsissimum Sacramentum Confirmationis. Sicut enim per Baptismum a Spiritu S. per quasdam velut gratiæ suæ primitias ad fidem initiatur, sic per Confirmationem ipsum Robor Fidei, ac illius Spiritus plenitudinem, seu per novam gratiam in fide jam adultioris facti, consequimur. Spiritus ergo ille, qui per Baptismum erat invisibiliter datus, per Confirmationem ab Apostolis dabatur quoque visibiliter, cum annexis videlicet gratiis, ut appellamus gratias datis, scilicet curandi ægrotos, prophetandi, interpretandi, diversis linguis loquendi, etc., aliisque ejusmodi donis, sacramentali gratiæ tunc adhærentibus. Hæc ante signa diu quoque postea in Ecclesia perseverasse, S. Justinus, qui A. C. 166, et S. Irenæus, qui 12 annis (a) postea martyrium subierat, et ille quidem in Apol. I. et Dialogo cum Tryph., hic vero L. V. hæret. c. 6 et alibi, perhibent. Sed satis constat, etiam versus finem II. Sec. in aliquibus Ecclesiis ejusmodi gratias gratia datus adhuc viguisse; multosque nimium credulos, aut alias incautos, propterea quod inter veras ac pseudo-prophetas non recte distinxissent, a Montano, ejusque mulierculis, donum prophetiæ ac Spiritus Sancti efflatum temerarie et fallaciter jactantibus, seductos fuisse, ipsumque comprimis Tertullianum nostrum foedissime in Montani hæresin prolapsum, ut in QQ. Crit. Libro de Præser. præmissis, Q. 4, ostendimus. Vide etiam ea, quæ in Spicil. Theol. de Ecclesia Christi Diss. VI. Num. XIII. et seqq. diximus.

Sic ergo per Baptismum jam recepto, sed invisibiliter, Spiritus Sanctus per gratiæ infusionem a peccatis mundatur, simulque ad eundem in sacramento Confirmationis plenius (non quidem jam sub ejusmodi signis visibilibus, sed cum invisibili plenitudine ac fidei contra internas et externas tentationes robore) recipiendum præparatur.

Baptismi arbitrer. Ministrum hic intelligo, in cujus velut arbitrio ac potestate administratio Baptismi posita est. Quo sensu in lib. de Monog. c. 6, Noster

(a) Duodecim annis. Error est commentatoris facile emendandus, confundentis martyrium S. Irenæi, quo coronatus est an. C. 202, cum martyrio prædecessoris ejus S. Potthii, quod revera ad an. 178 refertur. Ebd.

TERTULLIANI II.

A inquit: *Habes Moysen, Dei da proximo arbitrum.* Non obscure autem hic rursus alludit ad sæpius jam memoratam historiam Piscinæ Probaticæ Joan., V, eo quod, sicut Angelus illic descendebat de cælo, commovens aquas, etc., et sicut S. Joan. Baptista, tanquam Angelus missus est ad prædicandum et administrandum Baptismum poenitentiae in Jordanis flumine: Ita nunc sacerdos, tanquam alter Angelus ex officio suo ad hoc deputatus, seu missus, per ministerium Baptismi tiam præparet Spiritui Sancto per confirmationem, ut diximus, plenius infundendo.

Fides impetrat. Non ipsius baptizantis, aut baptizandi (neque enim affectus Baptismi dependet ab opere operantis, aut subjecti recipientis; quis enim a parvulo fidem, seu actum fidei, exigere poterit?) sed fides intrinseca ipsi Sacramento, seu operi operato, in quantum scilicet Baptismus a Christo institutus fuit ut administraretur in fide et nomine totius sanctæ TRINITATIS: quæ fides est intrinseca forma hujus Sacramenti.

Spiritu Sancto. Igitur ad formam hujus substantiam et valorem requiritur distinctio invocatio trium Personarum Divinitatis, per quam Fides illa in Baptismo obsignatur, ut idem Noster in l. de Idol. cap. 12, ait. Unde ab antiquis Patribus a forma sua Sacramentali appellatur Baptismus sigillum, signaculum, ob-signatio fidei, Sacramentum Trinitatis, Fidei, etc., ut apud Tourn. in Tr. de Bapt. Q. 1. a. 1. p. 146, videre est. Cæterum autem ex hoc loco manifeste colligitur, jam Tertulliani tempore in forma Baptismi tres Personas Divinas necessario exprimendas fuisse, et nequaquam Baptismum tunc in nomine solius Christi collatum fuisse, ut idem in l. adv. Prax. c. 26, habet, dicens: *Nec semel, sed TEN, ad singula nomina in personas singulas tingimur.*

Per benedictionem. Nominis benedictionis intelligitur formam Sacramentalem Baptismi.

Arbitros fidei. Multum hic nonnulli interpretes circa hanc vocem ex ipso Tertulliano laborant; etenim in Apol. advers. Gent. c. 7, arbitros pro testibus, qui rei cuiuspiam gerendæ intersunt, accipere videtur, inquit: *Semper etiam impiæ initiationes arceant profanos (id est, ab impiis illismet superstitionibus alienos) et arbitros (scilicet ne illis tanquam testes intersint) cavent.* Et ib. c. 16, ait: *Verebatur extraneos arbitros (testes, aut inspectores) vanæ cultura.* Et in l. de carne Christi, c. 24, de Christo transfigurato loquens, in secens montis in ambitu nubes sub tribus arbitris clarum dicit. At in eod. lib. cap. 21, arbitrum pro Auctore videtur sumere, de Christo ita inquit: *Hujus igitur gratiæ disciplinæ. Arbitr et Magister, illuminatorque, ac deductor generis humani. Filius Dei annuntiatur.* Vid. etiam, quæ supra de hac voce arbitr diximus. Cæterum hoc loco arbitros pro testibus videtur sumere, fortasse ad illud 1 Joan. III, 7, alludens: *Tres sunt, qui testimonium dant in cælo: PATER, VERBUM, et SPIRITUS SANCTUS.*

Sponsores salutis. Hoc nempe sensu, quo in Epi-l. ad Hebr. VII, 22, Melioris Testamenti Sponsor factus esse Jesus dicitur. Igitur etiam PATER, mittens FILIUM, et SPIRITUS SANCTUS missus a Filio, Sponsores erunt; namque Pater per Filium, Filius ipse in Spiritu Sancto nobis salutem promittit.

Nominum divinarum, id est, Personarum Divinarum ne quis inde Sabellianismum extundere conetur, quæ si solum nominum, nulla rerum in Divinis distinctio esset. Ut autem ternus est numerus Personarum, ita nominum quoque, scilicet in grammaticæ sensu; at in Theologico unum Nomen est, id est, in tribus illis Personis una eademque dignitas et auctoritas. Quare irritus esset Baptismus in tribus nominibus Patris, Filii, etc. collatus; necessarius ergo est, ut in Nominis Patris et Filii, etc. fiat. Quæ de re videndi Theologi, ubi de forma Baptismi tractant.

Pignerentur. Non male pro pignerentur; nam et apud Cic. in Philipp. IV, et alio quidem sensu, invenio: *Mors ipse fortissimum quemque pig-*

(Trente-sept.)

nerari (sen sibi vindicare ac velut in pignus sumere) solet. Cæterum a Nostro hic in passivo sensu, pro oppignorari, sumitur, ut sensus sit: quod et testatio fidei et sponsio salutis per Baptismum, cui hæc duo velut innectantur, ceu quo jam dato pignore, obfirmantur.

Ecclesiae mentio. Fortasse sic intelligendum est, quod necessario etiam Ecclesiae implicita mentio fiat, tanquam cui hæc fiat oppignoratio.

Trium corpus est, scilicet in tribus Personis Divinis, earumque Fide adunatum.

Nota ad caput VII.

Unctione. Nequaquam hic loquitur de *Unctione confirmatoria* (de hac enim cap. seq.); sed de ritu etiam hodie Baptismum mox subsequente. Nam post hunc fit osculum pacis, dein baptizatus innungitur chrismate in vertice. Inno sanctus Ilieron. in *Dial. adv. Luciferianos* ait, Presbyteris non licere, sine subijuncta unctione chrismatis baptizare.

Non possum autem non hic adscribere ritum hujus unctionis, prout is in Pontificali antiquo Metropolitanæ hujus Ecclesiae apud nostrum Edmundum Martene de antiquis Ecclesiæ ritib. l. I, cap. I, art. 13, § 6, reperitur: «Cum infantes elevati fuerint a fonte, — Episcopus, vel Presbyter, chrisma requirens, faciat crucem cum pollice in vertice eorum, ita dicendo: *Deus Pater Omnipotens — ipse te. linat chrismate salutis in C. J. D. N. in vitam æternam. Pax tibi.*»

Erat et alia unctio præcedens Baptismum, qua baptizandi ungebantur oleo in pectore et scapulis. Illius unctionis jam Auctor L. *Recognitionum* (quisquis ille fuerit, certe vetustissimus) in l. III. meminit: *Baptizetur unusquisque vestrum in aquis perennibus, nomine Trinis Beatitudinis super se invocato, perunctus primum oleo, per orationem sanctificato.* Hujus unctionis meminit etiam S. Joan. Chrysost. *Hom. 6. in c. 2 Ep. ad Coloss.* dicens: *Innngitur baptizandus athletarum more, qui studium jam ingressuri sunt.* Vide etiam Auctorem l. I de *Sacram.* c. 2 et l. II, c. 7. Inter opera sancti Ambrosii. Attamen hæc unctio non fiebat per chrisma, sed oleum catechumenorum. De duplici hac unctione idem Martene ibid. ex antiquis Latinorum ita appellatis Ordinibus, ac Ritualibus, nec non Græcorum *Euchologiis*, abunde dabit.

Cæterum neque illam unctionem Baptismo subijunctam Confirmationis Sacramentalis rationem habuisse, vel ex eo patet, quod Confirmatio a solis (apud Latinos saltem) Episcopis collata fuerit: unctio illa, licet chrismate, etiam a Presbyteris, nec in fronte, sed vertice data fuerit.

A Moyse unctus est. Sic enim de Aaron in Sacerdotem consecrando Deus ipse. *Exod. XXIX, 7.* Moysi præcepit: *Oleum benedictionis fundes super caput ejus,* etc. Cæterum cornibus olim vasorum instar, veteres utebantur. Sic etiam unctio Regum fiebat per oleum ex cornu. *Imple cornu tuum oleo,* etc., dixit Deus ad Samuelem I *Reg. XVI, 1.* mittens eum ad David, in Regem innungendum. Tulit ergo Samuel cornu olei, et unxit eum in medio fratrum ejus (ib. v. 15). Sic etiam unctus fuerat Salomon a Sadoc, summo Sacerdote (III *Reg. 1, v. 39*).

A chrismate. Christus a *χρίσματι*, 3. pers. præter. pass. verbi *χρίω*, ungo: *χρίσμα* autem a 1. pers. ejusd. præter. *χρίωμαι* dictum, et *χρίσµα* *χρίσµατος*, factum est *χρίσµα*, unctus. Unde *Is. XLV, v. 1:* *Hæc dicit Dominus (יהוה) UNCTO MEO, a MEIS UNCTO* Christo meo Cyro, etc.

Unctio. Alias *χρίσμα* ipsum unguentum, quo fit unctio, significat; unde et Latini Theologi in Sacramento Confirmationis inter *Chrisma*, et ipsam *chrismationem*, seu *inunctionem*, ipsiusque *Chrismatis* applicationem, quæ alias a Græcis proprie *χρίσµα* dici solet, distinguunt. Quanquam a Patribus promiscue et *χρίσμα* pro unguento et unctione accipi invenio. Sic Clemens Alexandr. l. I. *Strom.* de veter. Læcædemoniis, dicit quod *dolosus* quidem testes, et

A dolosus (et *χρίσµα*) unctiones, recte existimaverint, appellaverintque. Et *Pæd. l. II.* cum paulo ante dixisset: *et dicit: dolosa est, et χρίσµα est: et dicit: dolosa est: nefas est vestes dolosas, et ungenta in civitatem veritatis ingredi:* paulo post ita habet: *Fœmina semper et dicit: cuppebas χρίσµατι ευαγγελιστῶν, divina pudicitia unctione ungetur, sancio delectata πόψῃ, unguento, nempe Spiritu.* Et in l. IV, et *χρίσµα* et *χρίσµατος*, unctionem beneplaciti (id est, mentis Deo bene placentis) dicit. Quid multis autem, quando et in novo Testam. et *χρίσµα* pro unctione sumitur? ut I *Joan. II, vers. 20:* *Et vos χρίσµα, unctionem habetis a sancio.* Rursusque vers. 27: *Et vos (et χρίσµα) unctionem qua acceperitis ab eo, in vobis manet.*

A Deo Patre. Unctus est autem Christus, tanquam Propheta, Sacerdos, et Rex; hæc enim sola tria hominum genera antiquitus jungi consueverant: Hæc unctio autem non chrismate quodam visibili, sed spiritali, ab ipsomet Spiritu S. facta est, quando scilicet Christus baptizatus in Jordane, confestim ascendit de aqua; et ecce aperti sunt ei caeli, et vidit SPIRITUM DEI descendentem sicut columbam, et venientem super se. Et ecce vox de caelo dicens: *HIC EST FILIUS MEUS DILECTUS. IN QUO MIHI COMPLACUI.* Mat. III v. 16 et seq. Non autem hoc ita intelligendum est, quasi Spiritus S. gratiæ suæ plenitudine in Baptismo unxerit Christum (hanc enim jam a primo conceptionis suæ instanti habuit, nullius jam amplius augmenti capax), sed quod Spiritus S. unctionem Christi, præcipue in *Gratia CAPITIS ET UNIONIS HYPOSTATICÆ* consistentem, signo aliquo visibili, tanquam pridem jam factam, demonstrare voluerit. Et hoc sensu Christus illud Isaie LXI, v. 1: *Spiritus Domini super me, eo quod unxerit me, ad se ipsum Luc. IV, v. 18,* transulsi. Sic et Petrus Act. XVIII, 8, de Christo prædicavit: *Quomodo unxit eum Deus Spiritu Sancto,* etc.; quod S. Ang. L. XV de *Trinit.* c. 26, sic explicat: *Non utique oleo visibili, sed dono gratiæ, quod visibili significatur unguento, quo baptizatos ungit Ecclesia. Nec sane tunc unctus est Christus Spiritu S. quando super eum baptizatus velut columba descendit. Tunc enim corpus suum, id est, Ecclesiam suam, præfigurare dignatus est, in qua præcipue baptizati accipiunt Spiritum Sanctum: sed ista mystica et invisibili unctione tunc intelligendus est unctus, quando Verbum Caro factum est, etc. Vide eundem porro.*

Libramur, cum hæc tamen differentia, quod Baptismus Sacramentum sit, peccata, tanquam maculas animæ, abluens: unctio illa solum ad ritum subsequens hujus Sacramenti pertineat, liberationem illam vi gratiæ Baptismalis, spiritaliter innungentis, factam, solum tanquam in symbolo rei præteritæ exhibens, non ipsamet novum gratiæ augmentum conferens.

Locus huic parallelus est in L. de *Resurr. carn.* c. 8, ubi Noster: *Caro abluatur, ut anima emaculetur. Caro ungitur, ut anima consecretur. Caro signatur, ut anima muniat. Caro manuum impositione adumbratur, ut et anima Spiritu illuminetur.* Verum de his mox explicatis,

Nota ad caput VIII.

Imponitur. Duæ olim impositiones manuum celebrabantur in Baptismo: una, non Baptismus modo, sed illam ipsam quoque unctionem, quæ est inter Baptismi ritus prævius (vide Cap. præc. Not. *Unctione*) præcedens, cuius mentio inter Ordines Baptismi Latinos, quos Edm. Martene de *Rit. Antig. Ecclesiæ* l. I, c. 1, v. 8, profert, frequenter occurrit. Altera erat Baptismus subsequens, nonnisi ab Episcopo faciendus.

Ubi sciendum, primis Ecclesiæ sæculis Baptismus, solemnem nimirum, qui scilicet nonnisi in Sabbato sancto, et pervigilio Pentecostes dabatur, ab ipsimet Episcopis administratum, moxque ab iisdem Sacramentum CONFIRMATIONIS, velut instar complementi subijunctum fuisse. Unde de S. Ambrosio ip

ejus vita S. Paulinus scribit : *In rebus etiam Divinis impendis fortissimus labor, in tantum ut quod implere solitus erat circa baptizandos, 3 postea Episcopi, a tempore, quo decessit, vix impleverit.* Perseveravit mos ille multis in Ecclesia saeculis; sed cum in singulis Ecclesiis nimium increvisset fidelium turba, atque Episcopi in Evangelio praedicando nimis necessarii fuissent, idemque quoque obtinere inceperat, quod I Cor. 1, v. 17, Paulus dixit : *Non misit me Christus baptizare, sed EVANGELIZARE.* Atque inde factum est, ut non semper in Baptismo, etiam solemniter, Episcopi praesentes esse potuerint, qui baptizatos statim confirmarent. Hinc MStum Pontificale Ecclesiae Apennensis in Syria, an. 1214 exaratum, quod noster Martene de *Antiq. Eccl. Rit. L. 1, c. 2, art. 1, § 3*, exhibet, post omnes Baptismi ritus praescribit, ut, *SI EPISCOPUS ADEST, statim oporteat eum (baptizatum) confirmari chrismate, etc.* Iam saec. VII, pauci Episcopi munus Baptismi obierant, scilicet aliis curis nimium distentis. Interim praxin hanc, neo-baptizatos statim confirmandi, in aliquibus saltem Ecclesiis, etiam Latinis, ferme ad nostra usque saecula perductam fuisse, idem Martene l. c. § 1, testatur. Quod vero ad Graecos attinet, idem mos etiamnum apud ipsos perseverat, ut Sacramentum Confirmationis mox Baptismo, non autem ab Episcopo, sed ipso Presbytero baptizante, subiungatur : qua de re videndus Jo. nin Diss. VII, de *Confirm. q. V, a. 2, § 1 et seqq.*

Per benedictionem, i. e. Certam quandam verborum formam, qualis alias etiam in quibuslibet ferme Sacramentis ex mandato Salvatoris adhibenda est, quam etiam supra, Cap. VI. Noster per benedictionis vocabulum expressit.

Invocans Spir. S. Ceterum totus locus hic favere videtur illorum sententiae, qui solam impositionem manuum (non etiam unctionem chrismatis) per materia Confirmationis adstruunt : qua de re Theologi Dogmatico-Scholastici multis altercantur, imprimisque Tourn. *Tr. de Sac. Confirm. q. 1, a. 3.*

Ingenio, i. e. Invento quodam artificioso excogitato : ut idem Noster in *L. de Spect. c. 10*, ait, *demonibus ab initio prospectis sibi, inter caetera idololatria, etiam spectaculorum inquinamenta, ejusmodi quoque arthum ingenia inspirasse.* Eo nimirum sensu, quo in *L. de Pall. c. 1*, arietem Romanum (machinam bellicam) Carthaginenses obstupescere dicit, ut novum, extraneum, ingenium, i. e. inventum.

Licebit spiritum. Certe non bonum ; de hydromantia enim loquitur, qui ex aqua futurarum rerum vaticinia capiebant. Hujus artis studiosissimus fertur fuisse Rex Numa Pompilius, qui res ritusque religionis apud Romanos suos ordinaturas, quoniam aliter sibi consulere non posse videbatur, hydromantiam facere compulsus est, ut in aqua videret imagines deorum, vel potius ludificationes demonum, a quibus audiret, quid in sacris constituere atque observare deberet. Ita §. Aug. *L. VII de C. D. c. 35*, et ibid. post alia quaedam : *Quod ergo aquam egresserit, id est, exporterit, Numa Pompilius, unde hydromantiam faceret, ideo Nympham Egeriam (frigida sane nomenclatura) dicitur conjugem habuisse.* Ita enim solent res gestae aspersione mendaciorum in fabulas verti.

Concorporationem eorum, i. e. intimam eorum conjunctionem, aquae scilicet et spiritus illius.

Accommodatis des. manibus. Super impositis desuper manibus ; hic enim ritus erat hydromantarum, aquas incantantium, ac velut potestati spiritus mali tradentium.

Animare. Tota sententia haec ironiam sapit, atque ad magicos ritus alludit, quibus aquam ad usus magicos adhibere Hydromantiae solent. Dicit autem alio, id est, superiore quodam ac potentiore spiritu, tantae claritatis (sicut nimirum Hydromantiae jactare solent, ab illo spiritu tam gloriosos ac illustres effectus produci) animare, seu eam incitare, ac velut viventem reddere.

Organo, id est, ministro, tanquam instrumento

A sibi, ut Scholastici loquuntur, obedientialiter, in ordine ad quoscumque effectus patrandos, subiecto.

Per manus sanctas, per eandem videlicet impositionem.

Modulari. Modulari est aliquid ad certum modum ac mensuram componere, ut jam supra Cap. III, Not. *Modularitibus*, diximus. Per sublimitatem autem spirituales facile intelligit vim produciendi gratiam Sacramentalem Confirmationis, Episcopi confirmantis manibus quasi inditam, ac inherentem.

Referam hic, quod non propterea a nostro proposito alienum esse videtur, et ab Eunapio Sardonio, gentili, qui circa A. C. 380, inter suos non incelebris Sophista erat, de Jamblichus, insigni Platonica Philosophiae sectatore, in *Vit. Philosoph.* narrat : Aliquanto post tempore placuit cunctis, stato anni tempore accedere ad Gadora, qui locus est ihermarum in Syria, etc. Istic cum lavaret (Jamblichus), pariterque caeteri darent lavationi operam, nata de balneis disputatione subridens Jamblichus : *Tametsi religione, inquit, impediat, quominus ista aperiatur, vestra tamen causa id facit. Simulque jussit discipulos sciscitari a popularibus indigenis, quibus jam olim nominibus donati fuissent duo a calidis fonticulis minores, sed caeteris elegantiores, volestioresque. Illi postquam imperata fecissent, significarunt, uni Amori nomen esse, alteri Anteroii, deo amantium injuriae vindictae. Confestim ipsae contacta manu aqua, paucis admurmuralis verbulis, de fontis imo pusionem excivit candidum, composita statura, capillitio in sulcum aurum tincto, dorsi cute nitida, qui totus lavanti aut loto assimilis erat. Attonitis rei novitate comitibus : Transeamus, inquit, ad proximum fonticulum, simulque exurgens, precedebat, in cogitatione defixus, ac suspensus vultu, ibique eadem, quae prius, peragens, Amorem evocavit, prioris per omnia similem, extra comas, nigrantes huc magis, et rutilas, et per colulum sparsas. Ambo pueruli circumfusi arcis complexibus Jamblichus velut naturalis patri inhererebant : quos ille in proprias suas sedes e vestigio restituit, lotusque excessit, etc. Haec ille.*

Nimirum evanidae haec imagines erant infernalium genitorum, et quantumlibet hi se lotos ac baptizatos simulabant, manibus per magum illum ex aquis extracti : non tamen manus illis imponere valuit, quibus eos in solido quodam statu confirmare.

Deformantes, per praefrangentis, seu figurantes, aut simpliciter formantes. Hoc certa posteriori sensu etiam apud Vitruv. *L. VI*, hoc verbum usurpatum invenio : *Tragica scena deformantur* (non utique in sequenti sensu, sed magis per exornantur, accipiendum) columnis, signis, etc. Ceterum totas hic locum ex *Gen. XLVIII, vers. 13 et seqq.* petitur, ubi, Posuit (Joseph) Ephraim ad sinistram Israel (seu Jacob, qui illud nomen ab Angelo, quocum collectatus fuerat, sibi impositum *Gen. XXXII, v. 28*, acceperat), Manassen vero in sinistra sua, ad dexteram scilicet patris (Jacob), applicuitque ambos ad eum. Qui extendens manum dexteram, posuit super caput Ephraim, minoris fratris, sinistram autem super caput Manasse, qui major natus erat, commutans manus. Benedixitque Jacob filiis Joseph, etc. Joseph videlicet ambos filios suos coram Jacob, patre suo, constituit, et quidem primogenitum Manassen ad sinistram suam, quae scilicet directe respiciebat dexteram Jacob : Ephraim vero ad dexteram suam, et consequenter ad sinistram ejusdem Jacob, haud utique dubius, Jacob dexteram suam impositurum ei, qui ad dexteram quoque ejus latus collocatus fuerat, ipsi nimirum Manassi, sinistram vero alteri, scilicet Ephraim. Cum vero Jacob commutatas manus decussavit, id est, sese mutuo intersecantes, adeoque dexteram (quae natura sua dignior est, quia fortior) Ephraim, secundo genito, Manassi vero primogenito, sinistram imposuisset, Joseph, velut errorem, quem putabat, correcturus, dexteram patris a capite Ephraim removeret, atque in caput Manassis transferre contendit : Jacob vero, alioris haud dubio

Mysterii conscius, in proposito suo perseverans, amen auspiciam benedictionem eodem ritu perfecit.

In Christum futuram. Manus ergo illæ in formam crucis decussatæ ipsam Crucem Christi prænotabant. MANASSES nimirum Veteris Testamenti figura erat, tanquam (tempore nimirum) primogenitus: et quoniam illud ipsum figura erat Novi Testamenti, sic Manasses in figuram ipsius Christi erat, qui Coloss. 1, v. 15, *Primogenitus omnis creaturæ* dicitur. EPHRAÏM vero, secundo genitus, exhibebat Novum Testamentum, eratque figura ipsius Christi, et Ecclesiæ, tanquam posterioris (sed nonnisi tempore rursus) ac quasi in Christo secundo genita; sed meritis ac privilegiis longe amplioris, in qua ponitur figura Crucis esset, sed *crux ipsa*, CHRISTUS CRUCIFIXUS. Itaque cum alii legant in Christo futuram, obnixè retineo in Christum futuram, scilicet, quæ esset in christum, seu ejus Ecclesiam PER CHRISTUM redundatura.

Emundata. Per ablationem nimirum, quæ fit in Baptismo Christi.

Benedicta, scilicet et per Baptismum, ejusque formam sacramentalem sanctificata, et per impositionem manuum deinceps confirmata. Cæterum non male fortasse videbitur hæc sententia tacitam comparationem continere, ut adeo sic exponi possit: Sicut Spiritus S. in filios Joseph, Ephraim et Manasse, a Jacob per impositionem manuum benedictos, certo modo delapsus est: sic etiam in baptizatos, Episcopo iisdem manus imponente, Confirmationis gratia descendit.

Descendit. Copulativa et videtur excidisse, ideoque hic supplenda.

Columba. Ita veterum quidam credere; at ex ipsis quoque veteribus Aristoteles, L. II de Hist. animal. et Plin. L. XI, c. 27, et recentiores Anatomici omnes, contrarium asseverant. Licet autem columbis quoque, aliorum instar animalium, fel sit, omnis iræ et acerbitalis origo, istud tamen valde temperatum esse, et nonnisi vehementer irritatum effervesce, in comperto est. Atque hoc sensu S. Aug. Tr. VII, in Ep. S. Joann. ait: *Fel columba non habet, tamen rostro ei pennæ pro nido pugnat: sine amaritudine sarvit.*

Figure. Illum enim descensum Spiritus S. præfigurabat alia columba, illius Noe in Vet. Testam. simulque hæc nostri Baptismi prævia quedam figura erat.

Mundi. Sic eleganter Diluvium illud Noeticum appellat, a S. Gregor. Naz. Oration. 40, de Bapt. vere peccati diluvium nominatum: eo quod totus mundus, peccatis ac sceleribus antea repletus, ac velut inundatus, superveniente diluvio sub Noe, universo prope genere humano in aquis misere suffocato, a peccatorum sordibus expurgatus fuerit. Ita etiam per Baptismum Christi ab originali et cæteris quoque omnibus, quæ ante baptismum insunt, peccatis eluimur. Sane autem hunc ipsum Baptismum nostrum per Diluvium illud præfiguratum fuisse, ex ipsis SS. Literis I Petri 3, v. 20, et seq. liquet: *In diebus Noë, cum fabricaretur Arca, in qua pauci, id est, octo animæ salvæ factæ sunt per aquam. Quod et vos (pergit Apostolus) nunc similis forma salvos facit BAPTISMUS, non carnis depositio sordium, sed conscientiæ bonæ interrogatio in Deum per Resurrectionem J. C. Idque amplius declarat S. Aug. L. XII. contra Faust. c. 14, ita inquires: Noë cum suis per aquam et lignum (arcam) liberatur: sicut familia Christi per Baptismum crucis passione signatur. Et ibid., c. 17, ait: *Post septem dies, ex quo Noë ingressus est in arcam, factum est diluvium, quia spe futura quietis, qua septimo die significata est, baptizamur.* Sed et S. Basilii M. Hom. I. in Ps. XXVIII, 10, Baptismum diluvio comparat, inquires: *Baptismi itaque gratiam Diluvium nominat (Propheta), quo fit, ut anima peccatis abluta et purgata, excusso a se veteri homine, domicilium deinceps fiat accommodum Deo in Spiritu. Sed et similia in Hom. II, in eund. Psalm. habet.**

Cælestis iræ præco. Locus hic admodum impedi-

tus est; numquid enim columba, pacis oleam afferens, præco cælestis iræ fuit? Aliqui igitur putant pro iræ restituendum esse gratiæ. Cum enim in quibusdam MSis reperitur abbreviate *græ*, ab imperito librario vocalium hanc in iræ deformatam fuisse aiunt. Quanquam putem, etiam iræ sustineri posse, si ita legamus: *pacem cælestis iræ* (id est, pacatam cæli, antea nimirum irati, iram) præco (ejusdem iræ jam pacatæ) columba (scilicet eandem annuntians, atque præconis instar toti mundo promulgans) terris adnuntiavit.

Prætenditur. Nil vulgatus, quam ipsis olim gentilibus Oleam pacis liguram fuisse: huic imprimis pertinet illud Maronianum:

Paciferaque manu ramum prætendit olivæ.

Sic etiam in Hadriani Imp. nummo quodam simulacrum cernitur flexo genu, dexteram ipsi Imperatori porrigens, sinistra vero oleæ ramum præferens, cum inscriptione: *RESTITUTORI HISPANIÆ*, scilicet eam pacatam reddenti. Pariter nummus quidam Severi Pii Aug. togatam exhibet figuram, similiter cum oleæ ramo, addita epigraphe: *FUNDATORI PACIS*. Non minus etiam in Maximiani, et Philippi, patris, nummis, ejusmodi simulacrum cernitur, et prior quidem PAX AUGUSTI, posterior vero PAX ÆTERNA inscribitur. Plurima ejusmodi exempla, si locus foret, huc congeri possent.

Eadem dispositione, pro eodem modo, aut eadem ordinatione.

Carni nostra. Hæc enim, quoniam de terra formata est (formati enim Dominus Deus hominem de limbo terræ) Gen. II, v. 7, recte terra dicitur.

Pacem Dei adferens. De hac columba S. Ambr. L. II, in Luc. c. 3, ait: *Similitudinem lavacri requirit gratia, ut simus simplices sicut columbæ. Pacem lavacri requirit gratia, quam in typo veteri columba quondam ad illam Arcam, qua sola fuit diluvii immunis, advenit. Docuit me, cujus typus columba illa fuerit, qui nunc descendere dignatus est in speciem columbæ. Docuit, in illo ramo, in illa Arca, typum fuisse Pacis Ecclesiæ: quod inter ipsa Mundi diluvia SPIRITUS S. ad Ecclesiam suam PACEM efferat fructuosam. Hæc S. Ambr. Columba hæc ergo tunc, cum terra jam a sordibus suis expurgata fuit, ramum olivæ attulit: nunc Spiritus S. per Baptismum abluitis, pacem et gratiam animæ in Sacramento Confirmationis affert, eamque oleo inungens ad luctum confirmat.*

Arca figurata. Atque in hac allegorica Arcæ significatione Antiqui Patres, atque Interpretes passim concordant: ex quibus vel duos proferam, Origenem, et S. Augustinum. Prior ergo in Hom. II, in Gen. prolixè id confirmat, ex qua nonnisi paucula decerpo: Sicut tunc dictum est ad illum Noë, ut faceret Arcam, et introduceret in eam non solum filios et proximos suos, sed etiam diversi generis animalia: ita etiam ad nostrum Noë, d. N. J. C. in consummatione sæculorum dictum est a PATRE, ut faceret sibi ARCAM ex lignis quadratis, et mensuras ei daret cælestibus Sacramentis repletas, etc. S. Aug. autem in L. XV de Civit. Dei, c. 26, ita pulchre disserit: *Quod Noë, homini justo, — imperat Deus, ut arcam faciat, — in qua cum suis liberaretur a diluvii vastitate, procul dubio est figura peregrinantis in hoc sæculo Civitatis Dei, hoc est, ECCLESIE, quæ fit salva per LIGNUM, in quo pependit Mediator Dei et hominum, Homo CHRISTUS JESUS. Vide eundem porro tunc hoc, tunc seq. c. 27. Item in Expos. Evang. S. Joan. Tr. VI, QQ. Evang. L. II, q. 44. L. De catechiz. rudib., c. 19, maxime autem L. XII, contra Faust., c. 14, et seqq. ubi copiosissime Arcam, seu figuram Ecclesiæ, exponit. De eodem quoque argumento legi possunt S. Gregor. M. Hom. XVI in Ezech. Rupertus Tuit. L. IV. Comment. in Genes., c. 71, et seqq. multique passim alii.*

Diluvio. Mendosus Junio videtur hic locus, quem proin ita restituendum credit: *Si et mundus rursus deliquit, quo male comparatur Baptismus; di-*

ludio itaque ignis destinatur, etc. Ut proinde hunc sensum huic loco attribuat: « Quod si mundus post oblatam Dei, singularem Baptismo, gratiam, in peccata fertur, atque in ea ruit totus præcepis; quo facto in Baptismum est iniquissimus, et Baptismus male est comparatus: itaque, id est, propterea diluvio ignis destinatur mundus, ut quem admodum olim aquis exundantibus periiit, sic etiam olim igne iudicii Divini consummetur. »

At ego quidem malim retinere textum, obscuriusculum quidem, at qui hoc sensu, satis utique commodo, intelligi potest: Sed mundus nihilominus rursus deliquit, in peccata pristina recidivus (maxime in progenie Chanaan, in patrem suum tam contumeliosum, cuius filius Chanaan, posterique ejus Chananæi a Deo ipso maledicti fuerant (Gen. IX, v. 25) quo (i. e. quare, vel ut adeo) male comparatur (non quod comparatio prior mala seu inepta sit, sed quod non solum bene Baptismus, tanquam peccatorum omnium sordes ex anima ejuslibet hominis, sicut diluvium ex universo mundo, expurgans, comparatur, sed etiam in malo, seu alteri diluvio, ignis, qui mundo in extremo Judicio superventurus est, recte comparandus sit. Diluvio itaque (seu easpropter) ignis destinatur, etc. Recole, quæ supra (Not. Mundi) diximus.

Igni destinatur. Mundus videlicet: quæ de re S. Justinus M. in Apol. II. p. m. 51. ita ait: Καὶ Σκόλλας δὲ καὶ Ὑστάσις, γενόμενοι τῶν πρῶτον ἀνάστατον διὰ τοῦδε ἱεροῦ. Οἱ λεγόμενοι δὲ Ἐρῆτιοι φιλόσοφοι, καὶ αὐτῶν τῶν Θεῶν εἰς τὴν ἀνάστασιν δογματίζοντες, καὶ αὐτὰς κατὰ μεταβολὴν τὴν χρόνον γενέσθαι λέγοντες, i. e. Et Sibylla vero, et Hystaspis, futuram rerum corruptibilium consumptionem per ignem dixerunt. Qui vero appellantur Stoici Philosophi, ipsum etiam Deum in ignem dissolutum iri docent, ac novum per mutationem mundum fore dicunt.

Quid vero, quod Joseph. Lib. I. Ant. Jud. c. 3, asseruit, Adam universalem rerum interitum prædixisse, unum INCENDIO, alterum DILUVIO? Reliqua de duabus columnis, lateritia una, altera marmorea, ac alterutra saltem, aut ignem, aut aquas evasura, lubens prætermitto, nimium vulgata, et solius ferme Josephi hujus, quantum quidem constat, testimonio nixa.

Interea tamen certum est, hanc de mundi interitu igneo opinionem, universam prope Antiquitatem pervasisse, ac ab ipsis quoque gentilibus, Zenone, Pythagora, Heraclito, Sophocle, etc. propagatam fuisse.

Sed vide hanc rem gravibus S. Script. testimoniis nixam: ex quibus vel unum, cæteris luculentius ex II Petri 3. v. 5, profero: Cæli erant prius et terra, de aqua, et per aquam insistentes Dei verbo: per quæ ille tunc mundus aqua inundatus periiit. Cæli autem, qui nunc sunt, et terra, eodem verbo repositi sunt, igni reservati in diem iudicii, et perditionis impiorum hominum. Et post pauca: Adveniet autem Dies Domini ut fur; in quo cæli magno impetu transierint, elementa vero calore solventur, terra autem, et quæ in ipsa sunt opera, exurentur. Eruditissimus hac in materia est reverendiss. Calmetus noster in prolegomenis suis Dissert. de fine mundi, etc.

Restatur. Sic enim erit in consummatione sæculi. Mittet Filius hominis angelos suos, et colligent de regno ejus omnia scandala, et eos qui faciunt iniquitatem: et mittent eos in caminum ignis. Matth. XIII, 40 et seq.

Debeat accipi. Illæ ipse nimirum figure baptismi nostri (nimirum et DILUVIUM, et IGNIS) admodum nos debent, quid post BAPTISMUM lapsos, nec postea per Pœnitentiam redintegratos (minime enim Montano aut Novatiano adstipulandum, peccata post Baptismum commissa, pariter irremissibilia esse) in altera vita maneat.

Nota ad caput IX.

Patrocina naturæ, dotes scilicet naturales, Aquam præ cæteris elementis commendantes, de quibus Cap. III, per tot.

A Privilegia gratiæ. Gratia, atque ejusdem naturæ, superaddita, de quibus Cap. IV iidem per tot.

Solennia disciplina, ritus videlicet, in Baptismo ex Ecclesiæ ordinatione adhiberi soliti: ut supra Cap. VII et VIII.

Præstrationes, seu præparationes, et ceremoniæ antecessores. Hoc enim sensu noster hanc vocem in L. adv. Hermog. c. 16, usurpat: Igitur in præstatione hujus articuli, etc. Nec minus in L. de Resur. carn. c. 4: Deinde præterea inde statim incipiunt, et inde præstunt. Vide etiam L. de Præscr. Cap. XV.

Præcationes, precum formulæ, præsertim in benedictione fontis baptismalis, aut in ipso Baptismo adhiberi solitæ. Vide supra Cap. IV (Not. Invocato Deo).

Religionem aquæ. Religionem hic vocat sanctitatem illam, quæ ipsi aquæ baptismali, tanquam rei sacræ, et ad Sacramentum Baptismi destinatæ, inest.

Expeditus. Expeditus proprie dicimus, quorum pedes et vinculis, seu impedimentis, exempti ac liberati sunt.

B Sacramento. Sententia, quidquid reclamet Junius, æquius legendæ.

De sæculo. In sequiori sensu hic sæculum, ut S. Jacobus Ep. suæ IV, 4, sumit: Quicumque voluerit amicus esse sæculi hujus, inimicus DEI constituitur. Et S. Paulus ad Gal. I, 4, de Christo inquit: Dedit semetipsum pro peccatis nostris, ut nos eriperet de presenti sæculo nequam.

Dominatorem pristinum, velut alterum, longeque immittitorem Pharaonem, qui per peccatum humano generi sævissime dominatus fuit, ac peccatoribus singulis etiamnum dominatur, donec per aquam Baptismi ab ejusdem tyrannide liberati fuerint. Cum servi essetis peccati, ait Apost. (ad Rom. VI, 20), liberi fuistis justitiæ. Lege totum hoc Apostoli caput.

Derelinquunt, Satana nimirum et pompis ejus in Baptismo renuntiantes. Cæterum transitum maris Rubri figuram nostri Baptismi fuisse, ipsemet Apostolus I Cor. X, 1, et seq. satis declarat: Patres nostri omnes sub nube fuerunt, et omnes mare transierunt, et omnes in Moyse baptizati sunt in nube, et mari; in quæ verba S. Aug. L. XX contra Faust. c. 29, ait: Nubes, et mare rubrum Baptismus atque. Hostes sequuntur a tergo: moriuntur peccata præterita. Et S. Ambr. L. de his qui initiantur, etc. c. 3, ita habet: Advertis quod in illo Hebræorum transitu jam tunc sacri Baptismi figura præcesserit, in quo Ægyptius periiit, et Hebræus evasit? Quid enim aliud in hoc quotidie Sacramento docemur, nisi quia culpa mergitur, et error aboletur? Itaque Christiani per Baptismum, tanquam mare rubrum, ad novam vitam transeunt. Mare (ait Theodoretus apud Calm. in I. Cor. X, 2) sacrum referebat LAVACRUM, quod baptizandi ingrediuntur: Nubes GRATIAM SPIRITUS S. Moyse, SACERDOTEM baptizantem: virga hujus legislatoris Jesu Christi CRUCEM: Israelita in mari christianos qui baptizantur: Ægyptii demersi, et dux eorum Pharaon, demones, de imperio quod in nos exercebant, dejectos.

D Commodum. Latinius in usum commodum legit: cui non reluctor. Potest autem et vulgaris lectio, etsi duriuscula, retineri, atque in suum commodum intelligi pro in suam utilitatem, quam suavitatem sua ac limpiditate hominibus afferre solet.

Mosei, pro Moysi, gignendi casu.

Remediatur. De hoc verbo vide supra Cap. XV. Cæterum historia hæc Exod. v. 23, et seq. ita narratur: Et venerunt (וָרִיחַ) in mara, et non poterant bibere aquas (מֵי־מָרָא) DE MARA, eo quod essent (מֵי־מָרָא) AMARÆ; unde et congruum loco nomen imposuit, vocans illum (מֵי־מָרָא) Mara, id est amaritudinem. . . . Et ostendit ei (Dominus) lignum: quod cum misisset in aquas, in dulcedinem versæ sunt.

Reiro, pro antea, ut alibi sæpius.

Remedians. Ita etiam antiqui patres, ac Inter hos S. Ambr. L. de his qui init. c. 3, exponunt: Maranth, inquit, fons amarissimus erat; misit in eum

Moyſes Lignum, et dulcis eſt factus. Aquam enim ſine A predicatione Dominica crucis (ecce lignum) ad nullos uſus futura ſalutis eſt; cum vero ſalutaris fuerit Crucis myſterio conſecrata, tunc ad uſum ſpiritualis lavacri, et ſalutaris poculi, temperatur. Sicut ergo in illum ſontem Moyſes miſit lignum, hoc eſt Propheta: ei in hunc ſontem Sacerdos predicationem Dominica Crucis miſit, et aqua fit dulcis ad GRATIAM.

Cæterum Junius hunc Tertulliani locum ita legendum putat: venas inſaluberrimas aquas Baptiſmi acilicet ex ſeſe remediāns. At obnixè retineo noſtram lectionem; non enim aqua Baptiſmi erat remediāns illas aquas amaras, ſeu venas inſaluberrimas, ſed lignum (ſeu Chriſtus in ligno crucifixus) illas aquas, ad Baptiſmum deſtinatas, ac alias inſalubres, ſeu nihil ſalutare, ac proſiciens ad ſalutem noſtram continentes, in dulcedinem, ex ſeſe, ſeu propria ſua virtute, in remediū peccatorum et ſalutem animæ noſtræ convertit.

Deſtuebat. Cum enim populus Iſrael ex deſerto Sin perveſſet in Raphidim, atque ob acerbum ſitum, qua vexabatur, contra Moyſen murmuraret, juiſſit Deus illam ipſam virgam, qua antea mare rubrum diſiſerat, tollere, petramque ad eliciendam inde aquam, percutere, etc. Exod. XV, 1 et ſeq. Simile quoque prodigium accidit in Cades, ut Num. XX, 13 et ſeq. videre eſt. Utrumque reſpexit S. Paulus I. Cor. X, 4, ita exponens: Omnes eundem potum ſpiritualem biberunt (ἐκ τῆς ὕδατος καὶ τοῦ κρητὸς ἑκείνου). Bibebant autem de ſpirituali, conſequente eos, petra: PETRA autem erat CHRISſTUS; ſed non in pluribus, etc. Atque inde non Rabbinii ſolum, ſed et ex Chriſtianis interpretes non pauci contendunt, Petram illam, aut certe petra illius aquas, Iſraelitas deinceps in deſerto ſemper comitatis fuiſſe. Ita enim Noſter in L. de Pat. c. 5, ait: Poſt Mannæ eſcātillem pluviam, poſt petra aquatilem ſequelam, etc. At quæ prodigii tam immanis, et a Moyſe nentiquam ſignificati, hic adſtruendi neceſſitas? Non enim Apoſtoli hic de petra illa materiali, quæ erat in Raphidim, ſed de petra ſpirituāli (proindeque etiam in ſenſu ſolum ſpirituāli, ſeu myſtico) loquitur, Chriſto videlicet, per petram illam præfigurato, qui tanquam PETRA VIVA Chriſtianos (meliores Iſraelitas) per deſertum huius mundi aſſiduo comitatur, ſacius iſdem ſons aquæ ſalientis in vitam æternam. Joan. V, 14. Atque ideo Noſter hanc aquam, in Raphidim ex petra profluentem, merito inter Baptiſmi noſtri figuras ponit.

Benedici. Locus ſane obſcurus. Excidiſſe videtur quidpiam, quod omnino ſplendendum. Itaque ſic legendum puto: Aqua in Chriſto, in quo Baptiſmum videmus benedici; qui ſenſus ſatis planus eſt. Quid vero iſtud, Baptiſmum benedici? Enimvero vel de antiquiſſimo illo ritu, ad noſtra uſque tempora perſeverante, ſcilicet benedictione ipſius ſontis Baptiſmalis, quæ in Sabbatho S. et Vigilia Pentecoſtes fieri ſolet (vide ſupra Cap. IV, Not. Invocato Deo), vel de ipſa forma Baptiſmi (ut Cap. VI, Not. Per benedictionem) intelligi poſeſt.

Aqua gratia, pro venuſtate aut dignitate, ut Cap. III, Not. Aut gratia, vel pro benignitate, favore, aut aſſimilatione apud ſeu penes Deum, cui præ cæteris elementis Aqua ſemper acceptior fuit, etc.

Confirmationem, ut nimirum per aquam, ſeu materiam ſuam, ſtabiliatur vel magis commendetur Baptiſmus.

Aqua auſpicatur, eandem in vinum commutando; quod primum ejus miraculum fuerat. Hoc fecit initium ſignorum Jeſus in Cana Galilee, etc. Joan. II, 11.

Ad aquam ſuam invitat. Sic enim Jeſus ad mulierem Samaritanam, Joan. IV, 44, ſermocinatur: Aqua, quam ego dabo ei, fiet in eo ſons aquæ ſalientis in vitam æternam. Et Joan. VII, 37: Si quis ſitit, veniat ad me et bibat. Qui credit in me, flumina de ventre ejus fluent aquæ vivæ.

De agape. ἀγάπη Græcis dilectionem ſignificat.

Alias etiam Agapæ ſignificant illa primorum Chriſtianorum convivæ charitatis, quæ ante S. Eucharistiæ conſecrationem, tum in memoriam ultimæ Cœnæ Chriſti, in qua Sacramentum iſtud inſtituit, tum ad fovendam mutuam dilectionem, celebrare ſolebant: quorum apud nonnullos abuſum Paulus I Cor. II, 20 et ſeqq. acriter reprehendit.

Probat. Sic enim Matth. X fraternali charitatem commendans, verſ. ult. ait: Quicumque potum dederit uni ex minimis iſtis, calicem aquæ frigida tantum in nomine diſcipuli, amen dico vobis, non perdet mercedem ſuam.

Libenter. Quarta autem vigilia noctis venit (Jeſus) ad eos (diſcipulos ſuos) ambulans ſuper mare. Matth. XIX, 25.

Transfretat. Et accendens in naviculum tranſfretavit, et venit in civitatem ſuam. Matth. IX, 1. Similiter cum tranſfretaret (diſcipuli cum Jeſu), venerunt in terram Genazar. Matth. XIV, 34.

Lancea. Unus militum lancea latus ejus aperuit, et continuo exiit ſanguis et aqua. Joan. XIX, 34. Per hanc autem aquam Baptiſmum præfiguratum fuiſſe, S. Ambr. in Luc. XXIII, docet: Ex illo incorrupto licet corpore, ſed deſuncto, omnium vita manebat. Aqua enim et ſanguis exiit: illa, quæ diluat: iſte qui redimat. Et S. Aug. Tr. 190. in Jo. ideo ait in cruce apertum fuiſſe latus Chriſti, ut illic quodammodo vitæ oſtium panderetur, unde SACRAMENTA manarunt, ſine quibus ad vitam, quæ vera VITA eſt, non intratur. Ille ſanguis in remiſſionem ſuam eſt peccatorum: aqua illa ſalutare temperat poculum: hæc et LAVACRUM præſtat, et potum.

Notæ ad caput X.

Conſtanter, ſcilicet pro continuo, ſeu ſtatim: ut idem Noſter in L. de Pat. cap. 3, de Chriſto ait: Parum eſt, ſi non etiam proditorum ſuum ſecum habuit, nec conſtanter denotavit. At alibi pro audacter et intrepidè uſurpat, ex. gr. in L. de Speſi. cap. 26, ubi dæmon ex obſeſſa quadam muliere, Conſtanter ei juſtiſſime quidem (inquit) feci.

Credentes. Alludit utique ad id, quod Is. VII, 9, habetur; ubi quidem Hebræus textus ita ſonat: וְכָתוּב בְּסֵפֶר הַדְּבָרִים וְכָתוּב בְּסֵפֶר הַדְּבָרִים: Si non credideritis, neque fideles eritis, vel conſideritis. Symmachius autem ita tranſlert: Εἰς μὴ πιστεύοντες, οὐ δύνασθε; atque ex hoc Vulgatus noſter: Si non credideritis, non permanebitis. Paulo aliter Theodoret: οὐδὲ εἰ μὴ πιστεύοντες, nequaquam credetis vobis; dominiſque LXX: εἰς μὴ πιστεύοντες, οὐδὲ μὴ εὐνοῦν, ſi non credideritis, nequitiam intelligitis; ſecundum quem tenorem Joan. Chryſoſt. Cyr. Auguſt. et alii Patres ſæpius hunc locum allegant. Videtur hinc quoque conſonare illud Joan. VI, 9, ubi Petrus ad Chriſtum; Καὶ ἡμεῖς πιστεύομεν, ὅτι ὁ υἱός εῢς εῢς. 1. et nos credimus, et cognovimus, quia tu es Chriſtus, etc. Et Joan. X, 38: εἰς ὅτι μὴ πιστεύετε, τοῖς ἰσχυροῖς πιστεύετε, ἡμεῖς γὰρ καὶ πιστεύομεν ὅτι ὁ υἱός εῢς εῢς. 1. Si mihi non vultis credere, operibus credite, ut cognoscatis, et credatis quia: Pater in me eſt.

Itaque ſi volumus myſteria a Deo revelata intelligere, antea debemus credere, ut adeo fidem præcedere oporteat, et ex fide ſequi intelligentiam; quod Tertullianus etiam alibi confirmat, ut in L. de Cor. mil. cap. 2, ubi: Laudo fidem, quæ ante credit obſervandum eſſe, quam didicit. Et L. IV, ad Marc. c. 20, ubi, cum illo Iſaie teſtimonio ſimiliter uſus fuiſſet, mox ſubjungit: Hæc erat fides, quæ contulerat etiam intellectum. Denique ibid. c. 23, idem confirmat: Abſcondit, inquit, præmiſſo obſcuritatis prophetico inſtrumento, cuius intellectum fides mereatur; niſi enim credideritis, non intelligitis. At quid Proteſtantes noſtri? Prius nimirum intelligere volunt, deinde credere, propriæ ſcæ rationis luminis fidem ſuam commensurantes, et nequaquam vulgatum illud attendentes: Diſcentem oportet credere, antequam nimirum id, quod diſcit, intelligat. Vide ergo quid inter nos, illoſque interſit. Illi non credunt; mi

intelligant: nos credimus, ut intelligamus. Atque hoc est illud, quod Apostolus nos II. Cor. X, v. 5, monet, ut simus consilia (humana) destruimus, et omnem altitudinem extollemus se adversus scientiam Dei (seu adversus ea, quæ nobis per fidem de Deo innotescunt) et in captivitatem redigentes omnem intellectum in obsequium Christi.

Mandatum tamen. Mandatus, ut, quartæ Declin. legitur apud JCios: quæ proin vox Tertulliano facile ex Jurisprudencia civili hæere potuit; nam civilium Legum apprimè peritum fuisse, in Epitome Vitæ ejusdem, Libro de Præser., a nobis præfixa docuimus.

Conditiones. Seu secundum intrinsecam suam naturam, seu, ut alias loquimur, secundum substantiam. Erat ergo Baptismus ille tantum extrinsecæ, scilicet quantum ad mandatum illud Dei, ex quo fuit a Joanne administratus: non vero intrinsecæ, et quantum ad naturam suam, Divinus, sed omni virtute, sibi inditus, destitutus.

Præstabit. Baptismus ergo Joannis nullam habebat efficaciam ad aliquid supernaturale in anima producendum, sicut tamen Christus baptismo suo vim inseruit ad producendam gratiam sanctificantem, et peccata per eandem abolenda. Hanc Baptismi utriusque differentiam ipsemet Joannes, Marc. I, v. 8, luculenter significavit, inquit: Ego baptizavi vos Aqua, ille vero baptizabit vos spiritu sancto.

Præministrabat. Sicut enim ipse Joannes tantum erat Præcursor Domini, præparans nimirum viam ejus, Marc. I, 2, ita etiam Baptismus Joannis tantum erat prodromus quidam Baptismi Christi, velut ad eundem per excitatos actus poenitentia peccatis avocans, et ad meliorem vitam disponens, non ipsam vitam conferens. Ita enim Author 22 ad orthodoxos. Respons. ad 2, XXXVII, ait: Baptismus Joannis proteritum fuit Evangelii gratia. Et S. Basil. Hom. 13, de Exhort. ad Baptismum, inquit: Initiatorum erat Joannis Baptisma: istud vero perfectorum. Ac peccata illud avocabat: istud cum Deo conjungit, et familiarem reddit.

Potestate, seu libertate, scilicet per vires gratiæ adjuncta.

Egere. Est enim Fides, ut Concil. Trident. Sess. VI, de Justific. cap. docet, dispositio quædam, ipsam poenitentiam necessario antecedens, ut ibi latius. Cum ergo Luc. VII, v. 29, Omnis populus audiens, et publicani justificaverunt Deum (credentes nimirum Christo, Joannis dotes tam insigniter commendanti) baptizati Baptismo Joannis. Et mox pergit Evangelista: Pharisei autem et Legisperiti consilium Dei spreverunt in semetipsos (sacerduli nimirum Joanni, Baptismum poenitentia prædicanti, et ipsi Christo eundem tam efficacie suadenti), non baptizati sunt ab eo, neque digni hoc poenitentia Baptismo, quoniam Fide, tam pertinaciter nimirum repulsa, destituti.

Humanum. Seu res ab arbitrio hominis, ejusque liberis actibus necessario dependens.

Necesse est. Pariter scilicet humanum, ut supra dixit. Vide Not. Conditione. Baptismus ergo Joannis nonnisi ad poenitentiam excitabat, gratiæ auxilia ad eandem necessaria largiendo, non ipsa peccata delendo: utpote quod per actum perfecta poenitentia: seu contritionis, tanquam opus ipsius operantis, perfici necesse erat.

Si celestis fuisset. Sicut Baptismus ipsam gratiam sanctificantem et remissionem peccatorum, Divina silique intrinseca virtute, seu, ut loquimur, ex opere operato, conferebat, ut jam alias diximus.

Deus solus. Atque id quidem intelligendum est de potestate principali et authoritativa. Cæterum autem hanc etiam hominibus, velut instrumentis, per quos peccata nomine Christi dimittantur, et Spiritus S. conferatur, communicabilem esse, itaque etiam a Christo Apostolis, eorumdemque successoribus Episcopis, et per hos Presbyteris, communicatam fuisse, ex Joan XX, v. 22, et seq. constat, ubi Christus Apostolis insufflavit et dixit: Accipite Spiritum S. Quorum remiscri-

tis peccata, remittuntur eis, etc. Nihilominus vero, ut S. Pacianus Ep. 4, ad Sympronianum ait, quod per suos Sacerdotes facit Christus, sua Potestas est. Et Ep. 5. Quod ego facio, non meo jure, sed domini; Dei enim sumus adjutores. Quare, pergit, sive baptizamus, sive ad poenitentiam cogimus, seu veniam potenti- bus relaxamus, Christo id auctore tractamus. Atque hæc contra Protestantibus nostros notanda erant, Sacerdotibus non veram potestatem remittendi, sed nonnisi mere declarativam jam facta a Deo remissionis, asserentibus.

Descensurum. Si non abiero (ait Christus Joan. XVI, v. 7). Paracletus non veniet ad vos: si autem abiero, mittam eum ad vos. Quo testimonio Tertullianus utitur ad probandum, quod Baptismus Joannis gratiam Spiritus S. nonnisi conferre potuerit, eo quod Spiritus S. ante Christi in celos Ascensum nondum se in Ecclesiam effuderit. Et quo non pater etiam ex nostris contendunt, neque Baptismum, a Christo institutum, ante Passionem et Resurrectionem, imo et ejus Ascensionem, efficaciam conferre gratiæ obtinuisse. Verum hæc de re potius Cap. seq.

Ne auditu quidem noverant. Act. XIX, 2, et seqq. Paulus ad discipulos suos ait: Si spiritum S. accepistis credentes? At illi dixerunt ad eum: Sed neque si Spiritus Sanctus est, audivimus. Ille vero ait: In quo ergo baptizati estis? Qui dixerunt: In Joannis Baptismate. Dixit autem Paulus: Joannes baptizavit Baptismo poenitentia populum, etc. Ex quibus facile inferitur, Baptismum Joannis non collatum fuisse in nomine S. TRINITATIS; alias enim SPIRITUM S. ignorare non potuissent, utpote in quem antea credere debuissent, tanquam per cujus gratiam remissio peccatorum fieri debebat, et animæ sanctificatio conferri. Erant igitur hi ex Judæis Ephesiis, qui a Joanne aliquando in Jordane baptizati fuerant, intereaque Ephesum reversi, nihil, antequam Paulus illos pervenisset, de Baptismo Christi, hactenus ab Apostolis collato, neque de impositione manuum, seu Sacramento Confirmatio- nis, quod tunc Baptismo mox subjungebatur, donis- que Spiritus S. illud comitantibus, quidpiam inaudierant. Et vero Paulus minime putabat, ipsis sufficere Baptismum Joannis, eo quod per eundem nondum Christi Ecclesiæ initiati fuissent. Quare loc. cit. v. 5 et 6. subjungitur: His auditis baptizati sunt in nomine Domini Jesu. Et cum imposuisset illis manus Paulus, venit spiritus S. super eos, et loquebantur linguis, et prophetabant. Vide igitur quam multo infirmior fuerit Baptismus Joannis præ altero Christi.

Spiritus prophetia. Propheta enim erat Joannes, imo (quod Christus Matth. XI, v. 9, ad turbas dixit) plusquam Propheta. Vide et c. XXI, v. 26. Prophetabat enim, non ut antiqui illi Christum dix postea, sed mox post se venturum.

Translationem. Scilicet quando Christus, a Joanne baptizatus, vidit Spiritum Dei descendentem sicut columbam, et venientem super se, Matth. III, v. 16.

Scelicitatum. Nimirum Matth. XI, v. 3, cum Joannes ad Christum mittens duos de discipulis suis, ait illi: Tu es, qui venturus es, an alium expectamus? Ex hoc autem credidit Tertullianus, Joannem de Christo, quem Messiam venturum toties tamque aperte prædicaverat, postea, Christo ipso suum prædicationis munus obeunte, de eodem, an verus esset Messias, dubitare incepisse, ut idem Novus L. de Præser., Cap. VIII, satis prodit, et in L. IV, advers. Marc., c. 18, adhuc apertius et prolusius significat, ubi in hæc verba ait: Ipso Domino virtutum sermonis et Spiritu Patris operante in terris, et prædicante, necesse erat portionem Spiritus Sancti, quæ ex forma prophetici moduli in Joanne egerat præparaturam riarum Dominicarum, abscedere jam ab Joanne, redactam (revocatam) scilicet in Dominum, ut in massalem suam summam (in quo nimirum tota massa et plenitudo Gratia residebat). Itaque Joannes communis jam homo (quia jam a spiritu prophetico sibi ipsi relictus) et

unus jam de turba, etc. Hactenus et porro Tertullianus.

Verum probabilis alii et Patrum et Interpretum existimant, Joannem nunquam de Christo dubitasse, sed discipulos suos, quos de miraculis Christi sibi nuntiatis, fortasse tamen de Divinitate ejus dubitantes invenerat, ad Christum misisse, interrogaturos; ut sic ex ejus presentia, et miraculis coram patris de ejus Divinitate plane convincerentur. Vide etiam S. Ambrosius in *Luc. Cap. VII.* ubi præterea mysticas et allegoricas missionis illius significationes affert.

Candidatus remissionis. Qui apud Romanos ad honores publicos aspirabant, et in Comitibus singulas tribus circuibant, suffragia pro se exorantes, *Candidati*, a candida sua veste, appellabantur. Unde Tertull. in *L. de Idol.* c. 18, ait: Qui familiaritate Regum utebantur, *Purpurati Regum* vocabantur, sicut apud nos a toga candida *Candidati*. Extendi postmodum coepit hæc appellatio latius, non ob vestis quidem, sed muneris similitudinem. Sic enim, qui Principis epistolas et decreta in senatu recitabant, itidem *Candidati* appellabantur; quia per hoc munus ipsis erat aditus ad altiores honores, ipsosque magistratus, ut Ulp. in *L. un. § 4. ff. de Off. quest.* docet. Sic etiam qui ætate juvenis in tyrocinio exercebantur, paulo post ex ephebis egressuri, *Candidati* appellabantur; quo ferme sensu Quintil. Instit. L. V. *Candidatos eloquentiæ* nuncupat. Proinde et Noster in *L. de Orat.* c. III, eos angelorum *Candidatos* nominat, qui meruerant cælestem illam in Deum vocem, et officium futuræ claritatis ediscunt; quia ejusmodi secundum promissionem Christi, *Matth. XXII. v. 30, erunt sicut Angeli Dei in celo.* Sic et *L. ad Uxor.* c. 7, velut in tyrocinio timoris Dei agentem, *Candidatum Timoris* appellat, et alibi ejusmodi alia habet. Ita igitur etiam Noster Baptismum Joannis vocat *candidatum remissionis*, quod eo initiati, ad Baptismum Christi, per quem fit plena peccatorum remissio, preparati ac dispositi fuerunt. Cæterum et in sequiori sensu *L. de Coron.* c. 7, idololatrias *candidatos diaboli*, et in *L. de Anim. c. 39*, proles quasdam adhuc in utero matris *gemina demoniorum candidata* appellat.

In Christo. Scilicet in *Baptismo Christi.*

Enuntiatum est. Quæ nimirum fieret non in ipsius Baptismi Joannis, sed Baptismi Christi, postea secuturi, virtute; sic enim solus ex operato, seu intrinseca sua virtute, remittebat peccata, ut jam sæpe alibi diximus.

Spiritus et igni. Ita enim *Luc. III. v. 16*, Joannes ait: *Ego quidem aqua baptizo vos; venit autem fortior me, ipse vos baptizabit in spiritu sancto et igni.* Non utique exclusit aquam a Baptismo Christi, sed id solum significare intendit Joannes, suam abluentionem solum simplicem esse, simplici nimirum aqua exterior factam; at illam in futuro Christi Baptismo fore ad altius mysterium et ad ulteriorem quoque abluentionem animæ, quæ sine gratia Spiritus Sancti nequit, elevandam.

Quis vero sit ille Baptismus, à *Πνεύματι ἁγίῳ, καὶ πυρὶ, in Spiritu Sancto et igni*, multos exercuit, quin et quibusdam vehementer errandi occasionem præbuit. Fuit enim veterum hæreticorum quidam, qui ignem illam simpliciter, ac de vero et elementari igne nostro intelligendum, ideoque in Baptismo non minus ignem quam aquam adhibendam putarunt. Sic enim Clemens Alexandr. vel quisquis alius hujus scripti author est, in *Eclogia Prophetarum* testatur: *ὅτι οἱ θεοὶ, οἱ ἄγιοι ἱεροῦσιν, πυρὶ τὰ ἔσω τὰν ὁμορφώσεων κατεργάζοντο*, hoc est: Quidam, ut ait Hieronimus, igne aures sigillatorum (baptizatorum) adurebant. Sed et Author *Carm. in Marcion. L. I.* de igneo quodam *Valentini* hæresiarchæ baptismo memorat, cœu qui *Bis* docuit tingi, traducto corpore flammâ.

S. Aug. quoque de Hæres. ad *Quodvult. hæres. 59*, *Selencianus* hæreticos igne Baptismum contulisse perhibet. Quidquid vero de his sit, certum est, ab Apostolis nunquam ignem ad Baptismum adhibitum, ad-

aque id a Christo minime præceptum fuisse, ac proin Ecclesiam ab hac praxi semper abhorruisse.

Quare Catholicorum Interpret. nonnulli rectius putant, per illud in *spiritu et igni* denotari ipsum Baptismum Christi, in quem supervenit Spiritus S. in specie columbæ; simulque (ut S. Justinus M. in *Dial. cum Tryph. p. m. 246*, perhibet) *κατεβήκει τὸ πνεῦμα τοῦ θεοῦ, καὶ ἔφω ἀνιῶν ἐν τῷ λοῦτρῳ*, h. e. Cum Jesus in aquam descendisset, etiam ignis in Jordane accensus fuit. Sed et in nostro Baptismo accenditur invisibilis quidam ignis, cum gratia Spiritus S. cordibus nostris illabitur, et, ut S. Ambr. in *L. de Elia et jejun. cap. ult.* loquitur, peccata nostra consumit, animamque ab horum scoris purgat. Sunt dein, qui cum S. Aug. in *Ps. 65*, de exorcismis, Baptismo nostro communiter præmitti solitis, intelligunt; ait namque: *Unde plerumque immundi spiritus clamant: Ardeo; si ille ignis non est? Post ignem autem exorcismi venit ad Baptismum.* Alii per Baptismum illum ignis cum Authore Operis imperf. in *Matth. Hom. 3*, designant (metaphorice nimirum) tribulationes et persecutiones, quibus fidelium iustorum in fide constantia, et in adversis patientia, velut aurum in fornace ignis, probatur. S. Basil. in *Hom. de Bapt.* intelligendum contendit ignem illum de verbo doctrinæ, quod et peccatorum malitiam arguit, et justificationum gratiam manifestat: quæ quidem expositiones satis commodæ, sed nonnisi *metaphoricæ* sunt. Denique autem Tertullianus noster de die iudicii, atque igne infernali damnatorum exponit, ut paulo post videbimus.

Interea mihi, fateor, præplacet eorum sententia, qui ad literam intelligunt de Spiritus S. non in Apostolos duntaxat, sed in eorumdem discipulos quoque, recens baptizatos, visibili descensu in forma ignis: cuius exemplum sat fulgidum et illustre *Act. XI. vers. 11*, habetur, ubi ita S. Petrus: *Cum autem cepissem loqui, cecidit Spiritus S. super eos, sicut et in nos in initio, adeoque etiam in forma ignis, sicut cecidit in Apostolos in die Pentecostes.* Sensus igitur dictorum S. Joannis Baptiste hic esse optimus, planèque literalis videtur: *Ego quidem aqua (sterili scilicet elemento, nec vim gratiæ in se habente) baptizo vos, etc. Ipse autem vos baptizabit (non sola aqua) sed in Spiritu S. (aquam Baptismi ad progenerandam gratiam fecundante) et igni, scilicet gratis Spiritus S. in igne per impositionem manuum super-venturis. Atque hic est ille Baptismus igneus, quem Christus ipse Act. I. v. 5, prænnuntiavit. Joannes quidem baptizavit aqua, vos autem baptizabimini spiritu sancto non post multos hos dies. Et paulo post v. 8: Accipietis virtutem supervenientis Spiritus Sancti in vos, etc., quæ mox 10 diebus postea, cum compleverunt dies Pentecostes, adamussim impleta esse novimus.*

Aquæ fides. I. e. illa fides, quæ est in aquam seu Baptismum aquæ, est stabilis, firmiter perseverans, ac perpetuo largiens id, quod ad nostram salutem necessarium est. Aut: aqua illa fidelis est, servans promissa, eo nimirum sensu quo *Isa. XXXIII. v. 16*, dictum fuit: *Aquæ ejus fideles sunt.* Aut denique sensus est: sola fides vera et sincera est, in qua ad salutem albuimur, etc., simulata vero et instabilis seu non seria, moxque iterum deserenda, tingitur in iudicium.

In iudicium. Hunc supra prolixius expositi textus sensum Tertullianus ex illo S. Pauli 1. ad *Cor. III. v. 13*, et seqq. hausisse videtur, *Uniuscujusque opus manifestum erit; dies enim domini declarabit; quia in igne revelabitur: et uniuscujusque opus quale sit, ignis probabit. Si cujus opus manserit — mercedem accipiet: si cujus opus arserit, detrimentum patietur; ipse autem salvus erit: sic tamen, quasi per ignem. Idque ipsum est, quod ab Isaia c. IV. v. 4, prædictum fuerat: Abluet Dominus sordes filiarum Sion — in spiritu iudicii, et spiritu ardoris, seu ignis; in quem locum S. Basilus ait:*

Baptismus Joannis erat expurgatio sordium, hæc autem ipsa regeneratio per Spiritum S. id quod examini fit per ignem iudicii. Et in *L. de Spir. S. ad Amphil.* c. XXXV, inquit: IGNIS BAPTISMUM illam esse probationem, quæ fiet in iudicio.

Notæ ad caput XI.

Quasi revera. Mea quidem editio quia habet, obsecro certe ac mendoso sensu; malui ergo ex aliis editionibus quæ reponere: ut adeo sententia hæc ironiam potius exprimat.

Prædicasset. Cum scilicet Joannes apud *Math. cap. III, v. 14*, de Christo dixit: *Ipsæ vos baptizabit, etc.*, nequaquam addidi: *per semet, aut propria suis manibus.*

Proposuit, i. e. promulgavit, aut ad valvas curiæ affixit, etc., cujus utique sensus est: promulgari, vel affigi iussit, aut fecit, per alium nempe.

Dicitur facere. Secundum vulgatam illam *Act. I* corum regalam: *Quod quis per alium facit, per se ipsum facere censetur.* Cæterum præministratur eodem sensu Noster, quo in *L. de Orat. cap. I*, Joannem præministrantem Christi, quasi præeuntem, seu prævie ministrantem, dixit. Ita et Apuleius in *Apolog. linguam mendaciorum et amaritudinum præministrant nominavit.*

Per ipsum. Ejus nimirum nomine ac authoritate.

In ipsam. Seu in ejus virtutem ac nomen, ut scilicet transeat in nomen Christi, deinceps Christiani appellandi. Sic enim *S. Paul. Galat. III, v. 27*, et seq. ait: *Quicumque in Christo (Græco ἰν Χριστῷ, in Christum) baptizati estis, Christum induistis.* — *Omnes enim vos unum estis in Christo Jesu.* Vide plura apud *S. Basil. in cit. Hom. de Baptismo.*

Non ipse tingeat. Sunt tamen ex Patribus, qui verisimiliter opinantur, a Christo Apostolos, vel saltem eorum principem, Petrum, Christi propria manu baptizatos fuisse. Ita enim *S. August. in perelegantia illa Ep. 408 (nunc 263) ad Selucianam de Baptismo* et pœnit. Petri, ait: *Neque enim ministerio baptizandi defuit, ut haberet baptizatos servos, per quos alios baptizaret, qui non defuit memorabilis illius humilitatis ministerio, quando eis lavit pedes, et petenti Petro, ut non tantum pedes, verum etiam manus et caput ei lavaret, respondit, qui LOTUS EST, non indiget, etc.* Legi sane in rem hanc tota meretur Epistola.

Verbo dabat. Neque enim ullo alio exteriori ritu adhibito paralyticum *Math., IX, v. 2*, neque mulierem *Luc. VII, v. 28*, nisi paucis, simplicibusque verbis absolvit, dicens: *Remittuntur tibi peccata tua.*

Humilitate celabat. Sic enim Christus de se ipso directe loquens, nunquam aperte se FILIUM DEI, sed FILIUM hominis dicebat, ut *Matth. VIII, v. 20*, et *cap. IX, v. 6*, et alibi passim. Unde cum *Luc., IV, v. 41*, a multis extissent demonia clamantia et dicentia: *Quia tu es FILIUS DEI, increpans, non sinebat ea loqui.* Et *Jo., VIII, v. 54*, dicebat: *Si ego glorifico meipsum, gloria mea nihil est.*

Struxerant. Hæc enim primo edificata fuerat ab Apostolis, postquam acceperant Spiritum S. in die Pentecostes, quando post primam prædicationem Petri, qui receperunt sermonem ejus, baptizati sunt, et apposita sunt in die illa animæ circiter tria millia. *Act., II, v. 41.*

Baptismo Joannis. Itaque in ea opinione erat Tertullianus, Apostolos ante Passionem et Resurrectionem nonnisi Baptismum Joannis dispensasse, Baptismum vero Christi primum postea institutum fuisse, ut post pauca explicatius affirmat.

Sane autem non defuere ex SS. Patribus, qui hæc Tertulliani opinionem sectarentur, et maxime S. Chrysost. *Hom. XXVIII, in cap. 3; Evang. S. Joan. Itemque S. Leo M. qui in Epist. IV. ad Episcopos Siciliæ ita scribit: Ipse Dominus J. C. postea quam resurrexit a mortuis, Discipulis suis, in quibus omnes Ecclesiarum Præsules docebantur, et formam, et potestatem tradidit baptizandi, dicens: Euntes docete om-*

nes gentes, etc., de quo utique eos etiam ante Passionem potuissent insinuare, nisi proprie voluissent intelligi regenerationis gratiam ex sua resurrectione capisse. Atque hanc sententiam Theologorum nonnulli deinceps secuti sunt, et Illustriss. Melch. Canus, *L. VIII, de Locis Theol., c. 5*, in eandem valde inclinat.

Verum S. Thomas *Aq. 3, p. q. 66, a. 2*, contrarium docet, secutus Augustinum suum, qui in *cit. Ep. ad Seleuc.* ita fatur: *Baptizabat Christus, non per seipsum, sed per discipulos suos, quos intelligimus jam fuisse baptizatos, sive baptismis Joannis, sive, quod magis credibile est, baptismis Christi; quod posterius etiam in Tract. V et XIII in Joan. et in L. de Orig. animæ, lib. III, c. 9, absolute affirmat.* Si igitur Apostoli baptismum Christi hoc adhuc vivente acceperant, haud dubium est eos porro nonnisi eodem baptismum alios quoque abluisse. Igitur et Apostolos, sentit, hunc, quem acceperant, baptismum Christi suis porro, etiam ante passionem, dispensasse.

Nec instructa. Id est, lavacro aquæ nondum sua efficacia, et virtute, peccata per gratiam baptismalem ablundi, instructo.

Resurrectionem. Namque baptismus institutus est a Christo, tanquam memoriale Passionis ejus et Resurrectionis futurum, ut mox confirmabimus.

Sine resurrectione ejus. Sic enim *Ap. ad Rom. VI, 3*, et seq. ait: *An ignoratis, quia quicumque baptizati sumus, in morte ipsius baptizati sumus? Consepulti enim sumus cum illo per Baptismum in mortem, ut quomodo Christus surrexit a mortuis per gloriam Patris, ita et nos in novitate vite ambulemus, etc., etc.* Vide etiam *Coloss. II, 12*, et seq. Unde et Christus *Jo. XI, 25*, de semetipso: *Ego sum resurrectio et vita.* Nobis sane erat resurrectio a morte peccati ad vitam gratiæ. Verum in hanc rem audire quoque juvat *S. Ambr. L. I. de Sp. S., c. 6*, ita eleganter disserentem: *In illo aquarum sepelimus elemento, ut renovari per Spiritum resurgamus. In aqua enim est imago mortis, in Spiritu pignus est vite, ut per aquam moriatur corpus, quæ quasi quodam tumultu corpus includit, ei per virtutem Spiritus renovamur a morte peccati.* Vide plura ibi.

Notæ ad caput XII.

Præter Paulum. Qui ab Anania baptizatus memoratur, *Act. IX, 18.* De cæteris autem Apostolis id in SS. Literis proditum non invenimus. Attamen vide quæ *Cap. præced. Not. Struxerant*, diximus.

Induerit. Jam enim *Cap. præced. Not. Baptismo Joannis.* Noster docuerat, cæteros Apostolos non Baptismo Christi, sed solo Joannis baptizasse, consequenter et illos nonnisi baptismum Joannis obtinere potuisse.

De cæterorum periculo. Locis mihi quidem obscurior, fors tamen ex *1 Tim. V, 21*, nonnihil elucidandus, ubi ita Apostolus: *Testor coram Deo... ut hæc custodias (χωρὶς ὑποκρίσεως) sine præjudicio, nihil faciens (κατὰ νόμον) ad alteram partem declinando. ὑποκρίσεις autem proprie advocacyem significat, qua uni parti magis assisitur quam alteri, quod sit in acceptione personarum.* Ubi quidem non dissimulandum in multis sane exemplaribus, teste Calaneo, legi *ὑποκρίσεις*, quod proprie inclinationem, seu propensionem, maxime autem animi, significat, et aque ad rem nostram est. Hoc enim ipso sensu locus ille intelligi posse videtur: Cæteros Apostolos per prævium quoddam iudicium, ac singularem animi propensionem et favorem a communi illa lege exemptos fuisse, ut adeo jam aliunde eorumdem salus ex carentia et defectu Baptismi non periclitaretur, proindeque præscriptio, seu lex illa de Baptismo *Jo. III, 5*, Apostolos, utpote jam prævia a Deo exemptos, numquam affecerit, sed solum quoad alios deinceps immobilis perseveret. Sed quid tam sollicito verborum circuitu opus? aut quidni potius præjudicatum, pro præcautum, ac singularem quodam privilegio provisionem esse contra salutis periculum, intelligi queat?

Rescindi. Seu infirmari ac revelli illam legem.

Statuta est. Vis ergo totius argumenti contra Ba-

plisimum obiecti hæc esse videtur: si Apostoli Baptismum non susceperunt, et nihilominus salutem consecuti fuere, aut eos specialiter a Christo exemptos fuisse oportuit (de qua tamen exemptione nullibi in Evangelio legitur), aut etiam aliis non baptizatis salutis januam patere, sicut legem illam de Baptismo suscipiendo nullum robur habere.

Ejusmodi. Homines nimirum, qui scilicet hoc argumentum ad evitandam necessitatem Baptismi prouiderant.

Libidinem sigli, i. e. ut, velut ex petulantia ingenii novaturientis, argumenta ejusmodi ultro conflagant.

Perfundi volentii. Istud enim longe malo, quam nolenti, quod meus codex habet; cum enim initio, velut nimirum indignus, renuisset, sane mox postea eo promptius annuit.

Designabantur. Namque Apostolis Christus post Resurrectionem mandaturus erat: *Euntes docete omnes gentes, baptizantes eos*, etc. Erat autem Baptismus Christi janua ad Ecclesiam, et via proximior, magisque directa, quam Baptismus Joannis, ad salutem.

Tinctus est. Et Baptismo quidem Joannis, qui in aliis non erat nisi Baptismus penitentiae in remissionem peccatorum (Mare. I, 4): jam vero a Christo institutore ad rationem Sacramenti elevabatur, ut communius Theologi nostri tenent.

Non fuit necesse. Neque enim Apostoli, homines nimirum, tunc omni peccato, quod per Baptismum elui posset, caruisse dicendi sunt, ut neque ipsi essent Baptismi penitentiae subjecti.

Emuli, i. e. adversarii, inimici, aut invidi, quos mox postea adversantes Domino appellat. Sic etiam Noster in Apolog. c. 21, de fabulis loquitur, tantquam emulis ad destructionem veritatis: sicutque alibi sapientius. Alias autem hanc vocem in bonam quoque partem, pro sedulis imitatoribus, accipi constat.

Suggestio, i. e. subministratur argumentum, scilicet a contrario doctum, ferme sicut secundum Jesum Christum statum, exceptio firmat regulam in oppositum.

Disciplina religionis, i. e. secundum disciplinam, aut ritum, seu ordinationem Religionis. Ad disciplinam autem pertinent quæcumque ad Dei cultum, sive ab hominibus Ecclesiae gubernandæ præfictis, sive ab ipsomet Deo, ad communem observantiam, ordinata sunt: Quorum ea, quæ nonnisi humana ordinationis sunt, *res mera disciplina* appellantur. Licet autem Tertulliano alias disciplina etiam doctrinam significet, videtur tamen, in pressiori sensu, doctrinam dici, quæ a docente egreditur, tum vero hanc in discipulis receptam, bonorumque moribus efformatam, *disciplinam* appellari.

Per patientiam. Dissimulationem, ac permissionem, qua patitur, seu ainit, hæc evenire. Hoc sensu Tullius in Act. VIII. contr. Verr. ait: non feram, non patiar, non sinam; et in I de Offic. de iis loquitur, qui, quos tutari debeant, desertos esse patiuntur.

In ultimis. Mellemismus est; sic enim Graeci dicere solent *in' t'ergon*, in ultimis: quod Latini per tandem, ultimato, vel denique, effere solent.

Tantummodo spectet. Ad Petrum enim Jo. XIII, 10, dixit Christus: *Qui lotus est, non indiget nisi ut pedes lavet*; ostendens fortasse, nobis nonnisi uno corporis lavacro seu baptismo opus esse, neque Baptismum semel acceptum deinceps iterari posse.

Estimare. Pro judicare aut decernere, verbo estimare hic uti videtur; quasi temerarium foret, de Apostolorum saluto (etsi forte Baptismum non accepissent) sinistri quidpiam judicare.

Adlectionis. Seu assumptionis ad Apostolatam.

Compendium baptismi. Ita scilicet singularis illa prærogativa Baptismi instar illis esset, ac velut compendio, et breviori via, anticipato hunc suppleret.

Conferre posset. Totum hunc locum ab imperito librario per ineptam verborum transpositionem mire luxatum, proindeque sic restituendum censet Junius: Et exinde individua familiaritatis cum illo prærogativa

A *compendium Baptismi conferre posset. Opinor, sequentur illum*, etc. Quanquam autem hoc loci illius medicamen minime respuendum arbitrer, puto tamen et vulgatam lectionem sustineri posse, ita ut novæ periodi sensus sit: *Cum illo* (compendioso scilicet Baptismi supplemento) *sequantur illum*, etc.

Salvum fecit. Illis enim verbis usus fuerat ad mulierem, quam a fluxu sanguinis, *Matth. IX, 22*, liberaverat: *Confide, filia, fides tua te salvam fecit*. Illis etiam Samaritanum, *Luc. XVII, 19*, a lepra mundatum: et mox, c. XVIII, 42, cæcum illum Jericubitanum, cui visum restituit, affatus fuerat. Et hi quidem non corporis destitunt, sed multo magis animæ salutem per fidem illam tam vivam consecuti fuerunt, cui jam aliunde ac multoties, a Christo salus adpromissa fuerat, ut Jo. III, 16: *Sic Deus dilexit mundum, ut Filium suum unigenitum daret, ut omnis, qui credit in eum, non pereat, sed habeat vitam æternam*, Et ibid. v. 36: *Qui credit in Filium hominis, habet vitam æternam*. Nec mirum; quoniam et ipsi Baptismo Christi nonnisi cum fide suscepto salus promissa fuerat: *Qui crediderit, et baptizatus fuerit, salvus erit; qui vero non crediderit (etsi jam baptizatus), condemnabitur*.

Non tamen fincto. Nullibi enim legitur, illos antea a Christo, aut Apostolis, baptizatos fuisse.

Quorum fides. Seu in quibus, aut apud quos alios fides requirenda sit. Mox autem exempla subiicit.

Snaciatius. Junius ita legit: *Qui uno verbo*, etc. Et sane videtur id contextus postulare ut vocula illa saltem subintelligatur, hæc quidem ratione: Ille, qui uno verbo Domini suscitatus fuit, etc.

Teloneum. *Telōnion*, vel, ut Suidas habet, *telōnion*, stricte sumendo, locus est, in quo idem aut, *adificat* 6 *telōnion*, in quo sedet teloneus, seu telonarius, sic dictus *ἀπὸ τοῦ τῆλε* (Græcis enim *τῆλε*, aliquando etiam *τεταγῆται* aut *tributum* significat) et *τέλιον*, quod iisdem *emere* est; illis namque temporibus vectigalia sub annuis plerumque censibus sibi *redempta* possidebant, indeque proprie *telōnion*, *Redemptores vectigalium*, apud Romanos vero *Publicani*, nominabantur, cum *publicæ pecuniæ*, publico nimirum ærario inferenda, vel ab eodem redimenda, aut præfecti, aut saltem his exactores: quod posterius hominum genus, ob importunitatem suam et avaritiam, pessimasque huic conjunctas artes, ferme, ubilibet, *Judeis* vero maxime, invisum erat, qui præ cæteris se ingeniosos ac libertati natos credebant, *Joan. VIII, 53*, contra Christum ipsum vociferantes: *Semen Abraham sanius: nemini servimus unquam*. Alique hinc ejusmodi telonarii seu publicani velut *publici peccatores*, imo velut *ethnici* habebantur, a quorum communione pariter abstinendum esset. Atque inde Pharisei contra Christum ejusque discipulos insurgent, *Matth. IX, 11*, dicentes: *Quare cum publicanis et peccatoribus manducat Magister vester?* Et apud eumdem, c. XVIII, 17, ipse Christus ad discipulos suos, de fraterna correctione disserens, ait: *Si Ecclesiam non audierit, sit tibi velut ethnicus et publicanus*.

Patrem. Innuit hic Petrum et Andream, quibus cum Christus dixisset: *Venite post me, et faciam vos fieri piscatores hominum*. At illi continuo, relictis retibus, secuti sunt eum, *Matth. IV, 20*. Maxime autem cum vocasset Jacobum et Joannem, illi statim, relictis retibus et patre, secuti sunt eum. *Ibid. v. 22*. Quin et matrem simul reliquerant, quæ postea *Matth. XX, 20*, tantopere circa illos sollicita erat de primatu in regno cælorum obtinendo.

Desperit. Hunc Clem. Alexandr. *Lib. III Strom.* credituisse S. Philippum Apostolum, qui Domino vocanti *Matth. VIII, 21*, et seq. aiebat: *Domine, permittite mihi primum ire, et sepelire patrem meum*. Jesus autem ait illi: *sequere me, et dimitte mortuos sepelire mortuos suos*. Sed quid velat integrum illum Tertull. locum ex *L. de Idolol. c. 12* hic attexere, qui etiam supra adductis exemplis congruit? Jam, inquit, tunc demonstrat est nobis, et pignora, et artificia, et negotia propter Dominum derelinquenda, cum Jacobus et

Joannes, vocati a Domino et patrem navemque derelinquunt: cum Matthæus de telonio suscitatur: cum etiam sepelire patrem tardum fuit fidei. Neque autem penitebat, spondens, integrum hoc caput legisse.

Quam audivit. Nam jam antea (scilicet *Matth. VIII, 21*) superior illa vocatio discipuli contigit: at primum postea (nimirum *Matth. X, 37*) sententia hæc: qui patrem, etc. a Christo prolata fuit.

Nota ad caput XIII.

Provocant, i. e. agitant, aut proliciunt.

Nisi. Clarius esset sed nominis.

Placuit. Creditit Abraham Deo, et reputatum est illi ad iustitiam. Gen. XV, 6. In quæ ipsa verba Apostolus ad Gal. XXX, 6. ait: Cognoscit ergo, quia qui ex fide sunt ii sunt filii Abraham, etc., etc. hæc autem fides utique non fuit proprie dictum Sacramentum.

Prævalent. Est hoc instar responsionis ad obiectum argumentum. Innuitur autem vulgæ Juris regulæ: Posteriora derogant prioribus.

Aucta, i. e. ampliata, et latius extensa, ad plura objecta videlicet.

Resurrectionemque ejus. Nimirum tanquam non amplius futuras, sed jam præteritas.

Sacramento, i. e. mysterio, seu fidei.

Obnatio baptismi. Ille enim ab eodem Nostro L. de Spect. c. 24, signaculum fidei appellatur. Et in L. de Pœnit. c. 6. ait: Lavacrum illud obnatio est fidei: et sic etiam fides reciproce est obnatio Baptismi: nam, ut S. Basil. in L. de Spiritu. S. ad Amphil. c. 12. ait: Fides perficitur per Baptismum, Baptismus vero fundamento fidei nititur, etc. Sed et in L. III. de Spiritu. S. ad Eumom. Baptismus stellam fidei appellat.

Vestimentum quoddam fidei. Sic S. Greg. Naz. in Orat. 40. de Bapt. hoc Sacramentum ἀπαρχὴ τῆς πίστεως, incorruptionis indumentum, appellat, cum, ut paulo post loquitur, ἀπορτίον ἀλλογίας, ignominie velamentum. Sed et S. Cyrillus Hierosolymitanus vestimentum candidum appellat, a candore illo, quem absterge peccatorum fuligine inducit animæ, tum a ritu illo, quo baptizati mox veste candida induebantur, eandem per certum tempus gestaturi, sicut etiam tum in Baptismo infantium, tum adultorum, hoc Ritualia certo modo præscribunt, itaque mos adiuendum in Ecclesia retinetur.

Retro. Pro antea, scilicet in Veteri Testamento.

Nuda. Fides enim illa Veteris Legis in se erat nuda, inanis, et vacua, omnique intrinseco vigore ad salutem æternam destituta.

Potentiam, i. e. virtutem, et efficaciam.

Sine sua lege. Antequam scilicet Lex illa vetus per novam Christi impleveretur.

In nomen. *Matth. XXVIII, 19*, ubi Græcus textus omnino habet εἰς τὸ ὄνομα, in nomen, Vulgatus autem: in nomine. Notum autem est apud Græcos εἰς interdum pro ἐν poni, ut apud Æschinem: εἰς τὸ ἐκκλησιαστικὸν συνέδριον, in concione sedeo: nec minus apud Demost. et Xenophont. Illoc ergo sensu etiam Vulgatus noster Interpres intellexit εἰς τὸ ὄνομα, atque cum eo Theologi ac Interpretes communiter.

Queri autem hic posset: valeretur Baptismus sub hac forma: Ego te baptizo in nomen Patris, etc. collatus? Resp. saltem dubium videri posse, adeoque citra grave peccatum, utpote in materia pariter gravi, verba in nomine non posse commutari in nomen: unde talis Baptismus saltem conditionate repetendus esset.

Cæterum autem aliqui hic mendum subsesse putant, ac revera in aliis exemplaribus ἐν τῷ ὀνόματι, in nomine, reperiri, ut adeo difficultas omnis sponte evanescat. Porro autem lex illa Baptismi non Apostolis tantum, ut illum ministrarent, sed gentibus quoque, ut susceperent, *Marc. ult. v. 16*, a Christo imposita fuit his verbis: Qui crediderit, et baptizatus fuerit, salvus erit, ut sensus sit, non alia ratione, nisi per Baptismum in nova Lege salutem obtineri posse.

Nota ad caput XIV.

Stephanus domum. Paulo enim ante prædicator: Gratias ago deo, quod neminem vestrum baptizari, nisi Crispum et Cajum, baptizari autem et Stephanus domum, *I Cor. I, 14 et 16*. Stephanus autem hic inter discipulos S. Pauli fuerat.

Deputat, i. e. adscribit Baptismum suum, velut auctori aut largitori suo. Hoc ferme sensu in L. de Exhort. ad castit. c. 16, ait: Erat vetus dispositio, quæ in Evangelio deputatur. Et Solinus: Propter dies impares diis superis Januarius dicitur: Februarius, quasi abominosus, diis inferis deputatur.

Apollo. Cum quidam in Corinthiorum Ecclesia a Paulo, alii a Petro, alii ab Apollo baptizati fuissent, contentio inter illos, ac velut schisma obortum fuerat, dum alii baptismum suum aliis præferbant, cum a præstantiore datum: Ego quidem, dicentes, sum Pauli, ego autem Apollo: ego vero Cephas: ego vero Christi. *I Cor. I, v. 12*. At Paulus eos omnes satis acriter reprehendit, non ministris Baptismi efficaciam, sed uni Christo, tanquam unico ejusdem auctori ac institutori, adscribendam esse contendens: Divisus est Christus? Nunquid Paulus crucifixus est pro vobis? aut in nomine Pauli baptizati estis? Atque hæc etiam c. III, 4 et seqq. multo magis exaggerat. Cæterum Apollo hic (ut Act. XVIII, 24 et seq. describitur) erat Judæus quidam, Alexandrinus genere, vir eloquens, et potens in Scripturis. Hic cum nondum Christi, sed solo Joannis Baptismate initiatus fuisset, attamen fervens spiritu loquebatur, et docebat diligenter ea quæ sunt Jesu: postmodum Aquila et Priscilla diligentius exponentibus et viam Domini (Act. XVIII, 25 et 26) et verisimiliter etiam Baptismo Christi cum initiatis. Itaque cum deinceps, in Achaia Corinthumque perrexisset (ibid. c. 27, et c. XIX, 1), illicque multos Ecclesie per Baptismum adjuunxisset, hæc occasione nonnulli Corinthiorum studiosius, quam par erat, pro ejus gloria decertabant. Quæ res adeo non placuerat ipsi Apollo, ut potius inde offensus in Cretam cum Zena, legisperito, confugerit (ut sanctus Hieron. Comm. in Ep. ad Tit. cap. 3, testatur) neque prius inde redire voluerit, donec dissidentes Corinthii invicem reconciliati essent: quibus postmodum Episcopus datus creditur: quamquam alii Casareæ, aut Iconii, aut Duræ, etc. Episcopum factum fuisse velint.

Cæterum nomen hoc Apollo non est idem ac Apollinis dei: istud enim apud Græcos Ἀπόλλων, ævo quintæ declinat. est, illud vero Ἀπολλῖος (sic enim in Græcis exemplaribus scriptum habetur) quartæ Atticorum, ejus genitivus est Ἀπολλῖος: quin etiam in ævo eandem Act. XIX, 1. terminationem servare, deprehenditur: Εὐτύχῃς ὁ υἱὸς τοῦ Ἀπολλῖος ἑστὸς ἐκ τοῦ νεκροῦ: et ad Tit. III, 13: Ζηνῶν, τοῦ νομίμου, καὶ Ἀπολλῖος σπουδαῖος ὑποπαιστής. Aut fortasse penitus indeclinabile fuerit.

Pacificus. Unice enim ejus correptio speciebat ad pacem et animorum consensum inter Corinthios reducendum.

Defendere. Facile hic pro vindicare, aut attribuire sumitur. Potest etiam exponi pro se suamque causam tueri: ne ergo id agere videri posset, bliv gratias agit deo, quod neminem baptizaverit. Vide supra Not. Stephanus domum.

Tingere. Nam *Matth. ult. v. 19*, Christus ipse Apostolis præcepit: Euntes ergo docete omnes gentes, baptizantes, etc. Et *Marc. ult. v. 15*: PRÆDICATE Evangelium omni creaturæ. Qui crediderit et baptizatus fuerit, etc. Prius est ergo (dignitate et auctoritate institutionis) docere: posterius baptizare, ut vero cæterum major est præstantia Baptismi, velut ad quem ipsa predicatio unice disponit.

Nota ad caput XV.

Ventilatur, i. e. si quid ulterius contra Baptismum, ultra eas scilicet quæstiones, quas jam agitavimus, atque discussimus, obmoveri queat. Retexam. Retexere non est hic texturam rursus

dissolvere, ut olim a *Penelope* actitatum fuisse legimus: sed *denuo* *tegere*, aut *pertere*, id est, in re semel capta, atque tantisper abrupta, pergere.

Omis. Puto cap. XII, ubi de unitate Baptismi verbum facere incaeperat. Illic enim *omisit*; seu *intermisit*, quo sensu *Horat.* in *l. de Arte Poet. dicit*:

Pleraque differat, et præsens in tempus onittat.

Intercidere. Id est, ne imminentes sensus, seu porro dicenda penitus dissociarem, itaque telam omnem, velut *intercendendo*, *abrumperem*.

Baptismum. Ut *Græci τὸ βάπτισμα*, ita et ex *Latinis* quidam, nec tantum *Tertullianus* noster, sed etiam *S. Ambr.* passim neutro genere *Baptismum*, mi, dicere solent.

Una Ecclesia in cælis. Innuvit sine dubio id, quod *Apost.* ad *Ephes.* IV, 5, inquit, *Unus Dominus, una fides, unum Baptisma.* Etenim, ut idem *Apost.* I, ad *Corinth.* XII, 13, loquitur, in *uno spiritu omnes, in unum corpus baptizati sumus.* Atque hinc etiam *Clem. Alexand.* I. IV *Strom.* p. m. 326. ait: *Credentes per unum Baptisma ad consuetudinem omni ex parte perfectam oblati Dominus, qui etiam multa, Moysis baptis- mata per unum comprehendit Baptismum.*

Cæterum nonnulla transpositione verborum noster hic usus est, *Baptismum* secundo, *Fidem* vero (quam per *Ecclesiam*, cuius illa nique velut anima, hæc vero veræ *Fidei* ac *Religionis* propria sedes est, denotare videtur) tertio loco commemorans.

Non mirum autem est, quod *Ecclesiam in cælis* dixerit, cum hæc passim in *Evangelii Regnum celorum* appelletur, ut *Matth.* XIII, 44: *Simile factum est Regnum celorum homini qui seminavit, etc.*, etc.; et *v. 51: Simile est Regnum celorum grano sinapis, etc.* Et sic eodem cap. scripius, ubi certum est *Ecclesiam* nostram designari, quæ a Deo in cælis ab æterno ordinata, a Christo in terris plantata, et in unitate *Baptismi* coadunata, demum in cælis per visionem ac fructivam dilectionem consummatur.

Ad nos enim editum est. Sic quidam intelligunt: Ad nos enim illud sanctæ *Scripturæ* effatum (videlicet de Unitate *Baptismi*, ut mox supra) directum est, seu nos, Christi fideles, respicit.

Communicationis. Vel ex hoc solum loco manifestum est, morem ab hæreticorum communione abstinenti, in *Ecclesia* antiquissimum esse. Adde etiam *l. de Præscr. cap. XXX.*

Nobis et illis. *Cerdonem, Marcionem, Apellem, Hermodem,* ejusdemque furfuris alios hic suggillat, qui duos Deos, imo, ut *Valentinus*, integrum eorumdem examen ex deliro suo cerebro emisere. Vide *lib. de Præscr. cap. VII. cap. XXX. cap. XXXIII. cap. XL. ad fin. et in Append. cap. XLIX. per tot.*

Id est, idem. *Valentinum* singulariter hic insectatur, qui *Christum* ex *Demiurgo* et *Sophia* editum impiissime asserit, rursus de *Præscr. cap. VII.*

Non habent. Sunt quidem, qui *Tertullianum* hic ab omni erroris labe purgare contendunt, quasi de iis tantum hæreticis eidem sermo fuisset, qui *Baptismi* legitimam formam adulterabant, ut erant temporibus *Tertulliani* *Gnostici, Marcitæ, Cataphryges*, etc. At vero clarum est, eundem loqui de hæreticis universim, idemque in *l. de Pudic. c. 19*, confirmat: *Apud nos*, inquit, ut *ethnico par, imo et super ethnicum, hæreticus etiam per Baptismum veritatis (verum Baptismum) utroque homine, nempe ethnico illo, et superinducto hæretico, purgatus admittitur, ad Ecclesiam videlicet.*

Manet ergo, graviter hoc, quem præ manibus habemus, loco errasse *Tertullianum*; neque etiam ejus argumentum concludit. Licet enim hæretici illi, de quibus supra circa Deum et *Christum* enormiter erraverint, quamdiu tamen in ipso Sacramento administrando non errarunt, sed eandem adhibere materiam et formam, quam noster verusque *Christus* in sua veraque *Ecclesia* instituit, idem hic *Baptismus* erat, iisdem partibus essentialibus, ut vocamus, con-

stans, eundemque Auctorem habens. Potest ergo idem *Baptismus* noster etiam extra *Ecclesiam* nostram conferri, si rite eodemque modo, sicut in nostra *Ecclesia*, conferatur. Nam, ut *S. Aug. l. V contra Donatist. c. 26*, discurret: *Sicut dicitur Una Ecclesia, Unus Baptismus, ita dicitur Una Spes* (respicit autem *S. D.* illud *Ephes. IV. 1: Unum corpus, et Unus Spiritus, sicut vocati estis in Una Spe* vocationis vestræ, et quod mox sequitur: *Unus Dominus, Una fides, Unum Baptisma*, etc.) Atqui, pergit, tamen Unum habuere *Baptismum*, qui Unam non habuere *Spem*; quomodo enim Unam *Spem* habebant cum sanctis et iustis, qui dicebant: *Manducemus et bibamus, cras enim moriemur, dicentes quod non esset resurrectio mortuorum?*

Possunt igitur unum nihilominus habere, dareque *Baptismum*, qui unam non habent fidem, nec in una nobiscum *Ecclesia* sunt, *Baptismus* enim *janua et ostium Ecclesiæ* est, per quod solum ad eandem ingressus patet; non igitur datur ei qui est, sed ut sit in *Ecclesia*. Sicut autem malus *Baptismi* minister in se non habet gratiam, et tamen eandem per *Baptismum* alteri confert: sic et hæreticus, etiamsi forte ipsemet *Baptismum* valide non suscepit, tamen alteri valide conferre potest, eique ostium illud *Ecclesiæ* reserare, ac per id alium intrmittere, ipsemet extra januam manens. Sed hæc de re nos suo loco commodius exactiusque dicemus.

Interea vero ex dictis manifestum est, opinionem contrariam jam *Sæc. II* senescente in *Ecclesia Carthag.* ortam, ac deinceps ab *Agrippino*, ejusdem *Episcopo*, susceptam, a sancto *Cypriano* multo fortius confirmatam fuisse: quæ de re illorum temporum *Historia* plena est, a *Theologis* nostris dogmaticis prolixius exhiberi solita.

At vero novum hic exurgit dubium, an *Agrippinus* ex *Tertulliano*, anve hic ex illo (coævos enim fuisse constat) hunc errorem hauserit? quamquam autem res hæc in tanta incertitudine *Agrippini*, *Episcopi* suum auspiciant, satis clare deliniri non possit, verisimilius tamen existimamus, *Tertullianum* ab *Agrippino* in hanc sententiam inductum, ac proin hunc erroris illius in *Africa* primum, quem noscimus, Auctorem fuisse. Imo quia *Vincentius Lirinensis, Sæc. V* scriptor, *Commenitori* sui cap. 9 de *Agrippino* in hæc verba diserte testatur: *Omniū mortalium primum (in Africa intelligo; nam in Oriente morem rebaptizandi hæreticos jam diu antea viguisse constat) contra divinum Canonem, etc. rebaptizandum esse censebat.* 2º accedit, quod sanctus *Cyprianus* quoque in *Ep. ad Jubianum*, *Agrippinum*, tanquam omnium primum commemoret: *Apud nos autem*, inquit, non nova et repentina res est, ut baptizandos censeamus eos qui ab hæreticis ad *Ecclesiam* veniunt; quando multi jam anni sint, et longa ætas, ex quo sub *Agrippino* convenientes in unum *Episcopi* plurimi, hoc statuerint, etc. 3º *S. Aug. l. II de Bapt. c. 7*, de antiqua *Ecclesiarum* consuetudine loquens ait: *Verius creditur per Agrippinum corrupti capisse, quam corrigi.* Atqui *Tertulliano* potius hæc corruptio impatanda fuisset, si ille ante *Agrippinum* errorem hunc propalasset. 4º denique *Tertullianus* ipse mox initio hujus cap. per verba illa: *ad nos enim editum est*, satis significat, id se, tanquam solemnem quodam decreto in africanis *Ecclesiis* constitutum, accepisse, nec proin suomet ingenio adinvenisse.

Contra autem obmovent alii, cum *Tertullianus* *Lib. suum de Bapt. adhuc Catholicus*, et ut in *QQ. Crit. ad lib. de Præscript. Q. VII*, diximus, circa *A. C. 197* (quo forsasse *Agrippinus* nondum *sedes Carthag.* admotus fuerat) scripserit, et *Persecutio an. 202* cepta contra *Christianos* ferme usque ad *an. 213* perduraverit, sane ante hunc annum (quippe sub ipsa persecutione conventus *Christianorum* publici imperatorio Edicto nimis severe prohibiti fuerant), adeoque nonnisi annis ab edito *Libro de Baptismo* ferme 18, reddita demum pace *Ecclesiæ*, celebrari non potuisse.

cant, tenentes traditionem seniorum : et a foro nisi baptizantur, non comedunt : et alia multa sunt, quæ tradita sunt illis æræque, baptismata calicem, et urceorum, etc. Contra quos proximi, v. 6, Christus ipse invehitur : Bene prophetauit Isaias de vobis hypocritis, sicut scriptum est : Populus hic labris me honorat, cor autem eorum longe est a me. --- Relinquentes enim mandatum Dei, tenentes traditionem hominum, baptismata urceorum et calicem, etc. At Apostolus ad Heb. IX et seq. v. 9, de veteri tabernaculo et oblati in eo muneribus et hostiis loquens, ait : Quæ non possunt iuxta conscientiam perfectum facere servientem solummodo in cibis, et in potibus, et in variis baptismatibus, et iustitiis carnis, etc.

Quæ ludibrio peccatoribus non est. Sensus esse videtur : quæ peccatoribus, casso videlicet effectu, non illudat, in se nimirum sperantes destituent, et commiserio ludibrio exponens, ut ab illis Pharisæorum sordidissimis ablutionibus fiebat.

Inquinat. Eiusmodi lationes superstitiosæ corpus abluebant, sed simul animam nova macula, hypocrisi, inficiebant. Vide *Not. Inquinatur.*

Notæ ad caput XVI.

Unum et ipsum. Neque enim iterari potest.

Baptismo tingi. *Luc.*, XII, 80, ubi de instante Passione sua loquitur : quam etiam *Marci*, X, 38, nomine Baptismi designat, ita ad filios Zebedæi inquit : Potestis bibere calicem, quem ego bibiturus sum, aut baptismum, quo ego baptizor, baptizari ?

Scriptum. I *Joan.*, V, 6, ubi : Hic est qui venit per AQUAM et SANGUINEM, Jesus Christus, non in Aqua solum, sed in AQUA et SANGUINE. Ubi quidam codices habent : *Si clarior, xai alijvov, xai evdovov* : i. e. per aquam, et sanguinem, et Spiritum. Postremam autem hanc vocem alii superfluum, rectoque omisam existimant, eo quod mox sequatur : Et Spiritus est, qui testificatur, quoniam Christus est Veritas. Quoniam Tres sunt, qui testimonium dant in cælo : Pater, Verbum, et Spiritus Sanctus, et hi Tres Unum sunt. Et tres sunt qui testimonium dant in terra : Spiritus, et Aqua, et Sanguis, et hi tres unum sunt.

Glorificaretur. Sic enim *S. Petrus*, *Act.* III, 15, Judæis exprobrans perfidiam suam, ait : Deus glorificavit Filium suum Jesum, quem vos tradidistis..., et Auctorem vitæ interfecistis, quem Deus suscitavit a mortuis, etc. His enim vero mire consonant ea, quæ *S. Ambr.*, *Comm. in Luc.*, c. 22, elegantius compendio complexus est : Tres testes sunt, Aqua, Sanguis, et Spiritus ; Aqua ad lavacrum : Sanguis ad pretium : Spiritus ad resurrectionem. Itemque in lib. I de *Spir. Sanct.*, c. 6 : Aqua testis est sepulchræ : Sanguis testis est mortis : Spiritus testis est vitæ. Atque hæc procul dubio ex ipso Apostolo hausi, qui ad *Rom.* VI, 4, ita ait : Consepulti enim sumus cum illo per Baptismum in mortem, ut quomodo Christus resurrexit a mortuis, ita et nos in novitate vitæ ambulemus. Et cap. II, v. 12, ita Colossenses suos alloquitur : Consepulti estis in Baptismum, in quo et resurrexistis per fidem operationis Dei, qui suscitavit illum a mortuis. Ita igitur nonnisi post passionem et sanguinis effusionem Christus in Resurrectione glorificatus est, ut ipsemet discipulis euntibus in *Emmabæ*, *Luc.*, XXIV, 26, declaravit : Nonne hæc oportuit Christum pati, et ita intrare in gloriam suam ?

Electos. Utique ad illud *Matth.*, XX, 16, et *XXII*, 14, alludit : Multi sunt vocati, pauci vero electi.

Emisit. Quando nimirum unus militum lancea latus ejus aperuit, et continuo exivit Sanguis et Aqua. *Joan.*, XIX, 54. Vide supra, cap. IX, *Not. Lancea.*

Quia. Pro ut.

Lavaseri, i. e., peccata sua abluisse. Vide autem quid intersit (si stricte loqui velimus) inter lavare et lavari. Nos in balneis (ait Varro, lib. VIII, de *Ling. Lat.*) et lavamus, et lavamur. Sed consuetudo alterutrum cum alio habet, in toto corpore potius utimur lavamur, in partibus lavamus, quod dicimus lavo manus, sic et pedes, et cætera. Quare in balneis non recte dicunt lavi : lavi manus recte, sed, quoniam in balneis lator, lavatus sum.

A Sanguinem potarent. Mihi quidem dubium non est, innui hic Sacramentum S. Eucharistie, in quo haurimus Sanguinem D. N. J. C., non figuram sanguinis ; neque enim liguris liquidiorum potari dicimur. Censuit ergo Tertullianus, in Sacramento illo vere sanguinem a nobis potari, illum ipsum, qui in passione Christi, præcipue ex ejusdem sacratissimo latere, profluxit ; de hoc enim ipsemet *Joan.* VI, 55 et seq., dixit : Caro mea vere est cibus, et sanguis meus vere est potus. Qui manducat meam carnem, et bibit meum sanguinem, in me manet, etc. Merejor quoque hic adduci locus ex lib. de *Resur. carn.*, cap. 8, ubi Noster : Caro corpore et sanguine Christi vescitur, ut anima Deo aginetur. Idem quoque supponit in lib. de *Carna Christi*, c. XIII.

Baptismus. Cum enim sanguine eucharistico os potatur, etiam anima interior abluitur. Potius autem hic intelligit Baptismum martyrii, in quo sanguis noster profunditur, et in virtute sanguinis Christi, in passione et cruce pro nobis effusi, animam, non secus ac ipse Baptismus aquæ, ab omnibus culpe et peccati maculis emundat. Effusio sanguinis pro Christo (ait *S. Thomas*, III p., q. 66, a. 12, in *Corpore*) et operatio interior Spiritus Sancti dicuntur Baptismata, in quantum efficiunt effectum Baptismi aquæ ; Baptismus autem aquæ efficaciam habet a passione Christi, et Spiritu Sancto.

Representat. Non in mera imagine ac symbolo, sed in præsentī effectu ; hoc enim proprio representare est, id est, rem præsentem reddere ; unde et a Jesu Christo pecunia representari dicitur, cum exhibetur, atque præsens numeratur. Et ipsemet quoque Noster in lib. de *Cor. mil. c. ult.* representationem visioni, seu meræ apparentiæ, opposit : Si tales imagines, inquit, in visione, quales veritates in representatione ?

Quomodo vero Baptismus sanguinis vicem suppleat, effectumque præstet Baptismi aquæ, mox antea diximus in *Not. Baptismus*. Adde, quod Baptismus martyrii multo efficacius virtutem passionis Christi participet. Hæc enim (ait *S. Th.*, III p., q. 66, a. 12, in *Corpore*) operatur quidem in Baptismo aquæ per quandam figuralem representationem, sed in Baptismo sanguinis per imitationem operis ; quæ utique non est simplex representatio, sed mire efficac rei ipsius in virtute sua atque effectu exhibitio. Hoc pertinet illud *Apoc.*, VII, 14 : Illi sunt, qui venerunt ex magna tribulatione, et laverunt stolas suas, et dealbaverunt eas in sanguine Agni.

Reddit. Perditur Baptismus, quoad effectum scilicet suum, cum baptizatus innocentiam, quam in Baptismo consecutus est, per peccatum mortale rursus amittit : recuperatur autem per martyrium, quo pristina innocentia plenarie restituitur, ut supra *Not. Baptismus* diximus.

Notæ ad caput XVII.

Materiolam. Perbreve hunc tractatum.

Accipiendi. De Ministro, et subjecto, de quo tamen posteriori in cap. seq. loquitur.

D Episcopus. In sua nimirum Ecclesia supremum sacerdotium obtinens, dignitateque potestatis reliquis omnibus præfulgens. Cum enim veri ac genuini Apostolorum successores sint soli Episcopi, hi in illorum quoque jus transiere, quibus a Christo peculiariter demandatum fuerat : Euntes, docete omnes gentes, baptizantes eos, etc. *Matth.* ult. v. 19. Itaque in primis Ecclesiæ sæculis Episcopi, jure tantum sibi solis proprio Baptismum, publice nimirum, seu in ipsa ecclesia, administrabant, quamdiu scilicet in solis ecclesiis cathedralibus baptisteria erecta fuerant. Quamquam etiam tunc Presbyteri astutisse, imo et hi ipsi (cum nempe nimia baptizandorum multitudo, quam ut a solo Episcopo expediri potuisset, confluxisset) baptizasse legantur, Episcopo scilicet expresse jubente ; atque baptizatis mox sacramentum Confirmationis impertiente. Postquam vero, adhuc latius incrementum fidelium multitudinis, in amplioribus præsertim Diocesis, diffusior quibusdam ad

cathedrale baptisterium accessus erat, ut saluti animarum eo certius consuleretur, in singulis quoque Parochialibus Ecclesiis baptisteria erigebantur, cuiusque pastoris curae et administrationi deputata, Episcopi vero solum Baptismum solemnem, non nisi bis in anno conferendum, sibi reservantibus, alias vero pleno jure baptizandi Parochis relicto.

Itaque haec disciplina variis temporibus, quin et eodem tempore, diversis autem in locis, semper varia fuerat. Sic aet. II, S. Ignatius, Ep. Antiochenus, in Ep. ad Smyrnenses, ait: *Ὅτι ἔστι τοῦτο τὸ Ἐκκλησιαστικόν, ὅτι βαπτίζουσιν, ὅτι ἀναγιγνώσκουσιν, καὶ τὰ λοιπὰ.* I. e. : *Licetum non est sine Episcopo* (id est ejus praesentia, aut mandato) baptizare, neque oblationem facere, etc. Igitur jam tunc Presbyteri baptizabant, sed non nisi Episcoporum suorum auctoritate instructi. Sae. IV, S. Ambrosius, ut Paulinus in ejus Vita testatur, tam tenax erat hujus consuetudinis, ut, quod solitus erat circa baptizandos solus implere, quaque postea Episcopi, tempore quo decessit, vix implerent. Item Sae. V, in Instructione Cleri Edesseni ad Photium et Eustathium, Episcopos, quae habetur in Conc. Chalced. Act. X, Itham, Episcopum suum, sibi quanticus remitti rogant, maxime festivitatem salutaris S. Diei Paschalis imminente, in qua et propter catechismos (καὶ διὰ τοῦτο ἐκπορεύονται τοῦτο ἔργον βαπτίζοντας καὶ τὰς αὐτοῦ ἐκπύρας), et propter eos, qui digni sunt S. Baptismate, opus ejus praesentia. Pariter Sae. VI, in Ep. a Clericis Italia ad Legatos Francorum, anno 582, perscripta, Dacium, Episcopum mediolanensem, tandem post 15 aut 16 annos remitti postulabant, quia cum pene omnes Episcopi, quos ordinare solet, mortui sint, immensa populi multitudo sine baptismo moritur. Eodem Saeculo S. Greg. M. in Ep. ad Rom. Patricium, contra hunc graviter conqueritur Blondum, Episcopum Hortensem, ab eodem Ravennae longo jam tempore detineri. Praecipua autem quaestus hujus causa erat, quod ibidem infantes pro peccatis absque Baptismate moriantur. Sic etiam Sae. VII, in Conc. II Hispanici, an. 619 celebrato, can. 7, sancitum fuit, neque coram Episcopo licere Presbyteris in baptisterium introire, nec praesente Episcopo infantem tingere, etc. Videmus ergo, quam nimis tenaces illis temporibus quarumdam Ecclesiarum Episcopi sui juris fuerint, ut neque in absentia istud Presbyteris communicandum censuerint, ea fortasse de causa, quod Baptismus sine Confirmatione, seu impositione manuum Episcopi, non recte confiteri existimaverint.

Interea tamen sensim factum fuit, in Parochialibus quoque Ecclesiis baptisteria publica erigerentur, et Episcopi jam passim solius Baptismi solemnis, scilicet in Sabbato sancto, et pervigilio Pentecostes conferendi, potestatem sibi reservarent, Presbyteris vero extra illa tempora Baptismi conferendi generale quoddam jus, ac ipsi sacrae ordinationi, quam ab Episcopis consequerentur, velut annexum, facerent. Neque vero etiam haec disciplinae species diu permansit, sed tandem amplius Diocesibus, et nimium accrescente multitudine catechumenorum, etc., etiam solennis Baptismus Presbyteris transcriptus fuit, et ferme in sola mediolanensi Ecclesia deinceps (fortasse in memoriam insingularis illius, quem S. Ambrosius illuc, ut supra memoravimus, tam insigniter comprobavit, zeli ac exempli) penes Episcopum perseveravit, ut noster Eruditiss. Edm. Martene, lib. I, de Ant. Eccl., cap. I, art. III, n. 3, ex Cone. IV, Mediol., an. 1573, sub S. Carolo Borromaeo celebrati, Const. II, perhibet.

Et diaconi. Licet solis Apostolis a Christo impositum fuerit munus baptizandi, constat tamen ex Act., VIII, 12, Philippum, licet non nisi Diaconum, in Samaria baptizasse, utique demandantibus ei id munus ipsis apostolis. Ceterum diaconis, ceu qui immediate Presbyteris subordinati sunt, absque eorumdem jussione licitum non fuisse baptizare, veterum monumenta testantur. Sic enim Sae. V, Gelasius papa, in Ep. V, ad Episc. Lucaniae, cap. 5, de diaconis habet : *Absque Episcopo vel Presbytero baptizare*

A non audeant nisi praedictis fortasse officii longius constitutis (quam scilicet ad ens opportunus recursus pro impetranda facultate fieri posset) *necessitas extrema compellat*. Illis enim saeculis antiquioribus non tanta erat sacerdotum copia, ut quilibet particulari casui in pagis, et oppidis, imo et in quibusvis civitatibus, semper aliquis praesto esset. Quid vero etiam hoc praesente, sed aegrotante, aut aliter impedito, vel in subitaneis atque extraordinariis casibus, fieri opus erat? nempe diaconi (quorum unus saltem, teste Martene, lib. I, cap. I, a. 3, in Ecclesia una cum Presbytero residere debebat) id munus, facile demandante Presbytero, subire debebant.

Honorem. Quem scilicet quælibet Ecclesia Episcopo, tanquam suo *Hierarcha*, detulerat, vel verius tanquam divinitus in eum collatum honorem sponte agnoverat.

Salva pax est. Non esset autem PAX salva, si Episcopis sua auctoritas non servaretur, Presbyteris propria mox auctoritate quælibet Ecclesia munia promiscue involantibus; Episcopi enim sunt, quos Spiritus Sanctus posuit regere Ecclesiam Dei, etc. Igitur haec auctoritas temporibus Tertulliani, tanquam satis recens ab Apostolis profecta, Episcopis, et in his potius Apostolis ipsis, servata fuerat, ut nihil, nisi demandantibus legitimis, ac immediatis, ut loquimur, et directis Apostolorum successoribus, id est, episcopis, circa sacramentorum (qui Ecclesiae thesauri sunt, a Christo per ipsos Apostolos repositi, et a successoribus illis custodiendi) administrationem liceret, maxime in Baptismo, de quo solis Apostolis dictum fuerat : *Ite, docete, baptizate*.

Alioquin, i. e. alias, vel sin vero; ut adeo sensus sit : *Si vero non servatus fuerit unus Ecclesiae honor, et eorum, qui ad officia divina vocati ac deputati sunt, auctoritas, aequaeque jus illud laicis concedendum erit, omni jam ordine turbato, etc.*

Dari potest. Neque enim laici minus perfectum Baptismum suscipiant, quam antea susceperint Episcopi, etc., baptizantes.

Abscondi ab allo. Hunc locum misere contractum sanaturus Latin. ita legit : *Nisi Episcopi jam, etc., vocantur discipules, seu discipuli* (id est, ut singularetur ad hoc munus vocati sint, tanquam discipuli Domini, aut saltem eorum veri successores) *Domini sermo non debet abscondi ab allo*, sed ad omnes aequaliter pertinebit illud Domini praeceptum (Matth., XXVIII, 19) : *Euntes, docete omnes gentes, baptizantes eos, etc.* Atque haec Latini conjectura non inepta est. Junius vero, retenta voce *dicentes*, solum interpositiones mutat, ita inchoans : *Nisi Episcopi jam, etc., vocantur dicentes : Domini sermo non debet abscondi ab allo; proinde et Baptismus, aequaeque Dei census, ab omnibus exerceri potest. Sed quanto magis, etc.* Itaque totum hunc contextum ita intelligi vult : *Nisi forte* (quod absurdum est) *pro Episcopis, Presbyteris et Diaconis haberi promiscue eos omnes placuerit, qui ita dicunt et affirmant : Quorum est proferre verbum Dei, et non abscondere, eorum est et baptizare : omnium autem esse proferre verbum Dei : ergo et baptizare, etc.* Quae conjectura sane mihi felicior, magisque arguta, quam superior illa Latini, videtur. Ita igitur vox *dicentes* ad laicos referenda esset, quasi hos loquentes introducat Tertullianus, siquidem Baptismus aequaeque verbi divini praedicationem vindicantes, quinimo fortasse illud Christi apud Matth., X, 27, sibi quoque dictum existimantes : *Quod in aure auditis, praedicare super tecta*; quasi et ille sermo Domini : *Euntes, docete omnes gentes, baptizantes eos*, singulariter ad solos Apostolos dictus, ad quoscunque alios praecepti instar pertinuisset, itaque etiam his ex ejusmodi mandato praedicatum fuisse.

Aequae. Nimirum verbum Dei, ejusque praedictio.

Dei census. Census proprie non est proventus annuus, sed estimatio honorum cuiuslibet, in tabulas publicas relata, secundum quam, observata certa proportione, tributa imponebantur. Postea vero

etiam vox hæc ad ipsa illa tributa pendenda translata fuerat. Unde apud *Math.*, XVII, 25, illud Christi est: *Reges terræ a quo accipiunt tributum vel censum?* Similiter ubi, *Luc.*, XX, 22, Pharisei Christum tentantes interrogant: *Licet nobis quædam tributum, dare Cæsari, an non? loco quædam Matthæi, XXII, 17, et Marc.*, XII, 14, *quædam (censum)* habetur, pariterque a Vulgato nostro per tributum redditur.

Aliter quoque sensus significat ipsam *censionem*, seu *recensionem* bonorum cuiuslibet, in qua quilibet profitebatur nomen atque bona sua, ut apud *Luc.*, II, 1, dicitur: *Exiit edictum a Cæsare Augusto, ut describeretur (censeretur, seu in tabulas censorios referretur) universus orbis.* Et mox, v. 3: *Ibant omnes ut profiterentur singuli, in suam civitatem.* Et quoniam ex illo censu, seu *recensione*, oriebatur tributorum proportionata impositio, hinc census etiam a nostro in lib. *Apol.*, c. 7, pro ortu aut origine vel professione accipitur: *Census istius disciplina a Tiberio est.* Et in lib. I *adv. Marc.*, c. 21, similiter: *Nullam autem apostolici census Ecclesiam invenias, quæ in Creatore christianizet.* Vide etiam lib. *de Præscript.*, cap. 52. Itemque in lib. IV *adv. Marc.*, cap. 40, de tribu Juda loquens ait: *Ex cuius tribu carnis census Christi processurus, etc.* Rursusque *Apol.*, c. 10, inquit: *Ab illo (Saturno) census totius, vel potioris, vel notioris dirimitatis.* Aliquando etiam pro numero, qui *recensione* determinari solebat, accipi constat; quo sensu in lib. *de Veland. Virg.*, c. 4, ait: *Omnis census elementorum, etc.*

Tandem vero pro substantia vel facultatibus, seu bonis alicui propriis, accipitur, ut in lib. *de Carne Christi*, c. 25, ait: *Ita utriusque substantiæ census hominem et Deum exhibuit; sequitur enim mox postea: Quæ proprietate conditionum, divina et humanæ, æque utique naturæ veritate cuiusque dispuncta est.* Et hoc utique censu commodo intelligi potest noster, cum Baptismum Dei censum, tanquam inter bona Dei propria numerandum, vocat.

Dicatum. Episcopi proprium, eique peculi riter attributum, ac a Deo ipso sanctificatum.

Episcopi officium. Argumenti vis in eo posita est, quod laici eo minus baptizandi jus vindicare debeant, cum neque diaconis, neque ipsis presbyteris, illud sine auctoritate Episcopi competat.

Emulatio. Quidam ita interpungendum putant hunc locum: *Dicatum Episcopis officium episcopatus. Emulatio schismatum, etc.* At aliis hæc *emulatio* merito displicet. Retinenda igitur textus hujus ordinatio est, quam contra meum codicem reposui.

Schismatum mater est. Plurima, satisque tristia, in Ecclesia prostant hujus rei exempla, quæ commemorare hujus loci non est. Vide etiam Tertull. nostrum, in lib. *de Præscript.* Q. Crit. IV.

Expedire. Quasi dicere vellet: «Etiam si et laicis potestas baptizandi competat, tamen non expedire, ut eadem utantur, in præjudicium honoris Episcopis debiti, sed præstare, ut ab illius exercitio in reverentiam præminentis Episcoporum absterneantur.»

Utaris. Hæc solis presbyteris et diaconis dicta putat Junius. Quin vero S. Basil. a laicis datum baptismum omnino invalidum, ideoque repetendum in *Ep. I. Can. ad Amphilocho. Can. I.* censuisse videtur. Ex hoc enim ipso argumento probare contendit, hæreticorum baptismum invalidum esse (namque huic sententiæ post S. Cyprianum cum Orientalibus aliis inhæserat), quod hi ab Ecclesia abrupti (etsi alias Episcopi aut presbyteri, etc.) in laicorum statum reinciderint. Qui autem abrupti sunt, inquit, laici effecti, nec baptizandi, nec ordinandi habent potestatem. Quare eos, qui ab ipsis baptizati erant, tanquam a laicis baptizatos, jusserunt ad Ecclesiam venientes vero Ecclesiam baptismate expurgari. Verum superiora illa a Tertulliano de laicis esse dicta, vel ipse contextus evincit, cum mox postea a Baptismo, in necessitate administrando, nonnisi feminas excludat. Et certe

A vetustissimus semper in Ecclesia mos fuit, ut in casu necessitatis, absentibus Episcopo, presbyteris et diaconis, etc., etiam laici baptizarent.

Aut loci. Cum in illo loco non Episcopus, aut presbyter, aut neque diaconus præsens est, aut alio impedimento detentus vocari non potest.

Aut temporis. Cum scilicet in mora, morituri interea baptizandi, præsens periculum esset.

Conditio. Si scilicet alia legitima causa baptismum mox impediendum urgeat.

Constantia. Videtur constantia hic sumi pro animositate, animi firmitate, ut sensus sit: *Tunc enim licebit animose ac intrepide succurrere, etc., ut nimirum, lib. V adv. Marc.*, c. 1: *Tanta constantia alium deum edicere, ait. Potest etiam pro libertate aut convenientia accipi: qui sensus plane congruit cum eo, quod mox subiungitur. Vide etiam quæ supra, ad cap. 10, de voce constantem diximus. Quicquid vero de his sit, malim certe constantiam hic accipere pro stabili et canonice constituto ordine et regula, ad personam ministrantis spectante: quæ regula utique in casu necessitatis, ut aliæ leges ecclesiasticæ et humanæ, locum non habent.*

Docere. Alludit rursus ad ea quæ supra cap. 1, de Quintil., ejusque virulenta doctrina, commemoravit. De hac item petulantia mulierum in lib. *de Præscript.*, cap. 41, acerbè queritur.

Cæterum ex hoc loco quidam, nec inepte, colligunt, a Tertulliano, cum adhuc vere orthodoxus esset, hunc librum de Baptismo conscriptum fuisse, propterea quod deinceps Montanista factus, longe majori indulgentia, quin et nimium molli reverentia, in loquacem illum sexum fuerit, quem Paulus ipse I *Cor.*, XIV, 34, ad perpetuum in Ecclesia silentium damnavit, et neque sic satis compescere potuit. Huc perit enim etiam ea, quæ in Q. Crit., ad lib. *de Præscript.*, Q. IV et V, diximus.

Sibi pariet. Non inelegans, neque autem sine sarcasmo, in mulieres, passim res novas in sacris parturientes, metaphora. Cæterum cum de jura loquitur, non illico omnem a feminis, saltem in casu extremæ necessitatis, baptizandi facultatem excludit; quin vero baptizare ipsis licet, tenenturque, si scilicet vir non adfuerit, aut verecundia prohibeat, ab eo baptismum administrari. Sane autem casum necessitatis (saltem extremæ) neque antiquis illis temporibus exclusum fuisse, satis patet ex Jo. Moschi (qui Sæc. VII floruit) *Prato Spir.*, c. 3, ubi asserti, contra Canones esse, diaconissas baptizare, *excepta scilicet strictissima necessitatis causa; in qua utique illud ipsum Tertulliani principium subiungi necesse est: Quoniam reus erit perditus hominis, etc.*

Notæ ad caput XVIII.

Pristinæ. Scilicet Quintillæ, quam paulo ante suigillavit, nunc autem *pristinam* dicit, quod dè ea mox ad initium hujus libri locutus esset, et ipsa jam diutius antea Baptismum impetere ausa fuisset.

Auferebat, i. e. e medio tollere conata fuerat.

Per se. Suomet jure: quod neque in viris laicis habere tenus toleratum fuit.

Perperam scripta, i. e. evidenter falsa, seu falso ejus nomine, Periodi Pauli et Theclæ, inscripta, quæ quidem supposititia esse nemo jam criticorum amplius dubitat. Continuentur in his actis quædam doctrinæ sancti Pauli omnino adversa, pleraque alia penitus fabulosa, ex, gr. quod Thecla a Paulo ad apostolicum prædicandi Evangelii, et baptizandi munus evocata fuerit, ac utrumque plussquam viriliter exercuerit, etc. de quibus tamen sanctus Hier. de Script. Eccl. ita ait: Periodos Pauli et Theclæ, et totam baptizanti Leonis (hactenus autem nescitum cuius) fabulam, inter apocryphas Scripturas computamus; in quarum omnino classem a Gelasio Papa in Conc. rom. an. 494 habito, rejectas novimus.

At vero spurius hic liber diligenter distinguendus est a libris aliis, communiter *Basilio*, Ep. Seleuciæ, qui medio sæc. V floruit, adscriptis: in quibus a. 11-

versam de sanctæ Thelæ gestis et miraculis narrationem Basnagius in *Annal. politico-ecclæs.* ad A. C. 46 penitus eversam cepit, attamen jam diu a Baronio ad A. C. 47 nimis fortiter stabilitam. Sed hæc operosius disquirere minime hujus loci est.

De Sno, i. e. proprii sui ingenii adinventione congerens.

Cumulans. Equidem non id ex malitia ab eodem factum, sed pia fraude, nimisque zelo, id est minus discreto, qui et alios quoque circa illa tempora invaserat, maxime *Evangeliorum* quorundam scriptores, quibus ut auctoritatem conciliarent, *Apostolorum* quorundam nomina, seu putidis his meritis pretium factura, suspenderant.

Loco decessisse, id est a Presbyteratu abdicatum fuisse, atque in laicorum ordinem quodammodo redactum. Cæterum hanc historiam primus propagavit Tertullianus, deinceps a plurimis alii assertam.

Proximum. Fidei proximum hic appellat, quod magnam verisimilitudinem habet, ut fide humana prudenter credi possit.

Constantes, seu libere, ac intrepide. Vide supra not. Constantini, et cap. 10, not. Constantes.

Consultant. Mulieres in Ecclesia taceant: non enim permittitur eis loqui, sed subditas esse, sicut lex dicit. Si quid autem volunt discere, domi viros suos interrogent. Turpe est enim mulieri loqui in Ecclesia. Ita sanctus Paulus, (I Corinth. 14. v. 34, et seqq.) Igitur si quid in Ecclesia didicerint, ad viros suos ablegantur, ab eis, scilicet hæsitaverint, plenius edocendæ, aut in doctrina alias rite percepta contra nativam suam volubilitatem magis stabilendæ.

Notæ ad Caput XVIII.

Temere credendum, seu inconsiderate cuivis administrandum. Instar enim pignoris ad salutem est, quod et in securitatem debiti, et creditori, secure asservatur, dari solet.

Officium est, scilicet eundem aliis administrare.

Potenti dno. Omni potenti te tribue, ait Christus Luc. VI. v. 30.

Titulum. Titulus est alias quædam nota ac velut inscriptio cujusvis operis, qua id honestum ac laudabile efficitur. Ita ergo ut et petitio, et largitio laudabilis fiat, utraque titulum habere debet, seu rationem et causam tum petendi, tum dandi. Titulus autem dandi est petitio indigentis, titulus accipiendi indigentia potentis. Itaque et baptismus non nisi potentibus, nec simpliciter potentibus, sed ad accipiendum debite præparatis tum per instructionem doctrinæ, tum per fervorem voluntatis ardentem illum desiderantibus, conferri debet.

Ad eleemosynam. Sat ex mox dictis patet, ut eleemosynam, ita et baptismum indigentibus, huic autem nonnisi serio potentibus, dandum esse. Atque id quidem de baptismo adultorum necesse est, ut nimirum is fide alicui ministraretur; cæterum ad valorem non requiritur nisi intentio recipiendi, ut vocant, habitualis. Sed hæc de re alibi pluribus.

Exertam, i. e. apertam; ita enim Noster in *L. de Spect.* cap. 3 ait: Plane nusquam invenimus, quemadmodum aperte positum est: Non occide, etc. ita exerte definitum: Non in Circum ibis, etc.; Et I. II ad *Uxor.* cap. 1, ita habet: Jam non undet, sed exerte jubet. Itemque ait: *Detractatu* et exerta sententia est.

Dignationem. Pro gratia posuisse videtur, exemplo *Livii*, L. II. ita de Appio dicentis: *Haud ita multo in principum dignationem pervenit.*

Intercessisse. Totam hujus historie seriem Act. cap. 8 accurate pertextam vide.

Prætendere. Angelus autem Domini locutus est ad Philippum, dicens: Surge et vade contra meridianum, ad viam, quæ descendit ob Jerusalem in Gazam. Act. VIII, v. 26. Cæterum prætere, est hic prius tendere seu antea proficisci, ac velut viam ex adverso ad occursum præoccupare: aut simpliciter pro tendere

TERTULLIANI II.

A ponitur, ut sæpius Noster compositis pro simplicibus solet.

Impressus, Venerat odorare in Jerusalem, et revertebatur, sedens super currum anum, legensque Isaiam prophetam. Ib. v. 27. et seqq. Erat ergo in ejus lectionem maxime attentione defixus, ac velut eidem impressus, ut Scriptura ipsum legentem quasi in se arctissime reciperet. Simili ferme sensu *Apol. cap. 18* idem Noster dixit: *Sed quo plenius et impressius tam ipsum (ocum) quam dispositiones ejus et voluntates adremus, etc.* Et in *L. de Exhort. ad Castit. c. 3, nit, alte* impressæ recogitandæ esse voluntatem dei.

Apostolum. Ex hoc ipso loco quidam asservere, Philippum hunc Apostolum fuisse; at alii communius eum inter septem illos *Diaconos* reponunt, qui Act. VI, 5, ab Apostolis electi fuerant. Quid enim, si Apostolus fuerat, necessarium erit, ut ad Samariam incolas, a Philippo hoc recens conversos, mitterentur Petrus et Joannes, ut imponerent manus super illos, et reciperent Spiritum Sanctum? Act. VIII, 17. Annon enim ipse Philippus, si Apostolus erat, atque illum dare poterat, Sacramentum Confirmationis, cujus administratio tunc solis Apostolis, seu episcopis, propria fuerat, illis per manuum impositionem impartiendo? Apostolus ergo dictus fuerat, quasi ab Apostolis proprie sic dictis peculiariter ablegatus, eo nimirum sensu, quo etiam Andronicus et Junias nobiles in Apostolis a Paulo ad Rom. XVI, 7, appellantur.

Jussit. Dixit autem Spiritus Philippo: Accede, et adjuuge te ad currum istum. Act. VIII, 29.

In tempora. Locus autem Scripturæ, quam legebat, erat hic: Tanquam ovis ad occisionem ductus est, etc. Ib. 32.

*Exhortatus. Quis vero? An eunuchus a Philippo post exhortationem ad baptismum assumitur? An vero Philippus ab eunuchio in curru? Si prius intelligamus, vox exhortatus passivo sensu capienda erit; neque id adeo insolens est, cum et apud Cicer. in *Catone* legam: *Exhortatus est in convivio a scorio, ut securi ferret, etc.* At malim posterius: postquam enim Philippus eunuchum exhortatus fuisset, hic rogavit Philippum, ut ascenderet, et sederet secum. Act. VIII, 31.*

Ostenditur. Aperiens autem Philippus os anum et incipiens a Scriptura ista, evangelizavit ipsi Jesum. Ib. 35.

Non moratur. Ecce aqua: quid prohibet me baptizari? Dixit autem Philippus: Si credis ex toto corde, licet. Et respondens, ait: CREDO Filium Dei esse Jesum Christum. Ib. 36 et seqq.

Expectatur. Et descenderunt uterque in aquam, Philippus et eunuchus, et baptizavit eum. Ib. 38.

Eripitur. Cum autem ascendissent de aqua, Spiritus Domini rapuit Philippum, et amplius non vidit eum eunuchus, etc. Ib. 39.

Tinctus est, Scilicet mox tribus post conversionem suam diebus, ut liquet ex Act. IX, 9 et 18.

Hospes, Namque Ananias enim jussus erat quærere in domo Juda. Ibid., 41. Quisnam vero hic fuerat, præterea nil notum.

Notæ ad Caput XVIII.

Dignatis, i. e. gratia. Vide supra.

Prærogativas, i. e. singulares prævias dispositiones, mirabilesque circumstantias, ex quibus facile perspicitur, quid et quomodo Deus ab hominibus extra communem ordinem ac regulam fieri velit.

Decipi. Potest enim inordinate petens baptismum, ejus ministrum decipere, sine legitima videlicet dispositione, neque vero, sed simulato duntaxat animo accedens. Potest et ipse decipi, dum ex immaturo zelo accedit, et ab ipso Deo se impulsam credit, nondum tamen necessaria rerum credendarum cognitione instructus, ut illum fructuose suscipiat.

Utilior est. Olim baptismus a plerisque differebatur in adultam, et aliquando ad extremam ferme ætatem. Sic sanctus Martinus jam anno ætatis suæ

(Trente-huit.)

Christiani. Per baptismum tales futuri, per quem scilicet fit initiatio in Christianos.

Innocens cas. Sane autem etiam illa satis *no-*
mens est, quippe peccati originalis reus, quod anima
mox cum prima sua in corpus infusione contrahit.
Neque autem verisimile est, quod Tertullianus per
hoc parvulus ab illo peccato immunes facere cogita-
verit, qui in *Tr. de Testim. animæ*, c. 3, tam diserte
ait: *Homo a primordio* (per diabolum) *circumven-*
tus, ut *præceptum Dei excederet*, et propterea in mor-
tem dotus, exinde totum genus de suo semine infe-
ctum, sua etiam damnationis traducem fecit.

Peccatorum. Enjpropter ergo parvulorum aetatem innocentem dixi quod sint immunes a peccatis *actualibus*, seu propria voluntate commissis, in quorum remissione, quoad *culpam* simul et *pœnam*, præcipuum esse finem ac vim baptismi esse crediderat. Cum ergo nonnisi unus sit *baptismus*, isque deinceps repeti nequeat (*cap. XV, noi. Non habent*) ac proin in adultis per Pœnitentiam quidem omnis *culpa*, non tamen æque *pœna*; deleri queat (*cap. V, noi. Pœna*) saltem esse arbitratus est Tertullianus, baptismum ad adultæ ætatis tempus reservari, ut tunc simul cum originali etiam omnia peccata *actualia*, omnisque reatus pœntæ eidem debite, una tolli possit, ad quem tollendum alias diuturnis pœnitentis laboribus et satisfactionis operibus opus esset. Interea tamen non attendit idem Noster, parvulis, sine baptismo mortuis, omnem porro spem salutis adimi, damno ulique nulla jam amplius ratione reparabili.

In saecularibus, i. e. Rebus hujus saeculi, seu temporalibus.

Substantia terrena, seu hereditatis ac bonorum temporalium administratio non committitur, sed neque committi potest.

Divina creatur. Probat Junius Lullinm, hæc apertè, legentem, cui facile adstipulor. Cæterum imbecille hoc Tertullianum argumentum est; nam populi committi non potest rerum suarum administratio, quoniam hujus penitus incapaces sunt; at bona tamen hæreditate ad illos transiunt. *Quanto tempore* (ait Ap. ad Gal. IV, 1) *hæres parvulus est, nihil differt a servo, cum sit dominus omnium: sed ubi iustioribus et acrioribus est, usque ad præfinitum tempus, etc.* Bona autem illorum vel maxime interea administratione indigent, atque omnimodo necesse est, ut sit, qui ea tuteatur, qui ab injuriis aliorum vindicet, etc. At vero gratia semel parvulo credita, quæ deinceps contra omnem vim secunda quiescit, quæ administratione opus habet? Quis enim parvulo acceptam semel gratiam adimet? Quis eidem vim afferet? Nihil enim contrarium gratiæ est, nihil eidem adversum, præter peccatum, propria deinceps voluntate commissum; at quomodo id in parvulo, quamdiu usu rationis caret, locum habebit? Nihil ergo insidiarum gratiæ in parvulo, at ex bonis ejusdem temporalibus interea metuenda sunt; quare hæc aliene tutelæ, ipsaque illius persona, atque aliorum injuriis vehementer exposita, committi opus habent.

Deditis viduaris. Quidni etiam non petenti, quamdiu petere per sese non potest, eodem tamen ad salutem summi aequo indiget, ac adultus, qui petere potest? Sic ergo parvulo quoque denegabitur cibus, quoniam, utcumque sibi necessarium, petere non potest?

Procrastinandi. Insolens hæc Tertulliani sententia est, rigidamque ejus indolem demonstrat, a nemine unquam alio asserta, et eodem infirmo argumento, quod supra exposuimus, nixa.

Per maturitatem. Cum nimirum nobiles sunt, matu-
raque viro.

Pervagationem. Non assequor, nisi ita intelligat Tertullianus, quod nimirum comite, ac velut pudicitiae suae praesidio, destituta, sola sit, et sic inter viros vagetur.

Corroborantur; seu diuturniori tempore in viduitate permanserit, eique aliam custodiam, se videlicet

consortio penitus subtrahens, circumdederit, ac statim suae viduitatis diutius servando, firmiorem quandam continentia habitum contraxerit, porroque nuptiis serio penitusque renuntiaverit.

Pondus, i. e. momentum ac gravitatem negotii.

Consecutionem. Ea, quæ baptismum consequi possunt, scilicet periculum amittendæ gratiæ per peccata (quæ, singulariter ratione adjunctæ in*gratitudinis*, graviora erunt post baptismum, quam ante eum commissæ), et difficultas ejusdem gratiæ recuperandæ. Et fortasse hic respexit Noster illud Apostoli ad Hebr. VI, 4: Ἀλλὰ τὸν τοῦ ἀναγ' πνεύματος, καὶ ἰσχυροῦ τῆς δωρεᾶς τοῦ ἁγίου, καὶ παρακλῆς τοῦ ἁγίου... καὶ παρανοήσας, καὶ ἀναστρέψας ἐς πικρίαν, ἀναστρέψας; ἰσχυροῦ τῶν οὐκ τοῦ θεοῦ, καὶ παρακλῆς; παρακλῆτος. Id est, impossibile est, eos, qui semel sunt ILLUMINATI (etiam baptizati, ut sup. I, not. Cavetissimè), gustaverunt etiam donum celeste, et participes facti sunt SPIRITUS SANCTI, . . . et prolapsi sunt, rursum renovari ad penitentiam, rursum cruciagentes sibimetipsis Filium Dei, et obtinui habentes. Ubi τὸ ἀδύνατον, id est, quod absolute impossibile est, sed quod difficulter (id est, non humanitus quidem . atfamen divinitus, sed nonnihil ægrius, et cum periculo relapsus, feri potest) significat, ut Marc. X, 17, ubi querentibus discipulis, quis possit salvis fieri? Respondit Christus: Πᾶς ἀποποιῶν ἑαυτόν, καὶ τὸ παρὰ τὸ θεοῦ ἄναγκ' ἵνα γὰρ ὁμοῦ λαρε πᾶσα τὸ θεοῦ, I. e. Apud homines (nimium humanis viribus) hoc impossibile est, sed non apud DEUM; omnia enim possibilia sunt apud Deum; ubi non dixit, DEO, sed apud DEUM, id est, viribus diviniæ gratiæ; quæ nobis adjutus nihil jam tam arduum est, quod a nobis superari ac perdes nequeat. Omnia possibilia sunt credenti, ait Christus Marc. IX, 23. Ceterum ergo iis, qui adhuc infantes baptizati sunt, securior utique est gratia per baptismum consecutio, quam fuisse ejusdem dilatio: quippe cum in hac perdendæ, neque jam amplius recuperandæ salutis, periculum sit: in baptizatis gratia difficilior amittitur, et amissa saltem per Penitentiam reparari queat.

Integra, i. e. per baptismum oblenta integre, et sine contaminatione deinceps servata.

De salute. Qui autem perseveraverit usque in finem, salvus erit Matth. X, 24.

Notæ ad Caput XIX.

Præstat. Initio Ecclesiæ nullum tempus baptismi præstitutum erat. Primum omnes docebant (ait auctor Comm. in Epist. ad Eph. c. IV) et omnes baptizabant, et quibuscumque diebus vel temporibus esset occasio. Nec enim PHILIPPI (Act. cap. VIII) tempus quaesivit, aut diem quo eunuchum baptizaret. Neque VALTUS et SILAS (Ib. IX, 40) tempus distulerunt, quo custodem carceris baptizarent cum omnibus ejus. Neque RETAUS diem quaesivit, quando CORNELIUM (Act. X, 47 et seqq.) cum omni domo ejus baptizavit. Ut ergo cresceret plebs, et multiplicaretur, omnibus inter initium concessum est, et evangelizaret, et baptizare, etc. At ubi autem omnia loca circumpleta esset Ecclesia... capit autem ordine et providentia gubernari Ecclesia. Hinc ergo est, unde nunc neque diaconi in populo prædicant, neque clerici vel laici baptizant, neque quocumque die credentes tinguntur, nisi egri. Itaque ex his videmus, non mirum esse, quod etiam passim in aliis rebus disciplina, quæ apostolicis temporibus fuerat, atque ab ipsis Apostolis ordinata, tuncque usurpata, in plerisque tamen (scilicet quibus præceptum divinum non annexum erat) successu temporum ab Ecclesia commutata, aut aliorum insuper ordinationum accessione aucta fuerint, temporum scilicet aliarumque circumstantiarum rationibus varie sapienterque accommodata, semper tamen iis, quæ ad substantiam sacramentorum, utpote quæ longe altioris, profundiusque divinæ institutionis esse noscuntur, inconcussæ retentis.

Sed, ut ad nostrum argumentum reveriamur, jam

ab antiquissimis temporibus obtinuit, ut solemnibus baptismus PASCHÆ et PENTECOSTES temporibus celebraretur: quam observationem ab ipsis usque apostolicis temporibus profectam fuisse, sanctus Siricius, et sanctus Gregorius M. summi pontifices, testantur. Et prior quidem in *epist.* ad Himerium Tarracensem episcopum, omnium Ecclesiarum consuetudinem allegat; posterior vero in *ep.* 136 ad episcopos Sicilia, tanquam regulam ab apostolis institutam et continua successione in Ecclesia traditam, ponit. Duravit autem hic tam late patens usus, teste Theophylacto, *Com. in Luc. X.*, ferme usque ad fin. Sæc. XI, tandemque penitus abrogatus, baptismum in arbitrio ministrantium posuit, ut *quandocumque* illis rationabili ex causa visum esset, eundemque impertirentur: quæ consuetudo tandem etiam apud Græcos, et multis quidem abhinc sæculis, invaluit.

Passio Domini. Existimavit noster in *l. adv. Jud. c. 10*, PASCHA Græcæ originis esse, deductum a Græcorum *πάσχα*, patior: qua in re præcurrentem habuit S. Irenæum *l. IV adv. Jud. c. 23*, et nonnullos sequaces, præsertim Lactantium in *l. IV Instit. c. 26*, ubi ita ait: *Inmolatio pecudis (agni paschalis) ab his ipsis, qui faciunt, PASCHA nominatur, ἀπὸ τοῦ πάσχειν, quia PASSIONIS figura est, etc.* At in hoc nominis etymo illos vehementer deceptos fuisse, et Hebræis hanc vocem asserendam nemo dubitat. Est enim *Exod. XII, 12, פֶּסַח (PESACH)* a Rad. *פָּסַח* atque inde Chaldei suum *ܦܫܚܐ* suffigendo; ut frequenter solent, fecerunt *ΠΕΣΧΑ*, PASCHA vel PASCHA, quam vocem etiam LXX adoptarunt, ponentes *πάσχα*, maxime quod ejusdem terminatio græca sit, in gen. per *ἀπὸ*, flecenda. Vulgatus autem noster phrase posuit, quoniam Latinis littere gutturalis Π asperitas parum grata est; unde idem Vulgatus etiam in aliis nominibus propriis, præsertim dissyllabis, illud passim detruncavit, ut pro *ΠΕΝΟΑΧ*, ΠΕΝΟΑΧ, ΠΕΝΟΑΧ, posuit *Noe, Thare, Chore, etc.*

Porro autem *pesach, phase*, vel *pascha*, TRANSITUS significant: unde etiam Aquila pascha vertit *ἐκπαροή, transgressionem*, vel *transcensum*, Symmachus vero *ἐκπαροή, propugnationem*: nemo autem Interpretum Græcorum *Passionem* vertit. Et denique Latinus noster *Exod. XII, 12*, ita interpretatur: *Est enim PHASE (id est TRANSITUS) Domini, in cuius memoriam, scilicet Angeli primogenita Egypti percussit, et solas domos Hebræorum intactas transiit, seu prætereuntis, annum ab Hebræis Pascha celebrandum erat.*

Tingimur. Baptismus Christi omnem suam efficaciam Passione ejusdem habere, jam *cap. XVI, Not. Baptismus, 1188 A.* ostendimus. Vide etiam *cap. XI, Not. Resurrectionem, 1178 B.* — *Sine resurrect.* *Ibid.*

Interpretabitur. Passive hic accipitur, ut apud Auctorem ad *Herennium, l. II.*

Pentecoste. Πενήκωστη (subaudi ἀγία) significat Diem quinquagesimum. Nempe ab altero die sabbati (*Lev. XXII, 15*), seu a secunda die azymorum numerandæ erant 7 hebdomadæ, quæ faciunt 49 dies: die autem quinquagesima celebrandum erat פֶּסַח דְּרַבְרָא FESTUM HEBDOMADARUM, quod in nostra Ecclesia dicitur FESTUM PENTECOSTES; et sicut olim a Judæis celebrabatur in memoriam Legis, in monte Sinai Moysi datæ (quod quinquagesima a Festo Paschalis, seu Exitu ab Egypto, factum creditur, *Exod., XIX, 1 et 11*), ita nunc etiam in Ecclesia nostra celebratur Festum Pentecostes, id est quinquagesimus dies a Festo Paschalis, in memoriam Spiritus S. super Apostolos in *linguis igneis* descendentis. *Act., II, 4, etc.*

Igitur quoniam Baptismus, Spiritus S. in columbe specie in Christum, in Jordane baptizatum, descendens, ac singulariter æquis sancificantis (vide supra *cap. X, Not. n.*) opus est, non mirum, etiam Pentecostes, non minus ac Paschalis tempus Baptismo solemniter conferendo a primitiva Ecclesia destinatum fuisse. Atque hanc regulam (ait Siricius Papa, supra in *Not. Præstat. laudatus*) omnes teneant sacer-

A doct., qui nolunt ab Apostolica PETRÆ, super quam Christus universalem construxit Ecclesiam, soliditate divelli.

Cæterum, quoniam hæc res mera discipline erat, nil mirum, etiam post Siricii tempora, aliam alibi consuetudinem servatam et in DIE NATALI DOMINI, qua Clodoveum, primum Francorum regem, baptizatum fuisse, Avitus, Ep. Viennensis, in sua ad eundem Epist. testatur; aut in EPIPHANIA DOMINI (propterea quod hæc die Christus ipse a S. Joanne baptizatus fuerit), rursusque aliis in locis in Festo S. JOANNIS BAPTISTÆ, similem ob causam: quin et in *Nataliis Apostolorum ac Martyrum*, non sine Ecclesiæ Romanæ contranum, administratum fuisse, donec tandem, temporibus nimirum ita ferentibus, hæc in re quibuslibet Ecclesiis sua libertas data fuerat, attamen benedictione Fontis Baptismalis ad SABBATUM SANCTUM Paschalis, et VIGILIAM PENTECOSTES, ex usu totius ferme Ecclesiæ adstricta. Sed hæc de re latius videri possunt Martene de *Rit. Eccl., l. I, c. 1, art. 1*; Juevin de *Bapt. Q. X, c. 2*, aliique passim.

B Aquil. Ut, scilicet solemniter antea sint benedictæ (*cap. IV, not. Invocato Deo*) semperque paratæ, ad Baptismum ex ordine cunctis administrandum.

Spatium est. Iude videtur recte colligi, toto illo intermedio tempore, a Paschate nimirum usque ad Pentecosten, Baptismus olim administrari consuevisse; quod sic intelligendum reor, quod in Paschate et Pentecoste solemniter conferretur, tempore autem intermedio iis duntaxat, qui prius impedimento, ex gr. morbo, etc., detinebantur, aut alia causa absentes essent, aut etiam infantes, intermedio illo tempore nati, etc., abluerentur.

Frequentata est, seu annua illius memoria, crebra et vivaciore recordatione celebrata.

Dedicata, i. e. consecrata, aut religioso cultu inter hymnos, orationes, gratiarum actiones, etc., celebrata. Ex hæcenus autem dictis clare perspicimus, Festa PASCHALIS et PENTECOSTES ab ipsis Apostolis instituta fuisse, sub aliis autem, quam apud Hebræos, ritibus, aliisque, tanquam rerum scilicet præteritarum, symbolis; et Pascha quidem in memoriam RESURRECTIONIS Christi, nos a morte peccati ad vitam gratiæ resuscitantis: Pentecoste vero, in commemorationem SPIRITUS SANCTI, super Apostolos in Ecclesiam primitus effusi, celebranda.

Adventus. De secundo Adventu Domini, quo venit judicare vivos et mortuos, id est intelligendum.

Substentia. Id est nonnihil obscurius, ac velot remotius ostensa.

Recuperato. Aliqui recuperato maluit, quod a recipiendo dictum est. Sed hæc grammaticorum litem sub iudice relinquere præstat. Sufficit hic ASCENSIONEM CHRISTI, seu ejusdem in cælos receptionem, significari.

In Pentecoste. Hoc Nomen nostro etiam totum complexum 50 dierum inter Pascha et Pentecosten significat, ideoque in *l. de Idol., c. 14*, inquit: *Exerce singulas solemnitates nationum, et in ordinem texe, Pentecosten implere non poterunt.* Et hoc sensu etiam hic intelligendus videtur; non enim Christus in Pentecoste, si diem intelligas, cælos conscendit, at vero intermedio illo tempore, scilicet die quadagesima post Resurrectionem.

Cæterum diem iudicii in Pentecoste futurum, Tertulliani conjectura est, verbis *Act., I, 11, supra cit.*, infirmiter nixa; nam ibi solum dicitur QUOMODO, ubi modus veniendi, non tempus significatur. Sicut enim in gloria ascendit, et nubes suscepit eum (*Act., I, 9*), sic olim videbunt Filium hominis venientem in nubibus cæli cum virtute multa et maiestate (*Matth., XXIV, 30*). Sed quid de illa determinanda laboremus, de qua nemo scit, neque Angeli cælorum, nisi solus Pater (*Ibid., v. 36*).

Festo. Jerem., XXXI, 8, ubi Septuaginta addunt in *israh' pascas* in solemnitate Phase, seu Pascha; quæ vocis in Hebræo textu, et ab omnibus aliis Græcis (ut notat ipse S. Hier. *Comm. in Jerem.*

A. I.) proindeque etiam in Vulgata nostra Latina absunt, neque etiam ulla *Esdrae*, aut *Nehemiae*, alteriusve Scriptoris sacri testimonio constat, Judaeos ex captivitate Babylonica, ut olim ex servitute Aegypti, in festo *Paschae* reversos fuisse: de quo tamen reditu ex Babylone hic *Jeremiae* sermo est. Quare illud *LXX* Senum additamentum solum mystice ejusdem significationis gratia accessisse videtur, in Christi utique Paschate et Passione verificatum, etc.

Festus. Dicta enim fuit SOLEMNITAS HERBOMADARUM, ut supra *Not. Pentecoste*.

Nihil refert. Tempus enim effectui Baptismi, seu gratiae, nihil addit, nihil demit, neque plus gratiae adipiscitur, qui in die festo, quam qui quocunque alio, Baptismum consequitur. Tempus aliud alii accommodatum: somni proprium, aliud vigiliæ, bellitem et pacis. Baptismi tempus tota hominis vita est, ait S. Basil., *Hom. 43, de Exhortat. ad Bapt.*

Nota ad Caput XX.

Crebris. Adulti nomen tunc demum (extra casum) scilicet urgentis necessitatis) ad Baptismum admittebantur, cum antea per varia pietatis, ac praeceptue poenitentiae opera, in Catechumenatu suo (erat hoc tempus probationis, ac velut quidam ante Baptismum novitiatus) se dignos caelestis hoc munere exhibuissent, necnon futurae suae in accepta semel gratia perseverantiae magnam spem fecissent. De Catechumenis autem, eorumque classibus jam in *L. de Præscr.*, cap. *XLI*, diximus, quae hic repetere non vacat. Licebat autem Catechumenis infra Ecclesiam, ac cum reliquis orare, ibique coram deo suum Baptismi flagrans desiderium explicare, etc. Tum vero dimittebantur ex Ecclesia, Diacono, ut in *L. VIII. Constit. Apost.*, c. 5 (quarum non S. Clemens, a tamen alius antiquissimus Author est) perhibetur, pro ipsis Deum orante: Dominus clementer exaudiat obsecrationes et preces ipsorum, et recipiens eorum supplicationes tribuat eis auxilium, et concedat petitionem cordis ipsorum ad utilitatem, etc.

Jejunia. Ita rursus Author Constituit. Apost., *I. VII*, 25, habet: Ante Baptismum JEJUNET, qui baptizandus est. Et infra: Qui vero in ejus (Christi) mortem initiatur (consequendus ei in Baptismo) primum JEJUNARE debet, et postea baptizari. Et S. Aug. in *L. de Fide et oper.*, c. 6, ait: Sine dubio ad Baptismum non admittentur, si per ipsos dies, quibus, eandem gratiam percepturi, abstinencia, JEJUNUS, exorcismisque purgantur, etc. Sed et Conc. Carthag. *IV*, Can. 85, statuit: Baptizandi diu abstinencia vini et carnis, et manus impositione crebra examinati, Baptismum recipiant. Quanto enim corpus, jejunio attenuatum, magis constringitur, tanto anima amplius dilatatur, capaciorque evadit, ad gratiam Baptismi eo copiosius recipiendam.

Genculationibus. Genculationes sunt, quas Graeci *γυνυκτείας* vel *γυνυκτίαι*, genuflexiones, appellant, jam antiquissimis temporibus in oratione adhiberi solite. Unde in *L. de Cor. mil.* c. 3. Noster de genculis adorare dicit. Et in *L. ad Scap.*, c. 4, ait: Quando non genculationibus, et jejunationibus nostris, etiam siccitates sunt depulsae, etc.

Est ergo genculatio signum reverentiae, submissionis, aut adorationis; atque sic S. PETRUS, resuscitatus, Tabitham, ponens genua oravit. *Act.*, *IX*, 40. S. PAULUS, Mileto discessurus, positus genibus oravit cum omnibus, etc. (*Act.*, *XX*, 36). Idemque in *Ep. ad Ephes.*, *III*, 14, ait: Hujus rei gratia flecto genua mea ad Patrem Domini nostri Jesu Christi. Quin et in Veteri Testam. inter orationes flectebatur genua. Nam et SALOMON in dedicatione templi prolixam illam orationem *III Reg.* 8, peragens, utrumque genu in terram fixerat (*Id.*, v. 54). Et DANIEL, *VI*, 10, orans flectebat genua sua, et adorabat, confitebaturque coram Deo suo, sicut et ante facere consueverat. Sic et *ESDRAS*, (*IX*, 5) de se ipso dixit: Curvari genua mea, et expandi manus meas ad Dominum. Sic et illi in Novo Testam. qui gratiam sanationis petitiuri ad Christum

A accedebant, genu flexu rogabant, ut *Matth.*, *XVII*, 40, accessit ad eum homo *γυνυκτείας* adorans, genibus prostratus ante eum, etc. Et *Marci* (*I*, 40), Accessit ad eum leprosus, deprecans eum, et *γυνυκτείας* adorans, genu flexo, dicit ei, etc. Et sic alii alibi. Quid vero, quod Christus ipse in monte Oliveti (*Luc.*, *XXII*, 41) *δὴ τὰ γυνυκτείας προσήκοντο*, postis genibus orabat? Et hic est, quem deus exaltavit... ut in Nomine Jesu *πάντα γέννηται*, omne genua flectatur, etc. (*Philipp.*, *II*, 10).

Maxime igitur conveit, etiam baptizandos in genua procumbere, et deum orare pro tam illustri dono, per quod, cum antea in peccatum lapsi fuissent, de novo erigantur ad salutem; namque, ut Author *QQ. ad Orthodox.* in *Resp.* ad *Q. 115*, ait: *γυνυκτείας ἐκτελεῖται ὅτι τὰς ἀμαρτίας πύσις*. Genuum flexio signum est lapsus in peccata.

Pervigilia. Pervigilia, Graecis *παραγρηγίες*, proprie loquendo, est longius durans, ac per totam noctem, vel saltem magnam ejus partem, protracta vigilia; cum alias vigilia simpliciter dicta, ait somni etiam per brevius tempus repressio. Utriusque discrimen accurate notavit *Martialis*, *I. V*, *Epig.* 70:

Nam vigilare leve est, pervigilare grave.

Unde et *Arnob.*, *I. IV Instit.*, inquit: Quibus sancta illa pervigilia consecrata sunt, et *πυνυκτισμὶ* graves, etc.

Minime autem hic nobis sermo est de gentiliis pervigiliis, de quibus *Cic.*, *I. II de LL.*, ait: Novos Deos, et in his colendis pervigilationes, sic *Aristophanes* vocat, etc. De his etiam *Tacitus* (*I. V Annal.*, c. 44) loquitur: *Leclatertia et pervigilia celebrare faminae, quibus mariti erant*. Sed apage ista, cum maximis plerumque obscenitatibus conjuncta! nobis enim de longo sanctioribus pervigiliis agendum est, jam in prima Ecclesia, ut satis vel ex ipso *Tertulliano* nostro discimus, frequentatis. Erant autem haec pervigilia aut publica, quae ab integro coequislibet Ecclesia creta, aut privata, quae a singulis domi suae celebrabantur. Illa singulis festis solemnioribus, atque *Martyrum* etiam memoris, praenitebantur: haec inter privata poenitentium opera erant, praesertim, et frequentius, a baptizandis suscipienda: unde S. Greg. Naz. *Orat. in S. Lavac.* ita Catechumenum instruit: Bona tibi auxilia erunt ad ea, quae desideras, consequenda, vigiliae, jejunia, chaniebantur (humii dormitiones) orationes, lachrymae, arumna, indigentium opulatio, etc. Atque his vigiliis in Antiqua Ecclesia semper jejunia innectebantur, postea autem, ob subrepentes abusus abrogatis vigiliis, una cum solo eorumdem nomine, jejunia retenta fuere.

Defictorum. Sicut peccata nulli hominum in hac providentia remittuntur, absque praevia eorum per actum quemdam poenitentiae retractatione, ita et adultis ad remissionem peccatorum actualium, quam Baptismus praestabat, adeoque ad hunc ipsum fructuose suscipiendum, necessarii erant actus quidam poenitentiae, et quidem exteriori quodam signo manifestati, publica videlicet peccatorum confessione; ita enim antiquissima quoque monumenta testantur. Sic enim S. Justin. *M. in Dial.* cum *Tryph.* p. m. 177, dicit, etiam in antiquo Testam. ablutiones non profuisse, nisi antea poenitentibus, ita inquires: τοῦτο δὲ λέγει πάλαι τὸ συνέριον λαμβάνειν ὅτι ἐπὶ τοῖς πορνείοις καὶ ἑτέροις, i. e. Hoc illud olim salutare lavacrum erat, quod consequeretur eos qui poenitentiam agebant: Et cum istud *Isaiae* prolixo testimonio confirmasset, subiungit: τοῦτο δὲ λέγει τὸ βάπτισμα, τὸ πᾶσι καθαρίσαι τοὺς μετανοήσαντας ὀνόματι, hoc est illud Baptisma, quod solum poenitentes purificare potest. Quanto autem id rectius ad Baptismum nostrum *Apol.* *II*, requiritur, p. m. 75. Ita inquires: Ἐξῆς δὲ τὰ καὶ αὐτοῖς πορνείοις καὶ ἑτέροις τὰς ἀμαρτίας τῶν προημετέρων ἀπορρίπτειν διδόνοντες ἡμῶν συντηγόμενοι, καὶ συνεκτείνοντες ἀλλήλους: Inquit *Apollonius* ipse ἡμῶν ὅσα ὅσα ἔσθι, κ. τ. λ. Orare autem et peccata jejunantes a deo praecedentium peccatorum remissio-

nam (quomodo autem potent, nisi illa consentientes?) docentur nobis una precantibus et jejunantibus. Deinde ducuntur a nobis in illum locum, ubi aqua est. Atque hoc conforme est illi, quæ antiquissimus Author (qui olim credebatur fuisse S. Hieronymus) *Sermonis in Psal. 41 ad Neophylos* habet: *Per omnem quadragesimam vacaverunt orationi, atque jejunio, in sacco et cinere dormierunt, futuram (per Baptismum) vitam peccatorum suorum confessione petentes, etc.* Atque ita quoque præparatum CONSTANTINUM M. IMP. ad Baptismum suscipiendum accessisse, Euseb. in *Vita ejusd.*, c. 61, perhibet: *Hæc cum secum reputasset, genuflexo humi procumbens, veniam a deo supplices poposcit, peccata sua confitens in martyrio, etc.*, loco videlicet, in quo monumenta, seu sepulchra Martyrum, visebantur.

Et ne putemus, exemplum jam augustum sequela destitutum fuisse, audiamus Socratem, Sæc. V. Scriptorem, qui *L. V. Hist. Eccl.*, c. 17, de Serapidis templo subverso agens, ait: *Multo plures ad Christianam Religionem se contulerunt, et peccata sua consentientes; Baptismo Christi susceperunt.* An vero hæc confessio, Baptismo ab adultis præmittenda, fuerit peccatorum in specie, an generalis duntaxat, etiamnum inter Criticos controvertitur. Certum autem est, Sacramentali nostre Pœnitentiæ in Baptizandis locum non fuisse, cum Baptismus ipse ad reliqua Ecclesiæ nostre Sacramenta initiatio quædam sit, ad illa valide suscipienda, et conficienda, homini capacitatem tribuens.

Exponant, i. e. exhibeant in se exemplum, sumpta, ut ait Janius in *h. l. propolis*, merces suas exponentibus, metaphora. Itaque in Baptismo nostro a nobis quoque exhibendus est Baptismus Joannis, velut Baptismi Christi prodromus. Vide supra, cap. X, not. *Praministrabat.*

Delicta sua. Nunc pro non hic legit Junius, ut etiam I. de Veland. virg., c. 1, ubi plerique codices habent: *Hunc (Christum) qui audierunt, usque nos olim prophetantem, virgines contegunt, substituendum præcensens: quod sane ipsa ratio postulare videtur, præsertim quod is librorum error in aliis quoque scriptis sæpenumero occurrere soleat, ut critici perhibent.*

Enim. Facit hæc particula, ut emendationem Junii probem; quæ enim alias confictatio carnis et spiritus, si non opus est publica illa confessio? Cæterum autem ex hoc ipso prope inducor, ut credam, confessionem illam tunc temporis, non generalem duntaxat, sed particularem quoque, saltem peccatorum alias jam publice patrum, fuisse; quæ enim alias in illa difficultas fuisset? Vide supra Not. Delictorum.

Confictatione, i. e. mortificatione, quæ ex illa ipsa confictatione gravem naturæ nostræ molestiam parit; caro enim concupiscit adversus spiritum, spiritus autem adversus carnem; hæc enim sibi invicem adversantur, ad Gal. V, 17. Utrique enim humiliatio ista gravis accidit: spiritui quidem ob nativam suam nobilitatem ac præstantiam, imo et innatam ex peccato superbiam; carni vero ob nativam suam inertiam, generosus ejusmodi ausus refugientem; nam et ad hos spiritus quandoque promptus est, caro autem infirma. Matth., XXVI, 41.

Consecuturum. Sic enim Christus, in monte predicans, beatos eos dixit, qui persecutionem patiuntur propter justitiam, quoniam ipsorum est Regnum cælorum. Beati estis (sic pergit), cum maledixerint vobis, et dixerint omne malum adversum vos, etc. Gaudete et exultate, quoniam merces vestra copiosa est in cælis; sic enim persecuti sunt Prophetæ, etc. Matth., V, 10 et seqq. Atque hoc est, quod Paulus et Barnabas tam sollicitè suis inculcaverunt documentum: Quoniam pro multis tribulationibus (tentationibus) oportet nos intrare in regnum DEI. Aliqui credunt, a Tertulliano potius hic illud Matth., XIX, 20, respici: *Dives difficile intrabit in regnum cælorum.*

A Lavacro, seu post lavacrum.

Jejunare oportet. Sicut Christus non ante, sed

A post Baptismum, jejunium suum incepit.

Salutis. Intelligit hic festum Paschalis, quod Sab-
bato sancto, tanquam diei ad solemnem Baptis-
mum singulariter olim deputato (*Cap. præc.*) im-
mediate succedit; est enim ipse Paschalis jubilus
gratulatio mutua nostræ salutis, quam in Adam mor-
tui, cum Christo autem ad novam vitam resurgentes,
recuperavimus. Ecce igitur jam antiquissimum origi-
nem gratulationum Paschalium, quas, charitatis mu-
tua inter Christianos olim tesseram, sæculi hujus
vafer genius mendacibus plerumque verborum for-
mulis et inanibus cæremoniis, involvere solet.

Porro autem Paschali lætitiæ jejuniorum tristi-
tia minus convenit, atque adeo Ecclesiæ ex his so-
lemnibus, quin et toto Paschali tempore, jejunia
expuncta voluit. Insuper vero et diem quamlibet
Dominicam (quoniam et hæc Christi Resurgentis
memoria sacram esse voluit) jejunio obviaban-
dam haud esse, Ecclesiæ constituit, ut ex Can. 15
S. Petri Alexandrini, qui Sæc. III. cadente floruit,
constat, in quo cum jejunia Dierum Mercurii et Ve-
neris probasset, ait: *sed, quoad Diem Dominicam, est
dies hilaris, quia Jesus Christus in illa die resurrexit.*
Quid vero quod in Conc. Gangrensi, A. C. 570 ha-
bito, Can. 18, etiam anathemate percussos eos inve-
niamus, qui vitam anteriorem præterentes *Die Do-
minica jejunant*? Neque id mirum videri debet; quo-
niam Manichæis et Priscillianistis, qui Dominicam
jejunio velut diem legitimum statuebant, communi-
casse censebantur. Unde S. Aug. in Ep. 88, ad Ca-
sulanum de jejunio Sabbati, etc., agens, ejusmodi
jejunia magnum scandalum, et horribile appellat.

In ipsum, nempe tentatorem diabolum.

Divinis copiis, scilicet Manna de cælis quotidie
depluo. Exod. XVI, 4 et seqq.

Quam Dei. Quando nempe ingratus ille et gulosus
populus identidem lamentabatur: *Quis dabit nobis
ad vescendum carnes?... Anima nostra arida est: nihil
aliud respiciunt oculi nostri nisi Man. Num., XI,
4 et 6.*

Aquam, i. e. Baptismum suum in Jordane.

Dei. Hæc vox merito redundare visa fuit Ju-
nio.

Verbo. Non in solo pane vivit homo, sed in omni
verbo, quod procedit de ore DEI. Matth., IV, 4. Atqui
hæc sententia a Christo ex Dent. VIII, 3, huc tran-
slata fuerat, ubi Moyses ad populum, beneficia
DEI, et afflictiones eidem in deserto immissa, com-
memorans: *Affixit te penuria, et dedit tibi cibum
Manna; ... ut ostenderet tibi, quod non in solo pane
vivat homo, sed in omni verbo, quod egreditur de
ore DEI.* Atque hæc est illa figura Israelis, ex qua
supra Noster dicit, exprobrationem a Christo in dia-
bolum retortam fuisse.

Elidi. Elegans metaphora! Elidi autem proprie
dicuntur, quibus venæ colli majores (quæ alias
lisa, Græcis *apophyses* appellari solent) incidun-
tur. Sic enim Celsus l. IV de re medica, c. 4, ait:
Sunt autem lisa, teste Donato, venæ majores gut-
turis, quibus intersectis animal confestim emoritur; unde
elisum, quod ex tali causa mortuum est. Et sic de aliis
quoque violenta morte subactis, eos elisos esse dici-
mus, ut Suetonius in Caligula, c. 26, dicit: *Elisaque
sunt per eum tumultum 20 amplius equites Romani.* Quin
etiam ægritudine elidi Tullius, Tuscul. QQ. L. V, habet.

Natalis. Est enim lavacrum regenerationis, se-
cundum illud Christi ad Nicodemum: *Nisi quis
renatus fuerit denuo, non potest videre regnum DEI*
(Jo. III, 5). Hominis ergo primus Natalis est ex
matre, quoad corpus: secundus ex deo, quoad animum,
quæ mortua per peccatum, renascitur per Baptis-
mum. Atque hi sunt, qui non ex sanguinibus, etc., sed
ex deo nati sunt. (Joan. I, 15).

Matrem. Commode hic Ecclesiæ intelligi potest,
quæ sursus est Jerusalem, quæ est MATER NOSTRA,
ad Gal. IV, 17.

Fratribus. Nos autem FRATRES, secundum Isaac

promissionis vitiis annis. lib. v. 28.

Pecunia. Non temporalia tantum, sed spiritualia maxime, novæ huius vitæ sustentandæ necessaria, aut mire conducentia.

Apertum est vobis. Matth. VII, 10 et seqq. Tandemque ibi Christus subjicit: Si ergo vos, cum mali

A sitis, nostris bona data dare filiis vestris, quanto magis PATER vester, qui in cælis est, dabit bona petentibus se.

Peccatoris. Insigne humilitatis specimen! Quam autem alius a se ipso Tertullianus, deinceps Monachi sui spiritu (non affante utique, sed infante) tumens!

DISSERTATIO,

DE AFFINITATE INTER BAPTISMUM ET POENITENTIAM, SEQUENTIS LIBRI AUTORE, ET EJUSDEM SCRIPTI TEMPORE.

I. Postquam ergo Tertulliani *Librum de Baptismo* absolvimus, non recto quidem et communi Sacramentorum nostrorum ordine, attamen neque per saltum, ad ejusdem *Librum de Poenitentia*, pariter notis quibusdam illustrandum, deferimur: nam et ipse Author Sacramenta intermedia, *Confirmationem* et *Eucharistiam*, non penitus transiit, sed illam quidem in prioribus sui Libri Cap. VI et VII velut quoddam *Baptismi* complementum, haud perfunctorie tractavit: hanc vero Cap. XVI (ut ibi notavimus) saltem leviter attingit.

II. Est autem præterea singularis quædam, vel ipsius necessitatis ratione, inter *Baptismum* et *Poenitentiam* connexio. Cum enim rerum omnium Creator Deus Primum Hominem in hoc Universum, cœu patientissimum mare quoddam, effudisset, ac toti humano generi deinceps velut *Archithalassum* dedisset, is vero noxiæ cupiditatis suæ fluctibus abreptus, navim suam in durissimum scopulum *Peccati originalis* allisisset, ac non sui solius, sed nostrum omnium miscerrimum naufragium fecisset, immensa SALVATORIS nostri BONITAS primam nobis porrexerat *tabulam*, BAPTISMUM, qua arrepta in portum salutis denuo emergeremus. At vero cum in ipso hoc portu plurima hominum, novis rursus fluctibus involvendorum, naufragia futura prænosceret, labefactatæ nimiumque instabili voluntati nostræ, idem Sacramentorum Institutum Christus secundum post naufragium *tabulam* POENITENTIAM, nobis projecit, qua adjuti denuo in securum litus enataremus. Atque hic quidem ille BAPTISMUS est, quem Conc. Trid. Sess. XIV, Cap. 2. LABORIOSUM appellat; in quo sane per ardua Poenitentiae opera vehementer elaborandum est, ut delicta non jam alieno aquarum fonte, sed propriis nostris lacrymis eluamus.

III. Itaque sequens Liber priori eo aptius a nobis subjungitur, quod prior ille in ipsam Poenitentiam, tanquam præparationem Baptismo in adultis necessariam, desierit, hic vero, idonea vel commissura, eandem latius prosequatur, et illam quoque Poenitentiam, quæ post Baptismum relapsis superest, enucleatius pertractet.

IV. Non una autem inter Baptismum et Poenitentiam differentia est. 1^a quidem ratione *finis*; est enim Baptismus institutus præcipue ad delendum *peccatum originale*, et reliqua in adultis eidem adhaerentia; deinde ut per illum homo aggregetur Populo DEI, fiatque membrum Ecclesiae; neque enim alius ad eandem, quam per hanc Baptismi, omnium Sacra-

mentorum primi, et cum primis necessarij, *januam*, ingressus patet. At vero Poenitentia adhibenda est ad delenda peccata *actualia*, ac præcipue ea, quæ post Baptismum deinceps commissa sunt. 2^a ratione *effectus*; nam in Baptismo una cum culpa auferitur quoque omnis reatus *pœnæ*, tam *æternæ*, quam *temporalis*: Poenitentia autem quoad posteriorem hunc, non jam eadem efficacia est: remanet enim pœna temporalis in purgatorio persolvenda, nisi in hac vitæ pro peccatis plena *satisfactio* per opera poenitentia præstita fuerit. 3^a ratione *intrinsecæ suæ naturæ*; Baptismus enim est *regeneratio*, spiritualis nimirum, et secundum *animam*, quæ, sicut generatio *carnalis*, nonnisi semel fieri potest; atque ideo Baptismus in eo, qui eundem semel valide suscepit, *reiterari* nequit, hinc velut impresso quodam sigillo, *charactera* videlicet, obsignatus. At Poenitentia fit in forma *judicii* in quo homo tanquam *reus*, suique simul *accusator*, a delictis suis absolvitur. Sicut autem reus post novum quodlibet delictum, atque relapsum, ad tribunal humanum pertrahi potest, ita post Baptismum lapsus, cum semel poenitentiam egit, eadem, cum denuo relapsus fuerit, toties eidem iteranda est, ideòque nunquam charactera quodam obsignatur, quoniam nec misericordia DEI deinceps eidem occluditur. 4ª ratione *necessitatis*; Baptismus enim omnibus hominibus, etiam *parvulis* (qui tamen nonnisi peccato originali contiguntati sunt) ad salutem necessarius est: poenitentia vero solum *adultis*, qui peccatis propria voluntate, seu ante, seu post Baptismum commissis, obnoxii sunt; nec de peccato originali vera ac proprie dicta poenitentia, sed nonnisi in latiori sensu, cujuslibet nimirum displicentia ac detestationis mali præteriti, agi potest. Consulto autem præterea alias differentias; quam impræsentiarum de *Sacramento Poenitentia* abstrahere animus sit.

V. Nunc ad AUTOREM hujus Libri veniendum est: quem quidem Tertullianum esse, nemo neque olim dubitavit, neque nunc dubitat. Unus erat *Erasmus Roterodamus*, eundem Tertulliano detrahere conatus, quem nonnisi *Beatus Rhenanus* secutus est, uterque uni huius argumento, satis utique imbecilli, innixus, *styli diversitati*. Atque hunc quidem non nego in hoc libro paulo *floridior* esse, sed non magna a reliquorum, etiam quos extrema sermo ætate scripsit, diversitate, et solum in quibusdam *allegoriis* ac *metaphoris* paulo illustrioribus sita: Quod si vero similes flosculos ex aliis ejusdem areolis decer-

pere vacaret, facile integras corollasnectere possem.

VI. Cæterum ex sola et quacumque styli discordantia, nisi aliorum, et graviorum quidem, argumentorum adminicula concurrant, vix auctorem suspectum fieri, ne dicam, aliquid contra eundem decerni posse, pridem sensere alii optimæ notæ Critici, ex quibus vel unum adduco *Guilielmum Cavenum*, qui in *Hist. suæ Liter. Prolegomenis Sect. IV, n. 64.* tum demum *reprobatur* seu suppositionis, argumentum præberi ait, si *stylus, totiusque orationis contextus, sit longe diversus ab eo dicendi characterē, quo in genuinis suis usus est auctor.* Atquin vero adeo non longe diversum quisvis legens deprehendit, ut potius præter paucas quasdam phrases, paulo excitatior, et in aliis Tertulliani scriptis vix occurrentes, Afrum illud, ac concisum eloquii genus, uni ferme Tertulliano proprium, illa deinde styli velut quædam majestas, sensuumque in singulis prope verbis ubertas, illa grandis eloquentia, quæ, uti dura sit, nescio quomodo tamē lectorem vel invitum ad se rapere potest, non minus in hoc libro triumphet: ut nil dicam de aliis phrasibus, ex aliis ejusdem libris tam sedulo expressis, quas suis locis studio e annotabo.

VII. Faletur dein ipse Beatus Rhenanus, auctorem hujus libri verbis et figuris itadem uti, et quibus fuerit, ejus indubie esse sæculi, et Tertulliani studiosissimum; quidni vero TERTULLIANUM ipsum? quis enim alius stylum ejus, certe singularem, et vix a quopiam imitabilem, tam scite expresserit, ut apud S. Pacianum, Sæc. IV. scriptorem, omnesque alios per plusquam XI Sæcula ad Erasmus usque, proipso Tertulliano fecellerit, et nulli unquam ex styli diversitate quidpiam de alio Libri hujus auctore suboluerit?

VIII. Tandem ergo ex illa qualicumque demum styli discordantia plus argui non posse censemus, quam Tertullianum, cum adhuc vegetior esset ætate vivaciorque ingenio, hanc scriptionem suscepisse. Solent enim ingenia ejusmodi fervida ac agilia, instar apum per varios flores circumvolitare, atque ex alienis etiam rebus allegorias et metaphoras exsugere, suumque in alvear comportare, etc. Solet item ætate sensim proveciori subsidere stylus, temperatioque et robustior fieri. Sic quoque ipse Oratorum Princeps TULLIUS Orationes suas pro P. Quinctio, et Roscio Amerino (quarum priorem, omniumque primam, annos, ut A. Gell. Noct. Attic. lib. XV: cap. 28. perhibet, natus 26, alteram mox anno seq. in judicio dixerat) floridis ejusmodi elegantiss, posteriorem præsertim, nonnihil intemperantius conspersisse (nimirum a Malone, ultimo magistro suo, ab hac sermonis ubertate frustra cohibito illius tam vivido florentique ingenio) quibusdam videtur, ab aliis vero laudatur etiam; nam adultiori sensim ætate, sponteque decido hoc florum ornatu in fructus eo constantiores maturescebat, atque velut consolidabatur virilior deinceps eloquentiæ gravitas ac majestas.

IX. Et denique haud facile scriptorem quisquam reperiet, qui perpetuo sibi constet, præsertim si non uno continuo opere protraxerit, sed per varias, ne-

que coherentes materias, variis temporibus, annisque ipsis interpolatas, circumduxerit calamus. Est enim quedam suapte natura tristior aut humilior, atque exsueca magis; quæ juvenilis quoque ingenii vigorem satis retundat atque deprimat, et ad quam succulenta ceteroquin virorum eloquentia exarescat: est autem alia rursus materia suavior, amœniorque, et ipsius auctoris genio accommodatior, quæ languidius ceteroquin ingenium satis excitare ac stimulare queat: est denique ita vivax, ac radiosum quidpiam diffundens, quæ scribentem penitus incendere, ac inflammare, quin et ex senectute jamjam cineritia diu consopitis igniculos quandoque suscitare valeat. Sunt deinde alia quoque, scribenti aliunde, ac velut per obliquum, advenientia, quæ tamen ad ejus ingenium, ut ita dicam, alterandum, quandoque multum possunt. Quid mirum igitur, si neque Tertullianus undequeque sibi constet, sed, cum primitus, licet jam adultiori ætate, se ad scribendum contulit, nonnihil alacriori stylo usus fuerit, deinceps in aliis ejus libris nonnihil magis subsidente, majorique eruditionis apparatu ornatum velut compensante. Sed hæc *de re prædicta*, quanquam nonnihil prolixius, dicta sunt.

X. Si jam vero tempus ipsum scriptionis, paulo propinquius (quamquam id præcise fieri nequeat) designandum sit, ita opinor, hanc tractationem certo ante A. C. 200, et verisimiliter anno 197, aut fortasse maturius, literis consignatam fuisse, certe autem et hujus, et alterius de Baptismo scripti, tempus haud procul invicem distare.

XI. An vero librum de Baptismo huic de Pœnitentia, an hunc illi, scribendi ordine, subjunxerit, vix quidquam determinari potest. Verisimilius tamen, mihi quidem videtur, subjunxisse; si enim hunc de Pœnitentia præmisisset, credo, in cap. ultim. de Baptismo, ubi de Pœnitentia Baptismo instar præparationis præmittenda, agit, hujus, ceu jam alibi fusius pertractatæ, nonnullam mentionem facturum fuisse. Certo autem, in ipso libro de Baptismo, ad finem cap. 15, Lectores suos ad alium de eodem tractatum, jam antea græco sermone exaratam, solertè remittit. Quis ergo male videbitur opinari, si materiam hanc de Pœnitentia, quam ad calcem libri de Bapt. nonnihil brevius perstrinxerat, novo consilio, et in peculiari libro ampliore ejus tractationem postea suscepisse dicatur, et quidem partim in Catechumenorum gratiam, ut hi eo majorem de Baptismi pretio estimationem conciperent, quem intelligerent tam laboriosis pœnitentiæ operibus comparandum esse? Quidni ergo in his se eo ardentiori deinceps studio exerceant, ut tam largiter propositum Baptismi præmium, ejusque gratiam, eo certius consequerentur, eoque tutius deinceps conservarent?

XII. Denique vero præclarum de hoc libro judicium audiendum est, quod ipse beatus Rhenanus, vir magni judicii, in præmisso ad eundem argumento tulit, nempe *Commentarium hunc esse ejusmodi, ut theologi eum debeant ad unguem ediscere; nam egyptium, pergit, monumentum est antiquitatis; tam sancte*

docet, tam pie suadet, tam instanter urget rem ecclesiasticæ disciplinæ summopere necessariam, exomologesin, hoc est, actum, et ministerium Pœnitentiæ. Certe autem ut passim ex Tertulliano veteris Ecclesiæ traditiones et disciplinam addiscimus, ita etiam hic, in-

A signi contra novatores nostrôs utilitate, modum agendæ pœnitentiæ, prout ea primis mox sæculis, et utique ex Apostolica institutione, agi consueverat, pulchre solideque docemur. Sed jam potius ad rem ipsam pergamus.

LIBER DE PŒNITENTIA.

Caput I. Pœnitentiam de malis tantum, non de bonis operibus, esse oportere.

II. Veram Pœnitentiam esse, quæ de malis, seu offensis Dei, est.

III. De omnibus peccatis, seu externis, seu mere internis, pœnitentiam agendam esse.

IV. Adhortatur ad Pœnitentiam amplectendam, tam necessariam delinquentibus, quam utilem.

V. Pœnitentiam notis peccatis non obliterandam, neque animo solum, sed ipso quoque opere perficiendam esse.

VI. Non propterea Catechumenis non opus esse pœnitentia, quod per Baptismum ipsum peccata denique

delenda sint.

VII. Post Baptismum lapsis rursus pœnitentiam agendam esse.

VIII. Toties Pœnitentiam agendam, quoties quis peccaverit, exemplis S. Scripturæ confirmatur.

IX. Quid sit Exomologesis, et quæ præcipua ejusdem opera?

X. Confessionem peccatorum publicam non erubescendam, nec differendam esse.

XI. Neque corporis incommodis nos ab agenda pœnitentia obsterri oportere.

XII. Adhortatio ad pœnitentiam, propositis exemplis confirmatur.

Notæ ad Caput primum.

Pœnitentiam. Pœnitentia S. Isid., Ep. Hispal., lib. IV. Orig., c. 19, appellata fuit quasi punientia, eo quod ipse homo in se puniat pœnitendo, quod male admisit. Idem ferme ait auctor lib. de Vera et falsa pœnit. (olim S. Augustino adscripti), c. 19, iniquis: Pœnitere idem est ac poenam tenere, ut nempe homo semper puniat in se ulciscendo, quod commisit peccando. Græcis dicitur *παρηγορία*, mutatio mentis, seu prioris sententiæ, a *παράκλησις*, quod est post intelligere, seu post factum sapere. Hoc eodem sensu dicitur quoque *παρακαλεῖσθαι*, *παράκλησις* et *παρακαλῶν*.

Hoc genus hominum. Gentiles, eorumque præcipue philosophos hic taxat.

Retro fuimus. Nam Tertullianus, gentilibus parentibus ortus, atque in gentilismo educatus, non nisi jam sat grandis natu ad Christiana sacra se contulit, ut in *Vita ejus epitoma*, lib. de *Præscript.* præmissa, suomet testimonio, ex *Apolog.*, c. 18, deprompto, indicavimus.

Dei lumen. Fide nimirum, quæ supernaturale lumen animæ est.

Natura tenuis, i. e., secundum rationis naturalis ductum duntaxat, seu quousque se extendit ipsum lumen intellectui nostro innatum.

Sententiæ prioris. Generalis hæc definitio est, ex philosophia morali petita. Itaque pœnitentiam esse ait motum, alterationem, vel affectum quemdam animi, cum molestia quadam conjunctum, ortumque ex sententiæ, seu opinionis prioris, ex qua quidpiam actum est, aversione. Cum enim quis jam intelligit, se antea minus recte egisse, itaque etiam detrimentum aliquod vel incommodum incurrisse, in animo deinceps quidam motus exurgit, ex sensu illius molestiæ, seu offensæ ortus. Itaque sententiam suam priorem jam mutat, et retractat, concepta in eamdem displicentia et odio quodam, in quo veram rationem pœnitentiæ positam esse, philosophi illi arbitrantur. Atque sic pœnitere (quidam apud A. Gell., lib. XVII Noct. Att., c. 1, aiunt) tum dicere solemus, cum quæ ipsi fecimus, aut quæ de nostra voluntate nostroque consilio facta sunt, ea nobis post incipiunt displicere, sententiamque in iis nostram demutamus.

Ratione, seu vera notione, ac definitione.

Auctore. Supple: recte cognoscendo. Et quo-

modo cognoscerent, qui adeo execrato intellectu erant, ut Divinitatem in sideribus, hominibus, brutis, et villissimis quibuslibet creaturis, reponerent?

Ordinavit. Omnia enim hæc fecit secundum consilia infinitæ SAPIENTIÆ suæ.

Extraneis, i. e., Extra veri Dei cognitionem positis, ac ab eadem alienis.

Procellam. De florida hac allegoria jam in *Diss.* Interc. diximus.

Deversantur. Hoc quoque verbo utitur in lib. adv. *Valentin.*, c. 30, ubi: Qui deversatus in mundo, etc. At alii codices, et utique melius, *diversantur* habent. Cæterum utrumlibet a Tertulliano dictum credamus, semper hæc dicitio per *conversantur* magis latine exponitur.

Expedit. Pro refellere, aut extra dubium collocare.

In ingratiam, seu ingratum, molestum, aut injucundum accidit. *Ingratia* ergo (obsoleta vox) hic sumitur pro *displacencia* de facto alterius. Hac quoque voce mox, cap. 2, utitur. Cæterum genitius huic locus est I. II. adv. *Marc.*, cap. 24, ubi ita: Non enim si hominem ex recordatione plurimum delicti, interdum et ex alicujus boni operis ingratia pœnitet, ideo et Deum proinde.

Irrogatur. Pro adhibetur, vel impenditur, aut imponitur. *infertur*, etc., ut *Plautus* in *Captiv.*

Hic diem dicam, et irrogabo malitiam.

Et pro domo sua Cicero: *Vetant XII Tabulæ, leges privatis hominibus irrogari.* Sed et *Tacitus* l. IV. *Annal.* c. 10, de *Druso* ait, exhausto veneno suspicionem auxisse, *tanquam sibi irrogaret mortem, quam patri struxerat.* *Kursus* Cic. pro *Rabirio*, multæ irrogationem dixit. Alii *irrogare* pro *erogare* accipiunt, cujus idem ferme cum priori sensus est. De voco *erogandi* jam in l. de *Præscr.* Cap. II, Not. In actu, sed alio sensu, diximus. Sed hæc grammaticorum sunt.

Contra, omnino accentu notandum, ut significet e contrario, vel ex adverso.

Notæ ad Caput II.

Rationis. Quippe res Dei ratio, et divino munere nobis data, ut supra *Noster* dixit.

Merita, i. e. momenta; quo sensu jurisperiti merita causæ dicere solent. Potest etiam pro utilitate

hile accipi, aut pro beneficio.

Exponerent. Seu velut ad atteram ponderarent.

Tenerent. Non parantes sibi materiam, folies, et tamdiu penitendi.

Saluti. Quæ secundum Deum tristitia est, PENITENTIAM in salutem stabilem operatur. II. Cor. VII. 40.

Auspiciat. Etiam alibi hoc verbo *auspicio* passive utitur Noster, ut in I. de Pat. c. 5. ait: *Palam cum sit, impatientiam cum malitia, aut malitiam ob impatientia auspiciatam.* Et in L. de Cor. Mil. c. 1: *Ibidem gravissimas penulas posuit, relevari auspiciatus.* *Auspiciari* est autem proprie aves spicere (sic enim veteres dicebant pro *aspicere*) cum ex earundem volatu, cantu, aut pastu, *auspicabantur*, seu *auspicia* capebant, nihil enim nisi consultis avibus aggredi solebant, tum deump *auspicato* ac *feliciter*, bonisque *auspiciis* et *avibus* se negotium suum inceperunt rati.

Invenitur quoque apud veteres activum *auspicio*, ut apud Plautum in *Pæra*: *Ego auspiciavi hunc diem*; et in *Calonem de Consul.* suo; *Postquam auspiciari, et exercitum, etc.* Sed utique nimis sum in his trivis grammaticis.

Dotæ. Paradisum ceteraque dona temporalia, Adamo collata, intelligit.

Maturavisset, i. e. se mature, seu tempestive, ac congruo tempore receperisset Deus. Inter *maturare* et *properare*, seu *accelerare* interesse videtur, quod istud meram *celeritatem*, illud vero *celeritatem* cum consilio significet. Itaque nulla *celeritatis mora*, at *maturationi* admixta est. Sic etiam nocet quandoque *celeritas*, nunquam *maturatio*; unde illa Augusti *Cæsaris* Græca vox erat: *ΣΠΕΥΣΤΕΡΑΙΑ ΕΠΙΣΤΑΣΙΣ*, *festina lente*. Nimirum *maturare* velut ex duobus, alias inter se adversis, coalescere putabat, inducitur *celeritatem*, et *diligentiam* tarditate; quæ utraque si rite attemperata fuerit, *maturum* esse negotium dicimus, jamque *tempestive* fieri. Sic etiam fructus nimium celeris, naturaque velut properante protusos, *præcoques* dicimus, raro *sapidos*, atque durantes: qui vero lenioribus, quam par esset, incrementis crescent, rarius *maturescent*, sed plerumque *cruda* manent, nec usui aut esui apti sunt.

Propterea vero non nego, *maturare* aliquando pro *properare* ac *celeriter* agere, accipi. Addeci hic meretur elegans illa sententia, quam S. Cyprianus in Ep. ad Donatum habet: *Accipe, quod sentitur, antequam discitur, nec per moras temporum longa agnitione colligitur, sed compendio gratiæ maturantis hauritur.*

Dedegit. De hoc verbo vide I. de Bapt. c. XIX. not. *Dedicata.* Plerumque autem Noster hoc verbo utitur, cum novam quandam rem significare vult, ut in Apol. c. 13, ait: *In patibulo primum corpus Dei vestri dedicatur*; et in I. de Anim. c. 19, de infante recens nato: *Omnes, inquit, simul dedicans sensus, et tactu visum, et sono auditum, etc.* Item in I. de Resurr. carn. c. 11, A Deo universitatem (mundum hunc) *dedicatam* dicit. Videtur ergo in his et similibus pro *initiare* accipi; quo sensu ait, Deum in senectipso *penitentiam*; nobis velut in exemplum, *dedicasse*.

Ceteram *penitere* de Deo, ut alia ejusmodi affectionum humanorum propria, *ἀποκατασταθαι* dicitur. In hominibus (ait S. August. L. II. ad Simpl. q. 2.) opus *penitendi* est, cum reperitur voluntas mutanda: sed in homine cum dolore animi est; reprehendit enim in se, quod tenere fecit. Aspernamus ergo ista, pergit, quæ de humana infirmitate, atque ignorantia veniunt, et remanent solum *velle*, ut non ita sit aliquid, quemadmodum erat; sic potest intimari *mentiposita*, quæ regula intelligatur, quod *peniteat* DEUM. Cum enim *penitere* dicitur, vult non esse aliquid, sicut fecerat, ut esset; sed tamen id, cum esset, ita esse debebat, et cum ita esse jam non ainitur, jam non debet ita esse, perpetuo quodam et tranquillo æquitate iudicio, quæ Deus cuncta mutabilia INCOMMUTABILI VOLUNTATE disponit. Et rursum in Ps. 451: *Cum mutet opera sua per incommutabile consilium suum, propter ipsam non consilii,*

A sed operis mutationem, *penitere* dicitur. Similia invenies apud eundem in L. LXXXIII. QQ. q. 53 et apud anthorem L. de essentia Divinit, inter opera S. Augustini.

Irarum. Enimvero transcurrit Deus quoque: nil nime vero sicut homo. *Ira hominis* (rursus ait S. Aug. L. II. ad Simpl. q. cit.) *turbulenta est: ira vero Dei, illa in TRANQUILLITATE jugiter manente, in creaturam subditam exercet admirabili equitate vindictam...* De ira hominis detraho turbulentum motum, ut remaneat *indicta pigra, atque* itaque assurgo in notitiam illius, quæ appellatur *IRA DEI*. Vin etiam adiungam ea, quæ L. I. contr. Advers. Legis et Proph. cap. 20, habet: *Quando Deus punit, non mutatur, et mutat; sicut quando irascitur, non mutatur, et vindicat.*

Imagini suæ. I. e. homini ad imaginem suam creato. Gen. I. v. 26. sqq. Necesse, si lubet ea quæ c. V de Bapt. Not. ad imag. Dei, 1159 a. sat copiose diximus.

Congregavit. Ut Exod. 6. v. 7. *Deus dixit: Assumam vos mihi in populum, et ero vester Deus, etc.* Sic et plurimis in locis alibi.

Hortatus est. His pleni sunt sacre Historiarum Libri, præsertim vero Liber Exodi et Iudicum ejusmodi exemplis sentent.

Prophetando. Dativum esse ait Rhenanus, idemque esse ac ad prophetandum.

Emisit. Emittere vel simpliciter mittere Nostro significat, vel cum majori emphasi *ex se mittere*, ut nomine suo, Dei nempe, prophetarent.

Illuminaturus. Hoc in die Pentecostes per linguas illas igneus impletum fuit, Petro mox adconcionem, Act. 2. v. 17 et 18, in hæc verba disserente: *Hoc est, quod prædictum est per Prophetam Joel: Et erit in novissimis diebus (dicit Dominus), effundam de Spiritu meo super omnem carnem, et prophetabunt filii vestri, et filiae vestrae, etc.* Hoc ipsum, quod ante prædictum fuit Is. 44. vers. 3, ubi Deus: *Effundam Spiritum meum super semen tuum, etc.* Cæterum universo orbi illuminare, ex Græca phrasi de promptum videtur, qua in Cantico Zachariæ, Luc. 1. vers. 79, habetur: *ἐπιφάνει τοῖς ὀφθαλμοῖς τοῖς ἐσθλοῖς καὶ τοῖς ὀφθαλμοῖς τοῖς κακοῖς, i. e. ILLUMINARE (in mentem afferre) iis, qui in tenebris et umbra mortis sedent.*

Intinctionem, seu Baptismum penitentium, quem prædicabat Joannes in remissionem peccatorum. Marc. 1. v. 4.

Destinatum. Nimirum Gen. 12. v. 3, ubi Deus ad Abraham: *In te benedicentur universæ cognationes terræ.* Et Is. 41. v. 8: *Semen Abraham, amici mei, in quo apprehendi is ab extremis terræ, etc. et dixi tibi: Servus meus es tu, ego elegi te, et non objeci te, etc.* Et sic sæpiissime alibi.

Subsignationem, i. e. subscriptionem, quæ instar conditionis illi promissioni annexa fuit, ut et populus Israel ad pactum illud servandum pariter se obligaret.

Componeret, pro disponeret, aut adaptaret, monente S. Joanne: *Parate viam Domini, etc.* Marc. 1. v. 3.

Adpropinquabit. Sic enim Matth. 3. v. 2, Joannes ad populum in deserto: *Penitentiam agite; appropinquavit enim regnum celorum.*

Error velus. Peccatum Originale.

Ignorantia. Peccata per ignorantiam (vincibilem nimirum ac culpabilem) commissa.

Verrens. Ac quasi scopis (his enim proprie verrimus) expurgans; ut Matth. 12. v. 24, dicitur: *Invenit eam scopis mundatam.*

Radens. Raduntur eæ maculae, aut alia, quæ nonnihil profundius insedere; hinc et barbam *radere* dicimus, etc.

Patet. Ad eundem in Baptismo, plenius autem per subsequentem Manuum impositionem, recipiendum.

Libens. Nihil jam in hoc suo hospitio indecorum, quin vero omnia munda, seque digna invenimus.

Causa. Finalis nimirum.

Hæc opera. Opera hic sumitur pro labore, ut in L. de Pat. c. 16, idem Noster: *Hæc patientiæ ra-*

tio, hæc disciplina, hæc opera cælestis, et vera, etc. Et in *L. de Resurr. carn.* c. 15: *Negent operarum societatem, ut merito possint etiam mercedem negare.*

Homini proficit, i. e. ad profectionem ejus conducit, ut in *L. de Bapt. Cap. VII.*

Ratio ejus, Poenitentiam videlicet.

Discimus. Hoc enim ignorato veram poenitentiam rationem ignorari necesse est: Vid. supra *Cap. I.* ubi: *Igitur ignorantes quisque Deum, etc.*

Inflicatur. Poenitentiam etiam ad opera bona violententer, ac contra naturam suam, detorquendo, deinceps per illam impedienda.

Et, pro etiam.

Viderit. Formula loquendi passim Nostro frequens; ut *Apol. cap. 16*, ait: *Viderit habitus, dum materiam qualitas eadem sit; viderit forma, dum idipsum Dei corpus sit, etc.* et in *L. de Pat. cap. 16*: *Viderint suam sui.* *L. de Spect. c. 15*: *Viderit principis titulus idololatricæ, etc.* Itaque hæc phrasi plerumque utimur, cum alterum in quoddam discrimen adductum, de eodem cavendo præmonemus, ut rei suæ curam habeat. Sic *Cic. in Bruto* ait: *De hoc tu videris:* i. e. hujus rei curam tibi relinquo, ne, si quid secus acciderit, mihi imputes. Et *Terentius in Adelph.* *Ego isthoc videro;* quasi diceret: *Isthoc mihi curæ erit.*

In ingratiam. Vide *Cap. I. Not. Ingratia.* Quid si vero sententiam sic explicem: *Viderit perversa opinio hominum, aliis nique ingrata?* etc. Vel si illi, quibus benefecimus, displicere nobis, ac ingrati, seu exosi esse incipiunt.

Poenitentiam cogit. Sensus esse videtur: *« Si etiam ad malefacta poenitentiam, velut reluctantem, ac contra naturam suam, cogit, adigit, ac detorquet. »*

Captatio ejus. Gratia captatio est appetitus alienæ gratiæ et benevolentia sibi conciliandæ, ut alteri placeamus, eique grati, id est, accepti simus. Raro enim reperitur, qui, cum alteri beneficium faciat, aut non placere cupiat, aut non aliquid speret, capteque emolumentum, ad se rediturum. Ita nostrum ubilibet nunquam amantes sumus.

Mortalis, i. e. temporalis, et aliquando desitura, tam gratia nempe, quam ingratia.

Compendit. Seu quæstus et lucri; ut optimi Anthores passim habent.

Debitorem, Mercedis nimirum.

Malum, Pœna nique.

Remuneratur, i. e. retribuitur.

Sanciat, pro statuit; est autem sancire, aliquid, quod impune violari nequit, constituere.

Præstandam esse. Supremum Jus ejus, per peccata læsum, satisfactione reparando.

Privatum, Latinius privatim delet, tanquam insigni alias loco obscuritatem afforens: at ego citra offendiculum reineri posse existimo, et privatim hic tanquam proprium intelligo, ut Noster in *L. de Spect. c. 10*, explicatis dicit: *quæ privata et propria sunt scenæ, etc.* Et *Cic. L. III de Finib.* ait: *Verbis tamen in dicendo quasi privatis utuntur, ac suis.*

Officium. Quod autem malitia officium esse potest, nisi in iis, de quibus in *L. I de Offic. sub init.* ait Tullius: *Sunt nonnullæ disciplina, quæ propositis bonorum et malorum finibus officium omne perturbant.* Secutus autem hic Noster potius videtur eiyon nominis, de quo *S. Ambr. L. I de Off. cap. 8*, ait: *Officium ab efficiendo dictum putamus, quasi officium, etc., quo sensu etiam malitia suum officium est, sed improprie, et nonnisi secundum nomen dictum, re vacuum.* Quamquam positus, ut mox sequentia suadent, sic intelligendum putem: *« Proprium erga malitiam officium (ut scilicet de malo poeniteamus) etiam impendit bonitati, seu bonis operibus, ac beneficiis alteri impensis. »*

Negligatur. Vide dicta *Cap. I. ad fin.*

Notæ ad Caput III.

Spiritus, Anima, seu ejus intellectus.

A Respectus. Velut radiis a Deo, omnis Lucis fonte, in eum emissis.

Præcepta, scilicet cognoscenda.

Depulandum. Inter peccata referendum.

Homo sit. Tanquam ex corpore et anima constans.

Duo unum efficiunt. Sic enim anima conjuncta corpori unum efficit hominem.

Materiarum. Seu parium componentium, quæ totius velut materia sunt.

Dei res. Ut supra, *Cap. I.* dixit: *Res Dei ratio.*

Expressa. Formavit enim Deus hominem (id est corpus ejus) de limbo terre. *Gen. 2. vers. 7.*

Ad statum ejus. Et inspiravit in faciem ejus spiraculum vitæ, et factus est homo in animam viventem. *Ibid.*

Offendit. Non ideo Tertulianus voluit peccata omnia, ut Stoici putabant, paria esse, sed id autem, ex hoc, quod alia carnalia sint, alia spiritualia, seu alia corpore perpetrentur, alia in anima et ejus voluntate sola subsistant, non inde majorem peccati unius præ altero gravitatem dimittendam esse.

In judicium. Ignis videlicet æterni; namque judicium hic opponit vitæ, æternæ nimirum. Vide quæ diximus in *L. de Bapt. Cap. X. Nbt. In judicium.*

Eo. Pro expropter.

Impendere. Itaque ad poenitentiam quoque corpus concurrat necesse est, per sensibiles nimirum ac externos actus et afflictiones corporales: anima vero per internum dolorem, etc.

Amborum est. Ut enim actiones dicuntur esse suppositorum, sic nec corpus peccat solum, neque anima sola, sed Homo, qui compositus est ex corpore et anima, in unum suppositum, seu personam, exurgens; huic enim actiones, tam bonæ, quam malæ, imputantur.

Agitur. Scilicet opere quodam externo ac sensibili.

Cogitatur. Mereque intra mentem retinetur.

Contingi habet. Contingi hic non sumitur pro solo sensu tactus, sed aliorum quoque sensuum perceptione. Cæterum contingi habet, pro contingi potest, Mellemus est; solent enim Græci dicere ex. gr. *obit;* *obit ex,* nullus dicere potest.

Neque tenetur. Nullo videlicet sensu attingitur.

Voluntatis delicta. Mero interna scilicet.

Mediocritas. Quæ velut in confiniis posita, ulterius penetrare, ipsunquæ rei meditullium attingere nequit. Hæc igitur humana mediocritas est, ut solus actus externus (et ne hos quidem semper, satiusque tuto) perspicat, interpos vero neque inspicere valeat.

Par non est. Etenim ipso quoque Prætor non judicari de internis.

Sub Deo. Nullo videlicet Dei respectu habito.

Unde, i. e. per quod, et quomodocunque demum.

Decernat in judicium. Decernat enim prius in judicium ire, antequam in ipso judicio decernat, feratque sententiam. Aut fortasse judicium hic pro ipsa damnatione, et pœna ignis æterni, accipit, ut supra exemplum occurrit; aut denique cum eo congruit, quod *Cap. seq. initio* habetur: *Pœnam res ipso destinavit.*

Origo est. Alias enim nostrum esse censei, nobisque imputari nequit.

Cum ergo. Subandi voluntas.

Liberatur. Potest hoc intelligi de voluntate, quæ a culpa liberatur, seu absoluitur; vel de ipsa culpa, quæ liberatur, id est, tollitur. Sic etiam liberare promissa dicimur, quando eorum obligationem tollimus, ac evacuamus, eadem implere.

Intercipit. Quo minus scilicet in opus ipsum exire, et consummari queat; perperat enim, ut Festus ait, qui opus ipsum pargit, ac perficit. Potissimum autem de malis dicitur; quamquam etiam de bonis nonnunquam dictum inveniamus.

Suum fuerat. Quantum erat in ipsa voluntate efficaciter aliquid volente, jam perfecti. Atque hinc, ut Theologi nostri communiter dicunt, actus externus interno novam peccati speciem non superinducit, sed

prior ille huius merum complementum est.

Adjecionem legis. Namque præcepto 6 Decalogi, quo prohibentur adulteria, etc., etiam novum adjecti, quo etiam interna voluntas, licet opere completa non fuerit, culpe subicitur.

Cominus. Seu actu ipso.

Contaminasset. Omnis qui viderit mulierem ad concupiscendum eam, jam macchatus est eam in corde suo, ait Christus Matthæi, 5. v. 28.

Administrare, i. e. agere, vel quomodocunque ad agendum concurrere.

Expungit. Hæc vox nonnihil diligentius expendenda est, qua Noster crebro utitur, et quæ, nisi rito intellecta fuerit, subinde magnas obscuritates creare potest. Imprimis autem notandum, creditores olim nomina suorum debitorum in tabulis cereis stylo quodam descripsisse; cum vero eadem debita exsoluta fuissent, sicutque ius creditoris, dissolutum, nomina illa aut punctis configere, aut inverso stylo delere, atque sic expungere solitos fuisse. Ex quo factum est, ut vox hæc per metaphoram inde ductam, pro implere, ac perficere usurparetur.

Verum exempla jam ex ipsomet Tertulliano nostro proferamus, et imprimis illud, quod in *L. adv. Jud. c. 11.* habet, cæterisque luculentius est: *Neque in dubium deducant, vel negent, quæ scripta profertur, — ut, quæ post Christum futura erant, adimpleta cognoscantur. Neque enim (pergit) dispositio expuncta inveniretur, nisi ille venisset, post quem habebant expungi, quæ nuntiabantur, quæ completa esse etiam probarentur.* Sic et *ibid. c. 4.* habet: *Circumcisionis carnalis, et Legis veteris abolitio expuncta (impleta ac consummata) suis temporibus demonstratur.* Rursusque *cap. 9:* *Tam intelligitur prophetia renuntiata, quam creditur expuncta, i. e. impleta.* Item *Cap. 12:* *Non erunt in alium prophetata, quam per quem expuncta consideramus.* Sed et in *Apologet. adv. Gent.* aliquoties recurrit, ut *c. 2:* *Debito pænæ necens expungendus est (i. e. debitum illud ab eo implendum est, seu sententia in eum lata executioni mandanda) non eximendus.* Et *cap. 15.* *libidinem expungi, id est, expleri, seu perfici, ait.* Item *cap. 20:* *Unum est tempus damnationis, futuræ præsentis apud homines, si forte distinguitur, dum expungitur, etc.* Et *cap. 21,* de Christo ait, qui jam expunctus est (implevit) in humilitate conditionis humanæ: *Nec non c. 35:* *Cur enim vota et gaudia Cæsarium casti, et sobrii, et probi expungimus? Denique Cap. 48:* *Tunc resituetur omne humanum genus ad expungendum, quod in ævo boni vel mali meruit.*

Sed de reliquis ejusdem Libris pariter videamus. Sic ergo in *L. de Pat. c. 11,* habet: *Omni patientiæ speciem adversus omnem diaboli vim expunxit.* Et in *L. de Cor. mil. c. 1:* *Expungebantur in castris milites laxi; cum enim per numeros suo ordine transirent, donativum accepturi, eo accepto, singulorum nomina vel puncto notabantur, vel penitus expungebantur, velut in quibus illa largitio jam absoluta ac completa esset.* In *L. de Exhort. ad Mart. c. 6:* *Quot a latronibus ferro, ab hostibus etiam cruce, extincti sunt, torti prius, quin et omni contumelia expuncti? i. e. omni contumelia in illis velut consummata.* Et in *L. II adv. Marc. c. 20:* *Suum populum in tempore expeditionis angusto, aliquo solatio tacite compensationis expunxit, seu implevit.* Sic in *L. de Orat. cap. 1,* Evangelium expunctorem totius retro vetustatis appellat, in quo scilicet per Christum impleta, et consummata sunt ea omnia, quæ in Veteri Lege præsignificata. Tandem etiam in *L. de Idol. c. 16,* ait: *Si nec invocato, nec in sacrificio sit titulus officii et operæ mea expunctio (id est, exhibitio, et officii impletio), quid tum? etc.* Ubi vides omnia hæc loca ferre ad eandem significationem redire. Igitur etiam hæc phrasi per voluntatem expungit effectum, voluit dicere, quod ipsa voluntas aliquid efficiendi pro ipso facto jam impleto habeatur, ut contextus ipse demonstrat. Vide etiam de *Præscript. Cap. X.*

A *Saturans. Pro explens ac perficiens. Pro facto cedat, i. e. pro facto habentur.*

Notæ ad Caput IV.

Spondit. Nullum ergo genus peccati, quantumcumque gravis, a spe veniæ, et fructu penitentiae excludit; quod claro rursus indicio est, Tertullianum, dum hæc scriberet, nondum a Montano corruptum fuisse. Nullam enim hic, ut in *Libro de Pudicitia, cap. 2.* (tunc jam apertus Montanista) distinctionem facit inter peccata remissibilia et irremissibilia. Et secundum hanc, pergit, differentiam delictorum penitentiae quoque conditio discriminatur. Alia erit, quæ veniam consequi possit, in delicto scilicet remissibili; alia quæ consequi nullo modo possit, in delicto scilicet irremissibili. Et sic porro ad examinandas varias peccatorum species descendit. Quamquam hæc de re fortasse alibi pluribus agemus.

B *Penitere, i. e. penitentiam age;* nam secundum hanc phrasin Vulgatus noster Interpres peniteor verbi deponentis sensu bis utitur; nimirum *Marci I, 15,* ubi Christus: *Pœnitentini* (Græcus habet *παρασώμενοι*), et *credite Evangelio.* Item *Act. III, 19,* ubi S. Petrus ad populum: *Pœnitentini* (*παρασώμενοι*) et *convertimini, ut deleantur peccata vestra.* Latini verbo peniteat, tanquam impersonali, rarius personali, vix unquam ceu deponenti utuntur.

Viro. Formula Dei sæpius ita jurantis per semetipsum.

Præstantiam. Hæc voce in malam partem pro excellentia utitur, quo sensu nimirum S. Paulus *I Tim. I, 5,* se inter peccatores primum dixit, quasi omnes alios peccatorum suorum gravitate superantem.

Agnosco. Hæc Tertulliani, adhuc humiliter de se sentientis, non superbi Montanistæ, ac insolenter contra Ecclesiam ipsam insurgentis, vox fuerat.

C *Fidem, seu fidelitatem in salvando.* Atque inde penitentia, secunda post naufragium tabula deinceps dicta fuit. Hunc loc. S. Ambr. (vel alius author in *Ep. ad Virg. lapsam pulchre imitatus est*, ita eandem alloquens: *Sed tu, quæ jam ingressa es agonem penitentiae, insiste miscra fortiter, inhære tanquam NAUFRAGUS TABULÆ.* Sed nec minus S. Hier. in *Ep. VIII ad Demetriadem* item de Penitentia loquens: *Illa, quasi SECUNDA POST NAUFRAGIUM miseris tabula, etc.* Atque sic deinceps alii SS. Patres hanc phrasin adoptarunt.

Perlevari. Aliqui Codices *perlavabit* legunt: ut nis inepte; an enim, qui fluctibus immersus sublevis, porro perleendus, aut non potius proleandus, et extrahendus est?

D *Protelabit.* Protelare est aliquid protelo, seu continuo tractis, promovere aut propellere, ut nempe boves, eidei iugo adstricti, pari et æquabili impulsu procedere solent. Unde etiam lorum illud oblongum, quod eos iugo illigat, *protelum* appellari olim consuevit. Et hinc est illud Catonis de Re rust. *Protelo trini boves aratrum unum ducent.* Hand dubium autem est, hanc vocem græcæ originis esse, et quidem, ut *Donatus* vult, a *πρὸς* et *εἰς*, quod est ante et trahere, deductam. Alii vero a *πρὸς*, seu *πρὸς*, quod est longe, derivant, eo quod protelo longior quædam tractio fiat. Variæ insuper vocis illius sunt translationes, de quibus, si otium, videndi sunt Grammatici.

Inopinata. Tabula enim a naufrago frustra quaeritur, nisi jamjam desperantibus subito se offerat.

Animorum, i. e. voluntatum. An enim id famuli obsequium quis æstimabit, quod ab heri sui voluntate discordat?

Per hoc, i. e. propterea. Alii codices pro hoc, seu pro tanta argumenti amplitudine, habent.

Angustis. Ingenii videlicet, aut temporis, vel quomodolibet præfixit descriptionis.

Bonum est. Nobisque utile.

Auscultare. Pro obedire hic accipit. Sed frustra

lectorem hic moneo.

Utilitas servientis. Postponenda ergo utilitas præcepto. Quamquam etiam istud ipsum infinite utilitatis ac mercedis multo magis plenum sit, obedisse deo præcipienti etiam nullo utilitatis intuitu.

Revolvis. Seu tecum nimis anxie deliberas; ita enim scrupulosi solent.

Præcipit. Duabus his voculis quid potentius, ac ad nos penitus, ut mandata ejus impleamus subigendos, efficacius esse potest?

Hortatur. Ad vero hortari (tam popolare verbum) majus est, quam præcipere? Et vero etiam; quoniam qui præcipit, pro imperio suo facit, qui hortatur, etiam cum præcipit, simul benignus est, urgens quidem, simul autem inlirmitati nostræ illud ipsum imperium accommodans, unaque ostendens, se in eo ipso, quod præcepit, nos, ut adimpleatur, adjuvare paratum esse.

Salutem. Istud vero omnino DIVINUM soliusque DEI CLEMENTIE proprium esse potest.

Vide dicens. Infinita sunt apud Prophetas præcepta ejusmodi loca.

Dejeratione. Pro jurejurando.

Asseveratione, i. e. promissione, aut fortasse melius pro consecutione.

Notæ ad Caput V.

Resignari. Postquam nimirum poenitentia illa a Deo per gratiam suam ratihabita, et obsignata fuerat, nunquam per nova peccata sigillum illud, expellendo rursus illam gratiam, denuo solvi debere.

Prætextum. Prætextum neutro genere etiam dicit in *L. de Cultu fam., cap. 9.* ubi ad easdem: *Ne totis habentis licentiam usurpetis prætexto necessitatis, etc.* Et in *L. adv. Valen., c. 9,* ait: sub prætexto dilectionis in patrem, etc.

Segregaris, i. e. ab ea recedis, scilicet ad cognitionem Dei.

Adglutinaris. Eo pertinacior factus, quo minus ignorant.

Timere. Timor enim Domini sicut est initium SAPIENTIE (*Psalm. CX, 10*), sic poenitentia quoque. Ita enim de hac Concil. Trid. Sess. VI de Justif., c. 6, ait: *Disponuntur ad poenitentiam, dum peccatores se esse intelligentes, a JUSTITIE DIVINÆ timore, quo utiliter concutiuntur, ad considerandam DEI MISERICORDIAM convertuntur, etc.* Et in Sess. XIV, c. 4, rursus: *Attritionem, ex poenarum metu conceptum, esse spiritus s. impulsu, quo poenitens adjutus, viam sibi ad justitiam parat.*

Contumacia. Contumaciam hic vocal, *perseverantiam* in malo, qua sensim obrigescit cor. Deique timorem penitus eliminat. Nam (ut *Eccli. XXVII, 4*, dicitur), si non in timore Domini tenueris te instantier, cito subvertetur domus tua; utinam æque facilliter citoque ex miserrimis his ruinis restauranda.

Ignorari non licet. Nihil sane elegantius hanc in rem, quam Tertulliani nostri de Testimonio animæ libellum, sensuum mole sane ponderosum, leges.

Dei dono. Denuo illud, quod supra cap. I, dixerat, respicit: RES DEI RATIO.

Amulo ejus. Infelicem nimisque impudentem simiam Dei voluit dicere. Qualiter autem insidiator hic generis humani jam olim Dei mysteria æmulari nisus fuerit, *L. de Præscr., cap. XL*, leges.

Regressu. Seu relapsu in antiqua peccata.

Malus. Velut κακός sic dictus diabolus, ut apud Græcos Πονηρός. Sic etiam in *L. de Pat., c. 11*, ait: *Læta atque diffusa est operatio Mali;* ubi significari diabolum, contextus suadet, et ib., c. 14, rursus de eodem: *Dissecabatur Malus, quem Job... magna æquanimitate distringeret.* Et sic alibi quoque. Non minus in oratione dominica, ubi *Matth., VI, 13*, Christus ipse nos inter alia orare docuit: *sed libera nos a malo*, græcus textus habet: ἀλλὰ πῶτα ἡμᾶς ἀπὸ τοῦ πονηροῦ, qua voce plerique tum Latini tum Græci Patres diabolum intelligunt.

Periculosum est. Tanquam vix sine legentium

A offensa et scandalo proferendum.

Edificationem. Opposita hæc est scandalo; quod enim istud destruit, illa reparat.

Judicatio. Idem videtur ac in judicio, quod nonnisi præmissa seria deliberatione, et re in utramque partem perpensa, fieri oportet.

Poenitentiam. Qua ipsum poenitentia antea jam poenitet.

Actu. Exteriori nimirum, ut supra cap. III, not. Agitur.

Fide, i. e. illeso, retentoque -Dei metu, et fidelitate, ac sine horum præjudicio.

Salvo metu. Amara irrisio!

Patrocinium est. Pertexit hucusque sarcasum illum.

Hypocritarum. Ἰσχυρὸς est alias simulatio histrionis, alienæ personæ gestus imitantis; unde ejusmodi histrio ὑποκριτής quoque dicitur. At phrasi S. Scripturæ ille est, qui moribus suis prohibent præ se fert, intus autem et in cute, ut aiunt, nequam est, simulator improbus; de ejusmodi hominibus Poeta:

Qui Curios simulant, et Bacchanalia vivunt.

Tales maxime erant, contra quos Christus *Matth., VII, 15*, nos præmonuit: *Attendite a falsis prophetis, qui veniunt ad vos in vestimentis ovium, intrinsecus autem sunt lupi rapaces;* de quibus plura Evangelistæ.

Notæ ad Caput VI.

Mediocritas, i. e. mediocre nostrum ingenium, ut modeste de se sentientes dicere solent. Vide etiam supra cap. III.

Ut omnis. Junius omnis hic pro omnibus, ut veirres pro omnes solebant dicere, accipiendum vult. Verum qui omnis ad salutis referendum existimant, alio se Tertulliani loco (*Lib. de Virgin. veland. cap. 8*), tucatur: OMNE totum est, et integrum, et nulla sui parte defectum.

Novitiolis. Catechumenos hic intelligit, recens ad primum gradum admissos, adeoque in fide adhuc imbecilles.

Isis imminet, seu ad eosdem destinatum est, atque directum.

Aures rigare. Floridior metaphora de his, qui ad audiendum Dei verbum in Ecclesiis admissi erant in Auditorum gradu inter Catechumenos constituti, de quibus paulo inferius.

Catuli. Catuli proprie est canis minor seu canicula; quamquam de omnibus brutis (solis autem viviparis), cum adhuc tenera sunt, recte dictum inveniam.

Perfectis, i. e. visu nondum perfecto, sicut nimirum in proverbio est: *Canis festinans cæcos parit catulos.*

Replanti. Hellenismus autem est, ut ex gr. ἀνακατασκευάζω, incerta, seu in incertum (nullibi certa et firma vestigia figentes) replanti. Tale est etiam illud in *L. de Pat., c. 1:* *Qui cæca (pro cæci) vivunt.*

Quidem. Aut subintelligendum se, aut omnino hic interserendum.

Includere, i. e. concludere, ac quasi communire. Sic enim canes catulos suos intra cubilia sua continere student, ne temere dilapsi, cæcitate sua in aliquod offendiculum incurrant, inde cadendi.

Desiderandi. Eo quod malis suis desideris finem propediem facturi sint, iisdem in Baptismo renuntiaturi, ac ex veteri in novum transformandi hominem.

Senescere. Apposita ac elegans ad poenitentium similitudo.

Adulantur, i. e. pomorum venustati, quam ex parte adhuc retinere, adulantur, in eadem sibi complacendo. Vide *L. de Bapt., cap. III, not. Ant. gratia, 1147 a*, et cap. IX, *Aqua gratia 1171 b.*

In tinctionis, i. e. Baptismi, ut alios possum.

Medium tempus. Seu intermedium, nempe inter conversionem suam, et ipsum Baptismum, dum scilicet adhuc inter Catechumenos agunt.

Commenatum. Castrensis vox, veniam militibus da-

tam, qua valetudinis, aut aliorum negotiorum causa, aliquandiu a castris abesse ipsis licet, significans. Aliquando etiam ipsum illud spatium temporis, quo miles, aliquorsum profectus, a castris abest, denotat: imo et pro ipsa annona, in titulum data, nonnunquam accipitur. Exempla apud Nostrium complura existant: ut Apol., c. 52: *Vini maximam universo orbi imminentem... Romani Imperii comenatu (spatio temporis, quod Deus, velut summus Imperator, eidem concessurus est) scimus retardari.* Eodem sensu in *L. adv. Prax.*, c. 4, sumitur: *Sed et denno eradica-bitur in isto comenatu, etc.* Sic in Apol., cap. 48, *comenatum deliberandi ampe frustratum* dicit. Et in *L. de Fuga in Persec.*, c. 9, *intrari nos vult comenatum.* Rursusque in *L. II. adv. Marc.*, c. 10, ait: *Comen-tum operationibus ejus admittendo, rationem bonitatis suae egit.* Denique in *L. de an. c. 50*: *Quia nec pariasset (par fuisset, et ex aequo congruens) comenatas hic vitar militario, temporis longi scilicet brevior.* Ceterum post comenatum subintelligo magis vel potius; et for-tasse haec vocula exiit ex hac comparatione, aut per ellipsin, Graecis frequentem, abest.

Quam poenitentiam, delenda videtur haec particula quam, quae fors oscitantis librarii fuit.

Sustinere. Pro expectare positum videtur ut *L. adv. Jud.*, c. 6 de Christi futuro adventu ait: *cinectum veni, sustinendus (expectandus) est, dummodo (usque dum) manifestus sit adventus ejus.*

Manum emittere. Facile hoc exemplum (hic etiam porro continuatum) occurrere poterat Tertulliano, quippe antea caudiceo, et in rebus forensibus gravi-ter exercitato.

Addicere. Pro dare. Proprium rursus foro voca-bulum est, ut Samuel Pitiscus in suo *Lexico* ad illam solemnem juris Praetorii formulam vo, dico, addico, quamdam ex veteribus legem recitat: *Qui-cunque magistratus in ea colonia iurisdictione praeerit, ejus magistratus de ea re iurisdictione, iudicisque dato, addictio esto.* Alias autem addicere proprie vendito-ria est.

Institui. Pro constitui.

Compensatione. Sane autem pro poenitentiam: Jus Divinum, peccato laesum, reparatur, injuriaque ei-dem illata compensatur, in quantum nempe aetis poenitentiae ipsam Christi pro nobis satisfactionem, ejusdemque merita sibi intime conjuncta habet. Sane multi doctores ex Scholasticis fuisse, neque hodie desunt, docentes, *rationem formalem*, ut vocant, *poenitentiae in compensatione praedictae injuriae* consistere.

Ne adulter. Per ellipsin utique subaudiendum sit.

Veritatem. Ceu inferius magis examinandum.

Absolvinur. Ironica haec locutio est; quasi vero ipsa absolutio verae poenitentiae, aut jam actae, aut agendae, demonstratio esset.

Pendente, i. e. adhuc suspensa.

Prospicitur. Tanquam adhuc imminens.

Mutatus est. In statum jam alium translatus. Hoc sensu idem Noster in *L. de Resurr. carn.* c. 57, ait: *Oro te, si famulum tuum libertate mutaveris, etc.*

Sibi imputat. Tanquam horum se amplius reum agnoscens, et ea propter poenitentiam acturus. Quid autem in furaci hoc, fugitivoque hominum genere olim frequentius?

Emisus. Milites confectis legittimis (certorum nempe annorum) stipendiis, a castris mittebantur, seu e militia dimittebantur, juramento suo militari deinceps soluti: quae missio honesta; alia vero, ob mor-bum, aliunde corporis vitium facta, *caussaria* appella-batur, honesta equiparata.

Pro notis, id est delictis militaribus, quibus male notatus erat. Si mavis, notae hic accipies, pro his puncturis, seu stigmatibus, quibus thrones, militiae re-cens adscripti, signabantur, ut, si qua fugissent, ex his agnosci, atque sub signa sua, ac vexilla retrahi possent, ex militia legibus supplicio militari subji-ciendi.

De notis his ita Vegetius, l. II c. 5, habet: *Victuris*

(duraturis, neque jam amplius delendis) in cute pun-ctis milites scripti, et matriculis inserti, furare solent. Et Aetius, Graecus quidam Medicus, apud Lipsium de *Militia Rom. l. I, Dial. 9*, ita loquitur: *Στεγνυται καλοῖσι τὰ ἐν τοῖς ποροῦσιν, ἃ ἀλλοῦ τοῦτε μίλων τοῦ σώματος, ἐκ τῆς ποροῦσιν, ἐκ τῶν στεγνυμένων ἐκ τοῦ χροῦ.* Hoc est: stigmata vocant, quae in facie, aut alia corporis parte, inscribuntur, quibus sunt militum in menibus. His er-go notis milites, quandiu ipsis militandum erat, suo-rum officiorum continuo admoenebantur, et eorum-dem transgressoribus gravissima ulique poenae me-tuende erant.

Initiura aquam, seu baptisandis. Tunc temporis autem Baptismus communiter fiebat per immersio-nem, ut late Dogmatici nostri. Igitur aqua tunc non adeunda, sed plane ineunda fuerat.

Salvum. Secutum, ac certum.

Asperginem. Aliqui Asperginem malunt. Plura de hac voce diximus in *L. de Baptis. c. 5*. Ceterum videtur Tertullianus hic alludere ad Baptisimum, olim etiam per asperionem, maxime clinica seu gra-batariis, collatum: qua de re rursus videndi Dogma-tici, de *Materia proxima Baptismi* agentes. Potest autem et sic intelligi: vel asperginem unam dunlaxat (aquam scilicet stillatim aspersam), ne dicam integram copiam aequae, etc.

Commodabit. Pro impertietur; non enim in fo-rensi sensu, quo quis rem suam alteri ad tempus commodat, porro reddendam, sed prout significat, commodum alteri seu utilem operam praestare, hic u-rsurpat.

Furto. Pro furtive ac clanculum.

Circumduci. Seu fallacis atque astutis oblegi; quo sensu etiam aliquis ab altero *circumdescribi* aut *circumveniri* dicitur. Omnis enim, ut in *L. de Baptis. c. XVIII* ait, *petitio et decipere, et decipi potest.*

Deus lumen est. Elegans sane sententia!

Symbolum mortis, i. e. Baptisimum, a Christo insti-tutum in signum rememorative Mortis suae et sepul-turae, imo et Resurrectionis, ut et nos in Adam mortui, Christo consepulti per Baptisimum, a morte peccati in vitam GRATIA resuscitemur. Vide *L. de Bapt. c. XI, n. Sine resurrex. ejus, et c. XVI, n. Glorificaretur.*

Permittit. Recte Junius legit *promittit*; quamvis etiam permittit, quod in meo Codice est, tolerari posse existimem.

Excidunt. A Gratia nimirum, in Baptismo ob-tenta; quando etiam ab obtinenda multis, morte non raro praeventos, et frustratos fuisse novimus. Vide *L. de Bapt., c. XVIII, n. Utiliter est.*

Aggressi, i. e. infidelem, ac inconstantem, ideo-que nec seriam, nec sinceram poenitentiam agen-tes.

Ruituram. Talis nimirum similis erit viro stulto, qui aedificat domum suam super arenam, etc. Matth. c. VII, 26.

Auditorum. Certus hic Catechumenorum gradus est, de quo supra et alibi fortasse pluribus. Quamquam hic simpliciter pro Catechumens vocem hanc ac-cipendam putem, quam toties eodem sensu repe-ti.

Eo. Seu ea de causa, vel propterea.

Simul. Pro quamprimum.

Simul insperetis. Seu mox ac propius, poenitens-que cum cognoveris.

Incubas. Porroque, velut ex nimium tenaci habitu et consuetudine, incubis. Vide *L. de Bapt. c. XI, n. Resurrectionem.*

Ignarus, i. e. cum adhuc Deum non cognovis-ses.

Separat. Pamelius, teste Junio, ex tribus MSS. legit *a perfecto Dei verbo.* Quodnam vero istud? Annon autem praestat lectionem mei codicis retinere, satis commode sic exponendam: Quid te a servo Dei, per Baptisimum jam perfecto, separat, seu distinguit, ac discriminat? Nec autem Catechumens praebaptizato eximium quidpiam habet, quasi ille sine poenitentia

de peccatis suis propriis mox in Baptismum irruere A posset, enimvero huic saltem prævia attritionis opus est, ad eundem fructuose suscipiendum.

Fide, i. e. fidei ac vera poenitentia, non ut e. præc., n. Hypocritarum.

Loti sumus. Interne nimirum: quæ tamen non semper est ablutio perfecta, sed plerumque inchoata duntaxat. Poenitentia enim illa ex metu profecta, quam dicimus attritionem, ex se non justificat ante Baptismum actu susceptum, sed sola contritio perfecta ex amore Dei super omnia. Attamen in tam diuturna, quæ olim a Catechumenis Baptismo præmittenda erat, poenitentia vix fieri poterat ut non aliquando in contritionem perfectam velut per gradus quosdam transiret, adeo ut aliquis peccatis delectis jam interne justificatus esset, antequam ipsum Baptismum actu susciperet. Videri hic possunt ea quæ Conc. Trid. supra cit. a sess. 6. de Justif. c. 6. dilucide exponit.

Integer. Sincerus et perfectus, quem primum, id est, initialem ac inchoatam, ut mox antea diximus, intinctionem, seu baptismum vocat.

Quoad. Pro mox ac ut supra.

Senseris, seu cognoveris.

Ab aquis, i. e. post Baptismum, seu postquam ab aquis rursus egressi fuimus.

Induimus. Hic namque Baptismi necessarius ac, ut vocamus, ex opere operato effectus est; Sacramenta enim, instar causarum naturalium, in subjecto recte disposito necessario operantur.

Obstruere, i. e. undequaque impediri.

Alligatus. Ad Novam scilicet Legem Christi, post renuntiationem diabolo et omnibus pompis ejus a baptizato factam.

Qui enim optat. Antitheses sequuntur sane insignes.

Timidiores. Timore Dei nonnihil magis concussim. Vide supra.

Repromitterit. Simpliciter pro promitteret, ut nos- ter similia composita passim.

Præstiturus. Recte omnino pro præstiturus, cum præstare pro implere, aut perficere accipitur.

Notæ ad Caput VII.

Audientibus. Satis significat Author, quæ hæcenus præmisit, spectare poenitentiam, ante Baptismum ab Audientibus, seu a Catechumenis, agendam. Jam vero ad eam poenitentiae speciem convertitur, quæ relapsis post Baptismum amplectenda superest cum jam, ut supra diximus, secunda post naufragium tabula.

Nihil jam. Vel nihil jam spectat ad eos, qui post Baptismum nullius jam amplius rei poenitentia dignæ sibi consci sunt; vel ad parvulos referendum est, peccati actualis, proindeque poenitentia incapaces.

Retractantes, id est, tractantes: ut jam pigeat toties annolasse.

Demonstrare, i. e. velut designare, quasi ad porro peccandum invitatis.

Eo. Pro eoque, aut propterea.

Jam nunc patent. Spatium subintellige (temporis nimirum) aut janua, simileve aliquid.

Evadendi habebit. Præclusa scilicet evadendi via.

Non habebit. Ipse nimirum offendendi finem sibi non faciens.

Hæcenus. Hæcenus, seu eoque. Aut forte Christiani exspectabimus, ut ipsi Gentiles nobis Deum suum Terminum (yah! neque sine impietate nominandum!) peccatis nostris præstintant?

Periculosus. Periculis legunt alii; planius quidem id est, non vero tanti, ut meum propterea codicem deserere cogar.

Mari dicunt. Improbe Neptunum accusat, qui bis naufragium patitur, ait Pseudus Mimographus.

Memoria periculi honorant. Sane perquam eleganter dictum!

Oneri esse. Emphaticum, id est acciendo affectui idoneum.

Inculcare. In id calcare. Quid vero multis? inculcare hic simpliciter pro calcare, seu calcibus per summum contemptum insultare, accipio: et quia refragabitur?

Modus, i. e. coercitio, seu cohibitio.

Dum exinguitur. Pulcherrima antithesis.

Morta opera. Ejus nimirum, quæ inter ipsas mortes est omnium terribilissima, mors animæ.

Retro suæ. Antea suæ, id est, peccatoris.

Judicaturus est. Ita enim sanctus Paulus 1. Cor. VI, 3, ait: Nescitis, quoniam angelos judicabimus? Quod de malis seu damnatis spiritibus communiter Interpretes intelligunt. Hi nempe sunt (ait Noster in l. de Hæb. mul. c. 2) quos judicaturi sumus: hi sunt angeli, quibus in lavacro renuntiavimus. Et in l. de fuga in persec. c. 10, ita loquitur: Times hominem, Christiane, quem timere oportet ab angelis (siquidem angelos judicaturus es), quem timere oportet a demoniis, etc. De his igitur angelis etiam hic Tertullianus loquitur.

Traditionibus. Alii legunt conditionibus: quod probare non possum: Junius traditionibus, quod vocabulo noster in l. de Præc. c. 22. utitur. Et sane hæc lectio contextui magis congruere videtur, proprie enim dicimus de via, aut recto tramite aliquem traducere in viam, etc.

Sera obstruere. Neque autem vox obstruere ad eam, sed ad januam referenda est, ut sensus sit: janua per intinctionem, seu baptismi seram obstruere. Recte autem ita dictum, eo quod baptismus reiterari nequeat, atque adeo hæc janua semel baptizato jam non amplius pateat ad veniam et remissionem peccatorum, per quam bis ingrediatur.

Frustra. Duriuscula hæc locutio: ac si vero etiam poenitentia a baptizatis post iteratos relapsus iterari non posset, adeoque deinceps omnis spes veniæ de quo consequenda præclusa esset. Verum plus dicere fors Tertullianus non voluit, quam quod sæpius quis peccaverit, eo difficiliorem fieri seriam poenitentiam, ac venia toties dignam. Sane autem in sequentibus mox benignius loquitur. Sed vide potius infra c. IX, Patrocinia natura, 1169 p.

Quod acciperas. Gravis proscoto sententia, atque imprimenda animo.

Accommodat. Pro commodat, et concedit assui tuo.

Restituas, seu recuperes; aut restitues.

Nedum ampliato. Nedum hic exponendum est multo magis. Scio autem etiam alias significationes, et quandoque negativam huic voculi, satis alias ambiguum, tribui. Sed hæc Grammaticorum sunt. Ampliato autem pro aucto vel extenso, facile quispiam hic sumet. Quid multis igitur? Nedum idem mihi hic erit ac ne dicam ampliato.

Quam dare. Quoniam qui restituit bis dat, alterum in eandem conditionem, qua exiecit, rursus statuendo.

Non accepisse. Neque enim ab eo, qui nihil accipit, quidquam auferri potuit, ideoque nec ex damno quodam miseriam sentit.

Iterata. Sinistra nimirum; ambiguum enim valetudinis nomen esse nemo nescit. Sic etiam in l. de Bapt. c. V, ait: Observabant qui valetudinem querebantur.

Notæ ad Caput VIII.

Id. Pro de eo.

Idolothya dicuntur carnes victimarum, idolis immolatae, ab ἱδωλὸς et θύω, quod est immolo, seu sacrifico. Ex his ergo immolatis quicumque comedissent, participes sacrificii illius, indeque polluti censebantur, velut ipsius quoque religionis tam sacrificiæ communionem cum gentilibus habentes. Quapropter in Concil. Hierosolymit. Actor 15, etiam inter alia idolothytorum esus prohibebatur, quoniam

tunc sine scandalo fieri vix poterat; hoc autem sub-
lato, privatim ejusmodi cibis ve-ci nullatenus prohi-
bitum fuerat; quoniam hi-rēvera ab idolis pollui ac
impuritatibus contaminari nunquam poterant. Atque
haec est ipsa S. Pauli doctrina 1. Cor. X, 27 et seqq.
ita dicentis: Si quis vocat vos infidelium (ad epulas
nimium) et valis ire, omne quod vobis apponitur,
manducate, nihil interrogantes propter conscientiam.
Si quis autem dixerit: Hoc immolatum est idolis; no-
lite manducare, propter illum, qui indicavit (ne is vi-
delicet putet, in idolorum suorum gratiam mandu-
cari) et propter conscientiam: conscientiam autem
dico non tuam, sed alterius: ne scilicet scandalo al-
teri fiat, ejusque conscientiam laedas.

Dubium. Subintelligi id esset, vel videri posset.
Nam pristinis temporibus *Apocalypsis* S. Joannis
nondum ubique in Ecclesia inter Libros Canoni-
cos, seu indubitata fidei, recepta erat; cum ipse
adhuc *Saecul. IV* de eadem dubitasset Eusebius I. III,
H. E. c. 35, credens cum aliis quibusdam, Libri
hujus Authorem non Joannem Evangelistam, sed alium
quemdam Joannem, cognomento Theologum, fuisse.
De hoc igitur cum non sat constitisset, quis, aut an
Spiritu S. affatus fuisset, pleraque diu cunctabantur
Ecclesiae, *Apocalypsin* inter Scripturas Divinas annu-
merare. Quin vero et *Conc. Laodicenum*, circiter A. C.
373 habitum, nondum in Canonem suum recipere
ausum fuerat, idque primum a *Conc. Carthag.* An.
397 factum, postea Innocentio I Papa plenarium
demum S. Scripturae Canonem proponente.

Errando laboraverat. Ovacula nimirum, circumer-
rando lassata.

Relevat, id e. Externat.

Disimulatio. Videtur hic pro reticentia poni.

Exaggerat. Pro auge.

Notae ad Caput IX.

Unius. Mox autem antea Cap. VIII, imo jam
Cap. V. nonnisi unus post Baptismum poenitentiae
ab Ecclesia indultus, meminit Tertullianus, ulterio-
rem districtae excludens: quod cum hoc loco rur-
sus incoleat, nonnihil id accuratius, pro instituti ta-
men nostri modulo, expendendum videtur.

Sane autem nemo existimet, aut Tertulliani
duntaxat temporibus, aut in solis Ecclesiis Africa-
nis, hanc disciplinam severitatem viguisse. Imprimis
enim S. AUGUSTINUS, magnum illud non Africanam
tantum, sed totius ECCLESIAE LUMEN, in Ep. 54
ad Macedonium, inquit: *Quamvis eis* (de his autem
loquitur, qui, ut paulo ante ait, etiam post actam poe-
nitentiam, post Altaris reconciliationem, vel similia, vel
graviora, committunt) in Ecclesia locus humillimae poe-
nitentiae non concedatur, Deus tamen super eos suae poe-
nitentiae non obliviscitur. Rursusque paulo inferius:
*Quamvis caute salubriterque provisum sit, ut locus il-
lius humillimae poenitentiae SEMEL in Ecclesia conce-
datur, ne medicina vilit minus utilis esset aegrotis, quam
tanto minus contemptibilis fuerit, etc.* Igitur IV etiam
et V Saeculo, non in Hipponensi solum, sed reliquis
etiam Africae Ecclesiis, is rigor fuerat, ut nemo in
peccata graviora recidivus, ad secundam exomologesin,
publice nimirum, et in facie Ecclesiae, et eo modo,
quem hoc ipso Cap. Noster deinceps describit, ei
S. Aug. supra humillimam appellavit, agendam ad-
mitteretur.

Quid vero CLEMENS de Ecclesia sua Alexandrina,
aliisque eidem subjectis? Ita enim vero is I. II
Strom. inquit: *Dedit Deus, cum sit multa miseri-
cordia, iis etiam, qui fide (post susceptam in Bap-
tismo fidem) in aliquod peccatum incidunt, peccatum suum
etiam, POENITENTIAM SECUNDAM, quam, si quis tentatus
fuerit post vocationem, violentia quadam adactus, et
cillide circumventus, plus sit peccatus quam peccatus
fuerit, UNAM adhuc, non poenitentiam (post quam poe-
nitentiam, si rursus peccaverit, deinceps non am-
plius poenitere poterit) accipies POENITENTIAM.* Ipse
etiam ORIGENES, Clementis discipulus, poenitentiae
post Baptismum secundae locum non fecit, ut Du-

A pinus in Biblioth. scrip. eccl. I. I. p. m. 216, testatur.

Ut vero etiam de Occidentis Ecclesiis loquamur,
sanctus AMBROSIVS, in I. II de *Penit.* c. 10, ita profa-
tur: *Merito reprehenduntur, qui sapienter agendam poe-
nitentiam putant, qui luxuriunt in Christo; nam
si vere agerent poenitentiam, iterandum postea non puta-
rent; quia sicut UNUM BAPTISMA, ita UNA POENITENTIA,
quae tamen PUBLICAE agitur.*

Itaque certorum graviorumque criminum reis,
nonnisi in agone (imo, ut quidam probabiliter exis-
timant, ne quidem tunc) absolutio, solennis nimirum
et publica (secundum plerumque Ecclesiarum dis-
ciplinam) impendi consueverat.

Neque autem hic rigor, spectata temporum
aliarumque circumstantiarum ratione, nimius, ac
velut crudelitatis speciem praeseferens, videri de-
bet; namque major tunc naturae vigor, et ejus-
dem nimia, praesertim in gentibus ab Christi Ec-
clesiam recens conversis, depravatio, ac ad certas
quasdam delictorum species, in calidioribus praeser-
tim regionibus, propensio, indigebat, salutari quo-
dam terrore ab illis porro perpetrandis, et poeniten-
tia segnius agenda, cohiberi; quam alias ad novos
frequenterque relapsus noxia tunc futura Ecclesiae
laxitas, et sapienter impetrandae ab eadem veniae spes,
animare potuisset, exemplis iustissimi facile apud alios
quoque perniciose scandala parituris.

Deinde vero eorum poenitentia, qui post hanc
semel actam relapsi erant, non satis seria et efficax
fuisse censebatur; ideoque nec secunda poeniten-
tia, quibusvis operibus demonstrata, toto jam
amplius fidei posse Ecclesiarum Praepositi re-
bantur. *Abbas tunc paravolus, et paravola, et tollit
et accipit et recipit, et olei et paravolus tollit.*
Opinio namque poenitentiae (ait Clem. Alex. rursus II
Strom.), non poenitentia est, saepe petere veniam de
iis, per quae saepius peccamus. Ac propterea factum
est, ejusmodi relapsis nonnisi in exitu vitae, imo,
in aliquibus saltem Ecclesiis, neque tunc, ut multi
probabiliter opinantur, absolutionem impensam fuisse.
Non tamen propterea peccatoribus illis, secundo jam
recidivis, desperandum fuerat, tanquam necessario
perituris; quoniam, ut ex S. Aug. supra legimus,
patientiae ac misericordiae Dei relinquebantur, utique
per contritionem perfectam adhuc, si vere ac serio
poenituissent, a peccatis suis liberandi, porroque
salvandi. Quin vero admodum probabile est, iis,
non tantum in agone, sed et sanis adhuc, et valen-
tibus, per privatam absolutionem Sacramentalem, pro
ratione et exigentia circumstantiarum, subventum
fuisse.

Haud dubie autem hi sat adhuc miserae, neque
ab aliis invindictae conditionis manebant; quoniam
publicis Ecclesiae precibus, quae alias super publice
poenitentes fundebantur, et maxime S. Eucharis-
ticae communione deinceps quoque caritari erant,
denique eo gravius, ac diuturnius in purgatorio
satisfassuri, nisi eo studiosius in id incubuissent, ut
per internos poenitentiae actus, et externa poenitentiae
opera, voluntarie, aut ex iudicio Sacerdotum susce-
pta, etiamnum in hac vita satisfacerent.

Ceterum illa disciplinae severitas ut non in
quibuslibet Ecclesiis eadem fuerat, ita nec aequa-
liter perduraverat. Et quidem in Ecclesia Orientali
cum labente Saec. IV a Nectario, Patriarcha CP. no,
abrogata fuisset confessio et poenitentia publica pec-
catorum occultorum, idemque, licet serius, in Ecclesia
Occident. obtinuisse, peccata occulta soli quoque
confessionis secreta subdebantur, quae saepius, et post
quoslibet relapsus, iterari poterat, cum spe absolu-
tionis privatae rursus consequendae.

Tandem vero Poenitentiae publicae usus ferme
penitus exoleverat, quando etiam pro publicis et
atrociore delictis in S. Confessione nonnisi poe-
nitentia privata et occulta, ita exigente temporum
ratione, dictabatur, ceterum vero illa Iudici Ecce-
siastico censuris canonicis, etc., vindicanda relin-

quebantur. Nimirum cum primitivus ille fervor fidelium plurimum jam refrigerasset, et laxata eorumdem conscientia perripisset illa publica poenitentiae repagula, neque jam pristinus Ecclesiae rigor, politico, ac praeertim imperantium statui, ob duritiam cordium adaptari posse videbatur, pia providaque Mater Ecclesia immorigerorum filiorum suorum saluti saltem lenitate, et praesertim Indulgentiarum, quibus poenitentia illa publica supplere ac compensari posset, thesauro jam eo liberalius recluso, succurrendum esse censebat. Atque haec pauca in tanta materia hujus amplitudine pro instituto nostrae Scripturae, et velut occasione facta, dixisse sufficiat, ceteris apud Theologos nostros Dogmaticos plenius addiscendis.

Ex his autem manifestum jam est antiquam illam Ecclesiae, secundam poenitentiam excludentis, severitatem neutiquam aut Montanistarum, aut Novatianorum erroribus quiequam patrociniis attulisse; hi enim ipsam Ecclesiae potestatem, dimittendi post Baptismum relapsorum peccata, aggressi, eamque penitus subvertere moliti fuerant: at vero haec, quae et solvendi, et ligandi potestatem, a Christo Matth. XVIII, 18, et Jo. XX, 23, acceperat, utriusque dimittat usum, tanquam in suo arbitrio positum, ita moderabatur, ut tunc, et toties, et eo modo, quo, et quando, et quoties id expedire judicasset, peccata a poenitentibus rite exposita, pro sua Autoritate, ac per suos Sacerdotes, aut dimitteret, aut retineret, ceteris, quae ex ipsius Christi institutione ad hoc Sacramentum requisita erant, inviolate observatis.

Quanto in arcto, pro quanto arctius.

Tanto operosior probatio est, i. e. eo per plura magisque ardua poenitentiae opera debet demonstrari, ut fidem facere possit, eam seriam esse sinceramque.

Sola conscientia, id est solo animo, seu actu interno.

Proferatur. Junius legit perferatur: quod improbare non possum; malo tamen vulgatum lectionem retinere.

Aliquo etiam actu. Exteriori scilicet, ac sensibili; actum enim hic pro facto accipit, ut ex Cap. III, Not. Agitur, colligitur.

Exomologesis. Ἐξομολόγησις dicitur ab ἐξομολογέω, quod SS. Scripturibus proprie confiteri significat. Est autem, ut idem Tertullianus, L. de Oral. c. 6, definit, petitio veniae; quia qui veniam petit, delictum confitetur. Juvat autem quaedam exempla proferre: sic enim Psal. XXVII, 7, ubi in Hebraeo habetur: וְאֵת עֲוֹנוֹתַי אֲדַכֵּחַ, Aquila sic vertit: Καὶ ἀνὰ καρδίᾳ μου ἔξομολογήσομαι ἁρτέ, Et de canticis meis confitebor ei; LXX vero: Καὶ ἐν δεικτικῇ μου ἔξομολογήσομαι ἁρτέ, quod Vulgatus noster: Et ex voluntate mea confitebor ei. Non dicit in, sed ex voluntate mea, ut non sit confessio mere intra voluntatem retenta, sed exterius quoque manifestata. Sic Ps. XXIX, 10, ubi Hebr. וְהָיָה קוֹלִי בְּהַלְלוֹתָי Symmachus ita reddit:

καὶ ἔξομολογήσεται σοὶ κίνη, ἡ ἀπαγγελία τῶν ἀληθειῶν σου; Numquid confitebitur tibi pulvis, aut annuntiabit veritatem tuam? Significat ergo hic confessionem, quae annuntiatio quaedam est, in actu externo posita, ac per metaphoram pulveri applicata. Quam in rem multa alia exempla ex Vet. Lege proferri possent.

Ut autem ad Novum quoque Test. veniamus, Matth. III, 6, de Joanne dicitur: Baptizabantur ab eo, confitentes (ἔξομολογούμενοι) peccata sua; quae utique externa quaedam confessio erat, externis scilicet actibus demonstrata; neque enim temere Joannes administrabat Baptismum suum, sed iis duntaxat, quorum seria poenitentia ex operibus externis nosci poterat. Sic et Act. XIX, 18, habetur: Νῦντε κρδεντμν νενιεβαντ, confitentes (ubi rursus ἔξομολογούμενοι) et annuntiantes (externe nimirum) actus suos. Quid autem clarius eo, quo Rom. XX, 10, Apostolus ait: Corde creditur ad justitiam, ore autem fit confessio (ὁμολογια: δὲ ὁμολογια:ται) ad salutem. Quam-

A quam autem non nesciam, apud profanos scriptores nonnunquam alio sensu sumi, attamen in S. Scriptura ἔξομολόγησις perpetuo per confessionem, quae ore perficitur, exprimi solet. Ceterum etiam singulartiter pro confessione peccatorum accipitur 1 Jo. I, 9: Ἐὰν ὁμολογήσῃς τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν, α. τ. λ. Si confitemur peccata nostra, fidelis est et justus, ut remittat nobis peccata nostra, et emundet nos ab omni iniquitate. Item Jac. V, 16, Ἐξομολογῶμεθα ἀλλήλοις τὰ παραπτώματα ἡμῶν. Confitemini alterutrum peccata vestra, etc. Unde a Graecis Theologis etiam Exomologesis simpliciter posita pro confessione peccatorum, imo pro tota poenitentiae actione, prout etiam satisfactionis opera includit, plerumque sumitur, haecque ipsa significatione ad Latinos quoque translata, eodemque usu haecenus retenta fuit.

At vero Saec. VIII paulo latius etiam ad Litaniarum, seu supplicationum publicarum, extendi coepit, ut S. Isidorus Etymol. I. VI, cap. 49, circa fin. testis est: Inter LETANIAS et EXOMOLOGESIN, inquires, hoc differi, quod exomologesis pro sola confessione peccatorum agitur, Letaniae vero dicuntur propter rogandum Dominum, et impetrandum in aliquo misericordiam ejus. Sed nunc jam utrumque vocabulum sub una significatione habetur, nec distat vulgo, utrum letaniae, an exomologesis dicantur. Interea vero apud Orientales antiqua illa significatio permansit, ut ex Cap. II prioris Epist. ab Hieremia, Patriarcha CP, ad Lutheranos an. 1574, date, colligitur: imo et a Latinis nostris Theologis usque hodie frequentatur.

Neque vero absque causa huic vocabulo paulo longius immorati fuimus; cum enim Theologi nostri hac voce potissimum contra Calvinianos uti soleant, et cante et prudenter, ut Petavius in Animadvers. in S. Epiph. ad Har. 89, observat, in hujus vocis interpretatione versandum est, ut ex ipso narrationis contextu, quo sensu a Patribus usurpata sit, dijudicare possimus.

Confessione, i. e. per confessionem; haec enim satisfactioni pravia est. Neque enim per satisfactionem alterius lesi injuria reparatur, nisi haec ipsa satisfactio a corde poenitente, ac ore confitente processerit.

Poenitentia nascitur. Loquitur hic de operibus poenitentiae, quae mox postea accuratius enumerant.

Prosternendi. Quatuor olim erant Poenitentium ordines ac veluti gradus, scilicet Flentium, Audientium, Substratorum, et Consistentium.

FLENTES (προκατακλυντες) dicebantur, qui extra januam Ecclesiae, sub porticu, seu humiliori quodam illius tecto, cilicibus induti, cineribus conspersi, etc., genuflexi, vel, pro magnitudine criminum, etiam toto corpore prostrati, amaras inter lacrymas, inter singultus et ejulationes nonnunquam, ab in ei egredientibus precum subsidia, quibus apud Episcopum pro sua in Ecclesiam receptione intercederent, implorabant.

AUDIENTES (ἀκούοντες, seu auscultantes) jam intra Ecclesiae januam admissi eo in loco, qui νεφέη seu ferula (quasi pro iis proprie, qui adhuc sub ferula disciplinae Ecclesiasticae erant, destinatus) appellabatur, et ab ipsa Ecclesia per tabulas vel cancellos quosdam separatus erat, stabant, ad Divinas Scripturas aliasque Lectiones sacras audiendas illic intromissi, at vero incipiente Missa catechumenorum rursus expellendi, cum nondum digni, qui de precibus reliquorum fidelium participarent.

SUBSTRATI (ὀκνηκτεντες) erant, quibus intra ipsam Ecclesiam usque ad ambonem (locum Epistolae et Evangelio legendi destinatum) locus indulgebatur: ita quidem ut et preces suas cum reliquis fidelibus conjungerent, et frequentes manuum impositiones (i. ex quibus, saltem ultimam, sacramentalem, seu a peccatis absolutivam, fuisse aliqui opinantur) genuflexi, aut in terram prostrati reciperent, incipiente autem Oblatione, quam nos Offertorium vocamus, ab Ecclesia extirpe compelle-

rentur. Atque hic *Ordo substratorum* a Patribus Latinis saepe absolute et simpliciter *Poenitentia*, et *substrati ipsi poenitentes* dicebantur; quoniam priores duae classes, nonnisi velut dispositiones ad ipsam poenitentiam habebantur; in tertia vero hac ipsa satisfactio per laboriosa poenitentiae opera, jejunia, vigilias, aliaque carnem excruciantia, non jam sponte, et proprio arbitrio, sed ex ipsis Ecclesiae, tanquam illa suis deliciis commensurantis, ordinatione suscipienda, peragebatur, ut in pulcherrima illa S. Paciani *Paranesi ad poenitentiam*, et apud Juvenin. in *Tr. de Poenit. Cap. IV, art. 3*, aliosque videre est.

CONSISTENTES (*consistentes*) denique vocabantur, quibus inter *ambonem* et *sanctuarium* consistentibus, cum ceteris fidelibus ipsi etiam Sacrificio interesse licebat, solum a sacrae Mensae, seu Eucharistiae, participatione, ad probandam eorum constantiam, seclusis.

Atque hos demum ordines cum emensi fuissent poenitentes, publicam et solemnem a deliciis oblationem, quae denique sacramentalis fuerat, ab Episcopo, aut hujus jussu a Presbytero dandam, consequentibus, porro S. Mensae et totius Ecclesiae Communioni restituti.

Sicut autem dubium non est, jam ab Apostolorum temporibus omnes passim Ecclesias magna severitate usas fuisse, ut nonnisi eos, quos vere et ex animo poenitentes esse diutius comprobassent, reciperent, ita modum, seu ordinem recipiendi, nec semper, nec ubilibet, eundem observatum fuisse constat. Certe autem Tertullianus noster, in recensendis suorum temporum traditionibus, et disciplinis, praesertim Africae Ecclesiarum, jam tunc praeter ceteris rigidarum, observantia, alias tam sedulos, nullibi tamen a illarum classium aperiunt distinctionem facit.

Sed neque in Ecclesiae Romanae usu tunc fuisse videntur: namque Eusebius H. E. L. V. Cap. 27, de Natalio poenitente ita duntaxat loquitur: *Mansit turrexit, cilicio et sacco indutus, cineribus aspersus, cum magno dolore et lacrymis ad pedes Zephyrini Pontificis (is autem ipsis Tertulliani temporibus, ab an. 197 ad 217 sederat) se supplicem obtulit, et non modo ad Cleri, sed ad Laicorum quoque gremia provolutus est, ita ut Christi misericordiae Ecclesiae, illum magnopere commiserat, lamentis una se dederet. Attamen ille (vidi rigorem disciplinae illorum temporum), licet multis precibus uteretur, et plagarum vibices, quas pertulerat (quippe ab Angelo per noctem quendam, dum in haereticorum consortio versabatur, tam acriter castigatus fuerat) ostenderet, sic tandem in Ecclesia ad communionem receptus fuit. Nullus autem hic praedictarum classium ordo observatus fuisse legitur.*

Vide autem, quis tempore S. Cypriani, Tertulliano posterioris, poenitentiae agendae mos in Ecclesia Carthagin. viguerit. Ita ergo in *Tr. de Lapsis* inquit: *Urare oportet impensius et rogare, diem luctu transigere, vigiliis noctes ac fletibus ducere, tempus omne lacrymosis lamentationibus occupare, stratos solo adherere cineri, in cilicio volutari et sordibus, post indumentum Christi perditum nullum jam velle restitum, post diaboli cibum malle jejunium, iustis operibus incumbere, quibus peccata purgantur, eleemosynis frequenter insistere, etc., ubi rursus nulla classium illarum successio observatur, quam utique S. Cyprianus dissimulaturus non fuisset, tam solerter aliis quoque in locis, et ex insuperat quidem, de poenitentia publica usu verba faciens. Verisimilius tamen est, illas poenitentium classes circa ipsa Cypriani tempora, non in Africa quidem, sed Oriente introducas fuisse; primus enim easdem S. Gregorius, Neocaesareaensis in Ponto Episcopus (qui vulgo ob vitae suae sanctitatem et miraculorum a se patratorum multitudinem *Thaumaturgus* nuncupabatur) A. C. 285 in caelum abiit, in sua Epist. canonica, enumerasse reperitur: si tamen canon ejus ut. ipsius Gregorii (de quo nonnulli dubi-*

A tare volunt), et non potius a Graeco quodam juniore assulus est.

Saltem vero ex S. Basilio M. Caesar. Episc. Epist. Canon. ad Amphiloeh. can. ult. illam poenitentiam in quatuor gradus (*episkepsis, fletum; aspersionem, auditionem*; et *basanos, substrationem*; et *siroteron, consistentiam*) divisionem jam Saeculo IV (namque S. Basilus an. 379 ad Superos migrasse nescitur) obfuisse constat. Sed ita occasio tulit, ut rursus, praeter consilium susceptae hujus opellae, nonnihil prolixior essem. Quamquam longe plura dabunt Dogmatici nostri, praecipue vero P. Joann. Morini, Presbyteri Congreg. Orator. Eruditissimus ille Commentarius Historicus de *Disciplina Poenitentiae*, etc. quo vastissimum hoc argumentum vel solus prope exhaustisse videtur.

Humiliandi. Magis latine quis diceret humiliandi.

Conversationem. Sumitur hic pro ratione, ac modo cum hominibus versandi, atque inter eos agendi, quam Graeci *epulata* dicere solent.

B Misericordiae illicem, scilicet quae misericordiam Dei allicere ac provocare possit. Est autem illex, illicis, ab illicendo, ut Festus ait, ducta vox. Atque hoc sensu Noster, Apol. c. 41, gentiles malorum illicem appellat; et in L. de Pat. cap. 43, dicit, quod patientia Dei clementiam eliciat. Dicitur etiam illex, illegis, qui sine lege vivit: sed hoc non ad rem nostram.

Habitu, seu vestimentis.

Sacco. Saccus erat pannosa vestis, ex caprorum, asinorum, vel camelorum horridioribus pilis contexta, quae in signum luctus inducebatur. Est autem vox ipsa Hebraice originis, qua lingua ejusmodi vestis ingubris *po* dicitur. Sic II Reg. III, 31, dixit David ad Joab, et ad omnem populum: *Scindite vestimenta vestra, et accingimini (צפצפה) sacco*. Et III Reg. XXI, 27, Achab, auditis sermonibus Eliae Prophetae, operuit *po* cilicio carnem suam, jejunavitque et dormiit *po* in sacco, etc. Vide etiam IV Reg. XIV, 1, et II Esdr. IX, 1, alibi quoque pluries.

C Porro ab Hebraeis vox haec ad Graecos, indeque ad Latinos defluxit. Sic enim S. Joan. Evang. (utique graece scribens) Apoc. VI, 42, ait: *Sol factus est niger tanquam cinis (צפרצפה) epulata*, seu, ut Vulgatus noster reddidit, *saccus cinereus*. Quid vero? annon id singulare, quod eadem vox ad Italos, Gallos, Hispanos, Anglos, Flandros, Hungaros, etc. penetraverit, et in ipsam quoque Germaniam eadem vox Hebraea *po* Sack se effuderit?

Cindri incubare. Cinerum quoque, id est, pulverem terrae, in signum publicum luctus adhibendum fuisse, prope innumera, Veteris etiam Testamenti exempla commemorant, praesertim ea, quae in Lib. Esther habentur, ut c. IV, 1, est illud de Mardocheo: *Scindit vestimenta sua, et indutus est po sacco, cinere et cinerem aspergens capiti*. Et ib. v. 3: *Plancius ingens erat apud Judeos, jejunium, ululatus, et fletus, po sacco et cinere multis pro strato utentibus*. Item II Esdr. IX, 1, ubi: *Concreverunt filii Israel cum jejunio in sacco, po et humo (i. e. pulvis terrae) super eos*.

D Corpus sordibus obscurare, nitorem ejus obscurando.

Quae peccanti. Neque autem peccandi verbum occidendi casu jungere Latinis insolens est. Sic enim apud Plaut. in Bacchide: *Si unam peccacissam syllabam, etc.* Simile est apud Cie. L. 1 de Off. ubi ait: *In Republica multa peccantur*. Et in Paraloxis: *Quidquid peccatur, in perturbatione peccatur rationis, etc.*

Tractationi mutare, pro retractata, ut passim alibi.

Pura, i. e. simplicia; sic enim in L. de Pat. c. 43, ait: *Contenta simplici patulo, puroque aquae potu*.

Jejunii preces altera. Elegans translatio, per antithesin jejuniis adjuncta. Et sane, quae corpori detrahuntur, eo magis nutriendae, ac velut impinguanda animae sunt.

Mugire. Mugitus, bonum alias proprius, hic pro ejulatione, maximam doloris vim exprimente, accipitur.

Charis. Aliqui *aris* habent; atqui retinui *charis*, seu, ut a veteribus scribi consueverat, *caris*, i. e. amicis Dei, piis nimirum fidelibus, maxime *Confessoribus* et *Martyribus*.

Legationes dep. aut injungere. Ut videlicet tanquam apud Deum pro poenitentibus intervenire. Quidam autem id magis possint il, qui extra hanc mortalitatem propiores jam Deo sunt, quin vero intime conjuncti? Aut cur isti preces nostras non audiant? cur horum pro nobis preces minus, quam vivorum, et audiat Deus?

Timore Dominum honoret. Jam enim supra cap. VII dixerat: *Timor hominis* (salubriter Deum offensum timentia) *Dei honor est.*

Pronuntians sententiam, tanquam in reum ferendam.

Pro Dei indignatione fungatur, i. e. Ira, et vindicta Dei, eam praeveniendo, vices expleat.

Afflictio. Afflictio animam afficit; afflictatio, ut ait Cic., IV *Tusc.*, est *agritudo* cum vexatione corporis.

Non modo frustretur, sed expungatur. Frustratur, qui evitat, et declinat: expungitur, qui prorsus delet, atque abolet, omni pracluso reditu. Sed quam elegantes sunt, quae mox sequuntur *antitheses*! Caterum de expungendi verbo copiosius supra cap. III, not. Expungit, diximus.

Notae ad Caput X.

Præsumo ponitur hic pro existimo, aut suppono, vel anticipato judico. Sic Noster in *Apol.*, c. 2, ait: Cum praesumatis de sceleribus nostris ex nominis confessione, etc.

Conscientiam, seu ex manifestatione haustam notitiam.

Producta, i. e. temere projecta, aut profusa. Sic enim in *L. de An.*, c. 48, ait: *Certiora et evolutiora somnari affirmant sub eximia noctibus, quasi jam emergente animarum vigore, producto sopore.*

Reformari, scilicet ad salutem, eandem in se restaurando.

Næ tu verecundia bonus. Ironia satis amara.

Expandens frontem. Frons, animi index, expanditur audacia.

Ad deprecandum vero subducens. Eadem remittitur dejectione et pusillanimitate.

Da detrimento ejus. *Ἰσχυρολογία* est, ita suo ordini restituenda: plus de eo detrimenti, aut plus de detrimento, quod ab eo inferri solet, acquiro.

In risu loquor. Graeci *εὐχεσθαι*, aut *εὐφραίνεσθαι*, Latini irrisione, dicere solent.

Prostrato superacenditur. Nihil sane vilios, ignobiliusve dici potest, quam ex aliorum depressione crescere velle, cum propria quis virtute non possit.

Spes. Ita obnixè pro species lego, voce sane hinc expellenda, nimisque hic absurda.

Plausores, i. e. irrisores. Ita enim in *Apolog.*, c. 33, etiam habet: *Plausores* quotidie revelantur.

Ad remedium conlabor et necesse est. Utique ad illud *Pauli* I *Cor.*, XII, 25, alludit: Si quid patitur unum membrum, compatiuntur omnia membra. Vos autem estis corpus Christi, et membra de membro.

Ecclesia vero Christus. Nam ut rursus Apostolus *Ephes.*, V, 23, inquit: Christus est Caput Ecclesiae; et *Coloss.*, I, 18, ait: Ipse est Caput corporis ECCLESIAE.

Christum exoras. Nam aliquando Christus non pro capite tantum Ecclesiae, sed pro capite et membris simul, id est, pro universo corpore Ecclesiae sumitur. Sic enim S. Aug. in *L. XXXIII QQ.* q. 69, ait: Christum etiam recte appellari universum, hoc est, Caput cum corpore suo, quod est ECCLESIA. Unde idem in *Ep. ad Honorat. de Gratia Nov. Test.*, c. 7, ait: Ecclesia in Christo patiebatur, quando pro Ecclesia patiebatur; sicut in Ecclesia patiebatur ipse, quando pro illo Ecclesia patiebatur. Rursusque in *Psalm.* 88, ait: *disserit: Cum jam sederet in caelo, non de caelo clamabat, Saule, Saule, quid persequeris servos meos: nec: Quid persequeris sanctos meos, nec: quid persequeris discipulos meos: sed Quid ux persequeris?* Sicut ergo, cum cum sedentem in caelo nemo persequeretur, clamavit: Quid ux persequeris, cum caput membra sua cognosceret, et a compage corporis sui caput charitas non separaret: sic, etc. Sic nimirum, aio ad rem nostram, quae fratribus, quae Ecclesiae membris, charis sunt. Numquid enim ipse *Matth.*, XXV, 40, ait: *Quandis fecistis uni ex his fratribus meis minimis, mihi fecistis?* Pollicetur. Ironia, etiam per sequentem sententiam continuata.

Conscientia, pro scientia simpliciter.

Pervenire. Est praecuratio cujusdam objectionis.

Malo, per peccatum videlicet.

Cauterio. Cauterium non a cavendo derivatum, sed graece originis est, ἀὶν τοῦ κατὰ dictum *καυρίζω*, quod urendi vim habet, sicut pulvis, quo caro, in fonticulis (fontanelles) corpori humano inserendis, erodi solet. Unde et cauterialum dicitur, quod est velut cauterio inustum, atque resectum. Sic I *Tim.*, IV, 2, Apostolus dicit: *καυτῆρας τοῦ σώματος τοῦ ἐνδύοντος, καυτηριὰς habentes conscientiam, quae cum putris fuisset, et peccatis corrupta, cauterio inusta, atque resecta est.* Vide *Calm.*, in *A. I.*

Commendat. Quo sane nihil elegantius dicere potuit.

Notae ad Caput XI.

Potioram, i. e. praecipuam causam, quae a poenitentia detertere possit, tanquam ad animam pertinens, quae multo delicatior est, saepeque a levioribus quibusdam longe acrius, quam corpus a doloribus, longe gravioribus, ipsisque tormentis, irritari solet.

Sordulentos. Horridiuscula quidem in Latinis auri-bus vox. Sed quis eam tantopere execretur, cum apud Plautum in *Panulo* etiam sorditudinem pro sorditie reperiat?

Deversari. Simpliciter pro *versari*, ut jam saepius alibi de ejusmodi compositis monuimus.

In asperitudine. Nominis hujus asperitatem cultus Latii solum aegre tolerabit, tanquam in exustis Africae desertis natam. Nimirum, quod in proverbio est, *Africa semper aliquid novi*, et sua vocem monstrat jam olim trans maria alienis nonnunquam terris inveniens.

Vanitate. Contracta enim ex nimis jejuniis macie, quasi omnis e vultu attenuato decor evanescere seu evanidus fieri, solet. At vero quae hæc jactura, cum animæ, velut per alluvionem, eo plus decoris accrescit?

In coccino. Veste coccina tineta: quæ vox cum in genere alias Graecis omne granum significet, singulariter tamen arboris cujusdam, illi non absimilis, fructus denotat, in ejus granis vermiculum rubri coloris nasci dicunt, ex quo lana, aut sericum, coccineo seu purpureo colore imbui solet.

Certe autem coccineus et purpureus color in Evangelio confundi videntur; etenim cum *Matthæus*, cap. XXVII, 28, de Judæis, Christo tanquam Regi suo illudentibus, dixisset: *Circumposuerunt ei χλαμύδα coccineam*: Marcus, cap. XV, 7, ait: *ἐδύοντο αὐτὸν πορφύρα, induerunt eum πορφυρά*; cui et *Joannes*, c. XIX, consentit: *Imposuerunt ei ἱμάτιον πορφυρὸν, vestimentum purpureum*.

Ceterum vero alias purpuram et coccineum, si strictius loquamur, distingui, dubium non est; purpuram enim dicimus, quæ rubri, sed violaceo suffusi, coloris est, cum coccineo vividior, ac hilarior sit, qualis in sanguine adolescentium præcipue efflorescere solet.

Tyro. Qui color proprie purpureus est, omnium olim pretiosissimus. De inventore ejus ita *Pollux* apud *Sam. Pitsæ* in *Lex. verb. rursus* habet: *Tyris* frum, *Herculem* captum amore *Nymphæ indigenæ*. Tyro vero nomen erat *Nymphæ*. Sectabatur autem

*Herculem canis, qui per scopulos adrepentem rursu-
nam (predios concubili genus) conspicatus, ipsius
prominentem carunculum mordicus arripuit, et pro cibo
usus est, cruorque labra canis puniceo colore infecti.
Ut vero herus rediit ad puellam, illa conspicata labra
canis insueta tinctura infecta, negavit sibi quidquam
posthac cum illo fore, nisi ad se afferret vestem canis
illius labris splendidiorem. Sic itaque Hercules, mi-
nante inventa, collectoque cruore, munus puella detu-
lit, primus, ut Tyrri dicunt, inventor punicea tinctu-
rae. Verum S. Greg. Naz. Orat. III adv. Julian. pasto-
tori cuidam hujus purpure inventionem tribuit, ita
inquirens: Quid? annon eam Tyrrii relinques, a qui-
bus ἡ ποσειδωνία χόρος, ἡ τῇ χόρῳ προσβόλος, καὶ τὰ χεῖρα
καταπομπάσας, τῇ ποσειδὼν τὸ ἀνδρὸς πομπήσας (pastoralis
ille canis fuit, qui exeso murice, labisque cruore persus-
sis, pastori florem notum reddens) per os vobis Imper-
atoribus pannum illum improbis luctuosum et super-
bum porrexerit?*

Ceterum vestis purpurea olim propria Regum fue-
rat, deinceps etiam familiae suae, et Optimatibus Re-
gni communicata, ut indicio esset, eos in Majestatis
regiae participium admissos fuisse. Reges Madian pur-
pureis vestibus usos, similesque ab illis Gedeoni. Is-
raelitarum Judici, dono missas fuisse, ex Judic. VIII,
26, liquet. Daniel, cum arcanum Scripturae, Baltha-
sari regi in somno ostensa, sensum propheticum suo
spiritu revelasset, purpuram et aureum torquem, sibi
in regium munus obvenisse, ipsemet cap. V. 4, testa-
tur. Sic, ut alia ejusmodi exempla praeferam, Alexan-
der Bala, Syriae rex, Jonathan Macchabaeum aurea
corona et purpura remuneratus fuisse I Mach. X, 20,
legitur.

Cedo. Adverbialiter pro da, aut exhibe mihi.

Acum crinibus distinguendis. Instrumentum mundi
muliebris, ab officio suo acus crinalis appellatum, ac
ad capillum cincinnos agendos excogitatum: de
quo Martialis L. XIV, Epigr. 24:

Fingat acus sparsas, sustineatque comas.

Et L. II, Epigr. 66:

*Unus de toto peccaverat orbe comarum
Annulus, inserta non bene fixus hui.*

Erat et *discriminalis* alia, a crinibus velut singillatim,
improbaque, saneque improbanda industria *discrimi-*
mandis dicta. Hoc autem inter *virgines* et *mulieres* *cri-*
nium discrimen erat, quod illae *zirratis*, hae vero a
fronte *divisis* uterentur. Unde Noster in L. de rel.
virg., c. 12, ait: *Simulque se mulieres intellexerunt...
vertunt* (prope scripsissem *vertunt*) *capillum, et in
acu lasciviora comam sibi inferunt* (quidni potius inse-
runt?) *crinibus a fronte divisis apertam professae mulie-*
ritatem.

Dentibus eliminandis. Pulvere olim quoque dentes de-
tergi solebant; et hinc noster illi apud Apuleium, quos
Apol., l. I ex Catullo depromptos recitat, versiculi:

*Misi, ut potisti, mundicinas dentium,
Tenuem, candillum, nobilem pulvisculum,
Complanatorem tumidulae gingivulae,
Convertitorem pridianae reliquiae;
Ne qua videatur tetra labes sordium,
Restrictis forte si labellis riseris.*

Bisulcum. Forficem intelligit, ferreum, aut aeneum
instrumentum, bisurcum, etc., a sartoribus mutua-
tum.

Repastinandis. Rusticum verbum, et *vinitorum*
maxime proprium, qui *repastinare* dicunt, agrum pa-
stino (bisurco pariter, sed longe alterius generis, instru-
mento) refodere *Den Ucker umbachen*. Quoniam
vero repastinatione, fructibus alienis aut lapidibus
erutis, purgatus ager, ideo etiam quaelibet purgamen-
torum, ipsaque unguum resectio perverbi translationem

A *repastinatio* appellari solet. Hoc fermesensu etiam de
rerum superfluarum, aut noxiarum amputatione in
L. de Cult. fam., c. 9, usus reperitur: *Quomodo ha-*
mitatem poterimus, non repastinantes delectuarum re-
starum vel elegantiarum usum, etc. Itemque in L. de
An., c. 50: *Non magis tantum dabit quisquam, ut
eximat moriem, aut repastinet, vitis modo (pro ad-
instar) vitam, aetate renovata.* Item L. II adv. Marc.,
c. 18: *Ut commissio injuria metu vicia statim occurrat
repastinaretur.* Sed et in Exhort. ad cast.,
c. 6, *repastinationis* vocabulo pro *revulsione*, aut *re-*
acissione utitur.

Coacti ruboris. Suggillat hic mollium ac effemi-
natorum hominum pigmenta, quibus veterem (imo
jam vetustam) et velut effetiā suam formositatem,
novo mendacio relinire, itaque *cogere* ac velut extor-
quere jamjam invitam rubedinem purpurinosa solent.

Balnea. Nomen hoc in plurali faeminiuo ipse etiam
Cicero effert, ut in Orat. pro M. Caelio *balnearum*
Xeniarum meminit.

B *Hortulani, pro hortensis.* Hoc adjectivo autem
sensu vox *hortulanus* apud veteres alios vix oc-
curret.

Senectutem vini. Elegans ad vinum vetustum si-
gnificandum metaphora, quod ob lenitatem suam, jam
exutam mordacitatem, edentulum, quasi dentibus car-
rens, veteres dixere, ut iterum Plaut. in Pen., Act. III,
Sc. 3.

Vetustate vino edentulo aetatem irrigas.

Ut autem senectus vini cognosceretur, e vasis vina-
riis tabellae suspensae erant, quo anno quibusve con-
sulibus quodlibet vinum conditum fuisset, prae se fe-
rentes. Atque hinc est illud Tibulli:

*Nunc mihi fumosos veteris proferte Falernos
Consulis.*

Unde *Vinum Consulare* pro vetustissimo optimoque
usurpatum habetur: inter quae maxime *Optimianum*, a
Consulatu L. Optimii (sub quo, ut testatur Plin., l. XIV,
c. 14, optimus vini proventus erat) olim, et maxime a
Petronio Arbitro c. 34 celebratum fuerat; cujus
etiam Cicero in L. de claris Orat. c. 83 meminit, de fa-
erno vino agens, sed eo nec ita novo, ut proximis
Consulibus natum velit, nec rursus ita vetere, ut Optimium
et Anicium Consulem quaerat. At vero cum consula-
tus Optimii in an. U. C. 632, ante Chr. 119, inciderit,
Petronius vero circa A. C. 66, seu U. C. 818 obierit,
patet, tempore Petronii vinum illud facile 180 anno-
rum fuisse.

Sed quid hoc ad vinum illud, quod in vetusta arce,
Schrofenstein appellata, prope *Sanddeck* in Tyroleu-
si Comitatu, asservatur, et plusquam 400 annorum
senectutem ferre dicitur. Certe dolum jam victum ac
carie exesum, vinumque ipsum tartareo suo cortice,
ne qua effluere possit, undique conclusum esse perhi-
bent. Atque vinum hoc (namque ab insigni quodam
in vicinia Amico propinatum gustare licuit) tartarei o-
doris ac saporis est de quo jure dixeris illud ejusdem
Cic. loc. cit. *Nimia vetustas nec habet eam quam quae-
rimus suavitatem, nec est jam sana tolerabilis: spiritus
excipio, plane heroicos, et ultimes senectutis scintil-
lis denno accendendis aptos. Atque haec per digres-
sionem, ex occasione natam, memorasse libuit.*

Anima largiaris. Sen in eandem tam liberalis et lar-
gus sis. Aliunde autem constat, crasse nimis de Ani-
ma sensisse Tertullianum, quippe quam in L. de Anim.
passim, praesertim c. 38, asserit, non minus quam cor-
pus, in pubertate adolescere, eiborum quoque in ani-
ma concupiscentiam esse, certo quodam colore cons-
picuam, etc., c. 9 affirmat.

Delinquendo lassus. Haec abs dubio ironica sunt, con-
tra eos dicta, qui etiam tunc, cum corpori omnia in-
dugent, satisfacere se pro peccatis posse arbitrantur.

*Ambitu obambt, i. e. perambulant, vel circumambu-
lant.*

Magistratus. Est Magistratus munus quoddam in

republica cum potestate juris dicendi : et aliquando ipsas etiam personas ejusmodi potestate fulgentes, Romanis significabat. Erat autem multiplex genus Magistratum : erant Urbani, qui in ipsa Urbe, deinde Provinciales, qui provinciis Reipublice Rom. subiectis jus dicebant : ut Proconules, Prætores, Legati Proconsulum, et Proprætorum Quæstores provinciales, etc. Erant item ex Urbanis majores, qui comitiis centuriatis creabantur, ut Consules, Censores, Prætores, etc. Alii minores tribuitis comitiis creati soliti, ut Quæstores urbani, Tribuni plebis, Ædiles plebis, etc. Ex utroque hoc genere erant ordinarii et extraordinarii. De his diffuse et accurate tractat Thomas Demisterus L. V. Antiq. Rom. c. 5 per tot.

Neque pudet, neque piget. De Candidatis jam quædam in l. de Bapt. c. X, not. Candidatus remissionis, attingimus : nunc autem de iis, quasi ab origine sua revocandis, breviter nonnulla dicenda videntur. Cum igitur Magistratus in comitiis per suffragia populi creati mos esset, ex populo autem plerique ipsas personas, quæ ad illos honores aspirabant, ex cultu et meritis suis ignorarent, opus erat illis, suffragia populi meritorum suorum commemoratione, personarumque ipsius ostensione conquirere. Primo igitur, ut dignosci possent, candida veste (erat autem inter hæc et albam id discriminis, quod illa ope cretæ ejusdem ad illustrem quendam ac majorem nitorem expolita fuerit) induti, per trinudivinum (quod erat tempus 27 dierum, nam nono quolibet die nudina in foro agi consueverant) in campo Martio comparebant super collem hortulorum dictum, ut magis conspicui essent, considentes : tum vero populo adveniente circumibant, obvios quoque salutando, ac omnis generis officiis demerendo.

Hæc autem populi sibi conciliandi ratio 4 præcipue partibus conficiebatur : nomenclatione, blanditiis, assiduitate, et benignitate.

Nomenclatio in eo posita erat, ut quemlibet civium (alias enim se hæc tenus neglectos, aut non parem cum aliis eorum rationem habitam fuisse, conquiri poterant) nomine suo compellere nosset. Cum vero id in tanta populi multitudine nimis arduum esset, quisvis candidatus suos sibi adscisciebat, qui petitori singulorum prætercunt nomina suggererent, *nomenclatores* dicti, a Cic. vero in Orat. pro Muræna monitores, a Festo factores, quod in candidatorum aures nomina civium clam velut infarcirent, appellati. *Blanditiæ* dicebatur, cum non proprio duntaxat nomine, sed blandiori etiam, patrurn, fratrum, patronorum, etc. ceu quibus arctissime adstricti essent, compellatione salutabant. *Assiduitas* præcipue in ambiendo, prensando, et rogando, consistebat. *Assiduitas* autem, seu circumibant in plateis quoque ac vicis, et ætæ Romæ solum, sed in aliis quoque Italiæ civitatibus, in quibus cives multos negotiandi causa versari novebant. Circuibant vero aut per semet, aut alios amicos, ad hujus officii partem adseitos, illucque missos, aut alias ibidem constitutos. *Prensatio* fiebat, singularum dexteræ prehendendo, osculando, dissuaviando, etc. *Rogatio* dicebatur, cum inter preces, non raro prorsus putide humiles, commemorabant beneficia jam alias a populo accepta, denudabant etiam cicatrices suas, quas forte pro patria adverso pectore in acie acceperant, etc., tum vero ut hujusmodi rerum intuitu suffragia sibi deferrent, rogabant, etc. Atque in his cum soli succurrere non possent, etiam alios claros viros adhibebant suffragatores dictos, qui virtutes potentium populo commemorabant, etc. His quoque officiis accedebat *benignitas*, qua populum per longinqua, missilia, convivia, ludos gladiatorios, pecuniarum, prius apud sequestros, fidei causa, deponendarum, divisionibus, etc., demerebantur, ejusmodi muneribus aliquos integra sua patrimonialia nonnunquam exhausisse compertum fuit.

Ne vero nimium hæc a nobis exaggerata fuisse quisquam existimet, sane non abs re videtur nonnulla ex Cicerone hoc transferre, Q. Tullium, fratrem suum

A in L. de Petit. Consulat. ita instruens : *Multis homines urbani, industrii, multi libertini, gratiosi in foro gnarique versantur, quos per te, quos per communes amicos poteris sumere : cura, ut tui cupidi sint : elaborato, appetito, allegato, summo beneficio te officii ostendito. Deinde habeto rationem urbis totius, collegium omnium pagorum, vicinitatum : ex iis principes ad amicitiam tuam si adjunxeris, per eos reliquam multitudinem facile tenebis. Postea totam Italiam fac ut in animo et memoria tibi tributum (per Tribus) describam comprehendamque habeas, ne quod municipium, coloniam, præfecturam, locum denique Italiæ ne quem esse patiare in quo non habens firmitatem quantum satis esse possit. Perquiras etiam, et investigates homines ex omni regione, eosque cognoscas, appelas, confirmes, cures, ut in suis vicinitatibus tibi potant, et tua causa quasi candidati sint. Putasne vero, his denique negotium hoc rite absolutum fuisse ? Imo multo supererant plura, quæ ex eodem Cicerone ibid. exactius discas, quem legisse volupe erit.*

B Sed quorsum hæc omnia, et tam prolixè commemorata ? Nimirum ut eo magis penetrari vis argumenti valeat, quod Tertullianus hic tantopere urget. Hæc nimirum tam gravia, tam molesta, tam diuturna, tam ferme insuperabilia, Viris in Republica Romana gravissimis, de eadem jam alias diu et optime meritis, subeunda, et tam industrie, tam laboriose, tam jubenter quoque, exantlata fuisse, omnem erubescen-
tiam facile honorum spe pervincente, et nullo alio præmio, quam terreno, et inconstanti, et subin nimis cito transeunte, et tam multis, tam gravibus molestiis, et adversis cincto, ac ut ita dicam, redimito, invitam ? Nos contra christianam erubescimus Christum sequi, quem oportuit hæc pati, et intrare in gloriam suam, Luc. XXVI, 26. Atqui vero cum candidati illi nil peccavissent in Republicam, qui de ea potius optime meriti fuissent, nobis de venia peccatorum agendum est, de gratia in nobis restauranda, de gloria cœlesti, per hanc consequenda, et in æternum possidenda.

C *Contumeliis.* Quis enim credat, candidatos hos a quibusdam, forte inimicis, aut minus amicis, non aliquando (pro ea tunc populi licentia) contumeliosos, aut aspernantis, aut ab amicis alioquin, inter tanta, tanque divisa studia, negligentius habitos fuisse ? Sed audiamus Sanctum Cyprianum, in Ep. ad Donatum hæc elegantissime, ut solet, describentem : *Qui amictu clariore conspicuus fulgere sibi videtur in purpura, quibus hoc sordibus emul, ut fulgeat ! quos arrogantium fastus prius pertulit ! quas superbas fores matutinus saluator obsecit ! quot tamenium contumeliosa vestigia, stipatus clientium cuneis ante, præcessit, ut ipsum etiam salutantum comes postmodum pompa præcederet, obnoxia non homini, sed potestati ? Et sic ibidem porro.*

Votorum, i. e. desideriorum.

D *Ignobilitates vestium.* At ego quidem nihil ignobile in ipso hoc vestitus genere deprehendo ; quin vero etiam alias, qui honestiori inter Romanos conditione, et non e vulgo censebantur, in vestibus candidis esse solebant, quæ non in Magistratum duntaxat petitione, sed etiam in sacris, in convivis solemnioribus, in nuptiis, in militia, in triumphis tanquam morum puritatis, innocentie, lætitiæ, integritatis, ac victoriæ symbolum adhiberi consueverant, ut apud Jo. Guill. Siskium in Antiqu. convival. l. II, c. 26, prolixè legere est. Potius ergo crediderim, aut reliquam vestimentum hujus, quo candidati utebantur formam ab aliorum aliis discordasse aut ex villiori, quo ignobile vulgus uti solebat, panno fuisse, aut quod sane verisimilium existimo, Tertullianum de iis temporibus loqui, quibus jam candidatorum conditio apud ipsos Romanos evilerat, atque ignobilis habitus fuerat, tanquam ambitione omnia jam nimium depravante, et in publicam Reipublicæ corruptelam declinante, quam publicis quoque legibus contra ambitum latè vindicari opus fuerat.

Affectant. Aliud omnino est erga rem aliquam officii, moderateque eandem appetere: aliud affectare, seu immodico in illam desiderio ferri, ipsumque affectum ultra requi limites nimium curiose urgere, ut ille solent, qui paria desiderata merita, aut dotes idoneas non adferunt, et tamen desiderata omnibus modis consequi student, haud absimiles avium pulis qui nondum sat pennatis, ac intempestive sibi plaudentibus alis, nimisque immatura fiducia, volatum affectare cernuntur.

Salutationibus occupant. Ita ergo nocturnis quoque et nimis pertinacibus studiis patronos suos sectabantur, etiam atriis, si quæ patula invenissent, se infundendo, aut intrudendo verius, et tantum non irrumpendo. *Crudas autem dicit salutationes,* scilicet cibis et cæna nondum bene excoctis, effusas, aut verius eructatas.

Decrescentes. Non jam capite, sed toto etiam corpore, ejusdem profundis inflexionibus, a semet ipsis dimittunt, ac chamæleonum instar captandæ populi auræ inhiantes.

Nullis conviviis celebres. Enimvero jam supra not. *Neque pudet, neque piget,* insinuavimus candidatos (florente scilicet eorum adhuc conditione) largæ populo sumptuosaque quandoque exhibuisse convivia, etc. At postea, cum etiam plebei candidatis admisceri cœperant, in tenuiore nimisque famelica illorum fortuna ipse etiam culina frigidiores erant.

Congreges. Ut segregæ dicitur, qui in grege non est, sed solitarius agit, ita *congreges* hic appellat, qui una cum aliis congregantur, seu in grege sunt, ut Apuleius l. VIII de Asino aureo habet: *Me congregem pastor egregius aliquando permisit.*

Unus anni voluticum gaudium. Magistratus enim apud Romanos, Atheniensium exemplo, non nisi annuos, raro et ferme non nisi sub *Tiberio Imp.* (vide Tacit. l. I Annal. c. 80) ad plures annos prorogatos fuisse constat. Imperantem enim (ait Dion. Halicarn. Antiq. Rom. l. IV, c. 79) parendique pietas, et potestatis, antequam corruptum animum, depositio, cohibet ingenia contumacia, nec sinit mores (imperantium) inebriari nimia licentia.

Sacrum virgarumque petitio, i. e. Consulatus, aut aliorum Magistratuum petitio; ponitur enim hic metonymice signum pro re.

Virgæ autem erant bacilli aliquot teretes, loro in fascem colligati, cui securis infixæ erant, inde promittens. Illi ergo fasces insignia Magistratibus majoribus dati sunt, quibus eorumdem potestas vitæ et necis per securim, leviorum criminum, et flagra commerciorum per virgas castigatio significatur. Consulibus autem cum in publicum procedendum ipsis erat, fasces cum securibus a totidem lictoribus præferebantur, porro cum illi jus in foro dicerent, pone abstantibus: quo more prima creditur usa fuisse *Vetulonia*, Hebræarum civitas, de qua Sil. Ital. l. VII:

Ma onizque decus quondam *Vetulonia* gentis,
Biseno hæc prima dedit præcedere fasces,
Et junxit totidem tacto terrore securas.

Æternitatis. Pæna nimirum æternæ, nisi per penitentiam in tempore resipuerimus addicendi.

Castigationem vicinis. Quæ fit per frequentiora jejunia.

Cultus, i. e. culturæ vestium, quæ per saccos et cilicia aretatur.

Sibi irrogant. Ita ergo Christiani nonnunquam erga homines, quibus sæpe nullo gratitudinis vinculo, nullo læsionis reparandæ debito adstringimur, multo liberaliores, atque adeo prodigi, in rebus nostris profundentes esse solemus, ut nostris beneficiis non tam cumulatim, quam onerati videri possint: imo nos nobismet ipsis nimio oneri sumus, interim illud Christi jugum suave et onus leve (Matth. XI, 30) nimis impatienter ferentes, aut omnino detrectantes. Neque autem, si quis Deo pro injuria debitor fuerit, eidem desperandum est, tanquam solvendo non esset. Enimvero plura (ut S. Ambr. l. II de Pæn. c. 9 ait) solvendi habet subsidia, qui Deo, quam is, qui homini de-

A bet. *Homo pecuniam pro pecunia reposcit, quæ non semper debitori præsto est: Deus affectum exigit, qui in tua potestate est. Nemo pauper est, qui pro debet, nisi qui seipsum pauperem fecerit. Et si non habet, quæ vendat; habet, quæ solvat. Oratio, lacrymæ, jejuniæ, debitoris boni census est, multoque uberior, quam ai quis ex pretiis fundorum pecuniam sine fide deferat.* Itaque nulla debitorum conditio melior, quam quibus Deo obnoxii sumus. Non, propterea ut creditor Deo satisfacias, venundari te, omniaque tua necesse est. Orandum est autem Deum cum servo Evangelico Matth. XVIII, 26: *Procidens autem servus ille, orabat eum, dicens: Patientiam habe in me, et omnia reddam tibi? Quid ergo? Misertus autem Dominus servi illius, dimisit eum, et debitum dimisit ei.* Quomodo ergo redditurus erat, qui non habebat unde redderet? Redditurus erat non ex suo, sed ex alieno, ex Christi nostri meritis et satisfactione, et neque aliena, sed quam nostram esse voluit.

Itaque cum ambitiosi illi Romanorum Candidati tam lubenter tantos labores pro adipiscenda fugitiva dignitate subierint, quanto melius et benignius nobiscum agitur, eadem opera, multoque leviori, et satisfacere, nobis simul fœnerari possimus gratiam, regnum cœlestè, et GLORIAM SEMPERTERNAM. Eam nunc magistratus (sic cum S. Cypriano in alleg. Ep. ad Donat. concludo), et Consules, aive proconsoles: annuæ dignitatis insignibus, et 12 fascibus gloriantur.

Proceri quasi fune nectunt. Forte illud Prov. V, 22 (1) respicit: *Iniquitates suæ capient impium, et funibus peccatorum suorum constringitur.* Proceri sane hi funes sunt et vix jam amplius dirumpendi. Ex voluntate perversa (ait Sanctus Augustinus l. VIII Conf. c. 5 proprio experimento hæc nimis comprobata) facta est libido: et dum servitur libidini, facta est consuetudo: et dum consuetudini non resistitur, facta est necessitas, nullis utique humanis viribus, sed per solam D. N. Jesu Christi GRATIAM superanda.

Notæ ad Caput XII.

Retractus, pro tractas, ut sæpissime alias. Mente autem tractat, qui de peccatorum suorum confessione cogitat, jamjamque animum suum ad eandem serio et efficaciter applicat.

Gehennam. Gehenna minime, ut quidam putarunt, nomen Græcum est, sed Hebraicum, idemque cum גֵּהֶנּוֹם quod significat *Vallem Ennom*, de qua Jerem. VII, 30 et 31 habetur: *Edificaverunt excelsum Tophet, quæ est in vallis filii Ennom*, ut incenderent filios suos et filios suas igni, etc. Ideo ecce dies veniunt, et non dicitur amplius Tophet, et vallis filii Ennom, sed vallis intersectionis, etc. Tradunt autem Hebræi (ait S. Hier. in hunc ipsum Jerem. textum) ex hoc loco גֵּהֶנּוֹם (gehinnom) appellatam GEHENNAM, quod scilicet omnis populus Judæorum ibi perierit, offendens Deum. Explicatius autem in Matth. c. X commentatur, inquiens: *Hæc vallis et parva campi planities, irrigua erat, et memorosa, plenaque deliciis, lucusque in ea idolo (MOLOCH, toties a S. Scriptura execrato) consecratus erat. In tantam autem demeritum populus venerat, ut deserti TEMPLI vicinia (erat enim vallis hæc Hierosolymæ proxima), ibi hostias immolarent, et rigorem (immanem utique prorsusque nefandam crudelitatem) rethetionis (idololatricæ nimirum) deliciæ (loci illius TOPHETH a deliciis dicti) vince-rent, filiosque suos demoniis incenderent, vel initiarent. Et appellabatur (addit) locus ille GEHENNOM, id est vallis filiorum ENNOM.* Ita ibi S. Hier. *Alii ferunt* (ait interpres Latinus Calmeti nostri in Diction. Bibl. verb. Gehennom) *et in ea valle cloacam urbis existisse, ubi perpetuus ignis morticiniis et immunditiis absumentur, dis detineretur.*

Non dubites. Sensus est: ut non diu tecum deliberes de remedio hoc arripiendo, aut diutius differendo.

(1) Imo potius Isai., c. V, v. 18. Vide Lacerdam in hunc locum, hujus operis, tom. I, col. 1247. Ed.

Thesaurum ignis aeterni. Ita gehennam, seu infernum appellat, quem pariter in Apol. ade. gen. c. 47 ignis arcani subterraneum ad penam thesaurum nominat. Neque id mirum, cum omnes res, in reconditoriis quibusdam asservatæ, thesauri quandoque nomine veniant; sic enim Cicero de Oratore, memoriam rerum omnium thesaurum appellat. Quin et apud Plautum thesaurum mali dictum invenio. Est enim vox hæc Græcorum alibi propria, quibus *θησαυρί* juxta nonnullos a *θησαυρί* sic *απορρη* (ponere) in crastinum, seu futura tempora), aliis *θησαυρί* *θησαυρί*, positione auri nimiorum, dedota videtur, quod aurum præcipue, alique ejusmodi res pretiosæ abscondi ab oculis et notitia hominum aliorum, artiusque custodiri soleant. Atque etiam formicas, alique animalia, sibi alimenta in hyemem parantia ac desolientia, *θησαυρί* *θησαυρί* *θησαυρί* *θησαυρί*, a Græcis dicta reperio. Esse autem circa centum terræ ingentem cavernam, igitur quodam velut Oceano, perpetuis turbinibus farente, repletam, equumque Physicorum persuasio est. Porro autem hunc ipsum esse Inferni locum, omnes illi SS. Patres innuunt, qui credere, animas damnatorum vero ac materiali igne torqueri, nempe, ut ait S. Cyr. in L. de Laude Martyrii, *cruciantibus flammis per horrendam spissam caliginis noctem, et sava semper incendia camini fumantibus*, etc. Lege vel solum S. Aug. l. XXI. de Civ. D. c. 10.

Certe autem illum ignis infernalis thesaurum in subterraneo quodam loco, ipsique terræ visceribus reconditum esse, tamdiu dicendum erit, quamdiu aptior locus non occurrat alius, quam hic, a Sede illa Suprema lucidissimaque Beatorum quam remotissimas, ubi bonis umbra mortis et sempiternus horror inhabitat (Job, X, 22). Sane autem cum ipse patrum limbus in quem Christus descendit ad inferos, subterraneus quidam locus fuerit, quidni omnium intra terræ viscera infimum, et profundissimum inferno assignemus, ubi materiali igne non spiritus illi et animæ damnatae dantaxat, jam nunc miris sed veris modis torquentur, sed olim quoque hæc in receptis suis corporibus per omnem æternitatem ardebunt, semper urendi, et nunquam comburendi?

Fumariola. Ita per frontem vocat Montes ignivomos per terram dispersos, et jam Tertullianus temporibus terribiles, *Vesuvium* præcipue ac *Ætnam*, quos pro *caninis inferni* ex Physicis haud pauci habent. Aliunt enim, centalem terræque nostræ ignem per *pyragogos* canes in varia alla receptacula, seu *pyrophylacia*, sursum protrudi, indeque porro per alios ejusmodi ductus, varie implexos, ad usque telluris nostræ superficiem urgeri, donec tandem per montium illorum cavernosa spiracula exitum reperiat, ac incredibili nonnunquam vi sese in apertas auras exoneret. Sunt etiam qui dicunt, nonnunquam in his montibus *animarum damnatarum* ejulatus audiri: quod aliis omnino fabulosum. Facile autem fieri potuisse judico, ut subterranei horum montium mugitus sæpenumero etiam remotius auditi, credulis ac terrore percussis mentibus terrificum hoc phasma inveniarent.

Ut autem *fumariola* hæc penitus noscamus, quando ex oculato teste, immortalis viro *Athanasio Kircher*, ejusque *Præfat. ad Mundum subterraneanum*. propriis ejusdem verbis, ne quid addidisse videatur, deprimere jurebit. Cum igitur rei visendæ desiderio stimulatus, post superatas ingentes difficultates in *Vesuvio*, *Campaniæ* montis, summmitate eluctatus fuisset: « Craterem, ait, totum igne (horrendum dictum) illuminatum vidi, cum intolerabili sulphuris et bituminis ardentis nepliti. Hic prorsus ad insuetudinem rei spectaculum attonitus, *Inferorum domicilium* me intueri credebam, in quo præter demonum horrenda phasmata nil adeo aliud deesse videbatur. Horrendi percipiebantur montis mugitus et fremitus, putor inexplicabilis, fumo subfuscis ignium globis mixto, quo ex 11 diversis locis tum fundus, tum latera montis, continuo eructabant. » Cum vero pantometrum suum ad terribilis illius Crateris dimensionem

A expedisset, illius ambitum 30 *feras passuum* millia, profunditatem 800 *passus* continere deprehendit. Pergit deinde: « Mons undique præruptus in excavati cylindri formam, *περι τὴν ἀπὸ τοῦ ἀμφοτέρωθεν* ambitu suo descendebat. In centro fundi natura suum veluti focum constituisse videbatur, vere *Vulcania* culina officina nam, sempiterno fumi flammarumque profluvio ferream, etc., in decoquendis sulphure, bitumine, cæterisque mineralium speciebus eliquandis, exstendisque, occulto quodam molimine, fenestisque stragibus, paucis post edendis, occupatam; siquidem halitus intus conclusi, uti contineri nescii, ita tanto impetu et vehementia, horrendi fragoribus sociata, impetitum sibi onus discutebant, ut mons terre tremore agitari videretur; quod quandocunque accidebat, et partes superne montis molliores, tremore concussæ soluteque, collum instar in larathi fundum conecidentes, ex varia sibi reflexione eam fragorem, quantum quispiam etiam imperterriti pectoris vir sustinere vix posset, concitabant. Materia, quæ ex centro montis continuo eructabatur, novam veluti montem efficiebat, mira striarum varietate præditum, quem varia mineralium liquefactorum ebullitio in omnes circumferentias partes fluxu suo coloreque, nunc viridi ex ære, modo fulvo ex sulphure, arsenico, et sandaracha, jam rubro ex *climabari* *mixtura*, jam nigro ex vitriolo aquis mixto, vel ex *ipso cineribus* et cinericio, ingenioso naturæ penicillo efformabat, etc. » Atque hæc de *fumariolo* illo *Vesuviano* *Kircher*. Non mirum autem videri debet, ab aliis aliter crateris illius amplitudinem et internam constitutionem descripsisse fuisse, cum post singula incendia, ut fieri accessum erat, aliam faciem induisse deprehensus fuerit.

Sed vide jam aliud ejusmodi *fumariolum*, *Ætnæ* *Siciliæ*, ab eodem *Athanasio*, teste rursus *κίρη*, descriptum; de quo L. IV, M. S. Sect. I. c. 8 et 9, sic loquitur: « Ad summum verticem per vastissimum 12 *milliarium* Ital. in ambitu craterem fatiscis (ait 30, rursusque alii 40 *millia* *passuum*, aliqui vero pauciora circumferentia ejusdem assignant, scilicet crateris hoc infernali, pro variis temporibus, ac horribilis sui factoris circumstantiis et effectibus, magis minusve hiante atque distento) et qui arduo intorsum clivo sese in tartara usque angustat; præcipientium visu horribile, et flammis, fumo, tum ex imo, tum ex latere montis, cum horrendo mugitu, tonitruis non abstinui, erumpentibus, adeo formidandum, ut vel ipsa imaginatio jamjam instantis ignis ac ruinæ, neminem, quamvis audeatissimum et intrepidum, non primo statim consterneret, atque a quodam velut infernali latro abterat. »

Et post aliam immensi hujus hiatus descriptionem sic prosequitur: « Vorago tam profunda est, ut omnem visum effugiat, scopulis in modum pyramidum et ex lateribus exsurgentibus metuenda: et cum latera, recto et perpendiculari scopulorum ductu deorsum et parallelo descensu vergant, juxta opelicas tamen locos, ex nimia distantia, in centro coire videntur, etc. In fundo (mirum dictum!) ex continua materie mineralis eructatione, etc., veluti lacunam quandam, et liquefacto metallo coruscant, semper me observasse memini. Latera passim per correspondentes meatus et perpetuum fumum in plurimis locis evomunt, quem noctu flammam accensam deprehendimus: Vorago nunquam sine fremitu et mugitibus est, quos ubique tam horrendos edit, ut vel ipsum montem tremere faciant. Verbo, qui admirandam dei Opt. Max. potentiam intueri desiderat, is hujusmodi montes adeat, et naturæ miraculorum effectibus ineffabilibus attonitus stupefactusque, identidem intimo cordis affectu pronuntiare cogetur: O ALTITUDO DEI! VITIAREM SAPIENTIE ET SCIENTIE DEI! quam incomprehensibilia sunt judicia tua, et quam investigabilia viae tue, etc. » (Ad Rom. XI, v. 33.)

Letas suscitant. Terribiles sane ab ejusmodi montibus, integra incendia nonnunquam eructantibus, ac velut infernum ipsum evomentibus (quanquam

rectius a Nostro inferni nonnisi *scintillæ* paulo post dicta fuerint) strages datas fuisse, omnium retro sæculorum historię testantur. Sic enim Diodorus Siculus *Hist. L. V.* refert, cum olim *Sicilia* per *Sicanos* habitata fuisset, incendio *Æthnæi* montis omnes eorum messes exustas, cineribusque universam viciniam tam alte oppletam fuisse, ut porro desperata soli sui cultura, se in insula occidentales partes præcol a montis illius furoribus se recipere coacti fuerint, donec multis postea sæculis nova *Italiæ* gens, *siculi*, præteritorum malorum velut ignara, novam trans fretum coloniam in desertam *Æthnæ* viciniam deduxisset. Vide dein, quæ de immensa cinerum vi ex ejusdem montis exustis visceribus ejecta, ac totæ late viciniae adeo spissas tenebras inducente, ut per biduum nemo hominem homo agnosceret, *Cic. L. II. de Nat. Deor.* commemorat. Sed et *S. August. L. III. de C. D. c. ult.* ita testatur: *Legimus, apud eos Æthnæi ignibus, ab ipso montis vertice usque ad litus proximum decurrentibus, ita servuisse mare, ut rupes exarerentur, et pices navium solverentur, etc. Eodem rursus actu ignium tanta vi favillæ oppletam esse Siciliam, ut Catinensis urbis tecta obruta et oppressa diruerit. Quia calamitate permoti miser corditer ejusdem anni tributum ei relaxaverant Romani. Qui autem temporibus utriusque Plinii, id est, *Sæc. I. an. 76.* horribiles *Æthnæi* montis furores fuerint, ex *Nepotis* duabus epistolis ad *Tacitum* (quæ *L. VI. sexdecima* et *vigesima* sunt) discimus, utique non sine ingenti metus commotione legendis, nisi spectaculi illius atrocitatem styli elegantis lenitas mitigaret.*

Non autem memoro hic illud incendium, quod *an. 812.* *Carolus M.* impeterriti pectoris *Imperatorum*, e *Sicilia* in *Italiam* propulsi; alterum deinde quod *an. 1537.* tam immanem favillarum et cinerum copiam evomuit, ut etiam trans mare in *Italiam* pervaserint, et, si *Varentio L. I. Geogr. c. 10, prop. 3.* credimus, et naves in mari, cum 200 leucis a *Sicilia* et absentes, et ad *Venetias* tenderent, damnum passæ fuerint. Sed nec quidquam de pluribus ejusmodi aliis, certaque non imparibus, commemoro. Duo autem, quæ proximo Sæculo accidere, exempla præterire non possum. Ac primum quidem ex *D. Petri Squillacii*, cataneensis Sacerdotis, qui calamitati huic ipse interfuit, enarratione, ut apud *Kircherum Lib. IV Section. I, cap. 9.* habetur, excerpto. « Cum igitur omnis late vicinia horrendis terræ successioni-
bus jamjam avertenda videbatur, tandem 11 mensis et *Martii* (annus autem erat a *C. N. 1669*) subito in tres terribiles hiatus fatiscente monte, primus eorum evomebat plurimum ignis, multosque lapides, quorum vel minimi æquabant pondus 3 cantarum, seu totidem centenariorum. Materia vero ignis in alium projecta ad 2 miliarium (semper nonnisi *Italica* intelligo) distantiam dividebatur in minutissimas particulas, et specie ignei imbris sæviebat in subiectam sibi tellurem. Quando dictus mons rabidus debiscebatur, tantum inferebat fragorem, et terræ motum, ut nequeam ullis verbis ejus horrorem exprimere. » Fragorem augebat vociferatio lamentantis populi, *Cataneensis*, qui videbatur mundus interire. Igneum et arenam tanta copia hiatus illi evomebant, ut campi vivo incendio ruberent, et oppidum e (*Catanea*, 4 miliaribus ab *Ætna* distans) quasi denigratis arenis operiretur. — Omnis vero ille ignis abibat in 2 rivos (flumina rectius dixisset), medium et amplectentes ac circumlambentes *Montempilieri* (cujus tamen ambitum semimilliaris esse antea dixerat) et qui instar insulte, vel rupis, in medio flammarum prominebat. — Primariorum vero rivorum alter et obruebat villam *Montispilieri*, ut omnia ejusdem vestigia abolita fuerint. — Totam massam ignea protendebatur in latitudinem 6 miliarium et circa initia duorum altitudinis canni 4, plus minus, pro locorum diversitate. »

Sed præstat totam hanc enarrationem, multa alia huc pertinentia prolixius exponentem, apud *Kirche-*

rum perlegere, quod, spondeo, non sine animi, si quis in te pius est, tremore facies, maxime autem, si tum *Pauli Bocconii*, Siculi Panormitani, tum *Petri Nichonii*, aut mutato nomine *Abb. Bourdelotii*, Epistolæ de eodem illo incendio conjunxeris. Tum enim vero Mantuanum vatem, non cæstro nimio percitum, terribile suum de hoc monte carmen, *Æneid. L. III.* effudisse fateberis:

..... horribilis tonat *Ætna* ruinis,
Interdumque etiam prorumpit in æthera nubem,
Turbine fumantem piceo, et candente favilla,
Attollitque globos flammarum, et sidera lambit.
Interdum scopulos, avulsasque viscera montis
Erigit eructans, liquefactaque saxa sub auras
Cum gemitu glomerat, fundoque exæstuat imo.

Et tamen illi nonnisi risi erant fornacis hujus subterraneæ, immensa vi liquefactorum mineralium repleta. Quid autem, si alios quoque montes, *Ætna* non minus quandoque terribiles, adjunxeris? Non dico *Vesuvium* Campaniæ, sed *Strongylum* et *Vulcanum* in insulis *Liparitanis*, et præterea alios ejusmodi fulmineos montes in *Terzeris* et *Canariis*, Mariæ *Atlantici* insulis, innumeros alios, si denique ultimæ *Islandiæ*, quasi ipsa glaciæ concretæ, terribilem illum *Hæclam* evocaveris? quanta credis ignium immensitate opus esse ad totidem capacissimas fornaces inflammandas, quas si omnes in unum conjunxeris, quid aliud *Ætnam*, quid *Vesuvium*, quam illius ignei Oceani, in abditioribus terræ recessibus, intimisque visceribus furentis, *sumariola* dixeris? Quanta autem jam, obsecro, tanta tamque immensa metallorum, mineralium (quæ singula per sese summum calorem excitare solent), aliarumque combustibilium materialium, velut in unam massam coærcatarum vis, quantus furor, æstusque hujus Oceani erat! quantillus (quod stupendum sane!) apud multos peccatores ejusdem timor est! Vide autem, quid apud miseros illos *Cataneenses* montis duntaxat temporalis melus potuerit! « *Placatus* (ita enim historiam suam prosequitur « *Squillacius*), disciplina, orationes, processiones, jejunia, abstinentia, expositiones 40 horarum, in nullis « *Ecclesiis* cessabant, tantumque dolorem ingerebant, et ut saxa lacrymarentur. » Et jam induratum quorundam peccatorum plusquam saxea corda sunt, quæ mortis æternæ formidine ne commoverent quidem.

Sed ecce rursus aliud *sumariolum*, atque ex eo erumpens incendium, cum restinguendo ne quidem Oceanus ipse par fuerat. Incredibili huic spectaculo maximam tamen fidem facit *P. Ricciardus S. J.* qui, ut *Kircherus L. IV Mund. subter.*, in hæc verba testatur: *Præsens omnia oculis suis vidit, et Roma totius rei eventum mihi ore tenus postmodum retulit, et scripto testimonio posteritati notum esse voluit.* Ita vero *P. Ricciardi*, ut eam laudatissimus *Kircherus* suo calamo posteritatis memorie commendavit, narratio habet: « Si unquam ignes illi conclusi in terræ visceribus vim suam exerceverunt, tum maxime, quando Anno « 1650, Die 24 Sept. usque ad 9 Octob. tot ingentibus et tam frequentibus terræ motibus Insulam « illam » (*Santerinum* fuit, a *S. Irena* V. et *M.* ejus nomini sacra est, sic dicta) et concusserunt, ut *Santerinenses*, ruinam proximam sibi metuentes, die noctuque aris supplices advolverentur. At nec dici, nec explicari potest, quantus timor omnes invaserit, cum ruptis obicibus victrices illæ flammæ viam sibi facere per medias æquoris undas contempderunt et circiter miliaribus *Italiæ*, ab *Insula Santerinensi* versus Orientem; siquidem repente mare intumuit ad 50 sursum cubitos, lateque per vicinas terras se extendens obvia quæque verit, adeo ut in ipso *Candide* portu, qui tamen 80 miliar. inde distat, et triremes et naves repentino impetu confregit. Aer vero vaporibus illis maleolentibus et sulphureis infectus, et obtenebrescere, et innumeras formas cepit induere. Nunc lanceas igneas, et enses flammæ-

vos vibrari, illic coruscantes sagittas emitti, hinc velut terribiles serpentes et dracones volitare, illinc fulmina et fulgura cieri, etc., etc. Tantam autem, pergit, pumicum vim ignea illa vorago evomit, ut totam pelagi superficiem contereget. Smyrnæ usque et CPlim delatos fuisse, littoraque omnia complexisse certissimum est. Vis autem incendii primis duobus mensibus erat maxima; quandoquidem et bullire vicinum mare instar ferventis ollæ videbatur, et diu notoque ingentes flammarum globi fumique densissimi emergebant, etc., etc.

Quid vero? an dissimulandum putem Catastrophen alteram, priori similem, imo omnium multo truculentissimam, quam Oceanus ipse, qua Insulas Azores interfluit, priori sæculo præbuerat? En igitur rursus ipsius Kircheri L. II. M. S. Cap. XII, § 4, verba: «A Pico (vulgo *Pico delle Camerine*) 6 miliaribus distans locus, dictus la *Ferreria*, in cuius Oceani districtu die Sabbati mensis Julii Anno 1658 ignis cum tam inexplicabili violentia, non obstante dicti loci Oceani 120 pedd. Geometr. a piscatoribus antehac sæpius explorata profunditate, erupit, ut ad tantum extinguendum incendium ne Oceanus quidem sufficeret. Spatium, quod ignis ebulliens occupabat, tantum erat, quantum 2 modis frumenti disseminandis sufficiebat, cum tanta violentia erumpens, ut, non obstante dicta Oceani profunditate, nubibus sese æquaret, in supernam aeris regionem elatus, eversa secum ipsa aqua, arena, terra, saxa, aliisque ingentibus molibus, quæ eminus (triste intentibus spectaculum!) comparebant floccorum ad instar gossipiorum; in mare vero reversa materia liquefacta pulvis præ se ferebat speciem. Subinde adeo immensæ magnitudinis saxa in 3 latearum altitudinem projiciebat sævientis naturæ vis, ut non saxa, sed montes integros ejectos diceres. Accedebat ad horrorem id, quod recidentibus, in altum projecti saxei montes, in alios, e visceribus maris eviratos, illisi, cum terribili fragore in 1000 partes dissilirent, quæ postea manibus acceptæ in aream nigram conterebantur. Porro ex varia immensaque rejectamentorum multitudine, saxorumque innumerorum coæccervatione, insula nova in medio, eoque profundissimo Oceano, in principio quidem parva, 5 jngerum, at in dies augmentata in tantum exerevit, ut abhinc 14 diebus spatium longitudinis 5 miliarium occuparet. Tanta autem hoc incendio multitudine piscium perit, quantum vix 8 naves onerariæ Indice capere possent, qui longe lateque per Insulam dispersi, ne putrefactione contagionem aliquam causarent, ab indigenis in profundissimis foveis, ad 18 miliar. circum circa collecti, sepulti sunt. Odor autem sulphuris spatio 24 miliar. sentiebatur. Ita Kircherus ex fidei Patrum S. J. hæc adnotat relatione.

Jam nulla exstet. Inter has utique Pompeia erat, ut fertur, ab Hercule condita, olimque Romanorum colonia de qua idem Noster in L. de Pall. c. 2, ait: Ex hujuscemodi nabilo et Tuscia Volsinios pristinos deusta, quo magis de montibus suis Campania speret, erepta Pompeios. Item in Apol. cap. 40, ubi: Sed nec Tuscia, atque Campania de Christianis querebatur, cum Volsinios de celo, Pompeios de suo monte perdidit. De his item Tacit. L. XV Annal. c. 22, in hæc verba testatur: Motu terræ celebre Campaniæ oppidum, Pompeii, magna ex parte prorsit. Sed qui hæc exactius nosse cupit, apud Dionem Cass. Hist. Rom. L. XVI in Tito, reperiet. Quid prohibet autem, quoniam semel prolixus esse cepi. Notarumque angustias jam pruripi, hæc ex ipso Authore excerptæ, quæ et supradictis fidem faciunt, cum viderint, hæc non nova esse, sed jam sæpe XVII inde Sæculis accidisse. Ita ergo ex suo Dione Xiphinius habet: Dein mare simul fremere, omne cælum una sonare, ingensque et repentinus fragor, quasi montes simul considerent, exaudiri. Tum exilire primum immensi lapides, et ad summos vertices pervenire, deinde magna copia ignis

A fumique, ita ut omnem aerem obscuraret, occultaretque solem, non aliter, ac si defecisset, etc. Alii existimabant, aut mundum in chaos redigi, aut igne consumi, etc., etc. Tanta vero erat copia cineris, ut terram, mareque, atque adeo ipsum aerem compleret: quæ res multa damna importavit, non solum hominibus, præditiisque, ac pecoribus, sed etiam pisces, volucresque omnes peremit, duasque integras urbes, HERCULANUM, et POMPEIOS, populo sedente in theatro (non utique spectaculi ejusdam, sed sperata securitatis causa, locique contra ruinas magis communiti fiducia) penitus obruit.

Atque hoc ipsum jam est illud, seu Herculanum, seu Herculanum, quod ab Hercule post expeditionem suam Hispanicam conditum Dionysius Halic. L. I. Antiq. Rom. cap. 44, refert, ac cum A. C. 63, sub Nerone vehementer convulsus, magna sui parte concidisset, et circa A. C. 80 penitus absorptum fuisset, jam anno 1715, adeoque post integra XVI Sæcula detectum, ingentem Veteri Historiæ lucem accendit, ac Neapolitanarum Antiquitatum gazophylacium novi inestimabilis thesauri ditissimis accessionibus locupletavit, ejus, jam sub prælo sudantis, plenissimam communicationem totus literarius Orbis ingentibus desideriis expectat.

De die. Voluit dicere in dies, seu quotidie, aut, ut alias dicere solemus, de die in diem: quo sensu etiam Noster in Apol. cap. 16, inquit: Nove de die virilis. Atque sic etiam Terentius in Adelphis, Apparere de die (singulis nimirum diebus) convivium dixit.

Sperent, seu timeant. Num sperare (ut alias spes cum timore suapte natura conjungitur) in deteriori quoque hoc sensu apud Veteres accipi consuevit: ut est illud Maronis, 1 Æneid.:

Si genus humanum, aut mortalia temeris arma,
At sperate Deos, memores fandi atque nefandi.

Itemque L. IV:

Hunc ego si potui tantum sperare dolorem

C Ignis intrinsecus facta. An montes ipsi sunt facta? At quis tantum Grammaticus lapsus Tertulliano impingere ausit? An legendum, ignis intrinsecus facti? at sic rursus ambiguum foret, an facti ad montes, qui ignis, aut potius igne facti sunt, an ad ignis referendum esset, quasi ipse ignis sulphure, etc., factus esset. An vero cum Latino magis placeat factu, seu factura, legere? Enimvero sic ipse puto.

Nobis judicii, i. e. supplicii, seu poenæ Infernalis. Vide supra Cap. III. Not. In iudicium.

Nunquam tamen finitur. Nullum sæculum est, cuius historia tales montium furores non enarret, ut de Vesuvii quidem incendii Kircherus ejusmodi Chronicon habet, ubi a primo ingressu Janigenarum in Siciliam 18 tumultuantis Æthiæ exempla recenset. Alii vero ejusmodi tristia Vesuvii exempla, a Christi temporibus usque ad nostra hæc, ultra 20 recensent. At vero immanes hos caminos perpetuo igne succensos esse, fumi continui, densaque, etiam in quiete sua, eructata volumina omni luce clarius manifestant.

D Cæterum gravis hic questio jam diu exercuit Philosophos, unde sempiterna illa ejusmodi montium incendia, et inextinguita, tantis incendiis per tot sæcula fovendis, pabula. Videri enim posset, omnia subterrestria pyrophylacia, ipsumque infernam, quantumvis immensum, per ignivoma illa spiracula jam pridem exoneratum fuisse. Nos, quoniam longior rei hujus tractatio extra presens institutum est, mentem nostram nonnisi breviter aperimus. Ac 1° quidem notamus, horrendis illis Æthiæ concussionibus egestam materiam maxime in crepidine ipsis crateris accumulari, et aliquando in tantam altitudinem, ut novus quandoque mons, aut certe montis non contemnenda pars, videri possit. 2° Ille cinerum, aliorumque rejectamentorum cumulus jam per sese variis salibus imbutus, novis quoque ac subterraneis accessionibus per oculos, ex mari præcipue, nec non ex resolutis nivibus, quibus, vertices horum

montium ferme dissiduo candelent, ex circumfluo ac halinitroso aere, etc., fecundari solet, usque donec subjecti ignis aestu excocci, ac velut in pulvere liquefacta materia, per subterranea ventorum spiracula, aut etiam aquae ex hydrophylaciis illapsu, in summum furorem agatur, etc. Quantum vero vel unica aquae gutta, metallo in fornacibus fusoris fluído aspersa, et quam incredibilem tumultum excitare, quam horrendam omnium rerum stragem edere valeat, non pauci, et haud modico suo damno, nonnumquam experti sunt.

Supplicia interim montium. Supplicia montium vocat, damna ab ipsis his montibus illata, praesertim ad peccatorum castigationem, etc.

Non iudicii. Haud obscure innuit illud iudicium extremum, in quo universus orbis, ut in *L. de Bapt. c. VIII. Not. Igni destinatur*, diximus, conflabitur, audiri sunt damna terribilem illam sententiam: *Discedite, maledicti, in ignem aeternum, etc.*, quem jam nunc superius iudex per flammivorum montium incendia comminatur.

Deputabit. Simpliciter pro *putabit*, seu estimabit. Ita Noster quoque in *Exhort. ad Castit. c. 6*, ait: *Erat vetus dispositio, quae in Evangelio nova deputatur, etc.* Sic et Plautus dudum antea in *Amphitr. dixerat: Nec quidquam sit, quin me omnes esse dignum deputent.* Quem et Terentius in *Heccyra* seculus est, ubi:

Adelphi, nunc meam herus operam deputat parvi pretili.

Scintillas. Eodem jure, quo immensos illos montium ignivorum crateres *sumariola* dixerat, nunc illorum incendia *scintillas* appellat. Et sunt sane, si cum immenso illo inferni incendio comparata fuerint. Nunc vero *scintilla* nostrae cum forte adurunt manus, haec vel ad primum attactu pra dolore retrahunt: nondum autem, non dicam plumbo liquofacio (quam leve enim id esset!) sed neque illis *Aetnae* aut *Vesuvii* torrentibus igneis (id est *scintillis*) manus immergere peccatores, in illo infernali barathro, et propria ignei Elementi sede, fors aeternum exurendi, et nunquam comburendi.

Inestimabilis foci. Cujus scilicet ardoris immensa vis omnia, non dico *assumationem* nostram, sed omnes *imaginationis* vires longissime transcendit.

Missilia. *Missilia* olim dicebantur ea auri argenteque signati munera, quae nonnumquam ab Imperatoribus, aut a Senatu et Magistratibus, in populum, ad ejusdem plausus ac favores dici quæstuose emittendos, ac, ut barbare dicam, collectandos, spargi solebant. Quin vero et aliarum rerum subinde missilia fiebant, ut apud Sueton. in *Calig.* habetur: *Sparsit et missilia variarum rerum.* Postea vero hæc vox ad militiam quoque transit, ut tela in hostes missa, pariter *missilia* vocarentur. Sed et fulmina *missilium* nomine Noster in *L. de Pall. cap. 2*, appellare non dubitavit.

Exercitoria. Exercitor proprie est, qui alterum docet exercendo, ut ex Plauto in *Trinumm.* colligitur: *Hic quisquis est, Curculio, est exercitor; is hunc hominem cursuram docet.* Unde et tela illa, quae in exercitiis militariis, et umbraticis emittebantur, *exercitoria*, et apud Senecam *L. II. QQ. Nat. Iusoria* vocantur.

Intinctionis dominicae. Seu Baptismi, a Christo Domino instituti.

Monimenta. *Monimenta* dicuntur, quæ posita sunt ad *monendam* nostram *mentem*, ut memoriam præteritarum rerum conservet. Junius hic *munimenta* legit, quod adversus gehennam præmuniunt.

Secunda subsidia. Eleganter dictum; nam subsidia veteribus proprie erant tertium illud in acie agmen, ex *triariis ac emeritis*, fortissimisque constans, qui proin in extremo collocati, sub vexillis suis in genna *subsidebant*, laboranti fors exercitui subvenire, labantemque aciem novo subsidio restaurare parati. Vide Varro. de *Ling. Lat. L. IV.*

Muta quidem. *Mutas* dicti, quæ articulata voci destituuntur.

Animæ. Animæ hic pro animalibus ponit, velut partem pro toto.

Agnoscent. Ita enim ipsius naturæ instinctu, divinitus sibi indito, noxia vitant, salubria quærant, et cum egrotare inceperint, sibi oculus de remediis circumspiciunt. Instinctum autem illum habere aliquid humanæ rationi analogum, dubium non est.

Moras. Mora apud Chirurgo dicitur canalis quidam, arte excavatus, in quem crura fractum, ac jam fasciis circumligatum, reponitur, ut ibidem immotum permaneat, *moram* quæ trahat. Sic et sagittæ, cuti altius infixæ, suas ibidem *moras* trahunt, et aliquando *irrevocabiles*, cum scilicet nimis profunde insederint, quam ut ab ipsis animalibus vulneribus extrahi aut exculi, siquæ e vulneribus *revocari* possint.

Dictamno. Ita quidem de capreis Arist. *L. IX Hist. animal. c. 6*, in hæc verba affirmat: *In Creta Insula capreus sylvestris sagitta transfixus, dictamnium herbam querere aiat: hoc enim spicula ex corpore ejiciuntur.* Atque idem in *L. de Admir. audit. n. 4*, confirmat. Unde Virg. *L. XII. Æneid.*:

Dum Ventus indigno nati concussa dolore
Dictamnem genitrix Cretæa carpit ab Ida,
Puberibus caulem foliis, et flore comantem
Purpureo. Non illa feris incognita capris
Gramina, cum tergo volucres hæere sagittæ.

At Plinius *L. VIII H. N. c. 27*, hæc ad ceræos transfert. At quam multa subin finguntur, aut nimis credula *narrantur*, quæ non verificantur! Ceræ hodiernis naturæ scrutatoribus hæc de re alium silentium est, utique nec ex sua nec aliorum sufficienti experientia quidquam habentibus, quod huius veterum persuasioni fidem rite facere possent.

Illos oculare, i. e. videri illis dare. Sic enim idem Noster in *Apol. c. 21*, habet: *Jam expolitos, et ipsi urbanitate deceptos, in agnitionem veritatis ocularet: quod verbum cæteroquin ab Antiquis vix usurpatum.* S. Cypr. in *Tract. de Idol. vanit. ad fin.* ex Tertulliano suo mutuatus fuit, de Apostolis loquens, *qui cæcos et ignaros ad agnitionem veritatis ocularent.*

De sua Chelidonia. Quod *hirundinum* cæcos pullos pariant, Aristoteles *L. IV. de Gen. anim. c. 6*, assertit, cæterum de *chelidonia* nihil; at vero Plinius *loc. cit.* id affirmat, narrationibus alienis plerumque nimium fidens. Adeo autem ad vulgus persuasio illa transiit, tamque tenaciter hæsit, ut etiam ipsum *hirundinum* nomen (Græcis enim hæc avis *χελιδὼν* dicitur) ad plantam illam transierit, non minus Germanis nostris *Schwaben-Kraut*, aut *Schwalben-Wurzt* appellatam. Sed et illa non *hirundinum* duntaxat, sed omnium prope voluerum, si *aquatiliū* species excipiamus, recens exclusarum cæcitas proprie talis non est, sed mera palpebrarum obductio, quæ post aliquot dies sensim diduci, suisque oculis vetaminibus liberare solent.

Sibi institutam, i. e. pro se, rursus pro penitentiam in gratiam Dei restituendo, institutam.

Babylonium regem. Est hic non ille Nabuchodonosor, (alias *Saodanechin* appellatus, qui A. M. 3547 in campo Ragani Medorum Regem Arphaxad profligavit; nec alter Nabuchodonosor, alias *Nabopolassar* dictus, qui A. M. 5578 Regnum Chaldeorum condidisse creditur: sed hujus illius *Nabuchodonosor*, cognomento *Magnus*, et in Regno A. M. 3599 successor, qui *Joakim*, Regem Juda, in servitutem redegit (*IV. Reg. XXIV. 1.*), qui obsessa Jerusalem, *Jonchin* sponte cum omnibus suis se dederunt, in captivitatem abduxit (*loc. cit. vers. 12 et seqq.*); qui *Sedecia*, ultimi Regis Juda, expugnata Jerusalem, filios occidit coram eo, et oculos ejus effodit, vinxitque eum catenis, et adduxit in Babylonem (*IV. Reg. c. ult. v. 7*), deinde per *Nabuzardan*, Principem exercitus sui, succendit *Domum Domini*, et domum Regis, et domos Jerusalem omnemque domum combussit igni (*ib. v. 9.*), siquæ totum regnum Juda penitus exstinxit, funditusque evertit.

Ex hac ergo, et plurimis aliis victoriis, quas de Syria, Phœnicia, Ægypto, etc. reportaverat, cum multo jam elatior, suique nimium impotens factus esset, denum ad castigandam ejus superbiam, nulla jam alia ratione expugnabilem, Deus ipsi per somnium arboris procerissimæ, et pulcherrimæ, sed per manum angeli succisæ, omni ornatu suo spoliata, radicis ejus vinculo ferreo et arreo alligata, etc., futuras superbias suæ pœnas ostendit, somnium hoc exponente Daniele, regemque ad poenitentiam efficaciter adhortante: *Peccata tua elemosynis redime, et iniquitates tuas misericordiis pauperum: forsitan ignoscet delictis tuis. At vero cum monitis tam salutaribus Rex obtemperare nimis pertinaciter recusasset, tandem, indulto etiam duodecim mentium spatio, in aula Babylonis delambulus dixit: Nonne hæc est BABYLON MAGNA, quam ego ædificavi in domum regis, in robore fortitudinis mee, et in gloria decoris mei? Quid ergo? Cumque sermo adhuc esset in ore Regis, vox de cælo ruit: TIBI DICITUR, Nabuchodonosor rex: Regnum tuum transibit a te, et cum bestiis et feris erit habitatio tua, fœnum quasi bos comedes, et septem tempora mutabuntur super te donec scias, quod domineat EXCELSUS in regno hominum, et cuiusque vulneris, det illud. Quid autem porro? Eadem hora sermo completus est super Nabuchodonosor, et ex hominibus ejectus est, et fœnum ut bos comedit, et rore caeli corpus ejus infectum est, donec capilli ejus in similitudinem aquilarum crescerent, et ungues ejus quasi avium. Cum vero in miserrimo hoc statu per septem omnino annos inter bestias egisset, salisque jam humiliatus esset, quid porro acciderit, ipsemet deinceps vers. 55 enarrat: In ipso tempore sensus meus reversus est ad me, et ad honorem regni decorumque perveni, etc. et Magistratus mei requisierunt me, et in regno meo restitutus sum, et magnificentia amplior addita est mihi.*

Unguem aquilinum in morem. Vulgata nostra ungues avium, rapacium videlicet, memorat, inter quas utique aquila eminent.

Horrorem leoninum. Ubi Vulgata nostra in similitudinem aquilarum, LXX, λέωνας, LEONEM, habent, indeque nonnulli olim in eam opinionem prolapsi erant, regem hunc in leonem mutatum fuisse.

Præferentia. Multa in terribilibus hujus metamorphosis historia sunt, quæ inter Interpretes sat contentiose disceptantur, accuratius utique discutienda, si multo arctiores instituti nostri limites denuo (nam id jam alibi satis factum) transgredi liceret. Quoniam vero Tertullianus noster tristissimum hoc exemplum præ cæteris proposuit, cuius terrore peccatores, de se nimium superbe præsumentes, ad seriam poenitentiam compelleret, non omnino abstinere possumus, quin eidem paulo aliquid immoremur. Igitur tanquam omnino certum

Suppono I^o contra Origenem, sensibus allegoricis alias nimis justo deditum, ac a S. Hieron. in suo ad Daniel. Comment. cæterisque deinceps Interpretibus male notatum, non meram hanc allegoriam, sed veram omnino historiam esse; quamquam non ignorem, quæ Is. c. 14 a v. 8 de Nabuchodonosore (ut quidam volunt) dicuntur, pleraque etiam in allegorico sensu, ex mente SS. Patrum, ipsiusque Ecclesiæ de LUCIFER, sed mox extincti, et nunc tenebrarum regis, miserrimo a cælis terminio intelligenda esse. Rursus autem

Suppono II° nihil in hac re tuto asseri posse, nisi quod ipse tenor historicus apud Danielem exigit, qui rem hanc secundum circumstantias etiam minutas, ex afflatu utique Spiritus Sancti, ad nos præscripsit, proindeque Deus ipse plura a nobis certo nosci non voluit.

III° autem aio: Regem illum Babylonium non revera in bovem, aliavve bestiam, commutatum fuisse; neque enim ipsa hominis anima converti potuit in animam bovis: quod utique fuisset essentias rerum mutare; neque in corpus ejus, expulsa anima hominis, velut per quamdam metamorphosin, subintravit anima

A bovis; non enim id naturaliter fieri potuisset, et ad miraculum confugere, sacri textus tenor nullatenus compellit, significans tantum, quod comederit fœnum ut nos, non quod in veram bovem transierit. An enim bovis capilli in similitudinem aquilarum, ad ungues quasi avium sunt? Accedit deinde, quod, si veram bovis animam induisset, nullam sane penam inde Nabuchodonosor sensisset, neque ex ea ad veri Dei cognitionem adduci potuisset, solo nimirum corpore, nulla vi intelligendi relicta, superstes. Aut forte animam bruti ab anima regis in consortium ejusdem corporis (novo scilicet miraculo) admixtam fuisse quis dixerit? Aut denique animam hominis, interea alio fugitivam, et alicubi extra omne corpus exulem, aut penitus in nihilum redactam, deinde vero aut postliminio reversam, aut reproductam, seu de novo creatam, pristinum corpus subisse, ac regem sibi-metipsi reddidisse dicemus? Quis ejusmodi monstræ opinionum comminisci auserit? Igitur denique

IV° aio: Immutationem regis non in sola ejusdem phantasia, quæ tamen esse credenda, fœnum comederit, sed in exteriori plane corporis habitu et figura, capillos quasi aquilarum, et ungues avium, etc., induente, factam fuisse, cuius rei hypothesin sic aliorum: 1° Nabuchodonosor ex hominibus, id est, eorundem consortio, abjectus, non propterea tamen homo esse desiit, sed repentina phreusis atque amenia correptus, humane rationis usum amisit, snorum presentiam, et omnem custodiam effugiens, aut peremptus, ac in campos et sylvas se proripiens, vestibus suis paulo post maceratis, aut, ut amentes solent, rescissis, palabundus circumerravit, ac humanis jam cibis deficientibus, bovis imaginatione totus jam alias correptus, ad hujus quoque pabula se convertit, et fœnum comedit ut nos. 2° Ex assiduo hoc, et homini tam exotico alimentum, sanguinis, cæterorumque humorum, ac spirituum animalium, istiusque temperamenti penitissimam immutationem fieri, tandemque etiam totius corporis exteriorum habitum depravari necessum fuit, et ex ferio ac tam diuturno alimentum, in horridum aliquit, scilicet capillos in similitudinem aquilarum, et ungues quasi avium, efferari, ut ita denique Nabuchodonosor non solos homines, sed ipsa quoque boum agmina quasi depauperatos exterrere potuisset. Et sic denique satisfieri posse videtur Danieli, ut Caput ejus quartum accurate perpendenti manifestum erit.

At vero quid durante foenestissimo hoc suo septennio rex? an interea rationis usu retento calamitatis suæ magnitudinem sensit, ferne ut Apuleius in fabuloso suo Asino de seipso testatur? Ita quidem sensisse Tertullianus noster videtur, dum dicit (quandiam nimirum infelix ille status regis perduraverat) poenitentiam immolasse, et septennali squalore exomologesin operatum fuisse ait. Alii autem haud pauci saltem intervalla rationis regi non infrequenter illuxisse credunt, ut conditionis suæ miseriam subinde agnosceret. Neque enim, aiunt, statum illum pœnalem futurum fuisse, si nil quidquam molestiæ inde sensisset, neque eam cum pristinae dignitatis suæ felicitate comparare potuisset, sed potius in depravato hoc alienatae mentis statu per campos et sylvas inter fera animalia etiam cum voluptate circumerrasset.

Verum, si mentem meam ingenue profari liceat, in eam propendeo sententiam: regem per totum illud 7 annorum tempus usu rationi plane destitutum fuisse; neque enim aliud nos sentire aacer Textus compellit: Igitur, ait, POST FINEM DIERUM ego Nabuchodonosor oculos meos ad cælum levavi (levasset autem sæpius, si per quedam rationis intervalla status sui infelicitatem agnovisset), et sensus meus (quo verbo utique sanae rationis, seu sensus ac perceptio mentis, denotatur) redditus est mihi, et Altissimo benedixi, etc. Quod ipsum per patheticam illam orationem, qua Dei laudes, gloriam, potestatem, et regnum celebrans, pergit: IN ILLO TEMPORE sensus meus reversus est ad me, et figura mea reversa est ad me, etc. Igitur tunc

demum cognovit Deum, cum et intellectum, et pristinam hominis figuram recuperavit.

Hanc vero rem ulterius sic explicare juvat: Septennio illo elapso rex veluti ex alio sopore evigilans, discussis (neque autem sine miraculo id tam subito fieri poterat) atris illis spiritibus, hartenus animum undique obsidentibus, recurrenteque immanis superbie suae, rerumque ex eadem sceleratissime actarum memoria, totaque tam disturnae miseriae infelicitate, omnibusque ejusdem circumstantiis vivaciter intellectui objectis, edomit tandem illa superbia sua, ad Dei veri agnitionem, et tum JUSTITIAE, tum CLEMENTIAE, professionem adactus, denique conversus fuit, etc.

Proh mala tractionis! Hellenismus est; nam Graeci signis exclamationis frequenter genitivum jungere solent.

Deus recipiebat. An rex hic egerit poenitentiam, veram, salutem aeternae proleum, qua scilicet peccata ejus deleta fuerint? an dein in ea perseverans denique salutem ipsam inter vere poenitentes consecutus fuerit? res multum ambigua est. Equidem S. Hieron. in Ep. VII, ad *Letaum*, nec non S. Aug. in Ep. CXXII (nunc CXI), ad Victorianum, maxime vero auctor Libri (olim S. Augustino adscripti) de *Prædest. et grat.*, c. 15, eidem favere videntur: aliis autem poenitentia illa vehementer suspecta est, eandem ex inconstanti regis hujus genio dunctentibus.

Sane quidem cum somni sui de STATUA illa, ex 4 metallis conflata, interpretationem a *Daniele* accepisset, totus stupefactus in has voces prorupit: *Verè Deus vester deus deorum est, et dominus regum, et revelans mysteria*, etc. Dan., III, 47. Verum quam in qua Dei veri agnitione parum stabilis fuerit, quanto autem deinceps quoque fastu intumuerit, succedens altorum illud arboris pulcherrimae, sed mox succedendae, etc. (Dan., IV) somnium, tum vero vibrata in regem terribilis illa sententia de septenni inter bestias exilio demonstrat. Cum enim integrum adhuc annum indulisset Deus, peccatis per elemosynas, alique bona opera redimendis, nil horum quidquam fecisse, quin potius nova inflatus superbia de rebus a se gestis proterve gloriosius fuisse legitur. Quid vero inasper? cum integrum septennium inter feras in miserrimo illo corporis habitu exegisset, postquam pristinam non tantum formam, sed et regnum ipsum, et quidem ampliori magnificentia auctum, recepisset, quid tandem? demum exclamasse legitur: *Nunc igitur ego Nabuchodonosor laudo, et magnifico, et glorifico regem caeli: quia omnia opera ejus vera, et via ejus iudicia, et gradientes in superbia potest humiliare.* Hoc poenitentia vero, de dolore animi, de antea vitæ detestatione, de novae melioris proposito, etc., nihil legitur. Atqui hæc sunt, in quibus veræ sinceræ poenitentiae ratio consistit.

Sed et illa Dei agnitio, illa humilitas quantilli temporis fuit? Ecce multo jam majorem, prorsusque, nisi Propheta id testaretur, incredibilem animi de novo intumescens vesaniam! Vix annus elapsus erat (ut interpretes computant), cum Nabuchodonosor rex fecit statuum auream, altitudine cubitorum 60, et statuit in campo Durra (Dan., III, 4, etc.), vel Nabopolassar, patris sui, vel Béli, apud Babylonios tunc deorum maximi, vel ipsius Nabuchodonosoris, simulacrum praeferentem, eamque severissimo edicto proposito voluit adorari; at sacrilegum nefas cum tres illi pueri, *Sidrach, Misach, et Abdenago*, admittente renuissent, jussit eos in fornacem igneam conjici; unde cum salvi fuissent educti, rex novo ingentique miraculo attonitus exclamavit: *Benedictus deus deorum, qui misit Angelum suum*, etc. (Ib., v. 95). Quin et publico ac severissimo decreto blasphemos in Deum Israel compescit, publice contestatus: *Signa et mirabilia apud me fecit deus excelsus. Placuit ergo mihi predicare signa ejus, quia magna sunt, et mirabilia ejus, quia fortia: et regnum ejus regnum sempiternum, et potestas ejus in generationem et ge-*

nerationem (ib., v. 10). Hoc ipsum vero id Edictum est, in quo Nabuchodonosor deinceps enarrat ea, quæ supra de suo in sylvis tam tristi septennio ex Dan., c. IV, attulimus, ut adeo necesse sit, metamorphosin illam regis (quod probe notandum) ante hanc triam *Puerorum* historiam configisse.

Quis jam, oro, sibi de rege tam inconstante sinceram stabilemque poenitentiam polliceri queat, de cuius operibus, dignisque poenitentiae fructibus, et maxime ipsa morte felici, tam altum porro apud *Danielem* silentium est? Quam alia autem fuit *Manassis*, regis Juda, poenitentia! Enim vero impiissimus, et forte etiam ipso Nabuchodonosore multo sceleratior Rex, attamen postquam congnatus est, oravit Dominum suum, et egit poenitentiam valde coram Deo patrum suorum, deprecatusque est eum, et obsecravit intente .. et abstulit deos alienos, et simulacrum de domo Domini... Porro instauravit altare Domini, et immolavit super illud victimas, et pacifica, et laudem: præcepitque Judæ ut serviret Domino Deo Israel. Quæ, obsecro, similia de Nabuchodonosore commemorata legitur? Equidem is Deum laudavit, magnificavit, etc.; num vero oravit, deprecatus est, obsecravit intente, etc.?

Et quid denique, si ea, quæ *Isaie* cap. 14 habentur: *Infernus subter te contritus est in occursum adventus tui... Detracta est ad inferos superbia tua*, etc., etc., præstantes nonnulli Interpretes, ac ipse etiam S. Hieron. de Nabuchodonosore intelligenda esse velint? Sed præstat regis hujus, seu poenitentiam et salutem, seu damnationem, inter ea relinquere quæ Deus, ut multa ejusmodi alia, ad salutarem metum et poenitentiam eo majorem constantiam nobis ignota esse voluit.

Egyptius imperator. Pharo nimirum, rex Egypti, qui hic latiori significatione Imperator dicitur, tanquam instar altorum regum in snos summum imperium exercens.

Dei Domino suo denegatum. Jussus enim fuerat a Deo Moyses Pharaoni in hæc verba denuntiare: *Dominus Deus Hebræorum misit me, ad teicens: Dimittite populum meum ut sacrificet mihi in deserto: et usque ad præsens tempus audire noluit.*

Discidio maris. I. e. ea divisione, quam Græci *δυστομία* appellant. Atque sic etiam in *L. de Pall.*, c. 2, de plaga discidii, et in *L. de Resur. carn.*, c. 19, de discidio carnis et animæ, loquitur. Hæc voce *Solinus* quoque cap. 56, usus est, inquit: *Atlantici ætus in nostrum mare discidium (seu discissionem) orbis immittit.*

Pervium licebat. Liceo, antiquum verbum, passivam significationem habet, proprieque dicitur res quæpiam licere, cum certo æstimatur pretio ac venum exponitur: liceri autem est æstimare, ac pretium ei imponere, ut emptores faciunt. Unde est illud Poetæ:

Non licet asse mihi, qui me non asse licetur.

Licebat ergo mare, cum Israelitis a Deo offerebatur, tanquam transituris pervium. Alibi Tertullianus licere etiam pro liquere seu patere dicit, ut in *L. adv. Hermog.*, c. 56, ubi: *Sed de motu et alibi licebit, i. e. liquebit.* Sic et supra cap. VI, pro emendatis liquebit, quidam codices licebit reponunt.

Revoluta fluctibus. De transitu Maris Rubri, tam felici ac prodigioso Israelitis, quam fatali Egyptiis ac Pharaoni suo, Historia ex Exodi cap. 14, etiam in vulgus notissima est.

Exomologesi restitutus. Differt autem *exomologesis* a poenitentia, sicut actus externus ab interno; poenitentia enim in animo dolentis, exomologesis vero in ore contentis, aliisque operibus, internam illam poenitentiam etiam externe exhibentibus ac demonstrantibus, collocata est: de quibus Noster jam supra cap. IX per tot.

Quasi Pharis. Pharos dicebatur Ægyptiorum turris illa altissima, quam inter septem orbis miracula habendam, in Pharo insula, a porta Alexandriæ septem stadiis distante, et seu ponte, seu aggere, continenti conjuncta, Ptolemæus Philadelphus (vel denique Ptolemæorum aliquis) immani, ac teste Plinio (L. XXXIII, c. 12), 800 talentorum (quæ si rite calculum subduxi, 1,200,000 thaleros nostros adæquant) sumptu erexit, ut nocturno navium cursu ignes ostenderet, ad prænuntianda vada, portusque introitum. Ex hoc jam omnes turres, ut erat illa Capreis in Sicilia, quæ paulo ante mortem Tiberii Cæsaris, terræ motu concidit (Sueton. in Tib., c. 74), alia, quæ a Claudio Imp. (teste eod. in Vit. Claud. c. 21) in exemplum Alexandrinæ Phari in portu Ostiensi, a se effosso, suscitata fuerat, et quotquot demum in maritimis civitatibus hodie durant, et nocturnis ignibus, navigantium caussa, collustrari solent, generali nomine Phari appellantur, quod nomen non quidem, ut putavit Isidorus (L. XV de Orig., c. 2) græcæ, ἀστὴρ πῦρ, a videnda illic luce, derivatum, sed verisimilius ægyptiæ originis est, ab ipsa insula, cui jam dudum antea Phari nomen hæserat, in turrim illam translatum.

Onnium notarum. I. e. pessime notatus, totidem scilicet peccatis, velut instar stigmatum animæ inustus. Vide aliqd ejusmodi humilitatis specimen, quod ad finem cap. ult. de Bapt. Tertullianus de se ediderat.

Super illa tacere. Quasi ægre huic tractatui se finem imponere, eundemque velut invitum abrumpere significat.

A Princeps Adam, i. e. auctor, omniumque primus.

In paradysum. In Apol. c. 47, Tertullianus noster Paradysum nominat locum divinæ amantissimæ recipiendis sanctorum spiritibus destinatum. Credidit autem Paradysum etiamnum exstare, ac sub Æquatore situm esse, et utrinque zona torrida ac velut muro quodam igneo coliberi, sicque mortalibus inaccessum reddi. A qua opinione non multum abhorrere videtur S. Thom. 2. 2. q. 164, art. 2, ad 5. Vox autem hæc non inter Græcos a παρά et δῖος, ab irrigando, ut Suidas vult, nata est, sed Persicæ, imo Hebraicæ, vel potius Chaldaicæ originis, ex פָּרַדֵּיזָא וְעֵדֶן in פָּרַדֵּיזָא, quod secundum vim vocabulorum hortum myrtorum, vel denique omnem locum singulariter amœnum, significat, confluenta.

Sed quomodo restitutus Adam per penitentiam in Paradysum? Non utique terrestrem illum, e quo ejectus fuerat, et in quem omnis præclusus reditus, postquam Deus collocavit ante paradysum voluptatis Cherubim, et flammeum gladium atque versatiliem, ad custodiendam viam signi vitæ (Gen., III, 24). Itaque paradysus ille spiritualiter ac mystice intelligendum est de statu gratiæ, in quem Adam per penitentiam repositus fuit.

Non tacet. Exemplo suo nobis adhucdum prædicans, qui in laboribus, inter spinas et tribulos in sudorē vultus sui, tanquam perpetua penitentis opera, terram coluit, et ex ea comedit panem suum, ut scilicet nobis documento esset, nonnisi per laboriosæ penitentis opera ad PARADYSUM COELESTEM, sed perpetuo deinceps incolendum, perveniri posse.

INDEX

LATINITATIS TERTULLIANÆ.

Cujusnam sit pretii Tertulliani latinitas, nova licet, nemine diffidente, incunctinā plerumque et horrida, paucis jam ab ipso hujus editionis limine præfando egimus; plura paulo infra habuit D. Lumper, quæ vide, si lubet, t. I, col. 93, 94. Hæc autem iterum fusiusque referre nec nobis animus est, nec in extremis operis nostri finibus novæ dissertationi locum opportunitum dari quisquam opinabitur. Meminerint tantum lectores illud præsertim ad nova Tertulliani glossemata attendendum esse, in iis enasci ac velut primo germine erumpere novam Ecclesiæ latinæ linguam, nec jam adeo despicienda esse prima rudimenta eloquii per tot hominum ac sæculorum ora, in toto orbe christiano, ad usque usus nostros decurrentis, atque haud sine magna Dei laude animarumque salutē permanentis. Meminerint insuper ex tribus præcipue causis repetenda esse insolita Tertullianæ latinitatis vocabula: nempe primo ex ardua et novissima fidei christianæ expositione; deinde ex audaci hellenismorum usu apud Septimium libentius græcizantem frequentiori; demum ex forensi ejusdem consuetudine ac trita veterum legum romanorum peritiā, qua sæpe sæpius jurisconsultorum effata usurpasse deprehenditur. Quibus addere est, ut in cæteris viris egregie a natura comparatis, innatam indolem Tertulliani ultro ad insolita propensioris, nimia multarum doctrinarum copia diffuentis et, ut pene dicam, satietate ruciantis, quadam demum ingenua rubigine africana libenter rusticantis. Quid mirum, inquit recens auctor, Tertulliani rigidi, impetuosius, ardentis, luxuriantis phantasias, acutique ingenii viri scripta, hujus suæ indolis luculentissimæ referre indicia, habitumque induisse haud vulgarem? Horridum scribendi genus et obscurum Afris proprium fuit. Hoc

C itaque sponte ipsi quoque adhesit. Attamen in eo ipso est vere unicus semperque suus. Difficili verborum structura, obsoletis novisque passim adhibitis vocabulis, ejus oratio lectoribus sæpe molesta accidit. Mox tumore inflata nauseam creat; mox concinnitate abrupta obscuritatem parit. Illa vero si excusces, sæpius virum mihi audire videor, quem, orationis gravitate et fervore, ne auri quidem auri oratori cadere putem. Legas librum Apologeticum. Attendas imprimis, quomodo jam inde ab initio vehementi oratione, sed majestate plena, adversarios adeat, acumine pungat, conscientiam sollicitet, misericordiam moveat, animum denique in admirationem rapiat et sui ipsius magnanimitatis et religionis quam defensurus est sublimitatis; hæc attendas, et, nisi me fallant omnia, inde tibi abunde erit persuasum, Tertullianum, quantiscumque laboraverit orationis vitis, dicendi facultate valuisse egregie. Illic habet J. A. Cæssen in Commentat. de Tertulliano, Christi et relig. christ. adversus gentes apologeta (Annal. academ. Rheno-traject. ann. 1823-1824).

Nemini proinde mirum videbitur adeo diligenter ab omnibus Tertulliani editoribus digestum fuisse proprium ipsi glossarium. Porro, ex multis istius modi indicibus, quos exhibent veteres editiones, ac præcipue Rigaltianæ, præ omnibus seligendum esse duximus eum quem Halensi editioni subjecti Christ. Godofred. Schutzius, in Academia Ienens. litterar. human. et eloquentiæ professor, qui egregiam opem Salom. Semlerio in concinnanda Septimii editione contulit. Hujus autem indicem exteris anteposimus eo potissimum nomine, quod, etsi brevior aliquatenus sit, seu pauciora vocabula recensent, tamen rerum copia, verborum descriptione, definitionum

ne commentationum eruditione, apertius sane Tertullianei eloquii arcana rimatur, nec immerito ab ipsemet auctore, annuentibus plerisque rei patristicae peritissimis, perpetui commentarii vicem sustinere reputatur. Verba autem quæ hinc et inde vel deficient vel minus explicantur, suam plerumque secum habent explanationem sive in contextus subtemine, sive in uberrimis variorum notis. Quædam vero tantum excitata videntur, ut appareant, nec incon-

A solto, quippe cum abs re non sit intueri quasnam loquendi formulas emisit Tertullianus, qualemve loquelam ab ortu suo litera christianæ sibi efformaverint.

Eod.

Prima signa totum designant; secunda, columnam; tertia, litteram verbis adlegatis intra columnas appositam.

A

A et α. II, 935 B, Sic et duas Græcia litteras, summam et ultimam, sibi induit Dominus, initii et finis concurrentium in se figuras, etc.

ABDICARE. II, 928 C, Sponte abdicatione matrimonio, adsequebantur. I, Filium jam subiectum pater retro putiens, qui filium ante patiebatur immorigerum et contumacem, abdicavit.

ABDICERE, abdicare, rejicere. II, 591 C, Ita totum quod ab homine captatur, abdidit Creator.

ABHINCE, deinceps, ab hoc loco. II, 564 A, Quod ab hinc scriptum.

ABIRE. I, 1283 B, Ut cujus maritus de rebus abiit, i. e. e vita discessit. Sic Græci uti his verbis solent, ἀβιῶντας, ἀναβιῶντας, ἀντιβιῶντας, ἀναβιῶντας, hoc est mori: quæ omnia abitum excessumque significant. — I, 645 C, Abiit jam, et reverti debet, proverbium. Quis ejus sensus, I, 309 B, 616 D.

ABLUERE, baptizare. II, 806 A, Caro abluitur. II, 1011 A, Denuo ablui non licet.

ADNOCTARE. II, 749 B, Celtas apud virorum sortium busta... adnoctare.

ABOLEFACERE, abolere. I, 452 B, Civitatem tabernæ habitum abolefacere, i. e. civilem ordinem honestumque tabernaria confusione commutare. Scaliger corrigiit abolefacere, ἀπολεῖν. I, 1308 A, Perinde potuit abolefactam eam, etc.

ADOMINAMENTUM. II, 637 A, Projecit homo abominamenta sua aures.

ABORTIVUS. II, 564 A, Defectiva scilicet et abortiva gentitura. Iren. Informis et sine specie quasi abortiva. II, 331, C, Præcoquos et abortivos quodammodo Marcionitas.

ABRUMPERE. II, 47, De Ecclesia authentica regule abruptum nimirum sese, dictum ἀπρὸς τὴν ἐκκλῆσιαν.

ABRUPTE. II, 165 C, Si tam abrupte in præsumptionibus nostris hac sententia utamur.

ABRUPTUM. II, 507 A, Salto et hic, emphaticum abruptum interitum Scripturæ. Locutio ab his sumpta, qui malum compendium facere itineris saltu, quam dispendium commodiore ambulatione. Sic, Maximum campum levissimo saltu transvolas, Scaliger ad Cardanum. Explorat se mox Tertullianus, II, 507 D: Ademisti tanta de Scripturis, hoc est, intercedisti, rejecisti et abruptisti, ut lacunæ in librorum contextu permagne extant; lib. V. adv. eundem: Quantas foreas in epistola fecerit, auferendo quæ voluit.

ABRUPTUS, præfractus, pervicax. II, 77 A, Ut de abrupto, præcipiti, et mori cupido. II, 247 B, Caucasus abruptior. Caucasus mons Scythiæ vastissimus, ejus, ut ait Plin. (H. N., lib. VI, cap. 5), juga in Colechica Ponti regione ad Rhipæos montes torquentur, altero litere in Euxinum et Mæotium devexo, altero in Caspium et Hyrcanum mare, variis nominibus. Virgil. Æneid., IV: Duris genuit te cauitibus horrens Caucasus, etc. Quibus verbis abruptum explicatur, in hominem agrestem, durum, intractabilem et inhospitalem. II, 432 C, Ceterum nihil tam abruptum quam ut effus præstet. II, 657 B, Abruptum alioquin et absurdum.

ABROLESCERE. II, 921 C, Seminarium generis abrolesci, i. e. ut desinat de solito et consuetudine.

ABSOLVERE. II, 76 B, Speculatoriam morosissimam de pedibus absoluit, h. e. deponit. Apud Romanos militibus, cum exactorantur, ut militie privilegiis et

honore indigni, inter cætera, calcei solebant detrahi. Balduin. De Calc. cap. 24. Vid. et speculatoria. I, 572 A, Absolutum est de infirmitate et mediocritate eorum, i. e. apertissime probatum est eos nullarum esse virum.

ABSTINERE. I, 302 A, Cum mulieres usque adeo a vino abstinerentur, pro abstinerent.

ABSTRUERE, objecta struere anferre lucem. II, 58 C (15). Vid. OBSTRUERE. II, 428 A, Et negat lucernam obstruendam.

ABUSUS. II, 970 B, Processurus ad certamen e custodia abusus, i. e. longo usu propemodum absumptus confectusque. Rigalt. mavult obusus, sed deest eodd. auctoritas. Nonius: Obusus, gracilis et exilis et circumscriptus macilentusque, Nævius: Corpore pectoraque undique obroso, mente exenata, tardigmullo sævo oppressum. Gell. N. A., lib. XIX, cap. 7.

ACACIA. I, 13, Quam acacia pollicetur, i. e. æqualis, integritas. Rigalt. præfert alteram lectionem: Hanc incorruptibilitatem habemus superinducere ad novum hominem, quam monarchia pollicetur. Alludit autem ad illa Pauli, I Cor. XV, et II Cor. V, jubentis Christianos bene de resurrectione sperare, quæ mortalitatem corpora induit immortalitati. Tunc enim futurum et beatorum animæ ad corpora redeant sua, tanquam ad domicilia nova; quippe jam æterna, quippe superinducta immortalitate, tanquam vestimento novo, nullis anquam posthac ætibus deterendæ. Monarchiam dicit Deum optimum maximum, quo sensu vocabulum istud frequentissime usurpavit adv. Præfrazem disputatione.

ACATOS, navicula. II, 469 A, Si nunquam furivos merces vel illicitas in acatos tuos recepisti, etc., ἀκατος navis agendis mercibus comparata. Inde diminutivum ἀκατοσ, acatium (Plin., H. N., lib. IX, cap. 51). Persequitur hic auctor accuratissime rationem totam rei nauticæ, ut Marcionem gravius tangeret. Nam ex symbolo negotiatorum nautæ suscipiunt merces, tituli alienius characteri percussa traduntur, vel notatæ signo transmittuntur, imponuntur, etc.

ACCEDERE, parem esse. II, 1042 A, Sed et qui ante Tyrrinthum accesserat pugil Cleomachus. II, 76 A, Et persona jam ex ordine accesserat. Legendum cum Rigalt. decesserat. Nempe miles ille cæteris constantior fratribus, h. e. commilitonibus christianis, qui divulgari noluerant, arbitrati non esse in tantula dissimulatione prævaricationem.

ACCENDERE. II, 82 B, Visum in oculis accendit.

ACCENDONES, laniste, qui gladiatores ad certamen accendunt, II, 1050 A.

ACCEPTABILIS. I, 585 A, Attamen quanto acceptabilior nostra præsumptio est.

ACCEPTO. I, 347 A, Accepto ferent dii vestri. I, 560 A, Tacent igitur et accepto ferunt. II, 1011 A, Quanto magis delicia ista ante lavacrum accepto faci.

ACCESSIBILITAS. II, 174 A, Ut et contraria ipsi Filio adscriberemus, mortalitatem, accessibilitatem.

ACCIDENTIA. II, 498 B, Accidens enim est quod adscribitur; accidentia autem antecedit ipsius rei ostensio, cui accidit. II, 605 B, Accidentium spiritus passus est, cecidit enim exaltis super illum, etc.

ACCURATUS. I, 407 A, Quæ illis accuratior passus est, i. e. passus qui magis curæ illis est.

ACERBUS. II, 904 B, Ita ante hunc indicem, acerba res est, i. e. immatura. II, 229 A, Sicut fieri arbor...

acerba sua amittit, ex Apocalyps. VI, 13: *et* *acerbum* *adversus*, grossos suos habet Vulgata. Grossus autem est siccus dura atque acerba. Theodorus Gaza, in opere de Plantis, *acerbum* vocat caprificum.

ACERBATUS. I, 535 A, *Flagella acerbata*, i. e. duplicata.

ACERRA. I, 324 A, *Ut poculum, ut acerram*.

ACERVUS. II, 103 C, *Consonum acervum fidelium eventitans*. I, 1271 A, *Ad omnem acervum nuntiorum*.

ACESCERE. I, 474 A, *Tot tribubus et curiis et decuriis ructantibus accesi aer*; quod præ multitudinem hominum in theatris et spectaculis accidere solet.

ACIES. II, 1643 B, *Et acie figere*, est acie, intentionis et quasi defixis in rem oculis intueri, *acere* *oculo*. Ut qui vestibus a naturæ moderatione alienis, hominesque transversos de recto statu agentibus induti, palam conspiciendos se, aut potius deridendos præbent, omnium oculos in se convertere velle videantur. Ut tamen huiusmodi aconito sive speciatim, quam capiant, cum probro contumeliæ eorumdem gestantium, sit conjuncta, ut non laudi, sed vitio vertat. Hinc subiungitur (*Ibid.*): *Digito destinare, mita tradere*. II, 1006 C, *Quam exerta acies macharæ spiritalis*. Vid. *EXERTUS*. II, 1015 A, *Provoca ad apostolicam aciem*. II, 669 A, *Tot acies tibiarum*.

ACONITUM. Herba virulenta, quodcumque venenum. II, 1030 A, *Eradicatio omni aconito hostilitatis*.

ACON. II, 249 A, *Modico fermento totam fidei massam hæretico acore decepti*. I, 1237 A, *Velut poma cum jam in acorem vel amaritudinem senescere incipiunt*.

ACTOR, qui negotia agit aliena, procurator. II, 434 B, *Proposit actorum similitudinem*.

ACTORIUM de anima, II, 668 C.

ACTRIX. I, 650 B, *Quod si tragædiæ et comædiæ acclerum et libidinum actrices*.

ACTUS. II, 564 B, *Euthymesis de actu fuit*, nempe quo prorupit sophia in patrem inquirere, ut auctor loquitur, cap. 9. I, 1315 A, *Sic ergo et circa actum materialium*. Actum vocat Tertullianus rerum a Deo creatarum usum, cum ex illis aliquid agimus, cum illis utimur ad actum sive actionem, cujusmodicumque sit. I, 496 B, *Vestros enim jam contestamur actus de iudiciis*. II, 439 C, *Secundum servi illius exemplum, qui ab actu summotus*. I, 670 B, *Minor merces frequentiore actu repensatur*.

ACUS. I, 1246 A, *Cedo acum crinibus distinguendis*. II, 906 B, *Et acu lasciviora comam sibi inferunt*.

ACUTUS. II, 1048 A, *Si pergam ad acuta*, i. e. si pergam acutis et decretoriis armis tecum pugnare, non prolosuris et hebetibus.

Ad, apud. I, 537 A, *Profani vero et qui non integre ad Deum*.

ADDICERE. II, 120 A, *Melius est turbas tuas aliquando non vides, quam addicas*, nempe tributariæ servituti. I, 1237 A, *Hoc enim pretio Dominus veniam addicere instituit*: proprium venditoris verbum. I, 438 A, *Et ita nos crimini addicite*.

ADDICTIO. II, 1015 A, *Et additionem omnia pudicitia*. Addicit prætor, cum quid proprium esse alieni jubet.

ADGENICULARI, ad genua accidere. I, 1244 A, *Et aris Dei adgeniculari*. Rectius alii: *Charis Dei*. Intelliguntur autem per charos Dei sine dubio martyres, quos poenitentes rogare solebant, ut se Ecclesie redderent. Vid. Tertull. *Ad martyres*: *Quam quidam, pacem nimirum, non habentes, a martyribus petere consueverunt*.

ADGLUTINARE. I, 1235 A, *In tantum contumaciæ adglutinari*. II, 665 B, *Et adglutinabit se uxori suæ*. II, 684 B, *Et adglutinabitur mulieri suæ*.

ADHÆRERE. II, 1947 A, *Cæteroquin humerum adheret*.

ADHUC. II, 54 A, *Etsi adhuc memini*, i. e. insuper, præter communem ritum.

ADITUS, qui adiit. II, 540 A, *Idcirco ei aditum* (nempe ad ista sacra) prius eruciant.

ADJungere. II, 17 A, *Quod malis adjungat*. Jun. *mauvait adjugat*, i. e. constringit eodem iugo, ut palmities *adjugeri* Columella dicit.

ADJURARE. I, 692 A, *Jures per idola, an ab alio adjuratus acquiescas*. I, 448 A, *Cæterum damonias, id est genios, adjurare consuevimus*. II, 122 A, *Diffidentia signandi statim et adjurandi et ungendi bestiam calcem*.

ADOLARI. II, 806 B, *De bonis carnis Deo adolantur*, i. e. cultum religiosum exhibent.

ADOLATIO, i. e. adulatio, more veterum. Cultus deorum non verus, sed fictus.

ADORARE. II, 550 A, *Ne gravitate adorentur*, i. e. probentur. Jun. *mauvait adornentur*. Nam si ad rem vanam adhiberis gravitatem, videberis adornare, decet eam festivitatibus. II, 218 A, *Adoro Scripturam plenitudinem*.

ADSACRIFICIUM. I, 686 A, B, *Sim vocatus, nec adsacrificii sit titulus officii, et opera mea expunctio, quid tum? si libet*. Solvit his verbis objectionem: *Sed his accommodantur sacrificia*, sumpta persona servi seu liberti christiani, quem dominus gentilis adesse aut apparere sibi jussit, filiove ob ingra pueri vel sponsalium solemnia sacrificanti. Sim vocatus, inquit, dum officium meum et opera mea non possit haberi pro adsacrificio, i. e. administratione seu participatione aut consensu suam ad Dei bonitatem advertit, et officio meo, quid hoc ad me? integra est hæc in re conscientia mea; si libet, adesse possum.

ADSIGNARE, *ADSSISTERE*, vid. per litter. *Ass.*

ADSOLEARE. I, 563 B, n. (1); 577 A, *Et majestatis fastigium adsolant*, deprimunt, alidunt solo.

ADVERSIO. II, 299 C, *Jam secundum adversationem dirigenda bonitatis*, i. e. dirigenda bonitatis prout mentem quisque suam ad Dei bonitatem advertit. *Adversationem* jureconsulti vocant jus fructuum percipiendorum, et in suos usus accommodandorum. Sic vector navem conducere in *adversationem* dicitur, qui ea lege conducit, ut obventiones ad ipsam conductorem redeant.

ADVIVERE. I, 748 A, *Qui in ipsis tunc fuerunt, cum adviverent*, i. e. adhuc cum ipsis viverent. II, 87 A, *Quod ipsa sibi idola fecerunt cum adviverent*, i. e. una viverent cum iis qui istum cultum exhiberent ipsis.

ADULARI. II, 972 A, *Non tantum obsequi ei debet, sed et adulari*. Vid. *ADOLARI*. II, 976 B, *Et ad singulas horas salutandis adulantur*. II, 722 B, *Et (corpori) soli quies finem operis adulatur*, i. e. adulans tribuit.

ADULTER. II, 30 A, *Tantum varietati obstrepi adulter sensus*, i. e. perversa interpretatio. II, 52 A, *adulter stilus*. II, 198 A, *Totus adulter et prædicationis et carnis: adultera Hermogenis caro*, quæ assidue nubebat; adultera prædicatione, quia hæresi sua fidem pacemque Ecclesie corruerat. I, 663 C, *Nam qui falsis deis servit, sine dubio est adulter veritatis*, quia omne falsum adulterium est. I, 519 A, *Expeditis autem præscribimus adulteris nostris, hæreticis*. II, 1000 C, *Adultera et ipsa, de scriptura Pastoris*. II, 156 B, *Colliguntur omnes adulteræ fruges*. I, 580 C, *Quod adulterum nocem commentum sumus*.

ADULTERARE. I, 632 A, *Qui autem adulterat et affectat, scilicet veritatem*. I, 519 A, *Ad philosophicas sectas adulteraverunt*. II, 987 A, *Semetipsum adulterat et stuprat*.

ADULTERIUM. I, 519 B, *Adulterium salutaria disciplina*. II, 51 A, *Adulterium Scripturarum*. II, 401 A, *In hoc solo adulterium Marcionis manus stupuisse miror*, i. e. adulteratione et corruptione Scripturarum velut obstupefactas caruisse sensu. I, 1312 B, *De adulterio colorum injutorum*.

ADUMBRARE. II, 890 B, *Debet ergo adumbrari facies tam periculosa*, i. e. velari. I, 645 A, *Postea placuit impietatem colupate adumbrare*. II, 1014 D, *Obscura manifestis adumbratur*.

ADVOCARE est *græce* *εὐνομεῖν*. II, 500 C, *Advocare languentes*.

ADVOCATIO proprie est turba patronorum et amicorum.

rum qui alicui in iudicio adsunt. I, 270 A, C. *Secuturæ Scripturarum quoque advocacioni*, i. e. defensionis. II, 393 A, *Quoniam receperitis advocacionem vestram*, i. e. consolationem, *ἐπαλάττω*. I, 1267 A, *Itaque talibus et advocatio et risus promittitur*. II, 863 B, *Voces exhortationis et advocacionis*, i. e. consolationis, auxilii. II, 93 B, *Quibus familiarissima est advocatio necessitatis*, i. e. allegatio, excusatio. I, 270 A, *Advocacione mercenaria utuntur*.

ADVOCATOR, *ἐπαλάττω*. II, 393 A, *Sicut proburi mendicorum advocatorem*.

ADVOCATES. II, 93 A, *In hoc quoque paracletum agnoscere debes advocatum*. Alludit ad significationem vocis *ἐπαλάττω*; sed ridicula est applicatio auctoritatis. II, 972 A, *Qua paracletus, id est advocatus*. I, 695 A, *Nam jam advocatorum, sed angelorum*. Advocatus dicit, qui amico præsentiani suam commolabant signando, subscribendo, testimonium dicendo. Sic Varro, lib. II de Re rust., cap. 5: Tu vero, Murri, veni mi advocatus, dum asses solvo Palitibus, si postea a me repetant, ut testimonium perhibere possis.

ÆDIFEX, pro ædificatore. I, 678 A, *Ex similitudine providentissimi ædificii illius*.

ÆDIFICARE, propositio exemplo invitare. II, 540 A, *Ut opinionem suspensio cognitionis ædificent*. II, 139 C, *Ad quarum tolerantiam ædificans monet*. I, 1310 B, *Solum hunc mulierum stuporem ædificare noverunt*, i. e. operi inservire faciendo atque exhibendo quod stupeant mulieres et admirentur. II, 14 B, *Ædificari in ruinam*. I, 624 B, *Ut robori ædificando vacent*.

ÆDIFICATIO. I, 1256 A, *Loquacitas in ædificatione nulla turpis*.

ÆDIFICATORIUS. II, 782, B, *In virginem enim adhuc Esam irrepserat verbum ædificatorium mortis*.

ÆMULATIO, invidia, odium, dolor, quo ethnici afficiebantur, quum viderent numerum suorum decrescere, et religionem christianam in dies majora capere incrementa. I, 277 A, *Absolutus post tribunal de vestra rideat æmulatione*. I, 308 A, *Ex æmulatione Judæi*. II, 52 A, *Veniens utique ex causa æmulationis*. I, 536 A, *Æmulatio divinæ rei et humanæ*, i. e. aliter sentit Deus, aliter homo. II, 408 A, *Æmulatio legis*. II, 928 A, *Si quis præsumptione hujus providentiæ suæ æmulationem provocarit*. Sensus est, eo magis fieri posse, ut gravida fiat semina providentiæ Dei, si quis præsumptionem de ea conceptam (quod sit sterilis) provocaverit concubitu, quasi æmulaturus Deum, qui de sterilibus foetas facit.

ÆMULUS. I, 277 B, *Quædam ratio æmulæ operationis*, i. e. operose æmulo. Vid. RATIO. II, 958 C, *Æmulo modo*, i. e. contrario. II, 278 B, *Qui non alias plene bonus sit, nisi mali æmulus*.

ÆNIGMA, figura. II, 448 C, *Ubi in lapidis ænigmatæ*. II, 820 A, *Obtutu figurarum et ænigmatum*. II, 841 A, *Ut non possit altera species admittre ænigmata*.

ÆONEUS. II, 251 C, *Tanquam æoneis scrofe*. Rigalt. emendat *æneia*. Vid. SCROFA.

ÆQUIPARANTIA. II, 570 B, *In æmulas æquiparantias corporulentiarum*.

ÆSCULAPIUS. II, 1031 A, *Æsculapio jam vestro*. Vestrum appellat eo quod præcipue in Africa colebatur et Pæna matre genitus crederetur, nam prius erat Pergænenorum dumtaxat. Sensus: Pallia quibus olim usi estis, fuerat quælit etiam hodie Æsculapii sacerdotes in usu habent.

ÆSTIMARE. II, 82 B, *Contactum in manibus æstimavit*. Melius Rigalt. legit *æstimavit*; quod vide infra.

ÆSTIMATIO, cogitatio. I, 263, 264 A, *Nec tamen hoc ipso modo (Heuman. moniti) ad æstimationem*, etc. Sensus: nec tamen ea re se admoneri patiuntur, ut cogitent fortasse veritatem embesse ei doctrinæ, quæ vulgo damnatur. I, 1327 A, *In æstimationem temporum recte Rigaltius restituit in æstimatione temporum*, i. e. in extremis temporibus, in fine sæculi.

ÆSTUARE. II, 134 C, *Cum terrena quoque officia in gradu æstuent*, i. e. contendant pro dignitate gra-

dus, ut primum obtineant locum. I, 497 A, *De vestris semper æstuat carcer*.

ÆSTUARIUM. I, 658 A, *Quid facies in illos suffragiorum impiorum æstuario deprehensus*.

ÆTAS, I, 316 A, 319 A, *Major ætas*, i. e. majores natu. I, 1327 A, *Ætates denique requietas jam et in portum moderate subductas*. Ibid., *Pro frigore ætatis*. II, 982 B, *Habet et in Christo scientia ætates suas*.

AFFECTATIO, imitatio. I, 371 A, *Sed et plerique vestrum affectatione aliquando*, etc.

AFFECTIO, *προδοτικὴ*, assumptio. II, 1015 A, *Ob diversam affectionem tenebricæ vestis*.

AFFECTUOSUS. II, 682 B, *Et naturaliter affectionosa sit. non habens intellectum*.

AFFINIS. II, 260 A, *Et impudentie et malignitatis affinis est*, i. e. particeps; ita Cic. pro Sylla: *Illius affines suspiciones*. II, 437 C, *Extraneos et nullius juris affines*. I, 1261 A, *Affines cupiditatis deprehenduntur*. I, 1267 A, *Namquid impatientes paris affines*. I, 674 A, *Affines illos esse multimodæ idololatriæ*.

AFFINITAS. I, 679 A, *Ut non usque ad idololatriæ affinitates*, i. e. usque adeo ut particeps simus idololatriæ.

AFFLATUS. II, 291 B, *Afflatus Dei*, i. e. anima. II, 294 C, *Imprimis tenendum quod græca Scriptura signavit, afflatum (πνεύμα) nominans, non spiritum (πνεύμα)*. I, 1231 B, *Alia afflatu ejus consummata*.

ΑΓΓΕΛΟΒΥΤΕΡ, qui est sine cognatione. II, 73 A.

AGERE. II, 26 B, *Egisse Jesum Christum*, h. e. eam hominis personam induisse, omniaque egisse quæ de Jesu Christo fuerant prædicta. II, 416 B, *Et illi agis*, i. e. agis actorem et procuratorem illius. II, 434 B, *In tantum illi negotium agens*. II, 667 C, *Quid autem agere dicuntur moribundi, animum an animam?*

AGINA, scap; inquit Festus, foramen illud in quo inseritur scapus trutinæ, hoc est in quo agitur sive vertitur trutina; unde aginatores dicti, qui parvo lucro moventur. II, 234 B, *Mediæ quod aiunt aginæ*, de motu, qui adeo temperatus, ut nullam in partem vergat, parque nulla præponderet.

AGNITIO, assensus, approbatio. II, 153 B, *Et ex ea agnitione pacem*. II, 963 A, *Verum etiam sacramentorum agnitionem jejunia de Deo merebuntur*, i. e. peritiam interpretandi figuras et imagines sacras, nempe divinitus objectas in somnis.

AGNOSCERE, assentiri, approbare. II, 155 B, *Agnoscentem jam prophetias Montani*.

AGNOSCIBILIS. II, 877 A, *Sed linamenta Petro agnoscibilia servaverat*.

AGONOTHETA, *ἀγωνοθέτης*, certaminis præses et iudex, musici scilicet et scenici. Gymnicorum enim certaminum qui præsides essent, athlothetæ dicebantur. II, 104 A, *Ita agnosces ad eundem agonothetam pertinere certaminis arbitrium*. I, 624 A, B, *In quo agonothetes Deus vivus est*.

Αἰσθησις, dictæ græca voce, ex interpretatione electionis, qua quis sive ad instruendas, sive ad suscipiendas eas, utitur, II, 18 A.

Αἰδω. II, 550 B, *Αἰδωμαι*, reonem perfectum.

ALIQUI, pro aliquis, I, 315 A. Ita xapissime.

ALCINOUS rex in Corcyra insula, II, 1036 A. De ejus pomariis vid. Plin., II. N., lib. XIX, cap. 4, et Hom., Odys., lib. vi.

ALES, metaph. pro eo quod est, velocissimus est et quovis alite velocior. I, 407 A, *Omnis spiritus ales est*.

ALEXANDER, II, 1058 A, est Polyhistor, quem Suidas Milesium fuisse refert, et bello captum, in Corn. Lentuli familia pedagogum egisse, posteaque manumissum, Cornelli nomine vocatum. Scripsisse videtur libros de rebus Phrygiorum et Ægyptiorum ad matrem suam. Richerius intelligit de Alexandriæ et Africae populis.

ALLECTIO. II, 58 B, *Allectio explorata*; alexandorum scilicet in ordinem ecclesiasticum. Hoc enim ante ordinationem prædicari mos erat. Prædicatio autem fiebat nominibus eorum propositis, admonito populo,

ut si quis adversus eos quid haberet criminis, probaret manifestis rebus: talis apud Ecclesiam fuit *allectio explorata*, ut contra apud hereticos ordinationes temerarie notantur supra. II, 514 B, *Creatoris autem non natura sunt filii Judæi, sed allectione patrum*, i. e. adoptione.

ALLEGERE, assumere, adoptare. I, 335 A, *Vacat ex hac parte causa allegenda humanitati in divinitatem*, II, 808 A, *Cum anima Deo allegitur, ipsa est que efficit ut anima allegi possit*.

ALLEGORIA, parabola, ænigma, figura. II, 421 C, *Per allegorias et figuras*, II, 835 B, *Ut allegorie quidem nullo careant*.

ALLEGORICUS. II, 543 A, *Allegorica dispositio*, i. e. figurata. Vid. CONVITIUM. II, 996 A, *Et histriones cum allegorico gestu accommodant*, II, 836 A, *Allegoricæ scripturæ*.

ALLEGORIZARE. II, 401 A, *Quæ Christus in homines allegorizavit*, II, 834 A, *Habemus etiam vestimentorum in Scripturis mentionem ad spem carnis allegorizare*.

ALLOCUTIO. II, 28 B, *Allocutionis præstationem*, i. e. *προσφωνήσεως*. II, 660 A, *Aut allocutiones proferuntur*, *δραστηρίαι, ἐκρηγορηταί*.

ALTEGRADIUS. II, 913 A, *Ut bestia quædam magis quam avis... cætera alleganda*.

ALTERUTER. I, 321 A, *Ex alterutro*, i. e. ex utraque contrahentium parte. I, 471 A, *Pro alterutro*, i. e. alter pro altero. II, 985 A, *Sine alterutra oppositione*.

ALTILIS. I, 631 A, *Et propter otium Græcia altiles homines oderis*. Athletas seu palestritas intelligit, a gymnasiarchis ali solitis summa cura, ut essent viribus ad certamina valentissimis nobiles. Talium vero certaminum studiosissimi erant Græci, publicæ utilitatis otio gaudentes. Hæc enim patiebantur longæ pacis mala. Altiles homines Septimius dixit, ut Varro et Martialis boves et gallinas altiles, pro optimis et saginatis. I, 1246 B, *Conquirito altitium enormem saginam*.

ALVEARIUM. II, 586 A, *In conspersionis alvearia*, i. e. alveos, et quæ vulgo dicuntur macetræ.

ALVEUS, alvus, venter. I, 322 A, *Ipsorum ursorum alvei appetuntur*, II, 663 A, *Et digesta sine alveis*.

AMARE, solere. II, 1033 A, *Temporalium vestiri amantem*, II, 319 A, *Sed expedita virtus veritatis paucis amat*, i. e. solet, more Græcorum, *πλεῖς γυνέσθαι*, malle. I, 265 A, *Amant ignorare*. Heuman legit *amans*. II, 135 B, *Amavit, quæ vocaverat in salutem, invitare ad gloriam*.

AMBITIO, vagus et multiplex circuitus. II, 978 B, *Illis ambitio corporis competit*, II, 900 A, *Quia non sit naturaliter consecutus ambitionem capillorum*, *περίεργον*. II, 691 B, *Tota ventris ambitio*, II, 650 B, *Sed viderit utriusque præstantiæ ambitio*, i. e. *πλεονεξία*.

AMENTARE. II, 459 C, *Amentavit hanc sententiam*, i. e. ut jaculum intorsit, vibravit. Lucan., *Jaculum amentavit habena*. Hesych. *ἀμειν, δεινός*; hinc *amentum*, jaculi et hastæ lorum.

AMENTATIO. I, 572 A, *Quo macheris vestris amentationibus cadatis*, i. e. amentis.

AMENTIA. II, 684 B, *Quum in illum Deus amentiam immisit*; sic vocat somnum Adami. Vid. ECSTASIS.

Ἀμεινωρ, qui est sine matre. II, 75 A.

AMOR. II, 247 A, B, *Amores Colchorum*, philtrea, amatoria venenata, aliaque venena omnia. Conf. Horat. Carm. II, Od. 13.

AMPLIARE. I, 1318 A, *Quam si Dominus ampliando legem a facto stupri non discernit*, II, 957 B, *Non tantum reservata permancant, verum et ampliata*, II, 76 B, *Et res ampliata*. Res ampliari dicitur, cujus cognitio in aliud tempus, vel ad aliud tribunal rejicitur aut remittitur. Ampliatorum exempla sũnt apud Livium, XLIII, ubi de M. Fimnio: *Bis ampliatus, tertio absolutus est reus*. Et paulo post, de P. Furio, Phillo et M. Matieno: *Gravissimis criminibus accusati ambo ampliatiq̃ue*.

An, forte. I, 416 A, *An Christianis*, i. e. forte facis

TERTULLIANI II.

A christianis. Sensus totius loci est: Credite illis, cum adjurati a nobis verum dicunt; si enim liceret illis mentiri, quando homo christianus veritatem probare vult, facerem certe, ne vos tam fructuosos sibi amitterent, imo, ne a vobis ipsis olim forte christianis, ab aliqua possessione sua deturbarentur.

ANABIBAZON, ἀναβιβάζων, ascendens: signum astrologis, planeta γυνήλιας, sub quo quisque concipitur aut nascitur. II, 266 A, *Fortasse enim Anabibazon ei obstabat*.

ANDROMACHA. II, 996 B, *Nihil enim ad Andromacham*, i. e. nihil ad Christum. Alii proverbii loco habent, ut alludat ad veteris alicujus tragici fabulam nomine *Andromachæ* inscriptam, et nihil aliud significari hæc locutione, quam hæc: Nihil ad verum, nihil ad Bacchum, *οὐδὲν ἡπὲρ τῆς ἀντικειμένης*, h. e. aliena a re. Nam hæreticos cum histrionibus comparat. Hi allegoricos gestus accommodantes canticis, alia longe a præsentis et fabula et scena expriment: illi, hæretici scilicet, easdem parabolas quo volunt, tribuunt, non quo habent, aptissime excludunt. (Vid. PROVERBA. FORMULAS, I, 210 D.)

ANGELIFICARE. II, 852 B, *In regno Dei reformatam et angelificam*.

ANGINA. II, 752 B, *Aut compressu jecoris angina sit mentis*, angor scilicet animi.

ANGUSTIA. II, 905 A, *Ex angustis*, i. e. tenuitate facultatum sive fortunarum.

ANIMA. II, 228 B, *Natatiles et volatiles animæ*, II, 905 A, *Et animam exexpectatione et carum transfiguratione*, i. e. virgo illa tua jam nupta est animum exexpectatione mariti, nupta est carnem transfiguratione pubis. *Nupta carnem et animum*, ut, *Quia humerosque Deo similis*. Verborum quæ sequuntur, cui tu secundum parat maritum, sensus est: Virgo tua, quam tu virginem existimas, propter metalem desit esse virgo, non quidem a viro corrupta, sed ab ætate; proinde maritus, quem ei trades, secundus erit.

ANIMALIS *φύσις*. II, 953 C, *Agnosce igitur animale* C fidem, studio carnis, qua tota constat.

ANIMARE. I, 1292 A, *Tam solis animando simul et sicando capillo exoptabilis ardor*. Animando, colorando, ut animata fruges Lucretio, et animata exia Arnobio. I, 1202 B, *Si aquæ animare noverunt*, i. e. æternam homini vitam reddere, qua peccando exciderat. I, 1208 A, *Alio spiritu tanta claritatis animare*. Animari dicitur machina digitis musici modulantibus spiritum in aquam pressionibus densatam et incorporatum, ut in clarissimum exeat sonum multiplici varietate distinctum. Hujusmodi autem Septimius alium spiritum appellat, nempe eruditionem et exaltulatum. II, 994 C, *Et credideris comparationes eorum inter se animasse*. Animantur colores, tam apte comparati, ut alter alterius vigore excitetur.

ANIMATIO. II, 556 B, *Et totam enthymeciam, id est animationem cum passione, etc. Iren. Deposuisse pristinam intentionem, cum ea quæ acciderat passione*.

ANIMATRIX. II, 147 A, *Animatricem confessionis vocat dilectionem perfectam*, i. e. quæ incitat, impellit, animum addit ad confitendum Christum.

ANNOTATIO, cura ut care locetur. I, 345 A, *Sub eadem annotatione questoris*.

ANNUS. I, 487 A, *Annus in cura est*. Zephyrus ad sollicitudinem hominum ejus anni applicat; sed Tertullianus, non hominibus, sed anno et tempori curam quasi et laborem tribuere videtur. II, 976 C, *Cum stupet cælum et aret annus*.

ANNULUS. I, 302 A, *Annulus promissus*. Aureum hunc fuisse ait h. l. Tertullianus. Plinius autem, B. N. XXX, 4, docet pronubum illum annulum ex ferro fuisse. Kipping. (Antiq. Rom.) putat Tertullianum pro avi sui more locutum esse; an potius male intellexit Plinium, qui non de annulo pronubo locutus, sed de symbolo frugalitatis et modestiæ, quæ ad veteres illas horridasque Sabinas sponsas seu nova nupta revocaretur.

ANNUUS. II, 79 B, *Oblationes pro defunctis, pro natalitiis, annua die facimus*.

(Quarante.)

ANTECESSOR. II, 890 B, *Hic solus est antecessor, quia A solus post Christum; de Paraceto.* II, 364 A, *Destituta patrocinio antecessorum.*

ANTECESSIVUM. II, 894 C, *Et subjectivum antecessivo et portionale universali.*

ANTECURSOR. II, 825 A, *Et dehinc florem frugis antecursorem.*

ANTELUS. I, 684 A, *Etiam apud Græcos Apollinem θυρῖνος, et Antelios dæmonas ostiorum præsidēs legimus. Hevych. Ἀντίλλος θυρῖ, οὗ πρὸ τῶν θυρῶν ὑποκρίνεται. Εὐπρόπῃτος, ἡ δὲ ἑστία. Deinde ἀντίλλος ὁ ἱεὺς τῶν ἁγίων πατρῴων ἀνταγχομένης αὐτῷ ὁ ἀντίλλος ἁγίου ὑποκρίνεται θυρῖνος ὁ θεός.*

ANTELUCANUS. II, 79 B, *Etiam antelucanus cælibus.* I, 275 A, *Cælus antelucanus ad canendum Christo.*

ANTENNA. II, 316 B, *Nam et in antenna, quæ crucis pars est, extremitates cornua vocantur. Sic apud Virgilium: Cornua velatarum obvertuntur antennarum.*

ANTIE sunt capilli anteriores de fronte pendentes. II, 1042 A, *Gemmæ inter antias adumbrati.*

ANTICIPARE. II, 838 B, *Omnia enim consummatio atque perfectio, etsi ordine postulat, affectu anticipat.*

ANTIQUITAS. I, 515 A, *Adhuc enim mihi proficit antiquitas præstructa divina literatura.*

ANTIQUIUS. II, 215 B, *Aliquid fuerit præter patrem antiquius, i. e. prius natura, non tempore, ut docent sequentia.*

ANTISTARE, præstare, potiorē esse. I, 442 A, *Qui atque vivunt et mortuis antistant.* II, 279 B, *Non enim et continentia virginitalis antistat: legendum cum Rigant. virginitali.* II, 845 C, *Sed nos multis passeribus antistamus.*

ANTISTATUS. II, 565 B, *Angelorum comparativum antistatum, i. e. angeli apparitores Soteris, ante ipsum stantes sive apparentes ei, ad obeunda ministeria. Comparativum vero dicit, quia genus eorum comparari poterat substantiæ Soteris. Jun. antistatum interpretatur oportuitas.*

ANTISTES. I, 259 B, *Romani imperii antistites. Zephyrus intelligit ipsos pontifices, quorum auctoritas rem sacram, caeremonias, omnem denique religionem administrabat, in quibus interpretandis summa reip. verisabatur; unde et principes publici consilii a Cicerone appellantur, et deorum immortalium antistites. Atque inter eos etiam ipsos imperatores fuisse constat ex inscriptionibus antiquis, in quibus pontifices maximi vocantur.*

ANTITHESIS. II, 267 C, *Nam hæc sunt antitheses Marcionis, id est contrariæ oppositiones.*

AORI, ἄορι, qui morte immatura percutit, II, 745 B.

Αἰνέτης, qui est sine patre, II, 75 A.

APEX, insigne sacerdotum: pileus fuit suilis, quo flammæ caput operiebant. II, 1015 A; I, 365 A; II, 164 A, *Apex ex radio: apicem vocat, simili ducto a pileis flammam, illud quasi flamentum, quod radiis jactantibus intermiscere videmus splendēte sole, et quodammodo pendere ante oculos nostros. Lucret. tela dei vocat; P. Varro jacula: Prudentius, solis vel radiorum spicula appellavit.* II, 988 A, *Inter duos apices facinorum eminentissimos.* II, 629 B, *De apicibus scilicet Christi crucis. Apices dicit quæ supra dicit cornua.*

APOCARTERESIS, ἀποκαρτέσις, est propositum et electio mortis per inedia et famem. I, 512 A, *Lycurgus apocarteresin optavit ut hypocrisis.* II, 262 B, *Apocarteresi si probes te Marcionitam, i. e. reipsa proba, voluntaria inedia et necē tui ipsius te esse hypocrisitam, qui Creatorem repudies.*

APORIATIO, hesitatio, metus, confusio. I, 69 A, *De aporiatione conceptus atque prolatus.*

APOSTOLICUS (II, 198 A) vocatur Hermogenes, quem etsi non denotavit Apostolus animo, tamen notavit communicatione nominis. II, 472 B, *Scripturam Actorum apostolicorum confirmat.* Solemne fuit patribus olim, ut τὰς τῶν ἀποστόλων πράξεις vocarent Apostolica, Ἀποστολικά.

APOSTOLI, Quos hæc appellatio missos interpretatur. II, 52 A.

APPARENTIA, ἐμφάνεια. II, 268 A, *Ab apparentia Christi, usque ad audaciam Marcionis.*

APPAREARE, procurare, colere, ministrare. I, 347 A, *Nam et arripebat mortuus apparet.* I, 527 A, *Alfus, qui iudicio Dei apparet, i. e. ministrat.* II, 814 C, *Vice potius vasculi apparere anima.* I, 650 A, *Cum spiritui appareant aures et oculi. Sic et Tullius vocat sensus mentis satellites.* I, 687 A, *Qui regibus idololatris usque ad finem idololatriæ apparuerunt.*

APPARITIO. II, 59 A, *Apparitio devota.*

APPARITOR. I, 650 A, *Nec possit mundus præstari, cuius apparitores inquinantur; loquitur de sensibus: oculis et auribus. Vid. APPARERE.*

APPENDIX. II, 744 A, *In paradiso, quo jam tunc et patriarchæ et prophetæ appendices dominicæ resurrectionis.* II, 806 B, *Et appendices hujus officii (jejunii) sordes.* II, 977 B, *Appendices scilicet gula lascivia atque luxuria est.*

APPLICARE. II, 123 A, *De affectibus applicant, blande et mollior accedunt.* II, 502 D, *Angelum Satanae colaphisando apostolo suo applicasse.* I, 341 A, *Quas (bestias) Libero applicatis.*

APULIA. I, 652 B, *Quod deus etiam extra apulias oculos habet. Ille vocabulo significari videntur vela quæ in theatris et amphitheatris ad ornatum, et ad excludendos ictus solis servidos. Ea vero quandoque purpurea: quo colore præstantissime, ut verisimile est, linteæ imbuiebantur, quales ex Apulia. Martialis: Velleribus primis Apuleia. Unde et velis nomen Apulinarum.*

AQUA. I, 1202 A, *Aqua dignum vectaculum Deo.* I, 1224 A, *Post aquam, i. e. post baptismum.*

AQUARIOLUS. I, 495 A, *Festus, Aquarioli dicebantur mulierum impudicarum sordidi osseculi. Idem et lenonum vice fungebantur, et conditiones meretricibus conciliabant. Turneb. Advers. lib. XIV, cap. 42.*

AQUATILIS. I, 1259 A, *Post petra aquatilem æquolam desperant de Domino.*

AQUATIO. II, 962 A, *Deliquerat Israel in aquatione C apud Masphat.*

AQUIGENUS. II, 299 B, *Inter aquigena et terrigena animalia, ὁ ἀγροῦ καὶ γῆρας τὸν ἑσῶν.*

AQUILEGUS. II, 707 A, *Quantum sibi de priuatis et aquilegis notis gratulabantur, i. e. iumenta, muli et asini qui hisce machinis volvendis occupabantur, si quando in homines mutari contingeret, desua sibi conditione gratulabantur, vertendis enim hisce rotis non adeo insudabant. Vitruvius illas describit. Erant autem instrumenta, quæ titulis quibusdam aquam hauriebant et effundebant.*

AQUILEX dicebatur artifex aquis inveniendis, duccendis, curandis præfectus. II, 926 C, *Non statim aquilem et agricolam se Deus repromissi.*

AQUILICIA, sacra, aquis elicendis et impetrandis instituta. I, 487 A, *Aquilicia Jovi immolatis. Hoc erat Romanorum, nam magis proprie apud Carthaginenses Juno hinc cura præerat. Cf. cap. 33.*

ARA. II, 1051 A, *Post trinas Pompeii aras, sc. triumphales, i. e. triumphos.* I, 1182 A, *Noane solemnior erit statio tua, si et ad aram Dei asteris, alludens ad stationes: utitur proprio sacrarum verbo. Stare ad aram dicitur dedicatum animal, victimæ potens. Virgil. II Georg.: Et cornu ductis stabit acer hircus ad aram: I, 1286 A, *Aram enim Dei mundum proponi oportet; in aliis locis hominem christianum dicit aram Dei, cuius ex corde preces ad Deum feruntur. Hic vero eximio quodam sensu aram Dei vocat ordinis ecclesiastici præsidēs, qui Ecclesiæ vota ad Deum perferunt, per quos Ecclesia christiana sacrificiorum orationes ad Deum allegare solet.* I, 677 B, *Fumantes aras despuat et exasfuit.* II, 1048 A, *Soleo de quilibet margine vel ara medicinas moribus dicere. Nempe hic in pallio loquitur philosophus, non christianus. Eo enim adduci Christianus non potuit, ut in aram saliret concionis ergo, quippe aras et sacrificia detestabantur, et exsufflabant tunc temporis transeuntes Christiani.* II, 136 C, *Et aram regum.**

ARBITER, II, 960 A, *Deploratus erat eosdem duces A* *Arbitros et arbitros, i. e. spectatores, testes*, II, 317 B, C, *Arbitrio patris, i. e. teste*, II, 414 A, *Tres de discentibus arbitros futuræ visionis et vocis assumit*.

ARBITRATRIX, II, 299 B, *Quæ in Domino inventa sit arbitratrice operum ejus*.

ARBUSTUS, II, 320 B, *Qui res suas arbusiores in primordiis, i. e. qui res suas robustiores procuraverit, qui scilicet non surculos depauperit, sed jam arbus, eaque arbusiora, i. e. jam grandia, quæ fructum profertur maturius multo quam surculi*.

ARCANUM, I, 1297 A, *Quarum arcana in periculum quod credunt servant, etc.* Uxorum arcana dicit, quod uxores suas christianis sacris operantes non prodant. Earum igitur arcana mariti ethnici in periculum, quod credunt, servant, i. e. in periculum quod nomini christiano imminere, credunt, persecutione, ut sperant, exarsura, ita ut tunc temporis eas prodant, si qua forte animi læsura inde concepta perniciem eis exoptent. Illoc enim est, si forte laudantur, si qua forte incidat animi læsura, si quod jurgium. Vid. **OBJECTION**.

ARCHETYPUS, II, 548 A, *Archetypi magistri sunt principis magistri, vetustiores*.

ARCHICALLIS, antistes Gallorum sacerdotum Cybæles, matris deum, I, 425 A. Vid. **IMPERIUM**, II, 815 A, *Vel ficticis, vel archigalli*.

ARCHIVA, diaria, annales, I, 401 B, n. (4), *In archivis vestris reatum habetis*.

ARCHON, ἄρχων, princeps, seu magistratus primarius, II, 88 B; II, 215 A, ἄρχων.

Ἀρχὴ, II, 215 A, ἄρχη non tantum ordinativum, sed et potestativum capit principatum, II, 551 A, ἡγεμονία et ἡγεμονία. II, 579 A, *Chocum substantia ἄρχη carnis, materia*. Græca Irenæi postulant, choicum substantia corpus, carnem a materia.

ARCUATUS, II, 122 A, *Arcuato impetu surgens, de scorpione*.

ARCTARE, II, 710 B, *Ne in custodiam delegatus ad solutionem totius debili arctaris*.

ARDOR, II, 106 B, *Cum enim exurimur persecutionis ardore*, II, 123 A, *Et certo tempore subornantur, nec alio quam ardoris de gnostici*, I, 510 A, *Novi et Phrynen meretricem Diogenis, supra recubantis ardori subantem*.

AREA, I, 701 A, *Area non sint, area ipsorum non fuerant*. Ludit in voce. Nam cum ille acclamasset, *Area non sint*, intellexit de sepulchris; cum rursum dicit, *area ipsorum non fuerant*, intelligit de areis messium. Area autem pro cœmeterio sumitur. Pontius Diaconus in Actis Cypriani: *Sepulchrum est in area Candidi procuratoris*.

ARENA, I, 321 A, *Munus in arena, i. e. munus gladiatorum*, I, 467 A, *Cum atrocitate arena*.

ARENARIUS numerorum, arithmeticas varias numerorum compositiones in abaco, pulvere consperso, discipulis monstrans, II, 1050 A.

ARGUMENTARI, argutius agere, argute excogitare aut tradere, I, 635 B, *Ne quis argumentari nos putet*, I, 639 B, *Ab ea et Circi appellationem argumentantur*.

ARIDUS, II, 1040 A, *Arida saginatio est ἄροιστος, quæ athletarum propria erat*, II, 954 A, *Vel asras, vel aridus escas*.

ARIES, II, 800 B, *Et ubique primus iste in nos aries temperatur, quo carnis conditio quassatur*. Aries, trabs funibus suspensa, cujus caput ferro vestitur, ut durissimam, arietis instar, frontem videatur habere; et more etiam arietis retro ducitur, ut majore impetu feriat subruatque muros. Hinc verbum *temperari*, quod in apparatu et libratione in ictus destinata, arte opus esset et certa temperatura. Proverbialiter dici poterit pro eo quod est: *Validum argumentum nobis obicitur, quod difficile sit dissolvere; aperta vi oppugnamur, ut arietes et cuniculi in argumentis inter se opponuntur*, II, 1031 B, *Nam et arietem, etc.*

ARITHMI, lib. Numeror. II, 431 C.

ARMARIUM, I, 1507 B, *Quia nec in armarium judicum admittitur. In eo scilicet canone Scripturarum, qui servabatur in templo hebræi populi succedentium diligentia sacerdotum. Sic interpretatur Augustinus lib. XV de Civitate Dei, cap. 23. Idem lib. XII contra Faustum, ubi de Judæorum gente: Quid est aliud gens ipsa, nisi quedam æmulatoria christianorum, babilulans legem et prophetas?*, 670 B, *Quanto citius armarium compingit*.

ARMARE, II, 687 B, *Quod et solum armare potuissent ad testimonium plena divinitatis*, II, 259 B, *Tantis operibus notitiam sui armaverit*.

ARTIFEX, I, 655 B, *Sane ille artifex pugnarum, i. e. pugil*, II, 762 B, *Sed spectaculi artificem*, I, 656 A, *Inde Romani accersitos artifices mutantur, i. e. histiones*.

ARTUS, II, 1030 C, *Nec manibus artus, i. e. artiores, angustiores. Vid. Cic. in Catil. I, 1245 B, Quanto in arto negotium est*.

ASINARIUS, cultor asini, I, 365 A, 577 C, *Quod inter cultores omnium pecudum bestiarumque asinarii tantum sumus*.

ASINUS, II, 416 B, *Asinus de Æsopi puteo, ineptus ex improvise superveniens, et importuno ruditu complens omnia*.

ASPIS, II, 531 C, *Aspis (quod amsi) a vipera mutuari venenum. De aspidē scilicet Plin. II. N., lib. VIII, cap. 25: Colla aspidum intumescere... nullo ieiunio remedio, præterquam si confestim partes contactæ amputentur. Tam præsentaneum scilicet est venenum. De vipera, eodem lib., cap. 59: Serpente vipera sola terra dicitur condi, cætera arborum aut saxorum cavis (sed Aristot., lib. V de natura Animal., contra tradit viperam sub petris sese condere, reliquas serpentes in terra abdi). Omnia accessus tempore veneno orba dormiunt. Lib. VII, cap. 2, ait, Qui montem Athon incolant viperinis carnibus ali. Quod certe argumentum est veneni minus efficientis. Proverbio igitur isto significabitur pestilentialissimum a minus malo ad nequitiam edoceri*.

ASSECTATOR, II, 948 B, *Et aliquandam assectator videtur, i. e. appetit. Rhen. legit affectator*.

ASSENTATOR, II, 206 A, *Assentator mali invenitur Deus, qui assentatur ut fiat malum. Deus scilicet malum esse materiam cum agnoscat, ea tamen auditur (quod erat Hermogenis dogma), illiusque pravitatem vel adstruit, vel saltem dissimulat. Jun. conjicit assectator, qui vel materia naturam debuerit etiam sustinere*.

ASSERTOR, quisquis in statum asserit sive liberum, sive etiam servilem, vinde alienæ libertatis, II, 273 C, *Talis assertor etiam damnaretur in saeculo*, I, 1287 A, *Cujus assertor cum Domino disputavit, i. e. patronus, qui hominem tuendum suscipit*.

ASSIGNARE, I, 1269 C, *Et virginem assignat, i. e. communi cum viduis castimonia signatam et obstrictam tenet*, I, 1272 A, *Exomologesin assignat, nempe penitentiam proxime positam*, II, 18 B, *Sed acceptam a Christo disciplinam fideliter nationibus assignaverunt*, II, 1016 A, *Totumque contracti umbonis signum custodibus forcipibus assignat*, III, 437 B, *Perennes crurioris sui maculas siliabus assignans*, II, 1023 B, *Disciplina hominem gubernat, potestas assignat, i. e. demonstrat, eximium ostendit, exacerbat, etc.*

ASSUMERE, I, 1236 B, *Et penitentiam assumunt. Assumere penitentiam dicitur, qui inter audientes nomen proficitur suum*.

ATHENÆ, II, 20 B, *Quid ergo Athenis et Hierosolymis, i. e. quid philosophis cum Christianis?*

ATTENTARE, adoriri, II, 55 B: *nam impli de suis sensibus adorantur quasi manu piorum sensus, et id unum agunt, ut veritatem transformant in mendacium*.

ATTONITES, II, 58 B, *Diligentia attonita, quæ semper est in metu, ne quid peccet*, I, 656 B, *Attonitus in mimos, i. e. attonita mente ad mimos attendens*.

AVENA. II, 156 A, *Avene Praxeana*. Falsam doctrinam avene comparat; nam, ut Pinii scribit, frumenti vitium est avena. *Ibid.*, *Avena* vero illa ubique tunc semen excussuerant.

AVOCATOR. II, 762 B, *Nec mortuorum suscitatore, sed vivorum avocatore*, i. e. qui vivos advocata vita ad mortem, a recta fide ad haeresin.

AVOCATRIX. II, 647 C, *Omnia veritatis avocatrix*.

AUCTOR. justus dominus. II, 51 B, *Et ob ipsis auctoribus*, i. e. *supra*, mancipibus. II, 115 B, *Sed quum ipsi auctores*, qui auctoritate præsunt, penes quos est Ecclesie habendæ auctoritas. In glossis Philoxeni, *Auctor*, ἀρχὴς, ἀδύνας, et in Agrimenorum libris, *auctores* absolute ponuntur pro doctoribus et magistris.

AUCTORAMENTUM. I, 476 A, *Sub auctoramento ventris*.

AUCTORARE, est mercedem querere. I, 697 D, *Auctorati in has pignus accedamus*. *Auctorati* dicuntur, qui, proposita mercede ad præmio, se obligaverant, operamque suam gladiatoriam spondebant. I, 626 B, *Jam et ad ignes se quidam auctoraverunt*, i. e. obligaverunt. II, 77 C, *Et solis auctoritatem consensus patrocinio*, i. e. auctoritate firmatam eaque obligatam.

AUCTORITAS, summa in administrando imperio potentia. I, 258; II, 49 A, *Unde nobis quoque auctoritas præsto est*, i. e. ex qua Ecclesia nobis Christianis statuta quoque, ut ex aliis predictis similibusque auctoritas, αὐτοῦ καὶ βελτιώσις, et præsto est illa cathedra, etc. II, 977 A, *Et stellarum auctoritatem demorantis suspirant*, i. e. dolent cunctari tam diu stellarum exortum, ante quem nefas jejunium solvere.

AUDIRE, celebrari. II, 1034 A, *Solus audiebat*, i. e. olim in ore omnium erat ob fertilitatem, et vix de alio sermones erant. II, 796 A, *Sciens quid audiant a Christo Sadducei*, i. e. quo nomine appellentur, et quibus modis confutentur. I, 1259 A, *Alius audientibus*, i. e. catechumenis.

AUDITUS. II, 404 A, *Qui auditus suscitabat*, i. e. ad auditum sive ad audiendum, græca phrasi, τῷ ἀκοῇ ἀκούειν.

AURIGA. II, 930 C, *Inter alienos spadones et aurigas tuos*. Rigalt. legit *perorigas* tuos. Varro, lib. II de *Re rustica*, ubi de admissura equarum, *peroriga* dicitur *quiquis* admittit. Itaque *perorigas* vocat Psychicos, qui, ut ipse ait, *nuptias ingerebant, et quasi pruriginem conciliabant*. Le Prieur vult *urigas*, i. e. qui pruriginem veluti movebant. I, 641 B, *Merito et auriga coloribus idololatram vestierunt*, i. e. in ludis suis idololatricis aptaverunt colores pro ratione idolorum aurigis suis attributos; hos enim aurigas colores appellat, ut Virgil., *Æneid.* XII, *aurigamque sororem* adjective dixit. I, 661 A, *Auriga in flammea roia totus rubens*; alludit ad agitatorum factionem fissatam.

AURIGINARE. II, 675 C, *Qui redundantia fellis auruginant*, i. e. lero laborant. *Aurugo* lictus, ab auri colore. Vel. Glossa. *ἰαυροῦς*, *aurugo*; *ἰαυροῦς*, *auruginosus*, qui eo morbo laborat.

AUSPEX. II, 140 C, *Sicut non olim pro auspice*, i. e. apud eum cujus imperio et ductu res gerebatur. Rigaltis tamen hæc vox non placet, cui nihil decesse videtur, nisi nomen loci.

AUT. II, 164 E, *Ita aut pater aut filius est*, i. e. ita aut pater est qui dicitur vocabulo *pateris*, non filius; aut filius est, qui dicitur vocabulo *filii*, non pater. Cum de hac aut ista persona habetur sermo, respondet vocabulum personæ veritati. I, 1175 A, *Aut quantis arteriis opus est*: aut significat alioquin, græco more, sic enim accipitur interdum ἢ.

AUTEM. *Ipsum velut fibula conjunctivæ particulæ ad connexionem narrationi appositum est*, II, 221 B.

Αὐτοβούλιος. II, 685 A, *Habens in nobis subjacentem sibi liberam arbitrii potestatem, quod αὐτοβούλιος dicitur*.

AUTHENTICUS. II, 49 A, *Apud quas authenticæ li-*

teræ eorum recitantes, i. e. lingua eadem qua fuerunt ab apostolis conscriptæ, sonantes vocem *nummus* ejusque. II, 546 B, *De Ecclesie authentica regula abrupti*. II, 916 A, *Sciamus plane non sic esse in græco authenticæ*.

AXIS. Fest. stipes, teres, circa quem rota vertitur. I, 551 A, *Ad stipitem dimidii axis revincit*.

B

BACCHANS. II, 1043 B, *Digne quidem ut bacchantibus indumentis aliquid sublinnret*; bacchantia indumenta, purpureæ vestes mulierum bacchantium propriæ.

BAJULI. I, 1281 B, *Nec Germanicos bajulos*. Erant Germanici bajuli, qui aut sedentes harumaxim, aut quiescentes lecticis gestabant, virorum principum molliorumque fœminarum satellites, proceritatis causa dilecti maxime.

BALTEUS seu *Balteum*. I, 634 B, *Vins enim vocant cardines balteum per ambitum*. Via duplex fuit ratio: una transversa, per ambitum euntibus, altera recta, veluti pro proclivum (ut auctor loquitur) caveam circumve petiunt. Ambitus enim digniorum fuit proxime caveam aut circum; proclivum, popularium ambitum circumstantium. Ambitum, in quo senatorum orchestra fuit, distinctum fuisse narrat Tertullianus balteis et cardinibus. Balteos sive baltea (quod frequentius) ea opera constat *πατεροβούλιος* appellari, quæ aliorum velut cingula et repagula sunt, eaque substringunt et firmant loco suo. In spectaculis item baltei sive baltea dicta sunt repagula consensuum, quibus senatorum, equitum et magistratum *εἰρησ* sive ordines distincti erant, ut commode spectare possent: puta deni, quindeni, viceni, triceni, etc., singulis balteis conclusi, prout a circo aut cavea propius aberant, deminuta balteorum longitudine. Singulis autem balteis sui erant cardines ad utramque viam bini, quibus a dextra ac sinistra ingrediebantur spectaturi, et ingressi ocludebant, ne qui balteum præterea inire posset.

C Cardines autem synecdochice eo dicebantur, quod fores essent versatiles et cardinibus impactæ, ut liber aditus atque exitus pateret spectatoribus (quemadmodum item ab auctore cap. 20 appellantur), ex via in balteum, aut ex balteo in viam abiturus. Inter populares item par ratio: nisi quod populo pro honoratioribus balteis sedes puræ erant, sive repagulis et fulcris manuariis; et levia quædam discrimina viarum, cardinum digniorum loco. Hæc igitur via, inquit auctor, quibus a scena atque proscenio (quæ sipario distinguebantur) secundum cardines balteorum ubi honoratiores sedebant per ambitum, et secundum discrimina popularium per proclivum extra spectacula veniebatur, aut contra, inter hos et illos cardines atque discrimina.

BAPTISMUS. II, 1209 A, *Post baptismum mundi*, i. e. post diluvium. II, 1215 A, *Cum Paulus solus ex illis baptismum Christi indugerit*. II, 1217 A, *Baptismus sanguinis*.

BARBARIA. II, 890 B, *Per Græciam et quasdam Barbarias ejus*. Barbarias Græciæ dicit extra Græciam regiones quasdam, seu appositas Græciæ, quibuscum fuere Græcorum negotia seu bella. Horat.: *Græcia barbaria lento collassa duello*.

BARDUS. II, 250 B, *Pictor te bardior non est*.

BASILIA. *Basileia*. II, 350 B, *In prima Basiliarum*. Basilias, regna, i. e. *Regnorum* libros in duas partes dividebant; quarum prima duos libros capiebat, qui *Samuelis* inscribuntur, secunda duos *Regum*. Errant qui in primo *Basil* legunt, nam locus est in prima *Basiliorum*, libro secundo eorum qui *Samuelis* inscribuntur (cap. 7). II, 389 A, *Sic et retro in Basilis*.

BAXA, genus calceamenti deaurati et muliebris. II, 670 B, II, 1045 B, *Soccus et baxa quotidie deaurantur*.

BEKKOS. I, 570 B, *Prima vox Bekkos renuntiata est*; interpretatio ejus panis apud Phrygas nomen est.

BENEDICTUS. II, 42 A, *Sub episcopatu Eleutheri be-*

medici. Benedictus erat apud primitivos Christianos A. c. 1036 A, alii legunt *exsecto*, alii *excto*.

BENEFICIARI dicebantur milites beneficio principis assumpti ad officia seu ministeria certa; itaque apparebant principi mandatis exsequendis. II, 118 C.

BENEFICIUM. II, 1031 A, *Injuria beneficium*; injuria facta fuit Carthagini in eversione, beneficium in concessa restauratione.

BERYLLUS, *βήρυλλος*, gemma est una ex virentibus lucidisque nascens apud Indos, cujus speciem Plin. II. N., XXXVII, 5, facit *Chrysoberyllum*, pallidum quidem, sed in aureum colorem exeuntem. Agricola *Chaoaspitem* dici etiam *Chrysoberyllum* scribit, lib. VI *Fossilium*, *Beryllus* paulo languidior, fulgore in aurum vergente. II, 660 B, *Nec beryllis ideo aquosa materia est quod fluctant colato minore*.

BESTIA, II, 261 B, *Illas ipsas lectuli et tegulis tuas bestias, cimices et polices*. II, 913 A, *Ut bestia quaedam*, etc., periphrasis struthionis vel struthiocameli, quem optime describit Aristotel. lib. IV de Partib. Animal., et Plin. principio lib. X H. N.

BESTIARI, qui cum bestis congregiantur in arena, sive nocentes, sive inopia illorum alii cum immanibus feris comparati, I, 517 A. Hiscæ ultimam cœnantibus liberaliter apponebatur mensa. I, 492 A, *Non in publico liberalibus discumbo, quod bestiariis suprema cœnantibus mos est*.

BLEOTHANATI, *βλεοθανάτοι*, quibus animæ vi eripiuntur per atrocitatem suppliciorum, II, 747 B.

BIBERE, I, 471 A, *Qui unum spiritum biberunt sanctitatis* Opponit hos iis qui in Cebetis tabula errorem et ignorantiam bibere dicebantur. Paulo post: *Cœnare disciplinam*.

BISCULUM, I, 1246 B, *Bisculum aliquid ferri vel æris, unguibus repastinandis*.

BLATTIRE, incondite et inaniter loqui. II, 1032 B, *Ut Silenus penes aures Midæ blattit*.

BOTRONATUS est comæ strues corimbata. Hesych. *Β. τρονάω βίτρα τῆς τριπλῆς ὑπομνήτης, ὥς οἱ βέτρους τὰς βότρας ἔχοντι πύλας καὶ κατὰ συστορίαν, ἢ συστορίαν ὄντι*. I, 1529 A.

BOTULUS, II, 934 B, *Exteriores et interiores botuli Psychicorum*. Amarulenta in orthodoxos hypallage, tanquam si dixerit: Crassi isti et pingues et obesi Psychici, botulis similes, tam fareti, quam botuli. Merito autem præfatus est honorem auribus. Etenim botulus interior quidem faciminis ingluvie stipatur, ut ganeonis alicujus abdomen; exterior vero in veteri modum inverecunde distenditur, ut Horatianus ille de fœculneo trunco deus: *Obscenoque ruber porrectus ab inguine palas*.

BRABUM, *βραβιον*, præmium. I, 624 B, *Brabium angelicæ substantiæ*.

BREVIARIUM, I, 1153 B, *Ut revera in oratione brevium totius Evangelii comprehendatur*, i. e. brevis recensio atque summaria. Plin. H. N. VII, 26: *Hoc est brevium ejus ab Oriente*.

BUCCELLA, II, 943 B, *Et illi plane sic dabunt viros et uxores quomodo buccellas*, i. e. omnibus petentibus. Respicit enim ad dictum illud: *Omni petenti te dato*.

BUCCINÆ. Sunt conchæ minores, quæ in mari nascuntur. II, 1035 B.

BYSSINUM, I, 1334 A, *Vestite vos serico probitate, byssino sanctitatis*. Byssum speciem esse lini Indici vulgo fertur, quod ex arbore Ponticæ hujus persimili lanæ instar ducitur: quavis nonnulli Indicæ plantæ corticem affirmant.

BYTHOS, profundum, II, 531 A.

BYTHOS, *βύθος*, gurgis, profundum. II, 63 A, 531 A. *Illum Valentini Monogenem ex patre B.Θ.Θ. et matre Σ.Υ.Υ.*

CACABULUM, instrumentum quo ventris et vesicæ onus excipiebatur. I, 344 B.

CACABUS, II, 977 B, *Apud te agape in cacabis servet*.

CACTUS, spinarum genus. Hesych. *Κάκτος, ἀκανθὰ*

ἢ ἢ ἐκ πλεονασμοῦ, ἀπὸ τῆς λέξεως καὶ ὁμοίας αὐτοῦ. II, 1036 A, alii legunt *exsecto*, alii *excto*.

CADAVER, II, 819 B, *Ut exinde a cadendo cadaver renuntiatur*. II, 878 C, *Cum frigidum, cum expallidum, cum edurum, cum cadaver*.

CÆCUS, II, 903 A, *Cæco dono suo*, i. e. latente, non exposito oculis, velut tenebris et obscuritate merso; incognito, cui opponitur illustris sequentibus. II, 662 B, *Sed et personant culices ne in tenebris quidem aurium cœci*. II, 735 C, *Cæco somno nocem transigere*, i. e. sine visionibus.

CEDERE, II, 281 C, *Cui cadendo præstat et esse*. Senus est, cui sanctitati præstaret, i. e. foret utilis atque opatius, cadendo esse, i. e. parem esse conjugio cadendo resecanoque. Melius nobiscum, inquit, ageretur, si ea nostra sanctitas esset, quæ nos ad conjugium tollendum adduceret, faceretque exsortes conjugii. II, 876 A, *Licet aliunde jam casus* (questiones), i. e. profligatæ. II, 547 A, *Et manibus cadentibus pectus orando*.

CESARIATUS, II, 1040 A, *Equis cesariatis*, i. e. quibus equina ad galeam erat cesarica.

CESIO, *κακιστομας*, I, 477 A, *Inde disceditur non in cæteras cæsionum*. Hujus petulantia meminit Suetonius in Nerone, cap. XXVI: *Siquidem redentes a cæna verberare ac repugnantem vulnerare, clonciaque demergere assueverat*.

CÆTERUM, alioquin. II, 13 B, *Cæterum nihil valcbunt*. II, 546 A, *Cæterum inhumane*. Ita exsissime.

CALCARIA, locus ubi aut coquitur calx, aut aservatur, aut venditur. I, 763 A, *Perecimus igitur de calcaria... in carbonariam*: proverb., de loco imparo in nihilo puriorem venire, a conditione laboriosa et sordida una ad aliam devolvi. Postquam Tertullianus Marcionis heresi responderat, quasi impurissimæ, ad Apellis æque impuri, consultationem sese accingit.

CALCEATUS, II, 254 C, *Calceati mox vanam gloriam vapulabant*, i. e. novis calcibus instructi, de quibus gloriabantur vane. II, 77 A, *Calceatus de Evangelii paratura*.

CALENDARII vocabatur liber in quo accepti expensique ratio continebatur. I, 1314 B, *Graciles animum cutes calendarium expendunt*, i. e. universum domus census quasi in extrema auricula appendunt et circumferunt.

CALERE, II, 247 A, *Nihil illis nisi feritas calet*. II, 123 A, *Calentes et ipsi offendere*; de scorpilis, quibus incalescentibus venenum inardescit.

CALIDRUM, Fesi., operimentum capitis, II, 1044 A.

CALIGATUS, I, 690 A, *Et an militia ad fidem admitti etiam caligata*. Caliga erat militare calceamentum, ita ut caligatus etiam pro milite accipiat. Ita Surtion. in August.: *Coronas murales sæpe etiam caligatis tribuit*. Balduin. de Calc. cap. 13. Erant autem caligati milites, gregarii, manipulares, et ob vilitatem, infimum militiæ ordinem, exercitusque plebem, ut ita dicam, constituiebant. Nigronius, de Caliga Veter., cap. 3.

CALIX, II, 1000 C, *Pastor quem in calice depingis*. II, 991 B, *Procedant ipsæ picturæ calicem vestrorum*.

CALLIBLEPHARUM, II, 991 B, est purpurissum, quod pulchritudinem acuit et venustatem in feminis. Plin. H. N. XXI, 19, ex foliis rosarum exastis confieri docet, et ex nucleis palmarum atque etiam ex bubula medulla. lib. XXVII, 4.

CALLOSITAS, I, 617 B, *Exisse hæc in usus communis callositatem*: consuetudinem significat, quæ longo usu veluti callum obduxit. Ita Cic. *Quasi*. Tuscul. lib. III, cap. 22: *Diuturna cogitatio animis callum venustatis obduxit*.

CANALES, forenses dieti, auctore Festo, quod circa canales fori consistenter. II, 1047 A, *Canales non adoro*.

CANCELLI, II, 1017 A, *Cancelli non adoro*. Le Prieur vult: non adorior; quod dicitur de caudicibus.

qui causam suscipiunt, et sistunt se apud iudices. II, A 142 B. *Quas a cancellis ordinat potestates.*

CANDIDA. II, 147 C. *Sed de candida salutis gloriari volebat.* II, 445 A. *Ac candida quædam utriusque iudicii prospiciatur, expectantium et designatorum ad honores nota.* II, 523 B. *Pharisæa candidæ notam, i. e. honorum pharisaicorum.* II, 750 B. *In quadam usurpatione et candida ejus. Usurpatione est penarum judicialium in antecessum afflictio et reverentia; candida vero, gloriæ complendæ perceptio.* II, 77 A. *Et de martyrii candida melius coronatus.*

CANDIDATUS. II, 315 A. *Uir restitutionis candidatus, i. e. jam indutus candida per Dei gratiam ad restitutionem sui. Non enim hic candidati appellantur velut ambientes, sed velut jam ad restitutionem designati.* I, 1500 A. *Sic et ipse Dei candidatus est timore, i. e. agens in tyrocinio timoris et reverentia Dei.* II, 881 A. *Æternitatis candidati.* I, 1156 A. *Et nos angelorum candidati, i. e. qui designati sumus similes fieri angelis.* II, 718 A. *Gemmina sua demoniorum: candidata proficiunt, i. e. designata demoniorum cultui.* II, 86 B. *Quod a candidatis diaboli introductum.*

CANDIDARE. II, 147 C. *Et candidaverunt ipsum in sanguine ipsius.* II, 147 C. *Maculæ vero martyrio candidantur.*

CANERE. I, 1205 C. *Figura ista medicinae corporalis spiritalem medicinam canebat.* I, 1291 B. *Apostolus cecinit.* II, 610 A. *Quem venturum propheta canebant.* II, 493 B. *Sed et hic psalmus Salomoni canere dicitur.*

CANICULA. II, 247 B. *Nam ille canicula Diogenes. Cynicus ille Diogenes, dictus ob libertatem, quam sibi in carpendis tum hominibus, tum etiam diis sumebat.*

CANINUS. I, 1251 B. *Non affectatio humana caninæ æquanimittatis stupore formata; intelligit cynicam sive Diogenicam tolerantiam.* II, 1042 B. *Ne caninæ forte constantia mandatum sit.*

CANTABRUM, vexilli genus Persarum. V, 369 A.

CANTHERIUS. I, 565 A. *Festus: Cantherius hoc distat ab equo, quod maius a verre, capus a gallo, venter ab ariele; est enim cantherius equus, cui testiculii amputantur.*

CANUS. I, 586 A. *Historiarum canas et memoriarum, i. e. historias et memorias canas. Vid. MEMORIA.*

CAPERE, de eo quod fieri potest, ut Græcorum *ἀρτὴν*. I, 576 A. *Dum æstimari non capit.* II, 60 A. *Talia capit opinari eos.* II, 207 A. *Nam definitum diminutionem et subjectionem capere posse.* II, 213 B. *Multo magis non capit sine initio quicquam fuisse.* II, 576 A. *Vel quia origo sordidior capit, i. e. capax est, nimirum infamiae.* II, 162 A. B. *Et ita capiat secundus a Deo constitutus, i. e. dignus, quasi dicat, obtineat.* II, 253 B. *Si depreiari capit in Creatore, i. e. si conceditur, si datur, ut Creator depreietur.* II, 293 A. *Capit etiam imaginem spiritus dicere statum, i. e. flatus significat etiam imaginem spiritus, sive potest dici imago spiritus.* II, 395 B. *In quantum ergo fidem non capit, h. e. non est credibile, neque probabile.* I, 687 A. *An servus dei alicujus dignitatis aut potestatis administrationem capiat, i. e. suscepturus sit vel suscipere possit.* II, 215 A. *Non tantum ordinatum, sed et potestativum capit principatum; et eadem pag., principium nihil aliud capiat, quam initium.*

CAPILLAGO. II, 737 A. *Vel affluit capillago.*

CAPILLATURA. I, 1224 A. *Frustra peritissimos quosque structores capillaturæ adhibeitis. Hi peculiari vocabulo cosmetæ dicebantur. Glossæ veteres, *Κοσμητὴς*, ornamentarius, ornator. Juven., *Ponunt cosmetæ tunicas.* Et puellæ in eum usum adhibite; nam et in glossis legitur: *κοσμητὴς*, ornatrix.*

CAPTATELA, capiendi vestientique commoditas. II, 1046 A. *Prius etiam ad simplicem captatellam ejus.*

CAPTATRIX. II, 916 A. *Est et omnis publica lætitia luxuria captatrix.*

CAPULUS, receptaculum, locus. II, 805 A. *Vilissimo alicui commiserit capulo: ita vocat corpus.*

CARO. II, 121 B. *Carne spiritus exolescit, carne, i. e. vite mortalis pravo amore.*

CASSIS, reticulum, quod obvelatur vultus, ne quis internosci queat; quæ etiam *cassiculum*: olim per diminutionem dicta, auctore Festo. II, 774 B. *Nemo ostendere volens hominem, cassidem aut personam ei inducit.*

CASTRABE. I, 426 A. *Lacertos quoque castrando habebat.* I, 1527 A. *Tantum castigando et castrando sculo eradimur a Deo.* II, 932 B. *Apostolus propterea et ipse castratus.* I, 570 B. *Castratus faucibus, i. e. exsecta lingua.*

CASTRATOR. II, 247 B. *Castrator carnis. Conf. Plin. H. N. VIII, 30; et lib. XXXII, 3, De muro pontico, id., lib. VIII, 37; et lib. X, 75.*

CASTUS, substanti., ritus sacer, *ἀγνός*. II, 977 A. *Casto Isidis et Cybeles eas adequas. Græco castu dixit Varro, pro Græco ritu.*

CATABOLICI sunt genii inauspicati et infames, qui fanaticos prosternunt, atque ad terram profligunt. II, 698 B.

CATACLISTI. II, 1056 B. *Vestis de cataclista, de pretiosis et diligentius adservatis. Sic Apulei, lib. XI: Chorus veste nivea et cataclista prænitens. Hesych.: *Κατάκλιστος*, *ἐν κοίτῃ βαλπὴν τῶν*. Alii *cataclisis*, i. e. obscuri et depressi coloris.*

CATACLYSMUS, diluvium, primi orbis per aquam universa ruina. I, 481 A; 571 C. I, 701 A. *Cataclysmum scilicet et retro fuisse propter incredulitates et iniquitates hominum.*

CATAPHRACTE est lorica seu thorax militaris, II, 1045 A.

CATECHIZARE. II, 454 B. *Et illi catechizant, i. e. sermone rudi informat servos ejus ad obsequium ipsius.* I, 675 B. *Quære an idololatriam committat, qui de idolis catechizat.*

CATHARTICUM, *καθαρτικόν*, medicamentum, quod purgandi vim habet. II, 1019 A. *Dabo catharticum impuritati Scæuri.*

CATHEDRA. II, 49 A. *Apud quas ipsæ adhuc cathedra apostolorum. Rigalt. hæc non proprie de cathedris apostolorum intelligi vult, sed de principalibus Ecclesiis, ab ipsis videlicet apostolis constitutis, quæ ætate Tertulliani suis locis præsidebant, tanquam altarum matricæ, qualis in Achaia Corinthus, in Macedonia Philippî, Thessalonica, in Asia Ephesus, in Italia Roma.*

CATHOLICE. II, 38 D. *Quoniam catholice in medium proferebant, i. e. apud omnes palam, non inter domesticos.* II, 106 B. *Catholicæ fieri hæc, i. e. in universum, cui ex parte opponitur.*

CATHOLICUS. II, 304 B. *Protectorem catholicæ et summæ illius bonitatis.*

CAUDA. II, 125 B. *Itaque primo trahentes adhuc caudam, i. e. nondum arcuato, ut scorpiones, impetu surgentes, nondum figentes apicula, nondum fondentes virus.*

CAUPO. II, 651 B. *Cum omnes illic sapientia atque facundia cupones degustasset. Metaphora, quam exponunt sequentia. Proinde enim, i. e. perinde, et animæ ratio se habet, per philosophatas doctrinas hominum miscentes aquas vino, etc.*

CAUTER, græc. *καυτήρ*, instrumentum ferreum, quo vulnera exuruntur. II, 1048 A. *Adigo canterem ambitioni.*

CAUTERIUM, græc. *καυτήριον*. II, 198 A. *Bis falsarius et cauterio et stylo. H. i. cauterium non est ferrum illud candens, quod aut signatur probati, aut scotici puniuntur, sed est *καυτήριον* *εὐρυπλάτῃ*, pictorium instrumentum, quod fieret genus illud picturæ, quod encaustum solet a pictoribus et aurificibus appellari; Plin. H. N. XXXV, 41; Vitruv. VII, 9; Marcian. 17. Est itaque falsarius Hermogenes cauterio suo pictorio, discoloris ceras inurens exprimendis falsorum numinum simulacris. Falsarius etiam scripturis stylo hæretico depravatis. II, 151 C. *Est et plane servitia medicina de scalpello deque cauterio.* I, 1246 A. *Mi-**

est apud Hlesychium, a cicadis admordentibus atque hærentibus. *Ηὐκίς*, sive *εὐκρόβη*. Impactæ erant quasi morsu aureæ cicadæ, quæ τὸ γὰρ ἐκείνης, hoc est indigenas, vel aborigenes Athenienses esse ostenderent. Hujus oramenti meminerunt auctores multi. Tertullianus vero synecdochice totum hoc instrumentum significat cicadarum appellatione.

CICUTA. II, 647 A, *Jam cicutis damnationis exhaustis*, i. e. jam audita damnationis suæ sententia, quasi ab eo temporis momento mortem Socrates bibere capisset, cum ab eo quoque judices vitam custodiri ademissemus ceñantur, ex quo mortis sententiam dixerat.

CINÆDUS. I, 348 B, n. (6), *Nescio quem cinædum deum facitis*. Antinous intelligitur, quem in deliciis habuit Hadrianus imperator.

CINCTUS, zona. II, 1031 B, *Cinctu arbitrate*, i. e. tunica cingulo suspensa arbitrati vestro.

CINERARIUS, structor comæ et capillamenti. I, 1301 B, *Et cinerarius peregrinæ proceritatis*. Videntur tamen potius hoc in loco esse cinerarii, qui dominum suum ut pompam prosequuntur, et cinerem pulveremque ab ea abstergunt, ut solent meretricium ancillarioli. Glossar. *Cinerarius*, δούλος τριγυρῶν. Confirmat hanc interpretationem adjunctum epitheton *peregrinæ proceritatis*.

CIRCULATORIUS. II, 762 B, *Sed de aliquo circulatorio certum*, i. e. conventu agyrtarum, præstigiis circulatoris agentium; ut loquitur auctor Apolog. cap. 23. Nam *circulator*, ἀγύρτης περιπατήτης in Glossario. I, 672 B, *Quoniam aliquid adhuc de circulatoria secta cogitare*.

CIRCUMDARE. I, 1325 A, *Circumdare capillum*. Nullum sensum fudit hoc in loco verbum *circumdare*. Optime Rigaltius, *circumradere*.

CIRCUMGLARE. II, 687 A, *Accepto initio animæ immortalis mortale ei circumglaverint corpus*.

CIRCUMSCRIPTIO. I, 1257 B, *Et circa diaboli circumscriptionem*, i. e. deceptionem.

CIRCUMSCRIPTOR, abrogator. II, 276 B, *Sententiæ suæ circumscriptorem*, i. e. qui eam circumscribit et fraude irritam facit. *Circumscribere*, pro *circumducere* et *obliterare*, frequens jureconsultis et auctoribus idoneis verbum. II, 293 B, *Dum ipsum circumscriptorem colubrum a congressu sævina arceat*, i. e. deceptorum.

CIRCUMSTANTIA. II, 1156 A, *Cui illa angelorum circumstantia non cessat dicere*, i. e. *παραστάς* vel potius *παράστασις*, græco more de angelis enuntiatum. Gell., N. A., lib. VII, cap. 4, *circumstationem* vocat. II, 963 1, *In tempore pressuræ et persecutionis, et cujusque circumstantiæ*.

CIRCURIANIANA. II, 591 A, *Accipe alia ingenia circuriiana*. Latin. emendandum censuit: *Accipe alia ingenia cercuriana*. *Cercurus*, inquit, dicitur navis asiatica prægrandis. Ita quidem Festus tradidit, sed hoc frigidum nimis præ soliditate ac vesania istius Valentiniæ, quem Tertull. explodit. Rigalt. conjicit auctorem scripsisse: *Accipe alia ingenia Curruca Enniani insignitoris apud eos magistri*. *Curruca*, stupidi cujusdam mimologi nomen fuit, ut discimus ex veteri Juvenalis interprete ad hunc versum ex Satira sexta: *Tu tibi nunc, Curruca, places, stultumque labellis exorbes*, quo certe fatuus aliquis describitur. Hujusce autem *Curruca* aptam ridiculis personam primus ut videtur, Ennius introduxit. Unde Tertullianus hoc loco aliquem e proceribus Valentiniæ deliramenta sua, tanquam effata pontificalia verbis ad fastum compositis pronuntiantem *Curruca Enniam* non occupavit. Tertullianum vero imitatus est Hieronymus, libro adv. Rufinum: *Sed nos homines simplices et Curruca Enniani, nec illius sapientiam, nec tuam, qui interpretaris es, intelligere possumus*.

CIRIA, seu *aciria*, pellis leonina, quæ minime subacta est, sed crudo gestatu exarefacta inhorruit. II, 1042 A, *Ne cervicem enervem inureret ciria leonina*.

CIRROS. II, 903 A, *Aut cirros Germanorum*, i. e.

A capillorum intorios flexus in nodum ad verticem vincitos, et exinde in latum diffuentes. Tacit., *de Mor. German.*: *Insigne gentis obliquare crinem, nodoque abstringere*. Vid. et Sueton. Calig. 47.

CIVILIS, clemens. I, 276 A, *Civilis, non tyrannica, dominatio*.

CLANCULARIA, amasia; cum qua quis clam consuecit. II, 1041 B, *Tantum Lydiæ clancularia licuit*.

CLANCULUS, clanculum. II, 1041 A, *Certe jam virum affici clanculus fincius*.

CLAUSULA, finis. I, 447 A, *Ipsamque clausulam sæculi*. II, 109 B, *In clausula officii*. II, 831 B, *Aut tunc sub omni clausula temporum*. I, 672 B, *Quasi clausulam sacrificiationis*.

CLIBANUS. II, 437 A, *Quia post illam clibanus vel furnus gehennæ sequatur*.

CLIMACTERICA sunt certa vite spatia per annos novem aut septem scansili ratione currentia, quæ Chaldei periculosa esse affirmabant, præcipue vero annum LXIII. Vid. Gell., N. A., lib. III, cap. 10; lib. XV, cap. 7. I, 675 A, *Quæ aliorum climacterica præcavit*.

CLOACINÆ, dææ, quæ cloacis præerant. II, 1043 B, *Adita Cloacinarum sunt ipse cloacæ*.

CLUEÆ, II, 1030 A, *Aut quis Tarentum, vel Bætica cluit*. *Cluo* et *clupo* dicebant veteres, pro: esse, nominari, celebrari. Forte a græco κλυτός, corrupte, ut alia multa, vel potius ἀκούω, quod est *audire*, vel *esse*, dici quomodo Latinis hoc ipsum in usu est. Unde inclusus pro celebrari. Plant. Men. V, 2, 101: *Qui cluet Cygno patre*. Sic Prædientius: *Qui patria virtute cluit*. Cicero, de clar. Orat.: *Tum duo Capiones multum clientes consilio et lingua*. Martianus præcluis pro nobili et claro accipit.

CLUDERE, pro claudere. II, 822 B, *Si priorem vovisse hoc fidem cludet*, i. e. si hoc quasi claustra, terminos constituit fidei, extra quæ nihil credi ab homine oporteat. II, 584 B, *Ut aliquid cludam cum mei domini veritate scripti*. I, 337 A, *Et cælum semel cluit*. II, 254 C, *His interim lineis eam clusimus*.

COATARE. II, 858 B, *Coatant natu*, de anima et corpore.

COAGULUM. II, 785 A, *Nam ex coagulo in caseo vis est substantia, quam medicando constringit, id est lactis*.

COCETUM, est genus edulii, ut docet Festus, ex melle et papavere factum. Sed apud veteres usurpatum etiam est pro potu miscello et ex rebus variis confecto, ut fuit ille Nestoris, Hom. II, 2, 1, 562 B, *Nestoris cocetum*.

COCUS, pro coquus. I, 273 A, 282 A, et sæpe.

COLEMENTATUS, II, 577 A, vid. adv. Valentin. cap. 23.

COENA, II, 477 A, *Et cænas puras*, i. e. *Parascævas*, δὲ τὰ ἐκτὸς τοῦ ἡμετέρου. Sic interpretatur Irenæus, lib. I, cap. 10. Glossar. *Cæna pura*, ἀποκάθαρτος, quod sine ullo apparatu et accusatione fiebat cibo tenuissimo et simplicissimo. II, 702 B, *Atque exinde in illo finita sit metensomatosis, ut æstiva cæna, post assum*. Videtur innuere Tertullian. in cænis æstivis, post assum, hoc est, carnes assas, nihil præterea ferculorum afferri solitum, ita ut finis cæne fuerit assum. Uti Empedocles in ardenti Ætna probe assus in nullum aliud corpus est mutatus, atque adeo finis fuit metensomatoseos. Quid si huc alludat? Græcis, qui ova cum tardis et leporinis carnibus ac mellitis placentis, secundas mensas dabant, mos iste fuit, ut in fine cæne linguas igne torridas post sermones degustandas darent. Quare finitum aliquid esse, nihil esse reliqui proverbio significabatur.

COENACULUM. Coenacula sunt superiora domus. Vitruv. *Architectura* lib. II: «Cum enim, inquit, auctor mirum in modum Romano populo, necesse fuisset in coenaculis habitare (nam ante, cum per laxitatem urbis licebat, unus tantum contiguationis erant habitacula), ad ædificiorum altitudines deventum et ædium frequentiam.»

COETUS, coitus, I, 526 A, *Neque eas cæles in-*

cesti sanguinis agnoscat. Sensus est, hoc ritu ita A B, *Accedant adhuc continus ad congressum insolenter comparatum.*

COMITIARE. II, 1047 A, *Quantum nomine comitiarii.* Exponitur; quantum militi pallii nomine in comitio Exprobrasti. *Incomitiare* dixit Plautus.

COMMEATUS, prorogatio. I, 447 A, *Romani imperi.* commentu. Adhibetur de omni mora et dilatione. I, 508 A, *Commeatus deliberandi,* i. e. spatium deliberandi. II, 156 B, *In isto commeatu,* i. e. spatio temporis istius. II, 141 A, *Nec per hunc commeatum vitæ.* II, 334 A, *Brevem carnis commeatum non debuerant nascendo sumpsisse,* i. e. facultatem brevis temporis agendi in carne. II, 441 D, *Lucrari nos vult commeatum.* Commeatum sæculi dicit moram in sæculo nostram. Lucrari autem nos vult commeatum, h. e. pro lucro nobis poni diem, quemcumque innocentem, sive, ut ait, sapienti conversatione, transigimus. II, 297 B, *Commeatum operationibus ejus admetiendo rationem bonitatis suæ egit.* Castrensis locutio est, sic enim duces militibus commeatum admetiri solent et circumscribere. I, 1237 A, *Et commeatum sibi faciunt delinquendi.* Commeatus est venia, quæ militi datur, ut possit ad tempus abesse a castris vel negotiorum, vel valetudinis causa. Sensus itaque: Potius ipsi facultatem sibi parant et curant delinquendi quam eruditionem et disciplinam non delinquendi. II, 710 A, *Si non in primo quoque vitæ hujus commeatu omnibus illicitis satisfiat.* Iren. Si non preoccupans quis in uno adventu omnia agat semel ac pariter, quæ non tantum dicere et audire non est suis nobis, sed ne quidem mente in conceptionem venire.

COGITARE, i. q. cogitare. II, 910 B, *Quicumque malus cogitatus.* II, 914 C, *Cogitatum movet.* II, 814 A, *Cogitatus carnis est actus.*

COITIO, conventus. II, 973 A, *Et in principum mandata coitionibus opposita delinquimus.*

COLLIGERE. II, 499 A, B, *Sed quomodo colligemus.* Ibid., *Si colligere interdum non potes, habes noctem,* nempe conventus Ecclesie, qui ex eo συλλογῆς, συναγωγῆς dicitur. Iren., lib. III, cap. 3: *Confundimus omnes, qui quoquo modo vel per sui placitum malam vel vanam gloriam colligunt.* Optatus lib. II: *Non enim grex aut populus appellandi fuerunt pauci, qui inter quadraginta et quod excurrit basilicas, locum ubi colligerent, non habebant.*

COLLINEARE. II, 991 C, *Utrumque christiano an ethnico peccatori de restitutione continet,* i. e. conveniat interpretatio restituendo peccatori.

COLLOCARE. I, 261 A, *Hanc itaque primum causam apud vos collocamus,* h. e. crimen, quod vobis deferatur, illud primum est. Neuman pro vos asserit, e duobus cod., nos. *Apud nos collocamus,* i. e. nobiscum statuimus. II, 57 A, *Nunc neophytos collocant,* scil. in gradibus ordinationis ecclesiasticæ.

COLLYRIUS, est placentie genus, figura rotunda, adeo ut idem esse videatur, ac umbilicus in scutis. I, 1523 B, *Vos plane adjicitis ad pondus collyridas quasdam.*

COLOR. II, 910 C, *Vel qui diversæ sententiæ color est.* II, 548 A, *Habet etiam colores ignorantiarum.* I, 1512 B, *Qui enim est vestium honor justus, de adulterio colorum injustorum?* Accusat luxum mulierum, quæ in vestimenta colores inducerent non nativos velleri aut lanæ, videlicet purpureos, hyacinthinos, coccineos: et hos ait esse colores injustos et adulteria.

COLORARE. II, 927 A, *Scio quibus causationibus coloremus insatiabilem,* etc. I, 635 A, *Coloratus ut leno.*

COMBIBERE. I, 647 A, *Per quæ simul inquinamentum combiberint.*

COMESOR. II, 247 B, *Quis tam comesor mus ponticus, quam qui Evangelia corroserit.*

COMESTUS. I, 533 A, *Lingam suam comestam.* Plinius, qui Anaxareho hoc adscribit, *dentibus pererosam.* Valer. Max., *dentibus abscissam et commanducalam.*

COMINUS. II, 317 A, *Cæterum ipsas quoque antitheses Marcionis cominus cæcidissem.* II, 526 A, *Sed et hinc jam ad certum et cominus dimicaturus.* Cominus credere, cominus dimicare, *συναδὸν μάχεσθαι,* καὶ ὑπὸν, cui contrarium, *ἀπὸπρὸς διὰ δὲπρὸς ἢ πρὸς.* Translatum a bello, in quo nunc consertis pugnanti gladiis, et consere sive conferre manus dicuntur, nunc machinis aut etiam amentis prociū tela in hostem torquentes. Uimur eo, quum significare voluerimus, nos rem propius, seu de propinquo velle expendere, agitare, argumenta ex rei ipsius natura, non extrinsecus adsumpta, ad infirmendam alicujus sententiam asserre. II, 787

A B, *Accedant adhuc continus ad congressum insolenter comparatum.*

COMITIARE. II, 1047 A, *Quantum nomine comitiarii.* Exponitur; quantum militi pallii nomine in comitio Exprobrasti. *Incomitiare* dixit Plautus.

COMMEATUS, prorogatio. I, 447 A, *Romani imperi.* commentu. Adhibetur de omni mora et dilatione. I, 508 A, *Commeatus deliberandi,* i. e. spatium deliberandi. II, 156 B, *In isto commeatu,* i. e. spatio temporis istius. II, 141 A, *Nec per hunc commeatum vitæ.* II, 334 A, *Brevem carnis commeatum non debuerant nascendo sumpsisse,* i. e. facultatem brevis temporis agendi in carne. II, 441 D, *Lucrari nos vult commeatum.* Commeatum sæculi dicit moram in sæculo nostram. Lucrari autem nos vult commeatum, h. e. pro lucro nobis poni diem, quemcumque innocentem, sive, ut ait, sapienti conversatione, transigimus. II, 297 B, *Commeatum operationibus ejus admetiendo rationem bonitatis suæ egit.* Castrensis locutio est, sic enim duces militibus commeatum admetiri solent et circumscribere. I, 1237 A, *Et commeatum sibi faciunt delinquendi.* Commeatus est venia, quæ militi datur, ut possit ad tempus abesse a castris vel negotiorum, vel valetudinis causa. Sensus itaque: Potius ipsi facultatem sibi parant et curant delinquendi quam eruditionem et disciplinam non delinquendi. II, 710 A, *Si non in primo quoque vitæ hujus commeatu omnibus illicitis satisfiat.* Iren. Si non preoccupans quis in uno adventu omnia agat semel ac pariter, quæ non tantum dicere et audire non est suis nobis, sed ne quidem mente in conceptionem venire.

COMMENTARI. II, 1032 A, *Commentata vim tormenti debile* (alii de bite, i. e. ex arietis irati motu) pecoris caput vindicantis; sensus: Machinata commentata violentam, quæ ad irati exemplum arietis vindicat ac capite. II, 575 B, *Achamoth in honorem æonum imaginem commentatam.* II, 286 C, *Si hic homo Deum commentabitur.*

COMMENTARIUS. II, 151 A, *Et si fidem commentarii voluerit hæreticus,* h. e. si ex publicorum etiam archivorum fide doceri voluerit. I, 292 A, *Consulte commentarios vestros.* Pamel. putat alludi his verbis ad Annal. Corn. Tacit., lib. XV, aut potius ad Sueton. in Nerone. II, 966 B, *Porro quum in eodem commentario Lucae.*

COMMENTATOR. I, 370 A, *Neque ullus commentator ejusmodi antiquitatum.* II, 789 A, *Ipsæ imprimis Mattheus, fidelissimus Evangelii commentator.* II, 841 B, *Aut a commentatore Evangelii præsummatum.*

COMMISERO est græce συναλίσσειν, II, 574 C, 449 D.

COMMITTERE, duos pluresve in certamen conjicere. II, 36 B, *Ut apostolos committam,* metaphora sumpta a gladiatoribus. II, 570 B, *Quæ nos commisit cum Hermogene,* i. e. fecit ut scriberem adversus Hermogenem. I, 621 A, *Ut vos committat,* i. e. ad certamen inter vos adducat. II, 281 A, *In gulam committunt,* i. e. ei ipsi nocent, qui gulam suam obtruerint cupiditi. II, 287 B, *Et ideo in suam summam committit bonitatem,* i. e. reposuit, tempore scilicet suo promendam. II, 919 B, *Cum sollicitudinem nuptiarum committit,* i. e. confert, comparat inter se. II, 863 A, *Sed nec ipsum baptismum committi per regenerationem,* etc. I, 439 A, *Ideo ergo committimus in majestatem imperatorum.* I, 416 A, *Committitis crimen vgræ irrefragiositatis.*

COMMUNICARE. II, 33 B, *Communicamus cum Ecclesiis apostolicis,* i. e. probamus nos communionem habere cum eis, quod nulla doctrina diversa, nimirum nobis est, sed conspirat cum illis. I, 1262 A, *Non vasculorum inquinamenti, sed eorum quæ ex ore promuntur, hominem communicari,* i. e. coluquari, *συνεῖν.* I, 650 A, *Cur quæ ore prolata communicant hominem,* etc.

COMMUNICATIO. II, 58 C, *Et communicatio deliberata,* nempe orationis et conventus, et omnis rei sanctæ.

Ad eam vero non admittebantur, nisi deliberatione prius habita probatissimi. II, 789 A, *Non ex eulæ communicatione*, i. e. iniquatione illa, quæ sit in coitu, quam ante *gentilem* passionem dixit.

COMMUNICATOR. II, 1027 A, *Et inde communicatores revertuntur*, h. e. enim jure pacis et communionis.

COMMUNITER, communi modo. I, 376 A, *Quod videri communiter potest*, i. e. oculis, manibus, sensibus.

COMPACTUS, creber, frequens, densus. II, 549 A.

COMPARATIO. II, 579 A, B, *In animalis comparationem*, i. e. ut hic animali conjunctum formetur et comparetur cum eo.

COMPAR. I, 284 A, *Sed jam, ut volunt, compares tuos*, i. e. similes, qui Christianis illa obijciunt, falso quamvis, quæ ipsi revera faciunt.

COMPARENCIUS. II, 586 A, *Comparencius ille Soter*. *Compactilius*, apud Semler; Jun. legit *comparcivus*, i. e. ad cujus constitutionem compagemque omnes symbolam suam comparserant sive, ut olim dicebatur, *compurciverant*. Nævius quadrigeminis, suo labori nullas parcivit.

COMPASSIO. II, 799 B, *Compassio sententiarum*, inter vos scilicet, quibuscum intercedit communis sententiæ commune negotium. Sic contra libro de *Virgin. veland.* jam se proprium opinionibus suis negotium passum esse præfatur. Postea vocat, *communionem* *favorabilem sensuum*.

COMPENDIARE. II, 562 A, *Compendiatum est enim novum testamentum*, et a legis laciniis oneribus expeditum. II, 575 B, *Sicut sermonem compendiatum*, ita et lavacrum.

COMPENDIUM. II, 248 A, *Ne compendium præscriptionis ubique advocatum diffidentiam deputetur*. *Compendium* præscriptionis vocat thesion illam: *In tantum hæresis deputabitur, quod postea inducitur, in quantum veritas habebitur, quod retro et a primordio iraditum est*. II, 519 B, *Soleo in præscriptione adversus hæreses omnes de testimonio temporum compendium figere*. I, 1214 B, *Et exinde individua familiaritatis prærogativa compendium baptismi conferre potest*. II, 894 B, *Naturaliter compendium sermonis et gratui et necessarium est*.

COMPENSARE, commulare. II, 1041 B, *Qui totam epithei sui sortem cum muliebri cultu compensavit*.

COMPERIRI, deponere forma. II, 222 B, *Unde ergo comperitus est Hermogenes, pro comperit, ita consultari*.

COMPERTUM. II, 512 B, *Utique de comperto*, i. e. non tenere, sed e re comperia.

COMPESCENT. I, 262 A, *Qui legem veterem compescat*, i. e. abroget, ut novam subinducat.

COMPITUM. II, 882 B, *Et compitum stomachi*. Ita vocat conventiculum et receptaculum, quod in hoc videlicet conveniat, quidquid eduliorum per os immittitur.

COMPLECTI, passiva significatione. II, 225 C, *Et complectebantur*, i. e. constringebantur, continebanturque complexu cœli. Sic complectendi verbum Cicero usurpavit, *Tusc. V, 14: In eo genere, quo vita beata collectitur*; ubi vid. Davis. et pro Rosc. *Amorin. XIII: Quo uno scelere omnia scelera complexa esse videantur*. Alii cod. Vatic. *contemplabantur*, passive, i. e. committebantur et compingebantur. Vid. *CONTEMPLARI*.

COMPONERE. II, 452 A, *Ut inter illum et fratrem ipsius dividenda hereditate componeret*. Ead. pag., *Pacis inter fratres componenda*. I, 563 A, *In templis adulteria componi*.

COMPOS. II, 1033 A, *Compotes sumus*, sc. vere historie. II, 217 C, *Proinde nos et de cœlo et de terra compotes reddidisset*, i. e. Spiritus sanctus qui cœli arcana nos docebat, monuisset de cœlo, a quo res creatæ fuissent. Idem quoque spiritus docuisset de terra, ex qua res crearentur, sicut vos et de cœlo et de terra compotes reddidisset. II, 963 A, *Et occultorum compotes faciant*. II, 596 A, *Hanc legis voluntatem*

tem et revelavit et compotem fecit. II, 726 A, *Si compotes somniaremus*, nimirum nostri, et non anima quodammodo et sensibus corporis sui exideret.

COMPOSITITUS. II, 659 A, *Dissolubilis autem omne compositum et structile*.

COMPOSSESSOR. I, 682 B, *Compossessores mundi, non erroris*.

CONSULTATIO, concertatio. I, 400 A, *Nec alia magis inter nos et illos consultatio est*. I, 464 B, *Spectacula etiam æmulis studiorum consultationibus inquietaret*.

COMPUTARE. II, 995 B, *Sed qui non computaverint Deum*. II, 768 A, *Non computantes scilicet*, i. e. spernentes.

CONARI. I, 435 A, *Et si qua illic arborum poma conantur*, etc., i. e. et si qua illic forte arbores supersunt, spectantium quidem oculis poma promittunt, sed ea poma carpentium digitis contacta solvantur in cineres.

CONCARNARE. II, 786 B, *Ita concarnatur et conviceratur cum eo cui adglutinetur*.

CONCARNATIO. II, 941 C, *Occasio tertiæ concarnationis irrumpat*.

CONCESSARE. II, 156 A, *Et a proposito recipiendorum charismatum concessare*. II, 110 B, *Quod apud doctores nostros concessavit*.

CONCILIABULUM. Fest.: *Locus, ubi in concilium venit. Ubi plures sui juris sedent*. Municipia etiam prius conciliabula appellata docet Frontinus. I, 463 A, *Municipia, conciliabula, castra ipsa*. I, 659 B, *Nam non sola ista conciliabula spectulorum*.

CONCILIARE. II, 994 C, *Cum putaveris recte conciliasse temperamenta colorum*.

CONCILIUM. II, 1050 C, *Luminis concilio*. Lumen atque os tunicæ stipulator, aggesta materia densius, aut loro valentiore firmabatur, plerumque ex opere coactili, quod concilium Latinis dictum. Merceus mavit consilio, i. e. coloris ratione. II, 1041 A, *Nominis consilium*, i. e. nomen quod sibi adscivit et conciliavit.

CONCILIATOS. II, 1003 C, *Conciliatum et concinatum cum dedecore et horrore compositum*, in cilielo et cinere penitentium squalore.

CONCOLORARE. II, 995 A, *Concolorantibus figuris*.

CONCORPORARE. II, 988 B, *Concorporavit nos Scriptura divina*. II, 1009 C, *Illo enim incorporato rursus Ecclesie*.

CONCORPORATIO. II, 386 A, *Ut interpolatam a protectoribus Judæismi, ad incorporationem legis et prophetarum*. I, 1207 B, *Sane humano ingenio licebit spiritum in aquam accessere, et incorporationem eorum, etc.* Organa hydraulica significat, qualia describuntur a Vitruvio, lib. VII *Architect.*

CONCORPORIFICATUS. II, 577 A. *Vid. advers. Valentin. cap. 23.*

CONCUBINA. I, 1277 A, *Erant et concubinae patriarcharum*. II, 921 A, *Verum etiam concubinis conjugium miscerunt*.

CONCUBINUS. II, 815 B, *Urgentium et inquietantium sanguinis sui concubinum*, quasi cæsorum sanguini incubet, qui gladium cæsorum sanguine tinctum cervicali suppositus suo.

CONCULTUS, bene cultus. II, 1056 A, *Concultus et amenus super Aleinoi pomum*.

CONCUSO. I, 705 A, *Ex concussione milites*, qui gratum se facere arbitrali imperatoribus commilitones suos tradunt, produnt et deferunt. II, 952 A, *In concussione totius mundi*. I, 308 A, *In elogio concussione ejus intellecta*, i. e. quum audivisset quomodo pecuniæ extorquenda vim ei intulissent, qui nomen ipsius detulerant in elogio suo. Est enim *concussio* illatus terror, specie auctoritatis vel jussu præsidis, aut etiam extorsio pecuniæ ab alio per calumniam aut violentiam.

CONCUSOR est qui pecuniam extorquet per calumniam sive terrore illato. II, 115 B, *Quid etiam dicit ille concusor*, de Simone ex Act. Apost. II,

118 B, *Concessores nostri in amicitiam redacti per A* *condendum, nam apud Iren. est: Οἱ μὲν ἀδελφοὶ τὰ πάτρια* *ἀντιθέ. etc., Coloss. I.*

CONCESSURA, i. q. concessio, civile quoddam latrocinium, cum quis terrore cogitur, inuitus ad dandum aliquid. II, 117 B, *In causa elemosynæ, non in concessuræ.*

CONDERE, II, 758 A, *Rursumque condita pace situi suo reddidisse, h. e. post osculum pacis, quod erat signaculum et conclusio orationis, ut ipse ait sub finem libri de Oratione. Conditam pacem dixit oscula mutuo data, nempe inter fratres seu fideles, qui mortui componendi officio interfuerant. Condere, hoc loco, significat mutuo dare.*

CONDICERE, similiter dicere, assentiri. II, 176 B, *Condente etiam Scriptura. II, 150 B, Solus autem homo Dei condixerat, scilicet Petrus; i. e. cum Paulo dixerat, consentanea Paulo dixerat Petrus. II, 268 C, De Evangelii societate condixerant, i. e. conuenerant. II, 905 B, Quo totam condixerunt confusionem. Vid. confusio. I, 294 A, Ut si statio facienda est, maritus de die condicat ad balneus, i. e. amicos sibi adiungat, qui in balneis apud se lauent, quo tempore opus erat plurimo ministerio, nec stationem mulier poterat observare. II, 657 B, Philosophi ex contrariis universa constare condicunt. II, 985 A, *Causas penitentiae delicta condicimus. II, 207 B, Pecora condixerant bestiis; ut communis umbra seu commune tectum claudat oves et lupos, ut eodem quasi ad condictum amice conveniant.**

CONDIMENTARIUS, II, 836 C, *Platonem omnium hæreticorum condimentarium factum.*

CONDITIO, est græc. *κρίσις*. II, 207 B, *Cum reuolutio filiorum Dei redemerit conditionem a malo, ex Rom. VIII. I, 281 A, Neque alia conditio. II, 148 C, Quomodo et universum conditiois; τὸ δὲ οὐκ ἔστι κρίσις. II, 895 C, Si qua ergo conditio nova in Christo. II, 502 B, Cui conditio quæcumque seruiret. I, 1513 A, Quia Dei conditio est thus. I, 632 A, Adulterandis uerbis diuinæ conditionis. II, 81 A, Sic itaque et cetera voluptatis spectaculorum infamata conditio est. II, 995 B, Cuietiam conditio gratior quæque de gula erepta est, i. e. edulia quæque a Deo creata et condita. II, 656 B, *Universa conditio, i. e. quicquid a Deo conditum creatumque est. II, 702 B, Ne aliqua sepultura conditio patesceret. Jun. legit: ne aliqua sepultura conditio patesceret. Est scilicet conditio conlimentum sive conditura, quæ adhibetur piscibus. Sic illudit Empedoclis verbis, quod se piscem dixisset.**

CONDITIONALIS, I, 678 A, *Sed conditionalis eram. Servus dicitur conditionalis, certæ conditioni adscriptus et mancipatus. II, 658 A, Sicut macharæ conditionalis continnitio. II, 354 B, ead. verba. II, 157 C, Quando vigore animi conditionales minas regis exeunt.*

CONFESSIO, II, 649 B, *Quæ penes nos apocryphorum confessione damnantur, i. e. quod in confesso est, libros esse apocryphos. I, 471 A, Alumnus confessionis suæ finit. II, 1028 B, Quem in prælio confessionis tormentis collectatum auxilium deiecit.*

CONFICERE, colligere, parare. II, 52 B, *Ad materiam suam eadem Scripturarum confecti; Jun. vult: Ad materiam suam concedere scripturarum fecit. Est autem concedere accumulatio ramorum et sylva caesorum.*

CONFISCATUS, II, 116 A, *Qui animam solam in confiscato habuit. Verbo confiscatum usus est Sucton. ubi pecuniam dicens confiscatam, intelligit asservatam in fisco.*

CONFLABELLARE, I, 656 B, *De commercio scintillas libidinum conflabant.*

CONFLICTATIO, II, 458 C, *Conflictationes orbis. I, 1225 A, Simul et de pristinis satisfaciunt conflictatione carnis et spiritus. II, 806 B, Conflictationes dico anime, jejunia, etc.*

CONFONDERARE, II, 570 A, *Ut in ipso, secundum Apotolum omnia confunderetur: legendum forte*

condendum, nam apud Iren. est: Οἱ μὲν ἀδελφοὶ τὰ πάτρια ἀντιθέ. etc., Coloss. I.

CONFORMALIS, II, 863 A, *Conformale corpori gloriæ suæ. II, 877 A.*

CONFUSIO, II, 1055 A, *Distincta confusio siderum. Optimus est ipse sui interpres libro de Resurrectione carnis: Redaccendantur et stellatorum globi, raduncuntur et siderum absentia, quas temporalia distinctio enumerat. II, 905 B, Per commune conscientia pignus, quo totam condixerunt confusionem, quam prope dixit, totam condixerunt contumelia conjugalis impudentiam, sed Junius interpretatur: Conducto communi omnium rerum et juris et facti promiscuum inter se consociationem apoponderunt; male.*

CONFUSUS, I, 275 A, *O sententiam necessitate confusam! i. e. quæ necessario aliqua ex parte in iustitiam peccat, vel potius, quæ occurrere volens Trajanus et odio in Christianos, et iustæ eorum causæ parcere, neutri bene satisfaci.*

CONGRESSIO, II, 549 B, *Quantum autem distulerim congressionem, i. e. refutationem. Vid. Luso. I, 664 B, Et in ipsa carnis congressione censendum.*

CONGREG, I, 1247 A, *Nallis convitiis celebres, nullis conuersionibus congreges.*

CONJECTATIO, II, 560 A, *Et innati conjectationem. Iren. ἀπορίων ἀντιθέσις.*

CONISCARE, II, 1049 A, *Patinam coniscavit. Salmasius et alii legunt confasit.*

CONRESUPINATUS, II, 752 B, *Neque conresupinatis internis, quasi refutis loculis.*

CONSANGUINITAS doctrinæ, II, 45 B, *i. e. doctrinæ quæ ab uno eodemque auctore sunt traditæ, quasi ab uno parente.*

CONSATUS, II, 721 B, *Strato segregationem consati spiritus somnum affirmat.*

CONSCIENTIA, I, 261 A, *Quæ non de eventu, sed de conscientia probanda est; sensus: Si vel maxime iusto odissetis Christianos forte fortuna, tamen iniuste faceretis, eos odio prosequentes, quos odio dignos esse compertum non habetis, cæco quippe flagrantis eorum odio. I, 375 A, Quasi de conscientia præterieramus, i. e. taciti præ metu. I, 438 A, Quod conscientia vestra est, i. e. quod vos probe scitis quod vestrum est crimen. I, 452 B, Conscientia potius, i. e. intimi animi cultus. II, 44 B, Quibus nulla constantia conscientia concedit, i. e. quibus nemo locum eo concessurus est, easque admissuras, quod sit apud se conscius, eas aliquanti-per constitisse, aut porro constitutas esse. II, 1045 A, Sacerdos suggestus pro sacerdotali suggestu. II, 928 A, Si novam uxorem de tua conscientia impleveris. I, 289 A, Nulla lex sibi soli conscientiam iustitiae suæ debet. I, 328 A, Appellamus et provocamus a vobis ipsi ad conscientiam vestram. I, 617 B, An a Deo formata sit animæ conscientia. I, 468 A, Corpus animus de conscientia et discipline divinitate. I, 1516 B, A quibus abest conscientia veræ pudicitie. II, 943 A, Substantia, non conscientia, reformabimur.*

CONSECRANEUS, sive consecraneus, qui lisdem sacris initiatus est, I, 366 A.

CONSERVITIUM, II, 1516 A, *Qui de meo iure conservitii et fraternitatis.*

CONSIGNARE, II, 510 A, *Quam consignant, i. e. ad sacra admittunt. Rigalt. linguam consignant, i. e. silentium inducunt. Consignati dicebantur perperatissimi et opprobriatissimi. Philo de Mon. Irenæus, lib. I, cap. 24. Prudent. in martyr. S. Romani. Arnob. lib. III.*

CONSISTERE, I, 284 A, *Jam de causa innocentium consistam, i. e. arma movebo. Est autem genus loquendi tractum ab athletis et gladiatoribus, qui pedem in arena figunt, ne facile supplantari vel deici possint. I, 500 B, Constitimus adversus omnium criminum intentionem, i. e. firmiter stantes, locum quem ceperamus, tuemur. II, 931, Ut jam de hoc primum consistendum sit.*

CONSISTORIUM, I, 1298 A, *Ut de novo consistorio li-*

bidinum publicarum. II, 832 A, *Uti ille iuxetur, sive latur per consistorii sui exitus*, i. e. exitus præstitutos et determinatos a consistorio in quo de homine cognoscitur, nimirum consilium Dei. Metaphora a re forensi, nam *consistorium* in iure summus consensus appellatur. I, 649 B, *A theatro separamur, quod est privatum theatrum impudicitiae.*

CONSOLARI. I, 645 A, *Ita mortem homieidiis consolabatur.* II, 634 B, *Cives Clazomenii Hermotimum templo consolantur.* II, 647 A, *Cui nec consolanda injuria est, sed potius insultanda.* II, 1044 B, *Et immundiorum loco cervicem monilibus consolatur*, i. e. cervices suas infelici latræ lavandæ ministerio damnatos absurdissimi luxus impudentia consolatur. II, 547 A, *Memoriam Valentini integra custodia regularum ejus consolatur.*

CONSPARGIO. II, 418 C, *Præter oneribus consparsionum offarcinatam.* Onera consparsionum dicit farina massam aquæ conspargine coactam: Exod. XXII, 34: *Ἀνὰ δὲ τὸ ἅλς τὸ εἶναι ἀδὲν πρὸ τοῦ συμμιχθῆαι τὰ πυρρῶτα ἀδὲν etc.* Hesych. *Σπάρει, ὁ πυρρῶτα ἀδὲν πυρρῶ* Glossar. vetus: *Σπάρει*, adeps. Item: *ῥόπαλα*, massa, conspersio.

CONSPECTOR. I, 1351 A, *Deus conspensor cordis est.*

CONSPICUARE. I, 644 A, *Si apparatus agnorum idololatria conspueat de coronis profanis.*

CONSTANTER. II, 256 A, *Quo constantius utar rationis editæ patrocinio*, i. e. liberius, audacius. II, 584 C, *Sed quoniam discipulos non constanter tuebatur*, i. e. non fortiter. II, 469 A, *Ut possis eum constanter exponere*, i. e. intrepide, libere et sine dissimulatione. I, 1220 A, *Qui ne discere quidem mulieri constanter permisit*, i. e. non absolute scitari, aut præfracte interrogare.

CONSTANTIA. I, 1218 B, *Tunc enim constantia succurrentis excipitur.* Fiduciam significat succurrentis, qui juris sui consensu sine adhibitione aut hesitatione succurrit periclitanti, hoc est admittitur, accipitur, laudatur. II, 659 B, *Verum et ex constantia gratia per revelationem, ex ceteris gratiæ dicitur*, gratiam de qua certissime constat.

CONSTARE. II, 260 C, *Ut plerique Physicorum formidaverint, initium ac finem mundo constare*, i. e. ei tribuere.

CONSTITUERE. II, 869 B, *Quam constituit in membris, suis*, i. e. constitutam ait et stabilitam, adeo ut radicitus inhereat.

CONSTITUITIO. II, 29 A, *De studio aliter ineundæ constitutionis*, i. e. *ordines*, status causæ.

CONSTRICARE, constrictum tenere gravissime. II, 505 A, *Quod secet et inurant et amputant et constrictent.*

CONSUBSTANTIVUS. II, 565 A, *ὑποσώζων* vulgo coessentialis, paria et consubstantiva.

CONSUETUDO. II, 970 B, *Ne consuetudinem querant, ne consueta, ne sua desiderent, ut lautius in carceribus vivant, quam domi.*

CONSULTARI, consultum rogare, deponente forma. II, 212 A, B, *Aut quem consultatus est.*

CONSUMMARE, Ubi ipsa anima consummat, i. e. ubi discedens anima a corpore, actus in eo sui singula computat, et summam colligit, tanquam pecuniam de multis nominibus confectam.

CONTENNERE. I, 1257 A, *Quid primum fuerit ille angelus perditionis, malus an impatiens, contemno querere.*

CONTEMPERARE. II, 858 B, *Contemperant sætu de corpore et anima.*

CONTEMPLARI, passiva significatione. II, 225 C, *Ita et cælum spiritui et aquis incubabat et complectebantur.* Alii, teste Junio, e codd. Vatican. *contemplabantur*, phrasi tectonica. «Est enim templum, inquit Festus, tignum jacens quod in ædificio summo transversum supra cantharios ponitur.» Et ita accipit Vitruvius lib. IV, cap. 2. Hinc contemplari dicuntur cantherii, i. e. committi inter se templo et concatenari ac constringi in suum templum desinentes. Sic ergo spiritus et aquæ contemplari dicuntur cælo, i. e. committi et

A compingi tanquam in templo suo (*Ibid.* ch. 40). I, *Contemplandis et distinguendis lapillis.*

CONTEMPLATIO. I, 477 A, *Sed qua, pene Deum major est contemplatio mediocrium*, i. e. pauperum cura.

CONTENDERE, disputationem habere. II, 56 B, *de mulieribus hæreticis.*

CONTENEBrARE, in tenebris agere. I, 272 A, *Quod incesta contenebrasset.*

CONTESSERATIO. II, 32 B, *Et contesseratio hospitalitatis, conjunctio familiarior, quæ per tesseram, signum hospitale, fiebat, cujus ostensione, si quem obisset contigisset, statim agnoscebatur. Sic et contesserare.*

CONTESTATIO. I, 1259 B, *Ad fidei non tentationem dixerim, sed typicam contestationem*, i. e. exemplum, figuram, sacramentum, mysterium.

CONTINENS. I, 414 B, *In continenti*, i. e. simul, uno obtutu, statim. II, 17 A, *Et in continenti hæreses subiungit.*

CONTINENTIA. II, 42 B, 43 A, *Desertor continentis Marcionis.* Vocatur Marcion continens, quod nuptias prohibeat.

CONTINERE. I, 534 A, *Quia nihil continendo et sustinendo homini prospectum, etc.*, i. e. quia nihil, quo homini, ut in vita perduraret, prospiceretur, postquam jam fuit homo, creari potuit vel debuit. II, 915 C, D, *Si continuerimus*, i. e. mordicus tenere volumus, et voluntatem Dei omnibus actionibus nostris obtendere.

CONTRARIETAS. II, 705 B, *Quæ nomine contrarietatis opponerem.*

CONTRISTARE. II, 585 A, *Quoniam potorem honorem sabbati servat non contristandi.* II, 1005 A, *Si quis autem contristarit, non me contristabit.*

CONTUMELIA. II, 905 B, *Qui ex consensu contumeliam communem jam recusaverunt.* Iniquos in Tertullianum Junius eos putat, qui hæc de conjugali solum cubilibus usu intelligant: vocari potius contumeliam communem, afflictiones et persecutiones communes, quæ conjugali eo tempore accidebant aliena injuria et contumelia. At vereror ne bonus ille Junius, qui, ut hic, ita et in multis aliis locis, durioribus auctoris defensorem egit, iniquus videatur interpres.

CONVENIENTIA. I, 1267 B, *Negotium convenientia solvet*, i. e. conventionem, consensu, pacto.

CONVENIRE, in jus vocare. I, 328 A, *Sacrilegii et majestatis rei convenimur.* I, 446 A, *Convenimur in crimen.* II, 24 B, *Et erit itaque nunquam dum ubique convenior*, i. e. dum ubique eos convenio, qui mihi occurrunt: Quærite et invenietis, duo gravia mala se mihi offerunt: unum, quod nunquam ille finis querendi futurus sit, incertum me errare semper oportebit: alterum, quod velim sic esse nunquam, i. e. optandum mihi fuerit, ut nunquam novissem doctrinam Christi, quia tolerabilior conditio mea futura esset, si nunquam eam cognovissem. II, 305 B, *Cum utranque convenieris in creatore*, i. e. deprehenderis. II, 368 B, *Hæc conveniemus*, i. e. de his experiemur. II, 775 C, *Sed aliam argumentationem eorum conveniemus.* II, 719 C, *Sed ea, per quam delinquitur, convenitur.* II, 91 A, *In quorum et anti-quitatibus et solemnitatibus et officiis convenitur*, i. e. comparet, invenitur, deprehenditur.

CONVICIUM. II, 545 A, *Et convicium falsi simulacris excusat.* Eleusiniorum antistites ad illud membri virilis simulacrum velut ad divinitatem, adorantium habitu accedunt. Itaque falsi crimine tenentur, qui aliud oculis colunt, aliud mente. Etiam, aiunt, coli a se non simulacrum, sed rerum naturam eo simulacro expressam; quod est accusationem falsi simulacris excusare, mendacium mendacio diluere.

CONVISCERARE. II, 786 B, *Ita concernatur et convisceratur cum eo cui adglutinator.*

COODIBILIS, est græc. *συμμιχτός*. II, 374 C; *ib.*, 449 D.

COPIA. II, 262 B, *Reprobos ei mare, sed usque ad*

copias ejus, i. e. ad pisces, qui copiose in mari sobolescunt luxurianturque. Hos enim, utpote *ισχθηροὺς* sive animatos, pro cibo utendos negabat Marcion, et sanctiorem cibum deputabat, quam ut homini usui essent. II, 874 B, *Exsurgit autem copia fœneratum*.

CON. I, 1175 A, *Deus autem non vocis, sed cordis auditor est*. II, 161 C, *Proprie de vultu cordis ipsius*.

CORNUM. II, 1058 A, *De corio suo ludere*: proverb. a chameleonte tractum, qui toto corpore reddit colorem quemcumque proximum attigerit, præter rubrum et album. Itaque adagium patet in hominem versipellem, inconstantem ac pro tempore in omnem habitum se vertentem.

CORNEUS. II, 970 B, *Et contra ungulas corneus*: sensus: tam expertus quam cornu. Vid. UNGULA. II, 741 A, *Vel ut per cornum speculari*. Platonem imitatur, qui eodem modo in Charmide vocat carnem corneum speculari. Alludit uterque ad portas corneam et eburneam somniorum apud Homerum.

CORNUTUS. I, 396 A, *Aut cornutum aut plumatum amatorem*.

CORPORALITAS. II, 842 A, *Ne corporalitas animæ occasionem subministrans figurarum corporalitatem carnis excludat*.

CORPORARI. II, 1032 B, *Corporatus*, i. e. ex diversis substantiis compactus et compositus. II, 757 A, *Et carne corporaretur*. Deum corporatum dicit hoc sensu Lactant. lib. IV Instit. cap. 26: *Deus igitur corporatus est, et veste carnis indutus*.

CORPORATIO. II, 758 B, *Neque ut periculosam Deo repudias corporationem*.

CORPULENTIA. II, 570 B, *In amulas æquiparantis corpulentiarum*. II, 355 A, *Totas istas præstigias putative in Christo corpulentie*. Commodus laudat Rigallius ad hunc locum verba Boetii lib. de Fide: *Hodieque non desunt, qui negent cum nostram gestasse corpulentiam*. II, 653 A, *Fortasse an extruuntur magis ad auferendam animæ corpulentiam*.

CORPULENTUM. II, 214 A, *Quasi substantivum corpulentum*, i. e. quod habet corpus.

CORPUS. II, 250 A, *Cum ipsa substantia corpus sit rei conjuncte*: *σῶμα*, per aliusum, quod vulgo essentia. II, 162 C, *Quis enim negavit Deum corpus esse?* II, 842 B, *Nam et ideo præstruximus tam corpus unius, etc.* II, 150 B, *Et de reliquo corpore hæretici cuiusque doctrine*. I, 452 A, *Et sæculum corpus temporum scit*. II, 521 C, *Manifeste legis est Christus, si corpus est umbræ*.

CORRUPTORIBUS. II, 303 B, *Quoniam in homine corruptioris conditionis habentur hujusmodi possessiones*.

CORYBANS. I, 426 A, *Et æra corybantia*. Corybantes seu Curetes cum Rhea nutrice adhibiti sunt ad custodiam Jovis. Dicitur sunt, ut putat La Cérda ex Strabone, *Curetes*, quasi *κρυπτοφύλακται*: nisi potius dicti a custodia, nam *βαλκων* est *πόλεως*, unde Homerus, *ὁ κρυπὸν ἀμφιβάλλων*.

COTHURNATIO. II, 563 B, *Alia autem trans æparium cothurnatio est*, i. e. alia scena tragediæ, alius actus tragicus.

CRATES. II, 854 B, *Quorum crates adhuc rivunt*, i. e. *καλάρω*, reliquæ ossium, quæ spinæ dorsi hærent in modum cratis. Sic Ovid., *Metamorph.* lib. VIII: *Pendere putares pectus, et a spinæ tantummodo crate teneri*.

CREDERE. I, 1220 A, *Cæterum baptismum non temere credendum esse*, i. e. committendum et administrandum petenti.

CREMARE. II, 795 B, *Quum crematis cremat*, i. e. quum mortuis sacrificat. Utitur verbis quæ morem ostendunt magis ridiculum. II, 92 B, *Et cremabitur ex disciplina castrensis Christianus, cui cremare non licuit*. Cremabitur militaris rogi modo, superstitionis idololatriæ ritibus plenissimi. *Cremare*, scilicet thura idolo.

A CREMENTUM. II, 281 A, *In crementum generis humani*. II, 691 B, *Crementia, decrementia*.

CREPITACULUM, ex ludicris puerilibus est, *αἰστῶλον*. II, 618 A, *Et signum belli non inde, sed crepitaculo daturus*.

CREPITULUM, ornamentum capitis, quod in capitis motu crepitum facit. Fest. II, 1044 B. Turneb. legit *crepidulam*.

CRITA. II, 129 B, *Critas*, quos censores intelligimus. Ibid. C, *Anales critarum*.

CRUCIARIUS, est Apuleio crucem gerens, furcifer, deinde, cruciatibus onerans alterum. II, 13 A, *Et cruciarios exitus*.

CRUDUS. II, 246 C, *Cruda vita*, *τὸ ἄγ. ἄπ. II, 401 C*, *Sed nec exinde pertinere poterat cruda (ides), recens, incipiens, imparata*, oppositur cocta, culte naturæ. I, 1321 D, *Non ad crudum in totum et serinam habitudinem*. I, 1247 A, *Quæ non atria nocturnis et crudis salutationibus occupant*.

B CRUDITARE, de cibis, qui nondum sunt digesti. I, 322 A, *Ipsorum ursorum alsei appetuntur cruditantes adhuc de visceribus humanis*, i. e. nondum digestæ sunt carnes humane, quæ in ferinis sepulcris sunt condite, quum ipsæ feræ ad comestationem appetuntur.

CRUX, est foreceps, qua assignabatur umbo togæ. II, 1047 A, *Nulli cruci in posterum demonstratur*.

CUBITUS. II, 745 A, *Et illos cubito pellere*, i. e. aspernari et respicere homines tam prava opinione imbutos.

CULES, podex. II, 1020 A, *A culo resina*. Salmas. et alii legunt *ab ala resina*: hinc alipilarius, qui resina et dropace alas pilabat. Nam alipila resina erat, qua alæ pilabantur.

CULTUS. I, 1509 A, *Cultum dicimus, quem mundum muliebrem vocant*, nempe aurum, gemmæ, vestes.

CUNÆUS. II, 270 B, *Hoc enim cuneo veritatis omnis extruditur hæresis*, i. e. hoc argumento ad veritatis defensionem cuneata velut acie. Desumpta a disciplina militari metaphora. II, 797 C, *Quo cuneo decurrendum sit a nobis, qua acie cuneata, quam firmo ad perripiendos hostium numeros*. II, 938 B, *Nostra hic cuneus est, nostra compago*. II, 546 A, *Hunc primum cuneum congressionis armavimus*.

CURARE. II, 976 B, *Curantia Deum*, i. e. colentia. I, 655 B, *Qui etiam muliebribus curatur*, i. e. qui et voce et gestu et incessu accuratissime effemineatur, ut saltandis sceminarum fabulis pro scemina haberi possit. II, 706 B, *Curata mora finis ad plenitudinem pœnæ*.

CURATIO. II, 976 B, *Curationem facere dicuntur*, *θεραπεύειν*. Lipsius, epist. 95., ait Tertullianum alludere ad romanarum mulierum morem, quæ Junoni speculum tenebant, capillos disponebant, etc., ornamentum modo. Senec. lib. de Superstit.

D CURIOSI. II, 418 C, *Cum in matricibus beneficiario- rum et curiosorum*. Beneficarii dicebantur milites beneficio principis assumpti ad officia seu ministeria certa. Itaque apparebant principi, mandatis exsequendis. Ex eorum schola seu corpore erant Curiosi, cursus publici curæ prepositi, qui et stationarii dicebantur, per stationes dispositi. Iis autem inter cætera hoc munus infingit lex prima (C. de Curiosis), ut crimina iudicibus nuntianda meminissent. Ergo reorum nomina requirebant, ac deferabant, ipsos reos sistebant tribunalibus et iudiciis. Vetus historia passionis Fructuosi episcopi: *Dixerunt Beneficarii in domum ejus, et paulo post: Cui milites dixerunt: Veni, Præses te accessit*, etc. Scriptor anonymus vitæ Chrysostomi apud Suidam, *ἐκείνους ὅν τοις κρυπτοῦν τοῖς πύλαις*. Et apud Euseb. H. E. lib. IX, cap. 9: *Βουνο- κρυπτοῦν ὁ ἄρχιεπ. Hujusmodi autem officia tandem in pravæcationes et rapinas et concussionem degeneraverunt, conniventibus plerumque hominum*

pessimorum improbitati Beneficiariis et Curiosis. Nam A et ipsi pensionibus annuis aut mensuris corrupti, tabernariorum, ganeonum, furum, lenonum scelera dissimulabant: ita ut domi servarent matriculas turpium hujusmodi pactationum. Cum igitur et in Christianos mandata principum sive proconsulum aut praesidum tanquam in facinorosos atrociter exsequerentur, tandem et istis Christiani quoque pecuniis pactis pensionibus numerare coeperunt. Hoc Septimius nominis christiano turpe ac pudendum esse ait, in matricibus Beneficiorum et Curiosorum, inter ganeones et fures, et tabernarios et lenones, christianos quoque vectigales censeri.

CURIOSITAS. I, 263 A, *Hic tantum humana curiositas torpescit*; sensus: Receditis etiam in eo natura hominis, quod hæc semper curiosa sit, altius eo in que incidit, scrutandi. Neuman. mavult, urbana curiositas.

CURRERE. II, 908, C, *A quocumque institutore sunt sine spiritali*, qui singularibus Paracleti revelationibus instructi, *sine tantum fidei*, qui communi fide solum, *idem Deo currant*, i. e. eidem Deo convenient, de eodem Deo intelligi debeant. II, 300 C, *Item cætera bona, per quæ opus bonum currit bonæ severitatis*.

CURRITARE. I, 452 B, *Cæteratim curritare ad injurias*.

CUSTODIA. II, 539 A, *Custodie officium*, quo occultant doctrinam suam, ut qui solent custodire aliquid diligenter. II, 774 A, *Quem et facultate custodie liberet*. Lucian. διαφύλακτες τοῦ θεοπροφηταίου. I, 325 A, *Et utique non deesset vobis in auditione custodiarum et damnatione sanguis humanus*.

CUSTODIARIUM. I, 622 A, *Ut vos, benedicti, de carcere in custodiarium, si forte translato existimatis*, i. e. ut hoc de vobis statuiat, vos ad libertatem servari, non ad captivitatem et mortem. Nam carcer damnatorum damnatorumve custodiarium stationariorum et speculatorum est, opus stationis suæ præstantium, et observantium tanquam de specula, ut appellatur lib. *adv. Jud.*, cap. 3.

CUTIS. II, 1042 A, *Intra cutem cæsus et ultra*. Cleomachus cæsus est intra cutem, cinædus jam factus, et extra cutem, cum pugil erat propter cæsum vulnera, quæ ultra cutem descendebant.

CYMATIA, omnia opera prominula et aquæ modo in longum fluentia, simæ, rectæ aut inversæ, et similia. Vitruv. lib. III de Architect. cap. 3, et lib. IV, cap. 6. Hesyeh. Κυμάτια τὰ γὰρ τὰς ὕδατος ὑψώματα, ἃ αὐτοὶ ποταμοὶ κατὰ τὸ πλεονεξοῦν καὶ λιμνῶν. I, 674 A, *Et cymatia distulderet*.

CYMBALUM. II, 1045 B, *Cymbalo incessit*.

CYNOCEPHALUS, κυνοκεφαλος, δεινός, ἀμειψύκετος. II, 426 B, *Ab isto scilicet Cynocephalo*, i. e. diabolo, canina invidia genus humanum vexante. Junius intelligit de Plautiano, quo accendente Severi temporibus calamitatum nestus in Christianos excauderunt.

CYNOPÆ, sive Cynopes, sunt Cynocephali homines caninis capitibus, de quibus ex Iudæis Ctesias Plin. H. N. lib. VII, cap. 2, I, 312 B. Sed I, 370 A, legitur *Cynopenæ*. Pamel. et La Cerdà legunt *Cynophanæ*. Wouw. Cyclopes. At Heraldus habet *Cynopenæ*.

D

DEMON. II, 61 B, *Ad demonem se aberrantem*. Demonem vocat scortum suum Simon, nomine Helenam, quam circumducebat secum, et Ennoëam, *Ennoëa*, appellabat cogitationem ac intelligentiam suam: se ad hanc perditam ovem querendam descendisse narrabat Simon, quum ab angelis invidiose detenta esset, ut Irenæus exponit copiosius lib. I, cap. 20.

DAMNARE. II, 48 A, *Ideo et sibi damnatum dixit hereticum*, i. e. a semetipso, proprio iudicio. Hæretici in semetipsis sententiam ferunt, arbitrio suo de Ecclesia recedentes; quæ recessio, propriæ conscientie videtur esse damnatio.

DAMNATITUS. II, 48 A, *Quo etsi nihil de damnatis*, scil. hæresibus, *participarentur*, i. e. jam damnatis, ut *factitum*, quod fictum est, *donatum*, etc.

DARE. II, 965 B, *Dedit faciem suam Deo*, i. e. conversus ad Deum.

DE, ob, propter. I, 571 A, *De religione*. II, 318 A, *Et de iudice necessario severum, et de severo, sicut aræum*. I, 415 A, *Se demonem confitebitur de vero*, i. e. quod vere est. Conf. Lactant. lib. II, cap. 16. I, 416 A, *Colitis illos, quod sciam, etiam de sanguine christianorum*, i. e. non tantum cum in gratiam illorum eos mactatis, sed ad aras ipsorum trucidatis nonnunquam. I, 525 A, *Sed de nostra magis defensione*. Jun. explicat: Facit hoc magis ad defensionem nostram. Alii: Maneamus potius in defensione nostri. II, 204 B, *De cuius utitur, subaud. rebus, aut aliquid simile*. Hujusmodi formula sermonis etiam in superioribus libris usus est, *adv. Marcion.* lib. V: *Si in creatoris accipitur*. Eod. libro, *Et a nostra partis possit opponi*, græcorum est imitatio. II, 188 A, *Sicut ipse de patris*, i. e. de eo quod est patris. II, 792 B, *Ut autem clausula de præfatione communifaciat*, i. e. præstet usum præfationis communis, faciat quod præfatio communis solet.

DEBELLATOR. I, 294 A, *Edito aliquem debellatorem Christianorum*, i. e. non extinciores, sed aggressorem, persecutorem.

DEBELLARE. II, 909 B, *Debellatos aliquandiu a matribus*. I, 442 A, *Cælum denique debellet imperator*.

DEBERE. I, 444 A, *Ego sum cui impetrare debetur*, i. e. ego solus impetrare debeo.

DEBITUM. I, 265 A, *Si nullum odii debitum deprehendatur*, i. e. causa iusta, cur virum bonum odisse hanc professionem oporteat. II, 305 A, *Debita enim omnia hæc sunt severitati, sicut severitas debitum est iustitie*. II, 599 C, *Quam sibi debitum gratia referentes homines*. II, 659 A, *Solemniora quæque et omnimodo debita corpulentia*. Ita vocat habitum, terminum, longitudinem, latitudinem, etc.

DEBUCCINARE, *δευβυκνῶ*. II, 907 B, *Nihil debuccinemus eorum quæ apud illum mercedem merebuntur*.

DECEDERE, de fastigio decedere, subigi. II, 1043 A, *In captiva Sarabara decessit*. II, 274 B, *Cogitis tormentis de confessione decedere*.

DECIMARE. I, 704 B, *Quid ipsa Carthago passura est, decimanda a te*. Quid sit decimare, indicat his verbis Livius: *Cætera multitudo forte decimus quisque ad supplicium lectus*.

DECLINARE. II, 556 B, *Declinata investigatione patris*; Jun. legit cum Rhenano et aliis, *de inclinata invest.*, i. e. cuius spes omnis eripitur, quasi inclinantibus et deficientibus adiumentis, quæ ad eam consequendam fuerunt necessaria; sic Cicero scribit Lentulo: *Res inclinata est, laboratur vehementer*. II, 462 A, *Jam tunc Christum in Juda declinabam*, i. e. declinatum: sive derivatum iri vaticinabatur; nam *declinare* Latinis *derivare* est, et inde voces *declinata* privigeniis apud Varr. lib. IV. de Ling. lat.

DECOR. II, 256 B, *Sicut facit, qui decor solummodo apparet*. Rigalt., Jun. et alii legunt *quid decor*. Decor solummodo apparet facit aliquid, h. e. vulnerat animam.

DECRESCERE. I, 1247 A, *Ad omnem occursum majoris cujusque persone decrescetes*, i. e. demittentes se ad reverentiam illi exhibendam.

DECALCARE. I, 511 A, *Diogenes superbos Platonis toros alia superbia decalcat*, superbe calcet, et quasi ex alto.

DECMANUS. II, 1053 A, *Decumani (Ructus)*, i. e. magni et pessimi. II, 759 B, *Nullis quassata decemans*.

DECUTERE. I, 579 B, *Quotidie toto jam corpore decuti*, i. e. toto jam corpore cutem amittit.

DEDAMNARE. II, 1009 B, *Sed et sceleris manifestum dedamnaverit*, i. e. sententiam damnationis resciderit, damnatum absolverit.

DEDERE. II, 892 A, *Dedantur illis*, i. e. iubeantur transire in morem et consuetudinem ipsarum. Metaphora et castis adversariis. II, 544 B, *Simul dedi in sapientiæ ordinem*.

DEDICARE, incipere. I, 340 A, *In patibulo primum corpus Dei vestri dedicatur*. II, 223 A, *Dehinc exornatis velut dedicatis*. Guil. Canterius in lectionibus variis legit: *De hinc exornatis velut dedicatis*, et exponit ex Nonio, explanans, aperiens, patefaciens. Sed *dedicare* est sermone explanare atque evolvere ea quæ obscura sunt, non autem opere. II, 367 B, *Ut cum ipsis ecclesiis dedicata*. II, 934 B, *At ubi primum scelus homicidium in fratricidio dedicatum*. II, 802 B, *Recogita totum illi Deum occupatum ac dedicatum*. Fest. *Dedicare proprie est dicendo deferre*. Deus illi materia hominique formando operam suam prius detulerat, dicendo: *Faciamus hominem*, etc. I, 1229 A, *Jam inde in semetipso penitentiam dedicavit*. II, 725 C, *Sic et in primordio somnus cum ecclesiis dedicatus*.

DEDICATOR, inceptor, auctor, princeps. I, 293 A, *Sed tali dedicatore damnationis nostræ etiam gloriamur*. II, 781 C, *Novæ natalitatis dedicatore*.

DEDUCTOR, dicebatur proprie in sacris Eleusiniis is qui facem manu tenens, alios præibat, atque viam illuminans deducebat, ut docet Eustath. ad Homer. II, α, vers. 279. I, 395 A, *Illuminator atque deductor generis humani*, græc. ἀγχιρς.

DEFECARE. I, 1246 B, *Defecato senectutem vini*.

DEFECATIO. II, 693 A, *Sicut et virus illud corporale semen et carnis defecatione*.

DEFARINATUS. II, 586 A, *Ad molis delatum et defarinatum*, i. e. molitum atque redactum in farinam. DEFECTIO. II, 798 B, *Solius carnis et defectionem agnoscimus*, i. e. mortem. II, 951 A, *Et tamen nec cruentum defectionem infirmitas carnis excusat*.

DEFENDERE. I, 289 A, *In aliis de admissio non de nomine probata defendunt*, i. e. iuste censent, in accusatione eorum qui non sunt christiani, rapi in jus non esse satis, sed vel maxime de facto constare debere, cum vel innocentissimus criminalis accusari possit. II, 277 C, *Cer enim prohibet admitti, quod non defendit admissum*, i. e. ulciscitur, punit, defendens auctoritatem interdicti sui. II, 898 B, *Et ita universo mulierum generi defensam*, i. e. vindictam. II, 903 A, *Debeunt etiam et ipsi aliqua sibi insignia defendere*, i. e. tueri, asserere sibi, et quasi suo jure vindicare. I, 1280 B, *Carnis concupiscentia relictis officia defendit*, i. e. tuetur ætatem quæ adhuc apta est nuptiis, in eis occupandam. II, 934 C, *Iniquitates seniel defensæ*, i. e. vindicatz in diluvio.

DEFENSA, ultio, defensio. II, 305 C, *Nihi defensam et ego defendam*.

DEFERRERE, emere, et condicito pretio secum exportare. II, 1049 A.

DEFETISCENTIA. II, 722 A, *Defetiscentiam esse somnum, contrarium potius defetiscentiæ, quam scilicet tolli*.

DEFICERE. II, 868 A, *Regnum Dei capere deficiunt*, τὸν λαὸν ἀπολειπόμενοι. Hellenism. II, 84 A, *Scientia autem deficiunt illud quoque intelligere*, i. e. non intelligent, deficiunt scientia qua intelligent.

DEFIGERE. II, 368 C, *Qua defigimus*, i. e. fixum ponimus, statuimus et determinamus. II, 880 B, *Facilia crementa*, nempe unguium, *defixit*, i. e. crescere vetuit.

DEFINITIO. II, 222 A, *Est definitionis caput, erat relationi facit, quasi dicat: Est de re in se simpliciter dicitur; erat de re non simpliciter atque secundum se dicitur, sed cum relatione et determinatione ac restrictione temporis*. II, 294 B, *Cum definitiōne mortis*, i. e. cum sententia definitiva mortis; ut iurecons. loquuntur.

DEFLORATIO. II, 562 B, *Ut ex omnium defloratione constructum*. Iren. διὰ τὸ ἀπὸ πάντων θύειν.

DEFLUXURA. II, 884 A, C, *Cur non magis quam de-*

fluxura colorantur. Defluxuras potuū dicit, quæ de potu excernuntur.

DEFORMARE. II, 444 A, *Utriusque exitu deformans*. I, 340 A, *Quod simulacrum non prius argilla deformat cruci et stipiti superstructa*.

DEFRAUDATIO. II, 723 A, *Omnis enim natura aut defraudatione aut enormitate rescinditur*.

DEFRUTUM. II, 526 C, *Aut defrutum de rapibus*. Defrutum (inquit Varro, lib. I de Vit. pop. Rom., ut citatur a Nonio) appellabant mustum, si ex duobus parlibus ad tertiam redegerant servesciendo.

DEFUNCTUS, passio, mors. II, 580 A, *Et defuncti ingratil subiaceret*.

DEFUNDERE. I, 534 A, *Et tamen illis omnibus et statuas defunditis*. I, 1259 A, *Cum in idolum auri sui collationes defundit*.

DEFUNGI. II, 281 C, *Sed ut matura defungi*. I, 1283 A, *Igitur defunctio per Dei voluntatem etiam matrimonium Dei voluntate defungitur*, i. e. jam nullus matrimonii usus.

DEGENERATUS. II, 583 A, *Chocum saluti degeneratum*. Sicut degenerem appellamus eum qui generosus non est, ita degeneratum saluti vocat, quod ad salutem non est generatum. Iren. τὸ πρὸς γένει ἐκ γένους ὑπερβαίνει.

DEGUSTARE. II, 818 A, *Prior degustans iudicium*. II, 425 A, C, *Alii fasibus interim et unguis insuper degustato martyrio*.

DEHAURIRE. II, 809 C, *Polarit et carnem quocumque dehaustum epocare de alio*, i. e. assumptum. II, 1049 A, *Margarita namque vel ipso nomine pretiosa dehausit*.

DEHONORARIA; indecora, inhonesta. I, 470 A. Vid. HONORARIA.

DEJERARE. II, 45 C, *Et demonstrata et dejerata*, i. e. juramento admodum confirmata. Conf. de Pœnit., cap. 4.

DELICERE, decidere, occidere, de stellis. II, 1033 A, *Siderum distincta confusio interdum deficit quid*.

DELATURA. II, 519 A, *Ipsam vocabatur diabolus quæ ex qua delatura compelat Creatori*.

DELEGARE, injungere, committere. I, 1251 B, *Sed riva ac celestis disciplinæ divina dispositio delegat*. II, 660 A, *Aut petitiones delegantur*. II, 290 A, *Nec cautionem ejus delegasset sub meum mortis*.

DELIBARE. I, 319 A, *Dur; adhuc sanguis in hominem delibatur*. Delibari in hominem sanguis dicitur, dum ex præstantissimo hominis succo embryo nutritur. Alii delibatur.

DELIBATIO. II, 549 B, *Non erit delibatio transpunctoria expugnatio*, i. e. suggillabimus quidem et libabimus, sed non transpungemus. Suggillatio pungi, expugnatio transpungi. II, 804 A, *Et ipsa delibatio masculi in feminam*.

DELIBERARE, i. q. liberare. II, 583 B, *Animal mediæ spei deliberatum*, h. e. libertati arbitrioque suo traditum. *Mediam spei* dicit, quod supra dubitatum eorum. Alludere videtur ad regimem medietatis, ubi Valentiniani iustorum animas refrigerari dicebant, Jan. mavult *deliberatum*, i. e. mediæ, quod aiunt, aginz æquilibrio et sui ipsius impetui permissum. Vid. DELIBARE.

DELIBERATIO. I, 1262 A, *Minorum deliberatione laudetur*. Minorum, h. e. pecuniz. *Deliberatione* positum esse videtur pro liberatione. Christianæ philosophiæ scitum est, divitiis inter impedimenta censi.

DELIBARE. II, 412 A, *Non decem mensium cruciatu delibratus*, i. e. quasi in utero tritina suspensus: alii legunt *delibratus*. Partum delibrari dixit quamdiu fœtus in utero perficitur ordine nativitatibus humanæ, decem mensium spatio corrente. Haverc. ad Apolog., c. 9, ita explicat: Dum deliberat natura in utero, veline conceptum semen commixtumque in hominem formare, an sinere ut effluat, naturalisque patitur abortum. Non placet.

DELINEATIO, lypus. II, 582 A, *In delineationem superioris Christi*.

DEMANDARE, proponere, adserere, præmittere. II,

326 A, *Et ut ita dixerim, naturam demandare*. II, 552 B, *Mors Christi negatur, cum tam impresse Apostolus demandat*.

DEMENTIRE, insanire, quasi de mente exire. I, 412 A, *Ut aliter dementire videntur*, Lucet. III, 464, *Dementit enim delirareque satur*. II, 679 B, *Nam et cum dementit homo, dementit anima*.

DEMERERE. I, 578 A, *Qui demerendo sibi disciplinas determinaverit, qui scilicet certas præscribit leges et regulas demerendo sibi*, i. e. quibus observatis favor ejus exprimi potest. I, 404 A, *Multitudine tot numerum demerendorum*. II, 965 A, *Sciens quid ad demerendum Dei gratiam faceret*. II, 252 B, *Possent in uno demereri*. I, 1289 A, *Quæ demerendo domino multipliciter allaboret*.

DEMORARI. II, 957 B, *Demorati cibi*, h. e. dilati propter stationes, quæ quoniam protendebantur, cibos morari consueverant. II, 977 A, *Et stellæ auctoritatem demorantis suspirant*, i. e. morantis, tardantis.

DEMULTATIO. II, 876 A, *Discernenda est autem demutatio ab omni argumento perditionis; aliud enim demutatio, aliud perditio*.

DENOTARE, reprehendere. II, 1030 C, *Habitus denotare*. Alii legunt: *Habitus denotare pacis*, hæc et annona et otia; ad imperio et a calo bene est. Junia denotare est, nota publica indicare, et auctoritate indicare: male. II, 1036 A, *Quid denotas hominem*. II, 551 A, *Nec aliud magis in hujusmodi (nempe ædonum fabula) denoto*. II, 477 C, *Nonne denotasset vanitatem*. II, 560 A, *Doctrinæ denotabo prorsitatem*.

DENOTATIO, reprehensio. I, 1532 A, *Et ipsa denotatione sui exultat*.

DENOTATUS, id. II, 1044 A, *Quantum denotatus positivus offert libertinos*.

DEPALARE, palis impactis statuere et circumcludere. I, 550 A, *Civitas quam depalaverat Saturnia usque nunc est*. II, 922 C, *Incultis primo elementis depalans quodammodo mundum*. Depalare Tertulliano interdum esse videtur id. quod propalare, manifestare, palam ostendere. II, 484 C, *Apostolus vocatur depalator disciplinæ divinæ*, i. e. enarrator, promulgator. Junius tamen ingeniosus, ut solet, hunc locum interpretatur: «Est, inquit, totus hic sermo figuratus, sumpta allegoria a statuariis, qui primum depalant inculum et rude lignum, deinde vero affabre factum et exornatum deducunt.» Depalo verbum non a palam ductum est, sed a nomine, palus, pali. Depalare mundum, rudem tanquam in palo formandum faciendumque statuere, ut sensus sit: crassum et rude opus, quasi palum exhibens dolandum ad stipitem, ut I, 566 A, *Quanto distinguitur a crucis stipite Pallas Atica? et Ceres farrea, quæ sine effigie rudi palo et informi ligno prostant?*

DEPERIRE. I, 260 A, *Quid hic deperit legibus in suo regno dominantibus*, i. e. quid decedit, etc.

DEPLERE. II, 584 A, *In animas bonas depluat*, i. e. infundat et instillet. Iren., *Spiritualia vero insemnat Achamoth*.

DEPOSTULATOR. I, 456 A, *Nec ulli magis depostulatores christianorum, qui Christianos depostulabant ad supplicium, et acclamabant: Christianos ad leones*.

DEPRECARI. I, 259, *Nihil illa secta vel veritas de causa sua deprecatur*, i. e. secta Christianorum non est sibi conscia causæ non satis bonæ, ut cogatur misericordiam judicium implorare.

DEPREHENDERE. I, 1292 B, *Qui in matrimonio gentilis a fide deprehendatur*, i. e. ad christianam fidem vocatur; postquam matrimonio cum infideli conjuncti sunt, et inveniuntur in conjugio, quo tempore in matrimonio sunt. II, 944 C, *Qui in matrimonio a fide deprehensi*.

DEPRETIARI, *ἀποποιέω*, pretium minuire, contemnere, translatum a mercioniorum licitatione. I, 500 A, *Episcopus omnem cruciatum doloremque depretat*. II, 255 B, *Si depretiari capit in Creatore*, i. e. si datur, ut Creator depretiatur. II, 262 B, *Depretias in quibus*

et viris et moreris. II, 412 D, *Qui fugis diabolum depretiasti Christum, qui in te est*.

DEPUGNATIO. I, 650 C, *Et quancunque humani oris, id est divinæ imaginis depugnationem*, i. e. deformationem pugnano factam.

DEPURGERE, præstare et occupare bonum acceptum, sive in usumvertere. II, 295 C, *Si non bene depurxisset, quod bene acciperat*.

DEPUTARI. I, 224 A, *In quibus irridendi deputamur*. II, 588 B, *Deputor angelis, non angelus, non angela*, i. e. similis sio angelis, neque jam censor masculus nec femina. Resurgit mortui cum sexu quibuscumque suo; sed erant officia sexuum nulla, quia nec amplius erit nasci nec mori. I, 270 A, *Ad Persas si forte deputabimur*, i. e. Persarum religione uti dicemur. I, 1503 C, *Damnati in penam mortis deputantur*.

DERIDERE. II, 758 C, 759 A, *Quod blanditiis deridetur, de infante*.

DERIVATIO. II, 164 B, *Filius vero derivatio ipsius et portio*, i. e. ἀπόρριον, qui e patre emanavit. II, 171 A, *Pro modulo derivationis*.

DESCROBARE, profundius quasi in scrobem inserere, a scrobe, i. e. fovea. II, 805 A, *Et insuper operosissimo descrobes auro*.

DESÆVIRE, sæve et crudeliter tractare. II, 347 A, *Nervos ejus clavis desæviverunt*.

DESIGNARI, osendi, omnium conspectui expositum esse. II, 1042 A, *Jam Omphale in Herculis scorto designata descripsit*.

DESINERE. II, 21 A, *Cum etiam Johannes de illo certus esse desisset*, h. e. etiam post excessum Joannis. Hunc locum exponit Tertullian. lib. de Baptismo, cap. 10, ad Marcion. lib. IV. cap. 48. II, 904 B, *Desiit virginem*. Hellenism. *ἡπίον ὑβρίων*, non amplius virgo est.

DESPOLIARE. II, 587 A, *Despoliari autem est depungere animas quibus induti videbantur*.

DESTINARI, *ἰσχυρίζω*, definiri, statui. II, 248 A, *Destinare digito*, i. e. directo digito atque monstrare ac denotare. II, 545 A, 1045 B, *Proinde quos nunc destinamus hereticos*, i. e. velut ad scitum propositos posuimus.

DESTINATIO. I, 525 A, *Quia ratio restitutionis destinatio judicii est*, i. e. id ad quod destinatum judicium est: sens., quia illud agit judicium, ut cuique pro meritis tribuatur.

DESTRUCTIO. II, 211 A, *Pluribus et indignioribus destructionibus Deo obficiunt*. Destructiones hic præstrationibus oppositæ (quæ non nominantur) pro consuetudinibus, quæ ex præmissis adstruuntur, τὰ παρὰ τὴν πρῶτην.

DESULTRIX. II, 592 A, *Tantum quod desultricem*. Iren. *ἀπορριών*, i. e. quæ desiliverit de ratione communi rationum, atque ab ea defecerit.

DETENTUS. II, 587 B, *Neque detentui neque conspectui obnoxii*.

DETERGERE, de bestiis, comminere dentibus et dirumpere occursum suo. I, 522 A, *Aper ille quem cruentavit, colluctando detergit*. II, 819 A, *Duo verba expedita, decisa, deterata*.

DETINERE, accusare. I, 1501 A, *Quam hujus amenitiæ causam detineam*. I, 283 A, *At nunc utriusque inquisitione et agnitione neglecta nomen detinetur*.

DETRACTARE, *ἀφαιρέω*. I, 1292 A, C, *Detractata et exerta sententia est*. De compositum intendit significationem verbi.

DETRACTATUS. I, 655 B, *Convertamur magis ad nostrorum detractatus*, i. e. tractatus de hac re.

DETRIMENTUM. I, 1260 B, *Ita detrimentum patientiæ fastidium opulentiæ præministravit*. Obscura sententia. Videtur sic intelligenda et distinguenda: Ita Dominus præministravit patientiæ detrimentum, subandi rei familiaris, fastidium opulentiæ, contemptum divitiarum, appositæ, ut sit sensus: Dominus primus ostendit patientiæ tolerandum esse rei familiaris detrimentum, dum docet divitias esse contemnendas.

DEVEHERE. I, 1164 A, *Sed devehe nos a malis*. I, A VIII, cap. 48. Turneb. *vult delibasse*; Latin. *delibasse*.
1306 C, *Sed ut delectum de simplicitate et sinceritate*.

DEVERGERE. II, 30 B, *Ad veritatem an magis ad heresin deverget*. II, 235 A, *Ad bonum autem et malum non devergente materia*.

DEVESTIVUS, qui nulla se veste, i. e. facie et forma potest ipse tegere, II, 563 C, n. (5). Sic *devestienti* verbum Apuleius usurpavit, lib. III *Metamorph.*

DEVINCIŌ. I, 632 A, *Vis homicidium ferro, veneno, magicis devinctionibus perfici*. Magicæ devinctiones dicuntur artes superstitiosæ, ac nefariæ, quæ signa vincire aut necare solent ad necem aut damnum incantatione, ut contra solvere dicuntur, quum reseant et liberant a malo.

DEVORARE. II, 847 B, *Et devorandum auditu*. Metaphora hæc insolens ex eo ducitur, quod cum Christus sit Dei Verbum, et caro ejus panis, audita devorari dicitur, ut panis ore devoratur. II, 875 B, *Quasi non dilem et dolorem dicantur devorare, id est obcondere et legere et intra nosmetipsos continere*. II, 875 B, *Quomodo mortale devoretur a vita*. II, 1008 B, *Devorari adhuc incipit periclitabatur*. II, 854 B, *Unique enim devoratum non aliud putas quam interceptum, quam abolitum, quam omni sensu ereptum*. II, 809 A, *Qui valeat delapsus et devoratum, et quibuscumque modis ereptum tabernaculum carnis reedificare*. II, 804 A, *Obliteratus igitur et devoratus est limus in carnem*.

DEVORATORIUS. I, 663 C, *Post talia crimina, tam devoratoria salutis*.

DEVOTAMENTUM. II, 127 C, *Et devotamenta fierent universæ ejus*.

DEVOVERE. II, 1046 A, *In terga devoto*, i. e. dedicato ac reservato in eum usum, ut etiam terga ornentur. Alii *detorto*.

Διαμαρτυρία, flagellatio, I, 626 A.

DICI. I, 270 A, *Quodcumque dicitur, cum alii dicuntur*, i. e. cum alii rei accusantur ejus criminis, quod nobis imponitur.

DICIBULUM. II, 575 A, *Satis memineras Ptolemæus pueritium dicibulorum*, i. e. nugarum familiarium, sicut et dicibile in glossario *Μεγας*.

DICTATA, *πρότα* quævis, ut est in glossario veteri; magistrorum omnium, non literas docentium solum. II, 620 A. Sic Sueton. in Vita Jul. Cæs. de gladiatoribus, cap. XXVI, *Ut disciplinam singulorum susciperent, ipsique dictata exercebantur darent*.

DIFFERRE, dissipare, spargere: I, 311 A, *Etiam quod fama non distulit*. Abstinerere: I, 487 A, *Ab omni vitæ fruge dilati*, i. e. nullum vitæ fructum capientes, abstinentes ab omni re læta. II, 81 A, *Apostolum non differo*, i. e. hic non habeo rationem mandati apostolici, quia longo post tempore secutum est.

DIGERERE. II, 660 A, *Nam et diligentissime digeruntur*, i. e. referuntur in digestum. II, 1038 A, *Et Alexander digerit*, i. e. tradit. I, 1256 A, *Si quod vitandum sit proinde digesseris*.

DIGESTUM. I, 516 A, *Si quid in sanctis offenderunt digestis*. II, 365 A, *Et inde sunt nostra digesta*, i. e. *διακρίματα*. Sensus est: Atque ab ea occasione pseudopostolorum Spiritus sanctus auctor fuit, ut apostoli et viri apostolici doctrinam sacram monumentis literarum consignarent, quæ nostra digesta sunt. II, 367 A, *Nam et Lucæ digestum Paulo adscribere solent*.

DIGESTUS, digestio. II, 663 A, *Et digestu sine alreis*.

DIGITUS. II, 221 C, *Et nutu digiti accommodato*, etc. Usurpat in hominem plus nimio sibi sumentem, et pro arbitrato suo, quod lubet, statuentem. Alii putant digitos pictoris notari, varios colores, et quidvis varie effluentes, quæ omnia altero versu nominat *lenocinium pronuntiationis*.

DIGLUBARE. II, 1038 B, *Diglubasse oviculum*, pro deglubisse. Antiquis mos erat non tondere, sed deglubere et vellere oves, teste Plin., II. N., lib.

TERTULLIANI II.

VIII, cap. 48. Turneb. *vult delibasse*; Latin. *delibasse*.
DIGNARI, ut apud Græc. *ἀξιῶν*. II, 267 A, *Anno XV Tiberii, Christus Jesus de celo manare dignatus est*.

DIGNE. I, 1260 B, *Quando ne digne quidem malefacere concessum est*, i. e. jure et merito.

DIGNITAS. I, 1319 B, *Nunc non sit timenda dignitas forma*. II, 880 C, *Inobilitatis et dignitatis justitia*. II, 988 A, *Est et mali dignitas, quod in summo cui in medio pessimorum collocatur*.

DILIGENTIA. II, 58 B, *Diligentia attenta*, quæ semper est in metu, ne quid peccet. II, 585 B, *Diligentia delictorum*, prona ad delinquendum libido, studium ad peccandum. I, 1305 A, *Quotidianum diligentia sine impedimento*. Diligentiam dicit, quam in Apolog. diligentissimam religionem, h. e. seculam et sollicitam disciplinæ seu religionis observantiam. II, 104 A, *In alterutra diligentia et dilectione*. His verbis significat, quæcumque sunt christianæ pietatis erga Deum et alios officia, quales fidelium inter sese diligentium et dilectorum affectus, etiam ethnici laudabant et mirabantur.

DILUERE, deglutire, inundare. II, 1035 A, *Denique si quid mare diluit*. I, 1201 B, *Nonne mirandum et lavacro dilui mortem*. I, 1205 B, *Lacu an aleeo diluatur*, de baptismo. I, 615 A, *Et incrationis gravioris partis metum diluis*, i. e. solvis. I, 1204 B, *Et spiritus in aquis corporaliter diluitur*. II, 803 B, *Sed diluitor videatur auctoritas carnis*, i. e. minor. II, 687 B, *Ac per hoc diluitoris divinitatis*. I, 614 B, *Aut a bustis diluitor redit*.

DILUVIO. II, 727 A, *Virginis vestiam in diluvionem Asiae fluxisse*.

DIMINUARE. II, 707 B, *Diminuator illic ille cui*, etc.

DINUMERARE. I, 268 A, *Dinumerant in semetipsos*, i. e. recolunt et recensent intus semetipsos, b. e. acta sua, vere semetipsos scrutantur. Numerare enim est recensere. Latin. *vult deonerant semetipsos*; deonerare, onus criminis allevare. Heuman. conjicit *at murruntur in semetipsos*.

DIPLOMA. I, 428 A; Per *sonniculosi diplomata* intelliguntur nuncii publici et diplomata publica, quibus irascitur quasi Tertullianus, quod non citius ad Cybelen et archigallum ejus perrexerint.

DIRECTO, aperte, clare. I, 414 A, *Quoi directo dæmonas nosis*. I, 653 A, *Que directo prohibet*.

DIRIGERE, lege agere sive convenire et actionem intendere. II, 257 A, *Hinc itaque constantissime dirigam*, i. e. quas in nos rationes contorserunt, retorquebo. I, 1267 B, *Quis iudicium cum adversario suo dirigens*, i. e. contendens. II, 968 B, *Propterea per singulas directimus species jejunationum*, i. e. disputavimus. II, 796 A, *Dubitata dirigera*, est clariora reddere. II, 798 A, *Plures quos instrui, dirigi, muniri oportebit*.

DIRIGERE, secunde conjug., est solvi ac subsidere. Glossæ veteres, *ἀπορροισμα*, derigeor, *ἀπορροισμός*, dirigo. Legendum *derigeo*, vel *dirigeo*. Rigeo satius, rigeo fastigium, rigeo quivis suggestus, et habent in rigore velut superbiæ; nec facile cedunt, imo resistunt, nam sunt in duritiem stipata. Ea vero cum solvantur, ut igne metalla, ut sole glacies, derigere dicuntur, quia jam non rigeant. I, 689 A, *Plenissime dedit formam suis dirigendo omni fastigio et augestu tam dignitatis quam potestatis*.

DISCENTES, i. e. discipuli. I, 1212 C, 1234 A; II, 15 A; 45 A.

DISCENTIA, *πρότα*. II, 687 A, 690 A, *Quorum discentia reminiscencia sunt*.

DISCERNERE. II, 570 A, *In externum discretis*. Quod Tertullianus dicit in externum discernere, latinus Irenæus dixerat *externum*, græcus *ἀπαιροῦμαι*.

DISCIPLINA, severa ordinis custodia, severitas castigatrix. II, 538 B, *Disciplina non terretur*. Sic Cyprian. *de lib. Virg.*: *Disciplina custos spei, retinaculo*

(Quarante et une.)

lum fidei. I, 307 A, *Census istius discipline*, i. e. sectæ Christianorum. I, 444 A, *Qui propter disciplinam ejus occidit*. I, 453 A, *Qui observant disciplinam de Cæsaris respectu*. II, 980 A, *Si disciplina pertransierit*. I, 499 A, *Non adeo timenda estis disciplinae ad inveniendæ veritatis*. I, 700 B, *Et utique ex disciplina patientie divina agere nos*. II, 679 B, *Adversus fidei disciplinam*. I, 681 B, *Dum sumus in obsecratione non in exorbitatione discipline*. II, 23 B, *Sine disciplina rationis interpretetur*. I, 1152 A, *Ut hæc quoque orandi disciplina*. II, 48 B, *Et acceptam a Christo disciplinam fideliter rationibus assignaverunt*. II, 58 B, *Doctrinæ index disciplina est*. II, 810 B, *Quippe etiam terra de celo disciplina est*. II, 857 B, *Per disciplinam sanctitatis et patientie et justitie et sapientie*. II, 931 B, *Itaque monogamia disciplinam in hæresin exprobrant*. II, 989 A, *Quid agis, mollissima et humanissima disciplina*. II, 1001 B, *Christiana enim disciplina a novatione Testamenti censetur*. II, 1023 B, *Disciplina hominem gubernat*. I, 378 A, *Qui demerendo sibi disciplinam determinaverit*. II, 1024 A, *Apostolos non ex disciplina, sed ex potestate fecisse*. I, 468 A, *Corpus animus de conscientia religionis et discipline divinitate, alii unitate*. I, 477 A, *Reliquum ordinem disciplinæ estimat*. II, 684 B, *Adeo apud Dominum in hujusmodi etiam disciplina familiæ nostræ estimatur*. Ibid., *Sed intra limites discipline*. II, 56 B, *Prostrationem discipline*. II, 583 A, *Nec ulla disciplinæ munia observant*. II, 977 B, *Ita de campo laxissimæ disciplinæ tuæ venis*. II, 983 C, *Discipline enormitate*. II, 997 C, *Totum autem statum salutis in tenore discipline constitutum*. II, 1002 B, *Nisi ut illis compendia ista disciplinæ semper imponant*. I, 275 A, *Et ad confederandam disciplinam*. II, 998 D, *Et tunc disciplinarum accommodatores interpretationes reddidisse*.

DISCIPLINATUS. II, 104 A, *Tunc et fides in expeditione sollicitior et disciplinator in jejuniis*.

DISCONVENIENTIA. I, 618 A, *In tanta disconvenientia conersationis*.

DISCRIMINARE. II, 983 B, *Secundum hanc differentiam delictorum, penitentia quoque conditio discriminatur*.

DISCULPERE. II, 1043 A, *Disculpum*. Lipsius vult disculpum.

DISPARTIBILIS, divisibilis. II, 255 A, *Demutationes enim ejus dispartibiles eam ostendunt*.

DISPECTOR, qui circumspicit ad singulos attendit. I, 499 A, *Ut ab in contemptibili dispectore nuntiatum*. I, 1329 A, *Non etiam dispectorem institutum suorum*. I, 614 B, *Deum : dispectorem plane et arbitrum*. I, 1500 A, *Quasi revera dispectores divinarum sententiarum*.

DISPENSATIO. II, 583 A, *Dispensationem mundi hujus*. Supra dixit *dispensationem*. Iren. τὴν τὰν τῶν χριστιανῶν διασποράν. II, 156 B, *Sub hac tamen dispensatione, quam discipulus dicimus*. II, 722 A, *Ut dispensatio ciborum, non facile procederet, i. e. digestio*.

DISPERCERE, frustrari, annihilare. II, 296 A, *Ita alio modo palam desperat*.

DISPERSUM. II, 246 B, *In disperso, sparsim, σκοπαδόν*. II, 583 B, *Colligam nunc ex disperso, ἐκ τῶν σκοπαδόν*.

DISPICERE, considerare, examinare, perpendere. I, 250 A, *Palam dispicere*. II, 141 B, *Et per singula tabulata colorum de præcepto dispici cæperunt, i. e. inquiri et examinari an præcepto Christi paruerimus, an fuerimus constantes in confessione nominis Christi coram potestatibus*. II, 302 A, *Justitiam ergo primo iudicii dispice*.

DISPONERE. II, 254 B, *Quia prohibet disposita jam regula summi magni, i. e. posita illa regula seu jacto fundamentum, quo dii esse non poterunt*.

DISPOSITIO. II, 19 A, *Teneraria interpres naturæ divinæ et dispositionis*. Lupus per dispositionem intelligere vult creationem mundi. Rigalt. melius, ordinem, quo Deus omnia regit.

DISPUNCTIO. I, 578 B, *Ad utriusque meriti dispunctionem, a re nummaria sumpsum, labulisque accepti et expensi*. II, 502 B, *Et dispunctionem boni ac mali operis*.

DISPUNCTOR, qui rationes excutit, et reddit cuique secundum opera ipsius lance justitiæ et misericordiam ipsius. II, 400 B, *Ut a iudice et punctor meritorum*.

DISPUNCERE. I, 462 A, *Si malum malo dispungi penes nos fieret, i. e. rependi*. I, 500 A, *Qui sub Deo omnium speculatore dispungimur, i. e. qui iudicem habemus Deum, et leges illius, cujus oculis nihil occultari potest*. II, 705 B, *Non ipse dispungitur, i. e. in rationem venient*. II, 624 B, *Itaque specialiter dispungamus ordinem captum, i. e. velut accepti et dati rationibus ex omni parte subiectis compensemus*. Nam quæ in rationibus probantur in ultro citroque, quæ in suffragiis, quæ in recensio-nibus militum officiorumve, ea solebant notari punctis, ut ad discutienda cætera veniretur, et dispuncta vocabantur : ut contra expuncta, quæ ex rationibus velut improba vel præterita eximebantur. II, 514 C, *In utroque dispungitur a Deo, i. e. in utroque ei satisfiet, in utroque mercedem accipiet*. II, 415 A, *Quasi jam et officio et honore dispuncti, i. e. perfecti absolutisque*. II, 916 A, *Et eternitatis mercede dispungit*. II, 881 A, *Quod hodie Enoch et Helias nondum resurrectione dispuncti, i. e. perfecti et consummationem assecuti*.

DIS-IPARE. II, 108 C, *Tormento dissipatus, credo pro suæ castigatione*.

DIS-OLUTRIX. II, 721 A, *Mortem dissolutricem corporis*.

DISTANTIVUM. II, 659 A, *Ut illud trifarium distantivum, longitudinem dico et latitudinem et ambitum*.

DISTRAHERE. II, 151 A, *Paulus distrahitur capite separato, et a cervice reciso*. Separationem opus esse machæra, ait Septimius *adv. Marc.*, lib. IV.

DIVIDERE. I, 459 A, *Forum sibi dividebant, captantes scil. commodissimum optimumque locum*.

DIVINATIO. I, 391 A, *Veritas divinationis, i. e. inde concludi potest divinitas Scripturæ, quod divinatio, i. e. prophetia, quotidie impletur*.

DIVORTIUM. II, 225 B, *Quod erat futura ex divortio humoris*. II, 741 A, *Sæpe animam in ipso divortio potentius agitari*. II, 90 C, *Longum enim divortium mandat ab idololatria*. I, 465 A, *Sed tantummodo discordes solius divortii invidia adpersus vos divincasse*.

DOCTRINA. II, 37 B, *Tam idoneum, ut alterius doctrinæ deputetur, i. e. usque adeo dignum ut ad remotiorem doctrinam (quemadmodum post dicitur) et minime in vulgo notam censeatur pertinere. Doctrina remotior, i. e. arcana*. II, 45 B, *Non minus apostolica deputantur pro consanguinitate doctrinæ*.

DOCUMENTUM. II, 515 A, *Neque enim ulli hominum diversitas spiritualium documentorum competeat, nisi tu Christum*. II, 142 C, *Pulchra videlicet documenta præmittant, quasi causæ nostræ instrumenta*. II, 967 B, *Et efficacia virtutum, atque documentorum linguam*. Rigalt. documentumque linguarum; bene. II, 963 C, *Ad nova enim nunc documenta properamus, i. e. ad novum Testamentum*.

DOMESTICUS. I, 380 A, *Scilicet ad domesticam Dei gentem ex patrum gratia*. I, 470 A, *Jamque domesticis senibus*. II, 52 A, *Neque domestica unquam eam ejus, quod æmulatur*.

DOMINA. I, 619 A, *Domina mater Ecclesiæ de uberibus suis*.

DONATIVUM. II, 862 A, *Donativum autem Dei vita æterna*. II, 489 C, *Donativa quæ charismata dicuntur*.

DOS. I, 1229 A, *Post condemnatum hominem cum sæculi dote*. Dotem sæculi dicit delicta, per quæ homo ex divina gratia excidit. Albaspinæus intelligit miserias humanas, quæ post peccatum mortalibus in dotem assignatæ sunt. II, 885 B, *Dotis nomine sequebatur animam in caro*.

DRACO. I, 1284 A, *Auspicia poena aut cum ipso A dracone curantes.* Draco fuit Esculapius, anguis tam fecundus, ut nisi incendiis femina exurerentur ejus, non esset fecunditati ejus resistere, ait Plin., II. N., lib. XXIX, cap. 4. Propterea Rom. olim placuit ut extincto igne procuraciones cum dracone fierent, i. e. Esculapio, ne igni Vestæ adversus esset, ac potius resp. salutem procuraret, probaretque virginis Vestalis, cujus existimatio et vita periclitabatur, innocentiam. Easi non dubium est, quin auctor eadem opera Satanam, qui draco in Scripturis dicitur, et opus illius, ut libro de Idololatria probat, destrinxerit.

DRACONTARIUM, exponunt alii coronam ex herba dracontia adversus venena utili, alii ex gemmis draconitibus, alii insigne draconarii, i. e. signiferi, draconem gestantis. Iun. et Heraldus ex Clem. Alexandr., lib. II *Pedagogi*, cap. ultim., monile ex auro flexuosum et in formam draconum, quo collum aut manum ornabant. *Dracontes* Græci appellant. B Vid. Lucian. in *Amoribus*, et Hieronym. ad Marcellam. II, 101 B, *Quid caput strophiole aut dracontario damnas?*

DUBITARE. I, 389 A, *Si dubitatur antiquas, pro an sint antiquæ.* II, 579 A, *Dubitatum eventum, i. e. incertum, dubium.*

DUCERE. I, 1261 B, *Ipse ferrum in corpore suo ducit.*

DUCATOR, dux, II, 634 C, *Cum dicator ejus in sa pati haberet.*

DUCATUS. II, 329 B, *Rationem quoque errorum ejus a quo ducatum mutuatus.* II, 988 A, *Hinc ducatum idololatriæ antecedentis.*

DUPPLICITAS. II, 499 C, *Scimus quosdam sensus ambiguitatem pati posse, de sono pronuntiationis aut de modo distinctionis, cum duplicitas earum intercedit.*

DURE. I, 1205 C, *Ne quis durius credat, i. e. difficilius.* II, 797 B, *Quia durius creditur resurrectio carnis.*

DURICORDIA. II, 479 A, *Circumcidetis duricordiam vestram.*

DURITIA. I, 1239 B, *Nunc duritia sapiendi.* II, 282 B, *Nisi claustrorum duritia repugnet, non erit immemor duritia Pharaonis.* II, 302 B, *Duritia populi talia remedia compulerat.* II, 302 A, *Post duritiam populi, duritia legis edomita.* II, 942 A, *Id genus duritia commissum deputatur, de repudio.*

E

EDIBERE. II, 725 B, *Adam ante ebibat soporem, quam sinit quietem.* II, 1011 C, *Si vis omnem notitiam, Apostoli ebibere.* I, 481 A, *Sed et mare Corinthum terræ motus ebibat.*

EBRIAMEN. II, 965 B, *Vinum et ebriamen non bibet; vox insolens, flecta ad græcam *πλυσμα* exprimendam.*

ECSTASIS. II, 415 C, *Grætiæ ecstasis, id est amenitiam, connenire.* II, 491 A, *In ecstasi, id est amenia.* II, 665 B, *Cecidit enim ecstasis super illum sancti Spiritus, vis operatrix prophetiæ.* II, 659 B, 725 B, *Hanc vim ecstasin dicimus, excessum sensus et amenitiæ instat.*

ECTROMA, *εκτρωμα*, abortus, II, 20 A.

EDISCERE. II, 475 A, *Semper edicebat, i. e. *ἐκτελεῖν*.* II, 764 B, *Et judicare humanum genus ediscibat in carnis habitu non natæ adhuc.* II, 724 A, *Disimulatione presentia futuram absentiam edicens.*

EDITIO. I, 638 A, *Inter quos etiam primatorum memoriis legataria editiones parentant, i. e. munera et ludi editi ab hæreditibus aut legatariis, quibus testator de suis bonis ad edendos ludos aliquid testamento legaverat.*

EDUCERE. II, 906 B, *De virginibus educuntur, i. e. educunt sese virginum censu.* I, 402 A, *Nam nec ille se in vulgus educit.*

EDULIS, tertie declinationis. II, 521 C, *Interdictionem quorundam edulium.*

EDURUS. II, 878 C, *Cum edurum, de cadavero.*

EFFECTUS. II, 589 B, *Voluntatis enim vis utique effectum præstat cogitationi.* Iren. II *adversus hæreses* *ἐπὶ τῇ τῆς ἐνδοξας.*

EFFIGIATUS. II, 659 B, *Omne enim effigiatum compositum et stricte affirmat.*

EFFIGIES. I, 586 A, *Effigies literarum indices custodisque rerum; non inventionem tantum literarum innuit, quam vetustas ille Cadmus ex Phœnice in Græciam attulit, sed et literarum usum sculptis et effigiatis animalibus sensum animi efferebant.* Porphyrius, qui et Malchus, in *Vita Pythagoræ*, refert, triplex esse literarum gemis: epistolicum scilicet, hieroglyphicum et symbolicum. II, 659 A, *Quid nunc, quod et effigiem animæ damus.*

EFFLIGERE. II, 384 B, *Spicas deterperis manibus effligerant, i. e. sigendo excusserant eduxerantque.*

EFFUMIGARE. I, 621 A, *Tantum coluber exantatus aut effumigatus, i. e. in cantatione enervatus, et fugatus certis sumi generibus.*

EFFUSIO, *græce formam sonat, ab eo per diminutionem *ἐκκλῶ* deductum aque apud nos formulam fecit.* I, 665 A.

ELABORARE. II, 585 A, *De suffragio actus elaboramus, i. e. assiduo labore comparemus.* II, 866 B, *Cui ad illum elaborare mandatur.* II, 988 B, *Ego quoque homicidium nonnullam machinam elaboro.* Latin. legit *machinam elaboro.* Hellenismus est, *ἡ μηχανή* *πομπῆς*; de hac autem re, Apolog. cap. 45.

ELAION, *ἐλαίον*, olivetum. II, 459 B, *Ad notem vergit elæonem sedebat.*

ELAION *τῆς πατρὸς*, agnivit matrem. I, 325 A, pro quo I, 581 B, rectius legitur: *ἐλαίον αἰς τῆς πατρὸς*; de Macedonibus, qui cacincho spectaculum trucidati Oedipi exceperant, improbam hanc causam derisus sui assessoribus suis in eodem theatro dederunt.

ELECTIO. II, 51 A, *De sua electione sectati.* Sensus totius loci est: Non dicuntur a Christo habendo Christiani isti, quam rem (nempe, se non Christianos esse) isti admittunt et probant de sua electione, i. e. suo ipsorum judicio sectati hæreticorum nomina.

ELECTREM, metallum ex auro et argento mixtum, et tertiam quandam speciem constituens. II, 220 A. Vid. Plin., H. N., lib. XI, cap. 40; lib. XXXIII cap. 4.

ELEMENTITIUS. II, 703 A, *Etiam si secundum philosophos ex elementitis substantiis censeretur.*

ELICERE. II, 698 B, *Scimus etiam magos elicere explorandis oculis, etc. Verbum peculiare sacrificiis et evocationibus manum deorumque, ita Ovid. Fast. III: *Elicunt calo te, Jupiter*; et Arnob. lib. V: *Quibus ad terram modis Jupiter possit sacrificiis elici.**

ELIDERE, spiritum suffocare. I, 411 A, *Si pueros in eloquium oraculi elidunt.* Junius intelligit de sacrificiis puerorum, quæ divinitio *ἀπαγορεύεται* vel pædomantia dicebatur. Nempe magi pueros in eloquium oraculi dicuntur elidere, i. e. *ἀπορροῦν*, cum eorum cervices frangunt, in eloquium oraculi, i. e. ut demones quasi litate puerulorum sanguine ad eloquendum oraculorum suorum effata adducantur. La Cerda, Heraldus et Rigalt. ad validum morum, ut corrueret, referunt. Etenim incantati corruant, velut caduci: posteaque nescientes sui excitabantur in eloquium oraculi, et multa presagio prædicebant. II, 109 B, *Non propter elidendum periculum proprio nomine persecutionis.* I, 703 A, *Si autem contenditis ad elidendos nos, i. e. elidendum fidem nostram.* II, 797 C, *Dum ante de resurrectione carnis eliduntur, quam de unionis divinitatis elidunt.* II, 865 A, *Quod elium est, suadens.* I, 651 A, *Primos homines diabolus elicit.* I, 1224 A, *Tentationesque plentidini et immoderantiæ nostris oppositas abstinentia elidit.*

ELIMATOR, purgator, II, 447 A, *Christum esse verum A* versus stoici Zenonis libros, superiora corporis elloboro candido purgavit.

ENOEIA, *ενοια*, cogitatio, II, 551 A.

ENORME, excurrens extra justam scribendi normam. I, 387 A, *Non tam difficile nobis est exponere, quam enorme.*

ENORMITAS, II, 961 A, *Præposuit corruptelæ divitiarum edocitatis enormitatem.* II, 248 B, *Ipsa enormitate curiositatis.* I, 1323 A, *Quas enormitates subtilium atque textilium capillamentorum, i.e. enormia capillamenta, subtilia, textilia, sive galericuli sint, sive substructiones repandæ illorum, nam hoc duplex fuit capillamentorum genus.* I, 640 A, *Obelisci enormitas.* II, 983 C, *Disciplina enormitate, i.e. eo quod discedunt a norma disciplina.*

ENTELECHIA, *εντελεχεια*, II, 705 B, *Et Entelechia Aristotelis.* Vid. Ernest. Clay.

ENUBILARE, lucem claram reddere. I, 459 A, *Elatissimis et clarissimis lucernis vestibula enubilabant.* Havercamp. mavult cum Fuld. nubilabant. Fuliginem eo atrociorum attraxerunt postes, quo majores et plures faces vel lucernæ accensæ essent. Respondet enim illi, quod dixit de laureis sertis, præstruebant. II, 450 C, *Ut non prius hanc cæcitatem hominis illius enubilasset.* II, 652 A, *Ea erant Christianis enubilanda.*

ENTHYESIS, *ενθυεσις*, cogitatio, II, 90 A, 556 A, *Et totam Enthyesin, id est animationem cum passione, etc. Iren.: depossisse pristinum intentionem cum ea quæ acciderat passione.*

ΕΠΕΡΧΑΜΕΝΑ, superventitie. Nam Christus *ἐπερχόμενος*, II, 416 B, 422 D.

EPICITHARISMA, II, 589 A, *Velut epicitharisma post fabulam.* Proverbialis formula a re scenica, quam symphonia plurima terminabat, aut synodia demulcendis auribus comparata.

EPISCYNIO, supercilium. I, 1044 A, *Episcynio disperso, i.e. supercilio minus adstricto contra loque, minus severo, quantum ad denotationem et increpationem.*

EPISTATES, *ἐπιστάτης*, prefectus et magister certaminum, quem auctor præsidem vocat certaminis, Scorpince, cap. 6. I, 624 B, *Itaque epistates vester Christus Jesus.*

EROGARE, exhaurire, consumere. II, 13 A, *Erogando homini deputatum.* Elegans metaphora; ut enim erogatio pecuniam, ita febris cruciatio exhaurit corporis vires. II, 807 A, *Cum denique supplicitis erogatur.* I, 645 A, *Mox edicto dñi inferiarum apud tumulos erogabant, i.e. expendebant in rogum atque consumebant.* I, 496 A, *Cum tot innocentes erogamur.*

EROGATOR, II, 1012 C, *Sic melius facere pronuntiat virginis conservatorem, quam erogatorem, i.e. qui virginem permittet marito.*

ERROR, I, 1264 B, *Ultio pene errorum, i.e. pene idolorum cultores.* II, 648 B, *Offenditur, prospero errore.*

ERUBESCERE, II, 247 A, *Erubescunt armis suis, i.e. non pudet eos armorum, qui adeo Veneri dediti sunt.* I, 611 A, *Ut vel tibi erubescant.* Hellenism. *αἰσχύνεται οὗτος.* Sic Cur. lib. V: *erubescere fortune.*

ERUCTARE, I, 1512 A, *Et eructet a conscientia in superficiem.* II, 700 A, *Consilio exoneranda popularitatis in altos fines examina gentis eructant.*

ELIQUARE, elicere, licium nendo edneere. II, 1038 B, *Tractu prosequente solum eliquat.* II, 700 A, *Paludes eliquantur.* II, 251 A, *In unum necesse est summis magnitudinis eliquetur.*

ELLEBORUM, II, 656 A, *Sic Chrysippus ad elleborum.* Chrysippus, Cleanthis discipulus, homo acerrimo ingenio, de quo versiculus, *Εἰ μὴ γὰρ ἦν Χρυσίππῳ οὐδὲ ἦν ἔρως.* Refert. Valer. Maximus, lib. VIII, cap. 7, Carnædem cum Chrysippo disputaturum, elleboro se ante purgare solitum ad exprimendum ingenium suum attentius, et illius refellendum acrius. Idem A. Gell., lib. XVII, cap. 15: *Carnædes scripturus ad-*

versus stoici Zenonis libros, superiora corporis elloboro candido purgavit.

ELOGIA, vocabantur vinetorum singulorum nomina, rotas, forma, crimen, quæ iudicibus in tabellis exarata offerebantur, quando illi pro cuiusque elogio poenam ejus temperabant. I, 496 B, *Qui sententis elogio dispungit.* II, 620 B, *Superstitionis et maledictionis elogio.* II, 342 B, *At quin ista etiam ignominiosa est ex elogio transgressionis et merito damnationis.* II, 272 A, *Totum denique Creatoris elogium in illam rescribetur, i.e. nomen, titulus transcribetur.* II, 941 A, *Non capit elogium adulterii.* II, 986 C, *Si adulterium et si stuprum dixerò, unum erit contaminatæ carnis elogium.*

FLUCTARI, exercere, colere. II, 1040 A, *Quas natura agro potius fluctando commodavit.*

EMANCIPARE, est per mancipationem sive imaginariam venditionem addicere alicui, vel quovis modo alienare et in alterius jura transferre, vel dono etiam dare. II, 291 C, *Quasi libripens emancipati a Deo boni.* Vid. L. LIBRIPENS. II, 572 C, *Non ita Christo creatoris per prophetas emancipata.*

EMANCIPATIO, II, 114 C, *Apud inferos emancipatio nostra est.*

ΕΠΙΠΡΟΨΕΧΤΑ, II, 692 A, *Est etiam aruncum spiculum, quo jugulatio ipsa dirigitur cæco introcino: Επὶ προΨεχτάς appellant de infanticidii officio, utique viventis infantis peremptorium.*

EMENDATOR, II, 589 A, *Ab emendatoribus Ptolemæi, i.e. qui de schola Ptolemæi sunt evehi, ut eam emendarent.*

EMENDICARE, II, 736 A, *Ita argumentationes emendicant.*

EMERERE, II, 447 A, *Emeruisse medicinam a destructore legi, observatores legis.*

EMIGANS, II, 223 B, *Emigrantior facta est arida, i.e. facilius conspici potuit.*

EMIGRARE, II, 77 A, *Nec dubito quosdam scripturas emigrare, intransitive, quemadmodum et Livius, lib. C X, dixit migratu difficile, pro eo quod est exportatu.* Scripturas vocat tabulas, codices, instrumenta.

ENARRARE, II, 1031 B, *Solemnia enarravit, i.e. solemnia effatus est, inaugurandæ coloniz verba.* Recie autem enarrare, quoniam utrumque complectitur, et liberationem a sacris prioribus, et posteriorum sacrorum effatum.

ENDROMIS, vestis hirsuta et villi longioris, quæ post cursum vel certamen in usu erat, ne frigus madidos sudore artus penetraret. II, 1042 B, *Ita et endrominis solocem aliqua multitudo synthesi extrusit.*

ENERGEMA, *ἐνεργημα*, effectus quod ex vi quapiam et efficacia prodit. II, 43 A, *Cujus energemate circumventus.*

ERUDIRE, II, 890 A, *Eruditur in mansuetudinem saporis, i.e. cruditate et acerbitate sua erehitur.* II, 788 B, *Et ex flore omnis fructus, eruditur in fructum.* II, 706 B, *Etiam præter naturam eruditus bestis, i.e. ad sævitiam informatis et impulsis.* II, 994 C, *Erudito mox utroque corpore, i.e. expolito utroque panno. In veteribus glossis polita dicuntur γυμνασίου, rudia ἀγρῶν.*

ERUDITUS, i. q. eruditio. II, 584 A, *Sed eruditus hujus fides augetur.*

ERUERE, II, 105 B, *Sed erue nos a maligno, investigare.* II, 524 B, *Leges malos erui jubent.* I, 276 A, *Qua eruiimus tempora ista, i.e. tempestive depromimus, non intempestivis repetitionibus ut imperiti faciunt, obtruiamus.*

ERUPTIO, cogitati scinoris executio. I, 458 A, *Sub ipsa usque impietatis eruptione.*

ESCATILIS, I, 1259 A, *Post manna escatilen pluviam.* II, 247 A, *Qui non ita discesserint, ut escatiles fuerint maledicta mors est.*

ESURIARE, II, 125 A, *Degustata martyria in carcere esuriunt, i.e. exoptant martyria consummare, quæ tantum degustaverint fustibus vel ungulis, verbera-*

tique, quasi extrema tantum cute perstricta. II, 87 A, *A Per eos in quibus curerunt.*

EURIPIUS, est maris pars inter Æolidem Bœotiae portum, et Eubœam insulam. Livius, lib. XXVIII, cap. 6. Euripi etiam dicuntur fossæ atque incilia cum aquis in hortis et prætoris. Sic Euripi etiam dicebantur fossæ in Circo, quæ implete subito aquis per occultos canales ex aqueductibus, totam arenam ad naumachiam inundabant. Vid. Diod. Sicul., lib. LXI; Senec., Epist. 90; Sueton. Cæs., 39; Plin., H. N., lib. VIII, cap. 7; Salmas. ad Solin., f. 638. II, 226 A, *Et statum super Euripum.* I, 640 A, *Es (mater magna) itaque illic præsidet Euripo.*

EVENERE. II, 1164 A, *Sed eveho nos a malo.*

EVENTUS. II, 40 B, *Nullus inter multos eventus unus est exitus, etc. Sens: Quum tam multi sunt, ad quos res una eademque asseritur, si errant, fieri non potest, ut sit eventus unus, i. e. ut tam multi uno errore errent: exitus varius esse debuerat, prout error est varius et multiplex, et varium ordinem doctrinæ Ecclesiarum efficere.*

EVERSIO. II, 30 A, *Nisi plane ut aut stomachi quis ineat eversionem, aut cerebri. Hæc explicari videntur istis mox sequentibus: Et tu quidem nihil perdes, nisi vocem in contentione, nihil consequeris, nisi bilem de blasphematione; dixit autem, ut stomachi quis ineat eversionem, quemadmodum lib. IV, adv. Marcion.: Necessè est omnis demutatio veniens ex innovatione diversitatem ineat cum his quorum fit.*

EVIGESCERE. II, 717 A, *Denique derogatis eis (alimentis) evigescat anima.*

EVIGORARI. vigorem perdere, I, 376 B, *Libet libidinibus ac concupiscentiis evigorata.* II, 1042 A, *Nisi diu molitas et evigoratas et exeduratas.*

EVOLVERE. II, 840 A, *(Jonas) de alio piscis evolvitur.*

EVOMERE, II, 994 A, *Errorem omnem traducta diversitas evomet. Ostendit male conciliata fuisse colorum temperamenta. Lanus dicit evomere, colores, quales imbibere.*

Ex, cum substantivo adverbialiter. I, 456 A, *Religiosi ex fide, i. e. fideliter.* I, 504 A, *Qui eam ex fide præstat.*

EXAMEN, multitudo, I, 332 A, *Totum gentis examen.* I, 482 A, *Judæum ad Ægypto examen.* II, 251 C, *Examen divinitatis, de XXX Valentini æonibus.*

EXAMINARE, II, 35 B, *Sufficit unicuique examine credenti, i. e. postquam demum ipse examen habuerit.*

EXANCILLARE, perpetuo ac religioso cultu quasi exhaurire. *Ancillare enim est Festo ministrare.* I, 376 A, *Licet falsis diis exancillata.*

EXARMARE, II, 974 B, *Ita exarmata sunt jura.* I, 691 A, *Omnes postea militem Dominus in Petro exarmando discinxit.*

EXASPERARI, I, 400 B, *Ita exasperabantur.*

EXAUCTORARE, II, 324 A, *Quam et ipse postmodum exauctoravit, auctoritate destituit, infirmavit.* II, 1007 C, *Ut sacramento benedictionis exauctoraretur.* II, 1044 A, *Quæ ita sese exauctorasset.*

EXCANTARE, I, 621 A, *Tanquam coluber excantatus aut effusigatus, i. e. incantatione enervatus aut sugatus certis sumi generibus.*

EXCEDERE, de æterna generatione Filii Dei. I, 399 B, *Et a matrice non recessit, sed excessit.*

EXCEPTACULUM, I, 652 C, *Et aures ad exceptaculum meliloquit.*

EXCEPTIO, II, 555 C, *Sed et hoc exceptio personarum est, ἀποσύνθεσις.* I, 392 A, *Neque devictus exceptioibus.*

EXCEREBRATUS, II, 382 B, *Excerebratus et novo vino.*

EXCESSUS, digressio in oratione. II, 44 A, *Sed ab excessu revertitur.* II, 327 A, *Et ab omni post matrimonium excessu.* I, 496 A, *Quorum vitio excessum mortis non ante Cybele cognovit, i. e. obitum, mortem.*

EXCETRA, dicta est hydra ab excrescentibus capitibus, uno reciso, I, 1258 C, *Talis igitur excetra delictorum.*

EXCIDERE, II, 235 A, *Et hic a linea tuis excidisti.* II, 400 C, *De magistri regula excidere.* I, 529 B, *Qui malum damnari, quam a Deo excidere.* II, 960 C, *Quo ipsum sibi hominem excidere solenne est.*

EXCITARE, II, 596 B, *Et omnem dentem excitatura. Qui excitatur, loco ferri movetur. Itaque eleganter ait, pugno in maxillam incusso dentem omnem excitari. Nec inane est votum illius miseri in rixa pognati: Ut liceat paucis cum dentibus inde reverti.*

EXCLUDERE, II, 996 B, *Sic et hæretici eandem fabulas quo volunt tribuunt, non quo debent aptissime excludunt.* II, 247 A, *Ubera excludunt.*

EXCONDERE, II, 517 A, *Vere eum et invisibilem excondis præfatiorem, i. e. condus et fingis eum ex illis prophetarum locis.*

EXCRUCIARE, I, 1297 A, *Aut re excrucinata, i. e. extorta expressaque tormentis per iudicem.*

EXCUTERE, I, 157 C, *Conditionales minus regis excutunt, i. e. depellunt a se.*

EXCUSARE, II, 899 A, *Quorum flos etiam humanum libidinem excusat, h. e. recusat. Excusat libidinem virgo, quæ virginitalis suæ flore gaudet, ita ut nolit decerpi, qualis ille Catulli flos intactus et illibatus: Ignotus pecori, nullo contusus aratro, qui novum tenni captus defloravit ungui, etc. Credibile est, inquit Tertullianus, talibus puellis angelos potius quam maculatis jam corporibus exarsisse.* II, 803 B, *Ita et Deo licuit carnis aurum de limi sordibus excusato censu eliquasse. Excusatus dicitur, extra causam legis, oneris aut criminis positus, qui scilicet docuit, in eâ causâ non esse, ut opere aliquo sine accusatione aliqua premi, sive lege aliqua censi aut teneri debeat. Carnis itaque census dici videtur excusatus limi sordibus, quasi sordium excors limosarum. Verumtamen Septimio nostro mentem fuisse aliam credimus; et aurum et carum de terra esse ait; utrumque autem manibus artificis perfectum transire in materiam longè aliam, splendidiorē atque nobiliorem de obsoletiore matrice, ut jam non amplius terra, sed aurum et caro dicantur. Itaque, ut licuit artificii aurum de terra excudere, ac prunæ violentia coctum adeo purgare, ut tandem in perfectissimam proficiat bonitatem, ita etiam licuisse summo omnium artificii Deo, carnis nostræ aurum de limo excudere, ac virum divinarum fornacibus excoctum et eliquatum in nobilissimam materiam censum referre pristino illo terræ seu limi censu sordibus excusato. Censum materiam dixit, qualescumque censetur. Excusatum vero, excusum, ab eo quod est cadere et excidere, unde *cusare* et *excusare*, quemadmodum ab eo quod est quater, jacere, premere, dicimus quassare, jactare, pressatum, quod alias quassum, jactum et pressum. II, 884 B, *Nos quoque ut possumus, os cido excusamus.* I, 1246 A, *Emolumento exaltationis offensam sui excusant.* II, 1002 B, *Cur ergo cervicem nostram a tanto iugo excusant.**

EXEDURARI, consumi, tabescere. II, 1042 A, *Nisi diu molitas et evigoratas et exeduratas.*

EXEMPLARIUM, exemplar. I, 252 C, *Exemplarium antiquitatis.* II, 264 B, *Cum justus multo alii, aliquibus exemplariis annuere quam nullis.*

EXEMPLUM, figura, imago. I, 459 A, *Et in aliena solemnitate exemplum atque imaginem spei suæ innuunt.* II, 849 A, *Nullum vero exemplum majus est eo cujus exemplum est.* II, 488 A, *Hæc autem exempla nobis sunt facta.* II, 871 C, *Servi igitur exem-*

pio, et conserva speculum ejus carni. II, 476 A, Non enim exemplum est, sed veritas. II, 159 A, Ad exemplum prophetarum.

EXEMPTUS. II, 1051 D, Ut senium non fastigium exemptis. Constructio Tertullianæ, exemptus fastigium, ut erepta Pompeios. Sens.: Vobis senio confectis, non tamen summa inter ceteras Africæ urbes potestate detrahis.

EXEQUIÆ. II, 706 A, Quod exequias convivium patitur, i. e. quod convivio inferitur non sepulchro, quod cœne impenditur non funeri.

EXERCITUS. I, 417 A, Ut Plato Jovem magnum in cælo comitatum exercitu describit deorum pariter ac demonum. II, 1015 A, Adversus exercitum sententiarum instrumenti totius armari.

EXERTE, disperse, palam. II, 52 B, Exerte et palam. I, 978 A, Sicuti nos non dubitamus exerte mandare. I, 1290 A, Jam non suadet, sed exerte jubet.

EXERTUS, græc. ἔρτος. I, 462 A, Hostes exerti. I, 1292 A, Detractata et exerta sententia est. II, 1006 C, Quam exerta acies macheræ spiritalis, quam quasi plene juris, auctoritatis et potestatis habentæ, effundunt in aperta oburgatione. Apud Virgil.: Ense incluso ibat. Cui contrarium est illud Cicer. I in Catil.: At nos vigesimo jam diem patimur hebescere aciem horum auctoritatis. Habemus enim senatusconsultum, verumtamen inclusum in tabulis tanquam gladium in vagina reconditum: Sic in Appio: Dentes exerti ad vulnera infingenda acuti et erumpentes.

EXHAURIRE. II, 647 A, Jam ciculis damnationis exhaustis, i. e. jam audita damnationis suæ sententia, quasi ab eo temporis momento mortem Socrates bibere cœpisset, cum ab eo quoque judices vitam custodis ademisse censeantur, ex quo mortis sententiam dixere. II, 522 C, Sed exhausti semetipsam. II, 799 C, Ergo Dei Filius in tantum humilitatis exhaustus.

EXHIBERE, edere, emitere. II, 246 B, Et exhibuit frequentie.

EXHIBITIO. I, 668 B, Quibus exhibitionis nostræ gratia obligati sumus, i. e. præstationis alimentorum. I, 677 B, Male nobis da necessitatibus humanæ exhibitionis supplaudimus, si post fidem obviatam dicimus, non habeo quo vivam. II, 87 B, Per communia ista instrumenta exhibitionis humanæ. II, 951 B, Exhibitionis causa nudentem. II, 827 B, Ad usque tempora exhibitionis omnium, i. e. calceatorum.

EXIMERE, dimittere, absolvere. I, 277 A, Debito præni nocens expungendus est, non eximendus.

EXITUS, evulgatio in publicum. II, 246 B, Exitum, mors. II, 49 B, Ubi Paulus Joannis exitu coronatur. I, 702 A, In illo exitu Byzantino, i. e. exitu et eversione oppidi per milites Severi facta. I, 635 A, Non in exitum operum constat condidisse quæ damnavit. Exitus hic non exitum sonat, quod putavit Pamelius, sed eventum et consecutionem. Sensus est: Deum non condidisse res, ut inde exirent et consequerentur ex his mala opera, quæ damnavit. Nam per se bonæ erant, nec nisi bonum facturæ, conditionis lege, sed in opera mala per accidens traductæ sunt. II, 152 A, Scævane an exitus Apostolorum: mox explicat, nihil enim passi fuissent, quod non prius patendum esse sensissent.

EXOMOLOGESIS est qua delictum Domino nostrum confitemur. I, 1243 B.

EXORBITARE. II, 995 A, A vero lumine exorbitant ejus comparationis. I, 298 A, Elementorum munia exorbitant. II, 16 C, Qui ad hæreses non exorbitaverint.

EXORDIUM. II, 851 A, Et totam Christianæ spei frugem in exordio sæculi collocent. Rectius legit Rigaltius, in exordio sæculi, h. e. in fine sæculi. Exodium, exitus, finis. Glossæ veteres, ἔξοδος, exseques. Lucilius, Principio exitus dignus, exoditumque sequitur. Juvenal. Sat. III, Tandemque redit ad pulpita notum exodium. Vetus interpres, Exodiarus apud veteres in fine ludorum intrabat, et quicquid lacrymarum atque tristitia coegissent ex tragicis affectibus, hujus specta-

culi risus detergebat. Argute igitur Septimius finem sæculi nuncupavit exodium, tunc enim aderit tempus, quo fidelibus christianis omnium laborum et arrumarum tristitia verteretur in gaudium, quæle Septimius describit sub finem libri de Spectaculis. II, 1306, Et illum ipsum nigrum pulverem, quo oculorum exordia produciuntur.

EXORNARE. I, 1326 A, Velut exornatam, i. e. ornamenti destitutam et exutam, ut exonerare, exarmare, etc.

EXPANDERE. II, 274 A, Ad altitatem cælum, affi deo expanditur, i. e. qui brachia orans ad cælum extendit.

EXPAVESCERE. I, 472 A, Ad unam lucem expaverunt veritatis, i. e. quasi ex carcere tenebrarum, moris et peccati ad lucem veritatis pertracti affliguntur et toti tremunt.

EXPEDIRE. I, 670 A, Eodem crimine expeditur, i. e. conficiunt, adornant. II, 683 B, Opimitas sapientiam impedit, exilitas expedit.

EXPEDITIO. II, 356 A, Denique expunctum est orientali expeditione, quum expeditio in Parthos institueretur denuo, qui Mesopotamiam occupaverant, ut ex Diono Xiphilius narrat. Nam eo tempore, cæsaribus repente Parthis, Severus Orientem lustravit et Ægyptum, et Judæos ita graviter est persecutus, ut, Spartiano teste, Judæos fieri sub-gravi poena veterit. I, 1282 B, In illa die expeditionis qua Deus corpora e vinculis mortis, et suos omnes omnino ex malis omnibus expediturus est. II, 650 B, Quod implicationes expeditionum, i. e. solutionum, quibus quæstiones expediti possunt.

EXPEDITUS. I, 364 A, Ægypto expeditus, de prosecutione Judæorum ex Ægypto, qui expederant sese injuriis et oneribus et intolerabilibus.

EXPETERE. II, 1030 C, Sed nec cingulo sinus distendere expeditum: sens.: Olim non expetebant nec curabant Carthaginienses sinus vestis dividere. Alibi, forte melius, expeditæ: sed nec cingulo sinus dividente expeditæ: sens.: Expeditæ, non impedimento fuere istæ tunicae, ac ne cingulo quidem adstringente et dividente sinus vel strigas et strigas dispendente ipsarum opus habuisse, ut expeditiores essent.

EXPATIUS, expiatio. II, 563 A, Conjuncta passionis expiatum.

EXPINGERE. I, 4317 A, Quæ non veli idcirco se expingere, i. e. exornare quasi pigmentis.

EXPONERE. II, 356 B, Et totam enthymeam exposuit, i. e. deposuit, abiecit a se. Ibid., Quibus forma mutaretur exponendi, i. e. sætum suum abijcendi.

EXPOSITIO, depositio. II, 1046 B, Nullius profecto alterius indumenti expositio quam togæ gratulatur.

EXPOSTULARE. II, 551 A, Sed ut sit expostulo, i. e. hoc etiam adversus eos contendo, Deum ante omnia fuisse: quod tamen ipsi negant, qui coartantem Deo comitem tribuant Ennecam sive Sigen.

EXPRIMERE. I, 457 A, Qui faucibus ejus exprimendis, Antonino Commodò strangulando.

EXPUNICARE, expurgare quasi pumice et expolire. II, 570 A, Et ab omnibus injuriis passionis expumicat.

EXPUNCTIO, complementum. II, 24 B, Ubi expunctio inveniendi. II, 686 A, Officii et operæ meæ expunctio, i. e. persolutio et præstatio. I, 613 A, Post viæ expunctionem.

EXPUNCTOR. I, 1151 A, Superducto Evangelio, expunctore totius retro relictis, i. e. consummatore.

EXPUNGERE, delere. I, 276 A, D, 277 B, not. (n). Debito paræ nocens expungendus est, non eximendus. Nam in peragenda cognitione exactor penarum de tabella damni cuiusque nomen cum elogio seu causa citatum simul sumpto supplicio expungebat. Conf. DISPUNGERE. I, 363 A, Thure flagrante libidinem expungi, i. e. perficere, consummare. I, 591 A, Dum expungitur, i. e. dum habetur completum, de vaticiniis. I, 400 A, Adventus Christi expunctus. I,

455 A, Qui vota prohi expungimus, i. e. implemus, A perfungimur, I, 527 A, Ad expungendum, i. e. ad perficiendum, perfecte præstandum, II, 605 A, Et legis veteris abolitio expuncta suis temporibus demonstratur. Expuncta nempe fuit lex vetes, nova superveniente, II, 524 B, Et si qua in hoc opus dilata erant, expunxerimus, i. e. absolverimus, effecta reddiderimus, II, 815 A, Judicium resurrectio expunget, I, 627 A, Imo et omni contumelia expuncti, i. e. nihil continelæ omissem, quod illi non sint perpassi, I, 663 B, In idololatriæ tamen crimine expungitur, i. e. persequitur, consummatur, II, 76 A, Liberalitas præstantissimum imperatorum expungebatur in castris. Donativum significat. Singuli milites ex catalogo seu tabella citati adibant, et singulorum nomina, prout quisque accipiebat, expungebantur. Itaque absoluto cunctis donativo, omniumque nominibus expunctis, tota illa tabella, qua nomina continebantur eorum quibus donativum distribui convenerat, expuncta apparebat: ac per hoc liberalitas imperatoris absoluta quoque et expuncta. Præstantissimum imperatorum, nempe L. Septimii Severi patris, et M. Aurelii Antonini Caracallæ filii, sub quibus Tertullianum floruisse D. Hieronymus auctor est in illustribus Ecclesiæ viris.

EXSECUTIO, II, 604 B, Et hostis executionem, i. e. persecutionem.

EXUFFLARE, I, 677 B, Fumantes aras desuper et exufflari, i. e. profertis se Christianum fumi idololatriæ aversione.

EXSTRUCTIO, est, I, 1294 A, capilli strides, suggestus; quo Juvenal. Satyr. VI, Altum adificat caput.

EXTARE, I, 1331 B, Et extamus inter demersos, i. e. eminenus. Sunt autem demersi, in profundo siti, qui celais atque eminentibus opponuntur.

EXTENDERE, de canibus, cum in pedes se conjungentes spe præda internodia corporis laxant, et spiras extendunt, I, 345 A, Quæ illos ad eversionem luminum extendant, I, 1279 B, Extendamur in priora, I, 1519 B, Illæ sibi formositatem et datam extendunt, et non datam conquirunt, I, 676 B, Diligentiam extendunt observationis.

EXTERMINIUM, II, 612 A, Exterminii civilis Hierusalem, id est vastationis ejus.

EXTIMARE, II, 82 B, Contactum in manibus extimarit, i. e. contactum extremum sive extimam sensum in manibus collocavit, et quidem extimis, nam extrema digitorum tactuum differentias maxime percipiunt ac sentiunt.

EXTRA, I, 512 A, Christianus etiam extra fidelis vocatur, i. e. erga externos et ab extraneis, a Gentibus.

EXTRANATURALE, II, 721 B, Non alique extranaturale est somnus.

EXTRANEUS, I, 446 B, Licet extranei a turbis in aliquo loco casus invenimus, i. e. licet nullis turbidis rebus nos immisceamus, tamen cum concutitur imperium, nos quoque concutimur, et aliquis casus nos ferire potest, itaque patimur vobiscum. Construitur sæpe cum genitivo, I, 1347 B, Cujus te prosteris extraneam, I, 1250 A, Nullum opus Domino complacitum perpetrare extraneus patientia possit, II, 727 A, Quis autem tam extraneus humanitatis.

EXTREMUS, II, 708 A, Quia nihil plenius, quam quod extremus, I, 387 A, Extremissimi tamen eorum.

EXUL, I, 1247 A, Sed exules a libertatis et lætitiæ felicitate.

EZECHIEL, II, 700 C, Legimus quidem apud Ezechielem de voca illa quæ peperit et non peperit. Cum in Ezechiele propheta nusquam mentio fiat illarum vocum quæ hic laudantur ab auctore, merito dubitant interpretes, quæ sit hujus loci explicatio. Pamelius et alii putant id esse quod habetur Job II, Yacca peperit et non est prius factu suo. Junius hoc ex scripto aliquo apocrypho depromptum esse suspicatur. Nisi quis forte de Ezechiele poeta acceperit

A tragædo, qui a Clemente Alexandrino, Strom. II, et ab Eusebio sæpe libris de Præparat. Evang. adducitur.

F

FABALE, II, 702 A, Pythagoras vero ne per fabalia quidem transeundum discipulis suis tradidit. Etiam cum discrimine vitæ observatum præceptum illud Pythagoræ. Quædam præ prædictis scribit Jamblicus cap. 31, ubi narrat quosdam Pythagoræ discipulos fugientes milites Dionysii tyranni iucidisse casu in fabalia, qui, decreti memores et illud violare nolentes, subistite, minime ausi transire per fabalia, sed maluerunt trucidari et obrui.

FABRICARE, I, 1261 C, Quomodo amico de mammona fabricabimus nobis.

FACERE, vadere, proficisci, II, 1038 B, Quo ad illum ex Libya Hammon facit. Hyginus Hammonem refert ex Africa venisse ad Libyam: Liber autem apud Ægyptios Osiris. Alii legunt vasi. Prodevo, II, 1045 B, Est habitus iste quod faciat. Seneca totius loci est: Nulla signa pallium exhibeat hominis ad meliora transgressi: habet tamen hic habitus, in quo utilitatem suam possit ostendere, II, 927 A, Quia et filios facimus, licet generamus, II, 309 B, Qui nobis filios facere non permisit, græce. τὸν ποιεῖν. II, 618 B, Ante militare, quam virum facere; eandem sententiam Tertull., lib. III, ad Marcion., cap. 13, sic edidit: Nusquam hoc natura concedit, ante militare quam vivere, II, 143 A, Qui solum corpus occidunt, animas autem nihil faciunt, II, 702 B, Ut autem clausulam de præstatione communi faciat, i. e. præstat usum præstationis communis, faciat quod præstatio communis solet.

FACILIS, II, 558 B, Ad fabulas facilis est, i. e. libenter recipit, II, 647 B, Sane Socrates facillius diverso spiritu agebatur, i. e. potius et certius. «Veteres enim, ait Donatus, facili dicebant pro certo.»

FACILITAS, II, 53 C, Excogitandis instruendisque erroribus facilitatem, activa significatione accipiendum pro habitu facili et molli brachio efficiente, quod instituitur.

FACINUS, II, 692 A, Quo totum facinus attrahitur, præferenda illa altera lectio, quo totum peccus. Viul. PECUS.

FACTIO, II, 468 A, Edam jam nunc ego ipso negotia christianæ factionis, I, 478 A, Quo de factionibus querela est, II, 152 A, Valentianæ factionis.

FACTITAMENTUM, II, 680 A, De facilitatibus intellecta videntur.

FACTITATIO, II, 226 B, An et hæc in hominis facilitatione censetur, i. e. creatione seu conditione.

FACTITATOR, II, 177 B, Ad idolorum factitatores.

FACTITIUS, I, 651 A, Sed nec cura factitii corporis, ut plasticam Dei supergressa.

FACTURA, II, 652 B, Capit itaque et facturam dici generari pro incense poni. Capit, h. e. licet, fas est, Facturam de anima dicit, quod alias diceret creationem. Vid. INESSE.

FACULA, diminutiv. a fax, I, 461 A, Pauca faculis, II, 1027 C, Quomodo oleum facula tua sufficere et tibi et mihi poterit, II, 133 A, Qui faculis oleum non præparassent.

FAMA, II, 1030 C, In fama de subteminis studio. Junius movit: infamata, i. e. ant infames factæ, aut factæ fama, divulgata, ut Liv.: infamanda rei causa januam observari jubet.

FAMILIA, II, 554 A, Familias Phosphori quæ acclamant, i. e. sectatores rhetoris, ostendit, sicuti tractat, II, 1252 A, Nomen cum familia ipsius persequentes. Rhnan. ex MSS.: Nomen, familiam ipsius persequentes. Nomen autem dicit christianum et familiam ipsius, scilicet Christi, hoc est christianos.

FAMOSITAS, I, 654 B, Ademptis donis dignitatum in quendam scopulum famositas.

FAMULARE est græc. δουλεύω, in servitum redigere. **A** 1, 400 B, *Elementa ipsa famularet.* I, 476 A, *Ad gloriam famulandæ libertatis.* II, 224 A, *Ut ex illa animalia usui meo famulentur.* II, 862 A, *Famulati autem Deo.* II, 868 A, *Quod famulatum est liberans.*

FAMULATORIUS, II, 705 B, *Subigendæ quæ in famulatoriis*, i. e. iis animalium generibus, quæ ad famulatum comparantur.

FAMULUS, II, 707 B, *Omnia famula sunt hominis.*

FARSUS, pro fartus vel factus, II, 974 A, *Aliquamdiu fartum omnibus balnei.* Sic, II, 1012 A, *Hiatus criminibus infarsus.*

FARSURA, II, 781 B, *Reliqua farsura*, vox tertulliana pro fartura vel factura.

FASCINARE, II, 755 A, *Tacent et anus illa, ne fascinet puerum*, i. e. ne fata accinat puero, et bene vertat incantationibus.

FASTIDIBILIS, II, 707 B, *Fastidibilia de gratiis*, quæ nec pessimi metuant.

FASTI, II, 364 D, *Circumcisionem vindicantium et Judaicos fastos*; ita legit Rigaltius; in exemplari Pithæano legitur fastus.

FASTIDIOSUS, qui amores spernit. I, 359 A, *Et Cybele suspirat pastorem fastidiosum.*

FASTIDIUM, I, 1265 A, *Si fastiditi ante in fastidio ultionis non erimus.* Optime resiliunt Rigaltius: Si fastidientem fastidio ultionis nocuerimus. Fastidimur ab adversario qui nos odio habet: quem si vicissim odio habemus et fastidio, jam fastidientem refastidimus, et malum pro malo rependimus, et præceptum Domini non observamus. Nocere fastidientem dixit h. I. Septimius, ut noscere nascentem lib. de Exhort. castit.

FASTIDIUM, II, 289 A, *Solutis a Deo et ex fastidio libera*, i. e. quæ animalia libera sunt et soluta lege, quia non æque amavit, sed abiecit et fastidivit Deus.

FASTIGIUM, II, 803 A, *Artificis fastigium recogitari oporteret*, i. e. maiestatem, dignitatem, amplitudinem. I, 420 A, *Sed quam vanum est fastigium Romani nominis religiosiatis meritis deputare.* II, 920 A, *Ut tibi Apostoli fastigium redderet.*

FATIGABILIS, II, 703 C, *Ascensu etiam scalarum fatigabilis.*

FATUM, II, 714 A, *Quum et fato jam inascribitur*, i. e. accenseatur et revera est in eorum numero, quibus inest arcana illa vis societatis corporis cum anima continendæ. Hoc enim est quod fatali vitæ tempora vocaverunt, inquit Macrobius, lib. I, in Somnium Scipionis, cap. 15. II, 718 A, *Dum ultima die fata scribenda advocantur.* II, 683 C, *Et providentia fatum et necessitas.* I, 428 A, *Fato stat Jupiter ipse.*

FERALIS, I, 1309 A, *In maledictorum metallorum ferilibus officinis.* Nam metallorum operibus addicebantur damnati, inque his sæpe Christiani. De quibus Cyprian. lib. III, epist. 25.

FERIA, II, 956 A, *Quartæ feriæ et sextæ*, i. e. die Mercurii et Veneris.

FERETRUM, I, 1270 C, *Quale in illo viro feretrum Deus diabolo destruxit*, i. e. quale tropæum Deus de diabolo erexit. Est enim h. l. feretrum non receptivum, quo mortuus effertur, ut Rigalt. vult, sed instrumentum triumphi, quo circumferebantur arma devictorum in pompa. Ita pergit: quale vexillum, etc.

FERRÆ, I, 647 A, *Reliquas ipsarum rerum qualitates contra Dei omnes seramus.* Feramus, inquit, res speculaculorum contra res Dei. Res Dei pro divina seu christiana disciplina. Contra ferre est contraponere, opponere, componere, committere, conferre.

FERRUM, I, 1528 A, *Ut exilis ad ferrum nati corporis cicatricibus.* Natum ad ferrum corpus dicit, quod simul ut natum est, ferro vulneratur, lima auricilla infantum perturna.

FIBULA, II, 231 B, *Nam et autem ipsum velut fibula conjunctivæ particula ad connexum narrationi appositum est*, i. e. conjunctio, sive conjunctiva particula

sermonem consilulans et adstringens. Hypallage. II, 850 C, *Vocabulum homo consertiarum substantiarum duarum quodammodo fibula est.* II, 93 B, *Aut etiam voluntariis deliciis fibulam laxet*: proverbial. locut., pro eo quod est, januum aut fenestram aperiat. II, 1011 D, *Hujus boni fibulam qui illum nesciat invitum relaxasse?*

FICTRIX, II, 815 A, 1044 B, *Et tamen calicem, non dico venenarium, etc., sed fictrices, vel archigalli.* Le Prieur legendum esse putat fictricis, siquæ locutus esset Tertullianus de poculis, quæ fictrices illæ propudiose mulieres seu eunuchi cum osculo sorhebant. Sed melius Rigaltius e cod. Pith.: fictricis, *perpallentes*, sagæ, simulacra cerea fingentis. In Ursini libro legitur fascinatoris. Fictricis non fictrices legendum esse monent sequentia.

FIDELIS, II, 908 C, *A quocumque institutore sunt sive spiritali, sive tantum fideli.* II, 920 A, *Sed non omnes fideles Apostoli.* II, 56 A, *Quis catechumenus, quis fidelis, incertum est.*

FIDELITER, II, 928 A, *Satis consulte, et imprimis fideliter*, i. e. ut Christianum decet.

FIDENTIA, in bonam partem. I, 416 A, *Ipsi spei nostræ fidentiam edificant*: eodem sensu et Cicero usus est hac voce.

FIDES, II, 1040 B, *Det consuetudo fidem tempori, natura Deo.* Salmasius et alii legant debet. Fidem dare est sequi, obtemperare, inservire. II, 206 A, *Bona fide*, i. e. ut serio simpliciterque dicam. II, 543 A, *Si bona fide queras.* II, 686 B, *Deleo bona fide.* II, 438 B, *Pro qua fidem diceret passio ipsorum, etc.*, i. e. probationem fidelem ac testimonium. II, 281 A, *Jam nec ipsum fidei ejus sacramentum*, i. e. baptisma. I, 677 B, *Si post fidem obsignatam dicemus*, i. e. post baptismum. II, 986 C, *Habet et fides quorundam nominum familiaritatem.* Fidem hic dicit, quam alias sectam, philosophiam, disciplinam, religionem, scilicet christianam.

FIDUCIATUS, I, 694 A, *Pecuniam de ethnicis mutuantibus aut pignoribus fiduciati*, i. e. *ἐνδεδωκεν*, et fiduciare, *ἐνδοθεῖν* in glossario vetere.

FIGERE, II, 1043 B, *Et acie figere*, est acute, intentis et quasi delixis in rem oculis intueri, *ἀντὶ τοῦ ὁρᾶν*. Ut qui vestibus a natura moderatione alienis hominesque transversos de recto statu agentibus induti, palam conspiciendos se aut potius deridendos præbent, omnium oculos in se convertere velle videantur. Ut tamen hujusmodi inspectio sive spectatio, quam captant, cum probro contumeliæ eorumdem gestantium sit conjuncta, ut non laudi, sed vitio vertat. Huic subjungitur: *Digitis destinare*, nutu tradere. II, 815 B, *Estne ergo et in vascula et in instrumenta sententiam figere*, i. e. intrepide et constanter asserere.

FIGULARE, II, 578 A, *Figulat ita hominem demirgus.* II, 920 B, D, n. (14), *Cum hominem signasset.*

FIGULATIO, II, 690 C, *Nec cum carnis figulatione compingi et produci*, II, 801 B, *Totam hominis figulationem Deo nostro cedunt.*

FIGURA, II, 446 B, *Cui potius figuram vocis sua declarasset*, i. e. sermonis sui mysteria, sacramenta, cum scilicet recedant a literis sui sensus. II, 339 C, 620 B, *Babylon Romanæ urbis figura est.* II, 460 C (Vid. not. [c]. 459 D), *Hoc est corpus meum, dicendo: Id est figura corporis mei.* II, 461 B, *Ut autem et sanguinis veterem figuram in vino recognoscas.* I, 1205 C, *Figura ista medicina corporalis spiritalem medicinam canebat.* II, 89 A, *Atqui si figuræ nostræ fuerunt*, nempe templum, arca, tabernaculum, etc. II, 489 A, *Christum enim in floribus figura ostendit oriturum.*

FIGURARE, II, 44 A, *Proprie enim doctrinarum distinctionem figurat*, i. e. per figuram docet. II, 814 A, *Si parum universalitas resurrectionem figurat.* II, 462 A, *Qui tunc vinum in sanguinem figuravit.*

FIMBRIA, est mitra compescens fines crinium. II, 915 A.

FILIUS omnium, i. e. ex communi incerto natus, A
I, 312 A.

FINIRE, II, 143 B, *Si bestia finiendus*, i. e. si cui
ad bestia damnato mors obunda, vita finienda, II,
966 B, *Quo magis sexta die finiri officio huic possit*, i.
e. præfiniri, determinari.

FINIS, II, 207 B, C, *Puniturus, quibus contra malum
finis*, i. e. puniturus eos, qui malum sibi pro fine pro-
posuerunt, contra imperavit, II, 271 C, *Finis invenit-
ur malignitatis*, i. e. suprema malignitas.

FLABELLARE, II, 1045 A, *Verum cum in affectionem
flabellatur, jam de incendio gloriæ ardor est*.

FLABRUM, ventus tranquillior ac levior, II, 1053 A,
Dum et flabris æque mutantibus.

FLAGRUM, I, 301 A, *Vel adhuc flagra rumpentium*,
i. e. qui vix manumissi sunt, in quorum tergis vestigia
recentia exstant disruptorum in cædendo flagello-
rum.

FLAMMEUM, II, 588 A, *Pro luce et flammeo*. Flam-
meum erat velum quo nuptæ operiebantur, ita dictum
quod eo assidue Flamminica uteretur, cui divortium
facere non licebat. De flammeo agit Sueton. in Nerone,
cap. 38; Martial., lib. II et lib. XII; Juvenal., Sa-
tyr. VI.

FLAMMEUS, I, 1322 A, *Male ac pessime sibi anspiciantur
flamme capite*, i. e. quasi flammam ignis æterni et
gehennæ infernalis præsignificantes et ominantes
sibi. Sic Cyprian.; et Hieronym. ad Lætiam: *Ne ca-
pillum intrusus et ei aliquid in gehennæ ignibus auspi-
ceris*.

FLATURALIS, II, 663 A, *Quia flaturalibus artibus
structa non sint*, i. e. partibus organicis status.

FLERE, II, 708 B, *In interitum frustra flevit*, i. e.
frustra penituit.

FLORERE, de purpura: II, 1036 B, *Imo omni con-
chylio pressior, qua colla florent*; de sole et luna: I,
354 A, *Lumina floruisse*, i. e. splendore excelluisse.
Conf. Lucret. lib. IV, vers. 451. II, 562 A, *Quod opti-
mum atque pulcherrimum unusquisque florebat*. Iren.
*ὅτι οἱ αἱ ἱεροὶ κάλλιστοι καὶ ἀσχηρότατοι οὐρανὸν
πύλαι*.

FLUERE, II, 1012 B, *De masculo fluxisset*. Pugilem
significat in muliebris patientiæ mollietiem solum,
unguento delibutum, vestitu affluentem.

FLUSTRUM. Festus: «Flustra dicuntur, cum in mari
fluctus non moventur.» II, 1035 A, *De flustis tempe-
ratum*.

FLUXILIS, II, 578 A, *Si enim fusile et fluxile liquoris
est quantitas*.

FOENERARE, I, 1260 A, *Dentem pro dente repelebant,
et malum malo foenerabant*. II, 700 A, *Et alibi am-
plius gentilitatem foeneraverunt*.

FOETURARE, II, 578 B, *Atque ita seturatum*, i. e.
gestatum in utero, *ὑποσπασθῆναι*.

FOLLICULUM, II, 786 B, *Per illum nervum umbilica-
rem quasi folliculi sui traducunt*. Folliculum vocat,
quem Hippocrates *ὄμφη, τὴν περιέχουσαν τὸν ὄμφη*. Hic
autem verbis *χορὸν* describi ait Galenus. Involucrum
foetus, Ilesyeli. *κόλωνα τὸ περιέχον τὴν ὄμφη*.
Latini dixere secundas. In iis autem sunt venæ,
quibus tanquam radicibus traducitur sanguis ad fœ-
tus umbilicum; ideoque Septimius nervum, quem
appellat umbilicarem, *folliculū traducem* esse ait. *Fol-
liculam* dici vulvam notat Servius, III Georg. «Geni-
tali arvo, inquit, pro muliebri folliculo, quem scilicet
vulvam vocant, ut etiam Plinius docet, nam folliculus
ante dicebatur.»

FOLLICARE, II, 1037 B, *Follicans*, i. e. in modum
foliis inflatus.

FOLLIS, I, 532 A, *Tunde Anaxarchi follem*. Ita cor-
pusculum suum appellat. Cum enim instar pitianæ
tunderetur, pariter nihil aliud sibi contingere pro-
fletur, quam quod hordeo contingat, scilicet ut di-
vina illa interior particula, vigor mentis, illæsa ma-
neret, solusque caducus folliculus rumperetur, dissi-
peretur.

FORCES, est ferreum aut ligneum potius instru-

mentum, ad modum forcipum, quas vulgo *tenalias*
vocamus. His forcipibus umbo toga committebatur,
ut structuram rugarum constringerent, et in loco
suo servarent. II, 1046 A, *Totumque contracti umbo-
nis figmentum custodibus forcipibus assignet*.

FORS, I, 458 A, *Alii fors, alii intus*, i. e. quibus
aliud in ore, aliud in pectore. II, 22 A, *Et fors sem-
per*, i. e. extra Ecclesiam et alienum a Deo commune
nationum fuit.

FORMA, II, 1035 B, *Sed et enatando rursus in forma,
mutavit rursus orbis*, etc. Legendum *informa*, una vo-
ce, pro *informi*, sic *elinguis* pro *elinguis*; alii *infirma*.
Totum hunc locum alii legunt: *enatando rursus infir-
ma mutavit, rursus orbis altus, idem mutat*, etc. I, 309
A, *Ex forma omnium mysteriorum*. i. e. ex lege. II,
45 B, *Ad utramque formam*, nam successiones epis-
coporum, alteram successionis in consanguinitatem
doctrinæ. II, 654 B, *Quæ non corporalium forma*, i. e.
rerum corporalium lege, natura. I, 681 A, *De for-
mam, qua vestis agi tecum*, i. e. elige, qua tecum agi
velis formula. II, 475 B, *Ejus Dei filium esse, cuius
est forma gratia fidei*.

FORMARE, subornare. I, 436 A, *Formati esis ad iisdem
utique spiritibus*; supra dixit *modulati* et *subor-
dinati*.

FORS, forsam, fortasse. II, 703 B, *Invenirem fors
his quoque speciebus animalia*.

FORUM, I, 461 B, *Tanquam in foro torcularis*. Pro-
prie Latinis dicitur *forum* vel *forum*, a ferendo, vas
vinarium, in quo lectius deferitur uva, unde in dolium
inane veniat, ut Varro loquitur, lib. I de Re rustica,
cap. 34; inde *fora*, vasa prægrandia; in quæ inferitur
uva et de quibus vinum defundi in dola solet. Colum-
ella, lib. XI, cap. 2, et lib. XIII, cap. 18. Recentio-
ribus vero *forum* est *τοῦτο*, torcularis locus.

FOVELA, fomentum, recreatio. II, 657 A, *Incorpo-
ralitas est immunitas a pæna et a fovele*.

FOVERE, II, 817 A, *Nam et nunc animas torqueri,
foverique penes inferos*. Alludit ad petitionem divitis
avarī, cum petiit guttam aque a Lazaro, qui in sinu
Abrahæ foveantur: unde notum paradoxum aliud
Tertulliani, qui putavit, animas sanctorum in sinu
Abrahæ seu paradiso, sive sub altari foveri, et gau-
dere ad diem usque iudicii; de quo, lib. de Anima,
capp. 7, 9, 55, 56 et 58.

FRATERNITAS, II, 908 B, *Quia facile virgines frater-
nitas suscipit*. Locus obscurus; referri tamen posse
videtur ad eleemosynam, qua fratres christiani liben-
ter accipiebant virgines.

FRAUDARE, II, 1054 B, *Unica castris fraudatis, de
Cambysæ exercitu in Libyis Syrtibus, immensis are-
narum cumulis cooperto atque obruto*. I, 494 A, *Qua
alieno fraudando abstinemus*.

FREQUENTIA, II, 246 B, *Exhibuit frequentia*, i. e.
emisit in vulgus. I, 390 A, *Frequentia pleraque mon-
tum*, intelligit feras bestias, frequentes in montibus,
illorumque incolas, ut leones, ursos, etc.

FRUCTICES, formine lascivæ, nefandæ; græc. *φρούδες*,
ἀπὸ τοῦ φρούς ἡμετέρας *ἐκείνης*. II, 1044 B.

FRIGERE, I, 463 A, *Nobis ab omni gloriæ et digni-
tatis ardore frigentibus, oppos. calere*, II, 247 A.

FRIGIDUS, de decorum simulacris, in hoc etiam ni-
hil a mortuis distantes, a quibus calor vitalis abest,
I, 345 A.

FRONS, II, 947 B, *Oportebat igitur omnem communis
disciplina formam sua fronte proponi*. Frontem Ec-
clesiæ sine dubio vocat episcopos, presbyteros, dia-
conos. Oportebat, inquit, in fronte Ecclesiæ chris-
tianæ proponi ac pendere formam, h. e. tabulas to-
tius disciplinæ ecclesiasticæ, ut sic præcederet edic-
tum, quod universi sequerentur. Sed Rheusan. pro-
verbialiter accipit, ut ait *sua fronte* proponi, libere et
aperte proponi, non coacte.

FRUCTIFICATIO, II, 458 C, *Si enim fructificationes
arbuscularum signum æstivi temporis præstant*.

FRUCTUS, fructio. II, 457 C, *De eodem adventu filii
hominis, et fructu ejus*.

FRUSTRA. II, 1054 A, *Frusta ager, i. e. fallit, A frustratur sperantes fructum.*

FRUSTARI. deludere, declinare, aut declinare et trucidare. I, 372 A, *Frustrandi bestiis mercenarius noxiis, quia audacia illius artis maxima pars erat, impetum bestiarum eludere.* Vid. **NOXIS.** II, 581 B, *Johannis ordinem frustra frustratus est.* II, 556 A, *Ut vere impossibilia contendens sophia frustratur, i. e. decepta erat.* Jun. conficit, frustra erat.

FRUSTRATORIUS. II, 751 B, *Quanto magis vana et frustratoria.*

FRUTICARE. II, 553 B, *Quod in patria gloriam fruticasset, i. e. fruticis in modum prolatus esset.* II, 825 A, B, *Ita etsi in agnitionem sacramenti fruticat.*

FRIGARI. II, 1045 A, *In Bellonæ mentes fugantur, i. e. in Bellonæ templo furore corripiuntur, inde Bellonarii.*

FUGARE. II, 112 C, *Qui fugiebat, rursus præliabatur, Rheianus vult gratum versum in textu fuisse positum, ἀνὰ τὸ πρὶος καὶ οὐκ ἀπὸ τοῦ παρόντος.* Demosthenes olim fugiens ex prælio illo Chersonensi, in quo succubuerant Athenienses adversus Philippum Macedonum regem pugnantes, tandem eam fugam ob clypeum abjectum exprobrantibus hoc versiculo solitus est respondere.

FULIGO. II, 1041 B, *Oculis fuligine collidunt, i. e. siliio, nigro illo pulvere.* Vid. **PULVIS.**

FUMUS. II, 961 A, *Nova emergit, jam non est seminis limo, non ex concupiscentia fumo, sed ex aqua et spiritu mundo.* Wower ex conjectura, fumo: quo, dum sono verborum studet, antihæton, familiarissimum Tertulliano genus, corruptum. Ut enim seminis limo, hoc est, liquori terræ sordibus mixto aqua pura, ita concupiscentia fumo, spiritui turbido crassoque spiritui mundus obducitur. Quod etsi luxuri illo respectu spiritus mundi, non tamen antiquorum abest sapientum scitis, concupiscentia forsque libidinis cum fumo, qui mentes hominum involvat et occæcet tenebris: comparatio.

FUNAMBULUS. II, 1000 B, *Age tu, funambule pudicitia et castitas.*

FUNDERE. II, 1041 A, *Stolam fundere, i. e. stola fustiore uti.* Stola autem erat indumentum muliebri, quo fere uti sine opprobrio non poterant.

FUNERARE. II, 757 B, *Propterea nec ignibus funeralium aium.*

FUNESTARE. II, 810 A, *Funestatur mundi honor, omnis substantia denigratur.*

FUNGI. II, 1052 B, *Fungitur, subaudi: munere illo habundum vendendi.* Pamel. interpretatur paulatim interit, alii legant stringitur. II, 426 A, *Sic nec aliorum cubaba, quam unde cum funetus, i. e. ubi et apud quem pulsem, nisi apud eum ipsum qui me vocat, et hac functione sui vocandi instruit.* Metalepsis obscurior. II, 87, B, *Non alias... hominem functo, τὰ ἀδελφῶν τελευτῶν, id est, τὰ ἀδελφῶν.* Hellenism.

FUNGUS. I, 655 B, *Et aurium fungos.* Fungi tubera appellantur ex lotibus enascentia et sanguinis collectione, translata a morbis arborum appellatione, de quibus Plin., II, N., lib. XVII, cap. 24.

FUNIS. II, 555 B, *De titulo quoque funis ducendus est contentio.* Funem ducere, proverbialis locutio, pro alterari cum aliquo, Tractum a ludo puerorum; qui sparteam restim ductabant, et tamdiu trahabant, donec aut rumpere, aut alteruter, ommissa funis prehensione, in nates caderet. II, 597 A, *Alternis vicibus contentioso fune.* II, 984 C, *Sed non decet ultra de auctoritate Scripturarum ejusmodi funem contentiosum alterno ductu in diversa distendere.* II, 845 B, *Nolo nunc contentioso fune deducere.*

FURIA. Bæchantium furor. I, 506 A, *Licet Baccho jam Italica furias vestras immolaritis.* II, 987 A, *Reliquas entem libidinum furias impias.*

FURIVUS. II, 750 C, *Quotiens nien corpore afflicto furivum sibi animo gaudium exquiri.*

FURENCULA. II, 515 A, *Lupus aut furenculus non latet.*

GALATICARI. II, 973 A, *Horum igitur tempora obseverantes et dies et menses et annos, galaticamur plane, i. e. Galatas imitamus, insanimus ut Galatæ, judaizamus ut Galatæ.* Sic ab ingenio Cilicem fraudulentio verbum *galaticum* formavit Pherecrates comicus, ad fraudes et imposturas decorum gentilitium significandas, *ἀπὸ τοῦ γαλῶν γαλῆταις* et *δελῖ*, imponunt et illudunt nobis Cilicatum.

GALATICUS, coccineus. II, 1045 A, *Galatici ruboris superjectio, est pallium coccio galatico infectum,* Plin., II, N., lib. IX, cap. 41.

GALERUS, matronarum Cereris sacerdotum erat crinum atextorum compositio in modum galeri facie, quibus matronæ maxime caput velabant. II, 1045 A, *Ob notam vitæ (non vitæ) et privilegii generi.*

GARAMANTES. II, 905 A, *Aut pennas Garamantum, fuerunt Garamantes populi Africa, latrones plurimum, ut narrat Plinius, II, N., lib. V, cap. 6; qui ut horridiores viderentur, magisque terrore essent Africanis, pennis sese instruunt horribilium quom maxime poterant animalium, qualia idem auctor narrat lib. VIII, cap. 21. Junius mavult aut pennas Garamantum, i. e. intortos crinum plexus, ad formam pennæ in galeis militum aut Samnitum gladiatorum, quos Martialis notavit lib. I Epigram. 3, *Atque aliter tortis crinibus Æthiopes*, his enim vicini Garamantes.*

GEHENNA. I, 520 A, *Si gehennam comminemur, quæ est ignis arcam subterraneus ad penam thesaurus.* I, 1247 A, *Gehennam in corde considera.* II, 457 A, *Quia post illam cibarius vel furnus gehennæ sequatur.*

GEOMONIS. II, 590 B, *Per gradus revera Geomonia; hi Romæ fuerunt in Aventino, regione urbis XIII, prope labarum porticum, dicebantur et scalæ Geomoniae, ad quas damnatorum corpora struebantur, et proponebantur ostentui, donec unco traherentur in Tiberim. Ad hunc infamem locum respexit Tertullianus, cum diceret: *alium ex alio fructum.**

GENEROSITAS. II, 478 A, *Et christianismi generositatem in filio Abraham ex libera nato, allegoria habere sacramentum, sicut et judaismi servitutem legalem in filio ancillæ.* II, 658 B, *Ut notorum suorum generositatem de pupillarum audacia judicent, de aquila.*

GENICULATIO, genuum flexio. I, 705 C, *Quando non geniculatioibus et jejunationibus nostris etiam siccitates sunt depulsa.* I, 1222 B, *Jejunis et geniculatioibus et pervigiis orare oportet.*

GENIMINA. II, 718 A, *Genimina sua demoniorum candidata profuerunt.*

GENS. II, 246 C, *Gentes ferocissimæ fuere Sarmatæ, Geloni, Massagete et gens universum populorum hamaxobiorum.*

GENTICUS. II, 718 B, *Pro gentica devotione.* Ita Tacitus morem gentium dixit lib. VI Annal.

GENTILITES. II, 1040 A, *Quarum pars gentilius inhabitatur, i. e. a gentibus particularibus.*

GENUINI, dentes posteriores qui cibum conficiunt. II, 662 B, *Depreme genuinos.* II, 1042 A, *Genuini inter dentias adumbrati.*

GINATEN. II, 254 B, *Mediar quod aiunt ginaten.* Sensem nullum fundunt hæc verba; reponenda itaque illa lectio quon exhibent omnes, *media quod aiunt agina;* is motus scilicet, qui adeo temperatus, ut nullam in partem vergat parsqe nulla præponderet, Est enim; ut docet Festus, agina foramen, cui inseritur et in quo veritur scaphis trulina.

GLUTEN. II, 988 B, *Litera ipsa glutina nostra sunt.* GOMPHUS, γόμπος, clavus. I, 540 A, *Cervicæ penitus ante plumbum et glutinum et gomphos.* Tria, quæ circa capita dentium, qua status imponebantur, habent, recenset Tertullianus: *plumbum*, quod in aureis, argenteis, stanneis, plumbeis flectat simulacris; *glutinum*, quod in ligneis et ex argilla confectis; *gomphos*, quod in colossis, ubi caput cervicibus clavis ferreis affigebatur.

GRADUS, de tempore. I, 591 A, *Per duos gradus,*

est præteritum et futurum. II, 22 B, *Cedo nunc A* sponte de gradu isto. II, 512 A, *Ut jam et Marcion de gradu cedat*. II, 993 B, *Decedam nunc paulisper de gradu isto*. Omnes metaphors ab athletis sumptæ jam congregientibus. I, 456 A, *Ad quod necesse habeo eodem gradu occurrere*, sumptum a gladiatoribus, qui cum antagonista decreturi gradum signant, et ictus declinandi causa cedentes iterum procedunt, et eodem gradu consistunt, obviam euntes reniuntur. Sens. : ad quod necesse est eodem argumento ac telo uti. II, 260 A, *Cum Deum hoc gradu expellimus*, i. e. quum Deo hanc potestatem, vim creandi, adimimus. II, 377 A, *Dum te, Marcion, de gradu pellam*, h. e. convincam te falsi, et tuas rationes infirmabo. II, 654 C, *Si non hujus definitionis gradum excludero*, h. e. ostendero definitionem consistere non posse, neque rem. Hæc omnia a collocutoribus sumpta, significant adversarium consutare, et in certamine disputationis superare. II, 797 B, *Defectus enim unusquisque vel motus de gradu ejus spei, quam suscepit*, i. e. qui jam spem abiecti, in qua innitebatur alienis persuasionibus inductus. II, 368 A, *Sed alium jam hinc inimus gradum*, i. e. novum inira certamen, vel saltem novo modo, vel, re ipsa jam improbat et labefactata, ad alterius eversionem sese accingere. II, 321 A, *Hinc denique gradum confero*. II, 599 A, *Igitur gradum conferamus*. II, 600 C, *Igitur in isto gradum conferamus*, *κατάφροντες τῆς παλαιᾶς*, auspiciari certamen disputationis, ad rem proprius accedere. II, 452 B, *Sed in alterius questionis gradum dirigo*, i. e. ad alteram questionem expendendam me comparo. II, 565 C, *Et possem hic jam gradum figure*. II, 495 A, *Aique adeo recte hunc gradum signamus*, et multis aliis locis. Translatio ab athletis in certamine congregientibus, est sententiam semel conceptam acriter defendere, in eaque persistere aut premere argumentum suum, ut loquitur Cicero, vel in cuius rei diligenti pensatione immorari, et nullis uti excursionibus a re alienis. II, 971 B, *Movistis igitur gradum excedendo traditionem, cum quæ non sunt constituta oblitis*. I, 455 A, *Provocati ad sacrificandum obstruimus gradum perfidie* (alii pro fide) conscientie nostræ, h. e. constanter obstitimus, obnitimurque, omnes introitus in apinuos nostros ocludimus. II, 29 A, *Hunc igitur gradum potissimum obstruimus*, i. e. hoc primum opponimus, a congressu removemus. II, 248 A, *Sed alius libellus hunc gradum sustinebit adversus hæreticos*, i. e. suscipiet hujus rei defensionem. II, 324 A, *His prælusum, quasi de gradu primo adhuc*. Solebant gladiatores ante justum cum antagonista certamen ostentandæ artis et oblectandi spectatores causa præludere. Est igitur levia et quasi ludicra afferre argumenta et imbecilliora, initio, antequam ipsum robur argumentorum deprimatur. II, 1025 B, *Sed et in hunc jam gradum decurram*, i. e. sed et ad hujus rei disquisitionem me comparabo. II, 470 B, *In ipso gradu provocabimus præscriptionis*. II, 459 A, *Hoc mihi et in tertium gradum dictum sit*, i. e. personam ordine tertiam. Vid. etiam col. 157 C. II, 164 C, *Ut tertium gradum ostenderet in paraeleum*. II, 455 B, *Ea si regno accedunt, secundo gradu restituenda; ejus est secundus gradus, cujus et primus*.

GRÆCARI, Græcorum mores imitari. II, 1048 A, B, *Nisi aura minime græcatur*. Barth. in Adv. interpretatur: græce collitur.

GRÆCATUM, more græco. II, 1045 A, *Et crepidæ græcatum Esculapio adulatur*.

GRÆCIA, impudentia Græcorum mendacissimorum. II, 1037 A, *Ridebis illico audaciam et Græciam nominis; alii audaciam egregiam nominis; alii Græci jam nominis*. Turneb. et gratiam nominis. II, 972 B, *Per Græcias, per varias Græciæ provincias, in quibus varia concilia coacta sunt*.

GRAMA, γράμα, vitium oculorum, ut Festus docet, sive pituita oculorum. II, 578 A, *Et limum ex pituitis et gramis sophia*.

GRANDIS. I, 452 B, *Grande videlicet officium focus et choros in publicum educere*. II, 1032 B, *Apus ante grandioribus fabulis*.

GRATIA. II, 131 B, *Martyrium enim non de communi aliqua malitia certat cum idololatria, sed de sua gratia*, i. e. certamen non est inter deo mala, utrum sit potentius, sed martyrium certat de sua gratia, de suo bono, quod ab idololatria liberali. II, 309 A, *Querela ergo major Ægyptiorum, an gratia Hebræorum? Gratia quæ eis debebatur, quamquo meruerant*, i. e. merces.

GRATIOSITAS. II, 255 B, *Ipsumque naturalem novitatis gratiositatem volui repercutere*.

GRATUITUS. II, 726 A, *Denique et bona facta gratuita sunt in somnis, et delicta occurrunt*.

GRAVITAS. I, 1325 A, *Respectu obediendæ gravitatis*. Gravitas, *αὐστηρία*, virorum est obediendæ, i. e. cui feminas obedire oportet, propter metum debitum Domino. II, 550 A, *Ne gravitate adorentur*. Vid. ADORARE.

GUBERNACULUM. II, 22 C, *Certum cum interpretationis gubernaculo*, i. e. cum ratione, cum disciplina rationis, quæ omnem interpretationem gubernare debet, et in ea semper regnare.

GULA. II, 135 B, *Evulsum enim hominem de diaboli gula per fidem*. II, 958 B, *Salutem gula vendidit*. II, 977 A, *Ille denique idolo gulam suam mactat*. II, 281 A, *In gulam committunt*, i. e. ei ipsi nocent, qui gulam suam obruerit cupiditis. II, 800 A, *Et ipsorum temporum propria gula*. Rhenan. putat alludere Tertullianum ad Vedii Pollionis gulosam accitiam, qui damnata mancipia vivariis murænarum immergebat, non tantum ut totum hominem pariter distrahi spectaret, quod Plinius tradit, verum etiam ut humana carne in piscibus vesceretur. Conf. II, 1048 B, sq. Possit tamen etiam de ipso tempore intelligi, nam tempus edax rerum. I, 652 C, *Et gulam ad gulæ crimen*, i. e. ad gulæ intemperantiam. II, 965 C, *Verisimile non est, ut quis dimidium gulam Deo immolet, aquis sobrius et cibus oblitus*.

GYMNOSOPHISTA. I, 490 B, *Neque enim Brachmanie aut Indorum gymnosophista annuus, sylvicola et exilis vite*. Brachmanæ philosophi fuerunt Indorum, qui et gymnosophista a nuditate corporis præter eas partes quas occultas voluit natura, sic dicti sunt, licet nonnulli a Brachmanis diversos fuisse gymnosophistas asserant. Dicuntur vero sylvicola, seu quod in sylvis viverent, ut Druidæ apud veteres Gallos, seu quod alieni essent ab iis rebus eoque cultu, quo vita hominum communis fruitur. II, 260 C, *Indorum gymnosophista*.

II

HABERE, est Græcorum ἔχειν, in utraque significatione, ut sit et posse et debere, v. e. I, 469 A, *Habent, de incolatu aeris*, i. e. possunt incolentes, et mansionem habentes in aere. II, 854 A, *Habemus etiam vestimentorum in Scripturis mentionem ad ipsam carnis allegorizari*. II, 710 A, *Ceterum tollens animam revocari haberi*, i. e. debere revocari. II, 1044 B, *Quis... habebantur*, i. e. in quibus sedebant. Latin. vult habebantur. II, 206 B, *Et sic jam habetur ejus, quod licet, etc.*, i. e. reus est ejus, quod Beel, ut Græc. ἔχεται, *ἐχέτω*, *ἐχέτω*. II, 564 A, *Dum sit rerum habet*, i. e. dum ejus res in eo sunt statui, *ὅθεν τὸν ἀποπικτικὸν ἔχοντα*. I, 1285 A, *Etenim illi tunc caritas longe a finibus sæculi habebatur*.

HABILIS. II, 224 B, *Faciendo plumbum et habilem*, i. e. habilem perfectionis, non per omnia perfectam, sed optam perfectioni habendam. I, 1223 B, *Omne tempus habile baptismo*.

HABITUS. II, 83 C, *Substantia tibi a Deo tradita est, habitus a sæculo*, i. e. modus ille habendi fore, quicunque tandem sit, a mundo est. I, 452 B, *Civilem tabernæ habitum abolere*, i. e. civilem ordinem honestumque tabernaria confusione commutare. I,

455 A, *Inducere domui tue habitum alienus novi tu-panaria*. II, 648 A, *Ut et mortem non de poculo per habitum jucunditatis absorbeat.*

HACTENUS. II, 229 A, *Etiā mare hactenus*, i. e. ad hoc usque tempus futurum est et non aliter; jam non erit. II, 1034 B, *Hactenus Sodoma et nulla Gomorra*. I, 1240 C, *Hactenus periculosus nosmetipsos inferamus*, i. e. nunquam posthac. II, 1001 A, *Ut eos qui hactenus delinquunt.*

HÆRENTIA. II, 420 B, *In testificationem et hærentiam terræ eorum*, hærentiam terræ dixisse videtur, ut explicaret quod pulveris nomine Lucas intelligi voluerat.

HÆRERE. II, 557 A, *Hærrere de ratione casus*, i. e. incertum esse de causa ejus rei quæ accidit.

HAMATILIS. II, 123 A, *Hamatile spiculum*, sive aduncum in summo, quod inter vulnerandum restringit illa odorum series, et de vena infundit venenum suum ulceri retrahens.

HARENÆ. II, 1034 A, *Harenæ Samos*, alii *arenæ*. Jun. legit *Arenæ*. Samos intelligit insulas Achaicas. Strab. lib. VIII. III. 45. Aut *harenæ* atrocitatibus; vid.

ARENA. II, 700 A, *Harenæ seruntur.*

HASTARIUM, scheda, in qua digerebantur vendenda et vendita. Conf. lib. ad Nat. I, 345 A, 575 A, *Quos in hastario vestigiales habetis.*

HERRAICUM. II, 160 A, *Aut quidem et Genesim in Hebraico ita incipere: In principio Deus fecit sibi Filium.*

HEBDOMAS. II, 375 B, *Ut totius hebdomadis caperet expiationem*, i. e. septem macularum, de quibus proxime.

HELUCUS, alii *elucus*, etsi H ad euphoniā præfigi Gellius annotavit, lib. XVI, cap. 12. Festus: *Elucum significat languidum ac semisomnium*, vel, ut alii volunt, *alucinatorem et nuguram amatorem; sive halucinum*, id est hesterno vino languentem, quem *ἑλὺς* Græci vocant. Et recte idem Gellius exponit tarditatem animi et stuporem, qui hallucinantibus plerumque una venit. II, 85 B, *Quod hederæ natura sit cerebrum ab heluco defendere.*

HERI, nuper adeo. I, 287 A, *Heri Severus constantissimus principum exclusit.*

HERMAPHRODITUS. II, 590 A, *Ne apud solos Lunenses Hermaphroditum existimet*. Hermaphroditus sunt homines utriusque sexus, olim Androgyni dicti, ut refert Plin., H. N., lib. VII, cap. 3, et lib. XI, cap. 49. Hinc per coitachresin etiam Hermaphroditus casei fuerunt appellati, qui ex duplici confinio facti, ut Festus in Annalibus scripsisse videtur de Lunensibus caseis, olim laudatissimis. Vid. Plin., H. N., lib. XI, cap. 42.

HERMOTIMUS. II, 649 B, *Ut Hermotimum cui Clazomenii mortuo templum contulerunt*. Plin., lib. VII, cap. 52, Hermotimum Clazomenium nominat, verum Plutarchus Hermodorum substituit, lib. de Socratis demonio, ubi falsum esse ait, Hermodori Clazomenii animam, relicto corpore, dies noctesque per loca plurima vagari solitari, iterum corpus repetisse. Urbs illa Clazomene, quæ erat Ionice, dicta fuit olim Grynæ, eratque ibi templum Apollinis oraculo longe celeberrimum, unde Apollo Grynæus.

HESTERNUS, novus, nuperus. II, 157 A, *Ne dum ante Præxam hesternum.*

HERAN ANAPHEN. I, 480 A, *Alii Hieranapen*. Pamelius legit *Hierapolin*, atque ex Eusebio et Orosio tres urbes imperante Nerone concidisse: Hierapolin, Laodiceam et Colossen.

HIEROPHANTA. II, 260 C, *Et Ægyptiorum Hierophanta*, *ἱεροφάντης* dicti, quod sacra ostenderent aut peragerent, genus sacerdotum apud Ægyptios.

HIEROSOLYMÆ. II, 20 B, *Quid ergo Athenis et Hierosolymis*, i. e. quid philosophis cum Christianis.

HINC, de hac re. II, 246 B, *Hinc viderit*, phrasis Tertullianæ, pro eo quod est, non curo, mea nihil refert, pro meo haberi nolo, ut præstem.

HIPPOXA. Turneb. et Scaliger scribendum cen-

sent *Epona*. Plutarch. in *Parall.*: *Φοβέσθαι ὄπιλλας μυσὸν γυναικας ἰππων συνιμολογο, ἡ δὲ ἀνὰ χρίσιν ἵππων χέρουσι μάρτυροι, καὶ ὠδύματα ἑκονας, ὅτε δὲ θύας ἐφύσας περικύπτει ἵππων.* Ipsa plerumque in stabulis erigebatur roseisque corollis ornabatur. I, 365 A, legitur et I, 577 C, *Epona*.

HISTRICULUS, *ἱστρικῶν*, purus a nefanda et præpostera venere. II, 1041 A, *Mercerus legit astriculus*, i. e. igniculi et scintillæ libidinis. Turneb. vult *striculus*, i. e. putr grandior.

HODIE. II, 274 A, *Qui hodie de confessis homicida scientes homicidium quod sit*. Heuman. legit: *Quando de confesso homicida, scientes, homicida quod sit.*

HOMERICI oculi, cæci, I, 1033 A.

HOMEROCENTONES, qui vocentur, II, 53 A.

HOMO, II, 87 A, *Non alias scilicet hominem sancto*, *τὸν ἁγίων τεταχέναι*, id est τὰ ἀνθρώπων. II, 94 B, *Nec hominem Deo reddere*, nempe homo est numisma et imago Dei: ita sæpe Tertull.

HONESTAS. II, 772 A, *Adeo nec humanæ honestatis corpus fuit*, i. e. formæ et pulchritudinis.

HONESTUS. II, 529 C, *Ne ad aspectu quidem honestus*, i. e. pulcher. II, 659 A.

HONOR. I, 1312 A, *Proinde et vestium de coloribus honorem*, i. e. vestes honoratissimas, II, 810 A, *Funeatur mundi honor*, i. e. sol. I, 1265 A, *Quem autem honorem litabimus Domino Deo*, II, 651 B, *Platonis honor*, i. e. Plato philosophorum honoratissimus, *δὲ ὑπερλάτρε*, ut sequentia omnia. Nam etiam Labeo inter semideos Platonem commemorandum putavit, cui defuncto Magi ut Deo immolaverunt, Cicerone teste in *Quest. Tuscul.*

HONORARIUS. I, 470 A, *Non de honoraria summa*, i. e. quæ pro introitu in collegium dabatur, quasi honoribus redemptis. Haverc. legit, una voce, *dehonorario*, i. e. indecora, inhonesto.

HONORIGER. II, 905 A, *Honorigeram notam virginitalis suæ.*

HONOSCORPUS, est qui natalem alicujus horam considerat, atque inde futura prædicit. II, 1059 A, *Quæ per aerem liquando araneorum horoscopus idoneas sedes tendit*: alii, *araneorum more scopis idoneis distendit*. Scopii autem seu scopiones sunt fibræ foliorum quibus scipsum affigit et distendit.

HOSPITUS. II, 249 A, *Facile novam et hospitam argumentatus est divinitatem in Christo revelatam*, i. e. peregrinam, advenam.

HUMANITAS, homo, vel hominis natura. I, 353 A, *Causa allegende humanitatis in divinitatem*. II, 750 B, *Quo universa humanitas trahitur*, i. e. omnes homines.

HUMILIATIO. II, 908 A, *Quorum probatio in omni humilitatione constat*. II, 753 A, *Sed ut Deum illiciter humilitationis officis.*

HUMILIFICARE. I, 1243 B, *Itaque exomolopesis prosternendi et humilificandi hominis disciplina est.*

HUMILITAS. I, 1326 B, *Quomodo enim humilitatem, quam Christiani profitemur, implere poterimus*. II, 98 A, *Habet humilitatis suæ sarcinam.*

HYDROPHOBUS, *ὕδρφοβος*, qui aquam timet, I, 1205 A.

HYPOBRYCHUM, *ὕποβρυχιον*, in aqua vel mari, idem quod barathrum in terra, devorans et exsorbens in submersione homines navigaque. I, 695 A, *Irrespirabile devoratis hypobrychium in idololatris.*

HYPSOMA. I, 701 B, *Positus in suo hypsomate et domicilio*. Utitur vocabulis astrologorum loquens de eclipsi

quadam solis non ordinaria, sed prodigiosa. Vulgus A astrologorum hodie vocat altitudinem et domum.

I

IAO. II, 565 A, *Ut etiam inclamaverit in eam Iao*. Est exclamantis et exclamazione sistensis et hortantis desistere, prout ostendunt sequentes formulae, quarum priore Quirites, posteriore Cæsar appellabatur, ut eorum maiestate et auctoritate præsens impetus sisteretur. Ibid., *Inde invenitur Iao in scripturis*, nempe hæreticorum.

ICTUS. II, 151 A, *In alium ictum consideremus de voluntatis qualitate*, a gladiatoribus sumptum. Cicer., I Catil., *Quot ego tua petitiones, ita conjectas, ut vitari posse non videretur, parva quadam declinatione, et, ut aiunt, corpore effugi*. Ut sit: uno argumento refutato, alius infirmationem inquirere et rationem secum inire quia improbari possit.

IDIOLES. II, 164 A, *Male accepit idiotæ quiaque aut perversus hoc dictum*. II, 157 C, *Simplices enim quique, ne dixerim imprudentes et idiotæ, quæ major semper credentium pars est*. II, 1012 D, *Sed est hoc solenne perversis et idiotis hæreticis*. Rigalt. legit idiotis et hæreticis.

IDONEUS, est græc. *ἰσχυρός*. II, 809 C, *Et utique idoneus est refecere, qui fecit*. II, 597 B, *Quoniam habemus ipsum Deum idoneum pollicitatorem*. II, 991 A, *Et factæ sortes (rectius, quod vidit jam Ursinus, sordes) non abivi idoneæ*; vid. SONDES. II, 1059 A, *Quæ per aerem liquando araneorum horoscopis idoneus sedes tendit*.

IGNAVESCERE. II, 724 A, *Nec ignavescit omnino*.

IGNEUS. II, 19 B, *Ignæus deus*, i. e. ignis, quem Hæraclitus Ephesus faciebat deum, aut certe principium omnium.

IGNIS. II, 15 B, *Majoris ignis ardorem inferentes*, i. e. divini, supra quam humani aut istius mundi. II, 27 A, *Ad profanos iudicandos igni perpetuo*. II, 276 C, *Cui nullus ignis coquitur in gehenna*. I, 1284 A, *Romæ quidem, quæ ignis illius inextinguibilis imaginem tractant, est periphrasis Vestalium*.

IGNOSCENCIA. I, 1241 B, *Clausa licet ignoscencie fama*.

ILLEX. I, 1244 A, *Conversationem injungens misericordiam illicem*, i. e. inductorem, ab illiciendo. I, 488 A, *Vos malorum illices semper*.

ILLIBERIS, qui est sine liberis, *ἄναξ*. II, 443 C, *Quam si frater illiberis decesserit*.

ILLIDERE. II, 126 B, *Ibidem scorpio pro solea anathema illidito, est idem quod supra dixerat, urgere bestias calcem*.

ILLUMINARE. II, 386 A, *Dum operum differentiam illuminat*. II, 847 A, B, *Pariter illuminavit, quid cui prosit*. I, 286 A, *Nonne et vos quotidie experimentis illuminantibus tenebras antiquitatis, etc.*

ILLUMINATOR. II, 401 B, *Novæ, tantæque religionis illuminator*. I, 395 A, *Illuminator atque deductor generis humani*. II, 85 A, *Auctores rei vel illuminatores*.

IMMOLARE. I, 1527 A, *Sed humilitatem animæ suæ in victus quoque castigatione Deo immolant*. II, 968 A, *Quæ ad vespæram jejuniis pinguiorem orationem Deo immolat*. II, 999 B, *Si penitentiam Deo immolarit*. II, 707 B, *Cui populus suffragiis immolat*.

IMMUNDUS, substantiv. I, 1509 A, *Ornatum quem immundum muliebrem convenit dici, nempe cura capilli et cutis*.

IMMUNS, intactus. II, 1040 A, *Et cultri vertex solus immuns*.

IMMUSICUS, *ἀσύνετος*, qui musicam ignorat. I, 265 A.

IMPATIENS. I, 1257 B, *Impatiens etiam tacendi est*.

IMPENDI. I, 496 A, *Quum tot justis impenditur, de Christianis, qui morti traduntur, atque e medio tolluntur*. I, 651 B, *Quod homo par ejus tam nocens factus est, ut tam crudeliter impendatur*.

IMPERIUM. I, 426 A, *Solida æque imperia mandavit*.

Quemadmodum in Eleusiniis fuit *ἄρχων*, qui rex erat seu præfectus mysteris. Hesychio: *ἑλεσιεύς, ἄρχων τῆς Ἀθηνῶν μυστηρίων ἀρχιεὶς*, cui, ut subjecti, imperio ejus adjugebantur, et *ἐκπαιδίζετο* et *ἐκπαιδεύετο*, de quibus Pollux, VIII, 8, 5 et 26. Et præclare Meursius in *Eleusiniis*, cap. 15: *Ita etiam hic in Cybeles ministerio talis Gallorum rex seu Archigallus innuitur, qui suos habet sacrificulos et minores Gallos, quibus iidem imperaverit vota facere, et lacertos secare pro Aurelii salute*.

IMPETIGO, est fœdatio cutis, sorsens cum pruritu. II, 1048 A, *Nulla veteris parco, nulli impetigini*.

IMPINGERE. I, 280 B, *Cacitate odii in suffragium impingunt*, i. e. cæco odio laudant quasi suffragio probitatem ipsorum. I, 661 B, *Si oculum quis impingit libidinosæ*.

IMPONERE, condere, exstruere. II, 1051 A, *Ubi mania Statilius Taurus imposuit*.

IMPORTARE. I, 1518 A, *Quid alteri concupiscentiam importamus*.

IMPORTUNITAS. II, 927 C, *Importunitas liberorum*. Jun. interpretatur de prole capitibus liberis importune imperata. Non placet. Importunitas est, quæ nec temporis nec loci habet commoditatem. Importunitatem liberorum dixit, quod parentibus majores calamitates pluraque incommoda essent subeunda ob liberos. II, 1055 A, *pro loco ac tempore, ac quarundam personarum importunitate*.

IMPORTUNUS. Servius, ad Virgil., *Æn. XI, v. 305*, importunum explicat, ubi nullum refugium est, quod caret portu, id est quiete. I, 488 A, *Vos igitur importuni rebus humanis*, i. e. calamitosi, incommodi, propter quos pace publica orbis caret. II, 135 A, *Ab una solummodo arbuscula temperaret quam ipse medicus importunam interim norat*.

IMPRESSÆ. II, 352 B, *Quam tam impressæ Apostolos demandat*. I, 577 B, *Sed quo plenius et impressius*, i. e. magis clare.

IMPRIMERE, promulgare lege lata in imperio suo. I, 297 A, *Nullus Verus impressit*, a re militari desumptum, ubi impressionem facere dicuntur cohortes, cum in hostium aciem incursant, eamque turbant.

IMPROVIDENTIA, II, 469 A, *Quasi improvidentiam existimo*.

IMPUDENTIA. II, 412 B, *Pro impudentia idololatriæ satis Deo faceret per impudentiam fidei*. Idololatriæ impudentia fuit, cum non puduit adorare lapides et ligna; impudentia fidei, cum minime pudet Deum credere natum et crucifixum.

IMPUDICITIA. I, 597 A, *Dei Filius nullam de impudicitia habet matrem*. Rigalt., libeant, et hanc legunt de pudicitia. Ut sensus sit: Dei Filius non tantum ex impuro et illicito concubitu non est natus, sed ne quidem ex puro licitoque matrimonio susceptus.

IN. II, 1051 A, *In fibula morsu*, i. e. per fibula morsum. II, 125 A, *In ventum*, i. e. vento ferente, vento secundo, prout occasio dederit, suaserit. II, 484 A, *Si in Creatoris accipitur*; subaud. interpretationem, ut de Creatore videlicet intelligatur. I, 1262 A, *Cum per viam in mores bestiarum latrocinantur*, i. e. in morem bestiarum, more bestiarum. Pro *perviam*, Rigalt. legit per *invia*. Sic lib. de Anima: *Quia et ipsa bestiis objecerit eos quos in sylvis et arvis trucidaverit*.

INACCUSATUS. I, 529 A, *Inaccusatus et impunitus*.

INALTERARE. II, 895 C, *Igitur quas non divisit, tacendo inalteravit*. Itā legendum pro in altera inuit. Inalteravit, indidit alteri, conjunxit, confudit, ut jam ambo una sint, ac sese mutuo continent. Ipse paulo post: *A muliere non separavi, et non separando conjunxit ei, a qua non separavi*.

INANIMALIA, inanimata, quæ a semetipsis non moventur. II, 250 C, 256 C, *Inanimalia et incorporalia laudes canunt*; alludit ad hymnum trium peccatorum Dan. III, juxta editionem Theodotionis: nam in he-

brezo non haberi, recte annotavit Hieronym. Eandem A etiam citat *Exomologesis* titulo Cyprianus libris de *Lapsis et Orat. domin.*

INAPPREHENSIBILIS. II, 236 A.

INBONITAS. I, 624 A, *Ubi omnis duritia et inbonitas et insauvitas consistit.*

INCERTUS. II, 970 B, *Martyribus incertis*, i. e. quorum fides minus speciosa, neque satis explorata.

INCIDERE. I, 429 A, *Antequam isti dii inciderentur*, i. e. incisi insculptique fierent, nam ab inscriptione dii nocebantur. II, 255 C, *Quem titulum incidemus ex duobus, deo Marcionis?*

INCLUDERE. I, 1236 B, *Sed includere eam* (penitentiam) negligunt, baptismus scilicet, qui et obsequialis dicitur. Et ipse paulo post: *Intentionis æternam obstructam*. Penitentiam igitur et fides tunc includitur, cum in baptismum deducitur, sicut actiones iudicio inclusas dixit Caius, quæ sunt in iudicium deducite. Porro, penitentiam includere negligunt, qui pristinis ægre renuntiant, quasi malefactorum summa quam includi baptismo volunt, nondum completa.

INCOLATUS, mansio, domicilium. Vox, quæ usus est et Varro, quem molium imitatur (Terull.). I, 409 A, *Habens de incolatu æris*. II, 833 A, *Vere sancta per incolatum Spiritus sancti*. II, 747 C, *Evocaturam se ob inferum incolatu pollicetur*. II, 967 A, *Ab ipso incolatu Babylonis illius submoveamur*.

INCOLERE. I, 645 B, *Qui nomina incolant auctorum eorum*, i. e. honoribus demonum, qui in simulacris mortuorum velut inquilini habitant, et nominibus eorum abutuntur, qui artes illas tradiderunt: synecdoche, incolere, velut inquilinum colere.

INCONCESSIBILIS. II, 979 A, *Aut paria quoque eorum machinam et fornicationem inconcessibilia servari.*

INCOMMUNS, particularis. II, 1039 B, *Quarum pars gentilitius inhabitantur, cæteris incommuns.*

INCONGRESSIBILIS. II, 315 B, *Igitur quæcumque ætigitis Deo digna, habebuntur in patre invisibili, incongressibilibus.*

INCONGRUENTIA. II, 634 A, *Ad hoc nos miramur incongruentiam primo definitionis provocantis ad ea quæ in animam non conveniant.*

INCONSIDERANTIA. II, 868 B, *Etiam pro Apostolo ipso revera maxima inconsiderantia revincendo.*

INCONTRADICIBILE. II, 456 B, *Quid enim sapientius et contradicibilius?*

INCONVERTIBILIS. II, 757 A, *de natura Dei.*

INCOPIOSUS. II, 960 A, *Stanim autem solitudinis inopiosæ circumspæctu scandalizatus.*

INCORPORA. II, 250 C, *Si qua incorpora his adsunt*, i. e. non corpora, indefinita significatione.

INCORPORALIS. II, 229 C, *Prima facie videtur nobis incorporalis esse materia.*

INCORPORALITAS. II, 657 A, *Incorporalitas ab omni genere custodiæ libera est, immunis a pœna et a foetela.*

INCREPITUS. II, 573 C, *Et ille jassu et increpitu ea expellens, nempe demonia.*

INCUBARE. I, 1266 A, *Quod si patientia incubabo*, i. e. indormiscam, translatione sumpta a rebus caris, quas ne perdamus, etiam quum dormimus, nobis supponimus custodiæ causa. I, 638 B, *Ipsumque æreni, qui desuper incubat.*

INCUBO. II, 724 C, *Genus erat gravioris aliquanto soporis, ut de incubone præsumpto est.*

INCULCARE. I, 1296 B, *Sustinent quidem, sed et inculcanti pedibus, proterant ac ludibrio habeant uxores suas*; vid. ARGANUM.

INCUMBERE. II, 1033 B, *Quem (mundum) incumbimus*, i. e. in quo vivimus. I, 653 B, *Et in suo sanguine æquantia corpora patientissimis oculis desuper incubat*. I, 340 A, *At in deos nostros per omnia membra validius incumbunt æcie et rancine.*

INCURSARE. II, 996 C, *Nec enim interest nuptam æliam ab viduam quis incurset.*

INCURSIO. II, 1020 A, *Quod sint quædam delicta quotidiana incurSIONIS.*

INCURSUS. II, 782 A, *Et tamen ne mihi vocet incursum nominis ad eundem Christum, etc.* Ne elabi sinam occasionem argumentandi ex nomine Adam. Incursum dicit argumentationis impetum. II, 87 A, *Dum incursum questionis excuso*, i. e. impetum.

INDICARE. II, 267 C, *Quo denique initiatur et indicantur in hæc hæresin*; i. e. inscribuntur et quasi in indice sui ordinis referuntur.

INDICIUM. I, 259 A, *Si denique, quod proxime accidit, domesticis iudiciis*; legendum domesticis iudiciis. Domestica autem iudicia sunt opiniones præconceptæ.

INDIGENA. I, 429 A, *Sed Roma postea cum indigenis suis*. Indigenæ non ad Romanos, sed ad Sterculium referendi sunt. Sunt enim indigenæ illi, qui una cum Sterculio vernaculi et proprii Romanorum dii, ut Mutunus, Tutunus et similes.

INDIGITARE. II, 976 C, *Præcem indigitant*, i. e. præcantur præcem mysticam, quæ dici in publico non possit. Nam indigitare *imprecari* exponit Festus, idque oratione arcana, neque in vulgus manatura.

INDIGNATIVUM. II, 675 A, *Indignativum quod appellant* *Opuntia*, et *concupiscentium* quod vocant *Indignativum*.

INDISCRETUS. I, 472 A, *Omnia indiscreta sunt apud nos, præter uxores.*

INDIVIDUUS. II, 161 B, *Hubentem in se individuas suas, sc. comites, rationem et sophiam.*

INDUBITATUS. II, 579 A, *Indubitatum interitum*. Iren. *æet. doctrinæ ætelligendæ hæreticæ.*

INDUCERE. II, 29 A, *Induxerim*, i. e. deleverim, sustulerim et ab ea adducenda abstinuerim. II, 352 A, *Etiam fidem istam Apostoli induxerant*, i. e. deleverunt Evangelii promulgatione. II, 107 A, *Possumus jam consultationem tuam inducere*, i. e. tollere dubium consultationis tuæ. Exponit autem seipsum, cum addit: *et determinare*. II, 680 B, *Proinde enim tiam sternunt postea inducendi ejus*, i. e. delendi, oblitrandi. II, 58 B, *Neque ethnicos inducere potuissent*, i. e. adducere, impellere ad credendum.

INDUERE. II, 35 C, *Qui ab Apostolis fidem induerant*. Jun. *suspensarum imbuantur*. II, 935 B, *Sic duas Græciæ literas, summam et ultimam, sibi induit Dominus*. Sic Tacitus: *Etiam adversus nos hostilia induerat*; item, *magnam animam induisse*. II, 105 B, *Igitur consultationi tuæ ordinem quoque induimus*. II, 734 B, *Qui baptismum ejus induerit*. II, 779 A, *Quid vestitis a nudo si Christum induisti?* II, 112 D, *Christum indutus es, siquidem in Christum tinctus es.*

INEMERIBILIS. II, 818 B, *Non quid et substantiæ ipsi inemeribile sit*, i. e. quod caro non possit attingere aut consequi; nam mereri est consequi.

INESSE. II, 652 B, *Capite itaque et facturam disci generari, pro inesse poni*. Verbum inesse ex propria compositionis forma non solum significat esse in aliquo, verum etiam generari et produci in esse, apostolus: *est et esset*.

INEXPERIENTIA. II, 685 C.

INEXTRICABILIS. I, 695 A, *Inextricabile impactus naufragium est*. Græcis *ναυάγιοι ἀπώροτοι*, quod vitari non potest. Qui in scopulis impingunt, navemque frangunt, esse extricare sive expedire a periculo non possunt. Virgil. de Labyrintho: *Inextricabilis error*.

INFÆCARE. II, 741 A, *Et concretione carnis infæcat.*

INFAMARE. I, 411 A, *Et jam defunctorum infamant animas*. Infamare animas defunctorum est, quando sortium et præstantium virorum umbra ad libitum impurissimæ venelicæ excitantur, vel excitari simulantur, cum nihil sint nisi meræ nuxæ et fallaciæ. II, 997 A, *Et fiet cultu et ornatu mæroris munus infament*. II, 450 D, *Ne patientiam ejus infamaretis*. I, 609 B, *Sic et circa maiestatem imperatoris infamamur*. II, 84 A, *Sic itaque et circa voluptates spectaculorum infamata conditio est*. II, 97 B, *At enim Christianus nec januam suam lauræ infamabit*.

INFANS. II, 544 A, *Infantes testimonium Christi sanguine titaverunt*. Infantes sive totale, sive simplicitate

fidei et morum. Priorem interpretationem tenent, A qui de infantickio Herodis hæc dici putant, ex Math., II; posteriorem, qui de apostolis et discipulis martyribusque Christi, qui non ætate infantes, sed fidei et vitæ instituto, ex Math., XVIII; atque hoc confirmant sequentia; nam illa verba, qui *crucem clamant*, non de Judæis enuntiantur, sed de gloriantibus in cruce Christi. I, 312 A, *Veni, demerge ferrum in infantem nullius inimicum, nullius reum, omnium filium.* II, 422 B, *Et impudentia infantes.*

INFANTARE. II, 262 A, *Qua suos infantat, i. e. cibo pascit infanili.*

INFANTARIUS. I, 501 A, *Perducerentur infantarii et coqui et ipsi canes pronubi.* Trium nempe criminum postulabantur: impietatis, Thyestearum epularum, et concubitus incesti. Aiebant enim ethnici Christianos, ubi convenissent, mactare solitos infantem, cuius carne manducata, et epulo sanguine, fœdus inter se inire, ac post convivium cum quibusvis mulieribus promiscue committere, adeoque adhibere canes in more esse ad candelabra alligatos, qui ossa injecta candelabra everterent; extinctisque luminibus, tunc fieri dicebant foedissimam illarum commixtionum scelera.

INFANTIA. II, 681 A, *Et quidem ab infantia et ipse pna, de arboribus.* II, 914 C, *Adeo ut præ illa infantia fidei ingrogerent adhuc.*

INJECTUS, non factus. I, 335 A, *Corpus innatum et infectum.*

INFERI, omnis locus aut status mortuorum. I, 680 A, *Sic et Lazarus apud inferos in sinu Abraham refrigerium consecutus; ex verbis Christi ad latronem, hodie tecum eris in paradiso, et Abraham de Lazaro ad divitem purpuratum, et Johannis martyrum animas videns sub altari, et Pauli ad Thessal., I, cap. 4.* Veterum plerique in ea sententia fuerunt, ut erederent esse apud inferos animarum receptacula piarum et impiarum divini iudicii diem expectantium. Interea tamen pias quidem pæce, quiete, refrigerio gaudere; impias contra carcere, ignibus, gehenna cruciari. Piarum receptacula in recessu quidem subterraneo, sed inferioribus multo impiarum abyssis superstructo. Inter utrumque autem insuperabilis altitudinis chaos obstratum. Quum igitur in hac sententia fuerit Tertullianus, nihil est quod hic miremur, et Lazarum et Abraham signum apud inferos cæseri. Nam et ipse eodem sensu, lib. de Anima, animam Christi ait egressam de crucifixi corpore ad inferos descendisse, ut compotes sui faceret Patriarchas. Alii vero eadem quoque fide et apud inferos esse paradysum credere, quo latroni Christus condixit: etenim paradisi vocabulo significari hortum seu pratum, seu quemvis alium amœni refrigerii locum, ubi Patriarchæ, ubi Abraham, ubi Jacob, ubi Lazarus, ubi ille de latrone fidelis, ubi etiam martyrum animæ placide quiescant. Ac de martyribus quidem Septimius noster ita sensit videtur in Scorpiace, cum ait omnia eorum sub altari patientiam pascere, et indutas stolam candidam claritatis usurpare. Quasi sedes illa sub altari, *in medio duodecim pæpæ,* Joanni revelata, nomine altaris terram significet, super quam immolata martyrum corpora, veluti super altare jacerunt, unde ipsorum animæ in subterraneis amonitis ab angelis sunt delatæ, ubi resurrectionem ac Dei regnum prestantur. Moram vero tantulam, licet complurium annorum, sanctis minime gravem, æternæ gloriæ fiducia singulari. Verumtamen Septimium in hac sententia parum fuisse constantem, arguunt ea quæ libro de Resurrectione tradidit. Etenim postquam probavit, omnem animam apud inferos sequestrari in diem Domini, confestim eximit ab ea dispositione martyrum animas, *paradiso, inquit, non inferis deersuras.* Quibus certe verbus paradysum esse apud inferos negat: etsi, lib. de Anima, secundum Irenæi sententiam, Christum ipsum dixisset forma humane mortis apud inferos functum; eosque superbe nimis censere, qui non putarent anhuas fidelium inferis

dignas. *Servi super dominum, inquit, et discipuli imper magistrum, aspernati si forte in Abraham alius expectandæ resurrectionis solatium capere.* Ex his igitur colligimus, homines adhuc ævo illo valde fuisse harum rerum incertos ac dubios. Sequens ætas videre sibi visa est, quæ priores non viderant. Augustinum tamen habuit æque incertum ac dubium. Imo et regulam fidei significationis ambiguo tentavit inferorum sive inferorum vocabulum: aliis Christum ad inferos descendisse horrentibus, ut vel passionis professione sepulturam et descensum involverent; aut qui sepultum dixissent, descendisse præterea non dicerent, qui descendisse hoc pro sepultura positum intelligi vellent. Et ita jam pridem in Orientis Ecclesiis fuisse testatur Rufinus. Irenæi sententia habetur in fine libri V; Justinus, *Questionibus LXXV et LXXVI;* Tertulliani II, 630 B, 742 B, sq., 747 C, sq.; 851 A, B. Augustini *Epist. LVII, ad Dardanum, et XCIX, ad Evodium, et lib. VII, de Genesi ad lit., cap. 52, 53, 54, et Quest. super Genes., lib. I, cap. 26.*

INFERRE, sacrificia, quæ diis manibus inferrebant, ut ait Festus, I, 645 A, *Mox edicto die inferarum, i. e. publice indicto et pronuntiato die inferarum.*

INFLABELLARE. II, 577 A, *Ignis inflabellatus est.*

INFLAMMARE. I, 1514 A, *Sic et præta rebus inflammarit, ut se quoque accenderet.* Ita et Plinius dixit pretium accendere, lib. XVIII, *Hist. Nat.*

INFULA. II, 947 B, *Deponimus infulas et impares sumas, i. e. nos laici, cum ad persequutionem disciplinæ sacerdotalis provocemur, depouimus personam sacerdotalem, et jam dicimus alios esse laicos, alios sacerdotes.*

INFUSCARE. II, 205 C, 206 A, *Spiritum Dei delicto infuscandi, id est evadendi, ut in Glossario exponitur, i. e. vitandi labe et corrumpendi.* II, 308 C, *Quantitas et qualitas maneris infuscabit diuitem.* II, 908 A, *Tones scripturas, quibus caro infuscatur.* II, 652 A, *Si quis igitur candidum et purum aërem veritatis infuscant.*

INGENIUM, res ingenio facta et inventa, *symplicia.* II, 1032 A, *Stupuerit illico Corinthienses, ut novum extraneum ingenium.* I, 528 B, *Et insignia, i. e. res ingeniose inventæ.* II, 889 B, *Ad iniquitatis ingenia, elipsum.* I, 1306 B, *Sine ingenio decario.* I, 1519 C, *Quia gloria exaltationis ingenium est.* I, 925 A, *Et omne carnificis ingenium in tormentis.* II, 668 B, *Non enim membra sunt substantiæ animalis, sed ingenia, i. e. vires et efficacia et opera, ut antea exposuisti.* II, 986 B, *Sed videris ingenium extraordinarium.* Extraordinarium histriocis ingenium dici, quod minime convenit Christiano, quod est extra ordinem christianæ disciplinæ. Confirmant sequentia.

INGESTUS. II, 855 A, *Namquid ab immortalitate ingesta, i. e. superindumento.*

INGRATIA. II, 311 B, *Interdum et ex alienius doni operis ingratia, I, 1230 A, Viderit ergo ingratia hominum.*

INGRATIS, invite, *deceusque,* quasi per vim, I, 284 B, *Aut ingratas necessitas obsequii præferatur veritati.* I, 525 A, *Ingratis experieris conditionis tuæ legem, i. e. velis, nolis, et moriendum et resurgendum erit tibi.* II, 214 A, *Suspiciones quas ingratis fulcire conatur.* II, 145 B, *Aut ingratis luminosus, i. e. male, maligne, de carcere.*

INGRESSUS. II, 714 A, *Legitima antipilatis forme decimi mensis ingressus est, i. e. cum partus membra decimum agit in utero.*

INGUSTARE. II, 156 C, *Et Latio in hodiernum Jovi media in urbe humanus angustis ingustatur.*

INHABITARI, indui, vestimento esse. II, 1030 B, *Quarum pars gentilitas inhabitantur.* II, 925 A, *Sed inhabitari.* Ad verbum venit illud Is. XLV: *Alia xai olactodes, ut inhabitantur.*

INHALARE. I, 415 A, *Qui aris inhalantes numen de midore concipiunt.* Tale vaticinationis exemplum scire historicæ præbent in Balaamo, Num. XXIII, 1, 3, 5. Quin ipse Apollo negat vaticinari se posse absque thymiamatibus.

INHONESTAS. II, 331 B, 641 A, *Omni inhonestate A prostratus canebatur*, i. e. deformitate.

INHONESTUS. II, 772 A, *Contumelia inhonestam carnem probare*, i. e. deformem.

INHONOR. II, 108 B, *Ad contestandum autem inhonores illum*.

INHONORARE. II, 393 C, *Inhonorabitur vir, utique ob substantiam honorabilia*, i. e. honore suo destituetur. II, 808 B, *Ut carnis non tamen substantia sed actus inhonoretur*.

INHUMANUS. II, 1047 A, *Ut ex uno circumjectu licet equidem nusquam inhumano*. Latin. legit, *licente quidem nusquam inurbano*.

INJECTIO. II, 17 A, *Sollicitudinis injectio*. II, 28 A, *Quasi non liceat omnibus male examinatis injectione alicuius mali impingere per errorem*, est *græc. ἐκβολή*. II, 270 C, *Nisi ceteris quoque injectionis ejus elidendis locus datur*. II, 206 A, *Sua injectione, ἀβολή, objectione seu argumento in contrarium contorto*. II, 190 B, *Sed et hæc injectio eorum... jam rebus est*. II, 708 B, *Illam vero (Helenam) injectionem suam primam*. Clarus Justinus: *primam quendam mentem seu intelligentiam*. Iren. *mentis conceptionem matrem omnium*, per quam initio mente concepit angelos facere et archangelos. II, 1003 B, *Quoniam non ignoramus injectiones ejus, ὅτι γὰρ ἀβολὴν τὰν τοιαύτην ἀγγέλους*, ex II Cor., II, 11.

INJECERE. II, 34 C, n. (6), *In utroque Christum reprehensionem injicientes*. II, 189 A, *Nec pudet illos injicere*, i. e. ἀβολῆν. II, 708 B, *Qua injecerat angelos et archangelos condere*, i. e. mente conceperat. Exponit sequens; *hujus eam propositi compotem*.

ININTERPRETABILIS. II, 564 A, *Hoc solo ininterpretabili nomine*.

ININVENTIBILIS. ἀνευρετόν. II, 253 B, *Ininventibilia judicia ejus*.

ININVESTIGABILIS. ἀνευρετόν. II, 258 B, *Ininvestigabiles viæ ejus*.

INIRE. II, 893 C, *Igitur quas non divisit tacendo, in altera iniri*. Rectius legitur, *igitur quas non divisit, tacendo inalteravit*, i. e. indidit alteri, conjunxit, confudit, ut jam ambo una essent, ac sese mutuo continerent. Ipse paulo post: *A muliere non separavit, et non separando conjunxit ei, a qua non separavit*.

INLUDIA. II, 815 B, *Nihil aliud se, quam inludia animarum somniaturum*, i. e. illusiones manium, in ultionem inimicos suos parcidii auctores exagitantium.

INOBDIENTIA. obsequium objectum. II, 401 B, *Qui et inobedientiam illi exprobrare posset*.

INOBSCURABILIS. II, 652 A, *Mantis et illic divinæ determinationis inobscurabili regula*.

INOFFICIOSUS. cum genitivo. I, 485 A, *Inofficiosa ejus, græca locutio*.

INOLESCERE. I, 1969 B, *Cum cineri et sacco inolescit*, i. e. assuetudine penitentiam familiarem sibi reddit et pene naturalem. Desumpta metaphora ab arboribus, quæ, insitæ in alias arbores et inoculate, cibo et alimento assuescunt per truncum ducto et attracto. I, 486 A, *Omnibus vitis et criminibus inolevit*.

INORARE. os vel oram instruere. II, 815 B, *Coronis quoque potioris sui inorabitur*.

INPRÆSENTIA. II, 295 C, *Nonne tunc magis deceptus ex inpræsentia futuri videretur*.

INQUIES. II, 691 B, *An si desierit iniquus ejus*.

INQUIETARE. II, 1033 A, *Inquietat*, i. e. inquietatur; ita sæpe. Turbare. I, 363 A, *Honorem inquietant divinitatis*.

INQUIETATOR. I, 654 B, *Ausiga ille, tot animarum inquietator*.

INQUILINATUS. II, 717 A, *Toto inquilinatus sui tempore*.

INRECOGITATIO. i. e. incogitatio, ut Plautus ait, sive inconsiderantia. II, 919 B, *Hæc ipsa hujus consilii interjectio, quasi inrecoitationem excessus sui passa*.

INSANIRE. I, 692 C, *Nam si insanis, jam esse con-*

firma, i. e. si irascaris. I, 1284 A, *Et quæ Delphis insaniant, nubere nesciunt*.

INSCRIBERE. II, 304 C, *Sed ipse mundus inscriptus est*, scil. hoc testimonio. Sens.: Catholica illa et summa Dei bonitas inscripta est in mundi tabulis. II, 714 A, *Cum et fato jam inscribitur*. i. e. accensetur.

INSCRIPTURA. II, 585 A, *Nobis enim inscriptura hujus seminis, ἔγγραφοι, qua inscripti sumus ad salutem in hoc animali censu, ut ante dicebat auctor*. Itaque inscriptura hujus seminis est regula animali semini prestituta.

INSECTOR. persecutor. I, 294 A, *Tales semper nobis insectores, injusti, impii, turpes*.

INSERERE. II, 581 A, *In quem tanta beatitia Jesum inserunt*. Valentiniani inserunt Jesum illum ex omnium æonum defecatione constantem Soterem, in animale demurgi Christum, fertilem Christum constituentes, et semen spiritali eodem modo in animale insculcunt.

INSOLESCENS. II, 756 B, *Uterum de die in diem insolescentem*, i. e. protuberantem et more non solito prominentem. II, 700 B, *Tanquam tonsura insolescentis generis humani*.

INSTANTIA. instans, persecutio. I, 1965 B, *Quotiens instantia ejus deterior facta est causis suis*. I, 631 B, *Aut instantia quæstionis*. II, 748 B, *Instantia divinæ gratiæ victus*.

INSTAURARE. II, 563 C, *Ex Apostolicis Lucæ et Marcus instaurant*, i. e. instruunt et parant. Plin., II, N., lib. XXXI, cap. 2: *M. Cicero Academia sua monumentum sibi instauraverat, cum vero non et in toto terrarum orbe fecisset*.

INSTITUTE. II, 511 D, n. (7), *Necessitas instituit*; subaud. eos. Est enim Tertulliano ellipsis antecedentis frequentissima.

INSTITUTIO. I, 376 A, *Institutionibus pravis*. Hæc. vult spectari his verbis a Tertulliano Cebettis tabulam, ubi hæc prave institutiones, quibus homo circumscriptur, i. e. fallitur: sunt δέ ται, φειδωλάδες, poete, oratores, etc. II, 208 B, *Horum enim natura habendo institutionem, habere poterit et cessationem*. II, 810 A, *Itaque restitutionem carnis faciliorem credas, quam institutionem*.

INSTRUCTILIS. II, 668 A, *Et de uno tota est non magis instructilis aliunde, quam divisibilis ex se*.

INSTRUCTUS. splendidus apparatus, et instrumentum domesticum invidiosum. I, 305 A, *Habitu, victu, instructu*. Quam dicimus cum omni instructu suo nasci, quasi cum omni instructo et instrumento, cum omni censu, cum omnibus suis. Sic enim supra. Atque in hunc significatum locutiones istas apud Africanos præsertim fuisse indicat Augustinus, lib. II *Quest. in Exod.*, quest. 47: *Græcus, inquit, ἀνομαλὸς, habet, ubi substantiam Latinus interpretatus est, quod aliquando Censum interpretantur nostri, sicut nunc instructum dicere volumus*.

INSTRUMENTUM. I, 577 A, *Instrumentum literarum*, i. e. sacre literæ. I, 584 A, *Instrumentis istis*. II, 214 A, *Ad originale instrumentum Moysi provocabo*. II, 151 A, *Instrumenta imperii loquentur*. II, 267 B, *Nec poterunt negare discipuli ejus, quod in summo instrumento habent*. II, 361 B, *Alterum alterius instrumenti, vel quod magis in us est dicere, testamenti*. II, 169 B, *Qui omnia apostolatus ejus instrumenta protulerint*. II, 472 C, *Quam de instrumentis Actorum*. II, 484 A, *Secundum commune instrumentum*, i. e. secundum eam partem Evangelii Luce, quam et Marcionite communiter nobiscum accipiunt. II, 906 B, *Plus instrumenti ad balneus deferunt*. Clemens, *Pædagog.* III, 5: *Τὰ τε ἔγγραφοι καὶ τὰ ὄρα ἡμετέροις ἀντιστοιχῶσι; ἐν τοῖς βιβλίοις ἀποδείκναι*. II, 1306 A, *Faminis instrumentum istud muliebris gloriæ contulerunt*, i. e. mundum muliebrem, instructum, ex libro Enoch. *ἡβηια ταῖς γυναιξίν*. II, 1325 B, *Quo ergo poeto pudicitiam sine instrumento ejus tractabimus*, i. e. sine gravitate, nempe instructor est pudicitia, quæ gravitatem habet co-

mitem. II, 850 B, *Tunc et Apostolus per totum pene A instrumentum*, i. e. per omnes suas epistolas. I, 656 A, *Quam de instrumentis ethnicarum literarum*. I, 1202 C, *Quantum instrumentum mundo ferat*, nempe aqua.

INSUBDITIVUM, quod non est obnoxium passionibus et mutationibus, II, 582 A.

INSULA, II, 550 B, *Insulam Felientam credas*, insulae, domus magnae, circumquaque via publica cinctae, quae plurimum tabernae institorias et meritoria cenacula habere solent.

INSULTATORIUS, II, 497, C, *A quo verbum insultatorium de morte, et triumphatorium accepit*.

INSUMERE, II, 247 B, *Si tantam curam instructionis nostrae insumpsit Spiritus sanctus*.

INTENTATIO, i. q. intentio. I, 500 B, *Adversus omnium criminum intentionem*. I, 452 B, *Satis hæc adversus intentionem lævæ divinitatis*. II, 1009 B, *Si etiam sequentia illius epistolæ ad intentionem Apostoli extendas*.

INTENTIO, crimen, accusatio. II, 656, A, *Enormis intentio philosophia*.

INTERCALARE, tempus interjicere, ut in ratione fastorum olim. II, 504, D, *Nisi si Creator ideo intercalavit*.

INTERCEDERE, II, 555, A, *Sed intercessit mater Sige*, i. e. opposuit se, obstitit; forensi phrasi. Iren.: *καταστήσθαι ἀντίστοιχόν τῳ Σίγῃ*, II, 295 A, *Quod Deus non intercesserit adversus ea*, i. e. non obstitit. II, 472 C, *Intercessisse quosdam qui dicerent*.

INTERCIPERE, II, 426, A, *Imperatoris Marci (Antonini) jam intercepti*, i. e. quem, antequam sciret Cybele mortem ejus, interceperat fatum.

INTEREMPTRIX, I, 650 A, *Ipsæ illæ pudoris sui interemprices*.

INTERFECTOR, II, 750 B, *Sed jam hic responde, interfector veritatis*: appellat Marcionem.

INTERIBILIS, II, 229 B, *Ex materia Deus nihil interibile fecisset*. Ibid., *Ex interibili in æternum*.

INTERIM, interdum. I, 509 A, *Quæ prodita interim etiam humanam animadversionem provocabant*. II, 1032 C, *Fungitur et ipse mundus interim iste, quem incumbimus*. Tandem aliquando: II, 1045 B, *Unius interim erroris tui renuntiatorem*. Tamen: I, 586 A, *Et sacra unius interim prophete*. II, 554 A, *Interim in tricenario*, i. e. quantacumque sint istorum privilegia numerorum in tricenario, etc. *Agnoscat interim naturæ auctoritatem*, i. e. jam nunc. II, 40 B, *Interim et semper*, i. e. interdum.

INTERPELLATIO, I, 702 B, *Et nunc ex eadem causa interpellatio sanguinis, hæmorrhagia fortasse, ex qua Scapula tum laborabat*.

INTERPRETARI, Passivè. II, 214 A, *Quod in materiam interpretari possit*. II, 627 A, *Interpretatur enim spiritaliter sic*. II, 1222 A, *Nec incongruenter ad figuram interpretabitur*. II, 910 A, *Hoc nos interdum diabolo interpretamur*, i. e. adtribuimus, acceptum serimus. II, 92 A, *Transgressioni interpretanda*, i. e. quæ pro transgressione judicari et haberi debeat.

INTERPRETATIO, II, 22 C, 23 A, *Certare cum interpretationis gubernaculo*, i. e. cum ratione, cum disciplina rationis, quæ omnem interpretationem gubernare debet, et in ea semper regnare.

INTERPRETOR, II, 957 A, *Idem Apostolus edocet interpretator utriusque Testamenti*.

INTERSTES, limes. II, 441 B, *Et cæperunt nova interstitia Johanne*.

INTERVENIRE, I, 1267 A, *Aut admonitionibus Domini intervenit usus*. Rhenan. *intervenimus*. Intervenimus erroribus nostris, aut mali insidiis, cum nos illis opponimus, non consentiendo, sed evitando potius. Sic olim tribunus senatusconsultis intercedebat. At admonitionibus Domini intervenimus, cum eis obsequimur.

INTERULA, est tunica, quæ sub pallio gestabatur, II, 1047 A.

INTIMARE, I, 1510 A, *Nullus clavus argentum intimat tabulis*, intronitit, intestino opere inligit inserit.

TERTULLIANI II.

que intus. II, 851 A, *Sensibus atque intimandum Dominum significavit*.

INTINCTIO, II, 1229 A, *Præire intinctionem penitentiae jussit*, i. e. baptismum. I, 1270 A, *Ad occasionem secundæ intinctionis*, i. e. martyrii, I, 1247 A, *Præsumptio intinctionis importat*; i. e. fiducia veniæ per baptismum impetrandæ.

INNUNITUS, II, 585 A, *Et tamen innunitam in Adam*.

IREN.: *τὸ ἐν τῷ τῷ Ἀδὰμ ἐννῦνται*.

INVENIRE, II, 25 B, *Quærenti invenietur*, i. e. quærenti aderit, quod quærit, græca phrasi.

INVENTUS, inventio, *εὑρηκα*, forma Tertullianæ. II, 648 B, *Testimonium est veritatis inventus ipsis*.

INVESTIS, qui veste non indutus est. II, 1038 A, *Nudus certe et investis sigulo suo constitit*. II, 900 C, *Etiā nondum viri masculi investiti*, i. e. *ἀπὸ τοῦ ἀπὸ τοῦ* qui in veste, i. e. in castitate et pudicitia adhuc est, ut interpretatur Nonius. II, 906 A, *Et paterfamilias, licet investis*. II, 746 B, *Pula nunc puer investis*.

INVIDIA, I, 487 A, *Invidia cælum tundimus*. Exponitur *ἀντιπαρὰ* ab invidendo, quod est valde videre, et contenta oculorum acie intueri in aliquid vehementissime. Ita Junius: aliter Rigaltius ad I, 1159 A, *Clamant ad Dominum invidia animæ martyrum*, i. e. clamando invidiam faciunt, sanguine per tot cruciatu fuso invidiam obijciunt Deo. Tam sunt obnoxie et effaces martyrum voces, ut ab Deo, vel invito, sanguinis ob ipsius nomen fusi vindictam extorquere valeant: adeoque ipsum, nisi potentibus annuali invidia crudelitatis et immisericordie onerare videantur. II, 115 A, *Malo invidiam ei facere per voluntatem ipsius pereundo, quam bilem per meam evadendo*.

INVISIBILIS, II, 225 A, *Invisibilis (terra)*, ut adhuc aquis tanquam munimento genitalis humoris obducta.

INVOCARE, I, 399 B, *Quoniam remissio Domini Dei tui invocata est*, *ἐκκλησιᾶς*, publica voce promulgata.

INVOLUNTAS, II, 499 B, *Ex involuntate vel necessitate delinquenti*, i. e. dum prætexitur peccatum involuntarium, et ad quod vi et necessitate sunt coacti.

IRE, II, 282 B, *Gratus esses, o deo hæretice, si esses in dispositionem Creatoris*, i. e. si obstitisses; non enim Marcion natus fuisses.

IRRECUPERABILIS, II, 1007 C, *Immunditia irrecuperabili*, i. e. unde recuperari nihil potest, immunditiam scilicet arte nulla curabilem. Sic infra, ubi de lepræ immunditia sanabili, *recuperationem et reformationem* dixit.

IRROGARE, I, 690 A, *Per illas et pœnæ ad impios paratæ irrogantur*. Mendose. Verissima lectio est vulgata, quam tuetur etiam codex Agobardi: *Per illas et pœnæ ad impios paratæ ignorantur*. At Tertullianus per iniquam sæcularium potestatem adversus Christianos sævitiam fieri, quo minus religio christiana proficiat, ac per hoc ignorari, quæ sint a Deo pœnæ adversus impios paratæ. Itaque omnes hujus sæculi potestates et dignitates, non solum alienas, verum et inimicas Dei esse, adeoque Christianis Dei cultoribus minime ambiendas aut suscipiendas.

IRRUERE, II, 701 C, 702 A, *Æthiopes autem et Hermolimus sabam quoque in pabulis communibus irruerant*, i. e. intulerat, iniecerat; nam et ruere agentis est, ait Servius in Georg. II.

ISCLA, II, 554 A, *In ischis Carthaginiensibus*. Vocabulum Carthaginiense. Syris iscola. Latin. schola.

ISTER, Danubius. II, 247 B, *Istro fallacior, quia nautas profunditate, rapiditate et cautium scopulorumque intervenientium frequentia plurima fallit*.

ITERARE, II, 1008 A, *Cum ad Corinthios ejusdem Apostoli literæ iterant*. II, 711 B, *Animæ in aliud corpus iterata*.

IZBOS, I, 1198 A, *Sed nos pisciculi, secundum izbos, nostrum Jesum Christum in aqua nascimus*. Izbos nomen *ἰζβαλ* (ut ait Junius) ex Sibylliis versibus,

(Quarante-deux.)

Cloacinæ deæ præest. II, 900 C. *Præmeditatorum* A efficitur latinarum. Hoc etiam imitatus est Hieronymus. Quale, inquit, jejuniū est, aut qualis refectio post jejuniū: pridiana epulis distenditur, et guttur nostrum meditariū, seu potius præmeditariū efficitur latinarum. Qui etiam allegat Scripturas hic citatas, Exod. XXXI, et Deuter. XXXII et VIII. Item Isai. VI, excepto quod ibi etiam legi debeat, Deum, quod græce sit Θεός, et quod auctor sua utatur phrasi salvificatore, pro salutari.

LATUS. II, 1034 A. *Latitudo*, Magna Græcia. II, 798 A. *Quia et hoc latere unio divinitatis defenditur*: metaph. sumpta a re militari. II, 443 B. *Habes etiam ampliarum, quoque latere velis, prospectorem*, i. e. quæcumque in partem te vertas. II, 969 A. *Quo itaque putas laterum confirmatum apud nos spiritum*, i. e. ultra parte argumenti, qua ratione, quam in partem. Utitur verbo *confirmatum*, ut ad latus tectum, in exercitū vel gladiatore referatur.

LAUREOLUS. II, 565 A. *Quia nullum Catuli laureolum fuerit exercitata*, *λαυρολος ἀσκήσιον*. Hellenism. Catullus mimographus mimos duos composuit, *Phasma* et *Laureolum*. In hoc Laureolo judex in crucem agebatur coram frequenti populo. Verum Domitianus reum quendam crimine capitali postulatū damnatumque iudicio serio penitus in crucem agi voluit, atque ibi ab ura dilaniari. Sueton., *Calig.*, cap. 57. Joseph., *Antiq. Jud.*, lib. XIX.

LECTIO, scriptura. I, 408 A. *Et nunc lectionibus resonantibus carpunt*, i. e. ex eorum scriptis, quæ adhuc quotidie loquuntur. II, 697 B. *Et lectionibus stylo questiones retractatus terminare*, i. e. placuit lectionibus terminare questiones retractatas stylo sive hac scriptione mea, cum disputationibus illis questiones sermone ultro citroque tractate non potuerint nec adhuc possent terminari.

LEGATARIUS. I, 638 A. *Inter quos etiam privatorum memoria legataria editiones parentum*, i. e. mænera et ludi editi ab hæredibus aut legatariis, quibus testator de suis bonis ad editionem ludorum aliquid testamento legaverat.

LENNISCUS. II, 647 B. *Si et in carcere lenniscatas Amyti et Melyti palmas gestiens infringere*, lenniscata palma proprie est, in qua majoris honoris causa lennisci sunt. Nam lennisci sunt vitæ, quæ sunt in honoribus deorum usitate: vid. Auson., Ep. 20. In Decreto Berenices urbis Africae est *οὐρανός*, *ὁ ἄριστος*, *καὶ ὁ ἀντιπρόσωπος*, majoris honoris causa coronæ additus, ap. *Nasæum*, *Antiquit. Gallic.* p. 7.

LENO. I, 1184 A. *Et crinium lenonei operositate*. Sic I, 1151 A. *Superduco Evangelio expunclore totius retro vetustatis*. II, 1043 A. *Sacerdos suggestus*. IV. 190. *Purgatrice aqua se purgabat*. II, 716 A. *Pro dominatricibus potestatibus*. Ut adeo vix opus sit conjectura lenoninam operositate.

LENOCINATOR. II, 272 B. *Gratia lenocinatore*.

LENOCIUM. II, 221 C. *Sine ullo lenocinio pronuntiatio*. I, 1274 A. *Aut lenocini negotiantes uxorem potestatibus subijcit*. Phrasid est jureconsultorum. Nam, teste Ulpiano, de iis qui notantur infamia, cap. I, *Athletas*, Lenocinium facit qui quæstaria mancipia habuerit, sed et qui in liberis (adde, ex auctoris sententia, uxorem) hunc quæstum exerceat.

LEO. II, 77 B. *Novi et pastores eorum in pace leones, in prælio cervos*. Proverbialis locutio in eos qui præpostere se gerunt: ubi res postulat audaciam et virtutem, ibi timidi: feroces, ubi pihil ferocitate opus. Livius: *in otio tumultuosi*, in bello segnes. Synesius: *ἐν πᾶσι σιγῆς ἡσυχία, ἐν δὲ πολέμῳ δεινός*.

LEX. II, 886 B. *Leges quoque Jūlias intervenire, sicut et Canianam*. Jun. legit *Canianam*, sive *Canalicianam*. Lex Julia agebat de maritandis ordinibus, et cælibem esse quemquam non patiebatur, etc. Lex *Canuleia*, de maritandis ordinibus, ut plebei cum patricis pos-

sent connubia jungere promiscuo, ut tradit Livius principio lib. IV. Hac lege autem fuit opus ut inferiores, qui sub pleromate, connubio cum superioribus intro pleroma iungi possent. II, 952 A. *Aliud est, si et apud Christum legibus Jūliis agi credunt*. Vid. Solipm. II, 527 B. *Scilicet navicula illi non quidem Rhodia lex sed Pontica caverat*. Cavebatur Rhodia lege, ne cui in actu plus fraudis cuiquam esset, quam prout æqualitas geometrica (ita vocant) latūra esset, nec quisquam erraret in victoris ullius incommodum. Scilicet, inquit auctor, Pontica lege aliqua, unde nobis prodit Marcion, iudem fuerit prospectum, ne Judæis in Christum suum errare liceret.

LIARE. II, 670 A. *Et cisternam bare latatam accurate expolire*, ne qua effundi aqua possit. Vid. Plin., H. N., lib. XXXVI, cap. 25.

LIBENS, placens, gratus, qui libeat spectantibus. II, 247 A. *Sol nunquam libens*: melius tamen forte: sol haud libenter adspicit hanc regionem.

LIBENTER. II, 151 A. *Et solummodo columba libenter errantes*, i. e. incauta simplicitate aberrantes et avolantes a dominicis ædibus.

LIBERALITAS. II, 76 A. *Liberalitas præstantissimorum imperatorum*, i. e. liberale donativum militibus indulserunt imperatores L. Septimius Severus pater et M. Aurelius Antoninus Caracalla filius, ut Rhegan. observavit.

LIBERTAS. II, 902 A. *Ut honorem sanctitatis in libertate capitis ostendat*: libertatem capitis dicit, quam paulo ante *velaminis vendam*, i. e. non habendi velamen in capite.

LIBRO, studia, appetitus. II, 27 A. *Et omnem libidinem curiositatis effundas*. II, 251 A. *Aut libidines eorum*. II, 758 A. *Totum incertum libidinis fastidii et gula*, i. e. appetitionibus aut voluntariis motibus fastidii aut appetentia, quibus gravida plerumque infestantur.

LIBIDINOSUS. I, 516 A. *Gloria libidinosi*. II, 908 A. *Ut gloria libidinosum*: quod sit ob libidinem et cupiditatem gloria.

LIBRARE, libramento impellere. II, 1031 B. *Nervini libratum*, i. e. a nemine libratum. II, 254 B. *Ex vi librato impetu ferebatur*.

LIBRATOR. II, 227 A. *de spiritu, qui super aquas ferebatur*.

LIBRIPENS. I, 291 C. *Quasi libripens emancipati a Deo boni*. Libripens, proprie qui aurum appendit, hic in emancipationibus plurimum adhibebatur, et in manumissionibus sacerorum causa. De emancipatione auctor agit non personæ, sed boni, quod Deus per emancipationem (non per coemptionem) aut hominis dignitatem ullam in hominem transtulit. Bonum ergo Deus homini dedit et emancipavit, i. e. de manu sua in manum hominis transportavit. Quemadmodum autem quadam fictione et representatione juris libripens interveniebat in emancipationibus, qui rem ab emancipante expensam appenderet emancipato: ita, inquit auctor, fictione juris a Deo adscripta est homini libertas arbitrii, quasi libripens quidam, qui bonum a Deo acceptum in hominem transportaret tradereque, ut dominus esset homo boni sui a Deo erogati.

LICENTIA. II, 942 B. *Habet secum animi licentiam*, *ῥεωλας*, potestatem. II, 117 A. *Si tributa licentiam sectæ compensaremus*. II, 649 A. *Nihil divine licentia servat*, nimirum potestatis, ut exemplis ex Arnobio, lib. I et II, *adv. gentes*, Latinius confirmavit.

LICERE. II, 251 A. *Sed de motu et alibi licebit*, pro *liquebit*. II, 155 B. *Etiā Africa licuit*. II, 781 B. *Quāquam licuit jam et de nomine hominis*. II, 685 A. *Ita et animam licebit semine uniformem*, i. e. liquebit.

LICITE. II, 198 A. *Pingit licite*, i. e. licenter seu licentiosè, contra quam Deus, pictoriam artem circumeripsit, vetans ne ea pingantur, quæ adorari possint, aut imago Dei statuatur: sic legem Dei in artem continuit.

LIGNARIUS. II, 628 B. *Ne forte lignarium aliquem re-*

gem significari puteis. II, 517 B, Nisi forte lignarium A aliquis casus nos ferire potest. II, 103 B, Locum da-

liminum regem significari Judæorum.

LIMAX, cochlea terrestris, a limo, quod in eo ge-

neretur et nutriatur, auctore Varrone et Festo. II,

665 A, Et spumante reptatu, quod limaces.

LIMEN. II, 959 A, Ecce statim quasi in limine duar nobis antistites christianæ sanctitatis occurrunt, i. e. in ipso operis disputationisque congressu sese offerunt, II, 545 B, De limine offendere est locutio proverb. de iis qui initio rei, quam agendam susceperunt, peccant.

LIMES. I, 526 A, Cum ergo finis et limes medius, etc. Sens. : cum ergo constitutum tempus et terminus ille extremus, qui inter temporalem et perpetuam ætatem est, aderit. Rigalt. putat, litem medium vocari a Tertull. spatium annorum mille. II, 548 A, Mihi autem cum Archetypis erit limes principatum magistrorum, i. e. repagula et cancelli hujus meæ disputationis hi futuri sunt, ut cum authenticis principum hæreticorum scriptis congrediar.

LINEA. II, 200 B, C, Propter non intelligentes, quorum Hermogenes extrema linea est, i. e. summus ἀρχαῖος, metaphora sumpta a pictorio opere. II, 232 B, Cujus linea extrema est. II, 233 A, Et hic a lineis tuis excidisti, i. e. contra te ipsum disputas, sive ab instituto et proposito aberrasti. II, 577 A, Hæro signante lineam extremam. II, 175 C, Deus universalis extrema linea est. II, 599 A, Et summam questionis ipsius certis lineis determinemus. II, 254 C, His interim lineis eam clausimus, metaphora a ludis sumpta. II, 276 A, His lineis deduximus, i. e. hac ratione et via docuimus. II, 784 B, Ad unam jam lineam congressionem dirigamus, i. e. in re una insistamus, eamque allatis utrimque rationibus disputemus. II, 659 B, Sed nos corporales quoque illi (animæ) inscribimus lineam. II, 695 B, In nostras jam lineas gradum colligam. II, 78 C, Quamdiu per hanc lineam serram reciprocabimus, proverbialis locutio de inutili et vano labore. Metaphora sumpta a sectoribus lignorum, qui sic ducunt serram, ut aut non dimittant, aut in eadem tantum linea perseverent : nihil agent, vel certe non multum agent.

LIAMIAMENTUM. II, 812 A, Talia interim virum divinarum liniamenta. II, 866 B, Secundum liniamenta Christi incidentes in sanctitate, etc., imitantes conversationem, quam Christus gessit in carne. Sic, adv. Marc., lib. II, lineas Dei habere dicitur, quæ immortalis, quæ libera et sui arbitrii, quæ præscia plerumque, capax intellectus et scientiæ.

LINUM. I, 1314 B, Uno lino decies sestertium inseritur. Uniones intelligit, quibus pertusis in linea utitur scemine. Lineam margaritarum dixit Scævola, lib. XXVI, ad L. Falcid. De unionibus in linea lex est Ulpiani, 27, ad L. Aquil.

LITARE. I, 1265 A, Quem autem honorem litabimus Domino Deo.

LITERATURA. I, 515 A, Adhuc enim mihi proficit antiquitas præstructa divinæ literaturæ. I, 577 B, Instrumentum literaturæ.

LOCALIS. I, 701 B, Et deprecetur interim localem esse, i. e. ad singulum aliquem locum pertinere; opponitur universalis.

LOCARE. I, 626 B, Quot otiosos affectu armorum ad gladium locat, de iis qui affectione quasi domina et magistra locantur ad operas gladiatorias, cum a nemine cogi possint; itaque non opus est Junii conjectura vocant.

LOCULUS. I, 1514 A, Brevissimis loculis patrimonium grande profertur. Loculi non sunt thecæ et repositoria, quibus conditus asservatur mundus ille muliebris, sed loculamenta sunt in muliebri habitu, palæ, fundæ, et si quid est ejusmodi, in quo pretiosus ille res proferuntur, i. e. feruntur palam ab omnibus spectandæ ambitiosa ostentatione.

LOCUS. I, 1045 B, Tunc locorum, i. e. tum temporum. I, 446 B, In aliquo loco casus invenimus, i. e.

A aliquis casus nos ferire potest. II, 103 B, Locum da-

bimus, i. e. alibi erit dicendi locus.

LONGINQUARE. II, 987 B, Nihil secundum longinquat a primo.

LUCAR. II, 157 B, Contumeliosa cæde truncatur in puellæ salticæ lucar. Lucar erat merces saltatorum et histrionum. Plutarch. verit. τὸ τοῦ δούλου εἰς τὴν δολαγ. Charis. et Glossar. θεατρικὴν, ἵεναιque μισθὸς ἀπὸ πικρῶ. Ex eo lucare dabatur pecunia in sumptis et impensis scenicis; unde θεατρικὴν vertunt grammatici, quibus impensis modum factum fuisse, et lucar histrionum coercitum temporibus Tiberianis refert Tacit. Annal. I.

LUCERNATUS. I, 1298 A, Et procedit de janua lancreata et lucernata. Antiquitus in omni publica privataque lætitia mos erat januam ornari lauris et lucernis. Ejusmodi lucernæ pensiles erant, suspendebanturque catenulis ad ædium januas aut fenestras accensæ. Vid. Apolog. cap. 33.

LUCIFUGUS. II, 545 A, Lucifuga bestia, de serpente.

LUDERE. II, 1038 A, De corio suo ludere. Proverb. de iis hominibus, qui ad omnia commodissime apptissimeque se habent. Vid. CORIUM.

LUDUM. I, 1262 A, Cum denique ludo et castris sese locant, ludum gladiatorum intelligit.

LUMEN. II, 1030 C, Luminis concilio. Vid. CONCILIIUM.

LUNENSES. II, 590 A, Vetus Hetruscorum oppidum significat, a quo Marmor Lunense. Vid. et Plin., H. N., lib. XI, cap. 42.

LUSIO. II, 550 A, Congressionis lusionem deputa, lector, i. e. prælusionem. Alludit ad prælusiones gladiatorum, quæ fiebant rudibus.

LUSIUS. I, 280 B, Quam lusus. Pamel. legit qui Lucius. Cod. Ursini et Scriverii habent lascivus. Havercamp. vult Tertullianum scripsisse pusius vel forte pusius, unde pusio, infantulus.

LYMPHATUS. I, 1205 B, Festus : Lymphæ dictæ sunt a nymphis, vulgo autem memoriæ proditum est, quicumque speciem quamdam e fonte, id est effigiem nymphæ viderent, surendi non fecisse finem, quos Græci νυμφολύττους vocant, Latini lymphatos appellant.

M

MACELLUM. II, 975 A, Et si claves macelli tibi tradit permittens esui omnia. II, 883 B, C, Sed acceptis dentes ad macellum corrodendum. Quemadmodum Mævius ille Horatianus : Pernicies et tempestas barathrumque macelli.

MACHERA. II, 1006 C, Exerta acies, macheræ spiritualis. II, 638 A, Sicul macheræ conditionalis comminatio.

MACTARE. II, 977 A, Ille denique idolo gulam suam mactat. II, 998 A, Et rursus ille mactabitur Christus.

MAGISTERIUM. II, 1047 B, Sapientes vocas totum quietis magistristerium. I, 1249 A, Exhibendi fiat magistristerium.

MAGNANIMIS. I, 1268 B, Dilectio magnanimis est. Ita verit. Tertullianus Paulinum verbum μακαροδοῦναι. Cyprrianus æmulator Tertulliani, sed styli purioris : Cha-

ritas, inquit, magnanima est. Idem *μαροβουλας* magna- A
nimitatem reddidit in elemosyna.

MALE. II, 36 B, *Imo non mihi tam male est*, i. e. non
sum furiosus aut mente captus. II, 681 B, *Contra qui-*
bis de edificio male est.

MALILOQUIUM. I, 632 C, *Neque lignum ad malilo-*
quium.

MALLE, cupere, favere. II, 1031 A, *Et Romanis*
Deus maluit.

MALUS, *ὁ κακός*. I, 1521 B, *Christianus a malo illo*
adjuvabitur I, 686 A, *Sed quoniam ita malus circumde-*
diti aeculum idololatria. I, 692 B, *Per quem te malus*
honoris idolorum, etc.

MANARE. II, 663 A, *Manante impetu*, i. e. labente,
fluente: de angue.

MANCIPES, auctor, qui proprie possideat ipse. I, 532
B, *Mancipem quandam divinitatis*. I, 664 A, *Quod ad*
idolorum mancipēs pertinet. I, 645 A, *Musas et Minerv-*
as et Mercurios mancipēs habent, i. e. auctores et
praefectos, ac curatores summos, qui sibi publice hanc
procuracionem depoposcerint, quasi redemptores publi-
ci.

MANDARE. II, 165 A, *Et quæ mandatus est a patre,*
hellenism; *ἀπὸ τοῦ πατρὸς* pro eo quod est, manda-
ta accipit.

MANDATOR, qui aliquid agendum committit. Manda-
torius qui suscipit. II, 525 B, *Quem nunquam manda-*
tor designavit.

MANDATUS. I, 1211 A, *Mandatu tamen non et potes-*
tate. Sic etiam Sueton., sed tantum sexto casu.

MANDIBULUM, a mandando: glossar. *πάρουα*. II,
662 B, *Demonstra mandibula*.

MANERE. II, 619 A, *Maneant enim orientales illi ma-*
gi, i. e. expectent, ut Terent. *Phorm.* *Mansurus pa-*
trem. Jun. *manvlt manant vel mansitant*. Mandare
autem et mansitare est frequenter manere et manendo
observare, auctore Festo. I, 1265 A. *Manere nos om-*
nīs vani et supervacui dicti ceatim.

MANTICULARIUS, fur, qui crumenas scrutatur. *Man-*
ticulari est, Festo auctore, furandi gratia manticulas
attractare. I, 496 B.

MANUS. I, 468 A, *Ut ad Deum quasi manu facta*, i. e.
ut apud Deum collectis manipulatim copis. II, 255 A,
Conveniens enim, et quodammodo injecta manu detinens.
I, 1208 A, *Accommodatis desuper manibus alio spiritu*
tactæ claritatis animare. Vitruv. *Cum pinne manibus*
tactæ propellant et reducunt continenter regulas, alter-
nis obturando foramina, alternis aperiundo, ex musicis
aribus, multiplicibus modulorum varietatibus sonantes
excitant voces.

MANUALIS. I, 477 A, *Aqua manualis*, quæ manibus
ablundens effundebatur, ad discrimen balnearum,
quibus ante cœnam utebantur.

MAPPA, dicebatur panniculus candicans, quem præ-
tor sive ludorum editor mittebat sive attollebat datu-
rus signum committendis ludis, unde et Quintillian.,
lib. I, cap. 5, usurpatum circo nomen appellat. Inde
mappam mittere pro signum quodlibet dare, prover-
bialiter dixerant. I, 648 B, *Non vident quid sit, missam*
mappam putant.

MARCO, extremum vite publicæ. II, 1048 A, *Soleo*
de qualibet margine vel ara medicinam moribus dicere.
Turneb. vult imagine. Loquitur autem hic in Pallio
philosophus non Christianus. Eo enim adduci Christianus
non potuit, ut in aram saliret concionis ergo:
quippe aras et sacrificia detestabantur et exsufflabant
tunc temporis transeuntes Christiani.

MARTYRIUM. II, 65 A, *Martyria negot esse facienda*,
i. e. martyrium obeundum pro Christi nomine, scilicet,
qui Christum pro nobis passum negat. II, 125
A, *Degustato martyrio in carcere esuriunt*. Rigalt. le-
git *degustata martyria*, hoc sensu, exoptant martyria
consummare quæ tantum degustaverint, fustibus vel
ungulis verberatique quasi extrema tantum eule per-
stricta.

MARTYR. II, 970 B, *Martyribus incertis*, i. e. quo-
rum fides minus spectata, neque satis explorata.

MARRUCINUS. II, 515 A, *Et hic non Marrucine sed*
Pontice. Marrucini furtivis dolis et artibus fuerunt
celebres, ut ex Catulli epigrammate XII notat Latin.;
Pontici vero stupore mentis. De Marrucinis videndus
Strabo, lib. V.

MASSALIS. II, 224 B, *Massalis illius molis*, id quod
apud Ovidium, *rudis indigestaque moles*. II, 402 B,
In dominum, ut in massalem suam (Johannes) *sum-*
nam, i. e. integram.

MASSALITER. II, 570 A, *Atque ita massaliter solidata*.
II, 118 C, *Massaliter tota Ecclesia tributum sibi irro-*
gaverunt, i. e. simul et pro omnibus, non sigillatim
pro hoc aut illo.

MATERIARIUS. II, 219 C, *Cæterosque materiarios hæ-*
reticos, i. e. qui materiam æternam esse volunt.

MATHEUS. I, 672 A, *De Christo scilicet est mathesis*
hodie, i. e. hodierna mathesis est disciplina Christi.
Stella Christi, hoc est genesis Christi, exempla et
mandata ejus observanda sunt nobis et prædicanda.
Le Prieur ironice hæc verba intelligi vult; non apte
satis.

MATHESIS. II, 687 A, *Μαθησις ἀναμνησις*, id est di-
scientias reminiscientias esse. Locus hic haud dubie ex
Phædone, non ex Timæo Platonis desumptus est. Sic
enim ibi legitur, sed et secundum illum sermonem,
inquit Cæbes, si verus est, o Socrates, quem tu fre-
quenter referre soles: *ὅτι ἡμῶν ἡ μαθησις οὐκ ἄλλο τι ἢ*
ἀναμνησις τυχόντων οὐκ.

MATRIX, *σπυρίων τῶν θνητῶν* in Glossario, matri-
cula in jure, i. e. regestum officiorum, sive indicu-
lus. II, 118 C, *In matricibus beneficiariorum et curio-*
sorum. II, 599 B, *Quasi matrix omnium præceptorum*
Dei. II, 211 B, *Videbitur materia etiam boni matrix*.
II, 803 B, *Splendidior atque nobilior de obsoletiore*
matrice. II, 304 A, *Ipsamque matricem earum, boni-*
tatem.

MATRIMONIUM. I, 532 A, *Rogo secundum matrimo-*
nium dedit, i. e. sese in rogum potius intulit, quam
ut matrimonio secundo Hiarbe, Maurorum regi, qui
ambiebat etiam cum mimis ipsam, conjungi palere-
tur. Justin. lib. XVIII.

MATTHEA. I, 614 A, *Cum obsonia et mattheis tibi*
potius parentans ad busta recedis. Jun. legit *matthys*.
Athen., lib. XIV, *ματθῆς πᾶν τὸ πολυτάλεις ἔσθια*, et
inde *ματθῆστιν* et *ματθαιολογίαι*. Hic singulari quadam
significatione, *τὰ τρακίλια*, tragemata, bellaria, secun-
das mensas videtur significare, cum præcesserint ob-
sonia. In hoc genere sunt mactes: latinis dictæ a
mactando, i. e. honorando, cupidie, scitamenta hon-
oraria et bellaria idem dicta. Sueton., in *Calig.*,
XXXVIII, *multis venenatas mactes misit*; et inde
mactes Arnobio, lib. VII. Alterum itaque legen-
dum aut *matthys*, aut *macteis*. Ex his constabat sili-
cernium, quod tenuioribus in Exquilis aut ad Puti-
culos extra portam solebat exhiberi Romæ, puta
convivium quod in sequentibus nominatur.

MATURARE. I, 1229 A, *Cum rursus ad suam miseri-*
cordiam maturavisset, i. e. mature se recepisset et in
tempore. Sic Cyprianus *gratiam maturantem dixit*.

MEDERI, passive. I, 1246 A, *Tamen quæ per insua-*
vitatem medentur. I, 1206 A, *Nunc spiritum medentur*.

MEDICARE. I, 1204 B, *Igitur medicatis quodammodo*
aquis per angeli interventum. I, 1205 A, *Si religione*
aquam medicari putant.

MEDIETAS. I, 1202 B, *In medietate distinctis aquis*
feci.

MEDIUM. II, 908 B, *Sed et illis in medio est*, i. e.
palam, in aperto. II, 736 A, *Opus autem mortis in*
medio est.

MEDIOCRITAS. II, 123 A, *Acerba mediocritas et isti*
idem est quod ab initio dixerat: Magnam de modico
malum.

MEMORIA, genus, affinitas sanguinis. I, 326 A,
Ut ita sparsum genus per commercia humana concu-
rant in memorias suas. Memorabilia: I, 379 A, *Cætera*
memoriarum. I, 586 A, *Historiarum canas et memo-*
riarum, i. e. historiarum et memoriarum canæ. Differunt

antem historia et memoria, quod hic significant A
archiva, ut mox loquitur, seu commentarios; illa
vero congestam in rerum gestarum libros historiam.
II, 960 C; Occupatis memorie locis, impeditis sapientia membris.

MENDACIUM, quod vere non est, idolum. I, 416 B,
Qui mendacium colentes. II, 51 A, Expositionum earum mendacia; i. e. earum expositionum; quas gi-
gnunt Scripturarum adulteria. II, 86 B, Si enim mendacium divinitatis diabolus operatur.

MENTI. II, 898 C, Si ita virgini caesum capillum decori mentitur. Sensus est: Videtur saeculum, si adeo mentitur decori, hoc est, si tam prave decori faveat, ut caesum virgini capillum decori esse mentiatur, cum sit potius dehonestamentum. Alium ten-
sum quævisit Latinus, litera detracta, si ita vir-
gini caesum capillum decori mentitur, ut sit sensus: Videtur saeculum, si talem tribuit mensuram decori, caesum virgini capillum ut puero promissum. Quæ conjectura non displicet.

MERCENARIUS. I, 270 A, Mercenaria advocatio, B
i. e. advocato mercede conducto. I, 372 A, Mercenarius noxiis. Vid. Noxius.

MERERE, consequi, nempe hæc significatio demum post Ciceronis tempora invaluit, suspitionem me-
rebuntur alicujus conscientie, h. e. in suspitionem venient, se non ignorare hujus causæ, quam tamen damnant, justitiam. Curt., VI, 41, 40; Plin., lib. I, epist. 8; Minuc. Felix, in Octavio, V, 15. I, 274 A, Meruli penam, i. e. pena affectus est. I, 400 A, Meritum fuit delictum eorum, i. e. meruit. I, 448 B, Qui merere impetrare, i. e. qui consequatur. II, 202 B, Si mererimus illi esse, i. e. assequamur. II, 378 A, Veniam meruisse. I, 688 A, Qui familiaritatem regum mererantur.

MERITORIUM. II, 550 B, Meritorium factus est mun-
dus, i. e. domus concaculis referta meritorii (ut Sueton. vocat Vitellio, cap. 7), quæ locantur quæstus gratia, quæ eadem dicuntur meritoria. Ju-
venal., Satir. III: Nam quæ meritoria concum ad-
mittunt.

MERITO. II, 572 C, Merito unius proverbii, i. e. attributione. II, 510 C, Dominum et hic retributorem utriusque meriti, i. e. boni et mali. II, 814 C, Adcirco cum auctoribus merita communicare. I, 1154 A, Meritum fidei vocat, quod Deum patrem appellare no-
bis liceat.

MEMORES. II, 1052 B, Aliam., lib. III, refert Si-
lenum quemdam Midæ, Phrygiæ regi, persuasisse extra hunc mundum alium esse, in quo homines Memores appellarentur.

MESSIS. II, 740 B, Sic rapida quæque mora ut cer-
tissima messis.

METALLUM. II, 1038 A, Pellitur orbi, ut metallo datur, i. e. tanquam ad metalla damnatur. Conf. Ge-
nes., III, 17, 18. I, 1509 B, Metallum refuga, de tor-
quibus et armillis, qui a communi metallorum sorte seipsum exiit.

METARI. II, 912 B, Nobis Dominus etiam revelatio-
nibus velaminis spatia metatus est, i. e. constituit fines et terminos. II, 988 B, Ad idololatram metatur. II, 877 A, Inferius illum metatur medietatem Achamoth.

METATIO, locus in quo metatur. II, 1032 B, Nostra certe metatio, i. e. hic mundus, in quo vivi-
mus. II, 669 B, Et quibus in corpore metationibus sequestrantur.

METATOR. II, 255 B, Arbitro et metatore initii et
finis.

METERE. II, 504 B, C, Cujus et litera metens car-
nem ejus, i. e. lex circumcissionis.

MEΘΕΡΕΥΕΙΝ. I, 702 B, Noli cum Deo bellare. Bis
in Actis Apostol. μεθερευνει. Cicero, in lib. de Sen-
ect.: Quid est enim aliud gigantum more bellare cum
illis, nisi naturæ repugnare.

ΜΕΘΕΡΕΥΩΝΤΕΣ, II, 702 A.

ΜΕΘΕΡΕΥΩΝΤΕΣ, II, 702 A.

METUATA, II, 700 A, Dum solemnes etiam migratio-

nes quas μετεωρίζου appellant; alii legunt μετεωρίζου, nil
interest. Phavorin.: Μετεωρίζου λέγεται et μετεωρίζου
το μέτεωρίζω, και άλλω ειναι ούτως.

MICA. II, 655 B, Aut micas de minutiloquio Ari-
stotelis inferat. Micas et minutiloquium dicit letralogos,
scribendi genis subtile, concisum, quale est Ari-
stotelis. Junius glossat inferat. Est autem intergere,
μεσολάβειν, in Glossario nutrimum proprium, quæ
intergerendo pulcem exhibent parvulis, tanquam si
dignos intergerent ad malas ipsorum.

MILESIA. II, 686 C, Per quod historias et milesias
donum suorum. Latin. historias æque milesias, vel
historias easque milesias. Milesia appellantur Latinis
fabule magnificæ atque εὐσεβήτων. Julius
Capitolinus in Clodio Albino: Milesias nonnulli ejus-
dem esse dicunt; quarum fama non ignobilis habetur,
quamvis mediocriter scriptæ sint. Videtur autem Mi-
lesia dicta propter vanam Milesiorum gloriationem
de oraculo Didymæi Apollinis in Branchidis,
cujus templum cum olim Xerxes evertisset, ora-
culumque desisset, innumerabiles fabulas con-
texerunt frustra, ut sui oraculi restitutionem
affirmarent in templo, quod omnino maximum
reædificaverant, ut Strabo, lib. XIV Geograph.,
narrat.

MILITARE. II, 1051 B, Quæ muros frangere militat,
i. e. ejus milita est muros frangere. Ciceron. ap.
Latin. vult militat.

MIMICE. I, 504 A, Mimice philosophi affectant ve-
ritatem, i. e. mimos agunt, cum alii videantur foris,
alii sint intus, adeoque aliquando detectis vitis ridi-
culi sunt.

MINISTRARE, ministro ulli, insulgere. I, 276 A,
Quæ vos ministrat. Heuman. vult cui vos ministratis.
II, 775 B, Sine qua notitia sui nulla animo se mi-
nistrare potuisset, i. e. se ipsam per se præbere cum
ratione ministrant.

MINUS. II, 227 A, De tenebris vero ipse ad minus
per Esaiam.

MINUTALIS. II, 251 A, Si in minutalibus, ut ita
dixerim, regnis. II, 705 A, Culices, formicæ, lineæ,
et hoc genus minutalia. I, 1310 B, Eiusdem terre mi-
nutalia, i. e. minutias, partes minutissimas.

MINUTILOQUIUM. II, 655 B, Aut micas de minutilo-
quio Aristotelis inferat. Iren., lib. II, ubi adversus Va-
lentinianos dixerat: Et minutiloquium autem, et sub-
tilitatem circa questiones, cum sit Aristotelicum, in-
ferre fidei conatur.

MINORES, εὐμενέστες, qui admirantur omnia, in quo
iis stupet, sive, ut vult Rhenanus, qui ob nimiam
ad deformem admirandi et scandali patendi faci-
litatem, essent armis suis fratribus dolori se admi-
rationi. II, 14 B, Solent quidem isti minores; alii
legunt: Solent quidem isti infirmiores, hoc sensu,
hæreses de quorundam infirmitatibus habere quod
valent. Istas autem infirmitates, hoc est, infir-
miores istos Christianos edificari solere in ruinam,
nempe in hæresin, ab illis, quos jam hæresis de-
cepit.

MISCERE. I, 599 B, Nascitur homo Deo minus.

MISERABILIS. II, 985 B, Quatenus miserabilis es,
i. e. quante miserationis gratiam adeptus es.

MITRA, Μῆτρα, a Persis sol dicitur. II, 54 A, Et
si adhuc meminit Mithræ, i. e. singularia sacra sicut
illius. II, 261 A, Sicut arida et ardentis naturæ sa-
cramenta leones Mithræ philosophantur. Sacris Mithræ
sive Solis adhibebantur leonum simulacra. Erant
autem sacramenta, hoc est signa seu mysteria so-
laris naturæ arida et ardentis. Tunc enim æstus
intenditur, fontes et fluvii seccantur, cum ingredi
leonem sol dicitur, tunc denique Cereris raptus
celebratur, hoc est messis agitur, ut docet Arati
scholias.

MITRA, capitis ornatus muliebris, tenia subtilis,
et quasi corolla ex filo confecta raro textu, capillis
continendis apta. II, 912 A, Mitris enim et lanis que-
dam non velant caput.

MNA. Plin., H. N., lib. XXI, cap. 27 : *Mna, quam A nostri minimū dicunt, pendit drachmas atticas centum. Decem vero drachmæ aureū unum coronatam. Mina igitur decem coronis seu coronatis valet. Esse autem minam ipsam Græcorum μνα Famius docet de Ponderibus, V, 32.*

MODESTIA. I, 464 B, *De providentia constat modestia publica, i. e. quieti consulitur et providetur.*

MODULARI. I, 1170 A, n. (2), *Dominica passione modularies et orantes confitemur Christo, i. e. modum quem exhibuit Christus expansis in cruce manibus imitantes. Sic orantes confitemur Christo, quia nos inter orandum ipso gestu prosterimur Christianos, corpore nostro ad figuram Christi crucifixi conformato. Ipse Tertull., lib. I ad Nat.: Si staturus hominem expansis manibus, imaginem crucis feceris. I, 1208 A, Deo autem in suo organo non licebit per manus sanctas subtilitatem modulari spiritalem, i. e. prestare et exhibere ex facto pro modo ipsius. I, 435 A, *Modularis et subornatis ad omnem perversitatem, i. e. temperatis et accommodatis.**

MODULUS, dispositio. I, 399 B, *De Deo Deus modulo alterum, non numero, gradu, non statu fecit, i. e. Pater et Filius distant modulo, i. e. dispositione, distributione, distinctione, non vero diversitate vel numero : gradu, ut filius sit secunda persona in Deitate, non vero statu, quasi alter Deus.*

MODUS. II, 332 A, *De situ materia id tracto quod et de modo, i. e. eadem situs et modi ratio, ac proinde idem iudicium. Est enim modus, quantitas seu moles rei anisuecūscumque, prout autem rei modus est, ita et situs.*

MOECHUS. II, 1021 A, *Illo apocrypho Pastore mæchorum. Moechos appellat Psychicos, qui Pastoris librum receperant.*

MOLIA, parare sibi. II, 1048 A, *Item qua lances centenarii ponderis Sulla molitur.*

MOLITIO. II, 807 B, *Molitionis suæ reginam, i. e. creationis. Creavit Deus hominem, tanquam regem omnium que in terra, quæ in mari.*

MONARCHIA. II, 138 A, *Monarchiam, inquit, tenemus, i. e. Deum unum asserimus. Hieronym., lib. de Script. Eccles., auctor est librum ab Irenæo esse compositum hoc titulo : de Monarchia, sive quod Deus non sit auctor malorum. Ipse Tertullianus monarchia nomine Deum significavit. II, 161 B, Ita Trinitas per cœteros et connexos gradus a Patre decurrit, et monarchia nihil obstrepit, et cœcœpiæ statui protegit.*

MONELA. II, 445 B, *Nostri Dei moneta de celo, non Moyses et Prophetas jussit audiri, sed Christum. I, 1262 B, Præsto est dominica monela.*

MONSTRUM. II, 1041 A, *Monstrum eruditorem, i. e. monstruosum præceptorem, nempe Chironem, ex equo et homine et Centaurum ; alii monstrorum.*

MORA. I, 1248 A, *Certus sagitta transfusus, ut ferrum et irrevocabiles moras ejus de vulnere expellit. Mora est in re chirurgica pars canalis, in quem crus fractum, ex quo deligatum est, conficitur. Dicitur autem mora, quia moratur crus, semurque ut collatum est, detinet, et delabi a iusta ipsius sede non patitur. Ejusmodi moras sunt in sagittis, quæ morantur eas, non forte revocari aut avelli possent. Vid. Cels., lib. VIII, cap. 10, De cævo ; Plin., H. N., lib. VIII, cap. 27. I, 434 A, *Fruendæ interim malignitatis de pæne mora. I, 468 B, Oramus pro mora finis. II, 711 A, Nisi modico quoque delicto mora resurrectionis expenso.**

MORATUS. I, 237, *Jam aliquid et cum Creatore moratum, aliquid moratum dicit moribus quibusdani præditum, qualibus Creator, nempe odio, benevolentia ; ira, misericordia ; justitia, clementia. I, 1255 A, Quanto magis nos secundum moratos (lege secundum Dominum moratos) inveniri oportet. I, 1203 A, Dei spiritum, qui ab initio inspersectabatur anper aquas, intinctorem moraturum. II, 707 A, *Perinde qui integre morali commendaverint iudici vitam.**

MORI. II, 810 A, *Dies moritur in noctem, et tenebris usquequoque sepelitur.*

MOROSE, diligenter, accurate. II, 1045 A, *Cum ipsum hoc pallium morosis ordinatum.*

MOROSITAS. II, 55 A, *Morositatem illam Judicæ legis, i. e. morum et rituum Judaicorum scrupulositatem. Rigalt. legit judicæ legis.*

MORS. II, 1054 B, *Mortem stetit, i. e. mare flud etiamnum visitur et vivit, sed mortuum vocatur ; itaque non vitam vivit, sed mortem. II, 800 A, *Et omnis jam vocabuli mortem, mortui desinunt, quidquid, dum viverent, vocabantur, et jam sunt nulli. Plin., H. N., lib. II, ubi de natura terræ. II, 810 A, Interficiens mortem suam, de sole, qui altero die oritur. I, 524 A, Qui tantum corpus hoc mundi de eo quod non fuerat, non minus quam de morte vacationis et infantitatis composuit.**

MOTATOR. II, 666 A, *Ut voluit qui etiam universitatis motatorem animum decernunt.*

MOTICULÆ, febriculæ. II, 577 B, *Ego interim argumentabor moticulis ejus excussam.*

MOTORIUM. II, 608 B, *Non enim membra sunt substantiæ animalis, sed ingenta ; ut motorium, ut aetorium, ut cogitatorium.*

MËGIRE. I, 1244 A, *Et mēgīro diēs noctesque ad Dominum Deum tuum.*

MULIERITAS. II, 906 B, 907 A, *Aperiam professæ mulieritatem, conditionem muliebrem.*

MULLEOLUS, calceus, calceus lunatus. II, 1044 B, *Parum aut malleolam induci calceam : parus est, cui nihil adsutum ; mulleolus, cui lunula adsuta. Mulleus calceus patriciorum.*

MULSA. II, 655 B, *Nemo unquam cunctanti de exitu animæ mulsam aquam de eloquio Platonis infudit. Aqua mulsæ, μὲλας, à μῆλες, a melle mixta. Alludit non solum ad copiosam, sed ad mellitam sive melleam in Platone eloquentiam. Lib. de Anima, de eodem Platone, Ob mella sacundia.*

MULTINUBENTIA, πολυνυβία, II, 955 C.

MULTIVORANTIA, πολυβορμία, II, 955 C.

MULUS. I, 574 A, *Hoc est mulum de asino pingere ; proverbialis locutio, ad exemplar ineptiarum similium ineptiarum exemplum representare, aut ad mendacia nova mendacia confingere. Nam subijcit : et Ptolemæum describere de Valentino. Portentosas istas nugæ prior Valentinus commentus est. Ptolemæus aliquid de suo adjecit, ab auctore nonnihil varians. Ergo Valentino hæreseos istius auctori nomen asini compellit, ut muli, Ptolemæo discipulo.*

MUNDITENES, κομμητῆρες, II, 518 B, 576 A.

MURTIA. I, 640 A, *Murtias quoque idolum fecit, i. e. etiam murtiæ metæ sunt ab idolo dictæ. Erant enim Murtiæ metæ in circo magno ultimæ ad ædem Murtiæ, post quas stabat præco, qui ludentium certamina ab ea parte observabat, et eos qui bene defuncti erant aut male, pronuntiabat. Murtiam enim deam amoris, i. e. Veneris, voluit, etc., quæ Venus murtica, vel murtica primum a duabus myrtis ante delubrum Quirini positis, nimirum patricia et plebeia dicta est, deinde Murtia. Historiam narrat Plinius, lib. XV H. N., rap. 29. Meminit Varro, lib. IV, de Lingua lat. Ita Junius : sed Rigalt. legit deum marcoris. Augustin., IV de Civit. Dei, cap. 16 : Deam Murtiam vocaberunt, quæ præter modum non moveret, ac faceret hominem, ut ait Pomponius, marcidum, i. e. nimis desidiosum.*

MUTARE. II, 229 A, *Mutari perire est pristino statui, quæ dum mutantur, amittunt.*

MYSTERIA ATTICA, I, 474 A, *cunt sacra Eleusina.*

N

NASCIBILIS. II, 319 A, *Neum vero mortalem negat, quem nascibilem conficitur.*

NASCUS. II, 984 B, *Et qui nro non deridetur : sic reddidit Pauli verbum, Gal. VI, οὐ μωροποιεῖται. Hecych. μωροποιεῖται, χλευάζει, καταγέλλει, ἀνὰ τοῖς μὲν τοῖς μωροῖς, etc.*

NATALES, origo, initium. I, 1256 B, *Igitur natales A impatientie in ipso diabolo deprehendo*: sic, lib. I ad Marc., natales ognitionis dixit, et lib. de Pullio, natales mundi.

NATATILIS, II, 228 B, *Ut ex aquis natatiles et volatiles animæ.*

NATURA, I, 814 A, *Et dispositione naturæ*. MS. Fuld. *divinæ naturæ*, et adscripti, qui illam collationem dedit, seu Modius, Scioppius: dictum profecto gravius, et verbis Christi conveniens. I, 471 A, *Jure naturæ matris unius.*

NATURALIS, II, 894 B, *Naturale vocabulum est fœmina, naturalis vocabuli generale, mulier*. Naturale vocabulum i. e. a natura commune omnium animantium, quæ discernuntur sexu. Generale, quod distinguit in humano genere; huic subditur speciale.

NATURALITAS, II, 722 B, *Qui ergo de somni naturalitate dubitabit.*

NATURIFICATIO, II, 584 B, *Naturificatæ jam spiritalia conditionis germanitate.*

NAUFRAGIUM, I, 695 A, *Inextricabile impactis naufragium est*, Græc. ναυαγίον ἀπυκτον, quod vitari non potest. Qui in scopulos impingunt, navemque frangunt, sese extricare sive expedire a periculo non possunt.

NAVICULARIUS, II, 574 B, *Aliud est, si affectu de naviculariorum collegio allegere.*

NAVIGARE, I, 695 A, *Inter hos scopulos et sinus, inter hac vada et freta idololatricæ velificata spiritu Dei fides navigat.*

NECESSARIUS, I, 1310 A, *Operas plures et necessarios*. II, 768 A, *Quasi necessarius aliquid afferent eo, pro magis necessarium*. I, 1266 A, *Ubi major injuria, ibi necessarius injuriæ medela*. II, 1002 B, *Nisi ut perpetuo ad necessaria constringant.*

NECESSITAS, I, 275 A, *O sententiam necessitate confusam*, i. e. quæ necessario aliqua ex parte contra iustitiam peccat. Vel potius: qua occurrere volens Trajanus et odio in Christianos et iustæ eorum causæ parcere, neutri bene satisfacit. I, 275 A, *Necessitas, quam leges injustæ adversus Christianos late iudicibus imponunt*. I, 345 A, *Ut quisque dominum sanctionem expertus est domesticam necessitatem*. Sen.: Revera illi cognoscunt, nihil sibi boni a diis istis accedere qui majori vi subiecti sunt, necessitati nempe domesticæ. II, 585 C, *Quoniam humanam apponit necessitatem quasi deprecaticem*. II, 95 A, *Non admittit status fidei allegationem necessitatis*. II, 95 B, *Quibus familiarissima est advocatio necessitatis.*

NEGARE, II, 246 C, *Qui Enximus natura negatur*, h. e. fallit mendacio cognominis, cum ob ingenium loci ac feritatem naturæ æque dici debeat. Ovid.: *Quem tenet Enxini mendax cognomine Pontus*; II, 247 A, *omnes negantur*, i. e. cohibentur glacie, fluere non possunt. I, 524 A, *Alioquin negandi, si non gustassent*, i. e. negandum esset, eos esse Christianos, si non gustarent sanguinem, quem tantopere dicuntur appetere.

NEGATOR, II, 95, A, *Ita fidem meam deferens, negator invenior.*

NEGOTIUM, II, 285 A, *At nunc negotium patitur Deus*, i. e. accessit Deo negotium Marconitarum temeritas et audacia, qui sibi alium deum ab Omnipotente confinserunt. II, 905 B, *Nam fœmina quidem a duodecim annis, masculum vero a duobus amplius ad negotia mittunt*, i. e. statuunt sui juris esse quasi e repagulis alienæ auctoritatis eximant: dant negotiorum gerendorum potestatem, de jure phrasim. II, 649 B, *Ex negotio curiositatis*. II, 888 B, *Proprium jam negotium ex passus mea opinio*, i. e. qui antea sui occupatus in ponenda græcæ opinione mea de velandis virginibus: ita Jun. explicat, sed Rigaltio videtur, disputatione quadam adversus Græcos, cum et virgines velari oportere acriter forte asseruisset, Græcorum conviciis exceptus ac pro hæretico exagitatus fuisse.

NEOPHYTUS, νεοφυτος: is qui recens ad fidem christianam accessit, II, 57 A, 268 B.

NEPOTARI, luxuriose et profuse vivere. I, 515 A, *Sub magna gravitatis superficie nepotatur.*

NERVUS, II, 786 B, *Per illum nervum umbilicarem*, i. e. venarum et articularum compaginem. quatenus collatis in umbilico fibris coeunt. I, 623 B, *Nihil crux sentit in nervo*. Nervus est ligni genus, quo crux disjuncta et luxata frangebantur. In leg. XII Tabular. *Secum ducto*; vincito; aut nervo aut compedibus quindecim pondo, etc. Vetus gloss. nervus, ζυλωιδης. I, 512, *Alii ad incestam libidinem nervi.*

NIDOR, I, 407 A, *Pabula propria nidoris et sanguinis, libaminibus et sacrificiis*; sed hoc in loco forsitan loquitur de sacrificiis generatim, non de necromanticis.

NIMIETAS, II, 236 A, *Inapprehensibilis præ nimietate certaminis.*

NOBILIS, II, 150 C, *Num ergo et Apostolorum literæ nobiles*, i. e. nonne sunt omnibus notæ, clare, manifestæ? Exemplar Ursini habet *mobiles*, i. e. quæ sapient præterquam sonant, et aliud est in vocibus, aliud in sensibus. Præfert tamen Rigalt. illam priorem lectionem. Jun. legit *nubile*, i. e. nube obscuritatis et caligine offusus, ne intelligatur.

NOEROS, νεαρὸς, mentalis, intellectualis; alii legunt *noctos*, νωτὸς, ut Iren. II, 574 B.

NOMEN, religio christiana. I, 278 A, *De eo nomine excludamur*, i. e. desinamus audiri Christiani, christianamque repudiemus religionem. I, 280 A, *Quos retro ante hoc nomen*, i. e. olim, antequam ficerent Christiani. I, 1252 A, *Nomen cum familia ipsius persequentes*, i. e. religionem christianam et sectatores ejus. I, 661 A, *Persecutores dominici nominis*. I, 525 A, *Tu, homo, tantum nomen*, i. e. ingens momentum, magna gloria. II, 890 A, *Et totum arboris nomen expanditur*, i. e. quidquid significatur arboris nomine. II, 800 A, *Et de isto quoque nomine periture in nullum inde nomen*. Post cadaveris nostri corruptionem, nullum est destinatum nomen, quo materia illa, quæ fuerat humani corporis, signetur. Hoc vocat mortem vocabuli.

NICOLAITE, II, 65 B, *Quod totam istam heresin Nicolaitarum*, etc. Significantur illi Actor. XX, his verbis: *Αὐτοὶ οὖν διαστραμμένως*. Auctorem hujus sectæ faciunt Nicolaum, unum e septem Diaconis, Tertullian. hoc in loco, Epiphani. *Heret. XXV*; Clemens Alexand. *Syrom*. II et III; Hieronym., *epist. de Fabiano et ad Ctesiphontem*; Euseb., lib. III; Philastrius Brixienensis, lib. de *Heret.*; Theodoret., *Her. fab.* lib. III; Augustin., *Her. V*; et alii innumeri. Ignatius tamen, scrupulum iniecit, qui epist. ad Trallianos: *Φύλαξτε καὶ τοὺς νικολαίτας, τοὺς πρὸς ἐνδοξασίαν*. Adde plerosque illorum patrum dubitantes loqui de Nicolao illo, in quem facile fuit illud rejicere propter vitæ sordes et mores corruptissimos.

NOTA, II, 17 B, *De peioris quoque notæ tentationibus*. Metaphora a mercibus aut vini generibus, quæ solebant distingui notis, atque ex iis internosci. II, 254 A, *Nec sono, nec notæ nominis hujus*, i. e. scripture nominis. I, 1258 A, *Quis miles*, postquam castris suis emissus, pro notis suis satagit. Notas militares dicit, quibus miles denotatur ob delicta militaria, puta si fuerit emansor, desertor, seditiosus, etc. I, 1248 B, *Peccator enim omnium notarum cum sim.*

NOVELLITAS, de eo quod recens ortum est. II, 157 A, *Ipsa novellitas Præzæ hesterni*. II, 697 C, *Neque mendacium deviat novellitatem.*

NOVELLUS, recens. I, 392 A, *Quam aliquanto novellam.*

NOVIANUS, II, 1042 B, *Fullones Noviani*. Novius poeta fabulam edidit *Fullones* inscriptam, quo in verbo uest nefanda obscenitas.

NOVITAS, II, 1030 C, *Novitate felices vocat Carthaginenses*, quia Carthago juris italici facta erat, beneficis Severi imperatoris, cujus tempore libellum de Pallio scripsit Tertullianus.

NOXIUS, I, 572 A, *Mercenarius noxius*. Gothofredus noxium pro obnoxio capit; Rigaltius non bona fide ait versatum, quia toties dentes bestiarum eluserat. Malim hoc in loco noxium intelligere eum, qui, cum nullam habuisset necessitatem pugnandi cum bestiis, inter noxios illis non adductus, tamen lucelli cupiditate, mercede pacta, ipse se lanistæ tradiderat.

NUBERE. II, 198 A, *Nubit assidue*, i. e. polygamiam probat quacumque specie, et nuptias imperat sine ullo discrimine. Sic legem Dei in libidinem defendit.

NUBES. I, 417 A, *Alias, si hoc putatis*, scil. fieri oportere, *nubes numeret orans*. Christiani plerumque conveniebant in arcibus, ibique orantes, cælum suspiciebant absque aris, absque statuis: eos igitur ethnici deridebant, quasi nubes orando numerarent.

NUBILUM. II, 597 A, *Singulorum núbilo quodam veritas obumbrabatur*, i. e. núbilo ignorantie obumbrabat in singulorum mentibus veritatem. II, 247 B, *Núbilo obscurior*.

NUCERUM, locus est nucibus arboribus consitus, a nucē, ut querecum a quercu, lauretum a lauro. II, 575 A, *Sic et in cælestibus nuceta præsumpsit*.

NUDITAS. II, 706 B, *Nec cineribus indulgetur nuditate plectendis*, quia sciariorum cineres non vestiuntur aut conduntur urna.

NUDUS. II, 247 A, *Libido nuda*, non tecta, sed oculis spectantium exposita: nam ex contrario sequitur, *etiam cum abscondunt libidinem, suspensis de jugo plaustris*, in quo libidinatur, *phæretis, ut iudicibus notantur*. I, 301 A, *Theatra nuda*, i. e. sine tecto. Tegebantur enim ad arcendum solemp.

NULLIFICAMEN, ifodivēpa. II, 330 A, *Et nullificamen populi*, quod II, 639 A, dicit et abjectionem populi.

NULLUS. II, 454 A, *Nulla sunt vulnera*, i. e. non æstimantur, licet sint. Rigat. retinet vulgatum lectionem, *non nulla vulnera*, hoc sensu: Nulla sunt prava, quia nullus hostis, sed tamen non sunt nulla vulnera, quia strenue ac fortiter decertant ac vulnerantur.

NUMERARE, i. q. censere. II, 116 C, *Sanguine numerati*, i. e. quorum facies notata sanguine.

NUMEROSE. II, 167 D, *Ut numerose loqueretur*, i. e. pluraliter, ut ante dixit sine plurali numero.

NUNDINARE. II, 907 A, *Laudabo vigorem, si aliquid et apud ethnicos virginitalis nundinarint*, i. e. si tantum illis in sua virginitate constantie suppetit, ut ejus etiam exempla proponere audeant, unde ethnici sumunt quod imitentur. Metaphora a rebus promercalibus, quæ in nundinis omnium oculis proponuntur.

NUNDINATITUS. II, 892 B, *Propter ejusmodi igitur capita nundinatiūa*, i. e. in publico sese exponentia tanquam in nundinis.

NUS, νῦς. II, 62 A, *Basilides esse dicit summum deum nomine Abrazam, quo mentem creatam, quam græce νῦς appellant.* II, 552 A, 573 B, *Eundem autem demiurgum νῦς filium effingeret.* II, 666 A, *Proinde et animum, sive mens est, νῦς apud Græcos*, non aliud quid intelligimus quam suggestum animæ ingentium et insitum, etc.

NUSQUAM. II, 228 B, *Nusquam fiet*, ex Is., XXXIV, 4, *addē nōtā γινώσκει.*

NUTARE. I, 516 A, *Eo magis scrupulositas humana fidem aspernata nutabat*, i. e. qua incertitudine et instabilitate confuderunt conturbaruntque etiam quod certum in Scripturis inveniant.

NUTUS. II, 1043 B, *Nutu tradere.* Est deridentium et improbantium aliquid clanculū inter se, quod palam facere non sit impune vel decens, cum neque conjectis in hominem oculis, neque protentis digitis id facere licet; tum clanculario saltem notu demonstrari potest.

O

OBBA, vasis ventricosi genus, quo diis Manibus litabatur. I, 347 A.

OBNUCERE, refellere, sive contraria ac inter se pugnantia asserentem captum tenere. I, 501 A, *Dum de bono hujus sectæ obducitur.* II, 232 B, *Et obducere corpoream infinitam faciē.* II, 218 C, *Altercatio diversæ partis obducitur*, revincitur, refellitur. II, 270 B, *Exhibe igitur aliquem ex tuis, apostolici cen-*

sus, et obduzeris, i. e. eviceris. II, 344 A, *De nominibus jam obducimus.* II, 797 A, *Proinde et obducimus obducti dehinc de Deo.* II, 993 B, *Cum sic quoque obduzere diversæ partis præsumptionem.* Deleri, sumpta metaphora ex rationum scripturis, ut *expungere*. I, 531 A, *Sed obducimur*, i. e. morimur in prælio, idque obicitis.

OBEX. II, 143 C, *Nec ullus obicem præscriptionis istius extrudet.*

OBFIRMARE. II, 638 C, *Et si nullum illi venabulum obfirmabit.*

OBHUMARE, II, 1033 B, *Obhumantur flumina*, quorum alvei limo opplenitur, ita ut cursum mutare inde cogantur. Alii *obumbrando*; Latin. *obambulando*.

OBJACERE. II, 658 A, *Sic igitur etsi corporalia in corporalibus objacens.*

OBJECTIO. I, 1297 A, *Quarum dotes objectione nominis mercedem silentii faciant*, etc., i. e. cum deferuntur propter nomen et professionem religionis christiane earum dotes sibi vindicent pro mercede silentii, quod suis uxoribus sustententes tandem præstiterint. Sic ipse maritus speculator, qui per nuptiarum occasionem arcana christiana subdola speculatus erat, litis arbiter fiebat. Erat enim necesse uxori, nisi mori paratissima esset, fidem Christo dictam perdere, vel dotem.

OBLATIO. II, 759 A, *Quod ex oblationis potestate accidit*, i. e. conditionis oblate.

OBLAQUEARE, laqueato opere deducere atque distendere. II, 805 A, *Ne argento quoque oblaquees.*

OBLEGATUS. II, 971 B, *Et omnibus vitæ istius illecebris quasi æterna dignioribus hoc puto oblegatum*, i. e. circumquaque inescatum, et deliciis innutritum, atque in eis obtorpescentem.

OBLIGAMENTUM. II, 352 B, *Cum legis obligamenta et onera, evangelica jam libertate mutarent.* I, 684 A, *Et omnem spiritum immundum per consecrationis obligamentum.* II, 98 A, *Ne velamento quidem obnoxium, nedum obligamentum.*

OBLITERARE. I, 1283 B, *Quod si habent, obliterare debent, quod habent.* II, 935 C, *Ignitur si omnia ista obliterant licentiam nubendi.* II, 700 A, *Solitudines famosas retro fundi amantissimi obliteraverunt.* I, 1293 A, *Quis enim dubites obliterari quotidie fidem commercio infideli.*

OBNOXIUS. II, 900 C, *Dux leges obnoxii invicem*, i. e. quodam velut foedere natura inter se obligate. II, 452 A, *Dissolvens violentiorum contractuum obnoxii, melius obnoxius.*

OBSCENUS. II, 1031 A, *Post Græchi obscena omnia*, i. e. infamata, sinistra auspicia; nempe signum vi ventorum, cum signifer valde resisteret, fractum; sacra altaribus imposita dissipata, et extra terminos urbis abjecta.

OBSERVARE. II, 39 A, B, n. (1), *Cum ipsi observarent*, i. e. cum ipsi sibi constarent, cum idem ipsi docuerint in epistolis suis. Nam de forma prædicationis statuit ex epistolarum forma.

OBSIGNARE. I, 1283 B, *Qui statim a lavacro carnem suam obsignant*, i. e. a baptismo dant virginitali et cælibatui operam. I, 1327 A, *Et obsignant se spodonatui.* I, 675 A, *Deos ipsos hoc nomine obsignat.* I, 677 B, *Si post fidem obsignatam dicimus.*

OBSOLEFACTUS. II, 905 A, *Vox obsolefacta est*, i. e. ex solito mutata alterataque, ex quo primum cepit, ut Nonius loquitur, *gulfulascere*.

OBSOLETA. I, 363 A, *Majestatis vestigia obsolebant*, Haverc. legit in MS. *Fuld. fastigium adsolant*, i. e. solo adequant; recte. Conf. I, 577 A, II, 135 A, *Qui vestitum obsoletaissent nuptiale*, i. e. obsoletum reddidissent, vel obsoletum apportassent.

OBSTINATIO, bono sensu, pro constantia. I, 631 B, *Ad hanc obstinationem abdicatione voluptatum erudiri.*

OBSTREPERE. II, 82 C, *Quamquam nec habitus extraordinarius ordinario usui obstrepi*, i. e. impedimento est. I, 630 B, *Nihil obstrepere religioni in*

animo et conscientia tanta solatia extrinsecus oculorum vel aurium. I. 634 B. Etiam obstrepenne gratia voluptatis. I. 1526 A. Et obstrepiunt pudicitia disciplinis.

OBSTRIPPACULUM. II, 268 A. Adversus obstrippaculam diversæ partis.

OBSTRINGERE. II, 57 A. Nunc circulo obstrictos. Eos intelligit qui prefectura aliqua inter gentiles fungebantur; plerique enim Christianorum dignitatem aliquam aut militare officium adepti, eorum honorum munia nihilominus obibant, quos tamen Ecclesiæ honoribus ordinare æquum non videbatur.

OBSTRUERE. II, 58 B. Lucernam non sub medio obstrui solere: Jun. et alii malunt abstrui. Abstruere autem est obiecta struere auferre lucem.

OBTUNDERE. II, 454 C. Non David errorem scribarum obtundebat, i. e. refellebat. II, 109 B. Ut jam hinc fidei tui obtundam.

OBVENIRE. II, 56 A. Quia adeersarius ejus Paulus obtulerat, i. e. obligerat, ut servus datus Ecclesiæ a Deo.

OBVENIENTIA. II, 581 C. De obvenientia superducunt: obvenientiam vocat, quæ illunde obveniunt eventa.

OBUMBRARE. II, 597 A. Singulorum nullo quodam veritas obumbrabatur, i. e. in singulorum mentibus veritatem obumbrabat nubilum ignorantia, quod sit præsertim, si aliorum æque obumbratorum strepitus insuper conturbaverint. II, 717 B. Nunc quoque obumbrat et depravat.

OCCASIO. II, 515 A. Ex divina copie occasione. II, 886 B. Hæ autem sine aliquibus occasioneibus scripturarum audere non poterant.

OCCISORIS. II, 705 B. Jugulanda quæque in occisoris, i. e. iis animalium generibus, quæ ad eandem comparantur.

OCCUPARE. I, 576 A. Minus est et oculis quibus occupatur; occupat enim homo visus suo, quidquid oculis obijciatur. II, 802 A. Quæ prior vocabulum hominis occupavit. II, 802 B. Recogita totum illi Deum occupatum et dedicatum.

OCCURRERE. I, 500 A. Merito soli innocentia occurrimus, i. e. illam inventam soli amplexuri. II, 42 B. Cum conditione datus sibi (nimirum penitentia) occurrat, i. e. se ultro de integro Ecclesiæ sistit.

OCTOGENA. Dicitur ogdona illa Valentiniandrum; aludat enim ad ludos Circenses. II, 500 B. Nappa, quod aunt, missa semel octogenum islam.

OCULARE, visum reddere. Scaliger: ὀφθαλμοειδής. I, 404 A. Qui jam expolitos in agnitionem veritatis ocularet. I, 1248 A. Novit illos oculare rursum. II, 994 C. In vestibus purpura oculandis, i. e. illuminandis. Sic de sole Plinius: Hic reliqua sidera oculat. Propriæ autem purpure splendor seu fulgor lumen dicitur. Fabius, Inst. VIII: Adferent tamen clavis et purpura loco inserat. Horat.: Purpureus late qui splendet unus et alter aduclit pannus. Artis poet.

OCULATUS. Deum puto a sublimioribus oculatorem aliquid subjecti præterire non posse.

ODEUM. II, 851 C. Sed et proxime in ista ciuitate odeli fundamenta tot veterum sepulcrarum sacrilega collocantur. Civitatem aut Carthagineam aut Romam intelligit. Odeæ erant loca in quibus aliquando se recipiebant speculatores et theatro, si pluvia supervenisset. Hoc in loco recitabantur etiam poemata, ac venalia frumenta expositi solebant. Fundamenta sacrilega sepulcrarum appellantur, quia sepulchreta in religiosis et sacris rebus habebantur: ex quo sequebatur reos esse sacrilegii, qui ea refoderent, et sacrilega odeli fundamenta esse, cujus causa res sacræ jure gentium habitæ in profanos usus raperentur.

OIXOYUJIA. II, 156 B. Sub hæc tamen dispensatione, quam oixoyuJia dicimus. II, 158 A. OixoyuJia, sacramentum, de doctrina de Trinitate.

OENOTRIA. Ita Italia dicta est a vino, non ab aliquo rege hujus nominis: quæ opinio consentit cum Aristotel., lib. VII Polit., et cum Strabon. lib. VI, qui,

nulla facta mentione Oenotriæ, illam indignant. I, 530 A.

OFFARCINARE. II, 418 C. Præter oneribus consparationum offarcinatum. Exod. XII, 34: Αἰμάς ἐπὶ τῶν τοῦ οὐροῦ ἀντὶ τοῦ θυμῶν, τὰ πυρρὰ αὐτῶν ἀντὶ τοῦ θυμῶν, αὐτῶν ἐπὶ τοῦ θυμῶν.

OFFERTENTIA. II, 421 A. Considera causarum offertentiam, i. e. prout se diversæ offerunt.

OFFERRE. II, 922 B. Et offers et tinguis. II, 942 C. Et offeri annuis diebus dormitionis ejus. II, 981 B. Et afflictionem suam offerentes Deo.

OFFICIALIS. II, 93 A. Et ceteris officialium coronarum cassas, quas necessitate officii gestabant ii qui certis officiis honoribusque fungebantur.

OFFICIUM. II, 970 A. Ad eam emittit eum officio et comitatu. Jureconsulti officium coetus ipse est eorum, qui magistratui inserviunt; unde apud eosdem, officium deponere, et officio tradere, in quem sensum et hic usurpat Tertullianus. II, 137 B. Cum dedicatio imaginis regie turbam urgeret officio, i. e. ad officium cultus idololatrici. II, 119 A. Si officia militarii redemeris, i. e. milites publica auctoritate fungentes ubi pecunia conciliaveris. II, 715 A. Nos officia divina angelos credimus, i. e. officiales et officiorum administratores. II, 719 C. Gravior invidia est in præsidem, cum officia pulsantur.

OFFICINA. II, 556 A. Cloacæ tota iterum tanti animalis, id est hominis producendi officina.

OFFOCARE, seu offucare, aquam in fauces ad sorbendum dare, ut exponit Festus. I, 695 A. Quicquam fluctus ejus offocant.

ONERARE. I, 1295 A. Tanto contumacia crimen oneratur, i. e. tanto gravius, tanto atrocius est. II, 928 A. Ab extraneis quique agnoscitur, et testimonio oneratur. II, 988 A. Onerasti itaque mæchiam, i. e. mæchiam ut gravius et atrocius crimine describit. Præferenda videtur hæc lectio conjecturæ illi Latini: honorasti.

ONEROSITAS. I, 1535 A. Tanta ordinandi capitis onerositas.

ONESIMUS. II, 588 A. Et forsitan parias aliquem Onesimum æonem. Alludit ad Onesimum Philenionis, quem Paulus in vinculis genuit, ut ipse ad Philem. scribit, seu partu plane celesti, factum scilicet de Gentili Christianum, de fugitivo probum. Expectamus, inquit ridendo Septimius, ut tu, qui Marcus es aut Caius, certe, quod sufficit, nascasur, in istis infandis angelorum Valentianorum vinculis sive amplexibus parias, sed quid parias? aliquem scilicet Onesimum Paulinum? imo prodigiosum aliquem Satoris instigiam.

ONOTRIS. I, 572 A. Proprie qui concumbit asino, delinde, ex asino et homine conceptum: ita LXX interpretēs voce ονотρις pro prole sæpius usi sunt; et Paulus ad Roman., cap. IX, 10. Hunc Deum fictum ex habitu corporis quasi ονотρις denotant, turpi quasi mæchia prægnatum. Vid. Juvenal., Sat. VI, v. 550; Sueton., Vit. Domit. cap. 12; Martial. I, 5.

ONUS. I, 515 A. Si non onus, jam voluntatis temperem, i. e. ὄναρ, πειθεός.

OPERARI, operam dare. I, 1520 A. In quibus operamur. II, 702 C. Cum languoribus et vitis medendis operaretur. I, 695 A. Del fratris operandi copiam, i. e. commoditate beneficiendi nobis, ut ab illa necessitate subsidio ipsorum caveatur nobis.

OPERARIUS. I, 1271 A. Itaque operarius ille victorie Dei, diabolus. I, 1274 A. Ventris operarios, vocat parasitos. II, 705 B. Et satigandæ in operariis, i. e. iis animalium generibus, quæ ad operam præstandam compantur.

OPERATIO. II, 907 A. Vel quamcumque eleemosynæ operationem, ita et operatio jejuni.

OPERATRIX. II, 759 A. Ipsa illa ratio operatrix mortis, simplex licet, ris est.

OPERATUS. I, 259 A. Operata infestatio, i. e. vehementior, acrior. Melius fortasse onerata, ut sensus sit: Quominus defendi patiamini sectam Christiana-

normi, obstant vobis præjudicia, quibus tam sæpe A eam damnastis.

OPEROSITAS. I, 1528 A, Et operositas cum raritate commissa, i. e. opus, manupretium. Ulitur hoc vocabulū Irenæus pro labore et arumina, lib. V, cap. 19. I, 1184 A, Et crinium lenonem operositatem, sic I, 1151 A, Superdulo Evangelio expunctore totius retro vetustatis. II, 1045 B, Sacerdos suggestus, etc. II, 651 A, Tanta operositas suadendi.

OPIFICE. I, 158 A, Et tam opifice. Rigali. mavult: etiam opifices: quod sequentibus convenire magis videtur. Alii legunt: etiam opici, i. e. barbari, quod opice, i. e. barbare loquerentur, non latine, juxta Plin., lib. XXIX, cap. 1.

OPIMITAS. II, 683 B, Opimitas sapientiam impedit, exilitas expedit. II, 998 C, Aique ita exinde opimitate Domitici corporis vescitur.

OPINIOSUS, opinator. II, 447 A, Videri si cui tam opiniosus videbitur Christus: ita Cic., Academ.

OPUS. I, 539 A, In ipso opere, i. e. cum funduntur, tunduntur, scalpuntur; atque ita læduntur, vulnerantur.

ORATIO. II, 105 B, Sed in legitima oratione. Orationem legitimam dicit quam nobis Christus dictavit cælestis juris peritus. Sic precem legitimam dixit Augustin., Serm. 125, de Temp.

ORBIS, mensa rotunda, quam veteres dicebant cilibam. II, 1048 A, Quæ M. Tullius quingentis millibus nummum orbem citri emis. Mensæ citreæ ex Mauritania incredibili sumptu Romani advehiebantur. Plin., lib. XXXIII, cap. 11.

ORDO. II, 59 B, Omnem ordinem regulæ, i. e. forma ordinata doctrinæ Christianæ; eodem sensu. II, 40 B, Ordinem doctrinæ Ecclesiarum. II, 947 B, Quo magis sciret plebs cum ordinem sibi observandum, qui faceret præpositos. Ordinem monachorum significat, unde sumuntur præpositi. Itaque omnem plebem volebat esse monogamios.

ORIENS. II, 545 A, Orientem Christi figuram; subaud. amat. Orientis enim vocabulo Christus sæpe intelligitur in sacris literis, ut apud Zachariam. Oriens autem vocatur, quia sol est justitiæ prædiens ex alto.

ORNATUS. I, 1509 A, Ornatum dicimus, quem immun- dum muliebrem convenit dici, nempe cura capilli et cutis.

ORTANEORUM. II, 483 B, D, n. (1), Et signa aliqua vel ortaneorum. Ortanea, quæ sunt momentanea, et suum esse in solo ortu habent, quæ simul oriuntur, simul occidunt.

OS. I, 654 A, Illum vero confectum etiam oris spectaculo repetat, ut etiam os et vultum expirantis intueri velit.

OSCILLUM, libratio, αἰσπη, machinæ ad incussio- nem et impetum libratae. Vid. Festus in h. v. II, 1052 A.

OSTENTATIVUS. II, 892 B, Impudentiam ostentati- tiae virginitatis.

OTIOSUS. II, 76 A, Coronamento in manu otioso. Otiosum dicit inutile et ineptum. Sic, ad Uxorem: Nobis otiosum est liberos serere, i. e. Christianis inu- tile est et ineptum liberos serere, dum sedit in Christianum nomen tyrannus.

P

PABULUM. I, 506 B, Et pabulo inde, i. e. ex ea car- ne infantis cæsi. Flavere. vult: Et pabulo crude, inde et post, etc.

PACATORIUS. II, 435 C, Justum judicium et pacato- rium judicate.

PÆDAGOGATUS. II, 565 A, Spiritus sancti pædago- gum, i. e. ministerium.

PÆDAGOGIUM, conventus. I, 548 A, Tum de pædago- giis aulicis. II, 554 A, Et nulle alia de pædagogio nomina. Pædagogium vocat de more Cæsariani pala- tii, in quo pueri aulici sub aliqua pædagogorum cus- todia aiebantur et instituebantur.

PALA, instrumentum, quo ventilantur et purgantur frumenta. II, 103 C, Hæc pala illa quæ et nunc do- minicam aram purgat.

PALLIATUS. II, 1049 A, Sermo palliatus, h. e. phi- losophicus et christianus.

PALLIUM. II, 1051 B, Pallii jam teretis, etc.; pallium vestrum quadratum tereti seu rotundo pallio muta- vistis, h. e. toga romana. Cui interpretationi apposi- tissimum testem Salmasius adhibuit veterem Persil scholiastem, qui togam esse ait purum pallium for- ma rotunda, fusiore atque inundante sinu.

PALUS. II, 969 B, Sed rursus palos terminales figi- tis Deo. Auctores finium regundorum palos pro ter- minis in quibusdam regionibus poni docent, iliceos, oleagineos, etc.

PANGAPIAN NIRAPIAN. II, 563 A, Sensus hujus loci forte est: Quam Ptolemæi miscellaneam proprius fuit de aliquibus atticis curis, πᾶσι καὶ τοῖς πᾶσι vocari. Curas atticæ dicit libros Græcorum, qui ob titulos hujusmodi ambitiosa festivitate conceptos, merito sunt Pliniana ad Vespasianum præfatione derisi. Πᾶσι καὶ τοῖς πᾶσι sunt fructus omnis generis. Vid. Gell., lib. XX, cap. ult.

PANIS. II, 461 A, Cur autem panem corpus suum appellat. I, 1160 A, Tum quod et corpus ejus in pane censetur. II, 262 A, Nec panem, quo ipsum corpus suum representat. II, 274 A, Super panem alienum, alii Deo, gratiarum actionibus fungitur. II, 370 B, Ecce doctrinæ suæ panem prioribus offert Israelitis. II, 80 A, Calicis aut panis etiam nostri, aliquid decuti in terram anxie patimur. II, 489 A, Proinde panis et calicis sacramenta jam in Evangelio probavimus, etc.

PAPA. II, 103 C, Bonus pastor et benedictus papa, i. e. pater, quæ appellatio jam tum piis Dei servis et administris Ecclesiæ sui honorifice attributa.

PAPILIO, est tentorium. I, 624 A, Sed de papilio- nibus expeditis et substrictis. Expediuntur papilio- nes et tentoria involuta, quum in castris extenduntur, et funiculis ad palos terræ infixos substringuntur et alligantur, ne vento disturbante corruant.

PAR. II, 204 A, Ex pari, ἰσὺ τοῦ, æquo, pariter. II, 398 A, Ut ad legem voluntatis meæ parem factum, i. e. tanquam si penes me esset facere quicquid mihi in voluntate fuerit animoque. II, 920 B, Eique (Ada- mo) parem necessariam prospexit. II, 107 C, Quæ etiam in malis par bonum est, i. e. conjugium cum malo, adeo ut bonum et malum paria in eadem re facere videantur. Sic paribus equis, pro eo quod est duobus in ache veteres pugnasse dicit Festus.

PARACLETUS. II, 156 A, Paracletum fugavi, i. e. spiritum singularium revelationum auctorem. Montanus autem, si aliis fides est habenda, majorem sibi spiritus plenitudinem inesse, quam Apostolis præd- cabat. Sed Baronius jam observavit Montani scholam aliquandiu stetisse innoxiam, discipulos habuis- se adeo morum sanctitate commendabiles, martyriorum constantia fortes, ut nemo præsentiores alibi Numi- nis vires agnosceret. Et vero recte doctissimus carli- nalis censuit Anicetum, tunc pontificem romanum, in hominibus nihil adhuc a fidei regulâ dissentienti- bus hæc divini Spiritus clarissima agnovisse, eorum Ecclesiis pacem intulisse, atque, ut ait Tertullianus, pacis literas misisse. Ergo Praxeas ille, qualis a Ter- tull. depingitur, fictis apud pontificem causis, adeo- que imminute auctoritatis pontificis criminatioribus Montani discipulos onerare non desistit, donec pacis seu communicationis literæ jam emisse revocaren- tur. Quare forte an nonnulli plus æquo offensi indi- gnatique, Montanum suum in tantum extollere ac prædicare cœperunt, ut dicerent in Apostolis quidem Spiritum sanctum fuisse, Paracletum non fuisse: et Paracletum istum suum plura in Montano dixisse, quam in Evangelio Christi: nec tantum plura, sed etiam meliora atque majora. Hæc nimirum de his legitimis, qui cataphrygæ dicuntur, in Catalogo hæreticorum, qui Tertulliani libro de Præscriptione vulgo annecti solet. Quæ satis arguunt Phrygas istos

Montano suo multa, quæ ipse sibi nunquam arrogaverit, tribuisse. Unde verosimile fiat Montani dogma, quale fuit, primordio quidem sui Christianis austerioribus probabili, Tertullianum tenuisse, non quale postea, cum sequacium quorundam imposturis et fraudibus ac Phrygia interpolatum ab Ecclesiis passim catholicis desuper coepit.

PARADISUS. II, 856 A. *Scilicet paradiso non inferis deversurus*; vid. INFERI.

PARATURA, constitutio. I, 409 A, *Sapere paraturas*. Sens. totius loci est: Possunt incolentes et mansionem habentes in aere sideribus vicini et nubibus aduerti scire constitutionem aeris, adeoque pluvias, siccitates, pestilentiam, famem prædicere. I, 435 A, *Ille scilicet spiritus daemoniacæ et angelicæ paraturæ*. I, 519 A, *Hanc novitiolam paraturam*. La Cerda novellam Christianorum sectam intelligit: Hæver., rectius cum Rhenan., Novum Testamentum. II, 908 B, *Secundum utriusque Testamenti paraturam*. II, 570 B, *In materie corporealem paraturam*. II, 259 B, *Nullam sibi prosperiter agnoscendo paraturam*, i. e. ornamentum seu creationis præcipuum, quod velut proprio apparatu propriaque gloria cognoscatur. II, 281 C, *Sic edificat, qui propria paratura caret*, i. e. materia ad ædificandum comparata. II, 521 C, *In tantum paraturam desiderabat, ut credi posset*. II, 361 A, *Omnem sententiam et omnem paraturam*, i. e. omnem materiam et argumentorum apparatus. II, 906 B, 907 A, *Sole autem manifestæ paraturæ totam circumferunt mulieritatem*, i. e. capite incedunt nudo, principali manifestæ muliebris paraturæ parte, quam tegere solent mulieres. II, 957 B, *Ut per ordinem de omni nostra paratura retractemus*, significat utriusque instrumenti scripturas. II, 769 A, *Debeo illos de sua paratura repercutere*. II, 725 B, *In his (esu et potu) plurima somni paratura est*. II, 77 A, *Calceatus de Evangelii paratura*.

PARETRI, spiritus sunt mali genique improbi, qui PARCERE. I, 1285 B, *Quum pleræque gentilium feminarum memorie carissimorum maritorum parcant*, i. e. conservant integram, sc. nubendi abstinentiam.

alicui semper adsident et familiares sunt. II, 698 B.

PARENTARE, iusta parentibus celebrare. II, 927 B, *Foris qui illi parentent*. II, 795 B, *Defunctis parentant*. Ille quidem ethnicus, sed et Christiano Augustini ævo quibusdam in locis facillime arguit lib. VIII de Civit. Dei, cap. 27. Epulas suas ad martyrum memorias deferabant, orabant et offerebant ut vincerentur, vel ex iis etiam indigentibus largiebantur. Quod quidem, inquit, a Christianis melioribus non fit, et in plerisque terrarum nulla talis est consuetudo.

PARERE. II, 807 A, *Quæ potest apud Christum Dominum parere debito tanto*, i. e. præstare tantum debitum ac solvere. Appellanti creditori paret debitor cum satisfaciit. Jubeat qui exigit, paret qui præstat quod promissit. II, 815 B, *Totum porro hominem ex utriusque substantiæ concretionem parere*, i. e. adesse, sisti. I, 659 C, *Ante has tres aræ trinis diis parent*, i. e. præsto sunt. I, 1205 A, *Etiam in sacramentis propriis parere fecit*. II, 654 B, *Et conatus ejus extrinsecus foris parent*, i. e. apparent suntque spectati. II, 191 C, *Non tam distincta documenta parent utriusque substantiæ*, apparent, sensu forensi. II, 265 A, *Quomodo Dominus paruit ejus in hoc mundo*, i. e. ὡς ἐπαφῆς, si hic non potuit Dominus substantia existere, quomodo specie substantiæ?

PARIARE. II, 435 E, *Quam cui per omnia pariaverint*. II, 802 C, *Non rapinam existimavit pariri Deo*, ὡς εἰς τὸν Θεόν. Est autem pariri loquere verbum, pro eo quod est paria fieri, et pariare, paria facere, adquire. II, 700 C, *Quia nec pariasset commensus hic*, i. e. paria fecisset, ex æquo responderet. II, 705 A, *Pariant naturalia earum, substantiva non pariant*.

PARILITAS. II, 252 B, *Hoc ipsum testimonio præstans parilitati et unitati eorum*. II, 804 A, *Exemplum porro ex diversitate an ex parilitate componitur*.

PARITER. I, 386 A, *Pariter ætate est*, Hellen., ὡς ἀλλήλους ἰσὺ ἐστίν.

PARMULA. I, 321 A, *Sanguis de femore proscisso parmula exceptus*. In Dactyl. Gorleana, tom. II, num 664, est sculptura gemmæ, ubi clypeolus vel parmula aræ Bellonæ innixa et ad sanguinis exceptionem destinata. Sed et palmulam, quod alii substituant, adhibitam in his sacris, patet ex gemma Leon. Augustin. I, 171, ubi nudus Bellonarius conspiciatur, qui latus ferro sibi, quod sinistra gerit, fodit, cruore, qui de femore proscisso labatur, dextram plenam ante Bellonæ signum sublevars.

PARRICIDIUM. I, 1282 B, *Parricidia expugnantur abortivis, dissoluto medicaminibus conceptu*. Sic, lib. de vel. Virg., *infantes aliquandiu a matribus debellatos*.

PARTIARIUS. II, 274 B, *Partiaria exitiis*. II, 545 A, *Disce et hic cum partiarius erroris tibi Judæis*. II, 796 B, *Partiarios sententiæ illorum*, xovδὸντες.

PASCUA, pastus. I, 407 A, *Quæ illis accuratur pasqua est*, i. e. pastus, qui magis illis curæ est.

PASSIBILITER. II, 726 A, *Quam affecte et anxie et passibiliter*.

PASSIO. II, 1010 B, *Et invitantis ad passionem contrariam fugæ*. II, 905 B, *Nuptiarum passio*. I, 842 A, *Quæ ad passionem regni, judicii et resurrectionis prædicantur*.

PASSIONALIS. I, 612 A, *Nam si Deus, inquit, irascitur, corruptibilis et passionalis est*.

PASSIVE, passim, in commune, pro arbitrio cujusque. II, 956 A, *Passive tamen currant*.

PASSIVITAS, promiscua frequentia. II, 1014 A, *Quantum denotatis passivitas affert libertinos*. I, 325 A, *Passivitas luxuriæ est Venus erronea et passim per licita et illicita vaga*. II, 254 B, *Et passivitas non est*, i. e. affectio passim diffusens et motibus exposita, dissolutio, confusio. II, 585 B, *De passivitate vitæ*, i. e. vitæ incompressa et pro libidine transacta, qua Valentianus fuisse notabilis, Irenæus auctor est. II, 597 C, *Passivitate sententiæ meæ permisi*, i. e. rationem communem et promiscuam, ad quasvis opiniones amplectandas liberam. II, 652 B, *Hæc aliquandiu et passivitas commercia*, i. e. jus passim commendi et recipiendi, adeo ut alterum promiscue sumatur loco alterius. II, 726 B, *Et in passivitate omnia spargens*, i. e. promiscua confusione et conturbatione rerum. II, 88 A, *Quia passivitas fallit*, i. e. falli communis usus, qui passim obtinet, ut corruptela a conditione internosci nequeat, quodammodo obumbrata et obiecta suo promiscuo omnium.

PASSIVUS, passim, commune, apud omnes promiscue. II, 1059 B, *Pars vero passivus omnibus utilis*.

PASSIVUS, passim occurrens, vulgaris. II, 548 A, *Non cum affectatis ducibus passivorum discipulorum*. II, 252 A, *Passivum scilicet convictum*. I, 1277 B, *Per licentiam tunc passivum*, i. e. nuptias multiplices, passim concessas. II, 956 B, *Non enim passivus tibi census est in illo*, i. e. vagus, infinitus, ex historia Abrahami undecunque tibi promiscue applicandus. II, 791 B, *Alium ceteris passivum, ignobilem*, i. e. vulgarem, communem. II, 985 A, *Sine passiva concessione*.

PATAGIUM, clavus aureus, qui ad summam tunicam adscuebatur vulgo: in matronis patagium dicebatur, et clavus in viris, II, 1036 B, *patagio inaurator*.

PATER, sacerorum, ἱεραρχίας, Vid. MEURS., Eleus. cap. XIII. I, 313 A.

PATI, et de re læta et adversa, ut Græc. πάσχειν, I, 376 B, *Sanitatem suam patitur*. I, 415 A, *Qui de Deo pati existimantur*, i. e. agitari, τὸν δὲ θεὸν ἢ διὰ θεοῦ, circumlocutio, quorum tria genera subjecta sunt, θεωροῦμεν, θεωροῦμεθα, θεωροῦνται. II, 248 B, *Passus infelix hujus præsumptionis instinctum*. II, 285 A, *At nunc negotium patitur*, i. e. facessit Deo negotium Marcionitarum temeritatis et audacia, qui Deum alium ab omni potente sibi conflinxerunt. II, 888 B, *Proprium jam negotium passus meæ opinionis*, i. e. qui antea fui occupatus in exponenda græce opinione mea de velandis virginibus, ita Jun. explicat; sed Rigaltio videtur disputatione

quadam adversus Græcos, cum et virgines velari oportere acrius forte asseruisset, Græcorum convitiis exceptis ac pro hæretico exagitatus fuisse. II, 895 A, *Que virum passa sit*. II, 904 B, *Et nuptias pati*. II, 652 B, *Post definitionem census, questionem status patitur*. II, 706 A, *Quod æsequias convivium patitur*, i. e. quod convivio inferitur, non sepulchro, quod cœne impenditur, non funeri.

PATROCINIO. II, 545 A, *Patrocinio coacta figura sacrilegium obscurat*, i. e. ad defensionem probationemque pudende illius figuræ, ex lana coacta factæ, opere coactili: ideo enim prætendunt venerandum naturæ nomen. Vid. CONVITIUM. II, 668 A, *Cujus intelligam instrumentum esse animum, non patrocinium*, i. e. principalitatem, ut initio capitis appellavi.

PATRUITUS. II, 502 B, *Et sermonem de patruitia*. Iren. *επαρρησιας*. Jun. mavult de patritia, ut Cic., *Tusc.* I, 19, *Patritam illam et avitam philosophiam*. PAUPERITINUS, i. q. pauper. II, 262 A, *Propter quem in hæc paupertina elementa*.

PECCATELA. II, 719 A, *Ad suadendam vel imperandam peccatelem*.

PECTEN. II, 545 B, *Lanior turres et pectines solis*. Fabellæ pueriles apud Carthaginem Tertulliani tempore, quibus nutrices parvulos suos a clamoribus continebant.

PECUS. II, 411 B, *Non pecus dictus post figuram*, i. e. corpus animatum sentiens primum, et figura sua instructum recens. Eodem vocabulo utitur Julius Firmicus, lib. VII, cap. 1: *Pecus intra viscera matris artum concisum a medicis proferetur*. II, 486 A, *Per similitudinem sanguinis salutaris et pecoris Christi*. Alludit ad sanguinem illum Paschalis agni, qui postibus inspersus fuit in Ægypto. *Exod.*, XII.

PEJOR. I, 1500 A, *Quod solis peioribus placet nomen christianorum*. Ait Tertullianus: Quæ Deum offendunt, a malo inferri, idque ex eo manifestum fieri, quod ex Gentilibus Christianarum nuptias ambiat, ii præsertim qui vitæ sunt peioris et turpioris. Ideo ethnici inveniuntur, qui tales, i. e. Christianas non exhorreant, ut exterminet, ut abripiant, ut a fide excludant.

PELLICEUS. II, 578 A, *Interim carnalem superficiem postea aliud choico superteritiam, et hanc esse pelliceam tunicam, obnoxiam sensui*. I, 1505 B, *Et adornari tibi in mente est, super pelliceas tuas tunicas*? II, 803 B, *Neque enim, ut quidam volunt, illæ pelliceæ tunicæ, quas Adam, etc.*

PELLITUS, pelle. II, 1038 A, *Pellitus orbi, ut metallo datur*.

PENDERE. II, 450 B, *Vel de recentibus Augustianis censibus adhuc tunc fortasse pendebitis*. Tunc, i. e. cum diceret cæcus: Jesu, fili David. Pendebitis, scil. tabulis census. Nimirum haud semel acti census fuisse videntur sub Augusto. Et Septimius ipse, libro *adv. Judæos*, addubitare videtur an Christus adscriptus fuerit censui statim ut natus est. II, 819 A, *Unum opinor apud omnes edictum Dei pendet resurrectio mortuorum*. Sic vocat symbolum fidei christianæ, et supra dixit, quoniam titulo res ista proscripta sit, alludens ad edicta pretorum, quæ in albo, h. e. tabula proscribi et proponi solebant. I, 648 B, *Dehinc ad signum anni pendet*.

PENDULUS. II, 708 A, *Ut pendula expectatione sollicitudo fidei probetur*.

PENES, apud. I, 314 B, *Infantes penes Africam Saturno immolantur*.

PENSUM, pars laboris quovis die perficienda. II, 247 A, *Pensum securibus faciunt*.

PENULA. II, 76 B, *Idem gravissimas penulas possit relevari auspicias*. Penulas gravitate sua fuisse odiosas constat. Hinc Septimius, occasione sumpta, ait militem illum in Deo gloriosum, gravissimo militie gentilis onere deposito, jam exinde relevari cœpisse, simul atque onus Christi subiiit, quod esse leve Christus ipse docuit.

PEPO. II, 702 B, *Cur non magis et pepo tam inausur, ex proverbiali usu insulsum hominem denotans*. II, 461 A, *Cur autem panem corpus suum appellat, et non magis peponem, quem Marcion cordis loco habuit*.

PER. I, 403 B, *Per eum et in eo*, i. e. secundum ejus doctrinam atque religionem a Deo institutam.

PERDITRIX. II, 929 A, *Invenit diabolus post luxuriam, etiam castitatem perditricem*.

PERDOCERE. II, 546 A, *Sed nec omnes quos edocent, perdocent*.

PERDUCTOR. I, 495 A, *Primi erunt lenones, perductores, aquarioli*. Perductores hoc differunt a lenonibus, quod hi voluntarios, illi invitatos aliquem pertrahant.

PEREGRINARI. I, 388 A, *Peregrinandum est in historias et literas orbis*. Exprimit moram istam et tempus, quod in aliarum gentium perscrutandis originibus teritur, dum mente non corpore peregrinamur.

PEREMPTORIUS. II, 980 C, *Audito etiam edictum esse propositum et quidem peremptorium*.

PEREMPTRIX. II, 731 A, *Mortem peremptricem sensus*.

PERENNARE. II, 855 A, *Verum et dentes incorruptos perennare*. I, 1253 B, *Et in foliis perennat*, i. e. perenne durat.

PERGULA. II, 550 B, *Aliis atque aliis pergulis superstructis*. Pergula, *στέρα σιγῆς* (ut exponitur in Glossario), angusta coenacula, projecta extra ædes atque exstantia parte sui aliqua, eo maxime pertinentia, ut ex una parte ædium in alteram pergeretur commode. Sic Plin., II, N., lib. XXI, cap. 5.

PERICLITARI, prope abesse, parum abesse quin, ut græc. *κίχθωμεν*. II, 216 B, *Et non periclitari, ne ex aliquo factum existimetur*, i. e. non prope est, ut ex aliquo, etc. II, 77 A, *Mussitant denique tam bonam et longam partem sibi periclitari, etc.* Fortissimi hujusce militis facinus a commilitonibus Christianis etiam, tanquam imprudentis ac præcipitis et intempestivæ fortitudinis exemplum vituperabatur, de quo eo sermones ferebantur, ut de abrupto et præcipiti, et mori cupido, qui de habitu interrogatus nomini christiano invidiam fecisset, ac periculum creasset, pacemque tam bonam et longam, qua tum Christiani fruebantur, temeritate sua prope evertisset. Has voces graviter increpat Septimius: *Mussitant, inquit, tam bonam et longam sibi pacem periclitari.... Nec dubito quosdam etiam mussitare, Scripturas sacras jam emigrare, sarcinas expedire, fugæ accingi de civitate in civitatem*. Vulgo legitur: *Nec dubito quosdam scripturas emigrare*; at in cod. vetustissimo: *Nec dubito quosdam Scripturas emigrare*, et verbum de præcedentibus repetendum est, *Nec dubito quosdam Scripturas mussitare, etc.*

PERICULUM. II, 174 A, *Sine periculo luminis*, i. e. damno.

PERISCELIUM, molle et fastidiosum est crurum ornamentum. I, 1532 A, Juvenal. vocat *periscelidem*.

PERMOVERE. I, 1517 B, *Certe vel spiritu scandalum permovent*. Rigali. optime, spiritum scandalum permovet, i. e. concutunt, inquietant. Etenim Spiritum Dei habent sancti. Itaque si quid admittant a malo, Spiritum Dei permovent, spiritum quem a Domino sumpserunt, secularis rei gratia concutunt.

PERONES, rustici calcei, contra nives, imbres, frigoraque commodi, ex corio crudo, præalti. II, 1046 B, *Perones effaminati dicuntur, quia eos mollicies effeminaverat*. I, 1512 A, *Et peronibus uniones mergere de luto cupiunt*. Plin., lib. IX, cap. 35.

PERPETES, perpetuus, continuus. I, 578 A, *In ignem æque perpetem et jugem*.

PERPETRABILIS. I, 1289 B, *Quanto autem nubere in Domino perpetrabile est, pro eo quod est, perpetrabilius, vel magis perpetrabile more græco; sed*

in bonam partem dicitur, ut, I, 1288 A, *Studio perperantur*; nam, teste Festo, *perpetrai* qui peragit ac perficit.

PERSONA. II, 591 A, *Personam nominis*, i. e. personam illam, cui hoc nomen competit.

PERSONALITER. II, 551 A, *Personaliter*, ratione singularis personæ.

PERSTRINGERE. Usurpant Latini de levi vulnere, non vero alie adacto, ut et de arrogatione quoque quasi fulminis cum non disijciat aut comburi. I, 480 B, *Si aliqua nos quoque perstringunt*.

PERTINAX. I, 671 B, *O divina sententia usque ad terram pertinax*, i. e. que ubique obtinet constantissime, etiamque hic, in terris obligat homines, ut ex eadem iudicent mathematicos ejici oportere.

PERTINENTIS. II, 374, C, *Quam pertinentis volubat agnasci*, i. e. alius, sive hanc legem proxime ad Christum pertinere.

PETRACTUS. I, 1459 A, *Quomodo quidam petracum quendam in saculo*, i. e. perdurantem et perpetuam durationem, protractionem sæculi, quasi trahente in longum Domino.

PHILOSOPHARI. II, 861 A, *Sicut aride et ardens naturæ sacramenta leones Mithræ philosophantur*, i. e. ratione philosophica interpretantur leones Mithræ sacramento esse, h. e. signa aride et ardentis naturæ.

PHILTRA. est illius membrana fasciatim dissecta. II, 1058 B, *Tenuis phyltra est tenuis sen laqueus et virtutum ex phyltra. Tenuis autem et tenuis græca sunt*.

PHYSCON. II, 1042 B, *Phycone impurius*. Proverb. locut. de homine qui se in omni luxu libidinisque genus ingurgitat. Fuit enim Ptolemæus *Phycon* a Lago septimus *Ægypti* rex, qui, cum Cyrenæ imperaret, fratri Evergete defuncto successit, qui supra belluam libidinem et crudelitatem (qua facinora commemorat Justin., lib. XXXVIII), sagina ventris et corporis vultusque deformitate, belluæ quam homini similior. Que fecditas in eo pellicidæ vestis subtilitate, quasi de industria, sive potius ex intemperantia augebatur, infame *Phyconis* nomen ex re tulit, quasi ventricosi et aquarioli, propter abdominis stadium.

PIGMENTUM. I, 676 A, *Etiam hominibus ad pigmenta medicinalia*. Nam et pigmenta sunt utilia medicinis, unde et pigmentarii dicti pharmacopœe. Julius Firmicus, lib. VIII, cap. 17: *Quicumque sub hoc sidere nati fuerint, Maris erunt, vel qui veneris ex herbarum pigmentis confectis salutaria soleant hominibus remedia comparare*. Pigmenta etiam dicere condimenta. Cassianus, Collat., XV, cap. 3: *Corpora mortuorum pigmentis condita redolentibus in editioribus cellulis recondantur*. Sic etiam Exod., XXXVII, sub finem, opus pigmentarii dicitur, quod Septuaginta, *ἵππερ πορφαρ*.

PIPIARE. II, 568 A, *Celestes imbres pipiavit Achamoth*, i. e. effudit pipians. Pipum vel pipulum, plorantis vagitus et pipatio, clamor plorantis lingua Occurrit, ut ait Festus. II, 952 B, *Et infantes pipiantes*.

PLAGA. II, 150 C, 151 A, *Occursum est huic plagæ*. Sumptum a gladiatoribus, qui vel adversarii petitionem corporis declinatione effugiunt, vel parmula excipiunt ut sit frustra conatus.

PLAGIATOR. plagiararius qui liberum hominem aut servum surripit. II, 973 C, *Talis assertor etiam damnaretur in saculo, nedum plagiarior*.

PLAGULA. II, 542 A, *Novam plagulam non aduvi veteri pertimento*. Plagulam lacernas vocat Turneb. I, 25. Plagula vela sunt et textilia quibus lectice et lecti indebantur, aut involvebantur, ut apud Tranquillum in *Tito*, cap. 10, *lectica dimotis plagulis*. *Novus plagulas* interpretatur grandia lintea et lorati et licticarii sindonem; unde plagula, II, 582 C, dicit additamentum.

PLANE. immo, recte. I, 405 A, *Plane a bono*, i. e. immo habuit demonium, sed quod illum a bono dehortaretur. *Planus*, facilius. II, 1044 A, *Quo planius deamur*.

PLANUS. impostor. II, 529 B, *Quem planum, in agnis et amulum in doctrinis existimabant*. Utitur et Cicero pro *Cluentio*, 26. Est etiam bis apud Plin., XXXV, 40. II, 542 C, *Aut planum potius aliquem*.

PLASMATOR. II, 599 A, *Hominis plasmator*.

PLAUSOR. I, 458 A, *Scelatarum partium socii aut plausores*, i. e. fautores, auxiliares, vel certe idem optantes.

PLAUTIO. ad planum aptior. II, 1059 A, *Quo muscosa lenitatis plautiores conchas comant*.

PLENITUDO. I, 800 A, *Pro scientiæ plenitudine*, græce *ἐκ τῆς πληροποίας*. II, 59 B, *Ignorasse Apostolos plenitudinem prædicationis*, i. e. non summam ac perfectissimam habuisse cognitionem omnis doctrinæ christianæ. II, 202 A, *Quia non solum habendo non concurrat in plenitudinem comparationis*. II, 218 A, *Adoro Scripturæ plenitudinem*. I, 655 A, *Et quæ ei debetur disciplinæ plenitudo*.

PLENIUS. perfecte magis. I, 577 B.

PLUMBATUS. I, 440 A, *In manibus esse plumbatis*. *Plumbatæ manus* sunt fulcro quodam plumbi ferruminate, ne facile delaberentur vel dehiscerent. Id in involutione brachiorum et manuum extensione præcipue requirebatur.

PLURIMUM. adverbialiter, pro ut plurimum. II, 541 B, *Ex recordatione plurimum delicti Terent.*, in *Phorm.*: *Domum ire pergam, ubi plurimum est*.

POMECUM. pro pœno. II, 1052 A, *Ne pomicum inter Romanos aut erubescat aut delectet*.

PENITENTIA. II, 42 B, *Cum conditione datur sibi scil. penitentie*. Episcopus autem, sive Ecclesia dare penitentiam dicebatur, pro eo quod est indicare penitentiam et leges ipsius. II, 290 C, *Ex penitentia illius retorquendo adversus illum*, fortasse legendum ex periculo illius, nam pergit auctor in allegoria instituta a re pictoria. Peniculus autem est instrumentum pictorium, quo colores ducuntur; sensus ergo est: ex periculo illius retorquendo adversus illum, coloresque delicto et lineamenta illius.

POLLICIBUS. *Nostrum id est, municipatus in cælis*, II, 555 C.

POLLINCTOR. *νεροφάγοις, νεροπολάταις*, qui mortuorum corpora ungit et curat. I, 547 A, *Ab aruspice pollinctor*. II, 156 C, *Et pollinctorem sacerdotem, de eo qui homines impoliat*.

POLLICIBILIS. II, 978 A, *Nisi obsonandi pollucibilior*, i. e. nitidior, lautior, magis opipara.

POLLUCTUM. Varro, lib. V. de Ling. lat.: *Cum ex mercedis libamenia porrecta sunt Herculi in ara, tum polluctum est*. Pollucta et pollucibilis cœna est opipara et splendida. Pollucere, consecrare, convivio lauto sacrificare, I, 474 A.

POMA. I, 1344 A, *Ad hoc enim noverim maris poma*. Ita appellat conchas, quod non ad fastum, sed ad saporem et escam sint ordinatæ.

PONERE. II, 721 A, *Ut illic materia ponat*, i. e. ut illic designat sermo iste de anima.

PONTICUS. i. e. Marcion. II, 248 A.

POMPATICUS. I, 1526 A, *Ita pompaticus progredi*.

POMPATUS. I, 658 B, *Sed circensium paulo pompator suggestus*.

POPINA. II, 970 B, *Plane vestrum est, in carceribus popinas exhibere martyribus incertis*. Lucian.: *Συναδεδυκοὶ περὶ αὐτοῦ διαδοχῶς τοῦ διαπομπῆσαι, ἢ τῶν δεινῶν νεκρῶν διασπῆσαι*.

POPULARIA dicebantur in theatro loca populi vel plebis, ad equestrium discrimen. I, 655 A, *Et discrimen popularium per proclivum*. Sic equestris equitum loca erant.

POPULARITAS. II, 257 B, *Denique major popularitas generis humani*, i. e. gentium consensus. Conscientia publica: II, 97 A, *Officia sæculi, honores, solemnitates, popularitates*. II, 700 A, *Concilio exoneranda popularitatis*.

PONTA. II, 510 A, *Cum et portas ante quinquennium instituit, anastrophe: portas ante, pro eo quod est*

ante portas. Quinquennium, aut, instituunt initiandos, antequam portas ingrediantur, et consignentur eas ingressuri. Scaliger legendum putat, cum *epoplas* ante quinq., i. e. magistris ceremoniarum, qui præformant et observent initiandos. Nam in rebus sacris *ἐπιπολά* à *ἐποποι* erant, qui jam ante legitimum tempus in officio *ἀποποι* consumpserant; unde Aristoph. *ἐποποι*. Ibid., *tot suspiria portarum*, i. e. totum illud quod tam diu desideraverant.

PORTARE, *Græci etiam pro eo solent ponere, quod est tollere*, II, 373 A.

PORTIO, i. e. pars, similis. I, 293 A, *Portio Neronis de crudelitate*: sic edicti portio, pro simili edicto. I, 326 A, *Ex aliqua seminis portione*: Havere. leg. sparsione, *κατάλλοις ἐπιποποι*. Conf. Ehr. XI, 41. II, 963 C, *Potus strictura zerophagie portio est*; i. e. hac forma potus perstricta etiam aridum pabulum significatur.

PORTIONALE, opponitur *summi*. II, 226 A, 961 B, *Nam exceptione edulorum quorundam portionales jejuniū est*. II, 894 C, *Et portionale universali*.

POSTERITAS, quod postea subrepsit. Scholastici insolentius vocant *posterioritatem*. II, 44 A, *Posterioritatem mendacitatis*. II, 48 A, *Præcedente illo fuit supradicto posterioritatis*, i. e. ordine successionis, quo tanquam fuit ad apostolicas Ecclesias consecunditur. II, 197 B, *Solemus hæreticis, compendii gratia, de posteritate præscribere*, i. e. quod doctrinam adferant posteriori doctrinæ veritatis. II, 157 A, *Probat jam ipsa posteritas omnium hæreticorum*.

POSTREMUS, I, 1516 A, *Postremissimus omnium*.

POSTUMARE, posteriore esse. I, 587 A, *Esi Noyis postumant*. II, 858 B, *Omnis enim consummatio alique perfectio, etiam ordine postumat, effectum anticipat*.

POSTUMATUS, II, 590 A, *Opponitur principatui*.

POSTUMUS, posterior. II, 121 A, *Quodcumque de postumo corporis propagatur*. II, 938 A, *Et quasi postuma soboles supparatur*.

POTESTAS, I, 437 A, *Respectu representantæ potestatis*, i. e. quæ divinam representat et sustinet in terris vicem, et confestim exigere penas potest. II, 571 A, *Quoniam in potestate erat sermo ejus*, i. e. potens erat.

POTESTATIVUS, II, 215 A, *Non tantum ordinativum sed et potestativum capit principatui*.

PRÆ, I, 436 A, *Præ manu*, i. e. in promptu.

PRÆBERE, referre, representare. II, 253 B, *Vis ex compositis incomposita præberi*.

PRÆBERE, II, 122 A, *Nam et præbunt quidam festinando iustitiam, sed, etc.*, i. e. ante se confirmant antipharmais, amuletis et *πολαξήσις* potionibus, sed quarum vis dissolvitur venere, atque fit irrita.

PRÆCIPERE, degustare. II, 158 B, *Si quid utriusque linguae præcepit*.

PRÆCIPITARE, decutere, dejicere, de frugibus et pomis, quæ ante justum tempus et maturitatem dejiciuntur. I, 406 A, *Nealo quod auræ latens vitium in flore præcipitat*. Præcipere, præoccupare: I, 489 A, *Non præcipitat discretionem*, i. e. Deus non præoccupat ante illud tempus iudicii æterni discretionem inter bonos et malos, in qua iudicium partim consistit.

PRÆCOQUUS, immaturus. II, 1034 B, *Romanum præcoqua*, i. e. præcoci et præfestinata Romani habitus suscepcione. Alii leg. *Restina præcoqua*, h. e. præcoce propereque consilio Romana facta per dedicationem. II, 334 C, *Præcoquos et abortivos quodammodo Marcionitas*. II, 429 A, *Tam præcoquam, imo tam acerbam dilectionem*.

PRÆDAMNARE, i. e. damnare. I, 283 A, *Igyptum et auctorem eorum sola prædamnat*. I, 1260 B, *Semper pauperes iustitiam, divites prædamnat*.

PRÆSE, I, 523 A, *Quasi non quæcumque ratio præest*, i. e. quasi non omnis argumentorum vis, quibus præstruitur et defenditur reciprocatio animarum humanarum et in alia corpora transmigratio, magis etiam stringit, si afflmetur, revocari animas ad sua quasque corpora.

PRÆFARI, de prophetis. I, 378 B, *De officio præfandi*.

A Rhenan. prophetandi. Sed alterum latinum magis est apud quos vates sanctorum, passim et profantur, dum præfatur. I, 415 A, *Anhelando præfatur*, de præloquio, quod præcedere vaticinium suum faciebant. Conf. Num., XXIV, 3; et Donat. Terent. *Phorm.* IV, scen. 4, ad verba: *Interdicti hariolos*.

PRÆFORMARE, pervalde, præ quam alios informare. I, 266 A, B, *Quanti enim ad malum præformantur*. Sed Heuman. legit cum Havere. *reformantur*.

PRÆFUGERE, II, 706 B, *Sed etiam animo præfugerit ultimo gladio*, i. e. si forte anima inter ferarum laniatus et corpore excesserit priusquam ultimo gladio pel-leretur.

PRÆGNATUS, prægnatio, graviditas propinqua partui. II, 649 A, 650 C, *Juvenula scilicet prægnatus et partus*. II, 754 C, *Ut et conceptus et prægnatus*.

PRÆJUDICARE, I, 265 A, *Præjudicant ei esse*, i. e. licet nescire velint, tamen ex illa vi, quam sibi ipsis inferunt, ut in ignorantia illa permaneant, posita est aliqua cognitio, præjudicium scilicet, odio haberi illa non posse, si sciant ulterius. II, 157 A, *Quo persequi adversus universas hæreticas præjudicatum sit*. Præjudicare sæpe est iudicium prævium dare aut præmonstrare. II, 659 A, *Jam hæc conditio proprietatis de celestis accidentibus corpulentia præjudicavit*, i. e. conditio proprietatis corporea jam erit conspicuum quoddam iudicium ad iudicandum de cæteris corpulentia accidentibus.

PRÆLATIO, II, 801 C, *Et amplius manu propter prælationem, ne universali compararetur*. I, 573 A, *Prælatio alterius sine alterius contumelia esse non potest*.

PRÆLATOR, II, 984 B, *Idem misericordie prælator*.

PRÆLUERE, i. g. proluere, quod est in re militari *ἐκπρόληψις*. II, 324 A, *His præluerim*.

PRÆLUMINARE, II, 841 B, *Parabolam a commentatore Evangelii præluminatum*.

PRÆMEDITATORIUM, *προμελετήριον*. II, 960 C, *Præmeditatorium efficitur latinum*.

PRÆMITTERE, II, 970 B, *Præmisso jam sanguinis succo, præmisso scilicet ad Deum, quo jam et ipse totus propebat*. Sic alibi dixit præmissam uxorem, præmissos liberos, jam sæculo digressos.

PRÆPARATURA, II, 402 B, *In Johanne egerat præparaturam vicarum dominicarum, præparationem, τὰς ἐκτακτάς, τροπικαί*.

PRÆSCRIBERE, exceptionem obijcere. II, 197 B, *Solemus hæreticis compendii gratia de posteritate præscribere*. II, 158 B, *Non tamen præscribere monarchiam ideo, etc.* II, 130 B, *Præscribitur mihi, ne quem alium Deum dicam*. II, 256 A, *Præscribens Deum ignorari nec potuisse*, i. e. respondendo ad objecta adversariorum, eademque diluendo. II, 888 B, *Hoc exigere veritatem cui nemo præscribere potest*, i. e. de qua nihil detrahi potest quacumque ratione. II, 918 A, *Præscribere constanter, non omnibus præcipi, quæ quibusdam sint præcepta*. II, 849 A, *Omnia præscribi*, i. e. præscriptis definitionibus omnia comprehendit. I, 507 A, *De vestra vobis dissimulatione præscribitur*, I, 170 C, *aspice itaque quanta præscribam tibi*.

PRÆSCRIPTIO. Ex usu forensi significat refutationem, qua, qui postulat, adversarii accusationem, disjicit, aut in eum retorquet. Conf. de Præscripti, *adv. hæret.* cap. 35. Præscriptionem hæreticorum dicit, quia præscribitur hæreticis hoc ipso, quod sint hæretici: quibus hæc unam exceptionem opponimus, quod adversus regulam dogmatum proferant, itaque ut minime audiendos ab omni disputatione submovemus. II, 218 A, *De præscriptione notatis*. II, 60 B, *Certis et iustis et necessariis præscriptionibus repellendas, necessarias præscriptiones dicit, quia secundum eas necesse est iudici, quoscumque agere volentes repellere*. II, 157 B, *Sed salva ista præscriptione, nempe ante dixerat: veram quodcumque primum, adulterum quodcumque posterius*. II, 248 A, *Ne compendium præscriptionis, ubique advocatum diffidentia depictur*. Compendium præscriptionis vocat thesin illam: *In tantum hæretici, etc.*

PRÆSCRIPTIVE, II, 261 B, *Quoniam tam facile est,*

præscriptine occurrere, i. e. obducta præscriptione qua A
excludam ac perimam totam actionem illius. Quæ au-
tem hæc præscriptio sit, ostendit sequentibus.

PRÆDIUM, lucram, bona, peculium. I, 495 B, Cum
aliquo utique præsidio.

PRÆSIGNARE. II, 260 A, *Quam Creatoris testimonium
præsignaverit*, i. e. signum prætulerit, unde cognos-
ceretur.

PRÆSPERARE. II, 345 A, *Qui ergo prænuntiabatur,
ille et præsperebatur*; græc. *προσπερίζω*.

PRÆSTANTIA, præstatio, exhibitio. II, 302 B, *Et præ-
stantiam propter merentes, qua scilicet præstat præ-
mia vel supplicia*. II, 432 C, *Alius de præstantia ejus
securus agere mundet*. In malam partem: I, 1255 B,
Ego enim præstantiam in delictis meam agnosco. II,
650 B, *Sed viderit utriusque præstantiæ ambitio*, i. e.
πρόσδοξος.

PRÆSTARE. II, 381 C, *Cui cædendo præstet esse*.
Sensus est: Cui sanctitati præstaret, i. e. foret utilius
atque optatius, *cædendo esse*, i. e. parem esse conju-
gio cædendo rescandoque. Melius nobiscum, inquit,
ageretur, si ea nostra sanctitas esset, quæ nos ad
tollendum conjugium adduceret, faceretque exsortes
conjugii.

PRÆSTRUCTUM, via præparato, præmunis. II, 1058 A,
Ut ad hominem præstructum perveniretur.

PRÆSUMERE, ponere, *προσλαμβάνω*. I, 274 A, *Cum
præsumatis de sceleribus nostris ex nominis confessione*.
I, 1517 B, *Opantes perseverare id in nobis, non tamen
præsumere*.

PRÆSUMPTIO. II, 995 B, *Cum sic quoque obduxero
diversæ partis præsumptionem*. I, 1257 A, *Præsump-
tio inunctionis importat*, i. e. fiducia veniæ per bap-
tismum impetrandæ.

PRÆSUMPTORIE. II, 462 B, *Nam et Petrum præ-
sumptorie aliquid eloctum*, i. e. præsumptione præfi-
dente.

PRÆTENDERE. II, 649 B, 620 C, n. (10), *Et Judas
prætendit Israel*; legendum *Hierusalem*, ex Zach., XIV,
14. Est autem *prætendere* ante vel e regione tendere,
aut etiam per circuitum, ut exponitur sequenti mem-
bro. II, 272 B, *Aliam illi regulam prætendo*, i. e. alio
argumento in ipsum utor, et regulam veritatis ei ex-
plico. II, 927 A, *Prætendimus necessitates adminicu-
lorum*. II, 80 A, *Traditio tibi prætenditur auxilium*.

PRÆTER. II, 572 A, *præter hæreticorum*, i. e. præ-
terquam hæreticorum; græc. *πέραν*. Hæretici genus
spiritalitæ sibi arrogabant. II, 169 C, *Præter unus Deus*.

PRÆTERESSE, abstinere, renuntiare. I, 466 A, *Cum
et ipsi rebus, de quibus transiguntur, præteramus*, i. e.
quom ab illis ipsis superstitionibus, sive furoris, libi-
dine, crudelitate, quarum causa spectacula transi-
guntur, adducti religionis nostræ conscientia, absti-
nemus.

PRÆTRACTATUS. II, 407 A, *Et determinare ex hoc
ipso prætractatu*.

PRÆVELLERE. II, 150 A, *Quid ei magis quam marty-
ria prævellit*? Sicubi homines Deus ab idololatria di-
vellit, quid magis idololatriæ prævellit, quod præ-
vulsam statim ipsi opponat, quam martyria fortium
Christianorum?

PRÆVENIRE. II, 25 A, *Damnare prævenit*, Hellenism.
II, 312 B, *Propterea præveni fugere in Tharsos*.

PRÆVENTO. II, 25 A, pro quo Latinus melius præ-
verto, et Rigalt. prævenio: utrumque est Græcor.
πρόβω.

PRÆVERTERE, præponere, antepondere. II, 1045 B,
ut sepe apud Plautum. II, 1028 B, *Qui penitentiam
peccatoris morti prævertit*.

PRÆVERE. II, 586 A, *Totam massam seminis sui præ-
serit*, i. e. triturerit.

PRÆSSUS. II, 1056 B, *Purpura pressa dicitur, quæ
purius et meracius luctet, cui est color sanguinis pressi
et concreti, nigricans aspectu*. II, 59 A, *Pressiora
testimonia*.

PRINCIPALITAS, quod statim a principio fuit: scho-
lastici vocant *prioritatem*. II, 44 A, *Ad principatitatem*

veritatis. II, 668 A, *Habes anima principalitatem*.
PRIORATUS, *πρωτοσύνη*, prima partes, principatus. II,
516 B, *Ut solent animi pro prioratu exciti*.

PRISTINUS. II, 970 B, *Quam nec ille Pristinus vester
non Christianus martyr attigerat*. Rigalt. legendum
arbitratur: *pristinum vester*, h. e. quondam vester,
quemadmodum, initio libri adv. *Præceam*, dixit *pristi-
num doctor*. In hæc vero historiam, quam narrat
Septimius, plurima quadrant eorum quæ Lucianus
de Peregrino tradidit. Nam et istum apud Christianos
in fama et pretio aliquamdiu fuisse refert, ac propter
habitos ab eo per oppida Syriæ de Christo sermones
comprehensum, missumque in carcerem, atque ibidem
Christianorum charitate ac studio diligentissime cura-
tum, cænis omne genus illatis, mox per humanitatem
præsidis emissum carcere. Postea vero ab delicta
quædam, ab christiano consortio ejectum, varias
urbes obisse non sine gloria philosophantem, ac
demum Athenis insana querendi nominis cupidine
peritum, convocata multitudine, postquam verba
multa de contemptu mortis fecisset, in ardentem ro-
gum insiluisse, nec visum amplius. Martyrem istum,
qualiscumque fuerit, psychicum id est catholicum
fuisse ait Septimius, non Christianum, quia tormentis
admotus Christum negaverat. Peregrinum suum Lu-
cianus scribit in carcerem conjectum, propterea quod
Christum coleret, *τὸν μὲν οὖν ἑαυτοῦ ἑσθραῶν ἐν τοῖς
κατασχευαμένοις ἔσθραον*; confestim accurrisse Christianos,
uti fratres, atque omnimoda solatia contulisse, quin
etiam cum eo in carcere permansisse ac pernociasse,
corruptis custodiis.

PRO. II, 1044 B, *Pro stupro erat pena*, i. e. tam fœ-
dæ exactioni eadem pena, quæ stupro.

PROBARE. II, 191 A, *Cum semetipsum voluit probari*.
Iren. : οὗτοι οὐκ ἠθέλησαν ἐνδείξασθαι ἀδελφῶν. Latinus interpres
Irenæi reddit: *ostendere*.

PROBOLA, *προβόλη*. II, 162 D, *Προβόλην, id est prola-
tionem rei alterius ex altera*. II, 165 B, *Hæc erit pro-
bola veritatis*, i. e. generatio filii vera. II, 165 A, *Val-
entinus probolas suas discernit*.

PROBUS. II, 1055 A, *De tranquillo probum*, i. e.
tranquillitate probum, tranquillum, ut de eo queri
nemo jure possit. Latin. vult: *prorum*.

PROCEDERE, est frequentare sacra, adire templum,
I, 1294 A, *Si procedendum erit*.

PROCLIVARE, proclivis esse, inclinare. II, 251 B,
In alterum magis procliviarunt.

PROCURARE. II, 576 B, *Cui omnes hæreses procuran-
tur*, *ἧ ὁμοῦς ἀποχρῆσις οὐκ ὁνομαζομένη*, forensi usu. II, 158
C, *Quia per tanta militia virtutum procuratur*, scil. mo-
narchia. II, 961 A, *Cui ipse divitiæ procurant*, i. e.
inserviant. II, 277 A, *Æmulatio autem liberando homi-
ni procurat*, II, 799 A, *Sub obtentu procurandi*, i. e.
ministrandi Imperatoribus.

PRODICIA. I, 567 A, *Videle qualem prodicium adver-
sus nos subornastis*. Prodicium hic vocat, quam in Apo-
logetico indicem.

PRODIGERE. I, 525 A, *In nihilum prodegerit*, i. e. li-
cet etiam luxuriaverint et prodigi fuerint in perden-
do et dissipando corpore. Alii, *redegerit*. I, 578 A,
Pene jam totis sæculis Creatoris productis, i. e. porro
actis. II, 483 B, *Productio avo isto*, i. e. consumpto.
I, 1245 A, *Saluti productæ reformari*, i. e. turpiter
profuse, projectæ, deperditæ.

PRODUCERE, propr. de metallis, extendere, excu-
dere. I, 501 A, *Et in lanceas argentaria metalla pro-
ducta*. II, 609 A, *Quo eos de terra Egypti produxit*,
pro educit. II, 908 B, *Non religio produxit*, i. e. faci-
cit ut veniant in Ecclesiam Dei, et se ei adjungant.
I, 614 B, *Et ad hoc scamna produxit*. Produci prop-
rie in spectacula athletæ gladiatoresque dicuntur
ab ipsis munerariis, qui ludos edant.

PRODUX. II, 786 B, *Et producem mutui coitus*. Pro-
ducem dicit, quemadmodum supra tradicem. Igitur
unitatem mutuo coitu productam dicit esse produ-
cem mutui coitus, sive potius id quod ex utriusque

coagmentatione dissilit, quum inter se divelluntur A
que arte fuerint coagmentata.

PROFERRE. II, 163 A, *Prolatus est sermo Dei, an non?*

PROFESSIO, *δυναμει*, de negotiatoribus, qui merces suas proficiunt. I, 494 A, *Quantum vectigalibus perent fraude et mendacio vestrarum professionum.* II, 469 B, *Verum professio ejus alterius auctoritate conficitur.*

PROFESSOR. II, 469 B, *Nemo sibi et professor et testis est.*

PROFLICARE, magnam rei partem conficere. II, 803 B, *Quanto opusculum proficatur breviter*, i. e. quo magis prope est, ut hic liber absolvatur atque ad finem producat. Ita Cic. *Tusc. V, 6: Profligata jam quaestio est, et pene ad exitum adducta.*

PROINDE, i. q. perinde, ut ap. Cic. *sepe.*

PROLATIO, continuatio, duratio. II, 24 A, *Omnes prolationem querendi et inventiendi.* II, 552 A, *Accepti prolationis sunt officium, i. e. procreationis.* II, 472 D, *Me περιελθὲν aliquam inducere, id est prolationem rei alterius ex altera, subtilitatem et claritatem aliqua prolatio.*

PROMA, *ταπεινός*. II, 297 B, *Præmas tuas repleti.*

PROMULGARE, juris publici facere et ad usum publicum traducere. I, 534 B, *Qui primus cerasa ex Ponto Italiam promulgavit.*

PROMULGIS, vas escarium, lanx. II, 1048 B, *Quingentarium promulgidem*, i. e. lancem quingentiarum librarum argenti.

PROMUS, cum dativo. II, 234 C, *Nec malo nec dono promus.*

PROPE. II, 1033 A, *Prope sis eandem negare*, i. e. parum abest quin neges eandem.

PROPERABILIS. II, 722 A, *Calore properabilis.*

PROPERATUM, præpropere editum, seu inchoatum et rude. II, 216 B. Vid. Hieronym., *comment. in Abdiam.*

PROPRIE. II, 664 B, *Non quia spiritus proprie est*, i. e. seorsim ab anima et per se.

PROPRIDIUS, impudicus, inverecundus. II, 1042 C, *Ne quid et illi de Cæsaribus vestris obmussissent, pariter propudiosis.*

PROSAPIA significat progeniem vel familiam. *Vel gloss. prosapias, γένος καταγορεύει. Prosapia, δὲ ἀρχὴ τοῦ εὐθύνου καὶ οὐρανίου.*

PROSCRIBERE. II, 668 A, *Faciem tamen operis frontemque materiam de anima uniusquisque proscripsit.* II, 101 A, *Res Judæorum proscriptus in crucem*, i. e. pronuntiatus programme a præside provincia imposito. II, 1008 A, *Sed incertum cui, quia nec persona, nec causa proscribitur.*

PROSECARE, sacrificando Deo offerre. I, 503 A, *Major ætas apud Gallos Mercurio prosequatur.* I, 316 A, *Esculapio tamen gallinaceum prosequari jam in fine jubebat.*

PROSPECTE, maxima providentia. I, 304 A, *Ejôn circa ipso deos vestros, quæ prospecte decreverant patres vestri.*

PROSPECTUS. II, 98 A, *Ex Apostoli prospectu*, i. e. ut prospicienter statuit Apostolus.

PROSPER. II, 1030 C, *Tam prosperos temporum, phrasia tertulliana*, ut et infra: *insignes libidinum.*

PROSPER. I, 616 A, *In omnibus augere, in eventibus prospicere*, i. e. providenter, prudentem.

PROSPICERE. I, 425 A, *Si ad ultores transire prosperit. Sensus est: recte Cybelen cum cultu suo ad Romanos transiisse, quod sciverit, forte inde ultores illi proditores. At quomodo tam seram prospicere temporis Torturam potuit, quæ paucos dies in fato Aurelii discernere non potuit.* II, 150 A, *Quibus magis enim, quam passionibus prospicit, τοῖς παθήμασι προσπίπτει*, græca phrasi.

PROSPICIE. II, 580 A, *Prospicias eorum.* Ciaccon. *legit prosicias; Fest. Proscium, quod prosectum proficitur.* Glossarium: *Proscia, αὐτὸν διὰ τὸν ἀνέχοντα, et alibi, proscia, ἀποβόλον.*

PROSTARE. II, 709 B, *Postrema dedecoratione sub*
TERTULLIANI II.

titulo prostituta Helenam viliores, i. e. prostitulum fuisse in fornice vel lupanari publico, ejus infamiam publicis titulis proscriptione profiteretur.

PROSTITUERE. I, 502 A, *Lucernas meridia vana prostitueret.* Haverc. cum ceteris interpret. ait vehementius esse dictum, prostitui enim exiguum lucernarum et tædium lucem, quum lucidissimis radiis solis meridiani opponatur. Malim tamen interpretari: palam exponere. II, 891 C, *Aut tægi aut prostitui*, i. e. relecta palam statui, et sine velamento procedere ante oculos omnium. II, 912 A, *Quam totam faciem prostitueret.*

PROSTITUTIO, institutio publica. I, 433 A, *Sub imaginum prostitutione.*

PROTELARE. II, 409 C, *Sed sexcenta milia hominum protelavit*, i. e. sexcentis hominum millibus vitio et virium tenore continuavit, produxit, protaxit. I, 1233 B, *Et in portum divina elementia protelabit*, i. e. ad portum usque quemlibet distantem producet. I, 630 A, *Ut et ignorantiam protelet in occasionem*, i. e. tanta est voluptatum vis, ut hominem suum tandem doceri nolit, vitanda esse christiano spectacula, quamdiu spectandi occasio sperabitur.

PROVOCARE. II, 88 A, *Provocans enim, nempè communionem utensilium, ad rationalium et irrationalium distinctionem*, i. e. jubens ut ea commode prudenterque in duo genera distinguatur; hæc rationalia, quorum fabrica et usus cum ratione conjunctus, illa irrationalia, quorum tota accuratio præter et contra ipsam rationem est.

PROXIME, proximo tempore, nuperrime. I, 572 A.

PSYCHICUS. II, 136 A, *Et manet chirographum apud Psychicos.* Psychici opponuntur Pneumaticis, i. e. spiritualibus; quemadmodum et animale fidem spiritali opponit disciplina, lib. *de Jejun.*, cap. I. Dicebantur autem a suis Montanista sive Cataphryges spirituales, eo quod spirituales revelationes et prophetias *ἐκδοῦντες* sibi arrogarent: qui vero hæc singulares prophetias et revelationes ordinarias negabant esse in Ecclesia, audiebant Psychici ex I Cor., II. Tertullianus autem medium quandam viam tenuit quodammodo. Nam paracletum, i. e. spiritum ordinarium prophetiarum revelationumque singularium, agnoscebat et Montanista: jejunia severe urgebat, martyria cogebat, in persecutionibus interdicens foga, et secundas nuptias damnaabat; sed a Montanistarum sacramentis absteinebat, et implis illis atrocioribusque de Montano et Prisca prædicationibus. Ex quo factum, ut Augustinus (*lib. de Heresi. ad Quodvultdeum*) Tertullianos sive Tertullianistas a Montanistis, qui et *καταφρύγες* dicti, distingueret. II, 953 B, 954 B, *Exteriores et interiores totuli Psychicorum.* I, 532 A, *De quo inter nos et Psychicos quaestio est.*

PTISSANA, *πτισάνη*, hordeum decorticatum. Græci hordeum aqua perfusum, dumque tumeret in sole expositum, mox in pila ligneo pistillo tantisper tundebant, dum corticem glutinamque exuisset. I, 532 A, *In exemplum ptissanæ*, i. e. instar ptissanæ.

PUBLICARE, in publicum traducere. II, 112 B, *Qui enim non publicatur in hominibus, publicatur in Domino.*

PUBLICATIO. II, 892 B, *Omnia publicatio virginis bonæ stupri passio est*, i. e. detectio capitis.

PULSARE. I, 391 A, *Idem spiritus pulsant*, i. e. mentes prophetarum veridici implevit, futura dicere impulit. II, 796 A, *Pulsata salute, licet non adita veritate*, i. e. pulsare salutis januam Pistonici, vindices immortalitatis animarum, sed qualitatem et modum immortalitatis ignorare, non adita veritate. I, 609 B, *Tunc philosophi duri, cum veritatis fores pulsant.*

PULVIS. I, 1306 A, *Et illum ipsum nigrum pulverem.* Niger pulvis est callibepharam Græcis et Latinis dictum, ex adustis rosarum palmarumque foliis, ex ampelide et aliis, quo oculorum exordia producuntur.

(Quarante-trois.)

QUISQUE, pro quisquis. II, 611 B, *Vel quisque ei A*
in hereditate regni successit.

Quo. II, 216 A, Quo illic atiam, per quem opunia fuerit, revelatur, i. e. quod. II, 522 B, Quo nec hic Apostolus, i. e. quapropter. II, 518 B, Quo jam mihi duos deos, i. e. quorsum, ad quid.

Quomodo, quoque modo, vel quocumque modo. II, 471 B. *Sed quomodo Marcionitas volunt credi.*

R

RANUNCULUS. I. 659 A, *Ac si stillicidia mellis de ranunculo venenato, i. e. ut si quis favum mellis unicum rane rubetis pulmonibus exprimat, nam inde confusa veneno mella stillabunt, mella quidem sed venenata. Juvenal. Sat. I:*

..... Quæ molle colenum

Porrectura viro miscet sitiente rubetu.

RAPERE, I, 366 A, *Quos rapit; subaud. malum, i. e. qui mala sequuntur ac perversa*. I, 1203 A, *Quoniam subjecta quæque materia ejus, quæ desuper imminet, qualitatem rapit necesse est.*

RATIO. I. 878 A, *Quodam ratio amula operationis,* i. e. quoddam ens operose amulum. Intelligitur de diabolo, qui invidet Ecclesie Christi. I. 536 A, *Qua ratio universitatem,* etc., per rationem intelligenda summi Dei sapientia. II. 123 A, *Tormenii ratio,* in modum tormenti. II. 145 C, *Hec nobis etiam ludicrum in modum certa ratio manderit,* i. e. ratio ipsa nos cogit jubetque, ut istis somniis et nugis illudamus.

RATO. II, 710 A, Nulli enim vitam istam rato fieri
nisi universis, qui arguunt eam, expunctis, i. e. nul-
lam vitam ratam haberi, et in rationes referri,
nisi omnia absolverit atque perfecerit, qui per-
tinent ad vitam traducenda modum. Forenses locu-
tiones.

REBELLARE. II, 480 D, *Quam pax a non rebellato?*
i. e. in quem nulla commissa rebellio.

RECAPITULARE, id est, ad initium redigere, vel ab initio resumere, II, 542 C.

RECEPTUM. II, 141 B, Et per singulas tabulatas colorum de recepto dispici ceperint. Latin. vult de receptu; Rigalt, vero de præcepto dispici. I. o. inquiri, et examinari an præcepto Christi paruerimus, an fuerimus constantes in confessione nominis Christi coram potestatibus.

RECIDIVATES. II, 796 A, *Certe recidivatum animus corporealem pronuntiaverunt, i. e. restitutionem ex casu.*
II, 818 A, *Quam carnis recidivatum pollicentur.* II, 837 C, *Recidivatus status judaici.* II, 697 A, *Sanus sophista Platonis auctor est animarum de recidivatu revolabili.*

Recidivus, redivivus. II, 261 A, Recidivi anni fidem argumentantur. II, 424 B, Exacutissimi ad spem eterna vite per exempla recidivae, i. e. redivivae, instaurantur. Recidina Servius exponit post casum restituta. Ita Virgil, recidina Pergama, En. IV, 7 et 10. Plin. recidivas febres cum medicis appellavit εκδιόσμων, ἀναστρέφων. II, 810 B, Universa conditio recidivae est, i. e. omnes res create de integro restituantur restituanturque. II, 690 A, Ipsa post oblivionem recitatio memoria recidivae est. II, 1023 A, Ita machia de priusina recidiva.

RECIPROCARI. II, 355 B, Ad caput, id est ad initium
reciprocum univcrsum In Christo. II, 78 C, Quam diu per
hanc lineam actum reciprocabimus. Vid. LINEA.

Reciprocitatis, qui reciproce et obliqua cornua
habet. *Idem.* II. 1051 B.

RECOGITATUS. II, 466 A, In recogitatu mulierum illarum.

RECOGNOSCERE, accurate legere. I, 501 A, *Dum possumus, leguntur, dum recognoscimus, probantur*, i. e. *fiant illa omnia interim, dum ista in transcurso legimus*; sed, *dum accurate legimus, videmus illa praedicta ante iam exilia probari*.

RECORPORARE, in aliud corpus, sive in aliam formam transmutare. II, 804 A, In materiam robustiorem re-corporare. II, 837 B, Et recorporari carnis facultatem.

II, 706 C. *Nam et qui laboribus atque serviliis puniendi, in asinos utique et mulos recorporabuntur.*

RECORPORATIO, II, 837 C.

RECTOR. II, 248 A, *Arbitrum rectoris inventio sermonem*. Cod. Divionens., *Arbitrum factoris inventio sermonem*.

RECUPERATIO. H, 1022 C, *Post recuperationem et reformationem.* Recuperationem hic dicit pro curatione et sanatione, ut supra immunditiam dixit irrecurabilem.

RECUSARE, derelliquere. II, 1037 A, Cum squamis
ei anni recusantur, alii recusantur. II, 536 A, Plane
nativitatis mendacium recusant, i. e. confutati adductis
caussis: forense verbum.

REDANIMARE. II, 811 B, *Nec redanimari, sed reformari existimentur.*

REDANIMATIO, II, 857 C.

REDINVENIRE. II, 729 A, *Sophocles tragicus*, somniando redinvenit.

B REMAN, resolvi. II, 247 A, *Liquores ignibus redeunt*,
i. e. ne liquores quidem ipsi illic sunt liquidi, nisi
ignibus admotis resolvantur in liquorem, glacii sunt,
constricti gelu.

REFLECTIO. II, 798 B, *Solvis carnis refactionem cum maxime asserimus, i. e. resurrectionem.*

REFICERE, reponi. II, 1047 A, Facile sans regret, facile reficit. II, 809 C, Et utique idoneus est reficere, qui facit.

REFRIGERARE. I, 704 A, *Indignilllus refrigeramus*, τοῖς τριῶν ἀμφοτέρω. Hellenismus. Varinus, ἀμφοτέρω, inquit, τὸ τῶν λευκομασθῶν ἀνταμφοτέρω, ὃ τὸ ἀνταμφοτέρω καὶ ἀνταμφοτέρω: et ita refrigerium locis quam plurimis.

REFRIGERIUM. II, 708 A, *Per sententiam eternam tam supplicii quam refrigerii.*

REFRIGESCENTIA. II, 722 A, Sed nec refrigerentiam
admittam.

REFORMATUS. II, 563 A, *Æonum tutelarem reforma-*
tor. i. e. reformationem.

C REFUGA. II, 1309 B, *Metalli refuga muliatur, qui a communi metallorum sorte seipsam eximit, sive, ut Rigalt. vult, quasi damnatus ad metalla inde fegorit.*

REGIO. II, 235 A, *Ab utraque regione*, i. e. a loco vel sede utriusque, nimirum boni et mali.

REGULA. II, 20 B, *Regula fidei*. Regulam hic et aliis locis vocat, quod vulgo Apostolorum symbolum vocamus. Kasper 742 *ἐπιτομή, σύμψυλον* 743 *ἐπιτομή* Irenaeus. II, 197 B, *Veritatis regula*. II, 157 A, *Hanc regulam ab initio Evangelij decurrisse*. II, 254 B, *Quia prohibet disposita jam regula summi magni*, i. e. posita illa regula, seu factio fundamento, duo dii esse non poterunt. II, 271 A, *Ad regulas perducam*, i. e. constringam ordine et loco, quae ad declarandum questionem hanc pertinent. II, 272 B, *Aliam illi regulam praetendo*, i. e. alio argumento in ipsam utar, et regulam veritatis illi explico.

RELIGIO. I, 346 A, *Circuli campanae religio mendicans*. Pamel. intelligit de sacerdotibus Cyboles, qui stipem ostiatim exigebant; Haver. vero de invitatione publica ad locationem, et laudat verba in lib. ad Nat. I, cap. 10: *Negotiatio religione proscribitur, sanctitas locationem mendicant.*

RELIQUATIO. II, 746 B, Nulla erit reliquatio tempo-
rum non constitutorum.

RELIGUATRIX. II, 740 A, *Reliquatricem delictorum*, i. e. ex rationibus debetricem reliquationis. Sunt enim reliquatores, qui quod alicui debent, ex asse et integro non persolvunt, sed alicujus partis debitores remanent.

RESEMBLES. II, 703 C, 706 A, *Ima* adhuc proxime
etiam in cornu remanentem affirmant.

REMEDIARE, subvenire. H, 52 A, Detractions vel
adjectiones vel transmutationes remediavimus. H, 447 A,
Ideo illos remediatos, sanitati restitutos. I, 705 B,
Aut a demoniis aut valetudinibus remediati sunt.

Remissa, remissio. II, 403 B, *Dictionnaire de remission*
parentorum.

REMUNERARI, passive. I, 502 A, *Statuis et salariis A remunerantur.*

RENDENTIA. II, 755 B, *Et rendentias eorum per quietem, i. e. risus. Nam rendere etiam est +o pidiā in Glossario vetere.*

RENUNTIARE, discedere de loco, quem quis indigne occupaverat. I, 404 A, *Sequitur ut falsa renuntietur.* II, 595 B, *Atque adeo hoc statim renuntiandum est, i. e. declarandum.* II, 105 A, *Plenus eam de stylo nunc renuntiaturus, i. e. definiturus et declaraturus scripto responso meo.* II, 81 B, *Hic igitur exemplis renuntiatum erit, i. e. contra et ex adverso nuntiatum erit.* II, 658 A, *Aiunt enim et idcirco animam incorporalem renuntiandum.*

RENUNTIATIO. II, 754 B, *Renuntiatio ejus dabit legem nostræ resurrectioni, i. e. demonstratio, declaratio enuntiando facta.* I, 658 B, *Una renuntiatio nostra adversus idololatram.*

REPASTINARE, propr. refodere pastino seu ferramento bifurco vitiorum. II, 505 C, *Ut commissio injuriæ metu vicis statim occurrat repastinaretur.* I, 1536 B, *Non repastinantes divitiarum vestrarum vel elegantium usum.* I, 1246 B, *Et bifulcum aliquid ferri vel aris unguibus repastinandis.* II, 735 A, *Aut repastinet vitis modo (i. e. prout vite facit agricola, eam novellans propagine) vitam, vitæ renovata.*

REPASTATIO, evulsio, recisio, quæ propagationi opponitur. II, 921 B, *Non sine ratione propagationis in primordio et repastinationis in ultimo.*

REPERCUTERE, contra adversarium suo uti argumento, quasi telo, quod repercutsum a clypeo facientem vulnerat, inque eum resultat. I, 488 A, *Hoc, inquit, et in Deum vestrum repercutere est.*

REPERTRIX. II, 594 B, *Nec gaudium confert reperitrici Ecclesiæ.*

REPUPERASCERE. II, 844 A, B, *Repuperascere nos et Apostolus jubet.*

REPUTESCERE. II, 702 B, *Ne aliqua sepultura conditio reputesceret.* Vid. CONDITIO.

RES. II, 1052 A, *Sit nunc aliunde res, nunc aliunde argumenta petantur, transeamus ad alia argumenta, aliunde sumpta.*

RESCULPERE. II, 959 C, *Nam et primus populus primi hominis resculperat crimen.* Augustin. in Psalm. VI: *Dum enim nos convertimus, id est mutatione veteris vite resculpimus spiritum.* Rufinus in eundem Psalm.: *Dum convertimur, id est, dum commutatione veteris vite resculpimur.*

RESERARE, frangere et aperire. I, 308 A, *Quis cruentia... era judici reseravit, i. e. serinum illum hominis bellæ similis rictum, dentium ordine quasi sera clausum, vi diffractum et opertum, quomodo nondum ad stomachum missæ particule carnis humane in ore deprehenduntur.*

RESIGNARE, aperire, effringere. I, 305 A, *Ob resignantes cellas vinaria loculos.* Sera enim non tantum, sed et sigillo muniebant cellas, in quibus vina et esculenta condebant. II, 782 A, *De terra, id est carne, nondum generationi resignata.* II, 578 A, *Jonathan, filium Saulis, resignati jejunii culpam deprecatione dolæsse.* Resignatum vocat jejuniū infringendum; dederat enim Jonathan occasionem violandi jejunii, cum mel ori suo admovit. II, 849 B, *Veteris testamenti resignandi, et novi confirmandi, i. e. explicandi veteris, et novi confirmandi.* Nam testamenta aperiuntur resignatione, consignatione stabiliebantur.

RESONARE. II, 906 C, *Quæ publice resonant, signo dato tuba vel tintinnabulo, de horis tribus insignioribus publicis.*

RESPERGERE. II, 1004 C, *Maculas carnis post baptismum resperat, i. e. rursus sparsæ et maculatæ, novis scilicet post lavacrum sordibus.*

RESPONDERE. II, 235 B, *Inforamem et incultam materiam respondere.* In speculo respondere dicitur imago aut res, pro eo quod est præberi, representari, referri, vel potius spectandam sese exhibere ex adverso. Negat igitur materiam respondere in hoc ornato

mundo, i. e. sui responsum imaginemque exhibere. II, 91 B, *Et in altum dominum respondere post Christum, i. e. superveniente nova sponione se obligare ad officia præstanda domino, qui alius sit a Christo, et aliud ab ipso sentiens jubensque.*

RESPONSIO. II, 865 A, *Anima enim non lavatione sed responsione sancitur.* Responsionem appellat auctor sponionem, qua nos ipsi vicissim obstringimus gratiam spondenti Domino. *Ενσπράξιν εὐνοίας*; ἀγῶν; appellat Apostolus ex relatorum natura, I Petr. III.

RESUSCITARI, oriri de stellis. II, 1053 A, *Siderum distincta confusio interdum dejicit quid, interdum resuscitat.*

RETRACTARE, refellere. I, 280 A, *Nemo retractat, nonne ideo bonus, etc., i. e. nemo refellit sermones istos criminantium, dicendo: Vide, ne, etc.* II, 549 A, *Non alia erunt, quam quæ retractantur.* II, 156 C, *Nec quisquam retractat.* II, 405 B, *Sed non statim hæc sententia cæteris retractavimus, i. e. de aliis argumentis hæc sententiam nolumus hoc loco accipi.* *Retractare* sæpe est diligenter tractare, et recognoscere. II, 251 B, *In præteritis aliquid retractavimus.* I, 1255 B, *Quia de bono ejus late retractet, i. e. quis de bono ejus satis unquam dixerit. At in omnibus antiquis exemplaribus legitur quis de bono ejus latere retractet, i. e. quis de bono ejus latere aut reticere apud se cogitet.* I, 392 A, *est carpere, Fortasse an hoc nomine de statu ejus retractetur.* Nam obtractionis ergo diligenter inquiri sectam dicit Tertullianus.

RETRACTATUS. II, 157 B, *Dandus etiam est retractatus locus, i. e. diligentiori examini et refutationi.* II, 248 A, *Hæreticos sine retractatu doctrinarum revincendos.* II, 474 A, *Sicut et in evangelii vestri retractatu probatum est.* II, 951 B, *in generali retractatu.*

RETRO, olim. II, 246 B, *Retro gestum est nobis, νεωτερας ἡμῶν.* Hellenism. I, 452 A, *qui retro oderant, i. e. qui antehæc oderant.* Sic sæpiissime.

RETROSIO, qui magis retro, i. e. velustior, antiquior est. I, 387 A, *Extremissimi tamen eorum non retrosiores deprehenduntur primoribus vestris sapientibus.*

RHETORICARI. II, 301 A, *Ita nos rhetoricari quoque provocant hæretici, sicut etiam philosophari.*

RISILOQUIUM. II, 1245 A, *Cum penes insultaturos in risiloquio consistat.*

RIVALITAS. II, 988 C, *Quot rivalitates defendam.* Etenim plerique amatores amatas suas ab rivalibus defendunt homicidio, rivalibus vario mortis genere extinctis.

ROBORATUS. II, 691 A, *At quanto roboratior exitus a faminiis resinci quam probari? Latin., Rigalt. et alii leg. roborator exitus, non roborator. Exitum roboratorem vocat eventum ex quo plus ruboris ac pudoris incutiat.*

ROMANITAS. II, 1040 A, *Si est romanitas omni salus, etc., i. e. si romanos mores amplecti cunctis populis utile est et gloriosum, quid nunc per studia prorsus inhonesta atque inutilia ad Græcos abitis?*

ROMPILÆ, *παρρησία*, gladius. II, 745 A, *Nisi quis nullis romphæa paradisi janitrix cedit.*

RUCTARE. I, 445 A, *Qui ructando curantur.* Hævere, curantur. De vatibus, qui, ubi per sacrificia et incensationes holocaustorum numen conceperunt, in parvis doloribus et *παιδείας* sunt: incurvantur itaque, dum conceptus spiritus per fauces erumpere cupit. II, 815 A, *In quem mors aliqua ructarit, i. e. in quem aliquis celeritate veneni correptam animam inter sorbendum cum ructu efflavit.*

RUDIS. II, 222 B, *Rude illud est, quod imperfectum est.*

RUMA, et rumen appellatur in feminis mamma, in quibusdam vero animantibus eminens pars gutturis, per quam dimissus cibus revocatur, ut ait Servius, sive, ut Nonius, locus in ventre, quo sumitur cibus, et unde redditur. Festus: Rumen est pars colli, qua cæca devoratur. II, 800 A, *Et rumis altum.*

RUMPERE. I, 301 A, *Vel adhuc flagra rumpentium*, in quorum tergis vestigia recentia exstant disruptorum in cadendo flagellorum : quo lepide *hesternos Quirites* vocat Persius Sat. III, 106.

RUNCARE, radicitus evellere, amovere. II, 1033 B, *Runcare atque rustare institui*.

RUNCINA, instrumentum quo opus poliebatur. I, 340 A.

RUPEX, incultus, rusticus. II, 1041 A, *Ille apud rupicem*. I, 404 A, *Non qui rupices et adhuc seros homines*. II, 633 B, *Quid autem facient tot ac tantæ animæ rupicum et barbarorum*.

RUSSATUS. II, 77 A, *Et tunc russatus sanguinis sui spe*. Tunica militares erant russatæ, *ποικιλὴ χιτῶνας*. Hic miles factus Christianus, per tunicam russatam, sanguinis sui spe, hoc est, sperata martyrii purpura russatus dicitur, *russatæ militares* apud Trebellium, et apud Juvenalem, *russatus Lacerata*.

RUSTARE, ruscum seu ruscus sunt robri et sentes, unde ruscare seu rustare, unde et rustariae falces sentibus eradicandis paratæ. II, 1035 B, *Runcare atque rustare instituit*, alii legunt *ruspare*, i. e. quærere.

S

SACERDOS. II, 1043 A, *Sacerdos suggestus*, i. e. sacerdotialis suggestus. Ita I, 907 B, *Sinistra conscientia*, i. e. sinistra conscia. II, 928 C, *Per sacerdotem de monogamia ordinatum*, aut etiam de virginitate sanctum, i. e. vocatum ad sacerdotium de numero monogamorum, aut de numero virginum *ἐκ παλαιού*.

SACERDOTIUM. II, 1031 A, sacerdotes.

SACRAMENTUM, religio. I, 363 B, *Et omnem hinc sacramenti nostri ordinem haurit*, i. e. progredimini ad notitiam religionis nostræ. II, 623 B, *Sic et Jesus ob nominis sui sacramentum*. I, 520 A, *Nonnisi de nostris sacramentis*. II, 32 B, *Eiusdem sacramenti una traditio*, i. e. ejusdem evangelii. II, 38 A, *Tacitum sacramentum*, i. e. doctrina sacra remotior et arcana. II, 45 B, *Ob diversitatem sacramenti*, i. e. doctrinæ. II, 588 A, B, *Qui tantum sacramentum etiam illudendo prodiderim*, i. e. tantum mysterium, tam arcanam et absconditam doctrinam. II, 594 A, *Pro magno nominis sacramento*. Iren. *καὶ τοῦτο εἶναι τὸ πρὸς τὴν ἀντιπαρθενοσύνην*. II, 157 B, *αἰσχρολογίας sacramentum* dicitur doctrina de Trinitate. II, 622 B, *Qui in hujus sacramenti imagines parabatur*, i. e. tum ut ipse imago esset, tum ut typis et imaginibus Christi accenseretur, quæ fuerunt ex lege quamplurimæ in testamento veteri. II, 835 B, *Hoc enim lignum tunc in sacramento erat*. II, 158 B, *Ne antiquitas sumum forte habuerit sacramentum*, i. e. ne quis putet, veteri testamento ordinata fuisse martyria, non novo; lege, non evangelio. Itaque sacramentum martyrii dicit, II, 963 A, *Verum etiam sacramentorum agnitionem jejunia de Deo merebuntur*, i. e. peritiam interpretandi figuras et imagines sacras, nempe divinitus objectas in somno: Sacramenta igitur somnia a Deo immissa. II, 964 C, *Quibus modis de Deo impetraretur agnitio sacramentorum*. II, 470 A, *Harum figurarum sacramenta*. II, 660 A, *Et videt et audit sacramenta*, i. e. parabolas, ænigmata, figuras, quosmodi sunt quæ ostenduntur aut suggeruntur per somnia, quibus Dei voluntas significatur, sive aperitur. Iren. lib. V, cap. 7, latine dixit *sermones inenarrabiles, ἀπὸ τῶν φαντασμάτων*. II, 973 A, *Lex est sacramenti*, i. e. communionis christianæ: lex est, ut nostrum sit, quodcumque nostrorum est. II, 261 A, *Aridæ et ardentis naturæ sacramenta*, i. e. signa seu mysteria. II, 280 A, *Jam nec ipsum fidei ejus sacramentum*, i. e. baptismum. I, 1197 A, *Feliz sacramentum aquæ nostræ*. II, 517 C, vocatur Christus sacramentum humanæ salutis. II, 487 D, *Cui rei figuram extranei sacramenti interpretatur*? i. e. signi sacri a deo extraneo dati. II, 943 C, *A presbyteris et diaconis ejusdem sacramenti*, i. e. monogamis. II, 825 A, *Ut ea species sacramenti, de resurrectione*. I, 1268 B, *Dilectio summum fidei sacramentum*. I, 405

A, *De propria conscientia anima eadem ex sacramenti voce pronuntiat*. Haverc. legit *animæ eadem ex sacramenti*: exsacramentum formatum ab exsacra, ut sensus verborum sit: *Vulgus quoque jam in doctum pro maledicto frequentat Satanam auctorem hujus generis, demoniorum scilicet*. Post generis distinctio ponenda.

SACRIFICIUM. I, 1529 B, *Aut sacrificium offertur*, i. e. orationes sacræ, quibus se pili sistunt Deo, ut copiose exponit Clem. Alex. Strom. VII, et Tertull. Apolog. cap. 30, ad Scapul. cap. 2. I, 1505 A, *Sacrificia sine scrupulo*. II, 927 A, *Ascendit sacrificium tuum libera fronte*. Vid. Purus. II, 806 B, *Nam et sacrificia Deo grata, conflictationes dico animæ, jejunia, et seras et aridas escas, et appendices hujus officii sordes*. I, 1182 A, *Non putant plerique sacrificiorum orationibus intervenire*; loquitur de jejuniis et eucharistia, quæ sacrificia maxime celebrabantur orationibus.

SECULARIS. II, 52 C, *Seculares scripturæ opponuntur Scripturis sacris*.

SECVLUM. *Qui sæculum corpus temporum fecit*. Zephyrus intelligit de ætate illa incerta, in qua nec prius nec posterius dignocebatur, in ordinem vicesque redacta. De mundo tamen mavult Ileraldus: ille enim est corpus temporum, a cuius creatione ævum, annos, menses, dies numeramus; ultra quem vices temporum distinguere non possumus, sed ipsa est æternitas, ipse Deus sibi et tempus et omnia invenitur. Potest etiam simpliciter sæculum pro corpore centum annorum capi. II, 57 A, *Nunc sæculo obstrictos*. Vid. Ostringi. II, 197 B, *Denique ad hodiernum est et vivit homo in sæculo et natura quoque hæreticus*, i. e. cuius doctrina est hæretica in argumento de sæculo et natura, cum materiam stoicæ æternam facit. II, 898 B, *Proinde videris sæculum æmulum Dei*, i. e. impium hoc sæculum et Deo obnitens, vel natura duce, ducet. Pam. intelligit de Christianis; Le Prieur de ethnicorum more, qui puellarum copias tondebant. II, 932 A, *Ab illo ultimo exitu sæculi*.

SECVS. II, 70 B, *Alter deus Cerdonis; Irenæus vertit ὁ δαιμόν, i. e. summo jure urgentem. Nam summum jus, summa injuria*.

SALACITAS, libido. II, 593 C, *Per edacitatem salacitas transit*.

SALTICUS. II, 157 B, *Contumeliosa cæde truncatur in puella salticæ lucar*: puella saltica, i. e. saltatricula, a saltu dicta.

SALTUS, de incontinentia libidinis. I, 324 A, *Comes est libido, cuius ubique saltus, etc.*

SALUTIFICATOR, *σώστης*, salutis artifex, ut lib. V advers. Marcion. cap. 15. II, 778 A, *Nec unus salutificator, si duo salutis artifices*.

SAMIA, genus placentiarum, quæ in deliciis erant. II, 326 C, *Te unquam placentas et samias cocturum; alii psamia*.

SANGUINANS. II, 408 A, *Quia lex a contactu femine sanguinantis summovet*, i. e. *ἀπὸ τῆς κοίτης*.

SAPERE. II, 705 A, *Sic et divina pronuntiatio sapit*.

SAPA. II, 326 C, *Non tamen ut sapa de petris*. Sapam (inquit Varro lib. I de vit. pop. Rom., ut citatur a Nonio) appellabant, quod de musto ad mediam partem decoxerant.

SAPIENTIA, religio Christiana. II, 1045 A, *Cum hæc primum sapientiam vestit*, i. e. statim atque Christiani pallio induti sunt.

SAPIENTIALIS. II, 670 A, *Gradus vitalis et sapientialis, quod ἡγεμονία appellant, id est principale*.

SAPOR. II, 851 A, *Non substantiam ipsam, sed substantiæ saporem, quo substantia sapit, active*. Sic adv. Marc. lib. II, cap. 19, *per eundem saporem passionis*.

SARABARA, vestis fluxa, qua Persarum primores induebantur. Hesyeh. *Σαράβαρα, ἢ καὶ τὰς ἀναιδέας ἐδύματα*. I, 1171 A; II, 1045 A.

SARMENTITI. Cur ha vocati sint Christiani, ipse Tertullian. exponit I, 531 A.

SATIARE. II, 124 B, *Si plangam satiaverit*, i. e. si jaculum penetravit adactum in vulnus.

SATURITAS. II, 962 B, *Nec saturitatis cultus in sacco*.

Saturitatis cultum diest, quia ex saturitate laetitia, ex laetitia autem cultus delectationis cura, qui non conuenit cum horrore ciberis et asperitadine sacci.

SATURNALIA. II, 119 A, *Talem pacem Christus mandauit a militibus per Saturnalia redimendam*: aut scribendum *Saturnalia*, aut dicendum *Saturnalitig* munera significari, quæ Saturnaliæ celebritatis occasione militibus siue officialibus præconsisulis aut presidis Christiani mittebant, ut eos haberent æquiores et clementiores. Saturnalia mulierum et stercorum dies fuisse. Unde illud Martialis. 4: *Saturnalia fructuosiora annis non habuit decem Sabellus*.

SCAMNA, Græciæ locus dicitur certaminis, in quo congregantur athletæ, quod fossa soleret cingi, a *σκάπτω*. Hinc proverbialiter dictum Hieronymo ad Pammachium, *De scammate et loco certaminis egredi*, pro eo quod est a proposito digredi, siue lineas transilire. I, 614 B, *Et ad hoc scamna producit*.

SCANDALUM. II, 320 C, D, *Anis scandalum Marconis*.

SCANTINIA, siue *Scantinia lex*, lata a Scatinio tribuno plebis, in molles et effeminatos, qui nefanda uenera uiderentur, h. e. aut ipsi muliebria paterentur, aut pueris uim facerent, quibus pena decem millium humorum statuēbat; ex qua sibi inimicis accusatiōnem minari scribit Cœlius ep. 13. II, 947 C, *Sicut ille uenter Uthinensis nec Scantiniam timuit*.

SCAPULÆ, sunt inferiores montium partes, quæ sæpe a torrentibus auulsæ una cum illis decurrunt. II, 1033 A.

SCENA. II, 536 A, *Debuerat phantasmatis scenam decurrere*; sens.: Debuerat ex toto seruire scenæ, et susceptam fabulam peragere christus Marconis, qui si putativam gessit carnem, debebat etiam putativam habere, sic enim phantasmatis scenam decurrerisset.

SCIOLA. I, 455 A, *Schola bestiarum*; spectacula et circi, in quibus caveæ: unde a munerariis emitebantur leones, ursi, et huiusmodi feræ laniandis hominibus eruditæ, et homines cum feris depugnare docuæ. Inter ea vero spectacula auditis nonnumquam voces et in suos Cæsares oblique.

SCIAPOTES, Hesyeh. *Σκιῶτες*, διὰ τὸ ἄνευ ποδῶν; ἔχοντες τοὺς πόδας, καὶ σκιάζοντες ἑαυτοὺς, ἢ καὶ ἄλλους. Et Stephan. Byzantin. *Σκιῶτες*, ἕνεκα Ἀλλουαρίου, διὰ τὸν τῶν τοῦ περιττοῦ Ἀνδρόντου, I, 570 A.

SCIBILIS. II, 511 A, *Non omnibus scibilis*.

SCIDIUM. I, 624 A, *Tentabo illos uilibus scidis*. Scidia sunt *εὐχλαῖαι*, *εὐχλαῖα* ὄλυν, uiliæ cæsarum arborum segmina. Vitruv. lib. II, cap. 1: *Intervalla scidis et luto obstruunt*.

SCINDERE. II, 365 C, *Intra hos magnam et omnem differentiam scindit*, i. e. quasi discindens aperit atque patefacit, ut dolorem animi scindere scribit Cic. Attico.

SCIRE, sapere. I, 456 A, *Et merito si sciatia*, i. e. sapientia; quod sciam, i. e. si quid sapio, si bene memini. I, 446 A, *Scilo ex illis*, i. e. discite, intellige ex illis, unde uelle sapere.

SCOBINA, instrumentum ad politiorem ornatum. Gloss. *σχομπήριον*, I, 540 A.

SCORTUM. II, 1012 A, *Jam Omphale in Herculis scorto designata descripsit*, intelligitur de pelle leonis *σκόρτος*.

SCRIBUM, scriptura in eo condita reservataque. I, 381 A, *Et sacra unius interim prophetæ scribium sæculis vincit*.

SCRIPTURA. II, 585 A, *Nobis enim in scriptura hujus semine*; alii legunt *inscriptura*, una voce, i. e. *ἐν γραφῇ*, qua scilicet, ut supra dixit, inscripti animus animali censui. Itaque inscriptura hujus seminis est regula animali semini præstituta.

SCROBULUS. II, 903 A, *Aut scrobulus barbarorum*. Legendum, ut monuit Salmasius, *stropulus*. Stropus qui idem stropus vel strappus apud Festum, ut Atticus philosophus existimat, *στροβίον*, quod sacerdotes pro insigni habent in capite; quidam coronam esse dicunt, aut quod pro corona insigne in caput imponatur, quale sit strophilum. Inde strophila, seu strophila et stropuli. Le Prieur mavult *εστροβίον*. Thucydidis interpres in lib. I, *σρόβυλος* ὁ ἑστὸς αἰὼς κληρονομία τῶν

A *εστροβίον* ὁ δὲ ἑστὸς αἰὼς ἔστι ἀκαταγών. Hesyeh. *Κρόβυλος* ὁ παλαιὸς τῶν αἰώνων, ὁ δὲ σρόβυλος τῆς ἐκδοτικῆς ἢ ἑστῆς ἀκαταγών. ὁ δὲ παλαιὸς τῶν αἰώνων ἔστι τῶν ἀκαταγών, ὅθεν καὶ ὁ *σρόβυλος* κληρονομία, καὶ ὁ *εστροβίλος* κληρονομία, etc. Vid. CICADA.

SCROFA, porca. II, 231 C, *Usque ad XXX annorum fœtus tanquam æconia scrofe examen divinitatis effudit*. Rigalt. emendat: *ancie scrofe*; aliodit enim ad illam *Æconia scrofam*, quæ, ut est apud Virgilium lib. III *Æn. Littorea ingens inventa sub ilicibus ans Triginta caputum fœtus enixa faciebat*.

Ita quoque legit Rigalt. in Hieron. epistola ad Galatas: *Quot Æconia fœtus scrofa generavit*, ubi vulgo legitur *Æconia*.

SCRUPUS, saxius. II, 1011 A, *Scrupus schola est antrum Chironis*.

SCRUPULOSITAS. II, 39 B, *Omnia ista scrupulositatis incitamenta*. II, 957 B, *Ad omnem circa victum scrupulositatem*. II, 905 A, *Ex angustis vel scrupulositate descendens*, h. e. infortiitate parentum, quibus nullus placet.

SCRUPULOSUS. II, 1928 A, *Scrupulosa Deis auribus vulnera intulit*; unde gemmarum scrupuli penderent.

SCYTALOSAGITTEPELLIGER; Herculis epitheton, quod clavam, græce *στυγῆλην*, sagittas et pellem leoninam gestaret. I, 1041 B.

SECTA, in bonam partem, de religione christiana. I, 501 A, *Dum de bono sectæ hujus odducitur*. II, 116 C, *Sub redemptione antiqua capitis et sectæ*. II, 1008 C, *In ipsa Apostoli secta*. Sectam pro moribus posuit. Aique ita Justinianus sub finem tituli de *legatis*, ubi de legatis probrois: *Hujusmodi, inquit, testamentum dispositionis valere secta meorum temporum non patitur*. Sectam igitur Apostoli dicit, quod paulo post naturam atque propositum Apostoli, formam et regulam doctrinarum ejus. Sic supra, *ex forma Petri*.

SECUNDATUS. II, 695 A, *Si alteri primum damus, alteri secundatum*.

SECUNDUM. I, 505 A, *Quem secundum deos philosophi demonis deputant*, i. e. proximo a diis loco æstimant, adeoque nihil mirum, demonia a philosophis non fugari quoniam amici sunt illis, utpote secundum deos illis repotantes.

SEDATIO. II, 441 A, *Ut ab alia virtute facta sit sedatio legis et prophetarum*, *ἐπιταγή*, q. d. in sede quicquid aique in otio collocatio.

SEMAXI, cur ita vocati sunt Christiani, ipse Tertullianus exponit I, 551 A.

SEVEL, *ἐπὶ σῶμα*, omnino, prorsus. I, 538 A, et sæpe.

SEMINALE, quodcumque seminis est et a semine. II, 261 A, *Magnam matrem in terram seminalia demensam*.

SEMITRACTATUS. II, 105 A, *Semitractatam materiam abstuli mecum*.

SEMPER. II, 1029 C, *Principes semper Africae*. Hellenism., ut Terent. *Et heri semper lenitas*. Cujusmodi locutiones frequentissimæ sunt in Tertulliano.

SENECTUS. II, 133 B, *Post stultitiam senectutem*, i. e. postquam stadium, seu locus ad agonas deputatus jam senectutem quandam passus esset, utpote a multis annis minime frequentatus.

SENECERE. II, 1040 A, *Studia palestra mole senescentia*. Ita vocantur, siue quod, cum in desuetudinem fere abirent, ea renovavit Severus, siue quia raro senescunt pueriles.

SENEX. I, 527 A, *Senes pueri*, qui ad senectam usque puerilem virginitatem servantur.

SENTENTIA. II, 815 B, *Estne ergo et in vascula et in instrumenta sententiam figere*, h. e. intrapide et constanter asserere.

SENTENTIALITER. II, 785 B, *Vel quia ipse Dominus sententialiter et definitivè pronuntiavit*.

SENTIRE. II, 276 C, *Post tantum tui senserit in hominis salutem*, i. e. animum suum in hoc consilium adjecerit. I, 1259 B, *Quoad Dominum senserit*, i. e. Domino deditus fueris. I, 1264 A, *Si dano affectu impatiēter senserimus*.

SENSUS. II, 315 B, *Sensus sophia*. Liber Pytho:
***Sensus et sophia*, Jun. vult. *sensus sophia*. II, 798 B,**
Est quidem et communibus sensibus asperire in Dei ro-
***bis*. Communes sensus sunt *verba tractatus*, seu notio-**
nes omnium fere sensu et consensione comprobata.

SERIES. II, 366 A, *Sed enim sepiæ isti*. Apposito Marcionitis sepiis comparat. Nam, ut Pilius tradit lib. IX, cap. 28, *sepiæ*, piscium genus, ubi sensere se apprehendi, effuso aramento, quod pro sanguine iis est, infusata aqua absconduntur. Eodem modo Marcionitis ubi tradductionem sui sentiunt, hoc est, cum erroris arguantur, tenebras huic blasphemiam intermunt, atque ita arguentem impediunt et averiunt, allegando quæ bonitatem Creatoris infuscent obnubilantque.

SEPTENTRIONES, sidus illud ex septem stellis compositum quod Græci *Apogon* et *Apator* vocarunt, II, 774 B.

SEQUESTRARE. II, 578 B, *In alio demirgo sequestraverat, i. e. specus positum asservaverat, forensis verbum.* II, 834 B, *Corpora medica condimenta, sepultura, mansoleis et monumentis sequestrantur.* II, 848 B, *Si ad fidem potius sequestrandam futuræ resurrectionis, i. e. certo confirmandam velut sequestrati fide.* II, 669 B, *Et quibus in corpore metationibus sequestrantur, i. e. quibus sedibus singula habeantur.* II, 769 B, *Quo spes omnis sequestratur.*

SEQUESTRATIONUM, locus ubi deponitur recipiturque pecunia. II, 873 C, Quia et seminibus sequestratorium terra est.

SERICUM, serica vestis. II, 1042 A, Qualis ille Hercules in serice Omphalea fuerint. Richer. leg. in theatro, i. e. deipodo luxuriosae, gestiva vestis.

Si, Scipe est veluti si, ac al. I, 406 A, Si poma, si fruges, I, 458 A, an vero: Constat igitur prius, si isti impertiri possunt. II, 522 A, Scilicet quantum est, et erat terra quae facta est. I, 467 A, Si forte, i. e. si quia forte est, ut esse putatur, injuria. II, 456 B, Si quominus, i. e. alii autem minus aliqua in re poterit jam eradicari. II, 437 C, Si quominus, vel propter opera credite, i. e. si quo argumento aut modo; si quā re aut causa.

SISTRA, venabulorum genus exponit auctor, II, 361. C. Hesych. σίστρα, δένδρον ὅπουτι παρακλίσθεται, et alibi ἑσσύνη, δένδρον; ἀσσύνη; et paulo post, ἑσσύνη, δένδρον δένεται, ἡ λήκη, ἡ σίστρα, ἡ μύχλα. Festus exponit genus teli Illyrici venabulo simile. Ennius, *Restant siccis sibynlaque fodeles*.

SICCARE, II, 577 B, Superatite limo siccaverit, i. e. siccata fuerit.

Sicomon, Treadis promontorium est ; ibi Achilles sepultus creditur.

Sigebertus natione Germanus, Domitiani cubicula-
rius, Dione teste, qui maximis a Cesare beneficiis af-
fectus, cum Parthenio, Stephano, et aliis de Domi-
tiani caede conjurationem fecit, I. 457 A.

SIGILLARIUM, II, 503 A, taberna sigillaris, ut vicus Romæ dictus Sigillaria, *τὸ ἀπὸ σφραγίσματος*. Sueton. in Claudio, cap. 16, et Neronæ, cap. 28. II, 503 A, *Et velut sigillario extrinsecus ducta, i. e. ad externas actiones movebatur interno ductu illius, quemadmodum sigilla suspensoria atque eboracea, latente artificio et vi organica moveri solent.* II, 654, *Velut sigillario motu superficiem intus agitante, i. e. interiore motu, qui artificio quodam et virtute organica perficitur.*

SIGNACULUM. I, 392 A, *De ipso signaculo corporis.* Minut. Fel.: *Sto nos denique non notaculo corporis, ut putatis, sed innocentiae admodum signo dignoscimus.* II, 541 A, *Totum signaculum lingue, quo imperabatur religiosum silentium.* I, 656 A, *Adeceus quam in signaculo fidei egeramus, i. e. in baptismo juramento sancte profiteretur nos ei renuntiavisse, et constanter renuntiaturus esse.*

SIGNARE, obsignare, occultare. I, 401 A, *Dies media, orbem signante sole, subducta est*, i. e. occultante lumen suum et obsignante. Conf. Job. IX, 7. II, 577

A. *Horo signante lineam extremam.* II, 123 A. *Diffidentia signandi statim bestia calcem, ubi signore est sub sigillo quasi includere, et tenero clausam.* II, 232 B. *Quomodo habeat, in quo bonitatem suam signat.* I, e. ostendat, in quem conferat bonitatem suam. I, 1296 A. *Cum scetulum, cum corpusculum tuum signas, crucis signo.* II, 937 B. *Acta signatum.* I, e. qui ob actum experti est libidinum. quare incipit futurus est

SIGNIFICANTIA. II, 549 B. *Significantie per paginarum limites aderant.* II, 304 C. *Ut nihil de areana ostingam significantis legis, spiritalis scilicet, etc.* Rigali. *legit significantis legis.* *Areana legis significantis, i. e. mysteria legis figurata.* Ipse mox explicat, *spiritalis scilicet et propheticae.* II, 483 A. *Sed de significationibus umbra.*

SILICERNIUM, convivium funebre, senibus exhibi-
tum. I, 347 A. Vid. Donat. ad Terent. *Adelph.*, pag.
299.

B SILVA. II, 53 A, Quo denique, Marcion, jure silvani meum cardis? i. e. quid in meam possessionem irrui? in meam mecum fore immittis? i. 286 A, Totam silvam veterem et spulentem silvam legum novis principum rescriptorum et edictorum acerbis truncatis et carditis. i. 244 A, Ut intelligas quanta aceri censura omnem silvam libidinum cardis et eradicet et succundat.

SIMPLICITAS. II, 543 A. *Tuum simplicitatem sua
eade dispersum, i. e. simplicem animum tuum de veri-
tate simpliciter agentem in varias cogitationes dis-
tribuit, eadentes pectora sua, perinde ac si de doctri-
na acquiescerent, de penitentia solum ac summo-
pere laborarent.* Rigalt. *legit fatuam simplicitatem,
hoc sensu: Si cominus certes, eadentes quidem, sed
operam dabunt ut ex sua eade nihil aliud colligi queat,
nisi quod sint fatue simplices, summa illis erit cura,
ut fatue simplices eadant potius quam mali.*

SIMPULUM, vas quo in sacrificiis vinum libabatur, dicitur et simpvium. 1, 347 A. Vid. Kipping. *Antiq. Rom.*

SINGILARIUM. Vid. SICILLARIUM.

SINGULARIS, *advoc.* 1, 313 A, *Singulares Christiani*, 1. e. soli quibus nec mater, nec soror vel in vivis, vel ad manum. Sic Lactantius *Inst. div.*, l. III, *Singularis Deus*.

SINGULARITER. II, 914 C, *De exitu singularitatis cogitare*, i. e. de tuo exitu, qui jam singularis et superstes conjugii tui degis.

SIPARA. Sunt vela pendentia, puellarum, theatrorum. l. 368 A.

SIPARIUM, velum est mimicum, quod obstat populo, dum fabularum actus commutantur. II, 563 II, *Alia autem trans siparium cothurnatio est*, i. e. alia scena tragicomica, alius actus tragicomicus.

SITIRE. II, 809 A, *Qui forte adhuc sitiens Deum*
nostrae. Siftunt qui nondum norunt, adeoque nesciunt.
 II, 835 B, *Nihilominus tamen ipius simplicitatis suae*
sitiens interpretationem. II, 886 D, *Nullam poteritis*
sitre doctrinam. II, 795 B, *Adam ante cibuli coporem,*
quam sititi quiescenti.

SOL. II, 338 A, *Credo ad solem uncti prius*. Alludit ad *heliocentru* sive insolationem, qua scilicet uncti calefebant membris siccandis firmandisque. Persius, Sat. 4: *Aut si unctus cesses et figas in culu solem*.

Jun. movult ad solium; quod vide.

SOLIDUM, I, 1275 A, Tu modo ut solidum capere possis, hoc meo admonitionis fidei commissum. Aliud ad solidi capacitatem inter virum et uxorem, qui non nisi certis casibus permittebatur ex lege Julia et Papia. Qua de re extat inter fragmenta Ulpiani titulus XVI, III, 168 : Et existimant coelibes et erbos ex testamento Dei solidum non posse capere. Solidum capere est *bona possidere*, quod em est ac haeredem fieri ex asse, et omnem illam hereditatem adipisci, quod lego Julia in coelibes non fiebat : nam legata fiebant caduca, ibantque in fiscum. Inde lex Julia dicta est *lex caducaria*.

SOLVM. II, 158 A, Et ita solium ipsum vocaliter ex-

*primunt latini. Sens. est, jam nomen solii ea significatione latinis auribus invalescere. Est enim solum quidem vulgo a sedendo dictum, sed et solum est ab eo quod est solus, ut sit solius sedes, solius conditio vel dignitas monarchia. Ejus generis est illud apud Festum: *Solia sedilia in quibus non plures singulis sedere possunt, ideoque soliar sternere dicuntur, qui solisterna habent*, etc. II, 618 A, *Credo ad solum uncti prius. Solum a sedendo dictum, vas in quo sedentes lavabantur. Vid. Sueton. Aug. cap. 82; Plin. H. N. lib. XXVI, cap. 19.**

SOLOX, lana crassa. I, 1042 B, Endromedis solocem, Turneb. vult: Endromedis colorem.

SOLUX. Caro in solo, in solitudine, in tristitia desolationis. Vel, in nuda humo, in silice nuda.

SOPHISTA. II, 548 A, Miltiades ecclesiarum sophista, ita vocatur quod disputando de quibuscumque rebus et scripturae locis multum posset. II, 965 A, Circa somnium regis Babilonis omnes turbantur sophista. Sophista dicitur, qui alias sapientes, somniorum interpretes, conjectores.

*SORDES, II, 806 B, Et appendices hujus officii sordes, B, aequalorem incultum, ut olim in cilicio et cinere, de quo lib. de Punit. cap. 9. II, 991 A, Inhærebat usquequaqueque libidinis virus, et factæ sordes (sic legendum, non sortes) non obliui idoneæ, quod nec ipse adhuc aquæ laverant. J. F. Gronov. in libello Observatorum in scriptoribus ecclesiasticis. ad h. l. hæc scribit: « Sic scriptus Uraini codex, proprius vero atque olim vulgatum erat: *lactem sordes non habentes idoneæ*: ex quo Scaligeri manu formatum sane videbimus: et *factæ sordes non habentes idoneæ*. Sed hoc nihilo facilius intelligimus. » De lacte non potest placere, non dico propter *α-σπερον* (nam plura suntque hoc nomine reprehendi possint apud Tertullianum), sed quia humor ille siccus est, non foliorum, eorum similitudine utilis. Sic et Hieronymus ad Eustochium: *Creacite et multiplicamini; hoc expletur edictum post paradisi, et nuditatem, hoc expletur edictum post paradisi, et nuditatem, et siccus folia, insipientia pruriginem nuptiarum. Censeo scribendum esse: Inhærebat usquequaqueque libidinis virus et cæcæ sordes, non obliui idoneæ, hoc est, occultæ, internæ, atque, ut ipse dixit, inherentes. Ut ille, Et cæcæ carpitur igni. His abluendis non sufficiebat aqua, sordes quidem externas purgare pollens, sed ipsa quoque cæcis quibusdam conspurcata sordibus, antequam lisdem Christi baptismate purgaretur. Et enim errant, qui conjunctionem quod ceu pronomen respondens et virus accipiunt. Sensus est Patribus summe frequentatus, Christi baptismum sanctificasse aquas et cæcis illis atque arcanis peccati nativi sordibus abluendis una cum S. Spiritu, idoneas effecisse. Optatus Afer. lib. I: Christi autem caro, dum in Jordane descendit et ascendit, demersa a te dici non debuit. Cujus caro ipso Jordane sanctorum invenitur, ut magis aquam ipsam descensu suo mundaverit, quam ipsa mundata sit. Hieronymus ad Marcellam, ut commigret Bethlechem, Videre exire Lazarum fasciis colligatum, et fluentia Jordanis ad lavacrum Domini puriora. Epiphano Paulæ matris: Pollutæque diluvio aquas, et totius humani generis interfectione maculatas, suo Dominus laverit baptismate.**

SOROR. II, 1051 A, Soror civitas est Utica, Tyriorum colonia. II, 739 A, Concretionem sororum substantiarum divellit.

SORS. II, 991 A, Et factæ sortes, leg. sordes, quod vide.

SPADO. II, 950 C, Inter alienos spadones, h. e. inter hæreticos, qui nuptias auferunt. Hæretici alieni sunt et extranei Catholicis. Spadones vocat osores nuptiarum.

SPADONATUS. I, 1527 A, Et se spadonatus adsignant.

SPARSILE. II, 984 A, Talia et tanta sparsilia eorum. Protulit hæc lectionem Pamelius ex Anglicano codice, et in Remensi sparsilia legi Pithæus notavit; alii futilia.

SPARTEOLI appellabantur milites qui Romæ arcen-

dis incendiis agebant vigiliis, urbisque circumbant partes. Nomen ipsis inditum vel a fonibus, quorum multus usus in restinguendis incendiis, vel a caleamenterum genere, vel tunicis sparteis, quibus erant amicti. I, 474 A, Ad summum canis Serapice sparteoli excitabantur.

SPATHA. I, 1532 A, Spathæ longiores dicuntur enses, Veggie teste, a spatha, i. e. terminis palmarum similitudine.

SPATHALION est ornamentum muliebri, ex variis rebus in lineam flexilem concinnatum, dicitur et ceteris.

I, 1532 A.

SPECIATUM, adverbium, in species suas informatum. II, 253 C.

SPECIOSITAS. I, 1519 A, Sed etiam naturalis speciositatis suggestum obliterandum.

SPECTUS, conspectus, aspectus. II, 410 A, In spectrum centum milibus hominum. Plin. H. N. lib. II, cap. 53, In sedecim partes celum in eo spectu divisere Thuci.

SPECULUM. II, 996 A, Etiam omnia ad speculum respondere possint, i. e. imaginem, exemplum, parabolam.

SPECULATORIA. II, 78 B, Speculatorium morosissimum de pedibus absolvi. Hæc pertinent ad caligam militarem, præsertimque militis illius qui inter speculatores militaverat; quæ milita erat valde iniquæ, morosa et aspera, cum hæc illucque cursiando, explorando nuntiandoque vagaretur. Is igitur, de caligato speculatore factus Christianus, absolvit de pedibus suis morosissimam illam et molestissimam caligam speculatoriam, et simul cepit terræ sanctæ insistere, hoc est in ipso vestigio mortem pro Christi nomine fortiter oppetere, vitam agere sanctam et innocentem, longe absimilem speculatoriæ, carnificinam ad tribuni nutum plerumque agebat.

SPELEUM est nomen loci. Justin. martyr, advers. Tryphon: Καὶ σπηλαῖον καλεῖται τὸ ἐκεῖνον, ὅθεν μὲν τὸ ἐκεῖνον ἀποκαταστάσας αὐτὸν ἀναπαύσκειν. Hoc autem Spelæum in montibus Persidis a Zoroastre primum fuisse dictum, prope fontes, narrat Porphyrius in Comment. atri nymphaeum ex Odyssæ. XII, II, 102 A, Qui cum incipit in spelæo.

C SPERARE, timere. II, 1034 B, Quo magis de montibus suis Campaniam speret. Virgil. Æneid. I: Sperate Deos. Considerare. II, 1042 A, Quæ apud Omphalem balsamo aut telino spero factum. I, 1318 A, Utilius ergo, si speremus nos posse delinquere, sperando enim timebimus. I, 1247 B, Aut idem sibi de die sedere.

SPECULUM. II, 122 A, Hamatile speculum, sive aduncum in summo, quod inter vulcerandum restringit illa nodorum series, et de venuta infundit venenum suum ulceri retrahens.

SPIRITALIS. II, 951 A, Penes nos autem, quos spirituales merito dici facit agnito spiritualium charismatum.

SPIRITUS. II, 194 D, Sermo autem spiritus structus est, et ut ita dixerim, sermonis corpus est spiritus. II, 494 D, Ita, etsi Spiritus Dei quid pati posset in filio. Naturam divinam Christi auctor intelligit; nam statim sequitur negatio istius hypotheseos: Sed sufficit nihil spiritum Dei passum suo nomine. II, 892 C, Sed cum spiritus ipse violatur in virgine, i. e. vis fuit animo et studio virginis, velamenti subsidio consulens pudicitiam et sanctificationi suæ animo et corpore. II, 658 B, Joannes in spiritu Dei factus. Hellenismus. Εἰς σπῆλαιον ὁδοῦ γινώσκου.

Sponsio est pecunia depositis pignorum constituta, aut pecunia de gladiatorum victoria facta. I, 648 B, Jam de sponionibus concitatum. Vid. Turneb. lib. VIII, cap. 4, et XVIII, cap. 55.

SPORTULA. II, 342 C, Ut sportulam furunculus, i. e. furiva fraude et ementito nomine, ut fures sportularum in ædium vestibulis solent.

SPURCLOQUIUM. II, 800 B, Ceterum quantum etiam spurciloqui licet, etc.

SEUTUS. I, 1535 B, Vel sputorum umbilicos cervicibus adstruendo, i. e. bullas et pompholygas corii quod inducebatur. Ita Scaliger legit et interpretatur; alii scutorum.

STABULUM, diversorium, lectum ad habitandum et A commorandum institutum, I, 491 A.

STADIUM, II, 133 C, *Post stadii senectutem*, i. e. postquam stadium seu locus ad agonas deputatus jam senectutem quamdam passus esset, utpote a multis annis minime frequentatus, II, 81 A, *Ceterum in stadio mariti non putam velatum deambulare*; intelligit stadii nomine hypethram, h. e. subdivalem ambulationem, quam et *xystrum* appellamus; quæ etiam arboribus consita esse solebat, umbræ gratia.

STATICULUM, II, 127 A, *Et comminuetis staticula eorum, rās, erulās*, quibus insistent homines aut idola stantia.

STARRE cælum dicitur in diuturno vel ardore vel gelu, cum non solvitur in imbres, I, 479, 480 A, *Si cælum stetit*.

STATIO, II, 24 A, *Ubi statio credendi?* Totâ periodus allegorica est, a re castrensi sumpta. Cum credis, inquit, quasi fixati palos tentorii et stationis tux, ne profuerant ulterius: ad fructum querendi, i. e. quem rimabaris querens, pervenisti; hanc determinationem fossam, tibi imperavit Deus, nec ultra debes querere. Est enim statio, ubi consistere solent mortales, et confabulari, I, 1183 A, *Si statio de militari exemplo nomen accipit*, II, 732 B, *Statio sensuum*; intelligit præcordia, *exemplorum*, sanguinem circumcordialem, II, 925 B, *Postquam in secundâ statione continens non fuisti*, i. e. in matrimonio, II, 967 C, *Quæ ipsi elementis stationem imperavit*, II, 954 C, *Quod stationes plerumque in vespeream producamus*, II, 92 A, *Jam stationes aut alii magis faciet, quam Christo?* II, 966 A, *Æque stationes nostras ut indignas, quasdam vero et in serum constitutas*, II, 733 A, *Quia et Daniel trium hebdomadarum stationes aruit victu*, I, 1181 A, *Similiter de stationum diebus*, II, 971 B, *Et stationum semijeiunia interponentes*.

STATUS, II, 584 A, *Secundum choicum statum ex Cain: statum appellat conditionem et habitum ipsarum*.

STELLA, II, 977 A, *Et stellæ auctoritatem demerantur suspirant*. Stellam significat, quam Plautus *vespergiem*, Ennius *vesperum*, Virgilius *hesperon* appellant. Auctoritatem vero præsentiam dicit. Et enim quamvis famelici, nullum attingere audebant cibum ante vespere exortum, II, 266 A, *De ipsis etiam stellis vivere Creatoris*, i. e. stellarum motu vitam suam pendere.

STEMMA, generis series, II, 42 B, *Apellis stemma*. **STERECLE**, mulleres quæ canas purgant aut moxant, II, 554 B.

STIGMA, II, 903 B, *Aut stigmata Britonum*, i. e. varias et versicolores picturas, quibus Britanni sive Britones corpus suum et caput ipsum per illud tempus variabant. Vid. Herodian. lib. III.

STILLICIDIUM, II, 21 B, *Nisi stillicidium de situla*, ex Es. XL, 15; i. e. nisi pauculi vocati de turba nationum vel gentium innumerabili.

STYLUS, II, 1035 A, *Ultra stylus non solet*, i. e. ultra Ninum ab Assyris apud vos stylus extendi non solet, II, 52 A, *Adulter stylus*, II, 198 A, *Bis falsarius, et canterio et stylo*, II, 549 A, *Nemo tam otiosus fertur stylo*, II, 798 B, *Habet et iste a nobis plenissimum de omni statu animæ stylum*.

STIPENDIARI, stipendium facere seu recipere, II, 538 A, 618 B, *Dehinc panis armati et butyro stipendiat*, de ponticis infantibus.

STIPARE, II, 906 B, *Calceum stipant, multiformem*, ne follicet calceus. Ne vero follicet, si quando pedum modulo laxiores essent, solebant eum vel tormento, vel quavis alia re idonea stipare. Calceum multiformem distinguit ab uniformi et plano, quo modestiores femine utebantur. Vid. Balduin. de Calceo, cap. 19.

STOMACHUS, II, 50 A, *Ut aut stomachi quis inest eversioem, aut cerebri: eod. sensu dixit lib. I adv. Marcion. cap. 14: Necesse est omnis demutatio veniens ex innovatione, diversitatem ineat cum his quorum fit*.

STRANGULABILIS, II, 703 C, *Salmeron etiam piscinærum strangulabilis*.

STRENA, I, 674 B, *Etiam strenæ captanda*.

STRUCTURA, II, 963 B, *Et hæc autem strictura potus xerophagis portio est*, i. e. hæc forma potus perstricta etiam aridum pabulum significatur.

STRINGERE, I, 537 A, *Sive de calo fulmina stringens*, i. e. eliciens, adeoque igneam quasi eussem ex nubibus, ut vagina, educens, II, 501 C, *Hinc enim expressit, quod in prima epistola, strinxit*, i. e. perstrinxit, vel leviter indicavit.

STRONGYLUS, status in elypeo, expresso cum thorrace vultu, II, 1041 A.

STROPHA, dolus, versuta, impostura, II, 531 C, *Quanto dignius necessitas fidem, quam stropham administrasset*, I, 600 B, *Nec atrophæ, sed simplicitatis*, II, 698 A, *Nam qui talem commentus est atropham*.

STROPHILOUS, II, 101 B, *Quid caput atrophilo aut draconario damnas? Tenoribus scilicet coronis utobantur antiqui, strophila appellantes; unde strophila, ut exponit Plin. H. N. lib. XXI, cap. 2.*

STROPHULUS. Vide **ACROBULUS**.

STRUCTUS, I, 1329 B, *Structus prodeundi*, i. e. instructus, majore instrumentorum et mundi muliebris accuratione, II, 922 A, *Plenus atque structus*.

STRUCTIO, instructio, I, 1251 A, *Penes nos vero ratio est structio*.

STRUERE, instruere, ornare, II, 163 B, *Sermo autem spiritus structus est*, II, 902 B, 903 A, *Experimentis omnium affectum structæ*, I, 1257 A, *Quid ad peccandum adjuvaret structus*.

STRUES, II, 567 A, *In omnem hanc struem mundi*, i. e. structuram.

STUPIDUS, II, 604 B, *Ut altera æmini stupida, altera intacta*.

STUPORATUS, I, 1320 A, *Omnis gloria vana et stuporata*, i. e. hebes, stollida. Quo sensu dixit Catulus: *Talis iste meus stupor, nil videt, nihil audit*.

STUPRUM, pro adulterio, II, 14 B, *Stupri verus de Davide*.

SUADERE, II, 547 A, *Alioquin tantum se huic heresi suadere permissum est*. Suadendi verbum ab officinis baphicis insectorum translatum est. Festus: *Suasum colos appellatur, qui fit ex stillicidio fumoso in vestimento albo*. Plautus, quia tibi suaso infestis propolis pallulam. Nec desunt qui dicant omnem colorem qui fit inficiendo, suasum vocari, quod quasi persuadetur in alium ex albo transire. Hinc suadere, sine vase cortinave colorem aliquem inducere. Huic heresi, inquit auctor, permissum est tantum se suadere, i. e. tantum sibi coloris et facii pigmentique fallacis addere, quantum publica acorta prostibulæque meretrices solent, II, 1005 C, *Omnium lacrymas suadentem*.

SUASORIA, II, 957 B, *Et scimus quales sint carnalium commodorum suasoria*, i. e. scimus quales soleant a Psychicis declamationibus tractari commodis carnalibus suadendis. Apud rhetores duo genera materiarum tractabantur, suasoria et controversiæ. Suasoria tanquam leviores, et minus prudentiæ exigentes, pueris delegantur quasi rudimenta dicendi; controversiæ, seu judiciales robustioribus assignantur.

SUAVILUDIUS, is qui ex Christianis spectaculorum adhuc oblectamentis seu suavitatè ludiorum delectabatur, II, 652 A, *Novam proxime defensionem suavitudis cujusdam audit*, II, 84 A, *Sed et huic materie propter suavitudinis nostros graeco quoque stylo satis fecimus*.

SUB DIVO, II, 1033 A: legendum una voce *subdivo*. *Subdivum*, *brutissimum*, serenum.

SUBARE, vehementius appetere Veneris causam, I, 352 A, *Nunc fæde subantem in sororem sub commemoratione non ita delictarum jam pridem amicarum*, legendum: non ita dilectarum. Conf. Hom. II, XIV, 314, I, 510 A, *Novi et Phrygen meretricem Diogenis supra recubantis ardori subantem*, II, 951 A, *Quam*

que subans. II, 1038 B. Qui subando, torpissime in A voluptates ruendo, et concubitus appetendo.

SUBIACERE, in promptu esse. I, 363 A. Intelligi subiacere.

SUBIICERE, circumventio. I, 313 A. Ignorantibus subicitur et imponitur, i. e. ex omni parte circumveniuntur obiectis calumniis.

SUBLIMARE, intransitive. II, 574 A. Sublimantia, *enipere*, superius petentia.

SUBLINIS. II, 1034 B. Sublimior populus, romanus. II, 1044 B. Vel sublimitas, i. e. oculis limis, vel transversum iocunditas.

SUBNERO, qui Neronem vita scelesti refert. II, 1042 B. Domitianum intelligit. Ita Cic. ad Att. lib. X. ep. I, Subnarium.

SUBNIXUS. I, 1255 A. Nos non de hominibus modo servitute subnixi, i. e. aut qui servituti pressi nituntur et operam dant, ut obsequio suo demerantur dominis, aut qui simpliciter servituti subiecti sunt. I, 684 C. Sic et Daniel cetera dario subnixus.

SUBORNARI, instrui. II, 19 A. *Harretes* a philosophia subornantur. I, 433 A. Modulatis et subornatis ad omnem iudicandi perversitatem.

SUBORNARE. II, 679 B. A qua nec in fine subornantur.

SUBSCRIBERE, concedere. I, 380 A. Ptolemæo a Judeis subscriptum est. II, 903 B. Spiritum sanctum magis maculis tale aliquid subscribere potuisse, si feminis subscripsisset. II, 110 A. Sollicitudini eorum non subscripsit. II, 719 B. Quale est, ut cui nec bona documenta propria subscribas, et crimina appingas. II, 983 A. Ejanodi maculis nullam subsciberem veniam.

SUBSIGNARE, subscribere, favere, adstipulari. II, 278 C. Si testis illi obsequium subsignare. I, 1251 A. Tantum illi subsignant.

SUBSIGNATIO. I, 1229 B. Per penitentiam subsignationem anteponebat. Verba sunt e juro petita. Etenim juris auctoribus subsignata facultates ideo dicuntur, quia conductorum subscriptionibus obligati sunt fisco, et obsignata apud ararium et censorem prædicta, quæ sunt in censum delata. Eo sensu Tertullian. penitentiam subsignatam dicit, quæ se apud Deum quibus proposito vite sanctoris obligavit, adhibito intentionis sive baptismi sacramento, tanquam signaculo. Pro anteponebat Rigalt. legit ante componeret. Componit sacramentis suis Deus homines posse meritos, et in suorum antecorum numero esse jubet.

SUBSTANTIA. II, 1032 B. Ex diversis substantiis officiaque. Sunt quatuor omnino capita, ut Aristoteles tradit, quæ a Physicis observantur in re quaque, *esse, durare, moveri, vivere*. Horum duo priora ad substantiam rei pertinent, posteriora duo continentur officiorum appellatione. II, 187 C. Post Philippum et totam substantiam questionis intus. II, 130 C. De omni substantiam diligere. II, 406 A. Agnoscant substantiam auctorem suum. II, 393 C. Inhonorablem vir utique ob substantiam honorabilis. II, 251 A. Quis eorum præcellat in substantiis et viribus regni. I, 1514 B. Tantarum usurarum substantiam, i. e. sortem seu caput, *obitus* dicunt Græci et *apollones* et *apollones*. I, 1517 B. Toti fidei substantia. II, 951 B. Resurgere in opera carnis de continentis otio, substantia est laterum, antea dixerat: Iterum nubere est res virum. II, 808 B. Ut carnis non tamen substantia sed actus inhonoretur, II, 817 A. Habentem proprium genus substantia soliditatis, i. e. entis solidi, quod opponitur accidenti. I, 661 A. Tantolopes substantia criminum, de idololatria. II, 77 B. Hanc magis locentem substantiam causæ præsentis aggradiat. I. e. in qua agitur de expresso Scripturæ loco, ubi hoc prohibetur. II, 82 C. Substantia tibi a Deo tradita est, habitus a sæculo, i. e. res ipsa, flores ipsi a Deo, sed habitus, modus habendi flores, a mundo.

SUBSTANTIALITER. II, 550 B. *obvolutus*, ratione communis essentialis.

SUBSTANTIVUM, quod subsistit. II, 314 A. Nam et

ipsum principium, in quo Deus fecit caelum et terram, aliquid voluit fuisse quasi substantivum et corpulentum, quod in materiam interpretari possit. II, 703 C. Quæ substantiæ status diversitatem committit.

SUBSTILUM, Festus: tempus ante pluviam jam pene viduum, et post pluviam non peritum, quod jam stillaret, antequam desinisset. II, 1033 A. Et si quæ mistilia cum imbris, dehinc substillum, et denuo sudum.

SUBTEMEN. II, 1050 C. Et quidem in fama de subteminis studio. Varro de Ling. lat. lib. IV, subtemen, quod subit stamini. Est pars interior panni, velamentum, et *terro* *deret*, quæ stamini subest. Navit tamen Junius cum Rhenano, subtemen, i. e. interior pantiis, quod vestis suffulta est, commoditatis et ornatus causa, stidique ostentationis.

SUTRA. I, 1274 A. Quam subter ignis exspectat, i. e. in inferis et locis subterraneis.

SUTRIBUS, servi veribus auti. II, 1044 A. Subverbosus in liberalibus.

SUCCEEDERE. II, 513 A. Quin de multis multa succedere est, i. e. præ copia facile est facta, ut alia alia succedant, et per vias substituantur plurima. Hellenismi.

SUCCESSARE, de servis fugitivis, qui retracti a dominis tremantes ad genus eorum advolvuntur. I, 454 A. Et tamen apprehensi subiguntur, et conditioni suæ succedunt. II, 557 B. In præces succedat. II, 1257 B. Et ubi omnes succedat impatiens. II, 709 A. *Humana* quæque formæ succedisse. Iren.: Uaque adeo ut et in corpore humano includeretur. II, 84 A. Unde Jani et Apostolus invitati ait veniatis succedisse, i. e. succubuisse, subiectam esse. II, 983 A. Ne machinæ et fornicationi succedere cogantur.

SUCTILIS, stella sunt imperiis sic vocata, quemadmodum Cicero testatur lib. I. de nat. Deor. cap. 85, quæ Hyades alias dicuntur *bætes* ad eam, plures.

SUDUM, siccum. II, 1033 A. Dehinc substillum et denuo sudum.

SUFFECTURA. II, 280 A. Suffectura est quodammodo spiritus animi, i. e. tanquam supposita spiritali sustinendo. Suffecturam dicit, quemadmodum contrario significato dicimus præfecturam. Itaque suffecturam tribuit animæ, ut intelligamus datam spiritali præfecturam. Sic libro de Anima, animum dixit suggestum esse anime.

SUFFERENTIA, patientia. II, 592 A. Quo eam supra in benedictionibus sufferentiam commendare, eamdem et max benignitatem interpretatur. I, 1158 A. Jam hoc dicit ad sufferentiam nos meliores præmonemus.

SUFFICERE. II, 246 B. Exemplarius suffectam, i. e. sufficienter excerptam.

SUFFRAGIUM. II, 76 B. Suffragia exinde, i. e. res in consilium mittitur, et suffragiis decernitur, perscriptio fit in actis publicis, et reus præfatis deditus, ut exsequeretur sententiam.

SUFFUNDERE, pudescere, ignominia afficere. II, 894 B. Tam sancti viri est suffundi, pudore vel rubore pudico.

SUFFUSUS. II, 716 A. Ad his autem annis et suffusior et vestitur sexas est; suffusior pudore et pudoris concientia.

SUGGESTUS, habitus. II, 1045 A. Sacerdos suggestus, i. e. sacerdotis suggestus. I, 508 A. Suggestus imaginum sunt particulae sive elypepsi, qui in orbem signis appendebantur, ita ut multe essent gradationes, altiores depressiones, velut tabellata et circulus in turribus visuntur, in illis depictæ erant imagines imperatorum, qui consecrati et inter divos relati erant, vel etiamnum imperabant, ut ex Lipsiano loco de Vitelli imagine liquet. I, 379 A. Ex suggestu Demetrii Phat. i. e. hostiati et opera. II, 323 B. Præsentia suggestus ejus, qui auctoritatem præstat: suggestus, quod antea patrocinium. II, 211 C. Plane socia materia per substantiam suggestum, i. e. ornamentum seu decoris additionem. II, 225 B. Cælum et terram habentes utique suggestus suos proprios. II, 570 A. Fructiferumque suggestum, i. e. ornatum et comitatum ipsius. II, 414 B.

Oportebat in eo suggestu consignari novum testamentum. II, 810 A. *Donce et non revincat cum tuo et illa suggestu:* noctis suggestus sunt tenebræ, sicut diei, lux. II, 871 C. *Accipiat enim et ipsa suggestum et ornatum.* I, 687 B. *Jam vero de solo suggestu, et apparet honoris retractandum.* I. e. de vestimentis.

SUGGILLARE, de facie proprie dicitur, cum percussa lividis maculis deformatur, hinc et existimationem alicujus, ledere violenter et deformare significat. I, 234 A. *Ad suggillandam odii erga nos publici iniquitatem.* I. e. convincendam non tantum, sed turpitudinem, livorem et vibicem inturendam, ut publice ostentui sit. *Jon. mavult sigillandam.* I, 475 A. *Ut prodigum suggillata.* II, 549 B. *Sicuti tamen indignitas meruerit suggillari.*

SUGILLATIO, contumelia. I, 576 A. *Suggillatio est in oculum vestra justitia.* II, 21 B. *Totus sermo suggillationis istius.*

SUI, propinqui, agnati gentiles. I, 308 A. *Ut matronam ob resignatos cellas vinarie loculos aut in medio necarint.*

SUMMALE, opponitur portionali, quod totum comprehendit. II, 226 A, 964 B.

SUPERARGUMENTARE, II, 254 B. *Proinde superargumentasse.*

SUPERCILIUM, supercilia in ima fronte sunt supra oculos, deinde pro tristitia ac severitate censoria, itemque fastu ac superbia ponitur. II, 224 C. *Sed in supercilio capitis, etc.* II, 254 C. *Supercilio stuporem suum edificant.*

SUPERFICIES, I, 564 B. *Ob eam gratiam consimilis bestii superficiem consecrasse, de capite animi.* I, 515 A. *Sub magna gravitatis superficie.*

SUPERFERRE, I, 1203 A. *Aut ab eo quod superferretur, aqua super quam Spiritus Dei ferebatur.*

SUPERGRASSUS, *supergrasso.* II, 351 B. *Per supergrassum in supergrassum, ad supergrasso sic supergrasso.*

SUPERMITAS, II, 550 A. *Supermitates supermitutum et quantas sublimitates sublimitatum. Irenæus: In insubilibus et inenarrabilibus altitudinibus.*

SUPERASPERE, II, 677 B. *Illum ergo isti superaspere, qui mente maxime capiat.*

SUPERVECTARE, I, 1265 A. *Qui ab initio supervectabatur super aquas.*

SUPPARARE, II, 564 A. *Potiorum deserto suppararetur. Iren. $\delta\epsilon\pi\epsilon\tau\eta\varsigma$ $\tau\acute{o}\varsigma$ $\delta\iota\sigma\phi\alpha\sigma\tau\acute{o}\tau\epsilon\varsigma$, concupiscant eorum, quæ meliora essent. II, 445 C. *Ut a fratre ipsius et ex costa ipsius suppararetur semen illi.* II, 958 A. *Et quasi posthuma soboles supparabatur.* II, 700 C. *Et si non statim, supparetur.**

SUPPARATURA, *supparatura*, suffectio. II, 884 A. *Neque generis supparatura gravi erit membris.*

SUPPARUM, linteum femorale usque ad talos pendens. II, 1044 A.

SUPPLAUDARE, II, 1017 B. *Joannes nescio quid diversæ parti supplaudare videatur.*

SUPPLICAMENTUM, *supplicium*, supplicium, poena peccati. II, 112 A. *Quia timor supplicamentum habet, utique ignem stagni.*

SUPPLICIUM, sceleratus. I, 312 A. *Et numina erunt dicenda supplicia, I. e. scelerati illi qui supplicia patiuntur, dii sunt vocandi, et in deos consecrantur tunc cum puniuntur.*

SUPPURARE, II, 121 A. *Magnam de medico, I. e. de parvo et exili corpore, malum scorpionum terra suppurat, hæc non de alimento scorpionum et terra eductorum intelligenda videtur, sed ex eo explicanda sunt, quod scorpili non modo ex sese generentur, sed etiam procreantur et putredine, lignis putrefactis, et terra etiam; unde scholiastes Nicandri in Theriac. $\gamma\iota\upsilon\epsilon\tau\alpha\iota$ $\delta\epsilon$ $\epsilon\iota$ $\epsilon\upsilon\phi\epsilon\tau\alpha\iota$ $\epsilon\upsilon$ $\mu\epsilon\lambda\upsilon\varsigma$ $\epsilon\iota$ $\delta\iota\alpha\tau\epsilon\tau\alpha\iota$ $\epsilon\iota\lambda\lambda\alpha$ $\kappa\alpha\iota$ $\delta\epsilon\iota\sigma$ $\epsilon\sigma\tau\alpha\iota$ $\gamma\iota\lambda\iota\upsilon\varsigma$ $\kappa\alpha\iota$ $\epsilon\pi\epsilon\gamma\epsilon\theta\epsilon\iota\varsigma$.*

SUSPECTUS, *suspica*, *suspicans*, activa significatio. ne. I, 401 A. *Ne fallerent suspectos.* II, 576 A. *Saltem suspectus de aliquo facilitatore, I. e. in suspitioneagens seu versans.* I, 1320 C. *Aut suspecto aut non desideranti placere.* I, 1270 A. *De contumelia dolore suspectum.*

SUSPENDERE, inhibere, cohibere, sistere. I, 137 A. *Cum ab imbribus æstiva hyberna suspendunt.* Recte videtur explicuisse Zephyrus, tamdiu serenitas per denoget imbres, ut æstiva continentur cum hybernis. La Cæda explicat: cum neque pluit æstivo, neque hyemali tempore: quo modo cominus interseri debet.

SUSPENSO, I, 1158 A, (159 A). *Et ad nostrum suspensionem pertinet regni Domini representatio, I. e. ad spel sive expectationis nostræ et regni domini moræ, expectamus sollicitæ, quod in suspensio esse novimus.*

SUSPIRIUM, II, 541 A, n. (2). 543 A. *Tot suspiria portarum, I. e. totum illud quod tam diu desideraverant.*

SUSTINERE, II, 223 B. *Usque tunc videri sustinebat, I. e. expectabat.* II, 609 B. *Si necesse esset, sustinendus est, I. e. expectandus est.* II, 125 B. *Sustineant Evangelia paulisper dum radicem eorum exprimo legem.* II, 159 B. *Nec enim aliud est sustinere in silentio, quam pati finem.* I, 639 C. *Futellæ a tutellæ fructum sustinent, I. e. affirmant defendendum fuisse dietas istis nominibus ab illa origine.* I, 645 B. *Quid ergo de horrido loco pererem, quam nec perjuriam sustinent.* Circum significat, quasi ejus loci horrorem non sustineant pejerati, h. e. horrore loci terreantur, adeoque pejeratum eant in Capitolium. Etenim jurajurandi solennia fiebant in Capitolio, non in Circo.

SUTRINA, autorum officina. II, 1016 B. *Sutrinæ Venetiæ, in quibus Venetiæ pelles ad conficiendos calceos accommodarentur.* In Venetiæ enim regione pecudum ingens erat copia, ex quarum pellibus calcei fiebant.

SUTRA, II, 158 B. *Ne antiquitas suum forte habuerit sacramentum, I. e. proprium et peculiare antiquitati, nimirum Judæis, non etiam communicandum novitati Christianæ.*

SYMBOLA, collatio, quoties scilicet a singulis aliquid in commune conferitur. II, 562 A. *Ut natus ad symbolam semper exultant.*

SYMBOLUM, I, 1238 B, 1239 A. *Quod si necessitate nobis symbolum mortis indulget. Rigalt. Interpretatur de peccato, rectius exponit Latinius de baptismo, per quem Christo contrahentes vel contrahuntur, Rom. VI.*

SYMPHON, II, 588 A. *In symphone plerumque ab angelo; alii, rectius, in symphone, hoc sensu: in symphone sive thalamo pallantur viri, quod sponsarum est.*

SYMPLEADES, sunt duo scopuli seu rupes in mari ad Bosphorum Thracicum, dicuntur Cyaneæ seu Plancæ, navigantibus periculose. Strab. lib. VII; Pomp. Mel. lib. II, cap. 7; Plin. H. N. lib. IV, cap. 12.

SYNAGOGA, II, 370 A. *De celo statim ad synagogam, ut dici solet, etc.* Duplex est hujus loci interpretatio: prior est, ut proverbium accipitur de Christo, qui de celo statim ad synagogam venerit, nec rem ullam antiquiore habuerit, quam ut faceret ea ad quæ vocatus erat. Joh. IV. *Ut dici solet, et quod venimus, hoc age.* Posterior est, ut de Marcione intelligatur: quod Latinius fecit.

Synagoga, conjunctio. II, 68 A.

Synagogos, id est coadivilem. II, 574 C.

Synagogos, id est comensorem.

SYNTHESIS, elegantior et lautior vestis. II, 1042 B. *Multicia synthetis, h. e. vestis mollis, delicata et pellucida, ut solent esse feminarum.* Vid. Turneb. Adv. lib. XXIII, c. 19.

SYNTROPHUS, *συντροφος*, qui una educatur. II, 534 B.

SYRNA, tragicorum vestis laxa et soluta. II, 1056 B. *Et omni syrnia solutio.*

T

TABELLA, II, 906 A. *Hæ sunt tabellæ priores nuptiarum sponsalium et nuptiarum, quibus natura puellam obstringit sponsalibus et nuptiis. In tabulas*

enim ut plurimum sponsalitiæ conventiones referre-
bantur. Hæ tabulæ signatoris eorum qui interfuerant,
annulis obsignabantur.

TABERNACULA, tabernæ. II, 976 C, *Baines et taber-
nacula in nonam usque eluduntur.*

TABULÆ, dicebantur plicæ laxioris panni eo quod
aliæ aliis in modum tabulati essent superpositæ.
Ferrar. de re vest. Inde *tabulatus*; q. v. II, 1016 A,
Jam deficientibus tabulis. II, 83 A, *Habes commu-
nem istam legem in publico mundi, in naturalibus ta-
bulis.*

TABULATUS, II, 1031 B, *Tabulata congregatione*, i. e.
umbone ex pluribus tabulis coacto, seu multiplici
contabulatione coacto.

TALIA, rugæ et plicaturæ, quasi scissuræ. II, 1016
A, *Et inde deducit in talia.* Alii legunt *tabulas*, alii
tilia.

TAM, II, 187 B, *Hermogenis autem doctrina tam
novella*, nempe quam aliæ illæ hæreses, quibus de
posteritate solemus præscribere. Jun. mavult *tantum*.

TANGERE, I, 488 A, *Deum tangimus*: tangi di-
cebantur dii, cum afficerentur votis et petita cordi
haberent.

TANTUM quod, est græc. *πὸς θεόν, πλὴν θεοῦ*. I, 281
A, *Bonus vir Cains Scius, tantum quod Christianus.*
II, 426 B, *Ad deum autem novum nemo sero pulsasset,
tantum quod lucescentem.*

TANTUS, subaud. numerus. I, 263 A, *Et sunt tanti
quantii et denotantur*, i. e. tanti est eorum multitudo,
quanta vos non præterit. I, 281 A, *Tanti non est bo-
num, quantii est odium Christianorum*, i. e. non tam
gaudent uxorem ex adultera pudicam, illum ex im-
morigero subjectum, servum ex improbo fidelem,
quantum quasi detrimento merent transgressos ad
hoc nomen, quod non factum, vel damno suo pa-
cisci velint. I, 480 A, *Tantos ad unum*, i. e. tot
Christianos, etc. II, 255 A, *Quem tantis retro sæculis
nominem.*

TARDABILIS, II, 722 A, *Rigore tardabili.*

TAUREA, scutica seu lorum valentissimum ex corio
bobulo. I, 626 B, *Alii inter venatorum taureas acupilis
potentissimis inambulaverunt.* Juven. Sat. VI: *Taurea
parit continuo flexi crimen scinisque capilli.*

TELINUM, unguentum dictum a Telo, una ex Spo-
radibus insula, quam Callimachus Agathussam appel-
lavit. Plin. H. N. lib. XIII, cap. 1. II, 1012 A, *Quod
apud Omphalen balsamo aut telino spero factum.*

TEMENUS, II, 1035 B, *Unus ex Herculis posteris,
Messenius Peloponnesi populus rexit*: alii legunt, qui
a *Temeno*; alii, qui cum *Timeno*.

TEMERARIUM, temero et sine arte factum, sive ex
obvia quacunque materia. I, 430 A, *Temeraria de
cespite altaria.*

TEMPERARE, I, 276 A, C, *Apud vos soli questioni
temperatur*, h. e. ad questionem dumtaxat adhiben-
tur torquentis, expressaque confessione illico cessant.

TEMPESTIVITAS, ex græco *ὁρῶντος τῆ ἀλλοτρίᾳ*. II, 330
B, 621 A.

TEMPORALITAS, tempestas anni. II, 1031 B, *Si quid
præterea conditio vel dignitas vel temporalitas vestit.*

TENEBRÆ, *Camina tenebræ ceciderunt*, i. e. ad canis
motum lumen extinguatur, lucerna cadente.

TENERICUS, niger. II, 1015 A, *Eum ob diversam
affectionem tenebricæ vestis.*

TENEROSUS, *σκιώδης*. II, 518 A, 651 A, *Ita vocatur
Heraclitus ob nimiam illum obscuritatem, quam af-
fectabat, Heraclitus ille tenebrosus.*

TENRE, I, 648 B, *Teneo testimonium cecitatis*, i. e.
accuso cecitatis. II, 158 A, *Monarchiam, inquam, te-
nenus*, i. e. Deum unum asserimus.

TENUS, viniculum, laqueus: *Τένται, δεσμοί, δεσδέμενα*,
Hesych. II, 1058 B, *In rebus pristini modum, quam
philyræ tenuis junxerat.*

TENUS, I, 483 A, *Oculis tenus*: sens.: si quæ illic
forte arbores supersunt, spectantium quidem oculis
poma proutunt, sed ea poma carpentium digitis
contacta solvuntur in cineres.

TERMINUS, II, 1005 A, *Adversus terminum Domini,
h. e. adversus sententiam et determinationem Domini.*
Etenim Tertulliano *determinare et judicare*, pronun-
tiare, definire indicio.

TERRIGENA, II, 299 A, *Inter aquigena et terrigena
animalia*, *ὑδρογενῆ καὶ γηγενῆ τὰ ζῷα*.

TESTITRABUS, qui testes trahere videtur, ob eorum
magnitudinem. Voss. *Rhetor.* lib. IV. Alii *testitrah-
um*, *ἑλκυστῶν*, II, 1031 B. Alii *vestitrahum*, aut
testitrahum.

TESTUDO, I, 631 A, *Testudinem densando*. Præse-
renda sine dubio hæc lectio omnibus cæteris. Intelli-
genda enim hæc verba de testudine sentorum, quæ
densatis aculis fiebat. Liv. lib. XLIV: *Quadrato ag-
mine facto, scutis super capita densatis, stantibus pri-
mis, secundis submissioribus, tertiis magis et quartis,
postremis etiam genu nixis, fastigiatam sicut lecta ædi-
ficiarum sunt testudinem faciebant.*

TETRAO, genus avis, cuius meminit Plin. H. N. lib.
X, cap. 22: *Athen. τὰ τε τῶν τετραστέων, οὗτε τετραπύλας*,
B II, 261 A, *Una tetraonia pennula.*

TETRICUS, I, 1329 B, *Vobis autem nulla procedendi
caussa non tetrica*, i. e. non gravis, non seria, non
sancia.

THAMNUS, *θάμνος*, planta quævis fruticans, et co-
piose subulescens. II, 702 B, *Thamnus et piscis sui.*
Exstant de hac re Empedoclis ipsius versus apud
Diogenem Laertium; sed longe emendatioribus apud
Clementem Alexandrin. *Strom.* 6, in hunc modum:
*Ἰδὲ γὰρ περὶ τῶν γαστρίων αὐτοῦς τε, κέρτα τε, θάμνος τ' ἐκ-
σὲς τε, καὶ εἰς αὐτὸν ὀλεως ἵσθαι.*

THENSA, II, 95 B, sive potius *Tenso*, a *tendendo*,
ut monet Asconius. Erat, auctiore Festo, vehiculum
argenteum, quod exuvie deorum ludis circensibus in
circum ad pulvinar vehabantur, I, 638 B.

THIATRI, I, 703 A, *Ut Cincius Severus, qui Thiatri.*
Jun. legit *Thustri* vel *Thyatri*, liberum Africæ medi-
terraneæ oppidum: *θυατρί* Ptolemæo, ac fortasse
θυατρί; unde Thustrianus Plinio, lib. V H. N. cap. 4,
et lib. VII, cap. 4. Latinius reponit *Thyatri*, ex Sal-
lustio, Oppio et aliis. Sed apud Plinium sine aspira-
tione legitur. Est autem *Cincius Severus* sine dubio
idem, qui et *Cingius Severus* Lampridio dicitur in fine
Commodi. Ac fortasse etiam hæc causa fuerat, cur a
Severo traditus sit morti ad inimicorum accusatio-
nem, ut Spartianus in Severo meminit.

THORI, I, 452 B, *Thoros in publicum educere*, sunt
lectisteria et pulvinaria.

THURARIUS, qui thura vendit. I, 677 A, *Nisi ai
quis et de thurario dissimulabit.*

TIBERIS, I, 455 A, *Tesit et Tiberis*. Gothofred. re-
fert hoc ad domum Tiberianam seu palatium Cæsa-
rum. Sed olim fluvii ripam vulgus accolebant, po-
tentiores montes occupabant. Cum itaque de plebo
loquatur, nihil commodius, quam habitationis locum
indigare potuit.

TIBICINARE, II, 717 A, *Nec ut ipse tibicinandus*,
i. e. sulciendus tibicine et sustentaculo; metaphora
a structoris.

TITULARE, II, 620 B, *Magos quoque Samnitano-
rum appellatione titulavit*, i. e. titulo notavit atque
appellavit. II, 936 D, *Etsi digamiam tibi titulaveris*. II,
667 B, *Quis non animæ dabit summam omnem*, cuius
nomine totius hominis mentio titulata est?

TITULUS, II, 1045 A, *Superque omnes apices et ti-
tulos, melius titulos*. Tutuli erant pilei sacerdotales,
unde apud Varronem, *sacerdotes titulati*. Turneb.
Advers. XXVI, 10: « Tutulum pallium erat, quo
sacerdotes ad sacra accessuri caput tegebant tuta-
banturque. » I, 525 A, *vel de titulo Pythia discens*,
respicit nobilem illam inscriptionem Delphis ad fores
Apollinis, *γῶδὲ τιαντοῦ*. II, 965 B, *Habet enim et
abstinencia vini suos titulos*. II, 310 C, *An delectabilis
titulus officii*. I, 1219 A, *Quasi titulo Pauli de suo
cumulanti*, i. e. quasi aliquid titulis et gloriæ Pauli de
suo adderet, quod cumuli esset instar. II, 987 B, *Nul-
lum aliud in talibus titulis firmandis*. Titulos vocat legis

divinae capita, eodemque significato supra damnationis titulos dixit. II, 939 B, *Ut uterque titulus sanctitatis in Christi casu disungeretur.* Utiur metaphora a ratiocinatoribus ducta, et a censoribus, qui in tabulis referunt nomina et titulos eorum qui proflentur. Vid. DISPUNGERE. II, 255 C, *Quem titulum incidemus, ex duobus, deo Marceion? Incidere est notare aliquid in monumentis rerum gestarum.* Cic. *Incidere elogium in aes, marmor, etc.* Plin. de Pomponio magno, lib. VII, cap. 26, commemorat titulos victoriarum et triumphorum notatos. Quam ad modum alludit Tertull., ut sit publico cognomento honestare vel infamare, et elogio nobilitare.

TONSURA. II, 700 B, *Revera lues et fames et bellum, et voragine civitatum pro remedio deputanda, tanquam tonsura insolentis generis humani.* Simile est de Pallio, cap. 2.

TORMENTUM. II, 1046 B, *Calces nihil dicimus, propriumque toga tormentum.* Salmas. leg. *tormentum toga*, h. e. id in quo toga terminatur: et calcens toga est terminus. *Proprium toga* hic dicit, quia apud Romanos nec toga sine calcis nec calcis sine toga sumebantur. II, 122 A, *Hamatilis spiculum in summo tormenti ratione restringens, i. e. prout in scorpione, bellico tormento, per illud tempus videbatur.* I, 1303 A, *Elemosyna sine tormento.* Christianæ maritus ethnicus, ubi de suis rebus aliquid adesse sibi notaverat, ab uxore fortan in christianos pauperes delibatum, plerumque adeo sciebat, ut servos uxoris torqueri juberet. At cumambo christiani, tunc elemosynæ sine tormento.

TRADUCERE, in lucem exponere, aperire, delere. II, 45 C, *Sic facilius traducuntur.* II, 156 A, *Traducta dehinc, i. e. manifestate confutataque.* II, 105 A, *Aut homines ejus fuisse traducti, i. e. ostendat, demonstret homines fuisse diaboli, qui, deserto Deo, defecerint ad diabolum.* II, 115 B, *Dum nolo traduci quod sum, confessus id esse quod nolo traduci, id est Christianum.* II, 671 A, *Si etiam prophetæ ejus, occulta cordis traducendo probatur.* II, 1028 A, *Ut traduceret cogitatus.* II, 647 C, *Quæ vim istam periculosissimam sola traduci, i. e. quæ christiana potestas sola demonas abigi, migrare cogit, exiit de hominibus, adjurando scilicet.* I, 446 A, *Traductione non traduces proximum tuum.* Græc. Levit. XIX: *Ελεγας ὁμοίως τὸν πλησίον σου.*

TRADUCTIO, illustratio, demonstratio, detectio. II, 35 A, *Ne pariter admittantur traductiones eorum, i. e. documenta certa, quibus mendacia sua traducantur atque ridenda propinentur.* II, 621 B, *Minantes traductionem uniuscujusque cordis.* Rigalt. exponit de vi gratiæ spiritalis, quæ divinorum præceptorum sagittis conscientiam cujusque transadigit. II, 308 B, *Ut traductionem sui sentiunt, i. e. cum erroris arguuntur et convincuntur.*

TRADUX. II, 32 B, *A quibus traducem fidei, i. e. translationem fidei de una ecclesia in aliam.* Ecclesiæ nempe mutuo quasi per manus apostolicam doctrinam sibi tradidere. I, 1257 B, *Ad traducem illum ejus, quod a Malo hanserat, facit.* Sensus: Evam solum convenerat Satanæ, solum afflaverat spiritu impatientia infecto. At illa impatiens etiam tacendi pravam Satanæ suggestionem transfundit in suum Adam. Itaque ipsa fuit peccati tradux in Adam, et exinde illum fecit ejus peccati adtraducem, h. e. administrum et socium traducendo in communem prospiciam peccato. II, 861 A, *Sed quoniam omne tæneæ atque perlicudum aeris erulum est, hoc erit anima, quæ status est, et spiritus tradux.*

TRANSFIGURATIO. II, 101 A, *Transfiguratio est interemptio pristini.*

TRANSFRETARE. I, 1227 A, *Itaque universæ vitæ conversationem sine gubernaculo rationis transfretant.*

TRANSFUTORIUM, quod et perfunctorium est, quod levi cura fit, et aliud agendo, tum videlicet non curamus, ut aliquid bene fiat, sed tantum ut fiat. II, 278 B, *Et ipsa transfuntoria præcepta.*

A TRANSITUS. II, 888 B, *Ex quo transitum suæ ætatis fecerint, i. e. pueritia excesserint.*

TRANSCRIBERE, in alium transferre. II, 1036 A, *Quot census transcripti? II, 610 B, Antequam transcripti esset in Syrophœnicen.*

TRIBUTUM. II, 536 A, *Aut sanguinis tributo, de menstruo.* I, 1252 A, *Totius generis tributa, i. e. conceptum nutritionemque lætus in utero, et partum ipsum animalium omnium.*

TRICHEA. II, 505 A, *aspera.* Jun. legit *trechea seu trachea;* græc. *τραχία, ἢ τρηχία.*

TRINITAS. II, 19 A, *Trinitas hominis, scil. homo hylicus seu choicus, i. e. materialis et terrenus; homo psychicus, i. e. animalis, et homo spiritalis.* Ita Valentinianus censebat. II, 684 A, *Ut adhuc trinitas Valentiniana cadatur.* II, 673 B, *Eccæ enim tota hæc trinitas, nempe partium seu affectionum animæ, ratiocinantia, irascens et concupiscentis. Animæ triplex munus in Evangelio indicatur.*

TRUCIDARE. II, 986 C, *In cubiculis an in turribus pudicitia trucidetur.*

TRULLA, vas cavum, in quo ventris onus deponitur, sub sella familiarica. I, 344 B, *Aliquando in trallam de Minerva.*

TUNICA. II, 1050 C, *Tunica Carthaginiensis a Romana differebat, quod hæc sine manicis et brevior esset, illa manicata et longior.* Gell. N. A. lib. VII, cap. 12.

TURBA. II, 545 B, *A turba eorum, i. e. a turba eorum gentiliū, et argumento ejus aliam frequentiam æonum sive sæculorum hominibus persuadere, ut Valentiniani faciunt.*

TURPE. I, 517 A, *An hoc turpius.* Turpe sacrificium malus homo, quia nihil Deo nisi perfectum in suo genere immolari debet; infra: *Cum enecia et tibi dola et scabiosa quæque mactatis.*

TURPILOQUIUM, *αλεγορολογία*, II, 1014 C.

U

UBIQUE. II, 1035 B, *Per ubique orbis, eis τὰ παντα ὅτις γὰρ.* Salmas. negat esse atticisimum.

ULTIMARE, in ultima parte esse, ad finem properare. II, 1032 A, *Cum tamen ultimarent tempora patriæ.*

UMBO, togæ erat centrum, et nodus artifex coenantium plicarum, inde umbilicus togæ. II, 1046 A, *Totumque contractu umbonis segmentum custodibus forcipibus assignet.*

UMBRA. II, 198 B, *Hanc primam umbram plane sine lumine pessimus pictor illis argumentationibus coloravit, ab arte pictoria, quam Hermogenes exercuerat, tractum.* Prima picturæ initia, inquit Plinius, umbra hominis lineis circumducta, quæ linearis dicta: secunda singulis coloribus, et monochromatos appellata. Itaque prima sine ullo colore fuit, adeo ut quos pingere, adscribere esset institutum. Deinde lineæ colorari ceptæ testa trita. Cujusmodi picturæ in arte tectonica par est *ὑπογραφή*, quæ est aræ jacens efformatio, et superficialia descriptio, futuri operis specimen exhibens. Exponitur de sermonis, argumenti, rei demonstratæ obscuritate.

URARE. II, 190 B, *Dividere illos potius, quam unare.* Simplex verbum usurpat, unde nos adunare dicimus, et condunare. Tres MSS. Vaticani codd. legunt *unire*, sed illud Africanam magis phrasin redeolet.

URGE, undecumque. II, 217 B, *Quamquam possumus unde illas prolatus avimare.* II, 231 C, *Unda habet.* II, 333 C, *Quam carnis veritatem unde producera.*

URGERE. II, 122 A, *Et urgendi bestiarum calcem.* Rigaltii lectio magis placet, *urgendi.* Urgere bestiarum calcem idem est atque urgere bestiarum calcem. Ipse paulo post dicit: *Idem scorpion pro sola anathana illidito.* II, 338 A, *Credo ad solem uncti prius.* Alludit ad *ἄνωγε* sive insolationem, quæ scilicet uncti calefiebat membris siccanis firmadisque. Pers. Sat. IV.

Aut si unctus cessas, et fons in cune solem. Jun. mavult ad solem; quod vide.

UNCULA. II, 970 B, *Et contra unculas cornes*. Inter tormenta erant uncula, ac primum quidem, ut ex vocabulo conjicere est, de ipsa hantia declare, dein ad aurum formam ferream, his latera miserorum derudebant, vel, ut dixerit quidam, scribebant, charabant. At igitur Sapiens enim jejuniis aridam et corneam adversus hujusmodi tormenta constanter fore.

UNIFORMIS. II, 661 B, *Uniformem dumtaxat substantiam nomine*, i. e. una forma essentiali, ac non pluribus præditam; quod Plato in *Timæo* docet. Hanc postea substantiam naturalem vocat.

UNITAS. II, 57 C, 58 A, *Schisma est unitas ipsa*, i. e. prae se ferunt unitatis speciem diligentissime, sive, uti quidem apud hæreticos schismata, sed ex minus advertimus, ob communem et concordiam nobiscum discordiam.

UNIVERSITAS, *universitas*. II, 623 C, *Neque enim ulli hominum universitas spiritualium documentorum competet*. *Mundus*: II, 258 B, *Denique si universitas Creatoris est*.

URBANITAS. I, 404 A, *Urbanitate deceptos vocat*, quos institutionibus pravis circumscripsit, cap. 47, scholis formatam, bibliothecis exercitum, academicis et porticibus pariam sapientiam, ruciantem animam, de *Anip. Testim.* cap. 4.

USURPARE. I, 1257 B, *Facile usurpari ab impatientia cepit in omne quod Deum offenderat*. Usurpant propria, ad quos ipsi possessionis spectant. Sic impatientiam velut possidens hominem, facile eum ad quidvis trahit, quod Deum offenderet.

USURPATIO. II, 750 B, *In quadam usurpatione*, i. e. pœnarum judicialium in antecessum inflicione et anticipationse.

UTER. II, 664 B, *Uter ex rerum*, pro eo quod est, *solet, usu venit*. Hellenism. *utroq. uter*.

UT. II, 185 A, *Ut sic duos divinos dicereamus*, i. e. etiam si dicereamus duos esse. II, 195 A, *Ut quid me dereliquisti*. Græc. *ἵνα τι*; formula Oplato Afro frequentissima.

UTENSILITAS. I, 1500 B, *Quorum ita disposita est utensilitas*.

UTINENSIS, episcopus Utinæ, quæ urbs Africae fuit colonia Romanorum. Non agnoscebat autem, ut videtur, novam Montani prophetiam. II, 917 C, *Scripti illi vester Utinensis*.

UTILIS, qui in uno est. II, 1030 B, *Pars vero possit utriusque utilis, ut hoc pallium*.

V

VACARE. II, 1030 C, *Cum ita vocat ac juvat*, i. e. dum licet et libet. II, 1041 A, *Vacaverat pro vacaverat*. Abesse: II, 1047 A, *Vacat Zonn tormentum*. I, 276 A, *Et si confessione promittantur, vacabunt*, i. e. cessabunt, non adhibebantur amplius, scilicet tormenta. II, 226 A, *Sed vacat hoc exemplum ut humanum*. II, 229 A, *Ex rebus consistentibus fonti necesse est, non ex vocantibus*. I, 380 A, *Ne notitia vocaret*, i. e. ut ipsi intelligerent sacra volumine. II, 22 B, *Vocabat ergo nos*, i. e. vacua, otiosa et inutilis erat. II, 968 B, *Qui hæc velut vacantis infirmat*, i. e. tanquam inutilia et pretii nullius. II, 256 B, *De nota vocat questio*. II, 479 A, *Ideo utroque in Christo vocabat*. II, 815 B, *Licet ad exemplum vocet diversitas rerum*, i. e. licet exemplum sit dissimilimum, et nulla ex parte cum hoc comparandum. II, 760 B, *Quia ut phantasma vocaret ad rem, carum*, i. e. careret carum sensu.

VACUUS. II, 654 B, *Unde vacua rei solida propelleret*, i. e. animæ, et incorporalis et vacua est ad Tertullianum censum.

VALENTIA, *virgo*. II, 238 A, *Valentia facientis terram*. II, 619 B, *Et congregabili oratione attentione populum*.

VANITAS. I, 1246 A, *Et oris de jejuniis populus*. Etiam de jejuniis nativa oris et formæ vigor evanescit. Attulit ad illud Matth. VI, 16: *Vultu incedent erubido*.

VANITIMUS, vox est antiqua, a vano dicta, pro eo quod est ad vanitatem pertinens et in ea situm. Sic ædificimus, maritimus, medicinimus, finitimus. II, 224 C, n. (12).

VARIARE. II, 1051 A, *Sæcularium rerum variavit una*, i. e. rerum vices mutavit sunt. II, 556 A, *Quia de patris sexu ita variat*, i. e. ita plane sexu variant ut pater.

VARIETAS. II, 610 C, *Etiam Cætorum varietates*, pro eo quod est, varii Cætolii; Pomp. Mela de sita Orb. lib. I, cap. 4, *Natio frequens multiplexque Cætolii*.

VECTACULUM. I, 1202 A, *Dignum vectaculum Deo subieciat*. Alii *vectabulum*; et melius fortasse, ex Gollui N. A. lib. XX, cap. 1; et Non. Marcell. IV, 521: *Deficientis vectaculi nomine*.

VECTARI. II, 670 A, *Asclepiades etiam illa argumentatione vectatur*. II, 1002 A, *Vectante vero Spiritu sancto*. Irenæus, *Ambulantem in Spiritu sancto*; et vectata Actor. exempla, *quædam de vectantibus* etc.

VECTIGAL. I, 581 A, *Vectigalis libertas vulgo dicitur*, i. e. libertas, quam Judæi vectigali redimebant, seu pensatione annua, ut libere in synagogas suis et cultum suum convenire possint.

VAGUS POLIPO. Frægerat unus ex servis crystallinum; rapi eum Vedius jussit, nec vulgari quidem perituro morte; murens obijci jubebatur, quas ingentes in piscina continebat. Senec. de Ira lib. III, cap. 40; Plin. H. N. lib. IX, cap. 23; II, 1048 B.

VELIFICARE, vela dare vel facere. II, 123 A, *Anstro et Africo servitia velificat*, i. e. scorpiones dirum Africæ malum (ut Plin. vocat lib. VII. N. cap. 7); hoc igitur malum Africæ volucre etiam Anstri faciunt, inquit Plin. lib. XI; id autem est, ut docet Tertullianus Anstro et Africo.

VENDERE. I, 508 A, *Vandere fasinosus*, est accepto pretio celare.

VENDITARI, venalem esse, haberi. I, 812 A, 813 A, *Plato Dionysio ventris gratia venditur*.

VENTER. II, 908 B, *Ventres tegere coguntur infirmitatis ruina*. Ventres dicit, ut solent auctores juris, uteros admisso viro gravidatos. Itaque ventres tegere, hoc est, graviditates dissimulare. I, 4274 A, *Ventris operarios*, i. e. parasitos.

VENTILARE. II, 1044 B, *Sericum ventilat*, i. e. laxa fluxaque veste serica ventum concepit, aique ondante serico incedit. II, 89 B, *Oloratum in naribus ventilavit*.

VENTUS. II, 123 A, *Pleraque vero in ventum, si placuerit Christianos, in ventum, h. e. vento ferantur*, vento secundo, prout occasio dederit, auferri. Si placuerit, nimirum Casari, proconsuli, præsidi, etc.

VERITAS. II, 295 A, *Imago veritatis non usquequaque adequabitur*. II, 795 B, *Aut nullius veritatis contententes eam*, i. e. contentendas non veram fuisse carnem Christi. I, 1264 B, *Penes veritatem*, i. e. penes Christum.

VERNACULUS. I, 388 A, *Josephus dicitur vernaculus scriptor*, quoniam, ipse Judæus, Judæorum origines et bella cum Romanis, græce licet, descripsit. I, 421 A, *genus Trojanum Cybele vernaculum vocatur*. I, 451 A, *Ipsamque vernaculum septem collum plebem*. I, 1541 B, *Apud barbaros quoddam, quia vernaculum est aurum*. II, 737 B, *Scio famulum quendam vernaculum Ecclesie*, i. e. christianam.

VERROCA. I, 1541 A, *Quam concha illius aliqua dura et rotunda verruca*. Margaritas conchæ verrucas vocat, quia seni concharum partus multiplices cute constant, ut non impropre eallum corporis existimari possit, ideoque purgari soleant a perulis. Ita enim in ipsa ostrei carne nascuntur, quemadmodum grando solet in suilla. Vid. Athenæum, lib. III, cap. 8, et Plin.

VERSURA. Versura facere et solvere, est recepta ab alio pecunia illi reddere, quod ei debebatur. II, 1035 A, *Est et doctropepe vel & doctropepe*; alii, *versum compensato reddit*.

VERTERE. II, 906 B, *Vertunt capillum*, non idem

significare videtur, ac crines interquero. Non enim verba, I, 1332 A, *Videō quosdam et capillum croco vertere*, hæc de mutatis tinctisque crinibus intelligere apud veteres. Herodian. de Antonino, *Κίχης τὴν ἐξ ἀπορίας ἐκτρέφει τὰς κόκκους*, et apud Clement. Alexandr. *Τὴν κόκκον τῶν τριχῶν, Capillorum vero: Dicitur sane tantum habuisse curam flavescentium capillorum*, Ea sunt flavescent capillitii affectio, ut Lætan admonest Hieronym. : *Ne capillum irruet*, II, 705 B, *Vertit autem status animarum*, intransitiva significatione.

VERTEX, I, 262 A, *Vertex civitatis est Capitolium*.
VERTIGINARE, II, 1037 B, quid sit, intelligi potest ex Aristotelis verbis de chamaeleonte: *Ἐρπίζει δὲ τὸν ὀφθαλμὸν ἀνὰ τὸ καὶ τὸν ὅρον ἀνὰ τὸν αἰθέρα τοῦ οὐρανοῦ πορεύεται*.

VESICA, I, 521 A, *Illis vesica queritur*. Hævere. Statim illis vesica queritur, i. e. quasi ventis distenditur, cruciaturque pectus illorum vehementissime. Hævercampio proverbium videtur, desumptum a puerulis qui mingendi necessitatem ultra ferre non possunt, vesica lotio impleta, adeoque sæpe virgum metuentes exclamant. Sic illi, audita Christianorum oratione de resurrectione mortuorum, statim egrediuntur auditorio, quasi mingendi necessitas urgeret.

VESTERNO, vespertilio, II, 705 B.
VESTICEPS, II, 746 B, *Pater vesticeps*.
VESTIGINIA, locus ubi vestes conficiebantur. II, 1039 A. Sed Rhenan. interpretatur: vestirii seu sartores.

VESTIRE, II, 1031 A, *Sic et in proximo corpus vestire veniebat*, II, 1031 B, *Et si quid præterea audiret, vel dignitas vel temporalitas vestit*, dicitur *ἀναστρέφειν*. Turneb. vult, vestit; Jun. gestit i. e. *ἀφύρνει*, II, 50 A, dicitur de baptismo, *saceto vestitur vestit*.

VESTITUS, II, 716 A, *Ab his autem quibus et suffusior et vestitior ætas est, vestitior pila, qui adnascitur corpori*. Vid. *INVESTITA*.

VETERNUS, est morbus nascent ex humoribus frigidis, cerebrum infestantibus, et rationem tollens, vulgo lathargus, II, 1048 A, *Nullo veteris parco*, Metaph. pro vitio.

VETUSTAS, II, 1033 A, *Si vero post abolitionem in vetustatem aliquid ex illa revixerit*, i. e. in veterem hominem, in ethnicum.

VIA, I, 634 B, 635 A, *Vias enim vocant cardines balteorum per ambitum, et discrimina popularium per proclivum*. Vid. *BALTEUS*.

VIBRARE, I, 1496 B, *Ad cælum non otiosi ore suspiciunt vibrantes spiritu suo movere*. Locus corruptus, forte ita resituendus: *Ad cælum non otioso ore suspiciunt, vibrantes spiritum suo movere*, id est: Mugitus boum, balatus ovium, voces ferarum et avium sunt preces erga omnium parentem, qui providet leonibus, rugia suo prædam querentibus, et alit pullos corvorum, qui illum compellant. Vibrare spiritum est fortiter emitte spiritum, uti faciunt animalia, quando clamant, et tumorem efficiunt. Prædantes dicit de Aëq., Apoth. 49.

Hoc verbum est quod, vibratum patris ore benigno, Sumpsit virgineo fragilem de corpore formam.

VICES, I, 489 A, *Vicem injuria sinere est injuriam rependere*. II, 437 C, *Qui humani totis istius vicem retribuit non possunt*. II, 554 B, *Hæc vices seminis*. Irenæus, *ἀντιπαραδοχὴν*.

VICTORIATUS, II, 907 B, *nummus Victorie imagine signatus, de quo Plin. H. N. lib. XXXIII, cap. 5. Valuit duos sestertios*.

VIDERE, *Videri habitus*, i. e. nihil refert habitus, nihil conducit ad rem, habet se lignum hoc vel illo modo, signum crucis vel rudistipiti, dummodo lignum sit, II, 199 A, *Sed videri personæ, i. e. Quid morantur in persona, quid ad nos personæ, cum doctrina mihi quanto est?* II, 555 A, *Videri Solacianus*, II, 898 C, *Viderit sæculum æquum Dei*, i. e. impium hoc sæculum et Deo obnitens, vel natura duce judicet.

VIDERI, I, 386 A, *In quo videtur*, i. e. conspicitur,

A cornitur, ne quis interpretetur, putatur, II, 600 B, *Nec si venietis videri mihi*, i. e. apparere.

VIDUARE, II, 933 A, *Cereris sacerdotibus viduatur etiam viris et consentientibus amicis separatione viduatur*, II, 680 B, *Qui vel modico temporis viduant animam intellectus*.

VIDUATUS, II, 902 A, *Plena scio, alicubi virginem in viduatu ab annis nondum viginti collocatam, de qua, i. e. in sacro viduarum ministerio; de quo Astor. VI, et I Tim. V.*

VIDUUS, I, 1904 B, *Sed viduis agnis sibi mentuntur*. Viduis scilicet angelis ac Spiritu sancto, ideoque stellaribus. At nostris agnis supervenit Spiritus de angelis, sanctificans eos de semetipso, et ita sanctificatur, viam sanctificandi concipit: quare et parant, nampe Christianos homines vitam æternam.

VIGORARE, II, 984 A, *Effluvia magis quam vigrantia disciplinam*.

VILLICUS, propria qui villis gubernationi præest, *villicus*, II, 40 B, *Neglectum officium Dei villicum, Christi vicarius*. Notat Paulum.

VILLUS, est lana, II, 945 A, *Aut villum, aut quoddam filum cerebri superponunt*.

VINDICARE, I, 880 A, *Et ita odierunt vinctum vindicatur*, i. e. cruciatur, significatione formalis.

VIRGILAE, seu potius Vergilæ, aptum stellas in signo Tauri, inde dicitur, quod vel oriuntur in vena circa æquinoctium, vel quod vernal temporis ortu suo significationem habeant, quemadmodum Servius annotavit in lib. I Georg.; Cic. de Nat. Deor. lib. II, cap. 44, II, 775 A.

VIRGINARI, II, 907 A, *Sed virginari volunt*, i. e. virgines haberi volunt.

VIRGO, I, 445 A, *Virgo continentia*, per quam semper manent virgines. I, 445 A, *Virgo celestis* est Juno. II, 549 A, *Virginis amplex*, i. e. qui calce permansitque ad aspectum, II, 960 B, *In virgine adhuc saliva*, i. e. cum saliva nostra adhuc a cibo et potu intacta, jejuni amplex. II, 783 A, *Virgo erat adhuc terra, nondum opere compressa, etc.*

VIRGA, armilla quæ laqueo in brachio gestabant, II, 1043 B, *Vestigia castium viris occupant*, i. e. loco castium armillas induit brachia. Turneb. vult: *Vestigia castium viris occupant*.

VIRILIS, II, 543 A, *Simulacrum membri virilis revelatur*, Jun. legendum putat, *membra virilis*, ut ait a viris, i. e. foemina, dictum virilis, sicut virilis a viro. Nam membrum virile fuit Orgiorum, sacrorum Bacchi: virale vero sive mullebre, Eleusinorum, sacrorum Cereris.

VIRGATUS, II, 570 A, *Et usu virgatus confudit*, i. e. magnarum virium, *irruptus*, *divertus*, II, 681 B, *Et quidem virgatus amplexabitur*.

VIRTUS, donum miraculosum, I, 578 B, *Voces eorum itemque virtutes, quæ ad fidem divinitatis edebant, de prophetis*, II, 41 A, *Tot virtutes, ut græc. ἰδιότητες*, II, 649 B, *Orientis virtutes, id est vires*.

VIR, I, 276 A, 276 A, *Ne qui vis latet in occulto*, D intelligitur de diabolo.

VISCERATIO, distributio erat carnis, quæ fieri solebat vel in solemnii sacrificio, vel in funere excellentis alicujus personæ. I, 644 A, *Quasi viscérations quidam fruentur*, II, 334 B.

VISUALITAS, II, 699 B, *Et nos enim opponemus contrarietates nisi et innati, visualitatis et carnalis*.

VITIUM, II, 4034 A, *Novum vitium mari subit*, i. e. novum vitium. Jun. novum vitium vitii. Cherythia significat, quod vitium Tori vocat, quoniam sine periculo præternavigare non licet. I, 47 A, *Stimulus acule vitium*; pridem cap. 7. appellavit *ἀποπνεύμα*, abortum.

VITREUM, I, 696 B, *Si tantum vitreum, quædam margaritum*, proverb. ad significandam ingenuitatem rerum inæqualitatem et distantiam. Hieronym. ad Lactan. 7: *Si tantum vitreum, quæ non majoris prelii margaritum*.

VIVICONDIUM, II, 648 A, *Sed de pastulo et vitu-*

comburio per omne ingenium crudelialis exhauiat. A. hns, quæ Augustus fecerit. Vid. Sæton. Aug., II, 706 C. *Patibula, viccomburia.*

VOCATUS. II, 220 A. *Pariter et a vocatu ejus recedit appellationis.*

VOLATICA. II, 1030 A. *Qui volaticam spectat. Nonnulli interpretantur de geometria, a vola, qua dimetiuntur geometræ omnia. Salmasius de horuspicio.*

VOLATICUS. I, 1281 A. *Temporalia et volatica desideria.* II, 1217 A. *Idque totum propter unius anni volaticum gaudium.*

VOLSELLA, instrumentum ad pilos evellendos. II, 1040 A. *Tam furas a mento volsella.*

VOLUNTAS. I, 1285 A. *Ad sustinendam novissime voluntatem Dei, i. e. iudicium accipiendum in die ultimo.*

VOLUTARE. I, 1302 B. *Simul orant, simul voluntur: sic lib. III adv. Marc.: Manibus cadentibus pectus, et facie humi volante orationem commendare.*

VORATRINA. I, 470 A. *Nec ingratis voratrinis, sunt belluones, perditii, gurgites et voragines acris elemosynarii, qui in Deum et Ecclesiam et fratres singulos beneficos æque ac alios ingrati sunt.*

VOTIVUS. I, 315 A. *Votivis crucibus exposuit. Hæverc. ita explicat, Tiberium ex votivis arboribus votivas fecisse cruces, in quibus acclerati isti sacerdotes pulchre pendebant, tanquam anathemata ex voto. Junius hanc appellationem derivat a votis salutari-*

bus, quæ Augustus fecerit. Vid. Sæton. Aug., cap. 97.

VULNERARE. I, 1252 A. *Patientia Domini in Malcho vulnerata est.*

VULSINI, Hetruscorum opulentissimi quondam populi, quorum civitas tota fulmine concussata est, II, 1031 B.

X

XEROPHAGIA, *ξεροφαγία*, aridorum esus. II, 953 A. *Quo etiam xerophagias observemus.* II, 960 A. *Ei illis xerophagia panis angelici displicebat.*

XISTARCHES, xysti, sive stadli athletici præses, qui omnia quæ sunt opus certaturis suppeditat. I, 624 B. *Xystarches Spiritus sanctus.*

XYSTICES, athletarum proprius. II, 1010 A. *Xysticæ munditiæ.* Nam athletæ et palestritæ exercebantur in xystis et porticibus nudi; ideoque summa illis fuit cura corporis et munditiarum. II, 993 B. *Et xysticæ vanitates.*

Z

ZONA. II, 519 B. *Naceria quondam ignem illius zone, igneam zonam appellat æthere.*

MONITUM.

¶ Haud esse omittendum hunc veterem Tertullianæ bibliothecæ Catalogum eo præcipuo nomine duximus, quod a primis Septimii recensionibus editus, atque a Cl. viro Jac. Pamelio digestus, inde integer in recentiores Rigaltii et Priorii editiones transierit. Quam ergo prævio Pamelii opere, Vita nempe Tertulliani, inchoavimus editionem, hanc ejusdem indicem claudere juyat; nec ultimam istam appendiculam ullo additamento renovandam curavimus, etsi haud ita sit omni puncto absoluta: identidem enim desunt plurium quot appellat Tertullianus auctorum nomina;

pauca vero bis fortasse excitantur aut redundant; ut ut sit, qualem exhibuerint primi editores, eum a nobis velimus accipias hunc ultimum indicem. Locus enim jam non datur, quo prodeat, ut in cæteris editionibus, duplex Scripturæ sacræ et rerum memorabilem index; quorum prior remittitur ad Apparatum generalem universæ huic Patristicæ Bibliothecæ subiiciendum, posterior vero proxime in calcem tertii voluminis succedet, et summa duorum primorum voluminum capita quam accurate recenserebilit.

EDD.

INDEX

VETERUM SCRIPTORUM

QUORUM MENTIO IN SCRIPTIS TERTULLIANI.

SACRORUM.

ANOS citatur frequenter; de quo vide indicem Scripturarum.

ARITHMI, sive numeri, II, 129 A, 418 B, 431 C.

BARNABÆ titulo citatur Epistola ad Hebræos, quam apud Ecclesias receptam pronuntiat, II, 1021 A.

BARUCH citatur Hieremix nomine, II, 137 B.

BASILIANUM, id est Regum, libri quatuor, II, 350 B, 386 B, 410 A. Qui etiam *Regum Annales* vocantur, II, 129 C.

CRITARUM, seu Judicum Annales, II, 129 B.

DANIELIS hebdomada, II, 612, 614.

ENOCH libri verba citantur, I, 665 C, 666 A, 2507 A. In armarium Judaicum non admittuntur, ibid.

D utrobique apud Judam Apostolum testimonium possident, ibid. utrobique. I, 1328 B.

ESDRAS omne instrumentum Judaicæ literaturæ restauravit. I, 1307 A. Quædam etiam ex quarto libro Esdræ citantur, II, 15 A, 595 A.

EZECHIEL citatur frequenter; de quo vide indicem Scripturarum.

HERMAS, cujus scriptura Pastor inscribitur, I, 1172 G. Ab omni concilio Ecclesiarum inter apocrypha et falsa judicatur, II, 1000 B, 1021 A.

HIEREMIA olim adscriptum quidquid hodie libro Baruch continetur, II, 137 B.

ISAIAS citatur frequenter.

JACOBUS, II, 600 B, 922 B.

JOANNIS Apocalypsis, et Epistola prima et secunda A ejusdem auctoris. II, 1020 A. Ejus Evangelium ante Marcionem editum. II, 767 B; Joanni apostolo tribuitur Apocalypsis. Ut Apostolus Evangelio suo fidem nobis insinuat. II, 363 C. Et si Apocalypsin ejus Marcion respuit, ordo tamen episcoporum ad originem recensens, in Joannem stabilit auctorem, II, 112 A, 147 A B, 366 C, sqq.

JOB citatur frequenter; de quo vide Indicem Scripturarum.

JOEL citatur frequenter; de quo vide Indicem Scripturarum.

JONAS citatur frequenter; de quo vide Indicem Scripturarum.

JUDAS, vide Indicem Scripturarum.

JUDITH ex libro quaedam citantur, II, 253 C, 952 B.

LUCE, sectatoris apostoli Pauli, ex Apostolicis, Acta Apostolorum, scriptura authentica. II, 31 C, 35 B, ejusdem Evangelii digestum. II, 363 sqq., quod et Paulo ascribere solent. II, 366 C. Auctorum apostolicorum scripturam confirmat Paulus Epistola ad Galatas, quæ proinde male respondent a Marcione.

MACHABEORUM libri citantur a Tertulliano, II, 26 B, 606 C.

MALACHIAS citatur frequenter; de quo vide Indicem Scripturarum.

MARCUS, Apostolicus, Evangelio suo fidem nobis instaurat, II, 363 sqq., 366 C. licet et Marcus quod edidit, Petri affirmetur, ejus Interpres Marcus.

MATTHÆUS, fidelissimus Evangelii commentator, ut comes Domini, II, 788, 790, ut apostolus fidem nobis facit, II, 363 sq.

MICHAEL citatur frequenter; de quo vide Indicem Scripturarum.

MOYSES, auctor Judaici instrumenti, argivo Inacho par ætate, trecentis pene annis Danaam prævenit, mille circiter cladem Priami antecedit, quingentis amplius et Homerum. Ejus originale instrumentum Genesis, I, 582, 586 A; antiquior Saturno non gentis circiter annis, II, 697 A; Pentateuchi auctor, II, 257 B; ante Eurygos et Solonas omnes, II, 503 A.

NAHUM citatur frequenter; de quo vide Indicem Scripturarum.

OSEE citatur frequenter; de quo vide Indicem Scripturarum.

PAULI Epistolæ plurimum uti hæreticos ad questiones adnotavit Tertullianus, II, 35 A, B; ejus Apocalypsis improbat, *ibid.* et 57 A; item ejus et *Thecla Actus* sive *Periodi*, I, 1219 A; ejus Epistolæ de numero mutilavit Marcion, II, 470 C; utpote omnis Epistolæ ad Timotheum et ad Titum, qui et alias ejus Epistolæ sententiis mutilavit, II, 471 A; quarum ea quæ ad Galatas est, principalis est adversus Judæismum Epistola, *ibid.*; quam nos ad Ephesios præscriptam habemus, hæretici ad Laodicenos, II, 500 B, 512 B, maxime de vincetis scripta sunt, II, 111 C.

PETROS. Epistola ad Ponticos, quam *primam* hodie vocamus, II, 116 B, et alibi frequenter.

SALOMONIS nomen citatur, præter Proverbia, Ecclesiasten et Cantica Canticorum, etiam liber Sapientie, II, 20 B; item Ecclesiasticus, II, 263 A, 930 C.

SEPTUAGINTA ET DUO INTERPRETES jussu Ptolemæi Philadelphi Hebræarum literarum Instrumentum Judaicum in Græcum syrium transtulerunt; quorum sententiæ communionem suspexit Menedemus philosophus; affirmavit hæc Aristæus, I, 378, 379. Quorum translatio apud Serapionem Ptolemæi bibliothecæ cum ipsis hebræicis literis exhibetur. *Ibid.*

SOPHONIAS citatur frequenter; de quo vide Indicem Scripturarum.

SYMMACH editionem aliquando sequitur Tertullian. II, 403, 404.

ZACHARIAS citatur frequenter; de quo vide Indicem Scripturarum.

TERTULLIANI. II.

ECCLÉSIASTICORUM.

APOLOGETICORUM adversus Gentes scriptores, I, 609 A.

IRENÆUM Tertull. adlegat II, 518 A; ad verbum imitatur lib. *adv. Valent.* II, 539, 551 sqq., et deinceps pleraque ejus verba describit usque ad libri finem *adv. Valent.* II, 593 sqq.

JUSTINI, Martyris, Apologias adv. Gentes imitatur per omnia Tertullian. In *Apologetico* II, 518 A. Philosophum etiam vocat, adducens ad librum ejus contra omnes Gentes, *ibid.*

MILTIADES, Ecclesiarius Sophista, II, 518 A.

PROCLUS, adhuc Catholicus, *adv. Valent.*, quem vocat Christianæ eloquentiæ dignitatem, II, 519 A.

HERETICORUM.

ÆSCHINES, II, 72 A, B.

ALEXANDER, Valentinianus, II, 779, 780.

APELLES, qui *Phauroensis* conscripsit, II, 18 C, 21 B, 42 B, sqq. 46 A, 47 A, 51 A, 68 B, 686 B, 712 B, 765 B.

APELLEIACI, II, 766 A.

AXIONEUS, II, 547 A.

BASILIDES, II, 62 A, 796 B.

BLASTUS, II, 72 B.

CAJANI, II, 46 B, 1198.

CAINÆI, II, 65 A.

CARPOCRATES, II, 66 A, 686 B.

CATAPHRYGAS, II, 72 A.

CERDON, II, 70 B, 551 A.

CERINTHUS, II, 67 A.

COLABRASUS, II, 70 A.

DOSITEUS, Samaritanus, II, 61 A.

HERION, II, 24 B, 46 A, 67 A, 778 B.

HERACLEON, II, 69 C.

HERMOGENES, Africanus, II, 46 B, 43 B, 46 A, 828 B.

HERMOGENES, Apostolicus, II, 15 A, 106 A, 198 A, 211 C.

HERODIANI, II, 61 A.

HYMENÆUS, II, 15 B.

LUCANUS, II, 71 A, 798 A.

MARCION, II, 19 A, 24 A, 42 A, 43 A, 51 A, 52 B, 58 A, 71 A, B, 755 B, 759 A, sqq.; in *quadam Epistola*, II, 217 B; in *Epistola* II, 267 C, sqq.; in *Antithesis* II, 522 C, D; in libro *Apostolico*, II, 345 B, 361 A, sqq.; in *Evangelio*, II, 361 A, sqq.; in *Antithesis* ex *Evangelio*, ex libro *Apostolico*, II, 468 D, sqq.

MARCUS, II, 70 A. Magus, II, 516 B.

MENANDER, II, 61 B, Magus Samaritanus, II, 751 B, 755 A.

MONARCHIANI, II, 164 D.

MONTANUS, II, 72 A.

NICOLAÏTÆ, II, 46 B, 63 B, sqq.

NICOLAUS, II, 63 A.

NIGIDIUS, II, 45 B.

OPHITE, II, 63 B.

PHARISÆI, II, 61 A, 61 A.

PHILETUS, II, 15 B.

PHYCELLUS, II, 15 B, 106 A, 828 B.

PRAXEAS, II, 74 A, 135 B, sqq.

PROCLUS, seu PROCULUS, II, 72 A.

PRODICUS, II, 152 B, 159 A.

PTOLOMEUS, II, 69 B, 351 A. In *Miscellanea*, II, 502 B.

QUINTILLA, I, 1197 B.

SADDUCÆI, II, 46 A, 61 A, 751 A, 796 A, 830 A.

SATURNINI, II, 61 C, 686 A.

SECUNDUS, II, 69 B, 546 B.

SETHOITÆ, II, 65 B.

SIMON, Magus, II, 61 B, 708 B.

TATIANUS, II, 72 A.

THEODOTUS, Byzantius, II, 72 B.

THEODOTUS, Coriarius, II, 72 B.

THEOTIMUS, 516 B.

VALENTINUS, II, 19 A, 12 A, 51 B, 67 B, 538 B, sqq.

(*Quarante-quatre.*)

Ejus libri *Sophia*, II, 19 A, 24 A, 51 A, 52 A, 58 A, A
69 B, C. *Evangelium*, 538-596 B, 754 C, 779 A, sqq.
VALENTINIANI, II, 538 B, sqq. *Eorum Commentarii*,
II, 881 C.

VICTORINUS, II, 74 A.

EORUM QUI DE DEO ET DEIS SCRIPSERUNT, EOQUE PERTINENTIBUS.

ANTIPHON, de *Somniis*, II, 729 A.

ARTEMON, de *Somniis*, II, 729 A.

CALLIMACHUS, de *Coronis*, II, 85 A.

CLAUDIUS SATURNINUS : de *Coronis liber*, origines,
causae, species et solemnitates earum edisserens,
II, 86 A, sqq.

CRATIPPUS, de *somniis*, II, 729 A.

DIODORUS, II, 85 A.

DIONYSIUS, rhodius, de *somniis*, II, 729 A.

EPICHRMUS, de *somniis*, II, 730 A.

HARPOCRATION, II, 85 B.

HERMATELES, sive *Termateles*, de *Circensibus ludis*, B
I, 649 A.

HERMIPPUS, beritensis, omnem historiam som-
niorum cum suis originibus, ritibus et relatoribus
quonione voluminum satiatissime exhibuit, II, 729 A,
730 A.

HISTRIONUM *literae*, I, 351 A.

LEO, *egyptius*, de *Coronis*, II, 86 A.

MUSEUS, I, 403 B, II, 649 B.

NICANDER, de *Oraculis*, II, 749 B.

NUMA POMPILIUS, I, 404 A, II, 55 A.

PHREXIDES, de *Saturno*, II, 86 A, 698 B.

PHILOCRORUS, *atheniensis*, II, 730 A.

PINDARUS, I, 352 A, II, 85 B.

PIBO, de *Ludis*, I, 637 B.

SERAPION, de *Somniis*, 36.

STRATO, *lampsacenus*, II, 729 A.

TIMAEUS, de *Ludorum origine*, I, 636 A.

VARRO, *romanus*, *cynicus*, I, 365 A, 637 B.

MAGORUM.

BÉRENICE, II, 747 B.

DAMIGERON, *ibid.*

DARDANUS, *ibid.*

NECTABIS, *ibid.*

ROSTANES, *ibid.*

TYPHON, *ibid.*

MEDICORUM, MATHEMATICORUM ET PHYSICORUM.

ANDREAS, II, 670 B.

APOLLODORUS, II, 672 A.

APOLLOPHANES, II, 668 B.

ARCHIMEDES, II, 669 A.

ASCLEPIADES, II, 670 A, B.

CHRYSIPPUS, II, 653 C, 672 A.

DIOCLES, II, 670 B, 674 A.

ERASISTRATUS, II, 670 B, 671 B, 692 A.

HARPOCRATION, II, 85 A.

HEROPHILUS, qui sexcentos exsecuit, ut naturam
scrutaretur, II, 662 A, 692 A.

HICESIUS, II, 691 A, 692 A.

HIPOCRATES, II, 670 B, 692 A.

MERCURIUS Trismegistus, magister omnium phy-
sicorum, II, 567 A, 697 A.

NICANDER, *lib. de Venenatis bestiis*, II, 121 A.

SORANUS, *methodice medicinae instructissimus auc-
tor*, plenissime super *Anima* commentatus, quatuor
voluminibus, 670 B, 692 A, 724 C.

STRATO, *Physicus*, II, 670 B, 671 B.

PHILOSOPHORUM.

ANAXARCHUS, *pilo contusus*, I, 532 A.

ÆNESSIDEMUS, de *Anima*, II, 660 B, 669 A.

ALBINUS, *platonicus*, II, 697 A, 699 B.

ANACHARSIS, II, 265 A, 1045 B.

ANAXAGORAS, de *Deo*, II, 666 A, 667 A, 721 B.

ANAXIMANDER, II, 260 B, 1031 B.

ANAXIMENES, de *Anima*, II, 200 B, 660 B.

APOLLOPHANES, de *Anima*, II, 668 B.

ARISTODEMUS, II, 727 B.

ARISTOPHON, *ibid.*

ARISTOTELES, in *Dialectica*, II, 20 A; de *Anima*, II,
651 A, 666 B, 667 A, 721 C, 727 A, 798 A; *Alexan-
dro adulator*, I, 512 A.

ARIUS, II, 742 A.

CALLINICUS, in *Orationibus*, I, 535 A.

CEBES in *Pinace*, de *Anima*, II, 53 A.

CHRYSIPPUS, de *Divinatione*, II, 653 C, de *Anima*, II,
668 B.

CLEANTES, de *Anima*, I, 599 A, II, 653 B.

CRATIPPUS, II, 729 A.

CRITIUS, de *Anima*, II, 653 A.

CRITOLAUS, *atheniensis*, de *Anima*, II, 652 C.

CRITOLAUS, *peripateticus*, II, 652 C.

DEMOCRITUS, de *Anima*, II, 667 A, 670 B; de
Somno, II, 721 B.

DICARCHUS, *messenius*, de *Anima* *libris tribus*,
II, 672 A, B.

DIODEGENES, *cynicus*, I, 510 A, de *Morte*, I, 535 A,
II, 1013 B.

EMPEDOCLES, de *Anima*, I, 671 A, 674 A, 685 B;
de *Amicitia* et *inimicitia*, II, 651 B, 653 A, de *Somno*,
II, 702 B, 721 B, 795 C, 1013 B.

EPICHRMUS, II, 730 A, 732 A.

EPICURUS, I, 517 A, II, 19 A, 1047 A; de *Vacuo et*
inani, II, 551 A; de *Anima*, II, 651 C, 653 A, 672 A;
in *Epistola ad Menecram*, II, 724 B; de *Somniis*, II,
72 A, 275 A, 301 C, 594, 795, 942.

EUBULUS, de *Anima*, II, 652 C.

HERACLIDES, *ponticus*, de *Anima*, II, 660 B.

HERACLITUS, de *Igneo Deo*, I, 512 A; *lib. de Na-
tura*, II, 651 A, 653 A, 671 B.

HIPPARCHUS, de *Anima*, II, 653 A.

HIPPON, de *Anima*, II, 655 A.

MENEDEMUS, *Providentiae vindex* de *editione*, I,
380 A.

C MERCURIUS, *egyptius*, II, 619 A, 697 A; in *Asclepio*,
II, 705 B.

MOSCHION, II, 671 B.

NGIDIUS, II, 43 B.

PANETIUS, de *Anima*, II, 668 B.

PARMENIDES, de *Somno*, II, 721 B.

PHREXIDES, *Pythagorae magister*, II, 649 B, 698 B.

PHILO, II, 648 B.

PLATO, I, 405 A, 416 B, 417 A, II, 1033 B; in *Ti-
maeo*, II, 481 A; in *Socrate*, II, 503 A, 509 A; in *Ti-
maeo*, *ibid.*; in *Socrate*, *ibid.*; in *Phaedone*, II, 795 C;
in *Phaedro*, II, 648 A, B; in *Sophista*, II, 651 B; in *Phae-
dro*, Hipparcho, Lachete, Protagora, Symposio, Al-
cibiade, Gorgia, Critone et *Timaeo*, *ibid.*; in *Phaedro*,
II, 659 A; in *Timaeo*, II, 661 A, 666 A; in *Phaedro*,
II, 668 B; in *Timaeo*, *ibid.*; de *Republica*, II, 670, sqq.;
in *Timaeo* et *Phaedone*, II, 673 A; in *Phaedro*, II, 676 B;
in *Theaeteto*, *ibid.*; in *Phaedone*, *ibid.*; in *Parmenide*, et
Timaeo de *Ideis*, *ibid.* et II, 678 A; in *Timaeo*, II, 683 B;
in *Legibus*, *ibid.*; in *Phaedone*, II, 686 C; in *Timaeo*, *ibid.*;
in *Phaedone*, *ibid.*; in *Phileto*, II, 688 A; in *Phaedone*,
ibid.; in *Phaedro*, *ibid.*; in *Parmenide*, *ibid.* et II, 693
A; in *Legibus*, *ibid.*, II, 697 A, 752 B, in *Phaedone*, et
de *Repub.* II, 741 B, in *Phaedone* et in *Politia*, II, 736
A; in *Phaedone*, II, 160 B, in *Phaedro* et *Timaeo*, *ibid.*;
in *Phaedone*, *ibid.* et II, 795-799.

POSIDONIUS, de *Anima*, II, 608 B.

PROTAGORAS, II, 672 A.

PYRRHON, I, 535 A.

PYRRHUS, II, 798 A.

PYTHAGORAS, I, 517 A, 521 A, *Samius sophista*, II,
697 A, 698 A, 741 B.

SOCRATES, I, 353, 354 A, 504 A; II, 796 A.

STRATO, *physicus*, II, 671 B; de *Somno*, II, 260 B,
721 B.

THALES, de *Anima*, I, 508 B, II, 260 B.

XENOPHANES, de *Somno*, II, 721 B.

ZENON, *citicus*, I, 398 A, 511 A; II, 260 B, 653 A.

HISTORICORUM.

ÆGYPTIORUM, CHALDEORUM, PHOENICUM archiva, I, 387 A.

ALEXANDER Polyhistor, II, 1038 B.

APPION, sive APION, I, 387 B.

ARISTEAS de 70 Interpretibus, I, 380 A.

BEROSUS, chaldeus, I, 387 A.

CALLISTHENES, II, 728 A.

CASSIUS SEVERUS, I, 330 A.

CHARON, lampsacenus, Herodoto prior, II, 727 A.

CORNELIUS NEPOS, I, 330 A.

CORNELIUS TACITUS, in *Commentariis*, I, 292 A, 364 A, B, in *Historia romana*, lib. V; mendaciorum loquacissimus, *Ibid.*

CTESIAS, I, 325 A.

DEMETRIUS Phalereus, bibliothecæ Ptolemæi præfector, grammaticorum probatissimus, I, 379 A.

DIODORUS Siculus, I, 329 A, 330 A, II, 85 A.

EPHORUS, II, 728 A.

EUPHORIION, *Ibid.*

FENESTELLA, in *Annalibus*, II, 590 A.

GRÆCORUM ANNALES, I, 387 A.

HERACLIDES, II, 728 A, 749 B.

HERMOTIMUS, II, 698 A, 702 A, 724 B.

HERODOTUS, in *Clio*, in *historiis*, II, 733 B, in *Melpomene*, II, 749 B.

IRONUS, Phoenix, Tyri rex, I, 387 A.

JOSEPHUM, in *libris contra Apionem* imitatur Tertullianus, *Ibid.*

JUBA, rex, *Ibid.*

MANETHON, ægyptius, *Ibid.*

NESTOR, in *Coccyo*, II, 562 B.

NYMPHODORUS, II, 769 B.

P. PILATUS, *Epistola ad Tiberium*, I, 403 A.

PISISTRATUS, bibliothecarum studiosus, I, 379 A.

PLINIUS pleraque imitatur ex *libris Histor. natural.*

PLUTARCHUM de *Placitis Philosophorum* imitatur Tertullianus plerisque locis.

PTOLEMÆUS, Mendesius, I, 387 B.

PTOLEMÆUS Philadelphus, eruditiss. studio bibliothecarum Pisistratum æmulatus, 70 Interpretibus, transcrepda in linguam Græcam Biblia tradidit, I, 378 A, 379 A. Bibliotheca ejus apud Serapæum. *Ibid.*

SALLUSTIUS, II, 683 B.

SILENUS, phryx, II, 220 B, 649 A, 1052 B.

STRABO, II, 728 A.

A SÜETONIUS TRANQUILLUS, Eum imitatur Tertullianus, I, 637 B, in *Nerone*, II, 154 A, B, 725 A.
THALLUS, I, 330 A, 387 B.
TRAJANI rescriptum ad Plinium, I, 273 A.
VITELLIUS, in *Commentariis*, II, 728 A.
ZENO, Eleates, I, 533 A.

ORATORUM, POETARUM ET GRAMMATICORUM.

ÆSOPUS in *Fabulis*, II, 562 B.

ARATUS, in *Phænomenis*, II, 142 A.

CATO senior, II, 1040 A.

CATULUS, mimographus, in *Laureolo*, II, 563 A.

CEBETIS PINAX, ex *Virgilio*, II, 53 A.

CICERO seu M. Tullius, II, 728 A, in *Tusculanis*, I, 535 A, de *Oratore*, II, 688 A.

COMICUS incertus, II, 685 B, II, 1042 sqq.

DEMETRIUS, Phalereus, grammaticorum probatissimus, I, 379 A.

DEMOSTHENIS græcus versuculus, II, 112 C.

DIOGENES, comicus, I, 355 A.

ENNIUS, II, 550 A, 677 B, 707 A.

EPICHRMUS, comicus, II, 729 A.

HERIODORUS, de *Pandora*, II, 51 C, 53 A, 562 B; poetici pastor appellatus, *Ibid.*

ILOMERUS, in *Odys.* II, 708 B, 796 A; in *Iliad.* I, 387 A, II, 53 A, 550 A.

ILOMEROCENTONES, II, 53 A.

HOSILIUS, comicus, I, 379 A.

LABERIUS, mimographus, I, 580 A, 531 B, II, 1031 A.

LENTULUS, mimographus, in *Catinienibus*, II, 1042 B et seq.

LUCRETIVUS, lib. I de *rerum Natura*, II, 653 C.

MACROBIUS, in *Sonnino Scipionis*.

MENANDER, comicus, in *Fullonibus*, II, 734 C, 735 A.

NEOPTOLEMUS, Tragedus, II, 729 B.

NOVIUS, comicus, in *Fullonibus*, II, 734 C, 735 A.

OVIDIUS, Geta, in *Medea*, tragedia, ex *Virgilio*, in *Metamorphosisibus*, II, 53 A.

PACUVIUS, II, 1037 A.

PROSPHORUS, rhetor, II, 534 A.

POETA incertus, in tragedia *Cerberi*, II, 832 A.

SENECA, II, 343 A, in *Fortuitis*, I, 535 A, quem sæpe nostrum appellat, II, 721 A, 796 B.

SOPHOCLES, tragicus, II, 729 A.

THEOPOMPUS, comicus, II, 220 B.

VIRGILIUS, in *Æneide*, II, 1032.

VIRGILIOCENTONES, II, 53 A.

INDEX TOMI SECUNDI.

QUINTI SEPTIMI FLORENTIS TERTULLIANI OPERUM PARS SECUNDA, QUÆ LIBROS AB AUCTORE IN MONTANISMO SCRIPTOS CONTINET.

Præmittitur liber de *PRESCRIPTIONIBUS* adversus hæreticos. col. 10

Proœmium. *Ibid.*

Argumentum partis prioris. 11

Propositio prima. Oportere et hæreses esse et plurimum valere, multumque in subvertendas animas proficere. Cap. I-III. 12-15

Prop. II. Fugiendas esse hæreses, utpote dissensionibus et persecutionibus peiores. Cap. IV-V. 16-17

Prop. III. Hæresim esse electionem, et in quo fit electio, inde damnationem. Cap. VI. 18

Prop. IV. Cunctas hæreses ab alterutro fonte, sive sæcularis sapientia, sive prurientis curiositatis dimanare. Cap. VII-XII. 19-23

Prop. V. Integram servandam esse fidei regulam, nec in litem unquam esse discerpendam. Cap. XIII-XIV. 24-27

Argumentum partis posterioris.

Prima præscriptio. Hæreticos ad disputandum de Scriptura non esse audiendos. Cap. XV-XIX. 28-30

Præscr. II. Ab ipso Christo apostolos, ab apostolis Ecclesias sanam disciplinam posteris transferendam acce-

D pisse nec aliunde ullam esse accipiendam. Cap. XX-XXVI. col. 31-39

Præscr. III. Ideo veram Ecclesie doctrinam, quia unam falsam vero hæreticorum, quia diversam. Cap. XXVIII. 40

Præscr. IV. Illud verum et divinum, quod prius traditum. Cap. XXIX-XXXI. 41-44

Præscr. V. Firmum esse veræ Ecclesie testimonium continuum ab apostolis episcoporum successione. Cap. XXXII. 44-45

Præscr. VI. Veram esse disciplinam nostram, quæ ab apostolis utique non damnatur, imo defenditur; falsam vero quamlibet aliam, utpote apostolis alienam vel inco-

gnitam. Cap. XXXIII-XXXV. 45-48

Præscr. VII. Ad inveniendam veritatem consulendas esse Ecclesias apostolicas ac præ omnibus felicem illam Ecclesiam, cui totam doctrinam apostoli cum sanguine pro-

fuderunt. Cap. XXXVI-XXXVII. 48-51

Præscr. VIII. Jus nullum in sacras Scripturas hæreticis competere. Cap. XXXVIII-XL. col. 51-53

Præscr. IX. Nullam veritatem inesse cum perversa hæreticorum conversatione ubi vero metum in Deum, illi

gravitatem honestam, et communicationem liberatam, et	
promotionem emeritam, et subjectionem religiosam, et ap-	
paritionem devotam, et processionem modestam, et Ecce-	
siam unitam, et Del omnia. Cap. XLII-XLV.	55-60
Catalogus hereticorum: Simon magus, Menander, Satur-	
ninus, Basilides, Nicolaus. Cap. XLVI.	61
Opifex, Cainal, Sethouie. Cap. XLVII.	64
Carporates, Gerinthus, Hebio, cap. XLVIII.	66
Valentinus, Ptolemeus, Secundus, Heraclion XLIX.	67
Marcus, Colarbasus. Cap. L.	70
Cerdo, Marcio, Lucanus, Apelles. Cap. LI.	Ibid.
Blasius, Theodotus uterque, Praxeas, Victorinus. Cap.	
LI.	73

• SERIES PRIMA

SCRIPTA AUCTORIS MONTANISTÆ POLEMICA.

DE CORONA.	70-74
DE FUGA IN PERSECUTIONE.	101-102
ADVERSUS GNOSTICOS SCORPIACE.	121-122
ADVERSUS PRAEAXEN.	152-153
ADVERSUS HERMAGENEM.	198-198
ADVERSUS MARCIONEM. Prooemium.	200-240
Totius operis conspectus.	240-241
Liber I. Argumentum.	240-244
Liber II. Argumentum.	261-263
Liber III. Argumentum.	317-318
Liber IV. Argumentum.	337-338
Liber V. Argumentum.	467-468
ADVERSUS VALENTINIANOS. Prooemium.	525-524
Nomina Eorum et Decorum Valentini, ex edit. Pamel.	525-526
Schema Gnosticum ab Edit. descriptum.	535-536
Argumentum.	535-536
Liber ADVERSUS JUDÆOS. — Argumentum.	595-596
Liber DE ANIMA. — Argumentum.	641-642
Liber DE CARNE CHRISTI. — Argumentum.	751-752
Liber DE RESURRECTIONE CARNIS. — Argumentum. col.	791-793

SERIES SECUNDA.

SCRIPTA AUCTORIS MONTANISTÆ MORALIA.

Libet DE VELANDIS VIRGINIUM.	887-888
Libet DE EXHORTATIONE CASTITATIS.	913-914
Libet DE MONOGAMIA.	920-930
Libet DE JEJUNIIS.	933-934
Libet DE PUDICITIA.	970-980
Libet DE PALLO.	1029-1030

APPENDICES

AD GENUINA Q. SEPTIMI FLORENTIS TERTUL-
LIANI OPERA.

APPENDIX PRIMA. — <i>Carmine Terentiano</i>	adscripta.
	1039-1000
Monitum Edd.	<i>Ibid.</i>
Adversus Marcionem libri quinque.	1031-1032
Prefatio ex editione Veneta.	<i>Ibid.</i>
Liber I. — De Deo unico.	1033-1034
Eiber II. — De Concordia veteris et nova legis.	1061-1062
Liber III. — De Concordia Patrum Veteris et Novi Test.	

memi.	1069-1070
Lib. IV. — De Marcionis antithesibus.	1077-1078
Lib. V. — De variis Marcionis hæresibus.	1083-1084
Incerti auctoris, De Iudicio Domini.	1089-1090
Incerti auctoris Genesis.	1097-1098
Incerti auctoris Sodoma.	1101-1102
Argumentum libri ad Senatorem, ex christiana Religionè ad idolotum servitutem conversum, per Jacobum Pameliun.	1102-1106
Carmen de Jona et Ninive cum annotationibus Francisci Jurell.	1107-1111
De Ligno vitæ.	1115-1114
Appendix II. — Prefatio Josephi-Maria Suarezii Avenionensis.	1114-1115
De Excerptis gentium diss. Fragmentum erutum ex Bibliotheca Vaticana a Josepho-Maria Suarezio Avenionensi.	<i>Ibid.</i>
Appendix III. — Græcorum operum fragmenta et notula, cum annotationibus Jacobi Pamellii.	1117-1118
Apologetici adversus gentes pro Christianis græci fragmenta.	<i>Ibid.</i>
Ex Apologetici cap. V, juxta Eusebium et Nicephorum.	1119-1120
Ex eodem Apologetici V cap., juxta Eusebium et Niceph.	<i>Ibid.</i>
Libri de Spectaculis græci citatio. Ex lib. de Corona militis.	1121-1122
De Virginibus velandis græci notula.	<i>Ibid.</i>
De Baptismo libri mentio.	<i>Ibid.</i>
Appendix IV. — Quæ desiderantur fragmenta, mentio et notula.	1121
Notula ex B. Hieronymo.	<i>Ibid.</i>
De Fato libri mentio et fragmentum ex ejusdem libro de Anima.	1123-1124
De mundis et immundis animalibus questionum citatio ex B. Hieronymi epistola (25) ad Damasum.	
De Circumcisione questionum citatio eodem B. Hieronymi loco.	<i>Ibid.</i>
De Vestibus Aaron libri mentio ex D. Hier., ep. 128. <i>Ibid.</i>	
De Trinitate libri notula.	1125-1126
De Censu animæ libri ad Hermog. fragm.	<i>Ibid.</i>
Adversus Apelletianos.	1127-1128
Libri de Paradiso Argumentum.	<i>Ibid.</i>
De Spe Fidei libri Argumentum.	1129-1130
Libror. sex de Extasi mentio ex D. Hieron. et Nicephor.	
Hist. Eccles.	1134-1133
Libri adversus Apollonium.	1133-1134
Operum plurimum, quæ desiderantur mentio, fragmentum, in quo discreparet a Psychicis Tertullianus Montanista.	1133-1136
Appendix V. In libros Tertulliani de Baptismo et de Penitentia annotationes R. P. D. Corbiniani Thomæ, Monachi o. benedicti, e congregatione S. Spiritus, in Bavaria.	<i>Ibid.</i>
Elenchus libror. et capitum libri de Baptismo.	
Index latinis Tertullianæ.	1139-1120
Index Veterum Scriptorum quos memoratur Tertullianus.	1120-1121
	1121-1122

CORRIGENDA ET ADDENDA.

Col. 81 A. Apostolum differo, lege: Apostolum non differo. — 115 A, doperetia, l.: depretat. — 238 B, inventibilia, l.: inventibilia. — 238 B, propteretia, l.: propterea. — 308 C. (1) legale, l.: legibilia. — 321 C, XV, unguis, l.: ungi. — 422 C. *Linea 36 ante lin. 32 reponatur.* — 447 A, lute, l.: lute. — 538 D, Aglophomus, l.: Aglio. — 540 D, Quid vero, si vult, l.: Quid vult vult. — 558 C, n. (f), aperte testatur. — 570 C, n. (c), quasi Jesu, l.: quasi a Jesu. — 608 B. In edit. Pam., Seml. et Oethr. post hec verba, de manibus patris, additur: a Spiritualis vero sacrificia de quibus praefatum est, et sicut supra dicit: *Non est mihi voluntas in vobis, dicit Dominus. Sacrificia non accipimus de manibus vestris: quoniam ab oriente saepe usque in occidentem nomen meum clarificatum est in omnibus gentibus, dicit Dominus.* De spiritualibus vero, etc. Desunt hec verba in edit. Rigalt. Prior. Venet. — 641 D, II. vers. l.: versis. — 685 B, materia cognoscitur (Sic ed. Prior. et Venet.), lege: materiae propinqua cognoscitur. Sic legitur apud Pam., Seml. et Oethr. — 727 A, fellelunt, l.: fellelerunt. — 761 A, post Dei Filias, addendum: non pulet, quia pudentem est, et mortuus est Dei Filius, proventus, etc. — 765 A, habuisse, l.: habuisse. — 806 A, post emacuatur, additur: Caro ungitur, et anima consecratur. Caro signatur, ut et anima munatur. Caro manus, etc. — 880 B, obveniet, lege: obveniant. — 906 B, de virginibus educatur, l.: de virginibus educatur. — 906 B, facile virginitas, l.: facile virginis. — 910 A, oculum, l.: habet, l.: oculos habet. — 915 C, Assueti, permittit... a sent, l.: permittit, meriti. — 918 D, n. (6), non esset. Opinionis, l.: non esset. Huius opinionis. — 919 B, recogitationem, l.: irrecogitationem. — 919 C. (6), Inducit alios, l.: Inducit alii. — 925, 926 C, D. In lect. var. non attenditur ordinis numerorum, qui fuit a typographis interversus: sic autem legatur, ut numeri a primo ad ultimum utriusque columnae ordine consueto decurrant; hoc enim modum, cum non sit arduum in textu descriptis optime concordabit. — 936 B, cum interfecitrem, l.: cur interfecitrem. — 931 A, quae lubena, l.: quae subans. — 970 B, cornutus, l.: cornuus. — 980 A, id suar, l.: id est suar. — 985 A, Causa, l.: Causas. — 992 B, respondisse, l.: respondisse. — 1000 B, filium, l.: filium. — 1001 D, Seri, l.: Scribit. — 1021 B, propter... l.: propter quos. — 1024 A, ignoraverant, l.: ignoraverant. — 1033 B, (7), Stephano, l.: Stephano. — 1045 B, thori platonei, l.: thori platouei.

Index analyticus amplissimus tunc tertium absolvet.

